Shabdendu Shekhar bhairavi tika Sahit
Ganesh Yantralaye. – Benaras,
Samvat 1923 (1864)

25455

श०प्र० भै० नमःस्वस्तीतिचतुर्थीमाशंक्याहकारकविभक्तेरिति० उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिन्यायादित्यर्थः। कृधातूपस्थाप्यक्रियानिरूपितकर्मत्वा

टी०भै० भ० कारकविभक्तेर्बलवत्वाद्द्वितीयेति। कुक्कुटाण्डसमासवत्स्त्रीमन्ययोन्यतेः पूर्वतद्धितः ततस्तु नस एकार्थीभावात्। शरदः कृतार्थतेतिवत्सामा
टी०भ० न्येनपुंसकं वा। एतेनतद्धितांतत्वेनगुणवचनत्वाभावान्नतलोरित्यस्याप्राप्त्यापुंवत्वासंगतिरित्यपास्तं। नचस्वस्त्यादिसाहचर्यादित्यादिमाध
२ वोक्तयुक्त्यापिनिर्वाहइतिवाच्यं। रावणायनमस्कुर्यादितिभट्टिप्रयोगेद्वितीयाप्रसंगात्। नचसत्वार्थकस्वरादिपठितस्यसप्रयोगः। नम
स्सुरसोरितिसत्वानापत्तेः तत्रजयमंगलानुरोधेनसविसर्गपाठकल्पनेपिस्वयंभुवेनमस्कृत्येत्यादौसमासानापत्तिरीर्ष्यारिहरा वस्तुतस्तुकर्म
त्वमिहनविवक्ष्यतेइतिजयमंगलाशयः। अनुकूलयितुमित्यस्याध्याहारपरग्रन्थासूपायांतरपराइतिबोध्यं। एतेनफलाभावात्साहचर्य

कारकविभक्तेर्बलवत्वाद्द्वितीयापरिभाष्येति० तच्छब्दस्यबुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्

मिहनव्यवस्थापकमित्यपास्तं। देवानांनमस्करोतीत्यस्यफलस्यसत्वादितिबोध्यं। फलाभावादुपपदविभक्तेरित्येवनप्रवर्ततइत्यस्यवक्तुं
शक्यत्वात्। केचित्तुसाहचर्यंनात्रनियामकं। अन्यथाविनिगमनाविरहेणाऽजंतत्वेनाऽस्वरसमाम्नायिकांतत्वेनवासादृश्यग्रहेदेवेभ्योनमो
ऽस्त्वित्यादावेवनस्यात्स्यादेवेभ्योनमइत्यत्रानापत्त्याभाष्याद्याकरग्रंथासंगतिरेवस्यात्। किंचनमोवरिवइतिसूत्रेभाष्येनमस्यतिदेवानित्यत्रच
तुर्थीमाशंक्योपपदविभक्तेरितिन्यायेनसमाहितं। साहचर्येणद्योतकनमःशब्देचतुर्थ्यप्रवृत्तौक्यचःपूजार्थकत्वेननमसोद्योतकत्वेनन रामः
त् केवलनमःशब्दयोगेचतुर्थीविधानंचरितार्थं। इदमत्तुसन्निकृष्टमित्यभियुक्तवचनेनसन्निकृष्टस्यैवेदमापरामर्शोयुक्तः॥ ॐ॥ २

श्रीकाशीजीमेमहल्लाघुघुरानासामाकीगल्लीआदिविश्वेश्वरकेपासश्रीयुतबाबूहरखचंद
जीकेबाडेमेदुर्गाप्रसादकटारेकेगणेशयंत्रालयमेशब्देन्दुशेखरटीकाभैरवीओसदासिव
भट्टीसंयुक्तछापागयालिखामहेसपाँडेछापनेवालाघुरविनजिसैलेनाहोयसोचांदनी
चौकमेकुंजगलीकेपश्चिमफाटककेपासदुर्गाप्रसादकेदुकानमेमिलेगा०सं०१९२२मी०

मार्गशुक्ल०५

श्री·शे· भै॰ कौमुद्यास्तुसिद्धत्वाभावादेतदनुपपन्नमत आह भाविन इति· यथाभाविघटविषयेऽत्रघटोभविष्यतीतिव्यवहारस्तथेयमितिनिर्देशः।सत्कार्यवादसिद्धान्ताश्र
टी·भै यणेनवाऽऽयमितिनिर्देश इतिभावः।स्त्रीलिङ्गनिर्देशोपिग्रन्थेउपमानकौमुदीगतलिंङ्गस्यारोपेणोपपद्यतएव।वुद्धिसञ्ज्ञासमाविष्टस्यशब्दवोधविषयत्वमितिसिद्धा
टी·भ· न्तइतिभावः।कौमुदीसादृश्यप्रयोजकधर्ममाह सिद्धान्तेति· अत्रोपमालङ्कारोव्यङ्ग्यः।सञ्ज्ञाचपरिभाषाचविधिर्नियमएवच अतिदेशोऽधिकारश्चषड्विधंसूत्र
३ लक्षणमितिप्राचीनपठितसूत्रलक्षणेषुपस्यसंत्वंतदाह।एषामिति क्रमवोधकत्वेपीति· अत्रक्रमपदमर्थआद्युजन्तम्।क्रमेणवोधकत्वेपीतिवार्थः।एतेनक्र
मेणज्ञानाभावेनक्रमवोधकत्वेपीत्यनुपपन्नमित्यपास्तम्।एषांक्रमेणवोधकत्वादेवयमायमीतियथासङ्ख्यविज्ञानसेणादिमन्याहारेउकारादिग्रहणस्यच

भै॰ भाविनोपीति।अत्रग्रन्थस्येतिशेषः।इयमित्युक्तिःकौमुदीगतलिङ्गारोपात्।उपमायालिङ्गभेदजदुष्टत्वनिरासायारोपः।यद्वाभाविनोप्यर्थस्या
स्यत्रवुध्याविषयीकरणस्यदृष्टत्वाद्भाविसूत्रवृत्तेरियमित्यनेनपरामर्शः।वृत्तिपरिच्छेदकत्वेनेति।संज्ञाशब्दनिष्ठवृत्तिपरिच्छेदकत्वेनेत्यर्थः

भाविनोऽपिवुद्ध्याविषयीकरणादियमितिनिर्देशः।सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनातिदुरूहग्रन्थान्तरेभ्यःसिद्धान्तज्ञानेजायमानस्यक्लेशरूप
सन्तापस्यशामकत्वेनचकौमुदीसादृश्यम्· अनेनवैयाकरणसिद्धान्तविषयास्तज्ज्ञानम्प्रयोजनम् तज्जिज्ञासुरधिकारीत्यादिसूचि
तम्।अइउण् एषाङ्क्रमवोधकत्वेप्यादिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतयावृत्तिपरिच्छेदकत्वेनसञ्ज्ञासूत्रत्वम्॥ १ पर्यंकर्तरिकृदित्यादीनांनसञ्ज्ञा
सूत्रत्वं।अणादीनांजातिशब्दत्वात्।एतेनतत्रसंज्ञासूत्रत्वातिव्याप्तिनिरासायसंज्ञास्वरूपावच्छिन्नेत्यादिक्लिष्टयत्नोमिश्राःसमाहिताः।अएउदित्यादिव

सिद्धिःवृत्तिपरिच्छेदकत्वञ्चशक्तिग्राहकत्वम्।ननुवृत्तिपरिच्छेदकत्वन्नसञ्ज्ञासूत्रत्वसाधकम्।कर्त्तरिकृदित्यादौव्यभिचारात् आदिरन्त्येनसहेतिसूत्रैकवाक्य रामः
पन्नत्वेसतिवृत्तिपरिच्छेदकत्वमपिनाकृत्वानुपयुज्यतेइतिसूत्रघटककृत्यदस्यादिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतयाशक्तिग्राहकत्वेपिसञ्ज्ञासूत्रत्वाव्यवहारातउक्त ३
हेनोर्दृद्धिरादैजित्यादावसत्वेनसञ्ज्ञासूत्रसमानावृत्तितयापरिभाषाद्यन्यतमभिन्नत्वविशिष्टसूत्रत्वरूपपक्षतावच्छेदकाव्यापकतयास्वरूपासिद्धत्वाच्चेतिचे

मे॰॥ शक्तिग्राहकत्वमात्रस्यैव हेतुत्वात्। तादृशहेतोः पक्षे स्वेषु सूत्रेषु सत्त्वमादिरन्त्येनेति सूत्रैकवाक्यतयेति सूचयितुमादिरन्त्येनेत्येतदेकवाक्यतयेति तृतीयान्तो
ल्लेखः एकस्योभयार्थत्वमत्राविरुद्धमित्याह। क्रमस्येति॰ इत्तासदृशेनेति॰ अयम्भावः। प्रत्याहारेऽनुबन्धानाङ्ग्रहणेष्विति पूर्वपक्षे आचारादप्रधानत्वा

भ॰ स्वौजसमौडित्यादीनामपीति। अस्य विध्यर्थत्वे बहूनि फलानि सूत्याणि। अविवक्षया नतत्कार्यमिति। नचैकपदे इत्यस्य राजीयतीत्यादिसिद्धये प
दत्वाभाववदुत्तरखण्डकसमुदायत्वमिति परिष्करिष्यमाणत्वेन प्रकृते च तदाक्रान्तत्वेन तस्यानित्यत्वेनाविवक्षोक्त्यसंगतिरिति वाच्यम्। पर
त्वे सति तत्त्वमिति तदर्थात्। प्रकृते च समुदायस्यानथात्वात्। वस्तुतस्तु अनुकरणत्वेन सौत्रत्वाच्चेति मध्यमणिन्यायेन पूर्वोत्तरयोरन्वयः अनुक

क्रमस्य सञ्ज्ञाद्वारैवोपयोगात् एकवाक्यताचादिरकारादिरन्त्येनेत्तासदृशेन णकारादिना सहोच्चार्यमाण आद्यन्तासि
मानांसञ्ज्ञेति॰ स्वौजसित्यादीनामपि एतदेकवाक्यतया सुबादिसञ्ज्ञासूत्रत्वं स्वादिविधायकत्वञ्चेति बोध्यम्॰ ॥

रणत्वेनेत्यस्य निपातानुकरणत्वेनेत्यर्थः। संहितया अविवक्षया तद्धारणं तु न युक्तम् एकसूत्रे तदभावात् तदुक्तमिकोगुणेति सूत्रे उद्योते
एकयोगत्वं च द्वयोस्संहितापाठमात्रेणेति अत एवेको यणः चीत्यत्र सौत्रत्वादेवङ्मुट्कारयिष्यतेग्रं थकृता यत्तु क्रमबोधकत्वेन वर्णबोध
कत्वान्न कारमापिरिति तन्न समूहस्य तत्त्वेपि प्रत्येकं तत्त्वाऽनपायादिति जरन्त आहुः॥ ॥ ॥

ल्लोपश्च बलवत्तरः इत्युत्तरोक्तरीत्यान्त्येनेत्तासहोच्चारणासम्भवेनेत्यदस्येत्सदृशोलक्षणया आवश्यकत्वात् प्रसङ्गादाह स्वौजसित्यादि॰ आदि
नाति प्रत्तसकीत्यस्य कृत्वाऽनुप्रयुज्यतेऽस्यस्य च सङ्ग्रहः॥

भै·

एतेषु सन्धिकार्यमाशङ्क्याह एष्विति· अनुकरणत्वेनेति· अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामित्यर्थः। भेदविवक्षायां त्वाह सौत्रत्वाच्चेति· अयम्भावः। यदा नुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षापक्षस्तदा शब्दजन्यशाब्दबोधे प्रकारतया यदनुकरणभानं तदेवानुकार्यस्यापि भानं भेदाभावादिति नानुकार्ये शक्तिरित्य नुकरणशब्दस्य वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन विभक्त्यनुत्पत्तिः। वस्तुतस्तु भेदो निरूपयितुमशक्यः। पटदित्यादि ध्वन्यनुकरण।

भ·॥ सौत्रेति औपदेशिकश्रुतित्वस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वेन छन्दस्त्वादित्येव वक्तव्ये छन्दोवत्सूत्रेत्यतिदेशप्रवर्तकं सौत्रत्वादिति कृत उक्तमिति तदाशयं स एव प्रष्टव्यः अन्ये तु सौत्राणामिदं सौत्रं पाणिनिसूत्रमूलभूतं तदुपकारकं वा छन्द इत्यर्थः तत्वात्सौत्रत्वात् छन्दस्त्वादिति यावत अ त एवाणोऽपि सफलः अतिदेशप्रवृत्तावभिप्रेतायां तु सूत्रत्वस्यैव तत्र प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन तत्त्वादित्येव वदेत् नाणमित्याविष्कुर्वन्नेतदाशयम्

एषु संहिताया अविवक्षायां न संहिताकार्य्यम् अनुकरणत्वेन सौत्रत्वाच्च वर्णेभ्यो न विभक्त्युत्पत्तिः

इदं पञ्चम्यन्तमपि तृतीयान्तवत् गुणे त्वन्याय्येति न्यायाच्च प्रातिपदिकत्वप्रतिबन्धकद्वारा एव विभक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकम् एतेनातिदेशात् लुगिति वक्तव्ये शास्त्रबाधोक्तिरसंगतेत्यपास्तम् जातलुकि अनुपपत्तेः व्याख्यानेऽपि वा शास्त्रद्वयानुसंधानस्यावश्यकत्वेन प्रत्युत नैव गौरवम् छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेनाऽभावकल्पने वा बाधाऽभावेनाऽसंगतेरभावश्च एतेन प्रतिसूत्रं प्रातिपदिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदवयवत्वेन लुकः सिध्यासौ

स्थलेऽनुकार्यस्य ध्वनिमयत्वादनुकरणस्य वर्णमयत्वाद्धि रुद्धधर्मयोरेकत्रासमावेशात्। घटपटादिशब्दानुकरणस्थलेऽप्यर्थपदार्थकत्वशब्दपदार्थकत्वाभ्यां भेदस्य न्याय्यत्वात्। न च तयोर्भेदेऽनुकार्योपस्थितिप्रयोजिका तत्र वृत्तिरुपेयेति प्रातिपदिकत्वमनुकरणस्य प्राप्नोतीति वाच्यम्। सादृश्यसम्बन्धेनोपस्थितस्याप्यनुकार्यस्य शाब्दबोधे व्युत्पत्तिवैचित्र्येण भानसम्भवात्। यदि वृत्त्यनुपस्थाप्यस्य शाब्दबोधे भानानङ्गीकारस्तदा तत्रानुकरणे शक्तिसत्त्वेऽपि

तिरस्कृत्येत्यर्थइति। फलितार्थप्रदर्शनमिदमितिपाठकाः। एवंचतिरस्कारार्थस्यपरिभवतेरेवविचारार्थकत्वमितिनासंगतिरितिभावः इदमेवयुक्तम्। केचित्तुवैय
धिकरण्येनान्वयेनतत्संबन्धिधातोरित्यर्थः। तदर्थप्रकृतिकण्यन्तधातोरितियावत्। यद्वाकोशात्तिरस्कारार्थस्यपरिभवतेर्धातोर्विचारार्थकत्वेविषयत्वायत्यभ
र्थकत्वे। तदुत्तरणिचातदनुकूलकृत्यभिधानाद्विषयत्वापादनरूपविचारार्थकत्वंपरिभावयतेरित्यर्थः एतेनयस्यकोशात्तिरस्कारार्थकत्वंपरिभवतेर्नतस्यविचा
रार्थकत्वम्। यस्यभावयतेस्तत्त्वंनतस्यकोशात्तत्त्वमित्युभयमसंगतमित्यपास्तम्। यत्तुपरिभवतेस्तिरोभवनेऽण्यन्तस्यतिरस्करणमर्थइतिभूप्राप्तावित्यस्यचौरादिक
स्येदंरूपमितिवापरिभाव्येत्यस्यतिरस्कृत्येतिविवरणंसम्यगेवेतितन्न। घञन्तनामार्थानुशासकवक्ष्यमाणकोशसंचारस्यासंगतिप्रसंगात्। ममतुपरिभाव्ये

प्राचामुक्तौतिरस्कृत्येत्यर्थः। मुनित्रयोक्तौविचार्येत्यर्थोवा। परिभावस्तिरस्क्रियेतिकोशात्तिरस्कारार्थस्यधातोर्विचारार्थत्वेपिनबाध
कम् धातूनामनेकार्थत्वात् अतएवपरौभुवोऽवज्ञानइतिसङ्गच्छते एतेनस्वग्रन्थस्यप्राचीनग्रन्थैरगतार्थतासमूलत्वञ्चध्वनितं

त्यादेरयमर्थः। कोशात्तिरस्कारार्थस्यपरिभावशब्दस्यधातोः परिभाव्येत्यत्रणिलोपेधातुत्ववतः। एतदुक्तिस्तुअनेकार्थत्वेसाधकस्यधातुत्वरूपस्यसंपत्तिसूच
नायेत्यन्ये। वस्तुतः तिरस्कारार्थस्यपरिभावशब्दस्यावयवोयोधातुस्तस्येतिवैयधिकरण्येनव्याख्येयम्। अन्यथातुनसंभवः। उपसर्गसमानाकारत्वेनपरेः पृथ
करणाद्धिशिष्टस्यधातुत्वाभावात्। अतएवधातोरनेकार्थत्वादेवपरिभवतेस्तिरस्कारातिरिक्तार्थकत्वादेववासंगच्छते। तन्मात्रार्थकत्वेतुव्यावर्त्याभावेना
वज्ञानेइतिविफलमेवस्यादितिनसंगच्छतेइतिकेचित्। तिरस्कारार्थस्यधातोर्विचारार्थत्वेपीति। इदंचणिच्द्योतकइतिपक्षाभिप्रायेणेतिपाठकाः। हेतुमती
तिसूत्रस्थाकरग्रन्थविरोधात्द्योतकत्वपक्षस्यकुत्सितपक्षत्वंव्यवहृत्यसमर्थनंतुनरोचतेऽस्माकमितिमन्यते।

भै·

प्र·प्रो· अयम्भावः। अविकृताकारादिविषयताविशिष्टशक्तिज्ञानस्याद्गुण इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधहेतुतया तदुत्तरं तादृशविषयताविशिष्टशक्तिग्रहासम्भव इति·

टी·भै· भ·॥ एवं च पुनः शक्तिग्रहाभावेपि संध्युपजीव्यानिश्चयेनाविकृतरूपाकारादिषु गृहीताः जादिपदशक्तिः संधिकार्ये कृते विकृतेषु विकृतेषु वे

टी·भ· ति संदेहाद्विरुध्येत इति भाव इति व्याचक्षते केचित्तूपजीव्यस्य संधिकारणीभूताः जादिपदशक्तिग्रहस्य विरोधादित्यर्थः विरोधाभावादिति

५ अविकृतेषु शक्तिग्रहमुपजीव्य जातस्य विकृतेषु शक्तिग्राहकत्वे संस्यादिति भावः ननूपजीव्यस्याविकृतत्वरूपविशेषण अकारादिविषयरू

पविशेष्यरूपस्य शक्तिग्रहोपजीव्यस्येत्यर्थे विरोधात् कृते संधौ सन्निपातविघातः स्पष्ट एव सन्निपातप्रतियोगिनो रूपादानग्रहत्यागस्य

नहि सन्धिकार्ये कृते अविकृतरूपश्रवणम्भवतीति तन्न पुनरच्पदस्य अर्थान्तरे शक्त्यग्रहेण तद्विरोधाभावात् न च

सन्धौ सन्देहः व्याख्यानतो निर्णयसम्भवात् ननु चतुर्दशसूत्र्यामक्षरसमाम्नाय इति व्यवहारानुपपत्तिराम्नायस

माम्नायशब्दयोर्वेद एव प्रसिद्धेरित्यत आह माहेश्वराणीति· महेश्वरादागतानीत्यर्थः महेश्वरप्रसादलब्धानीति फलि

वक्ष्यमाणत्वादेवं च कैयटः सम्यगेवेति चेन्न पूर्वापरीभावांशेभाष्यादितस्यागेपि अन्यत्रत्यागे मानाभावादिति भाव इति व्याचक्षते निर्णया।

संभवादिति यत्वेतत्प्रतीकमुपादायानेन शास्त्रप्रारंभे एवं संदेहोत्पादकशब्दप्रयोगः स्वाकौशलोलापकत्वादाचार्येणापराकृत इति सं

हिताया अविवक्षाया बीजप्रदर्शनमिदं कैयटोयाध्यायानामिति सूचयति अन्यथा निर्णयादित्येव वदेदिति व्याचक्षते तत्राचार्यपदेन

महेश्वरमभिप्रैति उत याणिनिः नाद्यः तस्य चतुर्दशसूत्रीप्रारम्भकत्वेपि यावत् शास्त्रप्रारंभकत्वाभावेन· शास्त्रेत्यादिग्रन्थासामंजस्यस्यात् राम:

एतद्दूषयति तन्न पुनरित्यादिना· अर्थान्तरे विकृताकारादौ सन्धौ सतीति शेषः। व्याख्यानत इति· शिष्टकृतादित्यादिः। पाणिनिपठितप्राथमिकशि ५

ष्यज्ञानपरम्परया निर्णयसम्भवादिति भावः। समाम्नाय इति व्यवहारे ति· अस्य भाष्ये कृत इत्यादिः।

नित्ये च यः शाकलभाक्समासे तद् द्यो मेतद्रूमवा स्वकार

भे० अस्यैव वेदाङ्गत्वमिति· एवकारेण तद्व्याकरणानां व्यवच्छेदो न त्वङ्गानां सजातीयत्वात्। नन्वेषां महेश्वरप्रसादलब्धत्वे लणसूत्रे आचार्यप्रवृत्तिरित्यत्राचार्य
त्वसङ्गतमाचार्यपदेन तत्र तत्र पाणिनेर्व्यवहारादत आह। लणसूत्रेण कारविषयेति· नन्वनुबन्धानां पाणिनिकर्तृकतया कथम्महेश्वरग्रहणमत आह अनुब
न्धाश्चेति· अनुपदम् वृत्त्यवसानइत्यादिना। नन्वनुबन्धानां महेश्वरकृतत्वे ञमङणनमित्यत्र मकारप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इत्यत आह ञमङणनमि
भे० सामर्थ्ययोगादिति प्रयोजनसद्भावात् हेतोरित्यर्थः यत्वत्र ल्यप्लोपे पंचमी सामर्थ्ययुक्तं विहायेत्यर्थ इति भट्टाः तत्कथं संगच्छते किं च तस्य
एवञ्चैवमानुपूर्वीका श्रुतिरेवैषा तत्प्रसादात् पाणिनिना लब्धा श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम्· अत्र प्रमाणं येनाक्षरसमाम्ना
यमधिगम्य महेश्वरात् कृत्स्नम्व्याकरणम्प्रोक्तमिति शिक्षावचनम्· लणसूत्रेण कारविषयाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीत्याख्यान
तइतीत्यादावाचार्यपदेन महेश्वरः। अनुबन्धाश्च महेश्वरकृता एवेत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति· ञमङणनमित्यत्र मकारप्रत्या
ख्यानपरम्भाष्यन्तु किमदृष्टार्थमेव तदुच्चारणमुत दृष्टार्थमपीत्येवम्विचारपरं सर्वत्र प्रत्याख्यानमेवंपरमेवाऽन्यथाङ्गाना
मपि पारायणे धर्मश्रवणेन तत्र तत्र पाणिनिप्रत्याख्यानस्याप्यसङ्गतिः स्यात्· तदुक्तमिको यणचीति सूत्रे· सामर्थ्ययोगा
न्न हि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यादिति· किञ्चिददृष्टादृष्टार्थवत्· किञ्चिच्छुद्धादृष्टार्थवत्· सर्वथानर्थकन्न किञ्चिदिति
किं फलमिति तेएवम्प्रष्टव्याः॥ ए त्यत्र मकारप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इत्यत आह ञमङणनमित्यत्रेति· एवम्परम्। एवं विचारपूर्वकं शुद्धादृष्टार्थत्वप्रतिपा
दनपरम् इको यणचीति सूत्र इति एतत्सूत्रस्थभाष्य इत्यर्थः सामर्थ्ययोगादिति ल्यब्लोप इति पञ्चमी फलजननसामर्थ्ययुक्तं विहायेत्यर्थः। तच्च फलं बहुषु दृष्ट
दृष्टोभयम्। क्वचिच्छुद्धादृष्टमेव॥

प्र॰श॰ भै॰ ननु नाऽऽकल्लाविस्तारादिसूत्रप्रत्याख्यानपरभाष्यासङ्गतिः। वृद्धिसूत्रभाष्ये प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपवि-
टी॰भै॰ श्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म। तत्राऽशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेणेत्युक्तत्वादित आह वृद्धिसूत्रे स्थ इति। अत एव व-
टी॰भ॰ र्णसमाम्नायस्य श्रुतित्वादेव। प्रतिमण्डित इति। शोभित इत्यर्थः। ननारा अन्तर्भावितण्यर्थे नयानादयामासेत्यर्थकम्। एतन ढक्का नादरूपशिवसूत्र
६ भ॰ ननिष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्येति निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्याभावे सतीत्यर्थः। तद्गुणानर्थक्यप्रत्याख्यानभाष्येण नविरोधोऽभिधेयपरत्वा

वृद्धिसूत्रस्थे वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यमिति भाष्यग्रन्थेः नर्थकत्वम्बोध्यार्थराहित्यरूपमिति न निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्येन तत्र तत्र प्रत्याख्यानपरभाष्यासङ्गतिः। अत एव सोऽयमक्षरसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो ब्रह्मराशिरिति भाष्यमुपादायोक्तम्भर्तृहरिणा यथैवेदमव्युच्छिन्नञ्चन्द्रतारकादि। एवमस्याक्षरसमाम्नायस्य न कश्चिदाधुनिकः कर्तास्त्येवमेव वेद पारम्पर्येण स्मर्य्यमाणमिति। आधुनिकः शरीरी। पुष्पितत्वन्तन्मूलकशब्दशास्त्रद्वारेण शब्दप्रयोगेण च फलितत्वम्। उक्तञ्चैतच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायान्नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायाम्।
नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम्। उद्धर्तुकामस्सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्॥ १॥

दित्यर्थः। तृतीयान्तत्वेनोभयोरप्यानर्थक्यप्रतिपादकत्वेनासंगतौ हेतुत्वानुपपत्तिः। वेदपारम्पर्येणेति परम्परैव पारम्पर्यं गुरुशिष्यपरम्परेति यावत् वेदसंबन्धिनी या सा तया स्मर्य्यमाणम् वेदस्यैव ध्यापकाः ये चाध्येतारस्तैरधीयमानत्वादध्याप्यमानत्वाच्चास्यापि वेदत्वमिति भावः॥ ॥ राम ६

जालं चतुर्दशसूत्रीरूपेण परिणतं वभूवेति शेषः। इत्येतद्विमर्शे विचारयामि। आर्षमेतत्। अथवा सम्पन्नमेतत् विमर्शे विचारे कृते सति। प्रतीमह इति सर्वशेषः। एतेन मृशतेः परस्मैपदित्वाद्व्यत्ययेनात्मनेपदेऽप्युत्तमपुरुषैकवचनस्य टेरेत्त्वाद्गुणानुपपत्तिः सर्वकार्यशेषार्थ्यान्दसत्वकल्पने गौरवमि-

भै॰ नचसंहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते इत्यनेन वाक्य एव संहिताया विवक्षाधीनत्वं बोधितम् प्रकृते विभक्त्य-
भावेन वाक्यत्वस्यैवानुपपत्तिरिति वाच्यम् यत्र कारकान्विता क्रिया प्रतीयते तत्रैवैतादृशवाक्यत्वाङ्गीकारात्। प्रकृते तु शक्तपदसमुदायस्य वाक्यपदेन ग्र-
हणम् यथा गवित्ययमाहेत्यस्य वाक्यत्वात् समासग्रहणनिवर्त्यत्वोपपत्तिः। न चैतादृशवाक्यत्वस्य वाक्ये तु सेत्यत्र ग्रहणे च क्रतुरित्यत्र कदाचिद्गुण-
रहितप्रयोगोऽपि स्यादिति वाच्यम् संहितैकपद इत्यनेन तत्र संहिताया नित्यत्वबोधनात्। स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्तते वर्णोपदेशकालेऽजादिसंज्ञानाम

भ॰ जस्त्वाद्यभावाय सूत्रप्रकृतिकसुवन्तत्वं तु नेत्यन्तमेतदादरस्यावश्यकत्वाच्च किं च लुकि पूर्वभागस्य पदत्वनियमेन प्रत्येकं सूत्रस्य प्रातिपा-
दिकत्वानापत्त्या णादेरित्संज्ञानापत्तिरूपायां तरेण परिहरणीयास्यात् यत्तु प्रातिपदिकान्तत्वसंपत्त्या णादेरित्संज्ञायै प्रत्येकं सूत्रोपदेशस्य
कारप्रत्यययोरपि न बाहुलकात् यत्तु उपजीव्यविरोधात् सन्धिर्न तथाहि॰ अजादिसंज्ञाग्रहकाले आद्गुण इत्या॰
दीनामनिष्पत्त्या तदप्रवृत्तावविकृतरूपाकारादिषु गृहीताऽजादिपदशक्तिः। पश्चात् अच्प्रत्याहारे ज्ञाते उपेन्द्र इ-
तात्पर्यस्यावश्यकत्वेऽपि वर्णोपदेशे आचार्यतात्पर्यकल्पने न मानम् एवं वधनादौ धादिष्विवात्रापि (१) वाऽत्रापि तत्प्रवृत्तौ विरुध्येत
तत उत्पत्तिः तस्यैव चकारप्रत्यययोरपि नेति सौत्रत्वबाहुलकत्वाश्रयणं विफलमिति तन्न वर्णानामुपदेशः लृकारोपदेश इत्यादिभाष्योक्ति-
स्वारस्यैव तत्र मानत्वादिति सुधियो विभावयन्तु इति केचित् बाहुलकादिति यत्त्विति॥ (१) निष्पादादिति कैयटः कथितवान् तच्च कौस्तुभमूलकारो

वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे निष्पन्ने प्रवर्त्तमानानां यणादीनां सुध्युपास्य इत्यादौ तदस्थ इवोद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्ते-
रावश्यकत्वादन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यादिति रीत्या दूषितवांस्तदुद्धारः सिद्धान्तरत्नाकरे कृतस्तन्दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति॥

शा·प्रो· भै॰ अतएवेति· अन्यकर्तृकत्वादेवेत्यर्थः।एतेनपाणिनिकर्तृकशास्त्रबहिर्भूतत्वमस्यस्पष्टमेवलभ्यते अतएवमङ्गलार्थमादितोवृद्धिशब्दंप्रयुंक्तइति
टी·भै· भाष्यंसङ्गच्छते।एतच्चोपपादितमिति· एतेषांक्रमबोधकत्वेपीत्यादिनेतिशेषः।सञ्ज्ञाप्रयोजनमाह सञ्ज्ञेति· रप्रत्याहारेति·उरण्रपरइतिसूत्रनिर्दि
टी·भ· ष्टेतिशेषः।कैयटइत्युक्तिसूचितामरुचिम्प्रकाशयति परेत्वित्यादिना· नन्वतोल्लेतिसूत्रेपिरप्रत्याहारनिर्देशेरदाभ्यांवनोरचेतिसूत्रेपिरप्रत्याहारग्र

१ भ॰ आहेति त्वन्मतेइत्वाध्याहृियंतेकीर्तपिष्यंतीत्यादौशतासीनुमः अपर्णानुमइतिवाक्यैकदेशस्यशतासीमपर्णामित्यस्यानुकरणात्।

नत्वस्त्वनन्दिकेश्वरकृतकाशिकायांस्पष्टमतएववृत्तिसमवायार्थोवर्णानामुपदेशः कर्तव्यइतिभाष्येउक्तम्·पाणि
नेर्लाघवेनशास्त्रप्रवृत्तिफलकोयःसमवायोवर्णानाङ्क्रमेणनिवेशस्तदर्थइतितदर्थस्तत्चाणादिप्रत्याहारद्वाराशास्त्रप्रवृ
त्त्यर्थः।एवञ्चायमुपदेशःपाणिनेरन्यकृतइतिस्पष्टमेवोक्तम् मन्त्रोपदेशइतिवच्चात्रोपदेशपदप्रयोगः।तएवास्यज्ञानेसर्व
वेदपारायणजम्पुण्यम्फलमितिभाष्येउक्तम्· व्याकरणमुपक्रम्यवेदानाम्वेदइतिछन्दोगश्रुतिरप्येतत्परैवेतिदिक्·त
त्प्रयोजनमाह· सञ्ज्ञार्थानीति· एतच्चोपपादितम्·सञ्ज्ञाप्रणयनञ्चलाघवेनशास्त्रप्रवृत्त्यर्थमितिबोध्यम्·सञ्ज्ञार्थत्वो
पपत्तयेआह· एषामिति·अकारश्चेति· तेनरप्रत्याहारसिद्धिः अनन्यत्वान्पृथगुक्तिः।इदन्तुल्यास्यसूत्रस्थकैयटानुरोधे
नुपपत्तिःयथाश्रुतेऋाणयइत्यस्याव्यवहितेप्रोवाचेत्यत्रान्वयोःपिदुर्वचइतिव्याच "न·परत्वस्यानुनासिकत्वेतोल्लेतिसूत्रेपाणिनिर्लकारन्नोच्चा
ष्टतेपरेत्विति

हणपत्तिरतस्तथानिर्देशोरप्रत्याहाराणितत्वज्ञापनार्थः।नचरदाभ्यामित्यत्रफलाभावइतिवाच्यम् प्रफुल्लमित्यत्रनत्वापत्तेःसुवचत्वात।वनोरचेत्य राम:
त्रनुपदेसत्वप्राप्तिःस्फुटैवकिञ्चप्रत्याहारसिद्धिरित्वाधीनातच्चानुनासिकत्वप्रतिज्ञासमधिगम्यमिति॰॥ छ छ छ छ ॥ १

भै॰ अतोल्लेतिसूत्रेऽनुवादसमर्पकेऽतो ल्लेतिपदेऽनुनासिकत्वप्रतिज्ञाया अकल्पनेपि न क्षतिरित्यरुचेराह किञ्चास्येति। यथाऽद्यशक्तिग्रहश्चारुशब्द
स्येव पाणिनीयव्यवहाराद्भविष्यतीति भावः। नन्वतो ल्लेतिसूत्रे लकारोच्चारणेनानुनासिकमजनुबन्धमादाय प्रत्याहारः क्वचिदेवेति कल्प्यते। अत ए
वा तस्य यो चीत्यादौ न दोषः। यणशब्देन कारोच्चारणेऽस्त्वचरितार्थमित्यरुचेराह किञ्चानुबन्धेति। अत्रापि प्रत्याहारस्त्वज्घटितपाठः प्रत्याहारे
ऽनुबन्धानामित्यस्य सूत्रचतुष्टयानन्तरं पाठेन भाष्यकृतोपन्यासात्कृतः। वस्तुतस्त्विउणित्यादिसूत्रघटकानुबन्धानां तत्तद्व्यक्तित्वेन पक्षत्वेप

भै॰ केचित्तु नञुच्चारणलाघवाभावान्न तद्धैर्यमत आह किञ्चास्येति। अत्र हि प्रत्याहारज्ञानस्यैतावतः प्यावश्यकत्वान्न तल्लाघवमिति भा
वः लाघवमिति। यथा नरस्त्वत्र यवतः इकोऽयणित्यादौ यरूकोचिरणोपणयरणः यणादिपरं यादिपरमित्यादिषु रत्यादिन्यासेन लाघव

किञ्चास्येत्यस्ययुक्तत्वे यणघटितसूत्रेषु बहुषु अर्द्धमात्रालाघवानुरोधेन यप्रत्याहारे लेऽव्यवहारेण किञ्चानुबन्धाना
मिति भावः यत्र त्विग्यणः यणो मयेत्यादौ यस्येत्यादिन्यासो न लाघवं तत्र तत्रास्तु णकारेणैव अत एव व ॥ मच प्रत्याहारेग्रहणाभावेन।
हुधित्युक्तं न सर्वेषु इति एतेन प्रस्तुतगौरवमित्यपास्तम् ननु णोच्चारणमपोपधायोचिडेः परत्यादौ दोषाभावाय पकारे लकारेण न प्रत्या ६५
हारतावच्छेदकानां नानात्वापत्तिरतोऽनुबन्धपदव्यवहारविष॥ — रइतिज्ञापनार्थम् यणोः पर्यायत्वात् लाघवाभावश्चेत्यत आह किञ्चानुबन्धे
यतात्वावच्छिन्नविषयतापक्षतावच्छेदिका बोध्या। प्रत्याहारघटकत्वाभावः साध्यः। आचारादिति हेतुः। अत्राचारः पाणिनेः कृतिरेव। न चा
चार्यकृतेः पक्षसमवायेनासत्वात्स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम्। तादृशकृतेः स्वसाध्यप्रत्याहारप्रयोज्यकार्यजनकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियो
गिताकाभाववत्तादृशत्वसम्बन्धेन हेतुत्वात्

भै॰ सुध्युपास्य इत्यत्रैकारस्वसाध्यपणरूपकार्यजनकत्वसम्बन्धेनस्थितायाः कृतेस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तुषिमुषिकुषेरितिसूत्रघटके कुषिशब्दा वयवककारे ऽनुबन्धसदृशेऽस्तीतिहेतोः पक्षसत्त्वोपपत्तेः। वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धाप्रसि द्धिरितिहेत्वन्तरमाह अप्रधानत्वादितिअत्रप्रधानत्वं प्रत्याहारग्रहणफलकमहेश्वराभिप्रायविषयत्वम् तदभावः स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो गिताको हेतुः। हेत्वन्तरमाह लोपश्च वलवत्तर इति॰ लोपस्य वलवत्त्वञ्च प्रत्याहारसिद्धिप्राक्कालिकप्रामिकर्तृत्वम् वलवत्तरलोपप्रतियोगित्वं हेतुरि

भ॰ हेतोरव्यापकत्वेति अनुबन्धाः अच्प्रत्याहारग्रहणगृह्यमाणताशून्याः प्रत्याहारसिद्धेः प्राक्लुप्यमानत्वादित्यनुमितौ हेतोः पक्षतावच्छेद कावच्छिन्नवृत्तित्वरूपव्यापकत्वाभावापत्तेरित्यर्थः तदुपपादयति नवेत्यादि लोपयोरभावेत्यन्तेन ममन्वकारेऽनुबन्धत्वस्यैवाभावेनननत्वा पत्तिः नन्वस्तु प्रत्याहारार्था अनुबन्धा इतिभाष्यादच्बोधकसूत्रस्यानुबन्धत्वयक्षतावच्छेदकं ननु केवलानुबन्धत्वम् ऐकारे च तदभावान्नाव्या

आचाराद प्रधानत्वाल्लोपश्च वलवत्तर इतिभाष्योक्तस्य तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिः। नवलोपस्य वलवत्त्वेपि हल्प्रत्याहा रसिद्धेः प्रागच्पदार्थनिष्पत्त्यभावेनोपदेशे ऽजित्यस्य वाक्यार्थाभावेन लणित्यकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावेन॰ ॥ पकत्वहेतोः किंच प्रत्याहारसिद्धेः प्रागित्यस्य को ऽर्थः यावत्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक्लुप्यमानत्वमर्थः उत यत्प्रत्याहारे यदनुबन्धग्रहआप द्यते तत्प्रत्याहारसिद्धेः प्रागित्यर्थः नाद्यः हल्प्रत्याहारसिद्धेः प्राक्चादेरपिलुप्यमानत्वाभावात् ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥

तिफलितम् तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरिति॰ नच हेतोः साध्यव्याप्यत्वमेवानुमापकत्वप्रयोजकन्तु व्यापकत्वमित्यनदसङ्गतमितिवाच्यम् पक्षता वच्छेदकाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ हेतौ पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वावगाहिपरामर्शस्यैव हेतुत्वादिति[illegible]न देतदुपपादयति नवेत्यादि॰ मतइतिशेषः। एतदुपपादनमित्संज्ञालोपयोरभावेनेत्यन्तेन॥

भे॰ अत्रसर्वत्रेति॰ ढक्कानादरूपसूत्रेष्वित्यर्थः। अन्त्यंवर्णचतुर्दशमिति॰ वर्णानाञ्चतुर्दशमितिसमासः। चतुर्दशत्वञ्चचतुर्दशसंख्यापूरकत्वंतञ्च
च्चसर्वेषामस्ति। यथाभाष्येयदासमर्थः पदविधिरित्येवोः ध्यायश्चरमंगणएतेनेनदासोप्यष्टमोभवतीत्युक्तम्। क्वचित्तुअन्त्यवर्णचतुर्दशमितिपाठः

भे॰ अन्त्यवर्णचतुर्दशेति अत्रान्त्याः वर्णाश्चतुर्दशयस्मिन्समूहरूपेतन्तणादित्वं तानुवन्धरूपंसमासान्तः सम्यकृपयोचितं उपनस्समी

अत्रसर्वत्रसूत्रेषुअन्त्यंवर्णचतुर्दशंधात्वर्थंसमुपादिष्टम्पाणिन्यादीष्टसिद्धयेइतिधात्वर्थेधातुमूलकशब्दशास्त्रप्र
वृत्त्यर्थम् अतएवानुवन्धकरणार्थश्चवर्णानामुपदेशइत्युक्तम्भाष्ये अत्रकरणशब्दप्रयोगेणानुवन्धानांसादित्वंसू
चितम्॰ तत्करणञ्चोपदेशकर्तृकर्तृकमेवप्रत्यासत्तेः। तेनतद्भिन्निरिक्तस्यसर्वस्यानादित्वंसूचितम्। अत्रसनकाद्यु
द्धरणेच्छुपास्यव्रह्मोपदेशत्वंसूचितम्॰ तच्चश्रुतित्वाभावेनसङ्गच्छते॰ श्रोतव्यश्श्रुतिवाक्येभ्यइत्युक्तेः। श्रीकृतव्र
ह्माकरणेशाकटायनोपिइदमक्षरछन्दोवर्णशः समनुक्रान्तम् यथाचायाऊचुर्व्रह्माबृहस्पतयेप्रोवाचबृहस्पति
रिन्द्रायेन्द्रोभरद्वाजायभरद्वाजऋषिभ्यऋषयोव्राह्मणेभ्यस्तऋवल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते॰ नभुक्त्वानन

पेक्षत्वाआसमन्तात्कथितारइत्यर्थइत्यंतंभद्वाआहुःअस्मा। तम्प्रव्रूयाद्व्रह्मराशिरिति॰ व्रह्मप्रतिपादकोवर्णराशिरित्यर्थः ॥
रसमाम्नायमित्याचक्षतेइति केचित्तुनखल्विममक्षरसमाम्नायंव्रह्मराशिरितिहेतोर्नभुक्त्वाननक्तंप्रव्रूयादिति ऋषयोव्राह्मणेभ्यआचक्ष

अन्त्यावर्णाश्चतुर्दशायस्मिन्नित्यर्थः। वर्णानामुपदेशइत्यत्रोपदेशपदंद्वोबोधनपरः। अक्षरछन्दइति॰ अक्षरबोधकोवेदइत्यर्थः वर्णशइति॰ वीप्सायां
शस् वर्णवर्णंसमनुक्रान्तम् सम्यगनुक्रमेणदर्शितम् मयेतिशेषः। पूर्वोक्तंछन्दस्त्वंदृष्टान्तप्रदर्शनेनद्रढयति यथेति पाणिनिकर्तृकत्वशंकांवार

प्र॰शे॰ भै॰ णकारानुबन्धेनैव निर्देशोऽस्तु जातेरिति सूत्रे प्रत्याहारग्रहणं तु न शंकास्पदम्। नादृशप्रत्याहारग्रहणस्य भाष्येऽदर्शनात् कष्टायेति निर्देशस्यैवसत्वा

टी॰भै॰ न्नेऽर्यदित्यत्रापि न प्राशंका। योचीत्यत्रापि न प्रत्याहारसम्भावना पूर्वोत्तरसूत्रयोः प्रत्याहारबोध्याविधायकतयाऽत्रापि तत्साहचर्येण तथाकल्पनात्

टी॰भ॰ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेत्यादि तु शंकास्पदमपि अइउणित्यादिसूत्रचतुष्टय निर्दिष्टानामनुबन्धानामुक्तानुगतधर्मपुरस्कारेणैवपक्षत

६

भ॰ अनित्संज्ञकत्वमेव दृढयति अत एवेति वार्तिकार्थस्तु गृह्यन्ते एभिस्तानि ग्रहणानि अचां ग्रहणानि ग्राहकाणीति यावत् तेषु अइउणादिसू

त्रेषु अधिकरणे सप्तमी प्रत्याहारेऽनुबन्धानां अजादिसंज्ञार्थमनुबध्यमानानां णादीनामित्यर्थः निमित्तात्कर्मयोगे इति सप्तमी फलं हि तच्च निमित्तम्

अत एव प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु नेत्यनेन प्रत्याहारे वर्णसमाम्नाये एतेषु अज्बोधकसूत्रेषु प्रत्याहारार्था अनु

बन्धाः क्रियन्ते तेषामज्ग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्नेत्यर्थ केनाच प्रत्याहारे शङ्का कृता न हल्प्रत्याहारे भाष्ये चाइउणित्यादिसू

प्रत्याहारस्य फलत्वं च तत्करणस्य तत्सिद्धिविषयेच्छाधीनत्वात् कर्मयोगस्तु प्रत्याहारस्याजा ९ त्र च तु ष्टयोपादानेनैवास्य प्रवृत्तिर्दर्शिता॥

दिसंज्ञारूपस्य समूहस्यावयवेनानुबन्धेन कर्मणा णादिना समवायरूपयोगसत्वात् बोध्य इति परात्त इत्यतः प्राक् प्रत्याहारे वर्णसमाम्नाये इत्य

पपाठः पौनरुक्त्यापत्तेर्भाष्येऽभावाच्च न हल्प्रत्याहारेति त्वन्मते तु सकलप्रत्याहारमूलभूतत्वात् हलंश एव तदाशंकासमाधानौचित्येन तत्संगतिः स्पष्

पाऽवच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धेर्भाष्याभिप्रेतत्वात्। न च सोस्यादिरिति निर्देशे नाकारे सुलोपाभावज्ञापनात्सोस्लीत्यस्य सिद्धिरिति वाच्यम् तेन निर्दे

शेनानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया लणसूत्राकारस्यानुनासिकत्वाभावकल्पने लाघवसम्भवात्॥ ॥ ॥ अत एव लणसूत्राकारस्यानित्संज्ञकत्वा राम॰

देवाप्रत्याहार इति व्याख्यातमेतत्। न हल्प्रत्याहार इति॰ अन्यथा अकारानुबन्धस्य विजातीयत्वेन तस्यापि हल्प्रत्याहारे ग्रहणशंकासमाधानयोः कर्तुमुचित ६

मै॰ ट्यग्रहणस्यापत्तिरिति॰ तथा च रामश्रीकंठ इत्यादौ हशि चेत्युत्वापत्तिः। पुनः पुनरकारोच्चारणेनेति॰ नत्वाकारोच्चारणाभावे व्यञ्जनोच्चारणासम्भव इति वाच्यम् ह
म॰ नन्विदं भाष्यं हृष्णादिषु रादिग्रहणानापादनादुपलक्षणतयात्वयापि नेयम् अजित्युक्तिस्तु आपाद्यमानग्रहणकानां प्राथम्यादिति नास्माकं प्रा
तिकूलमित्याशंकते नच हृष्णादीति आदिनाऽरुण एवं च रामश्रीकंठेः ट्सुट्त्वनोत्वपत्ते स्यातामिति भावः तद्घटितेति हलघटितेत्यर्थः यद्यपि तेनोच्चा
रणार्थवर्णेन घटिता सहितास्तद्घटिता हादिशब्दास्तेषां प्रत्याहारे तद्बोधके इत्यर्थः इणादेरपि हादिबोधकत्वेन नत्वाः तत्वापत्तावपि नैतेषां ग्रहणम्
अजादीनां तु नतत्वमिति न तत्राः यं समाधिः एतदर्थमेव तद्घटितेत्युक्तम् अन्यथा प्रत्याहारेष्वेव वदेत् नचनपुनरिति भाष्योक्तेस्तच्चारितार्थ्यम् य

तत्प्राधान्यम् प्रत्याहारेषु ग्रहणार्थत्वरूपम्॰ हल्सु च तयोपदेशस्तेषां अस्तु तु स्वराणामेव तथोपदेश इति प्राधान्यात्तेषामेव
संज्ञित्वमिति भाष्ये स्पष्टम्॰ नच हृष्णादिप्रत्याहारे ट्ग्रहणस्यापत्तिरिति वाच्यम् हकारादिषु पुनः पुनरकारोच्चारणेन उच्चारणार्था
वर्णरहितहलां तन्न घटितप्रत्याहारे ग्रहणाभावस्य वक्तुं शक्यत्वात् नहि ष्वयप्रयोगाणामनभिधानाच्च॰॥ ॥

थापूर्वा च गृहीत्वा त्यानुबन्धानामक्लिष्टस्य स्पष्टत्वोपपत्तिस्तथा हयवरेत्यादिषु त्वपततोयाघकारोच्चारणवैयर्थ्यात् अत एव पुनः पुनरिति वीप्सितम् ननु त
दुच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णरहितानां तादृशप्रत्याहारे न ग्रहणमिति ज्ञापनेमम्मापि न प्रतिकूलमतः आह नहि ष्वयेति प्रयोगाभाव एव भाष्यादितात्पर्यं ननु य
लक्षणत्व इति भावः ननु राजाहसखिभ्यष्टच् अतष्टावित्यादिप्रयोगादुपलक्षणत्व एव भाष्यतात्पर्यमतो बाधकाभावेपि साधकाभावान्नानुनासिकत्वमि
त्याशयेनोपसंहरति तस्मादिति वस्तुतस्तु नानुसानां येन टस्य प्राधान्यात् ग्रहणस्यादित्याशंकते नच हृष्णेति अनभिधानाच्चेति चेनेन एवाह चेल्लोपश्च
यादिवर्णानां संयुक्तानामुच्चारणसम्भवात्। तद्घटितेति॰ उच्चारणार्थावर्णसहितहलघटितेत्यर्थः॥ ॥ ७ ७ ७ ७

भै॰ नचकोयष्टिकष्टीकतइत्यादिकविप्रयोगदर्शनात्तेहिष्वप्रयोगाणामदर्शनादित्यनुपपन्नमितिवाच्यम्। तथातयाम्प्र थममासकरेणपश्चादित्या
दिमहाकविप्रयोगतुल्ययोगक्षेमत्वात्। उपसंहरतितस्मादिति॰ अस्य लणसूत्रस्थाकारस्यानचोच्चारणार्थतामित्संज्ञायावक्ष्यमाणत्वादिम

भ॰ पूर्वोक्तारुचेराह तस्मादितिइत्यर्थः यद्वाहशादिग्रहणेटादिग्रहणकथंनेत्यस्यसंग्रहायकौस्तुभोक्तमेवव्याख्यानमुचितंवार्तिकस्यभाष्ये
ऽक्षरइत्यपिअजादिशब्देष्वित्यर्थकसूत्रचतुष्टयोपादानमपिचतुर्दशसूत्र्याउपलक्षणम् अस्तुहल्षुचसमाधिवैषम्यकुतइतिशंकायाम्
स्तवापिदुःसमाधेयत्वेनतदुपलक्षणत्वेचतुर्णामेवग्रहणंकुतइत्यादिमांप्रतिमाचोदयीः अनुबन्धानांग्रहणस्यानिष्टत्वेनतान्मैवोच्चारीः
इतिशंकानिरासाय भाष्येप्रत्याहारार्थाइति एवंचानुनासिकत्वंप्रतिजानतोनशंकापरभाष्यविरोधस्तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिस्तुनवा

तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम्॰ ॥

पिदुष्परिहारेतिहल्प्रत्याहारसमकालमेववलादिप्रत्याहारसिद्धौप्रतिवन्धकाभावेनवलादिप्रत्याहारेषुटकारादिप्रवेशस्यदुर्वारत्वादित्या
शयेनशंकते नचेति हशादि इत्यादिनावलादिटग्रहणमुपलक्षणंयादेः उभयमपिदृढयति नपुनरित्यादिना तृतीयहेतोर्व्यापकत्वेसमर्थय
तेः कौस्तुभकृतोपीदमावश्यकमेवेतिभावः इत्याशयेनशंकितेदूषणांतरमाह हकारादिषुपुनःपुनरित्यादिनावकुशंक्यत्वादित्यस्याग्रेलकार
स्यणादिसंज्ञानायतेरनुनासिकत्वप्रतिज्ञानैष्फल्यायतेश्चेतिभावः अप्रामाणिकमिति अनडुहादिषुप्रयोगसमवायित्वमिपानुनासिकत्वांगी॰
कारेपिआवश्यकेनसोस्येमादिनिर्देशेनप्रत्याहारवोध्यत्ववारणेनेहतत्वेमानाभावइति॰॥ ११ सकृत्तमितिवाच्यम्॰ हकारादिस्थाकारवदस्याप्युच्चा
रणमात्रफलकत्वान्निवृत्त्यभावेपिसत्यभावात्प्रत्याहारेहकारादिघटितेग्रहणापत्तिस्तुना। पुनःपुनरुच्चारणात्। अप्रधानत्वाद्वा। तदेतदहस्यतिः नपुनरन्तरेण

भै॰ नन्वेवमपि यस्यानुनासिकत्वं तस्य लब्ध्येः सत्त्वादेव न दोष इत्यत आह प्रत्याहारेष्विति अत एव सर्वत्र कारणं फल पद बोध्यत्वोपपत्तिः अनुनासिकत्व
समानाधिकरणजातिविवक्षायामप्याह मांमांस्त्वायस्वेति· अनितः क्विवन्तस्यानिति सम्बुद्ध्यन्तम्। ननु तर्हि ह्रस्वत्वविशिष्टजातिनिर्देश एवास्तु मत आ
ह सोऽस्तीति· ननु यण्घटितसूत्रेष्वित्यादिनोपपादितलाघवन्न सार्वत्रिकम्। इणो यण् इग्यण इत्यादौ तदभावात्। किञ्च केऽयणचीति सूत्रे यप्रत्याहा
रेण निर्देशे प्रक्रियागौरवम् क्वचिन्मात्रालाघवासत्त्वेपि जातेरस्त्रीविषयादय्योपधात् ङ्‌य्यः योचीत्यादीनां विषयविभागानुपपत्तिः तथा सति जा।

भै॰ द्वितीये तु भाष्ये गजित्युक्त्या विशिष्येव पक्षतावच्छेदकस्य वाच्यतया लणित्यत्र त्याकारे तदभावान्न तदापत्तिरतो लक्ष्यासिद्धिमाह प्रत्याहा
रेष्वादिनापतिश्चेत्यनेन चकारोऽव्यापकत्वापत्तेः समुच्चायकः तवादितृतीयान्तस्य ग्रन्थस्य च मध्यमणिन्यायेन पूर्वोक्तापत्तावुत्तरयोश्चान्वयो

प्रत्याहारेषु जातिग्रहणपक्षस्यैव भाष्यकृता सिद्धान्तितत्वेन हल्प्रत्याहारे लणित्यकारप्रवेशे मांमांस्त्वा
यस्वेत्यत्रानुनासिकपक्षे नुस्वारापत्तिर्दुर्वारा सोऽस्तीत्यादौ सुलोपाद्यापत्तिश्च॥ ॥ ७ ॥ ॥

इत्वयः वस्तुतो हेतुद्वयाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थः शेषं पूर्ववत् नन्वनुनासिकत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देश उत ह्रस्वत्वसमानाधिकरण
जातेस्तत्राद्ये आह अनुनासिकेति अन्त्ये आह सोऽस्तीति वस्तुतो गुणभेदकत्वस्य व्यापकजातिनिर्देशस्य च भगवद्भिमतत्वेन सर्वत्र
दोष इति बोध्यम् एवं च सोस्यादिरिति निर्देशरूपाचारोऽत्र संभवति तदपेक्षयेष्टं व्यापकत्वं तृतीयस्य भज्येतेति नायमित्संज्ञक इति सिद्धम्

तेरिति सूत्रे प्रत्याहारग्रहणे महाशूद्रीत्यत्र ङीषभावापत्तिः ङ्‌य्य इत्यत्र प्रत्याहारनिर्देशे वकारादेरप्यादेशत्वप्रसङ्गः। एवं योचीत्यत्राप्यनि
ष्टं बोध्यम्। एवं च तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरित्यसङ्गतम्। पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वादिति चेन्न· उ
दात्तस्वरितयोः संयोगादेरातः। उदात्तयणो हल्पूर्वादित्यादौ लाघवाय प्रत्याहारेणैव निर्दिशेदित्याशयात्। यत्र तु न लाघवं तत्रान्यार्थं लणित्यत्र कृतेन

प्रा॰ शे॰ टी॰ भै॰ टी॰ भ॰ ११

भै॰ अन्योन्याश्रयाभावायशंकते नन्विति॰ डुप्रभृताविति॰ डुशब्दइतिनिर्दिष्टधातुप्रभृतिष्वित्यर्थः अशोकवनिकान्यायेनैवतदुक्तिः।अनुनासिकश्चे

भ॰॥ लशसूत्राद्वृताविति अन्यथाहकारादेःसंज्ञाउतअकारादेरितिदुर्निश्चेयंस्यादितिभावः डुप्रभृताविति अशोकवनिकान्यायेनैतदुक्तिः

नचहयवरेत्यादेरावृत्याशषसरित्यन्तंसमुदायमुद्दिश्यहलित्यनेनहल्संज्ञापिविधेयेतिवाच्यम्॰ लशसूत्राद्वृत्तौगौरवा
त् ननूपदेशेइदन्त्यम् अच् अनुनासिकइतिसूत्रत्रयमस्तु अजित्यनन्यार्थम्॰ तृतीयेऽजित्यनुवृत्तिसामर्थ्या
दचेदिद्भवतितर्ह्यनुनासिकएवेतिनियमाश्रयणाड्डुप्रभृतौनदोषोयोगविभागसामर्थ्याच्चानन्तरस्येतिन्यायमबा
धित्वाव्यवहितस्यापितेननियमः।मिदचोऽन्त्यादितिज्ञापकाच्चनविपरीतनियमःएवञ्चहलग्रहणमपिव्यर्थम
न्योन्याश्रयश्चन॰ नचपाणिनिसूत्रभेदेपारायणादावदृष्टहानिः।तथाचतत्रतत्रभाष्यमपाणिनीयन्तुभवतीति
वाच्यम्॰ कल्प्यमानन्यासस्यलघुत्वेऽस्यादोषत्वात्॰ सूत्रभेदन्तमुपाचरन्तियत्रतदेवान्यन्सूत्रंक्रियतेभूयोवा॰।

ज्ञापकादिनानिवारणेतुगुरुत्वशम्येत्यादिज्ञापकैरपिअयमपिव्यावर्त्यतेत्याहुः॥ ॥ ॥ ॥

दिद्भवति तर्ह्यजेवेतिविपरीतनियमशंकांवारयति॰ मिदचोन्त्यादितीति अस्यादोषत्वादिति॰ अपाणिनीयत्वस्यादोषत्वादित्यर्थः।अत्रैवभाष्यस

॥ म्मतिमाह सूत्रभेदमिति॰ उपाचरन्ति॰ वर्णयन्ति।तदेव॰ तदर्थकमेव।भूयः।तदपेक्षयाऽधिकम्॰॥

रामः ११

भे॰ तदाशयः पूर्वपक्षाशयः। राजा त्वाः स्तीति॰ एवञ्च पूर्वोक्तव्याख्यानेगौरवमितिभावः। कस्यचिन्मतन्दूषयति नचेति॰ अत्रसहेत्याशब्दउद्देश्यबोधकः। एवञ्च सहेतामध्यमोवर्णः। अन्त्येनसहितोयआदिस्तदभिन्नइतिवाक्यार्थः। अत्रसहेत्याशब्दोयोगरूढः। सहयुगपत् एतेनबुद्धिविषयोभवतीत्यर्थः मध्यमइति रूढ्यर्थ प्रदर्शनमात्रमतंखण्डयति॰ अन्योन्याश्रयेत्यादिना। अत्रइणग्रहणाविस्मृतश्चेत्यपपाठः। एत्येधत्यूठ्स्विति दृश्यापत्तेः। एतद्विवाध्यसामान्यचिन्तयापररूपमात्रस्यवाध

भ॰ मनोव्यापारगौरवमिति नन्वत्रकिंगौरवं योगविभागप्रयुक्तं तु न आदृतिंकुर्वतान्वयापिवाक्यार्थद्वयस्वीकारात् नियमप्रयुक्तं तु हलपदाकरणे ननिमित्तव्यम ज्ञापकंत्वा दृत्तिसत्वेनविभक्तीन्याद्याश्रयणीयमेवेतिनतत् कृतमपितर्क्तितन्यासेः न्योः न्याश्रयशङ्कैवनोदयतेइतिचेत्सत्यम् अन

यदितदेवोपसंत्दत्यक्रियतेनासौसूत्रभेदइत्यचउपसर्गात्तइतिसूत्रभाष्यात्॰ नासौसूत्रभेदइत्यस्यदोषायेतिशेषः। सतिस म्भवेदृष्टद्वारैवाज्ञानामदृष्टार्थत्वमितितदाशयः। अतएवतत्रतत्रज्ञापकपरसकलभाष्यो च्छेदोनेतिचेन्न॰ योगविभागनि यमज्ञापकाश्रयणेःतिगौरवात्॰ नहिवर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठाद्यभिधानगौरवमेवादर्त्तव्यन्नतुज्ञानजनकमनोव्यापार गौरवमितिराजात्वास्ति॰ नचसहआसमन्तादेतिगच्छतीतिसहेतामध्यमोवर्णइत्यर्थइत्यतोनान्योन्याश्रयइतिवाच्यम्॰ अन्यो

न्तरन्यायवाधेयोगविभागसामर्थ्याश्रयणेनमत्वात् तस्मात् अपाणिनियदोषादुष्टो ॥ न्याश्रयतत्परिहारादीन्वदताभाष्यकारेण॰ ॥ यन्यासइतिवोध्यम् मध्यमोवर्णइति वृद्धिगुणादिसंज्ञास्विवसंज्ञात्वावगतिः सामानाधिकरण्यात् तथाचमध्यमोवर्णअन्त्येनसहादिरित्यादिसंज्ञा कोभवतीत्यर्थः रूपसिद्धिस्त्वाराताइत्यत्रेडीतिपररूपंकृत्वोमाङोश्चेतिपररूपकरणेनबोध्या॥ ॥ कमतएवावेहीतिवृद्धिघटितस्यैतेनसाधुत्वमुक्तम तच्चवाध्यविशेषचिन्तामाश्रित्यदीक्षितैर्दूषितमितित्वन्यत्। सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वस्वीकाराद्वृद्ध्यावाएतदभिधानम्। एवञ्चयोगरूढिसद्भावेमाना

शा॰सू॰ भै॰ अत्रभाष्यमपिसाधकमित्याह॰ भाष्येपीति॰ कैयटकृतंभाष्यव्याख्यानंदूषयति॰ हसमीपइत्यादिना॰ इत्यूह्यमिति॰ सामीप्यस्यषष्ठ्यर्थत्वाभावइत्यपि
टी॰भै भ॰ अतएवाऽत्र रूढौनुनमानमिति नचावृत्तौयन्मानंतदेवमानंतत्रेतिवाच्यम् शंकापरभाष्यादितितदभावानुमितेः इत्यूह्यमिति यत्वत्र
टी॰भ॰ कटीवीत्यत्रपश्लिष्टादौङ्गतावित्यतश्चसहाङ्पूर्वात्तृजभावबोधनात्॰ किन्त्वयोगमर्यादयाननतउक्तार्थलाभः। आसमा-
१२ नादित्यस्यानन्वितार्थत्वमप्यर्थत्वञ्चारूढौनुनमानमतःसूत्रादृत्यातम्परिहरति॰ हलन्त्यमिति॰ भाष्येप्यन्योन्याश्रयमाश-
ङ्क्य हलन्त्यमित्यत्रसम्भवतिलकारश्चेद्भवतीतिवक्तव्यमित्युक्त्वैकशेषनिर्देशाद्वासिद्धम् हल्च हल्च हल् हलन्त्यमिदि-
त्युक्तम् तस्यायम्भावः। कृतैकशेषेणहलपदेनसम्बन्धसामान्यषष्ठ्यासमासेन्त्यशब्दस्यचद्वन्द्वान्तेश्रूयमाणस्योभयत्रा-
न्वयःएवञ्चहलसूत्रान्त्यंहलरूपान्त्यञ्चेतिबोधः। अन्यथाहोःश्चिरइतिवत्स्यादीति॰ अत्रोच्चारयितुरेकशेषनिर्देशबोधकत्वाद
त्याबोधः। हसमीपोलकारइतहलरूपान्त्यञ्चेतिकैयटोक्तव्याख्यायान्तुहलित्सञ्ज्ञम्भवतिहलन्त्यञ्चेदितिवरेदित्यूह्य
म्॰ नन्वेवमपिनविभक्ताविति विभक्तिपदबोध्यसुप्तिङ्बोधोहलन्त्यमितिवाक्यार्थबोधोत्तरन्तद्बोधश्चापवादवाक्या-
र्थबोधोत्तरमित्यन्योन्याश्रयस्तदवस्थएवेतिचेन्न॰ अपवादवाक्यार्थबोधात्पूर्वम्पदपदार्थोपस्थितावुत्सर्गवाक्यार्थबो-
प्रकरणेद्विवचनेनैवनिर्देष्टव्यंस्यादितिपाठकस्तन्न नपुंसकमनपुंसकेनेतिएकवचनम् तस्याप्येकशेषस्याप्यत्वात्स्पष्टंचेदंप्रकृतसूत्रेकैयटेएव रामः
बोधम् नन्वेवमिति॰ पूर्वोक्तान्योन्याश्रयपरिहारेपि॰॥ रामः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ रामः ॥ ७ ॥ १२

भे० ॥ नविभक्तावित्यादेरिति॰ आदिना जातिपदघटितविधिसूत्राणाम्परामर्शः तदन्तरेणाचमित्यादिना॰॥ ७ ॥ ॥ ❁ ॥ ॥ ७ ॥

भ॰ अतएवअउणसूत्रेउद्योतेविधेयविषयेउच्चारणार्थस्यानुनासिकंत्वमावश्यकमित्युक्तमितिभावइतिदिगित्याहुः तुल्यजातीयेति ननुतुल्यजातीयेत्यत्रकिंत्वेनसाजात्यम् विवक्षितम् अच्हल्त्वाभ्यामितितुनयुक्तम् अन्योऽन्याश्रयापत्तेः साजात्येसतितेसंज्ञेतयोश्चसत्योःसाजात्यमिचेत् शृणु औकारइतिअच्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनाचि अचूत्वाव्याप्येणत्वादिमादायासंभववारणायाद्यम् तदृतिअकत्वादिमादायतद्वारणायद्वितीयम् हकारइतिहलत्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनहलितत् तदव्याप्यादत्वादिमादायतदृतियणत्वादिमादायचतद्वार

उरणरपरइत्यत्रलग्रहणंकर्त्तव्यमेवऋॢवर्णयोस्सावर्ण्यवदित्याहुः। ननुहयेत्यादावकारोच्चारणेनतस्यहलत्वप्रसङ्गः न आहहकारादिष्विति नपुनरन्तरेणाचम्व्यंजनस्योच्चारणमपिभवतीत्युच्चैरुदात्तइतिसूत्रस्थभाष्यात्॰ एषात्वाचार्यस्यशेलीलक्ष्यतेयत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशतिअचोऽप्सुहलोहल्षु इतिप्रत्याहारेऽनुबन्धानामित्यत्रभाष्याच्चेतिभावः स्यादेतत् नविभक्तावित्यादेस्सार्थक्यायहलन्त्यमित्यस्योपदेशेऽन्त्यंहलिदित्यर्थोवश्यकत्वेनहलन्त्यमादिरन्त्येनेत्यनयोःपरस्परापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयात्स्वकारेत्सञ्ज्ञामबोधयित्वाहलामित्सञ्ज्ञाबोधनस्याशिनेरयुक्तम॰॥ ॥

णायोभयम् अचहलपदाभ्यांस्वरव्यंजनयोर्विवक्षणाच्चेत्याहुः नविभक्तावित्यादेरिति आदिनोपदेशेऽजित्यस्यस्वपूर्वस्यसंग्रहः हलन्त्यमित्येनतद्वाक्यार्थजिज्ञासायामुपस्थितपूर्वोत्तरसूत्रयोःसार्थक्यसंपादकेवाक्यार्थेनिष्पन्नेपश्चाद्धलपदार्थः कइतिविशेषजिज्ञासायामादिरन्त्येनेत्येनतद्वाक्यार्थइतिरितिभावः प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमपीहानुकूलम् अन्येतुप्रथममादिरन्त्येनेत्येनतद्वाक्यार्थजिज्ञासायामुपसंजातविरोधिन्यायेनकृत्रिमत्वज्ञानाभावेनकृत्रिमाकृत्रिमयोरकृत्रिमस्यैवप्रवृत्त्याचहलितिसूत्रेन्त्यमिदित्यर्थेनततोनविभक्तावित्यादिवैयर्थ्यानुसंधानेआवृत्त्याऽर्थान्तरस्यपुक्तत्वादिदम

सतभाष्यंत्वेकदेश्युक्तमेवेत्याहुः॥

श·कौ· भै० यत्विति· यथा न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमित्यपवादशास्त्रप्रवृत्तिः स्वयोग्यविषये भवति तथापरिचिन्त्य पूर्वमुत्सर्गः श्वयुवेत्यादिः प्रवर्त्तत इत्यर्थः

टी·भै· भ० ननूक्तलुगादिस्थले तथा सुवचत्वेपि तस्य लोप इति विषये नैवं वक्तुं शक्या इति दोष एवेत्याशंक्येदम् सुलभामिति दिगिति दिगर्थस्तु तु

टी·भ· लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तत्तच्छास्त्रपर्यालोचनम्विनापि अपवादविषयम्परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यसंस्कारञ्जानीते· तस्यापि शास्त्र

१३ प्रक्रियास्मरणपूर्वकम्प्रयोग एव धर्मोत्पत्तेः तदुक्तम्· प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्तत इति· प्रकल्प्य परित्यज्य·

यत्तु प्रकल्प्य चेत्यस्यायमर्थः यथा न सम्प्रसारण इति वचनात्परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम्· पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्र

तिषेध इति अभ्यस्तसञ्ज्ञासूत्रे कैयटस्तन्न· न सम्प्रसारणे इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्· तत्र हि एतदेव ज्ञापयति परस्य

न पूर्वस्येति· यद्वा सम्प्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेध इत्याद्युक्तम्· नहि न्यायेन सिद्ध एवमुक्तिरुचिता तस्मान्न्यायस्य मदु

क्त एव विषय इति बोध्यम्· यद्यप्यपवादवाक्यार्थम्विनानोत्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थस्तदपि न· उक्तयुक्तेः। न विभक्तौ तु

स्मा इति शास्त्रपदार्थज्ञानमात्रेण पादीनामेतद्विषयत्वाभाव बुध्यातेषु हलन्त्यसूत्रप्रवृत्त्या सुप्तिङ्·रूपविभक्तिपदा

स्मभिन्ना हल इत इति प्रथमवाक्यार्थेन पादीनामित्वं ततो विभक्तिपदार्थनिश्चये विभक्तिस्थतुस्मभिन्ना हल'' र्थज्ञाने सुलभमिति दि

इत इति द्वितीयवाक्यार्थेनाविभक्तिस्थतुस्मानामित्वमिति नन्वेवं नाक्लावित्यत्रापि आक्षरसमाम्नायिका अचो हलश्च मिथो न सवा

र्णा इति प्रथमं वाक्यार्थेपि अणुदित्सूत्रबोधनान्तरमचस्तद्गृहीताश्च हल्भिर्मिथो न सवर्णा इति द्वितीयो वाक्यार्थः स्यादेव ॥ १३

एतेनान्यस्य सम्प्रसारणमिति फलितम्। एतत्कैयटोक्तव्याख्यां खण्डयति। तन्नेति· भाष्यविरोधमुपपादयति। नहीति· न्यायेन। पूर्वं हीति न्यायेन पू

र्वोदृङ्किता न्यो न्याश्रयासम्भवमुपपादयति। न विभक्ताविति· पदार्थज्ञानमात्रेणेति· मात्रपदेन वाक्यार्थज्ञानव्यवच्छेदः।

भे॰ अत्रापीति॰ आदन्तहलन्त्यमितिसूत्रइत्यर्थः।आदिरितिकिमिति॰ अन्यपदेनतल्लाभःसम्भवतीतिभावः।नचास्मिन्नस्यणब्दवोधविषयत्वंपदांनुप
भ॰ तथाचाकारप्रश्लेषोव्यर्थः वाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्यासंगतिश्चेतिचेन्न नविभक्तावित्यादौविभक्तिग्रहणसामर्थ्यात्द्वितीय
वाक्यार्थांगीकारेपि अन्यत्रतदंगीकारेमानाभावात्स्पष्टाचेयंरीतिःप्रकृतसूत्रेशब्दरत्ने यथासंख्यसूत्रसामर्थ्येनतत्रतथांगीकारेपिअ
त्रतथाकल्पनेमानाभावादित्यादिना नन्वेव मपिहलंत्यमित्यस्यबोधकाले उपदेशेऽजितिनाक्कलावित्यनयोर्बोधाभावेनाणुदित्स्य
स्यवाक्यार्थाज्ञानेनोदितःसवर्णग्राहकत्वाभावान्नविभक्तावित्यत्रतुशब्दस्यतवर्गबोधकत्वाभावेनतदज्ञानासंभवाद्विभक्तिस्थन॰
अत्राप्युपदेशइतिसम्बध्यतेतेनहलन्त्यमाह॰सूत्रइति॰ आदिरन्त्येन॰ आदिरितिकिम् अन्यशब्देनपूर्वेषामाक्षेपादिगा
दिप्रत्याहारेऽकारादिग्रहणम्माभूदिति॰ एवमादिशब्देनपरेषामाक्षेपादिणादिप्रत्याहारेषुज्यादीनांग्रहणम्माभूदित्य
न्त्येनेति॰ उभयोपादानेतुअयमादिरन्त्योवेत्युक्तेऽवशिष्टमपिकिञ्चिदस्तीतिनियमेनप्रतीतेःपरस्मिन्सतियस्मात्पूर्वोनास्ति
सआदिः।पूर्वस्मिन्सतियस्मात्परोनास्तिसोऽन्त्यइति॰॥ ऽऽकारस्येत्त्वापत्तिःपकारस्येवदुर्वारा तुशब्दस्तुतिथोरितिवदुच्चारणार्थो
कारेणतकारमात्रबोधकइत्येवस्यादितिचेन्न परस्मिन्नित्यादिनिर्देशेरिहत्यहल्पदस्यनकारभिन्नतत्परत्वनिश्चयात् एवंसतिवर्गग्र
हणंव्यर्थमितिचेदस्तुतथा नाक्कलावित्येतस्यप्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवादकत्वमितिमतेतुशद्दस्योदित्संज्ञकत्वमितिमते॰
चउदितःसवर्णग्राहकत्वस्यपूर्वमपिसंभवेनादोषाच्च मतांतरेपिलोपादिनेवजाततन्निवृत्तेरंगीकाराच्च नविभेत्यत्रतुलुप्तनिर्दिष्टेनकार
इत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वाच्च आदिरंत्येन उभयोपादानेतुएतदग्रेनदोषोलोकेइतिपाठःप्रतीतिर्लक्षणावश्यकत्वेहेतुःलक्षणस्य अनापत्तौ
स्थितत्वान्नसम्भवतीतिवाच्यम् प्रविशपिण्डीमित्यत्रेवसम्भवात्॰॥ ॥ ॥

भै॰ आदेरेवाक्षेपइत्यत्रभानाभावइत्युत्तराभिप्रायः। अन्यतरानुपादानेइदंत्यसहितःपूर्वः। परसहितआदिरित्यपिसम्भाव्येत। स्वंरूपमित्यनुवृत्तिपरव्या
भ॰इ तेतिकिमिति अस्यचतुर्दशसूत्र्येकवाक्यतयातत्सूत्रांत्यस्यग्रहणेनतस्यचेत्त्वस्यैवसत्वादिति प्रश्नः माभूदिति तदेववाक्यत्वेपिसूत्रांत्य
स्यैवग्रहणेमानाभावेनविवक्षितसमुदायांत्यत्वस्यणादावपिसत्वम् परस्मिन्सतीत्यादिलक्षणमपिविवक्षानिबंधनम् अतएवेगादिप्रत्या
हारसिद्धिः अन्यथातत्तत्सूत्रादेरेवग्रहणेतदसिद्धिःस्पष्टैवएतेनपूर्वस्यदीर्घोण इत्यादिज्ञापकाद्येनप्रत्याहारस्तदवधिकानामेवग्रहणेसिद्धेंऽन्त्य
पदसामर्थ्यात् सूत्रांत्यग्रहणेनसिद्धइतेति सुत्यजम् एवंत्वन्योऽन्याश्रयश्चनेत्यपरंलाघवमित्यपास्तम् एवंचेगहस्वइत्यादिज्ञापकाद्योवधिक

अकारादिग्रहणेइकारणकारादीनामाद्यन्तत्वस्यैवानापत्तेः अत्राद्यन्तपदाभ्यामवयवत्वेनबोधकाभ्यांस्वघटितःसमु
दायआक्षिप्तःसञ्ज्ञी॰ तस्यचलक्ष्येप्रयोगाभावात्प्रत्येकंसञ्ज्ञित्वमन्यस्यतु नतत्कार्यंतस्येत्सञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारात्॰ एतत्फ
लितकथनमेवभाष्येमूलेच स्वस्यचरूपस्येति॰ स्वमित्यनुवृत्तिपरत्वेनव्याख्यानन्तुहेयमेवानुवृत्तौफलाभावात्॰ इतेतिकिम्॰ उम
उणनेतिणकारादिभिः प्रत्याहारोमाभूदिति॰ सहग्रहणाच्चसमुदायएवसञ्ज्ञेतिसमुदायादेवेकइत्यादौविभक्त्युत्पत्तिर्नादि
मात्रात्॰ नचान्त्यस्येत्सञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारादादिरन्त्येनेत्य सङ्गतम्॰ सूत्रेष्वित्सञ्ज्ञायामपिइगादिप्रत्ययेषुतदभावात्॰ ॥

स्तदवधिकानामेवपूर्वेषामाक्षेपेसिद्धे आदिग्रहणसामर्थ्यात्तसूत्रादेरेवग्रहणापत्त्याइगाद्यसिद्धिप्रसंगात् ज्ञापकात्सूत्रावयवप्रत्याख्याने।
बहूपत्त्यापत्तेश्च सूत्रेषुवर्णसमाम्नायसूत्रेषु तदभावादिति लोपस्यसामर्थ्यादभावेफलाभावात्संज्ञापिनेत्यर्थः पतुशक्तिग्रहात्पूर्वमर्थ
वत्त्वाभावेनप्रातिपदिकत्वाभावात्व्यवसितांत्यत्वाभावेनसंज्ञाप्राप्तिरेवनेतितन्न पत्रसतिप्रातिपदिकत्वेपरिष्कृतार्थवत्त्वंभावितत्रसंज्ञेतित्त
व्यानंनिष्प्रयोजनमित्याशयेनाह। अत्राद्यन्तेति॰॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भि॰ अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्यैवेति॰ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः। ननु पूर्वत्यपवादाइति भाष्योक्तापवादवाक्यार्थज्ञा
भ॰ नन्वेवमपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गवाक्यस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वोपपत्तौ उदासीनविषये इवापवादविषयेपि प्रवृत्त्यापत्तौ पश्चाद्दूरूक्तवत्तेप्रतिबन्धा
यान्माभु कथा इति तेन किं कृतं स्यादिति ध्यानेनेतरमसूत्रभाष्योक्तन्यायबोधितापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिमूलकेनग्रातियदि कार्यसूत्रभा
नत्यभावज्ञाने प्रति योगिज्ञानस्यैव प्रतियोगिज्ञानेः भावज्ञानस्य कारणताकस्यापि सम्मता॰ प्रतियोगिज्ञानम्विना नि
षेधवाक्यार्थासम्भवाच्च॰ पूर्वत्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गा इत्यस्य तत्त्वयम्भावः। लक्षणैकचक्षुष्कस्य उद्देश्यता
वच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्रोत्सर्गकृतसंस्कारबुद्धावुत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्या भुक्तवन्तम्प्रति माभुङ्क्था इ
ति वाक्यस्येवापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या तत्पूर्वमपवादशास्त्रपर्यालोचनेन तद्विषयलक्ष्यसंस्कारं निर्णीय तदविषयन्त
ल्लक्ष्ये तद्विषयवाक्योपप्लवद्वारोत्सर्गेण संस्कारोति॰ अन्यथा विकल्पापत्तिरिति॰ यद्यपि भुक्तवन्तम्प्रतीति न्यायो लु
गादिना जातनिवृत्तेर्व्यभिचरितस्तथापि तत्राप्यनुत्पत्तिरेवेति न दोषः न्यायानङ्गीकारेपि विकल्पापत्तेः सत्त्वाच्च अभि
ष्यपठितेनपूर्वमित्यादिन्यायेनोत्सर्गवाक्यार्थबोधात्पूर्वमपवादवाक्यार्थबोध॰ निविशन्त इत्यस्य बुध्यारूढा भवन्ती त्यर्थः॥ ॥
स्यावश्यकत्वसूचनेन प्रागुक्तरीत्या सुपत्तिङ् निष्पत्त्यभावेनान्योः न्याश्रयस्तदवस्थ एवात आह पूर्वत्यपवादेत्यादि इति वाक्यस्येवापवाद
शास्त्रस्येति वाक्यस्येवापवादशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या चापवादशास्त्रपर्यालोचनेनेत्येवपाठ इत्यन्ये न्यायाः नंगीकारेपीति॰॥ ॥
नस्य कारणत्वं ब्रूम इत्यत आह पूर्वमिति॰ अपवादशास्त्रपर्यालोचनेन अपवादशास्त्रार्थबोधेनेत्यर्थः। तदविषयमिति॰ अपवादशास्त्राविषयमित्यर्थः

लक्ष्यसंस्कारकत्वाभिप्रायेण
इति भावः।

भै॰ अतएवेति॰ समुदायान्यग्रहणादेवा इत्संज्ञापरित्राणमिति॰ इत्संज्ञायाः परित्राणमित्यर्थः। सुप्सुपेतिपञ्चम्यन्तपूर्वपदकः समासः। तत्सिद्धिरिति॰ इत्सं
ज्ञासिद्धिरित्यर्थः। अत्राद्योच्चारणकालेविद्यमानस्यापिणकारस्येत्संज्ञाविधायकशास्त्रजन्यवाक्यार्थावोधान्नप्राप्तिरितिभावः। अन्यत्रसनादिप्रत्ययाव

भ॰ इत्संज्ञायाःपरित्राणेतिपंचमीसमासःनांतरीयेति अन्यनिष्पादकफलनिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थःउच्चारणयोतिशेषः तेनेति अध्याहारेणेत्यर्थः
आद्योच्चारणकालेइत्संज्ञाभवनमित्यर्थेतुनस्यात् तत्रार्थेवाधश्च ततकालात्पूर्वमनभिव्यक्त्वात्तत्कालेइत्संज्ञायादुर्वचत्वात् नाज्झला
वितिसूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च तदव्यवधानेति यथोद्देशइदम अनुवंधविनिर्मुक्तस्यैवपदार्थोपस्थितिरित्यर्थःगुरुकुलवत्समासःनन्वे
वंत्यस्यलोपेनतत् शक्त्यातदुपस्थितिर्वाच्येतितस्यैवार्थवत्वात् ततोविभक्त्युत्पत्तिरुचिता अनुवंधस्तुतदग्रेवाच्योऽतआहधुटित्तीति॥

अतएवमकारेत्संज्ञापरित्राणार्थस्यमोरुकारश्चरितार्थःसमुदायोपदेशएवसर्वत्रऋषिनात्पर्येणावयवानान्नान्तरीयक
तयातेषामज्ञातस्वरूपज्ञापकत्वाभावात्॰ उपदेशोऽन्त्यमिति॰ तत्रविद्यमानमन्त्यमित्यर्थः। तेनअइउणित्यादौणादीनांह
ल्यन्त्यामित्यस्यदृशोरस्तसिद्धिःअन्यत्रत्वन्तरङ्ग॰त्वात्प्राप्यउच्चारणेनाभिव्यक्तस्यतदव्यवधानेनैवेत्संज्ञापदार्थोपस्थितिर
नुवन्धविनिर्मुक्तस्यैव उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञेति नाज्झलाविनिसूत्रेभाष्यात्॰ धुडित्यादौसानुवन्धाद्विभक्तेरुत्पत्तिस्तुतेनैवानुव
न्धसंज्ञायामपिलोपोत्तरउच्चारणसामर्थ्यात् अन्यथास्वरूपप्रतिपत्तिरेवनस्यादितिभावः ((न्धविनिर्मुक्तोपस्थितेस्तस्यैवार्थवत्वात्सुलभा॰

पवनादौ। पदार्थोपस्थितिरिति॰ अनुवन्धविनिर्मुक्तस्यैवपदार्थस्योपस्थितिरित्यर्थः। चैत्रस्यगुरुकुलमितिवत्सापेक्षत्वेपिसमासः। एतादृशे विष
यिप्रायःपरंजसः शीन्यादिस्थलेविलम्बेनैवसेतिसूचनाय। यद्यपिनाज्झलाविनिसूत्रेउत्तरत्वमात्रमुक्तमतथापिनदव्यवहितत्वसहितंत्तेपमधिक

भै० ननु तदुपस्थाप्ये चेदित्कार्यं तदा वैयाकरण इत्यत्र चिदुपस्थाप्यैकारस्य चित्कार्यप्रसङ्गः त आह वैयाकरण इति। नन्वनुबंधविनिर्मुक्तस्य पदार्थस्यो
पस्थितिस्वीकारे सुब्विषये नरङ्गत्वादिसंज्ञास्यादेवम्ब्वजसादाविसञ्ज्ञायां लोपे च कृते अकारमात्रस्य विभक्तिसंज्ञाप्रसङ्गः। न विभक्ताविति सूत्रस्य प्रा

भ० वैयाकरणेति व्याकरणशब्दादिकारे ऽनुदात्तादेश्चेत्यञि आद्युदात्तवैयाकरणशब्दे चित इत्यन्तोदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः यद्यपीत्वेपि प्रत्याहारसिद्धि
रूपफलसत्वेनानर्थक्याभावात्तदुपस्थाप्येन तत्कार्यमिति समाधानं वक्तुं शक्यं तथापि न्याय्यं समाधिमाह तत्त्वाभावेति प्रातिपदिकांसत्वात्तु न त
त्वं पत्रसंज्ञा तत्र फलाभावेन तद्विषये तत्संज्ञाप्रणयनस्य वाक्यस्यानुपपन्नत्वात् धुडादौ तु तन्नदनुबंधसामर्थ्याद्वाक्यमुपलभ्यत इति न तत् सामर्थ्यादुपस्था

इत्संज्ञाकार्यं तु पत्रसञ्ज्ञा तत्रानर्थक्यात् तदुपस्थाप्यप्येवस्पष्टञ्चेदन्ति त्वरितमित्यत्र कैयटे वैयाकरणे चित्स्वरस्तु न त
स्यैचूकारसहशत्वेपि तत्त्वाभावात्० विभक्त्यादिसञ्ज्ञापि सूत्रान्तर्गतानामेवेति तत्रैव न विभक्ताविन्यादीनाम्प्रवृत्तिः। अ
तएवेदमइत्यादावणत्वात्सवर्णग्रहणम्प्राप्तम्० ॥ ॥ ॥

प्यैकार्यमिति बोध्यम् न विभक्ताविन्यस्यानर्थक्यं परिहरन्नुपजनिष्यमाणेति न्यायमूलकमर्थमाह विभक्त्यादीति आदिना प्रत्ययपरिग्रहः
पत्र तु सुङस्योरोदसुयोर्न विभक्तेन्यस्य न प्राप्तिस्तत्र त्वनुबंधविनिर्मुक्तस्यैव विभक्त्यादिसंज्ञाः पूर्वमित्संज्ञाया अप्रवृत्तौ बीजाभावादिति बोध्य
म अतएवेति पदार्थोपस्थितेरनुबंधविनिर्मुक्तत्वादेवेत्यर्थः अन्यथा तदानीमनणत्वात् आशंकासमाधानयोरसंगतिः स्पष्टैव॥ ॥

म्दिशीये चारितार्थ्यादत आह। विभक्त्यादिसंज्ञापीति आदिना प्रत्ययादिसंज्ञापरिग्रहः। अत्रार्थे भाष्यसम्मतिमाह। अतएवेति अनुबन्धविनि
र्मुक्तोपस्थितिस्वीकारादेवः॥

भै० तत्सूत्रभाष्ये अप्रत्यय इति किमर्थम् । सनाशंसभिक्ष उः । अत्यल्पमिदमुच्यते । अप्रत्ययादेशटिक्किन्मित इति वक्तव्यमित्युक्त्वा आदेशोदाहरणमि
दमइशिसुपन्यस्तम् । न चानुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिस्वीकारेणितः कर्मण्यण्सूत्रघटकः । सनप्रत्ययोयश्चैतदुपस्थाप्यः प्रयोगस्थः प्रत्ययो ।
न सणिदितिकुम्भकार इत्यादिरूपासिद्धिरिति वाच्यम् यथा द्विरेफो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या भ्रमरपदस्य द्विरेफपदव्यवहार्यत्वेपि शब्दार्थयोस्तादात्म्यान्मधुव्र
तेपि द्विरेफपदप्रवृत्तिस्तथोपस्थापकस्य सूत्रघटकस्य णित्वादुपस्थाप्येपि णित्वमित्याशयात् ॥ यद्यनुबन्धरहितस्य पदार्थस्योपस्थितिस्तदेशादेशाभ

भ० अप्रत्यय इत्यस्य आदेशग्रुपलक्षकत्वादेवाह अप्रत्यय इत्यनेनेति अनवयवा इति उपस्थापकानवयवा इत्यर्थः कदाचितत्रेति तदुपस्था इति

अप्रत्यय इत्यनेन निषिध्यत इति भाष्योक्तं सङ्गच्छते यत्त्वनेकाल्सूत्रे शिद्ग्रहणाभावेपि शित्करणादेव सर्वादेशत्वमिति
भाष्ये उक्तम् तस्येत्सञ्ज्ञकशकारकरणाद्भूतपूर्वानेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वमित्यर्थ इति न तद्विरोधः अत्र केचिदनुब
न्धा अनेकान्ताः अनवयवाः योत्वेकान्तः स कदाचित्तत्रोपलभ्यत एवायमनुनतयात्तदर्थभूते विधेये कदाप्यदर्शनात् ॥
प्ये इत्यर्थः यथा वृश्चत्यादौ चकारादिः सुहृडादौ संयोगान्तलोपे नापहारादुक्तं कदाचिदिति ॥ ॥ ॥ ॥
स्यापि शकाररहितस्योपस्थितिः स्यात्तथा च शिद्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वोपपादनपरभाष्यविरोध इत्यत आह यत्त्विति अनुबन्धप्रसङ्गादाह । अत्र केचिदित्या
दि अत्र अनुबन्धविषये । एकान्तशब्दोऽवयववाची । तत्र अवयवत्वे कदाचित् छेदनानन्तरं तत्रानुपलम्भात् । तथा च यस्यावयवित्वमभिप्रेत
न तत्र कदाप्यनुपलम्भेन नावयवत्वमिति भावः । तथा चानुबन्धाः । अवयवत्वाभाववन्तः । अवयवित्वाभिमतविषयितासमानाधिकरणविषयि
ताकत्वाभावादिति पर्यवसन्नम् ॥

मै॰ प्रत्याहारप्रसङ्गादाह। अचिश्वीति॰ पूर्वनिपातापत्तेरिति॰ विशेषणत्वात्सूत्रकारशैलीसिद्धत्वादिति॰ प्रायोवादोऽयम्। अएङ्क एकाल्निपातएकाच इ

भ॰ अन्यथाऽग्मरुत्यादावपि सतिप्राप्तिपदिकत्वे परिष्कृतार्थवत्त्वमित्यात्माश्रयः स्यात् आदिरन्त्येनेति शक्तिग्राहकप्रवृत्तिसत्फलम् इकारादिषु
कादेरित्वेपि चतुर्दशसूत्रीसंबन्धिविवक्षितान्त्यत्वाभावेनेदंत्यसदृशेनेत्यर्थावश्यकतयासंज्ञाविरहेपि तत्प्रवृत्तेरित्याह अन्त्येनेत्यस्येदंत्येनेति न
नुनतत्सूत्रेषु लोपाभावस्यसामर्थ्यात् कल्पनापेक्षया चतुर्दशसूत्र्यामेवोच्चारणसामर्थ्यात्तदभावः कल्प्यताम् एवंत्यंतपदेलक्षणाश्रयणं न
हलिअकारग्रहाभावायावश्यकात्वारान्तेषांप्रत्याहारवाच्यतापिनेतिचेन्न व्यक्तिपक्षेऽल्कसूत्रस्थस्येगादिषाठस्थस्यकृतत्वस्यभेदात्तथा

अन्त्येनेत्यस्येदन्त्यसदृशेनेत्यर्थात्॰ व्यक्तिपक्षएवमेवोचितत्वात्सादृश्यमूलिकैवचात्र तत्वप्रत्यभिज्ञेत्याहुः। अचिश्नु
धात्विति सूत्रे इणइत्येव सिद्धेय्वोरिति निर्देशादिणपरेणैवेति लणसूत्रेभाष्ये स्पष्टम्॰ हलन्त्यम्॰ अत्रपदद्वयम् समासेऽन्त्यश
ब्दस्यपूर्वनिपातापत्तेः कर्मधारययोग्यपदानांसमासाभावस्यसूत्रकारशैलीसिद्धत्वाच्च॰ यद्यपि सर्वोपि हलन्तन्तंसमुदायंप्रत्य
न्त्योभवति॰ तथाप्यन्त्यपदोपदेशपदाभ्यामभ्यासत्याः ज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकोच्चारणविषयसमुदायमध्यान्त्यइहगृह्यते॰

र्थावश्यकत्वेन तदेकवाक्यतयाजातिपक्षेपितथैवोचितत्वात्तथासतिलोपश्चबलवत्तरइति भाष्यासंगतिप्रसंगश्चतदेतदाह व्यक्तीति।
नन्विणादिप्रत्याहारेतादीनांग्रहणंमाभूदिति कथमुक्तंऋकारादिति वक्तव्यम् अतआहाचीत्यन्येवतारयंति हलंत्यम् सिद्धत्वादिति अलोऽंत्यं
त्यादौसमासदर्शनात्॰॥ ॥ ॥ ॥ ((त्यातहलोः नंतराः ततपुरुषः समानाधिकरणमिति कृत्यतौपितिकृतीत्यादाविति

भै॰ शेषान्तरमाह किन्त्वेति नन्ववयववत्वेऽप्यओं अदितइत्यत्रोक्तप्रयोजनोपपत्त्यभावादुपदेशग्रहणमनर्थकमत आह उपदेशेऽजितीति स्पष्टार्थ-
मिति ननूत्तरसूत्रेणाग्निचिदित्यादौ तुक आगन्त्वेप्यादौ चरितार्थस्येत्संज्ञाप्रवृत्त्यर्थमुपदेशग्रहणमस्त्विति चेन्न वक्ष्यमाणरीत्योत्तरसूत्रेप्यस्यानावश्य-
कत्वात्। न चावयववत्वसाधनावसरे यदवयववत्वमभिप्रेतं तदन्यस्मिन्ननुपलंभस्य हेतुत्वं सूचितं तच्चायुक्तम्। कर्मशब्दावयवककारस्य करणश-
ब्दे उपलम्भादिति वाच्यम्। ककारस्य व्यक्तिभेदेन यस्य ककारस्य कर्मशब्दावयवत्वं न तस्य करणशब्दे सत्वात्। अनुबन्धविनिर्मुक्तस्य पदार्थस्यो

भै॰ एकान्तत्वादवानेकान्तत्वेपि पन्नि पव्यवसितत्वमादायेत्संज्ञातत्कार्यतन्त्रेवत्यंगीकारान्न च वैयर्थ्यमत आह तस्य लोप इति नकारेत्सं-
किन्त्वदभ्रचश्वकारवैयर्थ्यापत्त्याऽवयववत्वमेव न्याय्यम् अत एव तुमर्थुणकठजितिसूत्रविहितकेणित्वप्रयुक्तवृद्धिर्न
तस्य लोप इति भाष्ये एकान्तत्वमेव न्याय्यमित्युक्तेश्चोपदेशेऽजितिसूत्रे उपदेशग्रहणं तु स्पष्टार्थमेवेत्याहुः सर्वत्रानुबन्ध-
सहितनिर्देशाविधौ गुप्तिज्किदित्यादौ नकारेत्संज्ञकः सोभवतीत्यादिक्रमेण बोधः॥ ॥ ॥ ॥

ज्ञक इति नकारेत्संज्ञकबोध्यसदभिन्न इत्यर्थः एवमग्नेपि॰ ॥ ॥पष्ठ्यन्तिः सिद्धान्ते विधिवाक्यस्य यादृशबोधजनकत्वं तदाह सर्वत्रेति यत्त्व-
नवयवत्वपक्षे माङो व्यतीहार इति निर्देशो ज्ञापकः। लाघवं चात्र पक्षे पत एतत्पक्षे नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम्। नानुबन्धकृतमसारूप्यं नानुबन्ध-
कृतमनेकाल्त्वमिति परिभाषाणामनारम्भादिति तन्न दभ्रचश्वकारवैयर्थ्यापत्त्या एकान्तत्वपक्षस्यैव पाणिनिसम्मतत्वात् उभयमिदमनुबन्धे-
षूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति किं पुनरत्र न्याय्यमेकान्ता इत्येव न्याय्यमिति भाष्योक्तेश्च माङ इति निर्देशेन श्रूयमाणोप्यनुबन्ध एजन्तत्वाविघातक इति
कल्पनात् अनेकाल्शित्सर्वस्येतिसूत्रे शिद्ग्रहणेनानुबन्धानामल्व्यवहारविषयत्वाभावकल्पनेन सर्वेष्टसिद्धेः। अत एवानुबन्धकार्येऽनल्विधाविति
निषेधो न प्रवर्तत इति प्रवादस्याप्युपपत्तिः ष्ठिन्किदित्यादिबहुव्रीहेरप्युपपत्तिः॥

भे॰ स्पष्टञ्चेदमिति॰ तत्र हि निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः। लोनो गर्त्त इति निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधः। निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भव
ति अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेन्न लोपात्। इति शंकायां यद्यपि लुप्यते जानाति त्वसौ सानुबन्धकस्यैव संज्ञा कृतेत्युक्तम्। एतेनानुबन्धलोपेऽपि विधिस्

भ॰ प्रकृतसूत्रेति व्याख्येयत्वेन प्रकारणं तोपदेशपदलाभावधिभूतोपदेशः जिती त्यर्थः इत्याहुः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनुवादे सन्यत इत्यादौ च नकारेत्संज्ञके सशब्दे परे इत्यादि क्रमेण बोधः। स्पष्टञ्चेदं निष्ठासंज्ञासूत्रे भाष्ये। अत एवा
टश्चेत्यादेर्नासङ्गतिः। अन्यथा पत्रात् सूत्रे तत्र नाच्यते नेष्यते च तत्र वृद्धिः। यत्र प्रयोग इष्यते वृद्धिस्तत्र नाडिति तदस
ङ्गतिः स्पष्टैव। अन्त्यङ्गिमवाचालः हल्कि म॰ चिरिणोतीत्यादौ धातोरन्त्यस्य माभूत्॰ आद्योच्चारणमिति॰ आद्यमुच्चारण
मित्यर्थः। भावे घञिति भावः। तच्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्तकाचार्याणामेव। आद्यत्वञ्चाज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वम्
उपस्याद्यर्थत्वाद्दिगुरुच्चारणक्रियत्वात्॰ अत एवैकाच उपदेश इति सूत्रे कैयटेनोक्तमित्संज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदि
श्यिर्गृह्यत इति॰ आदेच इति सूत्रेऽपि येषां स्वरूपज्ञापनाया पूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशत्वव्यवहार इति॰ तत्र सूत्रे भाष्येऽपि उद्देशश्च
प्रातिपदिकानान्नोपदेश इति॰ प्रकृतसूत्रे भाष्येऽपि प्रत्यसमाख्यानमुपदेश इत्युक्तम्॰ तस्य चोक्त एवार्थः॥ ॥ ॥ ॥

त्रेतत्तरनुबन्धोपादानात्तदुपलक्षिते कार्यं भवतीति स्पष्टमेवोक्तम्। वाचाल इति॰ अत्र लस्य त्वे लित्स्वरापत्तिरनतरङ्गत्वात्। चित्वङ्किमर्थमिति चेत् पर्यायार्थे स्या
त् अथ वा वाचाल इत्येतत्साधकसूत्रसाध्यवाचाट इत्यस्योपलक्षणम्। अत्र हि टस्य त्वे ङीबापत्तिः। अत एवेति॰ दिग्गुरुच्चारणार्थत्वादेव॰॥ ॥

प्र·प्र· भै॰ हलन्त्यमितिसूत्रेभावघञन्तोपदेशपदाननुवृत्तिंसूचयन्सिद्धान्तमाह।परेत्वित्यादिना· उपदेशेकिमिति· पूर्वसूत्रएवकिमर्थमितिप्रश्नः।अतएवसूत्रद्व
टी·भै· यविषयेउपदेशपदस्यप्रत्यक्षाख्यानपरत्वेदूषणाभिधानसंगतिः।प्रत्यक्षमाख्यानमिति· अत्राख्यानंशब्दोच्चारणम्।तत्रप्रत्यक्षत्वाव्यभिचारइती।
टी·भ· भ· अन्येत्वनुवर्तमानेशातृशानचावितिपुनस्तोग्रहणेनलट्स्थानिकत्वादिरूपधर्मसंबंधत्यागवत्सौत्रेत्संज्ञकत्वरूपधर्मसंबंधस्यापित्यागात्।
१८ सानुबन्धयोरेवपरामर्शः तदुक्तंवार्तिककृता तौ वचनमसंसयार्थमिति भाष्यकृतापितथैवव्याख्यातम् अतएवकैयटेनापिशातृशानचोरूप
मात्रंपरामृश्यतइतिलट्स्थानिकत्वादिधर्मासंबन्धयोरपिसंज्ञाभवतीत्यर्थइतिवदता आदिशब्दउपात्तःसत्शब्देनतयोर्विधानानंत
रअनुबन्धानामित्संज्ञाभवत्येवेत्यलम् एवंक्तक्तवतूनिष्ठेत्यादावपिनदोषः अनुबंधविनिर्मुक्तस्यैवोपस्थितिरितिनियमस्याविधेयत्वेनोप

परेतुउपदेशइतिकिमर्थम् अभ्रआं अपः कःपुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषइतिभाष्येउक्तम्· यदिप्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशोगुणैःप्रा
यणमुद्देशस्तर्हिलृटःसद्वानिष्ठेतिविहितानांशातृशानचक्तक्तवतूनामवयवस्येत्संज्ञानापत्तिः॥ १ स्थितप्रत्ययाद्यनुबन्धविषयेए

वसीकारेणश्रुतनिष्ठासंज्ञासम्बन्धस्याश्रुतेत्संज्ञासम्बन्धादन्तरङ्गत्वात्प्राबल्येनवानुबन्धविशिष्टस्यैवसंज्ञाविधानात् अतएवसुपवि
भक्त्यादिसंज्ञासूत्रांतरगतानामेवेतिप्रागुक्तम् संज्ञाविषयेसर्वत्रैवमेवेतिनदोषलेशशंकापिस्यादेषदोषइतिन्यायोपिविषमः।अनु
त्पन्नस्यसनआदेशविधानानुपपत्त्यावाक्यभेदेसतिप्रथमवाक्येनोत्पन्नस्यसनःप्राप्तेत्संज्ञाद्वितीयवाक्यविहितादेशंनप्रतीक्षत
इतिपूर्वपक्षिणोक्तंवाक्यभेदेगमकाभावंसंनासनिविधायोपदेशपदाननुवृत्तिमभिप्रेत्यचसिद्धांतिनानानुत्पन्नेसनिप्रवृत्त्याभवित . १८
यंपदानोत्पन्नःसनतदाकृतसामर्थ्यात्पंचमीतिप्रवृत्तिर्नभविष्यतीतिउक्तं॥ १ न्द्रियजन्यतावच्छेदकविषयताश्रयविषयकत्वम्।विषय
ताचव्यापारानुबन्धिनी।तथाचेदृशार्थस्यपदाख्यानेसउपदेशः।लृटःसद्वेत्यादि।अत्रसदादिशब्दजन्योपस्थितिविषयेनादृशविषयत्वाभावःस्पष्ट

भै॰ ननूपस्थापकस्यापिणित्वन्तस्यादन्त्यावयववाचकस्यान्त्यशब्दस्यतत्राप्रवृत्तौहलन्त्यमितिसूत्रप्रवृत्त्यसम्भवादत आह। हलन्त्यमित्यत्रेति॰ अत्रपक्षेज्ञापकमाह। अतएवेतिअनुवस्थानामनेकान्तत्वादेवातत्प्राप्तिरिति॰ आदितश्चेत्यत्रापिसमीपेऽवयवत्वारोपेणैवबहुव्रीह्युपपादनात्।असिद्धान्तमाह। परेत्वित्यादिना॰ नन्वनवयवत्वसाधकहेतोरुक्तत्वात्कथमवयवत्वमितिवाच्यम्॰ शास्त्रेतत्रोपलम्भादित्यनेनोक्तहेतोःस्वरूपासिद्धः।

भ॰ नदोषइति इत्त्वाभावरूपइत्यर्थःसर्वादेशत्वाभावरूपश्चसःडादिव्यतिरिक्तइत्यर्थः।तत्रसर्वादेशत्वंतुप्रश्लेषेणैव॰ ॥

हलन्त्यमित्यत्रान्त्यशब्दःपरसमीपबोधकश्चुटइत्यादावादिशब्दःपूर्वसमीपबोधकोऽनेकाल्शिदित्यादौसमीपे।सामीप्यमूलकावयवत्वारोपेणबहुव्रीहिःस्पष्टञ्चेदमुपदेशेऽजितिसूत्रेभाष्येमपर्यन्तस्येतिसूत्रेकैयटेचतेनडाणलादाविशादौचनदोषःअतएवोपदेशेऽजितिसूत्रेउपदेशग्रहणञ्चरितार्थन्तड्डिअभ्रआँअटितइत्यादावादितश्चेतीट्प्रतिषेधाभावाय अनेकान्तत्वेहितत्प्राप्तिरित्याहुः।परेत्वेकान्ताएवशास्त्रेतत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च॰ अनवय वोहिकाकादिरेकजातीयसम्बन्धेनगृहहस्तादिषूपलभ्यतेनैवमयं किञ्चानवयवत्वेणशकप्रत्ययादौणादेरित्वानापत्तिःप्रत्ययादित्वाभावात्॰ एवमन्यत्वाभावादिणादेःशास्येत्वानापत्तिः।उक्तार्थलाक्षणिकत्वेतुलक्षणैवदोषः

त्वोपपादनात्तत्र॰ बोधके।एवञ्चवाच्यवाचकयोस्तादात्म्याद्वाचकविषयितासामानाधिकरण्यस्यानुबन्धविषयितायाःसत्वेनपक्षेहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसत्वमक्षतमितिभावः।अन्यत्र॰ बोध्ये।अनवयववैधर्म्यमाह। अनवयवोहीति॰ एकजातीयेति॰संयोगेनेत्यर्थः।
अनवयवत्वेबाधकमाह।किञ्चेति॰॥

श॰ शे॰ भै॰ प्रयोगशासनकरणेति॰ अत्रकरणशब्दोपादानेनपरिनिष्ठितभिन्नस्यग्रहणमितिसूचितम्। लृटः सद्वेत्यादिषुसञ्ज्ञासञ्ज्ञिभावबोधकेऽनुबन्धउच्चा

टी॰ भै॰ रितएव राजसूयेत्यादिष्वनुबन्धरहितानुमानामितिभावः। हलन्त्यसूत्रेव्यवसितपदार्थत्वेनेति॰ एतेनतत्सूत्रेउपदेशपदासम्बन्धःसूचितः तत्सम्बन्धे

टी॰ भ॰ भ॰ भगवताकृतमिति। एवंचभावेघञातथार्थोक्तिरयुक्तेतिभावः ननुबाहुलकाश्रयणमेवदोषइतितदेकदेश्युक्तिरेवात आह किंचेति

१९ यएवतुनपित्वात्लाभादितिपाठः विचारणीयः भावेति। करणासाधनानुवृत्तौतुविहितस्यापिशासनकरणत्वेनतत्स्यादपीतिभावः विहिते

ति। उपस्थापकस्योपदेशेविद्यमानत्वेपिप्रक्रियावाक्यसमवायित्वाभावादितिभावः। ननूपस्थापकेएवसंज्ञालोपयोः प्रवृत्त्यानिरनुबंधक

तत्रशास्त्रपदेनप्रयोगशासनकरणीभूताधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाहलन्त्यसूत्रेव्यवसितपदार्थत्वेन

भाष्येउक्तास्सङ्ख्याने॰ एवञ्चतत्सङ्गेः भ्रओं इत्येतद्यावृत्तिश्चसिद्धातस्यचवार्तिकस्यबाहुलकात्करणेघञाप्रत्याख्या

नम्भगवताकृतम्॰ किञ्चहलन्त्यसूत्रेभावघञन्तोपदेशपदानुवृत्तौभवतःठकृछसावित्यादिविहितेष्वित्सञ्ज्ञानापत्तिः

परस्यसत्वेनकादेरन्त्यत्वाभावात्॰ पदेतूपदेशप्रत्ययत्वादिविशिष्टान्त्यइदित्यर्थउच्यतेतदाउपदेशइतिव्यर्थम्॰ अ

न्त्यपदसामर्थ्येनैवतल्लाभात्॰ अतएवात्रसूत्रेउपदेशग्रहणस्यानुबन्धाअनेकान्ताइत्यस्थितपक्षेः भ्रओं अटितइति

कस्यैवप्रयोगसमवायित्वमितिनदोषोतआह। परस्येति। एतेनविहितेपरस्यासत्वेनकादेरन्त्यत्वात्हेतुसाध्येपितेइत्यपास्तंसामर्थ्येनेति रामः

आदेरपिव्यपदेशिवत्वात्तत्वमेवेतितत्तत्व्यावृत्तयेइदमेवाभिप्रेत्यसर्वोपिहलन्तंतंसमुदायंप्रत्यंतइत्युक्तंभाष्ये। ननुश्वन्नित्यादिप्राप्ति १९

दोषमप्याह॰ किञ्चेति॰ अतएवेति॰ हलन्त्यसूत्रेउपदेशप्रयोजनाभावादेवाअत्रसूत्रे॰ उपदेशेऽजितिसूत्रे॥ ((पदिकव्यावृत्त्यानानुवृत्तिवैयर्थ्यमतआ

ज्ञानपूर्व्यवाच्छेन्नाविधेयताप्रयोजकत्वेनाऽ

देशस्यग्रहणादम्भओंअपइत्यत्रओं ऽइत्सञ्ज्ञा

व्यवसितान्त्यमिति। धातुत्वादिनापरिच्छिन्नान्त्यमित्यर्थः। अन्त्यग्रहणसामर्थ्येनेति यत्त्वादिव्यावृत्त्यर्थमन्त्यग्रहणं चरितार्थमिति चिन्त्यमेतदिति तद्वचि
न्त्यम्। षः प्रत्ययस्य। चुटू इति सूत्रारम्भेणादेर्हलोपदीत्वं भवति तदोक्तस्थले षेवेति कल्पनात्। ननु न धातुलोप सूत्रभाष्ये धातुग्रहणं किम् लूञ्लविता पूञ्
म• अनुबन्धानेति। एवं मन्यते तस्य भावघञन्ते आद्योच्चारणे विद्यमानमन्त्यमित्याद्यर्थे उच्चारणस्यान्त्यमिति प्रत्यासत्तेः। अपि तु मशक्यत्वात् यत्किं
चित्समुदायान्त्यस्यापि प्राप्नोती त्वनिष्टत एवतत्। शास्त्रपरत्वेन प्रत्यासत्त्या शास्त्रान्त्यस्यैवस्यादित्यनुत्थितिरिति। धातुत्वादिनेति। शास्त्रकृतानेन
तत्त्वेन वोधितत्वादित्यर्थः। पचादीचांतस्यैव तत्त्वेन चान्त्यस्य तान्त्यर्यस्य तत्रैव सत्त्वानात्तात्पर्यग्रहे वीजं तुथमुपत्यये उकारः ननु व्यवस्थितपक्षे
न च करणसाधनोपदेशशब्दानुवृत्त्या सिद्धहलन्त्यसूत्रे व्यवसितान्त्यमिति वक्तव्यम्• के पुनर्व्यवसिता धातुप्रातिपदिकप्रत्यय
निपातागमादेशा इति वार्त्तिकानुन्यानमिति वाच्यम्• समुदायद्वारा वयवस्याप्युपदेशकरणत्वान्न दन्तस्यापि लोपापत्तिरिति
शपात्• भाष्यकृता चान्त्यग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्यातम्• तत्रानुबन्धविशिष्टानां धातुत्वादिर्तु धातुत्वादियोग्यघटितत्वाद्बो
ध्यम्• निपातानामन्द्योतकत्वेन ब्राह्मणवशिष्टन्यायेन च पृथक् ग्रहणम्• व्यवसितत्वञ्च धातुत्वादिनापरिच्छिन्नत्वादिति कै
यटः। एवञ्चोदश्विदादि प्रातिपदिकान्त्यस्यापि लोपः प्राप्नोतीति• प्रातिपदिकानाम्प्रतिषेधो वाच्योऽकृत्तद्धितान्तानामिति वा
प्रयोजनदानुभाष्यं नैवेवप्रतिकूलम् अनुत्तरार्थत्वे हि तत्रैव सोढं कृत्वा न कर्तव्यमित्येव ब्रूयादिति। अन्तउत्तरार्थमावश्यकतया लाघवाभावेन
सोदोनकृतइतिसाधकमेवातोः ननुवृत्तौसाधकान्तरमाह। एवञ्चेत्यादिनास्य अनुबन्धानमेवस्यादित्यन्तेन॥ ९ पविता इत्यनेनानुबन्धलोपोत्त
रमेव धातुसञ्ज्ञेत्यस्य लाभाद्धातुत्वादिनापरिच्छिन्नान्त्यस्येत्वमित्यनुपपन्नमत आह• तत्रानुबन्धेति• पूर्वोक्तार्थे वार्त्तिकान्तरसम्मतिमाह एवञ्चेति
उदश्विदादीति• आदिना शकृदित्यस्य सङ्ग्रहः। एतावव्युत्पन्नाविति कैयटः॥

प्रा·प्रो· भै॰ कुम्भकारइत्यादाविति· ननुपूर्वमित्संज्ञा ततः प्रातिपदिकसंज्ञेतिक्रमात्कथमत्रप्रतिषेधप्राप्तिरतआह· अपवादेति· यद्विचोदकेनश्वयतिव
टी·भै· र्द्धतइतिसूत्रनिसिद्धउदश्चिच्छब्दइत्युच्यतेतदापिद्वितीयस्याव्युत्पन्नत्वमेवा नचास्याविश्वकेर्ऋतिन्निगुणादिसूत्रनिष्पन्नत्वमितिवाच्यम् तत्या
टी·भ· प्युपदेशोः न्यन्तनकारस्यनेत्यभिप्रायात्। प्रत्याख्यानमिति· नचोणादिप्रत्ययान्तानामव्युत्पत्तिपक्षेराजन्नित्यादौनकारस्येत्वयाद्त्यर्थमस्य
२० भ॰ फलाभावेति। अत्रयथाफलाभावस्तथाविवरणतोऽवसेयः। अवसेयतेचास्माभिः कालेनास्थेग्रहणेतिगणादावपठितेत्यर्थः। उप

कुम्भकारइत्यादौअपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः। पूर्वम्प्रातिपदिकत्वेणादिलोपोनस्यादितिअकृदित्यादि· तच्चफलाभावान्नेत्संज्ञेत्यादिनाभाष्येप्रत्याख्यानम· अत्राद्योच्चारणार्थकोपदेशपदानुवृत्तौत्वस्यवार्तिकस्यानुत्थानमेवस्यात्· उद्देशश्चप्रातिपदिकानान्नोपदेशइत्यादेचइतिसूत्रभाष्योक्तेः। एतद्भाष्येकवाक्यतयापस्पशान्हिकान्तस्थेः ग्रहण प्रातिपदिकानामुपदेशः कर्तव्यः मञ्चकोमञ्ञकइतिमाभूदितिभाष्येउपदेशशब्दोग्रहणङ्कर्तव्यमित्यर्थकः। नचानुवादरूपमेवसन्देहनिवर्तकमितिवोध्यम· नन्वेवंतस्मिन्नितिनिर्दिष्टइतिसूत्रेषष्ठीप्रकल्पकत्वंतस्येतिपक्षेगुणिन्उकि।

देशशब्दइतिवहुव्रीहिरयंउपदेशः कर्तव्यइतिशब्दइत्यर्थः नन्वेवमितितस्यभा ॥ ध्यइत्यादावपिषष्ठीप्रक्लृप्त्यापत्तिः ॥
वसाधनतयातथार्थकत्वाभावेइत्यर्थः अन्यथाचरमेणपौनरुक्त्यापत्तिः॥ ॥ वार्तिकस्यावश्यकत्वम। नचफलाभावः। नित्त्वरस्येव रामः
फलत्वादितिवाच्यम। भीहीतिसूत्रात्स्लितीत्यत्रेवप्रत्ययादित्यस्यानुवृत्त्यासप्तम्याविपरिणामेनचेष्टसिद्धेः। अग्रहणेति· गणेदावपठितानामित्यर्थः २०
उपदेशपदाननुवृत्तौभाष्यविरोधमाशङ्क्ते। नन्विति॰॥ ७ ७ ॥ ॐ ॥ रामः ॥

भै॰ सर्वादिसंज्ञाः ऽनुबन्धविनिर्मुक्तस्येति यदि ब्रूयात्तदाप्याह। तथा राजसूयेत्यादि। अत एव एकसम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धित्वाभावादेवा न च राजसूयेत्या
दिनिपातनेनैवानुबन्धलोपो भविष्यतीति वाच्यम्। निपातनेनापूर्वेतत्संज्ञाकल्पनापेक्षया हलन्त्यमित्यत्रोपदेशपरासंबन्धकल्पने लाघवमिति भावः॥ लो

भै॰ तथा च तत्र वाक्यभेदसत्त्वाद्विधेयत्वेनोपस्थितप्रत्ययविषये तत्तत्पादेशप्रतीक्ष्यमाणाभावेपि श्रौत [illegible] तनिष्ठासंज्ञासंबंधमंतरंगमित्यसं
ज्ञां प्रतीक्षते। तद्भाष्यस्यैकदेशयुक्तत्वाच्च। ननु कार्यकाल एकवाक्यतया विधानात् विधेयत्वेनोपदेशत्वमेव क्तक्तवताविति वाच्यं
तथा राजसूयसूर्यचित्याग्निचित्येत्यादिनिपातनानुमितक्यबादीनाम्यादेरित्वानापत्तिः वदः सुपीत्यत्रोच्चारितसुनैतत्स
म्बन्धी। अत एव तस्यापत्यमत इञिति न्यासेऽन्यथा द्व्यसम्बद्धः प्रत्यार्थस्यानुक्तत्वरूपं शेषत्वमुक्तमाकरे। तस्मादत्र सूत्रे उ
पदेशग्रहणेनोद्देश्यस्यापि ग्रहणमवक्तव्यमेवञ्चाभ्रओंऽइत्यादावपि प्राप्नोतीति तेषां सङ्ग्रहोऽस्य व्यावृत्तिर्भवति येन सवि
शेषः कइति प्रश्नस्तत्सङ्ग्रहार्थमेव लोकव्यवहारेणापि तयोः सङ्कीर्णत्वमुपपाद्येत व्यावृत्तये तत्सङ्ग्रहाय चोपदेशेनेः
अनुनासिक इति वक्तव्यम्। किम्पुनरुपदेशनं शास्त्रमित्युक्तम्वार्त्तिककृता॥ ९॥ पद्योद्देशेन तद्भावादित्यपक्षद्वयेपि
वाक्यैकवाक्यतया विधेयत्वाभावाच्चानिपातनादित्वकल्पनं तु तादृशवचनकल्पनात्। गुरु। अगतिकगतिश्चायमेव तु नेत्वालाभादित्या

कव्यवहारेणेति अनुवाकप्रश्ने दृष्टत्वकाद्यनुवाकाख्याने उद्दिष्टोमेऽनुवाक इति। मार्गप्रश्नेऽमुष्मिन्नवकाशे हसदक्षिणो ग्राम्य इत्याद्याख्याने उप
दिष्टो मे पन्था इति व्यवहारादिति यावत्। एतेन सर्वेषु पूर्वपक्षित्वसिद्धिरनिष्टे तद्भाव इति विषयविभागालाभः सूचितः। वार्त्तिके उपदेशन इत्यनन्त
रमुच्चारित इत्यध्याहारो बोध्यः॥

Shabdendu Shekhar bhairavi tika Sahit
Ganesh Yantralaye. – Benaras,
Samwat 1923 (1864)

25455

भै॰

श्रीगणेशायनमः सीताचर्चितपादपद्मयुगलंध्यात्वाऽद्वितीयंविभुम्मुद्रांज्ञानमयींदधानमपरंहस्ताम्बुजंजानुनि कुर्वेचन्द्रकलांशिवांशिशुहितांटी।
कामजंराघवंसुग्रीवाङ्गदमारुतिप्रभृतिभिः संस्तूयमानम्परम् १ शब्देन्दुशेखरस्येयंटीकाचन्द्रकलाभिधा रच्यतेभैरवेणात्रक्षमध्वंस्यपयाबुधाः २।
मान्यान्प्रणम्यविज्ञप्तिंकरोमिप्रियदंवचः दूष्यंविचार्य्यमात्सर्यंविहायविबुधाःपरम् ३ धीमत्त्वेहेतुभूतानर्थान्नौलीयग्रन्थेशिवसादृश्यंस्वस्यकुलशुद्ध
त्वञ्चव्यञ्जनयाशब्दतोवादर्शयन् विघ्नविघातायकृतम्मङ्गलंशिष्यशिक्षायैनिबध्नाति पातञ्जलइत्यादिना· प्रथमंपतञ्जलिशब्दोपादानंबलवत्तर
मङ्गलायमहाभाष्यमात्रोक्तौशारीरकसूत्रभाष्यस्यापिबोधस्यादतःपातञ्जलपदम् तावन्मात्रोक्तौचरकेऽतिव्याप्तिरतोमहाभाष्येति।महत्पदानुपादा
नेपतञ्जलिप्रणीतसूत्रसम्बन्धिभाष्येव्यासकृतेप्यतिव्याप्तिरतोमहत्पदम्।नचपातञ्जलपदस्यप्रोक्तार्थकारणेनतत्पातञ्जलभेदस्यव्यासकृतेविरहान्नातिव्याप्तिरिति

भै॰ श्रीगणेशायनमः॥ शेषंतदीशंचविनत्यलक्ष्मीमीशस्यप्रीत्यापचलोपि

श्रीगणेशायनमः पातञ्जलेमहाभाष्येकृतभूरिपरिश्रमः

योऽभवत् लिखामिग्रन्थंनिजबुद्धिपुष्ट्यैशिष्टार्थकंविरतिसंग्रहंत्विमम्

वाच्यम् इष्टिघटितत्वादिरूपमहत्त्वस्यभाष्यान्तरेविरहादनेनैवसकलातिप्रसङ्गनिरासेपातञ्जलपदमत्रयोगभाष्यसङ्ग्रहार्थमेवेत्याशयात् विनापिचकारमहर
हर्नयमानोगामश्वम्पुरुषम्पशुमित्यत्रसमुच्चयस्यदृष्टत्वात् एतेनशब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पइतिपातञ्जलसूत्रमादायवक्ष्यमाणंसिद्धान्तार्थक
थनमसङ्गतंपातञ्जलभाष्यार्थानवबोधादितिशङ्कायानावकाशइतिसूचितम् कृतभूरिपरिश्रमइति· सापेक्षत्वेपिगमकत्वात्समासः।नचचैत्रस्यगुरुकु
लमित्यत्रेवनित्यसापेक्षत्वादेवनदोषइतिवाच्यम्·नित्यसापेक्षत्वाभावेपिसक्तोठकमापणीयानाङ्क्ष्मोदनः शालीनामित्यादौसमासदर्शनेनगमक
त्वस्यैवप्रयोजकत्वात् गमकत्वंचविग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधसमानप्रकारकशाब्दबोधप्रयोजकत्वमेव। कृतभूरिपरिश्रमइत्यनेनपातञ्जलमहा
भाष्यप्रभावादेवसर्वतन्त्रार्थज्ञानजननबोधनेनान्यत्रपरिश्रमाभावोध्वनितः॥

मे॰ पितृकीर्त्यर्थं तन्नामोल्लिखति शिवभट्टसुत इति धीमान् ऊहापोहकुशलः। एतेन स्वस्य विवेचकत्वं ध्वनितम् सतीदेव्या इति सञ्ज्ञा सतीति। भाषितपुंस्कत्वाभा
वान्न पुंवद्भावः। न च सञ्ज्ञापूरण्योश्चेति सूत्रेण सञ्ज्ञायाः पुंवत्त्वनिषेधसामर्थ्याद्भाषितपुंस्कत्वं तस्यास्तीति वाच्यम् योगरूढस्य दन्तादिशब्दस्य तत्र ग्रहणात् दे
वीत्युपादानं तद्दत्तन्नामेति सूचनाय। सती दीव्यति पातिव्रत्येन जिगीषतीति वा। दुष्टान्नभक्षणे बुद्धिमान्द्यसम्भवात्कथं धीमत्त्वमत आह याचकानामित्यादि
अभेदरूपकद्वयम् अरिकक्षेति अरय एव कक्षाः शुष्ककाननम् तत्र हुताशनः। एतेन महाशूरत्वं ध्वनितम् रामतः। रामसिंहनामकसन्निधानान्नागेश इति
एतेन व्याकरणसिद्धान्तज्ञानवत्त्वं सूचितम्। ननु मनोरमयैव मूलार्थज्ञानसम्भवात्प्रयासवैयर्थ्यमत आह मनोरमोमार्द्धदेहमिति॰ एतेन तदुक्तानामर्थानां

शिवभट्टसुतो धीमान्सतीदेव्यास्तु गर्भजः १ याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् शृङ्गवेरपुराधीशाद्रामतो लब्धजीवि
कः २ नत्वा फणीशं नागेशस्तनुतेऽर्थप्रकाशकम् मनोरमोमार्द्धदेहं लघुशब्देन्दुशेखरम् ३ ग्रन्थसमाप्तिग्रन्थप्रचारादिप्रतिब
न्धकदुरितप्रशमाय समुचितमिष्टनमस्काररूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातॄश्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निब

प्रायः कथनाभावो ध्वनितः। लघुशब्देन्दुशेखरमिति॰ शब्द इवेन्दुः शब्देन्दुः। लघुश्चासौ शब्देन्दुश्च लघुशब्देन्दुः कलात्मकश्चन्द्रः ९ स्थानि मुनित्रयमिति॰
सशेखरे यस्य। यद्वा लघवः शब्दा यस्मिन्स लघुशब्दः स इन्दुशेखरमिवेत्यर्थः शब्दो व्याकरणाभिव्यङ्ग्यः। स इन्दुरिव शब्देन्दुः। तस्मिन्निन्दुतादात्म्यमर्थप्रका
शकत्वेन दोषरहितत्वेन वा विवक्षितम्। स एव शेखरः शिरोभूषणं यस्येति वा। न चेन्दुसादृश्यादेवार्थप्रकाशकत्वे लब्धेऽर्थप्रकाशकमित्यस्य पृथ
ग्भूतस्योपादानं व्यर्थमिति वाच्यम् मनोरमादिना यादृशार्थप्रकाशनेन तस्यापि प्रकाशकमित्यर्थात् ग्रन्थप्रचारादीति आदिना तदध्येतृव्याख्यातॄणां
श्रद्धातिशयादिपरिग्रहः समुचितेति त्रयाणामपि शास्त्रप्रणेतृत्वात् अनुषंगत इति कुल्याख्यान्यार्थं कृतस्यानुद्देश्यफलप्रयोजकत्वात्

श·शे· मै॰ नमःस्वस्तीतिचतुर्थीमाशंक्याहकारकविभक्तेरिति·उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीतिन्यायादित्यर्थः। कृधातूपस्थाप्यक्रियानिरूपितकर्मत्वा

टी·भै· भ॰ कारकविभक्तेर्बलवत्वाद्द्वितीयेति। कुकुटांडसमासवत्स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेःपूर्वंतद्धितःततस्तुनस एकार्थीभावात्। प्ररदःकृतार्थतेतिवत्सामा
टी·भ· न्येनपुंसकंवा। एतेनतद्धितांतत्वेनगुणवचनत्वाभावान्नतलोरित्यस्याप्राप्त्यापुंवत्वासंगतिरित्यपास्तं। नचस्वस्त्यादिसाहचर्यादित्यादिमाध
२ वोक्तयुक्त्यापिनिर्वाहइतिवाच्यम्। रावणायनमस्कुर्यादितिभट्टिप्रयोगेद्वितीयाप्रसंगात्। नचसत्वार्थकस्वरादिपठितस्यसंप्रयोगः। नम
स्पुरस्सोरितिसत्वानापत्तेः तत्रजयमंगलानुरोधेनसविसर्गपाठकल्पनेपिस्वयंभुवेनमस्कृत्येत्यादौसमासानापत्तिरीष्यरिहरा वस्तुतस्तुकर्म·
त्वमिहनविवक्ष्यतेइतिजयमंगलाशयः। अनुकूलयितुमित्यस्याध्याहारपरग्रंथास्तूपायांतरपराइतिबोध्यम्। एतेनफलाभावात्साहचर्य·

कारकविभक्तेर्बलवत्वाद्द्वितीयापरिभाव्येति· तच्छब्दस्यबुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्·

मिहनव्यवस्थापकमित्यपास्तम्। देवानांनमस्करोतीत्यस्यफलस्यसत्वादितिबोध्यम्। फलाभावादुपपदविभक्तेरित्येवनप्रवर्ततइत्यस्यवक्तुं
शक्यत्वाच्च। केचित्तुसाहचर्यंनात्रनियामकं। अन्यथाविनिगमनाविरहेणाऽजंतत्वेनाऽस्परसमाम्नायिकांतत्वेनवासादृश्यग्रहेदेवेभ्योनमो
ऽस्त्वित्यादावेवनदापत्त्यादेवेभ्योनमइत्यत्रानापत्त्याभाष्यव्याख्याकरग्रंथासंगतिरेवस्यात्। किंचनमोवरिवइतिसूत्रेभाष्येनमस्यतिदेवानित्यत्रच
तुर्थीमाशंक्योपपदविभक्तेरितिन्यायेनसमाहितम्। साहचर्येणद्योतकनमःशब्देचतुर्थ्यप्रवृत्तौकाचःपूजार्थकत्वेननमसोद्योतकत्वेनन रामः
न्केवलनमःशब्दयोगेचतुर्थीविधानंचरितार्थम्। इदमस्तुसन्निकृष्टमित्यभियुक्तवचनेनसन्निकृष्टस्यैवेदमापरामर्शोयुक्तः॥ ॐ॥ २

द्मान्मोभयमप्यसंगतंस्यादित्याहुः

व

श्रीकाशीजीमेमहल्लाघुघुरानासामाकीगल्लीआदिविश्वेश्वरकेपासश्रीयुतबाबूहरखचंद
जीकेवाडेमेदुर्गाप्रसादकटारेकेगणपत्यंत्रालयमेशब्देन्दुशेखरटीकाभैरवीऔसदासिव
भट्टीसंयुक्तछापागयालिखामहेसपांडेछापनेवालाघुरविनजिसैलेनाहोयसोचांदनी
चौकमेकुंजगलीकेपश्चिमफाटककेपासदुर्गाप्रसादकेदुकानमेमिलैगा०सं०१९२२मी०

मार्गशुक्ल०५

श॰शे॰ भै॰ कौमुद्यास्तु सिद्धत्वाभावादेतदनुपपन्नमत आह भाविन इति॰ यथाभाविघटविषयेऽत्र घटो भविष्यतीति व्यवहारस्तथेयमिति निर्देशः। सत्कार्यवादसिद्धान्ताश्र
टी॰भै॰ यणेन वाऽऽयमिति निर्देश इति भावः। स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽपि ग्रन्थे उपमानकौमुदीगतलिङ्गस्यारोपेणोपपद्यत एव। बुद्धिसन्निसमाविष्टस्य शब्दबोधविषयत्वमिति सिद्धा
टी॰भ॰ न्त इति भावः। कौमुदीसादृश्यप्रयोजकधर्ममाह सिद्धान्तेति॰ अत्रोपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः। संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्र
३ लक्षणमिति प्राचीनपठितसूत्रलक्षणेषु पञ्चसंख्यत्वं तदाह। एषामिति क्रमबोधकत्वेपीति॰ अत्र क्रमपदमर्श आद्यजन्तम्। क्रमेण बोधकत्वेपीति वार्थः। एतेन क्र
मशक्त्याभावेन क्रमबोधकत्वेपीत्यनुपपन्नमित्यपास्तम्। एषां क्रमेण बोधकत्वादेवयमायमीति यथासङ्ख्यवितानस्येणादिमन्याहारे उकारादिग्रहणस्य च

म॰ भाविनोपीति। अत्र ग्रन्थस्येति शेषः। इयमित्युक्तिः कौमुदीगतलिङ्गारोपात्। उपमायां लिङ्गभेदकृतदुष्टत्वनिरासायारोपः। यद्वा भाविनोप्यर्थस्या
स्मत्रबुध्याविषयीकरणस्य दृष्टत्वाद्भाविसूत्रवृत्तेरियमित्यनेन परामर्शः। वृत्तिपरिच्छेदकत्वेनेति। संज्ञाशब्दनिष्ठवृत्तिपरिच्छेदकत्वेनेत्यर्थः

भाविनोऽपि बुद्ध्या विषयीकरणादियमिति निर्देशः। सिद्धान्तप्रकाशकत्वेनातिदुरूहग्रन्थान्तरेभ्यः सिद्धान्तज्ञाने जायमानस्य क्लेशरूप
सन्तापस्य शामकत्वेन च कौमुदीसादृश्यम्॰ अनेन वैयाकरणसिद्धान्ताविषयास्तज्ज्ञानम्प्रयोजनम् तज्जिज्ञासुरधिकारीत्यादि सूचि
तम्। अइउण् एषाङ्क्रमबोधकत्वेप्यादिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतया वृत्तिपरिच्छेदकत्वेन संज्ञासूत्रत्वम्॥ ९ प्रयंकर्त्तरि कृदित्यादीनां संज्ञा
सूत्रत्वं। अणादीनां जातिशब्दत्वात्। एतेन तत्र संज्ञासूत्रत्वातिव्याप्तिनिरासाय संज्ञास्वरूपावच्छिन्नेत्यादि क्लिष्टयत्नो मिश्राः समाहिताः। अइउणित्यादि

सिद्धिः। वृत्तिपरिच्छेदकत्वञ्च शक्तिग्राहकत्वम्। ननु वृत्तिपरिच्छेदकत्वन्न संज्ञासूत्रत्वसाधकम्। कर्त्तरि कृदित्यादौ व्यभिचारात् आदिरन्त्येन सहेतिसूत्रैकवाक्य
पन्नत्वे सति वृत्तिपरिच्छेदकत्वमपि नाकृम्यानुप्रयुज्यत इति सूत्रघटककृत्यदस्यादिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतया शक्तिग्राहकत्वेपि संज्ञासूत्रत्वाव्यवहारात् उक्त रामः
हेतोर्हेत्वादिजित्यादावसत्वेन संज्ञासूत्रसमानावृत्तितया परिभाषाद्यन्यतमभिन्नत्वविशिष्टसूत्रत्वरूपपक्षतावच्छेदकाव्यापकतया स्वरूपासिद्धत्वाच्चेति चे ३

मे॥ शक्तिग्राहकत्वमात्रस्यैवहेतुत्वात्। तादृशहेतोः पक्षेष्वेषुसूत्रेषुसत्त्वमादिरन्त्येनेतिसूत्रैकवाक्यतयेतिसूचयितुमादिरन्त्येनेत्येतदेकवाक्यतयेतितृतीयान्तो
ल्लेखः एकस्योभयार्थत्वमत्राविरुद्धमित्याह। क्रमस्येति· इतासदृशेनेति· अयम्भावः। प्रत्याहारेऽनुबन्धानाङ्ग्रहणेष्वितिपूर्वपक्षे आचारादप्रधानत्वा

भ· स्वौजसमौडित्यादीनामपीति। अस्यविध्यर्थत्वेबहूनिफलान्यूह्यानि। अविवक्षयातत्कार्यमिति। नचैकपदेइत्यस्यराजीयतीत्यादिसिद्धयेप
दत्वाभाववदुत्तरखंडकसमुदायत्वमितिपरिष्करिष्यमाणत्वेनप्रकृतेचतदाक्रान्तत्वेनतस्यानित्यत्वेनाविवक्षोक्त्यसंगतिरितिवाच्यम्। पद
त्वेप्सितत्वमितितदर्थात्। प्रकृतेचसमुदायस्यातथात्वात्। वस्तुतस्तुअनुकरणत्वेनसौत्रत्वाच्चेतिमध्यमणिन्यायेनपूर्वोत्तरयोरन्वयः अनुक

क्रमस्यसञ्ज्ञाद्वारैवोपयोगात् एकवाक्यताचादिरकारादिरन्त्येनेतासदृशेनणकारादिनासहोच्चार्यमाणआद्यन्तासि
मानांसञ्ज्ञेति· स्वौजसित्यादीनामपिएतदेकवाक्यतयासुवादिसञ्ज्ञासूत्रत्वंस्वादिविधायकत्वञ्चेतिबोध्यम्॰ ॥

रणत्वेनेत्यस्यनिपातानुकरणत्वेनेत्यर्थः। संहितायाअविवक्षयातद्वारणंतुनयुक्तम् एकसूत्रेतरभावात् तदुक्तमिकोगुणेतिसूत्रेउद्योते
एकयोगत्वंचद्वयोस्संहितापाठमात्रेणेति अतएवेकोयणःचीत्यत्र सौत्रत्वादेवङ्मुट्कारयिष्यतेयंग्रन्थकृता। यत्तुक्रमबोधकत्वेनवर्णबोध
कत्वान्नकारप्राप्तिरितितन्नसमूहस्यतत्त्वेपिप्रत्येकंतत्त्वात् नपायादितिजरन्तआहुः॥ ॥ ॥

ल्लोपश्चबलवत्तरः इत्युत्तरोक्तरीत्यान्त्येनेतासहोच्चारणासम्भवेनेत्यदृस्येत्सदृशोलक्षणयाआवश्यकत्वात् प्रसङ्गादाहस्वौजसित्यादि· आदि
नातिपतमहीत्यस्यकृत्वाउपयुज्यतेइत्यस्यचसङ्ग्रहः॥

भै·

श·शे· एतेषु सन्धिकार्यमाशङ्क्याह एष्विति· अनुकरणत्वेनेति· अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षायामित्यर्थः। भेदविवक्षायां त्वाह सौत्रत्वाच्चेति· अयम्भावः। यदा
टी·भै· नुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षापक्षस्तदा शब्दजन्यशाब्दबोधे प्रकारतया यदनुकरणभानं तदेवानुकार्यस्यापि भानं भेदाभावादिति नानुकार्ये शक्तिरित्य
टी·भ· नुकरणशब्दस्य वृत्त्यार्थबोधकत्वरूपार्थवत्त्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन विभक्त्यनुत्पत्तिः। वस्तुतस्तु भेदो निरूपयितुमशक्यः। पटदित्यादिध्वन्यनुकरण।
४

भ·॥ सौत्रेति· औपदेशिकश्रुतित्वस्य स्वयमेव वक्ष्यमाणत्वेन छन्दस्त्वादित्येव वक्तव्ये छन्दोवत्सूत्राणीत्यतिदेशप्रवर्तकं सौत्रत्वादिति कृतमुक्तमिति तदाशयं स एव प्रष्टव्यः। अन्ये तु सौत्राणामिदं सौत्रं पाणिनिसूत्रमूलभूतं तदुपकारकं वा छन्द इत्यर्थः तत्त्वात्सौत्रत्वात् छन्दस्त्वादिति यावत् अत एवाणः पिसफलः अतिदेशप्रवृत्तावभिप्रेतायां तु सूत्रत्वस्यैव तत्प्रवृत्तिप्रयोजकत्वेन तत्त्वादित्येव वदेत् नाणमित्याविष्कुर्वते तदाशयम्

एषु संहितायां अविवक्षया न संहिताकार्य्यम् अनुकरणत्वेन सौत्रत्वाच्च वर्णेभ्यो न विभक्त्युत्पत्तिः

इदं पक्षद्वयं तमपि तत्रीयांतवत गुणेत्वन्याप्येतिन्यायाच्च प्रातिपदिकत्वप्रतिबन्धकद्वारा एव विभक्त्युत्पत्तिप्रतिबन्धकम् एतेनातिदेशात्लुगिति वक्तव्ये शास्त्रबाधोक्तिरसंगतेत्यपास्तम् जातलुकि अनुपपत्तिः त्वाख्याने पि वा शास्त्रद्वयानुसंधानस्यावश्यकत्वेन प्रत्युत तत्रैव गौरवम् छन्दसि सर्वे विधीनां वैकल्पिकत्वेनाऽभावकल्पनेवा बाधाऽभावेनाऽसंगतेरभावश्च एतेन प्रतिसूत्रं प्रातिपदिकत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन तदवयवत्वेन लुकः सिध्यासौ

स्थलेऽनुकार्यस्य ध्वनिमयत्वादनुकरणस्य वर्णमयत्वाद्विरुद्धधर्मयोरेकत्रासमावेशात्। घटपटादिशब्दानुकरणस्थलेप्यर्थपरार्थकत्वशब्दपरार्थक रामः
त्वाभ्यां भेदस्यावश्यकत्वात्। न च तयोर्भेदेऽनुकार्योपस्थितिप्रयोजिका तत्र वृत्तिरुपेयेति प्रातिपदिकत्वमनुकरणस्य प्राप्नोतीति वाच्यम् सादृश्यसम्बन्धे ४
नोपस्थितस्याप्यनुकार्यस्य शाब्दबोधेऽनुत्पत्तिवैचित्र्येण भानसम्भवात्। यदि तु तदनुपस्थाप्यस्य शाब्दबोधे भानानङ्गीकारस्तदा तत्रानुकरणे शक्तिसत्त्वेपि

तिरस्कृत्येत्यर्थ इति। फलितार्थप्रदर्शनमिदमिति पाठकाः। एवं च तिरस्कारार्थस्य परिभवतेरेव विचारार्थकत्वमिति नासंगतिरिति भावः। इदमेव युक्तम्। केचित्तु वैयधिकरण्येनान्वयेन तत्संबन्धिधातोरित्यर्थः। तदर्थप्रकृतिकण्यंतधातोरिति यावत्। यद्वा कोशात्तिरस्कारार्थस्य परिभवतेर्धातोर्विचारार्थकत्वे विषयत्वापत्त्यर्थकत्वे। तदुत्तरणिचा तदनुकूलकृत्यभिधानाद्विषयत्वापादनरूपविचारार्थकत्वपरिभावयतेरित्यर्थः एतेन यस्य कोशात्तिरस्कारार्थकत्वं परिभवतेर्न तस्य विचारार्थकत्वम्। यस्य भावयतेस्तत्त्वं न तस्य कोशात्तत्त्वमित्युभयमसंगतमित्यपास्तम्। यत्तु परिभवतेस्तिरोभवनं ण्यंतस्य तिरस्करणमर्थ इति भूप्राप्ताविस्यस्य चौरादिकस्येदं रूपमिति वा परिभाव्येत्यस्य तिरस्कृत्येति विवरणं सम्यगेवेति तन्न। घञंतनामार्थानुशासकवक्ष्यमाणकोशसंचारस्यासंगतिप्रसंगात्। ममतु परिभाव्ये

प्राचामुक्तीस्तिरस्कृत्येत्यर्थः। मुनित्रयोक्तीर्विचार्येत्यर्थो वा। परिभावस्तिरस्क्रियेति कोशात्तिरस्कारार्थस्य धातोर्विचारार्थत्वेपि न बाधकम् धातूनामनेकार्थत्वात् अत एव परौ भुवोऽवज्ञान इति सङ्गच्छते एतेन स्वग्रन्थस्य प्राचीनग्रन्थैरगतार्थता समूलत्वं च ध्वनितं

त्यादेरयमर्थः। कोशात्तिरस्कारार्थस्य परिभावशब्दस्य धातोः परिभाव्येत्यत्र णिलोपे धातुत्ववतः। एतदुक्तिस्तु अनेकार्थत्वे साधकस्य धातुत्वरूपस्य संपत्तिसूचनायेत्यन्ये। वस्तुतः तिरस्कारार्थस्य परिभावशब्दस्यावयवो यो धातुस्तस्येति वैयधिकरण्येन व्याख्येयम्। अन्यथा तु न संभवः। उपसर्गसमानाकारत्वेन परेः पृथक्करणाद्विशिष्टस्य धातुत्वाभावात्। अत एव धातोरनेकार्थत्वादेव परिभवतेस्तिरस्कारातिरिक्तार्थकत्वादेवावासंगच्छते। तन्मात्रार्थकत्वे तु व्यावर्त्याभावेनाभवज्ञान इति विफलमेव स्यादिति न संगच्छेतेति केचित्। तिरस्कारार्थस्य धातोर्विचारार्थत्वेपीति। इदं च णिच् द्योतक इति पक्षाभिप्रायेणेति पाठकाः। हेतुमती तिसूत्रस्थाकरग्रन्थविरोधात् द्योतकत्वपक्षस्य रूपकुत्सितपरिभ्यवष्टम्भसमर्थनं तु न रोचतेऽस्माकमिति मन्यते॰

मै·

शा·शे· अयम्भावः।अविकृताकारादिविषयताविशिष्टशक्तिज्ञानस्याद्गुण इत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधहेतुतया तदुत्तरं तादृशविषयताविशिष्टशक्तिग्रहासम्भव इति·

टी·भै· भ·॥ एवं च पुनः शक्तिग्रहाभावेपि संध्युपजीव्यानिश्चयेनाविकृतरूपाकारादिषु गृहीताऽजादिपदशक्तिः संधिकार्ये कृतेऽविकृतेषु विकृतेषु वे

टी·भ· ति संदेहाद्विरुध्येत इति भाव इति व्याचक्षते केचित्तूपजीव्यस्य संधिकारणीभूताऽजादिपदशक्तिग्रहस्य विरोधादित्यर्थः विरोधाभावादिति

५ अविकृतेषु शक्तिग्रहमुपजीव्य जातस्य विकृतेषु शक्तिग्राहकत्वे संस्यादिति भावः ननूपजीव्यस्याविकृतत्वरूपविशेषण अकारादिवपरू

पविशेष्यरूपस्य शक्तिग्रहोपजीव्यसेत्यर्थे विरोधात् कृते संधौ सन्निपातविघातः स्पष्ट एव सन्निपातप्रतियोगिनो रुपादानग्रहत्यागस्य

नहि सन्धिकार्ये कृते अविकृतरूपश्रवणम्भवतीति तन्न पुनरच् पदस्य अर्थान्तरे शक्त्यग्रहेण तद्विरोधाभावात् न च
सन्धौ सन्देहः व्याख्यानतो निर्णयसम्भवात् ननु चतुर्दशसूत्र्यामक्षरसमाम्नाय इति व्यवहारानुपपत्तिराम्नायस
माम्नायशब्दयोर्वेद एव प्रसिद्धेरित्यत आह माहेश्वराणीति· महेश्वरादागतानीत्यर्थः महेश्वरप्रसादलब्धानीति फलि

वक्ष्यमाणत्वादेवं च कैयटः सम्प्रयोगे वेति चेन्न पूर्वापरीभावांशे भाष्यादितस्त्यागेपि अन्यत्र त्यागे मानाभावादिति भाव इति व्याचक्षते निर्णया
संभवादिति यत्त्वेतत्प्रतीकमुपादाय अनेन शास्त्रप्रारंभ एवं संदेहोत्पादकशब्दप्रयोगः स्वाकौशलोलापकत्वादाचार्येणापराकृत इति सं
हितायाअविवक्षाया बीजप्रदर्शनमिदं कैयटोपाध्यायानामिति सूचयति अन्यथा निर्णयादित्येव वदेदिति व्याचक्षते तत्राचार्यपदेन
महेश्वरमभिप्रैति उत पाणिनिः नाद्यः तस्य चतुर्दशसूत्रीप्रारम्भकत्वेपि यावत् शास्त्रप्रारंभकत्वाभावेन· शास्त्रेत्यादिग्रन्थासामंजस्यस्यात् रामः

एतद्दूषयति तन्न पुनरित्यादिना· अर्थान्तरे विकृताकारादौ सन्धौ सतीति शेषः। व्याख्यानत इति· शिष्टकृतादित्यादिः। पाणिनिपठितप्राथमिकशि ५
ष्यज्ञानपरम्परया निर्णयसम्भवादिति भावः। समाम्नाय इति व्यवहारे ति· अस्य भाष्येकृत इत्यादिः।

नान्यः मूलाभादिति वक्तव्यम्॥ नम॥

नित्ये च यः शाकलभाक्समासे तदर्थमेतद्भगवांश्चकार

भा॰ अस्यैव वेदाङ्गत्वमिति· एवकारेणेतरव्याकरणानां व्यवच्छेदो न त्वङ्गानाम् सजातीयत्वात्। नन्वेषां महेश्वरप्रसादलब्धत्वे लणसूत्रे आचार्यप्रवृत्तिरित्यत्राचार्य
त्वसङ्गतमाचार्यपदेन तत्र तत्र पाणिनेर्व्यवहारादत आह। लणसूत्रेणकारविषयेति· नन्वनुबन्धानां पाणिनिकर्तृकतया कथम्महेश्वरग्रहणमत आह अनुब
न्धाश्चेति· अनुपदम् वृत्त्यवसानइत्यादिना। नन्वनुबन्धानां महेश्वरकृतत्वे ञमङणनमित्यत्र मकारप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इत्यत आह ञमङणनमि

भा॰ सामर्थ्ययोगादिति प्रयोजनसद्भावात् हेतोरित्यर्थः यत्वत्र ल्यप्लोपे पंचमी सामर्थ्यं युक्तं विहायेत्यर्थ इति भट्टाः तन्न कथं संगच्छते किञ्चैतस्य
एवञ्चैवमानुपूर्वीका श्रुतिरेवैषा तत्प्रसादात्पाणिनिना लब्धा श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्वम्· अत्र प्रमाणं येनाक्षरसमाम्ना
यमधिगम्य महेश्वरात् कृत्स्नम्व्याकरणम्प्रोक्तमिति शिक्षावचनम्· लणसूत्रेणकारविषयाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीत्याख्यान
तइतीत्यादावाचार्यपदेन महेश्वरः। अनुबन्धाश्च महेश्वरकृता एवेत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति· ञमङणनमित्यत्र मकारप्रत्या
ख्यानपरम्भाष्यन्तु किमदृष्टार्थमेव तदुच्चारणमुतदृष्टार्थमपीत्येवम्विचारपरं सर्वत्र प्रत्याख्यानमेवंपरमेवाऽन्यथाङ्गाना
मपि पारायणे धर्मश्रवणेन तत्र तत्र पाणिनिप्रयासप्रत्याख्यानस्याप्यसङ्गतिः स्यात्· तदुक्तमिको यणचीति सूत्रे· सामर्थ्ययोगा
न्नहि किञ्चिदत्र पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यादिति· किञ्चिद्दृष्टादृष्टार्थवत्· किञ्चिच्छुद्धादृष्टार्थवत्· सर्वथानर्थकन्न किञ्चिदिति
किं फलमिति त एव प्रष्टव्याः॥ एत्यत्र मकारप्रत्याख्यानपरभाष्यविरोध इत्यत आह ञमङणनमित्यत्रेति· एवम्परम्। एवंविचारपूर्वकशुद्धादृष्टार्थत्वप्रतिपा
दनपरम् इकोयणचीति सूत्र इति एतत्सूत्रस्थभाष्य इत्यर्थः सामर्थ्ययोगादिति ल्यब्लोप इति पञ्चमी फलजननसामर्थ्यं युक्तं विहायेत्यर्थः। तच्च फलं बहुपुरुष
दृष्टोभयम्। क्वचिच्छुद्धादृष्टमेव॥

शा॰शा॰ भै॰ ननु नाज्झलावित्यादिसूत्रप्रत्याख्यानपरभाष्यासङ्गतिः। वृद्धिसूत्रभाष्ये प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपवि-
टी॰भै॰ श्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म। तत्राशक्यं वर्णेनाप्यनर्थकेन भवितुं किं पुनरियता सूत्रेणेत्युक्तत्वादत आह वृद्धिसूत्रस्थ इति। अत एव व-
टी॰भ॰ र्णसमाम्नायस्य श्रुतित्वादेव। प्रतिमण्डित इति। शोभित इत्यर्थः। ननादौ अन्तर्भावितण्यर्थतया नादयामासेत्यर्थकम्। एतेन ढक्कानादरूपशिवसूत्र
६ भै॰ ननिष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्येति। निष्प्रयोजनत्वरूपानर्थक्याभावे सतीत्यर्थः। तद्गुणानर्थक्यप्रत्याख्यानभाष्येण न विरोधोऽभिधेयपरत्वा

वृद्धिसूत्रस्थे वर्णेनाप्यनर्थकेन न भवितव्यमिति भाष्यग्रन्थेऽनर्थकत्वम्बोध्यार्थराहित्यरूपमिति न निष्प्रयोजनत्वरू-
पानर्थक्येन तत्र तत्र प्रत्याख्यानपरभाष्यासङ्गतिः। अत एव सोऽयमक्षरसमाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रति-
मण्डितो ब्रह्मराशिरिति भाष्यमुपादायोक्तम् भर्तृहरिणा यथैव वेदमव्युच्छिन्नञ्चन्द्रतारकादि। एवमस्याक्षरसमाम्ना-
यस्य न कश्चिदाधुनिकः कर्त्तास्त्येवमेव वेद पारम्पर्येण स्मर्यमाणमिति। आधुनिकः शरीरी। पुष्पितत्वन्तन्मूल-
कशब्दशास्त्रद्वारेण शब्दप्रयोगेण च फलितत्वम्। उक्तञ्चैतच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायान्नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायाम्
नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कान्नवपञ्चवारम्। उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्रजालम्॥ १॥

दित्यर्थः तृतीयान्तत्वेनोभयोरप्यानर्थक्यप्रतिपादकत्वेनासंगतौ हेतुत्वानुपपत्तिः वेदपारंपर्य्येणेति परंपरैव पारंपर्यं गुरुशिष्यपरंपरेति यावत् वे-
दसंवन्धिनी या सा तया स्मर्य्यमाणम् वेदस्यैवाध्यापकाः ये चाध्येतारस्तैरधीयमानत्वादध्याप्यमानत्वाच्चास्यापि वेदत्वमिति भावः॥ ॥

जालं चतुर्दशसूत्रीरूपेण परिणतं वभूवेति शेषः। इत्येतद्विमर्शे विचारयामि। आर्षमेतत्। अथवा समभ्यस्तमेतत् विमर्शे विचारे कृते सति। प्रतीमह इ-
ति सर्वशेषः। एतेन मृशतेः परस्मैपदित्वाद्व्यत्ययेनात्मनेपदेऽप्युत्तमपुरुषैकवचनस्यैटो ङित्त्वाद्गुणानुपपत्तिः सर्वकार्यांशे छान्दसत्वकल्पने गौरवमि-

शब्दकौस्तुभे राम ६

भै॰ नचसंहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते इत्यनेन वाक्य एव संहिताया विवक्षाधीनत्वं बोधितम् प्रकृते विभक्त्य
भावेन वाक्यत्वस्यैवानुपपत्तिरिति वाच्यम् यत्र कारकान्विता क्रिया प्रतीयते तत्रैवैतादृशवाक्यत्वाङ्गीकारात् । प्रकृते तु शक्तपदसमुदायस्य वाक्यपदेन ग्र
हणम् यथा गवित्ययमाहेत्यस्य वाक्यत्वात्समासग्रहणनिवर्त्यत्वोपपत्तिः । न चैतादृशवाक्यत्वस्य वाक्ये तु सेत्यत्र ग्रहणे चक्रतुरित्यत्र कदाचिद्गुण
रहितप्रयोगोपि स्यादिति वाच्यम् संहितैकपद इत्यनेन तत्र संहिताया नित्यत्वबोधनात् । स्वरसन्धिस्तु न प्रवर्तते वर्णोपदेशकाले ऽजादिसंज्ञानाम

भ॰ जत्वाद्यभावाय सूत्रप्रकृतिकसुबन्तत्यन्तमेतदादरस्यावश्यकत्वाच्च किंच लुकि पूर्वभागस्य पदत्वनियमेन प्रत्येकं सूत्रस्य प्रातिप
दिकत्वानापत्त्या णादेरित्संज्ञानापत्तिरूपायान्तरेण परिहरणीया स्यात् यत्तु प्रातिपदिकान्तत्वसंपत्त्या णादेरित्संज्ञायै प्रत्येकं सूत्रोपदेशस्य

कारप्रत्ययोःपि न बाहुलकात् यत्तु उपजीव्यविरोधात्सन्धिर्न तथाहि॰ अजादिसंज्ञाग्रहकाले आद्गुण इत्या॰
दीनामनिष्पत्त्या तदप्रवृत्तावविकृतरूपाकारादिगृहीताःजादिपदशक्तिः । पश्चात् अच्प्रत्याहारे ज्ञाते उपेन्द्र इ

तात्पर्यस्यावश्यकत्वेपि वर्णोपदेशे आचार्यतात्पर्यकल्पने मानम् एवं वधनादौधादिष्वप्यत्रापि ९ बाध्यापि तत्प्रवृत्तौ विरुध्येत
न तदुत्पत्तिः तस्यैव च कारप्रत्ययोपि नेति सौत्रत्वबाहुलकत्वाश्रयणं विफलमिति तन्न वर्णानामुपदेशः लृकारोपदेश इत्यादिभाष्योक्ति
स्वारस्यैव तत्र मानत्वादिति सुधियो विभावयन्तु इति केचित् बाहुलकादिति यत्त्विति । ९ निष्पत्त्यादिति कैयटः कथितवान् तच्च कौस्तुभे मूलकारो
वर्णोपदेशे इत्संज्ञायामच्प्रत्याहारे निष्पन्ने प्रवर्तमानानां यणादीनां सुध्युपास्य इत्यादौ तदस्थ इत्वोद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्ते वर्णोपदेशादावपि प्रसक्ते
रावश्यकत्वादन्यथा तुल्यास्यप्रयत्नमित्यादौ सवर्णदीर्घो न स्यादिति रीत्या दूषितवांस्तदुद्धारः सिद्धान्तरत्नाकरे कृतस्तं दूषयितुमुपन्यस्यति यत्त्विति ॥

शू·शे· भै॰ अतएवेति· अन्यकर्तृकत्वादेवेत्यर्थः।एतेनपाणिनिकर्तृकशास्त्रबहिर्भूतत्वमस्यस्पष्टमेवलभ्यते अतएवमङ्गलार्थमादितोवृद्धिशब्दंप्रयुंक्तइति
टी·भै· भाष्यंसङ्गच्छते।एतच्चोपपादितमिति· एतेषांक्रमबोधकत्वेपीत्यादिनेतिशेषः।सञ्ज्ञाप्रयोजनमाह सञ्ज्ञेति· रप्रत्याहारेति· उरण्रपरइतिसूत्रनिर्दि
टी·भ· ष्टेतिशेषः।कैयटइत्युक्तिसूचितामरुचिम्प्रकाशयति परेत्वित्यादिना· नन्वतोल्वेतिसूत्रेपिरप्रत्याहारनिर्देशोरदाभ्यांवनोरचेतिसूत्रेपिरप्रत्याहारग्र
१ भ॰ आहेति त्वन्मतेइत्वाध्याह्रियंतेकीर्तयिष्यंतीत्यादौशतासींनुमः अपर्णांनुमइतिवाक्यैकदेशस्यशतासीमपर्णामित्यस्यानुकरणात्ता

तत्वञ्चनन्दिकेश्वरकृतकाशिकायांस्पष्टमतएववृत्तिसमवायार्थोवर्णानामुपदेशः कर्तव्यइतिभाष्येउक्तम्·पाणि
नेर्लाघवेनशास्त्रप्रवृत्तिफलकोयःसमवायोवर्णानाङ्क्रमेणनिवेशस्तदर्थइतितदर्थस्तत्वाणादिप्रत्याहारद्वाराशास्त्रप्रवृ
त्त्यर्थः।एवञ्चायमुपदेशः पाणिनेरन्यकृतइतिस्पष्टमेवोक्तम् मन्त्रोपदेशइतिवच्चात्रोपदेशपदप्रयोगः तएषास्यज्ञानेसर्व
वेदपारायणजमपुण्यम्फलमितिभाष्येउक्तम्· व्याकरणमुपक्रम्यवेदानाम्वेदइतिछन्दोगश्रुतिरप्येतत्परैवेतिदिक्· त
त्प्रयोजनमाह· सञ्ज्ञार्थानीति· एतच्चोपपादितम्·सञ्ज्ञाप्रणयनञ्चलाघवेनशास्त्रप्रवृत्त्यर्थमितिबोध्यम्·सञ्ज्ञार्थत्वो
पपत्तयेआह· एषामिति· अकारश्चेति· तेनरप्रत्याहारसिद्धिः अनन्यत्वात्पृथगुक्तिः।इदन्तुल्यास्यसूत्रस्थकैयटानुरोधे
नुपपत्तिःयथाश्रुतेऋकारस्यपरत्वस्याव्यवहितेप्रोवाचेत्यत्रान्वयःपिदुर्वचइतिच्याच ((न·परस्त्वस्यानुनासिकत्वेनोल्वेतिसूत्रेपाणिनिर्लकारंनोच्चा
इत्यनेनपरेत्विति
हरणपत्तिरतस्तस्यानिर्देशोरप्रत्याहारानित्सवत्तापत्तार्थः।नचरदाभ्यामित्यत्रफलाभावइतिवाच्यम् प्रफुल्तमित्यत्रनत्वापत्तेःसुवचत्वात्।वनोरचेत्य राम:
त्रनुपहेरत्वप्राप्तिःस्फुटैवकिञ्चप्रत्याहारसिद्धिरित्ताधीनातच्चानुनासिकत्वप्रतिज्ञासमधिगम्यमिति॰॥ ङ ङ ङ ङ ॥ १

भै॰ अतोल्लेतिसूत्रेऽनुवादसमर्पकेऽतोल्लेतिपदेऽनुनासिकत्वप्रतिज्ञाया अकल्पनेपि न क्षतिरित्यरुचेराह किञ्चास्येति यथा व्यक्तिग्रह स्वरूपाद्
स्येव पाणिनीयव्यवहाराद्बोद्धव्यमिति भावः। नन्वतोल्लेतिसूत्रे लकारोच्चारणेनानुनासिकमजनुबन्धमादाय प्रत्याहारः क्वचिदेवेति कल्प्यते। अत एव
वर्णान्तस्थयोरीत्यादौ न दोषः। यण्शब्देन णकारोच्चारणस्य चरितार्थमित्यरुचेराह किञ्चानुबन्धेति अत्र च प्रत्याहार इत्यज्घटितपाठः प्रत्याहारे
ऽनुबन्धानामित्यस्य सूत्रचतुष्टयानन्तरं पाठेन भाष्यकृतोपन्यासात्कृतः। वस्तुतस्त्वइउणित्यादिसूत्रघटकानुबन्धानां तत्तद्व्यक्तित्वेन पक्षत्वेप

भै॰ केचित्तु ननु ज्ञानलाघवाभावान्न तद्वैयर्थ्यमत आह किंचास्येति अत्र हि प्रत्याहारज्ञानस्यैवाऽऽवश्यकत्वान्न तल्लाघवमिति भा
वः लाघवमिति यदुक्तं तदित्यत्र यद्वत्तः इकोयणित्यादौ यदुक्तो चिरणोपयण् यद्गणः यणादिपदं यादिपदमित्यादिषु इत्यादिन्यासेन लाघव

किञ्चास्येत्यस्य ज्ञकत्वेयणघटितसूत्रेषु बहुषु अर्द्धमात्रालाघवानुरोधेन यप्रत्याहारे लोकव्यवहारेन किञ्चानुबन्धाना

मितिभावः यत्र त्विग्यणः यणोमयेत्यादौ यस्येत्यादिन्यासो न लाघवं तत्र तत्रास्तु णकारेणैव अत एव ''मय् प्रत्याहारे ग्रहणाभावेन।
तु विस्मृतं न सर्वेषु इति एतेन प्रस्तुतगौरवमित्यपास्तम् ननु णोच्चारणमकोपधायोचिदे यइत्यादौ दोषाभावाय पकारेण लकारेण न प्रत्या

स्तावच्छेदकानां नानात्वापत्तिरतोऽनुबन्धपदव्यवहारविष '' — इति ज्ञापनार्थम् यणोः पर्यायत्वान्न लाघवाभावश्चेत्यत आह किञ्चानुबंधे
यतात्वावच्छिन्नविषयतापक्षतावच्छेदिका बोध्या। प्रत्याहारघटकत्वाभावः साध्यः। आचारादिति हेतुः। अत्राचारः पाणिनेः कृतिरेव। न चा
चार्यकृतेः पक्षे समवायेनासत्वात्स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम्। तादृशकृतेः स्वसाध्यप्रत्याहारप्रयोज्यकार्यजनकत्वसम्बन्धावच्छिन्नस्वनिष्ठप्रतियो
गिताकाभाववत्सदृशत्वसम्बन्धेन हेतुत्वात्

शा॰ शे॰ भै॰ सुध्युपास्यइत्यत्रेकारस्यसाध्यपणरूपकार्यजनकत्वसम्बन्धेनस्थितताया: कृतेतत्सम्बन्धावच्छिन्नाभाववत्त्वविमृषिकृषेरितिसूत्रघटकेकृषिशब्दा
टी॰ भै॰ वयवककारे: नुबन्धसदृशे: स्तीतिहेतो: पक्षसत्त्वोपपत्ते:। तृत्वनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेहेतुतावच्छेदकसम्बन्धाप्रसि
टी॰ भ॰ द्धिरितिहेत्वन्तरमाह अप्रधानत्वादिति अत्रप्रधानत्वंप्रत्याहारग्रहणफलकमहेश्वराभिप्रायविषयत्वम्। तदभाव: स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो
८ गिताको हेतु:। हेत्वन्तरमाह लोपश्चबलवत्तरइति॰ लोपस्यबलवत्त्वञ्चप्रत्याहारसिद्धिप्राक्कालिकप्राप्तिकर्तृत्वम्। बलवत्तरलोपप्रतियोगित्वंहेतुरि

भ॰ हेतोरव्यापकत्वेति अनुबन्धा:अच्प्रत्याहारग्रहणेगृह्यमाणेनाशून्या: प्रत्याहारसिद्धे: प्राकुलुप्यमानत्वादित्यनुमितौहेतो: पक्षतावच्छेद
कावच्छिन्नवृत्तित्वरूपव्यापकत्वाभावापत्तेरित्यर्थ: तदुपपादयति नवेत्यादिलोपयोरभावेत्यन्तेन ममन्वकारे:नुबन्धत्वस्यैवाभावेननतत्त्वा
पत्ति: नन्वसुप्रत्याहारार्था अनुबन्धाइतिभाष्यादच्बोधकसूत्रस्थानुबन्धत्वंपक्षतावच्छेदकंनतुकेवलानुबन्धत्वम: कारेचतदभावान्नाव्या

आचाराद्प्रधानत्वाल्लोपश्चबलवत्तरइतिभाष्योक्तस्यतृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्ति:।नबलोपस्यबलवत्त्वेपिहल्प्रत्याहा
रसिद्धे:प्रागच्पदार्थनिष्पत्त्यभावेनोपदेशे: जित्यस्यवाक्यार्थाभावेनलणित्यकारस्येत्संज्ञालोपयोरभावेन॰ ।।

पकत्वहेतो:किंचप्रत्याहारसिद्धे: प्रागित्यस्यको ऽर्थ: यावत्प्रत्याहारसिद्धे: प्राकुलुप्यमानत्वमर्थ: उतयत्प्रत्याहारेपद: नुबन्धग्रहआप
द्येतेतत्प्रत्याहारसिद्धे: प्रागित्यर्थ: नाद्य: हल्प्रत्याहारसिद्धे: प्राक्चादेरपिलुप्यमानत्वाभावात्।। ।। ।। ।। ।।

तिफलितम्। तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरिति॰ नचहेतो:साध्यव्याप्यत्वमेवानुमापकत्वप्रयोजकन्तुव्यापकत्वमित्यनदसङ्गतमितिवाच्यम् पक्षता राम:
वच्छेदकाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थात्। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौहेतोपक्षतावच्छेदकव्यापकत्वावगाहिपरामर्शस्यैवहेतुत्वादितिभा[illegible]न ८
देतदुपपादयति नवेत्यादि॰ मतइतिशेष:। एतदुपपादनमित्संज्ञालोपयोरभावेनेत्यन्तेन।।

भै॰ अत्रसर्वत्रेति॰ ढक्कानादरूपसूत्रेष्वित्यर्थः। अन्त्यंवर्णचतुर्दशमिति॰ वर्णानाञ्चतुर्दशमितिसमासः। चतुर्दशत्वञ्चचतुर्दशसंख्यापूरकत्वंन।
ञ्चसर्वेषामस्ति। यथाभाष्येपराऽसमर्थःपदविधिरित्येवोःध्यायश्चरमंगएषतेनराऽसोप्यष्टमोभवतीत्युक्तम्। क्वचित्तुअन्त्यवर्णचतुर्दशमितिपाठः

भ॰ अन्त्यवर्णचतुर्दशेति अत्रान्त्याःवर्णाश्चतुर्दशायस्मिन्समूहरूपेतत्तणादित्वं।तानुवन्धरूपंसमासान्तःसम्यकूपयोचिते उपतस्मी नेइतिशाकटायनोप्याहेत्यन्वयः

अत्रसर्वत्रसूत्रेषुअन्त्यंवर्णचतुर्दशंधात्वर्थंसमुपादिष्टम्पाणिन्यादीष्टसिद्धयेइतिधात्वर्थेधातुमूलकशब्दशास्त्रप्र
वृत्त्यर्थम्‌ अतएवानुवन्धकरणार्थश्चवर्णानामुपदेशइत्युक्तम्भाष्ये अत्रकरणशब्दप्रयोगेणानुवन्धानांसादित्वंसू
चितम्॰ तत्करणञ्चोपदेशकर्तृकर्तृकमेवप्रत्यासत्तेः। तेनतद्व्यतिरिक्तस्यसर्वस्यानादित्वंसूचितम्। अत्रसनकाद्यु
द्धरणेच्छुपास्यब्रह्मोपदेशत्वंसूचितम्॰ तच्चश्रुतित्वाभावेनसङ्गच्छते॰ श्रोतव्यश्श्रुतिवाक्येभ्यइत्युक्तेः। ऋक्तन्त्र।
व्याकरणेशाकटायनोपिइदमाह्वरछन्दोवर्णशः समनुक्रान्तम्‌ यथाचार्याऊचुर्ब्रह्माबृहस्पतयेप्रोवाचबृहस्पति
रिन्द्रायेन्द्रोभरद्वाजायभरद्वाजऋषिभ्यऋषयोब्राह्मणेभ्यस्तऊखल्विममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते॰ नभुक्त्वाननन

पेहृत्वाआसमन्तात्कथितारइत्यर्थइत्यंतंभट्टाआहुःअर्म्॥ त्कम्प्रब्रूयाद्ब्रह्मराशिरिति॰ ब्रह्मप्रतिपादकोवर्णराशिरित्यर्थः ॥
रसमाम्नायमित्याचक्षतेइति केचित्तुनखल्विममक्षरसमाम्नायंब्रह्मराशिरितिहेतोर्नभुक्त्वाननक्तंप्रब्रूयादिति ऋषयोब्राह्मणेभ्यआचक्ष

अन्त्यावर्णाश्चतुर्दशायस्मिन्नित्यर्थः। वर्णानामुपदेशइत्यत्रोपदेशशब्दोबोधनपरः। अक्षरछन्दइति॰ अक्षरबोधकोवेदइत्यर्थः वर्णशइति॰ वीप्सायां
शस्‌ वर्णंवर्णंसमनुक्रान्तम्‌ सम्यगनुक्रमेणदर्शितम्‌ मयेतिशेषः। पूर्वोक्तंछन्दस्त्वंदृष्टान्तप्रदर्शनेनद्रढयति यथेति पाणिनिकर्तृकत्वशंकांवारयति।

प्र०शे०
टी०भै०
टी०भ०
६

भै० णकारानुबन्धेनैव निर्देशोऽस्तु जातेरिति सूत्रे प्रत्याहारग्रहणन्तु न शंकास्पदम्। तादृशप्रत्याहारग्रहणस्य भाष्येऽदर्शनात् कष्टायेति निर्देशस्यैव सत्वा न्नेउ यद्यत्रापि तथा शंका। यो चीत्यत्रापि न प्रत्याहारसम्भावना पूर्वोत्तरसूत्रयोः प्रत्याहारबोध्याविधायकतयात्रापि तत्साहचर्येण तथाकल्पनात् पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनेत्यादि तु शंकास्पदमपि अइउणित्यादिसूत्रचतुष्टय निर्दिष्टानामनुबन्धानामुक्तानुगतधर्मपुरस्कारेणैव पक्षत

भ० अनित्संज्ञकत्वमेव द्रढयति अत एवेति वार्तिकार्थस्तु गृह्यन्ते एभिस्तानि ग्रहणानि अचां ग्रहणानि ग्राहकाणीति यावत् तेषु अइउणादिसूत्रेषु अधिकरणे सप्तमी प्रत्याहारेऽनुबन्धानां अजादिसंज्ञार्थमनुबध्यमानानां णादीनामित्यर्थः निमित्तात् कर्मयोगे इति सप्तमी फले हि तत्र निमित्तम्

अत एव प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेष्वित्यनेन प्रत्याहारे वर्णसमाम्नाये एतेस्तु अज्बोधकसूत्रेषु प्रत्याहारार्था अनुबन्धाः क्रियन्ते तेषामज्ग्रहणेन ग्रहणं कस्मान्नेत्यर्थ केनाच प्रत्याहारे शङ्कोक्तत्वात् न हल्प्रत्याहारे भाष्ये चाइउणित्यादिसू

प्रत्याहारस्य फलत्वं च तत्करणस्य तत्सिद्धिविषयेच्छाधीनत्वात् कर्मयोगस्तु प्रत्याहारस्याजा १ त्रचतुष्टयोपादानेनैवास्य प्रवृत्तिर्दर्शिता ०॥

दिसंज्ञारूपस्य समूहस्यावयवेनानुबन्धेन कर्मणणादिना समवायरूपयोगसत्वात् बोध्य इति परात इत्यतः प्राक् प्रत्याहारे वर्णसमाम्नाये इत्य पपाठः पौनरुक्त्यापत्तेर्भाष्येऽभावाच्च न हल्प्रत्याहारे इति त्वन्मते तु सकलप्रत्याहारमूलभूतत्वात् हल्ग्रहणे एव तदाशंकासमाधानौचित्येन तत्संगतिः स्य

पावच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यसिद्धेर्भाष्याभिप्रेतत्वात्। न च सोस्यादिरिति निर्देशे नाकारे सुलोपाभावज्ञापनात्सोर्लीत्यस्य सिद्धिरिति वाच्यम् तेन निर्देशेनानेकक्लिष्टकल्पनापेक्षया लणसूत्राकारस्यानुनासिकत्वाभावकल्पने लाघवसम्भवात्॥ ॥ ॥ अत एव लणसूत्राकारस्यानित्संज्ञकत्वादेवा प्रत्याहार इति व्याख्यातमेतत्। न हल्प्रत्याहार इति॰ अन्यथा अकारानुबन्धस्य विजातीयत्वेन तस्यापि हल्प्रत्याहारे ग्रहणशंकासमाधानयोः कर्तुमुचित

रामः
६

भैं॰ट्यग्रहणस्यापत्तिरिति॰ तथाचरामश्रीकृतटत्यादौहश्रिचेत्युत्त्यापत्तिः।पुनःपुनरकारोच्चारणेनेति॰ नचाकारोच्चारणाभावेव्यञ्जनोच्चारणासम्भवइतिवाच्यम् ह
म॰ नन्विदंभाष्यंहष्णादिषुरादिग्रहणानाथादनादुपलक्षणतयात्वयापिनेयम् अजित्युक्तिस्तुआपाघमानग्रहणकानांप्राथम्यादितिनास्माकंप्रा
तिकूलमित्याशंकते नचहष्णादीति आदिनाइण एवञ्चरामश्रीकृतेः टसुइत्यत्रोत्वषत्वेस्यातामितिभावः तदघटितेति हलघटितेत्यर्थः यद्वातेनोच्चा
रणार्थवर्णेनघटिता सहितास्तदघटिताहादिशब्दास्तेषांप्रत्याहारेतद्बोधकेइत्यर्थः इणादेरपिहादिबोधकत्वेनतत्वाः तत्त्वापत्तावपिनतेषांग्रहणम्
अजादीनांतुनतत्वमितिनतत्राः यंसमाधिः एतदर्थमेवतदघटितेत्युक्तम् अन्यथाप्रत्याहारेत्येववदेत् नचनपुनरितिभाष्योक्तेस्तच्चारितार्थ्यम् य
तत्रप्राधान्यम् प्रत्याहारेषुग्रहणार्थत्वरूपम्॰ हल्सुचतयोपदेशस्तेषां अस्तुतुस्वराणामेवतयोपदेशइतिप्राधान्यात्तेषामेव
संज्ञित्वमितिभाष्येस्पष्टम्॰ नचहष्णादिप्रत्याहारेटग्रहणस्यापत्तिरितिवाच्यम् हकारादिषुपुनःपुनरकारोच्चारणेन उच्चारणार्था
वर्णरहितहलांतनघटितप्रत्याहारेग्रहणाभावस्यवक्तुंशक्यत्वात् नहिषयप्रयोगाणामनभिधानाच्च॰॥ ॥
थापूर्वाचगृहीत्वांत्यानुबन्धानामक्लिष्टस्यस्पष्टत्वोपपत्तिस्तथाहपवरेत्याघुयपतोयाघकारोच्चारणवैयर्थ्यात् अतएवपुनःपुनरितिवीप्सितम् ननुत
दुच्चारणेनोच्चारणार्थवर्णरहितानांतादृशप्रत्याहारेनग्रहणमितिज्ञापनेममापिनप्रतिकूलमः तआह नहिषयेति प्रयोगाभावएवभाष्यादितात्पर्यंनतूप
लक्षणत्वइतिभावः ननुराजाहसखिभ्यष्टच् अतष्टावित्यादिप्रयोगादुपलक्षणत्वेएवभाष्यतात्पर्यमतोबाधकाभावेपिसाधकाभावान्नानुनासिकत्वमि
त्याशयेनोपसंहरति तस्मादिति वस्तुतस्तुननुसाजात्येनटस्यप्राधान्यात् ग्रहणस्यादित्याशंकते नचहशेति अनभिधानाच्चेति चेनेतएवाहचेलोपश्च
पादिवर्णानां संयुक्तानामुच्चारणसम्भवात्। तदघटितेति॰ उच्चारणार्थावर्णसहितहलघटितेत्यर्थः॥ ॥ ७ ७ ७ ७

प्र॰ शो॰ भै॰ नचकोयष्टिकषीकतइत्यादिकविप्रयोगदर्शनान्नेद्विषयप्रयोगाणामदर्शनादित्यनुपपन्नमितिवाच्यम्। तथातयाश्च यममासकरेणपश्चादित्या
टी॰ भै॰ दिमहाकविप्रयोगतुल्ययोगक्षेमत्वात्। उपसंहरतितस्मादिति· अस्य लणसूत्रस्थाकारस्यानचोच्चारणार्थतामित्यत्राया वक्ष्यमाणत्वादिश्म
टी॰ भ॰ भ॰ पूर्वोक्तारुचेराह तस्मादितिइत्यर्थः यद्वाहशादिग्रहणेटादिग्रहणकथनेन्यस्यसंग्रहायकौस्तुभोक्तमेवव्याख्यानमुचितंवार्तिकस्यभाष्ये
१० ऽप्युक्तइत्यपिअजादिषुव्वेष्वित्यर्थकसूत्रचतुष्टयोपादानमपिचतुर्दशसूत्र्याउपलक्षणम् अस्तुहलसुचसमाधिवैषम्यकुतइतिशंकायाम्
लवापिदुःसमाधेयत्वेनतदुपलक्षणत्वेचतुर्लमेवग्रहणंकुतइत्यादिमाप्रतिमाचोदपीः अनुबन्धानांग्रहणस्यानिष्टत्वेनानमैवोचोरीः
इतिशंकानिरसाय भाष्येप्रत्याहारार्थाइति एवंचानुनासिकत्वंप्रतिजानतोनशंकापरभाष्यविरोधस्तृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिस्तुनवा

तस्मादस्यानुनासिकत्वमप्रामाणिकम्॰ ॥

पिदुष्परिहारेतिहलप्रत्याहारसमकालमेववलादिप्रत्याहारसिद्धौप्रतिबन्धकाभावेनवलादिप्रत्याहारेषुटकारादिप्रवेशस्यदुर्वारत्वादित्या
शयेनशंकतेनचेति हशादि इत्यादिनावलादिटग्रहणमुपलक्षणंपारेः उभयमपिदृढयति नपुनरित्यादिना तृतीयहेतोर्व्यापकत्वसमर्थप
तः कौस्तुभकृतोपीदमावश्यकमेवेतिभावः इत्याशयेनशंकितेदूषणांतरमाह हकारादिषुपुनःपुनरित्यादिनावक्तुशंकात्वादित्यस्याग्रेलकार
स्पणादिसंज्ञानायतेरनुनासिकत्वप्रतिज्ञानेष्फल्यायतेश्चेतिभावः अप्रामाणिकमिति अनडादिषुप्रयोगसमवायित्वभिपानुनासिकत्वांगी
कारेपिआवश्यकेनसोस्येमादिनिर्देशेनप्रत्याहारबोध्यत्ववारणेनेहतत्वेमानाभावइति॥ ११ सञ्ज्ञतमितिवाच्यम्· हकारादिस्थाकारवदस्याप्युच्चा
रणमात्रफलकत्वान्निरन्त्यभावेपिसत्यभावात्प्रत्याहारेहकारादिघटितेग्रहणपत्तिस्तुनापुनःपुनरुच्चारणात्। अप्रधानत्वाद्धातरेनहस्यतिःनपुनरन्तेरेणा

प्र॰ मः १०

भै० नन्वेवमपियस्यानुनासिकत्वंतस्यलक्ष्येऽसत्वादेवनदोषइत्यतआह प्रत्याहारेष्विति अतएवसर्वत्रकाराणांफल पदबोध्यत्वोपपत्तिः अनुनासिकत्व
समानाधिकरणजातिविवक्षायामप्याह मामांस्त्रायस्वेति अनित्वः क्विबन्तस्यानितिसम्बुद्ध्यन्तम् ननुतर्हिह्रस्वत्वविशिष्टजातिनिर्देशएवास्तामतआ
ह सोऽस्मीति ननुयणघटितसूत्रेष्वित्यादिनोपपादितलाघवन्नसार्वत्रिकम् इकोयणचि इयणइत्यादौतदभावात् किन्त्वेकोयणचीतिसूत्रेयप्रत्याहा
रेणनिर्देशप्रक्रियागौरवम् क्वचिन्मात्रालाघवासत्त्वेपिजातेरस्त्रीविषयात्यसोपधात् ङेर्य्यः यो चीत्यादीनांविषयविभागानुपपत्तिः तथासतिजा

भ० द्वितीयेतुभाष्ये जित्युक्त्याविशिष्यैवपर्यवसितावच्छेदकस्यवाच्यत्वपालणित्यत्रत्याकारेतदभावात्ततदापत्तिरतोलक्ष्यासिद्धिमाहप्रत्याहा
रेष्वादिनापत्तिश्चेत्यनेन चकारोऽव्यापकत्वापत्तेः समुच्चायकः तवादितृतीयांतस्ययम्यस्यचमध्यमणिन्यायेनपूर्वीकापत्तावुत्तरयोश्चतयो

प्रत्याहारेषुजातिग्रहणपक्षस्यैवभाष्यकृत्तासिद्धान्तितत्वेनहलप्रत्याहारेलणित्यकारप्रवेशेमामांस्त्रा
यस्वेत्यत्रानुनासिकपक्षेनुस्वारापत्तिर्दुर्वारासोस्मीत्यादौसुलोपाद्यापत्तिश्च॥ ॥ ७ ॥ ❀ ॥

त्वयः वस्तुतोहेतुद्वयाव्यापकत्वापत्तिरित्यर्थः शेषंपूर्ववत् नन्वनुनासिकत्वसमानाधिकरणजातिनिर्देशेउतह्रस्वत्वसमानाधिकरणा
जातेस्तत्राद्येआह अनुनासिकेति अन्त्यआह सोस्मीति वस्तुतोगुणभेदकत्वस्यव्यापकजातिनिर्देशस्यचभगवद् भिमतत्वेनसर्वत्र
दोषइतिबोध्यम् एवंचसोस्यादिरितिनिर्देशरूपाचारोऽत्रसंभवतितदपेक्षयेष्टव्यापकत्वंतृतीयस्यभज्येतेतिनायमित्सत्वकरइतिसिद्धम्

तेरितिसूत्रेप्रत्याहारग्रहणेमहाशूद्रीत्यत्रङीषभावापत्तिः। ङेर्य्यइत्यत्रप्रत्याहारनिर्देशेवकारादेरप्यादेशत्वप्रसङ्गः। एवंयोचीत्यत्राप्यनि
ष्टंबोध्यम्। एवञ्चतृतीयहेतोरव्यापकत्वापत्तिरित्यसङ्गतम्। पर्यवसितावच्छेदकसामानाधिकरण्येनसाध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वादितिचेन्न उ
दात्तस्वरितयोःसंयोगादेरातः। उदात्तयणोहल्पूर्वादित्यादौलाघवायप्रत्याहारेणैवनिर्देशेऽदित्याशयात्। यत्रतुनलाघवंतत्रान्यार्थेलणित्यत्रकृतेन

भै॰ अन्योन्याश्रयाभावायशंकते नन्विति॰ रुप्रभृताविति॰ रुशब्दइतिनिर्दिष्टधातुप्रभृतिष्वित्यर्थः अशोकवनिकान्यायेनैवतदुक्तिः।अनुनासिकश्चे

भ॰॥ दशसूत्र्यावृत्ताविति अन्यथाहकारादेःसंज्ञाउतअकारादेरितिदुर्निश्चेयंस्यादितिभावः रुप्रभृताविति अशोकवनिकान्यायेनैतदुक्तिः

नचहयवरेत्यादेरावृत्त्याशषसरित्यनेनसमुदायमुद्दिश्यहलित्यनेनहल्संज्ञापिविधेयेतिवाच्यम्॰ दशसूत्र्यावृत्तौगौरवा
त् ननूपदेशेऽदन्त्यम् अच अनुनासिकइतिसूत्रत्रयमस्तु अजित्यनन्यार्थम्॰ तृतीयेऽजित्यनुवृत्तिसामर्थ्या
दच्चेद्भवतितर्ह्यनुनासिकएवेतिनियमाश्रयणाद्रुप्रभृतौनदोषोयोगविभागसामर्थ्याच्चानन्तरस्येतिन्यायम्बा
धित्वाव्यवहितस्यापितेननियमः।मिदचोऽन्त्यादितिज्ञापकाच्चनविपरीतनियमःएवञ्चहल्ग्रहणमपिव्यर्थम
न्योन्याश्रयश्चन॰ नचपाणिनिसूत्रभेदेपारायणादावदृष्टहानिः।तथाचतत्रतत्रभाष्यमपाणिनीयन्तुभवतीति
वाच्यम्॰ कल्प्यमानन्यासस्यलघुत्वेऽस्यादोषत्वात्॰ सूत्रभेदन्तमुपाचरन्तियत्रतदेवान्यत्सूत्रंक्रियतेभूयोवा॰

ज्ञापकादिनानिवारणेतुतुरुस्तुशम्येत्यादिज्ञापकैरपिअयमपिव्यावर्त्यतेत्याहुः॥ ॥ ॥ ॥

दिद्भवतितर्ह्यजेवेतिविपरीतनियमशंकांवारयति॰ मिदचोन्त्यादितीति अस्यादोषत्वादिति॰ अपाणिनीयत्वस्यादोषत्वादित्यर्थः।अत्रैवभाष्यस
॥ म्मतिमाह सूत्रभेदमिति॰ उपाचरन्ति॰ वर्णयन्ति।तदेव॰ तदर्थकमेव।भूयः।तदपेक्षयाऽधिकम्॰॥

भे॰ तदाशयः पूर्वपक्षाशयः। राजाज्ञास्तीति॰ एवञ्च पूर्वोक्तव्याख्याने गौरवमिति भावः। कस्यचिन्मतं दूषयति नन्वेति॰ अत्र सहेताशब्द उद्देश्यबोधकः। एवञ्च
सहेता मध्यमो वर्णः। अन्त्येन सहितो य आदिस्तैरभिन्न इति वाक्यार्थः। अत्र सहेताशब्दो योगरूढः। सह युगपत् एतेन बुद्धिविषयो भवतीत्यर्थः मध्यम इति रूढ्यर्थे
प्रदर्शनमात्रं खण्डयति॰ अन्योन्याश्रयेत्यादिना। अत्र इणग्रजादिविद्यत्र श्चेत्यपपाठः। एतेषु धनुष्ठस्वितिरूढ्यापत्तेः। एतद्धि बाध्यसामान्यचिन्तया पररूपमात्रस्य बाध

भे॰ मनोव्यापारगौरवमिति नन्वत्र किं गौरवं योगविभागप्रयुक्तं तु न आहतिं कुर्वतां त्वयापि वाक्यार्थद्वयस्वीकारात् नियमप्रयुक्तं तु हलपदाकरणे
न निमातव्यम् ज्ञापकं त्वावृत्तिसत्त्वेन विभक्त्यान्याद्याश्रयणीयमेवेति न तत् कृतमपि तर्कितन्यासेऽन्योन्याश्रयशङ्कैव नोदयत इति चेत्सत्यम् अन
यदिनेदेवोपसंख्यायतेऽनासौ सूत्रभेद इत्यत्र उपसर्गात्त्र इति सूत्रभाष्यात्॰ नासौ सूत्रभेद इत्यस्य दोषायेति शेषः। सति स
म्भवे दृष्टद्वारैवाङ्गानामदृष्टार्थत्वमिति तदाशयः। अत एव तत्र तत्र ज्ञापकपरसकलभाष्योच्छेदोनेति चेन्न॰ योगविभागनि
यमज्ञापकाश्रयणे तिगौरवात्॰ नहि वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठाद्यभिधानगौरवमेवादर्त्तव्यं न तु ज्ञानजनकमनोव्यापार
गौरवमिति राजाज्ञास्ति॰ न च सह आसमन्तादेति गच्छतीति सहेता मध्यमो वर्ण इत्यर्थ इत्यतो नान्योन्याश्रय इति वाच्यम्॰ अन्यो
न्यान्याय बाधे योगविभागसामर्थ्याश्रयणेन मत्वात् तस्मात् अपाणिनियदोषादुष्टो ((न्याश्रयतत्परिहारादीन्वदता भाष्यकारेण॰ ॥
यंन्यास इति बोध्यम् मध्यमो वर्ण इति वृद्धिगुणादिसंज्ञास्विव संज्ञात्वावगतिः सामानाधिकरण्यात् तथा च मध्यमो वर्ण अन्त्येन सहादिरित्यादिसंज्ञा
को भवतीत्यर्थः रूपसिद्धिस्त्वारन्नाइत्यत्रैऊतीति पररूपं कृत्वोमाङो श्चेति पररूपकरणेन बोध्या॥ ((. कमत एवावैहीति वृद्धिघटितस्यैतेन साधुत्वमुक्तम्
तच्च बाध्यविशेषचिन्तामाश्रित्य दीक्षितैर्दूषितमिति त्वन्यत। सन्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वस्वीकारात्तद्रीत्या वा एतदभिधानम्। एवञ्च योगरूढिसद्भावेमाना

शा॰प्रो॰ भे॰ अत्रभाष्यमपिसाधकमित्याह॰ भाष्येपीति॰ कैयटकृतंभाष्यव्याख्यानंदूषयति॰ हसमीपइत्यादिना॰ इत्यूह्यमिति॰ सामीप्यस्यषष्ठ्यर्थत्वाभावइत्यपि

टी॰भे भ॰ अतएवाऽत्र रूढौनुमानमिति नचाइतोयन्मानंतदेवमानंतत्रेतिवाच्यम् शंकापरभाष्यादितिस्तदभावानुमितेः इत्यूह्यमिति यत्वत्र

टी॰भ॰ कटीवीत्यत्रप्रश्लिष्टादीङ्गतावित्यतश्चसहाङ्पूर्वान्तृजभाववोधनात्॰ किन्त्वयोगमर्यादयाननतउक्तार्थलाभः। आसमा

१२ नादित्यस्यानन्वितार्थत्वम्व्यर्थत्वञ्चारूढौनुमानमतः सूत्रादृत्यातम्परिहरति॰ हलन्त्यमिति॰ भाष्येप्यन्योन्याश्रयमाश

ङ्क्य हलन्त्यमित्यत्रसञ्ज्ञम्भवतिलकारश्चद्भवतीतिवक्तव्यमित्युक्त्वैकशेषनिर्देशाद्वासिद्धम् हल्चहल्चहल्हलन्त्यमिति

युक्तम् तस्यायम्भावः। कृतेकशेषेणहल्पदेनसम्बन्धसामान्यषष्ठ्यासमासेन्त्यशब्दस्यचद्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्योभयत्रा

न्वयः एवञ्चहल्सूत्रान्त्यंहल्रूपान्त्यञ्चेतिवोधः। अन्येराहोःश्रिरइतिवत्यष्टीति॰ अत्रोच्चारयितुरेकशेषनिर्देशोवोधस्त्वाद

त्यावोधः। हसमीपोलकारइतहलरूपान्त्यञ्चेतिकैयटोक्तव्याख्यायान्तुहलिसञ्ज्ञम्भवतिहलन्त्यञ्चेदितिवरेदित्यूह्य

म॰ नन्वेवमपिनविभक्ताविति विभक्तिपदवोध्यसुमिङ्वोधोहलन्त्यमितिवाक्यार्थवोधोत्तरन्तद्बोधश्चापवादवाक्या

र्थवोधोत्तरमित्यन्योन्याश्रयस्तदवस्थएवेतिचेन्न॰ अपवादवाक्यार्थवोधात्पूर्वम्पदपदार्थोपस्थितावुत्सर्गवाक्यार्थवो

प्रकरणेद्विवचनेनैवनिर्देष्टव्यंस्यादितिपाठकस्तन्न नपुंसकमनपुंसकेनेतिएकवचनम् तस्याप्येकशेषस्याव्याप्यत्वात्स्पष्टंचेदंप्रकृतसूत्रेकैयटेएव रामः

वोध्यम् नन्वेवमिति॰ पूर्वोक्तान्योन्याश्रयपरिहारेपि॰॥ रामः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ रामः ॥ ७ ॥ १२

मे० ॥ नविभक्तावित्यादेरिति॰ आदिना जातिपदघटितविधिसूत्राणाम्परामर्शस्तरन्तरेणाचमित्यादिना०॥ ७ ॥ ॥ ॥ ७ ॥

म० अतएव अउण सूत्रे उद्योतेविधेयविषयेउच्चारणार्थस्यानुनासिकत्वमावश्यकमित्युक्तमितिभावइतिदिगित्याहुः तुल्यजातीयेति ननुतुल्य जातीयेत्यत्र किंत्वेनसाजात्यम् विवक्षितम् अच्हल्त्वाभ्यामितितुनयुक्तम् अन्योऽन्याश्रयापत्तेः साजात्येसतितेसंज्ञेतयोश्चसत्योः साजात्यमि चेत् शृणु औकारइति अच्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनाचि अच्त्वाव्याप्येणत्वादिमादायासंभववारणायाद्यम् तदर्तिअकत्वादिमादाय तद्वारणायद्वितीयम् हकारइति हल्त्वाव्याप्यधर्मानवच्छिन्नत्वेनहलितत् तदव्याप्याट्त्वादिमादायतदर्तियणत्वादिमादायचतद्वार

उरणरपरइत्यत्रलग्रहणंकर्त्तव्यमेवऋल्वर्णयोस्सावर्ण्यवदित्याहुः। ननुहयेत्यादावकारोच्चारणेनतस्यहल्त्वप्रसङ्गोऽत आह हकारादिष्विति नपुनरन्तरेणचव्यंजनस्योच्चारणमपिभवतीत्युच्चैरुदात्तइतिसूत्रस्यभाष्यात्॰ एषात्वाचार्यस्यशै लीलक्ष्यतेयत्तुल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशतिअचोऽस्पृहलोहल्षुइतिप्रत्याहारेऽनुबन्धानामित्यत्रभाष्याच्चेतिभा वः स्यादेतत् नविभक्तावित्यादेस्सार्थक्यायहलन्त्यमित्यस्योपदेशेऽन्त्यंहलिदित्यर्थावश्यकत्वेनहलन्त्यमादिरन्त्येनेत्य नयोः परस्परापेक्षत्वेनान्योन्याश्रयात्कारेस्संज्ञामबोधयित्वाहलामित्संज्ञाबोधनम्पाणिनेरयुक्तम्॰॥ ॥

णायोभयम् अच्हल्पदाभ्यांस्वरव्यंजनयोर्विवक्षणाच्चेत्याहुः निविभक्तावित्यादेरिति आदिनोपदेशेऽजित्यस्यस्वपूर्वस्यसंग्रहः हलन्त्यमित्येनह्या कार्थजिज्ञासायामुपस्थितपूर्वोत्तरसूत्रयोः सार्थक्यसंपादकेवाक्यार्थेनिष्पन्नेपश्चाद्धलपदार्थः कइतिविशेषजिज्ञासायामादिरन्त्येनेत्येनह्याका र्थाहतिरितिभावः प्रकृतसूत्रस्यभाष्यमपीहानुकूलम् अन्येतुप्रथममादिरन्त्येनेत्येनह्याकार्थजिज्ञासायाम् उपसंजातविरोधिन्यायेनकृत्रिम त्वज्ञानाभावेनकृत्रिमाकृत्रिमेत्यस्याप्रवृत्त्याचहलितिसूत्रेन्त्यमित्यर्थेनततोनविभक्तावित्यादिवैयर्थ्यानुसंधानेआवृत्त्याऽर्थान्तरस्यपुक्तत्वादिदम्

भै॰ यत्विति॰ यथा न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमित्यपवादशास्त्रप्रवृत्तिः स्वयोग्यविषये भवति तथापरिचिन्त्य पूर्वमुत्सर्गः श्युवेत्यादिः प्रवर्त्तत इत्यर्थः
भ॰ ननूक्तलुगादिस्थले तथा सुवचत्वेपि तस्य लोप इति विषये नैवं वक्तुं शक्या इति दोष एवेत्याशंकोद्भम सुलभामिति दिगिति दिगर्थस्तु तु
लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तत्तच्छास्त्रपर्यालोचनम्विनापि अपवादविषयम्परित्यज्योत्सर्गेण लक्ष्यसंस्कारं जानीते॰ तस्यापि शास्त्र
प्रक्रियास्मरणपूर्वकम्प्रयोग एव धर्मोत्पत्तेः तदुक्तम्॰ प्रकल्प्य चापवादविषयमुत्सर्गः प्रवर्त्तत इति॰ प्रकल्प्य परित्यज्य॰
यत्तु प्रकल्प्य चेत्यस्यायमर्थः यथा न सम्प्रसारणे इति वचनात्परस्य यणः पूर्वं सम्प्रसारणम्॰ पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्र
तिषेध इति अभ्यस्तसंज्ञासूत्रे कैयटस्तन्न॰ न सम्प्रसारणे इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्॰ तत्र हि एतदेव ज्ञापयति परस्य
न पूर्वस्येति॰ यद्वा सम्प्रसारणाश्रयस्य प्रतिषेध इत्याद्युक्तम्॰ न हि न्यायेन सिद्धे एवमुक्तिरुचिता तस्मान्न्यायस्य मद्
क एवविषय इति बोध्यम्॰ यदप्यपवादवाक्यार्थम्विना नोत्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थलदपि न॰ उक्तयुक्तेः। न विभक्तौ तु
स्मा इति शास्त्रपदार्थज्ञानमात्रेण पादीनामेतद्विषयत्वाभावबुध्यातेषु हलन्त्यसूत्रप्रवृत्त्या सुप्तिङ्रूपविभक्तिपदा
स्मभिन्ना हल् इत् इति प्रथमवाक्यार्थेन पादीनामित्वं ततो विभक्तिपदार्थनिश्चये विभक्तिस्थतुस्मभिन्ना हल् ''र्थज्ञानं सुलभमिति दि
इत इति द्वितीयवाक्यार्थेन विभक्तिस्थतुस्मानामित्वमिति ननु एवं नाकलाविन्यत्रापि आक्षरसमाम्नायिका अचो हलश्च मिथो न सवा
र्णा इति प्रथमं वाक्यार्थेपि अणुदित्सूत्रबोधनान्तरम् अचलरगृहीता श्च हल्भिर्मिथो न सवर्णा इति द्वितीयो वाक्यार्थः स्यादेव ॥ १३

एतेनान्यस्य सम्प्रसारणमिति फलितम्। एतत्कैयटोक्तव्याख्यां खण्डयति। नन्विति॰ भाष्यविरोधमुपपादयति। तहीति॰ न्यायेन। पूर्वं हीति न्यायेन पू
र्वरङ्किता न्योन्याश्रया सम्भवमुपपादयति। न विभक्ताविति॰ पदार्थज्ञानमात्रेणेति॰ मात्रपदेन वाक्यार्थज्ञानव्यवच्छेदः।

भि॰ अत्रापीति॰ आदन्तहलन्त्यमितिसूत्रइत्यर्थः।आदिरितिकिमिति॰ अन्यपदेनतल्लाभःसम्भवतीतिभावः।नचास्मिन्नस्यशब्दबोधविषयत्वंपदांनुप
भ॰ तथाचाकारप्रश्लेषोव्यर्थःवाक्यापरिसमाप्तिप्रतिपादकभाष्यासंगतिश्चेतिचेन्न नविभक्तावित्यादौविभक्तिग्रहणसामर्थ्यात्द्वितीय
वाक्यार्थांगीकारेपि अन्यत्रतदंगीकारेमानाभावात्स्पष्टाचेयंरीतिःप्रकृतसूत्रेशब्दरत्ने यथासंख्यसूत्रसामर्थ्येनतत्रतथांगीकारेपिअ
त्रतथाकल्पनेमानाभावादित्यादिना नन्वेव मपिहलंत्यमित्यस्यबोधकाले उपदेशेऽजितिनाक्तलावित्यनयोर्बोधाभावेनाणुदित्स
स्यवाक्यार्थाज्ञानेनोदितःसवर्णग्राहकत्वाभावान्नविभक्तावित्यत्रतुशब्दस्यतवर्गबोधकत्वाभावेनतदज्ञानासंभवाद्विभक्तिस्थना
अत्राप्युपदेशइतिसम्बध्यतेनतूलक्ष्यमाह॰सूत्रइति॰ आदिरन्त्येन॰ आदिरितिकिम् अन्यशब्देनपूर्वेषामाक्षेपादिगा
दिप्रत्याहारेऽकारादिग्रहणम्माभूदिति॰ एवमादिशब्देनपरेषामाक्षेपादिणादिप्रत्याहारेषुजादीनांग्रहणम्माभूदित्य
न्त्येनेति॰ उभयोपादानेतुअयमादिरन्त्योवेत्युक्तेऽवशिष्टमपिकिञ्चिदस्तीतिनियमेनप्रतीतेःपरस्मिन्सतियस्मात्पूर्वोनास्ति
सआदिः।पूर्वस्मिन्सतियस्मात्परोनास्तिसोऽन्त्यइति॰॥ ‘‘कारस्येत्त्वापत्तिःपकारस्येवदुर्वारा तुशब्दस्तुतिथोरितिवदुच्चारणार्थो
कारेणतकारमात्रबोधकइत्येवस्यादितिचेन्न परस्मिन्नित्यादिनिर्देशैरिहत्यहल्पदस्यनकारभिन्नतत्परत्वनिश्चयात् एवंसतिवर्गग्र
हणंव्यर्थमितिचेदस्तुतथा नाज्झलावित्येतस्यप्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवादकत्वमितिमतेतुशद्भस्योदित्संज्ञकत्वमितिमते॰
चउदितःसवर्णग्राहकत्वस्यपूर्वमपिसंभवेनादोषाच्च मतांतरेपिलोपादिनेवजाततनिवृत्तेरंगीकाराच्च नविभेत्यत्रतुलुप्तनिर्दिष्टेनकार
इत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वाच्च आदिरंत्येन उभयोपादानेतुएतदग्रेनदोषोलोकेइतिपाठःप्रतीतिर्लक्षणावश्यकत्वेहेतुःलक्षणस्य अनापत्तौ
स्थितत्वान्नसम्भवतीतिवाच्यम॰ प्रविशपिण्डीमित्यत्रेवसम्भवात्॰॥ ॥ ❁ ॥

भै॰ आदेरेवाक्षेपइत्यत्रभानाभावइत्युत्तराभिप्रायः। अन्यतरानुपादानेइदंत्यसहितःपूर्वः। परसहितआदिरित्यपिसम्भाव्येत। स्वंरूपमित्यनुवृत्तिपरव्या
भ॰इ तेतिकिमिति अस्यचतुर्दशसूत्र्यैकवाक्यतयातत्सूत्रांत्यस्यग्रहणेनतस्यचेत्त्वस्यैवसत्वादितिप्रश्नः माभूदिति तदेववाक्यत्वेपिसूत्रांत्य
स्यैवग्रहणेमानाभावेनविवक्षितसमुदायांत्यत्वस्यणादावपिसत्त्वम् परस्मिन्सतीत्यादिलक्षणमपिविवक्षानिबंधनम् अतएवेगादिप्रत्या
हारसिद्धिः अन्यथातत्तत्सूत्रादेरेवग्रहणेतदसिद्धिःस्पष्टैव एतेनपूर्वस्यदीर्घोणइत्यादिज्ञापकाद्येनप्रत्याहारस्तदवधिकानामेवग्रहणेसिद्धेंऽत्य
पदसामर्थ्यात् सूत्रांत्यग्रहणेनसिद्धइतेति सुत्यजम् एवंत्यन्योऽन्याश्रयश्चेनेत्यपरंलाघवमित्ययास्तम् एवंचेग्‌ह्रस्वइत्यादिज्ञापकाद्यावधिक

अकारादिग्रहणेइकारणकारादीनामाद्यन्तत्वस्यैवानापत्तेः अत्राद्यन्तपदाभ्यामवयवत्वेनबोधकाभ्यांस्वघटितःसमु
दायआक्षिप्तःसञ्ज्ञी॰ तस्यचलक्ष्यप्रयोगाभावान्नत्येकंसञ्ज्ञित्वमन्यस्यतुनतत्कार्यन्तस्येत्सञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारात्॰ एतत्फ
लितकथनमेवभाष्यमूलेच स्वस्यचरूपस्येति॰ स्वमित्यनुवृत्तिपरत्वेनव्याख्यानन्तुहेयमेवानुवृत्तौफलाभावात्॰ इतेतिकिम्॰ त्रम
ऽणनेतिणकारादिभिः प्रत्याहारोमाभूदिति॰ सहग्रहणाच्चसमुदायएवसञ्ज्ञेतिसमुदायादेवेकइत्यादौविभक्त्युत्पत्तिर्नादि
मात्रात्॰ नचान्यस्येत्सञ्ज्ञालोपाभ्यामपहारादादिरन्त्येनेत्य सङ्गतम्॰ सूत्रेष्वित्सञ्ज्ञायामपिइगादिप्रश्लेषुतदभावात्॰ ॥

स्तदवधिकानामेवपूर्वेषामाक्षेपेसिद्धे आदिग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रादेरेवग्रहणापत्त्याइगाद्यसिद्धिप्रसंगात् ज्ञापकात्सूत्रावयवप्रत्याख्याने।
वहूपत्यवापत्तेश्चसूत्रेषुवर्णसमाम्नायसूत्रेषु तदभावादिति लोपस्यसामर्थ्यादभावेफलाभावात्संज्ञापिनेत्यर्थः पत्तुशक्तिग्रहात् पूर्वमर्थ
वत्वाभावेनप्रातिपदिकत्वाभावात्व्यवसितांत्यत्वाभावेनसंज्ञाप्राप्तिरेवनेतितन्नपत्रसतिप्रातिपदिकत्वेपरिष्कृतार्थवत्त्वंभावितत्रसंज्ञेतित
ख्यानंनिष्प्रयोजनमित्याशयेनाह। अत्राद्यन्तेति॰॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भै॰ अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्यैवेति॰ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः। ननु पूर्वेत्यपवादा इति भाष्योक्त्यापवादवाक्यार्थज्ञा

भ॰ नन्वेवमपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गवाक्यस्य लक्ष्यसंस्कारकत्वोपपत्तौ उदासीनविषय इवापवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यापत्तौ पश्चादुक्तवचने प्रतिब्रू यान्माभुक्था इति तेन किं कृतं स्यादिति भाष्यानन्तरमसूत्रभाष्योक्त्यापवोधितापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिमूलकेन प्राप्तियदिकार्थसूत्रभा

नत्वभावज्ञाने प्रति योगिज्ञानस्यैव प्रतियोगिज्ञानेः भावज्ञानस्य कारणताकस्यापि सम्मता॰ प्रतियोगिज्ञानम्विना निषेधवाक्यार्थासम्भवाच्च॰ पूर्वेत्यपवादा अभिनिविष्टा नेपश्चादुत्सर्गा इत्यस्य त्वयम्भावः। लक्षणैकचक्षुष्कस्य उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्रोत्सर्गकृतसंस्कारबुद्धावुत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थानापत्त्या भुक्तवन्तम्प्रति माभुङ्क्था इति वाक्यस्येवापवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्या तत्पूर्वमपवादशास्त्रपर्यालोचनेन तद्विषयलक्ष्यसंस्कारं निर्णीय तत्तद्विषयत्ततल्लक्ष्यं न तद्विषयवाक्योपप्लवद्वारोत्सर्गेण संस्कारोति॰ अन्यथा विकल्पापत्तिरिति॰ यद्यपि भुक्तवन्तम्प्रतीति न्यायोलुगादिना जातनिरन्तरैर्व्यभिचरितस्तथापि तत्राप्यनुत्पत्तिरेवेति न दोषः न्यायानङ्गीकारेऽपि विकल्पापत्तेः सत्त्वाच्च अभिनिविष्टा न तु इत्यस्य बुध्यारूढा भवन्तीत्यर्थः॥ ॥

ष्यपठितेन पूर्वमित्यादिन्यायेनोत्सर्गवाक्यार्थबोधात्पूर्वमपवादवाक्यार्थबोध स्यावश्यकत्वसूचनेन प्रागुक्तरीत्या सुप्तिङ्निष्पत्त्यभावेनान्योन्याश्रयस्तदवस्थ एवात आह पूर्वेत्यपवादेत्यादि इति वाक्यस्यैवापवादशास्त्रस्येति वाक्यस्येवापवादशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या चापवादशास्त्रपर्य्यालोचनेनेत्येव पाठ इत्यन्ये न्यायानङ्गीकारेऽपीति॰॥ ॥

नस्य कारणं ब्रूम इत्यत आह पूर्वमिति॰ अपवादशास्त्रपर्यालोचनेन अपवादशास्त्रार्थबोधेनेत्यर्थः। तदविषयमिति॰ अपवादशास्त्राविषयमित्यर्थः

एतेन लक्ष्यसंस्कारे क्रमापेक्षा न तु वाक्यार्थबोध इति भावः।

भै॰ अत एवेति॰ समुदायान्यग्रहणादेवाइत्संज्ञापरित्राणमिति॰ इत्संज्ञायाः परित्राणमित्यर्थः। सुप्सुपेति पञ्चम्यन्तपूर्वपदकः समासः। तत्सिद्धिरिति॰ इत्संज्ञासिद्धिरित्यर्थः। अत्राद्योच्चारणकालेविद्यमानस्यापिणकारस्येत्संज्ञाविधायकशास्त्रजन्यवाक्यार्थबोधात्प्राप्तिरिति भावः। अन्यत्र सनादिप्रत्ययाव

भ॰ इत्संज्ञायाः परित्राणेति पंचमीसमासः नांतरीयेति अन्यनिष्पादकपदनिष्पाद्यत्वेनेत्यर्थः उच्चारणयीति शेषः तेनेति अध्याहारेणेत्यर्थः आद्योच्चारणकाले इत्संज्ञाभवनमित्यर्थं तु न स्यात् तत्रार्थे बाधश्च तत्कालात्पूर्वमनभिव्यक्त्यात्तत्काले इत्संज्ञायादुर्वचत्वात् नाज्झलाविति सूत्रभाष्यविरुद्धत्वाच्च तदव्यवधानेति यथोद्देशे इदम् अनुबंधविनिर्मुक्तस्यैव पदार्थोपस्थितिरित्यर्थः गुरुकुलवत्समासः नन्वेवं तस्य लोपेन तत्र शक्त्या तदुपस्थितिर्वाच्येति तस्यैवार्थवत्त्वात् ततो विभक्त्युत्पत्तिरुचिता अनुबंधस्तु तदग्रे वाच्यो ऽत आह धुटितीति॥

अत एवमकारेत्संज्ञापरित्राणार्थस्यमोरुकारश्चरितार्थः समुदायोपदेशएव सर्वत्रकृषितात्पर्येणावपवानान्नान्तरीयकनया तेषामज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वाभावात्॰ उपदेशोऽन्यमिति॰ तत्रविद्यमानमन्यमित्यर्थः। तेन अइउण् इत्यादौ णादीनां हल्यन्त्याहारसिद्ध्युत्तरं तत्सिद्धिः। अन्यत्रत्वन्तरङ्गत्वान्न्यायउच्चारणेनाभिव्यक्तस्यतदव्यवधानेनैवेत्संज्ञापदार्थोपस्थितिरनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव उपदेशोत्तरकालेत्संज्ञेति नाज्झलाविति सूत्रे भाष्यात्॰ धुडित्यादौ सानुबन्धाद्विभक्तेरुत्पत्तिस्तु तेनैवानुबन्तसंज्ञायामपि लोपोत उच्चारणसामर्थ्यात् अन्यथा स्वरूपप्रतिपत्तिरेव न स्यादिति भावः॥ न्धविनिर्मुक्तोपस्थितेस्तस्यैवार्थवत्त्वात्सुलभा॰

पवनादौ। पदार्थोपस्थितिरिति॰ अनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैवपदार्थस्योपस्थितिरित्यर्थः। चैत्रस्यगुरुकुलमितिवत्सापेक्षत्वेपिसमासः। एतादृशेविषयिप्रायः परं जसः शीन्यादिस्थलेविलम्बेनैवसेति सूचनाय। यद्यपि नाज्झलाविति सूत्रे उत्तरत्वमात्रमुक्तं तथापि तदव्यवहितत्वसहितंत्रेपमधिक

भै० ननु तदुपस्थाप्ये चेदित्कार्यं तदा वैयाकरण इत्यत्र चिदुपस्थाप्येकारस्य चित्कार्यप्रसङ्गः तत आह॰ वैयाकरण इति। नन्वनुबंधविनिर्मुक्तस्य पदार्थस्योपस्थितिस्वीकारे सुबविषये न्तरङ्गत्वादित्संज्ञास्यादेवमञ्जसादावित्संज्ञायां लोपे च कृते अकारमात्रस्य विभक्तिसंज्ञाप्रसङ्गः न विभक्तावितिसूत्रस्य प्रा

भ॰ वैयाकरणेनित्याकरणशब्दादिकारः अनुदात्तादेश्चेत्यञि आद्युदात्तवैयाकरणशब्दे चित इत्यंतोदात्तत्वापत्तिरित्यर्थः यद्यपीत्वेपि प्रत्याहारसिद्धिरूपफलसत्वेनानर्थक्याभावात्तदुपस्थाप्येन तत्कार्यमिति समाधानं वक्तुं शक्यं तथापि न्याय्यं समाधिमाह तत्त्वाभावेति प्रातिपदिकांसत्वात्तु नतत्वप्रसंगानत्रफलाभावेन तद्विषये संज्ञाशास्त्रस्य वाक्यस्यानुपप्लवात् धुडादौ तु ततरदनुबंधसामर्थ्याद्वाक्यमुपप्लवते इति तत् सामर्थ्यादुपस्था

इत्संज्ञाकार्यनुपपत्तसंज्ञानत्रानर्थक्यात् तदुपस्थाप्य एवस्पष्टञ्चेदन्ति त्वरितमित्यत्र कैयटे वैयाकरणे चित्स्वरस्तु नतस्ये च्चकारस दृशत्वेपितत्वाभावात्॰ विभक्त्यादिसंज्ञापि सूत्रान्तर्गतानामेवेति तत्रैव न विभक्ताविन्यादीनां प्रवृत्तिः अत एवेदमइशिन्यादावणत्वात्सवर्णग्रहणम्प्राप्तम्॰ ॥ ॥ ॥

प्येकार्य्यमिति बोध्यम् न विभक्तावित्यस्यानर्थक्यं परिहरन्नुपजनिष्यमाणेतिन्यायमूलकमर्थमाह विभक्त्यादीति आदिना प्रत्ययपरिग्रहः पत्र तु सुङ् स्यौरौ इत्सुयोर्न विभक्तेत्यस्य न प्राप्तिस्तत्र त्वनुबंधविनिर्मुक्तस्यैव विभक्त्यादिसंज्ञाः पूर्वमित्संज्ञाया अप्रवृत्तौ वीजाभावादिति बोध्यम अत एवेति पदार्थोपस्थितेरनुबंधविनिर्मुक्तत्वादेवेत्यर्थः अन्यथा तदानीमतणत्वात् आशंकासमाधानयोरसंगतिः स्पष्टैव॰ ॥ ॥

द्वितीये चारितार्थ्यादत आह। विभक्त्यादिसंज्ञापीति॰ आदिना प्रत्ययादिसंज्ञापरिग्रहः। अत्रार्थे भाष्यसम्मतिमाह। अत एवेति॰ अनुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितिस्वीकारादेवः॥

भै० तत्सूत्रभाष्ये अप्रत्यय इति किमर्थम्। सनाशंसभिक्ष उः। अप्रत्ययमिदमुच्यते। अप्रत्ययादेशादित्किन्मित इति वक्तव्यमित्युक्त्वा आदेशोदाहरणमि दमइशित्युपन्यस्तम्। न चानुबन्धविनिर्मुक्तपदार्थोपस्थितिस्वीकारेणित्कर्मण्यण्सूत्रघटकः। सनप्रत्ययोयश्चैतदुपस्थाप्यः प्रयोगस्थः प्रत्ययो। न स णिदिति कुम्भकार इत्यादिरूपासिद्धिरिति वाच्यम् यथा हि रेफो यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या भ्रमरपदस्य हिरेफपदव्यवहार्यत्वेपि शब्दार्थयोस्तादात्म्यान्मधुव्र तेपि हिरेफपदप्रवृत्तिस्तथोपस्थापकस्य सूत्रघटकस्य णित्त्वादुपस्थाप्येपि णित्त्वमित्याशयात्॥ यद्यनुबन्धरहितस्य पदार्थस्योपस्थितिस्तदेशादेश्या

भै० अप्रत्यय इत्यस्य आदेशाद्युपलक्षकत्वादेवाह अप्रत्यय इत्यनेनेति अनवयवा इति उपस्थापकानवयवा इत्यर्थः कदाचित्तत्रैतित्तदुपस्था इत्यर्थः

अप्रत्यय इत्यनेन निषिध्यते इति भाष्योक्तं सङ्गच्छते यत्त्वनेकाल्सूत्रे शिद्ग्रहणाभावेपि शित्करणादेव सर्वादेशत्वमिति भाष्ये उक्तम्· तस्येत्संज्ञकशकारकरणाद्गृहीतपूर्वानेकाल्त्वमादाय सर्वादेशत्वमित्यर्थ इति न तद्विरोधः अत्र केचिदनुब न्धा अनेकान्ताः अनवयवाः योत्वेकान्तः स कदाचित्तत्रोपलभ्यत एवायमनुनतत्यात्तदर्थभूते विधेये कदाप्यदर्शनात्० ॥

प्य इत्यर्थः यथा वृश्चत्यादौ चकारादिः सुहृडादौ संयोगान्तलोपे नापहारादुक्तं कदाचिदिति· ॥ ॥ ॥ ॥

स्यापि शकाररहितस्योपस्थितिः स्यात्तथा च शिद्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वोपपादनपरभाष्यविरोध इत्यत आह यत्त्विति· अनुबन्धप्रसङ्गादाह। अत्र केचिदित्या दि· अत्र· अनुबन्धविषये। एकान्तशब्दोऽवयववाची। तत्र· अवयववति· कदाचित्· छेदनानन्तरं तत्रानुपलम्भात्। तथा च यस्यावयवित्वमभिप्रेत त्तत्र कदाप्यनुपलम्भेन नावयवत्वमिति भावः। तथा चानुबन्धाः। अवयवत्वाभाववन्तः। अवयवित्वाभिमतविषयितासमानाधिकरणविषयि ताकत्वाभावादिति पर्यवसन्नम्· ॥

मै॰ प्रत्याहारप्रसङ्गादाह। अचिश्वीति। पूर्वनिपातापत्तेरिति। विशेषणत्वात् सूत्रकारशैलीसिद्धत्वादिति। प्रायोवादोऽयम्। अएङ्क्तः एकालन्निपात एकाच इ

भ॰ अन्यथा रामरत्यादावपि सतिप्राप्तिप्रतिपदिकत्वे परिस्फुटार्थवत्त्वमित्यात्माश्रयः स्यात् आदिरन्त्येनेति शक्तिग्राहकप्रवृत्तिमुतफलम् इकादिषु
कादेरित्वेपि चतुर्दशसूत्रीसंबन्धिविवक्षितान्त्यत्वाभावेनेदन्त्यसदृशेनेत्यर्थावश्यकत्वपासंज्ञाविरहेपि तत्प्रवृत्तेरित्याह अन्त्येनेत्यस्येदन्त्येनेति न
नुतत्सूत्रेषु लोपाभावस्य सामर्थ्यात् कल्पनापेक्षया चतुर्दशसूत्र्यामेवोच्चारणसामर्थ्यात्तदभावः कल्प्यताम् एवं त्वं न पदे लक्षणाश्रयणं न
हलि अकारग्रहाभावाया वश्यकाचारात्तेषां प्रत्याहारवाच्यतापि नेति चेन्न व्यक्तिपक्षेऽकालकसूत्रस्थस्येगादिष्वाद्यस्य सकलस्य भेदात्तथा

अन्त्येनेत्यस्येदन्त्यसदृशेनेत्यर्थात्। व्यक्तिपक्ष एवमेवोचितत्वात्सादृश्यमूलिकैव चात्र तत्त्वप्रत्यभिज्ञेत्याहुः। अचिश्नु
धात्विति सूत्रे इणइत्येव सिद्धे य्वोरिति निर्देशादिणपरेणैवेति लणसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। हलन्त्यम्। अत्र पदद्वयम् समासेऽन्त्यश
ब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः कर्मधारययोग्यपदानां समासाभावस्य सूत्रकारशैलीसिद्धत्वाच्च। यद्यपि सर्वोपि हल् तत्तत्समुदायं प्रत्य
न्त्यो भवति। तथाप्यन्त्यपदोपदेशपदाभ्यामत्यासत्त्याः ज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकोच्चारणविषयसमुदायम्प्रत्यन्त्य इह गृह्यते।

र्थावश्यकत्वेन तदेकवाक्यतया जातिपक्षेपि तथैवोचितत्वात् तथा सति लोपश्च बलवत्तर इति भाष्यासंगतिप्रसंगश्च तदेतदाह व्यक्तीति।
नन्विणादिप्रत्याहारे तादीनां ग्रहणं माभूदिति कथमुक्तं ऋकारादिति वक्तव्यम् अतआह। चीत्यन्ये वतारयंति हलं त्यम् सिद्धत्वादिति अलो
त्यादौ समासदर्शनात्॰॥ ॥ ॥ ॥ ((त्यात हलो नंतराः तत्पुरुषः समानाधिकरणमिति कृत्यत्तौ पितिकृती त्यादाविति

भै॰ शेषान्तरमाह· किञ्चेति· नन्ववयववत्वेऽस्मिन्नर्थे अदितिरित्यत्रोक्तप्रयोजनोपपत्त्यभावादुपदेशग्रहणमनर्थकमत आह· उपदेशेऽजिति· स्पष्टार्थ-
मिति· नन्वन्तरसूत्रेणाग्निचिदित्यादौ नुक आगत्वेष्यादौ च रित्तार्थस्येत्संज्ञाप्रवृत्त्यर्थमुपदेशग्रहणमस्त्विति चेन्न· वक्ष्यमाणरीत्योत्तरसूत्रेप्यस्यानावश्य-
कत्वात् । न चावयववत्वसाधनावसरे यदवयववत्वमभिप्रेतं तदस्मिन्ननुपलम्भस्य हेतुत्वं सूचितं तच्चायुक्तम् । कर्मशब्दावयवककारस्य करणश-
ब्दे उपलम्भादिति वाच्यम् । ककारस्य व्यक्तिभेदेन यस्य ककारस्य कर्मशब्दावयवत्वं तस्य करणशब्देऽसत्वात् । अनुबन्धविनिर्मुक्तस्य पदार्थस्यो-

भै॰ एकान्तत्वदर्शनानेकान्तत्वेपि पश्चिन्नि श्वय्य वसितत्वमादाय इत्संज्ञा तत्कार्यं तत्रैवेत्यंगीकारात् न च वैयर्थ्यमत आह तस्य लोप इति नकारेत्सं-
किञ्च दम्भ च श्च कार वैयर्थ्यापत्त्याऽवयवत्वमेव न्याय्यम्· अत एव वुञ् ल्युण् कठजिति सूत्रविहितके णित्वप्रयुक्तवृद्धिर्न
तस्य लोप इति भाष्ये एकान्तत्वमेव न्याय्यमित्युक्ते श्चोपदेशेऽजिति सूत्रे उपदेशग्रहणं तु स्पष्टार्थमेवेत्याहुः सर्वत्रानुबन्ध-
सहितनिर्देशविधौ गुप्तिज्किदित्यादौ नकारेत्संज्ञकः सो भवतीत्यादिक्रमेण बोधः ॥ ॥ ॥ ॥

त्त क इति नकारेत्संज्ञकबोध्य स इदभिन्न इत्यर्थः एवमग्रेपि॰ ॥ ॥ पश्चिन्तिः सिद्धान्ते विधिवाक्यस्य यादृशबोधजनकत्वं तदाह । सर्वत्रेति· यत्त्व-
नवयवत्वपक्षे माङो व्यतीहार इति निर्देशो ज्ञापकः । लाघवं चात्र पक्षे पन एतत्पक्षे नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् । नानुबन्धकृतमसारूप्यं नानुबन्ध-
कृतमनेकाल्त्वमिति परिभाषाणामनारम्भादिति तन्न· दम्भ च श्च कार वैयर्थ्यापत्त्या एकान्तत्वपक्षस्यैव पाणिनिसम्मतत्वात् उभयमिदमनुबन्धे
शूक्तमेकान्ता अनेकान्ता इति किं पुनरत्र न्याय्यमेकान्ता इत्येव न्याय्यमिति भाष्योक्तेश्च । माङ इति निर्देशे न श्रूयमाणोप्यनुबन्ध एतज्जत्वाविधान इति
कल्पनात् अनेकाल्शिदिति सूत्रे शिद्ग्रहणे नानुबन्धानामल्व्यवहारविषयत्वाभावकल्पनेन सर्वेष्टसिद्धेः । अत एवानुबन्धकार्ये नल्विधाविति
निषेधो न प्रवर्तत इति प्रवादस्याप्युपपत्तिरित्यादि बहुव्रीहेरप्युपपत्तिः ॥

भै॰ स्पष्टञ्चेदमिति· तत्र हि निष्ठासंज्ञायां समानशब्दप्रतिषेधः। लोतो गर्त इति निष्ठासंज्ञायां समानशब्दानां प्रतिषेधः। निष्ठासंज्ञा कस्मान्न भवति अनुबन्धोऽन्यत्वकर इति चेन्न लोपात्। इति शंकायां यद्यपि लुप्यते ज्ञानानि त्वसौ सानुबन्धकस्यैव संज्ञा कृतेत्युक्तम् एतेनानुबन्धलोपेऽपि विधिस्

भै॰ प्रकृतसूत्रेति व्याख्येयत्वेन प्रकारणं तोपदेशपदलाभावधिभूतोपदेशः ऽजितीत्यर्थः इत्याहुः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनुवादे सन्यत इत्यादौ चनकारेत्संज्ञके सशब्दे परे इत्यादिक्रमेण बोधः। स्पष्टञ्चेदं निष्ठासंज्ञासूत्रे भाष्ये अत एवाटश्चेत्यादेर्न सङ्गतिः। अन्यथा पञ्चादसूत्रे तत्र नाच्यते नेष्यते च तत्र वृद्धिः। यत्र प्रयोगे इष्यते वृद्धिस्तत्र नाडिति तदसङ्गतिः स्पष्टैव। अन्त्यङ्कित्म् वा चालः हल्कि म· चिरिणोतीत्यादौ धातोरन्त्यस्य माभूत्· आद्योच्चारणमिति· आद्यमुच्चारणमित्यर्थः। भावे घञिति भावः। तच्च प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रप्रवर्तकाचार्याणामेवाऽऽद्यत्वञ्चाज्ञातस्वस्वरूपज्ञापकत्वम् उपस्थाद्यर्थत्वाद्द्विशोरुच्चारणक्रियत्वात्· अत एवैकाच उपदेश इति सूत्रे कैयटेनोक्तमित्संज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिश्यिर्गृह्यत इति· आदेच इति सूत्रेऽपि येषां स्वरूपज्ञापनायापूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशत्वव्यवहार इति· तत्र सूत्रभाष्येऽपि उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश इति· प्रकृतसूत्रभाष्येऽपि प्रत्यसमाख्यानमुपदेश इत्युक्तम्· तस्य चोक्त एवार्थः॥ ॥ ॥ ॥

त्रेतत्तरत्रनुबन्धोपादानात्तदुपलक्षिते कार्यं भवतीति स्पष्टमेवोक्तम्। वाचाल इति· अत्र लस्येत्वे लित्स्वरापत्तिरन्तरङ्गत्वात्। चित्त्वङ्कित्मर्थमिति चेत्पर्यायार्थं स्यात् अथ वा वाचाल इत्येतत्साधकसूत्रसाध्यवाचाट इत्यस्योपलक्षणम्। अत्र हि टस्येत्वे ङीबापत्तिः। अत एवेति· द्विशोरुच्चारणार्थत्वादेव॥ ॥

शृ·शे· भै० हलन्त्यमितिसूत्रेभावघञन्तोपदेशपदाननुवृत्तिंसूचयन्सिद्धान्तमाहापरेत्वित्यादिना· उपदेशेकिमिति· पूर्वसूत्रएवकिमर्थमितिप्रश्नः।अतएवसूत्रद
टी·भै· यविषयेउपदेशपदस्यप्रत्याहारव्याख्यानपरत्वेदूषणाभिधानसंगतिः।प्रत्यक्षमाख्यानमिति· अत्राख्यानंशब्दोच्चारणम्।तत्रप्रत्यक्षत्वाव्यभिचारइती।

टी·भ· भ· अन्येत्वनुवर्तमानेशानृशानचाविति पुनस्तोग्रहणेनलटस्थानिकत्वादिरूपधर्मसंबंधत्यागवत्सौत्रेत्संज्ञकत्वरूपधर्मसंबंधस्यापित्यागात्।
१८ सानुबन्धयोरेवपरामर्शः तदुक्तंवार्तिककृतातौवचनमसंसयार्थमिति भाष्यकृतापितथैवव्याख्यातम् अतएवकैयटेनापिशानृशानचोरूप
मात्रंपरामृश्यतइतिलटस्थानिकत्वादिधर्मासंबन्धयोरपिसंज्ञाभवतीत्यर्थइतिवदताआदिशब्दउपात्तःसतृशब्देनतयोर्विधानानंत
रअनुबन्धानामित्संज्ञाभवत्येवेत्यलम् एवंक्तक्तवतूनिष्ठेत्यादावपिनदोषः अनुबंधविनिर्मुक्तस्यैवोपस्थितिरितिनियमस्याविधेयत्वेनोप

परेतुउपदेशइतिकिमर्थम् अभ्यः अपः कः पुनरुद्देशोपदेशयोर्विशेषइतिभाष्येउक्तम्· यदिप्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशोगुणैःप्रा
पणमुद्देशस्तर्हिलृटःसद्वानिष्ठेतिविहितानांशानृशानचक्तक्तवतूनामवयवस्येत्संज्ञानापत्तिः॥ ११ स्थितप्रत्ययाद्यनुबन्धविषयेए

वस्वीकारेणश्रुतनिष्ठासंज्ञासम्बन्धस्याश्रुतेत्संज्ञासम्बन्धादन्तरङ्गत्वात्प्राबल्येनवानुबन्धविशिष्टस्यैवसंज्ञाविधानात् अतएवसुप्ति
भक्त्यादिसंज्ञासूत्रांतरगतानामेवेतिप्रागुक्तम् संज्ञाविषयेसर्वत्रैवमेवेतिनदोषलेशशंकापि स्यादेषदोषइतिन्यायोपिविषमः।अनु
त्पन्नस्यसतआदेशविधानानुपपत्त्यावाक्यभेदेसतिप्रथमवाक्येनोत्पन्नस्यसतःप्राप्तेत्संज्ञाद्वितीयवाक्यविहितादेशंनप्रतीक्षत
इतिपूर्वपक्षिणोक्तंवाक्यभेदेगमकाभावंसंनासनिविधायोपदेशपदाननुवृत्तिमभिप्रेत्यचसिद्धांतितानानुत्पन्नेसनिप्रसक्त्याभवित १८
व्यंपदानोत्पन्नःसनतदाकृतसामर्थ्यात्पंचमीतिप्रसक्तिर्नभविष्यतीतिउक्तं॥ १२ त्यजन्यतावच्छेदकविषयताश्रयविषयकत्वम्।विषय शृं
ताचव्यापारानुबन्धिनी।तथाचेदृशार्थस्यप्रत्याख्यानेसउपदेशः।लृटःसद्वेत्यादि।अत्रसदादिशब्दजन्योपस्थितिविषयेनादृशविषयत्वाभावःस्पष्ट

भै॰ ननूपस्थापकस्यापि णित्वन्तस्यादन्त्यावयववाचकस्यान्त्यशब्दस्य तत्राप्रवृत्तौ हलन्त्यमिति सूत्रप्रवृत्त्यसम्भवादत आह। हलन्त्यमित्यत्रेति· अ
त्रपक्षे ज्ञापकमाह। अत एवेति अनुवृत्त्यानामनेकान्तत्वादेवातन्त्वाप्तिरिति· आदिन्त इत्यत्रापि समीपे ऽवयवत्वारोपेणैव बहुव्रीह्युपपादनात्। असिद्धान्त
माह। परेत्वित्यादिना· नन्वनवयवत्वसाधकहेतोरुक्तत्वात्कथमवयवत्वमिति वाच्यम्· शास्त्रे तत्रोपलम्भादित्यनेनोक्तहेतोः स्वरूपासिद्धः।

भै॰ नदोषइति इत्वाभावरूप इत्यर्थः सर्वादेशत्वाभावरूपश्च सः डादिव्यतिरिक्त इत्यर्थः। तत्र सर्वादेशत्वं तु प्रश्लेषेणैव· ॥

हलन्त्यमित्यत्रान्त्यशब्दः परसमीपबोधकश्चुटइत्यादावादिशब्दः पूर्वसमीपबोधकः। नेकालशिदित्यादौ समीपे।
सामीप्यमूलकावयवत्वारोपेण बहुव्रीहिः स्पष्टञ्चेदमुपदेशेजिति सूत्रे भाष्ये मपर्य्यन्तस्येति सूत्रे कैयटे च तेन डाणला
दाविशादौ च नदोषः अत एवोपदेशेऽजिति सूत्रे उपदेशग्रहणञ्चरितार्थं न तद्धि अन्नआं अटितइत्यादावादिन्तश्चेतीत्
इप्रतिषेधाभावाय अनेकान्तत्वे हि तन्त्वाप्तिरित्याहुः। परे त्वेकान्ता एव शास्त्रे तत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्च· अनव
य–वो हि काकादिरेकजातीयसम्बन्धेन गृहहट्टादिषूपलभ्यते नैवमयं किञ्चानवयवत्वे णशकप्रत्ययादौ णादेरि
त्वानापत्तिः प्रत्ययादित्वाभावात्· एवमन्यत्वाभावाद्विशदेः शस्येत्वानापत्तिः। उक्तार्थलाक्षणिकत्वे तु लक्षणैव दोषः

त्वोपपादनात् तत्र· बोधके। एवञ्च वाच्यवाचकयोस्तादात्म्याद्वाचकविषयितासामानाधिकरण्यस्यानुबन्धविषयितायाः सत्वेन पक्षे हेतुना
वच्छेदकावच्छिन्नाभावसत्वमस्तमिति भावः। अन्यत्र· बोध्ये। अनवयवत्वे धर्म्ममाह। अनवयवो हीति· एकजातीयेति· संयोगेनेत्यर्थः।
अनवयवत्वे बाधकमाह। किञ्चेति·॥

श॰ शे॰ भै॰ प्रयोगशासनकरणेति॰ अत्रकरणशब्दोपादानेनपरिनिष्ठितभिन्नस्यग्रहणमितिसूचितम्। लटः सहेत्यादिषुसंज्ञासंज्ञिभावबोधकेऽनुबन्धउच्चा
टी॰ भै॰ रितएव राजसूयेत्यादिष्वनुबन्धरहितानुमानामितिभावः। हलन्त्यसूत्रेव्यवसितपदार्थत्वेनेति॰ एतेनतत्सूत्रेउपदेशपदासम्बन्धः सूचितः तत्सम्बन्धे

टी॰ भ॰ भ॰ भगवताकृतमिति। एवंचभावेघञातत्याथोक्तिरयुक्तेतिभावः ननुवाहुलकाश्रयणमेवदोषइतितदेकदेश्युक्तिरेवात आहकिंचेति
१९ यएवत्तुनपित्वात्लाभादितिपाठः विचारणीयः भावेति। करणासाधनानुवृत्तौतुविहितस्यापिशासनकरणत्वेनतत्स्यादपीतिभावः विहिते
ति। उपस्थापकस्योपदेशेविद्यमानत्वेपिप्रक्रियावाक्यसमवायित्वाभावादितिभावः। ननूपस्थापकेएवसंज्ञालोपयोः प्रवृत्त्यानिरनुबंधक

तत्रशास्त्रपदेनप्रयोगशासनकरणीभूताधातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशाहलन्त्यसूत्रेव्यवसितपदार्थत्वेन
भाष्येउक्ताःसङ्गृह्यन्ते॰ एवञ्चतत्सङ्ग्रहोःभ्रआँइत्येतद्व्याहृतिश्वसिद्धान्तस्यचवार्तिकस्यबाहुलकात्करणेघञ्प्रत्याख्या
नम्भगवताकृतम्॰ किञ्चहलन्त्यसूत्रेभावघञन्तोपदेशपदानुवृत्तौभवतःठक्छसादिष्वादिविहितेष्वित्संज्ञानापत्तिः
परस्यसत्त्वेनकादेरन्त्यत्वाभावात्॰ पदितूपदेशेप्रत्ययत्वादिविशिष्टान्त्यइदित्यर्थउच्यतेतदाउपदेशइत्यर्थम्॰ अ
न्यपदसामर्थ्येनैवतल्लाभात्॰ अतएवात्रसूत्रेउपदेशग्रहणस्यानुबन्धाअनेकान्ताइत्यस्थितपक्षेःभ्रआँअटितइति

कस्यैवप्रयोगसमवायित्वमितिनदोषोतआह। परस्येति। एतेनविहितेपरस्यासत्त्वेनकादेरन्त्यत्वात्हेतुसाध्येपितेइत्यपास्तंसामर्थ्येनेति
आदेरपिव्यपदेशिवत्त्वात्तत्त्वमेवेतिनतत्व्यावृत्तयेइदमेवाभिप्रेत्यसर्वोपिहल्तंतंसमुदायंप्रत्यंतइत्युक्तंभाष्ये। ननुश्वन्नित्यादिप्राप्ति रामः
रोषमप्याह॰ किञ्चेति॰ अतएवेति॰ हलन्त्यसूत्रेउपदेशप्रयोजनाभावादेवाअत्रसूत्रे॰ उपदेशेऽजितिसूत्रे॥ ((पदिकव्यावृत्त्यानानुवृत्तिवैयर्थ्यमतआ १९

आनपूर्व्यवाच्छिन्नविधेयताप्रयोजकत्वेनाः
देशस्यग्रहणादभ्रआँआपइत्यत्रआँ ऽइत्यत्रा
नभवति

व्यवसितान्त्यमिति। धातुत्वादिनापरिच्छिन्नान्त्यमित्यर्थः। अन्त्यग्रहणसामर्थ्येनेति यत्त्वादिव्यावृत्त्यर्थमन्त्यग्रहणं चरितार्थमिति चिन्त्यमेतदिति तदेव चि
न्त्यम्। षः प्रत्ययस्य। चुटू इति सूत्रारम्भेणादेर्हलोपदीत्त्वं भवति तदोक्तस्थलेष्वेवेति कल्पनात्। ननु न धातुलोप सूत्रभाष्ये धातुग्रहणं किम् लूञ्लविता पूञ्
म॰ अनुत्त्यानेति। एवं मन्यते तस्य भावघञन्ते आद्योच्चारणे विद्यमानमन्त्यमित्याद्यर्थे उच्चारणस्यान्त्यमिति प्रत्यासत्तेः। अपितु मशक्यत्वात् यत्किं
चित्समुदायान्त्यस्यापि प्राप्नोती त्युत्तिष्ठत एव ततः। शास्त्रपरत्वेन प्रत्यासत्त्या शास्त्रान्त्यस्यैवस्यादित्यनुत्थितिरिति। धातुत्वादिनेति। शास्त्रकृतानेन
तत्त्वेन बोधितत्वादित्यर्थः पचादौ चान्तस्यैव तत्त्वेन चान्त्यस्यतान्त्यर्थस्य तत्रैव सत्त्वात्। तत्पर्यग्रहे वीजं तु थमुप्रत्यये उकारः ननु व्यवस्थित पक्षे
न च करणसाधनोपदेशशब्दानुवृत्त्या सिद्धं हलन्त्यसूत्रे व्यवसितान्त्यमिति वक्तव्यम्॰ के पुनर्व्यवसिता धातुप्रातिपदिकप्रत्यय
निपातागमादेशा इति वार्तिकानुत्थानमिति वाच्यम्॰ समुदायद्वारा व्यवस्थाप्युपदेशाकरणत्वात्तदन्तस्यापि लोपापत्तिरित्या
शयात्॰ भाष्यकृता चान्त्यग्रहणसामर्थ्येन प्रत्याख्यातम्॰ तत्रानुबन्धविशिष्टानां धातुत्वादिर्नु धातुत्वादियोग्यघटितत्वाद्बो कं
ध्यम्॰ निपातानान्द्योतकत्वेन ब्राह्मणवशिष्ठन्यायेन च पृथक्ग्रहणम्॰ व्यवसितत्वञ्च धातुत्वादिनापरिच्छिन्नत्वादिति कै
यटः। एवञ्चोदश्वितादि प्रातिपदिकान्त्यस्यापि लोपः प्राप्नोतीति॰ प्रातिपदिकानाम्प्रातिषेधो वाच्यः कृत्तद्धितान्तानामिति वा
प्रयोजनदात् भाष्यं तत्रैव प्रतिकूलम् अनन्तरार्थत्वे हि तत्रैव सोदं कृत्वा न कर्तव्यमित्येव ब्रूयादिति अन्ततउत्तरार्थमावश्यकतया लाघवाभावेन
सोदोन कृत इति साधकमेवातः ननु वृत्तौ साधकान्तरमाह। एवं चेत्यादिनास्य अनुत्थानमेवस्यादित्यं तेन॥ ९ पविताइत्यनेनानुबन्धलोपोत्त
रमेव धातुसंज्ञेत्यस्य लाभाद्धातुत्वादिनापरिच्छिन्नान्त्यस्येत्वमित्यनुपपन्नमत आह॰ तत्रानुबन्धेति॰ पूर्वोक्तार्थे वार्तिकान्तरसम्मतिमाह एवञ्चेति
उदश्विदादीति॰ आदिना शकृदित्यस्य सङ्ग्रहः। एतावद्युत्पन्नाविति कैयटः॥

प्रा·प्रो· भै॰ कुम्भकारइत्यादाविति· ननुपूर्वमित्सञ्ज्ञाततः प्रातिपदिकसञ्ज्ञेतिक्रमात्कथमत्रप्रतिषेधप्राप्तिरतआह· अपवादेति· यद्विचोदकेनश्वयतिव
टी·भै· ईतइतिसूत्रनिसिद्धउदश्वित्छब्दइत्युच्यतेतदापिद्वितीयस्याव्युत्पन्नत्वमेव। नचास्यापिप्राकेर्त्तिन्नित्युणादिसूत्रनिष्पन्नत्वमितिवाच्यम्। तस्या
टी·भ· प्युपदेशेऽन्पत्वन्तकारस्यनेत्यभिप्रायात्। प्रत्याख्यानमिति· नचोणादिप्रत्ययान्तानामव्युत्पत्तिपक्षेराजन्नित्यादौनकारस्येत्वप्राप्तिरित्यर्थमस्य
२० भ॰ फलाभावेति। अत्रयथाफलाभावस्तथाविवरणतोऽवसेयः। अवसेयतेचास्माभिः कालेना स्थेग्रहणेतिगणादावपठितेत्यर्थः। उप

कुम्भकारइत्यादौअपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गप्रवृत्तेः। पूर्वम्प्रातिपदिकत्वेणादिलोपोनस्यादितिअकृदित्यादि· तच्चफ
लाभावान्नेत्सञ्ज्ञेत्यादिनाभाष्येप्रत्याख्यातम्· अत्राद्योच्चारणार्थकोपदेशपदानुवृत्तौत्वस्यवार्त्तिकस्यानुत्थानमेवस्या
त्· उद्देशश्चप्रातिपदिकानान्नोपदेशइत्यादेवइतिसूत्रभाष्योक्तेः। एतद्भाष्येकवाक्यतयापस्पशान्हिकान्तस्थेऽग्रहण
प्रातिपदिकानामुपदेशऽकर्त्तव्यः मन्त्रकोमञ्जकइतिमाभूदितिभाष्येउपदेशशब्दोग्रहणङ्कर्त्तव्यमित्यर्थकः। नच्चानुवा
दरूपमेवसन्देहनिवर्त्तकमितिबोध्यम्· नन्वेवंतस्मिन्नितिनिर्दिष्टइतिसूत्रेषष्ठीप्रकल्पकत्वेनस्यानिपक्षेगुणिसूकि।

देशशब्दइतिबहुव्रीहिरयंउपदेशः कर्त्तव्यइतिशब्दइत्यर्थः नन्वेवमितितस्यभा ((ध्यइत्यादावपिषष्ठीप्रक्लृप्त्यापत्तिः ॥
वसाधनतयातथार्थकत्वाभावइत्यर्थः अन्यथाचरमेणपौनरुक्त्यापत्तिः॥ ((वार्त्तिकस्यावश्यकत्वम्। नचफलाभावः। नित्स्वरस्यैव रामः
फलत्वादितिवाच्यम्। भीह्रीतिसूत्राश्लितीत्यत्रेवप्रत्ययादित्यस्यानुवृत्त्यासप्तम्याविपरिणामेनचेष्टसिद्धेः। अग्रहणेति· गणोदावपठितानामित्यर्थः २०
उपदेशपदाननुवृत्तौभाष्यविरोधमाशङ्कते। नन्विति॰॥ ७ ७ ॥ ❁ ॥ रामः ॥

भै० सदादिसञ्ज्ञाऽनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैनियदि स्वरूपान्तराध्याहारात्तथा राजसूयेत्यादि। अतएव एकसम्बन्धिनोऽन्यसम्बन्धित्वाभावाद्वा न च राजसूयेत्या
दिनिपातनेनैवानुबन्धलोपो भविष्यतीति वाच्यम्। निपातनेनापूर्वसञ्ज्ञाकल्पनापेक्षया हलन्त्यमित्यत्रोपदेशपदासंबन्धकल्पने लाघवमिति भावः। लो

भ० तथा च तत्र वाक्यभेदसत्त्वाद्विधेयत्वेनोपस्थितप्रत्ययविषये त्संज्ञापादेशप्रतीयमाणाभावेपि श्रौत ... तनिष्ठासंज्ञासंबंधमंतरंगमित्सं
ज्ञां प्रतीयते। तद्भाष्यस्यैकदेशयुक्तत्वाच्च। ननु कार्यकाले एकवाक्यतया विधानात् विधेयत्वेनोपदेशत्वमेव वक्तक्तवता ऽ इति वाच्यं

तथा राजसूयसूर्यचित्याग्निचित्येत्यादिनिपातनानुमितक्यवादीनाम्यादेरित्वानापत्तिः वदः सुपीत्यत्रोच्चारितत्वेनैतत्स
म्बन्धी। अतएव तस्यापत्यमत इञिति न्यासे न्यपशब्दसम्बद्धाऽपत्यार्थस्यानुक्तत्वरूपं शेषत्वमुक्तमाकरे। तस्मादत्र सूत्रेउ
पदेशशब्देनोद्देशस्यापि ग्रहणं वक्तव्यमेवञ्चाभ्रओं इत्यादावपि प्राप्नोतीति तेषां सङ्ग्रहोऽस्य व्यावृत्तिर्भवति येन सवि
शेषः क इति प्रश्नस्तत्सङ्ग्रहार्थमेव लोकव्यवहारेणापि तयोः सङ्कीर्णत्वमुपपाद्येत व्यावृत्तये तत्सङ्ग्रहाय चोपदेशनेः
जनुनासिक इति वक्तव्यम्। किम्पुनरुपदेशनं शास्त्रमित्युक्तं वार्त्तिककृता ॥ ९ ॥ यथोद्देशेन तद्भावादिति यद्यूयेपि
वाक्यैकवाक्यतया विधेयत्वाभावाच्चानिपातनादित्वकल्पनं तु तादृशवचनकल्पनात्। गुरु। अगतिकगतिश्चासएव तु नेत्वालाभादिष्या

क व्यवहारेणेति अनुवाकप्रश्नेदूषेत्वकाद्यनुवाकाख्याने उद्दिष्टोमेऽनुवाक इति। मार्गप्रश्नेऽमुष्मिन्नवकाशे हसदक्षिणो ग्रात्त्यइत्याद्याख्याने उप
दिष्टोमेपन्था इति व्यवहारादिति यावत् एतेन सर्वेषु पूर्वेषित्वसिद्धिरनिष्टे तद्भाव इति विषयविभागालाभः सूचितः। वार्त्तिके उपदेशन इत्यनन्त
रमुच्चारित इत्यध्याहारो बोध्यः॥

प्र·शे· भै॰ लण्स्यासिद्धिरिति· ठक्कत्सावित्यादिविहितेत्यर्थः। खरीत्याद्यवसितान्त्यग्रहणे सूत्रस्य तत्राग्रहणात्कथं तदन्त्यस्येत्संज्ञेत्यत आह अइउणित्यादीना
टी·भै· मिति· लोपश्चेति· तत्र लोप इति भिन्नं पदं श इति च भिन्नम्। पूर्वस्य विभक्तिसकारस्य श्चुत्वेन शकारे हि शकारको निर्देशः व्यपदेशिवद्भावेन शकारस्य प्रा
टी·भ भ॰ तत्र खल्वप्यानिति हेतुमाहोपेति एवं च षष्ठीप्रक्लृप्तेः प्रागेव परत्वादन्तरंगत्वेनोपदेशोत्तरकालं सूत्र एवेत्संज्ञोच्चारितस्य कार्यं तु प्रयोगे ए
२१ तत्र खलु कृतायामित्संज्ञायां लोपे च कृते आदेशो भविष्यति उपदेश इति हीत्संज्ञोच्यत इति· एवञ्च त्वदुक्तिर्व्याहतेत्याश
यः। तदग्रे उपदेशपदानुवृत्तिमभिप्रेत्याप्यवानानुत्पन्ने सति प्रक्लृप्त्याभवितव्यं यदा चोत्पन्नः स न तदा कृतसामर्थ्यो स
ञ्च मीति प्रक्लृप्तिर्न भविष्यतीति समाधानान्तरं कृतं तत्र परत्वविशिष्टस्य सनुत्पादने पञ्चम्या उपस्थित्या त्वदुक्त्यन्तराभा
वान्नास्ति तस्याः प्रकल्पकत्वमिति तदर्थं कैयट आह· एवञ्च प्रकृतसूत्रस्यास्य सूत्रार्थप्रतिपिपादयिषया प्रवृत्तस्य भाष्य
वार्तिकस्यैकदेश्युक्ततद्भाष्यबलेन प्रौढिवादत्वकल्पनं नोचितं लण्स्यासिद्धेश्च· अइउणित्यादीनामपि क्रमबोधकत्वेना
र्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वं चित्रङ्· श्चोः कुरित्यादेरपि प्रातिपदिकत्वं लोपश्चेत्यत्रापि शकारस्य स्वरूपेणार्थवत्वात्प्रातिपदिकत्व
मनुबन्धानामेकान्तत्वे तु लोपो यीत्यतो लोपग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनर्लोपग्रहणात्सर्वादेशत्वं बोध्यम् एकाच उपदेश इत्यत्रत्यः
वेति निरनुबन्धकस्यैव प्रत्ययत्वे न विधानात्सर्वं द्रव्यवत्तत्कार्यभागिनि तदादेशस्य कुतः सानुबंधकतेति भावः लण्स्येति शानविचक्ष्यानि
वन्त्येवक्ष्यमाणेत्यादिलण्स्या — सिद्धेरित्यर्थः लटः सद्वेति विहितत्वेनाद्योच्चारणाभावात्॥ ११ तिपदिकान्तत्वादित्संज्ञा। अनेकान्तत्वपक्षेस एम:
मीपेऽवयवारोपेण बहुव्रीहिस्वीकारात् लोपस्याप्राप्तत्वम्। मुख्यपक्षे त्वाह अनुबन्धानामिति· नन्वेकाच उपदेश इति सूत्रस्थस्येत्संज्ञाविधावुच्चारण २१

मे॰ अन्योपिउपदेशेऽत्वतइतिसूत्रस्थः। वस्तुतअयमेवग्राह्यः। एकाचउपदेशइतिसूत्रस्थस्य कर्मणिव्युत्पन्नत्वात् तत्वेति॰ अनुनासिकत्वादित्यर्थः॥
व्यवहारश्चेति॰ इदितोनुमित्यादिव्यवहारश्चेत्यर्थः। यणापत्तिरिति॰ नचककारस्यात्वेऽनुनासिकशब्दावयवेककारेयणादेशंबाधित्वायस्येतिलोपए

भ॰ एकाचइतिउपदेशेऽत्वतइत्यादौत्विति पाठः आदेचइत्यपपाठः तस्यंतत्रकर्म्मव्युत्पन्नत्वात् यणापत्तिरितिशाकलेननिर्देशोपपत्तिस्तुनभ
त्वात् नन्वेवंयस्येतिलोपापत्तिर्वाच्येतिचेन्न परत्वप्रत्याहारग्रहणसामर्थ्याभ्यांकेणइतिह्रस्वेनबाधात् अनंतरमपिन सकृद्गताविति न्यायात्

अन्योपितज्जातीयश्चिन्त्यएव एकाचउपदेशेआदेचउपदेशेइत्यादौतुभावसाधनएवेतिसुधियोविभावयन्त्वित्याहुः। ननुशास्त्रेनुना
सिकोच्चारणाभावात्तत्वज्ञानंदुर्लभमतआह॰ प्रतिज्ञेति॰ प्रतिज्ञाविषयानुनासिकावन्तइत्यर्थः। पाणिनीयाइत्यस्यपाणिनिप्रभृतिभि
र्ज्ञावर्णाइत्यर्थः। प्रतिज्ञाचायमेवमितिकथनंवर्णानान्तत्वज्ञापकोव्यवहारश्चताभ्यान्तज्ज्ञानंसुलभमितिभावः। प्रतिज्ञानारश्चप्रमा
सत्वेनच्छास्त्रकर्त्तारएवेतिदिक्॰ निर्देशादिति॰ तेषान्तत्रग्रहणेहिनासिकादौयणा॰पत्तिरितिभावः। नचेत्वविधानसामर्थ्याद्यणभा
वःसिद्धः। तस्यापिप्रत्याहारेष्वनुबन्धाग्रहणज्ञापनद्वारेवयणभावकल्पकत्वौचित्यात्साक्षाच्छास्त्रबाधकल्पनापेक्षयास्यार्थस्यौचि
त्यान्निर्देशादित्यस्यतन्मूलभूतेत्वविधानसामर्थ्यादित्यर्थइतितात्पर्य्यम्॰ आदिनातृषिमृषिकृषेरेकः पूर्वेत्यादिसङ्ग्रहः॥ ॥

इदंचनासाशब्दान्तकेऽभिप्रेतेणासूत्रश्वेदइत्येनस्माण्वुलित्तुनशंकाकलंकलेशोऽपि अतएवाहेतिभावइति वस्तुतः कोसौप्रत्याहारोयत्रेतांनग्रहण
ववक्तुमुचितइतिबोध्यम्। यण्वदस्याज्जिमित्तकार्यसामान्योपलक्षणत्वात् यणमात्रोपादानन्तुतृषिमृषिकृषेरित्यत्रादिपदग्राह्येयणएवप्राप्तिरित्य
भिप्रायेण। मूलभूतेति॰ निर्देशमूलभूतेत्यर्थः॥

शु·शो· भै· ननुवर्णसमाम्नायेऽकारस्यप्राथम्यादकालइत्युचितमतआह·कुक्कुटेति· व्याख्यानादिति· विभाषापृष्टेतिहेःप्लुतविधानान्नमात्रिकस्यान्तेअनोदीर्घो
टी·भै· पश्रीतिदीर्घविधानान्नमध्येप्रवेशः।द्वित्रिमात्रयोर्नद्विमात्रस्यान्तेप्रयोगः।ओमभ्यादानइतिलिङ्गादित्यादिः।सदृशोलक्ष्यतइति· नचैवमुकारोच्चारण
टी·भ …कालस्यस्वसदृशत्वाभावादुकारेणतत्सूत्रविधेयसंज्ञानस्यादितिवाच्यम्· नत्रिवयुक्तमितिवाक्येऽन्यप्रत्द्योपादानसामर्थ्येनसादृश्यस्यभे
२२ भ· एकद्वित्रिमात्रेति एकोद्वौत्रिश्चमात्रायस्यतस्यभावस्तत्त्वमितिवाग्दृषदृप्रियइतिवदनेकपदोबहुव्रीहिःएवमुत्तरत्रापि एतेनैका
दिदृष्टांतानांहृन्दैकशेषयोरनभिधानस्यवक्ष्यमाणत्वेनेदमसंगतमित्यपास्तम् व्याख्यानेति अत्रादौनप्लुतदीर्घौअन्येनदीर्घःओमभ्यादा
ननुप्रत्याहारेऽनुबन्धानांकथमग्रहणेष्वितिवार्तिकेप्रत्याहारशब्दस्यवर्णसमाम्नायेप्रसिद्धेः।प्रत्याहारेष्वितामित्यनुपपन्न
मतआह आदिरन्त्येनेतीति· वार्तिकेनादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमितिभावः।ऊकालोच· कुक्कुटरुतेउकारेएकद्वित्रिमात्रत्वप्रसिद्धेरका
रादयोनोक्ताः।ऊइतिएकद्वित्रिमात्राणांक्रमेणप्रश्लेषनिर्देशोव्याख्यानात्· तेनस्वोच्चारणकालसदृशोलक्ष्यते· सकालोयस्ये
तिबहुव्रीहिस्तत्फलितमाह· उश्चऊश्चेति· ननूकालोऽच्ह्रस्वइतिवाक्येऽणुत्वात्सवर्णग्रहणेद्वित्रिमात्रयोरपिह्रस्वसंज्ञायां
प्रदायप्रलूयेत्यादौह्रस्वस्येतितुक्स्यादितिचेन्न।। ११नेदन्त्यारम्भात् अच्हलोः प्रतिषेधइतिवत्ह्रस्वसंज्ञादीर्घप्लुतयोरपिप्रा
मोतीतिभाष्येउक्तंतद्दीत्याशंकते नन्विति अन्यथोच्चारितस्यैवप्रत्यायकत्वात्सूत्रेरीत्याभाष्यरीत्याचमिथःसमभिव्याहारात्व्याप्यजाति
दाघटितत्वात्तावक्ष्यमाणातुल्यास्येतिसूत्रव्याख्याकालिकीरीतिर्वाबोध्याननूकालइतिवाक्येउकारस्योद्देश्यत्वादणुदितिसूत्रप्रवृत्तौप्रथमस
दृशस्यसंज्ञात्रयप्रसङ्गइत्याशंकतेननन्विति· अधुनायथासंख्यत्नुस्यतासीलुटोरितिवच्छब्दतःसाम्यात् नचस्वविषयेदीर्घप्लुतसंज्ञाभ्यांबाधःआ

निर्दिष्टस्यत्वेन संकेवनोदयति·

काउदीयसंज्ञातिरिक्तत्वात्।।

रामः
२२

भै० क्वचित्पूर्वत्रेति। इतोऽत्सर्वनामस्थाने गोतो णिदित्यादौ। क्वचिदुत्तरत्र। ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् मय उञो वो वेत्यादौ। उभयोः प्रकल्पकत्वेति०
भ० इत्युच्यमानेति इत्यनुवर्त्य विधीयमाने इत्यर्थः तत्र सूत्रद्वये आद्यन्तावित्यादिना बहोर्लोपेति यत्रेति पूर्वेण समानाधिकरणम्॥

न च सतः स एवादेशो भविष्यतीति बाधकाभाव इति वाच्यम्। उपदेश इत्युच्यमाने तस्य स्थाने प्रकल्पेनेत्युक्तम्भाष्ये तद्धि
रूपेणात्रोपदेशपदानुवृत्ताविति चेन्न। तस्यैकदेश्युक्तित्वेनासाधकत्वात्। तथा हि तत्र ङमो ह्रस्वादचीत्यादौ यत्र
सप्तमीपञ्चमी चेत्युभयन्निर्दिश्यते तत्र किम्पूर्वस्य कार्यमथ परस्येति सन्देहे परत्वादनवकाशत्वाभ्याम्पञ्चमीनिर्देशो
बलवानिति सिद्धान्तिनोक्तम्। तत एकदेशिना यथायथ्यं वा षष्ठीनिर्देशः कर्तव्य इति समाधानान्तरमुक्तम्। यथाविष
यम्प्रयुक्तेषु कार्यिणः षष्ठ्या निर्देष्टव्या इति तदर्थः। तेषु सप्तमीनिर्देशस्य क्वचित्पूर्वत्र क्वचिदुत्तरत्रावश्यकत्वेनोभय
निर्देशगौरवेणैषैकदेश्युक्तिः। ततः परेणैकदेशिना षष्ठीपदानुवृत्त्या तस्मिन्नित्यादेरेव षष्ठीप्रकल्पकत्वमाश्रित्य
यथायथ्यं वा षष्ठीत्येकदेश्युक्तिः प्रत्याख्याता षष्ठीपदानुवृत्तौ गौरवादुभयोः प्रकल्पकत्ववारणाय परत्वादनवकाशत्वा
यां रेकः पूर्वपरयोरिति पूर्वपरग्रहणस्य युगपत्प्रकल्पकत्वाभावे ज्ञापकस्य चावश्यकत्वाच्चेयमप्येकदेश्युक्तिः ततः पूर्वे
णैकदेशिना तन्त्यसेगुप्तिजित्यादौ दोषः शङ्कितः ततः षष्ठीप्रक्लृप्तिवादिनैकदेशिनोक्तं स्यादेष दोषो यदि तस्मिन्नादेश
पर्यायेणेत्यादिः। एकः पूर्वपरयोरित्यस्य युगपत्प्रकल्पकत्वाभावे ज्ञापकत्वाश्रयणम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्र·प्र· भै· प्राचामनुरोधेनेति· यस्य प्रास्थभाष्ये अनुस्वरन्ति काकुदमित्युक्तत्वात्तदनुरोधेनेत्यर्थः। लोकप्रसिद्धत्वेन· यथात्रैव भाष्ये। ननु न केवलमत्र व्यव
टी·भै· हार एव प्रयोजकः किन्तु राजदृषदित्यादौ समासान्तोदात्तत्वमन्त्यहलोऽग्रहणाननुवृत्तौ प्राप्नोतीत्यत आह। हल्स्वरेति· यतोऽनाव इति सूत्रे नोप
टी·भ· भ० तेषां तत्त्वेपिऽसत्यऽभावादाह हल्स्वरेति तेषां तत्त्वे हि स्वविधायकैर्हलां स्थाने हलो विधीयेरन्निति दोषो वाच्यः स एव न तत्स्थानिनोऽभावा
२२ त अचोपि नानन्तरतमत्वात् यद्यपि तेषां तत्त्वे यतोऽनाव इतिज्ञापकं न संभवति तथापीयं वाचनिकावश्यकीति भावः विरोधादितित
याच पूर्वत्र धर्मिपरयोरपी हलक्षणया धर्मपरतेति भावः इतरेतरद्वन्द्वेपि वर्तिपदार्थयोः प्रकारत्वेन तद्धर्मयोरपि प्रकारतेति न।
किन्तु स्थानकृतमुच्चैरित्यधिकरणशक्तिप्रधानमधिकरणत्वञ्चोच्चारणप्रजनितत्वं ताल्वादीनां सभागत्वे एवेत्याशये
नाह· ताल्वादीति· इदम्प्राचामनुरोधेन वर्णसमाम्नाये ऽकारस्य प्राथम्यात्कण्ठादीति वक्तुमुचितम्· एवमन्यत्रापि बो
ध्यम्· प्रयत्नप्रेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतो ऽचं व्यञ्जयति तदा स उदात्त इति भावः। अजिति· उकाल इत्यतस्तदनुवर्तते।
उदात्तत्वादीनामज्धर्मतायाः एव लोकप्रसिद्धत्वेन हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाच्चेदं स्वरूपकथनपरम्बोध्यम्·
आयेइति· पञ्चद्वः फिषोन्त इत्यन्तोदात्तः। जसस्सुप्त्वादनुदात्तः एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यैकार उदात्तः। अर्वाङिति· अभि
मुखवाच्यच्युत्पन्नं फिषोन्त इत्यन्तोदात्तमाद्यस्य शेषनिघातेनानुदात्तत्वम्· अर्वेत्तमञ्चतीत्यर्थे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे
त्समूहे भावप्रत्ययेन मूले उदात्तानुदात्तत्वेइत्यस्योपपत्तिः॥ एवान्तोदात्तत्वम्। एकस्मिन्नच्युदात्तानुदात्तयोर्धर्मिणोर्मेलनविरोधात्प्र
तिषेधाल्लिङ्गात्। अन्यथायः स्वरयोग्यो नासावादिरिति तदर्थं स्यात्। नकारस्य स्वरत्वक्रमशंको निमित्तस्य हलन्तस्य विनाशापत्तेः मेलनम् राम:
विरोधादिति· न चोदात्तानुदात्तता तादात्म्यसंभवत्येवेति वाच्यम् धर्मिद्वयतादात्म्यस्य क्वाप्यदृष्टत्वात्। धर्मद्वयसमावेशस्तु सम्भवत्येव॥ ॥ २३

भे॰ यथा नानाजातीयरसवदवयवारब्धेऽवयविनि स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेनावयवगतस्य रसस्यैव भानं न तु चित्ररसाङ्गीकारस्तथात्रापि। अत ए
वतस्यादितउदात्तमर्द्धह्रस्वमिति सूत्रं स्वरसतः सङ्गच्छते। तेनानुवर्त्तमानयोरुदात्तानुदात्तशब्दयोर्भावप्रधाननिर्देशपरत्वमावश्यकमिति भावः। न चानुव
र्त्तमानयोरुदात्तानुदात्तपदयोर्लक्षणया धर्मपरत्वे तयोर्द्वन्द्वे ततो भावप्रत्यये उदात्तत्वानुदात्तत्वशब्दाद्धूर्णधर्मे द्वन्द्वे धर्मबोधापत्तिरिति वाच्यम्। इतरेतर

भे॰ अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढ इति भाष्यतो विशिष्टरूढेरलाभादाह ह्रस्वपद इति मूले बहुव्रीहिरिति भावः। स्वशास्त्रसंकेतितरूपत इति रूपोऽर्थः स्व
शास्त्रसंकेतितो मात्राकालिकाजूपोऽर्थो यस्मिन् मात्राकालिकाजःऽर्द्धरूपेऽर्थे तेनार्थबोधकं तस्य बोधकमिति यावत् कर्मणो हेतुत्वविवक्षया
बाहुलकादधिकरणे घञ्। अर्थ आद्यजित्यन्योऽद्यं त्रिसूत्रीस्पष्टार्था लोकवेदयोरुदात्तादिव्यवहारस्य प्रसिद्धत्वात्।
ह्रस्वग्रहणमिति॰ ह्रस्वपदघटितग्रहणमित्यर्थः। अतन्त्रमिति॰ स्वशास्त्रसंकेतितरूपेणार्थबोधकमित्यर्थः। कि
न्त्वर्द्धमात्रारूपार्थबोधकमिति भावः। एवञ्च दीर्घादिष्वप्यर्द्धमात्रैवोदात्ता॥ ॥ तृतीये त्वन्ये केचित्तु तादृशभाष्यानुपाल
म्भात् प्रमाणमेव ह्रस्वस्यादावित्यर्थयुक्तेश्च मूले तत्पुरुषेऽपि न बाधकम्। वस्तुतस्तु अस्य प्रमेयपरत्वेऽपि जातुरद्धमिति तन्मात्रत्वे तस्य लुकि दीर्घस्व
रितादिसंग्रहे भाष्ययोजने च कैयटादीनां रूढिस्वीकारो मुधेति प्राहुः॥ ॥ योगरूढत्वेऽपि समूहस्यैव प्राधान्यस्वीकारात्तं प्रति समूहिनो विशेषणत
याद्वन्द्वोत्तरत्वप्रत्ययेन धर्मस्यैव प्रतिपादनसम्भवात्। तस्यादित इति सूत्रस्यार्द्धह्रस्वशब्दस्य ह्रस्वस्यार्द्धमित्यर्थकत्वे दीर्घप्लुतस्वरितयोरसङ्ग्रहः स्यादत आ
ह ह्रस्वपदघटितेति॰ स्वशास्त्रसंकेतितरूपेण॰ अवयवव्युत्पत्त्या पूर्वोपदर्शितरीत्या लब्धेन धर्मेण अर्द्धमात्रारूपेति॰ तदुक्तं भाष्ये अर्द्धह्रस्वशब्दोऽ
र्द्धमात्रायां रूढ इति॰ हरिरप्याह॰ प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपात्तं प्रतीयते इति॥ ॥

शु·प्रा· भै॰ इतआरभ्येति· इममेगङ्गे· यमुनेइतिमन्त्रेमेशब्दमाश्रित्यसर्वेषांनिघातइममित्युदात्तात्परस्यानुदात्तमेशब्दावयवैकारस्यस्वरितत्वेस्वरितात्संहितायामि
टी·भै· तिगङ्गेप्रभृतीनांप्रचयोयथास्यादितिदेवब्रह्मणोरनुदात्तइत्यनेनज्ञापकेनैतत्काण्डस्यअअइत्यतः प्राक्पाठस्यकल्पनमावश्यकमन्यथादेवाब्रह्माण इत्य

टी·भ· भै॰ उदात्तस्वरितयोरिति यद्यपिअस्याद्युदात्तत्वंग्रामादित्वात्भवति एवंचोदात्तानुदात्तेतिस्वरितेतत्स्थानिकत्वाद्यणउदात्तस्वरितयोरिति अ
२४ कारस्यस्वरितत्वेपिस्वरविधौव्यंजनस्याविद्यमानत्वेनोदात्तेतिस्वरितत्वेपिवातस्याऽसिद्धत्वेनशेषनिघातप्रवृत्त्यास्वरितोवेत्यस्याऽप्राप्त्यापू

इतआरभ्यनवसूत्र्याअअइत्यतः प्रागुत्कर्षेणास्यत्रिपाद्यामपिप्रवृत्तिः।सर्वंचेदंभाष्येस्पष्टम्· अर्द्धमुदात्तमितिवृत्तिसुस
त्यासत्य भामेतिवत्व्याख्येयाउत्तरार्द्धमित्यस्यचार्द्धमात्रातोऽवशिष्टउत्तरोभागइत्यर्थः।वेदेतुयथाप्रयोगम्प्रातिशाख्याद्व्यवस्था
व्यवस्था। तस्यचेति· अनुदात्तस्येत्यर्थः।उदात्तेति· उदात्तस्वरितयोःपरत्वेसतीत्यर्थः।तयोःपरत्वस्योपस्थितानुदात्ता
पेक्षयैव।अन्यत्र· उदात्तस्वरितयोःपरत्वाभावे· प्रातिशाख्ये इति· लोकेत्वनुदात्तएवेतिभावः।ह्रस्वस्वरितमुदाहरति· क्वेति·
किमोद्त्यत क्वातीतिक्वादेशेतित्स्वरितमितिस्वरितः।दीर्घान्तमुदाहरति·रथानामिति· येऽराइति·स्वरितोवानुदात्तेपदादा
वित्येकारःस्वरितःनोदात्तस्वरितोदयमितिनिषेधस्तूदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइत्यस्यैवानन्तरस्येतिन्यायात्· स्वरितपरमुदाहर
ति· शतचक्रमिति· अहेरित्यर्थेऽस्युः वृत्रस्येत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्वस्वरितासिद्धिरत्रपक्षेतथापिदंडादित्वादंतोदात्तत्वमहिशद्धस्यतथाचयणउदात्तस्थानिकत्वात्तस्यस्वरितत्वेस्वरितोवेतिप्रवृत्त्येष्टसिद्धिः ॥ रामः
त्रामन्त्रिताद्युदात्तत्वेशेषनिघातेनानुदात्तस्योदात्तादनुदात्तस्यस्वरितइतिसूत्रेणस्वरितस्यदेवब्रह्मणोरनुदात्तइत्यनुदात्तत्वेकर्त्तव्येऽसिद्धत्वात्तदसङ्गतिःस्य २५

भै॰ नचैवमभ्यासस्य ह्रस्वविधाने दीर्घप्लुतयोरप्राप्तिरिति वाच्यम् आपोऽन्यतरस्यामिति सूत्रेण विकल्पेन ह्रस्वविधानात् प्लुताप्राप्तिस्तु नाप्लुतश्चवि
षयेस्मृत इति न्यायात् वर्णग्रहणे जातिग्रहणादिति निपातएकाजनाङ् इति सूत्रस्यैकग्रहणेन ज्ञापितत्वात् अनन्तरङ्ग त्वेन उकारमात्रस्य कार्यित्वात्
भ॰ उअजिति समाहारद्वन्द्वः भिन्नेचपदे असंधिस्तु शाकलेनासंदेहार्थः दीर्घपाठे तु इत्यर्थकमित्यदोषादिति पाठः अदसोसेरित्यत्र वक्ष्यमाण
रीत्या निर्देशोपपत्तिः असंधिः संहिताविवक्षयाशाकल्यह्रस्वेनेदानीं दीर्घस्यापि विधानाद्वा इदानीं ह्रस्वप्रासनानामकिंचित्करत्वं तु भाष्ये एव
स्पष्टम् तुगापत्तिरिति नचैतदभावे नित्यविधिर्दुर्वारः सकृद्गतिन्यायाभिप्रायकतया भाष्यप्रयोजने कैयटोक्तं तु दूषितमन्यत्रेति वाच्यम् प्राप्त
ऊअजित्येवाज्ग्रहणसामर्थ्यात्सदृशोजित्यर्थे सादृश्यस्य व्याख्यानात्काल कृतस्यैव ग्रहणमिति सिद्धे अधिकं कालग्रहणमु
च्चारितसम्बन्धिकालसदृशकालस्यैव संज्ञा नतु तेन गृहीतसम्बन्धिकालसदृशकालस्यापीत्यर्थेनादोषात्तदुक्तं भाष्ये यावद्
त्रतपरकरणं तावदत्र कालग्रहणमिति नचाजिति वर्णग्रहणे जातिग्रहणस्य दुर्वारत्वात् इति उच्छ्रत्रमित्यत्र दीर्घात्पदान्ताद्वेति
क.४ तुगापत्तिरिति वाच्यम् ज्ञापकसिद्धत्वेन तस्याः सार्वत्रिकत्वात् अनन्तरङ्गत्वेन ह्रस्वत्वनिमित्तं नित्यतुक एव प्राप्तेश्चा अज्
ग्रहणं प्रतत्स्यैत्यादौ ह्रस्वस्येति तुग्व्यावृत्त्यर्थम् उच्चैः नात्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्वमुपांशुप्रयोगे व्याप्तेः श्रुतिप्रकर्षस्याव्यावस्थि
विभाषाणां निषेधरूपतया निषेधानां बलीयस्त्वान्नित्यविधेरपि निषिद्धत्वात् नचानंतरस्येति न्यायेन ह्रस्वप्रयुक्तस्य न निषेध इति वाच्यम्
योगविभागो मास्तु छेचेत्यत्रैव दीर्घादित्यस्याप्कर्षोस्तु उभयत्र विभाषा चेयमिति भगवतोभिप्रायात् कैयटमते दूषणांतरं स्फोटयितुमाह अ
अव्यवस्थितत्वादिति नीचैरपि रोगार्त्तस्योच्चैः उच्चैरपि कर्णपाटवयुक्तस्य नीचैः एवं हि सवदन्ति किमुत्तरं तत्केमाधीश इति ॥ ॥

प्र॰शे॰ भै॰ स्वोक्तमष्टादशत्वंधर्म्येषुत्पादयति॰ ह्रस्वत्वादीनामित्यादिना अतएवेति॰ दीर्घाभावादेवेत्यर्थः। अतएवानुदात्ततरस्येति॰ लौकिकेप्रयोगेऽनुपलम्भादेवेत्य
टी॰भै॰ र्थः। एकश्रुतेःस्वरान्तरत्वइति॰ किमियमेकश्रुतिरुदात्ता आहोस्विदनुदात्ताइतिविचारेनोदात्तानायदयमुच्चैस्तरांवावषट्कारइत्याह अनंत्रनरनिर्देशः। नानुदा

टी॰भ॰ भ॰ ह्रस्वत्वादिनामितिस्वसमानाधिकरणोदात्तत्वापेक्षयेत्यर्थः कत्वादीनांचेति दीर्घत्वादिसमानाधिकरणोदात्तत्वाद्यपेक्षयेत्यर्थः अतएवाष्टाद॰

२५ शधाभिन्नासवर्णस्यप्रतिपत्तिंवक्ष्यामितिपस्यशास्यांतिमभाष्यंसंगच्छतेऋकारघटितइतिसएवेत्यर्थः नत्वन्वितरघटितमपिप्रयुंजीतयथाश्रुतं।

अष्टादशेति॰ यद्यपीदन्नव्यक्तिपक्षेव्यक्तीनामानन्त्यात्तथाप्यष्टादशधर्मवत्त्वमकारजातीयादेरित्यर्थः। ह्रस्वत्वादीनानन्तत्समा
धिकरणोदात्तत्वानुनासिकत्वादीनाञ्चभेदमाश्रित्येदम्बोध्यम्॰ एवमग्रेपि॰ लृवर्णस्येति॰ विवृतस्येत्यर्थः तेनलृतिलुवेतिविधे
यस्यैवस्पृष्टस्यदीर्घत्वेपिनक्षतिः। दीर्घाभावादिति॰ अतएवतुल्यास्यसूत्रेभाष्येलृतिसवर्णइत्यनेनपक्षेहिलृकारकाभावेऽकस्स
वर्णेइतिदीर्घत्वेहोतृकारइतिऋकारघटितप्रयोगस्सङ्गच्छतेः ह्रस्वाभावादितिः इदमेओङित्यादौभाष्येस्पष्टम्॰ गानदोस्ता
दौचतुर्मात्राद्विमात्रादीनामुपलम्भेपिशास्त्रीयकार्येउपयोगाभावाल्लोकेप्रयोगेषुप्रयोगाच्चनोक्ताः। अतएवानुदात्ततरस्या
नुक्तिः। एकश्रुतेः स्वरान्तरत्वेइदमुपलक्षणम्नस्यालोकेपिसत्वात्॰ तुल्यास्य॰तुल्यावास्यप्रयत्नौयस्येत्यर्थः। आस्येभवमास्य

तुनसंगतम्॰ किंचलृतिलृवेत्यस्यप्रत्याख्यानमपितद॒भावेएवसंगच्छते अन्यथालकारवदीषत्स्पृष्टमपेक्ष्यलकारवतोविवृतस्यांतरतमत्वा रामः
तसएवस्यादितितदःसंगतिःस्पष्टैव तुल्यास्येति तुल्याविति अतएवप्रत्येकंसाम्यमादायनसंज्ञा अकःसवर्णे इत्यादौसवर्णग्रहणाच्च॰ ॥ २५

त्तायदयमुदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरइत्याह॰ अतन्त्रनरनिर्देशः इतिभाष्येस्पष्टम्॰ व्याख्यानादिति॰ वायुसंयोगस्यग्रहणेह्रस्वदीर्घयोःसावर्ण्याभावाप [illegible]

यस्ययेन

मू॰ वस्तुतः सादृश्यंन भेदघटितमितिभाष्यसम्मतमितिनकश्चिद्दोषः॥ तुल्यमितिम्॥२४॥

भे॰ भेदघटितेति॰ लोकेभिन्नेवस्तुनिसदृशव्यवहारस्यसुप्रसिद्धत्वात् इदंसादृश्यस्योपमानत्वाभिमतप्रतियोगिभेदविशिष्टसाधारणधर्मरूपत्वम
तेनावस्तुतः सादृश्यमतिरिक्तमखण्डोपाधिरतएवकेनधर्मेण सादृश्यमाल्हादकत्वेनमुखेचन्द्रसादृश्यमितिव्यवहारः संगच्छते। यत्तुब्भ्येकेषामिति

भ॰ ननुवर्णोपयोगित्वेनहेतुनालाल्वादेर्व्यावृत्तावपिप्रयत्नस्यतत्त्वेनाव्यावर्त्तनादेवेत्यसंगतमतआह एथग्गुपेतिशब्दौनित्य इतिनयेऽस्यैवसंभ
वादाह जनकेति अन्येतु ननुयत्नप्रयत्नशब्दयोः प्रयत्नमात्रेरूढत्वात्पर्यायत्वेनलाघवाद्यत्नेतिवाच्येप्रोपादानमधिकसंग्रहार्थमित्य
तत्त्ववर्णोपयोगित्वात्स्थानमेवाप्रयत्नस्यपृथगुपादानात् प्रकृष्टोयत्नआभ्यन्तरः तस्यवर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वरूपप्रक
र्षवत्वात् जनकत्वंषष्ठ्यर्थः तत्कार्यगतभेदस्थानेष्वारोप्यभेदघटिततुल्यत्वस्यनिर्वाहः स्पष्टश्चेदंभाष्येनदाह॰ ताल्वादीति॰
शिक्षायांकण्ठादीनांकण्ठत्वादिनैवस्थानत्वोक्त्यातद्रूपेणैवाऽऽस्यभवशब्देनग्रहणमितितद्गतभेदमादायनोदात्तादिष्वसा
वर्ण्यभङ्ग इतिबोध्यम् यस्येतद्द्वयंयेनयदीयेनैतद्द्वयेनतुल्यमित्यर्थः। यत्तुब्भ्येकेषामितितिर्देशाद्यावदास्यभवतुल्यत्वंयात्स्यम्
अतएवेचोः सावर्ण्यमाशंकानैतौतुल्यस्थानावितिभाष्येसमाहितम्॰ अतएववलयोर्नसावर्ण्यन्तेनततद्ग्रहणासामित्यादौ नो
लौतिन॰ अतएवप्रयत्नशब्देनयत्नमात्रग्रहणमितिपक्षेयत्किञ्चित्प्रयत्नभेदेपियत्किञ्चित्प्रयत्नैक्यमादायसवर्णसंज्ञेत्यर्थो
स्यवक्तुमशक्यत्वेनरूढिर्योगेतिन्यायेनयत्नसामान्यग्रहणमेवस्यादतआह जनकेतितथाचप्रयत्नेजनकत्वग्रहेयत्नसामान्यस्यजन्य प्राप्यति
त्वरूपजनकत्वबाधात्योगार्थोएवाश्रीयंतेभूमौपंकजमुत्पन्नमितियथेत्याहुः निर्देशइति इदंचविवृतत्वव्याप्यानांसंज्ञाऽनुपयुक्तत्वमितिपूर्वरीत्या
ति॰ यत्किञ्चिदास्यभवग्रहणेइकारैकारयोस्तालव्यत्वाविशेषात्सवर्णेदीर्घापत्तेरितिभावः॥ ऋमसमप्रयत्नाइतिभाष्यरीत्याप्याह अतएवैचोरितिएकारैका

प्रा·प्रौ·
टी·भै·
टी·भः
२६

भै॰ सवर्णग्रहणेन ज्ञापकेनेति· हलोयमांयमीत्यत्रेवयथासङ्ख्यनिरासायसवर्णग्रहणम् तेनशिएढीत्यत्रउकारस्यढकारेपरेलोपसिद्धिः। प्रयत्नांशेपिचेद्या

भ॰ कंठादीनामेवेति वायुसंयोगादीनामेवेतितु न तद्यनासावाप्मादयइत्यादिनिर्देशात् अन्येतुप्रयत्नसमभिव्याहारादास्यभवमपिकरणमेव तत्वे
चकंठादेरेवनसंयोगस्यव्यापारवत्वरूपकरणत्वाभावात् कंठादेस्तुसंयोगएवसइत्याहुः एतेनसंयोगव्युदासायज्ञापकोनरस्यतवाप्यावश्यक
त्वेनदक्तत्यैवतेनतदभिन्नानांयावतामास्यभवानांग्रहणबोधनेनेष्टसिद्धौप्रयत्नग्रहणंव्यर्थमेवेत्यपास्तम् तत्रैवदोषादिति केचित्तुआस्य

सवर्णग्रहणेनज्ञापकेनसाधितोभाष्येतेनस्थानांशेयावत्स्थानसाम्यइत्येवस्वारसिकोर्थइतिप्रतीयते· नचयावदास्यभवतुल्यप्र [illegible]
त्वविवक्षणेप्रयत्नग्रहणंव्यर्थंप्रयत्नस्याप्यास्यभवत्वादितिवाच्यम्· ह्रस्वदीर्घयोःसावर्ण्यानापत्तेः। तयोर्जनकानामास्य
भवानांवायुसंयोगानामतुल्यत्वात्· तस्मादास्यभवानांकण्ठादीनामेवग्रहणमितिबोधनायतत्सार्थकात्· आस्येतिकिम्
तर्भीफरोफरीतिलोपोमाभूत्· प्रयत्नेतिकिम्· वाक्श्चोततिं· प्रेतिकिम्· शचयोः श्वासाघोषविवारस्यवात्यप्रयत्नसाम्येनत·
त्रैवदोषात्।कस्यकिंस्थानमित्याशंकायामाह· अकुहेति· यद्यपिसर्ववर्णोच्चारणेकण्ठव्यापारआवश्यकस्तथापिचका
राद्युच्चारणेताल्वादिव्यापारोपितथाःकारादीनामुच्चारणेतुनेतिभावः।कचयोस्तुनसावर्ण्यंयावत्स्थानसाम्याभावात्·भिन्नस्था

शब्देनास्यभवत्वव्याप्यजातिविशेषवद्यावत्तोल्यंविवक्षितमितिसाहचर्याद्यत्नशब्देनापियत्नत्वव्याप्यजातिविशेषवद्यावत्तोल्यंविवक्षितमिति
साहचर्याद्यत्नशब्देनापियत्नत्वव्याप्यजातिविशेषवद्यावत्तोल्यविवक्षणेनादोषात्स्पष्टार्थंप्रोपादानमित्याहुः॥ ((वत्तौल्यतदाउकारढकारयोर्यावत्प्रय रा·मः २६
त्नतौल्याभावाद्रूपासिद्धिःस्फुटैवा अकाराद्युच्चारणेतुनेति· एतेनयदुच्चारणेयद्व्यापारआवश्यकस्तत्तस्यस्थानमितिसूचितम्॰ ॥

भे॰ गुणाभाव इति॰ अहिशब्दे घेर्ङितीति सूत्रेण प्राप्तगुणाभाव इत्यर्थः। अहिरिव भोगैरित्यत्राद्युदात्तत्वेन पठ्यमानत्वपाग्रामादित्वात् वृषादित्वाद्वा आद्यु
दात्तत्वं भवति ततः शेषनिघातेनेकारस्यानुदात्तत्वे उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितत्वे तस्य यणि स्वरितस्थानिकयणः परत्वाद्विभक्त्यकारस्य स्वरितत्वम्।
— नचोदात्तादनुदात्तस्येत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेव यणि नस्वरितस्थानिकत्वम् छान्दसत्वेनासिद्धत्वाभावस्य कल्पनात् यद्वा तत्राद्युदात्तपाठेपि प्रवृद्ध
घृतादित्वादन्तोदात्तेतस्य यण् यद्वायोत्य इत्यत्र यच्छन्दः फिष इत्यन्तोदात्तस्ततस्सोरुत्वोत्वे उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्योदात्तत्वे पूर्वरूपे स्वरितोन्यस्यैवेक
भे॰ इतिसमास इति इदं वृत्तिकाराद्यनुरोधेन भाष्ये तु करणे ल्युट् कुक्कुटाण्डवत्तबहुव्रीहिश्च समास इत्युक्तम् बहुव्रीहिस्त्वस्य लघुरित्यभिप्रायो मूलस्य
छन्दसि वा वचनं प्राङ्णौ चङ्युपधाया इति वचनाद्गुणाभावः। उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितः उदात्तयणो हल्पूर्वादिति तु न छा
न्दसत्वात्। यच्छन्दः फिष इत्यन्तोदात्त स्तरेकादेशश्च वा स्वरितः। स इति॰ उदात्तादिह्रस्वादिसंज्ञक इत्यर्थः। मुख॰ उच्यते॰
सौवचनः बाहुलकात्कर्मणि ल्युट्। मुखसहिता नासिकेति विग्रहः। तया वचन इति साधनं कृतेति समासस्तदाह॰ मुखसहिते
त्यादि॰ मुखेति किम्॰ यमानुस्वाराणामेव प्रसज्येत। एवञ्चाङोनुनासिक इत्यत्रानुस्वारस्यात्॰ नासिकेति किम्॰ शक्तेत्या
दावनुदात्तोपदेशेत्यादिना कलोपो माभूत्॰ ॥ ॥ एल्लिकत्वात्तदभावे एकादेश उदात्तेनेति पुनरुदात्तत्वे अहिशब्देकारस्य स्वरितत्वेन तस्य
यणि कृते स्वरितयणः परस्य सुपः स्वरितत्वसिद्धिः। उदात्तयण इति॰ स्वरिते उदात्तभागसत्त्वाभिप्रायेणेदम्। यदि चोदात्तस्वरितयोरिति सूत्रे स्वरितशब्दस्य पृथगु
पादानात्स्वतन्त्रोदात्तस्यैवादेशो यण् उदात्तयणपदेन गृह्यत इत्युच्यते तदा नैतत्सूत्रप्राप्तिरिति बोध्यम्। किं बहुना ऽत्र शास्त्रे यद्युदात्तसम्बन्धि कार्यं तत्स्वतन्त्रो
दात्तसम्बन्ध्येव। अत एवात्र मूले तस्य चोदात्तस्वरितपरत्वे श्रवणं स्पष्टमित्यत्रोदात्तात्पृथक् स्वरितशब्दोपादानं सङ्गच्छते। यमानुस्वाराणामेवेति॰ अनु
स्वारयमानाञ्च नासिकास्थानमिष्यत इति शिक्षोक्तेः ॥ ॥

शु॰शे॰ टी॰भै॰ टी॰भ॰ २७

भै॰ परमतं खण्डयितुं तन्मतमनुवदति यत्त्विति॰ नासिकाकरणमिति॰ शिक्षायां स्थानत्वोक्तिः करणत्वादेवेति तद्भावः। अस्यन्त्यनेनेति भाष्यीयव्यवहारात्स्थान मात्रे करणत्वं प्राप्नोति कण्ठादौ स्थानत्वव्यवहारे प्रयोजकं तन्नासिकायामपि समानमित्याशयेन खण्डयति॰ तन्नेति॰ वर्णानां नित्यत्वादाह वर्णाभीति॰ वर्णज नकेत्यपि तदर्थकमेवा तत्सम्बन्धजनक इति॰ एतेन व्यापारत्वसूचनात्करणत्वव्यवहारो नानुपपन्न इति भावः। बाह्यप्रयत्नेषु यो व्यवहारस्तमुपपादयति॰ वर्णा

भ॰ वर्णजनकेति तदभिव्यक्तिजनकेत्यर्थः संयोगाधारेति वर्णाभिव्यक्त्यवच्छेदकत्वावच्छिन्नतादृशसंयोगाधारतायास्ताल्वादावेव सत्त्वान्न संयोग

यत्त्वनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमिष्यत इति शिक्षोक्तेरेषां नासिकाकरणम्॰ किञ्च स्थानत्वे कङयोः सावर्ण्यापत्तिः॥ यावत्स्थानैक्याभावात्॰ यत्किञ्चित्स्थानैक्येन तत्त्वे तु ञमामपि परस्परं सावर्ण्यापत्तिरिति तन्न कण्ठादीनामपि करणत्वस्यैवा स्यन्त्यनेन वर्णानिति भाष्यात्प्रतीतेः स्थानत्वव्यवहारस्तु वर्णाभिव्यक्तिजनकताल्वादौ वर्णजनकवायुसंयोगाधारे वर्णाधारत्वा रोपेण तत्तत्स्थाने जिह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णाभिव्यक्त्या जिह्वाग्रादौ तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे स्पृष्टतादौ च करणत्वव्यवहारः वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभावी सावर्ण्यानुपयुक्त आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तश्च कण्ठविवरादिनिष्ठविकाशादेरास्यबहिर्देशावच्छिन्न कार्यस्य जनको यत्नो गुणशब्देनोच्यते अकारादिनिष्ठानुनासिकस्य भेदकत्वाद्गुणस्यत्यादौ गुणत्वेन व्यवहारस्तु कण्ठाद्यवच्छि॰

स्योभयनिष्ठत्वेऽपि वर्णजनकवायोः स्थानत्वव्यवहारातिप्रसंगः॥ ((न्नवायुसंयोगेनोत्पन्नेषु नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्रूपधर्मोत्पत्तिः रामः २७

भीति॰ भेदकत्वाद्गुणस्येति भाष्यीयव्यवहाराद्यत्नस्वानुनासिक्यमपि यथा गुणस्तथोपपादयति॰ अकारादीति तथा च घटपटादेर्गुणः पश्चादुत्पद्यते तथैतस्यापि पश्चादुत्पत्त्या गुणत्वव्यवहार इति भावः॥

मै॰ ननूदात्तत्वादिगुणव्यवहारस्य भाष्यादिस्थस्य का गतिरत आह॰ उदात्तत्वादीनामिति॰ ऊदीनामुभयस्थानमित्युपपादयति॰ ऊदीनामिति॰ नन्वेवं क
ऊदीनां सवर्णसंज्ञा या वत्स्थानसाम्याभावान्न प्राप्नोतीत्यत आह॰ कऊ॰योः सावर्ण्यन्त्विति॰ इदमुपलक्षणञ्चजादीनाम्। आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नमिति
मै॰ रूपसादृश्येनेति एतदर्थमेव पूर्वं बाह्यलक्षणे मध्यमविशेषणद्वयम् अन्यथा स्वरूपभेदापास्यवाह्यत्वायां तस्यावश्यकत्वेपि तद्वैफल्यं।
एवञ्च नासिकायास्तत्र गुणजनकत्वादनुनासिकाकारादीनां नासिकास्थानं नोक्तम्मूले। एकोयमात्मोदकं नाम तस्य गुण
भेदादन्यत्वं भवति। अन्यदिदं शीतमन्यदिदमुष्णमितिदृष्टान्तपरभाष्येण तथैव प्रतीतेः। आत्मात्र द्रव्यं उदात्तत्वादीनां गुणा।
त्वव्यवहारस्तु सावर्ण्यानुपयुक्तत्वान्नात्र तन्मपरीक्षोपयोगीत्वरूपसादृश्येनेति बोध्यम्॰ ऊदीनां तद्गुणरहितस्वरूपानुपलम्भे
नोभयावच्छेदेन वायुसंयोगोत्तरमेव स्वरूपोत्पत्त्या विनिगमनाविरहेणोभयोः स्थानत्वमनुस्वारयमानाञ्चेतिशिक्षायाञ्चे
नङ्ऊदीनामपि संग्रह इति युक्तमत एव कऌयोः कारइत्याद्युक्त्वा नासिक्यान्नासिक्ययमानुस्वारानितिस्थानानीयुक्तं प्रातिशा
ख्ये नासिक्याऊञणनमा इति तद्व्याख्यातारः। कऊ॰योः सावर्ण्यन्तु भवत्येव आस्ये तुल्यदेशप्रयत्नमिति वार्तिके किमास्योपादा
नेप्रयोजनमिति प्रश्ने प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमित्युक्त्वा तद्व्यावर्त्यत्वेन बाह्यप्रयत्नास्प्रदर्श्य यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा
आनुनासिक्यमेषामधिको गुण इति भाष्येण तस्य बाह्यप्रयत्नत्वोक्त्याऽत्र सूत्रे नासिकाया आस्यशब्देन तत्रत्यप्रयत्नस्य च॥
स्पष्टमेव अत एव ऊदीनां स्थानत्वादेव अन्यथा स्थानिनीत्यस्यासंगतिः स्पष्टैव बाह्यप्रयत्नत्वोक्त्येति अन्यथा आस्यग्रहणव्यावर्त्यानां
वार्तिककारीयन्यासे यद्यास्यशब्दः प्रयत्नविशेषणं तदा सौत्रत्वाद्दुष्टो बोध्यः॥ ॥ ॥ ॥ ❀ ॥

सावर्ण्याऽनुपयुक्तानां प्रदर्शनप्रक्रमेण तत्कथनं वैयर्थ्यापत्तिः।

श्र·श्रो भै॰ वदतामतइति॰ इदमन्यत्रोपपादितम्॥ ऐचः सर्वस्येति॰ हसेहसनेट्टुओश्वीत्यादावेतद्विषयेऽनुनासिकपाठदर्शनादेवद्युक्तम्॥ यवयोरनुनासि
टी·भै भ॰ अग्रहणबोधनेति नासिकाया आस्यपदेनग्रहेतु तत्रत्यप्रयत्नस्याऽस्यपदव्यावर्तकत्वोक्तिरसंगतास्यात् तत्रत्यप्रयत्नाग्रहस्तु अधिकोगु
टी·भ णइत्युक्त्यागुणानामभेदकत्वेनेतिवक्ष्यमाणरीत्याबोध्यः इदंचनासिकास्यांतर्गतेतिमतेमणिमंत्रादिन्यायेनतदग्रहेप्रतिबंधकत्वंभाष्यस्योक्त
२९ मवस्तुतःसातद्बाह्यैवेतिनिरूपितंविस्तराद्द्योतेततएवबोध्यंतदाह वदतामितिबहुवचनेनास्यैवभाष्यसंमतत्वं ध्वनयति भिन्नस्थानेति
प्रयत्नात्पृथक्स्थानस्यास्यपदेनकथनेत्यर्थः एतेन भिन्नस्थानकथनस्यान्तरतम्यपरीक्षोपयोगित्वादनुभवसिद्धानुवादरूपत्वाच्चकलादिदो

प्रयत्नशब्देनाग्रहणबोधनान्नासिकाआस्यवाह्येतिवदतांमतेतद्ग्रहणाभावाच्च॰ अतएववाह्यप्रयत्नानुपक्रम्यामोऽनुनासिका
नह्रौनादिनोहम्ऽघाःस्मृताःईषन्नादायणश्चैवश्वासिनस्तुखफादयः। ईषच्छ्वासांश्चरोविद्यादित्युक्तं शिक्षायांनादेतिसम्वारघोष
योरुपलक्षणम्॥ श्वासेतिविवाराघोषयोर्न्नह्राविन्युप लक्षणं ऐचःसर्वस्यत्वुतल्लकारस्य च अनुनासिकस्यादर्शनादित्यलम्
एदैतोरित्यादिलोकानुभवसिद्धार्थानुवादकेत्रतपरशास्त्राप्रवृत्त्याप्लुतानामपितत्स्यानत्वम्बोध्यम्॥ ॥

षष्ठानेऽपयोगित्वाच्चेदमसदित्यपास्तम् ऐचःसर्वस्येतिएच इतित्वऽपपाठः हसेइत्यादावनुनासिकत्वप्रतिज्ञानात् यत्नपरिनिष्ठितेप्रयोगइति
शेषंकृत्वाहसेइत्यादौप्रक्रियायांतत्सत्त्वेपिनक्षतिरित्याहुरतएवादर्शनादित्युक्तम् नत्वसत्त्वादिति तन्नसम्यक् हसेहसनेइत्यादीनांअपरिनि
ष्ठितत्वस्यवक्तुमशक्यत्वेनभुंक्तेपीतिन्यायावतारात् ह्रस्वलकारस्यापिगम्लादावेवसंभवेनत्स्युतेत्युतरग्रंथासामंजस्याच्च अत्रपाठेसर्वस्ये राम
त्युक्तिस्तुप्रयोगभेदाभिप्रायेण लकारस्यचेतिचनदीर्घप्लुतऌकारयोःसंग्रहःस्पष्टंचेदंस्थानेऽन्तरतमसूत्रेउद्योतेसयंसिद्धस्पगतिरेतच्चूहा २९
कत्वंपुवोरनाकाविनिसूत्रभाष्येऽनुनासिकयणोरितिभाष्यीयव्यवहारादस्त्येव॥ ॥

मै॰ जिव्हामूलेतुकुः प्रोक्त इति शिक्षाविरोधं परिहरति॰ अत्रकंठेति॰ अतएव॰ रूढिस्त्रीकारादेवायरिकवर्गापिजिव्हामूलीयः स्यात्तदातस्याक्षरसमाम्नायेप्र

म॰ नन्वनेनापूर्वकादीनां कंठस्थानत्वेतुल्यस्थानत्वात्सवर्णपदप्राप्तिग्रहेकुशब्दस्यतद्ग्राहकत्वमणुदित्सूत्रेणबोधनीयमितिकथमत्रबा

अत्रकण्ठपदं कण्ठस्थानतत्समीपजिह्वामूलस्थानोभयपरन्तेनकण्ठ्यावहौजिव्हामूलेतुकुः प्रोक्त इतिशिक्षयानविरो

धः। जिव्हामूलीयपदस्यचवर्णविशेषेरूढिरितिनव्यवहारातिप्रसङ्गः। अतएवायोगवाहेषुजिव्हामूलीयगणनम्भाष्येतत्

तद्वर्णोत्पत्तेः प्राक्तत्तत्स्थानादौजिव्हास्पर्शाद्यनुभवेनतत्तद्वर्णानांतत्तत्स्थानत्वनिर्णयेप्यकुहेत्यादिकथनंसाधारणग्र

मेवोधनायानुवादकम्॰ नन्वेतदेवकण्ठादिस्थानविधायकमितिभ्रमितव्यं विसर्जनीयपदेनात्रसाहचर्यादकाराश्रयस्य

ग्रहणमतएवायोगवाहाविज्ञेयाआश्रयस्थानभागिनइतिशिक्षयानविरोधः। दन्ताइति॰ दन्तसंयुक्तदेशाइत्यर्थः। अतोभय

दन्तस्याप्युच्चारणम्भवत्येवा उश्वप श्च ध्मायेतेःनेनतत्रभवइतियोगेनोपध्मानीयस्योष्ठ्यत्वमित्याह॰ उपूपेतिरूढत्वाच्चन।

व्यवहारातिप्रसङ्गः। नासिकाचेति॰ चेनस्वस्ववर्गानुकूलतालत्वादिगृह्यते॰ अतएवैषांप्रातिशाख्येनासिकायाम्भवइ

कोकुशब्देनपंचानामुपस्थितिस्तत्राह तत्वदिति साहचर्यात उपक्रांताकारसमभिव्याहारात्॥ ((न्यर्थकनासिकाशब्देनव्यवहारः॥

यथाश्रुतंतुनयुक्तमितिस्पष्टमेव ध्मायेते उच्चार्य्येते अतएवनासिकायाःस्थानत्वादेव॰ ॥ ॥

योगवत्वाजिव्हामूलीयानान्तेषुगणनंविरुध्येतेतिभावः। उश्वप श्चेतियोगेनोपध्मानीयपदस्यपवर्गेपिप्रसङ्ग इत्यत आह॰ रूढत्वाच्चेति॰ अतएव॰ नासिकायाःस्था ॥

श॰शे॰ भै॰ नाज्झलाविति सूत्रेणेति॰ एवञ्च सूत्रकारमताभिप्रायेण मूलमिति भावः। यथोत्तरमिति न्यायेनाह॰ भाष्यमत इति॰ स्पृष्टादीनामाभ्यन्तरत्वमुपपादयति
टी॰भै॰ स्पृष्टादीनामिति॰ प्रयत्नमित्यपपाठ इत्येतत्खण्डनाभिप्रायेण जानीयादित्यस्याध्याहार इति तु न युक्तम् प्रयत्नो द्विधेत्युपक्रमे प्रथमायाएव दर्शनेन द्विती
टी॰भ॰ भ॰ तेभ्योपि विवृतावेङाविन्यादिवाक्यान्तरेण एवोविवृततरत्वाद्युक्तेरन्याचामीषद्विवृतत्वसमानाधिकरणेषत्स्पृष्टत्वभ्रमस्य प्रसक्तस्य निषेधमु
२९ पत्तु स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् तेभ्योपि विवृतावेङैनाभ्यामैचौ तथैव चेति शिक्षावाक्याद्विवृततरविवृततमयोः
प्रतीत्या नाज्झलाविति सूत्रभाष्यादूष्मणामीषद्विवृतत्वस्य प्रतीत्या च तुर्यं त्वसङ्गतमिति तन्न॰ नाज्झलाविति सूत्रेण विवृतत्व
व्याप्यानामेषां सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वबोधनमित्याशयात्॰ भाष्यमते तु सन्तु सप्त प्रयत्ना एवञ्चैदैतोरोदौतोश्च न सावर्ण्यप्रस
क्तिः प्रयत्नभेदादिति बोध्यम्॰ नाज्झलाविति सूत्रमपि प्रयत्नभेदप्राप्तसावर्ण्याभावानुवादकं सत्तस्यैव बोधकमत एव भाष्ये तन्न
वक्तव्यमिति नोक्तम्। स्पृष्टादीनामाभ्यन्तरत्वं त्वोष्ठप्रभृतिकाकलकपर्यन्तरूपास्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शेषत्स्पर्श
दूरावस्थानसमीपावस्थानरूपाभ्यन्तरकार्यकारित्वाद्वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वाच्च बोध्यम्॰ तत्र बहूनामेकस्थानत्वेपि
कस्यचिदुच्चारणे सम्यक्स्पर्शः कस्यचिदीषदिति शिक्षाकारोक्तिमनुभवञ्चानुसृत्य विवेक्तव्यम्॰ प्रयतनमिति नपुंसके भा
वे ल्युट्॰ प्रयत्नमित्यपपाठः। नङ्॰ न्तस्य पुंस्त्वात्॰ तथा च शिक्षा स्वराणामूष्मणाञ्चेत्याद्यनन्तरमचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टाः
शेन पूर्ववाक्यविहितविवृतत्वबोधे एवं तात्पर्यादाह रूपविवृतत्वेति अपूर्वबोधने हि स्वराणां विवृतमित्यनेन न पौनरुक्त्यं स्यादित्याहु॰ ॥ राम:
पाया विरुद्धत्वादित्याशयेनाह॰ नपुंसके भाव इति॰ मूलोक्तं यस्य यस्य यद्यत्स्थानं तत्प्रमाणमाह॰ तथा चेति॰ पाणिनीये निःशेषः॥ ॥ ॥ २९

भे॰ स्पर्शाभावरूपइति॰ एतेन दूरावस्थानलाभः। यणस्त्वीषदिति॰ अत्रेषदित्यस्य विशेष्यानुपादानेपि मध्यमणिन्यायेन विवृतत्वं स्पृष्टत्वं चास्य विशेष्यमित्याशये भ
नाह॰ यणस्त्वीषदित्यनेनेति॰ यत्तु स्वराणामूष्मणामित्यनेनाचां विवृतत्वस्योक्ततयाऽचोऽस्पृष्टा इति वाक्येन पुनस्तद्बोधनं किमर्थमिति चिन्त्यमिति तन्न॰ ताभ्या-
मेवाविति पूर्ववाक्येन विवृततमत्वस्योक्ततया यणस्त्वीषदित्यत्र विशेष्याकांक्षायां तस्यैव परामर्शापत्तेः। दीर्घाकारस्य विवृततरत्वं त्विति॰ अत एवाइउण्सू-
भ॰ यणस्त्विति वाक्येऽस्पृष्टा इत्यस्य सम्बन्धात्तेषामीषद्विवृतत्वं शाब्दं स्पर्शाऽपेक्षयाईषत्स्पृष्टत्वमार्थं समाजग्रस्तं तत्सर्वमाह इत्यनेनेत्यादि॰
शेषाः स्पृष्टाः हलः प्रोक्ता इति॰ अचोऽस्पृष्टाः स्पर्शाभावरूपविवृतत्ववन्तः यणस्त्वीषदित्यनेन तेषामीषत्स्पृष्टत्वमीषद्विवृतत्वं च
बोधितम्॰ नेम इत्यर्द्धेन शलामीषद्विवृतत्वं यणपेक्षयाऽधिकविवृतत्वं चेति बोध्यम्॰ अत्र शिक्षोक्तव्याप्यधर्मवतां व्यापकधर्म-
मादाय न सावर्ण्यमिति यशां चवर्गादिभिर्न सावर्ण्यं तेनाश्चिन इत्यादौ न पादिः परसवर्णः। विवृतमेवेति॰ प्रक्रियादशायां वि-
वृतत्वं प्रतिज्ञेयमित्यर्थः तेन दण्डाढकादौ दीर्घसिद्धिः। अन्यथा संवृतस्य ह्रस्वाकारस्य विवृतेन दीर्घेण सावर्ण्याभावात्तन्न स्या-
दिति भावः दीर्घाकारस्य विवृततरत्वं तु पाणिनिशिक्षानुक्तत्वान्नैतच्छास्त्रप्रक्रियोपयोगीति दिक्॰ तस्य प्रयोगे संवृतत्वे
मानमाह॰ अअ प्रयत्नभेदाद्दीर्घाभावः। अत्रोद्देश्ये सवर्णग्रहणं जातिनिर्देशो वा न व्याख्यानात्॰। १ नाज्झलामीषदिति ईषत्त्वमजपे-
क्षया अत्रेति तेषां भेदेन कथने सतीत्यर्थः एवं च सावर्ण्येऽस्य हेतुत्वं फलितम् अअ प्रयत्नेति प्रयत्नभेदादक्षरसमाम्नायस्थाकारेणाग्रहादच्त्वाभ्या-
त्रे अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थ इति वार्त्तिकं सम्यगुपपद्यते व्याख्यानादिति॰ यथोद्देशत्वेऽस्य वान्न दीर्घ इत एव गुलोपिनेति भावः ॥
सूत्रस्यासिद्धत्वात् व्यापकजातिनिर्देशोपि न तपरनिर्देशादेकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धमिति भाष्यमूलकाद्व्याख्यानादिति। अतिदेशस्य फलं मनोरथा-
दिसिद्धिरूपं मनोरमायामेव स्फुटमिति॰॥

भै॰ सूत्रस्याधिकारत्वेफलमाह· अधिकारत्व इत्यादिना· गोधुङ्मानिति· अयम्भावः।सिद्धान्ते हस्वरूपभिन्नत्वेनादैनिरवकाशत्वेनजश्चापवादत्वाद्दस्त
तोजश्चानुनासिकयोरसिद्धत्वाद्भषभावेऽनुनासिकस्यासिद्धत्वाज्जश्चेततोऽनुनासिकेतेषामसिद्धत्वाद्दुत्वाप्राप्त्यागोधुङ्मानित्यस्यासिद्धिः।अधिकारप
त्वाभावेतुनिरवकाशत्वेजश्चात्पूर्वंघत्वतोऽन्तरङ्गत्वेनानुनासिकात्परत्वेनतुभषभावादादौजश्त्वम्। एवंसतिभष्त्वनत्वविरहाद्भषभावानापत्तिरितिन

भ॰ समासस्तुदीर्घश्चाः श्चनयोरभावइति प्रयत्नभेदस्यानदीर्घयोरभावइतिवा प्रयोज्यत्वंषष्ठ्यर्थः।सिद्धान्तभूतजातिनिर्देशसंदृत्तवा
र्णस्याच्त्वसंहिताऽविवक्षयागुणेनेतिदीर्घस्तुअङ्गद्वयविरहान्नएकसूत्रेसंहितानियमेतूदेश्येलुगिवसुपांसुलुगितिउः सःसुरेवतस्यरुः।
त्वयत्वलोपाः तदऽसिद्धत्वान्नगुणादि उत्वंतुन अतीतिविवृतनिर्देशादितिबोध्यम् पूर्वत्र घत्वेत्यादि अयंभावः गोदुहमतइतिस्थितेप
दांतेघत्वस्यजस्त्वाऽपवादत्वाततः प्राक्घत्वम् औपदेशिकरूपंतेभुरादौयुगपत्प्रवृत्त्यांतरंगजस्त्वमपवादचारितार्थ्यानभषत्वात् पू

अधिकारत्वेफलमाह· त्रिपाद्यामपीति· अन्यथागोधुङ्मानित्यत्रघत्वजश्चानुनासिकेषुभष्भावानापत्तिरितिभावः।वस्तुतो
र्वमिणङ्गीनामितिन्यायेनधातूपसर्गयोः कार्यस्येवपूर्वोत्पन्ननिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाज्जस्त्वम्।(घत्वेकृतेरूपइतिवत्वापत्तिर्दोषः॥
अनुनासिकातुअपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वात्सिद्धान्तेतुजस्त्वाऽनुनासिकत्वयोरसिद्धत्वान्नभषभावेऽनुनासिकस्यासिद्धत्वाजुस्त्वेनु
नासिकइतिप्रक्रियाघादेरसिद्धत्वाद्धत्वस्यत्वप्राप्तिरेवेतिघत्वेकृतेइतिउक्तरीत्यावत्वेतिजस्त्वस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वेप्यऽनुनासिक
स्यपरत्वेपिवत्वस्यककुद्मानतडित्वानित्यत्रभत्वात्तदऽप्राप्तियोग्येचारितार्थ्येनवेदेऽनुनासिकाभावपक्षेत्वनेनापवादत्वाभावेपिप्रतिपदो
क्तत्वादऽनुनासिकतोऽपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्चोभाभ्यांपूर्ववत्त्वप्रवृत्तिरितिभावः प्रत्याहारग्रहणसामर्थ्यादित्यन्ये॥ ॥

नभागुक्तरीत्याजश्चात्पूर्वंघत्वेपितदुत्तरमनुनासिकत्वजश्चाभ्यांपूर्वनिरवकाशत्वेनयेननाप्राप्तिन्यायेनवाबाधकयोर्वत्वभषभावयोरेवप्राप्तिः।यद्य
पितसाविति भत्वविषयेतडित्वानित्यादौवत्वस्यचारितार्थ्यम् तथापिप्रत्याहारनिर्देशसामर्थ्याद्धत्वस्यजश्चबाधकत्वम् नयोश्चवर्णमात्रापेक्षत्वेनान्त

भे॰ कस्यचिदुक्तिं खण्डयति· यत्त्विति· दन्तोष्ठादिसमुदितमिति· अत्रसमुदितपदोपादानेनोभयपर्याप्तत्वमधिकरणतावच्छेदकमिति सूचितम्। प्रत्येकमनुप
स्यापत्तेरिति· स्थानतावच्छेदकधर्मविशिष्टवाचकप्रातिपदिकाद्यतः शिक्षायां दर्शनेनोभयत्वस्य स्थानतावच्छेदकत्वे केवलदन्तादिप्रातिपदिकस्योभय

भ॰ अनुवादेति एवं चात्र तत्प्रवृत्तावपि अनुभवेन स्थानैक्यमादायासमकालयोरपि संज्ञा स्यादेवेति वैफल्यादप्रवृत्तिः अपूर्वबोधकत्वे तु अस्य संको
तथा च पाणिनीयशिक्षा कण्ठ्यावहाविचुयशास्तालव्या ओष्ठजावुपू स्युर्मूर्धन्या ऋटुरषाः दन्त्या लृतुलसाः स्मृताः। जिह्वामूले तु कुः
प्रोक्तो दन्त्योष्ठ्यो वः स्मृतो बुधैः। एऐ तु कण्ठतालव्यावोऔ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ। अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वा
मूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च। हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतम्। उरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतमिति·
यत्तु दन्तोष्ठादिसमुदितं स्थानमिति तन्न· शिक्षायां दन्त्योष्ठ्यः कण्ठतालव्यावित्यादौ तत्र भव इत्यधिकारविहितयतः प्रत्येकमनु
पपत्त्यापत्तेः। दन्तोष्ठ्यमित्यादित्वसङ्गतमेव स्वाङ्ग समुदायस्य स्वाङ्गत्वाभाववच्छरीरावयवसमुदायस्य शरीरावयवत्वाभावा
त्· एतेन दन्तोष्ठरूपमतिरिक्तं स्थानमित्यपास्तम्· अष्टौ स्थानानीति प्रतिज्ञाविरोधाच्चेति दिक्· ण सूत्रे प्रशब्देन विलक्षणार्थ
बोधेपि लोके यत्नप्रयत्नयोः पर्यायतेति ध्वनयन्नाह· प्रयत्नो द्विधेति· क्वचिद्यत्न इत्येव पाठः॥ चतुर्द्धेति॥ ॥

चेतत्राप्रवृत्तिरेव फलं स्यादिति भावः एतेन वृद्धिर्यस्या अकुहेत्यादावनुवादेपि तत्प्रवृत्त्यंगीकारात्चिन्त्यमित्यपास्तम्॥ ॥ ॥

त्वावच्छिन्ना बाधकतया प्रत्येकमनुपपत्तिर्यतस्यादिति भावः। एतेन· समुदायाद्यतः सम्भवाभावेनादन्तोष्ठरूपमिति· व्यासज्यवृत्त्युभयत्वं न स्था
नतावच्छेदकम्· अपितु एकविशिष्टापरत्वरूपमविशिष्टं च केवलादन्यदिति वादिनो मतेनेदमभिहितमिति न पूर्वकल्पाद्भेद इति भावः प्रयत्नशब्द
स्याभ्यन्तरप्रयत्नबोधकत्वे मूलोक्तं द्वैविध्यमुपपादयितुमाह· सूत्र इति·

भै॰ इत्यादिभिरित्यादिना नमुडादेश इति वार्तिकसङ्ग्रहः। तन्निषेधः। शास्त्रासिद्धत्वनिषेधः। यदि पदैकवाक्यता स्यात्तदा होढ इति सूत्रस्य पूर्वत्र कर्तव्ये ऽसिद्धत्ववि
शिष्टो ढो भवतीति यथार्थस्तथा अदसो सेरिति सूत्रस्यापि पूर्वत्र कर्तव्ये ऽसिद्धविशिष्टो मूभावो भवतीति पर्य्यवसितार्थः स्यादेवञ्च नमुने इति सूत्रस्यापि नाभावे कर्तव्ये

भ॰ आदिभिरिति आदिपदबहुवचनोपपत्तिस्तु नमुडादेश इत्यस्य नलोपेति नियमरूपस्य च निषेधस्य सत्त्वान्निर्वाह्या परत्वादिति शब्दान्तरप्राप्त्योभ
योरप्यनित्यत्वात् अन्तर्गततया वन्निमित्तकत्वेनाभरनिमित्तकत्वेनोभयोरप्यन्तरङ्गत्वात् अत इति अदस इति सत्वेनोभयोरपि प्रतिपदोक्तत्वात् पर

इत्यादिभिस्तन्निषेध उपपद्यते पूर्वत्रेति संग्राहकमेव शृङ्ग्ग्राहिकयैव तु न तच्छास्त्रं प्रति तस्यासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते तेनापवादस्य
यम्प्रत्यपवादत्वं तत्रासिद्धत्वाभावेप्यन्यत्रासिद्धत्वं भवत्येव असिद्धमिति सिद्धं निष्पन्नं प्रवृत्तं सिद्धश्च प्रत्ययविधाविन्यादौ तथाद
र्शनात्तद्भिन्नमसिद्धमनिष्पन्नमप्रवृत्तं यद्यपि लोके ऽनाहार्यज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वन्दृष्टम् तथापीह शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपो
पि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति बोध्यम् अत्र कार्यासिद्धत्वे ऽमू इत्याद्यसिद्धिः। अदसओ इति स्थिते परत्वान्मुत्वेन
स्य सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्या ऽसिद्धत्वेपि देवदत्तहन्तृहतन्यायेनाकाराभावेन पररूपाद्यनापत्तिः अतिदेशस्यारोपरू
पत्वान्निरधिष्ठानारोपासम्भवेन कार्यप्रवृत्तेरत्र पक्षे आवश्यकत्वात् शास्त्रासिद्धत्वे तु॥

त्वेनैव व्यवस्थेति भावः ननु शास्त्रासिद्धत्वेपि अनित्यत्वेन तन्न्यायाप्रवृत्तिरवश्यं वाच्या अन्यथापि पठीरित्यत्र पूर्वप्रवृत्तिकत्वेन षत्वशास्त्रा
सिद्धत्वेप्युक्तन्यायेन सकारबुद्धेरभावात् रुत्वं न स्यादिति कार्यासिद्धत्वेपि तदाप्रवृत्त्या न दोष इत्यत आह शास्त्रेति॥

ऽसिद्धत्वविशिष्टो मूभावो न भवतीत्यर्थः स्यात्तथा चामुनेति रूपासिद्धिः स्यादिति भावः न चैवं वाक्यभेदे ऽपि कार्य्यासिद्धत्वस्यैव लाभः स्यादिति शंक्यम् पूर्वत्रे
ति शब्देन पूर्वशास्त्रस्य पुरःस्फूर्तिकतया प्रत्यासत्त्या पूर्वशास्त्रे कर्तव्ये एतत्कार्यविधायकशास्त्रमसिद्धमित्यर्थस्य लाभादिति मनोरथादिसिद्धिसम्भ
वात् सङ्ग्राहकमिति उपस्थितानां सूत्राणामेकेन शब्देन बोधकमित्यर्थः। इह व्याकरणे शास्त्रेति पूर्वत्रेति शास्त्रेत्यर्थः॥ ॥

भै॰ यत्राप्यनन्तरङ्गत्वादिति॰ अत्रानन्तरङ्गत्वं सपादसप्ताध्यायीशास्त्राप्राप्तिकालिकप्राप्तिकर्तृत्वमात्रम् न त्वनन्तरङ्गपरिभाषायाः प्रवृत्तिः। त्रिपाद्यां स
र्वथानन्तरप्राप्तेर्ग्रस्यकारसम्भवात् यथा ऊढमाख्यदिति ग्रहेणिजन्ताल्लुङि चङि श्वङि ढत्वादिकं द्वित्वे कर्तव्ये सिद्धं भवति। तथा च हनशब्दस्यैव
द्विर्वचनम् न चैवमपि रजतायोन्मीलितं चक्षुः परं न हि न पश्यतीति न्यायेनास्य सार्वत्रिकत्वेऽपि हनशब्दबुद्ध्या जायमानं द्वित्वं वस्तुगत्या ढकारविशि

म॰ तन्निवृत्तीति स्थानिनिवृत्तिरित्यर्थः एवं च सकारनिवृत्तिबुद्धेरभावेन तत्सत्वात्तस्यादेवेति न दोषः न वा तु प्रवृत्त्यनन्तरमसिद्धत्वा

यत्राप्यनन्तरङ्गत्वात्त्रैपादिकं प्रवृत्तं तत्रापि तच्छास्त्रे एवाभावारोपेण तन्निवृत्तिबुद्धेरभाव आदेशबुद्ध्यभावो लक्ष्ये जातं त्वबु
द्ध्यभावश्च जायमानं कार्यं त्वादृश एव स्थानिबुद्ध्या प्रवर्तते॰ न हि रजतभ्रमप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति न दोषः यत्र तु
सह प्रसङ्गस्तत्राप्रवृत्तिरेवाभावारोपात् न च पूर्वत्रेत्येव सूत्रमस्त्विति वाच्यम्॰ पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ निषेधः इत्यर्थेन लोपः सुविति
सूत्रासङ्गतेः तद्धि नियमार्थं त्वद्रीत्या राजन् अश्व इत्यस्यां दशायां कस्यापि पूर्वशास्त्रस्याप्राप्तेस्तन्निषेधाप्रवृत्तौ॰॥ ॥

न्निवृत्तिबुद्धेः सत्त्वेन तस्यादिति भावः पूर्वत्रेति अत्र न्यासे निषेधानां बलीयस्त्वेन प्रकल्प्येति न्यायेन चानन्तरङ्गस्य पूर्वमप्रवृत्तिरेवेति बोध्यम्॰ ॥

ष्टस्यैव स्यादित्योजढदित्यस्यासिद्धिरिति वाच्यम्॰ द्वित्वविधायकशास्त्रदृष्ट्या यथा ढत्वादीनामसिद्धत्वं भवति तथा कुहोश्चुरित्येतद्दृष्ट्याप्यसि
द्धत्वाड्ढकारबुध्या चुत्वस्य प्रवृत्तिसम्भवात् यत्र त्विति॰ अमू अमी इत्यत्र पूर्वत्रनेति॰ पूर्वत्र कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकत्वपरत्वं भवतीत्यर्थो
भविष्यतीति भावः। अत्र पूर्वशास्त्रप्राप्तावित्यर्थो वा पूर्वशास्त्रविषयत्वसम्भावनायामित्यर्थो वोभयथापि न सम्भवतीत्याह॰ पूर्वशास्त्रेत्यादि
ना॰ एतन्निषेधाप्रवृत्तौ पूर्वत्रेति निषेधस्याप्रवृत्तावित्यर्थः॥

शु॰शे॰
टी॰भै॰
टी॰भ
३२

भै॰ ननुजातस्यापिसत्त्वातेननिषिध्यतइत्यतआह॰ भुक्तवन्तामितीति॰ एतदप्रवृत्तौ॰ पूर्वत्रनेत्यस्याप्रवृत्तौ। नचैवमुक्तौपौनरुक्त्यमितिवाच्यम॰ पूर्वत्राप्राप्तिप्रशास्त्रस्यस्वोद्देश्यतावच्छेदकाभावात्पुनस्तुभुक्तवन्तमितिन्यायहेतुकाऽप्राप्तिरुक्तेत्याशयात्। ननुनियमानुपयोगेतदकरणे

भ॰ नन्वेवंतदऽकरणलाघवमेवेतितत्रेष्टापत्तिरेवाऽतआह राजभ्यामिति द्विगिति नेनकिम्भुक्तमित्यादावऽनुस्वारादौकर्तव्येवत्वादेर्निषेधइत्यस्यसंग्रहः वाक्यभेदेति नन्वस्तुपदैकवाक्यतातावतापिनमुनेइतिसूत्रेऽधिकारादऽसिद्धपदसम्बन्धेमुअसिद्धंनेत्याशयात् मुभावनिष्ठासिद्धत्वस्यैवानेननिषेधः नमुभावस्ये तिचेन्नपदैकवाक्यतापक्षेऽदसोसेरित्यत्रोपस्थितावऽसिद्धपदस्यमुभावेनाऽन्वयेसिद्धत्वविशिष्टमुभावस्यविधानात्तत्रानेनासिद्धत्वनिवृत्तौसन्नियोगशिष्टमुभावस्यापिनिवृत्त्यापत्तेः वाक्यैकवाक्यतायांतुअसिद्धत्वंशास्त्रस्य

नलोपेजातेभुक्तवन्तमितिन्यायेनैतदप्रवृत्तौराजाश्वेतिदीर्घसिद्ध्यानियमानुपयोगात्॰ राजभ्यामित्यादावपिदीर्घापत्तेश्चपूर्वशास्त्रविषयसम्भावनायामित्यर्थेराजभ्यामित्यादौनलोपमुविधिदीर्घविषयसम्भावनयासर्वथानलोपानापत्तेरितिदिक्॰ वाल्पप्रयत्नइति॰ काकलकाधस्तात्स्थलविवरविकाससंकोचश्वासात्मनिध्वनिविशेषरूपनादत्रहि्द्वशेषरूपघोषाल्प

वेतिनमुत्वस्यतत्संनियोगशिष्टत्वम्नचैवंनाभावेकर्तव्येऽसिद्धत्वनिवृत्त्यामुत्वस्यापि॥ घोषप्राणाल्पत्वमहत्त्वरूपकार्यकारित्वमेषा
निवृत्तौकृतेनाभावेऽसिद्धत्वनिवृत्तिबोधकस्यनिष्फलत्वापत्त्यासंनियोगेतिन्यायबाधइतिवाच्यम्गौरवात्कार्यासिद्धत्वापत्तेश्चेत्याहुः
कार्यस्यशास्त्रजज्ञानवेलायामसिद्धत्वमितिपक्षेनमुनलोपः श्चुत्वंधुडित्याद्य~स्परस्वारस्यपिभाष्याग्रहीतत्वान्नाश्रितःसइतिबोध्यं
वाल्पप्रयत्नाइतीति एषांवाल्पत्वंविवारत्वादिकंचोपपादयतिकाकलेति अधस्तादित्यनेनास्यवाल्पत्वसूचितम् अघोषेत्यत्रनञोऽल्पा

लाघवमेवेत्यतआह॰ राजभ्यामित्यादावपीति॰ द्वितीयमर्थंदूषयति॰ पूर्वशास्त्रेति॰ द्विगिति॰ अत्रासिद्धमित्यस्यानिष्पन्नमितिव्याख्यानेनजातस्यासिद्धत्वमेवलभ्यतइतिनशंक्यमपूर्वशास्त्रप्राप्तिकालिकाभावप्रतियोगीत्यर्थेनसर्वसामञ्जस्यादित्यादिकमनेनसूचितम्। ध्वनिविशेषरूपनादेति॰ एतद्विशे

र्थकत्वादाह अल्पघोषेति ॥
षपदोपादानेनोक्तस्त्राभिहितेनपौनरुक्त्यम् ॥

रामः
३२

भै॰ उक्ताशयानभिज्ञः शंकते·नचेति·परोक्तमार्गरीत्यापिसमाधत्ते·विप्रतिषेधइति·यथोद्देशपक्षेदोषाभावेपिकार्यकालपक्षेदोषएवेति चेत्तत्राह·पूर्वत्रासिद्धे
भ॰ उक्ताशयमजानानस्तुल्यबलत्वंजानानः शंकते नचेति बलवचारितार्थ्यंतूक्तमेव पश्चानुरूपेति न्यायेनसमाधत्ते विप्रति अन्यथेति कार्यकालेत्रि॰
पाद्यांविप्रतिषेधसूत्रोपस्थितौविप्रतिषेधरूपनिमित्तनाशकपूर्वत्रेत्यनेनविप्रतिषेधसूत्रस्यबाधइत्यतअसिद्धत्वनिरूपकपूर्वस्यासिद्धिसंपादनद्वा
राविप्रतिषेधसूत्रस्यतत्प्रतिबन्धकत्वमित्यत्रविनिगमनाविरहापत्तिरितिभावः एतेनाधिकारत्वेयथोद्देशत्वेविधित्वेसपादात्रिपाद्योर्विप्रतिषेधा
नचततःपरत्वात्तुग्घत्वानुनासिकत्वयोस्तदप्राप्तिरितिवाच्यम्·विप्रतिषेधेपरमित्यस्ययथोद्देशत्वेनत्रिपाद्यामप्रवृत्तेः पूर्वत्रासिद्धे
नास्तिविप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येत्यनेनतस्ययथोद्देशत्वस्यैवबोधनात्·अन्यथापरस्यासिद्धत्वेपिविप्रतिषेधसूत्रस्यसिद्धत्वात्परि
भाषान्तराणामिवास्यापिकार्यकालपक्षेनाकर्षणापत्तेरतएवभाष्येवत्वमेवापादितम्·अधिकारत्वादेवश्चुत्वंधुटिसिद्धम्वाच्यमि॰
त्यादिचरितार्थमेवश्चपत्रानुवृत्तिस्तस्यासिद्धत्वंपूर्वत्वञ्च क्वचित्सपादसप्ताध्याय्याः क्वचित्सूत्रान्तरसहितायाः तत्रापमर्थः होढ
इत्यादावस्योपस्थितौवाक्यभेदेनान्वयः हस्यढोभवतिइदञ्चशास्त्रंपूर्वत्रासिद्धमित्यतएवतमुते·॥ ॥ ॥
भावोऽनुवादेननवार्तिकसामंजस्येनेदमसंगतमित्यपास्तम् अतएवतस्याययथोद्देशत्वादेववत्वमेवेति वत्वमपूभावानायत्तुभयायादनेत्वस्यचि
तपाऽपिनेयंस्यादितिभावः दितमिति अन्यथापक्षद्वयसाधारणत्वेनतदनापत्तिरेवापादितास्यात् ३० यत्रानुवृत्तिरिति एवंचाधिकारत्वेत्रिपा
द्यामपीत्यादिफलितमितिभावः स्वदेशेवाक्यार्थबोधेफलाभावेपिपदार्थोपस्थितौप्रतिबंधकाभावेनतत्सत्वादाहसपादेति॰ ॥ ॥
नास्तीति·अधिकारत्वेसतितत्रतत्रयथावाक्यार्थस्तन्दर्शयति·तत्रायमर्थइति तत्र अधिकारत्वेसति·अतएवेति·विधेयभेदवाक्यभेदस्वीकारादेवत्यर्थः

पू॰ प्र॰ मे॰ अतएवप्रयुक्तं करोतीतिविवरणंसंगच्छते। आस्यान्तर्गततत्तत्कार्येति॰ स्पर्शादिरूपकार्यमित्यर्थः। वहिर्भूतदेशइति॰ काकलकाधस्ताद्देशइत्यर्थः। हूस्वत्वा
टी॰ मे॰ दीनामत्रैवान्तर्भावइत्याशयेनाह॰ मात्राकालिकत्वादिति॰ सर्वकार्यजनकइति॰ स्वोत्पादितवर्णनिष्ठहूस्वत्वादिजनकइत्यर्थः। वर्णनाशकइति॰ नच
टी॰ भ॰ भ॰ एवंचैकस्यैवप्रयत्नस्य अग्न्याघातहूस्वत्वादिस्पर्शादिजनकत्वमितिस्पष्टमेवायातमितितदेतत्सकलंमनसिनिधायशंकते यद्यपीति अ
३३ गलविवरविकासादिकराश्चास्यवहिर्भूतदेशकार्यकरत्वाद्बाह्या इति॰ मात्राकालिकत्वादिरूपहूस्वत्वादिकन्तुवाय्वल्पत्वमहत्वकृ
तमितिनाभिप्रदेशात्प्रेरकयत्नएवकश्चिद्बहिलक्षणोऽल्पंवायुंप्रेरयतिकश्चिदधिकमितितस्यवायुप्रेरणारूपंकार्यमास्यवाह्यदेशमि
तितदपिवाह्यमेवातएवाइउणसूत्रेभाष्येहूस्वत्वादिजनकयत्नस्यास्यविशेषणेनसवर्णसूत्रेऽग्रहणमित्युक्तम्। यद्यप्येकएवय
त्नः सर्वकार्यजनकोवर्णनाशकश्चेतिपरः सन्निकर्षइतिसूत्रेभाष्येउक्तम्॰ तथापितत्तत्कार्येणोपाधिनाएकस्मिन्नपिभेदमा
रोप्यतथातथाव्यवहारइतिवोध्यम्॰ उदात्तादिजनकयत्नस्याभ्यन्तरकार्यकरत्वेपिउदात्तादिशब्दैर्विनावोधितानान्तेषामनुदु
दात्तइत्यनेनाविवक्षावोधनात्। सवर्णसंज्ञानुपयुक्तत्वात्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तत्वरूपसादृश्येनवात्येषुगणनमिदंहूस्वत्वादेरनु
योगवाहंनिरासायाह शषसेति। अतएवविसर्गादेः पृथग्ग्रहणं अतएवानुस्वारस्यश्वासादयोन॰॥ ॥नासिकास्यचोपलक्षणम्॰ शइति॰ श
यत्नस्यवर्णनाशकत्वेमानाभावइतिवाच्यम्॰ येनैवयत्नेनैकोवर्णउच्चार्यतेतेनैवविच्छिन्नेतस्मिन्वर्णेतंयत्नमुपादायद्वितीयः प्रवर्ततइतिपरः सन्निक रामः
र्षइतिसूत्रभाष्यस्यैवमानत्वात्न्यूनत्वंमूलस्यपरिहरति॰ इदमिति॰ एवञ्चात्रप्रकरणेमूलोक्तंननियमपरमितिभावः॥ ॥ रामः॥ ३३

मे॰ पूर्वसदृश इति मूले पूर्वेणैव सदृश इत्यर्थः। किञ्च पूर्वसदृश एव न तु पूर्व इत्यर्थः तत्रोभयत्र प्रमाणमाह॰ अत एवेति॰ एवञ्च वर्णानां त्वं स्पष्टमे
मे॰ अनुप्रदानं बाह्येति उद्योतेनुप्रदानं श्वासो नुप्रदीयते यैरित्यर्थ उक्तम् रूढौ मानं तु तुल्यास्या दिसूत्रस्थभाष्यमेव यद्यपीति खयादिषु घोषा
ऽन्यतमेति पाठः एवं हशादिष्वपीति बोध्यम् घोषाघोषान्यतरेति पाठे खयादिष्वित्यत्रादिना हशादिपरिग्रहः शास्त्रानुरोधेनतत्याह इत्र
अनुप्रदानं बाह्यप्रयत्नः। विवृण्वते इति॰ तदभिव्यक्त्यनुकूलं जायमाने कण्ठविवरविकासे तेषां कर्तृत्वविवक्षा बोध्या विवार ए
वा प्रयत्न इति भावः। अन्ये त्विति॰ वर्गतृतीयचतुर्थपञ्चमास्तद्यमा हकारानुकारानुस्वारो यरलवा इत्यर्थः। नादभागिनस्त
त्प्रयत्नकाः यद्यपि खयादिषु घोषाघोषान्यतरप्रयत्नमात्रेणापि प्रक्रियां शानिर्वाहस्तथापि शिक्षानुरोधेनान्यथामुक्तिः
अल्पासवो ऽल्पप्राणाः यत एतदुच्चारणोत्तरं प्राणानामल्पत्वमिव भवति॰ वर्गेष्विति॰ विद्यमानानामिति शेषः चतुर्णामिति॰
निर्धारणे षष्ठी अन्यतमादिति शेषः। पूर्वसदृश इति॰ सादृश्यं प्रयत्नकृतमत एवायोगवाहेषु यमानां गणनं भाष्ये चत्वारश्च
यमाः स्मृता इति पाणिनिशिक्षा च सङ्गच्छते अयञ्च वेद एव तदाह॰ प्रातिशाख्ये इति॰ अन्येषामिति॰ अचामुक्तान्यहलाञ्चेत्य
र्थः। यरलवाश्चेति॰ चेनाचामपि ग्रहणं सुपां सुलुगिति सूत्रे इकारस्यान्तर्यतो रकार इति भाष्यात्॰ ॥ ॥
योगोपि यथासंभवयोगो यथासंख्येन वर्गेष्वेव यमानां स्थितिरिति भ्रमवारणाय वक्ष्यमाणोचितपक्षमनुपपन्नतये चाह विद्यतेति नन्वेवमपि प्रयोगेषु
गपञ्चतुर्णां स्थित्यः भावे न लक्ष्यविरोध एवात आह निर्ईति अन्यतमादिति एतेन परशाल्व्योगे चतुर्भ्य इति पञ्चम्युचितेत्यपास्तम्॰ ॥
वेति भावः। इति भाष्यादिति॰ तत्रत्येवमुक्तम लुकि किमुदाहरणम् आर्द्रे चर्मन् लोहिते चर्मन् नैतदस्ति। पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् नसि ध्यति यद्यत्रपूर्व

प्रा·शि· मे॰ जिह्वामूलीययमादीनामिति· आदिनाऽनुस्वारविसर्गपरिग्रहः। आन्तरतम्यपरीक्षादाविति· आदिनासावर्ण्यकार्यपरिग्रहः। शङ्कयोरपीति· त
टी·भै त्वेहि शार्ङ्गि· शिष्ठि· न्धीत्यत्रानुस्वारपक्षे झरो झरीति लोपापत्तिः। अन्तस्था शब्द आदन्तः हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च संयुतमिति शिक्षावचनमत्र
टी·भ· प्रमाणम्। एवञ्चायं विजन्तः। यद्वा बाहुलकादनश्चोपसर्ग इति कर्त्तर्यडि कृतेऽनन्तष्टाप्ययं साधुः। अत एव सामान्येनोक्तमादन्त इति नत्वाबन्त इति
३८

घोषसम्वारनादाल्पप्राणत्वमचाम्· अन्यथा तदीपर्यायेण स्याताम्· अल्पप्राणत्वानङ्गीकारे घोषपर्यायेण स्याताम्·
अचां घोषत्वं परः सन्निकर्ष इति सूत्रे भाष्येपि स्पष्टम्· अन्ये इति· द्वितीयचतुर्थौ तद्यमौ शषसहा अयोगवाहाश्चेत्यर्थः· जिह्वा
मूलीययमादीनां स्थानवाह्यप्रयत्नकथनं तु स्वरूपनिर्णयाय न तु सावर्ण्यान्तरतम्यपरीक्षादावुपयोगीनि बोध्यम्· अनुप
युक्ता इति· तुल्यास्यसूत्रे प्रशब्दग्रहणात्· उपयुक्तत्वेहि श ष्कयोरपि सावर्ण्यं स्यादिति भावः। आन्तरतम्यपरीक्षा च घोषव
तइत्यादिना तत्र तत्र स्फुटीभविष्यति· स्पर्शाः तत्पदव्यवहार्याः। अन्तस्था शब्द आदन्तः स्पर्शोष्मणोरन्तर्मध्ये तिष्ठन्तीति त
दर्थः। ऊष्माण इति· ऊष्मा वायुस्तत्प्रधाना इत्यर्थः। एवं सोष्माण इत्यस्य वायुना सह वर्तन्त इत्यर्थ इति प्रातिशाख्यभाष्ये स्पष्ट
म्· यद्यपि वर्गद्वितीयचतुर्थयोरपि स्थानेऽन्तरतमसूत्रभाष्यादूष्मत्वं तथापि विवृतमूष्मणामित्यत्रैत एव गृह्यन्ते॥ ॥

ऊष्मा वायुरिति· एवञ्च सोष्माण इत्यत्र विनापीत्यनेनोत्तरपदलोपो बोध्यः॥ एवं हि प्रातिशाख्येनाविरोधसूचनमाह। एवं सोष्माण इति· भाष्यादूष्म राम:
त्वमिति· तत्रैवोक्तम्·। वर्गे वर्गे च प्रथमाव घोषौ युग्मौ सोष्माणाविति॥ ॥ राम· राम श्रीगणेशायनमः॥ ॥ ॥ ३५

भै॰ आत्मेति· आत्मा अन्तःकरणं बुद्ध्या स्वसमवेतबुद्ध्यात्मकवृत्तिविशेषणार्थान्समेत्य एतस्यैव परिणामविशेषो मनः तत्कर्म्मेच्छया स्वीयवृत्तिविशेष
णयुक्तं करोति। उभयत्रात्मनः कर्तृत्वमिति समानकर्तृकत्वोपपत्तिः। संस्काररूपेण स्वगतानिति· संस्कारस्यापि मनःपरिणामतया परिणामपरिणामिनो
भ॰ अर्थानां वक्तुमिच्छाया असंभवादाह तद्बोधेति नन्वेवं ह्रस्वत्वादिजनक एकः स्पर्शादिजनक एकः अग्न्यादिघातजनक एक इति एकैक॰
स्य वर्णस्य प्रयत्नत्रयं प्रयत्नद्वयं वा जनकमिति तात्पर्यम् तच्च संहितासूत्रभाष्यविरुद्धं तत्र हि स्वोत्पादितवर्णनाशावधिप्रयत्नस्थितिः तत्र
तथा हि आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युंक्ते विवक्षया मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतं सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य
मारुतः वर्णाञ्जनयत इति शिक्षायामुक्तम्· आत्मान्तःकरणं संस्काररूपेण स्वगतानर्थान् बुद्ध्या स्ववृत्त्या समेत्यैकबुद्धिविषया
न्कृत्वा तद्बोधनेच्छया मनो युक्तं करोति तदिच्छावन्मनः कायाग्निं जाठरमग्निमभिहन्ति स कायाग्निः सोदीर्णः समारुतः उदीर्णः
उद्भूत्प्रेरित इत्यादिस्तदर्थः। एवञ्च शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्नयत्नाभिहताग्निना नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्द्धपर्यन्तं गत्वा प्रतिनिवृ
त्तो वक्त्रं प्राप्य उक्तयत्नसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहत्य वर्णानभिव्यनक्ति ततो यत्नविशेषे
ण गलविवरविकासादीन्करोति तत्र येन तत्स्थानाभिघातकायत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्तत्कार्यकारित्वादाभ्यन्तरा इत्युच्यन्ते॥ ॥
त्तं प्रयत्नमुपसंहृत्य द्वितीयप्रयत्नोत्पत्तिरिति प्रथमवर्णनाशकाले द्वितीयवर्णोत्पादकप्रयत्नोत्पत्तिकाले च वर्णविरामसत्त्वात् प्रतिवर्णविरामसं
ज्ञाप्राप्तीत्याशंकितं तस्यायं भावः नाभिरूपैकदेशावच्छेदेनानेकप्रयत्नोत्पत्तिर्युगपद्बाधितेति॥ ॥
रभेदाद्विषयाणां संस्कारविषयत्वे स्वविषयकसंस्कारपरिणामित्वसम्बन्धेन विषयाणामन्तःकरणगतत्वमिति भावः पुंड्रु इत्यत्र भावित एयर्थम् ॰ ॥

प्र·शे भै· द्विव्यञ्जनाश्रय इति· संयोगसञ्ज्ञारूपः। वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेन ग्रहणाभाव इति भावः। अत्र यद्यप्येवमाकारादिष्वप्यसत्वशंका भवति तथापि पथिम्
टी·भै· भ· द्विव्यंजनेति मात्रादिरयं सत्वं कुक्कुटादौ संयोगगुरुसंज्ञाप्लुतादिरूपः सँय्यंतेत्यादौ चानचीति द्वित्वरूपः तस्य द्विव्यंजनाश्रयत्वं प्रकृतलक्ष्याभिप्राय
टी·भ· म् हलोऽनंतरा इति सूत्रोपन्यासस्तु कुक्कुटाद्यनुरोधादिति बोध्यम् एतेन परसवर्णस्यासिद्धत्वात् अनुस्वारं हलमादाय संयोगसंज्ञादिः सेत्स्यतीति तदः सं
३५ गतमित्यपास्तमिति वदन्ति वस्तुतस्तु अनुपदिष्टत्वादित्यस्य शिष्टैरिति शेषो न तु महेश्वरेणेति तथा सति अयोगवाहानामट्सु णत्वमृतिऋ्वेत्यादेः
कर्तुमशक्यत्वस्य ब्रह्मणापि दुर्वारत्वात् वृत्तिसमवायार्थ उपदेशल्कारोपदेशयदृच्छेत्यादिकं चोपलक्षणतां विना नोपपद्येत किंचाकारादिसत्वस्य
जातिनिर्देशेनोपपादने मात्रिकव्यंजनादेरसत्वमुपपादयितुमशक्यमिति चिन्त्यमेवेदमित्याहुः तदःपरे न क्षमंते चतुर्दशसूत्रीति निर्दिष्टजात्याक्रो

द्विव्यञ्जनाश्रयो विधिर्न प्राप्नोतीत्याशंक्य मात्रिकव्यञ्जनानुपदेशादनुपदिष्टस्यासत्वात्। असत्यनिपत्तेरशक्यत्वान्ना
णुदित्सूत्रेण तद्ग्रहणमित्युक्तम्· न च ल्कृ मृशिखेत्यादावनृत इति निषेधात् प्लुतानापत्तिः। ऋलृवर्णयोः पृथगनुबन्धा।
त्व करणेन क्वचित्परस्परग्राहकत्वकल्पनेनादोषात्·॥ ॥ ९ तत्त्वस्याः सत्वशंकानिवर्तकत्वे मात्रिकाः ई मात्रिकव्यं

जनसाधारणयत्वादिजातेस्तत्र निर्दिष्टत्वेनानुपदेशान्मात्रिकव्यंजनासत्वप्रतिपादकै ओऽ सूत्रस्य भाष्यविरोधात् तस्मात् शिष्टोपदेशएवा
सत्वशंकानिवर्तक इत्येव भाष्यकृदाकूतम् किंचानुवादोपि संदेहनिवर्तक एवेति प्रागुक्तत्वेन तस्य चल्कारे बहुशः प्रदर्शनेन चिंत्यमेव योग्य
मायादि अन्ये तु वस्तुत एवमानुपूर्वीकाश्रुतिरेवेयमिति नानर्थक्यशंकेति समर्थयांचक्रुः तदाकूतं किमिति तु शेशयितमेव अत एव तदुप राम:
देशप्रयोजनगणनावसरे एतन्नोक्तं भाष्यकैयटयोः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ११ थीत्यादि धानादिना सयथाः पनीयतेतथा ल्कारवि ३५
षयेपि गम्लृधातौ ल्कारोपदेशेन लृदित इत्यनुवादाच्च सा निवर्तनीयेति बोध्यम् अत एव शंकावदोपादानम्· ॥ ॥ ॥ १० ॥

भै॰ न्यूनत्ताभङ्गायाह· एकारस्येति· इतिमतइति· तालव्यावेकारचवर्गाविकारैकारौयकारःशकारःशेषओष्ठोपपाद्यइतिवह्वृचप्रातिशाख्यंयेषांमतइत्यर्थः। एकारादी
नांशादिभिःसावर्ण्यैकदेशेते। एधावहेशक्यागोयानंभानौयानीत्यादावेचोपवायावइत्यस्यापत्तिः। ननुहकारादिवर्णयोःपरस्परंसवर्णसंज्ञायांहशिचेत्येवसिद्धे

भ॰ नाज्झलौमतेइति तालव्यावेकारचवर्गाविकारैकारौयकारःशकारःशेषऔष्ठ्योपपादयितव्यइतिवह्वृचप्रातिशाख्यमतेइत्यर्थः एकारादीनामित्या
दिवहुवचनाभ्यांऐकारशकारओकारोपध्मानीयादिपरिग्रहः सूत्रमतेविवृतत्वव्याख्यानंसंज्ञानुपयुक्तत्वस्योक्तत्वात्तयोर्विवृततरत्वादिनाभेदेपितत्वा
न्निर्वोध्या अत्रमतेयजुष्येकेषामित्यादिनिर्देशादैओजित्यारंभाद्वाभिवेकारैकारयोःस्थानसाम्येपिसंज्ञातस्वरानुस्वारोष्मणामस्पृष्टमितितत्रै

अकारहकारयोरिति· एकारस्यतालव्यत्वमोकारस्यौष्ठ्यत्वमितिमतेएकारशकारादीनामप्युपलक्षणमिदम्· एतेननाकृशालावि
त्येवसूत्रयितुमुचितमित्यपास्तम्· हशिचेत्येवसिद्धे तोरोरित्याकारव्याहृत्यर्थम्· सूत्रेद्विवचनोपपत्तयेमध्यमपदलोपिसमासं
दर्शयति· आकारसहितइति· अतएववेलाश्वितिनिर्देश उपपद्यते· समाहारद्वन्द्वेतुटच्प्रसङ्गः। ज्झलितिसमाहारद्वन्द्वंकृत्वा आपरे
नद्वन्द्वेतुअज्भिरप्याकारस्यसावर्ण्यंनस्यादितिभावः॥ ॥ ९ वप्रातिशाख्येप्रयत्नस्यैकस्योक्तत्वेनचसंज्ञाप्राप्तिर्वोध्या अत्र
वदन्तिएवमपिनाज्झलावितितुनसूत्रितंशलांपरस्परंसवर्णसंज्ञानिषेधापत्तेः यथाश्रुतन्यासेपूर्वसवर्णकरणान्नेतिहशि चेत्येवसिद्धइतिए
तद्व्याकरणस्थपाठकग्रन्थे तोतिवचनमित्यस्यानुवर्त्ययोगविभागेनविधानमित्यर्थः इतिनशंकाकलंकलेशः व्यावर्त्यमिति अत्ववतिचे
दत्यैवेतिनियमद्वारेतिभावः तपरकरणेनदीर्घवह्रस्वाकारेपिव्यावर्त्यातत्रानेननसिद्धिःसावर्ण्यंनस्यादितिपरवल्लिंगमितिनपुंसकत्वापत्तिर्वोध्या
तोरोरितिव्यर्थमित्यनेनैवज्ञापकेनाज्झलोःसावर्ण्याभावेसिद्धेनाज्झलावितिव्यर्थमतआह· हशिचेति· अतएवआकारप्रश्लेषादेवासमासान्तरशंकांवा
रयति· अज्झलितिसमाहारद्वन्द्वंकृत्वेति· अज्भिराकारस्येति· ॥ ॐ ॥

श·शे· भै· अत्रेष्टापत्तिं वारयति· अत एवेति· अज्झलोरेव सावर्ण्याभावसाधनादेवा यय्यकाराकारयोरपि सावर्ण्याभावः सूत्रकाराभिप्रेतः स्यात् तदा ऽज्झलोः प्रयत्न
टी·भै· भेदेनैवैतयोरपि सावर्ण्याभावः प्रकारान्तरेण साधितः स्यादिति भावः। अचत्वं स्यादिति· नन्वच्छब्दस्य सञ्ज्ञाशब्दत्वेनात्र शब्दरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन
टी·भ· भावप्रत्ययान्तेः नन्वपापत्तिरत आह· अच्पदबोध्यत्वमिति· एवञ्चाच्त्वमच्पदं हकारादिसम्बन्धी स्यादित्यभिप्रेतमिति भावः। ननूच्चारितः शब्दः प्रत्याय
३६ कोऽनन्वनुच्चारितरूपी कारस्याच्पदबोध्यत्वेऽपि तस्यानुच्चारितत्वात्प्रत्यायकता नोपपद्यत इति हकारादीनामित्यादि पदानुपपत्तिरत आह· इदं प्रत्याहारघ

म· अत एवेति प्रश्लेषादेवेत्यर्थः एकपद एव दोषसंभवेन पदद्वयपर्यन्तधावनं व्यर्थमिति सूचयितुमाह उपलक्षणेति भावप्रत्ययान्तस्य संज्ञा श
अत एव भाष्ये प्रयत्नभेदेनैषां सावर्ण्याभावः साधितः। एतेषु परेष्विति· इदमुपलक्षणमेतेषु विद्यमानस्येत्यपि बोध्यम्· तेन हकारादी
नामकारादिषु परतो दीर्घादिसङ्ग्रहः। अच्त्वं स्यादिति· अच्पदबोध्यत्वं स्यादित्यर्थः। इदं प्रत्याहारघटकेष्वपि ग्राहकशास्त्र प्रवृत्तिरि
तिमते व्यक्तिपक्षे च बोध्यम्· अणुदि· अणमुद्दिश्य सवर्णबोधकताऽत्र विधीयते सवर्णस्येत्यस्य बोधक इति शेषः। आदेशादौ सवर्ण
त्परत्वादनन्वयोऽत आह बोध्येति इदं शकारादिसंग्राहकस्य हकारादीत्यादिपदस्योपादानं॥ ग्रहणवारणायाह· प्रतीयत इति· ॥
जातिपक्षे तु जातिभेदान्न शंकैव नेति भावः अणुदित्· ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

टकेत्यादि· मते· अज्झलोः प्रतिषेधप्रकारप्रतिषेधोऽज्झलत्वादिति वदतो वार्त्तिककारस्य मते। जातिपक्षे ग्रहणकशास्त्रस्यैवाभावादाह· व्यक्तिपक्षे चेति·। रामः
अणुदित्सवर्ण· कुकुटुगादौ तु नैतत्सूत्रप्रवृत्तिः हकारस्योच्चारणमात्रफलकत्वात् अस्य सूत्रस्य मूलोक्तसञ्ज्ञासञ्ज्ञिभावबोधकत्वसमानाधिकरणप
॥ दोपादानाभावादयुक्तमत आह· अणमुद्दिश्य सवर्णबोधकतेति· ॥ ॥ ॥ ३६

भे॰ कंठ्यादीनामिति॰ यावदाभ्यन्तरप्रयत्नतौल्याभावादितिभावः। तद्धर्मत्वादिति॰ तात्स्थ्यात्ताद्धर्म्यमितिभावः। ननुऋॢवर्णयोःपरस्परसावर्ण्येईका
रादीनामिकारादिनेवऋकारेणॢकारग्रहणसिद्धौॢकारोपदेशोव्यर्थइत्यतआह एतदर्थमेवेतिऋकारॢकारयोःसवर्णसंज्ञाबोधनार्थमेवेत्य
भे॰ निर्देशसंगतिरिति यद्यपियावत्स्थानसाम्यमिवयावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षामंतरेणापिनिर्देशसंगतिस्तथापियावत्प्रयत्नसाम्यानंगीकारेखकारह
कारयोरपिसावर्ण्यापत्तौदेवःखनतीत्यादौहशिचेत्युत्वाद्यापत्तिः कर्तरिभुवः खिष्णुजित्यादिनिर्देशसंगतिश्चएवंचयत्किंचित्प्रयत्नसाम्येइदमःसंगतंयावत्सा
म्येमूलोक्तमःसंगतमितितात्पर्यम् ऋॢवर्णयोःएतदर्थमेव नतूद्धार्यमेव अग्राह्यत्वमितितदभाववादिनापदार्थोपस्थित्यभावेनबोधाजनकत्वेनाऽक
अन्यथाकण्ठ्यादीनांसावर्ण्यानापत्तौनाज्झलावित्यादिनिर्देशसङ्गतिरितिभावः। अचःस्वराइति॰ उदात्तादिभिःस्वयमेवराजन्तेइति
व्युत्पत्तेः तद्धर्मत्वादुदात्तादयोपिस्वराइत्युच्यन्ते॰ कपाभ्यामिति॰ खफयोरप्युपलक्षणम्॰ अंअइत्युपलक्षणमिकारादेरपितदाह॰ अचः
परावितिः ऋॢवर्णयोरिति॰ आचॢवर्णश्चेतिविग्रहः। ऌत्यक इतिप्रकृतिभावः। एतदर्थमेववर्णोपदेशेॢकारपाठः। अन्यथात
स्यासत्वशंकयाऽस्यवचनस्यैवाशक्यत्वंस्यात्॰ ध्वनितंत्वेदमेओङितिसूत्रशेषेभाष्ये॰ तत्रहिसंध्यक्षरेष्वादौहलोनन्तराइतिसू
त्रेप्रत्याहारघटकेष्वपिग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्यामात्राकालस्यग्रहणादेरणुदित्सूत्रेणयादिग्रहणेनग्रहणात्॰॥ ॥
रणीयत्वमित्यर्थः नचानुपदिष्टत्वमात्रेणाऽसत्वशंकायांआकारादीनामपिसास्यादितिवाच्यम् अक्षरसमाम्नायेजातिनिर्देशसत्वेनाप्याद्जातेर
कारादिषुसत्वात् ऋकारादेःॢत्वजातेरभावादितिवदन्ति संध्यंतेत्यादाविति आदिनाकुक्कुटादिपरिग्रहः॥ ॥ ॥ ॥ ॥
र्थः। अन्यथा॰ ॢकारोपदेशाभावे। ध्वनितंत्वेदमे ओङितीति॰ वर्णसमाम्नायानुपदिष्टस्यासत्वम्भाष्येध्वनितमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ११ ॥ ॥

प्र॰शे॰ भै॰ भाव्यमानेनेतिपरिभाषाया इहाश्रयणे फलान्तरमप्याह॰ जातिपक्ष इति॰ भाव्यमानेनेतिपरिभाषाया अस्वीकारे प्रत्ययपदस्य यौगिकार्थत्वे पत्राणुदि

टी॰भै॰ त्सूत्रेण ग्रहणप्रसङ्गस्तत्रैव निषेधप्रसङ्गः स्यान्नतु जातिपक्ष एवञ्च व्यापकत्वात्परिभाषास्वीकार एवावश्यक इति भावः। व्यक्तिपक्ष इति॰ अस्मिन्प

टी॰भ क्षेऽणसत्त्वेपि यौगिकार्थाश्रयणे सूत्रप्राप्तस्यैव सवर्णग्रहणस्याप्रत्यय इत्यनेन वारणं कर्तुं शक्यं न तु गुणाभेदकत्वात्प्राप्तस्येति भावः। वकार इति

३७ वकारस्यानुनासिकत्वान्मादुपधाया इत्यनेनान्तरतम्यादनुनासिकः स्यादिति भावः। कौस्तुभोक्तिं खण्डयति॰ एतेनेति॰ भाव्यमानेनेतिपरिभाषया

भ॰ एतेनेति आवश्यकपरिभाषया घटवदित्यादिसिद्धौ ज्ञापनेफलाभावेनेत्यर्थः सुलभत्वादिति अत्रपक्षे कुक्कुटकुनुमत्कुधुडादौ न दोषः

तत्र हि किमर्थमादित्युच्यते ज्यादइत्येवोच्यतां काररूपसिद्धिः आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति। एवं तर्हि दमेव ज्ञापयति भ

वत्येषा परिभाषा भाव्यमानेनेत्यादि त्वदुक्तव्याख्यानेन हि पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुभयोरपि निर्दलत्वापत्तिः। जातिपक्षेप्यनयै

व परिभाषया सवर्णग्रहणं वारणीयम्॰ व्यक्तिपक्षे गुणाभेदकत्वप्राप्तञ्च वारणीयं तेन घटवदित्यादौ नानुनासिको वकारः

एतेनाज्झुदिदित्येव सिद्धेऽणग्रहणेनाणसु गुणभेदकत्वं ज्ञापयतीति परास्तमित्याहुः। ननु चोरित्यादावनुवादेकथमुदित्त्वमिति

चेन्न व्याकरणान्तरे एषामुदित्संज्ञकत्वेनादोषात्। उपदेशशब्दस्य करणसाधनत्वेन शास्त्रपरत्वेऽस्यापि शास्त्रत्वेनेत्वप्रवृत्तेः

व्यापकत्वसूचनेनेत्यर्थः। विधेयविषये गुणभेदकत्वप्रयुक्तदोषस्यानया परिभाषयैव व्यावर्तनेनोद्देश्यविषये भेदकत्वस्य प्रयोजनाभावेनाणग्र

हणस्य स्वविषये चारितार्थ्याभावेन ज्ञापनासम्भवादिति भावः। ।अनुवादे कथमिति॰ विधेयेनूपदेशासत्त्वादुपदेशेऽजनुनासिक इत्यस्याप्रवृत्त्या इत्संज्ञा यासिद्धमिति भावः। अस्या रामः

पि॰ चोरित्याद्यनुवादविषयस्यापि। न चोच्चारणार्थानामित्संज्ञां विना निवृत्त्यभावेन कुक्कुट्गादौ सवर्णग्राहकत्वं दुर्वारमिति वाच्यम्। उदित्पदेऽवधारण ३७

नं ऽङ्कितिष्ठां अपवकनानिया॥

भै॰ व्याख्यानादिति॰ उऋदिति सूत्रेण परकरणमूलकादिति भावः। एतत्स्वरूपमन्यत्रोक्तम्। लृकारग्रहणेनेति॰ इदन्तपरसूत्रस्य विधायकत्वमते। यत्तु सूत्रकारम
ते ऋकारलृकारयोः सावर्ण्याभावेन वार्त्तिककारमते ऽणुग्रहणस्यैवाभावेन तत्र ज्ञापकानुपयोगाच्चिन्त्यमेतदिति तन्न॰ लृकारग्रहणेनास्य सवर्णसंज्ञाज्ञाप

भ॰ उकारमात्र इदिति व्याख्यानात् परे श्वधांके त्यादाविव स्वरूपपरत्वं वा सवर्णे न इति सवर्णग्राह्योः त्वधर्मपरः चादीति इष्यादाविव न व्यमते: तुवा
देपि इत्संज्ञालोपप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकाभावेनोकारविनिर्मुक्तस्यैव चादेरुपस्थित्या न्यायसिद्धमिदमित्यन्ये उकाररूपावयवसवर्णानां चुग्राह्यो न ग्राह
कः न विभक्तेति निषेधेन सोरुकारस्येत्त्वानापत्त्या इगुणइत्यादिनिर्देशासंगतिः ननु यथा श्रुत एव स्वरूपपरिचायकमास्तां किं भिन्नक्रमत्वेनात आह इ
स्वेति देस्यारिरित्यादौ दीर्घाद्यर्थमादेयस्यावश्यकत्वादिति भावः लृकारग्रहणेनेति यो ल्युत्सूत्रं कथयतिनादेगृह्येतेति भाष्यग्रन्थेन सूत्रेष्वेव हितत्त्व

चो भिन्नक्रम इत्याह॰ उदित्वेति॰ यद्यपि समुदायसवर्णिनोः प्रसिद्धास्तथापि तदवयव चादि सवर्णा एवात्र तत्सवर्णा बोध्याः। हृस्वा
कारयोरपि कालपुरुषाद्युपाधिभेदेन स्थानेषु भेदमारोप्य तुल्यस्थानत्वं सूपपादम्॰। अत्रेति॰ ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थः। व्याख्यानादि
तिभावः। उपसर्गादृतीत्यादितपरकरणादिति तु न युक्तं लृकारग्रहणेन चारितार्थ्यात्॰॥ ९ वैयाकरणोपज्ञवार्तिके इति हरिग्रन्थेन चैतयोः

सावर्ण्यस्य सूत्रमतेपि सत्त्वात् वार्तिकमतेपि पूर्वेणाणुग्रहणपक्षे एकारादावाकृतिनिर्देशप्राप्तसवर्णग्रहणाभावाया प्रत्ययदुत्पंशवान्नेयमार्थ्य
मावश्यकत्वेन सत्त्वात् अणुग्रहणस्यतन्मतेप्यर्थग्राहे बोध्यः लृवर्णस्य ऋवदिति तु प्रत्याख्यानप्रकार इति प्रकृतेनावसरस्तस्येति सर्वमवदा
नम् अन्ये तु तपरकरणस्य परेणाणुग्रहणं बोधयित्वा ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्त्या ऽष्टादशानां ग्रहणं प्रापय्य तपरसूत्रप्रवृत्त्या तद्बाधकल्पनया चारि
तार्थ्यकल्पनापेक्षया ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यबोधनद्वारा तत्प्रवृत्त्या तद्ग्रहणेन साफल्यकल्पनाया एव लघुत्वादिति भावः॥ ॥ ॥
नहीत्यादिपूरणेन ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्त्तिकोक्तार्थस्यापि क्रोडीकारसम्भवात्। एवञ्च तद्वार्तिकत्वापूर्वमिति भावः॥ ॥ ॥

श॰शे॰ भै॰ इणपिपरेणेवेति॰ अस्य सर्वत्रेति शेषः। व्याख्यानादिति॰ अत्र तापकातिरिक्तं व्याख्यानमुपदेशपरम्परारूपम्बोध्यम् व्यक्तिपक्षाभिप्रायेण शङ्कते॰ न

टी॰भै॰ भ॰ अत एव न युक्तमित्येवोक्तं न तु चिन्त्यमपास्तं वा तन्त्रान्तरेत्यादीत्याहुः समानजातित्वस्यैवेति समानो वर्णो जातिरित्यर्थः स्वार्थे ष्यञ् वर्णाश्रमा

टी॰भ॰ चातुर्वान्नित्यादौ वर्णपदेन जातेर्व्यवहारादिति भावः होतृकारे दीर्घस्तु अकोकीतिन्यासेन सुवचः अत्रैव पक्षे शाकल्यप्रतिबन्धस्तु न फलं ऋत्यक इ॰ ॥

३९ एवमिणपिपरेणेव। अचिश्चिन्तिसन्त्रेरणरत्येवसिद्धे स्वौरितिगुरुनिर्देशाद्व्याख्यानाच्चेति लण्सूत्रभाष्ये स्पष्टम्॰ नन्वेवमस्य चावित्या

दौ सवर्णग्रहणं न प्राप्नोति अण्ग्रहणेन वर्णसमाम्नायस्थानामेव ग्रहणेन णकारादिचिह्नेन प्रत्याहारे तत्प्रत्यभिज्ञानेन तत्रत्या

द्यवर्णोपस्थितेः पूर्वोच्चारितात्भेदेन गृहीतेषु सूत्रस्थोच्चारितार्थेन व्यक्तिपक्षे तत्रत्यात्रत्यव्यक्त्योर्भेदेन प्रकृते प्रत्याहारघटकद्वितीयव

र्णादौ चोच्चारितस्यैव ग्राहकत्वादप्रवृत्तेरिति चेन्न॰ जातिपक्षाश्रयणेनादोषात्॰ अत एवानेकनकारादीनां फलत्वादिसिद्धिः सूत्रेऽ

णग्रहणं च न कार्यम्। ऋलृवर्णयोः सावर्ण्यमित्यनेन समानजातित्वस्यैवातिदेशो नोपसर्गादृतीत्यादौ न दोषः। एतद्व्यतिरिक्तस

वर्णे समानजातित्वसत्त्वात्॰ पृथगनुबन्धकरणाच्च नऋदिल्लृदित्प्रयुक्तकार्यसंकरोऽत्रापि पक्षे यथा व्यक्तिपक्षे अइउण्सूत्रशे

षोक्तभाष्यरीत्यात परसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनियामकत्ववदप्रत्ययइत्यस्य॰ ॥ ॥ ॥ ॥

त्यस्याप्रवृत्तेः इदं च ऋष्युक्त्यनुरोधेन गौरवमनुसृत्योक्तम् लाघवादेतु ऋलृवर्णस्य ऋवदिति शब्देन्दुशेखरोक्तमनुसंधेयम् एतद्व्यतिरिक्तेति आकारा

दावपीत्यर्थः अचत्वेन सादृश्यात् अतः ककारादौ भिन्नजातीयेन सत्यपि सावर्ण्ये न दोषः॥ ॥ ॥ ॥ राम:

न्विति॰ एतद्व्यतिरिक्तेति॰ लृकारव्यतिरिक्ते ऋकारे। अत्र पक्षे॰ जातिपक्षे॰ ॥ राम ॥ राम ॥ गणपतये नमः॥ ॥ ॥ ३९

भे· स्वसिद्धान्तमाह· परे त्विति· प्रत्ययस्यापि भाव्यमानतया भाव्यमानसमानस्य प्राचीनसम्मतपरिभाषाविषयत्वसिद्धौ प्रत्ययस्यापि तत्त्वं सिद्धमेव स्या
त्तीपुल्लाकन्यायेनेति भावः। तदर्थत्वम्· यौगिकार्थपरत्वम्· वार्तिककृतेति· तदुक्तं भाष्ये। अप्रत्यय इति किमर्थम् सनाशंसभिक्ष उः। असाम्प्रतिको। अप्र
त्ययमिदमुच्यते अप्रत्ययादेशटित्किन्मित इति वक्तव्यमिति· यत्त्वत्र प्रत्ययग्रहणमित्यस्य व्यर्थं सदिति शेषः। प्रत्ययसंज्ञाया अन्वर्थत्वात्सनाशंसेत्यु
कारबोध्यदीर्घस्य प्रत्ययत्वेन विधातुमशक्यत्वादिति तन्न· उपक्रमस्य भाष्ये प्रत्ययपदस्य यौगिकार्थपरत्वस्याभिप्रेतमन्यथा वार्त्तिकोक्त्यानस्यैवासम्भ
वापत्तेः। एवञ्चोकाराकारप्रत्यययोर्ग्राहकत्वव्यावृत्त्यर्थम प्रत्ययग्रहणं चारितार्थ्येन शेषपूरणासङ्गतेः किञ्चात्र सूत्रे प्रत्ययग्रहणाभावेऽणसामान्यस्य
भ· ज्ञापयतीति गतिकारकेति वद्बोधयतीत्यर्थः अतोऽनसार्थक्यप्रश्नावसरः ननु वार्तिकस्यापदेशानेइतिवदः ज्ञानेन प्रवृत्तिरत आह भाष्येति
परे तु अप्रत्ययग्रहणमेकदेशानुमत्या भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति परिभाषां ज्ञापयतीति युक्तम्· प्रत्ययपदस्य तदर्थ
त्वन्तु न युक्तं वार्तिककृता टित्किन्मित्सूपसंख्यानोक्तेः। भाष्यकृता चाप्रत्ययग्रहणमेतत्परिभाषाज्ञापकमित्युक्तेः। ज्यादा
॥ ननु भाष्यमपि योगरूढ्या परिभाषार्थबोधयतीत्यर्थकमत आह ज्यादेति एवं च शब्दार्थ ((ईयस इति सूत्रे च भाष्ये ध्वनितमिदम्·
सम्बन्धनिश्चयस्य त्वत्तु भव सिद्धत्वेन तदनुक्त्या तस्य तदर्थकत्वमप्रामाणिकमिति भावः ॥((सवर्णबोधकत्वमुद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन वि
धेयान्वयबोधकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धमित्युकाराकारयोरपि दीर्घग्राहकत्वं स्यादेव अन्वर्थसंज्ञया तु न व्यावृत्तिः। अत्यन्तस्वार्थिकानां यथाकनादीनां तत्र प्र
त्ययपदोपस्थितिसामर्थ्यादभावेऽपि प्रत्ययसंज्ञा तथाऽणत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तयोरुकाराकारयोर्ग्राहकसूत्रोपस्थितिसामर्थ्यादन्वर्थाभावे
ऽपि दीर्घयोः प्रत्ययसंज्ञा स्यादेवेत्याशयात् उद्देश्यतावच्छेदकसंकोचे तु न मानमिति भावः। ज्ञापकमिति· ननु सूत्राक्षरमर्यादया भाष्यकृताऽयमर्थः
साधितः। प्रत्ययशब्दस्य प्रत्ययसंज्ञकपरत्वे भाष्यान्तरमपि साधकमाह· ज्यादादीयस इतीति· ॥ ॥ ॥

भे॰ मूलेनाज्झलाविति निषेधोयद्यपीत्यादिनोक्तमपुक्तम् हकाराकारयोस्सावर्ण्येऽप्यत्वजातिस्तत्राभावेन दोषाभावादत आह· इदंव्यक्तिपक्षइति· एतेनसर्वे तीति· पूर्वोक्तसमूहयुक्ताणुदित्सूत्रेणेत्यर्थः। समूहघटकेषुपूर्वपूर्वेषुतत्तदुपकारकत्वंस्पष्टमेवेतिभावः। बाधक स म्भावनयेति· अयम्भावः। विधिनिषे धयोः पर्युदासन्यायेनैकवाक्यताऽनुभवसिद्धासाचनिषेधवाक्यार्थग्रहात्पूर्वंनसम्भवतिविधिवाक्यार्थमात्रस्यज्ञानंयद्यपिभवति तथाप्येतस्यबाधकं

भ॰ ननुसमुदायमध्येनिषेधस्याप्रवेशात्कथंतेनतत्रेतरदःग्रहणमत आह अयंभावइति॰ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रयत्नभेदेनापिसावर्ण्यमेतयोः प्रागुक्तंनविस्मर्त्तव्यम्· यद्यपीति· इदम्व्यक्तिपक्षेवर्णानामुपदेशास्तावदुपदेशोत्तरकालेत्सं ज्ञातदुत्तरकालमादिरन्त्येनेतिप्रत्याहारस्तदुत्तरकालासवर्णसंज्ञातदुत्तरकालमणुदिदिति· एतेनसर्वेणसमुदितेनवाक्येनाम त्रसवर्णानांग्रहणंभवतिनचात्रेकारःशकारंगृह्णातीतिनाज्झलाविति सूत्रभाष्योक्तवाक्यापरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थः। अ यम्भावः आदिरन्त्येनेति प्रत्याहारसिद्धौनाज्झलावित्यनेनह्याक्यार्थबोधेसतिनिर्णीतेतद्विषयपरिहारेणसवर्णसंज्ञाबोध नि श्चयेऽणुदित्सूत्रेणतावतांग्रहणंबोधनीयमन्यथाबाधकसम्भावनयातुल्यास्यसूत्रजशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसन्देहेनाणुदि त्सूत्रज बोधानापत्तिः। नचैनह्याक्यार्थबोधात्प्राक्तन्निश्चयइति· होढइति· हकारेणाकारग्रहणेसतिपद्यत्वप्राप्नोतितस्य सर्वस्याप्युपलक्षणमिदम्· ननुयणसवर्णानामप्रसिद्धेरजग्रहणेनैवसिद्धेःणग्रहणंव्यर्थमत आह· यवलाइति· ॥

सूत्रमस्तीतिज्ञानेन एतज्ज्ञानंप्रमानवेतिसन्देहोजन्यतेतथाचाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितसवर्णपदशक्तिग्रहाभावेनसवर्णपदार्थानुपस्थित्याणुदि त्सूत्रजन्यवाक्यार्थबोधासम्भवइति। ननुविश्वपाभिरित्यत्रढत्वसंयोगान्तलोपयोःप्राप्तौढत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपएवस्यादितिढत्वमित्यनुपप

भे॰ नन्वइउण्सूत्रभाष्येयणस्सानुनासिकानिरनुनासिकाश्चेत्युक्तमितिनह्स्त्वापियणोद्विधाइतिकुतोनोक्तमतआह॰ अमइति॰ नह्राविति॰ अ
त्रचहयवरट्सूत्रस्थं रेफस्यानुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधोवक्तव्यइतिप्रघट्टकस्थभाष्यम्मानम्॰ अनुनासिकयवलानामिति॰ वापदान्तस्ये
तिसूत्रेणसवर्णपरेनैवविधानंनविप्रोष्याणबोधकशब्देनेतिभाष्यमानेनेतिनिषेधोनशङ्क्यः।हलोयमांयमीतिलोपइति॰ अस्यवैकल्पिकत्वेइदमेवा
णग्रहणम्मानमितिभावः। अभिमानेनेति॰ अस्यभाष्यसिद्धान्तासम्मतत्वादितिभावः। बहुव्रीहिपञ्चमीतत्पुरुषाविति॰ इदम्पञ्चमीभयेनेतिसूत्रेपञ्च

भ॰ अच्परं विहायाणितुक्तिसाफल्यायाह गुणइति अन्येतु — जातेःपरार्थत्वेपिगुणानांभेदकत्वेसूत्रमावश्यकमित्यवतारयामासुः तपरस्तु
अमोनुनासिकानह्राविति शिष्योक्तेर्यणइतिनोक्तम्॰ तेनसंय्यँन्तेत्यादौपरसवर्णनिष्पन्नानुनासिकयवलानामनचिचेति
द्वित्वंसिद्ध्यति। हलोयमामितिलोपस्तुवैकल्पिकः। अत्रेदंबोध्यम्॰ व्यक्तिःपदार्थोगुणाभेदकाइत्यभिमानेनात्रसूत्रेणग्रह
णमिति॰ अतोभिसइत्यादौतपरकरणात्सहिवहोरितिसूत्रस्थवर्णग्रहणाद्याख्यानाच्चतपरपदेबहुव्रीहिपञ्चमीतत्पुरु
षावित्याहतःपरइत्यादिना॰ वर्णग्रहणेतुतत्सामर्थ्यादित्वावच्छिन्नसर्ववर्णग्रहण—बोधनेनतपरसूत्राप्रवृत्तिः। आद्यो
दाहरणमतोभिसइति। अन्त्योदाहरणंवृद्धिरादैजिति॰ यद्यप्यत्रसंज्ञातात्पर्यानचतत्समकालस्तत्सवर्णोवाप्रसिद्धस्त

मीतियोगविभागेनतत्पुरुषसञ्ज्ञाविधायकमितिमतेन। वस्तुतस्तुतत्पुरुषपदमाचार्यक्विबन्तम्।तेनसुप्सुपेतिसमाससङ्ग्रहइतिवर्णग्रहणेत्वि
ति॰ यथासहिवहोरोदवर्णस्येत्यादौतेनउढवोढामित्यादौवकाराकारस्यवृद्ध्युत्तरमप्योत्त्वसिद्धिःसञ्ज्ञेति॰ राजितिपथ्या॰ ॥ ॥

प्रा·शे· भै० तपरकरणादिति· नचायमाकारार्थो गुणभेदकत्वेनैव सङ्ग्रहसम्भवात्। तपरकरणस्य सन्देहार्थतया पूर्वार्थत्वं सम्भवत्येवेत्यत आह। भाष्यप्रामा
टी·भै· ण्यादिति· एओङ् ऐऔजिति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यादित्यर्थः। तत्र हि खट्वेन्द्रः खट्वैलके त्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रादेशाः
टी·भ· प्राप्नुवन्तीत्याशंक्य तपरे गुणवृद्धी इत्यादिना समाहितम्। इदञ्चेति· तपरसूत्रञ्चेत्यर्थः। इदं वार्त्तिककारमतम्। विधित्वपक्षे तोभिसऐसित्यादावष्टा
४० दशानां ग्रहणं वारयति। गुणभेदकतयेत्यादि· परत्वं विरोधे सत्येव बलवत्त्वप्रयोजकमतो विरोधमुपपादयति· संख्याकृतेति· नहि त्रिपुत्रो द्विपुत्र

भै० नन्वदेङित्यत्र तपरत्वं पूर्वत्र कृतार्थमत आह भाष्यप्रामाण्येति अनवकाशत्वादिति तदा तदनुवृत्तावःनएपःनुपयोगेपि अणंशेते

तपरकरणाद्भाष्यप्रामाण्याच्च तात्परशब्दबोध्यो वर्णः स्वसमकालग्राहक इत्यर्थेनादोषः। इदञ्च विध्यर्थमेवाणग्रहणे

तनुवृत्तेः। गुणानामभेदकतया नणि विधित्वेपि वृद्धिरादैजित्यादावाकारांशे सावकाशेनानेनातोभिस इत्यादौ परत्वेनाणुदित्सू

त्रे बाधः। संख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टतयेह विरोधस्य सत्त्वात्· गुणानामभेदकत्वे त्वनवकाशत्वाद्बाध इति

नसमकालस्यापि ग्रहणप्रसङ्गावपि निरवकाशत्वेनानेनाणुदिदिति बाधेनास्य प्रतिप्रसवविधित्वमेवे ((बोध्यम्· अत्रावध्यवधिमतोः

तिभावः ननु तद्गुणसंविज्ञानेनादित्यस्य संज्ञात्वम् ःन एव ततो विभक्तिरेवं च तत्समकालाः प्रसिद्धाः सूत्रं मूकं स्यादित्यत आह अत्रेति एवं च प

व्यपदेशं लभत इति भाष्यकारोक्तेः। अनवकाशत्वेति· अनणि वृद्धिरादैजित्या ((छार्थबहुव्रीहौ तत्संभवेप्यःत्र पंचम्यर्थे स इति न दोष इति भावः

दौ परत्वेन साध्यं तद्गुणाभेदकत्वेनैव साधितमिति तपरत्वमतोभिस ऐसित्याद्यर्थं तच्चानवकाशमिति भावः। ननु तद्गुणबहुव्रीहिणा संज्ञात्वं

तानेव विश्राम्यति तत्समकालवर्णश्चाप्रसिद्ध इत्यत आह· अत्रावध्यवधिमतोरिति· तथा च पञ्चम्यर्थः तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा वर्णमा रामः ४०

त्रस्यैव संज्ञात्वं बोध्यं तेन तत्समकालश्चाप्रसिद्ध एवेति भावः॥

योगविभागेनेति· अत्रपक्षेसूत्रेऽणग्रहणाभावेनोदिद्धुदितवाक्येऽप्रत्ययइत्यस्यप्रयोजनाभावेनयोगविभागइतिभावः। तन्मात्रेति· जातिपक्षमात्रे
त्यर्थः। पूर्वोक्तमपिदार्ढ्यायपुनराह· गुणाभेदकत्वेनेति· नन्वेऔजितिसूत्राभावेएचोऽयवायावइत्यादौयथासंख्यानुपपत्तिरतआह· एचइति· ननुभ
भ० योगविभागेनेति भाष्यमानेतिपरिभाषाबोधनद्वारेतिभावः अस्याः ज्ञापकतां ध्वनयितुंव्यक्तिपक्षइवजातिपक्षेपिफलान्तरमाहैवमिति· तुल्ययुक्तया
योगविभागेनेत्यर्थः विनिगमनाविरहादितिभावः अस्यफलंप्रागुक्तमपिदार्ढ्यायस्मरतिअतएवइतिउभयप्राप्तनिषेधकत्वादेवेत्यर्थः अन्यथाजा
तिग्रहणप्राप्तवारणेप्यवर्णीत्यासदुर्वारएवेतिभावः एवंचैवमित्यादिग्रन्थावष्टंभकत्वंविषयभेदात्एवंचक्वचिदेवमित्यादिग्रन्थादर्शनंप्रामादिक
मितिबोध्यम् यद्यप्यन्तरसूत्रसामर्थ्यादितियुक्तंवक्तुंतथापिप्रथमोपस्थितत्वेनांतरंगत्वात्तदेवास्त्वित्याशयेनाहमूलेएऔजितियथास्थित
योगविभागेनतत्प्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वात्परादीनामइत्यादौविधेयेनदोषः। एवंगुणाभेदकत्वमात्रसवर्णग्रहणनिषेध
कत्वमप्यस्यबोध्यम्· सामर्थ्यादिति· एचोयवायावइत्यादौस्थानेन्तरतमसूत्रेणैवनिर्वाहइतिवक्ष्यते· नय्वाभ्यामित्यत्रएऔस्व
रूपेणप्राप्तौवृद्धिरादैजित्यत्राप्येङित्यत्रपाक्षंतत्रगुणसूत्रेचपरस्परसवर्णसंज्ञावादिमतेचतुर्णांग्रहणसत्त्वात्। अत्रैतत्सूत्र
वैयर्थ्योपन्यासेनतन्मूलकस्यगुणवृद्धिसंज्ञाविधौप्रत्याहारद्वयग्रहणवैयर्थ्यस्यसुतावेचएचोप्रगृह्यस्येत्यत्रतद्ग्रहणवैयर्थ्य
सूत्राशयेनाहतेनैवइतिननुसूत्रसत्त्वेजातिपक्षेजातीनांचतुष्ट्वात्व्यक्तिपक्षेप्रश्लक्यार्थमादाययथासंख्यमिष्टंचसिध्यतितदभावेकथमतआ
ह एचोऽयवेति नन्वेवमपिनय्वाभ्यामित्यादावेङितिपाठेविधेयत्वात्तयोरग्रहणेएङोऽवविधानेऽप्यनिष्टस्पष्टमेवातआह नय्वेति नन्वेवा
मानुपूर्वीकाश्रुतिरेवाऽस्त्वार्थमितिनतद्वैयर्थ्यमतआह अत्रैतदिति० ॥ ॥ रामरामचंद्ररामचंद्र ॥ ॥ ॥

यत्रैचप्रत्याहारनिर्देशस्तत्रानुपपत्तिरतआह· नय्वाभ्यामित्यादि० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भै॰ व्यक्तिपक्षेप्याह·एवंगुणानामिति· ननुतात्परत्वाद्दृदोरविति सूत्रेणाप्ययवस्त्वर इत्यादावेवस्यान्नतुलवःपवइत्यादावित्यत आह·ॠदोरविति·पञ्चमीसमासाभावइति· नेदंपञ्चमीसमासस्यकर्तव्यताभिप्रायेणकिन्त्वादौयदावहुव्रीहिसमासोदर्शितस्तदातकारोमुखसुखार्थएवेतिभावः।तपरसूत्रेदकारप्रश्लेषपक्षेत्विति· अयम्भावः।किरतिगिरतीत्यादौस्वरितत्ववारणायतीतिप्रत्ययग्रहणंकर्तव्यमित्युक्तम्।ननुॠतइत्यत्रनैषतकारः कस्तर्हिदकारः।यदिदकारोदीर्घस्यॠकारस्यदीर्घःप्राप्नोतीतिशंकाम्भाव्यमानत्वेनपरित्यज्यदिभाव्यमानोनग्राहकस्तदाऽदसोऽसेरित्यादौदोषइत्याशंकाभाव्यमानोऽप्युकारस्सवर्णान्गृह्णातियद्ययंदिवउदितितपरकरणङ्कुर्वतीत्युक्तम्।ततोदिवउदित्यत्रवकारस्याईमात्रिकस्यान्तर्यतोमात्रिकएवोकारोभविष्यतीत्याशङ्क्य द्युभ्यामित्यादौनप

भ· एवंचगुणभेदकत्वमितिपक्षसहितेजातिपक्षेनियामकंसूत्रमितितात्पर्यमाहुः अत्रव्याख्यानेऽक्षरसमाम्नायस्यभंगोवोध्यः नप्रवर्ततेइतिप्रश्नेनौत्तरमेशुरत्यत्रैवस्यात्तपरवोध्यस्तत्कालस्येत्युक्तत्वादुपेन्द्रइत्यत्रैवस्याद्वृति भावः उच्चारणार्थइति ॠकारोच्चारणार्थइत्यर्थः तदभावेतुसंधिप्रसक्त्यात
इदमाहुणइत्यादौविभक्तितकारेनप्रवर्तते।उपसर्गादृतीतितपरकरणात्· ॠदोरवित्यादौदकारएवेतिनदोषः।सचपञ्चमीसमासाभावेतकारइवोच्चारणार्थोमुखसुखार्थोवा।तपरसूत्रेदकारप्रश्लेषपक्षेतुधकारादिस्थानिकोदकारोवोध्यः॥ ॥ कृः ॥
स्यादिति एवंचासंदेहापेतियावतविनिगमनाभावादाह मुखसुखेति·॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्वातङ्किङ्ग्रहणनुद्वन्निपक्षेऊठिकृतेऽपिद्विमात्रस्योकारस्यपुनः प्रसङ्गविज्ञानान्मात्रिकोकारोयथास्यादित्येवमर्थंतपरत्वमेवंभाव्यमानोकारस्यसवर्णग्राहकत्वेज्ञापकमुक्तम्।एवञ्चप्रत्ययग्रहणभावेस्वरितत्वंद्युभ्यामित्यादौप्राप्नोतीतिदकारस्तपरसूत्रेप्रश्लिष्यतइति चर्त्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेनतुनाभवतिसौत्रत्वात् अत्रदकारप्रश्लेषपक्षेत्वितितुनाऽरुचिः सूचितासाचद्युभ्यामित्यादौसंसनधर्मिणोवकारस्यान्तरतमेऽनुदात्तउकारेकृतेदकारेकारस्योदात्तस्वयणिउदात्तस्वरितयोरितिसूत्रेणोकारस्यस्वरितत्वंप्राप्नोतीत्युकारस्योदात्तत्वन्निपातनीयम्॰ ॥ ॥ रामचंद्रायनमः ॥

भे॰ एवञ्चानेनैव निपातनेन नित्स्वरितमित्यस्यापि बाधप्रसिद्धौ दिव उत्सन्तान्तत्वेपि न स्वतिरिति तदेन दूष्यते । अयमुकारान्तो दान्तो निपात्यतेनेन द्युभिरि त्यत्रान्तोदात्तत्वं पठ्यमानं न विरुध्यत इति ॥ वृद्धिरादैच् । इदमपदत्रयमिति । वृद्धिः । आत् । ऐजिति भाष्ये पदविभागप्रदर्शनात् । वृद्धिशब्दोऽत्रपद्य । आदन्तोद्देश्या ऐप्यामन्वेति । असन्देहार्थं तपेति । एतेनाकारार्थत्वमस्यनेति ध्वनितम् । तदेतदुपपादयति । प्रकृतसूत्र इति । परार्थमपीति । तात्पर इति पञ्चमीसमासाश्रयणादिभेदाभेदरूपतादात्म्यस्य स्वीकारे यादृशो वाक्यार्थबोधः स्यात्र प्रसिद्धस्तं दर्शयति । रामेति । रामनिष्ठसरत्नाम समानभङ्गः पिना

भे॰ वृद्धिरा कृतमनयोरिति भाष्यस्यान्यथोपपत्तेः पस्पशास्थभाष्यानुरोधेनाह यदत्रपेति अत एव कुत्ववत् समासान्तोऽत्र भाष्ये नापादितः

वृद्धिरा वृद्धिः आत् ऐजिति पदत्रयमिति न समासान्तादिप्रवृत्तिशङ्का तपरकरणमसन्देहार्थं तयापूर्वार्थम् । प्रकृतसूत्रे भाष्ये त्रप्रासङ्गुणानामभेदकत्वज्ञापकादाश्रितस्य सवर्णग्रहणार्थत्वाभावस्योक्तत्वात् । कस्मान्न एङ्गौगोघ इत्यादौ त्रिमात्रादि । व्यावृत्तयेपरार्थमपि । वृद्धिशब्दोऽत्रपदपरोऽर्थपरत्वासम्भवात् । आदैचो वृद्धिपदाभिन्ना इति वाक्यार्थः । पदपदार्थयोस्तादात्म्यस्या ङ्गीकारात् । रामेतिह्यसरं नाममानभङ्गः पिनाकिन इत्यादौ तयोरभेदप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । वृद्धिशब्दस्य

पिनाकिन इत्यादाविति आदिना हिरण्यपूर्वकशिपुमित्यादि॰ ॥ ॥ ॥ ॥ ((संज्ञात्वनुव्याख्यानात्॰ ॥

किनः शौर्यभङ्गो रावणस्य मदभङ्गश्च वालिन इति । अत्र भेदाभेदयोर्मध्ये भेदो व्यावहारिकोऽभेदः प्रातिभासिकः । न तु द्वौ समसत्ताकौ विरोधात् । अभेदस्य प्रातिभासिकत्वादेवैतादृशशुक्तिरजतेन कटकादिवन्न सुखादिलाभः । शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेव सर्वेषु संज्ञाशब्देषु संज्ञासंज्ञिनोः सामानाधिकरण्येन निर्देशः सङ्गच्छते । तथा तत्तत्संज्ञासूत्राधीनोऽभेदबोध एव । संज्ञासंज्ञिभावस्य फलितः । संज्ञात्वनुव्याख्यानादिति । एकस्यानेकाः समानफलि । काः संज्ञा न प्रमाणसिद्धाः । एतच्चानाकृतिः संज्ञेत्यादिना भाष्ये एवस्पष्टम् ॥

श·शे· भै॰ ननु वृद्धिशब्दस्य सञ्ज्ञात्वे विधेयतावाच्यासा च न सम्भवति उद्देश्यस्य पूर्वमप्रयोगादत आह· विधेयत्वेपीति· मङ्गलार्थ इति· मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्ता
टी·भै· नि शास्त्राणि प्रथन्ते इति भाष्योक्तेः। सञ्ज्ञासूत्राणां नियमार्थत्वं प्राचीनोक्तं कटाक्षयन्नाह· सर्वशब्दानामिति· योगिदृष्ट्या तेषां सर्वशब्दार्थज्ञानात् सामान्यतः सामा
टी·भ· न्यरूपेण तत्स्वरूपं केवलान्वयि प्रमेयत्वादिकम्। तथा च सामान्यलक्षणया सर्वशब्दार्थानां ज्ञानसम्भवेऽपि यावच्छक्यतावच्छेदकस्याखिलशक्यतावच्छेदक
४२ स्य चाज्ञानात्तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकस्य शक्तिग्रहस्याभावेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबोधसम्भव इति भावः। एतेन सामान्यत इति प्रतीकमुपाद
इदञ्चिन्त्यम् घटा इति सामान्याकारस्य तस्य बोधोपयोगित्वदर्शनात्। सर्वं विष्णुमयं जगदित्यादौ गत्यन्तराभावादिति यत्तत्परास्तम् समानधर्मप्रकारक

भ॰ अष्टकसंज्ञायामित्यादिभाष्यवार्तिकविरोधाद्ऽष्टन एकालिति परिभाषेति कैयटो नयुक्त इति सूचयन्नाह अष्टकेति आदिना स्वरूपं· तपरत्वेन
विधेयत्वेपि तस्य पूर्वपाठो मङ्गलार्थः। अष्टन एकालित्यादौ तथाकरणन्तु विधेयस्य प्रथमप्रयोगेऽसाधुत्वभ्रमवारणायेति भाष्ये स्पष्टम्· सर्व
शब्दानां सर्वार्थवाचकत्वेपि वाचकत्वस्य गृहीतस्यैव बोधजनकतया संज्ञासूत्राणामज्ञातशक्तिज्ञापकतया विधित्वम्· किन्तु सर्वेस
र्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमो योगिदृष्ट्या नास्मद्दृष्ट्या· सर्वशब्दानामर्थानाञ्च विशिष्य ज्ञानाभावात्· समान्यतस्तथा ज्ञानन्तु न बो
धोपयोगि· शास्त्रत्वसम्पादकोद्देशे नैव प्रवृत्तमिति बोध्यम्॰॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विधिरित्यादि अत एव तासामनित्यत्वव्यवहारादेव अन्यथाऽकृत्रिमत्वाद्ऽसंगतिस्स्यादेव॰॥ ((बोधेतु तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकशक्तिग्रह
स्य सर्वे घटा रूपवन्त इत्याकारकवाक्यजन्यशाब्दबोधहेतुताया अनुभवसिद्धत्वात्। सर्वशब्दस्य चोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयव्याप्यपर्याप्तिको धर्मः रा·मः
प्रवृत्तिनिमित्तम्। उद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वञ्च तत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्। विधेयव्याप्यत्वञ्च स्वाभाववद्वृत्तित्वस ४२
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वम् अतो न सर्वे घटाः प्रमेयत्ववन्त इत्यादौ विधेयतावच्छेद

प्र॰ एवंसतिविशिष्टादन्तरत्वादौविभक्त्युत्पत्तिः कथमतआह॰ सौत्रत्वादिति॰ भाष्यकारमतमाह॰ जातिपक्षइति॰ सवर्णग्रहणानुवृत्तेरिति॰ तपरः सवर्ण
उ॰ साजात्येनेति इदमुपलक्षणं पंचम्यर्थबहुव्रीहिविग्रहप्रदर्शनपरभाष्यस्य एतेनपंचमीसमासेएऊदिशब्दस्यावधित्वेनांगीकारादन्तोऽस
दित्यपास्तम् ग्रामकान्तत्वयोगेप्य न्तत्वयोगेमानाभावाच्च नचैवंवृत्तिमत्वेपितकारापेक्षत्वात्पारिभाषिकार्थवत्वेनतस्यनेतिवाच्यम् तत्रविभक्तौतर
स्यप्रकृतिप्रत्ययान्यतरस्यवृत्तिमत्तोवाग्रहीष्यमाणत्वात् नन्वेवमप्यऽवयवात्सन्निपातपरिभाषयानसुप्समुदायात्सुपधुडित्यत्रेवसुलभमिति
चेत्सत्यम् नियमार्थेति तपरः सवर्णस्यचेत्सर्वस्यजात्याश्रयतयाग्राहकस्तर्हिस्वसमकालस्यैव— त्यर्थः एवंचयद्व्यक्तिमादायजातिनिर्देशस्तद्व्
साजात्येनवर्णस्यैवसंज्ञात्वेपिविशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिः सौत्रत्वाद्बोध्या॰ तत्कालस्येत्यस्यतदुच्चारणकालसमकालस्येत्यर्थस्तदाह॰ स
मकालस्यैवेति॰ एवकारोन्यायसिद्धबाध्यबाधकभावस्यानुवादकइतिभावः। जातिपक्षेतुनियमार्थमेव। सवर्णग्रहणानुवृत्तेः। एवंगु
णानामभेदकत्वमितिवृद्धिरादैचसूत्रभाष्यसंमतसिद्धान्तपक्षेपिनियमार्थमेव॥ ''त्तकालव्यक्तियुक्तजात्यऽग्रहइतिफलितम् एवंचेति
अयंभावः व्यक्तिपक्षेपक्षद्वयेपिपरत्वानवकाशत्वाभ्यामणुदित्सूत्रबाधेनविधित्वेपिसूत्रसार्थक्यमेवेतिलाघवात्तत्रतदेवाश्रितम् अत्रतुपक्षेवि
धित्वेबाध्यशास्त्रस्याभावेनजातिनिर्देशेनासमकालग्रहणस्यदुर्वारतयावैयर्थ्यमेवस्यादितिनियमार्थत्वंपक्षद्वयेपीति अन्येतुजातिपक्षाश्र
यणेपिगुणानांभेदकत्वेननियामकत्वंदुर्घटमित्यतआह एवंचेति ननुजातिपक्षाश्रयणसामर्थ्यादेवगुणांतरयुक्तस्यापिग्रहणंभविष्य
ति अन्यथाह्रस्वत्वादिगुणानामपिभेदकत्वात् तत्पक्षाश्रयणंव्यर्थंस्यादितिकिमर्थंगुणाभेदकत्वंनियमार्थमंगीक्रियतेऽतआह सि
द्धांतेति तथाचतस्यैवसिद्धान्तभूतत्वेनतेनैवोपपत्तौजातिपक्षाश्रयणसामर्थ्योपवर्णनंनिष्फलमितिसूचितम् पक्षेपीत्यपिसमुच्चयेतेनजा
त्यचेद्ग्राहकस्तदासमकालस्यैवनान्यस्येतिनियमःपर्यवसन्नः। एवंविधनियमःसवर्णग्रहणानुवृत्तिमन्तरानसम्भवतीत्यत्रपक्षेसवर्णग्रहणानुवृ

तिपक्षसंग्रहः॥

त्तेरित्युक्तमितिभावः।

श॰शे॰ मै॰ केचित्तु सञ्ज्ञाविधयेयरियथोद्देशपक्षस्तदास्वप्रदेशएववाक्यार्थबोधस्तस्मिन्काले चाविधीयमानत्वात्त्रिमात्रादीनामपितपरत्वाभावेवृद्धिसञ्ज्ञा
टी॰भै॰ स्यात्तदास्तेद्वृद्धौत्रिमात्रादिव्यावृत्त्यर्थन्तपरत्वंपरार्थमितिसम्भवति॰ कार्यकालपक्षेतुविधिशास्त्रैकवाक्यतयामृजेर्वृद्धिरित्यादिशास्त्रैकवाक्यतयासञ्ज्ञासूत्रा
टी॰भ॰ भ॰ ननुत्रिमात्रादिव्यावृत्त्यायतपरार्थत्वमुक्तंतद्यथोद्देशेसंभवतितदास्वगृहेवाक्यार्थबोधेन विधेयाणत्वेनसवर्णग्रहणासंभवान्ननु——कार्यका
४२ लेतदाविध्येकवाक्यतयाविधेयाणत्वेनतदसंभवादतःसिंहावलोकनन्यायेनाह्कार्यतिः अपियथोद्देशपक्षसमुच्चायकःप्रदेशेनसहवाक्यैकवाक्य
त्वेपिवस्तुतोभिन्नवाक्यतोभयत्रसमानेतिभावःतत्रतत्रतामाहमृजेरितिवृत्तेरितिपरार्थोपस्थितेस्सत्वादितिशेषः एवंचवाक्यैकवाक्यत्वेपिपदैकवाक्यत्वा
कार्यकालपक्षेपिमृजेर्वृद्धिरित्यादौवृद्धिपरार्थजिज्ञासायांवृद्धिरादैजित्युपस्थितंयानरर्थबोधरूपेशक्तिग्रहेवृत्तेविधिवाक्यार्थबोधःअतए
वष्यङःसम्प्रसारणमितिसूत्रेभाष्येकार्यकालंसंज्ञापरिभाषंभस्येत्युपस्थितमिदंभवतियचिभमितीत्युक्तम्॰ ईदूदेदितिसूत्रेभाष्ये
पिकार्यकालंसंज्ञापरिभाषंप्रगृह्यःप्रकृत्येत्युपस्थितमिदंभवतिईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यमिति॰ निष्ठेतिसूत्रेकैयटोपिनिष्ठेत्युक्तेसंज्ञावा
कांक्षत्त्ववत्निष्ठेतिसमर्पयतइत्याह अत्रपक्षेएकत्रशक्तिग्रहेवृत्तेपितद्देशस्थस्यैवतत्रार्थेशक्तिरितिसम्भावनयाप्रदेशान्तरस्थेवो
धोनस्यादितिसर्वप्रदेशेषुतत्तत्पदशक्तिग्रहपूर्वकंविधिवाक्यार्थबोधः॥ ((भावेनतत्रतस्याविधेयत्वंसुस्थमेवेतिभावः नन्वत्रैवकिंमानं
पदैकवाक्यतयाएकदेशोपस्थित्यासंभवादतआह॰ अतएव——ष्येति वाक्यभेदादेवेत्यर्थः इत्याहेति वक्ष्यमाणरीत्यायचीत्यादेरंशस्यैवोपस्थितेर्वक्तव्य
तयासर्वत्रसर्वोपस्थितिकथनासंगतिःस्यादितिभावः॥ ((धीतोवोधोवाच्यः।एवञ्चैचोविधेयतयानसवर्णग्राहकतासम्भवइतिनतपरकरण रामः
स्यरार्थमित्याहुस्तान्दूषयितुमुपक्रमते॰ कार्य्यकालपक्षइत्यादिना॰ अतएव सञ्ज्ञासूत्रस्यसम्पूर्णस्योपस्थितिसत्त्वादेव॰ अत्रपक्षे।कार्यकालपक्षे ४३
एतेनवाक्यैकवाक्यताविधिसूत्रैरितिसूचितम्॥

भै॰ वाशब्दस्येति॰ धातुसूत्रे स्वर्थनिर्देशस्यापाणिनीयत्वेन वारत्वानुपूर्व्याश्चोभयत्र समानत्वेन विकल्पार्थकवाशब्दस्यापि भ्वादित्वमिति भावः। परत्वानाप

भ॰ यथोपदेशन्त्विति अत्र तु न तत्संभावना केवलं स्वदेशे वाक्यार्थत्वात् वृद्धिविशेषणेति बहुव्रीहिरयं विधेयत्वेनेति वृद्धिर्यस्येत्यादावनुवादे तु न दो
षः तादृशलक्ष्याभावादिति भावः भूवादयः किमिति इति नेति शेषः एवमग्रेपि ननु निष्पाद्यत्वरूपसाध्यत्वेन प्रतीयमानत्वस्य क्रियात्वेनाऽस्यर्थ
स्य क्रियात्वं न स्यादत आह अस्यादि यर्थेति भूप्रभृतयो भूसदृशा इति तु नोक्तं शब्दप्रभृत्यर्थकादिभूयोगे एकशेषप्रमाणलाभानापत्तेरित्याहुः
पदत्वानापत्तेरिति अत्र पाठकाः इदं चिन्त्यम् नियातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकत्वं बोधितं तत्राऽनर्थकग्रहणं न कर्तव्यं निपातः प्रातिपदिक

यथोद्देशे तु एकदेशशक्तिग्रहात्सर्वत्र बोध इति विशेषः। एतेन कार्यकालपक्षे तु परत्वं स्पष्टार्थमेवादैच्पदार्थस्य वृद्धिविशे
षणतया विधेयत्वेन सवर्णग्रहणाप्रसक्तेः यत्र वृद्धिपदं तत्रादैजित्युपतिष्ठत इति क्रमेण संज्ञासूत्राणामर्थो दिव्यपास्तमित्य
न्यत्र विस्तरः। अत्र चातङ्गावितानामप्या दैचां ग्रहणं तेन शालीयादिसिद्धिः। भूवाद्यो क्रियावाचिनः किम्॰ विकल्पार्थकवा
शब्दस्य निपातस्य धातुत्वेऽ प्रातिपदिकत्वात्सुबभावे पदत्वानापत्तेः। तदुक्तौ तु न दोषः। वार्थस्य विकल्पस्य भूतभविष्यत्का
लसम्बन्धाभावेन क्रियात्वाभावात्। अस्याद्यर्थस्यापि तत्त्वं भूतभविष्यत्कालसम्बन्धात्॥ ॥

मित्याहुः वस्तुतस्तु वार्त्तिककृद्भीत्यैकदेशिना तथोक्तम् अर्थवत्सूत्रेऽर्थवत्यादिना धिपरीति ज्ञापकेनाऽनर्थकानामप्यऽर्थवत्कार्यं भवति
इत्युक्तौ तत्प्रत्याख्यानेन तस्य तदुक्तित्वध्वननात् अत एवानर्थकग्रहणं न करिष्यत इति सति कुर्वेचित्रमिति न्यायेन प्रौढित्वसूचकमुक्तम् इ
नन्वयवेत्यादिभाष्यतस्य पक्षान्तरत्वेन न तत्प्रत्याख्यानबोधकमिति चेत् पूर्वत्राहत्यैवोत्तरपक्षबोधनात्प्रत्याख्यानस्यैव युक्तत्वात् परं तु योते

त्तेरिति॰ अत्र केचित् निपातस्यानर्थकस्येति वार्त्तिकेऽनर्थकग्रहणमकृत्वा निपातसामान्यस्यानेन प्रातिपदिकत्वेऽस्यापि प्रातिपदिकत्वसम्भवइत्या

भै॰ सूत्रारम्भकारके वार्तिकाभावेन ह्रीस्येन तत्प्रयोजनकथनात् भाष्य इत्यादि वृशब्द एवाव्युत्पन्ने क्रियावाचिन इत्यस्य प्रयोजनमस्तु क्रियात्वाभावादि
ति· कालपरिच्छेद्यत्वस्य क्रियात्वव्यापकत्वान् क्रियाभेदाय कालस्त्विति हर्य्युक्तेः सौत्राणां धातुत्वमुपपादयति· स्तम्भ्वादीनामिति· प्राग्रीश्वरात्· अत्ररी
श्वरादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी ईश्वरशब्दमभिव्याप्येत्यर्थबोधनाय· एषामिति· प्रादीनां चादीनाञ्चेत्यर्थः। द्योतकत्वमिति· अत एव प्रजयतीत्यत्र प्र
कर्षस्य प्रशब्दद्योत्यस्य धात्वर्थविशेषणत्वसिद्धिः। द्योतकत्वञ्च समभिव्याहृतपदशक्त्युद्बोधकत्वम्। पदमत्र शक्तम्। तच्च प्रादिसमभिव्याहारज्ञा
नस्य तत्तत्पदजन्यतत्तदुपस्थितौ सहकारित्वकल्पनायोपपद्यते अत एवानुभूयते सुखम् साक्षात्क्रियते गुरुरित्यादौ कर्मणि लकारस्यैश्वरमनुभ

भ्वादयः किम्· आणवयति वटयतीत्यादीनां धातुत्वे शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तेः। सूत्रशेषे भाष्ये स्फुटमेतत्· स्तम्भ्वादीनामुदित्वे
न धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वादिना स्थितपाठभ्रंशानुमानान्नैतद्दोषः। प्राग्रीश्व· अधिरीश्वर इत्यभिव्याप्य प्राङ्निपाताः इत्य
धिकारः प्राङ्निपाताः सन्तो गत्यादिसंज्ञा इत्यर्थः। तेन ताभिस्समावेशः। अधिरीश्वरे विभाषा कृञीत्यत्र निपातपरसम्बन्धश्च सिद्धः
एषां द्योतकत्वे वाचकत्वे च यथा कार्यप्यापप्रयोगस्त्वोध्यमित्यन्यत्र विस्तरः॥

वतीत्यत्र कर्मणि सुपश्च सिद्धिः। न चैवं घट्टनुभवादिप्रादिनिपातनामेवार्थः स्वस्वयुक्तनिपातार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं सकर्मकत्वमि
ति नानुपपत्तिरिति वाच्यम्· अनुगच्छतीत्यादितोऽप्यनुभवानुकूलव्यापारबोधापत्तेः। संयोगात्मकफलानुरुद्धव्यापार्येनुशब्दार्थान्वयासम्भवेन
गमधातोर्व्यापारसामान्यार्थकत्वस्यास्वीकार्यत्वात् अनुभ्वादिष्टाविशिष्टानुपूर्वीशक्तताव च्छेदिकेति चेन्न· गौरवात्। धातोः फलव्यधिकरण
व्यापारवाचकतया सकर्मकत्वापत्तिनारवस्थ्याच्च· न च धातोर्नतादृशार्थवाचकत्वं किन्तु लक्षणया तन्नदर्थबोधकत्वम् लाक्षणिकार्थमादायैव चे
ष्टपूर्वोक्तप्रयोजनसिद्धिरिति वाच्यम्· प्रादीनां तात्पर्यग्राहकतां विना विलक्षणार्थावगमासम्भवेन द्योतकत्वस्यैव सिद्धिसम्भवात्तात्पर्यग्राहक

कावच्छिन्ननिरूपितस्वस्वाभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्यत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकव्यापकधर्मे प्रसिद्धावपि न क्षतिः। व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभावस्य सुलभत्वात् इत्थञ्च तादृशो धर्मः सर्वे घटा इत्यादौ घटनिष्ठयावत्त्वमेव एवमेव सर्वं विष्णुमयं जगदित्यत्राप्युपपत्तिः
अत्र जगत्पदस्य प्रागभावप्रतियोगिपरम्। विष्णुपदार्थस्य विष्णुसमवेतवृत्तिप्रयोज्यपरतया प्रागभावप्रतियोगित्वव्यापकं तादृशं यावत्त्वम् सुल
भमेव॥ ॐ ॥ ॥ तन्त्रस्थाने प्रसिद्धानां व्यवहाराणामेकवाक्यतामाह तन्त्रैवेत्यादिना। एषामिति संज्ञाशब्दानामित्यर्थः। आसामिति।
तत्तत्संकेतग्राहकशास्त्रकरणं स्वेच्छयैवेत्येषां यदृच्छाशब्दत्वेन व्यवहारः स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्त इति च। एतदुपदेश
रूपसंकेतात्याकृतत्र संज्ञात्वाग्रहात् तासामनित्यत्वव्यवहारः। अत एव तन्त्रसंज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादन्यार्थाग्रह
णादृष्टनियमः कृत्रिमाकृत्रिमन्यायमूलतयोक्तः संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये। आर्थिकमेवामुं नियममादाय संज्ञासूत्रेषु निय
मत्वव्यवहारो व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचिदित्यादिना कृतः। वाचकताबोधकत्वेपि तदनुत्पादकत्वान्नश
ब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिः। आसाञ्च शिष्टप्रयुक्तत्वात्साधुत्वमित्यन्यत्र विस्तरः॥ ॥ ॥ ॥
स्वेच्छया कृतानां संज्ञानामित्यर्थः। अत एव नित्यत्वादेव एतेन नियमार्थत्वं फलितम् ननु शब्दमर्यादालभ्यम् किन्तु यस्य संज्ञा कृता तस्यैवोपस्थि
तिर्नान्यस्येति कृतः। अस्य हरिणेनिशेषः। ननु पाणिनिकृतसंज्ञानामनादित्वाभावाच्छास्त्रविषयतानस्यादसाधुत्वादत आह। आसाञ्चेति। शिष्टेति
शब्दतत्त्वविद्भिः। एतेन भाष्यानुसारेण क्रियमाणानां लौकिकसंज्ञानामसाधुत्वमिति सूचितम्॥ रामचंद्राय नमः ॥

श॰शे॰ तिमन्यसेनदाधर्म्मीशस्यान्यलभ्यत्वान्नत्वपुनश्चस्यशक्तिकल्पनेगौरवमनचषष्ठीवारणान्यथानुपपत्त्याफलमुखत्वेननायंदोषइतिवाच्यम् घ
टी॰भै॰ टःपटश्चेत्यत्रपटपदार्थस्यसमुच्चयप्रतियोगितासम्बन्धेनान्वयोवाच्यस्तचपदार्थैकदेशत्वान्नस्यादितिद्योतकत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात् एवंशरैरुस्रै
टी॰भ॰ रिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्रसानिवेत्यत्रापिवाचकत्वेगतिः। उस्रपदेनतृतीययोस्रपदार्थस्यकरणत्वंप्रतिपादनीयंतच्चनसम्भवति उदीच्यकर्म
८५ कोद्धारेउस्राणा— मकरणत्वात्इवशब्दस्यसदृशार्थकत्वेप्युस्रत्वार्थकतयातदुत्तरतृतीयायाअभाविनोस्रसदृशाभिन्नैःशरैरितिबोधासम्भ
—वात् यदित्वव्ययादितिज्ञापकात्सर्वविभक्त्युत्पत्तिःस्वीक्रियते तदोस्रपदोत्तरतृतीयानन्वयप्रसङ्गइतिसमभिव्याहृतपदार्थेउपमानत्वस्या
भेदान्वयस्यचद्योतकइवशब्दइतिस्वीकार्यमितिनकापिक्षतिः। एवमेववागर्थाविवसम्पृक्तावित्यत्राप्यूह्यमितिदिक्। वाचकत्वञ्चेति॰ अयम्भावः य
थाघटमानयेत्यादिवाक्यात्प्रथमंबोधःप्रयोज्यवृद्धस्येतिबालस्यप्रवृत्त्यान्वितेशक्तिग्रहस्तथाप्यावापोद्वापाभ्यांघटादिपदस्यैववाचकत्वंकल्प्यते
तथेहापिनिपातानामन्वयव्यतिरेकाभ्यांसिध्यति। नचप्रतिष्ठतइत्यादावुक्तानुपपत्तिरितिवाच्यम् प्रकारतासम्बन्धेनधात्वर्थविशेष्यकबो
धेकारकविभक्तिनिपातान्यतरजन्योपस्थितेर्हेतुत्वस्यकल्पनात्निपातातिरिक्तत्वंविशेषणंनामार्थधात्वर्थयोरभेदान्वयबोधप्रयोजकव्युत्प
त्तौदेयम् नामार्थयोरभेदान्वयप्रयोजकव्युत्पत्तावप्येवम्। वाचकत्वादेव— नेत्युक्तेःभावमात्रप्रतीतिःसार्वजनीनानिर्वहति। नचप्रसज्यप्र
तिषेधार्थकनञः क्रियान्वयनियमभङ्ग॰ एवंसतिस्यादितिवाच्यम्। गम्यमानक्रियामादायकस्मात्त्वंनद्याइत्यत्रेवतदुपपत्तेः। अथवाप्रकृष्टा
दिधर्माप्राद्यर्थस्तथाचस्तोकंपचतीत्यादिस्थलवदभेदान्वयसम्भवः। नचनिपातानांवाचकत्वेघटादिपदानामिवकेवलानामपिप्रयोगःस्या
दितिवाच्यम् केषाञ्चिन्नञादीनांतथात्वस्येष्टत्वात् कुत्रचित्तुतेप्राग्धातोरितिसूत्रस्यनियामकत्वात्। कुत्रचित्तुप्रकृतिप्रत्यययोरिवस्वभावतः राम॰
केवलाप्रयोगस्वीकारात्। एवंसतियत्रद्योतकतांविनानगति स्तत्रद्योतकत्वस्यैवस्वीकारउचितइतिनास्माकमेकतरपक्षाग्रहइत्याशयेनाह॰ ८५
यथाकार्यंयथाप्रयोगमिति॰॥ ॥

मे॰ विशेष्यतयेति॰ इत्यादन्निविशेष्यतान्वयस्थितिजनकाइत्यर्थः। अत्र द्रव्यपदं न गुणाश्रयपरम् किंतु वस्तूपलक्षणम् यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते द्रव्यमित्युच्य
ते सोऽर्थो भेदत्वेन विवक्षितः इति लक्षणलक्षितमेव गृह्यते। वस्तूपलक्षणम्। वस्तूपलक्ष्यते परामृश्यते येन तत्सर्वनाम यत्र परामर्शाय प्रयुज्यते सोऽर्थो द्रव्य

यद्यपि भाष्ये प्रसज्यप्रतिषेध उक्तस्तथापि स न युक्तः वाक्यभेदासमर्थसमासापत्तेस्तद्ध्वनयन्नाहासत्त्व इति॰ नन्वेवं भाष्योक्तप्रसज्यप्रतिषेधपक्षे विभा
नीति विप्रइत्यत्रातिप्रसङ्गस्तत्र प्रशब्दस्य क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकत्वात्समुदायस्य च द्रव्यभिन्नत्वात्तदन्यत्र वर्तमानत्वात्तदापत्तिस्तु न। अव्ययसंज्ञा
यां तदन्तविधिसत्त्वेन तदन्तस्याव्ययत्वे सुपो श्रवणापत्तेरत आह विशेष्येति॰ अत्र सत्त्वशब्देन सतो भावः सत्त्वमिति साध्यावस्थाया क्रियायाः व्यास

असत्त्व इति पर्युदासो लाघवादित्याह॰ अद्रव्येति विशेष्यतया द्रव्यभिन्नार्था इत्यर्थः। तेन क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचिनां विप्रा
दिघटकप्रादीनाम्न॰ चादयः किम्॰ स्वरादिपठितानाम सत्त्व इति चे आद्युदात्तत्वमाभूदिति॰ उपसर्गाः। योगग्रहणं यद्यर्थप्रा
दीनामन्वयस्तं प्रत्येवोपसर्गत्वादीत्यर्थबोधनाय तेन प्रतिगताः सेचकाः अस्मात्स प्रतिसेचको ग्राम इत्यादौ षत्वन्न। गतिश्चे
ति॰ च उपसर्गसंज्ञासमावेशार्थः। तेन प्रतिप्रणीतमित्यादौ गतित्वाद्गतिरनन्तर इति स्वर उपसर्गत्वाण्णत्वञ्च सिध्यति॰ ॥

ज्ञानोच्यते चादीनामद्रव्यवाचित्वात्किन्तु सीदन्ति क्रियागुणद्वयोर्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या द्रव्यं तद्रहद्रव्येति॰ भट्टा आहुः गतिश्च प्रतिप्रणीतमिति प्र
सेगादन्तेतरइत्यस्य व्यावर्त्यप्रदर्शनाय प्रणीतीति अत्र प्रस्यतत्समावेशो बोध्यः॥ ॥ ॥ रामः ॥ रामः॥

मित्युच्यते। अथवाभेदत्वेन लिङ्गसंख्यानिरूपितविशेष्यत्वेन विवक्षित इत्यर्थः। क्रियाविशिष्टेति॰ प्रकर्षविशिष्टपूरणादिक्रियेत्यर्थः। अद्रव्यार्थाः किं
म्। पशुः। इत्यर्थबोधायेति॰ क्रियायामित्येवास्तु। अन्वेतीत्यस्याध्याहारेण क्रियायोग इत्यर्थलाभसम्भवादिति भावः समावेशार्थ इति॰ अन्यथा आ

ग्र· शे· भै० निपातत्वायेति· तेनप्रगतआचार्यः प्राचार्य इत्यादावव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरसिद्धिः। नन्वेतन्निपातसञ्ज्ञायाः फलम्। उपसर्गप्रतिरूपकत्वादेवा
टी· भै· व्ययत्वसिद्धेरतआह· एतत्सिद्धमेवेति· योगविभागसिद्धमेवेत्यर्थः। अनुकार्यानुकरणयोरिति· इदम्प्राचामनुरोधेन। अनुकरणमनुकार्याद्भिन्नमेवे
टी· भ तिसिद्धान्तिमतेसुबुत्पत्तावपिप्रकृतिवदित्यतिदेशेनाव्ययत्वाद्धिभक्तेर्लुक् अनुकार्यस्वरूपभङ्गभिया च परान्तत्वप्रयुक्तंकार्यन्न। सान्तग्रहणमिति· यथा
५६ निसस्तपतावनासेवने इत्यत्र यत्रतुरुत्वमसिद्धन्तत्रायथानसुदुर्भ्यामनिरःकुषः। सुदुरोरधिकरण इत्यत्रायत्रतुरुत्वस्यासिद्धत्वमिति स्फुरति स्फु

भ· प्रकृतिवदित्यतिदेशेनसुपोलुकितुनिरित्यादौरुत्वादिस्यादतआह प्रेति यथासंभवंलौकिकालौकान्यतरप्रयोगानुकरणानीत्यर्थः

माद्यपर इतियोगविभागस्तुक्रियायोगाभावेपिनिपातत्वाय· एतत्सिद्धमेवोपसर्गप्रतिरूपकस्यनिपातत्वमुक्तं चाद्यन्तर्गणसू
त्रे[illegible]दिकू· प्रपरेत्यादावनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयासुबनुत्पत्तिः। निसदुसिति· अत्रेदम्बोध्यम्· सान्तग्रहणेरान्तस्या
ग्रहणमेव· यत्रतुरुत्वमसिद्धंतत्ररान्तग्रहणेपिनसान्तग्रहणंतद्रूपारुत्वस्यासिद्धत्वात्· यत्रतुरुत्वस्यसिद्धत्वंयथाषत्वण
त्वयोस्तद्विषयोपसर्गत्वप्रतिषेधपरेदुरःषत्वणयोरितिवार्तिके कृतरेफसान्तस्यापिग्रहणम्· षत्वणत्वयोरित्यस्यतद्विधायकशास्त्र

त्वयोर्निर्विभ्य इत्यत्राययथाषत्वणत्वयोः। अत्रच्छेदः तद्विषयोपसर्गत्वप्रतिषेधपरेवार्तिकेइति· इदंवार्तिकंयद्यपिगतिश्चेतिसूत्रेपठितन्त
थाप्युपसर्गसञ्ज्ञायाःकार्यकालत्वेनप्रतिषेधवचनस्यरुत्वापेक्षयापरत्वं बोध्यम्। एतच्चइहणत्वंमाभूदितिभाष्यकारोक्त्यादुःस्थितमित्यस्या शम
र्थेदुःस्थितमित्यादिप्रयोगादर्शनान्नाध्यवसीयतेरेफ् सान्तस्यापिग्रहणमिति· तेनदुःसेधतीत्यत्रकदापिषत्वन्न। अतएव· वार्तिकेउभयोर्ग्रह ४६
णादेवायदिरेफान्तस्यैवग्रहणंस्यात्तदासान्तपूर्वकस्यषत्वेसिद्धेसुषामादिषुषत्वार्थेतत्पाठोव्यर्थःस्यादितिभावः ॥ ॥

त्वस्यैव द्योतकत्वात् उपसर्गाः क्रियायोग इति सूत्रस्यापि प्रादयः क्रियाविशेषणीभूतार्थतात्पर्यग्राहकत्वे उपसर्गसंज्ञाः स्युरित्यर्थसम्भवात् एवं प्र
तिष्ठत इत्यत्र द्योतकतां विना न निर्वाहः प्रशब्दस्याभावबोधकत्वे धातोरनेकार्थत्वेन गतिबोधकत्वेपि गत्यभाव एव प्रतीयते । यदि स्थाधातुर्गतिनि
वृत्त्यर्थक एव प्रशब्देन चाभावः प्रतिपाद्यत इत्युच्यते तदा गत्यभावत्वावच्छिन्नाभावो ज्ञायेत न तु विलक्षणगतित्वेनातो धातोरेव तादृशार्थ
कत्वं प्रशब्दस्तात्पर्यग्राहकः एवं चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ चैत्रपदस्य चैत्रसादृश्यविशिष्टलक्षणा इवशब्दस्तात्पर्यग्राहकः । एवं साक्षात्क्रियते अ
लंक्रियते नमस्क्रियते उरीक्रियते गुरुरित्यादौ तत्तदर्थवर्त्तमानात्कृञो लकारस्य कर्मणि सिद्ध्यर्थं तस्य तत्तद्वाचकत्वमुपेयम् तात्पर्यग्राहकत्वमभीष्टा
मस्तु न च कृञः सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारोनानुपपन्न इति वाच्यम् साक्षात्काराद्यर्थे तस्मात् क्वचित्सकर्मकत्वात्कर्मणि लकारे विकुरुते वायु
रित्यत्रापि स्यात्साक्षात्कारादेरधात्वर्थे तु धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपकर्मत्वविशिष्टे एव तत्तद्वात्तराख्यातस्य विधानान्नस्यात् न च साक्षात्कारादेः साक्षात्
दादिशक्यत्वमस्तु तदनुकूलव्यापारस्तु धात्वर्थ इति वाच्यम् स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकतया धातोः सकर्मकत्वाभावापत्तेः । किञ्च साक्षात्पदार्थस्य
नामार्थे तया धात्वर्थे भेदसम्बन्धेनान्वयोपि न स्यात् विशेष्यतासम्बन्धे भेदसम्बन्धावच्छिन्ननामार्थप्रकारताकशाब्दबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतु
त्वस्यौदनः पचतीति वाक्यात् कर्मत्वसंसर्गकबोधवारणाय स्वीकरणीयत्वात् एवं पटो घटश्चेत्यादौ समुच्चयोपि द्योत्य एव अन्यथा शोभनः समुच्च
य इतिवच्छोभनश्चेत्यस्याप्यापत्तिः । न च चशब्दार्थसमुच्चयस्य नित्यपरतन्त्रतया न विशेषणान्वय इति वाच्यम् किञ्चिन्निष्ठप्रकारतानिरूपि
तविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे इतरविशेषणतया पदजन्योपस्थितेर्हेतुत्वेन वाचकत्वस्वीकारे तत्त्योपस्थितेः सत्त्वाच्छाब्दबोधे शोभनादि
विशेषणान्वयसम्भवात् एवं चकारशक्यार्थस्य समुच्चयस्य षष्ठीं विनाऽनन्वयापत्तिश्च स्यात् । विभक्त्यर्थमद्वारीकृत्य नामार्थयोरभेदेनान्वय
बोधायोगात् अन्यथा राजा पुरुष इत्यत्रापि तदापत्तेः । धवखदिरयोः समुच्चय इतिवद्धवस्य च खदिरस्य चेत्यपि वाचकत्वपक्षे स्यात् यदि च समुदि
ताभिधायकत्वं चकारस्योपेयते एवञ्च भेदाभावान्न घटादिपदेभ्यः षष्ठी शाब्दशक्तिस्वाभाव्यान्नस्यासत्त्वरूपतेव धातूपस्थाप्यार्थस्येवोपपत्तेइ

प्र॰ शे॰ | प्र॰ अनुवादवाक्य इति॰ यथा आः किमेतदिति क्रोधाद्भाष्यमहिषासुर इत्यत्र इति हेतुसद्भावस्त्यत्र चजयेतिरेवाश्वमुदाहृत्यादौ च निषेधविकल्प

टी॰ भै॰ | यो विभाषासंज्ञाविधानोपयोगं दर्शयितुमुपक्रमते। प्राप्तविभाषास्विति॰ वैरूप्याद्वाक्यभेदापत्तेश्चेति॰ यतो नैकत्रोभयरूपेण प्रवृत्तिः किन्त्वेकत्र विधि

टी॰ भ॰ | मुखेनापरत्र निषेधमुखेन एवञ्च वैरूप्यमिति॰ सूत्रावृत्त्या क्वचिद्विधिमुखेन क्वचिन्निषेधमुखेन प्रवृत्तौ वाक्यभेदापत्तिरिति भावः। प्राप्तविभाषायथा

४७ भ॰ ननु तत्सूत्रसत्त्वेपीति मास्तु शब्दे कार्यस्य बाधादत आह तयोरेवेति प्राप्तेति विभाषोपपदेन प्रत्यादिषु अप्राप्तेति विभाषोर्णोरित्यादिषु॰॥

क्वचिदितेर्नपदार्थविपर्यासकत्वं यथानुवादवाक्ये॰ सचनवाशब्दाभ्यां प्रत्येकं सम्बध्यते व्याख्यानात्॰ तेन नवाशब्दयोरर्थौ संज्ञिनौ॰
स्वरूपमित्यस्य प्रत्याख्याने त्विति शब्दो व्यर्थ एवार्थे कार्यस्याबाधात्॰ तयोरेव संज्ञित्वे तु विभाषाश्वेरित्यादौ नवाशब्दावादेशौ स्यातामं॰
प्राप्तविभाषासु नास्योपयोगः नासांपक्षे निवृत्तिमात्रफलकत्वात्॰ अप्राप्तविभाषास्वपि न॰ नासां पक्षे विधिमात्रार्थत्वात्॰ अप्राप्तत्वेन
निषेधासम्भवाच्च॰ तस्मादुभयत्र विभाषार्थमिदम्॰ विभाषाश्वेरित्यादौ एतदभावे यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव विकल्पः स्यात्कि
त्सु तु नित्यमेव सम्प्रसारणं स्यात्॰ निषेधमुखेन प्रवृत्तौ तु कित्स्वेव प्रवर्तेत न पित्सु॰ उभयथा प्रवृत्तिस्तु वैरूप्याद्वाक्यभेदापत्तेश्चाशक्या॰
संज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधात्पूर्वं कित्सु निषेधस्ततः कित्कित्सु सर्वस्मिँल्लिटि एकरूपं प्राप्तिे सति पक्षे भवतीत्येकरूपेण विधिमु

॥ नवेतिविभाषा ॥

तिरोः तर्ह्यावेति सूत्रादत्र ड्वावित्यनुवर्त्तमाने विभाषाक्रमीति अत्र भावांशस्य सिद्धत्वात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥
पक्षे निवृत्तिफलिकैवास्य प्रवृत्तिरित्यादि अप्राप्तविभाषायथा विभाषोपयमने अत्रोपयमनं गन्धनाङ्गं विवक्षितम् यदात्त दायमो गन्धन इति राम
नित्यमेव शास्त्रम्पूर्वविप्रतिषेधेन प्रवर्तते न इति तत्सूत्राविषयमेवैतत्सूत्रप्रवृत्तिर्वाच्या तत्राभावांशस्य सिद्धत्वाद्विधिमुखेनैवास्य प्रवृत्तिः विभा ४७
षाश्वेरित्यादावुभयत्र विभाषासु उभयमुखेनैव प्रवृत्तिर्वाच्या सा पूर्वोक्तरीत्या न सम्भवतीति सूत्रस्यावश्यकतेति भावः॥ ॥ ॥

भे॰ काकाक्षिगोलकन्यायेनोभाभ्यामिति शब्दः सम्बध्यत इति प्राचामुक्तिं खण्डयति· इतिशब्दस्येति· जातिव्यक्तिपक्षयोरिति· जातिपक्षे क्वचिदेकरू
पेण प्रवृत्तावपि चारितार्थ्येन सूत्रं सार्थकमिति वैरूप्यमेकस्य विभाषा श्वेरित्यस्योभयरूपेण प्रवृत्तौ सम्भाव्यत इति नवेति सूत्रमावश्यकम्। व्यक्तिपक्षे तु
प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदान्क्वचिन्निषेधमुखेनैकस्य क्वचिद्विधिमुखेनापरस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीति नार्थः सूत्रेणेति प्राचामुक्तिः सा न युक्तेति भावः। यत्त्वत्रेदम्विंत्यम
अशिष्यो वा विदितत्वादिति प्रत्याख्यानभाष्ये वा शब्दस्वारस्येन तस्य पाक्षिकत्वलाभाज्जातिव्यक्तिपक्षमाश्रित्यारम्भानारम्भाभिप्रायेणैव व्याख्यानमुचितमिति
भ· स्वं रूपं इदं न संज्ञापरं पूर्वनिर्देशात् रूपग्रहणेनार्थस्यापि ग्रहणविवक्षयेति भाष्यविरोधापत्तेश्च रूपं शब्दस्य संज्ञेति भाष्ये तु संज्ञा शब्दः संज्ञायत इति

भाष्यकृतस्तु एवं हि टक्कोरन्यतरस्यामित्यादावनुपपत्तिर्विभाषापराभावात् इतिशब्दस्य विभाषेत्यत्रापि सम्बन्धाद्धि भाषापदार्थः
संज्ञेति तु न युक्तम्· अर्थसंज्ञात्वस्यादृष्टत्वात्· अर्थाश्रितशब्दमात्रे संज्ञेत्यपि न युक्तम् एकस्यार्थस्य समानफलकानेकसंज्ञाकरण
स्यानाकृतिः संज्ञेति वृद्धिसंज्ञासूत्रस्थभाष्येण तिरस्कारात्· तस्मात्तत्रलक्षणानुसारेणोभयमुखेन प्रवृत्तिर्वाच्येति विभाषापदघटि
तेष्वपि तथैवास्तु किं सूत्रेणेति जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि सूत्रं प्रत्याचख्युः। स्वं रूपं श· स्वं रूपमित्यस्य बोध्यमिति· ॥ ॥

बुत्पन्या बोध्यपरः॥भ।भै॥९ तत्र· अशिष्येत्यस्वारस्वारस्यभङ्गापत्तेः। सूत्रस्य प्रयोजनकथनसमये एकस्यैव सूत्रस्य प्राप्तिविषये अप्राप्तिविषये चो
पयोगाभावमुपपाद्योभयविभाषायां विभाषा श्वेरित्यत्र विधिप्रतिषेधयोर्युगपद्वचनानुपपत्तिरित्यनेनाप्येकस्यैव वैरूप्येण प्रवृत्तिशंकां कृत्वा सिद्धान्त
पूर्वं लोन्तरस्य बाधितत्वादित्यनेन श्रुतक्रमानुरोधेन सन्निहितनिषेधविकल्पयोर्विधिप्रदेशे उपस्थित्या सन्निभेदेन वाक्यभेदं व्युत्पाद्य सा शंका परिहृता। ए
वञ्च यथारम्भपक्षे शङ्कासमाधानाभ्यामेकस्यैव लक्षणस्य निर्दिष्टत्वम्प्रतिपादितं तथैवाशिष्या वेति प्रत्याख्यानभाष्येपि व्याख्यानमुचितम् ननु व्यक्तिपक्षेऽनो

वृषकलाभिप्रायेणोक्ति॥

श॰शे॰ भै॰ ननुसंज्ञरूपमितिसूत्रस्यसज्ञास्वरूपवोधकत्वंसम्भवतिसामानाधिकरण्येनोभयोरनिर्देशेनापिस्थान्यादेशभाववोधकत्वमसूत्रस्यैववैयर्थ्यात्तनाप्यागम
टी॰भै॰ मागमिभावस्यलिङ्गानुपलंभात् अतस्सूत्रारम्भसार्थक्यायवोध्यमित्यस्याध्याहारएवेत्याशयेनाह व्याख्यानादिति॰ नियमार्थमिति॰ स्वरूपमेव
टी॰भ॰ वोध्यमित्यर्थः।उभयंसंज्ञीति॰रूपग्रहणसामर्थ्यात् प्रकृतिप्रत्ययादीति॰ आदिनानिपातपरिग्रहः।उपर्षांतमेतत् शास्त्रीयोपीत्यपिनालौकिकपरि
५८ ग्रहः।तत्रप्रकृते शास्त्रीयार्थग्रहणंद्दोजग्धिरितिजग्धादेशोमदीहर्षइतिधात्ववयवाच्छब्दस्यनअर्थवत्तःप्रत्ययस्यग्रहणात्सन्यङोरितिद्वि

भ॰ नियमार्थमिति॰ आर्थिकनियमार्थमित्यर्थः शब्दस्तुननवेत्याशावगत्ते॰ ननूभयोगौश्शृंगवत्समवप्रधानयोःसंज्ञित्वांशेआनर्थक्यमुक्तं

शेषोव्याख्यानात्तत्राह॰ संज्ञीति॰ राज्ञोयइत्यादौलौकिकव्युत्पत्त्योपस्थितार्थस्यप्रत्ययेनयोर्वापर्यासम्भवात्प्रातिपदिकादि
त्यनेनान्वयासम्भवाच्च॰ तदर्थकशब्दमात्रग्रहणापत्तौनियमार्थसूत्रम्॰ तत्रस्वशब्दआत्मीयत्वेनार्थमाह रूपशब्देनश
ब्दस्वरूपमेतदुभयंसंज्ञीत्यर्थः।तत्रार्थोनविशेष्यउक्तयुक्तेःकिन्तुशब्दविशेषणम्॰एव स्वार्थविशिष्टः शब्दः संज्ञीत्यर्थवद्ग्र
हणपरिभाषासिद्धा।अत्रचार्थःकल्पितान्वयव्यतिरेककल्पितः प्रकृतिप्रत्ययादिवोध्यः शास्त्रीयोपिसचमुख्यः प्रसि ४

शेषापतिश्चातोविशिष्टस्यतत्त्वंवाच्यं तत्रहिविनिगमकमाह अर्थोनेति॰॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वमृतेरीयङितिविहितेयङि॰ नप्रवर्त्तते।उपसर्गस्यार्थवत्तोग्रहणादुदःस्थास्तम्भोरितिपूर्वसवर्णोगमुत्थानमित्यादौनमुख्यः।प्रसिद्धश्चेतीति एमः
अत्रशीघ्रोपस्थितिकत्वेनान्तरङ्गत्वंवीजंमुख्यइत्यस्यमुख्यमिवप्राथमिकोपस्थितिविषयइत्यर्थोनतुप्रकारतानात्मकविशेष्यताश्रयइत्यर्थः।तत्र ५८
मुख्यइत्यनेनगौणलाक्षणिकस्यव्यावृत्तिः।एतेनाग्निसोमौमाणवकावित्यत्रेदग्नेरितिनाप्रसिद्धत्वमित्यनेनसंज्ञाशब्दव्यावृत्तिः।तेनसंज्ञाश्वशुर

ध्यन्द्वेतिजोण मुख्यत्वापोमिम्मतोपदार्थायेइतिम्मापम्ब सिद्धः

मे॰ उपसर्गत्वाभाव इति॰ क्रियाविशेषणीभूतार्थद्योतकत्वाभावात् न च परादुरः पूर्वका त्कुसदावार्त्तिकेन निषेधप्राप्तेपव्यार्थं पाठस्यावश्यकत्वेन।
अत एवेत्यसङ्गतमिति वाच्यम्। उणादिसूत्रपन्नानां संज्ञाशब्दतया तस्यानभिधानादिति। न च निसुनिरित्यनयोरस्वीकारे रवरति सूतीति विक
ल्पानन्तरं निरः कुषइत्यस्यवैयर्थ्यम्। एकाचउपदेश इति सूत्रानन्तरं रेफान्तानिर् घरितं निरः कुषो॰ निष्ठायामिति पठनीयं तेनेनसा न्तोपपदे रुत्वस्या
सिद्धत्वादिट्त्वं भविष्यतीति हूपद्धयसिद्धौ लाघवसं भवादिति वाच्यम्। अनिष्ठायामित्यस्य पर्युदासत्वे कृत्स्वेव प्रवृत्त्यापत्तेः। प्रसज्यप्रतिषेधेतुला
भ॰ अन्यथा दुसिति रूपयोर्दुसि चस्थः कुरित्यसंदिग्धन्यासेन दुस्येव कुप्रत्ययोगो क्रियतान्नदुरिति सुषामादिषु दुष्षशब्दस्यपञ्च नामिति
अत एव सुषामादिषु दुःषुशब्दपाठः सार्थकः। सद्धि अपदुः सुषुस्थः कुरिति दुः पूर्वकस्याधातोः कुप्रत्ययेसाधुः। अन्यथा दुस्
र्वा कुप्रत्यये उपसर्गादित्येव षत्वसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॰ न चास्य रूढत्वेनावपवार्थाभावादुपसर्गत्वाभावः। अत्यन्तरूढेषु
प्रतिष्ठानिष्णादिषु षत्वानापत्तेः। अर्थवत्त्वारोपेण चेत्प्रकृतेपि दुसः पाठस्तु दुरपनदुत्यादौ रुत्वासिद्ध्या लत्वाभावार्थ इति दिक्
नवेति॰ इतिलोकेर्थपदार्थकस्य शब्दपदार्थकत्वकृत् यथा गवित्यपमाहेत्यादावनुकरणे॰ इहतु स्वरूपमितिपरिभावणा
१९ शब्दपदार्थकस्यार्थपदार्थकत्वकृत्
भावः यावत्ताविनानुपपन्नमिति प्रतिपदोक्तपरिभाषापि नेत्यपि बोध्यम् ननु निरः कुषः सुदुरोरधिकरणेनि सत्पत्ताविन्यादिभिर्देशात् त्रितयस्यस
फलस्यसत्वेः पि दुसः किंफलमत आह दुसः पाठेति नवेतिवि॰॥ १९ घवाभावः। लोके॰ र्थपदार्थकस्येति। यथा घटः पट इत्यादौ घटादिपदाच्छब्दप्रका
रिकार्थोपस्थितिर्यद्यपि भवति तथापीतिशब्दसमभिव्याहारे घट इत्यादौ न शब्दप्रकारिकोपस्थितिस्तथा॰ त्र शास्त्रे॰ ग्नेर्ढगित्यादौ स्वंरूपमितिपरिभाषणाच्छब्द
स्यैव प्राधान्येन भानम्। इतिशब्दसमभिव्याहारे तु शब्दप्रकारिकैवोपस्थितिरित्येव पदार्थविपर्यासकृत्त्वम्। यद्यपि शब्दार्थौ द्वावपि पदार्थौ तथापि नयोर्थ्याविषयता

नहिपर्यायविषयत्वमविकल्पकत्वमितिभावः

शा.शे. भै॰ अतएव॰ सूत्राभावादेवः वृक्षादिष्विति॰ विभाषावृक्षेतिसूत्रे॰ यत्नः कर्त्तव्यइति॰ तदुक्तंभाष्येसिद्धंतद्विशेषाणांवृक्षाद्यर्थमपित्पर्यायवचनस्यचस्वा
टी.भै. द्यर्थम् चेनविशेषाणांस्वरूपस्यसङ्ग्रहः।ञित्पर्यायवचनस्यैवराजाद्यर्थम् ञितस्यचतद्विशेषाणांचमत्स्याद्यर्थम् असैकस्यपर्यायवचनस्य
टी.भ. ष्यतेमीनान्हन्तिमैनिकइति॰ ननुयद्यपमूशब्दस्यसञ्ज्ञात्वकरणेनज्ञापकेनस्वरूपाग्रहणमितिस्वीक्रियतेतदानदीपदेनस्वरूपग्रहणन्नस्या
४९ भ॰ ननुलक्ष्यानुसारादिनासिद्धप्रत्याख्यानंनयुक्तमतआह अतएवेतिलक्ष्यानुसारस्यनवाप्यावश्यकत्वादेवेत्यर्थः अतएवभग
अतएवजनपदापत्यपशुदेवतादिशब्देषुनदोषोतएववृक्षादिषुविशेषाणांग्रहणंस्वेपुषइत्यत्रपर्यायाणांविशेषाणांस्वरूप
स्यचग्रहणंसभाराजेत्यत्रपर्यायाणामेवग्रहणंपक्षिमत्स्यमृगान्हन्तीत्यत्रमृगपक्षिणोःपर्यायाणांविशेषाणांस्वरूपस्यचग्र
हणंमत्स्यपदेनस्वरूपस्यविशेषाणांमीनरूपपर्यायस्यचग्रहणंसिद्धमिति॰ अन्यथातदर्थंयत्नः कर्तव्यः।परेश्वघांकयोरित्यत्र
शब्देनस्वरूपग्रहणेनदीपौर्णमासीत्यत्रनदीपदेनस्वरूपग्रहणन्त्वसिद्धमितिलक्ष्यानुसारिव्याख्यानेनममसर्वेष्टसिद्धिः।ज्ञाप
कपक्षेपिज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वान्नदोषः।अतएवभगवताज्ञापकेनसिद्धंवचनंप्रत्याख्यानमितिदिक्॰ येनविधि॰ येने
तिकरणेतृतीया विधिरितिभावेकिः।कर्मात्रविधेयंकर्त्ताचाचार्यः।प्रसिद्धत्वाल्लभ्यतएव॰ यत्तुकरणंकर्तृपरतन्त्रमितितृती
यपाणरत्वंलक्ष्यतेतच्चशब्दानांविशेषणत्वेनेतिविशेषणमितिलब्धमितितन्नसुप्विभक्तौनलक्षणेत्यस्यसर्वसंमतत्वात्॰॥
वतेति नसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वादेवेत्यर्थः सिद्धंविद्यमानंवचनं अशब्दसंज्ञेति अन्यथाप्रत्याख्यानपक्षेपिनदोषसत्वादसंगतिःस्य
मोतीत्यतआह॰ ज्ञापकपक्षेपीति॰ अतएव॰ ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वादेवायेनेतिकरणेतृतीयेति॰ कर्त्तरितुनसम्भवतिषष्ठ्यावाधात् नापिहेतौकरण
तृतीयायाःकारकविभक्तित्वेनप्राबल्यात्॰ नलक्षणेति॰ कर्तृकर्मणोःकृतीतिसूत्रारम्भात्परिशुद्धविभक्तावपिलक्षणास्यात्तदातद्विषयेशेषेषष्ठीविधायलक्ष्य

राम
४९

भ॰ नकेवलंसुप्तिङ्विभक्तावेवनलक्षणाकिंत्वन्यत्रा — पीत्याह किम्बहूनीति॰ प्रत्ययः पुंयोगादिति॰ आद्येप्रत्ययेतिमहासंज्ञाकरणेनप्रत्याययतीतिप्रत्ययइ
त्यनेनयस्मिन्नर्थेशास्त्रेणविधानंकृतंतत्रैवसाधुत्वंभवतिनान्यत्रेत्यनेननलभ्यतेसाधुत्वविधानपर्यन्तंशास्त्रव्यापारात् एवंपरश्चेतिसूत्रेतस्यप्रयोगनिय
मार्थत्वंव्यवस्थापितम् प्रत्ययःपरोभवत्येवेतिहिनियमस्तस्मात्कल्प्यः। एतेनप्रकृतेः प्रत्ययासमभिव्याहारेसाधुत्वमुक्तप्रायम् पुंयोगादितिसूत्रेऽपि
किंपुनरिहोदाहरणम्। प्रष्ठीप्रचरीकथम् पुनरयंप्रष्ठशब्दोऽकारान्तःस्त्रियांवर्ततेतेनस्येदमित्यनेननाभिसम्बन्धेनयद्येवंपुंयोगादाख्यायां
तद्धितलुग्वचनंकर्त्तव्यम् तस्येदमितिप्राप्नोतिनतर्हीदानीमिदम्भवति प्राष्ठ्यइमाः प्राचार्य्यइमाः भवतिचविभाषालुग्वक्तव्यः। यदालुक्तदाप्रष्ठी

भ॰ अस्माकंनकेवलंसुप्तिङ्विभक्तावेवेदंकिंत्वन्यत्रापीत्याह किंबहुनेति अन्यत्रार्थइति अत्रमानंकर्तृकर्मणोःकृति अर्य्यस्वामीत्याद्यर्थ
किंबहुनायेषांप्रत्ययानामन्येषांशब्दानांवायस्मिन्नर्थेविधानंकृतंशास्त्रेणतेषामन्यत्रार्थेतदर्थेचान्येषांलक्षणयापिसाधुत्वा
भावस्यप्रत्ययःपुंयोगादित्यादिभाष्यतोलाभात्॥

मि॰ ईश॰ इतरत्रलक्षणयासाधुत्वेतुतद्धितप्रत्ययस्यदृष्टमेवहितीयमानमाह प्रत्ययइत्यादिना॰॥ ❁ ॥ ॥ ॥ ॥

यदानलुक्तदाप्राष्ठी यद्येवंनार्थोलुकाविभाषातद्धितोत्पत्तिः। यदातद्धितोत्पत्तिस्तदाप्राष्ठीयदानतद्धितोत्पत्तिस्तदाप्रष्ठी एवमपिलुग्वक्तव्यः। न
त्यन्तरेणलुकंपरार्थेशब्दोवर्त्तते। अत्रपरार्थेशब्दोनवर्त्ततइतिसामान्यतोऽभिधानेनप्रकृतेःप्रत्ययस्यप्रसिद्धस्यार्थस्याप्रत्यासत्त्यान्यत्रवृत्तिर्नास्ती
तिस्पष्टमेवलभ्यते ततोयदिपुनस्तस्यामेवप्रष्ठशब्दोवर्त्तते कथंपुनस्तस्यामप्रतिष्ठमानायांप्रष्ठशब्दोवर्त्तते यथैवस्वसावकुर्वतीकिञ्चित्पापंत
स्मात्तान्वधबन्धनक्षेपेणलभ्यते। एवम्प्रष्ठशब्दमपिलभन्तइत्युक्तम्। एतेनभाष्यप्रघट्टकेननत्वन्तरेणेत्येतत्स्वारस्येनप्रकृतिमात्रस्यलुकमन्तरान
द्धितार्थेवृत्तिर्नास्तीतिप्रतिपादितमितिलक्षणयावृत्तिर्नेतिस्पष्टमेवलभ्यते। अग्रिमस्ययदिपुनरित्यस्यप्रस्थानादिक्रियायायथाकश्चित्त

शा॰शे॰
टी॰भै॰
टी॰भ॰
५०

मर्य्याचरणादिनाकर्त्तृत्वात्स एव शब्दप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यभिप्रायः। यथापञ्चमिर्हलैः कृषतीत्यत्र प्रतिविधानात्कर्त्तृत्वमिति कथं पुनस्तस्यामिति यदाप्र तिविधानमपि नेति भावः। तत्कृतान् भर्तृपापकृतान् तथा च भर्तृसम्बन्धाद्दाम्पत्यरूपाद्यथा वधबन्धनादिजनितक्लेशानुभवस्तस्य तथा तच्छब्द स्यापि तत्सम्बन्धादेव प्रवृत्तिरिति भावः सा च तत्र प्रष्ठत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तारोपरूपा एव ञ्चारोपित प्रष्ठत्वप्रवृत्तिनिमित्तकोऽत्र प्रष्ठशब्दः स्वार्थ एव प्रवर्त्तते शक्यतावच्छेदकारोपात्मिका लक्षणा यत्र शास्त्रेण यस्य साधुत्वमन्वाख्यायते ततोऽन्यत्रापीष्यत एव लक्षणया साधुत्वाभाव इत्यस्य

भ॰ उक्तहेतोरेवात आह तृतीयान्तेनेति गौणलक्षणयेति भावः मम तु न तद्विरोधः विशिष्टार्थानुशासकाभावात् बोधस्य तत्प्रकारकस्यैवांगीकाराच्च नन्वयं विशेष्येपीत्यत आह तदुक्तमिति तथा च भाष्यप्रामाण्यात्तथेति भावः धातोर्यत्नमिति अवध्यवधिमद्भावः षष्ठ्यर्थः अत एव यस्मात्पर इति तृतीयको टी नोपलक्षिता संबंधसामान्यषष्ठ्यैव तल्लाभात् उपलक्षणमिति अत एव स्यान्न इत्यस्यासिद्धिमाशंक्यैतदुक्तिः संगच्छते अन्यथा यणि उन शब्दाश्रय

करणस्य व्यापारवत्त्वनियमादन्येषां च व्यापाराभावाद्विशेषणमेवात्र करणतृतीयान्तेनोच्यते तस्य चेतरव्यावृत्तिकरणमेव व्यापारः तदुक्तं भाष्ये येनेति करण एषा तृतीयान्येन चान्यस्य विधिर्भवति यथाचैत्रस्य संग्रामं हस्त्यश्वादिभिर्विधत्ते एवमचोयदिति अचो धातोर्यतं विधत्ते इति अन्येन चान्यस्येत्यनेन यस्य कार्यं यस्मिन्परतश्च तयोरकरणत्वं दर्शितम् अन्यस्येत्यन्यस्मिन्नित्यस्याप्युपल णात्तदसंगतिः स्पष्टैव वार्त्तिकेपि येनेत्यस्य संबधात्तस्यापि विशेषण एव प्रवृत्तिः जराया जरसित्यादावपि अंगाधिकारस्थजराशब्दादिभिर्जरसादे शविधानात्तासंगतिः वस्तुतो जराशब्दस्यादेशेपि उद्देश्यतायाः शब्दमर्यादयां गे एवसत्वात्॥ ९॥ त्वयमभावः शक्यतावच्छेदकातिरिक्तधर्मप्रकार कबोधफलिकान्यधर्मावच्छिन्नेशक्यसम्बन्धे प्रयोज्या लक्षणानास्त्येवेति गौणमुख्यविभागस्यापि शब्दस्य स्वीयप्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकप्रतीतिविशेष्य प्रसिद्धार्थकत्वमुख्यत्वम् तदन्यप्रकारकप्रतीतिविशेष्याप्रसिद्धार्थत्वञ्च गौणत्वमित्युपपत्तिरिति दिक्॥ ॥इतरव्यावृत्तिकरणम् विशेष्यप्रकारकेतरभेद

प्र॰ ननु वर्णग्रहण इति· तेनैको यणचीत्यादौ न परिभाषाप्रवृत्तिरन्यथा स्युत्रेत्यादावेव यणादिः स्यान्ननु पचत्यत्रेत्यादौ तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्दे
भ॰ नन्वेवमप्यशब्दसंज्ञेति व्यर्थमर्थे कार्यस्य बाधादत आह दाधेति आदिरंत्येनेत्यस्य परत्वादेतदुपन्यासः पस्त्वेति तक्रकौण्डिन्यन्यायेन नु॥
न सर्ववाध्यत्वमस्य अतिशादं तायाद इत्यनेन संज्ञिनोस्ते न तद्भावज्ञापनात् बाधेति संज्ञाद्वयमयुक्तं कार्याश्रययोर्भेदाद्विरोधाभावेन
समावेशस्तु नायादितःपांतस्य घृसंज्ञाकरणेन तद्भावज्ञापनात् आकडार इति नियमात् अन्यत्र सउचिरिति तु न युक्तं संज्ञाया एकत्वा
त् संज्ञिनोश्च भेदात् इति एका संज्ञेति हि सूत्रे नन्वेकः संज्ञी इति च अस्य परत्वेपि प्रतिपदोक्तत्वान्नाः स्युरेवा॰ त आह घांकेति कर्मसंज्ञादेरिति

अत एवेयं विप्रतिषेधरूपोपादानेनैवेदं सूत्रञ्च तत्रैवार्थोपस्थितेस्तत्रैवानियमप्रसक्तेश्च ननु वर्णग्रहणे इत्याकरस्यैष्टम्· दाधा
घ्वित्यस्येहल्पघोरित्यादौ चारितार्थ्यं नोपसर्गे घोरित्यादौ स्वरूपमित्यनेन परत्वाद्बाधप्राप्तिवारणार्थमशब्दसंज्ञेति· नात्र षष्ठी
तत्पुरुषः। कर्मसंज्ञाया अर्थसंज्ञात्वेन निषेधाप्रवृत्तौ कर्मण्यणित्यादौ स्वरूपग्रहणापत्तेः। किन्तु सप्तमीतत्पुरुषः। शब्दपदेन च
शब्दशास्त्रं तदाह· शब्दशास्त्र इति भाष्ये तु अर्थकार्यस्य बाधेप्युपस्थितत्वाद्ग्रहणे इत्यादौ तन्न्यबोधे प्रकारतयाभासमानस्य
राजन्शब्दस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति व्यर्थं सूत्रम्· उपस्थितार्थत्यागे मानाभावेन तस्य विशेषणतयान्वयसंभवेन चार्थ
वत्परिभाषापि सिद्धा लक्ष्यानुसारात् तन्न संज्ञाकरणं ज्ञानरूपप्रकरणाच्च ष्णान्ता संख्यावाचकस्य षट्शब्दस्य षट्संज्ञाकर
णेन शब्दशास्त्रीयसंज्ञायां स्वरूपाग्रहणज्ञापनाच्चोपसर्गे घोरित्यादावदोषेणाशब्दसंज्ञेत्यपि व्यर्थमित्युक्तम्॥ ॐ ॥
(सिद्धश्चेति गौणमुख्यन्यायोऽभिव्यक्तपदार्थीय इति न्यायश्च सिद्धः॥) ५ आसां परत्वेप्यंतरंगत्वादियमेव स्यादिति भावः लक्ष्येति
तासां चारितार्थ्यं तु कर्मणोरोमंथ इत्यादावूहनीयम् प्रत्यासत्तिसिद्धार्थानुवादकत्वेन यथा कथंचित्सूत्रसार्थक्येपि निषेधस्तु व्यर्थ एवात आह
शेष्यत्र मूलम्। इहल्पघोरित्यत्र चारितार्थ्यमिति· आतद्दत्यनुवृत्तेर्नेति भावः। पूर्वोक्तसूत्राशयवर्णनमात्रमित्याशयेनाह· भाष्ये त्विति· द्वितीयप्र

जनान्यथासिद्धिमाह· उपस्थितार्थेति अशब्दसंज्ञेत्यपि व्यर्थमित्याह लक्ष्यानुरोधादिति·

श॰शे॰ भै॰ समासेतिवचनाङ्गीकारेगौरवंस्यादत आह विशेषणेति॰ समर्थैरित्यस्येति॰ इदंविभक्तिविपरिणामेननिर्दिष्टम्।तस्य॰विशेष्यस्यासुपाइत्यनेनान्यथा
टी॰भै॰ सर्वत्रान्वयासम्भवः।यद्यपिस्त्रियांसम्बुद्धौचसंभवस्तथापिशास्त्रस्यान्यत्रापिकष्टंश्रितः कष्टश्रितइत्यत्रयथास्यात्कष्टम्परमश्रितइत्यत्रमाभूदिति
टी॰भ॰ भाष्यप्रामाण्यात्प्रवृत्तिरिष्टैवेतिभावः।उगिदिति॰ उगितावर्णेनचयत्रविशेष्यतेतत्रतदन्तविधिर्भवत्येवेतिफलितम्।अभिभवतीति॰ सर्वादिष्वढि
५१ तभवतुशब्दान्तमेतत्।उगितश्चेति॰सूत्रेउगिदन्तप्रातिपदिकग्रहणात् एवञ्चवर्णग्रहणेतदन्तविधिस्वीकारेचागृह्यमाणप्रातिपदिकेति॰प्रातिपः

भ॰॥प्रत्ययांशेइति समासांशेतुनमानमितिभावः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

समासप्रेति॰ विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेतात्पर्यग्राहकमिदम्॰ एवञ्चद्वितीयाश्रितेत्यादौश्रितादयोऽधिकारप्राप्तसमर्थै
रित्यस्यविशेष्यभूताइतिनतदन्तविधिः।तस्यतस्यकृतिकेलक्षणया[?] सुपेत्यनेनान्वयः।तेनकष्टंपरमश्रितइत्यत्रनसमासः
ठ नडादिभ्यःफगित्यादावपिनडादिविशेष्यंप्रातिपदिकंविशेषणमितिसौत्रनाडिरित्यत्रफक्।उगिदिति॰ नेनाभिभवतीत्यत्रोगित
श्चेतिङीप्प्राप्तिरित्यत्रातइत्यचस्मिद्धः।एवञ्चोक्तनिषेधःप्रत्ययांशेगृह्यमाणप्रातिपदिकविषये।प्रत्ययविषयेणगृह्यमाण
प्रातिपदिकेनतदन्तविधिर्नास्तीत्यनेनैकवाक्यत्वलाभात्॰ उगिद्वर्णेतित्वेकदेशानुवादइतिबोध्यम्॰ अतएवबनोरचेत्या
दौप्रत्ययग्रहणतदन्तग्रहणमित्यस्यनायंनिषेधइतिदिक्॰॥ ॥ ॥ ॥

दिकमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकप्रतीतिजनकतावच्छेदकरूपेणोपात्तम्प्रातिपदिकंयत्रेत्यर्थः।नायंनिषेधइति॰ नचास्यनिषेधेपिवन्मात्रस्याप्राति रामः
पदिकत्वात्सामर्थ्यात्तदन्तविधिःस्यादितिवाच्यम्।एवमपिवन्नन्तान्तइत्यर्थलाभोनस्यादित्यत्रतात्पर्यात्समासप्रत्ययेतिवचनस्यप्रत्ययविधि ५१
॥ विषयत्वस्वीकारादमृन्नित्यादौगृह्यमाणप्रातिपदिकविषयेपितदन्तविधिर्भवत्येव॰॥ ॥ ॥ रामः ॥

भा॰ वर्णानां सिद्धान्ते नित्यत्वान्न तत्सामान्याभावात्प्रसिद्धिरत आह॰ उच्चारणाभाव इति॰ सच॰ वर्णोच्चारणाभावश्च॰ व्याख्यानादिति॰ रश्मतो हलादेर्लघोरिति
सूत्रे तद्व्याख्यानभाष्ये चरेफस्य विसर्गीकरणमूलकादित्यादिः। न च पूर्वकालिकोच्चारणाभावस्यावसानसञ्ज्ञायामपि नाप्तिरेफस्य प्रकृते प्राप्तिः रेफ
स्य पदान्तत्वविरहादिति वाच्यम् अवसाने यत्र रेफस्य विसर्गप्राप्तिस्तत्र पदान्तत्वं रेफस्यावश्यमस्त्येवेति तद्घटितवाक्ये पदान्तत्वस्यासम्बन्धात् किञ्च
तद्घटितवाक्ये तत्सम्बन्धेपि र्वोरुपधाया दीर्घ इत्येतत्सूत्रे य आदौ रेफस्तस्य पदान्ततया विसर्गापत्तिर्दुर्वारा च सञ्ज्ञा न चैवमपि तस्मिन्निति परिभाष
भ॰ शब्दानां नित्यत्वादाह उच्चारणेति तच्च वर्णोत्पत्तिनिष्पादकं जनान्यतररूपम् ननु तदभाववक्तावुद्धिं प्रतितद्धता वुद्धिः प्रतिबंधिकेतिह रिरित्या
· दावुच्चारणसत्त्वेन तदभावात्तदसिद्धिरत आह सचेति फलान्तरमपि दुर्बलं भाष्याद्योनाप्यां मवगंतव्यम् व्याख्येति संज्ञाततद्विधिर्वैयर्थ्येल
विरामो॰ भावे घञ् शब्दानुशासनप्रस्तावादाह॰ वर्णानामिति॰ उच्चारणाभाव इत्यर्थः। स च व्याख्यानात्किञ्चिद्वर्णोच्चारणान प्र
न्तरकालिक एव गृह्यते॰ प्रदेशाश्चावसानरस्यादयः। अभावस्यापि वुद्धिकृतपौर्वापर्यं वर्णवत्॰ परशब्दो नान्यार्थो न्यत्वस्याव्य दि
भिचरितत्वादत आह॰ अतिशयित इति॰ स्वभावसिद्धार्द्धमात्रातिरिक्तकालव्यवायेन रहितः। तेन न तद्व्यवायेन वाक्योच्चारणे प
स्यासिद्धिमूलकादित्यर्थः परः संनिकर्षः प्रायः परेणेत्यादि अयं भावः परनिरूपितमनान्तरीयककालाव्यवायेन पूर्वत्वं संहितातथैव पूर्वे निरूपितं
याः वसानपरत्व एव विसर्गप्रवृत्त्यानन तत्र विसर्गप्राप्तिरिति वाच्यम् तस्मिन्निति सूत्रे दिशोच्चारणार्थकस्य सत्त्वेन परस्यो एवपरत्वं विनिगमनाविरहात्
च्चारणसम्भवस्तद्विषये एवं तत्परिभाषाप्रवृत्तिरवसानस्य तु वर्णोच्चारणाभावरूपतयाः भावस्योच्चारणसम्भवेन नात्र परिभाषाप्रवृत्तिः किन्तु वौद्धोप
श्लेषसत्त्वाद्विसर्गापत्तिस्त्याशयात्। वर्णवदिति॰ यथा वर्णानामुच्चारितप्रध्वंसितया नोपश्लेषसम्भवः। उपश्लेषस्य स्थिरपदार्थनिष्ठत्वात् कि
न्तु वौद्ध एव स तथाः भावस्यापि वाच्यः॥

भै॰ पूर्वेणापि। अवसानविषये। अवसानकार्याणाम्॰ वावसानइत्यादीनाम्॰ तदधिकारे॰ संहिताधिकारे॥ ॥ ॥ ❀ ॥

भ॰ संहितायामिति च प्रदेशे कार्यविशेषणं तदा श्रयत्वमेव च तद्विषयं तदुभयमपि निमित्तोपादानेन तन्निरूपितमेव प्रत्यासत्तेः अनुपादा
नेतु यत्किंचिन्निरूपितं कस्याप्यप्रत्यासन्नत्वात् तदुपादाने यथा इकोयणचि मयोहो आद्ये अजनिरूपितं इणनिष्ठं पूर्वे साहितीये हनिष्ठं मय
निरूपितं परत्वं सा अनुपादाने तु यथा वावसाने इति तत्र सप्तमी निर्देशानां बहुत्वादुक्त प्रायइति पंचमीनिर्दिष्टानामवसानकार्याणां चाल्प
त्वादुक्तं क्वचिदिति न्यायसिद्धेर्थे लिंगप्यायह अतएव वावसाने इति अतएव वासुदेव वाच का कारस्य संबुद्धावइत्यत्रानुनासिकः इत्यत्र
न विसर्गः इइत्यत्र चर्त्वन्न न तु विसर्जनीयस्य स इति सूत्रभाष्य पर्यालोचनया पूर्वत्र तातीष्यं तएव तथा च तत्र भाष्यं संहिता संज्ञायां प्रक
र्षगतिर्विज्ञायते साधीयोयः परः सन्निकर्ष इति कश्च साधीयः पूर्वपरयोरिति तस्यायं भावः अनुपात्त पूर्वपरोभयनिरूपितमः नांतरीयक

सन्निकर्षश्च प्रायः परेण क्वचित्पूर्वेणापि। अतएवावसानकार्याणां संहिताधिकारे पाठः॥ ❀ ॥ ॥

कालव्ययेतं नांतरीयक कालगतेयो वा पर्यसमूहः संहितातद्विषयत्वं च तत्परत्वमेव संहितामिति च देयापंचम्यंतोपादानेतद्विशेषणं स
मम्यंतोपादानेऽनुपादाने च कार्यविशेषणं उभयोपादाने तूभयोर्विशेषणं उपात्तोभयेत्यनेन निरूपकोभयमध्ये अन्यतरोपादानसत्त्वमि
ति विवक्षितं तेन सादेशस्य नावसाने प्रवृत्तिरिति एवं च पूर्वत्वं संहितेति पर्यवसितम् तथा वावसानकार्यैः संभवात् संहितापदासंबं
धेन पूर्वत्रैतेषां इष्टत्वादिति चेन्न उत्तरभाष्येन तस्य दूषितत्वात् गौरवादुक्त साधीयस्त्वस्य निर्मूलत्वाच्च तस्यैकदेशयुक्तित्वान्न चैवमपि सं
हितायामिति सूत्रे भाष्य कैयटयोः संहिताधिकार॰ संहितासंज्ञा च प्रत्याख्याने तेषु तेषामनिष्टत्वेन तु तत्र तद्वारणाय तदावश्यकत्वेन तत्
द्विरोधः स्पष्ट एवेति वाच्यम् तावन्मात्रफलकत्वेऽवसानकार्येऽल इति पंचम्यंतेपदद्वयं कर्तव्यं तावतैवेष्टसिद्धेरित्याशयात्॥ ॥

भ॰ एवञ्चविशेषणसम्बन्धाभावे उद्देश्यसामान्यसम्बन्धित्वेन सम्भाव्यमानं विधेयं विशेषणेन परिच्छिन्नविशेष्यसम्बन्धित्वेन बोधयति एवञ्च विशेषणस्य
करणत्वमुपपन्नम् अत्र दृष्टान्ते व्यापारान्तरस्यापि संबन्धीभवनादिरूपस्य करणत्वाभिप्रेतेहस्य अश्वादौ यद्यपि सम्भवस्तथापि करणत्वमात्रे दृष्टान्ततेति बोध्य
म्॥ तत्र विशेष्येषु तादृशं शब्दोपस्थितम् । यथापादः पदित्यत्र । क्वचित्सतिगमकइति । यथा सर्वादीनि सर्वनामानीत्यादौ । तत्रैवेति । विशेषणञ्चेत्यर्थः
भ॰ नन्वेवमपि इकोयणित्यादौ शब्दरूपं विशेष्यमादाय स्यादेवेति भाष्यासंगतिरत आह तत्रेति ननु यस्मिन् परतो विधिस्तस्याकरणत्वे वान्तो यीत्या
दौ नदादिविधिर्न स्यात् अत उभयस्याधारणबीजमाह तच्चान्तरंगेति पाठ्यमिति अन्यथा लोकन्यायसिद्धस्य व्यपदेशिवद्भावस्य वचनेन बाधः स्या
तत्र शब्दोपस्थितविशेष्यस्य तादृशं विशेषणमेव तदन्तग्राहकम् क्वचित्सतिगमके तादृशं शब्दरूपं विशेष्यमादायापि तदन्तवि
धिः तच्चान्तरङ्गत्वात् समानाधिकरणमेव तत्र तदन्तविधौ सति तथा विशेषणान्वययोग्यता प्येतत्प्रवृत्तौ निमित्तम् अत एव हून्नित्यादौ इ
नंशे तदन्तविधिर्नहीनं गमित्यन्वयो भवति तदन्तस्य तस्य तदन्तशब्दस्येत्यर्थः न चैवमेरजित्ययरस्यत्र न स्यादत आह स्वस्यचेति
स्वमित्यनुवृत्तेः षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः स्वरूपमित्यस्य प्रत्याख्याने तु तदन्तस्य तस्य चेति पाठ्यमिति बोध्यम्॥ ॥
दिति भावः इत्याहुः वस्तुतस्त्विदं चिन्त्यं तदंते कार्यबोधनेन सार्थक्येन बाधकत्वायोगात् व्यपदेशिवदिति परिभाषावचनस्य ग्रंथविरोधाच्च एवञ्च कृ
योगस्य दृष्टफलाभावे न प्रत्याख्यानं त्वेष्वुत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च तस्य चेति पाठफलं तु व्यपदेशिवद्भावेः प्रातिपदिके नेत्यस्य विषये रोणी
अन्तरङ्गत्वादिति इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यमात्रस्य तत्र सम्बन्धत्वात् । नन्वेवमिन्हन्नित्यत्रोपात्तेन शब्दस्याङ्गविशेषणस्य तदन्तग्रा
हकत्वेष्यते । सा च नोपपद्यते न हीनङ्गमिति सम्भवतीत्यत आह तत्तदन्तविधाविति एवञ्चैतद्विषये सूत्रघटकशब्दजन्यप्रथमोपस्थितस्य विशेष्या
भिन्नत्वं स्वस्वरूपात्मकवाच्यमादाय यद्यपि न सम्भवति तथापि तदन्तोपस्थितौ विशेष्याभिन्नत्वं सम्भवतीत्येतादृशयोग्यतापाअप्यतच्छास्त्रप्र

न्यादौ बोध्यम्

न्नियामकत्वं ग्राह्यमिति भावः । पाठ्यमिति । लोकप्र
सिद्धव्यपदेशिवद्भावस्य शास्त्रेणाबाधायेति शेषः

भ॰

प्रा॰शे॰ ध्वनितमिति॰ तत्रहि अनवकाशत्वाद्बाधपक्षे पूर्वपरसन्निकर्ष एव संहितासञ्ज्ञेति पक्षे चाणोः प्रगृह्यस्येत्यत्रोभयसम्बन्धेन सदोषोद्भावनेन एतेन मण्डूक
टी॰भै॰ प्लुतिरयुक्तेति स्पष्टमेव लभ्यत इति भावः। सन्निकर्षसंयोगादिवर्णानामसम्भवतीत्यत आह॰ सन्निकर्षः सामीप्यमिति॰ व्याख्यानादिति॰ नकपः नापि
टी॰भ॰ सप्तमीबहुवचनमेव किन्तु तिङ्साहचर्यात्सुपः पकारेण प्रत्याहार इत्यर्थकात् अन्तग्रहणवैयर्थ्यशङ्कानोयद्यपीति॰ अयुक्तत्वादिति॰ एतेन यत्र वर्णा
५३ नांविरामस्तत्रारामइत्यादौ द्वयोस्सञ्ज्ञयोस्समावेश इति सूचितम् यत्तु इदं प्रकृतसूत्रभाष्यकैयटविरुद्धम् तत्र वर्णाद्दूर्णान्तरोच्चारणे प्रतिवर्णं विरा
मसद्भावादवसानसञ्ज्ञया संहितासञ्ज्ञा बाधः प्राप्नोतीत्याशंक्य दृष्ट इत्यादौ वर्णान्तरानुच्चारणे सावकाशमवसानसञ्ज्ञां संहितासञ्ज्ञा बाधते

भ॰ सुप्तिङन्तम् सुविति स्पप्रत्याहारस्त्वेति तिङ्साहचर्यस्य न ङिसंबुद्ध्योरिति ज्ञापकस्य चोद्योतोक्तस्य संभवे पिलपूङापङ्क्तीपञ्चावत्यपाश
पकल्पपसुक नमपकारेणान्यत्र न तत्संभवात् नदःपहायोभयसाधारणमाह व्याख्येति स्वादिष्विन्यादिग्रहात् त्विपके नेवतिङ्साहचर्यादे

ध्वनितमेवेदं विसर्जनीयस्य स इति सूत्रे भाष्ये। सन्निकर्षः सामीप्यम्॰ सुप्तिङ्॰। सुविति सुपः पकारेण प्रत्याहारो व्याख्याना
त्-यद्यपि प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्युक्तेः॥ ९ कसूत्रोपात्त एव सुब्पीति वाच्यम् प्यङ् प्यङ् ऊङां सत्वात् तत्रापि व्याख्यानस्य शर
णीकरणीयत्वात् सुपग्रहात्तिङ॰ कसूत्रोपात्त एवेत्यपि केचित् यद्यपीति उक्तेरिति पंचम्यंतस्य शब्दरूपविशेषाध्याहारे हेतुत्वं ॥

यद्युभयोः समावेशस्तर्हि बाधकथनासङ्गतिरिति तन्न॰ द्वयोः सञ्ज्ञयोर्लौकिकत्वेपि बाध्यबाधकभावो यथा राज्ञा स्वल्पाधिकारदानसमये एका राम
सञ्ज्ञा क्रियते पुनस्तदपेक्षयाऽपि महतोऽधिकारस्य दानसमये परा सञ्ज्ञा क्रियते तयैव च सञ्ज्ञया लोके लौकिकैर्यावज्जीवनं संव्यवह्रियते तथाऽ ५३
त्रापि संहितासञ्ज्ञया लौकिकत्वेप्यनयाऽवसानसञ्ज्ञया बाधो भविष्यतीत्यभिप्रायेणात्र बाधकथनात् अयञ्च बाध्यबाधकभावेन युक्त इत्य
भिप्रायेण। अथवाऽवसानसञ्ज्ञायां प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते। साधीयो विराम इति कश्च साधीयः यः शब्दार्थयोर्विरामः। अथ वेति सर्वत्र विरामसद्भावात्सु

मै०

नः श्रुत्याविशेषआश्रीयते अन्यत्र तु सत्यपि शब्दाविरामे इति पदार्थस्य वाक्यार्थस्य वाविरामान्न भवत्यवसानसञ्ज्ञा इति भाष्यकैयटयोरुक्तम्। अत्र शब्दस्याविरामश्रवणकृतोऽर्थस्य बोधकृत इति भावः॥ ॥ अन्यत्र त्विति· वर्णानन्तरवर्णोच्चारणे मध्यमकाल इत्यर्थः। एतेन पूर्वभाष्यमभ्युपेत्यवादेनेति स्पष्टमेव। प्राचामुक्तिं खण्डयति। प्रत्ययेनेति· प्रकृतिं विना प्रत्ययोत्पादासम्भवादिति भावः। आक्षेपासम्भवादिति· प्रत्ययोत्पत्तौ प्रकृतेरपेक्षासत्त्वेपि तस्य

शब्देति नरादीनां तत्राऽन्यपदार्थजिज्ञासायां न रः ध्याहारस्यावश्यकत्वात् गुणानां चेति न्यायाच्चेति भावः एतेन तदादेरिति विशेष्यमादायैव तः
सिद्धौ नरः ध्याहारो मुधेत्यपास्तम् पूर्वं सामानाधिकरण्यासंभवेन न हि शेषणतया तत्कल्पनक्लेशाच्च किं च प्रत्ययग्रहणेन तदादीति विशेष्यमा
दायन दंतविध्यंगीकारेऽपंचम्यास्तस्यापूर्वत्वं स्यात् तस्य प्रत्ययविशेषणतयाऽन्वयासंभवात् शब्दरूपस्य तु तस्योभयरूपेणाऽन्वयसं

भवाच्छब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तग्रहणं सिद्धम्· प्रत्ययेन स्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्याक्षेपान्न हि शेषणत्वेन तदन्तविधि
रिति तु न युक्तम्· इयानित्यादौ तस्य तादृशसमुदायेन व्यभिचारेणाक्षेपासम्भवात्· आक्षिप्तस्य शब्देनान्वयाच्च तथापि
संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणाभावज्ञापनार्थमन्तग्रहणम्· तेन घसंज्ञा तरपतमपोरेव न तदन्तस्य·॥ ॥

भवेन विशेषणविशिष्यभावे कामचारेण तत्रैव तात्पर्यग्राहकं तन्मतेपि नापूर्वम् ननु अलौकिकेऽ व्यभिचारान्न संभव एवात आह आ
क्षिप्तस्येति अनुमितस्येत्यर्थः शब्दरूपविशेष्यस्यत्वध्याहारादन्वयो भवत्येव तत्र तु प्रत्ययेनेति हेतूपादानादाक्षेपपदेनानुमितिरेवाभि

स्थितौ व्यभिचारेण प्रकृतेराक्षेपासम्भवादिति भावः। आक्षिप्तस्य शब्देऽनन्वयादिति· पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधे कारणत्वात् आक्षि
प्तार्थस्य मानसज्ञानविषयत्वेऽपि तद्वाचकशब्दानुच्चारणेन उच्चारितः शब्दः प्रत्यायको नानुच्चरित इति भाष्यसंवादेन तस्यार्थस्य वृत्त्यापदजन्य

प्र॰शे॰ भै॰ गौरीब्राह्मणितरेति॰ इदन्तु परिनिष्ठितम् किन्तु लौकिकसमासार्थवाक्यम्। अत्र गौरीशब्दस्य न ह्रस्व इत्यर्थः कल्प्यः। अत्र तु पुम्वद्भावेन गौरब्राह्मणितरे
टी॰भै॰ भ॰ तेन गौरीति षष्ठीतत्पुरुषोऽयमतो न पुंवदिति केचिदाहुः वस्तुतो वा कन्या कुमारी गौरी तु नग्निका नागतार्तवेति कोशात् वयोवाचकोऽयम् तत्र जा
टी॰भ॰ तिकार्यविकल्पेन नेष्यते। तो जातेश्चेति निषेधान्न पुंवत्त्वम् प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति वार्तिके कैयटे अपञ्चम्या इत्यस्य दृषत्तीर्णेति प्रयोजनमुक्त्वा संज्ञा
१४ विधौ तर्हि तदन्तविधिनिषेधस्य किं फलमित्याशंकितं एवं च तत्सामर्थ्यात् प्रदेशेषु तदन्तभावे दृषत्तीर्णेति सिद्धौ तदसाधारणमस्य प्रयोजनमि
ति च तदाशयः तत्र श्वपदिसंज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य संज्ञा स्यात् प्रदेशेषु पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययात् तं गृह्येतेति समाहितं घादि-
भिस्तरपरस्य विशेषणादिति भावः एवं च कुमारी गौरब्राह्मणितरेत्यत्र कुमार्या ह्रस्वः प्रसज्येतेति तद्वार्त्तिकस्याचरितार्थमिति संगतमेव प्रयो

तेन गौरीब्राह्मणितरेत्यत्र न ह्रस्वः एतन्निषेधसामर्थ्यादेव प्रदेशेष्वपि न तदन्तविधिः॥

जनमिति तदाशयस्तत्र समाधेः फल्गुत्वात् कैयटं कादौ तावत् न सिद्धं नत्वेनं शंकां नाटयति एतन्निषेधेति पूर्वोक्तप्रयोजनं तु न सत्ति संभवेत् तत्प्र
देशस्य विशेषणत्वात् अत एव चिन्तान्तं तेषु न ह्रस्वः अत एव तदधिकारे प्रत्ययग्रहणे एव निषेध आरब्धः तस्य प्रत्ययं विशेषणत्वासंभवात्॥

यतिभवति —— तदन्तस्य संज्ञाया अनुपरत्वात् पुंवद्भावस्य बाधकं ह्रस्वं गौरीशब्दस्य स्यादिति गौरब्राह्मणितरेति स्यादिति भावः। एतन्निषेधसामर्थ्या॥ राम
दिति। संज्ञाविधाविति निषेधसामर्थ्यादित्यर्थः॥ प्रदेशेषु। घरूपकल्पेत्यादिषु घादेः प्रत्ययस्य तदन्तग्राहकतया यद्यपि प्राप्तः संज्ञाविधाविति॥ ५५
वचनेन तस्मिन्प्रदेशे निषेधस्तु कर्तुमशक्यः। संज्ञाविधावित्यत्र संज्ञाया विधाविति कर्मषष्ठ्या समासात् न तु संज्ञा विधाविति समासाभिप्राये॥
णप्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इत्यस्य व्याख्यावसरे कैयटेन रदाभ्यामित्यत्र रेफदकाराभ्यामुत्तरो यो निष्ठातस्य यस्तकारस्तस्य नत्वमिति व्याख्यानेप्यत्र

भै॰ सावकाशण्यासंहितासंज्ञायाइति॰ एतेनावसानसंज्ञानुनिरवकाशेतिसूचितम् यदित्वेषापिहे अहे एङ्इत्यादौसम्बोधनेसावकाशेतिमन्यते तदापरत्वादवसान
भ॰ सावकाशायाः संहितायाइति अस्त्यत्रापिनावसानेसंज्ञासाफल्यं अवसानकार्याणांसंहिताधिकारेणागतदः प्राप्त्यासंज्ञायाःफलाभावेनाचिरादेशस्येवा
नवकाशस्यवक्तुंशक्यत्वात् प्रतिवर्णमवसानत्वेतस्याव्यभिचारात्संज्ञावैयर्थ्यं तत्रतत्रावसानपदवैयर्थ्यमनूद्यभाष्येबाध्यबाधकभावविचारकर
णाच्चास्यैकदेशयुक्तित्वं इदमेवाऽभिप्रेत्याऽथवेत्यादिग्रंथप्रवृत्तेश्च न्यायेन विषयभेदेपिबाधःस्यादितितदःनुवादकाकाण्डसूत्रेणेत्यर्थः तस्यन्या
यस्यसंज्ञाविषयेऽप्रवृत्तेस्तत्सूत्रेवक्ष्यमाणत्वात् अतएवसमाधौसूत्रस्यैवसंकोचः ननुएकस्यएकेवसंज्ञेतितदर्थोन कथंतस्यापिप्राप्तिरिहसंति
नचावसानसंज्ञयापरत्वेसावकाशाण्याःसंहितासंज्ञायाःसत्यपिसम्भवेबाधनंभवतीतिन्यायेनविषयभेदेपिबाधःस्या
दितितदसंगतिरेवेतिवाच्यम् तदधिकारेतेषांपाठेनाकडारसूत्रस्यस्वशास्त्रीयसंज्ञामात्रविषयकत्वकल्पनात् एतेनु
नतथ्यालोकेपिसत्वात् तदुक्तंवार्तिककृतासंहितावसानयोर्लोकविदितत्वादिति॰ नचावसानकार्येषुसंहिताधिकारासम्ब
न्धएवास्तुअग्नेयमएङ्कश्रुतिरस्त्वितिवाच्यम् सत्यामुपपत्तौमण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात्॥ ((नोभेत्वादितिचेत्सत्यम् संज्ञाद्वयप्रयुक्त
कार्यस्यैकत्रवृत्तित्वेनसंज्ञिनोरप्यैकमभिप्रेत्यभाष्येबाध्यबाधकभावोक्तिरितिकैयटएवस्पष्टत्वात् वस्तुतस्तुनतत्प्राप्तिरितिसिद्धान्तेनाप्यासंविनैव
समाविशइतिवाच्यम् शंकित्रभिमानानुसारेणैवोत्तरयति तदिति अयुक्तत्वादिति इदमुपलक्षणंपूर्वोक्तस्यासिद्धेरपिएतेनसादेशस्वरान्त्यस्य
मंडूकानुवृत्तिस्वादेशोक्तिरतत्त्वप्रतिज्ञा चतव ममतुसूत्रद्वयेसंहितायामित्यस्यमण्डूकगतिरितिसममेवेत्यपास्तम् परेणैवसंहितेतिबहुतरगौरव
प्रदर्शितत्वाच्च केचित्तुपूर्वोक्तग्रन्थाख्यानेनतेषामनभिधानकल्पनाद्यथाश्रुतंसाधित्याहुः॥ ((सञ्ज्ञयासंहितासंज्ञायाबाधःस्यादितिशंकाभि
प्रायः। अग्ने॰ तोहर्णीत्यादौ अग्निचिल्लुनातीत्यत्रसंहिताभावेपरसवर्णोमाभूदित्यर्थमितिभावः॥

शु॰शे॰भै॰ परप्रदेशाइति॰ सुप्तिङ्॰मात्रपदसंज्ञायामपीत्यादिनचात्रपूर्वोक्तसामर्थ्यात्तदन्तविधिरितिसमाधानंसम्भवति।सुप्तिङन्तात्रस्यपदसंज्ञाविधान
टी॰भै॰ म॰ नचेति यद्यपिसामर्थ्यान्नभविष्यतीतिसमाधिरनुपदमुक्तोवक्तव्यस्तथापितत्प्राप्तिरेवनेतिन्याय्यंसमाधिमाह पदत्वेति तत्रत्योद्यो
टी॰भ॰ तस्यभावस्तुत्ताप्रदीपाद्यर्थप्रतिपादकत्वान्नतद्विरोधः अन्येतुस्वरूपव्याक्रियैवपराक्रियेतिन्यायेनशंकात्वेनैषानुवादः अतएवतदव्य
५५ वधानेनैवशंकासमाधानांतरंचसंगच्छतेइत्याहुरितिदिक् यद्वा ननुसंज्ञाविधावित्यत्रसंबंधसामान्यषष्ठ्यासमासेनप्रदेशेपितन्निषे
धःपरिभाषयैवसिद्ध्यतीतिसामर्थ्येनतद्वारणेविफलंकर्मषष्ठ्यासमाससविशिष्टज्ञापनेत्वन्तग्रहणसार्थकं दुर्वचमित्याशयेनशंक

नचत्तापितेपिव्यर्थेपदप्रदेशेप्रत्ययग्रहणेनदन्तग्रहणेनैवसिद्धेरितिवाच्यम्॰पदत्वस्यप्रकृतिसाधारणतयापदग्रहणेप्रत्यय
ते नचत्तापितेपीति अन्येतुनन्वत्रोत्तरपदाधिकारेप्रत्ययग्रहणेतदंतविधिर्नास्तीतितदंतविधेःप्राप्तिरेवन नचद्विती ॥ग्रहणस्यैवाभावा
पत्तदंतविधेरभावएवतयाकल्प्यः तथासतिअणंतेउत्तरपदेइत्यर्थापत्तोहारदरत्यस्यासिद्धिरितिचेन्नरात्रेःकृतीत्याद्यर्थेयत्रप्रत्ययस्यविशि
ष्योक्तिस्तत्रैवतत्प्रवृत्तेर्वाच्यतयातदःप्रवृत्तेः नन्वेवमपिरदाभ्यामित्यादौप्रत्ययग्रहणेचापंचम्याइतितदंतविधेरप्राप्तेश्चारितार्थ्यान्नसामर्थ्य
मितिचेन्नरदाभ्यामित्यस्यप्राधान्यात्तकारविशेषणतयानिषेधाप्रवृत्तेः अतएवचरितमित्यादौनत्वंन नचस्फायःस्फीनिष्ठायामित्यत्रनि
ष्ठांतेइत्यर्थवारणायपंचम्यंतावध्याक्षेपेणप्रत्ययग्रहणेचेतितदंतविध्यभावात् नत्रचारितार्थ्यमितिवाच्यम् अनयैवरीत्यातदंतविध्यभा
वेसिद्धेआक्षेपमानाभावात् नचक्लिशःक्त्वानिष्ठयोरित्यत्रक्त्वोप्रप्रत्ययग्रहणंचेतिनिषेधात्तदभाववन्निष्ठांशेपितदभावान्नत्रचारितार्थ्यमुक्तरी
सामर्थ्यात्तदन्तविधिग्रहणसम्भवात् परान्तेएवप्रवर्त्तमानदश्चेतिसूत्रमेवतदन्तग्रहणज्ञापकंभविष्यतीत्यपिबोध्यम्। प्रकृतिसाधारणमिति॰

भे॰ स्वादिष्विन्यनेन प्रकृतेरपि तदन्तसंज्ञाविधानात् परसंज्ञाविधायके शास्त्रे यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यनुवृत्त्या व्याख्याने यस्मादिति परिभाषायाः स्मरणे
नैकवाक्यतया कृत्तद्धितेति सूत्रेणापि प्रातिपदिकत्वमियानित्यादौ साधनीयं न च प्रकृतेरभावान्नोपपद्यत इत्याशंक्याह इयानित्यादाविति · अशास्त्रीयस्या

भ॰ इत्याद्यनुवृत्तेरिति सनाद्यन्ता इत्यादावकरणे तेरसंभवात् परिभाषैकदेशोपस्थितेरावश्यकत्वेन स्वरितत्वप्रतिज्ञानं मुधेत्याहुस्तन्न अंगमिति योगवि
भक्तेनत्संबंधायतत्वस्यावश्यकत्वात् इहन्नुपस्थितेरयुक्तत्वाच्च न सोदः नन्वेवमपि अत्र तदावश्यकत्वे कार्यकाले इयानित्यादौ कथं प्रातिपदिकत्व

यस्मात्प्रत्ययविधिरित्याद्यनुवृत्तेः परसमुदायस्य न परत्वम् । इयानित्यादौ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादित्वद्धितान्तत्वं व्यपदेशिवद्भा
वेन बोध्यम् · तेनाशास्त्रीयस्याप्येकाचत्वादेरतिदेशात् · विशिष्टनिष्ठव्यवहारनिमित्तकार्याणि असहायेऽपि कर्तव्यानीतिन दर्थार
तएवेयन्मात्रमित्यादौ वत्वन्तात्स्वार्थे इति मात्रच् सिद्धिः । हरिषु इत्यादौ सोरनेवपरत्वम् · हलि सर्वेषामिति निर्देशेन ससहाये
न दप्रवृत्तेः । निजौ चत्वार एकाच इति भाष्यन्त्वभ्युपेत्यवादेन · ध्वनितञ्चेदं आदेच उपदेशेऽनुदात्तेदित्यादौ भाष्ये · तत्र हि दौ
कत इत्यौकारस्य इत इत्यादावकारस्य जनोपदेशत्वमकारान्तोपदेशत्वं व्यपदेशिवद्भावेनाशंक्यापर्यवसानाव्यपदेशिवद्भाव इत्युक्तं भू

मत आह इयानिति इदं चान्यथासिद्धसुप्लुगर्थं पूर्वप्रवृत्तासंज्ञामेकदेशविकृतन्यायेनात्र ॥ ((यो वर्णार्थं वा न तेन व्यपदेशिवद्भावः ॥
तिदेशात् नहि कार्यकाले उपदेशेनैवैकवाक्यता नातिदेशेनेत्यत्र मानमस्तीति स्पष्टं चादौ त्रैवदृहति स्यो दिष्यते चास्माभिरप्युपरिष्टात् ध्वनितं
वास्यतत्ववेत्वंतात्स्वार्थे इति प्रयोजनानन्तरं वदताग्रंथकृता ॥ ((पीति · व्यपदेशिवद्भावस्य लौकिकत्वात् नन्वसहाय एव व्यपदेशिवद्भाव प्रवृत्तौ ॥
निजौ चत्वार एकाच इति भाष्यमिकारमात्रे एकाच्त्वोपपादनासम्भवेनानुपपन्नमत आह निजौ चत्वार इति · ध्वनितञ्चेदमिति · असहाय एव व्यप

भै·

श·शे· असहायएवेति·एवञ्चार्थवत्तेतिनापूर्वमितिभावः।दिगिति· अर्थस्यत्यागोपादानाभ्यांव्यपदेशिवद्भाव इतिकैयटोक्तन्यपुक्तम् तथोपादानेमुख्य
टी·भै स्यैवव्यवहारस्यभाष्यरीत्यासम्भवइत्यादिरन्यत्रप्रपञ्चितम्·विशेषणतायाएवौचित्यादिति· एवञ्चाननर्थ्यसंयोगपदशक्यतावच्छेदकघट
टी·भ· भ· न्यायसिद्धमप्यर्थंप्रमाणयतिहलिसर्वेतिहलोन ननुब्राह्मणभोजनन्यायेनप्रत्येकमेवकिंनस्यादत आह अनंतरेति अयंभावः हलि
५६ त्येकवचनेनैववर्णग्रहणेजातिग्रहणेनहलंताच्चेत्यत्रेवाजव्यवहितहल्समुदायस्यसिद्धेःसमूहबोधकैकशेषबोधकंबहुवचनंभोजन

वर्णस्यार्थवत्त्वञ्चेयायेत्यादावसहायेएवनतुप्रकृतेइतितदर्थः।एवञ्चैकस्मिन्नित्यस्यार्थोऽर्थवत्त्वमनेनोक्तइतिदिक्
हलोनं।गर्गाः शतंदण्ड्यन्तामित्यत्रसमुदायेशतदण्डनवदत्रसमुदायस्यैवसंज्ञानप्रत्येकम्· अनन्तराइत्युक्तेश्च॥

न्यायेनप्रत्येकंसंज्ञायामनर्थकंस्यात् ननुवर्णग्रहणेजातिग्रहणेपिलिडित्यत्रासमुदायेपिप्राप्नोति अतःसमुदायेएवप्रत्येकंयथास्यात्॥
केवलेमाभूदित्येवमर्थंबहुवचनमितिचेत्तत्राह अनंतरेति बहुवचनेनकेवलव्यावृत्तावनंतरग्रहणंव्यर्थमेवस्यात् अतोऽनंतरग्रहणेनैव
केवलव्यावृत्तातिरिच्यमानंबहुवचनंप्रकृतार्थसाधकमेव॥

कमितिसूचितम्।अनन्तराइत्यत्राविद्यमानमन्तरंवर्णशून्यकालमेषामिति अविद्यमानमन्तरायेषामितिवासमासः।उभयथासमुदायस्यैवलाभः

भे॰ ङ्कि॰ तन्न च सञ्ज्ञाविधाविति निषेधावतार इति ततः कर्मषष्ठ्या समासे विरुध्यत इति चेन्न । तृतीयासमासे कैयटस्यापि यत्र सञ्ज्ञाविधानं तत्राय
न्निषेध इत्यादिलेखनेन सम्मतिर्नास्तीति कल्पनात् तदर्थे पुनस्तेनैव शङ्कितं सञ्ज्ञाविधाविति निषेधस्य तर्हि किं प्रयोजनम् तर्हीति प्रदेशेषु तदन्तग्र
हणं यदि तर्हीत्यर्थः । उच्यते यदि सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन तदन्तस्य सञ्ज्ञा स्यात्प्रदेशे पुनस्तदन्तविधिः स्यादिति प्रत्ययान्तानां गृहीतेन तस्मात्सञ्ज्ञाविधा
वपि तदन्तविधेः प्रतिषेधोऽदाभ्यामित्यत्र च एतच्चोद्योते व्याख्यानम् घादिभिरुत्तरपदस्य विशेषणादिति भावः । तस्मादिति॰ सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहण
इति प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति वचनाभ्यामिति भावः । एवं शंकासमाधानाभ्यां षष्ठीसमासस्यैव तदभिप्रेतत्वं लभ्यते । न च तद्व्याख्यावसरे एत
न्निषेधसामर्थ्यादिति नोद्भावितं किन्तु तदन्तविधिद्वयप्रसक्तिरेवोद्भाविता तेनास्य विरोध इति वाच्यम् तत्र कैयटेन प्रौढ्या तथाभिधानात् उद्यो
तेपि स्वरूपव्याक्त्यैव पराक्रिया इत्याशयेन निषेधसामर्थ्यं नोक्तमित्येव युक्तम् नहि तदन्तविधिद्वयप्रसक्तिभिया प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अ
प्रवृत्तिः किन्तर्ह्यन्तग्रहणज्ञापनबलेनैव तच्च ज्ञापनं प्रदेशे पुनस्तदन्तग्रहणेनैव निर्वहतीति बोध्यम् । न च लेखग्रहणज्ञापितेनोत्तरपदाधिका
रे प्रत्ययग्रहणे न तदन्तग्रहणमिति वचनेनैव घरूपेति सूत्रे तदन्तविध्यभावोपपत्त्या निषेधसामर्थ्यात्तत्र तदन्तविध्यभावोपपादनमयुक्तमि
ति वाच्यम् उत्तरपदे इति वचनस्य रात्रेः कृतीति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येनानित्यत्वात् तत्र हि तत्सूत्रस्य रात्रिमटो रात्र्यट इत्युदाहरणमुक्तम् रात्रि
शब्दात्क्तोऽसम्भवात् न च रात्रिशब्दप्रकृतिकाचारक्विबन्तात्क्तस्सम्भव इति वाच्यम् । अभिव्यक्तपदार्था ये इति न्यायेन तत्र तत्सूत्राप्रवृत्तेः
यद्वा उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहण इति वचनस्य प्रत्ययपदं प्रत्ययसञ्ज्ञाशकतावच्छेदकानुपूर्व्यवच्छिन्नपरम् तथा च तादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न
स्योपादानं यत्र तत्र प्रत्ययग्रहणेन तदन्तग्रहणमित्यर्थः । यथा णिति रात्रेः कृतीति सूत्रे तु कृत्त्वेनैवोपादानमिति निषेधाप्रवृत्तिवद् घरूपेति सूत्रेपि घश
ब्देन तदुपादानम् तच्च न तच्छकतावच्छेदकमित्युत्तरपदे इति वचनाप्रसक्तौ घशब्देन पुनस्तदन्तविधौ सञ्ज्ञाविधाविति वचनसार्थक्यानुपपत्ति
रिति निषेधसामर्थ्यात्तत्राप्रवृत्तिरित्युपादानं सार्थकमत्र रात्रेः कृतीति सूत्रमेवमानमिति दिक् ॥ ॥ ॥ ॥

श.शे. टी.भै. टी.भ. ५७

भै॰ अनिष्टापत्तेरिति॰ भवदुक्तरीत्याविशेति॰ समुदायस्यसञ्ज्ञायांशोभनविप्रशब्दावयवनकाराकारस्यगुरुसंज्ञापत्तौनस्यद्भुतापत्तिरूपानिष्टापत्तेरित्यर्थः
नन्वेवंमहासंज्ञाकरणंव्यर्थमतआह महासञ्ज्ञाकरणन्त्विति॰ तेनसमुदायसञ्ज्ञाकरणेनसौत्रमिति॰ ह्रयोर्द्विवचनस्यन्याय्यत्वात् सौत्रत्वकल्पनेगौ

भ॰ अनिष्टेति व्रीहयःसंयुज्यन्तेस्मिन्नित्याश्रवित्यत्रवर्तिपदार्थस्यैवान्यपदार्थत्वांगीकारेपिविनिगमकाभावइतिभावः किंचसमूहस्यैवप्रकार
त्वावर्तिपदार्थत्वेनव्यपदेशिवद्भावेनतथाव्यवहारेपिप्रकृतेससहायत्वान्नतथेतिबोध्यम् ननुद्वयोर्नस्यादतआह हलइति आश्रयगतंव
हुत्वंधर्मेआरोप्यजात्याख्यायांमित्यस्यप्रत्याख्यानात् प्रकृते आरोपेणतत्त्वांगीकारेपिपुनरपिद्वयोर्नस्यादतःसौत्रमिति अनर्थकमितिभावः एकह

ज्ञा संज्ञापत्तावनिष्टापत्तेः।महासंज्ञाचामनुरोधादेवतेनसुदृषद्भातीत्यत्रसंयोगान्तलोपोनेत्यन्यत्रविस्तरः।हलइतिबहुवचनंसौ
त्रम्॰ यद्वाहलौचहलश्चेत्येकशेषः।स्वरितात्संहितायामितिसूत्रेऽनुदात्तानामितिपदे तथैकशेषस्यभाष्येकरणात्॰ तेनद्व
योरपीतिश्लिष्यत्यादौगुरोश्चहलइत्यप्रत्ययःसिध्यति।यत्रापिवहेवश्लिष्टास्तत्रापिद्वयोर्द्वयोरेवनबहूनामेवफलिपरेसंयोगा
ऽऽदिलोपविधानात्॰॥

लस्तुनअनंतरेत्युक्तेः यद्वाहलौचहलश्चेतिउभयोरेकशेषः प्राचामनुरोधात्स्वमतेबहूनांसंयोगत्वेफला
भावस्यवक्ष्यमाणत्वादुभयोरेकशेषेनफलम् किंतुहलचहलचहलइत्येवतत्रयाणांसमूहेफलाभावात्तदवयवेऽवतरंतीद्वयोः
समूहेपर्यवस्यति नन्वेकस्मिन्अनंतराइत्युक्तेःहलावित्येवसिद्धेबहुवचनंतुव्यर्थमेवमात्रालाघवार्थंवाह हलावनंतराइत्युक्तेःएकमा

त्वप्रसङ्गादाह यद्वेति॰ नन्वेवमपिभिन्नवचनोपादानेनसहविवक्षाप्रदर्शनमयुक्तमन्यत्रादर्शनादतआहस्वरितादिति॰ तथैकशेषस्य॰
अनुदात्तस्यानुदात्तयोश्चानुदात्तानामित्येवम्प्रदर्शनेनैकशेषस्य।तत्रयथाऽनुदात्तयोरित्यत्रानुदात्तानामित्यत्रचैकशेषकृत्वापुनरेकशे।

राम: ५७

भै॰यस्तहृत ——— अत्रैवंविग्रहप्रदर्शनेनविभक्तान्तानामेकशेषइतिनभ्रमितव्यम् एवंप्रदर्शनस्यानेकार्थत्वप्रदर्शनमात्रतात्पर्यकत्वात्त
त्वन्तत्रैकशेषस्तर्हिव्यर्थंइतिचेत्नाएकशेषशाब्दस्यतत्पररत्वस्यैवकल्पनात्ह्योरपीति॥ ❁ ॥ नचापिशब्दसंग्राह्याणांवहूनांसंयोगसञ्ज्ञा
यांफलाभावात् नसेत्यपिशब्दोपादानमनर्थकमितिवाच्यम् वहुस्थलीयतादृशसमुदायसमुच्चायकत्वात्ननुवहूनांसंयोगसञ्ज्ञायाःफलन्दु
र्भ॰ चिन्त्यमेवफलाभावादिति ननुमङ॰क्तामङ॰क्तुमित्यत्रांत्यात्पूर्वमितिसंयोगादिलोपःफलमस्त्येव नचजकारेझलिसःसङोतिवार्तिके
नझलादौप्रत्ययेनद्विधानादितिचेन्नमसजोपिमिदन्त्यात्परएवास्तु नचैवंमग्नइत्यादौनलोपानापत्तिरितिवाच्यम् नलोपविधायकेऽ
वमङ॰क्तेत्युक्तादोषाभावात् यद्वानुम्विधायकेएवयोगविभागोऽस्तुनशोझलिमसजेःसइतिमसजेःसकारस्यनुमादेशस्त्यर्थःम्रः
वहूनामपीत्यपिचिन्त्यमेवाफलाभावात्तत्रतत्राङ्गपदधात्ववयवसंयोगस्यैवाश्रयणेनतादृशस्यचत्रयाणांसंयोगस्याभावा
दितिभाष्येस्पष्टम्॰ आनन्तर्यंव्यवधानाभावोव्यवधानञ्चविजातीयेनैकेन्याशयेनाह॰ अजभिरिति॰ अत्रकुत्वंन्याय्यमःन
एवहयवरट्सूत्रेःचोस्त्विनिभाष्यप्रयोगेकुत्वंदृश्यतोस्वरैरव्यवहिताइतितूचितादृत्तिःहलःकिम्॰तितउदेवअत्रगुरोरितिप्लु
त्तोरोपधेत्यत्रेव[illegible]कारस्यनिवृत्तिरितिवोध्यमप्लुतःस्यादितियतपाठकःसमुदितानामितियत्सपीदंवोध्यंसम्यगेवैत्तत्तमनूद्यतत्रानंतराइत्युक्तेर्वि
जातीयव्यवधौनदनिष्टुरितितच्चिन्त्यंतकाराकारोकारयोर्व्यवधानाभावात् तितउरं ड्रइत्या दावसंहितयानिर्देशोउइत्यनयोःसंयोगसंज्ञावार
योःसंज्ञायाव्यावृत्तिरेवभविष्यतीत्यतआह तत्रतत्रेति॰तथाचशास्त्रवोध्यस्यतत्फलस्यासम्भवेनवहूनांनिष्फलत्वान्नभविष्यतीतिभावः।कुत्वं
न्याय्यमिति॰पदान्तत्वानापरन्तुसञ्ज्ञास्वरूपभङ्गापत्त्यानकृतम्।उचितेति॰सन्देहस्यैवतत्रानुदयादितिभावः।तितउदेवेति॰तितउनादोव्यतीतिवि
ग्रहः।अत्रतकारावयवाकारोकारसमुदायस्यसंयोगसञ्ज्ञायांतीतीकारस्यगुरुसञ्ज्ञास्यात् नचैवंघटेत्यादावप्यापादनसम्भवात् विशिष्या

तेनानंतराद्स्यस्सार्थक्याच्छं
नःस्यात्

शा·शे· भै· त्रैनस्योपादानमनर्थकमितिवाच्यम् अश्लोकवनिकान्यायेनतस्योक्तेः। यदितुविजातीयव्यवहितभिन्नासजातीयावर्णएवगृह्यन्तेतदानितउभ्या
टी·भै· मित्यत्रसंयोगान्तलोपापत्तिर्वोध्या। अल्लोपिलोपविधानात्। एवंहेनरअइतिकुरुइत्यत्रप्लुतापत्तिः॥ ॥ दृप्समिति· दृप्सन्दधिघनेनरत्। अत्रस
टी·भ· कारमकारयोःसंयोगसञ्ज्ञायांसंयोगादिलोपापत्तिः। यद्यपिभाष्येपनसमित्येतद्यावर्त्यमुक्तंतथापिपञ्चम्यन्तस्यफलइत्यस्यस्कोरितिसूत्रेऽनुवृ·
५८ भ· दृप्समिति भाष्येतुपनसमित्युदाहृतं फलपदानुवृत्त्याफलन्तसंयोगादेर्लोपविधानेनप्रकृतेनद्वारेणेतुसदित्यादौतदापत्तिर्वोध्या कित्त्वेति अपवा
दोपीतिन्यायस्यतुनायंविषयः अपरनिमित्तकत्वेनसर्वत्रैवांतरंगत्वादन्यत्रचारितार्थ्याभावात् भूतपूर्वेलघूपधेति भूतपूर्वोयोलघुस्तद्
पधेत्यर्थः धर्मिग्राहकमानेनलघुत्वांशेप्युपधात्वेपितदाश्रयणेमानाभावात् एतेनकुंडतिमुच्छतीत्यादावागमप्रवृत्तेःपूर्वेलघुत्वसत्वाद
अनन्तरः किम्· दृप्सम् अत्रसकारमकारयोःसं योगत्वेस्कोरितिलोपःस्यात्· संयोगेगुरुः भेत्तेत्यादौगुणस्तुक्तोः कित्वसाम·
र्थ्यानभूतपूर्वलघूपधग्रहणाद्बोध्यः। इतिसंज्ञेति· प्रथमाध्यायस्थानांसन्धिकार्योपयोगिनीनांसंज्ञानांप्रकरणमितिसमास
मित्यर्थः। तेनाम्रेडितप्रगृह्यभसंज्ञाद्यनुपन्यासेपिनक्षतिः। अअइत्याद्युपन्यासस्तुप्रासंगिकः॥ इतिसंज्ञाप्रकरणम्॥ ॥
गविशेषणत्वेनुमितस्यगुणापत्तिरित्यपास्तम् नचैवमपिहरिमत्तीतिहरीन्सइवाचरतिहरीनतीत्यादावतिप्रसंगएवेतिवाच्यं हलंतेभ्यआचारक्विं
पोऽनभिधानात् भोतपूर्विकलघुत्वाश्रयणेपिस्थानिद्वारकतदाश्रयणेमानाभावाच्च संधिकार्येतिटि संज्ञातुनतथा तत्रटिपदानुक्तेरिति
शिवम्॥ इतिशेखरविवृतिसंग्रहेसंज्ञाप्रकरणम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ तिंकृत्वापिसकारलोपाभावशङ्कास्यादित्यस्योपन्यासः॥
वस्तुतस्तुतत्रनफलइत्यस्यसम्बन्धः। भ्रष्टेत्यादौसकारलोपानापत्तेः। ननुसंयोगेगुरुसञ्ज्ञायदिह्रस्वस्यलघुव्यवहाराभावसाधिकातदानित्यत्वान्नासिगु
रुसञ्ज्ञायांगुणोनस्यादतआह भेत्तेत्यादाविति· यत्तुसमप्रवृत्तयागुरुसञ्ज्ञयालघुसञ्ज्ञायावाधेपिपूर्वप्राप्तायाअन्तरङ्गायास्तस्यबाधेमानाभावइतितन्न·

भै॰ द्वयोश्चैवमध्यसम्भवात् कैयटोक्तिं खण्डयति यत्विति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भ॰ ननु केवले पिकदाचिदानंतर्यस्य दृष्टत्वेन कथमनंतरा इत्यनेन तद्व्यारणमत आह तस्य विशेषणेनेति अतिरिक्तस्यैवेति अत एवैका
जित्यादिव्यवहारो ससहाये भेदारोपेण कृतो भाष्ये तदेतत्न्यते व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति प्रकृते तु ससहायत्वान्न सः अन्वर्थत्वे चाभेद
बाधादनंतरहलसमुदाय एवेति विशिष्टलक्षणेति भावेनाह परेति ननु बाधात्ससहायेव्यपदेशिवद्भाव एवांगीक्रियते न लक्षणेति चेन्न
क्ङिडित्यत्रापि व्यपदेशिवद्भावेनसंज्ञापत्तेः मन्मतापेक्षयाऽधिकमात्राणां दृष्टार्थकत्वकल्पने गौरवाच्च वाक्येति परभिन्नपदघटितसमु
तस्यविशेषणतायाएवौचित्यात् यत्तुसंयुज्यन्ते वर्णा यत्रेत्यन्वर्थसंज्ञाबलान्न प्रत्येकं संज्ञेति तन्न घटपटौ संयुज्ये
ते यत्रेत्यादौ संयुज्यमानपदार्थातिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेर्युक्तत्वेनतत्तदतिरिक्ततद्घटितपदवाक्यरूप
समुदायस्य
दार्थोत्र वाक्यशब्देन विवक्षितः तेन पाहि माधव उपेक्षसे किं मामित्यादौ वोपेक्षसे इत्यादेः संयोगत्वे धकाराकार
कारस्य गुरुत्वे सुतरामपत्तिरिति भावः यद्वा न बहुवचनेन समूहस्य संज्ञाविधानान्न ब्राह्मणभोजनन्यायावसर इति संभवेदुत्प्रेक्षायदि तद्
हुत्वे स्यात् प्रकृते जात्याख्यायामित्यनेनैकस्मिन्नपि तस्य संभवादत आह अनंतरा इत्युक्तेश्चेति ज्ञाता चानंतर्यबाधात्तस्यैवैयर्थ्य
मिति भावः ननूपलक्षणत्वेन तत्सार्थक्यमत आह विशेषणेति॥

॥ ॥

श॰शे॰ भै॰ इकोगुणवृद्धी। परिभाषेयमिति॰ ननुविधिः तन्नद्विधायकशास्त्राणांवैयर्थ्यापत्तेः। नापिनियमः। प्रकरणोत्कर्षेणकरणेनलाघवतात्पर्यकत्वात्
टी॰भै॰ नाप्यधिकारः। पृथक्पाठसामर्थ्यादित्याशयेनाह व्याख्यानादिति॰ सामर्थ्यादितिभावइति॰ एवञ्चैतत्सूत्रघटकोगुणवृद्धिशब्दोगुणवृद्धिशब्दबो
टी॰भ॰ ध्याकारादिलाक्षणिकः। ननुपूर्वसूत्रस्थयोर्गुणवृद्धिशब्दयोस्स्वरूपपरतयाऽनुवृत्त्यैव —— सिद्धेरस्यानुपपन्नमत आह॰ अनुवर्त्तमानमिति॰ स्था
५८ भ॰ इकोगुणविधित्वेपिमिदेर्गुणइत्यादीनामनिकिविधानेनोर्गुणइत्यादीनांनानियमार्थत्वेनचचारितार्थ्यसंभवादाहव्याख्यानेति साम
र्थ्यादितितेनतत्पदविहितयोर्लक्षणबोध्या स्वबोध्येतुनेयम् त्यदादीनामइत्यादौदोषात् संज्ञिपरमेवेत्यादि शब्दाधिकारइतिभावः इदंचा
इकोगुण॰ परिभाषेयंव्याख्यानात्॰ गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति॰ गुणवृद्धिग्रहणानुवृत्त्यैवसिद्धेपुनर्गुणवृद्धिग्रहणसाम॰
र्थ्यादितिभावः। अनुवर्त्तमानञ्चसंज्ञिपरमेवस्यात्। संज्ञाकरणेनान्यत्रसंज्ञिपरत्वात्॰ यद्वातदप्यनुवर्त्यगुणोवृ
द्धिरितियोजनयैतल्लाभः। स्वादिष्वितिसूत्रेनुवृत्तपदपदस्यसंज्ञापरतायाएवदृष्टत्वात्॰ ॥ ॥ ॥
णवृद्धिपदानुवृत्तिमभिप्रेत्य अदेङ्गैच्चदानुवृत्तिकरणेनत्वर्थाधिकारेणापीष्टसिद्धिरितिबोध्यम् योजनयेति इतः प्रत्येकमन्वयः उ
च्चार्यैतिशेषः तस्यचविधानेऽन्वयः अतोनद्वद्वाःसाधुत्वम् गुणोगुणोवृद्धिर्वृद्धिरितियोजनेतुनत्वंस्यात्॰॥ ॥ ॥ ॥
न्ताषड्भित्रयथा॰ तथाचशब्दाधिकारेणसङ्ख्याशब्दोयथास्वस्वरूपबोधकसूत्रभिन्नसूत्रान्तरैकवाक्यतापन्नत्वादर्थपरस्तथाऽयमपिस्या
त्॰ अनुवर्त्तमानगुणवृद्धिशब्दोभयपक्षः। सञ्ज्ञिबोधकत्वंसाध्यम्॰ स्वस्वरूपबोधकसूत्रभिन्नसूत्रैकवाक्यतापन्नत्वंहेतुरित्यूह्यम्॰ स्पष्टप्रतिपत्तयेवक्ष्यमाण
दोषाच्च॰ पक्षान्तरमाह॰ यद्वेति॰ योयत्सूत्रोपात्तशब्दस्ततोऽन्यत्रार्थान्तरपरइति सामान्यतोननियमः। स्वादिष्वितिसूत्रेऽनुवृत्तपदशब्देव्यभिचारादि

मै· सिद्धान्तरत्नाकरेऽन्विष्टुं खण्डयति· लक्षणेति· साक्षादुच्चारितस्येति· यथागानिस्थेतिसूत्रेपाणिन्यनपायानेरस्यस्थानुपठितस्य तन्नच्छब्दानुवादेनेति
विभाषादिक्समासइत्यत्रदिङ्नामान्यन्तरालइतिसूत्रकृतबहुव्रीहिसञ्ज्ञाविशिष्टस्ययथाशीघ्रोपस्थितिकत्वमेवोभयत्रहेतुर्बोध्यः। ध्वनितमिति·
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयाविवक्षितार्थकथनाभावेनध्वनितमित्यर्थः। विधेयसमर्पकेति· विधेयतात्पर्यकतयोपात्तगुणवृद्धिपदश्रवणमित्य

भ· साक्षादुच्चारितस्येति नचैवंसखीमःतिक्रान्तोःतिसखिरित्यादावनङादिकंस्यात् प्रातिपदिकस्यकुत्रापिसाक्षादुच्चारणाभावादितिवा
च्यम् साक्षादुच्चारितस्यान्यस्यगुणेरप्रापितस्येत्यत्रतात्पर्यात् इतिवार्थादिति नचैवंगणयतीत्यादौदीर्घतस्थानिवदितिनिषेधःस्यात् हूहूरपि
दीर्घत्वादितिवाच्यम् अनुस्वारदीर्घजश्त्वित्यत्रपूर्वोत्तरसाहचर्येणतच्छब्दविहितस्यैवतस्यग्रहणात् एयस्त्वोयावितिवार्तिकेपीयङादिसाहच

र्यातेतिसूत्रेसंख्यापदस्यतदन्तत्वासम्भवादर्थपरतेतिबोध्यम्· लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयात्तनात्रनिर्वाहः। तत्रप्रतिपदोक्तस्ये
त्यस्यसाक्षादुच्चारितस्येतिसाक्षात्तच्छब्दानुवादेनविहितस्येतिवार्थात्· ध्वनितस्वरसमत्रैवभाष्ये। अस्याश्चविधेयसमर्पकगु
णवृद्धिपदश्रुतिर्लिङ्गं·तदाह· विधीयेतेइति· अतएवातोगुणेवृद्धिर्यस्यत्यादौनदोषः॥ ॐ॥ ॥ ॥ ॐ॥

र्यादन्यतरोपादानेउभयत्रतस्यादित्युभयोपादानम् एवंवृद्धौत्वेमत्रापिबोध्यम् ध्वनितमिति अतएवत्क्वोधिकरणेवेत्यादिविहितेक्तेति
ष्ठाप्रयुक्तकार्यंलटःशतृविहितयोःसत्कार्यम् शालादौवृद्धकार्यपचंतीत्यादौगुणकार्यंतत्रादिशब्देपणामयइतिरेफस्यहित्वंदीर्घपदावि
हितेपिशालादीनामाकारेदीर्घेचेतिगुरुत्वंहूस्वपदाविहितेपिदेवदत्तादिपदघटकहूस्वेसंयोगेगुर्विंतिगुरुत्वंचसिध्यति॥ ॥

र्थः। नचवृद्धिर्यस्येत्यत्रवृद्धिपदस्यप्रथमान्ततयाप्रथमायाश्चविधेयबोधतात्पर्यकतयात्रापिपरिभाषोपस्थितिस्स्यादितिवाच्यम्· तत्सूत्रेतच्छब्दयु
क्तस्यवृद्धिपदस्यैवविधेयबोधकत्वात्· वृद्धिशब्दस्तुयच्छब्दयुक्तोद्देश्यबोधकवाक्यार्थप्रधानार्थविशेषणबोधकएवः। एवञ्चात्रसूत्रेविधीयतेइतिप
दाध्याहारोबोध्यः। एतेनविधीयतइतिपदाध्याहारेणवाक्यार्थपर्यवसानकरणेनएतत्सूत्रेगुणवृद्धिपदश्रवणमेवतदध्याहारेलिङ्गम् ॥ ॥

भै· एतन्मूलकएवेति· अध्याहारमूलक इत्यर्थः।उद्देश्य इति· एतेन तस्याउदीचामात इति सूत्रोक्तस्थानशब्दज्ञापितत्वं नेतिसूचितम्· ॥ ॥ ॐ ।

भ· अपास्तमिति विधीयत इत्यध्याहारे च पुनर्गुणवृद्धीग्रहणमेवमानमितिभावः नचैवमपिसंपूर्णपूर्वसूत्रद्वयाऽनुवृत्तिः क्रियते तत्रोभयानुवृत्ति सामर्थ्यादःपेक्षितार्थोभविष्यतीतिनद्वैयर्थ्यमेवेतिवाच्यम् विधीयत इत्यस्याध्याहारेपियत्रगुणपदमस्तिमिदेर्गुण इत्यादावः नोगुण इत्या दौचयत्रचादेरु· क्षियरादीनामइत्यादौउभयत्रापिप्रवृत्तिसंपादनेनोभयानुवृत्तेःसार्थक्यात् अचश्चेत्यत्रव्याख्यानेनतिवांहेपिप्रकृतेनदाश्रित सिद्धप्रत्याख्यानेनासूयेति पंक्तिविंशतीतिसूत्रभाष्योक्त्यानचमत्कारकारीविधौपरीतिलिंगस्यविधेयविशेषणत्वेइत्यर्थः पदस्यापिप्रकारतया भानात्प्रकृतेनदोषइतिबोध्यम् अनुवादेपिप्रवृत्तिरिति कर्मणिघञ् अनूद्यमानविशेषणविशेषणत्वेस्वस्यलिंगस्येत्यर्थः तेनेति पदेप ।

एतेनशब्दपरयोःपूर्वयोर्गुणवृद्धिपदयोरेवानुवृत्त्यायत्रतेपदेनत्रेदमुपतिष्ठते इ तिपरादीनामइत्यादिव्यावृत्तौसिद्धायामिहगु णवृद्धीइतिव्यर्थमित्यपास्तम्· एतन्मूलकएवविधौपरिभाषोपतिष्ठतेनानुवादेइत्युद्घोषः। एवञ्चपदेपस्थापकपरिभाषावि षयेविधीयतइत्यस्यैवाध्याहारोबोध्यः। एवञ्चतस्मिन्नितिनिर्दिष्टेषष्ठीस्थानेइत्यादेरनुवादेपिप्रवृत्तिः। तेनप्रत्ययस्यात्का त्पूर्वस्यादात्तस्वरितयोर्यणइत्यादौनदोषः।उदीचामातःस्थानेइतिस्थानेग्रहणन्तुस्पष्टार्थमेव॥

स्थापकप्रकृतपरिभाषाद्वयाऽतिरिक्तपरिभाषाणामनुवादेपिप्रवृत्त्यंगीकरणेनेत्यर्थः प्रत्ययस्थेति आपीत्यस्यककारविशेषणत्वेपीत्यर्थः इत्यादौनदोषइति आदिनाऽल्लोपोनइतितत्रयत्रापिनानकारंविशेषित्वाद्याकारस्यलोपवारणंभाष्योक्तंविरुध्येतपरिभाषासत्वेइतिबोध्यम् स्पष्टार्थमेवेति परिभाषामंगी कुर्वतस्तवमतेविधीयतइत्यध्याहारेतात्पर्यग्राहकंप्रकृतसूत्रगुणवृद्धिग्रहणमिवेत्यर्थः नचममविधाविति परिभाषानित्यत्वबोधनार्थंनत तेनोदात्तस्व रितयोरित्यादौनदोषइतिवाच्यम् एवंसतितामनंगीकृत्यैवस्थानेग्रहणेनपरिभाषासामान्यस्यैवचानित्यत्वज्ञापनेनस्वाभीष्टस्यसाधयितुमुचितत्वात्

भे॰ परसंयोगनिमित्तिकाया गुरुसंज्ञाया येन नाप्राप्तिन्यायेन लघुसंज्ञापवादत्वात् । न चाप्राप्तेऽप्यादावकारादौ संयोगे गुरु इति च चरितार्थमिति वाच्यम् । शास्त्रीयसंज्ञामात्रस्याभ्याससाध्यतत्फलजनकत्वस्य क्लृप्तत्वेनैतादृशे शुद्धदीर्घश्चेति सूत्रेणैव सिद्धतया प्रकृतसूत्रस्य तद्विषयकत्वात् । न च ह्रस्वं लघ्विति सूत्रे संयोगाकडारीयत्वाद्गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाबाधः प्रसज्येत तदेव न । ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुत इति सूत्रे ह्रस्वग्रहणमपनीय तत्स्थाने लघुग्रहणस्यैव करणेन लघुसंज्ञाया अनाकडारीयत्वात् यत्र यत्र ह्रस्वग्रहणं तत्र सर्वत्र लघुग्रहणेनैव निर्वाहादिति वाच्यम् । संयोगे गुर्विति सूत्रे नुडर्थं ह्रस्वग्रहणस्यावश्यकत्वात् न च संयोगे लघुर्गुरुस्त्वेवं सूत्रमस्त्विति वाच्यम् । तथा सत्यत्र सूत्रे लघोरुद्देश्यतया लघुगुरुसंज्ञयोः समावेशापत्तेः । न चेष्टापत्तिः अचिक्षमदित्यत्र दीर्घो लघोरिति सूत्रेण दीर्घापत्तेः । न च तस्मिन् सूत्रे लघुग्रहणस्यैवं सति वैयर्थ्यापत्तिरिति वाच्यम् । स्वाभाविकस्य लघोः परिग्रहार्थत्वात् तथाकल्पने सूत्रस्य प्रवृत्तिरतत्क्षदित्यत्र स्यादवृत्तिश्चावीभवदित्यत्र स्यात् अनिष्टफलस्यापि सूत्रे लघुग्रहणेन कल्पनसम्भवा वमततक्षदित्यादौ सन्वद्भावे सति सन्यत इतीत्वस्यापत्तिः । प्रथमाध्याये त्वादि । अत्राद्यविशेषणेनाभ्याससंज्ञाम्रेडितसंज्ञयोर्द्वितीयेन प्रगृह्यसंज्ञाया व्यावृत्तिः । न च टिसंज्ञायाः शकन्ध्वादिषु पररूपमिति वार्तिकसाध्यसन्धिकार्योपयोगित्वेनात्र प्रकरणे तदनुपादानान्न्यूनतापत्तिरिति वाच्यम् तत्र शकन्ध्वादिसिद्ध्यनुगुणं पररूपमिति व्याख्यानेनेष्टसिद्धावटेरित्यनुपादानेऽपि क्षतिविरहात् । मूले यदुक्तं टेरिति तत्फलितार्थकथनमित्याशयः । ननु कथं संज्ञानुक्रमे अदर्शनस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य चोपादानमत आह॰ अदर्शनस्याद्युपेति प्रासङ्गिक इति॰ नतु प्राधान्येनेति शेषः

॥ ॥ ॥ इति शब्देन्दुशेखरटीकायां चन्द्रकलायां संज्ञाप्रकरणम्॰ ॥ ॥ ॥ ॥

भै

श॰शे॰ दात्तस्वरितयोरस्यिन्वोदात्तस्थानेयणित्यस्य षष्ठीस्थानइतिपरिभाषयालाभः। नचविधावितिपरिभाषाभावे अचःपरस्मिन्नित्यस्यव्यवहितेपिप्रवृत्त्यर्थम् दीर्घ
टी॰भै॰ ग्रहणस्यज्ञापकत्वंकल्पनीयमितिगौरवमितिवाच्यम् परिभाषासत्वेनत्रस्थानेग्रहणस्यज्ञापकत्वेनतदनित्यत्वेचप्रकृतसूत्रस्थगुणवृद्धिग्रहणस्यज्ञापकत्वं
टी॰भ॰ कल्पनीयमितिभवन्मतएवगौरवात्॥ ॥ शेषमिति॰ अत्रापिविधीयतेइत्यस्याध्याहारः।तस्मिन्सतियत्रविधेयसमर्पकहृस्वादिपदेणदाननत्राच
८१ भ॰ अचश्चशेषमितिपदोपस्थापकत्वंशब्दव्यापाराश्रयत्वं विधीयतेइतिपदाध्याहारश्चतेन हृस्वइतिसूत्रेत्पदादीनामइत्यादौच्छेचेत्यादौच न
दोषः अन्यथापरत्वादलोन्त्यस्यप्रवृत्तौचिच्छेदेतिनसिध्येत् तपरादीनामत्वमेत्यस्यनस्यात् श्रीपच्छत्रमित्यत्रैवतुकस्यात् नदेवच्छत्रमित्यादावित
प्लुतश्चैरिति॰ ऊकालइतिसूत्राद्धृस्वदीर्घप्लुतइत्यजितिचानुवर्तते हृस्वेत्यादिपदस्वतृतीयाविपरिणतमितिभावः।तेनदधिवउ
दश्वन आविभक्तावित्यादावेतदनुपस्थितिः शेषंप्राग्वत् आद्यन्तौ॰ यद्यप्यत्र मिलितस्यनैकत्रान्वयइतिद्वन्द्वोनप्राप्नोतितथापिस
मूहयोरन्वयबोधान्तरंयथासंख्यमितिसूत्रारम्भसामर्थ्यात्पुनःप्रत्येकमन्वयः।लोकेत्वेवंरीत्याप्रयोगोसाधुरेवेतिभाष्येस्पष्टम्
अत्रैवयथासंख्यसूत्रोपन्यासोयुक्तः द्वन्द्वान्तेश्रूयमाणस्यच्छब्दस्यप्रत्येकंसम्बन्धः।पुरस्तादपवादन्यायेनस्थानेयोगत्वस्यापवादः
बोध्यम् आद्यन्तौटकितौ नैकत्रान्वयइति विशेषणतयाविशेष्यतयाचेत्यर्थः आद्यस्यविशेषणत्वात् द्वन्द्वोनस्यात् अन्येसाहित्याभावादेक
शेषोनस्यादितिबोध्यम् द्वन्द्वोनप्राप्नोतीत्यत्रद्वन्द्वपदमेकशेषस्याप्युपलक्षणम्॥ ए इत्यस्योपस्थितौसम्भवतिसामानाधिकरण्येइतिन्या
येनहृस्वोनपुंसके इत्यादौसामानाधिकरण्येनशमामहानामित्यादौवैयधिकरण्येनसम्बन्धइतिलक्ष्यानुसारि व्याख्यानात्कल्पनीयमितिभा
वः।नैकत्रान्वयइति॰ यत्रैकोधर्मोऽन्वयितावच्छेदकस्तत्रैवसाहित्यव्यवहारस्यप्रसिद्धत्वादितिभावः।समूहयोरिति॰ साहित्यस्योद्देश्यतावच्छेदक
कत्वंविधेयतावच्छेदकत्वञ्चप्राथमिकबोधेनतोयथासङ्ख्यसूत्रसहायेनलक्ष्यसंस्कारसिद्ध्यर्थन्द्वितीयोपिबोधः कल्प्यतइतिभावः।लोकइति॰

भे॰ अजाविधनैरिव तत्पक्षदन्ताविशुक्तेन तत्रायने कस्याजाधनं कस्यावयव इति भाष्यात् तत्र गमकाभावेन प्रत्येकमन्वयः इत्युत यथासङ्ख्यसूत्रमेव गमक मिति भावः । अत एवाह अत्रैवेति द्वन्द्वान्त इति यदि द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकमन्वयस्तदैव साहित्यस्योपपत्तिः । एवं द्वन्द्वादौ श्रूयमाणस्यापि समन्वयो बोध्यः पुरस्तादिति बाध्यविशेषचिन्तयेति भावः ॥ ॥ चरेष्टादय इति आदिना लुङादिसङ्ग्रहः । अत एव स्थानेयोगत्वमात्रोपवादत्वादेव प्रकृतार्थ लाभायाह आद्यन्ताविति इति एतेनाक्षेपः प्रकृते युक्त एव । आद्यन्तावयववाचकपदस्यावयविनिनित्यसाकाङ्क्षत्वात् षष्ठ्यध्याहारो बोध्यः इत्ता

भे॰ परत्वादमुं बाधत इति न च किं प्रत्यये उभयोरपि समावेशसंभवाद्विरोधाभावेन विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तावन्त्यत्वेन धातुत्वे आधिंप्रधिंपप्रत्ये प्रत्ययपरत्वं तु परत्वादमुं बाधते तेन चरेष्टादयः पर एव भवन्ति अत एव यत्र तदभावे स्थानषष्ठीसम्भावना तत्रैवेदं प्रवर्तते तराह यस्योक्ताविति आद्यन्ताविति शेषवयवीयच्छब्दार्थः यथासंख्यसिद्धमर्थमाह क्रमादिति इत्ताविति किम् टुकृपर्याये ण घन्तयोमीभूत् मिदचो अयं बाध्यसामान्यचिन्तया स्थानेयोगत्वप्रत्ययपरत्वयोरपवादः । तृणह इति निर्देशात् निर्धार

नः णे इति यस्य समुदायस्य मिद्विहितस्तावांमध्ये इत्यर्थः सौत्रमेकवचनमिति भावः । तस्यैवेति यस्य विहितस्तस्यैवेत्यर्थः ॥

त्यादावेरनेकाच इति यणप्रसंग इति वाच्यम् तेन तस्यैवावध्यवधिमद्भावस्यावयवावयविभावस्य च लोकतन्त्रविरुद्धत्वात् प्रकृतसूत्रभा विति किमिति टकाविस्येवार्थी आद्यजनमस्त्वित्यभिप्रायेण प्रश्नः । न चैकेन ककारेण कुकोऽन्यावयवत्वेसिद्धे ककारद्वयोच्चारणमेवेत्यन्नकात्वेन परावयवत्वबोधनं नान्येनेत्यत्र ज्ञापकम्भविष्यतीति प्रकृतमिद्ग्रहणंव्यर्थमिति चेन्न ककारोपि एवविशेषापेक्षज्ञापकत्वसम्भवात् मिदचइति सूत्रविषये बाध्यसामान्यचिन्तायां ज्ञापकमाह । तृणहेति अत एव समुदायावयवत्वस्वीकारादेव एवञ्च पञ्चात्वतीनीत्यत्र नुमः समुदायभ क्तत्वादिगन्तकाले निरवरासद्भिरसदाह समुदायेत्यादि ॥

शा॰ प्रौ॰ भ॰ यंत्वेकदेशयुक्तमिति बोध्यम् ननु अवयविन सूत्रेऽनुपादानात् आद्यंतपदाकांक्षिणोऽवयवी कस्तत्राह आद्यन्तास्थिम इति तदाकांक्षिन इत्यर्थः यच्छ॰
टी॰ भै॰ ब्दार्थ इति यत्र टित् कितौ तत्राद्यंतपदोपस्थितिरिति सूत्रार्थे न तत्र तत्रपदं षष्ठ्यंतस्य सत्वेन तदन्वयेन नैराकांक्ष्यमिति इत्ताविति किमिति मत्वर्थीयेनिना
टी॰ भ॰ टकितौ विति वक्तव्यं कुकश्च ककारेण कार्य इति लाघवं पदलाघवं च धुडादौ टोच्चारणेनोपदेशे टकारवान् ककारवांश्चेत्यर्थ इति प्रश्नः टुकि टकारव
६२ त्वककारवत्वोभयसत्वे नोभयोरपि प्राप्त्या विरोधात् समावेशासंभवेन विप्रतिषेधसूत्रभाष्योक्तनृजादिदृष्टांतेनेत्यर्थः इदमुपलक्षणं अप्रति
पत्तेरपि तत्रोक्तप्रेष्य दृष्टांतेन तस्या अपि प्राप्तेः बहिरंगेण सिध्यतीत्य च· परस्मिन्निति सूत्रभाष्योक्तरीत्याऽनिष्टमेवतुनापादितम् उभयोरपि वि
शिष्टापेक्षत्वेन तत्वाभावात् शब्दपरविप्रतिषेधाश्रयणेनानुमानमिति भावः तदाश्रयणे तु शुषः कः आदेशश्च कः धातस्य टः रात्तः क च खरि
च वावसाने वा कृषट् इत्यादौ दोषो बोध्यः यद्यपि तदपि मास्तु टकावाद्यन्तयोः संज्ञे इत्येवार्थः धुडादौ च धुड् इति पृथक्पदे टे इति च आद्यं स्वरूपपरं
नपुंसकं धुट् भवति धकार आद्यावयव इत्यर्थः यत्र चाट् सकारादावुच्चारणार्थः कारस्तत्राद्यादेशापत्त्या पृथक्पदत्वासम्भवस्तत्र कर्मधारयो
बोध्यः परनिपातस्तु अनित्यत्वात् प्रकरणस्य पूर्वोक्तेर्ज्ञश्चरादिपदैर्विहितेतु नातिप्रसंगः उच्चारितस्यैव प्रत्यायकत्वात् तत्र चादौ मध्ये च तवक म
मकोठस्य कः कांतात् कः इत्यादौ तत्रापि जस्त्वाभावेन समासाभावनिर्णयेन न दोषः यत्र वादेश्च क इत्यादौ उच्चारणार्थवर्णसहितस्तत्रापि विशे
ष्यानुरूपा आदिर्भवतीत्यादावाद्यसंभवेन परेश्च घेत्यादावि व्याख्यानेन च स्वरूपपरत्वमेवेति न दोष इति प्रश्नाशयः पर्यायेणेति विशे
ष्यानुपादानेपि प्रकारतयोपस्थितस्वरूपस्यैव तत्वं स्यात् तथा च टुकि आद्यंतत्वस्य यौगपद्यासंभवेन टस्यैव पर्यायेण तत्वापत्तिः संज्ञिभे
दान्न शब्दपरविप्रतिषेध इत्युत्तराशयः मिदचोऽन्त्यात्परः मस्य श्रवणार्थत्वेनापि सार्थक्यासंभवादाह निर्देशेति नन्वः स्वरसमाम्नायेऽचां मध्येऽन्त्य ओकार एवे रामः
त्यः निप्रसंगोऽव्याप्तिश्चेत्यत आह यस्य समुदायस्येति एतेन· तस्यैवेति द्वितीयतच्छब्देन परामर्शेन प्रथमस्य प्रक्रांतत्वं बोधितम् सौत्रमिति निर्धारणविभक्तेः ६२
समूहवाचकादुत्पत्तेर्वक्ष्यमाणतयाऽऽचपदे एकशेषावश्यकत्वेन तस्य च समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्राप्त्या बहुवचनं द्विवचनं च तत्रन्याय्यं कारके इति सूत्रस्थ भ॰

भै० प्रथमायाः इति। वृद्धिरेचीत्यादौ। अत एव विधेयसमर्पकत्वादेव। वाक्यार्थान्वयिनेति। स्वार्थसमर्पणद्वारा एतत्सूत्रप्रयोजनमाह। इदं त्विति। ननु टकः कित्वादिज्ञाप
केनाकारादेर्गुणो न भविष्यतीत्यत आह। भिन्नमित्यादावित्ति। आदिना न्यधुवीत्यादिसङ्ग्रहः। केचित्तु विधौ परिभाषोपतिष्ठत इति परिभाषाज्ञापनार्थमुदीचामिति सूत्रे
स्थानेग्रहणमावश्यकमेव। अत एव प्रतिदीव्ना इत्यत्र व्यवहिताकारस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्धल्लोपाभावः। किन्त्वेषा विधाविति परिभाषायां पुनर्गुणवृद्धिपदोपादाने
नानित्येति ज्ञाप्यते। तेनोदात्तस्वरितयोरित्यनुवादेन दोष इत्याहुः। अत्रेदं चिन्त्यते। परिभाषासत्त्ववादिनः कोऽर्थोऽभिमतः साक्षादनूद्यमानविशेषणनियामिकाय म

भै० नन्वेवं पदोपस्थापकत्वमिदेर्गुण इत्यादौ दोष एव स्यात् न षष्ठीनिर्णयस्येव गुणवृद्धिपदे विधेयसमर्पकत्वग्रहस्यापि वाक्यार्थबोधादनन्तरभावित्वेन
लोऽन्त्यपरिभाषापेक्षयाऽस्याप्यन्तरङ्गत्वाभावादित्याशङ्क्याह तत्रेति वाक्यार्थबोधपर्यालोचनेऽपि विधेयत्वग्रहे प्रतिबन्धकाभावविशिष्टप्रथमान्तपदस्मा
त्तविधिवाक्ये प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तस्य विधेयसमर्पकत्वनिर्णयः। अत एव गुणादिपदानामिकूपदोपस्थापनेन
चरितार्थानामपि वाक्यार्थान्वयिता। तदर्थस्य तदन्वयित्वे विधेयत्वाभावेन उपस्थापकत्वस्यैव भङ्गापत्तेः। इयं त्वेधितेत्या
दौ व्यञ्जनानां गुणवृद्धिव्यावृत्त्यर्थं भिन्नमित्यादौ निषेधप्रवृत्तये इग्लक्षणत्वसंपत्त्यर्थं चेति दिक्॥ तद्दर्शनेन तत्त्वज्ञानं सुलभमिति भा
वः। वृद्धिर्यस्येत्यादौ च यच्छब्दयोगस्य प्राथम्यस्य च प्रतिबन्धकत्वं बोध्यम्। प्राथम्यं च प्रथमान्तपदापेक्षयैव तेन गुणो यङ्लुकोरित्यादौ न दोषः। तेन चे
च्छिद्यतेरित्यादौ अनेनेको गुणसिद्धिः। परस्त्रीपरशुं चेत्यादौ तु प्राप्तत्वादिपर्यालोचनं प्रतिबन्धकं प्रथमायास्तत्त्वमेवेत्यर्थः। ननु प्रथमायामेव तत्त्वमिति
रम्परया वा यद्विशेषणं तन्नियामिका। साक्षात्परम्परासाधारणविशेषणनियामिकेति वा। नाद्यः इकोयणचीत्यस्य तेन परश्वमित्यादौ न दोष इति बोध्य
वहितेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेस्तस्मिन्निति सूत्रे यथापत्तेश्च न द्वितीयः। स्थानेग्रहणस्य ज्ञापकत्वासङ्गतेः। न तृतीयः इकोयणचीत्यादौ दोषतादवस्थ्यात्। प्रतिदीव्नेत्य
त्र स्थानिवद्भावस्तु न पदान्तेति सूत्रे दीर्घग्रहणेन ज्ञापकेनाचः परस्मिन्नित्यत्र पूर्वत्वस्य व्यवहिताव्यवहितसाधारण्येन कल्पनेन सिद्धः। परिभाषाभाववादे वो

भि· स्थानपदार्थेत्यादि· सचसम्बन्धआदेश्यादेशभावरूपः।निपातनादिति· तृतीयासमासेनिपातनादेत्वमितिभावः।स्थानरूपःसम्बन्धोनषष्ठ्यर्थःस्था
भ· न्यत्रैवांत्याऽज्ञःवधिकपरत्वात् समुदायाऽवयवोमिदितिसूत्रार्थः तदऽनुवृत्तिप्रतिपादकंसूत्रद्वयस्थभाष्यंत्वेकदेश्युक्तमितिबोध्यम् यद्वा अं
त्यपर्यायएकःपरशब्दःपंचमीप्रयोजकोदिग्वाचकश्चापरःनत्वेकस्यैवोभयार्थकत्वमुक्तभाष्यात् प्रकृतेचपंचमीनिर्देशाद्दिग्वाचकत्वनिर्णयेनानुवृत्तेरावश्य
कत्वमितिप्रकृतसूत्रस्थसकलग्रन्थतात्पर्यम् परशब्देतुअंतपर्यायेबाधकाभावात्तथैववक्ष्यतेतत्सूत्रस्थंभाष्यंत्वेकदेशोक्तरीत्वप्रतिज्ञायाःक्लृप्तत्वादुपायांतर
परमितिबोध्यम् वस्तुतस्तुअनुवृत्तिपरसूत्रद्वयस्थभाष्यविरोधान्मानाऽभावाच्च पूर्वपरशब्दयोर्नावयववत्वांशेपिशक्तिःउरण्रपरइतिसूत्रस्यावयववा
चित्वेत्यस्यवस्तुतस्तद्वाचित्वेत्यर्थःनतुतत्त्वेनेति अतएवाग्नेऽनुनासिकात्परइतिविहितस्यावयवत्वेमानाभावइतिवक्ष्यते सेचारपिहरदत्तमतेनावय

परिभाषाणामनियमेनियमकारित्वादाह· अनिर्धारितेति· तेनोदुपधायागोहइत्यत्रस्थानेयोगत्वन्नाउपधापदसन्निधाने
नावयवषष्ठीत्वनिर्णयात्· स्थानेयोगेत्यस्यस्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थिकेत्यर्थः।स्थानेनयोगोयस्याइतिविग्रहेनिपातनात्सा
वत्वंवक्ष्यतेपूर्वेनाभेरित्यादौतुषष्ठीवाच्योऽवयवावयविभावइतिबोध्यमितिसर्वमवदातम् ननुसमुदायनिरू॰धुत्वस्यभाष्येउक्तत्वात्· ॥
पितत्वचरमत्वोभयविशिष्टावयवत्वस्यांतपदार्थत्वेनविशिष्टस्यायोग्यत्वेपिअवयवत्वमात्रबोधस्तुयोग्यत्वात्तत्राह फलाभावादिति तन्मध्यपति
तन्यायेनैवतत्त्वसिद्धेरितिभावः विशिष्टाभिप्रायेणाह अयोग्यत्वादितिइत्यंशाऽप्रवृत्तिरिति ननुविनिगमकाभावादन्त्याऽचःपरत्वांशस्यैवाप्रवृत्ति
रस्त्वितिचेन्न तद्बोधनवैयर्थ्यस्यैवगमकत्वात् नचहलंतेऽप्रवृत्तिरेवतद्बोधनफलम् तावन्मात्रफलकत्वेमिरजंतस्येत्येवब्रूयादितिभावः॥ ॥
षष्ठीस्थानेयोगा निरूपितसम्बन्धेति सचविषयविषयिभावादि उक्तत्वादिति स्थानरूपसम्बन्धत्वेतत्रव्यधिकरणविग्रहप्रदर्शनमफलंस्यादिति
नंसंयोगस्सम्बन्धोयस्याइत्यर्थकस्थानयोगेत्युपादानेनसिद्धेतृतीयायाएत्वंनिपातनादितिभाष्येणतथाबोधनादेवंव्यधिकरणबहुव्रीहिकरणमितितत्

षष्ठीस्थानेयोगा

भै· नन्वेवमस्तेर्भूरितिसूत्रघटकषष्ठ्यंशेऽस्तेरनन्तरे समीपेवेत्यादिभाष्ये अनन्तरादिपदोपादानेन तेषां षष्ठ्यर्थत्वं कल्प्यते तथा च स्थानात्मक एव सम्बन्धः
षष्ठ्यर्थोभविष्यतीत्यत आह अस्तेरनन्तरइति· एवञ्चैतदनन्तरपदाध्याहारस्यायं भावः अनन्तरपदार्थनिरूपितयोः व्यवहितदेशान्निरूपसम्बन्धस्य
भूशब्दे प्रतीयेत· परन्तु प्रकृते षष्ठी स्थानेयोगेतिशास्त्रबलात्स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थिका षष्ठी बोध्या· परिभाषायाअनियमेनियमकारक

म· अध्याहारइति जगन्नाथपंडितराजस्तु अस्यैव समर्थ्यं तस्य स्थाने पदोपस्थापकत्वमाह योगेति कर्मणि घञ् सम्बध्यते स्थाने इत्यनुकृत्यस्थाने
नपुंसकत्वइत्यर्थइत्यादिना तदानमिपातनत्क्लेशइति बोध्यम् प्रसंगइतीति सचाहार्यज्ञानरूपापत्तिरूपः स्थानित्वं च तद्विषयतापर्याप्त्यधिकरण।
त्वं आदेशत्वं च तत्सत्ताज्ञाप्यसत्तापर्याप्त्यधिकरणत्वम् यद्वा आपत्तिविषयबुद्धिविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वं स्थानित्वम् आपत्तिसत्ताज्ञाप्यस
त्ताश्रयबुद्धिविषयतापर्याप्त्यधिकरणत्वमादेशत्वम् अतएवाऽपवादे उत्सर्गकृतमप्रतिदेशनप्राप्यस्य प्रकारान्तरेण वारितं भाष्ये अथवा स्थान

अस्तेरनन्तर इत्यादेरपि अनन्तरादिनिरूपितसम्बन्धे इत्येवार्थः। षष्ठीमात्रोच्चारणे स्थानपदाद्यध्याहार इत्यन्यत्र विस्तरः। प्रसङ्ग इति
दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यमित्यादौ तथादर्शनात्·॥ ११ पदान्वितत्वं स्थानपदार्थनिरूपितसंबंधवाचकप्रत्ययप्रकृत्यर्थत्वमिति
यावत्स्थानपदान्वितसत्ताज्ञाप्यसत्ताश्रयित्वमादेशत्वम् अतएव स्थानिवत्सूत्रे कैयटेऽपवादप्रसंगस्त्विति प्रतीकमुपादाय बुद्धिविपरिणाममा
त्रं पदिस्यात्मादेशभाव इति भाव इत्युक्तं तत्र पदीत्युक्त्या अन्यथोत्सर्गकृतप्रसंगो नास्तीति सूचितं तत्र नयोरुक्तलक्षणत्वे एव संगच्छते॥ ॥

नस्वभावत्वाद्यत्र षष्ठीमात्रोच्चारणेनानेकसम्बन्धसम्भावना तत्र षष्ठ्याः स्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थकत्वमनया षष्ठ्या बोध्यत इति निष्कर्षः
अन्यत्र· उद्योतादौ प्रसङ्ग इति। ननु स्थानपदस्य प्रसङ्गार्थकमन्यत्र न दृष्टमत आह· दर्भाणामिति॰ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भै॰ सतिसम्भवइति॰ एतेनइकोयणचीत्यादौ तस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशादनर्थकस्यस्थानित्वेपिनक्षतिः। शब्दानान्नित्यत्वसमर्थनायकल्पनायामप्याह
इकोयणचीति॰ अर्थबोधनायप्रसङ्ग इति॰ अनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पकंवाक्यंस्थान्यर्थबोधनसमर्थमेवकल्प्यतइतिभावः। कार्यविपरिणामा
भ॰ प्रसंगश्चेतिइहशास्त्रेगृह्यतेइतिशेषः सतिसंभवेइति सार्थकस्येतिशेषः अचः परस्मिन्नित्यादौतुनदः संभवादनर्थकप्रसंगोपिगृह्यतेइ
तिभावः बीजमाह अर्थप्रत्यायनार्थमिति अयंभावः नित्यत्वानुरोधेनतस्यैवसअंतस्यापितस्यस्वीकारेतत्वस्यानुपदस्यवाक्यस्यचनित्यत्वंतदवय
वस्यप्रसंगस्वीकारेऽनित्यत्वंस्पष्टमेव नेस्तुरिति इदंचनशब्दं किंतुफलितंसर्वत्रस्थानिवाचकादेशवाचकयोस्तदघटितेलक्षणयाइकारघटित
स्योकारघटितइत्येवंक्रमेणैकरूपएवशब्दोऽर्थइतिबोध्यम् अतोनेति तदघटितेलक्षणांगीकारादेवेत्यर्थः नेस्तुरितिकल्पनादेवेतितुनार्थःते
भावेस्तुइस्थानशब्दे। प्रसङ्गश्चसतिसम्भवेऽर्थवतएवार्थप्रत्यायनार्थंशब्दप्रयोगात्॰ इकोयणित्यादेरच्यरेकारघटितशब्द
स्यार्थबोधनायप्रसङ्गे तत्परयकारघटितःप्रयोक्तव्यइत्यर्थः। एरुरित्यादेश्चनेस्तुरितिअतोनशब्दनित्यताहानिः। किञ्चैकारवु
मपचत्वित्यादेःसमुदायस्यानित्यत्वावारणात् तत्कल्पनंतुप्रत्ययादेरपिकल्पितार्थवत्वेननतन्नित्यत्व((द्धिप्रसङ्गेयकारवृद्धिरित्यप्यर्थः ।।
संरक्षणद्वाराप्रक्रियानिर्वाहमात्रफलकंनत्वन्यथासिद्धमन्यत्फलमस्ति —— पचतेःपचतुरित्यनेनैवनदनित्यत्वस्यापिपरिहारात् वृद्धिप्रसंगइति
स्थान्यादेशसमर्पकयोःस्ववृद्धिलक्षकत्वमितिभावः इत्यप्यर्थइति अपिनालस्यार्थबोधात्पूर्वभाविनइकारस्योकारइत्यादेःशकारस्यसंग्रहः अतो।
नकिंचेति चेनपौनरुक्त्यं इदंतुबोध्यम् प्रक्रियायैआवश्यकतदघटितलक्षणयैवनित्यत्वस्यापिसंरक्षणेसिद्धेवृद्धिलक्षकत्वस्यनिष्फलत्वात् न
हिवृद्धिलक्षणयापचत्वित्यादेःपदत्वंसाधयितुंशक्यतेइति॥ ॥ ॥ ९ सिद्धमितिवार्तिकरीत्याह किञ्चैकारेति॰ कार्य
स्यसम्प्रत्ययस्यविपरिणामइतितदर्थः। एवञ्चविषयिवुद्ध्युन्मज्जननिमज्जनयोर्विषयेआरोपेणतयोस्थान्यादेशभावव्यवहारः॥ ॥

भै० इत्यंशप्रवृत्तिरिति· परत्वांशस्तु प्रवर्तत एव· तेन मुचादीनामित्यस्य स्थाने षष्ठीत्वसम्भावनयाऽलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिः। परशब्देन चात्र न परावयवत्वबोधनं किन्तु
यस्मिन्विहितस्तस्यैव न्यायात् ततः परत्वमात्रम् अन्यथा पञ्चारत्नीनीत्यत्र स्वरासिद्धिः स्यात् अमुञ्चदित्यादौ मुमि कृते विशिष्टस्याङ्गत्वन्तु तन्मध्यपतितन्यायेन· न चावय
वावयवस्य समुदायावयवत्वेन यस्मादीधातुके इति सूत्रविहिते इतस्य दित्ववृद्धिः स्यात् एवञ्च कारितासद्वृद्धिरित्यादौ दित्वान्ङीबापत्तिरिति वाच्यम् अनुदृष्टित्वेनैव सिद्धे
भ· ष्यमाणस्यापूर्वार्थकल्पकत्वे मानाभावात् एतेन तत्र तत्र सौत्रकल्पनापेक्षयाप्रकृतनिर्देशेन तद्वाच्यस्य सप्तमीसंकोचकत्वमेवोचितम् षष्ठीशेषे इत्य
स्यापि संकोचकल्पने मानाभावादित्यपास्तम् यस्य विहितस्तस्यैवेति अन्या च स्तु न परामर्शः ततः परत्वस्य तदवयवत्वस्य चैकत्र विरुद्धत्वात् न्यायेऽर्थे लिंग
मप्याह अत एवेति॥ ॥ परग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतोपि समुदायभक्तत्वमेव संमतम् अन्यथा मिदचोऽन्त्यस्येत्येव वदेत् ननु तथैवास्तु किमंत्याजऽव
अत एव समुदायभक्तो सौ तो त्सहते वयवस्यागन्तत्वं विहन्तुमिति भाष्यं संगच्छते। अन्तावयव इति· पूर्वसूत्रात्समस्तमप्यन्तपदमेकदे
शस्वरितत्वप्रतिज्ञावलादनुवर्तत इति भावः। मुञ्चतीत्यादिविषयेतु फलाभावादयोग्यत्वाच्चान्तावयव इत्यंशाप्रवृत्तिः॥ ॥
यवत्वेऽसाधारणं दूषणमिति चेत् अज्ञनिष्ठधर्मस्य विशिष्टे ऽतिदेशेन तत्कार्यापत्त्या तत्तत्परिभाषानित्यत्वप्रयुक्तं गौरवमिति गृहाण इति
भाव इति तथाच वकुर्मूलकृत इति भावः वस्तुतस्तु उरण्रपर इति सूत्रे स्वयं वक्ष्यमाणरीत्या परशब्दस्यैवावयववाचकत्वेन पूर्वनाभेः कायस्य।
द्युद्युलोपित्वेनागमे तत्तद्व्यवहारसम्पादकानुबन्धस्य तस्वीयागमस्य यदागमत्वं तद्धटितसमुदायेन व्यवहारप्रयोजकत्वमिति स्वीकारात् न चावय
वानुबन्धस्य समुदायोपकारकत्वाभावे तुल्यन्यायेन घेटष्टिन्वात्स्तनन्धयीति प्रयोगस्यासिद्धिरेवं सति स्यादिति वाच्यम्· टित्वस्य धातावुपकाराभावेन
समुदायोपकारसम्भवात् आगमविषय एव पूर्वोक्तिज्ञापककल्पनाच्च· इत्यञ्चयदवयवसम्बन्ध्यनुबन्धोऽवयवस्योपकारं करोति समुदायानुबन्धो।
न भवति यत्र तु नावयवोपकारस्तत्र समुदायोपकारकत्वं कल्प्यत इति दिक्॥

शा·शे· भै· ।। तृज्वत्क्रोष्टुरितीति· यदित्तु तृज्वत्क्रोष्टुरितित्रिसूत्री प्रयोगनियमार्थेति नायमादेशइतिविभाव्यते तदा सर्वे सर्वपदादेशाइतिपक्षेऽण्हरित्यत्र ऋतयोस्स्थान्यादे
टी·भै· शबोधकपदयोस्तदन्तपरतया इवर्णान्तस्यावर्णान्तादेशइतिकल्पनायामपि भवत्वित्यत्रेति शब्दस्य तु शब्दएवनतु तुशब्दइत्यत्रार्थेत आनन्तरत्नम्यमेवनिपा
टी·भ· मकम्· व्याख्यानादिति· तस्मिन्नणिचयुष्माकास्माकाविति सूत्रस्ययोष्माकीणअस्मभ्यन्देहीत्यत्रपरस्यादेशानिवृत्तिः पूर्वसूत्रस्योच्चारितअ नुपलम्भनइ
६५ भ· तृज्वत्क्रोष्टुरिति सूत्रे क्रोष्टुरितिषष्ठ्यन्तमितिभावः स्त्रीपुंवच्चेत्यादौतु षष्ठ्याः स्थाने प्रथमास्पष्टं चेदं स्थानिवत्सूत्रेकेयटे तुत्क्तं नातृप्रथमेत्या
दिवक्ष्यमाणग्रन्थास्तु प्रकृतसूत्रप्रत्याख्यानेलोकन्यायेनसिद्धिरित्यभिप्रायेण नहितत्रापि यत्रस्थानषष्ठीत्यर्थोस्ति सूत्रारंभे पूर्वविप्रतिषे
धवार्तिकस्य तृज्वद्भावग्रहणस्य यथा साफल्यं तथा तत्रैव वक्ष्यते तस्मिन्निति पदार्थक इति इदंच इतिशब्दमपर्यालोच्यतत्पर्यालोचनेतु यथा

अर्थतस्तृजवत्क्रोष्टुरिति· इह क्रोष्टुशब्दस्थानेपक्तृशब्दोनादेशः। गुणतस्तु वा घरिरित्यादौ। प्रमाणतोः इसोसेरित्यादौ। तस्मि
न्निती ति· अत्रतस्मिन्निति उत्तरत्रतस्मादितिसप्तम्यन्तपञ्चम्यन्तपदार्थकः स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नो निर्देशः। व्याख्यानात्· बहुलस
स्कारानुरोधाच्चानतुतत्तत्परपरमन्यथातस्मिन्नणिचतस्मान्नुडचितस्माच्छसोनइत्यत्रैव प्रवर्तेयातास्· सप्तमीतु सप्तम्यन्ताना
मेवतच्छब्दार्थत्वमितिवोधनायतद्बोध्यार्थस्य निर्दिष्टइत्यनेन सामानाधिकरण्यायच।। ऽर्थस्तथावक्ष्यति स्वतंत्रस्येति अनुकर
णस्येतिशब्दपारंतन्त्र्यादस्यतत्त्वं तत्रतत्रतथार्थेनतत्तद्रूपेणशक्तिग्राहकानपेक्षणेनवा इत्यत्रैवेति तस्मिन्तस्मात्पदघटितएवेत्यर्थः वो
धनायेति तस्यत्वेउपस्थित्या तस्यैव प्रकृतपर्यत्वनिर्णय इतिभावः समानेति इदंचनफलं परोयस्थापकत्वे किंत्वाद्यमेवेतिवोध्यम्·।। ।।
न्यत्रोत्तरसूत्रस्य पूर्वशसत्वपवसकारेः प्रवृत्तिश्च फलं यद्यपिस्वसमानानुपूर्वीकानुकार्यग्रहणं सम्भाव्यतेतथापितस्मिन्नणिचेत्यत्रनिर्दिष्टयोः प्रत्य
यत्वात्ताभ्यां यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्याक्षेपेणतस्माच्छसोनस्तस्मान्नुडचीत्यनयोः परस्येत्युपादानेनवादोषाभावस्सूत्रद्वयानारम्भेपिसाधयितुं शक्य

इत्याद्यमूलका इह हुलस्य संस्कारानुरोधाच्चेत्यर्थ स्तदाह· व्याख्यानादित्यादि· सप्तम्यन्तानामिति·।।

राम: ६५

भे॰ तत्रसूत्रावयवानामपि इस्तीत्यादीनाम्॰ नन्वेवमितिशब्दोऽप्यर्थ इत्यत आह॰ इतिशब्द इति॰ इतिशब्दाभावे सप्तम्यन्तपदानामेव सप्तमीप्रकृतिवाच्य
त्वं स्यात्तथा च तस्य लक्ष्ये निरन्तरोच्चरितत्वासम्भव इति भावः। तस्य॰ सप्तम्यन्ताचीत्यादिपदस्य॰ तदर्थपरत्वम्॰ सप्तम्यन्तपदार्थपरत्वम्॰ न च नेड्वशिक
म्॰ पुनस्तस्येति त्वर्थे पुनरितिविशेषे वा इतिशब्दाभावे सप्तम्या उपस्थितपरत्वेन प्रकृते तदर्थकत्वमेव गृह्यते अतस्तस्य तदर्थपरत्वेनान्वयं
ग्राहक इति एतेन शब्दपरस्यार्थपरत्वमित्यस्य शब्दतात्पर्येणोच्चारितस्यार्थतात्पर्यकत्वमित्यर्थः तच्च विरुद्धं एकशब्दोच्चारणे विलंबेन तात्पर्यभे
इतिशब्दः। पुनस्तस्य तदर्थपरत्वं बोधयति निःशब्दो नैरन्तर्ये दिष्टिरुच्चारणे एवञ्च सप्तम्यन्तार्थः व्यवहितोच्चारिते उपश्लिष्टस्य
पूर्वस्य कार्यमिति वाच्योऽर्थः। एवञ्चैतत्परिभाषारूपोपस्थितौ सप्तम्यन्तपदस्य पञ्चम्यन्तपदस्य चार्थो लिङ्गम्॰ अत्र सूत्रे उपश्लिष्ट
पदाध्याहारेणेति दिष्ट इति औपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तम्येवोचिता उपपदविभक्तेरिति न्यायात्। ननु सति सप्तमीति तत्र चरीय
ते इति सूत्रे कैयटस्य हृम्॰ स्तुक्रमोरिति सूत्रे च कैयट आह तस्मिन्निति परिभाषायां सत्सप्तम्याश्रयणमशक्यमिति उपश्लेषः स
दाऽसंभवादिति परास्तम्। दिष्टिरुच्चारणे इति अवसानकार्यं प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणे विषये चास्य बाधा रे तद्दृशाविकल्पे वेयमुपतिष्ठते वस्तुतस्तूच्चा
रणार्थकत्वे फलाभावात्समानार्थकत्वेऽपि न क्षतिः जनपदे लुपि विभाषादौ च औपश्लेषिकसप्तम्यऽभावादानन्तर्यबाधाच्च न दोषः ॥

ति उस्सीत्यादिविषयार्थसप्तमीनिर्देशो यत्र तत्रापि तस्मिन्निति सूत्रप्रवृत्तिस्स्यादिति वाच्यम्॰ तदर्थपरत्वमित्यस्य सप्तम्यर्थविशिष्टप्रकृत्यर्थपरत्वमि
त्यर्थः। नेड्वशीत्यादौ तु न सप्तम्यर्थ इति भावः। पदस्य चार्थ इति॰ सप्तम्यर्थविशिष्टप्रकृत्यर्थो लिङ्गमित्यर्थः। न च सप्तमीनिर्दिष्टपूर्वस्येति कुतो न सूत्रि
तमिति वाच्यम्॰ तथा सप्तमीपदं यत्रोच्चरितं तत्र सप्तम्याज्ञनेऽइ इत्यादावेव प्रवृत्त्यापत्तेः॥ ॥ ॥

भै॰ वोढ्रमिति॰ शब्दयोरुपश्लेषो न संयोगः द्रव्ययोरेव संयोगात् नापि सोऽत्यन्ताधिकरणक्षणाव्यवहितक्षणोत्पत्तिकत्वम् वर्णस्यानित्यत्वात् किन्तु स्वज्ञानाधिकरणक्षणाव्यवहितक्षणवृत्तित्वसमानाधिकरणज्ञानविषयत्वमेव स्वोपश्लेषो बुद्धिकृत एव पर्यवसन्न इति भावः। न चायमुपश्लेषः पूर्वपरसाधारणो यद्यव्यवधानगर्भस्तदा तस्याव्यवहितसाधारण्यन्नोपपद्यत इति निर्दिष्टपदं व्यर्थमिति शंक्यम्॰ ज्ञानस्य द्विक्षणवृत्तितया सुद्ध्युपास्य इत्यत्रोपशब्दवयवोकारविषयकज्ञानव्यवहितक्षणवृत्तिज्ञानविषयत्वं यथा धकारेकारे तथा ईकाराधिकरणाव्यवहितधका

भ॰ वोढ्रमिति अयंभावः सामीप्यं पौर्वापर्यं च कालिकं दैशिकं चेति द्विविधम् तत्र युगपदवस्थितानामेवेति शब्दे यौगपद्यासंभवेन द्वयोरप्यसंभवेऽप्येकबुद्धौ विषयतया नेकेषामपि यौगपद्यसंभवः यद्यपि लोके चैत्रात्पूर्वः फाल्गुन इति भिन्नकालिकयोरपि कालिकं पौर्वा तत्र वर्णयोर्वोढ्रं दृष्टव्यम्। एवमिकोयणचीत्यादावपीयमेवेति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये। तत्रोपश्लेषः पूर्वस्यैव परस्याव्यवहितस्यैवाव्यवहितस्य चेति पूर्वस्यैवेति नियमार्थमिदं अव्यवहित एवेति च। अत एव लक्ष्यानुसारात्क्वचित्तत्तीत्यध्याहारात्तत्तस्मन्याश्रयणेनास्याः प्रवृत्तिरिति श्रान्तलोपरत्वभाष्ये उक्तम्॰॥ ९ पर्यमस्ति तथापि शास्त्रे तथावक्तुं शक्यं प्रत्ययनिमित्तककार्याणां प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमपि कालिकतत्परत्वमादाय प्रवृत्त्यापत्तौ वहूपप्लवापत्तेरिति स्पष्टं चेदं संहितासंज्ञासूत्रे भाष्यकैयटोद्योतेषु॥

रज्ञानोत्पत्त्यधिकरणक्षणवृत्तिज्ञानविषयत्वं सु इत्युकारविषयकज्ञानेपीति सुशब्दावयवोकारस्य यणभावार्थं निर्दिष्टपदोपादानात् यदि च स्वविषयकज्ञानोत्पत्त्यधिकरणक्षणाव्यवहितक्षणोत्पन्नज्ञानविषयत्वमेवोपश्लेषस्स च स्वाभाविकार्द्धमात्राकालव्यवधानेनोच्चारण एव न तु तदधिककालेनोच्चारण इति कल्प्यते॰ तदा निर्दिष्टपदं व्यर्थमेवान्तरेत हृस्पति। यदि त्वर्द्धमात्रादि नियमार्थमिदमिति॰ एतेनैतयोः परिभाषा

मे· सङ्ग्च्छतइति· अन्यथासर्वत्रसमुदायादेशत्वेऽजादेशाप्रसिद्धिरेवस्यादितिभावः। दाधाघ्वितिसूत्रइति· नत्रहिप्रनिदापयतीत्यत्रणत्वाभावार्थंकृतस्यसमान
शब्दानाम्प्रतिषेधइतिवार्तिकस्यार्थोस्यपरिभाषारवण्डनेकृत्वाप्रनिदापयतीत्यत्रणत्वाभावप्रिमाशङ्क्यनचार्थवतोत्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेनगृह्यतेइत्युक्तानि
त्येष्वागमविधानमनुपपन्नमित्याशङ्क्यनित्येष्वादेशाशासनंयथावुद्धिविपरिणामेनतथात्रापीत्याशयेनादेशास्तर्हिभविष्यन्तिअनागमकानांसागमकाआ

मे· अतएवेति शाकाधर्थोगीकारादेवेत्यर्थः आदिनानपरांतसूत्रपरिग्रहः· स्थानेऽन्तरतमःविरोधादिति तुल्यन्यायात्तस्मिन्नित्यादेरपिसंभवात्पदोपस्था
पकस्यतत्वंसूचितम् तमप्किमितियेनकेनचित्साहृश्यस्यकेवलान्वयित्वादंतरग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षलाभेसिद्धेतदर्थमितिप्रश्नाशयः यथास्था

अतएवाचःपरस्मिन्नित्यादिसङ्गच्छते। स्पष्टञ्चेदंदाधाघ्वितिसूत्रस्थानिवत्सूत्रयोर्भाष्ये· स्थानेन्त· षष्ठीत्यनुवृत्त्यापत्रस्यानेषष्ठीत
त्रैदमुपतिष्ठतेइतिविध्येकवाक्यतयैवास्यनियामकत्वंनतुविहितानांनियमःभुक्तवन्तमितिन्यायविरोधात्· फलितमाह· प्रसङ्गे इ
ति· सदृशतमइति· अर्थात्प्राप्यमाणानांमध्येएवअतएवगङ्गोदकमित्यादौत्रिमात्रोन· तमप्किम्· वाग्घरिरित्यादौमहाप्राणत्वसा
म्येनजायमानःपूर्वसवर्णोवर्गद्वितीयोमाभूत्। किन्तुनादवान्महाप्राणश्चतुर्थोघएवयथास्यादिति· स्थानेन्तरतमेइतिसम्पन्नतपा
ठस्तुदीर्घप्लुपलसिध्याद्दुष्टइतिभाष्येस्पष्टम्।पत्रानेकेति· स्थानेग्रहणेएकदेशानुवृत्त्यानुवर्तमानेपुनःस्थानेग्रहणंतृतीयपाविपरि
णामेनवाक्यभेदमाश्रित्यप्रसङ्गे सतिसम्भवेस्थानतएवान्तरतमइत्यर्थकमितिभावः। स्थानतइति· स्थानेनेत्यर्थः। तत्रस्थानतइ
दितियथाज्ञापितेचारितार्थ्याभावेप्यःशुदिन्सूत्रीयाप्रत्ययपदस्यभाव्यमानपरिभाषाज्ञापकत्वंतथास्यतमपोपिअनेकविधांतर्यसत्ताबोधकत्व
देशाःकथंसर्वेसर्वपदादेशाइत्युक्तम्· स्थानिवत्सूत्रेतुकार्यविपरिणामादितिस्पष्टमेवाभिप्रेतम्। अतएव· प्राप्यसर्वेसर्वपदादेशाइत्युक्तम्· स्थानिवत्सू
त्रे· अदेङ्गुणइतिसूत्रेतपरकरणात्· स्थानेऽन्तरतमइति· स्थानेऽन्तरतमउरण्रपरइतिसंहितापाठेऽन्तरतमशब्दस्सप्तम्यन्तःप्रथमान्तोवेतिसन्देहः।
सप्तम्यन्तपाठेआदेशानुरोधेनस्थानिसंकोचःप्रथमान्तत्वेस्थान्यनुरोधेनादेशसङ्कोचः। तत्रसप्तम्यन्तच्छेदोनयुक्तः। दीर्घप्लुपणोऽसिद्ध्यापत्तेस्तत्रस्थानि

प॰शे॰ भै॰ अवग्रहानुरोधेन। एतेन॰ पूर्वोक्तव्याख्यानेन। उत्तरांशविकलेति॰ परश्चेत्यस्य नियामकत्वे तु षष्ठ्यंशविकलेति बोध्यम् अत एव तदंशाद्‌हितस्याप्यु
टी॰भै॰ पस्थितिस्वीकारादेव। अतिदेशविषयेप्याह गाङिति॰ एतत्परिभाषाप्रवृत्तिरिति॰ तस्मादितिपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यर्थः। ननु परिभाषात्वमनियमे नियमका
टी॰भ॰ भ॰ तदधिकारस्त्वयम् संज्ञासूत्रं चेति एतेनेति प्रत्याख्यानभाष्येण बहिर्भूतानामधिककालव्यवायेप्रवृत्तेरनिष्टत्वानुमानेनेत्यर्थः अनडुही॰
६७ आनडुहादिविषये आदेशोत्तरमेवावग्रहोन्यत्र ततः प्राक्। अकृतव्यूहपरिभाषात्वनित्यानास्त्येव वा नलक्षणेन परकाराअनुव
र्त्योः परकारैर्नामलक्षणमनुवर्त्यमितिभाष्येण तदनुरोधेन शास्त्रासंकोचस्य शास्त्रकरणाभावस्य चस्पष्टमुक्तत्वाच्च॰ एतेन संहि
ताधिकारस्तद्बहिर्भूतानामर्द्धमात्राधिककालव्यवायेप्रवृत्तिज्ञापनार्थं तेनाग्राविष्णू इत्यादाववग्रहे आनडुहादिसिद्धिरित्यपा
स्तम्॰ प्रत्ययः परश्चेत्यादौ तूत्तरांशविकलात्तस्मादितिपरिभाषाप्रवर्त्ततेः तेन प्रत्यया अव्यवहिताः। अत एव छन्दसि परेपि व्यवहि
ताश्चेति सूत्रं सार्थकम्॰ आगमविधावप्यानेमुगित्यादौ तस्मिन्निति परिभाषया पूर्वसम्बन्धित्वनिर्णयः। अत एवात्र पूर्वस्येत्या
दिस्थानषष्ठी न तत्र हि धिभिरेवसम्बन्धस्य निर्णीतत्वेन षष्ठीस्थानइत्यस्याप्रवृत्तेः। गाङ्कुटादिभ्य इत्यादावपि षष्ठ्यंशविक
लेतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्बोध्या परिभाषाणां नियमत्वन्तु यदि परिभाषासूत्रं न स्यात्तदाव्यवहितादावपि प्रवृत्तिः स्यादित्येतावते
ति आदिना परान्त्यरस्य युष्मदाद्यादेशेदयः छन्दसीति एतेन परत्र व्यवहितार्थत्वं व्युदस्यति॥ ॥ ॥ ॥ राम॰
रकत्वमितिशिष्टसमाचारस्तनोपपद्यते। परिभाषात्वमभिमतवाक्यैकवाक्यतया विधिसूत्रैर्लक्ष्यसाधनादिति शंकापरिहारार्थमाह॰ परिभाषाणा॥ ६७
न्नियमत्वन्त्विति॰ सूत्रन्त्विन्नैकवचनं जातौ। एवञ्चार्थिको नियमत्वव्यवहार इति भावः॥

भै॰ षष्ठीस्थानेऽइत्यनुवृत्तौ यथा वाक्यार्थस्तथा दर्शयति स्थान इति॰ निर्दिष्ट इत्यध्याहारलभ्यम् स्थानेत्यादि किमिति॰ अनुवृत्तेः प्रश्नः। षष्ठ्यन्तमिति॰ ननु ज
सन्तम् लोपात्मकादेशविषयेऽहमेनश्च स्तुरित्यादौ परिभाषाप्रवृत्त्यनापत्तेः। अन्त्यस्य पदस्येति॰ अधिकारलभ्यस्येत्यादि। लिङ्गमिति॰ एवञ्चाल्समुदा
यबोधकपदोत्तरं यत्र स्थाने षष्ठी तत्रान्त्यस्याल इत्युपतिष्ठत इति वाच्योऽर्थः। अत्र मानन्तु परिभाषाया नियमकारकत्वमेव। यत्राल्समुदायोत्तरं स्था
भ॰ अलोऽन्त्यस्य स्थाने विधीयमान इति अलोऽन्त्यस्येत्यनेन तस्यावयवषष्ठीत्वकल्पनात् कथमिदं तस्मात्पूर्वसूत्रे षष्ठीपदस्य संभावितस्था
नयोगकस्य सत्त्वात्तत्रापि तस्यैवानुवृत्त्या फलतीदं को भवतीत्याशंक्याह विधीयेति परिभाषाणां फलविशेषसत्त्व एव प्रवृत्तिरित्येतल्लभ्यम।
अलोऽन्त्यस्य॰ षष्ठी स्थानेऽइत्यनुवर्त्तनेनेतदाह षष्ठीत्यादि॰ स्थाने विधीयमानः स्थानषष्ठीनिर्दिष्टान्त्यस्येत्यर्थः। स्थानेत्यादि किम्॰ इ
दन्तु चक्रृकारात्पूर्वो मा भूदिति॰ अंत्यस्येति साहचर्यादल इति षष्ठ्यंतमंत्यस्याल इत्यर्थः। अल इति किम्॰ परस्येति विधीयमानं वसु
स्रंस्विति रुत्वं स्वनुडुभ्यामित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत्। स्थाने विधीयमान इति प्रत्यासत्तिलभ्यम्॰ एवञ्चाल एवेति अन्त्यस्यै
वेति नियमद्वयमत्र अल्समुदायोत्तरस्थानषष्ठ्यस्यालिङ्गम्॰ अत एवेतोऽहित्यादौ नास्याः प्रवृत्तिः। पथ्यादीनामित्यस्यावय
वषष्ठीत्वादितरस्याल्समुदायोत्तरत्वाभावाच्च॰ ङिच्च॰ अनेकाल्त्वर्थमिदम्॰ आदेरिति॰ आदेरल इत्यर्थः। तेन द्वीपमित्यादौ पा
न्तसमुदायस्य नेत्वम्॰ अत्र परस्येत्यावर्तते॰ तेन परबोधकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानं तत्रैवेदं॥ ॥ ॥
ह अल्समुदायेति षष्ठीसमासेनाल्बोधकसमुदाये त्यर्थः तत्त्वस्य फलेऽभिनिवेशः कार्य्यः परस्य स्थाने इति परत्वविशिष्टस्य स्थाने इत्य
न्तषष्ठीतत्रैव त्परिभाषाभावेऽनियमप्रसक्तेः। आदेरल इति॰ अल्ग्रहणानुवृत्त्याऽयमर्थः फलति॰ तेन॰ अल्ग्रहणानुवर्त्तनेन॰ अन्यथालोऽन्त्यसूत्रा
द्वि॰ ङित्त्वेत्यत्रान्त्यपदानुवृत्तेः क्लृप्तत्वादन्त्यस्यादेरित्यर्थोपत्त्यापान्तसमुदायस्यापत्तिः। अल्ग्रहणानुवृत्तौ तूपात्तशब्दस्यादेरलोऽन्त्यादित्वासम्भवेन तदनुवृत्तिः

शा·शे· भि॰ रित्यस्य विहितेति· इत्त्वधातोरित्यस्य फलाभावेप्यनुवृत्तिशङ्कायाम् वस्तुतस्तस्यानन्तवृत्तिरेवयुक्ता।। ननु विधेयत्वाख्यविषयतायाविशिष्टस्वीका
टी·भै· रिः णुदित्सूत्रे प्रत्ययादेशादिक्तिन्निमित्तत्वमितिवार्तिकव्याख्यावसरे आदेशोदाहरणमिदमशित्युक्तम्भाष्येतन्नोपपद्यते विधेयत्वाख्यवि
टी·भ· षयतापर्याप्तिर्यादेशसमुदायेतस्यनाणत्वम् यस्यचाणत्वंतस्यननादेशाविषयत्वाधिकरणत्वमितिशङ्कायामाह· उद्देश्यत्वेति ननुशिद्ग्रहणाभावे
६८ भ॰ विहितविशेषण—त्वादिति यद्यपिविहितपदाध्याहारेपंचम्युपपत्तयेपरशब्दस्याप्यध्याहारइत्येगसंज्ञासूत्रेउद्योतेउक्तम् तथापि
तेननित्यंडि· तदन्तादेनदोषः।तत्रविकरणव्यवधानेप्रवृत्तयेधातोरित्यस्यविहितविशेषणत्वात्· अनेकालशित्·शितउदाह
रणमिदमशः ननुशकारोच्चारणसामर्थ्याद्भूतपूर्वानेकाल्त्वमादायसर्वादेशत्वसिद्धेशित्वित्यर्थम्· किन्त्वसानुबन्धकनि
र्देशेयथानालःस्यानित्वंभोभगोइतिसूत्रेभाष्येउक्तंतथादेशत्वमपिसूत्रोपात्तस्यैवेतितद्ध्यर्थम्· विधौनिर्दिष्टोयोनेकाल्स
सर्वस्येतिसूत्रार्थः। उद्देश्यत्वविधेयत्वाख्यविषयतयाबोधविषयतानुअनुबन्ध(वि)निर्मुक्तस्येतिनाणुदित्सूत्रभाष्यविरोधःघ
सोरितिलोपस्यलोपोयीतिप्रवृत्तेपुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशत्वसिद्धेः। अनुबन्धानामेकान्तत्वमेवन्याय्यमित्यु
क्तमितिचेन्न· नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमितिज्ञापनेनचारितार्थ्यात्· तेनदिवऔदित्यादीनान्नसर्वादेशत्वम्· ॥
तत्रपरोयोविहितइत्यर्थादुपलक्षणपरत्वम् प्रकृतसूत्रस्यतुमुख्यविशेषणत्वेप्रवृत्तिरितिनविरोधः॥ ॥ ॥ राम
घ्वसोरितिविहितलोपस्यसर्वादेशत्वार्थं यद्विशकारकोनिर्देशइत्युक्तन्तद्विरोधइत्यतआह घ्वसोरितीति· नन्वनुबन्धानामनेकान्तत्वेनशा ६८
नानेकाल्त्वमित्यतआह· अनुबन्धानामिति· नानुबन्धकृतमिति· अनुबन्धत्वयोग्यकृतमित्यर्थः एवञ्चात्रसूत्रेशित्परस्येत्सञ्ज्ञायोग्यशकारव

श्चान्तलोपइतिसूत्रभाष्येउक्तमिति· तत्रहिकिमर्थंश्चमपृक्ताकारस्यग्रहणंक्रियतेइतिप्रश्नेनन्दिग्नानन्दकइत्यत्रापिप्राप्नोतीतिदोषेकथितेङ्कि·
तीतिवर्त्तते एवमपिहिनलीत्यत्रनप्राप्नोति। नैषापरसप्तमीकातर्हि सत्सप्तमी ङ्कितिसति एवमपिनन्दमानइत्यत्रापिप्राप्नोति एवन्तर्हिनशब्दे
कर्तृकर्मणोरिति प्रत्ययलोपेप्रत्ययलक्षणमित्यत्राप्येवं तत्रपरसप्तमीत्वेव्यवहितस्यततः परस्यचकार्येनस्यादितिबोध्यम् निर्दिष्टपर
अतएवकर्तृकर्मणोः कृतीत्यत्रनास्याः प्रवृत्तिः। कृतिसतिप्रत्यासत्यातत्प्रकृत्यर्थकर्तृकर्मणोः षष्ठीतितदर्थात्· तस्मा
दितिनिर्दिष्टइतिनिर्दिष्टादित्यर्थकंविभक्तिविपरिणामात्· सचोत्तरस्येतिदिग्योगलक्षणेतिदिग्योगलक्षणपञ्चम्या
मेवतत्प्रवृत्तिः। उदःस्थेस्पारैचोदइतिदिग्योगलक्षणापञ्चमी। तत्रानिपतदिकृष्ट्वाध्याहारेप्रसक्तेपरशब्दस्यैवाध्या
हारइतितस्मादित्यनेननियम्यते। अव्यवहितोच्चारितात्पञ्चम्यन्ता¯त्परस्येतितदर्थस्तत्फलितमाह· सप्तमीनिर्देश
नेत्यादि। यदितुअ ईमात्राधिककालेनवर्णान्तरेणवाव्यवधानेउपश्लेषएवनेत्युच्यतेतदानिर्दिष्टपदंसंहिताधिका
रश्चविफलइतिसंहितायामितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्· अवग्रहेचसंप्रदायएवशरणमिति· ॥ ॥ ॥
मिति उत्तरसूत्रएवनिर्दिष्टादितिकर्तव्यमितिभावः यद्वा इहाध्यात्तोपश्लिष्टस्यैत्यस्यैवानुवृत्त्याविपरिणामः अधिकारश्चेति ॥
वद्भितेनविशिष्यते ङ्कि·श्चेन्नशब्दोनभवतीत्युक्तम्। एतेनप्रघट्टकेनैवोपश्लेषिकाधारेयत्रसप्तमीतत्रतस्मिन्नितिपरिभाषाप्रवृत्तिरितिलभ्यते। ननुव्यवहि
तेः ईमात्राधिककालेनवाव्यवधानेप्युपश्लेषसत्त्वात्ःवग्रहेप्यानङ्भवति भवदुक्तनियमेसतस्यादतआह· अवग्रहइति· तदनुरोधेन· ॥ ॥ ❀ ॥

भै· एतेन किञ्चेत्यादिना र्थान्तरकरणेन तत्कल्पनमिति· अभावकल्पनमित्यर्थः। एवञ्च नित्येनानित्यस्य बाधे लाघवरूपा युक्तिः प्रमाणमिति फलितम् ब
हिरङ्गपरिभाषां निरूपयितुं तद्घटकपदार्थानाह अन्तरिति· मध्यत्वस्य नियतावध्याकाङ्क्षत्वात्तल्लाभार्थमाह· बहिरङ्गेति· शेषपूरणेन व्याचष्टे· अ
न्तर्भूतेति· अङ्गशब्दस्य लोके शरीरावयववाचकत्वेपि प्रकृते निमित्तमित्याशयेनाह· निमित्तानीति· इयञ्च वाह ऊठ्सूत्रेण ज्ञापितेति· तत्र ह्यूठ्ग्रह
णेन ज्ञापितेत्यर्थः। तथाहि तस्मिन्सूत्रे ऊठ्ग्रहणाभावेपि सम्प्रसारणमात्रविधानेन लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ विश्वौहः इत्यादिसिद्धौ तद्वैयर्थ्यं सिद्ध
मेवासत्यां हि तस्यां बहिरङ्गसम्प्रसारणस्यासिद्धत्वाल्लघूपधगुणे न स्यादित्यूठ्ग्रहणं सफलम् न तूठ्ग्रहणाभावे रूपासिद्ध्यभावेपि विश्वौहः इत्यादावू

एतेन व्याख्यानादेव निवृत्तिवदनुवृत्तिरपि भविष्यति आकांक्षायां तु सत्यामश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वात्· श्रुतापेक्षणस्य न्याय्य
त्वाच्च किं सूत्रेणेत्यपास्तम्· स्पष्टञ्चेदं भाष्ये· परनित्येति· परं विप्रतिषेधसूत्रादुल्लवत् नित्यं कृताकृतप्रसङ्गि· तद्विपरीतमनित्यम् तत्राल्पा
भावकस्याभावकल्पनापेक्षया ल्पभावकस्यैव तत्कल्पनं युक्तमिति। तस्य बलवत्त्वे बीजम्· अंतर्मध्ये बहिरंगशास्त्रीयनिमित्तसमुदाय
मध्ये न्तर्भूतान्यङ्गानि निमित्तानि यस्य तदंतरङ्गम्· तदीयनिमित्तसमुदायानन्तर्भूताङ्गकं बहिरङ्गम्· तस्य बलवत्त्वे बीजमाह· असिद्ध·
मिति· इयञ्च वाह ऊठ्सूत्रे ज्ञापिता·॥ ९ डिदमिति सूत्रेणोडादिभ्यः परायाः सर्वनामस्थानविभक्तिस्सोरात्तास्यादित्यर्थकेन विभक्त्युदात्त

त्वन्न स्यात् तस्मिन्सूत्रे ऊठ्स्थाने सम्प्रसारणग्रहणन्तु कर्तुमशक्यम्। पूनः पूतेत्यादावतिप्रसङ्गादिति चेन्न। ऊडिदमिति पठित्वा स्थानसम्बन्धार्थ
कषष्ठ्या व उरिति समासेन ततः वुश्च ऊठ् चेति द्वन्द्वेन सुवचत्वात् वकारस्याठ्फलं तु एधातोः क्विपि पुरःपुरेत्यादौ तस्याप्रवृत्तिः। न चैवमपि वप्धातोः क्वि
पि उप उपेत्यत्र प्राप्नोतीति वाच्यम् ऊठ्साहचर्येण नाङ्गस्थयकस्य वोर्ग्रहणेनादोषात् ऊठ्ठुपधाग्रहणमिति वार्तिके पि वृद्ध्युपधेति पाठ्यम् न चैवम
पि वेञः क्विपि सम्प्रसारणे उत्वं ऽत्वं प्राप्नोतीति वाच्यम् इणन्तेन्यस्य परिनिष्ठिते श्रूयमाणो यद्गुणत्तदन्तेत्यर्थात् किञ्चैवं सत्यम्बवत्यादौ स्वरा प्राप्त्या ऊ

भै० न्नुपधायग्रहणमिति वार्तिकमनावश्यकम्। उकूउदाहरणे नुजूः जूरित्यादि अथवा ऊउदिमिति सूत्रानन्तरं वाह इति सूत्रं कर्तव्यम्। यदि च हलादिविभक्तेरपि प्राप्नोतीत्युच्यते तर्हि शतुरनुम इति सूत्रानन्तरं तथा पाठेन साम्यं स्यात् न चैवं सूत्रान्तरकरणे गौरवमिति वाच्यम् अधिकपदाकरणेन साम्यात् नन्वस्याः परिभाषाया ज्ञापकानुपयोगः लोकन्यायेनैव सिद्धेरिति चेन्न· जातस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वप्रतिपादनार्थमस्यावश्यकत्वात्॥ ॐ ॥ ॥ नेदं तद्धृत्यारयति यद्यपीति· प्रत्यङ्गवर्तीति· अङ्गानां प्रत्यासन्नत्वात् प्रत्यासत्तिरूपगुणसम्बन्धादङ्गशब्दः प्रत्यासन्ने लाक्षणिकस्तेन वीप्सायां प्रतिशब्दस्यापीति भावः। सर्वविषयतेति· अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं चासिद्धमित्यर्थकल्पनेनेति भावः। एवं च सा परिभाषा एतत्कृतकार्ये ति ध्वनितम्। ननु बहि

यद्यपि प्रत्यङ्गवर्ती लोके दृश्यते मनुष्योऽयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शारीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः सम्बन्धिनामिति न्यायमूलकत्वमस्या अचः परस्मिन्निति भाष्ये उक्तम्· तथापि तेन न्यायेन युगपत्प्राप्तिविषयतैव स्यात्· ज्ञापकेन तु सर्वविषयता बोध्यते इति वाह ऊठ्सूत्रैकैकपदस्पष्टम्· अन्यथा वाहः सम्प्रसारणे पूर्वरूपे च कृते एत्याश्रये गुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ प्रष्ठौह इत्यादिसिद्धौ वूठ्विधानं व्यर्थं स्यात्· नाजानन्तर्यपरिभाषा तु नास्त्येवेति नायजे इन्द्रमित्यादौ दोष इति परिभाषेन्दुशेखरे विस्तरः॥ ((रङ्गान्तरङ्गयोरिति परिभाषाया अपवादः। अ

सिद्धमिति परिभाषा तु नाजानन्तर्ये बहिष्ट्वप्रकॢप्तिरित्येतदपवादसहितेति सर्वविषयत्वमस्या इत्यनुपपन्नमित्यत आह· नाजानन्तर्यपरिभाषा त्विति षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रे तुग्ग्रहणमस्या ज्ञापकम् तदुदाहरणमधीत्यप्रेत्य तितच्चासिद्धपरिभाषयैव सिध्यति। अन्तरङ्गे तुकि कर्तव्ये पदद्वयसम्बन्धि वर्णद्वयापेक्षस्यैकादेशस्यासिद्धत्वात् नाजानन्तर्यपरिभाषास्वीकारे तु कान्तरङ्गे· नाजानन्तर्याश्रयणे नासिद्धपरिभाषानिषेधस्त्वन्यत्रिपर्यन्तम् संहितायावस्थानाभावेन पूर्वमेवैकादेशे तुगर्थं तुग्ग्रहणं चरितार्थम् परिभाषास्वीकारादेवाप्रवृत्तिरिति सिध्यति। अन्यथाऽन्तरङ्गे यणि ऊठो

सिद्धान्तकौ

श॰शे॰ भै॰ नास्त्येवेति॰ षत्वतुकोरिति सूत्रस्थ अनुग्रहणमसिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापकमस्तु। एवञ्चासिद्धपरिभाषा आवश्यकैव सकलेष्टसिद्धौ सा नारब्धेति
टी॰भै॰ भावः। वचनप्रामाण्यादिति॰ तच्चापवादत्वं द्विविधम् येन नाप्राप्तिन्यायेनानिरवकाशत्वेन वा। अधिकमन्यत्र स्पष्टम्॰ अकृतेति॰ कैयटादिसम्मतव्याख्यान
टी॰भ॰ माह॰ नकृतेति॰ विशब्दद्योत्यमर्थमाह॰ विशिष्ट इति॰ ऊहस्तर्क इत्येनहि एवं ते निमित्तविनाशेपीति॰ ऊहस्यान्यत्र ज्ञानरूपत्वेपि प्रकृते निश्चीयमानता
७० रूपः कार्यस्थितिरेव ऊहपदेन विवक्षितेति भावः। पाणिनीयाः। पाणिनिप्रोक्ताध्येतारो निमित्तविनाशसमानकालिककार्यस्थितिविषयकनिश्चयाभाव
वन्त इति फलितम् एतेन। निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति फलितम् लाघवादाह॰ अन्ये त्विति॰ व्यूहो नरङ्गशास्त्रमिति॰ प्रकृतस्य व्यूहपदस्याचारक्विब

भ॰॥ इति शेखरविवृतिसंग्रहे परिभाषाप्रकरणम्॰॥ ॥ ॥

अपवादस्तु वचनप्रामाण्याद्बलवान्॰ अकृतेति॰ नकृतो विशिष्ट ऊहस्तर्को निमित्तविनाशेपि कार्यस्थितिरूपः यथा दा-
रुनाशेपि घटस्थितिः स यैस्ते इत्यर्थस्तदाह॰ निमित्तमित्यादिना॰ तन्मयुक्तं कार्यं जातमपि न कुर्वन्ति नोच्चारयन्तीत्यर्थ इति कैयटा-
दयः। अन्ये तु व्यूहो नरङ्गशास्त्रं बहिरङ्गापोहनरूपत्वात् निमित्तविनाशं दृष्ट्वा पूर्वमपि न कुर्वन्तीत्यर्थ इत्याहुः। इयं परिभाषा निष्फ-
लानिर्मूलेति परिभाषेन्दुशेखरे निरूपितम्॰॥ ॥ इति परिभाषाप्रकरणं समाप्तिमगमत्तराम्॥ ॥ ॥

न प्रकृतिका च प्रत्ययान्तत्वात् यथा लौकिकव्यूहस्य सैन्यरचनाविशेषस्य परबलनिवारकत्वं तथा नरङ्गशास्त्रमप्यस्मिन्व्याकरणे परिभाषाबलाद्बलवत् भावि
निमित्तविनाश इत्यध्याहारः। निमित्तञ्चोपस्थितत्वादन्तरङ्गस्य गृह्यते तथा च स्वनिमित्तविनाशसम्भावनासमानकालिकी या नरङ्गशास्त्रप्रवृत्तिस्तद्विषयक राम
निश्चयाभाववन्तः पाणिनीया इति फलितम् अन्ये त्वित्यनेनास्यार्थस्य लोकाप्रसिद्धत्वमेवारुचिसूचिता। शेषमन्यत्र द्रष्टव्यम्॰॥ इति परिभाषाप्रकरणमिति॰ ७०
प्राधान्येन सूत्रात्मकपरिभाषाणां प्रकरणं समाप्तमित्यर्थः। परिनिष्ठितेत्यादि तु प्रासङ्गिकत्वेनोक्तमिति दिक्॥ इति श्रीचन्द्रकलायां परिभाषाप्रकरणं समाप्तम्॰

भे· नन्वीत्सकारउच्चारणार्थ इति कथमस्येत्संज्ञेत्यत आह· अस्येचेति· उच्चारणार्थो नामित्संज्ञाम्विनानिवृत्त्यसम्भवादिति वस्तुत इत्यर्थः मात्रालाघवाभि
प्रायकशङ्कायामाह· नानेकालित्यादि· निषेधापत्तेरिति· नचानुपस्यादेरित्युभयानुवृत्त्योभयाचनैदोषाभाव इति वाच्यम् पारिशेष्यान्मध्यगस्यैवेत्सपिस।
म्भावमापत्तेः। एतेनङिच्चेत्यत्रङिदेवानेकालिति· अत्रानेकालितिपदाभावात्कथमस्यलाभ इति नाशङ्कनीयम् ङिच्चेतिसूत्रस्यानङादेशार्थमेवारम्भेण
तेषामनेकाल्त्वात्। अपास्तमिति· आदिस्त्वित्यनद्बाधकतयाऽनेकालित्यस्यावश्यकत्वात्। इत्थम्भूतलक्षणे तृतीयेति· अत्रसूत्र इत्यादिः। अधिकारस्वपाम
अस्यचयथैतत्स्यात्तथावक्ष्यते नानेकाल्शिदिति तु नोक्तम्· अनन्त्यस्येति न्यायेनादेः परस्यतस्यैव निषेधापत्तेः। परत्वादिति· आदेः परस्य
त्यस्यावकाशः घञन्तोपसर्गेभ्यो दीर्घः। शिस्सर्वस्येत्यस्य इष्टः· एवमतोभिस इत्यादिविषयेऽनेकालित्यनेनादेः परस्येति परत्वाद्बाध्यते· एतेन
ङिच्चेत्यत्र ङिदेवानेकालन्त्यस्येति नियमेन सिद्धेऽनेकाल्ग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम्। स्वरितेन· इत्थंभूतलक्षणे तृतीया। स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिका
रो विनियोग इत्यर्थः। स्वरितत्वं चेदं दोषविशेषरूपं च हलसाधारणं स्व रूपमधिक्रियमाणपदघटकाच्निष्ठं वा। तच्चानुनासिकवदत्र
निज्ञागम्यम्· विनियोगश्च प्रायेणोत्तरत्रोपस्थितिः। क्वचित्पूर्वत्रापि कियद्दूरमधिकार इत्यत्रासतिगमकेव्याख्यानमेव शरणम्· किञ्च
स्वरितेनाधिकारगतिः। तेन गोस्त्रियोरित्यादौ स्त्र्यधिकारस्य प्रत्ययग्रहणमित्याद्याकडारवसेयम्॥ ॥स्पष्टं स्वरितत्वलक्षणम् विनियो
गः स्वीयसूत्रोत्तरसूत्रैकवाक्यतया विवक्षितत्वाकार्यनिष्पादनम् यत्रतु पूर्वत्र विनियोगस्तत्र पूर्वसूत्रैकवाक्यतया विवक्षितत्वाकार्यनिष्पादनम्
ण्योर्हलीत्यत्र हलीति परस्य यथा असतिगमक इति· यथा याग्नीध्यत इत्यस्य सत्वेनाणस्तेन दीव्यतीत्यतः। प्राग्विनियोगः। यत्रतु न तथा तत्र लक्ष्यानुसारि
शिष्टकर्तृकव्याख्यानमेव। मुख्यसू.. .. नमाह· अधिकारगतिरिति· अस्मिन्पक्षेऽधिकारगतिरिति शब्दस्याधिककार्यज्ञानमित्यर्थः। तेन गोणाधा
रस्याप्यधिकरणसंज्ञा यथासङ्ख्येन सम्बन्धः। गोस्त्रियोरिति सूत्रे स्त्रीग्रहणेन स्त्र्यधिकारीपदावादिग्रहणमित्येषाम्यवस्थासिध्यति ॥

शु·शे· भैं· सूत्रन्तभिन्यादृत्यत्र चरितार्थम् ननुपदीत्यंविधायकसूत्रार्थलदाःस्वशास्त्रस्यसाध्वनुशासनत्वभङ्गइत्यतआह· व्याकरणस्येति· करणव्युत्पत्त्याव्याकर
टी·भैं· णमत्रसूत्रम् परिनिष्ठितेति· अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तेनसमुदायेनज्ञाप्यम् इगादीनामुच्चारणप्रसङ्गे· यणादि अर्थापत्तीति· तथाचसोऽभ
टी·भ· नुपमाणमितिभावः मूलोक्तसमम्पन्नपक्षेपिसाध्वनुशासनत्वमुपपादयति कार्यशब्दवादइत्यादिना· एतेनेति· जातिपक्षाश्रयणेनैवेत्यर्थः।भवदुक्तपाठे सं
७१ भ· एतेनेति मुख्यजातिपक्षेयथासंख्यसूत्रेणपरत्वाद्बाधात् स्थानेन्तरतमइत्यस्याप्रवर्तनेनेत्यर्थः व्यक्तिपक्षेप्याह स्थानतइति अन्यानपेक्षस्व
प्रयुक्तकार्यप्रवर्तकतयेतरबाधकत्वेनैवहितस्यप्राबल्यंवाच्यम् तथासतितत्त्वंभज्येतेतिभावः नन्वेकत्रस्थानेऽनेकांतर्यतोऽनेकप्राप्तौपत्रानेक
विधमित्यस्यविषयोऽतआह समम्पन्नेति अनचिच चेदमेओऽ सूत्रादाविति पाठः तत्रहिसंध्यक्षरेष्वनत्योपदेशइतिपक्षेप्लुतादिषत्र्विधिरि
व्याकरणस्यसाध्वनुशासनत्वनुशब्दनित्यतापक्षेशब्दानांसिद्धत्वेनशास्त्रवैयर्थ्यापत्त्यामृजिप्रसङ्गे मार्जिःसाधुर्भवतीत्यादि
वृद्धिसंज्ञासूत्रादिस्थभाष्यप्रामाण्येनपरिहपरिनिष्ठितेनज्ञाप्यंतत्साध्वित्यर्थापत्तिकल्प्यवाक्येनबोध्यम्· कार्यशब्दवादेत्वनुपूर्वभा
ष्योक्तीतानादिनातात्पर्यवशात्कल्पनंबोध्यम्· एतेनस्थानप्रमाणोभयान्तरतमेह्रस्वेकारेचरितार्थोयणदीर्घेकथंस्यादित्यपास्तम्
स्थानतआनर्यस्यसर्वतोबलवत्त्वात्स्थानेन्तरतमेइतिसमम्पन्नपाठस्यचैतद्दूषणेनैवभाष्येदूषितत्वादितिभावः।चोविध्यर्थः
तिवार्तिकंअनचिचअचउत्तरस्यपरोहेभवतइतिद्विर्वचनंनप्राप्नोतीत्युक्तम् आदिनाहयवरट्सूत्रं तत्राप्ययोगवाहानमविशेषेणपाठपक्षेपचां
फलीमध्येद्वित्वरूपफलोपपादनावसरेउरःकइत्यत्रानचिचअचःपरस्यपरोहेभवतइतिद्वित्वंसिद्धंभवतीत्युक्तम् प्रकृतसूत्रेपियण्मपरतिवदतावार्ति रम·
पाठसंगच्छतेतदेवनेत्यभिप्रायेणशेषान्तरमाह·स्थानेऽन्तरतमइति· प्रथमान्तपाठेस्थान्यनुरोधेनादेशसंकोचः।सप्तम्यन्तपाठेतुस्थानिसंकोचः सचायुक्त ७१
इतिभावः।चोविध्यर्थइति· विधेरपिशब्दत्वसूचकइत्यर्थः॥

[illegible]

भे॰ एओङ्सूत्र इति॰ एओङ्सूत्रं यस्मिन्नान्हिकमन्यपदार्थः तेन तस्मिन्नान्हिके हयवरट्सूत्र इत्यर्थः तत्रत्ययोगवाहानामविशेषेणपाठः कर्त्तव्यं इत्यस्यप्र
योजनकथनावसरे संयोगोपधासञ्ज्ञाऽलोन्त्यविधिद्विर्वचनस्थानिवद्भावप्रतिषेधा इत्येतदष्टकद्विर्वचनस्य प्रयोजननिरूपणावसरे उरःकः उरःपः अन
चिच अचउत्तरस्य परो द्विर्भवत इति द्विर्वचनं सिद्धम्भवतीत्युक्तम् द्वेवास इतीति॰ परोऽनुनासिक इति सूत्राद्ग्रहणमनुवर्तत इति भावः। तत्र मानमाह सू
त्रकृतेति॰ निषेधविकल्पे विधिविकल्पः फलतीति भावः। अवसान इति॰ वाक्वाक्क् इति भाष्योदाहृते। अन्यथा हलीमेव वदेत्। द्विःप्रयोग एवेति॰
यथाषाष्ठं द्विर्वचनं द्विःप्रयोगरूपं न वादेशरूपं तथाष्टमिकमपीत्यर्थः। ननु षाष्ठं द्विर्वचनमादेशरूपमेवास्त्विति चेन्न॰ स्थाने द्विर्वचने षष्ठीस्थानेयो
भे॰ ननु शाकल्यमते द्वित्वनिषेधादुरूपद्वयसिद्धौ वा परानुवृत्तिर्व्यर्थेत्यत आह शाकल्येति एवं च तन्मते भावघटितस्य साधुत्वेपि अन्यमते
न सोस्यात् नोऽनुवृत्तिरिति भावः अन्ये त्वऽनुवृत्तिमऽपेक्ष्य लाघवादाहेत्यवतारयन्ति प्रसज्येति अचः परस्मिन्निति सूत्रशेषउद्योतेनुपर्युदास
ध्वनितञ्चेदम् ओऽदिति सूत्रे भाष्ये तदाह॰ द्वेवास इति॰ सूत्रकृता शाकल्यस्य मते सर्वत्र द्वित्वाभावोक्तेरिति भावः। अवसाने द्वित्वसि
द्धये नचीति प्रसज्यप्रतिषेधस्तदाह॰ न त्वचीति इदं द्वित्वं षाष्ठद्वित्ववत् द्विःप्रयोग एव॥ एयस्तोपि समर्थितः स्थाने द्वित्वपक्षे लक्ष्य
भेद इति खंडनकारा युक्तिं खंडयति इदमिति आष्टमिकं वर्णद्वित्वमित्यर्थः॥ एगोतिपरिभाषया कल्पिते आदिटदाशिषादित्यादौ वस्त्वसादृ विकप्र
त्ययप्रत्ययविभागसंमोहेन णे रनिटीति णिलोपानापत्तेः किन्त्वजिघांसतीत्यत्र सनस्सकारेण विशिष्टस्य द्विर्वचने कुत्वन्न स्यात् एतस्यापि द्विर्वच॰ स्य स्थाने
द्विर्वचनमेव स्यात् तस्या तावत्सर इत्यादौ सकारस्य तकारस्य चैकस्य सहयात्मकादेशद्वयोर्भेदस्य वस्तुसादाविवात्राप्यवृद्धौ प्रत्येकं शारूपरत्वबुद्ध्यसम्भवेन शारः
स्त्वप इति द्विर्वचनन्न स्यात् यदि च नच मात्रिकं व्यञ्जनमस्तीति भाष्योक्तेर्नायं मात्रिक एव वर्णात्मकादेशः। किन्तर्हि वर्णद्वयात्मक एवेति न पूर्वोक्तदोष
इति मन्यते तथापि दधिस्यतिमधुस्यतीत्यादौ क्वचित्सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्वचिल्लालसायामित्यनेन सुगागमे अनचि चेति द्विर्वचनादेशो आदेशप्रत्यय

श·शे· भै· यदितु द्वित्वस्यासिद्धत्वान्नायं दोष इत्यु ———— चनेतदासाधकान्तरमाह परइत्यादेरिति· नंचस्थानेद्विर्वचनपक्षस्यापिस्थानपदाध्याहारेणतन्निरूपितस
टी·भै· म्बन्धार्थकत्वंषष्ठ्याः कल्पयित्वोपपत्तिः कार्यएवञ्चोभयत्राप्यध्याहार अविशिष्ट इतिवाच्यम् द्विःप्रयोगपक्षस्योपपदविभक्तेरितिपरिभाषानुगृहीत
टी·भ· त्वान्न लक्ष्यभेद इति· यथाउद्वोढामित्यत्रउद्वहसतामितिस्थितेसिन्लोपादेरसिद्धत्वाद्धलन्तलक्षणायांवृद्धौसहिवहोरोदित्योत्वे लक्ष्यलक्षणस्येति·
७२ भ· परइति आदिनायणोमयोरवयः प्राइति षष्ठीत्वेति बहुव्रीहेरन्यत्रवीति अत्रयथाह्रस्वोनपुंसक इतिसूत्रस्थभाष्यविरोधोनतथात्रैवोद्योते
स्पष्टम् स्थानिवद् अनल्विध्यस्यपर्युदासत्वेस्थान्यःल्भिन्नाश्रयविधावित्यर्थेव्यूढोरस्के नेत्यादौदोषः विशेषणंतुखट्वाभिरित्यादौह्रस्वत्वानतिदेश
परइत्यादेरध्याहृतोच्चारणक्रियानिरूपितकर्मषष्ठीत्वोचित्यात् इतिधस्येति· ननुद्वित्वपूर्वंधस्थानेजश्त्वनिष्पन्नदस्यापिलक्ष्यल
क्षणस्येतिन्यायात् ।विकारान्यत्वेननलक्ष्यभेदइत्यन्यत्रप्रपञ्चितम· स्थान्यादेशयोर्भेदात्स्वरूपमित्युक्ते श्वतस्थानापन्नस्तद्धर्मल
भतेयथागुरोःस्थानेशिष्योयाज्यकुलानिगत्वाऽग्रासनादीनिलभतेइतिलोकन्यायेनस्थानिकार्यमादेशेनस्यादतःस्थानिवत्सूत्र
म· ननुस्थान्यत्वेति· प्रत्यासत्तिन्यायलब्धमिदम्। आदेशस्यस्थानिभूतोयोऽल्तत्स्थानीसम्बन्धीचयोऽल्तद्वृत्तिधर्माश्रयेनेत्यर्थः
नेत्यादिश्चात्रत्या चरितार्थप्रकृतसूत्रेप्रतिषेधइतिभाष्याऽसंगतिश्चात आह ननुस्थानीति प्रत्यासत्तीति नत्स्वरूपंतुप्रकृतसूत्रस्थभाष्यप्रदीपो
द्योतेषुस्पष्टमवस्तुतःफलानुरोधाल्लाघवाच्चपर्युदासोऽयं भाष्यंतुफलितार्थकथनपरं अतएवशास्त्रीयेकार्यएवतत्प्रवृत्तिः तथाचतस्यतत्वा यंसूत्रा
न्यस्येनपुनर्वृद्धिर्नैतिसिचिवृद्धिरितिसूत्रेभाष्येउक्तम्स्थानिवत्सूत्रारम्भस्यप्रयोजनमाह।स्थान्यादेशयोरिति· अत्रभेदादित्यस्यस्थानिकार्यमादेशेनस्या एम·
दित्यनेनान्वयः।तत्स्थानापन्नइतिलोकन्यायेनसिद्धिःस्यादतआह स्वरूपमित्युक्तेरिति· प्रत्यासत्तीति· आदेशस्थानिवदितिवाक्यजन्यशाब्दबोधस्थानितो ७२
विषयत्वान्नैवानल्विधा ———— वित्यत्राल्पदार्थविशेषणीभूतसम्बन्ध्याकाङ्क्षायानिवृत्तावनुपस्थितकल्पनायाम्मानाभावइतिभावः।यद्यपितथा

मे॰ ॥ इकोयणचि॰ ननु यणस्यादिति व्याख्यानेन यण् कर्तृकं भवनं प्रतीयते। तच्चोपपद्यते शब्दानां नित्यत्वादत आह॰ कार्यशब्देति॰ संहितायामिति वैषयिकाधारे स
प्तमी वाच्या एवं च संहितायां विषयभूतायामिति पौनरुक्त्यादनुपपन्नमत आह॰ कार्यनिमित्तयोरिति॰ संहितायामिति सप्तम्यन्तपरमनीयमान एवार्थः। स्पष्टत्वा
र्थं विवृत इति भावः। इदं यथासंख्यसूत्र इति॰ यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् किमुदाहरणं इकोयणचि दध्यत्र मध्वत्र नैतदस्ति। स्थानेन्तरतमेनाप्येतत्सिद्ध
म् इत्युक्तम्। ननु स्थानेऽन्तरतम इति सूत्रे यथासङ्ख्येनाप्येतत्सिद्धमुक्तम् तच्चानुपपन्नम् यणशब्दबोध्याः सप्त इक्शब्दबोध्याः षट्षष्ठिरिति वैषम्यादित्यत

भ॰ इकोयणचि संहितायां अविवक्षायां न यण् इ। ननु पूर्वेणापि संहितायाउक्तत्वात् दधि आनयेति प्रयोगानापत्तिरेकपदे तन्नित्यत्वेन धकारेण तस्याः सत्त्वा
त् संहितायामित्यस्य विषयसप्तमीत्वेन विषये इति पुनरुक्तं चात आह कार्येति विषयभूतेति च अधिक्रियमाणविषयसप्तम्यन्तत्वस्फुटीकरणाय सप्त

म्यादिति॰ कार्यशब्दवादेरिदम्॰ संहितायां विषय इति॰ कार्यिनिमित्तयोः संहितायां विषयभूतायामित्यर्थः। स्थानान्तर इति॰ इदं य
थासंख्यसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॰ जातिपक्षे यथासंख्येनापि निर्वाह इति स्थानेऽन्तरतमसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॰ अनुनासिकस्थानेपि निर
नुनासिक एव विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात्॰ गुणाभेदकत्वपक्षेपि न विधेयाः स्वविषये॰ दीर्घादीनामिगादिपदैरुपस्थितये।
प्रत्याहारेषु जातिपक्ष एवेत्यणुदित्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॰ अत एव सर्वत्र तकारादीनां फलत्वादि सिद्धिल्वोरयरित्यादिनिर्देशादयश्च सङ्गता
नाधिकरणं सप्तसप्तम्यन्तद्वयमिति भावः विषयशब्दोऽजहल्लिङ्गः प रिनिष्ठितेन रेखागवयन्यायेन बोध्यम् बोधकं शब्दस्वरूपमित्यर्थः॥ स्याश्रयणेमा

आह॰ जातिपक्ष इति॰ ननु यदीकोयणचीति सूत्रविषये स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया निर्वाहस्तदास्यौजसेत्यत्रानुनासिकोकारस्य वकारोऽनुनासिकः प्राप्नोतीत्यत आ
ह अनुनासिकेति॰ गुणाभेदकत्वपक्षे तर्हि प्राप्नोतीत्यत आह गुणभेदकत्व इति॰ लक्षणांकदाक्षयन्नाह॰ दीर्घादीनामिति॰ अत एव॰ जातिपक्षाश्रयणा
देव॰ जातिपक्षे मानमप्याहल्वादिभ्य इति॰ तत्फलमवातामित्यत्र सलोपः॥

न॰ अतएवहलङ्याब्भ्यत्रदीर्घग्रहणं ङ्यापग्रहणेः दीर्घइतिवार्त्तिकंचसंगच्छते आकारादिप्रश्लेषश्चातिखट्वायेत्यत्राकारस्यसुपिचेतिदीर्घविधावत्वेन
स्थानित्वात्तस्यचाच्छ्वद्पिसत्वादनलवृत्तित्वं तपरसूत्रस्य तपरत्वोध्यइत्यर्थइति तद्भुत्पापत्वातिदेशोयाडापइतिस्यादः नोङ्यापग्रहणेः दीर्घइति
वक्तव्यमित्यत्रत्यंभाष्यंसंगच्छते एतेनाद्यविशेषणेहूस्वोनपुंसकेह्रत्मेजंतःस्थानिवद्वादेशेतिसूत्रभाष्यविरोधः तथाहि आद्येचातिखट्वायातिखट्वा
र्थमःतिखट्वेभ्यइत्यत्रयत्रदीर्घएकादेशेत्वेषुसत्सूपसर्जनहूस्वत्वमाप्नं कपवहिरंगासिद्धत्वात्समाहितम् त्वद्गीत्यात्वकारवृत्तित्वात्स्त्रीप्रत्ययत्वातिदेश
एवनेति द्वितीयेतुआधयेचिकीर्षवेकुंभकारेभ्यइत्यत्रसन्निपातपरिभाषयाः व्ययसंज्ञावारिता त्वद्गीत्याकृत्वाऽनतिदेशणत्माप्तिरेवनेति तृतीयेङ्या
पग्रहणेः दीर्घइतिवार्त्तिकेः दीर्घइत्युक्तम् तद्धिखट्वाइत्यत्रसुलोपार्थमापत्वातिदेशायत्वद्गीत्याकृतेपिप्राप्तिरेवनेतीत्यपास्तम् अतिखट्वार्थमतिख
ट्वाउभयत्राप्यःकाराऽःकारयोःसवर्णदीर्घविधौपूर्वत्वेनपरत्वेनचस्थानित्वात् तस्यचानलवृत्तित्वात् आद्येपूर्वातत्वेनापत्वस्यसुलभत्वाच्च अन्ये
परादित्वेनआप्त्वाच्चातिदेशस्यनिषेधोमासंभाव्यतामित्यःदीर्घइतिविशेषणमित्युद्योतेस्पष्टमुक्तेश्चस्वंरूपमित्यस्याविषयेतत्स्थानेतिलौकिकन्यायेन
सिद्धेर्वक्ष्यमाणतयाकृत्वातिदेशस्यसुलभत्वात् पूर्वस्माद्पिविधौस्थानिवत्वप्रवृत्यास्थानिनिभवंत्याः कृत्संज्ञायाः आदेशएवप्रवृत्तेश्च अंतरंगेकृ
त्विवहिरंगगुणादेरसिद्धत्वेनाग्नीइत्यादौप्रगृह्यत्वस्येवतद्भ्यादेशसुलभत्वाच्च एवमन्यद्ःप्यूह्यं अन्यच्चेदं नन्वाद्यविशेषणेःनोलोपइतिसूत्रस्थभाष्य
विरोधः तत्रहिल्यप्त्लोपयोरियङादिभ्यः पूर्वप्रतिषेधोवक्तव्योनवक्तव्यःसंत्यःत्रैतेविधयःएतेषुकृतेषुस्थानिवद्भावात्सिग्रहणेनग्रहणात्लोपोभ
विष्यतीतिनैवंशंक्यंइयङिःअंतलोपप्रसज्येतेत्युक्तम् नवतुइयङादिविधावल्त्वेनस्थानितेतिप्राप्तिरेवनेतीतिचेन्न पंचमीसमासाभिप्रायकत्वा
दस्यइत्येकदेश्युक्तमित्युद्योतेस्पष्टमुक्तत्वाच्च नन्वेवमपिकुमारीमिच्छतकुमीरीत्यत्राकृत्सार्वेतिदीर्घेहलङ्याब्भ्यसुलोपोनस्यात् अचत्वेनस्थाः
नितेतिङीत्वाःनतिदेशादितिचेन्न अपरनिमित्तकत्वेनान्तरंगेलोपेदीर्घस्यासिद्धत्वात् पंचमीसमासेनस्थानिवत्वाच्च नन्वेवमप्यपक्ष्योधावनमृगइ
त्यादौसिपोरुत्वेउत्वेगुणेपूर्वरूपेचकृतेतिङ्उतिङइतिनिघातःस्यात् सकारवृत्तितिङ्त्वस्यत्वत्मतेरेफेःनतिदेशात् अग्रेप्ररोहासंभवेनातिङत्वा
त्परत्वादितिचेन्न रुत्वस्यासिद्धत्वेनरेफएवमध्यगसादृश्यवुध्यातिङ्संज्ञायाअग्नीइत्यत्रश्रुतेप्रगृह्यत्वस्येवपुनःप्रवृत्याःग्रेप्ररोहसंभवात् एवम्

मं॰ तृणेडित्यादौ हलन्त्यादिलोपविषये हलत्त्वे न नत्वे न तत्वेपि सुप्तादिनापि स्थानितेति स्थानिवत्वं प्रवर्तत एवेति बोध्यमिति दिक् रमाभिः रामायद् मि
त्यादौ अत्वे चत्वयोस्तथात्वादतिदेशोपि स अपादिश्च स्यादतो द्वितीयं धर्मविशेषणं अत्र च मानमाऽऽकारप्रश्लेषेण ऊप्याप्ग्रहणे दीर्घ इति वार्त्तिक
प्रत्याख्यानपरं भाष्यं च अन्यथाऽऽत्वादेरिवात्वेत्वयोरप्यतिदेशः प्राप्नोत्येवेति तदसंगतिः स्पष्टैव अलवृत्तिरित्येवोक्तौ त्वापूर्त्वेद्त्वयोरतिदेशेन
स्यादऽतस्तन्मात्रेणुक्तम् अत्र मानं पूर्वोक्तं भाष्यमुन्नेयम् प्रदीव्येत्यादौ वलादित्वातिदेशः स्यादऽतस्तृतीयं धर्मविशेषणम् अत्र मानं विधिग्रहणं
भाष्यं च प्रदीव्येत्यत्रैव तथा विधाईधातुकत्वाश्रयत्वादिड्विधेरतिदेशः स्यादऽतस्तृतीत्यादिना विधिर्विशेषितः अत्र मानं भाष्यप्रयोगादिकं यम
थायथमूह्यम् सोदिष्यते चेदं यथाध्यापनम् अत्रेदमवधेयम् लस्येत्यधिकृत्य विहितेषु तिबादिषु लकारत्व तिलिट्त्वादेरतिदेशेन भवत्येव उच्चारणा
र्थत्वेपि लत्वस्यानलवृत्तित्वानपायात्॰ तेन चक्रे इत्यादावादेशोत्तरं द्वित्वसिद्धिः एवं तिकारोपस्येति लोपसिद्धिश्च ठस्येक इत्यत्र वर्णनिर्देशस्यैव सिद्धा
न्तात् अतएव किति लिटि विधीयमानावेत्वाऽभ्यासलोपौ कृतार्थौ न चैवं वर्णनिर्देशत्वः ल्विधित्वात् प्राथितिके कादेशेनेति ठस्येक इति सूत्रस्थ भा
भाष्यविरोध इति वाच्यम् विशिष्टनिर्देशेपि ठमात्रस्यैवोद्देश्यतयाबोधविषयत्वेन तस्य चाल्मात्रवृत्तित्वादऽतिदेशभावेन कादेशेऽप्राप्तेरिति स्था
निभूत इति व्यपदेशिवद्भावसिद्धमिदं स्पष्टप्रतिपत्तये उक्तं स्पष्टं चेदम्ऽत्रैव द्योते॰॥

प्रा·शे· भै· यदितु पदूपवैकल्प प्रयुक्तोपदेशप्रवृत्तिः प्रसज्यतेस्थानिस्थान्यवयवान्यतरालवृत्तिभिन्नतद्धर्माश्रयविधौस्थानिवद्भावोभवतीत्यर्थआश्रीयतेतर्हिपर्युदा
टी·भै· सेपिनदोषइत्यवधेयमस्थानिभूतइत्यर्थनिवेशोमानमाह अतएवेति· आद्यार्थनिवेशादेवेत्यर्थः।नन्वेवमारेत्यत्रऋधातोर्द्वित्वेऽभ्याससंज्ञायामुरदत्वेरपरेकृ
टी·भ· तेऽरित्यस्याभ्यासत्वमलभ्यतस्यस्थान्यलवृत्तिधर्मत्वात् एवञ्च हलादिश्शेषाप्रवृत्तिरतआह ऋधातोरिति· पुनरिति· सञ्ज्ञायाः कार्यत्वात्कार्यस्यचभेदे
७४ भ· अतएवरेफेति आद्यार्थांगीकारादेवेत्यर्थः एवमेवाग्रे पुनःपूर्वेति लक्ष्येलक्षणस्येतिनात्रसंज्ञाविषयेतदः प्रवृत्तेः प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणेभाष्येस्प
ष्टत्वात् तस्यापीति अभ्यासस्यानर्थकत्वादृत्त्र इत्यस्याऽरऋ इत्यादेशस्यानिवद्भावेनहि ऋक धातुत्वम पूर्वभागत्वात्वार्थसमाजग्रस्तम् तथाज्ञानेति।

अतएवरेफस्थानिकविसर्गस्य रुशब्दत्वेनस्थानिवत्वेनेतिभोभगोइत्यत्रभाष्येस्पष्टम्· ऋधातोर्द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्वेऽरित्य
स्यहलादिःशेषस्तु अरित्यस्यपुनःपूर्वोभ्यासइत्यनेनाभ्यासत्वात्।तस्यापिहिऋक धातुपूर्वभागत्वात्।प्रक्रियाज्ञानवतांतथाज्ञा
नस्यसुलभत्वात्। अतएवधिन्वतीत्यादाविएनाउकारइत्याई धातुकत्वस्यवकारेऽनतिदेशात्।यत्त्वत्रेएनिवृत्तयेस्वविधावपिस्था
निवत्त्वमपरविधाविति न्यासेनसाधितंभाष्ये सान्वेकदेशयुक्तिः असिद्धवत्सूत्रेणसिद्धस्याऽऽयन्नाऽऽसन्नित्यादेस्तत्फलत्वेनोपन्यासात्·
स्थान्यादेशभावज्ञानस्य इत्यर्थ इत्याहुः परंत्वत्र शास्त्रीयातिदेशोभवति अन्येतुतस्थानापन्नेतिलौकिकन्यायेनालवृत्तिरपिपूर्वभागत्वस्यातिदेश इ
त्याहुः एवंत्वभ्यासत्वमेवकुतोनातिदिष्टमिति॥ ९९ ॥ ॥ राम
नतत्प्रयोजकसञ्ज्ञाया अपिभेदः प्रधानानुरोधेन कल्प्यते इतिभावः।अतएव·आद्यार्थनिवेशादेवः यत्त्वत्रेएनिवृत्तपर इति·धिन्वतीत्यत्रेत्यर्थः।अपरविधा ७४
वित्यस्य स्थानिभूतादचः परस्यविधौ इत्यर्थः।तेनतेदेयस्यस्यसिद्धिः।प्रकारान्तरेणसिद्धत्वमेवैकदेशयुक्तित्वसाधकम्· ॥ ॥ ॥

भै॰ देशोप्युपस्थितस्तथापि सन्नाल्विशेषणं कृत्वापक्रमणमिति निर्देशात् आदेशस्य स्थानिभूत इति· अत्राप्यादेशस्यैव स्थानिवत्कार्यं अटकुप्वन्नमत्यास
त्तिरेव प्रयोजिका। अनल्विधावित्यत्र च प्रसज्यप्रतिषेध एव। न पर्युदासस्तथा सति व्यूढोरस्केनेत्यादौ स्थान्यल्भिन्नकवर्गाद्याश्रयणेन णत्वापत्तेः। स्थान्य
लाश्रयविधिभिन्नविधावित्यपि नार्थः। तथा सति बभूविवेत्यत्रे ह्रिधौ वलादित्वं निमित्तावच्छेदकत्वेनाश्रितं तच्च स्थानिसम्बन्धिवकारघटितमिति स्था

म॰ र्थः पर्यवसितः अनल्वृत्तिधर्मत्वेन स्थानितावच्छेदकः अनल्मात्रावृत्तिरल्मात्रावृत्तिधर्मः घटितश्च यो धर्मस्तदाश्रये तद्वृत्तित्वे तर
धर्मानाश्रये च विधौ कर्तव्ये स्थानिवद्भवतीति मूर्द्धाभिषिक्तव्याख्यानपेरस्यम् इस्सलत्रेत्यादावतिव्याप्तिवारणायाद्य धर्मविशेषणं अत्रमा
नेतुभो भगो इति सूत्रस्थभाष्ये अग्रहीदित्यत्रेकारस्येट्त्वेन स्थानिता तस्य चेट्शब्देऽपि सत्त्वात् अनल्वृत्तित्वमिति तदतिदेशो भवत्येव ग्र
हाः लिटीत्यत्र ऽ नियमत्वेमानाभावेन अच श्चेत्यस्य परिभाषात्वेनानुपस्थितेः उपस्थितावप्यजभिन्नस्येटः इडभिन्नस्याच इति वा ऽर्थोरि
ट्त्वेन स्थानिता भवत्येव अत्र चात्र स्थभाष्यमानम् एवं साम्नी इमे इत्यादावपि औकारस्य औङ्त्वेन सा तस्य चौङ् इत्यत्र सत्त्वादनल्वृत्तित्वं तेन
कार्यकालपक्षे स्वादित्वातिदेशेन भत्वे ऽल्लोपः द्विवचनत्वातिदेशप्रगृह्यत्वं च एवं रामायेत्यादावेकारस्य ङेशब्द इति ङेत्वेन सेति सुप्त्वातिदेशः
अतिखट्वो निष्कौशाम्बिरित्यत्राकारेकारयोः स्त्रीप्रत्ययत्वेनाप्त्वादिना वा सा गोस्त्रियोरिति ह्रस्वविधौ प्रतिलक्ष्यं वाक्यभेदात् प्रतिप्रत्ययवि
धायके विषये ऽ नियमे पिटावादिविषयके पुनर ऽ भावेन च श्चालोंत्यस्येत्यनयोरनुपस्थितेः उपस्थितावप्युक्तरीत्या नाप्त्वादेरतिदेशः॥

निवद्भावो न स्यात् प्रसज्यप्रतिषेधे यद्धर्मवैकल्योपदेशप्रवृत्तो स्थानिवद्भावः सामर्थ्येन तस्य धर्मस्य स्थानिस्थान्यवयवान्यतरालवृत्तित्वमाश्रयण
वनिषेधप्रवृत्तेः। प्रकृते च वलादित्ववैकल्यप्रयुक्तो नोपदेशप्रवृत्तिः। किन्त्वार्द्धधातुकत्ववैकल्यप्रयुक्तान्वचनतादृशमिति भावः॥ ॥

श॰शे॰ टी॰भै॰ टी॰भ॰ ७५

मै॰

धिन्वनीत्यत्र वकारस्यान्युकारहत्याईधातुकत्वमात्रं विवक्षितम् तथा चार्द्धधातुकत्वस्य स्थान्युकारवृत्तित्वेन स्थानिवद्भावप्रसक्तिः। अत एव भो भगो अ
घोरिति सूत्रभाष्योक्ते रेफवृत्तिरुत्वस्य विसर्गः न तिदेशः साधु संगच्छते। नन्वेवमतृलेट् अचकात् अचकारत्यादौ सार्वधातुकत्वनिष्ठत्वसिद्धत्वादि धर्मावच्छि
न्ननिमित्तकार्यस्याप्रयोजनसिध्यन्ति तेषां स्थान्यल्वृत्तिधर्मावच्छिन्ननिमित्तकत्वादिति अनन्यपलक्षणसूत्रस्य विधायकत्वमेवस्यादिति भाष्योक्तनियमार्थ
त्वपक्षासङ्गतिरिति चेन्न यथाऽग्रहीदित्यस्य सिद्धये विशिष्टत्वं योः न लमाश्रयते। इटन्नामेति भाष्ये उक्तं तेनैव न्यायेनैतेषां सिद्धिसम्भवात् तथाहि स्थानि॥
स्थान्यवयवाल्वृत्ति धर्मे आदेशविधावुपात्तत्वविशेषणं न्दयम्। एवञ्चादेशविधौ स्थानितावच्छेदकत्वेनोपात्तोपस्थानिस्थान्यवयवान्यतराल्मात्र
वृत्तिधर्मस्तत्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्ननिमित्तके विधौ स्थानिवत्त्वं न ग्रहोलिटिदीर्घ इति विधावुपात्तस्थानितावच्छेदकमिट्त्वं तच्च नाल्मा
त्रवृत्तीति स्थानिवत्त्वसङ्गतिः। धिन्वनीत्यत्रादेशस्य यणो विधौ स्थानितावच्छेदकमिकृत्वं तच्च स्था ——— न्यल्मात्रवृत्तीति तत्समानाधिकरण
ईधातुकत्वावच्छिन्नोद्देश्यकउट्नास्थानितावच्छेदकत्वेनोपात्तत्वोद्देश्यबोधकपदजन्योपस्थितिविषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्व
म् एवञ्च हल्ङ्यादिलोपेन केवलं हल्त्वमेवोद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं किन्तु सुतिस्यभेदविशिष्टहल्त्वं तन्निष्ठा चोद्देश्यतावच्छेदक
तास्याविषयतानाल्मात्रवृत्तितावच्छेदकधर्मनिष्ठावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकं धर्मपर्याप्तावच्छेदकताके विषयताकमिति तेषु निषेधा
प्रवृत्त्या स्थानिवद्भावेन तत्तत्कार्यसिद्धौ प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वसङ्गतिः। अत्र हल्ङ्यादिलोपे कार्ये उद्देश्यतावच्छेदकतयोपात्तं सुति
स्यभेदविशिष्टहल्त्वं तन्निष्ठावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकविशिष्टहल्त्वं तच्चात्र न नादृशाल्मात्रवृत्तितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकमिति अग्र
हीदित्यत्र च स्थानितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकमिट्त्वं न च नाल्मात्रवृत्तितावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकमिति स्थानिवद्भावनिर्वाहः। नचैव
मपिदृसः स्रसृत्यत्र विसर्गविधावुद्देश्यतावच्छेदकतयोपात्तस्यरुत्वस्याल्वृत्तितया तत्समानाधिकरणसुप्त्वावच्छिन्नोद्देश्यकस्पद्त्वन्नस्यादि
ति वाच्यम् अपदसञ्ज्ञायां यथोद्देशपक्षस्यैवाश्रयणेन रुत्वात्पूर्वं जायमानपदत्वस्य समुदायनिष्ठस्य स्थानिवद्भावेन विशिष्टबुद्धिसम्भवात् न च सा।

भै॰ म्नी लोम्नी रमे इत्यत्र ष्यादेशस्य स्थान्यौकारनिष्ठद्विवचनत्वस्य ष्यादेशेऽतिदेशासम्भवेन भत्वाभावाद्विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपः प्रगृह्यसंज्ञा च
न स्यादिति वाच्यम् अन्तसंज्ञाकरणेन औङ आप इति सूत्रजन्यबोधीयोद्देश्यतायामिदन्त्ववदौङ्त्वावच्छिन्नस्वीकारात् ननु घेर्ङितीति गुणविधा
वुपात्तं स्थानितावच्छेदकं घित्वं न त्वस्थान्यल्वृत्तीति स्थानिवद्भावासम्भवेन कृन्मेजन्त सूत्रस्थभाष्यविरोध इति चेन्न तदन्तस्य घिसंज्ञेति पक्षा
भिप्रायेणैतदुपपत्तेः। एवमेव कुम्भकारेभ्य इत्यत्राप्यादेशविधावुपात्तस्य स्थानितावच्छेदकस्यान्त्यस्यापीदत्वनोल्यम्भविष्यतीति न देतदुक्तम्विशिष्टं तेषां न
लमाश्रयते रूपमेव तञ्चनालूपमिति इदं इत्यादिनस्थान्यल्वृत्तिधर्माश्रयम् एवञ्च यत्र शास्त्रे विशेष्यतया विशेषणतया वा आदेशः स्थानिभूतो योऽल्तत्सम्ब
न्धी च यो ऽल्तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणं तादृशे विधौ हि निषेधोऽत्र च शब्दतो विशिष्टमेवानल्माश्रयते वल्लादेरित्यत्र च शब्दतो विशिष्टमल्मिति भाव इति
एतदाशयउक्तः। न च स्थानितावच्छेदके उपात्तत्वविशेषणदाने प्राचीनोक्तासाधारण्यनिवेशोऽनुपस्थितिकल्पनायां गौरवस्य स्पष्टत्वात् न चैवं व्याख्यानेपि
मात्रपदस्य निवेशः साधारण्यनिवेशकर्त्तृमनादविशेष इति वाच्यम्। आधेयत्वस्वनिष्ठाल्मात्रवृत्त्युपात्तधर्मपर्याप्त्यवच्छेदकताकविषयतासामानाधिकर
ण्योभयसम्बन्धेन तादृशान्यतरविशिष्टो यो धर्मस्तद्धर्मसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नोद्देश्यके विधौ स्थानिवत्त्वन्नेत्यर्थः। एतादृशोभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनि
वेशसूचनाय यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशप्रवृत्त्यावनिदेशो मृग्यते तस्य निमित्तस्य स्थान्यल्साधारणधर्मत्व एव निषेधप्रवृत्तेरित्यत्रासाधारणेत्युक्तम्।
ननु तस्य विशेषणत्वाभिप्रायेण अणुदित्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनोद्देश्यत्वविधेयत्वाख्यविषयतया बोधविषयतया अनुबन्धविनिर्मुक्तस्वीकारेपि सानुबा
न्धकनिर्देशस्थानित्वादेशत्वयोरनुबन्धविशिष्टसूत्रोपात्तस्वीकारात् अत एव ङ्यादेशस्य सुप्त्वादिप्तुक्तिसङ्गतिः अल्मात्रवृत्तित्वञ्च येन सम्बन्धेन स्था
नितावच्छेदकत्वं तेन सम्बन्धेन विवक्षितम् एवञ्च घ्यादिसंज्ञायां यत्र संज्ञिनः स्थानिवत्त्वं बोध्यते तत्र तादात्म्येन संज्ञाया एवावच्छेदकत्वं तेन सम्बन्धे
न च तस्याः स्वस्वरूपेणापि सम्बन्धितया स्वस्वरूपस्य वानल्त्वेन स्थानिनिष्ठविषयताया अल्मात्रवृत्तिधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वाभावस्फुट एवा एव
मेवाच्छब्देनोपादाने बहुवचनेऽल्पेदित्यादावपि एतत्कल्पनायां कृन्मेजन्त सूत्रस्थमाधेये चिकीर्षवे कुम्भकारेभ्य इति प्रयोगेष्वतिव्याप्तिप्रदर्शनपरम्भा

शा·शे· भै· ननु स्थानिवद्भावस्वीकारे गमकत्वमत्राकादेशस्य स्थानिवद्भावेन हलादित्वमादायादेशो न स्यादत आह· प्रत्यासत्तेति· आयादेशप्रतिबन्धकस्तु न शास्त्रीय इति
टी·भै· भावः प्राधान्यादिति· सर्वातिदेशानां — कार्यार्थत्वादिति भावः शास्त्रातिदेशस्य कार्यातिदेशाद्भिन्नरूपत्वे साधकमाह भाष्येपीति· ननु कार्यातिदेशस्वी॰
टी·भ· भ· लैवेति इत्यंतस्य बोध्यमिति वक्ष्यमाणेनान्वयः अ त्रायं सूत्रार्थः आदेशः स्थानिवद्भवति सादृश्यं कार्यभाक्त्वेन कार्यभाक्त्वं च प्रयो॰
७६ गित्वनिमित्तत्वोभयरूपं पूर्वपक्षे तु तन्निष्ठव्यवहारवत्त्वेन सादृश्यमिति न चांत्यपक्षे रामः राम इत्यादावतिदेशेन दीर्घः स्यात् तस्यातिसृभि निमि
दैत्रयादे शादिः स्यादुपदेशः प्रवृत्तेः सुप्त्वयत्रादित्व आमुपरत्वत्रित्वरूपनिमित्तवैकल्यप्रयुक्तत्वेन तन्निमित्तातिरिक्तनिमित्तत्वादिति शास्त्र
प्रत्यासत्त्या च शास्त्रीयकार्य एव स्थानिवत्त्वं तेन न नायकसिद्धिः प्राधान्यात्कार्यातिदेशोऽयम्· शास्त्रातिदेशस्तु कार्यातिदेशाद्भि॰
न्नरूपः तस्यापि कार्यफलकत्वादिति तृज्वत्सूत्रे कैयटः भाष्येपि तत्राङ्ग शास्त्रातिदेशात्सिद्धमाङ्गं यत्कार्यं तदतिदिश्यत इत्यु॰
क्त्या तयोरभिन्नरूपत्वं सूचितम्· तत्रानपेक्षितार्थसन्निधानस्तत्तन्निमित्तरूपकार्यव्यवहार एवानेन कार्यं तु स्वशास्त्रेणैवेति
अत एव रामायेत्यादौ स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घ इति सङ्गच्छते परिवीरित्यादौ परत्वाद्दीर्घ इति च सङ्गच्छते। यद्वा किञ्चि
न्निमित्तवैकल्येपि दीर्घादिकार्यमनेन क्रियते तच्च कार्यं किंनिमित्तमाकांक्षायां तत्स्वरूपनिर्णयस्य विधिशास्त्रमूलकत्वेन तद्देशेनैव प
तिवाच्यम् यद्यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तादुपदेशस्याप्रवृत्तिस्तस्य तस्य निमित्तस्य वनिप्रहृत्यर्थ इति ११ रशास्त्रविहितत्वरूपं परत्वे तेषां बोध्यम्·
त्व एवातिदेशप्रवृत्तेः स्वभावसिद्धत्वात्॥ ॥ ११ कारेइदमेव कार्यसाधकमिति लभ्यते· एवं सति यादशस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वात्सुपि चेति दी राम·
र्घ इति ग्रंथानामसङ्गतिरत आह तत्रानपेक्षितार्थेति· यथा सुप्त्वाव्यवहारे स्वादिप्रत्ययसमुदायघटकत्वन्निमित्तं तस्य याडादेशेऽभावेपि अनेनातिदेशेन सु ७६
प्त्व बुद्ध्या तादृशव्यवहारो भवति पश्चात्स्वनिमित्तसद्भाववत्त्वात्सुपि चेति शास्त्रं प्रवर्तते तथा सर्वत्रत्यमिति· परिवीरित्यादाविति· अत्र वेञः क्विपि स

भे· ननुतस्यान्यथासिद्धत्वेपिधिन्वन्तीत्यस्यसिद्धिरेवेदृशन्यासकार्यंभविष्यतीत्यतआह· तस्यापीति· धिन्वन्तीत्यस्यापीत्यर्थः। इतिवार्तिकइति· अचःपरस्मिन्निति
तिसूत्रघटकपूर्वशब्दार्थस्यावधिसाकाङ्क्षत्वात्तदाकाङ्क्षाशान्त्यर्थमिदंवार्तिकंवैयाकरणइत्यादावाप्यप्रवृत्त्यर्थमितिचबोध्यम् स्थान्यवयवाल्निवेश

भ· कैयटेनोक्तत्वाच्चेति नन्वेतत्त्वपाफलत्वेनकथमुक्तमितिचेन्न पंचमीसमासानंगीकारकर्तृमूलमतेतत्सत्त्वात् भविष्यतीत्याद्यसिद्धान्तरङ्गासिद्धत्व
मिद्धविधौनेति तेनाप्यस्यसिद्धिः अन्यफलमाह प्रदीव्येति अन्यथानल्यपीतिलिंगात् शास्त्रीयस्यकिन्त्वस्येववलादित्वस्याप्यतिदेशः स्यादितिभावः अतएव
प्रपठ्येतीत्युक्तमवभूविवेति यन्निमित्तेति प्रत्यासत्तिफलंदातुं कष्टायेत्यस्यत्यागः ननुवलादित्वस्यवस्यापिसत्त्वात्स्यादेवनिषेधोऽतःप्रत्यासत्त्याप्रतिपाद

अस्यापि अचःपूर्वत्वविवक्षानादिति वार्तिकेपञ्चमीसमासेनसिद्धेःकैयटेनोक्तत्वाच्च। प्रदीव्येत्यादौ च वलादिलक्षणइएनास्थान्यल्लित्यु
क्तेर्बभूविवेत्यादौवलादिलक्षणेट्सिद्धिर्नहित्त्ववलादित्वंस्थानितोलभ्यंकिन्तुस्वाश्रयमेव। यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशप्रवृत्ता
वतिदेशोमृग्यतेतस्यनिमित्तस्यस्थान्यल्साधारणधर्मत्वएवनिषेधप्रवृत्तेः। प्रकृतेनत्वाद्धुधातुकत्ववैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तिर्नतस्या
न्यल्साधारणंप्रत्त्वतादृशवल्त्वघटितंवलादित्वनतद्वैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तिरितिबोध्यम्॥ ८ यति नहीति स्थान्यल्लिति स्थानितोः
ल्तदःसाधारणेधर्मोयस्मिन्तस्यभावइत्यर्थः असाधारणेत्युक्तिरेफस्थानिकेतिपूर्वग्रंथविरोधात् प्राचामनुरोधेनेत्येके द्वितीयार्थाभिप्रा
येणेत्यन्ये वस्तुतस्तुशब्दतइतिवक्ष्यमाणत्वेनतद्विरोधाभावात् समानफलकत्वाच्चयुक्तेवसेत्यवोचाम अतएवप्रकृतसूत्रेउद्योतेयत्रशास्त्रेवि
शेष्यतयाविशेषणतयावा आदेशस्यस्थानिभूतयोःलतत्स्थानसंवन्धोचयोल्तन्मात्रवृत्तिधर्माश्रयणंतत्रविधौनिषेधइत्युक्तिःसंगच्छतेतन्नहितत्रद्वि
स्यप्रयोजनमाह· प्रदीव्येत्यादाविति· तत्रापिस्थानिविशेषणप्रयोजनमाह· स्थान्यलीति· एवञ्चतत्फलितम्प्रत्यासत्त्याशेषपूरणेनचतदाह· यन्निमित्तेत्या
दि· स्थान्यल्साधारणेति· अत्रस्थान्यल्साधारणेत्यस्यस्थान्यल्नितराट्वृत्तित्वेसतिस्थान्यल्वृत्तित्वमित्यर्थोऽसाधारणनिवेशान्नतीयते परन्त्वयन्त्वयुक्तः॥

शा॰शे॰
टी॰भै॰
टी॰भ॰
७७

भै॰ प्रकृतसूत्रविषयेप्याहसर्वातिदेशइतितेनरामस्येत्यादौनदीर्घः शास्त्रीयमेवेति शास्त्रबोधमेवेत्यर्थः तेनवर्णादेशस्थानिवद्भावेनतासोनित्यानिदत्वंनतस्य
स्थानिनिशास्त्रबोध्यत्वाभावात् श्रौतस्थान्यादेशभावस्यैवतस्यपुरस्स्फूर्तिकत्वात् सर्वेसर्वपदादेशाइत्यत्रपदशब्दोऽर्थवत्परः अतएकदेशविकृतन्यायस्य

भ॰ अतएवेति अत्रैवेतिपाठः उक्तेरितिपंचम्यन्तस्याग्रेसत्वात् शास्त्रीयमेवेति तत्वंचशास्त्रबोध्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वं त्रित्वादेरतिदेशाप
विधेयतेतिनोक्तम् दुर्लभमिति नचाणनिमित्तकासान्तेसुलभेतिवाच्यम् प्रत्यासत्यासर्वनामस्थाननिमित्तकाया आश्रयणान्नुम्विधौ नचका

सर्वातिदेशोपिदंतुल्यमायन्निमित्तवैकल्पप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्तिस्तन्निमित्तंशास्त्रीयमेवप्रत्यासत्तेः। स्थानिवदित्युक्तेसम्बन्धि
शब्दमहिम्नैवादेशलाभे आदेशग्रहणं श्रौतस्थान्यादेशभावस्यैवग्रहणमितिशंकावारणद्वाराएकहरित्यादौशब्दानित्यत्वा
रणायसर्वेसर्वपदादेशाइतिन्यायेनकल्प्यमानस्यतेनुरित्यानुमानिकादेशस्यापिसंग्रहार्थं तेनपचन्नित्यादेः पदत्वसिद्धिरि
तिभाष्यस्यष्टम। ननुनोस्तित्वमपिच्छिन्नपुच्छेशुनिश्वत्वव्यवहारवल्लोकसिद्धन्यायेनैवसिद्धम्॰ तदुक्तंप्रागदीव्यतोऽ॥
तिसूत्रभाष्येदीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणमिदमित्युक्त्वा किमर्थंविकृतनिर्देशएतदेवज्ञापयत्याचार्योभवत्येषा
परिभाषैकदेशविकृतमनन्यवदिति। अतएवात्रविकारोऽशास्त्रीयोपि अतएवश्रायसशब्दादणानाद्विवचनेश्रायसावि
त्यत्रदृष्टौकृतायांसान्तस्याङ्गित्वेनानेनन्यायेनाङ्गतयामाभोनुम्पूर्वसम्बन्धित्वेनाचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्वेनवारितोऽचःपर
यंकाले अनीदृत्यत्रेवयथोद्देशेपिवा औदित्यत्रपूर्वान्तवत्वेनाणत्वंपराद्विव॥ स्मिन्नितिसूत्रेभाष्ये एतन्न्यायानाश्रयणेत्वङ्गत्वमेवदुर्लभं॥
त्वेनसर्वनामस्थानत्वेनपुनःसंज्ञाप्रवृत्त्यातन्निमित्तकापिसुलभैवसेतिवाच्यम् एवमपि अणविधानावधित्वस्यश्रेयसित्यत्रसत्वेनश्रायसि
लौकिकत्वादेव अतएवअशास्त्रीयस्यापि विकारस्यग्रहणादेवश्रायसावित्यत्रा स नतनिषु्स निरूपितांगत्वमेकदेशविकृतन्यायेनसान्तत्वंआगतमितित्

भ॰ यत्रन्यायंविनादुर्लभत्वात् नचानुमानिकै

नस्थानिवत्वेनतल्लाभः श्रेइत्यस्याप्यर्थवत्वेन
नस्यस्थानिधर्मत्वाभावादितिदिक्॥ भ॰

मै· मःप्राप्तिरत्र हेतुः शास्त्रीयत्वेप्यकारनिवृत्तिर्नशास्त्रीयेतिभावः॥ ॐ॥ एतदेवसमर्थयितुंसाधकान्तरमाह अंनादिवदिति ननुशब्दैकदेशस्य
विकारस्वीकारेशब्दनित्यत्वसिद्धान्तविरोधइत्यतआह शब्दानांनित्यत्वमितिरेखागवयवत्सर्वोविकारादिकल्पनावास्तविकन्तुनित्यत्वमेवेति
भ· परिच्छिन्नेति प्रातिस्विकरूपेणबोधितंपरिमाणमानुपूर्वीविशेषोयस्यार्थस्यतद्वाचकेत्यर्थः तदभावादिति ननुगंगाप्रविष्टनदीदृ
ष्टांतसिद्धत्वेनाकोरिति प्रतिषेधज्ञापितेनयत्नमध्येतिन्यायेनाक्तपरिमाणानांधात्वादिशब्दानांसर्वनामकेसाकचकेयथाप्रवृत्तिस्तथा

अनादिवत्सूत्रेभाष्यकैयटयोरपिगुडो दकमित्यादावेकादेशेकृतेदकशब्दस्यानेनन्यायेनोदकशब्दत्वमाश्रित्योदके।
केवलेइतिपूर्वपरान्तोदात्तत्वमुक्तम्· शब्दानांनित्यत्वंतुरेखागवयन्यायेनसमाधेयम्· अनन्यवदित्यस्य अन्यवन्नेत्यर्थः
नत्वान्यसादृश्यनिषेधेअन्यत्वाभावःसुतरामिति चेन्न। अर्द्धस्यान्यथात्वेजातिव्यंजकभूयोवयवदर्शनाभावेननोस्तित्व
प्रतीतेर्न्यायेनानुपपादनात्· किञ्चनिङ्संज्ञायाशिवादिसूत्रोपात्तपरिच्छिन्नपरिमाणेनिष्ठतयापरिच्छिन्नपरिमाणार्थ
वाचकशब्दानांवृत्तेऽधिकेवाशास्त्रव्यापारंविनाप्रवृत्तेर्येनविधिरितिसूत्रेऽङ्संज्ञासूत्रेचभाष्येउक्ततयातदभावान्नू
नाधिकत्वञ्चवैरूप्यस्योपलक्षणंनचतंडुलानित्यादौस्थानिवद्भावेनप्रत्ययान्तत्वेपिस्वतःप्रत्ययान्तभिन्नत्वात्प्रातिपदिक

त्वपुस्तदृष्टांतसिद्धेनप्राग्दीव्यतीतिज्ञापितेनानेनापित्तिङ्त्वातिदेशःकुतोनेतिचेन्नवैषम्यात् अक्तपरिमाणानामधिकेप्रवृत्तिमंतराको
रित्यादेर्नसार्थ कंप्राग्दीव्यदित्यस्यार्थबोधकत्वाद्यनिर्देशेनसार्थकमिति नन्वेवमंगसंज्ञाचोप्यऽक्तपरिमाणानामित्यंगसंज्ञासूत्रस्थ
भावःअन्यत्वाभावइति आरोपितान्यत्वमित्यर्थः तेनशक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यग्रहात्ततोबोधानापत्तिरितिदूषणस्यनावकाशः जातिव्यञ्जकेति

प्र॰ प्रा॰ भे॰ यत्र जातिव्यञ्जकावयवसंस्थानमस्ति तत्रैव लोकेऽयं श्वेतभेदप्रत्ययः अभेदप्रत्यय एव व्यक्त्यैक्यसाधकस्स किञ्चिद्धि कार एव यत्र त्वर्द्धतद्धिक
टी॰ भे॰ वा विकृतस्तत्र शुनोयमवयवो न तु श्वेति व्यवहारः शुनोयमिति प्रत्ययेन तु भेदस्यैव सिद्धिरिति भावः प्राचीनानुरोधेनाह किञ्चेति परिच्छिन्नप
टी॰ भ॰ रिमाणेति परिच्छिन्नानुपूर्वीकसमुदायनिष्ठतयेत्यर्थः प्रकृते च परिच्छिन्नपरिमाणार्थवाचकतिङ्शब्दः भाष्य इति तत्र हि यथा द्रोणादिश
१८ ब्दानान्न्यूनाधिकयोर्न प्रवृत्तिस्तथा सर्वेत्यानुपूर्वीविशेषोपादानेन कृतसंकेतस्य सर्वनामशब्दस्यापि सर्वकादावप्रवृत्तिमाशङ्क्य तदेकदे

भ॰ भाष्यादंगत्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठतयाऽनतिदेशः श्वायसाविति पूर्वभाष्यं विरुध्येत तथाजरात्ववदुदकत्वाऽनतिदेशे द्वितीयं भाष्यं विरु
ध्येत तथा प्राग्दीव्यतोऽणिति सूत्रे उक्तपरिभाषां ज्ञापयित्वा तेनैव पदत्वे सिद्धे पचन्वित्यादौ स्थानिवत्सूत्रोक्तमेकदेशविकृतोपसंख्यानं चो
दितं न कर्तव्यमिति भाष्यकैयटादिकमपि विरुध्येतेति चेन्न श्वायसाविति भाष्येणाद्यस्यैकदेशयुक्तत्वात् पूर्वोत्तरेति परिभाषया पूर्वमेव
स्वरप्रवृत्त्या द्वितीयस्यापि तथात्वात् ह्रस्वान्यत्वाच्चेति प्रकृतसूत्रे भाष्य एवं प्रत्याख्यानस्य दूषितत्वेन तृतीयस्यापि तथात्वात् अक्तपरिमाणे उक्त
न्यायाऽप्रवृत्तेस्साधारणफलं तु सञ्जुषमाचष्टे सजूरित्यत्ररुत्वाभावः आनुमानिकस्तु न जूषोऽप्यर्थवत्त्वेन सजुष्टस्य स्थानिधर्मत्वाभावादित्या
हुः इदुदुपधेभ्योणि च तु परमनभिहितोऽस्यैरिति दिक् तंडुलेति सनित्त्वेन लोपः स्यात् ननु नादेशविधेर्न सदस्त्यत आह आदाविति तेनास्मिन्नंनसे
यहः अत्र हि सर्वस्मिन् शायइत्यत्रालु किन्तु लोपेपि संज्ञाविधौ तस्यासिद्धत्वेन संयोगे गुरुसंज्ञयोः स्मीतीकारस्य शुनेनतो च्चारणस्य सार्थक्य
मिति प्रत्ययान्तत्वे पीति कृतपूर्वसवर्णे आसित्यादौ आद्वित्वेन प्रत्ययत्वं ततः आनुमानिके आतादौ स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वे तदन्तत्वं त्वः राम
प्रभूतं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति समाहितम् न तु शुनोऽधिकस्योदादिविकार इति भावः ((थे समाजग्रस्तमिति बोध्यम् विशिष्टातिदेशस्तु न अशास्त्रीय ७८
स्थानिवद्भावविषय एव विशेषो वक्तुं शङ्क्यतेन चेति शंकायां स्थानिवद्भावेनस्युपादानमनादिवच्चेति सूत्रं स्थानिवद्भावेन गतार्थमिति मतेन प्रा
तिपदिकत्वापत्तिरिति तथा च न लोपापत्तिः न चैतादृशे विषये पदिनलोपस्तर्हि तस्माच्छसि पुंसीत्येवास्तु॰ अकदृत्यनुवर्तते अचीति निवृत्तम्॰।

भे॰ म्प्रसारणेकृते स्थानिवद्भावेनैव तु गदीर्घत्वयोः प्राप्तौ स्थानिवत्सूत्रस्यैवोभयविधायकत्वे तु कः परत्वाद्गुल इति दीर्घ इति व्यवस्थानस्यादिति भावः। यस्मान्त
रमाह यत्रेति· किञ्चिन्निमित्तवैकल्येपीति· यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशप्रवृत्तिस्तन्निमित्तवैकल्येपीत्यर्थः। आदेशः स्थानिवत्कार्यं प्रवर्त्तयतीति सूत्रा
र्थात् ततः किं कार्यमित्याकाङ्क्षायां ततो विधिशास्त्रपर्यालोचनम् ततस्तत्कार्यनिर्णय इति यदेशास्थितिकार्यस्वरूपनिश्चयस्तद्देशीयपरत्वस्य विप्र
तिषेधशास्त्रप्रवृत्तिनियामकत्वमिति भावः॥ ॐ ॥एतदेव· पूर्वोक्तक्रममेव। उत्पत्तिदेशः। उत्पत्तिमन्निश्चयविषयकार्यबोधकशास्त्रघटि
तसूत्राधिकरणदेशः क्वचित्तूपदेशदेश इति पाठः। ननु सुगम एव। अत्र· अनयोर्मध्ये। अत एव· आद्यपक्षस्यैव सूत्रभाष्यसम्मतत्वादेव। स्थान्यल्विधि

एतदेवाभिप्रेत्यातिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेश एव देश इत्यभियुक्ताः। अत्राद्यपक्ष एव भाष्यसंमतः अत एव स्थान्यल्विधिप्र
तिषेधकुरुवघपिवांप्रतिषेधो वक्तव्य इत्येतदुपपादनावसरे स्थानिवद्भावादङ्संज्ञास्वाश्रयश्च लघूपधत्वादि तत्र लघूपधगुणा
दिप्राप्तोतीत्यादिभाष्योक्तेरिति बोध्यम्· एवं यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशप्रवृत्तिस्तन्निमित्तातिरिक्तसर्वनिमित्तकत्वमतिदे
देशस्यापि। अत एवेष्टवद्भावेनातिदिष्टभत्वस्य वर्णाश्रयत्वमित्यादिव्यवहारः॥ ((

प्रतिषेध इति· तत्र हि स्थान्यल्विधिरूपे कार्ये प्रतिषेध आहोस्विदल्मात्राश्रयकार्य इति सन्दिग्ध्यैवमुक्तम्। अत्र लघूपधत्वादित्यादिना ऽइपधत्वपरिग्रहः ल
घूपधगुणादिरित्यत्रादिना वृद्धेः परिग्रहः अत्र लघूपधगुणादिष्वेवोक्तं न त्वनेनातिदेशेनेति तेनाद्यपक्षस्य भाष्यसंमतत्वं लभ्यते। पूर्वत्र किञ्चिन्निमित्तवैकल्ये
पीत्युक्तं तत्र यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशप्रवृत्तिस्तद्भिन्नस्यापि कस्यचिद्ग्रहणप्राप्तौ· कावारणार्थमाह एवन्निमित्तेति एवम् पूर्वोक्तिवत्सर्वनिमित्तकत्वमिति ते
न सर्वस्मिन्नित्यत्र यजादित्वाभावाद्दीर्घो न अन्यथा किञ्चिन्नदेन यजादित्वस्यापि ग्रहणे सम्प्रसारणस्यादिति भावः अत एव तादृशसर्वनिमित्तकत्वादेवेष्टवद्भावेनेति।
अनेनेष्टत्वमेवातिदिश्यते भत्वं तु यविभमित्यत्रेनवर्णाश्रयत्वमिति तेन सुवन्तास्मिजितिपक्षे ऽनर्वन्निसुपायन्यदत्वनस्यल्लिल्लोपे जातेपि प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तय इ

भै॰ विसर्जन इति अत्र हि सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन तशब्दस्य नशब्दादेशस्तस्य शास्त्रीये पिषत्वाभावे स्थानिवद्भावो भवतीति नचैवोयवायावइति सूत्रे चीन्यनु
वर्त्तमानाद्धल्पयाद्यभावशास्त्रतात्पर्यविषय इति नायक इत्यादिरूपप्रतिबन्धकस्य स्थानिवद्भावस्यादिति वाच्यम् पर्युदासलभ्येति ज्ञाप्यशरीरनिवेशेनैव दोष

भ॰ स्थानिवत्त्वेनैवेति निष्ठात्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठतया श्वपुच्छदृष्टांतसिद्धेनासिद्धेरिति भावः नन्वानिष्ठायामित्यस्य न निष्ठाव्यावृत्तिः फलं कि॰
नुकत्वेन सादृश्य —— ग्रहणमिति ॰ तत्त्वावृत्तिरेवेति कथं ज्ञापकतेति वाच्यम् तन्मात्रफलकत्वेकृतीन्येवं वक्तव्यत्वात् प्रसज्येति अस्यबीजमा
ख्यानशेखरतोवसेयम् लक्ष्यानुसारीति नचभृशादिसूत्रे च्वेरिति पर्युदासो ज्ञापक इति वाच्यम् अभूततद्भावे प्रवर्त्ततेनसार्थकत्वात् नत्वऽ
त्वनदेववक्तुं युक्तं गौरवात् नन्विदुदुपधेति सूत्रे प्रत्ययपर्युदासो ज्ञापकः नहि प्रत्ययावयवत्वं स्थानिवत्त्वोद्धारकं विसर्गोऽस्तीति नचभिसिएक

विसर्जन इत्यादौ हि निष्ठानत्वस्य नित्यतया स्थानिवत्त्वेनैव निष्ठानत्वस्य वक्तव्यत्वात् नस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वे तु लक्ष्यानुसारि
व्याख्यानादेवोक्तार्थसिद्धिरिति बोध्यम् केचित्तु भाष्ये तस्थानापन्नेतद्धर्मलाभस्यतत्कार्यस्य च लोकन्यायेनैव सिद्धेरयम
तिदेशः स्वंरूपमित्येतच्छास्त्रसत्त्वाद्धन्तेः कार्यंवधौ तस्यादित्युक्तम् एवं च स्वं रूपमिति शास्त्राविषये तेन सिद्धिरिति सूचित

देशाविकृतन्यायेन अक्तपरिमाणत्वात् नापि तत्स्थानापन्नेति लौकिकेन प्रकृतसूत्रीयोद्योतोक्तरीत्या विभक्तित्वस्येव प्रत्ययत्वस्यापि स्वरूप
मित्येतद्विषयत्वाविशेषात् न चातद्विषयः प्रत्ययावयवत्वमेवातिदिश्यतां तथा सति तथैव फलानां सिध्या ज्ञापकानुपयोगादिति चेन्न उ॰
क्तार्थो ज्ञाप्यतामसमर्थसमासो वेति संदेहे लक्ष्यस्यैवानुसर्त्तव्यत्वादिति भावः॥ राम ७९

वारणात् अत्र हत्यादि सम्मतत्वेनुपादानम्भाष्यानुग्रहरूपारुचिं सूचनाय अत एवाह तस्यप्रसज्यप्रति —षेध इति तस्य निष्ठायामित्यस्य व स्तु
नस्तु क्तार्थो लाघवात्कल्प्यते तत्र न ज्ञापकापेक्षेत्याशयेनाह केचित्तु भाष्य इति॰ अस्य उक्तमित्यनेनान्वयः तेन सिद्धिरिति लोकन्यायेन सिद्धिरित्यर्थः॥ ॥

भे॰ नन्वशास्त्रीयस्याप्यतिदेशे तासो नित्यानिट्त्वस्याप्यनिष्टस्य घस्लादेशेऽतिदेशादुपदेशेऽत्वत इत्यस्य प्राप्त्या जघसिथेत्यत्र ऋतो भारद्वाजस्येति विकल्पापत्ति
रिष्यते तत्र क्रादिनियमान्नित्यमिडित्यत आह॰ अतिप्रसंगस्त्विति न धातुलोप इत्यार्द्धधातुक इति सूत्रभाष्यारव्यानपरभाष्यध्वनितश्चायं विकल्पः तथाहि लोलु
वः पोपुव इत्यादौ यङ्वयवयकाराकारयोः एवमल्लोपे प्रत्ययनिमित्तकगुणस्याचः परस्मिन्निति सूत्रेण ल्लोपस्य स्थानिवद्भावाददौ प्रतिषेधे पियङ्वयवाकार
मात्रिपैवोवङ् पुनरज्निमित्तकलघूपधगुणस्याचः परस्मिन्नित्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावान्निवृत्तिर्न स्यादुवङ्वयवोकारस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वाभावात् अ
शास्त्रीयस्याप्यतिदेशे तु स्यात् उकारनिष्ठस्यानादिष्टादचः पूर्वत्वस्य स्थानिवत्सूत्रेणातिदेशात् स्वःपरस्मिन्निति स्थानिवद्भावसिध्यतीति अनादिष्टादचः पू

भ॰ अशास्त्रीयेति प्रत्ययान्तत्वेत्यर्थः यातिरिति सिध्यर्थं वरेग्रहणज्ञापितसंभावितप्रत्ययत्वादिकमादाय उवङिति प्रकृतेन तदनाश्रयणेपि ययेहूंसि

एवं च शास्त्रीयस्यापि धर्मस्यातिदेशो भवत्येवातिप्रसङ्ग॰ तु लक्ष्यानुसारेण क्वचिल्लोकन्यायानाश्रयणेन परिहरणीयो यदि प्राप्नोति
एवमपि न कश्चिद्दोषः। न पदान्तेति सूत्रे ब्राह्मणकं उतिरित्युदाहरणं च क्वचित्तदनाश्रयणे तत्र हि कंडूयतेः क्तिच् तत्राल्लोपेन तस्य स्था॰
निवत्त्वादुवङ् यणि वा॰ नादिष्टादचः पूर्वत्वे स्थानित्वरके गृह्यमाणे ऊठ्एतस्यादित्याहुः। अत एवार्थवत्सूत्रशेषे प्रत्यय इत्यस्य प
ध्यतीत्याशयेनाह यणिति॰ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ए॰ पुंदासत्वमेवोक्तं भाष्ये॰ ॥

र्वत्वस्याशास्त्रीयस्यातिदेशादेव निरा——— ह्यादिष्वत्रान उपधाया इति णौ वृद्धौ सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन कृतदीजधिरिति जग्ध्यादेशस्य वधादेशस्य
चनापत्तिः अनादिष्टादचः पूर्वत्वस्य स्थानिवत्त्वस्य कृते वृद्धिके तिदेशादिति वाध्यम् यदुक्तं क्वचिल्लोकन्यायानाश्रयणेनेति तत्र साधकमाह ब्राह्मणकए उ
रिति उवङ् यणि वेति॰ यदा कंडूः दृयो धातवः प्रकृतित्वेनाश्रियन्ते तदा वङः प्राप्तिः यदा तु प्रातिपदिकाद्धकु प्रत्ययस्तदा यणादेशस्य प्राप्तिः। पूर्वोक्तं पर्युदास
बोध्यमर्थं द्रढयति एवं तिन त्राप्यतिदेशप्रवर्त्तनादेवा॰

मू॰ तत्रपक्षेचकाण्डेरत्यत्रपूर्वान्तवद्भावेनप्रत्ययान्तभिन्नत्वाद्दोषएवं किंतोनतुस्ताश्रयाप्रत्ययान्तत्वेनस्त्रियोर्दीर्घादितिसूत्रेभाष्येपिअनिर्दि
श्यमानधर्मविरुद्धस्याश्रयकार्याभावइतिस्फुटम्। तत्रहिस्त्रिपरस्यत्रेयङुर्थंप्रकृतिवद्तिदेशस्याद्यनुत्पत्तिमाशंक्यैवंतर्हि आतिदेशिकानां
स्वाश्रयाणिननिवर्तन्तेइतिसमाधायातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयनिवृत्तेरावश्यकत्वाभिप्रायेणथाप्येतन्नेत्याशंक्यनिर्देशसामर्थ्या
द्धिमक्तिरित्युक्तम्॰ असिद्धवत्सूत्रेचकैयटेस्फुटमेतत्॰ यत्तुगाङ्कुटादिसूत्रेभाष्येसृजिदृशोरित्यत्राकितीतिपर्युदासात्सिसृक्षतीत्यत्रहल
न्ताच्चेतिकित्वातिदेशेपिअमागममाशंक्यप्रसज्यप्रतिषेधाश्रयणेनसमाहितंतत्तुवार्तिककृदुक्तमुपायान्तरम्बोध्यम्॰ अनल्विधाविनिवि
धिग्रहणाद्दलाश्रयेविधाविन्यर्थात् यत्रविधौशब्दतःस्थानिस्थान्यवयवान्यतरएलवृत्तिधर्मवत्तस्तेननतस्मात्तस्यतस्मिन्नादेशादित्यादिप्रकारे
णविशेष्यतयाविशेषणतयावाआश्रयणंतत्रनिषेधः व्यूढोरस्केनद्यौर्दृष्ट्वाकरष्टःप्रपक्वोत्युदाहरणेनिशब्दतरस्तुकेरग्रहीदित्यादाविटई
टीतिसिध्यतिदीर्घविधावत्रचेटइतिसमुदायाश्रयणात्॰ अन्यथाटस्यानुवन्धत्वादिकारस्यैवोभयत्राश्रयणमित्यल्विधित्वंस्यात्॰ अत्रसूत्रे
विशेषातिदेशो अन्यथाइडादेरपित्त्वःसत्वाहलादित्वस्यतद्विशेषधर्मत्वात्। उपस्थिततधर्मैस्तद्व्यापकधर्मैश्चविधेराकांक्षापूरणेसतितदतिरि
क्तविशेषग्रहणेमानाभावइत्येतन्न्यायमूलकेनसामान्यातिदेशविशेषानतिदेशनसिद्धो विशेषणतयाल्लाश्रयणेनिषधइत्येतत्प्रतिपादकस्या
नल्इत्येवसिद्धेकृतस्यविधिग्रहणस्यवैयर्थ्यंस्यात्॰ ——— हलादिकिन्निमित्तकेत्वप्रतिषेधान्नल्पीतिलिङ्गाच्च अनुवन्धकार्येत्वनल्विधा
वितिनिषेधोन। अनुवन्धानामनेकान्तत्वात्॰ एकान्तत्वेपिप्रीङ्ग्रहणेनतेषामल्व्यवहाराभावज्ञापनात्। नानुवन्धकृतमनेकाल्त्व
मितिज्ञापयतीतिभाष्ये॰॥

भै॰ अकः शसि पूर्वसवर्णदीर्घो भवतीति सूत्रार्थः विधानसामर्थ्येन चात्रादेः परस्येत्यस्य बाध इति निर्विसर्गरूपे सिद्धे नकारादेशविधानं तच्चरितार्थ मिति न लोपो न भविष्यतीति वाच्यम् तण्डुलानित्यादाविन्नादिपदेन सर्वस्मिन्नित्यत्र तस्यापत्तिरित्याशयात् तत्रापि नकारोच्चारणसामर्थ्यं वक्तुं शक्य म् सर्वस्मिन्नप्यत्र सुपवासेत्यलुकि संज्ञाविधौ नलोपस्यासिद्धतया गुरुसंज्ञायां लघु नसिद्धेः फलित्वात् ॥ ॥ अत एव अतिदेशस्वभावसिद्ध तादृशवचनबलादेव ननु असिद्धवद्भावेपि यदि स्वाश्रयं धर्मम्प्रयुक्तं कार्य्यं न तदा सिद्धवत्सूत्रमपि व्यर्थमत आह असिद्धवत्सूत्रन्त्विति पर्युदासत्वद् ति अयम्भावः अप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वे प्रत्ययान्तभिन्नत्वं प्रातिपदिकसंज्ञाप्रयोजकं तदभावप्रयुक्तः प्रातिपदिकसंज्ञाभावस्तु न शास्त्रबोध्य इत्ये

म॰ त्वापत्तिरिति एवमः श्विनवमित्यादौपि न्वाः तिदेशोपिडि त्वापत्तिरितिबोध्यम् ॥ ॥ ॥ ॥

त्वापत्तिरितिवाच्यम् अतिदेशस्वभावेनातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावात् । अत एव जहीत्यादौ जादेश स्यासिद्धवत्त्वेन स्वाश्रयो हेर्लुक् न सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधात् असिद्धवत्सूत्रन्तु शाधीत्यादौ स्थानिप्रयुक्तधिभावसंपादने न चरितार्थम् न चाप्रत्यय इत्यस्य पर्युदासत्वे शास्त्रीयकार्याभावान्स्थानिवत्त्वं दुर्लभमिति वाच्यम् वेः स्कन्देरनिष्ठायामि तिषत्वविधायके तिङ नेणत्वाभावायावश्यकेन न्याय्येन चानिष्ठायामिति पर्युदासेन तृन्नादिसमनेन पर्युदासलभ्याश स्त्रीयेपि शास्त्रतात्पर्यविषये शास्त्रीयवदतिदेशबोधनात् ॥ ९ प्रयोजकप्रत्ययान्तत्वबुद्धिसम्पादकस्थानिवद्भावो न स्यादिति

उत्तराभिप्रायस्तु यदि प्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्वाभावशास्त्रतात्पर्य्यविषयो न स्यात्तदार्थवत्सूत्रेण प्रत्ययान्तेन विधिर्नापि निषेध इति अ प्रत्यय इति विशेषणं व्यर्थमेव स्यादिति तत्सामर्थ्याच्छास्त्रतात्पर्य्यकल्पनया सिद्धो प्यर्थः शास्त्रीयवद्भवतीति तत्सम्पादकस्थानिवद्भावो भवत्ये व अस्मिन्नर्थे साधकान्तरमाह वेस्कन्देरिति पर्य्युदासत्वे निष्ठाभिन्ने कृत्वेन निष्ठासदृशप्रत्यये एव षत्वन्नतु तिङ नेरिति लभ्यते प्रसज्य प्रतिषेध

समर्थसमासोवाक्यमेव श्रूयमाणस्तोलाघवावाचार्थं दाः अत्र एव स्याप्यः किङ तेव लामाव श्रूष्टसमम् मा दृष्ट मा दृीति

शा॰शे॰ भै॰ इतिशेषइति॰ एतेननानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमितिपरिभाषान्तरन्नारब्धमितिसूचयति ध्वनितंचेदमिति अनुबन्धानामल्त्वव्यवहाराभावस्तत्त्वंवस्ति
टी॰भै॰ त्यर्थः एवम्भगवतो ङिच्चेत्यपिन्यिच्च ङि॰ न्नेतियाकल्पनासाप्यनुबन्धानामल्व्यवहाराभावसूचिकेतिबोध्यम् अचएवेतिअचः परस्मिन्नितिसूत्रेऽनुवृत्ता
टी॰भ॰
८१ भ॰ मयातन्नद्रूपीति ननुभाष्यस्यशेषपूरणेनव्याख्यानेकिंमानमतआह ध्वनितमिति अन्यथा आदेशेतत्कार्यमप्राप्यतत्परिहारयत्न वि
चारोऽसंगतःस्यात् ममत्वः नेकालसूत्रेकृतत्वान्नासंगतिरितिभावः अचः पर अचएवेति इदंचप्रकृतसूत्रेभाष्येस्पष्टम् नाग्लोपीतिसू
अल्व्यवहाराभावबोधनद्वारेतिशेषः। ध्वनितञ्चेदंक्ङितिचगाङ्कुटिहलः श्नइतिसूत्रेषुभाष्येतत्राद्येपासुदोङि हृवनात् ङि
दादेशाङि तोनेतिज्ञाप्यतइत्युक्तम्॰ द्वितीयेगाऽङोङि॰ त्वस्यसानुबन्धकादेशइत्कार्याभावज्ञापकतोक्तातिपा घादेशेषुपित्त्वासि
द्ध्यादूषितंचज्ञापकं अन्येषांचशित्वस्यसार्वधातुकादेशे अनुबन्धानांस्थानिवत्त्वज्ञापकत्वमुक्तं उक्तदूषणेरेवदूषितंश्ना अ
न्यथानल्विधा —— वितिनिषेधेनतत्वाप्राप्त्याज्ञापकत्वासंगतिः। तिबादौघादेशेषुपित्त्वाद्यसिद्धश्चेतिबोध्यम्॰ अचः परा आदे
शग्रहणमनुवर्ततेतदनुरोधादचइतिस्थानषष्ठी। परस्मिन्नित्यादेशविशेषणंतदाह॰ परनिमित्तइत्यादि॰ अचएवादेशइत्यर्थः
तेनमरुतमाचष्टेमारयतीत्यादिसिद्धिः। अत्रसूत्रेप्रयोगम्पोऽचःस्थानिकइत्यर्थोनसूत्रस्थानित्वेनोपात्ताच्स्थानिकइत्यर्थ
त्रस्थभाष्यंत्वेकदेश्युक्तिरितितत्रैवोद्योतेस्पष्टम् मारयतीति इदुदुपधेभ्योणिचोऽन् ६।९ त्येनणिलोपादेरनेनस्थानिवत्त्वंसिध्यति
भिधानंतुलुङ्येवेतिणौचङ्गीतिसूत्रस्थोद्योतरीत्याइदंसामान्येणिजःत्रेनेतिप्रदीपरीत्यानुभवंतमाचष्टेभावयतीतिबोध्यम्॥ ० ॥ राम॰ ८१
देशपदार्थः स्यादर्थस्यस्वमात्रनिवर्तकस्वरूपसम्बन्धः षष्ठ्यर्थः अतएवचङिति॰ उक्तार्थस्वीकारादेव चङ्परनिर्ह्रासइत्यस्यकर्तव्यइतिशेषः॥

भे॰ निषेधइतिक्किलघुपधात्वेति॰ निषेधस्सार्थकइत्यर्थः यलोपोनस्यादिति॰ स्वाश्रयनिवृत्तेरप्येतत्सूत्रासाध्यत्वात् ननुयुवजानिरित्यत्रयलोपविधिमाश्रित्यस्था
निवदित्यनेनापिगतार्थमतआह वैयाघ्रपद्यइति॰ यघ्रत्रस्थानिवद्भावस्यात्तदापद्भावोनस्यात् आदीध्यइति अत्रस्थानिवद्भावेय वर्णयोरितिलोपस्याप्राप्तिः स्वा
श्रयपद्भावत्वनिवृत्तेरिति गौणीमुख्यावासङ्ख्यापूर्वासङ्ख्यावाधनइतिन्यायात्॰ निगाल्यतेइति॰ अत्राचिविभाषेतिलत्वम्॰ पटयतीतिटिलोपस्यस्थानिद्भाव
म॰ यलोपोनस्यादिति यल्लोपेनिषेधस्तुलोपाजादेशएवेतिवोध्यम् दीर्घेनस्थानिवत्वमिति दीर्घविधौनिषेधस्तुलोपाजादेशएवेतिभावः ॥
अतएवचङ्परनिर्ह्रासिएण्यन्ताण्णिचि अवीवदद्वीणामित्यादिसिध्यर्थोनिषेधः सार्थकः। अचइतिकिम्॰ आगत्य। मलोपस्यस्थानिवत्वा
द्ध्रस्वस्येतितुङ्नस्यात्॰ परस्मिन्नितिकिम्॰ युवजानि॰ निउःस्थानिवत्त्वेनयलोपोनस्यादिति॰ पूर्वविधावितिकिम्॰ नैधेयः। निपू
र्वोद्धान्तःकिप्रत्ययेआतोलोपेतस्यस्थानिवद्भावात् अचत्वव्यपदेशविरोधात्स्वाश्रयद्भावत्वनिवृत्तौठगनापत्तेरितिदिक्॰ अत्रस्था
निनिसतिपदूवतितदादेशेपिभवतिस्थानिनियन्नभवतितदादेशेपिनेतिभावाभावयोरुभयोरप्यतिदेशः तत्रभावोदाहरणंनिगा
ल्यतेइति॰ अन्योदाहरणंपटयतीत्यादिस्थानिनिमित्तकंभवत्यादेशनिमित्तकंनेति चतदर्थः लघूपधत्वसंपादनद्वारालोपनिमित्ति
काद्वृद्धिरित्याहुः। स्थानिभूतादचइति॰ सूत्रेश्रवणाद्व्याख्यानाच्चतस्येवपूर्वत्वेःवधित्वमितिभावः। पूर्वविधावित्यस्यपूर्वसम्बन्धि
न्येवशास्त्रविधेयेकर्तव्येइत्यर्थस्तेनपूर्वपरयोर्विधौनातिनारत्नुरित्यादौत्वञ्छन्दूत्तामितिगुणस्यसवर्णदीर्घेनस्थानिवत्वम्॰॥
इपधावृद्धिर्नभवतिलघुपधत्वेति अदुपधत्वइत्यर्थः व्याख्यानाच्चेतिपरस्मिन्नित्यस्यश्रवणाद्यदिपरस्यावधित्वंतदालवनइत्यत्रगुणनिमित्तलुटिनिमि
त्तकस्यस्थानिवद्भावेवादेशेनस्यादित्यंचकिरतौलवनइतिनिर्देशसंगतिरितिभावमूलकादित्यर्थः तस्येवः अचएवपूर्वसम्बन्धिन्येवशास्त्रविधेय
इतिअत्र मानमजादेरित्यादिनिर्देशःअन्यथाघेर्ङितीतिगुणस्यस्थानिवद्भावेसतिउ॰सिउ॰सोरितिपूर्वरूपानापत्तिःसूत्रतुगोशब्दात्उ॰सिउ॰सोश्चरित

श·शे· भै·
टी·भै·
टी·भ·
८२

भै· अधिकार्थसङ्ग्रहार्थमाह· वस्तुतोऽत्रेतितंत्रमिति· विवक्षितोयावानर्थस्तस्यपर्य्यायशब्दांतरेणबोध्यतेदतिबोद्धव्योनुश्वशब्दतंत्रेणैवानेकार्थप्र
भ· पूर्वविधिशब्दइति सूत्रघटकविधिशब्दइत्यर्थः संबन्धसामान्येति कर्मप्रत्ययांतस्यतुनैवनत्संभवात् कर्तृषष्ठ्यंतेननतदभ्युपगमेतुपूर्वस्या
व्यावृत्तिप्रसंगः कर्मषष्ठ्यांतुनतत्संभवः भावंप्रतीतिनहिवरणेनाकर्मकत्वात् षष्ठीस्थानेइत्यस्यतुनप्रवृत्तिः एकार्थीभावापन्नत्वात्षष्ठ्यंत
स्यगुणनामितिन्यायाच्चेतिभावः कस्यचिद्विधेयस्याभावादिति नचयस्येतिलोपस्तथास्पष्टंचेदंतत्रैवप्रदीपोद्योतयोरितिवाच्यम् वार्तिकम
नेकतीत्यादौस्थानिवत्त्वेनप्राप्तगुणादिवारणायतत्तुमतेतिसूत्रेबाध्यसामान्यचिंतावश्यंभावेनावः परस्मिन्नित्यस्यापिनिषेधात् आनु·

वस्तुतोऽत्रपूर्वविधिशब्देतंत्रमेकस्योक्तोर्थः। द्वितीयभावेकिः। सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यानपूर्वशब्देनसमासः। विधिर्भावः। पू
र्वसंबन्धिभीवेतन्निष्ठितौस्थानिवदित्यर्थः। अतएवैनेयइत्यादौयस्येतिलोपेतस्यस्थानिवत्त्वात्संनियोगशिष्टन्यायप्राप्तनि
वृत्तिर्यतिवन्धेननकारस्थितिः। अतएवनपदान्तसूत्रेपञ्चेन्द्राण्योदेवताअस्यपञ्चेन्द्रइतिलुकिनस्थानिवदित्यस्योदाह
रणंदत्तंभाष्ये अन्यथापूर्वत्वेनदृष्टस्यसम्बन्धिनः कस्यचिद्विधेयस्याभावात्स्थानिवत्त्वाप्राप्तिरेवेतितदसङ्गतिः स्पष्टंचाप्रकृ
तसूत्रेपिभाष्येकर्मसाधनस्यविधिशब्दस्योपादानेनसर्वमिष्टंसंगृहीतमितिभावसाधनोविज्ञास्यतेपूर्वस्यविधानंप्रतिपूर्वे [illegible]

किंतुनसः प्रत्ययेपरतः पूर्वकार्याभावान्नवार्तिकोदाहरणस्यतद्वीत्येवदानव्यत्वात् नियमत्वमितिभाष्यमतोपिनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षे रा·म·
तस्याआवश्यकत्वाच्चविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेपिश्रविष्ठादिपरित्यागेनानुकूपर्यन्तंधावतोभगवतोआनुकएवाभिप्रायविषयत्वात् एवं ८२
स्थितेचिन्त्यमितिब्रुवंतोमान्याः इतएवाहचेराह प्रकृतसूत्रेपीति॥ ॥ ॥ ॥ तीतिरितिभावः भावइत्यन्तार्थमाह· तन्निष्ठताविं
त्यर्थइतितंत्रनिर्देशमानमाह· अतएवेतिद्वितीयार्थाङ्गीकारादेवेत्यर्थः भाष्यसम्मतिरप्यत्रार्थइत्याहः प्रकृतसूत्रेपीति· ॥ ॥ ॥

भै० अत्रार्थे कैयटोक्तं विरोधमाशङ्क्य परिहरति यत्त्वित्यादिना अनल्विधाविति विधिग्रहणादिति अन्यथाऽनल्लीत्युच्यमानेऽल्विभक्त्यर्थस्य क्रोडीकारेण स्थानिवि
धिग्रहणे त्वल्लाश्रयविधिसामान्यग्रहणसिद्धिः तेन प्राधान्येनाप्राधान्येन वाऽपत्राल्लाश्रयणे तत्र सर्वत्र निषेधसिद्धिः यत्र विधौ शब्द इत्येतन्निकर्षउक्तः
अत्र सूत्रे विशेषेति तथा च सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेश इत्येषा परिभाषा न प्रवर्त्तत इति भावः प्रपञ्चस्तत्र विशेषणतयाल्लाश्रयणे स्थानिवद्भावनिषे
धो विविधिग्रहणस्य प्रयोजनमिति व्याख्यानसामर्थ्यात्। नल्पीति सूत्रमप्यत्र ज्ञापकमित्याह हलादिकिन्निमित्तक इति सामान्यापेक्षज्ञापकसाम०

भ० अन्यथेति मात्र निवेशे तु भोभगो इति भाष्ययोजनैव तत्फलं बोध्यम् अल्व्यवहारेति न चात्र पक्षेऽशितीत्यत्र कर्मधारयेण तदादिविधि
र्नस्यादिति वाच्यम् असत्यपि तत्रेति शकारे व्यवहिते परे इत्यर्थेन शवादौ तस्य लोप इत्यस्य स्थानिवत्त्वात्तत्परत्वेन एशादौ त्वेकारादिनाऽव्य
वधानेनेष्टसिद्ध्या बाधकाऽभावात् अत्र पक्षे आदेच इति सूत्रस्थस्यात्राविशत्यशिद्भवतीति भाष्यस्य शवः शय इत्संज्ञकशकारत्व
र्थो बोध्यः आदेच इति सूत्रस्थशेखरस्तु उपाध्यायानुरोधेन नन्वेवं रैव श्चो इत्यादौ टिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घादिलोपः स्यात् तथा वि
मलदिवीत्यादौ शलोपस्य तत्त्वाद्धलि लोपः स्यात् प्राचां मते त्वऽनुबन्धमात्र इति धर्मवदुद्देश्यकेऽनल्विधाविति निषेधो न प्रवर्त्तते ज्ञापकसा
जात्यादिति न दोष इति चेन्न ममापि हल्ङ्यादिसूत्रादि पृष्ठ्याब्भ्यो दीर्घग्रहणेनाऽनुबन्धमात्रावृत्तिधर्मप्रयुक्तं कार्यमनुबन्धादेशेनेत्यर्थज्ञापने
नादोष इत्याशयात् अन्येनोक्तज्ञापकेन क्वचिदऽव्यवहारोपीति इत्येवं ज्ञाप्यते लक्ष्यानुसाराच्च व्यवस्था एवंस्तु न ग्रन्थविरोधोपि न अ०
तएव औङ आप इत्यत्र भाष्ये ङितीत्यत्र यस्मिन्विधिरित्यस्य संचार इत्याहुः नन्वेवं प्राचीनमतान्किं लाघवमिति चेत् शृणु प्राचा हि
नानुबन्धेति अनुबन्धकार्येतिलाश्रयमनुबन्धकार्येति क्वचिन्निषेधप्रवृत्तिरिति वाचनत्रयी ज्ञापनीया॥ ॥

ग्रिकाले नियमेन विशेषोपस्थापकसामग्र्यभाव मूलिकायास्सामान्यातिदेश इति परिभाषायास्त्यागेपि नल्पीति सूत्रस्य न चारितार्थ्यम्। प्रदाय
प्रधायेत्यादौ स्थानिवद्भावेन कित्त्वस्य विशेषणतयाऽल्लाश्रयणान्निषेधस्यादत आह अनुबन्धकार्येत्विति०॥ ॥

श·शे· मै· सुध्युपास्य इति प्रयोगे नन्वत्र द्विर्वचनादिग्रहणं व्यर्थं नेषां त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वात्तेषु कर्त्तव्येषु स्थानिवद्भावस्याप्रसक्तेरत आह अत्र द्विर्वचनेति अत्रान्ये
टी·भै· तिन ज्ञाप्यांशः प्रविष्टं किन्तु फलमन्यत्र· एतत्सूत्रविषये तु पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदित्यवष्टभ्य द्विर्वचनादिग्रहणस्याकरणमेव भाष्यकृत्सम्मतमेवञ्च द्वि
टी·भ· र्वचनग्रहणस्य ज्ञापकत्ववर्णनावसरे ज्ञाप्यं वचनवत्तिघटितातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिरित्येव एवञ्च स्थानिवदादेश इत्यस्यानादिवच्चेत्यस्य
८३ व्यपदेशिवदेकस्मिन्नित्यस्य त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिः प्रथमे प्रयोजनमाह हे राम इत्यादाविति द्वितीयस्य प्रयोजनममी क्षीरपेण अत्रैकादेशे अदस्
शब्दसंबंधित्वम्· तथैकादेश एकाजुत्तरपदत्वमन्तादिवच्चेत्यनेन· तृतीयस्य प्रयोजनमचैषीदित्यत्र सदेवान्यस्येदित्यत्र च सिचः सिपश्च सकार
म· नपदांतवेति घटितान्येति इदं स्वफलकथनम् न तु ज्ञाप्यशरीरम् अन्यत्र धातुग्रहण इत्यादिवदिति बोध्यम् विसर्गादिसिद्धिरिति अन्यथा
नपदान्त· अत्र द्विर्वचनसवर्णादिग्रहणं वतिघटितान्यातिदेशानां त्रिपाद्यामपि प्रवृत्तिबोधनार्थं तेन राम इत्यादौ विसर्गा
दिसिद्धिः। अत्र विधिशब्दो भावसाधनः। पदान्तेत्यत्रान्तशब्दश्चरमावयववाची। कर्मषष्ठ्या समासः। तेनैषोपन्नसती
त्यादावेतन्न दोरिति सुलोपो नाइणः पूर्वतरिरूपं तत्र यणः स्थानिवत्त्वात्। उत्वे चन स्थानिवद्भावेनैषधातं· ॥
इत्वे कृते एकदेशविकृतन्यायाः प्रवृत्याः परत्वाद्विसर्गो न स्यात् कार्यकालमाश्रित्येदम् अन्यत्र तु रांते एवं रुत्वासिध्योपदेशप्रवृत्त्या सिद्धमिष्टम्॥
स्य मन्ययावयवत्वात्स्वतंत्र्यपदेशिवद्भावेन वस्तुतस्तु वतिघटितानामतिदेशानां त्रिपाद्यामन्येषां तु प्रवृत्तिरेव अचः परस्मिन्नित्यस्य तु सर्वथा प्रवृत्तिरेव न
किन्तु क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिरेवञ्च तस्य दोष इत्यपि नापूर्वमिति विशेषसूचकं द्विर्वचनादिग्रहणम्· तेनैष इति भावसाधनत्वेन पदचरमाव
वकर्मके विधानेन स्थानिवदिति वाक्यार्थनिष्पत्तौ एषोपन्नित्यत्र विधेयस्य लोपस्याभावरूपस्य पदानवयवतया तस्मिन् कर्त्तव्ये निषेधाप्रवृत्त्या स्था
निवद्भावेर परत्वाभावेन लोपो न अनेनसूत्रेण पदचरमावयवस्य प्रापकः प्रतिबंधकश्च स्थानिवद्भावो निषिध्यते विनिगमनाविरहात्· कानिसन्निकौ

न्तरं यत्र प्रापकः एषोपन्नित्यत्र प्रतिबंधकः स्थानि
द्भावो निषिध्यते॥

राम
८३

भे॰ अत्रपरेऽन्तइतीति अन्तशब्दस्यचरमावयववाचकतयापदेपरत्वंचरमावयवकःपूर्वपदस्यैवसम्भवतीतितत्साधकःप्रतिबंधकोवास्थानिवद्भावःप
रपदस्याजादेशस्यैवेनितदेकवाक्यतयाषष्ठीसमासपक्षेपितादृशएवाजादेशोगृह्यतेवेनस्वानित्यत्रतुनतथापदचरमावयवसकारस्थानिकरुत्वस्यप्रति
बन्धकस्थानिवद्भावोभवत्येवपरपदस्याजादेशस्यस्थानिवत्वाप्रशक्तेः नचैवमितिअस्यापूर्वत्वपक्षे —— ऽनेनउपपादितरीत्याक्काचित्कत्वकल्पने
भ॰स्पष्टंचेदमितिप्रकृतसूत्रेतुभावसाधनत्वमात्रंनतुप्रकृतंफलं ननुवेनस्वानित्यत्रतुःप्राप्नोतियथोद्देशेऽन्तर्वर्तिविभक्त्यास्वादिष्विति वाऽकारा
नेप्रकृतस्यपदत्वस्यएकदेशविकृतन्यायेनसांतेसत्वात् कार्यकालपक्षेप्युक्तन्यायेनतदादित्वमऽतिदिश्योपदेशहूयेनसांतेतत्वमितितत्रकर्तव्ये
स्थानिवत्वंतुनाऽनेननिषेधात् अनेनचसाक्षात्परंपरयावासूत्रोपात्तप्रतिबन्धकंतत्प्रापकंचप्रतिषिध्यतेस्थानिवत्वम् तत्रचसाक्षात्प्रतिबन्ध
स्पष्टन्त्वेदम्भाष्य इतिभाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितम्। अत्रपदेऽन्तइतिसप्तमीसमासोभाष्येउक्तस्तेनप्रत्यासत्त्यापरपदस्याजा
देशस्यैवानेनस्थानिवद्भावनिषेधइतिवेनस्वानित्यादौनदोषः। नचैवमपिपूर्वत्रासिद्धीयेनस्थानिवदितिनिषेधोऽत्रदुर्वारः
पदेन्तइत्यर्थेनतत्रस्थानिवत्वनिषेधव्यावृत्तिपरभाष्यप्रामाण्येनपूर्वत्रासिद्धेइत्यत्रपदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्यैव
कंस्पष्टायन्निति साक्षात्प्रापकंकानिसंतीतिपरंपरयाप्रतिबंधकंद्वेधासाधकप्रतिबन्धात्प्रतिबंधकप्रवर्त((त्रैपादिकस्यग्रहणात्
नाद्यआद्येवेनस्वानित्यत्रपदसंज्ञाप्रतिबंधकःसिद्धान्तेतुएतदुदाहरणंमृग्यम् द्वितीयेरत्वाविन्यत्रप्रकृतिभावप्रवर्तनात्परंपरयाप्रापकंप्रतिब
न्धप्रतिबन्धकत्वात् यथासिद्धान्तेवेनस्वानित्यत्रमत्वरूपप्रतिबन्धकस्यसान्तेप्रतिबध्यादुत्वप्रापकत्वमतिदेशस्यनचैवंपडिकासिद्धिःलोपवि
वतस्यैवअतएवपदचरमावयवातिरिक्तस्यत्रैपादिकस्यग्रहणेदेवइदमत्रबोध्यम् यदापिवेनस्वानित्यत्र पदान्तविधिशब्देषष्ठीसमासपक्षेस्थानिवद्भाव
निषेधःप्राप्नोतीत्याशंकाप —— देऽन्तइतिसप्तमीसननिषेधाप्राप्त्योभयादानेयदिनदालोपशाकल्यस्येतिसूत्रेव्याख्यावसरेइत्सवकरोतीत्स

न्ना व
श्रा·शे· भै· श्रग्रहणेभावेपिस्थानिवत्त्वनिषेधत्तानेपदान्तत्वज्ञानतन्निर्णये च स्थानिवत्त्वाभावज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति निषेधाप्रवृत्तिर्वक्ष्यमाणरीत्या निषेधोन
टी·भै· प्राप्नोतीति सप्तमीसमासप्रदर्शनवैयर्थ्यशङ्का भवति तथापि नपदान्तसूत्रस्थभाष्ये पदान्तविधिशब्दस्य कानि सन्ति कोस इति प्रयोगे निषेधप्रवृत्तिः प्रयोजनम्
टी·भै· मित्युक्तं तथा माराप्येन यत्र पदान्तत्वसिद्धं तत्र निषेध इति कल्प्यते वेन स्थानिवत्त्वेनानुपदान्तत्वन्न सिद्धमिति निषेधो न प्रवर्तते परन्तु सूत्रस्थपदान्तशब्दस्य पदान्तत्व
८७ भै· धानादिति पंचमेत्रचोद्योतेस्पष्टम् अत्र मानन्तु हत्वापादकं भसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यतीति अथवेत्यादि च भाष्यमिति यथायथमूह
नीयं स्पष्टं चेदमत्रैवोद्योते इति चेन्नत्रसिद्धान्तरीत्या समाधत्ते अत्र पद इति प्रत्यासत्त्येति पदे स्त्यत्र परपदस्योपस्थितत्वात्तस्य एवादेशोग्र
हीत इति भावः अत्र चाप्यसंज्ञासूत्रस्थं भाष्यं लिंगमपि तत्र हि यत्र खउहय श्रुतिस्तत्रैव संज्ञार्थमुभेग्रहणं कुतो न अत एव ऐत्सन्नित्यादौ
जुसेत्याशंकास्थानिवत्त्वाज्जुस्भविष्यतीति न तदर्थं तदित्युक्तम् अन्यथा ऐत्संन्नित्यत्र स्थानिवत्त्वनिषेधाज्जुस्स्यादिति तद्व्यरणयतस्या
वश्यकत्वेन तदः संगतिः स्पष्टैव एतेनात्र पदान्तसाधकस्यापि पदान्तग्रहणेन ग्रहणमित्यत्र किं फलमिति प्रश्ने दिवितिमानिपदिकादाचष्टाण
ण्यन्ताद्धिवि अश्वशब्देन समासे पदत्वेपि प्राप्तस्थानिवत्त्वनिषेधे उत्वेद्व्यश्वसिद्धिरिति फलं परं प्रदर्शयन्तः स्वयं परमपदयन्तः परास्ताः वे
न तस्थानिति इदं च प्रत्यासत्तिमन्तरापि सिद्धम् तथापि पिपठीरत्रेति प्रत्यैविषन्निवेत्यादौ नु तत्फलं बोध्यम् अतिरिक्तस्यैवेति धातवः नवयवो
पर्यायस्यादौ पूर्वमपदमिति पदत्वे कर्तव्ये निषेधप्रवृत्तिः तत्सामत्वर्थ इति भत्वेन तु निषेधप्रवृत्त्यभावात् स्थानिवत्त्वेनैतदकारान्तमिति न भत्वेन पदत्वबाधः
पदिति सप्तमीसमासेन परपदस्याजादेशस्यैव स्थानिवद्भावनिषेधस्तदात्र न निषेधप्रवृत्तिरिति पदत्वबाध एव इत्युपाध्यायानुयायिनः वस्तुतस्तु द्वि एम
र्वचनशब्दस्य शास्त्रीयार्थबोधकतया पदान्तशब्दोपि शास्त्रीयार्थस्यैव बोधकस्तत्साहचर्यादिति युक्तम् वेन स्थानिन्यत्र रुत्वपदचरमावयवत्वेन ८४
तस्मिन् कर्तव्ये निषेधः प्रवर्तते। न च पदसञ्ज्ञा न पदचरमावयव इति वाच्यम्। तस्याकार्य्यार्थत्वाद् उत्वस्य पदचरमावयवत्वेन तत्सम्यादेकपदस

भे॰ भावसाधनंविधिशब्दपक्षेयद्यपमेवार्थस्तदानिगाल्पते॰ एवमादिपूर्वोक्तार्थप्रयोजनासंगतिरत आहसोपीत्यर्थइतिसाधारणमिति॰ नन्वकार्य्यशब्दवादेसो
म॰ सोपीतिननुकर्तृषष्ठ्यंतपूर्वशब्देनभावार्थकविधिशब्देनसमासेपूर्वत्वस्यविधानोत्तरकालिकस्यचाश्रयणेसंज्ञायांभाविपूर्वत्वस्याप्यऽभावात्तत्र
कर्तव्यःयेनस्यादितिसंबन्धसामान्येषष्ठ्यासमासोविज्ञायतेइतिषडिकादेरपिसिद्धिरितिप्रदीपोक्तरीत्यासर्वेष्टसिद्धौमास्तुतत्रादिःभाष्येचषष्ठ्याश्रु
तमेवास्त्वितिचेन्न अनाश्रीयमाणायामपिप्रकृतौअतिदेशज्ञापनायद्वितीयस्यावश्यकत्वात्स्पष्टंचेदंमत्रैवभाष्यप्रदीपोद्योतेषुध्वनितंचेदं
विधिग्रहणंस्वाश्रयनिरासार्थमितिप्रदीयप्रतीकेएवाप्यर्थइतिवदताउद्योते ज्ञापकान्तरेणतत्साधनेनुमास्तुतत्रादिःध्वनितंचेदंकेचिदितिव
दताऽत्रैवोद्योते इदन्तुचिन्त्यम् अस्तुकर्मसाधनएव ऐनेयपिसंनियोगेतिपरिभाषयापूर्वसंबन्धिनीनिवृत्तिर्विधेयेतिनदोषःपरिभाषाया
तत्रभावसाधनइत्यस्यसोपीत्यर्थः।पूर्वत्वश्चव्यवहिताव्यवहितसाधारणमव्यवहितग्रहणेमानाभावात्स्वरेनिषेधाच्च
तेनपटपतीतिसिद्धम्॰ प्रकृतेचद्वित्वनिषेधेस्थानिवत्त्वप्राप्तिः॥ ((मतिदेशप्रवृत्तिस्तुवेतस्थानित्यत्रैकदेशविकृतन्या॰॥
येनह्रस्वाभावायावश्यिका अपरविधावित्यादिभाष्यंत्वेकदेशयुक्तिरिसुक्तमेववैयाकरणेआपादेशापत्तेश्च तस्यतत्त्वमिति यत्त्वत्रपंचमीसमा
सेनातिदेशप्रसक्तिमाशंक्यसमाहितमुद्योतेएज्विधानसामर्थ्यान्नभवतिस्थानिवत्त्वमितिपरेति तस्यायंभावःसतिस्थानिवत्त्वेपदांतय॰
कारवकारासंभवेतु विधिवैयर्थ्यान् एतद्दूषयतदः प्रवृत्तिरिति एतेनादेशेपठनीयइत्यर्थवृद्ध्यागौरवादुत्तरत्रचारितार्थ्यादिदमसंगतमि
तियद्दूषयांचकुस्तदपास्तम्॰॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
गत्यधिकरणस्थलवृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वरूपम् नित्यत्वपक्षेतुतज्ज्ञानघटितम्बोध्यम्प्रकृतइति॰ ॥ श्रीरामजयरामः ॥

श·शे· भे· र्थकालपक्ष इति पत्तु जश्त्वन्नेति वस्तुतो झलां जशो ऽन्त इत्यत्र झलपदस्य विशेषणाज्झलन्तपदस्यालो ऽन्त्यस्य जशित्यर्थेन सिद्धे ऽन्तग्रहणा
टी·भै· त्पदान्तस्यैव झलो जश् भवति न तु लोपे कृते पदान्तस्यापीत्यर्थस्य स्वीकारात् जश्त्वं प्राप्तिरेव नेति तत्र भ्रस्जेर्णिचि क्विपि भृडित्यसिद्ध्यापत्तेः अत्र
टी·भ हि संयोगस्य लोपे कृते मेव पदान्तत्वम् किन्त्ववुधमाचष्टे वुधयति वुधयतीति भुदित्यस्य सिद्धिर्न स्यात्· किञ्चैतत्सूत्रभाष्ये भावसाधनविधिप
८५ क्षेत्र ह्ल —— वं ध्यात्र ह्लवन्ध्यैरित्यत्र जश्त्वम् प्राप्तो नोनीति शङ्क्य· कितम् अत्र कैयटः उडः नडोरेकादेशे ढउ· ग्रहणेन गृह्येनन नस्मिन्स्वादिष्विति पद
भ· द्विर्वचनग्रहणादिति तत्प्रतिबन्धकप्रवर्तकातिदेशस्याप्यऽनेन निषेधाङ्गीकारादिति भावः अदर्शनम् शास्त्रतोऽनुबन्धादीनामर्थ
उत्तरपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधश्च प्रत्यासत्त्योत्तरपदस्य कार्यित्वे एवेति न दोषः। पर इति· पदत्वयोग्योपलक्ष
णं वा। अत्रेदम्भाष्यमपि मानम्· अत्र पदचरमावयवादिसाधकः प्रतिबन्धकश्च स्थानिवद्भावो निषिध्यते· वि
निगमनाविरहात्। एतत्सूत्रभाष्यं कमेर्णिङित्यादिसूत्रभाष्ये· पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदित्यवष्टभ्य वरेयलोपस्वरदीर्घग्रहणवर्ज्जं
द्विर्वचनादिप्रत्याख्यानमिति लभ्यते। निषेध इति। द्विर्वचनग्रहणात्पूर्वत्रासिद्धे इति निषेधादिति भावः। दकार इति· स्थानत आ
न्तर्यादिति भावः। अदर्शनं। स्थाने इति वर्तते प्रसंगे सतीति तदर्थस्तदाह। प्रसक्तस्येति· शास्त्रतोऽर्थतो वेति भावः। अत्र दशिन्तो
न सामान्येन तत्रज्ञानस्यावर्जनीयत्वेन तत्सामग्र्यन्तर्गततदुच्चारणकृतासत्त्वा निषिध्यते· ॥ ॥
तोऽल्पवत्ताऽ इति वोध्यम्·॥ ((संज्ञायां धकारस्य जश्त्वे स्यादिति तदेतद्दुरुध्येत धकारेण न हि पदान्त एव न चैवं गतिकारकोपपदानामिति सुवुत्पत्तेः प्रा
क्समासे उत्तरपदस्य पदत्वाभावेन परेऽन्त इति समासे गोचेत्यत्राचर इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वकारादेशापत्तिरत आह गोचेत्यादाविति॥ सा हि तस्य
धनक्रीतेत्यत्र यथा तन्त्वेवमपोदमनुपपन्नमुत्तरपदत्वे चेति निषेनोत्तरः पदस्य पदत्वाभावादत आह उत्तरपदत्वे इति उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रतिषे

मे॰ धश्चेति हि वार्त्तिकम्॰ उत्तरस्य पदत्वे उत्तरपदत्वे उत्तरशब्दपरो त्रोत्तरशब्दः परे करेश लोपात्॰ एवञ्चोत्तरपदस्य पदव्यपदेशे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणेनेत्य
स्यार्थः परमवाचा परमवाचे गोदुहा मधुलिलिहा अत्रोत्तरपदस्य पदत्वे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् कुत्वघत्वढत्वादीनि न अपदादिविधा — विति किम् दधिसे
चौ दधिसेचः अत्रोत्तरपदस्य पदत्वे सात्पदाद्योरिति निषेधस्सिद्धो भवति॰ न च माषकुम्भवापेनेत्यत्र कुम्भशब्दव्यवायेन यः पदव्यवाये ऽति निषेधस्स न
स्यात्॰ कुम्भशब्दस्य उत्तरपदत्वेनेति पदत्वनिषेधादिति वाच्यम् अपदादिविधाविति पर्य्युदासादुत्तरपदस्य कार्यित्वे एव प्रवृत्तिस्वीकारात्
न च पूर्वपदस्य एङि प्रियपदत्यत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रियशब्देन द्वि
नार्थीति समासे ऽङि ति त्रिपदस्य नलोपात्मककार्य्याधिकरणतया प्रत्ययलक्षणनिषेधे सति नलोपो न स्यादिति वाच्यम्॰ उत्तरपदशब्देन मध्यमपदत्वा
नाक्रान्तस्यैवोत्तरपदस्य ग्रहणात् न चैवं सति माषकुम्भवापेनेत्यत्र कुम्भपदस्य मध्यमपदत्वाक्रान्ततया निषेधाविषयत्वेन पदव्यवायेऽपि निषेधसि
द्धौ कार्यित्वनिवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् प्रत्यासत्त्या तत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तस्य ग्रहात् एवञ्च माषस्य कुम्भो माषकुम्भः माषकुम्भस्य वाप इति ष
ष्ठीतत्पुरुषपूर्वपदकषष्ठीतत्पुरुषे कुम्भशब्दस्य तत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्ततया तस्य प्रत्ययलक्षणेन पदत्वसिद्ध्यर्थं कार्यित्वनिवेशस्यावश्य
कत्वात् न चैवमपि पूर्वपदस्य एङि प्रियपदत्यत्र त्रिपदे बहुव्रीहौ अवान्तरतत्पुरुषे यत्समासो तरपदत्वं पदस्य एङिति त्यस्य तत्समासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तत
या निषेधापत्तिरिति वाच्यम् तत्समासप्रयोजके कार्यीभावप्रयोज्यसमासीयमध्यमपदत्वानाक्रान्तेत्यर्थस्वीकारात् प्रकृते चोभयसमासप्रयोजके
कार्यीभावस्यैकत्वेन पदस्य एङि ति त्यस्य विवक्षितमध्यमपदत्वमस्त्येव न चैवं परमवाचेत्यादौ वागादिशब्दस्य तत्समासीयमध्यमपदाप्रसिद्ध्या वि
शिष्टाप्रसिद्धिरिति प्रक्रान्तप्रयोजनस्यैवासिद्धिरिति वाच्यम्॰ तत्समासीयमध्यमपदानाक्रान्तेत्यस्य तत्समासीयचरमपदाव्यवहितपूर्वव
र्त्तित्वविशिष्टपदत्वानाक्रान्तेत्यर्थात्॰ अतद्धितइत्यस्य प्रत्याख्यानाय परे व्यवाये इत्यर्थस्यावश्यकत्वेन च कार्यित्वनिवेशावश्यकत्वाद् न्यथा
वापशब्दस्य पदत्वाभावेन माषकुम्भवापेन इत्यत्र निषेधो न स्यात् न चैवं सति परमदण्डिना वित्यादौ ङमुट् स्यादिति वाच्यम् अजादेः परस्येति

श·शे भे· व्याख्यानात् न च सुगसी शकिनत्यत्र उ· मुडागमो न प्राप्नोति ईश शुब्दस्य मध्यमपरत्वानाक्रान्तत्वात् कार्य्यित्वाच्चेति वाच्यम् पूर्वोक्तवत्पदान्तत्वनिमित्त
टी·भै कविधावित्युपादानेनैतत्स्वरूपग्रहात् न चैवं मध्यमपरत्वेन तत्समासीयत्वविशेषणं व्यर्थम्· कुम्भशब्दस्य वा पशुब्दस्य वा परत्वमनायासेन सिध्यति य।
टी·भ· द्व्यवाये यो निनिषेधस्य पदान्तत्वनिमित्तकविधित्वाभावादिति वाच्यम् दधिसेचि शय· दधिसेच वासरत्यादौ शयवासवासी निसप्तम्या अलुकि सेकशब्द
८६ स्य पदान्तत्वनिमित्तककुत्वाभावार्थम् प्रत्यासत्तिलभ्यस्य तत्समासीयत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्· अत एव गोदुघासेत्यस्य च सिद्धिः न च पदे व्यवाय इत्य
र्थे वा पशब्दस्य परत्वसिद्ध्यर्थं कार्य्यित्वनिवेश इति पदं नं तत्पदे इत्यत्र पदशब्दस्य परत्वयोग्यपरत्वेनाप्यन्यथासिद्धमिति वाच्यम्· शास्त्रान्तरशब्दः कि
ति नोत्तरपदशब्दस्य नादृशोऽर्थे लक्षणापेक्षया स्वशास्त्रशब्दः केति तत्पदशब्दस्य लक्षणानौचित्यादिति दिक् नपदान्तसूत्रे पदे इत्यत्र पदशब्दस्य लक्ष
णया विग्रो चेत्यस्य सिद्धिरित्यभिप्रायेणाह पदे इतीति रात तत्सूत्रभाष्ये ति पूर्वत्रासिद्धे वा पूर्वत्रासिद्धे नस्थानिवदिति वक्तव्यम् वरे पलोपस्वरवर्जमेताव
द्वचनं यद्यपि तत्रोक्तं तथापि दीर्घस्याप्युपलक्षणमेतदित्याशयेनाह वरे यलोपस्वरदीर्घग्रहणं वर्जमिति अयम्भावः यद्यपि दीर्घग्रहणस्य प्रतिदीव्र इ
तिप्रयोजने पूर्वत्रासिद्धत्वेन सिध्यति तथापि किमेर्लिङि इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन सपादसप्ताध्याय्यपि स्थदीर्घस्यापि ग्रहणमावश्यकमित्यत्र त्यम्भा
ष्यमुपलक्षणम् तत्र हि किमेर्लिङि चेउ· कारस्य णेर्नो टीत्यत्र णि सामान्यग्रहणार्थत्वमुक्त्वा उ· कारस्यात्मनेपदार्थमप्युद्धावं प्रतिषेधस्य बलवत्त्वेन काम
यत इत्यत्र वृद्धिरिति चेत्। प्रतिषेधः प्राप्नोतीति शंकित तम्भूतादकृ प्रकरणादिलक्षणयोरेव गुणवृद्धिनिषेध इत्युक्तानेन शब्दे कयम्· एवमेव चानेन समाहितं सिद्धान्ति
नामध्ये सिद्धान्त्येकदेश्याह एवं तर्ह्याचार्य्यप्रवृत्ति ——— र्ज्ञापयति का मेर्वृद्धिप्रतिषेधो भवतीति यद्यन्नकाम्यमिव मामिति मिन्त्वप्रतिषेधं शास्ति पूर्वेव
स्याह अर्थवानमित्वप्रतिषेधः कामयमानम्प्रयुङ्क्ते इत्यर्थे णिङ् न्नालिचिषार्वृद्धिलस्याह्रस्वत्वस्माभूदिति नैवालिचि वृद्धिः प्राप्नोति किं वृद्धिप्रति ८६
षेधात् सिद्धान्त्येकदेश्याह वृद्धिरिति चेत् अत्र तन्निमित्तग्रहणान्नतस्याः पावृद्धिलस्याप्रतिषेधः नेवणिङ् नस्यणिवि वृद्धिः प्राप्नोति णिङन्यवहितत्वात्
लोपेनास्ति व्यवधानमस्या निवद्वा वाक्व्यवधानमेव· इदं तर्हि प्रयोजनम् यत्तच्चिस्मलो दीर्घोऽन्यतरस्यामिति दीर्घत्वं शास्ति तत्किमेर्णिङि माभूत्

भि॰ ज्ञाया अपि पदचरमावयवत्वेन ग्रहणमिति पूर्वपक्ष्याशयः सिद्धान्त्येकदेशिना तु समाहितम् असंज्ञाबाधिका भविष्यतीति तस्याप्यभाव॰ यदि यदचरमा
वयवसम्पादकस्यापि पदचरमावयवत्वेन ग्रहणं तदा साक्षान्निष्ठ यदत्वा प्रतिवंधसम्पादकत्वाद्दुत्वप्रापकभत्वं पदचरमावयवसाधकत्वात्पदान्तशब्दे
न गृह्येत न च भत्वम्पदत्वम्प्रतिबन्धकं न तु पदत्वाप्रतिबन्धसम्पादकमिति शङ्क्॰ कंभत्वे कर्तव्य टिलोपस्यास्यानिवद्भावः क्रियते तेन तश्च पदत्वम्भ
वतीति भत्वम्प्रति पनिबन्धकस्यासिद्धावप्रयोजके ज्ञानविषयत्वाद्भत्वम्परम्परया रुत्वसम्पादकत्वात्पदत्व प्रतिबन्धकमिति व्यपदिश्यत इत्याश

भ॰ यः पदचरमावयवस्तद्विधायकातिरिक्तेत्यर्थः तेनापि पत्थीरिति सिद्धः यद्वा पदशब्देनात्र यस्यास्यानिवद्भावप्रतिषेध्यं तेनादृशादेशहेतुभू
तप्रत्ययनिमित्तकपदसंज्ञा व न गृह्यते तेन निरश्च्यापि पत्थीः कस्मिन्नत्रापि न दोषः अत्र तोत्तरग्रन्थविरोधश्चिन्त्य इत्याहुः ॥ शिन्यस्यैवेति अत

अत एव महिम्ना इति तत्र जश्त्वं न। सूत्रे जश्पदेन फलोजशिन्यस्यैव ग्रहणं। चरसन्निहितस्यैव ग्रहणेऽचिन्त्यातादा कार्यका
लपक्षेपि त्रिपाद्याम् अन्तरङ्ग॰ परिभाषा न प्रवर्तत इति वक्ष्यत इति न तयाऽस्य सिद्धिः। गोचेत्यादेगतिकारकोपपदानामि

एव पदान्तविधिं प्रति तस्यानिवद्दित्युपक्रम्य वहलवंधे तत्र जश्त्वं प्राप्नोतीत्युक्त ((स्यानित्वेन सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव समासः
म॰ अन्यथा जश्पदेन निषेधस्य दुर्वारत्वात् प्रकृते विचारो निष्फलः स्यादिति बोध्यम॰ ॥ ((यात एवम्पदचरमावयवे भत्वे कर्तव्ये टिलोप
स्यास्यानिवद्भावनिषेधाद्भसंज्ञाया पदत्वबाधादुत्वन्नेति भावः परं त्ववेरीत्या समाधाने महान्क्लेश इत्यत आह अत्र पदेऽन्तरतीति ॥ पदचरमाव
यवविधायकातिरिक्तस्यैव त्रैपादिकस्येत्यर्थस्यावश्यकत्वमाह अत एवेति तादृशार्थकल्पनादेव महिम्ना —— नित्यत्रेति अत्र भत्वविषयेतो —— निभा
वः एवं च त्रटिलोपस्यास्यानिवद्भावो भवत्येव न तु जश्विधिम्प्रति तस्यानिवदिति निषेधस्यादत आह सूत्रे जश्पदेनेति चरसन्निहितेति प्रकृतसू
त्रे चरसन्निहितपाठेन पस्य जश्श्चरसन्निधानं तस्यैव ग्रहणमिति भावः नन्वन्तरङ्गे जश्त्वे वहिरंगस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वं न भविष्यतीत्यत आह॰ का

श॰शे॰ भै॰ जादेशोवस्थानिवत्‌॰स्वरेयथाआक र्षकः चिकीर्षकः जिहीर्षकः आक र्षकइत्यत्र ष्वुलो लित्वात्ककारएकारस्योदात्तत्वम्भवति लित्वसामर्थ्याद्व्यवहितस्या
टी॰भै॰ पीतिचेत्‌॰आकारस्यापिस्यात्‌॰चिकीर्षइत्यादौण्वुलो लित्वादीकारस्योदात्तत्वम्भवति॰अन्यस्त्वादेशस्थानिवदेवयजाल्योदशारस्येत्यत्र यणादेशस्य स्थानिवद्भावा
टी॰भ॰ दिगन्तकालकपालेतिस्वरोभवतितथाबहुखट्वकः अत्रह्रस्वत्वस्यस्थानिवद्भावाद्ध्रस्वान्तेन्त्यादितिस्वरोनभवति दीर्घयथा प्रतिदीव्न योत्यन्यआदेशस्यानि
८७ वद्देवासौभवतिकिय्योर्गिय्योरितियलोपेयथाद्वाहनलकण्डूतिः स्त्रियकण्डूतिः योस्त्वन्यआदेशस्थानिवद्देवासौभवतिवाय्वोः अध्वर्य्वोरितिएतच्चान्यथा
सिद्धमितिभाष्येउक्तम्। लोपोपिप्रकृतः आदेशोपिविधिग्रहणमपिदीर्घादयोपिनिर्द्दिश्यन्तेकेवलंतत्रापिसंबंधमात्रंकर्त्तव्यम्। प्रकृतसूत्रस्था
लोपशब्दआवर्त्यतेप्रकृतइत्यस्यप्रस्तुतइत्यर्थः क्विलुगुपधात्वचङ्‌परनिह्रासकुत्वेषूपसङ्ख्यानम्‌ अत्रक्वौत्यंशोद्वेधाव्याख्यातः क्वौलुप्तंनस्था
निवत्‌॰ क्वौविधिम्प्रतिनस्थानिवदितिविधावित्यस्याध्याहारः क्वौइत्यस्यावृत्त्याआदेशेनसम्बंधात्‌॰ क्विनिमित्तअजादेशइत्यर्थेन क्वौलुप्तमित्यस्य
लाभः अस्योदाहरणम्‌॰ कण्डूरितिकण्डूयतेरप्रत्ययः अत्रयणनयलोपश्च भवतियद्यपियलोपविधिम्प्रतीत्यनेनयलोपः सिध्यतितथापियणा
देशाभावोमुख्यम्प्रयोजनम्‌॰ पिपठिषतेरप्रत्ययः पिपठीः अत्राल्लोपस्यस्थानिवद्भावनिषेधाद्दीर्घस्सिध्यतियद्यपिनदीर्घविधिम्प्रतिनस्थानिवदित्यनेन
सिध्यतितथापिऋत्वमेतत्साध्यमेवयद्यपिपदान्तविधिम्प्रतीत्यस्यषष्ठीसमासेप्राप्तिस्तथापिसिद्धान्तिसम्मतेसप्तमीसमासेतदप्राप्तिरेवलावतेर्लैः
पावतेः पौः अत्रणिलोपस्यस्थानिवद्भावादूठ्‌न प्राप्नोतियदितुल्यल्लोपावियङिति वचनसूचितपूर्वविप्रतिषेधेनप्रथमंणिलोपस्ततः प्रत्ययलक्ष राम
णेनवृद्धिरितिप्रक्रियानतुवान्तस्यक्वौपरतोह्रस्वमितिनात्रोठ्‌तदाल वमाचक्षाणोलौपौरितिलवशब्दादाख्यानेणिचिटिलोपेवकारस्यऊठ्‌इत्क्रिय ८७
तेसणिलोपस्यस्थानिवद्भावान्नस्यात्‌ क्वौविधिम्प्रतीतिवचनेनतस्यापिसिद्धिरितिचेत्तदाएयत्तदिवधातुप्रकृतिकक्विवन्तस्यदयूरित्यत्रस्मिन्लोप
स्यस्थानिवत्त्वन्नस्यात्नचात्रणिलोपस्यस्थानिवद्भावादुकारस्यवृद्धिस्स्यादितिवाच्यमऊठ्‌आदिष्टादचः पूर्वत्वात्‌॰यदिचेदमपिक्वौविधिम्प्रतीत्य
वसिद्धमित्युच्यतेतदाख्यत्यादितिसूत्रभाष्योदाहृतंसखीयतेः सख्युरितिरूपमन्यथानस्यात्‌ अल्लोपस्यस्थानिवद्भावोयणादेशप्रत्ययनिमित्तककर्त्तव्येस्या

मै॰ गोमत्यतेर्गोमानिति इगिदचामितिसूत्रेभाष्योदाहृतम् एयन्तपदेपदेःयात्परइतियेनविधिरितिभाष्योदाहृतंस्थानिवद्भावान्नस्यात् प्रथमेः छ्रोप
स्यस्थानिवद्भावात्सर्वनामस्थानपरत्वाभावान्नुम् द्वितीयेणिलोपस्यस्थानिवद्भावात् यरभावश्चनस्यात् तथायुष्मानस्मान्वा आचष्टेयुष्मयतिअस्मयतिततःक्विप्
त्वम्॰ अहम्॰ अत्रणिलोपेसौत्वाहौसाविति कर्त्तव्येणिलोपोनस्थानिवत् नचभाष्येलवमाचक्षाणोलोपोरित्यस्यसाधनावसरेनैवंविज्ञायतेक्वौलुप्तन्नस्थानि
वदितियुक्तंनदेनहिरुध्येतइतिचेन्ननैवंविज्ञायतेइत्यस्यैवमेवनविज्ञायतेकिंतुक्वौविधिम्प्रतिनस्थानिवदित्यपिएवञ्चलवमाचक्षाणोलोपोरित्यत्रणौवकारलो
पस्यउठिकर्तव्येस्थानिवत्वाभावस्सिध्यतिएवञ्चार्थद्वयमपिलक्ष्यसिद्धयेआश्रीयतेइतिभावः लुकालुप्तंनस्थानिवत्॰ पञ्चेन्द्राण्योदेवताअस्यपञ्चेन्द्रः॰ पा
ञ्चाग्निःशताग्निः अत्रस्त्रीप्रत्ययलुकस्थानिवत्वादानुक्एकारश्चश्रूयेतउपधात्वविधिम्प्रतिनस्थानिवत् पारिखीयपरिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेणिआको
भ॰ उभाभ्यांप्रसक्तिंदर्शयन्प्रत्ययलोपविषयेतिनिषेधएवंकुतोनेत्याशंकांदूरीकुर्वन्नाह तत्रेत्यादिना यथाश्रुतेत्त्वाश्रणापलोपावश्यकत्वेन
तत्रप्रत्ययलोपेशास्त्रेतोऽर्थतश्चप्रसक्तौत्वारणस्यलोपविधानेननतस्मिन्विषयेऽनुत्पत्तेरेवान्वाख्यानंप्रत्ययलक्षणा
प्रत्ययलक्षणार्थमित्यस्यासंगतिः॥ ॐ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ (र्थमितिवोध्यम॰॥
रलोपस्यस्थानिवत्वात्परिखेभवइतिवृद्धादकेकानखेपधादितिछोनस्यात् चङ्परनिर्ह्रासेनस्थानिवत्॰ वादितवन्त प्रयोजितवानवीवदद्वीणांपरि
वादकेन अत्रयोसौणौणिर्लुप्यतेतस्यस्थानिवद्भावाद्ध्रस्वत्वन्नप्राप्नोतिनचात्राप्युपधात्वविधिम्प्रतिनस्थानिवदित्येवासिद्धम् तस्यनिषेधस्यप्र
त्ययविधिविषयत्वात् अजेतद्वचनस्यैवमानत्वात् अतएवपठयतीत्यत्रटिलोपस्यस्थानिवद्भावस्सिध्यतिकुत्वेकर्तव्येनस्थानिवत् अर्चयतेरर्कः
मर्कयतेमर्कः अत्रौणादिकेकप्रत्ययेतस्मिन्कुत्वेणिलोपस्यस्थानिवत्त्वंनप्राप्नोतिशास्त्रइतियथालिटधुगित्यादेस्त्वोजसेत्यादिशास्त्रेतः प्रश
क्तस्यस्वादेहल्ङ्याभ्यइत्यादिनालोपविधानमल्पवृलोपइत्यादिविषयसङ्ग्रहायार्थं॥ इतिअवर्जनीयतयेतिविषयमानप्रयोजकसामग्री
सन्निधानेनतज्ज्ञानंचजायतामितीच्छायामपितज्ज्ञानंभवत्येवतत्सामग्रीतिज्ञानसामग्रीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॐ ॥

श·शे· भै· ननु यत्र लोपविधानं तत्र लोपप्रसक्तवर्णकृतसंज्ञानिवृत्तिः शास्त्रेणालभ्यते न तु तस्य वर्णस्याभाव इति चेन्न समनीयताभावानामैक्यस्वीकारात् न
टी·भै· नु स्वरूपमिति शास्त्रसत्त्वाददर्शनशब्दस्यैषा संज्ञा स्यादत आह अर्थस्यैवेति लक्ष्यलक्षणयाः दर्शनप्रतिपाद्यस्योच्चारणकृतस्तत्त्वाभावस्य व्याख्यानादिति महासं
टी·भ· ज्ञाकरणरूपात् निपातनएकाजनाङिति निर्देशाच्च अदर्शनशब्दस्य संज्ञित्वे चानङि· त्यस्य प्रथमान्तत्वमनुपपन्नमिति भावः स्वं रूपमित्यस्य प्रत्याख्या
८८ नेतु प्रकृतेः स्वे कार्य्यविधाभावेनार्थग्रहणे वाधकाभाव इति ननु ग्रामस्य दर्शनेन निरूपिताधिकरणत्वमस्त्येवेत्यत आह तत्सत्त्वेऽपीति ननु पितः

भै· प्रसक्तस्येति किमिति इति तु नेति शेषः कौस्तुभे पंचम्यापत्तेरित्येव पाठात् तत्त्वे तु इति ग्रामस्य ल्यबन्तार्थेनिरूपिताधिकरणत्वेऽपीत्यर्थः
अर्थस्यैषा संज्ञा व्याख्यानात् ननु प्रसक्तस्येति किम् ग्रामे तिष्ठतीत्यादौ ल्यवलोप इति पञ्चम्यापत्तेः। अस्ति चात्र ल्यपो दर्शनं
शास्त्रतोऽर्थतश्च न तत्प्रसक्तिरिति न दोष इति तन्न· तेन प्रत्यासत्त्या ल्यबन्तार्थकर्माधिकरणयोरेव पञ्चमीविधानेन तस्या
त्राप्राप्तेः। तत्त्वे तु असत्येवार्थे नो ल्यबन्तस्य प्रसक्तिः। तस्मात्त्रपुरुषत्र क्विपो दर्शनसत्त्वेन प्रत्ययलक्षणेन तुगापत्तिर्दोषः। कृत्प्रत्यये
न प्रकृत्याक्षेपस्तु न अत्रैव प्रकृतिं विनातिदेशतः प्रत्ययज्ञानसत्त्वेन व्यभिचारात्तदाक्षेपासंभवात्। इति परस्येति·। विनिगम
नाविरहादिति भावः द्वित्वस्य त्रैपादिकत्वात्तत्र न यणो वहिरङ्गासिद्धत्वम्। अत एव दध्यत्रेति भाष्ये उदाहृतम्· ॥

रिगिति एङ्ह्रस्वादित्यत्रैव प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थानेनैतद्वारणे तु सोमसुत्त्रपु इति प्रत्युदाहर्तव्यम् अत्र हि सुनोतेः प्रत्ययस्य क्वि
प्रत्ययत्वात्तेन प्रकृत्याक्षेपेण त्रपुजत्वित्यत्र न पूर्वोक्तदोष इत्यत आह: कृत्प्रत्ययेनेति अतिदेशतः प्रत्ययलोपशास्त्रतस्स्थानिवत्त्वेन वा य
दिपदेशवच्छेद्यत्वविशिष्टप्रत्ययज्ञानस्य प्रकृतिज्ञानं व्यापकं स्यात्तदा कृत्प्रत्ययेन प्रकृतेरनुमानात्प्रकृत्याक्षेपस्यात्तत्तु न सम्भवति अत्रैव व्यभि
चारात्· प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेरेव तु भविष्यतीत्यपि वक्तुं शक्यम्· उत्तमैकाभ्यामिति निर्देशेन यत्र प्रत्ययो निमि

मैः किम्पुनः कारणन्तत्र दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यते न ह्रस्वोऽन्यतरस्यामित्येवोच्येत यथाप्राप्तं कमेर्ह्रस्वत्वम् । तत्रायमर्थः ह्रस्वग्रहणं न कर्त्तव्य
म्भवति प्रकृतमनुवर्त्तते मितां ह्रस्व इति अशमि अशामि शमम् शामम् शमम् शामम् वृद्ध्या सिद्धं न सिध्यति नोदात्तोपदेशस्येति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।
चिण्कृतोः सप्र   तिषेधः णिच्यव हि नेष्टं न हि पर्ङ् लोपे चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं स्यात् । शमयन्तम्प्रयोजितवान् । अशशमि अशशामि । शोशमयतेः अशे
शमि अशंशामि किम्पुनः कारणं न सिध्यति चिण्णमुल्परे णौ मितां ह्रस्वो भवतीत्युच्यते । यश्चात्र णिश्चिण्णमुल्परो नास्मिन् मिदङ्गम् यस्मिन् मिदङ्
ङ्गं नासौ चिण्णमुल्परः णिलोपे च कृते चिण्णमुल्परः स्थानिवद्भावात् चिण्णमुल्परः अथ दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यमाने यावता स्थानि वद्भावः कथमेत
त्सिध्यति एतदिदानीं दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं दीर्घम्मा तिन स्थानिवदित्यजादेशस्य स्थानिवत्प्रतिषेधसिद्धो भवतीत्युक्तम् एतेन भाष्यप्रघट्टके ।
नत्रैपादिकातिरिक्तोऽपि दीर्घो न पदान्तेति सूत्रे दीर्घग्रहणेन गृह्यत इति स्पष्टमेव लभ्यते तेन च हेड धातोर्घटादिपठितात् स्यन्तात् चिण्णमुल्परे अहिडि अहेडि
ति रूपं दीर्घोऽन्यतरस्यामित्युच्यमाने सिध्यति ह्रस्वविकल्पे तु अहिडि अहेडि इति फलभेदस्य स्पष्टतया कथमेतत्प्रघट्टकमिति वाच्यम् । एतत् भाष्यप्रामा
ण्ये तर्हि हेड धातोर्घटादिपाठस्याप्रामाणिकत्वात् न च हिडि इति चेति सूत्रस्थस्य तद्धितकाम्यादिवप्रकरणादिनिवार्त्तिकस्य विस्मरणेनैतत्प्रघट्टके
न्यैकदेशयुक्तत्वान्न प्रकृतसूत्रस्थभाष्यस्योपलक्षणत्वे मानमिति वाच्यम् चिण्णमुलोऽन्यतरस्यामिति सूत्रस्थभाष्यसम्वादेनात्रत्यभाष्ये दीर्घग्रहण
स्योपलक्षणत्वावश्यकत्वात् अत्र हि अशंशामि अशशामीत्यत्र यङ्व्यवधाने स्थानिवद्भावाद्दीर्घत्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः दीर्घ
विधिं प्रतीति एवमप्यसिद्धत्वान्न प्राप्नोति समानाश्रयवचनात् सिद्धमित्युक्तम् तथा ऊकालङ् इति सूत्रे भाष्येऽपि न त्यादस्याप्रामाणिकत्वं ध्वनितम् तत्र ह्युकालो ह्रस्व
सञ्ज्ञक इति वाक्ये ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तौ दीर्घप्लुतयोः पूर्वसञ्ज्ञाप्रसङ्ग इति शङ्का याकालग्रहणेन समाधाय अथवा ह्रस्वसंज्ञावचनसामर्थ्याद्दीर्घप्लुतयोः
पूर्वसञ्ज्ञा न भविष्यतीत्युक्तम् तन्न इदं न हि ह्रस्वसंज्ञावचने प्रयोजनम् एच इग्घ्रस्वादेश इति । अन्यथा ह्रस्वो नपुंसके णौ चङि ह्रस्व इत्यत्र चङि ह्रस्वप्रदेशे
षु एच इगिति वक्तव्यं स्यात् इति गौरवं स्यात् । एतेनापि घटादिषु हेड धातोः पाठस्य अप्रामाणिक इति लभ्यते अन्यथा हिडयतीति रूपसिद्ध्यर्थं मितां ह्रस्व इत्यत्रापि

प्रा·शे·भै· भै॰ ननुविसर्गद्वित्वेनाधिक्याच्चत्वारोऽत्रसङ्गच्छन्त आह· धकारयकारयोरितिनन्वेकस्यधकारस्यजश्त्वेनदकाराद्वित्वमनुपपन्नमत आह प्रक्रि
टी·भै· यायामिति एकस्या आकृतेस्स्वरूपस्य कृतः प्रयोगो नद्वितीयस्यास्तृतीयस्या इतिन्यायोऽयंध्याः स्यत्राश्रियते· अतएवगवामश्वानाञ्चस्वामीत्य
टी·भ· भ· आकृतेरिति स्वरूपस्येत्यर्थः· चरितः कृत इत्यर्थः· अधिकमुद्योततोऽवसेयम् नादिन्या प्राधान्येति अतएवपुत्र्यादिनांलिंगविशिष्ट
८९ परिभाषयानातिप्रसंगः नाव्यवहितातिरिक्त व्यवायात् नाचिच आदिन्याक्रोशेपुत्रस्येत्येवसिद्धेनद्रूपोपादानस्यप्रयोजनमित्याहुः ^ एवाक्रोशएवेतिनियमार्थमिदम्॥
धकारयकारयोरिति· तेनविसर्गादिद्वित्वेनाधिकोऽपिनक्षतिः। द्विधमिति· द्विधत्वं प्रक्रियायांवोध्यम् नचैकस्या आकृ
तेश्चरितः प्रयोगोनद्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्चभविष्यतीतिकृत्स्नानुप्रयुज्यतइतिसूत्रभाष्योक्तन्यायेनैकस्यद्वित्वेपरस्यत
दभावोनुचितइतिवाच्यम्· सार्थकानेकविषयेतन्न्यायाङ्गीकारात्। यत्रान्याकृतिकरणेभिन्नार्थत्वसंभावनातद्विषयत्वाच्च
हलोयमामितिलोपेद्वित्वाभावेचैतदेवरूपम्· नादिन्या· यरोनुनासिकइत्यतोयरइतिवर्ततेतोपुत्रशब्दस्यत्ववयवषष्ठी आ
दिनीशब्देपरेइतिचप्राधान्याद्यरो विशेषणम् आदिनीतिइन्नानुकरणेलुप्तसप्तमीकम्। अतएवनत्परेचेत्यस्यादिनीश
ब्देपस्मात्परस्तत्रपरेइत्यर्थंहरदत्तोव्याख्यत्। असंधानोमाधवोप्येवमेवा ईदृशाक्रोशस्यस्त्रीष्ववदर्शनाच्च। आक्रोशे
निन्दातदाह·पुत्रादिनीति। तादृशाक्रोशस्यस्त्रीष्ववदर्शनादाह· पुत्रहतीति· अनचिचेतिसिद्धेपुत्रस्यक्तान्तेचेद्धृतजग्धयो
आक्रोशएवेति अत्राहुश्रुतएवएवाकारान्वयइतिब्रह्मभ्रूणेतिसूत्रस्योद्योतादुक्तरीत्याद्यनियमएवयुक्तः· नोचेत्तयोस्तस्मिन्पुत्रस्यैवे रा·म· ८९
तितृतीयः कृतउपेक्षितइतिचिन्त्यमिदमिति॥ ११ वप्रयोगानतुगवांस्वामीअश्वेषुचेतितथाः ञापिद्वित्वाकृतेर्धकारविषयेयकारस्या
पिद्वित्वमेवोचितन्नतदभावइत्यभिप्रायेणाशङ्कतेएकस्याइतिअतएवव्रीहीणांयागसाधनत्वेनोपादानेयवोपादानंनभवतिसार्थकानेकेति·

भे· अत्रार्थशब्दोऽभिधेयपरः फलपरश्च प्रकृते द्वित्वविषये नैकस्यापि संभवं गवां श्वामी अश्वेषु इत्युच्यमाने तु अश्वानामधिकरणत्वमपि प्रतिपत्ति
विषयस्यात् तथा एकस्मिन्नेव यागे व्रीहियवयोरुपादानं न भवति फलभेदस्यादिति भावः प्राधान्यादिति अत एवात्र द्वित्वस्यासिद्धत्वात्प्रथमे
कादेशे पुत्रादिनीत्यत्र पुत्र शब्दस्यादिनीशब्दपरत्वं दुर्लभमित्यपास्तम्॥ ॐ॥ अत एव स्तुत सप्तस्य नादेव त्रिप्रभृतिष्वित्यस्य व्याख्याने संयु
भ· त्रिप्रभ अत एवेति विजातीयग्रहे त्रिप्रभृतीत्यस्यायमर्थः अचः परस्य त्र्यादिषु वर्णेषु मध्ये परो द्वित्वं वेति ततश्च हर्यक्षु भवेऽ
प्यः नेन सिद्धो किं तेनेतीति भावः इत्याहुः अत्रातिस्तोऽसंगतयः अचः परस्यानेन प्रतिषेधः तेन रहाभ्यां परस्य विधिरिति कविषये काम्यिका शाकटायनमतय
संयुक्तेष्विति सूत्रे वर्णानां सजातीयानामेव ग्रहणं परस्परसाहचर्यात्। न च तथा चः संभवंति। अत एवाचो रहाभ्यामिति सार्थक
म· निर्धारणे सप्तमी। अच इत्यनुवर्तते। त्रिप्रभृति संयुक्तवर्णमध्ये चः परस्य परो द्वे वा न स्त इत्यर्थः। तेनेन्द्रो राष्ट्रमित्यत्र नकारष
कारयोः प्राप्त द्वित्वस्यैव निषेधविकल्पः अन्यचिच्च सर्वत्र शाकल्यस्येत्येव सिद्धे इदं सूत्रद्वयं विकल्पस्य मतभेद प्राप्तव्यव
स्थावबोधनार्थमिति बोध्यम्। यरोनुनासिक इत्यतो वेत्यनुवृत्त्या नचीत्येव सिद्धे तु सूत्रत्रयमपि तथेति बोध्यम्। अचोरा। अच
इति श्रुतत्वाद्व्याख्यानाच्च रहाभ्यां सम्बध्यते। तस्मादित्युत्तरस्येत्येतल्लभ्यमाह। अचः पराभ्यामिति· वायमीति· रूपा इत्यतोः
निषेधादन्यत्र तत्सार्थकमित्यपरे अनन्तरत्वादनचि चेत्येव प्रतिषिध्येतेति तृतीया तत्रानन्तरस्यापवाद [illegible] न्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः
त्वेपि परत्वादस्यापि बाध्यत्वमित्यंतासुहृतरा पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति निषेधात् आद्य तु अभिमानकल्पनमंतरा दुरूहूरेतिमन्यते॥ ॥
केषिन्तु कृतल्लाभायाघमाह त्रिप्र भृतीत्यादि· अत्र सूत्रशब्दप्रयोगस्ताहश्यात् अत एव आदिन्यामेव ग्रहणादेव श्रुतत्वादिति श्रुतानुमितयोरितिन्या
यात् ननूत्तरसूत्रानुरोधेन पर एव विशेषणमुचितमत आह व्याख्यानादिति प्रत्यासत्या श्रुतविशेषणत्वस्य त्याप्यरूपादित्यरस्यास्त म्नो मिति सूत्रभा

श॰शे॰ भै॰ ब्युत्पूर्वस्कन्देश्छन्दस्युपसङ्ख्यानमितिवार्त्तिकस्य अग्रे दूरमुत्कन्देत्युदाहृणेन तथा रोगेचेति वक्तव्यमिति वार्त्तिकस्य उत्कन्दको रोग इत्युदाहरणे चोद

टी॰भै॰ रस्थेति सूत्रनिष्पन्नसकारस्य स्थानिकथकारस्य च नर्त्वेन तकार एव व्यत्यासाभावस्तु चर्त्वदृष्ट्या थकाराभावेन तकार घटितरूपासिद्धिः स्यात्॥ ❁ ॥

टी॰भ॰ भ॰ भाष्यसंमतेति ङ्दः स्यात् श्छोऽटीत्युत्तरम् ऽभ्यासे चर्चेति प्रतीकधारणात्तस्य तत्संमतत्वमनुमीयत इति भावः हलोयमां अत्र पर्वे पते पर्व

८० वाति शुक्रयते शुक्राति शुक्लयते शुक्लाति चर्मयते चर्ममाति वृङ् वृत्रे चाट्टिवि चवई उ वतेर्वर्जेजुई वेरित्युदाहरणानि बोध्यानि व

दीर्घादाचार्याणामित्युत्तरमनुस्वारस्य ययि वा पदान्तस्य तोर्लि उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य झयो होऽन्यतरस्याम् शश्छोऽटीति षट्सूत्री पाठान्तरं फलं जश्झशि ।

अभ्यासे चर्च वावसाने अणोऽप्रगृह्यस्येति पञ्चसूत्र्याः पाठ इति भाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठे तु वावसाने इत्यतो नुवृत्तिर्बोध्या

स्पष्टं चास्य वैकल्पिकत्वं लणसूत्रे भाष्ये । आदित्यशब्दाच्छैषार्थे ण्यान्तादेवता पत्यर्थे ण्यः । यस्येति च तल्लोपेनेन यलोपः । आप

त्यस्येति तु न आपत्यत्वाभावात् । हल इति किम् शय्या । यमामिति किम् आध्नोता । यमीति किम् रामाभ्याम् । एचोयवायाव इत्येचोवि

यणयवायावः । अवावौ यिप्रत्यये इति सूत्रमपि तु सूचितमित्याहुः । यथासंख्यसूत्रलब्धमर्थमाह । क्रमादिति । उदात्तादिगुण

युक्तानामन्यगुणकस्यादेशितेत्युक्त्यानेन नैरन्तर्यपरिभाषया बोध्या । एतदेवाभिप्रेत्य यथासंख्यसूत्रे भाष्ये प्रकृतसूत्रे स्थाने

न्तरतमसूत्रेण व्यवस्थोक्ता संवृतावर्णस्य संवृतावर्णो विवृतावर्णस्य विवृतावर्ण इति । एतद्भाष्यप्रामाण्येन एओ इत्यनयोर

कारांशे संवृतत्वमितरांशे विवृतत्वं तदुपरागाच्च न संवृतत्वस्य पृथग्ग्रहणं ऐऔ इत्यनयोस्त्वकारांशेऽपि विवृतत्वमेवेति बोध्य

णेपतेर्वर्णणिचमाहेत्यपि तत्र न पदान्ताद्धलोः णइत्यनेन मोनुस्वारेण च केषांचिन्निणकरणेपि अंत्यानि निरवाधानीत्याहुः अवावौ यीति वा

न्त इति न्यासे नापि व्यपदेशिवद्भावेन तदन्तत्वाद्ग्रहः स्यादिति मन्यते॥ ९ श्रासार्थेति इदमाद्यर्थे लाघवादाह इचोः चीतिः नन्ववावौ यि प्रत्यये इति

न्यासे तो यतेत्यादावतिप्रसङ्ग इति वदेत न्यासेपि यथासङ्ख्यसूत्रेण सम्बन्धो बोध्यः अत्राहुरित्यनेनापाणिनीयत्वरूपारुचिः सूचिता नन्व

भै· तत्वेनाश्रियेत तत्रषष्ठ्यनतस्य यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादेरित्यस्यनियमेनोपस्थितिस्यात्तदसाधनेमेतत्वेनाभिप्रेतस्यप्रत्ययस्यतदाद्यन्ता

भ· योऽदर्शनस्यसुनोतेरऽग्रेस्वत्रयुशब्दादऽग्रेपिसत्वेनतस्मादफ्लोपसंज्ञायांप्रत्ययलक्षणेनतत्रयुशब्दादग्रेपिक्विपवृद्धिसत्वे
नतद्धुमवधित्वस्यसुनादावविवादानतदादित्वस्यत्रयुशब्दान्तेसंभवादूरूपातिः कदऽतिङ्सूत्रभाष्योक्तरीत्याधातुपदानुवृत्त्या
तद्वारणेतुसोमसुत्सुत्रीयेनित्यादोदोषोबोध्यः यत्तुविवरणेनियमाभावान्नपरिभाषोपस्थानंतुविधाविसुक्तम् तस्यायंभावः
सोमसुदाद्यर्थमावश्यकेप्रसक्तानुवर्ततेनियमोनतिनेनैवत्रयुसिद्धिर्नोन्यथेतिभाष्याशयइतिभाष्यानुयायित्वादुद्योतस्यासू
यानविधेयाः ननुप्रत्ययलक्षणस्यनियमार्थत्वात्स्थानित्वेनतुगापादनीयस्तच्चापवादेउत्सर्गकृतवारणायषष्ठीनिर्दिष्ट
स्यैवेतिनप्रकृतेइतिचेन्न प्रसक्तानन्वृत्तौउक्तविषयेएवविध्यर्थसंभवेननियमार्थत्वस्यैवायोगादित्याद्य ऽर्थोबोध्यः
विनिगमनेति भाष्यारूढत्वादित्यपिबोध्यम्·॥ ॥

र्थसत्त्वांविनानिमित्तत्वानुपपत्तिस्यात्साचाधुनानेतिभावः विनिगमनाविरहादितिषणोयपएतयोर्मध्येएकतरस्यपञ्चम्यन्त
त्वमेवायरस्यषष्ठ्यन्तत्वमेवेत्यत्रसाधकयुक्त्यभावादित्यर्थः त्रैपादिकादित्वादितिपक्षद्वयेत्रिपाद्यांतदप्रवृत्तेरभिप्रेतत्वात्·॥

शा·शे· मे॰ कैयटस्यापि पूर्वापरविरोध इत्याह अत एवेति॰ ओदौतोरिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकोपवादको ग्रन्थः गोयानमिति· ननु वान्त इति सूत्रे प्रत्ययग्रहणाभा
टी·भे· वे गव्यूतिरित्यस्यानायासेन सिद्धौ गोयूताविति वचनं नियमार्थम् अप्रत्यययादौ चेद्युतावेवेति एवञ्च गोयानमित्यस्य व्यावृत्तिसिद्धौ वान्त इति सूत्रे प्र
टी·भे त्ययग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न यूतौ चेद्गोशब्दस्यैव गोशब्दस्य चेद्युतावेवेति वा नियमोपि सम्भाव्येत· एवञ्च गोयानमित्यत्र नद्यावृत्त्यर्थं प्रत्ययग्रहणस्या
८१ वश्यकत्वात्· हलि सर्वेषामिति लोपः स्यादिति· एवञ्चेतदर्थः तत्र वकारेप्यनुवर्त्तते इति भावः निमित्तवाध इति· एवञ्च वान्त इत्यत्र वकारात्पूर्ववक्ता

भ· यदपर्यालोचनेऽर्थावगतिर्जातैव तत आह यथेति हलि सेत्यत्र वग्रहणसंबन्धात्तस्यासिद्धत्वाच्चाह लोप· इति विधेयविषयश्चेति अयं संको
यथासंख्यसूत्रसहकारेण बोधोत्तरं तयोस्तत्त्वनिर्णयात्। अन्तरतमपरिभाषया निर्वाहेतु लक्ष्यपर्यालोचनकालेतन्निर्णयः
अत एव पूर्वसूत्रेस्यानिविशेषलाभो यथासंख्यसंबंधादिहतु निमित्ताभावात्तल्लाभाभाव इति षष्ठप्रकृतसूत्रे कैयटः। ग
व्यमिति· भत्वाद्लोपो न· यीति किम्· गोभ्याम्· प्रत्यये किम्· गोयानम्· ननु गव्यूतिरित्यत्र वस्य हलि सर्वेषामिति लोपः स्या
कल्पस्येति वा लोपः स्यादत आह। वान्त इत्यत्रेति· नच विशेषविहितेन कार्यित्वेन लोपवस्य निमित्तत्ववाध इति वाच्यम्· नि
मित्तत्वानाक्रान्ते विषये कार्यित्वस्य चारितार्थ्यात्। तक्रकौण्डिन्यन्यायश्चानवकाशविषयो विधेयविषयश्चेति स्पष्टं ॥
चो निष्फलः आद्येनैव सर्वसामंजस्यं स्यादित्याहुः॥ ॥

रश्लेषे वकारलोपो नस्यादिति भावः तदप्राप्तियोग्ये विषये चारितार्थ्यं वाधकत्वेवीजं तदत्र नास्तीत्याह निमित्तत्वा नाक्रान्त इति रामः ८१
ननु माभूद्येन नाप्राप्तिन्यायेन वाधस्तक्रकौण्डिन्यन्यायेन तु स्यादत आह तक्रेत्यादि· तथा च येन नाप्राप्तिन्याय एवास्यान्तर्भावः ॥

भे० विधेयविषयश्चेतिविधीयमानदधिदानस्येवबाधकत्वदर्शनात् अ त्रार्थ्यमानं दर्शयितुमाहतद्धितेष्वचेतित न्नहितद्धितेष्वचामादिवृद्धौ अन्त्योप
धलक्षणायावृद्धेः प्रतिषेधोवक्तव्यः कौष्टोजागतइतिनवाद्दिवृद्धिरन्त्योपधलक्षणांवृद्धिंबाधिष्यतेकथमन्यस्मिं च्यमानाः न्यस्यबाधिकास्यात् असतिख

भ० अन्त्येइतिउत्तरयोर्नित्यंकौटिल्येलुपसदेत्यनयोर्विग्रहेणइतिप्रतिपाद्यविशेषयोः कौटिल्यगर्हयोः शक्तिस्वभावेनासंप्रत्ययान्नित्यग्रहण
मनर्थकंक्रियासमभिहारेनद्धारणायतदित्यपिन गत्यर्थकात्तत्रापीष्टत्वेनलुवादिभ्यश्चयङ· वनस्वभावेनसमभिहाररूपविशेषाप्रत्य

तद्धितेष्वचामितिसूत्रेयङ्विधायकेचभाष्ये। अंत्येउत्तरयोर्विग्रहेणविशेषासंप्रत्ययान्नित्यग्रहणनर्थकंक्रियासमभिहा
रेचनैतेभ्योयङ्भवितव्यमितिभाष्यंचेनविशेषासंप्रत्ययादित्यनुकृष्यते। अन्यथानक्कौण्डिन्यन्यायेनसिद्धविशेषासंप्र
त्ययादित्यनुकर्षकचकारवैयर्थ्यापत्तिः। निरूपयिष्यतेचेदंयङ· ते। नस्यचवार्तिकेनुवृत्त्यापूर्तौश्रूयमाणवकारान्तआदे
शइत्यर्थः सूत्रेतुनफलंगव्यादौभत्वेनवान्तस्यपदत्वाभावात्। लव्यस्वतएवतद्भावाल्लोपाप्राप्तेः। गोशब्दादिभ्यः काजा
दावपिनः कौइतिनियमेनपूर्वस्यपदत्वाभावात्। एवंतर्हिवार्तिकएवप्रश्लेषउचितइत्याशयेनाह· छकारहेति। लोपो
व्योरितिसूत्रेवकारप्रत्याख्यानंनुलौकिकोदाहरणाभावेननदर्थपरतयावोध्यम् अतएवेकोगुणेतिसूत्रेऽः तोल्वानस्यन
त्रलुप्तनिर्दिष्टावकारइत्युक्तंभाष्येशास्त्रीयसौत्रप्रयोगार्थंनदितितदाशयः। नचैवंविसृवेइत्यादौतस्यलोपइतिदुर्वारंग
व्यूनावुच्चारणस्यचारितार्थ्यादितिवाच्यम्। गविचयुक्तेइत्यादिनिर्देशैर्वारणात्·॥ ॥ ॥

येनतद्वारणस्यसुकरत्वादित्यादिनिङन्तप्रश्लेषेदृष्टव्यमित्याहुः॥ ॥(ल्वपिसम्भवेबाधनम्भवति अस्तिचसंभवोयदुभयंस्यात् — लोक
विज्ञासिद्धमसत्यपिसंभवेबाधनम्भवतितद्यथाब्राह्मणेभ्योदधिदीयताम· तक्रंकौण्डिन्याये ति·सत्यपिसम्भवेदधिदानस्यतक्रदानन्निवर्त्त

कम्भवति·एवमिहापिसत्यपिसंभवेः चामादिवृद्धिरन्त्योपधलक्षणां बाधिष्यते विषमउपन्यासः नाप्राप्तेदधिदानेतक्रदानमारभ्यतेतत्प्राप्ते आरभ्यमाणस्बाध
कम्भवति· इहप्रप्राप्तायामन्त्योपधलक्षणायांवृद्धौ अचामादिवृद्धिरारभ्यतेसुश्रुतसौश्रुतः एतेन वचनेनैवादिवृद्धिर्यत्रतत्रान्त्योपधलक्षणावृद्धे अचामादि
वृद्धिरारभ्यतेः सुश्रुतसौश्रुतः एतेनवचनेनैवादिवृद्धिर्यत्रतत्रान्त्योपधलक्षणावृद्धिर्निवर्त्तनीयेतिसूचितम् पुष्करसच्छब्दपाठादेत्युक्तम् अन्येइति· धातोरे
काचोहलादेरितिसूत्रइत्यर्थः उत्तरयोरितिनित्यंकौटिल्येगतौलुपसद्वरेतिसूत्रयोरित्यर्थः नित्यग्रहणस्यनुलुपेत्यसतत्राप्यनुवृत्तेः सम्भावनायामिदम्ःवस्तु
तस्तु उत्तरयोर्विग्रहेणविशेषासम्भवयान्नित्यग्रहणमनर्थकमितिवार्त्तिकंयद्यपिसम्प्रत्युपलभ्यमानभाष्यपुस्तकेनित्यंकौटिल्येलुपसदेतिसूत्रद्वयपा
ठान्नन्तरमुपलभ्यतेतथापिपूर्वसूत्रस्थमत्रपतितम् तत्रप्रथमसूत्रविषयेभाष्येउक्तम् नहिकुटिलंक्रामतीतिवाक्येनशंक्यः प्रत्ययपिसुमितिन
दर्थानभिधानादेववाक्यंनभविष्यतिकुटिलंपश्यानंक्रामतीतिसम्प्रतीयतइतिभावः द्वितीयसूत्रविषयेआह अथैतेभ्यः क्रियासमभिहारेयङ्
भवितव्यम् क्रियासमभिहारेचनैतेभ्योभवितव्यम् भृशंजयतिन्नासणभृशंसमिधोदहतीत्येवअत्रभाष्येक्रियासमभिहारेचेत्यत्रयश्चकारस्तेन
विशेषासम्भवयादित्यस्यसम्बन्धाभृशंजयतीत्याद्यर्थविशेषस्ययङन्तादप्रत्ययादित्यर्थः यस्तुकैयटः तत्रकौण्डिन्यन्यायेनकौटिल्यभावगर्ही
भ्यांयङः क्रियासमभिहाराद्यच्छाद्यस्वीकृतत्वादितिभावइतितन्नविशेषविहितेनसामान्यविहितंबाध्यतइतिहिन्यायोलोकेशास्त्रेचप्रसिद्ध
स्तत्रविहितपदोपादानसामर्थ्येनविधीयमानयोरेवबाध्यबाधकभावः प्रतीयतेनत्वनूद्यमानयोः यदित्वत्रापि योपेनसस्यात्तर्हिविशेषास
म्भवयादिनुकर्षकचकारवैयर्थ्यमेवस्यादितिभावः तस्येतिप्रश्लिष्टवस्येत्यर्थः ननुलोपोव्योरितिसूत्रेस्थितस्यवकारस्यभाष्यकृ
ताप्रत्याख्यानाद्धकारप्रश्लेषेतन्निवृत्तिर्नस्यादतआहल्लोपोव्योरिति॥

भि॰ प्रत्याख्यानेनेतीति· अलोऽन्त्यात्सूत्रस्थभाष्ये प्रत्याख्यानेत्यर्थः फलानामन्यथासिद्ध्या तस्मात्तु उञ्चीत्यादीति· आदिनानेस्य शीत्यादेः परिग्रहः परिभाषा
र्थस्तु अलन्त्यत्वेन येन शब्देन तस्मिन्सम्प्रत्यये यो विधिस्स तदादेर्बोध्य इति न युक्तः इको यणचीत्यादावपि तदादिविध्यापत्तेः किं तु गृह्यमाणेतरभिन्नत्वेन ज्ञा
यते येन तद्ग्रहणम् अल्च तद्ग्रहणञ्चेति समासः विशेषणस्यापि पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात्परनिपातः यस्मिन्निति सप्तम्यन्तानुकरणमन्त्या
भि॰ तस्य लोविपरिणामेति लोपस्य कर्मसाधनत्वे तु नायम् दिगिति ननु आदिर्ञिटुडव इति न्यासेन व्यंजनस्योपदेशे ञितः चश्चेत्वेहितोऽस्तु
ञित्यादौ उभयतो ग्रहणेन सिद्धौ किं तस्य ग्रहणेनेति चेत् शृणु उदित्वात् दुरितो वेत्यस्य प्रसंगः तत्र कर्मधारयस्त्वऽशंक्यः उवुदिर् उतृदिर् इत्या
तस्य लोपः।उपदेशेऽजित्यत इदित्यनुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन च सिद्धौ तस्य ग्रहणं सर्वलोपार्थम्। तेन ञिटुडुनामन्त्यस्य लो
पेनानानर्थक इति परिभाषा तु भाष्ये प्रत्याख्यातेवेतिदिक्। न भवतीति· फलाभावादिति भावः। वान्तो· येन विधिरित्यस्या
पवादभूतया तस्मान्नु उञ्चीत्याद्यर्थमावश्यकया वाचनिक्या। यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे इति वार्तिककृदुक्तपरिभाष
या लभ्यमर्थमाह। यकारादाविति· ओदौतोरिति· ओदौतोरिति वक्तव्यमिति वार्तिकमूलात् व्याख्यानादिति भावः। पूर्वसूत्रे
वान्तो प्रतितयोरेव स्यान्नित्वनिर्णयादिति स्थानेन्तरतमसूत्रस्थ कैयटोक्तं तु न युक्तं। वान्त इत्यनार्थपूर्वसूत्रपर्यालोच
नस्यावश्यकत्वेपि तद्वाक्यार्थपर्यालोचने मानाभावात्॥ ((ईनामसंग्रहापत्तेरित्यादि दिग्ऽयोऽवसेयः वान्तो मानाभावेति
ननु यथा वान्तपरे सामान्यतः श्रुते विशेषाकांक्षायां पूर्वसूत्रपर्यालोचनं तथास्थानिजिज्ञासया वाक्यार्थपर्यालोचनमावश्यकमिति चेन्न
स्थानिजिज्ञासाया मेचेति श्रुते न तस्याः शांतावपि विशेषस्थानांशे निराकांक्षत्वेन तदऽलाभादित्याहुः॥ ((वसप्रप्रस्तेऽलरूपेविशेषलोपा।
विधिस्सतदादेर्बोध्यः प्राचीनसम्मतम्प्रकारं दूषयति· पूर्वसूत्र इत्यादि· तथा च यदि वाक्यार्थपर्यालोचनस्यान्तरा औकारौकारयोर्वान्तादेशस्थाने त्वे
निर्णयस्य च न सम्भवतीति भावः॥

रामः
६१

श॰शे॰ भि॰ देशोकृतेः नन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न भविष्यति॰ यदितहि सिच्यन्तरंगम्भवति॰ अकार्षीत् अहार्षीत्॰ गुणेरपरत्वेवानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोतिमाभूदेवम् हलन्तस्ये

टी॰भै॰ त्येवम्भविष्यतिइदन्तर्हि न्यस्तारीत् न्यदारीत् गुणेरपरत्वेत्वानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति॰ माभूदेयमतान्तस्येत्येवम्भविष्यतिइह तर्हि अलावीत् अपावी

टी॰भ॰ ८१ भ॰ दिसिध्यतीत्याहुः यद्यप्यत्रसूत्रेधानोरोदैतोश्चेदितिव्याख्येयंनियमस्यतत्रैवप्रवृत्तेस्तथापितन्निमित्तस्येत्येकवचनानुरोधादेवमुक्त

मित्याहुः स्यप्यहिंसायामित्यस्याग्रेरन्यस्येतिशेषः अतोनाग्निमद्विवचनासंगतिः स्यप्येत्यत्रप्रकृतिभूतयोरेककोटितयावा ननुसानुबंध

कत्वादेःपंनग्राहिष्यतेः तआह सेइति लक्षणप्रतिपदोक्तेत्यस्यतुनायंविषयः प्रतिपदोक्तानुपूर्व्यश्रुतेः व्याख्येतिसेचोभावादित्यपिबो

ध्यम् क्रय्यस्तु शाब्दमर्थमाह क्रयार्थवस्तुनीति व्याख्यानात् गुणेति तच्चतदर्थेतिविशेषणोसंगतिरूपं अत्रैवसूत्रेप्रदीपोद्योतयोः

स्यपज॰ क्षिक्षयेजिजयेइत्यनयोरेवग्रहणंनतुक्षीषहिंसायांक्षेजेक्षयइत्यनयोर्व्याख्यानात्। अतएवक्षिज्योरेवेचइतिभा

ष्यउक्तम्। तस्मैप्रेति॰ क्रयार्थवस्तुनिक्रय्यइतिनिपात्यतइत्यर्थोव्याख्यानात्। गुणभूतस्यापितदापरामर्शः। क्रयार्थत्वञ्चफ

लोपधानरूपंतदर्थइतिविशेषणात्तदाह॰ केतारइति॰ योग्यतामात्रग्रहणेत्वव्यावर्तकंतत्स्यादितिभावः॥ ॥

स्पष्टम् अत्रमतेक्रीणातिः क्रयार्थः क्रय्ये॥ सचद्रव्यदानपूर्वकंधान्याद्यादानम् एवंचक्रेतृकर्तृक्रियाश्रयोधान्यमित्यर्थकंक्रेतृभिःक्र

य्यंधान्यमितिसिद्ध्यति केचिन्मतेतुसोत्रविक्रयः सचलाभेच्छयाद्रव्यादानपूर्वकंधान्यादिदानं एवंचविक्रेतृभिःक्रय्यंक्रेतृभिःक्रेय्य

मित्येवव्यवस्थितमितिबोध्यम् ननुविनिमयाश्रयत्वाविशेषाद्रव्येपिप्रयोगद्वयंस्यादतआह द्रव्येति इदंचमतद्वयेपिबोध्यम्॥

नगुणोः वादेशेवानन्त्यत्वाद्वृद्धिर्नप्राप्नोतिः माभूदेवमलोन्त्यस्येत्येवम्भविष्यतिलान्तस्येत्युच्यतेतनचेदंलान्तम् ल्वान्तस्येत्यत्रवकारोपिदृश्यतेः किं राम

वकारेणश्रूयतेलुप्तमितिनिर्दिष्टोवकारः इत्येवंपूर्वपक्षिणोहल्यन्तेतिसूत्रेणश्चिग्रहणेनज्ञापकेनसिच्यन्तरंगन्नास्तीतिप्रतिपादितेवकारप्रश्ने ८१

मे· थैस्यनफलमितिस्पष्टमेव· मूलोक्तम्प्रयोजनमप्यन्यथासिद्धमित्याह किन्त्वेत्यादि धातोस्तन्निमित्तेतिसूत्रे धातुग्रहणाभावेप्यातियदिक विषयोवा
सामान्यतोवानियमस्स्यात्तत्रक्रमेण दूषणमाह धातोरित्यस्याभावेइतिनचास्मिन्सूत्रे धातुग्रहणसत्वेक्विबन्तभूशब्दादिग्वादिभ्योयदिनि
य तिगुणेधातोः कार्य्यमितिपरिभाषया वादेशोनस्यादितिवाच्यम् यत्रकार्य्यविधौधातुत्वाश्रयस्यसमुदायस्योद्देश्यत्वेनोपादानंतत्रनत
रिभाषाप्रवृत्तेः नधातुलोपसूत्रभाष्यरीत्येतियथातत्रधातुग्रहणाभावेउपेत्यमेद्धइत्यत्रजायमानआद्गुणोपिनिषिध्येतेतिप्रयोजनस्याद्गुण
त्रनिषेधवद्बहिष्टयावहिरंगगुणस्यासिद्धत्वात्तत्वष्ठनइ· कृतमनचात्रसूत्रेएवकाराभावेपिसिद्धमतीतिन्यायेनविषमोभविष्यतीतिवाच्यम् ए
वकारस्येष्टतोऽवधारणार्थत्वात् अन्यथातन्निमित्तस्यैवश्चेहृत्तादेशस्सदाधातोरेवेत्यपिसम्भाव्येत अत्रेष्टापत्तिस्तुनसम्भवतितयासति
वभ्रुशब्दादपत्येऽर्थेमधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोरितिसूत्रेणयञि कृतेवाभ्रव्यइत्यत्रवान्तादेशोनस्यात्तन्नुतन्निमित्तस्ये त्यस्यओयतेऔ
यतेत्येवयदिप्रत्युदाहरणन्तदानयकीत्येवसूत्रंलाघवात्कर्त्तव्यम्· पूर्वसूत्रमात्रस्यवान्तादेशस्यप्रतिषेधेनलक्ष्यसिद्धिर्निर्बाधेति· अत्रकेचित
गोशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्त्तरिक्विपिगोवसाधुरित्यर्थेतत्रसाधुरितियतिवान्तादेशस्यापत्तेरितितत्र चरब्रजेतिसूत्रेतत्प्रत्ययनीतिसूत्रस्थभाष्य
विरोधात्· प्रथमेहल्ग्रहणंकिमर्थम्· समुच्चयोयथाविज्ञायेत· अजग्रहणादेवसमुच्चयोभविष्यतिवदिव्रज्योरचश्चेतिअस्यत्यस्यज्ग्रहणे
प्रयोजनमवदिव्रजिविशेषणंयथाविज्ञायेतवदिव्रज्योरचइति· अथवाएतदपिनब्रूयात् अनइतिवर्त्ततेइदंतर्हिप्रयोजनम्· हलन्तस्ययथा
स्यादजन्तस्यमाभूत्कस्यपुनरजन्तस्यप्राप्नोति· अकारस्यअचिकीर्षीत्अजिहीर्षीत्तल्लोपोऽत्रवाधकोभविष्यति आकारस्यतर्हिप्राप्नोति अयासीदवासीत्· नात्तत्र
विशेषः सन्ध्यक्षरस्यतर्हिप्राप्नोतिनैवसन्ध्यक्षरमन्त्यमस्तीत्युक्तम्· गोशब्दाचारेक्विप्सत्येतर्हिरोधस्यष्टएव अन्त्यओतश्शसीतिवक्तव्यम्· किम्प्र
योजनम्· छिदुवक्ष्यमितिसूत्रेश्चीतीतिनवक्तव्यम् ननुश्यतुग्रहणपिष्ठामामप्टानामित्यत्रश्यन्ग्रहणंनकर्त्तव्यम्· न ज्ञापिशीत्येवस्तिदधमित्युक्तम्· ओकारान्त
स्यआचारेक्विप्सत्वेशितीत्युच्यमानेलोपःप्राप्नोतिश्यनीतिन्यासेनुनेतिफलभेदस्यष्टएव· अत्राहुः नयकीतिन्यासेलावयन्तलौपावयन्तयोः जना

श·शे· मै· नवतीतिजनौः॰भ्यसम्रमन्नेभ्यस्तत्रसाधुरितिसूत्रेणापतिधातोस्तन्निमित्तेतिन्यासेवानादेशोनभवतिसमासेतिनचाचंपरस्मिन्निति हेस्थानिवत्वम·
टी·भ· अपूर्वविधित्वात् णिलोपस्यापिनआदिष्टादचः पूर्वत्वात्क्वौलुप्तमितिनिषेधाच्चेतिदिक्· स्त्रियोरेवग्रहणं व्याख्यानादित्युक्तत्वदेवव्याख्यानंस्पष्टमिति·
टी·भ· अतएवेतिक्रय्यस्तदर्थेइत्यत्रप्र धानक्रयणकर्मत्वेनतच्छब्देनपरामर्शस्तदर्थग्रहणोपादानसामर्थ्यादतोगुणभूतक्रयणक्रियायाएवपरामर्शइत्याश
शे· येनाहव्याख्यानादुक्तेतिसर्वनाम्नाप्रधानपरामर्शकत्वमित्युत्सर्गः दृशेनेराजमातंगाम्तस्यैवामीतुरङ्गमाइत्यत्रयथातदर्थत्वञ्चतन्निरूपितफलोपधा
८४ नामकतज्जनकत्वम्· ननुस्वरूपयोग्यत्वम्· विशेष णोपादानसामर्थ्यात्तदाहक्रियार्थत्वञ्चेति॥ ॥ केचित्त्विति· अयमभावः क्रयशब्दोविक्र

भ· स्वरसेति· क्रेयंनोधान्यंनचास्तिक्रय्यमितिप्रत्युदाहरणस्वरसेत्यर्थः आहुरिति तस्यममापियोजयितुंशक्यत्वमरु चिः॥ ॥ ॥

केचित्तुस्वीयंधान्यादिदत्वायत्रतन्मूल्याग्रहणंतत्रधान्यंक्रय्यम्।यत्रतुस्वयंद्रव्यंदत्वापरकीयधान्यादिग्रहणंतत्रधान्यंक्रे
यम्· द्रव्येतुनक्रय्यत्वंनापिक्रेयत्वंकिन्तुधान्यादेरेवशक्तिस्वभावात्।भाष्यस्वरसोप्येवमेवेत्याहुः॥ ॥

यक्रीणातिवर्त्ततएवञ्चयद्धान्यंविक्रीततंतत्क्रय्यम्· तत्रविक्रीतामदीयमिदंक्रय्यमितिव्यवहर्त्तव्यम्· यत्तुधान्यंक्रीतंतेनेदंधान्यंक्रेयमित्येवव
क्तव्यम्·शब्दशक्तिस्वभावात्· तत्सूत्रस्थभाष्याच्च· एवंहितत्रभाष्यम्· यदित्यनेनकिम्प्रतिनिर्दिश्यते सचक्रीणात्यर्थः इहमाभूत्· क्रेयन्नोधा
न्यम्· क्रेतव्यमितितदर्थः नचास्तिक्रय्यमितिः अयमभि प्रायः अत्रक्रीणातिविक्रयेवर्त्तते· तथाचयत्रमयाविक्रीतमितिव्यवहारस्तदाक्रय्य ८५
मितिभवति· तथाव्यवहारयोग्यताचधान्यस्यैवनद्रव्यस्ययेनतुस्वीयंद्रव्यंदत्वाधान्यंक्रीतंप्रतिकेचित्प्रहणोक्तइदंधान्यमस्मभ्यन्देयमितितदास
क्रेतास्वमुत्तरंब्रूयात्· क्रेयन्नोधान्यमिति· अयमेवभाष्यस्वरसः॥

मे॰ मूलखण्डयतिपरेत्विति सा पूर्वं प्रदर्शिता ऽ तोलान्तस्येत्यत्र लुप्तनिर्दिष्टो वकार इति भाष्योक्तिः पूर्वपक्ष्युक्तिरिति तथाहि ऊत्तरार्थं सिजर्थं वृद्धिग्रहणं
भ॰ धातोस्तन्नयकीति तु न सूत्रितम् जनाविव साधुर्जेनोयमित्यत्रावादेशापत्तेरित्याहुः मम तु तन्निमित्तत्वाभावाद्धातु— ग्रहे— न विहितप्रत्ययपर
त्वाभावाच्च न सः अत एव क्विबन्तभूशब्दात्तत्र साधुरिति ऽ गवेति वायतिभोयमित्येव उरिति च औयत इति नन्वः त्रापि वा नादेशे बहिरंगेयको ऽ
परे तु सा पूर्वपक्ष्युक्तिरिति न वकारप्रश्लेषो लोपनोचितः। किञ्च छन्दसि सर्वविधीनां व्यवस्थितत्वान्न वलोपप्रसक्तिस्तत्रत्ये
गव्यूतौ। अध्वपरिमाणेपि संज्ञाशब्दोयम्। तत्र संज्ञात्वभंगापत्तेर्न वलोपः। यथा रघुनाथेति संज्ञाशब्दे नित्यस्यापि णत्वस्याभावः
सर्वनामशब्देणत्वाशंका तु तस्य संज्ञिविशेषे आधुनिकविनियोगात्। शास्त्रानुसारिशब्दस्यैव विनियोग उचित इत्यभिप्रायेण
निरूपितं चैतत्सर्वादिसूत्रे भाष्यप्रदीपोद्योतेष्वित्याहुः। निरूपयिष्यते चेदं पूर्वपरात्संज्ञायामिति सूत्रे। धातोः धातोरित्यस्याभावे प्रा
तिपदिकमात्रविषयो नियमः स्यात्। तथा च गव्यमित्यत्र न स्यात्। ओयत इत्यत्र च स्यात्। तदभावे सामान्यतो नियमापादनन्तु
योगविभागैवकारवैयर्थ्यापत्तेरयुक्तं तन्निमित्तस्य चेद्धातोरेवेति नियमे वाभ्रव्यादिसिद्धेस्तद्धारणायैवकारः। लव्यमित्यादि। अ
त्र गुणवृद्ध्योर्यस्य तन्निमित्तकत्वेनैवोयादिप्रत्ययनिमित्तकता तन्निमित्तस्येति किमिति। सूत्रमेव किमर्थमिति प्रश्नः ओयत
इति॰ वेञः कर्मणि लङि यकि यजादित्वात्संप्रसारणे ऽ कृते सार्वेति दीर्घे आडः सहाद्गुणः। न धातुलोपसूत्रभाष्यरीत्या बहिर्भूत
धातूपसर्गकार्यस्य बहिरङ्गत्वाद्धान्तादेशो गुणो ऽसिद्ध इत्यरुचेराह॰ औयतेति। तस्मादेव कर्मणि लङ् आडागमे वृद्धिः शेषं पूर्ववत्
सिद्धत्वं रिपनिरत्यत्र यथेति चेन्न एतादृशान्तरंगत्वस्य जातबहिरंगप्रसिद्धत्वानियामकत्वतत्रेति परत्रोक्तत्वात् अत एव स्रीयतेरन्यारौयकिरोर्घा
कर्तव्यमिति वृद्धिग्रहणस्य प्रयोजनं कथितं त्यनुवीत् न्यधुवीदित्यत्र ङ्किति प्रयोजने च प्रतियादितेनैतदस्ति प्रयोजनम्॰ अन्तरंगत्वादत्रो वङ्

श॰शे॰ भै॰ प्रातिपदिकात्सि जुत्पत्तेरिति॰ प्रातिपदिकाद्धात्वर्थ इत्यनेन च तत्करोति तदाचष्टे इत्यनेन नाति कामतीति॰ विभिन्नविभक्तिनिर्देशात्तु वं नास्ति जितिलभ्यते न न्क
टी॰भै॰ यमुक्तम्प्रातिपदिकादितीति वाच्यम् तत्तेनेत्यनेन कर्मत्वाद्यर्थानभावेणवृत्तिप्रदर्शनमात्रं क्रियते णिच् तु प्रातिपदिकादेवेत्याशयात्॰ पूर्वत्रासिद्धीय इतिन
टी॰भ॰ भ॰ क्विपिचिति णिचः पूर्वभाविनमाश्रित्य तु नोठः बहिरंगेण टिलोपस्यासिद्धत्वात् एतेन केति आद्यान्ययुक्तिद्वयेन पदान्तेति निषेधाप्रवर्तनेनेत्यर्थः
८५ अन्यथा बहिर्भूतसुपापदत्वात्स्यादेवेत्याहुः ननु पदादिसंज्ञायां यथोद्देशस्यैव सत्वात्कथं पूर्वत्रासिद्धत्वमत आह साक्षादिति अन्यपरंपरावारणाय।

इदं लघुप्रयत्नेन। शाकटायनमते तयोर्विधानेन शाकल्यमते तदभावात्॰ अवर्णेति किम्॰ गौर्यत्रापदान्तयोः किम्॰ हरये। अशिकि
म्॰ दृशं वेतीति हस्वीः क्विप् तमाचष्टे इति एयन्ताद्धि च् हस्वं करोति क्विपि तू ठ स्यात्॰ विच्निमित्तको लोपो व्योरिति लोपस्तु ना णिलोप
टिलोपयोः स्थानिवत्वात्। प्रातिपदिकात्सि जुत्पत्त्या पदत्वाभावेन परपदस्थाजादेशाभावेन च लोपस्य पदचरमावयवत्वाभावेन
च न पदान्तेति निषेधाप्रवृत्तेः। एतेन क्विनिमित्तको वलोपोत्र दुर्वार इत्यपास्तम्॰ किञ्च स्थानिवत्वनिषेधम्विना स्य पदान्तत्वासि
द्धात्र निषेधाप्रवृत्तिः। स्थानिवत्वनिषेधज्ञाने पदान्तत्वज्ञानं तन्निर्णये च स्थानिवत्वाभावज्ञानमित्यन्योन्याश्रयस्तत्राप्रवृत्तौ वी
जम्॰ इदन्त्वनपदान्तसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॰ न च पदसंज्ञायां टिलोपस्य स्थानिवत्वाद्ध स्य पदान्तत्वमेव नास्तीत्यग्नीति व्यर्थमिति वाच्यम्
पूर्वत्रासिद्धीय इति निषेधात्। साक्षात्पदत्वादिद्वारकपरंपरया वा पूर्वत्रासिद्धीयप्रापकस्य प्रतिबन्धकस्य वातिदेशस्य तेन निषेधादि

ह पदत्वादीति आदिना भत्वम् साक्षात्प्रतिबंधकातिदेशोदाहरणं प्राप्तिश्रुत्वे पदत्वद्वारकपरंपरया प्रतिबंधकस्य तु पिपठीरिति उभयरीत्या प्रापकस्य तूदाह
रणं मृग्यम्ः नन्वथासिद्धम् तत्प्रतिबंधके तिपाठः॥ ९ च पदसंज्ञायां यथोद्देशत्वस्यैव सिद्धान्तितत्वया पदसंज्ञाया अत्रैपादिकत्वेन कथं पूर्वत्रासि ८५
द्धेन स्थानिवदिति निषेध इति वाच्यम्॰ साक्षात्पदत्वस्यात्रैपादिकत्वेपि पदत्वद्वारकपरम्परया पूर्वत्रासिद्धीयलोपप्रतिबन्धकस्य स्थानित्वस्यानेन निषेधा

मे॰ नपदान्ताद्धलोऽण इति यद्यपि लणसूत्रे भाष्ये नहि पदान्तात्परोऽण् सन्नीत्येव पाठ उपलभ्यते तथापि तदग्रे तन्नैवमनुन्वायमस्ति कर्त्तृ हर्त्तृ इति प्रदर्शितभूतेनाऽञ्क
पस्याण सम्भवाद्धलोपदर्शनाच्च पदान्ताद्धलो न सन्नी त्याम्यंत इत्यभिप्रायेण हलोण इतीत्युक्तम्॰ न च सुद्ध्युपास्य इत्यादौ पदान्तस्य हलोऽणो दर्शनादिदमसं
गतमिति वाच्यम्॰ प्रकृतकार्यभाजो न सन्नीति तदर्थात् अणोऽप्रगृह्यस्येति सूत्रेण प्रत्याहारः पूर्वेण न परेण कृत एव तत्पराभावात् नहि पदान्तात्परोऽण
सन्नीति ननु चायमस्ति कर्त्तृ हर्त्तृः यद्यप्यनुनासिकविधौ पदान्ताधिकारो नास्ति तथापि पदान्तानामेवावसानेऽनुनासिको विधीयत इत्यभिप्रायेणाप

भ॰ नपदान्ता इति लणसूत्रस्य भाष्यात्पदान्ताद्धलोऽणो न सन्तीति हेतोर्ऋस्वादेरनभिधानमेवेति योजना तत्र हि भाष्ये अणग्रहणसामर्थ्या
मूर्द्धेणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्राण अन्यथा अच इत्येव वदेदित्युक्तम् अभिधाने त्वेषां नदः संगतिः स्पष्टैवेति तत्रैवोद्योते स्पष्टम् यथाश्रुतपाठ
परे तु नपदान्ताद्धलोऽणः सन्तीति लणसूत्रस्थभाष्याद्ध्रस्वादेरनभिधानमेव। भोभगो इति सूत्रेऽश्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभा
वादिति वार्तिकाच्च। अशोऽन्यत्र तन्निमित्तकार्यकार्यिणोऽभावादिति तदर्थः। नत्वन्यत्र रुरस्तीति तद्व्याख्यानभाष्ये रुग्रहणमु
पलक्षणमेतदाशयमजानानेनैकदेशिनोत्तरार्थं हलि सर्वेषामिति ह्रस्वकर्त्तृनीत्यत्र माभूदित्युक्तम्॰ अस्यचैकदेश्युक्तित्वं ल
णसूत्रस्थोक्तभाष्यविरोधेन स्पष्टमेव कैयटेनोक्तम्॰ अतएव भाष्ये उत्तरार्थमित्युक्त्वा हलि सर्वेषामित्यत्रैव प्रयोजनमुक्तम्। हलि सर्वेषा
मित्यत्र वकारनिवृत्त्यैवात्र तद्ग्रहणसंभवान्न तत्राप्यश्ग्रहणप्रयोजनमिति तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरित्याहुः॥ ॥
स्यकौस्तुभे दूषितत्वादेवं व्याख्यायते अष्टमे कैयटस्याप्ययमेवाशयः उक्तभाष्येति उक्तार्थतात्पर्यक ——— भाष्य इत्यर्थः॥ ॥ ॥

दान्त इत्युक्तम्॰ ह्रस्वादेः प्रामाणिकत्वेऽनुनासिकयोग्यस्य यस्याप्यणसम्भवादितमसङ्गतमेव स्यात् सुध्युपास्य इत्यादौ तु यणोऽनुनासिकप्रवृत्तियोग्यत्वाभावेन
तत्सत्त्वे बाधकाभावात्॰ अत्रैव गमकान्तरमाह भोभगो इतीति तत्रत्यवार्त्तिके न कथमेतावद्ध्वमत आह अशोऽत्रेति एतन्निमित्तकार्यस्य कार्यिणोऽभावा

भि॰ दित्यर्थः अस्मिन्नर्थेनदग्रिमव्याख्यानभाष्यविरोध इत्यत आह॰ नत्वन्यत्रेत्यादि अत एव प्रकृतसूत्रे शग्रहणस्य प्रयोजनाभावादेव ॥ ❀ ॥ वाक्यसंस्कारपक्ष इतिय
म्॰ कानिसन्तीति॰ वाक्यसंस्कारपक्षेपिपूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वमादायान्तरङ्गाणांपूर्वंप्रवृत्तिरितीकारादेः स्थानिभूतादचः पूर्वत्वं
वोध्यम्॰ एकः। गुण इत्यादेर्विधेयसमर्पकत्वेनतत्रैकत्वसंख्याया विवक्षणेनोभयोः पूर्वपरयोरेकवाक्यतयैवविधेयान्वयेन चानयोः पूलयोक
इ टंकुर्वित्यादित वोभयसम्बन्ध्येकविधेयस्यैवप्रतीतेरेकग्रहणंस्पष्टार्थम्॰ उरण्‌ उः स्थाने इति षष्ठीस्थाने इति परिभाषालभ्यम्॰ उदात्तस्व
रितयोर्यण इति वत् स्थानेन्तरतम इत्यतः स्थानेग्रहणमनुवर्तते तस्यलक्षणयाप्रसंगावस्थायामित्यर्थस्तदाह॰ रपरः सन्नेवेति॰ रपर इत्यव
यववाचिनापरशब्देनषष्ठ्यर्थेवहुव्रीहिस्तेनास्यावयवत्वात् यदागमा इतिन्यायेनविशिष्टस्यगुणवृद्धित्वेन ऋकारस्यगुणवृद्धी अरारावेवे
तिनियमोपपत्तिरत एव रदाभ्यामितिसूत्रे यलिचसटीतिसूत्रेचभाष्येगुणोभवतिवृद्धिर्भवतीतिरेफशिरागुणवृद्धिसंज्ञकोभिनिर्वर्ततइत्यु
क्तम्॰ उः स्थाने अणप्रसज्यमान एव रपरोभवति पूर्वभक्तश्चरेफ इत्ययंगुण इति कैयटः। अवयवत्वंवाचनिकमेवतत्सादृश्यवोधनपर्यवसा
यि। अन्यथावर्णस्यवर्णोन्तरावयवत्वं हलन्ताच्चेतिसूत्रभाष्योक्तरीत्याऽसंगतंस्यात्। पञ्चम्यर्थेवहुव्रीहिणानवयवत्वेतु गुणवृद्धिशब्देना
कारादेरेव रेफपरस्यैतदेकवाक्यतयाविधानंस्यात्। गुणत्वादिकंत्वकारादिनिष्ठमेवस्यादित्युक्तनियमानुपपत्तिः। अत एव वत्रे इत्यादौ हल्‌
दिःशेषसिद्धिरभ्यासावयवस्यैवानादेस्तेननिवृत्तेः। एतेनाणमनूद्यरपरत्वंविधीयत इति परास्तम्। उक्तनियमानुपपत्तेः। अत्रपक्षेकार
परत्वंक्वलपरत्वमितिव्यवस्थानुपपत्तिस्तुनरेफवत्स्थानिकस्यरेफपरत्वं॥

द्यप्यस्मिन्पक्षेसर्वकार्य्याणांयुगपत्प्राप्तिस्तथापियेनक्रमेणवर्णश्रवणंतेनक्रमेणोत्तरइत्वाछब्दसंस्कार॰ कार्य्य इत्यत्रनपदान्तसूत्रस्थकानिसन्तिकौ
स्त इत्यत्रपदान्तग्रहणप्रयोजनप्रतिपादनपरम्भाष्यमेवमानम्॰ परिभाषालब्धमिति॰ अनुवा देपिपरिभाषाप्रवृत्तेः पूर्वोक्तार्थेभाष्यसम्मतिमा— हुअ

॥

म॰ लोपः शाकल्यस्य भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि इति व्यावृत्तये अपूर्वस्येति तावदनुवर्तनीयमेव व्योरित्यत्रापि तत्तश्च भो य च्युतो न सिद्ध्येत् अतो भोभगोइत्यपि स्वरितयि
तव्यं स्त्रुतावादीनामनभिधानेनोतो गार्ग्यस्येत्यत्रासंबन्धे दोषाभावेपि हलि सर्वेषामित्यत्रावर्णसंबन्धे दोषस्य स्पष्टत्वात् वस्तुतस्तु ओतो गार्ग्यस्येत्यत्रापि दोषः एत
र्थः पर्थ्यः शंभोयर्थ इत्यत्र भो इत्याद्यनुवृत्तेरभावे लोपापत्तिरूपः न च सगुण एवेति वाच्यम् ओतो गेतिसूत्रे भाष्ये सिद्धे लोपे नित्यार्थमिद मित्युक्तं तद्विरोधात्
अन्यथाः प्राप्ते विध्यर्थमेव वदेत् अत एव तत्र वक्ष्यति भाष्यानुसारिणस्त्विति एवं इश्च उश्च यूतदर्थं स्वर्थमित्यत्र लोपवारणाय हलि सर्वेषामित्य
त्राप्युभयानुवृत्तिरावश्यकी एतेन तत्रोभयनिवृत्त्येष्टसिद्धिरित्यपास्तम् दध्यानयेत्यादीनामिवैषामनभिधानस्यावश्यकत्वात् अचि श्रुधातुभ्रुवां य्वोरि

मू॰ लोपः शा॰ भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीति चानुवर्तते तत्रौकारान्ते ओतो गार्ग्यस्येति बाधकमित्याशयेनाह। अवर्णपूर्वयोरिति॰ व्योरि
त्यनुवृत्तावपि वर्णसमाम्नाये यकारस्य प्राक्पाठात्तत्क्रमेणाह॰ यवयोरिति॰ स तस्मा आचष्ट इत्यादिभाष्यप्रयोगाद्व्योरित्यस्या
रितिनिर्देशेनेष्टापत्तेः कर्तुमशक्यत्वादिति ननु अशग्रहणानर्थक्यं तत्वः त्वरुस्तीत्यः शग्रहणप्रत्याख्यानपरसिद्धान्तभाष्यरुग्रहणाद् सम्बन्धः
ः त्रसूत्रे रुसंबंधेन तत्स्थानिकयस्यैव लोपो न न स्यात् अन्यथाः न्यत्राभावादित्युक्तोक्तरीत्या तत्व्याख्यात् कार्यित्वाः भावादिति वक्ष्यमाणरीत्या।
सामान्यत एव वदेदत आह॰ स तस्मा आ इति असंबन्ध इति एवं च रुपदमुपलक्षणमिति न तद्विरोध इति भावः यद्वा भोभगो इति सूत्रशेषोद्योतोक्ते
दृस्वादिव्यावृत्तये हलि सर्वेषामित्यत्र रुपदसम्बन्धेन रुस्थानिकयस्यैव ग्रहणमिति पक्षान्तरे त्रापि सम्बन्धः स्यादत आह॰ स तस्मेति ॥

भै·

कस्यापिकल्पना दूषयतितच्च तत्रेति· ऋतइत्तउदोष्ठ्येत्यत्रतकारस्यस्थानेरेफएवोच्चारणीयः वृद्धिरादालादैच्· अएलदेङ् गुणएवंरीत्यापाठेवद्भूनांरेफल
काराणामुच्चारणेनयद्यपिगौरवरूपदूषणंस्फुटम्भवतिः तथापिदूषणान्तरमाह· आविन्यादि अत्रयथाश्रुतेभी न्सीनोतिनसिध्येत्· एतदर्थं
भ· संभवादिति अयंभावः अत्रापिपक्षेप्राप्नेतिन्यायेनपूर्वौतौरलौविधीयेतेतत्रांतरतमपदानुवृत्त्यांतरमौतौभवतः साधारणधर्मस्तुअवयवाव
यविभावतादात्म्यान्यतरसंबंधेनयोलकारवान्प्रसज्यप्रसेजकभावतादात्म्याःन्यतरसंबन्धेनतत्संबन्धित्वम् यद्वाऋस्थानिकाऽण· स्थानेत

लकारवत्स्थानिकस्यलपरत्वमितिव्यवस्थासम्भवात् तत्रान्तरतम्यादिति· स्थानतइतिभावः।रेफादिद्यरादेशस्या
पिमूर्द्धादिस्थानत्वात् तत्रतत्रादेशानेवरलपरानुच्चार्येदंसूत्रंनकार्यमितितुनवाच्यम्। आपत्तप्पृधामीत्। भृज्ञा
मिदित्यादौदोषापत्तेः। अत्राणपूर्वेलौवप्रशास्तृणामितिनिर्देशात्· वस्तुतोरप्रत्याहाराभावेनरपरइत्यस्यस्थानेल्
परइतिपठनीयमिति लपरत्वंवक्ष्यामीतितुल्यास्यसूत्रभाष्याल्लभ्यते। झरोझ।झयोहइत्यतोवावसानेइत्यतोवा
विकल्पोनुवर्ततेहयवरट्सूत्रेभाष्येस्पष्टमिदम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतयोरपरएवविधीयते सादृश्यंतुप्रसज्यप्रसंजकभावतादात्म्याःन्यतरसंबन्धेनलवत्संबन्धित्वमितिप्रतियतिगौरवात् संभवेति मूर्द्धसेत्यादि
नांताः नकार्यमिति अयंभावः यथान्यासेऽष्टौमात्राःगुणादिसंज्ञाविधौरलपरोच्चारणेऽप्यःष्टावेववर्धन्तेइति यद्यपिसमंऋतइदित्यादौतकारेणोरे
मत्रारितिकरणेनईप्सतिरीप्स तितीनसिध्येत्·भृज्ञामिदितिअत्रतपरात्परपाठयोर्यद्यपिनदोषःहलादिशेषेणरेफनिवृत्तेः तथापिमाऊ·ओहाङःविष
येहलादिशेषस्यतस्यस्मरणमत्रपक्षेकर्तव्य मितिगौरवमेवदोषःप्रत्याहाराभावेनेति निरूपितमेतत्प्राक्· झयोहइतिपथास्थितपाठेभाष्यसम्मताष्टाध्या

कं·पाठेआर्वावसमाप्तिं।

भ० क्नोनिमेयइसोपिसमएव तथापिआनङ्‌ऋतइत्यत्रानङः योः प्रयोजनाभावान्नवक्तव्यमितिलाघवमेवलपरश्चेतिवाक्यंनवक्तव्यमिति यतस्थायो
गविभागाभावात्प्रतिपत्तिगौरवाभावौचलाघवमिति भृज्जामिदित्यादाविति अयंभावः यथामासेविभक्तीत्यस्यतृत्वादिशेषस्मृतिपूर्वकप्रयोगोभ्युदयः
निमित्तनिहीनेइत्यादेस्तुनदःपूर्वकेपि अत्रन्यासेनत्ररपरोच्चारणेसर्वत्रापितत्पूर्वकेएवतस्मिनसस्यात् अरपरेतुविभक्तीत्यत्रापितदःपूर्वकेसस्यादितिस
नाप्यपिष्यतेचेदंग्रन्थकृत्संमतिदानेन आदिनाऋतउत्सर्वत्रादृष्टव्यन्त्यपश्चसंगृह्यतेइतिदिक् वस्तुतस्तुशंकायांतत्रतत्रेतिवीप्सासत्वात् तद
ऽनुरोधेनभृज्जामिदित्यत्रदोषउक्तस्सचसर्वादेशत्वापत्तिलक्षणः सूत्रारंभेतुसंनिपातपरिभाषयानमात्तुरित्यत्राप्ययंबोध्यइति उरणोभगितितुनस्
त्रितम् चार्कतीत्यत्राभ्यासस्यकित्वेनदीर्घोऽकितइतिदीर्घापत्तेः तत्प्रकरणस्थकितएवविसर्जनमितिवक्ष्यमाणंमाधवादिमतंतुनन्याय्यम् मानाऽभावात् नाक्
नुकूरीसकृरिक् एषांसर्वेषांवर्जनापत्तेर्वाच्यसामान्यचिन्तायाआवश्यकत्वात्तत्प्रभिधानेचछायनइत्येव वस्तुतस्तु अकिदग्रहणस्याऽभ्यासविकारइतिप
रिभाषाज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्येनाभ्यासनिमित्तककितएवग्रहणमितिदीर्घोऽकितइत्यत्राद्यो तस्यष्टत्वादत्रन्यासेनदोषइतितत्प्रामाण्यात्तुहाको
हाडेश्चानभिधानान्नयङ्लुकाकिसम्प्रयोगेतत्सूत्रेउक्तनदात्तुदोषइति मतौकैयटमतेनाह रूपेति भाष्यसंमतपाठेआह वाक्येति उभयसंग्रहाया
ह्यविकल्पइति

ग्रा·शे· भै· फलविशेषएवप्रवृत्तेरितिननुसन्त्वेन्नरंत्सतोतिक्रमपाद्यतिपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेइतिचर्त्वेकृतेनसेशाव्दस्यद्वित्वमित्युक्तम्· नत्रचत्वात्प्राक्द्वित्वेपिरूपसिद्धौ
टी·भै· निर्बाधायांरूपेविशेषाभावेपरिभाषाप्रवृत्तिर्नस्यात्साचस्वीकृतेतितिनग्रंथेनास्यविरोधइतिचेन्नः अकृतिकारणत्त्वमग्निवत्· यथाअग्निर्वैदग्धंदहतीइति
टी·भ· भ· इत्यर्थकोनेति विध्यर्थतात्पर्यकेण· ननुद्वित्वेपूर्वत्रपरमसिद्धंनेत्यर्थकेन असमर्थसमासापत्तेरितिभावः पूर्वेद्वित्वे· सकृज्जश्त्वे अस्यन्यथासकृदे
९८ वेतिप्रक्रियायांविशेषसत्वादाह रूपेइति प्रवृत्तेरिति आष्टमिकवर्णेद्वित्वस्यद्विःप्रयोगत्वे व्यक्तिभेदेनचासकृत्प्रवृत्तेरित्यर्थः परिभाषात्वेति वार्तिकत्वे
लोपइति· ऋधधातोर्मरइतिभावः।असतीति· द्वित्वाभावइत्यनुकृष्यते।त्रिधमिति।त्रिधकारत्वं प्रक्रियाभिप्रायेण।नचद्वित्वभिन्ने
पूर्वत्रकर्तव्येपरमसिद्धमित्यर्थकेनपूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेइत्यनेनधातुधकारस्यजश्त्वेदस्यद्वित्वमितीदमयुक्तमितिवाच्यम्· फले
विशेषाभावेनतदनादरणात्· तत्रत्रजश्त्वात्पूर्वमतनन्तरंवाद्वित्वेरूपेविशेषोस्ति।तदनन्तरंजश्त्वप्रवृत्तेः तस्यपरिभाषात्वेनफ
लविशेषएवप्रवृत्तेरित्यन्यत्रविस्तरः।पञ्चमीति· विनिगमकाभावादितिभावः।अतएवास्यवैकल्पिकत्वम्· कृत्स्नैकेति· कृत्स्नेति
संबुद्ध्यंतंपृथक्पदमितिकश्चित्· एत्येधत्यूठ् सूत्रादेशएवव्याख्यानात्।एचीतिनोठोविशेषणमूठस्तत्वासम्भवात्॥ ॥
पिपरिभाषावृत्तिकृद्भिस्तत्वेनोक्तत्वादितिभावः एवंतुविप्रतिषेधसूत्रस्यापिपरिभाषात्वस्योक्तत्वात् विप्रतिषेधपदंकिमर्थमितिचेच्चिंत्यपि
ष्यते यणोमयइतिद्वित्वेवत्तु वर्थमपिबोध्यम् अतएवेति एवेनानुवृत्तिव्युदासः इदंवानचीत्यत्रवेत्यस्यासंबन्धपक्षेनतस्त्वेतुततोपितत्त्वंबोध्यम्
कश्चिदिति पूरणगुणेतिसूत्रेसि द्धान्तयिष्यमाणरीत्येदमेवयुक्तंनत्वत्रास्वरसोद्भावनम्॥ ९९ न्यायानुसारित्वादस्यग्रंथस्यतस्यतुग्रन्थस्यतुग्रन्थ राम·
स्यकृतकारिवखल्वपिशास्त्रमपर्यन्पवदित्येतन्न्यायानुसारित्वात्· पृथक्पदमितिनात्रषष्ठीसमासस्यप्राप्तिःपूरणगुणेतिनिषेधादितिभावः कश्चिदिति ९८
संज्ञाप्रमाणत्वादिनिर्देशात्तन्निषेधस्यानित्यत्वात्समासेपिनक्षतिरित्यस्वरसः अदिशएवेतिएतेनउदुपधात्इति धातुव्यावृत्तिः व्याख्यानादितिः

भे॰ तएवेतिरेफस्यावयवत्वस्वीकारादेवतत्सादृश्येति॰ अवयवसादृश्येत्यर्थः यथा दध्यवयस्यावयविबोधकशब्दजन्यप्रतिपत्तिविषयत्वं तथास्य वृद्धि
गुणादिशब्दबोध्यत्वम्॰ अन्यथा सादृश्यापर्यवसाने हलन्ताच्चेति तत्रत्ययुक्तोपन्निर्देशः कथन्तर्हि नामेकोहलन्तस्यात्॰ अन्यस्यान्यइत्युक्तम्॰ अ

भ॰ उरण्॥ लक्षणेयेति तस्य तत्रत्याल्वादिस्थानबोधकत्वादिति भावः वस्तुतस्तु आवश्यकस्वरितत्वप्रतिज्ञकस्य षष्ठीस्थानेइत्यत्रत्यस्थानेप
दस्यात्रानुवृत्तिः। एवंचाधिकंस्वरितत्वंलक्षणाचन। तथा भाष्यंत्वेकदेश्युक्तिरिति। अत्रैवोद्योतेस्पष्टं। यद्यथा ररादिरूपेण विधिनाः भक्तत्वा
दिशंकैवनास्ति तथाप्यणमनूद्य रपरत्वमिति पक्षमाश्रित्य भाष्ये पक्षत्रयंप्रपंचितमिति तद्ग्रहणमनुवर्त्य पूर्वान्तत्वपक्षश्चस्थापित इति कौस्तुभंक
टाक्षयन्नाह। रपरइत्यवयवेति। ननु रेफशिरेत्यादिभाष्यं अनूद्यरपरत्वमिति पक्षेण अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा वा सुपोजमिति चेन्न प्र
करणविरोधात् तत्रत्यं केयटमाह। स्थानेइति न केवलमाकरग्रन्थविरोध एवापि तु लक्ष्यविरोधोपीत्याह। अत एव वृत्रे इति। अभ्या
सस्यानैरर्थक्यान्नात्रानुमानिकादेशस्य स्थानिवत्त्वेनाभ्यासत्वलाभार्धविकाराच्चानेकदेशविकृतन्यायेनापीति भावः। यदितु अवयवत्व
वादिनाप्यत्रप्रक्रियाज्ञानवतामित्युक्तरीत्यैव पुनरभ्यासत्वं वाच्यमिति मापि तद्दीत्यानोक्तदोषइत्युच्यते तत्रदातुगीरित्यत्र रेफानधा
तोरभावादीर्घो न स्यात् आनुमानिकादेशावसरस्तु न प्राप्तः प्राप्तविवेकन्यायेनास्य रेफमात्रविधायकत्वेन तदनुमानादित्यत्रैवोद्यो
तेस्पष्टम् तथा माहिस्मतेपि वृहरित्यादौ अभ्यस्तानामादिरिति स्वरोपि फलम् अन्यथा रेणव्यवायान्नस्यादिति भाष्योक्तमनुसंधेयमिति दिक्। य
द्यपि भाष्येऽन्तपदानुवृत्त्यापूर्वान्तत्वमुक्तं न परशब्दस्यावयववाचकत्वेन तथापि अन्तपदस्य रेफेतत्परा सौत्रसमासकल्पनामपेक्ष्येदं लघ्विति।
भावः अत एव परादित्वपक्षो नाशंकितोऽत्र नियमानुयायिनेति आंतर्याविशेषेणत्रयाणामापत्तेरिति भावः कौस्तुभं कटाक्षयति अत्र पक्षे इति

त्रकैयटः अन्यस्यान्यइति॰ अन्यतमे ——— दमनयोर्दर्शयति॰ एतदेकवाक्यतयेति वाक्यैकवाक्यतया अत एव अवयवत्वस्वीकारादेव एतेनेति पदुक्तत्वर
र्थमाह उक्तनियमेति जातस्याणोरपरत्वमिति पक्षेऽन्येनोहितं दूषणं खण्डयति अत्रपक्षे इति॰

भै॰ वृद्धिर्भवत्येवेति॰ एवञ्च एत्यनन्तस्य शब्दान्तरत्वेपि प्रकृतिभागस्यानन्यत्वानुपपत्तिरिति भावः अवैहीति वृद्धिरसाधुरेवेत्युक्तं तच्चायुक्तम् आङः भावेनोमाङोरि
त्यस्याप्राप्तेरत आह॰ आङि॰ णोरेकादेशेति॰ स्वरूपमिति सूत्रे उक्तमिति तस्मिन् सूत्रे स्वरूपमित्युभयोरुपादानादात्मीयार्थविशिष्टशब्दरूपस्य संज्ञित्वादि
त्यत्राभ॰ अत्र मनोरमायामुक्तम्॰ सीदेवस्त्वाह ब्रश्चेति सूत्रे राजेः पृथग्भ्राजिग्रहणमिह ज्ञापकमनन्वेनरयुक्तम्॰ फ णादिना राजिसाहचर्यात्तथाभूतस्यै
वषत्वार्थतया भ्राजिग्रहणस्योपक्षीणत्वादिति चेत्॰ विभाड्विभ्राकृइति रूपद्वयं साध्यम्॰ तच्च ब्रश्चादिसूत्रे राजृ इति पठित्वापि सुसाधम् एकस्य भ्रा

भ॰ निवृत्तिरिति तथा सावकाशत्वे विप्रतिषेधशास्त्रवाधे मानाभावश्चेत्यपि बोध्यम् पूर्वान्तवत्त्वेति पाठ इत्याहुः ननु पूर्वं धातुसाधनेनेति नये॰
एत्येधत्योरेचीति विशेषणमिति भाष्यस्यैधत्यंशसंभवमात्रेणोपरंजकतया विशेषणमित्याशय इत्याहुः उपैधयत इत्यादावपि वृद्धि
र्भवत्येव प्रकृतिभागस्यैधूपत्वात् किञ्च एत्येधत्यवयवेचीत्यर्थः प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यसंमत इति अत्र न दोषः पुरस्तादिति॰ पुर
स्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानिति न्यायः अवश्यं स्वपरस्मिन्बाधनीये भेदेनापेक्षायां प्रथमोपस्थितबाधेनाकांक्षा
निवृत्तिर्हि तद्बीजम्॰ असाधुरेवेति॰ आङि॰ णोरेकादेशस्य पूर्वान्तवत्तया ङि॰ परं रूपेण बाधादिति भावः अर्थवद्ग्रहण इति अस्यावी
जं स्वरूपमिति सूत्रे उक्तम् पररूपे प्राप्ते इति॰ पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति सिद्धान्तादिति भावः॥ १ स्वसार्थको न नयांतरे ऽन्तरंगत्वात् रूपा
न्तरं स्यादत आह पूर्वं धातुरिति पररूपोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते एव वृद्धिप्राप्यातं मूलासंगत्यावतारणं युक्तं यथा श्रुतस्य तुलद्यासिद्ध त्वध्वनयन्नाह
जते ऋकारस्य प्रागापदानुशक्यत्वात्॰ भ्राजभासेति विकल्पस्य वाचनिकतया ऋकारस्यात्मने पदमात्र फलकतायावश्यमाणत्वेन तत्स्थाने ऽका
रस्यापि दातुं शक्यत्वात् एवञ्च ऋकारानुबन्धकस्य ब्रश्चेति सूत्रे ग्रहणात् तस्य विभ्राडिति रूपमन्यस्याकारानुबन्धस्य विभ्रागिति भविष्यतीति भा

भि॰ न्नवृः तस्मात्सीरदेवोक्तं ज्ञापकं सम्यगेवेति शब्दरत्ने सीरदेवोक्तमिति· अत्राहुश्चित्प्रयोजनं तु व्रश्चादिसाहचर्य्येण धातुसजन्तकराजेर्ग्रहणं स्यादेवञ्च
भ्राजेर्ग्गतस्य राजेरधातुत्वान्नतेन तत्र षत्वसिद्धिरिति भ्राजिग्रहणस्यावश्यकत्वम्· किञ्च भ्राजन्तर्गतराजेर्नकारानुबन्धत्वं तस्य समुदायानुब
न्धत्वादिति समुदायानुबन्धो हि नावयवानुबंधः तस्थस्थमिपामिति सूत्रे चतुर्णामभेदेनोपादानात्· अन्यथा तस्थपामित्येव वदेत् तेन महिङोङ·
कारस्य जिङदित्प्रत्याहार्थत्वेन समुदायानुबंधतया महिङ्प्रत्ययस्य न ङित्वमिति सम्यक्प्रच्छिमहृङ्इत्यत्र सम्प्रसारणाभाव इति· यत्तु अ सत्यामर्थ
वत्परिभाषायाम् ऋकारस्य समुदायावयवोभयोरुपकारकत्वसम्भवेन राजग्रहणे न भ्राजिग्रहणं स्यादेवेति तन्नः न ह्यत्र ऋकारस्य समुदायोपदे·
शप्रयुक्तैवेत्संज्ञा वाच्या व्यवसितानुनासिकस्यैवेत्संज्ञाविधानात् एवञ्च यदुपदेशप्रयुक्तापत्रेत्संज्ञा तस्य तदुपकारकत्वमित्युभयोपका
रकत्वासंभवात्· न चैवं सति याट्टकारस्य समुदायानुबन्धत्वेन रमायैइत्यत्राट् श्वेतिवृद्धिरिति माचोनलेखनासङ्गतिरितिवाच्यम् ज्ञापकसिद्ध
स्यासार्वत्रिकत्वेन शरीरावयवहस्तपादाद्यवयवाहुत्यादेशरीरावयवत्वस्य लोकप्रसिद्धव्यवहारेण च पाठ· भसत्याभि धानात् यत्तु व्रश्चादिसाहच
र्य्येण धातुसजन्तकानामेव ग्रहणे च्छ्वविषयेपि साहचर्य्याच्छ्वान्तधातोरेव ग्रहणं स्यादेवञ्च निङ्भ्यां निङ्भिरिति रूपासिद्धिरिति तन्नः तत्रापि
निज्भ्यां निज्भिरिति रूपाभ्युपगमात्· यदि तु निड्भ्यामित्यादीष्टं तर्हि साहचर्य्यानित्यत्वेन साधनीयम्· यदपि फलादिभिन्ने राजावति प्रसंग
निवारणाय कृतस्य राज इत्यत्र ऋकारस्य यदि न राजुपकारकत्वं तदा ऋकारपाठवैयर्थ्यमिति तदपि न समुदायोपकारकत्वेन तस्य चारितार्थ्यात्

श॰शे॰ भै॰ तपरकरणादिति॰ प्रकृतसूत्रे तु न फलम्॰ ऋकारादेव धातोरप्रसिद्धत्वात्॰ ऋकारीयत्यादाविति॰ आदिनाऋकारइवाचरति ऋकारीयतीत्यस्य संग्रहः

टी॰भै॰ न गृह्यते व्याख्यानादिति॰ एतत्सूत्रभाष्ये यत्क्रियायुक्ता इति वचनेनोपसर्गग्रहणेन धातुग्रहणे सिद्धे पुनर्धातुग्रहणं सोपसर्गादिति धातोर्वृद्धिरेव यथा स्या

टी॰भ द्यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभूत्॰ किञ्चान्यत्प्राप्नोति ह्रस्वपदोपस्थितिकतया तद्ग्रहणं सिध्यात्वं ऋत्यक इति प्रतिपादितम्॰ यद्यस्मिन्सूत्रे ऋतिसौत्रो वि

१०० भ॰ तपरकरणेति यद्यपि उप ऋकारयतीत्यत्र प्रकृतसूत्रे एवं फलं देयम् तथापि परत्रैव फलप्रदर्शनपर इति प्रामाण्येन एधत्यादिसाहचर्या

च्चगणपठितस्यैव धातोरत्र ग्रहणमिति भावः भाष्यानुग्रहस्तत्र मृग्यः वा सुपीति पदच्छेदाभिप्रायेणानुकरणमिदम् व्याख्यानादिति धातुग्र

हणाभावे प्रर्षभं वनमित्यत्रातिव्याप्तिरातनपरं प्रकृतसूत्रस्य भाष्यरूपादित्यर्थः यथाहेति लब्धमिति शेषः समुदायादेशापत्त्या यथाश्रुतासंगते

उपसर्गादृति॰ तपरकरणादुप ऋकारीयतीत्यादौ वा सुपीति न वृद्धिः। सौत्र ऋतिस्तु न गृह्यते व्याख्यानात्॰ आदित्यनुवृत्तेन तदन्त

विधिरित्याह॰ अवर्णान्तादिति॰ यस्मिन्विधिरिति परिभाषया आह॰ ऋकारादाविति॰ पूर्वपरयोस्तयोः समुदाययोरन्त्याद्योर्वर्णयो

रेकादेश इत्यर्थः। उपसर्गावयवाकाराद्धात्ववयवे ऋकारे तयोः पूर्वपरयोर्वृद्धिरित्युचितम्॰ गतेरिति तु नोक्तम् अच्छर्च्छतीत्यादौ दोषा

दाह पूर्वेति अन्त्याद्ययोरिति अलोऽन्त्यस्यादेः परस्येति परिभाषाभ्यां लब्धमिदम् सिद्धान्तमते नाह उपसर्गेति तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः निर्दिश्य

मानपरिभाषापकत्वेन यथाश्रुते मूले संगच्छति लक्ष्ये च निर्बाधकत्वं लक्षणावैयधिकरण्यगर्भितस्यास्यौचित्यमिति चिन्त्यमेतत्॥ ॥ १००

वसितस्यानया धातुग्रहणसत्त्वे सौत्रस्यपदोपस्थितिकतया तद्ग्रहणं सिध्यति अन्यथा ऋतीत्यनेन वर्णग्रहणमेव ऋत्यक इतिवत्सम्भाव्येत तत्र पुनर्विधाना

र्थत्ववर्णनमसंगतं स्यात्तेन सौत्र एव गृह्यते इति नेति व्याख्यानादित्यर्थः अत एव धाताविति किमर्थम्॰ रहमाभूत्॰ प्रर्षभवनम्॰ एतत्प्रत्युदाहरणं भाष्योक्तं

भे॰ असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इति परिभाषाज्ञापकपरत्वाह ऊठ्सूत्रस्थभाष्यमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः असिद्धत्वादिति एतेन वीगतीत्यत्र प्रश्लिष्टस्य व्यावृत्तिः॥ ॐ॥

भ॰ जनौ इत्यत्र संभवादाह एत्येधत्योरिति इणेवेति इणो कारादेः प्रतिषेध इति वार्त्तिकारंभात्सानुबंधकत्वेः प्यः स्यग्रहणमिति भावः ननूभयोरस्त्विति चेन्न आरंभप्रत्याख्यानयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः नीत्यादाविति आदिनो पैधत इत्येव आशंक्य नदाशंकात्स्विनि धायेत्यर्थः विवक इति अत एव मूले गुणेनस्य पररनिपातः इति निर्दिश्यमानपरिभाषपाइष्टसिद्धेराह अत्रेति ऐकारूप्यादाह एत्येधत्योरिति सूत्रे त्पुपलक्षणं वार्त्तिकस्यादि आदेः परस्येति कुतो न समाहित

एत्येधत्योरिति योगं विभज्य तयोरैवेचीति विशेषणस्य भाष्ये कृतत्वाच्च तदाह। एजाद्योरिति॰ एतिस्त्रे तावद्प्रसिद्धत्वात्।उपैतीत्यादौ वृद्धिरेचीत्यनेन गतार्थत्वमाशंक्याह॰ पररूपगुणेति। एत्येधत्योरेङिपररूपस्योठि चाद्गुणस्येति विवेकः। उपैधत इति अत्र न सर्वादेशः एत्येधत्याद्यवयवे चीत्येवं क्रमेण सूत्राणामर्थो ना अयमेवार्थ इति प्रत्ययलक्षणसूत्रस्थभाष्यस्वरसः। इत्से शाखेति वदेत्येधत्यूठ्स्विति सप्तमी वा ध्या॰ प्रष्ठोह इति॰ प्रष्ठं वहतीत्यर्थे वहेः ण्विः शास्यूठि संप्रसारणपूर्वरूपेः नेन वृद्धिः। प्रेदिधदिति॰ परेत्विणो कारादेः प्रतिषेध इति वार्त्तिके एधत्यनुपादानान्नात्वेधतेरव्यभिचारादिति रत्नेश्वास्यानभिधानमेव॥ ९. मः नआह यमेवेति परस्यैव विधानेन तत्प्रवृत्तिरित्यन्ये तत्र मानफलेमृग्येलक्षणसूत्रेति मकाररहितानुक्रतिरेषा ऊठि संप्रसारणेति तत्संज्ञके ऊठीत्यर्थः संप्रसारणपूर्वेति पाठे तत्प्रयुक्तपूर्वेत्यर्थः अनभिधानेति ननु प्रत्याख्यानभाष्यात्तु वार्त्तिके इत्थ परमुपलक्षणमित्येव कुतो नेति चेन्न एवं सति अन्यत्रास्यार्थस्यानुक्तत्वेनात्रैव वक्तव्यत्वे नतरः नुक्त्या भगवता वार्त्तिककृदुपहासस्यान्यत्र वाकरणेन चोपक्रमस्य प्राबल्येनात्र तथा दुर्वचत्वात्॥ ॥

भाष्यस्वरस इति तत्र हि औतोम्शसोरित्यत्राचीत्यनुवर्त्यनैवं विज्ञायते अच्यमीति कथं तर्हि अपचीति एतेनास्मिन्प्रकरणेऽप्यत्र यत्राचीति सम्बध्यते तत्र सर्वत्राच्यदर्थस्य विशेष्यत्वमित्येकादेशस्य वर्णाश्रयत्वमित्युक्तम्॰ एवञ्चायमेवार्थ इत्यस्य प्राब्दोऽर्थ इत्यर्थ इति तात्पर्यम्॰ ॥ ॥

शा॰शे॰ भै॰ यदुक्तं पूर्वस्य परस्य समुदायस्येति तत्फलमाह तद्वर्णमात्रवृत्तीत्यादिना॰ एवञ्च विशिष्टधर्मातिदेशानेनुवर्णवृत्तिधर्मस्येति सिद्धवचनमिति योजना॰ असिद्धवचन
टी॰भै॰ मिति॰ असिद्धत्वबोधकं वचनमित्यर्थः उक्तार्थं वार्त्तिकसम्मतिमप्याह तदुक्तमिति वार्त्तिककृतेति शेषः अत्र प्राञ्चः स्थानिवत्सूत्रेण गतार्थमेतत्सूत्रमिति त
टी॰भ॰ न्नयुक्तमित्याशयेनाह क्षीरपेइत्यादिना चत्रोत्तरपदत्वमात्रम्पेइत्यत्रातिदिश्यते एकाचत्वं तु न स्थस्वतःसिद्धमिति समासे एकाजुत्तरपदकत्वमर्थ
९०१ भै॰ ननु यत्र पूर्वः परो वा वर्णः स सहायस्तत्रोक्तरीत्या तद्वृत्तिधर्मातिदेशो मास्तु यत्र त्वसहायस्तत्र तद्वृत्तेरपि धर्मस्यातिदेश इष्यत एव यथा शिवेहीत्य
त्राङ्॰ त्वे खट्वेत्यत्रापत्वं च एवं चायतेइन्दुमित्यादौ न्यायसाम्यादिकत्वादेरप्यतिदेशः कुतो नेति चेत्तत्राह अत एवेति आदिवत्त्वेन अन्तवत्त्वेन तु उक्त॰
रीत्या तद्वतिदेशो न प्राप्नोतीति भावः प्रदीपकृद्रीत्या सूत्रं व्याख्यापयति क्षीरेत्यादिना भवत्येवेति कृते एकादेशे ऽवशिष्ट॰ पूर्वातिपूर्वस्तच्चरमावयवत्वा
तेन तद्वर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशात्खट्वाभिरित्यत्रात्वनिबन्धनऐसन अपजेइन्दुमित्यादौ सवर्णदीर्घश्च न॰ अत एव तु कासिद्ध
वचनं चरितार्थमन्यथा धीत्येत्यादावादिवत्त्वेन ह्रस्वत्वप्रयुक्ततुक्सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॰ तदुक्तं वर्णाश्रये चानादिवत्त्वप्रतिषे॰
धो वक्तव्यो न वा ऽताद्रूप्यातिदेशादिति॰ अनादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मानतिदेशादिति तदर्थः क्षीरपेणेत्यादावेकारविशिष्टएकाजु
त्तरपदत्वं भवत्येव स्थानिवद्भावेन तु नैतल्लभ्यम् अप्राध्यन्येनाल्लाश्रयणात्॥ भै॰ निर्देशोपदागमन्यायेनोत्तरपदवत्त्वमेकाचत्वं स्वाश्रि
तमिति अर्थसमाजग्रस्तं तदितितद्भावः अनेन विशिष्टातिदेशस्तु दुर्लभ॰ अलमात्रवृत्तिधर्मघटितत्वादस्याप्यऽप्राप्तेः एतेनत्यत्रपरादिवत्त्वेन विभ
क्तित्वं व्यपवर्गानपेक्षणेन उभयतऽइत्यस्याप्रवृत्तेः एकदेशविकृतन्यायेन तु नेत्यत्र तत्त्वं दुर्लभम् अङ्कपरिमाणनिष्ठत्वाद्धि भक्तित्वस्येत्याहुः ॥ राम
समाजग्रस्तमिति स्थानिवत्त्वेनैव निर्वाह इति वाच्यम्॰ एकाजुत्तरपदइति सूत्रे समासनिर्देशेनैकाजवयवकत्वविशिष्टोत्तरपदकसमासावयवपूर्वपद ९०१
स्थत्वस्य निमित्ततावच्छेदकत्वेनाश्रयणात्तच्च विशेषणीभूताल्घटितमेव किञ्चात्र सौत्रस्थान्यादेशभावो वा अनुमानिको वा उभयथोत्तरपदस्य

मै॰ त्रातिदेष्टुमशक्यम् औनस्थानिनिपूर्वापर —— घटितसमुदायेनस्याभावात्॰ अनुमानिकादेशस्तु सीरपेलेतितस्यस्थानी सीरपइनेतितस्मिंत्स
मुदायेपितोत्तरपदत्वमितितस्यातिदेष्टुमशक्यत्वादितिभावः॥ ॐ ॥भीइभीयइति॰ आत्वपक्षेभीयोहेतुभयेषुगितिसूत्रेणषुगागमवारणायभि॰
यइतिसूत्रेईकारप्रश्लेषःकृतस्तन्निर्देशोयम्॰ येत्वहृदितामित्यत्र दृष्टान्तेनस्थानिवद्भावमुपपादयन्तितेमान्याः तत्रतस्सामादेशेनतस्स्थानिवद्भा
वेनसावधानकत्वसम्पादनसमयेनकथमप्यश्रयणमितिवैषम्यंस्पष्टमेवतथाप्याचाम्पूर्वापरविरोधइत्याह किन्त्वेतिअभीयादित्याद्यसिद्धिरिति
भ॰ एकाच्त्वंस्वाश्रितम् उत्तरपदत्वमात्रंतुप्रार्थ्यतेतत्रचानल्विधावितिनिषेधोदुर्लभःस्थानिसम्बन्धिवर्णमाश्रितत्वादितिरीत्याप्रदीपस्यो
द्योतएवदूषितत्वाद्विधेर्वाप्राप्तत्वेननिषेधपर्यंतप्रदीक्तनोधावनंव्यर्थमितिध्वनयन्स्वरीत्यासूत्रंसफलयति किंचेत्यादिना अन्येतुसमु
किन्त्वेकादेशोवर्णयोरेवस्थानित्वंनसमुदायस्येतिभीईभियइत्यादावेकादेशविशिष्टधातुत्वानापत्तिः।धातुत्वस्यैकादेशस्था
निधर्मत्वाभावात्।आनुमानिकादेशकल्पकवाक्यमनादिघटितसमुदायस्यैकादेशघटितआदेशइत्येवंनतुप्रत्येकंतयोःस्था
नित्वबोधकंतथासतिस्वाश्वशब्दस्यस्थानिवत्वेनस्वशब्दतयाततईरितशब्देवृद्ध्यापत्तेः।किन्त्वोभयत आश्रयणेनानादिव
दायस्येतित्वंतस्यमध्यमणिन्यायेनोभयात्व— त्वान्नैतल्लभ्यमित्यत्र हेत्वंतरमाहुःभि॰ दित्यस्यासंगतावभीयादित्याद्यसिद्धिः ॥
यइत्यादाविति आदिनोद्योक्तसीरपेलेत्यस्यसंग्रहः मनोरमादेःपूर्वापरविरोधंसूचयन्तन्मतेनाह किंचोभेइति असंगताविति सूत्रसत्वे
तुअन्तादिशब्दाभ्यांपूर्वपरशब्दाभ्यांचविरोधस्यपुरःस्फूर्तिकत्वात्तदसंगतिरितिभावः॥ ॥इणोयणउपसर्गात्परत्वस्यातिदेशेनलाभसम्भवा
त्॰ अचःपरस्मिन्नित्यस्येतिपूर्वसूत्रापेक्षयाचंपरस्मिन्नित्यनेनाभावोप्यतिदिश्यतइतिपूर्वापरविरोधोदर्शितोनतत्वपमित्युभयत आश्रयेणप्युत
दरप्रवृत्तिविनिगमनाविरहाच्च॰ यद्युभयत आश्रयणेप्रवृत्तिस्तदोभयोरप्रवृत्तिस्यात्तायतेइत्यस्यासिद्धिः अत्रायतिपरत्वंनकार्यिरूपविशेषण

श·शे भै· निलयनेदुलयतेइत्यादौचरितार्थस्यज्ञापनेइत्यादौव्यवहितेप्रवृत्तिर्नस्यादत्तउपसर्गविशेषणमेवग्ज्ञापयेनइत्यत्रलत्वंस्थानिवत्वेनैवसाधनीयमितिभावः॥ ६ं॥
टी·भै पदद्वयसद्वयसम्बन्धित्वेनवर्णद्वयनिमित्तत्वेनाश्रयणंनशास्त्रवोध्यंकिंतुवस्तुगत्यागुणस्यपदद्वयसम्बंधिवर्णनिमित्तकत्वंवाच्यम् तच्चविसर्गस्यापीत्याह गुणस्ये
टी·भ भ· ननुउभयतआश्रयेनस्थानिवदित्यपूर्वमारभ्यतेनत्राइष्यतएवेति दिगितिदिगर्थइणधातुस्थशेखरादवसेयः उपस्थितावपीति अत्र पक्षेपरिभाषा
१०२ दृष्ट्यात्रिपाद्यसिद्धत्वरूपप्रतिबंधकाःभावादितिभावः कथमिति नचपूर्वत्रकर्तव्येपरासिद्धत्वमितितत्रह्यतेनरःअसिद्धत्वमानाभावइतिपंचानामित्यत्रव
दृश्यमाणरीत्याजातगुणादेरसिद्धत्वमनयेतिपुज्यतएवेतिवाच्यम् नभकुर्छुरामितिकुर्ग्रहणेनपूर्वत्रेत्यस्यविषयसप्तमीत्ववोधनेनपूर्वदृष्ट्यापरमसिद्धमि
स्थानिवत्वंनूभयतआश्रयणेइष्यतएव। अन्यथाचःपरस्मिन्नित्यस्याप्युभयतआश्रयणेःप्रवृत्त्यापत्तौज्ञापनइत्याद्यसिद्ध्याप
त्तिरितिदिक्· निर्देशादिति· नचकर्त्तरिचर्षीत्यादौगुणस्यपदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेनवहिरङ्ग·त्वाद्रेफाभावेननविसर्ग
इतिवाच्यम्· गुणस्येवपरद्वयसम्बन्धिरेफस्वरात्मकवर्णद्वयाश्रितत्वेनविसर्गस्यापितत्वात्परनिमित्तकत्वमप्युभयोःसमम्
किंत्वकार्यकालपक्षेत्रिपाद्यांतदुपस्थितावपिपूर्वंप्रतिपरस्यासिद्धत्वादन्तरङ्गाभावेनपूर्वस्यान्तरङ्ग·निरूपितवहिरङ्गत्वाभावा
त्कथंतस्यासिद्धत्वप्रतिपादनम्· नचानयापूर्वस्यासिद्धत्वादभावेनतंप्रतिपरासिद्धत्वंपूर्वत्रेत्यनेनवक्तुमशक्यमितिवाच्यम्· ॥ त्तिदिक्॥
सेवनर्थान्अन्यथाकुर्वंतीत्यादौउदितितपरत्वसामर्थ्याद्वगुणस्येवदीर्घस्यामिव्याप्तौकिंतेन अतएवचवूर्यतेइत्यादौदीर्घसिद्धिः अन्यथा एम
चवूर्तीत्यत्रगुणस्येवदीर्घस्यापिउत्परस्यानइतितपरत्वेननिवृत्तिःस्यात् विसर्जनीयसूत्रस्थंभाष्यमपीहमानेउत्तरग्रंथस्थस्वरूचितथानेष्यतेइ १०२
वेतिकार्य्यकालपक्षेत्रिपाद्यामसिद्धपरिभाषाप्रवृत्तिरितिप्राचीनसम्मतोर्थोनोचितइत्याहःकिंचेतिअनयाअसिद्धपरिभाषयाविनिगमानाविरहादिति

प्रत्यक्षानुमानयोःसमत्वमभ्युपगम्येदम्·॥

म॰ अन्तादिवदेकग्रहणप्रत्याख्यानादाह इहपूर्वेति क्वचित्विहैकः पूर्वेति पाठः वर्तत इति अन्यथा वर्णवृत्तिधर्मस्यातिदेशः स्यात् समुदायनिष्ठस्य च न स्यात्
स्थानिपराविति अवयवत्वेन बोधकाविति समुदायक्षेपकत्वादनयोः समुदायश्च पूर्वपर एवान्तादी च तत्स्थानिभूतावेवेति भावः अन्यथा कृते एकादेशेऽव
शिष्टपूर्वसमुदायस्य योन्तो वर्णो भिन्नः तन्निष्ठसमुदायस्यातिदेशः स्यात् तथा च परमपादस्यः अ परमयादाः तेन परमपादा इत्यादौ विभक्त्येकादेशात्प्राक् एका
देशरहितपूर्वसमुदायान्तः पादिति तद्धर्मातिदेशे पादः पदिति पद्भावः स्यात् अचः परेति स्थानिवत्त्वं तु पूर्वमात्रविधित्वाभावात् निर्दिश्यमानपरिभाषा
तु स्थानिवद्भावेऽव्यवहितत्वात् वद्भावेपि न अत एव खट्वा खट्वा या खट्व्योरित्यादौ परादिवद्भावेनात्ववत्याकारे आडि चाप इत्यादिनैत्वसिद्धिः तत्र स्थानिवत्त्वेन तु आ
त्वदुर्लभम् अनल्विधिधर्मवत्त्वेन स्थानितावद्भातिकत्वाभावात् अत एव प्रकृतसूत्रभाष्ये खट्वेत्यत्र परादिवत्त्वेन हल्ङ्यादिलोपः साधित इति भावः तद्घ

मू॰ अन्ता॰ इह पूर्वपरयोरिति वर्तते यथासंख्यं च अन्तादिशब्दावुपस्थितैकदेशस्थानिपरौ पूर्वपरशब्दौ च तद्घटितसमुदायपरौ॰ एव
ञ्च पूर्वस्य परस्य च समुदायस्यान्तादिभ्यां वर्णाभ्यां पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्वसुबन्तत्वप्रत्ययत्वादयस्ते कृतैकादे
शस्य भवन्ति ननु तद्वर्णमात्रवृत्त्योः त्वहस्वत्वादय इत्यर्थः तत्फलितमाह॰ योयमित्यादि॰ तेन रामावित्यादौ परादिवत्त्वेनौ इत्यस्य सु
प्त्वपूर्वभागस्यैकदेशविकृतन्यायेन प्रकृतित्वे यस्माद्विहितस्तदादितदन्तमार्थसमाजग्रस्तमिति पदत्वसिद्धिः॥ ॥

टितेति तदा उभयोः परामर्शः परस्य समुदायस्येति पाठः विनापि चमन्यत्रैव समुच्चयो वा पार्थक्याभावे उपमानस्यैवाभावात्सादृश्यासंगतेराह पृथगि
ति कृतैकेति एक इत्येकादेशविशिष्टपरं प्रत्यासत्तिलभ्यं वा तदिति भावः ननु तद्वर्णेति ससहाये व्यपदेशिवत्त्वाऽभविन वर्णस्य समुदायत्वाभावादि
ति भावः मात्रवृत्त्योरिति इदमुपलक्षणम् तद्घटितानाम्ऽदन्तत्वादीनामपि तेन खट्वाभिरित्यादौ अदन्तत्वातिदेशोपि नेति बोध्यम् मात्रपदस्य फलयन्न
द्वितीयार्थस्य फलमाह तेन रामेति पूर्वमात्रेति इदं प्राचीनवासनया व्यपवर्गानपेक्षणेनान्तादिवत्त्वाभ्यासेऽप्यऽस्य सिद्धिः॥ ॥ ॥

ज्ञा॰शे॰ भै॰ ननुतत्रवचनारंभेगौरवमतआह ज्ञापकानुसरणमितिसंयोगान्तस्यलोपइत्यत्रझल्ग्रहणापकर्षस्याप्युपलक्षकमेतत्एवञ्चविसर्गविधौउभयथ
टी॰भै॰ र्षुकर्त्तरिचर्षीत्यादिसंयोगान्तलोपविषयेझल्ग्रहणापकर्षेवातस्मादित्युत्तरस्येत्यादिनिर्देशस्यवाज्ञापकत्वमनन्तविषयेनिष्ठानत्वमदृढः दृढःपरस्यप्रति
टी॰भ भ॰ दीक्षितंकदाचित्स्यपति तत्संज्ञेयेत्यादिना नन्वंतर्भूतेक्रियायोगनिमित्तकोपसर्गत्ववनिप्रर्ष्यभावेदोषोऽतिप्रसंगस्तद्वंगापनदित्यतआह यदर्थेतिन
९॰३ न्वसतिधातुग्रहणेऋकारनिरूपितोपसर्गत्वस्याप्रसिद्धत्वात्याद्युपलक्षकंतन्स्यादित्यऽतिप्रसंगएवातआह प्रत्यासत्त्येति तन्निरूपितस्याप्रसिद्धत्वे
एवञ्चतत्रवचनान्येवकार्याणिज्ञापकानुसरणंवाकर्त्तव्यम्। अतएवनिगाल्यतइत्यादौलत्वार्थंतस्यदोषइतिवचनमेवारब्धम्
अन्यथान्तरङ्गत्वात्सिलोपात्पूर्वंवैकल्पिकलत्वेचऋात्रेमाषवपनीत्यादौबहिरङ्गासिद्धत्वेनचसिद्धेतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव। यत्तुल॰
क्ष्यानुरोधात्कार्यकालपक्षेउपस्थितयान्तरङ्गपरिभाषयानुमानिक्याप्रत्यक्षसिद्धस्यापिपूर्वत्रेत्यस्यबाधइतितन्नलक्षणैकच
क्षुषामादरणीयं। अतएवोरणितिसूत्रेरेफस्यपूर्वान्तवत्त्वेविसर्जनीयप्रतिषेधोवक्तव्योनाकुर्वटाद्यर्थमित्युक्तंभाष्यइतिदिक्॰। उ
पसर्गाणेवेति॰ तत्संज्ञायाःक्रियायोगनिमित्तत्वादित्यर्थः। यदर्थेक्रियारूपप्रादीनामन्वयस्तंप्रत्येवोपसर्गत्वमितिभावः। प्र
कृतेचप्रत्यासत्त्याऋकारादिनिमित्तोपसर्गग्रहणात्प्रगतःऋछःप्रर्छइत्यत्रनापूर्वरिति॰ प्रकृतसूत्रेभाष्येस्फुटमेतत्। सुध्याताविति॰
पितदघटितंनिरूपितग्रहणंप्रत्यासत्तिमितिभावःकृतेपिधातुग्रहणेयदर्थेत्युक्तार्थस्यावश्यकत्वध्वनयन्नृषभंप्रजतिऋछइति धातुग्रहणस्यादृश्च
मृतएर्थतायानमाङ्योगइतिसूत्रेभाष्यउक्तत्वेनकथमितिदूषणाभासम्परिहरति प्रकृतसूत्रेति सुवन्तप्रकृतिकेति तत्प्रकृतिकक्यजादिघटितइत्यर्थः राम ९॰३
षेधइत्यर्थः पृथग्वचनमेवकर्त्तव्यमेवञ्चज्ञापकानुसरणेवेत्यत्रवाकारोऽनास्थायाइष्ट्यः यदर्थेक्रियारूपउपसर्गक्रियायामित्यवसिद्धयोगग्रहणंयक्रि

भे॰ यायोगइत्यस्योपस्थित्या वि वक्षितार्थलाभः सुबन्तप्रकृतिके धाताविति॰ सुबन्तप्रकृतिर्यस्येत्यर्थः तादृशोयःप्रत्ययःकाजादिस्तदन्ते धाताविति नतु सुबन्ते धाताविति शेषः
भ॰ सुबन्तावयवेइत्येवकुतोनोक्तमत आह शास्त्रेइति धातुप्रकृतिकत्वेनेति तत्संज्ञाप्रयोजककाजादिप्रकृतिकत्वेनेत्यर्थः सूत्रे सुप्पदं लाक्षणिकमि
तिभावः उपार्षभपुरस्यतीत्यत्रतुनित्यमेववृद्धिः ननु आत इति सूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या सुबन्तोपश्लिष्टः सन्योऋकारादिधातूपश्लिष्टइत्यर्थात् सुबन्तावयवक
धाताविन्यर्थोन्यायसिद्धइतिलक्षणैवनिर्मूलेतिचेन्नतथासतिसुबंतधातूभयनिरूपितोपसर्गत्वस्यउपार्कृइत्यादौसंभवेनतत्रैवस्यादितितुल्यास्यसू
त्रभाष्यासंगत्यापत्तेरेवमानत्वात् नहि सतिसंभवेतद्घटितनिरूपितग्रहीतुमुचितम् उक्तार्थेलक्षणांवा अवयवेलक्षेसत्रभाष्यानुग्रहः परंचिंतनीयः ऋ
नीतिसुबंतविशेषणमिति उपर्षभीयतीत्यस्यसिद्धिरित्युक्तंखंडयति ऋषभेति ऋकारादेर्धातुत्वेनत्वदुक्तासंगतेरित्यपिबोध्यम् अत्रापि धाताविति अ
तुल्यास्यसूत्रेउपार्कीरीयतीत्यादेरेतदुदाहरणत्वस्य भाष्येउक्तत्वात्। शास्त्रेसुबन्तस्यधातुप्रकृतित्वेनोक्ततयातत्प्रकृतिकेइतिव्याख्या
नमेवोचितम्। ऋषभस्यसमीपमुपर्षभंतदिच्छत्युपर्षभीयतीत्यत्रतुनवृद्धिः। उपेत्यस्यानुपसर्गत्वात् अत्रापिधाताविन्यनुवर्त्यवाक्य
भेदेनव्याख्येयम् तेनसुब्धातावपितत्प्रकृतिभावः। प्रार्षभीयतीति अत्रशरोचीत्यस्यानुपन्यासेनव्यंजनात्परस्यैकस्यानेकस्यवोच्चा
रणेविशेषाभावेनाचोरहाभ्यामित्यस्यतन्निषेधस्यचानावश्यकतासूचिता। वाक्यभेदेनेति॰ इदंचनैास्यष्टम् ॥ ॥
तएवहस्वादुपसर्गाद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेतिवार्तिकंसामान्यतः सूत्रद्वयविषयकतया प्रवृत्तं धाताविन्येतत्सामर्थ्यात्प्रत्याख्यानम् ऋत्यकइतिसूत्रेभा
ष्येउपार्छतीति तदुदाहरणंतुवासुपीत्युदाहरणोपलक्षणम् तमाङ्॰ योगइतिसूत्रस्थस्यधाताविन्युभयोः इतिशेषइतिभाष्यस्यतुउपसर्गादृद्धौरि
त्यादिरर्थइतिभावः विशेषाभावेनेति इदमःसिद्धवदादिसूत्रेषुभाष्येस्पष्टम्। ॥ भै॰ ९॥ ःः॥ अनुपसर्गत्वादिति॰ क्रियायोगाभावादित्तदंतेभा
वः अधापीति पूर्ववत् व्यञ्जनात्परस्यैकेतिनहिव्यञ्जनपरकस्यैकस्यानेकस्यवोच्चारणेविशेषः सोत्रव्यञ्ज नात्परस्यव्यञ्जनपरंयस्मादितिवासमास

प्रा·शे· टी·भै· टी·भ ९·४

भै· अनवक्लृप्त्यादिचेति· अत्रादिनामर्षपरिग्रहः यथानवक्लृप्तिप्रतीयतेनतथास्पष्टयतिक्षेवेत्यादिनिर्द्धारणेषष्ठीतिसौत्रत्वादेकवचनम् अत्रान्यशब्दस्यसा
भ· नदृश्यतेइति यत्तुओ तोमश्शसोरितिसूत्रेउद्योतेकेचित्तुअत्रसूत्रेसुवग्रहणमनुवर्ततेवाग्रहणंनिवृत्तिमितिभाष्येउक्तं तत्रनिवृत्तपदस्वारस्या
भाष्येत्तुनदृश्यते। एवेचेति· वार्तिकं। सूत्रेधात्वाविप्यनुवृत्तेएरव्यम। अवधारणंनियमः। एवशब्दस्य द्योत्यमर्थद्वयमःवधारणमसं
भवरूपानवक्लृप्त्यादिश्चतयोरन्यात्रैवशब्दार्थइत्यभिप्रेत्याह। अनवक्लृप्तावेवेति· क्वेवभोक्ष्यसेइत्युक्तेस्थलसंकीर्णत्वादिनाना
स्तिसम्भवस्तवभोजनस्येतिगम्यते। अचोन्त्यादि। अचइतिनिर्धारणेषष्ठी। अंतेभवोऽन्त्यः अन्त्यादीतिगमकत्वाद्बहुव्रीहिः। मार्त्त
ण्डइति· मृताण्डादागतोमार्त्तण्डः। अण्विषयएवपररूपम। ननुमार्त्तशब्दान्त्याचनकाराकारःसआदिर्यस्येत्यन्यपदार्थोदुर्लभइ
तिचेन्न· एकस्मिन्नेवसमुदायरूपत्वारोपेणतदवयवत्वारोपेणचैतदुपपत्तेः। एतन्मूलकमेवव्यपदेशिवदेकस्मिन्नितियत्नात
इत्यलम। वस्तुतआरोपस्यनात्रोपयोगः। शब्दज्ञानानुपातीवस्तुशून्योविकल्पइतिपतंजल्युक्तेरर्थाभावेपिविकल्पात्मकज्ञान
मत्रतदपिलस्यानुरोधाच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीतिबोध्यम· पतंजलिरितितु अंजलेःपतितइतिविग्रहेमयूरव्यंसकादित्वात्समा
सेनत्रैवनिपातनादितशब्दस्यलोपेपृषोदरादित्वाद्वानल्लोपेसाधुः गोनर्ददेशेकस्यचिदृषेरंजलेःसंध्याकरणसमयेपतित
इत्यैतिह्यात्। आत्वोष्ठयोः। अत्रसमर्थपरिभाषानोपतिष्ठते। समासेऽङ्गुलेःसङ्ग इत्यादौसमासग्रहणेनपदविधिरितिसूत्र
स्वरसेनचपदत्वेनसुबन्तत्वेनचपत्रसाक्षाददृश्यतानत्रैवेतत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारात·।। ।। राम· ९·४
पिसरितत्वमस्त्येव तत्फलंतुएङि· पररूपमित्यत्रानुवर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्यानमित्याहुरित्याद्युक्तंतदङ्गरुचिग्रस्तमितिस्पष्टमेव तथासतिअ
पिस्त्वेपिसमासोपपात्तिंकरोतिगमकत्वादितिगणेसीमन्तशब्दोनात्तडावत्त्रयोरपिनिर्दिष्टःकेशविशइत्यस्यरचनाविशेषविशिष्टकेशेष्वित्यर्थः।

मे॰ उक्तेऽर्थेभाष्यसम्मतिमप्याहः॰ अतएवेति कार्य्यकालपक्षेप्यप्रवृत्तेरित्यर्थः इमामिति॰ एवंहीत्याद्युक्ताम्॰ तत्रहिनार्कुटोनार्पत्यइत्यविसर्गनिवारणाय पार
ध्वस्यविसर्जनीयोनुत्तरपदइतिवचनस्यप्रत्याख्यानायप्रवृत्तम्बहिरंगपरिभाषयासमाधानमयुक्तंकिंतुवचनेनसमाधानंकार्य्यम् तत्रतत्रसंयोगा
न्तस्यरदाभ्यांनिष्ठातः॰ क्षियोदीर्घात्‌ स्वरवसानयोरित्येषुसत्रेषुवचनानीतिसंयोगान्तलोपेयणः प्रतिषेधंतथाकार्न्निरित्यत्रनत्वव्यावर्तकंरेफादयश्च नि
भ॰॥ विनिगमनाविरहेति पूर्वत्रेत्यस्याधिकारत्वेनप्रागेवप्रवृत्तिः श्रुतत्वंचविनिगमकमपिबोध्यमन्यत्रोक्तम् इमामेवेति एवंहीत्या

एवंहिविनिगमनाविरहादुभयोरप्यप्रवृत्तौविसर्गोदुर्वारः। एवञ्चविरोधात्कार्यकालपक्षेपितदनुप
स्थितिरेवत्रिपादीस्थेत्नरङ्गउचिता। अतएवविसर्जनीयसूत्रेभाष्येइमामेवयुक्तिमुक्त्वाः युक्तोयंप
रिहारोनवावहिरङ्गलक्षणत्वादित्युक्तम्॰॥ ॥ ॥ ॥

युक्तमितिभावः लक्षणत्वादितीत्युक्तमितिभावः अनुसरणंवेति फलइत्यपकर्षस्याप्युपलक्षणमिदम्॰॥ ॥ ॥

भिन्नात्तथाक्षितिरित्यत्रनत्ववारकनिष्ठानत्वमप्यहेरिणिएवञ्चेदंव्यापकत्वादादर्तव्यमनेनैवसिद्धेपूर्वोक्तन्नकार्य्यम्॰ नार्कुटेविसर्गनिवारक
विसर्जनीयोऽनुत्तरपदइत्येवंवचनञ्चकार्य्यमित्यर्थः उत्तरपदेसतियोरेफः उत्तरपदनिमित्तकइतियावत्तस्यनेत्यर्थः नचनार्कुटइत्यादौउत्तरपदस्य
नरेफनिमित्तत्वंकिंतुतद्धितस्येतिवाच्यम्॰ उत्तरपदेसतरकरिआदित्वव्यपदेशेनवृद्धिप्राप्त्यापरम्परयारेफस्योत्तरपदनिमित्तकत्वात् नचैवमपिनार्क
त्पिरित्यत्ररेफस्योत्तरपदनिमित्तकत्वाभावात्विसर्गोदुर्वारइतिवाच्यमउत्तरपदशब्दस्योत्तरंयत्पदंअर्थवत्तत्परत्वात्क त्पप्रत्ययस्यद्योत्यत्वेनार्थवत्वात्

श॰शे॰ भै॰ ऋः तेनतेररितिलघ्वम् यत्तच्छब्दस्याञ्जलिशब्देनसमासेपद्यपिपतञ्जलिशब्दसिद्धिर्भवतिशकंध्वादौपतञ्जलिशब्दपाठश्चचरितार्थोभवतितथा
टी॰भै॰ पिकस्यचिद्दोषस्ञ्जलेपतितइत्यर्थे पतञ्जलिशब्दस्तस्यानेनसिद्धिर्नभवतीतिसिंहावलोकन्यायेनाहपतञ्जलिरितित्विति अतएवभगवान्।
टी॰भ॰ भाष्यकारएवतत्रतत्राहगोनर्दीयस्त्वाहेतितथाचैयमेवव्युत्पत्तिर्युक्तेतिसूचितम् नन्ववर्णादेरन्त्यादिशब्दावयवेऽचिवायररूपमित्यर्थेओत्वोष्ठादिश
९५ ब्दस्यविशेषणतयास्यापिपरसम्बन्धिविधित्वेनसमर्थपरिभाषोपस्थित्यासमासएवप्रवृत्तिर्भविष्यतीतिसमासग्रहणंव्यर्थमेवस्यात्ननुनस्याप्य

भ॰ हेतुकः प्रयोक्तुः पदार्थोपस्थितिहेतुकोवाधनिश्चयेपिकलहादौशशशृंगादिप्रयोगोऽत्रेप्सादौचसर्वानुभवसिद्धश्चवस्तुशून्योवाधितविषयःप्रत्ययो
विकल्पाख्यावृत्तिरित्यर्थः शब्दज्ञानेत्यादिउक्तेरित्यंतस्यमध्यमणिन्यायेनापयोगःभावेनादृशज्ञानसत्तायांचहेतुत्वेनान्वयःअत्रव्याकरणेपतइति
शेषोवाइत्याहुःसिंहावलोकितन्यायेनविशेषंवक्तुमाह पतंजलिरितीति पतितइतिएतेनपतन्नञ्जलेरितिविगृह्य नरत्नाकरःकटाक्षितःलक्षार्थस्यवाधात्
तल्लोपइति इदमुपलक्षणंजश्त्वाभावस्यापि एवंचात्रगणेऽस्यपाठोनार्थइतिभावःयद्यपिइतशब्दस्यलोपइत्यत्रअकारउच्चारणार्थः एवंचतभागस्यलोपेअका
रस्यत्वेतेनपररूपेतस्यस्थानित्वान्नजश्त्वम् अन्यथापाठोऽनार्थइतिसाक्षादेववदेत् समासार्थमयूरव्यंसकादित्वस्यावश्यकत्वेनपृषोदरादित्वकल्पनंकिम
भिप्रेत्येतितुचिन्त्यम् अन्येतुमयूरव्यंसकादित्वात्समासेऽत्रपाठादितशब्दस्यपररूपेऽङ्गाधिकविकारेणपरत्वाभावात् जश्त्वाभावेसिद्धमिदम् नत्वत्रटे

करणेलाघवमेवेत्यत आहपदविधिरितिसूत्रस्वरसेनचेतिनचैतावतासुबन्तत्वेनेत्यस्यलाभइत्यतआह॰ म्प्रप्यस्वारस्येनचेतिअत्रसाक्षादुद्देश्यत्व स्यप
दस्येत्यादिः तेनपरसञ्ज्ञकसमुदायस्योद्देश्यतायामेवसमर्थपरिभाषाप्रवर्त्तते॰ समासो।ऽ॰लेरित्यत्रौत्वोष्ठयोरित्यत्रचनपदस्योद्देश्यत्वंकिन्तुउद्देश्यविशेष राम॰
णत्वमितिभावः तत्रसुबन्तत्वेनोद्देश्यसमासादिविधौस्फुटैवपदत्वेनोद्देश्यतापामवृत्तिगतिर्गताविति सूत्रेभाष्येकैयटेनदर्शितान चसमासादिविधौसमर्थ ९५
परिभाषयाएकार्थीभावोवाध्यतेसचैकार्थीभावस्साक्षाद्विध्युद्देश्ययोर्विधेयोद्देश्यंयोवाकल्प्यते समासविषयेविध्युद्देश्ययोरितिग्राह्यम्॥ अत्रद्वित्वस्यावि

भे· वक्षितत्वादृहृनामपिसङ्ग्रहः कर्मण्यणित्यादौविधेयोद्देश्ययोरितिग्राह्यम्·तथासतिमहान्तंकुम्भंकरोतीत्यत्रनाणितिग्रंथासंगतिः कुम्भमित्यस्योद्देश्यत्वाभा
वादितिवाच्यम्· उद्देश्यपदस्योद्देश्येसोपपदकोद्देश्येचलाक्षणिकत्वात् एवञ्चउद्देश्योपपदविधेयानामपिक्वचित्सकल्प्यतेअतएवमूलकेनोपदंशमित्यादौ
मूलकेनेतितृतीयान्तेनसहकल्प्यतेउपपदांशेचेद्विशेषणान्तरान्तुनः तेनमहत्तामूलकेनोपदंशमित्यसाधुरितिग्रन्थसङ्गतिःउपपदमतिङितिसूत्रेसुप्सुपेत्यस्यनि
वृत्तावपियदत्वेनोद्देश्यतासत्वान्नक्षतिः गतिर्गतावितिसूत्रेभाष्येगतावितिकिमर्थम्नचतिङ्तेप्राप्नोतितिङ्न्तेचेद्दात्तवत्वेवेतिनियमेनान्यतिङन्तव्यावृत्तेरि
तिप्रश्नः आमन्द्रैरिन्द्रहरिभिर्याहीत्यत्रमन्द्रशब्देपरेआङोपिनिघातव्यावृत्त्यर्थम्·गतावित्युक्तमित्युत्तरम् अत्रकैयटःपराभयोगनिपमे ध्वनोः प्रागेवप्रयोगन्ता
भ·रित्युपातमस्तीत्याहुः केचित्तुमपूर्व्यंसकादित्वादेवतितशब्दस्यतमादेशमाहुः ओत्वोष्ठ ओष्ठस्यपरनिपातःप्रकरणनित्यत्वात् समासग्रहणेवै
यर्थ्यपरिहरति अत्रसमेतिवस्तुतस्तुतद्उपस्थानेपिनतद्वैयर्थ्यंकालओष्ठीयितुंशक्तस्य ओष्ठीयितुमित्यादावुपपदेनकाजंतप्रकृतिकतुमंतस्यैका
र्थीभावसत्वेनतत्रातिप्रसंगवारणेनतत्सार्थक्यात् तदऽयंभाव· अत्रतद्उपस्थानेपत्रावर्णस्यओष्ठानिनासामर्थ्यंकुम्भकारोष्ठः औपगवोष्ठ इत्यादौ
नत्रैवसमासंस्यात्ततुदन्योष्ठ्पारौपदादेरकारस्यानर्थकत्वेनसामर्थ्याभावादिति समासविधावव्याप्त्यासर्वस्यहेरत्यादावविव्याप्त्याहसुवंतत्वेनच
निरुद्वंवाभ्युपेत्यवस्तुतः पदविधित्वं वस्तुतस्तरेवनेत्याह· ॥
व्याइतितदोपसर्गत्वेपिप्रकृतेछन्दसिपरेपीत्यनेननियमबाधेनव्यवहितप्रयोगसिद्धिरु
दागतेएङोनिघातस्स्यात्·यदातुसन्तानियमपक्षोधातोः प्राक्प्रयुज्यमानानामेवगतित्वमेत्वेतदात्रनगतित्वमितिनैतद्वताविन्यस्यप्रयोजनमितिनच
मदेरकिसतिव्युत्पत्त्यान्मन्द्रशब्दात्प्राक्प्रयोगात्स्यादेवगतिसंज्ञेतिवाच्यम्·यत्क्रियायुक्ताइतिवचनात्मतिक्रियायोगस्तत्प्राक्प्रयोगेसत्येवगतित्वमिति
म - म्पत्यगतित्वादित्युक्तम्भाष्येतत्रकैयटः पत्रपरनिमित्तोपादानन्तत्रैवयत्क्रियायुक्ता इत्यस्यापस्थितिःयथोपसर्गस्यघञीत्यादौप्रत्यक्तेनतस्यानुपादा
त्रयक्रियायुक्ताइत्यस्योपस्थितिरितिशङ्का परस्येत्यधिकारात्पदविधित्वात्समर्थः परिभाषोपस्थानादेतद्विशेषलाभइत्याहयेनगतेस्सामर्थ्यंतत्पति

भे॰ प्रयोगस्तत्स्मिन्परे नि हन्यतेइत्यर्थइतिभावः वस्तुतइदं चिन्त्यम्॰एकार्थीभावविषयेएवसमर्थपरिभाषाप्रवृत्तेः तद्विषयत्वन्नप्रकृतेक्रियावाचकस्येतिस्पष्टमेवननु
प्रागुक्तभावविषय एवसमर्थपरिभाषाप्रवृत्तेरुतद्विषयत्वन्नप्रकृतेक्रियावाचकस्येतिस्पष्टमेवननुप्रागुक्तभाष्यस्यतर्हिकागतिरितिचेत्॰यथाक्रियायाऽव्यवहितपरशब्द
भ॰ओत्वोष्ठादीति मात्रशब्दः कार्त्स्न्यमाद्योनत्वेपिजसादिषुतदभावादितिभावः अत्र चाभावेपिहित्वंनरतयैवव्याख्यानंसम्यक्प्रवृत्तिनदर्शनात्स्पष्टेवेति एवे
चप्रयोगानुरोधात् व्याप्तिन्यायाश्रयणमितिभावः अन्यत्रप्रतिपदेति अत्रयद्वक्तव्यंपरिभाषेन्दुशेखरविवृतिसंग्रहेनदुक्तंवक्ष्यतेचाग्रे ति अव्यक्तानुअविद्य
ओत्वोष्ठादिमात्रस्यपरत्वाभावात्।अवर्णादोत्वोष्ठयोरचिनद्घटितसमासइत्यर्थाद्दन्योष्ठ्योवःस्मृतइतिप्रयोगसिद्धिः।अन्यथाप्रत्या
सत्त्यौत्वाद्युत्तरपदकसमासएवप्रवृत्त्यापत्तेस्तदसंगतिःस्पष्टैवोओत्तुर्बिडालः।ओमाङेः।अत्रैङीतिनानुवर्ततेतेनेषदर्थकाङसहस्त्रेणभ
शब्दस्यसमासेऽघअर्षभइत्यत्रपररूपेऽद्यर्षभसिद्धिः।नचात्रपरत्वाद्दीर्घप्रसंगःप्रतिपदविधित्वंचनिरवकाशत्वसत्येवबाधकत्वेप्रयोज
कमिदञ्चमध्येपवादन्यायेनावेहीत्यादोवृद्धेरेवबाधकंस्यादितिवाच्यम्।लक्ष्यानुरोधेनात्रबाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्॰अन्यत्रप्रतिप
दविधित्वस्यबलवत्त्वेप्रयोजकतादर्शनेनपरदीर्घात्पूर्वंपररूपप्रवृत्तेश्च।अव्यक्तशब्दार्थोध्वनेरिति॰अविद्यमानकत्वादिशब्दस्येत्यर्थः
तस्यचाव्यक्तोनुकरणेएवसंभवतीत्याह॰अनुकरणस्येति अत्रालोन्त्यस्येतिनप्रवर्ततेनानर्थकइतिनिषेधात्।आम्रेडितस्यैवेतिवक्त
व्येनाम्रेडितस्येत्यारम्भाद्धा।अतइतिकिमवटगिति॥ भ॰((मानेत्यादिबहुव्रीहिपूर्वपदः कर्मधारयःइत्याहेतिइत्याशयेनाहेत्यर्थःअतइति
किमिति इदंचिन्त्यम्तदभावेविशिष्टानुकरणस्यादेशःप्राप्नोतीतिप्रश्नस्यनिरालंबनत्वात्इस्यैवासिद्धेः मूलेपटितीति अत्रैकदेशविकृतन्यायेनप
वाच्यपायुक्ता —— स्त्वम्नत्येवगतित्वमितिप्रकृतेतुयद्वाच्य योगस्त्वव्यवहितत्वेनसत्त्वानियमपक्षोगतित्वाभावोयेनचाव्यवधानतस्यक्रियत्वाभावइतिसर्वथा।
गतित्वाभावइतिकिन्तर्हिपाहिशब्दस्प्रतीतिभाष्यस्यतद्व्यवहितत्वाद्गतित्वाभावइतिभावः एवंयत्रसुबन्तत्वावच्छिन्नोद्देश्यकविधिसाहचर्यन्तत्रापिसुबन्तादावेक

भे॰ मृतंडादागतइतिएतेनाणप्रत्ययसन्नायांपररूपमितिसूचयतिअत्राधिकरणस्यहेतुत्वविवक्षयापञ्चमीआगतइत्यस्यभवेत्यर्थः वृधशायुवशाद
दितेरुदरेस्थितएवगर्भेअचेतनःसम्पन्नःपश्चात्ततोनिस्सरणेसचेतनोभूदितिभारतेप्रसिद्धम्॰ शब्दज्ञानानुपातीतिशब्दश्चज्ञानञ्चशब्दज्ञानेतेआनुप
तिनीजनकेयस्यशब्दज्ञानानुपातिनीवस्तुशून्योवास्तुवस्तुशून्यस्तत्रहिपिबत्वाधाववानितियावत् एतादृशोयः प्रत्ययस्सविकल्पइत्युच्यतेशशशृंगादिशब्दे
नचित्पुरुषलक्षणंशशशृंगवानित्यादितोच्चारितेइदमशाब्दबोधस्यदुःखञ्जायते॰ दुःखोत्पत्तौचनदर्शविषयवाशाब्दबोधोहेतुःसचशाब्दबोधःपदार्थोप
भ॰ त्रनसम्बन्ध्यतेइत्येवब्रूयात् उत्तरत्रावश्यकसंबन्धस्यनिवृत्त्ययोगात् निवृत्तस्यसंबन्धायोगात् तस्मादननुवृत्तिरेवनिवृत्तिस्तत्रभाष्यार्थइति
नत्रैवोद्योतेस्पष्टं धाताविन्त्यनुवृत्तेरिति ननुविश्वौहइत्यादौसंप्रसारणेगुणेराजलक्षणवृद्धौवसिद्धावृद्धिविधानंवहिरंगपरिभाषांज्ञापयतीतिवाह
उठ्सूत्रस्थभाष्यादुपसर्गादित्यस्यमंडूकानुत्याविपिधानाविन्त्यनुवृत्तिः किमर्थाइतिचेन्न तथासतिएङ्निरूपितोपसर्गत्वाप्रसिध्याप्राद्युपलक्षितो
मामूदित्येतदर्थत्वात् उचितंतूपसर्गादित्यनुवृत्तेरित्येवव्याख्यादीत्यादिनामर्थः अचोंपष्ठीतिसौत्रमेकवचनमागमकत्वादितिसौत्रत्वादिति
यावत् अन्त्यपदस्यावयवितंप्रतिसाकांक्षत्वेपिनिर्धारणावधिंप्रत्यनाकांक्षत्वादित्याहुः।मृतंडादागतइति भागवतादिप्रसिद्धमपिभवरूपा
र्थभगवतोनित्यत्वप्रसंगात्पक्त्वाआगतइत्युक्तम् अलमर्थः परिभाषेंदुशेखरादवसेयः शब्दज्ञानानुपातीति पुंप्रयत्नेनावश्यंनिरोद्धव्यप्रमाणवि
पर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपपंचवृत्तीनांमध्येविकल्पलक्षणमिदम् शब्दश्चज्ञानंचशब्दज्ञानेतेःनुयातिनीजनकेयस्यसः श्रोतुःश्रूयमाणशब्द
स्थितिसाध्यःसाचोपस्थितिरस्मादेवशब्दाद्गाच्येतिपश्चाच्छाब्दबोधोभवतिसउच्चारितशब्दःजन्यः ज्ञानञ्चप्रयोक्तुःपरम्परयाशाब्दबोधस्यप्रयोजकंवा
कप्रयोगेवाक्यार्थबोधस्यकारणत्वात्॰ बौद्धपदार्थस्वीकाराच्चएषवन्ध्यासुतोयातिखपुष्पलतशेखरः मृगतृष्णाम्भसिस्नातःशशशृंगधनुर्धरः
स्योपपत्तिः शकंध्वादिष्विति वचनस्यशकंध्वादिषुशब्देषुयथाशब्दाउच्चारितास्तथायेनप्रकारेणसिध्यन्तस्तथापररूपम्भवतीत्यर्थोभियुक्तेरु

मे· ग्रहणं सिध्यति· अन्यथा यो धीते वेदं च तत्रैव स्यादिति फलकल्पना कार्या तेन दीव्यति खनति जयतीत्यादि यथा पृथगेव निमित्तत्वं तथा पृथगेव भविष्य
तीति भावः ननु ग्रहणक शास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रागनिष्पत्तेरित्यनुपपन्नम्· सूत्रनिष्पत्तेर्नाज्झलाविति शास्त्र जन्य प्रागक्बोधहेतुत्वे मानाभावादतो निम
ष्पत्ते रित्यस्य तावद्ग्रहणबोधकत्वेत्यादिपूरणेन व्याख्या युक्तेत्याशयेनाह नाज्झलाविति· यद्यप्युतिष्ठते सवर्णं नयत्र न तथाप्यनुवृत्तेन इष्टार्थलाभ इत्याह· सूत्रस्थेति·

पूर्वोभ्यासइत्यत्रेति भावः अभ्यासाक्षिप्तं फलमन्यथा साधयति अन्यदिति नत्वसंज्ञायां शूद्रस विभइत्यादौ आम्रेडितं भर्त्सने इति प्लुतापत्तिरित्याहुः नत्वग्रहण
भावेस्मिन्प्रसूत्राणां परमित्यादिनिर्देशरूपवचनाद्वियोगेयष्ठीतिबोध्यम् फलं च निरन्त्यर्थमिति अन ग्रहणं तत्संबंधेपि इतरव्यावर्तकमिति निवृत्तिबो
धने समर्थनम् अत एव रधजयो श्चेति सूत्रभाष्ये फलीत्यनुवर्त्य तयोश्चेति प्रत्याख्यातम् फलीति मंडूकप्लुत्यानुवर्तते इति तत्सूत्रीयो घोत्सुप स्थानरपरः न
त्सामर्थ्यात तन्निवृत्तमिति वक्ष्यमाणमूलं तु सूत्रमेत इति बोध्यम् तदनुवृत्तिस्तु क्तिन प्रत्ययस्य कुरित्यादौ अनिष्टार्थैव स्यादिति भावः नन्वेवं क्तिन् प्रत्ययस्य कुरते
इति न्यस्यतां प्रकृते च फलीत्यस्य संबन्धोस्तु एवं च प्राप्ति विधायकं मास्तु स्वरितत्वं चान्वेन न विशेषः हेयरेयदंतोफलत्व संभवी अभ्यासे चर्चेत्यादि च तुः सूत्रीतुर
हैवप्रोष्ठा तत्रैव वा जश्पदं फलमिति च न कर्तव्यमिति चेन्न न यासतिसुप्तु पास्य इत्यादौ हित्वस्यासिद्धत्वे फलो फलपरत्वाभावेन जश्त्वानापत्तेः षड्सुर
त्यत्रैव शुक्र इत्यत्र जश्त्वापत्तेश्च स्वरितत्वस्य फलि जश्त्वापवादत्वेनुपपत्त्यादोदोषो बोध्यः ननु फयसत्योरिति सूत्रे भाष्ये त्र्यांत इति योगविभागमा
श्रित्य तत्र तमम ध इति प्रत्याख्यानं तत्कथं तस्य फलीति निवर्तते सामर्थ्यादिति चेन्न तदभावेपि जश फलां इति योगविभागेन तत्प्रत्याख्यानसंभवादिति
दिक् अकः स अपनादेति बाधकसामर्थ्यान्निषेधः प्यपवादव्यवहारः अइउण सूत्रेति ऋलक् सूत्रानंतरं पठतोर त्वाकरस्याप्राप्त्यश्चिंत्य इति भावः
नरपरत्वमिति अनयोरयोगवाहत्वमंगीकुर्वतः कौस्तुभकृतो मते तु रपरत्वापत्तिः तेषामिकारान्त्याकू पाठादिति भावः॥ ॥

वार्त्तिकद्वयविधोपयो प्रसिद्धत्वाद्धिलक्षणं त्वं वार्त्तिकारम्भेणैव ज्ञापते एवञ्चाचं कार्यसिद्धिः कथमत आह एतद्विधेययोरिति तरपरत्वमिति प्रथमणकार
णाणग्रहणस्यैव तस्मिन्सूत्रे निर्णीतत्वात्· अत एव द्विमात्रत्वादेव रेफद्वयवर्तीर्थेतिः स्थानार्थगुणप्रमाणेति चतुर्विधमेवांतरतम्यमिति नियमस्यारणिति सूत्रे अनान्तर्यमे

भे॰ कदाचिद्विवृतस्येति प्रसिद्धस्यदीर्घऋकारस्येत्यर्थः ह्लिकारस्येति॰ वार्त्तिकविधेयस्येषत्स्पृष्टस्यदीर्घल्कार स्थत्वान्नाप्रसिद्धत्वादितिभावः रेफवत्ता साम्येन चेति॰ यो
हि ह्वयोःषष्ठीनिर्दिष्टयोस्स्थानेभवतिलभतेसावन्यतरत्तो पदेशमितिभाष्यकृतैवोक्तत्वेन पूर्ववृत्तिधर्मवत्त्वेनोत्तरवृत्तिधर्मवत्त्वेनवासाम्यस्यग्रहीतुमुचितत्वादि
भ॰ विवृतत्वसाम्येनरेफवत्तासाम्येनचेति अन्यतरोऽकोरीषत्स्पृष्टऋकारोपिस्यादितिभावः प्रत्याख्यातमिति ह्लिमात्रत्वाभावेदीर्घसंज्ञाभावात्तदसंगत
मेवस्यादितिभावः व्यवस्थासिद्ध्यतीति ननुलकारवृत्तिपूर्वोक्तरीत्याविवृतत्वेरेफवत्त्वसाम्याद्विवृतऋकारईषत्स्पृष्टलकारस्तुलकारवत्त्वसाम्यात्स्या
त् ईषत्स्पृष्टऋकारस्तुरेफवत्त्वसाम्यात्प्राप्नोतिनांतरतमइतिकथंसंकरप्राप्तिरितिचेन्नएकरेफवत्त्वेहिउक्तरीत्यारेफवतिलकारवतिचासाप्राप्त्यास्वरसमा
ह्लिमात्रमिति। अतएवाकःसवर्णेइत्यनेनैवऋकारद्वयस्थानेरेफद्वयवत्तारूपगुणकृतान्तर्यणकदाचिद्रेफद्वयगर्भस्यविवृतत्वा
न्तर्येणकदाचिद्विवृतस्यलकारेलकारवत्तान्तर्येणकदाचिद्ह्लिकारस्यकदाचिद्विवृतत्वसाम्येनरेफवत्तासाम्येनचतादृशस्यऋकारस्य
सिद्ध्याविकल्पफलसिद्धिमाश्रित्यैतद्वचनद्वयंतुल्यास्येतिसूत्रेभाष्येप्रत्याख्यातम्। ह्रौरेफाविति। अत्रापितदेवभाष्यंमानम्। द्विरेफत्वे
द्विरेफद्वयवतिस्थानिन्ययंलकारवत्त्वपरइतिव्यवस्थासिध्यति। अभितइति॰ ह्रौरेफावित्यनुषज्यतेतत्त्वद्वितीयान्तमभितःपरस्रोगा
त्। एओङ्सूत्रेभाष्येमातृणामित्यादौणत्वादिसिध्यर्थमवश्यमङ्गीकर्त्तव्यं॥ भ॰॰ न्यायपाठसामर्थ्येनभवन्नव्यवस्थयास्यादित्याशयात्
द्विरेफत्वेतुसामर्थ्यविरहेणनसंकरइतिभावः यद्वास्थानेंतरमेइतिसन्नम्यंतपाठेद्विरेफवत्त्वाभावेसंकरः प्राप्नोति यथाहोतृलकारइत्यत्रैकरेफव
त्त्वात् होतृऋकारइत्यत्रलकाराभाववत्त्वात् अन्यतरगुणकृतान्तर्यमादायोभयत्रापिईषत्स्पृष्टप्रवृत्तेरिति अभितइतीति अभितइत्यस्यपद्यप्युभय
तिभावः तदेवभाष्यमिति प्रत्याख्यानपरभाष्यमेवेत्यर्थः तदेवोपपादयतिद्विरेफत्वेहीति॰ अवश्यमंगीकर्त्तव्यइतिः ॥ ॥

शृ·शे· भे॰ ऋवर्णमात्रस्येति तुपक्षान्तरेऽस्ति भेदेनाप्रतिभासमानेष्वित्ति · उकाराद्यवयवेष्वित्यर्थं प्रातर्ऋतमित्यत्रेति एतेन मूले वार्त्तिकव्याख्यानासरेऽभितोऽजभक्ते रि
टी·भे· त्यदुक्तान्नहार्त्तिकविधेययोरेवेति शङ्काव्युदासः रेफात्परं भक्तेरिति रेफाद्भक्तेः परमिति योजनानन्तर्थैवोचितत्वादिति अभितोऽज्भागस्योचितत्वादिति
टी·भ· भ॰ अतएव भक्तेरित्येकवचनं संगच्छते सामर्थ्यैरिति इदं चिन्त्यमहं हृ इति शब्दद्वयप्रवेशः कथमिति शंकासमाधानयोरकरणेनेत्यर्थः केकदेशेष
१०८ च्छ्यन्नहूयार्थस्यान्वयमभिप्रैति नन्वेवमादितस्तद्भागोस्तु परतस्तु तत्सत्वे किं मानमत आह यत्तदिति रेफाद्भक्तेरित्येते समाधिकरणपंचम्यो रेफ
रूपभागात्परं येते न व्यवधानादित्यर्थः हयवरट्सूत्रस्थत्वपपाठः एओङ्सूत्रस्थत्वादस्य भाष्येण चेति चेन कुलंकतरे मते इत्यत्र रादीत्यस्य लृका
वर्णैकदेशावर्णग्रहणेन गृह्यन्त इति पक्षे प्लूयरवद्वाभिर्वा चान्तरनीत्यादौ तु गेसद्ध्यजलक्षणं ठनां शंकायां दीर्घादिति गुवि
धानसामर्थ्यं तपरकरणसामर्थ्यं नौद्यच इति सूत्रस्थनोग्रहणसामर्थ्यं भेदेनाप्रतिभासमानेषु वर्णावयवेषु अवयवसदृश
स्वतंत्रवर्णाश्रयकार्याभावज्ञापनरूपसमाधानस्य करणेन तस्मात्नर्ऋतमित्यत्र रोरीत्यस्य नदल्लकार इत्यादौ नोर्लीत्यस्य च शंका
समाधानाकरणेन यत्तद्रेफात्परं भक्तेरिति हयवरट्स्थभाष्येण च ऋलृक्सूत्रस्थयोरर्द्धमात्राज्भागस्याभिनःस्तृमत्वेन नथै
वोचितत्वादिति भावः। हौलकाराविति · हलद्वयवत्पूर्वसाहचर्यादिति भावः। अत्र ह्रस्वऋकारद्वयस्थानिकैकादेश एव पूर्वस्य
साधुत्वम्। ह्रस्वऋकारलकारस्थानिकैकादेशे एवोत्तरस्य साधुत्वम्। अतएवल्तिनऋकारो नाप्यतिलकारः। अतएव वार्त्तिके ऋ
रइत्यत्र पणेमयइत्यस्य च शंकासमाधानाकरणस्य संग्रहः आरंभसामर्थ्या(तीति तपरकरणमुत्तरवार्त्तिके लृतीति च चरितार्थम्॥ राम·
नयोः फलभेदं योजयति अत्रेत्यादिना अनयोरित्यर्थः ऋतीति तपरकरणेति इदं च न्यायसिद्धमपि भंग्यंतरेणोक्तम लृतीति अन्यथा ऋति १०८
भावः वार्त्तिकविधेययोर्यत्र साधुत्वं तद्विषयन्दर्शयति · अत्र ह्रस्वइऋतीति तपरकरणेन ह्रस्वस्यैव स्थानित्वलाभात् पूर्वस्य पूर्ववार्त्तिकविधे

[illegible]

मे॰ वैचित्र्यार्थमिमिति मात्रादिलाघवाभावेपि प्रतिपत्तिलाघवं यथा भवति तथैव वक्तव्यमिति नियमाभावसूचनार्थमित्यर्थः फलकल्पनाभिनिवेशस्त्विति नाम्रेडितउ
दात्तात् जश्त्वेन अचः परेति स्थानिवत्वात् अज्भलस्थानिकत्वेपि अज्मात्रस्थानिकत्वात् कृष्णर्द्धिरित्यादौ ऋवर्णस्थानिकत्ववत् नपदान्तेतिनिषेधस्तु
परपरमात्रस्थाजादेश एव अत एव घटानयनमित्यादौ जश्त्वादि नेत्याहुः॥ ॐ॥ नाम्रेअंतरस्तिचेति चेनेना वितिसूत्रमनुवर्तत इति तु वक्तव्यम् फलक
नाम्रेडिता। अव्यक्तानुकरणस्येत्यत इति च वर्तते। अव्यक्तानुकरणावयवीभूताम्रेडितावयवाच्छब्दस्येत्यर्थः। नाम्रेडितस्य तस्तु वेतिन सूत्रि
तम्। वैचित्र्यार्थं फलकल्पनाभिनिवेशस्तु न युक्तो भाष्यानुक्तेः। अत एव तदधीते तद्वेदेति सूत्रे द्विरुक्तद्ग्रहणं प्रमादकृतमाचार्यस्येति भाष्येउ
क्तं लाघवानवधानलक्षणोत्र प्रमाद इति कैयटः। कृतस्यावधाना कृतस्यानवधानमिति तु भाष्य हेतुक्तप्रयोजनेनदवधानमन्यत्रान्यदिति नि
र्णयमाननुडाचोर्भावादेतत्प्राप्तिरत आह। कर्तुलवचनादिति॰ तस्य परम्। अवयववाचिपरयोगे अत एव ज्ञापकात्षष्ठी। तस्य ग्रहणंस्व
ष्ठार्थम्। हेरुत्यनुवर्त्यषष्ठ्या विपरिणामेन सिद्धेः। अन्यद्धिरुक्तपरस्य तु न संज्ञा अष्टमे सर्वस्येत्येतत्प्रकरणे संज्ञाकरणात् रूपांजा। अन्तग्र
हणं रूपीतिनिवृत्त्यर्थम्। सर्वोपकारकतया च प्रकरणेनेस्यलेखः। एतेन श्रद्विश्वैवलेखउचितइत्यपास्तम्। अज्भलोः सावर्ण्यनिषे
धादाह। अचि किमिति॰ अनिष्पन्नेरिति। नाज्भलाविति सूत्रविषयनिर्णयेः पवादविषयपरिहारेण तत्र हल्णीयसवर्णपदवाच्य
निर्णयोत्तरं तावतां ग्रहणस्य ग्रहणकशास्त्रबोध्यतया तद्बोधकाले ग्रहणकशास्त्रस्य तावद्ग्रहणबोधकत्वानिष्पन्नेरित्यर्थः। सूत्रस्थस
वर्णपदानुवृत्तिमभिप्रेत्याह। ऋतिसवर्ण इति॰ तत्फलं दध्यृकारादौ वेतदप्रवृत्तिः। एतद्विधेययोरउउण सूत्रानन्तरपाठाद्यत्वमानेनतयोः
स्यनेति नाम्रेडितेत्यंशस्यान्वाचयशिष्टत्वज्ञापनद्वारा वटक्वटक इतीत्यादौ पररूपमंत्यस्य भवतीति फलकल्पनाभिनिवेश इत्यर्थः तस्य प सिद्धेरिति॥
त्यंशस्यान्वाचयशिष्टत्वद्वारा वगमवटगितीत्यादावन्त्यस्य पररूपम्भवतीत्येवं रूपमिति भावः प्रमादकृतमितिः ननु तत्र द्विरुक्तद्ग्रहणेनाधीयान विदुषोरप्य

श॰शे॰ टी॰भै॰ टी॰भ॰ १०८

भै॰ स्फोटायनेति॰ स्फोटस्य ऋषेरपत्यमित्यर्थः अत एव तन्निवृत्तिस्वीकारादेव ननु सन्निपातपरिभाषया ङवादेशे कृते दीर्घो न स्यादत आह सन्निपातेति ॥

भ॰ अवङ् स्फोअयनं परायणं प्रतिपाद्यमिति यावत् कस्तस्येत्यर्थ इति पाठः स्फोटायनो वङ् स्मर्तेति विभाषापदानुवृत्तेस्तस्योभयस्मारकत्वाच्चिन्त्यमेतत् अत एव तु न प्रगृह्येति सूत्रे नित्यग्रहणं किमर्थं विभाषा मा भूत् पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणे निवृत्तमिति भाष्ये पूर्वस्मिन्योग इति एकवचनं संगच्छते निवृत्तपदस्वारस्यं च तत्र केयटोऽपि पूर्वस्मिन्निति इन्द्रे चेत्यत्रेत्यर्थ इति व्याख्यत् तन्त्रो द्योतेऽपि आरंभसामर्थ्यादिति भाव इत्युक्तम् अत एव सामर्थ्यान्नित्यमिति उत्तरग्रन्थसंगतिः स्फोटायनग्रहणस्य पूजार्थत्वे हि तत्संगच्छते अन्यथा मतांतरे तस्मिन् तत्सिद्धये तस्यावश्यकत्वात्तदसंगतिः स्पष्टैव भा

सर्वत्र वि। प्रकृत्यान्त रिति सूत्रात्प्रकृत्येत्यनुवर्तते। प्रकृतिशब्दोऽत्र स्वभाववाची। दुस्त्यजा प्रकृतिरित्यादौ तथा दर्शनात्॰ प्रकृत्या स्वभावेनावस्थानमित्यर्थः। अत एव प्रकृतिभावेन पूर्वरूपं नाप्ययादय इति भावः। नान्तःपादमिति पाठे त्वनेन सूत्रेण गोशब्दस्य पन्थांतन्त्रेति व्याख्यानेन नान्तःपादमित्यनेनैव पूर्वरूपत्वादिकं विकल्पेन निषिध्यत इति बोध्यम् अवङ्। स्फोटोऽयनं यस्य सः स्फोटप्रतिपादक इत्यर्थः। स्फौटायनस्येति पाठे न ङादित्वकल्प्यम्॰ स्फोटायनोऽवङ्॰ स्मर्तान्यस्तु तदभावस्येति स्मृत्यन्तरानुसन्धानद्वारेणात्र विकल्पो बोध्यः। निवृत्तमिति॰ अत एवेन्द्रे च इति सामर्थ्यान्नित्यमिति भाष्यादावुक्तम्॰ गवाग्रमिति॰ संनिपातपरिभाषाया अ

भ्यादाविति यद्यपि कंठरवेण भगवता नैवमुक्तम् तथापि पूर्वस्मिन्नेव निवृत्तमिति निर्हेतुकं वदन्नुक्तहेतुप्रसिद्धत्वादभिप्रैतीति भावः उक्तभाष्यस्य योगविभागसामर्थ्यान्नित्याभिप्रायकत्वेनापि सुयोजत्वादुक्तमादाविति तेन नित्यादिपरिग्रहः अत एव गवोद्वादयः प्रयोगाः भाष्ये संगच्छन्ते इति दिक् अनित्यत्वादिति अनेन यथा संनिपातपरिभाषाशेषस्य परिभाषेन्दुशेखरविरोधो न तथा तत्रैव तत्त्वहि वृत्तिसंग्रहे स्पष्टम् ॥ ॥

॥ ॥ १०८

भै॰ देवत्रातइति॰ किंच क्रोवेतिसंज्ञायांक्ते नुदविदेतिनत्वमत्रनगलइति अचिविभाषेतिलत्वं प्राण्यवयवेनित्यंग्राहइतिजलचरेतिविभाषाइतिग्रहणप्र
त्ययएवइतियोगइतिहनीतिपलायतइत्यादौलक्षणहेत्वोरितिशत्रादि वानायनेःवङ्नित्यत्रनविषयेशाच्छोरितिनित्यमेवेत्वम् तेनत्वादयोमिथोनवि
भाष्यन्तेएकस्मिन्विषयेपर्य्यायेणनभवन्ति अन्या अपिव्यवस्थितविभाषाभाष्यप्रामाण्यात्तत्रतत्रस्वीकार्य्या नतुस्वेच्छयातदाशयेनाह॰ अग्नीत्प्रेषणे

भ॰ देवत्रातेत्यादि नुदविदेतिनत्वंसंज्ञायांन देवस्तुपलक्षणंभवत्रातादेः क्रियाशब्देवा अचिविभाषेतिलत्वं प्राण्यंगेनित्यंविषेनैवक्रियाशब्देवावि
भौग्रहइतिणेजलचरेनित्यंसूर्यादौनक्रियाशब्देवा लक्षणहेत्वोरितिशत्रादिविधिर्हनीतिपलायते इत्यादाविनिशब्दप्रयोगे तेनत्वादयोमिथएक
स्मिन्विषयेनविकल्प्यंतेकिंतुविषयभेदेनेत्यर्थः एवंवानायनेवित्य ःवङ्प्राण्यंगेन गोवांगवामित्यत्रवा शाच्छोरितीतित्रनविषयेनित्यंसंप्रि॰

व्यवस्थितेति॰ देवत्रातोगलोग्राहइतियोगेचसहिधिःमिथस्तेनविभाष्यन्तेगवाक्षःसंज्ञित व्रतस्तेनप्राण्यवयवेनेतिशाच्छोरि
तिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्॰ अग्नीत्प्रेषणइतिसूत्रेअग्नीदग्नीन्विहरेत्यत्रैतद्याहृत्यर्थेवार्तिककृतवहुलग्रहणघटितन्यासंकृतवान् त
त्प्रत्याख्यानायभाष्येकृतेनविभाषेतियोगविभागेनविभाषेत्यस्यव्यवस्थितविभाषात्वंध्वनितम् तथाजेर्व्यघञपोरितिचव्यव ७६
तोव्राह्मणः अन्यत्रवाइतिवोध्यमित्याहुः नेदंप ःःस्थितविभाषाइत्यजेर्वीतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् नत्वव्यवस्थितविभाषयेन्द्रनित्यावङिसि
रिगणनंतेनभाष्योक्तान्यसंग्रहइत्याह अग्नीदिति एतदिति अग्नीदितिप्लुतेत्यर्थः घटितमिति उक्तोदाहरणेनातिप्रसंगाय ओश्रावय श्रावयोः
परस्येतिन्यासांतरेकृतेऽन्यसंग्रहायवहुलमन्यत्रापीतिन्यासांतरमित्यर्थः विभाषेतितदग्रिमविभाषापृष्टेतिसूत्रीयेत्यर्थः ध्वनितमिति अन्य
थावहुलग्रहणेसत्वेओश्रावयंश्रावयाभ्यामन्यत्रवहुलंप्लुतः तत्रापितत्तएवनादेनेपरस्य अपित्वंत्यस्यनित्ययोगविभागतुनैवंव्यवस्थितिप्र
स्तीतिः अग्नीध्रः प्रेषणेयद्वाक्यंतस्यादेस्तस्मात्परस्यच प्लुतोभवतिसयथा आश्रावयेत्यत्रभवतितथा अग्नीदग्नीन्विहरेत्यत्रापिस्यादित्यर्थः नन्वत्रा

श॰ शे॰ भे॰ पिव्यवस्थितविभाषास्वीकारे इन्द्रे चेति सूत्रं व्यर्थमित्याशङ्कानिराचष्टे नचेति एवञ्च भाष्यतात्पर्यविषय एव व्यवस्थितविभाषात्वमिति सिद्धम्॥ ॐ ॥ इन्द्राव
टी॰ भे॰ यवे चीति॰ अवयविन आधारत्वविवक्षायां सप्तमी॰ अत्राप्यचीत्यनुवर्त्तमानविशेष्यसमर्पकमेव तदुक्तम्प्रायेनैव विज्ञायते इन्द्रे चीति॰ किन्तर्हि अचीन्द्र इ
टी॰ भ॰ भ॰ त्याख्यानासंगतिरिति भावः इति च व्यवस्थितइति एकुलादौ नित्यम् वलादौ वा घञपोर्नेति भावः॥ ॐ ॥ इन्द्रे चेति व्यर्थमिति इतोपि ग्रन्थस्वरसात्स्फोटा
११० यनग्रहणस्य पूजार्थत्वेन वलभ्यते अप्रामाणिकमिति यं यं विषयमुपादाय यस्य यस्य व्यवस्थितविभाषात्वमुक्तं तदितर विषयकस्य तस्य तस्य तत्वमप्रामाणि
कमिति भावः परत्वासंभवेनेति विभक्त्याव्यवधानादिति भावः अनुकरणे तु अभिव्यक्तेति न्यायादिति भावः यत्तदेतेभ्य इत्यादावनुपपत्तिः अनुकरणस्य प्रकृ
इन्द्रे चेति व्यर्थमिति वाच्यम् भाष्योक्तातिरिक्तव्यवस्थितविभाषाणामप्रामाणिकत्वज्ञापनार्थं तत्सत्वादित्याहुः इन्द्रे चा क्वचिद्भाष्य
पुस्तके च शब्दरहितः पाठः। इन्द्रावयवे॰ चीत्यर्थः। तेन षष्ठीतत्पुरुषोत्तरपदषष्ठीतत्पुरुषेण गवेन्द्रयज्ञ इत्यादाववङ् सिद्धिः। अन्यथावा
कोगो शब्दस्येन्द्रपरत्वासम्भवेन समासात्प्रागिन्द्रशब्दस्योत्तरपदत्व एव प्रवृत्तिः स्यात् लुप्तप्रगृह्या इत्यस्य प्रकृत्येति पाठ एवसामं
जस्यमत्वाह॰ अप्यप्रकृतीति॰ नचैतद्घटकपदार्थज्ञानाय प्रगृह्यत्वादिकथनं पूर्वं युक्तमिति वाच्यम्। इन्द्रे चेत्यत्र प्राचीनपठि
तनित्यग्रहणस्य प्रामादिकत्वबोधयितुं तदव्यवहितमेतत्सूत्रलेखनात् तत्र नित्यग्रहणेन तदव्यवहितोत्तरैतत्सूत्रेण हैयर्थ्यस्पष्ट
तिवङादेसंभवोऽस्त्येवेति चेन्न सामान्यापेक्षेति तेन चोत्तरपदान्त्यः सिद्धान्ते तु अजनुवृत्तिसामर्थ्येन न तदान्त्य इति भावः इदं च न व्यरीत्यामनोनारोहतित
थापि भाष्य उक्तमित्येतावता संतोष्टव्यमिति दिक् अन्ये तु इदं प्राचामनुरोधेनोक्तं स्वमते तु उत्तरपदे इत्यस्याध्याहारः तत्फलं च त्रिपदद्वंद्वबहुव्रीह्योर्ग
विन्द्रदेवदत्ताः गविन्द्रप्रिय इत्यादाववप्रवृत्तिः अत एव प्रकृतसूत्रे इंद्रादाविति वक्तव्यमित्युक्तम् तस्य चायं भावः त्रिपदेति व्याप्तिवारणाय तत्रादावि
तिन चेदानीमप्याक्षेपादुत्तरपदभूतेन्द्रशब्दावयवे॰ चीति व्याख्यानेनानुपपत्तिसमानैवेति वाच्यम्॰ अचीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तथार्थाकल्पनात्सामञ्ज

भे॰ यस्यहूस्वऋकारेतिपदेनद्गतीति एत हृतइति वक्ष्यामीतिभाष्यात्॰ लृकारेति॰ तस्यैवद्वितीयेउपपादनात् अतएवउक्तव्यवस्थाश्रयणादेवेत्यर्थः॥ः॥
सावर्ण्यन्नकार्य्यमिति॰ सावर्ण्यस्यहोतृलृकारइतिस्थितेसवर्णदीर्घरूपंयत्फलंतस्यानेनवार्त्तिकेनैवसिद्धिर्भविष्यतीतिवार्त्तिकस्थवाशब्दस्यच रितार्थत्वमए
वञ्चवार्त्तिकेऋतइतिकरणेहोतृकारइत्यत्रैवद्वितीयवार्त्तिकविधेयोभविष्यतइतितत्रसवर्णग्रहणानुवृत्तिर्नकार्य्येतिभावः वार्त्तिकविधेययोरीव
भ॰ पूर्वस्यहूस्वत्वेमानमाह तुल्यास्येति वार्त्तिकस्यत तदूपस्य अच्त्वंवक्ष्यामीतितृतीयस्यचेत्यर्थः वैयर्थ्यापत्तेरितिइदंचवाशब्दश्चार्थइतिम
तेस्पष्टंचतस्यतदर्थकत्वंतुल्यास्यसूत्रस्थ भाष्यप्रदीपोद्योतेषु विकल्पार्थत्वेतुदीर्घइत्यनुवृत्त्यैवसिद्धौविधेयनिर्देशस्यवैयर्थ्यंबोध्यम् एतेनवि
हृतत्वेपिनित्येप्राप्तेविकल्पार्थवचनंतेनपक्षेयणादेशःफलमितिपरास्तम् एङः पदां भवतीति ननुभवतेरितिनिर्देशोपष्टंभेनापदान्तात्ङ॰सिङ॰
तुल्यास्यसूत्रेभाष्येपदेनद्गतीतिएतदृतइतिचवक्ष्यामीत्यत्तदूचनाश्रयणेनऋलृवर्णयोःसावर्ण्येनकार्यमितिचसंगच्छ
ते।उपस्थितरेफीयप्रयत्नत्यागेमानाभावादीषत्स्पृष्टाविमौविवृतत्वेहिविवृतऋकारलृकाराभ्यामनयोरपिग्रहणेऽकः
सोरेवेतिनियमात्सिद्धमिदमितिचेन्न अनुबंधादेश्चेत्यो((सवर्णइत्यनेनैवसिद्धौवार्त्तिकस्यवैयर्थ्यापत्तेःएङः।पदान्तात्किमभवति
रेवेतिनियमेऔपगवासिद्धेः तांतेवस्ताव अनुगवआयामइत्यादिनिर्देशाश्रयणेपिशसभिन्नेचेत्योरेवेतिनियमापत्त्याइदेशब्दस्यश
सिद्धरपइत्यस्यासिद्धिरेवेतिभावःप्रतिपत्तिगौरवंतुस्पष्टमेवउत्तरार्थमस्यावश्यकत्वात् अतग्रहणंस्पष्टार्थं एङ॰ नान्यदादित्यर्थेपिअलोन्त्यपरि
स्पृष्टत्वेप्रमाणमाहउपस्थितेतिएतेनान्यप्रयत्नकत्वशङ्कानिरस्तानतुप्रसिद्धऋकारस्यप्रयत्नएवास्त्वित्यत आह विवृतत्वेहीति अनयोरपिद्र।
कालत्वस्योपपादितत्वात्॰ नचापदान्ताच्चेद्भवतीति॰ नचात्रशपिगुणेसन्निपातपरिभाषयानपररूपमितिवाच्यम्॰ विभक्तेचेन्ङ॰सिङ॰सोरेवे
तिनियमपरतयापिसूत्रसार्थक्यासम्भवात् हरयः असुनवमित्यादिव्यावृत्त्यर्थंस्यात्॥

मबबासिद्धिः॥

भै· आवश्यकत्वेनेति· उत्तरसूत्रे ऽवश्यंतथावक्तव्येपूर्वसूत्रेतथास्त्वितिभावः नचह्रस्वाभावेप्रकृतिभावार्थश्चकारोस्त्विति वाच्यम्· भाष्यप्रामाण्येनह्रस्वप्रकृति
भावयोरेकत्रैवप्रवृत्ते स्वीकारात्· यत्रैकस्याभावस्तत्रापरस्याप्येवाङ्गीकारात्· तथासतिचक्री अत्रेत्यस्यासिद्धिरत आहचक्री अत्रेतिइतिवार्त्तिकमिति·सि
भ· कः नानतःपादेतिपाठेपि वाध्यसामान्यचिन्तयासिद्धोऽन्यथानंतरसंधिकार्यस्यैवनिवृत्तिःस्यान्नतुसर्वेषां तथापिऋत्यकइत्यत्रापिवाध्यसामान्यचिन्ता
वश्यकत्वेनहरीऋच्छतः इत्यत्रापवादविप्रतिषेधाद्ध्रस्वःस्यात्तदर्थंनित्यग्रहणं इकोऽसवर्णइत्यत्रतुनवाध्यसामान्यचिन्तावश्यकत्वंतद्विषयेय
णएवप्राप्तेरितिबोध्यम् प्रथममेयति तदंतेनेत्यर्थः सर्वत्रेत्यादौसप्तम्यन्ततयाविपरिणतत्वेनदिवउदित्यत्रापितथै वोपयोग्यमाणत्वेनवइहैवविं
सामर्थ्यादेवेति· चेनप्रकृतिभावाकर्षणेप्यृत्यकइत्यत्रचानुकृष्टत्वेनतत्संबन्धइतिनदर्थंह्रस्वविधानसामर्थ्यस्यावश्यकत्वे
नचकारोव्यर्थइतिभावः। भाष्येस्थितमिति· प्रकृतसूत्रइतिशेषः। एतेनह्रस्वाभावेप्रकृतिभावार्थंचकारइतिन्यासाद्युक्तमपा
स्तम्। चक्री अत्रेतितुसंहितायाअविवक्षायांबोध्यम्। नसमासेसितिचेतिवार्त्तिकोपार्थमिति· पर्श्वाणसवक्तव्यइतिणसि
तिचेतिपरत्वमाऋत्यकः सवर्णार्थमनिगार्थंचेदमाहोतऋकारः वह्सन्ऋषिः। आच्छादिति· आटोधात्ववयवत्वेनापदान्तत्वादि
तिभावः। एतेनाटश्चेतिपुनर्वृद्धिविधानार्थंनचेनास्योमाङ्·सुपररूपबाधकप्रकृतिभावस्यापिबाधेनेष्टसिद्धिरित्यपास्तम्· ॥
परिणामःकिमर्थइतिचिन्त्यम् अथवाइकःपदान्तस्यप्रकृत्यावस्थानमित्यर्थेसर्वत्रषष्ठ्यैवविपरिणामोऽस्तुप्रकृतसूत्रेतिलुटिचेतिसूत्रस्थच।
कारप्रत्याख्यानपरंभाष्यंतुविधेयांतरासंबधवकारविषयमितिबोध्यम्॥ ॐ ॥ एतेनेति भाष्यविरुद्धकल्पनापेक्षयासामर्थ्यसिद्धार्थानुवादक
त्वस्यवकारेउचितत्वेनेत्यर्थः वार्तिकमित्येकवचनेनभाष्यएकवचनमितिसूचितं अपास्तमिति पदान्तादित्यनुवृत्तिर्बहुऋच्छकइत्यत्रबहुचिअति १११
न्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधोवक्तव्यइतिवार्त्तिकेघणनिर्देशः इतिणसितिपर्श्वानांसमूहइत्यर्थइत्यादिपरत्वमितिनेनगुणाभावइतिभावः ॥

भे॰ वृहच्छकइति अत्रवहृजवयवोकारस्यापदांतत्वंसुलभमेवएतेनवहृच्छकइत्यस्यव्यावर्त्यलाभेनव्याख्यानादितिपूर्वसूत्रप्राप्तियोग्यस्यैवोदाहरणस्यभाष्ये
उपन्यासमूलकात्सित्साहचर्य्यमूलकाद्व्याख्यानादि त्यर्थः प्रथमोपात्तेतिलो केप्रथमोपात्तेएवप्रथमंजिज्ञासोदयस्यानुभवसिद्धत्वात्यत्प्रतिसंभाव्यते
भे॰ व्याख्यानादिति तद्दृस्याभावेमानाभावादित्यर्थः प्रकरणेति प्रतिस्पातात्पर्यबोधनात् द्वयमिति तावतएवसत्त्वादितिभावः वाक्यस्यटेरितीतिपा
ठः अनंत्यस्यापीति एकवचनंतुप्रत्यभ्युद्यमानस्य हूयमानस्यैववस्तुतः प्राप्नोतीत्यभिप्रेत्यसूत्रद्वयेन यत्तुभाष्येवाक्येयावंतिपदानितेषांसर्वेषांप्लुतः प्राप्नोती॰
समासेपीति॰ व्याख्यानादितिभावः।सप्तत्र्यृषीणमिति॰ द्विक्संख्येइतिसमासः।प्रकरणेप्लुतद्वयेप्रकृतिभावविधायकसूत्रद्वयमुपन्यस्यप्लु
तप्रगृह्याइतिसूत्राकांक्षितप्लुतप्रगृह्ययोर्मध्येप्रथमोपात्तत्वात्।प्लुतप्रकरणमारभते।वाक्यस्यटेः।वाक्यस्यांत्यस्याभावेपदस्यटेरित्यर्थे
न्त्यस्यापिपदस्यटेःप्लुतःस्यात्ततस्तत्वेतुवाक्यस्य टेरन्त्यस्यैवसंभवतीतिनदोषः।दिग्ग्रहणाभावेप्लुतश्रुत्योपस्थितत्वापरिभाषयाजन्त॰
स्यैवस्यात्।दिग्ग्रहणेतुसामर्थ्यादिनाचोविशेषणाद्व्यंजनान्तस्यापिभवति।प्रत्यभिवादे॰ प्रणामादिभिराशिर्वाच्यमानोगुर्वादिर्य॰
त्प्रतिसंभाषतेतत्प्रत्यभिवादः।नत्वाशीर्वचनम्शूद्रेआशीर्वादरूपप्रत्यभिवादाभावेनाशूद्रइत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः।अतएवभाष्येअ
शूद्रइतिकिम्कुशल्यसितुषजकेतुकम्।अभिवादयेइति॰ नमस्कारपूर्वमाशीरादिवाचयामीत्यर्थः।आयुष्मानिति॰ आयुष्मत्वस्य
विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्त्यभावः।एधीतिभवेत्यस्याप्युपलक्षणम्।प्रत्यभिवादशर्मादिप्रयोगाननियतः।एचोप्रगृह्यस्येतिसूत्रे
त्युक्तंतत्वेतद्द्वयातिरिक्तविषयकमितिभावः अचोविशेषणेति तदनुपस्थितिस्तुनटेर्विशिष्टस्यप्लुताप्तेःनित्यादावितिपाठः प्रगृह्यस्यसूत्रेणेतिपाठः
इतिएव न्वाशीर्वचनम्प्रत्यभिवादइत्येवनकिंतुयद्गुर्वादिवक्तिस्वीयानुग्रहसूचकवाक्यमात्रमाशीर्वचनरूपंवातत्सर्वम्प्रत्यभिवादशब्दवोध्यमितिभावःवि
धेयत्वादिति॰ सम्बोध्यतावच्छेदकत्वेनाभिमतोयोधर्मस्तदवच्छिन्नस्यपत्रसिद्धत्वन्नैवसम्बोधनविभक्त्यंगीकारात्भवेत्यस्याप्युपलक्षणमिति॰ आयुष्मान्

श्रा·शे· भै· भवसौम्येति वाच्यो विप्रोभिवादन इति मनुसम्वादात् ननन्वेधीति प्रयोगस्तर्हि निर्मूल एवेति चेन्न मनूक्तो भवेतियत्तदर्थपरमित्यभिप्रायात् अत्रैव किम्प्रा

टी·भै· नमिति चेत् आयुष्मानेधि अग्निभूता३ इत्यनुपदमुदाहरिष्यमाण भाष्यप्रयोग एवेति गृहाण· शर्मान्तन्नामेति· यत्र शर्मादि प्रयोगस्तत्र तस्य तदवयवत्वन्न तु त

टी·भ· दन्तमेव नाम उक्तः भाष्यप्रयोगस्यैवात्रापि मानत्वादिति भावः स्त्रिया अपीति· तद्विषये तथैवादान्तत्वात् नामगोत्रमेवेति असौ नामाहमस्मीति स्वन्नामपरि

११२ कीर्तयेदिति मनुवचनेनामपदं गोत्रस्याप्युपलक्षणम्· प्रत्यासत्त्येति· वाक्यसम्बन्धित्वसिद्ध्यर्थमेतस्य वाक्यान्तत्वमग्नशब्दस्याप्राप्त इति अस्य नामगोत्रमि

भ· सप्तम्यन्तपाठे वृत्तिकृतेति शेषः प्रत्यभिवादनस्यैव इति प्रत्यभिवादविषयवाक्यावयवस्यैवेत्यर्थः ननु तत्प्रयोगे कथं नामान्तं वाक्यमत आह अवयव

त्वेति एवं च शर्मान्तशब्दं तच्छब्दश्चरमावयववाचीतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति भावः नन्वेवमन्यतरप्रयोगस्य लाभेपि तस्यान्तरन्तत्वलाभः कथमत आह तत्रा

प्रत्यभिवादेन्त्यस्येच प्लुतविधानात् आयुष्मानेधि अग्निभूता३ इति भाष्येनदुदाहरणाच्च शर्मादिप्रयोगे तु तदेव प्लुतः शर्मान्तं नाम

ब्राह्मणस्येत्यादिस्मृत्या तस्य नामावयवत्वबोधनात् स्त्रियां नेति· स्त्रिया अपि नाम्नाभिवादप्रत्यभिवादे इत्यर्थस्य भाष्यसंमतत्वादिति भा

वः नामगोत्रं वेति· अभिवादप्रत्यभिवादे नामगोत्राभ्यामेव स्मृतिषु प्रसिद्धतत्राधिकृतस्य पदस्येत्यस्य प्रत्यभिवादइत्यनेन विशेषणात्

प्रत्यासत्त्या प्रत्यभ्युद्यमानार्थवाचकस्यैव प्लुत इति भावः तत्र नामशब्देन टाप् इत्यशोऽस्मिन्पित्रादिकृतं गृह्यते अत एवायुष्मान्भव देवदत्ता

न्निमादौ प्लुतो नेति स्पष्टं भाष्ये· भो राजन्येति· भो शब्दस्य राजन्यवैश्यवाचकनाम्नश्च टेः प्लुत इत्यर्थः भोशब्दस्याप्राप्त इतरयोस्तु नामत्वात्प्रा

धीति स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये स्वरूपास्वरूपग्रहणकृतविशेषाय व्याचष्टे भोशब्देति प्लुतो वेति पाठः दूराद्धूतबोधनस्यापेतितन्मात्रस्येत्यर्थः ॥ ॥ राम:

न्तत्वात् दूरत्वस्यानियतत्वादाह यावन्निर्देशा इति प्राकृतेनेति स्वाभाविकेनेत्यर्थः उपलक्षणमिति एवं स्वाव्हानाभावेपि न क्षतिरिति भावः ॥ ॥ ११२

भे॰ अचीत्यनुवर्त्तमानइतिनचाज्ग्रहणानुवृत्त्यभावेपिप्लुताःप्रगृह्याप्रकृत्याइत्यनेनैवसामञ्जस्येऽज्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादुक्तार्थोभविष्यतीतिवाच्य
मः अनुवृत्तिसामर्थ्यात्तस्मिन्नितिपरिभाषायाःषष्ठ्यन्तपदरहितायाअप्युपस्थितिस्सम्भाव्येतेत्याशयात्आश्रयादितिअनुवादसामर्थ्यादित्यर्थः
वाग्रहणनिवृत्त्यैवेतिसर्वत्रविभाषेतिसूत्रादनुवर्त्तमानस्यविभाषाग्रहणस्यइन्द्रेचेतिसूत्रेसामर्थ्यान्निवृत्तेरुक्तत्वात् अयमेवेतिएतच्चमूलएवे।

भ॰ ऋग्रहणउत्तरपदेइत्यर्थेगवेन्द्रयज्ञेऽतिव्याप्तिरतइदंवक्तव्यंतदर्थसुइन्द्रस्यादित्यर्थोऽ चतदादावुत्तरपदेइतिनातिव्याप्तिरितिइन्द्रशब्देयो
चतदादौउत्तरपदेइत्यर्थमाश्रित्यतत्प्रत्याख्यानमित्याहुः प्लुतस्यवैपरीत्येनाह प्रगृह्यत्वेति वैयर्थ्यमिति पूर्वसूत्रेनित्यग्रहणपाठकृद्भिरुत्तर

प्लुताःप्रगृह्याश्चववक्ष्यन्तेइति। अचीत्यनुवर्त्तमानेपुनरज्ग्रहणंप्रत्यासत्त्यायत्राच्यनयोःप्रकृतिभावस्तदज्निमित्तककार्यस्ये
वतेनाभावइत्यर्थमातेनजानुउअस्यरुजतिजानूअस्येत्यादौसवर्णदीर्घरूपसन्धिर्भवत्येवाएहिकृष्णइति॰दूराद्धूतेचेतिप्लुतः॰प्र
कृतुतस्याश्रयात्सिद्धत्वंबोध्यम्।नित्यमितिकिमिति॰विभाषाग्रहणनिवृत्त्यैवतल्लाभइतिप्रश्नः।माभूदिति॰नित्यग्रहणसाम
र्थ्येनपुनर्विधानाद्बाधकविषयेप्ययमेवेतिभावः।इकोसवर्णे॰एङ॰इत्यतःपदान्तादित्यनुवृत्तमाप्रथमयाविपरिणम्यतइत्या
ह॰पदान्ताइति वेति॰ह्रस्वयणोर्विधानसामर्थ्यान्नुनविकल्पसिद्धिः।अपदान्तादौयणश्चरितार्थत्वात्॥

सूत्रेऽपठनादिदंचिन्त्यमइहभाष्येपठितमितिप्रामाणिकमितिवाशयः॥ ॐ॥ अनुवर्त्तमानेति जानुउरुजतीत्यादौपूर्वेणसंधिवारणायेति
भावःतेनजानूइति नचइणःङि॰श्रीनामित्युक्तरीत्यासिद्धमेवेदमितिवाच्यम् उअस्येत्यनयोःपूर्वसम्बन्धेपश्चात्जानूपरसंबन्धेप्रकृतिभावस्ये
वान्तरङ्गत्वात् वाग्रहणेतिविभाषाग्रहणेत्यर्थःबाधकेति परत्वादितिभावःयद्यपिनेतिवाच्येप्रकृत्येत्युक्तापूर्वेषांसर्वेषामिवपरस्यापिह्रस्वस्याभा
वमुक्तम्प्रथमयाविपरिणम्यतइतिइवइत्यस्यजसन्तस्यविशेष्यस्यानुरोधातःपञ्चम्याकृतार्थत्वात्विकल्पसिद्धिरितिशाकल्यग्रहणसिद्धस्यविकल्पस्य

प्रा·शे·
टी·मै·
टी·भ·
११३

मै॰ हैहेः नरइत्येवमितिवाक्यस्य टेरित्यधिकारादन्त्यग्रहणमनर्थकमितिन शङ्क्यम्· अन्त्यग्रहणाभावेऽधिकारबलात् नन्त्ययोस्तयोः प्लुतस्याप्राप्तौ व्यर्थमित्यत

भ॰ हैहेसंबोधनदर्शनेनेतिनामग्रहणनिषेधस्य फलंइतिभावः गुरोरनृतइत्येवेति उक्तरीत्या तस्यानंत्याभावेनाप्राप्तेरिदंचिन्त्यम् अतएव पूर्वेणहूयमानार्थस्यवि

धानेनाप्राप्यावचनमिति कैयटउद्योतकारोपि दूराद्धूतेचेतिसूत्रांतरेणसिद्धेकिमर्थमित्यतआहेत्यवतारितवान् हैहेन इति बहुव्रीहिः तत्पुरुषत्वेतुनयोरंतत्वे

सतीत्यर्थः अत्रेदंबोध्यम् हैहयोर्हूयमानार्थकत्वे हैहयोरितिन्यासे वाक्यावयवयोस्तयोष्टेरचः प्लुतइत्यर्थे हे३ रामेत्यादौ विध्यर्थं स्यात् तदन्तवाक्यतुपूर्वेणसि २

द्धएवस्तः तदादौवाक्ये हैहेटिवाक्यटि प्लुतयोः समावेशः परंदोषः हैहेन्तवाक्यावयवहूयमानार्थपदटेः। प्लुतइत्यर्थे राम हे३ इत्यादावनिष्टोनंत्यपदटेः प्लुतःसू

हैहेप्र· हैहयोः संबोधनद्योतकत्वेनकेवलाभ्यामपिताभ्यां सम्बोधनदर्शनेन चतयोरपिहूयमानार्थत्वाद्गुरोरनृतइत्येवसिद्धेनिय

मार्थमित्याह· हैहयोरेवेति· हैहेंतइत्येवसिद्धेप्रयोगग्रहणादनन्त्ययोरपितदाह· हे३रामेति· ॥ ॥ ॥

त्रस्यफलंस्यात् आदिभूतयोस्तयोरिष्टः प्लुतोनसिध्येत् अनंत्यपदटिअंत्यहैहेटिप्लुतयोरनिष्टः समावेशश्चस्यात् अन्तयोर्हैहयोः परमिष्टः प्लुतः पूर्वेण

सिध्यतिप्रयोगेहैहयोरितिन्यासेतु आरंभादेवानंत्यग्रहे सिद्धे अन्त्यानंत्ययोः प्लुतार्थंक्रियमाणात्प्रयोगग्रहणान्नियमार्थत्वंसंपद्यतइतिसर्वेष्टसि

द्धिः प्रथमपक्षेप्रत्यासत्त्या द्वितीयार्थेतु अभिमते आद्यार्थवारणायहैहेंतइत्येववदेत् हैहेप्रयोगइत्युक्तेतु अन्त्यानंत्यसाधारणप्रयोगहूयमानार्थ

वाक्यपदस्यटेः प्लुतइत्यर्थोदिष्टसिद्धेपिसमावेशः स्यादितियथान्यासमेवरमणीयम् प्रयोगेहैहयोरितितुसुवचम् कालाध्वनोरत्यंतसंयोगइति

वत्प्रत्यासत्त्यासर्वेष्टसिद्धिः अन्त्ययोरेवेति इदंचिन्त्यम् हैहेंतइत्येवसिद्धेप्रयोगग्रहणेनोभयाद्यर्थत्वसिद्धेः॥ रामः

सूत्रंस्यादित्याशयात्· हैहयोरितितुयत्रहैहयोः प्रयोगस्तत्रहैहेसम्बन्धिनोऽन्यस्यापिप्लुतोभवतीतिप्लुतयोरेकत्रसमावेशःस्यादित्येवमर्थम्· प्रयोगग्र ११३

हणसत्त्वेतु हैहेप्रयोगइत्यस्यानुवाद्यसमर्थकत्वंहैहयोरित्यस्यचविधेयबोधकत्वमितिनिश्चयोभवतीतिइष्टसिद्धिः॥ ॥ ॥ ॥

भे· स्वसिद्धान्तमाह् केचित्त्विति एकमिति· आद्यमित्यर्थः प्रयोगे हैहयोरिति निर्देशेपि प्रत्यासत्त्या हैहेप्रयोग इति लभ्यत एव· नन्वेवमपि हैहयोरित्येवास्तु प्रयुज्यमा
नेसतीत्यध्याहारेण वाक्यार्थपर्य्यवसानम्भविष्यतीत्यत आह· प्रयोग इतीति प्रयोगग्रहणाभावे दूराद्धूत इत्यस्यानुवृत्त्या हूयमानार्थत्वं यत्र तत्रैवेति कल्पनया हेरा
मे· अनर्थकयोरपीति अयंभावः एकं हैहेग्रहणं नामग्रहणनिषेधविषये एहि हे इत्यादौ हूयमानार्थकत्वाभावादऽप्राप्तविध्यर्थम् अपरं च हे रामेत्या
दौ वाक्यादित्वाभावादऽप्राप्तविध्यर्थम् अर्थवत्परिभाषाबाधे च न मानमतः प्रयोगेति तस्यानर्थकत्वं च शस्त्रीशब्दे स्त्रीशब्दस्येव तनोऽर्थावबोधयिषा
विरहात् एतेन द्योतितत्वेन द्योत्याभावादित्यसंगतं द्योत्यभेदाभावेपि द्योतकसमुच्चयस्य बहुशो दृष्टत्वादित्यपास्तम् तु बोधयिषाविरहप्रतिपादनस्या
केचित्तु एकं हैहेग्रहणमनन्यार्थमन्यथा वाक्यस्य टेरित्यधिकारादन्त्यस्यैव स्यात्तदाह· हे रामेति· प्रयोग इति तु यत्र सम्बोधनोत्तरं तयोः
प्रयोगस्तत्र तेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वेन द्योत्याभावादनर्थकयोरपि तयोः प्लुतार्थं तदाह् रामहे इति· अन्यथाऽप्रयुक्तयोः प्लुतासंभवा
त्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। हैहयोरिति तु तयोर्हूयमानार्थपदत्वाभावादप्राप्तविध्यर्थम्। नियमे तु न मानम्। तेनात्र प्लुतसमावेशः। एतत्सर्वं
प्रयोगात् अनर्थकस्यापि पदत्वं तु निपातस्यानर्थकस्येत्यनेनास्त्येवेति बोध्यम् वाक्यपरं तु टेरेव विशेषणं ना। ९ भाष्यकैयटयोः स्पष्टमित्याहुः
नर्थास्तद्वयवत्त्वोपयोगः क्वचित्तु तन्मध्यपतितेतिनत्वस्येव पदत्वाभावादिति आभिमुख्यरूपसंबोधनद्योतकत्वेपि तत्त्वाभावः नामगोत्रयोरेव
तद्वृत्तित्वात् अतएव तत्स्वरूढमिति प्रागुक्तविरोधात् आहुरिति उक्तान्यस्वरसबीजानि॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ९ ॥

मित्यादावेव स्यादिति भावः अन्यथा प्रयोगग्रहणस्यानर्थकहैहयोः प्लुतार्थत्वाभावेन वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति सति तु प्रयोगशब्दे तत्सामर्थ्यादनर्थके
॥ ॥ ॥ यत्र तयोः प्रयोगस्तत्र तयोः प्लुतसिद्धिः ॥ ॥ ॥ ॥

श॰शे॰ भै॰ अप्राप्तेर्विध्यर्थमिति रामहे३ इत्यादौ सामर्थ्यादन्यस्य हूयमानार्थभिन्नस्यस्यादिति भावः अत्र केचिदिति दर्शनेनारुचिं कल्पयन्ति यद्यपि सर्वम्भाष्यकै
टी॰भ॰ यटारूढं तथापि हे३ हयोः प्रयोगे इत्यनेन प्रत्यासत्तिन्यायेन षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्येन च तयोरेव प्लुतसिद्धा तद्विधानार्थमेवेति अत्रेदं चिन्तनीयम्॰ हे३ हे प्रयोगे हे३ हे
टी॰भ॰ ग्रहणं क्रियते हे३ हयोः प्लुतोयथास्यात् देवदत्तहै३ देवदत्तहे३ अक्रियमाणे हि हैहेग्रहणे तयोः प्रयोगेऽन्यस्यस्यादिति भाष्येउक्तम्॰ एतेन हे३ हयोरित्यस्य प्रयो
११४ भ॰ समावेशं समर्थयन्नेवकारसमर्थनं खंडयति यत्त्विति यत्तु गुरोरनृत इत्यस्य भिन्नपदत्वेपि प्रवृत्तिरिति तन्न॰ अनुदात्तमित्यनेन न सिद्धे एकैकग्रहणं
किमर्थमिति भाष्यविरोधात् गुरोरनृ अविवक्षितमिति इदं च न भाष्यसंमतम् अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये लघोरन्यप्लुतप्रसंगो दूराद्धूते चेति विशिष्याक्त
म् सूत्रशेषस्थ एकैकग्रहणमनुशान्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति विहितप्लुतसमावेशाभावार्थमिति भाष्यस्य तु एतद्धिहितप्लुतमनुद्य अनुदात्तत्वरूपगुणमा॰
यत्तु अयं हूयमानार्थपरटेः प्लुतस्य बाधकस्तक्रकौण्डिन्यन्यायादिति तन्न॰ शिवहे३ इत्यादौ तस्याप्राप्तेस्तन्न्यायविषयाभावात्॰ गुरोर॰ दूराद्धू
त इत्यनुवर्ततेन दूराद्धूत एव प्रवृत्तिस्तदाह॰ दूराद्धूत इति॰ दूरत्वं चात्राविवक्षितं तेन प्रत्यभिवादे भोराजन्येत्यस्य विषयेप्यस्य प्रवृत्तिःत
द्विषयेप्युपलक्ष्यबोधनसत्त्वात्॰ सर्वप्लुतप्रकरणस्य तु न शेषः तथाहि सतिवाक्यस्य टेरित्यनेन सहैवास्याप्यधिकारत्वमेव कुर्यात्॰ एत
त्त्रयविषयमेवेदमिति प्रकृतसूत्रे अनुदात्तं प्रश्नान्तेति सूत्रे च॥ ((त्रैतेन विधीयते इत्याशयः तदेतद्धृस्यति वृत्तौस्य एमिति भोराजन्येति अयोग
विभागाभिप्रायेण विकल्पसाम्याद्धि शिष्योक्तिरित्याहुः एतत्त्रयेति प्रत्यभिवादे दूराद्धूते हैहेप्रश्नान्त त्रयेत्यर्थः इदं केचित्तु मते पूर्वमतेन भोराजन्येति त्रित्व
जनमुक्तम्॰ भाष्ये हैहे प्रयोगे इत्यत्र प्रयोगपदोपादानात्॰ अत्र केयटः अन्यथारम्भसामर्थ्यादनन्यस्यापि हूयमानवाचिनि एव प्लुतस्यात्॰ देवदत्तहे३ इत्या श॰म॰
दौ हूयमानवाचिनः देवदत्तशब्दस्य देवदत्तेत्यादौ पूर्वेणैव सिद्धेरिति भावः तदनन्तरम्भाष्ये ऽप्य प्रयोगग्रहणं किमर्थम्॰ प्रयोगग्रहणमर्थवद्ग्रहणेनर्थ॰ ११४
कार्थम्॰ प्रयोजनमाह शिवहे३ इत्यादौ इति॰ अहं सर्वप्लुतेति एतत्त्रयहे शब्दस्य पूर्वोक्तरीत्या हूयमानार्थत्वाभावस्य एवं वन तु सर्वप्लुतप्रकरणस्यायं शेषो स्त्वित्यत

भैः तत्रमानमाह अतएवेति उक्तार्थोऽङ्गीकारादेवेत्यर्थः समावेश इति लघुगुरुसञ्ज्ञे वर्णस्य नदीसञ्ज्ञे तु नद्यन्तस्येति समावेशसिद्धिः अत्राकडारसूत्रे इति पाठे
रफान्तानुकरणदागन्तुनाऽकारेण निर्देशो बोध्यः केवलाभ्यामपीति यत्र नामग्रहणस्यात्मनामेत्यादिना निषेधस्तत्रागच्छहेइति प्रयोगदर्शनादित्यर्थः
न चैवमपिहेशब्दस्य समभिव्याहृतपरगतशक्त्युद्बोधकत्वरूपद्योतकत्वस्यानुपपत्तिः समभिव्याहृतस्य तादृशस्य पदस्याभावादिति वाच्यम् आदेशविमा
भ॰ नियतस्योपलक्षणं न त्वनियतस्येत्याशयेनाह आगच्छतु इति कडारसूत्रे निरस्तो न मनुकृत्यागन्तुनाकारेण निर्देशो बोध्यः असत्यपीति अत ए
वानेकेरितिसूत्रेसुस्थोतार अत्र त्वमसीत्युदाहृतं भाष्ये तत्र दूरत्वस्याविवक्षाया वक्ष्यमाणत्वेन ननु किमर्थं योगविभागेन विधानं न गुरोरनृतस्ये
दूराद्धूते॰ यावति देशे प्राकृतप्रयत्नोच्चारितं संबोध्यमानो न शृणोति किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तावद्दूरम् आ दूरादाह्वानं त्वदूराद्धू
धनस्योपलक्षणं न तु संबोधनविभक्तिनियामकस्याभिमुखीकृत्य बोधनरूपस्य संबोधनस्योपलक्षणम् आगच्छतु भवान् देव
दत्त इत्येवमाह्वानस्यापि संभवात् अत एवाकडारसूत्रे नदीगुरुसंज्ञयोः समावेशो वा स्त्रीवन्धुरित्यत्र गुरोरिति प्लुतो नदीवन्धुनी
तिपूर्वपदान्तोदात्तत्वं च फलमुक्तं भाष्ये अन्यथात्र संबोधनाभावेन गुरोरित्यस्याप्राप्त्या न दसङ्गतिः स्पष्टैव उपलक्षणत्वादस
त्यप्याह्वाने भवति तदाह सक्तूनित्यादि अत्रापि दूराद्धूत इत्येतदनुवृत्तस्य परस्येत्यस्य विशेषणम् आतेन हूयमानार्थवाचिनः परस्यैव
वसिद्धमिति चेन्न भोः शिवक्षवरेत्यादौ गुरोरभावेन नपुंसके कर्तृहर्तृ इत्यादौ ऋकारसत्त्वेन भो अराओ इत्यादौ अनन्त्याभावेनाद्यांशस्याप्राप्त्यादेरित्यंशस्या
पि संनियोगशिष्टन्यायेनाप्रवृत्तेः तत्र दूरत्वस्याविवक्षाया वक्ष्यमाणत्वेन इहतु तद्विवक्षणेन विभागावश्यकत्वाच्च॥ ॥
परिखतोऽन्यर्थे विधानस्य वा एकदेशन्यायेन प्रादेशपरिलिखतीत्यस्य तादृशार्थबोधकत्वेन तद्धटकस्य विशब्दस्य यथा विमानक्रियाक्षेपकत्वमवहास्तथा
त्रापि सुघटिताग्रहणयोग्यनामघटिताग्रहणयोग्यनामघटितवाक्यार्थे आगच्छहे इत्यस्य वर्तमानत्वेन योग्यत्वोपपत्तेः एवं च इदं सूत्रं नियमार्थमिति सिद्धम्

श॰शे॰ भै॰ कैयटइति॰ नचास्याव्यवस्थितविभाषात्वंकल्प्यतेनोभाष्यकृतानोक्तमितिवाच्यम॰ प्रत्याख्यानेनभाष्यकृतातथासूचनादित्याह अतएवेतिव्यवस्थितवि

टी॰भै॰ भाषात्वादित्यर्थः॰ प्लुतइत्यध्याहारइति॰ अन्ययोरेकस्याकारः स्थाशानत्यभावेनवाकार्थपर्य्यवसानंनस्यात॰ सन्निवर्त्तेति॰ नचपर्य्युदासपरतयाव्याख्यानेप्लुतस्य

टी॰भ॰ भ॰ नवक्तव्यमिति अग्नीदित्यस्यस्थानेइतिभावः संगच्छतेइति अन्यथाप्रत्याख्यानपक्षेतस्यदुर्वारत्वेनफलभेदापत्त्यासंगतिःस्यादितिभावः ननु

११५ गुरोश्चानृतएकैकस्यप्राचामित्येवास्तु अनृतोगुरोश्चादेःप्लुतइत्यर्थादितिचेन्नअगुरुसमुच्चायकतापिस्यादितिवकारस्यापत्तेः नचैवंगुरुग्रहणं

व्यर्थमितिवाच्यम् गुर्वभाववत्परव्यावृत्त्याचरितार्थत्वात् सिद्धान्तरत्नव्याख्यावलंबनेतुनकश्चिद्दोषः अप्लुतवअप्लुतस्यप्लुतविधानेइतिप

सापिव्यवस्थितविभाषेतिकैयटः। अतएवओश्रावयाश्रावयोपरस्यचेतिवक्तव्यमितिवचनस्याग्नीदग्नीनित्यादौप्लुतनिवृत्त्येकृत

स्यविभाषेतियोगविभागेनप्रत्याख्यानंभाष्योक्तंसंगच्छते। एवञ्चभाष्यसंमतैषाव्यवस्थितविभाषेत्याहुः। अप्लुतवदित्युक्ताप्लुतइ

त्यध्याहारस्तदाह॰ प्लुतोऽप्लुवदिति॰ प्लुतएवनिषिध्येतेति। नत्स्थानेअप्लुतस्यविधानेनसन्निवर्त्तेतेत्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेधेनव्याख्यानंतु

नयुक्तंगौरवात्। किञ्चतथासतिप्लुतप्रकरणएवनोपस्थित॥ ११

र्युदासात्ह्रस्वस्यदीर्घस्यचेत्यर्थः नचान्तरतम्याद्दीर्घएवस्यादितिवाच्यम् दीर्घइत्येववाच्येएवमुक्त्यांतरतमपरिभाषाबाधात् इदंचप्लुतए

वविधीयेतेतिपाठानुपलंभमालंब्य नोपस्थितइतीति तद्विधावनुपस्थितइत्युक्तेतुपर्य्युदासःस्यात्वसानेनस्यात्प्लुतइतिभावः॥ ॥ राम॰

दृशोदीर्घस्यात॰ अच्त्वेनसादृश्याश्रयणेप्रथमोपस्थितत्वाद्ध्रस्वोवास्यादितिवाच्यम् प्लुतश्रवणाभावेनात्पर्य्यात्जायमानोदीर्घोनह्रस्वोनउ ११५

भयथासन्धिकार्य्यणतस्यनिवृत्तिस्यादिति॰ फलतोनविशेषइत्याशयः कस्यचिद्व्याख्यानंदूषयति॰ प्रसज्यप्रतिषेधेनेति॰॥ ॥

भे॰ अग्नीइतीति॥अत्र गुरोरनृत इति प्लुतः वत्करणाभावे॰ प्लुतो दृशेसवर्णदीर्घापत्तेः वत्करणसत्त्वेपियत्केनचित्कृतंव्याख्यानं नदूषयन्ति॰ अप्लुतवदित्यस्येति
नत्वप्लुतस्य प्रगृह्यत्वंदुर्लभमो— दिति सूत्रे दीर्घाणामेव समाश्रयणात्तेषां च्वानपत्वात् नहि पूर्वमप्रवृत्तमप्रगृह्यत्वंस्थानिवद्भावलभ्यमस्त्विधित्वात् तत आह
भ॰ नन्विह प्रकरणेपाठेसर्वस्यापिनिषेधः त्रिपाद्यां तथान्यासेतु अन्यतमस्यस्यात् पदितु वाक्यस्यटेरित्यनेनसहास्याप्यधिकारत्वंक्रियेत ततस्सोम
सुत इति देवदत्तेति अनुब्रूहीतीत्यादावपि प्लुतो नस्यात्तत्र हि धायकैरपिसंबंधात् इह पाठेतु ननिषिध्यते उपस्थितस्याव्यवहितत्वादिति चेन्न इह
न्यासेपिवाध्यविशेषविना यावकुंशक्यत्वात् यद्वा त्रिपाद्यामेववाक्यस्यटेरित्यतः प्राक्नोपस्थितेप्लुतइतिनिषेधविधिरस्तुततो वाक्यस्यटेःप्लुत
इति वेदत्ता नचपर्युदासे अग्नीइतीत्यादेः प्रगृह्याश्रयंप्रकृतिभावंबाधित्वापरत्वादप्लुतवद्भावेदीर्घादिकंस्यादितिवाच्यम्॰ शब्दतद
तिशब्दसापेक्षप्लुतवद्भावापेक्षया वर्णमात्रापेक्षप्रकृतिभावस्यान्तरङ्गत्वात्। अप्लुतवदित्यस्यप्लुतकार्यंनेत्यर्थस्तु नशब्दमर्यादा
लभ्यः प्लुतः प्लुतसादृश्यविधानस्यैव शब्दतो लाभात्। भाष्येप्लुतकार्यप्रतिषेधार्थमित्युक्तिस्तु फलितार्थाभिप्रायेणेतिबोध्यम्॰ प्रगृ
ह्याश्रयइति॰ प्लुतेकृतेपितस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्ववृद्धिवत्तत्कृतंप्रगृह्यत्वमनुकार्यंसुलभमनुकरणेतु प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात्त
त्वमितिभावः। किंमयाकर्तव्यमितिपृष्ठ आह॰ चिनुहीदमिति॰॥ ॥ इत्यनुवर्तते एवं चानारभ्यविधिमधीतस्यास्यसर्वप्रतिषेधकत्वमिद
प्रतिषेधस्यैवन्याशयात् वेदेदिति मन्मतेतु अतिइतिअग्निइतिइतिप्रयोगद्वयमादेशपक्षेनिषेधेतुदीर्घघटितएवेतिफलभेदस्तत्थानोक्त
म नचादेशेस्त्विधित्वेन प्रगृह्यत्वानतिदेशेन संधिकार्यप्रवृत्तौ अग्नीइतीतीत्येकमेवस्यादितिवाच्यम् एवमपिपंचमीसमासेनस्थानिवत्त्वात्आ
देशस्यबहिरंगासिद्धतया प्रकृतिभावप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वादितिभावः नन्वेवंसिद्धान्तेपिइन्द्रेचइकोसवर्णेत्यकः आङोनाप्रगृत्वाअविप्लुता
प्लुतकृते पीतिनत्वत्र लक्ष्येलक्षणंसकृदेवप्रवृत्तमभवतीतिपुनःप्रगृह्यत्वन्नस्यादितिशङ्काम॰ सञ्ज्ञायाःकार्यार्थतया कार्यस्यप्रकृतेप्लुतोत्तरम्प्राप्त्या पुनः

शु·शे· भ· श्चात्रवर्मणस्यनोपस्थितेरिवउत् इतिन्यासः कृतोनक्तः एवंहिशाकलविषयेपरत्वादेवप्रकृतिभावः सिद्धइतिनित्यग्रहणंनकर्तव्यमित्यपरंलाघवमितिचेन्न न
टी·भै· ध्यासतिनिषेधानांवलीयस्त्वेनप्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावस्याप्युपस्थितेनिषेधापत्तेःस्पष्टंचेदंतसिलादीत्यत्रशेखरे नचादेशविधानेप्रगृह्यप्रयुक्त[illegible]भावेनादेश
टी·भ· निवृत्तौभाष्योक्तदूषणानवतारःनिषेधस्यतुप्रकृतिभावप्रतिवध्यत्वेनप्लुतश्रवणंनस्यादितितदवतारइतिवाच्यं वक्ष्यमाणरीत्यादेशस्यवहिरंग[illegible]सिद्धतयाप्रकृति
११६ भावानिवर्त्यत्वात् प्रकृतिभावेनस्वरूपसहितकारनिवृत्तिरितितुवक्तुमप्यशक्यंनिपातएकाजित्तिसूत्रेहलंतस्यप्रगृह्यत्वेनैवदोषइतिभाष्योक्तविरोधात् त्वद्रीत्यापुरोत्ली
त्यादौरुत्वाप्रवृत्त्यापत्तौदोषसत्वात् रुत्वस्याजिन्निमित्तत्वाभावेनप्रकृतिभावाप्रतिवध्यत्वेनपूर्वत्रासिद्धमित्यस्यवाधमानाभावादितिवोध्यम् नचैवमपिउत्वस्याज्नि
मित्तत्वेनप्रतिवंधापत्तिःरुत्वस्यासिद्धत्वेनमनेतिप्रदीपोद्योतयोरुक्तंतुनसम्यक् असिद्धत्वेपिसांनवुद्ध्याप्रवर्तमानोसंज्ञाप्रकृतिभावैरानेएवप्राप्तोनत्रचरांनवुद्ध्या
प्रवृत्तमुत्वंपश्यंतोनप्रतिवध्नीयात्तामेवतन्निमित्तयोरदर्शनेपितत्प्रवृत्तिदर्शनेप्रतिवंधकाभावात् अग्नीइत्यत्रअनुनासिकविधेःद्विमात्रत्वग्रहेपिप्रगृह्यत्वप्रवृत्ति
ग्रहवत् इतिवाच्यम् यद्बुद्ध्याप्रकृतिभावप्रवृत्तिः तस्ययोकारस्तत्प्रतिवंधः अत्रतुसंवुद्ध्याप्रवृत्तिरस्यविकारइति नन्वेवंएहिस्वरूईरिनगच्छतिएहिदेवदत्तएधतेयंपा
हिशिवओंनमस्कारोमित्वामित्यादौवहिरंगसंधिकार्यस्यप्रकृतिभावेनवारणंनस्यादितिचेत्सत्यम् इष्टापत्तेः अनिष्टत्वेग्राहकप्रमाणानुपलंभेनतुवहिरंगासिद्धत्वा
नित्यत्वमेवशरणंगौरवस्यफलमुखत्वंप्रतिपाद्यन्सिद्धांतेशंकते नचपरीति अंतरंगत्वादिति वस्तुतस्तुशास्त्रकार्यातिदेशयोरुभयोरपिअनिदिश्यमानका
र्यस्योपदेशादेशानतिक्रमात्प्रकृतिभावस्यैवपरत्वेनप्रवृत्त्यानकश्चिद्दोषः एतेनातिदेशप्राप्तकार्यस्यासिद्धत्वात्कथंप्रकृतिभावनिवर्त्यत्वमित्यपास्तम् तदे
तद्ध्वनयन्नवक्ष्यति साद्दृश्यविधानस्यैवेतितुतेनापीति तस्यासिद्धत्वात्पूर्वंप्रगृह्यत्वेपीत्यादि दीर्घत्ववृद्धिवदिति अनुनासिकप्रतिवन्धायपुनःसंज्ञाप्रवृत्तये राम:
नहुद्रेणवश्यकत्वादितिभावः प्रगृह्यत्वमिति प्रकृतिभाववदस्यैतिभावः तत्वमिति प्रगृह्यमित्यर्थः चेतव्यमितिप्रश्नेइदमित्येकवाक्यत्वमेवयुक्तमतःसामान्य ११६
नःएच्छति कर्तव्यमिति चिनुइतिलोडंतम् हीत्यव्ययम्॥

मि· दृत्तौ स्पष्टमिति भाष्यन्त्वत्रोदासीनम् एतद्धि हितानामिति· एकसूत्रोपात्तत्वात् व्याख्यानादिति· अपिशब्दस्यानन्यसम भिव्याहारेणान्यसमुच्चायकतयोदेशि
त्वस्य प्रकारान्तरस्य समुच्चयकल्पनेलाघवमित्येतन्मूलकादित्यर्थः ननु वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्त इत्यधिकारान्नहि धेयप्लुतस्यापेक्ष्या शेषस्यानुदात्तत्वा
म· दृत्ताविति तत्राद्ये उक्तं प्रत्यभिवादे प्लुतो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष उच्यते इति अंत्ये चानुदात्तमित्यादिना लाघवादनुदात्तत्वादिगुणविधा
नेन प्लुतः स च दूराद्धूत इत्यादिभिर्विनुक्रम अनन्यलघुमनीति असुब्धन इति वत्साधुर्वाक्ये इति शेषः चत्वारीनामिति आदिः प्रका रबहुवचनं स्य
दृत्तौ स्पष्टम्। अपिशब्दोऽयं प्राग्प्रटि समुच्चयार्थः। यदि तु गुरोः सन्निधानादन्यो गुरुरेव समुच्चीयेत न तदानन्यलघुमति अनन्यगुरोरेव त
स्यानन्यलघोदूराद्धूते चेत्यादीनां दुर्वारत्वेन प्लुत समावेशापत्तिः। एकैकग्रहणेनु एतद्धि हितानामेव पर्यायार्थं स्यात्। तेन यत्रान्योपि गु
रुरनन्यहूयादिर्वा गुरुस्तत्रैव पर्यायः स्यात्। व्याख्यानाच्चैतदर्थलाभः। अनन्यस्यापीति· अपिनाऽन्यस्य गुरोरगुरोश्चेत्यर्थः। पर्यायार्थमि
ति· अन्यथा समावेशः स्यादिति भावः। अनुदात्तं पदमिति तु त्रिपाद्यां न प्रवर्तत इति तत्रैव वक्ष्यते· प्राचामिति तु पक्षे सर्वेषां प्लुताभावार्थ
म्· विकल्प्यत इति सा च व्यवस्थितविभाषा· तेनाग्नीदग्नीन् विहरेत्यादावग्नीत्प्रेषणे इति न· भाष्ये तु विभाषापृष्टेति सूत्रे विभाषेति योगवि
भागे नप्रवर्तते इति स्वरितत्वादित्यादितत्रैव प्रश्नस्वरे सोदिष्यते प्रष्टतावपि उदात्तानुदात्तप्लुतसमावेशाभावाय तदित्यपि बोध्यम् परस्य चेतीति पाठः॥ ॥
पत्तिरत आह· अनुदात्तं पदमिति· तत्सूत्रस्थैक ग्रहणेन तत्रैपादिकोदात्तस्वरितयोरग्रहणादिति भावः व्यवस्थितविभाषेति· अत्रत्यं मूलस्याप्युक्तम् भाष्ये
तु प्राचामिति योगविभागो नोक्तः किन्तु विभाषेति कृतस्तेन प्राचामिति योग विभागेन सर्वस्य प्लुतस्य वैकल्पिकत्वलाभेपि प्राचामुदीचा न्वस्वस्मतप्र
॥ स्मृतिरूपो दोषो न सम्भाव्यत इत्याशयेनाह भाष्ये त्विति· ॥

भै· एतदाह· मूलन्त्विति· कथञ्चिदिति यथाप्राप्तविभाषायामेवतादृश शब्दप्रयोगस्य शिष्टसम्मतत्वात् अत्र कैयटानुयायिनः वस्तुतः पूर्वविप्रतिषेधकल्पने
गौरव· प्रसङ्गादनुपस्थितार्थमितिभाष्यस्य तदर्थमपीत्यर्थउचितः तत्रईग्रहणेननार्थः अविशेषेण चाक्रवर्मण स्येत्यादितदुक्तभाष्ये चाविशेषेणान्य
स्यस्यान्यांशेनिमित्तांशे चेत्यर्थात्कैयटमतस्यसयुक्तित्वमितिइदमप्यूहनीयम्· विप्रतिषेधसूत्रे परशब्दस्येष्टवाचकत्वात्सर्वेषांपूर्वविप्रतिषेधानांसङ्
गृहीतत्वात्तस्यकल्पनापात्ताधिककल्पना· अनुपस्थितार्थमितिभाष्यस्य तदर्थमपीत्यध्याहारेणव्याख्यानेएवगौरवम्· किञ्चयदोत्तरसूत्रे ईग्रहणन्ना

भ· इत्यन्ये इति वस्तुतः पूर्वविप्रतिषेधकः योगपरत्वे सूत्रपरत्वे वा इयमित्यसंगतमत आह उद्देश्येति उक्तं प्राक् ॥ ॥ ॥

मूलन्तु इति शब्दभिन्ने वैदिके इति शब्दे चेत्येवं परतया कथंचिद्व्याख्येयमित्यन्ये· उद्देश्यप्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमापादयन्त्
वैनामपर्यायेणतल्लिङ्गभागितीयमितिनिर्देशः विशेषणेनतदन्तविधिमाश्रित्याह· ईदूदन्तमिति· द्विवचनमिति· सं
ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेतदन्तविधिनिषेधादितिभावः। एतदन्तमिति व्याख्यानेफलमाह· पचेते इति· निपातएका।

त्तितदापेननाप्राप्तन्याये पूर्वसूत्रस्यानुपस्थितेर्विकल्पबाधकत्वस्यैवलाभादपिशब्दपूरणे नभाष्यव्याख्यानंन्याय्यविरुद्धमिति ननु योगस्य सू
त्रस्य वोद्देश्यतयाद्रूप मितिस्त्रीलिंगनिर्देशो ऽनुपपन्न इत्यत आह· उद्देश्येति ऐक्यमापादयत· ऐक्यं बोध यत· पंपदार्थमन्वो धयितुंपच्छब्दःपूर्वमप्यु
क्तस्तस्यैवतत्परेनतत्समानविभक्तिकेनबोधनस्यानुभवसिद्धत्वात् उद्देश्यलिंगत्वं यथा· यद्वत्साप्रतिजहि जगन्नाथनमस्यतन्मे इत्यादावुद्देश्यलिं
गत्वा स्यणेरणाविति सूत्रे ऽणौ यत्कर्मणौ चेत्तत्कर्मेति कर्मणउद्देश्यस्य परामर्शार्थमुपात्तस्यापि यच्छब्दस्य कर्त्रेत्यत्र पुल्लिंगता दृश्यते न तु द्विवच ॥ ११७
नसंज्ञायाः प्रत्ययबोधकतया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणप्राप्तिरित्यत आह· सञ्ज्ञाविधाविति· न च नाऽन्निपर्युदासबलेनार्थवत एव ॥

भे· ग्रहणान्नउप्रत्ययेऽतिप्रसङ्ग· इत्यत आह प्रत्ययस्येति· स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वविशिष्टार्थव त्वंतु वक्तुमशक्यम् आङो द्योतकतया तस्याप्यनर्थकत्वा
त्· पर्युदासवललभ्यार्थवत्त्वाभिप्रायेणाप्यङ्क्ताया मयं ग्रन्थः एतेन वर्णग्रहणेऽर्थवत्परिभाषायाः प्रवृत्त्यभावेन प्रकृतेऽर्थवद्ग्रहणविचारासंगम
तिरित्यपास्तम्· अन्तरंगत्वादिति· यद्यपि कर्मधारयबहुव्रीह्योरेकार्थीभावस मानस्तथाप्यजहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षेऽवयववृत्तिसहकारेणैव समु
दायशक्त्याबोधात्कर्मधारयजन्यशाब्दबोधसामग्र्यपेक्षया बहुव्रीहिज न्यशाब्दसामग्र्यामन्यपदार्थोपस्थितिघटिततया गुरुत्वेन सामग्र्योर्लाघ
वगौरवमादाय कार्ययोरंतरंगत्वबहिरङ्गत्वम्बोध्यम् नन्वेवमेकशब्देन क्वापि बहुव्रीहिर्न स्यादेवम्वै काचो हे प्रथमस्येत्यादावप्यनुपपत्तिरत आ भ

भ॰ निपातश पर्युदासादर्थवत्त्वेनात आह प्रत्ययेति नन्वेवं क्वापि बहुव्रीहिर्न स्यादत आह व्याहरतीति ॥ ॥

निपात इति किम् चकारात्र प्रत्ययस्य शास्त्रकल्पितार्थवत्त्वात्· एकाजिति कर्मधारयः। वर्तिपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्ग·
त्वाद्व्याहरति मृग इत्यादिनिर्देशाच्च तेन प्रेदमित्यादौ न दोषस्तदाह· एकोजिति· आङ्वर्ज इति· पर्युदासस्यौचित्यात्। अ

हव्याहरतीति· एवञ्च व्याहरतीति निर्देशात्कर्मधारयस्य हलादिशेष इति सूत्रारम्भाद्बहुव्रीहेः ॥ ११ न एवैकाजनाङिति नासूत्रि
षामालिकत्वेप्यनेन निर्देशेन कर्मधारय एवेति भावः। पर्युदासस्यौचित्यात् असमर्थसमासाकल्पनादेकवाक्यतया शाब्दबोधजननाच्च ओ
दितिसूत्रे प्रतिषिद्धार्थोऽपमारम्भ इति भाष्यं तु गम्यमानप्रतिषेधमादायोपपादनीयः त्यापसिद्धे लिङ्गमप्याह· अत एवेति· पर्युदासस्याभिमतत्वा
देवेत्यर्थः॥

प्रा·शे· भै· एतत्पक्षे शंकते वासुदेवेत्यादिसतिप्रगृह्यत्वेऽव्ययीभावसंज्ञकस्याशब्दस्याप्रशब्दावयवात्कारे प्रकृतिभावापत्तेः नचपर्य्युदासपक्षे आङि न सूत्रव्यापार इति पूर्वा-
टी·भै· न्तवत्त्वेन निपातत्वेपि आङ्त्वातिदेशो न भविष्यतीति वाच्यम्· आङ्भिन्नत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकधर्मज्ञानप्रतिबन्धार्थमेवाङ्त्वातिदेशस्यात्· अत एव ओदिति सूत्रस्यास्य
टी·भ· ओष्ठप्रातमित्यत्र प्रयोजनं कथितम्· अन्यथा तत्राप्याङ्त्वातिदेशाभावेनानाङिति निषेधाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिस्स्यादेव· पर्य्युदासलभ्या शास्त्रीयेपि शास्त्रीयवत्कार्य्यस्यो
११८ भ· आ आत् अमिति समाससंज्ञासमकालं दीर्घे तेन नपुंसकह्रस्वः उपदेते लुकः प्राक् दीर्घप्राप्तिरेव नेत्यन्तरंगत्वात् ह्रस्वे ततो दीर्घ इति नाट्सोसेरिति सूत्रीयपक्षे
स्वरविरोधः यदिसि शब्दे वक्ष्यमाण रीत्या परत्वाभावात् प्रकृतिभावप्रसक्तिस्सत्यपि तत्त्वे इत्युच्यते तदा अंइतः एत आ ओः उ असीत्यादौ तत्प्रसक्तिर्बोध्या आग
तः उ ओ ऐ आनन्दो वा नन्द इत्यादौ तत्प्रसक्तेश्च एतेन नपुंसकह्रस्वस्वमतेऽल्विधित्वान्निपातत्वारोहः कथमिति समाहितम् प्रगृह्यत्वन्नेति तत्त्वे तु अमित्यत्र अमि

वासुदेववाचकस्य अशब्दस्य आङा सहाव्ययीभावे आ आत् अमित्यादौ सत्यभिधाने स्वत आङ्भिन्नत्वेन पूर्वान्तत्वेन निपातत्वेपि प्रगृ-
ह्यत्वन्नापूर्वान्तवत्त्वेनाङ्त्वातिदेशोऽतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्यनिवृत्तेरतिदेशस्वभावसिद्धत्वात् आङ्भिन्नत्वस्या
शास्त्रीयत्वेनातिदेशालभ्यत्वात् ओदिति सूत्रे आ उ ओ इत्यत्रानाङिति प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भ इति भाष्यन्तु पर्युदासेपि गम्यस्य प्रतिषेध-
स्य सत्वान्नानुपपन्नम्। अनाङिति पर्युदासादेव निपातैकाजरूपत्वे लब्धे निपातैकाज्ग्रहणम्·।। १ पूर्वइति पूर्वरूपं तस्यादिरिति भावः स्वाश्रये
ति ननु स्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावेपि परादिवद्भावेनाङ्भिन्नत्वातिदेशस्तत्वन्दुर्वारम् अशास्त्रीयत्वात्त्वानतिदेश इत्यास्त्रीयोद्योतोक्तं न्न युक्तम्
अर्थवत्सूत्रशेषभाष्ये कार्ल्ड इत्यादौ पूर्वान्तत्वेन प्रत्ययान्तभिन्नत्वातिदेशस्योक्तत्वात्·।। ।। राम·
पपादितत्वाच्च नच आ उ ओ इत्यत्रैकादेशे कृते आङ्भिन्नत्वस्याकारनिष्ठस्यातिदेशेन निपात एकाजित्येव सिद्धे प्रतिषिद्धार्थोयमारम्भ इति भाष्यमेव ११८
मप्यनुपपन्नमिति वाच्यम्· आङ्भिन्नत्वस्याशास्त्रीयत्वेनातिदेशालभ्यत्वात्· शास्त्रीयत्वञ्च न शास्त्रान्वितत्वम्· किन्तु शास्त्रबोध्यत्वमिति· ।।

मे॰ विभाषाशब्दस्याव्ययत्ववादिमतनिरासायाह विभाष्यत इति॰ नवेतिविभाषायामर्थस्यसंज्ञाकरणमितिभाष्यप्रयोगोऽत्रानुकूलः ई चाक्रवर्मणस्येति सू
त्रस्योभयत्रविभाषात्ववादिमतंदूषयति॰ भाष्येत्विति॰ अभावांशबाधकत्वादितिं नचसूत्रबाधकत्वादितिवक्तव्ये इदमनुपपन्नमितिवाच्यम् भावांशविधा
म॰ विभाषेति अनंत्यस्यापिप्रश्नान्तस्यासिद्धत्वादनेनैवन्याय्य इतिभावः द्यावितिनत्वव्ययमितिभावः नवेतीति द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये प्राप्ताप्राप्तविभाषयेत्य
पिबोध्यम् ग्रहणेनतुनार्थइत्यस्यचाक्रवर्मणस्येत्येतत्संबंधेन नसकलप्रयोजनसिद्धिरित्य
र्थः अयंभावः ईदूतिएथकपरंकार्यम् उपस्थित इतिवर्त्तते पूर्वेणसिद्धेविकल्पार्थमिदम् ततश्चाक्रवर्मणस्येति अयमेवचसूत्राशयः एवंचसूत्र
विभाषापृष्टप्रतिवचनेहेरितिप्लुतः। इदंशब्देऽत्रवाक्यान्तरस्थइतिहेरिकारस्यवाकादित्वम्। उभयत्रविभाषेयमिति॰ उपस्थितेप्राप्तेअ
नुपस्थितेचाप्राप्तइत्यर्थः। विभाष्यतेविकल्प्यत इतिगुरोश्चहलइत्यप्रत्ययेटाप्॰ नवेतिविभाषायामितिभाष्यप्रयोगात्। भाष्येतुकिम
र्थमिदमुच्यते अनुपस्थितार्थंतत्रईग्रहणेननार्थः। अविशेषेणचाक्रवर्मणस्याप्लुतइत्येवंइदमपिसिद्धंवक्ष्यामीत्युक्तम्॰
तद्ग्रहणेनोपस्थितेपूर्वविप्रतिषेधेनईग्रहणेपिनित्याप्लुतवद्भावएवेष्टः। प्रत्याख्यानेनित्याप्लुतवद्भावस्ययेननाप्राप्तिन्यायेनवैक
ल्पिकेतद्बाधितभावांशबाधकत्वात्। उपस्थितइत्यस्यनिवृत्त्यापरविप्रतिषेधादुभयत्रविभाषेयमितिकैयटस्यप्रमादः ॥
भाष्ययोर्नविरोधः भाष्याविरोधेनसूत्रस्यवसूत्राविरोधेनभाष्यव्याख्यायाउचितत्वात्च एतेनभाष्येईग्रहणसत्त्ववक्ष्यामीत्यसिद्धिवत
चिन्नुहीनीत्यादौनित्याप्लुतवद्भावासिद्धिर्नोक्तानापिपूर्वविप्रतिषेधारंभगौरवमित्यपास्तम् कैयटस्यप्रमादइत्येवप्रामादिकमित्युक्तम्॥
नपूर्वोत्तरयोर्द्वयोरपिसमत्वेनाभावांशबाधेसूत्रबाधस्यैवपर्य्यवसन्नत्वादितिभावः एवञ्चानुपस्थितार्थमेवेदंसूत्रम् उभयत्रविभाषेयमितिमूलस्यत्वय

भै॰ अनित्यत्वादिति। इणः षीध्वमिति सूत्रेऽङ्गादित्युपादानेनार्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात्तन्मूलिकाया गौणमुख्यपरिभाषाया अप्यनित्यत्व

भ· अव्ययसंज्ञायाविति आदिना निपात एकाजिति प्रगृह्यत्वं तेन ई अभवदित्यादौ प्रगृह्यत्वं अत एव ओदित्यत्रैव च्व्यन्तप्रतिषेध उक्तः प्रत्याख्यातश्च।
न्यायेन अनित्यत्वादिति नन्वव्ययसंज्ञायाः कथं परकार्यत्वं येनानित्यत्वमवलंब्यते इति चेच्छृणु परकार्यविषयकोऽयं न्याय इत्यस्य यस्य शब्दस्य वस्तु
तः परत्वविशिष्टस्यैव यत्कार्यप्रयोजकत्वं प्राप्नोति तत्र कार्ये तस्य गौणार्थकस्य न ग्रहणमिति न्यायार्थ इत्यर्थः अस्ति च च्व्यन्तस्य परत्ववत एवाव्ययत्व
प्रयोजकत्वम् अत्ययोत्तरपदयोरित्यादौ तु त्वदीयादेः परत्वाद्विशिष्टस्यापि युष्मदादेः प्रयोजकत्वदर्शनात्त्वद्भवतीत्यादिसिद्धिरिति परिभाषेन्दुशे

गो भवदित्यादौ च्व्यन्ते नास्य प्रवृत्तिः एवञ्च कार्यकालपक्षेऽपि च्व्यन्ता निपाता इत्यस्यानुपस्थितिरेतत्परिभाषावशात्॥ अ
व्ययसंज्ञादौ तु नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिरनित्यत्वादत एव अनर्थकेऽपि निपातसंज्ञासिद्धा॥ त्रपो इत्यादौ प्रगृह्यत्वाभावायाहः

खरविवृतिसंग्रहे विस्तरः अत्र एतत्परिभाषेत्यस्य एतन्मूलभूतार्थवत्परिभाषेत्यर्थः तदाह अत एवानर्थकेति सा संज्ञा निपातेति प्रगृह्य
संज्ञा संबुद्धौ शा त्रपो इतीति ननु संबुद्धित्वस्य हल्त्वेन स्थानिनावद्भावेन कत्वात्सर्वत्रैव तत्परत्वं दुर्लभमिति चेन्न नियमस्य विधिमुखेन प्रवृत्तिरि
ति पक्षे प्रत्ययलक्षणेन सौ लभ्यात् सौ शाकल्येनेति सिद्धे संबुद्धिग्रहणं प्रगृह्यत्वे न लुमतेत्यस्या प्रवृत्तिज्ञापनार्थं तेन मिथो इतीत्यत्रातिव्याप्तिवारणे
न संबुद्धिग्रहणं चरितार्थं फलं च त्रपो इति इति सूत्रकृन्मतं ननु निमित्तसप्तमीत्याहुः ननूपस्थित इत्येव कुतो नोक्तमिति चेन्न उत्तरत्र इतावित्येव यथा

मिति। अव्ययसंज्ञादावित्यादिना प्रातिपदिकसंज्ञापरिग्रहः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मे॰ ननु संबुद्धौ शाकल्यस्येत्यस्मिन्सूत्रे सम्बुद्धाविति सप्तमीश्रवणेन तस्मिन्नितिपरिभाषाबलात्सम्बुद्धिपरो य ओकार इत्येव व्याख्यानं युक्तमत आह॥ सम्बुद्धिपर इति। न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानुग्रहाय तस्मिन्नितिपरिभाषानुग्रहाय च तथैव व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यम्। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात्। निर्दिष्टपरिभाषायि लक्ष्यानुसारात्क्वचित्त्यज्यते। न च लुनातीति लोः। पुनातीति पोः। अत्र हि लोपो इति विजन्तस्य रूपम् गोतो णिदिति सूत्रे गोत इति यथा श्रुतमिति मते सम्बुद्धौ लोपो इति रूपम्। गकारस्याविवक्षितत्वेन तु लोः पोरिति तदा गोरित्यत्रेवस्थानिवद्भावात्प्राप्तिः तद्वय

म॰ रत्नाकरस्तु अवैदिके इति शेषः अनार्षे इत्यनुवृत्तेरितावुक्तत्वादिति व्याख्यत् तत्तु चिन्त्यमेव उकारश्चेति करणेन युक्तोऽरक्तो एक्तो ज्ञापित इति मा निशाख्यविरोधात् वस्तुतो वेदे आपाद्यमानरूपाभावेनानार्ष इति व्यर्थमेवेति तु न छान्दसेतिपरकलौकिकोदन्ते दोषात् अत एवेति सामाना

सम्बुद्धिनिमित्तक इति॰ सम्बुद्धिपर इतिव्याख्याने तु सोर्लुका लुप्तत्वेन तत्परत्वाभावान्न स्यात्। न लुमतेति निषेधानित्यत्वं त्वगतिकगतिः। इताविति किम्। पटोत्र। अनार्ष इति किम्॰ ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्। संहितायाविवक्षायामपि अवादिरहित प्रयोगार्थमिदम्। तद्धि विवक्षा च वर्णोच्चारणे नियते नार्द्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेच्छा तदधिकार्द्धमात्राकालव्यवायेनो धिकरणाय तद्धितः सार्थकः अत्र ओः शाकल्यस्येति सुवचं तु न अउओ इत्यत्रापि उवर्ण ११ च्चारणेच्छा च तद्विवक्षेति बोध्यम्॰॥ स्थानिकत्वेन दोषात् अवादीति आदिपदं चिन्त्यार्थकम् इदमिति सूत्रमित्यर्थः॥ ११ वोकारस्य सम्बुद्धिनिमित्तकत्वाभावात्त्वो इति पाइती त्यत्र प्रगृह्यत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावो न स्यादिति वाच्यम्। अचः प रस्मिन्निति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन लोपो इत्यादीनां विजन्तानामनभिधानात्। तत्र हि अ पूर्वविधाविति किमर्थम्। हे गौः। बाभ्रवीयः। नैधेयः। हे गौरित्योकारः परनिमित्तकस्तस्य स्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वादिति लोपः प्राप्नोति। पूर्वविधाविति वचनान्न भवति। नैतदस्ति प्रयोजनम् आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न सम्बुद्धिलोपे स्थानिवद्भावो भवतीति यदयमेङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरित्यङ्ग्रहणं करोति।

भै॰ नैतदस्ति ज्ञापकम् गोर्थमेतत्स्यात्। यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति। इतरथा हि ओ ह्रस्वादित्येव ब्रूयादित्युक्तम् अत्र कैयटः। नयतीत्यादीनां विजन्ता
नां गुणेन लोप इति कथं संबुद्धिलोप इति चेन्नैतेभ्यो विज् दृश्यत इत्याह। ओ ह्रस्वादित्येवेति। सेस्मृतो शब्दादावप्येवम्। नैतेभ्य इति। एवं दीर्घेकारान्तप्र
कृतिकसे इत्यादीनामेकारस्य शब्दो बोधितस्य एङ्त्वस्य च सम्बुद्धावभिधानाभावो बोध्यः अत्रेदम्बोध्यम्। ओ ग्रहणस्य भाष्ये कृतत्वेन दीर्घोकारा
न्तप्रकृतिकौ — कारान्तानामनभिधाने मानाभावः। किञ्च द्यो शब्दस्य सर्वसंमतत्वेन गोर्थमेतदिति भाष्यमोकारान्तोपलक्षणतया व्याख्येयम्
किञ्च सम्बुद्धावनभिधाने न भाष्यस्योपपत्तौ सर्वथा विजभावकल्पनानौचित्ता। एवं सति सम्बुद्धौ शाकल्यस्येति सूत्रस्य सम्बुद्धिनिमित्तक ओकार

भै॰ उञः निपातएवेति नतु प्रत्याहारः तथा सति उञित्येव ब्रूयात् नापि कृतसंप्रसारणो वेञ् लाक्षणिकत्वादिति भावः॥ ॥ ९ ॥

ऊँ: अत्रोञ् निपात एव। उञ ऊँ इत्येकसूत्रत्वेन तु शाकल्यग्रहणं ननु वृत्तौ ऊँ इतीत्येकमेव स्यात् प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे
न प्रगृह्यत्वस्यादेशस्य च सहविधानात्। उ इति वितीति च न स्यात्॥ ९९ इति व्याख्यानमपि न विरुध्यत इति। केचित्तु सम्बुद्धिग्रहण
मत्र सूत्रे ऽनर्थकम् न चाहो इतीत्यादौ परत्वाद्विकल्पाभावार्थमिति वाच्यम् ओदिति पूर्वसूत्रविहितनित्यसंज्ञाया अपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्ग
त्वात्। इति शब्दसापेक्षत्वेन परभूतविकल्पस्यैव बहिरङ्गत्वात्। न च पूर्वसूत्रस्थमोत्यदन्निपातपदसम्बद्धमभूदिति प्रकृतसूत्रे निपातपदासम्ब
न्धबोधकं सम्बुद्धिपदमिति वाच्यम्। यद्येतावन्मात्रप्रयोजनकं सम्बुद्धिग्रहणं तदा प्रकृतसूत्रे ऽप्योद्ग्रहणङ्कर्तव्यं तेन निपातपदाननुवृत्तिर्भविष्यत्यन्य
थोत्पदानुवृत्त्यैव सिद्धे प्रकृतसूत्रे ऽप्योदित्येतत्पदं व्यर्थमेव स्यादिति कल्पनसम्भवादित्याहुः। अत्रेदन्तत्त्वम्। स्वरादिषु पठितेमिथो इत्यव्यये प्रगृह्य
त्वाभावो यथा स्यादित्येवमर्थं सम्बुद्धिग्रहणमिति उञ ऊमित्येव सूत्रं तद्योगविभागेन व्याख्यातमुञ इति। निपात एवेति। प्रतिपदोक्तत्वात्। योगवि
भागफलं दर्शयति। उञ ऊमित्येकसूत्रत्व इति। सहविधानादिति। यद्यपि विधेयभेदाद्वाक्यभेदो न्याय्य एव तथापि द्वयोर्वाक्ययोः सह प्रवृत्तिः स्यादित्याशयः

भै॰ स्पष्टार्थमिति निपातस्यैकाचस्सर्वस्य सङ्ग्रहो यथा स्यात् आङः सदृशस्यैकाचोऽर्थवतो निपातस्यैव पर्युदासबलाद्ग्रहणं मा भूत्· अनेन सूत्रेण सादृश्यग्रहणेहि
पूरणार्थस्य कमो मि दुरित्यस्य व्यावृत्तिः स्यात् समुदायेऽच्त्वाभावादिति· अच्त्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वात् अनभिमतत्वमिति लभ्यत इति शेषः ननु गोऽभवदि

भ॰ स्पष्टार्थमिति अन्यथा दीर्घत्वादिनापि सादृश्यं गृह्येतेति भावः सिद्धिरिति दुकः परो यो हल् इत्येव सिद्धेः न ग्रहणं ह्यव्यवहिताव्यवहितसाधारणं सामी
प्यमिति नुवकुमशक्यं यियक्षतीत्यादौ कित्त्वे संप्रसारणापत्तेः अनल्विधावित्यादौ तु सामर्थ्यान्न जातिग्रहणमित्यर्थ इति अन्यथा जातिग्रहणेऽपि जा

स्पष्टार्थम् स्वाङ्ग समुदायस्याङ्गत्वाभाववदच्समुदायेऽच्त्वाभावादजित्येवाच समुदायग्रहणाभावे सिद्ध एकग्रहणमन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रह
णार्थम् तेन स्त्रीप्सतीत्यादि सिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् जातिग्रहणार्थमित्यस्योपात्तजात्याश्रयैकानेकव्यक्तिग्रहणार्थमित्यर्थस्तेन तिन उ
शब्दैकदेशस्य अउ इत्यस्य अनुकरणे अउ अकरोदित्यत्रानुकरणं चानितीतिनिपातत्वेऽपि प्रगृह्यत्वाभाव एकग्रहणफलं बोध्यम्
ननु उकारस्यकाप्यश्रवणे नङि इङि द्विवेकोऽदुर्ज्ञेय इत्यत आह· वाक्यस्मरणयोरिति· वाक्यशब्देन स्वार्थगतमनभिमतत्वमास्म
रणं विस्मृतस्य स्मृतिविषयता। एवं किल तदिति स्मृतार्थनिर्देशः।निपात इत्यनुवृत्त मोदित्यनेन विशेष्यत इत्याह· ओदन्त इति निपा
तसंज्ञा चादिपदोपस्थित चादीनां सति सम्भवेऽर्थवतामेवेति सार्थकनिपातानां निपातपदेन तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितिरिति गौ
णमुख्यन्यायेन प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन गौणार्थानाम ग्रहणमिति·॥ तेरैकैकव्यक्तिव्यंग्यतयाः संगतिरेव प्रवृत्तिनिमित्ततया जातिग्रहण
स्य सर्वत्र सत्त्वेन तस्यावक्तव्यत्वात् स्मृतार्थेति आकारप्रतिपाद्यार्थेत्यर्थः॥ ((स्यादौ च्छन्ते ओदिति सूत्रेण प्रगृह्यत्वम्प्राप्नोतीत्याशङ्का गौणमुख्य
न्यायेन समाहितं भाष्ये तच्च तदासंगच्छते यदि गौणमुख्यन्यायमूल— भूताया अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया विशिष्टरूपोपादानविषयायाः प्रवृत्तिः स्याद
न तस्याः प्रवृत्तिमुपपादयति· निपातसञ्ज्ञेत्यादि अर्थवतामेवेति· अर्थविशिष्टानां चादीनामुद्देश्यतयोपस्थितत्वात् ((एतत्परिभाषेति गौणमुख्यपरिभाषेत्य

कृ·शे· भै· योगविभागेसतिउञइतिसूत्रेषष्ठ्यन्तार्थान्वयायाह। उञोवाचकमिति। उञइतिसूत्रेविकल्पफलंदर्शयति। विकल्पाननुवृत्ताविति। वैयर्थ्यापत्तेश्चे
टी·भै· ति। अनुनासिकाननुनासिकयोर्द्वयोरप्यादेशरूपविशेषाभावादितिभावः। विकल्पमात्रेति। शाकल्यशब्दमात्रस्येत्यर्थः। प्रगृह्यत्वमादेशश्चेति
टी·भ· भ· वैयर्थ्यापत्तेरितिसंहिताविवक्षायांतुनसार्थक्यं इतावितिसप्तमीनिर्देशसत्त्वेनतद्विरहेउपश्लेषएवनेतिपूर्वमुक्तत्वात् विधिवैयर्थ्यंतुनोक्तंप्रतिपदोक्त
१२१ त्वात्त्वत्कृतेशाकल्यनानुनासिकेहृस्वेसाफल्यात् विकल्पमात्रेति शाकल्यपदेइत्यर्थः विधानेति प्राचीनमतेनेदम् तत्रहिशाकल्पहृस्वप्रसक्ता

उञइति· उञोवाचकंप्रगृह्यपदमित्यर्थः। शाकल्यस्येतौप्रगृह्यमित्यनुवर्ततेतदाह· उञइतौवेत्यादि· विकल्पाननुवृत्तौहिनिपा
तएकेत्येवसिद्धेइदंव्यर्थमेवस्यात्। एवञ्चप्राप्तविभाषेयम्। ऊँइत्यत्रशाकल्यप्रगृह्यपदयोरसम्बन्धेउञइत्यर्थोधिकारादप्र
गृह्यस्यैवादेशात्तस्यैकोयणितियणिऊँइतीत्यस्यासिद्धिः। दीर्घोच्चारणवैयर्थ्यापत्तिश्चविकल्पमात्रसम्बन्धेपिऊँइतीत्यस्यासिद्धिरि
तिविधानसामर्थ्यात्प्रगृह्यपदसम्बन्धः। प्रगृह्यपदमात्रसम्बन्धेऽर्थाधिकारादप्रगृह्यस्यानित्येऊँआदेशेऊँइतीतिप्रगृह्यस्यउइतीतिसिद्ध
पिविनेतिनसिध्येत्तदाह। उञइतौदीर्घोनुनासिकइत्यादि· अत्रविशिष्टस्यविधिरितिनवाक्यभेदः। नचप्रगृह्यत्वमादेशश्चशाकल्यमतेइति
तयोरेकप्रयोग —— एवप्रवृत्तिःस्यादितिवाच्यम्। योगविभागसामर्थ्येनशाकल्यमतेएवभावाभावकल्पनात्। वस्तुतउञ नुवादेन
संज्ञादेशयोःसहविधानमेवन्याय्यम्। आदेशस्यानिवद्भावात्प्रगृह्यकार्यंभाष्येप्रत्यसंज्ञकेश्चेनपिस्यानिवद्भावलब्धार्थस्वरूपकथनमितिन्या [illegible]
र्थकोननतत्रतक्रन्यायेनायमहृस्वबाधकइतिनात्रकृतेऽनुनासिकहृस्वइतिपूर्ववन्नसार्थक्यंस्वमतेतुपूर्ववद्दीर्घविधानेत्यर्थः॥ राम
उञइतिपूर्वसूत्रेणप्रगृह्यत्वमूँइत्यनेनचादेशत्वमित्यर्थः। ननुप्रगृह्यपदस्योद्देश्यसम्बन्धस्यज्ञापनतयेतिपूर्वोपपादितरीत्याविशिष्टस्यविधिरितिनयुक्तमिति १२१
चेन्मूलानुसारेणतथाभिधानादित्याशयेनाह। वस्तुतइति। नन्वेवम्प्रगृह्यसंज्ञकश्चेतिभाष्यविरोधइत्यतआह। भाष्येप्रगृह्यसंज्ञश्चेतिन्यायविदइति। असति

मे॰ साधकेक्तमसम्बन्धत्यागेमानाभाव इतिन्यायेनत्यर्थः। नचप्रगृह्यपदस्यप्रथमान्तत्वेनसामानाधिकरण्यमेवात्रसाधकमितिवाच्यम्। प्रथमान्तसामानाधिकर
ण्यस्यपूर्वसूत्रएवत्यक्तत्वात्॥ ॥ ननुमयउञइतिसूत्रेमयपदेनमयधातोरेवग्रहणंकुतोनेत्यतआह। व्याख्यानादिति। वहुलस्यसंस्कारमूलकादित्यर्थः। अ
नुप्रगृह्यस्योञःप्लुतप्रगृह्याइत्यनेनकार्यान्तरप्रवृत्तिप्रतिवन्धकेनमयउञइत्यस्यापिप्रवृत्तिप्रतिवन्धःकुतोनेत्यतआह अस्यत्रैपादिकत्वेनेति। अनुस्वारोभव
त्येवेति। एतेनत्रिपाद्यांवत्वविधानस्यानुस्वाराभावःफलमितिसूचितम्। तदुक्तंमनोरमायाम्। प्रकृतिभावमात्रवाधनार्थत्वेहिइकोयणीत्यनन्तरंमयउञइ
त्येवावक्ष्यत्। यणश्चानुवर्तयिष्यदिति। नचत्रिपाद्यामयःपरस्यउञोवत्वविधानेपिमयःपरत्वमुपजीव्यकृतंवत्वंसन्निपातपरिभाषयाऽनुस्वारनिमित्तन्न
भविष्यतीतित्रिपाद्यांवत्वविधानस्यानुस्वाराभावरूपप्रयोजनकथनासङ्गतिरितिवाच्यम्। त्रिपाद्यान्तथापाठेनसन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वस्यापिज्ञा

मयउञो॰ व्याख्यानादत्रमयप्रत्याहारः। अस्यत्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वान्नप्लुतप्रगृह्याइत्यनेनवाधः। नानुस्वारइति॰ किंविनीत्यादौप्रगृह्यसंज्ञा
भावेअस्यासिद्धत्वादिकोयणीतियण्यनुस्वारोभवत्येव। ननुयःशिष्यतेसलुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेनगौरीशब्दस्यसप्तम्यर्थवृत्तित्वेऽ
पीकारस्यनत्वाभावोऽतआह॰ इदूदन्तमिति॰ शब्दस्वरूपस्यविशेष्यत्वान्नदन्तविधिरितिभावः॥ ऽपनात्। नचत्रिपाद्यान्तथापाठेवत्वस्यासिद्ध

त्वात्मयउञ्उक्तमितिस्थितेङमुटिकृतेङमुड्विशिष्टस्यउञग्रहणेनग्रहणेपिनिर्दिश्यमानस्यङमुटाव्यवधानाद्वत्वस्याप्राप्तिः इकोयणचीतिसूत्रानन्तर
पाठेतुङमुटोऽसिद्धत्वाद्वत्वेकृतेऽजादित्वाभावान्ङमुटोऽप्राप्तिरितिफलभेदस्यस्पष्टतयाकथंसन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वज्ञापनमितिवाच्यम्
त्रिपाद्यामपिवहिरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिवादिप्राचीननयेऽन्तरङ्गेङमुटिकर्त्तव्येवहिरङ्गस्ययणादेशस्यासिद्धतयापूर्ववङमुटिनफलभेदः नचोभयोरप्यपि
परद्वयसापेक्षत्वेननान्तरङ्ग॰ वहिरङ्गभावइतिवाच्यम्। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वस्यङमुटिसत्वात्। नचान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीका
रेकिमुक्तमित्यत्रान्तरङ्गेऽनुस्वारेवहिरंगस्ययणादेशस्यासिद्धतयाऽनुस्वाराप्राप्तिरितिकौमुदीमनोरमाग्रन्थयोर्विरोधइतिवाच्यम्। मान्तपदसम

शा·श·
टी·भै·
टी·भ·
१२२

भ· दायसापेक्षत्वेन परसंज्ञासापेक्षत्वेन चान्तरङ्गस्यास्यापि बहिरङ्गत्वात्। प्राचीननये बहूपेक्षस्य बहिरङ्गत्वस्येष्टमेव। वस्तुतः सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्व
न्नयासयोरिति निर्देशान्नक्तुप्रमेव बहिरङ्गपरिभाषापि त्रिपाद्यान्न प्रवर्तत इति त्वसकृदावेदितमेव॥ ॥ तपरत्वमसन्देहायेति। नच गुणाभेदकत्वपक्षे
तपरत्वेऽपि भेदकत्वपक्षे गुणान्तरयुक्तसङ्ग्रहार्थं तपरत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। अस्य ग्रन्थस्याभेदकत्वपक्षाभिप्रायकत्वात्। ह्रस्वान्ताभ्यामिति। अस्य
परस्येति शेषः। तदावश्यकमिति। अर्थग्रहणमावश्यकमित्यर्थः। वैजात्येत्यस्य प्रकृतसूत्रे इत्यादि। असम्भवादिति। ऊकारान्तसप्तम्या असम्भवादित्य

मामकीनतू इति· प्रगृह्यविति शब्दप्रयोगस्य पदकारैर्नियमितत्वात्पदपाठे प्रगृह्यत्वफलमत्र बोध्यम्· ईदूतौ किम्। अग्राभवाति· सप्तम्या
डादेशः। तपरत्वमसन्देहाय। सप्तमीति किम्। धीती मती ह्रस्वान्ताभ्यां तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घः। अर्थग्रहणं किमिति· न
चतद्भावे ईदूदेदिति वदीदूदन्ताया सप्तमीत्यर्थोपपत्तिस्तथा च पयीत्याववेवस्यादेकादेशस्य परादिवद्भावेन सप्तमीत्वान्न तु गौरीत्यादा
विति तत्सिद्ध्यर्थं तदावश्यकमिति वाच्यम्। ईदूतौ सप्तमी प्रगृह्यम्। अदसः एत्वं द्विवचनमित्येव सिद्धे गुरुभूतन्यासकरणेन तत्प्रकरण
पेक्षया वैजात्यबोधनादेकारांशे ऽसम्भवाच्च संज्ञाविधाविति तदन्तग्रहणे निषेधात् प्रवृत्त्या ईदूदन्तं सप्तम्यन्तमित्यर्थेन इष्टसिद्धेरिति प्रश्नः
यपीत्यादेरनभिधानमेवेति परे। वृत्तावपि· अर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नमित्यर्थेनात्र तत्संसृष्टाधेयार्थेऽपि वृत्तेर्न दोषः
संज्ञायामिति समासे जहत्स्वार्थायां वृत्तौ पूर्वपदस्यानर्थकत्वेऽपि सुप्सुपेति समासे ऽजहत्स्वार्थायां प्रसक्तदोषस्योक्तरीत्यैव वारणमि

त्यर्थः। अनभिधानमेवेतीति। प्रकृतसूत्रस्य भाष्यप्रामाण्यात्तथा कल्प्यत इति भावः। तत्संसृष्टार्थेति। पूर्वपदार्थसंसृष्टाधेयार्थवृत्तेरित्यर्थः। एतदुपपा राम
दयति। संज्ञायामिति समास इति। जहत्स्वार्थायां वृत्ताविति। जहत्स्वपंस जहत्स्वलादृशोऽर्थो यस्यामिति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः। अत्र स्वशब्द आ १२२
त्मीयवाची अर्थस्य चात्मीयः शब्द एव। एवञ्च वृत्तेः पूर्वपदार्थसंबन्धी शब्दः स्वार्थं न प्रतिपादयति किन्तु समुदायशक्त्या तदर्थविशिष्टार्थान्तरस्य

भै॰ एवंसत्यादेशेप्रगृह्यकार्यंडूथमत आह। आदेशेप्रगृह्यकार्यन्त्विति ननु उइतीति। विधेयतया प्रक्रान्तयोर्द्वयोरेवैकस्मिन्प्रयोगे विकल्पः स्यादिति। तदभावेपि तात्पर्यो
भं॰ ख्यानिबद्धावेनेति अग्रहीदित्यादावविद्धत्वस्येवेतिभावः मानाभावादिति यद्यपि सामानाधिकरण्येनान्वयस्य पूर्वोक्तप्रमत्वेन उत उ इति श्रुतत्वादादेशेनैव संबध्य
नइतिभाष्यं कैयटोक्तेश्च उञ इत्येतदावृत्यभावप्रयुक्तलाघवानुरोधेन प्रगृह्यसंज्ञकश्चेति भाष्योक्तिस्वारस्येन च संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्य
स्यान्याय्यत्वेनास्यादेशविशेषणत्वमेवन्याय्यम् तथापि वक्ष्यमाणभाष्यानुरोधेनोद्देश्यत्वस्य विशेषणत्वमेव युक्तं मूलस्य विसंवादाच्चेति स्फुटीभवि
ष्यति ननु उ इतीति नच निरनुबंधकोकारमादाय तत्सिद्धिः उइतीमस्मात्सानुबंधकप्रतीतेरपीष्टत्वादिति स्पष्टमुद्योते नचऊंभावाभावपक्षेशाकल्यह्रस्वेन
आदेशप्रगृह्यत्वकार्यन्तु स्यानिबद्धावेनवोध्यम। प्रगृह्यत्वस्य सामान्यादुद्देश्यसम्बन्धस्योक्तप्रमतया विधेयविशेषणे मानाभावात्। शाक
ल्यग्रहणानुवृत्तावपि प्रगृह्यत्वस्यादेशस्य च विकल्पे ऊं इति विती ति सिध्यति। ननु उ इतीति प्रगृह्यत्वविकल्पे न पक्षे तदभावेपि अस्य
तात्पर्यात् एतदभावे निपातएकाजित्यस्याप्रवृत्तेः तदुक्तम्भाष्ये योगविभागं प्रदर्श्य किमर्थो योगविभागः। शाकल्यमते ऊं विभाषा
यथा स्यात्। ऊं इति अन्येषामाचार्याणांमते विती ति। अनेनहि योगविभागस्य उइतीति रूपस्य सिद्धिः। फलमितिस्पष्टमेवलभ्यतेऽतो
उइति वितीति सिद्ध्यतीति वाच्यं योगविभागाभावे ऊं विधौ शाकल्यपदस्य यथाश्रुतत्वेन शाकल्यान्यमते च शाकल्यह्रस्वस्य नाप्राप्या ऊं भावस्य त
त्र कौंडिन्येति न्यायेन भोभगो इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या तत्र तत्कृते उञ्त्वाभावेन सार्थक्याभावेन न्यायाप्रवृत्तौ तु सर्वथा निरवकाशत्वे शाक
ल्यह्रस्वबाधकत्वात् तदभावपक्षे तदप्राप्तेश्च ननु योगविभागे कृते ऊं भावपक्षे शाकल्यह्रस्वेन ऊं इतीति चतुर्थं रूपं संभवति न वेति चेच्छृणु
परत्वान्तरंगत्वाभ्यां ऊं भावात्प्राक् शाकल्ये प्राप्ते ऽपि तेन ऊं भावेन प्रतिपदोक्तत्वात्प्रत्येकन्तु नतत्प्राप्तिः हरीएतावित्यत्रेव प्रकृतिभावेन बाधादिति
दिक्॥ शाकल्यातिरिक्तमते प्रगृह्यत्वमुञोनेत्यर्थात्। नच योगविभागाभावेपि निरनुबन्धकोकारमादाय उइतिरूपं सिद्ध्यत्येवेति वाच्यम्। किमः पर

गविभागेन
याचष्टे॥

त्यपत्र न त्र कि म्विति किमु इतीति रूपद्वयं न स्यादि
त्यत्र तात्पर्यम्॥

प्र॰शे॰ भै॰ पराण सङ्ग्रहार्थत्वेनत्वज्ग्रहणमेवकुर्यादित्यणग्रहणसामर्थ्यमूलकादित्यर्थः। आगच्छतमग्नी इत्यत्र प्रगृह्यत्वाभावमाशंक्य पूर्वं प्रगृह्यसंज्ञायामपिस
टी॰भै॰ माधते। आगच्छतेति॥ ॥ कार्यमेवबीजमिति। नचलक्ष्यैकलक्षणस्येतिन्यायविरोधइतिवाच्यम्। समः सुटीतिसविधानज्ञापितस्य ज्ञापकसाजात्येननस्यो
टी॰भ॰ संज्ञातिरिक्तविधेयपरत्वस्वीकारात्। ननुप्रगृह्यसंज्ञाहेतुरपरईकारेनहिद्विवचनत्वमपिनस्यादत आह। द्विवचनत्वन्त्विति। ननुपरादिवद्भावेनापिताद्रूप्यातिदे
१२३ शोनेत्यत आह। ताद्रूप्येति। ताद्रूप्यस्यवर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानतिदेशेपि —— वर्णवृत्तिधर्मस्यातिदेशस्वीकारात्। द्विवचनत्वन्तुनवर्णमात्रवृत्तीतिभा

संज्ञायाः कार्यार्थत्वात्पुनःप्रवृत्तौकार्यमेवबीजमस्याःनिवर्त्त्यं तु नसुनस्यान्यलवृत्तिधर्मत्वेनाल्विधित्वात् पूर्वसवर्णैकत्वेद्विवचनत्वंतुपरा
दिवद्भावेन। तेनताद्रूप्यानतिदेशेपितद्धर्मातिदेशाङ्गीकारात्। अतएवरामावित्यादौपरादिवद्भावेनसुप्त्वात्पदत्वंसाधितमन्तादिवत्सूत्रेभा
ष्यइतिस्पष्टमाकरे। अच्सन्धिरिति। सिद्धमनच्त्वादितिवार्तिकप्रयोगेणास्याचतरमितिसौत्रप्रयोगेणकथमनच्त्वमितिभाष्यप्रयो
गेणचवृत्तिघटकाचपदेपदान्तकार्यस्यतन्सन्निधानेनश्रुतत्वस्यचाभावोबोध्यतइतिकेचित्॥ ॥ इतिस्वरसन्धिः॥ ॥

वः। एतदेवद्रढयति। अतएवेति —— सुप्त्वस्यात्रवर्णवृत्तित्वेपितस्यवर्णमात्रवृत्तित्वाभावेनान्तादिवच्चेत्यनेनातिदेशोभवत्येव। अच्संधिरि राम॰
त्यत्राच्येकत्वस्यचयोगेश्रुतत्वस्याभावस्यर्थमाह। सिद्धमनच्त्वादितीति। यत्तुसंज्ञात्वभंगापत्तेर्नैकत्वश्रुत्वेइतीति। तन्न प्रत्याहारेऽनुबंधानांकथमज १२३
ग्रहणेष्विनेत्यत्रवार्तिकेजश्त्वस्यएषात्वाचार्यस्यशैलीलक्ष्यतेयत्तु ल्यजातीयांस्तुल्यजातीयेषूपदिशतिअचोऽस्तुहलोहलुष्वितिभाष्यप्रयोगेऽस्वि
॥ ॥ ॥ तिदर्शनेनसंज्ञात्वभङ्गस्याकिञ्चित्करत्वात्॥ इतिस्वरसन्धिः॥

मे॰ स्तो श्चुना॰ अत्रसमाहारद्वंद्वेनपुंसकत्वापत्तिः इतरेतरयोगेद्विवचनापत्तिरतआह॥सितीति नंचसमाहारद्वंद्व इत्येवास्तु॰सौत्रंपुंस्त्वमस्तु॰नत्वत्रगौरवम्॰भिन्नविभक्ति
कत्वेपिसौत्रत्वेनैवविभक्तिलुकः कल्पनादितिवाच्यम्॥समाहारद्वंद्वेसौत्रत्वेनपुंस्त्वकल्पनायांसनपुंसकमितिशास्त्रस्यबाधकल्पनापेक्षयाविभक्तिलुक्कल्पनायां

म॰ स्तोश्चुनेति सुप्तेति आद्येसुपोधातुविति अन्येहलङ्याविजीत्यन्ये रुत्वविसर्गसत्वेचानुपपत्त्यऽभावेपिजश्त्वाभावायक्वोरसत्वातिदेशस्यावश्यकत्वेनतत
तएवलुक्कल्पनेलाघवम् एकपदत्वेनुचार्थेतत्पदवृत्तिरपियथासंख्यमन्वयानगमकसाध्येवदत्तद्वितसुपोधातुछन्दोवत्सूत्रेतिवहूनामःनुसंधानेगौर
वमित्यभिप्रेत्याऽऽह भिन्नेइति युवोरनाकाविति सूत्रेभाष्येइतरेतरयोगेसौत्रोलोपइतिग्रन्थस्तुकयोर्युवोरितिसूत्रस्थभाष्याऽनुरोधादितिननविरोधः
अत्रपक्षेप्रत्येकंस्वरितत्वंप्रतिज्ञेयं एतेनत्वत्रानुदात्तेपा॰ नह्ऽपिस्वरितत्वस्याऽक्रमसाधारणदोषरूपत्वे अजिघ्नस्वररूपत्वेतुएकपदत्वमेवन्याय्यमित्याहुः
योगइतिवदतोमूलकृतोमतेसंहिताधिकारसत्वेननिमित्तकार्यिणोः संहिताविरहादेवचितादौनदोषः तत्प्रत्याख्यानेतुस्यादेवअतआह संयोगइति

स्तोश्चु॰ सितिश्चितिचलुप्तविभक्तिकेभिन्नेपदे॥ योगइति संयोगेइतितदर्थः। तेनचितमित्यादौनदोषः॥

नन्वेवमपितस्मिन्निति सूत्रेभाष्यनिर्दिष्टइत्यस्यसमिधावित्यत्रयणनेतिप्रयोजनमुक्तम् तत्रमनोरमायांचाचियणित्युक्तेव्यवहितेपिप्राप्नोतीत्युक्तमत
उभयमःप्यःसंगतंसंहिताविरहादेवयणःप्राप्तेरितिचेन्न तत्सन्निकृष्टवर्णसन्निकर्षस्यापिसंहितासंज्ञाप्रयोजकत्वात् साक्षात्सन्निकर्षग्रहणेमाना
भावात् यथानचवाहेतिसूत्रेयुक्तग्रहणम् अतएवैकपदेसंहितानित्येतियथाश्रुतंसंगच्छते अन्यथापयोरस्तितयोरस्त्येवपयोर्नास्तितयोर्नास्त्येवेतिव्या

सुपांसुलुगितिशास्त्रप्रवृत्तिकल्पनायांलाघवादित्याशयात् स्तोश्चुरितिसूत्रेवृद्धाः पूर्वेतिनिर्देशाद्विनापितद्योगंतृतीयाश्चुनायो ((स्थेयंस्यात
गस्संवन्धस्सचाव्यवधानरूपएवग्राह्यः वहुष्ववहुवचनमितिनिर्देशात॰ एतेनत्वत्रापितथापूरणगुणसुहितेतिनिर्देशात॰ तथाचसंयोगएवपर्य्य
वसानमित्याशयेनाहसंयोगइति तदर्थइति॥

भै॰ ननुपदस्येत्यधिकृतस्यस्तोश्चुरितिविशेषणमितिपदान्तयोस्सकारतवर्गयोरित्यर्थ उचितइत्यतआह॰ अत्रप दस्येत्यधिकृतमपीति॰ शादितिज्ञापकादि
ति॰ ताहृशार्थस्याभिप्रेतत्वेविश्नः प्रश्नइत्यत्र श्चुत्वाप्राप्त्यातदर्थमेवस्यादितिभावः शादितिलिंगादेवेति नत्वेकेनैकमेवज्ञाप्यते॰ किंतुयावताविनाऽनुपपत्ति

भ॰ पदस्येति पदांतस्येतिणत्वनिषेधकसूत्राद्यरोऽनुनासिकेइत्यर्थमऽधिकृतमपीतिभावः अतएवैकादिश्चैकस्येतिसूत्रेऽदुट्कर्तव्यइत्याशं
कापदान्तस्येतिविधीयमानमऽनुनासिकत्वंनस्यादित्युक्तम् पदांतस्येत्युक्ति स्वरसभंगप्रसंगान्नास्यनपदान्ताद्टोरित्यतोऽनुवृत्तिरित्य
भिप्रायकत्वंविभक्तिविपरिणामापत्तेश्च अन्तपदानुक्तिस्तुतस्यतत्रानावश्यकत्वसूचनायष्टुनेत्यत्रतुनपदान्तादितिज्ञापकादस्मा

अत्रपदस्येत्यधिकृतमपिनसंबध्यते। शादितिज्ञापकात्। तेनयाच्ञासिद्धा शात्परस्यतोः श्चुत्वनिषेधकात्
शादितिलिङ्गादेवनिमित्तकार्यिणोर्यथासंख्यन्न। एवमुत्तरसूत्रेपितोःषीतिज्ञापकात्तत्त। शकारचवर्गौस्तइ
ति॰ यथासंख्यमितिशेषः। हरिश्शेतइति॰ वाशरीतिविसर्गाभावेशः। सज्जिदिति॰ चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेनदत्वे
तस्यचुत्वेनजकारे चर्त्वमितिबोध्यम्॥ तयोरत्रालेखस्तुवैचित्र्यार्थः॥ ९९ ष्टुः। एतेनपदाधिकारस्याऽपदान्तस्यमूर्द्धन्यइ
त्येतदवधिकत्वाच्चिन्त्यमेतदित्यपास्तम्। यथासंख्यमितिशेषइति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयासिद्धिरित्यपिदृहच्छवृत्तोक्तमनुसंधेयं

तस्यसर्वस्यज्ञाप्यत्वात्। यथासङ्ख्यमितिशेषइति। अत्रयथासङ्ख्यशास्त्रबाधेसाधकाभावात्॰ वैचित्र्यार्थइति॰ यद्यप्येतल्लक्ष्यतावच्छेदकाभ
कान्तंतथापितयोरत्राप्रवृत्तावपिसज्जिदित्यस्यसिद्धिरितिसूचनमेववैचित्र्यम् लक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्तेलक्षणप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वानुस्वारेणतुचुत्वस्या

भै० यत्र प्रतीतिस्सा जहत्स्वार्था वृत्तिरित्युच्यते। वस्तुतस्तु सा ऽत्र न युक्ता। जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीत्यभियुक्तोक्तेः यथा कुशलप्रवीणादिशब्दे। वा
प्यश्व इत्यत्र तु रूढेरभावान्न जहत्स्वार्थता युक्ता॥ किंतूपसर्जनपदं स्वार्थमजहत्परार्थमप्यभिधत्ते। भिक्षुको हि द्वितीयाम्भिक्षामासादयन् पूर्वां न जहाति सञ्चयायैव
प्रवर्तते इति भाष्यात्। एवञ्च वाप्यश्व इत्यत्र वापीपदं वाप्यधिकरणकाश्वपरमिति सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नत्वाभावान्न प्रगृह्यसंज्ञा। अर्थग्रहणसामर्थ्याच्छ्रू
यमाणायां सप्तम्यां यथा आधेयासंसृष्टाधिकरणप्रतीतिर्भवति तथा लुप्तायामपि तस्यामाधेयासंसृष्टाधिकरणप्रतीतिर्यत्र तत्रैव प्रगृह्यत्वस्वीकारादिति॥ ॐ॥

गौरी अधिश्रित इत्यत्राधिश्रयणक्रियायामेव गौरीपदबोध्याधिकरणान्वय इति गौर्यधिकरणके लक्षणायां मानाभाव इति न तत्र दोषः। वा
प्यश्व इति सुप्सुपेति समासः संज्ञायामिति वा। ननु संज्ञायामिति समासे वाक्येन संज्ञानवगमान्नित्यसमासत्वेन विग्रहानुचित इति चेन्न। अलुक्स
मासे समानार्थकवाक्याभावेन नित्यसमाससदृशत्वेपि नित्यसमासत्वाभावात् विभाषाधिकारबाधे मानाभावात्। नित्यसमासे हि वृत्तिघटक
पदानां पृथक्प्रयोगाभाव एवात्र तु पृथक्प्रयोगेपि तद्बोध्यविशिष्टार्थाप्रतीतिमात्रमित्याहुः। अणोप्र० अण इति किम् कर्तृहर्तृ। अत्राण
पूर्वेणैव व्याख्यानात्। आगच्छत मग्नी इत्यादौ लुप्तस्यासिद्धत्वान्नतः प्रागेव यथोद्देशपक्षाज्ज्ञाते प्रगृह्यत्वे पश्चात् लुप्तेन तस्यापि अनुनासिक
प्रतिबन्धार्थं पुनः संज्ञेति नानुनासिकः॥ ९ ननु सोमो गौरी अधिश्रित इत्यत्र गौरीपदस्य विरुद्धविभक्तिरहितनामार्थयोरभेदान्वयस्यौत्सर्गि
कतया गौर्यधिकरणकलक्षणास्वीकारान्नाधेयासंसृष्टाधिकरणप्रतीतिरत आह। गौरी अधिश्रित इत्यत्रेति। एवञ्चोभयोर्विरुद्धविभक्तिरहितत्वेपि
कारकस्य क्रियायामन्वयस्यावश्यकत्वेन गुणीभूतक्रियायामनन्वयेन वाक्यार्थस्योपपत्तौ लक्षणायां मानाभाव इति भावः नित्याधिकारबाधे मानाभा
वादिति। यस्य नित्याधिकारे पाठस्तत्र विभाषाधिकारबाधो तत्र चात्र नयेति। व्याख्यानादिति। अप्रगृह्यस्येति पर्युदासबलान्नानुनासिकादेशयोग्यत्वं

श॰प्र॰ भै॰ व्यक्तिपक्षे तर्हि दोष एवेत्यत आह॰ व्यक्तिपक्षेपीति॰ सिद्धान्तमाह॰ परेत्विति॰ न दोष इति॰ प्रथमान्तपाठे आदेशसङ्कोचेपि न दोष इत्यर्थः। सवर्णान्सन्तीति॰ एतेन सवर्णग्र
टी॰भै॰ हणापकर्षः सूचितः उपपत्त्यभावादिति॰ प्रमाणे द्वयसजिति सूत्रे प्रमाणशब्दस्य परिच्छेदकपरत्वाच्चितः परिच्छेदकत्वासम्भवात्॰ ननु चिन्मात्रं ब्रह्मेति प्रयोगस्य का
टी॰भ॰ गतिरत आह॰ मयूरेति ननु यवादिगणे दकारनिपातनादित्यनुपपन्नम् तत्र प्रकृतिमात्रपाठस्य तत्स्वरूपप्रतिपत्तौ तात्पर्यादित्यत आह॰ यवादिगणे इति॰ न च वाव
१२५ भ॰ परिभाषाविरोधात् अतोन्यूनता यद्वाप ववचपवंयवंचलश्चयवलौ तयोरित्यर्थः मूलरीत्या चेयं मूलन्यूनतापरिहृतिः स्वमते हल्ग्रहणमनभि
धानात्॥ ॥ रेफेऽनुनेति यद्यपि भाष्ये द्वित्वमप्युक्तं तथापि प्रकृतेऽनुपयोगात्त्यागः परसवर्णानुसंधेरैक्यादुक्तः मतेनेदमिति प्रकृतिपाठेपि चर्त्वाकरणा

व्यक्तिपक्षेपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थस्येतद्व्यक्तिविषयतयोपप्लुवएववेनेतिवोध्यम्। स्पष्टञ्चेदमिकोयणचीत्यत्र कैयटोपरेतु॰ स्थानेन्त
रतमसूत्रे समन्यन्तपाठस्य भाष्यकृता दूषितत्वेनेतद्युक्तेरुक्तिसंभव एव न तस्मादनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णग्रहणमपकृष्य परः
सवर्णोनुनासिको भवतीत्यर्थान्न दोषः। तदुक्तं भाष्ये रेफेनुनासिकपरसवर्णत्वयोः प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यो ——— रेफो
ष्मणां सवर्णा न सन्तीति त्याहुः। चिन्मयमिति॰ स्वार्थिकत्वन्प्रकृतवचने इति मयट्। तत्र तदिति वाक्यभेदेन क्वचित्प्राचुर्यरूपप्रकृ
तवचनाभावे मयडर्थमत एव चिन्मयं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं। चिन्मात्रमिति क्वाचित्कोयं पाठः। मात्रचः प्रत्ययस्यात्रोपपत्त्य
भावात् नामपूर्वं सकादिष्वेवायं मात्रशब्देनात्र समासस्य वक्ष्यमाणत्वात् निपातनादिति। यवादिगणे ककुद्मानिति प्रकृतिप्रत्यय
समुदायः पठ्यत इति मतेनेदम्। उरः स्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषालभ्यमर्थमाह॰ उरः परयोरिति॰॥ ॥

न्निपातनमिति तु न युक्तम् त्यदादिष्वपि तथात्वापत्तौ तत्कुलमित्यादौ चर्त्वानापत्तेः तस्मात् नाग्रहोभावानुष्ठाने गणपाठे चेति॥
सानेइति चर्त्वेन निर्देश कर्तव्ये दकारान्तपाठो मतुपि विकाराभावार्थ इति कल्पनयैव सामञ्जस्ये समुदायपाठस्वीकारेण मूलयोजनं निष्फलमिति वाच्यम्॥ सा १२५

भे· समनियतत्वेनेति· त्रयाणामपरस्परमव्यभिचरितत्वेन अन्यतमेति· त्रयाणांयस्यकस्यचिदित्यर्थः। एतेनात्रद्वयोरग्रहणादन्यतमप्रयोगासङ्ग-
तिरित्यपास्तम् त्रिपाद्यामपरत्वादिति· पूर्वसवर्णस्येत्यादि। नन्वेवंपरेश्चघेतिसूत्रेकैयटेनोक्तम् यद्यप्येतत्सूत्राभावेपिझलोझलीत्यनेनसलोपेउत्था
नस्यसिद्धिस्तथापिझलादौप्रत्ययेतेनलोपइत्यर्थज्ञापनार्थमेतदितियत्तदिदानींविरुध्यते लोपपक्षेद्वित्वथकाराघटितस्यरूपस्यैवसिद्धेः पूर्वसवर्णे

भ· थस्यासिद्धत्वेति एवंचपूर्वमेवचर्त्वस्यसकारेप्रवृत्तत्वात् लस्येलस्यणस्येतिपुनर्नचर्त्वमितिभावः थस्यापवादत्वादित्यपिबोध्यम् एतेन

अत्राघोषस्येति· समनियतत्वेनान्यतमाग्रहणेबाधकाभावेनश्वासविवारयोस्त्यागेपिनन्यूनतेतिबोध्यम्· थस्यासिद्धत्वादि
ति· त्रिपाद्यांपरत्वादितिभावः। हलोयमामितिसूत्रोक्तभाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठेथस्यासिद्धत्वाभावेनचर्त्वंभवत्येव। अतएवो
त्पूर्वस्कन्देरोगेउपसंख्यानं उत्कन्दोरोगइतिसङ्गच्छते। मूलन्तुप्राचामनुरोधेनेतिपरे। नचेदंसूत्रंव्यर्थंझलोझलीत्यनेनस
स्यलोपेउत्थानस्यसिद्धेरितिवाच्यम्· झलादौप्रत्ययेतेनलोपइत्यर्थस्यानेनज्ञापनात्·॥

सकारबुद्ध्यास्यादितिनशंक्यम्॥ व्यर्थमिति अयंभावः अस्यासिद्धत्वात्सलोपेदकारस्यनकारेणोत्थानंसाध्यंतच्चांतरेणयत्नंसिद्ध्य
तीति सजातीयानेकव्यंजनोच्चारणेविशेषाभावेनेत्यावलंबनेनतुयथाश्रुतमेवयुक्तम्॥ ९९ तुझरोझरीतिलोपाभावेद्वित्थकारस्यप्राप्तेरितिचेन्न

तत्रत्यकैयटस्यभाष्यसम्मताष्टाध्यायीपाठाभिप्रायकत्वात्· तदेतत्सूचयति· हलोयमामितीति पाठव्यत्यासेप्रमाणमाह· अतएवेति· अन्यथात्रापि
थस्यासिद्धत्वाच्चर्त्वाभावेथकारस्यश्रवणप्रसङ्ग इतिभावः। उत्थानस्यसिद्धेरिति· नचलोपपक्षेउदोदकारस्यचर्त्वेतस्यद्वित्वेद्वितकारकंरूपम् सका
रस्यथकारादेशेतस्यपूर्वोक्तरीत्यातकारेपूर्वतकारस्यद्वित्वेतकारत्रयस्यश्रवणमितिवाच्यम्· एवंविधेविशेषेपिनहिव्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्यवो
च्चारणेविशेषइतिन्यायमाश्रित्यशङ्कानविशेषानेनास्यदुर्लभ्योविशेषइत्यर्थः॥

श॰शे भे॰ झयोहइतिसूत्रेझयइत्यस्यषष्ठ्यन्तत्वे झयःस्थानेहइत्युचितमितिविपर्यासनिरासायाह॰ पदान्तादित्यपीति॰ तेनैतत्सामानाधिकरण्यायझयइतिपञ्चम्यन्त
टी॰भे मुत्तरसूत्रे॰ एवञ्चपूर्वसूत्रेपिझयइतिपञ्चम्यन्तमर्थाधिकारानुरोधात्॰ अतएवनाज्झलावितिनिर्देशसङ्गतिः। उत्तरसूत्रेझयइत्यस्यपञ्चम्यन्तत्वेफलमाह॰ विरप्शमित्या
टी॰भ दाविति॰ अत्रविपूर्वाद्रपेरौणादिकःशप्रत्ययः अतएव पृथक्पदत्वादेव॰ परसवर्णपदस्यसमासत्वेएकदेशसम्बन्धेत्क्लेशः। दंशानमित्यादाविति॰ आदिनाकंसेनस्यसङ्ग्र
१२६ भ॰ उदस्थादित्यत्रतुनसार्थक्यमित्याह उदःस्थेति तङ्॰स्यइति इदंचविकरणान्नियमोवलीयानितिनयेविहितविशेषणंलावस्थायांचस्यतासीतिनयेत्वादेस्यः

उदस्थादित्यत्रतुनिर्दिश्यमानपरिभाषयानिर्दिश्यमानादेरेवस्थानित्वान्नदोषः। झयइतिपञ्चमीत्याह॰ झयःपरस्येति॰ पूर्वस्येत्यनुवर्तते। घोष
वतइति॰ समनियतत्वेपिविनिगमनाविरहात्स्वरूपप्रतिपादनायचत्रितयग्रहणम्। झयइति॰ पदान्तादित्यपिबोध्यम्॰ तेनविरप्शमित्यादौ
छत्वन्न॰ जकारेकृतेइति॰ छत्वमितिशेषः।पूर्वोक्तभाष्यसंमताष्टाध्यायीपाठेचत्र्वस्यच्छुत्वंप्रत्यसिद्धत्वात्।मोनु॰ पद स्येत्यधिकृतंम
इत्यनेनविशेष्यतइत्याह॰ मान्तस्येति॰ हलिसर्वेषामित्यतोहलीत्यनुवर्तते॰ हलिकिम्॰ राममाशयान्श्वा।चेनमोनुकृष्यते अप॰
दान्तस्यकिम्॰ राजन्याहि॰ यशांसीति॰ यशस्शब्देजसःशीनपुंसकस्येतिनुमिसान्तेतिदीर्घः।आक्रंस्यतइति॰ क्रमेर्लृट्आङउ
क्रमनेइतितङ्॰स्यः। अनुस्वारस्य॰ परेतिलुप्तषष्ठीकंपृथक्पदम्॰ अतएवोदःस्थेत्यादौसवर्णग्रहणानुवृत्तिर्यरोनुनासिकेइत्य
त्रनदपकर्षश्चसिद्धः।ययीतिस्पष्टार्थम्।दंशानमित्यादौतुनदोषः।शाकारसवर्णाप्रसिद्धेः।प्रयत्नभेदेनाज्झलोःसावर्ण्याभावात्। [illegible]
हः।शाकारसवर्णप्रसिद्धेरिति॰ इदन्नाज्झलावितिसूत्रप्रत्याचक्षाणस्यपञ्चधाप्रयत्नाङ्गीकर्तुर्मतेन॰ तेनदीर्घकारस्यतादृशस्यप्रसिद्धावपिनक्षतिः श राम॰
कारसवर्णःशाकारोयद्यपिप्रसिद्धस्तथापिसनानुनासिकोऽस्मिन्सूत्रेयरोऽनुनासिकइत्यतोऽनुनासिकपदानुवृत्तेः।अन्यथाकुण्डंरथेनेत्यत्रपररेफस १२६
वर्णस्यरेफस्यैवानुस्वारस्यस्थानेआपत्तिःस्यात्॥

भे· सम्प्रसारणाभावइति· नचानेननिर्देशेनैवश्चुत्वाभावस्यापिसिद्धौ ष्णादितिसूत्रवैयर्थ्यमितिशङ्क्यम्· तस्यविश्नइतिप्रयोगार्थत्वात् नन्वेकमुदाहरणंइतिन्या
यस्यात्रनविषयता पूर्वोक्तज्ञापनस्याप्येतत्फलत्वात्· स्पष्टार्थमिति नचांतग्रहणाभावेपरत्वेनग्रहणात्समर्थपरिभाषोपस्थितिस्स्यादितिवाच्यम् अत्रैवसूत्रे नामित्य
भे· लघुशब्दइत्ते आनंतरतम्येन लघुनोपायेनसिद्धेस्त्वादिपदैरनादिसिद्धतयेत्यादिक्रमेणैवोपस्थितिरित्येवकुतआदृतमितिचेत् प्रश्नेचेति ञाह्मणाभ्यां
कृतंदेहीतिवत्तंत्रमत्रप्रश्नशब्देप्रश्नेचेतीत्यर्थः स्पष्टार्थमिति परांताहृत्यत्रवस्यमाणरीत्यातुनसामर्थ्यकांत्रैपादिकत्वेनसमर्थपरिभाषायाअप्रवृत्तेः परत्वे
नेहनुत्वेपिउद्देश्यताविरहाच्च टोःकिमिति परान् अस्यतीतिपराष्टीकतइत्यादौतु —— नदोषः ष्टुनेत्यनुवर्त्यटवर्गोनात्यदादित्यर्थः एवंषोप्यःनुवृत्तिः
विश्नइति· यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षोनङितिनङिच्छोरितिशादेशेङित्वाद्गुणाभावः। प्रश्नेचासन्नकालेइतिनिर्देशात्संप्रसारणाभा
वः। नपदान्ता· पदाद्वोरित्येवसिद्धे नग्रहणंस्पष्टार्थम्। टोःकिमिति· षकारस्यापिपदान्ते जश्त्वविधानात्ष्टुत्वः। हूस्वान्तादावितिषत्वस्या
सिद्धत्वाज्जश्त्वाभावइत्युत्तरम्। षण्णवतिरिति· षडधिकानवतिरितिविग्रहः। षण्णगर्यइति पृथक्पदे। परौतु· पदान्तस्येतिकिम्·ईडे
वधाति· स्पर्शेचरितार्थइति· उपलक्षणमिदंवलयोरपि प्रवृत्तेः। एतच्च जातिपक्षेस्पष्टमेव॥ ःःस्यादितिचेन्नत्राह षकारस्यापिपदा
न्तइतिषत्वस्येतिइदमुपलक्षणंविसर्गसत्वयोरपि एवंचत्रयाणामसिद्धत्वेरुत्वस्यत्वपवादत्वात्सिद्धत्वेनाफलत्वाज्जश्त्वाभावइत्युक्तेश्चाभावइ
तिभावः एतेनषस्यअसिद्धत्वेपिसकारबुद्ध्यानप्रवृत्तिर्दुर्वारेत्यतोऽपवादत्वेनवाधा तदभावइतिवक्तव्येएवमुक्तिश्चिंत्येत्यपास्तम् वेत्तीति इदंवा
र्तिकप्रत्युदाहरणं। सूत्रस्यतुप्रांखध्मः त्रध्मइत्यादिवोध्यम् वलयोरपिप्रवृत्तेरिति। दध्यांस्तिष्ठतीत्यादौवस्यानुनासिकोयकारस्तुन सन्निपात
स्योपादानेनसमर्थपरिभाषानुपस्थानात् परत्वेनोद्देश्यत्वाभावाच्च· पृथक्पदेइति· दिकसङ्ख्येसञ्ज्ञायामितिनियमेनसमासाप्राप्तेःन्यूनताप्रपरिहा
रमाह· उपलक्षणमिदमिति· वलयोरिति· कमलइसवदनयोरभिधानेकमलमनोरथः। इसवआंश्विनोतीत्यादाविति शेषः· जातिपक्षइति· स्थानप्रयत्ना

शा॰प्र॰ टी॰भे॰ टी॰भ॰ १२७

मे॰ नन्वेवम्विधेपिलौकिकप्रमाणादेवसिद्धिरतआह॥ आद्यन्तावितिः साहित्येद्वन्द्वविधानादिति॰ इतरेतरयोगेपिसाहित्यस्यैवप्राधान्यादितिभावः। लोकेतुय
त्रासमासेनोच्चारणंतत्रैवक्रमेणसम्बन्धोऽनुभवसिद्धः। अतएवाजाविधनौदेवदत्तयज्ञदत्तावित्युक्तेनज्ञायतेकस्याजाधनंकस्यावयइतिभाष्येउ-
क्तम्। अयमाशयः। यद्येवंविधेयविषयेक्रमेणान्वयःस्यात्तर्हिद्वन्द्वघटकानामेकधर्मावच्छिन्नान्वयित्वाभावेनसाहित्यस्यैवानुपपत्तिरितिः वाक्य
कल्पनेतिः प्राथमिकबोधस्तुसाहित्यावच्छिन्नस्यसाहित्यावच्छिन्नस्यैव॰। यथाराजपुरोहितौस्वाराज्यकामौयजेयातामित्यत्र। उत्तरकालिकस्तु
शब्दतःस्थानान्तरस्थक्रममादायसम्बन्धबोधार्थमाद्यन्तौटकितावित्यादौसमासनिर्देशेसाहित्येद्वन्द्वविधानादप्राप्तक्रमान्वय
बोधनार्थश्चेदम्॰ एवञ्चतत्रयथासंख्येनान्वयबोधकवाक्यकल्पनेनतत्प्रामाण्यात्तत्तश्चबोधइतिबोध्यम्। अत्रस्वरितेनेत्य-
पकृष्यतइतिस्थानेत्यादिन्यादौनातिप्रसङ्गः। तत्रप्रतिपत्तिकालिकमेवसंख्यासाम्यमतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगीतिनमङ्णनमि-
११॥ तिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्
राजास्वर्गकामोयजेतपुरोहितश्चस्वाराज्यकामइतिप्रकरणादिवशाद्बोधः। प्रतिपत्तिकालिकंप्राथमिकवाक्या-
र्थबोधकालिकम्॰ प्रवृत्त्युपयोगीति॰ तेनस्यतासीलृलुटोरित्यत्रलशब्देनलङ्लटोर्द्वयोःपश्चादुपस्थितावपिनानुपपत्तिः। नमङ्णनमित्य-
त्रभाष्यइति॰ तत्रहिमकारप्रत्याख्यानेयमकारेणप्रत्याहारास्तेनकारेणैवसन्नुङ्ङोह्रस्वादचिङमुण्नित्यमितियथा॰ तर्हिपदान्तयोर्ङका- ए॰म॰
रमकारयोरभावात्यञ्चागमास्त्रयआगमिनइतिवैषम्यात्संख्यातानुदेशेनप्राप्नोतीत्याशङ्क्यायेषामागमानामागमिनःसन्तितएवभविष्य- १२७
॥ ॥ ॥ न्तिप्रतिपत्तिकालिकंतुसंख्यासाम्यमस्तीतिप्रतिपादितम्॥ ॥ ॥ ॥

मे॰ एतेयवला इति॰ यद्यप्येतेऽनुनासिकस्थानिकत्वादान्तरतम्यादनुनासिकत्वयुक्ताः प्राप्तास्तथापि भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति निषेधान्निरनुनासिका एवेत्यर्थः। अत एवेति॰ भाव्यमानत्वादेवेत्यर्थः। एतेन तद्धानीतिनिर्देशान्मतोर्मस्य नानुनासिको वकार इति केषांचित्कल्पनमपास्तम्॰ चयो द्वितीया इति वार्तिकनिष्पन्नद्वितीयस्य चर्त्वमाशंक्याह॰ एतत्सामर्थ्यादिति॰ ननु प्रातिशाख्यविरोधात्कथमत्र द्वितीयादेश इत्यत आह॰ ऊष्मोदयमिति॰ एवञ्च सुगण् ठ्षष्ठ इत्यादौ द्वितीयादेशो भवत्येवेति भावः चर्त्वासिद्धत्वेति॰ चयो द्वितीया इत्येतद्दृष्ट्या चर्त्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। अत्र तु॰ द्वितीयेन। अस्य

एतेयवला निरनुनासिका एव। विधीयमानत्वेन सवर्णाग्राहकत्वात्। जातिग्रहणप्राप्तस्यैव गुणभेदकत्वप्राप्तस्यापि अप्रत्यय इत्यनेन निषेधात्। एवं मय उञ इत्यत्रापि। अत एव मतोर्मस्य नानुनासिको वकारः। अन्यथा तद्धानामित्यादौ निरनुनासिकापत्त्यात् तन्निर्देशासंगत्यापत्तिरित्याहुः। चयो द्वितीया इति॰ नादिन्याक्रोश इत्यत्र भाष्य इदम्। एतत्सामर्थ्यादेतत्कृतद्वितीयस्य न चर्त्वम्। ऊष्मोदयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजमिति प्रातिशाख्ये। अपदान्तभाजमिति चर्त्वासिद्धत्वलब्धार्थानुवादः। पदान्ते जश्त्वप्रवृत्त्या चयोऽलाभात्॥ अत्र तु कृतेन जश्त्वप्राप्तिरस्यासिद्धत्वात् अप्सु स एव प्सा इति भाष्यादौ तत्तच्छान्दसत्वाच्चर्त्वस्यासिद्धत्वं न एवं च प्रातिशाख्येऽपदान्तभाजमित्युत्सर्गः। यद्वा तयोरव्युत्पन्नत्वं न त्वप्पूर्वात् सर्तेरप्सिर्वदेः सो वेत्यन्यत्र विस्तरः॥ सिसी

द्वितीयस्य॰ ननु अप्सु सरन्तीत्यर्थकस्याप्सरश्शब्दस्यावयवः पकारोऽपि चर्त्वनिष्पन्न एवेति भाष्योक्तस्याप्सरा इत्युदाहरणस्यासङ्गतिरत आह॰ अप्सरा इत्यादि॰ छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन द्वितीयादेशे असिद्धत्वस्यापि वैकल्पिकत्वमिति भावः। पक्षान्तरमाह॰ यद्वेति॰ उणादिष्वव्युत्पन्नपक्षस्यैव सिद्धान्तितत्वात् सप्तमी षष्ठ्यर्थे इति सीति सप्तम्या अप्यकृतार्थत्वात् सकाराव्यवहितपूर्ववर्तिनो झल्परस्याव्यवहितस्य धुडित्यर्थः। सस्येति फलितमेवं च सप्तम्याः षष्ठ्यर्थे पर्यवसानमिति भावः॥

शा·शे· भे· नचउइतिषष्ठ्यन्तमेवास्त्विति शंक्यम्· खलिट्त्वायमा मधुलिट्त्वायमित्यत्र नपदान्ताट्टोरनामिति ष्टुत्वप्रतिषेध इति भाष्यविरोधापत्तेः। उभयनिर्दे
टी·भै· शेपञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति परिभाषाबलात्सप्तम्यन्तस्य षष्ठ्यन्तत्वकल्पनमिति तु न युक्तम् तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषयोः प्रवृत्तावुभयोरानामि
टी·भ· त्वविरोधस्य सद्भावात्तस्मादिति परिभाषायाः परत्वाद्व्यवस्थेति। तदादिविधौ विशेषणविशेष्ययोरुभयोः सप्तम्यन्तत्वन्नियामकमित्यत्र विशेष्यस्यप
११८ दस्यासप्तम्यन्तत्वान्न तदादिविधिः। तेन षट्न्त्वित्यत्र धुट्सिद्धिः। पञ्चम्या विपरिणम्यत इति· एवञ्च नकारान्तात्पदादिति फलितम्। ङमुट्सूत्रभ
ष्यभाष्यस्वरस इति· तत्र हि पदावयवङमः परस्येति व्याख्यातमेवञ्चोत्तरसूत्रे पदस्येत्यस्य वैयधिकरण्येन सम्बन्धे पूर्वसूत्रेपि तथैवास्त्विति
परस्येत्यनुवर्तमानस्य वैयधिकरण्येनान्वयात्पदावयवस्य सस्येत्यर्थः। षट्सन्त इति· धुटि धस्य चर्त्वेलस्य भेदात्तु नडस्य चर्त्वे
मानश्च· नकारान्तादिति· परस्येत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणम्यत इति भावः। वैयधिकरण्येनैवान्वय इति ङमुट्सूत्रभाष्यस्वरसः। न
स्यपदान्तस्येति· अपदान्तनकारेष्वनुस्वारप्रवृत्त्या फलितार्थप्रदर्शनमिदम्· नान्तस्य पदस्येत्युचितम्। चतुष्टयमिति· वक्ष्यमा
णविकल्पैरिति भावः। तेन तु कश्चुत्वेच्छुत्वस्यासिद्धत्वाच्चयो द्वितीया इति पक्षे च स्यच्छत्वेन ञ्छकार ञ्छकार ञ्छकार ञ्शकार घटि
तरूपद्वयाधिको ञ्णानुस्वारविसर्गाणां द्वित्वविकल्पेनाधिकोपि न स्यादिति:॥ इति भावः। शितुगिति सूत्रे षष्ठीति सप्तम्या अचरितार्थत्व
न्नइति पञ्चमी तु पूर्वसूत्रे चरितार्थेति पञ्चम्यन्तस्यैव षष्ठ्यन्तत्वकल्पनमिति भावः। इत्युचितमिति वर्णग्रहणे च सर्वत्रेति तदन्तविधिसम्भ ११
वादिति भावः। रूपाणामाधिक्यस्यापि सम्भवाच्चतुष्टयमित्यस्योपपत्तये आह· वक्ष्यमाणेति· विशेषणसम्बन्धमननुभूयेति· गुणः कृतात्मसंस्कार इ
त्यायादिति भावः॥ लाघवार्थ इति· वक्ष्यमाणरीत्या तदादिविध्यर्थमपीति बोध्यम्· एतेन सप्तमीनिर्देशस्य कृतार्थत्वाद्बाधकत्वशङ्कापि निरस्तासि

मे॰ अनुस्वारस्यैवस्यादिति· नचसन्नायोयथानखडित्यत्रत्यज्यतेनेनथात्रापितन्मागोःस्त्विति वाच्यम्· नत्रतथाव्याख्यानस्याकरेकृतत्वेनत्यागेपितन्मा ग
स्यात्स्वीकारेमानाभावात्तदाह· ध्वनितमिति· तत्रहिमोराजीत्यनुस्वारादिवाधनार्थमित्युक्तम्· अत्रादिपदोपादानंहेमपरेइत्येतत्सूत्रविषयेनत्वसङ्ग्रहा
र्थम्· येनक्रमेणपदज्ञानंपदादुपस्थितिर्वेति· आद्योदाहरणन्तूदीशलानुरेत्यादि· अतएवस्यनासीलद्लुटोरित्यत्रयथासङ्ख्यन्निर्वाहः। अन्योदाह
भ॰ यथासंख्यमनु संख्याशब्दस्यज्ञानार्थेनेति सांख्यशब्देस्वार्थेतद्धितइतिभावः तामननीतिपाठःनदन्तनीतिवा नमितिपाठेनत्प्रकारःक्रमोघ्रा
मोराजि·नेतिसिद्धेमइत्युक्तिर्हेमपरइत्येतद्विषयेप्रशाम्यनलयतीत्यादौमोनोधातोरितिनत्ववाधनार्थोनिषेधस्त्वनन्तरत्वादनु
स्वारस्यैवस्यात् ध्वनितन्त्वेदमेतत्तदारमोमशितिसूत्रयोर्भाष्येहेमरामपरइतिवहुव्रीहिः। मोनुस्वारइत्यतोमइत्यनुवर्तते। यथासं
ख्यंसम्यक्ख्यानेसंख्याक्रमवैशिष्ट्येनज्ञानं। यत्सांख्यैःप्राप्यतेस्थानमित्यत्रसंख्याशब्दस्यज्ञानार्थेतायादृष्टत्वात्। तामनति
क्रम्ययथासंख्यम्। अनुदेशःपश्चाद्ववाक्यार्थवोधकालिकःसम्बन्धःसाम्यंसंख्ययायोग्यत्वात् व्याख्यानाच्चाएवञ्चसमसं॰
ख्यानांसम्बन्धोयथासंख्यंयेनक्रमेणपदज्ञानंपदादुपस्थितिर्वातेनैवक्रमेणवाक्यार्थवोधविषयःसम्बन्धस्तेषामित्यर्थः फ
लितमाह· समसम्बन्धीति· यद्यपि[illegible]नाख्यलौकिकप्रमाणादेवसिद्धंतथापिपरस्मैपदानामेचोयवायावइत्यादौ ॥
त्यः ननुप्रसिद्धसंख्याग्रहणेपिनदोषः तत्संख्यापूरकस्यतत्संख्यापूरकेणान्वयेतदनतिक्रमइत्येववक्तुंशक्यत्वादितिचेन्न प्रथमत्वस्यप्रसिद्धसंख्या
रूपत्वाभावात् संवंधोयेनेतिसंवंधइत्यस्यानंतरंयथाक्रममित्यर्थइतिशेषः॥ ((रणप्परस्मैपदानांणलतुसेत्यादि· जातिपक्षेइकोयणचीत्यादिच·स्था
[illegible]ख्येति· स्थानत्वात्क्रमः। शत्रुम्मित्रंविपत्तिञ्चजयरञ्जयभञ्जयेत्यत्रयथा· क्रमेणसम्बन्धोयत्रक्रमेणोच्चारणंतत्र· यत्रतुनतथातत्रनलौकिकप्रमा

प्रा.श्लो. मे· उमन्तस्यदमित्यर्थेपीति· उत्तरपदस्यपत्रकार्यित्वमिति· अत्रयदुक्तं व्यन्तन्त्वपदान्तसूत्रेउक्तम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥

टी.भै. भ· एतदर्थमेवेति पूर्वोक्तरीत्यालाघवाभावेनात्रव्यत्ययकल्पनमेतदर्थमेव स्वरूपसत्सप्तम्यासत्यप्रवृत्तौनिमित्तत्वादितिभावः नन्वेवंव्यत्ययप्रयुक्तंगौरवंतवा
टी.भ. प्यविशिष्टंमड्कानुवृत्तिश्चाधिकेतिमूलोक्तमेवास्त्वितिचेत्तत्राह उमन्नेति एतदसाधारणफलंतुपरमाडितिरिति अटतेःक्विप अट्परमेणसमासेपरमा
१२९ ट् ततः अग्राव्देनषष्ठीसमासेपरमाउः ततः आचारक्विपततःक्तिच तितुत्रेतिनेट् अतोलोपः अत्रअंतर्वर्तिसुपाचदत्वात्नपदांतादितिष्टुत्वनिषेधः पदां
तत्वनिमित्तकत्वे पिनपदांतादितिनिषेधः पदांतत्वनिमित्तकत्वेपिनपदांतादितिनिषेधेउत्तरपदस्यकार्यित्वाभावेनेष्टसिद्धिः नेत्यादाविति आदिनाअतिव
न्धेनेक्विप् अन्तः अः षष्ठीसमासेसंयोगांतलोपे अनः ततः आचारक्विपलिट् आमअ नांचकारेति अत्रहिउमंतस्यपदत्वेपिअजादेः पदत्वाभावात्
उमुड्नयुक्तः तत्रैवेति इदमुपलक्षणम् अपदादिविधाविनिपर्युदासेनपदांतत्वनिमित्तकेविधावेवतत्प्रवृत्तेरित्यस्य तदसाधारणफलंतुगणपतेर्विच्

एतदर्थमेवाचीतिसप्तमीनिर्देशः उमन्तंयत्पदमित्यर्थेपिपरमदण्डिनेत्यादावेतद्वारणायपदेइत्यनुवृत्तिरावश्यक्येवा अनवर्ति
विभक्त्यादण्डिनित्यस्यपदत्वात् उत्तरपदत्वेचेतिप्रत्ययलक्षणनिषेधस्तुन माषकुम्भवापेनेत्यादौपदव्यवायेपिइतिनिषेध
सिद्धयेतस्यपत्रोत्तरपदस्यकार्यित्वंतत्रैवप्रवृत्तेः। तेननिषेधेनसिद्धमित्यनेनसूत्रस्थभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिनइतिदिक् ॥

गणहिनस्तःक्विपहिनग ण श्वःहिन्नश्वइतिसमासेउमुट्प्रवृत्तिः अतएवतत्रनघटितंवचनंनियमार्थमुक्त्वानपदान्तविधाविति भाष्येउक्त
म् अतएवसावपिपदमित्यनेननफलभेदः अन्यथावचनारंभगणश्चनप्राप्नोतिउमुट्प्रत्याख्यानेतुसस्यादेव अतएवतस्माल्नुउचीतिसूत्रेभाष्ये
नुकिउमुडापादितः अन्यथानदसंगतिःस्पष्टैव यत्तुनलुमतेतिसूत्रेउद्योतेउक्तंपदांतस्यानिकेविधाविच्यर्थइतितच्चिन्त्यम् परमवुधावित्यादावसिद्धा
पत्तेरितिकेचित वुधइतिसमुदायस्यापिपदान्तत्वेनतस्यस्थानेइश्धविधानमितिनदोषइत्याशयकमित्यन्ये एकदेशिनइति उक्तभाष्यविरोधा
त् नलुमतेतिसूत्रस्थनलोपादिविधौलुप्तंतेइतिवार्तिकस्यभाष्यविरोधाच्चेतिभावः स्पष्टंचेदंप्रकृतसूत्रेनलुमतेतिसूत्रेचोद्योते अत्रेदंचिन्त्यन्तेइ

तिवार्तिकोक्तेःस्रुतेःपरत्ववार्तिकामहृत्तौसुकारणौसुसपिषावि
न्यादौणत्वषत्वयोःप्रत्याख्यानेन्यायप्राप्तयोःकथंसिद्धिःएरंभे
इतिसुत्पन्नेइतिवार्तिकदूषकभाष्यंदूषणंनदोपलक्षणमिति
तुपक्रमुत्तरयामः॥

भे· ङमुडागमस्यनित्यत्वादिकोयणचीतिप्रयोगानुपपत्तिरतआह। सौत्रनिर्देशइति· एवमादिप्रयोगाःसंहितायाअविवक्षयापिसाधयितुंशक्याः।वस्तुतःसना
म· सौत्रइति संहिताया अविवक्षायांतुइकोयणित्यत्रहशिचेत्युत्वमपिनस्यात् परभेदेनविवक्षाविवक्षेइतितुनयुक्तम् संहितयासूत्रकृदपाठादितिसर्वसं
मतत्वात् यदिसूत्रकृताङमुट्कृतःस्यात्तदापदकारेणानुपूर्वीसूत्रमध्येनभग्नास्यादित्याहुः अतएवेकोगुणावितिसूत्रेउद्योतेउक्तं। एकयोगत्वंचसंहि
तापाठादेवेति यद्यप्यदापरेऽव्यवायइतिसप्तमीसमासअतद्धितइत्यस्यप्रत्याख्यानायआश्रीयतेतदापोरेयेत्यादेर्मध्यमपदत्वानाक्रान्तस्यपरत्वमेष्टव्यंन
चान्यथानसिद्ध्यतीत्यर्थः कार्यित्वेतिवक्तव्ये कृद्ग्रहणपरिभाषायाअनित्यत्वात्तल्लाभः परपदंपरत्वयोग्यपरमितितुनयुक्तम् वहुव्रीहिलक्षणापत्तेः इदंच
न्यायसिद्धं पदादिविधेरुत्तरपदसंवंधित्वेनतद्भिन्नस्याप्युत्तरपदसंवन्धिनोग्रहणात् वार्तिकार्थस्तुअपदादिविधाविनिविषयसप्तमी विषयताचकारके
इतिव्यञ्जनकतारूपा।।पदादिविधिभिन्नजनकोत्तरपदत्वेप्रतिषेधइति यदितुस्वातंत्र्यमवलंब्यउजिच पदेइत्यस्यप्रयोजनंसंमृग्यते तदापदाधि

इकोयणचीतिसौत्रोनिर्देशः।रुप्रकरणइति· अतएवसमःसुटीत्यादौप्रश्लेषेणसविधानमितिभाष्येउक्तम्· रोःपू
कारस्यव्यधिकरणान्वयज्ञापनमेवांतग्रहणस्यैवेतिगृहाण स्पष्टंचेदमुञिचपदेइतिसूत्रोद्योते अत्रानुना॥ वैस्येत्युपलक्षणम्· ॥
अत्रेतिसर्वनाम्नाप्रकरणपरामर्शमानमाह अतएवेति उक्तमिति रुत्वपक्षस्यानुनासिकाद्यापत्तिर्नोक्ताइत्यपिवोध्यम् रुविधावित्यर्थेतुनदसंग
तिःस्यादितिभावः अत्रपक्षेरुप्रकरणेवक्ष्यमाणेऽर्थकामिदमधिक्रियतइतीत्यर्थोवोध्यः रोःपूर्वस्येतीति इत्यत्ररोरितीत्यर्थः पूर्वत्वंचाव्यवधा
नगर्भंव्याख्यानात् तेनचक्रिंस्त्रायस्वेत्यत्रचकाराकारस्यन एवंपरत्वपरमपि॥ ॥ ॥ ॥ घन्नाधातवः।सुप्तिङन्तमित्यादिषु

वहुषुसौत्रत्वकल्पनापेक्षयावृत्तिघटकङमन्तपदस्थलेङमुटःक्वाचित्कत्वमित्येवयुक्तम्·। तेनागणदिसन्त्यार्यानीत्यादिप्रयोगसङ्गतिः॥ ॥

श्रा·शे·
टी·मै·
टी·भ·
२३०

मै· रुप्रकरणविधेय इति· तेनसविधानपक्षेसकारस्यलोपपक्षेऽभावस्योपलक्ष्यस्यसङ्ग्रहः। ल्यब्लोप इति· ल्यपोल्यबन्तस्यविहायेत्यस्यलोपेगम्यमानार्थत्वाद

भ· इत्यपीति इत्यत्रापीत्यर्थः स्पष्टंचेदंसर्वसमः सुटीत्यत्रप्रदीपोद्योतयोः ननुतत्सूत्रोदाहरणस्यभाष्येदत्तत्वेनतत्रतत्प्रवृत्तानिष्टापत्तिरतआह तत्सूत्रस्थे

ति ननुअधिकारपक्षेतत्तत्सूत्रैकवाक्यतयासमोत्यस्यालोरुस्याम्पूर्वस्यतुवानुनासिक इत्याद्यर्थान्तरोः पूर्वस्येत्यसंगतंतस्यविधेयत्वात्तत्रैवावधित्वे

नोपादानासंभवादतआह पूर्वस्येत्यस्यचेति लोपपक्षेऽनुनासिकसिद्ध्यर्थमाहेत्यवतरणंतुनयुक्तम् अभावस्यापिवुद्धिकृतंयोर्वापर्यवर्णवदिति

शेखरविरोधात् अयमागमेति प्रत्ययव्यावृत्तयेआगमत्वस्यावयवत्वघटितत्वेपिध्वनितंचेदंवृद्धिसंज्ञासूत्रेउद्योते इतरांनुपमर्देनाजायमान।

रुप्रकरणविधेयस्याएवमुत्तरत्रोः पूर्वस्मादित्यप्ययमधिकारः। तेनोत्तरसूत्रविषयेएवास्यप्रवृत्तिर्नतुमतुवसोरुरित्यत्र न

तत्सूत्रस्थवार्तिकयोश्च। अत्रेतितुरुप्रकरणएवास्यसम्बन्धोनतत्वग्रेढोढेलोप इत्यादाविन्यर्थसूचनार्थंस्पष्टार्थमेव। तुशब्दः

परस्यनित्यंरुत्वंपूर्वस्यवानुनासिक इतिविशेषद्योतनार्थः पूर्वस्येत्यस्यचरुस्थानिनः पूर्वस्येत्यर्थोबोध्यः। अनुनासिकात्पर इत्य

त्रानुनासिकादितिल्यब्लोपेपञ्चमीव्याख्यानात्। अयमागमोऽनवयवएवाऽवयवत्वेमानाभावात्॥ ॥

त्वादस्यतत्वेनव्यवहारः अवयवत्वेत्वऽभिमतेपूर्वस्येत्यनुवर्त्यपूर्वस्यावयवः पर इत्येवव्याख्येयत् नपंचम्या तत्फलंतुअनुस्वारस्यद्वित्वम् यद्वा

यदागमेतिन्यायेनविशिष्टेऽचूत्वाद चः परत्वाभावेनतन्नस्यात् यत्रतुआगमस्यापिद्वित्वंदृश्यतेअनित्यत्वंतत्रन्यायस्य प्रकृतेतुन्यायसिद्धत्वा

दऽस्यार्थस्यैवमेवोक्तम् एवमेजागमेपिबोध्यमित्याहुः किंचैवोरवयवत्वेऽभिमतेनघ्नाभ्यांपदान्ताभ्यांतयोश्चेच्छ्उ इतिन्यासेनङ्मुट्मिवचैवृदंविद

प्रयोगेल्यबन्तार्थक्रियाकर्मणिपञ्चमीत्यत्रेत्यर्थः। व्याख्यानादिति· पद्य त्रदिग्योगलक्षणापञ्चमीस्यात्तदाऽत्रानुस्वारपराणनुनासिकः पूर्वस्यतुवेत्येववदेत्त

स्यात्तुनकृतमित्येवंरूपादित्यर्थः। अयमिति· अनुस्वार इत्यर्थः। अत्रपरपदोपादानेनपरश्चेतिसूत्रैकवाक्यापन्नसूत्रविधेयसादृश्यस्यलाभादनवयवत्वसिद्धिः

[illegible]

मे· एतदर्थमेवेति· ननुलाघवार्थइत्येवकारव्यवच्छेद्यम्· उच्चारणकृतलाघवेपिमनोव्यापाराधिक्येऽधिकगौरवात्· अतएववक्ष्यतेहलन्त्यनपुंसकेउत्तरपदत्वेचेति
भ· ङमोह्रस्वात् पंचम्या तदन्तेन तत्र उक्तवाक्ये एतेनविभक्त्यर्थान्वयायतदन्तेङम्यदर्शनात्पदार्थैकदेशत्वात्ङमिह्रस्वान्वयोनस्यादित्यपास्तम् लाघवार्थ
इति प्रकृतोत्तरसूत्रयोरावश्यकविभक्तिद्वयस्ययुगपदुच्चारयितुमशक्यत्वेनान्यतरत्रतद्व्यत्ययस्यावश्यकत्वेइहैवतत्कल्पनंलाघवोद्देशेनेतिभावः ननुसप्त
मीनिर्देशइहाऽचीत्यस्याचइत्यर्थकल्पनमेकमुत्तरत्रचअचइत्यर्थकस्याचीत्यर्थकत्वकल्पनमपरमितिज्ञानगौरवेणर्द्धमात्रागौरवस्यनिमानव्यत्वात्
ङमो· परस्येत्यनुवृत्तंसामानाधिकरण्यानुरोधात्पञ्चम्याविपरिणम्यतइत्याह· तदन्तंयत्पदंतस्मादिति· अत्रङमस्वयंह्रस्वादितिविशेषण
सम्बन्धमनुभूयपदविशेषणत्वेनतदन्तपरइतिभावः।ङमइतिपञ्चमीवलादचीतिसप्तमीषष्ठ्यर्थेतदाह· अचइति· सप्तमीनिर्देशस्तुला
घवार्थः।ङमुट्ऽत्तरस्याचइतितस्मिन्नितिसूत्रस्थभाष्यात्।ङमन्तंयत्पदमितिकिम्· अनितीत्यादौङमुण्माभूदिति भाष्येतुविभक्ति
व्यत्ययकल्पनेगौरवात्पदावयवङमःपरस्येतिवैयधिकरण्यमेवोक्तं दण्डिनेत्यत्रङमुड्भावोमण्डूकप्लुत्याङजिचपदेइत्यतःपदेइत्य
नुवृत्त्याऽजादेःपरस्यङमुडित्यर्थेनबोध्यः।परस्येत्यस्यावृत्त्यासम्बन्धेपिविशेष्यविशेषणयोरुभयोःसप्तम्यन्तत्वएवतदादिविधिप्रवृ
प्रकृतानुगुणप्रत्ययोच्चारणेकार्यसप्तम्युच्चारणसामर्थ्यात् यथाश्रुतेवङमइत्यस्यानिश्चितविभक्त्यंतस्यषष्ठ्यंततांनिर्णाययेदतआह ङमउत्तरे
ति अतोमात्रालाघवमेवाश्रितं दाङसीतिसूत्रस्थभाष्येणमात्रालाघवस्यैवाभ्यर्हितत्वबोधनादितिभावः अन्येतुपरविषयकप्रश्नेहेतुमाहेत्यवता
रयंतोग्रिमग्रंथान्वयमिच्छंति मंडूकेति दशसूत्र्यामसंबंधादितिभावः आवृत्येति।एतत्फलंतुअश्वस्यपुच्छंअश्वपुच्छंनअश्वपुच्छंअनश्वपुच्छ
मित्यत्रङमुड्भावः अजादेरश्वस्यपदत्वेपिङमन्तस्यपदत्वाभावात् चिन्त्यम् अनुवृत्तपरस्येत्यस्याचीत्यनेनविशेषणत्वेपीतिप्रकृतसूत्रोक्ताद्यो
वचनस्यभाष्यप्रयोजनान्यथासिद्धिप्रदर्शनेनप्रत्याख्यानेपिज्ञानगौरवेणप्रत्याख्यानस्यायुक्तत्वात्स्थापनमेवकृतमिति· परेइत्यनुवृत्तेरावश्यकत्वमपिदर्शयति

त्वान्न दलाभः स्यान्नः
नीयस्यैव सम्यक्त्वात्॥

प्रा·शे· भै· ननुवार्त्तिकेनविसर्गस्यस्थानेसकारविधानत्यागेबीजंकिमतआह· विसर्गस्थानेनेति· प्रातिशाख्यविरोधंपरिहरति· प्रकृतिभावइति· अत्रप्रकृतिभावशब्दः
टी·भै· शास्त्रविधेयतत्तत्कार्यप्राक्कालिकस्वरूपावस्थानपरः। तच्चन्‌त्याहीत्यत्रास्त्येवनत्वरूत्वयोर्वैकल्पिकत्वात्। नोपधेति। रोः पूर्वस्यैवानुनासिकोनतुप्रकरणेवि
टी·भ· धेयात्एवञ्चलोपपक्षेनोपधारञ्जनप्राप्तिरितिभावः। प्राप्तीति· प्रतिशाख्यम्भवमिति —— प्रातिशाख्यम्। समाख्यावलाद्वेदसम्बन्धितच्छाखापरमिदंशा
१३९ भ· प्रकृतिभावेचेति वाशब्दश्चार्थे प्रकृतिभावोऽस्वाभाविकावस्थितिर्नतुशास्त्रीयमतदाह प्रकृतीति प्रातिशाख्यत्वादिति। तत्समाख्यावत्वेनेति
भावः वस्तुतस्तत्रापिलोपेइतिपूर्वान्वयिवाशब्दएवार्थेइतिनकश्चिद्दोषइत्याहुः असिद्धत्वादिति॥ तलादेः प्रत्ययत्वाभावाद्धर्ममेवस्थादितित।

विसर्गस्थानेनसत्वविधानेतुगौरवंस्फुटम्। लोपस्यापीति यत्नूपधारंजनंकुर्यान्नमोरुकरणेसति। लोपेप्रकृतिभावेचनोपधारं
जनंमतम् १ उपधारञ्जनमनुनासिकानुस्वारागमरूपम्। नमोनेकारमकारयोः प्रकृतिभावोदाहरणंन्त्याहीति· ननुप्राति।
शाख्यत्वात्तच्छाखामात्रविषयमितिभावः। अतएवभाष्येसमादिषुसत्वंवक्तव्यमित्युक्तम्। रुत्वपक्षेचानुनासिकाद्याप
त्तिर्दोषत्वेननोक्ता। ननुलोपपक्षेएवहिलनहिसकारकस्यसिद्धत्वात्समः सुटीतिव्यर्थमित्यतआह· त्रिसकारमयीति· स्को।
रितिलोपस्तुनास्यासिद्धत्वात्। पुनर्हित्वेनत्रिसकारस्यसिद्धिरितितुनयुक्तम्। लक्ष्यलक्षणस्येतिन्यायात्·॥ ॥
द्राष्यंतुदुर्लभ्योविशेषोनास्तीत्यर्थकं ननुसर्वथातदसत्वप्रतिपादकमितिनतद्विरोधः नन्वेवंमार्षभीयेतिप्रतीकेअचोरहत्वस्यानावश्यकतासू
चितेतिग्रन्थेनविरोधः तत्रानावश्यकतेत्यस्यमूलपठनकर्त्तुःसूक्ष्मोच्चारणेविशेषाविशेषज्ञानासंभवेनप्रकृतमूलग्रन्थेऽनावश्यकतेत्यर्थकरणेना
स्वनुसर्वसाधारणमितिभावः। पूर्वोक्तमेवद्रढयति· अतएवेति· तस्यतच्छाखामात्रविषयत्वादेव· यदिसर्वसाधारण्यंस्यात्तर्हिरुत्वपक्षेउपधारञ्जनस्यप्रा
प्तिसत्वपक्षेचतस्याभावइतिफलभेदस्यस्पष्टतयारुत्वपक्षेऽनुनासिकाद्यप्रवृत्तिरप्युक्तास्यात्स्वमतेनतुरुप्रकरणविधेयात्पूर्वस्यानुनासिकादेशस्यस्पष्टतयारु

मे· त्वपस्यइत्वसत्वपस्यप्यनुनासिकादेशस्यसम्भवइतिरुत्वेऽनुनासिकापत्यकथनंयुक्तमेवाण्वच्चत्वेऽदेष्युपधारणनमभवन्तेवेतिभावः॥ ॥ एतेन·त्रिसका
रकरूपासाधनेन। इदंवचनंव्यर्थमेवेति। नहीतिभाष्योक्तवचनसुदुर्लक्ष्यत्वाभिप्रायन्ननुसर्वथाविशेषाभावदगमितिभावः। इदमिति· प्रारः स्वपदइत्येतनन्न
भ· नन्वऽनयोर्युगपत्प्रवृत्ताविकस्यैवद्विरुच्चारणस्योभाभ्यांसाधुत्वंवोध्येनानआह पूर्वत्रासिद्धत्वेनेति पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वेइत्येतदऽभिप्रायकंप
रत्वांतरंगत्वाभ्यांयणोमयइत्यस्यैवपूर्वप्रवृत्तिरितिसमाधानान्नरंवहत्त्वेस्वरोक्तंनुनोक्तमफलेविशेषाभावेनतदप्रवृत्याऽस्यैवन्याय्यत्वात् विसर्गसंग्रहायार
एतेनसमःसुटीत्यत्रचेतिपाठेनैवपक्षेमोनुस्वारेणसिद्धेनुनासिकात्परइतिव्यर्थमित्यपास्तम्। ननुव्यंजनात्परस्यैकस्यानेकस्य
वोच्चारणेविशेषाभावोऽतआह· अनुनासिकवतामिति· तत्रोच्चारणेविशेषाभावकल्पनेइदंवचनंव्यर्थमेवस्यादितिभावः। ह
पवइत्सूत्रेभाष्योक्तेशर्षूपसंख्यानेफलमाह· अनुस्वारवतामिति· अपिनाकस्यसंग्रहः। लस्येलस्यणस्यसकृदेवप्रवृत्तेरा
ह· वचनान्तरेणेति· यणोमयइत्यनेनैकस्यैवशास्त्रस्यपुनःप्रवृत्तौहिसन्यायइतिभावः। पूर्वत्रासिद्धत्वेनपूर्वद्वित्वस्यपूर्वप्रवृत्त्या
तेनद्वितीयस्यसाधुत्वंवोधितेनतदनन्तरंपरद्वित्वप्रवृत्त्यातयोर्मध्येपुनरन्यस्यसाधुत्वंवोध्यतइतित्रित्वस्यनिर्वाहोवोध्यः। अन
च्चिवेत्यत्रयणोमयइत्यस्योपसंख्यानादचोरहाभ्यामित्यतस्तस्यपरत्वंवोध्यम्। पुमःखअम्परइतिवहुव्रीहिःऽकःपयोरिति· कु
प्वोरितिसूत्रविधेययोरित्यर्थः। इदुदुपधस्येतिसूत्रेऽप्रत्ययस्येत्यस्यप्रत्ययावयवाभिन्नस्येत्यर्थादितिभावः॥ ॥
कुप्वोरिति द्विवचनोपपत्तिस्तुककारेपकारेचद्वयोर्द्वयोरेवमाभ्यावोध्या एवमेवभाष्येपिवोध्यम्॥
नुहरत्यनेनोच्चारणेद्वयस्यैवविधेयत्वाद्द्वयोर्वचनयोर्युगपत्प्रवृत्तौद्विरुच्चारणस्यैकस्यैवोभाभ्यांवचनाभ्यांलाभेनत्रित स्यनिर्वाहइत्यतआह· पूर्वत्रेत्यादि·वा ॥
र्तिकेपिपूर्वापरीभावंप्रत्याययति अनचिचेत्यत्रेति· कविभिः हातमित्यादिव्याचष्टयेइदुदुपधेतिसूत्रेप्रत्ययग्रहणस्यप्रत्ययावयवेलाक्षणिकत्वादाह इदुदुपधस्येति·

शा·शे·भै· ननुघसेः किच्चेनौणादिकसूत्रेणेरन्विधानेनक्षीरशब्दस्यव्युत्पादनाच्चत्वस्यासिद्धत्वात्त्वपूपरत्वाभावेनैतत्प्राप्तिरतआह· क्षरधातोरिति·
टी·भै· म·ईरमिति एवंचषत्वस्यापिप्राप्ताविनितद्र्थोबोध्यः नोदुपधेति अंत्यादलोऽव्यवहितपूर्वस्यैवसासंज्ञेतिभावः उपध त्वेचेति ह्रस्वः यद्वाउपधेतिच्छेदःबहुव्री
टी·भ· हिश्च सौत्रत्वान्नेति विभक्त्युत्पत्तयेजातप्रातिपदिकत्वमादायप्राप्तनलोपस्यप्रकारांतरेणाशक्यवारणात् एतेनप्रकृतिवदिति प्रत्ययांतत्वेनाप्रातिपदिक
१३२ त्वान्नलोपदुरुपपादम् स्त्रियदूत्पत्तौवैलक्षण्यंस्पष्टमत्रसूक्ष्मदृशां लुगर्थंसौत्रत्वस्यावश्यकत्वाच्च दृहच्छेत्स्वरेनु ननुवचनयोर्युगपत्प्रवृत्तौक्रमेणवा
प्रवृत्तावेकस्यैवविधानापत्तिः द्वेइत्यस्यसंख्येयपरत्वेनशब्दद्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेनतस्यबुध्यारोहावश्यकत्वात् यरइतिषष्ठ्याः कारकविभक्तित्व
अव्युत्पन्नेति· तत्पक्षेप्रकृतिप्रत्ययविभागाभावादितिभावः।षत्वेति· इदमनुनासिकपक्षेअनुस्वारपक्षेतुकुघोरित्यस्यैवप्राप्तिः
अनुस्वारव्यवधानेनोदुपधत्वाभावात्।पुंक्षीरमिति· क्षरधातोरुपधायाइत्वेऽचप्रत्ययेक्षीरमितिभावः।नश्छवि·अप्रशानितिष
ष्ठ्यर्थेप्रथमा।न्दम्·न्दनितिद्वितीयान्तानुकरणेषष्ठ्याः सौत्रोलुक्।नलोपस्तुसौत्रत्वान्न।एवंकानित्यत्रापि चाद्विसर्गइति·श
परेइतिसूत्रात्तदनुकर्षश्चेनेतिभावः।येननेति· येननाप्राप्तेयोविधिरारभ्यतेसतस्यबाधकइतिन्यायेनेत्यर्थः॥ ॥
स्यन्याय्यत्वाच्चउच्चारणेइत्यध्याहारेणोच्चारणद्वयस्यैवविधेयत्वादितिचेन्न पूर्वत्रासिद्धत्वात्परत्वाद्वाशास्त्रयोः क्रमेणप्रवृत्तिः तत्रप्रयोगसमवाय्य
ऽन्यवर्णोच्चारणवदेकतकारोच्चारणस्यसिद्धत्वेनैकस्यैवविधितात्पर्यविषयत्वात्तत्रैकस्यद्वितीयोच्चारणस्यैकेनसाधुत्वबोधनेपिद्वितीयेनतयोर्मे
ध्येऽपरस्यद्वितीयोच्चारणस्यसाधुत्वबोधनेवृत्त्यभावादितिदिक्इत्युक्तम् कुप्वोः अत्रःकःपइतिविधेयं ककारस्येत्वेलोपेननिवृत्तिःअयमादेशा
एवसाहचर्यात् उच्चारणसामर्थ्यान्नगः ककारोच्चारणंहिजिव्हामूलीयोच्चारणायनहिगकारेतत्संभवति द्वितीयेऽकारस्यानुनासिकत्वेननिवृ
त्तिः परस्यपूर्ववत् उच्चारणार्थवर्णरहितेलक्षणेनिशब्दरत्नोक्तंतुनयुक्तम् स्वमतेविधेयबोधकेलक्षणानंगीकारात्॥

भे॰ खरीत्यस्य मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तौ गौरवादाह॰ विसर्गेति॰ इदमन्यरीत्या॰ वस्तुतस्तु मण्डूकप्लुतिरेव युक्ता। नन्वाक्षेपः। आक्षिप्तस्य शब्दबोधविषयत्वाभावस्यान्यत्रो

भ॰ क्षिप्तस्यापीति अवसानस्य नसंबन्ध इतीति विसर्गेणानुमितस्य प्रत्यय इत्यादिरूपाद्व्याख्यानात्प्रकारेणसंबन्धेनेत्यर्थः सचस्वप्रयोज्यविसर्ग

स्थानिकत्वरूपः खरस्तु नाक्षेपः फलाभावात् अतएवखरसंबन्ध इतिनोक्तम् अवसानेनसत्त्वमित्येवतु नोक्तं सर्वत्राक्षेपं वरनाइ हल्के शः किमर्थंसोढ

व्य इत्युपहसितं किंचेड॰ हूस्वातुउरदित्यादौ प्रणवे भानमः पेय्यमिहतु नेतिआक्षेपेन दोषः अतएव प्रकृतसूत्रेभाष्येसत्वएवकर्तव्ये विसर्गविधाना

न्नावसानखरोरुभयोर्विसर्गः अवसानएवकुतोनेतिचेत् शार्यरइतिज्ञायकादितिगृहाणेत्युक्तं ततः हलीत्यनुवर्तनइतियक्षांतरमुक्तम् ततःखरी

खरीति विसर्गाक्षिप्तस्याप्यवसानस्यनसम्बन्धो व्याख्यानात्। सोवक्तव्य इति॰ समः सुटीत्यादिसूत्रत्रये सइत्युपसंख्यायस

मः सुटीत्यत्र सकारं प्रश्लिष्यवैतैः सकारएवविधेय इत्यर्थः। एवञ्चास्यासिद्धत्वाद्रुत्वाभावेनविसर्गाभावेतन्निह्वीनामप्राप्ति

रनुवर्तत इतिचपक्षांतरमुक्तम् एषांपक्षाणां फलभेदभंगायावसानेविसर्गसंपाद्यय श्वाद ((रेवेतिभावः। स्पष्टञ्चेदंभाष्ये॥

जादिपदसंबन्धेः कृतव्यूहपरिभाषामनंगीकुर्वताः नभिधानमेवाश्रयणीयं तदेतन्मनसिकृत्वोक्तंप्र व्दरात्तेसत्यभिधानेहरिः अयमि

तिसविसर्गमपिसाध्वेवेति अपूर्वकरणेगौरवादाह समः सुइतिअत्रसपदस्यैवाग्रेसंबन्धोन मध्येसंबन्धाभावात् अतआह इ

त्यादीति त्रिसूत्र्यांस इतिवक्तव्यमितिभावः ततोऽप्यलाघवादाह समेति अत्रपक्षेमध्ये असंबन्धो व्याख्यानात् ॥

तैः। व्याख्यानादिति॰ लस्यानुरोधमूलकादतएवप्रत्यय इत्यादिनिर्देशासङ्गतिः एवञ्चेति॰ एतैः सकारविधानेचेत्यर्थः। भाष्य इति समः सुटीतिसूत्रे

भै॰ शर्पूर्वेसनेनपकारस्यशेषसम्भवादितिचेन्न·शेषपदार्थस्येतरनिवृत्तिपूर्वकावस्थानरूपतयाद्वयोरपिसकारपकारयोर्निवृत्तिस्थित्योर्विरोधाद्भवतीह
वाध्यवाधकभावइतिभावः।नचास्यविसर्गस्येति·एतत्सूत्रविहितस्येत्यर्थः।तथाचवासःक्षौममित्यादिरूपमेवकुप्वोरित्यस्योदाहरणम्भविष्यति।शर्परइ

भ॰ इत्वस्यचवाधकत्वंस्यादितिहेतोःशब्दाधिकारआश्रीयते अनुवर्त्स्यति नेत्येवसिद्धेविसर्जनीयवचनाद्बाध्यसामा न्यचिंतेतितुनयुक्तं वाध्यसामा
न्यचिंतांगीकारेऽनचिचेतिद्वित्वस्याप्यऽनापत्तेः नचेष्टापत्तिः मानाभावात् नचानुवृत्त्यावाक्यभेदेनम्याचष्टाणस्यतवापिइदुदुपधस्येतिषत्ववाधा
पत्तिचिंतावश्यकत्वेनद्वित्ववाधोदुर्वारइतिवाच्यम् अनुवर्त्यवाक्यभेदेनकुप्वोरित्यस्यसंवन्धेनकवर्गपवर्गयोर्वाधप्रसंगाभावपीनरत्रवाधकल्पनेमा
नाभावात् वस्तुतस्त्वऽर्थाधिकारपक्षेऽकवाक्यतयाशब्दाधिकारपक्षेपिनवाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणंद्वित्ववाधावाधाभ्यांफलभेदात्किंतुकुप्वोरित्यत्रे
वोत्तरत्राप्यऽनुवर्त्यव्याख्येयम् कुप्वोरित्यतःपरश्चार्थाधिकारएवेति स्पष्टमुद्योते एत्येधतीतिसूत्रस्थपरेतुमतरीत्याऽनभिधानमुक्तौन्नयुक्तंपश्यामःकुप्वो
रित्यत्रचाद्विसर्गलाभानापत्तेः तथावक्तुमशक्यत्वाच्च ननुचेनपक्षेषत्वंनिषिध्यतामित्युक्तमेवेतिचेन्न तथासतिसोपदादौइणःषःकस्कादिषुइदु
दुपधस्यइत्यादीनांषत्वनिषेधपक्षेचरितार्थानांऽकःपवाधकत्वानापत्तेः चाद्विसर्गविधानेत्वर्थाधिकारात्खरवेतिविहितविसर्गस्यैवादेशइ
तिचारितार्थ्याभावात्वाधकमेवानिषेधेतुसएवेतिसार्थक्यंस्यादेव उत्तरत्राधिकारेमानंतुसर्पिष्कुंडिकाशब्दपाठस्यज्ञापकत्वप्रतिपादकपरं
भाष्यम् अन्यथापक्षप्राप्तऽकःपवाधेननचारितार्थ्यात्तदसंगतिःस्यात् अदेःपादिति एवंचशब्दाधिकारेपिवाधमंतराऽसार्थक्याभावात् अर्थाधिका
रएवेतिभावः।शर्परेविहितस्यषत्वमपिनेत्युद्योतेस्पष्टम् यद्यपिशर्परइतिसूत्रेस्थानिवाधकस्यविसर्जनीयपदस्यखरवसानयोरित्येतन्मात्रविहितवा
धकत्वेनार्थाधिकारेणत्रापितादृशविसर्गस्यैवग्रहणेनशर्परइतिविहितेप्रसक्तिरेवनतथापिपूर्वत्रासिद्धइत्यनद्बाधकल्पनापेक्षया ॥

तिसूत्रविहितविसर्गस्यश्रवणेनुकःस्तरुः।कःत्सरितेत्यादिषुभविष्यति।एतयोःऽकःपयोःशर्परइतिसूत्रविहितविसर्जनीयस्यतुनसत्वप्राप्तिरदृष्टाऽसि
द्धत्वादितिभावः।वाक्यभेदेनेति कुप्वोरितिपदस्यावृत्तिंकृत्वाभिन्नवाक्यंसम्पादनीयमितिभावः॥

मे॰ ननुविसर्जनीयोरइतिसञ्ज्ञासूत्रं कृत्वाखरवसानयोरित्यादिसूत्रेविसर्जनीयपदस्थानेलाघवाद्रइत्येवपठनीयमितिचेन्न॰पर्यायशब्देषुलाघवगौरवच
र्चोनाद्रियतेइत्यस्यज्ञापनार्थेनदुपपादनात् कष्कादिषुचेतिसूत्रव्याख्यावसरेएषुइणउत्तरस्यषत्वमन्यस्यसत्वमितिविविच्योक्तत्वात्तथाभप्रकारमाह। गणे।
भ॰ऽर्थोधिकारत्वाणए वयुक्तइतिभावः एतेनकस्कादिषुचेतिसूत्रेऽनुवृत्तविसर्जनीयपदस्यान्यानुजीवितविसर्गपरत्वमऽवश्यंवक्तव्यं अन्यथानस्य
ᳵकᳵपादेशबाधकत्वानुपपत्तिःᳵकᳵपादेशप्राप्तियोग्येनतत्सूत्रविहितचाद्विसर्गइत्युज्जीवितविसर्गेऽस्यचरितार्थस्यसत्वस्यजिह्वामूलीयबाध
कत्वा—पत्तेरित्यपास्तम् तस्यनिरुक्तरीत्याऽस्यापिदोषस्यशंकाप्रवेशा स्वार्परेनेतिसूत्रणीयेविसर्गग्रहणेनबाधकद्वितीयसूत्रसंपादनद्वारा।
जिह्वामूलीयबाधस्यवक्तुंशक्यत्वेपिस्वदेशस्थत्वेनद्वितीयवाक्यार्थेनजिह्वामूलीयस्यबाधकल्पनेपूर्वत्रासिद्धमित्येतद्बाधकल्पनापत्त्यात्रैवानुव
र्त्तिषुइणइति॰गणेकृतसत्वषत्वानामेवपाठादितिभावः।ᳵकᳵपयोरपवादइति॰तद्विहितविसर्गस्यापीत्यपिबोध्यम्। कांस्कानिति॰
त्यवाक्यार्थकरणं एतेनानुवृत्त्यभावेपिबाधकतावीजसत्त्वेनकिमर्थमुतरत्राऽनुवृत्तिरित्यपास्तम् षत्वापत्तेरिति पुंस्का ८८ वीप्सायांद्वित्वम्॰॥
स्यतीत्यादाविति भावः इदंतुबोध्यम् कांस्कानुसंस्कृतइतिगणेपाठमिति अत्रकिंलाघवमितितुचिन्त्यम्॥ ॰ः॰ ॥ नन्वतः कृइत्यतइणइत्यस्यवि
च्छेदात्कथमिदमित्याह गणेइति नन्वेवंपुमग्रहणंत्वावश्यकमेवेतिकथमुक्तंतत्रयथापठितसा धुत्वस्यवक्तव्यत्वेनप्रकृतेकृतेनषत्वपाठेपिदो
षानवकाशादितिचेन्न कांस्कानइत्यादेरनुस्वारानुनासिकोपेतयोः पाठेनसंस्कृतइतिपाठेनचनिखिलरूपसंग्रहेपिपुंशब्दविषयेऽनन्तप्रयोगाणांपाठकल्प
नेगौरवापत्तेः षत्वापत्तेरिति पूर्वग्रंथस्तुदोषोपलक्षणमित्याहुः केचित्तुपुंसइतिपठित्वाकुपोरितिसंबंधादतिप्रसंगंनिराकृत्य यद्वापुमःसः अपदादौइणः
इति॰ तथाचकस्कादिषुयथापठितंतथैवसाधुर्भवतीतिसूत्रार्थः॥

शा·शे· टी·भै· टी·भ· १३४

भै· संहितायाम्· यद्यपीदमिकोयणचीत्यादिसूत्रेष्वप्युपयुज्यते इतितत्रैवव्याख्यातुमुचितन्तथाप्यष्टाध्यायीस्थसौत्रक्रमानुरोधादेवङ्कृतम। ननुनिर्मलेरूढस्व च्छशब्देतस्यापदान्तत्वात्कथंजश्त्व मतआह· स्वशब्दइत्यादि· अव्ययमेवेति· तेनक्विवन्तमाङ्मानेइतिधातोर्ग्रहणशङ्कायाम्माच्छेदइतिसम्भ वइतिसाम्प्र

भ· षइतिसंन्यस्यतस्याप्यनावश्यकतांत्रुवते वस्तुतःसमपुमकानितिपठित्वाएतेषांविसर्गस्येतिव्याख्यानेननकोप्यतिप्रसंगएवेतिबोध्यम् वस्तु नस्तु यद्दहितिवदन्तोमूलकारस्यकस्कादेराकृतिगणत्वात्सत्वमित्येवतात्पर्यं ननुत्रयाणांपाठेसूत्रत्रयेसपदकर्तव्यतापेक्षयाप्रत्युतगौरवेणपक्षा न्तरानुस्थितिप्रसंगात् तथाचपुम्शब्देषत्वापत्तिरितिसर्वमताविलम। विसर्गपक्षेसार्थक्यात् कथमिदमित्याह नहिहितेति अथोधिकारादित्युक्तं

संहितायाम्· संहिताचस्वारसिकार्द्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणं। ततोधिकार्द्धमात्राकालेनोच्चारणेएतदधिकारोक्तकार्यव्यावृत्त येइदंतदधिककालव्यवायेतुनसाधुत्वंनापिबोधइष्यतेइतिवृद्धाइतितेषांशास्त्रविषयतैवनेति· छेच छेइत्यकारउच्चारणार्थ स्तेनाच्छिन्नमित्यत्रतुक्। ह्रस्वस्यपितीत्यतोह्रस्वस्येतितुगितिचवर्तते· जश्त्वेनेति· स्वशब्दउपपदेछ्यतेः केस्वच्छशब्दोनिर्मलेरूढः ए वंनञ्पूर्वाच्छादयतेर्डे अच्छशब्दइतिपदान्तत्वंबोध्यम्। स्पष्टञ्चेदममरटिप्पणे। आङ्मा· आङ्साहचर्यान्माङव्ययमेव॥दी र्घस्यायमिति· वक्ष्यमाणज्ञापकाद्व्याख्यानाद्दादीर्घादितिषष्ठ्यर्थेपञ्चमीतिभावः॥ ((प्राक् पदान्ताशब्दाधिकारेउत्तरविधीनांसर्वथानि त्यत्वव्यवहारः एकाप्रत्वेनःकःपवाधकत्वम् तन्न्यायेनतुनहिहितविसर्गबाधकत्वंबोध्यम॥ः ॥संहितायां इकोयणचीत्यतः प्रागेवेदंयुक्तमुपन्यस्तंयद्यपित थापिपाठक्रमादत्रोक्तमित्याहुः छातेः केइति सतिनिष्पन्नेइतिशेषः ननुनतज्ज्ञापकंतस्यापदांतविषयत्वात्तद्विषयस्योत्तरसूत्रस्यवैकल्पिकत्वाच्चे दत्ता· वक्ष्यमाणज्ञापकादिति· सुराच्छायेतिज्ञापकादित्यर्थः। ननुदीर्घादितिसूत्रमपदान्तविषयकम् सेनासुराच्छायेत्युदाहरणन्तुपदान्ताहतिसूत्रस्य विषयइत्यतआह· व्याख्यानादिति· वर्णैकदेशानांवर्णग्रहणेनग्रहणमितिपक्षेअग्नेइन्द्रइत्यादौसवर्णदीर्घत्वन्दीर्घह्रस्वाक्षराश्रयमाल्येत्यादौ॥

[illegible]

भे॰ प्रकृतार्थदार्ढ्येति॰ यद्यप्यभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतया यत्कर्तृकप्राप्ताविप्येव लभ्यते तथापि नञ्ग्रहणोपादानसामर्थ्याद्दार्ढ्यलाभकल्पना॰ दार्ढ्यं चापवा
दत्वाभिमतशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकस्योत्सर्गशास्त्रोद्देश्यतावच्छेदकव्याप्यत्वमेवेति बोध्यम्॰ तदप्राप्तौति॰ उत्सर्गाप्राप्तावित्यर्थः। अत्रैव सम्मतिमाह॰ तदु

भ॰ प्रसंगान्न्यायार्थमाह येन नेत्यादेरिति अस्य न्यायस्य सर्वथा निरवकाशत्वरूपसिद्धबाधकत्वमात्रानुवादकत्वे वक्ष्यमाणभाष्यासंग
येन नेत्यादेर्यत्कर्तृकावश्यंप्राप्तावित्यर्थः। नञ्ग्रहणस्य प्रकृतार्थदार्ढ्यबोधकत्वात्॰ प्राप्त इति॰ भावे क्तः तदप्राप्तियोग्यविषये
ऽचरितार्थत्वं हि बाधकत्वे बीजम्॰ तदुक्तं शर्पूर्वा इति सूत्रे भाष्ये शर्पूर्वा इत्येतद्धलादिः शेषस्य बाधकम्। नच विषयभेदे कथं।
बाधकत्वमिदं तावदयं प्रष्टव्यः। यदि तन्नोच्येत किमिह स्यात् हलादिः शेषश्चेन्न प्राप्ते तस्मिन्नारम्भादिदं तद्बाधकं भविष्य
तीति। अजादेर्द्वितीयस्येति सूत्रभाष्येपि स्फुटमेतत्॰ ननु शर्पर इति न चास्य विसर्गस्य ᳲकᳲपौ दुर्वारौ किञ्चास्यैव तौ स्यातां ख
रवसानयोरिति विहितस्यत्वे तयोरसिद्धत्वात्सत्वमेव स्यादिति वाच्यम्। शर्परे इति सूत्रं कुप्वोरित्यत्रानुवर्त्य शर्परयोः कुप्वोः ᳲकᳲ
पयोरपवादो विसर्गस्य विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्यानेनादोषात्। स्पष्टं चेदं भाष्ये। वार्तिके कानग्रहणं शक्यमकर्तुमित्या
ह॰ यदेति॰ एवं समग्रहणमपि त्यक्तुं शक्यम्। पुमग्रहणं त्वावश्यकमेवानुनासिकपक्षे इणः परत्वेन षत्वापत्तेः॥ ॥

तिरतस्तक्रकौण्डिन्येति न्यायसिद्धस्याऽप्यऽनुवाद इति वक्तव्यम्॰ एवं च तदुभयसाधारणं बीजमाह तदप्राप्तौति उक्तन्यायेन तदऽपवादौ माभूतां अनयोरसिद्धत्वा
त् तस्मिन् कृते तु स्यातामेवेति शंक्यते नवेति नन्वऽर्थाधिकारात्खरवसानयोरिति विहितस्यैव स्यातामित्यत आह किंचेति अयं भावः अर्थाधिकारे सत्वस्यासि
द्धमिति॰ ननु बाध्यबाधकभावे द्वैविध्यमप्रसिद्धम्। समानफलकत्वं विरोधश्च। यथा दध्नस्तक्रस्य चौदनोपसेकात्मकसमानफलकत्वम्॰ अष्टाश्रिर्यूपो भवति
वाजपेयस्य चतुरश्र इत्यत्र संख्याकृतविरोधाच्चतुरश्रत्वेनाष्टाश्रित्वस्य बाधः। द्विविधापि विधा प्रकृते न सम्भवति। हलादिः शेषेण पस्पर्द्ध इत्यत्र सकारस्य

भै॰ पौनरुक्त्यशङ्कापरिहारायाह प्रागव्याख्यानमपीति॰ बहुव्रीहिरिति॰ कर्मधारयस्याभिप्रेतत्वे खरीत्येव वदेत्॰ विसर्जनीयाश्रितेति॰ स्थानिनो विसर्जनीयस्य निमित्तमेतत्सूत्रविषये खरेवेति शर्परे खरीति पदसमुदायार्थेनैदेकदेशस्य शर्पर इति पदस्य शक्तिस्वीकारादनेनोपस्थितः खरेवेति भावः एतेनाश्रितस्य शाब्दबोधे भानानङ्गीकारादिदमसङ्गतमित्यपास्तम्॰ व्याख्यानादिति॰ अव्ययीभावश्चेति सूत्रे भाष्ये ऽव्ययीभावस्याव्ययत्वे लुङ्मुखस्वरोपचारा इति परिगणनेन प्रयोजनमुक्त्वोपचा

भ॰ सोपपदादौ ननु सः प्रत्यय इत्येव सूत्र्यतां उरः केणेत्यादौ तु यथाश्रुतेपि नेष्टमिति चेन्न तथा सति उरः काम्यज ऽस्तीत्यादौ प्रत्यया ऽनुकरणे ऽतिदेशेन प्रत्ययत्ववत्योपदेशिकपदत्ववति सत्वापत्तेः न च सदादेरित्यस्योपस्थित्या विसर्गान्तस्य तदादेः सत्वं प्रत्यये इत्यर्थान्नोक्तदोष इति वाच्यम् तथापुनरः सूत्रे इणः पर

विसर्जनीयस्य॰। प्रागव्याख्यानमपि विसर्जनीयपदानुवृत्तिप्रदर्शनाय स्मारितमा शर्परे इति बहुव्रीहिः विशेष्यञ्चावध्यवधिमतोः सा जात्या हि सर्जनीयाश्रितः खरेव॰ विसर्गस्य विसर्गविधाने फलमाह॰ नत्वन्यदिति॰ अन्यदेवविदृणोति॰ इहेति॰ त्रैरूप्यमिति॰ विकल्पद्वयसामर्थ्यादिति भावः। सोप॰ अपदाद्योरिति॰ सूत्रे सौत्रत्वादेकवचनम्॰ अनव्ययस्येति॰ अव्ययीभावातिरिक्ताव्ययस्यैव ग्रहणं व्याख्यानात॰ तेनोपपयस्काम्यतीत्यादौ सत्वसिद्धिरिति स्पष्टमव्ययीभावश्चेत्यत्र भाष्ये॰॥ ९९ सविसर्गान्तस्य तदादेः पद इत्यर्थापत्त्या दधिसर्पिष्याशामित्य

त्रैवस्यात्तन्न सर्पिष्यानमित्यत्रेति परस्येति तु सिद्धांतेप्यधिकरणमेवेति न दोषः। श्रुतानुमितपरिभाषया श्रुतत्वादिण इति विसर्गविशेषणमिति इणः

परविसर्गान्ततदादेरित्यर्थो गीकारेणोक्तदोषवारणात्तु काम्यजऽस्लौकिकप्रक्रियावाक्यीय प्रकृतिप्रत्यययोः प्रत्येकानुकरणे तत्वसत्वेन नत्र

रस्य विसर्गस्थानिकसकारस्योपपयः कार इत्यत्राप्रवृत्तिः प्रयोजनमिति प्रदर्श्य तस्मिन्सूत्रे ऽनुत्तरपदस्येत्यनुवृत्त्योपपयः कार इत्यादौ विसर्गस्योत्तरपद स्थत्वात्सत्वाभावसिद्धौ न दव्ययत्वस्य न प्रयोजनमिति दर्शितप रिगणनञ्च प्रत्याख्यातम्॰ यदि सोपदादाविति सूत्रशेषभूते अनव्ययस्येति वार्तिके पदन व्ययपदेनेनोपपयस्काम्यतीत्यत्र प्रतिषेध इष्टः स्यात्तदोपचारस्येदम्प्रयोजनं सम्भवत्येवेति प्रत्याख्यानपरम्भाष्यं विरुध्येत। तस्मादुपचारपदेन परिगणनस्थनातः १३५

भे॰ कृकमीतिसूत्रनिष्पन्नसत्वस्यैवग्रहणमिष्यते।तच्चाव्ययत्वप्रयोजनमन्यथासिद्धमित्यव्ययीभावस्याव्ययत्वप्रयोजननिराकरणमूलकव्याख्यानादित्य
र्थः॥ कृः ॥उपलक्षणमिति॰ एवञ्चेणः षः इतिसूत्रस्याप्यमविषय इतिभावः।सर्पिष्पाशमिति॰ उणादीनामव्युत्पन्नत्वमितिपक्षे॰ त्विदुदुपधस्येत्यस्याप्राप्तिः गी
र्व्याघ्रमिति॰ अत्रेदुदुपधस्येतितपरकरणात्षत्वप्राप्तिरेवन॰ अतएव॰ उक्तत्रितयस्येणः षः इतिसूत्रस्यापिशेषत्वादेव॰ यद्युक्तत्रितयस्यैतत्सूत्रशेषत्वेनस्यात्त
दास्वातन्त्र्येणषत्वविधायकत्वपक्षेउच्चैः कल्पमित्यादौषत्वप्राप्त्यासकारस्यषत्वमितिपक्षेचैषुसकाराभावेनषत्वाप्राप्त्याफलभेदःस्पष्टएव॰ ननूक्तार्थस्य

भ॰ इणःषः इच्चइत्येवसूत्रयितुमुचितम् सस्येति अनुवृत्तस्यसइत्यस्यषष्ठ्याविपरिणामइतिभावः।अत्रपक्षेयसपदयोरग्रेमंडूकानुवृत्तिर्नेतिवो
गीःकाम्यतीति॰ वाःकाम्यतीत्यस्याप्युपलक्षणमिदम्॰ इणःषः।इदुदुपधस्येत्यस्यासिद्धत्वात्सर्पिष्पाशमित्यादौसत्वनिवृत्त्यर्थंगी
र्व्याघ्रंदोष्कल्पमित्याद्यर्थञ्चेदं।अत्रानव्ययस्येत्यपदादाविति काम्ये इति चसंबध्यते॰ तेनोच्चैःकल्पंदोःपश्यतिगीःकाम्यतीत्यादौष
त्वन्न॰ अतएवात्रप्रकरणेसर्वत्रसत्वमेवविधेयमिणउत्तरस्यविसर्गस्यानिकस्यानेनषत्वमितिभाष्योक्तपक्षान्तरंसंगच्छते।
विसर्जनीयस्यानिकेत्युक्त्यापुँस्सुत्र इत्यादौनदोषः।तत्रहिमस्यानिकःसः।अत्रविसर्जनीयस्येत्यनुवृत्त्यैनदर्थलाभः ॥

ध्यम्॰ पूर्वोक्तातिप्रसंगेनेतिव्युत्क्रमेणाह॰ गीःकाम्येति॰॥ ॥ भे॰ ((फलवत्वेपिलाभः कथमतआह॰ अत्रेति॰ एतत्सूत्रेभाष्य
त्येवमुक्तम् किमविशेषेणसत्वमुक्त्वा इणउत्तरस्यषत्वमुच्यतेआहोस्विदिणउत्तरस्यविसर्जनीयस्यैवषत्वंविधीयते।अत्रयदासकारस्यषत्वविधान
मितिपक्षस्तदासोपदादावित्यतो॰ नुवृत्तस्यप्रथमान्तस्यषष्ठ्याविपरिणामःकार्यः।किञ्चान्तः।यद्यविशेषेणसत्वमुक्त्वा इणउत्तरस्यसकारस्यष
त्वमुच्यतेतदानिष्कृतन्निष्पीतमित्यत्रसत्वस्यासिद्धत्वात्षत्वन्नप्राप्नोति॰ सत्वस्यासिद्धत्वादिति॰ निष्कृतमित्यादौइदुदुपधस्येतिसूत्रेणैवसत्वमस्मि
न्पक्षेवाच्यतस्यचइणः षइत्येनदृष्ट्याऽसिद्धत्वात्षत्वन्नप्राप्नोतीत्यर्थः ॥

भै॰ इतःप्रभृतिसर्वत्रविपरिणतस्यसइत्यस्यषइत्यस्यविसर्जनीयस्येत्यस्यचसम्बन्धः।किन्त्वविसर्जनीयस्थानिकस्यसस्यषत्वमितिवृंस्युत्रइत्यत्रदोषवार
णायस्वीकार्यम्।एवञ्चोत्तरत्रविसर्जनीयस्येत्यस्यमण्डूकानुवृत्तिक्लेशोपिनेति।अत्रपक्षद्वयसम्भावनाकालेसोपदादावितिसूत्रविहितस्यसस्यस्थानेऽनेन
षत्वमितिस्वीकार्यम्।सोपदादावित्यस्यतुपूर्वोक्तत्रितयंशेषइतिइणःषइत्यस्यापितत्त्रितयंशेषइत्युक्तम्प्राक्।यदातुद्वितीयपक्षएवपरिगृह्यतेतदाह।अन
व्ययस्येत्यादीति॰ भाष्योक्तदूषणेनैवेममपक्षंखण्डयति॰परत्वयमिति॰ ननुनयोगायोगाऽसिद्धः किन्तुप्रकरणेप्रकरणमितिपक्षआश्रीयतइतिसत्त्वष

भ॰ करोतीतीति। इत्यादावितिशेषः प्रकृतसूत्रउद्योततुएवंपाठएव असिद्धेरिति। यथाश्रुतेनैवसिद्धेर्विभक्तिविपरिणामेनव्याख्यानसामर्थ्यात्प
अनव्ययस्येत्यादिचात्रपक्षेनसम्बध्यते॰तेनह्निष्कृतंदुष्कृतंदुष्काम्यतीत्यादौषत्वसिद्धिः। —————— ।गीः काम्य
तीत्यादौसकाराभावादेवनदोषः।अपदादावितिचनसम्बध्यते॰तेनह्निष्करोतीतिषत्वसिद्धिः।परंत्वयंपक्षोऽसंगतः।उत्तरसत्त्वस्या
सिद्धत्वेननिष्कृतमित्यादौषत्वासिद्धेः प्रकरणेप्रकरणमसिद्धंनयोगेयोगइतिपक्षस्तुनास्त्येवज्ञापकासम्भवादित्युपसर्गादसमा
रेषांनासिद्धत्वमितिषत्वंसिध्यतीति अयमपिपक्षःप्रकृतसूत्रेउद्योतेसिद्धान्तितः॥इडायावाइत्युत्तरंइणःषइतिप ((सेपीत्यत्रनिरूपयिष्यामः
ठित्वाइष्टसाधनपरोऽहंस्वेच्छयैवरस्तुप्रकारान्तरस्यासमर्थकत्वादनादेयएव॥ भै॰ ((त्वप्रकरणस्यैकत्वान्नायन्दोषइत्यतआहप्रकरणेप्रकरणम
सिद्धमिति॰ उपपादयिष्यामइति॰ तत्रहिपूर्वपदात्संज्ञायामगइतिसूत्रात्पूर्वपदादित्यनुवृत्तौतदादिप्रसमासएवस्यादित्यसमासेपीति। ननुव्याख्यान
तःपूर्वपदादित्यस्यनिवृत्त्याऽसमासेपीतिव्यर्थम्।नचपूर्वपदात्संज्ञायामितिनियमव्यावर्तितणत्वप्रतिप्रसवायेदमावश्यकमितिवाच्यम्पूर्वपदादि
त्यतद्रूपोपसर्गादसमासइत्यस्यासिद्ध्यानियमेनव्यावृत्तेः। नचासमासेपीतिपदमेवनयोगेयोगोऽसिद्धः किन्तुप्रकरणेप्रकरणमसिद्धमित्यर्थेज्ञापकम
स्त्वितिवाच्यम्।समानपदइत्यस्याखण्डपदइत्यर्थकत्वावश्यकत्वेनपूर्वपदादितिसूत्रस्यविधायकतयाऽसमासेपीत्यस्योक्तरीत्याप्रतिप्रसवार्थक

मे॰ ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् च्छाशङ्क्या दीर्घह्रस्वाश्रयो विधिर्न भवतीत्यर्थे यद्यं दीर्घाच्छे तुकं शास्तीत्युक्तं भाष्ये । यदि च्छस्यायं तुक् स्यात्तदा ह्रस्वस्य पूर्वे
णच्छस्य त्वनेनेति विशेषस्य स्पष्टत्वात्तस्य ज्ञापकत्वाधानासङ्गतिरिति भाष्यपर्यालोचनमूलकादित्यर्थः॥ ॥ ध्वनितमिति॰ ध्वनितं च तथा ज्ञापकोप
पादनेनैव॰ स्थानिद्वारेति॰ यथा उरदिति सूत्रनिष्पन्नस्यारित्यस्यावयवो रेफश्च कारजहारेत्यादौ निवर्तते । साक्षात्सन्निहितनिवृत्तिमुपपाद्य चेत्यादौ स्पष्टेव च
रितार्थमिति॰ यद्युत्तरकालप्रातिकस्य स्थानिद्वारकमाश्रित्य कर्तृभिन्नस्यापि तेन न निवृत्तिः स्यात्तदा तुकोपि निवृत्त्यापत्तौ यंयम्यत इत्यादौ तुक्श्रवणाभावेन तद्वै
यर्थ्यं स्पष्टमेव॰ दीर्घस्य पदान्तस्येति॰ षष्ठ्यर्थे पञ्चमीत्युक्तत्वादिति भावः । समर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थमिति॰ यत्र सुबन्तत्वेन पदत्वेन वोद्देश्यता तत्र समर्थप
भ॰ अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाल इति यद्यपि स्थानिवत्सूत्रोक्तरीत्या पुनस्तत्कालो ऽस्त्येव तथापि तत्संज्ञाप्रयोजकं द्वित्वमिह विवक्षितमिति बोध्यम् इति शेखरविवृति
एओङ् सूत्रभाष्ये ध्वनितमेतत् । चेच्छिद्यत इति॰ तुको हलादिः शेषस्तु नाभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थानिद्वारा साक्षाद्धि सन्निहि "संग्रहे हल्सन्धिः
तानां हलामेव तेन न निवृत्तेः । अत एव तु गत इत्यादिचरितार्थम् । दीर्घात्पदान्तादिति॰ पदान्तस्य दीर्घस्येत्यर्थः । योगविभागो ऽनयोरेओङ्
ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टः । दीर्घान्तस्य पदस्येत्यर्थे न सिद्धेः न ग्रहणं पदान्तविधित्वमस्य न पदविधित्वमिति बोधनद्वारा समर्थपरिभाषानुप
स्थित्यर्थम् । तेनासामर्थ्येप्यस्य प्रवृत्तिरिति समर्थसूत्रे कैयटः॥ ॥ इति हल्सन्धिः॥ दा॥ "रिभाषोपस्थितेरुक्तत्वात् । पदान्तस्य दीर्घ
स्येत्यर्थे दीर्घस्यैवोद्देश्यत्वं न तु पदत्वावच्छिन्नस्य॰ यद्यत्र समर्थपरिभाषोपस्थितिः स्यात्तदा लक्ष्मीच्छाया इत्यादावेवास्य प्रवृत्तिः स्यान्न तु तिष्ठतु लक्ष्मीच्छाया दे
वदत्तस्येत्यादाविति भावः । यत्त्वेवमेव न पदान्ताट्टोरनामिति सूत्रेप्यन्तग्रहणस्यावश्यकत्वेनान्तग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्रत्यग्रन्थविरोध इति तन्न॰ षण्णामित्यत्र
निषेधाभावफलके नानामित्यस्योपादानेन पदत्वेनोद्देश्यत्वाभावेन च तत्र समर्थपरिभाषोपस्थित्यभावस्य पूर्वमुपपादितत्वात् किञ्च समासे ऽङ्गुलेः सङ्ग इ
ति सूत्रस्थसमासग्रहणेन ज्ञापकेन सजातीयापेक्षत्वाद्यत्र भावकार्यस्य विधेयत्वं तत्र समर्थपरिभाषाप्रवृत्तिरतो ऽन्तग्रहणं तत्र स्पष्टार्थमेवेति॥ इति हल्स

श्र·शे· मेः दिति·वाक्यभेदाभावेनेत्यादिः। प्रत्ययभिन्नस्येति व्याख्यानन्नयुक्तमित्याह· तत्र प्रत्ययपदमिति·॥ ॐ॥ ननु विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वन्ने
टी·भै· त्यत आह· एकादेशशास्त्रेति· नच कस्कादिगणे भ्रातुष्पुत्रशब्दपाठस्य ज्ञापकत्वमसङ्गतम्· इदुदुपधेति षत्वे कर्त्तव्ये एकादेशस्य षत्वतुकोरसिद्ध इत्य
टी·भ· सिद्धतया उदुपधत्वाभावेन षत्वाप्राप्तौ तत्पाठेन षत्वस्य साध्यत्वादिति वाच्यम्· षत्वतुकोरिति सूत्रे पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्ध इति वार्त्तिकात्तादृशविष
१३७ भः इमिति एतद्बीजं प्रत्ययलोप इति सूत्रे वक्ष्यते ननु वाऽग्निः करोतीत्यत्र विसर्गे कथं प्रत्ययत्वं सस्य प्रत्ययत्वेन रत्वेन वा स्थानित्वादिति चेन्न तत्स्था
नापन्नेति लौकिकन्यायेन तदऽतिदेशात् प्रत्ययसंज्ञायाः यथोद्देशेपि अग्नी इत्यत्र प्रगृह्यत्ववत् पुनः प्रवृत्त्यंगीकारेण विसर्गे सु बुद्ध्योपदेशात्त्वेनै
व प्रत्ययत्वाद्धा तत्संबन्धित्वं वा विलक्षणं स्वीकार्यं इत्यादाविति आदिना सुः पाडित्यमरप्रयोगः मनोरमायां विसर्गपाठस्तु पूर्वापरविरुद्धः॥ ॐ ॥
एकादेशशास्त्रेति· एकादेशशास्त्रसंपन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्जनीयस्यैकादेशशास्त्रनिमित्तकत्वम्बोध्यम्· स्पष्टञ्चेदमत्र
सूत्रे उरण्रपर इति सूत्रे च भाष्य इत्यन्यत्र विस्तरः। प्रत्ययभिन्नसम्बन्धिन इति तुनार्थः अग्निः करोतीत्यादावपि प्रत्ययभिन्नसमु
दायसम्बन्धित्वेन षत्वापत्तेः। तपरकरणं किम्· गीः करोति· उपधाग्रहणं च्य र्थं उपधाग्रहणं न करिष्यते इदुद्भ्यां तु परं विसर्जनीयं वि
शेषयिष्याम इति हयवरट्सूत्रभाष्योक्तेः॥ ॥ ९ ९ तुनार्थ इति विसर्गे वैयधिकरण्येनान्वयादिति भावः षत्वापत्तेरिति न
नु प्रत्ययभिन्नस्य प्रत्ययसदृशस्य ग्रहणे सादृश्यं चार्थवत्त्वे सति अर्थवदऽवयवकभिन्नत्वेन कविभिः कृतमित्यादौ तथाभूते भिसवयव
त्वाद्दोषवारणाय सार्थं तं एवं च न दोष इति चेन्न तदपेक्षया सामानाधिकरण्यानुरोधेन लक्षणाया एवोचितत्वात्॥ ॥
य एवासिद्धत्वविधानात् इदञ्च वार्त्तिकमावश्यकम्· अन्यथा शकहूषु परिवीणाद्दस्येच्छत्र मद्रस्येच्छत्रमित्यादौ षत्वतुकोरसिद्ध्यापत्तेः। यत्तु इकः सावयणः १३७
सम्प्रसारणमिति सूत्रं कार्यम्। सम्प्रसारणाच्चेति सूत्रञ्च न कार्यमेवञ्च शकहूष्वित्यादावेकादेशस्यैवाभावेनासिद्धत्वशंकैव नेति षत्वविषये पदान्त

भे॰ यदाद्योरिति नियमो न स्वीकार्यः। एवञ्च भ्रातुष्पुत्र इत्यादावेकादेशस्यासिद्धत्वादुपधात्वाभावेन षत्वाप्राप्तौ षत्वसिद्ध्यर्थं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दपाठश्च
रितार्थ इति ज्ञापकत्वोपपादनमसङ्गतमिति। तन्न। श्वानमाचष्टे शावयतीति रूपवादिमतेन तस्मिन्निति टिलोपे सम्प्रसारणानापत्तेः। न च श्वादीनां सम्प्रसार
णेन कारान्तग्रहणमिति वार्तिकविरोधात्कथमत्र सम्प्रसारणमिति वाच्यम्। टिलोपस्याभीयासिद्धत्वेन सम्प्रसारणप्राप्तेः। वस्तुतस्तु शुनयतीत्येव युक्तम्। ष
पूर्वेति सूत्रभागस्याल्लोपोऽन इत्येतद्बाधकतया अप्युक्तत्वेन नैका —— जित्येव सिद्धे प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिभावे कर्तव्ये न्यायाप्रवृत्तिबोधनेन येन नाप्राप्ति
न्यायस्यात्राप्राप्त्या नस्तद्धित इति टिलोपस्य दुर्लभत्वात्। नहि हरकुमारसाचव्यणिति न्यासे दोषाभाव इति चेन्न। अचसाहित्यस्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धेनैव स्वाव्य
वहितोत्तरत्वसम्बन्धेनापि स्यादिति मघोन इत्यसिध्यापत्तेः। यूनस्तिरिति निर्देशस्य स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वस्यैव निवेशे तात्पर्यग्राहकत्वाश्रयणे प्रतिपत्तिगौरव
म्। किञ्च शुनः इत्यत्र श्वन्शब्दस्यान्तोदात्तस्य सम्प्रसारणे वकारस्य संसनधर्मेणोऽनुदात्तोकारे पूर्वरूपे एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनुदात्तस्योकारस्य श्रवणम्भ
वति। यदि तु साच्कस्य समुदायस्य सम्प्रसारणं स्यान्नित्यमिष्यते तदा समुदायस्योदात्तत्वाभाववत्त्वरूपानुदात्तत्वेन तत्स्थानिकसम्प्रसारणस्याप्यनुदात्तत्वा
पत्तिः। साच्कणिति श्रवणेनानुदात्तत्वोदात्तत्वयुक्तयोर्वकाराकारयोर्योऽन्तरतमः स एव भविष्यतीति चेत्स्वरितत्वापत्तिरिति। शुनोऽदन्तेत्यस्यान्तेः शुन इ
ति निर्देशस्य वा आद्युदात्तत्वांशे ज्ञापकत्वाश्रयणे तु सुतरां गौरवम्। किञ्च मघवन्शब्दान्मघवानमाचष्टे इत्यर्थे णिचि टिलोपे पूर्ववट्टिलोपस्यासिद्धत्वान्न
सम्प्रसारणेन वकारस्योकारे घकाराकारेणाद्गुणे क्विप्यम्शसोः औतोऽम्शसोरित्यात्वे मघाम् मघा इति भवति सम्प्रति तु वकारस्य स्वाव्यवहितपूर्व
वृत्तित्वसम्बन्धेनाचसाहित्याभावात्सम्प्रसारणाभावापत्तौ मघवम् मघव इति स्यादित्यपि बोध्यम्। अभिव्यक्तेत्तिन्यायस्तु परकार्य एवेति दिक्। षत्वा
पत्तेरिति। तथा चैवं वैयधिकरण्येन सम्बन्धो न युक्त इति भावः। हयवरट्सूत्रभाष्योक्तेरिति। अयोगवाहानामविशेषेण पाठ इति पक्षे उपधासञ्ज्ञाकृतस्य म
योजनस्य खण्डनाय तत्रैवमुक्तम्॥

भै· तिरस्कारशब्दस्येति· अनादरः परिभवः परिभावः तिरस्क्रियेति कोशात्· विसर्गविशेषणमिति· तस्य प्राधान्यात्तत्त्वा प्रसज्यते। परन्तु लक्ष्यानुरोधाच्छुतत्वाच्चहि
रादीनामेव विशेषणमिति भावः। लाघवसम्भावनयाह· इसुसोरिति सूत्रे वक्ष्यमाणेति· सुचः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुजन्तस्य पदस्येत्यर्थे परमहिष्क
रोतीत्यादौ न स्यादतो वक्ष्यमाणरीत्या विशेष्यसत्त्वेपि शब्दरूपं विशेष्यमादाय तदन्तविधौ पुनस्तदन्तस्य पदविशेषणतया सुजन्तान्तस्य पदस्येत्यर्थः स्वीकार्य
भ· हिस्त्रिश्चेति असंभवादिति पदविशेषणत्वात्तस्येत्यपि बोध्यम् ननु प्रत्ययग्रहणेन तदादिविधिनियमात्परमहिष्करोतीत्यत्र न स्यादत आह वक्ष्य
माणरीत्येति वतोरव्यत्रेव पदविशेषणत्वात्तदन्तविधिद्वयमितिभावः उचितमिति उभयत्र विभाषेयं। पूर्वं चतुः करोतीत्यत्र इदुदुपधेति प्राप्तेनिषि
तिरसोन्य· अत्र गतिग्रहणं नानुवर्त्तते पराभवे तिरस्कारशब्दप्रयोगात्· अन्तर्द्धावेव तिरसो गतित्वात्· हिस्त्रि· कृत्वोर्थं इति न वि
सर्गविशेषणं चतुःशब्दे संभवात्· किन्तु हिरादीनामित्याह· वर्तमानानामेषामिति· इसुसोरिति सूत्रवक्ष्यमाणरीत्या सुच इति सू
त्रयितुमुचितम्· सुजन्तान्तस्य पदस्येत्यर्थात्· चतुष्कपाल इति· इदुदुपधस्येति नित्यं षः। चतुःशब्दो व्युत्पन्न इत्प्रत्ययस्येति पर्युदा
सोन· अत एव चतुष्पाद्भ्यो ढञित्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते· चतुष्प्रत्वाशादित्यत्रापि षत्वं भवत्येव· न चेदुदुपधस्य सस्यो विसर्ग
इति हयवरट्सूत्रभाष्योक्तेः कथमत्र षत्वमिति वाच्यम्· विसर्गस्य पाठाभावेनोपधात्वासंभवात्तस्थानिनिमित्तमुपधात्वं ग्रा
ध्यनेनैकरूप्यं प्रापितेषु हिरादिषु वा विधीयते त्वक्कोरन्यतरस्यामितिवत्। अत्र मानं तिरसः सुचोऽन्यतरस्यामिति न्यासेपि यथायथं षत्वसत्त्वयोरन्य
त्रैवात्रापि संबन्धेनोपपन्नो योगविभाग एव न च योगविभागान्निषेधमुखेनैव प्रवृत्त्या चतुःशब्दमात्रविषयकत्वमेव किं न स्यादिति वाच्यम्
इति भावः। अव्युत्पन्न इति· एवञ्चौणादिषु चतेरुरन्निति पाठो ऽयुक्त इति भावः· अत्र मानमाह· अत एवेति· अव्युत्पन्नत्वादेवेत्यर्थः। आदिना चतु
ष्पादो गर्भिण्येत्यस्य सङ्ग्रहः। भाष्यतात्पर्यादिति· एवञ्च तत्र त्वं सग्रहणे विसर्गस्थानस्योपलक्षणमिति भावः॥ १३९

मे॰ त्वासम्भवादितिचेन्न॰स्पष्टार्थत्वादित्येवन्निरूपयिष्यतइत्यर्थः॥ ॥ ननुमूलोक्तपक्षेसत्वषत्वयोःसर्वत्रसम्बन्धेननमस्पुरसोरितिसूत्रेणापिवि॥
त्वापत्तिरतआह॰विसर्जनीयस्यैवेति॰मण्डूकप्लुत्येतिइत्यञ्चभाष्यएवस्पष्टा॰ इतउत्तरमिति॰ इतःप्रभृतीत्यर्थः।व्याख्यानादिति॰ नारायणान्नमस्कृत्येत्या
म॰ इत्युत्तरमिति इतआरभ्येत्यर्थः गतित्वाभावइति इदंचिन्त्यं नस्यकृतोनगतिसंज्ञेति एवंस्वरादिपाठवैयर्थ्यंतुन कृञोयोगः व्ययसंज्ञार्थकत्वात्
स्य एवंचनमःकरोतीतिविसर्गघटितप्रयोगसिद्ध्यर्थंविकल्पेनसंज्ञास्यादितिसाक्षात्प्रादिषुपाठएवयुक्तः उपलभ्यतेचतथैवसांप्रतंतस्माद्देवान्नम
स्करोतीतिभाष्यप्रयोगात् च्व्यर्थवचनस्यप्रापिकत्वमेवयुक्तम् नमःशब्देःसंभावाद्वा एवंचऊर्यादिगणपाठेपिविकल्पफलसिद्धिरितिसाक्षा॰
त्प्रभृतीतिसूत्रस्थशेखरेपिचिंत्यएवेत्याहुः अन्येतुस्वरादिपठितस्यगतित्वाभावइत्यस्यायंभावः देवेभ्योनमःदेवान्नमस्करोतीतिदर्शनात् वा
विसर्जनीयस्यैवषत्वमितिमूलोक्तपक्षेतुसकारषकारयोःस्वरितत्वेपियथायोगंसम्बन्धोमण्डूकप्लुत्येत्यन्यत्रविस्तरः नम
स्पु॰ इतउत्तरमपदादाविति नसम्बध्यतेव्याख्यानात्॰ साक्षात्प्रभृतित्वादिति॰ ऊर्यादित्वाद्गतित्वंस्वरादिपठितस्यतुगतित्वाभा
वत्वेनसाक्षात्प्रभृतिषुच्व्यर्थवचनेपिनक्षतिरित्यन्ये॰ इदुदु॰ अप्रत्ययस्येतिपर्युदासोलाघवात्॰ तत्रप्रत्ययपदंतत्सम्बन्धिपरं
तेनप्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्येत्यर्थोतएवकविभिः कृतमित्यादौनषत्वंस्पष्टञ्चेदंभाष्येइत्यन्यत्रविस्तरः॥ ॥
चकोद्योतकश्चेतिद्विविधोनमःशब्दः ऊर्यादिषुद्योतकस्यैवग्रहणंक्रियायोगइत्यर्थाधिकारानुवृत्त्यात् यदानमःशब्दःस्वार्थमभिधत्तेकरोति
रुत्पत्तिंतदानमःकरोतीतिसविसर्गमितीत्याहुःमूलेपुरःप्रष्ठव्याइति नचास्यलाक्षणिकत्वं पूर्वाधरावराणामसिपुरधवश्चैषामितिव्युत्पादितस्या
पिलाक्षणिकत्वात् यदातुनमःसाहचर्यात्पुरोऽव्ययंपुरःसाहचर्यान्नमसःगतिरेवेत्युच्यतेतदास्पष्टार्थंगतिग्रहणमितिवदंति इदुदु तत्सम्बन्धिप
दिलस्यदर्शनमूलकादित्यर्थः। ननुनमस्करोतीत्यादौनमःशब्दस्यच्व्यर्थवृत्तित्वाभावात्साक्षात्प्रभृतित्वादित्यसङ्गतमतआह॰ उपर्यादित्वादिति॰ लाघवा

श॰ प्रौ॰ मि॰ उपलक्षणे भाष्यान्तरं साधकमित्याह॰ अत एवेति॰ उपलक्षणत्वादेवेत्यर्थः। षत्वापादनम्॰ इदुदुपधेति सूत्रेण॰ अन्यथा तस्य सस्यानिकत्वाभावाद्भाष्यम्

नी॰ भै॰
क्री॰ भ॰
१३९

भ॰ पुंकानामित्यनेनेति एवं प्राप्त्यानामित्यनेन समः सुटीत्यादिसूत्रत्रयेणेत्यर्थः इत्येवेति सूत्रमस्त्विति शेषः। नित्यषत्वापत्तेरिति। उकारानुवृत्तिसा मर्थ्यात्तद्धाधः इति प्रकृतसूत्रस्य प्रदीपोक्तं तु न युक्तम् इकारानुवृत्त्या स्वरितत्वसार्थक्यादुकारे पृथक् स्वरितत्वे मानाभावात् द्विस्त्रिरित्येव वक्त व्ये कृत्वोर्थग्रहणसामर्थ्यात्तद्धाध इत्यपि न इति शब्दोपादानफलस्य प्रागुक्तत्वात् तत्करणे तु विपरीतगौरवापत्तेः कृतत्सामर्थ्यमिति दूषितमेवे

अत एव समः सुटीति सूत्रभाष्ये संपुंकानामित्यनेन रुविधिरेवास्त्वित्याशंक्य पुंस्कामेत्यत्र षत्वापादनं संगच्छते॰ न च कृत्वो र्थ इत्येव कृत्वोर्थे विद्यमानस्य परस्य इदुदुपधस्य यो विसर्ग इत्यर्थान्न पञ्चकृत्वः करोतीत्यादौ दोषो नापि चतुष्करोतीत्याद्य व्याप्तिरिति द्विस्त्रिश्चतुरिति व्यर्थमिति वाच्यम्॰ कृत्वोर्थ इत्यस्यासिद्धत्वेन चतुः शब्दे इदुदुपधस्येति नित्यषत्वापत्तेः। प्रक रणे प्रकरणमसिद्धमिति पक्षस्तूपसर्गादसमासेपीति सूत्रे कैयटे पूर्वपदादिति सूत्रे भाष्ये च दूषित एव॰ उपसर्गादिति सूत्रे चो पपादयिष्यते॰ किञ्च पूर्वत्रेति पूर्वशब्देन प्रकरणग्रहणेऽव्यवहितप्रकरण एव त्रिपाद्यसिद्धत्वं स्यान्न संपूर्णसपादसप्ताध्याय्याः।

किञ्चास्याधिकारत्वात्प्रतिसूत्रमुपस्थित्या प्रतियोगमसिद्धत्वं दुर्वारमित्यन्यत्र विस्तरः॥ इति दूषितप्रायइत्यर्थः। सूत्रे चेति॥ चो ऽन्तेयोज्यः किं च पूर्वत्रेति सिद्धान्ते तु इहइदैजित्यारभ्य स्वावधिकः स्वाव्यवहितश्च समूहः पूर्वशब्दार्थः स्वव्यहितपूर्वग्रहणे तु ततः परत्वस्य सपाद सप्ताध्याय्यामपि सत्वेन तत्राप्यसिद्धत्वापत्तेः स्वस्मात्परग्रहणे तु त्रिपाद्यां अनन्तरं पूर्वं प्रति अंतरं नासिद्धं स्यात् समूहदृष्ट्याऽसिद्धत्वफलाभा वात्प्रतियोगं पर्यवस्यतीति तदिति भावः इत एवारुचेराह॰ किं चास्येति सपादसप्ताध्याय्यामिति सपादेत्यादिः। प्रतिसूत्रमिति अत एवाऽधिका १३९

नुपपन्नं स्यादिति भावः। अत्र लाघवाभिप्रायेणेवा शङ्कते॰ न चेति॰ पूर्वोक्तसुच इति न्यासे तदन्तविधिद्वयमस्मिन्न्यासे तु तथा नेति भावः। चतुः शब्द इति॰

भै॰ एवञ्च चतुष्करोति चतुः करोतीति रूपद्वयमिष्यते तन्न सिध्येत्। यदा तु द्विः त्रिश्चतुरिति पाठस्तदा चतुर्ग्रहणोपादानसामर्थ्यान्नासिद्धमिति भावः। न न्वेवं सुच इति सूत्रयितुमुचितमिति पूर्वग्रन्थविरोधस्तादृशन्यासस्य द्विष्करोति त्रिष्करोतीत्यत्र चरितार्थतया चतुष्करोतीत्यत्रासिद्धत्वान्नित्यषत्वापत्तेः। न च द्विष्करोति त्रिष्करोतीत्यत्र विकल्पस्य इसुसोरित्यनेनैव सिद्धेः सुच इति सूत्रं चतुष्करोतीत्यत्रैव विकल्पार्थमित्यारम्भसामर्थ्यादसिद्धत्वन्न भविष्यतीति वाच्यम्। देवदत्तः पचतु द्विः करोति यज्ञदत्तः पाकमित्याद्यर्थमस्यावश्यकत्वात्। न च सुच इति सूत्रानन्तरं र इति पठनीयम्। सुच इत्यस्य तत्रानुवृत्तिः कार्या वर्णग्रहणेन तदन्तग्रहणमिति पूर्वोक्तरीत्या सुजन्तं सुजन्तानन्तरं यत्परं रेफान्तं तदवयवस्य विसर्गस्य वा षत्वमित्यर्थान्न पूर्वोक्तस्थले नित्यषत्वापत्तिरिति वाच्यम्। सूत्रान्तरकरणे पदलाघवसम्भवेऽपि सुच्यदेस्वरितत्वकल्पनेन पृथग्वाक्यार्थकल्पनेन गौरवस्य स्पष्टत्वादिति चेन्न। इणः ष इति सूत्रानन्तरं सुच इति पठनीयमित्यभिप्रायात्। ष इति वा सरीत्यतो वेति चानुवर्तते। सुजन्ते उकारोपधत्वस्यैव सम्भवात् इण इति नापेक्ष्यते। यद्वा शब्दस्य मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तौ क्लेश इत्युच्यते तदा स्वस्थान एव सुच इति सूत्रानन्तरं र इत्येव पठनीयम्। अथवा त्रयाणामेकशेषेण सुचामिति पठनीयमित्यपवादत्वादसिद्धत्वन्न प्रसञ्जनीयमित्यभिप्रायादिति दिक्। अन्यत्र विस्तरः। भाष्यादौ विस्तरः। तदुक्तं भाष्ये। अधिकारः प्रतियोगान्तरस्यानिर्देशार्थ इति योगे योगे उपतिष्ठत इति। तथा च सुच इत्येव सूत्रमस्तु। चतुःशब्दे नित्यषत्वापत्तिस्तु न। अस्मिन्सूत्रे इदुदुपधेत्यनयोरुभयोरनुवृत्तिस्तत्रेदुपधेत्यस्य चारितार्थ्येऽप्युदुपधांशे चारितार्थ्याभावादसिद्धत्वापत्तिर्नेति। एतेन यत्तु सुच इति न्यासे प्रत्ययग्रहणपरिभाषायां यत्तदन्तांशस्सोऽपि येन विधिरिति सूत्रबोधित एवेति निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानसुच एव षत्वं स्यान्न तु तदन्तस्येति चतुष्करोतीत्यस्यासिद्धिदूषणं तदपि निरस्तम्। उदुपधत्वांशे विधानसामर्थ्येन निर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तेरिति। अपि च कृत्वोऽर्थ इति न्यासपक्षेऽपि उदुपधेत्यस्यांशस्य चारितार्थ्यविरहेणासिद्धत्वस्य परिहारः कर्तुं शक्य इति द्रष्टव्यम्॥

भै० ॥ पदुक्तम्प्रातिपदिकावयवइतितत्रमानमाह·नित्यंसमासइतीति·॥ ॥ ॥ ॥ ❀ ॥

भ· इसुसोरिति सख्युरिति लाक्षणिकत्वेनास्यव्याद्वत्तिर्बोध्या कविभिरिति अव्युत्पत्तिपक्षेः र्थवानिसअसंभवीतिभावः साहचर्यादिति। उत्तरसूत्रविषयेस मासरूपप्रातिपदिकावयवयोरेवसुसोः संभवेनेहापितथाभूतयोरेवग्रहणंतथाभूतयोःसुपतिङ्भिन्नयोरेवसंभवइत्येतत्साहचर्यादुत्तरसूत्रेपिसुप्तिङ्भि न्नयोरेवग्रहणमिति ओजोभिः कृतंसख्युःपाकइत्यादावलुकि चक्रुःपेचुरितिसततंयत्राभिधीयतेसाचक्रुःपेचुरित्यादौचनोत्तरसूत्रप्रवृत्तिरितिबोध्य म् तिङ्भिन्नेसाहचर्यादुसतिङ्भिन्नस्यासुबव्ययवभिन्नः प्रतिपदोक्तोसासाहचर्यादि स पितथैवेतिभावः पदावयवेति फलितार्थकथनमिदं॥

इसुसोः। अत्रेसुसोः प्रातिपदिकावयवयोर्ग्रहणं·तेनपेचुःकाष्ठैःसख्युः पाकंकविभिः कृतमित्यादौनषत्वं नित्यंसमासइतिसूत्रोदाह रणेसमासविषयेतयोरेवसंभवेनार्थाधिकारानुरोधात्साहचर्याच्च। इसुसन्तपदावयवविसर्गस्येत्यर्थः पदस्येत्यधिकारात्·नच प्रत्ययग्रहणपरिभाषयापरमसर्पिष्करोतीत्यादौषत्वानापत्तिरवयवस्यसुसन्तत्वेप्युत्तरपदत्वेचेतिनिषेधेनापरत्वादिति वाच्यम् अनुत्तरपदस्थस्येतिनिषेधेनक्वचिदुपात्तविशेष्यसत्वेपिशब्दरूपविशेष्यमादायतदन्तविधि ज्ञापनेनशब्दरूपविशेष्यमादा यप्रत्ययग्रहणपरिभाषयालब्धतदन्तार्थकस्यपदविशेषणतयेसुसन्तान्तस्येत्यर्थेनादोषात्॥ ॥

वाच्यार्थस्तुइसुसन्तविसर्गान्तंयत्पदंतदंतस्यालआदेशइतितेनौजोभिः कृतंसर्पिष्करोतीत्यत्रपूर्वस्यनपूर्वोक्तरीत्यातस्यासत्वाच्च तयोर्व्यपेक्षावि रहाच्च अत्रेसुसोः प्रत्यययोरर्थवतोश्चग्रहणमितिकैयटदीक्षितौ। अतएवपूर्वसूत्रस्योभयत्रविभाषात्वं सर्पिषायजुषाइत्यादौषत्वापेसुसविष येव्युत्पत्तिपक्षएवेतितदाकूतम् अतएवेयमप्राप्तविभाषेतितदनुरोधेनाह नचेति निष्कृष्यव्यपेक्षायांमानाभावादाह उत्तरपदेइति तस्यकार्यित्वस्यव स्तुतः पदांतविधित्वस्यचसत्वात् उपात्तत्वंचतत्रोक्त्यानुवृत्त्यावेत्यभिप्रेत्याह उपात्तेति। ज्ञापनेनेति। ननुपूर्वसर्पिःप्रियइत्यादौमध्यमपदत्वात्क्रांतेउ ॥

भ० योगविभागेन न भवतीत्यर्थकल्पनेऽपि तिरसित्यत्र क्त्वामस्य वा भवतीत्यर्थस्य त्यागे मानाभावात् योगविभागेनानिष्टापादनस्यानुचितत्वाच्च ननूक्तरीत्या।
कृत्वोऽर्थ इतिन्यासेऽपि दोषः सुवच इति चेन्न तत्र न्यासे कृत्वोऽर्थो य इदुदुपधेति विशेषणान्वयेनेष्टाप्राप्त्या तिरसोऽन्यतरस्यां कृत्वोऽर्थे इति व्यस्तपाठे वाक्यार्थद्व
यावश्यंभावेनैकयोगविभागे वा साम्येन सामर्थ्याभावात् सामर्थ्यावलंबनस्यावश्यकत्वे सुवच इत्यत्रैव लाघवाच्च अथास्तु विभाषा त्वे तु चतुः करोतीत्यत्रा
स्यासिद्धत्वान्नित्यं षत्वं इदुदुपधस्येति स्यात् अन्ये तु कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दपाठे न लोपनिमित्तरेफस्थानिकविसर्गस्येदुदुपधेति षत्वं नेति ज्ञाप
नादित्याहुः अपरे तु प्रत्ययावयवभिन्नस्येत्यर्थे विध्यर्थत्वात्पाठो न ज्ञापक इत्याहुः अत्र न्यासे विसर्ग इति सुजंतत्वं तु भूतपूर्वगत्या सुचन्तस्य स्थानेऽल
वृत्तित्वात् सजंतत्वस्याशास्त्रीयत्वादनिर्देशाभावेन सांप्रतिकाभावात् यत्तु इदुदुपधेति सूत्रं कस्कादिषु चेत्यतः प्राक्पाठ्यमित्याशयः अतः सुच इ
त्यस्य नासिद्धत्वं कृत्वोऽर्थ इति त्वनुवृत्त्यनुरोधात् तदुत्तरमेवेत्यसिद्धिरेवेति तन्न। विकल्पप्रवृत्त्यः —नंतरं नित्यविधेरभावपक्षे दुर्वारत्वात् नमस्पुरसमा
सेऽनुत्तरपदस्थस्य अतः कृ अधःशि इसुसोः सामर्थ्येऽन्यतरस्यां तिरसः। कृत्वोऽर्थे इदुदुपधस्य नित्यमप्रत्ययस्य कस्कादिषु एवं न तत्रापि शक्यत्वाच्च॥
परस्य त्वर्थादिति। विसर्गांतस्येत्यपि पदविशेषणं बोध्यम् जायमानं षत्वम् ऽलोंत्यस्येत्यंत्यस्य पदस्य यो विसर्ग इति वैयधिकरण्येन तु ओजोभिः कृतं
द्विरित्यादौ न ध्वमस्य षत्वं स्यात् ओजःसहोम्भसीति तृतीयाया अलुक् वस्तुतो द्विवचनबहुवचनयोरलुक् नाऽनभिधानादिति अलुगुत्तर इति
सूत्रभाष्योक्तेरीदृशः प्रयोग एव नेति बोध्यम् सूत्र इति करणं किं कृत्वोऽर्थे विद्यमानस्य विसर्गस्य द्विवारं त्रिवारं चतुर्वारं वा मा भूत्। अपत्यंपशुरि
निवदर्थेः संभवात्स्वरूपमित्यस्यावृत्तिः स्यात् द्विस्त्रिश्चतुरिति न्यासे तु न लाघवमिति वदंति। न चेदुदुपधस्येति अये [illegible] ।नामविशेषणपाठपक्षे
उपधासंज्ञा रूपरजफलस्वडनायोपधाग्रहणमिति प्रागुक्तपक्षात्प्रथमपक्षत्वेन तत्रोक्तमिदम्। इदुदुपधस्य परस्य [illegible] थः सकारस्तस्येत्याद्यर्थः
एतदुपपत्तिस्फुटायायां स्पष्टेत्याहुः। तत्र विसर्गग्रहणं विसर्गस्थान्युपलक्षकमित्याह। विसर्गेति॥

श॰शे॰ टी॰भै॰ टी॰भ॰ १५१

मे॰ धातुसहचरितेति॰ तथा च धातुपदस्य धातुसहचरितेलक्षणेति भावः। अनेन॰ इसुसोरित्यनेन॥ ॐ॥ नन्वेवं समासे इदुदुपधेत्येव सिद्धे नित्यं समास इति नित्य
म॰ सुत्रुमोरिति सूत्रस्थभाष्यरीत्या तिङां कर्मादिद्योतकत्वेनुपध्या श्रुतमेव सम्पक इति तत्रैवोद्योते स्पष्टम् नेति इदं फलितार्थप्रदर्शनं। पर्युदासस्यन्या
य्यत्वेन धात्वभिहितभिन्नमः समर्थवदित्यर्थः। ननु समानाधिकरणं धात्वभिहितं समर्थवदित्येवास्तु समानाधिकरणं चेद्धात्वभिहितमेवेति नि
यमादिष्टसिद्धेरिति चेन्न। धात्वभिहितं चेत्समानाधिकरणमेवेति विपरीतनियमापत्त्या सर्पिष्पाठकः पिवतीत्यादौ षत्वापत्तेः वक्तव्य इति। नवक्तव्यः
नित्यं समासे इति सूत्रमनुत्तरपदस्थस्येति प्रतिषेधार्थं॰ नित्यग्रहणं तु न कर्तव्यमेव॰ समासे नित्यषत्वस्येदुदुपधस्येत्येव सिद्धेः सर्पिषस्त्या
दौ षत्वं त्वत्र पक्षे क्वचिदन्यदेवेत्यर्थकाद्बहुलग्रहणादिति स्पष्टं भाष्ये॰ व्यपेक्षेति॰ व्याख्यानात्॰ एकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणे परमसर्पिः
कुण्डिकेत्यादौ समासे विकल्पापत्तिः। अनुत्तरपदस्थस्येति निषेधादुत्तरसूत्रस्य न प्रवृत्तिरिति भावः। नन्वनेनैव सिद्धे कस्कादिषु सर्पि
ष्कुण्डिकाशब्दपाठोऽनर्थक इत्यत आह॰ कस्कादिष्विति॰ एतेन तत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्थस्यापि षत्वमित्यपास्तम्॰ व्यपेक्षाविरहेपी
ति॰ आनय सर्पिष्कुण्डिकां तिष्ठत्वित्यादौ॰ व्यपेक्षायामिति॰ इदं सर्पिः कुण्डिकाया इत्यत्र॰ प्रत्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थमिदुदुप
धस्येत्यत्र व्याचक्षाणानां व्याख्यादर्शकृतां मते व्यपेक्षायां तेन न सिद्धिरिति भावः॥ ((क्रुतेरीयङि॰ तिज्ञापकात्तु न धातुप्रत्ययानामा
देश इति शेषः। अत एवाग्रे चः पठ्यते भाष्ये॥ ॐ॥ नित्यग्रहणं त्विति। समासग्रहणं तूत्तरार्थमिति भावः। ननु व्युत्पत्तिपक्षे अनुत्तरपदस्थ
स्येति पर्युदासात् समासे लब्धे किमर्थं समासग्रहणमिति चेच्छृणु। पर्युदासेन परात्परपदस्थस्यैवेत्यादेरपि वक्तुं शक्यत्वेनानयसर्पिः पठ रामः
त्ययं परमसर्पिः कुण्डिका इत्यादावेव स्यादिति। भाष्ये इति। एवं च तिष्ठतु सर्पिष्पिबत्वमित्यादौ सर्पिष्कालकमित्यादौ च नित्यं षत्वं न्याय्यम् १५१
र्थमत आह॰ नित्यं समास इतीति॰ प्रतिषेधार्थमिति॰ तथा च परमसर्पिः कुण्डिकेत्येव भवति। नन्वस्मिन्पक्षे सर्पिषेत्यत्र सकारस्य षत्वं न स्यात् सकारस्या

भे॰ देशप्रत्ययावयवभिन्नत्वादत आह॰ व्याख्यानादिति॰ उत्तरसूत्रे समासग्रहणस्य सत्वेन तस्यैकार्थीभावविषयकतया इसुसोरिति सूत्रे सामर्थ्यस्य व्यपे
क्षाविषयकत्वमित्येवं हृत्वादित्यर्थः। एतेन। तत्र चारितार्थ्येन॰ तेन॰ इदुदुपधेत्यनेन॥ ॐ ॥ एतेन॰ व्यपेक्षायान्नित्यार्थश्चेति कथनेन। तस्य॰ कस्कादिषु चे॰

भ॰ भाष्ये सविसर्गपाठस्तु व्युत्पत्तिपक्षाभिप्रायेणेति बोध्यम् व्याख्यानादिति। तच्च नित्यं समास इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। सिद्ध इति भाव इति। अयं
भावः। असमासे व्यपेक्षाविरहेपि षत्वार्थ इति वक्तुः प्रत्ययसंबन्धिभिन्नविसर्गस्य षत्वमित्येवार्थः संमतोस्तु त्यतिपक्षश्च अन्यथा व्यपेक्षावि
रहेपि प्रत्ययभिन्नविसर्गस्येत्यर्थे इदुदुपधेति षत्वसिद्ध्या षत्वार्थ इत्यस्यासंगतेः॥ ॐ ॥ व्याख्यादर्शरीत्याह। व्यपेक्षायामिति। एवं च षत्वा
र्थ इत्ययं ग्रन्थः सिद्धान्तभूतः। अयं त्वः न्यदीयाः एवं नायं सर्वग्रंथ एकमतानुसारीति भावः। तथा चास्थित परमते पि गतोपाठो नित्यार्थः आव

एतेन कस्कादिपाठस्याव्यपेक्षायां चारितार्थ्यं न व्यपेक्षायां तस्यासिद्धत्वादिकल्प एवोचित इत्यपास्तम्॰ प्रत्ययसम्बन्धि
भिन्नविसर्गस्येत्यर्थे तु तत्र प्राप्तिरेवेति व्यपेक्षायां विकल्प एवेति बोध्यम्॰ अतः क॰ कृशब्देन तदादिग्रहणं समासास्ति मो
त्तरपदस्य विशेष्यत्वात् विषर्द्वयोरिति सूत्रे च प्रत्ययग्रहणेन धातोर्विशेषणत्वे तदादिविधिज्ञापनात्॰ अपस्कुंभी।
त्यादौ लिङ्ग विशिष्टपरिभाषया तत्त्वबोध्यम्॰ भास्कर इति॰ तपरकरणादतः कृ इत्यस्य प्राप्तिः॥ इति विसर्गसन्धिः ॥

स्यक इति तं सामर्थ्यादुत्तरपदस्थस्यापि षत्वमिति वक्तव्यमिति मंदत्वसूचनाय चाप्यर्थकश्चः पठितः इदुदुपधेति सूत्रस्थ मनोरमाग्रन्थस्तु व्याख्यादर्शानुसा
रेणेति न तद्विरोधः। एकमतानुसारेण सर्वोयं न्यो योज्य इत्याग्रहेतु इत एवारुचेराह। व्यपेक्षायामितीति योज्यमित्याह विकल्पेति। तदः भावे नित्यविधि।
स्तु न विकल्पविधीनां सति संभवे न वेतीत्यारम्भेणोभयत्र विभाषात्वात्। न च सिद्धत्वमाश्रयात् असिद्धत्वादिकल्प इत्यापाद्यमानग्रंथस्तु चिन्त्य एवायद्वासाह

त्यस्य समासास्त्रियेति॰ नित्यं समास इति सूत्रात्समासग्रहणानुवृत्तेः। ननु समासास्ति मोत्तरपदस्योपस्थितत्वात् कुम्भादि रूपस्यैव ग्रहणं स्यादित्यपस्कुम्भीत्यत्र न स्यादत

शृ·शे· मै· लाघवमूलकत्वाद्यांव्याख्यानंदूषयति· यत्त्विति· नचससजुषइतिसूत्रस्यान्यार्थमावश्यकतयाप्रकृतेसकारस्यरेफस्यवोच्चारणेकोविशेषइतिवाच्यम्· प्रक्रि
टी·मै· यालाघवसत्वात्· प्रथमैकवचनइति· नचैवंसतिससजुषइतिसूत्रविधेयरुशब्देउकारोच्चारणंव्यर्थमितिवाच्यम्। भोभगोइतिसूत्रेउभयोर्ग्रहणसम्पादनेन
टी·भ· भ· रुत्वेति। रामइत्यादौसुपिचेतिदीर्घस्तुना अनाप्यकइत्यत्रेवापिचेतिन्यासात्। नन्वेवंऽद्याप: सोरितिनिष्कर्षेहिप्रियचत्वइत्यत्रराल्लस्येतिनियमात्
१४२ संयोगांतलोपाभावाद्रोरीतिलोपेढूलोपइतिदीर्घापत्तिरितिचेन्न। तस्यनिष्कर्षस्यदूषयिष्यमाणत्वात्· चारितार्थ्याइति। अष्टुनादित्यस्यतुनसामर्थ्ये
वान्सीवंधुरितिभाष्योपष्टंभेनाऽसंबुद्धावपि प्लुतप्रश्नेरुक्तत्वेन आयाहिभवान्देवदत्तोऽ३ इंगच्छामीत्यादौचारितार्थ्यात्। हलोऽनन्तराःसंयोगान्तलो।

यत्तुस्वौजसित्यत्ररुरेवपाठ्य: सर्वत्रसुग्रहणेरुग्रहणमेवास्त्विति तन्न· यशोत्रेत्यादौरोरसिद्धत्वादुत्वानापत्तेरतोरोरित्यस्यप्रथमैक
वचनेचारितार्थ्यात्तदुक्तं यन्नाह· स्वौजसेति· पदस्येत्यनुवृत्तंससजूभ्यांविशेष्यतेतेनतदन्तविधिरादेशस्त्वलोन्त्यस्येत्यन्त्यस्य· त
त्फलितमाह· पदान्तस्येत्यादिना· सजूरित्यत्रव्यपदेशिवद्भावेनसिद्धि: व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनग्रहणवता प्रातिपदिके
नतदन्तविधिर्नेतिपरिभाषाद्वयंप्रत्ययविधिविषयमित्यसमासेनिष्कादिभ्यइत्यत्रभाष्येस्पष्टम्· ॥ ॥

पोरोरुत्वेइतिज्ञापकान्नासिद्धत्वमितिचेदापीतिन्यासेनकिंचिल्लाघवमितिवोध्यम्॥ ससजुषोरुरित्यत्रोकारोऽनुवंधस्तुयत्वविधावुभयग्रह
णार्थइतितत्सामर्थ्यादसिद्धत्वंतेननवक्तुंयुक्तम्। भाष्येस्पष्टमिति। अत्रत्यंतत्वंपरिभाषेंदुशेखरविवृतिसंग्रहेस्पष्टम्॥ ॥ र·म:

चारितार्थ्यात्· नचपदिरोरसिद्धत्वत्तदाएहिसुस्रोतारत्यादौरुत्वस्यासिद्धत्वादुत्वन्नेवप्राप्नोतीतिप्लुतग्रहणसामर्थ्यादसिद्धत्वबाधइतिवाच्यम् १४०
देवदत्ताऽ३ गतोग्रामान्किमित्यादावनन्त्यस्यापीतिप्लुतविषयेतस्यचारितार्थ्यात्। प्रत्ययविधिविषयमिति· ज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वात्· ॥

भे· अत एवेति· तदन्तविधिद्वयसिद्धमर्थमुपात्तविशेष्यसत्त्वेपिशब्दस्वरूपंविशेष्यमाश्रयादौतदन्तविधिस्वीकारादेवेत्यर्थः अत्रहिसर्पिःप्रियइत्येतद्व्यावर्त्तकत
याऽनुत्तरपदस्थेत्यस्यचारितार्थ्यसम्भवतीतिशंकायद्यपिभवतितथापिभाष्योक्तस्यपरमसर्पिःकुण्डिकेत्यस्योपपत्तिस्तदन्तविधिद्वयम्विनानभवतीत्यभिप्रायः
म·अनुत्तरपदेतिनिषेधाभावाद्दसंतस्यपदत्वेननिषेधश्चरितार्थइतिवाच्यम् समासेनपूर्वपदाध्याहारेणसंतस्यपूर्वपदत्वाभावइतिज्ञापकपरभाष्या
शयात्।अध्याहारफलंतुपरमसर्पिःप्रियंयस्येतित्रिपदेऽप्रवृत्तिः।अन्येत्वथचेत्कृदंतमेतेनतनोऽधिकेनैवमेवभवेत् प्राप्तिरितिभाष्यस्यपरमसर्पिःकु
अत एववनोरचेत्यादौनदोषः।ब्राह्मणस्यसर्पिष्करोतीत्यादौसापेक्षत्वेनासामर्थ्येनाशंकंतस्यैकार्थीभावसामर्थ्यविषयत्वात्·अधा
त्वभिहितंसमानाधिकरणमसमर्थवदित्युक्तेः सर्पिः कालकमित्यादौनषत्वम्· अधात्वभिहितमित्युक्तेःसर्पिष्पीयतइत्यत्रषत्वसि
द्धिः धातुसहचरितप्रत्ययाभिहितार्थेनसमानाधिकरणमसमर्थवन्नेतितदर्थः।यदातुसर्पिरादिकमव्युत्पन्नंप्रातिपदिकंपाणिनेरु
णादिष्वव्युत्पत्तिपक्षइतिआयनेयीतिसूत्रेभाष्यस्पष्टमुक्तेः।तत्रहिशंखइत्यादावादेशानाशंकोणादीनांप्रतिषेधोवक्तव्यःप्रातिपदिक
विज्ञानाच्चभगवतःपाणिनेःसिद्धमित्युक्तम्·अपामन्तात्वाय्येत्विस्तुषिविसूत्रंव्याकरणान्तरीत्येवसर्वनामस्थानमितिमहासंज्ञाव
त·अत एवभाष्येउणादयोऽव्युत्पन्नानीत्येवोक्तेः· नन्वनेकार्थाअपिधातवइतिवदव्युत्पन्नान्यपीत्युक्तम्तदाऽइदुपधस्येतिनिष्पत्त्वप्राप्तेःने
नविकल्पइतिप्रत्ययग्रहणाभावात्तत्परिभाषानुपस्थितेःपरमसर्पिष्करोतीत्यादौषत्वविकल्पःसिद्धः॥ ॥ण्डकेत्युपक्रम्यप्रकृतस्यतथावाक्येपि
नर्हिनप्राप्नोतिपरमसर्पिःकरोतीतिभाष्यस्यचेसनेएकार्थीभावव्यपेक्षयोरभावइत्येवाशयः नन्वनुत्तरपदेइतिनिषेधेनेसंतस्यपदत्वाभावइतिमध्यमप
दत्वाक्रान्तत्वेन प्रत्ययत्रसत्वेनचतन्निषेधाप्रवृत्तेरित्याहुः।अर्थकस्येति।इसुसित्यस्येत्यर्थः॥ ॥ धातुसहचरितेति।इदंसमर्थसूत्रकैयटानुरोधेन
तस्यैकार्थीभावसामर्थ्येति।स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये।अधात्वभिहितमिति· समर्थसूत्रेभाष्यएवस्पष्टम्। ननुसर्पिष्पीयतइत्यत्रकर्मणोनधात्वभिहितत्वमतआह

श॰शे॰ भै॰ नचयत्रपूर्वोदीर्घस्तत्रास्यचारितार्थ्यात्कथंलसूलेतिवाच्यम्॰ दीर्घाज्जसिइचिचनिषेधात्प्रवृत्तेरिष्टत्वयायत्रपूर्वआकारःपरश्चासतत्रसवर्ण
टी॰भै॰ दीर्घस्यैवप्राप्त्याइष्टस्यसिद्धेर्दीर्घकारादेश्चासि प्रवृत्तिरस्यवाच्या।तथाचास्याल्पविषयत्वापत्तिरतोलसूलायाआवश्यकत्वात्ऋकारलृकारयोःसवर्ण
टी॰भ॰ विधिरित्यनेनसमानजातीयत्वमेवातिदिश्यतइतिगमृनित्यादौनानुपपत्तिः॥ ॥ ननुवृद्धिप्राप्तिकालोत्तरप्राप्तिकालिकप्राप्तिकर्तृकपूर्वस

१४३ भ॰ वहुश्रेयसीनित्यादौदीर्घोपिसंभवति तथापिदीर्घाज्जसिचेत्यत्रदीर्घग्रहणाद्दीर्घस्यापिग्रहइष्टइतिभावः।इष्टसिद्धेरिति।गमृ
नित्यादिसत्पभिधानेसाजात्यादिदेशादिष्टसिद्धिरितिभावः॥ ॥ तावितिनिर्देशाद्देवदत्तेतिन्यायाः नित्यत्वमितिकस्यचिदुक्तिंकटा

आदुणइति॰ तौसदितिनिर्देशेनभ्रष्टावसरन्यायस्यात्रशास्त्रेनाश्रयणादितिभावः।देवदत्तहंतृहनन्यायस्यतुनात्र
प्रवृत्तिः देवदत्तहन्तृहननेहिनोजीवनंदेवदत्तस्यदेवदत्तहननप्रसक्तहननेत्वस्त्येवदेवदत्तजीवनंप्रकृतेतुनहननस्थानीया
वृद्धिहेतुःपूर्वसवर्णदीर्घस्यलस्यप्रवृत्तिःकिंतुहननोद्यमसजातीयंप्रसक्तिमात्रंप्रसक्तस्यनिषेधेवाध्योज्जीवनेनवा
धकमितिस्पष्टंचदंस्तादिष्वितिसूत्रेकैयटे॰ सुखोतइति॰ सुखोतसशब्दःकस्यचित्संज्ञासंबुद्धौदूराद्धूतेचेतिप्लुतः।तत्सा
मर्थ्यादिति॰ प्रतियोगित्वेनतदाश्रयणसामर्थ्यादित्यर्थः।आश्रयात्सिद्धइतिभाष्योक्तेः॥ ॥ ॥

स्यति।ताविति।तुनात्रेति।ताविप्यत्रेत्यर्थः।सतितत्प्रवृत्तौतेनतरःनित्यत्वज्ञापनेसंभवेदपीतिभावः।दत्तजीवनमिति।इतिन्या राम:
यशरीरमित्यर्थः प्रकृतेइति। ताविप्यत्रेत्यर्थः। वाधकमितीति। इतिहेतोःएवंसत्वविषयज्ञानेशास्त्रद्वयसंनिधौएकायनोरपि एकस्यप्रवृत्तेर्निर्वाधत्वात्
वर्णदीर्घस्यनादिचीत्यनेननिषेधेभ्रष्टावसरन्यायेनवृद्धिरैचीतिवृद्धिर्नस्यादतआह॰ भ्रष्टावसरेति॰ सुखोतसशब्दइति॰ एतेनैतरकारान्तस्यस्व १४३
मितिकस्यचित्प्रलपितमपास्तम्॰ नन्वतोरोरितिसूत्रेप्लुतस्यनिमित्तत्वेनाश्रयणन्नतुप्लुतस्येतितत्सामर्थ्यादित्यसङ्गतमतआह॰ प्रतियोगि

भै॰ ननु यदि सामर्थ्यादुत्वदृष्ट्या श्नुतस्य सिद्धत्वं तदावक्ष्यमाणरीत्या उत्वन्न स्यादित्यत आह॰ पयस्यटतीति॰। अटतेः क्विबाद्यै॰ पयो ददातीति॰ दाधातोरातो॰ नुपसर्गे

भ॰ भ्रष्टावसरन्यायस्याप्यः यंनविषय इतितद्ः ना श्रयण ज्ञापकतापि कथमस्य निर्देशस्येति चिन्त्यमेतत्। योगिकार्थबाधादाह। कस्यचिदिति। अत्व

संतस्येतिदीर्घेत परव्यावर्त्यत्वादाह। संबुद्धाविति। तत्सामर्थ्यादितीति। प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यात्सिद्धः श्नु तद्विति केयटः विशेषणोपादानेन श्नुत वि

ध्येक वाक्यतापन्नपूर्वत्रेति पूर्वशब्देनोत्व विध्यग्रहणमिति ज्ञाप्यत इतितत्तात्पर्यं तच्चिन्त्यं। तथासति तपरकरणेनैव व्यावृत्तिसिद्धौ प्रवर्तकतयानिव

र्तकतयावाभचारितार्थ्यस्य दुर्वारत्वात् अश्रुतादः श्नुत इत्यनयोरन्यतरस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च अतएव सः उच्चारणं रुच्चारणमिति षष्ठीसमासे सुस्रोतसः

रुच्चारणमिति पुनस्तत्र सस्य रुत्वे रोरीति लोपे दीर्घत्वे सुश्रोतावुच्चारण मिति भवति। अत्र हशि चेत्युत्वेन। उसंतस कारस्थानिक रुत्वस्यासिद्धत्वेनह

पयस्यटतिपयोददातीत्यर्थे आगच्छ हे पयो ३ आगच्छ हे पयोदेत्यादावेकपदस्थ वर्णद्वयसापेक्षमन्तरङ्गमुत्वं प्रतिवाक्यसंपा

दकपदान्तरसापेक्षश्नुतस्यासिद्धत्वादुत्वे श्नुत सिद्धिः॥ ॥ शूपरत्वाभावात्। रुत्व विध्येक वाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमिति पूर्वग्रहणेनोत्व

विध्यग्रहणमिति कल्पनेतु नदापत्तिर्दुर्वारास्यात्। किंचैवमर्थाधिकारात्सर्वत्रेत्याग्रहे मनोरथोपि न स्यात्। अत्र च ज्ञापकं तपरत्वे कृतेपि अस्तु =

तद्विति कृतेन दाह। प्रतियोगित्वेनेति एवं चाश्रयात्सिद्धत्वं वदतो ज्ञापकत्वमंः गीकुर्वतो मम न पूर्वोक्तानुपपत्तिरितिभावः। ज्ञापकस्थले एवं वक्तुं ७

शक्यत्वात् विशेषणद्वयं श्नुतः सिद्धत्वाभावप्रतिपादनद्वारा तपरकरणे कृतश्नुतव्यावृत्त्यनुवादकमिति न दोष इति मान्या॥ ॥ हे पयोदिति केचित्तु टि

मते हे हे प्रयोग इति सूत्रस्य विध्यर्थतो के स्तद्रीत्या हे शब्द प्रयोगः। अन्यथा हे हयोरेवेति नियमान्नस्यादिति। एकपदे इति। समस्तस्येत्यर्थः। वर्णद्व

यस्थानिभिन्नं ग्राह्यं। अन्यथा वर्णत्रयापेक्षत्वेन द्वयेत्यः संगतं स्यात्। स्थानिनो निमित्तत्वाना श्रयणाच्चाहेतुगर्भं चेदं विशेषणम् उत्व इति आ

इतिकः। प्रतियोगित्वेन श्नुतस्याश्रयणात्पूर्वत्रासिद्धत्वमेव बाध्यते न त्वन्तरङ्गपरिभाषया बोध्यस्यासिद्धत्वस्य। एतद्बाधमानाभावात्॥ ॥

शा·शे·
टी·भै·
टी·भ·
१५४

भै· ननुपरिभाषायाःषाष्ठीत्वादेतदृष्ट्याप्लुतस्यासिद्धत्वात्कथंवहिरङ्ग·परिभाषाप्राप्तिरत आह· परिभाषेति। स्वदृष्ट्याऽविद्यमानस्येति· अयञ्चन्यायोलोकेप्रसि
द्धः। नन्वेवंत्रिपाद्यामन्तरङ्ग·परिभाषाया अप्रवृत्तिरितिसिद्धान्तविरोधइत्यतआह· अन्तरङ्गस्यासिद्धत्वेत्विति· प्रतिपाद्याभावइति· यथाद्वयोःशास्त्रयोरन्तर

भ· परत्वादिति। इदंचकार्यकालतायां। यथोद्देशेतुत्रिपाद्या असिद्धत्वाद्विप्रतिषेधसूत्रस्यतत्राप्रवृत्तिः। तत्रसूत्रेयथोद्देशएवेतिग्रंथस्तुफलाभावात्का।
र्यकालतानेत्येवंपरःसिद्धान्तः। अयंतुअन्यथाकोटिप्रविष्टइतिपूर्वपक्षग्रंथप्राय इतिनविरोधइतिबोध्यम्। यद्वा वक्ष्यमाणरीत्यास्वदृष्ट्यासिद्धस्यापि
परस्यपूर्वंप्रतिसिद्धस्यवलीयस्त्वबोधनेनप्रतिबंधकमित्याहुः। ननुत्रैपादिकेऽन्तरंगपरिभाषानेतिसिद्धांतितत्वात्कथमिदमित्याह। परिभाषेति।
नक्षतिरिति। अयंभावः। अन्तरंगशास्त्रमःस्यालिंगमित्युक्तत्वादियंपरिभाषावहिरंगमापश्येतिप्रतिपादयति अंतरंगंप्रतीनिगृहीतोपदेशमुत्वंतु

अन्यथाप्लुतस्योत्वदृष्ट्यासिद्धत्वात्परत्वात्प्लुतेआद्येऽप्लुतपरत्वाभावादन्त्येऽप्लुतात्परत्वाभावादुत्वंनस्यात्परिभाषादृष्ट्यावहिरङ्ग
सिद्धत्वेपिनक्षतिः। स्वदृष्ट्याऽसिद्धत्वेपिपरंप्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसंभवात्। स्वदृष्ट्याऽविद्यमानस्यपरंप्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादनात्।
त· अन्तरङ्गस्यासिद्धत्वेतुप्रतिपाद्याभावेइत्वकंप्रत्यसिद्धत्वंप्रतिपाद्येत· तत्राद्येवाक्यस्यटेरित्यट्शब्दाकारःप्लुतोन्त्येरेफद्कारसंयो

तंकथंपश्येत्यथाजाततत्वसाक्षात्कारेणमिथ्यात्वेनजगन्मिथ्येतिगृह्णताशिष्यंप्र((गपरत्वेनाकारस्यगुरुत्वात्गुरोरितिप्लुतः॥ ॥
तिजगन्मिथ्येत्युपदिश्यतेनतुद्वैतिति परंप्रति। अन्यंप्रति नन्वेवंण तृइत्यादौश्चुत्वानापत्तिर्हल्लोपस्यासिद्धत्वादतआह। अनन्तरंगस्येति। प्रतिपा
द्येति। यंप्रतिपाद्यतेउपदिश्यतेतदःभावइत्यर्थः। इदंचयथोद्देशेत्रैपादिकेऽन्तरंगेऽसिद्धत्वेप्रतिबंधकं। कार्यकालतायांतुपूर्वत्रासिद्धमित्यने

नविरोधादिकंग्रंथांतरतोऽवसेयम्॥

ङ्ग·वहिरङ्ग·भावविचारस्तत्रद्वयोरन्तरङ्ग·त्ववहिरङ्ग·त्वेवापरिभाषाया अप्रवृत्तिस्तथाऽन्तरङ्गस्यत्रैपादिकत्वेतन्निरूपितवहिरङ्गत्वस्यपूर्वशास्त्रेप्रति
पादनासम्भवादितिभावः। पूर्वोक्तप्रयोगयोर्येनशास्त्रेणप्लुतस्तदाह· तत्राद्यइति· तयोर्मध्यइत्यर्थः। अत्रदूराद्धूतइत्यनेनप्लुतः॥ ॥

राम:
१५४

भे· जश्त्वापवाद इति। सस्य स्थाने प्राप्तस्य जश्त्वस्य निरवकाशत्वेन सजुष्शब्दविषये येन नाप्राप्तिन्यायेन च प्राप्तस्य जश्त्वस्य च बाधक इत्यर्थः ननु उत्वदृष्ट्या
पत्वस्यासिद्धत्वात्तेन येन नाप्राप्तिन्यायाभावाद्रुत्वापवादत्वोक्तिरसङ्गतेत्यत आह· यदीदमिति· इदम् उत्वशास्त्रम्· कृते त्वस्मिन्। अस्मिन्सूत्रे· एतेन शास्त्रासि
द्धत्वस्यैव सिद्धान्तितत्वादिदमित्याद्यसङ्गतमित्यपास्तम्· व्याख्यानादिति· अत्र प्रथमयोरित्यनेनानयस्य कस्यचिद्ग्रहणे ङि न्नु वा सुपीत्यतः सुब्ग्रह
म· जश्त्वेति। बाध्यविशेषचिन्तायां येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः। बाध्यसामान्यचिन्तायां तु श्रेयानित्यादौ सुलोपं बाधित्वा रुत्वे यणः प्रतिषेधारंभा
त् रुलोलोपाद्भासनस्यादिति भावः दिगित्युक्त्या बाध्यसामान्यचिन्तया भाष्योक्तपक्षान्तराणां संग्रह इति बोध्यम्। उत्वगुणयोरिति। ननु कृतेष्व
इदं जश्त्वापवादः श्रेयानित्यादौ त्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एवेति दिक्· यत्तु स्यापवाद इति· यदीदं नस्यात्तर्हि यत्वं प्राप्नो
तीत्येतावता कृते त्वस्मिन् यत्वस्यासिद्धत्वादुत्वगुणयोर्यत्वाप्राप्तिरेवेति भावः। प्रथमयोः। व्याख्यानात्प्रथमयोरित्यनेन न प्र
थमाद्वितीयारूपसुपविभक्त्योर्ग्रहणं तदाह· प्रथमाद्वितीययोरिति· पूर्वग्रहणं किम्· अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो माभूदिति· दी
र्घग्रहणं तु त्रिमात्रस्य स्थानिनस्त्रिमात्रो माभूदिति· सवर्णग्रहणं तु स्पष्टार्थम्· पूर्वस्यादीर्घत्वात्पूर्वजातीय इत्यर्थे नैव सिद्धेरि
त्येतस्य स्थानित्वेन रुत्वाद्यत्वं स्यादतः आह। गुणेति तत्र कृते पूर्वान्तत्वाभावात् दः प्राप्तिरिति भावः। व्याख्यानेति। तच्च प्रकृतसूत्रभाष्यादि
षु स्पष्टम्। स्पष्टार्थमिति। रूढिप्रयोजनयोरभावेन लक्षणया प्रयोगस्यान्याय्यत्वादिति भावः प्रकृतसूत्रे उद्योते स्पष्टमिदं। अदीर्घत्वादिति। यद्यपि
णानुवृत्तेः सुब्विभक्त्योरेव तयोरपि न प्रथमवचनयोः। अचीत्यधिकारात्तस्माच्छस इत्यत्र कृतस्य पूर्वसवर्णदीर्घार्थकतच्छब्दस्य नादिचीति निषेधसू
त्रस्य च दर्शनमूलकादित्यर्थः। पक्ष इति· पूर्वपरयोरित्यनेन पूर्वपरयोरुपस्थितत्वात्पर्यायेण कदाचित्परसवर्णस्यापि प्राप्तिरिति भावः। त्रिमात्रो मा
भूदिति· आन्तरतम्यात्प्राप्त इति भावः। पूर्वजातीय इति· तथा च पूर्वस्यादीर्घत्वात्पूर्वशब्दस्य लक्षणया पूर्वजातीयबोधकता भविष्यतीति भावः ॥

श्रा॰शे॰ भै॰ उकारानुबन्धग्रहणादित्यस्योकारस्यानुबन्धस्यस्याभित्त्वेनग्रहणमित्यर्थस्यप्रकृतेनसम्भवः। उकारस्येत्संज्ञालोपाभ्यामपहारात्किन्तुबहुव्रीहिमभि
टी॰भै॰ भ॰ नन्वनुबध्यतइतिव्युत्पत्त्या उकारपररेफस्यग्रहणेनप्रातरत्रेत्यादिव्यावृत्तावपिरुधातोर्वारणमतआह। उकारेत्संज्ञकेति। अनुनासि
टी॰भ॰ कनिर्देशादीहशार्थलाभः। तत्रैवकिंमानमितिचेन्न। व्याख्यानमेवगृहाण। इकोगुणेतिनिर्देशाद्धेतोरर्थवतोरोर्ग्रहणाद्यशोऽत्रेत्यत्रो
१५५ त्वंनस्यादितिनवाच्यम्। अशब्दान्तद्वन्द्वेनेति। पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमितिभावः। मूलेऽसंधिःसौत्रइति। सूत्रेकृतःसौत्रः कृतलब्धेः
त्यण्। नचानुकरणंचानितिपरमितिनिपातत्वेओदितिप्रगृह्यत्वेऽन्याय्यत्वमेवसंधेरितिवाच्यम्। तस्यकृत्जोयोगएवप्रवृत्तेः नचप्रादीव्य
तोऽणित्यत्रैवैकदेशविकृतन्यायेननिपातत्वातिदेशः। उभयाऽनुकरणेऽप्यन्यतराऽनुकार्येनिष्ठधर्मातिदेशस्यभवतेरइतिसूत्रेशेखरेध्वनि
उकारानुबन्धेति॰ उकारेत्संज्ञकरेफस्येत्यर्थइतिभावस्तेननदेवरुहीत्यादौनदोषः। भोभगो॰रोःसुपीत्यतोरोरितिवर्तनेननतुरोरीत्यतोरइति
प्रातरत्रेत्यादावतिप्रसङ्गात्॰ अशब्दान्तद्वन्द्वेनपूर्वशब्दस्यबहुव्रीहिमभिप्रेत्याह॰ एतत्पूर्वस्येति॰ नन्वेवंपूर्वरूपापत्तिरतआह॰ अस
न्धिरिति॰ भगोअघोशब्दौकारयोरकाराभ्यांप्राप्तपूर्वरूपात्मकसंन्धिकार्याभावइत्यर्थः। इदंप्राचामनुरोधेनः वस्तुतःसूत्रेरान्तानामेवा
नुकरणमसन्धिर्न्याय्यएवेतिबोध्यम्॰॥ ॥ ११ तत्वादितिवाच्यम् निपातत्वस्याक्तपरिमाणनिष्ठत्वात् भगोअघोशब्दयोर्निपातत्वाऽभं
गीकाराच्च वस्तुतइति अघोशब्दान्तद्वंद्वेस्त्वतःषष्ठीलुक् नन्वेवंसौत्रत्वस्यावश्यकत्वेकुतोऽस्यावास्तवत्वमितिचेन्न। अत्रपक्षेऽर्थवत्परिभाषासंचारेण
विभोरिदंसुप्रभगोरिदम्ऽघोरिदमित्यादेर्वारणात्। ओरेताऽनुकरणेत्वऽसंभवात्तत्संचारेनस्यात्। यद्वासांतरान्तोभयाऽनुकरणस्यमूलकृतोक्तत्वा
न _______________ सान्तपक्षस्यभाष्याऽसंमतत्वसूचनायवस्तु
नइत्युक्तम् अत एवमतुवसोरितिसूत्रेभोशब्दस्यविभक्तिप्रतिरूपकनिपातत्वमुक्तम् विभक्त्यन्तंचवार्तिकनिष्पन्नंरान्तमेवेतितत्सदृशत्वेनरान्तस्ये ततमानसिद्धिः॥ १५५
प्रेत्याह॰ उकारेत्संज्ञकेति॰ आदिनातरुमूलमित्यस्यसङ्ग्रहः अकारान्तद्वन्द्वेनेति॰ नचैवमकारस्यपूर्वनिपातापत्तिरितिवाच्यम् पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात्

मै॰ भाष्ये त्विति॰ स्थानिवत्सूत्रव्याख्यावसरे यदत्र वक्तव्यं तदुक्तम्। वाच्यवृत्त्येति॰ वाच्यनिष्ठा या वृत्तिः शक्तिस्तया नियमशास्त्रघटकशब्दोऽर्थबोधक इत्यर्थः। ननु यदि
म॰ मान्तनिपातसत्त्वेऽनुमानाभावः। इदमेवाभिप्रेत्य शब्दरत्ने भाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेत्युक्तम्। सानाऽनुकरणे रानानां न स्यादित्यपि शब्दरत्नोक्तमनुसंधेयम्॥ः
॥ लोपे चेति। एतेनासाधारणनिवेशस्यासंमतिं सूचितवान्। नियमशास्त्रेति। नन्वःशग्रहणाभावे पत्वार्थं सूत्रस्यावश्यकत्वेन कथं नियमार्थकत्वमि
तिचेन्न तावन्मात्रफलकत्वे प्रक्रियालाघवापमोभगो इत्यः ननतरमिदं पठित्वाऽनेन पत्वमेव विदधीतेति। निषेधकानीति। इति हेतोः पयंस्विन्यादौ दोष इ
त्यन्वयः। हेरामेत्यादाविति आदिना तेजस्विन् पाहीत्यादि॰ परत्वासिद्धिरिति। तथा च परान्तरत्वाऽभावे पाहीत्यस्य निघातो न स्यात् तेजस्विन् इत्यस्याविद्य
नस्यपमिति॰ इदमर्वाचामनुसारेण॰ भाष्ये तु रेफस्य विसर्गस्थानित्वेन नहृतिकृत्वा श्रयमपीदमल्विधिरेव॰ स्यान्मलवृत्तिधर्माश्र
यत्वात्॰ अग्रहीदित्यत्र च दीर्घलोपे चेदृत्वेनैवानिवेश इति विशेषोऽतः पयःस्विन्यादौ दोषः। तत्र हिरोः सुपीति विसर्गः नियमशा
स्त्राणि च विधायकान्येव वाच्यवृत्त्यार्थिकार्यमादाय तु निषेधकानीति तत्रापि रोरेफस्य विसर्ग इत्यर्थे त्वशग्रहणं व्यर्थमित्युक्तम्
नन्वेवं हे रामेत्यादौ सम्बुद्ध्यवयवहलः सस्य लोपे तद्वृत्तिसुपत्वस्यालधर्मत्वेन स्थानिवत्त्वाभावे परत्वासिद्धिरिति चेन्न॰ आनुमा
निकादेशस्य रामेत्यस्य स्थानिवद्भावेन सुबन्तत्वस्य तन्प्रयुक्तकार्यस्य वा लाभेन तत्सिद्धेः॥ ॥
मानत्वात्। रामेत्यत्र नामंत्रित इति निषेधेन तत्त्वाभावात्। हेशब्दाश्रयोऽपि न सः इयं शंका कार्यकालपक्षेऽपि स्फुटैवा यथोद्देशेऽपि नित्यत्वाल्लोपे
नत्वासिद्धिरेव। अकृते लोपे न तदनुपपत्तेरेवान्व्याख्यानाद्॥ सुबन्तत्वेति। न च विशेषणतयाऽऽश्रयणं अल्मात्रवृत्तिधर्मोऽत्र घटितेत्युक्तत्वात्॥ इदं
[illegible]निमित्तरूपकार्याऽतिदेशापत्ते विधेयरूपकार्याऽतिदेशोऽप्याह। तत्प्रयुक्तेति॥ प्रत्ययलक्षणेनापीति पूर्वान्वयि॥ ॥
[illegible]साधारण्यानिवेशस्तदा हेरामेत्यादौ परत्वासिद्धिरित्याशङ्कते॰ नन्वेवमिति॰ परत्वाभावे सति हेरामया हिमामित्यादौ निघातो न स्यादिति भावः ॥

श॰शे॰ भै॰ लक्षणपदोपादानेति॰ प्रत्ययलोपेप्रत्ययवदितिन्यायेनसिद्धोलक्षणपदोपादानेनैतादृशार्थलाभः। प्रत्ययनिमित्तककार्यस्येति॰ अस्यप्रकृतिसम्बन्धिनइत्या
टी॰भै॰ दिः। अतएवनखभिन्नइत्यादौनैसादिः। नचैवमपिस्थानिवद्भावेनैसादेशः कस्मान्नभवतीतिवाच्यम्॰ अचःपरस्मिन्पूर्वविधावितिसूत्रेपूर्वविधिशब्देनत्रा
टी॰भ॰ द्याश्रयणेनभावरूपस्यकार्यस्यचिकीर्षायामभावात्मकादेशस्थानिनःस्थानिवत्पदघटकस्थानिपदेनाग्रहणबोधनात्॰ तन्निमित्तकव्यवहारस्येति॰ प्रकृ
१४६ तिनिष्ठप्रत्ययपरत्वव्यवहारस्येत्यर्थः। एतेनश्रूयमाणप्रत्ययान्तेयोव्यवहारस्तस्यसर्वत्रस्थानिवत्सूत्रेणैवसिद्धिरितिसूचितम्। कार्यातिदेशस्यफलम्।

भ॰ ननुनेनसुत्त्वमेवकुतोनातिदिश्यतेतत्राह। नप्रत्ययेति तन्निमितकव्यवहारस्यैवेति। सचाशास्त्रीयोपिदोषाऽभावात् संकोचे मानाभावाच्च एवमि
ति यथाऽग्रहीदित्यत्रेट्त्वेनस्थानितेतितद्बुद्धि इट्त्वातिदेशात्सलोपस्तथेत्यर्थः। उक्तरीत्येति। अनलनिष्ठधर्मवत्त्वेनसुप्त्वादिनेत्यर्थः हलितितुसुनिसीनांवि

प्रत्ययलक्षणेनापितुप्रत्ययवृत्तिधर्मलाभः लक्षणपदोपादानेनप्रत्ययनिमित्तककार्यस्यतन्निमित्तकव्यवहारस्यवातिदेशात् ए
वंदीर्घोहोनिरादेत्यादौहलङ्यादिलोपेउक्तरीत्यास्थानिनिजायमानस्यासुपीतिरत्वनिषेधस्यादेशेदीर्घोहनशब्देतिदेशेनप्रवृत्त्या

शेषणमितिभावः उक्तरीत्यायस्थानीतत्रैत्यन्वयः स्थानिनिसकारेजायमानस्यसावपिपदमितिपक्षेप्राप्तत्वाभावायप्रवर्तमानस्यादेशेलोपेप
रतः ननूत्तरेणसमानाधिकरणम् तत्रपरेऽतिदेशेनप्रवृत्त्यादीर्घोहनुशब्देनदीर्घइतियोजना॥ १९ ह॰ एवमिति॰ प्रथमप्रकारेणेत्यर्थः। तथानकेवलंस
म्बुद्ध्यन्तेएवस्थानिवत्त्वेनप्रत्ययान्तत्वबुद्धिः। किन्तुराजपुरुषइत्यादावपिस्थानिवत्त्वेनेतिबोध्यम्॰ नेरफइति॰ यद्यपिप्रत्ययलक्षणेनसुप्परत्वव्यवहार
स्यापिलाभेनतेनसूत्रेणसिद्धिः। तथापिस्थानिवत्सूत्रेणसिद्धिकथनन्नियमार्थत्वाभिप्रायेण। हेरामेत्यादौतुस्थानिवत्सूत्रेणैव। यत्तुवस्तुतस्त्वनपेक्षिता राम॰
र्थसन्निधानस्यतत्तन्निमित्तरूपकार्यव्यवहारस्यैवस्थानिवत्सूत्रेणातिदेशात्तथाभूतस्यचात्रसुप्परत्वस्याशास्त्रीयत्वादतिदेशाभावाच्चिन्त्यमेतदिति॰ त १४६
न्न॰ रोऽसुपीतिसूत्रस्यवाक्यभेदेनमूलएवव्याख्यातत्वाद्सुपीतिपदेनतस्मिन्निति परिभाषैकवाक्यतयासुबव्यवहितपूर्वत्वात्मकशास्त्रीयधर्मावच्छिन्नएवोद्दे
श्यतावच्छेदकावच्छिन्नेनिषेधविधानेनसुबव्यवहितपूर्वत्वस्यस्थानिवद्भावेनातिदेशसम्भवात्॰

भ॰ ननु प्रतियोगित्वेनाश्रयणे सामर्थ्यादुभयविधासिद्धत्वस्य बाधोऽस्त्वित्यत आह· आश्रयणं त्विति· प्रत्यक्षत्वेन चेति· एतेन पूर्वत्रासिद्धत्वस्य शीघ्रोपस्थिति
कत्वात्तद्बाधेनोपपत्तौ विलम्बोपस्थितिकस्यानुमानिकासिद्धत्वस्य बाधे मानाभाव इति भावः। स्पष्टं भाष्य इति। अतो रोरप्लुतादप्लुत इति सूत्र इत्यर्थः· केचित्तु एते
न प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रे प्लुतस्यासिद्धत्वज्ञापनद्वारा एकादेशात्प्लुते विप्रतिषेधात्कृते प्रकृतिभावः। देवदत्ता३ अत्र त्वमसि इति भाष्योक्तेः। प्लुतस्यैकपदाश्रयत्वाद
न्तरङ्गत्वादेकादेशस्य तु पदद्वयापेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वाच्चिन्त्यं नोक्तौ प्लुतस्यापि वाक्यत्वसम्बन्धादेकपदानन्तरसापेक्षतया एकादेशसमत्वाच्चिन्त्यमेव चिन्त्यमि
ति विवरणोक्तिः प्रत्युक्ता· वाक्यस्य टेः प्लुतार्थम् आदेवदत्ता३ इत्यस्याः दावेहीति शेषपूरणस्यावश्यकत्वाद्वाक्यद्वयसापेक्षैकादेशस्येव बहिरङ्गत्वादित्याहुः·
भ॰ स्पष्टं भाष्य इति। नन्वेवमेकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेनेति प्लुतप्रगृह्या इति सूत्रभाष्योक्तविप्रतिषेधाऽनुपपत्तिः अन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधायो
आश्रयेणनु येन नाप्राप्तन्यायेन प्रत्यक्षत्वेन च पूर्वत्रासिद्धत्वमेव बाध्यते न त्विदं सुस्थो ता इत्यादौ त्वेकवाक्यमात्रसापेक्षत्वात्प्लु
तोऽन्तरङ्गो भिन्नवाक्यस्थाकारसापेक्षत्वादुत्वं बहिरङ्गमिति स्पष्टं भाष्ये॥ ((गादिति चेन्न। देवदत्ता३ असि गच्छामि३ अहमित्यादौ तयोः
समत्वेन तद्योगात्। यत्र तु न तथा एहि कृष्ण३ अत्र गौश्चरतीत्यादौ न त्रासामन्तरङ्गत्वात्प्लुत इति तत्रैवोद्योते स्पष्टम्। अनंत्यस्यापि प्रेति पूर्वोदाहरणे
न त्र शेषपूरण इत्यसङ्गतम्· अनेपूरण एव शेषपूरणव्यवहारात् वाक्यसापेक्षैकादेशस्येत्यपि चिन्त्यम्। वस्तुतो वाक्यद्वयसापेक्षत्वं न दवयव वर्णद्वय
सापेक्ष तयाऽयद्यप्यस्ति तथापि वाक्यत्वेन वाक्यद्वयापेक्षायाम्मानाभावः। प्लुतस्य यादृशसमुदायसापेक्षत्वं तादृशसमुदायस्य शब्दतोऽपेक्षया एकादे
शस्य विरहादेकादेशस्यैवान्तरङ्गत्वात्। यद्येवं देवदत्ता३ अत्र त्वमसीति वाक्यस्यैकागतिरिति चेत्· अत्र केचित्· एतादृशे विषये द्वयोर्वाक्ययोः संस्कृतयोरप
प्रयोग एव प्लुतस्य प्रकृतिभाव इति· अपरे तु वस्तुतो वाक्यद्वयावयवसापेक्षैकादेशस्यापि प्लुतसमत्वान्नात्र बहिरङ्गपरिभाषाया विषयत्वमिति सङ्गि।
रन्ते। यद्वा एकादेशस्य वर्णमात्रापेक्षया अन्तरङ्गत्वं तदा सपादसप्ताध्यायीस्थप्यन्तरङ्गत्वस्यानुरोधादनित्यत्वेन बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति दिक्

प्र॰श्री॰ भै॰ ननुलघुप्रयत्नतरइत्यनुपपन्नम्।वर्त्तिपदार्थस्यान्यपदार्थेनप्रकर्षेणचयुगपदन्वयविवक्षायाम्परत्वात्तरप्स्यात्।ततोबहुव्रीहौलघुतरप्रयत्नइ
टी॰भै॰ तिस्यादतआह॰ अन्यपदार्थेति॰ नचवर्त्तिपदार्थस्यान्यपदार्थविशेषणत्वात्कथम्प्रकर्षयोगइतिशंक्यम्॰ शुक्लतरः पटइत्यादौविशेषणप्रकर्षबोध
टी॰भ॰ कस्यतरपोबहुशुदृष्टत्वात्।वार्त्तिककृतापिसूचितमिदम्।पूर्वपदार्थातिशयेआतिशायनिकाद्बहुव्रीहिस्सूक्ष्मवस्त्रतरादयर्थइति।अत्रबहुव्रीहिरि
१६७ भ॰ सौत्रत्वादिति।समाहारद्वन्द्वविषयेएकशेषाप्रवृत्तेराड्गुणइत्यादाविवएकेनैवादेशेनोभयोर्निवृत्त्यापत्तिरन्यथास्यादितिभावः।एवमेवजश्
झशिससजुषोरुः त्यदादीनामः व्रीहिशाल्योर्ढक् इत्यादौबोध्यः।तत्रकुतोनसौत्रत्वमुक्तमितिचिन्त्यम्।यद्वाभोभगोइतिसूत्रादयग्रहणानुवृत्त्या
यकारस्यैकवादेशत्ववारणाय व्योरित्यावर्त्त्योभयोरादेशत्वमितितद्वित्वेनतद्विशेषस्यावश्यकत्वेनसौत्रत्वंविनागत्यन्तराभावादित्याशयइति॰

अन्यपदार्थसम्बन्धोत्तरंवर्त्तिपदार्थप्रकर्षविवक्षायांसाधु ॰प्रयत्नेलघुतरत्वञ्चैषांशैथिल्यजनकत्वमेव॰ लघूच्चारणा
विति॰ लघुतरोच्चारणाविन्यर्थः सूत्रेसौत्रत्वादेकवचनम्॰ वकारोदाहरणमसावादित्यइतीतिवृत्तिः।ओतो॰ व्योरित्यत्रयकार
साहचर्याद्वकारोधात्वनवयवएवात्राप्यर्थाधिकारात्तथैवेतिनस्मृतोवच्युतेत्यादौनदोषइत्याह॰ यस्येति॰ तादृशावस्यासंभवा
दितिभावः

वृत्तिरिति।अत्रास्वरसवीजंतुरोरित्यनुवर्त्यरोःस्थानेयौव्योतयोरित्यर्थेनात्राप्राप्तिरेवेति।वग्रहणंतुलोपःशाकल्यस्येत्युत्तरार्थमेव।अतएवहरपि
हविल्लविहितत्वेनतत्सूत्रोल्लेखः स्पष्टंचेदंभोभगोरितिशेषोद्योते।ओतोगार्ग्यस्य।यकारसाहचर्यादिति।अत्रेदंचिन्त्यम्।त्वमचक्षयत्रेत्यादौ
दस्यरुत्वेयत्वेनतथाभूतस्यापियस्यसंभवात्कथमेतदिति।एरर्थः यर्थः तमिच्छतियर्थीयतिइत्यादौतत्संभवाच्च॥ एत्यस्यपूर्वविप्रतिषेधेनतिशे

षः।लघुप्रयत्नतरइतिनिर्देशएवात्रगमकइतिबोध्यम्॰ वृत्तिरिति॰ भाष्यानुक्तत्वमत्रारुचिः।यकारसाहचर्यादिति॰ ओकारात्परस्यपदान्तस्यधात्ववयवस्य
यस्यासम्भवादितिभावः।स्मृतोवच्युतइति॰ स्मृतउःशम्भुर्येनसस्मृतोः स्मृतांवानिगच्छतीतिस्मृतोवाः।तमाचक्षाणस्मृतोवइति॰ तदाहेति॰ तदाभिप्रेत्याहेत्य

र्थः।एवञ्चयकारांशएवस्वरितत्वमथवाव्योरित्यनव
र्नामानमत्रयकारमात्रतात्पर्यकमितिभावः॥

भे॰ विच्छेदादिति॰। लोपः शाकल्यस्येत्यत्रास्यानुवृत्तेः। व्याख्यानादिति॰ अत्र भाष्ये किमर्थमिदमुच्यते न लोपः शाकल्यस्येत्येव सिद्धम्। लोपः शाकल्यस्येत्यने
न पाक्षिकः सिद्ध एव लोपोऽनेनापि गार्ग्यस्य मतेन लोपो नान्येषामिति विकल्पेनैव विधेय इति प्रश्न इति कैयटः। ओकाराल्लोपवचनं नित्यार्थम्। ओकाराल्लो
पवचनं क्रियते नित्यार्थोयमारम्भ इत्युक्तम्। तद्दर्शनमूलकादित्यर्थः। कैयटोपि। गार्ग्यः स्वस्यां स्मृतावोतो नित्यमेव लोपं स्मरतीति पाणिनिरपि तथैवेच्छति
एवञ्च भो अत्रेति नित्यं भवति न तु भोयत्रेति इति॰ न च स्वस्वमतप्रच्युत्यभावायेदमस्त्विति वाच्यम्॰ गार्ग्यशाकल्याभ्यां लोपस्यैव स्मृत्यानद्यकोऽन्यग्रहणे
भ॰ विच्छेदादिति। लोपः शाकल्यस्येत्यत्रेति भावः। तत्र हि शाकल्यस्यैवेत्यर्थसत्त्वादोषस्तु गार्ग्यादिमतेपि लोपसत्त्वेन वाच्यार्थविरोधान्न सम्बन्ध इति भा
भो भगो इति तु नानुवर्तते विच्छेदात्तद्ध्वनयन्नव्यस्यति। पदान्तस्य किं तोयमिति॰ इदं लघुप्रयत्नयोर्न गार्ग्यश्रुतेस्तदाह॰ अलघुप्र
यत्नस्येति॰ पूजार्थमिति॰ व्याख्यानादिति भावः। तादृशश्च भोसादिपूर्वक एवेत्याशयेनाह॰ भोयच्युतेति॰ भाष्यानुसारिण॰
स्तु भो इत्याद्यनुवृत्तेः स्मृतौ विस्तारेण दोषस्यानभिधानाच्च अपूर्वस्येति तु ओत इत्यनेन विरोधान्न सम्बध्यते लोपः शाकल्यस्ये
त्येव भो भगो इत्याद्यनुवृत्त्या सिद्धे नित्यत्वार्थमिदमित्याहुः। उञि च॰ भो इत्यादिपूर्वस्यापूर्वेणासिद्धेराह। अवर्णपूर्वयोरिति॰। एत
वः। भो इत्यादिपूर्वकस्येति उच्चारणार्थाकारेण निर्देशोऽतो न रुत्वादि॰। भाष्यानुसेति। अत्र यद्वक्तव्यं तल्लोपः शाकल्यस्येत्यत्रोक्तम् ॥
न तयोर्ग्रहणान्॰ भाष्यानुसारिण इति॰ नित्यार्थोयमारम्भ इति भाष्यतात्पर्यविद इत्यर्थः। अयम्भावः। लोपः शाकल्यस्येति सूत्रे अवर्णपूर्वस्येति यद्व्या
ख्यानं तस्य न भो भगो इति सूत्राद्वर्णमात्रानुवृत्त्या सम्भवः। अघशब्दस्य हन्तुघटकतया तन्मात्रस्य पूर्वशब्देन समासासम्भवात् तस्मिन् सूत्रे भो भगो अ
घो अपूर्वस्येत्यनुवर्तनेन तत्र भो भगो अघोपूर्वत्वे ओतो गार्ग्यस्येत्यनेन नित्येन भवितव्यम् तस्मादपूर्वस्येति परिशेषसिद्धार्थकथनम्। तादृशस्यैव समुदायस्य
ओत इति सूत्रेप्यनुवृत्तिरत एव नित्यार्थत्वकथनमप्यारम्भसामर्थ्यान्न साधु संगच्छते। एवञ्च विच्छेदादित्यसङ्गतम्। स्मृतौ विस्तारो च मुनिभिरेव नेति फलि

शा॰स्तो॰ भै॰ वृत्तिरिति॰ अत्रापिप्राग्वदेवारुचिः। अतएवेति। मण्डूकप्लुतिस्वीकारादेव॰ अन्यथा हलिसर्वेषामित्यत्रपरेऽपितिसप्तम्यन्तानुवृत्तौहलादौपरइत्यर्थः स्यादेव त्वमा

टी॰भै॰ भ्यामित्यादौलोपानापत्तिस्तदाह॰ अतएवेति॰ मध्ये॰सम्ब न्धादेवेत्यर्थः। उभयोरपीति॰ लघ्वलघूच्चारणयोरपीत्यर्थः। नचेति॰ एवमित्यस्यशेषः। समाधत्ते॰ लघुप्रयत्न

टी॰म॰ भ॰ हलिस उभयोरपीति अन्यमतेचरितार्थस्यासिद्धत्वात् आदेशेनदृष्टत्वंलोपइत्याशयः। सर्वेषांग्रहणबोधितशाकटायनमतविहितनिरवकाशलोपेन

१४८ अत्रापिगार्ग्यग्रहणानुवृत्त्याऽलघुप्रयत्नस्यैवलोपः। एतेनभोइत्यादिपूर्वेलघुप्रयत्नलोपार्थमत्रापितदनुवृत्तिरित्यपास्तम्॰

वकारोदाहरणत्वसाउएकाग्निरितिवृत्तिः। उत्तरार्थमिति॰ ङमोह्रस्वादचीत्यर्थमित्यर्थः। एतत्तत्रैवनिरूपितम्॰ हलिसर्वेषा

मित्यादौतुनसंबध्यते॰ व्यवहितेऽङमइत्यत्रैवप्रयोजनकथनपरभाष्यप्रामाण्यात्॰ अतएवलिट्सुइत्यादौधुडादयः। अन्य

थासादौपदेइत्यर्थोन्नस्युः। अतएवमाभ्यामित्यादौहलिसर्वेषामितिलोपसिद्धिरितिदिक्॰ हलिस॰ भोभगोइत्याद्यनुवर्तते

तत्रौकारात्परस्यलघूच्चारणस्यैवानेनलोपः। अलघूच्चारणस्यत्वोतइत्येवसिद्धं अपूर्वेतूभयोरपि॰ नचापूर्वालघुप्रयत्नेअ

स्यासिद्धत्वाल्लोपः शाकल्यस्यप्राप्नोतीतिवाच्यम्॰ लघुप्रयत्नस्यैवानेनलोपव्योरितिसूत्रेचीतिकरणेनहलिविधानाभावेनैवसिद्धावस्य

सूत्रस्यवैयर्थ्यापत्त्यातद्बाधात्॰ नचालघुप्रयत्नयोरेवलोपःस्यात्व्योरित्यर्थाधिकारादितिवाच्यम्॰ ऋषिमात्रग्रहणार्थस्यसर्वेषामि

त्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः विकल्पस्यविच्छिन्नत्वेननित्यत्वसिद्धेः। अत्रचयकारएवानुवर्त्ततेनवकारोवृत्तौतथैवोक्तेः फलाभावाच्चाव्यपरेइत्यादि

वाधादादेशाप्रवृत्तौस्थानिनोलोपेनोभयोरदर्शनमितिवाऽतिप्रसक्तोतीनियवस्यो॰ शाकल्यस्यैवमतेलोपः यवयोर्हलिसर्वेषांमतेलोपइत्येवंवोधस्यैवोचितत्वादि रामः

स्यैवेति॰ परिशेषादेतत्सिद्धम्। हलिविधानाभावेन॰ लघुप्रयत्नस्यविधानाभावेनेत्यर्थः। ननु हलोतिसूत्रन्नऋषिमात्रतात्पर्यकमपितुनित्यार्थमतआह॰ विकल्पा १४८

स्येति॰ अत्र चेति॰ हलीतिसूत्रे चेत्यर्थः। फलाभावादिति॰ वकारानुवृत्तेः फलाभावादित्यर्थः। अस्मिन्नर्थेसोत्रनिर्देशस्यसाधकत्वमाह॰ अव्यपरइति॥

भे॰ वृत्तिकृतो मतेनेति। निपातानान्निर्देशोन्तरत्नेषामित्यनेन निपातानामेववोधनात् सिद्धान्तमाह॰ परेत्विति॰ एषामिति॰ मतुवसोरिति सूत्रेऽस्य पाठात्तस्मिन्नलोऽन्त्य

भ॰ दिगिति। दिगर्थस्तु हल्ड्याविति सूत्रे उत्वादिनास्याद्नितेति श्रोतेपितत्र न दोषः। अन्यथा प्रपठ्येत्याद्याविवाऽतिदेश्यास्यादिति। साम्नीलोम्नीरामा ये त्यादिरनुसन्धेयः। एतेन सुप्परत्वस्याशास्त्रीयत्वात्कथमतिदेशा इत्यानुमानिकेपि कथमःस्विधीनामतिदेशः अन्यथाघुकामइत्यादावेवलिलो पःस्यादिति चापास्तम्। मतेनेति। अन्यथा वार्तिकसिद्धविभक्त्यन्तप्रतिरूपकत्वेन निपातत्वमिति भाष्योक्तमनायाससाध्यंमार्गमःपहाय आकृतिग णत्वेन चाद्यन्तभावनं कुर्यादिति भावः त्रयाणामिति। ननु निपातभोःशब्देनैव सर्वेषां फलानामःन्यथासिद्धिं प्रदर्श्य हयोरेवाऽवश्यकत्वमुक्तं शब्दरत्नेन

इतिचेन्न॰ तेषां रोरिति॰ इदं च निपातानाख्यायविभाषाभवदिति वार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणस्य वृत्तिकृतो मतेन॰ परेतु तेषामपि रोरि त्यर्थः। अपिना विभाषाभवद्भगवदघवतामोच्चावस्येति वार्तिकनिष्पन्नसङ्ग्रहः। एषामन्यस्य रुःस्यादवस्य चौकारः संबुद्धावि ति तदर्थः। अवग्रहणसामर्थ्यादलोन्त्यस्येति बोध्यम्॰ वार्तिकनिष्पन्ना नां त्रयाणां भोशब्दनिपातस्य चावश्यकत्वमन्यत्र स्पष्टमित्याहुः। व्योर्लघु॰ यद्यपि वर्णसमाम्नाये यस्य प्राथम्यात्तथ्योरित्युचितं तथापि लोपो व्योरिति लोपवारणाय सौत्रत्वमा श्रयणीयं स्यादतो व्योरित्युक्तम् लघुतरः प्रयत्नो यस्योच्चारणे स लघुप्रयत्नतरः॥

त्कथमुच्यते त्रयाणामावश्यकत्वमिति चेच्छृणु। वार्तिकविहितस्योकारस्यासिद्धत्वेन रोरुत्वाश्रयासिद्धत्वेनातःपररोः सत्वेनोत्वे ओत्वस्यासि द्धत्वेनातःपरत्वादाद्गुणे पूर्वरूपे भोअच्युतेत्यादेःसिद्धिरिति फलसत्त्वादिति इदं तु चिन्त्यम् भोभगोइति सूत्रे ओतो गार्ग्यस्येति वक्तुराद्योशीत्येव सिद्धे पूर्व ग्रहणं किमर्थं एवं हि पंचमीनिर्देशादव्यवधानं प्रस्यानायासेन लाभः। यथान्यासे तु भगो अघो ग्रहणेन ज्ञापकेन साध्यत इत्यपि गौरवमिति परिभाषाप्रवृत्तिवदत्रापि तस्याः प्रवृत्तिः। नन्वेवमवांशेप्यलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तिःस्यादत आह अवग्रहणेति॰ नानर्थकपरिभाषानुप्रत्याख्यानैवेति भा

बृ. श. भे॰ तत्पुरुषइति॰ ढ्रूलोपइतिनतत्पुरुषइत्यर्थः। अनीयरीति॰ एवंसतिकरणीयमित्यत्रदीर्घापत्तिः। ननुनात्रेरेफस्यतन्मात्रलोपविधायकशब्देनलोपइत्यतआह॰ चचोरित्यादाविति॰ नचा
टी. भे. त्रापिकथमितिवाच्यम्॰ अभ्यासपदात् तत्तद्धातुसम्बन्धिनोविभिन्नस्याभ्यासस्यप्रतिलक्ष्यंलक्षणोपप्लवन्यायेनबोधात्तत्वमस्तीत्याशयात्॰ नचात्रसत्यपिदीर्घेहृस्वइतिसूत्रेणहृस्वादे
टी. भ. शेरूपसिद्धिरस्त्वेवेतिवाच्यम्॰ आङ्॰ त्वात्पर्जन्यवल्लक्षणन्यायेनहृस्वेनतोदीर्घलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायेनपुनर्हृस्वानापत्तेरिति भावः॥मूलेत्तरीत्याव्याख्यानेणिजन्तात्कर्म।
२५८ भ॰ ढ्रूलोपेनानुरित्सुनदोषः तत्ररेफंपरित्यज्यपकारादेरप्यनुवंधुश्शक्यत्वादुपात्तमंरिनीत्यत्रोपोत्तमंपितीतिवाच्यमित्यतआह॰ चचारेति॰ दोषापत्तेरितितानचलक्षणप्रतिप
दोक्तपरिभाषयानिस्तारंप्रत्यस्यसिद्धपूर्वत्रासिद्धमित्यस्यवाधापेक्षयालक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषावाधस्यैवोचितत्वात्॰ भाष्यत्विति॰ अयंभावः कर्मण्यणिअदर्शनं
लोपइत्यनेनसंकेतितस्यग्रहणमित्यस्यवक्तुंशक्यत्वेनप्रसक्ताप्रसक्तसाधारणदर्शनाभावस्यलुपधात्वर्थत्वेनग्रहणापत्तौशिवरहेत्यादौभावरूपा देशापिस्या
ढ्रूलोपे॰ नायंतत्पुरुषोऽनीयरित्वचारेत्यादौचदोषापत्तेर्नापिवहुव्रीहिर्व्यधिकरणत्वादतोणिजन्तात्कर्मण्यण्युपपदसमासइत्याहढरेफाविन्यादि
दि॰ भाष्येतुव्यधिकरणवहुव्रीहिरेवदर्शितः। नचाजर्घाइत्यादौसिपिधातोरितिरुत्वस्यलीढइत्यादौढत्वादीनांपिनूराज्यमित्यादौसं॰॥ ॥
संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात्कथंदीर्घइतिवाच्यम्॰ ढग्रहणेनलणसूत्रेऽजर्घाइतिभाष्योदाहरणेनचतत्तच्छास्त्रैकवाक्यतापन्नपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रस्थपू
र्वग्रहणेनैतत्सूत्राग्रहणबोधनात्॰ अणःकिमिति॰ अचइत्येवसिद्धमितिप्रश्नभ्रमंतूहइतिपाठेनकारजावनुस्वारपञ्चमावितिद्धौतेरनिदितामितिनलोपेत्
ढइतिरूपम्॰ अत्राणपूर्वेणैवाव्याख्यानात्॥ १९ न्यदर्शनसत्त्वेनतत्जनकेतिशिवपूर्वस्यदीर्घापत्तिः नचयलोपासिद्धत्वेनतत्परत्वंपूर्वपदेनैतत्सूत्राग्रहस्येष्ट
त्वात्ममतुप्रसक्तादर्शनस्यैवशास्त्रेलोपपदार्थत्वेनभावरूपेणचादेशेनस्यानिप्रसंगस्यैववाधेनप्रसक्तादर्शनविरहेणसंनेवनेतिनदोषइतिस्पष्टंचेदंलोपसंज्ञास
त्रेभाष्ये॰ सिपिधातोरिति॰ इत्यनुवर्तमानेरश्चेत्यर्थः॥ ॥ १९ण्यल्युपपदसमासेहन्तिहृयप्रसङ्गात्तद्याधवाभिप्रायेणाह॰ भाष्येत्विति॰ नचसमानाधिकरणानामेव
वहुव्रीहिविधानाद्व्यधिकरणवहुव्रीहिरनुपपन्नइतिवाच्यम्। सप्तमीविशेषणइतिसूत्रेणसप्तम्यन्तस्यपूर्वनिपातविधानाल्लिङ्गाद्व्यधिकरणवहुव्रीहिरपिसाधुत्वज्ञा
पनात्॰ ढग्रहणेनेति॰ रग्रहणन्तुनतज्ज्ञापकमपुनारमतइत्यत्रचारितार्थ्यात्। अचइत्येवेति॰ अचश्चेतिपरिभाषयालब्धमित्यादिः। व्याख्यानादिति॰ पदिपरेणाणग्रहणं।

स्यात्तदाहलरूपांगिकलाभावादज्ञात्यर्थकमेवाणग्रहणम्भ
विष्यतीतितदभावेप्यचश्चेतिपरिभाषयैवतत्सिद्धिर्भविष्य

मै·

परस्परविरोधेति विविधंपदमननादत्रविवक्षितमेवक्ष्वविरोधलाभइतिभावः।तुल्यबलविरोधइत्येतत्परिशेषासिद्धमित्येतदुपपादयति·तत्रनित्येति·समर्पणञ्च
सङ्गति·अत्रचोवाक्यालंकारेयदुक्तम्प्रायेणेतितत्फलितमाह·क्वचित्केवलेति·न्यायद्वयोपपत्तिमाह·तत्रयुगपदिति·तृजादिवदिति·यथाएवुलतृचोपर्यायेणभवतः।
भ· विप्रतिषेधेपरस्येति अन्यथासर्वथाविरोधाभावेसंदेहाभावेनषष्ठीस्यात्तस्यैवास्यापिप्रवृत्यभावेसिद्धे विप्रतिषेधपदवैयर्थ्यापत्तिः तेनासिद्धत्व
विप्रतिषेधे·विप्रतिपूर्वात्कर्मव्यतिहारेवर्तमानात्सेधतेर्घञिपरस्परविरोधार्थोविप्रतिषेधशब्दः।तत्रनित्यस्यावश्यकतयान्तरङ्गस्यज्ञापका
दिनाऽपवादस्यवचनप्रामाण्याद्बाधकत्वेस्थितेतद्भिन्नोऽस्वविषयइत्याह·तुल्यबलेति·द्वयोःशास्त्रयोऽ क्वचिल्लब्धावकाशयोरेकत्रप्रयोगे
युगपत्संभविस्वकार्यसमर्पणञ्चसः।तत्रप्रायेणैकस्यकार्यद्वयप्रयोगकृतेःसंभवएतस्यप्रवृत्तिः।यथावृक्षेभ्यइति·तत्रहिदीर्घत्वयोर्युगपत्प्रवृत्तौ
स्वस्वनिमित्तेनानन्तर्यासंभवः।क्वचित्केवलासंभवेपि यथाशिष्टादित्यादौ अत्रहितातङ्शाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौस्वस्वनिमित्तानन्तर्यासंभवः
यद्यपितातङादेःस्थानिवत्वेनास्येवनतत् तथापिअतिदेशआदेशप्रवृत्युत्तरमेवनतुतत्प्रवृत्तिकालेइतियुगपत्संभवोऽस्त्येवेतिपरत्वात्तातङ·स
कृद्गतिन्यायेनतथादेशः।स्पष्टञ्चेदंसर्वम्प्रकृतसूत्रेइकोगुणवृद्धीअदसोमादित्यादावाकरे·तत्रयुगपदुभयोःकार्ययोरसम्भवात्पर्यायेणतृजादि
वच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गे·नियमार्थमिदं परमेवेति·तेनतिसृणामित्यत्रयोगपद्यासम्भवेनपरत्वात्तिस्रादेशेपुनःस्थानिवत्वेनत्रयादेशोनततप्रस
ते सकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधितमेवेति· यद्वा यथातुल्यबलयोरेकःप्रेष्योभवतिसततयोःपर्यायेणकार्यंकरोतियदातुतमुभौयुगपत्प्रेषय
विषयेऽन्यतरविरोधेपिपरस्परविरोधाभावेननास्यप्रवृत्तिः।प्रवृत्तिकालेइति·तदवस्थितेएककालेइत्यर्थः तत्प्राक्कालेउत्तरकालेचतत्सत्वेपितत्कालेतदसंभव
रूपविरोधस्यैतत्प्रवृत्तौनियामकत्वंभाष्यात्स्वीक्रियतेइतिभावः॥ ((स्तथापूर्वपरावपिपर्यायेणभवेतामेवञ्चयदापूर्वशास्त्रप्रवृत्तिस्तदायोग्यामांशान्पूर
म्परेणक्रियतइतिनियमःफलितोभवति·पूर्वशास्त्रस्यचैतद्विषयाविषयकत्वंकल्पनीयम्।लौकिकदृष्टान्तेनपुनःप्रसङ्गन्यायमुपपादयति·यद्वेति ल स्प

शा·शो· टी·भे· टी·भ· मे॰ अप्रतिपन्नाविति॰ अप्रवृत्नाविन्यर्थः। तत्र कृते परस्मिन्कृते नातङिति· कृतइतिशेषः। पुनर्धिरिति· स्थानिवद्भावेन हित्वात्। अत्र केचित्। एवं सत्यच श्चेति सूत्रस्यभ
ष्यकैयटविरोधः। तथाहि· यद्यच श्चेति सूत्रमिको गुणवृद्धी इति सूत्रवदच इत्यस्य षष्ठ्यन्तस्योपस्थापकं न दोकालोजिजि सूत्रे जिनि किमर्थमित्याशयेन।

अथ पूर्वस्मिन्योगे ऽज्ग्रहणे सति किम्प्रयोजनमिति भाष्ये उक्तम्। अत्राज्ग्र

१५८· हणे सतीति मध्यमणिन्यायेनोभाभ्यां सम्बध्यते। एवञ्च सत्यज्ग्रहणे पूर्वस्मिन्योगे ऽज्ग्रहणे किम्प्रयोजनमित्यन्वयः। अज्ग्रहणं संयोगा च्समुदायनिवृत्त्यर्थम् अ
ज्ग्रहणं क्रियते संयोगनिवृत्त्यर्थम्। अच्समुदायनिवृत्त्यर्थञ्चासंयोगनिवृत्त्यर्थेनावश्यन्त्यस्या पर स्य। ह्रस्वस्यापि तिकृति तुङ्मा भूत्। अत्र कैयटः। यथाप्रत्याह

भ· पुनर्द्विर्भवतीति। तदभाव पक्षे इति भावः॥ ॥

तथा शास्त्रयोर्लक्ष्य भेष्यपयोः क्वचिल्लक्ष्ये योगपद्यासंभवादप्रतिपन्नौ प्राप्तावपि मिदंपरंभवतीति विध्यर्थेन तत्र कृते यदि पूर्वस्यापि निमि
त्तमस्ति तदा तदपि भवत्येव तत्पक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति यथाभिन्धी त्यत्र परत्वात्तातङि पुनर्धिर्भवति। अत्र तातङ्धि
भावयोर्युगपदेकस्यानिसम्बन्धस्याङ्गरूपनिमित्तानन्तर्यस्य वा न सम्भव इति भाष्ये स्पष्टम्· कार्यपरत्वञ्च परशास्त्रविहितत्वम्।

रेः निर्दिष्टा आकारादयो दीर्घप्लुतसंज्ञे लभन्ते तथा संयोगोपि ह्रस्वसञ्ज्ञः स्यादिति तुकप्रसङ्गः। अच्समुदायनिवृत्त्यर्थम्। तितउच्छत्रम्। तितउच्छायादीर्घा
त्पदान्ताद्वेति विभाषा तुङ्मा भूत्। अत्र वैकल्पिके तुकि तदभावे ह्रस्वलक्षणे ऽस्तु क्कस्मान्न भवती त्याशङ्क्याह कैयटः। परत्वाद्दीर्घलक्षणे तुकि सति सकृद्ग
तौ विप्रतिषेध इति न्यायाद्ध्रस्वलक्षणः पुनर्न प्रवर्तते। न चैवंविधे द्विविषये पुनः प्रसङ्गविज्ञानमस्ति। नित्यविरोधात्पूर्वेण परस्य बाधप्रसङ्गात्। यत्र हि पूर्वो विधिः प
रन्न बाधते तत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानं क्वचिदाश्रीयत इति। यत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायेन पूर्वप्रवृत्तौ परशास्त्रप्रवृत्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गस्तत्र सकृद्गतिन्याय एव। यत्र परस्मि राम·
न्कृते पूर्वप्रवृत्तावपि न परप्रवृत्तिवैयर्थ्यं तत्र पुनः प्रसङ्गन्यायप्रवृत्तिरिति भावः। यथाभिन्धकीत्यत्र परत्वाद्धौ कृते कच्प्रवृत्तावपि नधिभाववैयर्थ्यमिति पुनः १५९·
प्रसङ्गन्यायेनाकच्भवति एवञ्चाभिन्धीत्यत्र परत्वात्तातङि कृते यदि पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायेन धिभावस्तदा तातङ्प्रवृत्तिवैयर्थ्यमेवेति नायम्पुनः प्रसङ्गन्या

भे॰ सौत्रत्वादीति॰ आदिना निपातनादिपरिग्रहः। नदोहेति॰ नदेतत्सर्वं हृदि निधायाह॰ लघ्वलघूच्चारणस्येति॰ अत्र लघ्वलघूच्चारणेति सर्वेषामित्यनेन लभ्यते रोःसु
पीत्यत्र यत्प्रसज्यप्रतिषेधपरत्वेन व्याख्यानं तत्फलमाह॰ पर्युदासे हीति॰ एवञ्च लघ्वनुरोधान्नैरवं युक्तमेव। ननु सुवन्तातिरिक्ते शब्दे परे इत्यर्थे च पूर्वोक्ता व्याप्त्य
तिव्याप्तीति पर्युदास एव लाघवादुचित इत्यत आह॰ उत्तमैकेति॰ यदि सप्तमीनिर्दिष्टेपि तदन्तविधिः स्यात्तदा सुपि चेत्यत्रापि तदापत्तौ दीर्घानापत्तिरिति भावः। प्रत्यय
ग्रहणपरिभाषायाः प्राप्ति रपि नेत्याह॰ लघ्वनुरोधेनेति॰ अतएवेति॰ लघ्वनुरोधस्वीकारादेव। अन्यथा रसोपुरं यस्मिन्निष्ठान्तमित्यर्थापत्त्या हृषनीरण इत्यत्र धातु न

अन्यथा तत्र सौत्रत्वाद्याश्रयणीयं स्यात्तदाह॰ लघ्वलघूच्चारणस्येति॰ ननु सुपीति॰ पर्युदासे हि सुप्सदृशो प्रत्यय एव स्यादेवं चाहर्भातीत्यत्र
न स्यात्॰ यदि तु सुपभिन्ने शब्दे स्यात्तदीर्घो होनिदाघस्तत्रापि स्यात्॰ सुवन्तस्यार्थे सुनउत्तमैकाभ्यामित्यादिनिर्देशः सप्तमीनिर्दिष्ट प्रत्ययेत
दन्तविध्यभावज्ञापनात्॰ लघ्वनुरोधेन क्वचित्प्रत्ययग्रहणे शब्दस्वरूपस्य विशेषणतायाश्चाश्रयणाच्च॰ अतएव रदाभ्यां निष्ठेत्यादौ न
दोषः। अहरहरितिनित्य वीप्सयोरिति द्वित्वम्॰ नलुमतेति निषेधात्सुप्परत्वाभावः। गतमहोरात्रिरिति केचित्तु भाष्ये आतिदेशिकस्याहोरात्रस्ये
वोदाहरणात् नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति सूत्रे न हि रूपरात्ररथन्तरेषु रोरेवाविशेषोस्तीत्यत्र प्रायेण रात्रेति पाठाच्चेदृशानामनभिधानमेवे
त्याहुः। अनन्यत्वादिति॰ रात्रिशब्दान्तसमासोदचि समासान्तेयस्येति लोपे पि रात्रिशब्दत्वापत्तेरिति भावः। अनुवादे रेफविशिष्टस्यो
पादानाद्रेफस्य विधानं व्यर्थमत आह॰ विसर्गापवाद इति॰॥ ॥ एकारस्यापि नत्वापत्तिः। न चात्र प्रत्ययग्रहणं चापञ्चम्या इत्यनेन प्रत्ययग्रहणप

रिभाषया निषेधान्निष्ठान्तमित्यर्थसम्भव इति वाच्यम्॰ अस्यापि वचनस्येष्टविशेषणविशेष्यभावतात्पर्यग्राहकत्वात् आतिदेशिकस्येति॰ अत्राहुः शब्दद्वारो
पितस्वप्रवृत्तिनिमित्तक इति कर्मधारयः। अहः सर्वैकदेशेति सूत्रेण रात्रिशब्दान्तसमासादच्प्रत्ययः एकदेशविकृतन्यायेन च रात्रिशब्दत्वम्। ननु नवो
दाहरणमादरणीयमित्यभियुक्तोक्तेरिदमयुक्तमत आह॰ नलोपः प्रातिपदिकान्तेति सूत्र इति तत्र हि अहः अहोभ्यामित्यत्र रुत्वरत्वयोरसिद्धत्वेन न
लोपमाशंक्याह नित्यस्यादन्याऽसिद्धत्वस्य वारणे प्रमाणं भाष्ये उपन्यस्तम् न हि रूपरात्रिरथन्तरेषु रोरेव विशेषोस्तीति ननु समासान्तस्य रात्रिशब्दविकारत्वा

शा·शे· भै· अत्रप्रमाणमाह अतएवेति· यस्मिन्संज्ञाविषयेप्यष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वन्नियामकंस्यात्तदाप्रगृह्यसंज्ञाया अयादिभ्यः परत्वोक्तिरसङ्गतैवस्यादितिभावः।नन्विय
टी·भै· मेवयुक्तिःपरिभाषाविषयेऽस्त्वित्यत आह· परिभाषाणान्त्विति· तत्पक्षे·कार्यकालपक्षे· ननुगुणानाञ्चपरार्थत्वादितिन्यायेनविप्रतिषेधेपरमितिपरिभाषायाःपरि
टी·भ· भाषाविषयेनियामकत्वंकथमित्यभिप्रायेणशङ्कते· यद्यपीति· कार्यमात्रग्रहणादिति· कार्यमात्रग्रहणस्यमुनित्रयसम्मतत्वादित्यर्थः। प्रसङ्गादाह· एवमिति·यथैषा
१५१ वाक्यभेदेनव्यवस्थापिकानतथेत्यर्थः।अन्तरङ्ग·त्वज्ञानेबहिरङ्ग·त्वनयोविवक्षितत्वेनविरोधप्रतिसन्धानेचपरिभाषाप्रवृत्तेः।उपसंहरति।एवञ्चेति· उपपादित

अतएवकार्यकालपक्षेऽयादिभ्यःपरैवप्रगृह्यसंज्ञेति अदसोमादितिसूत्रभाष्यउक्तम्· परिभाषाणान्तुतत्पक्षेपिस्वस्वदेशेऽथैवाधोस्त्वेवेतितासां पाठकृतमेवतदेतत्सूत्रप्रवृत्तौनियामकमितिबोध्यम्· यद्यपीयंपरिभाषातथापिकार्यग्रहणेनकार्यमात्रग्रहणन्तस्मिन्नितितस्मादितिपरिभाषयोरपिव्यवस्थापिकाकार्यकालपक्षेपिनैषकुपरिभाषादिवद्विध्येकवाक्यतांगत्वास्वकार्यनिष्पादिकाकिन्तुवाक्यभेदेनैवकार्यव्यवस्थापयति एवमसिद्धम्बहिरङ्ग·मित्यादयोपीतिखरवसानयोरित्यत्रकैयटेस्पष्टम्· एवञ्चविप्रतिषेधइत्यस्यायथोद्देशेवेतिस्थितम्· त्रिपाद्यांकार्यकालपक्षेप्यप्रवृत्तेः·पूर्वदृष्ट्यापरावस्थानाभावादित्यन्यत्रविस्तरः। इतिलोपइति· उत्वंनित्यमितितुन· भोभगोइतिसूत्रोक्तरीत्यालोपस्याल्विधित्वा। त्स्थानिवत्त्वेनतद्धर्मातिदेशेपिउच्चारणप्रसङ्गरूपस्थानषष्ठ्यर्थाभावेनलोपेनदप्राप्तेश्च· एतत्तदोः अनुकार्यस्वरूपभङ्ग·भियाकोशदेवैकशे

रीत्याव्यवस्थापकत्वेचेत्यर्थः। तदेतदुपपादयति· त्रिपाद्यामिति· सूत्रोक्तरीत्येति· लोपत्वस्यैवादृश्यतावच्छेदकत्वेनोपादानात्तस्यचाल्वृत्तित्वादितिभावः॥ रामः
स्थानिवद्भावप्रवृत्तिमभ्युपेत्याह· स्थानिवत्त्वेनेति· तदप्राप्तेः।उत्वाप्राप्तेरित्यर्थः।एतत्तदोरितिसूत्रेत्यदादीनीत्यनेनैकशेषप्राप्तिमाशंक्याह· अनुकार्येतिसूत्रेसोत्र १५१
त्वादेकशेषाप्रवृत्तावपिवृत्तावेततदोर्यःसुलस्येत्यत्रैकशेषवारणमेवबोध्यम्· सूत्रेपञ्चम्यभावात्परमितिवक्तुमशक्यमित्यभिप्रायेण॥ ॥ ॥

भै॰ सूत्रे श्रूयमाणया एतत्तदोरिति षष्ठी तदुपपत्तये। नञ्तरपदस्यैवाध्याहारो न तु पूर्वसमीपादिपदाध्याहार इति दर्शयति· एतत्तदोरित्यर्थ इति· अनन्तरस्येत्य
स्यानध्याहारे ऽनञ्समासग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः पूर्वस्य तस्याभावात् न चैवं तदपि त्यज्यतामेतावता लाघवमेवेति वाच्यम्· यो विभुर्विश्वमखिलं स्वीकृत्य स
मद्दृष्टितामासदारक्षतिरामः सममास्तु शरणं हरिरिति पद्ये रामः सदस्यत्रातिव्याप्त्यापत्तेः। व्याख्यानादिति· उत्तरत्र प्रथमैकवचनस्यैव संभवेन पूर्वसूत्रेपि

भ॰ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि इति। सु इति प्रत्ययग्रहणं तदन्तग्रहणसत्त्वे न तदादीत्यस्योपस्थित्या एतदं ततदादेरनंतरस्य लोप इत्यर्थे न रामः सदशतीत्यादौ न दोष
एतत्तदोरनन्तर इत्यर्थः तेन परमसदशतीत्यादौ न दोषः गौणेतु न दोषः तत्रत्यदाद्यत्वाभावेन हल्ङ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वात्· सु इति· प्रथमैक
वचनमेव व्याख्यानात्· अनञ्समासे किमिति· तस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वादुपसर्जनत्वात्त्यदाद्यत्वाभावे हल्ङ्यादिलोपेन सिद्धमिति प्रश्नः
उत्तरपदार्थप्रधानः स इत्युत्तरम्· सोचि· स स इति प्रथमान्तस्य लुप्तषष्ठीकमनुकरणम्। सेमामविड्ढीतिः द्वादशाक्षरपादा जगती छन्दः
स एवमुक्तेति· लोपे· अत्र पादः पूर्तेर्न लोप इति भावः। अवधारणन्त्विति· वृद्धव्याख्या तमवधारणन्त्वित्यर्थः। बहुलेत्यादि· गमका
नताभावादिति भावः। एवञ्च तदनुवृत्त्यैव क्वचिदप्रवृत्तौ सिद्धायामवधारणतया व्याख्यानं व्यर्थमिति भावः। सर्वमेतदवधारण
न्त्विति तुना सूचितमित्यलम्॥ ॥ ॥ ॥ इति स्वादिसन्धिः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इति बोध्यम्॥ ॥ ॥ इति शेखरविवृतिसंग्रहे स्वादिसन्धिः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्यैव ग्रहणमित्याशयमूलकादित्यर्थः। पूर्वपदार्थप्रधानत्वादिति· असरत्यसमात्तद्भिन्न इत्याकारकबोधस्य नैयायिकसम्मतत्वात्। युक्तं चैतत्· नञो भेद
वाचकत्वे नीलो घट इत्यादौ तादात्म्यसम्बन्धेन नीलपदार्थप्रकारकघटविशेष्यकबोधस्य सर्वानुभवसिद्धतया प्रतियोग्यभावान्वयो तुल्ययोगक्षेमाविति न्या
येन तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ननीलाभावप्रतीतिरुपपद्येत नञ्समभिव्याहारे न चैवं नत्वब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीय कृती भवतीति भाष्योक्तेरभाववद्विशे

श॰शे॰ भे॰ व्यकस्यबोधस्यस्वीकारेलोष्टाद्यानयनापत्तिरनिष्टाप्राप्नोतीति वाच्यम्॰ घटादिपदानांघटत्वादिनायावद्वटबोधकत्वेपि प्रकरणादिनाऽत्रघटोऽस्तीत्यादौकस्य
टी॰भै॰ चिद्वटस्यैवबोधवद्ब्राह्मणादिपदादपिप्रकरणादिनाब्राह्मणभिन्नक्षत्रियस्यैवबोधसम्भवात् नचासमस्तस्यनञोभेदार्थकत्वेनञर्थभेदस्यैवप्राधान्येन
टी॰भ॰ भानापत्तिरितिवाच्यम्। तत्रनञोभेदवति लक्षणास्वीकारात्। नचभेदस्यपदार्थैकदेशतयातत्रप्रतियोगिनोघटादेरन्वयासम्भवइतिवाच्यम्॰ चैत्रस्यनप्त
१५२ त्यादाविवपदार्थैकदेशेपिसम्बन्धिकत्वेनान्वयसम्भवात्॰ नचनञोभेदवाचकत्वेनब्राह्मणैरैतेरूपद्गुनमित्यादौप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदयोःसामा
नाधिकरण्यात्समानविभक्तिकत्वानुपपत्तिरितिवाच्यम्॰ प्रतियोग्यनुयोगिनोरभेदान्वयबोधोपयोगिकाकांक्षायामेवनञोभेदबोधनात् अन्यथा भूत
लेनघटइत्यत्रापिभेदबोधापत्तिः। नचनञोभिन्नेलक्षणाकल्पनेतदेकदेशेप्रतियोगिनोऽन्वयकल्पनेगौरवमितिवाच्यम्। यजतिषुयेयजामहेक
रोतिनानुयाजेष्वित्यत्रभिन्नेलक्षणायाआवश्यकतयाअन्यत्रापितस्याःकल्पनात् अत्रहियजतिशब्दोयागवचनः। येयजामहमितिहकारान्तानु
करणादुच्चारणार्थकारान्ताद्वितीया। तस्यकरणेञ्चतच्छब्दवन्मन्त्रोच्चारणम्। तथाचानुयाजभिन्नेषुयागेषुयेयजामहशब्दवन्मन्त्रप्रयोगरूपैका
र्यविधानेसत्येकोद्देश्यकैकविधेयकार्थबोधजनकत्वरूपैकवाक्यतानिर्वाहः। यद्यत्रनञोऽत्यन्ताभावार्थकत्वंस्यात्तदावाक्यभेदःस्यात्। नचनञोभेदे
शक्तिर्भिन्नेवेत्यत्रविनिगमनाविरहइतिवाच्यम्॰ भेदत्वस्याखण्डोपाधितयातस्यस्वरूपतःशक्यतावच्छेदकत्वात्। यद्यप्यस्मिन्पक्षेऽनञ्समासग्रह
णम्पूर्वपदार्थप्राधान्येपिउत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तकार्यम्भवतीत्यर्थज्ञापकमित्यसइत्यादौसर्वनामकार्यानुपपत्तिःपरिहर्तुंशक्यतेतथापिगौरवम
तःपक्षान्तरमाह॰ उत्तरपदार्थेति॰ आरोपितत्वमारोपविषयत्वरूपमथवारोपमात्रम् विषत्वन्नुसंसर्गइतिपक्षेऽसइत्यत्रसर्वनामकार्यानुपपत्तिर्नास्ति
अनञ्समासग्रहणंचरितार्थम्। ननुसत्येवेत्यवधारणपरतयाव्याख्यानन्नसर्वसम्मतमत आह॰ वृद्धैर्व्याख्यातमिति॰ एतेनतदनुवृत्त्यैवसर्वेष्टसिद्धावव १५२
धारणपरतयाव्याख्यानमनर्थकमितिसूचितम्॥ ॥ इतिस्वादिसन्धिः॥ ॥ इतिभैरवमिश्रकल्पितायांपञ्चसन्धिप्रकरणंसम्पूर्णम्॰

मे॰ अत्रापरे समादधिरे· यथा ऽकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत्। कृतकारि खल्वपि शास्त्रम्पर्जन्यवदिति द्वौ न्यायौ लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितौ न तथा भावेपि न्यायौ लक्ष्यानु-
सारिणे विज्ञाशयेन भिन्धीत्यत्र परस्य तातङः प्रवृत्तेर्वैयर्थ्यप्रसङ्गेपि पुनः प्रसङ्गन्यायप्रवृत्तिराश्रिता। न चैवमचश्चेति सूत्रभाष्यविरोध इति वाच्यम्। ईश्वहि
क्वचन इति सूत्रभाष्यप्रामाण्येन परशास्त्रप्रवृत्त्युत्तरम्पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ परशास्त्रवैयर्थ्याभावेपि क्वचित्सकृद्गतिन्यायस्य प्रवृत्तिस्वीकारात्। तत्र यद्ययमपि
आश्रीयते इन्द्रपिङ्गले इत्यत्र परत्वादीकारादेशे पुनर्नुमः प्रवृत्तावपि नेकारप्रवृत्तिविरोधस्तथापि सकृद्गतिन्यायानुमितत्युक्तम्भवन्मते तत्र पुनः प्रसङ्गन्यायस्ये
वविषयतासत्वाद्भाष्यविरोधः स्पष्ट एव। तथा सासास्मभृतीनि चेति सूत्रे भाष्ये उक्तम् च्यानस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। लवणीकृत्य। न वा पूर्वेण कृतत्वात्। न वा वक्तव्य-

कार्यकालपक्षेप्यष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वमेव नियामकम्· अत एव ङमो ह्रस्वादित्यादेस्त्रिपादीस्थे कार्यकालपक्ष एव परि-
भाषयोः प्रवृत्त्या एकदेशस्थत्वेपि परत्वात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यनेनैव व्यवस्थेति संगच्छते· त्रिपादीस्थेन शास्त्रेण विरुद्धपरिभाषा-
द्वयमध्ये परैव काल्पते आकृष्यते न पूर्वेति तत्त्वम्· संज्ञानान्तु कार्यकालपक्षे प्रदेश एव वाक्यार्थेन तद्बोधोत्तरमेव विरोधप्रति-
सन्धानं कार्यज्ञानञ्चेति नत्रत्यपरत्वमेवैतत्सूत्रप्रवृत्तौ वीजम्॰ ॥

म्। किं कारणम्। पूर्वेण कृतत्वात्। अस्त्वनेन विभाषा। पूर्वेण नित्या भविष्यतीति। तत्र कैयटः। लवणीकृत्येति। अत्र हि परत्वादनेन विभाषा प्राप्नोति।
नित्या च गतिसंज्ञेष्यते। पूर्वेणेति। पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति भाव इत्याह। यद्यप्यत्र पुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायेन पूर्वप्रवृत्तौ परशास्त्रप्रवृत्तिवैयर्थ्यप्रसङ्ग-
स्तत्र सकृद्गतिन्याय एवेति नियमस्वीकारस्तदा पूर्वेण नित्या भविष्यतीति भाष्यविरोधः स्पष्ट एवेति द्वयोरप्युक्तन्याययोर्लक्ष्यानुसारेण प्रवृत्तिकल्पनमे-
व वरन्न नियम इति दिक्। अष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वमेवेति· एतेन यथोद्देशपक्षे परिभाषयोः पौर्वापर्यन्न तु कार्यकालतायामिति कैयटोक्तन्न युक्तमि-
ति सूचितम्। तत्र साधकमाह अत एवेति· कार्यकालपक्षेप्यष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्य नियामकत्वादेव ङमो ह्रस्वादित्यादावपीति। आदिना ङः सीत्यस्य प-
रिग्रहः। परिभाषयोः। तस्मिन्निति तस्मादित्यनयोः। संज्ञाविषये त्वाह संज्ञानान्त्विति· विरोधप्रतिसन्धानमिति· यदुद्देशे विरोधप्रतिसन्धानं तद्देशीयपरत्वस्य नि-

भै॰

णद्विशेषणज्ञानस्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्यसम्पन्नार्थन्तत्पदद्वयंतावद्व्याचष्टे· अधातुरित्यादिरिति· नच धातुपदस्यपुंल्लिङ्ग·त्वात्तेननञ्समासस्यापिपुंस्त्वा
न्तदर्थविवरणवाक्येनपुंसकत्वानुपपत्तिरितिवाच्यम्· धातुभिन्नमित्यस्यफलितार्थत्वात्· आरोपितोधातुरित्येवतुवाच्योऽर्थः।लाघवादिति· असमर्थसमा
सस्यवाक्यभेदस्यचाकल्पनेनलाघवादित्यर्थः।यद्यपिसूत्रस्थमप्रत्ययपरमेकमेवतथापितदावृत्त्यामूलेव्याख्याततत्त्राह।आवर्तितइति· प्रत्ययस्यपत्रसञ्ज्ञे
तिप्रत्ययोद्देश्यकसञ्ज्ञाविधावित्यर्थः।ज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वादितिभावः।अत्रसूत्रेऽर्थशब्दोऽभिधेयवाचकउपात्तोनप्रयोजनवाचकः।सर्वस्यापियत्कि॰

भ॰ सिद्धायांविशेषणंव्यर्थमित्यपास्तम्· स्वहेत्वादावव्याप्तेश्चसिद्धांतेतुविभक्तिग्रहणंप्रत्ययोपलक्षणमितिस्वद्वादेनदोषः चालिनिन्यायेनासंभव
वारणायभेदकूटेति· उभयभेदमादायासंभववारणायविभक्तित्वेतरधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंभेदकूटविशेषणंदेयं अवश्यमेवेति·अतए
वतत्तद्भेदमादायनदोषः तत्तद्भेदस्यविभक्तित्वेतरधर्मावच्छिन्नत्वात्· किमर्थभेदकूटेतिचेदत्रैवतात्पर्यात् सांकूटिनंपङ्क्तिमभिन्यादौसंकूटिनकूटिनए
क्किइत्येतेषुअणमवपेक्षेषुअव्याप्तिवारणायस्वव्यभिचारिकत्वेनप्रत्ययोविशेषितः।नन्वलौकिकप्रक्रियावाक्येपाकेननिर्वृत्तमित्यत्रस्वव्यभिचारित्वमि
तितुनस्वव्यभिचारिकेत्यत्रस्वंव्यभिचारियस्यसः यस्यप्रातिपदिकसंज्ञाचिकीर्षितासस्वपदार्थः तत्त्वंचयत्रयत्व्यभिचारित्वमानेयंतदसमवायिप
रिनिष्ठितसमवायित्वंतत्रतत्· अस्तिचदेवदत्तोगार्ग्यइत्यत्रतथासुप्रत्ययव्यभिचारित्वंदेवदत्तोगार्ग्यइत्यत्रानेयंतादृशीयः सुप्तदसमवायिअमाद्यंते

ष्विप्रयोजनवत्त्वादर्थवद्ग्रहणस्यानर्थकप्रसङ्गात् एवञ्चशक्त्यायत्किञ्चिदर्थविशिष्टंयत्तत्प्रातिपदिकसंज्ञंस्यादितिसूत्रार्थः।नचार्थवद्ग्रह
णमत्रवर्णानांप्रत्येकंसञ्ज्ञामाभूदित्येवमर्थंवाच्यम्· सत्याञ्चतस्यांध्वनंवनमित्यादौनलोपः प्रातिपदिकान्तस्येतिनलोपः प्रसज्येतेतिभाष्यउक्त
म्· तदेतत्कर्मणिद्वितीयेत्यादिशास्त्रस्यद्व्येकयोरित्यादिशास्त्रस्यचैकवाक्यतया एकत्वादिविशिष्टकर्मादिष्वेवस्वादयोभवन्तीत्येवन्नियमेनो
पपद्यतेसंख्याकर्मादेरभावादितिकथन्नलोपप्राप्तिरितिवाच्यम्।प्रकृतार्थापेक्षयाप्रत्ययनियमेऽव्ययादिभ्यइवप्रतिवर्णंस्वाद्युत्पत्तिःस्यादित्याशयः

भै॰ यदा तु सामान्यापेक्षो नियम आश्रीयते तदा दृग्दादिमानि षड्रूपाः। कुण्डमजाजिनम्पललपिण्डअधरोरुकमेतत्कुमार्याः रेफस्य कृतस्यापि नाप्रतिशीन इ
न्यस्यानर्थकस्य समुदायस्य व्यावृत्त्यर्थमर्थवद्ग्रहणम् समासग्रहणञ्च. र्थवत्समुदायव्यावृत्त्यर्थमिति स्फुटीभविष्यति। अधातुरिति किम्। अहन्। अत्र म
नलोपः स्यात्। न च प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तपर्युदासः स्यादिति वाच्यम्। प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तपर्युदासाभावे नैनङि सम्बुद्धौ इति सूत्रस्य सम्बुद्धिग्रह
णस्य ज्ञापकत्वसम्भवात्. न च धातोः प्रातिपदिकत्वाभावे सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सूत्रस्थ धातुग्रहणमेव ज्ञापकम्भविष्यतीति वाच्यम्। अन्येनायतरस्या
भ॰ देवदत्तो गार्ग्यो राज्ञः पुरुषमित्यादौ परिनिष्ठिते देवदत्तो गार्ग्य इत्यस्य समवायित्वात् तेषां कुटिनादौ तु संकुटीनं कुटिन्नादीनामणुसमवायिपरिनिष्ठितसमवायि
यित्वं नास्तीति नातिव्याप्तिः। पंचनाव प्रियस्तत्र समुदायो न तस्वाघपेक्षत्वेन टजंतस्य यथा न प्रातिपदि— कत्वं तथा सां कुटिनेप क्रिममित्यादौ न दपे
क्षत्वेनार्थवत्त्वाभावेन तत्र स्यादतः प्रत्ययाव्यवहितत्वेन प्रत्ययो विशेषणीयः पस्यार्थवत्त्वमानेपं तस्यापेक्ष्यमाणप्रत्ययस्य च मध्ये प्रत्ययो व्यवधाय
कोन चेदित्यर्थः सर्वत्र विभक्त्यवयवमादाय संभववारणाय मूलकेनोपदंशमित्यादौ सोपपदके उपपदापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय· एधांचक्रे इत्यादौ अ
नुप्रयुज्यमानापेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय चोपसर्गाणां धात्वपेक्षत्वेनाव्याप्तिवारणाय च प्रत्ययेति निवेशः प्रत्ययमात्रे कृदादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृती
ति धातुप्रत्ययांतयोर्विभक्त्यनपेक्षत्वेन तत्र दोषाभावात् तदकरणलाघवानुरोधेन विभक्त्यपेक्षये त्युक्तौ तुमधुलिट् इत्यादिकेषु अश्रूयमाणविभक्तित्वेन
विभक्त्यनपेक्षणाः र्थबोधकेषु अव्याप्तिवारणाय न अर्थद्वय निवेशः केवलकृदादीनामपि विभक्त्यनुसंधानापेक्षत्वेन केवलकृदादिष्वतिप्रसंगभंगा
य एतत्संज्ञाफलभूतविभक्त्यनुसंधानेन लोकेऽर्थबोधकत्वमिति नोक्तमिति सर्वमवदातमिति परिष्कुर्वते। दोषपदं त्वस्य प्रत्ययान्तपर्युदासेनाप्रातिपदि
कत्वात्तस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकत्वासम्भवात् अप्रत्यय इति किम् काण्डे कुड्ये अत्र हि प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वत्वापत्तिर्दोषः। ननु पजन्यवत्त्व सणम्प्रवर्त्तत इति न्या
येनान्तरङ्गत्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव ह्रस्वत्वे कृते ततः सुबुत्पत्तावेकादेशेऽपि लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्ह्रस्वत्वन्न भविष्यति विकारकृतो लक्ष्यभेदस्तु न

भि॰ लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायप्रवृत्तिप्रतिबन्धकः। उदवोढामित्य दावकारस्याकारेतस्यौकारे ढत्वादीनामसिद्धत्वात्पुनरोकारस्य प्राप्तायाहलन्तलक्षणवृद्धे
रनेनन्यायेनवारणपरभाष्यप्रामाण्येनतादृशभेदस्याना श्रयणादिति चेन्न· यद्धर्मावच्छिन्नस्य पूर्वकालिकप्राप्तिकर्तृकशब्दबोध्यकार्यविधावुद्देश्यतातद्ध
र्ममात्राश्रयोद्देश्यक विकारस्यैवभेदानियामकत्व कल्पनात्। यथोदवोढामित्यत्र हलन्तधात्ववयवात्त्वमुद्देश्यतावच्छेदकन्तद्धर्ममात्रावच्छिन्नसम्ब॥
न्धित्वमेवपुनः। प्राप्तवृद्धेरिति। नचैवमूर्णुनुरित्यत्र पूर्वमभ्यासस्य ह्रस्वत्वेनतत एकादेशेकृते। पुनः प्राप्तह्रस्वत्वस्यनाभ्यासमात्रावयवः स्थानीति लक्ष्ये लक्ष
णस्येतिन्यायेनसमाधानपरग्रन्थविरोधइति वाच्यम् अभ्याससञ्ज्ञाविधौधात्ववयवप्रथमैकाचोग्रहणेनविधीयमानंयद्द्विर्वचनन्तत्पूर्वभागस्योद्देश्य
तयाह्रस्वत्वस्यतद्वृत्स्थानिकत्वेनतद्धात्ववयवाचत्स्थानिकैकादेशस्यापिनलक्ष्यभेदसम्पादकत्वमित्याशयात्। काण्डेकुड्यइत्यत्रतुपूर्वम्प्रातिपदि।
कान्तत्वविशिष्टमन्त्वंह्रस्वत्वविधावुद्देश्यतावच्छेदकन्तदवच्छिन्नमात्रसम्बन्धित्वन्नैकादेशस्य किन्तुप्रकृत्यवयवप्रत्ययसम्बन्धित्वमित्यतादृश
भेदमादायलक्ष्यभेदस्याश्रयणात्। अत्रचकाण्डेकुड्यइत्यत्रप्रत्ययानपर्युदासप्रयोजनप्रदर्शनपरभाष्यस्यैवसाधकत्वमाश्रीयते। युक्तञ्चैतदन्य
था अतति यत्कुलन्तदम् कुड्यस्याम कुड्यम् तस्मै कुड्यायेत्यत्रसवर्णदीर्घकृते ह्रस्वोनपुंसकेति ह्रस्वत्वानापत्तिः स्यात् तथाविवक्षायान्तुकुड्यशब्दा
न्त्यावयवाच त्वम्पूर्वकालिकप्राप्तिकर्तृह्रस्वत्वोद्देश्यतावच्छेदकन्तदाश्रयमात्रसम्बन्धित्वन्नोत्तरकालिकविकारस्येति लक्ष्यभेदोभवत्येव नचैव
मपिकाण्डेकुड्येइत्यत्रैकादेशविशिष्टस्यप्रत्ययान्तभिन्नत्वेशास्त्राश्रितम्पूर्वान्तवद्भावेनेति ह्रस्वत्वम्प्राप्नोत्येवेतिवाच्यम् ह्रस्वोनपुंसकेपत्तस्येतिन्या
सनसिद्धेप्रातिपदिकग्रहणात्सत्त्वप्रधानप्रातिपदिकस्यैवग्रहणमितिसीकारात् अत्रभाष्ये अप्रत्ययइतिशक्यमकर्तुम् कस्मान्नभवति काण्डेकु
ड्यइति। कृत्तद्धितग्रहणन्नियमार्थंभविष्यतिकृत्तद्धितस्यैवप्रत्ययान्तस्यप्रातिपदिकसञ्ज्ञाभवतिनान्यस्येत्युक्तम्। अत्रकैयटः। यद्यपिकृत्तद्धितग्र
हणमित्युक्तन्तथापितद्धितग्रहणमेवनियमार्थम् कृद्ग्रहणन्तुप्रतिषिद्धार्थम् भिद्धिदिति अत्रह्यधातुरितिप्रतिषेधप्रसङ्गः। नचप्रत्ययान्तस्यचेत्तद्धितान्तस्यै ३५४

भै· श्रीगणेशायनमः॥ भै॰ अथस्वादिसन्धिनिरूपणानन्तरम्प्रसङ्गसङ्गत्या प्रातिपदिकसञ्ज्ञानिरूपणमिति बोधयितुमाह· स्वादिविधाविति· प्राति
पदिकाधिकारादिति· एतेन प्रातिपदिकत्वस्य स्मरणे प्रसङ्गनिर्वाहके स्वादिनिरूपितस्य स्वविध्युद्देश्यतावच्छेदकत्वरूपसम्बन्धस्य नियामकत्वं सूचितम्

भ· श्रीगणेशायनमः॥ भ॰ ॥अथस्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारादिति ङ्याप्ग्रहणं त्वन्यार्थमिति भावः। एतेन ङ्यापोरप्यधिकारात् तस्य च प्राथम्यात् सूची
कटाहन्यायात् स्त्रीप्रत्ययप्रकरणमादावेव कर्तुमुचितमित्यपास्तम्· । तद्विधावपि प्रातिपदिकाधिकाराच्च· नामसंज्ञेति· तन्नामसंज्ञाविधायकं सूत्रमित्यर्थः यथाश्रु
तेऽर्थवदित्यनेनाभेदो बाधितः स्यात्· केचित्तु एतत्संज्ञाफलमनविभक्तिभेदकूटविशिष्टस्वव्यभिचारिकप्रत्ययनप्रकृत्यन्यतरसमभिव्याहारानपेक्षयालोके

स्वादिविधौ प्रातिपदिकाधिकारान्नामसञ्ज्ञामाह· अर्थवदिति· अधातुरित्यादिपर्युदासो लाघवात् प्रत्ययानामिति· आवर्तिते प्रत्ययप
देप्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणम्· सञ्ज्ञाविधाविति निषेधस्तु प्रत्ययस्य यत्र सञ्ज्ञा तद्विषय इति भावः। अत्र सूत्रे उत्तरसू
त्रे चार्थवत्त्वमेतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षस्य लोके अर्थविषयकबोधजनकत्वम्· अन्यथाऽधातुरितिपर्यु॥
दासेन तत्प्रत्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव साहचर्यग्रहणान सिद्धरुत्तरसूत्रे कुण्डादीनामनर्थकानामप्रसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यात्॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

र्थविषयकबोधजनकत्वमर्थवत्त्वम्· देवदत्तो भवति देवदत्तो गार्ग्य इत्यादौ देवदत्तो गार्ग्य इति समुदाय ____ स्याप्रत्ययान्तस्य धातोश्च विभक्तिप्रागभूतस्य संज्ञा
वारणाय एतत्संज्ञाफलभूतत्वेन विभक्तिर्विशेषिता अर्थवत्त्वमादाय ________ चिकीर्षितायां संज्ञायां तत्फलेत्यर्थः देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र गार्ग्यप्रकृतिकस्य सुपः
गार्ग्य इत्येतन्निष्ठसंज्ञाफलभूतत्वेऽपि चिकीर्षितदेवदत्तो गार्ग्य इत्येतन्निष्ठसंज्ञाफलभूतत्वाभावात् नातिव्याप्तिः एतेन सुवितरत्वेनैव तिङ्· विभक्तिव्यावृत्तौ ॥ १ ॥
म्· न च ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे ङ्यापोः प्रथममुपादानात् तयोरप्यधिकारत्वेन प्रथमतस्तयोरेव निरूपणमुचितमिति वाच्यम्· ङ्याप्ग्रहणस्यान्यार्थतया वक्ष्य
माणत्वात् तयोरप्युपपत्तौ प्रातिपदिकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वादित्याशयात्· अधातुरप्रत्यय इत्येतत्पदद्वयप्रतिपाद्यार्थविशिष्टस्यार्थवत उद्देश्यत्वेनाश्रय

प्र॰शे॰ भै॰ परिभाषास्वीकारे तु विशिष्टस्यार्थवत्त्वेपि तद्धितान्तत्वाभावान्न दोषः। कत्तो गार्ग्य इत्यादावर्थवत्त्वं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यम्। न चैवमपि पूर्वोक्त
टी॰भै॰ रीत्या समासग्रहणस्य नियमार्थवर्णनासङ्गतिरिति वाच्यम्। पूर्वसूत्रम्परित्यज्योत्तरसूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः प्रयोजनम्भाष्यकृतोक्तं तदभि
टी॰भ॰ प्रायेण समासग्रहणस्य नियमार्थत्ववर्णनात्। तथा हि। प्रथमसूत्रे येषामवयवा अर्थवन्तस्तेषां समुदायोप्यर्थवान्। यथैकस्तिलस्तैलदाने समर्थस्तेषां
१५५ समुदायः खारीशतमपि समर्थं तैलदान इत्यभिप्रायेण दशदाडिमानीत्यादिसमुदाये शङ्कां कृत्वा समाधानं कृतं तत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषासत्त्वमभिप्रेत्यै
वान्यथा दशदाडिमानीत्यादिसमुदायस्य प्रत्ययान्ततया प्रत्ययान्तपर्युदासेन तद्व्यावृत्तेः शङ्कासमाधानयोर्निर्दलत्वापत्तिरेवञ्च पूर्वसूत्रविषये परिभा
षयानुगृहीत एव पूर्वसूत्रस्य प्रवर्त्तन इत्यभिप्रायः कल्पनीयः। एवञ्च समासार्थो लौकिकविग्रहवाक्यस्य प्रत्ययान्तत्वाभावान्निषेधाप्राप्त्या पूर्वसूत्रेणैव प्रा
तिपदिकत्वं सिद्धमिति समासग्रहणं नियमार्थमेव। किञ्च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम्प्राप्नोतीति कथनं तत्परिभाषाभावाभिप्रायेण
किन्तु तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायामपि परिभाषाप्रयोजनमिति ध्वनयितुमन्यथा प्रथमोपस्थितत्वाद्देवदत्तः पूजकेति समुदायस्य कृदन्तत्वात्प्रा
तिपदिकत्वापत्तिरेवोद्भाविता स्यात्। एतत्सञ्ज्ञेति। फलभूतेति पाठे न तु फलीभूतेति च्विसम्भवाभावात्। मधुलिडित्यादिसङ्ग्रहायनञर्थद्वयप्रवेशः। विभ
क्तीतरानपेक्षत्वञ्च विभक्तीतरविषयकज्ञानासहकारिकारणकज्ञानविषयत्वम् एवञ्च पदविषयकज्ञानस्य लौकिकार्थबोधजनकतायामेतत्सञ्ज्ञाफ
लभूतविभक्तिभिन्नविषयकं ज्ञानं सहकारिकारणं न भवतीति तत्स्वरूपमर्थवत्त्वम्प्रातिपदिकसञ्ज्ञोद्देश्यतावच्छेदकम्। न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कृत्त
द्धितेति सूत्रेण देवदत्तो गार्ग्य इत्यस्य प्राप्तसञ्ज्ञाव्यावृत्तावपि अर्थवत्सूत्रेण प्राप्नोति। तस्यार्थबोधजनकतायाङ्गार्ग्यशब्दप्रकृतिकप्रातिपदिकसञ्ज्ञाप्रयोज्याया विभ
क्तिसन्निधेरपेक्षासत्त्वादिति वाच्यम्। एतत्सञ्ज्ञेत्यस्य यद्रूपविशिष्टस्य या सञ्ज्ञा चिकीर्षिता तत्फलभूतेत्यर्थात्। तच्च रूपं तत्तदानुपूर्वीरूपम्। एवञ्चार्थवत्सू राम:
त्रसाध्यसञ्ज्ञाफलभूतविभक्तिभिन्नकृत्तद्धितेति सूत्रसाध्यप्रातिपदिकसञ्ज्ञाफलभूतविभक्तेरपेक्षासत्त्वान्नातिप्रसङ्गः। अत एवैतत्सञ्ज्ञाफल १५५
भूतेति विशेषणमर्थवद्भवति। अत्र केचित्। तद्भिन्नञ्च साजात्यात्प्रकृतिप्रत्ययान्यतररूपमेव गृह्यते। तेन क्वचिदादेशागमादिसापेक्षत्वेपि न क्षतिरादेशापे

भै·

क्षापथा। अर्वन्नाविति प्रयोगघटकार्वन्शब्दस्य त्रादेशसहकारेणैवार्थबोधकतायालोके दर्शनेन भवन्ताविन्यादौ नुमाद्यागमादिसहकारेणैव तथा दर्श
नेः। अत्रेदम्बोध्यम्· औपगवेति समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञायां चिकीर्षितायामेतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्तिभिन्नतादृशसमुदायघटकस्य तद्धितप्रकृतेरपे
क्षासत्त्वादव्याप्तिः। यस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा चिकीर्षिता तद्घटकान्यत्वनिवेशेपि तत्रैवाव्याप्तिस्तस्मिन्यत्किञ्चित्तद्घटकवर्णस्य भेदसत्त्वात् तादृशसमुदायघ
टकप्रकृत्यन्यत्वनिवेशे अव्युत्पन्नप्रातिपदिकासङ्ग्रहः। किञ्च कारयाञ्चकार हारयाञ्चकारेत्यादावामन्तस्य प्रातिपदिकत्वानापत्तिः लिङ्प्रकृतिकृञोऽपेक्षा
सत्त्वात्. एवं तादृशविभक्तिभिन्नप्रत्ययानपेक्षापि वक्तुमशक्या। अजाखट्वेत्यादौ टाबुत्पत्तेः प्राक्प्रातिपदिकत्वानापत्तेः विभक्तिपदस्य प्रत्ययसामान्योप
लक्षणत्वे पिकारकेत्यादिसमुदायघटकस्य ण्वुलादेर्निरुक्तापेक्षासत्त्वादव्याप्तिः। तादृशप्रत्ययभिन्नत्वे सति प्रातिपदिकसञ्ज्ञोद्देश्यघटकप्रत्ययान्यत्वस्यानपे
क्षानिवेशेऽव्युत्पन्नप्रातिपदिकासङ्ग्रह इति। इदमत्र तत्त्वम्· एतत्सञ्ज्ञाफलभूतेत्यत्र विभक्तिपदमेतत्सञ्ज्ञाफलभूतप्रत्ययोपलक्षणमत एव सांकृदिनमित्या
दाविनुणन्तस्यार्थबोधकतायामणोऽपेक्षासत्त्वेपि न क्षतिः। तस्य च प्रत्ययस्यैतत्सञ्ज्ञोद्देश्योत्तरवृत्तितया तद्भिन्नोपि तदुत्तरवृत्त्यवगत्यात इति कुम्भकारो मूलकेनो
पदंशमित्यादावुपपदापेक्षासत्त्वेपि न क्षतिः। ननु तादृशप्रत्ययभिन्नोत्तरवृत्तिसामान्यापेक्षानिवेशे कारयाञ्चकारेत्याद्यसङ्ग्रह इति चेन्न· तादृशप्रत्ययभिन्नप
देतत्सञ्ज्ञोद्देश्योत्तरवृत्तिसुपसुप्प्रकृत्यन्यतरतदनपेक्ष्यत्वस्य निवेशेनानुपपत्तिपरिहारात्। न च राम इत्यादिपदसंस्कारकाले तद्घटकरामशब्दादेर्यदा प्रातिपदि
कसञ्ज्ञा चिकीर्षिता तदा तदुत्तरवृत्तिनिरुक्तान्यतरस्य तत्राभावात्तेषामसङ्ग्रह इति वाच्यम्· एतत्सञ्ज्ञोद्देश्यवृत्तिनिरुक्तान्यतरसापेक्षत्वे सत्यर्थबोधकं यद्यत्त
त्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटविशिष्टत्वे सति लोकेऽर्थबोधजनकत्वरूपमर्थवत्त्वं निवेशनीयमेवञ्च पञ्चगवेत्यस्य धनशब्दोत्तरसमुदाय
घटकसुप्सापेक्षतया पञ्चगवाच्चैरित्यत्र पञ्चगवेत्यस्य सुप्प्रकृत्युच्चैःशब्दापेक्षतया ताभ्यामभिन्नत्वं रामेत्यादावक्षतमेव। न च पञ्चगवेत्यस्य धनशब्दप्रकृतिक
सुप्सापेक्षत्वेमानाभाव इति वाच्यम्। धनशब्दप्रकृतिकश्रूयमाणसुबन्तेनैकार्थीभावस्वीकारेण सुपोप्यपेक्षायाः सत्त्वात् उच्चैरित्यस्यैव च तत्र सुबन्ततया सुपस्त
त्रानापेक्षेति प्रकृतिनिवेशसार्थक्यमिति दिक्· कुदादीनामनर्थकानामिति·। न च प्रतिष्ठानिष्ठाशब्दघटकाङ्प्रत्ययस्याङ्कूटिनमित्यादिशब्दघटकाणप्रत्ययस्यानर्थ

भै॰ ननु पर्युदासेनैवार्थवत्त्वलाभे सिद्धे ऽर्थवद्ग्रहणं नञिवयुक्तन्यायानित्यत्वं वेः स्कन्देरनिष्ठायामिति सूत्रस्य तिउ॰ नेपि प्रवृत्त्यर्थं भविष्यतीत्याह नचेत्यादि॰ भाष्यसम्मतेति॰ तस्य सूत्रस्य तिउ॰ नेपि प्रवृत्तेर्भाष्यानुक्तत्वात् कृत्स्वेव प्रवृत्तेरित्यादिसम्मतत्वाच्च अपिच पर्युदासस्थले सदृशग्रहणमवश्यम्भवतीत्यभिप्रायेणाकर्त्तरि च कारक इति सूत्रे भाष्ये ऽकर्त्तरीति कर्तृसदृशस्य कारकस्य ग्रहणात्कर्तृग्रहणं न कर्त्तव्यमित्युक्तम् ननु अर्वणस्त्रसावितिसूत्रे ऽसाविति स्य पर्युदासत्वे तस्य सूत्रस्य सुभिन्नविधावेव प्रवृत्तिः स्यान्न चेष्टापत्तिः। अर्वत्यदमित्यत्र समासे ऽप्रवृत्त्यापत्तेः। नचात्र त्रादेशप्रवृत्तौ साधकाभाव इति वाच्यम् अर्वण इति सूत्रस्य त्रृ धातोर्विजन्तान्नञुपकृतेनानेनार्वच्छब्देन साध्य प्रयोगस्य साधनेन प्रत्याख्यानैकवाक्यतया तत्र प्रवृत्त्यनुमानादित्यत आह। दृढतरेति॰ अर्वणस्त्रसावनञ इत्युक्ताशिष्य

भ॰ नैवं तत्केवलप्रत्ययस्येति॰ अलुप्तप्रकृतिकेत्यादि अतः पानइरित्यादौ सत्त्वेपि न क्षतिः। अन्यथा तत्रैवातिव्याप्तिवारणार्थं प्रत्यपर्युदासः स्यात् तस्य

नचनञिवयुक्तन्यायानित्यत्वज्ञापनार्थं तत् तदनित्यत्वज्ञापने भाष्यसम्मतदृढतरफलाभावात् अहन् काण्डे इत्यादावेतत्साध्यविभक्त्यनपेक्षत्वेपि तदितरानपेक्षत्वमस्त्येवेति तत्पर्युदासः सार्थकः। नचतत्केवलप्रत्ययस्यात इदुक्तं संख्याया अतिशदन्ताया इति सूत्रे भाष्ये नहि लोके केवलेन प्रत्ययेनार्थो गम्यते केनतर्हि सप्रकृतिकेनेति॰ हरिरप्याह॰ धात्वादीनाम्विशुद्धानां लौकिकोर्थो नवि

नुव्यपदेशिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्वात् प्रत्ययान्तपर्युदासेनैव संज्ञावारणाच्च पूर्वं ज्ञाताया अतिदेशेन सत्त्वेपि न क्षतिः॥ ((न्छान्दसं हिन्तदित्यनेनावच्छब्दस्य छान्दसत्वादुक्तप्रयोगस्य छान्दसत्वेनलुमतेति निषेधानित्यत्वेन तदुपपत्तिसम्भवः। छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायाम्प्रवर्त्तन्त इत्यस्याश्रयणे तु वाहेरलुप्यत सहस्वरश्वे गर्वइत्येव त्रादेशाभाव एव। यदि त्वर्वण इति सूत्रे ऽसावित्यत्र प्रसज्यप्रतिषेध एव तदा तु नानुपपत्तिरिति बोध्यम् पारिभाषिकार्थवत्त्वस्वीकारेपि धातुपर्युदासस्सार्थक्यमुपपादयति॰ अहन् काण्ड इति॰ नचतत्केवलस्येति॰ पारिभाषिकार्थवत्त्वं केवलप्रत्ययस्य नास्तीत्यर्थः। तदेतदुपपादयति॰ तदुक्तमित्यादि॰ विशुद्धानामिति प्रत्ययरहितानामित्यर्थः॥ लौकिक इति॰ लोकेविदित इत्यर्थः। स च कारकादिविशिष्टः। एतेन केवलस्य धातुसंज्ञाप्रयोजकार्थसद्भावेपि न क्षतिः॥ ॥

मे॰ वेति नियमशरीरं पर्यवसन्नं तथा सति कारकं इत्यत्र प्रातिपदिकत्वं न स्यात् कृद्ग्रहणं हि मध्येऽपवादन्यायेनाधातुरिति प्रतिषेधस्यैव बाधकं भविष्यतीति निवा
च्यम्। बाध्यसामान्यचिन्तायाम् एवकारके ऽत्यादिनिर्देशात्प्रकृते स्वीकारात् वस्तुतस्त्वेवं भाष्यतात्पर्यवर्णने कृत्तद्धितग्रहणमित्युभयोपादानमनर्थक
मापद्येतेति धातोः प्रत्ययान्तस्य चेत्कृत्तद्धितान्तस्यैवेति नियमाकारे तात्पर्यमेव स्यात् धातुग्रहणमपि न कार्यम् अर्थवद्ग्रहणं तु पर्युदासबलाद्वारण
र्थवत्त्वलाभो न भवतीति तादृशबोधनार्थं कार्यमेव। अत एव प्रत्ययपर्युदासो भाष्ये नोक्तः। नन्वेवं सति तद्धितग्रहणस्यास्यापत्यमिरियानित्यादौ प्रत्ययपर्युदासेन प्रातिपदि
कत्वाप्राप्त्या तत्प्रापकतया चारितार्थ्यान्नियमार्थत्वानुपपत्तिरिति शंकाम्। तादृशार्थवत्त्वमेवाह· अत्र सूत्र इत्यादि· एवं सति सूत्रद्वयेऽप्येकरूपस्यैवार्थवत्त्वस्याश्रय
णे लाघवमपि। यदि मनोरमौक्रीत्योत्तरसूत्रे एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रसिद्धत्वरूपप्रशस्तार्थवत्त्वरूपं विवक्षितं तन्न दाप्रत्ययग्रहणे इति परिभाषायाः प्र
योजननिरूपणावसरे देवदत्तो गार्ग्य इत्यस्य कृत्तद्धितेति सूत्रेणाप्रसक्त्या प्रातिपदिकत्वापत्तिरन्यथा स्यादित्युक्तभाष्येण तन्न सङ्गच्छेत तावत्समुदाये एकार्थी
भावविरहात् ननु देवदत्तो गार्ग्य इत्यस्य समुदायस्य पारिभाषिकार्थवत्त्वमस्ति न वा। आद्ये सिद्धान्तेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या समासग्रहणकृतनियमेन वारणात्
पूर्वसूत्रेण प्रातिपदिकत्वं दुर्वारम्। अन्त्ये उत्तरसूत्रेण तदन्तविध्यर्थमर्थवत्पदानुवृत्तेरावश्यकतयाऽर्थवत्त्वाभावस्य सत्त्वादुत्तरसूत्रस्याप्यप्राप्तिरिति प्रत्यय
ग्रहणपरिभाषाप्रयोजनकथनपरं भाष्यं भवन्मतेऽपि विरुध्येत। किञ्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषा यावन्न सिद्धा तावत्कालेऽर्थवत्सूत्रे प्रत्ययान्तत्वस्यारियष्या
कथञ्चिद्ग्रहणं स्यादेव च समासार्थलौकिकवाक्यस्य प्रत्ययान्ततया पूर्वसूत्रस्याप्राप्तेः समासग्रहणमुत्तरसूत्रे विध्यर्थं भविष्यतीति नियमकथोच्छेदः
इति चेन्न। उत्तरसूत्रेऽर्थवत्पदानुवृत्तौ केवलकृत्तद्धिते पारिभाषिकार्थवत्त्वाभावादभेदेन विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तिरिति कृत्तद्धितांशे तदन्तविधौ त
द्विशेषणार्थवत्पदांशेऽपि तदन्तविधौ बाधकाभावेनार्थवदन्तं यत्कृदन्तं तद्धितान्तं चेत्यर्थस्वीकारादर्थवान्यो गार्ग्यशब्दस्तदन्तत्वस्य प्रत्ययग्रहणपरि
भाषाभावे तद्धितान्तत्वस्य च देवदत्तो गार्ग्य इति समुदाये सत्त्वेन प्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्तावितीति परिभाषाप्रयोजनकथनपरभाष्यसङ्गतिरित्यभिप्रायात्॥

भै॰ यत्त्विति। अभिव्यक्तेरपीति। अभिव्यक्तेरेवेत्यर्थः। यत्र च लिङ्घुगित्यादौ पनीतिरस्ति तत्र न कृदन्तत्वमात्रमपि तु सुबन्तत्वमिति। तद्भाव इति। भाष्यकैयटयोर्भाव इत्यर्थः। सामान्यत इति। लौकिकालौकिकसाधारणार्थवत्त्वमित्यर्थः। अत एव। पारिभाषिकार्थवत्त्वस्याभिप्रेतत्वादेवा तद्धितग्रहणस्येति· एतस्यागुपभ

भ· एवमेवेति। औपाधिकभेदवास्तवभेदमादाय बोध्यासादृश्योपपत्तिः अन्यथा त्वे पूर्वत्र तथानभिमतत्वे· तत्सामर्थ्यादिति। पर्युदासेनैव निरर्थकव्यावृत्तौ व्यावर्त्यानामभावेन वैयर्थ्यमिति भावः पूर्वसूत्रे परिष्कृतार्थवत्त्ववादिनो मम तु प्रत्ययदेवदत्तो गार्ग्यादिरूपव्यावर्त्यसत्वेन तद्ग्रहणसार्थक्याभावात् अनु

पत्तु प्रत्ययान्तेष्वित्यस्य कृदाद्यन्तेष्वित्यर्थ इति तन्न· तावन्मात्रेणैकस्याप्यर्थस्याभिव्यक्तेरभावेनाभिव्यक्तान्तरत्वस्य सुतरामभावात्· अर्थवत्सूत्रेऽप्येवमेवेत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यनेन सूचितं अन्यथा तत्सामर्थ्यादित्येव वदेत्· पूर्वसूत्रेयादृशार्थवत्त्वग्रहोऽत्राप्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्तादृशार्थवत्त्वस्यैव ग्रहः शास्त्रीयार्थग्रहणे तु तदनुवृत्तिर्व्यर्था स्यादिति तद्भावः। किञ्च पूर्वसूत्रे सामान्यतोऽर्थवद्ग्रहणे न किञ्चित्फलं प्रत्यये चातिव्याप्तिर्दानातिरिक्ता। अत एव तद्धितग्रहणस्य नियमार्थत्वाश्रयणेन ह्रस्वो नपुंसके पत्तस्येति न्यासेन काण्डे इत्यादौ ह्रस्ववारणात्फलाभावेन वा भाष्योक्ते तत्प्रत्याख्याने पञ्चनावप्रियरत्यादौ पञ्चनावेत्यस्यानेन न प्रातिपदिक ॥ ॥ (१) वृत्तिपर्यन्तानुधावनं संगच्छते· ननु पूर्वत्र तथार्थवत्त्वसंग्रहः कैयटस्य नाभिमतः अन्यथार्थाधिकारादित्येव वदेत् किंच तत्सार्थकस्यानुवृत्तिप्रयोजकत्वेऽपि तदन्तविधिप्रयोजकत्वेन च तथाभावादित्यपि वक्तुं शक्यमित्यरुचेराह· किंचेति। अत एव तद्धितेति। सूत्रद्वयेऽप्युक्तांगीकारादेवेत्यर्थः। फलाभवेनेति एतेन तद्धितग्रहणमपि निष्फलमिति सूचितं प्रातिपदिक

पादितम्। पञ्चनावप्रिय इति। अत्र श्रूयमाणसुबन्तेनैवैकार्थीभावाङ्गीकारादेतत्सञ्ज्ञाफलभूतविभक्तिभिन्नस्य सुपोऽपेक्षासत्वान्न प्रातिपदिकत्वम् १५७

भ० संज्ञायामिति शेषः। औत्सर्गिकैकवचनं तु सन्त्येव गमकैः लुगपि न धातुसाहचर्येण स्वप्रकृतित्वाश्रयेणत्वव्यवहिताव्यवहितान्यतरस्वावयवकलुक्प्रयोजकधा
तुत्वप्रातिपदिकत्वान्यतरधर्मावयवसमभिव्याहृतस्यैव लुग्विधानात् कांडे तिष्ठतीत्यादिसमभिव्याहृतत्वादतिव्याप्तिवारणाय धातुत्वप्रातिपदिकत्वान्यतरधर्मव
त्संबंधित्वेनावयवो विशेषितः लुक्प्रयोजकत्वप्रत्यासत्तिध्वननायान्यतरविशेषणं न तु व्यावर्तकं एवमपि तत्रैव तत्प्रयोजकधातुवति ष्ठति समुदायावयवे तिष्ठस
मभिव्याहृतत्वादतिव्याप्तिवारणाय स्वावयवकत्वेन धर्मवान् विशेषितः। स्वमवयवो यस्येति तदर्थः स्वपदाद्वो लुक्प्रतियोगिपरः अस्ति च पुत्रीयत्यत्र तथापु
त्रमिति सुप्प्रत्ययावयवकतत्प्रयोजकधातुत्ववतः पुत्रीयत्येतदवयवकाच समभिव्याहृतत्वात् प्रकृते तु नेति शेषः एवमपि तत्रैव तथा प्रकृतिमादाय तद
वयवमादायातिव्याप्तिवारणाय स्वप्रकृतित्वाश्रयत्वेनावयवो विशेषितः तत्पर्याप्त्यधिकरणत्वमुक्तौ त्ववयवमादायातिव्याप्तिरत आश्रयेत्येवमुक्तम्। एव
मपि राजपुरुषादौ पुरुषाद्युत्तरसुपि अव्याप्तिवारणाय अव्यवहितत्वेनावयवो विशेषितः विशेषिते तु तथाभूतं पूर्वपदमादाय तत्परिहारः तथा तत्रैव पूर्वपदोत्तरसु
पि अव्याप्तिवारणायान्यतरत्वेन स एव विशेषित इत्यलम्। यद्वा तत्साहचर्यादादेशरहितस्य वृत्त्यवयवस्य प्रातिपदिकावयवस्य लुगित्यर्थः परमकांडे इत्यत्र वृत्त्यव
यवसत्त्वादादेशरहितेति। ननु सिद्धांतेऽपि सोमसुतावश्वः सोमसुता श्वः सोमसुतान्तीत्यादौ एकादेशेऽन्तवद्भावेन सुप्त्वात् परादिवद्भावेन धातुत्वप्रातिपदिकत्वा
भ्यां तदवयवत्वेन लुक् स्यादिति चेन्न उभयत आश्रयणे नान्ताद्यवयवत्वोभयाभावात्। अधिकरणे चेति निर्देशेन विभक्त्येकादेशे नान्तरित्युक्तेश्च पंचमीसमासेन
स्थानिवत्त्वाच्च। अपरनिमित्तकत्वेनान्तरंगे लुकि परनिमित्तैकादेशस्य बहिरंगासिद्धत्वाच्च। प्रत्याख्यानेति। प्रत्ययान्तपर्युदासेत्यर्थः अनेन प्रातिपदिकेत्येतत्त्वमिति नि
यमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे इदं विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षे तु सामान्यतोऽर्थवत्त्वग्रहेऽपि प्रत्ययान्तभिन्नपरतत्समाससजातीयसमुदायभिन्नप
रं तदिति संकोचादेव न तत्प्राप्तिरित्यनेन प्राप्तिविरहादसंगतिः स्यात्॥

प्रा·शे· भै॰ प्रत्ययस्यप्राप्तिरेवनेति·।प्रत्ययमात्रस्यविकीर्षितायाप्रातिपदिकसञ्ज्ञातत्फलभूतवीरुद्धविभक्तिभिन्नस्यप्रकृतिस्वरूपस्यापेक्षासत्त्वात्।एवञ्चसामान्यतोऽर्थ
टी·भै· वत्वस्याश्रयणेप्रत्ययातिव्याप्तिवारणायतत्पर्युदासेगौरवमितिभावः।इदञ्चएतत्सञ्ज्ञाफलभूतेत्यस्ययथाश्रुतार्थकत्वेबोध्यम् पूर्वोक्तरीत्यानिष्कर्षेतुहरि
टी·भ· श्वित्यादौसुपःस्वप्रकृतिसापेक्षत्वेस्योत्तरवृत्तिनिरुक्तान्यतरसापेक्षत्वंनास्त्येवेतितेनैवातिव्याप्तिवारणायस्वप्रकृतेरपिनिवेशंकृत्वाताहृशप्रत्ययभिन्नंयदेतत्स
१५८ भ॰ विधिमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेप्याह· नाप्युत्तरेति।टाबापत्तिरिति।टजंतस्योपसर्जनतयाटिड्ढेतिङ्घीगोरितिवाङीपोप्राप्तेरितिभावः।उपसर्जनह्रस्वेनतुननि
र्वाहः।यस्यप्रातिपदिकस्यसविधीयतेतदर्थप्रत्युपसर्जनत्वाभावेनसुगोकुलमित्यादाविवतदप्राप्तेः वस्तुतोङीबापत्तिरितिपाठोपिसुयोज्योयस्मात्ङीप्विधी

त्वंनाप्युत्तरसूत्रेण प्रातिपदिकत्वेतुटाबापत्तिः।एवञ्चप्रत्ययस्यप्राप्तिरेवनेतिकेवलप्रत्ययपर्युदासोविफलः। दृशदाडिमानिष
डपूपाइत्यादिनिरर्थकसमुदायव्यावृत्तिरर्थवद्ग्रहणफलम्· तत्रहिसुपोधात्वितिलुगापत्तिरितिभाष्यस्पष्टमितिदिक्· पूर्वसूत्रेणे
ति· प्रत्ययग्रहणेयस्मादितिप्रत्ययान्तत्वाभावादितिभावः नियमस्यसजातीयविषयत्वात्साजात्यन्दर्शयितुमाहपूर्वोभागइति ॥

यतेतदर्थमतिदिङादेरनुपसर्जनत्वेएवप्रत्यासत्त्यातत्प्रवृत्त्याङीप्प्राप्तेःसत्त्वात्· ननूत्तरपदत्वमुपजीव्यजायमानतत्पुरुषसंज्ञाटच्प्रवृत्त्यातट्टितांतत्वेनप्राति
पदिकसंज्ञाद्वाराटाबादेरानंतर्येविद्यानकस्यानिमित्तंस्यादितिचेत्सत्यंअलौकिकेएवप्रक्रियावाक्येसमासांताःप्रवर्तन्तइतिसिद्धांतात्·पंचन्जसनौजसइत्यवस्था
न्तोदृश्योत्तरवृत्तिसुप्सुप्प्रकृतिर्यस्यचसाचिकीर्षितातत्प्रकृतिश्चएतदन्यतमनन्तर्यसापेक्षयेतिवाच्यम् यदितुसङ्ख्याकर्माद्यभावेनसामान्यापेक्षनियमेनचसुपोनु
त्पत्तेःसिद्धौसुप्सिपोःसत्यपिप्रातिपदिकत्वेप्रसक्तिर्नास्तीत्युच्यतेनतदापूर्वोक्तमेवसाध्विति दिक्·निरर्थकपदसमुदायइति·।निरर्थकश्चासौपदसमुदायश्चेत्यर्थः॥ १५८

भै॰ कृत्तद्धिता नामर्थश्च केवलानामिति॰ अत्रालौकिकोऽर्थो विद्यत इति सम्बन्धः। अत्र प्रसज्यप्रतिषेधार्थकेन नञा समासः प्रकृत्यर्थनिष्ठप्रकारतानिरूपितवि
शेष्यताशून्यानामित्यस्यार्थः। प्राग्विभक्तेरिति॰। विभक्त्युत्पत्तेः प्रागित्यर्थः। तदन्तस्य॰ कृत्तद्धितान्तस्य। तथैवार्थो न विद्यत इति॰ अत्रैवकारस्य नञुत्तरं सम्बन्धः। एवञ्चानु
त्पन्नविभक्तिकानां कल्पितार्थसद्भावेऽपि न लौकिकस्यार्थस्य सद्भाव इति। एतेन सूत्रद्वयेन निरुक्तार्थवत्त्वमेव प्रातिपदिकसञ्ज्ञाप्रयोजकमिति स्पष्टमेव लभ्यते। अत्र
प्रमाणमाह॰ अत एवेति॰ सूत्रद्वयेऽपि निरुक्तार्थवत्त्वस्य विवक्षितत्वादेवेत्यर्थः। ज्ञापकत्व इति॰ सतीति शेषः। शास्त्रीयार्थग्रहण इति। आवापोद्वापाभ्यां कल्पित

भ॰ अत एव पदेति॰। सूत्रद्वये तत्सार्थक्यात्तथार्थवत्त्वस्याभिमतत्वादेवेत्यर्थः। अत एव भाष्यकैयटोभयोपन्यासः भाष्यमात्रोपन्यासे तूत्तरत्रैव तथार्थवत्त्वं

कृत्तद्धितानामर्थश्च केवलानाम लौकिकः। प्राग्विभक्तेस्तदन्तस्य तथैवार्थो न विद्यत इति। अत एव पदसञ्ज्ञासूत्रे ऽन्तग्रहणस्य स
ञ्ज्ञाविधौ तदन्तविध्यभावज्ञापकत्वे कृत्तद्धितेति सूत्रे ऽन्तग्रहणं कर्त्तव्यं न कर्त्तव्यम् अर्थवदिति वर्तते

कृत्तद्धितान्तञ्चैवार्थवत् न केवलाः कृतस्तद्धिता वेति भाष्यमुपादाय शास्त्रीयार्थग्रहणे ऽर्थ
वद्ग्रहणानुवृत्तिवैयर्थ्येन तदनुवृत्तिसामर्थ्यात् लौकिकार्थप्रत्यासन्नोऽभिव्यक्ततरो योऽर्थः प्रत्ययान्तेषु लक्ष्यते स आश्रीय
त इति कैयटेनोक्तम्॰ लौकिकं यत्पदन्तदर्थस्य प्रत्यासन्नः शास्त्रकल्पितः स्वादिप्रकृतेरर्थः प्रत्ययान्तेषु सुबन्तेषु योऽभिव्यक्तता

लभ्यते कैयटाच्च यथा लाभः पूर्वत्वस्य तथार्थवत्त्वस्य तथामूल एव स्फुटीभविष्यति। कृत्तद्धितान्तं चैवार्थवदिति। अर्थवत्पदगृहीतार्थवदित्यर्थः॥ ॐ ॥

इत्यर्थः। तदर्थस्य। प्रशस्तस्येत्यर्थः। स च स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकरूपः। तत्प्रत्यासन्नः। तद्विषयकप्रतीत्यव्यवहितप्राक्कालिकप्रतिपत्तिविषयः स च
कृत्तद्धितान्तस्यैव न तु केवलकृत्तद्धितस्येति भावः। लक्ष्यत इति॰। सुपां द्योतकतया सुप्समभिव्याहार एव सप्रतीयत इति भावः। एवञ्च सुबन्तस्येव सम्पूर्णलौकिका
र्थवत्त्वम् तत्प्राग्भागस्य तु लौकिकार्थप्रत्यासन्नत्वमित्युक्तम्। विवरणकारादयुक्तिं खण्डयति॥

श·शे· भै· ननु यत्तच्छब्दयोर्बुद्धिस्थपरामर्शकतया पदार्थयोर्बुद्धिस्थत्वस्यैव बोधान्न त्वन्यस्येति यत्र सङ्घात इत्यनेन समासात्मकस्य सङ्घातस्य ग्रहणे व्यवच्छेद्यवाक्या

टी·भै· सङ्ग्रहः। वाक्यस्यैव यत्रेत्यनेन ग्रहणेन तत्पदेनापि तस्यैव बोधात्तद्भेदस्य समासेऽभावात्तस्य यदि समासस्येत्यसङ्गतमिति खण्डनकृदाहृतन्मतं दूषयति· एतेनेति

टी·भ· मूलोक्तनियमाकारस्यसाजात्यप्रदर्शनेन। नन्वस्त्वर्थानामनुगमः शब्दानुगमस्तु स्यादेवेत्यत आह· शब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेति·। अयम्भावः। शब्दानुगमो

१५९ नामानुगतार्थप्रतिपादनमेव यथा घटादिशब्दानां घटत्वादिनाऽनुगतानामेकाकारप्रतीतिविषयीभूतानामर्थानाम्प्रतिपादकत्वम्। ननु शब्दानुगमस्त्व

स्यैकानुपूर्वीकत्वसम्पादनमित्यर्थः। अर्थभेदाच्छब्दभेदस्वीकारेऽपि शब्दानुपूर्व्या एकत्वस्यैव सत्त्वात्। एवञ्च प्रकृते शब्दानुगमसद्भावेऽपि पूर्वोक्तरीत्यार्थानामन

भ· यत्तच्छब्दार्थयोरिति तज्जन्यधीविशेष्ययोः। आनन्त्यात् शब्दानुगमस्येति यत्र तस्यैवंरूपस्य ननु दृष्टिस्थत्वेन तयोरनुगम एवात आह· व्यवच्छेद्येति· सत्यभा

वेनेति· नियमस्वरूपभंगस्य तावतापाभावादिति भावः स्वातन्त्र्येणापीत्यपिना पारतन्त्र्ये समुच्चयः अन्यथा सर्ववाक्यमिति न्यायेन स्वातन्त्र्येणैवेत्यर्थापत्त्या अनुकर

एतेन यत्तच्छब्दार्थयोरननुगतत्वेन शब्दानुगमस्याप्रयोजकत्वेन व्यवच्छेद्याननुगमेऽपि सत्त्वभावेन च यत्र संघातेत्या

दिव्यर्थमेवेत्यपास्तम्·॥ एतेनेति शब्दापेक्षस्यापि प्रयोगेण स्वातन्त्र्येणैव प्रयोगार्हत्वाभावान्नियमेन व्याहृतिर्न स्यात्·॥ ॥ ॥

नुगततया सोऽकिञ्चित्कर इति। ननु त्वदादीनां बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने शक्तिस्वीकाराच्छक्यतावच्छेदकानामननुगमेऽपि शक्यता

वच्छेदकतावच्छेदकैक्यादनुगतत्वव्यवहारो भविष्यतीत्यत आह· व्यवच्छेद्याननुगमेऽपीति·। सङ्क्रान्तेऽविवक्षितधर्मवत्त्वेन बोधनीये सर्वसङ्ग्रहोप १५९

स्थितिरपेक्षिता सा चाननुगमे न सम्भवतीत्यनुगमापेक्षा व्यवच्छेद्याननुगमेऽपि तेषां विशेषधर्मसम्बन्धबोधस्यानभिप्रेतत्वात्तेषामननुगमेऽपि क्ष

तिविरहादिति भावः। यथोक्तम्भाष्ये। शब्दापशब्दयोरन्यतरोपदेशेन कृतं स्यादिति·॥

भे॰ मूलोक्तनियमाकारस्यासाध्यत्वमप्रत्ययग्रहणे इतिपरिभाषायादेवरत्नोगार्ग्य इत्यत्रातिव्याप्तिवारणार्थमावश्यकत्वप्रदर्शनपरभाष्यात्लभ्यत इतिकस्यचिच्छङ्कायान्तदर्थमाह॰ पदशब्देनेति॰ यद्यपिपदशब्दोनपदसञ्ज्ञकपरस्तदाशपएवसुरित्यस्यासङ्ग्रहः। यद्यपिपदसञ्ज्ञायोग्यपरस्तथापिभसञ्ज्ञयापदसञ्ज्ञायाः प्रकृतेवाधत्तयोग्यतापिनेतिस्वीकारेसर्वसमाससाजात्याभावएव। पदसञ्ज्ञाप्रयोजकप्रत्ययप्रवृत्तिपरत्वेराज्ञः पुरुष इतिवाक्यघटकस्यपूर्वभागस्यविभक्त्यन्तस्यनादृशप्रकृतित्वाभावएव। ननुषष्ठीप्रकृतिप्रातिपदिकमादायवाक्यसङ्ग्रह इतिवाक्यानाम्नियमेनव्यावृत्तिर्भविष्यतीतिचेत् एवंसतिपदशब्दस्यतत्रशक्त्यभावेनलक्षणायाआवश्यकत्वेजहत्स्वार्थलक्षणापेक्षयाऽजहत्स्वार्थलक्षणैवोचिता। किञ्चजन्मवानित्यादौप्रातिपदिकत्वसिद्धयेउत्तरसुप्प्रत्ययानेत्यपिनिवेशनीयमितिगौरवमपिभविष्यतीत्याशयेनाह॰ स्वातन्त्र्येणेत्यादि स्वातन्त्र्येणप्रयोगयोग्यत्वेसत्यर्थवदित्यर्थः। अत्रसाजात्यप्रदर्शकवाक्ये। अत्रपूर्वशब्दोपादानात्परस्यापिनाहणस्यैवोपस्थितिरितिस्वातन्त्र्येणप्रयोगयोग्यताविशिष्टार्थवत्त्वविशिष्टपूर्वोत्तरभागकसमुदायलाभाज्जन्मवानित्यादेस्सङ्ग्रहः। पूर्वोत्त

परशब्देनात्रस्वातन्त्र्येणापिप्रयोगार्हमर्थवद्गृह्यते॰ ॥

रपदयोस्स्वातन्त्र्येणप्रयोगार्हत्वञ्चनतत्प्रयोगाभावेप्यर्थबोधनायप्रयुज्यमानत्वम् यत्तुसम्बरमश्शकृत्करिः समस्थ इत्यादेस्स्वातन्त्र्येणप्रयोगार्हत्वान्नैतद्वृत्तितरस्सेणसाजात्यविवक्षणंयुक्तमिति। तन्न॰ वेदव्यास इत्यत्रोपपदसमासेविनापिप्रत्ययमितिवचनेनवेदस्यलोपेपिव्यासेत्यस्यप्रयोगवत्तत्सम्बरमइत्यादावपितथासम्भवात्। यदिचभीमसेनइत्यस्ययदुत्तरपदंसेन इतितावन्मात्रस्यपृथक्प्रयोगादर्शनात्लोपविधायकंवचनंक्वाचित्कमितितैनेतत्पूर्वोत्तरपदयोरन्यतरलोपेनान्यतरस्यस्वातन्त्र्येणप्रयोगार्हत्वसम्भव इतिमन्यते। किञ्चिन्निष्ठोपपदसञ्ज्ञाविधायकशास्त्रविधेयप्रत्ययानत्तघटितसमुदायावयवत्वपूर्वोत्तरभागाभावसमानकालिकार्थबोधजनकतावच्छेदकानुपूर्वीमत्त्वान्यतररूपमेवस्वातन्त्र्येणप्रयोगार्हत्वमितिवक्तव्यमेतद्घटकपूर्वोत्तरभागाभावश्चकालिकसम्बन्धेनयत्प्रतियोग्यधिकरणतन्निरूपितनिरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वात्मकसामानाधिकरण्यसम्बन्धेनतत्तत्प्रतियोगिविशिष्टान्योवक्तव्य इतिनविशिष्टाभावोभयाभावमादायदोषः। नचैवंसतिस्वातन्त्र्येणप्रयोगार्हार्थवदित्यत्रपृथगर्थनिवेशनमफलमितिवाच्यम्॰ निरुक्तस्यस्वातन्त्र्येणप्रयोगार्हत्वस्यनिवेश

प्र·शे· भै॰ उक्तार्थेभाष्यसम्मतिमाह· अतएवेति· उक्तान्यथानुपपत्तिपरिहारार्थमेवार्थवत्समुदायानामिति अर्थवत्समुदायपदमत्रतन्त्रेणषष्ठीतत्पुरुषकर्मधारयाभ्यामर्थवान्यस्स
टी·भै· मुदायस्तद्बोधकंकर्मधारयमात्रविवक्षायामव्युत्पन्नडित्थादेरसङ्ग्रहः। षष्ठीतत्पुरुषमात्रविवक्षायामुत्तरसूत्रेऽनुवर्त्तमानेऽर्थवत्पदेनतदर्थालाभस्तत्रत्यानुवर्त्तमा
टी·भं· नस्यार्थवत्पदस्यनिरुक्तार्थकत्वमावश्यकमन्यथाऽनर्थकोयोऽर्थवतांसमुदायोः श्राद्धभोजीब्राह्मणोऽलवणभोजीब्राह्मणइत्यादितेषाम्पूर्वसूत्रेणप्राप्तायासञ्ज्ञात
१६०

भ॰ भाष्येसुबन्तानामिति। पूर्वोक्तभाष्यानन्तरंप्रकृतसूत्रेभाष्यइत्यर्थः। भेदसंसर्गेति। वाक्येपदार्थयोर्विभागेनापिप्रयोगेसतीतरसंसर्गाकांक्षाभेदसंसर्गः सहारभू
तोयस्यविशिष्टार्थवत्त्वस्यतद्युक्तइत्यर्थःसमासेपिवाक्यइवतेनविशिष्यार्थवत्त्वंनहिप्रकृतिप्रत्यययोर्विभागः परस्येतिवचनात् अतोबहुपटवइत्यादौनदोष
इतिभट्टाः केचित्तुतादृशंनियमनिष्कर्षःस्वनिष्ठप्रकृतित्वनिरूपकप्रत्ययप्रकृत्यन्यतरसमभिव्याहारानपेक्षप्रयोगार्होर्थवत् पूर्वोत्तरभागस्यार्थवतःसमुदायस्य

अतएवार्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमार्थमित्युक्तमत्रभाष्ये· भाष्येसुबन्तानामित्यनेनभेदसंसर्गद्वारकार्थवत्त्वउपल
क्ष्यइतिकैयटेनस्पष्टमेवोक्तम्·॥ १९ चेत् भवतितर्हिसमासस्यैवेतिनियमशरीरंश्रीवरामादावतिव्याप्तिवारणायार्थवत्त्वेनपूर्वोत्तरभागौविशेषि
तौ कुंभकारादौकारेत्यादेरुत्तरभागस्योपपदापेक्षत्वात्· पंचनावप्रियादौपंचनावेत्यादेः पूर्वभागस्योत्तरपदप्रियाद्यपेक्षत्वात् एतद्धर्मस्यसमासव्यभिचरितत्व
वारणायमूलकेनोपदंशमित्यादावतिव्याप्तिवारणायच बहुपटवःपुत्रकाम्येत्यादावतिव्याप्तिवारणायच प्रत्ययप्रकृत्यन्यतरसंबंधित्वेनसमभिव्याहारोविशे
षितः। एवमपिकुंभकारादावुत्तरभागस्य समुदायप्रकृतिकसुप्प्रत्ययापेक्षत्वात्पंचनावप्रियादौपूर्वभागस्यतदपेक्षत्वात् सांकूटिनादौकूटिन्नित्यस्या
द्विधायकत्वेनसमासग्रहणस्यचरितार्थतयानियामकत्वानुपपत्तेः। नचेष्टापत्तिःमूलकेनोपदंशमित्यादिवाक्येकृदन्तत्वादतिव्याप्त्यापत्तेः पूर्वसूत्रलब्धप्राथ
कस्यैवानुवृत्तौतुपूर्वसूत्रेयथार्थवान्सःशब्दस्तस्यैवार्थवत्पदबोध्यत्वनद्योत्तरसूत्रेपिवाच्यमितिकर्मधारयोप्यावश्यकः। अश्राद्धभोजीत्यादीनानुसुडनपुंसक १६०
स्येतिज्ञापकेनसाधुत्वम्बोध्यम्· किञ्चदशदाडिमानीत्यादियदर्थवद्ग्रहणव्यावर्त्त्यमुक्तन्तदपिकर्मधारयपक्षेसङ्गच्छते। अन्यथातस्यसमुदायस्यनियमेनै

भै॰ एतेनवक्ष्यमाणेननियमेनास्यनव्यावृत्तिरितिसूचितम्। धनंवनमित्यादौप्रतिवर्णंसंज्ञाव्यावृत्तिस्तुनफलम् साधकंविनासुपोऽनुत्पत्तेःस्वत्वभावात् नचदशदाडिमा
दीत्याद्यर्थवद्ग्रहणस्यफलमितियावन्नसिद्धंतावदुत्तरसूत्रेतरनुवृत्तेरप्यभावेनोत्तरसूत्रस्थसमासग्रहणस्यासूर्यमित्याद्यसमर्थसमासस्यपर्युदासलभ्यार्थवत्त्वा
भावेऽपिप्रातिपदिकसंज्ञाविध्यर्थंग्रहणमितिनियमएवनास्तीतिवाच्यम् तेषांप्रातिपदिकसंज्ञायाःसमासग्रहणाभावेऽपिधर्मिग्राहकमानेनैवसिद्धेः।नचार्थव
च्छब्दसत्वेयन्मूलेव्याख्यानंधातुंप्रत्ययंप्रत्ययान्तंवर्जयित्वेतितन्नोपपद्यतेसमानकर्तृकत्वाभावादितिवाच्यम् प्रातिपदिकसंज्ञकत्वविशिष्टभवनेऽर्थे

भ॰ यामेवबहुव्रीहिसंज्ञासमकालमेवटच् प्रवृत्त्यानतस्तद्विधा तत्त्वेनप्रातिपदिकत्वमुत्तरपदेहेतुकद्विगुत्वयोःप्राप्तावपरनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वा
त्द्विगुसंज्ञायाःप्राक्प्रातिपदिकत्वेतथैवांतरंगत्वात्टाप्स्यात् संनिपातलक्षण याद्विगुसंज्ञायापूर्वमप्रवृत्तत्वात्परिभाषाया अप्राप्तेःसमन्वर्थ
वत्त्वाभावेननप्रातिपदिकमितिटाप्इतिनवीनाशयःप्रतिभातीतिकेचित् विफलइतिप्रत्ययइतिसूत्रभाष्यविरुद्धश्चेत्यपिबोध्यम्॰ तत्रहिप्रकृत्यु
पपदोपाधीनामपिप्रत्ययत्वेकिंदूषणमितिप्रश्नेपरत्वमाद्युदात्तत्वमंगसंज्ञेत्येतेविषयाःप्रसज्येरन्नित्युक्तं॰ ननुप्रातिपदिकत्वंनस्यादित्यपि॰ तद्वत्तु
तदपिवक्तव्यमिति ननुयथाश्रुतेऽपिकिमर्थवद्ग्रहणव्यावर्त्यपर्युदासेनलभ्यतइत्युक्तमतआह॰ दशेति॰।निरर्थकोऽयंसमुदायइत्यर्थःपदा
र्थानामन्वयस्यैववाक्यशक्यत्वेनतद्भावात्तत्त्वम्।दिगर्थस्तुसमासेनेतिनियमेननास्यप्रवृत्तिः तस्यार्थवत्समुदायकत्वात् साजात्यादितिभट्टाः॥

वच्छब्दस्वरूपस्यकर्तृत्वेतात्पर्यात् सुबन्तानांसमाससंज्ञाविधानात्तस्यसमुदायस्यप्रत्ययान्तत्वशङ्काव्यावृत्तये आह॰ प्रत्ययग्रहणइति॰।साजात्यमि
ति॰ समाससाजात्यमित्यर्थः।तत्रपूर्वभागस्यपदत्वसत्त्वात् साजात्यास्वीकारेसमासातिरिक्तसंघातमात्रस्यव्यावृत्तिःस्यादेतत्सूत्रमर्थवतामेकैकव
र्णानांसंज्ञाविधायकत्वेनचरितार्थमितिभावः॥

शा·शे·
टी·भै·
टी·भ·
१६१

भ· प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाप्यत्कर्तव्यं — तदन्यथासिद्धमित्यभिप्रायः कल्पनीयः। अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययपर्युदासो नास्तीति भट्टसिद्धान्तः। प्रत्ययानां पर्युदासस्त्वस्त्येवेति चेन्न
त्राप्रत्यय इत्यत्र न विद्यते प्रत्ययो यस्येति बहुव्रीहिः। अन्यपदार्थ एव प्रत्ययविधानावध्याद्यवयवकप्रत्ययचरमावयवकः समुदायः यथा कथंचित्प्रत्ययान्तेपि पा
रिभाषिकप्रत्ययान्तत्वस्य सत्वेन नाप्राप्तत्वेन तन्निषेधस्यौचित्यात्। अत एव सनाद्यन्ता इत्यत्राप्येवं निर्वाहसंभवात्प्रयोजनान्तरं देवदत्तो गार्ग्य इति दत्तेनेन च
गुरुभूतव्याख्यानगम्ययोगविभागापेक्षयान्यपदार्थविशेषणमेव लघ्विति सूचितं भगवतेति दिगित्यन्ये। वस्तुतस्तु पूर्वसूत्रे प्रयोजनप्रदर्शयता भगवता
प्रत्ययविशेषग्रहण एव प्रयोजनप्रदर्शनतात्पर्येण तत्सामान्यग्रहेप्येतत्प्रवृत्तिरिष्टैव अत एव प्रयोजनं धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासतद्धितविधिस्वरा
इत्यादिना तद्विशेषग्रहणेनैवोदाहृतानि। तस्मात्समासग्रहणस्य नियमार्थत्वमेवेति प्राचां भाष्यासंगतिरेवेति नव्याशयः। किंचोत्तरसूत्रेर्थवत्पदानुवृत्तौ
केवले कृत्यपारिभाषिकार्थवत्वासंभवात्कृत्तद्धितांशे तदंतविधौ तद्विशेषणेनार्थवत्पदांशेपि तदंतविधौ बाधकाभावादर्थवंतं यत्कृत्तद्धितांतमित्य
र्थस्य वक्तुं शक्यतया समुदायस्यार्थवत्वाभावेपि अर्थवान्यो गार्ग्यशब्दस्तदंतत्वेन परिभाषार्थतः प्राक्तद्धितान्तत्वसत्वेन च प्रातिपदिकत्वस्य प्राप्तिसत्वात्प
रिभाषोत्तरं तु विशिष्टस्यार्थवदंतत्वेपि तद्धितांतत्वाभावान्न दोषः। केवलगार्ग्यस्योपगवादीनां चार्थवदंतत्वमातिदेशिकं व्यपदेशिवद्भावेन बोध्यं। यत्वर्थव
दंतं यत्कृत्तद्धितान्तमित्यर्थो तत्प्राप्तिरिति तन्न निरुक्तार्थवत्वमादाय व्यावर्त्यकृत्तद्धितान्ताप्रसिध्या इतरव्यावर्तकत्वरूपव्यापारवत्करणत्वाभावेन करणतृ
तीयान्तपरघटितयेन विधिरित्यस्याप्रवृत्तिरिति चेन्न। पंचनावेत्यस्य केवले कृत्तद्धितयोश्च तद्व्यावर्त्यताप्रसिद्धेः। संनिपातपरिभाषया यथा न पंचनावेत्यस्य सि
द्धिः तयोक्तप्राक्। नच केवलयोः फलाभावादेव तत्संज्ञापदसंज्ञासूत्रस्थं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति वाच्यं औपगवः पाचक इत्यादौ अपत्यकर्त्रर्थकयोस्तद्धितकृतोः
संज्ञाप्रवृत्तावपत्यादिगतां संख्यामादाय सुबुत्पत्तेः फलत्वात्। अवयवात्तद्धितप्रवृत्तौ च विशिष्टस्य पदत्वानापत्त्या दूषणांतरं स्फुटमेवेति प्रत्युत विरोधात्। प्रत्ययग्रहणप
रिभाषाभावे प्रत्ययान्तत्वस्य सनाद्यन्ता इति धातुत्वस्य चानर्थकेपि सत्वेन व्यभिचारादर्थवत्वेन साहश्यग्रहणानापत्तौ अर्थवत्पदस्य वैयर्थ्याभावात्परिष्कृ
तार्थवत्वाभावेन यथाश्रुतार्थवत्वस्य च देवदत्तो गार्ग्य इत्यत्र सत्वेन प्राप्तिरेवेति न प्रत्युत विरोध इत्यन्ये आहुः। परंत्विदं कुशकाशावलंबनं न व्यग्रं थ श्रद्धा
लुभिरादरणीयं सोढ्ंसमंतु नेत्यलं बहुनेति व्याचक्षते। आहुरिति सूचितास्वरसस्तु समासग्रहणस्य विध्यर्थत्वापत्त्या प्राचां भाष्यासंगतिविरहस्तु नइमामेवारुचिं

राम:
१६१

भे॰ समासेति॰ वाक्यीयेनैवार्थेन विशिष्टार्थवत्त्वं बहुपटवइत्यादौ न त्यानेति भावः। पचत भृज्जता खादत मोदत इत्यादि समासस्यापि दर्शनेनोक्तार्थे लक्षणया आव
श्यकत्वमिति च सूचितम्। मूलोक्तनियमे पूर्वो भागः पदमित्युक्तं तस्य यथाश्रुतार्थकत्वे गवित्ययमाहेत्यादौ पूर्वभागस्य पदत्वाभावान्नियमाप्राप्त्याऽतिप्रसङ्ग
भं मनसि निधाय सन्नाधेता इति द्वितीयफलोद्भावनात्। इदं तु बोध्यं। प्राचीनमतेपि उत्तरसूत्रे एकार्थीभावविशिष्टत्वरूपार्थवत्त्वग्रहस्योक्तत्वेन देवद
त्तो गार्ग्य इत्यत्र तदभावेन प्रकृतभाष्यासंगतिरस्त्येव तत्परिहारश्चार्थवत्पदेन दृढं विधिरित्येकः पूर्ववदेव। अपरश्च विभक्तीतरसमभिव्याहारानपेक्षया।
तेन गवित्ययमाहेत्यादौ गोरित्यादीनां सुबन्तत्वाभावेपि न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वम्॰ अनुकरणस्यानितिपरस्यापि प्रयोगसत्त्वे
न तावन्मात्रस्यापि पृथक्प्रयोगार्हत्वात्॰ बहुपटवइत्यादौ प्रातिपदिकत्वसिद्धये स्वातंत्र्येणेति॰ तत्र पूर्व इत्यासिन्नपरे खामपि स्वा
तंत्र्येण प्रयोगार्हार्थवत्तामेव ग्रहणं तु त्रकाम्येत्यादौ न दोषः। अत एवाङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्त
दन्तस्य ग्रहणमिति परिभाषायाः फलनिरूपणावसरे देवदत्तो गार्ग्य इति समुदायस्य यञन्तत्वेन प्राप्तप्रातिपदिकसंज्ञाभावः फल
त्वेनोक्तः यथाश्रुतमूलोक्तनियमे तु नियमेनैव तत्र तदप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव॰ एतेन दृषण्वत्सुरित्यादौ पूर्वभागस्य भत्वात्पू
र्वो भागः पदमित्ययुक्तमित्यपास्तम्॰ वाक्यस्येति॰ प्रातिपदिकत्वे हि सुपः श्रवणानापत्तिः। पिण्डीमित्यादौ वा कोकदेशप्रयोगः। लु
क्समासेत्वाङ्गाधिकारविहितसुप्प्रत्ययनिमित्तकार्याणां सुवादेशानां च चारितार्थ्यम्॥ ((लोकेर्थबोधकरूपार्थवत्त्वमुत्तरसूत्रे
इति परिभाषाविरहे एकार्थीभावस्य कृत्तद्धितान्तव्यभिचरितत्वाभावात्तेन तद्रूपस्यैव ग्रहणे मानाभावादिति ॥ ॥ ॥
देवदत्तो गार्ग्य इति। नन्वेवं शतः पुरुष इत्यत्र सुविनिर्मुक्तशतः पुरुष इत्यस्य पूर्वसूत्रेण संज्ञा दुर्वारैव। उत्तरभागस्य स्वातंत्र्येण प्रयोगानर्हत्वेन निय
मशङ्कां वारयितुमाह॰ तेनेति॰ पदशब्दस्य निरुक्तार्थकरणेनानुकरणस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगार्हत्वमुपपादयति॰ अनुकरणस्येति॰ स्वातन्त्र्येणेतीति॰॥

मै·
एतद्वृटकवहुचोनपूर्वोक्तस्वातन्त्र्यमितिभावः यत्तुविभक्तौनरापारतन्त्र्यमत्रस्वातन्त्र्यमिति तत्तन्त्वेरमइत्याद्यसङ्ग्रहकतयान्यूनम।पुत्रकाम्यति·अप्रत्यया
दित्यनेनकाम्यजन्तादकारप्रत्ययेटापानदोषइति·उक्तभागस्यनिरुक्तस्वातन्त्र्यविरहात् नचकृदन्तत्वात्सिद्धिः परत्वान्नियमेनबाधप्रसङ्गात्·अतएवउ

भ· मेनव्यावर्तयितुमशक्यत्वात्।नचैवंतस्यव्यावर्त्याप्रसिद्धिः।लौकिकवाक्यस्यैवतथाभूतस्यैवप्रसिद्धत्वादितिचेन्न।त्वदुक्तरीत्याविभक्तिरहितो
त्तरभागवत्समुदायेप्रातिपदिकत्वापादनतयातदवयवपूर्वभागविभक्तेर्लुकालुप्तत्वेनतादृशवाक्यस्यैवगगनारविंदतुल्यत्वात्।अथोत्तरभाग
स्यस्वातंत्र्येणप्रयोगार्हताग्रहएवन्यस्यतामितिचेन्न।प्रकृतभाष्यविरोधात्।अथतादृशार्थाग्रहेतिप्रसंगः अनाग्रहेतुभाष्यविरोधइत्युभयतःपाश
रज्जुरितिचेत्तर्हि स्थंनियमः प्रकल्प्यतांपूर्वसूत्रेणार्थवत्समुदायेचेत्संज्ञातर्हिस्वतंत्रप्रयोगार्हार्थवत्पूर्वोत्तरभागघटितएवेतितथाचप्रयो
गानर्हेतरभागकसमुदायस्यपूर्वसूत्राविषयत्वमितिनकश्चिद्दोषः अतएवभाष्येप्रकृतेयत्नेतलेनैवसंज्ञामाशंक्यतत्समाधानंचकृतंअ
न्यथातद्धितांतत्वप्रयुक्तसंज्ञाव्यावर्तकप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैवसमूहस्यप्रत्ययांतत्वाभावेनप्रत्ययांतपर्युदासाप्रवृत्त्यापूर्वसूत्रेणैवतत्
स्यादुर्वारत्वात्तत्परिहाराकरणेनन्यूनतयाभाष्यासंगत्यापत्तेरित्यपरेसंगिरंतेअत्र प्राति
पदिकत्वेहिसुपःश्रवणानापत्तिरितिनचधातुसाहचर्येणकृत्प्रत्ययस्यैवप्रातिपदिकावयवस्यापिग्रहान्नलुगितिवाच्यं॥मूलकेनोपदंशमित्या
दौदोषात्॥स्वाद्यर्थमित्यादि नाविशेषणयोगादिसंग्रहः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्तस्यैवनियमस्याभिप्रेतत्वादेव॥मूलस्थपदपदस्योक्तार्थकरणेतुनासङ्गतिरितिसूचयितुंयथाश्रुतेति· तेन· पदशब्दस्योक्तार्थत्वेन।सुपःश्रव
णानापत्तिरिति· ननुसर्वत्रवाक्यस्यैवप्रयोगार्हत्वाकावयवसुपोलोपेनचेदपहारस्तदङ्गाधिकारविहितानांसुम्निमित्तकार्याणांसुवादेशानाञ्चवैयर्थ्यापत्ति

मे॰ वव्यावृत्तौ तस्यार्थवद्ग्रहणव्यावर्त्यतानुपपत्तिः। अत्र भाष्य इति वाक्यव्यावृत्तिपरभाष्य इत्यर्थः। सुबन्तानामित्यनेनेति॰ अस्य बहुपटव इत्यादिसङ्ग्रहाय इत्याभ दिः। अत्र प्रातिपदिकसञ्ज्ञाभावेपि न क्षतिरिति तु न वाच्यम्। वकाराकारस्य चित इत्यनेनोदात्तत्वापत्तेः। तदुक्तम्भाष्ये। तुल्यजातीयस्य नियमः कश्च तुल्यजातीयः। यथाजातीयकानां समासः कथंजातीयकानां समासः। सुबन्तानाम्। यद्यर्थवत्समुदायमात्रविषयको नियमः स्यात्तदा बहुपटव इत्यादीनाम्व्यावृत्तिरेव

भ॰ तरसमुदायप्रकृतिककृत्प्रत्ययापेक्षत्वात् तस्य व्यभिचारित्ववारणाय स्वनिष्ठप्रकृतित्वनिरूपकत्वेन प्रत्ययो विशेषित इत्यलम्। असंगतिः स्पष्टैवेति॰ ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषातः प्रागर्थवत्सूत्रे प्रत्ययान्तस्यापि यथा कथंचित्तया गृहीतुं शक्यत्वेन समासस्य प्रातिपदिकत्वे प्राप्त्या विध्यर्थमेवेदानीं समासग्रहणमिति नियमकथा प्युच्छिन्नेति न भाष्यासंगतिः। प्रस्तुतपरिष्कृतार्थवत्त्वाभावात् प्राप्तिरेव नेति भवतामेव तद्विरोधः। अर्थवत्त्वे हि परिभाषास्वीकारेणोत्तरसूत्रेण प्राप्तावपि नियमाप्रास्यासादुर्वारास्यादिति चेन्न। कृत्तद्धितेति सूत्रे परिभाषाप्रयोजनदानावसरे यदार्थवत्सूत्रे परिभाषा न स्यात्तदार्थवत्सूत्रं नप्रत्योत्तरसूत्रे भगवतो गमनं निर्दलं स्यात्। अर्थवत्सूत्रे प्रत्ययग्रहणपरिभाषाभावे तु गामानयेत्यादिवाक्यानां प्रत्ययान्तत्वाद्वा प्राप्तावपि मूलकेनोपदंशमित्यादौ कृदन्तत्वेनातिप्रसक्तेर्दृढतयात्र प्रथमं परिभाषाप्रदर्शनस्यावश्यकत्वात्। न चैवं दत्तः पाचक इत्यादावतिप्रसंगसत्वेन प्राथमिककृद्ग्रहणत्यागे बीजाभावात्। त्वयापि तद्भाष्यमवश्यमुपलक्षणतया नेयमिति वाच्यं। प्रत्ययग्रहणपरिभाषाविरहे कृद्ग्रहणपरिभाषया सपूर्वस्य चेत् गतिकारकपूर्वस्यैवेति नियमार्थत्वापत्त्यातिप्रसंगभंगस्यैव बीजत्वात्। तस्मादर्थवत्सूत्रे प्रयोजनमदर्शयतो भगवतः॥

स्यात्। अत्र हि द्योत्येनार्थेन बहुजर्थवान् प्रकृतिस्तु वाच्यार्थेनार्थवतीति स्पष्टमेव। ननु सुबन्तत्वे समाससामान्यसाजात्यवत्तुमशक्यमश्वक्रीतीत्यादिसुबन्तत्तिः प्रागेव गतिकारकोपपदानामित्यनेन समाससञ्ज्ञाप्रवृत्तिबोधनादत आह॰ भेदसंसर्गद्वारकार्थवन्त इति॰ समाससञ्ज्ञायोग्यानां शब्दानाम्पृथक्प्रयोगे सतीतरसंसर्गाकांक्षया भेदसंसर्गः स द्वारभूतो यस्य विशिष्टार्थवत्त्वस्य तद्युक्तानामित्यर्थः

भे॰ न्निकर्षस्याप्यभावेनान्तःकरणस्य निर्गमनासम्भवाद्बोद्धस्यैव भानमिति बोद्धस्वीकार आवश्यक इति। अधिकम्मञ्जूषायान्द्रष्टव्यम्॥ ॥ नन्वसौ हि लौरथ्य
न्तरादिष्ववयवानामत्यन्तनैरर्थ्यक्यात्प्रातिपदिकत्वानापत्तौ सुबुत्पत्त्यभावेन समासानापत्तौ समुदायस्य साधुत्वन्न स्यादत आह॰ असौ हि लौरथ्यन्तरादिपदे
ष्विति॰ अन्यत्र दृष्टार्थारोपेण। अस्मान्दीव्यतीत्यादौ उहो मनुष्याणामित्यादौ च प्रसिद्धानामर्थानामारोपेणावयवस्य साधुत्वार्थमर्थकत्वकल्पनेन प्राति
पदिकत्वादिकमुपपादनीयम्। जहत्स्वार्था वृत्तिरिति पक्षे मण्डपकुशलादिपदेष्वयमेव प्रकार ऊहनीयः। अत्र नैयायिकमतानुसारिणः। अर्थवत्त्वमत्र
शक्तिलक्षणान्यतरसम्बन्धेनार्थोपस्थापकत्वमेव। न च धातुप्रत्ययोरप्यत्तौ निपर्युदासद्वयम्। प्रत्ययान्ते च प्रकृतिप्रत्ययसमुदायरूपेऽर्थवत्त्वाभावान्नाति
व्याप्तिरिति प्रत्ययान्तपर्युदासोऽनावश्यकः। अव्युत्पन्नडित्थादिकमेतत्सूत्रोदाहरणम्। शेषङ्कृत्तद्धितेति सूत्रस्य। अव्युत्पन्नप्रातिपदिकपक्षसद्भावे चैतत्सूत्रमे
वज्ञापकम्। कृदन्ते लिड्घुगित्यादौ धातुभेदाभावात्कृदन्ते पक्षौ कारक इत्यादिसमुदायेऽपि निरुक्तार्थवत्त्वाभावाद्प्राप्तासासंज्ञोत्तरसूत्रेण विधीयते। अस्या

असौ हि लौरथ्यन्तरादिपदेषु अवयवानामत्यन्तनिरर्थकानामन्यत्र दृष्टार्थारोपेण प्रातिपदिकत्वसुबुत्पत्त्यादिना यथाकथंचित्साधुत्वान्वा
पत्यमित्यादौ प्रत्ययभेदाभावान्नद्धितान्ते गार्ग्य इत्यादौ च निरुक्तार्थवत्त्वाभावान्नद्धितान्तसमुदायेऽपि सा रक्ष्या। एवमेव राजपुरुषा ((ख्यानम्बोध्यम्॥
दिसमासे समुदायेऽप्राप्ता सा विधीयते। समुदायस्य च शक्त्यभावे कृत्तद्धितेति सूत्रमेव ज्ञापकम् यतः समासपदघटितसूत्रम्भगवान्पाणिनिः प्रणिनाय। अ
त्र कृत्तद्धितग्रहणम्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरम्। न च संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणासम्भव इति वाच्यम् तज्ज्ञापकेन सुप्तिङन्तमिति सूत्र
स्थान्तशब्देन प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः क्वाचित्कत्वस्यैव ज्ञापनात्। न च विशिष्टस्य शक्त्यभावे बहुपटव इत्यादिसमुदायस्य प्रातिपदिकसंज्ञा न प्राप्नो
तीति वाच्यम्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः कृदन्त एव प्रवृत्तिस्तद्धितपदन्तु स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वस्वाव्यवहितोत्तरवृत्तित्वान्यतरत्वसम्बन्धेन तद्धितवि
शिष्टलाक्षणिकमिति स्वीकारात्। न चाणुपंगुरिति समुदायेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् व्याकरणप्रसिद्धसमुदायस्यैव लक्ष्यत्वात्। सर्वके इत्यादिसङ्ग्रहस्तु तन्म

भेऽ व्यपतितन्यायेन सर्वसाधारणः। नचैवम्मूलकेनोपदंशमित्यादिसमुदायस्य कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया कृदन्तत्वात्प्रातिपदिक
त्वापत्तिरिति वाच्यम्। गतिरनन्तर इति सूत्रस्थानन्तरपदस्य क्वचित्कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमित्यत्रैव ज्ञापकत्वकल्पनात्। दर्शिता चेयं रीतिर्वर्णग्र
हणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापकस्यादेच उपदेश इति सूत्रस्योपदेशपदस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्व एव ज्ञापकत्वमिति
वदद्भिर्नवीनैः। ननु समासादिरूपसमुदायस्य शक्तिः समर्थः पदविधिरिति सूत्रकारेण भगवता पाणिनिना दर्शिता सा कथमपलप्यत इति चेन्न। समुदाय
शक्त्यभावेपि नीलोत्पलमित्यादौ समासप्रयोजकविग्रहवाक्यावयवानां योऽर्थः प्रसिद्धस्तत्तदर्थविशिष्टानां तेषां व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यविशिष्टानामेव
समर्थः पदविधिरिति परिभाषाविषयतास्वीकारात्। व्यपेक्षालक्षणसामर्थ्यं चे सुसोः सामर्थ्य इति सूत्रे सुप्रसिद्धमेव। किन्त्वेकार्थीभावः किं वृत्तित्वसमास
त्वान्यतरत्वावच्छेदेन तत्समानाधिकरण्येन वा। नाद्यः परार्थाभिधानं वृत्तिरिति लक्षणप्रणयनेनावयवार्थातिरिक्तसमुदायार्थ एव समुदायशक्तेरभ्युपेत
व्यतया कर्मधारयेतदनुपपादनात्। नान्त्यः पङ्कजादियोगरूढशब्दस्थले रथन्तरादिशुद्धरूढस्थले च यत्र समुदायशक्तिः कोशादिषु प्रसिद्धा तत्र समुदायश
क्तेरस्माभिरपि स्वीकारात्। सर्वनामादिशब्दानां समुदायार्थकानां व्याकरणप्रसिद्धिमाश्रित्य स्वीकाराच्च। न चैकार्थीभावाभावे राजपुरुष इत्यादौ राजादिपदार्थस्य
नामार्थतया पुरुषादिपदार्थे भेदसम्बन्धेनान्वयोऽनुपपन्न इति वाच्यम्। अतिषु राजादिपदानां राजसम्बन्ध्यादिलाक्षणिकतयाऽभेदेनैव सम्बन्धेनान्वयो
पगमात्। नन्वेकार्थीभावानुपगमे ऋत्विजो हविःशेषान्भक्षयन्तीति प्राप्तभक्षानुवादेन वषट्कर्तुः प्रथमभक्ष इत्यनेन प्राथम्यविधाने उद्देश्यविधेय
भावेन स्वघटकपदार्थान्वयबोधजनकत्वरूपस्यैकप्रसरत्वस्य भङ्गापत्त्या न भक्षानुवादेन प्राथम्यविधानं किन्तु प्राथम्यविशिष्टभक्षणस्यैव विधानं प्राप्त
त्वम्। प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन तु प्राथम्यविधाने पर्यवसानमिति मीमांसायां निर्णीतमेतावानेव तु विशेषस्तेषां सर्वत्रैव तु वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति संस्थि

शा·शे· मि॰ तिरितिमतमस्माकन्तु विशिष्टस्य शक्यत्वमिति तदेतद्धि रुध्येतेति चेन्न· समासघटकपदार्थनिष्ठविधेयतानिरूपितोद्देश्यतासम्बन्धेन शाब्दबो
टी·भै· धे तत्समासघटकपदजन्योपस्थितेः प्रतिबन्धकतया समुदायशक्त्यभावेपि प्राथम्यस्य विधेयत्वास्वीकारेण तादृशैकप्रसरत्वस्योपपत्तेः। न चैतत्प्रति
टी·भ· बन्धकत्वकल्पनमधिकमिति शंक्यम्· बहुषु स्थलेषु विशिष्टस्य शक्तिकल्पनापेक्षया तादृशप्रतिबन्धक ——— स्वीकारस्योचितत्वात् समर्थसूत्रस्य
१६४ चायमर्थः। पदसम्बन्धी यो विधिः स समासोऽन्यरम्परया वाऽस्य प्रयोज्यविषयतानिरूपित ——— विषयताप्रयोजकत्वरूपसामर्थ्यवत्पदाश्रितो
बोध्य इति। समुदायशक्त्यभावादेव वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाप्राप्त्या नियमस्वीकारफलाभावोपि बोध्यः। व्यवहारादुक्यप्रथमं शक्तिग्रहेपि तत आवा
पोद्वापाभ्यां पदानाम्पदार्थेषु शक्तिग्रहे प्राथमिकशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यं कल्प्यते। प्राथमिकग्रहेऽप्रामाण्यकल्पनमन्यत्राक्लृप्तमिति तु न वाच्य
म्। प्रथमतश्चन्द्रेऽल्पपरिमाणग्रहेपि ज्योतिःशास्त्रेणाधिकपरिमाणग्रहे पूर्वोत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यग्रहस्य सुप्रसिद्धत्वात्। न चैकार्थीभाव
स्वीकारे राजपुरुषादिपदार्थैकदेशराज्ञि पदार्थैकदेशत्वान्न विशेषणान्वयो व्यपेक्षापक्षेतु स्यादिति वाच्यम्। एकपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपि
तविशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधेऽन्यपदार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासम्बन्धेन ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतया तादृशापत्त्यभावात्। न चैतादृ
शप्रतिबन्धकाभावस्य शाब्दबोधकारणतायान्तत्सामग्र्याभिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रतिबन्धकतायामाधिक्यमिति वाच्यम्। एकार्थीभाववादिमते।
पदार्थैकदेशत्वं स्वरूपसन्न समासाघटकपदार्थप्रकारकशाब्दबोधप्रतिबन्धकं व्यधिकरणत्वात् किन्तु एकपदार्थनिष्ठप्रकारतानिरूपित
विशेष्यतासम्बन्धेन शाब्दबोधे पदान्तरजन्योपस्थितेर्मुख्यविशेष्यतासम्बन्धेन कारणतया तदभावान्नापत्तिरिति वक्तव्यन्नचैतावता निर्वाहः।।
अवयवशक्तिग्रहसहकृतसमुदायशक्त्या विशिष्टार्थोपस्थितिर्यत्र तत्रावयवशक्तिग्रहजन्यावयवार्थोपस्थितेरपि सत्त्वात्तथा प्रतिबध्यप्र १६४
तिबन्धकभावस्य भवतामप्यावश्यकत्वात्। अधिकमन्यत्रस्पष्टमित्याहुः।।

भे॰ ननुवाक्येपिचेल्लोपस्तदावाक्यस्यापिसमाससमानानुपूर्वीकत्वापत्तौसमासविकल्पविधानमनुपपन्नमतआह॰ विकल्पेनेत्यादि॰ स्वरादीत्यादिनाए
कार्थीभावनिमित्तकसर्वकार्याणांविशेषणाद्ययोगानाम्परिग्रहः। नन्वर्थवतएवचेत्प्रातिपदिकसञ्ज्ञातदाशशशृङ्गादिशब्दानांलौकिकार्याभावा।
त्प्रातिपदिकसञ्ज्ञानापत्तिरित्यतआह शशशृङ्गादिपदानामिति॰। एतेनतेष्वपिपूर्वसूत्रेणैवप्रातिपदिकसञ्ज्ञेति नतेषुप्रातिपदिकसञ्ज्ञासिद्ध्यर्थंसमा
सग्रहणंविध्यर्थमितिशङ्कनीयमितिभावः। ननुबोद्धपदार्थानङ्गीकारेपिशशशब्दस्यतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नशशीयनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्व
स्वरूपानादृशविशेष्याभेदावगाहिबोधजनकोयंशब्दोभविष्यति। नादृशप्रकारतानिरूपितविशेष्यताचान्यथाख्यातिनिरूपिताप्रसिद्धैवेत्यतआह।
स्वप्नाद्यनुरोधेनेति॰ अत्रानुभूतानाम्पदार्थानान्नकदाचिदपिसत्ता प्रबोधोत्तरमनुपलम्भात्। यस्यव्यावहारिकीसत्तासपदार्थोघटादिरनुभूयतएव। नचात्रापि

भ॰ शशशृंगादिपदानांचेति। बुद्धिमात्रविषयीकृतस्यात्यन्तासतोबुद्धिसत्ताविशिष्टस्यार्थस्यशब्देनबोधनादितिभावः। ननुप्रसिद्धपदार्थद्वयस्यसंबं

विकल्पेनसमासविधानञ्चस्वराद्यर्थमितिभावः। शशशृङ्गादिपदानाञ्चबोद्धृशशशृङ्गादौशक्तिरितिपूर्वेणैवप्रातिपदिकत्वंसिद्धम्

स्वप्नाद्यनुरोधेनचबोद्धपदार्थस्यावश्यकत्वम्॥२॥ भ॰ धमात्रारोपस्यवसुवचोऽतआह। स्वप्नेति। तत्रानुभूतपदार्थानांनव्यावहारिकत्वं। प्रबोधेप्युपलं

संस्कारविषयपदार्थानामन्यथाख्यातिरूपमेवज्ञानङ्किन्नस्यादितिवाच्यम्॰ विप्रपृथ्व्यादिचित्तस्थस्यैवबहिष्कुदाचन। स्वप्नभ्रममदाद्येषुसर्वैरेवानुभूयत
इतिकूर्मपुराणीयस्मृतेर्वासनारूपेणान्तःस्थितानां मेवपदार्थानांविलक्षणान्तःकरणवृत्तिरभ्युपेयतेनतुतेषाम्पदार्थानाङ्कदाचिदपिस
द्भावः। चाकचिक्यादिदोषवशाद्यत्रेदंरजितमितिभ्रमोजायतेतत्रतद्विषययोर्विशेषणविशेष्ययोर्व्यावहारिकीसत्ताऽभ्युपेयतेतिन्यायमतरीत्यास्वीकारो
नोचितः। ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तेरनङ्गीकारात्। तत्तद्विशेष्यानुपयोगित्वतत्तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धाननुभवाच्च। किन्तुचित्तस्यद्रव्यरूपःपरिणाम
एववृत्तिरितिव्यवह्रियते। चित्तमेवेन्द्रियप्रणाल्यानिर्गत्यविषयेणसंयुज्यविषयवासनावशात्तथापरिणमते। तस्यचपरिणामस्यप्रातिभासिकीसत्तायाव
दधिष्ठानस्यव्यावहारिकसत्ताविशिष्टंपञ्चशुक्तित्वादितत्तद्रूपेणसाक्षात्कारोनभवतितावत्तिष्ठति तादृशसाक्षात्कारेसतिसानिवर्तते। स्वप्नेतुविषयेन्द्रियस

श्री·शे· भै· ननुपदार्थे द्योत्ये वाच्ये वा यस्य विधानं तस्य न सार्थकत्वकल्पन — न्नचैतत्प्रकृते सम्भवति अर्थविशेषे विधानाभावात् आह· स्वप्रकृत्यर्थश्चेति· समुच्चार्ये
टी·भ· ति·। अर्थबोधकशब्दमुच्चार्येत्यर्थः। बाधितत्वमिति·। प्रकृतिशक्यत्वेन बाधितत्वमित्यर्थः। एवमनर्थकानां विकारागमानामन्वर्थसञ्ज्ञया व्याप्तिरिति कृत्वा सार्थ
टी·भै·

भ· कत्वाभावात् अतः कर्मव्युत्पत्तिरंगीकार्या तत्र च स्वेन प्रत्याय्यमानार्थकत्वमव्यभिचारीति अन्येनेति लभ्यते तदपि स्वसमभिव्याहारे सर्वत्रास्तीति स्व
१६५ समभिव्याहारे इति लभ्यते तदपि अनियमेन सर्वत्र नियमेनेति लभ्यते तच्च प्रकृ निरूपमेव फलती निवनोरिष्टानां नाद्संख्यादेरित्यादेश्च इत्तिमत्त्वाभाव
देवनातिव्याप्तिरिति बोध्यम् तन्निष्ठविधेयतानिरूपिततन्निरूपितवृत्तित्व्यधिकरणं तन्निरूपितावयवित्वव्यधिकरणं चयदुद्देश्य — त्वेन तदवच्छेदकाक्रो
नत्वं स्यान्निनिष्ठोद्देश्यतायानि वृत्तिसामानाधिकरण्यमागमिनिष्ठायास्तस्या अवयविसामानाधिकरण्याच्च स्यान्यागमिनो नातिव्याप्तिः अवधित्वनिवे

स्वप्रकृत्यर्थत्वञ्च धातुपाठकोशादौ नमुच्चार्य बाधितत्वम् अतएव नभवधाद्यादेशानां न सञ्ज्ञा तेषां स्यान्यर्थेनैवार्थवत्त्वं न तु स्वार्थो

स्ति· अतएव कोशादौ तदर्थाकथनम्·॥ ((अतएते नवैत्त्वादावकारस्यलृप्तशक्तिकत्वेन युक्तो विकाररूपस्वार्थप्रत्यायकत्वाभावेपि प्रकृत्यर्थ
प्रत्यायकत्वात् प्रत्ययत्वं दुर्वारमित्यपास्तम् श्रमस्तु शिक्करणान्तु लोह इति निर्देशाद्धिकरणानां द्योतकतया स्वार्थप्रत्यायकत्वाद्धप्रत्ययत्वं शवादीनां
तु प्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वात् द्योतकतया स्वार्थप्रत्यायकत्वाद्धातत्वम्॥ ॐ ॥ ननुपदार्थे वाच्ये द्योत्ये वा विधानं तत्त्वं स्वार्थत्वमिति वन्तु स्वप्रकृत्यर्थत्वं चवदुर्व
चं तदर्थे तासामभिधानात् तत आह स्वप्रकृत्यर्थत्वं चेति· कोशादौ त्यादिना निरुक्तनिर्घंटसंग्रहः ननु प्रत्यायकत्वमित्येवास्तु मास्तु तं त्वादिः स्वशब्दोपादानं चे
त्यत आह अतएव नभेति· स्वशब्दार्थों तर्भावेन प्रत्ययशब्दे वृत्तिस्वीकारादेवेत्यर्थः। अतएवेति। स्वार्थावगमादेव नभ्यशब्दादपि नाभिशब्दप्रकारकबोधो राम:

र्थकानामपि सञ्ज्ञां वारयति· अतएवेति·। अन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानादेवेत्यर्थः। नभवधाद्यादेशानामिति·। नाभि नभञ्चाहनश्च वधः। आदिना विरागो विरङ्· १६५
श्चेत्यस्य परिग्रहः। स्यान्यर्थेनैवेति·। स्यान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमिति सिद्धान्तात्· एवकारव्यवच्छेद्यमाह· नत्विति स्वः। स्वीयः। ननु स्वार्थत्वाभावेपि उक्ता

मे॰ तदर्थेति॰ तेषाम्पृथगर्थेत्यर्थः। अत एव नम्पशब्दान्नाभिहित इत्येव वोधो नतु नभहित इति। नचैतावतात्युक्तप्रकृत्यर्थत्वव्याहतिः कथमिति वाच्यम्॰ तत्र प्रकृति
शब्दस्य प्रत्ययविधानावधिपरतया यस्माद्यस्य विधानं तत्प्रयोज्यविषयताविल्लक्षणविषयत्वात्प्रयोजकत्वस्य साधारणधर्मस्य तत्राभावेन न प्रकृत्यर्थार्थकत्वस्यच्य

भ॰ ननु कदाचिदपि नभिहित इतीयपि शास्त्रानभिज्ञास्तेपि वृद्धव्यवहारात्तथैव प्रतिपादयंति उक्तार्थे भाष्यं प्रमाणयति॰ एतदर्थमेवेति॰ स्यान्यर्थे प्रत्यायकत्व
मादेशः प्रत्ययत्वव्यावृत्त्यर्थमेवेत्यर्थः इति विग्रहे इत्यर्थः स्वमर्थं प्रत्याययतीति विग्रहे इत्यर्थः स्वीयपदेत्यत्रापि स्वीयार्थस्वपदेत्यर्थो वोध्यः यथाश्रुतं तु न युक्तं
भाष्येनादृशपाठस्यानुपलंभात्॰ एवमुक्तिस्तु तन्त्रत्यपदःस्यात्मीयार्थकत्वं ध्वनयितुं आत्मावाचकेत्यर्थे नाभेदो वाधितःस्यात् एतेन तदर्थमेव प्रकृत्यर्थसं

एतदर्थमेव भाष्ये स्वीयमर्थं प्रत्याययन्तीति विग्रहे स्वीयपदोपादानम् भाष्यप्रामाण्याच्च तदर्थान्तर्भावेण प्रत्ययशब्दस्य वृत्तिः। यत्तु
विकारागमादेशानां देशांशे निराकांक्षत्वात्परश्चेत्यस्यानुपस्थितौ तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययसञ्ज्ञाया अप्रवृत्तिरिति तन्न॰ प्रमकज्वृहग्रप

ग्रहार्थमेव स्वीयपदोपादानमिति॰ अन्यथा स्वशब्दमेवोपाददीत स्वीयपदे उपात्ते त्वात्मीयवाचकः स्वशब्दप्रकृतिकछप्रत्ययान्तादात्मीयप्रकृतिसंवंध्यर्थे
संग्रह॰ आत्मवाचिप्रकृतिकादात्मसंवंधिस्वार्थसंग्रहो जायत इति व्याख्यानमित्यपास्तम्॰ कर्मसाधनोपि प्रत्ययशब्दोऽस्तीत्यग्निमभाष्यानुस्थितिप्रसंगा
त तदर्थान्तर्भावेणेति स्वशब्दार्थान्तर्भावेणेत्यर्थः रायर्थान्तर्भावेणेत्यर्थ इत्यन्ये। यत्तु विकारेति विकार एकदेशस्थानिको हन्तृचेत्यर्थः आदेशः सर्वस्थानिको

वहार इति भावः। ह्मादेशानामपि त्रिनिष्ठनिरुक्तप्रत्ययत्वाश्रयादेशतयाख्यानिवद्भावेन प्रत्ययत्वं सुलभम्॰ अत्रार्थे भाष्यसम्मतिमाह॰ एतदर्थेति॰ ननु विग्रहवा
क्यादेतादृशार्थप्रतीतावपि प्रत्ययपदात्कथं तदर्थप्रतीतिरत आह॰ भाष्यप्रामाण्यादिति। प्राचामुक्तिं दू॰ खण्डयति॰ यत्त्विति॰ अप्रवृत्त्यापत्तेरिति॰ एकदेशकांक्षा

श·शे· भै· ननुतृणह इतिनिर्देशादकधः कप्रत्ययबाधकतया बहुचा श्चेतःसप्रष्ठतेर्वह्वकजर्थमितिभाष्यात्प्रत्ययत्वत्तानम्भविष्यतीत्यतआह· किन्त्वेति· विशेषविहितत्वंनि
टी·भ· रवकाशत्वेसत्येवबाधप्रयोजकमित्यतआह· परत्वादिति· नचलादेशप्राप्तियोग्यविषयेसीयुटश्चारितार्थ्याभावेनपरत्वात्सीयुडित्यसङ्गतमितिवाच्यम्। लादेश
टी·भै· पदस्यलादेशसामान्यबोधकत्वेपिलविधीयेलन्तलादेशस्येटएवप्रवृत्त्यातद्प्राप्तियोग्येसीयुटश्चारितार्थ्यस्यासिद्धमेवेत्याशयात्। यद्यपिलादेशानाम्प्रत्ययत्वंस्था
१६६

भ· ननुतृणह इतिनिर्देशात्तनयासयोरिनिज्ञापकाच्च श्रमकचोनदोषः बहुचितुप्रत्ययत्वाभावेपिनक्षतिरित्यरुचेराह किंचलवीति· पाठकोकारुविस्तुचिन्त्या
नभशब्देपिप्रत्ययत्वापत्तेः विशेषविहितत्वस्यानवकाशत्वेसत्येवबाधकत्वप्रयोजकत्वात्सीयुटश्चलादेशप्रवृत्त्युत्तरंचारितार्थ्यमतआहपरत्वादितिउक्त

किन्त्वलविधीयेत्यत्रविशेषविहितत्वात्परत्वाच्च पूर्वंसीयुटितितोलादेशेप्रत्ययसञ्ज्ञासन्नियोगेनेटोविधीयमानमाद्युदात्तत्वंसीयुटएव
स्यादतआगमानुदात्तत्वंवक्तव्यमित्याद्युदात्तश्चेतिसूत्रस्थभाष्यकैयटासङ्गतिः लस्थानिकत्वेनदर्शांशनिराकांक्षत्वेनपरश्चेत्यस्याप्रव
त्तौप्रत्ययत्वस्याप्यप्रवृत्तौतत्सन्नियोगकथनासङ्गतेरितिदिक्॥ १. एत्वादित्यर्थः ब्राह्मणाः भोज्यंतांमाठरकौण्डिन्यौपरिविविषातामितिन्या
येनलादेशप्राप्तियोग्यविषयाभावरूपानवकाशत्वस्यसीयुठिसत्वेनापवादत्वादितियावत्। यासुटविषयेसीयुटः प्रतिषेधेनलिङ्सम्बधिनामुक्तन्याय
नवाध्यबाधकभावोनेतिआख्यातेवक्ष्यमाणत्वात् तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यतुनात्राश्रयणंतदाश्रयणेहितक्रदानोत्तरंदधिदानस्येवसीयुठिलादेशप्रवृत्ति

निवद्धत्वेनसिद्धन्तथाप्यधिकृतस्यप्रत्ययइत्यस्यतत्रासम्बन्धेमानाभावइत्याशयः। अथवापरत्वादित्यस्याद्युदात्तश्चेतिसूत्रोपन्यासयापरत्वादित्यर्थः लादेश गम·
निमित्ताद्युदात्तत्वस्यापवादत्वादिरवकाशः शयिष्टेत्यादौलसार्वधातुकानुदात्तत्वात्सीयुट्सावकाशः। प्रकृतेचोभयप्रसङ्गेपरत्वात्सीयुडित्यर्थः। लावस्थाया १६६
न्तुनस्वरस्तस्यानकत्वात्। नचपूर्वंसीयुटिअनिर्दिश्यमानत्वान्नसमुदायस्याव्यवहितत्वान्ननिर्दिश्यमानस्येत्यादेशाप्रवृत्तिरवस्थादितिवाच्यम्· धातोरि
त्यस्यविहितविशेषणत्वाङ्गीकारेणाव्यवहितेपिप्रवृत्तेः॥

भि॰ ननुप्रत्ययशब्दस्य शुद्धाधिकारत्वेस्वरूपमितिशास्त्रवलेनाग्रिमसूत्रैः प्रत्ययशब्दस्यापिविधानापत्तिरतआह सञ्ज्ञाधिकार इति॰ एवञ्चाशब्दसं
ज्ञेतिनिषेधान्नस्वरूपमित्यस्योपस्थितिरितिभावः। ननुपूर्वोच्चारितशब्देनसञ्ज्ञानिर्देशात्कथंसञ्ज्ञात्वावगतिरित्यतआह सञ्ज्ञात्वावगम इति॰ व्याख्या
नादिति॰ उत्तरसूत्रेषुप्रथमान्तप्रत्ययपदोपस्थितौविधेयसामानाधिकरण्येननिर्देशात्सञ्ज्ञात्वावगममूलकात् विकारावगमेषुसञ्ज्ञात्वप्रसङ्गं वा

भ॰ ननुस्वप्रत्ययंतरादिष्ववयवानांसर्वथानिरर्थकत्वात्कथंसाजात्येननियमस्यार्थवत्समुदायविषयकत्वमपीत्यतआह अस्येति अन्वाख्या
नेसमूहस्येतिशेषः॥ विकारेतित्रपुजतुनोः षुक् हनस्तचेत्यादीनांवहुवचनमवयववहुत्वाभिप्रायंनसंज्ञेनितत्सत्वेदूषणंप्रकृतभाष्यतोवसेय
म महासंज्ञयेति। प्रत्याययतिप्रत्याय्यतेवाऽनिरापर्थात् भावेणकर्तृकर्मसाधनप्रत्ययशब्दयोः प्रकृतसूत्रभाष्योक्ततंत्रेणचेतिशेषः तत्रकर्तृ

अधिकारोयमिति सञ्ज्ञाधिकार इत्यर्थः सञ्ज्ञात्वावगमस्तुव्याख्यानात् विकारागमानान्तुनसञ्ज्ञाप्रत्यय इतिमहासञ्ज्ञया
साधनेनस्वार्थप्रत्यायकसंग्रहः कर्मसाधनेतुप्रत्याय्यतेप्रकृत्यावोध्यतेइति १ स्वस्वप्रकृत्यन्यतरार्थप्रत्यायकस्यैवतत्सञ्ज्ञकत्वात्॰॥
प्रत्ययस्ययद्यपिस्वार्थिकेषुप्रकृत्यानतदर्थः प्रत्याय्यतेनसएवतथापिशब्दार्थयोस्तादात्म्यात् प्रकृत्याप्रत्याय्यमानार्थकत्वादेवमुच्यतेइतितद्भाष्याशयंकेयट्केचेनेद
तन्मनसिनिधायाह प्रकृतीति। प्रकृतित्वंचात्रपरश्चेत्यत्रवक्ष्यमाणंन ग्राह्यंइदानींप्रत्ययत्वस्यानिर्णीतत्वेनवधा देशरूपप्रत्ययविध्युदेश्यतायाःस्यानितिहं
स्यादौसत्वेननद्वोधकानांवधादीनामपिसंज्ञापत्तेरन्योन्याश्रयापत्तेश्चकिंचयस्यप्रत्ययत्वमानेयंतदवधित्वंप्रकृत्यर्थप्रत्यायकानांनभादिवत् स्वार्थप्रत्याये

रयति विकारागमानान्विति॰ वहुवचनमत्रविकारागमानांवहुत्वात्तदभिप्रायेण। महासञ्ज्ञयेति॰ एतद्वलादेवण्यर्थान्तर्भावस्वभः। स्वस्वप्रकृत्य
न्यतरार्थेति॰। स्वार्थप्रत्यायकत्वंधातोरितिसूत्रविहितसनिस्पष्टम्॰ स्वप्रकृत्यर्थप्रत्यायकत्वंस्वार्थिकेऽन्यत्रस्वार्थिकेचप्रसिद्धम्। अत्रापिस्वार्थि
कस्यप्रकृत्यर्थद्योतकत्वमन्यत्रस्वार्थिकस्यतुद्योतकत्वाभावेपिप्रकृतिप्रयोज्यविषयताविलक्षणविषयत्वाप्रयोजकत्वरूपस्यप्रकृतिसाधार

श्री·शे· भै· अपादानत्वासम्भवादिति· गुपादिभ्यः प्रत्ययस्य विश्लेषाभावात्।तत्र· तस्यां सत्याम्।अस्यैतदुपपत्तेरितिशेषः।ननुगापोष्टगित्यत्र पञ्चम्यनिर्देशाद्देशत्वाप

टी·भै· त्तिरत आह·गापोष्टेति· अस्यप्रत्ययाधिकारेपाठेनप्रत्ययत्वज्ञानेषष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रस्याप्रवृत्तिकल्पनेषष्ठ्यर्थाकाङ्क्षायांसत्यामनन्तरपदाध्याहारेणतन्निरूपितस

टी·भ· म्बन्धार्थकत्वमस्यादितिभावः।सचसम्बन्धः स्वाधारदेशसम्बन्धिदेशाधिकरणकसम्भावितकर्तृत्वरूपः।व्यवधानेनपरत्वापत्तिंवारयति।अत्रेति।अत्र· तत्तत्प्रत्य

१९७ भ· वार्थस्यैकत्वेनतत्रन्यायाप्रवृत्तौविकारादिष्वपि प्रवृत्तौ श्नमादिष्वतिव्याप्तिरितिवाच्यंउभयस्यदुर्लभत्वादिति एतेनतत्व्याख्यावसरेउद्योतेयदुक्तंनहिप
रत्वनिमित्तेनदृमाव्यत्यर्थः तथाहिव्यापकाभावेनव्याप्यत्वाभावंसिध्येदितिभावः अपितुप्रत्ययसंज्ञानिमित्तंपरत्वमितितच्चिन्त्यंराजपुरुषइत्यादौप्रत्ययत्वाभा
वेपिपुरुषशब्दपरत्वदर्शनात्।यत्त्विति· न्यायानित्यत्वेनश्नमादीनांप्रवर्ततएवसंज्ञाचतद्पाप्तंचिन्त्यंच तद्व्याख्याशयस्तुफलाभावान्नप्रत्ययत्वमित्येवआद्यु

परश्च·गुप्तिज्किद्भ्यइत्यादावपादानत्वासम्भवाद्दिग्योगलक्षणापञ्चमी तत्रपरः पूर्वोवेत्यनियमेनाध्याहारेप्रसक्तेपरएवेतिनि
यमार्थमिदम्·गापोष्टगित्यादावपिषष्ठ्यर्थआनन्तर्य्येपूर्वपरसाधारणमित्यनियमोस्त्येव·अत्रतस्मादितिपरिभाषोत्तराङ्·विकला
प्रवर्तन्ते इत्यव्यवहिताएवप्रत्ययाः॥ ॥ ११ दाजत्वेचपरत्वसंनियोगशिष्टं———— अतएवपरश्चेत्यस्याग्रेआद्युदात्तश्चेति
सूत्रितंवाचनिकंवागमाउदात्तत्वमित्यादिकैयटेस्पष्टं।यत्रच श्नमादौफलमस्तिभवत्येवतत्रप्रत्ययत्वमित्यादिनादिगर्थस्तुप्रदीपतोवगन्तव्यं इत्यलंबहुवेनि।
व्याचक्षतेतराम्॥ ॐ ॥ परश्चेतिअपादानत्वासंभवेतिगुपादिभ्यः सनादिर्भवतीत्यर्थेनापातीत्यर्थोगुविनतज्जन्यविभागानाश्रयणत्वादितिभावःषष्ठ्यर्था
नंतर्यमितिवोद्धैकदेशेप्याधारकस्थित्याश्रयत्वरूपषष्ठ्यर्थसंबंधनिरूपकाध्याहृतानंतरादिपदवोधानंतर्यमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

यविधायकयोगे।नचयत्रतस्मादितिपरिभाषोपस्थितिस्तत्राव्यवधानलाभेपिगापोष्टगित्यादावव्यवधानलाभः कथमितिवाच्यम्।अत्रापिधातोरित्य· १९७
स्यानुवृत्त्यागापोरनन्तरोधातोरव्यवहितइत्यर्थकल्पनेनादोषात् उत्तराङ्गेति।उत्तरस्येत्यंशेत्यर्थः

भै॰

षष्ठ्यंशेति। तदर्थस्यासम्भवात्। तस्मादिति सूत्रोपस्थितौ सुपि च बहुवचने झल्येदिति सप्तमीनिर्देश एव प्रमाणम्। यदि पूर्वशब्दाध्याहारेण प्रत्ययः पूर्वः स्यात्तदा सप्तमीनि
र्देशोऽनुपपन्न एव स्यात् ननु विभाषा सुप इति सूत्रे पुरस्ताद्ग्रहणे न बहुजेव पूर्वो नान्य इति नियमेनान्यः प्रत्ययः पूर्वो न भविष्यति। न च यत्र षष्ठीनिर्देशो गापोष्टगिति

भ॰ अव्यवहिता एवेति गापोष्टगित्यत्रानंतर्यस्य षष्ठ्यर्थकत्वे सिद्धे ङ्क्तेशेनार्थान्तरकरणं पाठकस्य मुग्धैवेति भाति षष्ठ्यंशेति अत्र च सुपि चेत्यादिनिर्दे
शात्तात्पर्यग्राहका इति भट्टव्याख्यानेन तथा च प्रथमां स्वीकृत्य प्रत्ययैः सामानाधिकरण्यमिति भवत्येव नियमेति अयं भावः विधिर्हि विधः नित्यो वैकल्पि
न्वेवं षष्ठ्यंशविकल्पं संपूर्णं सूत्रमुपतिष्ठतां किं परश्चेत्यनेनेति वाच्यम् प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलप्रकृतेः पचपदित्यादेः प्रयोगो माभू
दिति प्रत्ययः परो भवत्येवेति नियमार्थत्वात्तेन न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या नापि केवलः प्रत्यय इति सिद्धम् अनुकरणे तु अभेदविवक्षयाऽ
र्थवत्वाभावात्प्रातिपदिकत्वाभावेन प्रकृतित्वाभावात् गविन्त्यथमाहेत्यादौ नानुपपत्तिः। प्रकृतित्वं प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदका
क्रान्तत्वम्॰ अयन्न्यायः शास्त्राबोधितान्यतरप्रयोगविषयेऽनएवलिट्द्यानित्यादौ न दोषः। अत्र प्रकृतिविशेषोद्देशेनैव प्रत्यया
नां विधानान्नापि केवल इति न्यायमूलकम्॰ एतन्मूलकमेव पठ्यतेऽपदं न प्रयुञ्जीतेति॥ ((क श्च तत्र नित्यविधेः अजुपश्लिष्टस्य यण् तद्
घटितः साधुः स प्रयोक्तव्यः तद्घटितो न साधुः स न प्रयोक्तव्य इत्यादिरीत्या स्वविधेयाघटितासाधुत्वबोधनपर्यन्तमपि व्यापारः। स्वरतीत्यादिविकल्पविधे
श्च साधुत्वबोधनपर्यन्तमेवेत्येवं स्थिते विध्यंतवर्द्धमानत्वविवक्षायां तद्घटितस्य साधुत्वं न्यायसिद्धं तदविवक्षायां तद्घटितस्यासाधुत्वबोधनार्थे नियमः

तत्र मध्येपि प्रत्ययोत्पत्तिः स्यादिति वाच्यं अव्ययसर्वनाम्नामिति सूत्रे प्राक् टेर्ग्रहणेना यमेव मध्ये नान्य इति नियमेन मध्यदेशस्यापि नियमनात्॰। एवं सति
परिशेषात्पर एव भविष्यति किं षष्ठ्यंशविकल्पसूत्रोपस्थानेनेति चेन्न। विधेयतया प्रधानीभूतयोर्बहुजकचोर्नियामकतयापि पुरस्ताद्ग्रहणस्य प्राक्टेर्ग्रहणस्य च

भै॰ वारितार्थ्यसम्भवेनप्रत्ययान्तरनियामकत्वेव्यापाराभावइत्याशयात्। इतिसिद्धमिति॰। परत्वस्यसावधिकतयाऽवध्याकाङ्क्षायांयस्माद्विधा
नंततः परोभवत्येवेतिफलितमिति। शास्त्रेणचधात्वादेर्विधानात्केवलस्यपचपठित्यस्यप्रयोगोनभविष्यति। नन्वेवंगवित्ययमाहेत्यस्यप्रयोगोनस्या
स्यादतआह॰। अनुकेति॰ अभेदविवक्षयेति॰ तदासाहश्यात्स्यसम्बन्धेनोपस्थितिर्नेहत्याख्यसमन्धेनप्रकृतेचहृत्तिरूपसम्बन्धेनार्थबोधकतयालोकह
ष्टस्यैवग्रहणमिष्यतइतिभावः। प्रातिपदिकत्वाभावेनेति॰। अस्यस्वाद्यनुत्पत्तेरितिशेषः। एवञ्चयत्फलितन्तदाह। प्रकृतित्वाभावादिति॰ प्रत्ययविधा

भ॰ अत्रचलडादिर्निरर्थकएवभूतानिकालः पचतीत्यत्रयथानस्यापत्यमित्यादिविकल्पविधावुपगवपत्यमुपगोरपत्यमित्यादिप्रयोगभं
गभियाअणा घटितसाधुत्वेनन्यायसिद्धंतत्रमहाविभाषयावाक्यंअन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्यासमासः उपगवपत्यमित्यर्थेउपगुरितिनप्र
योक्तव्यमितिनियमेनसाध्यमस्पष्टंचेदमत्रभाष्येविपरीतंतुनव्याख्यानात्त्रैमेपूनित्यमित्यत्रयोगविभागादिकंतुसुवंनान्निर्दिष्टार्थप्रतीति
मेश्वानियमेनस्यादेवमर्थेपरश्चेतिनियमेनतुनिरर्थकोमपस्यात्अत्यंतस्वार्थिकेतुनास्यसंबंधोमहाविभाषयासहविरोधात्विभाषायाहृस्व
विधेयाघटितसाधुत्वंनियमेनचासाधुत्वमितिविरोधःस्पष्टएवेति अतएवाषउक्षेत्यादौउत्तरसूत्रस्यान्यतरस्यांग्रहणस्यज्ञापकत्वेननित्य
त्वमुक्तमाकरे अनुकरणेत्विति अस्यचगवित्ययमाहेत्यादाविति तत्पक्षपाठेन्वयः शास्त्रावोधितेनतुशास्त्रवोधितत्वंचशास्त्रवोधितासाधुत्व
कत्वंअतःपाचकइत्यादेर्घञ्विधायकशास्त्रवोधितस्यप्रयोगः स्यादितिनापादनीयं॥ एवित्यस्यपदितिशेषः। अस्योद्देश्यतावच्छेदके ॰न्वयः

गमकत्वात्समासः। ननुप्रत्ययःपरोभवत्येवेत्यस्ययत्रप्रत्ययस्यलुक्तत्रनियमभङ्गइत्यतस्तत्परिहारमाह॰ अयन्न्यायइति॰। अन्यतरेति प्र कृतिप्रत्य १६८
यान्यतरेत्यर्थः। एतेनयत्रप्रकृतेर्निवृत्तिस्तत्रापिव्याप्तिरेवयानित्यादौननियमाव्याप्तिः। नन्वपदन्नप्रयुञ्जीतेतियथावाचनिकंतथानकेवलप्रकृतिरिति
नियमस्यापिवाचनिकत्वमेवास्त्वित्यतआह। एतदिति॰ एतन्मूलकमेव॰। नकेवलाप्रकृतिरितिनियममूलकमेवेत्यर्थः॥ ॥

भ॰ रेवस्यात् भोजनन्यायाश्रयणेतु परिवेषणोत्तरं भोजनस्येव तदुत्तरं तत्प्रवृत्तिर्निर्वीजैव यद्वा उक्तन्यायेन सीयुटो बलीयस्त्वाद् प्रतिषेधाभावेन परत्वाप्रयोजकत्वादा
हच्चेतीति। चेन चोक्तार्थसमुच्चयः सीयुट एवेति यद्यपि तनीयसूत्रे लस्थाने इड्डुदात्तो भवतीति उत्पत्तिकाले एव स्वरविधानादनुवादविषये यदागमाद्युदात्तस्याप्रवृत्तेरा
गमविशिष्टस्योदात्तत्वाप्राप्त्योच्चार्यमाणस्येट एवाद्युदात्तत्वे सीयुटः शेषनिघात सिद्धिः परन्तु सीयुडागमसमवधाने तस्यानर्थक्यादादेशासंभवेन सीयलङ्घत्व
स्य स्थाने सीयडित्यादेशः स्यात् स च प्रत्ययसंज्ञक आद्युदात्तश्चेत्यानुमानिकवचनेन प्राप्नोतीत्याशयः आगमानुदात्तत्वे त्वपवादत्वात् पूर्वमेव नानुमानिकाद्यु
दात्तत्वप्रवृत्तिरिति श्रौताद्युदात्तत्वस्यैवावस्थानमित्याहुस्तन्न आनुमानिककल्पनेपि विशेषण विशिष्टस्य लक्षणानुलक्षिते विशेषणान्वयरत्वंगीकारा
त् अन्यथापवादस्यवाक्यस्य वा आद्युदात्तत्वापत्तिरिति तथापि अस्यैकदेशयुक्तित्वादिति स्पष्टमुद्योतेन च क्रियमाणेप्यागमानुदात्तत्वे क्रियमाणे
पि प्रत्यय संनियोगेनाद्युदात्तत्वे सीयुटादेर्लिङ आद्युदात्तत्वं प्रसज्येतेति भाष्यं लिङ विधावुपस्थितनाद्युदात्तश्चेत्यस्य विधानकाले लिङोऽनचकत्वेनाप्रवृत्तावपि
सीयुटि यदागमेति न्यायेन लिङ्त्वात् सीयुटः प्राप्नोतीत्यभिप्रायकमित्यादि अथ विधौ तदंतसंबंधेपि तदसंगतिरतः कैयटासंगतिमाह कैयटेत्यादि तन्न सूत्रस्य प्रदी
पाद्यो मोतुश्चिन्त्यावि वचिंनावीजंतुस्फुटंतथाहि पत्तु प्रकृतसूत्रे कैयटे उपपदस्यापि प्रत्ययत्वे राजपुरुषादिषु सावकाशमुपसर्जनमित्येतद्बाधित्वा परत्वापत्ति
रिसुक्तं तस्यायं भावः राजपुरुषयोः सुनिरूपितप्रकृतित्वेपि शब्दांतरापेक्षया परं परापेक्षया वा पर्यायेण प्रयोगप्राप्तिसमस्यमानपदापेक्षयोपपदस्योपसर्जनस्य पूर्वनिपा
तार्थं तत्सार्थकं आदिपदग्राह्यं दास्याः पुत्र इत्यादावलुक्समासे जहिजोडमिति तिङन्तपूर्वपदके च समासे तत्सार्थकं न हि तत्र तिङन्तयोः प्रकृतित्वेन प्रत्यय
त्वप्राप्तिरस्ति येन परत्वं प्रसज्येतेति एतेनोपसर्जनपूर्वत्वस्यानवकाशत्वाभिप्रायको विवरणग्रंथः परास्तः यदपि प्रकृतसूत्रे विकारागमेषु च परविज्ञानादिति भाष्य
व्याख्यानावसरे कैयटेनोक्तं न हि परत्वनिमित्ता प्रत्ययसंज्ञा अपितु प्रत्ययसंज्ञानिमित्तं परत्वं तथा च परत्वाभावेपि प्रसवहुज कजां प्रत्ययसंज्ञा भवतीति तस्याप्ययं
भावः परत्वसंनियोगशिष्टं न प्रत्ययत्वं प्रत्यय इत्यविकाराभावात् व्याप्तेश्च किंतु प्रत्ययत्वसंनियोगशिष्टं परत्वमिति न च तन्नण हरतीति निर्देशेन संनियोगशिष्टन्यायानित्यत्वे

श्री·शे·
टी·भै·
टी·भ·
१९९

भै· भाविनकथमेतदिति वाच्यम· अवध्याकाङ्क्षायाः प्रकृते नित्यत्वात्प्रकृतेरितिशब्दाध्याहारेणविवक्षितवाक्यार्थपर्यवसानसम्भवात्॥ ॐ ॥ नहिद्वितीयादीति·
पश्यमृगो धावतीत्यादौ धावतिपदात्कर्मबोधिकाद्वितीयास्यात्। नचपचतिभवतीत्यत्रतिङन्तात्प्रथमाया अप्यापत्तिसम्भवेनप्रथमादीतिवक्तव्ये द्वितीयादी
त्यनुपपन्नमिति वाच्यम· अनभिहिताधिकारेकर्मणीतिसूत्रस्यप्रथमोपादानात् संख्याभावादिति·। सङ्ख्यान्तराभावादित्यर्थः। गमकाभावेनौत्सर्गिकैकव
चनस्याप्यप्रवृत्तेः। एवंसर्वत्रतिङन्तस्यभवतिक्रियाकर्तृत्वसम्भवेनप्रथमायादुर्वारत्वात्सुबन्तत्वेनैवपदत्वे सिद्धे तिङ्ग्रहणस्यानर्थक्यमपिसम्भाव्येत। नच
तिङर्थेसङ्ख्यावच्छिन्ने सुबर्थसङ्ख्यायाः प्रकारतयाभानंस्यादितिवाच्यम्। दण्डवान्दण्डवानितिवदुद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदकयोरैक्येनशाब्दबो

भ· ध्यापत्तेरितिपदिकार्थत्वाभावेनमात्रपदेनद्वित्वातिरिक्तकालादेर्व्यावृत्त्यावप्रथमायाअप्राप्तावपिपश्यधावतीत्यादौद्वितीयास्यादतआह· नेतिआदि
नाज्योतिष्टोमेनयजेतेत्यादौतृतीयासंख्येति। संख्यावच्छिन्नेऽन्यसंख्याभावादित्यर्थः नन्वस्यसंख्याभावेपितत्संख्यामादायस्यादतआह संख्येति एतेनवाक्यानस्तु

तिङन्तात्तु नद्वितीयादिः संख्याभावात् सङ्ख्यायास्तिङोक्तत्वाच्च· ॥ ॥ ॐ ॥ ॥

वुत्पत्तिनिरासायसदत्यपास्तमितिभट्टाः अन्येतुसंख्याभावादित्यस्याप्रतीतेरित्यर्थः ननुकर्तृकर्मप्रत्ययेप्रतीतावपिशब्दं तदित्यादौनतत्प्रतीतिरस्त्येवभावा
र्थकतिङन्तेऽतआह· उक्तत्वादिति। एतेनधावतिपश्येत्यादौकारकसंख्यायाउक्तत्वेपिक्रियागतामनुक्तामादायस्यादित्यपास्तमितिव्याचक्षते· ॥

धासम्भवात् ननुतस्याएवसङ्ख्यायाः प्रतिपादकः सुप्कथन्नस्यादित्यतआह· तिङोक्तत्वादिति·। एतेनैकसङ्ख्याया धात्वर्थेऽपरस्यास्तिङर्थेसाधनेऽ
न्वयाभिप्रायेणतिङन्तात्सुबुत्पत्तिःस्यादित्यपास्तम्। नचद्योतकविषयेउक्तार्थानामितिन्यायाद्ब्राह्मणोवित्यादौयथादृष्टस्तथाऽत्रापिस्यादितिवाच्यम्। द्योतक
विषयेपिक्वचिन्न्यायप्रवृत्तेः स्वीकारात्। अतएवस्त्रीप्रत्ययप्रकरणेघ्कैलोक्तेपीत्यादिवक्ष्यति। वाक्यात्तर्हिसुबुत्पत्तिःस्यादित्यपिनाशङ्कनीयम· स्वघटकसुपान्त

पिसङ्ख्यायाउक्तत्वात्॥ १९९

भे॰ ननु धातुभ्यस्तर्हि स्यादत आह॰ धातुभ्य इति॰ अपवादत्वादिति॰ विशेषविहितत्वेनेत्यादिः। ननु धातुतिङन्तेभ्यस्तद्धितव्यावृत्त्यर्थम्प्रातिपदिकाधिकार इत्यत आ
ह। तस्येत्यादीति॰ तिङन्तादेतत्तरणा पितद्धितं वारयति॰ तमविधाविति॰। न्यायेनेति॰। अनयानुपपत्त्या सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव तद्धितोत्पत्तिसम्भावनेति भावः। हेत्व

भ॰ अपवादत्वादिति फलस्य व्यपदेशिवद्भावेन कर्मत्वात् धातुमात्रस्य तदुपस्थापकत्वात्तस्मिन्नेव संख्यासत्त्वाच्च सर्वत्र द्वितीयाप्राप्तेरिति भावः। क्वचि
त्तदकरणत्वेनान्वयविवक्षायां ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादौ हरिन्नमेद्वेदित्यादौ च तृतीयाप्राप्तिर्बोध्या इदं तु चिन्त्यम्॰ संख्यामात्रविवक्षायां कालसाधुना

धातुभ्यस्तु न॰ तिङ्समपवादत्वात्॰ तस्येत्यादिसमर्थविभक्तिनिर्देशात्तमविधौ तिङः श्चेति ज्ञापकाच्च न तेभ्यस्तद्धितव्यावृत्त्यर्थेऽ
तिचेन्न॰ तदभावे स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याकारकप्रयुक्तकार्यैः संस्कृतस्य बहिर्भूतापत्यादियोग इति कुत्सित इति सूत्रभाष्योक्त
न्यायेन तस्यापत्यमित्यादेस्तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्याद्यर्थे प्रथमोच्चारितबोध्यात्प्रत्यय इत्यर्थस्य सत्त्वेन च सार्थकतद्धितानां सुबन्तादुत्प॰
त्यानुदात्तादेरित्यस्य प्राधान्यादुपस्थितसुबन्तविशेषणत्वापत्तौ सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्राजनापत्तेः। सर्वस्य सुपीत्याद्युदा
त्तत्वात्॰ तदधिकारसामर्थ्यात्तु प्रातिपदिकस्यैव तद्विशेषणमिति न दोषः। सर्वशब्दस्योञ्छादिपाठेनान्तोदात्तत्वात्॰॥ ॥

देशविवक्षायां तिङादेः प्राप्तौ सुपो वारणाय स आवश्यक इति। ननु वर्तमानकालिके कर्तृक पाकसमूह इत्यर्थे पचतीत्यस्मादणादिव्यावृत्त्यर्थः सोऽत आह
तस्येति। ननु तस्येत्यादेः नवर्ण्यतादित्यर्थः किं तु तत्संबंधीत्यादि रेवं च तिङ॰ तारणादिः प्राप्नोत्येवेत्यत आह॰ ज्ञापकेति॰ तिङ॰ ततद्धित श्चेत्यादेरेव नियमः॥

तदमाह॰ तस्यापत्यमित्यादेरिति॰। उपस्थितत्वादिति॰ पूर्वोक्तहेतुद्वयेनोपस्थितत्वादित्यर्थः। एवञ्च प्रातिपदिकाधिकाराभावे अनुदात्तादेरित्यस्यानुदात्तादेः
सुबन्तादित्यर्थोऽपि सम्भाव्येतेति भावः। न चोञ्छादिगणे सर्वशब्दस्य पाठेनाऽभिकर्तव्ये सर्वस्य सुपीत्येतन्न प्रवर्तत इति कल्प्यते सर्वत्रैव सर्वस्य सुपीत्यस्य प्र
त्यान्तोदात्तत्वस्य श्रवणाभावात्तत्पाठस्यान्तसिद्धिमात्रफलकत्वात्। यदि च प्रातिपदिकाधिकाराभावे अनुदात्तादेः सुबन्तादित्यर्थश्चस्तनि सार्व इत्यत्र भवदुक्तरीत्या

प्र·शे· भे· ओः प्रवृत्तिस्तर्हि उञ्छादिषु सर्वशब्दपाठस्यैव पर्यवसपष्टमेवेति वाच्यम्। अस्य ग्रन्थस्यैतत्सूत्रभाष्यपठितवार्तिकोक्तप्रयोजनसामान्योपलक्षणत्वात् एवंहि वार्ति
टी·भे· केउक्तम्। वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे च प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थम्। वृद्धावृद्धावर्णस्वरद्व्यज्लक्षणे तर्हि प्रत्ययविधौ तत्सम्प्रत्ययार्थं ङ्याप्प्रातिपदिकग्रहणं
टी·भ· क्रियते। वृद्धात् अवृद्धात् अवर्णान्तात् अनुदात्तादेः द्व्यच इति एतानि प्रातिपदिकविशेषणानि यथा स्युरिति। अक्रियमाणे प्रातिपदिकग्रहणे कस्यैतानि विशे
१७० षणानि स्युः समर्थविशेषणानि। तत्र को दोषः। उदीच्यां वृद्धादगोत्रात्। इह च प्रसज्येत तानां ब्राह्मणानामपत्यम् एतद्धि समर्थम् वृद्धम् इह न स्यात् तयोर्ब्राह्मण्यो
रपत्यमिति। प्राचामवृद्धात्फिन्बहुलम्। तयोर्ब्राह्मण्योरपत्यमित्यत्र प्रसज्येत एतद्धि समर्थमवृद्धम्। इह न स्यात् तानां ब्राह्मणानामपत्यमिति। एतद्धि समर्थं

भ· चेति भावः एतेन व्याख्यानस्य लेशेश्वरविरोध इत्यपास्तम् वाक्यार्थं त्वेतत्स्वार्थिकनिरासाय चं इति चिंत्यमिदमिति वदंति· । सुवंतस्योपस्थितत्वसिद्धये
हेतुद्वयमाह· स्वार्थेति। तस्येति च· । बोध्ये ति· । अत्र च हि द्वन्मानसेति वक्ष्यमाणवत्तंत्रं बोध्यम्· प्रथमोच्चारितबोध्यादिति प्रथमोच्चारितं बोध्यं वा^
च्यपस्येति च तदर्थः। बोध्यबोधकादिति यावत्· अन्यथाभुक्तेपीति न्यायेन बोध्यादुपस्थिते वादित्यर्थात् प्रत्ययस्य वाधार्द संगतिः स्पष्टैव तद्बोध्यबोधकं च सुवंत सुवंतं
मेवेति तस्योपस्थितत्वमिति भावः घटक तयोपस्थितप्रातिपदिकत्वविशेषणत्वाभावायाह· प्राधान्येति। न दोष इति· यद्यपि प्रकृ तेसर्वस्य सुवंतस्य प्रातिपदि
((कत्वमपि न तथा· तथाप्युपलक्षणं तदिति

द्धम्। अत इञ् इहैव स्यात् दक्षस्यापत्यं दाक्षिरिति। एतद्धि समर्थमकारान्तम्। इह च न स्यात् दक्षयोरपत्यं दाक्षायणम्
पत्यमिति। एतद्धि समर्थमनवर्णान्तम्। अनुदात्तादेरञ् भवति। इह प्रसज्येत वाचो विकारः स्व वचो विकार इति। इह न स्यात्। सर्वेषां विकारः सार्व इति। द्व्यचष्ठन्नि
ह प्रसज्येत वा चातरन्ति त्व चातरति। इह न स्यात्। घटेन तरतीति भाष्ये उक्तम्। एवं पञ्चानां विकार इति विग्रहे षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वेन सम^ सुवंतमितिप्रथमा रामः
र्थस्यानुदात्तादित्वादञ् प्राप्नोति। प्रातिपदिकाधिकारे तु नः सङ्ख्याया इति पञ्चन् शब्दस्याद्युदात्तत्वादनुदात्तादिना प्रातिपदिकप्रकृ तिकसुवन्तत्वाभावात् १७०

भे॰ ननु परिनिष्ठितपदार्थाप्रसिद्ध्यापदपदार्थाप्रसिद्धिरित्यत आह॰ अप्रवृत्तनित्यविधीति॰। अप्रवृत्तो यो नित्यविधिस्तस्य यदुद्देश्यतावच्छेदकं तदनाक्रान्तत्व
मिति विवक्षितम्। न च गन्तेत्यादावप्रवृत्तो यो नित्यविधिराई— धातुकेति तस्य यदुद्देश्यतावच्छेदकं वलाद्यार्द्धधातुकपरधातुत्वं तदाक्रान्तमेतदिति परिनि
ष्ठितमेतन्न स्यादिति वाच्यम्। उत्सर्गापवादस्थले॰ पवादविषयम्परित्यज्यैवोत्सर्गप्रवृत्तिस्वीकाराद् उपदेशकालावच्छिन्नैकाच्त्वानुदात्तत्वावच्छिन्नप्रतियो
गिताकभेदविशिष्टधातुपरवलाद्यार्द्धधातुकत्वस्योद्देश्यतावच्छेदकतया तदनाक्रान्तत्वस्य प्रकृतेसत्त्वादेवमेवान्यत्रापि बोध्यम्। सेढेत्यादावव्याप्तीति॰न
भ॰ परश्चेति नियमेन स्वाघटितस्य तस्यासाधुत्वबोधनात् अनुकरणे॰तिव्याप्तिवारणाय परत्वं व्याचष्टे अपरीति विहितादावतिव्याप्तिवारणाय तदपि परिष्कु
र्वन्नेपरीति। अप्रवृत्तत्वं च प्रतिबंधकाप्रतिहतप्रवृत्तिकत्वं तेन लिडित्यादौ एवलाद्युद्देश्यतावच्छेदकधातुत्वाक्रान्तत्वेपि नाव्याप्तिः हरीएतावित्यादौ च नसा प्रतिबंध
अपरिनिष्ठितमिति तदर्थः। परिनिष्ठितत्वं चाप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम्॰ निहतेतिङं तादावव्याप्तिवार
णाय प्रवृत्तेति॰ वैकल्पिकेडागमोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ते सेढेत्यादावव्याप्तिवारणाय नित्येतीति दिक्॰ ङ्याप्प्रातिपदिकात्॰।
समाहारद्वन्द्वः। ननु परश्चेत्यनेन प्रकृतेरासेपात्प्रातिपदिकाधिकारो व्यर्थः॥ ११ कृत्वं च निहते तिङं तेलस्ये लक्षणस्येति न्यायशान्तिरू
दाहृतार्थानामित्यपवादविषयतावाप्रकृतिभावश्चेतिरीत्यान्यत्रानेकविधं यथासंभवं बोध्यम् दिगर्थस्तु वैकल्पिकविधीनां वा ग्रहणं रूपप्रतिबंध
कप्रतिहतप्रवृत्तिकत्वान्नित्यग्रहणं वैकल्पिकमिति— केचित् व्याचक्षते॥ ११ च नित्यपदानेपि कथमस्यपरिनिष्ठितत्वम् पूर्वोक्तविशेषणविशि
ष्टधातुपरवलाद्यार्द्धधातुकत्वसत्त्वादिति वाच्यम्। स्वरित्यादिद्भिन्नत्वेनापि धातोर्विशेषणीयत्वात् नन्वस्य निषेधस्य व्यापकतया न केवलेतिव चमस्य च प्र
कृति प्रत्ययमात्रविषयकतयैतन्मूलकतयेत्यसङ्गतमिति चेत् केवलप्रत्ययप्रकृतिप्रयोगेप्यपरिनिष्ठितस्य प्रयोगे प्राप्ते तेन नियमेन तस्य निवृत्तावेकदेशा
नुमत्या व्यापकस्यापि तन्मूलकत्वमिति गृहाण एकवचनोपपत्तये आह॰ समाहारेति॰। प्रकृतेरासेपादिति॰। परत्वस्य सावधिकत्वात् न चासिद्धिस्तस्य पञ्चद्वो चेभाना

श्रा·शे· टी·भै· टी·भ· १७१

मे· बहुतरोदाहरणेति। अयस्कुम्भीत्यादिः। नन्वनयास्त्रीप्रत्ययविशिष्टस्यप्रातिपदिकग्राहकशब्देनग्रहणेपिप्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्मेस्त्वभः कथमतआ
ह· कुमार्येत्यादिधर्मिग्राहकस्यभाष्येसाक्षादनुपलंभादुदाहरणंप्रमाणयतिवहुतरेति। नन्वयस्कुम्भीत्युदाहृते प्रातिपदिकरूपेणकुंभत्वादिनाग्रहणेप्रवृत्ति
विशेषविषयेबहुतरोदाहरणदानाच्च स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारेप्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्मविशिष्टेऽनेनातिदिश्यते अतएववहु
व्रीहेरूधसइतिसूत्रभाष्येनद्युतश्चेत्यस्यनद्यन्तवहुव्रीहेरित्यर्थेकुण्डोध्नीत्यत्रकवापादितः अन्यथातुङ्यन्तस्यवहुव्रीहित्वाभावान्न
दसङ्गतिः नद्यन्तानांयोवहुव्रीहिरित्यर्थेनचपरित्त्यक्तरूपत्वत् समासान्तेषुतत्परिभाषाभावस्तुङ्याप्सूत्रभाष्योक्तोऽवयवविषयए
वसमुदायविषयेतत्प्रवृत्तावपिदोषाभावेनतदंशेतदप्रवृत्तौनमानमित्याशयः। ङ्याबन्तादिति ङ्याप्ग्रहणंस्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणम्
तेनब्रह्मबन्धूतरायुवतितरेत्यादेःसिद्धिः जातेश्चेतिनिषेधात्पुंवत्त्वं वयोवाचिनांवैकल्पिकजातिकार्यस्यवक्ष्यमाणत्वात् तद्धितइति
एतच्चसमासान्तप्रत्ययाद्यतिरिक्तपरं व्याख्यानात् तेनपूनीतिर्वहुगोमतिकेतिस्यादित्यपास्तम् एवञ्चस्त्रीप्रत्ययेषु अत्यन्तस्वा
र्थिकानांऽरभ्यतद्धितेषुचङ्याप्ग्रहणसम्बन्धोव्याख्यानात् अतएवलोहितिकेत्यत्रसिद्धयेलोहितात्लिङ्गवाधनं वेतिचरितार्थम
त्यन्तस्वार्थिकानांसुत्पत्तेःपूर्वमुत्पत्तिरितिसर्वस्यद्वेइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं कैयटेच तत्रहिपदस्येत्यस्यप्रयोजनं द्विपदिकेत्यादौद्वित्व
सङ्ख्यायुक्तपादार्थस्यवीप्सितत्वात् वीप्सायामेकत्वलक्षणसङ्ख्यायाअनन्तर्भावात्समासाद्विभक्त्यभावेनपदत्वाभावा
त्प्राक्तद्धितोत्पत्तेःपरत्वात्प्राप्तद्विर्वचनाभावइत्युक्तम्॥ ॥ लाभेपितद्व्याप्यवहुव्रीहित्वादिनाग्रहणेप्रवृत्तिर्नस्यादतआहस्त्रीप्रत्ययेङ्
ति। तद्धितदृष्ट्याइतिशेषः तद्धितत्वंचतत्प्रकृतिभूतमेवअतएवनद्युत्तरपदादित्यर्थेप्युत्तरपदत्वस्यविशिष्टेऽतिदेशात्कप्यादित्यपास्तम् उत्त १७१
ह· स्त्रीप्रत्ययेति· ननुसमासान्तविधौनेतिङ्याप्सूत्रभाष्येउक्तत्वाद्विरोधइत्यतआह· समासान्तेष्विति· अवयवविषयएवेति। यथामद्राणांराज्ञीमद्रराज्ञीत्यत्रराजा

मे॰ हरिनिटच्च्व।उपलक्षणमिति।अत्रमानन्तु कुत्सितइतिसूत्रभाष्येस्वार्थादिप्रयुक्तकार्यैःसंस्कृतस्यवहिर्भूतकुत्सादियोगइतिन्यायेनातिशायनिकःप्रत्ययः
स्त्रीप्रत्ययानन्तरमेवभविष्यतितद्वीसोऽन्नात्तद्धितोत्पत्तिःस्यात्ङ्याप्ग्रहणस्यवाच्यार्थमात्रनान्यर्थकत्वेतुनेतिफलैक्यापलक्षणाप्याआवश्यकत्वमितिभावः
सिद्धिरिति॰।विशिष्टात्तद्धितसिद्धिः।अन्यथालोहितिकाइत्येवस्यादादिनायुवतिकेत्यादिपरिग्रहः।ननुपुंवद्भावाद्धस्वत्वंविप्रतिषेधेनेतिवार्तिकव्याख्यानावसरे
पुंवद्भावावकाशोदारदिका इतिभाष्येउक्तन्तेनतसिलादिषुकप्यत्ययस्यापिपाठेनयुवतिकेत्यत्रोपलक्षणत्वाभावेपिनक्षतिरतआह।जातेश्चेति॰।ननुवयसो
नित्यत्वेननास्यजातिवाचकत्वमतआह॰।वयोवाचिनामिति॰वैकल्पिकेति॰आकृतिग्रहणेत्यादिलक्षणेऽनित्यव्याहृतविशेषणाभावाद्युवत्यादिकमपिजाति

म॰त्वस्यप्रकृतौदृष्टत्वाभावात्एतत्ध्वननायैवसमभिव्याहारइति॰अन्यथातद्धिफलमेवस्यात्॰विशिष्टेति॰तन्मात्रविशिष्टएतेनदृष्टपामालयाइत्यत्र
तत्प्रकृतौमालेदृष्टप्रातिपदिकत्वस्यदृष्टामालाइतिविशिष्टेऽतिदेशात्प्रातिपदिकत्वेनलुक्स्यात्इत्यपास्तमितिकेचित्॰पाठकग्रंथेउत्तरइतितत्त्वमिति॰व
सुतस्तुसमासांतानामलौकिकेप्रवृत्यात्तत्रचसुपःसत्वात्तदीचरमावयवकत्वंबाधितमतःटाबंतेस्वादिविधिरितिपदत्वेपिह्रिर्वचनप्रसक्तिरस्तीति॰नच
तद्धितोत्पत्तेःप्राक्समासस्यनह्रिर्वचनमपवादत्वादित्यभिप्रायकमाह॰नदपिन॰प्रकृतार्थस्यभाष्यानभिप्रेतत्वात्॰तथाहि॰तद्धितनिवृत्त्यर्थमित्यस्यत
द्धितांतनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः।नहितदुत्पत्तेःप्राक्तदन्तसमासनिवृत्त्यर्थमित्यनेनगतार्थत्वाच्च॰किंचतदर्थाभिप्रेतत्वेहितद्धितेनोक्तत्वान्नभविष्यतीति॰
तदुत्तरंतन्मन्याख्यानभाष्यासंगतिः।नहितत्पूर्वःप्राक्तेनोक्तंसंभवतीतिपुनःसर्वथानिरवकाशत्वेनतद्बाधकत्वात्ततःप्राक्तर प्रवृत्तेश्चलुकिकृतेपितत्

रतसर्वेयुवतितरेतिभाष्योदात्तेतेनपुंवत्वम्।नचैवंयुवजातिरित्यत्रपुंवत्वानापत्तिर्जातेश्चेतिनिषेधादितिवाच्यम्।अपरआहेत्यादिनाप्रादुर्भावविनाशाभ्यांद्रव्य
स्ययुगपद्धुलेरित्यादिनायावद्द्रव्यभाविस्वघटितलक्षणान्तरकरणेनपुंवत्वस्यतन्मतेजातित्वाभावात्।एवञ्चभिन्नऋषिकर्तृकलक्षणद्वयप्रामाण्येनव
योवाचकेजातिकार्येविकल्पइतिभावः।वृद्धावेव्यानपस्विनीत्याद्येपक्षेतर्हिङीष्प्राप्नोतीत्यतएतादृशानामजादिषुपाठोबोध्यः।एवञ्चगौरादिषुतरुण
तलुनयोःपाठस्तुअपरआहेतिमतेजातित्वाभावात्।एतच्चेति तद्धितपरञ्चेत्यर्थः।व्याख्यानादिति॰।लक्ष्यसिद्धिमूलकव्याख्यानादित्यर्थः ॥ ॥

शु·शे·
टी·भै·
टी·भ·
१७२

भै· एतेन·। तद्धितपदस्यसमासान्तमितिप्रत्ययातिरिक्तपरत्वेन। तद्धितपदस्यतद्धितसामान्यपरत्वेसमासान्तप्रत्यययोरपितद्धितसञ्ज्ञकत्वेनएतेषामपिस्त्रीप्रत्ययान्ता
देवोत्पत्तिःस्यात्तथाचवृत्तीतिर्बहुगोमतिकेतिस्यादेवतच्चाधुनानेतिभावः। तद्धितपदस्यसमासान्तप्रत्ययातिरिक्तपरत्वेसतियत्फलितन्तदाह· एवञ्चेति· तदन्यप
रत्वेचेत्यर्थः।आरभ्येति·।एतेनसमासान्तानांसङ्ग्रहः।व्याख्यानादिति·कुत्सितइतिसूत्रभाष्योक्तन्यायेनसार्थकतद्धितानांआवनादेवोत्पत्तिर्भविष्यति।आपोःस्व
र्थविवक्षायामेवप्राप्त्याःत्यन्तस्वार्थिकानान्तुस्वार्थद्रव्यमात्रापेक्षत्वेनताभ्याम्पूर्वमेवप्राप्तिरितितन्न्यायाविषयत्वमित्येवंयुक्तिमूलकादित्यर्थः एवंसतियत्सिद्ध

भ· प्रकृत्याद्वित्वंनप्राप्नोत्येवेतिनचापिभाष्यासंगतमेवेतितुनवाच्यंउत्सर्गेद्वित्वेकृतेउक्तत्वाद्वीप्सायांतुनोऽप्राप्त्यातंन्यायविषयाभावात् हलङ्यादिलोपेकृते
पदत्वात्·द्विपदिकाइतिबहुवचनांतंपाठ्यमितिचतदुक्तंचिंत्यंतत्पाठस्यापियोजितत्वात् यत्तुविवरणेद्विपदिकेत्युक्तंभाष्येशब्दइत्यपपाठःपदग्रहणेनापितत्र
तन्निवृत्तेरशक्यत्वात्शसंतस्यापिपदत्वात्तत्पूर्वभागस्यापिसुबंतत्वात् शसउत्पन्त्यापदत्वादित्युक्तंतत्रतत्पूर्वभागस्यापिस्वादिष्विनिपदत्वादितियुक्तःपा
ठः अत्यंतस्वार्थिकानांसुबुत्पत्तेः पूर्वमुत्पत्तिरितिपूर्वमुक्तत्वादिति।प्रकृतग्रंथार्थस्तुइत्थंद्वित्वसंख्यायुक्तेतिस्त्रीत्वप्रयुक्तेत्यपिबोध्यम्।एकत्वेति।कैयटे
लिंगानंतर्भावस्योक्तत्वेपिउक्तहेतोरेवत्यागेऽनंतर्भावात्सुबुत्पत्तेःप्राक्टावंतस्येतिशेषः तस्यपदत्वाभावाद्द्विर्वचनाभावः प्रयोजनमित्यन्वयः ननुकृतेत
द्धितेपवादत्वात्तेनोक्तत्वाद्द्विर्वचनाभावेपितदुत्पत्तेःप्राक्समासस्यकृतेनेत्यतआहसेति।अभावेनेति।तस्याःसंख्यापेक्षत्वेनबहिरंगत्वात्तद्धितस्यच
स्वार्थिकत्वेनांतरंगत्वात्तेनबाधादितिभावः। यद्यपिवुनोबाधकत्वात्तद्विषयेद्विर्वचनाप्रवृत्तिरितिवक्तव्यंतथापिअपवादत्वात्प्राप्तिरेवनेत्युक्तेरिवान्य

न्तदाह।अतएवेति।अत्यन्तस्वार्थिकानाम्प्रकृतिप्रयोज्यविषयताविलक्षणविषयत्वाप्रयोजकत्वादेवासुबुत्पत्तेःपूर्वमुत्पत्तिरिति (त्राप्यपवादत्वादेवमुक्तमितिभाव्या
सुबुत्पत्तेःसंख्यापेक्षत्वेनबहिरङ्गत्वादितिभावः।पूर्वोक्तार्थंभाष्यसम्मतिमप्याह।सर्वस्यद्वेइति।प्रयोजनमिति। अस्यद्विर्वचनाभावइत्यनेनान्वयः।पादार्थस्य।
पादशब्दार्थस्येत्यर्थः।एकत्वलक्षणेति।द्वित्वसंख्यायुक्तपादार्थस्यव्याप्तिबोधसमयेतदर्थगतैकत्वाननुभवात्।पदत्वाभावादिति।एतेनद्विर्वचनादेर्हेतुरुक्तः।
प्राक्तद्धितोत्पत्तेरितितद्धितोत्पत्त्यनन्तरन्तुनद्विर्वचनम्।तद्धितान्तेनवीप्सायाबोधनात्।तद्धितस्यास्यस्वार्थिकतयासुबुत्पत्तेःप्रागेवोत्पत्तिरितिस्पष्टमनेनलभ्यते

१७२

भे॰ ननु प्रातिपदिकाधिकारेऽपि यत्प्रातिपदिकं सर्वदन्ते नदन्तुदात्तादि तन्न समर्थम्। यच्च समर्थं सर्वङसिति तन्न प्रातिपदिकमित्यत्र न प्राप्नोति लक्षणया प्रातिपदिकप
दस्य तत्प्रकृतिकपरत्वञ्चेत्समर्थपदस्यैव समर्थप्रकृतिके लक्षणास्तु किम्प्रातिपदिकाधिकारेणेत्याशङ्क्य नेत्याह नचेति। मानाभावात्। अस्यानुपपत्त्यात्मकबीजाभा

भ॰ उञ्छादिपाठं प्रमाणयन्नाह स्पष्टं चेति अत एव सर्वेति। तत्र नदन्तसप्तमीत्वादेवेत्यर्थः अन्यथा बहुव्रीहिकालेऽन्तोदात्तत्वात्तस्यैव पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण

स्पष्टञ्चेदमत्र भाष्ये नचान्तरङ्गानपीति न्यायेन लुङ्निमित्तप्रत्ययात्पूर्वमाद्युदात्तप्राप्त्या सुबन्तविशेषणत्वेऽपि न दोष इति वाच्यम्
तेन न्यायेन धर्मिग्राहकमानादन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुक एव प्राबल्यबोधनेनादोषात्। सर्वस्य सुपीत्यत्र सौवरीणां सप्तमीनां
नदन्तसप्तमीत्वात्प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यित्वाभावेन न लुमता तस्याप्राप्तौ प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तनयात्तस्यान्तरङ्गनिमित्तविना
शकत्वाभावात्। अत एव सर्वस्तोमादिबहुव्रीहेराद्युदात्तत्वसिद्धिः नचानुदात्तादिप्रकृतिकषष्ठ्यन्तादित्यर्थेन न दोष इति वाच्य
म् गर्गादिभ्य इत्यादौ सुबन्तम्प्रति गर्गादीनां विशेषणत्वासम्भवाद्गत्या लक्षणास्वीकारेऽपि प्रकृते लक्षणायां मानाभावात् व
स्तुतस्तत्रापि न लक्षणा गर्गादिरूपात्प्रातिपदिकात्तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्यय इत्यर्थे प्रातिपदिकात्परत्वं तद्व्यवधाने न
भविष्यति तद्व्यतिरिक्तव्यवधाने तु न मानाभावात् एतच्च मतुप्सूत्रे कैयटे स्पष्टमित्यन्यत्र विस्तरः। लिङ्गविशिष्टस्येति॰
रूपञ्च प्रातिपदिकसामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे च अनया परिभाषया ङ्याप्ग्रहणवैयर्थ्यस्य भाष्ये शङ्कितत्वात्॥

निर्देशः स्यात्। धर्मिग्राहकमानान्न्यायसंकोचादेवेति तु नातएवेत्यस्यार्थः तदसंकोचेऽपि पूर्वं लुकि अन्तरङ्गत्वात्सर्वस्वरे प्रकृतिस्वरेणतत्त्वसिद्धेः॥

वादित्यादि। तत्रापि॰ गर्गादिभ्य इत्यत्रापि। न लक्षणेति॰। प्रकारान्तरेण निर्वाहे जघन्यवृत्तिकल्पनमन्याय्यमिति भावः सामान्यग्रहणे तद्विशेषग्रहणे
चेति॰। अनया परिभाषया ङ्याप्ग्रहणवैयर्थ्यप्रतिपादनपरभाष्यात्सामान्यग्रहणं कुमारः श्रमणादिभिरित्यस्य ज्ञापकतया विशेषग्रहणञ्चेत्यर्थः॥

भै॰ अत्रैवार्थेभाष्या न्तरमपिसाधकमाह।पुंयोगादितीति। अन्तरङ्गत्वादलीति।सुबुत्पत्तेः संख्यापेक्षत्वेनबहिरङ्गत्वमितिभावः।एवञ्चोत्पन्नस्वार्थिका
नांसुबुत्पत्तेःप्रागुत्पत्तिस्वीकारवत्स्त्रीप्रत्ययानांलिङ्गबोधकत्वेनबहिरङ्गतयास्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेःप्रागित्यपिबोध्यम्। इन्नुलीति।कूटधात्तोरितिशेषः।स्वार्थिकभ

भ॰ ननूपजनिष्येतिन्यायेनतेनपदत्वबाधात्प्राकृतद्धितोत्पत्तेःसमासेकृतेपदत्वाभावात्तदभावइतिकैयटः।सुयोज्योऽनआहपुंयोगेति।अपिना
पुंयोगादितिसूत्रभाष्येप्यतत्स्पष्टम् तत्रहिगतिकारकोपपदानामित्यस्याः साङ्कटिनमितिप्रयोजनमुक्तम् तत्रहिअभि
विधौभावइनुणिकृटिन् शब्दादण्प्रत्ययविभक्त्योःप्राप्तयोःस्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वादणिकृटिन्नित्यस्यैवैयाकरणः पूर्वं
समासेविशिष्टादणिरूपसिद्धौभाष्यासङ्गतिः प्राक्सुबुत्पत्तेःसमासेनुक्तरीत्यैवान्तरङ्गत्वात्पूर्वंसमासेनततोविशिष्टादणिसा
ङ्कटिनसिद्धिरित्यन्यत्रविस्तरः।स्वौजस्।सूत्रेसमाहारद्वन्द्वः।टङ्पाश्चेतइति नचफलाभावः लोपस्यैवफलत्वात्।तत्र
नेत्रेतरव्यावृत्त्याचरितार्थानांवर्णानांलोपफलकत्वस्वीकारेबाधकाभावात् काम्यजादौतुलोपेसतिवर्णोच्चारणवैय
र्थ्यान्नतन्मात्रफलिकेत्सञ्ज्ञेतिबोध्यम्॥ ॥ पूर्वोक्तकैयटसंग्रहः एतेनोक्तार्थस्यभाष्यासंस्पर्शंसूचितवान् अन्यथासूत्रेपी
तिवदेत् इनुणंतत्वरूपेति।समासविधौहिगतित्वज्ञानंसमर्थत्वज्ञानंचेतिद्वयमेव अणविधौतुप्रातिपदिकत्वंसमर्थत्वंइनुणंतत्वंचेतित्रयः अतस्त
त्वेनानरङ्गत्वादिति।विभक्तेर्बहिर्भूतसंख्याकारकापेक्षत्वेनबहिरङ्गत्वादितिशेषः।अत्रस्वार्थिकस्यानरङ्गत्वकथनेनसुबुत्पत्तेःप्रागुत्पत्तिरितिस्पष्टमे
वलभ्यते।तस्यापि।अत्पनस्वार्थिकाणोपि।अपिशब्देनसमाससङ्ग्रहः। नचसमासस्य पदद्वयसापेक्षत्वमणस्त्विनुणन्तत्वमात्रापेक्षतयाऽनरङ्गत्व
वृद्धिस्स्यादित्युक्तमतस्यापिसुबन्ताद्भवन्तीतुपूर्वंसापेक्षनुणंतत्वरूपाधिकसापेक्षत्वेनबहिरंगत्त

भे॰ मितिवाच्यम्। अण्प्रत्ययो भवतीत्यर्थजननीये सौत्राण्पदादण्प्रत्ययस्वरूपज्ञानस्यापेक्षासत्त्वेन समासाद्बहिरङ्गत्वमिति भावः। इदमत्र बोध्यम्॰ स
मासान्तप्रकरणे प्रातिपदिकादित्यस्याप्यसम्बन्धः। तेषामलौकिकविग्रहवाक्य एवोत्पत्त्या तस्यामवस्थायामप्रातिपदिकत्वादिति। समाहारद्वन्द्व इति॰ इ
तरेतरद्वन्द्वे बहुवचनापत्तिः। पृथक्पदत्वे प्रत्येकं विभक्तिश्रवणापत्तिरत आह॰ समाहारद्वन्द्व इति॰ ननु लोपफलिके त्वस्मिन्नयुक्ता। उच्चारणसामर्थ्या
भ॰ स्याधिकां न च पदद्वयाश्रितत्वेन समासतो लघुतः प्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदकार्यस्यैवबोध्यः। असंगतिरिति। ननु तदन्तात्तदुत्पत्तावपि परि
भाषांगीकारेण सुबुत्पत्त्यनन्तरं प्राप्त्यात दुत्पत्तेः प्रागेवान्तरङ्गत्वात्समासे तत्सन्दुत्पत्तौ समुदायाद्गणिसांकुटिनसिद्धिः तदनङ्गीकारे तु द्वयोरपि त
दुत्पत्त्यनन्तरयुगपत्प्रासैकपदाश्रितत्वेनान्तरङ्गत्वाद्गणिसांकोटिनमिति रीत्या भाष्यसुयोग्यत्वेन क्वाप्यसंगतिरिति चेन्न सत्यामप्यवस्थाम
वयवादुत्पत्तिः प्राप्नोतीति तदुत्तरभाष्यस्योक्ताभिप्रायकत्वेनैव व्याख्येयत्वेनादोषा तिसादवस्थायां न हि सुबन्तादिति नियमः वयवात्तदुत्प
त्तिः प्राप्नोतीत्यवयवस्यतत्वाच्चैन तत्भाष्यसंगतं स्यात इदं प्राचामनुरोधेन वस्तुतः संचस्कारेत्यादौ सुट इति वान्तरङ्गतरार्थक निमित्त
कत्वेन समासस्यान्तरङ्गत्वे बोध्यं तदाह अन्यत्रेति। एतेन तत्वेन तत्वानंगीकारे स्वग्रंथान्तरविरोध इत्यपास्तमिति केचिदित्यादिना स्वौजस
मौडिति। जसादौ रुत्वं सौत्रत्वान्नेति भावः वस्तुतस्तिपतसञ्जीत्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या लाघवेन निर्विभक्तिकानुकरणभूतानि पृथक्पदान्ये
त। अन्यथा काम्यचः ककारस्यापि सा कथन्न स्यादत आह। इतरथा इत्याचरितार्थ्यो नामिति। एतेन काम्य॥ ((वेत्यरुतंत्याप्यमेवेति बोध्यम्॥
॥ ॥ जवयवककारइवोच्चारणसामर्थ्यमेषु नास्तीति भावः॥ ॥ ॥ ॥

शा.शे. मे· निषेधोपयोगिनीमिति· वाच्यतासम्बन्धेन विभक्तिशब्दावच्छिन्नस्य निमित्तत्वादिति भावः। ननु विभक्तिश्चेति सूत्रमकर्त्तुं शक्यम् न विभक्तौ तुस्मा इति सूत्रे सुप्तिङु
टी.भे. ग्रहणेनैव सिद्धेः। अष्टन आ विभक्ताविन्यादिसूत्रे सुब्ग्रहणमेवास्तु त्यदादीनामः इत्यत्रापि सुब्ग्रहणमेवानुवर्त्तताम्। तथा सति प्राग्दिशो इत्यत्रापि सुपीत्येवाधिकारः
टी.भ. पञ्चतन्त्रेत्यादौ सुपः सम्भक्तेस्त्रलादावत्वम्भविष्यति। न चैवमेतर्हीत्यत्र सुपि चेति दीर्घापत्तिरिति वाच्यम्। थीति करणेनादोषात् यादौ भादौ सुपीति तदर्थः। न च
१७४ पञ्चतन्त्रेत्यादौ सुपस्त्रलादेर्लोप इदानीमित्यादावनुदात्तौ सुप्पितावित्यनुदात्तत्वं स्यादिति वाच्यम्। त्रलादिविधानसामर्थ्येन लुगभावसिद्धेः। त्रलोलित्कर

भः विभक्तिश्च·। नन्वेवं त्रीणि त्रीणीत्यस्याननुवृत्तौ अष्टन आ विन्यादौ निर्वाहेऽपि प्रथमयोरित्यादौ दोषोऽत आह प्रथमेति·। वाच्ययोरित्यत्र त्रिक इति शेषः

न विभक्तौ तुस्मा इति निषेधोपयोगिनीं विभक्तिसञ्ज्ञामाह विभक्तिश्च चकार एकसञ्ज्ञाधिकारेऽपि पुरुषवचनसञ्ज्ञाभ्यां समावेशा
र्थोऽन्यथा पर्यायः स्यात् सुप इति सूत्रं तिङस्त्रीणि त्रीणीति सूत्रात्तिङ् इति चानुवर्तते प्रथमयोरित्यादौ व्याख्यानात्प्राचां वैयाकरणा
नां प्रथमा द्वितीया पद वाच्ययोर्ग्रहणं बोध्यम् अन्यथा औजसोः पूर्वसवर्ण्णवदेत् विभक्तिप्रदेशेषु सुप्तिङितिन वक्तुं शक्याम्
तत्र यत्रेत्यादौ न स्यादव्यत्वानापत्तेः॥ ९ आख्यानादित्यस्यार्थमाह अन्यथेति· औजसोरिति स्वावोरिति नोक्तं जसत्वादर्थकान्तादिवीतिर
चग्रहात्सोरिति त्वकृते शिवोऽर्च्य इत्यत्र बोध्यम्· तस्मात्क्वस इति लिंगमप्यत्र बोध्यम्॥ ९ लेनज्ञापकेन प्राग्दिशीये प्रत्ययेऽनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्य
प्रवृत्तेश्चेति चेन्न· त्रलादीनां विधानसामर्थ्यकल्पनेन त्रलो लित्वस्य ज्ञापकत्वाश्रयणेन मनोव्यापारगौरवस्य स्पष्टत्वात् प्रभिरत्येन तत्परद्वयकरणं स्वास
वेदा इत्यत्र दाः इत्यत्र दा प्रत्ययस्य विभक्तिसञ्ज्ञायां प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनान्तोदात्तत्वम्भवति। सुप्सञ्ज्ञायां तु सोवर्यः स तम्य इति सिद्धान्तादौ विभक्तिनिमित्त
काद्युदात्तत्वेऽपि पुनर्दान्तस्य सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वापत्त्या वनुदात्तत्वापत्तेश्चेति। समावेशार्थ इति· तेन युष्मद्युपपदे इत्यादिप्रवृत्तिः। न त्वन्यतरबाधः। वचनद्वयप्रा
माण्यान्नदाहापर्याय इति· ननु त्रीणि त्रीणीत्यस्यानुवृत्तौ अष्टन आ विभक्ताविति सूत्रविषये सामर्थ्यान्निर्वाहेऽपि प्रथमयोरित्यत्र वचनयोरेवग्रहणम्प्राप्नोतीत्य

नउआदः प्रथमयोरित्यत्र विभक्तिः। वाच्ययोरिति। त्रिक इत्यर्थः
विभक्तिरष्टत्रिति। त्रिकोऽयमिति कमनता॥

राम: १७६

भ॰ इत्यादेः सिद्धिरिति आदिनायुवतिकायाः अन्यथांतरंगत्वाद्देवट्चापोः पूर्वमप्यूढादेः सिद्धेः स्त्रीप्रत्ययांताच्चेत् ङ्यावंतादेवेति नियमार्थत्वापत्त्या ष्यूङोः पूर्वमनुत्पत्तावसिद्धिः।
स्यात् मानं तु प्रत्याख्यानपरं भाष्यमेव। एतच्चेति। तिप्रत्ययाद्वृत्तीत्यादिना स्वतंत्स्वार्थिकपरिग्रहः। यूनीतिरिति। उक्तार्थेति न्यायस्तु स्त्रीप्रत्ययप्रकरणेनेति प्रत्ययारंभा
द्बाध्यत इति भावः। एवं चेति। लस्यानुरोधे न तस्य तदन्यपरत्वे चेत्यर्थः। आरभ्येत्यनेन समासांतपरिग्रहः। पठितेष्विति शेषः। व्याख्यानादिति ङ्यापग्रहणस्य स्त्रीप्रत्यय
मात्रोपलक्षणत्वस्य प्रत्याख्यानानुरोधेनावश्यकत्वेन तद्धिततद्धितस्यैव तेन ग्रहणमिति सूत्रमतेपि यूनस्तिरित्यत्र न तदसंबंधः अन्यं तत्स्वार्थिकादिषु तेषामतिरिक्तार्थाभा
वेन परिपूर्णमिति न्यायाविषयत्वात् यासुवंताद्धित इति सिद्धांतस्य ङ्यापोः प्राक्प्रवृत्तेश्चाभावात्तदसंबंधः न्यायसिद्धेर्थे सम्मतिमप्याह· सर्वस्येति। तत्र भाष्ये उक्तार्थोसं
स्पर्शादाह· कैयट इति। अत्र केचित् प्रत्यवतिष्ठंते तत्र हि भाष्ये पदग्रहणं कर्तव्यं समासनिवृत्त्यर्थं सप्तपर्ण इत्युक्तं यदा सप्तसंख्याकपर्णविशिष्टो वृक्षः एकत्वादिसंख्या
वल्लिङ्गिनः वीप्साविषयत्वाभिबोधसमये इत्यैकत्वस्यानुभवाद्भिमन्तु त्यक्तेः प्रागेव समासस्य प्राप्तिरपवादत्वान्न भवति हते स्वादौ पदत्वेपि संख्यालिंगितार्थवीप्सितत्वा
भावान्न भवति तदा लिंगितेति वीप्साविवक्षायां तु भवत्येव घटपटं पश्येतीतिवत् इति भावः सप्तसंख्यानिपर्णायनिवीप्सं तेन नतु तद्वान्वृक्ष इति कैयटस्तु चिंत्य एव वृक्षादेरवी
प्सितत्वे विभक्त्यंत इव द्विर्वचनाप्रसक्त्या पदग्रहावश्यकत्वासंगतेः ततः तद्धितनिवृत्त्यर्थं च द्विपदिकेति स्त्रीत्वलक्षणलिंगसंख्यान्वितः पदार्थो वीप्स्यते न तु एकत्वालिं
गित इति वीप्साविषयत्वाभिबोधसमये एकत्वादेरननुभवात् सुवुत्पत्तेः प्राक् पूर्वांतत्वेन तद्धितानस्य टावंतस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति पदाधिकारात्तु न भवति कृते सौ
हल्ङ्यादिलोपे च पदत्वेपि तदर्थकस्यैकत्वालिंगितस्या वीप्सितत्वान्न भवतीति त्वेनु भवत्येवेति भावः। यत्तु कैयटः स्त्रीत्वस्यापि वीप्सायामनंतर्भावमाह तन्
न सम्यक् द्विपदिकाभ्यामित्यत्र प्राप्नोतीति वक्ष्यमाणभाष्यासंगतेः न हि लिंगस्यापि वीप्सितस्यापि बहिरंगत्वेनोभयोः तयोः परत्वाट्टाबेवस्यादिति वाच्यं सांकृटि
नादिलक्ष्यानुरोधेनोक्तान्तरंगत्वस्यैव पुरस्कारादिति कैयटाशयः। एतेन समासस्यांतरंगत्वेपि प्रतिपदोक्तत्वात् इत्युणस्यादित्यपास्तम् इत्युणंत निष्ठधर्म
वयोपस्थितावण् विध्युपस्थितावाः ण्विधेर्विलंबोपस्थितिकत्वात् प्रत्युत तन्निष्ठावश्यकसमर्थत्वरूपधर्ममात्रोपस्थितौ समासविध्युपस्थित्यात्र स्यैवनत्वान्

प्र·शे· मे· एकग्रहणमिति· यथैकवचनेति· अत्रैकशब्दस्यानुपादानेन प्रसिद्धस्यैकशब्दार्थैकत्वस्याभावेप्येकवचनसिद्धिरितिभावः। बहुषुबहुवचनमित्यनेनशा
टी·भै· स्त्रेणबहुत्वेबहुवचनस्यवृत्तिरुक्ता विनातत्रकेषांबहुष्वित्याकाङ्क्षायांयेषुकर्मादिषुबहुवचनंविधीयतेतेषांबहुष्वितिभाष्येउक्तम्। अत्रकेषांबहुष्वित्यत्र प्र
टी·भ· क्त्युपादानाद्बहुत्वंबहुवचनंवोध्यम्। नचबहुत्वन्नसङ्ख्यानियतविषयपरिच्छेदहेतुर्हिसङ्ख्या। बहुत्वन्तुनतथा। नचबहुत्वस्यासङ्ख्यात्वेसुपांकर्मादयोप्यर्थाः।
१७५ सङ्ख्याचेत्यनेनविरोधइतिवाच्यम्। तत्रत्यसङ्ख्यापदेनबहुत्वस्याप्युपलक्षणत्त्विचतुरादिव्यक्तौनोविवक्षायामपिबहवइतिप्रयोगात्। अतएवबहुगणेतिसूत्रभा
ष्येप्यसङ्ख्यांसङ्ख्येत्याहसङ्ख्यावश्यम्भवतीत्युक्तम्। नच्चबहुत्वंत्र्यादिसङ्ख्याव्यापकमखण्डोपाधिरूपम् किन्त्वलोकेघटाइत्युक्तेकतीतितद्व्याप्यसङ्ख्या
जिज्ञासाभवति यदिबहुत्वमेवनियतविषयपरिच्छेदम्भवेन्नर्हितादृशजिज्ञासाबोधकव्यवहारोनस्यात् नचयत्रघटत्रयविषयकंघटाइत्याकारकंज्ञानन्तत्रबहु
प्रकारकज्ञानेपित्रित्वप्रकारकनिश्चयाभावात्त्रित्वप्रकारकसंशयप्रतिबन्धोनस्यात् दितिवाच्यम् द्वित्वादिबहुत्वस्याप्यपेक्षाबुद्धिजन्यतयायदापेक्षाबुद्धिविशेषज
न्यबहुत्वप्रकारकप्रत्यक्षन्तदात्रित्वप्रकारकप्रत्यक्षसामग्र्या अपिकल्पनेनजायमानत्रित्वादिप्रकारकप्रत्यक्षेणप्रतिबन्धात्संशयानुत्पादात् यत्रतुनप्रत्य
क्षविशेषसामग्रीतत्रबहुत्वस्यापिनप्रत्यक्षम्। नचैवमपियत्रघटाइतिबहुवचनान्तशब्दप्रयोगस्तत्रत्रित्वत्वस्यबहुवचनार्थतानवच्छेदकतयातदवच्छि
न्नप्रकारताकशाब्दबोधासम्भवेनतादृशसंशयापत्तिरितिवाच्यम् इष्टापत्तेः यदात्रयइत्यादिशब्दान्तरात्त्रित्वादिशाब्दधीस्तदैवसंशयनिवृत्त्यभ्युप
गमात्। नचबहुत्वस्याखण्डोपाधित्वेः भावत्ववत्प्रत्येकवृत्तितयाप्यकिञ्चिद्व्यक्तिविवक्षायामपिघटाइतिप्रयोगापत्तिरितिवाच्यम्। त्रित्वादिव्याप्ति
विशिष्टपर्याप्तेरेवबहुत्वसम्बन्धत्वोपगमेनैकस्मिंस्तादृशपर्याप्तिसम्बन्धेनतस्यासत्त्वात्प्रामाणिकानांतथाव्यवहारः। अतएवदाराइत्यादौबहुवच
नस्यारोपेणसाधुत्वस्वीकारःसाधुसङ्गच्छतइत्याशयादितिदिक्· ननुबहुष्वितिसूत्रेबहुशब्दस्यबहुत्वार्थकत्वेबहुवचनासङ्गतिरतआह। बहुवचा रामः
नन्त्वाश्रयेति· नन्वेकव्यक्तावपिदारशब्दस्यबहुवचनान्तस्यप्रयोगोदृश्यतेसचवाच्यार्थबहुत्वाभावादसङ्गतइत्यतआह· दाराइत्यादाविति· ॥ १७५

मे॰ कोशव्द्व्यवहारेति॰ कोशब्दयथा दाराःपुंसिभूम्न्येवेतिव्यवहाराद्यथा गुरवःसमागताइत्यादौ।रामइतीति॰ रमन्तेयोगिनोयस्मिन्निनुत्पत्त्याहलश्चेतिघञाकृद
न्ततयाप्रातिपदिकत्वात्स्वादयः।कार्यकालपक्षाभिप्रायेणाह।एकदेशविकृतन्यायेनेति॰।रेफान्तसमुदायेसान्तनिष्ठपदत्वस्यातिदेशः।एतेनसकारमात्रस्यरुत्वेस्था
म॰ कोशादपिव्यवहारस्यप्राबल्यमितिध्वनयितुमाहभर्तृदारेति।अयंस्मार्तप्रयोगः अन्यःशावरभाष्यीयः।रुत्वेइति॰।सुबन्ततयेति॰।हेतौतृतीया॰सुबन्त
ताहेतुकंयत्पदत्वंतदेकदेशविकृतन्यायेनकृतेरुत्वेइत्यर्थः यथाश्रुतंनसाधुतेनन्यायेनविकृतावयवनिबंधनकार्यस्यानतिदेशात्ममत्तुप्रदेशाप्रवृत्ति
द्योतनायदंचपक्षद्वयेपिबोध्यम॰ अग्नीइत्यत्रेवरुत्वस्यासिद्धत्वानुबुध्याप्रवृत्त्यापुनःपदत्वमित्यादिप्रागुक्तंनविस्मर्तव्यं।सरूपविभक्तंनानांसरूपा
सचकोशव्द्व्यवहारानुसारेणैवेतिनातिप्रसङ्गः।भर्तृदारयोरपतेजसोरित्यादौद्वन्द्वेतुद्विवचनमेवारोपेमानाभावात् अत ए
वद्व्येकयोरितिसङ्गच्छते एतेनैकस्मिन्नपिगुरवःसमागताइत्यादिसमर्थितम अन्वर्थसंज्ञयैवसिद्धेरिदंसूत्रद्वयंस्पष्टार्थ
म रामइति॰ रुत्वेएकदेशविकृतन्यायेनसुबन्ततयापदत्वाद्विसर्गः।सरूपाणामे॰ वृद्धोयूनेतिसूत्रादेवकारोऽपकृष्यतइत्याह।
सरूपाण्येवेति॰ तेनजननीपरिछेतृवाचिनोर्मातृशव्दयोर्भ्यामिनैकशेषः नचैकविभक्तौविति व्यर्थंयानिसरूपाण्येवेत्यु।
नैवोक्तदोषवारणादिति वाच्यम हरिणस्त्रीवाचकहरिणीशव्दस्यहरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरिणीशव्दस्यचैकशे
णामेकशेषइति——साधारणंफलंवक्तुमाहभ्यामीतिायद्याएवकारापकर्षाभावेउपलक्षणस्यातिप्रसंगमात्रं।भ्यामीतिसिद्धांतपक्षेत्वौजसादावपिनद्याहृत्ति.
फलंबोध्यंध्वंनितंचेदंभ्यामादावपीत्युक्तावहति॰॥ ९.नितयातन्निष्टसुत्वस्यरुशव्देऽल्विधित्वादतिदेशोदुर्लभइत्यपास्तम।भ्यामीति॰भ्यामादावित्यर्थः॥
एवकारवलेनान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनविधेयान्वयवलाद्विभक्तित्वावच्छेदेनसारूप्यएवैकशेषइतिभावः॥ ॥ ॥ ॥

प्र॰ शे॰ भै॰ पुंवद्भावेनेति॰।भस्याढे इति सूत्रविहितेनेत्यादिः। नन्वेकशेषस्यापरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्ग॰ तयाबहिरङ्ग॰ दीर्घादीनामसिद्धत्वान्मातृशब्दयोर्वैरूप्यादश

टी॰ भै॰ नादेकशेषोदुर्वार इत्यत आह। लौकिइति सचपरिनिष्ठितएवतत्र वैरूप्यंदृश्यतएवेतिभावः। प्राप्तिरेवनेति॰ एतावते॰॥ ॥ ॥ ॥

टी॰ भ॰ वद्भावापवाद एकशेष इति व्यवहारः। नचसर्वशब्दस्य सञ्ज्ञाभूतस्यासर्वनामत्वाज्जसिसर्वा इति सर्वनाम्नस्तु सर्वे इत्येवं वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोतीति वाच्यम्। विभ॰

१७६ क्ताविति सप्तम्यन्तोपादानेन तत्परत्वयोग्यप्रातिपदिकांश एव वैरूप्याभावस्य विवक्षितत्वात्। नचैकविभक्तावित्यस्यैकत्वसङ्ख्यावच्छिन्नविभक्तावित्यर्थ

भ॰ तद्धितार्थवि—ति॰ आदिनाकप्॰ हारितं हारिणं हरिणीयते हरितायते इत्यत्रा ननु सत्यप्येवकारापकर्षे मातृमात्रोरेकशेषो दुर्वारः अलौकिके औजसा

दावपि वैरूप्यादत आह॰ लौकिकेति॰। यद्यपि विरूपाणि नेत्यर्थपर्यवसानात् लौकिके च वैरूप्यात्॰ तत्र समुदाय एव तथापि अन्यतरीयं लौकिकं अपदीय

पुम्वद्भावेन तद्धितादौ वैरूप्यात् दृष्टानीति॰ लौकिके प्रयोग इति शेषः एकशेषश्चायमनैमित्तकत्वेनान्तरङ्ग॰ त्वाद्विभक्त्युत्पत्तेः पूर्वमेवेति

एतद्विषये हन्तु प्राप्तिरेवनेति बोध्यम् ननु तन्त्रेणैव सिद्धेरिदंव्यर्थं यथा अक्षाभज्यन्तांभुज्यन्तामदीव्यन्तामित्यत्राक्षा इति

मलौकिकमादायाव्याप्ति वारणंशेषफलं बोध्यमिति वदंति। अत्र वैरूप्यमपि प्रातिपदिकांश एव तेन संज्ञासर्वनाम्नोः प्रथमासर्वादिशब्दयोरेक

शेषः अन्यथाजसि प्रथमे प्रथमा इति नस्यादिति बोध्यमित्यन्ये॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

र्थो न सम्भवति। यत्रैकशेषस्तत्र समुदायादेकविभक्त्यभावेनैकशेषशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्तेः। एकजातीयायामित्यर्थे स्वसा च स्वसारौ च मातां च मातरौ। १७६

चेत्यत्रैकशेषानापत्तिरिति वाच्यम्। लौकिकप्रयोग इत्यस्यैकशेषप्रवृत्त्युत्तरमुत्पत्तियोग्याया विभक्तिस्तस्यामित्यस्यैकशब्दोपादानेन विवक्षितत्वा।

त्‌ तन्त्रेणैवेति॰ सकृदुच्चरितस्यैकस्य शब्दस्यानेकार्थप्रतिपादकत्वं तन्त्रम्॥

मै॰ दीर्घापत्तेरिति। नचनिङ्‌संज्ञैवास्तु।निघातापत्तेः।अस्मिन्व्याकरणइति· नेनेहेत्यस्यास्मिन्प्रकरणइत्यर्थकत्वभ्रमनिरासः। ननुसुविनिसप्तमीवहुवचनस्यैवग्रहण
मस्त्वित्यतआह·प्रत्याहारादिति· अनेकसंज्ञाकरणादित्यादि। नन्वादश्यतः सङ्‌ख्याशब्दस्यसङ्‌ख्येयपरतयाद्वित्वैकत्वयोरित्यनुपपन्नमतआह· नसङ्‌ख्येयपराविति
भ·सुप्संज्ञेति·तिङ्‌संज्ञाप्येवमेवतदंताद्यापत्तेः।रामइहेत्यादौनिघातापत्तेश्च।दीर्घापत्तेरिति·।सन्निपातपरिभाषयादीर्घवारणेतुसर्वत्रेत्यादैस्सर्वस्यसुपीत्याद्युदाहृता

तेषांसुप्संज्ञात्वशङ्का। एतर्हीत्यादौसुपिचेतिदीर्घापत्तेः।सप्तम्यन्ताइतिस्त्रीलिङ्गइतिशेषः प्राचांवैयाकरणानामितीहापि
अस्मिन्व्याकरणेपि सुपः सुविनिप्रत्याहारात्षष्ठ्यत्र द्व्येकयोः नियमार्थेइमे इहसूत्रे द्व्येकशब्दौसङ्‌ख्यापरौनसङ्‌ख्येयपरौवहुव
चनापत्तेस्तदाह द्वित्वैकत्वयोरिति· लौकिकप्रयोगत्वादशनः सङ्‌ख्याःसङ्‌ख्येयइतिकोशभाष्याद्युक्तेःसङ्‌ख्येयपरत्वेएवप्रायः
साधुत्वं क्वचित्सङ्‌ख्यापरत्वेपिसङ्‌ख्येयग। नसङ्‌ख्यारोपेणसाधुत्वम् अतएवैकस्यद्वित्वेइत्याद्यर्थकयोर्द्वयोः केषांवहुष्विति
निभाष्येप्रयुक्तमितिवोध्यम् एकशब्दोद्विशब्दसाहचर्यात्सङ्‌ख्यावाच्येव एकग्रहणंत्यक्त्वैकवचनमुत्सर्गःकर्त्तव्यस्तेनाव्ययेभ्यः
पचतिकल्पमित्यादौचव्यर्थैकवचनप्रयोगसिद्धिरितितद्धितश्चेतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम् वहुषु वहुशब्दोऽत्रत्रित्वादिपरार्द्धान्तसङ्‌
ख्यानांव्यापकोयोधर्मविशेषोवहुत्वंतत्परः। वहुवचनत्वाश्रयगतंवहुत्वंधर्मआरोप्यकृतं तेनवैपुल्यवाचिनोनग्रहणम्॥
दाराइत्यादौत्ववयवादिगतवहुत्वस्यावयविन्यारोपोवोध्यः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

पत्तिर्वोध्येत्यन्यत्रविस्तरः वहुषु। नग्रहणमिति· तेनवहुच्चर्वतइत्यादौननवात्रपरत्वादेकवचनंस्यादितिवाच्यम्·तस्यौत्सर्गिकत्वेननतस्यतदपवादत्वादि
ति·वहुवचनापत्तेरिति·एवंहिसतिद्व्येकेष्विति स्यात्। प्रायःसाधुत्वमिति·एतत्फलमाह· क्वचिदित्यादि· नन्वेकशब्दस्यान्याद्यर्थकस्यापिग्रहणंस्यादतआह·

भै· कुटुम्बधारणइतिधात्वर्थानुसारात्तत्र्व्यवहारउभयत्रापिसंमतसएव॥ ॐ ॥ परन्तुयत्रानेकार्थबोधजायतामितीच्छयावक्तुः शब्दोच्चारणानुकूलाकृति
सत्वतन्त्रेणोच्चारणमितिव्यवहारो यत्रतुननादृगिच्छातत्रतथाव्यवहाराभावः। इदन्तन्त्रेणोच्चारणमनेकक्रियान्वयविवक्षायामेवसकृदुच्चरितः शब्दःसकृदर्थंग
मयतीत्याशयेनाह· अन्वयीति· अन्वयानुयोगिधात्वर्थस्यभेदादित्यर्थः। एकत्वइति· नचक्रियायांसङ्ख्यानन्वयादेकत्वइत्यसङ्गतमितिवाच्यम् सङ्ख्याकृतपरि
च्छेदशून्यत्वेइत्यर्थात् एकस्थितीति· दृश्युपस्थापितदर्शनेबहुवचनान्तेनाक्षानितिपदेनतन्त्रेणोपस्थापितानांदेवनाक्षरथाक्षविभीतकाक्षाणामन्वयः।तत्फ

अन्वपिपदार्थस्यैकत्वेतु एकोपस्थित्यैवान्वयो यथाक्षान्पश्य घटान्पश्येत्यादाविति चेत्सत्यम् सरूपाणामेकश एवेतिनि
यमार्थत्वात्· तत्फलंतु प्रत्यर्थं शब्दनिवेशस्यापिदर्शनेन कदाचिन्नाहशप्रयोगप्रसङ्गः द्वन्द्वस्यनि· ——————— ॥
वृत्तिः सचायंनियमो विभक्तौयानिसरूपाण्येवतद्विषयः सहविवक्षाविषयश्च। अतएवविभक्त्यन्तानामेकशेषइतिपक्षेद्वन्द्वप्र
तिषेधोवक्तव्य इत्याशंक्यानवकाशएकशेषोद्वन्द्वंबाधिष्यतेइतिभाष्येउक्तम् किञ्चासहविवक्षायामपितत्प्रवृत्तौ सहवि
वक्षायांद्वन्द्वस्येवान्यत्रकर्मधारयस्यापिबाधापत्तौसारवसारवोमिंजइत्यादिप्रयोगविरोधापत्तिः॥ ॥

लन्त्विति· नियमफलन्त्वित्यर्थः। प्रत्यर्थमिति। अर्थमर्थम्प्रतीत्यर्थः। अत्रापिना अर्थावर्थौप्रतीतिभाष्योक्तविग्रहोपिसूचितः। तद्विषयइति· सूत्रस्यार
स्यात्। अन्यआह। अतएवेति· सहविवक्षाविषयत्वस्वीकारादेव। प्रकृतसूत्रेतिष्यपुनर्वस्वोरित्यतोद्वन्द्वइत्यपकर्षणादेतल्लाभः। तस्यापकर्षमकृत्वातादृ
शनियमास्वीकारेदोषमाह· किञ्चेति· सारवसारवइति· आरवैः सहिताः सारवाः सरघाभवाः सारवाः। सारवाश्चतेसारवाश्चऊर्मयस्तेषुजातइत्यर्थः

भे॰ विभक्त्यनन्तत्वत्वं सहविवक्षायामपि स्वीक्रियत इत्याह· असहविवक्षेति· ब्राह्मणाभ्यामिति तृतीयान्तस्य चतुर्थ्यन्तस्य च। पयइति द्वितीयान्तस्य प्रथमान्तस्य चानवमेका
व्यपकाशे भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्द्धिनी ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशौ तन्वती युष्माकं कुरुता
म्भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेरिति लिङ्गवचनश्लेषोदाहरणम् तथा विहन्मानसहंस वैरिकमलासङ्कोचदीप्तद्युते दुर्गामार्गणनीललोहित समित्स्वीकारवैश्वान
र सत्यधीतिनिधान दक्षविजयप्राग्भाव भीम प्रभो साम्राज्यं वरवीरवत्सरशतं वैरञ्च्यमुच्चैः क्रियाः इति द्रुमोल्लासे उक्तम्। अत्र विदुषां मानसाभिन्नमान

असहविवक्षाविषयेण विभक्त्यनन्तत्वेन ब्राह्मणाभ्यां कृतं देहि पयो जरयति इत्यादि नीलोत्पलस्पर्द्धिनी नेत्रे तनुर्वा हरेरिति व
हिहन्मानसहंसेति वच्चोष्ठमेवेति बोध्यम् न चासहविवक्षायां तन्त्रसत्त्वे इदित इति गुरुनिर्देशो व्यर्थः अन्यपदार्थावगतये तत्स
त्वात् द्वयस्य धानोरिति करणे तु गौरवम् एतच्च सूत्रभाष्यप्रत्याख्यातम् अर्थावर्थौ प्रतिपदर्थानर्थान्प्रतिवचन इदपि प्रत्यर्थ
मेवत्याश्रयणेन॥ अनेकघटादिपदानां साहित्ये वृत्तिरेवनानभिधानात् एकस्यैव त्वनेकार्थस्य तन्त्रवृत्तिरभिधानस्वाभा
व्यादिति तदाशयः॥

साधिकरणकहंसेत्याद्यर्थः। एतेषु सहविवक्षाया अभावेपि तुल्यत्वात्मकस्य तन्त्रकारणस्य सत्त्वात्तन्त्रसद्भावो नानुपपन्नः
शब्दानां तुल्यरूपत्वमेव तन्त्रकारणम्। तदुक्तम्। अक्षादिषु यथा भिन्नामक्षिभङ्गि विक्रियाः। प्रयोगकालाभेदेपि प्रतिभेदं पृथक्स्थिताः। अक्षाणां तन्त्रेणा
नन्वेवं पायस तुल्यरूपतेति। भाष्यकृत्सम्मतमेकशेषप्रत्याख्यानमाह· एतच्चेति· नन्वेवं सूत्रप्रत्याख्याने यदानेकेन नानाप्रतिपादनविवक्षा किन्तु प्रतिम
क्तिप्रतिपादने च्छान्तदानेकघटशब्दानां सहप्रयोगः प्राप्नोतीत्यत आह· अनेकघटादिपदानामिति· सूत्रारम्भवादिमतापेक्षया प्रत्याख्यानवादिमतस्य प्र

भै॰ तन्त्रपरइति॰ विभक्त्यन्तन्त्रपरः।सूत्रारम्भपक्षे एकग्रहणेपिविभक्तित्वव्याप्यरूपेणसाजात्यविवक्षयायद्धर्मावच्छिन्नेसारूप्यन्तत्रैकशेषलेनभ्यामाद
वेकशेषोभवत्येवतेषुसारूप्यसद्भावात् नत्वौजसादिषुतत्रवैरूप्यादितिकेचित् तन्मतंदूषयन्नेकग्रहणफलमाह॰ एकविभेति॰ एवकारलभ्याभावप्रतियोगि
भू॰ तंविरूपत्वंविभक्तित्वावच्छेदेनविवक्षितमितिभावः।यत्तुसमाहारविवक्षायामप्येकशेषेणभवितव्यंसूत्रारम्भेऽनभिधाने प्रमाणभावात्तत्रापिसूत्र
म्प्रवर्त्ततएव॰ अन्यथाघटघटाविन्यस्याप्यनभिधानेनैववारणेनसूत्रस्यैववैयर्थ्यादितिकश्चिदाह।नचैवंशिष्यमाणादेकस्मात्समूहस्यतरेतरयोग

भ॰ नन्वेकशेषस्यसहविवक्षायाविषयत्वेकथमन्यत्रतदुक्तिरतआहद्विर्वचनेतिस्पष्टार्थमिति।सूत्रारंभसामर्थ्यात्वक्ष्यमाणोत्तरार्थस्या
पिबोधयितुंशक्यत्वेनवक्ष्यमाणएवार्थइतिस्पष्टतयाबोधनार्थमित्यर्थः एकस्यामपीति॰ समानायामित्यर्थः।बोधयितुमिति।अन्यथाचाल

द्विर्वचनेचेत्यादावेकशेषशब्दस्तुभाष्येतन्त्रपरः सचोच्चारयितुः।बोद्धुस्त्वावृत्तिरेवेतिबोध्यम् एकविभक्तावित्यत्रैकपदन्तुस्प
ष्टार्थम् एकस्यामपिविभक्तौयानिविरूपाणितेनत्यर्थेबोधयितुं ध्वनितञ्चेदम्विभक्तिःसारूप्येउपलक्षणमितिभाष्येएकपदा
नुच्चारणेनसमाहारद्वन्द्वविषयेतुनैकशेषः॥ ((नीन्यायेनभिन्नविभक्तौवैरूप्यमादायासंभवःस्यात॰रामौरामाभ्यांस्वसास्वसारौइत्या
दौभिन्नविभक्तौसर्वत्रवैरूप्यस्यसत्वादितिभावः नैकशेषइति।वृद्धौपूनेत्यादिविरूपैकशेषस्यपक्षेगार्ग्योगार्ग्यइत्यादौसमाहारेएकशेषोनगार्ग्य
इत्येकवचनंनविभक्त्यं तंतत्रतुनवैरूप्यात्सरूपैकशेषस्थलेतुतत्रैणरामइत्यस्यदुर्वारत्वात्॥ ((स्यवाप्रतीतिरित्यत्रविनिगमकाभावइतिवा
च्यम्॰ प्रकरणादेरेवनिर्णायकत्वादन्यथाघटाइत्यादौकदाचिद्व्यक्तित्रयस्यकदाचिच्चतुर्सांप्रत्त्वानांवेत्यत्रापिनियमोनस्यात्॰समाहारविवक्षायाम १७८
प्येकशेषाङ्गीकारादनेकम्ब्राह्मणम्भोजयेत्युपपद्यते।अतएवनब्राह्मणंहन्यादित्यस्याप्युपपत्तिः।नचैवंसमूहेऽभावप्रतियोगिहननकर्मत्वप्रती
तावपिब्राह्मणेष्वेकस्यनत्यतीतिरितिवाच्यम्॰ समूहस्यावयवानतिरेकात्॰ एकत्वान्वयस्तुप्रधानसमूहएवेति॥ ॥ ॥

भे॰ कारकस्येति॰ अनेनविभक्त्यन्ततन्त्रेतिसूचितम्।नचात्रतन्त्रानङ्गीकारेपिशास्त्रीयैकशेषेणैवनिर्वाहइतिवाच्यम् हन्तुइत्यस्यानुत्पत्त्याऽऽदिनोनुमितिलिङ्गे॰ नचसहविवक्षायामित्यस्यावश्यकत्वात् साचएकधर्मावच्छिन्नान्वयित्वएवप्रकृतेचसमभिव्याहृतानेकसाहित्यानवच्छिन्नक्रियायामेवान्वयस्यतात्पर्यविषयतयासात॰ शाब्दबोधोप्यस्वपदबोध्यानांसाहित्यानवरुद्धानानातन्त्रक्रियान्वयिनांसमूहालम्बनरूपः। नकेवलंबहुवचनज्ञावएवतन्त्रेणनिर्देशः किन्त्वेकवचनान्तप्रयोगेपितदाह॰ एवमग्रइति॰ नचात्रैकस्यबहूर्थकत्वेबहुवचनापत्तिरितिवाच्यम्।।विभक्त्यन्तस्यतन्त्रेणनेकार्थकत्वंविवक्षितन्नत्वन प्रातिपदिकमितितदप्राप्तिः।उचितश्चैतादृशेविषयेतन्त्रस्वीकारः।अन्यथासाहित्याभावेप्येकशेषस्वीकारेशिष्यमाणेकशब्दस्यानेकार्थाभिधायकत्वेवृत्त्या पुष्पवन्तपदप्रयोगइवैकत्रैवान्वयःस्यात् नन्वक्षाभज्यतामित्यत्रनतन्त्रम् किन्तुवक्तुर्यदाश्रूयमाणैकशब्दादुपस्थितानाम्बहूनामर्थानामनेकत्रान्वयविवक्षातदातस्यशब्दस्यावृत्त्याऽर्थानांपृथगुपस्थितिरेवस्वीक्रियतइत्यतआह॰ तन्त्रमिति॰ शब्दस्यपर्यायपरिवृत्तीति॰ पर्यायस्यपर्यायवाचकस्यापरि

कारकस्यसकृदुपादानेपिसर्वत्रान्वयः तन्त्रकारणन्तुशब्दानानुल्यरूपता एवमक्षाभज्यतांभुज्यतांदीव्यतामित्यपि तन्त्रंद्वेधाशब्दतन्त्रमर्थतन्त्रञ्च शब्दस्यपर्यायपरिवृत्त्यसहत्वेआद्यं यथाअक्षाइत्यादौ तत्सहत्वेऽन्त्यम् यथापटाइत्यादौ तत्राक्षाभज्यन्तांभुज्यन्तांदीव्यन्तामित्यादावन्वयिपदार्थभेदाद्धेतुराहत्त्यैवबोधः उच्चारणन्तुतन्त्रेण।।

१ वृत्तिः।स्वप्रयोगाभावेपिस्वबोध्यपावन्तुवृत्तिःतत्सहत्वन्नघोग्यत्वमितियावत् अत्रशब्दस्येतिषष्ठ्यर्थोनिष्ठत्वम्।एवञ्चैतादृशशब्दनिष्ठधर्मद्वैविध्येनशब्दोपिद्विविधः।स्वावच्छिन्नशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतासमनियतविषयताकबोधजनकतावच्छेदकस्वभिन्नकं यद्यत्तत्तदभिन्नधर्मवत्त्वंशब्दतन्त्रमितिनिष्कर्षः। स्वंवाचकतावच्छेदकानुपूर्वी।साचघटशब्दनिष्ठा।तदवच्छिन्नशक्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतासमनियतविषयताकबोधजनकतावच्छेदकस्वभिन्नकत्वञ्चानुपूर्वीकत्वस्यतत्रसत्वात् समनैयत्यघटकव्यापकत्वानिवेशेरथाक्षविशेष विषयकबोधजनकताद्यत्तिरितिशब्दमादायव्यापकत्वानिवेशेद्रव्यशब्दमादायासावित्यासत्वसम्भवः स्यादितिप्रयोगानम्। अक्षेत्याद्यानुपूर्वीवत्तताहशीत्येतादृशशब्दतन्त्रमेव।एवञ्चैकस्मिन्शब्देऽर्थेवाबहूनांशब्दानामर्थानांवासम्बन्धसम्भवात्तन्त्रि

एतत्पक्षे जातेः प्राधान्येन तस्या एकत्वात्प्रधानानुरोधेनैकवचनोपपत्तेः। अतएव॰ जातिपक्षस्याभिप्रेतत्वादेव॰ इति दूषणमिति॰ न च विभक्त्यन्ततन्त्रेणैतादृशे वि
षये निर्देशा श्रयणेन दूषणासङ्गतिरिति वाच्यम्॰ प्रतिव्यक्ति शास्त्रावृत्त्यापत्तेरिति लाघवेन जातिपक्षस्यैवोचितत्वात्। यत्रैकशेषस्तत्र श्रूयमाणातिरिक्तनि
वृत्तेरप्राप्तत्वं वारयति॰ एकशेषशब्दार्थेति॰ एकेत्यस्य सरूपाणामित्येतदपेक्षत्वेनासामर्थ्यशङ्कानिरासायाह॰ एष्यकपदमिति॥ ॥ ॥ ॥
भि॰ श्रूयमाणपदवृत्त्येति॰ लुप्यमानपदार्थेपि श्रूयमाणस्य शक्तिग्राहकत्वैकशेषविधायकं शास्त्रमेव॰ ब्राह्मणाविन्यत्रैव भवतो भवन्तीत्यादिष्वपि विभिन्नकर्तृ
कानेकव्यापारप्रतीतिरेकशेषादेवेति भ्रमवारणायाह॰ धातुष्विति॰ निवृत्तभेदानामिति स्वतो द्वित्वादिसङ्ख्यारहितानामित्यर्थः स्वगतमे॰ कत्वानुप्रतीयत ए
वात एवैकवचनम्। यत्रापि देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुदत्तैरास्यत इत्युच्यते। तत्र वस्तुगत्या कर्तृभेदाद्भेदेपि तिङन्ताद्भेदस्यानवगतिरेव॰ एवमभेदसमानाधिकर

अतएव तत्र सरूपाणामित्यस्यान्वयः तत्रावस्थानस्यासिद्धतया निवृत्तिरेवाभिधेया तत्र शिष्यमाणं लुप्यमानार्थाभिधायीत्या
येन श्रूयमाणपदवृत्त्यावोधः धातुष्वनुनास्य प्रवृत्तिः एकनिष्ठानेकव्यापाराणामिवानेकनिष्ठानामप्येकधातुत एवनिवृत्तभेदानाम्प्र
तीत्यानेकधातुप्रयोगाप्रसक्तेः सरूपाणां किम् घटपटौ॰॥ ((णद्वित्वादेश्चानवगतिः। नचदेवदत्तः पचति। यज्ञदत्तस्तु पचतितराम् विष्णु

दत्तस्तु पापच्यत इत्यादौ पक्वत्वः पचतीत्यादौ च प्रकर्षपौनःपुन्याभ्यावृत्तिगणनप्रतीत्याभेदप्रतीतिरस्त्येवेति वाच्यम्। तेषामाश्रयगतप्रकर्षादिनिवन्ध
नत्वात् स्वाश्रयगतोयः प्रकर्षः पटुत्वादिलक्षणस्तन्निवन्धनः क्रियायाः प्रकर्षः पौनःपुन्यम्पुनरुत्पत्तिरभ्यावृत्तिरपि पुनःपुनरुत्पत्तिरेव॰ उत्पत्तेश्चात
दधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपतया समयसम्बन्धगतपौनःपुन्यादिनिवन्धनमेव क्रियायाम्पौनःपुन्यादिकमिति वोध्यम्॰ अतएव भा
ष्येः नवकाश्चत्वैनैकशेषस्य द्वन्द्वापवादत्वोक्त्यनन्तरं तिङन्तेषु एकशेषस्य चारितार्थ्यमाशंक्य न तिङन्तान्येकशेषारम्भं प्रयोजयन्ति एकाहि क्रियेति भाष्ये १७८
उक्तम्॰ न च क्रियासमूहः काल इति व्यवहारः क्रियाया एकत्वे नुपपन्न इति वाच्यम्॰ न हि वयं सर्वापि क्रिया वस्तुत एकैवेति ब्रूमः। किन्तु क्रियानामेवमत्यन्तापर

भे· दृष्टापूर्वापरीभूतावयवेति भाष्यात्तस्याः स्वतोभेदेपि शब्दशक्तिस्वाभाव्येन धातुवाच्यक्रियायाः कर्त्रादिभेदेन भेदेपि निवृत्तभेदाया एव धातुतः प्रतीतिरित्यभ्युपगमात् नचैव
मपि कर्तृद्वयविवक्षायां लड्द्वयापत्तिरिति वाच्यम्· वर्त्तमाने लडित्यादावेकत्वस्य विवक्षितत्वात्॥ ·:· ॥ उभयस्वरितकादेश इति· अन्यतरसाम्यमादायान्यतरधर्मवान्यद्यपि
प्राप्नोति तथापि विनिगमनाविरहादुभयस्वरितकोपि स्यात्। यद्यप्यान्तरतम्यघटकोदात्तानुदात्तशब्दाभ्यां तत्सत्त्वकयोर्ग्रहणात्स्वरितघटकयोस्तयोस्तथात्वाभावादुभय
भ· द्विबह्वोरिति संख्यापरत्वात्साधुत्वं अंशाविशिष्टोदात्तकत्वे सति अंशाविशिष्टानुदात्तकत्वं गृहीत्वोदात्तानुदात्तयुक्तोपि स्यादेवेत्यत आह कदाचिदिति ह्युदात्तवत्वेति।
ह्युदात्तवत्वं नावश्यं वशब्देोपस्थितत्वं कर्मधारये तु मतुप्तत्स्यात् उदात्तशब्दो धर्मिपरः तस्यैव ग्रहणे मानाभावादिमं गृहीत्वा स्यादेव दोषः स्वरभिन्नेति तृतीयासमासः स्वर्णोतेनिअ
ह्यादशेत्यत्र इत्यर्थः अग्रे एकोनविंशत्यादाविति बोध्यम् एकादशत्रित्यागेवीजाभावादित्यन्ये एकशेषेति। एकश्च दशच दशघेत्यादाविति भावः अत्र द्वंद्वानभिधानस्वरूपे विरूपेह्वाद
शेष इत्येतावन्मात्रोक्तौ द्विबह्वोरपि शेषः प्रसज्येत एक इत्येतावदुक्तौ त्वेक आदेश इत्यर्थः स्यात् तथा च अश्वश्चाश्वश्चेत्यादौ कदाचिद्
ह्युदात्तवत्व ह्यनुदात्तवत्वरूपसाम्यमादायोभयस्वरितकादेशः प्रसज्येत। नचासस्यादेवतस्येति फिट्सूत्रेण एकदा से आद्युदात्तस्य
देवना से फिष इत्यन्तोदात्तस्य चैकशेषे कदाचिदन्तोदात्तस्यापि शेषः स्यादिति वाच्यम् स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिरिति वचनेनैव
निर्वाहात् एकादिदशान्तसङ्ख्यावाचिनामेकशेषबहुत्वानभिधानान्नभवतः विंशत्यादौ त्विष्ट एवैकशेष इत्यलम्॰ ॥ ॥
॥ शतादवस्तोत्र अवयवविरूपसंख्यावाचिद्वन्द्वानभिधानप्रतिपादकेत्यस्मादितः शेषे पुनपुंसकेत्यत्र शेखरे नवांतानामित्येव पाठः विंशत्यादौ त्वितिसंख्यापरिच्छिन्नस
॥ मुदायपराणां नतु संख्येयमात्रपराणां ब्राह्मणानां विंशतिरित्यादौ विंशतिसंख्यावच्छिन्नौ द्वौ समुदायौ इत्यर्थप्रतीतेः विंशतीघटा इत्युक्ते चत्वारिंशत्तमप्रतीतेः ॥
॥ स्वरितक इत्यसङ्गतम् तथापि वैनैवरूपेण साम्यमत्र ग्राह्यमित्यत्र विनिगमनाविरहादाद्युदात्तसत्त्वकः कदाचिदाद्यनुदात्तसत्त्वकश्चादेशः प्राप्त इत्याशयः। स्वरभिन्नानामिति
॥ स्वैर्भिन्नानामित्यर्थः। उत्तर इति· उत्तरसूत्रेण विहित इत्यर्थः। एवञ्चासस्यादेवतस्य सूत्रस्य परतया ऽऽद्युदात्तस्यैवैकशेषः। अनभिधानादिति· तदुक्तम्भाष्ये

श·प्रो· भै॰ इह कस्मान्न भवति। एकश्च एकश्च द्वौ च द्वौ चेति। सङ्ख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चानेकशेष इति· अत्र कैयटः। सङ्ख्याया अर्थस्यासम्प्रत्यया
टी·भै· दित्यर्थः। यत्रैकः शब्दोनेकमर्थमभिधातुं शक्नोति तत्रैकशेषो नान्यत्र प्रयुक्तानामन्वाख्यानात्। एकाविति उक्ते सहायादिरर्थो गम्यते न तु द्वावित्यर्थः। अन्यपदार्थ
टी·भ· त्वादिति· असन्दिग्धेन पदान्तरेणायमर्थः प्रत्याय्यत इत्यर्थः। यथा एकश्च एकश्चेत्यत्र द्वाविति द्वौ च द्वौ चेत्यत्र चत्वार इति। अत्रेदं बोध्यम्। एकादिदश-
१८· शब्दानामन्यतमपक्षः। एकशेषविधायकशास्त्रोद्देश्यत्वाभावः साध्यम्· स्वशक्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नविषयताशालि शिष्यमाणशब्दजन्यबोधजनक
शब्दकं यद्यत्तद्भिन्नत्वादिति शिष्यमाणशब्दजन्यबोधीयायाः स्वप्रयोज्यविषयतानतिरिक्तवृत्तिविषयतातत्प्रयोजकशब्दान्तरकत्वादिति वा हेतुः स्वमे
कशेषप्रवृत्तिप्राक्कालिकसहविवक्षाविषयः शब्दः। ननु गार्ग्यावित्यतः कदाचिद्गर्गगोत्रापत्यद्वयस्य बोधजननेपि गार्ग्यायणस्यापि गार्ग्यश्च गार्ग्या
यणश्चेत्येवं सहविवक्षायां बोधात् स्वशक्यतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नविषयताशालि शिष्यमाणशब्दजन्यबोधजनकशब्दकत्वस्य तत्रासत्वेनैनाद-
शधर्मावच्छिन्नभिन्नत्वस्य तत्र सत्वेन प्रथमहेतोर्व्यभिचारः। तथा विंशतिश्च विंशतिश्च विंशती इत्यत्र द्वितीयेपि शिष्यमाणविंशतिशब्दजन्यबोधी
यायाः स्वप्रयोज्यविषयतानतिरिक्तवृत्तिविषयतातत्प्रयोजकचत्वारिंशच्छब्दकत्वसत्वेन व्यभिचारः। एवं घटादिशब्देपि पर्यायकलशादिमादाय व्य
भिचार इति चेन्न· एवन्तर्हि नेमौ पृथक्परिहारौ एकपरिहारोयम्। सङ्ख्याया अर्थासम्प्रत्ययादन्यपदार्थत्वाच्चेति भाष्येणैवात्र समाधानात्। एवञ्च सा
मानाधिकरण्यसम्बन्धेन प्रथमविशिष्टद्वितीयस्य हेतुत्वमित्युक्तम्भवति गार्ग्यावित्यत्र प्रथमस्य विशेषणस्य सत्वेपि विशेष्यस्यासत्वेन विंशती घ
टावित्यादौ च विशेषणस्यासत्वेनैतेषु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसत्वान्न व्यभिचारः

मे· तन्मतन्दूषयति· समाहारद्वन्द्वविषये त्विति· अन्यतरस्यामित्यनेनेति· यद्येकशेषविषयाणां समाहारे वृत्तिः स्यात्तदा समाहारविवक्षायामेकवद्भावस्येतरेतरविवक्षा
यान्द्विवचनबहुवचनयोः सिद्धावन्यतरस्यामिति व्यर्थमेव स्यादिति भावः। अत्र केचित् आश्विकश्च आश्विकौ च आश्विकाश्च तानीमानि आश्विकानीत्यत्र ब
हुप्रकृतित्वाभावात्फलसेनेति वार्त्तिकेनैकवद्भावस्याप्रवर्त्तनात् समाहारद्वन्द्वाभावेनैकवद्भावस्याप्राप्तस्य प्रापणार्थं प्रकृतसूत्रे एकवच्चान्यतरस्यामित्यावश्यक
म· अन्यतरस्यामित्यनेनेति। फलसेनेति वार्त्तिकस्य विकल्पेनैकविधायकत्वे आश्विकादावप्राप्तैकवद्भावविधानार्थमिति वाच्यं· ननु तस्य विधित्वेपि अ
बहुप्रकृतिकआश्विकादिद्वन्द्वस्य द्वन्द्वश्चेति नित्यैकत्वे शमे विकल्पस्यार्थमिदमिति कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यं तेन प्रकरणेन समाहारगणैकत्वनिर्वाहात्
तत्र द्वन्द्ववाच्यसमाहारे वर्त्तिपदार्थगतसंख्यारोपाभावेपि एकशेषवाच्यसमाहारे तदभावे बीजाभावात् ननु ज्ञापकेन समाहारे एकशेषाभावेपि द्वन्द्वप
एकवच्चास्यान्यतरस्यामित्यनेनैकशेषविषयपदानां समाहारे वृत्त्यभावबोधनात् नब्राह्मणं हन्यादित्यादौ तु जातिपक्षेणैव
निर्वाहः अत एव तत्र व्यक्तिपक्षेयं कश्चिद्ब्राह्मणमहत्वा कृती स्यादिति दूषणं भाष्ये उक्तम् एकशेषशब्दार्थश्चेतरनिवृत्तिपू
र्वकमवस्थानं तदाह एक एवेति· एकेति लुप्तविभक्तिकं पृथक्पदम्।। ((टघटमिति स्यादेवातः सामान्यतो ज्ञाप्यशरीरमाह समाहा
रे वृत्त्यभावेति। लुप्तेति। शेषशब्दस्य कर्मसाधनत्वे लुप्तत्वं तं भावसाधने तु लुप्तङसंतं अत एवावस्थानमिति व्याख्यानं संगच्छते तेन च भावसाधनत्वे आ
कडारेति सूत्रस्थभाष्यविरोधः तत्र हि एकेति संबंधाद्विकग्रहणमत्र त्यप्रत्याख्यातमिति वाच्यं भावसाधने शेषशब्दे विभक्तिविपरिणामेनेति विवरणेने
व समाधानात् तत्र एकपदार्थे श्रूयमाणेति अस्य फलं युष्मदीति सूत्रे स्फुटी भविष्यति।। मित्यस्य ज्ञापकत्वश्चिन्त्यमिति तन्न· एकशेषस्य द्वन्द्वापवादतया ऽ
पवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य विकल्पवारणाय प्रवृत्तिस्वीकारात्फलसेनेति वार्त्तिकस्य विभिन्नशक्यतावच्छेदकविषयकतया क्लृप्तस्थले वार्त्तिकाप्रवृत्तेरि
ति· जातिपक्षेणैवेति· न च जातेः साक्षात्कार्यान्वयित्वासम्भवाद्व्यक्तेराक्षेपो वाच्यः। तासाञ्च बहुत्वाद्बहुवचनमेव स्यादेकवचनासङ्गतिरिति वाच्यम्·

भै॰ अतएव॰ पुरस्तादपवादन्या॰ अयणादेव॰ इजग्रहणाभावेप्यजग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धेः। तद्वैयर्थ्यमिति॰ इजग्रहणवैयर्थ्यमित्यर्थः। नन्वनन्तरामित्यस्य प्रतिपद्येव्यवहितेवक्तव्ये नान्तरामित्ययुक्तमत आह॰ अनन्तरापेक्षेति॰ तथाचैवं शब्देन प्रतिपक्षकथनमेवेति भावः। नतदन्तस्य सञ्ज्ञेति॰ नचसञ्ज्ञाविधाविति नि

भ॰ ननु सूत्रे चकार एव लपरत्वात् तत्प्रवृत्तावपि प्रयोगे तु इत्संज्ञालोपाभ्यामेव निवृत्तिर्वाच्येति कथं नान्त्यमिति चेन्न॰ व्यवसितान्त्यत्वाभावात् नन्वंतरामित्य स्यप्रतिपत्तिर्णिवाच्येति तथोक्तिरयुक्ता अत आह अनंतरापेक्षयेति॰ एङ्ह्रस्वात् पंचम्यंत इति न चैवमपि कतरदित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव यस्मात् कतरश ब्दान्तं वृद्धिर्विहिता सआदिर्यस्यादड्डादेशाकारविशिष्टस्य तस्य च ह्रस्वांतस्य तदादित्वेन ततः परस्य दकारस्य संबुध्यवयवह्रलत्वेनेति चेन्न परिभाषायां तदा दिपदे बहुव्रीहिसत्वेपि विहितप्रत्ययप्रागभाव एव गृह्यते एवमित्युत्तरसूत्रे तस्यैव संभवेनार्थाधिकारानुरोधात् तथाविधस्य च प्रकृते ह्रस्वांतत्वाभावात् ह

अतएव नादिचीतीजग्रहणं चरितार्थम् तद्धि रामाः रामानित्यादौ निषेधाभावाय परत्वेन पूर्वसवर्णदीर्घबाधे हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव नोत्त रानिति॰ अनन्तरापेक्षयोत्तरान् व्यवहितानित्यर्थः एकवचनं सं सुसम्बुद्धिरित्युचितं संम्बोधने चेत्यतः सम्बोधन इत्यनुवृत्तेस्सप्तमीव हुवचनेन दोषः। सम्बुद्धौ अङ्गस्य गुण इतिः व्यवहारात् न तदन्तस्य सञ्ज्ञा तस्मात्पारायणादावदृष्टार्थमेवं न्यास इति बोध्यम् सम्बु द्ध्याक्षिप्तस्येति॰ सम्बुद्धेः प्रत्ययत्वेन यस्मात्सविहितस्तदादीन्यं शोपस्थितिः सचात्र योग्यतया पञ्चम्यन्त इति भावः॥ ॥

लश्च ततः परत्वाभावात्॰ अतएव तत्र तत्र प्रत्ययग्रहणे शब्दस्वरूपं विशेषामादाय तदंतविधिरित्युच्यते॰ उक्तार्थे कतरादिवदस्य प्रत्ययांतेन सामाना धिकरण्यासंभवेन तस्य विशेष्यत्वासंभवात्॰ न चैवं प्रदेशेन तेन तस्य कथं सामानाधिकरण्यमिति चेदन्वयादिबोधेन शब्दाधिकारादिति गृहाणप देपस्याप्यतदादिपदे ऽर्थवानेवाङ्ग॰ पदार्थः अर्थाधिकारादिति न क्वापि दोषशंकालेशः विकरणांतस्याप्यर्थवत्वमस्त्येव कतरदित्यत्र तु दकार

षधः शङ्काः। सामन्त्रितमितिवन्महासञ्ज्ञाकरणेन प्रत्ययग्रहणेपि न तदन्तग्रहणसिद्धेः। योग्यतयेति॰ अन्यथा समानविभक्तिकत्वाभावेनेङ्ह्रस्वादिति अभेदेन वि

भे प्रत्ययइति॰ अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रत्यये इत्यनन्तस्य योगविभागेनैतादृश्यपरिभाषाया लाभात् सम्बुद्धेः प्रत्ययतया प्रत्ययज्ञानस्य प्रकृतिज्ञानव्याप्यत्वादनुमानरूपं प्रकृति ज्ञानम्भविष्यतीत्यत आह॰ अनुमानेति॰ भावेल्युट् । अनुमितीत्यर्थः । फलाभावादिति॰ नचहे कतरदित्यत्र हलो लोपाभावस्यैव फलत्वमिति वाच्यम्॰ तस्य शास्त्रीयप्रत्ययग्रहणपरिभाषयैव लाभेनानुमानस्य व्याप्त्यादिज्ञानसापेक्षस्य विलम्बितोपस्थितिकत्वात् । न चानुमीयमानाङ्गस्य सम्बुद्धि सत्त्वमेव फ

भ॰ हितस्येनेति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमपीहमानं । तत्र हि विहितविशेषणं ह्रस्वग्रहणं यस्मा ह्रस्वात्संबुद्धिविहितेति । विधीयते स्माद्धि हितं वाहुलकात् पादाने निष्ठा ह्रस्वपदं तद्विशेषणं तत स्तदन्तविधिः यस्मात्संबुद्धिविहितस्मा— ह्रस्वान्तात्परः संबुद्धेहल्लुप्यते इति सूत्रार्थः यथा श्रुतेतु न युक्तं हे राम हे सहे गौरीत्यादावव्याप्तेः तदादीत्यस्योक्तार्थकत्वं ध्वनयितुं विहितेति प्रकृताभिप्रायकमुक्तमिति दिक् ॥ ॥ स्पष्टमिति । अयमेवात्र पक्षे पदार्थः एङन्ते

प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्स विहित इत्याद्युपतिष्ठत इति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित इत्यादि परिभाषार्थ इत्यङ्गस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् अनुमानरूपाक्षेपस्तु नात्र फलाभावात् यथाधीनत्वानुपपत्त्यानुमीयमान रात्रिभोजनस्य पीनत्वोपपत्तिः फलम् न तथा एतत्सू त्रेतदनुमानेन सम्बुद्ध्युपपत्तिर्भवति किञ्च प्रत्ययस्यात्मलाभे अङ्गापेक्षत्वेपि ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन शास्त्रेतदाक्षेपमानाभावः अतएवाङ्गस्येति सूत्रेतत्स्थाने प्रत्यय इत्यधिकारः कार्य इति पक्षे प्राकरादित्यादौ उपसर्गात्पूर्वमडादिस्यादित्याशङ्क्य प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरिति परिभाषोपस्थित्या समाहितम्भाष्ये ॥ १ तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधि॰ अतएवात्राङ्गसंज्ञासूत्रानुप

न्यासः ननु प्रकृतिमन्तरा प्रत्ययानुत्पत्तेस्तदनुपपत्तिर्भवत्वेवात आह॰ किंचेति॰ ननु रात्रिभुक्तिरपि पीनत्वजनिकैवेति तत्रापि तज्ज्ञाने तदनपेक्षत्वमेवात आह शास्त्र इति दिवा भुंजानत्वे सति पीनत्वमित्यस्य स्यनादृश्यणनुमितिं विनापि विरोधाग्रस्तत्वात्तत्र लोके संभवत्येव सः प्रकृतेतु न तथागमकमिति भावः ननु तत्फ

लमिति वाच्यम् तथासत्यपि पदेन तस्यानुपस्थापनाच्छाब्दबोधाङ्गत्वन्तस्य न स्यादिति भावः । ज्ञान इति॰ प्रत्ययत्वेन ज्ञाने प्रत्ययाधिकारे पाठो वि

भै॰ धेयसमर्पकविभक्तिनिर्देशश्चसाधकः। ननुप्रकृतिज्ञानजनस्यतज्जनकतावच्छेदकधर्मशून्यत्वादिभावः। अतएव। एतादृशेविषयेप्रत्ययग्रहणपरिभाषायाएवोप स्थितेरेव॰ नचसम्बुद्धिसञ्ज्ञकः प्रत्ययोयस्माद्विहितस्तदादेष्टिलोपेकृतेपि —— कतरेत्यस्यैवेतिकथमत्रलोपाभावइतिवाच्यम्॰ परिभाषायांप्रत्ययपरकस्यतदादेरि

भ॰ नन्वंगापेक्षेणेतिनन्वंगाधिकाराभावेऽङ्गसंज्ञासूत्रस्याप्यभावेनकथंतदाक्षेपंवदेदितिचेन्न॰ अंगस्येत्यस्याभावेपिह्रस्वादंगादिणः सीध्वमित्याद्यर्थमंगसं ज्ञासूत्रस्यावश्यकत्वात्‌अंगपदेवप्रकृतेर्विवक्षणाच्चदिगिति अनुमितस्यशब्देन्वयित्वाभावाद्विशेष्यविशेषणभावनिबंधनतदंतविधिरलाभादिगर्थः प

नन्वङ्गाक्षेपेणेतिदिक्‌ अङ्गस्य उक्तार्थस्य हलङ्याविति सूत्राद्धल इत्यनुवर्तते हेकतरदिति प्रकृत्यकारस्यटिलोपेनापहारादिति भावः नन्वङ्गान्त्यस्याः सम्बुद्धेरवयवस्य हलोलोपइत्युचितं सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्यसम्बुद्धेवान्वयस्योचितत्वादत आह कुलेनेति अत्र परत्वात्पूर्वरूपे उभयत आश्रयणेनादिवद्भावाभावात्तस्त्रीकारेपिह्रस्वसम्बुद्ध्योः पौर्वापर्यव्यवहाराभावात्तादृप्यानतिदेशाच्चह्रस्वान्ता ङ्गान्त्यसम्बुद्धेरभावान्मलोपोनस्यादेवञ्चलक्ष्यानुरोधादन्त्यस्यापिमस्यान्यत्रान्वय इतिभावः एतदर्थमेवह्रस्वाल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेदितिव्या ख्यातम मस्यसम्बुद्धित्वाभावात्‌ अर्द्धविकारेरेकदेशविकृतन्यायेनापिनसम्बुद्धित्वम एकवचनसञ्ज्ञासम्बुद्धिसञ्ज्ञयोरक्तपरिमा णतयातयोस्तेनन्यायेनालाभाच्च मकारस्यादेशत्वाभावाच्चनात्रस्थानिवद्भावः अतएवरामित्यादौसुपिचेतिदीर्घोन नचसम्बुद्धित्वस्य सकारमात्रनिष्ठत्वेनस्थानिभूतालधर्मत्वेनामः सम्बुद्धित्वाभावेकथमस्यसम्बुद्ध्यवयवत्वमितिवाच्यम सुप्सञ्ज्ञायाउकारविशिष्टसशि त्वेनतद्रुपस्याप्यजायमानेकञ्चनेसञ्ज्ञाया विशिष्टेसत्वेन॥ ((रत्वात्पूर्वेति॰ लोपेअपरनिमित्तकत्वेनांतरंगत्वोद्भावनेतुप्रतिपदोक्तत्वमस्यवो

ध्यम्‌ननुतवापिहलिसंबुध्यवयवत्वस्यामिसंबुद्धित्वंह्रस्वातेंऽगत्वमित्युभयतआश्रयणमेवेतितत्रतदभावेकथंसिद्धिरतआह॰ तस्त्रीकारेपीति॰ ममतुपौर्वा न्यंशस्यघटकतयाप्रकृतेसम्बुद्ध्यागाहशस्येवतदादेरित्यंशस्योपस्थितिः सौत्रेरेफान्तोनह्रस्वान्त इत्यदोषात्‌॥ ॐ ॥ परत्वादिति॰ लोपापेक्षयेत्यादिः। पूर्वरूपेः

मे॰ आदिग्रहणानुवृत्तेः फलमाह॰ तेनेति॰ आदिशब्दानुवृत्तिकरणेन॰ चामरादाविति॰ तथासति चितइत्यनोदात्तापत्तिः। लघावन्तेति फिट्सूत्रेणआद्युदा
त्तोविहितः। नेत्वमिति॰ यद्यत्रेत्संज्ञास्यात्तदाचित्यित्स्वरयोःपर्यायःस्यात्। मकारपरित्राणार्थादिति॰ उकारेसति व्यवसितान्यत्वस्य मकारेऽभावात्। अतएव
विभक्तित्वादेव॰ नत्वादिति॰ एतेनानित्यत्वस्यदानींव्यतिरिक्तस्थलेफलाभावेनतत्रतुप्रकारान्तरेणैवनिर्वाहात्सामान्यतोऽनित्यत्वाश्रयणमनुचितमित्यरुचिःसू
म॰ टूटूचुट्टूपः प्रत्ययस्येतिवाच्येयोगविभागादस्यानित्यत्वेनचुंचुवादौनेत्वमितिप्रकारस्यभाष्यानुक्तत्वंध्वनयन्नाहयादित्वेति। टोटचोप्येवमेवत्वाभावइतिवो

चुट् आदिर्ञिटुडवइत्यत आदिरिति षः प्रत्ययस्येत्यतः प्रत्ययस्येतिचानुवर्त्तते तदाह प्रत्ययाद्याविति॰ तेनवाचाटेनेत्वम् प्र
त्ययेतिकिम् चामरादावित्वम्माभूदिति चुञ्चुप्चणपोर्यादित्वान्परनिमित्तयलोपस्य वहिरङ्गासिद्धत्वात्प्रत्ययादित्वाभावान्ने
त्वम् नविभक्तौ हलन्त्यमित्यस्यनिषेधोयम् अनित्यमिदंथमोमकारपरित्राणार्थादुदित्करणात् तेनकिमोऽत्केतिसिद्धम्।
प्राग्दिशीयत्वादपंविभक्तिः अतएवदानीमोमस्यनेत्वमितिनव्याः भाष्येतुप्राग्दिशीयेषस्याप्रवृत्तावुदित्वंज्ञापकमित्यु
क्तादानींत्वेनिसूत्रेलोपोव्योरितिलोपेनयकारंप्रश्लिष्येत्संज्ञावारिता अन्यत्रानित्यत्वस्यफलाभावाच्चैवमेवोक्तं लोपस्यासि
द्धत्वाच्चनानन्यत्वमितिवोध्यम् विभक्तौकिमचोयत् अतोगुणे उस्यपदान्तादित्यतोपदान्तादितिएङिपररूपमित्यतःपररूपमि
त्यतःपररूपमितिचानुवर्त्तते पुरस्तादिति।
ध्यम् असिद्धत्वञ्च घनान्यत्वमितिपूर्ववत् वहिरंगासिद्धत्वादितिभावः ॥ ॥

चित। इत्संज्ञावारितेति॰ सद्यःपरुदित्यत्र सकारमकारयोरित्वाभावोनिपातनादेव॰ नचैवमोतमकारस्येत्वन्नस्यादितिवाच्यम्॰ ननोएष्वप्रतिवचनेशब्देत्व
डयदौ। क्रियानियताविन्यादिनिर्देशादुच्चारणार्थस्यतस्येत्वस्वीकारात्। ननुयलोपेनन्यत्वमस्त्येवेत्यत आह॰ लोपस्यासिद्धत्वाच्चेति॰ वहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वादित्य

श·शे·
टी·भै·
टी·भ·
१८३

भै· अनल्विधित्वादिति· इटोदीर्घश्वाएतेनेति· उक्तरीत्याकुलेत्यस्यशङ्कासमाधानपरतयायोजनेनाएङ्हस्वादितिसूत्रस्थैङ्ग्रहणस्यप्रयोजनमन्यथा सिद्धमित्याह· हरइत्यादि· अङ्गाधिकारस्थादिति· एतेनाधिकापेक्षत्वस्यबहिरङ्गत्वबीजंसूचितम· ननुसञ्ज्ञापेक्षानाङ्गबहिरङ्गभावस्यान्यत्रनि रासइतिचेन्नदाह· परनिमित्तेति· परनिमित्तकंबहिरङ्गमितिपूर्वपक्षिणोमतमितिभावः।सम्बोधनप्रयोगसत्वइति· एवङ्कथनेनोन्तःपादमितिसूत्र भ· विशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेनेति। एवंचप्रकृतेनलइत्तित्वेपितस्यनतन्मात्रवृत्तित्वमितिहलस्यैवातिदेशोभयत्रैवेतिभावः।तस्यसंबुद्धिलो पस्य अनलवृत्तित्वात्स्थानिसंबंधपलमात्रनिष्ठधर्माश्रितविधित्वाभावादित्यर्थः·स्वमतेतिसोरमित्युक्तत्वादनलवृत्तिधर्मवत्वेनस्थानितावदृति

सम्बुद्धिसञ्ज्ञायामित्सञ्ज्ञोकारविशिष्टस्यैवोद्देश्यत्वेनतस्यानल्विधित्वात् एतेनादड्डादेशेनैवनपुंसकत्वाभिव्यक्तेरोकुलेतिव्य र्थमित्यपास्तम् एङ्ग्रहणंकिमिति· हरेविष्णोइत्यादौ अङ्गाधिकारस्थात्परनिमित्तापेक्षाच्चगुणात्पूर्वंहस्वान्तत्वादेवसिद्धिः सेप्रभृतीनांसम्बोधनेप्रयोगसत्वेएग्रहणेनैवसिद्धेप्रत्याहारग्रहणमप्यर्थमितिप्रश्नः॥ १कत्वादिद्वत्ववदितिदेशोभवत्येवेतिबोध्य म ननुगुणस्यपरनिमित्तकत्वेनबहिरङ्गत्ववत्प्रकृतिप्रत्ययसंबंधिवर्णमात्रनिमित्तकत्वेनांतरङ्गत्वमपीतिउभयोरंतरङ्गयोः परत्वाद्गुणएवस्या दतआह अंगाधीति एवंचतस्यतन्मात्रनिमित्तकत्वमितिभावः एग्रहणेति।स्मृतवादिषुतुणित्वाद्वृद्धिप्राप्तिरितिभावः·सामर्थ्यादेवात्रेति।प्रत्या हारग्रहणस्येतिभावः· ननुरामादौहस्वग्रहणस्यसाफल्याद्गौर्यादौतयाकथंवार्यतेअतआह गुणेति अतएव हस्वांशेतदप्राप्तेरेव· ॥

स्थेननचैङः·पदान्तात्परोरुरस्तीतिभाष्येणविरोधात्सावीदृशानामनभिधानेन एकारग्रहणस्यापिनप्रयोजनमितिसूचितम।सोपदत्वञ्चस्वादिष्वितियो गविभागेनसाधितमेव·मूले नित्यत्वाच्चेति· नचनित्यादप्यन्तरङ्गस्यबलवत्वन्तच्चहस्वान्तत्वप्रयुक्तस्यलोपस्योपपादितमेवेतिवाच्यम· पूर्वनिमित्तकमन्त

ङ्ग·स्यानिमित्तकस्य बहिरङ्ग·मित्यस्यअभावादिति
कत्वेनास्यानिमित्तकत्वादिभावः॥

१८३

भै० ननु सम्बुद्धिनिमित्तके गुणे कृते उपजीव्यविरोधस्यान्याप्यत्वमूलकसन्निपातपरिभाषया सम्बुद्धिलोपो न स्यादत आह· सामर्थ्याद्वेति· एङ्‌ग्रहण
सामर्थ्यादित्यर्थः। सम्बुद्धिसन्निपातेन गुणे कृते यदि सम्बुद्धिलोपो गुणनिमित्तकः स्यात्तदा सन्निपातपरिभाषाविरोधः स्पष्ट एव· अत्रेति· लोपवि
षये। ननु अनो मिति सूत्रे मइति छेदपक्षे ज्ञानमित्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तिमुक्त्वा सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणे हे ज्ञाने त्यादौ सम्बुद्धिलो·
पानापत्तिः। मनिमित्तस्य सन्निपातस्य प्रत्ययलोपेन विनाशादित्युक्तम्। यदि लोपविषये सन्निपातपरिभाषा नेति प्रकृते नोक्तरीत्या च्यते
तदा तत्र वक्ष्यमाणग्रन्थविरोध इति चेन्न· कृन्मेजन्त सूत्रभाष्ये सन्निपातपरिभाषायादोषनिरूपणावसरे नदीह्रस्वत्वं सम्बुद्धिलोप·

हेरिति सामर्थ्यादेवात्र सन्निपातपरिभाषा न गुणात्सम्बुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्‌· ह्रस्वग्रहणसाम
र्थ्याच्च अत एव हे लक्ष्मि इत्यादौ लोपसिद्धिः परत्वादिति अभ्युच्चयः॥ ॥ ॥

स्यानिमित्तं स्यादित्युक्तम्। तन्मामाण्येन सम्बुद्धिनिमित्तककार्ये कृते तस्य कार्यस्य यत्र सन्निपातविघातककार्यान्तरनिमित्तत्वप्रसक्तिस्तत्र स
न्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिः कल्प्यते यत्र सम्बुद्धेरेव कार्यन्तत्र सा प्रवर्त्तत एवेत्याशयात्· सामर्थ्याच्चेति· उभयोपादानसामर्थ्यादेङ्‌·
सामान्यमेतत्सूत्रस्य विषयः। हि हरे हे विष्णो इत्यत्र यदि सन्निपातपरिभाषया लोपो न स्यात्तदा लोपशास्त्रस्यैङ्‌· त्वव्यापकप्रवृत्तिकत्व
भङ्गः स्पष्ट एव· अत एव· सन्निपातपरिभाषाऽप्रवृत्तिस्वीकारादेव· एवम्भैङि· इति प्रसाहाराश्रयणं सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वे·
ज्ञापकमिति तत्त्वम्। असमवलक्ष्यलेपरत्वन्न नियामकमित्याशयेनाह· अभ्युच्चय इति·॥ ॥ ॥ ॥

श्री·शे·
टी·भै·
टी·भ·
१८४

भै· ननु सख्युर्ङिगुणस्य नानवकाशत्वम् त्रयोऽस्यादौ लुकाबाधेनेङ् ह्रस्वादिस्सस्या प्राप्तौ गुणस्य चारितार्थ्यादित्यत आह· नपुंसकइति· अस्यापि· एङ् ह्रस्वा
दित्यस्यापि अन्यदिति· लुकाबाधेपि प्रकृतसूत्रोद्देश्यतावच्छेदकसत्वेन गुणस्य प्रकृतसूत्रप्राप्तियोग्यविषयेऽचारितार्थ्येनापवादत्वमस्त्य
तमिति भावः। पूर्वग्रहणन्त्विति। पूर्वो वर्णः स्थानप्रयत्नाभ्यां यस्मात्तीयस्स एव यथा स्यादिति। पुंसो विहितस्येति· अत्र विहितत्वानुपादाने म

भै· अनवकाशेति। येननेतिन्यायेनोत्सर्गप्रवृत्त्युत्तरमचारितार्थ्येपि बाधः। तत्प्राप्तियोग्येत्यत्र योग्यता वर्तमानैवेति ना ग्रहणमिति च भावः। ह्रस्वस्य गुणे
नित्यत्वाच्चेति· चेनानवकाशत्वसङ्ग्रहः। नपुंसके त्रयोऽस्यादावस्यापि लुकाबाधस्त्यन्यत् अमिपूर्वः· पूर्वसवर्णस्त्वनुवृत्त्यैव सिद्धे पूर्वग्र
हणं तु राममित्यादौ हिमात्रबारणाय समासः। समाहारद्वन्द्वः। अतद्धिते किम् कर्णललाटात्कनलङ्कारे कर्णिकाकिंत्वफलन्त्वादि वृद्धिस्स्यात्
आदिग्रहणाद्वुञ्छाकनोनत्स्यकित्वे गुणो न स्यात् तस्माच्छ· पुंसीति पञ्चम्यर्थे सप्तमी पुंसो विहितस्येत्यर्थः तत्र विद्यमानाद्धि हितस्ये
त्यर्थो वा तस्मादिति किम् एतान् गाः पश्य पुंसीति किम् मतीः। अट्कु· वाधितुमिति· तेन पर्याणद्धमित्यत्रोपसर्गादसमासेपीति णत्वसि
द्धिरिति भावः अयोगवाहानामिति नविद्यते योगो वर्णसमाम्नाये येषां ते योगाः अनुपदिष्टत्वात् उपदिष्टैरगृहीतत्वाच्च सर्वत्र सचते।
वाहयन्ति प्रयोगं निर्वाहयन्तीति ते वाहाः। ते चानुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमाः॥ ११ इकारोपस्थित्या रामेभ्यत्र तत्प्राप्त्या
लोपस्य नानवकाशत्वमिति बोध्यं हिमात्रेति। कुत्वादिना॥ ११ तिमालानित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घं कृते पुंसि यो वर्जते ततः परस्य शसोः सस्य नः॥
आद्यव्याख्यायां व्यस्तकल्पनापेक्षया लाघवादाह· तत्र विद्यमानादिति· एतान्गा इति· अत्रैतानित्यस्योपादानं गोशब्दस्य पुंसि विद्यमानत्वसूचनायाय
न्तु तस्मादित्यस्याभावेप्येतान्गाः पश्येत्यत्र· हलन्तेऽतिप्रसङ्गाभावायानुवर्तनीयमेवञ्चादेः परस्येत्यस्योपस्थित्याऽकारस्यान्त्यावयवेनामिपूर्वसवर्णदीर्घ

मे· अभिपूर्वत्वेनेन व्यवहारासम्भवादिति· अन्तादिवच्चेतिशास्त्रवलादेकस्मिन्नपियदिव्यवहारइयन्तथापिह्रस्वस्यसम्बुद्धेश्चपूर्वत्वस्यपरत्वस्यचातिदे
शवाधकशास्त्राभावेनतादृशव्यवहारासम्भवादितिभावः। ननुस्थानिवद्भावेनतादृशव्यवहारोभविष्यतीत्यतआह· तादूप्येति· तादूप्यस्यवर्णमात्रवृत्तिधर्मघ
टितस्यानतिदेशेनह्रस्वान्तात्परासम्बुद्धिरितिव्यवहारःस्थानिवत्त्वेनापिदुर्घटः। ह्रस्वस्यवर्णेवृत्तितयाविशेषणतयालाश्रयणात्। ननुपूर्वान्तवद्भावेनह्रस्वा
न्तत्वमेकदेशविकृतन्यायेनतस्यसम्बुद्धित्वन्तस्यैवचव्यपदेशिवद्भावेनतदवयवत्वमितिलोपोभविष्यतीत्यतआह· अर्द्धविकारइति· हेत्वन्तरमाह। ए

म· पर्यनापेक्षितमितिभावः ननुस्थानिद्वयरूपातिदेशेनतत्संभवोऽतआह· तादूप्येति· एतदर्थमेवेत्यस्यार्थमाह· पूर्वेति· असाधारणत्वनि
वेशवादिमूलकृन्मतेनशंकतेमात्रनिष्ठेतिप्रत्याहारपरामर्शवेलायांलोपश्चवलवत्तरइत्युक्तेहकारनिवृत्यातस्यतन्निष्ठत्वमितिभावः अं
गपदस्यसादृश्येलक्षणानंगिकर्तृतद्रीत्यैवसमाधत्तेविशिष्टेति। सत्वेति· तन्मतेत्युक्तरीत्यामध्यगानुवंधनिवृत्तावपीकःसुपइत्यादिनि
र्देशान्यथानुपपत्त्याआद्यंतआद्परामर्शयोग्ययोः प्रागनिवृत्तिरित्यस्यावश्यवक्तव्यतयास्वपदेनविशिष्टस्यैवपरामर्शेतस्यविशिष्टसत्वमि

सि०कौ०

कवचनसम्भ्रेतिननुस्थानिवद्भावेनतदवयवत्वमितिलोपोभविष्यतीत्यतआह· मकारस्येति· नन्वेतादृशेविषयेसम्बुद्धित्वस्यामितिसमुदायवृ
त्तित्वेपिपूर्वरूपेणानुमानिकादेशकल्पनयाअइत्यस्यस्थानेअ इतिमकारस्यावशिष्टस्यमकारएवादेशःसम्बुद्धिर्भविष्यतीतिनकुलेत्यादौलो
पाप्राप्तिरतआह· अतएवेति· अस्यादेशत्वाभावादेव· यदिमकारेसम्बुद्धित्वमतिदेशलभ्यंभवेत्तदासुत्वमपितुल्यन्यायात्स्यादितिभावः सिद्धान्तार्थे
पिशंकतेमञ्चेति· सकारमात्रनिष्ठत्वेनेति· इदंयथाश्रुतसूत्ररीत्यासुसम्बुद्धिरितिन्यासेतुशब्दतःसमुदायस्यसञ्ज्ञित्वेनाश्रयणाद्यमनल्वि
॥ धिरेवासूत्ररीत्यैवसमाधत्ते· सुपसञ्ज्ञायाइति ॥

भै॰ स्वंसमिति शास्त्रस्य शब्दापशब्दप्रकारकैवोपस्थितिः तस्मात्त्वप्रत्ययस्य प्रकारीभूतशब्दबोधकतयातस्यैव प्राप्तिरित्याशयेनाह णकार इति॰ न्यायानामिति
भ॰ उमुग्रहणत्यागेपंच— वा इतिनदोषः प्रतिपत्तिगौरवादस्यएकदेशप्युक्तित्वं यच्च शार्व्यवायेनेतिशेषभा व्यस्यतवर्गाद्यनुक्त्या उपलक्षणतयैवोद्धेत्व्या
ख्यातत्वेनमात्रपरविशिष्टन्यासेपितात्पर्यबोध्यं न्यासश्चनिषेधप्रकरणेस्वचेत्यंनर्मभूइतिप्रकरणेपदेनव्यवायेचुटुतुलशर्मात्रेणेतिविधिप्रकरणेचर
भ्यामित्यस्यानंतरंआङ इतिपंचम्यंतस्य अधिकारः कार्यःशस्त्वआयोगवाहभिन्नरतस्मा हचर्यात् क्विमिशब्दादाचक्षाणणिजंतान्क्विपिशाट्परान् शब्देन
षष्ठीसमासेशसिअल्लोपेकृणःपश्येत्यत्र शराव्यवायात् णत्वंनस्यादितिफलभेदेन अत्रन्यासेएकोनविंशतिर्वापयान्यासेसप्तदशमात्राः प्राप्तिरेवनेति
ननुनिषेधमुखेनप्रवृत्तिरितिपक्षेव्यवायेणत्वभवति अडादिभिन्नैरक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवायेनेत्यर्थात् प्राप्तिर्नेतिसत्यं स्वसिद्धान्तभूतेविधिमुखेनप्रवृत्ति
रितिपक्षेतु आक्षरसमाम्नायिकातिरिक्तैः व्यवायेणत्वंभवति अडादिभिर्व्यवायेणत्वंभवतीत्येव अर्थात्तस्यचात्रसत्वात्प्राप्तिरस्त्येव॥ किंचव्यवायेपी

नरात्वादर्शनेत्यादौप्राप्तिरेवनास्तीतिबोध्यम् णत्व इति॰ णकार इत्यर्थः पदान्तस्य नभाभूपूइतिसूत्रान्नेतिवर्तते अत्रसू
त्रेः ननरस्येत्यादिव्यवस्थापकन्यायानामप्रवृत्तिर्बोध्या अपदान्तस्येत्यनुवर्त्यं तस्यभाष्यप्रत्याख्यानेनान॰॥ ॥

न्यनेनकृशेनेत्यादौण — त्वापत्तिरनाक्षरसमाम्नायकाऽनभक्त्या व्यवायसत्वादितिचेन्न अट्कुप्वाङ्नुम् व्यवायेपि पूर्वत्रव्यवायेपीत्यपकृष्य
तेरषाभ्यामेव्यवहितपरस्य अडादिव्यवायेण इत्यर्थात् रषाभ्यामव्यवहितपरस्य अनाक्षरसमाम्नायिवव्यवाये इत्यर्थात् चाव्यवायेपीतिसूत्रेपूर्वसूत्रानु
वृत्त्यामृगेणेत्यादौ नदेषः पूर्वोक्तवार्तिकमतेप्येवंसत्वेननदात्वितिविशेषोपादानकथनमितितुचिंत्यं प्रत्याख्यानेति न्यायप्रवृत्तौतुफलभेदात्तस्यादि
तिभावपूर्वसवर्णः प्रमाणेनांतरतमोभविष्यतीतिवक्तुमशक्यं वाच्छंदसीत्यनुवृत्त्यर्थो— कुमारीमित्यादौत्रिमात्रविधानेनसामर्थ्यस्यउपक्षयात् १८५
एकस्यैवविषयभेदाद्बहुत्वारोपेणवहुवचनम्। न्यायाप्रवृत्तिरितिसूचितम्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मि॰ ननु यस्मात्प्रत्ययविधिरित्यत्र गुणानाञ्च परार्थत्वादिति न्यायेन तस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्तिर्न स्यादत आह॰ गुणः कृतात्मेति॰ गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानम्प्र
तिपद्यते। प्रधानस्योपकारे हि तथाभूतस्यैव वर्त्तते। पानीयमेलादिसंस्कृतम्पुरुषस्य पथ्येति न्यायेनेत्यर्थः। भवतीत्यादौ भू इत्यादेः प्राक् निरूपिताङ्गत्वसिद्धय आह। प्रकृ
तिमात्रस्येति॰ मूले विधिरिति किम्। स्त्रीयतीति॰ विधिग्रहणाभावे यस्मात्प्रत्ययः परस्तदाश्रयणे स्त्रीशब्दाद्वतुपः परत्वात्तस्मिन्नपि स्त्रीशब्दस्याङ्गसंज्ञा स्यात्तथा सति
स्त्रिया इतीयङापत्तिः। अत्र शङ्कते। न चेति॰ आभीयत्वादसिद्धत्वेति॰ असिद्धवदत्राभादित्यनेनासिद्धत्वादित्यर्थः। अत्रा इयङ्विधौ। एवञ्च भादिति

यस्मात्प्रत्ययविधि यस्मादिति तदादीति पञ्चम्या आकाङ्क्षापूरणाय॰ तदादीति॰ तत्प्रकृतिरूपमादिर्यस्येत्यर्थः। प्रत्यासत्तिन्यायलब्धमर्थमा
ह तस्मिन्प्रत्यय इति॰ गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायेनात्रापि तस्मिन्निति परिभाषाप्रवृत्तिः प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्व
म्बोध्यम्। स्त्रीइयतीति इदम्शब्दाद्वतुपि वस्य किमिदम्भ्याम्वो घ इति घादेशे तस्येयादेशे इदंकिमोरिति ईशादेशे यस्येति लोपे ङीपि इयती तिरू
पम्। न च तत्र परतः स्त्रीशब्दस्येयङापत्तिः हलः। दोषो न यस्येति लोपस्याभीयत्वादसिद्धत्वेनात्र तदप्राप्तेरिति वाच्यम् व्याश्रयत्वेनाभीया
सिद्धत्वाप्राप्तेः तत्र हि समानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशास्त्रसम्बन्धिनिमित्तसमुदायान्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वम् अस्ति च यस्येति लोपाये स
यास्त्रिया इति सूत्रेऽधिकस्य स्त्रीशब्दस्य पेक्षाप्रत्यासत्त्याजादिप्रत्ययनिरूपिताङ्गत्व एवेयङ्प्रवृत्त्या स्त्रीशब्दस्य सुनिरूपिताङ्गत्वेऽपि न दोषः।

पञ्चम्यर्थस्य व्यापकत्वसत्त्वे तात्पर्यग्राहकत्वेन द्योतक इति फलितम्। भशब्दश्च लक्षणयाभाधिकारसम्बद्धशास्त्रपरः। असिद्धपदञ्च लक्षणयाऽसिद्धकर्तृकसत्ता
परम्। असिद्धमनिष्पन्नमित्यर्थः। तृतीयान्ताद्वतिः। तृतीयार्थः प्रतियोगित्वम्। एवञ्चानिष्पन्ननिष्ठप्रतियोगित्वस्य निरूपकत्वसम्बन्धेन वत्यर्थसादृश्येऽन्वये
नासिद्धकर्तृकसत्ताप्रतियोगिकसादृश्यलाभः। सादृश्यञ्च प्रवृत्तिरूपम् निवृत्तिरूपञ्च। भाधिकारसम्बद्धशास्त्रनिष्ठव्याप्यतातादात्म्यसम्बन्धेन यः सम्बन्धी तन्नि
ष्ठो योऽत्यन्ताभावस्तत्प्रतियोग्यसिद्धकर्तृकसत्ताप्रतियोगिकसादृश्यमित्युभयार्थः। भादिति पदञ्चावर्त्तते तदर्थोऽपि व्यापकत्वपर्यन्तम्पूर्ववत्। शास्त्रे

भै· कर्तव्य इत्यध्याहारः। एतद्घटकशास्त्रे चावृत्ताभाच्छब्दार्थव्यापकत्वस्यस्वाश्रयसम्बद्धत्वसम्बन्धेनान्वयः। तादृशव्यापकताश्रयश्चासिद्धवत्पदमेव। अ
त्रेत्येतद्घटकेन तच्छब्देनासिद्धवत्पदसम्बद्धशास्त्रीयनिमित्तसमुदायो गृह्यते विषयत्वं सप्तम्यर्थः। स च स्वसजातीयनिमित्तसमुदायरूपः। एवञ्चासिद्धवत्पदसम्बद्ध
शास्त्रीयनिमित्तसजातीयनिमित्तके भाधिकारसम्बद्धशास्त्रव्यापकत्ववत्सम्बद्धशास्त्रे कर्तव्ये विद्यमानकर्तृकसत्ताप्रतियोगिकसादृश्यवती भाधिकारसम्ब
द्धशास्त्रकर्तृकासत्तेति सूत्रार्थः। एतत्सूत्रभाष्ये सिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थञ्चेति सूत्रप्रयोजनमुक्तम् यथा शाधि शाधीत्यत्र प
रत्वान्नित्यत्वाच्च   सोऽहोविनेत्वे कृतेपि तस्यासिद्धत्वाद्धिभावो भवति। एवं शाधीत्यत्र शाभावे कृतेपि तस्यासिद्धत्वमिति। न चोभयमप्यन्यथासिद्धम्। ध्वसोरे
ति सूत्रेऽतइत्यनुवर्त्यात एवैत्वे घित्वे सलोपे चैधीत्यस्य शाहाविति सूत्रे शास् हाविति न्यासेन शासइदङ् ङिति प्राप्तेत्वबाधके शादेशे घित्वे सलोपे च शाधीत्यस्य च
सिद्धेः। अथवा न हाविति न्यासे नेत्वनिषेधेपि सिद्धेरिति वाच्यम् कुर्वित्यत्र कृ उहि इति स्थिते सर्वे विधिभ्य इति न्यायेन हेर्लुकि सार्वधातुकपरत्वमसिद्धत्वाद् श्नित्या
न उदिति सूत्रेणोत्वार्थं तस्यावश्यकत्वात् यदि चो प्रत्ययान्ताङ्गावयवकरोतेरत उदित्यर्थे न लुकि प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसञ्ज्ञया भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकपर
त्वाश्रयणेन वास्यापि सिद्धिरित्युच्यते न तदोः सन्नायन्नित्यत्र श्नसोरिति सूत्रेण स्लोपे प्रथमस्य इणो यणि नियणादेशेऽनजादित्वाद् एनप्राप्तौ नीति सूत्रमावश्य
कमिति वदन्ति। न च भयते रिदन्यतरस्यां लुङ् लङ् लृङ् क्ष्वितिसंहितापाठेन लकारान्तरं प्रश्लिष्य ईधातुकग्रहणानुवृत्त्या वालावस्थायामेवाडागमेनास्याप्यन्य
था सिद्धिरिति वाच्यम् एवं सत्यैज्यत इत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः। नन्वाडजादीनामिति सूत्रस्याडागमेनैवलक्ष्यसिद्धेरनारम्भ एव युक्तः। वृद्धिविधावट्श्चेति कर्तव्यम्
तच्च उपसर्गादृतीति सूत्रानन्तरम्याक्यम्। उपसर्गादृतीति सूत्राद्धातुग्रहणमनुवर्त्यषष्ठ्या विपरिणमेनाटो धात्ववयवे ऽचि वृद्धिः स्यादिति व्याख्यानाद् स्वपो
हसनीत्यादौ न दोषः। न चास्वयोः हसन्नित्यत्र पूर्वान्नवत्वेनाट्त्वात्पूर्वरूपं बाधित्वा वृद्धिः स्यादिति वाच्यम् येन नाप्राप्तिन्यायेन गुणस्यैव बाधिका वृद्धिरिति पर १८६
त्वात्पूर्वरूपेण सिद्धेः। न चाटीदित्यत्र पररूपापत्तिः। अतो गुणे इति सूत्रानन्तरं नाट इति करणेनाटश्चेति सूत्रस्थ चकारस्य पुनर्वृद्धिविधायकतया वा पररूप
स्य बाधनात् अत एवोस्योमाङ् स्वाटः प्रतिषेध इति वचनं प्रत्याख्यानेमपि सङ्गच्छते। एवञ्चायन्नित्यत्रान्तरङ्गत्वाद् हुद्वा वा यादेशे च सिद्धिर्भविष्यति। छेदौ कृ

मे॰ विश्वपर्यादावाकारलोपेपि पञ्चमीसमासेन प्रसोऽकः परत्वादकारस्यनुमापत्तेः। नच पञ्चमीसमासः प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यन्न दावप्येकत्वस्यान्यत्रस्य
ष्टत्वात्॰। णत्वसिद्धिरिनीति॰ अत्राङ्ग्रहणम्परव्यवाय इति सूत्रे पद शब्द आङ्॰भिन्नपदपर इत्यत्र तात्पर्यग्राहकमिति भावः॥ ॐ ॥ यदुक्तमड्याद्यतिरिक्तव्यवाया
दिति तल्लाभप्रकारमाह॰। तस्मादिति॰ प्रतियोगित्वानसापेक्षेतिन्यासस्यगुरुत्वेहेतुः। इत्युक्ताइत्यस्यलब्धमितिशेषः। तस्मा इति॰ समाधानपरभाष्योक्तेरित्यर्थः। सिद्धा
म॰ उरः केति। उरसिकंयस्य उरः कायतीतिवाविग्रहः। अन्येनव्यवेति। उक्तयुक्त्यनंगीकारेयमर्थो नस्यात्। न्यासेन सिद्धे इति। नचक्षुड्तुइत्याद्युक्तौ मृत्वेनत्यादावि
वादर्शेनेत्यादावपिणत्वंवारितंस्यादेवंचादर्शेनेत्यत्रणत्वसिध्यर्थमेवतथा नोक्तमिति कुतो नस्यादितिवाच्यं क्षुभ्नादिषु एवमुक्तावपिरषाभ्यामितिपंचमीनिर्देशात्
अतएव उरः केणेत्यात्यादौ विसर्गव्यवधानेपिणत्वसिद्धिः तदुक्तम्भाष्येनार्थोनुमग्रहणेनानुस्वारीभूतेऽड्व्यवाय इत्येव सिद्धमिति
आदर्शेनेत्यादौ तु नातिप्रसङ्गः अड्तिरिक्तव्यवायात् तस्मादित्युपस्थितंतं निर्दिष्टग्रहणमेतत्समभिव्याहारेऽड्यादिव्यतिरिक्ताव्यवहि
तपरं। तदुक्तं णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्यो नवान्येन व्यवहितत्वादिति ग्रन्थेन एतदुक्तरमट्व्यवायसत्वात्प्राप्नोत्येव अट्चैव व्यवा
येइत्यर्थादितिभाष्यं त्वेकदेशिनोरुक्तिप्रत्युक्तिपरम् क्षुभ्नादिषु च शर्व्यवायेनेतिप्रतियोगित्वानसापेक्षनिषेधबोधकगुरुन्यासेनसि
द्धेः इकुप्वाङि-त्युक्ताएतैरेवव्यवाये इत्यर्थवदतात्स्यात्सदुक्तिलघ्वनतादेतद्वार्तिकमतम् भाष्ये तु रषाभ्यामितिसूत्रे ऋवर्णा
न्नस्येत्यस्य प्रत्याख्यानायव्यवाय इति योगं विभज्याट्कुप्वाङ्नुम्भिरित्यतदैतैरेवाक्षरसमाम्नायिकैर्व्यवायेनात्यैरित्यर्थकंव्याख्यातम्॰
व्यवधानमात्रे प्राप्तौ एतैरेवव्यवधाने भवति। आदर्शेनेत्यत्राड्यादिसहितव्यवधानेन भवत्येवेतिनियममुखेन ((
वक्तुंशक्यत्वादितिआहुः॥ ((तमाह॰ भाष्येत्विति॰ अत्राक्षरसमाम्नायिकैरित्येतन्नियमस्य सजातीयापेक्षत्वाल्लब्धम्॰ अत्राक्षरसमाम्नायिकत्वन्ना
क्षरसमाम्नायपठितत्वङ्कि-न्तु अक्षरसमाम्नायपठितग्राह्यमपि। अतएव सरूपाणामितिनिर्देशसङ्गतिः॥ ॥ ॥ ॥

शा॰शे॰ मे॰ इत्येतदपेक्षया सूत्रारम्भ एव ज्यायानित्याशयः। असिद्धवत्सूत्रस्य बहुशास्त्रीयनिमित्तसजातीयत्वञ्चान्यूनानतिरिक्तत्वेन। निमित्तमत्र समवायिकारणं निमित्त
टी॰भै॰ कारणञ्च। अतएव समानाश्रये आभीये कर्त्तव्ये इति व्याख्यातम्। एवञ्च प्रयोगप्राप्तासिद्धत्वाश्रयशास्त्रीयनिमित्तसमुदायान्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वम्। अत्रान्यू
टी॰भ॰ नत्वनिवेशात्प्रयुषः। तस्युषइत्यत्र सम्प्रसारणे कृते आतोलोपे कर्त्तव्ये ऽसिद्धत्वाभावः सिद्ध्यति। सम्प्रसारणनिमित्तभत्वनिमित्तशसाद्यपेक्षत्वात्। एवम्प्रशम
१८७ प्यगतः। प्रतमप्यगतइत्यत्र मितां ह्रस्व इत्यस्य णेरयादेशे कर्त्तव्ये नासिद्धत्वम्। असिद्धत्वाश्रयनिमित्तसमुदायाधिकनिमित्तकत्वमत्रायादेशस्य। एवञ्चाखापिता
चाखापितुमित्यत्रात्वे कृते आत्वस्यासिद्धत्वाद्यस्य हल इति लोपः प्राप्नोति। तस्याधिकनिमित्तकत्वादसिद्धत्वाभावः। नच जहीत्यत्र हन्तेर्जादेशे ऽतोहेरिति हेर्लुक्प्रा
प्नोपि हि निमित्तकजादेशस्यासिद्धत्वान्नेति भाष्ये उक्तं न हि रुध्यते ऽतोहेरिति सूत्रप्रवृत्तिनिमित्तातिरिक्तस्य जादेशस्थानिनो हन्तेर्जादेशनिमित्तत्वेन समानाश्रय
त्वाभावादिति वाच्यम्। एतद्भाष्यप्रामाण्येन विकारकृतभेदस्य समानाश्रयत्वविघातकत्वानङ्गीकारात्। नच तथापि चिणोलुकि कर्त्तव्ये चिणोलुगसिद्ध इत्यपाचित
रामित्यत्र तरपो न लुगित्युक्तं न हि रुध्यते। उत्तरकालप्राप्तिकलुक्सम्बन्धिनस्तरपः पूर्वकालजातलुक्स्थानिनश्शब्दभिन्नतया समानाश्रयत्वाभावादिति वाच्यम्।
अन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वघटकातिरिक्तस्य येन रूपेणासिद्धत्वाश्रयशास्त्रनिमित्तता नेद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवद्रूपतया प्रकृते चिणः परत्वमात्रस्यैवोद्दे
श्यतावच्छेदकत्वेन नादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य चोत्तरकालप्राप्तस्य चिणोलुक्शास्त्रस्य सम्बन्धिन्यसत्वात्समानाश्रयत्वमव्याहतमेवेत्याशया
त्। स्थानिनोऽपि निमित्तमध्ये प्रवेशस्वीकारात् हि धिग्रहणस्याङ्गसंज्ञासूत्रघटकस्य प्रयोजननिरूपणावसरे स्त्रीइयतीत्यत्रेयङादेशे। इयच्छब्दनिमित्तके कर्त्तव्ये
ऽङ्गसंज्ञानेत्युक्तं सङ्गच्छते। स्थानिनो निमित्तत्वेनाश्रयणाभावे यस्येति चेति लोपस्य स्त्रियाः इतीयङादेशस्य चेयच्छब्दनिमित्तकत्वेन समानाश्रयतया इयङा १८६
देशे कर्त्तव्ये यस्येति लोपस्यासिद्धत्वं स्यात्। स्थानिनस्तथात्वे तु व्याश्रयतयाऽसिद्धत्वाभावः स्पष्ट एव। अत्रेदन्तत्वम्। अत्र भाष्ये आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगेऽसि
द्धवत्सम्प्रसारणमञ्ज्विधाविति वक्तव्यम्। व्याश्रयत्वादसिद्धत्ववचनमप्रत्याख्यातमितित्वन्यत्। परन्त्वारभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्निति वाक्येऽपि शब्दोपादानसामर्थ्यं।

भि॰ ढ्राभ्यकारस्यासिद्धत्वस्मूत्रानारम्भएवाभिमत इतिकल्प्यते। अतएवात्रकैयटः। अनेकपरिहाराश्रयेणप्रतिपत्तिगौरवम्माभूदित्येवमर्थमारभ्यमाणइत्यर्थ
इत्याह॰ नन्वेवमिरइत्सञ्ज्ञावक्तव्येतिवार्तिकप्रत्याख्यानावसरेगोःपादान्त इतिसूत्रादनपदसम्बन्धेनेदिदन्तस्येतिव्याख्यानेनुम्विधायकसूत्रस्थधातुग्रह
णस्याङ्ग॰सञ्ज्ञायोग्यार्थकत्वंकल्पयित्वाउपदेशावस्थायामेवनुम्प्रवृत्तिःप्रयोजनम् तेनकुण्डाहुण्डेत्यादौगुरोश्चहल इतिसूत्रेणाकारप्रत्ययःसिध्यतीभ
न्यिताद्दृशसिद्धान्तेनासन्नेभवितेत्यादौनुम् प्राप्नोतीत्याशंक्यतासएववक्तुंशक्यत्वादित्युक्तम्॰ एवसतिहन्तारावित्यादौटिलोपेकृतेनःनिर्दिष्टामितिनलोपः
प्राप्नोतिसूत्रसत्त्वेताभीयत्वेनटिलोपस्यासिद्धत्वेननलोपाप्राप्तिरिति वाच्यम्॰ हनःसिजितिकित्त्वविधानेनाहतेत्यादौनलोपसाधकेनविकरणोपधा
त्वमासादयनलोपाभावज्ञापनेनादोषात्॰ अतएवामंस्तेत्यत्रनलोपोनः नचलोवस्थायामडागममाश्रित्यसूत्रप्रत्याख्यानेऽकरोदित्यादावुप्रत्ययस्या
घुदात्तत्वेऽप्युदात्तत्वापत्तिरिति वाच्यम्॰ अन्यत्रविकरणेभ्य इतिपर्युदासात्॰ नचतथाप्यग्रहीष्टमित्यादावेकाचोग्रहेर्विहितत्वाद्दीर्घोनस्यादितिवाच्यम्॰
अन्तरङ्गे दीर्घेकर्तव्येबहिरङ्गस्याटोऽसिद्धत्वात्सम्परिभ्याङ्करोतावितिसूत्रेपञ्चमीनिर्देशेनसम्परिभ्याम्परत्वयोग्यस्यकरोतेरित्यर्थकरणेनसमस्कृते
त्यादौनानुपपत्तिः। नचास्मिन्पक्षेऽविपन्नित्यत्राटमाश्रित्यैरनेकाच इतियणापत्तिः। सूत्रसत्त्वेत्वटोऽसिद्धत्वादियङेवसिद्धिरितिवाच्यम्॰ एरनेकाच इति
योगंविभज्यणोयणित्यनुवर्त्ययोगविभागस्येष्टार्थत्वेनाडागमसहितानेकाचएवश्चेयणनतुहिंइणएवेतिनियमेनसिद्धत्वात् आडागमसाहित्यञ्चाने
काज्ग्रहणानुवृत्त्यालभ्यत इतिदिक्॥ ॥

श·को· मे· विकरणस्यगुणार्थमिति· भवामिभविष्यामीत्यत्रमूलोक्तोदाहरणेतुविधिग्रहणाभावेप्यतोदीर्घोयञीतिसूत्रारम्भसामर्थ्याद्दीर्घोभविष्यतीतिभावः।वव्रश्चेत्यसि
टी·भै· द्धिरिति· उरदत्वस्यप्रत्ययपरत्वलाभानापत्तौपरनिमित्तत्वाभावेनाचः परस्मिन्नित्यस्याप्राप्त्याऽत्वस्यसम्प्रसारणत्वाभावेननसम्प्रसारणेतिसूत्रस्याप्राप्तेर्वी
टी·भ· कारस्यग्रहिज्येतिसम्प्रसारणापत्तेर्वव्रश्चेत्यस्यासिद्धिरित्यर्थः।दूषणान्तरमाह· किञ्चेति· प्रत्ययान्तस्याङ्गसंज्ञायांलुप्तोयः प्रत्ययस्तस्यराजन्शब्दाद्विधानेन

१८८ भ· ननुसमानाश्रयत्वमसिद्धत्वाश्रयशास्त्रसंबंधिनिमित्तान्यूनानतिरिक्तकार्यिनिमित्तान्यतरकत्वमित्येवास्तुमास्तुचविधिग्रहणमतआह॥
भनक्तीति· नचसिद्धांतेपिमिदन्तइतिविधानमाश्रित्यांगत्वंदुर्वारमितिवाच्यम् तेनाचः परत्वस्याज्ञानस्यज्ञापनेपिप्रत्ययस्यापूर्वबोधनाभावात् अ
तएवभनक्तीतिभाष्येप्रयुक्तं भूसुवोरित्यतस्तिङि त्यनुवृत्त्याआने मुगितिसूत्रेभाष्येस्पष्टतयादीर्घवारणेतुस्त्रीईपश्यतीत्यत्रैवे स्त्रीशब्दस्यचसे

विधिग्रहणादेवभनक्तीत्यादाव तोदीर्घोयञीतिननदादिग्रहणंकरोमीत्यादौविकरणगुणार्थम् प्रत्ययविशिष्टस्येति तथासति
अङ्गेनप्रत्ययपरत्वलाभानापत्तौव व्रश्चेत्यसिद्धिः किञ्चराजपुरुषइत्यादौनलुमतेतिनिषेधात्पूर्वपदेपरत्वाभावेननलोपानाप
त्तिरितिभावः।ततोप्यधिकस्यवेति·देवदत्तओदनमपाक्षीदित्यादौदेवदत्तादिशब्दोत्तरसुपनिमित्तीकत्यलुङ्पर्यन्तमङ्गत्वात्त
स्यलुङ्परत्वेनदेवात्पूर्वमप्यडापत्तिः अङ्गसंज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तत्वाभावेनलुआदिनिरूपिताङ्गस्येत्यर्थस्यदुर्लभत्वादितिभावः

त्तापत्तिर्बोध्या ननुविकरणानेदीर्घआरंभसामर्थ्यात्सिद्धः नचपापामीत्यादौयङ्लुगंतेवोभूयामहेचिकीर्षामीत्यत्रशावेकादेशस्यांतवत्वेनां
गत्वचरितार्थइतिवाच्यं आद्यस्यछंदोविषयत्वात् अन्येतुकृदतिङ् सूत्रीयभाष्यरीत्याशावेकादेशस्यस्थानिवत्वाप्राप्तेरेवेत्यत आह करोमीति·
उद्योतीयफलप्रदर्शनमप्युक्तरीत्याऽऽहचिग्रलंबोध्यम् ननुप्रत्ययेङ्गमितीयतैवसिद्धेपरत्रयकरणाद्धिहितपदाध्याहारेविधिग्रहणंमुधैवेतिचन्न
तच्छब्देनराजन्नित्यस्यग्रहणेप्रत्ययोनिमित्तमितिलुप्तप्रत्ययनिमित्तत्वंराजन्शब्दादेःसुवन्तस्यास्तीतिनिषेधापत्तिरितिभावः।देवदत्तओदनमपाक्षीदित्यादौप्रसा

प्रसक्तदोषवारणमप्रकाशितमाह· अङ्गसंज्ञायामिति

मे॰ तायामिणो यणिति तुनः एरिति सूत्रादेरित्यपकर्षेणेवर्णान्तस्येणो यणित्यर्थात्। नच वार्णादाङ्गमिति न्यायेन वृद्धिम्बाधित्वाऽनेकाच्त्वादिवर्णान्तत्वाच्च यणा
पत्तिरिति वाच्यम्‌। अजादौ प्रत्यये इणो यण्विधाने नोभयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात्‌। न च लावस्थायामडागम इति पक्षे अध्यैयातामिति न सिध्यति। अत्र पूर्वमडागमे
इयङ्वृद्ध्योर्युगपत्प्राप्त्यभावेनान्तरङ्गत्वाद्वृद्धेरियङोऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम्‌। आडागमप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन लोके तदनभिधानात्‌ सम्प्रसारणञ्चेति सू
त्रभाष्यस्थाध्यैयातामिति प्रयोगस्य तु छान्दसत्वात्‌। अथ पेत्य बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीति बहुलग्रहणेन पूर्वमियङि नतोऽटि वृद्धिरित्युपपत्तिः। आसन्नित्यत्र तु अ
टि वृद्धावदिति न परकरणेनाल्लोपाप्रवृत्तिः। एवमकारि एहीत्यत्र चिणो लुगिति लुकि न लुमतेति निषेधेन प्रत्ययलक्षणाभावेपि लावस्थायामडागमे तत्तश्चि
णिरो वाभावदृत्यपि बोध्यमिति चेन्न। आगहि जहीत्यत्रानुनासिकलोपे जादेशे च कृतेऽतो हेरिति लुक्‌ प्राप्नोति स चासिद्धत्वान्नेत्यस्य प्रयोजनत्वात्‌। नन्वतो
हेः प्रत्ययात्‌ उतश्चासंयोगपूर्वादिति न्यासे नातः प्रत्ययादेव प्रवृत्त्येदमप्यन्यथासिद्धमिति चेन्न। पप धातोर्यङ्लुगन्तात्परस्य लोपानापत्तेः। यदि यङ्लुकश्छा
न्दसत्वमिति ब्रूषे तथापि मघवाव्दाच्छन्दसीवनिपाविति वनिपि विश्वासि वकारस्य सम्प्रसारणे यस्येति चेत्यल्लोपः प्राप्नोति तस्यासिद्धत्वादप्रवृत्तेः फलत्वात्‌। न च
वहिरङ्गपरिभाषया सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वम्भविष्यतीति वाच्यम्‌। वहिरङ्गपरिभाषाया अन्तरङ्गस्याजानन्तर्यनिमित्तकत्वेऽप्रवृत्तिस्वीकारात्‌। किञ्च शुनइ
त्यत्र वकारस्य सम्प्रसारणे वार्णपरिभाषया पररूपं बाधित्वाऽल्लोपः स्यात्‌। सूत्रारम्भे तु सम्प्रसारणस्याल्लोपकर्त्तव्येऽसिद्धत्वान्न संयोगादिति सूत्रेण निषेधान्ना
ल्लोपः। न चेष्टापत्तिः। उदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तेः। किञ्च दधइत्यत्र इरयोरेइति सूत्रेणेरेभावे तस्यासिद्धत्वादातो लोप इटि चेत्यालोपो भवति स च सूत्राभावे न स्यात्‌। यद्य
प्यतस्य छान्दसत्वेन छन्दस्युभयथेति सूत्रेण सार्वधातुकत्वात्सार्वधातुकमपिदिति ङित्वेनातो लोप इटि चेति लोपेन सिध्यति। तथापि करिष्यत इत्यत्र
चिण्वदिट्‌ आभीयत्वेनासिद्धत्वाण्णिलोपस्य सूत्रप्रयोजनत्वात्‌। यदि तु स्यसिजिति सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन णिलोपोपि साध्यते तथा
प्यकारितरामित्यत्र चिणो लुकि कर्त्तव्ये चिणो लुगसिद्धो भवति सूत्राभावे तरपोपि लोपः स्यात्‌। नद्यावृत्त्यर्थं परिचिणो लुगिति सूत्रेण ग्रहणं क्रियते य
दिवा चिणो लुगिति सूत्रे मण्डूकप्लुत्या एकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञया गमहनेति सूत्रान्ङिद्ग्रहणस्यानुवृत्तिमाश्रित्याङितो लोप इति व्याख्यायते तर्हि क्लेश

श॰शे॰ भै॰ व्याख्यानादिति॰ नधातुलोप आर्द्धधातुक इत्यत्र सप्तम्येकवचने पादेशादर्शनमूलकादित्यर्थः। यो विधिरिति॰ कर्मणि प्रत्ययः। तद्धि घातस्येत्यत्र क
टी॰भै॰ भ॰ उर्यः संप्रसारणेऽइत्यादिनिर्देशस्योभयोरग्रहे ज्ञापकत्वसंभवेपि संप्रसारण इति पररूपेणाचतुर्थ्यन्तमेव कष्टायेति नचतुर्थ्यन्तमेवास्तु
टी॰भ॰ उः चतुर्थ्येकवचनस्यैव ग्रहणं व्याख्यानादित्याह उः इत्येतस्येति॰ सन्निपातेति॰ उपजीव्यविरोधन्यायमूलैषा सन्निपातः संश्लेषस्तन्निमि
१८८ त्तको यो विधिः स तं सन्निपातं यो विहन्ति स तद्विघातस्तस्यानिमित्तमित्यर्थः नचयमादित्वसापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वान्नात्र सन्नि
पातविघात इति वाच्यम् आरोपितासिद्धत्वेपि वस्तुतस्तद्विघातस्य जायमानत्वेन तत्प्रवृत्तेः किञ्चान्तरङ्गकार्ये व्यवहिरङ्गासिद्धत्वेपि तत्र
कृतेःसिद्धत्वे मानाभावः। किञ्चातिदेशिकसन्निपातविघाताभावमादायैतत्प्रवृत्तौ गौरीत्यादौ समुद्धिलोपे यिस्यानिवद्भावेन ह्रस्वनि
मित्तविघाताभावात्तत्रैतस्या अतिव्याप्तिपरिभाष्यासङ्गतिः सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वान्नात्र स्थानिवत्त्वमिति चेत्तत्रासिद्धत्वमपि क
थमिति वद कार्यस्य निमित्तं ययोः सन्निपातस्तयोः सूत्रे उपादानमपेक्षितमिति तु नाग्रहः। अत एव दाक्षिरित्यत्राकारान्तप्रकृतीम
सन्निपातनिमित्ताङ्गसंज्ञानयापरिभाषया ह्रोवस्यानिमित्तत्वस्यादित्याशङ्क्यानित्यत्वेन समाहितम्भाष्ये कृन्मेजन्त इति सूत्रे
नह्यङ्गसंज्ञायामदन्तस्याङ्गसंज्ञेत्युक्तमस्ति नचकष्टायेत्यस्याः कृत्सार्वेतिदीर्घेणोपपत्तेरनित्यताज्ञापकत्वं कथमिति वाच्यम् त
स्यापि सन्निपातपरिभाषया प्राप्तेर्विरोधाभावात्फले विशेषाभावाच्च परत्वेप्यकृदिति नोपन्यस्तम् तस्याः कृदित्याक्षिप्तपर्युदासेना

पि वक्तुं शक्यत्वेन सप्तम्या एव ग्रहाभावेन तत्त्वासंभवादाह व्याख्यानेनेति॰ तच्च सर्ववाम्नः स्मै स्मिनोऽस्सेः स्मादित्येव सिद्धे ङि ग्रहणरूपं प्रतिपदोक्तरूपं चे
त्यन्ये उपजीव्येति न्यायानाश्रयणे लिंगे तु हृह्वित्यादिनिर्देशः यत्तु वाचि ह्रस्वश्चेत्येव सिद्धे ङिति ह्रस्वश्च वामीति सूत्रद्वयं लिंगं तद्धि भूषणमित्यादौ १८८

र्णयणः असिद्धं बहिरङ्गमिति परिभाषाया मनन्तरङ्ग इति समभ्यन्तस्यान्यसाकाङ्क्षतया बुद्धिस्थे सतीमस्याध्याहारोपि सम्भवतीत्याशयेन शङ्कते नचेति

भे· प्रकृतिप्रत्ययोभयस्यपादेशे दीर्घेचयघ्यपेक्षात्थापिप्रत्ययविशेषणस्ययञादित्वस्यनादेशसमुदायवहिर्भूतदीर्घेऽपेक्षासत्वाद्बहिरङ्ग·मितिभावः।तद्वि
घातस्यजायमानत्वेनेति· एतेनोपजीव्यविरोधोऽस्यपेवेतिसूचितम्।अस्याम्परिभाषायामन्तरङ्ग· स्त्वस्यकर्तव्यत्वेनेनैवाकाङ्क्षायाःपूरणस्यभाष्यादि।
सर्वग्रन्थसम्मतत्वादित्याशयेनाह।किन्त्वेति· तत्रकृते· अन्तरङ्गे· कृतेनतदप्रवृत्ताविति· सन्निपातपरिभाषाऽप्रवृत्ताविन्यर्थः। अतिव्याप्तिपरभाष्येति·न
दोह्रस्वत्वसम्वुद्धिलोपस्येतिभाष्यस्येत्यर्थः।असिद्धत्वमपिकथमिति· वहिरङ्गासिद्धत्वस्यशास्त्रत्वाप्यत्वात् अतएवपुग्घ्रस्वत्वस्य। अदीदपदितिभाष्यसङ्गति·
भ· नुडर्थेनुटि अजादित्वस्यविनाशादितितन्न· वामीत्युक्तेप्याल्वपुकविधेरितिन्यायेनऔपदेशिकसन्निपातविघातसत्वेनचारितार्थ्याभा
वात् अपितुक्तेसामर्थ्येनपरिभाषावाध्यास्व· तंविहन्तीति· ननुयादेशेनैवसन्निपातनाशात्दीर्घस्यकथंतद्विघातकत्वमितिचेन्नतेनपूर्वा
परीभावसन्निपातविघातेपिअदन्तांगेतिविशेषणसन्निपातस्यसत्वेनदीर्घस्यतद्विघातकत्वात् संनिपातलक्षणप्रवृत्तेःप्राक् अव्यवहि
तोत्तरत्वापःसन्निपातः एतदन्यतरविघातकस्य।निमित्तमिन्यर्थस्यनिस्त्रस्त्याद्यनुरोधेनावश्यकत्वाच्चःयञादित्वेति एवंचपरनिमित्तकत्वेन
तत्वमितिभावः एवमुक्तिस्त्वधिकापेक्षत्वेनवहिरंगत्वमितिमतसाधारण्येनतत्वसूचनाय· नात्रेति· एवंचविघातरूपविशेषणज्ञानाभावेनतत्क
तव्यरूपविशेषणज्ञानाभावेनतत्कर्तत्वरूपविशिष्टज्ञानासंभवान्नप्रवृत्तिरितिभावः अत्रासिद्धत्वंपादेशदृष्टानपरिभाषादृष्टातस्याअंतरंगात्व।
स्यदृष्टपपादत्वात्परिभाषादृष्ट्याऽसिद्धत्वेपिपादेशदृष्ट्यासिद्धत्वेनपरिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वाच्चपाष्टवहिरंगपरिभाषायांवहिरंगशुतस्यपूर्वत्रासिद्धत्वे
पश्चिमवदुक्तरीत्याऽऽतिदेशिकसन्निपाताभावःसन्निपातपरिभाषायाअप्रवृत्तौहेतुर्भवेत्तदाप्रकृतेपिपुकःशास्त्रस्यान्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वस्यतुवहिरङ्ग·त्वा
त्परिभाषायाअप्रवृत्तौभाष्यासङ्गतिःस्पष्टैवा पतुसन्निपातःसंश्लेषः।उपात्तयोर्यत्कार्यस्यनिमित्तंतत्कार्येनादशसंश्लेषविघातकम्प्रत्यनिमित्तम्।
ङे·येदर्थतस्मूत्रेतूभयोरनुपादानान्नायंसन्निपातपरिभाषाविषयइतिरामायेत्यत्रसुपिचेतिदीर्घःसन्निपातपरिभाषाविरोधान्नप्रवर्त्ततइत्यसङ्गत

मै॰

प्र॰शे॰ मितिकश्चिदाहतन्मतन्दूषयितुमुपक्रमते। कार्यस्यनिमित्तमित्यादिना॰ नाग्रहइति॰ कृन्मेजन्तइतिसूत्रभाष्येकुम्भकारेभ्यइत्यत्रानयापरिभाष

टी॰भै॰ याःप्रवृत्त्यावारणापरभाष्यविरोधएवंसतिस्यादितिभावः। अत्रैवार्थेभाष्यान्तरसम्वादमाह॰ अतएवेति॰ तादृशनियमाभावादेवेत्यर्थः। ननुसुधि

टी॰भ॰ भ॰ पिअंतरंगत्वेतस्याश्रयासिद्धत्वेनपयोडादौवहिरंगासिद्धत्वस्यैवयंसनिपातविघातकं पश्यसितंनिमित्तंमाभूयाइतितदर्थादि

९८० तिवोध्यं॰ वस्तुतइति अंतरंगेत्यस्यसं वंधिकत्वेनतज्ज्ञानायवहिरंगत्वज्ञानस्यावश्यकत्वेपिसंनिपातलक्षणत्वग्रहस्यतद्विघात

ग्रहाप्रयोज्यत्वेनेहतज्ज्ञानंनहेतुरितिभावः ननुपूर्वत्रेत्यस्यैवास्याअपिअंतरंगदृष्टावहिरंगतेत्येवार्थइत्यतआह किंचेतिस्थानि

वत्वेति अनुमानिकेनसंनिपातलाभइतिभावः श्रीतेनसंवुद्धित्वंतुनअल्विधित्वात्॰ ननुदीर्घाद्युत्तरमतिदेशप्रवृत्त्यातद्भा

वेपिप्रवृत्तेः प्राक्परिभाषयाप्रतिवध्येतेतिनासंगतिरितिचेन्न॰ प्रवृत्तेः प्रागविघातकत्वासंभवेनयत्रतद्विघातकत्वंभावीत्यर्थाव

भ्यकत्वेनातिदेशेनतद्बुद्धौतद्विघातकत्वाभावात् अशास्त्रीयेति॰ तास्यनिवृत्त्ववदितिभावः तेनादेशप्रयुक्तवारणायतदग्रहणमि

वोध्यात्रासिद्धेति॰ अशास्त्रीयत्वविघातकत्वंभावीत्यादिव्यवहारइत्यर्थः स्पष्टंचेदमीदृक्सूत्रेप्रदीपे॥ ॥ ॥

चेतिदीर्घापेक्षयाअकृदित्यस्यपरत्वात्तेनैवदीर्घोवक्तुंयोग्यइत्यतआह॰ विरोधाभावादिति॰ एककार्यसाधकत्वेनविरोधाभावादितिभावः। पर्युदास ९८०

न्यायेनाह॰ अकृदितीति॰ अन्यइति॰ मुख्याइत्यर्थः। अतएवोहपाधृस्तुपेत्यादौनदीर्घः

भे· इतिषष्ठ्या इति· इत्यधिकृतघटकषष्ठ्या इत्यर्थः।अङ्गस्येतिषष्ठ्याविपरिणामेगौरवात्पक्षान्तरमाह· अकारान्तपरेषामिति· ननुब्राह्मणेत्यस्य नलुमतेत्य
नेननिषेधादङ्गत्वन्दुर्लभमत आह· पुवोरनाकाविति· तत्रपञ्चभिः क्रोष्टीभिः क्रीतम्पञ्चक्रोष्टृ इत्युक्तम्।अङ्गस्यक्रोष्टृत्वञ्चरङ्गसञ्ज्ञाचभवतिप्रत्ययल
क्षणेन।नलुमतेतिनिषेधस्तुन।लुमताप्रत्ययनिमित्ताङ्गसञ्ज्ञाविशिष्टोद्देश्यककार्यान्तरेप्रतिषेधोनतुतस्यामपीतिभावः।नन्वर्थवत्परिभाषयाप्रत्ययाप्र
भ· प्रत्यासत्तिप्रतिबंधेनप्रत्ययभेद एव प्रवर्तनचारितार्थ्यसंभवात्·परत्रयस्यफलंतुहरिभिर्वामीत्यत्रदीर्घः केवलेनेतिबोध्यम्।। ॐ ।।
टाङसि·अंगाधिकारेपाठोव्यर्थः स्यादिति· उक्तत्वस्यसिध्यर्थमावश्यकपरिभाषाद्वयसंचारेणैवानंगादंतस्यटेन्यादिम्पाप्तौसिद्धायांविभक्तिवि
टाङसि अङ्गस्येतिषष्ठ्या अतोभिस इत्यतोनुवृत्तेनातइत्यनेनपञ्चम्यन्तेनसामानाधिकरण्यानुरोधात्पञ्चम्याविपरिणामइ
त्याह अकारान्तादिति अकारान्तपरेषामङ्गसञ्ज्ञानिमित्तटादीनामित्यर्थइतिपक्षान्तरम्भाष्ये किञ्चादन्तादङ्गात्परेषामित्य
र्थेब्राह्मणभिस्सेत्यादावतिप्रसङ्गः ब्राह्मणत्वस्यापिपुवोरनाकाविति सूत्रभाष्योक्तरीत्यान्तर्वर्तिविभक्त्याङ्गत्वात् अर्थव
त्परिभाषयाप्रत्ययग्रहणपरिभाषयावाप्रत्ययस्यैवभिसोग्रहणेत्वेषामङ्गाधिकारेपाठोव्यर्थः भिसःप्रत्ययस्यैवग्रहणेहिप्र
त्यासत्त्यातन्निरूपिताङ्गस्यग्रहणमितियुज्यतेवक्तुम् नान्यथाइदमेवहि अतोभिस इत्यत्राङ्गाधिकारस्यप्रयोजनम्भाष्येदत्त
मित्यलम् सुपिच अतोदीर्घोयञीत्यनुवर्ततेयञीत्यनेनात्वात्तदादिविधिरित्याहयञादाविति।। ९परिणामेनात्रव्याख्यानेनिष्फ
लंस्यादितिभावः अंगनिमित्तमित्यर्थेतुननयोरावश्यकसंचारकत्वंसंचारेतुपाठोनकार्यइतिस्पष्टंभाष्ये· एतेनतेआश्रित्यपाठवैयर्थ्यस्यभाष्येसिद्धं
त्ययपरिभाषयावावारणम्भविष्यतीत्यत आह· अर्थवदिति किन्त्वभिसःप्रत्ययस्यैवग्रहणमित्यत्रसाधकाभावः।प्रत्ययाप्रत्यययोःप्रत्ययस्यैवग्र
हणमितिपरिभाषायालक्ष्यासाधकत्वेनान्यत्रानाश्रयणात्।प्रत्ययस्यैवग्रहणमितिनियमासिद्धौभिसाशब्दावयवानर्थकस्यापिग्रहणसम्भावनयाः

नितत्वेनतत्पाठेनमसंगतत्स्यादि त्यपास्तम्।।

र्थवत्परिभाषया अप्यप्रवृत्तिरिति भावः।।

सा·शे· भै॰ ज्ञानशब्दस्य ओसिपरे इ्रागमे कृते आड्रुण इति गुणस्यैको चीति नुमश्च प्राप्तौ वर्णादाङ्गस्य कार्यस्य बलवत्त्वाद्गुणात्पूर्वं नुमि सति रूपासिद्धिः। न च बहुवचने झलीडि

टी·भै· तिन्यासोक्तौ एवञ्च ज्ञानयोरित्यत्र न नुमः प्राप्तिः विभक्तौ पदाङ्ग·न्तस्येगन्तत्वाभावादिति वाच्यम्· बहुवचने झलीति सप्तम्या अचारितार्थ्येन झलादौ बहुवचने सु

टी·भ· भ· तद्धितवदित्यत्र मनोरमाग्रंथविरोधं परिहरति इति शेष इति यत्र तु जश्त्व चर्त्वे इति द्वैनेव शेषसंभवस्तत्र तु जशत्व अचर्त्वे इति छित्त्वनि·यत्र पूर्वं ज

१८१ श्त्वप्रवृत्तौ परिनिष्ठितेरूपे विशेषः तत्र जश्त्वस्याप्रवर्तनेन वाध्यबाधकभावः तेन रत्नमुडादौ न दोषः अन्यथा चर्त्वे नषस्य षएव स्यात्· जश्त्वादयः

षट्नौ सन्त इत्यादिनिर्देशश्च हलिंग एतेन णत्वद्वित्वं च तुर्णामित्यत्र ग्रंथविरोधश्चर्त्वस्य जश्त्वापवादत्वे इत्यपास्तम् तथा हि पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इत्य

स्य वर्णद्वित्वे प्रवृत्तौ चर्त्वस्यासिद्धत्वात् गस्यैव द्वित्वम् तस्य चर्त्वे पूर्वत्र गश्रवणापत्तिरिति हितत्रोक्तं तत्र च पूर्वं जस्त्वं गकयोः श्रुतिः अपवादविष

यतयाभावे कुत्वनिष्पन्नद्वित्वस्य द्वित्वे कद्वयश्रुतिरिति परिनिष्ठिते वर्तते विशेषः वर्णद्वित्वे तत्प्रवृत्तौ तु परेषामसिद्धत्वात् कुत्वजस्त्वापवादत्वात्

॥ जश्त्वमिति· बाधित्वेति शेषः ॥

द्वित्वापेक्षया परत्वाच्चर्त्वे द्वित्वमिति प्रक्रिया· एवं गङ्गश्वासिपरे इति तदुत्तरशंकाग्रंथमिति न विरुध्यते द्वित्वे कृते पीत्यर्थाभावात् एकश्रवणरूपवि

शेषस्य सत्त्वात् सिद्धं तेन तु पूर्वमेव चर्त्वप्रक्रिया वोध्या त्रिपाद्यां तक्रकौण्डिन्यन्यायस्तु प्रवर्तत इति अहन्सूत्रे इति तत्रैव समर्थयिष्यते· त्रिपाद्यां तत्प्रा

यप्रवृत्तौ पतन् भाष्यं विरुध्यते तत्र दनित्यत्वेन समाधेयम् परं तु इदं मनोरमाकाराशयवर्णनमात्रं· वस्तुतः षडिति निर्देशेन बाधकत्वज्ञापनमेव लघु इ

ष्यत इडित्यर्थापत्ताव निष्टापत्तेः। यदि च यत्र देतेभ्य इति निर्देशेन सप्तमी निर्दिष्टपदानां षष्ठ्यन्तत्वमत इत्यस्य च षष्ठ्यन्तस्य पञ्चम्यन्तत्वकल्पनं सप्तमीनिर्देशश्च १८१

यस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रवृत्तिसम्पादकत्वेन चरितार्थ इत्युच्यते तदाऽधिकं ज्ञानगौरवं स्पष्टमेव। किञ्चेदम् शब्दाद्यसि त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे च कृते हलि लोप

स्येडागमस्य च प्राप्तौ नित्यत्वादिट् स्यात् एवञ्च हलादिपरत्वाभावाल्लोपानापत्तिः। लोपविधानन्तु द्विवचने चरितार्थमिति दिक्॥ ः॥ इति शेष इति· यत्त्वेवं शेषप्र

मे॰ रणेनप्रकृतग्रन्थसङ्गमनेपि रत्नमुडित्यादावान्तरतम्यात् षकारस्य चर्त्वेन षकार एव प्राप्नोति न टकारोऽल्पप्राणतया प्रयत्नभेदात् तस्मादादिशब्देन ककारस्य स्था
नेः कृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवदिति न्यायेन फलाभावेन जश्त्वाप्रवृत्तौ तत्र चर्त्वस्य चारितार्थ्याद् अपवादत्वमेवेनेति रामादित्यादावुभयोः प्राप्तावसिद्धत्वाच्चर्त्वाप्रा
ग्जश्त्वमिति तन्न॰ फलाभावेपि पर्जन्यवल्लक्षणन्यायेन शास्त्रप्रवृत्तेर्वहुशुदृष्टत्वेन येन नाप्राप्तिन्यायेन चर्त्वस्य जश्त्वापवादतयाऽसिद्धत्वस्याप्राप्तेः। रत्नमुडित्य
स्यसिद्धिस्तु जश्त्विन्यादयः षडिति न्यासेन षकारस्य स्थाने जश्त्वात्पूर्वं चर्त्वे शसत्वाप्रवृत्तिकल्पनेन भविष्यति॥ ॐ॥ चर्त्वोत्तरं द्वित्वमिति॰ यत्तु द्वित्वपरसवर्णत्वं
म॰ जश्त्वापवादत्वादिति॰ ननु प्राचीनमतेऽभेदविवक्षायामपि सत्वेन परत्वाभावे चर्त्वं सार्थकमिति वाच्यमिति चेन्न॰ पदान्तेनेति वापदान्तस्येति पूर्वोत्तर
साहचर्येण तत्प्रकरणस्य पदान्तविषयत्वेन प्रवृत्तेः न्यायादिति॰ फलाभावेपि प्रवृत्तौ वाधकाभावादिति भावः पूर्वग्रंथस्य फलविशेषाभावे प्रवृत्तौ न वाधक॰
अवसाने चर्त्वस्य पदान्तजश्त्वापवादत्वात् द्वित्वरूपेति पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति न्यायेन चर्त्वोत्तरं द्वित्वमवोध्यम् तादेश इति अ
न्यथा खरि चेति चर्त्वेन सिद्धाविदं व्यर्थं स्यादिति भावः ह्रस्वनद्या ह्रस्वनद्यापः इति पञ्चमी आमि सर्वनाम्नः इत्यत आमीत्यनुवर्तते
न त्वच षष्ठ्या विपरिणम्यते नामीति लिङ्गादित्याह ह्रस्वान्तादित्यादि॰॥ ॥मित्येवतात्पर्यम्॰ ननु तत्र प्रवृत्तौ वाधकमिति॰ न तद्विरोधः
मूले प्रयत्नभेदादिति॰ ननु प्रयत्नभेदेपि त एव स्यात् न तु सः सादृश्यं भेदघटितत्वेन सकारस्य सदृशत्वाभावात् अत एवेति॰ आंतरतम्यपरीक्षा
यामभेदघटितस्यापि सादृश्यस्य ग्रहणादेवेत्यर्थः एतेन पाक्षिकतकारनिवृत्त्यर्थं तद्विधानमित्यपास्तम्॰ न चैवमपि वत्स्यति द्य स्यगीत्यत्र पक्षे॰
सिद्धं वक्तव्यमिति वार्तिकाद्धलो द्वित्वे एतत्प्रवृत्तिरिति तन्न॰ वाक् वागिति भाष्योदाहरणेन वर्णद्वित्वेपि तत्प्रवृत्तेः स्वीकारात् द्वित्वे परसवर्णत्वमिति वार्तिक
नु पूर्वत्रासिद्धीयमिति वचनस्यैवानुवादत्वानुवाद इति वोध्यम् मूले सस्य द्वित्वेति॰ अनचि चेत्यनेन वैकल्पिकद्वित्व इत्यर्थः। अत्र सकारस्य स्थाने खरि चे
त्यनेन स्थ। ततः प्रयत्नतश्चानुत्पल कारः प्राप्नोतीति भ्रान्तस्य शंकायामाह॰ आन्तरतम्यादिति॰ स्थानेऽन्तरतम सूत्रे तमव ग्रहणेन सदृशेने वादेशान्

श॰शे॰ मे॰ भाव्यमित्युभयोरन्तरतमः सकारएवस्यात् तदेतदुपपादयति। अन्यथेति॰ अन्यथा॰ उभाभ्यामान्तरतम्यानाश्रयणे। इदम्॰ सस्यार्द्धधातुकइत्येनत।
टी॰भै॰ ननुसस्यार्द्धधातुकइतिन्यासारम्भेवत्स्यतीत्यादौचयोर्द्वितीया इत्यनेनपक्षेथकारोभवति। खरिचेतिसूत्रेणतकारेत्वस्यासिद्धत्वाद्द्वितीयादेशप्राप्त्या
टी॰भ॰ थकारघटितरूपासिद्धिरितिकथमियमाशङ्का। यत्तुनत्वस्यार्द्धधातुकस्यशब्दापेक्षत्वन्द्वितीयादेशस्यतुसकारमात्रापेक्षत्वमित्यन्तरङ्गत्वाद्द्वितीयादे
१८२ शेकर्तव्येसस्यार्द्धधातुकइत्यस्यापिवहिरङ्गपरिभाषयाऽसिद्धत्वादत्रद्वितीयादेशोनभवत्येवेति तन्न॰ अवात्सीदित्यत्रशास्त्रद्वयस्यापिसमाना
निमित्तकत्वात् आर्द्धधातुकसञ्ज्ञाया अधिकाया अपेक्षणन्तत्वम्वहिरङ्गमितिनवाच्यम्। सञ्ज्ञाकृतवहिरङ्गत्वानाश्रयणात्। त्रैपादिकेऽन्तर

म॰ द्वितीयादेशार्थेतद्विधानमितिवाच्यं॰ वहिरंगपरिभाषयासंनिपातपरिभाषयाचसिद्धांतेपितस्याप्रवृत्तेः यद्वा सःसिअंतरतमेआदेश
इतितकारेलब्धतकारानुवृत्त्यादेशविधानंज्ञापकमुक्तार्थस्येत्यर्थः ननुसर्वथासूत्रंनकर्तव्यमितिअव्ययमित्यादिसमासविवानाऽ
ज्ञापकादित्यस्ययथावस्यतेतथाऽत्रैवेतिनचात्र कल्पनेनानुवृत्तिद्वितीयादेशाभावा येतिशंक्यं चर्त्वेनैवसिद्धेसूत्रस्यैववैयर्थ्यापत्तेः
नेः तदेतदभिसंधायाह चर्त्वेनसिद्धावितिः॰ यद्वातादेशारंभेहेतुः नसर्वथातकारप्रवृत्तिः पाक्षिकसकारनिवृत्तिः द्वितीयादेशप्रवृत्ति
श्चेतितत्राद्यस्यन्याय्यत्वेनोक्तं अतएवेति पद्यएवकारोप्यर्थेइत्याहुः॥ ९ उ॰ वहिरङ्गपरिभाषाभावस्यान्यत्रोपपादितत्वादितिचेन्न। अ
स्यग्रन्थस्यप्राचीनमताभिप्रायकत्वात्तन्मतेसञ्ज्ञाकृतान्तरङ्गवहिरङ्गभावस्यत्रिपाद्यामप्रवृत्तेश्चस्वीकारात्। नमुनइतिसूत्रेनेतियोगविभागेनक्वचिद
सिद्धत्वन्नेत्यर्थकल्पनेनखरिचेत्यनेनतकारादेशेप्यसिद्धत्वन्नभविष्यतीतिकल्पनापाः सम्भवाच्चेति॰ षष्ठ्याविपरिणम्यतइति॰ नद्यापइतिपञ्च १८२
म्यन्तस्यसत्वात्॰ आमीतिसप्तमीतु त्रेस्त्रयइत्यत्रचरितार्थ। साधकमप्याह॰ त्र्यामीतिलिङ्गादिति॰ स्पष्टम्भाष्यइति॰ तत्रहिवहवआमशब्दाः पठ्यन्ते
कासप्रत्ययादाममन्त्रेलिटि। ङसओसआम्। किमेत्तिङ॰ व्ययात्। ङेराम् नद्याम्नीभ्यः। कस्येदंग्रहणम्। षष्ठीवहुवचनस्यग्रहणम्। कासप्रत्ययेतिसूत्र

भे॰ हल्ग्रहणाभावेपि रामाणामित्यादिसिद्धये आह॰ उतोवृद्धीति॰ हल्ग्रहणमेत्वविषयेविलक्ष्यलक्षणार्थं ज्ञापकमित्याह हल्ग्रहणमिति॰ एतेन॰ एत्वे सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्वीकारेण॰ रामस्येति॰ अत्र स्यादेशे ऽदन्तसन्निपातस्योपजीव्यत्वेन सन्निपातपरिभाषयैवैत्वव्यावृत्तौ बहुवचनग्रहणस्यात्रातिव्याप्तिवारकत्वसूचनमसङ्गतं स्यात् क्वचित्तु रामः रामस्येति पाठः। तत्र राम इत्यत्र न बहुवचनग्रहणप्रयोजनम्। प्रत्यय इत्यादिनिर्देशैः क्वचित्त्रिपाद्यामसिद्धत्वन्नेति कल्प्यते

मे॰ बहुवचने। रामाभ्यामिति॰ सुपि चेति तु रामायेत्यत्र सावकाशं पर्युदासेनाकारादित्यस्याप्राप्तेः आद्यपक्षेऽपवादत्वेपि रामेभ्य इत्यसिद्धेश्च॰ राम इति तु न प्रत्युदाहृतं प्रत्ययेनैवेष्टसिद्धेः पूर्वोक्तसिद्धत्वबाधस्तु हलोऽनन्तराः इत्यादिनिर्देशाद्बोध्यः नुमापत्तेरिति पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वेनोभयोर्नित्ययोः परत्वान्नुमापत्तेरिति भावः अन्तरङ्गत्वात् गुण इति तु न वाच्यं इकि तस्या अनित्यत्वेनाप्रवृत्तेः अन्यथेकोऽसिद्धत्वात् गुणेन स्यादिति॰ यद्वा वार्णादाङ्गस्यव।

हलि किमिति॰ उतो वृद्धौ त्यतो हलीत्येवानुवर्त्य सन्निपातपरिभाषया रामाणामित्यत्र न दोष इति प्रश्नः॥ हल्ग्रहणमेत्वे सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् तेन सर्वेषामित्यादावेत्वसिद्धिरित्युत्तरम् एतेन बहुवचने किम् रामस्येति व्याख्यातं रामाभ्यामित्यपि प्रत्युदाहरणं बोध्यम् बहुवचने झलीगिति तु न सूत्रितं ज्ञानयोरित्यादौ नुमाप्तेः। रदितु गङ्गे रस्यादौ गुणेन स्य पञ्चमीसमासेन स्थानिवत्त्वादेङ इत्यस्याप्राप्तौ व्यवधानाद्धल्ङ्याब्भ्यादिलोपस्याप्यप्राप्तौ सम्बुद्धिलोपानापत्तेश्च॥ ॥

लीयस्त्वात्॰ सा चागमविषयेपि॰ अत एव सतुकोनिर्देशेन तदनित्यत्वज्ञापनं सङ्गच्छते॰ उभयोरादेशत्वे एवेति ह्रस्व इत्यत्र वक्ष्यमाणपक्षे तु रमे इत्यादौ ह्रस्वस्य इति गुणापत्तिर्बोध्या उभयोरादेशत्वात्॰ इष्टपक्षे एभ्य इत्यत्र हलि लोपानापत्तिर्बोध्या॥ ((अन्यथा रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रुकान्तपदत्वाभावाद्विसर्गो न स्यात्।) एवञ्च रामस इत्यवस्थायामेत्वरुत्वयोः प्राप्तौ परत्वाद्रुत्वे सकृद्गतिन्यायेनैत्वव्यावृत्तिः स्यादित्यरुचेराह॰ रामस्येति॰ यत्र सन्निपातपरिभाषयाऽतिप्रसङ्गवारणन्न भवति तादृशप्रत्युदाहरणमाह॰ रामाभ्यामित्यपीति॰ मात्रालाघवानुरोधाद्यत्नेन चिदुक्तं न दूषयति। बहुवचन इति॰ ज्ञानयोरिति॰॥ ॥

भै· तिसृणामित्यादि· अन्यत्रापिचारितार्थ्यंवारयति। चतसृणामिति· गौणेः प्रवृत्तौभाष्यविरोधमप्याह· नैकमिति· अस्यगौणेः प्रवृत्तिसाधकमुपाख्यान्त
र खण्डयति· समाहारेत्यादि· अस्थिदधीतिसूत्रेतिसृभ्यइत्यत्रचवहुवचननिर्देशेपिगौणप्रवृत्तेः प्रामाणिकतयाव्यभिचारादित्यर्थः। गौणेःप्रवृत्तिर्भाष्या
म· पक्षंअपत्रापितदंतपरतावोध्या· नामि· चर्मणामिति· ब्राह्मणभिस्सेतिपूर्वोक्तोदाहरणपरभाष्यरीत्येदंयोजनं अर्थवत्परिभाषयातद्वारणेतुना
मधातोःक्विपिदेवदत्तनामित्यत्रफलंवोध्यम्·टोरनामितिनिर्देशेनप्रत्ययस्यैवग्रहणेनहादेरेवदीर्घ इतिनशंक्यं नआमआनामइत्येवमपिनि
तिसृणामितितुषट्चतुर्भ्यइत्यत्रत्रेरित्यनुवृत्त्यासिद्धमितिभाष्येएवस्पष्टम् तेनत्रन्नद्याप इतिन्यासेभाष्यतात्पर्यमित्यपा
स्तम् चतसृणांप्रियचतसृणामित्यत्रषट्चतुर्भ्यइतिसिद्धम् गौणतदप्रवृत्तौतुनमानम् वहुवचनन्तुलाघवार्थं द्विवचनेहि
षट्चतुर्भ्यामितिगुरुनिर्देशःस्यात् नैकमुदाहरणमितिप्रकृतसूत्रस्यभाष्यविरोधश्च समाहारद्वन्द्वेननिर्देशेकार्येवहुवचन
निर्देशस्तदर्थ इतितुनयुक्तम् अस्थिदधीतिसृभ्योजसइत्यादौव्यभिचारात् नचाङ्गाधिकारेपञ्चम्यायदुच्यतेगृह्यमाणविभक्ते
स्तद्भवतीतिसर्वादिसूत्रभाष्यात् गृह्यमाणाद्धिहितविभक्तेरित्यर्थकादस्यनुटोगौणेःप्रवृत्तिःषड्भ्य इत्यत्रापिविहितविशेष
षणमेवत्याश्रयेनपरमपञ्चेत्यादौलुगभावमाशङ्क्यषट्प्रधानएषसमासइत्युक्तम्० ॥ ॥ ॥
देशायपत्तेः ॥ ꣸ ॥ षरित्यत्रेति नृनद्याप इतितूचितंभाष्यस्योदासीनत्वात् मंडूकानुवृत्तेर्निष्फलत्वात्· ॥ रामचंद्रायनमः ॥ १८३
नरसम्वादेनपरेणोक्तेतिपत्तदूषयितुमुपक्रमते· नचेति·पञ्चम्येति· पञ्चम्यनेनेत्यर्थः। स्वकल्पितेःर्थेभाष्यान्तरमपिसाधकमाह·षड्भ्यइत्यत्रापीति

मे॰ नदोषइति॰ अस्यविहितविशेषणत्वेपीत्यादिः। ननुष्णान्तेतिसूत्रेऽनुवर्त्तमानसङ्ख्यापदेनलोकेगणनायांप्रसिद्धानामेवग्रहणेनषट्प्रधानत्वेपिकथंलु
गित्यतआह॰ ष्णान्तेत्यत्रेति॰ प्रकृतेपीति॰ षड्भ्यर्लुगित्यत्रापिउक्तभाष्येति॰ नद्येकमितिभाष्येत्यर्थः। अङ्गस्येत्यस्यैवमन्वयोऽन्यत्रभाष्येदृष्टइत्यतआह।

म॰ संख्येयविशेष्येति मुख्यविशेष्येत्यर्थः। तत्वंचस्वार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपकविषयतानाश्रयत्वंयस्यसंख्यावाचकत्वंसस्वपदार्थःज्ञातःप्रियपंचा
नइत्यादौदोषः नन्वेवंत्रयोदशिनइवत्रयःपूणाइवत्रयःपंच इ वत्रिंशद्दिनःत्रिपूर्णाणःत्रियंचानइत्यादावुपमितसमासःनिव्याप्तिःममषडर्थगतसं
ख्याभिधायित्वाभावात्समासोनेसः तच्चपरमकतरवदिष्ठत्वात्॰ अन्यथाकतितमाणइक्कतितमाणइत्यादौनवापिसाडुर्वारैवस्यात्षड्भ्यइ।

समासस्यषट्प्रधानत्वेनसङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेनषट्प्रधानत्वसत्वान्नदोषइतितदर्थः ष्णान्तेत्यत्रलो
केगणनायांप्रसिद्धानामेवग्रहणमित्यत्रनमानं प्रकृतेपितथैवषड्भ्यइत्यादौपञ्चम्याविरुद्धविभक्तित्वात् अङ्गस्येत्यनेनसम्बन्धा
योग्यत्वात् विहितेत्यध्याहारेणप्रत्ययविशेषणत्वेनान्वयोक्तेरितिगौणेनुटःप्रवृत्तिरितिवाच्यम् नामीतिसूत्रस्थोक्तभाष्यप्रामा
ण्यात्तद्विधायकेविहितपदाध्याहारेणषडादिभ्यःपरस्याङ्गसंज्ञानिमित्तस्यामोनुडित्यर्थेनगौणेपिप्रवृत्तेः अतोभिसइत्यादावङ्गस्ये
त्यस्यैवमन्वयस्यैवाङ्गसंज्ञासूत्रेभाष्येउक्तत्वात् अतएवपरमचतुर्णामित्यादौनुट् यद्यप्येवंषड्भ्योऽष्टाड्डतरादिभ्यइत्यनयोरपि
त्यस्यप्रवृत्त्याएकत्रषष्ठ्यर्थेपंचमीस्वीकारेणषड्भ्यःपरयोःषडर्थगतसंख्याभिधायिनोरित्यर्थः एवंचेतहिमात्राःसैंधवपंचकाःशकुनयइत्यत्रापि
ममनसेतिचेन्न॰ कतिपंचैवेतिकतिपंचानइत्यादौतत्प्राह्यात्उभयत्रापिषट्संज्ञकःएकएवप्रत्यासत्याइतिचेदेवंरीत्यातत्परिहारस्यमयापि
कर्तुशक्यत्वात् तथाहि संख्यावाचकत्वेनप्रसिद्धशब्दप्रकारकसंख्येयमुख्यविशेष्यकप्रतीतिजनकप्रत्यासत्याप्रकारभूतशब्दावयवनकारान्तेतिसूत्रा
अतोभिसइति॰ अतएव॰ विहितविशेषणानाश्रयणादेव।सर्वादिसूत्रस्थभाष्यंयोजयति।यद्यपीति॰॥ ((र्थः एवंचदशपंचैवदशपंचानइत्यादावपिनसेति

श॰शे॰ भै॰ एकदेशिन इति॰ विरुद्धविभक्तित्वेप्यन्वयस्योपपादितत्वादितिभावः अनयोरेवेति॰ एवञ्चतद्भाष्यबलेन षड्भ्युर्ध्य इत्यस्यान्यथाव्याख्यानमनुचितमिति
टी॰भै॰ भावः।कैयटोक्तिङ्खण्डयति॰ षड्भ्य इत्यादि।आमीतिन्यासेकृतेदीर्घपदिभूतपूर्वगत्याह्रस्वान्तत्वमादायनुट् तदापदान्तानामित्यत्रापिनुट्प्राप्नोतीति श
टी॰भ॰ ङ्कांहरदत्तीयान्निराकरोति।नचेति॰ मात्राकालिकत्वांशइति॰ नुड्विधायकसूत्रस्थह्रस्वग्रहणस्यैतावन्मात्रेणोपपत्तेः।तेन॰ उत्तरार्थत्वेनानत्फलमाह॰ चर्म
१८४ णामिति॰ अत्रणत्वस्यासिद्धत्वान्नान्तत्वाद्दीर्घप्राप्तिः।दिगिति॰ दिगर्थस्तुह्रस्वग्रहणसामर्थ्याद्भूतपूर्वह्रस्वान्तान्नुडितिस्वीकारेपदान्तानामित्यादावतिप्रसं

भ॰ विहितविशेषणमिति परमषडित्यादेरनभिधानमेवेतिनस्वरूपमितिसूत्रस्थभाष्यविरोधः तत्रहिषांतस्यषट्संज्ञाविधानंशब्दशास्त्री
तथापिलक्ष्यानुसारात्तत्रविहितविशेषणम् विरुद्धविभक्तित्वादितिभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इतिबोध्यम् उत्तरादिभ्यः षड्भ्योलु
गित्यनयोरेवसर्वादिसूत्रेभाष्ये उपन्यासाच्चाषड्भ्य इत्यादेः षडर्थगतसङ्ख्याभिधायिजश्शसोरित्यादिक्रमेणार्थ इतिकैय
टोक्तन्यूनड्उत्तरादिभ्य इतिसूत्रेभाष्यविरोधादितिदूषयिष्यते नचपदान्तानामित्यादावतिप्रसङ्गः ह्रस्वत्वन्नाममात्राकालि
कत्वम् तत्रसामर्थ्याद्विशेषणभूतमात्राकालिकत्वांश एवभूतपूर्वगत्याश्रयणम् ननुविशेष्यभूतान्त्वांशेपीत्यरोषादि
तिचेन्न नोपधाया इत्युत्तरार्थत्वात् तेनचर्मणामित्यत्रदीर्घाभावः सिद्ध इतिदिक्॰ ॥ ॥
यसंज्ञायांशब्दस्वरूपाग्रहणज्ञापकमित्युक्तं विहितविशेषणेतुतदभिधानेफलभेदापत्यातत्संगतिः स्यादितिस्पष्टम्॰॥ ॥ ❁ ॥ १८४
ङ्॰शङ्कापदादीनामादेशत्वपक्षे॰ यदातुपदादीनांप्रकृत्यन्तरत्वपक्षस्तदापदान्तानामित्यत्रातिप्रसङ्गशङ्कैवन।किन्त्वादेशत्वपक्षेपिशसप्रभृतिष्वित्यस्यावि
षयसप्तमीत्वेनहलन्तादेवाम्विधानेनामुत्पत्तिकालिकह्रस्वान्तान्नुडित्यर्थोह्रस्वग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यतेनावतापिपदानामित्यादावतिप्रसङ्गोवारयितुंशक्यएवे

मे॰ पठितस्य तु सानुबन्धकत्वान्न ग्रहणम्। स चानुबन्ध इत्संज्ञापरित्राणार्थः कर्तव्यः। अस्ति चेत्संज्ञायाः फलमन्यादचः परोपधायास्यादिति प्रत्ययान्तादयं विधीयते तत्
त्र नास्ति विशेषः मिदचोन्त्यात्परत्वेन प्रत्ययपरत्वेन वा पस्तर्हि न प्रत्ययानादिर्जोरिति। अत्राप्यास्कासोराम्वचनं ज्ञापकन्नायमन्त्यात्परो भवतीति। किमेदिति सूत्रवि
म· ह्रस्वनद्यापः वहुवचनमेवेति नद्धिनस्य सानुवंधकत्वात् कासूप्रत्ययादिति विहितस्यापि न फलाभावात् तथाहि अदन्ते नित्यत्वाद्लोपः इगंते परत्वा
न्नित्यत्वाच्च गुणः णिजन्ते नित्यत्वादयादेश इति ह्रस्वांशे न फलं न घंतेपि परत्वात् गुणे वर्णसंज्ञापत्तेः प्राप्तिः नैदंतसंज्ञापत्तेपि सकृत् गताविति न्यायेनेति
आमन्त्रषष्ठीवहुवचनमेव नतु ङ्रामादीनिस्पष्टम्भाष्ये यत्तु नुडिति विभज्य सामान्येन नुड्विधेयः नद्याप इति दीर्घान्ताच्चेन्न द्याप
एवेति नियमार्थमिति दीर्घेषु न दोषः हलन्ताच्च त्वष्ट्चतुर्भ्य एवेति नियम इति हलन्तेषु न दोषः एवञ्च ह्रस्वग्रहणन्न कार्य्यमिति
तन्न नद्याप इत्यस्य स्त्रीलिङ्गानाञ्चेन्न द्याप एवेति नियमपरतयापि व्याख्यातुं शक्यत्वेन नदीत्वाश्च योर्ह्रस्वेपि दृष्टत्वेन त्वदुक्तनियमे दृ
ढतरमानाभावेन च मतीनामित्यादौ नुडनापत्तेः। नामि· दूलोप इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते अङ्गस्येति किम् चर्मणाम् नन्वामीत्येवास्तु नित्य
त्वात् पूर्वं दीर्घेपि ह्रस्वान्तान्नुडित्येतत्सामर्थ्यात् भूतपूर्वगत्या ह्रस्वान्तत्वमादाय नुट्सिद्धेः न च नृ चेति दीर्घविकल्पान्नृणामित्यत्र नुट्चरि
तार्थः। नृ न द्याप इत्येवासिद्धेः तदुक्तम्भाष्ये नैकमुदाहरणं योगारम्भम्प्रयोजयतीति॥ ।। नन आवंतादचा। एकियोः नभिधानमेव तस्यात्र
ग्रहणेपि न दोष इति प्रक्रांतसूत्रभाष्यादिस्पष्टमुद्योत इति भावः दीर्घ चेति दीर्घान्तेष्वित्यर्थः ननु वहुश्रेयसीत्यत्र पुंस्यापि नदीत्वस्य सत्वात्· खट्वायाअः
खट्वः इत्यादौ पुंस्यप्याबंतस्य सत्वात् कथं स्त्रीत्वाभाव इति चेत्तथापि व्यभिचारेण दीर्घान्तत्वलाभो न स्यादित्यत आह नद्यदीत आप्त्र योर्ह्रस्वेपीति तदंतसंज्ञा
हितस्यापि न ग्रहणम्। सानुवन्धकत्वात्। ङ्रामो निरनुवन्धकत्वेपि तत्र याडस्याङ्डिभिः परत्वाद्बाधे सकृद्गतिन्यायात्तु न्नमदप्रवृत्तेः। षष्ठीवहुवचनस्यैव ग्रहणमि
त्युक्तमादण्डिसम्मतमर्थं खण्डयति॥ ॐ॥ यत्त्विति· हूहूशब्दादिभ्योतिप्रसङ्गं वारयति। नद्याप इति लिहान्दुहामित्यादावतिप्रसङ्गं वारयति· हलन्ताच्चेदिति· विपरी
तनियमापत्त्या तन्नदूषयति नद्याप इति· एवं सति हाहाहूहूशब्देतिप्रसङ्गः स्यादेवाह्रस्वेपीति। मत्यतिमालादौ ननु नैकमित्यसङ्गतम् तिसृणामित्यत्र चारितार्थ्यादनअा

मे· अप्राप्तेरिति· षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति स्वरप्रयोजकषट्त्वं स्थानिवत्वेनास्तीति भावः। कृतेनामीतिन्यासे लाघवमप्याह· एवञ्चेति· नुटीति तु नोक्तमिति मा
त्रालाघवसत्वेपि बहूनामर्थानां कल्प्यत्वेन ज्ञानगौरवापत्तेः नुट्यजन्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थे नश्च इत्यादौ दीर्घापत्तेः। न च नुटि यदङ्गं तस्य दीर्घ इत्यर्थेनायं दोषः। नुटि
परे यत्किञ्चिन्निमित्तकाङ्गस्य ग्रहणं तत्रैवाति व्याप्तेः अङ्गसंज्ञाप्रयोजके नुटीति तु वक्तुमशक्यम्। नुण्मात्रस्याङ्गसंज्ञाप्रयोजकत्वासम्भवात् नुटीत्यस्य नुडादेः
लक्षणाया नु लक्षणैव दोषः। एवं सन्नच्युत इत्यत्र ङमो ह्रस्वादचीति सूत्रेण नुटि दीर्घापत्तिः। सन्निपातपरिभाषया संयोगान्तलोपस्यासिद्धतया वा तद्वारणकल्प
नेपि ज्ञानगौरवं स्फुटम्। किञ्चा स एव नर इत्यत्र छन्दस्यपि दृश्यत इत्यनड्नन्तात्परस्य मनुषो नुडित्यर्थकेन नोनुडिति सूत्रेण नुटि कृते दीर्घापत्तिः। यदि तु नोपधाया

म· अप्राप्तेरिति· इदं चान्यरीत्या स्वमते तु तत्रापि परिभाषास्फुटैवेति बोध्यम्· नोक्तमिति दोषाभावात्· शास्त्रेऽयमेव नुट्कर्तव्यः अन्यत्र निर्देशे न दोषे वेति भावः॥ ०॥

आरम्भेति· यत्तु कर्तीनामित्यत्र षट्चतुर्भ्य इति नुटि सन्निपातपरिभाषायाः अप्राप्तेः सावकाशत्वमस्यैवेति तन्न नत्येकमित्युक्त्या
येन कृते नामीत्येव सिद्धे सामान्यसूत्रारम्भेन्यथा त एवञ्च नतिस्च तस्त्रित्यकरणेन लाघवमिति भावः। नुटीति तु नोक्तम् अपदान्तस्य
षट्त्येव सिद्धे मूर्धन्यग्रहणमिणः षीध्वमित्यत्र ढविधानार्थं रषाभ्यामित्यत्रानुवृत्त्यर्थञ्चेवञ्च तत्र णग्रहणं पदान्तस्येति च न कर्त

इति दीर्घे कर्तव्ये नोनुडित्यस्यासिद्धत्वम्पूर्वत्रासिद्धमिति कल्प्यं तेन तदाऽसिद्धत्वकल्पनैव दोषः। एवं सन्नच्युत इत्यत्र ((व्यमिति भाष्ये स्पष्टम्० ॥
ङमो ह्रस्वादचीति सूत्रेण नुटि दीर्घापत्तिः। सन्निपातपरिभाषया तद्वारणकल्पनेपि ज्ञानगौरवं स्फुटम्। यदि त्वनश्च इत्यादौ दीर्घापत्ति वारणाय तस्य नुग १८५
चीति न्यासेन लुप्तनकारस्य न ओ नुगागमः क्रियते तदा नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपः प्राप्नोति। नुग्विधानसामर्थ्यान्नलोपाभावकल्पने तु कल्पना
गौरवं स्फुटमेवाष इत्येव सिद्ध इति· लाघवार्थमित्यादिः नन्विणः षीध्वमिति सूत्रे ढग्रहणमस्त्वित्यत आह· रषाभ्यामित्यत्रेति· एवञ्चेति· पदद्वयस्याधिकार
त्वे चेत्यर्थः। इणकोरित्यत्र समाहारद्वन्द्वः सौत्रं पुंस्त्वम्०॥

भे· स्वस्विन्याद्यर्थमिति· आदिनागवाङ्· ष्वित्यस्यसङ्ग्रहः। तदवयव इति· लक्षणप्रत्ययावयवपर इत्यर्थः। व्याख्यानादिति· आत्मनेपदेष्वित्यादिनिर्दे
शमूलकात्। तत्रलिङ्गमप्याह· सात्तेरिति· वाद्याभ्यन्तरयो द्वयोरप्यान्तरतम्यपरीक्षायां योगित्वं सवर्णसंज्ञायां त्वाभ्यन्तरप्रयत्नस्यैवतुल्यास्यप्रयत्नमित्यत्रप्रश
भ· लिंगादिति· प्रकृतसूत्रेभाष्येस्पष्टमिदं· एतेनाचक्षाणञ्विटिलोपसार्थकामित्यपास्तम्। तदनभिधानात्· अनुवृत्ताविषेति· अन्यथाग्रुष्येत्यादाव
पिस्यादितिभावः। सर्वादीनि· तत्रगुणत्वेबीजमाह· अवयवेति· एवंचान्यपदार्थस्यप्रायः संयोगसमवायान्यतरसंबंधित्वात्तत्वमितिभावः न्यायसिद्धत्वा।

इणकोः। वर्गग्रहणंचत्वस्यासिद्धत्वात्स्वस्विन्याद्यर्थम् आदेशः प्रत्ययशब्दस्तदवयवपरो व्याख्यानात्सातेः षत्वनिषे
धाल्लिङ्गाच्चतदाह प्रत्ययावयवेत्यादि· विवृताघोषस्येति। विवृतत्वरूपाभ्यन्तरप्रयत्नवतोऽघोषरूपबाह्यप्रयत्नव
तश्चेत्यर्थः ठकारवारणायाद्यं ऋकारवारणायद्वितीयम् रामस्येति· टाङसीतिसूत्रेसकारोच्चारणन्विण्कोरित्यनु
वृत्तावेवतात्पर्यग्राहकमितिभावः। सर्वादीनि· तद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिः। आदिशब्दोऽवयववाची तेनसर्वशब्दघ
टितउद्भूतावयवभेदः समूहः समासार्थ इतिबहुवचनम् उद्भूतावयवभेद इत्यस्यारोपितावयवगतसङ्ख्यइत्य
र्थः तत्रवैयर्थ्यादप्रवृत्तावप्यवयवेषुप्रवर्तमानाऽविशेषात्सर्वशब्देपिभवति॰ ॥ ॥

त्सर्वेषामितिनिर्देशानुधावनंनप्रकृतंतेनैतत्साध्यं सर्वशब्दघटितत्वंअन्यपदार्थस्योभयसाधारणत्वात्॰॥ ॥ ॥ ॥

द्ववत्वाद्प्रयोगइत्याशयेनाह· विवृतत्वरूपेत्यादि· ननुटाङसीतिसूत्रेसकारोच्चारणसामर्थ्यादेवषत्ववारणंभविष्यतीत्यतआह· टाङसीतिसूत्रइति· तेन·
तादृशबहुव्रीहिणा· तत्रवैयर्थ्यात्तदङ्गेष्वितिन्यायेनाह· तत्रवैयर्थ्यादिति· निपातनस्यबाधकत्वाल्लोकेपितथैवप्रयोगइतिबोध्यम्॰॥ ॥ ॥

श॰शे॰ भै॰ तदेतदुपपादयति। नाम्नामिति॰ शब्दस्वरूपंविशेष्यमादायतदन्तविधिः सत्येवगमकत्वाश्रयेणज्ञापकमाह॰ मूले द्वन्द्वे चेतीति॰ तदेतदुपपादयति। प्रथमार्थ इति॰ एव
टी॰भै॰ ञ्च द्वन्द्वात्मकसमुदायेसर्वनामसञ्ज्ञाप्राप्तिस्तदन्तविधिं विनानेति ज्ञापकत्वन्निषेधस्य। तदन्तविधौशंकते। नन्विति॰ विरुद्ध्येतेति॰ सत्यपिविहितविशेषणेऽतिसर्वश
टी॰भ॰ भ॰ निपातनान्नेति॰ लोकेपीतिशेषः ऋष्यसमञ्ज्ञाप्यार्थकस्यापि ओर्गुण इत्यादेरनादरात्तत्संमतिमाह॰ प्रयोजनेति॰ एकदेशयुक्तिरिति॰ यः विशेषणाश्रयण
९८६ सामर्थ्यात्सर्वनामपदेयोगरूढ्यंगीकारेसर्वार्थवाचकसर्वनामसंज्ञकसर्वादेर्विहितस्यङे स्मैइत्यतिसर्वायेनदोषइतितस्यापिसिद्धौ त्युक्तित्वंसमर्थयां

सर्वनामानीत्यत्रपूर्वपदादितिणत्वमतएवनिपातनान्न नाम्नाप्तेणत्वेकृतस्यनिपातनस्यनद्वा धकत्वात्तस्त्वसहितमसाध्वितिस्य
ष्टम्भाष्ये॰ प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायामितिवार्तिकाच्छब्दरूपविशेष्यमादाय ज्ञापकात्तदन्तविधिरित्याह द्वन्द्वेचेतीति॰ प्रथ
मार्थेसप्तमीद्वन्द्वः सर्वनामसञ्ज्ञोनेतितदर्थः नहितदन्तविधिम्विनासमुदायेसञ्ज्ञाप्रवृत्तिरस्ति यान्निषिध्येतेतिभावः ननुतद
न्तस्यापिसर्वनामत्वेसर्वनाम्नःस्मा इत्यादिषुसर्वनाम्नोविहितस्य ङेः स्मैइत्यर्थाश्रयणेनातिसर्वादौदोषाभावादुपसर्जनप्रतिषे
धोनकार्य इतिभाष्यसूचितंविरुध्येतेतिचेन्न प्रयोजनंसर्वनामाव्ययसञ्ज्ञायामितितदन्तविधिसूत्रस्थवार्तिकभाष्यविरोधेनास्य
भाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात् अतएववारुचेर्भाष्येपक्षान्तरोपादानम् नचऋष्युक्तपक्षेणुनारुचिरितिभ्रमितव्यम् वृद्धिसञ्ज्ञासूत्रे न॰र॰पृ॰
ऽपरितुष्यनखल्वपिभवानेनारुकृतिर्लिङ्गं नवेत्याहेति वार्तिककारंप्रतिभाष्योक्तेः॥ ९९ चक्रेसएववक्तव्यःमासपूर्वपित्यादिव्याइत्यासार्थ रा॰म॰
कस्यतस्यक्तसामर्थ्यमितिमहासंज्ञयैवतत्सिद्धौविहितपदाध्याहारोविफलइत्यरुच्येवाग्रिमभाष्यस्यत्वयापिव्याख्येयत्वात् मूलतोधिकल्किंपराकान्तं ९८६

द्वेसञ्ज्ञाप्राप्तिरस्त्येवेतिभावः। इतएवारुचेरिति॰ कृतेप्युपसर्जनप्रतिषेधेऽतिसर्वशब्देदोषतादवस्थ्यमतः प्रतिषेधोनयुक्तइत्यरुचेरेवेत्यर्थः। पक्षान्तरेति॰
अथवामहतीयंसञ्ज्ञेतिपक्षान्तराश्रयणरूपेत्यर्थः। ननुवार्तिकस्यऋष्युक्तत्वेनप्रामाणिकत्वात्तत्रारुचिरनुपपन्नेत्याशङ्क्यसमाधत्ते॰ नचेत्यादि॰ ॥

भै० ननु सुपिचेति दीर्घे कर्त्तव्ये यथा सन्निपातपरिभाषा प्रवर्त्तते तथा नामीति दीर्घविधावपि सा कुतो न प्रवर्त्तत इति शङ्कायामाह· सर्वत्रेति· सुपि चेति दीर्घकर्त्तव्ये सन्नि-
पातपरिभाषाप्रवृत्तिस्तु अन्नलोप इति सूत्रभाष्ये ध्वनिता। तत्र हि अमः शकारविशिष्टस्य ग्रहणाभावेनान्नलोप इति न्यासे यञ्जानां यत्नानामित्यत्रापि नलोपः प्राप्नोती-
ति दूषणेऽभिहिते दीर्घे जाते नास्ति लोपप्राप्तिरिति पूर्वपक्षिणा शङ्किते परत्वात् दीर्घम्बाधित्वा नलोपः प्राप्नोतीति सिद्धान्तिनोक्तम् अत्र परत्वादिति कथनेन नामीति
सूत्रस्य प्रवृत्तिरभिहिता। ननु सुपि चेत्यस्य। नलोपशास्त्रापेक्षया सुपि चेति शास्त्रस्यैव परत्वात्। न च सुपि चेति दीर्घ एवं सति नलोपात्प्राक् स्यादिति वाच्यम्। तस्य सन्नि-
पातपरिभाषया ऽप्रवृत्तेः। नामीति दीर्घे तु आरम्भसामर्थ्यात्परिभाषाबाध इति भावः। यद्यपि सुपि चेति दीर्घे पिकष्टाय क्रमणा इति निर्देशात् सन्निपातपरिभाषा न प्रवर्त्तते

परिभाषाविरोधादिति सर्वत्रानित्यत्वाश्रयणे मानाभाव इति भावः कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नामीति नित्यम् न च विशेषाभावेन फलाभावान्न
कृते न प्राप्तिरिति वाच्यम् विशेषाभावेऽपि पर्जन्यन्यायेन शास्त्रप्रवृत्तेरिको यणचीति सूत्रभाष्ये उक्तत्वात् आतो धातोरिति सूत्रभाष्ये स्यादिभिः प-
रत्वादाद्याद्विबाधमाशङ्क्यानवकाशत्वादाबादयः। न च गोपायतेत्यादिरवकाशः अत्रापि शप्स्यादेः प्राप्तेः न च नास्ति विशेषः अन्यदिदानी-
मिदमुच्यते नास्ति विशेष इति पदुक्तमायादीनां स्यादिभिर्व्याप्तो ऽवकाश इति सनाऽस्त्ववकाश इति भाष्योक्तेश्चेत्यपि बोध्यम्॥ ॥

इति प्रागभिहितं तथापि नामि परे सुपि चेति दीर्घकर्त्तव्ये तदप्रसोमान्नभावः। अत एव सन्निपातपरिभाषाया दूषणनिरूपणावसरे यादृशः सुपि चेति दीर्घत्वस्यान्ये-
नाभिहितम्। यदि कष्टायेति निर्देशेन सामान्यतो दीर्घकर्त्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिं ज्ञापयित्वा सुपि चेति दीर्घ इत्येव वक्तुमुचितमित्युच्यते तदाप्याह
कृताकृतेति· कृताकृतप्रसङ्गित्वमुपपादयति· न चेत्यादिना· आयादय इति सूत्रभाष्य इति· तत्र त्वविशेषेणायादिविधिमुक्त्वा सार्वधातुके नित्यमिति न्यासप-
क्षे स्यादिबलीयस्त्वं विप्रतिषेधेन तुल्यनिमित्तत्वादिति वार्तिककृतोक्तम् तत्खण्डनाय वार्तिकमेव चास्यादिविधानस्यानवकाशत्वादित्यादिग्रन्थः। एतेन गो-
पायेत्यत्र चारितार्थ्यादनवकाशत्वप्रसङ्गनमित्यपास्तम्॥

मे॰ उत्तरार्थमिति॰ सर्वेइत्यत्र तु ह्रस्वादेशेपि गुणेन सिद्धेः। आवृत्ताविति॰ अङ्ग॰स्येत्यस्यावृत्तावित्यर्थः। तेना। विहितत्वांशनिवेशेना। इत्यत्रेनेति॰ उभयत्रसमुदायस्यप्रथमा
म॰ चरितार्थमिति॰ द्वंद्वे चेति निषेधस्तु विशिष्टस्य स्वांग शिष्टामिति रवरोकाचिनबाधकत्वेन कृतार्थः स्यादितिभावः इदमुपलक्षणं परमसर्वे इतितदंत
जसः शीः दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं वारिणी इति अदन्तादिति परस्येत्यनेनान्वेति अतइत्यस्याङ्गविशेषणतयातदन्तादङ्गादित्यर्थः स
र्वनाम्न इति तु विहितविशेषणं तस्य तु नाङ्गं विशेष्यम् आवृत्तौ मानाभावात् तेन वर्णाश्रमेतरा मासपूर्वा इत्यत्र न अतएव विभा
षाजसीति चरितार्थम् अङ्गसञ्ज्ञानिमित्तस्यादन्तात्सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थस्तु न तेषामित्याद्यसिद्धेः अन्त्वविधौ विषयसप्तमी
तुना। तस्मिन्निति परिभाषाबाधे मानाभावात् आगित्सञ्ज्ञाया इति॰ प्रत्ययादित्वज्ञानाभावात्तज्ज्ञानाभाव इतिभावः परे तु अनुबन्ध
त्वयोग्यतयात्रापितन्निषेधप्रवृत्त्याशित्वादेवसर्वादेशः इत्सञ्ज्ञायोग्यशकारवत्त्वमेव तत्सूत्रे शित्वम् अतएव काणोर्विषयेना
नुबन्धकृतमसारूप्यमिति विकल्पाभावः अन्यथाकादीनां कादेर्वाक्यार्थबोधोत्तरमप्रत्ययत्वज्ञाने इत्सञ्ज्ञादेः प्रवृत्त्यावाक्यार्थबोधस्
पतत्प्रवृत्तिकाले ऽनुबन्धत्वज्ञानाभावेन विकल्पोऽदुर्वारः पश्चादनुबन्धज्ञानेपि जातनिवृत्त्ययोगात् यदि तत्रपश्चात्तज्ज्ञानेनतन्नि
वृत्तिस्तर्हि अत्रापि पश्चात्तत्त्वज्ञाने सर्वादेशत्वस्यापि निवृत्त्यापत्तिः ध्वनितञ्चेदं लुटः प्रथमस्यानेकाल्शित्वादिसूत्रेषु भाष्ये इतिमाहुः
संज्ञोदाहरणपरभाष्यस्य वस्तुतस्त्वंगसंज्ञकादंतसर्वनाम्नः परस्येति सर्वत्रार्थ इति नक्वापि विहितविशेषणं॰ अतएव सर्वनाम्नः परस्यामद १८७
तितस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये उक्तमित्याहुः परे त्विति अतएव काणेत्तिय द्यपि नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमित्यत्रानुबंधत्वयोग्यतानिवेशफलंत
र्थसमभ्यन्तपदघटितेन तृतीयासमासे द्वन्द्वे चेत्यनेन सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधात्। अतएवः सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थकरणादेवा अन्यथानेनसमुदायस्यसर्वनाम

मे॰ व्यवसितान्त्यस्येत्संज्ञाविधानाद्वाक्यार्थज्ञाने सति प्रत्ययत्वेन परिच्छिन्नान्त्ययोर्नकारणकारयोरित्त्वज्ञानेनानुबन्धेत्यस्य प्रवृत्तिरिति विकल्पो दुर्वार इति वाच्यम्
सूत्रान्त्यत्वे तत्संज्ञायाः प्रागपि सम्भवात् जातनिवृत्त्ययोगादिति· क्वविषये जातस्य णो निवृत्त्ययोगादित्यर्थः। तज्ज्ञान इति· अनुबन्धज्ञान इत्यर्थः। तन्निवृत्तिः अणो नि
वृत्तिरित्यर्थः। अत्रापि· जसः शीत्यत्रापि। तत्त्वज्ञाने· प्रत्ययत्वज्ञाने। निवृत्त्यापत्तिरिति· नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यस्य प्रवृत्त्या सर्वादेशत्वस्यापि निवृत्त्यापत्तिरि
त्यर्थः। ध्वनितं चेदमिति· तत्र लुटः प्रथमस्येति सूत्रभाष्ये डाविकारस्य शित्करणं सर्वादेशार्थम्। डाविकारः शित्कर्तव्यः। किं प्रयोजनम्। सर्वादेशार्थम्। शित्सर्व
स्येति सर्वादेशो यथा स्यात्। अक्रियमाणे हि शकारे अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत इत्युक्तम्। अत्र कैयटः। डाविकार इति। डादेश इत्यर्थः। नानु
बन्धकृतमनेकाल्त्वमित्यन्त्यस्य स्यादिति डाशब्दं वक्ष्य इत्याह। तदग्रे भाष्ये सिद्धमलोऽन्त्यविकारात् सिद्धमेतत् कथमलोऽन्त्यविकारात्। अस्त्ययमलोऽन्त्यस्य
कारूपसिद्धिः। कर्ता। डिति टेर्लोपात् टिलोपः। डिति टेर्लोपेन लोपो भविष्यति। अभावान्न प्राप्नोति। डित्करणसामर्थ्याद्भविष्यतीति। एतद्भाष्येऽन्त्यादेशत्वमभ्युपेत्य टि
लोपेन समाहितम्। पूर्वपक्षिणा च डादेशस्य शित्त्वं कर्तव्यमित्युक्तमेतेन ध्वनितम्। यद्यनुबन्धपदस्यानुबन्धत्वयोग्ये लक्षणा न स्यात्तदा आदेशप्रवृत्तिकाले
प्युक्तरीत्यानुबन्धत्वाभावेन नानुबन्धेत्यस्याप्राप्त्याऽनेकाल्त्वेनैव सर्वादेशत्वे सिद्धे पूर्वपक्षसमाधानयोर्निर्हेतुत्वापत्तिः। ततोऽग्रे भाष्ये अनित्वाद्वा। अ
यथाऽनित्यत्वादेतत्सिद्धम्· अनित्वत्त्वाल्लोऽन्त्यस्याप्रभवन् प्रत्ययः स्यादित्यादिनोपपादितमानुपूर्व्या। इदम्भाष्यमनुबन्धपदस्य लक्षणया अभावे नानुबन्धे
ति वचनस्यात्राप्रवृत्तिस्वीकारे आनुपूर्व्या इनेकाल्त्वेनैव सर्वादेशत्वं भविष्यतीत्यभिप्रायेण। ततः प्रश्लिष्टनिर्देशाद्वा। अथवा प्रश्लिष्टदेशीयम्। डाआ
डा इत्युक्तम्भाष्ये। एतेनाकारस्य प्रश्लेषाभावे डकारस्यानुबन्धयोग्यत्वान्नानुबन्धेत्यस्य प्रवृत्त्या सर्वादेशत्वं दुर्लभं स्यादित्युक्तप्रायम्। यत्तु मध्यपठितस्या
नित्वादित्यस्यैव सिद्धान्तयुक्तित्वम् पूर्वोत्तरयोस्त्वेकदेशियुक्तित्वमिति कल्पनं तत्प्राचीनमतएव श्रद्धाजाड्येनेति दिक्॥ ॥ ॥

श·शे· भै· सञ्ज्ञाभावपक्षेप्यवयवस्य सर्वनामतया ततः परत्वाच्छीभावस्य दुर्वारतया विकल्पविधानं व्यर्थं स्यादिति भावः। नन्वङ्गस्याच्छभावेपि सर्वनाम्नोः दत्ताद्विहित...
टी·भै· सञ्ज्ञानिमित्तस्येत्यर्थः कुतो नेत्यत आह· अङ्ग· सञ्ज्ञानिमित्तस्येति· स्मरन्नाद्विहितस्येत्यर्थः इनत्वस्योद्देश्यतानवच्छेदकत्वं स्यात् एवं सति तद्धर्मावच्छिन्नस्य विधान
टी·भ· कालेसिद्धिं विना न सुट्प्राप्तिरिति भावः। ननु विभक्तिविषये विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवात्वं भविष्यतीति नायं दोष इत्यत आह· अत्वविधाविति· प्रत्ययादित्वज्ञानाभावादि
१८८ त्यर्थः तथापि वक्ष्यमाणभाष्येणेत्संज्ञायोग्यत्वमेवानुबन्धत्वमिह शास्त्र इति बोध्यते न तु लक्षणान्तरफलमुक्तमिति न दोषः अनुबन्धेति तत्त्वज्ञानेत्यर्थः
एवमग्रेपि बोध्यं विकल्पत इति ननु दधतीत्यत्रानाते शप् इवात्रापि प्राक् विकल्पो न स्यादिति चेन्न· अजणादिविषयसूत्रीयसारूप्यमादाय प्राप्तविक
ल्पनिवृत्त्या सार्थक्येनापवादो पीति न्यायविषयतया दधतीत्यतोत्रवैषम्यात्· अत्रत्यं तत्त्वं परिभाषेन्दुशेखरविवृत्तिसंग्रहे स्पष्टमध्वनितमिति· नत्र
हिडा विकारस्य ङित्त्वं कार्यमित्याशंक्याशित्वात्संश्लिष्टत्वाद्वा इत्युक्तं अन्येषितउदाहरणेव शिष्याविस्तृत्वान्नानुपूर्व्यादेनेकालत्वात् सिद्धमित्याशंक्यनानुबन्धे
तिज्ञापनेन सार्थक्यमुक्तं। वस्तुतस्तन्न्यायसिद्धत्वेनानित्यत्वादिस्येव सिद्धं सुक्तिः न्यायसिद्धे तद्भाष्यविरोधेन प्रश्लेषप्रयुक्तगौरवेणच नश्वतार
शशातदग्रहणे फलाभावाच्च तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिः अत एव परस्मैपदानामिति सूत्रे भाष्ये नित्यत्वादेव णलः सर्वादेशत्वं प्रसाधितं न तु प्रश्लेषा
दपि· परिभाषा ज्ञापनं तु चुट्व इति निर्देशेनापि सिद्धं शितग्रहणं च न कार्यमिति तदाशयमाहुः विभक्तित्वयोग्य इति यद्यपि दधतीत्यादि
वदिदमपि लक्षणां विनैव सिध्यतीति तथापि स्थानेन्तरतम इति सूत्रोक्तभुक्त वं तमिति न्यायविरोधात् अनर्थकत्वमुक्तं न द्वीत्येदमिति नोक्तं दे
ति· यदित्वतः परस्यांगसञ्ज्ञानिमित्तस्य सर्वनाम्नो विहितस्येति व्याख्यायते तदास्तुनानुपपत्तिरित्यवधेयम्। समुदायादेशे हि रथा निवङ्गा वनसमुदा
यस्य प्रत्ययत्वज्ञानं ततः प्रत्ययादित्वज्ञाने सति चुटू इत्यस्य प्राप्तिस्ततोऽनुबन्धत्वज्ञानमिति भावः। सिद्धान्तार्थमाह। परेत्विति· अत एव· अनुबन्ध १८८
परस्येदर्थार्थकत्वादेवा अन्यथा· अनुबन्धपदस्य वाचकतासम्बन्धेनेत्पदविशिष्टार्थकत्वे। विकल्पो दुर्वार इति· विधानकालेनानुबन्धकृतमसारूप्यमिति
वचनस्याप्रवृत्तौ वासरूपसूत्रप्रवृत्त्येति भावः। वचनं तु लम्वशक्रतोरित्नित्यतद्विषये ण्व्यावर्तकत्वेन चरितार्थमिति बोध्यम्। न च हलन्त्यमिति सूत्रेण॥

भे॰तदसिद्धिरिति॰ अकजाद्यसिद्धिः। एतेनेति॰। सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तादित्यर्थकरणेन॰॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

म॰ संख्याकारकाभ्यां पूर्णेति॰ संख्याकारकाभ्यां पूर्णो योर्थः तस्येत्यर्थः गमकत्वात्समासः अन्वयेनेति। अयं खवं तात्तद्भुत्पत्तौ हेतुः इदं चाकज्विधौ विभाषा सुप्तृत्पतः सुप इत्यस्य संबंधेपि वाक्यभेदेन पुष्य इसद प्रकृतिक सुबंतस्य टेः प्रागकच्विधायकमित्याशयेन॰ परित्यक्त चसूत्रीयशेखरोक्तरीत्या वाक्य द्वयेपि संबंध॰ सुबेनावयवसर्वनाम्नष्टेः प्रागकजितिवाक्यार्थः तदा स्पष्टैव सुबंतात्तद्भुत्पत्तिः अत्रायं तत्त्वमुभयत्र स्फुटीभविष्यति सुबंतादिति ल्यब्लोपे पंचमी सुबंतं संपाद्येत्यर्थः उत्पत्तेरित्यस्याग्रे कर्तव्यत्वादिति शेषः यथाश्रुते तु न युक्तं उक्तभाष्यात्सुबुत्पत्यनंतरं तद्भुत्पत्तिलाभेपि देशविशेषस्यालाभात् वकालेत्यादिनात ल्लाभेपि अकचि कृते न ह्रुधात्॰ एवमग्रेपि॰ सर्वनामप्रकृतिकसुबंतादिति व्याख्येयमिति शेषः प्रागकजित्यस्याग्रे कर्तव्य इति।

अकच्चेति॰ कुत्सित इति सूत्रोक्तभाष्यरीत्या सङ्ख्याकारकाभ्यां पूर्णार्थस्येतरान्वयेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्तेः प्रत्यासत्त्या सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तात्तदर्थगतकुत्साविवक्षायां सर्वनामावयवटेः प्रागकजित्यर्थात्तदन्तसंज्ञाभावे तदसिद्धिरिति भावः एवमेवत्र लाघसिद्धिर्बोध्या॰ एतेनावयवनिष्ठसर्वनामत्वेन तत्सिद्धिरित्यपास्तम्॰॥ ((शेषः तदसंगतिरिति॰ इत्यर्थात्तदंतेति॰ नन्वेवमपि सर्वक इत्यादौ सर्वार्थकुत्साबोधयिषायां किमादेरकच दुर्वारस्तद्वारणार्थं सर्वनाम्नष्टेः प्रागकच्प्रकृत्यर्थकुत्सायामिति प्रत्यासत्ति एवं विवेके तिनयैव तदंतसंज्ञाभावे तदसिध्युपपत्तावयं प्रयासो विफल इति चेन्न॰ भवत् शब्दात् सुप्यनुत्पन्नेऽयं तस्वार्थिकेकनि भवदर्थकुत्साविवक्षायामकच्नेत्यस्य फलस्य वक्तुं शक्यत्वेन सुवचत्वात् एवमभवकदभ्यामित्यादौ नञ्समासे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेऽकचि अंतोदात्तत्वं सिध्यति अन्यथावयवाद्युत्पत्तौ स्वरद्वयं स्यादेतेनेति बोध्यम् असिद्धिरिति॰ समासार्थकुत्साविवक्षायामसिद्धिरिति भावः नन्वेवं भवकन्शब्देन समासे समुदायकुत्साबोधकोऽपरोऽकच्स्यादिष्टापत्तेः एतेनान्तरवर्तिसुपा सुबन्तत्वमादाय तत्सिद्धिरित्यपास्तम्॰ एवमेवेति॰ सर्वनामप्रकृतिकसप्तमीपंचम्यंतात्त्रति

मै॰
श॰शे॰ नस्मिन्नादेशप्रतिपत्तिकालेप्राप्तेसत्त्वात्पावारणेसिद्धेविभक्तिपदस्यलक्षणकल्पनमनुचितमिति। तन्न· उत्सर्गापवादयोरेकवाक्यतयाएवविकल्पवारणायसम्प्रदाय
टी॰भै॰ सिद्धतयाहलन्त्यमितिसूत्रघटकहलपदस्ययद्यपिविभक्तिस्थतवर्गादिभिन्नहल्त्वावच्छिन्नबोधकत्वंवाच्यन्तथापिस्मिन्नादेशस्यप्रवृत्तिसमयेविभक्तित्वाभा
टी॰भ॰ वादनुपपत्तिस्तदवस्थैवेतिलक्षणयाभवतापिवाच्यतयान्यायानुपयोगात्। तेन· परिगणनेन। अन्यथाऽन्वर्थसञ्ज्ञयाकृत्त्वादिशब्दानामपिस्यादितिभावः। समु
१८८ दायेशक्ताविति· यथासर्वेयंधान्यराशिश्चैत्रस्येत्यादौ। यदातद्राश्यवयवषत्कबुद्धिस्थास्तदातदभिप्रायेणापिप्रयोगोमैत्रीयगोधूमराशेरपियदाकदाचिच्चै
त्रीयबुद्धिस्थावयवारब्धत्वविवक्षायांसर्वोयंराशिर्मैत्रस्येतिप्रयोगोनतुतदाचैत्रस्येत्यतोबुद्धिस्थत्वंविशेषणम्। तादृशसमुदायद्वयादीति· बुद्धिस्थानेकसङ्ख्याकाव
यवारब्धसमुदायद्वयविवक्षायांद्विवचनम्। तादृशसमुदायत्रयादिविवक्षायांबहुवचनम्। नन्वेवंसर्वोप्यात्मानित्यइतिप्रयोगानुपपत्तिः। अद्वैतसिद्धान्तेऽन्तःकर
णद्युपाधिभेदादात्मनाम्भेदेपिबुद्धिस्थानेकसङ्ख्याकावयवारब्धसमुदायरूपत्वानुपपादनात्। एवमात्मनांसर्वेषामेकत्वमित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः। नचात्रा
शेषत्वावच्छिन्नःसर्वशब्दार्थः अशेषत्वञ्चविधेयशून्यावृत्त्युद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वम्। प्रकृतेविधेयस्यनित्यस्यपक्षतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्तद्वानि
त्यःप्रपञ्चस्तन्निरूपितसमवायसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वाभाववदात्मत्ववत्त्वमात्मनिप्रतीयतइतिनानुपपत्तिरितिवाच्यम्· सर्वेघटाःप्रमेयत्ववन्तइत्यत्राग
त्यापत्तेः। विधेयस्यविधेयतावच्छेदकस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः। किञ्चसर्वेघटारूपवन्तइत्यादौशब्दाद्घटत्वावच्छिन्नेतादात्म्यसम्बन्धेनरूपा
भाववद्वृत्तिघटत्वावच्छिन्नस्यविधेयांशेऽधिकावगाहित्वेनशाब्दबोधसम्भवेपिवारद्वयंघटत्वविषयत्वावगाह्यनुभवस्यसार्वजनीनस्याभावादनुपपत्तिः
नचोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयत्वमेवसर्वशब्दार्थः। तदवच्छिन्नेतस्यविधेयतयाभानानुपगमात्। नचसर्वशब्दार्थोव्यापकत्वमेव तस्यविधेयान्वया
नुपपत्तिरितिवाच्यम्। नामार्थयोर्भेदसम्बन्धेनान्वयानुपगमात्। नाप्यभेदेनविधेयान्वयीव्यापकःसर्वपदार्थः। एवंसतिविधेयबोधकपदसामानाधिकरण्ये १८८
नसर्वशब्दस्यतल्लिङ्गत्वापत्त्यासर्वेवेदाःप्रमाणमित्यत्रान्वयिप्रमाणशब्दवत्सर्वशब्दस्यनपुंसकत्वापत्तिः। एवमेकवचनापत्तिश्चेतिचेन्न· उद्देश्यतावच्छे
दकव्यापकविधेयव्याप्यपर्याप्तिकोधर्मः। सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम्। सचधर्मःसर्वेघटारूपवन्तइत्यादौघटनिष्ठयावत्त्वम्। तदवच्छिन्नस्यचोद्देश्येऽभेदेनान्व।

ग्रे:

योपगमान्नपूर्वोक्तानुपपत्तिः। यावत्त्वपर्याप्तावुद्देश्यतावच्छेदकव्यापकत्वम्वोद्देश्यतावच्छेदकसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्
नचविधेयव्याप्यत्वम्चविधेयमावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविधेयाभाववदवृत्तित्वम् एवञ्चसर्वेघटाः प्रमेयत्ववन्तइत्यादौस्वरूपसम्बन्धा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयत्वाभावाप्रसिद्ध्यानुपपत्तिरितिवाच्यम्। व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकविधेयतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्व
त्वस्यैवव्याप्यत्वरूपत्वात्। व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावश्चसर्वमतप्रसिद्धएव। अयंसर्वशब्दार्थश्चयत्रसर्वशब्दस्योद्देश्यबोधकपदसामानाधिकर
म·न्यादितुअस्मदस्मदविषयका... पास्तम्·किंतुप्रकृतेरिति·म्मामादिप्रकृतेरित्यर्थः सुवंतात्परइत्यस्यसुवंतंसंपाद्ययतः कुतश्चित्परइत्यर्थः यथाश्रुतंतु·॥

नित्यन्द्विवचनान्तइति· द्विवचनान्तएवेत्यर्थः। अकजर्थइति· ननुकाकचोः कोविशेषः प्रत्ययस्वरचित्स्वराभ्यामन्तोदात्तत्वस्यैवस
त्वात् नचसुवन्तान्तद्वितोत्पत्त्याचित्स्वप्रयुक्तमन्तोदात्तत्वमुभकाभ्यामित्यादौसुवन्तस्य केतुप्रकृतेरितिविशेषइतिवाच्यम्· ॥

नयुक्तन्यायासाध्यत्वात्· अकचिचासंभवात्· प्रातिपदिकस्यैवेति· अकच्सूत्रीयशेखरस्तुस्वरूपकथनपरः ननुद्वितीयवाक्येतुत्संबंधपरइतिनत
द्विरोधः अतएवकाकचोः कोविशेषइतिभाष्यंसंगच्छते पत्तुअकत्तविधौः घोतेउक्तं उभयप्रकृतमितिप्रतीकमुपादायप्रातिपदिकाधिकारात्संबंधसामर्थ्यादि

त्रोः वधारणार्थइतिसूचितम्। तेनसजातीयवचनान्तरस्यैवव्यवच्छेदोनतुटापः॥ ॥ अन्तोदात्तत्वस्यैवेति· चितइतिसूत्रेसप्रकृतेरित्युक्तत्वात्। ननुप्रत्ययवि
धौयदुद्देश्यतावच्छेदकंतदवच्छिन्नस्यैवप्रकृतित्वमितिविशेषोस्त्येवत्याशयेनशङ्कते। नचेति· प्रातिपदिकस्यैवप्रकृतित्वादिति· यदुद्देश्यत्वेनोपात्तन्तत्प्रकृ।
ण्यपनत्रापत्रतुविधेयबोधकपदसामानाधिकरण्यनतत्रतुविधेयतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धव्याप्यपर्याप्तिकयावत्त्वम्प्रवृत्ति
निमित्तम्। पृथिवीसर्वगन्धवतीत्यादौयथा। पूर्वादिशब्दानांसर्वनामसञ्ज्ञायाअष्टाध्यायीस्थसूत्रेणजसाधारंप च्छीभावाख्यंकार्यन्नत्रसिद्धेर्गणसूत्रार्थमा
ह· व्यवस्थेति· ननुनित्यद्विवचनान्तइत्यनुपपन्नंयत्रटापत्तत्रोभस्यद्विवचनान्तत्वासम्भवादतआह· द्विवचनान्तस्यैवेत्यर्थइति· एतेननित्यंद्विवचनान्तइत्यत्रनित्यश

श·शे· भै· न्यायात् स्वार्थपरिपूर्णस्यैवेत एकाउःस्तत्वमित्येवंरूपान्। वचनादिति· ओकारसकारभकारादाविति वक्ष्यमाणवचनादित्यर्थः केनुनेति· कान्तस्य शब्दान्तरत्वात्
टी·भै· प्रत्ययान्तरत्वेन व्याख्यानादिति· प्रत्ययविधायकसूत्रेषु महाविभाषासम्बन्धस्य बहुशो दर्शनादित्यर्थे दृढीकर्तुमस्योपादानम्। वृत्तिविषय इति· अयम्भावः। उ
टी·भ· भ· इति विशेष इति यत्तु प्रकृतसूत्रे उद्योत एव यज्ञा तो भयोर्घट इत्यर्थेऽकच्य यचि उभकय इति रूपं के अयचि उभयक इति कस्य द्विवचने उभक
२०० इति वा स्यादिति रूपे विशेष इत्युक्तं तत्तु वृत्तौ कृतायामयजिति प्राचीनवासनया वृत्तिविषये पूर्वमेव स इति सिद्धान्ते तु सर्वथोभयक घटा इत्येकमेव
भवितव्यमिति विशेषाभावः स्पष्ट एव अत एव तद्विशेषानुक्तिरत्र ग्रंथे आदेशपक्षे तयपः स्थानिकत्वेनायचः तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धौ फलाभा

तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्यधिकारेण प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वात् स च जायमानो न्यायात्सुबन्तात्पर इत्यन्यत उभ्यदस्म द्विव
येनु वचनात्सुबन्तस्यैव प्रकृतित्वं तस्यैव ढः प्रागकजिति बोध्यम् न चाकचितन्मध्यपतितन्यायेन तस्योभग्रहणेन ग्रहणे उभ
कावयवौ यस्येत्यर्थे उभकशब्दाद्दयच्युभकय इति रूपं केनुनेति विशेषः कश्चेदानीं कात्कचो विशेष इति भाष्यप्रामाण्येन तेषाम
नभिधानादिति शङ्क्यं नचेति· द्विवचनपरत्वाभावेनेति अकचितन्मध्यपतितन्यायेनोभशब्दस्य द्विवचनपरत्वं केनुतेन व्यवधा
ना[illegible]तत्वमित्यर्थः उभादुदात्त इति सूत्रे भाष्यकृताऽयचः प्रत्ययान्तरत्वेन व्याख्यानान्महाविभाषासम्बन्धस्यावश्यकत्वे
न नित्यग्रहणमयोग्यं सत् योगविभागेनोभशब्दाद्वृत्तिविषयेऽत्यन्तस्वार्थे कायज्विधानार्थम् ९ ॥ ॥

वेन महाविभाषयाऽसंबंधः सिध्यति· प्रत्ययान्तरत्वपक्षेत तत्संबंधार्थेनत्यादन आह· भाष्यकृतेति· व्याख्यानं संबधावश्यकत्वे हेतुः अन्यथाफ २००
लभेदप्रसभेदासंगतिः स्यादिति भावः अयोग्यं सदिति द्वितीयसूत्रस्थ्यवेत्तस्यास्वरितत्वात् संबंधमभिप्रैति॥ ० ॥ ९ भयोऽन्यत्रेति वार्त्तिकस्वार
स्य नो भौ साभ्यासस्येति सौत्रप्रयोगेण च यत्र द्विवचनस्याश्रवणं तत्रोभ भवति। तत्रैवायचः साधुत्वं तेन वृत्तिविषय इति लभ्यमिति॥ ॥ भ

भे॰ ननु तृतीयासमासे इत्यनेनापि समुदायस्य सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधादवयवस्य सर्वनामत्वान्मासपूर्वायेत्यत्र स्मैभावो दुर्वार इत्यत आह॰ सर्वनाम्नो विहितस्ये
त्यर्थ इति॰ विभक्तित्वयोग्येति॰ विभक्तित्वव्यवहारविषयत्वयोग्येत्यर्थः सौत्रं विभक्तिपदं तत्र लाक्षणिकमिति भावः। अत्र साधकमाह॰ अत एवेति॰ विभ।

भ॰ नित्यशब्दोऽवधारणार्थ इत्याह॰ एवेति॰ अनेन सजातीयवचनव्यवच्छेदादाचारिकं भवत्येव॰ अर्थपरत्वे एवापमिति॰ शब्दपरत्वे उभादित्यादि भ
वत्येव॰ न च सुबन्तेति अयं भावः त्वयका मयके त्यादिसिद्धये विभाषा सुप इति सूत्रादकच् विधौ सुप इति संबंध्ये॰ तथा चायमर्थः युष्मदस्मद् प्रकृति

अतः सर्वनाम्न इति अस्मात् इङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहिते स्येत्यर्थः तेन मासपूर्वायेत्यत्र स्मैन्न ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ हेलन्त्यमितिन॰
न विभक्ताविति निषेधात् यद्यपि इत्वप्रवृत्तिकाले न विभक्तित्वज्ञानं तथापि विभक्तौ विन्यस्य विभक्तित्वयोग्य इत्यर्थान्न दोषः अत एव
सूत्रे तु ग्रहणं चरितार्थम् आमिस॰ आजुसेरसुगित्यत आदिवर्तते॰ पञ्चत्रिंशदिति॰ तेन सर्वार्थप्रतिपादकत्वेपि कृत्स्नसकलादिपदाना
न्नेति भावः। सर्वविश्वौ बुद्धिस्था नेकसंख्याकावयवारब्धसमुदायेशक्तौ तस्य समुदायस्यानुद्भूतावयवभेदत्वे एकवचनम् यथा सर्वो
लोक इति तादृशसमुदायद्वयादिविवक्षायां द्विवचनादि सर्वौ व्यूहौ सर्वे व्यूहा इति यदाप्युद्भूतावयवभेदसमुदायविवक्षा तदापि ब
हुवचनम् सर्वे घटा इति पूर्वपरावर॰ व्यवस्थायां सञ्ज्ञावर्तिनि एवेमे सर्वादय इत्यर्थः एवमुत्तरसूत्रद्वयेपि ॥ ॥

क्ताकारमकारभकारादि सुबन्तस्य टेः प्राग् कजिति एकः सुबन्तावयवसर्वनाम्नष्टेः प्राग् कजित्यपरः एवं च सुबन्तस्य प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदका क्रा
न्तत्वात् प्रकृतित्वं स्यूष्टमेवेति॰ एतेन सुबन्तादकच् विडम्भाम्यकामिति रूपेण विशेषस्य स्पष्टसत्वेन स्वरपर्यन्तानुधावनं व्यर्थमोकारसकारभकारे

क्तिपदस्य तादृशार्थलाक्षणिकत्वादेवानुग्रहणं चरितार्थमिति॰ सर्वस्मिन्नित्यादौ नकारस्येत्सञ्ज्ञाव्यावर्तकत्वेनैव तु ग्रहणं चरितार्थं स्यात्तच्च लक्षणं विना न स
म्भवतीति भावः। न च प्राग्दिशीये चारितार्थ्यमेतेन प्रवृत्तेरिष्टत्वात्। यत्तु उपंजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसञ्ज्ञातनिमित्तमप्युपसर्गं बाधत इति न्याय

प्रा·श· भै· द्विवचनपरत्वाभावोऽस्त्येवेत्यत आह· तत्परत्वविषयाभाव इति· भावप्रधाननिर्देशेन द्विवचनपरत्वविषयत्वाभाव इत्यर्थः। न च क प्रत्ययेनेष्टसिद्धि
टी·भै· रिति यस्य शङ्का तन्मते उभशब्दस्य सर्वादिषु पाठाभावेन तत्स्वतसिलादिविवक्षायाः कर्त्तुमशक्यत्वेन द्विवचनपरत्वविषयतायाएवसर्वत्रसम्भवेन द्विवचन
टी·भ· परत्वविषयत्वाभावस्यासम्भवेनोभयत उभयत्रेतिदृष्टान्तेनक प्रत्यये —— सत्ययच्स्याद्वित्यसङ्गतमितिवाच्यम्· द्विवचनविषयत्वाभावसम्भावने
२९१ ति व्याख्यानेनैव समाधानात्। एवञ्च तन्मते उभशब्दस्य पाठाभावेप्युभयशब्दस्य सर्वादौ पाठस्य सत्वा घत्राय च्स्यात्तदात्र तसिलादिस्यात्तत श्च द्वि

भ· मत्याख्यानेद्विवचनशब्दग्रहणेन तदर्थस्य संभवेनारंभेपि तथैवोचितत्वात्· उभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनमितिमनोरमाग्रंथस्य तदं
तादित्यर्थ इति बोध्यम्· विषयत्वं च परत्वं॥ नन्वेवमुभाविस्यत्र प्रक्रियायामेकादेशात्· प्राक् तत्परत्वसंभावनायामपि परिनिष्ठिते तदभाव
स्यापि संभावनयाऽतिव्याप्तिर्दुर्वारेति चेन्न तद्विषयत्वसंभावनाभावस्य विवक्षितत्वात् विषयत्वविषयिणी अभावप्रतियोगिभूतासंभा
वनेत्यर्थात्· लुका चानुत्पन्न एवेति न तत्रापि संभावनेति बोध्यम्· यद्वा भैसाभ्यासस्येति निर्देशेन स्वोत्तरत्वस्वावयवान्यतरसंबंधेन द्वि
शिष्टत्वमेव तद्विषयत्वं परिनिष्ठिते विवक्षितमिति यथाश्रुतमपि साधुः अलुकि तद्विवचनबहुवचनयोरलुक्नेति अलुगुत्तरपद इति सू
त्रे भाष्यात्लभ्यते तथापि संभवाभिप्रायेणेदमुक्तमिति बोध्यम्· निर्द्देशेनेति· उभशब्दप्रकृतिकसुवंताभावेन स्वार्थिकायजुत्तरं चारितार्थ्या
भावेन तत्ककौडिन्यन्यायाप्रवृत्त्या सर्वथा निरवकाशत्वेवावयवार्थकोऽयच् तद्बाधकः स्यादिति तत्र कृते कोष्ठीत्यत्र ङीप्वत्स्वार्थिकोऽ

वचनस्यालुकस्यादेवं रीत्या द्विवचनपरत्वविषयत्वाभावसम्भावनासत्वान्नानुपपत्तिः। ननूभयो मणिरित्यत्र तयपः स्थानेऽयजादेशोयत्र त· ॥ २९१
त्र स्वार्थिकः पुनरयच् स्यादत आह· उभयो मणिरित्यादाविति· रूपवाद्यन्त इति· उभरूप्यमित्यादौ। वृत्तिविषय इत्येतद्वाक्य विज्ञाप्यार्थस्य तत्राप्यस
त्वात्। अत्रादिना बहूभशब्दसङ्ग्रहः। ननु कुत्साद्यर्थविवक्षायामेव वृत्तिविषयतात्राय चि कृते उभयशब्दस्य सर्वादौ पाठस्य सत्वेमतसिद्धतया
ऽकजेव स्यात् तथा सति द्विवचनपरत्वविषयतासत्वेन कथमयचः प्रसङ्ग इत्यत आह। अयच्य क च त्विति· उपजीव्यत्वेनेति ॥

भे॰ यद्यत्रकप्रत्ययःस्यात्तदाद्विवचनपरत्वविषयत्वाभावमाश्रित्यायचःप्राप्तिरितिकप्रत्ययस्यभाविनीयाउत्पत्तिःसाउपजीव्यायदितुकप्रत्ययस्यबाधकोऽकच
प्रवृत्तेस्यात्तर्हिउपजीव्यविरोधःस्पष्टएवेतिभावः।नन्वपवादविषयेकथंबाध्यप्रवृत्तिरतआह।अपवादस्त्वन्यत्रेति॰ युष्मदस्मच्छब्दविषयेतस्येहपाठसूभका

भ॰ यवदुर्वारइतिनिर्देशेनैववारितइतिबोध्यम्॰ अनभिधानमेवेति तन्यत्याख्यानेनफलैक्यायेदमावश्यकमितिभावः वस्तुतइदंप्रत्याख्यानमिष्टा
पत्तिंकृत्वैव अतएवोभोभाविनिवक्ष्यमाणग्रंथसंगतिरितिबोध्यम्॰ अयच्यकचत्वेनेति॰ अयंभावःसुबुत्पत्तेःपूर्वमयजंगीकारेतत्रकृतेऽजंतस्य
गणेपाठेनसर्वनामत्वादकचितद्विषयत्वमेवस्यादितितदभावसंभावनाभावेनपूर्वमप्रवृत्तौकप्रत्ययेपीष्टसिध्योभशब्दपाठोव्यर्थःसुबुत्पत्त्यनंतरमयजंगी
कारेतुनायंदोषइति॰ उपजीव्यत्वेनेति॰ अयच्युपजीव्यकापवादाकचोऽप्रवृत्तिरितिभावः नन्वेवमुभयशब्दस्यैवतदभावसंभावनायचप्रयोजिका
स्तुउभशब्दस्यतुसामासफलाभावात्॰ एवंचपाठेनकार्यइतिलाघवंनह्यत्रापित्वकप्रत्ययस्योपजीव्यत्वमितिवाच्यंएवमपिपूर्वमयचमाप्रवर्त्तनांकप्रत्य
योत्तरंतुसप्रवर्त्ततेतदातदभावसंभावनासत्वादित्याहुः — किमर्थइति॰ एवंसतिप्रत्ययविधौतदंतविधिनि —
षेधेनपरमोभकावित्याद्यसिद्धिस्तुनअव्ययोभसर्वनाम्नःछेःप्रागकचतदर्थगतकुत्सादावित्यर्थेनसमुदायार्थेतद्विवक्षायामवयवार्थेतदवि
वक्षायावकृमशक्यत्वेनपरमगार्ग्यायणइत्यत्रोक्तरीत्येष्टसिद्धेरित्याशयात् परमभवकानित्यत्रोक्तंतुमतान्तरमितिद्योदिष्यते॰ विशिष्टस्यप्रकृ
तित्वाभावेनुभकाविन्यादैस्वरेतुनदोषःसतिशिष्टत्वेनस्वघटितत्वेनचनिघातप्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वात्॰ एवंहिगणेऽन्तोदात्तनिपातनंनकार्यमिति
लाघवमितिभावःप्रत्याख्यानेनगणेऽन्तोदात्तनिपातनानुमानं अन्यथास्वरार्थेपाठस्यावश्यकत्वात्तदसंगतिःस्यात्॰ ॥ ॥ २२ ॥

वित्यकजर्थइतिमूलोक्तंसिद्धन्तत्राह॥ ॐ ॥ अत्रेदश्चिन्त्यमिति॰ नन्वकज्विधावेवोभशब्दपाठेसञ्ज्ञाभूतोभशब्दादप्यकच्स्यात्सर्वादौपाठेतुसर्वना

भि· मसङ्ख्यायास्तत्राभावेनन्ताकच प्राप्तिरिति विशेषोस्त्येवेत्यत आह· अनभिव्यक्तेति·॥ ॐ ॥ अत एव· सर्वनामसाहचर्याद्वा एतेनाभिव्यक्तेतिन्यायस्यपद
कार्यप्रवृत्तेः सिद्धान्तितत्वेन कथमत्रसं चार इति निरस्तम्। तस्य न्यायस्य प्रवृत्तावेव निर्भरस्याभावात्। अथोभयशब्दविषये विशेषमाह· उभयोऽन्यत्रेति
तयप्समानार्थक इति· एतेन वक्ष्यमाणः प्रत्ययान्तरत्वपक्ष एव मुख्य इति सूचितम्। तदुपक्रमेणः स्वार्थिकोपक्रमेण एतन्मूलकमेवेति· उक्तभाष्यमूल
कमेवेत्यर्थः प्रागुक्तभाष्येति· उदाहरणप्रदर्शनपरभाष्येत्यर्थः। यदि द्विवचनमपि स्यात्तदा तदन्तोदाहरणाप्रदर्शनेन न्यूनतापत्तिः स्यादिति भावः। सि

भ· अत एवोपसर्जनस्येति। इदं च तच्छब्दस्यान्त इति पक्षे फलं सुवचमिति वादिनां मतेन न स्वमते उपसर्जनं कुत्सादिविवक्षायाः कर्तुमशक्यत्वं स्पष्ट

अत एवोपसर्जनव्यावृत्तिरिति उभयोऽन्यत्रेति वार्तिके तयप्समानार्थकोप्ययच् गृह्यते उभयोमणिः उभये देवमनुष्या इति भा
ष्ये तदुदाहरणात्स्वार्थिकस्य च ग्रहणं तदुपक्रमेण वार्तिकप्रवृत्तेः एवं त्वावयवद्वयारब्धमणिद्वयविवक्षयोद्भूतावयवभेदविवक्ष
या वा द्विवचनमसाध्वेव एतन्मूलकमेवोभयस्यासर्वविभक्तित्वं तद्धितश्चेति सूत्रे कैयटेनोक्तं तदाह कैयट इति· हरदत्त इति भ
त्राग्रुचिवीजं प्रागुक्तभाष्यविरोधः भाष्ये तूभशब्दपाठः प्रत्याख्यातः कप्रत्ययेस्यात्तादृशार्थविशिष्टस्वार्थविधानेन द्वित्वसङ्
ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकबोधविषयार्थानुवादकत्वरूपद्विवचनत्वेन वार्तिके द्विवचनशब्देन तस्यापि ग्रहणमुभशब्दे
प्रहणवत् अत एवोभयोरुभाविर्त्यादौ नाय च् तदुक्तं भाष्ये केप्यन्तरेण वचनं द्विवचनपरो भविष्यति कथं स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृ
तितोः विशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहणम्भवतीति हेतोः कादिप्रकृतेरुभशब्दस्य ग्राहकेण द्विवचनशब्देन
स्वार्थिकस्यापि ग्रहणमिति तदर्थः त्रतसिलौ तु विभक्त्यन्तस्य स्वार्थविहिताविति तत्र कारकशक्तिप्रधानावेवेति न तयोरुक्तं द्वि
मन्यत्रेति बोध्यम्· अनुवादकत्वमिति बोधकत्वमित्यर्थः अत एवोभाविन्यस्य सिद्धिः अत एवोद्योते बोधकत्वोपादानमेव॥ ॥ दृष्टान्तमाह· भाष्ये त्विति· उभ
योऽन्यत्रेति वार्तिकव्याख्यानावसरे यो द्विवचनशब्द उक्तः स न कृत्रिमस्यैव बोधकः किन्तु यौगिक इत्याशयेनाह द्वित्वसङ्ख्येति· अत एव· द्विवचनशब्दस्य॥

मे॰ अयञ्च॰ अपच मत्यपश्चाननुवृत्तिविषय इत्येतावन्मात्रोक्तावुभयोर्वासइत्यत्रायच दुर्वारइत्यत आह॰ उभशब्दस्येति॰ ननूभशब्दस्य द्विवचनपरत्वाभावोत्
प्तिविषयेपूर्वमयच् यदिस्यात्तदाऽस्यैवेत्यत आह॰ उभयशब्दस्यैवेति॰ यद्यत्रायच्स्यात्तदाप्रकृतेविभक्तेरलुकि कृतउभयशब्दस्य द्विवचनपरत्वंस्यादेवेतिपूर्वम्
भ॰ ननुकारकमनोरमायांवस्तुतस्त्वित्यादिना वृत्तौ कृतायामयजित्यर्थलाभेपतः उभयत्रेत्यादावेवेतिदृष्टांतासंगतिः अन्योन्याश्रयापत्त्यात्त्वादेरे॰
वानुत्पादकप्रसंगात् सत्यप्ययचित्त्वादिव्यावृत्तिः संत्यांचत्रलादिव्यावृत्तावयजितीत्यत आह॰ अयंचेति॰ कारकमनोरमाग्रंथस्तुप्राचामनुसारीति
अयच्च तद्विषयेसुबुत्पत्तेः पूर्वमेवस्वार्थिकत्वेनान्तरङ्गत्वात् अतएवायज्विशिष्टस्योभयस्यसर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृतिकसत
म्यादयनत्वेनत्त्वलाद्युत्पत्तिः अत्रनित्यशब्दस्यवाच्यार्थविरोधान्महाविभाषायाअसम्बन्धः अयमप्याद्युदात्तएवोदात्तग्रहणानुवृ
त्तेः। अयच्च वार्तिकप्रामाण्यादुभशब्दस्योभयशब्दस्य वा द्विवचनविषयत्वाभावसम्भावनातत्रैव अतएवोभयोर्वासइत्यादौस
यवासेत्यलुकिनायच् तद्ध्वनयन्वार्त्तिकमाह उभयोन्यत्रेति॰ द्विवचनपरत्वाभावेइति॰ तत्परत्वविषयाभावेइत्यर्थः उभयोम॰
णिरित्यादौ तु न लिङ्गभ्यासस्योभयेषामितिनिर्देशोभयोर्गविभागस्यपृथक्सिद्ध्यर्थत्वेनचतस्यक्वचिदप्रवृत्तेः अतोरूपाद्यन्तेनाय
च् रूपादेरस्मादनभिधानमेववा अयच्च कुतुनवाच्यः। उपजीव्यत्वेनकस्यैवप्राप्तेः अपवादस्त्वन्यत्रचरितार्थः॥ ॥
अत्रेदञ्चिन्त्यम् अकज्विधावेवोभग्रहणेनसिद्धेसञ्ज्ञाप्रणयनंकिमर्थम् अनभिव्यक्तपदार्थकत्वात्सञ्ज्ञाव्यावृत्तिःसर्वनामसाहचर्याच्च
म॰ ननतद्विरोधइतिभावः ननुउभशब्दस्यापचिन्त्कृतेसर्वत्रैवतद्विषयत्वाभावसंभावनायांयचंविनासंभावनेत्युच्यतेतदाभयपयतउभयत्रेत्यादावपि
सनस्यादत आह उभयशब्दस्येति द्विवचनेति॰ तत्रोभशब्दप्रकृतिकमेवेतिनाग्रहः तेनपरमोभौउभोभौइत्यादौसमासप्रकृतिकेपितत्रनायच
प्ययच्चनप्रवर्त्ततइतिभावः ननुद्विवचनपरत्वाभावेनेत्यसङ्गतम् नित्यमितिसूत्रेणविधीयमानस्यापचोऽन्तरङ्गत्वात्समासतद्धिताद्युत्पत्तेःसुबुत्पत्तेश्चपू

प्रा॰ शे॰ टी॰ भै॰ टी॰ भ॰

भै॰ यदुक्तमनङ्गत्वादिति तन्न खण्डयति॰ किञ्चेति॰ अत एव॰ प्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालं सर्वनामसञ्ज्ञाप्रवृत्तिस्वीकारादेव॥ ॥ ननु प्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालमेव चेत्सर्वनामसञ्ज्ञा तदा पूर्वपरेत्याद्यष्टाध्यायीस्थसूत्रवैयर्थ्यमत आह॰ पूर्वपरेत्यादीति॰ ज्ञापकसिद्धपरिभाषाया अपि न प्रवृत्तिरित्याह॰ असिद्धमिति॰ अन्तरङ्गे कर्तव्ये जातस्य बहिरङ्गस्यानेनासिद्धत्वप्रतिपादनात् एतादृशार्थे साधकमाह॰ बहुश इति॰ पञ्चावेदमित्यादौ॥ तदुत्तरमिति॰ नित्यसञ्ज्ञोत्तरमित्यर्थः॥ एतत्प्रवृत्त्य॰

भ॰ ननु प्रथमे इत्यादिसिद्ध्यनुरोधात् वाक्यान्तरे जस्विषये पूर्वमेव सर्वनामता वा भवति शीभावे कर्तव्ये इत्यर्थ आवश्यकः जस आदेशस्य विषये इत्यर्थो वा उभयथापि शीभावविषयत्वपाजसः प्राक्कालीनैव सामर्थ्यात् गृह्यते इति युगपत्प्राप्तिर्नित्यविकल्पविध्योः संभवतीति चेत्तत्राप्यसंभव एवेत्याह॰ जसीति विषयसप्तमीति॰ ननु मनुष्योऽयं प्रातरुत्थायेति दृष्टान्तपूर्वं यस्य निमित्तसंपत्तिः तस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्यर्थः सिध्यति तस्यापि परिभाष

पूर्वपरेत्यादि तु पक्षे तद्भावमात्रबोधकम् असिद्धं बहिरङ्गमित्यपि नान्तराङ्गोत्तरं बहिरङ्गप्राप्तेः अन्तरङ्गे कर्तव्ये बहिरङ्गासिद्धत्वेऽपि तत्प्रवृत्त्युत्तरं बहिरङ्गप्रवृत्तेरनयावारयितुमशक्यत्वात् बहुशस्तथादृष्टत्वात् तदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्या पूर्वादिविधिवपक्षे तद्भावविशिष्टसाधुत्वबोधनस्य शक्यत्वात् जसीति विषयसप्तमीपक्षेऽपि प्रातिपदिकादिसञ्ज्ञोत्तरमेवास्याः प्रवृत्तेस्तदुत्तरमेव तद्विषयत्वात् स्थानिवदतिदेशप्रापितायाः निरवकाशत्वाच्च॥ ((याक्रोडीकारेनबाधकं न त्वासिद्धत्वं च निमित्ताभावादप्राप्तिरूपमिति युगपत्प्राप्त्यभावेऽपि परिभाषासंचारस्यैवेति चेन्नत्राह॰ स्थानिवदिति॰ निरवकाशेति॰ अयं भावः प्रकृतिभेदात्प्रत्ययो भिद्यते स्थानिभेदादादेशो भिद्यते आदेशभेदात्स्थानिवद्भाववाक्यं भिद्यते नल्विधिभेदाच्च॰ एवं चोभयप्राप्त्यवयवो यच्च आदेशः सर्वनामत्वे नल्विधौ कर्तव्ये तत्पक्षरूप

ति॰ प्रथमचरमेत्यस्य प्रवृत्त्येत्यर्थः॥ ननु जसीति सप्तम्या विषयसप्तमीत्वात्पूर्वविकल्पप्राप्तिः स्यादत आह॰॥ जसीति॰ विषयेति॰ तदुत्तरमेव तद्विषयात् प्रातिपदिकसञ्ज्ञोत्तरमेव जस्विषयत्वसत्त्वात् नित्यसञ्ज्ञायास्तु प्रातिपदिकसञ्ज्ञाप्राप्तिसमानकालप्राप्तिकतया विकल्पेन बाधो न सम्भवतीति भावः॥ ॥

भे॰ एतेनान्तरङ्गत्वादिर्युक्तिर्निरस्ता। स्थानिवद्भावेन याविकल्पप्राप्तिस्तस्याः परेणोक्तमन्तरङ्गत्वाद्बाधमभ्युपेत्यापि प्रकारान्तरेणतन्मतन्निरस्यति। स्थानिवदिति
देशेति॰ अत्रनिरवकाशत्वोक्त्यान्तरङ्गस्यापि निरवकाशबाधकत्वासम्भवः सूचितः॥ ❀ ॥ नन्वन्तरङ्गपरिभाषयास्थानिवद्भावस्यैवबाधोस्त्वत आह॰ प्रत्ययस्यै
ति॰ ननुकार्यकालपक्षेद्वयोस्सञ्ज्ञयोर्युगपत्प्राप्तिः स्यादत आह॰ सर्वनामसञ्ज्ञायामिति॰ उक्तयुक्त्येति॰ उभयस्त्यत्रसर्वनाम्नोविहितत्वसिद्ध्यर्थंयथोद्देशत्व
भ॰ स्थानिवदितिवाक्यं निरवकाशमिति एतेनोभयीत्यत्रङीपूर्सपादनेनद्वयेत्यादिसाधनेनवातिदेशप्राप्तिनापिसावकाशेतिपरास्तम्॰ अंत्यस्यानभि
धानाच्चचेननिषेधानोवलीयस्त्वस्यसंग्रहः॥ ❀ ॥ ननुपरिभाषाविरोधादतिदेशवाक्योपस्थवएववनेतिचेन्नत्राह॰ प्रत्ययस्येति॰ निरवकाशत्वंचदिवः
कर्मचेतिसूत्रस्थमनोरमानुरोधेननञ्ज्ञीत्यापि॰ ननुकार्यकालपक्षेजसुत्तरमेवनिस्ससंज्ञाया अपिप्राप्तिरितियुगपत्प्राप्तिरस्त्येवेतिचेन्नत्राह सर्वनामेति
प्रत्ययस्यस्थानिवद्भावस्यानुमानिकाःऽनयावाधायोगाच्च सर्वनामसञ्ज्ञायामुक्तयुक्त्यायथोद्देशपक्षस्यैवोचितत्वादतएवतयपा
देशेउभयप्रतिषेधः तयपोग्रहणेनग्रहणाज्जसिविभाषाप्राप्नोतीतिस्थानिवत्सूत्रस्थवार्तिकमयच्प्रत्ययान्तरमितिसूत्रा
शयेप्रदर्शनेनभाष्येप्रत्याख्यातम् नह्यन्तरङ्गन्यायवलेन उभयीत्यत्रङीप्सुटिद्वितिसूत्रेमात्रशब्दादारभ्यायचश्चकारा
न्तस्याहाराश्रयणेनसिद्धेः अतइत्यनुवृत्त्याचकतीत्यादौनातिप्रसङ्गः तयपग्रहणेन्नुसूत्रेःवपुत्यानुवादः॥ ❀❀ ॥
अतएवतयादेशइति तच्चवर्णत्वप्रयुक्तेआदेशेकर्तव्येउभयशब्दावयवादेशस्यस्थानिवत्वप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यर्थः अतएववार्तिकमतेउभयी
नित्यपिकर्तव्येतत्प्रतिषेधोनशीभावएवतद्विधानात्॰ अतएवभाष्येयदिप्रत्ययान्तरं उभयीत्यत्रकारोनप्राप्नोतीतिशंकितम्॰ ननुस्थानिवत्वप्रति
मेवस्वीकर्तव्यम् अन्यथाशीभावोनस्यादितिरीत्येत्यर्थः उक्तार्थेभाष्यसम्मतिमाह॰ अतएवेति॰ अन्तरङ्गपरिभाषयाप्रकृतेःनिर्वाहादेवाप्रत्ययान्तरत्वपक्षेङी
वसिद्धिम्परिहरति॰ उभयीत्यत्रेति॰ अतिप्रसङ्गम्परिहरति। अतइत्यनुवृत्त्येति॰ नन्वेवंसतिमात्रजग्रहणेनैवसिद्धेर्द्विद्वितिसूत्रेतयवूग्रहणंवैयर्थ्यापत्तिरतआ

मे· तपरग्रहणन्त्विति· अवयुत्येतिल्यबन्तम् पृथक्कृत्येत्यर्थकम्। अवयुतिशब्दप्रकृतिकतृतीयान्तं वा। समुदायादेकदेशस्यपृथक्करणेनानुवादइत्यर्थः॥ ॥ःः॥ ननुद्वित्रिशब्दादवयवेवर्तमानादवयविनिवर्तमानतयपस्तदन्तस्यस्थानेऽयजादेशेस्था। निवद्भावेनतयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेतिजसिविकल्पोभवति अयचः प्रत्ययान्तरत्वेतुनविकल्पप्राप्तिरतआह· द्वित्रिशब्दइति· जसः शी विषयइतिन्यूनमन्यत्रापिप्रयोगाभावादतआह· पुंस्येवेति· तदाशयइति· तयादेशे उभयप्रतिषेधइतिवार्तिकमत्याख्यानपरभाष्याशयइत्यर्थः। नचतस्यपाणिनिवक्तव्येतस्यस्थमिष्यामितिगुरुनिर्देशात्समुदायानुबन्धस्यावयवानुबन्धत्वा

भ· अनभिधानमेवेति· इदंद्वित्रिभ्यांतयस्यायचश्चेति· तयग्रहणस्याकरणप्रौढ्या· वस्तुतस्तुउभशब्दप्रकृतिकएवायच्प्रत्ययान्तरंतत्रतयस्ये त्यननुवृत्तेः द्वित्रिप्रकृतिकस्तुतयस्थानिकएवनतुप्रत्ययान्तरमितिपाठकाः एतन्मतेश्रद्धालवोऽन्येतत्रद्वयम्चप्रत्ययान्तरमितिभाष्यंपथा श्रुतंयुज्यते· असतिवाधकेउद्देश्यताचच्छेदकावच्छेदेनविधेयान्वयस्यव्युत्पत्तिसिद्धत्वात्· तयात्रूभशब्दप्रकृतिकोऽयचइतिव्याख्येयमिति

द्वित्रिशब्दप्रकृतिकायजन्तस्यजसः शीविषयेनभिधानमेव पुंस्येवबानभिधानमितितदाशयइतिवदन्ति॰ ॥

ततभंगःस्यान्भाष्येतत्रचद्वितयेइत्येचपाठयन्ति इदंचनवेतिविभाषेत्यारंभेप्रत्ययांतरत्वेनसमाधानमावश्यकमितिस्पष्टमेवतन्मत्या ख्यानेत्वंतरंगप्रत्य· मादिसाहचर्याद्विधिमुखेनैवप्रवृत्तिर्भविष्यतीतिनित्यसंज्ञाप्रवृत्तिमूलोक्तरीत्यान्याय्यैवेतिवोध्यम्॰॥ ःः ॥

भावोज्ञापितइतियदिमात्रजितिप्रत्याहारस्तदाऽयचश्चित्वनस्यादितिवाच्यम्· ज्ञापकसिद्धत्वसर्वत्रेतिपरिभाषयाक्वचित्समुदायानुबन्धस्याव यवानुबन्धत्वस्वीकारात्। यत्तुद्वित्रिभ्यामितिसूत्रेतयग्रहणस्याकरणप्रौढ्येदम्। वस्तुतस्तुउभयशब्दप्रकृतिकायच्एवप्रत्ययान्तरत्वम्। अत एवकर्तृकर्मणोरितिसूत्रेधातोर्द्वयेप्रत्ययास्तिङः कृतश्चेतिप्रयोगः सङ्गच्छते। व्यर्थाद्वयेषामितिमाघप्रयोगश्चद्वयमिच्छन्तीतिरीत्यायद्यप्युपप द्यतेतथाप्युक्तप्रयोगस्यान्यथोपपादनासम्भवादितितन्न अयच्प्रत्ययान्तरमितिप्रकृतिविशेषानुपादानेनप्रत्ययान्तरत्वोक्त्याद्वयेप्रत्ययाइति

मे· यौगिकत्वादेव· पूर्वोक्तार्थे भाष्यसम्मतिमाह· तदुक्तमिति· भाष्यस्थग्रहणशब्दः करणल्युडन्त इत्याशयेनाह। ग्राहकेणेति· उभयतउभयत्रेति प्रयोगासङ्गतिम्प
रिहरन्नाह। त्रतसिलाविति· शक्तिप्रधानाविति· अपादानत्वाधिकरणत्वशक्तीत्यर्थः इदंशक्तेर्विभक्त्यर्थत्वमेवेतिमते। कारकस्य विभक्तिवाच्यत्वेपि सङ्ख्या
याः प्रकृत्यर्थविशेषणतयाभानेन सङ्ख्याप्रकारकप्रकृत्यर्थविशेष्यकबोधोयद्यपिभवति। तथापिनविभक्तिवाच्यार्थसङ्ख्यायाः प्रकारकत्वमितिनिर

भ· अभाववोधकेति· नवेति विभाष्येत्युक्तेरितिभावः एवंचापवादविषयेअंतरंगोद्भावनं असंगतमितिभावः इदंचप्राप्तिमभ्युपेत्यंचतुतत्तुप्रा
प्तिरेवनेत्याह· किंचेति युगपत् प्राप्त्यभावादिति। उभयविषयकवाक्येजसिपरतः सर्वनामतानभवतिजसः कार्यंप्रतीतिसूत्रार्थः अत्रपक्षे

तस्मात् उभयशब्दात् जसीति· अवयवद्वयारब्धसमुदायबहुत्वविवक्षायामित्यर्थः अन्तरङ्गत्वादिति· सर्वार्थबोधकत्व
रूपार्थस्योभयत्रापिनिमित्तत्वेननतत्कृतं नित्यसञ्ज्ञाया वहिरङ्गत्वम् अतएवसञ्ज्ञोपसर्जनप्रथमादिशब्दे नविकल्पः
अर्थकृतवहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्चेतिभावः इदमर्वाचामनुरोधेन परेतु अस्यपक्षेऽभाववोधकतयानिषेधाश्चवली
यांसइत्यनेनास्य प्राप्तिः किन्त्वनान्तरङ्गंवलीयइत्यस्य अत्रविषयेयुगपत्प्राप्त्यभावात् सञ्ज्ञानांवाध्यवाधकभावाभावे
नप्रातिपदिकसञ्ज्ञासमकालमेवसर्वनामसञ्ज्ञाप्रवृत्तिः अतएवोभयेइत्यत्रसर्वनाम्नो विहितत्वेनशीभावसिद्धिः ॥

जसः कार्यमितिवाचनिकं पद्मात तत्स्थाने आदेशेकर्तव्येजसइकारेकर्तव्यइत्यर्थोवाजसुत्तरमेवतस्य कर्तव्यतेति नयुगपत्प्राप्तिः प्रकल्प्यवि
त्तिन्यायेनप्रवृत्तिपक्षेनित्यसंज्ञायाः पूर्वंप्रवृत्तिः अप्रवृत्तिपक्षेजसः पूर्वमेवनित्यसंज्ञाप्रवृत्तिरित्युभयेइत्यस्यासिद्धिरितिभावः ॥

कद्विवचनत्वाभावःस्पष्टः॥ ॥उभयशब्दाद्द्विवचनोपपत्तयेआह· अवयवद्वयेति· अतएव· अर्थस्योभयत्रनिमित्तत्वादेवानविकल्पइति· अन्तर
ङ्गत्वादित्यादिः।स्वसिद्धान्तरीत्याह· अर्थकृतेति· अर्वाचाम्· प्रक्रियाकारादीनाम्। अभावबोधकतयेति· इदन्निषेधाश्चेतिवचनप्रवृत्तौनियामकम्॥

भै.

श.शे. दर्थानां सप्रमाणत्वम्। कस्यचित्तु नेति विशेषं दर्शयितुमाह तत्रेति। ह्यन्तावडिति सूत्रे संख्यावाची एको द्वौ बहव इत्यत्र प्रसिद्धः। अन्यार्थकोऽपि तत्रै
टी.भै. व सधमादो द्युम्न एकास्ता इत्यत्रोक्तः। असहायवाच्यपि तत्रैव एकाग्नयः एकहलानीत्यत्रोक्तः। एको गोत्र इति शेष इति। तत्र हि एका प्रकृतिं प्रत्ययमुत्पाद
टी.भ. यतीत्युक्तम्। तत्रान्येनैकशब्दस्य परमप्रकृतिपरत्वे कथिते सिद्धान्तिनोक्तम्। नहीदं लोकाद्भिद्यते लोके हि संख्यां प्रवर्त्तमानामुपचरन्ति। एक इ
२०५ ति वा प्रथम इति वा। यावद्भूयान् प्रथमो गोत्रप्रत्ययमुत्पादयति तावदेको गोत्र इतीति। अत्र कैयटः। लोके योऽर्थ एकशब्दस्य दृश्यते। एकोऽल्पप्राणा
इति। प्रथमेऽल्पप्राण इति गम्यते। उपचरन्तीति व्यवहरन्तीत्यर्थः। साधारणार्थकस्त्वेनैकदिगित्यत्र दृष्टः। समानार्थकस्तु चैत्रमैत्रयोरेका मातेत्य
त्र। एतयोरेकत्वसंख्याप्रकारकबोधासम्भवादर्थान्तर इति। सार्वविभक्तिकस्तसिः। अर्थवशात् दिशो मातुश्चैकत्वं विना साधारणत्वसमानत्वयोरनु
पपत्तिः। अल्पार्थकस्त्वनेकधान्यवपनयोग्यक्षेत्रेऽपि धान्याल्पत्वाद्यदैकजातीयस्यैव धान्यस्य वपनं कृत्वाऽत्र क्षेत्रे मयैकस्यैव धान्यस्य वापः कृत इति कृषी
वलोऽस्मान्प्रति प्रयुङ्क्ते तदीयवाक्ये प्रसिद्धः। तदर्थकाभावो ध्वनित इति। पूर्वोक्तप्रयोगघटकैकशब्दे तु एकजातीयत्वार्थकत्वकल्पनेनाप्युपपत्तिरि
ति भावः। न दृढमानमिति। यदा त्वसहायत्वे स्वस्य दुरदृष्टसत्त्वप्रयोज्यमेकाकिभिः क्षुद्रैर्जितमित्यादौ यथा तदा प्रधानत्वप्रतीत्यभावेऽपि बहुषु राजसु वी
रेषु सत्स्वपि प्राधान्यादयमेकवीर इति यदा प्रयोगस्तदा प्राधान्यप्रतीतिर्यद्यपि सम्भवति तथापि न दृढमानं स्वनिष्ठगुणसजातीयगुणवत्त्वकृतसाजात्य
वेदन्याभावप्रयोज्यासहायत्वस्यापि पर्यवसानेन वाक्यार्थनिष्पत्तिसम्भवादिति भावः। स्वाभिधेयापेक्षोऽवधिनियमो व्यवस्थेति क्वचित्पाठस्स चायु
क्तः। कर्मघञन्तस्यापेक्षशब्दस्यावधिसापेक्षत्वेन नियमेन योगासम्भवादत आह। समस्तः पाठ इति। एवञ्च स्वाभिधेयापेक्षशब्दस्यावधिशब्देन एमः
समासं कृत्वा नियमशब्देन समासे कृते स्वाभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यावधेर्नियमो व्यवस्थेति वाक्यार्थः सिद्धः। एवञ्च यत्फलितन्तदाह। नियमेनेति २०५
नियमेनावधिसापेक्षश्चावधिबोधकशब्दप्रयोगनिवर्त्तनीयोत्थिताकाङ्क्षाजनकज्ञानविषयत्वम्। तच्च पूर्वादिशब्दार्थे प्रसिद्धमेवेति भावः।
व्यवस्थायामिति सप्तमी तु विषयत्वार्थिकेव। आग्रहे त्विति। एवमभिधानेनात्र दक्षिणशब्दस्यावधिसापेक्षार्थवृत्तित्वाभावः सूचितः। उत्तरेऽप्युक्त

मे· अत्रोत्तरःशब्दः प्रतिवाद्युच्चारितवाक्यपरः। प्रत्युत्तरशब्दस्तु पूर्ववाद्युच्चारितोत्तरनिराकरणसमर्थवाक्यपरः। उत्तराः कुरव इति वाक्यघटकोत्तरशब्दार्थे
व्यवस्थाविषयत्वमुपपादयति॥ ॥सुमेर्वंवधिकेति· अनेन सुमेरुशब्दाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वं सूचितम्। मध्याह्नेति· अस्य नत्वनुरूषीयेत्यादिः॥
एवमेव सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरः स्थित इति वाक्यस्याप्युपपत्तिः। दिग्वाचकानां पूर्वादिशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमुक्त्वा देशवृत्तीनामप्याह· देशवृत्ती
नामपि· अत्र केचित्। असंज्ञायामित्यस्योत्तराः कुरव इति प्रत्युदाहरणमसङ्गतम्। देशविशेषे उत्तरशब्दस्य निरूढत्वादवधेर्नियमेनापेक्षाया अभाव
मे· सन्निहितत्वादीति· दिग्देशवृत्तीनां प्रवृत्तिनिमित्तभेदादेव भाषितपुंस्कत्वाभावो भाष्योक्तः संगच्छते अन्येन सदृशः स्यान्नेत्तरत्तम इति यथा॥

उत्तराः कुरव इति सुमेर्वधिकपरदेशत्वरूपोपाधिविशिष्टकुरुषूत्तरशब्दः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वर्तत इति व्य
वस्थाविषयत्वम्बोध्यम् दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशावधिकोदयाचलास्ताचलसन्निहित
देशतत्कालिकसूर्यसम्मुखयावद्देशतत्कालिकतत्पृष्ठस्थयावद्देशरूपोपाधिविशिष्टदिशि तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमि
त्तीकृत्य प्रवृत्तिरित्युपाध्यन्तर्गततया व्यवस्था स्यैव· मध्याह्नसूर्यस्याभिमुखत्वात् देशवृत्तीनां तत्तदवधिकोदया
चलसन्निहितत्वादि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यन्यत्र विस्तरः॥ ९ नव्यवस्थाया अभावात् किंच दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानामपि सर्वना
मसंज्ञा दिश्येतेषां रूढत्वान्न प्राप्नोति। किंच दिङ्नामान्यन्तराल इति सूत्रभाष्ये दिक्समाससहयोगयोश्चाशिष्यो बहुव्रीहिः। किं कारणमन्तरालप्रधाना
भिधानात् दिक्समासे सहयोगे च अन्तरालम्प्रधानन्त्वाभिधीयते। तत्रान्यपदार्थ इत्येव सिद्धमसिद्धम्। यद्येवं दक्षिणपूर्वादिक्समानाधिक
रणलक्षणः पुम्वद्भावो न प्राप्नोति। अद्य पुनरियं सैव पूर्वेति कृत्वा समानाधिकरणलक्षणः पुम्वद्भावः सिद्धो भवति। न सिध्यति· भाषितपुंस्कस्य पु
म्वद्भावः। न चैतौ भाषितपुंस्कौ। ननु च भोः दक्षिणशब्दः पूर्वशब्दश्च पुंसि भाष्येते। समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम्। आकृत्यन्तरे चैतौ भाषित

श॰शे॰ मै॰ दक्षिणपूर्वेति दिक्शब्दौ। दक्षिणः पूर्वेति व्यवस्थाशब्दौ। एवन्तर्हि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भाव इति वक्तव्यम्। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्येवमर्थमि
टी॰भै॰ ति भाष्ये उक्तम्। अत्र कैयटः। दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं दिक् सा दक्षिणपूर्वेत्युच्यते तत्रान्तरालस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वेणैव सिद्धः समासः। अ
टी॰भ॰ थ पुनरिति· सूत्रारम्भकाले सूत्रमेवं व्याख्यायते अन्तराले यानि दिङ्नामानि वर्तन्ते तानि समस्यन्ते। दक्षिणादीनां सामीप्यादन्तरालवृत्तित्वं ततश्च दक्षि
२०६ णा चासौ पूर्वा चेति समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भावः सिद्धो भवति। सूत्रारम्भे त्वन्यपदार्थसम्पादनाय दक्षिणपूर्वेति शब्दयोः स्वार्थ एव वृत्तिरभ्युपेया
ततो वैयधिकरण्यम्। ततो न सिध्यतीति प्रतीकमुपादाय प्रवृत्तिनिमित्तभेद एवोपपादितः॥ दिक्छब्दाविति· विना प्रवृत्तिनिमित्तेन दिग्विशेषे रूढाः प्र
वृत्ता इत्यर्थः। देशकालयोश्च व्यवस्थापेक्षप्रवृत्तिनिमित्तता। एतेन प्रघट्टकेन दिग्वाचकपूर्वादिशब्दानां व्यवस्थाविषयत्वाभावात्सर्वनामसंज्ञा न प्रा
प्नोतीत्यभिहितम्। अपि च दक्षिणा गाथका इत्यत्राप्युत्कर्षसावधिसापेक्षत्वेन व्यवस्थायाः सत्त्वात्कथन्न सर्वनामसंज्ञेति। तन्न· संज्ञाशब्द
त्वञ्च रूढ्याबोधकशब्दमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दत्वम्। अत एव संज्ञायां समजेति सूत्रेण समूहार्थकसमज्याशब्दस्य सूत्रकृता साधुत्वमुक्तम्। अ
त एव पशुनामत्वेन गवादयो व्यवह्रियन्ते। न त्वेषु पदप्रवृत्तिनिमित्तकत्वम्। इन्द्रशक्रादीनां भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वापत्त्या पर्यायत्वानापत्तेः। संज्ञो
पसर्जनीभूतास्त्वत्राधुनिकसंज्ञाविषय एव गृह्यते। दिक्षु त्वीश्वरः सङ्केतः। कुरुषु त्वाधुनिक इत्यत्र व्याख्यानं वचनमेव प्रमाणम्। एवं देवगण
विशेषे विश्वशब्दस्याप्यीश्वर एव सङ्केत इति विश्वेषां देवानामिति सिद्धम्। उत्तराः कुरव इति प्रत्युदाहरणस्याप्युपपत्तिरुक्तैव। यत्त्वोक्तं दिग्वाचकानां व्य रा॰म
वस्थाविषयत्वादिति। तदपि न। यदि पुनर्दिक्शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दास्स्युरिति भाष्येणैव समाधानात्। अस्य भाष्यस्य स्यात्तर्हि भाषितपुंस्कत्वमि २०६
ति शेषः। दिग्वाचकानां सर्वनामत्वमेवेष्टव्यमिति तात्पर्येण चेदं भाष्यं प्रवृत्तम्। अत्रापि व्यवस्थाशब्दाः स्युरित्यस्य व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तका
इति पूर्ववद्व्याख्येयम्। दिग्वाचकपूर्वादीनां पृथ्वीमध्यभागावधिकोदयाचलादिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि प्रवृत्तिरिति तथा च व्यवस्था

मे· प्रयोगाच्चद्वयशब्दोः व्युत्पन्नप्रातिपदिकत्वस्य च प्रथमचरमेति सूत्रस्थ चकारेणसङ्ग्रहात्सर्वनामसंज्ञासिद्धिरित्याशयात् उभयाभमित्राइति प्रयोगश्च च्छा
भ· तदंतविधिद्वयेनेति यद्यप्येकेनापितदंतविधिनाप्रयोजनलाभात्पाठः सार्थकस्तथापिसत्येकस्मिंस्तदन्तविधौप्रत्ययग्रहणभावेनसंज्ञाविधावि
तथापीहेति प्रत्ययग्रहणेतदन्तग्रहणमितिप्रयोजनंसर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति चतदन्तविधिद्वयेनउत्तरान्तानेत्याद्यर्थेपरमक
तरस्यव्यपदेशिवद्भावेनकतस्य च संज्ञासिद्धेतिभावः तत्रमानमाह केवलयोरिति· प्रयोजनाभावात्फलाभावादित्यर्थः अदन्ताद्ङ्ग
न्यतरस्य सर्वनाम्नो विहितस्येत्येव जसः शी त्यादेरप्याप्तेरितिभावः ननुडतरग्रहणेनैवसिद्धेऽन्यतरपाठो व्यर्थोऽतआह अन्यतरेति· किं
यत्नस्यएवतयोर्विधानादितिभावः अपुरीति·पूःशब्दस्यविशेष्यत्वेनेत्यर्थः तद्धुनयनत्स्त्रियामुदाहरन्ति अन्तरायामिति·एकोऽन्या
र्थेप्रधानेचप्रथमेकेवलेतथा साधारणेसमानेऽल्पेसङ्ख्यायाञ्चप्रयुज्यतइतिकेचित् केवलेअसहायेतत्रसङ्ख्याऽन्यार्थोस
हायवाचीत्वान्नापद्वबहुषुबहुवचनमेकादाकिनिश्चेत्यादिसूत्रेषुभाष्येस्पष्टमुक्तः एकोगोत्रइतिसूत्रशेषभाष्येप्रथमार्थोप्युक्तःसाधार
णसमानार्थयोःसङ्ख्यावाचिनएवार्थतःपर्यवसानं यथातेनैकदिक्चैत्रमैत्रयोरेकामातेत्यादौ सर्वस्यद्वेइतिसूत्रेएकैकशाद्
तिभाष्यमुपादायकेचिदाहुरल्पार्थोप्येकशब्दोस्तीतिवदता कैयटेनकेचिदित्युक्त्यातदर्थकाभावोध्वनितएव एवम्प्रधानार्थे
नद्रढमानम् स्वाभिधेयपेक्षावधीतिसमस्तःपाठः नियमेनावधिसापेक्षेर्थेवर्तमानपूर्वादीनामित्यर्थः दक्षिणागाथका
इति· उत्कर्षस्यावधिसापेक्षत्वादत्रव्यवस्थास्तीत्याग्रहेतु उत्तरे प्रत्युत्तरे च शाक्ता इतिप्रत्युदाहरणम्बोध्यम् ॥ ॥
तिनिषेधाप्रास्त्या प्रयोजनंसर्वनामेतिबोधिनतदंतेतिस्वीकारेबाधकाभावइतिभावः॥ १ न्दसत्वेनसाध्यइतिदिक्॥ ॥ फलाभावमुपपादयति· अद
न्ताङ्गान्यतरस्येति· पूः शब्दस्येति· तदर्थस्येत्यर्थः। अतएवान्तरायान्नगर्यामितिप्रयोगस्याप्युपपत्तिः। एकशब्दस्ययावन्तोर्था एकोऽन्यार्थेत्यादिनोक्तास्तेषुकेषाञ्चि

प॰ शे॰ टी॰ भै॰ टी॰ भ॰ २७

भै॰ अन्तरशब्दस्यार्थानाह· अन्तरमवकाशेत्यादिना· अवकाशे। राजकार्यसाधनेऽनियुक्तस्यापि अन्येन मदीयमिदं कार्यान्तरं कर्तव्यमित्युक्ते सवदति। सत्यन्तरे भवदीय कार्यान्तरं करिष्यामीति। अवधौ। दिनान्तरे मासान्तरे। परिधाने· अन्तरे शाटकाः। अन्तर्हितो मेघान्तरे सूर्यः। भेदे रामायणे एवमप्यनि सो नावाकेो। पदन्तरं वायसवैनतेय योर्यदन्तरम्मन्नुमपोरपीति। तादर्थ्ये· भवदन्तरे मया धनमर्जितमिति। छिद्रं विवरन्तत्र। अन्तरे शस्त्रम्प्रहर्तव्यमिति आत्मीये यथा। अयममात्यन्तमन्तरः। विनार्थे· अन्तरेण पौरुषमिदन्नसाध्यमित्यत्र। वहिरर्थेः अन्तरे अन्तरा वा चण्डालादिगृहाः। अवसरे· ममसेवकोन्तरं जानाति। मध्ये· आवयोरन्तरे विष्णुः। अन्तरात्मनि

अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये छिद्रात्मीयविनावहिरवसरमध्येन्तरात्मनि चेति कोशेन्तार्थान्तरस्युदासार्थमाह। न्तरं वहिर्योगेति· अयं त्रिसूत्र्याक्रियमाणः सञ्ज्ञाविकल्पोऽजसाधारणीभावएवनत्वकजाद्युदन्तत्वादाविति वोध्यम् नवहुव्रीहौ· विकीर्षितरत्यध्याहारलभ्यं प्राचीनवृत्तिकृदीत्येदम्व्याख्यानं नेदं सूत्रे वहुव्रीहेसत्वनिषेधकं उपसर्जनप्रतिषेधेनसिद्धेः प्रक्रियावाक्ये इति· अलौकिके इत्यर्थः न चालौकिके समासप्रवृत्त्यैकार्थीभावस्यापि तन्नैवकल्पनादुपसर्जनत्वादेव समासवतत्रापि निषेधः सिद्ध इति वाच्यम्। तत्रैकार्थीभावस्यारोपेपि स्वार्थविशिष्टार्थान्तरवोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाभावेनातिभवकानित्यत्रेव प्राप्तस्याकचोऽभावार्थे सञ्ज्ञानिषेध इत्यत्र तात्पर्यात् लौकिके तु नास्य प्रवृत्तिसत्त्वसमासस्य विकीर्षितत्वाभावात् अतिक्रान्त इत्यादिना पूर्वोक्तस्य लौकिकवाक्यस्य समासस्य च दृष्टान्तद्वयमुच्यते अकृतव्यूहपरिभाषा तु नासो वेति भावः। भाष्यकारस्त्विति अकच्स्वरौ तु कर्तव्यौ प्रत्यङ्गं मुक्तसंशयमिति भाष्योक्तेरीति कृद्दीत्येदं व्याख्यान

अन्योन्तरात्मा आनन्दमयः। इदमुपलक्षणम्। तेन साहश्यस्यापि सङ्ग्रहः। यथास्थानेऽन्तरतम इत्यत्र। तत्वनिषेधकमिति· सर्वनामसञ्ज्ञानिषेधकमित्यर्थः सिद्धेरिति· एवञ्चाध्याहारं विना सूत्रनैपर्थ्यापत्त्या चिकीर्षित इत्यध्याहारः। नन्वकृतव्यूहपरिभाषयाऽलौकिकप्रक्रियावाक्येप्यकज्न भविष्यतीत्यत आह· अकृतव्यूहेति· एतत्तत्वमन्यत्रोक्तम्। स्वरः स्वाङ्गशिटामिति विहितः। प्रत्यङ्गम्। प्रत्यवयवम्॥ ३१

मे· ध्वनितमिति· एवंहिभाष्येउक्तम्।धिन्विकृण्व्योरचेतिक्वायमकारःश्रूयते।नक्वचिच्छ्रूयतेलोपोस्यभवति· अतोलोपआर्द्धधातुकइति।यदिनक्वचिच्छ्रू
यतेकिमर्थमयमुच्यतेतेनलोपएवोच्येत।नैवंशक्यम्।लोपेसतिगुणःप्रसज्येत अत्रेपुनःसति अकारलोपस्यस्थानिवद्भावाद्गुणोनभविष्यति।ननुचलोपेपिस
तिनधातुलोपआर्द्धधातुकइतिप्रतिषेधोभविष्यति।आर्द्धधातुकनिमित्तेलोपेप्रतिषेधः।नचैषआर्द्धधातुकनिमित्तोलोपः।अपिचप्रत्याख्यायतेसलोपःप्र
भ·प्रथमार्थएवेति· प्रथमानिर्देशसाध्यप्रयोजनसाधनतात्पर्यकएवेत्यर्थः ननुचिकीर्षितिइत्यध्याहारतात्पर्यकःलघुनिप्रथमयानिर्देशकर्तव्येगुरु
सप्तमीनिर्देशस्यदृष्टार्थएवेतिभावःसौत्रत्वात्प्रथमार्थेसप्तमीत्येवंतुनव्याख्येयम्· गौरवात्· मनोरमोक्तरीत्यासिद्धफलाभावाच्च अन्[illegible]ति· चिकीर्षि
ननुस्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पोस्तुकथंप्रत्याख्यानमतआह यथोत्तरमिति· एतच्चधिन्विकृण्व्योरच्चेतिसूत्रेभाष्येध्वनितमेवमन्व
वृत्तिकृदुक्तार्थकंनेदं।तस्मादुपसर्जनप्रतिषेधानुवादकम्।यद्वावार्तिककृतातस्यकृतत्वात्सूत्रकृतेदमारब्धंसंज्ञायाअन्व
र्थत्वमपिभाष्यकृद्दूषितमेवनसूत्रकृद्दूषितमितिविभाषादिगितिसूत्रेकैयटेस्पष्टम् सूत्रेसप्तमीनिर्देशः प्रथमार्थएव अतए
ववृत्तिकृदुक्तः प्रक्रियावाक्योनिषेधइत्यर्थोभाष्यकृताबहुव्रीहिपदस्यतदर्थवाक्यस्यपदलक्षणयासाधितः अन्यथामूलो
क्तरीत्यासिद्धत्वादशालक्षणप्रयासोव्यर्थःस्यादितितत्वम्·॥ ॥नेइत्यध्याहारतात्पर्यकत्वेइत्यर्थः व्यर्थःस्यादिति·इदंतुचिंत्यम्
पाणिनिनापिकिमर्थंप्रथमार्थेसप्तमीस्वीकृतेत्यर्थेप्रश्नेतवाप्युत्तरस्यदुर्लभत्वात्· अपरशब्दस्तुरूढः परापरयोस्तुल्यार्थत्वात्· नामपदस्वार
स्येनेति· नम्यमानार्थकंनामेतिव्युत्पत्तिरितिभावः विशेष्यभूतार्थकमितियावत्·॥ ॥ तस्मिन्प्रत्याख्यातेगुणःस्यादेवेत्युक्तम्।अनेनसूत्रमतात्प्र
त्याख्यानवादिमतस्यबलमितिप्रत्याख्यानवादिसम्मतलक्ष्यमेवसूत्रमतेपिसाध्यमितिध्वनितमित्यर्थः।एवञ्चप्रत्याख्यानविरुद्धफलकसूत्राशयक
ल्पनंवृत्तिकाराणामनुचितमितिसूचितम्।तदाह।एवञ्चेति· नन्वेवंसूत्रेसप्तमीनिर्देशोविरुध्यतेऽतआह· सूत्रेइति· अतएवसप्तम्याः प्रथमार्थत्वादेवात

भै· प्राधान्येति· ननुसर्वार्थवाचकत्वंसर्वविश्वयोरेवनत्वन्येषामतआह· प्रसिद्धस्त्रीयेति· अत्रसामानाधिकरण्यंस्वरूपसम्बन्धेनतादृशवाचकत्ववत्तद्रूपम्।आवश्यकत्वेनेति· उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेनविधेयान्वयस्यौत्सर्गिकतयायदिसञ्ज्ञोपसर्जनीभूतानामप्यनुकरणंस्यात्तदानत्साधारणसर्वादित्वावच्छेदेनविधेयान्वयोबाध्यः।सचाशनोबाधात्तसम्भवतीत्यतउद्देश्यतावच्छेदकस्यतद्व्यावृत्तत्वासिद्धयेतेषामनुकरणमेवनेतिभावः।नामपदस्वारस्येनेति· अन्यथासर्वार्थेतिवदेत्। स्त्रीयसर्वार्थेति· नमद्वाच्यसर्वेत्यर्थः। अभिव्यक्तेतिन्यायमूलमिति· उष्ट्रमुखवत्समासः। अभिव्यक्तेतिन्यायस्य

भ· अभिव्यक्तेति· इदंचान्येषांमतेनक्वचित्त्वेतदपपाठःस्वमतेतुप्रसिद्धार्थकाव्ययभूतनामपदस्वारस्येननामपदोपादानादेवोभयलाभः यद्वासर्वेषा

नदनुगुणानामेवेतिप्राधान्येनोपस्थितिविषयप्रसिद्धस्त्रीयसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्त्वेनबोधकमहासञ्ज्ञयासर्वार्थोपस्थापकसर्वादीनामनुकरणावश्यकत्वेनेतरेषामनुकरणेमानाभावः नामपदस्वारस्येनप्राधान्येनेत्यस्यलाभः उपसर्जनंहीनरविशेषणतयैवोपस्थापकमितितेननद्व्यावृत्तिः पूर्वादिसङ्ग्रहायस्त्रीयसर्वार्थेति सञ्ज्ञाव्यावृत्तयेभिव्यक्तेतिन्यायमूलकप्रसिद्धेतीतिभावः॥ ((मितिबहुवचनेनप्राधान्यलाभः अव्ययनामपदेनप्रसिद्धलाभइतिबोध्यम्· ॥

यन्मूलंशीघ्रोपस्थितिकत्वनत्वेवैतस्यापिमूलम् अयम्भावः।सञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधइतिवार्त्तिकात्तन्मतेप्रसिद्धस्यसञ्ज्ञानभवतीतिसिद्धौ।अथवामहतीयंसञ्ज्ञाक्रियतेइत्यादिनावार्त्तिकमत्यास्व्यात्तभाष्यकारनयेवार्त्तिकेकवाक्यतयाऽप्रसिद्धव्यावृत्तिरवश्यमेवस्वीकार्या साचस्त्रीयस्यप्रसिद्धस्यैवार्थस्यग्रहणेनभवतीति।यत्तुप्रातिपदिककार्येष्वभिव्यक्तेतिन्यायस्यप्रवृत्त्याप्रसिद्धेतिलब्धम्गौणमुख्यन्यायादस्यन्यायस्य—भेदेनोपादानात्तस्यपदकार्यविषयत्वेप्यस्यन्यायस्यप्रातिपदिककार्यविषयत्वमपि।अतएवसञ्ज्ञाभूतत्रिशब्दस्यात्रिनयादेशोनेति नन्न· अभियुक्तोक्तश्लोकस्यापूर्वत्वाभावसिद्धान्तात्।अतएवात्वंन्त्वंसम्पद्यतेऽमहान्महान्भूतस्त्वद्भवतीतिभाष्योक्तवाक्यत्वादेशादेशयोरप्युपपत्तिः।नापिसञ्ज्ञाभूतत्रिशब्दस्यामिपरत्रपादे

मे॰ स्फुटैव। अयम्भावः। आकाशवदेकस्यैव दिक्पदार्थस्यौपाधिको भेदः। उपाधिश्च पृथिवीमध्यनामान्तस्याश्चत्वारः पर्वताश्च तत्राप्युदयाचलसन्निहितत्वा
दिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। अवधिस्तु पृथिवीमध्यमेकमेव। न चैवसुम्बद्धावेसिद्धे सर्वनाम्न इत्यनेन तत्साधनमव्यर्थमिति वाच्यम्। दिग्वाचकानां रूढ्या शब्दस्व
रूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्तिरिति समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वन्नास्तीत्यभिप्रायेण तथाभिधानात्। वस्तुतस्तूपपादितरीत्या व्यवस्थाविषयत्वमस्त्येव। पृथ्वी
मध्यस्यावधित्वञ्च रामायणे किष्किन्धाकाण्डे वानरान्प्रति मध्यभागावधिकस्यैव दिग्विभागस्योक्तेः कल्प्यते। पृथ्वीमध्यञ्च मध्याह्नसूर्यसंयोगिदेशः। न च पूर्वा
दिष्वपरशब्दस्य पाठो व्यर्थः। परशब्दस्य नञ्समासेन तदन्तविधिना परशब्देऽपि सर्वनामकार्यसिद्धेरिति वाच्यम्। एवन्तर्हि परापरशब्दयोः समानार्थकत्वव्यवहा
राभावप्रसङ्गात्। किन्तु परशब्दवदपरशब्दस्यापि दिक्कालयोस्तदवच्छिन्ने च रूढिः अपरशब्देन नञ्समासेऽपि जहत्स्वार्थवृत्त्या परशब्दार्थस्यैवाभिधा
नम्। तस्मिन् रूढिमद्वाच्यजहत्स्वार्थवृत्तिस्वीकारो न विरुध्यते। अपरेऽपि तत्र परशब्दस्यानर्थकत्वापत्तेः स्वीयसर्वार्थवाचकपरशब्दान्तत्वाभावेन तदुपादानमाव
श्यकमेवेत्यवधेयम्॥

श॰शे॰ भे॰ ख्याख्यातोपस्थितसङ्ख्याकारकयोरिवोत्पत्तौ बाधकाभावात्। अव्युत्पन्नत्वादिति॰ उद्देश्यतावच्छेदकरूपेणोद्देश्यस्य ज्ञानरूपसिद्धिं विना विधेयत्वे
टी॰भै॰ नाभिमतस्य तत्त्वेनान्वयासम्भवात्। सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यो विधेय इति न्यायस्यक्रमत्वादिति भावः॥ ॥ नन्वेकपदोपस्थापितयोः कृतीष्टसाधन
टी॰भ॰ त्वयोः। परमते धातोः फलव्यापारयोः पृथक् शक्तिवादिमते उद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिवारणाय फलावच्छिन्नव्यापारे शक्तेः स्वीकारात्स्वमते हि
२०८ सत्त्वात् पृथगुपस्थितयोस्तथान्वय इष्ट एवेत्यत आह॰ रूढ्यर्थयोगार्थयोरिति॰ यः शब्दः केवलयौगिकस्तत्र पृथगुपस्थितयोरुद्देश्यत्वविधेयत्वा
त्मप्रकारताविशेष्यताविलक्षणविषयताशालिबोधः स्वीक्रियते न तु योगरूढस्थले॰ तत्र तथा दर्शनादिति भावः। अन्यतरवियोगेनेति

भ॰ चेति कारके वक्ष्यते मञ्जूषायां च वक्ष्यते॰ तदाऽव्युत्पन्नत्वादित्यस्यौत्सर्गिकत्वादित्यर्थो निपुणतरैर्मतसजातीयैरन्यैरपि वेदितव्यं॥ ॥

रूढ्यर्थयोगार्थयोरन्यतरवियोगेनान्यत्रान्वयायोगाच्च तदन्ते सर्वार्थवाचकत्वं तत्त्वव्यवहारो बोध्यम् एतेन तदाक्षिप्तस्य विशे
ष्यतेत्यपास्तम्। न हि नानुपपत्त्यभावेनाक्षेपायोगादाक्षिप्तस्य शब्देऽन्वये मानाभावाच्च॰ केचित्तु आदन्त्याऽएकस्योद्देश्यताऽ
परस्य विधेयतेति वदन्ति परत्वाद्यः पक्षस्तु तोपि लघुरिति बोध्यम्॥ ॥ अत्र तत्सम्बन्धाभावो वियोगः। अन्वर्थसंज्ञोपस्थितसर्वार्थवा
चकस्य विशेष्यतापत्ते नापि स्वीकारात्तयोरसम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात् किन्तु योगरूढस्थले योगार्थरूढ्यर्थयोर्यत्रोपस्थितिस्तत्रान्यतरस्य
यत्रोद्देश्यत्वं तत्रापरस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वं यत्र वा तदन्यतरस्य विधेयत्वं तत्रापरस्य विधेयतावच्छेदकत्वमिति नियमः। क्लृप्तस्तस्य भवत्क शम
ल्पितेवाक्यार्थबोधेत्यागइतिभावः। एतेन उक्तनियमप्रसङ्गेनाक्षेपकमपि नास्तीत्यत आह॰ न हि नेति॰ मानाभावाच्चेति॰ पदद्वन्दुपस्थापितार्थस्यैव २०८
शब्देऽन्वयप्रतियोगित्वमिति नियमात्। अत एव प्रविश पिण्डीमित्यादौ वाक्यार्थवाक्यैकदेशस्य शक्तिर्भाष्यसिद्धान्तानुसारिभिः स्वीक्रियते॰ ॥

मे· तदनुमानादिति· सर्वार्थवाचकानुकरणानुमानादित्यर्थः।सर्वादिगणपठितानिसर्वार्थवाचकानुकरणानि।महासंज्ञोद्देश्यबोधकत्वेनपाणि
न्यभिप्रेतत्वात् इतिव्यतिरेकानुमानस्यसम्भवादितिभावः।एतेनतदनुगुणानांसन्निवेशेनात्वादिव्यापारस्यहेतुत्वन्तुमहासंज्ञाकरणस्येतीदम
सङ्गतमित्यपास्तम्।अत्रोपेति· संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधइतिवार्त्तिके।ननुलौकिकोपसर्जनस्यवार्त्तिकेग्रहणेतदोःसःसावितिसूत्रस्थभाष्यविरोधः
तत्रहिकिमर्थमनन्त्ययोरित्युच्यते।अनन्त्ययोर्माभूत्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।अत्वमन्त्ययोर्बाधकम्भविष्यति।अनवकाशाहिविधयोबाधकाभवन्तिसा
वकाशन्चात्वम्।कोवकाशोहिशब्दः।उदाहरणमात्रमेतत्।अन्यत्रसोःसर्वएवत्यदादयोऽवकाशाः।सत्वमपिसावकाशम्।कोवकाशः।अनन्त्यम्।
एवमुभयोःसावकाशयोःपरत्वात्सत्वम्प्राप्नोतिकिन्त्वस्यात्।हेसइति·एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरितिसम्बुद्धिलोपोनस्यात् नचानन्त्ययोरित्युक्तेपित्यदा

सन्निवेशादिति तदनुमानादित्यर्थः

द्यत्वेसन्निपातपरिभाषयालोपोनस्यात्।परिभाषाया अनित्यत्वात् इहत्वयासा इत्यत्रसत्वेढाम्नस्यात्।नयासयोरितिलिङ्गे आश्रीयमाणेअनेको
ऽर्थः कल्प्यःस्यात् तस्मादनन्त्ययोरितिवक्तव्यन्नवक्तव्यम् एवंवस्यामि।तदोःसःसौ।ततोऽदसः।अदसश्चदकारस्यसोभवति।इदमिदानीङ्किम
र्थन्नियमार्थम्।अदसएवदकारस्यनान्यस्यदकारस्येति।यदिनियमःक्रियतेह्रीयतेरप्रत्ययः।हइतिप्राप्नोति।स्वइतिचेष्यते।यथालक्षणमप्र
युक्तेइति।अत्रत्यदाद्यत्वकरणेनशास्त्रीयस्योपसर्जनस्यग्रहणम्·लौकिकस्यतस्यवार्त्तिकेग्रहणेतुभाष्यासङ्गतिःस्पष्टैवेतिचेन्न·नञ्
सूत्रभाष्येनञ्समासस्यपूर्वपदार्थप्राधान्येःसइत्यादावत्वसत्वयोरनापत्तिरुक्ता।शास्त्रीयस्यतस्यग्रहणेतुपूर्वपदार्थप्राधान्यपक्षइवो
त्तरपदार्थप्राधान्यपक्षेप्यत्वसत्वयोरनापत्त्यातद्भाष्यासङ्गतिःस्फुटैव॥ ३५

भै॰ तस्मान्न्यायसिद्धानेकभाष्यविरोधान्नदोषः सःसाविति भाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वान्नदेतदाह· तदोःसइतीति फलाभावइति· विहितविशेषणाश्र
अत्रोपसर्जनत्वमितरविशेषणत्वेनार्थोपस्थापकत्वम् तदोः सइतिसूत्रे अदसएवदस्यनान्यस्येतिनियमेह्रीयतेरप्रत्ययेह्
इतिप्राप्नोतिस्वइतिचेष्यते यथालक्षणमप्रयुक्ते इतिभाष्यन्तु प्रकृतसूत्रेन त्सूत्रादिस्थानेकभाष्यविरोधादेकदेश्युक्तिरि
तिनतद्विरोधः। तृतीयासमासे· द्वन्द्वे चेतिसूत्रस्थाकरोक्तरीत्यानवहुव्रीहाविति सूत्रस्थाकररीत्या च प्रथमार्थे सप्तमी अयम
पिसमा सस्यैवनिषेधोनावयवानां समुदायस्येति· अकच्स्वरौतुकर्त्तव्यौ प्रत्यङ्ग· मुक्तसंशयमितिभाष्योक्तया प्रकरणवि
षयस्मृत्यारत प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशानां प्रथमार्थकत्वमितितस्यावयवसञ्ज्ञानिषेधकत्वाभावउचितः किञ्चावयव
॥ मात्रस्यनिषेधेवर्णाश्रमेतराणामित्यत्रसर्वार्थवाचकसर्वाद्यन्तत्वेनसमुदायसञ्ज्ञा — यांमुडापत्तिः तस्यसञ्ज्ञानिषेधे
पिसर्वार्थवाचकसर्वादित्वानपायात् अवयवस्यव्यपदेशिवद्भावेनसमुदायस्यचद्वन्द्वेविद्यमानत्वेननिषेधेतु अवयवस्यनिषेधे
फलाभावः नचतच्छन्दस्यतान्तत्वेनकाकचोर्विशेषेणफलं द्वन्द्वावयवमात्रेसुन्दरादिविशेषणान्वयाभाववत् कुत्सादिविवक्षाया
अभावात् समुदायेतद्विवक्षायांसमुदायोत्तरप्रत्ययेनावयवगतकुत्सादेरपिबोधनेनोक्तार्थत्वादवयवेभ्यः पृथक्तदनुपपत्तेः। अ
न्यथातत्वप्रत्येकंकप्रत्ययोत्पत्त्यापत्तिरतएवोक्तम्भाष्येऽकज्किनभवतीतिविभाषाजसीतिसूत्रे· समुदायेकुत्साविवक्षायामिति

पत्तेनैवदोषाभावस्योपपादनात्। विशेषणान्वयाभावादिति· एकार्थीभाववशात्। प्रत्ययेनकेन। अतएव· अवयवनिषेधफलाभावादेव॥ ॥ ॥

मे· शस्यापत्तिः। सञ्ज्ञाया एकद्व्योपनिवेशिनीत्वान्नतआमः सम्भवस्यैवाभावात्। नच तादृशत्रिशब्दानामेकशेषेण तत्सम्भव इति वाच्यम्· त्रेस्त्रय इति सू
त्रघटकत्रिशब्दमात्रोच्चारणेन यस्यार्थस्य शीघ्रोपस्थितिस्तदर्थेन त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टसङ्ख्येयात्मकेन विशिष्टस्य त्रिशब्दस्य ग्रहणादन्यथा रात्रि
शब्दाद्यवयवत्रिशब्दस्याप्यादेशप्रसङ्गः स्यान्न ना तादृशः सञ्ज्ञाभूतस्त्रिशब्दोऽस्तीति। नचैवमपि सञ्ज्ञाभूतयुष्मदस्मदोस्त्वाहाद्यादेशापत्तिरिति वाच्यम्· उ
भ· पदवन्तीति· इदं चान्यरीत्या स्वीयमते तु वृद्धिसूत्रोक्तरीत्या पदाभिन्नानीत्यर्थो बोध्यः लोकतः सिद्धेरिति· यत्र संज्ञोपसर्जनीभूते उभयमपि लोक
तः प्रसिद्धं तत्रासंभवान्नोभयविधिरिति बोध्यम्· नचासंभवेपि तत्सादृश्यविधिरन्यत्रैवास्तु अन्यतरविधानेपि सार्थक्येनान्यत्रैवात्रसामर्थ्यो
सर्वादिसूत्रस्य चायमर्थः सर्वादीनि तदन्तानि चोक्तसर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवन्तीति तत्र प्राग्वत्सविवेक
न्यायेन सर्वनामपदवत्त्वांश एव विधिः सर्वार्थवाचकत्वस्य लोकतः सिद्धेः एतेनान्वर्थसञ्ज्ञोपस्थितसर्वार्थवाचकस्य विशेष्य
तया सर्वादीनीत्यस्य तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिरित्यपास्तम् एकपदोपस्थाप्ययोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्याव्युत्पन्न
भावादिति भावः एतेनेति· उक्तरीत्या सर्वार्थवाच स्य पदार्थैकदेशत्वेनेत्यर्थः दोषान्तरमप्याह· एकपदेपि अव्युत्पन्नत्वादिति· इदं च समासे
उद्देश्यविधेयभावेनान्वयो नेति वादिनां मते स्पष्टमेव· तन्मते तेन रूपेणापि पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वात्· स्वमते तु समासेपि तथान्वयो भवत्ये
क्तरीत्या तेषाम् पि परिहारसम्भवात्। अन्यथा त्वाद्यादेशानां स्वरूपमात्राश्रयत्वेन युष्मद्युपपद इत्यादिसौत्रप्रयोगानुपपत्तिरिति दिक्॥ ❖ ॥
सर्वादीनि तदन्तानि चेति येन विधिरिति सूत्रभाष्यपठितप्रयोजनम्· सर्वेमामाव्ययसञ्ज्ञायामिति वार्त्तिकरीत्येदम्। एतेन· महासञ्ज्ञोपस्थापितयोर्यो
गार्थरूढ्यर्थयोर्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिबोधार्थबोधपरतया सूत्रार्थवर्णनेनाऽऽएकपदोपस्थापितयोरपि विशेषणविशेष्यभावेन शाब्दबोधस्या

मैं॰ नत्वाभावइत्यसङ्गतम्।उपसर्जनत्वाभावेविशे—षणत्वाभावस्यैकविभक्तिकत्वाभावस्यवाप्रयोजकत्वानन्वेतस्य।नादृश्यभावदूपञ्चप्रकृतेनास्तिवि
शेषणत्वात् नञ्सूत्रस्यप्रागुपपादितरीत्यासमूहस्यप्राधान्यात्।किञ्चद्वन्द्वेनेतिवार्तिकम्प्रत्याख्यातमितियत्तदपिभावानवबोधमूलकमद्वन्द्वेषुक्त
मितिग्रन्थेनान्यथासिद्धेरेवोद्भावनात्।एवंहिभाष्येउक्तम्।द्वन्द्वेषुक्तम्।किमुक्तम्।परवल्लिङ्गमितिशब्दशब्दार्थाविति।तत्रौपदेशिकस्यह्रस्वत्वमाति
देशिकस्यश्रवणम्भविष्यति।एवमेवकुक्कुटमयूर्याविरत्यत्रपरवल्लिङ्गमितिसूत्रभाष्येपिह्रस्वत्वमाशङ्क्यसमाहितम्।तत्रकैयटः।शब्दशब्दार्थाविति
लिङ्गशब्देनलिङ्गाभिधायीप्रत्ययोऽर्थश्चतन्त्रेणैकशेषेणवोच्यतइत्यर्थः।आतिदेशिकस्यश्रवणमिति तस्यानुपसर्जनत्वान्नदन्तस्यचाप्रातिपदिकत्वा
नाकजिति समुदायनिष्ठकुत्सावोधकोकज्नेत्यर्थः प्रथमचरम अत्रसूत्रेनेतिनसम्बध्यते प्रथमादिषसम्भवात् जसीत्यनुवृत्तेर
र्थाधिकारादयमपिप्राभावेएवविकल्पस्तदाह जसःकार्यम्प्रतीति तयः सङ्ख्याया अवयवेतयविति तदन्तादन्यत्रहेतुरुक्तःद्वि
तीयतृतीयौदेङ्लीपस्त्रेः सम्प्रसारणञ्चेतिसाधू अर्थवदिति प्रतिपदोक्तस्यत्यपिवोध्यम् तेनानकेआद्युदात्तस्यद्वितीयायभागाये
ङ्स्याभावादिति।एवंवदताकैयटेनापीतरेतरयोगद्वन्द्वेसमूहस्यप्राधान्यंसूचितमेव।भाष्यकृतापिद्वन्द्वेचेतिवार्तिकेऽन्येवाऽनभावेनुसैमेर्भवत्येव
स्यगोस्त्रियोरितिसूत्रस्थस्यउक्त्याऽनावश्यकत्वंसूचितंन्नतुतत्रसमाहारस्यविशेषणत्वप्रदर्शनेन।अकृतव्यूहपरिभाषयेत्यसङ्गतम्।तस्याःप
रिभाषायाअभावस्यान्यत्रप्रपञ्चितत्वादितिदिक्॥ ❁ ॥असम्भवादिति निषेधस्यप्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रथमादिषुप्राप्तेरेवाभावात्।यद्यपिनेमशब्दे
सम्भवोस्तितथापिवहूनामनुरोधोन्याय्यइतिन्यायेननेतिनसम्बध्यतइत्युक्तम् हेतुरुक्तइति केवलस्यसञ्ज्ञायाःप्रयोजनाभावइत्येवंरूपः।तीयस्यङि २११
त्सूपसङ्ख्यानमितिवार्त्तिकस्यद्वितीयतृतीयशब्दयोःप्रवृत्तिसूचनायाह द्वितीयतृतीयाविति न्यूनतांपरिहरति।प्रतिपदोक्तेति॰॥ ॥

भे॰ नन्वर्द्धमात्रालाघवानुरोधेनासुङादेश एव कुतो न कृत इत्यत आह· प्रतिपत्तीति· असुङिति न्यासे आदेशत्वेनाभिप्रेतस्य स्वरूपस्याज्ञानेऽहलन्त्यमुपदेशेऽजिति सूत्रद्वयस्या
पेक्षासत्त्वाद्गौरवमिति भावः। किञ्च जराशब्दाच्चस्याणिजन्तात्क्विप्यजादौ विभक्तौ स्थानिवद्भावेन जराशब्दत्वादसुङादेशे जसौ जस इति रूपापत्तिरपि बोध्या न च णि
लोपस्य स्थानिवत्त्वम्। क्वौ लुप्तमिति निषेधात्। परन्त्वस्य वचनस्य सार्वत्रिकत्वानुरोधेन प्रतिपत्तिलाघवायैवेत्यभिहितमित्यवधेयम्· उत्तरपदाधिकारः केवलपदाधि
कारश्चेति· उत्तरपदाधिकारे प्रयोजनमिष्टकेषीकामालानामिति। इष्टकचितम्। पक्वेष्टकचितमित्यादि। केवलपदाधिकारे। वसुस्रंसु ध्वंस्वनडुहां दः। परमा

जरायाः अष्टन इसन्तो विभक्तावित्यचिरदूरसत्तो चीति अनुवर्तते तदादिविधिश्चेत्याह अजादाविति· जरसावित्यादौ तु व्यपदेशिव
द्भावेन· विभक्तौ किम्। जरायाइदं जारम्। प्रतिपत्तिलाघवाय जराया असुङ् कृतः। पदाङ्गाधिकार इति· पदमङ्गं च विशेष्यं विशेषणे
न तदन्तविधिरिति भावः· परशब्देनोत्तरपदाधिकारः केवलपदाधिकारश्च गृह्यत इति येन विधिरित्यत्राकरे स्पष्टम्· निर्दिश्यमानस्येति
षष्ठी स्थाने योगेति सूत्रमावर्तते आवृत्तस्यायमर्थः षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न प्रतीयमानमिति तेनेदं सिद्धमिति भावः।
· नन्वयं जरशब्दो न जराशब्दः तत आह एकदेशेति स्थानिवत्सूत्रेणेति भावः जरा इत्युक्तपरिमाणस्य ग्रहणात्· अनेन स्थानिवद्भाव
कार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येति परिभाषाबाधाभावो बोध्यः॥ ११ नडुद्भ्यामित्यादि। अङ्गाधिकारे महान् परममहानित्यादि। षष्ठी स्थाने योगेति

सूत्रे षष्ठीपदं षष्ठ्यन्तपरम्। उच्चार्यमाणमित्यध्याहारः। एतेन यत्फलितं तदाह· षष्ठ्यन्तमित्यादि· ननु स्थानिवद्भावेन तत्त्ववुद्भावपि कथं निर्दिश्यमानत्वम
त आह· अनेनेति· तस्मिन्सूत्रे आदेशग्रहणेनानुमानिकादेशस्यापि तत्र ग्रहणात्तत्र निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति। एकदेशविकृतन्यायस्य
लौकिकत्वाल्लोके चोक्तपरिमाणार्थवाचकस्य न्यूनाधिकयोरप्रवृत्तेरतिदेशशास्त्रेण तत्त्वमेवातिदिश्यते। दृष्टान्तस्यापि पुरुषारम्भो निवर्तक इति भाष्योक्तेः
न च जराशब्देन तदन्तोपस्थितावपि न कथं नाववृद्धिरिति वाच्यम्· संज्ञाशब्दानामेव स्वभावो यद्यादृशाकृत्यवच्छिन्नस्य संज्ञाकृता तादृशाकृत्यवच्छिन्नो

प्रा·शे भे· पस्यापकत्वमेवेत्याशयात्। नचसञ्ज्ञाशब्दविषयेपिचेन्निर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिस्तदाऽस्यच्वाविति सूत्रस्यमालीभवतीत्यादौप्रवृत्तिर्नस्यात् अणुदित्सू
टी·भै त्रेणकारस्यसञ्ज्ञात्वबोधनाद्दीर्घस्यानिर्दिश्यमानत्वादितिवाच्यम्· नभूसुधियोरिति ज्ञापकेनग्रहणकशास्त्रगृहीतानामपिनिर्दिश्यमानकार्यबोधनात्॥ ॐ॥
टी·भ वैचित्र्यायेति· इदमेववैचित्र्यम् यस्यशास्त्रस्ययत्रोपयोगस्तस्यतत्रैवलेख इतिनियमाभावइति सिद्धान्तमाह· इदमिति· परत्वाज्जरसितिकथनम्। अतएव·
२९२ पूर्वविप्रतिषेधस्येष्टत्वादेव· कैयटस्याप्यत्रसम्मतिमाह· अतएवेति· उक्तएवास्यार्थः। तत्रहिभाष्यकृतानाहशोऽदादेशश्चास्त्वितिलाघवमभिप्रेत्योक्तम्। कै
येनविधिस्तदन्तस्येत्यस्यतुसञ्ज्ञासूत्रत्वात् सूत्रस्थजराशब्दोजराशब्दान्तपर इतितदन्तेआदेशप्रवृत्तौपरिभाषाविरोधःस्पष्टएवे
तिदिक् निर्जरसेति· अत्रस्वादिष्वितिपदत्वेनरुत्वन्नभत्वेनपदत्वबाधात् सूत्रेपूत्तरस्थस्यपूर्वत्रापकर्षवत् अग्रेलेखोवैचित्र्या
येतिबोध्यम् पक्षेइति· जरसादेशाभावपक्षेइतिभावः इदमर्वाचामनुरोधेन परंतुविभक्त्यादेशेभ्यःपरत्वाज्जरसिसस्यसङ्गनम् विभ
क्त्यादेशानामेवपूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात् अतएवजरायाइतिसूत्रेऽजरसौस्त्वनुज्जरसोःशामयोर्विप्रतिषेधेनजरसितिभाष्योक्तं
संगच्छते अन्यथात्वद्वितीयाशिभावात्पूर्वमेवजरसःप्रवृत्तौतदासर्वनामस्थानत्वाभावान्नुमाविप्रतिषेधविचारासङ्गतिःस्पष्टैव
ममतुपूर्वविप्रतिषेधेनजरसःपूर्वंशिभावेप्रवृत्तेनत्सङ्गतिःस्पष्टैव अतएवटाङसीतिसूत्रेकैयटेनोक्तंभाष्यकारःसन्निपातप
रिभाषयाजरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणातिजरादितिभाष्यम्·॥ ९ यट श्वतद्भाष्यव्याख्यायामाह· अन्येत्वतिजरसिनातिजरसादिति राम:
सिद्ध्येरन् आत्वविहितात्वित्याहुः सन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वाज्जरसादेशवदन्तंभाष्यकारस्तुसन्निपातपरिभाषामाश्रित्यजरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणाति २९२
जरादितिभाष्यमितिमत्वागौरवमुद्भावितवानिति·॥ रामचन्द्रायनमः ॥ ॥ गणपतयेनमः॥ ॥ शिवायनमः ॐ नमस्करोमि॥

भे॰ पूर्वमिव कुत्साविवक्षायां तत्र तत्सूचकः प्रत्ययः स्यादेवेत्याह· कृताकचासमासो भवत्येवेति। तत्र साकच्कघटितसमासे। यदुक्तं त्वत्कपितृकस्य तानीत्यस्य सङ्घा-
वेत्तत्र काकचोर्विशेष इति तद्दूषयति। त्वदधरेति· समुदायस्यैव निषेध इत्यर्थस्यावश्यकत्वमाह·। जसाधारेत्यादिना हि निषेधस्य विकल्पः शीभावे कर्तव्ये क्रि-
यते। यद्यवयवस्य जसाधारे शीभावे कर्तव्ये तेन निषेधविकल्पः स्यात्तदा लुग्विषये शीभावाप्रसक्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। एवञ्च तस्मिन्सूत्रे द्वन्द्वपदस्य स-
मुदायपरत्वेऽर्थाधिकारानुरोधात्पूर्वसूत्रेऽपि द्वन्द्वपदं समुदायपरमिति भावः। पर्यवसितार्थमाह· उद्भूतावयवेति· न बहुव्रीहाविति वदिति। अनुवादकमि-
तिशेषः। इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽपि समुदायस्य विशेष्यतायां साधकमाह· अत एवेति· समुदायस्य विशेष्यत्वादेवेत्यर्थः· सूत्र इति· तत्सूत्रभाष्य इत्यर्थः। केचि-

कृताकचासमासस्तु भवत्येव तत्र सर्वाद्यन्तत्वादनेन विकल्पो भवत्येव त्वदधरमधुरमधु निपिबन्तमिति जयदेवप्रयोगबले-
नान्यार्थत्वत्कपितृकस्य सत्त्वेऽपि तस्य सर्वनामत्वे मानाभावाद्बुद्धसम्मतत्वाच्च एतेन न बहुव्रीहाविति वदस्यापि द्वन्द्वे चिकीर्षित इत्यर्थ
इत्यपास्तम् फलाभावात् जसाधारे शीभाव एव विकल्पविधायकस्य विभाषा जसीत्यस्यासङ्गतेश्चेति भावः उद्भूतावयवभेदसमू-
हस्य द्वन्द्वे विशेष्यतयोपसर्जनत्वेन सञ्ज्ञाया अप्राप्त्या द्वन्द्वे चेत्यपि न बहुव्रीहाविति वदिति तत्त्वम् अत एव गोस्त्रियोरिति सूत्रे कु-
क्कुटमयूर्यावित्यादौ ह्रस्ववारणाय द्वन्द्वेनेति वचनमारब्धमिति दिक्॥ ९ नुपरमसर्वादाविवावयवव्यवहारकसर्वार्थवाचकत्वस्य द्वन्द्वेऽप्यु-
क्तमित्यादिना भाष्यकृता प्रत्याख्यानादेकदेशयुक्तिरत एव। विभाषा दिक्समास इति सूत्रे बहुव्रीहाविति किमर्थं द्वन्द्वे माभूत्। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामि-
ति। नैतदस्ति। द्वन्द्वेनेति प्रतिषेधो भविष्यतीति भाष्य उक्तम्। एवञ्च बहुव्रीहाविति वद्द्वन्द्वे चेत्यत्रापि चिकीर्षित इत्यध्याहारेण भाग्द्वृत्तेर्निषेधेनाकज-
न प्रवर्त्तत इति। एकद्विका इत्यस्य सिद्धिः। अथवा चिकीर्षित इत्यध्याहाराभावेऽपीतरेतरयोगेऽवयवस्य प्राधान्यात्सासञ्ज्ञाया विद्यमानानीत्य-
ध्याहारेण निषेधो भविष्यतीत्युक्तन्यूहपरिभाषया पूर्वमप्यकच्प्रवृत्तिरित्याहुः। अत्रेदं चिन्त्यते· अवयवव्यवहारकसर्वार्थबाधकत्वादुपसर्ज·॥

भै॰ विभक्त्यादेशविषये पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणे ऽप्याकारप्रश्लेषस्य न वैयर्थ्यमित्याशयेनाह॰ अतीति॰ परमसिद्धान्तमाह॰ परे त्विति॰ विभक्तिसम्बन्धिकार्य
मात्रमिति। अत्र सम्बन्धीत्युपादानादादेश एव पूर्वविप्रतिषेध इत्येतन्नेति बोधितम्॰ अत एवेति॰ विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रस्य पूर्वविप्रतिषेधेन प्रवृत्तेः पूर्व
भ॰ यद्गोमालानुरूपा इति॰ वर्णतोऽर्थतो वेति बोध्यम्॰ नन्वस्य वैकल्पिकत्वात् चरणादेशादेशत्वेऽपि न दोष इति चेन्न॰ यदा इत्यस्माच्चरणत्व
अतिखट्वशब्दे तेषां वारणाय तु प्रश्लेष आवश्यक इत्याहुः। परे तु जरसादेशात् विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रं पूर्वविप्रतिषे॰
धेन तेन जराणामित्यादावामि पूर्वं नुट् जरसो भाव एव। एवञ्च ह्रस्वनद्यापइत्यत्राकारप्रश्लेषेन फलं नापि मानम्॰ अत
एव ह्याद्यपग्रहणे दीर्घ इतिवत् जरसादेशस्य स्थानिवत्वप्रतिषेधो वार्त्तिककृता नारब्ध इत्याहुः परिभाषाया अनित्यत्वमि
ति॰ इनातोरिकारदीर्घोच्चारणमुरोसकरणेश्च तदनित्यत्वे मूलमिति तदभिमानः षष्ठ्येकवचने इति॰ एकं सूत्रोपात्तत्वा।
त्त्यादेशविषयेऽपि पूर्वविप्रतिषेध इति तद्भावः एतच्च भाष्ये इति॰ इनातोरिकारदीर्घोच्चारणप्रत्याख्यानपरभाष्ये इत्यर्थः इष्टमेवै
तत् सङ्गृहीतमति जरमति जरैरिति भवितव्यमिति जराया इति सूत्रस्थभाष्ये इति चार्थ इत्यन्यत्र विस्तरः। यद्गोः आदेशाः स्था
नेरूपाः स्थानिन आक्षिप्यन्त इत्याह यादृग्नेति अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्यामित्यनुवृत्तेन अत एव तुल्यास्यसूत्रादिभा
मकारकवो धोमाभूदिति॰ चरणेः स्त्रियामित्युक्तेस्तस्य नपुंसकत्वेन तस्यादेशे शसि पंदिपद्भ्येति माभूदिति च॰ अंतरतम इति सतम्यंत पाठस्य
मिष्टत्वादेव॰ दीर्घ इतिवदिति॰ अत्र वैपरीत्ये दृष्टान्तः। अयं यथाऽऽरब्धस्तथा जरसादेशस्य स्थानिवत्वप्रतिषेधो नारब्ध इत्यर्थः। तदभिमान इति॰ इकारो
च्चारणं जरसादेशे कृते पीकारश्रवणार्थम्। तच्च सन्निपातपरिभाषाया अनित्यतास्वीकारं विना वक्तुमशक्यमिति तद्भावः। भाष्यान्तरमाह॰॥ ॥

मे॰ इष्टमेवैतदिति॰ एतेनैस्वरणमपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापकमिति यत्केनचिदुक्तं तन्निरस्तम्। नधैरित्युत्तरार्थं नत्सत्वाच्चा प्राचीनैः पद्दन्न इति सूत्रस्यादेशविधायक
त्वेन व्याख्यानङ्कृतं तदनुरोधेन व्याचष्टे। आदेशैरिति॰ स्वानुरूपाः। स्वसदृशाः। सादृश्यञ्चात्र वर्णतोऽर्थतश्च विवक्षितम् वर्णतइत्युक्ते चरणशब्दस्य न पदादेशः। न
च पदादेशस्य वैकल्पिकत्वात् पादचरणेनेति रूपद्वयमिष्टमेवेति वर्णतइत्युक्तिर्विफलेति वाच्यम्॰ अयं चापाङ्कु क्रारादिष्वधिकारपठितेन स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति सूत्रे
णकवर्गरेफवकारादीन्वर्जयित्वाऽचां स्वाङ्गानां द्विमेयमुदात्तमित्यर्थकेन चरणशब्दस्य मध्योदात्ततया शेषनिघातेनानुदात्तादित्वस्यानुदात्तान्तत्वस्य च सत्त्वेन

मे॰ भाष्ये इति॰ जातावेकवचनं चेचेति॰ तदर्थकान्यतरस्यांग्रहणमित्यर्थः। निशनिशयोरिति॰ शब्दपरत्वेन भिन्नार्थत्वान्नैकशेषः। च्युदितिरित्थं च मुपन्त्वेन

आस्ये तुल्यः पादेनोपहतम् मासेन पूर्वायित्यादिप्रयोगाः। हृदयस्य प्रिय इति सौत्रप्रयोगश्चोपपन्ना भवन्ति॰ ये च तद्धित इति सूत्र
स्थवाकेशेष्विति वार्तिके वाग्रहणन्तु तत्रसूत्रे चाग्रहणासम्बन्धबोधकम् यद्यपि निशाशब्दस्य निशशब्दप्रकृतिकत्वेन भागुरि
मतसिद्धतयाऽऽपो वैकल्पिकत्वेन च वा कुर्वाचेन्तुभयवत् निशनिशयोः सूत्रे निशाग्रहणं विनापि सिद्धिस्तथापि सुद्धिहलन्तस्या

सादृश्यमिति मते॰ हलंतेति विपरीतं तुन॰ आस्यं च प्रयतश्चेति भाष्यप्रयोगात्॰ ॥

॥ ((साधुत्वबोधनायात्र ग्रहणमिति वृत्त्यनुसारिणः

विनिगमनाविरहात् तदुर्मकृत सादृश्यस्यापि परिग्रहात् कदाचित्पदेत्यादिशब्दघटके पच्छब्दे अनुदात्तादित्वानुदात्तान्तत्वस्यापि प्रास्याऽनुदात्तादेःपदेतिप्रयो
गस्यापत्तिरित्याशयात् अर्थतइत्युक्तेः श्लोकपादवाचकस्यादेशाभावइति। आतएव॰ अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरेव॰ ॥ ॥ उपपन्नो भवतीति॰ आदृशानान्नि
त्यत्वे तु आस्येनेत्यादिप्रयोगाणामनुपपत्तिरिति भावः। नन्वनुदात्तस्येति सूत्रस्थान्यतरस्यामितिशब्दस्य चेत्स्वरितत्वेनानुवृत्तिस्तदा ये च तद्धित इति सूत्रेपितत्सम्ब
न्धःस्यादेवं सति तत्सूत्रस्थवार्तिकस्यापि वैकल्पिकत्वं सिद्धमेवेति वाकेशेष्वित्यत्र वाग्रहणवैयर्थ्यापत्तिरत आह॰ ये चेति॰ तत्रसूत्रे॰ ये चेति सूत्रे। वाग्रह
णासम्बन्धेति॰ वार्थार्थकान्यतरस्यामित्यस्यासम्बन्धेत्यर्थः। निशनिशयोरिति॰। शब्दस्वरूपपरत्वाद्धिरूपत्वेपि समानार्थत्वाभावादेकशेषाभावः। वृत्त्यनुसारिण इति

प्र.श्री. भै॰ एतन्मतेपद्दन्नइतिसूत्रवद्येचतद्धितइतिसूत्रस्याप्यादेशविधायकतयातत्रैवात्रापिप्रकृतिविशेषणसंपत्तौ वसिद्धेशिरश्शब्दस्यग्रहणन्नकार्यमितिलाघवमान सा

टी.भे. मृतामित्यादौनुडादेरुआआविति प्रश्लेषेणनप्राप्तिरितिवदन्तः॥ ❀ ॥भाष्यानुसारिमतमाह॰ परेत्विति॰ अतएव॰ अन्यतरस्यामित्यस्यास्वरितत्वादेव॰ इत्युक्तमि

टी.भ. ति॰ यदित्वादेशविकल्पोऽन्यतरस्यामित्येतत्सम्बन्धेनस्यात्तदाशीर्षन्नादेशाभावेशिरसशब्दस्यप्रयोगःसिद्धएवेतिशिरसोग्रहणंकर्त्तव्यमितिवार्त्तिकानुत्थान

२९४ मेवस्यात्शिरोमेश्रीर्यतेमुखम्।इदन्तेशिरोभिनद्मि।तद्वाअथर्वणःशिरइति॰ शिरसोग्रहणंकर्त्तव्यमिति।तदुक्तम्भाष्ये।येचतद्धितइत्यत्रशिरसोग्रहणंक

भ॰ ननुछंदसिसर्वविधीनांवैकल्पिकत्वेनादेशत्वेपिदोषाभावात्तद्भाष्यमेकदेश्युक्तिरेवातआह येचतद्धितेइति॰ इत्युक्तमिति॰ नस्यस्वरितत्वन्तुशि

परेतुअनुदात्तस्येतिसूत्रेऽन्यतरस्यामित्यस्यस्वरितत्वन्नास्ति अतएवशीर्षन्छन्दसीतिसूत्रेशीर्षन्निति प्रकृत्यन्तरंद्रष्ट

व्यम् आदेशत्वेहिछन्दसिशिरस्शब्दस्यप्रयोगोनस्यादित्युक्तम्भाष्ये अन्यथाविकल्पानुवृत्त्यादेशत्वेपिदोषाभावेनतद

सङ्गतिस्स्यादेव।येचतद्धितइत्यत्रचादेशत्वायशिरसोग्रहणंकर्त्तव्यमित्युक्तम्वाकेशेष्विति चवक्तव्यमित्युक्तम्॥ ॥

रस्यापिअस्यदुर्वारत्वेनतन्निवृत्तयेक्रियमाणःस्यानिनिर्देशोविफलस्यादितिभावः ननुवाकेशेष्विति ज्ञापनान् नात्रसंवं धइत्युक्तमेवेतिचेन्न

नज्ञापकानुसंधानेहिप्रकृत्यंतरत्वेपिदोषाभावेनतदसंगतेस्तदवस्थत्वात्॥ ९९र्त्तव्यम्।किम्प्रयोजनम् आदेशार्थम्।आदेशोयथाविज्ञाये॰ ।

ना।प्रकृत्यन्तरम्माविज्ञायि।किञ्चस्यात् यकारादौतद्धितेऽस्कारान्तस्यश्रवणम्प्रसज्येत।शीर्षण्योहिमुख्योभवति।शीर्षण्यःस्वरइति।ननुशीर्षश्छन्दसीति २९४

सूत्रस्थंशीर्षन्निति प्रकृत्यन्तरमादेशोमाविज्ञायीतिवार्त्तिकमनुपपन्नंस्थानिनिर्देशाभावेनादेशाप्रसक्तेरितिचेदत्रकैयटः।यद्यपिशिरसइतिसाक्षान्न

निर्दिष्टस्तथापिसमानार्थत्वादादेशोनाक्षिप्येत।यद्यपि पूर्वसूत्रादन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्याइष्टसिद्धिर्भवतितथाप्युत्तरत्रानुवृत्तिराशङ्क्येतेतितन्निरित्यागे

मे॰ गौरवमिति॰ इकारदीर्घोच्चारणस्यासमित्यादिः जरसः प्रवृत्ति रुद्धृत्तिकारसम्मतिमाह॰ वृत्तिकारइति॰ अत्र केचिदित्युक्तत्वात्स्वस्य तत्रापरितोषो ध्वन्यते॰ तमेवस्य ष्टयति
यथात्तु भाष्यमिति॰ यथाप्रथमैकवचनेऽतिजरं वर्त्ततइत्यत्रामानाभावादितिनादृशविशेषविषता यास्मानाभावादित्यर्थः। स्वोक्तार्थे कैयटस्यापिसम्मतिमाह॥

नत्वतिजरसिनातिजरसादितीतिगौरवमुद्भावितवानिति भवद्गीत्या पूर्वं जरसादेशे इनाद्यप्राप्त्या तदभावपक्षे च तस्याप्राप्त्या सन्निपा
तपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नित्यस्यासङ्गतिः स्पष्टैव॰ वृत्तिकारोऽप्याह अतिजरसिन अतिजरसादिति केचिदिच्छन्ति यथा
तु भाष्यं तथा नैतदिष्यतइतिलक्ष्य तइति नपुंसकद्वितीयैकवचनेऽपि लुक्बाधेनातोऽमित्यमि सन्निपातपरिभाषया जरसभावः।
न्वतत्र नाकारान्तसन्निपातकृत एवाजादिः किन्तु तदभावेऽप्यमानुसन्निपातलक्षणविधिम्विनानयस्य प्रवृत्तियोग्यतातत्रैव
त्यत्र भवत्येव जरसिति वाच्यम् मानाभावात् टाङसीतिसूत्रस्थेनातिजरणेत्येतद्विषयककैयटेन विरोधाच्च ध्वनितश्चैवद
न्नरायाइतिसूत्रे भाष्ये तत्र हि पूर्वपक्षिणाअतिजरसंपश्येत्यत्र लुक्कस्मान्नेति पृष्टे परेण प्रथमैकवचनेऽप्यतिजरसंतिष्ठतीत्यत्र
कुतोलुक्नशंक्यतेइतिपृष्टे॰ पूर्वपक्षिणा प्रथमैकवचनेऽभावोऽन्तरमेव जरस तत्र जरसि कृते सन्निपातपरिभाषयानलुगिति वि
शेष उक्तः। यद्यप्यभावे कृते सन्निपातपरिभाषयान जरसिति पाठभेदेन विशेष उक्तः ततः परेण यद्येवमतिजरसमतिजरसैरित्यत्र न प्रा
मोति जरसिति द्वितीयैकवचनादौ शंकिते सिद्धान्तिना इष्टमेवैतदतिजरमतिजरैरिति भवितव्यमिति अत्र विशेषोपपादनेऽन्यपाठ एव युक्त
अन्यथा लुकः प्रथमैकवचनेतेनाभाव उपपादिते द्वितीयैकवचनेऽपि तेनन्यायेन लुकोऽप्राप्तौ विशेषोक्तिरसङ्गतेति भावः एवं त्रियांज
रसादेशे कृते याडापइत्यादीनामाकारप्रश्लेषेण वारणं विफलमेव तेषामपरत्वात्॥ ९ टाङसीति॰ अत्रैव भाष्यसम्मतिमाह॰ ध्वनितश्चैवमिति

॥अत्र तत्र हीत्यस्योक्तमित्यत्रान्वयः। इति भवितव्यमिति॰। एतेन विभक्त्यादेशान्तरं सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाभाव इति ध्वनितमन्तेषामपरत्वादिति॰ याडा

श॰शे॰
टी॰भै॰
टी॰भ॰
२९१

भै॰ सुडनपुंसकस्येति॰ सुडितिनागमग्रहणम॰ सर्वनामस्थानेचासम्बुद्धाविति सूत्रे॰ सम्बुद्धाविति विशेषणात्। आगमग्रहणेतु तद्व्यर्थस्यात्॰ टादकारेण
प्रत्याहारइत्यपिना औटष्टित्वसामर्थ्यादित्याशयेनाह॰ व्याख्यानादिति॰ लघुत्वाच्चेति॰ वाक्यभेदाभावेनलघुत्वात्। अतएवज्ञापकादिति॰ अनपुंसक
भ॰ सुउनपुंसकस्यव्याख्यानादौटइति॰ आगमस्तुनसर्वनामस्थानेचासंबुद्धाविति पर्युदासात्॰ फलाभावाच्च॰ टादकारेणप्रत्याहारे शसोप्यन्तर्भावात्
शिसर्वनामस्थानेइतिनियमाश्रयेणेतरेषांक्लीवेसंज्ञाविरहेसिद्धेअनपुंसकस्येतिव्यर्थमेवस्यात्॰ अनुवंधवतश्चेत् शेरेवेतिनियमस्तुन राज
सेनामनुष्यपुवामितिनिर्देशात्॰ अनुवंधवतोऽजूरूपस्यचेत् शेरेवेति तेनराजानौपश्येति औटिनस्यादितिचेत्॰ औटिटकारोच्चारणसामर्थ्यात्तत्
प्रत्याहारइति॰ व्याख्यानादौटष्टकारेणेतिभावः अक्लीवस्येति पर्युदासपरतयाप्यस्यभाष्येव्याख्यानात् लघुत्वाच्चेतिभा
वः प्रसज्यप्रतिषेधेनव्याख्यानेऽतएवज्ञापकात्केषाञ्चिद्समर्थसमासानांसाधुत्वम्बोध्यम् स्वादिषु॰ सुरत्रप्रथमैकव
चनं आदिग्रहणेनकवत्तानांग्रहणंव्याख्यानात् तदाह कप्प्रत्ययावधीति॰ तदन्तेष्वित्यर्थः यद्विभक्त॰ समाहारद्वन्द्वेसौत्रत्वा
न्नटच् यद्वीत्यनेनस्वादेर्विशेषणात्तदादिविधिः असर्वनामेति॰॥९ नप्रत्याहारइत्यवेहि॰ सुटसर्वनामस्थानम शीतितुनसूत्रितं ज्ञानमि
त्यादौसन्निपातपरिभाषयानुस्वारणसंभवेपिआजरसंपश्येत्यादौदीस्तिजमतेनफलतलक्षणनुमापत्तेःसर्वेइत्यादौयस्येतिलोपस्तुनऔङःस्यामित्य
त्रऔङित्यस्याकरणात् तत्प्रत्याख्यानेतत्फलाभाच्च स्वादिषु॰प्रथमैकेति॰ अतएवासर्वनामस्थानेतिचरितार्थम् व्याख्यानादिति॰ सुपांग्रहेइष्टेसुप्सुइत्ये
ववदेत् अधिकग्रहेविनिगमनाविरहात् कर्वतानामितिभावः यद्विभं सौत्रत्वान्नटजिति समासान्तानित्यतायाःज्ञापकत्वात् इतरेतरयोगद्वंद्वेएकवचनम
स्येतिनिर्देशहलादिस्त्यर्थः। केषाञ्चिदिति॰ अश्राद्धभोजीब्राह्मणः। अलवणभोजीब्राह्मणइत्यादेः। स्वादिष्विति सूत्रेस्वादिष्वितिपदेननसप्तमीवहुवचनादेर्ग्रह
णम्। असर्वनामस्थानग्रहणादित्याशयेनाह॰ सुरत्रेति॰ अत्रसूत्रेसुपीत्यनेनापिसुव्मात्रग्रहणेसिद्धेआदिग्रहणम्व्यर्थस्यादित्यादिग्रहणसामर्थ्यादन्येषां

भे॰ व्याख्यानादिति· कप्प्रत्ययस्यावधित्वेननिर्देशेसतियत्फलितन्तदाह· तदन्तेष्वित्यर्थ इति·॥ ॐ ॥ तेन· यचिभमितिसूत्रेऽसर्वनामस्थानपदसम्बन्धेन· अप्राप्त
स्त्रीयेपीति· भपदसञ्ज्ञयोराकडारीयत्वपायेननाप्राप्तिन्यायेनयचिभमितिशास्त्रस्यस्वादिष्विति सूत्रबाधकत्वेसिद्धेवाध्यस्यबाधकशास्त्रविषयाविषयक
त्वंकल्प्यते। एतेनाशास्त्रीयस्यापिफलस्यसिद्धिः। भाष्यप्रामाण्यादिति· तत्रहिवेतस्वान्नित्यत्रकुमुदनडवेतसेभ्यड्मतुबितिड्मतुपिटिलोपेतसोमत्वर्थइतिसूत्र
भ· तेनेति· पूर्वसूत्रेराजानावित्यत्रनलोपस्तुनायादितः भसंज्ञयाबाधात् भवतीति· तेनइतःइतेस्यादौजस्त्वेनेतिभावः आकडारादेकासंज्ञा· संज्ञाग्र
हणंस्पष्टार्थप्रकरणादेवतल्लाभादितिस्पष्टमत्रैवभाष्ये· व्यास्यर्थकेति· तेनचार्थेद्वंद्वइत्यस्यसंग्रहः तेनकर्मधारयसंज्ञाविषयेनद्वंद्वसंज्ञा· युक्तमि
तेनसुपादाविस्यादौपादःपत्· भसञ्ज्ञापदत्वकार्यप्रतिबन्धकत्वेऽशास्त्रीयेपिकार्येभवति नपदान्तसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् आक
डारा· प्राक्कडारादितिनावधिः तत्तुरुष्योद्विगुश्चेतिलिङ्गात् समावेशार्थेहितदित्याह कडारा इत्यादि· व्यास्यर्थकाङ्आचार्योदि
तिवक्तुंयुक्तम् एकैवेति· संख्यावाच्यैकशब्दोपादानादवधारणंसम्पद्यत इतिभावः। यापरेति· द्वयोःसावकाशयोःपरा ॥
ति· तदुत्तरमस्यानुपयोगादितिभावः पदगौरवेपिमात्रालाघवंप्रतिपत्तिलाघवंचात्रपक्षेइत्याशयः इदमुपलक्षणं· आद्वंद्वादित्यस्य तेनाभिव्यक्त्य
र्थकत्वसंभाव्येन· सिद्धांतेतुनयात्वेपिनक्षतिरित्यपास्तम् वस्तुतोऽवधिनिर्देशोऽफलःउपसर्जनंपूर्वमितिप्रकरणेविच्छेदेनाग्रेअसंबंधसंभवात् ॥
विहिताभसञ्ज्ञासान्तनिष्ठपदत्वप्रतिबन्धकत्वाभावार्थाभवतीत्युक्तम्· वक्तुंयुक्तमिति· अस्यग्रन्थस्यपरन्तुनोक्तमाचार्यैरित्युच्यमानेपद्यपिमात्रा
लाघवमस्तितथापिपदगौरवंस्यात्।मात्रालाघवेनेतिपरिभाषाप्रायःपदगौरवविषयेनाश्रीयतइति ज्ञापयितुमितिशेषः।सङ्ख्यावाचकशब्दोपादाना।
दिति· अर्थान्तरबोधस्यानुपयोगादितिभावः अवधारणंसम्पद्यतइति· सञ्ज्ञाद्वयंपदिस्यात्तदाप्येकत्वस्यप्रत्येकवृत्तितयैकासञ्ज्ञाजानैवेतितदुपादानसा
मर्थ्यादवधारणलाभः। द्वयोःसावकाशयोःपरेति· यथाधनुषाविध्यतीत्यत्रपरत्वादपादानसञ्ज्ञाबाधिकाकरणसञ्ज्ञा ॐ ॐ ॐ ॐ ॥

गा॰श्री॰ भि॰ निरवकाशत्वे सैव यथा शसादौ यचि भमित्यनेन पदसंज्ञाबाधिका भसंज्ञा। क्वचित्त्वेवमेव भसंज्ञाबाधिका पदसंज्ञा यथा भवदीय इत्यत्र भवतष्ठक्छसौ

श्री॰भै॰ सावितिछसि सिति चेति पदत्वम्। एतेन संज्ञानामपि बाध्यबाधकभावेऽन्यत्र बाधकत्वं प्रसिद्धं यद्धि निमित्तं तद्द्वि निमित्तमाकडारीयसंज्ञाविषये प्राश्रीय

ती॰भ॰ भ॰ निरवकाशत्वेति॰ एकस्या इति भावः ननु एकेत्युक्तेः परैव कुतोऽत आह विरोधाभावेनेति॰ पर्यायापत्तिरिति॰ पर्यायो हि क्रमप्राप्तस्यानतिक्रमः तत्का

३१६ र्ययोर्मध्ये यत् क्रमात् प्राप्तं परं तदनतिक्रमस्यापत्तिरित्यर्थः सिद्धान्ते तु संज्ञयोर्यापरा तत्प्रयुक्तं कार्यं पूर्वमपि प्रवर्तते इदानीं तु कार्यगतपरत्वं निम्या

निरवकाशत्वे तु सैवेत्यर्थः आभ्यामेव बाधसिद्धिस्तु न अन्यत्र तव्यदादौ कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञादीनां समावेशदर्शनेन विरोधाभा

वाद्धि प्रतिषेधाप्रवृत्तेः। लौकिकस्य तक्रकौण्डिन्यन्यायस्यापि लोके संज्ञाविषयेऽदर्शनेन शास्त्रेऽपि संज्ञाविषयेऽप्रवृत्तेश्च ते

नेति॰ अनवकाशत्वेनेत्यर्थः परोदाहरणं त्वपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्त इत्याद्याकरे स्पष्टम् विरोधाद्यभावेन विप्र

तिषेधसूत्राद्यप्रवृत्तावपि परत्वादेरन्यत्र बलवत्त्वेन दृष्टतयाऽत्रापि तेन व्यवस्था अपादानादिसंज्ञानां समावेशस्तु न तत्का

र्ययोः पर्यायापत्तिर्दोषः भपदसंज्ञयोः समावेशे तु राज्ञ इत्यादौ नलोपस्यापत्तिर्बोध्या न च राजन्य इत्यादौ सुप्तिङन्तमिति पद

त्वं दुर्वारं परया भसंज्ञया तु न बाधस्तस्या अनवकाशत्वादिति वाच्यम् समानावधिका या अन्तरङ्गा या अप्यनया बाध्यसामान्यचिन्तया

मकं स्यादिति भावः एतेन एकमेव कार्यं स्यादिति चिन्त्यमेतदित्यपास्तम्। नलोपस्यापत्तिरिति॰ सर्वथा निरवकाशत्वादल्लोपे जाते इति भावः ॥

ष्ठाकडारादेकासंज्ञे त्यस्य सूत्रस्य तिशेषः

नइति दर्शितम्। शास्त्रप्रामाण्यात्॰ अदर्शनेनेति॰ यथा तत्तन्नक्षत्रजातत्वेन नक्षत्रनाम्नः प्राप्तावपि देवदत्तादिसंज्ञा क्रियते। अपादानमिति कर्मप ३१६

दम्। कारकाणीति कर्तृपदम्। विरोधाभावेन संज्ञानां स्वरूपतो विरोधाभावेन। तेन फलद्वारा विरोधसद्भावेऽपि न क्षतिः विरोधादीत्यादिना बाध्यबा

धकभावप्रयोजकान्तरस्य सामान्यविशेषभावस्य परिग्रहः तत॰ परत्वेन। अन्तरङ्गत्वादिति॰ पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपेत्यादिः। बाध्यसामान्यचिन्तेति॰

मे· नप्रकृत्यन्तरपक्षो निर्दोष आश्रित इति। एतेन पद्दन्नादिसूत्रेपि प्रकृत्यन्तरत्वमेव द्रष्टव्यम्। अत एव भाष्ये पादादीनामिति वक्तव्यमिति नोक्तम्॥ ॥

म· प्रकृत्यंतरेति· ते च शसादौ साधव इत्यर्थः अतो न पूर्वोक्तभाष्यादिप्रयोगविरोधः अत एवेति· ननु आ आ विति प्रश्लेषादित्ति भावः यत्तु इ
त्तिकारमते सिरस इति स्थानिनिर्देशेन कर्त्तव्यः भाष्यानुसारिमते तु कर्तव्य इति पाठकत्कृतेला घवोपवर्णनं तन्न· सीर्षण्य इति वत्त शिरस्य इत्यस्या
प्यापत्तेः अन्ये तु पदादीनामादेशत्वमेव तस्य न्यायप्राप्तत्वात् अत एव सीर्षन् छंदसीति सूत्रे भाष्ये प्रकृत्यंतरे द्रष्टव्ये· आदेशो मा विज्ञायीति
युक्तं सिरसो ग्रहणं कर्तव्यं प्रकृत्यंतरं मा विज्ञायीति· ये च तद्धिते इति सूत्रस्थं भाष्यं त्वर्थाधिकारप्राप्तातिप्रसंगभंगायेति नास्माकं प्रतिकूलं।
तस्मा च्छसादिविषयाणि प्रकृत्यन्तराण्येव पदादयः एवं मांसपृतनासानवोपि अत एव नस्तृतो स्थानिवद्भावेनावनतत्व
मा दायन सांपृतामित्यादौ नतुडादि· नासिकायानस्य त्तस क्षुद्रेष्विति वार्तिके तु आदेशत्वमेव नासिकाया इत्युक्तेः अ
त एव तद्धिषये नासिकाक्षुद्र इत्यादि न अत एव पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसङ्ख्यानमिति वार्तिके च स्थानिनिर्देशेन कृतो भा
वाकेशेष्विति यतो वेति संबध्यते तद्दयस्य स्यादेर्नासंगतिः वार्तिकस्थपदस्याप्यनुवृत्तिः सूत्रेक्तदृष्टेति चिंतवैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्या इणः षइत्यन।
योः पश्य अत एव सीर्षन् छंदसीति सूत्रे इव पद्दन्निति सूत्रे प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यमिति नोक्तम्· तेन ह्यत्र सूत्रे आदेशत्व प्रकृत्यंतरत्वयोः फलाविशे
षो ध्वनितः विकल्पात्सर्वं धेतु विशेषस्य स्पष्टतया तदसंगतिः स्पष्टैवेत्याहुः आहुरिति स्थानेनन्तरतम इति पाठदूषणावसरे एतत्फलान्यथा
सिध्यकरणात् प्रकृत्यंतरत्वमेषां ध्वनितं भाष्य इत्यपि बोध्यम्॥ ॥ उत्तरत्र· ये च तद्धितइत्यत्रानिर्दोष इति· छन्दसि सर्वविधीनां वै
कल्पिकत्वमिति त्वगतिकगतिरिति भावः। केशेषु वाच्येष्व सकारान्तस्यापि प्रयोग इष्ट इत्यभिप्रायेणाह· वा केशेष्विति चेति· अत एव· प्रकृत्यन्तरत्वाभावादेव

[illegible]

मै० णत्वसञ्ज्ञानराणांवाधिकानभवन्तीति। ज्ञापकस्यविशेषापेक्षत्वेउत्तमसञ्ज्ञायासमावेशोपपादनेपिप्रथममध्यमसञ्ज्ञाभ्यांसमावेशोनस्यात्॥ ः०ः ॥एकदेशविकृतन्यायेनेति· स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः। ननुलौकिकस्यैकदेशविकृतन्यायस्यात्रप्रवृत्तिरस्तुअधिकविकारात्। आवर्त्यैति· अत्रावृत्तिर्नसमुदायस्यकिन्तुपूर्वविधाविन्यस्य। अचः परस्मिन्नित्यस्यपूर्ववाक्यस्यतत्रानुवृत्त्यैववाक्यार्थपर्यवसानसम्भवात्। प्रत्यै षिषन्निति· वीगतीत्यत्रप्रश्लिष्टस्यैकारात्मकधातोःसन्नन्तस्यरूपम्। अत्रर्शपेकादेशस्यस्थानिवत्त्वान्नजुस्। अतएव· पञ्चमीसमासाश्रयणादेव· इत्युक्तमिति· सिद्धान्तेनेत्यादिः। तेनः उभेग्रहणेन। इत्यर्थेपि· इत्यर्थे।

यलोपइति· हलिसर्वेषामित्यनेनेत्यर्थः अल्लोपोनः। तपरकरणंकिमः नर्तेः क्विप्यानइत्यादौलोपाभावायाः नत्वंत्वत्रैकदेशविकृतन्यायेनेत्यन्यत्रविस्तरः। पूर्वस्मादिति· अचःपरस्मिन्नित्यत्रपूर्वविधावित्यस्यावृत्त्यापञ्चमीसमासाश्रयणादयमर्थोलभ्यत इतिभावः तेनप्रत्यैषिषन्नित्यादिसिद्धिरः न्यथाजुस्स्यात् अतएवोभेऽभ्यस्तमितिसूत्रेउभेग्रहणम् यत्रोभेश्रूयेतेतत्रैवाभ्यस्तसञ्ज्ञार्थम् एर्त्सन इत्यत्राभ्यस्तलक्षणेजुस्माभूदित्युक्तेशपेकादेशस्यपूर्वविधावितिपञ्चमीसमासेनस्थानिवत्त्वाजुसोः प्राप्तेरसतिप्रयोजने उभेग्रहणंसहार्थमित्युक्तम् तेनोभे यत्रश्रूयेतेइत्यर्थेपि प्रत्यैषिषन्नितिसिद्धये आवश्यकेनपञ्चमीसमासेनतत्सिद्धावुभेग्रहणंसहार्थमितितद्भावः इतिपर्यवसितम् तेनास्थानित्वंसूचितं।। ^८ स्वीकृतेपितत्सिद्धौ· ऐर्त्संन्नित्यस्यसिद्धौ अनित्यत्वंसूचितमिति· निष्ठायांसेटीतिसूत्रेसेड्ग्रहणात्। तद्धिकारितमित्यादावविटिकृते एव णिलोपोनतुततः प्रागित्यर्थम्। अन्यथा एयन्तादनिष्ठायाअसम्भवेनानिटिणिलोपोमाभूदित्येतत्तात्पर्यकत्वेतस्यवैयर्थ्यापत्तेः इटिकृतेएवेत्यवधारणफलन्तुपदीटः प्राङ्णिलोपःस्यात्तदानुदात्तादेकाचः कृञः परत्वादिटोनिषेधःस्यात्स माभूदिति। अयञ्चपञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाभावेजातेपिणिलोपेपञ्चमीसमासेनवारयितुंशक्यतइतिकालावधारणवैयर्थ्यंस्पष्टमेव। नचज्ञपेःसनी २९७

अतएवघटवत्कोसिद्ध इतिषत्वेसिद्धवचनंसार्थकं अन्यथाकोसिचदित्यादौपूर्वरूपस्थानिवत्त्वात्मवधानेनषत्वप्राप्त्यभावेनद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव

मे·वनेतीड्विकल्पात्ततो निष्ठायांयस्यविभाषेतिसूत्रेणेनिषेधादसिसम्भवइतिवाच्यम्। दरिद्रितइत्येतत्सिद्धये यस्यविभाषेतिसूत्रेएकाचइत्यनुवृत्तेः॥ ❀ ॥अनित्यत्वे ज्ञापकान्तरमाह प्रविगणय्येतीति· अत्रादन्ताच्चुरादेर्गणधातोः क्त्वाप्रत्ययेसमासेल्यपिलघुपूर्वादितिणेरयादेशः पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वेनस्यात्। अपिनापूर्वोक्तज्ञापकसमुच्चयः। अतएव· अनित्यत्वादेवानमानमिति· वाच्यवृत्त्यानादृशार्थोक्तानां यत्तु प्रविगणय्येतिभाष्योदाहरणेलघुपूर्वत्वंव्यपदेशिवद्भावेनणोजातस्य लोपस्यस्थानिवद्भावेसतितस्याकारस्यैवेतिततः परत्वात्स्त्वादेशोभविष्यत्यतोऽनित्यत्वफलंचिन्त्यमितितन्न प्रदिधिषय्येत्यत्रादिधिषूशब्दादाख्यानेणिजन्तात्

प्रविगणय्येतिभाष्योदाहरणमपितदनित्यत्वएवसङ्गच्छते अतएवहेगौरित्यत्र वृद्धेःस्थानिवत्त्वान्नसम्बुद्धिलोपः पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्यानेतु नमानम् केचित्तु पूर्वस्मादव्यवहितात्परस्यकार्यएवस्थानिवत्त्वं प्रविगणय्येत्यादौतुस्थानिवद्भावलब्धाकारस्यैवव्यपदेशिवद्भावेनलघुपूर्वत्वमादायनदोषः तदनित्यत्वेतुनमानमित्याहुः पूर्वत्रासिद्धेनेति अतिदेशदृष्ट्यात्रिपाद्याअसिद्धत्वेनन्यायसिद्धानुवादोयम् तत्फलंत्वतिदेशान्तराणांवतिघटितानांत्रिपाद्यांप्रवृत्तिबोधनम् अतएवामीसीरषेणेत्यादौमीत्वणत्वेभवतः अत्रैकारस्यादसम्बन्धित्वंपरत्वस्यैकाजुत्तरपदत्वस्यान्तवद्भावाधीनम् तस्यदोषइति इदंवाचनिकमेव नमुनेइतिसूत्रेयोगविभागस्तुभाष्येनदृश्यते अतएवसिद्धकाण्डेवार्तिककृतारब्धम् नलोपःसुपीतिसूत्रस्थसूत्रकृताकृतम्· ॥

क्त्वाप्रत्यये प्रशब्देनसमासेपञ्चमीसमासानित्यत्वपक्षेलघुपूर्वेयकारात्परत्वाद्भवति। यस्यस्थानिवद्भावस्तस्यैवव्यपदेशिवद्भावेनलघुपूर्वत्वम्यक्तिवक्रमशक्यमूकारस्यदीर्घत्वादित्याशयात्। मूलेऽड्व्यवायइत्येवेति· अव्यवधानाभावेनाषाभ्यामितिसूत्रेणनकिन्तुरषाभ्यामित्यनुवर्तमानेऽट्कुप्वितिसूत्रेण नचरषाभ्यामितिसूत्रेषग्रहणस्यैवसतिवैयर्थ्यमितिशङ्क्यम्। पुष्णातीत्यत्रचारितार्थ्यात् यत्तुतस्यदोषइतिवचनमपिनमुनेइतिसूत्रस्थमयोगविभागाल्लब्धमितितन्नेतिदूषयति नमुनेइतीति· अतएव·योगविभागस्यभाष्यासम्मतत्वादेव· सिद्धकाण्डम् सिजलोपएकादेशइत्यादि· ॥

मे॰ वैयर्थ्यापत्तेरिति। शोकादीनामपिशब्दात्वात् नचसुत्त्वेनसादृश्यवादिमतेपि नलुमतेतिनिषेधानित्यत्वेनमांसपचनीत्यादेरिवहृच्छोकइत्यादेरपिसिद्धि
र्भविष्यतीतिवाशोकेत्यादिव्यर्थमितिवाच्यम्॰ अनित्यस्यापिवचनस्यपत्रसाधकत्वाभ्युपगन्तुरित्यभिप्रायेणवा शोकेत्यादिवचनाचारितार्थ्यात्। अन्य

प्रकारार्थमिति॰ प्रकारः सादृश्यंतच्चसुत्त्वे न मांसपचनीत्यादावपि नलुमतेतिनिषेधानित्यत्वाच्छसादिपरत्वम्बोध्यम्। शब्द
त्वेनसादृश्यमित्यन्ये तन्न वाशोकष्यञ्रोगेष्वित्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः नासिकायायत्तससुद्रेषुनसि
त्तिभाष्यपठितवार्तिकस्यवैयर्थ्यापत्तेश्च आसन्यंप्राणमूचुरित्यत्रापितद्वदेवशसादिपरत्वम्बोध्यम्। अत्रसुप्रभृतिष्विति वा
च्ये शस्प्रभृतिष्विति तु क्वचिदेवप्रवृत्तिर्बोध्यते अतएवपद्दन्निशांग्रहणंचरितार्थम् तेषांहिविधानामपिकोशसिद्धतयातत्रव्य
वस्थार्थतायाएववक्तव्यतयासुप्प्रत्ययमात्रेप्रवृत्तौतस्या असम्भवेनतद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव प्रकारार्थेत्वेप्रमाणमाह भाष्यइति॰ तत्रहि
शसप्रभृतिष्वित्युच्यते॰ शस्प्रभृतिष्वपिदृश्यते शलादोषणी ककुद्दोषणी याचतेमहादेवइत्युक्तम् आद्यस्याघ्रिगुप्रैषेपठ्यमान
स्य शलाकाकारेदोषणीत्यर्थः। छान्दसः कादिलोपः एतेनदोषइत्यकारान्तस्यदूषणवाचिनोदोषन्नादेशइत्यपास्तम् तेनपदंघ्रि
रिति॰ नचकोशस्थपदादीनांपादाद्यादेशत्वेपादादिभ्यः पृथक्पादादिवचनं तत्रव्यर्थम् नहिस्थान्यादेशयोः पृथगुपादानेप्रयो
जनमस्ति स्थान्युपादानेनैवतद्योमिधानसमर्थादेशस्याप्यर्थबोधनात् अतएवनसाद्यादेशानांकोशोऽनुपन्यासइतिवाच्यम्॥

त्र॰ शस्प्रभृतिभिन्नेतेनपदङ्घ्रिरितीति॰ अत्रपादशब्दस्यपदादेशः। तत्रशङ्कते। नचकोशस्थेति॰ भाष्यरीत्या अनादेशत्वात्। अस्यकिन्तुप्रकृत्य २१८
न्तरत्वमेषामितिशेषः। तत्वपि॰ अनादेशत्वेपि। अतएवपादहृदयशब्दयोः पद्हृच्छब्दरूपादेशसुनिमित्तकेकृतेसन्निपातपरिभाषयासुलोपोनस्यादि
तिपदङ्घ्रिश्चरणइतिस्वानंतन्मानसामित्यसङ्गतमितिपूर्वपक्षस्यनावसरः। केचित्तुशब्दत्वेनैवसादृश्यम्। नलुमतेतिनिषेधस्यानित्यत्वादघ्रदत्ति

भे॰ राजन्यबहुवचनद्वन्द्व इति सौत्रनिर्देशश्चात्र मानम्॥ ॥ नन्वाकडारीयसञ्ज्ञाविषये परत्वेन व्यवस्था इति यत्तत्कार्यकालपक्षे घटते। उभयोरपि कार्य
रूपैकदेशस्थत्वादत आह॰ आकडारस्थेति॰ नन्वेवमेवाङ्गसञ्ज्ञयापि समावेशो न स्यादत आह॰ भपदसञ्ज्ञाविधाविति॰ इत्यर्थेनेति॰ एतेनाङ्गाधिकारे भस्येत्य
स्य पाठेनाङ्गसञ्ज्ञया भपदसञ्ज्ञयोः पर्यायो भवत्वित्यपास्तम्। अन्यत्रापि समावेशमुपपादयति। पुरुषसञ्ज्ञेत्यादिना॰ उभे॰ घिनदीसञ्ज्ञे न तु पुरुषसञ्ज्ञाप
रस्मैपदसञ्ज्ञा एतयोर्णलुत्तमो वेति ज्ञापकेन समावेशोपपादनेपि पुरुषसञ्ज्ञात्मनेपदसञ्ज्ञयोः समावेशो नोपपद्यते। न च तङानावात्मनेपदमिति सूत्रेण त
नदीसंज्ञेति॰ भाष्यप्रयोगात्पूर्वनिपातो न घाः अनुपपादनादिति॰ लघुनोपायेनेति शेषः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आकडारस्थसञ्ज्ञासुचयथोद्देशपक्ष एवेत्यदस्याङ्ग॰ शब्दे निरूपयिष्यते भपदसञ्ज्ञाविधावङ्गप्रकरणे भस्येत्यस्य पाठे
नाङ्गमित्यनुवर्त्याङ्ग॰ सत्पदं भवति भं भवतीत्यर्थेन ताभ्यां तस्याः समावेश एव न पर्याय इति बोध्यम् पुरुषसञ्ज्ञापरस्मैपद
सञ्ज्ञयोरपि णलुत्तमो वेति ज्ञापकात्समावेशः गुरुलघुसञ्ज्ञे वर्णस्य नदीघिसञ्ज्ञे तदन्तस्येति भिन्नावधिकत्वात्समावे
शः उभे अपि वर्णस्येति पक्ष आकार उपलभ्यमानोप्येकदेशिन एव समावेशानुपपादनादिति दिक्॥ ॥ ॥

उ॰ आत्मनेपदसञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यात्समावेशो भविष्यतीति वाच्यम्॰ पर्यायत्वसम्पादनेनापि चारितार्थ्यसम्भवादिति चेन्न॰ प्रथममध्यमोत्तमस
ञ्ज्ञायामात्मनेपदग्रहणम्। प्रथममध्यमोत्तमसञ्ज्ञास्वात्मनेपदग्रहणङ्कर्तव्यमिति वार्त्तिकेन समाधानात् एतेनापूर्वात्मनेपदग्रहणेनोभयोः समावेश उपपा
दनीय इत्युक्तम्। न चात्मनेपदग्रहणे आत्मनेपदस्यैव पुरुषसञ्ज्ञा स्यान्न परस्मैपदानामिति वाच्यम्॰ आत्मनेपदग्रहणम्पृथक्कर्तव्यमित्यभिप्रायात् ए
वं सति वाक्यभेदो भविष्यति। पूर्वसूत्रन्त्वपरस्मैपदविषयकमेव। अथवा णलुत्तमो वेति सूत्रमेव सामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रीयते। प्रथमादिसञ्ज्ञा एतत्प्रकर

शा·शे· भे· त्वे व्याप्यता वच्छेदकत्वावगाही परामर्शो जन्यते। ततो विष्णुपदमर्थवाचकमित्याकारानुमितिः। ततोऽर्थो विष्णुपदवाच्य इत्याकारकम्मानसंज्ञानम्। ततस्ता
टी·भे· दृशः संस्कारः। ततोऽर्थविशेष्यकविष्णुपदवाच्यत्वप्रकारिका स्मृतिर्विष्णुपदोच्चारणे सति तादृशबोधकवशाज्जन्यते। एवमेव नारायणपदादपि ततः समानवि
टी·भ भक्तिकत्वरूपाकाङ्क्षाप्रकारकपदविशेष्यकज्ञाने सत्वेऽभेदनिबन्धकाभावे विष्णुपदवाच्याभिन्नो नारायणपदवाच्य इत्याकारकः शाब्दबोधस्तदाह· एवञ्चे
२९८ त्यादिना· ननु पर्यायशब्दरूपप्रतिपादनपरे श्रुति विशेषे यथा पदानां स्वरूपपरत्वं तथा कोशेऽप्यपेक्षितमत आह· अग्न्येवैवेति। ॥ तदसङ्गतिः। प्रस्तुत ह
रणसङ्गतिः। एतेन पर्यायशब्दस्वरूपप्रदर्शकवाक्यघटकशब्दानामर्थपरत्वे भाष्यसम्मतिरुद्भाविता। एकशेषस्तर्हि विरूपाणामित्यनेन न स्यादत आह· एकशेष

इउकाव्ये विहव्ये एतानि ते घ्नौ नामानीत्यादौ यत एतानि तव नामानि अतस्त्वदभिन्ना एषामर्था इति बोधः। अत एव नामन्त्रिते समानाधिक
रण इति सूत्रभाष्ये सामान्यवचनमित्यस्येदं प्रत्युदाहरणं दत्तमन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसमानाधिकरण्यस्याप्यभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव एक
शेषस्तु न तथा सति तत्तच्छब्दस्वरूपस्य सम्यग्बोधानापत्तेः अनेकशब्दानां स्वरूपबोधनपूर्वमेकार्थबोधने कोशतात्पर्यात् अत ए
व यत्तदेतेभ्य इत्यादौ पाणिनिनैकशेषो न कृतः एतेन कोशशब्दानां शब्दपरता अत एवैकशेषो न अर्थपरत्वं तु न सम्भवति इतः पूर्वं
शक्तिग्रहाभावात् एते शब्दा एकार्था इति बोधः एवञ्चात्र प्रकारार्थत्वाभावेऽपि न क्षतिरित्यपास्तमिति दिक्॥ ॰ ॰ ॥

स्त्विति पूर्वोक्तार्थे सूत्रसम्मतिमाह· अत एवेति· तादृशतात्पर्यादेव। एवञ्च यत्तदेतेभ्य इति निर्देशो विरूपाणामपीत्यस्यानित्यत्वे ज्ञापक इति द्रष्टव्यमात
था चोक्तममरसिंहेन। भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न सङ्करः। कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृत इति। भेदस्य लिङ्ग· भेदस्य लिङ्ग· विशेषस्या॥ २९८
ख्यानाय द्वन्द्व एकशेषश्च न कृतः। यथा ह्लादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशम्भिदुरम्पविरिति। तथा स्वरूपभेदप्रतिपादनाय समानलिङ्गानामपि तौ न कृतौ। य
था विष्णुर्नारायण इत्यत्र। तथा सम्बन्ध्यर्थविशेषभेदेन भिन्नानां भेदाख्यानाय सङ्करो न कृतः। स्वः सम्बन्धि नाम भूमिसम्बन्धि नाम स्वरादिवर्ग इति।

भे॰ रीत्या एथ्यङ्गिर्दैश एव कृत इति। एतदपवादमाह॰ कमादृते इति यत्र स्त्रीपुन्नपुंसकानां क्रम एव विवक्षितस्तत्र सङ्करोभिन्नलिङ्गानाम्मिश्रणरूपः कृत एव॰
यथास्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिरिति। प्राचाम्मतं खण्डयति। एतेनेति॰ पूर्वोक्तव्याख्यानेन। अत एव॰ शब्दपरत्वेन भिन्नार्थत्वादेव। अभियुक्तोक्तं शक्तिग्राहकत्व

भ॰ दीर्घोन्नसिचेति॰ तस्माच्छसः इत्यतः प्रागिति शेषः॰ एवं च तस्माच्छस इत्यत्र शसग्रहणं न कर्तव्यं भवति॰ तस्मादितिपंचम्याश्शसीतिसप्तम्यतत्वस्य षष्
ष्ठ्यं तत्वकल्पनसंभवात्॰ नश्च न कर्तव्यमिति भावः॰ नन्वेवं तच्छब्दोऽनंतरपरामर्शार्थ इति सिद्धं जातं नियमशास्त्राणां विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षेव

सङ्ख्यावि सायेभ्यश्चेति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपदस्याधिकृतस्य षष्ठ्यन्तत्वलाभाय एतेन द्व्यन्हे प्रियइत्येवेत्युदाहरणमिस्य
पास्तम् विश्वपाइति॰ विश्वम्पातीति विग्रहे आतोऽनुपसर्गे इति प्राप्ते वासरूपन्यायेनातो मनिन्क्वनिब्वनिपश्चेति चेनविच् स च
इन्नेभ्योऽलोकेपि कीलालप आगतमिति पूर्वान्हेतिसूत्रे भाष्यप्रयोगात् क्विप्त्वादन्नेभ्यो भाष्यानुक्तक्विप्भ्योऽनभिधानमेव।
अत एव पूर्वव्याख्यावितत्रविजुक्तो भाष्येन तु क्विप् अत एव संख्याइत्यादिप्रयोगे भाष्यकृताऽत्वं न कृतमिति केचित् अन्ये
क्विपमेवाहुः। दीर्घाज्जसि चेने चीत्यनुकर्षः। दीर्घाच्छस्येवेति नियमपरं दीर्घाच्छसीत्येव तु न सूत्रितम्॥ ॥

हुश्रेयसीनित्यत्रैव नत्वं स्यान्न तु हरीनित्यादौ तदुत्तरं पाठ्यं तु शस् पदं कर्तव्यं हरीनित्यत्रैव स्यान्न तु बहुश्रेयसीनित्यादावितिदोषश्चेतिचे
न्न॰ प्रकृते निषेधमुखेनैव प्रवृत्तिस्वीकारात्॰ तस्मादिसनेनाकोदीर्घः परामृश्यते प्रथमयोर्वादीर्घः परामृश्यते इत्याशयाद्याम्रगानहंतीति निर्दि
मुपपादयति॰ एतदिति॰ प्रकारार्थत्वाभावेपीति यद्यत्र श्रूयमाणपदादौ नोप्याख्यनिष्पाद्यत्वं स्यात्तदा प्रकारार्थकतां विना। निर्वाहो न स्यात्तदेव तु न।
किन्त्वनुकरणत्वं तथा चात्रो भाद्युदाहरणतदितिवच्छास्त्रस्य न प्रवृत्तिरिति भावः॥ ॥ षष्ठ्यन्तत्वलाभायेति॰ एवं च सङ्ख्यादिपूर्वस्योत्तरपदस्याहन

भै॰ शब्दस्येत्यर्थः सम्पद्यते। ननु विजुपे छन्दसीति सूत्रे छन्दसीत्युपादानाद्धि वृत्छन्दस्येवेति कथं विश्वपाशब्दस्य लोके साधुत्वमत आह सचेति॰ न
हि कीलालप आगतमिति वाक्यं छन्द इति भावः क्विब्विषये विशेषमाह॰ क्विपस्त्विति॰ अत एव॰ अन्यत्रानभिधानादेषा अत एव॰ संस्थेत्यादि शुद्धि
भ॰ विपरीतनियमापत्तेरिति॰ मृगानहंतीतिन्दनूपेकानाम्रेडित इति निर्देशाश्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः नन्वेवं प्रथमयोः पूर्वस
दीर्घादेव शसीति विपरीतनियमापत्तेः प्रत्याहारे च जातिपक्षाश्रयणादत्र प्राप्तिः। न्याय्यत्वादिति॰ जसि पूर्वसवर्णदीर्घ
निषेधस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः धातोः किम् हाहानिति॰ अव्युत्पन्नमिदम् अस्य क्विपा शब्दत्वे तु सानिति प्रत्युदाहरणम्
परेत्वाः श्र इत्यादि तिद्ध्यर्थमातोऽनाप इति वक्तव्यमित्युक्ते आत इति योगविभागेन तत्संसाध्यत इत्याख्यानम्भाष्य एव
म्वसा शब्दादेर्येष्वभिधानन्तदा योगविभागेन लोप इष्ट एव सूत्रे धातुग्रहणमावन्तनिवृत्त्यर्थमेव भाष्यवार्तिककृतोरक्षा
नकल्पनापेक्षापेदृशार्थकल्पनस्यैवौचित्यात् आवन्ताद्दाचारक्विवेवन तत्क्विवन्ताद्धा कर्तृक्विपोऽनभिधानादिति न त
त्र सूत्रवार्तिकयोर्विरोधः अत एव प्रथमयोरिति सूत्रभाष्ये पररूपस्वाध्यसामान्यचिन्तया दीर्घमात्रस्य बाधकमिति प
क्षेरमानित्यादिसिद्ध्यर्थमतो दीर्घ इति सुपि चेति चानुवर्त्तमाने बहुवचने झल्येदिति सूत्रे॥ एत्वस्य भाष्योद्योतविरोधः ततो हि
ग्रंथादस्य न्यासस्य निर्दुष्टत्वं लभ्यते इति चेन्न॰ इच ग्रहणं न कर्तव्यमिति प्रसंगसत्वेन तस्य लाघवप्रदर्शनात्वादिति वदंति॰ अत्र दीर्घात्
पोऽभावादेव। केचिदिति॰ इत्वमवकारादाविति वार्तिकविद्वेषिणः आहुरिति॰ इत्वमवकारादावित्यनेनेत्वं वारयितुं शक्यमिति भावः। यद्यपि वकारा

भे॰ कल्पनापेक्षया सादृश्यप्रयोजकव्यापकधर्मकल्पनायां गौरवाभावात्॰ एवं सति पदादीनामादेशत्वमेवास्तु दृशस्यत्यदादिति सूत्रं तु नियमार्थम्। वाशोकव्यञ्जि
नित्तु नियमार्थमेवोभयोः स्थान्यादेशयोः प्रयोगोऽन्यत्र स्थानिन एवेति। एवं नासिकाया नसित्यपि नियमार्थमेव तेन नासिकाशुद्रे इति नानच पद्दन्निति सूत्रे सुप्र
भृतिष्वित्येवास्त्विति निवाच्यम्। असत्कृपरच्छकच्छक्ववेभ्यः सोऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन लुकि कृते स्वादिपरत्वाभावेनादेशापत्तेरित्याहुः। अत्रेदं चिन्त्यम्॰ शसः
सुप्सञ्ज्ञायाः शास्त्रीयतया तेन रूपेण सादृश्यकल्पनापेक्षयाऽशास्त्रीयेन शब्दत्वेन सादृश्यकल्पनेऽल्पमकल्पनाप्र युक्तं गौरवं स्फुटमेव किञ्च वाशोके
त्यस्य नियमार्थत्वकल्पनापेक्षया विधायकत्वे लाघवमेव एवञ्च भाष्यरीत्या प्रकृत्यन्तरत्वकल्पनमेव समुचितमिति॰॥ ॐ॥ ननु कोशपठितानां श

पदादीनां भाष्यरीत्यानादेशत्वात् तत्वे पितृवत्क्रोष्टुरिति वद्व्यवस्थार्थमस्यावश्यकत्वेन सौ परतोऽदादीनां प्रयोगार्थम् प्रकार
र्थत्वस्यावश्यकत्वात् स्पष्टञ्चेदं वाशोकेति सूत्रे मूले कोशशब्दा अर्थपरा एव शक्तिग्रहस्तु पदत्वहेतुकानुमानेन सामान्यतः एव
ञ्च विष्णुर्नारायण इत्यादौ विष्णुपदार्थाभिन्नो नारायणपदार्थ इति क्रमेण बोध इत्यादि मञ्जूषायां नामार्थवादे विस्तरेण निरूपितं ए
तत्पदममुकवाचकमिति शक्तिग्रहस्तु स्वप्रसिद्धिमादाय तत्तत्पुरुषस्यानियमतः पश्चात्तनसैव अग्रे विस्तरस्त्विति॰॥ ॥

ब्दानां लोकप्रसिद्धशब्दानुकरणत्वेन तेष्वादेशस्य प्रवृत्तिर्नोचिता। एवञ्च परङ्क्रीरित्याद्युपपत्तये सादृश्यप्रयोजकधर्मचिन्तनमयुक्तमत आह॰ कोशेशब्दा इति
अर्थपराः। अर्थविशिष्टशब्दपराः। नत्वनुकरणानीति शेषः। ननु तत्तदर्थनिरूपितशक्तिग्रहस्य कोशाधीनत्वं सुप्रसिद्धं तच्च नोपपद्यते। अर्थानां शक्तिग्रहाभावा
दनुपस्थितेरत आह॰ शक्तिग्रहस्त्विति॰ यदा विष्णुर्नारायण इत्यादिशब्दघटितकोशजन्यबोधविचारस्तदा तद्घटकमेकं विष्णुपदं पक्षीकृत्यानुमितिः कल्पनीया
इदं विष्णुपदम्। अर्थवाचकम्। साधुपदत्वात्। गोपदवदित्येवंरीत्या साध्यकल्पनयाऽनुमित्या सामान्यतः सामान्यधर्मावच्छिन्नविधेयताकया। अयम्भावः
अर्थवाचकत्वत्वे साधुपदत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वावगाहिव्याप्तिज्ञानेनार्थवाचकत्वत्वे व्यापकतावच्छेदकत्वावगाही साधुपद

शा·शे· भै॰ अधात्ववयवाकारान्तानामिति हाहाशब्दादीनाम् एतेन स्वारसिकपूर्वोक्तप्रयोगविरोधेना इति च वर्त्तेनइति नच सूत्रं नत्रान्दीर्घवोधकमिति ह्रस्वपदार्थे
टी·भै· भ॰ दीर्घविधायेति पररूपवाधके दीर्घे कृते सवर्णदीर्घसिद्धांनइ वन्त्वस्य सत्वान्न दर्थं केषांचित् तस्मादिप्यत्र तच्छब्देनाकृस्थानिकदीर्घमात्रपरामर्शो
टी·भ· ननु पूर्वसवर्णदीर्घस्यैवेति क्रो शासुमुधैवेति वोध्यम्· रामानित्यत्र वहुवचनइतिदीर्घे कृतेऽनापइत्यालोपस्तु न पंचमीसमासेनस्थानिवत्वात् वाध्य
२२९ विशेषचिंतायामपि पूर्वसवर्णदीर्घे कृते यथोद्देशभसंज्ञाप्रवृत्त्या पूर्वान्तवत्वेनाकारान्ते भत्वप्राप्तस्य लोपस्य वारणमुक्तरीत्या स्थानिवत्वेनसन्निपा
वहुवचन इति योगविभागेन पररूपवाधकं दीर्घं विधायरामाणामित्यादावनेन दीर्घे परत्वात्कृतेऽग्रीनामित्यादौ सावकाशस्य
नुटः प्राप्तिमाशंक्य ह्रस्वनद्यापइति सूत्रे आजसेरित्यत आनग्रहणानुवृत्त्या समाधाय कीलालपामित्यादौ नुड्विधायके आनो
धातोरित्यनुवर्त्यलोपेन नुड्वाधकेन समाहितम् नुड्विधायके आपग्रहणं नकार्यमिति तदाशयः अधात्ववयवाकारान्तानालोपा
भावे नुनदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्याहुः। कः श्र इतिः त्वाप्रत्ययस्य इडित्यार्थंकं क्का इ द श्रः शास्यैत्वमित्यादिप्रयोगस्यमन्त्रोदाहरणम् एतेना
चारक्विवन्तात्कर्तृक्विपितेप्रयोगानिर्वाह्या इत्यपास्तम् आचारक्विवन्तप्रकृतिककर्तृक्विवन्तस्य भाष्ये क्वाप्यनुपन्यासेनतेभ्यः कर्त्रा
नपरिभाषयावावोध्यम्· नकार्यमिति नन्वेवं रमाणामित्यादौ अवर्णान्तत्वलक्षणनुटश्चारितार्थ्यान्तरा ११ क्विपः नभिधानस्यैवलाभाच्च॥
भाणामित्यादौ तु परत्वात् वहुवचनइति दीर्घे नुट् विधौ अनुवर्तमानानापइतिलोपप्रसंगः आपग्रहणसत्वेन्त्ववर्णान्तलक्षणो नुट् वहुवचनइतिदीर्घापवा
दइति न दोषः अतएव भाष्ये तन्नकार्यमिति नोक्तमिति चेन्न चारितार्थ्येपिनुटः प्रतिपदोक्तत्वात् पूर्वं प्रवृत्तेः पूर्वं दीर्घेपि पंचमीसमासेनस्थानिवत्वेन
सन्निपातपरिभाषयावालोपाप्रसक्तेश्च कथं कीलालपानां कुलानामिति भाष्यं तु सर्वेषामेकदेश्युक्तिरेवेति निपुणतरमालोचनीयम्· इत्यादन्ताः ॥
नानन्त्वपइति वाच्यम्· अनुवृत्तस्य यूपदस्य षष्ठ्यन्ततया विपरिणामे नस्त्रोयौ ह्रस्वौ नदन्तमित्यर्थात् गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायात्॥ ॥ ॥ ॥

भे॰ नन्वेकसंज्ञाधिकारादित्यनुपपन्नम्। आकडारादिति सूत्रस्य संज्ञाप्रवृत्तिव्यवस्थापकत्वादित्यत आह॰ कडारा इति॰ एवञ्चाधिकारपदं बुद्धिस्थपरम्। एक
संज्ञेत्यस्य बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः। अपदु प्यसखीति पर्युदासबलेन शब्दस्वरूपस्य विशेष्यस्य लाभो भवति। तथापि पर्युदासलभ्यस्य विलम्बितोपस्थितिकत्वादि
भ॰ जसि च॰ योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात् क्वचिदप्रवृत्त्या पूर्वस्य गौरीत्यादिसिद्ध्यर्थो योगविभाग इति बोध्यम्॰ शेषो घ्यसखि। पूभ्यामिति॰ पूपद ह्रस्वपदा
नुवृत्तिफलितार्थकथनम्। दः अनवकाशत्वान्नदीति॰ ननु गवां पत्यै स्त्रियै इत्यत्र सावकाशत्वात्कथं नदीत्वस्य तत्त्वमिति चेदत्राहुः विप्रतिषेधे परं का
जसि च॰ ह्रस्वस्य गुण इति वर्तते ह्रस्वस्य॰ सम्बुद्धौ चेत्यतः सम्बुद्धाविति वर्तते शेषो घ्य॰ पूस्त्र्याख्याविन्यतो पू इति ङिति ह्रस्वश्चेत्य
तो ह्रस्व इति च वर्तते शेषपदार्थमाह॰ ऽनदीत्यादि॰ तदन्तमिति॰ अनुवृत्तपूभ्यां शेषपदार्थस्य विशेषणात्तदन्तलाभ इति भावः॥ न
नु मत्यै इत्यत्रानवकाशत्वान्नदीसंज्ञैव भविष्यतीति शेषग्रहणं व्यर्थमत आह एकसंज्ञेति॰ अधिकारादिति॰ कडाराः कर्मधारये
इत्येतत्पर्यन्तं तस्य बुद्धिस्थत्वादित्यर्थः स्पष्टार्थमिति॰ स्पष्टतया तदन्तविधिलाभार्थमिति भावः। मात्र इति॰ कृत्तोऽङीति नु पू इत्य
नुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावः॥ ॥ एयं ह्रस्वोऽपतिः समास एव घि॰ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा पू असखि ङिति नदी वा स्त्रियाः इयङु
वङः स्थानावस्त्र्याम्। मि च न आख्या ह्रस्वं लघु इति न्यासभेदेन सावकाशत्वेऽपि परत्वान्नदीत्वं बाधकं भविष्यतीति शेषग्रहणस्य स्पष्टार्थता वादिना
माश्रय इत्येके॰ परं त्वत्रारंभसामर्थ्यान्नदीसंज्ञापरकार्यत्वाच्च घिसंज्ञेति भाष्यादिग्रंथयोजनानैव तस्माद्यथाक्रममेव॰ ङिति ह्रस्वः पतिश्च समास
ति वि[illegible]स्यलाभार्थमिति फलितं तदाह॰ स्पष्टतयेति॰ यत्तु मत्यै इत्यत्रानवकाशत्वान्नदीसंज्ञैव भविष्यतीत्युक्तम्। तच्चायुक्तम्। असखीति पर्युदासात्स
खिशब्दे समासाघटके गवां पत्यै स्त्रियै इत्यत्र पतिशब्दे पतिः समास एवेति नियमाद्घिसंज्ञाया अप्राप्त्या नदीसंज्ञाया अत्र चारितार्थ्यादिति तन्न॰ ॥

श॰शे॰ भै॰ इकारांशोच्चारितार्थ्येप्युकारांशोच्चारितार्थ्याभावान् ङितिह्रस्वश्चेति सूत्रेणैकारस्यास्त्रियां वर्तमानस्य —— नदीसंज्ञा भविष्यतीति घिसंज्ञासूत्रे उका
टी॰भै॰ रस्यानदीसंज्ञकस्यैव ग्रहणं न तु साहचर्यादिकारस्यापि तादृशस्यैव ग्रहणं भविष्यतीति शेषग्रहणमव्यर्थमित्याशयात्। परन्तु साहचर्येण तादृशार्थक
टी॰भ॰ ल्पनेक्लेश इति स्पष्टप्रतिपत्तये शेषग्रहणम्। मात्र इतीति· ननु यू ग्रहणमननुवृत्ताह्रकारान्तमात्रस्य घिसंज्ञायां घेर्ङितीति गुणे सिद्धे ऋतो ङीति सूत्रेण ङौ गुण
२२२ भ॰ एवं घिः षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा असखि इति न्यासेन सिद्धे सामान्यतो ह्रस्वान्तस्य विधानं निरवकाशं· विशेषतो विधाने लाघवं तु मन्त्वे· धेन्वै
इत्यत्र बाधमन्तरा एव घिसंज्ञावस्थिता प्रतिप्रयुक्तं॥ न च सामान्यतो विधाने गवां पत्ये सावकाशमस्त्यै इत्यत्र परत्वाद्बाध्यते इति वक्तुं युक्तं·
उकारान्तस्य संज्ञाविधानं न क्वापि सावकाशमिति धेन्वै इत्यत्र नदीत्वमेवेति फलं इति वाच्यम्· तदभावात्· उदन्तस्य विधिव्यर्थं इत्यस्य
उकारानुवृत्तिर्न कार्येत्याशयः उत्तरत्र हि षयकं वाक्यं नोपपाद्यमिति नाद्य तस्या उत्तरार्थत्वात् नान्त्यः तस्य विप्रतिषेधसूत्रप्रतिबध्यत्वात् इत्य
न्ये भाष्यप्रामाण्यात् ङितिस्त्रियां पतिशब्दस्यानभिधानमित्यपरे ङितिह्रस्वश्चेत्यत्रा टश्चेतिवत् चकारः पुनर्विधानार्थस्तस्यानवकाशत्वमित्या
शय इतीतरे· वस्तुतस्तु अहन्नित्यत्र वक्ष्यमाणरीत्या नवकाशत्वसुस्थमेव पतिशब्दे घिसंज्ञाप्राप्तियोग्यतासत्त्वात् नियमेनापि बाध इत्यन्यत्। एतेन
नव्यमते परमसख्यै स्त्रियै इत्यत्रापि सार्थक्यमित्यपास्तम्· असखीत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वाङ्गीकारेण न ङिसंबुद्ध्योरित्येतत्तुल्यत्वात्· मात्र इतीति·
अयमत्र मूलाशयः यू ग्रहणाननुवृत्तावपि ह्रस्वपदानुवृत्त्या विश्वपादिशब्देनातिप्रसंगः अदन्तस्य तु सत्यपि घित्वे क्षतिर्नास्ति· तथा हि·। रामे रा॰म॰
विधानं घिसंज्ञकस्य ङितिगुणेनेत्यर्थे ज्ञापकं भविष्यतीति मात्र इति रूपमन्यथासिद्धं किन्तु पित्रा इत्यत्र नाभावापादनमेव कर्तुमुचितमिति चेन्न· ङौ गुण २२२
विधानेनैवं ज्ञाप्यवचनकल्पनायां घेर्ङितीति शास्त्रस्य बाधकल्पनास्यात्तदपेक्षया तेन घिसंज्ञासूत्रे यू ग्रहणमनुवर्तते इत्येवं ज्ञापनीयं लाघवादेव
स्वमात्रे इत्यत्र गुणाभावस्यापि त्रेत्यत्र नाभावस्य च सिद्धिर्भविष्यतीत्याशयादाह· ऋतो ङीतीति·॥

भे॰ प्रत्यये घुमास्थेतीत्वंवचनेनचेन्निवार्यतेतदावार्तिककारमते प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वेपिपूत्त्याख्याविनत्रस्त्र्याख्यापदस्यक्किपापिसाधनंसम्भवतिान
थापिक्विः प्रथमोपस्थितत्वात्तस्यैवोक्तः। ननुप्रथमयोरितिसूत्रानन्तरंलाघवाद्दीर्घोच्छसीतिसूत्रमस्त्वित्यत आह॰ दीर्घोच्छसेवेतीति॥ ॥ ॥विपरीतनियमाप
त्तेरिति॰ अत्रेष्टापत्तिः कर्तुमशक्यात्तस्मादितिसूत्रएवभाष्यकृत्ताप्तमुक्तंसान्यश्यकुण्डिनान्यश्येतिप्रयोगासङ्गत्यापत्तेः। विश्वपाश्वदाहिचिविधिघ्नास्त्रस्यसिद्धा

भ॰ सुटीतिसूत्रयितुमुचितम् आतोधातोः सानितीति॰ अकारेणसहितानित्यर्थः तेनपंचर्मीसमासेनस्वमतेस्यानिवत्त्वेनान्यथासिद्धिः प्रत्युक्ता यद्वाभि
धानमिति॰ यदित्यनेनेदंसूचितं॰ वस्तुतः फलभेदायतेषामनभिधानमेवेति॰ नन्वनापदस्यस्यप्रत्याख्यानेत्वाः स्मइतिनिपातनेनापिभाष्यकृतेने
नत्वन्यत्रलोपोनेष्टइतिप्रतीयतेयोगविभागेनप्रत्याख्यानंतुनास्माकंप्रतिकूलंअतोभाष्यान्तरमाह॰ अतएवप्रेति एतदेकवाक्यत्येवनिपातने
नधातुपदस्याप्रभिन्नपरत्वबोधनद्वारालोपइत्यर्थः कार्यः तदप्येकथंश्नइतिप्रश्नस्तुउक्तमाशयमजानतएकदेशिनः अतएवभूवादिसूत्रेभा
ष्येयाः पश्यसीत्यस्यान्यथासिद्धिः अनापइत्युक्ताकृताधातुपदस्ययथाश्रुतार्थकत्वेतदसंगतिः स्पष्टैव नन्वेवंनमुनइतिसूत्रप्रयोगस्यनेय
त्वार्यमितितत्सूत्रीयभाष्यप्रयोगस्यचविरोधइतिचेन्न॰ वंधुनीतिवत्नपुंसकनिर्देशांगीकारेत्तोभयोपपत्तेरितिवदंति॥ ॥ ॥

न्तरीत्याप्राप्तिमुद्भावयति। प्रत्याहारेष्विति॰ व्याप्यत्वादिति॰ लक्ष्यस्योद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततयानिषेधाश्रेतिन्यायेनदीर्घादितिसूत्रप्रवृत्तेर्व्याप्यत्वादि
त्यर्थः। सानितिप्रत्युदाहरणमिति॰ हाहाशब्दस्यतुहाहइत्येवरूपम्। लोपइष्टएवेति॰ वार्तिकैकवाक्यत्वात्। आवन्तनिवृत्त्यर्थमेवेति रमाः पश्येत्यादौ। नन्वे
वमावन्तादाचारक्विवन्तात्कर्तरिक्विपिधातुत्वात्सूत्ररीत्यालोपः प्राप्नोति। वार्तिककारमतेतुनेतिफलभेदोऽस्त्येवेत्यत आह॰ आवन्तेति। अतएव॰ यदभाव
कल्पनेनानुपपत्तिपरिहारस्तदभावकल्पनादेव॥

प्र·शे· भै· नाइतिनिर्देशेप्युभयलाभइतिचेन्नत्राह· आगन्तुनेति· एकस्यैवनेशब्दस्यसूत्रस्थस्यनादृशशब्दद्वयोपस्थापकत्वतात्पर्येणनिर्देशकल्पनातन

टी·भै· स्तादृशशब्दद्वयोपस्थितिकल्पना। तयोर्मध्येएकत्रागन्तुकाकारकल्पनातमोनकारमात्रोपस्थितिरेकत्रा अत्रनाइतिशब्दस्येतिरीत्याज्ञानगौरवमित्यर्थः

टी·भ· भ· नकिंचिल्लाघवमिति। नेइतिन्यासेपिनकारइत्यर्थांगीकारेलघुभूतन्याय्यनीतिन्यासत्यागोनिर्वीजः स्यादितिभावः औङ आपइतिसूत्रभाष्येऔ

२२३ विभक्तेङि· त्वेरवद्व इत्यादौयाडूस्यदित्युक्तः तदयुक्तःश्रीभावस्ययाडपवादत्वानऔ नोन्यरीसायोजयति अतएवेति· हरिणमत्येनि· तत्कौंडिन्यन्यायेन

आगन्तुनाः कारेणनस्यापिनेइतिनिर्देशेननन्त्वस्वीकारेत्वसन्नज्ञानगौरवमितिनकिञ्चिल्लाघवमितिस्पष्टम्भाष्ये आ

ङितीति· ङ·कारविशिष्टासन्तानत्वस्यङ·स्येत्वम् अतएवहरिणमत्येत्यादेनगुणः एवमौङआपइत्यत्रापि अतएवासम्भवए।

वापवादत्वमितिवार्तिकमतेपिरमेइत्यादेनयाट्। घेङि·ति· सुपिचेत्यतः सुपीतिवर्तते तेनपद्वीतिसिद्धम् नच्चे ईतिसूत्रे

कार्यम् ङ·काराद्यविसर्ग्यः। भवाहवेस्त्राङः याज रामुपसङ्ख्यानमित्याक्षदेशात्तुङइत्येववक्तुंशक्यइतिवाच्यम् मन्या

मित्यादावप्याणनद्याइत्यस्यानापत्तेः अल्विधित्वेनस्थानिवत्त्वाभावात् इतग्रहणेत्वनुवन्धकार्यत्वात्स्थानिवत्त्वंस्यदमिति

दिक्· ङ·सिङ। एङोह्रस्वेप्यस्वरितत्वाद्यथासङ·ख्यं नङ·सोरित्येवसिद्धेङ·सिग्रहणंस्पष्टार्थम् ङिनश्चेतितुनसूत्रितमात्म

तउदित्यत्रकृदन्तान्ङि·तोतिपरेपूर्वपरयोरुत्वमित्य र्थेजाग्रतीसादौदोषस्यादिति·॥ ९ नादेशस्यगुणबाधकत्वमत्राहचि·॥ न

याङिति· हरीत्यादौगुणोनेत्यपिवोध्यं।घेङि·ति·रिगिति दिगर्थंस्तुनत्वनतदनापत्तेनङापत्तिः।सिद्धंनेहिपरत्वाददानुङ्वाध्यते रमायामित्यादौङेन

नत्वस्यङ·स्येत्वमिति· नचशब्दार्थयोस्तादात्म्यादाङ्·शब्दस्यऔङ्·शब्दस्यचप्रत्ययमात्रवोधकतयाव्यवसितानन्यत्वान्ङ·कारस्येत्संज्ञाप्राप्नोती

भे॰ धातुप्रत्यये इत्यत्र प्रत्ययपदस्य प्रत्ययाधिकारपठितप्रत्ययसमानानुपूर्वीकशब्दपरत्वात्। यद्यत्रेत्संज्ञाप्रवृत्तिः स्यात्तदा सामर्थ्यात्तदुपस्थाप्येदित्वप्रयु
क्तकार्यं स्यात्तदाह अत एवेति इत्त्वाभावादेवेत्यर्थः। न गुण इति। घेर्ङितीति सूत्रस्य ङिति गुण इत्यर्थकत्वमिति वादिमते रीत्या गुणप्राप्तिर्बोध्या अत एव औङो
पि ङकारस्येत्त्वाभावादेव। ननु इमेत्यत्रावश्यं यादिप्राप्ते शीभाव आरभ्यते नोऽपवादे शीभावे कृते नयाट्प्राप्तिरित्यत आह वार्त्तिकमतेऽपीति असम्भवेऽप्याप
इत्त्वमिति हि तन्मतं स चासम्भवः। प्रकृते नास्तीति भावः। घेर्ङितीति एतत्सूत्रभाष्योक्तरीत्याऽनुवर्तमानस्य सुपीत्यस्य ङीत्येतद्विशेषणमस्तु। यस्मिन्विधिरिति
परिभाषया ङकारादावित्यर्थोऽस्तु। एवं च ङ इत्यत्रौङ इत्यत्र च ङकारस्येत्संज्ञास्वीकारेऽपि न क्षतिः। इदं सूत्रं च घेर्ङीत्येवास्तु। आङ याजिनिवार्त्तिके च ङाङ्

प्रमि निपाञ्जायत्निपि बोध्या यदि तत्र ङ ओम् क्रियते तेन दारमायामित्यत्र पूर्वं प्रत्ययत्वाभावेनैवाप्रवृत्त्या ङकारस्य के एवादेशे कृते वर्णे परिभाषयाऽक्लितेन।
त्ययादित्वाभावादित्त्वं ङस्य न स्यात् अनित्यत्वेनाप्रवृत्तौ तु न मानं यदि तूभयोरादेशत्वेऽपि समानकार्यत्व एव सेत्यनुगमवादिमतमवलंब्य सेन दासुपःसं
प्रति ङादित्वासंभवेन भौतपूर्विकं तत गृह्यते वा सुपीति निमित्तं वर्ण्यते तत्र ङवन इत्यत्रैव प्रवर्तत चेत्यादिना नाविकल्प्य गतं कुत्सोऽनिहितपामि यदि निर्देशादिकं प्र
दर्शयिष्यसि तदा प्रतिपत्तिगौरवेण भाषयिष्यामि इति तत्स्त्रीमिवास्त्विति ङमिङ सोऽश्वनास्त्रीति जयंतिभवंतीत्यत्रान्तरंगत्वात्परत्वे च परेति स्थानिव
त्त्वेन गुणपरादित्वेन ङित्वसत्त्वात् प्रकृतसूत्रेऽपि दोषो बोध्यः। पूर्वरूपे तु न स्थानिवत्त्वम्। पूर्वपरविधित्वात्॥ ९ न्येवाख्यातेन प्रवाह वा इत्यत्र गुणस्य

सिद्धिः। न च मत्यामित्यादौ ङेरामादेशे आण् नद्या इत्याण्न स्यात् ङादित्वाभावात्। अत्रापि ङीत्यस्यानुवृत्त्या ङकारादित्वस्यालविधित्वात्। न चेष्टापत्तिः। इ
त्व नद्याप इति तु डापत्तेः सिद्धान्ते तु येन नाप्राप्तिन्यायेन नुड्बाधके आमि कृते परिशेषात्तत्र षष्ठीबहुवचनस्य ग्रहणमिति सिध्यति। न च ङे राम् इति सूत्रेऽपि
ङ ओमित्येवास्तु एवं च नस्य स्वतो ङादित्वान्न स्थानिवद्भावोपयोग इति वाच्यम् ङे ङीमादेशे कृते लक्षणान्नित्संज्ञाया आडागमस्य च प्राप्तौ वा णेपरिभा
षये इत्संज्ञा न्वाधित्वा आट् स्यात्। ततश्च प्रत्ययादित्वाभावान्ङकारस्येत्त्वानापत्तेः। अत एवानर्थकत्वान्ङकारस्येत्संज्ञालोपाभ्यामाट् पूर्वं प्रवृत्तिर्भविष्यती

श॰शे॰ भै॰ त्वपि निरस्तम्। वार्णपरिभाषया अन्तरङ्गपरिभाषा यद्वा इत्वादित्यादि कश्चिदित्यनेन सूचितम्। अस्वरितत्वादिति॰ यथासङ्ख्यसूत्रे स्वरितेनेत्यस्य स
टी॰भै॰ म्बन्धइति भावः। स्पष्टार्थमिति॰ यथासङ्ख्यसूत्रे शब्दतः सङ्ख्यासाम्यन्तार्थं तदस्यैस्यस्य स्पष्टतया ज्ञापनार्थमिति केचित्॰ तन्न॰ यथासङ्ख्यसूत्रभाष्ये कि
टी॰भ मुदाहरणमिको यणचीति कथितन्तद्विरोधात्॥ ※ ॥ इदुद्भ्यामिति किमिति॰ अनुवृत्तिप्रयोजनप्रश्नः। डेरित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वात्तस्याह चर्याद्वेरित्यस्य ष
२२५ भ॰ अच्च घेः। ननु तपरत्वाज्ज्ञायां किंमानमत आह॰। अत एवेति॰ समत्वादिति॰ ननु इत्वेरेत्सं ज्ञक विशिष्टस्वरूपं शब्दस्येत्युक्त्या विशिष्टस्य विधाने श्रव
णापत्तिरतइत्संज्ञा लोपौ भाष्योक्ते अनित्संज्ञकतपरे तु तपरसूत्रप्रवृत्त्या तकाररहितस्यैव विधानमिति वैषम्यमिति चेन्न॰ भाष्यमानेन सवर्णग्रहणेने

अच्च घेः। इदुद्भ्यामिति किम्॰ घेः परस्य ङेरौदच्चेति॰ई॰ प्रकृतेर्घेरौदच्चेति वा र्थो मा भूदिति अदौ तो तपरत्वं मुखसुखार्थं इत्संज्ञा
या च तस्य लोप इति तयोर्लोपः॰ न चौतो विभक्तित्वान्न विभक्तौ विति निषेधात्कथमित्संज्ञेति वाच्यम्॰ मुखसुखार्थमित्यस्य
तदेव प्रयोजनन्त्वनुकार्यानतरस्तु नापि प्रयोगे श्रवणमित्यर्थात्तत्वप्रतिज्ञयैव न विभक्तौ वित्यस्य नत्राप्रवृत्तेः॰ अत एवेदमुपपत्त्या
वैश्वर्यमित्यादि निर्देशाः सङ्गच्छन्ते यदि तूच्चारणार्थो नो विनैव शास्त्रमपगमः स्यादित्संज्ञकानामपि तद्भेदे वनिवृत्तिरस्तु कि
न्तस्य लोप इत्यनेन स्वभाववादस्योभयत्रापि समत्वात्॥ ९ त्वनेन गुणभेदकत्वादिश्राप्तस्यैव तपरसूत्रप्राप्तस्यापि निषेधश्रौव्यात्॰ अ
त एव किमोदिति पक्षे नुनासिकोनेति वोध्यम्॥ ९ षष्ठ्यन्तत्वसम्भावनया आङ्डि॰ प्रकृतेरिति॰ तत्वप्रतिज्ञयेति॰ मुखसुखार्थं प्रतिज्ञयेत्यर्थः। अत
एव॰ तकारस्येत्संज्ञासत्त्वादेव। प्राचीनोक्तं खण्डयति। यदि त्विति॰ स्वभाववादस्येति॰ परार्थत्ववादस्येत्यर्थः। उभयत्र॰ मुखसुखार्थं इत्संज्ञके चासमत्वा २२९
दिति॰ यथोच्चारणार्थानामितरोच्चारणे साहायकत्वं न तथेत्संज्ञकानामपि स्वसम्बन्धिनः परिनिष्ठितरूपसाधने साहायकत्वमित्यर्थः। न चैवमिति॰
अस्य परेण वाच्यमित्यनेनान्वयः। एवम्॰ उच्चारणार्थकानामपि लोपफलके त्संज्ञास्वीकारे॥ तत्र वृत्तिः। नित्स्वरितमित्यस्य प्रवृत्तिः॥ ※ ॥

मे॰ पदलाघवाभिप्रायेणशङ्कते।पुंसीतित्विति॰ ननुनमुनइतिसूत्रेनकारएकारउच्चारणार्थः। नकारमात्रविधायकतायाः नुम्विषयेपर्यवसानेपिसामा
न्यानुच्चारणादतोनकारपदस्यनकारघटितेलक्षणभविष्यतीतितात्पर्यदोषइत्यतआह॰ नमुनइतिनिषेधस्त्विति॰ वार्त्तिकविरोधादिति॰ दायाद्यादे
भ॰ णेत्यत्रहलादेशोनादेशापवादः।रामस्येत्यादौसत्यपिगुणोक्तिर्नास्ति॰ इदानीमिकपरिभाषोपस्थितत्वात्दध्याभ्रम् अचघेरित्यत्रेदुद्भ्यामित्यनु
वर्त्तनएवहरिहरौइत्यत्रइंदुवीतस्य विषयेपिनदोषः अदंतंचेदजाद्येवेतिनियमार्थत्वादजाद्यदंतमित्यस्य॰ ईदूद्गेरितिज्ञापकान्नविपरीतनि
यमइति॥ ❖ ॥आङोना।रूपासिद्धेरिति।प्रियत्रिणाकुलेनेत्यादौविभक्तेर्हलादित्वाभावेनषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरितित्वासिद्धेरपिबोध्या
आङोना॰ पुंसीतितुनोक्तम् अमुनाकुलेनेत्यमुत्वस्यासिद्धत्वात् नुमनापत्तौपुंस्त्वाभावेननाभावस्याप्यनापत्तौरूपा
सिद्धेः। नमुनइतिनिषेधस्तुनुमि नमुटादेशइतिवार्त्तिकविरोधात् अतएवसूत्रकृतान्कीतिवत् नीतिनोक्त
म् तथासतितन्त्रेणनकारइतिनिर्देशोपिसम्भाव्येत॰ ॥ ((तत्रत्वमतेविहितविशेषणाभावात्।ननुनमुनेइत्यस्यासि
द्धांतपिनकारेसिद्धत्वनिषेधकत्वेनरूपंसिद्धं॰ अमुष्मैकुलायेत्यादितुनभवत्येवेतिचेत्तत्राह। नमुनेइति॰।विरोधादिति॰ एवंचनसोर्थः
सिद्धांतेः इदानीन्तुसनवावश्यकत्वात्यथामुष्मैइत्यादौप्रमितलक्ष्याविरोधः स्यादितिभावः।तथार्थेसूत्रसंमतिमप्याह। अतएवसूत्रेति॰
णाणायामादेशादेशइतिचनदर्थइतिवार्त्तिकप्रदर्शनपरभाष्यविरोधापत्तेरित्यर्थः।नुमिकर्त्तव्येमुत्वस्यनिषेधानेत्यत्रसूत्रसम्मतिमप्याह॰ अतएव
ति॰ तत्तात्पर्यकत्वेलाघवान्नीत्येवमुक्तौतिवहूरेत।नीत्यस्यनकारसम्बन्धिनीत्यर्थसम्भवात्॥ छ छ रामचंद्रायनमः ॥

प्रा·शे· मै॰ णासत्त्वादेव। सावितिसप्तमीबहुवचनस्यग्रहणमितिशङ्काव्युदासायाह· सावितीति· अनयस्यालोऽवधित्वादन्त्वेनस्वेणतस्सजातीयोऽवधिमान्गृह्य
टी·मै· तइत्याह· अवध्येति· अतएव· अल्एवावधिमत्त्वादेव॥ ॐ॥ सञ्ज्ञाविधानमदृष्टार्थमिति· नचवर्णग्रहणेचसर्वत्रेतिहल्ग्रहणस्यसुतिसीत्येतद्विशेषणेन
टी·भ· याहलन्तानांस्वादीनाङ्ग्रहणेहल्यादिःपत्रलोपापत्तिःलहारेण याभेदेनलोपनीयविशेषणार्थमपृक्तग्रहणमस्त्विति वाच्यम्। अपृक्तसञ्ज्ञाविधानाभावेपि
२२५ भ॰ प्रदेशेष्विति· अस्तिसिचोपृक्ते· वेरपृक्तस्य· सुतिस्यपृक्तंहलित्येतेषुसूत्रेष्वितिभावः। हलग्रहणेनैवेति· तत्राद्ययोःतनोःदृढिर्लुकिहलीत्यनोहलोऽन
नुवृत्तावपितदादिवि प्रतिषेधायहलितिवक्तव्यम्। तृतीयेतुवेरित्यनुनासिकनिर्देशमाश्रित्यापृक्तस्येतिभाष्येप्रत्याख्यातमितिनकर्तव्यं· हल्ङ्याप्भ्यो
अपृक्त· अपृक्तइतिपुंस्त्वमविवक्षितम् अतएवापृक्तंहलितिसङ्गच्छते अपृक्तप्रदेशेषुहलग्रहणेनैवसिद्धेसञ्ज्ञाविधानमदृष्टा
र्थम् हल्ङ्याप् सुतिसीतिपृथक्पदम् हलन्तादिति· सुतिसीनांप्रत्ययत्वेनोपस्थितस्ययस्मात्सविहितस्तदादेरित्यस्यविशेष्य
त्वेनतदन्तलाभइतिभावः। एवंङ्यावन्तांशेद्वेधानुपस्थित्याङ्यावन्तानादिरसमर्थोद्रष्टव्यः। हल्ङ्याब्भ्यः किमिति· रामइत्यादौदी
तिसूत्रेनुवर्तत एवेतिबोध्यं· अदृष्टार्थमिति· नन्वेवंहलङ्यादिसूत्रेतदन्तविधिनाहलन्तंसुतिसिलुप्यतेइ॥ घान्तत्वाभावान्नदोषइतिप्रश्नः
सर्वथानहल्यादिःपादवतिप्रसङ्गः संज्ञाकरणेतुनतदन्तविधिरितिदृष्टंफलम्। नचनिर्दिश्यमानपरिभाषयानिस्तारः। सूत्रेषष्ठीनिर्देशाभावात्· यदितुउक्तातिप्रसङ्गभङ्गायषष्ठीनिर्देशः क्रियतेतदाभिन्नादिसादौअतिप्रसंगोदुर्वारः। स्थानिवद्भावविषयेउक्तपरिभाषायाअप्रवृत्तेरितिचेन्न· सुतिसिहल्इतिसुति
सिद्भ्युविशेषणविशेष्ययोर्यथेष्टत्वादित्युक्तत्वेनलाघवात्स्वादीनांविशेषणत्वेनैवातिप्रसङ्गवारणेतेषांविशेष्यत्वंस्वीकृत्यअधिकोपादानमयुक्तमित्या
शयात्। विशेष्यत्वेनेति· हलग्रहणस्यतद्विशेषणत्वेनेतिशेषः। द्वेधानुपस्थित्या· परिभाषोपस्थित्या। अतएवपरमस्वङ्गइत्यादौसुलोपसिद्धिः। तदन्ता
विधिद्वयाभावेसुतिसीनांयतोविधानन्तदादेरेवनादिन्यर्थस्यन्यायप्राप्ततयाऽत्रसुलोपोनस्यादितिभावः॥

मै० इत्यारभ्येति· अस्यउक्त इतिशेषः। अन्यथा उत्तरकालिकक्रियान्वयाभावाल्ल्यपः साधुत्वापत्तेः। तस्यैव· नान्तलक्षणदीर्घस्येच। सखीतितनी शब्दप्रकृति
भ० सिद्धत्वइतिवा कर्मधारयनिर्देशपरनिपातनस्यविशेषणत्वाभावनिर्णयेन तदन्तविधेरभावेनैवनातिप्रसंगाभावात्· षष्ठीतत्पुरुषस्तु न· निषार
दीर्घात्किम् निष्कौशाम्बिरतिखट्वइ इत्यारभ्यसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादित्यन्तोऽपपाठः मनोरमायां दर्शनात् सखेति· यद्य
प्यत्रैवसखख्युरसम्बुद्धाविति लेखउचितस्तथापिनान्तलक्षणदीर्घलैवसिद्धेरत उपधापाइत्यपेक्ष्ययानित्यत्वेनतस्यैवोचि।
त्याच्चात्रनोक्तम् अचोञ्णिति मृजेर्वृद्धिरित्यनुवर्तते ऽङ्गस्येतिचाधिकृतंतदाह अङ्गस्यवृद्धिरिति· सख्यन्तादिति· उच्चारणा
र्थाकारेणकृतयणः प्रयोगस्थस्यानुकरणादविशेषेणोभयोर्ग्रहणमित्याह· सखीत्यादि· ङस्यादिपरत्वाद् शब्दस्यसखि
खीतितीशब्दप्रकृतिकएवसम्भवतीतिभावः। सुसखेति· नपूजनादितिनिषेधाद्राजाहःसखिभ्य इतिटच्न· समुदायस्ये
ति· असखीत्यस्यसखिभिन्नावयवाविति वर्णासञ्ज्ञापक्षेऽर्थः। अत्रपक्षेपर्युदासेनतद्भिन्नप्रातिपदिकान्त्यवर्णादेरेव
ग्रहणात्कृतेसख्येतिवाक्येन दोषः सिद्धान्तिसम्मते। तदन्तसञ्ज्ञापक्षेसखिभिन्नाविन्यर्थः। पर्युदस्यमानसमर्पकसखि
शब्देतदन्तग्रहणात्तु न विशेष्यासन्निधानादितिभावः। एतेनसर्वेहरदत्तानुरोधेन· यस्येतिचेतिसूत्रभाष्यात्सुसखिश
ब्दस्यतदवयवेलक्षणयासख्यवयवभिन्नयोरिदुतोरित्यर्थः॥ एकस्थपत्तिवन्नगौरवात् एतेनाएकग्रहणंचिंत्यप्रयोजनमित्या
दिग्रावरन्नादिग्रंथाव्याख्याता इतिबोध्यं॥ ॐ॥ सख्यान्तस्य· भिन्नावयवाविति· अन्त्यावयवेत्यर्थः। अतएवाह· प्रातिपदिकान्त्यवर्णादेरिति·
कः। तदवयवेकारस्थानिकः। अत्रपक्षे· वर्णस्यसञ्ज्ञापक्षे। सिद्धान्तार्थमाह· यस्येतिचेतिसूत्रेति० ॥ ६४ ॥ गणपतयेनमः॥ रामचन्द्रायनमः॥

शा॰शे॰ मि॰ [पिण्डग्रइत्यादिसिध्यर्थमिति॰ अन्यथापिण्डग्रहइतिसमुदायस्यधातुभिन्नत्वाद्दीर्घःस्यादितिभावः।उनश्चप्रत्ययादितिवदिति॰ एतेनगुणःकृता

टी॰भै॰ भ॰ अन्यथासत्युद्योतकइत्यलुक्समासेतिप्रसंगःस्यादितिभावः।लक्षणयेति॰ यद्यपितदंतविधिकल्पनेनापिभाष्यमुद्योतेयोजितंतथापि

टी॰भ॰ यथाश्रुत्वसन्तस्येतिसूत्रेः धातोरित्येतद्द्वटकधातुपदस्यपिण्डग्रइत्यादिसिध्यर्थंधात्ववयवेलक्षणाकरेदृश्यते।त

२२६ दन्तसञ्ज्ञापक्षेप्यसखीतिपर्यादेरेवविशेषणम् ततस्तदन्तविधिः।उतश्चप्रत्ययादितिवत्॰ ततश्चसख्यवयवभिन्नेव

र्णाद्यन्तमित्यर्थः।तदन्तविधिश्चविशेषपदार्थविशेषणतया।एवञ्चप्रकृतेनैवघिसञ्ज्ञेतिलभ्यते।तत्रहिभाष्येइवर्णस्य

इतिकिमुदाहरणं अतिसखेरागच्छतीतियद्यत्रलोपोनस्यात्तदाकृतदीर्घस्यपूर्वान्तवद्भावेनसखिशब्दत्वात् अतिदेशवि

षयेप्रतिपदोक्तपरिभाषायाअप्रवृत्त्योपसर्जनहृस्वत्वेकृतेपिघिसञ्ज्ञानस्यात्लोपेतुलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयान

दोषइत्युक्तम्॰ भवद्रीत्याहिविशिष्टस्यसखिभिन्नत्वेनघिसञ्ज्ञानिर्बाधैवेतितदसङ्गतिस्स्पष्टैव॰ नचलोपेपिलिङ्ग॰।

विशिष्टपरिभाषयादोषः।सखिशब्दस्यतदवयवपरत्वेनप्रातिपदिकग्रहणाभावात्॰ प्रातिपदिकत्ववद्रूपस्याप्यक

पदोपादानंहिप्रातिपदिकग्रहणम्॰ स्वमत्यासूत्रेकिमर्थंविकृतनिर्देशोनसखिपतिभ्यामित्येवोच्येतातिसखेरित्यत्र

माभूदितिभाष्येपिङ्ख॰ जमकृतिकएवायंविहितविशेषणानाश्रयणेनैवप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयणेनैवैतन्भा [illegible]

वर्णसंज्ञापक्षेलक्षणावश्यकत्वेनात्रसैवादृता॰ किंच॰ तदंतविधिकल्पनेलिंगविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तयेअनित्यत्वमाश्रयणीयं॥ ः॥ विभक्तौलिंग २२६

त्वसंस्कारइतिन्यायसत्त्वादःसूचितः।यदुक्तंयस्येतिचेतिसूत्रभाष्याद्विति तदर्शयति॰ तत्रहीति॰ अयइत्युक्तमित्यत्रान्वयः।अत्रार्थेभाष्यान्तरमपिसाध

मे॰ ध्वनितइति॰ तर्हिहि आन्नलोपइत्यत्र अमः शकाराभावेनान्नलोपइत्येवास्तु इतिपूर्वपक्षेनन्दिनेत्यत्र प्रसक्तातिव्याप्तेः ङितीत्यनुवृत्त्यावारणेनन्स्मानइत्यत्राति
व्याप्तिरित्युक्त्वा एवन्तर्हिनशब्दएवङितीत्यनेनविशेष्यतां ङितानशब्दादितिविभक्तिविपरिणामेनोक्तम् । यदीयमपरिभाषास्यात्तदा ऽनयैवनन्स्मानइत्यत्रदोष
म॰ फलभेदानेति॰ नन्वौदादेशादित्वंनाश्रयणीयमतोपिफलैक्यंनहिभाष्येऔदादेशादितिअदादेशादितिवाकंठरवेणोक्तमस्तीतिचेन्न॰ डित्वमाश्रि

ध्वनितन्त्वेदंतस्यलोपइत्यत्रभाष्येइतिदिवऔत्सूत्रेनिरूपयिष्यामः । नचैवमग्नावित्यत्रौतः स्वरितत्वापत्तिः । नचप्रत्ययाप्र
त्यययोरित्येवसिद्धेपुनः क्लितिप्रत्ययग्रहणंकर्त्तव्यमितिवार्त्तिकाद्यैपदेशिकप्रत्ययत्ववत्त्वेनतत्प्रवृत्तिरितिवाच्यम् परिभाषा
यालक्ष्यसिद्धयेभाष्यकृताज्ञाप्यनाश्रयणात् स्पष्टञ्चेदंतित्स्वरितमित्यत्रकैयटे अङ्गस्येतिसूत्रेभाष्येतुतत्प्रत्याख्यानायैकदे
शिनासोक्तानतुसिद्धान्तिनेतिस्पष्टम् । तद्धिहि आन्नलोपइतिसूत्रेभाष्येपि ध्वनितस्तस्माव इतिवाच्यम् प्रत्ययग्रहणमित्यस्य
विधानकालिकप्रत्ययत्वग्रहणमित्यर्थात् अतएवादेशपुदित्वमाश्रित्यतत्प्रत्याख्यानेनफलभेदानेतिदिक्॰ अनङ्सौ॰ सा
विति प्रथमैकवचनमसम्बुद्धाविति पर्युदासात् नकाराकारस्तूच्चारणार्थइत्सञ्ज्ञकः । अलोऽन्त्यात् अवध्यवधिमतोः साजा
त्यादाह पूर्ववर्णइति॰ अतएवशिष्टइत्यादौ शाइतिसमुदायस्यक्वासइदितोत्वन्नापत्तिमप्यनालग्रहणाच्चशस्यनासर्वनामस्था
नेनोपधायाइतिद्रूलोपइत्यतोदीर्घइतिचानुवर्त्तते ॥ ९ तिनोतिप्रत्याख्यानावसरेभाष्येऔकारस्यतपरत्वानुक्त्यातेनफलभेदापत्ते
रितिभावः इत्वंनेति॰ अलोन्त्यस्येतितुननानर्थकेतिनिषेधात् तत्प्रत्याख्यानेतुनदोषइतिस्पष्टमत्रैवसूत्रेभाष्ये ॥ ९ भावेसिद्धेविपरिणामक्लेशाव्य
र्थः स्यादितिरीत्यापरिभाषाभावोध्वनितइत्यर्थः । प्रत्ययपदस्यविधानकालिकप्रत्ययत्ववतिलक्षणयाम्बीजमाह॰ अतएवेति॰ तादृशार्थेप्रत्ययपदलक्ष

प्र॰ शे॰ | भै॰ घटितप्रयोगोदृश्यतेसम्भवन्मतेनोपपद्यते। ननु तदपिद्धन्नप्रतिक्रमसखीतिपर्युदाससमुनप्रवर्ततेलाक्षणिकत्वादितिचेन्न एवंसतिसखिपतिग्यामिति
टी॰ भै॰ | निर्देशस्यानित्यत्वाज्ञिर्वाहयितुंशक्यते। तेनोन्वेकर्तव्येलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रवर्ततइतिवक्तुमशक्यम्। एकस्मिन्नेवप्रयोगेतस्यैवपरिभाषायाः प्रवृत्त्य
टी॰ भ॰ | प्रवृत्तेर्विरुद्धत्वात्। किंच सखिशब्दस्य सख्यवयवेलक्षणाकल्पनेगौरवम्। भाष्योक्तंयस्येतिचेतिसूत्रस्थंत्वेकदेश्युक्तिः। तत्रहि इवर्णस्यईतिकिमुदाहरणम्
२९ | हेदासि। दाक्षादाक्षेयः। आद्येदासिईसइतिस्थितेशब्दपरविप्रतिषेधेनदीर्घात्पूर्वंह्रस्वत्वंततोदीर्घेसतितस्यैवश्रवणप्रसङ्गः। नचान्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वम्। वार्णका

भ॰ पत्योर्विशेषणंतदनाश्रयणेनेत्यर्थः। अपादानेनिष्ठाच एङ्ह्रस्वादितिसूत्रभाष्येस्पष्टमिततत्सूत्रएवोक्तं अयंभावः। ङसिङसोरितिप्रत्ययग्रहणे
नतदादीनुपस्थितेनसखिपत्योर्विशेष्यंतयोः श्रूयमाणपदार्थविशेषणत्वस्यन्याय्यत्वात्। नापिसातन्त्र्येणपरपदार्थेविशेषणंव्यधिकरणविभ
क्तिद्वयापत्तेः। किंतुसखिपत्योर्विशेषणं एवंचसुसखेरित्यादौनातिप्रसङ्ग इति परिभाषानाश्रयणेनैवेति ननुलिंगविशिष्टपरिभाषयासखीशब्द
स्यापिग्रहणेनकृतह्रस्वेचातिदेशेनतत्त्वसत्त्वात्सुखेनैवलक्षणप्रतीतिंपरिभाषाप्रवृत्तिर्नेतिचेत् न विभक्तौलिंगविशिष्टाग्रहणात्। अलमर्थे
तु वक्तुतत्तुभाष्यस्यायंभावः। सुसखेरित्यत्रातिव्याप्तिपरिहारायसखिपतिभ्यांपरस्येतिसूत्रेयदिलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषासंचरतितदासह
खेनवर्ततइत्येवंनिष्पन्नेतिव्याप्तिः। तत्परिहाराययदिअनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिंब्रूषेतर्हिपूर्वोक्तः तिव्याप्तिरिति उभयतपाशारज्जुरिति ॥ ॥

र्थस्यावलवत्त्वेनह्रस्वत्वस्यैवप्राप्तेः द्वितीयेदासिईआइतिस्थितेशब्दपरविप्रतिषेधेनएणादेशेपरस्यकृतेपूर्वस्येकारस्यश्रवणप्रसङ्गः सवर्ण
दीर्घकर्तव्येएणादेशस्यस्थानिवत्त्वंतुवक्तुमशक्यम्। पूर्वपरविधित्वात्। नचपणिकर्तव्येस्थानिवत्त्वम्। वरइइतीकारप्रश्लेषेणेकारनिमित्त
कविधिप्रतिनस्थानिवदितिनिषेधादितितस्याशयः। नत्वयंसिद्धान्तः फलाभावात्पद्भ्यामद्भ्यश्चः परस्मिन्नितिसूत्रस्थभाष्योदाहरणसङ्गत्यापत्ते
श्च। तृतीयेदासिईइतिस्थितेस्त्रीभ्योढगितिढकिपरस्यलोपेपूर्वस्यश्रवणप्रसङ्गः। तद्धितनिमित्तकः। पूर्वस्यलोपस्तुवक्तुमशक्यः। परलोपस्य

भि॰ स्थानिवत्त्वात्। एवं सिद्धान्त्येकदेशिनोक्ते पूर्ववाद्याह नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। सवर्णदीर्घत्वेनाप्येतानि सिद्धानि। अत्र कैयटः। पत्राङ्गवार्ण
योर्युगपत्प्रसङ्गे सत्त्र वार्णपरिभाषाप्रसङ्गः। अन्तरङ्गस्वलीयस्त्वेन दपवादत्वात्। यद्यपि हेदाक्षीत्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्याने ऽसति युगपत्प्राप्ति
स्तथाप्यत्र क्रमेणान्वाख्यानमेव कल्प्यत इत्याशयः। यणढकौ त्वाङ्गवेव न भवतः। ततः पुनः सिद्धान्त्येकदेशिनोक्तम्। अतिसखे राग च्छति। अति
सखेः स्वमिति। अस्याप्येकदेश्युक्तित्वं प्रागुपपादितमेवेत्याहुः। अत्रेदमवधेयम्। यदि सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणया भाष्यान्तरविरोधः।
स्यात्तदाः स्वभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वं न थातुन दृश्यते। किञ्च भाष्यकारस्यैव वर्णस्येति परे लोप इत्यस्येदम्मुख्यमेवोदाहरणमित्यभिप्रेत मि
ति प्रतीयते। यथा हेदाक्षि। दाक्ष्या। दाक्षेय इति प्रयोजनत्रयं व्युत्पाद्य नैतानि सन्ति प्रयोजनानीत्युक्तं तथा ऽतिसखे राग च्छति। अतिसखेः स्व
मिति प्रयोजनकथनोत्तरमेन तदपि न प्रयोजनमिति नोपन्यस्तम्। किन्तु इदं तर्हि प्रयोजनमिति प्रदर्शितम्। तेनास्य सिद्धान्त्युक्तित्वमेव प्रयोज
नान्तरञ्च नोपन्यस्तम्। सख्युर्यात्यस्येति सूत्रेप्येवमेव प्रयोगः कृतस्तञ्च न प्रकृतिक एवायम्। उक्तभाष्ये प्रयोजनाय विहितविशेषणेना श्रय
णवत्त्वस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरपि तात्पर्यविषयैव। अत एव ख्यत्यात्परस्येति सूत्रे सखिपतिभ्यामित्युच्यमाने इह न स्यात्। सखी
पतेरप्रत्ययः। सख्युः पत्युरिति। व्याख्यातञ्च कैयटेन। विद्यमानेरखमस्य स सखेः तमिच्छत्यात्मन इति क्यच् क्वचि चेतीत्वम्। यदि लक्षणप्र
तिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्तिर्विवक्षिता स्यात्तदा त्राव्याप्तिः स्फुटैवान च यस्येति सूत्रेण ईति परे यदी वर्णलोपो न स्यात्तदा उत्पन्नस्य सखीशब्दस्य
सखीसख्याविति प्रयोगे हृस्येनेत पोरुपपत्तिर्न स्यात् सख्यशिश्वीति ङीषि सवर्णदीर्घे एकादेशे पूर्वान्तवद्भावे नानङ्गत्विद्धावयोः प्र
वृत्तिप्रसङ्गादिति न स्या कथनेन न्यूनतेति वाच्यम्। प्रकृतभाष्यस्योपलक्षणत्वादिति॥

शा·शे·
टी·भै·
टी·भ·
२२९

भै·

इष्टतोऽवधारणार्थ इति· एवकाराभावे पतिशब्द एव समासे घिसञ्ज्ञ इत्यपि नियमाकारः स्यात्तथा चातिसखेराग च्छति। अतिसखेः स्वमिति प्रयोगविरोधः स्पष्ट एव
पतिः समास एवेति नियमे सीतायाः पतये नमः नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ विसादिस्मृतिपुराणीय प्रयोगविरोधम्परिहरति। स्मृतिपुराणेष्वित्यादिना
भ॰ पतिः समास एव। समास इत्युक्तेरिति· पतिर्नेति वाच्य इति भावः। वहु च पूर्वेन घित्वमिति। तत्रैव न घित्वमित्यर्थः पतिर्नेत्युक्ते तु भू पतिनेति समासेपि
न स्यादिति भावः एवमुक्ति सुदृत्ता वितिन्यासे दोषदानमिति बोध्यम्· अत एवेति· प्रसिद्धावेवकारेण त्ववधारणे· पत्नी पतेः क्विप् पत्युरिति वत् दृत्तोपत्यावु
पतिः समा· एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः। स्मृतिपुराणेषु पतये सखिनेत्यादि व्याकरणानिष्पन्नत्वेनासाध्वेव। त्रिशंकाद्यया ज्ययाज
नादावि वतपोमाहात्म्येनासाधुप्रयोगेपि ऋषीणां दोषाभावात्· याज्ञे कर्मण्येवासाधुप्रयोगे दोषाच्च· अस्माकमपि स्मृतिपु
राणाध्ययनविधिबलात्तेषां तपोबलाच्च यज्ञमध्येपि तदन्तर्गत तत्पाठे दोषाभावः स्वातन्त्र्येण दृशं प्रयुञ्जाना अस्मदादयः प्र
त्यवयन्त्येव· अत एव नदीसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये छन्दोवत्कवयः कुर्वन्तीत्युक्तान्त्योषेष्टिरणीत्युक्तम्। यूस्त्र्याख्याविति सूत्रे हरदत्तग्र
न्ये स्पष्टतरं चैतत्। समास इत्युक्ते वहुच्पूर्वे न घित्वम्· अत एव पतिर्दत्तावेवेति ना सूत्रि· वर्णसञ्ज्ञापक्षे पत्यवयवे कार
इत्यर्थः। तदन्तसञ्ज्ञापक्षे पत्यवयवेकारान्त इत्यर्थः सूत्रे पतिशब्दश्च तदवयवेकारे लाक्षणिकः। एतेन भाष्योक्त सखिपती
पतिसखी समास एवेति वा सूत्र्यतामित्यपास्तम्· यस्येति चेति सूत्रस्थभाष्यरीत्या सुपतिना सुसख्येत्यादीष्टासिध्यानथान्यास
पर्यादंशेने पत्योपदंशं चुवते इत्यादिकवृत्तौ च दोषात्· लाक्षणिक इति अत एव भाष्योक्तवर्णसंज्ञापक्षेण न फलभेद इति बोध्यम्· पतिसखीसमासे
पतिरित्याख्यातः। पतिरित्येवं रीत्याप्युपपत्ति स्त्यत्र स्फुटाधात्वादेरिति निर्देशाद्विपरीतनियमो नेत्याश्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरवम्। वहुच्पूर्वेः तिप्रसङ्ग

राम
२२९

भे० कमित्याशयेनाह· ख्यत्यात्सूत्र इति· ननु विकृतनिर्देशाभावेऽप्यतिसखेरित्यत्र लाक्षणिकत्वात्सखिशब्दस्य नोत्वनिमित्तत्वसम्भव इत्यत आह· विहितवीति
एतेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया यथा सखीतिनिषेधो न प्रवर्त्तते तथा सखिपतिभ्यामित्युच्यमानेनातिसख इत्यत्रातिप्रसङ्ग· इति यस्येति सूत्रभाष्यं ख्यत्यात्सू
त्रस्थभाष्यविरुद्धमिति विरोधोद्भावनं निरस्तम्। अलमिति· अनेनान्यदपि सूचितम्। तथाहि· लोपाभावेऽप्यतिसखेरित्यत्र पूर्वान्तवद्भावेन सखिशब्दत्वेऽपि स्वा
श्रयसख्यवयवभिन्नत्वमाश्रित्य घिसञ्ज्ञेति तु नयुक्तम्। अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वात्। किञ्च पूर्वान्तवद्भा

भ० विशिष्टग्रहणमिति तन्निषेधप्रवृत्तये कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यतावाश्रयणीया स्यात्· लक्षणापक्षे तु वक्ष्यमाणरीत्यान्यायत एव नदप्रवृत्तिः सिद्ध्यती
तिसैवादृतेति बोध्यं। प्रातिपदिकवदुपस्थापकेति· ननु तद्रूपस्थापकत्वविशेषणतया विशेष्यतया मुख्यविशेष्यतया वा सर्वसाधारण्येन याद्दृ विवक्षि
तं। नाद्यं सौ सख्यवयवे लक्षणायामपि विशेषणतया सखिशब्दस्य भानसत्त्वात्तद्रूपस्थापकत्वघोषेण प्रकृतपरिभाषाप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात्· अत एव न द्वि
तीयोऽपि· आनुपूर्वीनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यताया अपि सखिशब्दे सत्त्वात्। नापि तृतीयः। प्रातिपदिकार्थेति सूत्रेऽपि तदप्रवृत्त्यापत्तेः। द्वन्द्वनिर्देशेव
द्रुशस्तत्संचारस्य भाष्योक्तस्यासंबद्धत्वापत्तेश्चेति चेदत्रोच्यते। सर्वसाधारण्येनैव तद्रूपस्थापकत्वं विवक्षितं· लक्षणायां च शक्यतावच्छेदकारोपः श
ब्दपराणां च· शब्दनिष्ठा जातिः प्रवृत्तिनिमित्तं· एवं च सखिशब्दावयवेषु तदारोपेऽपि अवयवानां जातेर्वा न तद्रूपत्वमिति· यद्वा अस्तु शब्दपराणामानुपूर्वी प्र
वृत्तिनिमित्तं ध्वंसादिरूपाया अपि न तद्रूपत्वमिति च विहितविशेषणेनाश्रयणेनैवेति विधीयतेस्माद्धिहितप्रकृते प्रकृतिस्थं तदादीत्यर्थः। तेन यत्सखि

वेन विशिष्टसखिशब्दत्वातिदेशात्तदवयवेकारे सखिशब्दावयवत्वमर्थसमाजग्रस्तमिति सञ्ज्ञा न स्यात्। किञ्च लिङ्गविशिष्टपरिभाषायाः प्रकृतेन प्रवृत्तिः। विभ
क्तौ लिङ्ग·विशिष्टाग्रहणमिति परिभाषया निषेधात्। एवञ्चातिसखिशब्दे घित्वं न भवत्येवेति अन्यप्राचीनानुयायिनः। यदि सख्यवयवभिन्नयोरिदुतोस्तद
न्तस्य वा घिसञ्ज्ञा तदा ख्यत्यादिति सूत्रस्थभाष्यविरोधः। तत्र हि। अतिसखेरित्यत्र मा भूदिति विकृतनिर्देशप्रयोजनकथनावसरे ऽतिसखेरिति गुण·

श·शे· भै· नीतिपरिभाषासत्वात्। अतएव· तादृशपरिभाषासत्वादेव· एवञ्चशब्दान्तपर्युदासएवतस्याम्परिभाषायां ज्ञापकः। अतएव· लोकप्रसिद्धार्थकस्यग्र
टी·भै हणादेव· एतन्न्यायइति· कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेत्यर्थः। ननुवहुगणशब्दस्यापिसंख्याप्रदेशेएकादिशब्दानामिवग्रहणेसिद्धे सूत्रेऽनयोरुपादानंव्यर्थमत
टी·भ· आह· सूत्रेवहुगणग्रहणन्त्विति· एतत्तत्वंपूर्वत्रावेदितम्। नियतविषयपरिच्छेदइति· नियतोयोविषयपरिच्छेदस्तद्धेतुत्वादित्यर्थः। परिच्छेदे नियत
२२९ भ· तस्मात्तुवहुत्वंत्रित्वादिरूपासंख्यैवेति चेन्न· अत्रप्रकरणेसंख्यापदेनसंख्यावाचकपदस्यैवविवक्षितत्वात् किंचवहुत्वसंख्यात्वभूय्यादी
नांसंख्याकार्य्यंदुर्वारम् नचनियमेननिस्तारः संपूर्णसूत्रस्थभाष्यप्रत्याख्यानत्वेनतद्विरोधस्यदुः परिहरत्वात् तत्रभाष्यवहुत्वस्यसंख्यापदेन
व्यवहारस्तुवहुशब्दस्यसंज्ञकत्वेनशब्दार्थयोस्तादात्म्याङ्गीकारेणहिरेफव्यवहारवत्हिरण्यपूर्वकशिपुरितिवच्चनेयः॥ ❁॥
आदिसङ्ख्याव्यापकोधर्मविशेषः। अतएवभाष्येएतत्सूत्रमतिदेशार्थंपरत्वमसङ्ख्यांसङ्ख्येत्याहेत्युक्तम्· यत्तुभाष्येए
कादिकयाचापिसङ्ख्यायतेइत्युक्तम्। तस्यायमर्थः। वह्वादिकयास्वव्याप्यत्रित्वादिसङ्ख्ययासङ्ख्यायते। कतिशब्दोपि
सङ्ख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतयासङ्ख्यानकरणमेवंवत्वन्तेप्युत्तम्॥ ((एवञ्चतस्यनतादृशनिश्चयहेतुत्वमितिभावः
तस्यत्रित्वादिभिन्नत्वेपित्रित्वादिवृत्तिसंख्यात्वजातिमत्वमस्त्येव· अतएवनित्यंवहुवचनान्तइतिप्रतीकेवहुत्वसंख्यावच्छिन्नेतिस्वग्रन्थः वहुत्वसं
ख्येत्यभिप्रायकाभाष्यादिग्रन्थाश्चस्वरसतश्चसंगच्छन्ते· वहुत्वेनसंख्येति· शब्दरत्नादिग्रंथास्तुशब्दपराहुहुशब्दान्तत्वप्रत्ययेनहुशब्दः नियम
विषयपरिच्छेदहेतुत्वरूपसंख्यात्वाभाव वानित्यर्थाबोध्याः यद्वावहुत्वादिसत्त्वसंख्यापरात् भावप्रत्ययोवहुत्वादीत्यर्थः संख्याव्यापकइति
त्वञ्चेतरव्यावृत्तिविषयकत्वम्। परिच्छेदोज्ञानविशेषः। वहुगणयोर्नसाक्षात्तथात्वमितिभावः॥ ❁ ॥त्र्यादिसङ्ख्याव्याप्यकः। त्र्यादिसङ्ख्याव्या २२९
प्यायस्यसः। अतएव· वहुत्वादीनामसङ्ख्यात्वादेवाएवंसतियद्भाष्येउक्तमेकादिकयाचापिसङ्ख्यायतइतितद्विरोधः। अत्रापिशब्दस्वारस्येन

भि॰ यथावह्वादिकयासङ्ख्यायतेतथाएकादिकयाप्यतोऽनयोरपिग्रहणमित्यतआह॰ यत्तुभाष्यइति॰।एवञ्चसङ्ख्यानकरणत्वंयथाकथञ्चिद्वि
क्षितन्नसाक्षाद्विनविरोधः॥ ॐ॥प्राचीनोक्तञ्चयति॰ एतेनेति॰ उक्तभाष्यविरोधेनेत्यर्थः वहुत्ववाचिनइति॰ वहुवाचिनइत्यर्थः।लाघवान्नियम
भ॰ तादात्म्येनयत्रसंख्यातत्रसमवायादिनासइत्यर्थः एवंच वहुत्वरूपेणवहुशब्दात्त्रित्वभानमितिनतादृशोनिश्चयः त्रिशब्देनतुत्रित्व
त्वेनभानमितिसोऽस्येवेतिभावः धर्मविशेषइति॰ नतुत्रित्वत्वादिरूपइतिभावः॥ ॐ ॥वह्वा—————दिकयाचापिसंख्यायतेरितिभाष्यविरो
यद्वाचापिशब्दोवाक्यालंकारे॰ एकादिकयासङ्ख्यायतेसापिप्रदेशेषुयथागृह्यतेतिलोकप्रसिद्धमहासञ्ज्ञाकरणमितित
दर्थः।एतेनार्थान्तरवाचित्वेसतिवहुत्ववाचिनश्चेत्सङ्ख्याकार्यंतर्हिवहुगणयोरेवेतिनियमार्थंतन्नेनभूर्यादीनांनतेषांवै
पुल्याद्यर्थान्तरवाचित्वात्॰ वैपुल्यंविशालता विशेष्यविशेषणलाभाम वहुत्ववाचिनएकशब्दस्यवह्वर्थमात्रवाचिनांद्या
दीनाञ्चनव्यावृत्तिर्यद्वाऽनियतसङ्ख्यावाचिनांचेद्वहुगणयोरेवेतिनियमः अनन्तशब्दवदनन्तवाचिशतशब्दस्यसङ्ख्या
कार्याभावइष्टएवेत्यपास्तम।सङ्घेवैपुल्यवाचकयोर्नेहग्रहणंपरस्परसाहचर्येणत्र्यादिसङ्ख्याव्यापकधर्मवाचिनोरेव
ग्रहणात्॰वतुइतिसानुवन्धनिर्देशाद्ब्राह्मणवदित्यादिव्यावृत्त्यर्थः।उतिसत्तद्धितएववतुसाहचर्यात्इत्यल॥ ० ॥
धः अनेनहिभाष्येणएकादिषुवह्वादिषुचतुल्यायोगइतिप्रतीयतेइतिचेदत्राह यत्त्विति॰ एकादिकयेति॰ एकत्वादिकयेत्यर्थः॰व
ह्वादिकयेति वहुग————शब्दवाच्यवहुत्वसंख्येत्यर्थः॰यथाश्रुतमेवत्तदादिशब्दरूपेत्यर्थक स्वव्याप्येति यत्रयत्रशक्तिसंवन्धेनत्र्यादि
शरीरान्तरमाह॰यद्वेति॰ननुयदीदंसूत्रन्ननियमार्थन्तदासङ्घवैपुल्यवाचकयोरपिग्रहणम्प्राप्नोतीत्यतआह॰ सङ्घवैपुल्येति॰॥ ॐ ॥

भै· सङ्ख्यानकरणत्वम्परयापिनडतिमात्रस्य अपितुतदन्तस्येतिसञ्ज्ञाविधावपितदन्तविधिरित्याशयेनाह· उत्पन्नेतीति· अतएव तदन्तस्यस
भ· शब्दस्तत्रतेनसंबन्धेनवहुगणशब्दावितिमावः त्रित्वादिसंख्येति· पूर्ववत्तत्प्रत्ययेनत्रिशब्दार्थसंख्येत्यर्थः शेषंप्राग्वत्व्याख्येय
स्यान्नेत्यतः षडितिवर्ततेसङ्ख्येतिचप्रकृतंतदाह· उत्पन्नेति· अतएवषट्कतीतिअनुवादेनशुग्विहितः।अतएवसञ्ज्ञा
विधावपिप्रत्ययग्रहणेतदन्तग्रहणम्· सङ्ख्येतिकिम् पतपः।प्रत्ययस्य· अनेकसञ्ज्ञाकरणादावृत्त्याविभक्तिविपरिणा
मेनचतद्भावितसञ्ज्ञाश्रयणमतोनसङ्करः।तेनहन्तीत्यादौश्नाविति हिलन्न· तदाह लुक्श्लुलुपशब्दैरिति· अदर्शनेलो
पइत्यतोऽदर्शनमित्यनुवर्तते विधिप्रदेशेषुभाविसञ्ज्ञाविज्ञानान्नान्योन्याश्रयः।एकसञ्ज्ञाप्रकरणादन्यदेशस्थत्वे
न लोपसञ्ज्ञयाऽऽसांसमावेशः तेनप्रत्ययलक्षणसिद्धिः।षड्भ्योलुक्· जश्शसोः शीत्यतोजश्शसोरितिवर्तते· षड्भ्य
इतिविहितविशेषणम् तेनगौणेन परमषड्भ्यइत्यादौतुविशिष्टस्यापिसङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यकवोधनकत्क
त्वेनसङ्ख्यावाचितयाषट्त्वमस्त्येवातिनदोषः स्पष्टञ्चेदंबहुप्रधानएषसमासइत्यादिनासर्वादिसूत्रेभाष्येकैयटस्यतुप्रमादइ
ञ्ज्ञासञ्ज्ञासत्त्वादेवाकरणादावृत्त्येति· अन्यथासमानकालकानेकसञ्ज्ञाकरणस्याप्रामाणिकत्वमितिन्यायविरोधः स्यात्॥ ॥ ॥

भै॰

तस्यालक्ष्यत्वेसम्भवतितन्नैवकिम्मानमतआह॰ अतएवेति॰ तस्यालक्ष्यत्वादेव।पतिशब्दस्यपत्यवयवेकारलाक्षणिकत्वेमानमाह॰ एतेनेति॰ सुपतिनासुसख्या
इत्यादीष्टेतिशेषोघ्यसखिपतीनिन्यासेसुपतिनेत्यस्यासिद्धिः।पतिसखीसमासएवेतिनियमेसुसख्येत्यस्यासिद्धिर्वोध्या॥ ॥कतिशब्दस्यनित्यवहुवचना
भ॰इति इदंप्राचामनुसारेण॰नन्मतेऽभिव्यक्तेतिन्यायेनघित्वस्यवारणात्॰ पस्कार्य्यविषयकत्वंनस्येतिस्वमतेतुसखायावितिसुकम् इत्यादीष्टेति॰
आदिनाद्वन्द्वेपूर्वनिपातसंग्रहः ननुत्रित्वादिरूपवहुत्ववाचिनोवहुशब्दस्यकुतोननादृशनिपतहेतुत्वमतआह॰॥ ॥ वहुत्वादीति॰इदं
नित्यंवहुवचनान्तइति॰ किमःसङ्ख्यापरिमाणइत्यनेनकिंशब्दाहूहुत्वसङ्ख्यावच्छिन्नसङ्ख्येयविषयप्रश्न
एवडतिरितिभाष्येस्पष्टत्वादितिभावः।वहुगण॰सङ्ख्याप्रदेशेष्वेतत्सञ्ज्ञाकरणात्तानरूपप्रकरणसत्वेपितन्मूलक
कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्यनप्रवृत्तिः कर्त्तरिकर्मेत्यादाविव अतएवसङ्ख्यायाऽतिशदन्तायाइतिशदन्तपर्युदासःस
ङ्गच्छते॰नहिशदन्ताकृत्रिमासङ्ख्यास्ति॰तस्मात्सङ्ख्याप्रदेशेषूभयगतिः।किन्त्वलोकप्रसिद्धमहासञ्ज्ञाकरणेन
प्रदेशेषुलोकप्रसिद्धार्थस्याप्यवगतिरितिस्पष्टम्भाष्ये॰ अतएवपञ्चकत्वइत्यादिसिद्धिः।एतन्न्यायोपयोगस्त्वभ्या
साम्रेडितादिसञ्ज्ञाविषयेद्रष्टव्यः।सूत्रेवहुगणग्रहणन्तुतयोर्नियतविषयपरिच्छेदहेतुत्वाभावेनासङ्ख्यात्वात्॰वहु
प्राचामनुसारेण॰स्वमतेतुवातिङामितिभाष्येसंख्यापदेनवहुत्वमपिविवक्षितम् तथातस्यपूरणइतिवार्तिकंसंख्यापूरण॰इतिवक्तव्य
मिति॰अत्रापिसंख्यापदेनवहुत्वंविवक्षितम् वहुतिथःसिद्ध्यर्थम् तद्धितहत्येन एवंचवहुषुस्थलेषुसंख्यापदेनवहुत्वंविवक्षितम्॰ तद्धितहत्ये
नत्वोपपत्तिमाह॰किमःसङ्ख्येत्यादि॰भाष्येस्पष्टत्वादिति॰तत्रहिकिमेतत्परिप्रश्नेवर्त्तते।परिप्रश्नश्चानिर्ज्ञाते।अनिर्ज्ञातञ्चवहुषुभवति।ह्येकयोः
पुनर्निर्ज्ञातमेवेत्युक्तम्।एवञ्चवहुत्वावच्छिन्नस्यात्रनियमेनोपस्थित्यावहुवचनान्तत्वन्याय्यमेवेतिभावः।नप्रवृत्तिरिति॰ उभयगतिरिहमव

प्रै० माभूदिति·प्रत्ययपरमप्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणपरमितिभावः। इदमेवप्रत्ययपदमप्रत्ययावयवेपिप्रत्ययत्वव्यवहारस्यगमकमितियुक्तमेव। एतत्फ
लमाह·एवञ्चेति·तेनसुदृषत्प्रासादइत्यत्रदीर्घाभावः।नचगवेहितमित्यादावचत्वावच्छिन्ननिमित्तकेऽवादेशेऽल्विधित्वात्स्थानिवद्भावाभावेपिविघ्न

भ० प्रत्ययलोपे अनुवृत्तेति·तत्फलन्तु अपिपूर्वईङ्·गतौक्विप्भागुरिमतेऽल्लोपः पियौपियः इत्यत्रएरनेकाचइतियण्न ननंदेत्यादावामन्तप्रत्य

प्रत्ययलोपे·प्रत्ययस्येत्यनुवृत्त्यासिद्धे आद्यप्रत्ययग्रहणमवयवलोपे माभूत् तेनाघ्नीयेत्यादौनानुनासिकलोपइतिस्पष्टम्भा
ष्ये·इदमेवप्रत्ययग्रहणंज्ञापकमवयवेपिप्रत्ययत्वव्यवहारस्यएवञ्चादेशप्रत्यययोरितिइदुपधस्येत्यनयोर्लक्षणादिना श्रय
णीयम्सान्यदादावरितिचचरितार्थम् स्थानिवत्सूत्रेणसिद्धेइदंसूत्रंनियमार्थमितिभाष्यम् प्रत्ययस्यासाधारणंरूपंयत्रा·
श्रीयतेतत्रैवेति·नचैवंदाधन्नीतिसूत्रेतेतिक्तेइतिकिन्निपात्यते आत्मनेपदम् नैतदस्ति अनुदात्तङित इत्येवसिद्धेनियमा
र्थेनर्हिभविष्यत्यत्रैवयङ्·लुङ्·नस्यनान्यत्रेवभिदीतीत्युक्तम् अस्यनियमत्वेतेनात्मनेपदंदुर्लभंङित्वस्याप्रत्ययसाधा
रणत्वादितिवाच्यम्·आत्मनेपदमित्यस्यैवसिद्धान्युक्तित्वान्नतोविध्यर्थमितिवार्तिकानुसारिणनुदात्तङित इत्येवसिद्ध
मितिशंकातेतदनुसार्य्येकदेशिनएवतत्समाधानमित्यदोषादित्यन्यत्रविस्तरः। प्रत्ययलोपेप्रत्ययवदितिसिद्धेलक्षणग्र
हणंप्रत्ययनिमित्तकमेवनतुप्रत्ययस्थानिकमित्यर्थलाभार्थम् तेननस्वभिन्नइत्यादावेसादिकन्नेत्येके·अतिदेशेना
हार्य्यतद्बुद्धिसम्पादनेप्युच्चारणप्रसङ्गरूपषष्ठ्यर्थाभावान्नेसादीतितदर्थमित्यपरे·॥ १८ पदाभावेतुयस्यकस्यचिल्लोपेप्रत्य
य लक्षणमित्यर्थेनानेकाचत्वाभावेनाप्राप्तौयणामभावावतिदिश्येयातां·लोपेइतिचसतिसप्तमी अतएवपचभवतीत्यादौ अतिङ्इति
र्थमितिशङ्क्यम्।अन्त्रस्यापिप्रत्ययेोसाधारणत्वाभावात्।प्रत्ययनिमित्तकमेवेति·लक्षणशब्दस्यनिमित्तपरत्वात्।इत्येकेइति·प्राञ्चः।अपरइति·सिद्ध

भ॰ निघातप्रतिषेधः दधीयतिमधूयतिइत्यत्रसुवन्तलक्षणः काच्वेभिदीतिचेधि दीतिइत्यत्रयङ्लोवेतिईटचसिद्ध्यति· किंचवैहतीसत्रप्यङ्नेतिवोध्य
म् अवयवलोपेमाभूदिति· अत्रकैयटः अन्यतमावयवलोपेतघटितसमुदायस्याप्यदर्शनमस्त्येवयथावयवेदग्धेपटोदग्धइतिमुख्योव्यवहारइति· त
स्यायंभावः समवायिकारणनाशेससमवायिकारणनाशेवाकार्य्यनाशोस्त्येवेतिसर्वसम्मतम्· एवंचमहापटस्यनाशोमुख्यएवतन्नाशसहकृताच्च
कारणकलापात्· खण्डपटोत्पत्तिस्तद्वत्सक्तेपीति आग्नीयेत्यादाविति आदिनासमिधमिच्छतिसमिध्यतिक्विपसमिधेतिअत्रहीनादेशेन ज्ञापक
मिति· अयंभावः तदभाववुद्धिंप्रतितद्बुद्धिः प्रतिबन्धिकेतिसर्वसिद्धं शास्त्रेतुआहार्य्यापिसातथेतिनिर्विवादं एवंचावयवलोपेनसमुदायलोपे
सत्यपि अवयवान्तरेउतिदेशेनतद्बुद्धिसत्वेनकथंतल्लोपबुद्धिः स्यात् अतः कैयटोक्तंनयुक्तं किंतुज्ञापकमेवाश्रयणीयं अतएवभावरूपेआदेशे
नतल्लोपकार्य्यमितिप्रपंचितंप्राक्इति नन्वयमाग्नीयेतिभाष्योदाहरणसंगतिः तथाहिकात्स्न्येनिवेशेपिप्रत्यासत्तिरवयवयोर्वाच्येवप्रत्ययलोपे
लुप्तप्रत्ययत्वस्यसाधारणधर्म्मनिमित्तकंभवतीति अन्यथासुदृषदित्यत्रदीर्घोदुर्घोरः असः कृत्स्नप्रत्ययस्यलोपसत्वात् असंयुद्दौसौविधानेनप्र
त्ययलक्षणत्वाच्च अतएवैकेनैवप्रत्ययपदेनकार्त्स्न्येलाभेद्वितीयप्रत्ययपदंनकार्य्यमित्युक्तंभाष्ये· प्रत्यासत्यनङ्गीकारेतूक्तरीत्योभयोरप्यावश्य
कत्वेनतत्तदसंगतिः स्पष्टैव एवंचतवमतेलुप्तः सकारात्मकः प्रत्ययस्तद्वृत्तिकृत्वेनप्रत्ययासाधारणम्· कैयटमतेतुनदोषः लुप्तप्रत्ययाविशि
ष्टः तद्वृत्तिसदसाधारणोधर्म्मः आर्द्धधातुकत्वादिरेवेतिचेन्मैवंलुप्तप्रत्ययएवयत्कार्य्यप्रयोजकस्तत्प्रत्ययलोपेपिभवतीत्यर्थेनादोषात् सु
दृषदित्यत्रलुप्तः असस्चाप्रत्ययोपि अव्युत्पत्तिपक्षेसुपयाइत्यादौदीर्घप्रयोजकः आग्नीयेत्यत्रतुलुप्तःसःसतुप्रत्ययसंज्ञकएव· अनुना
सिकलोपप्रयोजकइति· अवयवेपिप्रत्ययत्वव्यवहारस्यइति· नचैवंप्रत्ययादेरित्संज्ञायामतिप्रसंग— आदिपदानुवृत्तिसामर्थ्येनकृत्स्न
प्रत्ययादेरेवविवक्षितत्वात्· एवमायनेयीत्यत्राद्युदात्तश्चेत्यत्राप्यतिप्रसङ्गोभंजनीयः नन्वेवमयियेनविधिरितिसूत्रभाष्येउचित्सुरिति

भ॰सूत्रेतदादिविधेरभावेश्रियैभ्रुवावित्यत्रैवंस्यात्श्रियःभ्रुवः इत्यत्रनस्यादित्युक्तंतद्विरुध्येतप्रत्ययावयवेपिप्रत्ययत्वसत्वेनाचिप्रत्ययेइत्यर्थेऽज
नेप्रत्ययेइतिवार्थेपितत्रतत्प्रवृत्तेर्निष्प्रत्यूहत्वादितिचेन्मैवंतस्यप्रत्ययत्वेपिविधानाभावेनाङ्ग·संज्ञानिमित्तत्वाभावात्एतेनकर्म्महइत्यत्रैकादेशेपि
परिहृतःठस्येकइतिसूत्रेभाष्येकर्म्मठइतिप्रसङ्ग·माशंक्याङ्गस्येतिनिवर्त्तितंऽगस्यपष्टाकारः किंचास्यठकारनिमित्तंयस्मिन्अङ्ग·मित्येतद्भवतिकस्मिं।
श्चाङ्गमित्येतद्भवति·प्रत्ययेइतियदुक्तंतस्यप्रतीयतइतिव्युत्पत्त्याविहितेइत्यर्थइतिनतद्विरोधःअङ्गसंज्ञासूत्रेसाक्षादेवविधानमाश्रीयतेनघ
टकतयेतिचतदाशयःयदपिप्रत्ययस्थादितिसूत्रेभाष्येकेतिसंघातग्रहणंकारिकाहादिकाइत्यत्रनस्यात्वर्णपक्षेतुवचनसामर्थ्यादत्न
विष्यतिइत्युक्तंतस्यायमाशयःस्थग्रहणेसतिसामर्थ्यात्परिभाषाबाध्यते·वर्णग्रहणेतुवचनसामर्थ्यादेवनप्रवर्त्ततइतिस्थग्रहणंनकार्य्य
मितिएवंभीह्रीतिसूत्रेतितत्सामानाधिकरण्यानुरोधात्कृत्तत्प्रत्ययग्रहणमितितद्विरोधोनेतिबोध्यम्अनेनावयवेप्रत्ययत्वज्ञापनेपितत्व्या
प्यपित्वादेरज्ञापनात्अन्यथाभूयासमित्यादावपिआदेशप्रत्ययावयवत्वापत्तिः एवमन्यत्रातिप्रसङ्गोभंजनीयः नतोज्ञापकसिद्धस्यअसार्वत्रिक
त्वेनयदिप्राप्नोति·एवंचेति·एतेनेकैयटमतेप्रत्ययग्रहणेतत्स्वरूपतःप्रत्ययस्यग्रहणमितिकल्पनाप्रयुक्ताचारितार्थ्येपिफलाभावात्आदे
शप्रेति·अत्रावयवप्रत्ययविषयवाक्येतद्विधानाभावेनासंभवात्तदादेरित्यस्यानुपस्थितिरिति·एधिषीष्टेत्यादौसीयुट्सुडादेःषत्वसिद्धि।
रित्यपरमनुकूलंअन्यथातदादेरित्यस्योपस्थित्याइणकवर्गान्नतदादेरितिसूत्रार्थेनतत्रतदनापत्तिरतोलक्ष्यानुरोधान्नैवमर्थःकिन्तुइणक
वर्गाभ्यांपरस्यतदादेरवयवोयःप्रत्ययस्तदवयवस्यसकारस्यसत्वमित्यर्थइतिवक्तव्यंस्यात्लक्षणादीति·आदिनाआद्येसौत्रत्वात्·ढंढःव्यधि २३२
करणान्वयश्चअन्यप्रत्ययप्रतिषेधःव्यधिकरणान्वयश्च·इतिचरितार्थमिति·एवंचएकप्रैवकल्पनयाद्वयोश्चारितार्थ्यमितिलाघवंकैय

भ॰ मिनिवदन्ति॰ संख्यायतेइति॰ अस्येतीतिशेषः वहुत्वंसंख्येतिवादिनापिवहुइतिविषयेएवंदिशैवव्याख्येयत्वात्॰ संपूर्णसूत्रस्यत्वपानिय
मार्थत्वानभ्युपगमादितिभावः नन्वेवमपिकतिशब्दासंग्रहःजिज्ञासाविषयसंख्यावन्तोहिकतिशब्दवाच्याः तत्रत्रित्वादेरेवसंख्यारूपत्वेतद्व्याप्य
त्वंदुर्वचं॰ अतःप्रकारान्तरेणतत्संग्रहमाह॰ कतिशब्दोपीति॰ वस्तुतस्तुसमवायतादात्म्यघटितसामानाधिकरण्येनसंख्यात्वस्यत्रित्वादिव्यापकत्वं
सुवचं॰ अभेदेनव्यापकत्वमित्यत्रमानाभावश्चेतिबोध्यम्॰ ऊह्यमिति॰ अयंभावः एकत्वादिषुलोकप्रसिद्धयोगस्यवह्वादिषुवाधात्तदर्थानभविेण
संख्यापदस्यव्याहृतिःस्वीक्रियतेसाचैवहैवनप्रदेशेषुमानाभावात् एतेनैवंसतिभूर्य्यादिषुसंख्याकार्य्यातिप्रसंगइत्यपास्तम् वह्वादिसंख्यापदंयोगरू
ढमितियावत् संख्यापदेवाहुलकात्करणेऽडिति॥ ❁ ॥इत्यलमिति इदंसूत्रंभाष्येप्रत्याख्यातंतस्यायंभावःआरम्भेपिप्रदेशेएकादीनांग्रह
णाय्यातिशदन्तायाइतिसामान्यापेक्षज्ञापकंवक्तव्यमेव॰ तद्वरं॰ वह्वादीनामेवग्रहणायताद्दशज्ञापकाश्रयणंएतेनकौस्तुभकृदुक्तंसमाहितमित्यत्र
मर्थः॥एतेनेति॰ उक्तसंख्यात्वस्यवहुगणयोरभावेनेत्यर्थः नन्वेवंक्लिष्टकल्पनयावह्वादिषुयोगरूढस्वीकारेफलमस्तिनवाश्चाद्यमहासंज्ञाकरण
सामर्थ्यात्प्रदेशेकृत्रिमन्यायवाधइतिभाष्यासंगतिः द्वितीयेअक्तसंख्यापदस्यरूढिरेवास्तुमनः याक्लिष्टकल्पनयेत्यरुचेराह॰ यद्वेति॰ सूत्रेव
हुगणग्रहणंतुइत्यारभ्यव्याख्यानान्तरं अत्रनियमेनसंख्येतिशब्दस्यापिसंख्याकार्य्यंवार्य्यतेइतिविशेषइतिबोध्यम्॰ नयोरिति॰ वहुगणशब्दयोरित्यर्थः
अनियतेत्यादिनियतैकत्वनिश्चयजनकत्वाभावेनेत्यर्थःतादृशनिश्चयजनकशब्दएवसंख्यापदस्यहत्रिरसंख्यासंख्येत्यादिभाष्यादेकादि
कयाचापिभाष्याच्चसंख्यासंज्ञास्यादितिवार्त्तिकाच्च॰ अतएवसंख्येतिपदेनसंख्याकार्य्यंत्वदीयनियमेननुवारणीयं॰ तस्यवहुवाचित्वानावान्

श॰शे॰ भ॰ कथमेतदुदाह्रियते इति चेत् शृणु फले विशेषाभावेनोक्तपरिभाषया तस्य लोप इत्यस्याबाधनात् न च प्रकृतसूत्रारम्भे विशेषः अन्यार्थमावश्य
टी॰भै॰ कस्योक्तत्वात् फले विशेषत्वेपि संज्ञासूक्तपरिभाषया न बाध्यते॰ आकडारादिति नियमारंभेण संज्ञा न कस्यापि बाध्या। न वा कस्यापि बाधिका
टी॰भ॰ इत्यर्थस्य सामान्यतो ज्ञापनांगीकारात्॰ अत एव गार्गाः विदाइत्यादौ ञिनित्यादिरिति स्वरवारणार्थं लुकि स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति वचनमार
२३३ ब्धं न लुमतेति सूत्रे भाष्ये इत्संज्ञया लुकः प्रागप्रवृत्तौ तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव अत एव देवदारोर्विकारः फलं देवदारु ओरञित्यत्र फले लुगिति लुकत
स्य विकारे ञित स्यात्तस्यायादित्ये देवदारवमिन्तु दान्तं सिध्यति तथा विदस्य गोत्रापत्यानि विदाः ततो विदस्य यूनि अत इञ् तस्य एयस्त्रियेति
ञितश्च प्रत्ययात् परत्वात् लुकि विदः इदं च न चैवं भसंज्ञापि लुका न बाध्यते इति राजपुरुषासिद्धिरिति वाच्यं उपजनिष्यते इत्यायेन न लुमतेति नि
षेधेन प्रागपि तदप्रवृत्तः ङीकारादिति बोध्यं एवं पीतमम्बरं यस्याः सा पीताम्बरेत्यत्र सोर्लुकि स्थानिवत्त्वेनो गिदन्तत्वादुगितश्चेति ङीप् न एवं शि
खिनमाचष्टे इति णिचि टिलोपे क्विपि णिगित्यत्र स्थानिवत्त्वेन इन्नतादिन हन्निति नियमेनोपधा दीर्घवारणेपि वर्त्तमाने सौ चेति दीर्घो न यदि त
त्रेत्यनुवर्तते तदा तल नो स्यात्स्तीति तलुनीतमाचष्टे णिचि क्विपि तलुनौ न लुन इत्यादौ अनुनासिकस्येति सर्वनामस्थाने इति वा दीर्घो न॰ वह
कः शिखिनो यस्यां नगर्यां सा बहुशिखिनगरी इत्यत्रेनः स्त्रियामिति कप् न एवं कल्याणधर्माणमाचष्टे कल्याणधर्मयति ततः क्विप कल्याणध
र्म्मा तस्य समीपमुप कल्याणधर्मे इत्यत्रापि स्थानिवत्त्वेनानन्तत्वात् अनश्चेति टच् न एवम प्रसजमाचष्टे अप्रजयति ततः क्विप् सोऽस्या
स्तीति अप्रज्वान् उत्पत्र स्थानिवत्त्वेनासन्नत्वादसन्तलक्षणो विन्न इति अन्यथा कृत्स्न प्रत्ययलोपेपि स्थानिवत्त्वेन तदन्तत्वात्॰ उक्तोदाहर २३३
णेषु तेते विधयस्युरेवेति बोध्यम् प्रत्ययस्यासाधारणमिति॰ अत्र प्रमाणं द्वितीयप्रत्ययग्रहणमिति भाष्यकृतः अन्यथा तल्लक्षणमित्येव वदेत्

भ॰ इति तदाशयं कैयटः प्रकृते तत्पद प्रत्ययपदयोः पर्य्यायत्वेपि प्रत्यासत्तिः प्रार्थनीयस्यार्थस्य प्रार्थितस्यैव लाभाय इति लाघवमिति तदाशयः वस्तु
तस्तु न तच्छब्दः कस्यचित्पर्य्याय इति मंजूषायां सिद्धान्तितं उद्योते यत्तु पर्य्यायित्वमुक्तं तत्तु केचिदाहुरित्युक्त्या मतान्तरमिति वोध्यम् इतोपि लाघव
मभिप्रेत्य स्थानिवत्परातु इति रिव का र्य्येति तदाशयं कौस्तुभ कृतः वहुव्रीहि लभ्यपलस्य नत्वभिन्न इत्यादि रन्यथा सिद्धत्वादेवमुक्तमिति तदाशयः नन्वेवंका
र्य्यासाधारण्ययोर्द्विवक्षायै द्वयोरपि प्रत्ययपदयोः सामर्थ्यं वर्णनीयं तच्चासंभवि लोपेस्थानिवदित्युक्तावतिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् उभयोरप्यभावे प्रत्यासत्तेरप्यु
क्तयावक्तुमशक्यत्वात् तृतीयस्य च प्रत्ययपदस्य भगवता प्रत्याख्यानात् तथा च कोस्य भाष्यस्याशय इति चेदित्थं तावन्मात्र फलकत्वे मात्रालाघवाय प्र
तिपत्तिलाघवाय च कृत्स्न प्रत्ययलोपे इत्येव ब्रूयात् इति न चैवमपि प्रत्यय ग्रहणसामर्थ्यादवधारणान्तर्भावेण समासेऽसाधारण्यलभ्यतां स्वसमा
नाधिकरण वर्णविशेषत्वरूपं प्रत्ययस्य प्राधान्यं दुर्लभम् तं विनापि तस्य चारितार्थ्यात् एवं च चित्रायांजाता चित्रा इत्यादावनिष्टं ङीवादिविधाय
कत्वमेवास्य स्यान्न नियामकत्वमिति चेन्न अकारान्तायेटिङ्गादयः तदन्तं यस्मात्तिपदिकं तदन्तादिति तदर्थाङ्गीकारेण नत्विधावित्यनुवृत्तेर्वि
धिपक्ष इव विशेषण सामर्थ्यात् श्रूयमाणाकारान्तादित्यर्थाङ्गीकाराद्वा तत्रास्याप्रवृत्तेः स्पष्टं न्यायमन्यः प्रकारः प्रकृतसूत्रे कैयटे अस्तिसिचो
पृक्त इति सूत्रे शेखरे च न चास्य पक्षे सर्वशमारज्जुरित्यत्र ङीवर्थनञ्मात्रजिति प्रत्याहारनिर्देश इति सिद्धान्तेकतिस्त्रिय इत्येतद्धारणया वक्ष्य
कत्वेनान्यत्र इचात्र सामर्थ्याभावादितिवाच्यं नषडितिनिषेधेनापिकतौन्यस्य सुसाधुत्वात् अस्तु वा श्रवणेन्यादिनिर्देशेनउक्तप्राधान्यस्य
लाभ इति दिक् तत्रैवेतीति तदेतियुक्तं अम्यत्रेति यङ्लुङन्तशेखर इत्यर्थः एवं पास्पर्द्धीति वक्तव्ये वेभिदीति उक्तिमात्रमेकदेशिनो न्यास्यं चेसिद्धा

मे॰ ननुप्रत्ययनिमित्तकंकार्यंस्यादितिव्याख्यानेप्रत्ययलोपसूत्रेणैवकार्यप्राप्तिर्वाच्या।एवंसतिपरिवीरित्यत्रव्येञः क्विपिसम्प्रसारणेकृतेक्विपोलोपेप्रत्
यलोपशास्त्रेणतुग्दीर्घत्वयोःप्राप्तौपर्यायस्तयोःस्यादेकदेशस्थत्वादतआह· इहापीति· प्रतिपादितमितिशेषः। अन्यथा· तद्देशस्थत्वानङ्गीकारेसूत्रस्यासिद्धा
म॰ नलुमताङ्गस्येतदुद्देश्यकमिति· तत्पूर्वत्वेनतदुद्देश्यकमित्यर्थः अन्यथासुबन्तत्वेनतत्पूर्वभागस्याराजनित्यस्योद्देश्यतासत्वात्राजपुरुषेपदत्वं
नस्यादितिबोध्यम् संज्ञाचनेति· आद्यपक्षेइतिशेषः जातातिष्ठतीति· वक्ष्यमाणरीत्याजातेपिलुकितत्प्रवृत्त्यालुकोऽनरङ्गाङ्गसंज्ञानिमित्तविनाश
कार्यमिति· प्राधान्यात्कार्यातिदेशोयमितिभावः। इहापिपरिवीरितिशास्त्रपरविप्रतिषेधेनपरत्वाद्दीर्घत्वंभविष्यतीतिभा
ष्येणतज्ज्ञत्सूत्रेशास्त्रकार्य्यातिदेशयोरैक्यकथनेनचातिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशएवदेशइत्यङ्गीकारात्परिवीरित्य
त्रतुग्दीर्घौपर्यायेणन किन्तुदीर्घएवपरत्वात् अन्यथानैवोभयोर्विधानात्परत्वाभावेनपर्यायोदुर्वारइतिबोध्यम् तदाह जसिचे
तिगुणेप्राप्तइति· जसिचेतिविहितगुणेप्राप्तइत्यर्थः। नलुमता· लुशब्दयुक्तालुमतास्तदाह लुगित्यादि· अङ्गकार्यमिति· लुप्तप्र
त्ययेपरतोयःपूर्वस्तत्प्रकृतिभूतोलब्धाङ्गसंज्ञस्तदुद्देश्यकंयत्कार्यमाङ्गमनाङ्गंवेत्यर्थः। तेनपञ्चेत्यादौपदसंज्ञाभवतिराजपुरु
षादौभसंज्ञाचन· अङ्गसंज्ञातुयद्योद्देशत्वात्प्रत्ययसमकालेजातातिष्ठत्येव· तत्कालेकार्याभावादप्रवृत्तावपि प्रत्ययल
क्षणेनसा तस्यालब्धाङ्गसंज्ञककार्यत्वाभावेननिषेधाप्रवृत्तेःस्पष्टञ्चेदंयुवोरनाकाविसूत्रेकैयटे· नलुमतेत्यस्यानित्यत्वाद
कत्वाभावेनतत्रकर्तव्यायांतन्यायाप्रवृत्तेरितिभावः भसंज्ञायास्तुलुकिकृतेनलुमतेतिनिषेधाद्प्रवृत्त्यातद्रूपान्तरंगनिमित्तविनाशकत्वंलुकोस्त्येवेति
तत्रकर्तव्यायांतन्यायाप्रवृत्तिरितिबोध्यम्॥ ॥ ९ नार्थमाह· लुमतेत्यादि· लब्धाङ्गसंज्ञकेति· लुप्तप्रत्ययनिरूपितेत्यादिः तेन· लुप्तप्रत्ययपरतोयः
पूर्वस्तदुद्देश्यकत्वनिवेशेनाभसंज्ञा नेति· पदसंज्ञायांयथासमुदायोद्देश्यतातथाभसंज्ञानसमुदायोद्देश्यिका किन्तुलुप्तप्रत्ययपरतोयःपूर्वस्तदुद्देश्य

भ॰ इमन्तेकस्यनाहूयेनेतिगौरवमितिभावः ननु कान्त्येविवक्षायाः फलं विद्यार्थमितिपक्षे आम्नीयेति॰ नियमार्थमिदंसूत्रमितिपक्षेतर्हिविवक्षा
याः किंफलमितिचेच्छृणु तर्हिविवक्षांविनान्तस्यनियामकतायाएववक्तुमशक्यत्वमिति॰ किंच प्रथिमानमाचष्टे प्रथिमयतितिनतः क्विप् प्रथिमतस्य
समीपमुपप्रथिमम् इत्यत्रानश्चेति टचः सिद्धिः एवंवाग्मिनमाचष्टे वाग्मयतितिनतः क्विप् संयोगान्तलोपे वहवोवाग्मोयस्यांनगर्यांसाबहुवाग्मिकानग
रीत्यत्र इनः स्त्रियामितिकप्सिद्धिश्च एवंसर्वांत आचष्टे सर्वंतयतितिनतः क्विप् सर्वादित्यत्रात्वसन्तस्येतिदीर्घसिद्धिश्च अचः परेतिस्थानिवत्वं तु
नन्वमतेसपादसप्ताध्यायीस्थदीर्घविधौ तन्निषेधात् एवंसर्वाहिघतेयस्य ससर्वाह्णीसर्वाह्णिनावित्यत्रास्मायामेधास्रजइतिविनप्रत्ययस्यसिद्धिः एवं
सुसर्वादित्यत्रनसुधातोः क्विप्परमेणसमासेआचक्षाणेणिचिक्विपिपरमतसु नासमासेसुपरमन् इत्यत्रसोर्म्म नसी॰ अल्लोमोषसीतिस्वरसिद्धिश्च इ
हापिनस्थानिवत् आद्ये अपूर्वविधित्वात्॰ अन्त्ये स्वरविधित्वात् अन्यथा प्रसक्त्यावयवलोपेपिप्रसंयस्साधारणधर्म्मनिमित्तकमेवेतिनियमेनान्तत्वमि
न्तंनत्वमसन्तत्वंस्थानिवद्भावेनोत्पर्यदासेनक्वाचित् तन्सूत्रस्थपदान्तरसाहचर्येणश्रूयमाणतदन्तेष्वेवोक्तविधीनांप्रवृत्तिमङ्गीकारेणवक्ष्यमाणु
लक्ष्येषु तदप्रवृत्तिसिद्धौ प्रत्ययलक्षणसूत्रंव्यर्थं न साहचर्यन्त सर्वत्रव्यवस्थापकमितिहितत् ज्ञापनार्थं तदितिशब्दरत्नाद्युक्तं बहूनांज्ञापकानाम्
णांसत्वादिस्ययास्तम्॰ साहचर्येणतत्रैव तत्प्रवृत्त्यङ्गीकारे उक्तलक्ष्येषु तदप्रवृत्त्यापत्तिः नचेष्टापत्तिः सुदृषत्प्रासाद इतिभाष्योदाहरणस्यासंगत्यापत्तेःनि
यमार्थमिति॰ तत्फलन्तु सुदृषत्प्रासाद इत्यत्र स्थानिवत्वेनासन्तत्वात् स्वरदीर्घो न ननु निर्दिश्यमानपरिभाषया निर्दिश्यमानावयवाच एव दीर्घवि
धानात् कथमत्र तत्प्राप्तिरितिचेत् शृणु असपदस्यषष्ठ्यन्तत्वाभावेन तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेरिति ननु अन्तरङ्गानपीतिपरिभाषया इत्संज्ञालोपा
भ्यांप्रागेवजसोलुकिस्थानिवत्वेनजसन्तत्वमेवनासन्तत्वं नचस्थानिवत्वेनजसन्तत्वेऽसन्तत्वमर्थसमाजग्रस्तमितिवाच्यं॰ एवंसति ज्याद्टिनद्
त्यादौस्थानिवत्वेनएयन्तत्वइत्यनिर्दिश्यमानणिवृद्धेरपिसमाजग्रस्तत्वेनषाष्ठद्वित्वस्यादेशेणिलोपोनस्यादितिभाष्योक्तेरसंगत्यापत्तेः एवंच न

भै· नचेति· अङ्गसञ्ज्ञाह्वारेति· अङ्गस्येत्यनेनसहतस्यसूत्रस्यैकवाक्यतयाङ्गत्वज्ञानस्यवाक्यार्थज्ञानेकारणतयाङ्गत्वज्ञानस्यपरप्रत्ययज्ञानप्रयोज्यतयोर
दत्वस्यापिपरप्रयोज्यत्वेनस्थानिवद्भावप्रवृत्तिरित्येवभाष्यप्रामाण्यात्कल्प्यतेननूत्तरपदत्वस्यपरनिमित्तकत्वंसास्यादितिभाष्ययोरविरोधइतिभावः। एत
न्मतेचलुप्तप्रत्ययेपरतोयःपूर्वोलब्धाङ्गसञ्ज्ञकइत्यर्थोनकिन्तुनाहशप्रत्ययपूर्वस्ययत्कार्यमाङ्गमनाङ्गंवातस्मिन्कार्येनिषेधइत्येवविवक्षितम्। अतएव।

भ· स्त्रीप्रत्ययेति· गोरवादितिस्त्रियांचेतिसूत्रेभाष्यकारैकदेशिनः तृत्वत्वमिति· ज्ञात्वंनिष्ठतीतिभावः अङ्गसंज्ञायांनलुमतेतस्याप्रवृत्तेरेवंचलुकोः
अतएवपञ्चभिःक्रोष्टीभिःक्रीतंकुलमितितद्धितार्थेतिसमासेठकोध्यर्द्धेतिलुकिलुक्तद्धितेतिस्त्रीप्रत्ययलुकिचपञ्चक्रोष्टृ
त्यत्रतृज्वत्वम् तदुक्तंभाष्येतृज्वदितिसूत्रे नचापरंनिमित्तमाश्रीयतेकिन्तर्ह्यङ्गस्यक्रोष्टुलृज्वदितिअङ्गसञ्ज्ञाचभवतिप्रत्यय
लक्षणेनेति· नचोरदत्ववत्तृज्वत्वेपिपरनिमित्ताश्रयणमितिपञ्चक्रोष्टृइत्यस्यासिद्धिरितिवाच्यम्· उरदित्यत्रशब्दतःपरस्य
निमित्तत्वानाश्रयणेपिअङ्गसञ्ज्ञाह्वारोरदत्वस्यापिपरनिमित्तकत्वेनस्थानिवत्वप्रवृत्तिरित्येवलित्यभ्यासस्येतिसूत्रस्थभाष्या
शयात्· नियमतःपरवृद्धेःपूर्ववृत्तितयापरनिमित्तत्वात् अतएवचर्करीतजर्घाइत्यादावत्वप्रवृत्तिरचिश्नुइत्यादावजादिप्रत्य
यइत्यर्थेतुअङ्गस्येतिषष्ठ्यानिमित्तेइत्यध्याहारेणतस्यविशेष्यतयायथाकथञ्चिदुपपाद्यः। आकडाराधिकारस्थैकार्यकाल
त्वाङ्गसंज्ञानिमित्तविनाशकत्वाभावादन्तरङ्गानपीतिन्यायाप्रवृत्तेःपूर्वमङसंज्ञायांतृज्वत्वेङीवादिरितिभावः॥ ७ ॥ ❁ ॥

अनित्यत्वेननलुमतेतिनिषेधाप्रवृत्त्याङ्गसञ्ज्ञत्वादेवायथाकथञ्चिदिति· शब्दाध्याहारेणोपपादनेक्लेशः। अत्रकार्यकालपक्षमाश्रित्यवत्रश्चेत्य
स्यसिद्धिः कैयटेनोक्तासानोचितेत्याशयेनाह· आकडाराधीति॥

भै॰ कार्यकालत्वमभ्युपेत्याह॰ वस्तुतस्त्विति॰ एतेन पदैकवाक्यतयाऽन्वयासम्भवेन। आवृत्त्या॰ अङ्गस्येत्यस्यावृत्त्या प्रकृते॰ युवोरनाकौ तृज्वत्क्रोष्टुरित्यत्र चालस्यानुरोधात्। नन्वनद्धिकारकद्धिपञ्चक्रोष्टृ इत्यादिलस्यानुरोधादित्यर्थः। तदाशयः। युवोरित्यादिसूत्रस्थभाष्याशयः। ननु क्रोष्टोरद्त्वस्य परनिमित्तकत्वे चर्करीतीत्यादावत्वं कथमत आह॰ चर्करीतस्येति॰ चर्करीति अजर्घाइत्यस्य सिध्यर्थमन्यकल्पितमर्थं निरस्यति। अङ्गस्येति॰

वस्तुतस्तु कार्यकालपक्षे एकोष्टुशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसञ्ज्ञो भवत्यङ्गसञ्ज्ञकस्य च तस्य तृज्वत्त्वं स्त्रियामित्येवार्थ इति तृज्वत्त्वमनैमित्तिकमेव उरदित्यादौ गतिरुक्तैव॰ पदैकवाक्यतयाऽन्वयस्तु सञ्ज्ञासूत्राणां दुर्लभ इत्यन्यत्र निरूपितम् एतेनोरदित्यादौ त्वावृत्त्याऽत्वं प्रतिनिमित्ततापि वत्र श्चेति लस्यानुरोधान्न तथा प्रकृते लस्यानुरोधादेवेति तदाशयः। चर्करीत्यजर्घा इत्यादौ तु न लुमतेति निषेधान्नित्यत्वादत्वप्रवृत्तिरयं पाइत्यादौ गुणवत् अङ्गस्येति प्रत्ययनिमित्ते लुकि भवत्येवेति तु भुहितमित्यादावुवङापत्त्याचिन्त्यमित्यपास्तम्॰ त्रिषुसत्स्वाइति॰ उ॰ प्रथमयोरिति सूत्रे युष्मानित्यादौ तस्मा च्छसो न इत्युपन्यासपरेण भाष्येणास्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रे शिशीनुमादिभिर्युष्मदाद्यादेशानां विप्रतिषेधपरेण वार्तिकेन तद्भाष्येण च नपडिति निषेधेन च लिङ्गसत्ताबोधनेऽपि लिङ्गबोधकप्रत्ययानुत्पत्त्या रूपेन विशेष इत्यर्थः। सामआकमिति सूत्रस्थस्यालिङ्गे युष्मदस्मदी इति भाष्यस्य पदान्तरसन्निधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दमात्रा

पदैकवाक्यतान्वयो न सम्भवतीत्याशयेनाह॰ अपास्तमिति॰ किञ्चाङ्गसञ्ज्ञाहृ एकपरम्परयोरदित्यस्य परनि ९९ न्नमतीयत इत्यर्थ इति दिक्॥ मित्तकतया भाष्योक्तप्रयोजननिर्वाहः तद्भाष्यानुवृत्तिकल्पनं गौरवग्रस्तमित्यपि बोध्यम्। युष्मदादीनां त्रिषु सारूप्यमात्रमुक्तं न त्वलिङ्गत्वम् अत एवालिङ्गाव्ययसन्निधान एवैषां निरूपणं न्वक्तमित्याशयेनाह॰ उ॰ प्रथमयोरमिति सूत्र इत्यादि॰ सामआकमिति सूत्रस्थभाष्यविरोधं परिहरति। सामआकमि

सि॰

श॰शे॰ टी॰भै॰ टी॰भ॰ २३६

भै॰ शङ्कावारणायेति नचनिजांत्रयाणामितिनिर्देशात्सकारान्तत्वशङ्कापाद्वास्या अप्याशङ्कायावारणम्भविष्यतीतिवाच्यम्। अस्यग्रन्थस्यदोषोपलक्षणत्वात्
तेनपरमेत्रिशब्दादस्मानार्थेलिचिटिलोपेततः कौणिलोपे टिलोपे चकृतेत्रौलुप्तमितिस्थानिवत्त्वनिषेधेनिर्दिश्यमानावयवत्रशब्दस्य त्रयादेशोपरम

भ॰ स्वमोर्नपुंसकादितिसूत्रे इति॰ इत्यनुवर्तमानेनेतराच्छन्दसीतिसूत्रे इत्यर्थः त्रेस्त्रयः शंकावारणायेति॰ तत्रापिन्यासेउक्तनिर्देशाश्रयणेनत्राण
त्रेस्त्रयः। अयन्तसान्तोनिजान्त्रयाणामितिनिर्देशात् त्रेरयङन कृतः। अयङ्॰यीयादाविवोच्चारणार्थत्वशङ्कावारणाय॰ केचिदि
ति॰। आमिसर्वनाम्न इतिसाहचर्यादितिभावः वस्तुतस्त्विति॰। साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वात् सूत्रान्तरस्थतदाश्रयणेदृढतरप्रमा
णभावाच्चेतिभावः। नचगौणमुख्यन्यायेनात्रनेतिवाच्यम्॰ अप्रसिद्धत्वगौणलाक्षणिकत्वान्यतररूपगौणत्वाभावात् अत
एवोपसर्जनानांसर्वनामत्वप्रतिषेधआरब्धोवार्त्तिककृता॰ इतरविशेषणतामात्रेणतत्त्वाभावात्॰ पदकार्यएवेतन्मदृत्तेश्चे
त्यन्यत्रविस्तरः। द्व्यष्टनोनित्यंद्विवचनान्तइति॰ सङ्ख्यापरत्वेपीत्यर्थः। अतएवकस्यद्वित्वेइत्यर्थेकस्यद्व्योरितिभाष्येवक्ष्यति
सूत्रेप्रयुक्तम्॰ त्यदादी॰ अष्टनआइत्यतोविभक्ताविप्यनुवर्त्तते॰ तत्फलन्तुतत्कुलमसोर्लुक्त्वन्न॰ इष्टिरिति॰ भाष्यकारस्येतिभा
वः द्विपर्यन्तानाङ्कमिति॰ युष्मदस्मदोरात्वयत्वलोपैर्वाधात्किमः कादेशविधानाच्चप्रश्नः। ९ अस्तुञ्जीवप्रतिपत्तिगौरवमितिभावः ॥

याणामिसत्रान्तपादेशात्वापत्तिर्दोषोवोध्यः केचिदितीति प्राप्तादकारादयइत्यर्थः। तेषामेवशङ्कान्तरत्रिरस्यति। नचेति॰ अतएवगौणमुख्यपरिभाषा
यानाद्दृष्टास्यैवगौणत्वस्यगौणपदार्थत्वादेवातदेवोपपादयति। इतरेति॰ एतच्चगौणमुख्यपरिभाषाप्रवृत्तिसम्भवमभ्युपेत्यवस्तुतस्तस्याः सम्भवएव
नेत्याह॰ पदकार्यएवेति॰ अतएव॰ नित्यंद्विवचनान्तत्वादेव॰ अत्रनित्यपदोपादानेनद्विशब्दप्रकृतिकसुपोद्विशब्दार्थेद्वित्वानुवादकत्वमेवेतिनियमः
बाध्यते। नचद्वित्वमप्रधानम्प्रधानंवेत्यन्यदेतत्॰॥

भि॰ कृत्वाङ्गसञ्ज्ञायां प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इति भसञ्ज्ञा नेत्यर्थः। अङ्गसञ्ज्ञा यथा लुमतेऽपि प्रत्यये भवति तथोपपादयति। अङ्गसञ्ज्ञा त्विति। एवञ्चाङ्गसञ्ज्ञाया
न लुमतेति निषेधाभावादङ्गसञ्ज्ञायां लब्धायामङ्गसञ्ज्ञकोद्देश्यकमन्यत्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्त्वे कर्त्तव्ये निषेधः प्रवर्त्तते कैयट इति। तत्र हि युवुशब्दान्तस्य
नाकौ भवतेऽस्त्यर्थे ननु नप्रियः। कारकप्रिय इत्यत्र वाक्यस्य विभज्यान्वाख्यानेन ननु नशब्दात्कारकशब्दाच्च या विभक्तिस्तस्याः सुपो धात्विति लुकि कृते
कौ न प्राप्नुत इति पूर्वपक्षे माभूतां या सौ सामासिकी विभक्तिस्तस्यां यासौ समासाद्विभक्तिस्तस्यां भविष्यत इति समाधाने कृते यत्र तर्हि समासाद्विभक्तिर्न
स्ति। नन्नर्धिकारकर्धि इति पुनः शङ्कायां मा भवतां हि न वा परन्निमित्तं सञ्ज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन। न चेह परन्निमित्तमाश्रीयते अस्मिन्परतः युवोरनाकौ
भवत इति। किं तर्हि अङ्गस्य युवोरनाकौ भवतः। अङ्गसञ्ज्ञा भवति प्रत्ययलक्षणेनेति भाष्य उक्तम्। अत्र कैयटः। न हीह विभक्तिः प्रत्ययान्तसंज्ञानिमि
त्त्वेनोपात्तमिति प्रत्ययलक्षणत्वमनाकयोर्नास्तीति न लुमताङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यायमविषयः केवलमङ्गस्य युवोरनाकौ भवत इत्युच्यते
अस्ति च प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसञ्ज्ञा। न हि तस्यां विधीयमानायां न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधः प्रवर्तते। लब्धाङ्गसञ्ज्ञकस्य कार्यान्तरे विधातव्ये स प्रतिषेधः
प्रवर्त्तते। न चाङ्गसञ्ज्ञाऽङ्गस्य कार्यमिति प्रतिषेधाभाव इति अत्र कैयट इत्यनेनारुचिः सूचिता न लुमतात स्मिन्निति वार्त्तिकरीत्याङ्गपदं पूर्वत्वोपलक्ष
णमिसङ्गसञ्ज्ञापामपि प्रतिषेधः प्राप्नोति तस्मान्न लुमतेति निषेधान्नित्यत्वेनाङ्गसञ्ज्ञा भवतीति भाष्याशयः। अत एव न लुमतेति निषेधानित्यत्वादेव
ननु तृज्वत्सूत्रभाष्याक्तरीत्या पञ्चाङ्गस्यान्यस्योपस्थितिस्तस्य परनिमित्तकत्वं न स्यात्। एवञ्चोरदत्वस्य परनिमित्तकत्वाभावात्स्यादितिवद्वाक्यस्याव
स्य परनिमित्तकत्वमाश्रयणीयमिति पञ्चक्रोष्टृ इत्यस्यासिद्धिरित्याशयेन प्राङ्क्ते॥ गणपतये नमः॥ श्रीरामचन्द्राय नमः॥ ॥

भै·

घुमास्थेतिसूत्रेच घृतपावानः वसपावान इत्यत्र पाधातोः क्वनिपिसतीत्वम्प्राप्तमितितद्वारणार्थमीत्वेवकारप्रतिषेधोवक्तव्य इत्युक्त्वायदीत्वेवकारप्रति
षेधइत्युच्यतेकथंधीवरीपीवरीत्याशङ्क्यनैतदीत्वंकिन्तर्हिध्याप्योःसम्प्रसारणमेतदित्युक्तम्।एतस्मिन्वार्तिकेयदीत्वेवकारप्रतिषेधइतिएतस्यप्रसाख्या
नस्यतत्प्रयोजनस्यघृतपावानइत्यादेर्वनिपासाधनरूपस्यभाष्यस्यचफलैक्यायानभिधानङ्कल्पनीयम्।ईत्वेवकारप्रतिषेधइतिसामान्यतएवोक्तन्तत्स
त्वेवकारादिप्रत्ययसामान्येप्रतिषेधेक्विप्यपिप्रतिषेधःप्राप्नोति।वनिपातत्साध्यप्रयोजनेसाधनरूपप्रत्याख्यानपक्षेक्विपीत्वम्प्राप्नोतीतिफलभेदः

भ· वर्तनीयमितिक्विपीत्वंनैवप्राप्नोतिदधातेर्वृतितुएकदेशयुक्तिरेव·यत्तुदृशिग्रहणादपूर्वत्वाशयकत्वं·तस्यजीर्य्यतेप्युरित्यस्यैवेत्याहुरिति
तन्नसम्यकएवमपिजनसनेतिसूत्रेधियोधियइत्यत्रेइङित्वस्याभीयासिद्धत्वेनतुनभवतिक्विविस्वंविभक्तावियङितिव्याश्रयत्वादितिभाष्ये
क्तेरसंगत्यापत्तेरितितृतीयःईत्वविषयेक्विवेवनेतिचतुर्थःतस्यायंभावःएवंसतिवार्तिककारस्यप्रसाख्यानयोःफलैक्यंसंपद्यतेअनल्वि
धावितिस्यस्वरितत्वप्रतिज्ञामएकानुवृत्तिर्विनेवप्रसपलक्षणसूत्रेनियमार्थत्वंचसंस्थाशब्देचक्विंपमङ्गीकृत्यवार्त्तिकारंभावश्यकत्व
कल्पनाभाष्यकारप्रयोगादीत्वाभावकल्पनांचापेक्ष्यस्थःकचेतिसूत्रेलृस्वरितत्वप्रतिज्ञाकंविचपरमेषानुवर्त्तनेनालृस्वरितत्वप्रति
ज्ञाकंक्विप्यपीदमेवकल्पनायुक्ता।तत्रभाष्येक्विप्यपीदंतुवार्तिकानुसारिणइति·युक्तश्चायंक्विविधायकेदृशिग्रहणेनकित्वप्रयुक्तकार्य्यादर्
शनेसनदृश्यतेइत्यस्यैवयुक्तत्वादितिबोध्यम्·स्पष्टञ्चेदंसर्वंघुमेतिसूत्रेभाष्यप्रदीपोद्योतेषुइतिदिक्पर्य्यालोचनयासिद्धादिति·इदंक्वनि
वर्थपाधात्वर्थञ्चोक्तंशेषंतुवार्तिकंशेषेउपलभ्यतएवेतिबोध्यम्।ह्रस्वइतिकपचेतिशेषः॥ ९स्यादिति।नन्वेवंरीत्याधीवर्यादीनामप्यनभिधा

नम्प्राप्नोतीत्यतआह· धीवरीपीवरीत्यादीति·आदिनाधीरित्यादिसङ्ग्रहः। अतएवक्विप्वक्निपूचनेतिसङ्गच्छते।पर्यालोचनयासिद्धाद्वार्तिकात्सिद्ध २३७
मिति।अत्रपर्यालोचनयासिद्धादित्यनेनेनादृष्टानुपूर्वीकानुपलम्भेपिनक्षतिः।जनसनेतिसूत्रेधियोधिपइत्यत्रेयङादेशेकर्त्तव्येधाधातोःक्विपिपदी

भे॰ त्वनन्तस्यासिद्धत्वम्प्राप्नोतीत्याशङ्क्यनैतदीत्वङ्कि नर्हि ध्याप्योः सम्प्रसारणमेतदित्युक्तम्। एवं घुमास्थेतिसूत्रे पावानइत्यत्रेत्वव्यावृत्त्यर्थमवकारादा।
वितिवार्तिकस्वीकारे कथं धीवरी पीवरीतिप्रश्ने नैतदीत्वमित्युक्त्वा ध्याप्योः सम्प्रसारणमेतदित्युक्तम्। सूत्रभाष्ये इत्यस्य सूत्रयोर्भाष्य इत्यर्थः। वार्तिकादिति
ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्चेत्यतः। ननु धीध्यायतेरीधातेरितिभाष्यविरोध इत्यत आह धीर्ध्यायतेरित्यादि ननु संस्याशब्दे स्थः केचेतिसूत्रस्थचकारेणक्वि
पिरुतेरीत्वमवकारादावितिवार्तिकप्रत्याख्यानपक्षे इत्वापत्तिरित्यत आह संस्याइत्यत्रेति एवञ्च तत्र संक्विप्यदं क्विविधाचरतीति क्विपाविजित्यर्थकम
भ॰ यूस्त्याख्यौनदी तदवयवेलक्षणेति अत्रनत्स्याङ्ग संज्ञायानिमित्तभूतेनघवयवेइत्यर्थः तेननतु दनगौरीत्यत्रनदोषः नचैवमपिअत्रनत्ताननु
पिचनुदहतीत्यत्र दोषएवमतुपसदङ्ग संज्ञानिमित्तत्वान्नघवयवत्वाच्च नचेष्टापत्तिः वर्णसज्ञापक्षे माभिरितिचेन्नश्रीसाहचर्येणलेकारप्रश्लेषे
यूस्त्या दीर्घयोरेवग्रहणम् व्याख्यानात् वाछन्दसीतिपूर्वसवर्णदीर्घः। यूकिंमात्रेइति आयनद्यइतिनास्त्रियमाचक्षाते
स्त्र्याख्यौमूलविभुजादित्वात्कः। स्त्र्याख्याविलुपस्थितस्त्रीवाचकशब्दस्यविशेष्यत्वात्तदन्तविधिरित्याह ईदूदन्तावितिस्त्रा
ख्यौनद्यौरित्यादौनदीशब्दस्यतदवयवेलक्षणावोध्या आख्याग्रहणान्नित्यस्त्रीत्वलाभस्तदाह नित्यस्त्रीलिङ्गावितिः॥
णवाईकारस्तेनघवयवेइत्यर्थाङ्गीकारात् नचैवमपितुदतेहितंतुदतीयं तमतनितुदतीयानमाचष्टेइतिणिचिक्विपिटिलोपेयलोपेतुदतीःत
नोमतुपिङीपितुदतीमतीत्यत्रदोषएवेतिचेन्नवर्णसंज्ञायक्षेपितत्प्राप्त्याइष्टापत्तेः अतएवश्रीग्रामिरितिनासूत्रियदित्यत्रनुमोनिष्टत्वेमान
एतिमाकः। सव्येष्टाइत्यत्राप्येवं॥
मः॥ यदिवानप्रमीशब्दोपिप्रामाणिकस्तर्हिसोऽन्यथासाधनीयइतिमनसिनिधायाह मीरुमानइति व्याख्यानादिति किंपुनरिदन्दीर्घयोर्ग्रहणमा
होस्विद्ध्रस्वयोरितिविकल्प्यदीर्घग्रहणपक्षेयूइत्यत्रपूर्वसवर्णदीर्घस्यङितिह्रस्वश्चेतिसूत्रेसामानाधिकरण्यस्यचानुपपत्तिमुद्भाव्यह्रस्वग्रहणेशकटिवन्धु

शा·श्री· भै· रित्यत्रनदीवन्धुनीतिपूर्वपदान्तोदात्तस्यवहुशकदिरित्यत्रनद्युत श्चेतिकप्· प्राप्तिस्त्वोत्कारीर्घयोर्ग्रहणमितिसिद्धान्तितम्।पूर्वसवर्णदीर्घस्तुदीर्घाज्जसिचे
टी·भै· त्यत्रवाच्छन्दसीत्यनुवृत्त्यासाधितः।ङि·तिहूस्व श्चेतिसूत्रेतुय्वौयौहूस्वाविर्त्येवंवैयधिकरण्यान्वयेनसाधितइत्येवंस्यादित्यर्थः।मात्रइति· जननीवाचकोय
टी·भ· म्।कर्मण्यणशङ्कावारणायाह·।मूलविभुजादित्वात्वात्कइति· तन्मादिघटकेकारादेरवाचकत्वाद्दोर्यादिघटकस्यापिद्योतकतयातस्याप्यवाचकतयावर्ण
२३८ सङ्घातपक्षोनयुक्तइत्यपिवोध्यम्।तदन्तसङ्घायामाच्छीनद्योरित्यत्रप्राप्तामनुपपत्तिम्परिहरति।आच्छीन घोरित्यादावितिः॥ ॥ग्रामण्यादेर्वृत्तिरिति· एतत्प्र
वृत्तिनिमित्तस्यग्रामकर्मकनयनकर्तृत्वस्यपुंसाधारणत्वेनलिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वाभावान्नप्रवृत्तिनिमित्तैकोसत्तीति· इदन्त्वलिङ्गान्तरविशि

भ· मुपलभ्यतेतदाचरमावयवेलक्षणेतिवोध्यम्· आख्याग्रहणादिति· विचप्रक्षेइ दकप्रक्षेतुख्यग्रहणेतियुक्तम्·॥ ॥ अनभिधायकत्वेति·।

तत्फलन्तुग्रामण्यादेर्या वृत्तिः।नित्यस्त्रीत्वञ्च प्रवृत्तिनिमित्तैकोलिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वम्· ध्वनकुमार्य्यादी
नांकचि [illegible] निर्वृत्तेनत्रिलिङ्गेनसमानाकारतयानित्यस्त्रीत्वाभाववारणायप्रवृत्तिनिमित्तैकाइति·॥ ॥ येनप्रवृत्तिनिमित्तेन
लिङ्गान्तरवैशिष्ट्येनस्वेनार्थोभिधीयतेयत्प्रकारकवोधजनने स्वयोग्यरितंतत्वंप्रदास्यत्यत्नदानित्यस्त्रीत्वमितियावत्· यस्यनदीसंज्ञाचिकीर्षिता
सस्वपदार्थइतिवोध्यम्·त्रिलिङ्गेनेति· नपुंसके हूस्वान्त्याकसमानाकारत्वमितिवोध्यम्·॥ ॥ ष्टार्थानभिधायकत्वपदार्थेकुक्षिप्रवृत्तिप्रतियोगि·

विशेषणम्।तथाचलिङ्गान्तरविशिष्टार्थयेनरूपेणाभिधायकत्तेनैवरूपेणस्त्र्यभिधायकोयत्तस्यननित्यस्त्रीलिङ्ग·त्वव्यवहारः।स्वजन्यवोधीयलिङ्गा
न्तरविशिष्टार्थेनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्त्रीनिष्ठविशेष्यताशालिशाब्दवोधजनकंयत्तद्भिन्नशब्दत्वन्नित्यस्त्रीलिङ्ग·त्वमितिफलितम्।कचि
निर्वृत्तेनेतियदाकेनचित्पुरुषेणस्त्रीमात्रविषयकवोधेच्छयाखलपूशब्दःप्रयुक्तस्तेनचसामग्रीविशेषात्तन्मात्रविषयकएववोधोजनितस्तस्यच
लिङ्गान्तरविशिष्टार्थानभिधायकत्वान्नदीत्ववारणायलिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकतावच्छेदकधर्मशून्यत्वंवक्तव्यम्।एवञ्चध्वनकुमार्य्यादीनां

भे॰ अभ्युच्चयायेति॰ सम्भावितदोषाणान्नानारूपत्वसूचनायातेनभवानित्यस्यद्विपर्यन्तानामितिनियमास्वीकारेपिव्यक्तिपक्षेऽत्वसनेतिसूत्रेभवच्छब्दोप
स्थितिसामर्थ्यान्नौत्पदाद्यवत्वाप्रवृत्तिकल्पनेनसिद्धिसम्भवेपिनग्रन्थासङ्गतिः। अतएवास्वरसादाह भवन्ताविति॰ भाष्यप्रामाण्येनेति॰ तत्रापिसरसीयदो
भ॰ इत्वमवकारेति अस्यतथेत्यादिः आरावितिफलितार्थकथनंभाष्येवकारप्रतिषेधइत्येवत्रिरुक्तेः आवश्यकमितीति॰ इदमपिसंभावनामात्रे
णइतिशेषः अत्रपक्षचतुष्टयमुपलभ्यते॰ तत्रावकारेप्रतिषेधइतिकार्त्तिकारम्भएवज्यायान अन्यथासंस्थाशब्देप्रत्ययलक्षणेनअतृणेदृश्म
भवान्॰ भवन्ताविसम्भुच्चयायाञ्जेतुसवर्णइति इदंसम्भावनामात्रेण॰ एषांडेनई दृतौचससम्पर्थेइतिसूत्रस्यभाष्यप्रामाण्ये
नानभिधानात्क्विवनवातेति इत्वमवकारादावितिवार्त्तिकस्ययावान इत्यादीनांवनिपासाधनरूपस्वतेत्यत्यास्यानभाष्य
स्यचफलैक्यायेदृशेभ्यः क्विपोनभिधानमावश्यकमिति धीवरीपीवरीत्यादि ध्याप्योः सम्प्रसारणञ्चक्विपञ्चनिपच्चचेनेत्य
र्थकाजनसनखनांसनझलोघुमास्यागापेतिसूत्रभाष्यपर्यालोचनयासिद्धाद्वार्तिकात्सिद्धम् धीध्यायतेईधातेर्वाः क्विप्
वचीतिवार्तिकस्यभाष्येदधातेर्वत्युक्तिरेकदेशिनः संस्थाइत्यत्रविजेवतिनदोषः मीडूमानेइतीकारान्तात्क्विविस्तके॰ वातप्र
मीर्निः शृङ्गमृगाकृतिर्जन्तुविशेषः। वहुश्रेयसीति॰ इयमेवहुव्रीहेर्नेतिनिषेधान्नोपसर्जनहूस्वः। एत्रैवेत्वापतेरित्येकःप्रत्याख्यान
मेकदेश्युक्तिरितिप्रत्ययलक्षणसूत्रंचवार्तिकानारम्भेप्रकृतेःनिष्ठत्वसिद्ध्यर्थमेवस्याद्यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्याच्चक्विपीत्वंभवत्येव॰ हलीत्य
स्यानचीत्सर्थकत्वात्संस्थाशब्देविजेवभाष्यप्रयोगाद्दृत्वाभावइतिद्वितीयः वार्तिकानारम्भणीयमनत्विधावितिप्रत्ययलक्षणसूत्रेऽनु
पनेनकथनेनाईदृशेभ्यः। आदनेभ्यः। क्विपोऽनभिधानमिति॰ अयम्भावः जनसनखनामितिसूत्रेधियोधियःपियोपियइत्यादिविग्रहदर्शनाकर्त्तव्येई
त्वस्यासिद्धत्वम्प्राप्नोतीत्याशङ्क्यनैतदीत्वञ्छि॰ नाहिध्याप्योःसम्प्रसारणमेतदित्युक्तम्। अभ्युपेत्यापीत्वंव्याश्रयत्वादसिद्धत्वन्नभविष्यतीतितुपरत्रोक्तम्

भै॰ अत्रारुचिबीजन्तु नतेनग्रन्थेननदीसञ्ज्ञाविधायकशास्त्रस्यतत्तत्कार्यविधायकशास्त्रैकवाक्यताभिप्रेता किन्तु नदीत्वप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिश्चिकी
र्षिता तस्मिन्कालेनदीसञ्ज्ञां कृत्वासाकल्पनीया नतु भविष्यति किञ्चिदिति न्यायेन पूर्वं नदीत्वप्रवृत्तिरेवनापि न च न कार्यस्य प्रवृत्तिर्भविष्यतीतिनानु
पपत्तिरिति। यत्तु केचिदिति प्रतीकमुपादाय सञ्ज्ञयोः कार्यार्थमन्यदेशगमनेऽपि नस्वदेशीयत्वत्यागो व्यवहारार्थं नतत्तद्देशगतानां व्यवहर्तॄणामिवेत्यस्य
रसइति। तन्न· अधिकारो नाम त्रिप्रकारः। कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयतीति भाष्यफक्किका व्याख्यावसरे कश्चित्परिभाषारूप इति

हे वहु श्रेयसीति· ह्रस्वैकृते गुणस्तु न प्रक्रियालाघवायाम्बार्थानां ह्रस्वः। ह्रस्वनद्योर्गुण इत्येव वाच्ये ह्रस्वविधानसामर्थ्या
त·जसि चेत्यत्रैकदेशस्वरितत्वप्रतिज्ञया ह्रस्वपदस्यैवानुवृत्तिरिति भाष्ये स्पष्टम् अम्बार्थानामपि गुणस्तु वक्तुमशक्यः। अनः
लीवं जलेशो केमातस्यन्दनयोरपीति रभसा युक्ता नः शब्दस्याम्बार्थत्वेन गुणापत्तेर्ह्रस्वग्रहणे त्व च इत्युपस्थित्याऽजन्ताम्बार्थ

कैयटव्याख्यानेन परिभाषाविषय एव स्वदेशत्यागेन कार्यसम्पादनमिति कल्पना। सञ्ज्ञाविषये तु कार्यकालपक्षः ९९ नाग्रहणं न दोषः॥
यादिभ्यः परैव प्रगृह्यसञ्ज्ञेति प्रगृह्यसञ्ज्ञायाः परत्वस्यादसोमादिति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेन सञ्ज्ञाविषये देशत्यागेन व्यवस्थाया भाष्यसम्मतत्वात्ताय
तु वहु श्रेयसीत्यत्र ह्रस्वगुणः स्यादिति कश्चिदाह। तद्दूषयति। ह्रस्वैकृत इति·। ह्रस्वविधानसामर्थ्यादिति· एवञ्च ह्रस्वपदं श्रूयमाणपरम्भविष्यती
ति भावः। भाष्ये स्पष्टमिति· एकदेशस्यापि क्वचिदनुवृत्तिर्भवतीति भाष्ये स्पष्टम्। यथा दामहायनान्ताच्चेति सूत्रे सङ्ख्यादेरित्यनुवर्तते। अव्ययादेरिति

मे॰ ननुमातृवाचकस्याप्यनःशब्दस्यनपुंसकलिङ्गत्वात्स्वमोर्लुकालुप्तत्वेननगुणापत्तिरित्यतआह नपुंसकत्वेपीति· ननुह्रस्वपदस्यश्रूयमाणह्रस्व
परत्वेपर्जन्यवल्लक्षणन्यायेनमातृशब्देपितस्यप्रवृत्तिःस्यात्।तथाचहेमातरित्यत्रगुणोनापत्तिरतआह· अयमिति· अन्येतुनलुमतेतिनिषेधस्या
नित्यत्वेप्यनित्यवचनस्यौत्सर्गिकीप्रवृत्तिर्लक्ष्यानुसारादप्रवृत्तिरित्येवंव्यवस्थासर्वजनसम्मता साचलक्ष्यस्यसम्प्रतिपन्नत्वेभवति।प्रकृतेतुगुणा
दर्शनेनानित्यस्याप्यप्रवृत्तौनमानमितिचिन्त्यमेतत्।एवञ्चगुणश्रुत्येकपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यपिचिन्त्यम्।अम्बार्थनद्योःक्रमात्सम्भवव्यभिचार
योरभावेनैकपरिभाषायाइहानुपस्थानादित्याहुः।अत्रेदंवक्तव्यम्·पक्षेगुणःस्यादेवेतियत्तदनित्यस्यसामान्यतःप्रवृत्तिमभ्युपेत्य।वस्तुतस्तुगुण
इत्यनुक्त्वाह्रस्वपदोपादानमिकूपरिभाषानुपस्थित्यर्थमेव।यत्तूक्तमम्बार्थनद्योःसम्भवव्यभिचाराभावइतितच्चिन्त्यम्।हेदेवीत्यत्राम्बार्थकेसम्भ

तस्यनपुंसकत्वेपिहेवारेइतिवत्पक्षेगुणःस्यादेवगुणश्रुत्येकपरिभाषोपस्थितौत्वेवंत्यादावप्यनापत्तिः।अयंह्रस्वोऽनन्तर
स्येतिन्यायाद्ध्रस्वस्यगुणइत्यस्यैवबाधकत्वेनमातरित्यत्रऋतोङीतिगुणोभवत्येवेतिदिक्· आटश्च· नमाङ्योगइतिसूत्रभा
ष्योक्तेःटश्चेतिन्यासेतुवृद्धिरेवेतिबोध्यम् अत्राट्तुवक्तुमशक्यः।अस्वपोहसन्नित्यत्रवृद्धिवारणायाटश्चेत्यत्रधातावित्यप

वस्यहेअम्बेत्यत्रव्यभिचारस्यसम्भवात्।एवंसत्यम्बेतिनसिध्यतीत्यनैवदूषणनिर्भरः।नान्विकूपरिभाषोपस्थित्या ऽकर्षेणह्रस्वापत्तेः॥
म्बार्थकस्यगनस्येवचेद्गुणःस्यात्तर्हिनदीपदोपादानमनर्थकंस्यादितिवाच्यम्।अम्बार्थभिन्ननद्यन्तस्यगुणविधायकत्वेनचारितार्थ्यात्।यद्यपिनदी
साहचर्यात्स्त्रीलिङ्गस्यैवाम्बार्थस्यग्रहणेनानःशब्देक्लीबेनदोषइतितद्यपिन·साहचर्यपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारेइगन्तत्वेनापिनदीसाहचर्यसम्भवान्मा
तृशब्देम्बार्थकेएवसामान्यत्वम्बेत्यादावितिसाहचर्यपरिभाषायाअनित्यत्वात्प्रकृतेःप्रवृत्तिरित्यवाभिमतमितिदिक्।गुणोभवत्येवेति·इदन्तुह्रस्वविधान
स्यसामान्यापेक्षत्वापकत्वाभिप्रायेण यदितुसम्बुद्धिनिमित्तकगुणस्यैवाप्रवृत्तिकल्पनन्तदानुनदोषइतिदिगित्यनेनसूचितम्।अस्वपोहसन्नित्यत्रेति·

मे॰ स्वपेर्लङ्सिप। अड्गार्ग्यगालवयोरित्यट्। शब्लुक्। सस्य रुत्वम्। हशि चेत्युत्वम्। अत्राडुत्वं बाधित्वा टश्चेति वृद्धिः प्राप्नोति। न चान्तरङ्गयोर्यण्डोवहिरङ्गस्यो त्वस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्। नाजानन्तर्यपरिभाषया निषेधात्॥ ❀ ॥ पररूपमिति। अतो गुण इत्यनेन॰ न चाड्विधानसामर्थ्यान्न पररूपमिति वाच्यम्। ङेराम्नद्याम्नीभ्य इति कृते नुड्बाधकतयाऽऽट्श्चरितार्थत्वात्। यत्तु ह्रस्वनद्यापइति सूत्रानन्तरं ङेर्नेत्येव वदेदिति चिन्त्यमेतदिति। तदेव चिन्त्यम्। एवं सति षड्भ्यो लुगित्यत्रापि नकारे सन्ध्यापत्तौ विधिनिषेधोभयसामर्थ्याद्विकल्पापत्तेः। विधिप्रकरणानन्तरं तथा पाठे श्रीग्रामण्योरित्यस्यापि निषेधसम्भावनास्यात्। व्याख्यानादिति व्य वस्थायामित्यादिति दृशमूलकात्। नद्याम आडुपवादत्वेन तस्मिन्कृते कथमाडिति कस्य चिच्छङ्का यां व्यवस्थार्थमाह॰ यद्यपीत्यादि॰ सर्वथानवकाशत्वा

वृद्धिरेचीत्यस्य तु पररूपं बाधकमिति बोध्यम् ङेरिति सप्तम्येकवचनं व्याख्यानात् इड्वत्सरत्वादिति॰ सकृद्गतिन्यायाश्रयणादिति भावः। स्पष्टञ्चे दं ह्रस्वनद्यापइत्यत्र भाष्ये॰ यद्यपीहाडुपवादो नद्याम्। सर्वथानवकाशत्वात् अपवादो नुट् दीर्घत्वस्येति दीर्घोऽकित इति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेना गमादेशयोरपि तत्त्वसत्त्वात् तथाप्यनवकाशत्वेन बाधेऽपवादप्रवृत्त्यनन्तरमुत्सर्गप्रवृत्तेर्न दोषः अत एव न गणेरीत्वमपवादत्वाद्ध लादिशेषं बाधते किन्तर्ह्यनवकाशत्वादिति गुणो यङ्लुकोरिति सूत्रभाष्ये उक्तम्॥ ९ दिति॰ आदिकृतेनिर्दिश्यमानस्याटाव्यवधानादिति भावः। आगमादेशयोरपि बाध्यबाधकभावे दृष्टान्तमाह॰ अपवाद इति॰ अत एव॰ येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधस्य लौकिकव्यवस्थाविलक्षणव्यवस्थास्वीका राद्व॰ गुणो यङ्लुकोरिति सूत्रभाष्य इति॰। तत्र हि डोढौक्यते। तोत्रौक्यते इत्यत्राभ्यासह्रस्वत्वस्य दीर्घोऽकित इति दीर्घत्वस्य च प्राप्तौ परत्वाद्दीर्घत्वं स्यादि ति शङ्कायामभ्यासविकारेष्वपवादा उत्सर्गान्न बाधन्त इति परिभाषा उक्ता। यया विन्यत्र ह्रस्वत्वस्यावकाशः। दीर्घत्वस्य तु कृते ह्रस्वत्वेऽवकाशं पूर्वेप्सी मन्यते। नस्याः परिभाषायाः प्रयोजननिरूपणावसरे गणेरीत्वं हलादिःशेषस्य। गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषन्न बाधत इत्युक्तम्। ततोऽग्रे भाष्ये न गणेरीत्वमपवादत्वाद्धलादिःशेषम्बाधते किन्तर्ह्यनवकाशत्वादित्युक्तम्। अत्र गणेरूपाभ्यासान्त्यस्येत्वमित्यर्थे हलादिःशेषे कृते तादृशाभ्यासाभावेनेत्वेन्नस्या

भे· क्वजनसमानानुपूर्वीकत्वान्नदीत्वन्नस्यादतः प्रवृत्तिनिमित्तैक्यरूपत्वमितिभावः॥ ॐ ॥ नन्वेवमिति· एतस्यलिङ्गान्तरविशिष्टानभिधायकत्वाभावा
त्·।तस्य· श्रेयसीशब्दस्य। यथोद्देशइति· भविष्यतिकिञ्चिदनेनप्रयोजनमित्यभिसन्धिमात्रेसञ्ज्ञाप्रवृत्तेस्तस्मिन्पक्षेस्त्रीकारान्ताकुमारीत्यादौकुमारीमि
च्छन्कुमारीवाचरन्नित्येवंसिद्धकुमारीशब्दे। अवयवस्त्रीविषयत्वादिति। अत्रावयवशब्दोवृत्तिप्रकृतिशब्दपरः।तेनक्वजन्तेनदोषः।केचित्तुएवंसत्यम्मा
दिशब्दानामाचारक्विप्प्रकृतिककर्तृक्विबन्तानांस्त्रियांवृत्तौतस्माच्छसोनइतिनत्वापत्तिस्तथाशकट्यादिस्त्रीलिङ्गशब्दानामुक्तरीत्यापुंवृत्तावाङोना
नन्वेवमप्यह श्रेयसीशब्दस्यनदीत्वनस्यादत आह· प्रथमेति· अर्थान्तरसङ्क्रमात्पूर्वेविद्यमानंनित्यस्त्रीत्वमादायतस्यार्थान्तरसं
क्रमेपिनदीत्वंवक्तव्यमित्यर्थः। यथोद्देशपूर्वंप्रवृत्तसञ्ज्ञामादायैवकार्यम्। कार्यकालपक्षेपिकुमारीत्यादौप्रकृतिभूतकुमारीश
ब्दस्यनित्यस्त्रीत्वेनवृत्तावपिविशेषणतयानित्यस्त्रीलिङ्गस्यार्थबोधकत्वेननदीसञ्ज्ञा समासेतुस्पष्टैवतदवयवस्येतन्त्यास्तिः
तन्मात्रबोधकत्वनिवेशबाधान्नेननहि बोधकत्वनिवेशेवानमानम्· तदुक्तम्भाष्ये अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमवयवोः स्त्रीविष
यत्वदा श्रयानदीसञ्ज्ञाभविष्यतीति· आकडारस्यसञ्ज्ञानांकार्यकालत्वाभावादन्यथातत्तद्विध्येकवाक्यत्वापन्नयोः कथंबाध्यबा
धकभावःस्यादितिबोध्यमित्यपिकेचित्॥ ॥ ९ भावस्याः स्त्रियामितिनिषेधापत्तिरितिचिंत्यमेतदित्याहुः। तन्न· तस्माच्छसइतिसूत्र
स्यपुमर्थप्रतिपादकशब्दस्यशस्प्रकृतित्वेशसोनस्यपूर्वसवर्णदीर्घात्परस्यनत्वमित्यर्थात्रनाभावप्राप्तेरभावात् एवमाङोनेत्यस्यापिआङोयतोवि
धानन्तदादेरस्त्रियांविद्यमानात्परस्यनाभावइत्यर्थःस्यात्तथाचोक्तरीत्याशकटीशब्दस्यपुंवृत्तौनाभावोपीष्टएवेतिदिक्। यदुक्तंकार्यकालपक्षेपीतित
द्दूषयति आकडारस्यसञ्ज्ञानामिति· कथंबाध्यबाधकभावइति· तत्पक्षेविधिप्रदेशस्थैकदेशगतत्वेनसञ्ज्ञानाम्पौर्वापर्याभावेनबाध्यबाधकभावो

नस्यादितिभावः। केचिदिति॥

शु·प्रो·
टी·भै·
टी·भ·
२४१

भे· अत्रप्रकरणइति।स्वियोरीयौरितिनिर्देशेनसामान्यापेक्षज्ञापकमाश्रीयतेइतिभावः।पर्युदासपरतयाव्याख्यानेफलमाह· उदियाविसादाविति· ईङ्गताविति धात्वोः क्विवन्तस्यरूपम्· नचैवंलिडियाविसादौदोषएवेतिवाच्यम्।प्रसासत्त्यायद्धात्वन्तस्यकार्यंतानद्धात्ववयवपूर्वत्वस्यविवक्षितत्वात्।स्पष्टार्थमिति पूर्वोक्तप्रसासत्तेःस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः।अत्रधातुग्रहणन्त्वचिश्नुधातुभ्रुवामितिसूत्रादेकदेशस्वरितत्वादनुवर्ततेननुसूत्रेपूर्वशब्दसत्त्वेधात्ववयवसंयोगपूर्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यलाभेनसुश्रियाविसादाविकारेतादृशभेदाभावादतिप्रसङ्गोवारयितुंशक्यते।धात्ववयवसंयोगभिन्नादित्यर्थेतुरेफसंयोगभेदसत्वेननततःपरत्वाद्यणादेशोदुर्वारइतिपूर्वग्रहणस्यावश्यकतयापूर्वग्रहणस्यस्पष्टार्थत्वकथनासङ्गतिरितिचेन्न· असंयोगादित्येतदुपादानसामर्थ्या

इतीयङिति· सुधीशब्देयणोनिषेधारम्भेणात्रप्रकरणेधातोःस्वरूपग्रहणेइतिपरिभाषाया अप्रवृत्तिरितिभावः।एरनेकाचो धात्ववयवसंयोगपूर्वोनभवतीति· धात्ववयवसंयोगपूर्वभिन्नइत्यर्थः तद्भिन्नश्चधात्ववयवपूर्वएवेति उदियाविसादौनदोषः।असंयोगादित्येवधात्ववयवसंयोगभिन्नात्परस्येत्यर्थेनसिद्धेपूर्वग्रहणंस्पष्टार्थम् ए·किम् असंयोगग्रहणमिवर्णविशेषणंयथास्यादङ्गविशेषणम्माभूदिति· तेनयवक्रियाविसादौनातिप्रसङ्गः।लुलुवतुरित्यादौतुनातिप्रसङ्गः ओःसुपीतिनियमात्विपरीतनियमस्तुनसुधीशब्दः।चिसुपियणोनिषेधारम्भात्· कुमार्याविति· अन्तर्वर्तिविभक्त्यापरत्वाच्छाकलन्तुअत्रननकोइतिनिषेधात्॥ ८८ ॥

त्संयोगपदस्यसंयोगघटकाविषयकप्रतीत्यविषयपरतयातत्वस्यसंयोगावयवसंयोगोभयसाधारणत्वात्।यथास्यादिति· श्रुतत्वात्तस्यैवविशेषणंयथास्यादित्यर्थः।नन्वलूधात्ववयवोकारेऽतिप्रसङ्गवारणायएरुरित्युपात्तमितिकुतोनोक्तमित्यत आह· लुलुवतुरित्यादाविति· नियमादिति· उवर्णान्तस्यचेत्सुप्येवेतिनियमादित्यर्थः।सुपिचेदुवर्णान्तस्यैवेतिनियमवारणायाह· विपरीतेति·॥ ॥ ८८ ॥ रामः ॥ रामः ॥ ८४ ॥ रामः
२४१

मे॰ नरीत्वम्· अवयवस्य धीशब्दस्येति शेषः प्रवृत्त इति· एतेन प्रकृष्टं ध्यायतीत्यर्थे नित्यस्त्रीत्वाभावात्प्रध्येरस्यनुपपन्नमिति निरस्तम्। दुर्ध्यायतीति· अत्र दुरि
त्यस्य गतित्वम्। द्वितीये दुरित्यस्य सत्त्वभूतार्थविशेषणत्वशङ्काव्युदासायाह· धीर्ध्यानमिति· एतेन दुरिति धात्वर्थस्यैव विशेषणमिति सूचितम्। तदाह च क
प्रधीरिति· प्रकृष्टं ध्यायतीति विग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावान्न नदीत्वम् प्रकृष्टा धीर्यस्येति विग्रहे तु नदीत्वम् ग्रामणीरिति· अग्रग्रामा
भ्यां नयतेरिति णत्वम् गतिकारकपूर्वस्यैवेति भाष्ये पठ्यते स च नियमस्तेन गतिकारकपूर्वभिन्नस्य नेति फलति तद्भिन्नश्चात्र
स्वरूपं सपूर्वपदमेव· तेन निन्युतुरित्यादौ पणं तदाह गतिकारकेतरेति· यत्त्वत्र गतिसमासो नित्यः साधिकारस्य एव प्रतिपदोक्त
त्वात् गृह्यत इति तन्न· भाष्ये पूर्वपदग्रहणाभावेन समासोपस्थितेरभावेन विशिष्टरूपोपादानविषयप्रतिपदोक्तपरिभाषाया
अप्रवृत्तेः। अत एव नदीसञ्ज्ञासूत्रस्थः प्रकृष्टा धीर्यस्या इति विग्रहाभिप्रायेण प्रवृत्तः प्रध्यै ब्राह्मण्यै इति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते· शु
द्धधियाविति· शुद्धा धीर्यस्येति विग्रहः· शुद्धं ध्यायतीति विग्रहे यणेव· आद्ये सत्त्वभूतार्थकधीशब्दार्थविशेषणत्वात् शुद्धत्वस्य।
कथमपि न कारकत्वमिति भावः। कथन्न हीति· दुर्ध्यायतीति दुष्टा धीर्ध्यानं येषामिति वृश्चिकादेरिति विग्रहाभिप्रायेण प्रश्नः। दु
स्थितेति· दुः शब्दोपात्तदुष्टत्वस्य स्थितिक्रियाविशेषणत्वमिति भावः प्रकृष्टा धीरित्यादौ प्रकर्षः प्रशब्दार्थो धीशब्दोपात्तधात्वर्थे
विशेषणमिति यणभवत्येवायं क्रियेति· या चासौ क्रियेत्यर्थलाभ्प्रति तदाह च कं प्रति यदाश्रयस्य धातोर्वाच्यया क्रियया युक्ता इत्यर्थः
नेहेति· तत्र श्च सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यैव समासः। भी त्रार्थानामिति तु हेतुत्वप्रकारकबोधतीया बाधनार्थे विभक्तिप्रकरणे तु न कृत
मिति· तच्छब्दस्य तदाह च केवलस्य णा एतद्र्या देवाहयस्य धातोरिति· एवञ्च यत्क्रियेत्यत्र षष्ठीतत्पुरुषः। ननु भीत्रेति सूत्रं षष्ठीबाधनार्थमेवास्त्वित्यत
आह· भीत्रार्थेति· अन्योक्तिं खण्डयति। विभक्तिप्रकरण इति॥

भै॰ भीत्रार्थानामितिसूत्रस्थवृद्धिकृतापायमाश्रित्यप्रत्याख्यानभाष्यकारमतेनवृश्चिकभियइत्यत्रसमाधानमभिधायसूत्ररीत्यासमाधानमाह॰ किन्त्विति॰ इत्यपिबोध्यम्
एवञ्चप्रकृतेएवमेवविवक्षितमितिभावः॥सुप्युपास्यइत्यत्रापियण्निषेधमाशङ्क्याह॰ अनन्तरस्येतीति॰ प्रकारान्तरमाह॰ सुपीतिवेति॰ अनित्यत्वादिति॰ एतेननाजान

किन्त्वहेतुताविवक्षायांसम्बन्धत्वेनविवक्षायाषष्ठीसूत्रारम्भेपीत्यपिबोध्यम् अभ्युच्चयेनाह॰ वृश्चिकसम्बन्धिनीति॰ अत्रपूर्वपदान्तर्गतोन्तरपदलोपः शाकपार्थिवादित्वात्॰ नभू॰ अनन्तरस्येतिन्यायेनेरनेकाचओःसुपीत्यनयोरेवनिषेधःसुपीतिचानुवर्त्ततेतदाह॰ सुपीति॰ लोपावित्ति॰ अतोलोपः लोपोव्योरित्याभ्यामितिभावः॰ यलोपेनिषेधादल्लोपोनस्थानिवत् वेरपृक्तलोपात्पूर्वंवलिलोपइष्यते॰ स्थानिवत्त्वादिति॰ एवञ्चयणादेशेयलोपेसत्यइतिस्यादितिभावः॥अनर्वत्तेविभक्त्यापरत्वान्नपदान्तेतिनिषेधस्तुनस्थानिवत्त्वस्यनःकोइतिसामान्यायेत्वनियमेनास्यापदान्तत्वात्तु परपदस्थाजादेशस्यैवतेनस्थानिवत्त्वस्यनिषेधाच्चक्विपमपेक्ष्यकाचसम्बन्धियलोपस्यप्रणिबर्हिरङ्गासिद्धत्वन्तुनानित्यत्वात्॥कौलुममिति॰ भावेक्तः॰ लोपइत्यर्थः॥गोमत्यतेरप्रत्ययेगोमानितिभाष्योक्तेरस्याप्यर्थस्यक्वचिदङ्गीकारः॥क्वौविधिम्प्रतिनेत्यवतुसार्वत्रिकमित्यन्यत्रविस्तरः॥अनङिति॰ अभिव्यक्तपदार्थायेइतिन्यायस्तुगौणमुख्यन्यायवत् पदकार्यविषयएवेतिभावः॥ दीर्घस्यापीति॰ प्रयोगस्थयकारान्तानुकरणंसूत्रेऽकारश्चोच्चारणार्थइतिभावः॥लूनोरित्यादि॰ ल्वादिभ्यः स्त्यायोमःप्रस्त्योऽन्यतरस्यामितिनत्वमत्वेशुषःकःपचोवइतिकत्ववत्वे॰॥ ९ नर्थपरिभाषाविषयेऽनित्यत्वमेवस्वीकार्यं
सापरिभाषाचनकर्त्तव्यापरिभाषासत्त्वेयत्रतयाऽन्तरङ्गेऽजानन्तर्यसत्त्वेऽसिद्धत्वनिषेधस्तत्रानित्यत्वाद्बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिरितिभावः॥गौण
॥ ॥ मुख्यन्यायेनैवतदपिगतार्थम्॰॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मे॰ दीर्घोऽकित इति सूत्रस्याकिद्ग्रहणेनाभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इत्येव परिभाषा ज्ञापिता। तथाऽजीगणदित्यत्र हलादिः शेषेण णकारनिवृत्तावपि स्थाद् ङकारस्येत्वम्। अनवकाशत्वेन बाधस्थले बाधकत्वेनाभिमतस्य पूर्वं प्रवृत्तिरित्येव तत्र कृते यद्युत्सर्गस्य प्राप्तिस्तर्हि भवत्येव। येन नाप्राप्तन्यायेन बाधस्थले तु यत्रोत्सर्गप्रवृत्त्युत्तरमप्यपवादस्य प्राप्तिस्तत्रापवादत्वादिमतस्य प्रवृत्तावुत्सर्गस्य प्राप्तिसत्त्वेऽपि न प्रवृत्तिरित्येव व्यवस्था। यथा सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेत्यत्र दधिदानोत्तरं तक्रदानस्य प्राप्तिसत्त्वेऽपि तक्रदानेन दधिदानस्य बाध एव। अनवकाशस्थले तु यथा सर्वे ब्राह्मणा भोज्यन्तां माठरकौण्डिन्यौ परिविषातामित्यत्र भोजनपरिवेषणयोर्विरोधे परिवेषणानन्तरं माठरकौण्डिन्ययोर्भोजनं भवत्येवेति। यत्तु हयवरट्सूत्रभाष्ये न्यायोपन्यासानन्तरं नेदानीं नौ

पादः पदितिसूत्रस्थं शब्दान्तरप्राप्त्यानित्ययोराडामोः परत्वादामिति भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम्॥ अङ्गान्तत्वादिति। लक्षेर्मुट्च इत्यौणादिकप्रत्ययान्तत्वादिति भावः। कुमारीति। ह्रस्वविधायके शास्त्रीयोपसर्जनग्रहणात् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वो न। अचि श्नु। भ्रूशब्दोऽप्युत्पन्नप्रातिपदिकम् भ्रमेर्डूप्रत्ययो वा। इह य्वोरिति धातोः समानाधिकरणं विशेषणमित्याह। इवर्णोवर्णान्तधातोरिति। इत्यस्येति। इत्यन्तस्येत्यर्थः। तेन सुभ्रुवाविति सिद्धम्। आन्तरतम्येति। स्थानत इति भावः। य्वोरिति किम्। चक्र्या। अचि किम्। भूयात्॥ ० ॥

भुञ्जाते इत्युक्तं तत्तु कालविशेषेण विरोधसम्पादनपरमिति न तद्विरोधः। शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्ययोरिति। शब्दान्तरप्राप्त्याऽदोऽनित्यत्वमादिकृतेऽमाडागमस्य तु भिर्दिश्यमानपरिभाषयाऽप्राप्तिरित्यर्थः। एकदेश्युक्तिरिति। आमो निरवकाशत्वेनाड्बाधकतयाऽतुल्यबलत्वेन परत्वादित्यनुचितमिति सा एकदेश्युक्तिः। ननूङ्गमादीनामिति निष्पन्नस्य क्विबन्तभ्रूशब्दस्य धातुत्वादेव सिद्धे भ्रूशब्दोपादानमनर्थकमत आह। भ्रूशब्द इति। समानाधिकरणमिति। वैयधिकरण्ये स्त्रियतीत्यादौ जातेर्यायति लोपो व्योरिति लोपेन यद्यपि सिध्यति तथापि तुल्यन्यायादुत्तरसूत्रेऽपि तथात्वापत्तौ धिरिवतुरित्यत्र यणापत्तिः इत्यङ्डोङि त्वस्यैवयर्थ्यं स्यादिति भावः। इत्यन्तस्येति। आङ्गत्वात्तदन्तविधिर्न्याय्यः। भ्रूशब्दे तदन्तविधेर्ग्रहणवतेत्यनेन निषेधः स्यादिति तु न शङ्क्यम्। तस्याः परिभाषायाः

प्रत्ययविधिविषयत्वात्।

शा॰शे॰ भै॰ रिभिन्नरूद्युम्नानानुयौगिकत्वमनुभवसिद्धमितिकथमेतदित्यतआह॰ पङ्कजादिवदिति॰ प्राचीनसम्मतरीत्याव्याख्यायभाष्यरीत्याह॰ एवञ्च तृचावि
टी॰भै॰ तीति॥ ॥ तृद्रस्येवेति॰ अप्तृन्निति सूत्रेपितृद्रस्येववक्तव्यमितिभावः। इत्युक्तमिति॰ एवञ्चायन्नियमोयोनिसम्बन्धवाचिविषयकइत्युद्गातृशब्देदीर्घः स्वतएव
टी॰भ॰ सुलभइतिभाष्यप्रयोगाद्दीर्घइतिकथनन्निष्फलमेव। भाष्यान्तरमप्याह॰ नेष्टृत्वष्टृइति॰ भाष्यवार्तिकयोरिति॰ तृन्विधौऋत्विक्षुचानुपसर्गस्य। ऋत्विक्षुचानुप
२७३ सर्गस्येतिवक्तव्यम्। होता पोता। अनुपसर्गस्येतिकिमर्थम्। प्रशास्ता। प्रतिहर्ता। एतस्यप्रत्युदाहरणपरतयाप्रदर्शनेननप्तृ॰ त्वष्टृ॰ क्षत्तृ॰ होतृ॰ पोतृ॰ प्रशास्तृशब्दानां चानि

नचाप्तृन्तृजित्यादौविशेषणार्थः तृद्रस्येवसिद्धेः। नचतृद्रत्युच्यमानेमातरौपितरावित्यादौप्राप्नोति नत्वहितृप्रत्ययोनिरनुबन्धकइ
तिवाच्यम् नप्तृग्रहणस्ययोनिसम्बन्धवाचिनांस्वदस्यैवनान्येषांयोनिसम्बन्धवाचिनामितिनियमादित्युक्तम् नेष्टृत्वष्टृहोतृपोतृ
णांतृन्नन्तत्वस्यप्रशास्तृजन्तत्वस्यचतृन्नितिसूत्रभाष्यवार्तिकयोरुक्तत्वेनतेषांग्रहणंप्रपञ्चार्थमेव। एवञ्चयथान्यासेनियमफ
लंचिन्त्यम् क्रोष्टेति॰ अनङ्॰ सर्वनामस्थानेचेतिदीर्घः। प्रथमोपस्थितत्वात् क्रोष्टारावित्याद्यर्थन्तुतल्लेखः। यद्वाविशेषविहित
त्वाच्छीघ्रोपस्थितिकत्वेनसएवन्याय्यः। विभाषात् अयमपिनियमएवतृतीयादावच्येवोभयमिति तेनभ्यामादौशसिक्रोष्टु
त्रेइत्यादौचनदोषः। सर्वत्रविशिष्टाभावस्यसुलभत्वात्॥ ९ दावित्यनेनतृजितिकल्प्यम्। नयतेः षुक्च। चात्तृन्॰ नेष्टा। त्विषेर्देवतायामका
रश्चोपधायाअनिट्त्वञ्चात्तृन्नितिहितत्राभिहितम्। नियमफलंचिन्त्यमिति॰ मूलेयन्नियमव्यावर्त्यत्वेनोक्तन्तेनपितृमातृप्रभृतीनान्नेतितद्न्यथासि
द्धम्। तेषान्निरनुबन्धकतृप्रत्ययान्ततयातृजन्तत्वाभावेनदीर्घप्राप्तेरितिभावः। प्रथमोपस्थितत्वात्। अष्टाध्याय्यांप्रथमोपस्थितत्वात्। तल्लेखः। अ
प्तृन्नित्यस्योल्लेखः। विशेषविहितत्वात्। तृन्तृचोःसाक्षादुपादानेनप्रतिपदोक्तत्वात्। सएव। अप्तृन्नित्येव। तृतीयादावच्येवोभयमिति। एवञ्चसामानाधि २५१
करण्यसम्बन्धेनतृतीयादित्वविशिष्टेयत्इजादित्वन्तदवच्छिन्नस्योभयोःप्रयोगेनिमित्तता। तयोर्मध्येतुन्नन्तस्यप्रयोगःप्राप्तएवतृजन्तस्यप्रयोगः॥

भे॰ शास्त्रबोध्यइतितत्रैवविशिष्टधर्मावच्छिन्नस्यप्रयोजकत्वम्।पत्रतुतादृशधर्मावच्छिन्नाभावस्तत्रतृजन्तप्रयोगाभावः।शसितृतीयादित्वाभावान्न्या।
मादावजादित्वाभावात्क्रोष्टुपत्रइत्यत्रतुविशेष्याभावादेवविशिष्टाभावःसुलभः॥ ॥ प्रयोगनियमार्थमिति॰ तृज्वदेवसर्वनामस्थानेस्त्रियाञ्चनतुतुन्नन्त
इत्येवंविधोत्यत्रनियमः।फलतीति॰ विधेयत्वेनप्रधानीभूतस्यतृज्वद्भावसंकोचकल्पनापेक्षयानिमित्ततेनाभिमतस्यसर्वनामस्थानतुन्नन्तनिरूपितप
रत्वंयथानभवतितथाकल्पनमुचितमितिभावः।एतेन॰ सर्वनामस्थानेस्त्रियाञ्चक्रोष्टुशब्दएवेतिनियमेन।अपास्तमिति॰ उक्तनियमेतृतीयादावच्युभयोः

तृज्वत्क्रोष्टुःस्त्रियाञ्चेत्याभ्यांसर्वनामस्थानेस्त्रियाञ्चतृजन्तरूपविधानेतयोःप्रयोगनियमार्थत्वम्फलतिएतेनतृज्वत्सर्वनामस्थानए
वेतिनियमादिदम्विध्यर्थमित्यपास्तम्॰ नचैवमपिक्रोष्टुनित्यासङ्गतमन्यत्रतृजन्तस्यैवप्रयोगेणाप्युक्तनियमस्यचारितार्थ्यादितिवाच्य
म्॰ तृज्वत्क्रोष्टुरितियोगविभागस्यैवंसतिवैयर्थ्यापत्तेः।नचतद्धितेष्वचामादेरिक्कोगुणवृद्धीइतिसूत्रयोःक्रौष्टुःक्रोष्टीयाइतिभाष्यप्रयो
गासङ्गतिरितिवाच्यम्॰ ऋकारान्तस्यैवऋषिवाचकत्वेनादोषात्‌ इदंसूत्रत्रयंतुशृगालवाचिक्रोष्टुक्रोष्टृशब्दयोर्व्यवस्थार्थमित्य
वधेयम्‌ तदुक्तम्भाष्ये तृज्वद्भावविषयेएततृजन्तम्मृगवाचीतितृतीयाद्यजादिविभक्तिषुतृजन्ततुन्नन्तञ्चमृगवाचीतिच।अ
नेनहिअन्यत्रतुन्नन्तमेवेत्यपिसूचितमितिदिक्॰।ऋतउत॰ तपरत्वम्भाव्यमानस्यापिक्वचित्सवर्णग्राहकत्वज्ञापनद्वारान्तर्यतो
ह्मात्रनिवृत्त्यर्थम्‌ तेनामूइत्यादिसिद्धिरितिक्ष्वैारितिसूत्रेकैयटः॥ ((प्रयोगस्यसिद्धत्वादेतदपिनियमार्थमेवेतिनियमस्यवर्णितत्वा
दितिभावः।एवमपि॰ विभाषेत्यस्यापिनियामकत्वेन।अन्यत्रतृजन्तस्यैवेतिनियमफलकल्पनेनक्रोष्टुनित्यसङ्गतमितिभावः।योगविभागेति॰ तृ
तीयादावच्येवोभयमन्यत्रतृजन्तस्यैत्येवकल्पनायांसर्वनामस्थानेतृजन्तप्रयोगसिध्यातृज्वत्क्रोष्टुस्त्रियामित्येववदेत्।एवञ्चान्यत्रतुन्नन्तमेवेति
सिद्धम्।तत्रशङ्कते।नचेति॰ मृगवाचीति॰ मृगशब्दोऽत्रपशुजातीयपरः।एतेनअत्रैवादाविदंसूत्रत्रयन्तुशृगालवाचिक्रोष्टुशब्दयोर्व्यवस्थार्थमित्य

मे·क्तमिहतुमृगवाचीत्युक्तमितिपूर्वापरविरोधइत्यपास्तम्।तथाचोक्तंविश्वकोशे।मृगःपशौकुरङ्गेपिकरिनक्षत्रभेदयोः।याञ्चायांमृगयायाञ्चमृगीतु
वनितान्तरेइति।तेन·भाव्यमानस्यापिक्वचित्सवर्णग्राहकत्वज्ञापनेन॥ ៖ ॥कौस्तुभोक्तिं·खण्डयति।यत्त्विति·तपरत्वेनप्रयोगेश्रूयमाणैकमात्रि
यत्तुतपरत्वंढ्लोपइतिदीर्घबाधनार्थमितितन्न·सुपत्त्रवाजिनावाणाज्वलिताइवपन्नगाः।नैर्ऋतोरस्यभासन्तसवितूरश्मयो
यथेतिरामायणप्रयोगविरोधात् उरण्रपरइतिसूत्रेऽण्ग्रहणाभावेउरपरइतिभाष्यप्रयोगविरोधाच्च·सस्यैवेति·सैय्योगा
न्तलोपेनसिद्धेनियमार्थम्।तेनोर्गिसादौनेतिभावः।विपरीतनियमस्तुनापुमान्स्त्रियेतिनिर्देशात् एरनेकाचइतिसूत्रमेरितिप
दरहितंसानुवृत्ताद्वृत्तविशेषणंसवार्तिकञ्चानुवर्त्ततइत्याह·धात्ववयवेसादि·गतीतिच·सकृल्लावित्यत्रक्रियाविशेषणत्वेन
कर्मत्वाद्यण्।नभूसुधियोरितिनिषेधेप्राप्तेआह·वर्षाभ्वश्चेति·वर्षाभूर्दर्दुरेपुमान्स्वार्थिकइति·स्वस्याःप्रकृतेरर्थःस्वार्थस्त
त्रभवइत्यर्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठञ्।द्वारादिषुस्वग्रामस्वाध्याययोःपाठेनस्वशब्दादेश्चेदेतयोरेवेतिनियमार्थकेनैजागमोनापुन
र्भूशब्दस्यरूढस्यनित्यस्त्रीत्वादाह·यौगिकइति·॥ ៖ ॥ इत्यूदन्ताः॥ ៖ ॥वर्णैकदेशानांवर्णग्रहणेनाग्रहणेरेफाभावादाह·ऋ
वर्णादिति·व्युत्पत्तिपक्षइति·अव्युत्पत्तिपक्षेत्ववादिषुपाठाद्दीर्घशङ्कैवनेतिभावः।व्युत्पत्तिपक्षेनिरनुबन्धकत्प्रत्ययान्ताएवेतिक्लु
लतृचावितिभाष्यस्वरसः॥ इत्यृदन्ताः ॥वैकल्पिकेति·यत्तदेतेभ्यइत्यत्रत्यदाद्यत्वकरणादतिदेशस्यापिइत्यादौधात्वनुकरणे
विभक्तिकरणेनवैकल्पिकत्वस्यज्ञापनादितिभावः।अनुकरणस्यानुकार्यशब्दस्वरूपमात्रमर्थइतिप्रातिपदिकत्वम् अनुकार्येञ्चा
कएवादेशःस्यादित्यर्थकस्यनेनेतिभावः।रादेवसंयोगान्तस्यसस्यलोपइत्याकारकन्नियमन्निरस्यति।विपरीतेति·क्रियाविशेषणत्वादिति·लुनात्यर्थेफ
लांशविशेषणत्वादित्यर्थः।द्वारादिषुस्वशब्दपाठेनतदादिग्रहणस्यतत्रचोदितत्वात्।स्वादेरितीतिज्ञापकेनवातदादेरेवैजागमस्येष्टत्वात्स्वार्थिकइत्यनुप

भे· व्याख्यानादिति· यद्यपिनिमित्तादिभेदेनातिदेशस्यषड्विधत्वम्प्रसिद्धन्तथापिप्रकृतेरूपातिदेशस्यैवसर्वकार्यसाधकतानिमित्तातिदेशोव्यपदेशातिदेशोवा तृजन्तत्वप्रयुक्तकार्यलाभेपितुन्नन्तत्वप्रयुक्तंकार्यन्नस्यात्। अर्थातिदेशस्यतुसम्भवएवन। उभयोरप्येकार्थत्वात्। तादात्म्यातिदेशस्तूभयोःसहप्रयोगएवय थापरशुनावृश्चन्नित्यत्रसहप्रयोगेसुबामन्त्रितइतिवर्त्ततेनतथाप्रकृतेसम्भवस्तेकार्थत्वादेवसहप्रयोगस्यासम्भवात्। शास्त्रातिदेशेकार्यातिदेशेवात्तु न्नन्तस्यरेफात्मकयणादेशलाभेपितस्योदात्तस्थानिकत्वाभावादुदात्तयणोहल्पूर्वादितिस्वरोनस्यादितिपरिशेषाद्रूपातिदेशएवोचितइत्येवंरूपादित्यर्थः।

व्याख्यानात्। प्राधान्याच्चरूपातिदेशोयमित्याह· क्रोष्टुशब्दइति· तच्चोदात्तऋकारविशिष्टमतिदिश्यते तृज्वदिति चकारोच्चारणेन क्रोष्ट्रादावुदात्तयणइतिस्वरसिद्धिर्बोध्या· पञ्चादेस्तुनातिदेशः। अर्थतआनन्तर्य्याभावात् इदंसूत्रंस्त्रियाञ्चेतिचप्रयोगनियमफ लकमितिबोध्यम्· अप्तृन्· ननुव्युत्पत्तिपक्षेतृन्नन्तत्वात्तृजन्तत्वाद्वादीर्घसिद्धेनप्त्रादिग्रहणंव्यर्थमतआह·नियमार्थमिति· अ न्येषामुणादिव्युत्पन्नानांसञ्ज्ञाशब्दानान्नेति नेष्ट्रादयोप्युणादयएवेतिभावः। तेषान्तृन्नितिसूत्रस्थवार्त्तिकेनव्युत्पादनान्नप्त्रा दीत्यादिग्रहणेनप्रशास्तृशब्दस्यैवग्रहणमित्यन्ये· अव्युत्पत्तिपक्षेतुविध्यर्थमेवबोध्यम्· भाष्यप्रयोगादिति· एवञ्चौणादिकस्य व्युत्पादनमप्रामाणिकमितिभावः· पङ्कजादिवत् योगरूढोयम् येत्वौणादिकत्वमेवास्यस्वीकृत्यभाष्यप्रयोगादेवदीर्घत्वमिच्छ न्ति तेमान्याः। भाष्यकृतान्यप्रयोगस्योदाहरणत्वेनदानेप्यस्यभाष्यप्रयोगत्वाभावात् ण्वुल्तृचावितिभाष्येतुतृचश्चकारोव्यर्थः

प्राधान्यादिति· प्राधान्यञ्चात्रसर्वेष्टसाधकत्वरूपम् यस्यकस्यचिद्रूपस्यनातिदेशइत्याह· पञ्चादेरिति· प्रयोगनियमार्थमिति· असम्बुद्धौसर्वनामस्था नेस्त्रियाञ्चतृजन्तस्यैवप्रयोगइत्येवंरूपप्रयोगनियमइत्यर्थः। व्युत्पत्तिपक्षइति· उणादिनाव्युत्पन्नानांसञ्ज्ञाशब्दानाञ्चेदेतेषामेवएतेनयत्फलितं न्तदाह· अन्येषामिति· तेषामिति· नेष्ट्रादीनामित्यर्थः। अप्रामाणिकमितीति· एवञ्चनाप्तृन्नियमव्यावर्त्यइतिभावः। ननूद्गातृशब्दस्यरूढत्वमस्तिउणा

 मै॰ इत्थं हि तत्र भाष्यम्। उरण्परसूत्राणंशे सन्देहः। अण्प्रत्याहारः पूर्वेण णकारेण परेण वा। असन्दिग्धं पूर्वेण न परेण। कुत एतत्। परभावात्। नन्वुः स्थाने परे
 णः सन्तिा ननु चापमस्ति कश्चिदर्थम्। आह चैवार्थमिति॰ यदि परेण स्यात्तर्हि यणो रपरत्वापत्तौ रेफद्वयश्रवणप्रसङ्गः। रो रीति लोपेन सिद्धम्। एवं न हि सामर्थ्यात्पूर्वेण
 न परेण। यदि परेण स्यात् णग्रहणमनर्थकं स्यादुरजिसेवब्रूयादिति॰ तत्र॰ गाम्लादौ। ऋकारस्य णि रपरत्वे यद्यपि लोपेन सिद्धिस्तथाप्यत्र लपरत्वे लद्वयं
 श्रूयेतेति सामर्थ्यवर्णनमयुक्तमिति भावः। फलाभावेनाप्रवृत्त्या। उरण्रपरस्याप्रवृत्त्या आशयादिति॰ भाष्यकारस्येत्यादिः। आशय इत्यनेन सूचिता
मरुचिं सूचयन्नाह॰ वस्तुत इति॰ ईदृशानामॢकारस्थानिकलादेशघटितानामनार्षप्रयोगाणामचिन्त्यमिति॰ यत्तु सूत्रकारमते ऋकारॢकारयोः

ॢकारस्य यणि हि तत्र लपरत्वार्थं परेण णग्रहणं स्यादिति सामर्थ्योक्तिरसङ्गता। ऋकारस्य णि तु रो रीति लोपेन न विशेष इति त
न्न॰ ऋकारांशे हलरूपाणि रो रीति प्रवृत्त्या फलाभावेनाप्रवृत्त्या तत्साहचर्यात् ॢकारांशेपि हलरूपाण्यप्रवृत्तिरित्याशयात् वस्तुत ईदृ
शानामभिधाने दृढमानं चिन्त्यम् सेरिति॰ इना सहेत्यर्थः। वोपसर्जनस्येति सत्वम् एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेपि लिङ्गाद्यन्वय्यर्थप्रति
पादकत्वादव्ययमिति महासंज्ञायाः स्यानव्ययत्वान्न विभक्तिलुक् सादेशान्पूर्वमाङ्गुणस्तु नानेन्द्रस्येति ज्ञापकेन पूर्वोत्तरपदनिमि

सवर्णसंज्ञासत्वादुःस्थाने जातस्य लकारस्य लपरत्वार्थम्परेण णकारेण प्रत्याहारो भविष्यतीत्यपि न। ((न कार्यान्पूर्वमेकादेशप्रवृत्तेः॥
नाज्झलाविति सूत्रे परशब्दानानीसत्रदोषवारणाय। अज्झलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधोऽज्झत्वादिति वार्तिककारमतेन तन्मते लोपस्य झरो झरीति हलोपमामिति
सूत्रविहितस्य वा नित्यतया गम्लेत्यत्र लकारस्य लपरत्वेपि लेपि न विशेषाभावादिति तन्न॰ भाष्यकारैर्लोपस्य शरोऽचीति ज्ञापकेन वैकल्पिकत्वस्य वर्णना २४५
न्नमते प्रकृते परेण णकारेण णग्रहणे लद्वयश्रूयेनाज्ग्रहणे तु नेति वैषम्यस्य दुरपन्हवतया णग्रहणस्य ज्ञापकत्ववर्णनासङ्गतिरिति यथोत्तरमु
नीनां प्रामाण्यात् ईदृशानामनभिधानस्यावश्यकत्वादिति दिक्। ननु एवमन्तरङ्गत्वादाद्गुणे ततः सादेशेऽदन्तरूपापत्तिरत आह॰ सादेशान्पूर्वमिति॰ ॥

भे॰ भाष्येणविरोधादिति॰ तत्सूत्रभाष्येकस्यायम्प्रतिषेधइतिशङ्कायांसर्वप्रतिषेधइतिसमाधानेकृतेयद्येवमन्त्वग्निरुषसामग्रमख्यत्। प्रत्यग्निरुषसामग्रम
ख्यदित्यत्रयणादेशस्यप्रतिषेधःप्राप्नोतीत्युक्त्वाएङ्प्रकरणात्सिद्धम्। एङः। अतीतिवर्त्ततेयद्येवमप्यपठितेः तोरोरप्लुतादप्लुतइत्यत्राप्येङ्॰ ग्रहण
म॰ सयइति॰ अनुवर्त्ततेइति॰ सुप्तिङितिसूत्रादितिशेषः अयचीति॰ प्रत्यज्येति॰ इदन्त्वासर्वनामस्थानेइत्यत्रत्यनञसम्बन्धमभिप्रेत्य॰ नेति॰ इ
दमपिनिषेधार्थकोऽ शब्दमभिप्रेत्यस्वादिषुपूर्वपदंभवति ततोयजादावसर्वनामस्थानेपरेमध्येचेत्सुवन्तंतत्पदंभवतीतिवाक्यद्वयेनसुवाचे
त्यादिसिद्धौवाक्यत्रयकल्पनाविन्याएवंचसौपरेफलभेदोनेत्यपरमनूकूलंसमवतीत्यादौशमुपयदपूर्वंसुवन्तम्भूशब्दादावारक्विव
न्त्वनान्तः पादमितिसूत्रस्थेननचेङः परान्नासरोरुरस्तीतिभाष्येणविरोधात्सावीदक्षानांप्रयोगोऽनुचितः सावपिपदत्व
मत्वादितिवाच्यम् योगविभागसिद्धस्यसोपदत्वस्यक्काचित्कत्वेनादोषात्॰ सावप्रयोगएवेत्यन्येसयइति॰ नचास्यानवे
र्तिविभक्त्यापदत्वादेङः पदान्तादित्यादिदुर्वारमितिवाच्यम्॰ भाष्यस्वादिष्वितियोगंविभज्यस्वादिषुपूर्वंपदमित्यर्थः।
ततोऽसर्वनामस्थानेः यचि॰ सुवन्तमित्यनुवर्त्तते अयचीतिप्रसज्यप्रतिषेधः तेनयजादौसर्वनामस्थानेपूर्वंपदन्नम
ध्येचेत्सुवन्तंतदपिपदन्नेतिव्याख्यानेनादोषात्॰॥ ९९ नाल्टितिपिप्रापिगुणेपूर्वंरूपमपिनयजादौत्यादिशब्दस्यप्रकारवाचित्वेनशायो
पियजादित्वादितिएवंसजनन्तीत्यादिबोध्यम्॥ ॥ ९९ सम्बन्धः स्यात्तथाचाग्रेत्रवायोरत्रेत्यत्रैङः परस्यात्वम्प्राप्नोतीत्याशङ्क्यपदान्ताभिसम्बद्धमेङ्
ग्रहणमनुवर्त्ततेनचेङः पदान्तात्यरोरुरस्तीतितत्रोक्तत्वेनविरोधादित्यर्थः। योगविभागसिद्धस्य॰ उत्तरपदत्वेचापदादिविधाविनिवार्त्तिकमप्रत्याख्यानसम
॥ येस्वादिष्वितिसूत्रेस्वादिषुपूर्वस्यपदत्वंयोगवि- भागेनसाधितन्तस्य॰॥ ॥

शु·शे· भै· ननूत्तरपदस्योक्तरीत्यानिषेधेपिपूर्वपदस्यपदत्वात्पूर्वान्तवद्भावेनसेइत्यस्यपदत्वंस्यादित्निपूर्वस्यन्दुर्वारमित्यतआह· आतिदेशिकस्यापीति·यदितु
टी·भै· प्रत्याख्यानप्रकारस्यगुरुतयालाघवार्थमुत्तरपदत्वेचापदादिविधाविति वचनमारभ्यते।तदाप्याह· उत्तरपदत्वइति· तद्घटितइति·उत्तरपदघटितइत्य
टी·भ· र्थः।णित्कार्यस्यासम्भवादिति·प्राधान्यात्कार्यातिदेशइतिभावः।ननुशसस्तद्धितस्यापिसम्भवादेत्साह चर्यात्सुवेवेत्यनुपपन्नमतआह·अचीत्यधिका
२५६ भ· गोतोणित्-विपरिणम्यतेइति·णित्कार्य्यमिति·एवंचणिच्छब्दस्यणिद्धूति लक्षणेत्यर्थः वस्तुतःसप्तम्यन्तमेवानुगोतइतितुषष्ठ्यन्तंणिच्छब्द

आतिदेशिकस्याप्ययनिषेधइतिस्पष्टमेव।उत्तरपदत्वेचापदादिविधावितिप्रतिषेधाच्च उत्तरपदस्यतद्घटितस्यवापद
त्वेकर्त्तव्येऽन्तर्वर्त्तिविभक्तेः प्रत्ययलक्षणन्नेति तदर्थोतोनयोगविभागमूलकप्रत्याख्यानेनफलभेदइतिकेचित् इतोऽदि
त्यतोऽनुवृत्तंसर्वनामस्थानेइतिप्रथमयाविपरिणम्यते।णिदित्यनेनसामानाधिकरण्यादित्याह·सर्वनामस्थानमिति·न
त्रणितःकार्यस्यासम्भवात् णितियत्कार्य्यन्तदतिदिश्यते शसेति· अचीत्यधिकारात्तद्धितशसोनग्रहणमितिभावः।गामि
ति·परत्वादत्रवृद्धिस्तुन· अनवकाशत्वेनात्वस्यापवादत्वात् तदाह ओतोणिदिति·सूत्रेतपाकरणेनगस्याविवक्षितत्वमिति

नितितिचितिहुँ कुतिचितिमि

स्यणिन्निमित्तककार्य्यलक्षणएवंचसर्वनामस्थानेपरेगोशब्दस्यणिन्निमित्तककार्य्यंभवतीत्यर्थइतीदंचिन्त्यम् नदोषइति हेचित्रगोइत्यत्रन
दोषःविहितविशेषणस्यवक्ष्यमाणत्वात्॥ एरादिति·यदुक्तमपवादत्वादात्वेनवृद्धिबाधइतितत्सोपपत्तिमाह·।सूत्रेतपरकरणेनेतिचित्रगुशब्दे २५६
तिप्रसङ्गनिवारणायकृतमातपरसूत्रेचाण्ग्रहणानुवृत्त्यासमुदायस्यानण्त्वान्नपरसूत्रापत्तेस्तपरत्वंव्यर्थमिति तद्कारस्याविवक्षायान्नास्यर्थग्राह
कमितिभावः।मूलोक्तन्दूषयन्सिद्धान्तमाह· परेत्विति· नन्वेवंचित्रगुरित्यादौदोषइत्यतआह·चित्रगुरित्यादाविति·अत्रस्थानिवद्भावेनणत्वस्यप्रतिषेधः

मे· पन्नमतआह·द्वारादिष्विति· अग्रहणइति· इतिपदस्यइतिशेषः।नन्वनुकार्यानुकरणयोरभेदइतिपक्षेऽर्थवत्वाभावात्कथंविभक्तिरतआह। अनुकार्यञ्चेति॥
॥ःॐः॥ नन्वनुकरणेकिञ्चिद्विकारेकथमर्थोपस्थितिरतआह। ईषदिति· वाचकेति· अनुकरणेस्यर्थः।अर्थः। अनुकार्यम्।तत्रदृष्टान्तमाह· क्रिरइति·ननुसूत्रस्थ
ईषदानुपूर्वीव्यत्ययेपिवाचकसादृश्यादर्थोपस्थापकत्वमित्यत्रकैयटेप्रासदीव्यतोऽणित्यत्रभाष्येचस्पष्टम् अतएवकिरइत्यादितःकृधा
तुरितिबोधः।भूसत्तायामित्यादौत्वितएवनिर्देशात्कदाचिदनुकरणेद्विभक्त्याभावोपिसचसूत्रेष्वेवेतिप्रामाणिकाः।गविस्ययमाहेतितुवा
नस्यैवानुकरणेमनुकार्यस्वरूपभङ्गभियाचनत्वलोपः।फलांजधिन्यादौजश्त्वाभाववदित्याहुः। इत्वेइति·किरश्चपञ्चभ्यइतिनिर्देशा
दधातुप्रत्ययेपितत्प्रवृत्तिरितिभावः।कीरिति· कृधातुरित्यर्थः।गुणेनेति· ऋतउदित्युत्वमप्यतएवन· अतएवग्रापऊीतिसूत्रनिर्देश स
ङ्गच्छते॥ःॐः॥इत्यृदन्ताः॥ःॐः॥ अनडिति· ऋलुवर्णयोःसावर्ण्यादितिभावः॥गमॄनिति· लृवर्णस्यदीर्घाभावादवर्णएवेतिभावः।
ननुतुल्यास्यसूत्रेभाष्यकृतात्रऋतिऋवेत्यादिविधेययोरेफद्वयगर्भलद्वयगर्भयोरत्वदीर्घत्वाङ्गीकारेणत्रद्विलकारईषत्स्पृष्टोदुर्वारः।अमि
चतथाधातूलमित्यत्ररेफद्वयगर्भोपीतिचेन्न· अकःसवर्णेइतिसूत्रेउक्तोत्तरत्वात्गम्लेति·यत्तुलणसूत्रेउरणरपरइत्यत्राजितिवक्तव्येऽ
णग्रहणसामर्थ्येनाणपूर्वलोवेत्युक्तमभाष्ये॥ ॥ ॥वविभक्त्यभावस्यैवंरीत्याकल्पनेगविस्ययमाहेत्यत्रपदान्तत्वाल्लोपःस्यादतआह·।
गविस्ययमाहेतीति· आहुरिति·सिद्धान्तानुसारिणः।अतएव।ऋतइतितपरत्वादेव। अतएव·उत्वाप्रवृत्तेरेव।उक्तोत्तरत्वात। ह्रस्वऋकारद्वयैका
देशेप्रथमस्यऋकारलृकारस्थानिकैकादेशेद्वितीयस्यसाधुत्वमितिप्रतिपादितत्वात। केचितलणसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनलृकारस्यणादेशो
दुर्लभइतिगम्लृत्यसङ्गतमितियत्तद्दूषयितुनन्मतमाह।यत्त्विति·भाष्येति।

शा·शे· भैः स्थानिवत्त्वप्रतिषेधात् प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः। गोः पूर्वणित्वात्स्वरेषु स्थानिवद्भावो न भवतीति स चावश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः। इतरथा
टी·भै· हि सम्बुद्धिजसोः प्रतिषेधः। यो हि मन्यते परकारणसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति सम्बुद्धिजसोस्तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात्। हे चित्रगो। हे चित्रगव इति। अथेदानीं सत्य
टी·भ· पि स्थानिवद्भावप्रतिषेधे गुणे कृते कस्मादेवात्र न भवति। लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति। ननु चेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावप्रतिषेध एतया परि
२८७ भाषया शक्यमुपस्थातुम्। नेत्याह। न हीदानीं कश्चिदपि स्थानिवत्त्वादिमुक्तम्। एतद्भाष्येयत्तत्परकरणप्रयोजनमुक्तं चित्रगुरिति तद्व्याख्यानावसरे तप
रस्तत्कालस्येत्यत्राणितिनानुवर्त्तत इत्यनणोपि तत्कालस्य ग्रहणम्। इतरथा हीति· यदि स्थानिवत्त्वनिषेधो नाश्रीयते तदा सत्यपि तपरकरणे सम्बुद्धौ जसि गु

स्वरितो वेति सूत्रस्थभाष्यविरोधः। प्रकृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण सम्भूतस्यानोदात्तत्वे शेषनिघातेन उशब्दस्यानुदात्तत्वात्तदेकादेशस्यै
कादेश उदात्तेनेत्युदात्तत्वे सम्भवत्येवादौ तदुदाहरणसम्भवादिति तन्न· तृतीयादिष्वनभिधानेपि अन्यत्र तत्सत्त्वबाधकाभावात् न च गो
त इति सूत्रे घोश्च वृद्धिर्वक्तव्येति वार्त्तिके घोशब्दस्यैवोपादानादन्योकारान्ताभाव इति वाच्यम् उपलक्षणतया व्याख्यानेनादोषात् प
रैत्वीदृशानामनभिधानेपि न क्षतिरित्याहुः। रायो हलि· अष्टन आ इत्यत आ विभक्ताविस्यनुवर्त्तते॥ ॥ इत्यजन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ ॥

णे कृते स्थानिवत्त्वात्तत्कालत्वाच्च णित्वं स्यात्। प्रतिषिद्धे तु स्थानिवत्त्वे गुणे कृते गोरूपस्य लाक्षणिकणित्वाप्रसङ्ग इत्युक्तं कैयटेन। एतेन स्थानिवत्त्वप्रति
षेध एव भाष्यकारस्य निर्भर इति कैयटस्यापि सम्मतम्। ओकारोपलक्षणत्वेन व्याख्यानन्त्वेकदेशयुक्तित्वसूचनायेति विभावनीयम्। उदात्त इति· आङ्
त्वात्तदन्तेपि प्रवृत्तिः। सिद्धान्तेपि गोत इति तपरकरणादोकारमात्रं विवक्षितमिति मते हे भानो इत्यत्र प्रसक्तामतिव्याप्तिं वारयितुं यद्धि हितविशेषणेन तथाव्या २८७
ख्यानं तत्प्रतिपदोक्तपरिभाषयापि सिद्धमित्याह· यदि त्विति· अत्र यदीति न याप्यिकत्वसूचनाय किन्तु शास्त्राणि चेत्प्रमाणानीतिवत् सन्दिग्धे सन्दि
ग्धवचनम्। विधेयस्यार्थस्य प्रदार्ढ्यसूचकमेव। वर्णग्रहणे प्रवृत्तिसूचकं यदादेच उपदेशे शितीति सूत्रस्थमुपदेश इति पदन्तदनिसत्त्व एव।

मे॰ ज्ञापकमिति भावः॥ उरिति॰ शम्भुरित्यर्थः। केचित्तु स्मृतो शब्दस्वीकारे तृतीयैकवचनाद्यावप्यस्य प्रयोगः स्यात् तथा च स्वरितो वेति सूत्रस्थभाष्यविरोधः स्या
दतो ऽस्यानभिधानमेव युक्तमित्याहुस्तन्मतं खण्डयितुमाह॰ यत्त्विति॰॥ ॥स्वरितो वेति सूत्रस्थभाष्यविरोध इति। एवं हि तत्र सभाष्यम्। एकादेशस्वरोऽन्त
रङ्गः। एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः। किम्प्रयोजनम्। अथवा यावेकादेशशतृस्वरैकाननुदात्तसर्वानुदात्तार्थम्। अयम्भावः। उदात्तानुदात्तयोर्य आदेश
स्तस्योभयान्तर्यात्स्वरितत्वे प्राप्ते एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्यनेनोदात्तत्वं विधीयते। अयश्चोदात्त एचोऽयवायाव इत्येतद्दृष्ट्या ऽसिद्ध इत्यादेशस्थानिस्वरेण स्वरि
तवुद्ध्या ऽन्तरतम्यात्स्वरितः स्यादिति। अया इदम्। ब्राह्म्य इदम्। अवादेशो नास्ति। आया। कुमार्या इदम्। अत्र कुमारीशब्द उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः। त
त एकारस्यानुदात्तस्याडागमे यणादेशे चोदात्तयणो हल्पूर्वादित्याट उदात्तत्वे आ ऐकारयोरुदात्तानुदात्तयोर्वृद्धिरेकादेश उदात्तस्तस्यायादेशः। आवद्दृश्या विद
म्। उदात्तानुदात्तयोरेकादेशस्तस्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इत्येतद्भवति तस्यासिद्धत्वं वक्तव्यम्। उदात्त आवादेशाय यास्यात् एकादेशस्वरः। गाङ्ऽनूप इति। अ
त्र गाङ्शब्दोऽणन्तत्वादन्तोदात्तस्ततस्सप्तम्येकवचनस्यानुदात्तस्य पूर्ववत्स्वरिते प्राप्ते एकादेश उदात्तेनेति सूत्रेणोदात्तस्य जातस्यासिद्धत्वे सति पुनरनूपश
ब्दाकारेण सहैकादेशस्योदात्तत्वं भवति। असिद्धत्वे सति तु स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तरतम्यात्स्वरित एव स्यात्। शतृस्वरः। तुदती। अत्र नास्यनुदात्ते इति शता
नुदात्तः। शप्रत्यय उदात्तस्तयोरेकादेशस्योक्तरीत्योदात्तस्यासिद्धत्वे सति शतुरनुम इत्यनेन नद्या उदात्तत्वम्। अत्र त्वनोदात्तादिति वर्त्तते। एकानुदात्तः। तुदन्ति लिख
न्ति। अत्र त्वेकानुदात्तशब्देनानुदात्तम्पदमेकवर्जमित्येष स्वरोऽभिधीयते अत्र विकरण उदात्तः। लसार्वधातुकानुदात्तत्वन्तत एकादेशस्वरस्यानि न विधीयमा
नस्यानुदात्तम्पदमित्येतद्दृष्ट्या ऽसिद्धत्वे धातोरनुदात्तत्वन्न स्यात्। सर्वानुदात्तः। ब्राह्मणास्तुदन्ति ब्राह्मणा लिखन्ति। अत्र विकरणैकादेशे कृते तिङ् तिङ् इति
निघाते कर्त्तव्ये एकादेश उदात्तेनेत्यस्यासिद्धत्वादान्तरतम्यात्प्राप्तस्वरितमपाधित्वा तिङ्ङतिङ इत्यनुदात्ते कृते पश्चादेकादेश उदात्तेनेत्यस्य प्रवृत्तावुदात्तश्रवण
प्रसङ्गः। त्रिपाद्यामेतत्सूत्रपाठफलन्तु प्रपचतीति सोमसुतपचतीति। आद्यनिपातत्वाद्युदात्तेति शब्दस्य यइकारस्तेन सह निशब्दस्यैकारस्यैकादेशे कृते
पूर्वानवद्भावेनेकारस्य तिङन्तावयवत्वेन पद्येकादेश उदात्तेनेत्यस्यासिद्धत्वन्न स्यात् दोदात्तवत्तिङ् न परत्वाद्गतिनिघातप्रसङ्गः। द्वितीये यतिङ् तिङ इति नि

भै॰ घातइकारस्यनभवतीतिसामान्यतोऽस्य शब्दस्यानभिधानमित्याहुस्तन्मतन्निरस्यति।पञ्चेति·तृतीयादिष्विति· यत्रावादेशप्रसङ्गस्तस्यानभिधानकल्पनेनभा
भाष्यस्योपपन्नत्वादितिभावः।उपलक्षणंतयाद्यो श्चेन्यो कारान्तसामान्यस्योपलक्षणमित्येतत्स्वरतया।वस्तुतस्सामान्यतएवपूर्वोक्तभाष्यद्वयसम्भवादनभिधा

भ·रमेति क्रीडार्थक रमधातोःपचाद्यचिसाधुःस्वादय इति आवन्तत्वायपूर्वान्तवद्भावस्यावश्यकत्वेनततएवस्यादिसिद्धिरितिभावःएतेन वाचेत्यस्यसि
द्ध्यर्थेलिङ्गविशिष्टपरिभाषासंचारस्यावश्यकत्वात् प्रकृतेपितयैवसिद्धौपूर्वान्तोद्भावनेचिन्त्यप्रयोजनमित्यपास्तम्·प्रतिपदोक्तत्वेनेति·नाप्राप्तलो

रमेति·रमयतेःपचाद्यच्टाप् एकादेशस्यपूर्वान्तवत्वेनप्रातिपदिकत्वात्स्वादयः।वाचेत्यादौतुलिङ्गविशिष्टपरिभाषयातत्वान्ते·आ
पइतिपञ्चम्यन्तेनसामानाधिकरण्यादङ्गस्येतिपञ्चम्याविपरिणम्यतेविशेषणेनतदन्तविधिरित्याह·आवन्तादिति·जसःशीत्यतः
शीत्यनुवर्त्तते·रमेइति·यस्येतिलोपोनाऽभत्वात्·सम्बुद्धौच·।बहुवचनेमलीसत्तणदिति आङि·चापइत्यत आपइतिचानुवर्तते·ए
ङ्ह्रस्वादिति·सम्बुद्धौप्रतिपदोक्तत्वेनशीघ्रोपस्थितिकतयाहल्ङ्यादिलोपात्प्रथमप्रवृत्तेःनेनसम्बुद्धिलोपइतिभावःसन्निपातपरि

पेऽस्यबाधकत्वादित्यर्थः·एतेनलोपेपिआपइतिप्रतिपदोक्तत्वेनतत्वाल्लोपस्येत्यपास्तम्·अनित्यत्वादिति·॥ ((भाषात्वनित्यत्वान्नात्रप्रवर्तते॥
भाष्योक्तपरिगणनस्यजुपरिभाषास्वीकारेतास्यर्थ्यन्नतुपरिगणनेनहिभिस्युकाःसन्तीतिदृष्टान्तेनतथैवलाभात् ध्वनितञ्चेदमितोन्यत्राप्रवृत्तिरितिवदता॥ न
इतोन्यत्रेसत्त्वरुत्वेउत्वेगुणेएङःपदान्तादितिकुर्वताभाष्यकारेण अन्यथाऽकारनिमित्तकत्वेनोत्वस्यगुणद्वारापूर्वरूपान्तद्विघातकत्वात्तदसंगतिःस्पष्टै॰

नमुचितमित्याशयेनाह·परेत्वीदृशनामितीति·इत्याहुरिति·भाष्यस्वारस्यविदइत्यादिः॥ ॥ इत्यजन्ताःपुल्लिङ्गाः॥ ॥रमेनीति·ग्रन्थमध्येमङ्गलार्थ २५८
मस्यादावुल्लेखः।ङ्याप्ग्रहणस्यान्यार्थत्ववर्णनादाह·एकादेशस्येति·वाचेत्यादाविति·इदंमूलरीत्या।एतेनव्यापकतयालिङ्गविशिष्टपरिभाषयासर्वत्रनि
र्वाहइतिसूचितम्।अभत्वात्सर्वनामस्थानत्वेनाभत्वादित्यर्थः। ननुसन्निपातपरिभाषयालोपोनस्यादतआह· सन्निपातेति·॥ ॥९॥ ७ ॥

भै॰ अत्रैव·गोतोणिदितिसूत्रएव·नन्ववङ्‌कारस्यविवक्षितत्वेद्योशब्देदोषएवेत्यतआह·द्योःसर्वनामिति·तत्रहिअम्युपसङ्ख्यानम्।गांपश्य।किम्पुनः
कारणन्नसिध्यति।वृं द्धर्वलीयस्त्वात्परत्वाद्वृद्धिःप्राप्नोति।नवानवकाशत्वात्।अनवकाशमात्वम्वृद्धिम्बाधिष्यते।सावकाशः।कोऽवकाशः।द्यांगच्छ।द्यो
श्वसर्वनामस्थानेवृद्धिर्विधेया।किम्प्रयोजनम्।यद्यावइन्द्रतेशतंशतंभूमीरुतस्युः।यावताचेदानींद्योरपिसर्वनामस्थानेवृद्धिरुच्यते।अनवकाशमा।
त्वम्वृद्धिम्बाधिष्यतइत्युक्तम्।यद्यपिस्थानिवत्सूत्रभाष्येगोःपूर्वणित्वात्वस्वरेषुस्थानिवद्भावप्रतिषेधइतिवचनस्यणित्वग्रहणेनपरकरणत्सिद्ध

भ॰ इस्याहुरिति गामित्यत्रवृद्धिस्तुनः॥ ❖ ॥ इत्यजन्ताःपुल्लिङ्गाः॥ ॥ ॥ ॥

अन्यथाङ्गाधिकारेतदन्तविधेःसत्वेनस्थानिवत्वेनगोनत्वाद्दोषस्यादेव·ममत्वोकारान्ताभावादल्विधौस्थानिवत्वाभा
वाच्चनदोषः।परेतु गोतोणिदितिसूत्रेतपरत्वम्प्रत्याख्यातम्।चित्रगुरित्यादौतुनदोषः।गोःपूर्वत्वणित्वात्वस्वरेषुस्थानि
वत्वप्रतिषेधात्हेचित्रगोइत्यादौतुलाक्षणिकत्वान्नदोषइति अत्रैवसूत्रेभाष्येस्पष्टम् द्योःसर्वनामस्थानेणित्वंवक्तव्यमि
ति औतोऽमित्यत्रभाष्यउक्तमित्याहुः।सुद्योरिति· केवलद्योशब्दस्यस्त्रीत्वाद्बहुव्रीहिरुदाहृतः।विहितमिति· यदित्तुवर्णग्रह
णेविप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवर्ततेतदाव्यर्थोयंयत्नःस्मृतोरिति·स्मृतउर्यनेसर्थः यत्वयवायावादिषेकादेशउदात्तेनोदा
त्तइत्यस्यासिद्धत्वंवक्तव्यम् तत्स्थानिकायादीनामस्वरितत्वायेतिवार्तिकव्याख्यावसरेवादेशेनास्युदाहरणमिति॰ ॥

मित्यनेनप्रत्याख्यातम्।तदनुरोधेनैवौतोमशसोरितिसूत्रेद्योश्ववृद्धिर्वक्तव्येतिवार्तिकव्याख्यानावसरेकैयटेन ओतोणिदितिसूत्रेपठितव्यम्॥
गोतइत्योकारान्तोपलक्षणार्थंवाव्याख्येयम्।वर्णनिर्देशोहितपरत्वम्प्रसिद्धमितिव्याख्यातम्।तथापिगोतोणिदितिसूत्रभाष्येतपरकरणंकिम
र्थमिहमाभूत् चित्रगुःशवलगुरिति।नैतदस्ति।ह्रस्वकृतेनभविष्यति।स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति।अतउत्तरम्पठति।तपरेकरणमनर्थकम्·॥

मैः वद्भावेनसर्वनामत्वन्तदवयवस्यैवाकारस्य श्रूयमाणस्यपरादिवद्भावेनात्वमितिसमुदायस्यावन्नसर्वनामत्वमर्थसमाजग्रस्तमितिभावः॥ ❁ ॥ प्रकारान्तरे
णाप्युपपत्तिमाह· परेत्विति· सुडनेति· एतेनहूस्वनद्यापइतिसूत्रेपरिशेषेणषष्ठीबहुवचनस्यैवग्रहणमित्यस्यासिद्धिः। नत्वम्। प्रतिपदोक्तत्वम्। उत्तरप

मः आहुरिति· विभक्तौलिङ्ग· विशिष्टेतिनिषेधःस्यादेवतस्यअनडुहीत्यत्रामनडुहः स्त्रियामितिवार्तिकेनाम्विकल्पस्याभावार्थेविभक्तिप्रयोजक।
कार्य्येइत्यर्थआवश्यकइति· अत्रापितेनैवनिषेधःकुतोनस्यादितिचिन्त्यमेतत् उद्देश्यत्वविधेयत्वप्रतीत्येति· एवंञ्चेत्यर्थनोवह्निमानित्याद्यविवो

परेतुलिङ्गविशिष्टपरिभाषयावन्तस्यसर्वनामत्वम् आवन्तत्वन्तुपरादिवद्भावेनेत्याहुः। सर्वस्यामिति· इहपरत्वात्स्याटि
कृतेसकृद्गतिन्यायात्सुट्न· प्रतिपदोक्तस्येति· दिक्शब्दमुच्चार्यविहितत्वादस्यनत्वम्· योत्तरेति· अनेकमन्यपदार्थे
इतिबहुव्रीहिः। सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रइतिमात्रग्रहणात्सम्प्रत्यसर्वनामत्वेपिपुम्वत्त्वम् योत्तरेति यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्य
विधेयप्रतीत्यायोत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासाप्रसिद्धपूर्वायस्याइत्यर्थेनोत्तरापदस्यगुणवाचकत्वात्पूर्वनिपातइत्य

द्देश्यविशेष्यत्वंविधेयस्यप्रकारतास्यात् इतीदंचिन्त्यम् एवञ्चपूर्वाशब्दस्यपूर्वात्वप्रकारकज्ञानलक्षणयापूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासाप्रसि
द्धेत्तरेत्येवपरमप्राचीनोक्तंपूर्वोत्तरेत्यत्वयुक्तमनविधौपरः शब्दार्थः इत्यपिचिन्त्यम् आयुर्वैघृतमित्यादौघृतमायुर्जनकमित्यर्थेनविधेयायुः
शब्दस्यलक्षणयादुष्टत्वात्सिंहोमाणवकइत्यादौविधेयसिंहशब्दस्यसिंहसदृशेलक्षणायाःस्वयमुक्तेश्च॥ (इत्यगुणवाचकत्वादिति· उत्तरात्वप्रकार
कज्ञानविशेष्यस्यलक्षणयातद्बोध्यत्वेनगुणस्योत्तरात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यकत्वरूपस्यबोध्यतावच्छेदकतयातदवच्छिन्नबोधकत्वादित्यर्थः। नचवा
क्यादुद्देश्यविधेयभावस्यप्रतीतावपिसमासात्तस्याबोधेनकथमस्यविग्रहस्यसमाससमानार्थकत्वमितिवाच्यम्· समासादपिनादृशबोधस्यलोहितोष्णी

२४८

मे॰ नन्वपुरीतिवक्तव्यमित्यस्यान्तरापाम्पुरीतिपूः शब्दसामानाधिकरण्यएवनिषेधबोधकत्वमितिप्रतीयते एवञ्चान्तरायेनगर्यैइत्यत्रकथन्निषेधइत्यत।
आह॰पूःशब्दार्थस्येति॰सामान्यतोपिवार्तिकमिति॰ तत्रहिउलकवतीनाम्प्रतिषेधः।उलकवतीनाम्प्रतिषेधोवक्तव्यइत्युक्तम्।अम्बाले॰अम्बके॰अत्रवार्तिके
अर्थगतेनस्त्रीत्वेनाम्बार्थाःशब्दानिर्दिष्टाः। इदञ्चवार्तिकमम्बार्थेह्यक्षरंयदीत्यनेनप्रत्याख्यातम्।अत्राक्षरपरमचपरम॰प्रत्याख्यानपक्षेहेअक्कहेअल्ले
त्यत्रह्यचकत्वसत्वाद्ध्रस्वत्वंभविष्यति॰ उलकवतीनामित्यस्यारम्भेतुनेतिफलभेदपरिहारायउलकवतीनामित्यस्यासंयुक्तउकारादिवद्भिन्नविषयक
म॰नियमेति॰अत्रह्यक्षरमित्यस्यअर्थशब्दस्याविशेषणत्वेनोपपत्तौनियमपरतयाव्याख्यानंक्लिष्टं॰भवत्येवेति॰पुनष्टापत्तुनभवतिवहिरङ्गासिद्धत्वात
स्पष्टार्थमिति॰दिङ्गामानीत्यस्यबहुव्रीह्यधिकारेसत्वादितिभावः।अन्तरायेनगर्यैइति॰अपुरीत्यस्यपूःशब्दार्थस्यविशेष्यत्वेइ
त्यर्थइतिभावः।अत्रमानमन्वेष्यम्।हेअम्बेति॰ ह्रस्वेकृतेसम्बुद्धौचेत्येत्वन्न॰आआवितिप्रश्लेषात् ह्यक्षरंयदीतिपठित्वाह्य
क्षाम्बार्थस्यैवह्रस्वइतिनियममाश्रित्यउलकवतांह्रस्वानेत्यस्यभाष्येप्रत्याख्यानात् फलाभेदायसामान्यतोपिवार्तिकमसं
युक्तविषयमित्याशयेनाह॰असंयुक्ताइति॰ह्यक्षरंयदीत्यस्याङ्गत्वात्ह्यक्षराम्बार्थकान्तस्यह्रस्वइतिनियमःशरीराज्जगदम्बेत्या
दौह्रस्वोभवत्येव यथपिजरसादेशस्येतिएवञ्चैतत्शीनुट्याडामान्नित्यत्वात्पूर्वमेवकृतेतुक्वचिदजादित्वाभावात्क्वाचित्सन्निपात
त्वमितिभावः। अम्बार्थेह्यक्षरमित्यत्रपरह्यक्षरमितितच्छुतत्वादम्बार्थस्यैवविशेषणत्वलब्धस्येत्याह॰ह्यक्षराम्बा ॥परिभाषयाजरसोःनापत्तिरि
र्थकेति॰मूलोक्तयद्यपीतिशङ्कायास्तात्पर्यमाह॰एवञ्चेति॰जरसादेशोकृतेस्यानिवद्भावेनैत्वादीनाम्प्राप्तौचेत्यर्थः।नित्यत्वादिति॰उक्तरीत्याएत्वादीनाङ्कृताकृतप्र
सङ्गित्वादित्यर्थः क्वचिदजादित्वाभावादिति॰नुड्याटोः।क्वचित्सन्निपातेति॰एत्वस्यसन्निपातलक्षणत्वेपिसन्निपातविघातकस्यजरसोःनापत्तिरेवञ्चैतदर्थन्नप्र

श॰शे॰ मि॰ एवंजरसादेशविषयेऽप्यत्रापि न प्रश्लेषफलमित्यभिप्रायेण शङ्कते यद्यपीति॰ एवमेत्वेपीति॰ परत्वात्कृते सकृद्गतिन्यायान्नजरसादेशस्य प्रसङ्ग इति शेषः॥ अ
टी॰भै॰ त्रयदुक्तम्यमिति॰ विभक्त्यादेशस्यैव जरसादेशात्पूर्वं प्रवृत्तिरित्यादि॰ अतिखट्वायेत्यत्र दीर्घस्य स्थानिभूते ह्रस्वाकारे वेदात्वेन तदानदादेशे दीर्घत्वबुद्धिः स्थानिवद्भा
टी॰भ॰ वेन स्यात्॰ न च ह्रस्वेपि स्थानिवद्भावेनैतद्बुद्धिः कार्येति वाच्यम्॰ ड्याब्ग्रहणेऽदीर्घ इति वार्तिकेन निषेधात्॰ अदीर्घो दीर्घभिन्न आदेशो न स्थानिवदित्यर्थः॥ अ
२५० भ॰ उक्तमिति॰ एवं चेन्निर्जरसैर्निर्जरसइत्येवं भवितव्यमिति भाष्यविरोधात् पूर्वविप्रतिषेधेन जरस इत्येवोचितमिति निर्जरशब्दस्य शेखरश्वि

यद्यपियाडामोर्जरसपेक्षया परत्वात्तयोः कृतयोराद्यैःजादित्वविघातादन्येसन्निपातपरिभाषयानजरसःप्राप्तिरेवमेत्वे
पि तथापि तत्र प्रश्लेषफलं दर्शयितुमाह॰ एवमिति॰ अत्र यदुक्तव्यन्तन्निर्जरशब्देउक्तम्॰ स्वाश्रयमिति॰ स्वं श्रूयमाण आ
कारः स्थानिवत्वेनाश्रमिति॰ न च ड्याप्ग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति ह्रस्वे आश्रमस्य विच्छेदात्कथं दीर्घस्थानिव
त्वेन तल्लाभः ड्याप्स्थानिको दीर्घभिन्न आदेशो न स्थानिवदिति तदर्थ इति वाच्यम्॥ याडापः ओङ आपः आङि चापो डेः ए
त्वयाप् हलङ्यादिसेतेष्वाकार प्रश्लेषमाश्रित्य स्थानिवत्वनिषेधप्रत्याख्यानात् भाष्यनयेशङ्कासत्वेनादोषात्॥

न्य एवेति॰ स्वं श्रूयमाणेति॰ स्वमादेशत्वमितिवक्तुं युक्तं आकाराश्रयमाकारत्वमित्यर्थे पौनरुक्त्यं स्यात्॥ ९ त्र ड्याब्ग्रहणे ह्रस्वादेशो न स्थानिवदित्येव
तु नोक्तम्॰ अविष्ठासु जातः अविष्ठइत्यत्र जातार्थप्रत्ययस्य अविष्ठाफल्गुनी तिसूत्रेण लुकि लुक्तद्धित लुकीति टापो लुकि स्थानिवद्भावेन अविष्ठइत्यस्य
वन्तत्वापत्तौ हल्ङ्यादिलोपापत्तेः अदीर्घ इत्यत्र दीर्घपदेन सवर्णदीर्घस्यैव ग्रहणमा आविसाकारप्रश्लेषेण वार्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यम॰ ते २५०
न गृह्यते॰ किं पुनर्गृह्णीः अत्र वार्तिकारम्भपक्षे दीर्घभिन्नस्यैकारस्य स्थानिवद्भावेनापूत्वात्तदादेशात्परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपो न॰ भाष्यनय इति॰ एतन्मते स्था
निवद्भावेन ह्रस्व आश्रमस्त्येव॰ नहु द्विश्चपुन दीर्घस्थानिवत्वेन स्यादिति भावः॥

मे॰ तृतीयासमासइतिसप्तम्याः प्रथमार्थत्विनावयवस्यसर्वनामतयास्याट्स्यादत आह॰ सर्वनाम्नोविहितस्येति॰ उद्देश्यत्वासम्भवादिति॰ उद्देश्यस्यषष्ठ्य
न्तपदबोध्यत्वस्यदर्शनेनप्रकृतेस्याटःषष्ठ्यन्तपदबोध्यत्वाभावादावृत्त्याजथाकल्पनेगौरवादितिभावः। व्याख्यानादिति॰ आगमापेक्षयाङितःषष्ठ्याऽवय
वावयविभावार्थकत्वङ्कल्पनीयम्। एवञ्चस्थानपदार्थनिरूपितसम्बन्धार्थकत्वस्यादर्शनमूलकादितिभावः आपश्चेतीति॰ वाक्यभेदस्यावश्यकतयाप
भ॰ सर्वनाम्नःस्या असम्भवादिति॰ त्युत्युलोतुदवेत्यादौतु तयोरावृत्तिलत्सामर्थ्याच्चतत्रोद्देश्यत्वंयुष्मद्युपपदेदस्यत्रतुतिङ्ग्रहणंतत्स्थानिकत्व
आङिचापः। चेनप्रकृतमोसिचेतिपरामृश्यते। घेर्ङितीत्यतोऽनुवृत्तंङितीत्यापइतिपञ्चम्याषष्ठ्याविपरिणम्यतइत्याशयेनाह॰ङि
द्वचनस्येति॰ सर्वनाम्नःस्या॰ आवन्तात्परस्यसर्वनाम्नोविहितस्येत्यर्थस्तेनमासपूर्वायैइतिसिद्धम्। अत्रहृस्वानस्याटस्तस्यविधेयत्वे
नोद्देश्यत्वासम्भवात्॰ नापिङिद्वचनस्यव्याख्यानादतआपोहृस्वइत्याह॰ आपश्चेति॰ आवन्तस्यगणेपाठाभावेनसर्वनामत्वाभावादा
ह॰ एकादेशस्येति॰ ग्रहणादिति॰ सर्वनामशब्देनेत्यर्थः। नचैवमप्यावन्तत्वाभावः। एकादेशनिष्पन्नस्यान्ताभावात् अतएवखट्वे
त्यादौपरादिवद्भावेनान्तमाश्रित्यावन्तादितिसोर्लोपः। परादिवद्भावेनतत्वन्तुनलभ्यमुभयतआश्रयणेऽन्तादिवत्वाभावादिति
वाच्यम्॰ उभयतआश्रयणेतदभावस्यभाष्येएकदेशयुक्तत्वेपिसिद्धान्तिसम्मतत्वाभावात् तच्चतिङ्नेइणधातौवक्ष्यामः ॥
कारेलाक्षणिकं आपोहृस्वश्चेति॰ इदञ्चहृस्वपदश्रुत्याअचपरिभाषोपस्थित्याआपइत्यावन्तात्सर्वनाम्नःपरस्यङितःस्याट अवञ्च हस्वःसचालोऽन्त्य
परिभाषयाऽन्त्यस्यैवत्तस्यतत्फलितार्थकथनमापोहृस्वइति॰ एतेनापइत्यस्यावृत्तिपरत्वापनञ्चिन्त्यम्॥ ॰॰ञ्चमन्तस्यापिषष्ठ्यन्तत्वेवाक्यान्तरेकल्प्यत
इतिभावः। नचैवमप्यावन्तत्वाभावइति॰ यद्यपिसुड्विधावावन्तत्वस्यननिवेशस्तथापितद्विधौयथापूर्वान्तवद्भावेनसर्वनामत्वनथान्तुल्यन्यायात्स्याडागम
विधावपि॥ एवमेवञ्चपूर्वान्तवद्भावाश्रयणेआवन्तत्वालाभइतिभावः अतएव॰ एकादेशनिष्पन्नस्यान्ताभावादेव॰ सिद्धान्तिसम्मतत्वाभावादिति॰ एवञ्चपूर्वान्त

श॰ शे॰
टी॰ भै॰
टी॰ भ॰
२५१.

भै॰ इत्यर्थः शृङ्गादीपिप्यसेनिचेतिलोपेईदितितस्यनिरशब्देनसमासेएकविभक्तिचेति॰ वृ॰ ३

त्वादितिभावः एतेन आवन्ताङ्गाभावेन अस्य तदादिविधेः॥ ःः॥ मूलंदूषयति॰ परेत्विति॰ अनिस्वद्वायेस्याकारस्यओदित्यादावित्ति॰ अदोभवदित्यादोदोषवा भ॰ त्वासंभवादिति॰ तन्मात्रलौकिकोपसर्जनत्वन्तुस्त्रीप्रत्ययान्त घटितत्वात्तबोध्यम् यद्यप्येतादृशोपसर्जनत्वंयत्रोद्दाहरणेनतत्रतदादिनिय मप्रसक्तिः नतत्रोपसर्जनत्वंतथापिपरिभाषायाअनुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययोस्थापकेस्त्रीप्रत्ययेतदादितियमोनेत्यर्थात् ननुअस्यस्त्रीप्रत्ययमात्रस्य॰ शास्त्रीयोपसर्जनत्वसम्भवइति नचफलाभावः ह्रस्वस्तुत्वन्मतेस्यादेवउपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तप्रातिपदिकादितिवाच्यम्॰ स्त्रीभ्योढगितिनिरिशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वेटकि आदिवृद्धिरितिचेन्नस्त्रीभ्योढगिलस्यस्त्रीत्वरूपार्थवाचकाढगित्यर्थस्यैववक्ष्यमाणत्वेन निरिशस्यतत्वाभावान्नदप्राप्तेः वस्तुतस्तुकुम्भकारियोप्यायद्येतस्त्रीभ्योटगितिढोः अप्राप्नोतीतिभाष्यविरोधाच्चिंत्यमिदंतत्रत्यशेखरोपिचिन्त्यएवमान्तृघ्नेसेपरइत्यादितुप्रेबोद तथापिनतेनप्रत्ययग्रहणेइतितदादिनियमप्रसक्तिः। एतत्सर्वंव्याख्यादर्शानुरोधेन॰ परेत्वस्याकारस्यलाक्षणिकत्वान्ना त्रयाइ वर्णग्रहणेपितम्प्रवृत्तेरोदित्यादौभाष्येस्पष्टत्वात्। नचखद्वायैइत्यत्रपाठनापत्तिःसूत्रन्तुनिशायैइत्यादौचरितार्थमि तिवाच्यम्॰ यस्यरूपस्यलक्षणप्रवृत्तिंविनानसम्भवस्तस्यैवलाक्षणिकस्यतत्परिभाषाविषयत्वात्॥ ((रादित्वाद्बोध्यम्॰ नतेनेति॰ तेनस्त्रीप्रत्ययान्तेनकिंतुस्त्रीप्रत्ययएवतदादिनियमः प्राप्नइतितत्रैवनिषेधउचितइतिभावः वस्तुतः शास्त्रीयोपसर्जनत्वमेवस्त्रीप्रत्ययान्तेतिवा च्यम् तच्चातदादिनियमप्रसक्तिस्तुतवानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययो पस्थापकस्त्रीप्रत्ययेइवानुपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तघटकस्त्रीप्रत्ययोपस्थाप्यस्त्रीप्रत्य यान्तेबोध्या अतएवकृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्यनवाधः प्रत्याश्रयणञ्च॰ अतएवार्द्धनपुंसकमित्येकदेशिसमासप्रत्याख्यानपरभाष्येणफलभेदश्चनन रा॰ म॰ त्रार्द्धपिप्पलीत्यादौकर्मधारयाश्रयणेनभाष्यकृताप्रत्याख्यातंतत्रारम्भेलौकिकोपसर्जनत्वेनह्रस्वोनप्रत्याख्यानेत्वनुपसर्जनत्वाद्ध्रस्वः स्यादेवेतिम २५१ मनुपूर्वमिदानीन्त्वशास्त्रीयोपसर्जनत्वाभावान्नह्रस्वइति॰ निशायामिति॰ हलन्तादायोनभिधानेतुवहुपञ्चायामित्यादिबोध्यम्॥ ((रणयेषान्तत्रसम्बन्धारिना

भे॰ नचेहेति॰ खद्वेस्यत्र॰ औचित्यादिति॰ अत्रविशेषणविशेष्यभावानुग्राहकंवचनमस्तितत्रतदनुसारीविशेषणविशेष्यभावएवोचितः। अतएव॰ ला
क्षणिकत्वेनैवनिर्वाहादेव॰ स्पष्टमेव॰ आवनाङ्गाभावेनदोषस्यैवाप्राप्तेः। आवनंयदङ्गमित्यर्थेलक्ष्यासिद्धिमप्याह॰ किञ्चखद्वाया अर्ह इति॰ इदमेक

भ॰ सम्बादिति॰ एवन्त्वतिखद्वायेस्यत्रहूस्वात्पूर्वमाकारसत्वेनकथंतस्यलाक्षणिकत्वम्॰ किंचतन्नच्छब्दानुवादेनविहितत्वरूपप्रतिपदोक्तत्व

नचेहतथा एकादेशतःप्रागपितद्रूपसत्वात्॰ पदाङ्गाधिकारेइतिवार्तिकेनाङ्गस्यविशेष्यत्वापाएवौचित्यबोधनाच्च॰
अतएवावनान्तंपदङ्गमित्यर्थाभिप्रायेणातिखद्वायेस्येतत्सिद्ध्यतिखद्वएइतिस्थितेप्रवृत्तेस्यापग्रहणेऽदीर्घइतिवार्ति
कंव्याख्याया श्रुताकारस्तानुबन्धाभ्यामात्वनाशङ्काङ्क्त्वालाक्षणिकत्वेनसमाधायाकारप्रश्लेषेणतत्प्रत्याख्याने एत
त्परिहारायोपायान्तराकथनंभाष्ये। किञ्चाङ्गस्यविशेषणत्वेवार्तिकस्यतत्प्रत्याख्यानायाकारप्रश्लेषस्यचवैयर्थ्यंस्य
ष्टमेव॰ किञ्चखद्वाया अर्ह अर्हखद्वायामित्यादावापाद्यमानायत्तिः। किञ्चाकारप्रश्लेषपक्षेपिदीर्घोत्तरंखाश्रयाकारत्वंस्थानि
वद्भावेनात्वमितिशङ्काः युक्तैव॰ दीर्घात्पूर्वस्थानिवत्वस्यफलाभावादप्रवृत्तौस्थानिन्यात्ववुद्धेरभावात्तदादेशदीर्घेतदा
रोपस्यदुर्लभत्वात्॰ परम्परयाकार्यमादायस्थानिवत्वप्रवृत्तौमानाभावात्॥ ११ स्पसत्वेनकथंपरिभाषयावारणमितिचिन्त्य

मेतत् तस्मादितिखद्वायेस्यत्रयकारमुपजीव्यजायमानोदीर्घःयकारसन्निपातविघातकयाटन्नप्रवर्त्तयतिइतिसन्निपातपरिभाषयावारणंवै
देशिसमासारम्भवादिमतेन॰ एतत्प्रत्याख्यातृभाष्यकारमतन्त्वेकदेशिसमासविषयेकर्मधारयस्यैवस्वीकारादत्रस्त्रीप्रत्ययस्यानुपसर्जनत्वादेवदा
पाभावः। मूलेकृतान्द्वितीयशङ्कामयुक्तत्वेननिराचष्टे॰ किञ्चेति॰ लाक्षणिकत्वेनसमाधानेभाष्यानरसम्वादमाह॰ ॥ ॥ ६ १

भै॰ पाडापइतिसूत्रभाष्येपीति॰ भाष्याभ्यामिति॰ प्रथमेसूत्रद्वयोदाहरणविषयेशङ्कासमाधानकरणेनतत्सुधीभिर्विचार्यमितिअनभिधानकल्पनेभाष्या
नारानुग्रहचिन्तनमुपलक्षणत्वेतुसर्वत्रैकोक्तैपेवनिर्वाहइत्युपलक्षणत्वंयुक्तमितिकेचित् अत्रेति॰ व्रश्चेतिसूत्रेइत्यर्थः। आहुरिति॰ भाष्यानुग्रहाभा
भ॰ मानाभावादिति॰ अत्रयत्वक्तव्यंतदुक्तंप्राक् व्रश्चविभ्रागिसिवेत्याहुरिति॰ एवंचेत्भ्राशोविभ्राडितिभाजोविभ्रागितिरूपद्वयसिद्धौ
पाडापइतिसूत्रेभाष्येपिश्रुतिरवद्वापेस्तत्रस्थानिवत्वात्प्राप्तस्ययाटः प्रतिषेधोवक्तव्योनवक्तव्योप्यापग्रहणेऽदीर्घइतिस्था
निवत्वनिषेधात् नचदीर्घत्वेआवसौभूतपूर्वइतियाट्प्राप्नोति लाक्षणिकत्वान्नस्थानिवत्वेतुतत्सामर्थ्यान्नैतत्परिभाषा
प्रवृत्तिरित्युक्तम्॰ यद्यपिस्थानिवत्सूत्रस्थयाडापइतिसूत्रस्थभाष्याभ्यांहल्ङ्याप्सूत्रयाडापइतिसूत्रयोरेवप्रश्लेषोलभ्यते
तथापिभाष्यमुपलक्षणमितरसूत्रविषयोदाहरणानभिधानेवेत्यनयोर्युक्तंसुधीभिर्विचार्यमित्याहुः। व्रश्च॰ अत्रराजिसा
हचर्यात्भ्राजिःफणादिरेव॰ तेनान्यस्यविभ्रागिसेवेत्याहुः। छ्शोर्वर्णौनाभ्यांशब्दरूपंविशेष्यमादायतदन्तग्रहणमित्या
ह॰ छ्शान्तयोरिति॰ छ्शयोरित्युक्तेपिनक्षतिरितिचिन्त्यम्॰ पदस्येतितुप्रष्ठमित्यादिसिद्धयेव्यधिकरणमेव॰ अन्तादेशइ
ति॰ अलोऽन्त्यस्येतिवचनात्॰ अत्रफलोफलीत्यतोफलीतिपदस्येतिस्कोरित्यतोऽन्तइतिचानुवर्तते॰ स्कोः॰ भूडित्यत्राङ्कितो
त्यनुवृत्तेः प्रष्टेत्यादौशादेशाभावात् अशान्तत्वेनषत्वाप्राप्तौछग्रहणम्॰ अत्रापिसतुक्कनिर्देशोबोध्यः॥ ॥ ॥ [illegible]
भ्राजिग्रहणंव्यर्थंकिंचरुकानुबंधकराजिसाहचर्यादेकानुबंधकभ्राजेरेवकुतोनग्रहणंतथाचफणादेःषत्वन्नस्यादितिसाहचर्यंचिन्त्य [illegible]
वोऽत्राहुःकि। यत्तुपदस्यविशेष्यत्वेनतदन्तलाभइतितन्नयुक्तमित्याशयेनाह॰ यदस्येति॰ छग्रहणप्रयोजनमाह॰ स्कोः॰ भूडित्यत्रेति॰ अत्रापि॰ व्रश्चेतिसूत्रेपि॰

भे॰ अत्रयत्र इति॰ अतिखट्वस्य अः अतिखट्वः अत्र वार्तिकमते नहलङ्याद्लोपप्राप्तिः। सूत्रकारभाष्यकारमते तु प्राप्तिरितिफलभेदः। आदिनागङ्गीरित्यस्यपरि
ग्रहः। अत्रसूत्रे रीत्या प्राप्तिः। वार्तिकभाष्यकारमते तु नेतिफलभेदः प्राप्नोतीत्यर्थः। वक्ष्यमाणरीत्या॰ परे त्विति मतेन वक्ष्यमाणयास्थानिवद्भावस्यदीर्घात्पूर्वफलाभावा
भ॰ वक्ष्यमाणरीत्येति साचपरे परासम्बन्धेनस्थानिनिष्ठधर्मस्यनातिदेशादित्येवंरूपा एवंचेह्यत्वनयकोत्तुनिसंसुनपिका अत्र नीधातोर्गुणेअयादे
शे धातुत्वेशिवोऽर्च्यइत्यत्र पूर्वरूपं अनुअपादित्यत्रासंयोगाल्लिट्कितइतिकित्वन्नस्यात् मध्येकिं चित्काप्यभावेन तद्धर्मो न निर्देश इतीदमपिचिन्त्य
अत्रपत्रोदाहरणेसूत्रभाष्यवार्तिकानांफलभेदआपततितेषामनभिधानम्। यथातिखट्वस्य अः अतिखट्वाइत्यादेः वक्ष्य
माणरीत्यादीर्घात्पूर्वफलाभावेनस्थानिवत्वाप्रवृत्तौफलभेदस्यैवाभावाच्च॰ पत्वाकारान्तरस्याल्लिप्याकाररूपएवयोनकदा
चिद्रूपान्तरस्याप्रइत्यर्थइतितन्न॰ मानाभावात्॰ भाष्येतस्यानुक्तेश्च॰ आवन्तंयदङ्गमिति॰ प्रत्ययग्रहणइतिपरिभाषयातिख
ट्वस्यनावन्तत्वंपश्चावन्तइ॰ खट्वेतिनतदङ्गमितिभावः नचानयावन्तग्रहणेतेनाङ्गस्यविशेषणादावन्तानंयदङ्गमित्यर्थोऽ
तिखट्वायेत्यादौदोषस्तदवस्थइतिवाच्यम् अङ्गस्यविशेषणत्वाश्रयणात्॰ एतेनश्रुतमाकारमादायस्मृतमनुबन्धमादायआ
बन्तानुसन्धानात्स्यादेवयाडित्यपास्तम्॰ तस्यलाक्षणिकत्वाच्च॰ ननुस्त्रीप्रत्ययेवाचनिकसदादिविधिनिषेधोभाष्येपठितस्तत्कथ
मस्यतत्रप्राप्तिरतआह॰ उपसर्जनेति॰ स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जनेनेतिवचनस्यैवभाष्यपाठादितिभावः अत्रोपसर्जनत्वेलौकिकमेव॰
स्त्रीप्रत्ययेशास्त्रीयोपसर्जनत्वासम्भवात्। यद्यपिस्त्रीप्रत्ययानेशास्त्रीयोपसर्जनत्वमस्ति॥ ((मेवभावश्चेतिपाठः लौकिकमिति॰ नच [illegible] इति पाठः॥
वाक्यार्थवत्वेसतिसार्थविशिष्टार्थानवबोधकत्वरूपंनइतरविशेषणत्वरूपंवायोद्योतकत्वेनसर्वत्रोपसर्जनस्यैवसत्वात्॰ इदंचसमासएववाक्येतुनतेनस
दप्रवृत्तिरित्येवमाकरादियुक्तिस्तद्रीत्या अङ्गस्यविशेषणत्वादिति विशेषणविशेष्यभावस्यसिद्धत्वन्तुविशेषणविशे ष्ययोर्यथेष्टत्वादितिग्रन्थेनफलानुसारित्वस्योक्त

भै॰ अतएव॰ आद्यवाक्ये स्त्र्याख्यपदस्य नित्यस्त्रीलिङ्गाविस्यर्थकत्वादेव॰ कटप्रुवइति॰। अस्य लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वं स्पष्टमेव॰ सिद्धान्तमाह॰।
परत्विति॰ अत्र॰ ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रे॰ एकदेशे स्वरितत्वाकल्पनलाघवानुरोधेनाह॰ यद्वेति॰ अत्र॰ ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रे एवम्वृवाक्यद्वयेपि स्त्र्याख्यपदस्त्रीवाच
भ॰ ह्रस्वांशेति॰ इत्याद्युपक्रमानुरोधादेकदेशानुवृत्तेरयुक्तत्वात् भाष्ये ह्रस्वघटितवाक्ये स्त्र्याख्यावित्यस्य कन्ठतउक्तत्वाच्चाह॰ यद्वेति॰ ङिदास्विते
ति॰ इदं प्राचीनवासनया वस्तुतः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तत्राप्रमः नेदं प्रत्ययमात्रग्रहणमिति चेन्न वामीति साहचर्य्येण तन्मात्रग्रहणा
इत्यादि ध्वनितमाभाष्ये ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र नित्यस्त्रीलिङ्गाविसेवंविधो नियमो नाश्रीयत इति केयट्स्तु ह्रस्वांशमात्रविषय
इत्याशयेनाह॰ नित्यस्त्रीलिङ्गाविति॰ अतएवास्य दीर्घांशे निषेधविकल्पत्वम्भाष्ये उक्तम् पूस्त्र्याख्याविति सूत्रे। तत्फलं कटप्रु
वे ब्राह्मण्यै इति लिङ्गान्तरविशिष्टार्थाभिधायकत्वेन तत्वाभावात्॰ परेत्वत्र विकल्पो भवत्येव आख्याग्रहणरहितस्यैवात्र
सम्बन्धात्॰ यद्वा स्त्र्याख्याविसेवस्त्रीवाचकाविसेतन्मात्रार्थकमत्र शब्दाधिकारात्॰ तच्च ङिदास्विमस्याङ्गस्य विशेषणम्
अतएव प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चेत्यस्य त्राप्रवृत्तमन्वाख्यायके ह्रस्वौ चेपङु॰ वङु॰ स्थानौ च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनावेव नदीसञ्ज्ञौ भवतो
ननु पुंवाचकाविति वक्तव्यमिति वार्तिके तिशकटये ब्राह्मण्यै च माभूत् अतिशकटये ब्राह्मणाय अतिश्रियै ब्राह्मण्यै श्रियै
ब्राह्मण्यै च माभूत् अतिश्रिये ब्राह्मणाय श्रिये ब्राह्मणायेति पूस्त्र्याख्याविति सूत्रशेषे भाष्ये उक्तम्॰॥ ((नु अत एव हे गौरि श्रोतेऽयं
इत्यादौ नदीत्वविकल्पो न॰ अत्र ङिति ह्रस्वश्चेति सूत्रविषये॰ अन्वाख्यायके इति॰ अस्विदमपूर्वमिति माव: अतएव तदाचार्य्यैः सुह् नभूत्वान्वा २५३
काविसेतन्मात्रार्थकमेव॰ एवञ्च ङित्सरं परङ्गं स्त्रीबोधकं तद्वाचकं नदीसञ्ज्ञकमित्यर्थः पर्यवसन्नः। अतएव॰ एवंविधवाक्यार्थनिष्पन्नैरेव॰ अप्रवृत्त्यता

मे॰ स्यापकेति॰ अस्य इतिवार्तिक इत्यत्रान्वयः। प्रवृत्तौ॰ अर्थान्तरोपसङ्क्रान्तौ॰ श्रियमतिक्रान्तायै अतिश्रियै॰ शकटीमतिक्रान्तायै अतिशकट्यै॰ श्रियै॥
श्रीरिवाचरति॰ एषु नित्यस्त्रीत्वाभावाद्यूस्त्राख्याविति सूत्रस्याप्राप्तौ प्रथमलिङ्ग॰ ग्रहणञ्चेत्यस्य या प्राप्तिः साऽनेन वार्तिकेन निराक्रियते॰ ङितिह्रस्वश्चेत्य

भ॰ चेष्टेत्युक्तं ह्रस्वो ह्रस्ववर्णा द्यन्तौ शब्दौ इयङुवङ्स्थाने वर्णाद्यन्तौ च तावित्यर्थ॰ प्रवृत्तौ॰ प्रवृत्तिरर्थान्तरसंक्रान्तिः तस्यां सत्यां इति कैयटः नतु
पुंवाचकेति॰ यद्यपीदन्न भाष्ये तथापि नपुंसके नुमा बाध्यस्फुलति वार्तिके इति॰ इत्यर्थक वार्तिकव्याख्यानावसरे इत्यर्थः॥ ॥ ङिदात्विति॥

एवञ्चास्य निषेधविकल्पत्वमसम्भवि॰ समुदायस्य केनापि प्राप्त्यभावात्॰ अवयवस्य प्राप्तावपि तस्यानेन विकल्पाभावात्
ङिदात्विप्राङ्गस्यैवानेन विकल्पात्॰ एतच्च प्रवृत्तौ स्त्रीवचनादित्यनेन सूचितम्। अत एवात्र वाक्यद्वयेऽपि विधिविकल्प एव
दर्शितः। एवञ्चात्र नियमो नाश्रयितव्य इति कैयटो वाक्यद्वयपर एवोचितः। उपक्रमे निषेधपरतया व्याख्यानन्तु स्त्र्याख्यावि
त्यस्य नित्यस्त्रीत्वार्थकत्वमजानत एकदेशिनो यू इति ह्रस्वयोर्ग्रहणमिति पक्षोपपादने उक्तिभूतमिति तत्त्वादरणीयम्॰ यत्तु दी
र्घवाक्ये स्त्र्याख्याविति ईदूतोः सदन्तस्य वा विशेषणम्। पुनरङ्गे न तदन्तविधिः। अङ्गस्य च केवलस्त्रीत्वं विशेषणम्। एवं ह्रस्व
घटितवाक्येऽपि स्त्रियामित्येतन्मात्रमुभयोर्विशेषणमिति॰ तन्नु चिन्त्यम्॥ ९ यतो ङिद्धितः तदादित्वाभावात्स्युर्घोनोक्तेरुक्त
एवाशयोऽस्य मुख्योऽर्थान्तरसंक्रमः अङ्गस्यैवेति भावः दर्शित इति॰ ह्रस्वेति वार्तिकव्याख्याने भाष्ये इति भावः अजानत इति अन्यथा ह्रस्वादित्य

नेन तु विकल्पो भवति॰ दीर्घघटितवाक्ये चेन्नित्यं स्त्रियां वर्त्तमानादित्यर्थकस्त्र्याख्यपदस्य सम्बन्धः स्यात्तदाप्रकृतसूत्रस्याप्यप्रवृत्तौ रूपासिद्धिः स्फुटैव॥ ॥
निषेधविकल्पकत्वमसम्भवीति निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रकृते च प्राप्तेरभावादिति भावः। एतच्च॰ अप्राप्तविभाषात्वञ्च॰ अत एव॰ निषेधविकल्पत्वा

प्र॰शे॰ मे॰ संभवादेव॰ नन्वेवमुपक्रमे निषेधविकल्पपरतया कृतं व्याख्यानं विरुध्येतेत्यत आह॰ उपक्रम इति॰ ह्रस्वयोर्ग्रहणमिति पक्षोपपादनमिति॰ नत्र हि किमु
टी॰भै॰ नदिदन्दीर्घयोर्ग्रहणमाहोस्विद्ध्रस्वयोः। किं चातः। यदि दीर्घयोर्यूइति निर्देशो नोपपद्यते॰ अथ ह्रस्वयोः। हेशकटे। अत्रापि प्रसज्येत॰ नैष दोषः। अवश्य
टी॰भ॰ मत्र विभाषा नदीसंज्ञैषितव्या उभयं हीष्यते हेशकटी हेशकट इति च॰ इह तर्हि शकटिबन्धुरिति नदीबन्धुनीत्येषः स्वरः प्राप्नोति॰ एवं च पूर्वपदान्तो
२५४ दात्तत्वं स्यात्॰ सिद्धान्ते तु शकटिशकट्योरिति फिट्सूत्रेण त्रयाणामपि पर्याये णोदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण त्रयोऽप्यच उदात्ता भवन्ति। इह च बहुशक

भ॰ स्य नियमार्थता न्नवदेत्॰ उभयलिङ्गादौ विध्यर्थत्वसंभवात् एकदेशी सूक्तहेतोर्गौरवाद्वास्यत त्वमिति भावः तदन्तस्यैवेति॰ तेन कटप्रुवेत्रा
हलण्य इत्यत्र न नदीत्वं नयेत्रा हलण्य इत्यत्र नदीसंज्ञा अत एव प्रवृत्तौ च प्राक् च प्रवृत्तेः स्त्रीवचनावेवेति भाष्य उक्तमिति भावः तदलाभादिति॰
स्त्रीवचनाविशेषे वभाष्योक्तेः उक्तप्रयोगाणामनभिधानाच्च अत एवोक्तवार्तिकं च द्वयरहितं अपर आह स्वादिना पठित्वा कृन्मेजन्तश्चानिका
रोकारप्रकृतिरनन्यप्रकृतिरिति वा वक्तव्यमित्यादावविवन्याप्यविचारो न कृतो भाष्यकृता कैयटेनाप्युक्तं च॰ शब्दोऽत्र तन्मते इति पूर्वस्याद्विशेषः न
हि प्राक् प्रवृत्तेः किञ्चिदनिष्टमापद्यते त्राहलण्य इति न सिद्ध्येत्॰ अनेन तदनिवेशे अस्यांशे न ये अतिषये वा हलण्य इति न सिद्ध्येत् अयमेव च कार
मपठितो वार्तिककारस्यापरस्य न हि प्राक् प्रवृत्तेः किंचिदनिष्टमापद्यत इति कैयटस्य चाशयः नित्यस्त्रीवचनस्य स्त्रीवचनत्वाव्यभिचार इति॰ आ
द्यवाक्ये नित्यस्त्रीत्वनिवेशादेवोपक्रमे निषेधपरतया व्याख्यानेन न फलभेदः तदुक्तौ नित्यस्त्रीत्वार्थमजानत एकदेश्युक्तिस्तु साहसमात्रं॥

टिरिति न घृतश्चेति कप्प्रसज्येत सा शाङ्कूपूरुत्र्याख्यो नदी॰ नेयङ्॰ वङ्॰ स्थानावस्त्री वामि॰ तत्तो ङितिङि॰ तिचेयङु॰ वङ्स्थानौ वानेति निवृत्तमित्युक्तम् २५५
इदं च नियमार्थम् ङिसेव ह्रस्वौ यू नदीसंज्ञा विशेषवन्नियम इत्यभिप्रायः। एतेन तस्य पक्षस्योपपादनं संभवति। न च यू स्त्र्याख्यौ विति सूत्रस्यैवं सति ङिद्
न्नेप्रवृत्ति नेस्यादिति वाच्यम् तत्राणुदित्सूत्रसहायेन दीर्घग्रहणसंभवेन यूग्रहणचारितार्थ्यसंभवात्॰ यद्यप्यूकालोऽज्झिति सूत्रे उक्तं म शब्दसंज्ञे

मे· तत्र·ह्रलामितिसूत्रे·नदग्राप्तौ·जशत्वाप्राप्तौ·सूत्रनिर्देशमात्रेण शास्त्राप्राप्तिकल्पनाम्प्रतिबन्दीमाह·उपदेशइति·अत्रमते·केषाञ्चिन्मते·कारणना

म·ङ्क्तिह्रस्वश्चद्रूपमिति· अतएवसूत्रेचआद्येद्स्यस्यतत्रइत्यादिःह्रस्वयोरप्राप्तेरिति·नचपूर्वत्राख्येसत्रह्रस्वग्रहणपक्षस्यापिभाष्येउक्तत्वात्कथ

मप्राप्तिरितिवाच्यम·तत्रैवपक्षेशेषपरमकृत्वापरत्वात्घिसंज्ञायावाधइत्यस्याप्युक्तत्वेनादोषात·निषेधादिति नचदीर्घवाकोर्यङितिनिवृत्तो

नस्यासिद्धत्वादिति·चयोर्द्वितीयाःशरिपौष्करसादेरितिसूत्रेभाष्यपाठादितिभावः।दतयोरिति· घुडभावेटस्यघुटितस्येत्यर्थः।नभव

तीति·जश्त्वाद्याकृष्यस्यनेत्यर्थः।जश्त्वेतुप्राप्तिरेवनेतिबोध्यम·केचित्त्विति·एकाचइत्युत्तरसूत्रेऽनुवृत्त्यामध्येपिसम्बन्धएवो

चितइतिभावः·जश्त्वेनेति·यत्तुजशभृशौतिनिर्देशाच्छुस्यनजश्त्वमितितन्न·अविकृतस्वरूपप्रतिपादनतात्पर्याद्यस्मयादित्वे

नभत्वाच्चतत्रनदग्राप्तौन्यायसिद्धायाज्ञापकत्वायोगात· उपदेशोजिस्यादिनिर्देशः·कृत्वाद्यनापत्तेश्च· अत्रमतेभाष्यानुग्रहो

विचार्यः।मांसपृतनेत्यस्यपदन्नइतिसूत्रेउपसङ्ख्यानत्वादाह· शासादेर्वेति·स्त्रीत्वादिति·पुंस्त्वाभावादित्यर्थः।नात्वन्ने

ति·स्त्रीत्वादित्यनुकृष्यते· अतएवपुंस्त्वाभावान्नत्वाभावइतिनोक्तम· नहिपुंस्त्वाभावोनाभावेप्रतिबन्धकः।नपुंसकेपितद्

र्शनात·ङि· तिहृ· अत्रवाक्यद्वयम· आद्येपूइतिस्थानाख्याविसर्जनीनिर्दयङ्वङ्स्थानाविनिवेतिचानुवर्त्तते अन्तेपूइति

वेतिस्त्रीवाचकाविलयतन्मात्रार्थकस्यारव्याविनिचा।तत्रह्रस्वयोरप्राप्तेर्दीर्घयोस्तुनेयङितिनिषेधात्प्राप्तेविभाषा ॥

भयत्रविभाषात्वमेवकुतोनेतिवाच्यंभावमात्रतात्पर्यलाघवानुरोधेनाप्राप्तविभाषात्वस्यैवोचितत्वात उभयत्रकल्पनातएककल्पनेलाघवस्य

वच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैवकार्याभावप्रयोजकतादृष्टेति·स्त्रीत्वादित्युक्तमतआह·पुंस्त्वाभावेति· अतएव·पर्युदासप्रतियोगिसूचनाभिप्रायादेव

शा·शे· भै॰ यन्नुवर्त्तमानाच्छब्दस्यसञ्ज्ञायांसवर्णग्रहणन्नेतिनन्नत्राद्दीर्घग्रहणसम्भवः प्राप्नोति·तथापिनेयङुवङ्स्थानावितिज्ञापकाद्स्त्रीतिपर्युदा
टी·भै· साच्चसवर्णग्रहणसम्भवः।नचास्मिन्पक्षेनित्यनदीसञ्ज्ञयाघिसञ्ज्ञाबाधनाद्धेशकठेइत्यत्रगुणोनस्यादितिवाच्यम्·शेषोघ्यसखीतिसूत्रेशेषग्रहण
टी·भ· न्नकरिष्यते·घिरितियोगोविभज्यतेःस्त्र्याख्यौपूस्त्वोङितीयन्नुवर्त्ततेतेनात्रदोषाभावात् अथवानदीसञ्ज्ञायाःपरत्वात्घिसञ्ज्ञापुन्नपुंसकयोश्चरि
२५५ भै॰ साधकान्तरभाष्याभावात्विपरीतस्यापिवक्तुंशक्यत्वाच्च अतिश्रियेअतिभ्रुवेइत्यनयोस्तदन्तविधिनोपपत्तेश्च अनेतन्निर्देशादेवयुरिति
ह्रस्वयोर्ग्रहणमितिपक्षेह्रस्वश्चेत्यस्यनियमार्थतयासिद्धान्तितः अतएवःकडारसूत्रेएतत्सूत्रारम्भसामर्थ्यान्नदीसंज्ञामाश्रित्यशेषग्रहण
न्नकर्त्तव्यमित्युक्तं अन्यथागवांपक्षेस्त्रियेइत्यादौचारितार्थ्यात्सामर्थ्यान्तिरसंगतैवस्यात्नित्यस्त्रीत्वंचवार्त्तिककृत्संमतं·॥ ॥यत्तुदेवेति·
शकटयेधेनवेइतिस्वरसतोलुवन्नविषयकमपिभाष्यमुयोजम् प्रतिमेधपरतयाव्याख्यानस्यैकदेशयुक्तित्वंतुनैवयुक्तंअवयवविषयत्वात्सिद्धमि
तिचेत्इयङुवङ्स्थानिप्रतिषेधयणस्थानिप्रतिषेधोऽवयवस्येयङुवङुस्थानत्वादितिवार्तिकप्रतिषेधइत्युक्तेरितिदिगित्याहुःङितिह्रस्वश्चेति
सूत्रस्थव्याख्यात्तरङ्गितिह्रस्वश्चयत्तुवाचिह्रस्वश्चेत्येवसूत्रेणसिद्धेङितिह्रस्वश्चवामीतिसूत्रद्वयंव्यर्थमितितत्सामर्थ्यात्सन्निपातपरिभाषाया
अनित्यत्वज्ञापनार्थमितितन्नपदागमपरिभाषायाःस्वमतेवर्णग्रहणेपिप्रवृत्त्यात्राजादित्वातिदेशादिसतिदेशेनविघातनाभावेपिवस्तुतस्तद्धि
तार्थावाधिकाभविष्यति·परन्तुयोगविभागनियमकल्पनायांगौरवमितिपूस्त्र्याख्यावित्यत्रदीर्घयोर्ग्रहणमितिशिष्टैर्व्याख्यातम्॥ ॥भाष्यान्नदत्वाभा २५५
विति·भाष्येहि·प्रवृत्तौचप्राक्प्रवृत्तेःस्त्रीवचनादेवेत्येतावदुक्तेर्नित्यस्त्रीलिङ्गावित्यनुक्तेश्चतदलाभः।ननुनेयङुवङ्स्थानावितिसूत्रेप्येवमेवसम्बन्धः
स्यादितितल्लाभइत्यतआह·नेयङुवङीतिअत्रार्थेभाष्यसम्मतिमाह·यस्याङ्गस्येति·एतादृशव्याख्यानफलमाह·अतएवेति·तादृशव्याख्यानादेव

भै॰ सिद्धान्ते शङ्कते नन्विति। ननु लुवन्तस्य त्रिलिङ्गत्वे पुंस्त्वप्रयुक्तं नलत्वं चञ्चा ब्राह्मण्यश्येस्त्रापि स्यादत आह। चञ्चा ब्राह्मणानिति। स्वलिङ्गप्रयुक्तकार्याभावस्येति। अतिदिश्यमानधर्मविरुद्धत्वाश्रयधर्मप्रयुक्तकार्याभावस्यातिदेशस्वभावसिद्धत्वान्नादृशकार्याभावस्याप्यतिदेशस्वीकारे अतादृशातिदेशस्वभावेनैव सिद्धौ स्वलिङ्गप्रयुक्तकार्याभावातिदेशे गौरवादाह। यद्वेति। कार्यप्रवृत्तिरिति। अस्य स्वभावसिद्धेर्वेति शेषः। युक्तवद्भावादीति। आदिना लुब्

भ॰। द्यातसत्वात्। न च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदादेरित्यस्योपस्थित्या एङ्ह्रस्वादित्यादाविवाङ्गलाभ इति वाच्यम्। नेदं प्रत्ययमात्रग्रहणमिति सूत्रान्तरस्य हर्चर्य्यत्नु स्वयमेवान्यत्र खण्डितम्। किञ्चोक्तयुक्त्या तदादेरित्यस्याः नाभ्यत्र समन्न प्रत्ययस्याश्रयलेपिन षष्ठ्यन्ततदादिरित्यस्योपस्थितिः स्यात् तेन बहुव्रीहिपदेन सामानाधिकरण्यन्नैव सम्भवतीत्यस्पष्टं चेदं परं च तत्र पञ्चम्यन्नतादृत्यादिना परिभाषेन्दुशेखरे त्वन्मते वार्त्तिकानुत्थानं त्व चिञ्चाङ्ग विशेषणत्वेक ठ ध्रुवे ब्राह्मण्येत्यस्य परित्यागः किमर्थं कृत इति शङ्कां दूरं हृत्य च प्रथमलिङ्गग्रहणं चेत्स्यरवरकुट्यै इतिवन्न संगच्छते। विभक्तिविपरिणामेति। शब्दाधिकरणेषु इति ह्रस्वयोरप्रिसंभवात् तयोर्ग्रहणस्य विभक्तिविपरिणामेय ह्रस्वश्चे

योगसङ्ग्रहः। पुंस्त्ववाच्य इति। सूत्रे पुंसीति धर्मपरमिति भावः। सूत्रेणैवेति। पूर्वव्याख्यावितिसूत्रेणैवेत्यर्थः। एवञ्च प्रथमलिङ्गग्रहणादिति भाष्यमसङ्गतस्यादिति भावः। स्त्रीत्वविशिष्टमेव य इति। पूर्वोक्तभाष्यदर्शनाद्यमर्थः कल्प्यते। स्त्रीत्वविशिष्टमेवेति नियमासम्भवमाशङ्कते। यद्यपीति। तत्सत्वे लिङ्गान्तरसत्वे तत्सत्तेति। पुंस्त्वसत्तेत्यर्थः। एवञ्च खरकुट्यै ब्राह्मणायेत्यत्र न सूत्रेण सिद्धिरिति भावः। एवं खरकुट्या इतिवत्। अत्र सूत्र इति वाक्यद्वयेपीति शेषः। कैयटमते। यमापिदोषद्दत्यर्थः। तदनापत्तेः। विकल्पाभावापत्तिः। य्वोर्ह्रस्वाविति वाचकत्वमत्र षष्ठ्यर्थः॥ ॥

श॰शे॰ भै॰ योगविभागेनेति॰ एतेनादित्तोभिन्नान्येवैतानीतिकस्यचिदुक्तिः प्रयुक्ता। ननुमन्पामिसत्रेत्सन्नियोगेनामादेशेतस्मिन्पणिकर्त्तव्येसन्निपातविघातःस्याद
टी॰भै॰ तआह॰ सन्निपातेति॰ त्रिभार्य्यइति॰ अत्रतिसृआदेशेनत्ववर्णापत्तिः ननुतथापिपुम्वद्भावेनसिद्धमतआह॰ तृतीयान्तेनेति॰ तिसृभिर्भार्य्यइति॰ ननुभा
टी॰भ॰ र्य्याशब्दस्यसञ्ज्ञाशब्दत्वेनक्रियायोगाभावात्कर्तृकरणेकृतेत्यस्यकथम्प्राप्तिरतआह॰ भार्य्याभरणीयइति॰ ऋहलोर्ण्यदितिण्यत्। नचभृञोसञ्ज्ञायामितिक्य
२५६ पः स्यादितिवाच्यम्। तिसृचतसृइत्यत्रविभक्तिविपरिणामेनोभयानुवृत्त्या त्रिचतुरोस्त्र्यादिकयोस्तिसृचतसृइत्यादेशो भवतीत्यनेनऋतइतिस्पष्टार्थमितिदिक्
इदुद्भ्यामौदच्चघेरितिसूत्रंयोगविभागेनव्याचष्टे॰ इदुद्भ्याम्। अनदीसञ्ज्ञकेषुअच्चघेरौदित्याभ्यांवाधात॰ ङेराम्नद्याम्नीभ्यइतिसूत्रान्नदीग्रहणा
नुवृत्तेश्चाह॰ नदीसञ्ज्ञकाभ्यामिति॰ मत्यामिति॰ सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद्द्युण। त्रिचतुरोः। अष्टनआइत्यतोविभक्तावित्यनुवर्त्त
ते॰ तत्फलंत्रिभार्य्यः तृतीयान्तेनसमासः। भार्य्याभरणीयः। अचिरः। अलोऽन्त्यपरिभाषयैवसिद्धेऋतइति अनुवर्त्तमानतिसृचतसृइत्य
स्यषष्ठ्यन्तत्वकल्पनाय अन्यथात्रिचतुरोरित्यस्यैवानुवृत्त्यापत्तेरादेशेनतिसृचतस्रोर्वाधापत्तिरितिदिक्॰ नुमचिरेति॰ अत्राचिरे
शेनतिसृतिनिषेधोमूलम्॰ एतेनस्त्रीत्वरूपार्थविशेषविभक्तिसञ्ज्ञानिमित्ततिस्रादेशेस्यानुडनरङ्ग इत्यपास्तम्॰ अतोनिषेधा
र्थः॰ एतेनेति॰ पूर्वविप्रतिषेधकरणेनेत्यर्थः॥ १४॥ ॥ ॥ ॥ एदेवार्थसञ्ज्ञाकृतवहिरङ्ग॰ त्वानाश्रयणात्॰ ॥
पाभाव्यम्॰ भार्य्याशब्दस्यस्त्रियेरूढतयाःसञ्ज्ञायामितिपर्युदासात्॰ तिसृभिरसन्न्वितमितितुनतिसृभिर्युक्तइत्यर्थकस्यवाक्यैकदेशन्यायेनप्रयुक्त
स्यत्रिशब्दस्यशक्त्यर्थकस्यसमासाङ्गीकारात्॰ इहत्रिभरणीयइत्यपिप्रत्युदाहरणम्॰ त्रिचतुरोरित्यस्येति॰ उद्देश्यतायास्तत्रक्लृप्तत्वात्॰ ऋइत्युपादानेतयो एम॰
प्यत्वान्नतयोरनुवृत्तिः। रादेशेनेति॰ अजादिविभक्तावित्यादिः। तिस्रादेशविधानन्तुहलिचरितार्थम्॰ ननुरादेशस्यवाध्यसामान्यचिन्तयागुणस्यापवादत्ववन्नु २५६
उपवादत्वमपिस्यात्इतितदंशप्रतिषेधासङ्गतिरतआह॰ अत्रेति॰ वार्तिकइत्यर्थः। मूलमिति॰ परित्वन्नाधकत्वाभावोज्ञाप्यतेइतिभावः। एतेन॰ वक्ष्यमाण

ष्टुः॰ भाष्यान्तरलाभात्· नेयङुवङ्स्थानावित्यत्रतुनेयङ्घाश्रिताङ्गविशेषणंस्त्रीत्वम्· तदाश्रितस्येयङादिविशेषणतायाएवौचित्यात्· यस्याङ्गः।
स्यपुंवाविति भाष्योक्तेः। स्त्र्याख्यावित्यस्यनित्यस्त्रीलिङ्गविषयार्थकस्यपूर्वसूत्रेनेनैवलब्धप्रसम्बन्धत्वाच्च· अतएवातिश्रियेब्राह्मणायेत्यत्रानेननिषेधाद्
वयवनदीत्वप्रयुक्तमपिनदीकार्यन्न· ननुयथाखरकुट्यैब्राह्मणायेत्यादौलुवनस्यत्रिलिङ्गत्वेपिप्रथमलिङ्गग्रहणान्नित्यनदीत्वम्भवतीतिभाष्ये
उक्तम्· तथाब्राह्मणान्यश्रेयसादौयुक्तवद्भावेनस्वलिङ्गप्रयुक्तकार्याभावस्याप्यतिदेशान्ननत्वम्। स्पष्टञ्चेदंतस्माच्छसइतिसूत्रेभाष्यकैयटयोः
यद्वाऽतिदेशेनप्रकृतिलिङ्गप्रयुक्तकार्यातिदेशेनतद्विरुद्धस्त्र्याश्रयकार्याप्रवृत्तिः। स्पष्टञ्चेदंस्त्रियामितिसूत्रेभाष्ये· युक्तवद्भावादिप्रत्याख्याने
पियथादारादिशब्दैःपुंस्त्वेनस्त्रीरूपार्थस्यभानन्तथाप्रकृतेस्त्रीत्वेनपुंसोभानमितिननत्वम्· पुंस्त्वेवाच्येनत्वमित्यर्थात्· नचैवंखरकुट्यैः
त्यत्रापियुक्तवद्भावेननित्यस्त्रीत्वात्सूत्रेणैवसिद्धमितिवाच्यम्· स्त्र्याख्यावित्यस्यस्त्रीत्वविशिष्टमेवयआहेत्यर्थात्· नचायंतथास्त्रीत्वेन
रूपेणवस्तुतःपुंस्त्वविशिष्टस्याभिधानात्· यद्यपिपदार्थमात्रेशास्त्रीयलिङ्गत्रयमस्ति तथापिव्यक्तिवस्तुपदार्थादिबोध्यत्वकालेतत्तल्लिङ्गोपजने
पिस्त्रीपदादिबोध्यत्वदशायांतत्सत्वेमानाभावात्· प्रकृतेतुब्राह्मण्येत्यादिविशेष्यदर्शनेनतत्सत्त्वानुमानात्· स्पष्टञ्चेदम्भाष्यकैयटयोः। ए
वंश्रीशब्दात्कनिलुपिश्रियेब्राह्मणायेत्यादौविकल्पापत्तिः। युक्तवद्भावेनस्त्रियामङ्गस्यवर्त्तनात्· अत्रसूत्रेनित्यस्त्रीत्वानिवेशाच्चेतिचेन्न·
सत्यभिधानेइष्टापत्तेः। भाष्येदृश्यमानंश्रियेब्राह्मणायेत्यादितुकाजन्तात्किपिबोध्यम्· विपरीतंनित्यस्त्रीत्वनिवेशवादिनोलुवनाश्रियेब्रा
ह्मणायेत्यादौतदनापत्तिर्दोषइत्याहुः यूःकिम्· मात्रा। यद्यपियूइतिदीर्घपरंतथापिविभक्तिविपरिणामेनय्वोर्ह्रस्वावित्यन्वयोबोध्यः। एतत्सं

भैः रितितन्मतन्दूषयति। वस्तुतइति। स्वरूपेण। यथात्रेत्त्वयइत्यत्राम आम्त्वेनरूपेण। केनचिद्विशेषरूपेणेति। यथारुदादिभ्यः सार्वधातुकइत्यत्र
नतिस्त्रिति ज्ञापकेन सामान्यत आगमविषये रादेश्योनेतिज्ञाप्यते प्रत्ययोत्तरेतिसूत्रे चेमौ भाष्येप्रयोगौ। हेतुत्वेइति। वहिरङ्गासिद्धत्वत्तुनया
सयोरितिनिर्देशेनानित्यत्वान्नप्रवर्त्तते। विभक्ताविति। युवोरनाकावित्यत्रभाष्येपाठात्‌ख्याप्सूत्रेतत्परिभाषादोषेषुपाठाच्च। सखीति। सख्य
शिश्वीतिङीष्। यस्येतिचेतीकारलोपः। लक्ष्मीरिति। कृदिकारादितिङीषि लक्ष्मीरपि। स्यायतेः। स्यां शुक्रशोणितेइतिस्त्री। स्यायतेर्ड्‌ट्
लोपयलोपौटित्वान्ङीप्। इयङिति। स्त्रीशब्दस्येकारान्तत्वादियङ्‌वानुवर्त्ततइतिभावः। गुरुम्नेति। जसि चेतिगुणः। आङोनाअच्चघेर्ह्रस्वन
द्यापइत्येतैरित्यर्थः। बाध्यतइति। स्त्रीशब्दस्येयङित्यनेनान्वयः। नमिकोचीति। पूर्वकारिकोक्तैर्वाधेसतियत्फलितन्तदाह। ओस्याविति।
अजादौयइयादेशोविहितः सउपसर्जने पुंसि विद्यमानस्यस्त्रियाः स्त्रीशब्दस्यौसादिषु चतुर्ष्वेवनत्वन्यत्रगुणादिभिर्वाधादितिभावः। पुंवद्भावा
दिति। तृतीयादिषुभाषितपुंस्कमित्यनेनेतिभावः। ननु ह्रस्ववाक्येप्यस्त्रीत्यस्यसम्बन्धेनस्त्रीशब्दावयवभिन्नह्रस्ववर्णान्तादित्यर्थेनकथमत्र
प्राप्तिरतआह। अस्त्रीति। तत्रबीजमाह। तत्सम्बद्धस्येति। प्रसज्यप्रतिषेधस्तुना वाक्यभेदापत्तेः। नन्वियङुवङ्‌स्थानावित्यनेनापिह्र
स्वस्यनिषेधः किन्नेत्यतआह। दीर्घस्यायमिति। तत्रह्रस्वपराभावादितिभावः। श्रयन्त्येनामिति श्रीः। क्विब्वचीत्यादिनावाग्रित्यत्रेवकर्मणिक्वि
सार्वधातुकत्वेनोपादानेसार्वधातुकत्वज्ञानायप्रकृतेर्धातुत्वज्ञानंप्रत्ययत्वज्ञानञ्चावश्यकमिति ॥ पदीर्घौ। अङ्गन्तत्वान्नसुलोपः
तत्रवि शेषापेक्षस्यवहिरङ्गत्वमाइदमत्यापेक्षमनन्तरङ्गवहूपेक्षंवहिरङ्गमितिवदतोमतेन। वस्तुतस्त्वेतादृशंवहिरङ्गत्वङ्गापिनाश्रितमितिभाष्यानुसारिमते
नाह। विशेषापेक्षस्येति। मूलोक्तन्दूषयति। तृज्वत्सूत्रभाष्यइति। इत्यर्थइति। श्रुतानुमितयोरितिन्यायोऽत्रानुग्राहकः। सप्तम्येकवचनस्यामिकृतेत्रयादेशःस्याद
तआह। तत्रमिति। त्रेस्त्रयइतिसूत्रइत्यर्थः। अर्थाधिकारादिति। आमिसर्वनाम्नइतिसूत्रेषष्ठीवहुवचनग्रहणस्यैवसिद्धान्तत्वात् ॥ ॥ ननुपुनःप्रसङ्गविज्ञानेननुमि

मे॰ सप्रसङ्गतमा बाध्यसामान्यचिन्तयाऽऽदेशस्य सर्वापवादत्वस्य व्यवस्थापनादत आह· नातिप्रसक्तिर्ज्ञापकेनेति। आगमविषय इति· अनेन सामान्यशब्देन नुमोऽपि सं
ग्रहः। एवञ्चाप्यस्य वचनस्य कल्पनायां भाष्यमेव साधकमाह· प्रत्ययोत्तरेति· इमाविति· प्रियतिसृणी· प्रियतिसृणि इति प्रयोगाविसर्थः। ननु द्वेइत्यत्रापर
म· नेयङुवङ्स्थाना· वाचका विषय इति· इदं च स्वरूपकथनं न तत्पूर्वं यण उवङोऽपवादत्वात्तस्यैव प्रसङ्गेन· तयोरिति· अत्र स्थानिनोऽधिकरणत्वविव
क्षयङ्। उ· हृयोच्चारणं स्पष्टार्थम्। स्थानशब्दो भावल्युडन्तः। इयङुवङोः स्थानं स्थितिर्ययोरिति बहुव्रीहिः। सा च बाधका विषय एव·
तेन प्रकृष्टा धीः प्रधीः प्रध्यै इत्यादौ न निषेधः। सा चोपलक्षणं व्याख्यानात्· तेन हे श्रीरित्यादौ निषेधसिद्धिः। श्रिया वित्यादौ तत्स्थिति
सत्त्वात्· यत्र नदीकार्यं श्रियेऽङ्गे बाधकाबाधिते यङादिस्थितिः क्वचिद्दृष्टा तस्य तदवयवस्य च निषेध इति फलितम्· अत एव प्रकृष्टा धी
र्यस्याः यस्य वा प्रधीरित्यत्रावयवधीशब्दस्य नदीत्वमभवत्येव· तदुक्तं भाष्ये· अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमिति चेदियङुवङ् स्थानप्रति
षेधे यण्स्थानयोरपि स्त्रियोः प्रतिषेधः प्राप्नोति अवयवस्येयङुवङ्स्थानत्वात् आध्यै प्रध्यै। सिद्धं त्वङ्गरूपग्रहणात्यस्याङ्गस्येयुवौ
भवतस्तस्येदं ग्रहणं न चैतस्याङ्गस्येयुवौ भवत इति· श्रियै इति· ङिति ह्रस्वश्चेति विकल्पः। वामि· आमीति च्छेदः। प्रधीशब्दस्येति· प्रकृ
ष्टं ध्यायतीत्यर्थकस्येत्यर्थः। वृत्तिकारादीनामिति· अयं भावः। भाष्ये आध्यै प्रध्यै इत्यादावियङ्स्थानत्वान्निषेधमाशङ्क्य यत्र नदीका
र्यं श्रियेऽङ्ग इत्युक्तरीत्या समाहितम्
स्ययासप्तमी· व्याख्यानादिति· सूत्रारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः हे श्रीरित्यादाव पयङुवङोः क्वापि स्थित्यभावात्·
निमित्तकत्वेनान्तरङ्गटापि कर्तव्ये विभक्तिनिमित्तकस्य दाघत्वस्यासिद्धत्वाद्रूपासिद्धिः स्यादत आह· बहिरङ्गासिद्धत्वमिति। युवोरनाकाविसत्रेति· एतेन

भै॰ पयरिभाषानिर्मूलितिकस्यचिदुक्तिः प्रयुक्ता। वस्तुतोघटीग्रहणाल्लिङ्ग विशिष्टपरिभाषाः नित्यानेनैषागतार्थेत्याशयेनाह-ङ्याप्सूत्रइति॰ इयङ्‌॰ वा
नुवर्ततेइति॰ एकदेशेस्वरितत्वात्॰ तत्रहस्वइति॰ इयङुवङ्‌पदघटितवाक्येत्यर्थः॥ ॐ ॥इतिबहुव्रीहिरिति॰ व्यधिकरणबहुव्रीहेरपिसप्तमीविशेषणइति
ज्ञापकात्साधुत्वम्॰ एतेनमूलोक्तार्थस्यवाच्यार्थपरतयैवोपपत्तेरस्याधिकरणेल्युडन्तस्थानशब्दस्यङुवङोःस्थानावितिषष्ठीसमासंकृत्वाफलितार्थपरतयाव

भ॰ नदीकार्य्याश्रयेऽङ्‌॰ इति॰ सुधीस्त्वत्रसुसुधीसुइतिस्थितेसमासान्तस्यालौकिकप्रक्रियावाक्यप्रवृत्यात्तत्रसुवनेननदीकार्य्याश्रयेऽङ्‌॰ इयङ्‌
वङोःस्थितिर्क्वापिनदृष्टाइति॰ तत्रनिषेधाभावेपूर्व्याख्याविरुनेनननदीसंज्ञायांकथंस्यात् किंचनैकत्रगृहेकाकदर्शने अन्यत्रगृहेष्वाकवतो
देवदत्तस्यगृहाइतिभवतीत्युपलक्षणतापयश्राक्येतिचिन्त्यमेतत् तस्माद्यदर्थकपादस्थधर्मावच्छिन्नेइयङ्‌वङोःस्थितिर्दृष्टा तदर्थकतद्रूपाव
र्णेनमयुक्तमितिसूचितम्। अत्रेयङुवङोरित्यस्यषष्ठ्यन्तस्यपूर्ववत्तद्विशेषणतयोपपत्तेःस्थान ((च्छिन्नस्येत्यादिग्रन्थार्थोवक्तुंयुक्तमित्यलम्॰ ॥
ग्रन्थोपादानसामर्थ्याल्लभ्यंतदाह॰ साचबाधकाविषयइति॰ अत्रातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिलभ्यार्थमाह॰ साचोपलक्षणमिति॰ पूर्वोक्तमर्थम्प्रमाणयति॰ त २५८
दुक्तमिति॰ प्रथमलिङ्ग॰ स्यप्रत्याख्यानावसरे पूर्व्याख्याविितिसूत्रे प्रकृष्टन्ध्यायतीत्यर्थकस्येति॰ प्रकृष्टध्यानकर्तृत्वप्रवृत्तिनिमित्तकस्येत्यर्थः। परान्तरम्बिना
स्त्रियांवर्तमानत्वन्नित्यस्त्रीत्वमित्यस्यवृत्तिकारादिसम्म तस्यलाभप्रकारमाह॰। अयम्भावइति॰॥

मे· विशेषणे· अन्तरङ्ग· इति· तथाच तृज्वद्भावसह विप्रतिषेध विचारासङ्गतिरितिभावः। तमेव विशेषमाह· अतो निषेधादेवेति· नतिसृचतसृनिषेधादेवेत्यर्थः। अर्थसञ्ज्ञा
कृतेति· अर्थसञ्ज्ञाशब्दयोर्द्वन्द्वं कृत्वा कृतशब्देन सहसमासेऽर्थकृतंसञ्ज्ञाकृतं वानाश्रीयत इतिफलितम्॥ ःॢः॥ आमीति· अस्य त्रयादेश इत्यत्रान्वयः। यत्तु त्र
म· त्रयादेश इति· तत्रादेशेदीर्घे तदसंगतिरितिभावः उत्तरपदत्वाभावादिति· ऋकारान्तोत्तरपदकबहुव्रीहावित्यर्थः एतेन बहुमातृक इत्यादि तदुक्तम्
अन्यथामिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेपिसञ्ज्ञार्थविशेषानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात्त्रयादेशे तदसङ्गतिस्स्यादेव· वस्तुतः स्वरूपेणोपादाने नव
हिरङ्गत्वम् किन्तु केनचिद्विशेषधर्मेणोपादाने एवेति विशेषापेक्षस्य बहिरङ्गत्वमेव नेति चकृद्धातौ निरूपयिष्यामः तृज्वत्सूत्रेभाष्ये
तु नतिसृचतसृज्ञापकाद्रादेशोनुडविषयेन· पूर्वविप्रतिषेधेन तु न सिध्यति। अपवादविषयेविप्रतिषेधाप्रवृत्तेः रादेशस्य सर्वापवादत्वा
दित्युक्तम्· त्रिचतुरोर्विशेषणादिति· स्त्रीनिघ्नस्ङ्स्यायां वर्त्तमानयोरित्यर्थइतिभावः। नेहेति· त्रिशब्दस्य पुन्नपुंसकवृत्तित्वेपि समुदाय
स्य स्त्रियां वृत्तेरङ्ग विशेषणत्वे आदेशः स्यादितिभावः। आमित्विति· तत्रामष्षष्ठीबहुवचनमेवार्थाधिकारादतो नडनामित्रयादेश
इति बोध्यम्· प्रियत्रिसेति· अङ्गविशेषणत्वेत्राव्याप्तिः स्यादितिभावः। प्रियाजस्त्रिजसइतिस्थितेऽन्तरङ्गानपीतिन्यायेन विभक्तिलु
किपुनः सुपितदन्तविधिनानिर्दिश्यमानपरिभाषयात्रिशब्दस्यादेशः ततोनघृतश्चेतिकप्तुन समासार्थलौकिकवाक्येऋकारान्तो
त्तरपदत्वाभावात् ऋदुशनेत्यनङ्। प्रियत्रिसृणीरित्यादि· अत्र नुमः परत्वाद्विप्रादेशेपुनः प्रसङ्गविज्ञानेन नुम्॥ ॥
रणेषु समासान्ताअलौकिकप्रक्रियावाक्ये बहुजस्समात् जसइत्यत्रैवप्रवृत्याऋकारान्तोत्तरपदत्वाभावादित्यपास्तन सूनामर्थेन पूर्वोक्तार्थेऽ
पादेशस्य विशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वनिस्वादेशस्यतु विभक्तिसामान्यापेक्षत्वादनन्तरङ्गत्वमिति नत्रयादेशस्यानन्तरङ्गत्वात् पूर्वम्प्रवृत्तौ नननतिसृचतिसूत्रासङ्गति

त्रिचतुरोः

भ·श्रो·
टीभ·
टीभ·
२५८

भे· आरम्भसामर्थ्यादिति· तस्यात्रसम्बन्धेप्रकृतसूत्रस्यापिपूर्वसूत्रविषयएवप्रवृत्त्यापूर्वसूत्रेणैवसिद्धेः।तदन्तशब्दानामिति· ऋन्नान्तशब्दानामित्यर्थः।क्र

भ· सीतापहारेति· अत्रकृद्योगेषष्ठीसमासस्यनिषेधात्सीताया अपहारेतिवक्तुंयुक्तं विधिनेति· विधिनात्वयाहापितःसाजितः किंकुर्वः हेसुभ्रुत्वंका

सिइत्येवंसवहुविललापेतियोजनानतुसाजितःसइतित्वयेत्यस्यानन्वयापत्तेः भावप्रकाशेतुविधिनात्वयाहापितः साजितः सलक्ष्मणः हेसुभ्रूत्वंका।

पुंवदिति· सुष्ठुध्यायतीतिविग्रहेइतिशेषस्तस्यनित्यस्त्रीत्वाभावेनपुंसीवस्त्रियामप्यनदीत्वादितिभावः।इतिविग्रहेत्विति· ईदृशपद

घटितविग्रहेस्त्रीलिङ्ग· वहुव्रीहौकर्मधारयेचेत्यर्थः तत्रवहुव्रीहावव्ययवस्यनेयङि·तिनिषेधः।ङि·तितुसमुदायस्यविकल्पइतिवोध्य

म।स्त्रियाञ्च· अत्रासम्बुद्धौसर्वनामस्थानइतिनसम्बध्यते आरम्भसामर्थ्यात· ऋन्नेभ्यइति· तदन्तशब्दानांवहुत्वाद्बहुवचनम

प्रातिपदिकविशेषणात्तदन्तविधिः।स्त्रियामितिचाधिकारः।कासिहेसुभ्रुइति· रावणेनसीतापहारोत्तरंरामविलापोयम· विधिनात्व

याहापितस्याजितःसहेसुभ्रुकासीत्येवंवहुविललापेत्यर्थः।नेयङि·त्यनेनावयवस्यसमुदायस्यचनदीत्वनिषेधात्प्रश्नः।प्रमाद

इति·विरहपीडितत्वेनानवधानलक्षणोऽत्रप्रमादः।सचविरहपोषकत्वात्काव्यगुणः।एकाजुत्तरपदे·एकोऽचयस्मिन्तादृशमु

त्तरपदंयस्येतिसूत्रेवहुव्रीहिगर्भोवहुव्रीहिः।उत्तरपदेइत्यनेनास्यवाक्यस्यसमासपदघटितवाक्यैकदेशत्वानुमानात्समासोविग्रे

सीत्येवंवहुविललापेत्यर्थःइत्युक्तम तत्रलक्ष्मणस्यविलापेकर्तृत्वेननान्वयःरामविलापोऽयमितिस्वपरग्रंथविरोधात् किंत्वयमप्येकोविला

पप्रकारइतिवोध्यम्· परन्तुतच्छब्देनलक्ष्मणपरामर्शोदुर्लभः तस्याप्रक्रान्तत्वात् रामइत्यस्यैवविलापेकर्तृत्वेनान्वयित्वस्यैवस्वरसतःप्रती

न्ताभ्यामितिद्विवचननिर्देशगौरवञ्चेत्यपिवोध्यम।विरहपोषकत्वात्·।विरहेसतिविरहिणोऽनवधानम्भवतीतिहिलोकप्रसिद्धम।समासइत्येतल्लाभप्र २५९

भ· तेश्चपरत्वयमर्थोनप्रकरणस्यानुगुणेनापितत्पदव्याख्यायाः तथाहिषष्ठसर्गे एकादशंभट्टिपद्यम् आः कष्टंबतहिचित्रंहूंमातर्दैवतानिधिक्· हापितः
क्वासिहेसुभ्रुबह्वेवंविललापसः शोकेनाक्रान्तमनाविक्लवेनाद आः इति· पीडायांवापिवियोगात्पीडितआः इत्याह अस्मद्वियोगमात्रास्थिताप्राणाः स्थक्तवा
न इत्याह· कष्टंकृच्छ्रमितिभर्तृमरणादस्मद्वियोगाच्चमातुःकावस्थेत्यभिप्रायेणाह· बतेति· बतशब्दःखेदे सौमित्रिरपिसीतयाशायितइतिविस्मितःही
त्याह· हिविस्मये यदिनाममूढतयापिशायितःसीतयातथापिसौमित्रिणाविदुषासत्तापिकथंनादृशाणपोदन्तइति अभिप्रायेणाह चित्रमित्याह।
चित्रमाश्चर्यंयदेवंविधमनर्थंजातंतत्कैकयीप्रभवमितिक्रुध्यन्हूंमातइत्याह हूंशब्दः क्रोधे अथवासर्वमेवेदंदैवदत्तविचेष्टितमितिनचतेषु
मयानुचितमित्यभिप्रायेण धिक्दैवतानीत्याह धिक्कुत्सायांप्राणांस्त्यक्तवन्तमपिपितरंनपुनर्द्रक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह हापितःक्वद्रष्टव्योऽसिहा
शोके हेसुभ्रुसीते क्वासीत्यादितद्व्याख्यानंच्वेतिबोध्यम्· समुदायस्यचेति· इदन्त्वपरान्तरम्विनापिस्त्रियाम्वर्तमानत्वंनित्यस्त्रीत्वमितिवृत्तिकारम
तमनुसृत्योक्तम्· कैयटमतेतुशोभनेभ्रुवौयस्याइतिबहुव्रीहिः शोभनंभ्रमतीतितत्सुभ्रुस्यवानित्यस्त्रीत्वाभावान्नदीत्वप्राप्तिरेवेतिबोध्यम्· भाव
प्रकाशेतुजयमङ्गलादौभ्रुशब्दात्प्राणिजातेश्चऊङ्· तदन्तेनसमासेउपसर्जनह्रस्वेकृतेपिस्वभावान्मनुष्यजातिवचनत्वेनपुनरूङ्· तदन्तात्ङिपूर्व
न्तत्वेनप्रातिपदिकत्वेसतिसम्बुद्धौह्रस्वत्वेऊङ्भावेतुदीर्घत्वंइत्युक्तं ऊङ्· चयमादीनामितिभ्रुस्यादितस्यक्रियाशब्दत्वाज्जातिवाचकत्वाभावेनाङ्
संभवति· अप्युत्सन्नस्यङ्ड्प्रत्ययान्तस्यवाशुद्धरूढस्यप्राराणङ्गवाचकस्यतुजातिवाचकत्वाद्ङ्ड्· भवति· तथाचधातुत्वाभावादुवङ्भावेसवर्णदीर्घे
भ्रूइतिभ्रूग्रहणेनतुनोवङ्· तत्रधातुसाहचर्येणतस्यापिधातुसंबन्धस्यैवग्रहणात् अतएवकैयटेतत्प्रत्याख्यातंकप्तुनसमासान्तविधेरनित्यत्वा
न्निवन्नप्राप्त्यङ्ग्· योगरूढिस्वीकारदमरेभ्रूर्वौस्त्रियामितिप्राप्त्यङ्ग्· कवद्द्युपपन्नः तन्नायुङ्· तुनअजातिपर्युदासेनशुद्धरूढेभ्यएवतदुत्पत्तेरिति॥१०॥

[illegible]

प्र·टी
टी·भे
टी·भ
२६०

मे॰ अस्य·वर्षाभूशब्दस्य·अमरात्स्त्रीप्रसयोःस्याद्भवतीति ज्ञानेपियादवकोशोपपत्त्यर्थम्बह्वादित्वकल्पनमितिभावः। अमरसम्मत्याह·अन्येत्विति·गौरादिषा
ठादिति·तस्याकृतिगणत्वकल्पनया।यादवकोशोपपत्तिमाह·भेक्यामिति·इतिवदिति·तत्रैवात्रापिस्त्रीप्रत्ययप्रकृतिमात्रप्रतिपादनेकोशतात्पर्यंकल्प्यत
इतिभावः।मूलासङ्गतिंपरिहरन्तात्पर्यमाह·गौरादित्वादिति·तदनुसारेण·माधवमतानुसारेण·अनन्तरस्येतिन्यायेनङीपएवनिषेधःस्यादतआह·स्त्रिभ
यांपत्याप्नोतीति·केचिदित्यनेनसूचितामरुचिम्प्रकाशयन्नाह·स्वस्रादिष्विति·भाष्यस्वरसइति·तत्रहिसन्निपातपरिभाषायाःप्रयोजननिरूपणावसरेतिसृ
आरभ्येति·प्रातिपदिकान्तेत्यनेनविकल्पेनणत्वेसिद्धइत्यर्थः।पुनरिति·णग्रहणेऽनुवर्त्तमानेइत्यर्थः।यणमिति·इन्करोतीतियणमित्य
र्थः।भेकजाताविति·शिलीगण्डूपदीभेकीवर्षाभ्वीकमठीदुलिरित्यमरादस्यबह्वादित्वेनवाङीषितिभावः।अन्येत्वस्यगौरादिषुपाठान्नि
त्यमेवङीषभेक्यामपुनर्नवायांस्त्रीतियादवस्यसुतःपुत्रःस्त्रियान्त्वमीआहुर्दुहितरमितिवन्नित्यस्त्रीत्वेप्युपपत्तेरित्याहुः।गौरादित्वा
द्विकल्पनेमानाभावात्।अमरेवर्षाभूःकमठीदुलिरित्येवपाठइतिसुबोधिनीकारइतिमाधवस्तदनुसारेणमूलंबोध्यम्।ङीपृटापौनरु
इति·स्त्रियांपत्याप्नोतितन्नेतिव्याख्यानादितिभावः।स्वस्रादिषुमातृशब्दस्यननन्दृ दिसाहचर्यात्प्रसिद्धत्वाच्चसम्बन्धिजननीवाचक
स्यैवग्रहणम् सन्निपातपरिभाषयैवतिसृचतस्रोर्ङीषभावेसिद्धेतदनित्यत्वज्ञापनार्थन्तयोर्ग्रहणमितिकेचित्·स्वस्रादिषुतिसृचत
स्रोःपाठोनार्षइतिकृन्मेजन्तसूत्रस्थभाष्यस्वरसः॥ ॥ इत्यजन्ताःस्त्रीलिङ्गाः॥ ॥ ए चतसृत्वंङीब्विधेः।तिसृचतसृत्वंङीब्विधेरनि
मित्तम्·तिस्रस्तिष्ठन्ति·चतस्रस्तिष्ठन्ति·तिसृचतसृभावेकृतेऋन्नेभ्योङीबितिङीप्प्राप्नोति·सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तन्तद्विघातस्येतिनदोषो रामः
भवतीत्युक्त्वानास्त्येतत्प्रयोजनम्·आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनतिसृचतसृभावेङीब्भवति·यदयन्नतिसृचतसृइतिनामिदीर्घत्वस्यप्रतिषेधंशा। २६०
स्तीत्युक्तम्·यदिस्वस्रादिष्वनयोःपाठःस्यात्तदातेनैवनिषेधेसिद्धेज्ञापकानुसरणंक्लेशोव्यर्थःस्यादितिभावः॥ ॥ इत्यजन्ताःस्त्रीलिङ्गाः॥ ॥

भे· कैयटोक्तेति· पूर्वोक्तेन प्रवृत्तिनिमित्तेनोभयाभिधायकत्वात् ईदृशनित्यस्त्रीत्वालाभ इति· किन्तु न कदापि पुंसः प्रातिपदिकादित्यैवैकारव्यवच्छेद्यं लभ्यते· ऋकार
साहचर्येणेति· ऋकारस्य प्रवृत्तिमात्रवर्तिन एव ग्रहणस्य सिद्धान्तसम्मतत्वात् अत एव श्रियतिसा इत्यत्र न कप् प्रकृते वृत्तेः प्राक् यथा नदीत्वं न तथोपपादयति· धीश

तत्र न बहुव्रीहिः। कबापत्तेः। किन्तु प्रकृष्टं ध्यायतीत्याद्यर्थकं तत्। तत्र कैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वाभावेन नदीत्वाप्राप्त्या भाष्यासङ्गतिरतः स्त्रीविषयावेव यौ पूनित्यमित्यत्र भाष्य एवकारो भिन्नक्रमः। नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावित्यर्थः। नित्यमेवेत्यस्य पदान्तरम्बिनापीत्यर्थः। खलपूः कटप्रूग्रामणीनां क्रियाशब्दतया पुंसि मुख्या वृत्तिः। पुंसः खल्वयमुचितो धर्मः शक्तत्वाद्भयरहितत्वाच्च· अतस्तेषां न पदान्तरं विना स्त्रीवृत्तित्वं ध्यानादितु स्त्रीपुंससाधारणमिति· अत्रारुचिवीजन्तु सूत्रभाष्याद्यस्वरसैरीदृशनित्यस्त्रीत्वालाभः। भाष्योदाहरणे बहुव्रीहिरेव· कप्तु न· ऋकारसाहचर्येण यस्य वृत्तेः प्राग्नदीत्वम् तदुत्तरपदक एव तत्प्रवृत्तेः। धीशब्दस्य यङ्स्थानित्वेन प्राङ्नदीत्वनिषेधात्· गतिपूर्वकत्वाद्यणपि सुलभः। आध्यै प्रध्यै इति चिन्त्यमेतत्· क्रियाशब्दत्वेन नित्यस्त्रीत्वाभावादिति कैयटस्तु चिन्त्य एवेति दिक्· लक्ष्मीवदिति· स्त्रियामिति शेषः। पुंवद्रूपमिति· उक्तविग्रहे नित्यस्त्रीत्वाभावात् पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः। प्रकृष्टा धीरिति विग्रह इति· ईदृशपदघटितविग्रहे इत्यर्थः। तेन कर्मधारये बहुव्रीहौ च सर्वलिङ्गेपि मतद्वयेपि लक्ष्मीवत्· प्रथमलिङ्गग्रहणञ्चेत्यवयव धीशब्दस्य नदीत्वात् नेयङिति निषेधस्योक्तरीत्या प्राप्त्यभावादिति भावः· विशेष इति· लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थः। श्रीवदिति स्त्रियामिति शेषः। विशिष्टस्यापीयङ्स्थानित्वेन ङिदामोर्विकल्पस्यान्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेरिति भावः· पुंसि तु ईदृशबहुव्रीहावपि न नदीत्वं नेयङित्यवयवस्य निषेधात् समुदायस्याप्राप्तेश्च। ॥

द्वेति· कैयटोक्तमनूद्य खण्डयति· आध्यै इत्यादीति· मतद्वय इति· वृत्तिकारकैयटम तयोरित्यर्थः। लक्ष्मीशब्दापेक्षयेत्यर्थ इति· धातुत्वे यणादेशस्य न्याय्यत्वात्·
विशिष्टस्यापीति· न भूसुधियोरिति यण्निषेधात्·॥

भै· ननुयस्येतिचेतिसूत्रेणपकारमात्रस्यैवलोपविधानमस्त्वित्यतआह· व्याख्यानादिति· स्वरूपकथनमिति· अस्यनतुव्यावर्त्तकमितिशेषः।
सर्वेइत्यत्रातिप्रसङ्गस्तर्हिस्यादतआह·सर्वेइति· व्याख्यानादितिजससाहचर्यमूलकात्· अतएवनानीतिसूत्रेएकशइतिप्रयोगसङ्गतिः।बलवत्वात्
जसःशीओङ·आपइत्याभ्यांशीओङ·इतिचानुवर्त्ततेतदाह·स्त्रीवादिति·यस्येतिच·इश्चअश्चयंतस्यसर्थः।व्याख्यानात्·भ
स्यत्यधिकारः।येननतत्तद्धितइत्यतस्तद्धितोऽनुकृष्यते·तदाह·भस्यसादि·भस्येतिकिंगार्गरूप्यम्·औङःश्यामिति·इतएवनिर्देशाद
स्यनित्यस्त्रीत्वबोध्यम्·औङइतिस्वरूपकथनम्·सर्वेइत्यस्यभाधिकारेणसिद्धेः।जश्शसः·शसत्रसुवेवव्याख्यानात्·नपुंसकस्य·इ
दितोनुमित्यतोनुमितिसर्वनामस्थानइतिचानुवर्त्तते।अङ्गस्यतिचप्रकृतम्·।तच्चमलज्न्यांविशेष्यते·नपुंसकस्येतिगृह्य
माणस्याभावादङ्गस्यैवविशेषणम्।अस्थिदधीत्यादौतुगृह्यमाणस्यैवप्रकरणाच्छ्रुतेर्बलवत्वात्· अतएवत्रिचतुरोस्त्रियांत्र
स्त्रियामितिनपोरेवविशेषणमित्याकरः।उपधादीर्घइति·सर्वनामस्थानेचासम्बुद्धाविसनेनेतिभावः।शेषमिति·कर्मणिघ
ञ्·घञजपाःपुंसीतितुप्रायोवादः·अद्डितिपाठः।इस्यष्टुत्वंडस्यसंयोगान्तलोपश्चादेशस्वरूपभङ्गभियानकृतइतिकैयटःपञ्च
भ्यइति·अधिकस्यवच्छेदायास्यसर्वाद्यन्तर्गणत्वात्·परेतुउतरादिभ्यइतिविरुद्धविभक्तिपञ्चम्यन्तत्वादङ्गस्यसनेनान्वयानर्हमि
तिउतरादिभ्योविहितयोःस्वमोरङ्गसञ्ज्ञानिमित्तयोरित्यर्थइतिभाष्येसर्वादिसूत्रेस्पष्टम्।एवञ्चपरमकतरंकुलमित्यादौनाद्डाय
तुकैयटेनार्थद्वारकंविधानमाश्रयितव्यम्।तेनपरमकतरादित्युक्तंतन्न·तस्ययदिउत्तराद्यर्थगतसङ्ख्याभिधायिनइत्यर्थस्तत्प
प्रकरणाद्युपस्थितिस्तदपेक्षया श्रुतार्थस्यशीघ्रोपस्थितिकत्वात्· अतएवः श्रुतानुमितयोरितिपरिभाषासत्वादेव·भावेघञिप्रस्तुतार्थासङ्गेतरा
ह·कर्मणीति· प्रायोवादइति·लिङ्गानुशासनस्यलौकिकत्वात्· अतएवसम्बन्धमनुवर्त्तिष्यतइतिभाष्यस्यसम्बध्यतइतिसम्बन्धइतिव्याख्याके

श्चम्पत्राज्ञात्हशार्थप्रतीतस्सम्बन्धः

यटेनकृता·स्वरूपभङ्गमियानकृतइति·॥

भि॰ एवञ्चनित्यस्यापिशास्त्रस्यसूत्रेषुच्छन्दोवत्सूत्राणीतिवचनेनछन्दस्त्वातिदेशेनाप्रवृत्तिरितिभावः॥ ॥ विधानस्यसर्वथेति। उत्तराद्यर्थगतस
ङ्ख्याभिधायिनइत्यर्थेविधानक्रियायाअनन्तर्भावात्।अङ्गत्वयेति। अर्थद्वारकविभक्तिविशेषणमित्यर्थः।व्याख्यानादिति। लक्ष्यानुसारिव्याख्याना
म। अद्दुउत्तरादिष्विति। एतद्भाष्यप्रवृत्तेरिति। एवंचेयत्रारंभप्रत्याख्यानयोःफलभेदेसूत्रानभिधानंकिमर्थंक्रियतेफलान्तरसूचनायैवतद्
भाष्यप्रवृत्तिरित्यस्यवक्तुमशक्यत्वात्। वस्तुतःकर्त्राधर्मादिस्थाढ्यैसुनिमित्तानङि सन्निपातपरिभाषाविरोधात्सुलोपोनस्यादितितदर्थेविभक्तिलोपि
यदिषष्ठ्यर्थेपञ्चमीतदाविरुद्धविभक्तित्वादितिभाष्यासङ्गतिर्विधानस्यसर्वथानाश्रयणेनार्थद्वारकंविधानमितितद्व्या
सङ्गतिश्च। नचैतदर्थमुपसर्जनप्रतिषेधारम्भोऽस्त्वर्थःस्यादितिवाच्यम्।तत्प्रत्याख्यानायैवैतद्भाष्यप्रवृत्तेः।परमकतरादित्याद
नयेःवक्ष्यमाणाश्रयणीयविहितविशेषणेनैवातिकतरादित्याद्यनेःसव्यर्थइतितदाशयः।त्यदादीनामदस्तत्रषष्ठ्यन्तत्वात्त्यदा
दीनामित्यर्थद्वारकंविभक्तिविशेषणमस्त्विदधीनत्वादावङ्गतयाविशेषणंव्याख्यानादित्यपितत्रैवभाष्येस्पष्टमित्याहुः।न
डित्वफलमाह। टेरितिविंशतेरित्यतोडितीतिवर्ततेभस्येतिचाधिकृतमापञ्चमइति। डतोमटिभत्वाभावइतिभावः।अन्यतमस्ये
ति। उत्तरादिष्वपाठादितिभावः।एकतरमिति। एकाच्चप्राचामितिउतरच्। एकतमस्यत्वेकतमदित्येव। परत्वादिति। नुमयेस्य
तिशेषः।शब्दान्तरप्राप्त्याफलमाजन्तलक्षणभेदाच्चनुमप्यनित्यइतिभावः।केचित्तुपूर्वविप्रतिषेधाभावात्परत्वाज्जरसितिततःश्रौफलन्त।
नदनित्यत्वंज्ञापनीयमेव। अत्रापिविभक्तिलोपेतदनित्यत्वान्नदोषइतिचिन्त्यमेतत्॥ त्वान्नुमित्यर्थमाहुः।अत्रयद्वक्तव्यंतन्निर्जरशब्दे
विहितविशेषणेति। यदितुप्राचीनमतेषउत्तरादिसंख्याभिधायित्वरूपंविहितत्वमित्युच्यतेतदातेषामपिनविरोधः॥ ॥ योगसाधनायप्रक्रियामाह।
परत्वादिनीति। नुमप्यनित्यइति अपिनाजरसदेशग्रहणम्।तस्यनुमागमेकृतेनुमःसमुदायभक्तत्वात्तदवयवजराशब्दस्यनुमागमेनव्यवधानादिति

श्र·शे· भैं॰ मितिबोध्यम्· अत्रयद्वक्तव्यमिति· शीभावासरत्वाज्ञरसित्यसङ्गतम्।विभक्त्यादेशानामेवपूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वादित्याद्युक्तम्॥ ॐ ॥ असम्भवादिति· सान्तसंयो
टी·भै· गावयवनकारस्यान्त्यालत्वाभावेनतन्निरूपितोपधात्वस्यासम्भवात्· अतएव सर्वनाम्न इत्यस्य सान्तसंयोगविशेषणत्वादेव· अङ्ग· विशेषणत्वेहंसशब्दावयवा
टी·भ· कारस्यापिस्यादितिभावः। नस्याङ्गांशे उपस्थिताकाङ्क्षत्वेप्याह· यद्वेति· नचान्त्यविकार इतिपरिभाषायाः प्रकृते ऽतिप्रसङ्ग·निवारकतया स्वीकारे समहतइत्येवसूत्रं
२६२ कर्तव्यम् नोपधाया इतिवर्त्तते· अङ्गस्येतिप्रकृतम्· तच्चविशेष्यम्· समहत इत्यस्य विशेषणे तया सान्तम्महच्छब्दान्तञ्चयदङ्गन्तदवयवो यो नकारस्त

भ· सान्तमहतः।संयोगविशेषणमिति· नन्वेवं हंसावित्यत्रे का दशे जाते हंस इति सान्तसंयोगस्य सर्वनामस्थानऔपरकत्वाद्दीर्घः स्यात् अन्तवत्वे
नाकारान्तत्वन्तु न· ताद्रूप्यानतिदेशात्· सर्वनामस्थानपरकं सान्तसंयोगान्तं यदङ्गमित्यर्थेन सान्तत्वाभावान्न भवतीति· यद्वा ऽन्त्यसदेशस्येति न

सान्तमहतः।सान्तेतिलुप्तषष्ठीकम्पृथक्पदं।संयोगस्येत्यनेनसमानाधिकरणम्।नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धाविति
नुवर्त्ततेतदाह· सान्तसंयोगस्येत्यादि· उपधाग्रहणञ्चपूर्वत्वमात्रोपलक्षणं पारिभाषिकार्थस्येहासम्भवात्· सर्वनामस्थान
इतिसान्तसंयोगविशेषणम्। अतएवहंसशिरांसीत्यादौ न दोषः।यद्वानन्त्यविकारे ऽन्त्यसदेशस्येति न दोषः ॥ ॥

दोष इति· ननुपरिभाषेयं द्वेषरेऽस्य चोभयोर्युगपत्प्राप्तावेवेत्युक्तं अत्र तु नोभयोर्युगपत्प्राप्तिरिति चेन्न· यस्य कस्यचिल्लक्ष्ये युगपत्प्राप्तिरस्ति· तस्य
एकत्राप्राप्तावपिभवतीत्यर्थात्· शिरांसीत्यत्रोभयोः प्राप्तिरस्ति हंसशिरांसीत्यत्रान्त्यस्यैवेति न दोषः॥ ९९ नः पूर्वस्याचो दीर्घ इत्यर्थस्वीकारेण सर्वे
प्रसिद्धौ संयोगग्रहणमनन्तग्रहणञ्च व्यर्थमिति वाच्यम्· अनेतीत्यन त्सरतीति त्सरः। अनश्चासौ त्सरश्च अन्त्सरौ तौ वाचष्टे अन्त्सरयति ततः क्विपि अन्त्स इति २६२
प्रातिपदिकत्वात् सुपि प्रतिनासमासेप्रत्यन्तःशब्दात्सुपिदीर्घार्थम् संयोगग्रहणस्यावश्यकत्वात्· एतदर्थमेव बहूनां समुदाये बहूनां [illegible] गसञ्ज्ञो
क्तिर्भाष्ये यासङ्गच्छते· णिलोपस्य स्थानित्वन्तु न· कौमुदमतात्। सूत्रे संयोगग्रहणाभावे प्रकृतोदाहरणे ऽन्त्यवर्णतद्वर्णयोरित [illegible] भावेना न

भे॰ येन नाप्राप्त इति न्यायादिति। उत्सर्गाप्राप्तियोग्यविषयेऽपवादितार्थ्येऽस्येतन्न्यायप्रवृत्तौ बीजं तच्च प्रकृतेऽप्यस्त्येव। एतेनाम्भावे सन्निपातपरिभाषया लुगभावस्य सत्त्वेऽपि नापवादत्वानुपपत्तिः। यत्तु लाघवादतोऽमित्यत्र म इत्येव च्छेदः द्वितीयैकवचने आदेः परस्य सकारस्य मकारे द्वितीयमकारस्य संयोगान्तलोपेन सिद्धम् यद्यपि संयोगान्तलोपे यणः प्रतिषेध इति वार्तिकारम्भपक्षे संयोगान्तलोपः प्राप्नोति। मलुग्ग्रहणापकर्षपक्षे तु नेति फलभेद आपतति। तथापि संयोगान्तलोपसूत्रे मलुग्ग्रहणस्य वाक्यभेदेन सम्बन्धं कल्पयित्वा फलभेदः परिहरणीय इत्येतद् दूषयति अमिति च्छेद इति। ननु म इति च्छेद उक्त इति। यदि म इति च्छेदोऽभिमतः स्यात्तदाङ्गाक्षेपमात्रं कर्तव्यम्। येन यदाक्षिप्तं तत्तस्य विशेषणमिति न्यायेन तादृशाङ्गस्य तया सम्बुद्धिरित्येव लाघवादतः। वैयधिकरण्येनान्वयो हल्पदानुवृत्ति

प्रतोऽम्। अत इत्येतदधिकृतस्याङ्गस्य विशेषणं स्वमोर्नपुंसकादिति चानुवर्तते। अमलुग्बाधको येन नाप्राप्तिन्यायात्। अमिति च्छेदे न तु मिति ज्ञानमित्यादौ सुपि चेति दीर्घापत्तेः। सन्निपातपरिभाषया दीर्घवारणे तु हे ज्ञान इत्यादौ सम्बुद्धिलोपस्यानापत्तिः। अनिमित्तस्य प्रकृतिप्रत्ययसन्निपातस्य प्रत्ययलोपेन विनाशात्। अत एवैङ्ह्रस्वादिति सूत्रे ज्ञानेत्यादौ मलोपापत्तेरित्यादौ लोपाभावाय चाङ्गाक्षेपव्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्तयः स्थिता भाष्ये न तु मिति च्छेद इत्युक्तमित्यलम्भाष्यविरुद्धकल्पनयेति दिक्॥ ॥

श्च न कार्येति भावः। केचित्तु सन्निपातपरिभाषया ज्ञानमित्यत्र दीर्घवारणमयुक्तम्। तथा एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेरिति सूत्रे हल्ग्रहणानुवृत्त्यभावे कुण्डप्रभृत्वात्सम्बुद्धौ अमादेशे आदेः परस्य सकारलोपे सुपि चेति दीर्घे हे कुण्डमिति प्राप्नोतीति सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाभिप्रायेणोक्तं तथेह म इति च्छेदपक्षेऽपि दीर्घकर्तव्ये सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्याहुः। अत्रेदमवधेयम्। अमिति च्छेदपक्षेऽदन्तसन्निपातनिमित्तकस्यामादेशस्य नसाश्यानत्सन्निपातविघातकदीर्घम्प्रति निमित्ततेति सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिस्तस्मिन्पक्षे सम्भवति। म इति च्छेदपक्षे तु सन्निपातलक्षणविधेर्मकारादेशस्य सन्निपातविघातकदीर्घनिमित्तत्वं समुचितमेवेति॥

श॰शे॰ भै॰ भाष्यस्वरस इति॰ पदादीनामन्तरत्वस्यतत्सिद्धान्तसिद्धत्वात्॰ क्लीबवदर्थ इति॰ नचनपुंसकशब्दस्यसूत्रोपात्तस्यगुणवाचकतयाक्लीब
टी॰भै॰ वदर्थ इत्यनुपपन्नमितिवाच्यम्॰ नपुंसकशब्दस्यार्शआद्यजन्तत्वात्॰ नचविभक्त्यर्थस्यसंसर्गतयाभानाभ्युपगमात्प्रकृत्यर्थनिष्ठप्रकारतानि
टी॰भ॰ रूपितविशेष्यतायास्तत्रस्वीकारेबाधकाभावात्॰ शब्देनप्रतिपादितेर्थेविशेष्यत्वस्वीकारःसर्वसम्मतः।संसर्गताख्यविषयतायाःप्रकारत्वविशे

२६३ भ॰ यमार्थं नपुंसकात्परं शिएतदेवंसर्वनामस्था नसंज्ञंभवतिनान्यदितिनियमेनसिद्धावनपुंसकग्रहणसामर्थ्येनजसशससंबधिशेरेव
ग्रहणमितिज्ञापनेनादोषात्॰ सत्वप्रधानेति॰ अनवद्धावात्मासत्वप्रधानेत्यर्थः तेनकाण्डेइत्यत्रपूर्वान्तवत्वेनसत्वप्रधानत्वान्नदो
षः तदवस्थाएवेतिशंकानात्रह्रस्व इति॰ ननुकाण्डेइत्यत्रपर्यन्तवत्वलक्षणप्रवृत्त्यापूर्वंह्रस्वेनतनएकादेशेलक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायेननपु
नर्ह्रस्वप्राप्तिरेवेतिचेन्न॰ भाष्यप्रामाण्येननपुंसकघटकवर्णैकादेशभिन्नेलक्ष्येलक्षणस्यसकृदेवप्रवृत्तेरित्यर्थात्॰ अतएवज्ञाने
भ्यु इत्यत्रनदोषः अन्यथानपुंसकाजन्तप्रातिपदिकत्वाद्ध्रस्वःस्यात्॰ वहिरङ्गपरिभाषयावारणम्वा॰ एवंचादसोसेर्दादुदोम इत्यत्रम
शेखरोपिचिन्त्यएवेतिबोध्यम स्थानिवत्सूत्रस्थभाष्यविरोधोपिन तत्रलक्षणान्तरेणपुनःप्राप्तेः। प्राधान्यमिति॰ तत्वंचात्रप्रकार
तानाश्रयत्वं। समानानुपूर्वीक इति॰ अन्यथाऽजरशब्देपुंस्त्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वमादायपुम्वद्भावउक इत्यस्तुशब्देपुंवत्त्वापत्तिः नन्वे
वमप्यर्थभेदेपिशब्दैक्यमितिदर्शनेसर्वोयंप्रयासःसफलः तत्रचदर्शनेफलवाचकपीलुशब्देऽस्त्रीमिपुंवत्त्वंदुर्वारमत आह॰ समानार्थ
श्चेति।तत्प्रकारबोधेच्छयोच्चरितइत्यर्थः एवंचयत्रतत्प्रकारकबोधेच्छयोच्चार्यतेतदासपुंवदितिसूत्रार्थ इतिभावः। इत्सजन्तानपुंसकलिं २६३

ष्यत्वविरुद्धत्वेसाधकाभावः। अतएववन्हिर्नास्तीत्यत्रनञर्थेवन्हिपदार्थस्यवन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेनान्वयेवन्हित्वमवच्छिन्नत्व
प्रतियोगित्वञ्चेतित्रितयमेवविशेषणविशेष्यभावापन्नंसंसर्ग इत्युक्तम्परैः। नकेवलसम्बन्धस्यत्वएवविभक्त्यर्थप्राधान्यम् किन्तुप्रथमाद्यन्तेपीति॥

भि॰ ननुश्रीयंज्ञानवदित्यनुपपन्नं। श्रीपाणौस्त्रैवविशेषसद्भावात् अतआह॰ दीर्घान्तत्वप्रयुक्तइति॰ माधवमिति॰ यद्यत्रनुम्स्यात्तदाटिलोपःस्यात्॰।
अनित्यस्यवचनस्यपाक्षिकप्रवृत्तौभाष्यसम्मतिमाह॰ अतएवेति॰ पीलुशब्देतिप्रसङ्गइति॰ अर्थभेदेपिशब्दैक्यमितिमतेनेदम्॰ नचयेनशब्देनपुमान्
भाषितइत्यस्यवाचकतासम्बन्धेनपुमर्थविशिष्टस्यपुंवद्भावइत्यर्थोवाच्यस्सचनसम्भवति।पुमर्थविशिष्टस्यनपुंसकवृत्तित्वासम्भवादितिवाच्यम्॰
असम्भवपरिहारायातद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसमासाश्रयणेनपुमर्थोपलक्षितस्यपुम्वद्भावइत्यर्थोवाच्यस्तथासत्यप्ययमतिप्रसङ्गइतिभावः

ज्ञानवदिति॰ दीर्घान्तत्वप्रयुक्तोनकश्चिद्विशेषइतिभावः।श्रीपाणीत्यादावेकाजुत्तरपदेतिणत्वम्भवत्येवेतिबोध्यम्॰इकोऽचिविभक्ताविति॰सुपीति
वक्तव्येविभक्ताविनिचिन्त्यप्रयोजनम्॰विभक्तौकिम्॰ मधुनइदम्माधवम्॰ हेवारेहेवारीति॰ अतएवेकोचीतिसूत्रस्थमिहकिञ्चित्रपोइ
ति।एङ्ह्रस्वादितिसूत्रस्थंहेत्रपुइतिचभाष्यसङ्गच्छते॰ वृद्ध्यौत्वेति॰ वृद्ध्यादीनांक्रमेणगावौहरौक्रोष्टाहरयेइत्युदाहरणानि॰नुमोवारणीइति॰
तृतीयादिषु॰ भाषितःपुमान्येनशब्देनतस्यर्थेपीलुशब्देऽतिप्रसङ्गस्तस्माद्भाषितःपुमान्यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तेइत्येवंर्थेइतिबहुव्रीहिः।भाषण
क्रिययास्वकरणतयाक्षिप्तशब्दश्चलक्षीवेनसमानानुपूर्वीकःसमानार्थश्चगृह्यतेप्रत्यासत्तेः।ततोऽर्थआद्यचतत्फलितमाह॰ प्रवृत्तिनि
मित्तैक्यइति॰ इकोचीतिनपुंसकस्येतिचानुवर्त्ततेतेचतत्रषष्ठ्यन्तेत्रार्थात्प्रथमान्ते॰इकइतिकिम्॰ श्रीपेणअचिकिम्ग्रामणिभ्यामदादे

यस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तइति॰सत्सप्तम्याश्रयणेनयस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तेसतीत्यस्ययत्प्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकायमर्थविशिष्यिकाप्रतीतिर्भवतितत्प्रवृत्ति
निमित्तमन्यपदार्थः।ततोऽर्थाद्यचासमानप्रवृत्तिनिमित्तकत्वंलभ्यते॰ एवमपियदिशब्दस्यार्थभेदेप्यैक्यन्तदाऽतिप्रसङ्गःपीलुशब्देतदवस्थइतिवि॰
शेष्यार्थभेदाच्छब्दभेदःस्वीकार्यस्तथासतियेनशब्देनयस्मिन्प्रवृत्तिनिमित्तेसतिपुमान्भाषितोभवतितत्प्रवृत्तिनिमित्तत्वन्तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्यैक
त्वेनपुंसकवृत्तेःसम्भवतीत्याशयेनाह॰ भाषणक्रिययेति॰ विनिगमनाविरहादाह॰ समानानुपूर्वीकत्वोपादानम्मधुशब्देऽतिप्रसङ्गवारणाय॰ समानार्थइ

शा·शे· मि॰ अयञ्चेति· तत्प्रयुक्तेति· क्लीवत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वप्रयुक्तेत्यर्थः। नचैवं नब्विषयस्येति विहितस्वरस्याप्यतिदेशापत्तिः भिन्नकर्तृकत्वात्। नञ्जुयद्युदात्त

टी·भै· दिशब्दैरनुपात्तस्याविवक्षा ज्ञाप्यते· तदा चतस्रः पश्येत्यत्र चतुरः शसीत्यस्याप्रवृत्तिसिध्यर्थं त्वतसर्प्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते· सनिपातनेस्वरश्चतुरः

टी·भ· शसीत्यस्य बाधको भविष्यतीत्युक्तं भाष्ये तन्न सङ्गच्छेत्· नाप्रकृते पविवक्षासादृत आह· त्रिचतुरोरितीति· एवञ्चैतादृशे विषये विवक्षार्थमेवासतियत्ने इत्य

२६४ युक्तम्· अन्यत्रापि तत्फलमाह· वधादेशेपीति· अन्तोदात्तेऽनुदात्ते वोच्चारणीय इति· हनेर्धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वात्· अनुनासिकलोपार्थमनुदात्त

अयन्त्वहृस्वनुमोरभावातिदेशः क्लीवत्वविशिष्टार्थवाचकस्य पुंविशिष्टार्थवाचकरूपातिदेशः क्लीवत्वरूपार्थनिवृत्तेरप्र
युक्तसर्वकार्यप्रवृत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः। अस्थिदधि· नकाराकार उच्चारणार्थः। अनङ उदात्तस्योच्चारणे न सिद्धावुदात्तग्रहणम् अ
सतियत्ने उदात्तादिशब्दैरनुपात्तो गुणोऽविवक्षित इति ज्ञापनार्थं त्रिचतुरोरिति सूत्रे तिसृचतसृ इत्यत्र द्वन्द्वप्रयुक्तेऽन्तोदात्ते कर्त्तव्ये
आद्युदात्तनिपातनविवक्षार्थं निपातनन्तामान्यादृशे प्रयोगे प्राप्तेऽन्यादृशप्रयोगाकरणम्· वधादेशेपि हन्यनुरूपेऽन्तोदात्ते अनु
दात्ते वोच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं तदुक्तमसतियत्ने इति परमास्थिशब्दादावन्तोदात्तगुणस्यापि स्थानित्वेनात्र तद्वि
वक्षापत्तेनमानमिति भाष्ये स्पष्टम्· उदात्तत्वफलन्तु परमादावल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं दधनीत्यादौ श्रवणन्त्वज्ञा
पनफलन्तु तत्तज्जातानाम्भिन्नस्वरकाणां नाम्नां त्वदुशेनत्यनेन तत्स्वरकानङः सिद्धिरिति दिक्॥ ९९ त्वप्रतिज्ञानादुपदेशेऽनुदात्ते उच्चार

त्वप्रतिज्ञानादुपदेशेऽनुदात्ते वा चेति भावः। नन्वेवन्नपूर्वविषयस्येति सूत्रेणास्थिशब्दस्याद्युदात्ततया तस्येकारस्यानुदात्ततया तदनुरूपेऽनुदात्ते उच्चार ॥
णीये उदात्तोच्चारणेनैव विवक्षासिद्धौ उदात्तशब्दोच्चारणम्व्यर्थमित्यत आह· परमास्थिशब्देति· अत्र प्रथमादिशब्देन केवलास्थिशब्दस्य द्वितीयेनानुदा छं २६४
त्तस्य सङ्ग्रहः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण· अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति सूत्रविहितेनाल्लोपाभावे आह· दधनीत्यादाविति· तत्स्वरकेति· उदात्तस्वरके स

मे॰ न्यविकार इतिपरिभाषाया अप्राप्त्याऽतिप्रसङ्गश्चात द्वर्णविशेषणभिन्नत्वस्य निवेशेऽपि मेदत्वयविशिष्टेन तकारेण व्यवधानात् यदि त्वं न्यवर्णतद्
र्णभिन्नो योऽचत्वपर्याप्त्यधिकरणविषयकप्रतीत्यविषयस्तद्व्यवधानाभावो निवेश्यते तदानायं दोष इत्यवधेयम्॥ ॥ ॥मांसस्यपचियुड्घ

मे॰ ह्रस्वो नपुंसके॰ अजन्तस्येति॰ ननु वारिणीत्यत्र ह्रस्वः स्यात् तद्वारणाय प्रातिपदिकग्रहणमिति वाच्यं॰ ह्रस्वशोकर्तव्ये दीर्घकरणवैयर्थ्ये
न ह्रस्वाभावज्ञापनात् ननु ह्रस्वान्ते शि सर्वनामस्थानमित्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञायां ज्ञानि इत्यत्र नपुंसकस्येति नुमस्यादिति चेन्न॰ सुउ

मांसपचन्या इति॰ मांसस्यपचनीत्यर्थः। मांसस्यपचियुड्घञोरित्यप्येतत्सिद्धार्थानुवाद एव॰ शब्दत्वेन च सादृश्यन्नलुम्
तेनास्यनित्यत्वमित्यभिमानः। वृत्ताविति॰ भाष्यस्वरसत्वन तु वृत्ताविति भावः। मासश्छन्दसीति॰ मासस्तकारः स्याद्धादौ
प्रत्यये छन्दसीत्यर्थः। माद्भिः शरद्भिरुदाहरणम्। ह्रस्वो॰ क्लीबवदर्थे वर्तमानस्याजन्तस्येत्येव सामर्थ्यात्प्रा
तिपदिकलाभे प्रातिपदिकस्येत्येतत्स्वप्रधानस्येत्यर्थकम्॰ तेन काण्डे इत्यादावन्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्वेऽपि न ह्रस्वः
विभक्त्यर्थस्य संसर्गत्वेऽपि प्रकृत्यर्थापेक्षया प्राधान्यमस्त्येव॰ प्रथमाया अप्यनभिहितशक्तिरर्थ इति तत्रापि तत्संस
र्गको बोध इति तस्याः प्राधान्यम्॰ काण्डे तिष्ठत इत्यादावाख्यातार्थकर्तुः कर्तृक्रियाभावेन क्रियायामन्वयेऽतद्भिन्न
नपुंसकस्येति सूत्रे॰ नपुंसकग्रहणं न कर्तव्यं शि सर्वनामस्थानमिति नि ((प्रथमार्थस्यापि तेन सम्बन्धेनान्वयात्तस्य प्राधान्यस्य ष्टे

ञोरित्यप्येतदिति॰ पुड्घञोः प्रकृतिभूतोऽयः पचधातुस्तस्मिन्मांसस्यान्तलोपे इति तदर्थः। प्रकृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन तयोरपि पद्दन्न इति सूत्रेणै
वादेशो भविष्यतीति भावः। अभिमान इति। एतद्धीजम्प्रागभिहितम्॰ मूले पद्दन्न इति सूत्रे छन्दसीत्यनुवृत्तं वृत्ताविप्युक्तं तन्सूचितामरुचिं सूचयन्नाह॰

मे· अयम् पूर्वविप्रतिषेधः। संकोचत्वे विभाषातृतीयादिष्वचीतिसूत्रमात्रविषयकत्वेनिर्धारणस्यानेकविषयेसम्भवाद्बहुवचनापत्तेरग्रह· सौत्रमेकव
नन्वयंकृशक्रोष्टुनेत्यस्यैवभाष्येउदाहरणात्तृतीयादिष्वचीत्येतद्विषयकएवान्यथाप्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागे
बीजानापत्तिरितिचेन्न· उदाहरणस्यसङ्कोचकत्वेमानाभावात्· तदुक्तंनचोदाहरणमादरणीयमिति· उदाहृतातिरिक्तोदाहर
णाभावइत्येवंपरतयानादरणीयमितितदर्थइत्याहुः। सुल्वेति· अत्रशोभनलवनकर्तृत्वंप्रवृत्तिनिमित्तम्· पुंवत्त्वेह्रस्वाभावे
नाद्वित्वान्नाभावोन· नुमभावाच्चयण्· धात्वितिनानङ्। नलुमतेतिनिषेधात्· धारणादिकर्तृत्वञ्चास्यैकम्प्रवृत्तिनिमि
त्तम्· हेधात्विति· ह्रस्वस्यगुणइतिगुणः। एचइग्· आदेशइतिकर्मणिघञ् ह्रस्वपदेनकर्मधारयोनिर्धारणेसप्तमीसौत्रमेक
वचनन्तदाह· आदिश्यमानादि· मध्येइत्यपपाठः। तद्योगेषष्ठ्याएवौचित्यात्· एचाम्पूर्वभागोऽवर्णसदृशः। उत्तरस्तुइवर्णोवर्ण
सदृशस्तत्रोभयान्तरतमह्रस्वाभावात्पर्यायेणवर्णद्वैः प्राप्तावपवर्णाभावायइदम्· तदाह· इगेवेति· यथाप्राप्तमेवतियम्यते
इतिनयथासङ्ख्यम्· ह्रस्वएचस्तुनास्त्येव· एओइत्यादौदीर्घनिर्देशादितिस्पष्टम्भाष्ये· नचार्द्धमात्रावर्णस्याध्यर्द्धमात्रेवर्णेव
र्णयोरित्सुतरभूयस्त्वात्तत्सदृशइगेवभविष्यतीतिनार्थः सूत्रेणेतिवाच्यम्· अध्यर्द्धमात्रावर्णस्यार्द्धमात्रेवर्णे — वर्णयोरित्य [याभावेनपूर्वमात्वाप्रवृत्तेश्च॥]
स्यापिपक्षस्यप्लुतावैचइतिसूत्रेविनिगमनाविरहाश्रयणेनभाष्येउक्ततयासमप्रविभागपक्षस्यैवभाष्यकृत्सम्मतत्वादित्याहुः।
प्रवीणमिति· नचरायोहलीतिविषयसप्तमीतिप्रागेवात्त्वं· निर्दिष्टपरिभाषाबाधेमानाभावात्· आत्वेकृतेउडनापत्त्याहलादिविष
चनमिति· समप्रविभागपक्षाभिप्रायेणाह· एचाम्पूर्वभागइति· प्रत्याहारनिर्देशेजातिपक्षस्यैवसिद्धान्तितत्वाद्यथासङ्ख्यंप्राप्नोतीत्यतआह॥

२६५

मे॰ यथा प्राप्तमेवेति· ननु सुजाते अश्वसूनृत इत्यत्रैकमात्रिकस्यैकारस्याप्रसिद्धत्वात्स एव ह्रस्वप्राप्तावेकारस्य स्यादत आह· ह्रस्व एव तु नास्त्येवेति· पूर्वोक्तोदा
हरणे प्रसिद्धस्तु सात्यमुग्रिराणायनीयैर्विशिष्य विहितः। स तच्छाखामात्रविषय इति भावः। ऐचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति· प्रत्याख्यानवार्तिकानुसारेणाश
ङ्क्य·तेन चेति· प्लुतावैच इदुताविति सूत्र इति· तत्र हि मात्रा ऽवर्णस्य मात्रा इवर्णोवर्णयोरिति तत्रोभयोः प्लुतविधानं उभयोर्विवृद्धिः प्राप्नोति नत्वाद
त्यर्थमिदुतोः प्लुतवचनमिति रीत्या प्रयोजनमादावुक्तम्· अयन्त्वदोषो यथा गर्भो विवर्द्धमानः। सर्वाङ्गपरिपूर्णो विवर्द्धते· तथेहाप्येचः शास्त्रान्तरे प्
ण प्लुत उच्यमान उभयावयवविवृद्धिरूपः प्राप्नोतीति मत्वा कृतः। ततश्चावयवस्य प्लुते सत्येकैकावयवश्चतुर्मात्रः स्यात्। ततः सिद्धन्त्विदुतोर्दीर्घ
वचनात्· सिद्धमेतत्कथमिदुतोर्दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्· तदेतत्कथं कृत्वा सिद्धम्भवति। यदि समः प्रविभागः। मात्रा ऽवर्णस्य मात्रा इवर्णोवर्णयोः
एतेन भाष्यकृता एचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति यद्वार्तिककृतोक्तन्तन्न युक्तं पूर्वापरविरोधादित्याशयेन पर्यनुयोगः कृतः। तदेवोपपादयति· अथ
हि। अर्द्धमात्रा अवर्णस्य· अध्यर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोः। अर्द्धतृतीयमात्रः प्राप्नोति· अथ हि· अध्यर्द्धमात्रा ऽवर्णस्य· अर्द्धमात्रा इवर्णोवर्णयोः
अर्द्धचतुर्मात्रः प्राप्नोति· सूत्रन्त्विष्यते· यथान्यासमेवास्तु· ननु चोक्तं तत्र· यद्येष्टप्रसङ्ग इति· तत्र सौर्यभगवतोक्तम्। अनिष्टिज्ञो हि वाडवः।
पठति इष्यत एव चतुर्मात्रः प्लुतः। अत्र भाष्ये पूर्वोत्तरपक्षयोर्विरुद्धयोः कथनेन विषयविभागो विनिगमकाभावान्न युक्तः। किन्तु समप्रविभा
ग एवेति दृढीकृतम्। सौर्यभगवतेति· सौर्यन्नाम नगरन्तत्रत्येनाचार्येणैतदुक्तम्। किम्वाडवः पठतीति· इष्यत एवेति· इदं चतुर्मात्रकत्वे सम
प्रविभागपक्ष एवोपपद्यत इति बोध्यम्। प्रागेवात्वमिति· नस्येषाशङ्का परार्णामिति रूपसाधनाभिप्रायेण· किन्तु नुटघटितं रूपमसङ्गतमि
त्यभिप्रायेण· मानाभावादिति· एवञ्च पूर्वमात्वप्रवृत्तौ नुटि सति सन्निपातपरिभाषया पुनरात्वप्रतिबन्धे दीर्घो युक्त एवेति· विषयसप्तमीत्वम्

मै॰निमित्तस्यसन्निपातस्य·ह्रस्वसन्निपातस्य·।तद्विषये·तुड्विषये·सन्निपातपरिभाषाविषयइति·अत्रविषयशब्दोभावप्रधाननिर्देशेनविषयत्व
परः।नन्वेवमदन्तेषष्ठीबहुवचनेपरेदीर्घसाधनायनामीतिसूत्रस्यप्रवृत्तिकल्पनमसङ्गतम्·सुपिचेत्येवतस्यसिद्धत्वादित्यतआह·नामीतिदीर्घस्ये
ति·माधवाशयमाहुरिति·अत्रारुचिबीजन्तुकष्टायेतिनिर्देशेनानित्यायाःपरिभाषायादीर्घकर्तव्येऽप्रवृत्तिकल्पनेपिरायोहलीतिसूत्रविहिताम
कारेकर्तव्येऽप्रवृत्तौसाधकाभावइति·नपुंसकविशेषप्रसक्तातिप्रसङ्गंवारयति·ग्रामण्येति·समुदितप्रातिपदिकेति·सम्प्रतिप्रातिपदिकसंज्ञा
कृदन्तस्येतिह्रस्वत्वम्बहिरङ्गम्·तुकह्रस्वक्रियापादेवनिमित्तत्वेनापेक्षतइत्यन्तरङ्गमितिभावः।नचपित्कृतःप्रत्ययत्वात्तेनयस्माद्विहितस्तदादेरि

केचित्तुतुटोनिमित्तस्यसन्निपातस्यदीर्घेणविनाशावश्यकत्वेनतद्विषयेसन्निपातपरिभाषाविषयएवन·नामीतिदीर्घ
स्तुसुपिचेतिदीर्घस्यनित्यत्वाद्बाधइतिमाधवाशयमाहुः।ग्रामणिकुलमित्यादौनपुंसकह्रस्वत्वेह्रस्वस्यपितीतितुक्।समुदित
प्रातिपदिकापेक्षह्रस्वस्यबहिरङ्गत्वेनवर्णमात्राश्रयेअन्तरङ्गेतुकासिद्धत्वात्·यत्तुषत्वतुकोरसिद्धइतिवचनान्नलोपइतिसूत्रे
कृतितुग्ग्रहणाच्चह्रस्वस्यपितीतिसूत्रेऽन्तरङ्ग·परिभाषायाअप्रवृत्तिंवदन्तितेषामुपजीव्यविरोधान्नतुक्·अजन्तत्वमुपजी
व्यह्रस्वप्रवृत्तेः।नचैवंसन्निपातपरिभाषाव्यर्था तस्याअप्युपजीव्यविरोधमूलकत्वात्·किञ्चतस्याअपिसएवार्थः ॥

त्यस्योपस्थितौसौत्रह्रस्वग्रहणस्यतद्विशेषणतयापित्कृद्यस्माद्विधीयतेतदादेर्ह्रस्वान्तस्यपितिकृतितुगित्यर्थेतुगागमोपिसमुदायापेक्षइतिवा
च्यम्·कृन्मेजन्तसूत्रभाष्येसन्निपातपरिभाषायाःप्रयोजननिरूपणावसरेह्रस्वत्वतुग्विधेग्रामणिकुलमित्युक्तम्·अत्रस्यौत्तरपदिकेह्रस्वत्वे
कृतेयदिह्रस्वस्यतुक्स्यात्तदोत्तरपदसन्निपातविघातःस्पष्टएव व्याख्यानञ्चोपाध्यायैर्यदावर्णमात्रस्यतुगागमोऽवयवावयवश्चसमुदायाव
यवोनभवतितदेदम्प्रयोजनमिति·तद्भाष्यप्रामाण्येनप्रकृतेपिकृन्मत्ययेनाक्षिप्तस्यापितदादेर्यशस्यविशेषणत्वमेवकार्यत्वन्तुवर्णमात्र

मि० अत्रापि· अस्थिदधीतिसूत्रेपि· तच्च· नपुंसकपरम्त्व· पुन्नपुंसकयोः सत्त्वादिति· मकरन्दस्यमद्यस्यमाक्षिकस्यचवाचकः। अर्द्धर्चादिगणेपाठात्पुन्न
पुंसकयोर्मधुइत्यभियुक्तोक्तेः।नित्यनपुंसकेति· पूर्वोक्तभाषितपुंस्कत्वाभावात्· ननुयदिमकरन्दादिवाचकस्योभयलिङ्ग·त्वन्तदामधोस्तृप्ताइत्यस्यविना
पिव्यत्ययमुपपन्नोलिङ्ग·व्यत्ययोदाहरणपरभाष्यविरोधइत्यतआह· भाष्यइति· क्षीरवाचीति· पुंसिप्रवृत्तौयन्निमित्तम्मकरन्दत्वादितस्यनपुंसके
प्रवृत्तौनिमित्तत्वम्नास्तीतिभावः।नित्यत्वादेवेति· तृज्वद्भावेकृतेऽकृतेचनुमः प्राप्तेर्नुमनित्यः।तृज्वद्भावस्यापिनित्यतयोभयोः समत्वात्।तदेवोपप
तदन्तेति· आङ्गत्वादितिभावः। अत्रापिनपुंसकस्येतिसम्बध्यते· तेनधात्वआदेगमहन्नेतिकिम्प्रत्ययेदधिनेत्यादौन· तच्चगृह्य
माणस्यैवविशेषणम् तेनातिदध्नाब्राह्मणेनेत्यादिसिद्धम्· सुधियेति· शोभनज्ञानवत्त्वरूपैकप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्पुंवत्· प्रधीशब्दे
प्रकृष्टज्ञानवत्त्वमेकन्नत· मध्विति· मकरन्दमद्यमाक्षिकवाचिनः पुन्नपुंसकयोः सत्त्वात्पुंवत्त्वम्· मृद्वीकाविकारवाचिनोनित्यनपुं
सकस्यतुन· सचमार्द्वीकम्मधुनद्योरित्यमरेणोक्तः।भाष्येमधोस्तृप्ताइत्यस्यलिङ्गव्यत्ययोदाहरणत्वन्तुमाध्वीर्गावोभवन्तुनइतिलिं
ङ्गसिद्धक्षीरवाचिनपुंसकमधुशब्दाभिप्रायेणेतिदिक्· स्नुर्वेति· मांसपृतनासानूनांपदादिषूपसङ्ख्यानमितिवार्त्तिकेनेतिभावः·पूर्वविप्र
प्रतिषेधेनेति· नचनित्यत्वादेवनुम्सिद्धः किम्पूर्वविप्रतिषेधेनेतिवाच्यम्· तदन्तेनुमिकृतेप्यङ्गाधिकारेतदन्तविधेः सत्त्वेनयदा
गमाइतिन्यायेननुम्विशिष्टस्यतद्ग्रहणेनग्रहणात्सूत्रेषष्ठीनिर्देशाभावान्निर्दिश्यमानस्यनुमाव्यवधानमित्यस्याभावेनतृज्वत्त्वप्रा प्तेः सकृद्गतिन्यायान्नपुनस्तृज्वत्त्वम्॥
दयति· तदन्तेनुमिकृतेपीति· नुमविशिष्टस्येति· अङ्गस्येतिशेषः।तद्ग्रहणेन· क्रोष्टृग्रहणेन· ननुनिर्दिश्यमानस्यविभक्तिपरत्वाभावात्कथम्प्राप्तिस्तृ
ज्वद्भावस्येत्यतआह· सूत्रेषष्ठीनिर्देशाभावादिति· निर्दिश्यमानपरिभाषायाः षष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रसिद्धत्वात्· प्रकृतेतुतृज्वत्क्रोष्टुरितिप्रथमा
निर्देशस्यसत्त्वेनपरिभाषायाअयमविषयइतिभावः।नन्वेवन्नुमागमोत्तरंपुनस्तृज्वत्त्वम्प्राप्नोतीत्यतआह· सकृद्गतीति· सकृद्गतिन्यायानङ्गीकारेपू र्वविप्रतिषेधारम्भोऽप्यर्थएवस्यात्॥

दादेर्ढोनोर्घः।फल्भन्तराभावेति· अत्रकेचित्‌दादेरित्यत्र· न्नू ४॥

ग्र·ग्रं· भै॰ झलीतियथौपश्लेषिकाधारेसप्तमीपदान्त इत्यपितथास्यादितिभ्रमवारणायाह· पदान्तेविद्यमानस्येति· अत्रान्तशब्दस्यचरमावयववाचकतया

टी·भै· हस्यतद्वृत्तित्वंव्यपदेशिवद्भावेनबोध्यम्‌· पदचरमावयवस्यहस्येतितुफलितम्‌।मत्रि॑यालाघवमात्रेणकृतांकस्यचिच्छङ्कान्तिरस्येति· इस्त्विति·।

टी·भ· असिद्धेरिति· झषन्तत्वाभावात्‌।व्याख्यानादिति· एतच्चाग्रेस्पष्टम्‌।एतच्च· दादिपदस्यौपदेशिकपरादित्ववतिवर्त्तनञ्च· ध्वननंयुत्यादयति· त

२६७ भ·ᳲकर्म्मधीरयः धातोरित्यवयवषष्ठी· धातोरवयवोयःआदिर्दकारःसापंचमीतस्मात्परस्यघःस्यादितिवाक्यार्थः धुगित्यत्रदात्पराव्यवहित

हकारसम्भवेनयेननाव्यवधानन्यायेनेकव्यवायेपिघत्वम्‌दामलिडित्यत्रबहूनांव्यवायसत्वान्नभवति· एवमधोगित्यत्रापिनदोषइति

होढः।झलोझलिपरस्यस्कोरित्यतोऽन्तइत्यनुवर्त्तते· झलिपरे पूर्वस्यपदान्तेविद्यमानस्येत्यर्थः।अम्नुनविहितः।घुडित्याद्यसि

द्धेः।दादेर्धोः दादिग्रहणमौपदेशिकदादित्वलक्षकम्‌· व्याख्यानादित्यभिप्रेत्यफलितार्थमाह· उपदेशेइति· एतच्चप्र‸

कृतसूत्रेभाष्येध्वनितम्‌· तत्राहिघत्वस्यासिद्धत्वाद्ढत्वम्प्राप्नोतीत्याशङ्क्यापवादत्वेनसमाधायाथवैवंवक्ष्यामिहोढोऽ

दादेरिति ततोधातोरिति दादेरितिवर्त्ततेनेतिनिवृत्तमित्युक्तम्‌· दुहेस्तुवादुहेस्यनेनढत्वस्यापिविधानात्तत्रनदोषइतित

दाशयः।तत्रधातोरितिसूत्रेभाष्यकृतकृतदादेरित्यनुवृत्तेःफलान्तराभावेन॥ ११ बोध्यम्‌ त्वन्मतेऽधोगित्यत्रघत्वापवादेरित्यस्या व

श्यकत्वात्‌· तत्फलान्तरंस्फुटम्‌ एवंचदादेरित्यावृत्तिर्लक्षणाचनकर्त्तव्याभवति· त्वन्मतेधातोरितिव्यर्थंच· कथमधोगितिशंकाचस्वरसात्संगच्छतेᳲ

त्रहीति· अदादेरितीति· एवञ्चधुगित्यत्रढत्वस्याप्रासिरेवनेतिनिवृत्तमिति· समासघटिकंनञ्पदमत्रविवक्षितम्‌। अत्रभाष्येनेतिनिवृत्तमित्युक्त

न्त्वेतोतिनिषेधार्थकोऽशब्दोनास्तीतिलभ्यते· ननुयद्यदादेरित्युच्यते तदावादुहेस्यनेनघत्वाभावेढत्वन्नस्यादत आह· दुहेस्त्विति· तत्रसमुच्चया

र्थोवाशब्द इतिभावः।फलान्तरेति· लक्षणाप्रयोजकशब्दबोधफलातिरिक्तफलान्तरेत्यर्थः।दादिपदाभावेपिधातुसामान्येप्राप्तघत्वस्यादादिधातोवि २६७

भे· सामर्थ्यादिति· अनुवृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः। अत एव दादिपदस्यौपदेशिकदादित्ववल्लक्षकत्वादेव· प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेश इति लक्षणलक्षितो

तदुपदेशदादित्ववल्लक्षकं सामर्थ्यात्· अर्थाधिकारानुरोधाच्च पूर्वत्र निषेध्यसमर्पकेऽप्येवम्· अत एव नामधातुविषये दा
मलिडिसादौ ढत्वघत्वाभावौ सिद्धौ· एवञ्च तदेकवाक्यतयापवादत्वपक्षेऽपि दादिपदस्योपदेशकालिकदादित्ववल्लक्षकत्वोचि
ता· तदनन्तरं न्दादेरिति वर्त्तत इति भाष्यस्योक्ताशयमजानतो घोदादेरित्युच्यते· कथमधोगिति शङ्कायामेकाच इति सूत्रार्थमपि
प्रसङ्गान्निर्णेतुं धातोरवयवो यो दादिरित्यर्थमुक्त्वा गर्दभयतेरप्रत्यये गर्द इत्यादौ भषभावायोत्तरसूत्रे आवश्यकं वैयधिकर
ण्यमुक्त्वा दोग्धेति व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धमिति भाष्ये उक्तम्· तत्रोत्तरार्थं वैयधिकरण्यमावश्यकमिति वदता तस्येहानावश्यकत्वं
सूचितमात्तेन च दादेरित्यस्योक्तार्थकत्वं सूचितमित्यन्यत्र विस्तरः। धुगित्यादिसिद्धये गोनोक्तः। औपदेशिकप्रायोगिकयोरौप
देशिकस्यैव ग्रहणमिति परिभाषा तु तत्र तत्रोपदेशग्रहणं कुर्वत्सूत्रविरोधेन नरपतमयोघोः त्वसन्तस्येत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरो
धेन चाप्रामाणिकी। तत्र हि भाष्य इदमुक्तम् इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धकग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति रू
पनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगं तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग
उपास्यते कोऽसावुपदेशो नामेति· अनुबन्धप्रणावात्सानुबन्धके उक्तन्यायस्यान्यत्रापि तुल्यत्वादिति बोध्यम्·॥ ॥

पदेशविषयताविशिष्टदादित्ववद्देदस्य दामलिडित्यत्र सत्त्वेन ढत्वस्य घत्वाभावस्य च सिद्धिरित्यर्थ इत्यर्थः तदेकवाक्यतया· उत्तरपक्षैकवाक्यत
या· अत्रैकवाक्यत्वं समानफलकमेव· न चोद्देशोपदेशयोः शङ्करेण व्यवहारो लोके दृश्यत इति वाच्यम्· उत्तरत्र दादिपदानुवृत्तिसामर्थ्येनात्र तयो

शु·शे· टी·भे· टी·भ· २६८

मि॰ मेदाङ्गीकारात् एवञ्चोभयोः पक्षयोर्यथानविसंवादस्तथैवव्याख्यानमुचितम् नचैवमेवाधोगिसत्राडागमेकृतेदादित्वाभावेप्युपदेशेदादित्वस्यस त्वाद्धत्वंसिद्धमेवेत्युत्तरभाष्यासङ्गतिरतआह· तदनन्तरमिति· अनानतद्रस्यस्यशङ्कायामित्यत्रान्वयः।एकाचइतिसूत्रार्थमिति· दादेरितिसूत्रेवैयधि करण्येनान्वयस्यदृष्टत्वात्तद्वदेवैकाचइतिसूत्रेपिभवतीतिभावः।इहानावश्यकमिति· दादिवद्दलक्षणायाःसूचितत्वात्· यत्तुसौरदेवादयः।औपदेशि

भ॰एकाचो।वक्तुंयुक्तमिति· भषप्रत्याहारोपिकषस्तयोरित्यत्रैवकृतः अतोभषकर्तव्यः उज्झितेत्यादिकानधातवः सेट्काएवेतिभषप्रत्या हारएवास्तुकिंमषप्रत्याहारेणेतिचिन्त्यमेतत्।अशक्तेति· शक्यभावेतिवक्तुंयुक्तं।फलाभावइति।झलादोःस्ध्वोरितिअन्वयिनिविशे एकाचो झषन्तस्येतिवक्तुंयुक्तम्· झषपदाशक्तिकल्पनेनलाघवात्· निष्पन्नमिति· धुग्भ्यामित्यादौपदान्तत्वादेवसिद्धि रितिभावः।सामर्थ्यादिति· स्ध्वोर्ग्रहणस्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वेतुतदनुवृत्तौफलाभावः। धातोःकिम्· तद्घुडित्यादि ननुदुहेर्घत्वे धात्ववयवमेकाजूपंदुइतिउघितिच तत्राघोनझषन्तोऽन्येनवश् दुघितितुनावयवइतिकथम्भषभावोऽतआह· व्यपदे शिवद्भावेनेति·विशिष्टोऽपदेशोमुख्यव्यवहारःसोस्यास्तीतिव्यपदेशीतेनतुल्यमित्यर्थः।इदमाद्यन्तवत्सूत्रेभाष्येस्पष्टम्· एकाचःकिम्·दामलिट्दावशःकिं कौन्स्यति।झषन्तस्यकिम्।दास्यति।धुगिति· अत्वसन्तस्येतिसूत्रेऽ धातोरितिनिषेधेन कारकस्यप्रधानभूतक्रियावाचकस्यापिधातुत्वादितिभावः॥ ९९ षणत्वेनान्वयसंभवेपितयोर्झलादौरेवसंभवेनानुवृत्तौफ लाभावइतिभावः·एतेनझलांजशोऽन्तइत्यत्रान्तपदेनैवतन्निवृत्तौस्ध्वोर्ग्रहणंव्यर्थमेवेत्यपास्तं·।ननुझलोझलीत्यत्रझलपदंझलादिप्रत्ययपर कप्राधोगिकयोरौपदेशिकस्यग्रहणमितिपरिभाषायाःप्रकृतेउपदेशेदादेरित्यर्थलाभइत्याहुस्तेषाममनन्तरूपयति·औपदेशिकेत्यादि॥·॥इतिवक्तुंयुक्तमि

भे॰ त्याग्यात्· वस्तुतः अन्तरङ्गपरिभाषानप्रवर्तने ज्ञापकादित्याशयेनाह· येत्विति· सएवार्थ इति· उभयोर्भेदमभिप्रेत्येदम्· वस्तुतस्तूभयोरैक्यमेवेत्या
ह· किञ्च तस्या अपीति·॥ ॐ ॥ अतएव· उभयोरप्येकत्वादेव· अनिमित्तंस्यादिति· दाक्षिंझादिरित्यत्र यथा· यद्युपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वमिति
परिभाषान्तरंस्यात्तदा॰ नित्यत्वेन सन्निपातपरिभाषाया अप्रवृत्तिं स्वीकृत्य दोषाभावे साधितेपि द्वितीययावर्णविचालेचनस्यादिति दोषस्तदवस्थ एव
स्यात्तात्तत्रशङ्कते· नचेति· प्रत्ययः इन्प्रत्ययः। सन्निपातलक्षणेन· अकारान्तप्रकृतेर्विधीयमानः प्रयोजनप्रकृतिप्रत्ययसन्निपातलक्षणः।

अतएवसन्निपातपरिभाषादोषनिरूपणावसरे वर्णाश्रयः प्रत्ययो वर्णविचालस्यानिमित्तं स्यादित्युक्तम्· नचनप्रत्ययः सन्निपातलक्षणः। अङ्गसञ्ज्ञा तर्ह्यनिमित्तं स्यादित्यग्रिमभाष्यविरोध इति वाच्यम्· तस्यैकदेश्युक्तित्वात्· अन्यथा शैव इत्यादावपि सा लोपनिमित्तं न स्यादित्यन्यत्र निरूपितम्· ग्रामणिपुत्रो ग्रामणिकुलमित्यादौ पूर्वोत्तरपदनिमित्ते ह्रस्वे बहिरङ्गपरिभाषयापि सिध्यतीत्याशयेन कृन्मेजन्त इति सूत्रे ह्रस्वस्यापितीत्यादेस्तदुपन्यास एकदेशिन इति न तद्विरोध इत्यलम् ॥ ॐ ॥ इत्यज
॥ न्तनपुंसकलिङ्गः ॥०॥

अङ्गसञ्ज्ञा तर्हीति· अकारान्तप्राकृतीत्र प्रत्ययसन्निपातनिमित्ताङ्गसञ्ज्ञा लोपनिमित्तं न स्यादित्यग्रिमभाष्यता
त्पर्यार्थः। यद्युपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वमिति परिभाषैकवाक्यतापन्ना सन्निपातपरिभाषा न दायत्रोपजीव्यविरोधप्रसङ्गस्तत्रैव सन्निपातपरिभाषा
प्रवृत्तिर्वाच्या। अङ्गसञ्ज्ञाविषये चोपजीव्यविरोधाभावेन तत्र सन्निपातपरिभाषासञ्चारे भाष्यविरोध इति भावः। तस्यैकेति· अङ्गसञ्ज्ञा तर्ह्यत्यस्य
अन्यथा· एकदेश्युक्तित्वानङ्गीकारे· सा· अङ्गसञ्ज्ञा· नन्वेवं कृन्मेजन्त इति सूत्रस्थभाष्ये तु विषये बहिरङ्गपरिभाषोपन्यासविरोध इत्यत आह· ग्रा
मणिपुत्र इति· अत्र षष्ठीतत्पुरुषः। पूर्वोत्तरपदनिमित्ते· एतेन ह्रस्वत्वस्य बहिरङ्गत्वं सूचितम्· एकदेशिन इति· नत्वन्च पूर्वोक्तज्ञापकबलेन कल्प्यते·॥

भै· कार्यस्थल एवप्रवृत्तिरितिभावः। एतदंशेज्ञापकमप्याह· अतएवेति· तस्याः परिभाषायाः प्रत्ययनिमित्तककार्यस्थलएवप्रवृत्तिस्वीकारादेव न
चपदसञ्ज्ञायाः प्रत्ययनिमित्तकतया प्रत्ययनिमित्तकत्वंभाव्य भावस्यात्स्यैवेतिवाच्यम्· ज्ञापकसाजात्यात्साद्यात्प्रत्ययनिमित्तककार्यस्थलएव
भ· निमित्तप्रत्ययनिमित्ताङ्ग· सर्व्वैनदोषइत्युच्यतेनदात्रनदोषइतिवोध्यम्· अदोषइति· ननूय जुरित्यत्रवेञोवयादेशेहिल्वसंप्रसारण
योः षयादेशयकारस्यसंप्रसारणे प्राप्तेपश्चात्परस्यवकारेकृतेनस्यसंप्रसारणन्नुनउभ्यास्यसेवेवादेशविधानसामर्थ्यात्संप्रसारणन्व
ऋलकृसूत्रेलकारोपदेशः किमर्थइत्यादिभाष्यविरोधादितिचेन्न· प्रदेशेषुपणइगित्यवसिद्धेसञ्ज्ञाविधानसा
मर्थ्येनतद्भावितपक्षाश्रयणान्नदोषः। वाक्यस्यसञ्ज्ञेतिपक्षेभाष्येसम्प्रसारणस्येत्यादौसंप्रसारणजातस्यसम्प्रसा
रणग्रहणेनग्रहणमित्युक्ततयातदेकवाक्यतयाऽत्रपक्षेतद्भावितस्यसञ्ज्ञेतिभाष्येसूचितमतेनद्युभ्यामित्यादाव
पिनदीर्घप्राप्तिः। अतएवास्यचूश्व्यासावरुणश्चास्यच्वरुणइत्यादौपूर्वरूपवन्न· समानाङ्गग्रहणन्नुभाष्येप्रत्याख्यात
म। तथाचभाष्यम्· शकच्छ्र्थमित्यादौपूर्वरूपाभावायसमानाङ्गग्रहणंकार्यन्नकार्यमसम्प्रसारणत्वात्· अन्योयंस
म्प्रसारणसम्प्रसारणयोः स्थानेएकआदिश्यते॥ ॥ भवति· तत्रोकारेसंप्रसारणसंज्ञायांपररूपार्थमेववादेशविधानंस्यात्
ममतुपूर्वसूत्रात्संप्रसारणपदानुवृत्त्यापररूपस्यापिवकारविधानसामर्थ्याभावादितिसुधियः॥ ॥ प्रवृत्तेः। अतएवप्रणङ्भ्यामित्यत्रकु
त्वम्। सुधियाविन्यादावियङ्। प्रध्याविन्यादौ यणनभूसुधियोरितिनिषेधेनपरिभाषाया अनित्यतयासाधनीयः। यत्तुधातोरुच्यमानमित्यस्य। २६८

मे॰ धातुविशेषानुपूर्वीपुरस्कारेणोक्तत्वन्तु धातुशब्दे नोच्यमानत्वादप्यत एवाचि श्नुधात्वोरनेकाच इत्येतद्विषयेन प्रवृत्तिरिति॰ तन्न॰ एवं स
तिप्रसङ्गाभिरित्यत्रानुदात्तस्य चर्दुपधेत्यनेनागमापत्तेः। भाष्योक्तायाश्च द्वस्थत्वापत्तेः। नन्वेवमिति॰ यणः स्थाने प्रयुज्यमान इति व्याख्याने॰ ॥
॥०॥ भाष्यविरोधाच्चेति॰ पपृदुहितरामित्यत्र यथासङ्ख्येन सम्बन्धमाश्रित्य दोषो वार्यते॰ तदा च्नकारे शाभावे यथासङ्ख्यस्य वक्तुमश
क्यतयाल्कारोपदेशस्य प्रयोजनशङ्कासमाधानयोर्निर्दलिततया तद्विरोधापत्तेरित्यर्थः। तद्भावितेति॰ तन्त्रन्यायेनेत्यादिवाक्यस्य सञ्ज्ञेति पक्ष इति॰
वर्णसञ्ज्ञापक्षे प्रसक्तान्योन्याश्रयपरिहाराय यणः स्थाने इक् भवतीत्येवंरूपवाक्यस्य सञ्ज्ञापक्ष इत्यर्थः। इत्युक्ततयेति॰ अनुवादप्रदेशे वा
क्यस्य कार्यासम्भवेन लक्षणाया आवश्यकत्वात्॰ शुश्वामित्यादावपीति॰ एतेन प्रकृते यथासङ्ख्यासम्बन्धाश्रयणेऽनेकलक्ष्यासिद्धिः सूचि-
ता॰ अत एव॰ सम्प्रसारणजातस्यानुवादप्रदेशे ग्रहणादेव॰ ननु सम्प्रसारणपूर्वत्वे समानाङ्ग॰ग्रहणमिति वार्त्तिके नास्य ग्रहणं इत्यत्र न दोष
इत्यत आह॰ समानाङ्ग॰ग्रहणन्त्विति॰ एक आदिश्यत इति॰ सम्प्रसारणञ्चेत्यनेनेत्यादिः। स्थानिवद्भावेन तु न सम्प्रसारणत्वमतिविधित्वात्॰ ॥

प्रा·शे·
टी·भे·
टी·भ·
२७०

भै॰ वचनप्रामाण्यादिति·हलइतिसूत्रारम्भसामर्थ्यादेतस्मिन्कर्त्तव्ये नल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तिः कल्प्यत इतिभावः।तुल्यन्यायादाह·न
सम्प्रसारणइति·अन्तरङ्गत्वादिति·पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्गत्वाश्रयत्वादित्यर्थः।अनित्यत्वादिति नाजानन्तर्यपरिभाषाज्ञापकस्या
नित्यत्वएवज्ञापकत्वादित्यर्थः।इहाप्रवृत्तेः।एवञ्चपरत्वात्पूर्वरूपेयकारस्यनसम्प्रसारणइत्यनेननिषेधः।सवर्णदीर्घस्यनित्यत्वन्तुशब्दान्तर
प्राप्त्यापरिहरणीयम्·नचैवमिति·पूर्वरूपानन्तरंसवर्णदीर्घफलाभावात्प्रकृतेपूर्वरूपनिष्पन्नस्यानिवद्भावाभावेनतदादेशेसम्प्रसारण
त्वाप्राप्तेरितिभावः।नसम्प्रसारणइतिसूत्रन्तुविव्याधेत्यादौचरितार्थम्·स्थानिवत्त्वादिति·एवञ्चपूर्वरूपनिष्पन्नस्याचःपरस्मिन्निति।

यदिनेदंसम्प्रसारणंहूतइतिदीर्घत्वन्नप्राप्नोतिवचनप्रामाण्याद्भविष्यतीति नसम्प्रसारणइतिनिषेधोपिवचनप्रामाण्यान्नू
र्वरूपोत्तरम्।नचयुउअन्अस्इतिस्थितेऽन्तरङ्गत्वाद्दीर्घपूर्वरूपन्नस्यादितिवाच्यम्·अन्तरङ्गपरिभाषायाअनित्यत्वेनेहाप्र
वृत्तेः।नचैवंतत्रसवर्णदीर्घोत्तरन्नसम्प्रसारणइतिनिषेधोनस्यादितिवाच्यम्·अचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वादितिदिक्
वाहऊठ्·भस्येत्यधिकारः।वसोःसम्प्रसारणमित्यतःसम्प्रसारणमित्यनुवर्त्तते।तच्चोठोविशेषणम्।तेनालोन्त्यस्येतिनन
दाह·भस्येत्यादि·ह्रस्वऊठ्नकृतः।वृध्यनापत्तेः।वृद्धिविधावपिह्रस्वग्रहणेजनोरित्याद्यसिद्धिः।स्तुवोः·भूडित्यत्रापिह्रस्वकरणे

स्थानिवद्भावेननसम्प्रसारणइतिनिषेधः।नचाचःपरस्मिन्नितिपूर्वरूपस्यस्थानिवद्भावेपियकारस्यसम्प्रसारणनिषेधेउकारेणव्यवधा २७०
नान्नप्राप्नोतीतिवाच्यम्·यूनस्तिरितिनिर्देशेनयुवन्शब्दविषयकत्वंनिषेधशास्त्रस्यविशिष्यकल्प्यतेतत्सामर्थ्यान्निर्दिष्टपरिभाषायाअ
प्रवृत्तेः।एवमेवाक्षद्युकुलमित्यत्रसम्प्रसारणजातत्वाभावादूलइतिदीर्घोन·तेनालोऽन्त्यस्येतीति·वाहइतिषष्ठीनिर्देशात्प्राप्तावप्यलोन्त्यप
रिभाषासम्प्रसारणग्रहणस्याद्विशेषणत्वेनतन्नाव्यावर्त्यते·लाघवमूलकांशङ्कान्निरस्यति·ह्रस्वइति·भूडित्यत्रापीति·इतएवञ्चरत्वरेत्सत्रोठ्प्र

भे॰ ननुस्थ्वोर्ग्रहणमितरफलव्यावृत्त्यर्थं भविष्यतीत्यत आह॰ स्थ्वोर्ग्रहणस्येतरेति॰ यथा दधधातोर्यङ्लुकि होदादद्धि॰ अत्र हे ध्यादेशे कृते भष्भा
वः प्राप्नोतीति तद्व्यावृत्त्यर्थम्॰ तद्दाडित्यादीति॰ तद्दहतीति तद्दाट्॰ ननु धातुत्वशरीरघटकक्रियायाः प्रधानीभूताया ग्रहणस्यौचितत्वे न कथमत्र धातुत्वम

भ॰ मित्युक्तम् तत्कथमुच्यते झलादेः सध्वोरिति सध्वट् त्यनयोः प्रत्ययत्वाभावादिति वाच्यम्॰ झलपदस्य प्रत्ययावयवझलपरत्वस्य वक्तुं
शक्यत्वेनाप्यन्वयसंभवात्। तद्दाडिति। आदिना द्विट्। तेन तुल्यमिति॰ नन्वेवमलोन्त्यपरिभाषया न्त्यस्य स्यात् तत्र जातेपि तस्मिन् च
र्त्वेन न दोषः नन्वस्य भष्भावे षकारादिरेव स्यादिति चेन्न॰ धस्य विधानं व्यर्थं न तत्सामर्थ्याच्चर्त्वं नेति चेन्न॰ एवमपि रामलिडित्यत्र ढत्वे भ

नन्वधातोरुच्यमानत्वाद्यर्थं तत्प्रत्यये भवतीति परिभाषया कथमत्र घत्वादितत्प्रत्ययो धातुसंशब्देन विहितः प्रत्य
य इति वाच्यम्॰ अस्य पदान्तनिमित्तत्वेन प्रत्ययनिमित्तत्वाभावात्॰ अत एवाप्रशान्निति चरितार्थमन्यथा मोनो धातोरि
त्यत्रापि तत्प्रवृत्तौ नत्वानापत्त्यात दसङ्गतिः स्यष्टेव॰ वाद्रुह॰ द्रुहेः प्रासेरन्येषाम प्राप्तेरुभयत्र विभाषेयम्। इग्यणः। यणः
स्थान इति॰ नन्वेवमदुहितरामित्यादौ लस्योत्तमैकवचने इटि तस्य सम्प्रसारणे त्वा हलइतिदीर्घापत्तिः। न चयथासङ्ख्य

षभावे जाते एकाज्ग्रहणसामर्थ्यानालोन्त्यपरिभाषावाधेककार रूपस्य स्यादिति वाच्यमिति॰ नन्वन्तस्याभावे ऽचोपि स्यादिति चेन्न॰ वस्त
तो झलां जस् झशीत्यतो झलामित्यनुवर्त्य व्याख्येयमिति पूर्वककारस्यापि स्यादिति वाच्यम्॥ ॰॰॥ स्पष्टैवेति॰ अप्रशान्निति निर्देशात्तु पदा
न्तेति पदान्तप्रयोजकप्रत्यय इत्यर्थः। इग्यणः। हलइति दीर्घापत्तेरिति॰ यदि हलइत्यस्याङ्ग॰ पदस्य संप्रसारणपदे प्रन्यासत्त्या संप्रसारण

त आह॰ अत्वसन्तस्यापीति॥ ॰॰॥ अत्र॰ धुगित्यादौ॰ प्रत्ययनिमित्तत्वाभावादिति॰ दाण्डिनायनेति सूत्रे णभ्रौणहत्येत्यत्र तत्वनिपातनेन
सेयं परिभाषा ज्ञापिता एवञ्च ज्ञापकस्य प्रत्ययनिमित्तकहनस्त इत्येव सिद्धे तत्वनिपातनं व्यर्थमित्येवोपपादनाहत या प्रत्ययनिमि

भै॰ काम्यच्च सूत्रोक्त इति· तत्र हि यतः सुबन्तादयं विहितोऽतः फलाभावात्ककारस्यनेत्त्वमिति व्युत्पाद्यइदं तर्हि प्रयोजनमुपयः काम्यति· किंतीति
सम्प्रसारणं यथा स्यात· एतदपि नास्ति प्रयोजनम· अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः। क्रियते तन्न्यास एव· सुप आत्मनः क्यच्च का
म्यचेति· एवञ्च प्रत्ययादिश्चकारस्तस्य चुटू इत्यनेनेत्सञ्ज्ञा· अथापीति· अजादिभिः किन्न विशेष्यते कार्यित्वेनैव यजादयो निर्दिश्यन्त इति भा
वः। यद्यपि वा काम्यतोऽस्यादौ द्वितीयपक्षे सम्प्रसारणं प्राप्नोति· तथापि धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यय इति परिभाषया समाधेयम· न फलभे
द इति· यदि क्विशब्दमुच्चार्येत्यर्थो न स्यात्तदा प्रकृते क्विनिमित्तकसम्प्रसारणे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावनिषेधात्सम्प्रसारणं द्वितीयपक्षे प्राप्नो

तेन काम्यच सूत्रोक्त विहितविशेषणपक्षस्तदितरपक्षयोर्न फलभेदः। वस्तुतो विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्यामिति सूत्रे प्र
ष्ठोह आगतम्प्रष्ठवाद्रूप्यमिति भाष्ये लौकिकविग्रहवाक्ये प्रष्ठोह इति प्रयोगादन्यत्रापि एवमदुक्तमिति पक्ष इति· चतु
रनडु इतोः स्सर्वनामस्थाने इत्यतः सर्वनामस्थान इति वर्त्तते· साव· आच्छीनद्योरित्यतोऽनुमनुवर्त्तते आदिति च तदाहाऽऽ
दित्यधीति· विशेषविहितेनेति· यासुटासीयुडिवेत्यर्थः। नवाध्यन इति· उपजीव्यत्वादिति भावः। अमा चेति· अम्सम्बु
द्धाविति विशेषविहितेनामेत्यर्थः। नुम उपजीवकत्वेन विरोधाभावात्ततः॥ ९ न्ति· प्रथमपक्षे तु नेति फलभेदः स्पष्ट एव· वस्तुत
स्तु छन्दसि सहः वहश्चेति योगविभागकरणाद्वहश्चेति सूत्रे छन्दसीति न सम्बध्यते· न च योगविभागः कथ्येति सूत्रे वह मात्रसम्बन्धार्थ इति
वाच्यम· एकयोगनिर्दिष्टानामेकदेशोऽप्यनुवर्त्तत इति परिभाषया तावन्मात्रस्याप्यनुवृत्तिसम्भवात्· किन्त्वस्मिन्पक्षे मण्डूकप्लुत्या छन्द २७१
सीत्यस्य कथ्येति सूत्रे सम्बन्धो वाच्यः। अस्यास्मानन्नुप्रष्ठोहेत्यादि भाष्यप्रयोग एवेत्याशयेनाह· वस्तुत इति· अनडुहशब्दस्यान्यात्क परदेश
एवामानुमश्चेत्यत्र निर्वाच्यासाच विरोधान्न सम्भवतीति विशेषविहितेनानुमावाधा आमः स्यादत आह· मूले विशेषविहितेनेति· नुम उपजी

भै॰ वकत्वेनेति· आदित्यधिकारादामोःमश्चसद्भाव एवनुमः प्राप्त्यानानेनतयोर्वाधः॥ ॥ वैयर्थ्याभावादिति· यंविधिम्प्रतीतिन्यायात्· विषयभे
देपीति· नदप्राप्तियोग्येविषयेव्यभिचारितार्थमपवादत्वेवीजन्तदत्राप्यस्तीतिभावः। ध्वनितन्त्वेदमिति· तत्रत्याद्यप्रत्ययशब्दस्यप्रयोजनमुक्तं स
तिप्रत्ययेयत्प्राप्नोतितत्प्रत्ययलक्षणेनयथास्यात्लोपोत्तरंयत्प्राप्नोतितत्प्रत्ययलक्षणेनमाभूदिति· किम्प्रयोजनम्· ग्रामणिकुलम्· सेनानिकु
लम्· औत्तरपदिकेह्रस्वत्वेकृतेह्रस्वस्यपितिकृतितुगितितुङ्माभूदिति· आद्यप्रत्ययलक्षणसत्वेयथैतादृशार्थलाभस्तथोक्तंकैयटेन प्रत्यय
प्राप्तस्याप्राप्तेश्चेतिभावः। क्वचित्तुआमाचनुम्नवाध्यतइतिपाठः। तत्रायमर्थः। वह्वनडुाहीस्यादौनपुंसकस्येतिनुम्परत्वा
दामावाध्येतापुनःप्रसङ्गविज्ञानात्तुनवाध्यतइति। इत्वन्नेति· अनड्वांस्तत्रेसत्ररुत्वमप्रवस्येव· तत्रोपदेशवैयर्थ्याभावात्· सं
योगान्तलोपस्येति· हस्व्यानिकस्येत्यर्थः। एवञ्चनस्यप्रातिपदिकान्तत्वाभावइतिभावः। अनड्वानिति· अनःशकटंवहती
त्यर्थेवहेःक्विवनसि। अनसोउश्च। यजादित्वात्सम्प्रसारणम्। ननुहेअनड्वनित्यत्रसम्बुद्धिलोपेः वक्ष्यम्प्राप्ते अम्आरम्भाद
मोऽपवादत्वेनतद्विषयेसम्बुद्धिलोपानापत्तिः। विषयभेदेप्यचिरादेशस्यनुडपवादत्वमाशङ्क्यतेसप्तमेभाष्यइतिचेन्न· प्र
त्ययलोपविधायकैःप्रत्ययानुत्पत्तेरेवान्वाख्यानेनापवादत्वस्यैवासम्भवात्· ध्वनितन्त्वेदम्प्रत्ययलक्षणसूत्रेभाष्यकैय
टाभ्यांःत्वलुप्तसप्तमीकोनिर्दिश्यते· तेनप्रत्ययेसतियत्कार्यंदृष्टंतल्लोपेपिभवतीति· नचग्रामणीरित्यत्रक्विपिसतितुग्दृष्टोह्रस्वाभावात्· कृते
क्विपोलोपेह्रस्वत्वेचतुगप्राप्तिः। ततोभगवतायदितर्हियत्सतिप्रत्ययेप्राप्नोतितत्प्रत्ययलक्षणेन लोपोत्तरंयत्प्राप्नोतितन्नभवति· जगत्· जनग
त्· इत्यत्रतुङ्प्राप्नोति· लोपोत्तरंस्वत्रतुगागमइत्युक्तम्। अत्रविलोपात्पूर्वमपिगमःक्वावित्यस्यप्राप्तिसत्वादनुनासिकलोपेक्विपितुकःप्राप्तिरितिचेदत्रै
यटः। द्युतिगमिजुहोतीनांद्वेचेतिगमेःक्विप्· अन्तरङ्गत्वात्पूर्वंविलोपः। गमःक्वावित्यंलोपोङ्गविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग· विलोपस्यापरनिमित्तक

प्र·शे· मैं॰ त्वेनानन्तरङ्गत्वमितिभावः भिन्नविषयत्वाच्चेन नाप्राप्तिन्यायेन भवति सति त्वस्मिन्न्यायेनैव विलोपः स्यादिति एतच्चासम्भव एवापवादत्वमिति
टी·मैं· वार्तिकरीत्या वस्तुतस्त्वचिरादेशस्यनुउपवादत्वमाशङ्क्य नतिस्त्रितिज्ञापकेन भाष्यकृता नुट्साधितस्तद्रीत्या विषयभेदेपि गमकः क्वाविन्स्या
टी·भ· पवादत्वंस्यात् एवञ्च पूर्वमनुनासिकलोपेतुकः प्राप्तिसत्वेनतुगभावप्रतिपादनपरम्भाष्यमसङ्गतंस्यादेतेन लोपेनानुत्पत्तेरेवान्वाख्या
२७२ एवमेवानृणेट् अनड्वानित्यादेस्तत्सूत्रोदाहरणत्वमुपपद्यते इति दिक् सहेः सा अपदान्तस्य मूर्द्धन्य इत्यपि क्रियते लो
केत्विति एतेनतुराषाण्मेघवाहन इति व्याख्यातम् नहि वृत्तीत्यनेन क्विवन्तसहावेव दीर्घविधानादाह अन्येषामपी
मि·दिव औत् ननुविधेयविषये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञैवोचिता अन्यथा तान्तस्यविधानमित्यस्याप्यापत्तेः ध्व
नितञ्चेदमदुडुसूत्रेभाष्ये तत्रहिडित्वाभावेऽदादेशे पूर्वसवर्णदीर्घमाशङ्क्यानुनासिकोपधत्वादिति समाहितम् नानू
च्चारणार्थत्वादिति किञ्च द्वितीयवर्णोच्चारणेसहायसम्पादनेनचरितार्थेषु तत्र तत्र विशेषणार्थेष्वि व हलन्त्यसूत्राप्रवृत्तोमाना
भावः अतएव तस्यलोप इति सूत्रे ऽनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे दिव औदित्यादीनां सर्वादेशत्वापादनम्भाष्ये कृतम् तित्स्वरि
तमिति सूत्रे च भाष्ये तितिप्रत्ययग्रहणङ्कर्तव्यमिति वार्तिकस्य घुभ्यामित्यादौ तदभावः फलमित्युक्तं न्दित्वमाश्रित्य च प्रत्या
ख्यातं तदित्यन्यत् किञ्चादेशेषु सर्वत्र तकाराणामुच्चारणार्थत्वेनेत्संज्ञकत्वाभावात्तितिप्रत्ययग्रहणमव्यर्थमेवस्यात्
तेनप्रत्ययलोपस्यभावरूपस्य पूर्वकालसिद्धतयाऽनुनासिकलोपस्यापवादत्वन्नेत्याशयः कल्प्य १ तथाविधेयविषये उच्चारणार्थाचाम
तेनेदस्थवनितमित्यर्थः॥ ॥ एवमेव शास्त्रेणानुत्पत्त्यन्वाख्यानस्थले प्रत्ययलोपव्यवहारादेवः तत्सूत्रोदाहरणत्वम् प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षण २७२
मितिसूत्रोदाहरणत्वमित्यर्थः। अनुवादस्थल इव विधेयविषयेपि इत्संज्ञां विनैवोच्चारणार्थानान्निवृत्तिवादिमतमसङ्गतमितिसूचयितुं शंकते।

भे० अस्मघृरित्यत्र हलइति दीर्घोभविष्यतीति शङ्कांवारयति· अतद्भावितेति· मूलेणिजन्ताह्विजिस्युक्तमेतेनसार्वसारूप्यमस्येतिप्रतीयते· परन्त्वेतन्नेति
सूचयति· अनेनेति· अङ्ग·भसञ्ज्ञेति· अङ्ग·सहितभसञ्ज्ञेत्यर्थः। एतेनकेवलभसञ्ज्ञायाऊषएवस्वश्वयोरित्यनेनप्रातिपदिकेपिपरेदर्शनेनव्यभिचारा
त्स्यथास्मपकत्वाभावेपिनग्रन्थासङ्ग·तिः नादृशप्रसङ्गा हेपेसतिअङ्ग·भसञ्ज्ञानिमित्तप्रत्ययपरोयोवाहशब्दस्तदन्तंयदङ्गं तदवयवस्यनिर्दिश्य
मानावयवस्यसम्प्रसारणमूठ्स्यादितिवाक्यार्थःसम्पन्नः। एतेनोठोऽपरनिमित्तकत्वेनणिलोपस्यस्थानिवद्भावेपिनक्षतिरित्यपास्तम्। ननु।
अतद्भावितत्वेनतस्यासम्प्रसारणत्वाद्धुलइतिदीर्घप्राप्तेः। अमिपूर्वइत्यतः पूर्वइतीकोयणिस्यतोचीतिएकः पूर्वपरयो
रितिचानुवर्त्ततेतदाह·सम्प्रसारणादच्चीत्यादि· ऊठ्छित्वमेसेधतीत्यत्रविशेषणार्थम्· छन्दस्येवेति· छन्दसीत्यनुवर्त्तमा
नेवहश्चेत्यनेनेतिभावः। णिजन्ताद्विजिति· अनेनलोकेविश्ववाट्शब्दस्यसाधुत्वमात्रमुच्यते नत्वस्योठ्णिलोपस्यस्था·
निवत्त्वात्। अङ्ग·भसञ्ज्ञाक्षिप्तप्रत्ययेनवाहोविशेषणात्·विजग्रहणंक्विपोप्युपलक्षणम्। वच्यादिभ्योविहितेकितीति
व्याख्यानस्यात्वं·परस्मिन्निसत्रकाम्यचसूत्रेचभाष्यउक्तत्वेनण्यन्तात्क्वौसम्प्रसारणप्राप्तेः। प्रतिपदोक्ततयाक्विशब्दमु
च्चार्यविहितविधेरेवक्वौविधिप्रतिनस्थानिवदित्यत्रग्रहणेनणिलोपस्यस्थानिवत्त्वाच्च॥ ननुविक्वःसर्वचादर्शनेनण्यन्ता
क्विपिसतिसम्प्रसारणप्रप्तिरतआह·वच्यादिभ्यइति·णिलोपस्यस्थानिवद्भावेनापिसम्प्रसारणंवारयितुंशक्यम्। क्वौविधिप्रतीत्यस्य
तुनात्रविषयतेत्याशयेनाह· प्रतिपदोक्ततयेति· सम्प्रसारणन्तुकितिविधीयतेनतुक्विशब्दमुच्चार्यविहितमितितस्मिन्नानेनस्थानिवत्त्वनि
षेधः। तेन· क्विशब्दमुच्चार्यविधीयमानकार्यविधायशास्त्रेकर्त्तव्यमित्यर्थकरणेन· ॥ रामचन्द्रायनमः॥ गणपतयेनमः ८

हिजित्यसङ्गनमनआह
विजग्रहणमिति·

भि॰ तदित्युच्यते तदा तु न दोषः परन्तु तदर्थपरत्वसम्पादने क्लेशः। यदुक्तम्पूर्वत्र विधेये नितत्फलमाह॰ अनुवादविषये त्विति॰ यथा आतो धातोरित्यादौ व्यव
सितान्यलाभावेन॰ धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातागमादेशानामेव व्यवसितपदार्थत्वेन भाष्ये उक्तत्वात्॰ न चातद्गुनिविभक्तिदर्शनेन प्रकृतिभागस्य
प्रातिपदिकत्वमस्त्येवेति वाच्यम्॰ धात्वादिसाहचर्येण स्वस्वरूपातिरिक्तार्थबोधकानामेव तत्र प्रातिपदिकपदेन ग्रहणात्॰॥ ॥ न च नमो वरि
वसिति सूत्रपठितचित्रङ्॰शब्दस्य स्वरूपबोधकतया प्रातिपदिकपदेन तत्सङ्ग्रहः स्यादिति वाच्यम्॰ सर्वस्यापि शब्दस्य स्वस्वरूपबोधकतया स्वस्वरू
पातिरिक्तलौकिकार्थस्य विवक्षिततया चित्रङ्॰शब्दस्य तथात्वात्॰ शब्दार्थयोर्भेदाभेदौ स्वमतसिद्धावेवेति नाप्रसिद्धिः विभक्त्युत्पत्तिप्रयोजकप्राति
पदिकमभ्युपेत्याह॰ फलाभावेन चेति॰ यद्यप्यात इति तकारस्य फलं लाक्षणिकस्याप्याकारस्य ग्रहणं वर्णग्रहणे पि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृ

फलाभावेन चेत्सञ्ज्ञाशास्त्राप्रवृत्तेरुच्चारणार्थवर्णसहितसमुदायस्य तद्रहितेलक्षणा विधौ तु नोचिता सा। न विधौ परः श
ब्दार्थ इति न्यायात्॰ णौ गमिरित्यादौ नाल्लुमतुनस्थानिवद्भावेन भाव्यातिदेशिकधातुत्वं गृहीत्वेकः सत्वात्॰ गमेरिडिति वच्च
नोपधालोपः। अत एव सुवृत्पत्तिः। अन्यथा हनो वध लुङीति वत्सानस्यात्॰ अस्तेर्भूरित्यत्रापि निर्विसर्ग एव पाठ इति केचित्॰

त्तिसिद्धान्तसम्मतत्तथापि तच्छुद्धस्यैव तकारस्य न तु इत्सञ्ज्ञकस्य ——— तकारस्येत्सञ्ज्ञायाः फलाभावोस्त्येव॰ सुद्विष्योरित्यादावकारादेरुच्चार
णातिरिक्तफलाभावोस्त्येव॰ तद्रहितेलक्षणेति॰ उच्चारणार्थवर्णघटितसमुदायो स्वरूपमिति सूत्रबलाच्छक्तत्वेन लृ भस्य तादृशवर्णरहिते लक्षणाल
क्षणाप्रयोजकसम्बन्धश्च स्वघटकसाजात्यम्॰ सा॰ लक्षणा। न विधाविति॰ विधौ विधेयबोधकपदे परः शक्यादन्यो लक्ष्यार्थः स्वबोधकत्वसम्बन्धेन
नास्तीत्यर्थः। एवञ्चौदादिपदे विधेयत्वेन विवक्षिते तकारादेरित्सञ्ज्ञयैव निवृत्तिः। न चैतेषु प्रातिपदिकानाम्प्रतिषेधो कृत्तद्धितानामिति सञ्ज्ञाप्र २७३
तिषेधः स्यादिति वाच्यम्। चित इत्याद्यनुवादसामर्थ्येन निषेधाप्रवृत्तेः। ननु यदीकानिर्देशस्तदा गमहनेति सूत्रेणोपधालोपः स्यादत आह॰ गमेरिडिति वदि
ति॰ अनेन निर्देशेनेकः कित्पदेनाग्रहणम्। कल्प्यत इति भावः। अत एव इकः कृत्त्वेन तदन्तस्य प्रातिपदिकत्वादेव सनादिप्रत्ययानुकरणे तु प्रकृतिव

भे॰ इत्यतिदेशानित्यत्वेन प्रातिपदिकत्वं सुलभम्। अत एवेत्यारभ्य केचिदित्यन्तेनान्यमतानुवादः। अत्राहुः पृथिवीजनुप्रकृतिवदित्यतिदेशानित्यत्वेनैव प्रकत्वप्रयोगसिद्धिः कार्या। अन्यथा भुवो वुगित्यादावुपपत्तिर्न स्यादिति॥ ॥ नन्विति। शङ्कायाः पर्यवसानमाह। एवञ्चेति। स्वरितापत्तिः। द्यौरित्यत्रौकारस्य स्वरितापत्तिः स्वरितत्वं प्रकारान्तरेण प्राप्तमभ्युपेत्य समाधत्ते। दिव इति। स्रंसनधर्मिणः। अनुदात्तधर्मवतः। फलाभावादिति। तित्स्वरितमिति सूत्रप्रवृत्तिफलाभावात् प्रकारान्तरेणापि तदप्रवृत्तिं साधयति। तितिप्रत्यये इति। नन्वेवम् पृथिवी उत द्यौरित्यत्र पठ्यमानमन्तोदात्तत्वन्नोपपद्यते त्यत आह।

एवञ्चात्र तित्स्वरितमिति स्वरितापत्तिरिति चेन्न। दिव इकारस्योदात्तत्वेन स्रंसनधर्मणो हलः स्थाने जायमानौकारस्यानुदात्तत्वेनेकारस्य यण्युदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितसिद्ध्या फलाभावात् तितिप्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमिति वार्त्तिकेन तदप्राप्तेश्च। अन्तोदात्तं द्यौरिति तु द्योशब्दस्य बोध्यम्। अल्विधित्वेनेति। अनल्विधावित्यत्र पञ्चमीसमासस्याप्याश्रयणादिति भावः। पदान्त इति। पदान्तादित्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणाम इति भावः। अयमुकारोऽन्तोदात्तो निपात्यते। तेन द्युभिरक्तुभिरित्यादौ पठ्यमानमन्तोदात्तत्वं सिद्धम्। अत्र यथा हल इति दीर्घो न तथोक्तम्। उतस्तपरत्वन्तु भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णग्राहक इत्यर्थज्ञापनार्थमिति तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्ये उक्तम्। द्युभ्यामित्यत्रोङ्न कित्यनुवृत्तेः॥ ९९ अन्तोदात्तमिति। सुद्यौरित्यत्र स्थानिवद्भावेन हल्ङ्यादिलोपो यथा न भवति तथोपपादयति। अनल्विधावित्यत्रेति। पदादित्यनुवृत्तस्य। एङः पदान्तादतीति सूत्रात्। अन्तोदात्तो निपात्यते इति। अन्त्यस्य दिवशब्दान्तस्य वकारस्य स्थाने मा भूदनुदात्तो निपात्यते इत्यर्थः। तत्फलमाह। तेन द्युभिरिति। अत्र दिवशब्देकारस्योदात्ततया स्रंसनधर्मवकारस्य स्थाने जायमान उकारोऽनुदात्तः स्यात्ततश्चेकारस्य यण्युदात्तस्वरित इत्यनेनोकारः स्वरितः स्यादित्युकारस्योदात्तत्वनिपातनमुदात्तस्य श्रवणार्थम्। न चानेन निपातनस्वरेण ऊडिदमिति सूत्रेण प्राप्तविभक्तिस्वरस्यापि बाधो भविष्यतीति दिवो झलिति तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम्। अहर्विमलद्यु इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति

भै· स्वस्वाधनेनद्विवउसूत्रस्यनिपातनस्वरस्यचरितार्थतयाद्युभिरित्यत्रविभक्तिस्वरस्यपरत्वात्प्राप्तस्यनिषेधार्थत्वेन्द्विवोमल्लितिसूत्रस्यावश्यकत्वात्। नभ
भ्यांकमिति· सम्प्रसारणजातत्वाभावात्केयटाद्युक्तिंखण्डयति॥ ः॥ यत्त्विति· एतेनप्रागुक्तरीत्याप्रकारान्तरेणौवदीर्घाभावस्यसिद्धत्वेन· वत्त्वपेक्ष
स्यवहिरङ्गत्वम्प्राचीनमतसिद्धन्तद्रीत्यादूषणान्तरमाह· दीर्घस्यवहिरङ्गतयेति· अतएव· दीर्घस्यवहिरङ्गत्वादेव· तस्यदीर्घस्यजुगूर्षतीत्यादिरवकाशः
स्यात्· अतएव· वहिरङ्गत्वादेव· अत्रदीर्घस्यपरनिमित्तत्वेनापिवहिरङ्गत्वम्। ष्णान्ताःषडितिसूत्रेरेफप्रश्लेषेणौवेष्टसिद्धावत्रचतुर्ग्रहणन्नकार्यमित्य

यत्त्वस्मात्तपरत्वात्कुरुतइत्यावुदित्तितपरत्वाद्गुणाभावोयथास्थानिवत्सूत्रेभाष्यउक्तस्तथाप्रकृतेदीर्घाभावइतिकैयटस्तदेते
न्नपरास्तम्· अङ्गसञ्ज्ञादिसापेक्षदीर्घस्यवहिरङ्गतयातेनव्यावृत्तेरशक्यत्वाच्च। अतएवञ्चृतइदितितपरत्वेनचिकीर्षती
त्यादौहलिचेतिदीर्घस्यनव्यावृत्तिः। अतएवच्छूचइत्यादौचावितिदीर्घसिद्धिः षट्चतु· रेफान्तस्यापिषट्सञ्ज्ञैवतुनकृताच
त्वारइत्यत्रलुगापत्तेः। तत्रोनेत्युक्तौपदलाघवाभावः। केचित्तुषडित्यादिषडाद्यर्थेपरम्· अर्थासरत्वम्त्वामः शब्दद्वारकमास

भिप्रायेणकृतामाशङ्कान्निरस्यति· रेफान्तस्यापीति· तित्स्वश्वतस्वइत्यत्रप्राप्तातिप्रसङ्गस्य ((चार्थःप्रधानएवेतिनगौणेऽतिप्रसङ्गइति·
सन्निपातपरिभाषयावारणेपिचतुर्शब्देऽतिप्रसङ्गमाह· चत्वारइत्यत्रेति· तत्रषड्भ्यइतिसूत्रे· पदलाघवाभावइति· नचषट्त्रिचतुर्भ्योहला
दिरितिसूत्रेप्येवंसतिचतुर्ग्रहणन्नकार्यमितिलाघवमस्त्येवेतिवाच्यम्। एवमपिपदलाघवाभावस्यतदवस्थत्वात्· नचचतसृणामित्यत्रणान्त
त्वमादेशेकृतेनास्ति· स्थानिवद्भावस्तुवक्तुमशक्योऽल्विधित्वादितिकथंषडित्यनेनविभक्त्युदात्तत्वमितिवाच्यम्· लक्ष्यानुरोधात्प्रकृतेयथोद्देशपक्षस्यै
वाश्रयणेनादेशात्पूर्वंजातषट्त्वस्यतदादेशेस्थानिवद्भावेनसौलभ्यात्· प्राचीनोक्तिंखण्डयति· केचित्त्विति· अर्थपरमिति· द्विर्वचनेनानिर्देशे
कर्तव्येवहुवचननिर्देशसामर्थ्यात्। शब्दद्वारकमिति· स्वशब्दवाचकशब्दात्परत्वमेवार्थात्परत्वम्। नन्वर्थात्परत्वाश्रयणेपिप्रियपञ्चनशब्दात्पर

स्यामः शब्दात्परमस्त्येवेसत आह· सचार्थः प्रधा
नएवेति· तामुक्तिंखण्डयति·॥

भैं॰ नन्विति॰ विधेयविषयइति॰ एतेनानुवादस्थलेलक्षणयानिर्वाहेपिनविधौयइः शब्दार्थइतिन्यायेनविधेयविषयेलक्षणया असम्भवः सूचितः। ननूच्चा
रणार्थत्वमुत्तरवर्णपूर्ववर्णोच्चारणेसहायकत्वरूपमन्यत्रहयवरडित्यादौदृष्टन्नतुपूर्ववर्णस्यतथान्यत्रदृष्टमित्यस्वरसादाह॰ किञ्चेति॰ द्वितीयवर्णइति॰ सच
प्रकृतेऔकारः।पूर्वोक्तार्थेभाष्यान्तरसम्वादमथाह॰ अतएवेति॰ उच्चारणार्थानामित्संज्ञांविनानिवृत्त्यभावादेव॰ विधेयबोधकशब्दघटकतयोच्चारि
तहल्विषयेव्यवस्थामुक्त्वाऽज्विषयेप्याह॰ तथाविधेति॥ ॰॥ अनुनासिकपरस्येति॰ अनुनासिकःपरोऽवयवोयस्येत्यर्थः।तादृशश्चवित्वादिरेवनेत्यि
अतएववेरपृक्तस्येत्यत्रापृक्तग्रहणाभावेदर्विरित्यत्रलोपमाशङ्क्यानुनासिकपरस्यवेर्ग्रहणमितिभाष्यउक्तम्।अतएवेदितोनु
मितिसूत्रेभाष्येधातोरित्यस्याभावेसिचइदित्वादमैन्सीदित्यादौनुममाशङ्क्यसजादेशकरणेनसमाहितम्।नतुसिचइकारस्योच्चा
रणार्थत्वादिदित्वाभावेन॰ लुडादावुकारस्यानाकाभ्यामेवनिवृत्तिरितिनतस्येत्संज्ञा॰ अनुनासिकत्वाभावात्॰ अतएवनेघादि
भ्योलुप्रत्ययेनन्नेनेतिदावनप्रयोगोगाङ्लिटीतिसूत्रेभाष्ये।लुः कर्त्तरिपुंसीतित्वमरस्यप्रमादः।अनुवादविषयेतुहलन्त्य
सूत्रभाष्योक्तरीत्यातेषामव्यवसितान्त्यत्वाभावेन॥ इकारस्योच्चारणार्थमुच्चारितस्यानुनासिकत्वादुपदेशेऽजितनेनेत्संज्ञयानिवृत्तिरि
त्युक्तम्भवति॰ अतएव॰ उच्चारणार्थानामित्संज्ञासत्त्वादेव॰ सजादेशकरणेनेति।अमैसीत्यत्रानिदितामितिनलोपायवन्निसुहनःसिजितिनलोपा
र्थम्।किन्त्वव्यवधानेनज्ञापकेनवारयितुंशक्या॰ ननुभुज्युः शंयुरित्यादौयुवोरनाकावित्यस्यातिप्रसङ्ग॰ माशङ्क्यानुनासिकपरस्यस्थानित्वेननिर्देशः
स्वीकृतः।एवञ्चलुडादावपितादृशस्यैवानुवादआवश्यकस्तथासतितत्संदेशस्यस्थानिवद्भावेनोगित्त्वादुगित्कार्यम्प्राप्नोतिइत्याशङ्क्याह॰ लुडा
दावुकारस्येति॰ नन्वेषुकारस्यानुनासिकत्वाभावेकथमतिप्रसङ्गवारणमितिचेन्न॰ युवोर्यवाशब्दइवानुनासिकत्वंस्वीकृत्यतादृशानामेवस्थानि
त्वेनाश्रयणात्।अतएव॰ अनुनासिकत्वाभावादेव॰ दावनप्रयोगइति॰ उगित्त्वतुङीप्स्यात्।अमरस्यप्रमादइति॰ यद्दितुण्यन्त प्रकृतिकपुजन्तमे

मे· पक्ष इति· नत्र हि स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणमुत स्त्रीशब्दग्रहणमाहोस्विदर्थग्रहणमिति पक्षत्रयसम्भावना कृता। तेषु प्रथमपक्षे स्त्रीप्रत्ययस्य प्र
तिषेधो विज्ञायेत। एवं सति श्येनभार्यः। एतभार्य इत्यत्रार्थस्यानिवृत्तत्वान्नकारश्रवणप्रसङ्गः स्थानिवद्भावप्रसङ्गे· नपटुभार्य इत्यत्र यणादेश इत्यर्थक
अगारकानामशकुनयः। तेषां कालिकास्त्रियः कालिकावृन्दारिका। अङ्गारकवृन्दारिका प्राप्नुवन्ति· हंसस्य वरटा कच्छपस्य डुली। तत्र वरटवृन्दारिकाहं
सवृन्दारिकाः। डुलीवृन्दारिकाः। कच्छपवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्तीति दोष उक्तः। अर्थग्रहणमिति तृतीयपक्षेपि। अङ्गारवृन्दारिका इत्यादिदोषमभिधाय श
ङ्कितम्। भाषितपुंस्कादित्युच्यते तेनैते षु न भविष्यतीति· तत एवाभिहितम्· भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च· नत्वर्थेन पौर्वापर्यमस्तीति· ततः सिद्धान्तितम्· त
स्मादयं मध्यमः पक्ष इति· व्याख्यातृभिरुपाध्यायैः। शब्दग्रहणपक्षे साक्षादुत्तरपदेन पौर्वापर्यसम्भवादिति अधिकन्तत्रैव स्पष्टम्· केचित्तु शब्दाव

पक्षे भाष्यकृतोक्तम्भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च नत्वर्थेन पौर्वापर्यमस्तीति दिक्शब्दयोग इत्यस्य दिक्शब्दार्थान्वयभूतेऽव
धित्वादौ सम्बन्धे पञ्चमीत्यर्थः। स च सम्बन्धो मुख्य एव साक्षात्सम्बन्ध एव च ग्रहीतुमुचित इति दिक्॥ ॥ ॥

धिकपरत्वस्यार्थावधिकत्वेन बाधकम्· शब्दार्थयोस्तादात्म्यात्· नत्वर्थेनेति भाष्यन्तु तयोरौपाधिकभेदाभ्युपगमेनेति वदन्ति। अत्रेदं वक्तव्यम्
शब्दार्थयोस्तादात्म्यमिति यद्यपि सिद्धान्तसम्मतम्। तथापि प्रक्रियादशायां भेदेनैव सर्वा कल्पना· अत एव स्वं रूपं शब्दस्येति सूत्रभाष्ये तत्सूत्रप्र
योजनकथनावसरे शब्देनोच्चारितेनार्थो गम्यते· अर्थकार्यस्यासम्भवादिह च व्याकरणे अर्थकार्यस्यासम्भवः। अग्नेर्ढगिति न शक्यते अङ्गारादिभ्यः
परो ढक् कर्तुमिति दिष्टोक्तम्· यदि तादात्म्याभिप्रायेण व्याक्रिया भाष्यसम्मता स्यात्तर्ह्येवमुक्तिर्विरुद्धेत· नन्वेवं दिग्शब्दयोगे पञ्चमीति व्यवहा २७५
रानुपपत्तिः। तत्राप्यर्थगतसम्बन्धमादायैव शब्दसम्बन्धस्य वक्तव्यत्वादत आह· दिक्छब्दयोगे इति· पूर्वत्रासिद्धमिति वचनस्य द्वित्वविषये पू
र्वत्रासिद्धत्वन्नेत्यर्थेन द्वित्वमपि पूर्वं त्रिवक्तव्यः सिद्धन्नेत्यर्थोपि सम्भाव्यते तदभिप्रायेण शंक्यते·

भे॰ नन्विति· णत्वात्पूर्वमेवद्वित्वमिति· परत्वादिति शेषः। ननु परद्वित्व एव तस्य वचनस्य प्रवृत्तेः एह· वाक् वाक्क् इति· तत्प्रवृत्तेरिति· पूर्वत्रासिद्धे इति
वचनप्रवृत्तेरित्यर्थः। भाष्यीयोदाहरणे वावसाने इति चर्त्वम्। अन्यथा· तद्वचनप्रवृत्त्यभावे· गस्यैव द्वित्वमिति· न च वावसाने इति चर्त्वस्य जश्त्वाप
वादत्वाच्चर्त्वाभावपक्षे एव गकार इति कथमेतदिति वाच्यम्· स्थानाः स्युरिति। निर्देशेन क्वचिदपवादात्पूर्वमप्युत्सर्गप्रवृत्तेरित्याशयात्। अ
त्रार्थे भाष्यीयोदाहरणमपि मानम्। अन्यस्य चर्त्वे· वावसाने इत्यनेन· ननु खरि चेति पूर्वं गकारस्यापि चर्त्वं भविष्यतीत्यत आह· अवसाने इति·

णत्वं द्वित्वमिति· ननु पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति णत्वात्पूर्वमेव द्वित्वं युक्तम्· वाक् वाक्क् इति भाष्योदाहरणसिद्धये वर्णद्वित्वे
पि तत्प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्· अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वात्· गस्यैव द्वित्वेऽन्त्यस्य चर्त्वे पूर्वत्र गश्रवणापत्तिः। अवसाने चर्त्व
स्यासिद्धत्वात् खर्परत्वाभावेन तस्य चर्त्वसम्भावनापि न· न च कस्य द्वित्वेपि अवसाने चर्त्वस्यासिद्धत्वात् गकारे झशि
परे पूर्वस्य जश्त्वे उक्तरीत्यैव चर्त्वाभावे गश्रवणं दुर्वारमिति वाच्यम्· नमुने इतिवत्पूर्वत्रासिद्धीयमिति तस्य द्वित्वे कृतेपि
प्रत्यासत्त्या द्वित्वाश्रयस्य कार्ये कर्तव्ये ऽसिद्धत्वन्नेत्यप्यर्थ इति न दोषः। एतेन द्वित्वे परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यं संयन्ते
त्यत्र त्रियकारकत्वार्थमिति वचनसामर्थ्येन वर्णद्वित्वे तदप्रवृत्तिरित्यपास्तम्· एतदेव पुन्यानुवादरूपत्वादिति चेन्न·

वर्णद्वित्वविषये परिभाषाप्रवृत्तावपि प्राक्त्वे· न चेति· अत्रावसाने जायमानचर्त्वशास्त्रस्यासिद्धत्वे तेन निष्पन्नकार्यस्याप्रवृत्तिर्बुद्धौ ककार एव
गकारबुद्धिः। गकारे गकारबुद्धौ· उक्तरीत्या· अवसानचर्त्वासिद्धत्वेन· गश्रवणम्· झलां जश् झशीति विहितगश्रवणापत्तिः। इत्यर्थ इति· एवं स
ति झलां जश् झशीति जश्त्वे चर्त्वन्नासिद्धमिति भावः। एतेन· वक्ष्यमाणप्रकारेण· तमेव प्रकारमाह· एतदेवेति· सामान्यतो द्वित्वविषये प्राप्तस्यासिद्धत्वा
भावस्यैकदेशानुवादरूपत्वं द्वित्व इति वचनस्येत्यर्थः॥

मि॰ पूर्वपक्षं खण्डयति पूर्वत्रेति· पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यस्याद्वित्व इत्यस्य चोपस्थितौ रषाभ्यांम्परस्य नो णो भवति अयं च द्वित्वभिन्नपू वें
त्रासिद्धो भवतीत्यर्थः। एतेन यत्फलितन्तदाह· पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्व इति· रो·सुपीति सूत्रे सुपीत्यनेन प्रत्याहारग्रहणं कुतो नेत्याशङ्कानिवारणायाह
अत्र खरीति। यदि विसर्गस्तर्हि सुप्येवेति नियमो भवत्विति अत आह· विपरीतेति· ननु चतुर्भिरित्यादौ सत्यपि द्वित्वे स्यादिति विरह·। ढ्रो ढ्रेरीति लोपेनरू
पसिद्धेरत आह ढ्रो ढ्रेरीतीति· प्रधानन्यायेनेति· प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसम्प्रत्यय इति न्यायेनेत्यर्थः। ननु पञ्चब्राह्मणा इत्यादावपि पञ्च

पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्यस्य द्वित्वे कर्त्तव्येऽन्यदसिद्धन्नेत्येवार्थो ननु द्वित्वस्याप्यसिद्धत्वन्नेति तदर्थ इति णत्वोत्तरमेव द्वि।
त्वमिति भावः। रोः सुपि। अत्र खरीत्यनुवर्त्तते तेन सप्तमीबहुवचनमेवात्र सुप्। एवञ्च खरवसानयोरिति सिद्धे इतरनिवृत्तिफ
लक एवैष विधिरित्याह· रोरेवेति· विपरीतनियमस्तु न· हलो ऽनन्तराः संयोग इति निर्देशात्· द्वित्वे इति· अचो रहाभ्यामित्य
नेन· अचो रहेत्यतो द्वे इति नादिनीत्यतो नेति च वर्त्ततेतदाह· न द्वे स्त इति· ढ्रो ढ्रे लोपस्तु वैकल्पिकः। प्रियचत्वा इति· आ
ङ् त्वात्तरन्तस्यापि चतुरनुड्होरित्याम· गौणत्वेत्विति· अत्र यद्वक्तव्यन्तन्नामीत्यत्रोक्तम्· यत्तु ष्णान्त इत्यत्र सङ्ख्यापदानुवृ
त्तेस्तस्य च सङ्ख्याबोधकशब्दपरत्वात्प्रधानन्यायेन सङ्ख्यारूपार्थस्यानुपसर्जनस्यैव ग्रहणेनोपसर्जनेषट्त्वमेवनसङ्
ख्यापदेन च सङ्ख्येयमुच्यतेऽतः सङ्ख्येयपरपञ्चादौ तस्य प्राधान्यात्तन्नासिद्धा· यद्वा षडित्यन्वर्थासञ्ज्ञेति न गौणेऽसेति
त्वसङ्ख्याया आश्रयांशे विशेषणतया प्राधान्याभावेन तन्न्यायविषयता प्रकृते न सम्भवति उभयसत्त्वे हि सन्याय इत्यत आह· सङ्ख्याप २७६
देनेति· न्यायानाश्रयणे नापि गौणव्यावृत्तिमाह· अन्वर्थेति· षड्ब्राह्मणा इत्यत्र यथा षट्शब्दे प्रयुक्तेऽन्यव्यवच्छेदो भवति सङ्ख्येयस्य प्राधा
न्येन प्रतीतिर्भवति तथा प्रकृतेऽपि षडिवाचरतीत्यर्थे न विवक्षितमिति भावः॥

भि॰ तन्नेति· अयम्भावः प्रत्ययानाम्प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धमिति· यद्यत्र पञ्चाद्यर्थप्रकृत्यर्थः स्यात् तदा तेषु प्रत्ययार्थान्वयो वाच्य
सचन सम्भवतीति लाघवादाह· परत्वस्येति· अवधित्वसम्बन्धेनेत्यादिः। एवञ्च· आरोपे सति च प्रथमपक्षाभिप्रायेणाह· तत्रसम्बन्धइति· द्वितीय
पक्षाभिप्रायेणाह· तन्निरूपितेति· आरोपितपरत्वनिरूपितावधित्वरूपसम्बन्धेत्यर्थः। क्रियाकारकयोस्सम्बन्धस्य विभक्तिर्वाचिकेति सिद्धान्तात्। ननु प्र
त्ययार्थस्यावधित्वस्य स्वाश्रयवाच्यत्वसम्बन्धेन पञ्चाद्यर्थेन्वयो भविष्यतीत्यत आह· परम्परासम्बन्धेनेति· साक्षात्सम्बन्धेन· यत्रैकस्मिन्नेव पदा
र्थात्मकसम्बन्धेन द्वयोः सम्बन्धिनोः प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोः सम्भवः साक्षात्सम्बन्ध इत्युच्यते· न च तयोरेकस्मिन् परम्परासम्बन्धघटकसम्भवः

तन्न· शाब्दहारकमित्यस्य प्रत्ययनिष्ठपरत्वाद्यवधित्व स्य परत्वस्य वार्थे आरोप इत्यर्थः। एवञ्च गौणत्वात्तत्र सम्बन्धे तन्निरूपितस
म्बन्धे च न विभक्तिः। परंपरासम्बन्धेनान्वय इष्यते न· प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः साक्षात्सम्बन्धेनत्वात् प्रत्ययस्य भङ्गापत्तेः॥
अत एव गङ्गायां घोष इत्यादौ गौणाधारादावधिकरणत्वादिनिमित्ता विभक्तिः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिना भाष्ये साधिता
अत एवेदं शेषस्य लेपञ्चापि न· अत एव स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे स्त्रिया इत्यर्थग्रहणमिति॥ ९९ ननु तथात्वाभावेपि प्रकृते न यात्विस्यत

आह· अत एवेति· प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः परम्परासम्बन्धेनान्वयाभावादेव· गौणाधारादाविति· गङ्गायां गावः। कूपे गर्गकुलमित्यादौ· स्वरितत्वप्रति
ज्ञानादिति· स्वरितेनाधिकारः अधिकं कार्यमित्यर्थात्· गङ्गायां मत्स्य इत्यादौ मुख्ये आधारे चरितार्था सप्तमी गौणेपि भवति· यदि परम्परासम्ब
न्धे प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थयोरन्वयोपि व्युत्पन्नः स्यात्तदा गङ्गायाङ्गाव इत्यादौ मुख्ये आधारे सप्तमीं विधाय तत्र प्रकृत्यर्थस्य परम्परासम्बन्धेनान्वयो
पपत्तौ स्वरितत्वकल्पनाक्लेशो व्यर्थः स्यादिति भावः। अत एव· साक्षात्सम्बन्धस्य विभक्तिवाच्यत्वादेव· अत एव· उक्तरीत्या परत्वस्यासम्भवादेव·

शा॰श॰ भै॰ ननुप्रशामशब्दस्यस्वरादौपाठेनाव्ययत्वमितिप्रशामाविन्याद्यनुपपन्नमतआह॰अयमिति॰ अव्ययमितिमहासञ्ज्ञावलेनासत्ववाचिनोग्रहणे॰
टी॰भै॰ नास्यतत्रपाठश्चरितार्थः।स्वरादीनानुपाठसामर्थ्यात्सत्वार्थकत्वेप्यव्ययत्वम् मूलेकिमःक स्यादिति॰ अत्रकिमशब्दोजिज्ञासितेशक्तः।अत्रेदमवधे
टी॰भ॰ यम॰ उद्देश्यवाचकस्यकिंशब्दस्यविधेयवाचकशब्दसमभिहारेतदारोपस्थाप्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेद
२७५ भ॰ किमःकः।इमइत्सेवकर्त्तेषम् त्यदादेरित्यनुवर्त्तते॰ तेनेमन्तत्यदादेश्चादेशइत्यर्थाकुतिहोःक्वातीयत्राप्येवमेवेतिककारोच्चारणसाम

अयंशान्तिसाम्यानतरवद्वाचकःसत्ववाचीतिस्वरादिपाठेप्यस्यनाव्ययत्वम् साम्यवाचिन्यसत्वार्थकेतुसपाठः
सार्थकइतिदिक् विभक्ताविति॰ अष्टनआइत्यतोः नुदृन्नेरितिभावः।अकचसहितस्यापीति॰ तन्मध्यपतितन्यायेनत
स्यापिकिंशब्दत्वात्॰ अङ्गानपेक्षत्वेनान्तरङ्ग॰त्वादादेशात्पूर्वमकच॰ यद्यपिनिर्दिश्यमानपरिभाषयानप्राप्नोति।
अतएवभिन्धकीत्यत्राकचिधित्वन्नप्राप्नोतीतिभाष्येपूर्वपक्षंकृत्वान्तरङ्ग॰त्वाद्धित्वेऽकजित्याद्युक्तम्॰ तथापि
आहत्याश्रयणेनसाकच्कस्यादेशइतिकैयटः॥ ९. ष्योत्यदाद्यत्वविषयेइत्युक्तावपिदोषःस्यादेवातआह॰तन्मध्येति॰
नचेमोनिर्दिश्यमानत्वात्तस्यैवस्यादितिवाच्यम् इवर्णान्तोवर्णान्तधातोप्यथानिर्दिश्यमानत्वन्तथात्रापीमन्तत्यदादेरेवनिर्दिश्यमा

कत्वोपलक्षितोयोवक्तुर्जिज्ञासितोधर्मस्तद्धर्मावच्छिन्नवोधकतावाच्या॰ सचधर्मःकोब्राह्मणःकः पण्डितइत्यादौचैत्रत्वादिरूपएव॰ननु
जिज्ञासाविषयतावच्छेदकांशे तस्यानुगमकस्यशक्तैकासम्पादकस्यधर्मस्याविशेषणत्वम्।तेनरूपेणजिज्ञासाविषयतावच्छेद २७७
कधर्मस्यशब्दवोधेभानाभावात्एवञ्चकोब्राह्मणइत्यतोब्राह्मणत्वावच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेनजिज्ञासितोयो॰

मे॰ धर्मसत्त्वाद्ब्राह्मण इत्याकारकोऽन्वयबोधः श्रोतुर्वक्तुश्च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितब्राह्मणत्वावच्छिन्नविधेयताशालिज्ञा
नम्मे जायतामित्याकारिका जिज्ञासा प्रथमम्भवति सा च वक्तृवाक्यजन्यसमभिव्याहृतब्राह्मणादिपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयता
निरूपितकिञ्चिद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यताकबोधेन निवर्त्तते। न चैवम्प्रमेयो ब्राह्मण इति वाक्यादपि तादृशजिज्ञासानिवृत्तिः स्यात्। एतद्वाक्य
स्य किञ्चित्प्रमेयत्वादिरूपधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकबोधजनकत्वादिति वाच्यम्. पूर्वोक्तानुगमकधर्मोपलक्षितधर्मस्य विधेयन्यूनवृत्तित्व
स्येनापि विशेषणीयत्वात् विधेयबोधककिम्पदस्य तु समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितवि
धेयतावच्छेदकतया जिज्ञासितो यो धर्मस्तदवच्छिन्ने शक्तिः। यथा द्रव्यङ्किमस्तीत्यादौ। यत्र सर्वनामसञ्ज्ञकः किंशब्दः प्रयुज्यते तत्र
पूर्वोक्तदिशा बोधः कल्पनीयः। वितर्कबोधककिंशब्दस्य त्वव्ययसञ्ज्ञकस्य प्रयोक्तृसमवेतसम्भावनात्मकज्ञानबोधकता। यथा किमि
न्दुः किम्पद्मं किममुकुरं किम्मुखमित्यादौ तादृशज्ञाने च प्रकारितासम्बन्धेनेन्द्वादिपदार्थस्यान्वयः। तादृशज्ञानस्य तु विशेष्यतया
प्रथमान्तार्थेऽन्वय इति। यत्र तु कति घटाः सन्तीति प्रयुज्यते तत्रापि जिज्ञासित एव किम्पदार्थः उतिप्रत्ययार्थः। सङ्ख्यात्वावच्छिन्न
एवञ्च सङ्ख्यात्वन्यूनवृत्तिदशत्वाद्यवच्छिन्नोद्देश्यतावच्छेदकताकज्ञानं जायतामित्याकारेच्छाविषयाभिन्नसङ्ख्याविशिष्टाः।
सन्तीति बोधः। दश घटाः सन्तीति वाक्यात् सा आकाङ्क्षा निवर्त्तते। यत्र कस्य राजा पतुरित्यादावुद्देश्यतावच्छेदकीभूतषष्ठ्यर्थे किं।

प॰शे॰ भै॰ शब्दार्थान्वयस्तदा यादृशधर्मविशिष्टसम्बन्धेयेनसम्बन्धेनजिज्ञासितान्वयस्तत्रतेनैवसम्बन्धेनविशेषधर्मावच्छिन्नान्वि
टी॰भै॰ ततादृशसम्बन्धधर्मितावच्छेदकबोधः। एवंसर्वत्रोहनीयम्। नन्वव्ययसर्वनाम्नामितिसूत्रेणकिंशब्दादकचिकृतेशब्दान्तर।
टी॰भ॰ त्वादादेशोनस्यादत आह॰ तन्मध्येति॰ ननुस्वार्थेपरिपूर्णस्यकुत्साद्यर्थसम्बन्धइत्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वकादेशेऽकचिककइतिस्यादत
२७८ आह॰ अङ्गानपेक्षत्वेनेति॰ अङ्गसञ्ज्ञापेक्षप्रत्ययानपेक्षेत्यर्थः। यद्यपिप्रियकुत्स नादियोगः सुबन्तस्यास्ति। तथापिसुपः शब्दतोनि
मित्तत्वेनानुपादानादन्तरङ्गत्वमकचः। कादेशेतुविभक्तेः शब्दतोनिमित्तत्वेनाश्रयणाद्बहिरङ्गत्वमितिभावः। अतएव तन्म
ध्यपतितन्यायविषयेपिनिर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारादेव॰ अन्तरङ्गत्वादिति॰ अकचः कुत्साविषयतिङन्ताद्विधानेन
बहिरङ्गत्वन्ध्यादेशस्यतुतदन्तर्गतहिमलपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वमितिभावः। कैयटइति॰ एतेनारुचिःसूचिता। यथास्थानिवद्भावविषये
स्थानिबुद्ध्यैवकार्यप्रवृत्तेरेतद्विषयेपिनिर्दिश्यमानपरिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनेनैवसाकच्कस्यादेशसिद्धावावृत्त्याश्रयणमव्य
र्थमिति॰ एतेननिर्दिश्यमानपरिभाषायाव्याख्यानावसरेपरिभाषेन्दुशेखरेऽकज्विषयेनिर्दिश्यमानपरिभाषायाअप्रवृत्तिरु २७८
क्ता इहतुसाकच्कस्यकार्यप्राप्तौनिर्दिश्यमानपरिभाषाप्रवृत्तिंस्वीकृत्यसमाधानंकृतमितिविरोधइतितदेतेनप्रत्युक्तम्॰ ॥

भि॰ अस्याः। षट्सञ्ज्ञायाः। उसञ्ज्ञयेति नहितदानिरुक्तार्थकत्वमस्यभवतीतिभावः। ननुउसञ्ज्ञापक्षेनादृशार्थकत्वाभावेपिषट्सञ्ज्ञापक्षेतुसम्भवोस्त्येवेत्यतआह· सर्वनामेत्यादि· मुख्यसमाधानमाह· सर्वनामसञ्ज्ञासूत्रस्थेनेति· अङ्गाधिकारेयदुच्यतेगृह्यमाणविभक्तेस्तद्भवतीतिभाष्येणेत्यर्थः। तस्माद्ङौणेषड्भ्यसत्वेनुड्व्यावृत्तिरेवसम्पादनीयेतितत्वम्· नन्वयमस्तिकर्त्तृ हर्त्तृइतिभाष्यादिति· आदौनपदान्तात्परेऽणइतिसामान्यतोऽभिहितत्वात्तोः नन्वयमस्तीत्यनेनपरोऽण अत्ररूपएवदर्शिततन्नतुहलश्वृइतिपरस्याणोऽनुनासिकत्वयोग्यस्यात्ररूपस्यस्वीकारःसम्भ

वियपश्चाद्गोपदीत्यत्रनषडितिटापूनिषेधानापत्तेः। आकडारसूत्रेभाष्येऽस्याउसञ्ज्ञयाव्यवहाराच्च· सर्वनामसञ्ज्ञावदत्रोपसर्जनप्रतिषेधानारम्भाच्च· सर्वनामसञ्ज्ञासूत्रस्थेनषड्भ्यइतिसूत्रविषयभाष्येणविरोधापत्तेश्चेत्यलम्· कमलिति· तदाचष्टइतिणिचीष्ठवद्भावादिलोपेकत्तृरिक्विपिणेरनिटीतिणिलोपः। वस्तुतोणसूत्रेनहिपदान्तात्परेणःसन्निन्वयमस्तिकर्त्तृहर्त्रितिभाष्यात्· भोभगोइतिसूत्रेचवृक्षवृकरोतीतिभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात् कमलवृक्षविश्वादेरनभिधानमेवोचितम्· यान्नास्तुनसन्निक्विपिणेलोपोव्योरितियलोयात्· णिलोपस्यस्थानिवत्त्वन्तुन· यलोपे तन्निषेधात्· प्रशानिति· शाम्यतेःक्विपअनुनासिकस्येतिदीर्घः॥ ९९ वत्तिनत्रुहलः। अत्रानुनासिकत्वयोग्यस्याभिधानात्। स्वर् अन्तर् प्रातरित्यस्यलि

हइत्यस्यचसत्त्वेपिनक्षतिः। तेषामनुनासिकत्वयोग्यत्वासम्भवात्· अमोनुनासिकानह्राविशुक्तेः। कमलिन्यत्रलकारस्यतादृशस्यसम्भवेपि नन्वयमस्तीत्यनेनाचएवप्रदर्शनेनतस्याप्यनभिधानम्। ननुएयन्नकतिपयपादिसम्भवोस्त्येवेत्यतआह· क्विपीति· नचप्रारदीव्यतोणित्यत्रयथादीव्यतिशब्दैकदेशदीव्यच्छब्दानुकरणंतथाकतिपयशब्दैकदेशयानानुकरणेयान्तसम्भवोऽस्त्येवेतिवाच्यम्· पूर्वोक्तभाष्यस्वारस्येनानुकार्यस्वरूपमङ्गभिया चतत्रानुनासिकत्वयोग्यतायाःसम्भवेप्यनभिधानेकल्प्यतइतिभावः॥ ॥

श·शे·
टी·भै·
टी·भ·
२७६

मिं॰ आद्यन्तशब्दयोरवयववोधकतयाऽवयवस्य चावयविनम्प्रतिनिरूसाकाङ्क्षत्वेनाह विशिष्टशक्ततयेति· आदिशब्दस्यस्याव्यवहितोत्तरत्वस
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्वघटितसमुदायघटकवर्णाभावविशिष्टंयत्तादृशसमुदायघटकवर्णस्यस्वपूर्वत्वसम्बन्धेनवैशिष्ट्यन्तद्विशिष्ट
शक्तिः।अन्तशब्दस्यतुस्वपूर्वत्वसम्बन्धावच्छिन्नतादृशसमुदायघटकवर्णस्ययोऽभावस्तादृशसम्बन्धेनतादृशसमुदायघटकवर्णविशिष्टत्त्व

भ· आद्यन्तवदे· एतल्लब्ध मेवव्यपदेशिवदेकस्मिन्नितिवोध्यम्वाधकावाधितेति· ननुकृताकृतप्रसङ्ग· मात्रेणैवनित्यत्वमस्तुमास्तुचे·
ननुदीर्घापेक्षयालोपस्यनित्यत्वात्पूर्वंलोपेअभ्यामितिस्थितेङ्स्याकाररूपत्वेनादन्तत्वाभावाद्दीर्घोनस्यादित्यतआह·
आद्यन्तवदिति· आदिरन्त्येनेतिसूत्रोक्तभाष्यरीत्याद्यन्तशब्दयोर्विशिष्टशक्ततयातत्प्रयुक्तकार्याण्यसहायेनस्युरित्ययं
मारम्भः।एकस्मिन्निति· असहायेइत्यर्थः।तदादितदन्तयोःक्रियमाणङ्कार्यन्तदादौतदन्तइवासहायेपिस्यादित्यन्वयः
उपमेयसप्तमीदर्शनात्सप्तम्यन्तादिवार्थेवतिस्तदाह· आदाविवेति· एकस्मिन्नित्युक्तेर्दरिद्रातेरिवर्णान्तत्वलक्षणो
ऽच्न· आदिवत्त्वफलमौपगवेऽण आद्युदात्तत्वम्· कार्यस्यप्राधान्यादयमपिकार्यातिदेशएवेत्तदाह· कार्यमितिनन्वि
दएइतिस्थितेस्मैभावान्परत्वादनादेशेसकृद्गतावितिन्यायेनस्मैनस्यादत आह· मित्त्वादिति·॥ ९ दं अस्मायित्यत्रस्मैपुन

प्रसंगविज्ञानात्स्यादितिचेन्न· इदमएइतिस्थितेत्यदाद्यत्वापेक्षयानित्यत्वादनादेशप्रवृत्तेः वस्तुतस्त्वनन्तरङ्ग त्वादुपजनिष्यमाणेतिन्यायान्नादे
त्रशक्तिः।उभयत्रवैशिष्ट्यंसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन।असहायेनस्युरिति· सर्वत्रविशिष्टाभावसत्त्वात्।उपमेयइति· एकस्मिन्नितिसप्तमीद
र्शनादित्यर्थः।मथुरावत्पाटलिपुत्रेप्राकारइतिवाक्यात्पाटलिपुत्राधिकरणकप्राकारतोल्यप्रतीतेरेवानुभवसिद्धत्वादितिभावः।इतिस्थितइति·

ष्टः· नास्येदं फलमिति बोध्यम्·

अव्ययप्रदाय्यलेकतरइति शेषः॥

२७६

मि· ननुस्मैआदेशेकृतेपिअनादेशस्यप्राप्त्याः नादेशस्यापिस्मैभावतुल्यतयानित्यत्वात्· स्मैइत्यनुपपन्नमत आह· स्मैआदेशेत्विति· अकोरित्यन
योरिति· अनाप्यक इत्यस्यनेदमदसोरकोरित्यस्यचेत्यर्थः। उभयत्रापीति· साविकाच इतिसूत्रेऽपकर्षणान्नोदात्तादित्यस्योडि दमितिसूत्रेचानु
वृत्याऽन्तोदात्तादित्यस्यसम्बन्धादित्यर्थः। सर्वानुदात्तमिति· प्रकृतिरनेनप्रत्ययस्त्वनुदात्तौसुप्पितावित्यनेनानुदात्त इतिभावः। अत्रार्थसाधकमा

स्मैआदेशेतुनानादेशोहलिलोपेनवाधात्· लक्ष्यानुरोधेनवाधकावाधितकृताकृतप्रसङ्गस्यैवात्रग्रहणात्। अकः
अकोरित्यनयोः फलमाह ककारयोगेत्विति· अव्ययसर्वनाम्नामित्यकचीतिभावः। अस्यानवयवत्वेपितन्मध्यप
तितन्यायात्तद्विशिष्टप्राप्तिरितिबोध्यम्· इदमोन्वा· अनुदात्तत्वन्त्वाभ्यामित्यादावृडिदमितिसावेकाच इतिवाविभ
क्त्युदात्तत्वाभावायोभयत्राप्यनुवृत्त्यपकर्षाभ्यामन्तोदात्तादित्यस्यसम्बन्धात्। एवन्त्वाभ्यामित्यादिसर्वानुदात्तम्· ए
भिरग्रेप्रणान्तदेवामित्यादौतथाश्रवणात् नन्वेवमप्यत्वेहलिलोपेनाभ्यामित्यादिसिद्धावनुदात्तत्वेनैवसिद्धाव
शविधानम्व्यर्थमत आह· साकच्कार्यमिति· शित्वात्सर्वादेश इतिभावः। सञ्ज्ञोपसर्जनयोस्तु नेदम्। एतदस्त्रतसो
रित्युत्तरसूत्रसाहचर्यात् नचत्यदाद्यत्वेनसिद्धेः कारविधानमेवसाकच्चिसर्वादेशार्थम्भविष्यतिकिंशित्वेनेतिवा

ह· एभिरग्र इति· यथास्यसाकच्कार्यत्वन्तदाह· शित्वादिति· उत्तरसूत्रेति· तत्रहित्रतसौनिमित्तत्वेनोपात्तौतयोश्चसञ्ज्ञोपसर्जनयोरसम्भवा
त् सर्वनामसञ्ज्ञाकस्यैवस्थानित्वमित्युत्तरसूत्रेणजायमानादेशस्यसञ्ज्ञोपसर्जनभिन्नस्यैवबोध्यत्वमित्यर्थाधिकारानुरोधात्पूर्वसूत्रस्थ
मशग्रहणमपिसञ्ज्ञोपसर्जनभिन्नस्यैवबोधकमितिभावः॥

शा·शे· मै· अन्यार्थत्वापत्तेरिति· अन्यस्यत्यदाद्यत्वेनसिद्धावनेनाकारादेशविधानमनन्यार्थं स्यात्तथाचानन्यविकारइतिपरिभाषयात्यदाद्यत्वोत्तरमनेन

टी·भै· इकारस्यस्यात्तदर्थम्मोराजीतिवद्धिकारमात्रबाधनार्थंवाएतन्स्यादित्यर्थः स्पष्टञ्चेदम्भाष्यइति· तत्रहि अन्वादेशश्चकथितानुकथनमात्रन्दृष्ट

टी·भ· व्यमात्तद्धृष्टं विजानीयादिदमाकथितमिदमेवयदानुकथ्यतइतितदाचार्यः।सुहृद्भूत्वान्वाचष्टे।अन्वादेशश्चकथितानुकथनमात्रमिति· मू

२८० भ·अन्यार्थतापत्तेरिति· सामर्थ्यादिकारस्यैवस्यादितिसानदर्थमेवकुतोननत्स्यादितिभावः पर्य्युदासेति· प्रसज्यप्रतिषेधेतुशास्त्रीय

अन्यार्थतापत्तेः।द्वितीयाटौ·पूर्वसूत्रादिदमइतिएतदश्चतसोस्त्रसतएतदइतिचानुवर्त्ततेअनुदात्तइतिविधानमिति·वि।
धानमत्रानातत्तापनमेवनतुप्रवर्त्तनाविषयत्वन्तच्चेदमेवेतिनाग्रहः।स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये· सुगणइत्स्विति· उ·णोरितिदक
तस्यासिद्धत्वान्नजश्त्वम्· नलोपइति· नकारलोपइत्यर्थः।नचात्रप्रत्ययान्तत्वादप्रत्ययइतिनिषेधेनप्रातिपदिक।
त्वाभावात्कथन्नलोपइतिवाच्यम्· पर्युदासेयथोद्देशेनसिद्धेः।नचकार्यकालपक्षेदोषः।व्यवस्थितपक्षद्वयम।
ध्येएकतरपक्षेणलक्ष्यसिद्ध्यापक्षान्तरेणदोषदानस्यकाप्यदृष्टत्वात्· ध्वनितञ्चेदम्प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रकरणेभाष्ये·

त्वात्प्रसज्यलक्षणेनानिषेधःस्यादितिभावः॥ ९ लेननलोपइत्युपात्तनस्यलोपोनेत्यर्थोपिसम्भाव्यतेइत्यतोव्याचष्टे नकारलोपइति·। २८०

कार्यकालपक्षाभिप्रायेणशङ्कते· नचात्रेति· पर्युदासइति· यद्यप्रसज्यप्रतिषेधःस्यात्तदाप्रकल्प्यापवादन्यायेनपूर्वम्प्रातिपदिकसञ्ज्ञा।
याअप्रवृत्तिसम्भावनास्यादितिभावः।ध्वनितञ्चेदमिति· तत्रहि कार्यकालपक्षाभिप्रायेणाग्नीइत्यत्राप्रगृह्यस्यस्यानुनासिकप्रतिषेधेक्रियमा
णोप्लुतस्यसिद्धत्वाद्विमात्रत्वाभावात्प्रगृह्यसञ्ज्ञाईदूदेदितिविधीयमानानप्राप्नोतीत्याशयेना एवमपियत्सिद्धेप्रगृह्यकार्यंननप्लुतस्यनप्राप्नोतीत्या

मे॰ इदमोमः। यद्यपि इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदोरूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयादित्यभियुक्तोक्तवचनेन सन्निकृ
ष्टसामान्ये शक्तिरिदमशब्दस्येति लभ्यते॰ सन्निकर्षश्च परमाण्वादिसाधारण इत्ययं परमाणुरित्यादिव्यवहारापत्तिः। तथापि सन्निकर्षप्रयो।
ज्यायालौकिकविषयतावच्छालिनीया बुद्धिस्तद्विषये इदमशब्दस्य तादृशबुद्धिविषये समीपपर्याये चैतदः शक्तिः मात्रालाघवानुरोधेनाह हल्य
मे॰ अनाप्यकः। विभक्ताविति॰ अत्रापि भक्ताविति चिन्त्यप्रयोजनं। हलि लोपः। सो तु तत्र कौलिन्यायेनायं लोपबाधकः स्यादेवेति बोध्यमवक्तुं
युक्तमिति॰ ननु लोपकरणे स्वरितो न भवति॰ अंशकरणे तु अंशः संपूर्णस्थानिकत्वात्स्वरितः प्रसज्येतेति चेन्न॰ अश्मो निपातानुदात्तकरणे
इदमोमः। तदोः सः सावनन्त्ययोः तु इत्येतेनाह॰ साविति॰ इदोय्॰ पुः सावित्यतः साविति वर्त्तते॰ इश्च॰ इहाष्टन इत्यतो विभक्ता
विभ्यनुवर्त्तते साविदमोऽस्यासम्भवात्तदाह॰ विभक्ताविति॰ हलादाविति॰ आपीति वर्त्तते॰ हल्यपीति वक्तुं युक्तम्॰ अ
क इति पर्युदासादिदं गौणेन प्रवर्त्तत इत्याह। नन्विदोऽन्त्यस्य लोपः स्यादत आह॰ नानर्थक इति॰ इयमुपधासञ्ज्ञा।
सूत्रे भाष्ये स्पष्टा॰ फलानामन्यथोपपादनेन भाष्ये प्रत्याख्याता च॰ प्रत्याख्याने ऽनापीत्यतोऽनित्यनुवर्त्ते हलीति
सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यानएवालोऽन्त्यस्येति लोपे परहूपे चेष्टसिद्धिर्बोध्या॥ ((नादोषात्॰ आहुरिति॰ अत्रारुचिस्तु उपसर्ज
नत्वात्पूर्वमेवाकचोऽप्रवृत्तौ प्रतिबंधकत्वाभाव इति॰ तदनन्तरं गौणत्वेपि प्रवर्त्ततएवेति बोध्यम्॥ ((त्रिमीति॰ त्रिलात्सर्वादेर्णोयम्गौ
णः। नादेशाप्रवृत्त्यर्थं त्यदादीनामिति केचिदनुवर्त्तयन्ति तदयुक्तमिति सूचयन्नाह॰ अक इति॰ पर्युदासादिति॰ संयोगवहिप्रयोगस्य विशेषावगति
हेतुत्वादवन्साधेनुरानीयतामित्यत्रसम्भवहूत्समन्वन्ध्ववर्तीयागोः सैवानीयतेतथेहाप्यक इत्यनेन ककारयोग्यतावानुष्यावर्त्तनइति भावः। नात

अ॰ प्रो॰ मै॰ ननु जञोर्ज्ञ इत्याकारकं वचनमनुचितं यानुक्तमित्यप्रामाण्यशङ्कायामाह॰ जञोर्ज्ञ इति॰ शिक्षाद्वावेति॰ त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मता इति तत्रो
टी॰ मै॰ क्तेः। अतएव॰ वर्णान्तराभावादेव॰ सर्वविभक्त्यन्ते॰ अत्र सर्वशब्दो यथासम्भवमनेकार्थकः। तत्राप्येकस्मादनेकविभक्त्यसम्भवादनेकविभक्त्यर्थो न
टी॰ भ॰ रभावाय षष्ठीं कृत्वा समासः कार्य इति भावः। भावसाधनमिति॰ अत्र भावो धात्वर्थः। तस्मिन्बुद्धिस्थे सति विधिशब्दः क्रियते तो भावसाधन इत्युक्तम्।
२८१ धात्वर्थस्य प्रथममुपस्थितत्वात्तदनुसारेणाह॰ तत्रस्वरादाविति यद्यपि सूत्रे सुप्शब्दः प्रथममुच्चारितस्तथापि भावसाधनस्य प्रथमोक्तत्वात्तदनुसारे

भ॰ जञोर्ज्ञः। ध्वनेरिति॰ ध्वन्यनुवादकत्वे शब्दस्य बाधितमत आह॰ लिपीति। नलोपः सुप्॰ सर्वविभक्त्यन्त इति सम्बन्धस्य सामान्यषष्ठ्या समासोऽत्र क

जञोर्ज्ञ इति॰ जञयोर्योगे लोकवेदसिद्धतादृशध्वनेर्लिपिविशेषस्य चानुवादकमभियुक्तवचनम्। नत्विदं वर्णान्तरं शिक्षा
दावपरिगणितत्वेन तत्सत्वे मानाभावात्॰ अतएव तज्ज्ञानमित्यादौ श्चुत्वसिद्धिः। सुब्विधाविति॰ सर्वविभक्त्यन्तावयवकः
समास इति भाष्ये स्पष्टम्॰ विधिशब्दो भावसाधनः कर्मसाधनश्च॰ तत्र स्वरादिविषये भावसाधनः। सुप्विषये कर्मसाधनः॥

र्नोपपद्यते तस्य चोदनाया अविधेयस्य सुप्सह ॥ कृतोऽसेन तत्सामर्थ्यात्तु कएव विशेषणमित्या
र्नमुचितः। कर्मसाधन इति॰ एवं च विधिशब्दस्यावृत्तिरिति॰ यदि तु सुप्शब्दस्य सुप्सह
शैलक्षण्यतदा तु न विधिशब्दस्यावृत्तिरिति बोध्यम्॥ ॥ णादौ स्वरादावुक्तम्। स्वरोदाहरणमाप॒श्वा॑र्मम॰ अत्र नलोपस्यासिद्धत्वे सत्यमेचाव
र्ण्डा च स्वजितिस्वरो न॰ कर्मसाधनः। विधीयमान इत्यर्थः। सुब्विधौ यथा॰ राजभिरित्यादि अत्रैस्भावो नासुब्विधिशब्देऽनेकविभक्त्यर्थान्तर्भावा २८१
द्राजभ्यां राजसु इत्यादि सिद्धम्। अत्र तु कशब्दस्य पृथङ्मितत्वेन वृत्रहच्छत्रम् भ्रूणहच्छायेत्यत्र तुगित्यादि न कृतितुगिति॰ न चैवं कृती त्युपादाने
सफलमेवेति सामर्थ्यात्तु कएव विशेषणमित्युक्त्यसङ्गतिरिति वाच्यम्॰ सामर्थ्यादित्यस्य स्वार्थान्वययोग्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वादित्यर्थात् ॥

भि· अन्यनिवृत्तिफलक इति· एवमभिधानेनान्यनिवृत्तेरशब्दत्वं सूचितम्· सिद्धविषयकेति· सिद्धः शास्त्रान्तरसिद्धो विषयो यस्येत्यर्थः। अतएव· नियमस्य
लेऽन्यनिवृत्तेः फलितत्वादेव· भक्ष्यनियम इति· अत्र नियमपदोपादानेन परिसङ्ख्यापि नियम एवेति भगवता ध्वनितम्· तदाह· तदेव सूचयन्नाह· अवच्छि
न्नोद्देश्यकत्वमिति· अत्रोद्देश्यत्वं स्थानित्वनिमित्तत्वान्यतरत्वरूपम्· निमित्तत्वञ्च यद्बुद्धिर्यत्कार्यप्रयोजिका तत्त्वम् अतएव दण्डिव्विसत्रविधायकत्वेश
ङ्का सङ्गच्छते· तत्रादेशविधायकस्यादेशप्रत्यययोरित्यस्य प्रवृत्तौ प्रत्ययत्वावच्छिन्नस्य बुद्धिर्निमित्तम् प्रत्ययत्वञ्च नैतादृशमिति भावः। इदमिति· सुब्विधि

म· भक्ष्यनियम इति· अत्र शास्त्रे नियमस्य सामान्यशास्त्रबाधकत्वमिति वचनस्य वचनेन बाध इति नियमत्वं युक्तं· पंचपंचनखेत्यस्य तु नै

कृतितु गिति· पूर्वत्रासिद्धमित्येव सिद्धेऽन्य ̄ निवृत्तिफलको यन्नदाह· नान्यत्रेति· अन्यनिवृत्तिफलकसिद्धविषयकवि
धित्वमेव नियमत्वम्· अतएव यस्यशायाम्भाष्ये पञ्चपञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र भक्ष्यनियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यत इत्युक्तम्।
नदाह· इत्यसिद्धत्वादित्यत्र विस्तरः। सुब्विधिशब्देन सुत्वतद्व्याप्यधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधेर्ग्रहणम्· एतेन द।
ण्डिव्विसादेः षत्वरूपसुब्विधावप्यासिद्धत्वविधानार्थमिदमित्यपास्तम्· वैरूप्यापत्तेश्च॥ ((वंनत्र सर्वमांसभक्षणस्य प्रा

गतः प्राप्तत्वेन बाध्यवचनाभावात्· भाष्यन्तु इतरमांसभक्षणनिषेधतात्पर्यकं॥ ((परमित्यर्थः। न च भित्त्वस्य सुत्वव्याप्यत्वाभावेन तदव
च्छिन्नोद्देश्यके ऐसादेशेऽपि नियमत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्· केवलभित्त्वस्य सुत्वव्याप्यत्वाभावेऽपि निमित्ततावच्छेदकस्याङ्गसञ्ज्ञाप्रयोजकत्व
विशिष्टभित्त्वस्य सुत्वव्याप्यतया तदवच्छिन्नोद्देश्यकादेशस्यासिद्धत्वादापो निषेधरूपम्प्रयोजनम्मूल एव स्फुटम् तथापि तत्र षट्सञ्ज्ञां विना लुकोऽ
प्राप्त्या नलोपस्यैवाप्राप्तिः स्यादतः प्रथमं षट्सञ्ज्ञाप्रवृत्तिर्वाच्या तामादाय यथोद्देशपक्षाश्रयणेन तत्प्रयोजनमन्यथासिद्धम्· न च पञ्चभिः सप्तभिरि

भै॰ न्यत्रनलोपासिद्धत्वेनषट्त्वेमत्सुपोन्नममितिसूत्रप्रवृत्तिः प्रयोजनमितिवाच्यम्॰ स्वरविधाविसेवसिद्धेरतआह॰॥ ॐः ॥ सञ्ज्ञाविधावित्यादि
भ॰ किंचयथावाच्यप्रातिपदिकसंज्ञायांसाधुत्वंस्यात् एवंचपंचपंचनखभक्षणाभावेप्रसवायःस्यातभवतितुनेतिवैलक्षण्यसत्वाच्चि
न्त्यमेतत्।तद्भाष्येति सचभिस्त्वादिःयदितुपूर्वत्रासिद्ध मित्यतोनलोपःसुप्स्वरेतिसूत्रेपूर्वत्रेत्यनुवर्त्यपूर्वेष्वेषुविधिष्विन्युच्यते तदेदंव्य
र्थंषत्वस्यसपादिस्थ्यत्वाभावात्।वैरूप्यापत्तेश्चेति॰ साचस्वरविधौविधित्वमितरेषुनियमत्वमित्येवंरूपेविधिशब्देएकत्रकर्म्मसाधनत्व
मितिवैरूप्यस्यत्वन्मतेपिसत्वाच्चिन्त्यमेतत्॰ तस्मात्पूर्वत्रेसत्राप्यनुवृत्तिरेवज्यायसीतिबोध्यम् नदोषइति॰ ननुसंज्ञाग्रहणंमास्तुअथ
सञ्ज्ञाविधौ॰ दण्डिदत्तौदत्तदण्डिनौ॰ अत्रनलोपेदण्डिशब्दस्यघित्वेपूर्वनिपातापत्तिरिष्यतेत्वनियमः।असिद्धत्वेतु
घित्वाभावात्सिध्यति॰ नचपूर्वनिपातेनलोपोनलोपेचघित्वेपूर्वनिपातइत्यस्युक्तम्॰ यस्यपूर्वपदत्वेघित्वम्भवतितत्पूर्वे
मर्थश्चनकर्त्तव्योनियमश्चस्यादेवेतिचेन्न॰ ग्रामणिपुत्रावित्यत्रद्वन्द्वेग्रामणिशब्दस्यपूर्वनिपातोत्तर मेवप्रयोक्तव्यमितिसूत्रार्थान्त
द्वस्यप्राप्त्यापूर्वंघित्वाभावात्पूर्वनिपातोनस्यात्॰ ब्रह्मवाचककशब्देनदिवशब्दस्यसमासेद्युकावित्यत्रपूर्वनिपातेसंधित्वंप्राप्नोतिनोत्तरं
प्रयोगइतितदर्थमेवैतादृशसूत्रार्थाश्रयणस्यावश्यकत्वात् तत्रोत्तरपदेप्रत्ययलक्षणंन॰ उत्तरपदत्वेचेतिनिषेधात् तन्निपातेत्तरंतुनत
न्निषेधप्राप्तिः उत्तरपदस्यकार्य्यित्वएवतन्निषेधप्राप्तिरितिवदन्ति॰ नन्वेवमपिहरिहरावित्यत्रपूर्वमेवघित्वप्रवृत्त्यादोषः नचतदुत्तरम
पितत्प्रवृत्त्यानदोषइतिवाच्यं॰ यद्देशएवघटोवर्त्ततेतद्देशएवघटोभवतीतिप्रतीत्यापत्तेरितिचेन्न॰ द्वन्द्वेघीत्यस्याद्वन्द्वार्थद्वयाङ्गीकारात्॥ २८२
दण्डिदत्तौ॰ दत्तदण्डिनावित्ति॰ एवंरूपौद्वावपिशब्दौभाष्येअत्रैवसञ्ज्ञाविधावित्यस्यप्रयोजनकथनाद्दृष्टावितिनिश्चीयते॰ अतएवोक्तमिष्यते

मे· नचेति· निषेधाप्रवृत्त्येति· अप्रत्ययइतिनिषेधाप्रवृत्तेरित्यर्थः। यदुक्तं छन्दसीति तदुपपादयति। राजनीत्यादाविति· अतएव· अनभिधानादेव· नलुम
तेतिनिषेधानित्यत्वेलाघवमप्याह· एतदनित्यत्वेपि· अल्पप्राणत्वादीति· अत्रादिनानिरनुनासिकत्वपरिग्रहः। लुकएवौचित्यादिति· एवञ्चपूर्वो
नचप्रसज्यप्रतिषेधेदोषः नत्वसेलोपेनेवजातनिवृत्तेरपितेनवक्तुंशक्यत्वादितिवाच्यम्· नङिसम्बुद्ध्योरितिनिषेधेनप्र
त्ययलक्षणेनप्रत्ययान्तत्वमादायनिषेधाप्रवृत्त्यादोषाभावात्· स्पष्टञ्चेदमर्थवत्सूत्रेभाष्ये· नङिः। ङौतुछन्दसीति· राजनी
त्यादौमत्वान्नलोपाप्राप्तेः। राजनीवाचरतीत्यर्थः। धिकरणाच्चेतिक्यच् तुलोकेनास्त्येव· अनभिधानात्· अतएवपरमे
व्योमन्नित्यादावप्यसमर्थादित्वाद्दत्वेनसूत्रस्थङिग्रहणमत्याख्यानम्भाष्योक्तंसङ्गच्छतइतिभावः। सामर्थ्यादिति·
नलुमतेतिनिषेधानित्यत्वप्रतिपादनद्वारेत्यर्थः। एतदनित्यत्ववललभ्यमेववानपुंसकानामितिबोध्यम्· नचपरमे·
व्योमन्नित्यत्रघोषत्वाल्पप्राणत्वादिसादृश्येनपूर्वसवर्णेदकारेस्वादिष्वितिपूर्वस्यपदत्वात्प्राप्तनलोपनिषेधेनेदञ्च
रितार्थमितिवाच्यम्· अन्तरङ्गानपीतिन्यायेनसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेनचपूर्वसवर्णेपिलुकएवप्राप्त्याप्रक्रियाला
घवायलुकएवौचित्यमित्याशयात् स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये· ङावुत्तरपदेइति· एतद्बललभ्यमेवङौतुछन्दस्युदाहरणमित्युक्तम्· न
चेति· पञ्चमीसेनप्राप्तिः। षाष्ठीमिति· वाहऊठित्यत्रस्थापितत्वेनतद्देशस्थत्वादितिभावः। कार्यकालपक्षेपित्रिपाद्यान्तरस्थ
त्वादीत्यानलुमतेतिनिषेधानित्यत्वकल्पनमेववरम्। एतद्बललभ्यमेवेति· ङौनिषेधस्योत्तरपदे· छन्दसियत्रसुपामितिङेर्लुकतत्रवासम्भवस्तयोर्मध्येउत्तरपदेप्रतिषे

श·शे· मै· तुग्रहणाभावे· सन्निपातपरिभाषया तुङ्निमित्तकतुकोऽपि व्यावृत्तिः स्यादिति नियमार्थं ङ्कितितुग्रहणमस्त्वित्यभिप्रायेण शङ्कते नच सन्निपा
टी·भै· तेति· केचित्तु द्वन्द्वे घीति सूत्रस्थ घिशब्दस्य पूर्वोक्तान्योन्याश्रयपरिहाराय भाविघित्वाश्रयेण लक्षणामाश्रित्य नियमस्य दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनावित्यत्र
टी·भ· सिद्ध्यर्थं प्रकृतसूत्रे सञ्ज्ञाग्रहणकरणापेक्षया द्वन्द्वसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले यस्य घित्वं न तत्पूर्वं प्रयोज्यमित्येवार्थोऽस्तु प्रकृते द्वन्द्वसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले न
२९३ लोपस्यासिद्धतया नियमः सिद्ध एवेति प्रकृतसूत्रे सञ्ज्ञाग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवम्· किञ्च यदि द्वन्द्वे घीति सूत्रस्थ घिपदस्य भाविघित्वाश्रयेण ल
क्षणाऽऽश्रीयते तदा भानुच्छत्रौ छत्रभानू इत्यनियमः प्राप्नोति। भानुशब्दस्य पूर्वपरत्वे तु का भवितव्यमिति भाविघित्वस्याभावात्· द्वन्द्वसञ्ज्ञाप्रवृत्तिका
लिकघित्वस्य पूर्वनिपातप्रयोजकत्वे तु नियमः सिध्यतीत्याहुः। तत्रेदं चिन्त्यम्· द्वन्द्वसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकालिकं घित्वं पूर्वनिपातप्रयोजकमाश्रित्य पू
र्वोक्तानियमसिद्धिमाश्रित्य प्रकृतसूत्रस्थसञ्ज्ञाग्रहणाकरणोपपादनमशक्यम्· ग्रामणिदेवदत्तौ वातप्रमिवृषावित्यादौ पूर्वनिपातो यदीगा
न्तस्य स्यात्तदा इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येति सूत्रेण ह्रस्वत्वे कृते घिसञ्ज्ञा स्यात्ततश्च गन्तस्यैव पूर्वनिपात इत्येवं नियमः सिध्यति एवं च घिपदस्य
भाविघित्वाश्रयेण लक्षणया आवश्यकत्वे दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनावित्यादावनियमसिद्ध्यर्थं प्रकृतसूत्रे सञ्ज्ञाग्रहणस्यावश्यकत्वात्· अत एव प्र
कृतसूत्रभाष्ये सञ्ज्ञाग्रहणस्येदं प्रयोजनं न्नम्· नच घिपदस्य भाविघित्वाश्रये चेल्लक्षणा तदा द्वन्द्वे घीति सूत्रस्य हरिहरावित्यत्र हरिशब्दस्य पूर्वनि
पातसिद्धिः प्रयोजनत्वेनोक्ता सा न सङ्गच्छेत हरिशब्दस्य घिसञ्ज्ञायाम्पूर्वनिपातस्याप्रयोजकत्वादिति वाच्यम्· द्वन्द्वे घीति सूत्रस्थ घिपदस्य त
न्त्रेण शक्यलक्ष्योभयबोधकत्वात्। यदि तु लक्षणहेत्वोरिति सूत्रे हेतुशब्दस्य परनिपातकरणेन पूर्वनिपातप्रकरणमनित्यमिति भाव्यते तदा २९३
दण्डिदत्तौ दत्तदण्डिनावित्यादावनायासेन निर्वहतीति प्रकृतसूत्रस्थं सञ्ज्ञाग्रहणमकर्तुं शक्यमाहुरिदमिति· तुग्ग्रहणमित्यर्थः। तदभावे· तुग्ग्र

भे॰ व्यधिकरणमिति॰ तेनपदावयवस्यैकदेशस्यार्थः पर्यवसन्नः तेनेति॰ सर्वनामस्थानग्रहणसम्बन्धेन॰ यदि चात्रसर्वनामस्थानग्रहणंसम्बन्ध्यः
स्यात्तदासर्वनामस्थानेपरेयदिदीर्घइन्नादीनान्तदाश्णावेवेतिनियमः स्यात्तदावृत्रहणीस्यादौदोषःस्यादिति। ननुनियमशास्त्राणांविधिरूपेण
म॰ हलिच॰। रेफान्तधातोरुदाहरणानि॰ सुरधातोः क्विपिसूः करोतीत्यादीनि॰ धातोः किमितिगीः करोतीति॰ नन्विदुदुपधस्येतिव्यर्थः स्या
दिति॰ तदवयवाङ्॰ त्वेनतत्प्रवृत्तिरितिचेन्न॰ हरिर्य्येणजीत्यादौहलिचेतिदीर्घापत्तेः। नसंयोगात्। अत्रनहलोवमादिस्येवसूत्रयितुमुचि
राजनीति॰ विभाषाङिश्योरित्यल्लोपविकल्पः। प्रतिदिवेति॰ कनिनन्तम्। हलिच॰ र्वोरुपधाया इतिसूत्रम्। सिपिधात्तो
रित्यतोधातोरितिचानुवर्त्तते॰ र्वोरितिचधातोर्विशेषणम्। पदस्येतिसम्बध्यमानमप्येकएवव्यधिकरणंविशेषणन्तदु
नपन्नाह॰ प्रतिदीव्नइति॰ अत्रवान्तस्यभत्वाभावान्नभकुर्छुरामितिनिषेधोन॰ धातोः किम्॰ अग्निः करोति। नसंयोगा॰ अ
न्तग्रहणंस्पष्टार्थम् संयोगस्यवमाभ्यांविशेषणेनतदन्तलाभात्॰ सर्वनामस्थानेचासम्बुद्धाविस्येवसिद्धेनियमोयः॰
मित्याह॰ श्णावेवेति॰ उपधाया इति॰ तेनानुनासिकस्येत्यस्यापिनियम इतिभावः अत्रसर्वनामस्थानग्रहणन्नसम्बध्यते।
ते॰ हलः परौयौवमौतनः परस्यानोकारस्येत्यादिसूत्रार्थः नन्वेवंपद्म नइ ((तेनवृत्रहणिवृत्रघ्नःवत्रघ्नीत्यादौनानुनासिकस्येतिदी
त्यत्रपदशब्दाणिचितनोमनिन् प्रत्ययेणिचिटिलोपेतस्यपंचमीसमासेनष्या निवत्वेनहल्परत्वाभावाल्लोपःस्यात्संयोगग्रहणेन
संयोगसंज्ञायाद्विष्ठत्वात्परस्यैवनसविधिरितिनस्थानिवद्भावइतिचेन्न॰ तस्यानित्यत्वात्॥ ((प्रवृत्तेः सिद्धानितत्वादितिनिषेधप्राप्तः
त्यनुपपन्नमित्यतआह॰ एतत्फलमूतइति॰ नियमस्येतरनिवृत्तिफलकत्वात्॰ यद्यपिश्व्योरितिन्यासेनमात्रालाघवन्तथापिपदलाघवाभिप्रा

भै· श्निश्वोरितिवक्तव्येइति· उत्तरार्थइति· आत्वसनन्तस्येतिसूत्रार्थः। तत्र· तेषुमध्ये· ननुयेननाव्यधानन्यायप्रदर्शनमसङ्गतम्· वृत्रहयतीत्यादौ भ· इनहनपूषार्य्यम्णांसेतिदीर्घइति· एतेननोपधायाइतिसूत्रस्योपधाग्रहणस्येदमेवफलमितिसूचितं यद्विनन्तरस्येतिन्यायोबाध्य सामान्यचिन्तेतिचाश्रीयतेतदात्वसनन्तस्येतिसूत्रेउपधाग्रहणानुवृत्तयेगोमानित्यत्रनुमदीर्घयोः प्राप्तावुभयोरेकविषयत्वेनदीर्घस्यनुम पवादत्वंस्यात् इतिगोमानित्यत्रनुम्नैवस्यात् उपधाग्रहणेतुउपधादीर्घः नुमत्तुउगिदिन्तोदेश्यत्वान्नेति। वृत्रहयतीति· नन्वत्रअकारस्या इतिनिषेधइति· एतत्फलभूतेनिषेधेइत्यर्थः। श्निस्वोरितिवक्तव्येसौचेतियोगविभागउत्तरार्थः। होहन्तेःञ्णिन्नकाराहस्ये वविशेषणम्। तत्रञ्णिद्विषयेयेननाव्यवधानन्यायेनह्वाभ्यामव्यवायेघातकइत्यादावेवनतुहननीयतेएर्वुलयनेकव्यव धाने· इदन्यातोः कार्यमुच्यमानमितिपरिभाषयाधातुसंशब्देनविहितप्रत्ययएव· नेनवृत्रहणमाचष्टेवृत्रहयतीत्यादौ न· नेतुपरेवृत्रघ्नइत्यादावेवव्याख्यानिवत्वकृतव्यवधानेपिश्रौतानाव्यवधानसत्वात् नतुहननमित्यादौश्रौतव्यवधानइतित्य ष्टम्भाष्ये· वृत्रघ्नइत्यादौणत्ववारणायहन्तेरत्पूर्वस्येतिविभज्यव्याचष्टे· हन्तेरिति· उपसर्गादसमासेपीत्यतउपसर्गादिति वर्त्ततेरषाभ्यामिति च· तात्स्यप्रत्ताच्छव्यमित्याह· उपसर्गस्यादिति· प्रकृतोपयुक्तमाह· अत्पूर्वस्येति· अतइतिसिद्धेपूर्वग्रह णउपधायावृद्धिःस्यादितिचेन्न· अतउपधायाइत्यत्रोपधाशब्देनपूर्वपदाघटकस्यैवग्रहणात्· अतएववृत्तवयतीत्यत्रवृत्तोत्तराकारस्य वृद्धिर्न स्थानिवत्त्वन्न· नपदान्तेतिनिषेधात् अतएवजग च्छुव्राणिचिजगयतीत्यत्रवृद्धिः अन्यथातुल्यत्वाद्वृद्धिर्नस्यात्॥ ॥

[illegible]

व्यवधानाभावेपिणिनिप्राप्तिसत्वादित्यतआह· इदमिति· श्रौतानाव्यवधानसत्वादिति· नकारेपरेकुत्वविधानसामर्थ्याच्छ्रौतानाव्यवधानस्यनि मित्तत्वमाश्रीयतइतिभावः। णत्ववारणाय· कुमतिचेतिप्राप्तणत्ववारणायेत्यर्थः। प्रकृतोपयुक्तम्· वृत्रघ्नइत्यत्रातिव्याप्तिवारकम्॥ ॥

मि· त्वनियम इति· पूर्वनिपातेन नलोप इति· परनिपाते तूत्तरपदत्वे चापदादिविधाविति निषेधः। पदसंज्ञायाः सत्त्वादिति भावः। इति सूत्रार्थात्· एतादृशार्थे
प्रकृतोदाहरणे प्रयोजनकथनपरं भाष्यमेव मानम्॥ ॥ कृति तु ग्विधाविति· अत्रागमकत्वाद्वृत्तिः। अस्मादेवेति· कृति तु ग्रहणादित्यर्थः। यदि सं
ज्ञाकृतं बहिरङ्गत्वमप्याश्रीयेत तदाऽन्तरङ्गे तुकि कर्तव्ये पदसंज्ञासापेक्षस्य नलोपस्यासिद्धत्वात्तुगभावे सिद्धे कृति तु ग्रहणं व्यर्थं स्यात्· नन्वला
न च वृत्तित्वे बहिरङ्गतया नलोपोऽसिद्ध इति वाच्यम्· संज्ञाकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणात्· कृति तु ग्विधौ· वृत्रहभिरिति कृ
तीति किम्· वृत्रहच्छत्रम्· अस्मादेव संज्ञाकृतं बहिर्भूतनिमित्तकसंज्ञाकृतं च बहिरङ्गत्वं परिभाषायां नाश्रीयते· अ
न्यथा वृत्रहभिरित्यादौ बहिर्भूतभिस्निमित्तकपदत्वनिमित्तो नलोपोऽसिद्धः स्यादिति तद्वैयर्थ्यं स्यात्· भाष्ये तु सन्निपातप
रिभाषया वृत्रहभिरित्यादौ तु कव्यावृत्त्यर्थं प्रत्याख्यातम्· पदत्वद्वारा लोपस्य भिस्सन्निपातनिमित्तकत्वात्· सन्निपातनि
मित्तकनलोपविषयाणां वृत्रहधनमित्यादीनामनभिधानमिति तदाशयः। तदभावे कृतीत्यपि व्यर्थमेव· न च सन्निपात
परिभाषया तुग्मात्रव्यावृत्तौ प्राप्तायां नियमार्थं कृतीति कृति तुगेव न· अन्यस्तु भवत्येवेति वाच्यम्· वृत्रहच्छत्रमित्यत्र
नलोपस्य सन्निपातलक्षणत्वाभावादिति दिक्॥ ((पेक्षमन्तरङ्गमवदपेक्षं बहिरङ्गमित्याश्रित्य संज्ञाया अधिकाया आश्रयणाद्ब
हिरङ्गत्वमिति न वदामः। किन्तु बहिर्भूतभिस्निमित्तकपदत्वनिमित्तकत्वेन नलोपस्य बहिरङ्गत्वं वदाम इति चेत्तत्राह· बहिर्भूतनिमित्तकेति· सन्नि
पातपरिभाषयेति· अवयवावयवस्य समुदाया वयवतया वृत्रहभिरित्यत्र तु किं सति भिसि सन्निपातविघातः स्पष्ट एव· ननु यत्रानुवर्तितविभ
क्त्याश्रितो नलोपस्तत्रैव वृत्रहधनमित्यादौ तु कथ्याव र्तयितुं तदस्त्वित्यत आह· सन्निपातानिमित्तकेति· तदभावे॥ ॥ ॥

भि· इतितत्परिहाराय्यात्पूर्वग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षकत्वाश्रयणमावश्यकम्· वस्तुतस्तुयोगविभागकरणमत्पूर्वग्रहणस्योपलक्षणत्वञ्चाश्रयणीयन्तदयं
क्षयावार्तिकारम्भएवोचितइति॥ ॐ॥ कुव्यवायेहादेशेष्विति· अत्रकुव्यवायपदङ्कुव्यवधाननिमित्तकणत्वविधिलाक्षणिकम्· घटकपदबोध्यत्वंसम्बन्ध
म· होहन्तेरित्यस्यार्थवद्धान्तिसंबन्धइत्यर्थेनणत्वापत्तेरित्याशयात्· अतएवप्रणिहनादौनणत्वम्· उभौसाभ्यासस्येतिचात्रलिङ्गं॥ ॐ ॥
नकर्त्तव्यमिति· तत्तुप्रत्याख्यानपक्षे· प्राचांतुनदोषः तत्पक्षेतन्मतेवचनेनैवनिर्वाहात्· हादेशइतिचेदंवार्त्तिककृतासूत्रस्यप्रतीकंगृहीत्वे
माधवेनोक्तमिति· वृत्रघ्नोवृत्रघ्णइतिरूपद्वयमनेनोक्तम्· तद्भाष्येति· कुव्यवायेहादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यः।वृत्रघ्नः सुघ्नः
प्राघानिाह नेरत्पूर्वस्येत्यत्पूर्वग्रहणन्नकर्त्तव्यम्भवतीतिभाष्येस्पष्टः।अत्पूर्वग्रहणस्यतादृशोपलक्षितार्थत्वेमानाभावइति
तदाशयः।अनिनिति· एतच्चयेनविधिरितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्· अन्यत्रतुअलैवानर्थकेनतदन्तविधिर्नतत्समुदायेनेतिहन्
ग्रहणेप्लीहनग्रहणन्न· मघवाव· षष्ठ्यर्थेप्रथमातृइतिचवर्त्तते· ऋइदिति· तेनानेकाल्त्वाभावान्नसर्वादेशः।उगित्त्वा
म· अचामित्यञ्चुधातोर्ग्रहणंव्याख्यानात्· नलोपिनइति॥ १९ कुव्यवायेइत्यादिणत्वविधायकशास्त्रेषुणत्वस्यप्रतिषेधइत्य
र्थः तेनटीकोक्तानुक्तिप्रङ्काप्रयुक्ता।मघवावहुलं।लोकेऽसाधुत्वमिति।इदंचिन्त्यम् मघवन्शब्दस्यत्रनादेशस्यासाधुत्ववाधनेनो
पपत्तौविशिष्टस्यासाधुत्ववोधनेमानाभावात्· अतएवन्द्रोमरुत्वान्मघवाइत्यादयोलोकेप्रयोगावहवोदृश्यन्ते· अतएववार्त्तिकेतदि
त्येकवचनप्रयोगःसंगच्छते·अन्यथाएतावितिवक्तुमुचितंस्यात्॥ १९र्थःहादेशेष्वित्यस्यतेषुसत्स्वित्यर्थः।एवञ्चतद्विधिघटककुपदस्यहादेश
वोधकत्वेप्रतिषेधःवहुवचनम्व्यापकशास्त्राणांलक्ष्याणांवावहुत्वात्· अञ्चुधातोरिति· नत्वजन्तस्येतिशेषः व्याख्यानादिति· प्रत्ययइत्यादिनिर्देशात्·

मे· विवक्षार्थत्वादिति· नचैतादृशविलक्षणार्थबोधकतयाऽचामितिचरितार्थमित्यस्यनियामकत्वकथनासङ्गतिरितिवाच्यम्· अचामित्यस्यनिय
मार्थत्वम्भाष्यएवप्रतिपादितमितितन्न्यामात्येनहिविधौनियमआदृत्याकल्पनीयः एकश्चमूलएवोक्तः। अम्बुतेश्चेन्नलोपिनएवेतिद्वितीया
प्यभिप्रेतः। अत्रमानमचामितिनिर्देशएव व्याख्यानादिति· नपुंसकस्येतिसूत्राज्झलग्रहणायकर्षेणचामित्येतत्साहचर्येणवेतिव्याख्याना
दित्यर्थः। भाष्येस्पष्टमिति· तत्रहियुवोरनाकावितिचेद्धातुप्रतिषेधः। युत्वा। युतवान्। एतच्छङ्कायामनुनासिकपरयोर्युवोर्ग्रहणमितिसमाहि

अकारलोपाकरणपूर्वकन्नलोपकरणस्यविवक्षार्थत्वादितिभावः। अत्रोगितझलनएव व्याख्यानात्· तेनशमीश
मिनाविस्तारेनातिप्रसङ्गः इतियुवोरनाकावित्यत्रभाष्येस्पष्टम्·। उपधादीर्घइति· सर्वनामस्थानेचेत्यनेन· असिद्ध
त्वाभावकल्पनेमानमाह· तथाचेति· निपातनादिति· वनोरचेतिसूत्रेभाष्येतुमघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नम्प्रातिपदिकमित्युक्त
म्· मघशब्दादिति· धनार्थादित्यर्थः। भाषायामपीति· अपिनाछन्दसिमघवानमीमहइतिमध्योदात्तंवनिपिबोध्यम्·।

तम्। अनुनासिकपरावयवयोरित्यर्थः। ततोयद्यनुनासिकपरयोर्ग्रहणन्नदेतत्सन्ता प्राप्नोतीत्याशंक्यतत्रकोदोषः। नुमागमप्रसङ्गः तत्प्र
तिषेधोवक्तव्यः। अन्यथानन्दनः कारकइत्यत्रनुम्प्राप्नोति· नुम्विधौझलग्रहणम्· झलन्तस्योगितइष्यतेइत्युक्तम्। मूलेनिपातनादिति
महेः कनिप्रत्ययः हस्य घः। अवुगागमश्चेत्येवन्निपातनेनाश्रीयतइतिभावः। वस्तुतस्त्वपरमतेनेतिसूचयन्नाह· वनोरचेतिसूत्रइति·
एतेनमघोनीत्यत्रवनोरचेत्यस्यप्राप्तिशङ्कापिनिरस्ता· ननुधनार्थान्मघशब्दादन्तोदात्तान्मतुपिह्रस्वनुड्भ्यामितिमतुपउदात्तत्वेमध्यो
दात्तत्वासिद्धिरतआह· मघवानमीमहइति·॥

श·शे· मे· कैयटइति· एतेन अर्वणस्तृमघोनश्चनशिष्यञ्छान्दसंहितत् मतुवन्योर्विधानाच्चछन्दस्युभयदर्शनादितिभाष्यविरोधरूपारुचिः सूचिता। प्यङ्गीका
टी·भै· रादिति· अन्यथाफलभेदप्रत्याख्यानासङ्गतिःस्यात्। काव्यप्रयोगास्यदृढतरमानत्वाभावादाह· मघवानृजीषीत्यस्यापीति· लोकेऽसाधुत्वमिति· छा
टी·भ· म· आभीयानन्तरङ्ग इति· नचाभीयान्तरङ्गस्यासिद्धत्वेपिपररूपस्याभावेनान्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिःस्यादिति· एवंचसंप्रसारणस्यासिद्ध
२८६ आक इति· केशाद्व इतिसूत्रेकैयट इत्यर्थः। एवञ्चमतुप्यत्वसन्तस्येतिदीर्घसत्वेनत्वादेशोत्तरभावेफलभेदप्रत्याख्याना
सम्भव इतिभावः। नन्वेवमप्यन्तोदात्तस्यत्वादेशेवकाराकारस्योदात्तत्वंमतुपितुह्रस्वनुड्भ्यामितिमतुपउदात्तत्वस्य
नगोश्वन्नितिप्रतिषेधेनपित्त्वादनुदात्तत्वेघकाराकारस्योदात्तत्वमितिफलभेदोऽस्त्येवेतिचेन्न· त्वादेशपक्षेदीर्घवत्त्वंबहुलग्रह
णेनघकाराकारोदात्तत्वस्याप्यङ्गीकारात्· तत्रैवमानान्तरमाह· हविरिति· मघवानृजीषीत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् अर्वणस्तृ
मघोनश्चनशिष्यञ्छान्दसंहितत्· मतुपवन्योर्विधानाच्चछन्दस्युभयदर्शनादित्यत्रस्यवार्तिकरीत्यामघवन् शब्दस्यलोकेऽसाधु
त्वंलभ्यते· तथाचतन्वत्सूत्रेभाष्यम् अविशेषविहिता अपिशब्दानियतविषयादृश्यन्त इतीत्यन्यत्रविस्तरः। छन्दस्येवेति·
नचवनिवन्तस्यसम्प्रसारणेयस्येतिलोपेमघोन इत्यसिद्धिः। व्याश्रयत्वान्नाभीयासिद्धत्वेलोपेसम्प्रसारणस्य· नापिब
हिरङ्गासिद्धत्वम्· तस्यावाह· ऊडूसूत्रस्थतयाऽऽभीयत्वेनाभीयान्तरङ्गस्यतदृष्ट्याऽसिद्धत्वेनात्रतस्याअप्रवृत्तेः॥ ॥ २८६
त्वेपिपररूपस्यासिद्धत्वाभावाद्यस्येतिलोप इतिवाच्यं। संप्रसारणाश्रयपूर्वरूपेणतन्निष्ठधर्मस्यातिदेशात्· अत एवान्तरङ्ग·परिभाषाज्ञा
न्दसमितितत्रोक्तेः। रूपेवैलक्षण्याभावेपिस्वरेवैलक्षण्यमस्त्येवेत्यभिप्रायेणशङ्कते·। नचेत्यादि·॥ ७ ७ ७ ७ ॥

भे· कुमतिचेत्यस्यचेति· तेनवृत्रघ्नइत्यादौनातिप्रसङ्गः। यद्यपीदम्प्रयोजनंसन्निपातपरिभाषयागतार्थम् तथापिचनाघनः प्राघानीत्यर्थमुपा
यान्तरस्यावश्यकत्वेनसेहनोक्तां। हादेशेकुव्यवायइतिवार्त्तिकमत्पूर्वग्रहणस्योपलक्षणत्वेनैवगतार्थमितिकेषाञ्चिन्मतन्तदनुसारेणाह·
म· स्यायंनियमइतीति· ननुहल्श्चादिसूत्रेणत्वसिद्धिरेवतत्फलमिति· विधित्वसम्भवमितिकथंनियमत्वमितिवाच्यं· रषाभ्यामित्यनु
वृत्तारेफषकाराभ्यांपरस्येतिसूत्रार्थाश्रयणेननियमसाधयितुमुचितत्वात् वस्तुतोऽत्पूर्वस्येतिपरिभाषाहन्तेर्णत्वमात्रमस्यालिङ्गं· ए
वं चयेनवाक्येनहन्तेर्णत्वन्तत्पूर्वस्येत्युपतिष्ठतेइत्यनियमेनियमकारित्वाभिप्रायेणनियमइत्युक्तम्· हस्थानिकेति· अत्पूर्वस्य
अत्रोपसर्गादित्यस्यनिवृत्त्याणत्वमात्रस्यायन्नियमइत्याह· एकाजुत्तरेति· णत्वमपीति· अपिनाप्रातिपदिकान्तेत्यस्य
कुमतिचेत्यस्य चसङ्ग्रहः। वाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात्सर्ववाधः। इदमत्पूर्वग्रहणंहस्थानिककवर्गाभाववद्धन्तेरुपल
क्षणमतोवहुवृत्रहाणीत्यत्रप्राघानिप्रघनाघनइत्यत्रचनदोषइत्यन्यत्रविस्तरः। यत्तुकार्यकालपक्षेवहिरङ्गदीर्घा
सिद्धत्वाद्वहुवृत्रहाणीत्यादौनदोषः। प्राघानिइत्यादौयथोद्देशपक्षेवलस्यानुरोधादितितन्न· तत्पक्षेऽपित्रिपाद्यांतत्परि
भाषायाअप्रवृत्तेरुक्तत्वात् प्रघनाघनइत्यत्रदोषाच्च॥ ((स्यभाष्येप्रत्याख्यानेतुहस्थानिक कवर्गाभाववद्धन्तेरुपल
क्षणत्वात्· हादेशेषुप्रतिषेधोवक्तव्यइत्यस्याप्यत्रैवतात्पर्य्यम् प्रघनाघनइति· नचन्यासस्यनेरर्थक्यादर्थवद्धन्तित्वाभावान्नणत्व
म् परस्यत्वभ्यासव्यवायान्नेतिचेन्न॥ ((इदमत्पूर्वग्रहणमिति· अत्पूर्वस्यैवेतियथाश्रुतनियमेतुवहुवृत्रहाणीत्यत्राव्याप्तिः स्यादितिभावः। व
हिरङ्ग·दीर्घासिद्धत्वादिति· प्रत्ययसापेक्षत्वेनदीर्घस्यवहिरङ्गत्वम्· यथोद्देशएवेतिएवञ्चान्तरङ्गस्यणत्वस्यासिद्धतया वहिरङ्गपरिभाषायाअप्रवृत्तिरि
तिभावः। तत्पक्षेऽपि· कार्यकालपक्षेऽपि· इत्यत्रदोषाच्चेति·
एवञ्चात्रसूत्रमतेणत्वम्प्राप्नोति· वार्त्तिकमतेतुनेतिफ

मे· स्येवचस्यानित्यमित्यपिबोध्यम्· एकदेशविकृतन्यायेनेति· अनश्शब्देकदेशेनकारस्सोत्रविकृतइतिसम्भाव्यतेतन्न्यायप्रवृत्तिःसाचनसम्भव ति अर्हद्विकारसत्वादित्याह· अर्हतीति· अत्राहुत्वम्भागमादाय॥ ॥ ध्वनितमिति· तत्रहिश्वादीनांसम्प्रसारणेनकारान्तग्रहणमनकारान्तप्र तिषेधार्थमितिवार्त्तिकप्रत्याख्यानाच्छ्वयुवेतिसूत्रानन्तरमल्लोपोनइत्यत्राल्लोपइतिविभज्यानइत्युभयोःशेषइत्युक्तम्· उक्तव्याख्यानञ्चे न्नादृियतेतदाऽनइत्यस्योभयशेषत्वेपिदोषतादवस्थ्यमेवेतितथाकथनेनैवंव्याख्यानंध्वनितमित्यर्थः। सर्वानुदात्तमिति· श्वन्शब्देपउ

ध्वनितञ्चेदंश्वयुवेत्यत्रभाष्ये· मघवतीति· पुंयोगेनस्त्रियांवृत्तावुगितश्चेतिङीप्· विभक्तौलिङ्ग· विशिष्टाग्रहणान्नुम्न शुनइति· ननुसम्प्रसारणोवर्णोदात्तस्यवलीयस्त्वेनपूर्वरूपत्वंबाधित्वाऽल्लोपोनइतिलोपेशुनेतिसर्वानुदात्तंस्यात्· उदा दात्तनिवृत्तिस्वरेणनोदात्तंवास्यात्। पूर्वरूपेणद्युदात्तमिष्यते· तत्रहि· वकारस्थानिकोकारस्यसंसनधर्महल्स्थानिकत्वेना नुदात्ततया श्वन्शब्दस्यान्तोदात्ततयाऽकारस्योदात्तत्वेनतयोःस्थानेजातस्यैकादेशस्योदात्तत्वात्· किञ्चल्लोपेस्थानिवत्त्वेनयण् प्रसङ्गः अतः शुनइत्यादिनिर्देशेनज्ञापकेनतुवहुश्वावहुमघवावहुयुवेत्यत्रानउपधालोपिनइतिङीब्विकल्पापत्तिः मघोनइत्या दावन्तोदात्तप्रकृतिकेउदात्तनिवृत्तिस्वरापत्तिश्चेतिचेन्न· वार्णपरिभाषया। अनित्यत्वेनक्वचिदप्रवृत्त्याऽदोषात्· श्वन्शब्दे आ श्रीयतयासम्प्रसारणमिद्धत्वेननसंयोगादितिनिषेधाच्च· नसम्प्रसारणे· अनुवृत्त्यैवनिषेधसमर्पकेलब्धेपुनःसम्प्रसारणग्रहण सामर्थ्यात्तन्मात्रनिषेधइतिदूरस्थस्यास्यव्यपोलिटीत्यस्यचनिषेधः॥ ॥ दात्तत्वस्यलोपेननिवृत्तावित्यादिः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण· अ

नुदात्तस्यचयत्रेत्यनेन· बहुश्वेति· बहवःश्वानोयस्यामित्यर्थः। अत्रश्वन्शब्दस्योपसर्जनतया श्वन्शब्दस्यगौरादिपाठेपिनङीषःप्राप्तिः। वार्णपरि भाषायाइति· अत्रमानंसतुक्तनिर्देशःसहिविश्वंप्रश्नइत्यत्रतुकोऽश्रवणाय· अनुवृत्त्यैवेति· हः सम्प्रसारणमित्यतोऽनुवृत्त्येत्यर्थः। तन्मात्रनिषेधइति·

मे॰ अनन्तरस्येतिन्यायाप्रवृत्तिकल्पनेनेत्यर्थः॥ ॥ स्थानिवत्त्वेनसम्प्रसारणत्वेपीति॰ हल इतिसूत्रारम्भसामर्थ्यादनल्विधावितिनिषेधाप्रवृत्तौपूर्वरू
पनिष्पन्नस्यसम्प्रसारणत्वात्॰ यग्रहणेनैवसिद्धेरिति॰ एतेनतदर्थम्प्रकृतसूत्रेसम्प्रसारणग्रहणन्नकार्यमितिसूचितम्॰ एतन्निषेधकतयेति॰ वत्र
श्चेत्यत्रसम्प्रसारणाभावसाधकतयानसम्प्रसारण इत्यंशस्सार्थकोपिसम्प्रसारणग्रहणस्ययुवन्शब्देयकारस्यसम्प्रसारणाभावसाधकतयेत्य
नचव्यथिव्यध्यादावस्यचारितार्थ्येनपूनइत्यादौसवर्णदीर्घरूपैकादेशेतस्याचःपरस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वेनसम्प्रसारणत्वेपि
तेनैवस्थानिवत्त्वेनाकारव्यवधानात्कथन्निषेध इतिवाच्यम्॰ व्यथइतिसूत्रेयग्रहणेनैवसिद्धासम्प्रसारणग्रहणस्यैतन्नि
षेधकतयैवचारितार्थ्यस्यवक्तव्यत्वेनव्यवहितेपिप्रवृत्तेर्यूनस्तिरितिनिर्देशाच्चेत्याशयेनाह॰ इतियकारस्येति॰ नचकार्यकाल
पक्षेइग्यणइत्युपस्थितस्यपदैकवाक्यतयान्वयेनिमित्तस्येणान्वयेनयेननाव्यवधानन्यायेनपूर्वस्यसम्प्रसारणप्राप्तेरिदंसू
त्रमर्थमितिवाच्यम्॰ तत्पक्षेपिसञ्ज्ञासूत्राणांवाक्यभेदेनैवसम्बन्धस्योक्ततयाविधायकेषुयण इत्यस्याभावात्॰ अत्रचेद
मपिज्ञापकम्बोध्यम्॰ ननुसकृत्प्रवृत्त्यैवोभयोःसम्प्रसारणेजातेनिषेधोव्यर्थोनिमित्तत्वानुपपत्तिश्चेत्यतआह॰ अतएवज्ञाप
कादिति॰ तदुक्तम्भाष्ये इहेङ्गितेनचेष्टितेननिमिषितेनमहतावासूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायोगम्यते एतदेवज्ञापयति
परस्यपूर्वम्भविष्यतीति॰ लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायस्यतुनायंविषयः॥ ९९ र्थः। तथाचप्रकृतेनिर्दिष्टाङ्गविकलतस्मिन्नितिपरिभाषाप्रवृ
त्तिराश्रीयत इतिभावः। अत्रच इमपीति॰ निषेधसूत्रमपीत्यर्थः। अपिनाभस्येत्युपस्थितमिदम्भवतियच्चिभमित्यादिभाष्यसङ्ग्रहः॥ ॥

श·शे· मे· लक्ष्यभेदादिति· यद्धर्ममुद्दिश्यतावच्छेदकमुद्दिश्यङ्· त्वायत्कार्यंप्रथमङ्· तत्तद्धर्मावच्छिन्ननिमित्तकत्वादेवकार्यन्तास्मिँल्लक्ष्येपुनर्नप्र
टी·भै· वर्त्ततेइतिलक्ष्येलक्ष्यणंसकृद्देवेत्यस्यार्थः एवञ्चप्रकृतेपुंवनशब्दावयवत्वमुद्दिश्यङ्· त्वासम्प्रसारणेकृतेपुनर्यत्वावच्छिन्ननिमित्तकंसम्प्रस
टी·भ· रणम्प्राप्नोत्येव·एतेनकार्याश्रयवर्णभेदेनलक्ष्यभेदाश्रयणेउदवोढामित्यत्रसहिवहोरोदितिसूत्रेणौकारेकृतेपुनर्लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायेनवृ
२८८ द्धिवारणपरम्भाष्यंविरुध्येत। अत्रापिपूर्वमकारस्यपश्चादोकारस्येतिवर्णभेदास्त्येवेतिनिरस्तम् हलन्तधात्ववयवात्त्वस्यप्राथमिकवृद्धिप्रवृत्ति
निमित्ततावच्छेदकतयातद्धर्मावच्छिन्ननिमित्तिकावृद्धिर्नेत्यस्यसुवचत्वात्· उचितइति· लाघवात्। अर्वन्तम्यदमित्यादौतद्धितप्रवृत्तयेआह· प्रत्य

कार्याश्रयवर्णभेदेनलक्ष्यभेदात्· अर्वणस्तृ· नञ्सावितिः पर्युदासएवतूचितः। प्रत्ययत्वेनचसादृश्यमनञइतिवहुव्री
हिर्वाजमर्वन्त्वितिप्रयोगात्· तत्पुरुषेत्वनञः परस्यार्वणइत्यर्थेत्रनस्यात्· सुरत्रप्रथमैकवचनम्· अनञः किमिति· अ
नञइत्यस्यकःशब्दोव्यावर्त्यइतिप्रश्नः। उत्तरमनर्वेति· यञ्चनशब्दसदृशोऽनर्वन्शब्दोव्यावर्त्यइत्यर्थः॥ ॥ ॥

यत्वेनेति· वहुव्रीहिरिति· नविद्यतेनञ्यस्यसोऽनञ्। अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकनञभाववानित्यर्थः। अत्रनस्यादि
ति· नचैतद्वाक्यघटकाद्वाजमितिपदान्नञ्भिन्नात्परत्वमस्त्येवेतिवाच्यम्· पदविभागेनपाठकालेऽर्वन्त्वित्यत्रनस्यादित्याशयात्· प्रथमैक
वचनमिति· अनुनासिकौकारस्यानन्तरतम्याज्ञातस्यपाठात्। ननुमूलोक्तमनञितिस्यस्यानर्वेतिप्रत्युदाहरणमसङ्गतंसुपरत्वादतआह· अन
ञित्यस्येति· यञ्चशब्दसदृशइति· एतेनपदागमपरिभाषयानुद्विशिष्टस्यार्वन्ग्रहणेनग्रहणम्भवतीतिवोधितम्· नचैवमपीहागमविशिष्टस्यैवार्थ
वत्वमित्यर्थवत्परिभाषयाकेवलस्यग्रहणङ्कथमितिवाच्यम्· अर्थवतोऽवयवस्यनिर्दि मानस्यान्यार्थेनप्रतिष्ठापयतीत्यत्रषत्ववत्त्रादेशःस्या

शब्दरत्नसहितप्रौढमनोरमा॥ २८८

भे॰ ननु निपातितान्नोदात्तमघवन्शब्दस्य मघोन इति रूपं यद्यपि सिद्धं तथापि वनिवन्तस्य विपरीतं स्यात् मघोनीत्यत आह छन्दस्योपाद्येति॰ एवञ्च विभाषाछन्दसी
त्यनेन षष्ठी युक्ता श्छन्दसीति सूत्रे योगविभागसिद्धेन सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वान्न वनिवन्तस्य लोपेन विपरीतमिति भावः। नाल्लोपसम्प्रसारणे इति॰ नित्य
म॰ पनपरभाष्यं संगच्छते॰ अन्यथा वहिरङ्गसंप्रसारणस्यासिद्धत्वेपि परस्यासिद्धत्वाभावाल्लघूपधगुणे विश्वौह इति सिद्धौ चारितार्थ्याभावेना
सङ्गतं स्पष्टमेव॰ वस्तुत असिद्धवदत्राभादित्यत्र जातासिद्धत्वमेव अत एव भाधिकारे परत्वादिना वाध्यवाधकभावो भवति॰ अत एव चन वीना
अन्तरङ्गशास्त्राश्रय एव तदाश्रय इति समानाश्रयत्वमव्याहतमिति वाच्यम्॰ निपातितान्नोदात्तमघवन्शब्दमादाय सिद्धेः। एका
देशउदात्तेनोदात्तः इत्यस्य प्रवृत्त्या तत्र स्वरे विशेषाभावात्॰ छन्दस्योपाद्यरूपाभावान्नानिष्टापादनम्। अन्नोदात्तान्निवृत्ति॰ कन्यत्त
त्वादव्युत्पन्नत्वाद्दूतत्वम्॰ अन्नन्तानामिति॰ अल्लोपोनः इत्यतोनः नित्यपकृष्यते॰ तत्र नकारान्तरस्याश्लिष्यत्वात् अन्नन्तानामि
त्यर्थः। तेन मघवत इत्यादौ नाल्लोपसम्प्रसारणे धीवरीत्यादौ च नाल्लोपः। स्पष्टश्चेदं ऋलृक्सूत्रे भाष्ये॰ परे तु नकारप्रश्लेषा
भावेपि न क्षतिः। अलोन्त्यस्य स्वस्य सत्वेनानः स्थानित्वाभावेन स्थानिवत्सूत्रेणान्नन्तत्वालाभात्॰ सर्वे सर्वपदादेशा इत्यने
नापि मघवन्शब्दस्यैव स्थानित्वं नानः। अर्द्धविकारे प्रत्यभिज्ञाभावात् नैकदेशविकृतन्यायावसरः॥ ॥
अन्यथा तेनेदं बाध्यम् उतानेनेति विनिगमनाविरहः स्यादिति॰ प्रकृते तदभावादन्तरङ्गपरिभाषाप्रवृत्तिः स्यादिति चिन्त्यमेतत्॥ ॥ना
नर्थ इति। ननु स्थानिवद्भावेनान्नत्वाभावेप्यन्नन्तत्वं स्यादेवसुवन्तत्वमिति चेन्न॰ अल्लोपोनः इत्यत्रानो निर्दिश्यमानस्यैव सत्वेनास्यैवा
त्रानुवृत्त्याप्यनो निर्दिश्यमानस्यैव ग्रहणात्॰ अर्थाधिकारानुरोधात् यद्वा वैयधिकरण्येन एषामनः इत्यर्थोऽत्र स च निर्दिश्यमान एव तस्यादेशात्स्थान
त्वात् आदेशोक्तत इत्यादि॰ ननु स्थानिवद्भावेनान्नन्तत्वमाश्रित्य स्यात् लोप इति चेत्तत्राह॰ अलोन्त्यस्येति॰ मघवन्शब्दस्यैव स्थानित्वमिति॰ धीवनशब्द

भि॰ अतएव॰ अण्ग्रहणस्य तत्रासम्बन्धादेव॰ तत्परिभाषेति॰ भाव्यमानेनेति परिभाषेत्यर्थः। तस्या व्यापकत्वमिति॰ अप्रत्ययग्रहणस्याव्या
पकत्वमित्यर्थः। मदुक्तरीत्येति॰ प्रत्ययसञ्ज्ञकपरत्वेन व्याख्यानमित्यर्थः। तेन॰ भाव्यमानेनेति वचनेन॰ समानजातीयो भिन्नधर्मेति॰ सूत्रोच्चा
अतएव भाष्ये भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेत्येव पठितं नत्वणेति एतदेवाभिप्रेत्याणुदित्सूत्रे॰ न प्रापरिभाषयाऽप्रत्ययग्र
हणवैयर्थ्यमाशङ्क्याप्रत्ययग्रहणस्य तत्परिभाषाज्ञापकत्वमुक्तम्। तेन च तस्या व्यापकत्वं सूचितमप्रत्ययग्रहणस्य मदु
क्तरीत्या व्याख्यानञ्च सूचितम्। तेन जातिग्रहणप्राप्तस्य गुणभेदकत्वपक्षप्राप्तस्यानयाणनणसाधारण्येन निषेध इति सू
चितम्॰ वस्तुतोऽणुदित्सूत्रस्थाप्रत्ययग्रहणज्ञापकत्वपरभाष्यस्यैकदेशानुमतिद्वारा परिभाषा बोध्यत इत्यर्थः प्रतीयत
इत्यस्य विधीयत इत्यर्थोऽप्रसिद्ध्या कैयटोक्तव्याख्या चिन्त्या॰ परिभाषायां सवर्णपदेन समानजातीयो भिन्नधर्म उच्यते
तेन जशादिविधौ जत्वादिजात्याश्रयसर्वजकारादिग्रहणसिद्धिरित्याहुः। एतेन पथीयतेः क्विपि पथ्या इत्यादीत्यपास्तम्॰
अत्र शुद्धार्थं नदनुच्चारणस्यावश्यकत्वेन भाष्यासङ्ग॰ तत्तस्मात्तदनभिधानमेवेत्याहुः। न च अदित्येवास्तु नकारैकारयोरत्वे
सवर्णदीर्घेण रूपसिद्धेः। पररूपन्तु न पथिमथ्यृभुक्षांलोपः। भस्यटेः। इतोऽत्सर्वनामस्थाने इति न्यासेन नकाराश्रवण
सिद्धावकारविधानसामर्थ्यादिति वाच्यम्॰ ज्ञानगौरवपरिहारेण स्पष्टार्थमाकारोच्चारणात्॰ इतोऽत्॰ आदित्यनुवृत्त्यैव सि
द्धेः ह्वचनम् ऋभुक्षणमित्यादौ वा षपूर्वस्येति दीर्घविकल्पपक्षे ह्रस्वश्रवणार्थम्॥ ऋतशब्दबोध्यतावच्छेदकसामान्यधर्मस्य
व्याप्यो यस्तद्भक्तित्वान्यधर्मवान् स उच्यत इत्यर्थः। सूत्रोच्चारितशब्दबोध्यतावच्छेदकत्वविशेषणाज्जातस्य सामान्यधर्मगुणत्वव्याप्य

भि॰ त्वेपिनप्राप्तिः। एतेन॰ वक्ष्यमाणदूषणेनतरे वा ह॰ अत्रशुद्धार्थमिति भाष्येति॰ शुद्धोच्चारणसामर्थ्यादिति॰ पूर्वलिखितभाष्येस्यर्थः।तेषामनभि
धानाभिप्रायेणैवशङ्कते॰ नचेति॰ ज्ञानगौरवेति॰ पररूपापत्तिशङ्कायाः क्लेशेनवारणे ज्ञानगौरवेत्यर्थः। ननुह्रस्वाकारानन्तरम्च्वेर्दीर्घस्तदाआद्गु
णनुवृत्त्यैवसिद्धेः द्विधानम्यर्थमत आह॰ आदित्यनुवृत्त्यैवेति॰ अन्यथातपरकरणस्यफलान्तरसाधकत्वे॥ ॐ॥ भस्याटेः। केचित्तुभाद्गुदित्येवसू
इतइस्यदितिचतपरत्वंमुखसुखार्थंएरदित्युक्तौ तनोल्लाघवाभावात्। अन्यथाविधेयेपितपरकरणात्कृतइत्यादौगुणाभावव
स्यन्यानावित्यादौदीर्घीभावापत्तिरित्यन्यत्रविस्तरः।धोम्यः। यानुङितिनोक्तम् इत्संज्ञायाआद्यन्ताविनस्यचानुसन्धानेप्र
क्रियागौरवात्॰ भस्याटेः।भस्यकिम्॰ पथिभ्याम्॰ सम्बुद्धौनपुंसकानामिति॰ इदन्तलुमतेतिनिषेधानित्यत्वमूलकमित्युक्तम्॰ य
द्यपिभाष्येवानपुंसकानामित्येवपठितं तथापिसूत्रेङिग्रहणस्यप्रत्याख्यातत्वेनहेचर्मन्हेचर्मेतिसम्बुद्धावेवोदाहृतत्वे
नचतावन्मात्रविषयतास्येतिभावः।स्मान्तात्॰ विशेष्यसाकाङ्क्षात्स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्प्रकृतंसङ्ख्येत्याकृष्यतेसङ्ख्याशब्दे
नसङ्ख्याप्रकारकबोधजनकाः पञ्चादयोगृह्यन्तेसङ्ख्येतिशब्दवहुगणवतुडतिषुचतदन्तत्वासम्भवान्नदाहः सङ्
ख्येति॰ सन्निपातेति॰ नुमोवहिरङ्गासिद्धत्वन्त॰ सञ्ज्ञायाः कार्यापेक्षत्वेनसमत्वात्॰ स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये॰ नोपधायाः नलोपःकं
स्यासिद्धत्वान्नामीतिदीर्घोप्राप्तेरयमारम्भः।नामीत्यस्याङ्गविशेषणेतेवन्याप्त्या॰ नामःप्रत्ययत्वात्॰ एवञ्चपञ्चानामि
त्रमतुभसन्तकात्परोयः प्रत्ययस्तस्यडित्वातिदेशोटेरित्येवसिद्धमित्याहुः। अत्रेदमूहनीयम्।डित्वातिदेशयोग्यस्यप्रत्ययस्येहानुपस्थि
तेरतिदेशासम्भवात्।भसञ्ज्ञयातस्याक्षेपङ्कल्पयित्वाआक्षिप्तस्यशाब्दबोधेभानंस्वीकृत्यैवङ्कल्पनेटेरितिसूत्रान्तरानुसन्धानेगौरव

शा·शे· भे· मिति· सङ्ख्येत्याकृष्यतइति· तच्चपूर्वत्रयद्यपिशब्दपरमानलोपस्यासिद्धत्वादिति· नान्वयस्यसुस्वव्याप्यत्वात्तत्रासिद्धत्वस्यनियमेनाव्या
टी·भै· वृत्तेः॥ ॐ॥ पकाराकारस्यदीर्घवारणायेति· ननुपकाराकारस्यदीर्घव्यावृत्तिरनन्यविकारइतिपरिभाषयैवभविष्यतीत्युपधाग्रहणमव्यर्थमितिचेन्न
टी·भ· अतृन्निनितिसूत्रार्थमिनहन्निनितिसूत्रार्थञ्चतत्त्वात· आद्येउपधापदासम्बन्धेःपन्दीर्घोयेननाप्राप्तिन्यायेनतृजन्तेऽनृनोङीतिगुणस्यबाधकःस्या
२९० त्तथाचकर्त्तारौनप्तारावित्यादिरूपासिद्धिप्रसङ्गात्। द्वितीयेउपधापदासम्बन्धेसनियमउपधादीर्घस्यैवेतिनियमोनस्यात्तथाचवृत्रहायनइत्यादाव

पकाराकारस्यदीर्घवारणायोपधाग्रहणम· नेतिकिम्। चतुर्णाम· नामिकिम्। चर्मणाम्। नलोपइति· बुवःपञ्चानामितिलिङ्गान्तसन्निपातपरिभाषाविरोधः। अष्टनआ· अनणत्वात्ननुनासिकइतिभाष्येस्पष्टम· जातिग्रहणेनगुणभेदकत्वेननुनसः। भाव्यमानत्वात्। शुद्धोच्चारणादितितुनात्रवक्तुंशक्यम्। रायोहलीत्युत्तरार्थं तस्यचारितार्थ्यात्। प्रश्लेषेणापिननिर्वाहः। वाच्यवृत्त्यानुनासिकव्यावृत्तेस्तेनालाभात्। प्रस्तुततत्रापिगुणभेदकत्वादेर्दुर्वारत्वेनान्तरतम्यादनुनासिकस्यैवप्राप्तेः। प्रश्लेषस्यपर्यायेणसकलाकारविधानार्थत्वंस्यात् एवमन्यत्रापिबोध्यम· रायोहलीत्यनोहलोत्यपकृष्यते। अष्टाभ्यऔश· उङितितुनोक्तम· सकारस्योकारेअष्टा अउइतिस्थितेइणङि· शीनामादुणः॥ ११ कृत्सार्वधातुकयोरितिदीर्घोपिनस्यादितिबोध्यम· ननुपञ्चा

नामित्यत्रनान्तसन्निपातेनुटिकृतेतदादिनिमित्तकपदत्वसन्निपातपरिभाषयानलोपोनस्यादतआह· बुवःपञ्चानामिति· ग्रहणकशास्त्राविषयत्वंसूचयन्नाह· अनणत्वादिति· नसइति· अनुनासिकइत्यर्थः। पथिमथ्यृभुक्षामित्यत्रेवात्रननिर्वाहइत्याह। प्रश्लेषेणापी। २९०
ति· वाच्यवृत्त्या· वाच्यनिष्ठयावृत्त्या। शक्त्येतियावत· अष्टाभ्यऔशित्यत्राष्टभ्यउङि· सेवात्सुङि· त्वादन्त्यादेशः कारोकारयोरेकादेशवृद्धि

मे· नन्वा आदिति प्रश्लेषेण विधानेऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वापत्तिरत आह· विशेष्यविशेषणभावेनेति· एवञ्च प्रकृतसूत्रे स्थानिवदादेश इतिसूत्रा
दादेशपदमाकृष्य सम्बध्यमानमादेशत्वपर्याप्त्यधिकरणपरम्प्रकृते चादेशत्वपर्याप्तिरेकस्मिन्नेवाकारेऽपरत्र त्वाकारे आदेशतावच्छेदकत्व
मितिभावः। ननु नकारस्यान्तरतम्यादनुनासिक एव स्यात्प्रश्लेषे तु सर्वाकार इत्येव प्रश्लेषफलङ्किन्न स्यादत आह· भाष्ये त्वनुनासिकेति· तदुक्त
मष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे· अष्टन् जनादिपथिमथ्यात्वेषान्तरतम्यादनुनासिकः प्राप्नोति। अष्टाभिः अष्टाभ्यः। जातः जातवान् पन्थाः। मन्थाः

नन्विह निरनुनासिकोच्चारणेपि तपरसूत्रस्यानणीव विधीयमानेपि विध्यर्थत्वान्न स्याऽन्तरतम्यादनुनासिकः स्यात्तप
रसूत्रेः प्रत्ययग्रहणानुवृत्तावण्ग्रहणानुवृत्तौ च मानाभावादत आह· आ आदिति· विशेष्यविशेषणभावेनान्वयान्न सर्वादे
श इति भावः। भाष्ये त्वनुनासिकविधाने प्रतिपत्तिलाघवायतस्यैवोच्चारणे कार्ये तदनुच्चारणाच्छुद्धस्यैव विधानमित्युक्त
म्· केचित्तु इदं सर्वं गुणाभेदका इति पक्षे वृद्धिरादैजिति सूत्रभाष्यसम्मते सिद्धान्तभूते गुणा अभेदका इति पक्षे जातिपक्षे
च तत्याप्तस्यापि सवर्णग्रहणस्याप्रत्ययग्रहणेन निषेधेनादोषात्· अत एव भाष्ये तपरस्तत्कालस्येति प्राप्नोतीत्युक्तम्· अप्र
त्यय इति च वाक्यभेदेन सर्वप्रतिषेधकम्· अण्ग्रहणस्य च तत्रासम्बन्ध इति न दोषः॥ ९ सिद्धमनण्त्वात्। अण् सवर्णान्गृ
ह्णातीत्युच्यते न चाकारोऽण् उच्चारणसामर्थ्याद्वा· अथवा शुद्धोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यतीति। ततस्तपरस्तत्कालस्येति प्राप्नोतीति शङ्कायाम
मप्युच्चारणसामर्थ्यादित्येवोक्तम्· इदं सर्वमिति· पूर्वपक्षसमाधानरूपम्· तत्प्राप्तस्य· पक्षद्वयप्राप्तस्य अत एव· गुणानामभेदकत्वमिति प
क्षाभिप्रायकत्वादेवा तपरस्तत्कालस्येतीति न तु गुणाभेदकत्वे त्युक्तम्· नन्वप्रत्यय इति त्वणुदित्सूत्रप्राप्तस्यैव निषेधकमत आह· अप्रत्यय

भै· आत्वमात्रमिति· आत्ववैकल्पिकत्वेज्ञापकमिति· आत्वस्यनित्यत्वेहि हूस्वस्यैवाभावात्तद्व्यर्थमितिभावः॥ ॥सावकाशस्येति· अनान्तत्वे
षट्त्वाभावात् कल्युपोत्तममितित्रुपञ्चभिरित्यत्रचरितार्थम्· ननुस्थानिवद्भावेननान्तत्वमस्तीत्यतआह· अल्विधित्वेनेति· पुनःप्रसङ्ग विज्ञा
नेति· तस्यन्यायस्यप्रकृतेप्रवृत्तिबोधनद्वारेत्यर्थः। सकृद्गतिन्यायपक्षेप्याह· यथोद्देशेति· अयम्भावः भविष्यतिकिञ्चित्प्रयोजनमित्यभिस

नचाष्टाभिरित्यत्रसावकाशस्याष्टनइतिसूत्रस्याष्टभिरित्यत्रपरत्वात्कल्युपोत्तममित्यनेनबाधेसकृद्गतिन्यायेनपुनरप्र
वृत्तौव्यर्थमेवतत्· नत्वष्टाभिरित्यत्रकल्युपोत्तममितिप्राप्नोति· कार्यकालपक्षेअनान्तत्वेनषट्त्वाभावात् अल्विधि
त्वेनस्थानिवत्त्वाभावाच्चेतिवाच्यम्। पुनःप्रसङ्ग विज्ञानबोधनद्वारैतद्विषयेपथ्योद्देशस्यैवाश्रयणबोधनद्वारावात
द्विकल्पेज्ञापकमित्याशयादित्यन्यत्रविस्तरः। अष्टानामिति· हलीत्युक्तेरादौनुट्ततआत्वम्। यत्तुसन्निपातपरिभाषया
त्रनात्वम्। किन्तुनोपधायाइतिदीर्घेनलोपः। अनोदात्तत्वत्तुषट्त्रीसेवसिद्धम्· नलोपेतुनसन्निपातपरिभाषा।

न्धिमात्रेविभक्त्युत्पत्तेः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् षट्सञ्ज्ञायांविभक्तौनान्तसङ्ख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपषट्त्वस्यस्थानिव
द्भावेनातिदेशः ष्टाभिरित्यत्रापिकल्युपोत्तममित्यस्यप्राप्तिरित्यष्टनस्वरोनिरवकाशतयाकल्युपोत्तममित्यस्यबाधकस्तथाचाष्टाभिरित्यत्रेवाष्टभि
रित्यत्रापिस्यादित्येतद्व्यावृत्त्यर्थङ्किंप्रमाणञ्ज्ञापकमिति· सन्निपातपरिभाषयेति· नान्तसन्निपातेनजायमानस्यनुटस्तद्विघातकत्वानिमि
॥ ॥ ॥त्तत्वन्नेत्यर्थः। ननुपदान्तत्वनात्र्यष्टनोदीर्घादित्यस्याप्राप्तेर्विभक्त्युदात्तत्वन्नस्यादतआह· अनोदात्तत्वमिति· ॥

भे· नलोपस्यासिद्धत्वादिति नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येतिसूत्रेसम्बध्यमानंयत्पूर्वत्रेतितस्यपूर्वसम्बन्धिकार्येइत्यर्थः।पूर्वशास्त्रत्वात्त्रगुद्धिधाय
कमपितत्सम्बन्धिकार्यन्नुट्तत्सम्बन्धिनान्तसन्निपातोपीतिपरम्परयापूर्वसम्बन्धिसन्निपातस्तस्मिन्कर्त्तव्येनलोपस्यासिद्धत्वात्।नचसन्निपा
तस्यनलोपःसुप्स्वरेत्यत्रापाठात्कथन्तत्रासिद्धत्वमितिवाच्यम्· नुटःसुप्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसम्बन्धितयापरम्परयातत्सम्बन्धिसन्निपातस्या
पिसुप्त्वव्याप्यधर्मावच्छिन्नसम्बन्धित्वादित्यभिमानः।तमभिमानन्निराचष्टे·पूर्वत्रेति· तत्रानुटि।अभ्युपेत्याह·सन्निपातस्येति· शास्त्रासिद्धत्व
नलोपस्यासिद्धत्वादिति तन्न·पूर्वत्रकर्त्तव्येनलोपासिद्धत्वेपितत्कृतेःसिद्धत्वेमानाभावात्·सन्निपातस्याशास्त्रीयत्वे
नतस्यनलोपासिद्धत्वेनालाभाच्च· आरोपितासिद्धत्वेपिवस्तुतोनलोपेतद्विघातस्यजायमानत्वेननलोपेपितस्यादुर्वार॰
त्वाच्च·अतएवगव्यितानाव्यितेत्यादौसन्निपातपरिभाषयाऽयलोपोन·अन्यथायस्यहलइतियलोपस्यवहिर्भूततन्निमि
त्तकत्वेनवहिरङ्गतयान्तरङ्गवादेशंप्रत्यसिद्धतयानिमित्तविघाताभावःस्पष्टएव·तस्मान्नलोपस्यापिपरिभाषाऽनित्य
त्वेनैवसाध्यतयातस्यासिद्धत्वादात्वमेवयुक्तंतदनित्यत्वेन·किञ्चषट्त्वसन्निपातेनजातस्यनुटआत्वेनलोपेवानतद्वि
घातकत्वम्।स्थानिवद्भावेनकृतात्वेपिषट्त्वसत्वात्॥ ११स्यसिद्धान्तिसम्मततयाशास्त्रीयकार्यएवासिद्धत्वमुचितमितिभावः
तस्याःसन्निपातपरिभाषायाः।अतएव·वास्तविकसन्निपातविघातमादायसन्निपातपरिभाषायाःप्रवृत्तिस्वीकारादेव·परिभाषानित्यत्वे
न·सन्निपातपरिभाषायाअनित्यत्वेन।तस्यासिद्धत्वात्।नलोपस्यासिद्धत्वात्।सन्निपातविघातमभ्युपेत्यदोषम्परिहृत्यवस्तुतःसन्निपात
विघातएवनास्तीत्यभिप्रायेणाह·किञ्चेति·कृतात्वेपीति·अपिनानलोपसङ्ग्रहः।नन्वेवंकृतात्वेपिचेनषट्त्वमाश्रीयतेतदाहलीत्यपकर्षोव्य

मि॰ कार्यकालपक्ष इति॰ प्रतिपत्तिगौरवम्। हलीत्यस्यापकर्षेण व्याख्यानापेक्षयेत्यादिः। प्राचामनुरोधेन॰ त्रिपाद्यां सर्वथा बहिरङ्गपरिभाषाया
अप्रवृत्तेः आदेशेति॰ औणादेशेत्यर्थः। विशिष्टः। आनुपूर्वीप्रकारकनिश्चयविषयः। अस्मिन्पक्षे यथालक्षणमित्यस्य कार्यं कर्त्तव्यमिति शेषपूर
कार्यकालपक्षे तत्र हि ध्येकवाक्यतापन्नषत्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वे कृतेऽनान्तत्वेन षत्वाभावान्नुट् न स्यादिति हलीत्यपकर्षः
दीर्घग्रहणान्तज्ञापकादाकारान्तस्य षट्सञ्ज्ञाश्रयणेऽन्तयथोद्देशस्यैवाश्रयणेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वं षत्वेनान्तसङ्ख्यावाचक
त्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपस्य षत्वस्य स्थान्यलधर्मत्वाभावेन स्थानिवद्भावादाकारान्ते आश्रयणे वा प्रतिपत्तिगौरवमि
ति बोध्यम्॰ वृत्त्याद्यनुसारेणाह॰ गौणत्वेत्वित्यादि॰ स्थानिवद्भावादिति॰ पूर्वत्रासिद्ध इति तु तस्य दोषइत्यनेन निषिद्धमिति भा
वः। कार्यकालपक्ष इत्यादि तु प्राचामनुरोधेनेत्युक्तम्॰ प्राधान्यएवेति॰ बहुवचननिर्देशात्॰ एवञ्च गौणे आदेशाप्रवृत्तौ तज्ज्ञा
प्यात्वमपिनेति भावः। परे तु स्त्रान्तेति सूत्रे भाष्ये अष्टानामित्येतत्सिद्धये हलीत्यपकर्षमुक्त्वा तत्रपक्षे प्रियाष्टौ प्रियाष्टा इति न सि
ध्यति प्रियाष्टानौ प्रियाष्टान इति प्राप्नोतीति शङ्कितेयथालक्षणमप्रयुक्ते इति समाहितम्। तत्रयथालक्षणमिति प्रतीकमुपादाय
यस्य शिष्टैः प्रयोगो न स्मर्यते तेनापि प्रयोगनिषेधस्मृतिसत्त्वे यथालक्षणमनुगन्तव्यं तदत्र माभूदात्वमित्यर्थ इत्येकमर्थमुक्त्वा नै
व वालक्षणमप्रयुक्ते प्रवर्त्तते प्रयुक्तानामेव लक्षणेनान्वाख्यानादिति व्याख्यानान्तरमुक्तम्॥ ११ णेनपदार्थानतिवृत्तौ समासङ्कृत्वा
लक्षणमनतिक्रम्य कार्यं कर्त्तव्यमित्यर्थः कार्यः। द्वितीयपक्षे तु नञ्समासेन लक्षणभावप्रतिपादकस्यालक्षणशब्दस्य योग्यतार्थकयथाशब्देन
समासः। एवं सति यत्र लक्षणभावस्य योग्यता तस्य शास्त्राविषयतयाऽनभिधानमेव लभ्यते। तथा चास्यासाधुत्वम्॥ गणपतये नमः॥ ॥

भि॰ रे चीति वृद्धावष्टाविति भविष्यतीति कस्य चिच्छङ्कान्निरस्यति॰ उङि॰ तितु नोक्तमिति॥ ॐ ॥ इतिन्यायेनेति॰ अयजे इन्द्रम्। ग्रामे इहा। सर्वे इत्यमित्यत्र यथापूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपान्तरङ्ग॰ त्वमादाय सवर्णदीर्घम्बाधित्वा गुणः प्रवर्त्तते तथात्रापि अकारोकारयोः प्राप्तगुणम्बाधित्वाऽन्तरङ्ग॰ त्वात्सवर्णदीर्घे पश्चाद्गुणे रूपासिध्यापत्तेः। यद्विचायजइइन्द्रमित्यादिस्थितौ सवर्णदीर्घस्य पदान्तरसम्बन्धिवर्णापेक्षत्वेन बहिरङ्ग॰ त्वङ्गुणस्य तु तत्पदसम्बन्धिवर्णापेक्षत्वेनान्तरङ्ग॰ त्वमिति युक्तस्तत्र गुणेन दीर्घवाधः प्रकृते तु जश्शसोरकारसकारस्थानिकोकारस्य य एकादेशस्तस्य

सवर्णदीर्घत्वादितिन्यायेनान्तरङ्ग॰ त्वात्सवर्णदीर्घे तत आङ्गुणेः ष्टाविस्यसिद्ध्यापत्तेः। ननु हलीत्यपकर्षकृतनाकारादिस्तु
पपन्नमत आह॰ कृतात्वेति॰ कृतात्वानुकरणेत्यर्थः। लक्षणवशासम्पन्नत्वेहितस्य वैकल्पिकतया लाघवाद्दृष्टम्य इत्येव वदे
दिति भावः। ज्ञापयतीति॰ अयम्भावः हलीत्यपकृष्यमाणं वाक्यभेदेन पुनर्विधानार्थं तेनाष्टन इत्यस्य क्वचिदत्वविधानात्ति
रिति। आत्वमिति॰ आत्वमात्रमित्यर्थः। सूत्रे इति॰ दीर्घान्नादष्टनःपराऽऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तेति तदर्थः। ज्ञापकादि
ति॰ तद्धि अष्टभिरिति हृस्वान्तोदात्तव्यावृत्त्यर्थम्। एवञ्च हृस्वव्यावृत्त्यर्थङ्॰ क्रियमाणं दीर्घग्रहणमात्ववैकल्पिकत्वं ज्ञाप

स्यपमात्रसम्बन्धिवर्णापेक्ष अन्तरङ्गः प्रत्ययावयवप्रकृत्यवयवसम्बन्ध्येकादेश एव तु बहिरङ्ग इतीण् ङि॰ शीति न्यायवैषम्यमिति विभाव्यते तदा उङि
तिन्यासे यद्यपि मात्रालाघवन्तथापि प्रक्रियागौरवन्दूषणमस्मिन्न्यासे बोध्यम्॰ तस्य॰ लक्षणसम्पन्नाकारस्य॰ अष्टाभ्य इतिनिर्देशस्यैवापूर्वार्थकल्प
कत्वे हल्लाघवन्तथा कल्पनापत्तिरत आह॰ अयम्भाव इति॰ इदमः सन्निकृष्टार्थबोधकतया ज्ञापकसिद्धस्यैव वैकल्पिकत्वम्प्रतीयते तच्चानुपपन्नमत

शे॰ मं॰ ८

आनन्द

प्रा·शे·
टी·भै·
टी·भ·
२६३

भै· उच्चारणार्थेकारस्यापीति· उच्चारणार्थमुच्चारितानां विधेयविषये इत्संज्ञां विनानिवृत्त्यभावस्यपूर्वमुपपादितत्वात्। क्तिन प्रत्ययस्येत्या॥
चेति· एवञ्चनकारोच्चारणस्यचरितार्थत्वान्नकारोच्चारणसामर्थ्यात्सगिसत्रामागमस्यागमानुदात्तत्वबाधित्वा आद्युदात्तत्वमित्येवंसामर्थ्यव
र्णनमसङ्गतमितिसूचितम्। इह नकारोच्चारणफलन्तदनुबन्धकग्रहणेनातदनुबन्धकस्येतिपरिभाषामनाश्रित्य तदाश्रयणेनतु क्तिप्रत्ययस्येत्युक्ताव
प्यदोष इत्यवधेयम्· रुदिवेति· अत्रधामस्यरुदादिभ्यइतीटःप्रतिषेधः स्यादितिभावः। क्वचित्तुरुरुदिवेतिपाठः नचात्रनेड्वशीति धामस्यापिप्रति
षेधस्यक्रादिनियमेननिवृत्त्यारूपसिद्धिर्निर्बाधैवेतिवाच्यम्· क्रादिनियमो हि मध्येऽपवादन्यायेनैकाचउपदेश इतिश्युकःकितीतिसूत्रेणवा

इदमुपलक्षणमुच्चारणार्थेकारस्यापि· ककारोगुणप्रतिषेधाद्यर्थः। नकारःक्तिन्प्रत्ययस्येत्यत्र विशेषणार्थ इतिभा
ष्येस्पष्टम्· सन्निहितइति· तत्फलन्तु णिजादीनांसंज्ञाऽभावः। अतिङ्किम्· रुरुदिवेत्यादौनेड्वशिकृतीतिनिषेधो
माभूदिति· ज्ञापकेननिर्वाहस्तुव्याख्यानाद्दूरंकरणमितिन्यायानुगृहीत इतिसूत्राशयः॥ ११ धामस्यप्रतिषेधस्यनिवर्त्तको

नतुनेड्वशीतिसूत्रधामस्येत्याशयात्। परन्त्वेवंसतिवभूविवेतिरूपस्यपुरःस्फूर्त्तिकत्वात्तत्रागमस्यानिर्वीजस्यापत्तेः। अशोकवनिकान्यायेन
योजननुक्लिष्टम्। ननुतिङःकृत्संज्ञाभावेऽकृत्सार्वधातुकेतिसूत्रेसार्वधातुकग्रहणमेवज्ञापकंनह्यचिनुयादित्यादौदीर्घाभावाय यदि
तिङःकृत्संज्ञास्यात्तदाकृत्यर्युदासेनैवदीर्घाभावेसिद्धेतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव· किञ्चतिङःकृत्संज्ञायाङ्गत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायामति २६३
शायन इतिसूत्रेलैवातिशायनिकप्रत्ययस्यसिद्धौतिङश्चेतिसूत्रमपिव्यर्थंसत्तस्मिन्नर्थेज्ञापकम्भविष्यतीत्यतआह· ज्ञापकेनेति· वरङ्कु
रणमिति· तादृशार्थबोधकशब्दोपादानेशाब्दान्तद्योपस्थितिः। व्याख्यानेनकल्पनेविवक्षितार्थस्यानुमितिवाच्याः अनुमितिसामग्रीचगु

भि॰ वस्यैव कुत्वापत्तिरिति· नच वस्य कुत्वलोपयोः प्राप्तौ कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वाद्धलोपस्यैव प्राप्तिरिति वाच्यम्· एवं सति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्क्वचि-
त्तस्यैव यथोपि सम्भाव्येत स चानिष्ट इत्याशयात्· सूत्रारम्भसामर्थ्येन पूर्वत्रासिद्धत्वबाधे प्याह· तथा सतीति· न च घोषस्याल्पप्राणस्य च व-
कारस्य नादघोषगकार एव वक्तुमुचित इति वाच्यम्· वर्गाणां तृतीयचतुर्था अन्तस्था हकारानुस्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ सम्वृतक

भ॰ क्विन्प्रत्ययस्य कुः। घ इतीति· यद्यपि घस्यान्तरतम्याद्धकारः फलमपेक्ष्यत इति तर्हि तत्रापि न्यासे ग इत्येवोचितं· अस्यासिद्धत्वेन ज-
श्त्वाप्रवृत्तेः प्रक्रियालाघवाच्च· तथापि कैयटानुरोधेन घ उक्तः तदाशयस्तु विवरणे द्रष्टव्यः· न च यथाकथंचिद्धकारस्य वकारान्तरत-
मत्वोपपादनेपि नशेर्घेत्यत्र शकारषत्वजश्त्वाभ्यां उकारे उकारान्तरतमत्वं दुर्वचमेवेति कथमुच्यते नशेर्वेत्यत्र घानुवृत्तावप्यदोषा

पृजेः· उगिदचामित्यतः सर्वनामस्थान इति इदितो नुम् इत्यतो नुमिति चानुवर्त्तते। क्विन्प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यादतद्गुण-
संविज्ञानो बहुव्रीहिः। न च तदभावे वस्य कुत्वापत्तिस्तथा सति क्विनो घ इत्येव वदेत्। नशेर्वेत्यत्रा ~ नुवृत्तावप्यदोषादि-
ति वाच्यम्· चोः कुः· स्कोरित्यतो ऽन्त इति झलो झलीत्यतो झलीति चानुवर्त्तते पदस्येति चाधिकारः॥ ((दिति वाच्यं गृहं गां तुं

प्रवृत्तस्य कवाटपर्य्याटयाग्रे इति न्यायेन तेन तस्य तद्धदेव सुवचतरत्वात्· यद्वा झषस्तथोरित्यतः प्राक् क्विनो घान्ते नशेर्वा झलां जशः इति
न्यासेन जश्त्वसुलभे फलभेदाभावः न चैवमपि प्रक्रियालाघवाय गविधेये घविधानस्य को ऽभिप्राय इति चेच्छृणु· दादेरित्यतस्तदनुवृत्तिसं-
भवेन विधेयानुपादाने लाघवमिति· तथा चैवं न्यसनीयं चोः कुरित्यस्यानन्तरं नहो धः आहस्थः झषस्तथोर्धोधः हो ढः दादेर्धातोर्घः वा द्रुह· क्विनो
ऽन्तेन शेर्वा एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः झलां जशोन्ते इति॥ ((एठा नादानुप्रदाना अघोषा इति शिक्षायां घकारवकारयोः समानधर्मत्वप्रतिपाद-
नेनास्य ग्रन्थस्य तच्छिक्षानुसारित्वात् मूलोक्तरीत्या तु क्विनो ग इत्येवोचितम्· उत्तरार्थत्वमपि न कुग्रहणस्येत्याह· नशेर्वेत्यत्रेति॥

भै· ननु निरूपपदाद्युजेरिति पूर्वमुक्तत्वेनात्र क्विनोऽभावात्कथन्तस्य प्राप्तिरत आह· अनन्त्ये इति· धातुपाठेतीति तस्य प्रथमोपस्थितत्त्वात्। व्याख्या
नादिति· शीघ्रोपस्थितिमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः। इतिमतइति· एतेन ह्रस्वापूर्वेङ्कि·न्तु अन्येभ्योपि दृश्यत इति सूत्रस्थ दृशिग्रहणस्यैवेदम्फलमि
ति सिद्धान्तः सूचितः। व्याख्यानादिति· परिव्राजाविस्रादिलक्ष्यदर्शनमूलकाद्व्याख्यानात· सञ्ज्ञापदानुकर्षणादिति· एवञ्चयत्र पूर्वोत्तरपदघ
कुत्वस्यासिद्धत्वादिति· अनद्गुणवद्व्रीत्याश्रयणन्याप्तिः। सुयुगिति· सत्सूद्विषेति क्विप· धातुपाठेति· व्याख्यानादितिभावः
युगिति· क्विप्चेति क्विप· इहेति· सृजिदृशोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामिति प्रयोगात्। काम्यच सूत्रे भाष्ये उपयट्काम्यतीति प्रयोगा
न क्विन्प्रत्ययस्येति कुत्वन्नेत्यर्थः। परिमृडिति· धातोरुच्यमानं कार्यं तत्प्रत्यये इति परिभाषयात्र सुप्निमित्तिकामृजेर्वृद्धिर्न क्विन्निमि
त्तिकातु क्ङिति चेति निषेधात्न· परौव्रजेः क्विवचीत्युणादिपठितमिति मतेततः क्विपदीर्घावनुवर्तेते व्याख्यानाच्चताभ्यांपदान्तइ
त्यस्यासम्बन्धः किन्तु षेणैवेत्याह· क्विवित्यादि· विश्वस्य ढ्लोपइत्यतो दीर्घइतिवर्त्तते· ननु षत्वादीनामसिद्धत्वेनराट्शब्दपर
त्वाभावोऽत आह· पदान्तेति· तेन विश्वराजावित्यादौ न· विश्वाराड्भ्यामित्यादौ च भवति· आदित्य विश्ववसवइत्यत्र तु न दीर्घः
नरेसञ्ज्ञायामित्यतः सञ्ज्ञापदापकर्षात्· स्कोः सं· रु लोलोपः संयोगान्तलोपइति भाष्योक्तेस्त्रमलइत्यस्यासम्बन्धस्तेनक
लःपरयोस्कोर्लोपइति नार्थ इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्·॥ ९ टितासञ्ज्ञान्तत्रैव दीर्घ कोश्यष्टकपदानि तु प्रसेकंसञ्ज्ञारूपबोधकानि
नतूभयघटितासञ्ज्ञान्तत्रोपात्तेमिभावः। स्कोरिति सूत्रस्य मूलोक्तपथाश्रुतार्थे पृथक्स्यात्तेत्यादावतिप्रसङ्गः प्राप्नोतितत्परिहारायाह· ॥

मे· प्रथमपक्षेचात्वाभावयुक्तस्यसाधुत्वमित्येवंविरुद्धार्थप्रतिपादनमयुक्तमित्याह·किञ्चेति· अन्यव्याख्यानस्यायुक्तत्वादेव· कैयटेनेति· एवञ्च
कैयटस्याप्यनभिधानएवतात्पर्यमितिभावः।अतएव· एतादृशानभिधानादेव।केचित्तुवस्तुतस्तुसर्वविभक्तिपरस्यापियाष्टन्शब्दस्यनानभिधा
नत्वान्यव्याख्यानमेवज्यायः।अप्रयुक्तेलक्षणाभावस्यैवयोग्यतानतुलक्षणप्रवृत्तेरित्यर्थसङ्गतेः।आद्यव्याख्यायामप्रयुक्ते
इतिवाक्यशेषासङ्गतिः।प्रयुक्तेपिलक्षणानतिक्रमात्· प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यन्यत्रभाष्योक्तेश्च·किञ्चभाष्यकारस्यल
क्ष्यैकचक्षुष्कतयेयमेवव्याख्योचिता·एकस्यैवप्रयोगस्यभाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेनसाधुत्वासाधुत्वयोरनौचित्याच्च न
वेतिसूत्रेभाष्येयक्षभेदेनैकस्यैवसाधुत्वासाधुत्वयोस्तिरस्काराच्च· अतएवहलङ्यादिसूत्रादावस्याप्रयुक्तेलक्षणाभावव्याख्या
दृताकैयटेन।नाम्रेडितस्येतिसूत्रेपिकैयटः प्रयोगमूलत्वादस्यशास्त्रस्यप्रयोगाभावेनप्रवृत्तिरिति· एवञ्चैषामनभिधानमेवो
चितम्।अतएवाष्टाभ्यऔशितिसूत्रेभाष्येविभाषाआत्वमृयदयमात्वभूतस्यग्रहणंकरोति अष्टाभ्यइत्यन्यथाऽष्टनइत्येवब्रू
यादित्युक्तम्।कैयटरीत्यागौणेप्रवृत्त्यभावापवहुवचननिर्देशस्यावश्यकतयातदसङ्गतिःस्पष्टैव· एवञ्चैतत्प्रयोगविचारः।
सर्वोपिनिष्फलएवेत्याहुः·निरुपपदादिति· नुमोऽसमासएवविधानेनसोपपदेचोःकुरितिकुत्वेनैवसिद्धत्वेनक्विनिक्विपि·
चविशेषाभावादितिभावः॥कनाविति॥ ९९.९९नङ्कि·नवजादिविभक्तिपरस्येत्याहुः।नन्न·एवमप्यष्टनइत्येवब्रूयादितिग्रन्थस्वा
रस्यभङ्गापत्तेः।यन्मूलेनिरुपपदादित्युक्तन्तत्राभप्रकारमाह·नुमोऽसमासएवेति·असमासएवक्विन्प्रत्ययस्येत्यस्यप्रवृत्तेःफलमितिनिस
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ पपदादेवानेनक्विनोविधानमितिभावः॥ ॥ ॥ ॥

भे॰ चैत्रत्वमैत्रत्वावच्छिन्नेतत्पदादीनां शक्तिस्वीकारे शक्यतावच्छेदका नानानानात्वाच्छक्त्यानन्त्यस्य यदा चैत्रत्वावच्छिन्नविषयको बोधस्त
दा मैत्रत्वावच्छिन्नविषयकबोधस्य चापत्तिरिति विषयतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन बुद्धिविशेषोपलक्षिते धर्मावच्छिन्ने शक्तिः स्वीक्रियते। बुद्धि
विशेषश्चोपलक्षणीभूय शक्यतावच्छेदकतया अनुगमक इति न तेन रूपेण शक्यतावच्छेदकस्य शाब्दबोधे भानापत्तिः। अनुगतधर्मावच्छिन्नाश
क्यतावच्छेदकता चैकेति न नानार्थत्वापत्तिश्च। तच्छब्दश्चाचिक्रम्यमाणपरामर्शकः। स देवदत्तो यस्तत्र स्थित इत्यादौ एतस्यैव तत्पदस्य यत्प
दिनार्थप्रत्यायने नियमेनापेक्षा। तत्पदसमभिव्याहारज्ञानं विना यत्पदस्यापि तादृशानुगमकधर्मग्रहाभावेन शक्तिग्रहासम्भवाच्छाब्दबो
धाजनकत्वस्योपपत्तेः। अत एव तमानय य इहासीदिति वाक्यस्य वक्तुर्हृदिस्थघटकमकानयनबोधकत्वम्। अत्रैव यत्तदोर्नित्यसम्बन्धइ

तदोः किम् यः। तोरिति तु नोक्तम् अनेषसादौ नस्याप्यापत्तेः॥

ति व्यवहारः। यत्र तु प्रक्रान्तपरामर्शकस्तत्र यत्पदाभावेऽप्यर्थबोधो भवत्येव। यथा समृद्धपुरो राजासीत्यादिकथनानन्तरं तमभिगच्छेत्यु
च्यते तत्र यत्पदाभावेऽप्यर्थबोधो भवति एवं यच्छब्दस्य तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितो यो धर्मस्तदवच्छिन्ने
शक्तिः अत एव नियमेन तत्पदापेक्षा लाघवाय कस्यचिच्छङ्कां निरस्यति· तोरिति त्विति· स्पष्टञ्चैतदनस्मान्नुडचीति सूत्रे भाष्ये· तत्र हि· तस्मा
दित्यस्याभावेन अ एव नुटः प्राप्तिमाशङ्क्य एवन्तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते। तत्रायमप्यर्थः। तदोः सः साविति सूत्रे तदोर्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्भवति
तवर्गनिर्देशे इह प्राप्नोति। अनेषः करोति। न चात्र निर्दिश्यमानपरिभाषया भविष्यतीति वाच्यम् अर्थवत्परिभाषैकवाक्यतया निर्दि
श्यमानपरिभाषायाः प्रवृत्तौ नकारस्यापि न स्यादिति तादृशरूपदर्शनपरभाष्यप्रामाण्येन द्वयोरपि परिभाषयोस्त्यागात् प्राबल्यात् पूर्वान्तः एषदोषो

मि॰ ततः पूर्वान्तत्वेऽनेषरस्तत्र नलोपमाशङ्क्यानुस्विधानसामर्थ्येन तत्वं वा रपित्वादुमुटः प्राप्तिमुद्राव्यपरादित्वपक्ष एव स्थापितः। न चाजादिपदसन्निपातेन जात
स्यनुकः कथं तद्विघातकत्वं मुटम्प्रति निमित्तत्वमिति नायं दोष इति वाच्यम्॰ नञोः कचिचित्वादन्तोदात्तत्वे च कृते सेर्मशब्देन नकशब्दस्य समासे नकर्म
मिसत्रामे चावर्णाद्यच्चत्र च इति पूर्वमाद्युदात्तत्वाभावापत्तेरतः परादित्वस्यावश्यकत्वात्। अत्र केचित्॰। परादावपि नुटिनस्यासिद्धत्वान्नोः सः सा विस
पिक्रियमाणे सत्वन्न भविष्यतीति चिन्त्यमतदिति दूषयितुमुपक्रमते॰ न चेति॰ असेव॰ सत्वस्यैवानुटोयद्यपि पूर्वोत्तरपदसापेक्षत्वं तथाप्यङ्गसञ्ज्ञानिमि
त्तबहिर्भूतसुवनपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वं सत्वस्य तु तदपेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वमिति भावः। यत्त्वन्तर्भूतसुवपेक्षत्वेन सत्वमन्तरङ्गमिति तन्न॰ अन्तर्भूतसुपः प्रत्यय
लक्षणेनापेक्षा वाच्या सा च न सम्भवति। न लुमताङ्गस्येति प्रतिषेधात्॰ वस्तुतस्तूत्तरपदाधिकारस्थबहिरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वान्नासिद्धत्वमि
न च नुटो बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वम्॰ बहिर्भूतसुनिमित्तकत्वेनास्यैव बहिरङ्गत्वात्॰ इदमेव तस्मान्नुड्चीति सूत्रे भाष्ये ध्व
नितम्॰ सौकिम्॰ नौ॰ असत्वसत्वेनेति॰ गणकार्यत्वादिति भावः॥ ॥ ९ स्त्ववर्ष्यं वाच्यम्॰ अत एवात्मानं श्रियमन्यते यत्र तु
लं श्रिमन्यामिन्यत्र खश्रीः इत्यसकाच इत्यमिस्वमोर्नपुंसकादिति लुक्सिद्धिः। श्रीशब्दस्य नपुंसकवृत्तित्वं प्रष्ठादीनां सुयोगात्स्त्रियामिव
श्रीशब्दपरित्यक्तस्य लिङ्गस्य स्वीक्रियते। अत एव ह्रस्वत्वसिद्धिः। युष्मच्छब्दस्य स्वसम्बोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितचैतन्यत्वाद्यवच्छि॰
न्नेशक्तिः। स्वं युष्मच्छब्दोच्चारयिता। सम्बोध्यत्वञ्चोच्चारितशब्दजन्यबोधाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वम्। इच्छापि प्रकृत्यासन्न्यास्वसम्बन्धि
नी विवक्षिता। एवञ्चोच्चारणकर्तृसम्बन्धिनी योच्चारितवाक्यजन्यशाब्दबोधाश्रयत्वप्रकारिकेच्छा तद्विशेष्यतावच्छेदकत्वोपलक्षि
तधर्मावच्छिन्ने युष्मच्छब्दस्य शक्तिः॥

मे॰अस्मच्छब्दस्यतुस्वोच्चारणकर्तृतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नेशक्तिः।अत्रस्वपदमस्मच्छब्दपरम्।नचैवंदेव्युवाच।गर्जगर्जक्ष
णंमूढमधुयावत्पिबाम्यहम्।मयात्वयिहतेऽत्रैवगर्जिष्यन्त्याशुदेवताइतिवाक्यस्थयुष्मदस्मच्छब्दाभ्यांदेवीमहिषासुरयोर्बोधा पत्तिः देव्याए
तद्वाक्योच्चारणकर्तृत्वाभावादितिवाच्यम्।अस्मिन्वाक्येदेव्युच्चारितत्वस्यमहिषासुरेचसम्बोध्यत्वस्यभ्रमाच्छ्रोतुर्देव्यादिप्रतीतिर्नतुतत्त्वेनतद्वाक्य
घटकास्मच्छब्दस्यशक्तिरित्यभ्युपगमात्।यद्वातादृशानुपूर्वीज्ञानरूपसामान्यलक्षणयादेवीवाक्यस्यापिज्ञानेतस्मिन्देव्युच्चरितत्वम्मानसत्वा
नेनगृह्यते।एवमस्मच्छब्दार्थघटकोच्चारणांशेस्वातन्त्र्यविशेषणदानेनानुकरणादिस्थलेनानुवादकादिबोधः।स्वातन्त्र्यञ्चस्वार्थतात्पर्यका
न्यदीयोच्चारणानधीनत्वमितिदिक्।पृथक्पदमिति।लुप्तषष्ठीकम्।अतएव।पृथक्पदत्वादेव ङे।प्रथमयोरित्यस्यैकपदत्वेप्रथमयोरितिद्विव

ङेप्रथ।युष्मदस्मद्भ्याम् ङसोऽशित्यतोयुष्मदस्मद्भ्यामित्यनुवर्त्तते।ङे इतिपृथक्पदम्।अतएवप्रथमयोरित्युच्यतेकयोः
प्रथमयोर्विभक्त्योर्वचनयोस्तुनग्रहणंशसोनेतिलिङ्गादितिभाष्यंसङ्गच्छते॥

९९, चनस्याङ्गस्येनोपपत्तिसम्भवात्कयोः प्रथम
योरितिशङ्कयाअसङ्गतिः स्फुटैवालिङ्गादितिभाष्यमिति।नत्रहि ङे।प्रथमयोरितिप्राप्तस्यनिषेधोयम्।नत्वनुद्वितीयायाञ्चेत्यात्वेपूर्वसवर्णदी
र्घेतस्माच्छसइत्येवसिद्धमित्याशङ्क्यतमानकारादेशविधायकत्वेहिनइत्येववदेदितितद्भावः।युष्मान्ब्राह्मणीस्यादृर्थन्नत्वविधानमितित्वन्न त
यद्वाविभक्त्योर्ग्रहणमित्यर्थेद्वितीयायाञ्चेतिसूत्रंज्ञापकम्।यदिप्रत्यययोर्ग्रहणंस्यात्तदाद्वितीयायाञ्चेत्यस्याभावेप्यात्वंयुष्मदस्मदोरित्यनेनन
नादेशत्वात्सिद्धमेवेतितद्व्यर्थमेव।नचयोचीत्यस्यतद्बाधनार्थमस्त्वितिवाच्यम्।योचीतिसूत्रेऽनमोटोरितिकरणेनैतेषुपत्त्वप्रतिषिद्धेआत्वस्य
भावात्।युष्मानस्मानित्यत्रापिशसोनेत्यनेननादेनकारादेशेशेषेलोपेसुपिचेतिदीर्घत्वेसंयोगान्तलोपेनसिद्धम्॥ ॥ ॥

मे· झलीत्यनुवर्त्तमानमिति· सडीतिवार्त्तिकाच्चेति· इदन्त्वनापूर्ववार्त्तिकङ्किन्नु परेश्च घाङ्कयोरितिसूत्रभाष्येसडिलत्वसलोपसंयोगादिलोपकुत्व
दीर्घत्वानिवक्तव्यानि। गिरो गिर इत्यत्र लत्वम्। पयोधावतीत्यत्रधि चेति सलोपः काष्ठशकस्थातेत्यत्र स्कोरिति कलोपः कुञ्चेत्यत्र चोः कुरिति कु
त्वम् धुर्य इत्यत्र हलि चेति दीर्घत्वञ्चेतद्व्यावर्त्तनत्रोक्तमतदेकदेशोयम्। केचित्त्विति· वार्त्तिकप्रत्याख्यानवादिमतमेतदिति स्पष्टमेवास्वम
झलीति अनुवर्त्तमाने झलादिप्रत्ययपरं झलो झलीत्यत्रोदस्या इत्यारम्भेण तदर्थकतया पर्याधिकारात्· तेन पृथक्स्थातापयःस्थि
तिरित्यादौ न दोषः सडीति वर्त्तिकाच्च· सनस्सकारमारभ्य महिङो ङकारात्सडिति प्रत्याहारः। भूयास्तामित्यादौ व्यञ्जनपरस्येति
न्यायेन लोपाभावेपि न क्षतिः। केचित्तु प्रत्ययेसंयोगादिलोपप्राप्तियोग्योदाहरणानामनभिधानमेवोचितम्। सडीति वक्त
व्यम् काष्ठशकस्थातेति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानपरेण काष्ठशगेवनास्ति कुतः काष्ठशकस्थातेति भाष्येण तथैव वोधनादित्या
हुः। प्रत्याख्यानमेकदेश्युक्तिः सडीति वक्तव्यमेवेति परे· चोः कुरित्यनत्यत्वेनापवादत्वाद्बाध्यते क्विन्प्रत्ययस्येत्यस्य तु क्विन्वि
धानसामर्थ्यादिव न वाध इत्याह· क्विन्नन्तत्वादिति· ऋत्विक्शब्दः यज्ञसम्बन्धिपुरुषविशेषेषु रूढः। त्यदादीनामित्यनुवृ
त्तेराह· त्यदादीनामिति· तेनात परस्यादेन·॥ ९ नमाह· प्रत्याख्यानमेवेति· पृथक्स्थाता। पयःस्थितिरित्यादिप्रयोगाणां लो
कप्रसिद्धत्वादनभिधानकल्पनायाम्मानाभावादितिभावः। तदोः सः सौ· अत्रानुवर्त्तमानत्यदादीनामित्यस्यावयवार्थकषष्ठ्यान्तदाद्य
वयवतकारदकारयोरित्यर्थः। त्यदन्तच्छब्दयोर्बुद्धिविषयचैत्रत्वाद्यवच्छिन्ने शक्तिः। न चात्र बुद्धिविषयत्वञ्चैत्रत्वस्य तदाश्रयस्य वा
विशेषणं वाच्यमेवं सति बुद्धिविषयत्वस्योक्तविशेष्यांशे प्रकारतया शाब्दबोधे भानापत्तिरिति वाच्यम्· ॥ ॥ ॥ ॥

मि॰ णिजन्तादिति· नटाविति स्त्रियामित्यस्य प्रकृतिविशेषणतायाः क्लृप्तत्वादिति भावः। इदम· अन्त्यस्य लोपइत्येतत्। उपलक्षणमिति· तेन दृष्टइत्यध्या
हारेणसूत्रार्थः कार्यइतिभावः। उपलक्षणत्वेमानाभावइतिचेत· शेषग्रहणमेवस्यवेहि· अन्यथाटिग्रहणमेवकुर्यात्। आदेशविधेयस्योपये

णिजन्तान्त्विपियुष्म अस्मिति प्रातिपदिकयोरादेशाएवनेतितदाशयोमपर्यन्तस्येति भाष्यसम्मतश्चायमर्थ इत्यनुपदंस्फु
टीभविष्यति· अन्तरङ्गत्वादिति· परनिमित्तानपेक्षत्वेनतत्वमितिभावः। अलिङ्गे इति· एवञ्च स्त्रियामनयोरदृत्तेर्नटावि
तिभावः। इदंसाम आकमित्यत्रभाष्येस्पष्टम· यद्वेति· इदन्त्यदादीनामइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। साम आकमित्यत्रच· मपा
र्यन्ताच्छेषस्येति· इदमुपलक्षणम· तेनत्वमित्यादौ लोपप्रवृत्तिवेलायांमपर्यन्ताच्छेषत्वाभावेपिनक्षतिः। ननु अदन्त
त्वेआदेशानांवार्णादाङ्गमितिपरिभाषयापररूपात्पूर्वमेवटिलोपेटाबभावउपपादयितुमशक्यः। अकारस्यकार्यद्वयेपिस्था
नित्वेनसमानस्थानिकत्वमस्तीतिचेन्न· हलन्ताएवादेशाइतिकैयटेनात्रैवोक्तत्वेनादोषात्। शेषइत्यस्यसामर्थ्यात्तन्मा
याप्रवृत्तिरत्रेत्यन्येतन्न· युष्मभ्यंयुष्मत् युष्माकमित्यादौटाम्निवृत्त्याचारितार्थ्यात्तस्मादनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिरित्येके
गस्तदित्तरभागएवशेषपदार्थः। ननुयत्रनमपर्यन्तस्यादेशस्तत्रकागतिरितिचेन्न। ((तदाह· अतोगुणेकृतेइति· अत्रवदन्ति
त्वाद्यादेशविधावुद्देश्यतावच्छेदिकयाआनुपूर्व्यानवच्छिन्नत्वस्यविवक्षितत्वात्। वार्णादाङ्गमितिपरिभाषाप्रवृत्तिमुपपादयति। अकारस्ये २९७
ति· परोक्तङ्खण्डयति। शेषइत्यस्येति· तदप्रवृत्तिरिति· वार्णादाङ्गमितिन्यायाप्रवृत्तिरित्यर्थः। नन्वेवंटिलोपान्त्यलोपयोरन्यतरपक्षस्यैवाश्रयेले
युष्मभ्यमित्यादौटिलोपपक्षेहलन्तस्यैवश्रवणापत्तिरतआह· अत्रवदन्तीति·

मि॰ उदात्तनिवृत्तिस्वर इति॰ नहि कृत्प्रत्ययान्तत्वेनान्तोदात्तत्वात् स्वसिद्धान्तमाह॰ वस्तुतस्त्विति॰ ननु लिङ्गाभावादित्यनुपपन्नं लिङ्गयोगस्य सत्वादत आह॰
अत्र लिङ्गाभावादीति॰ ननु त्यदाद्यकारस्याप्यविधेर्यासेस्य नेन न टापि कर्त्तव्ये यथा सन्निपातपरिभाषायाः प्रवृत्तौ भाष्यं विशिष्य साधकं तथात्र प्रकृते साधक
तत्तद्भाष्यप्रामाण्याच्छेषग्रहणस्य सद्धनिर्देशाभ्यां चास्य सूत्रस्यार्थद्वये तात्पर्ये तच्च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितमातेनभ्य॰
मिटिलोपे युष्मभ्यमिति न॰ अत एव भ्यसोभ्यमिति सूत्रे यदि भ्यमादेशः शेषे लोपोऽन्त्यलोप इति एत्वम्प्राप्नोति। अथाभ्यमादेशः
शेषे लोपष्टिलोप इत्यन्तस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोतीति यथेच्छसि तथास्तु इत्येवोक्तम्॰ ननु भ्यमादेशे टिलोपमादाय फल
भेद उक्तः। वस्तुतस्तु टिलोपो व्यर्थः। अत एव लिङ्गाभावादित्लोपवचनानर्थक्यमिति साम आकमित्यत्र भाष्ये उक्तम्। अत्र लिङ्गा
भावादित्युपलक्षणम्। शिशीलुङ्नुमविधिभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेनेति नेनता च्छन्दसीति सूत्रस्थभाष्य
वार्त्तिकबलेन लिङ्गवत्वेपि सन्निपातपरिभाषया टाबभावस्योपपादयितुं शक्यत्वस्य। अत एव सन्निपातपरिभाषयात्वद्धावि
त्यत्र टाबभावः कृन्मेजन्तसूत्रे भाष्ये उक्तः। शेषग्रहणन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव॰ त्यदादीनामिति सूत्रस्थं टिलोपप्राबभावार्थ
इति तु वार्त्तिकैकदेशिवचनमिति न दोषः। एतच्च भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम्॰ अभ्यम्सूत्रे यथेच्छसि तथास्त्विति प्रौढोक्त्याभ्य
मितिच्छेदस्य प्रौढिवादत्वं भगवतैव सूचितम्॥ ११ मत आह॰ अत एवेति॰ टापि कर्त्तव्ये क्वचित्सन्निपातपरिभाषायाः प्रवृत्तिस्वीकारादे
वेत्यर्थः। नन्वेवं भ्यसोभ्यमिसूत्रस्य पक्षद्वयाभ्युपगमसूचकभाष्यविरोध इत्यत आह॰ अभ्यम्सूत्र इति॰ न्यायइत्येन तदेवोपपादयति॰ अत ए
वेति॰ अभ्यमिति छेदादेव॰ व्याख्यानादिति॰ वचनशब्दोपादानमूलकाद्याख्यानादित्यर्थः। अन्यथा हित्व इत्येव वदेत्। नन्वेवमपि द्विवचनरूप

श॰ श्री॰ भै॰ स्यसम्बन्धिकतया कस्य विशेषणमित्यत आह॰ तत्र समर्थयोरित्यर्थः॥ ॐ॥ गृह्यमाणयुष्मदस्मदोरेवेति॰ ननु तथाप्यङ्गाधिकारपठितेषु अ
टी॰ भै॰ ङ्गस्येत्यस्य यथाधिकारवशाल्लाभस्तथा युष्मदस्मदोरित्यस्याप्यनुवृत्त्यैव लाभ इत्यनयोः को विशेष इति चेत्॰ आवान्तरवाक्यार्थपूर्वको महावाक्यार्थबो
टी॰ भ॰ ध इति सुप्रसिद्धम्॰ प्रकृते च युष्मदस्मदोरित्यारभ्यावान्तरवाक्यार्थबोधो युष्मदस्मदोरित्येतत्पदार्थोपस्थितिजन्यः॰ लुक इति युवावित्येतत्सूत्रघ
२९८ त्वे यथेच्छसि तथास्तु तत्र दोषोद्धारो मया सुकर इति तत्त्वार्थः॰ अभ्यमित्येव छेदो न्याय्यः। अत एव युष्मदस्मदोरनादेश इ
ति सूत्रेन चादेशो हलादिरस्तीति भाष्योक्तिः॰ सङ्ग॰ च्छत इति॰ परमत्वमिति॰ आङ्ग॰ त्वान्तरङ्गविधिरिति भावः। गोणेऽप्रवृ
त्तौ बीजाभावादाह॰ अनित्यमिति॰ युवावौ॰ द्विवचनशब्दोऽत्र यौगिको व्याख्यानात् द्वयोर्वचनं बोधनं तत्र समर्थयो
र्युष्मदस्मदोरित्यर्थो भाष्यप्रामाण्याच्च तद्गृह्यमाणयुष्मदस्मदोरेव विशेषणं न तु तदन्तस्याङ्गाधिकाराद्धि तदन्तग्रह
णमित्याशयेनाह॰ द्वयोरुक्ताविति॰ एतत्फलं तु गौणे ह्याहरणेषु मूल एव स्फुटम्। आ मपर्यन्तस्य किमिति॰ अधिकारसूत्रं
किमर्थमित्यर्थः। ननु समुदायादेशत्वेप्योकारसकारभकारादौ सुपि सर्वनाम्नष्टः याग कच्च॰ अन्यत्र तु सुवन्तस्य टेः
प्रागिति व्यवस्थाया युष्मदस्मद्विषये॰॥ ॥१९ टकपदाभ्यां नियताकाङ्क्षया युष्मदस्मदोरित्येतच्छीघ्रोपस्थितिकत २९८
याऽपेक्ष्यते॰ अङ्गस्येत्यस्य तु पश्चादपेक्षेत्यभिप्रायेण गृह्यमाणयुष्मदस्मदोरित्युक्तमिति गृहाण॰ पसदार्थे विनाऽवान्तरवाक्यार्थबोधो निरा
काङ्क्षो न भवति तस्मिन्पदार्थे गृह्यमाणत्वव्यवहारः। अधिकारस्यामपर्यन्तस्येतस्याभावेपि युवकाभ्यामावकाभ्यामित्यस्य सिद्धिरिति शङ्कते

भे॰ अतित्वमित्यर्थमिति॰ अत्र युष्मदेकार्थबोधकत्वाभावेन त्वादेशाप्राप्तिरिति भावः। अत एव अन्त्यलोपस्वीकारादेवानिर्देशः सङ्गच्छत इति
अन्त्यलोपे हि सुटः प्राप्तिरिति शेषः। वृत्त्याद्यनुसारेणेति॰ वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। तमेवाह॰ त्यदादीनामिति॰ ननु हलन्तत्वेऽपि त्वाद्यवयवाकारस्या

त्वाहौ॰ यद्यपि युष्मदस्मदोस्त्वादेशस्त्वमावेकवचन इति सिद्धस्तथापि युष्मानतिक्रान्तोऽतित्वमित्यर्थमत्र विधानम्॰ न चैवं तत्रा
प्यचारितार्थ्यात् केवलपरत्वात्त्वमाभ्यामभाव्यमिति वाच्यम्॰ त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधत इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्॰ यु
ष्मदस्मदोरनादेश इत्यतो युष्मदस्मदोरित्यनुवर्त्तते॰ शेषे॰ आत्वयत्वयोः प्रागुक्तत्वेन तद्विषयातिरिक्तविभक्तिरिह शेषपदा
र्थस्तदाह॰ आत्वयत्वेत्यादि॰ स्पष्टञ्चेदं युष्मदस्मद्भ्यां ङस इत्यत्र प्रकृतसूत्रे च भाष्ये॰ अत एव साम आकमिति ससुट्कनिर्दे
शः सङ्गच्छते॰ एवञ्च शेषग्रहणं स्पष्टार्थम्॰ विशेषविहिताभ्यामात्वयत्वाभ्यां स्वविषये बाधसम्भवात्॰ अन्त्यस्येति॰
अलोऽन्त्यपरिभाषयेति भावः। त्वाहादयोऽकारान्ता इति वृत्त्याद्यनुसारेणाह॰ अतो गुणे इति॰ त्यदादीनामः इति सूत्रभाष्य
के यदाभ्यां हलन्ता एवादेशा इति लभ्यते तदा पररूपस्य प्राप्तिरेव न॰ यद्यप्युच्चारणार्थानामपीत्संज्ञालोपाभ्यां निवृत्तिः
कार्या तथाप्यतो गुण इत्यस्याप्रवर्त्तनेन प्रक्रियालाघवमत्र पक्षे इत्संज्ञालोपयोस्तु सूत्र एव प्रवृत्तिरिति न प्रयोगसा
धुत्वज्ञाने गौरवम्॰ त्वाहौ साविति गुरुनिर्देशस्तु श्वेतवहोक्थशासितिवन्नार्थसाधकः॥१ उच्चारणार्थकस्येत्संज्ञालोपाभ्यां निवृत्ति
र्वाच्येति नात्र पक्षे लाघवमत आह॰ यद्यप्युच्चारणार्थानामिति॰ ननु हलन्तादन्तपक्षयोर्णिजन्ते नैकरूपसाधकत्वमत आह॰ ॥ ॥ ॥

प्रा॰ शो॰
टी॰ भे॰
टी॰ भू॰
२९९

भे॰ त्वादित्यर्थः। पर्यन्तशब्दसत्वे यथा नदोषस्तदुपपादयति॰ पर्यन्तशब्देनेति॰ अतएव॰ एतादृशस्थले आदेशाभावस्येष्टत्वादेव॥ ॐ॥ अत्रैवस्या
दिति॰ युष्मयस्मादिविषय एवस्यादित्यर्थः। ननु लिलोपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेन नायन्दोष इत्यत आह॰ क्वौलुप्तमिति॰ प्रवृत्तिश्चस्यादि
ति॰ सूत्रोदाहरणसिद्धय इत्यादिः। नन्वभिव्यक्तेति न्यायेन नायंदोष इत्यत आह॰ अभिव्यक्तेति॰ अतएव॰ तत्रादेशाभावस्येष्टत्वादेव॰ केचित्तु णिज
न्तप्रकृतिकक्विबन्तेत्यादेश इत्यभिप्रायेण व्याचक्षते तन्मतमुपन्यस्यति॰ यत्त्विति॰ तत्रैवस्यादिति॰ नचैतन्मतेऽभिव्यक्तेति न्यायस्य प्रातिपदिके॰

अग्रेकिञ्चित्सत्वे देशकालयोरवधित्वव्यवहारस्य लोके दर्शनाच्च॰ तत्रैवेत्यनिष्ट एवेत्यर्थः। परिग्रहणाभावे तु यतः पूर्वोस्तिप
रतश्च नास्ति सोन्त इति भाष्योक्तेर्मान्तपदस्य मुख्यार्थत्वलाभाय त्रैवस्यात् क्वौलुप्तमित्यस्य प्रवृत्तिश्च स्यात्॰ अभिव्यक्त
पदार्था इति न्यायश्च परकार्यविषय इति तदाशयः। अतएव भाष्ये प्रयोगप्रदर्शनं न कृतम्॰ यत्तु परिग्रहणाभावे मान्तेपत्र
तेन त्रैवस्यात् सामानाधिकरण्येनान्वयस्यौचित्यात् सतितु तस्मिन् सामर्थ्याद्युष्मदस्मदोर्यौ मपर्यन्ताववयवावितिव्याख्याना
द्धान्तो व्यपदेशिवद्भावेन युष्मयस्मादेः क्विपि च सिद्ध्यति व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति तु प्रत्ययविधिविषयमिति तन्न॰

कार्यप्रवृत्तेः कथमेतदिति वाच्यम्॰ सूत्रारम्भसामर्थ्येन तन्न्यायाप्रवृत्तेः। सतितस्मिन्निति॰ परिशब्दे सतीत्यर्थः। सामर्थ्यात् परिशब्दोपादानसाम
र्थ्यादित्यर्थः। दान्तरति॰ तत्र मपर्यन्तशब्दार्थस्य मुख्यस्य सम्भवात् क्विपि च सिध्यतीति॰ नचकदापि पर्यन्तमिति प्रागुपपादितार्थस्य जागरूकत्वात्क
थमेतदिति वाच्यम्॰ मस्तकप्रभृतिपादाङ्गुष्ठपर्यन्तमपदेनाच्छादितेयमित्यादौ वङ्गुष्ठास्यस्याभागस्याभावेपितादृशव्यवहारदर्शनेन निरुक्तनियमा २९९

भे· मणिमन्त्रादिन्यायेनेति· यद्यग्रिमभागाभावेपिपर्यन्तशब्द प्रयोगस्तदापरिशब्दसत्त्वेपिसम्भवतिसामानाधिकरण्येवैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वा
त्सामानाधिकरण्येनान्वयस्यात्तत्प्रतिबन्धायमणिमन्त्रन्यायावलम्बनमेवतैः कर्त्तव्यमितिभावः। किन्त्वयः कश्चिपर्यन्तंवासरस्युक्तेऽर्थः प्रतीयतेस
एवपादाङ्गुष्ठपर्यन्तंवासरस्तत्रार्थोनप्रतीयतेऽपितुततोविलक्षणइतिपर्यन्तशब्दस्यस्वावधिकपरभागसत्ताविशिष्टावधिवाचकत्वंवक्तव्यम्। अङ्गु
ष्ठपर्यन्तमित्यत्रत्वङ्गुष्ठान्तमित्यतोविलक्षणार्थावगतेःपर्यन्तशब्दस्तत्रलाक्षणिकोवाच्यइतिमणिमन्त्रन्यायएवपर्यवसानम्· सामानाधिकरण्या
सम्भवादिति· वाच्यार्थेनसामानाधिकरण्यासम्भवादित्यर्थः। तादृशव्याख्यकर्त्तृमतेभाष्यविसम्वादमप्याह· किन्त्विति· तद्गुणसंविज्ञानइति· अ

परिग्रहणस्यवैयधिकरण्यान्वयेमणिमन्त्रादिन्यायेननियामकत्वकल्पनापेक्षयोक्तस्यैवन्याय्यत्वात्· तत्राहिसमानाधि
करण्यासम्भवाद्व्यधिकरण्यान्वयइत्यन्यत्· किञ्चात्रव्याख्यानेऽवधित्वद्योतनार्थमितिभाष्यास्वारस्यम्· मपर्यन्तस्ये
तिचतद्गुणसंविज्ञानोबहुव्रीहिरितिदिक्· अङ्गकार्यइति· अङ्गाधिकारस्थइत्यर्थः ९ ॥ ॥

तद्गुणसंविज्ञानेमकारस्यापिसञ्ज्ञैवादृशः स्यादितिभावः। अङ्गकार्यपुनर्नाङ्गकार्यमित्यत्राङ्गस्यकार्यमितिषष्ठीतत्पुरुषः। अतिरिच्छत्रमित्यत्रह्रस्व
त्वेकृतेतुगनापत्तेः। किन्तुपरिभाषायामङ्गशब्दोऽङ्गाधिकारपरः। अतस्यनेनसुप्सुपेतिसमासस्तथाचयत्फलितन्तदाह· अङ्गाधिकारस्थइति· अत्रच
ज्ञापकन्त्यादादीयसङ्ख्याद्विधानम् अन्यथावहोर्लोपइत्यतोलोपग्रहणानुवृत्त्या आदेः परस्येत्यादेर्लोपेऽकृत्सार्वधातुकेतिदीर्घेन्यायानित्यस्यसिद्धौ
तद्यर्थम्· एषाचपरिभाषाद्वयोरेकस्येतिनिर्देशादनित्येतिस्पष्टमन्यत्र· ननुमकारान्तरप्रश्लेषेणच्छत्रवर्णायत्तिः। नचसंयोगान्तलोपप्राप्तिः। मका
रस्यविश्लेषणबोधकतयतस्यपदान्तरत्वेनतदप्राप्तेरतआह·॥

रा·शे·
टी·भै·
टी·भ·
३००

भै० शसोनेस्यनेनेति।अत्र मानन्तुसदादीनामइतिसूत्रस्थभाष्यमेव·तत्र टिलोपष्टावभावार्थः शबेलेपइतिस्मृतः।लुप्तशिष्टेहितस्याहुः कार्यसि
द्धिमनीषिणइस्तत्र टावभावस्यैव टिलोपफलत्वमुक्तन्तुश्यादेशाभावस्य·लुप्तशिष्टइति·लुप्तेसतियःशिष्टस्तस्मिन्सतिकार्यस्यटावभावस्य
सिद्धिरित्यर्थः।तत्रसन्निपातपरिभाषयाटाबभावोपपादनेतुप्रकृतेसन्निपातपरिभाषयैवटावभावसम्भवइत्याशयेनाह·परेत्विति·सन्निपातपरिभाषा

मकारान्तरमिति·शसोनेस्यनेनसंहितयापाठइतिशेषः।परेतुशेषविभक्तिभूताःमादियुष्मदादिसन्निपातेनजातस्यलोपे
स्यष्टब्धिघातकश्यादिनिमित्तत्वन्नेतिसन्निपातपरिभाषयैवश्याद्यभावः।सुटस्त्वाकमवयवत्वान्नतेनसन्निपातविघात
इतिससकारनिर्देशः साम आकमित्यत्र·अतएवकृन्मेजन्तसूत्रेह्रस्वत्वनुम्विधेर्ग्रामणिकुलमितिसन्निपातपरिभाषायांप्र
योजनव्याख्यावसरेयदिह्रस्वमात्रस्यतुमागमोनवदन्तस्यतदेतत्प्रयोजनमितिव्याख्यातंकैयटेन·मूलोक्तंतुनयुक्तंभाष्यानु
क्तेः।अतएवनेतराच्छन्दसीतिसूत्रेनपुंसकादेशेभ्योयुष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशाविप्रतिषेधेनेतिवार्त्तिकम्व्याख्यायतेपुकृतेषु
पुनःप्रसङ्गाच्छिशीलुग्विधयःकेस्मान्नभवंतिसकृद्गतिन्यायादित्युक्तम्·लब्धेत्यापुनःप्रसङ्गस्यैवाभावेनतदसङ्गतिःस्यष्टैव
अतएवचतत्रयुष्मदादेर्विभक्त्यादेशस्यपूर्वंत्राह्मणाइत्याद्यवकाशप्रदर्शनंकृतम्·अन्यथातत्रापिजशःशीप्राप्स्यातद
प्रवृत्तिस्वीकारेससुट्कनिर्देशस्यवैयर्थ्यात्परिहरति·सुटइति·अतएव·आगमस्यागमिसम्बन्धिसन्निपातविघातकत्वाभावादेव·मकारप्र
श्लेषेभाष्यान्तरविरोधमप्याह·अतएवेत्यादिना·अतएवमकारप्रश्लेषाभावस्वितदसङ्गतिः।भाष्यासङ्गतिः।अतएव·सन्निपातरिभाषयाश्यादेशप्र ३११

मे· त्वयकैसादिसिद्धय इति· अनुपदोक्तव्यवस्थाया अभावे त्वकयेत्यादि म्रक्तेस्यादिति भावः। मपर्यन्तस्येत्यस्याभावे समुदायस्य त्वामादेशेपि अच्चे
इति न्यासेनाकारस्यैकारादेशः यादेशे त्वयामयेत्यस्यासिद्धिरित्याह· नन्वेवमिति· युवकाभ्यामितीति· अत्र मकारादिविभक्तिपरत्वेन पूर्वमेवाकचि मपर्य
न्तस्येत्यस्याभावे समुदायस्य युवादेशः कच्चः श्रवणापत्तिरिति भावः। अकचि कृते तन्मध्यपतितन्यायेन स्थानिवत्त्वे स्थानिवद्भाव इव समु

त्वयकेत्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वादनरङ्गत्वाद्युवामित्येतत्सिद्ध्युत्तरमकजिति युवकामित्यत्र न दोषः तआह· त्वयेति· नन्व
त्राप्यच्ये इति न्यासेनैकारादेशः यादेशे च सिद्धेराह· युवकाभ्यामिति· हलन्ता आदेशा इति पक्षे त्वाये सादेरसिद्धिः। एवं मादे
शस्य सर्वादेशत्वञ्च न स्यादिति बोध्यम्। नन्वेवमपि मान्तस्येत्येवोच्यतां किम्पर्यन्तग्रहणेनेति चेन्न· युष्मयत्यादेः क्विपि युष्मा
देशाभावार्थं तत्सत्त्वात् मपर्यन्तशब्देन मान्तापेक्षयाशेषस्य लाभात्· कदाचिर्पर्यन्तं वासइत्युक्ते अग्रे किञ्चिदस्तीति नियमे
न प्रतीतेः। एवञ्च मान्तो यत्राग्रे किञ्चिदवशिष्टं तत्रैव युष्मदस्मदोरादेशाः। अत एव भाष्ये अवधिद्योतनार्थं पर्यन्तग्रहणं क।
र्तव्यम्। मान्तस्येत्युच्यमाने यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी तत्रैवादेशाः स्युः त्वाच मान्ते युष्मयतेरस्मयतेश्च प्रसज्येरन्नित्युक्तम् अव
धिद्योतनार्थमित्यस्य अन्तशब्दस्यावधिवाचकताद्योतनार्थमित्यर्थः। पर्यन्तशब्दस्य लोके तथैव प्रयोगात्· ॥ ॥

दायस्य युवादेशापत्तिः। एतादृशे विषये कजघटिते निर्दिश्यमानभिन्नत्वबुद्ध्यसम्भवेन निर्दिश्यमानपरिभाषया युवकाभ्यामित्यस्यासि
द्धिरिति नाशङ्कनीयम्। त्वयेत्यादेरसिद्धिरिति भावः। नन्वच्येति न्यासः कार्यस्तेन हलन्तादेशपक्षे आगमविधानेनेष्टसिद्धिर्भविष्यतीति चेन्न· अ
ति युष्मय अन्त्यसमये। त्यस्य वक्ष्यमाणरूपस्यासिद्ध्यापत्तेः। नस्यादिति· एवं सति मयेत्यस्यासिद्धिरेवं सति स्यादिति भावः। तत्सत्त्वादिति· पर्यन्तशब्द स

शा॰शे॰ भि॰ परिशेषलब्धमिति। अस्याजादीयत्वेनबाधादित्यादिः। हलीत्यनुवृत्ताविति॰ आत्वविधायकइत्यादिः। तदुक्तमिति॰ अभ्यमित्येवतुच्छेदो न्याय्यइत्यादिना
टी॰भै॰ ससुट्कनिर्देशफलमुपदर्शयितुमाशङ्कते। नन्वाकमइति॰ अत्रससुट्कनिर्देशसामर्थ्यादाकमिकृतेपिसुडेतिकेचिद्वदन्तितन्नयुक्तमित्याशयेनाह॰ अयम्भा
टी॰भ॰ हलादाविति परिशेषलब्धम्॰ हलीत्यनुवृत्तौ तु यो चीत्यत्रग्रहणम्मास्तुभ्यसोभ्यम्॰ अत्रयद्वक्तव्यंतदुक्तम्॰ पक्षद्वयेपीति॰ त
३०१ त्रान्त्यलोपेद्वयोरकारयोः पररूपेएकादेशउदात्तेनेत्यभ्यमआद्याकारउदात्तः टिलोपेपियच्चानुदात्तेवर्णेपरेउदात्तोलुप्य
तेसवर्णउदात्तइत्यर्थकेनानुदात्तस्यचयत्रेत्यनेनसउदात्तएवेतिनविशेषइतिभावः। नन्वाकमः पूर्वलोपाभावेनादन्त
त्वाभावात्सुडागमाप्रसक्तेः ससुट्कनिर्देशोव्यर्थः सूत्रासङ्गतिश्चेत्यतआह॰ भाविनइति॰ आकमिशेषेलोपे च कृते प्राप्तस्येत्य
र्थः। अयम्भावः। सामः प्रसङ्गे आकमित्यनेनसुडामोरत्रविषयेसत्त्वमप्रयोगोवोध्यते स्थान्यादेशभावविषयेसर्वत्रैवमे
व॰ यथार्द्धधातुकविषयेऽस्तेरप्रयोगोभूप्रयोगश्चास्तेर्भूरित्यनेनप्रतिपाद्यते नतुसतोनिवृत्तिः शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् कि
न्त्वप्रसक्तवृद्धेरेवनिवृत्तिः। सकारवृद्धिप्रसक्तेश्चप्रकृतेसाम्प्रतिका असम्भवाद्भाविन्याग्रहणंसकारोच्चारणसामर्थ्या-
दिति प्रथमप्रवृत्त्यैवसुडेति वृत्तिर्नतुप्रवृत्त्यनन्तरकल्पनयेतिभाव्येस्पष्टम्॰ तन्निवृत्तिश्चामोऽभावात्॰ अत्रसामः स्था
नित्वोक्त्यास्थानिवत्त्वेनसाम्त्वमेवनत्वाम्त्वम्॰॥ ११ वइति॰ एवमेव॰ आदेशस्यप्रयोगः स्थानिनोऽप्रयोगइतिरीत्यैव॰ पद्ममोवच्छि ३०१
न्नवृद्धिरेवभवतीतिप्रकृतेआकमादेशेकृतेसाम्त्ववृद्धिरेवभवतिनत्वाम्त्ववृद्धिरित्युद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावान्नसुटः प्रसक्तिरितिभावः

भे॰ नस्थानिवद्भावप्रसक्तिः। नस्थानिवद्भावेनात्वप्रसक्तिः। ननु यत्राकमादेशो न तत्र स्थानिवद्भावेनात्वं युष्मासु इः प्राप्तिस्तत्राकमित्युक्ते ससुट्कनिर्देश
सामर्थ्यात्सुडभवतीत्येव किं न स्यादत आह· अत एवेति· साम्नावच्छिन्नत्वे तु ह्येवादेशप्रवृत्तिरित्याकारादेव· सावुङ्कि श्च सर्वत्राकमादेशात्पूर्वमाहार्यैवेवा
भ· ननु ससुट्कमेव एवं तु नयुष्मदस्मदोरनादेश इत्यनादेशपदं स्थोचीत्यत्रैव क्रियतेऽइतीतुनोक्तरूपस्य सोऽलभ्यादिति चेन्न· युष्मयतेर्युष्माक
मित्यत्राकारश्रवणार्थं तदावश्यकत्वात्। अभिधानस्योक्तत्वात्·।न च पञ्चमीसमासेन स्थानित्वेनाश्रेष्ठ्यमेव· अन्यथा मम्पलोः फल
भेदापत्तिरिति वाच्यम्·। पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वेन तत्राश्रयणेन फलभेदाभावेऽप्यत्राश्रयणे मानाभावात्· एवं दोषसुषुरेवेति बोध्यम्।
उक्तरीत्या च नस्थानिवद्भावप्रसक्तिः। सैवाप्रसक्तिः ससुट्कनिर्देशेन बोध्यत इति बोध्यम्· अत एवानित्वाकमित्यादौ
प्रत्ययोत्तरपदयोरिति भाष्योदाहृते आकम नुडभावो सिद्धो आम्येव साम्नस्याहार्यारोपेणादेशः। आदेशस्यात्वाभावाच्चा
त्र ननु ङ· मत्त्वयत्र साम्भावीतत्रैवायम्· सामोभावितस्य सर्वथादुरुपपादत्वात्। साम्नस्याशास्त्रीयत्वेनातिदेशालभ्य
त्वादिति भाष्यविरुद्धकल्पनाप्यर्थेतिदिक्· हृस्वादिरक मुनकृतः। अन्त्यलोपेऽप्यकारस्यैत्वनिवृत्त्या चारितार्थ्येन पररूपा
किन्त्वयुष्मदस्मदोरित्यस्यापि च चारितार्थ्यं नादेशे चि· हलिबोभयत्रापि यत्वापत्तिरिति· ((पत्नौ युष्माकमित्यसिद्ध्यापत्तेः ॥
तत्राचीति न कर्तव्यं स्यात् अत्राप्यनादेश सत्वे तु परे शेषलत्वमेव तद्भवतीति न कार्यमितीदानीं गौरवापत्तिः एवञ्चेदं सम्यगेवेति बोध्यं विश·
योचीत्यत्राप्यनादेश इति मा स्तु द्वितीयायाञ्चेत्यात्व विधानाज्ज्ञापकाद्दादेशे ऽचि तदाभावादिति· इद नु पुनश्चिन्त्यं आकमित्यत्र टिलोप
च्या· अत एव नुडागमोऽपि न तदाह· आदेशस्येति· आकम नुडभावाविति· आकम्नुडभावश्चेतिद्वन्द्वः प्राचीनोक्तं दूषयति न च यत्रेति· भाष्यदत्त्वत्रे ध्यारुडेति

((अनित्वाकमिति प्रयोगसाधनेन भाष्योक्तरूपा साधकतया भाष्यविरुद्धेत्यर्थः।

श॰शे॰ मे॰ एतन्निवृत्त्येति॰ अकारोच्चारणाभावे बहुवचनेनास्येदित्यनेन प्राप्तस्येत्वस्य निवृत्त्ययेत्यर्थः। नन्वनयोः केवलद्वित्वैकत्ववाचकत्वमनुपपन्नमिति
टी॰भै॰ द्व्येकत्ववाचिनीत्यनुपपन्नमत आह॰ द्वित्वैकत्वविशिष्टेत्यर्थः। मुख्यविशेष्यःप्रकारतात्मकविशेष्यतावान्। त्वमाविसपीति॰ कर्मपदमितिशेषः
टी॰भ॰ म॰ नसुटोः प्राप्तेः समुद्भूनिर्देशोऽयमर्थव्याख्यानमिति॰ शेषग्रहणस्य पूर्वकर्तव्यतया उक्तत्वाच्छेषग्रहणमनुवृत्त्यैव भाष्योक्तरीत्यास्वार्थे धावेष
३०२ येत्वमादेशवारणस्योचितेन विप्रतिषेधकल्पने भाष्यानुक्तं॰ मूलकृताप्युक्तं॰ एवंशेषग्रहणस्य स्वमते स्पष्टार्थोक्त्या न स्वनुमानस्याशङ्क्य
द्विवचनैकवचनशब्दयोरर्थपरतया व्याख्याने फलन्दर्शयति द्व्येकत्वेति॰ द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचिनीत्यर्थः। स
मासार्थो मुख्यविशेष्यम्। अन्यसङ्ख्यः। युष्मदाद्यर्थगतसङ्ख्येतरसङ्ख्यायुक्तश्चेदित्यर्थः। स इति॰ अर्थपरत्वा
श्रयणादिति भावः। एते इति॰ कर्तृपदम्॰ युवावाविति कर्मपदम्॰ एवंत्वमाविसपीत्यर्थः पूर्वविप्रतिषेधत इति॰ विप्र
तिषेधे पूर्वे इति सुप्सुपेति समासः। अत एव प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति सूत्रे भाष्ये त्वमाविति सूत्रे शेष इत्यनुवर्त्य सुज
सङ्ख्यव्यतिरिक्तविभक्तावेत्वाविति व्याख्यानम्॰ त्वमौ न चेति॰ अर्थपरत्वाश्रयणादेवेति भावः इति विग्रह इति
एवं विग्रहे पाणिनि ईदृग्रूपाणि तानि वक्ष्यन्त इति शेषः॥ ९ त्वात्॰ पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणभेदेनापि नत्वत्र्यस्यसङ्गतं एतदर्थं
शेषग्रहणस्यावश्यकत्वाच्चेति चिन्त्यमेतत्॥ ॥ विग्रहे इति॰ न च विग्रह इत्युणामभावः इतीदमयुक्तमिति॰ विग्रहे यस्येति बहुव्रीहिणा स ३०२
मस्यापि ग्रहणीयत्वात्॰ यदस्य वोध्यत इति॰ नन्वत्र ग्रहणं मुख्यार्थलाभार्थं तेनानाद्यत्र न दोषः तत्रानात्वस्य निर्दिष्टत्वादिति चेन्न॥
अत एव॰ पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणादेव॰ शेष इत्यनुवृत्त्येति॰ एतेन पूर्वविप्रतिषेधाश्रयणायेत्यथाशेष इत्यनुवृत्त्या व्याख्यानमेव युक्तम्॰ लघुचेति

मे अङ्गसम्बन्धिकार्यविषयत्वादिति· ज्ञापकसाजात्यादङ्गाधिकारीयकार्ये कृते पुनरङ्गाधिकारीयाङ्गसम्बन्धिकार्यान्तरप्राप्तावविधिरिति तस्यार्थ इति
भावः। नैषेति· अङ्गवृत्तपरिभाषेस्यार्थः। अत एव· तस्या अन्यथासिद्धप्रयोजनसाधकत्वादेव· न च परिभाषाभावेऽपि वनीसत्राणः स्यादिति शङ्क्य· नीयमापिवा
पूयमित्यादिप्रयोगकरणेन तत्र ष्यादिशङ्कासमाधानाकरणेन च भाष्यकृतात्र सन्निपातपरिभाषाविषयत्वं सूचितम्·।
अङ्गवृत्तपरिभाषयावारणमपि चिन्त्यम्· तस्या अङ्गसम्बन्धिकार्यविषयत्वात्· सूत्रभाष्यस्वरसोऽप्येवमेव· वस्तुतस्तु नैषा लक्ष्य
संस्कारिका द्वयोरित्यादिनिर्देशासङ्गतेः अत एव भाष्ये किमेतस्या ज्ञापने प्रयोजनमिति प्रश्नेऽपि वेर्गुणप्रतिषेधो न वक्तव्य
इत्येव प्रयोजनमुक्तम्· ननु प्रयोगसिद्धिः प्रयोजनमुक्तमित्याहुः। त्वमाविति· अत्रापि विभक्ताविति सम्बध्यते· अन्यथा
प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति व्यर्थं स्यात्· तत्फलन्तु त्वं सुन्दरः पुत्रो यस्य युष्मत्सुन्दरपुत्र इति त्रिपदबहुव्रीहौ नादेश इति अत्रै
कवचनशब्दो यौगिको व्याख्यानात्· तदाह· एकस्येति· अविभक्तिकमिति· व्याख्यानानात्· यो चि· अनादेश इति कि
म्· त्वतमतपञ्चम्या अदित्यादेशः। आद्वविधायके चम्यम् व्यवर्तः। वस्तुत उत्तरार्थमेव तत्· अभ्यमित्येव छेदादिति भा
देशस्यादन्ततया लघूपधत्वाभावेन गुणप्राप्तेः। व्यर्थं स्यादिति। तस्यापि सूत्रस्यैकार्थत्व एव प्रवृत्तेः। तत्फलमिति· विभक्ताविसेतत्सम्बन्धफलमि
त्यर्थः। प्रत्यय इति सूत्रस्य तु न प्राप्तिरुत्तरपदपरत्वाभावात्· व्याख्यानादिति अत्र भाष्ये प्रथमयोरिति प्राप्तस्यामः प्रतिषेधोऽयमित्याशङ्कितं तन्नदर्शनम्

भै· कुत्सनेचसुपीति· सगतिरपितिङि·त्यनुवर्त्तते· कुत्सने चागोत्रादौ सुबन्ते परे सगतिरपि तिङन्तमनुदात्तमित्यर्थः। पचतिपूति प्रपचतिपूति। अतः
प्रागिति· अत्रापिपदादित्यधिकारश्चेद्देवदत्तः पचतिपूती सत्रैवनिघातः स्यान्न तु पचतिपूती सादावित्यतः प्रागित्युक्तम्। तल्लाभेति· सर्वानुदात्तम

भ·स्यापत्तिः एकैकावयवस्थानेनानुदात्तत्वविधानादादित्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्।आदित्वस्य समुदायविधानएव सत्वात्· यस्मिंस्त्रंतत्रान्त

पदात्· कुत्सने च सुपीत्यतः प्रागयमधिकारः। अनुदात्तंसर्वमित्यादिपदत्रयमापादसमाप्तेः। सर्वग्रहणात्तु तिङ्
तिङ इत्यादौ सर्वानुदात्तस्य विनिगमनाविरहात्लाभेपिस्पष्टतया तल्लाभार्थमित्याकरे स्पष्टम्· आदेः परस्यालोऽ
न्त्यस्येत्यनयोस्तु नप्राप्तिः परस्येत्यस्यानुदात्तं तिङि·त्यादिश्रुतप्रथमान्तानुरोधेन प्रथमया विपरिणामेन स्थान
षष्ठ्यभावात्· तत्र पादशब्देनऋक्पादः श्लोकपादश्चाविशेषात् गृह्यते· अपादादिशब्देन पादान्तपादमध्यस्थ वत्
छन्दोहीनवाक्यस्थस्यापि ग्रहणम्· ग्रामेकम्बलोमेस्वमितिभाष्यात्·॥ ((ग्रहणाल्लाघवात्तिङ्समुदायस्यैव षष्ठींकल्पयित्वा
विधानमित्युच्यते तदात्वादेरितिप्रवर्त्तत एवेति सर्वमिति कर्त्तव्यमेवेति चिन्त्यमेतत्॥ ∴॥ मेस्वमिति· नचतद्ग्रामेकं वलोमेस्वमितिछा
न्दसत्वस्यैवोदाहरणं नवाक्यस्येति अस्तु पर्युदास इति वाच्यम् शालीनान्ते इत्यत्र छान्दसत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्॥ ॥ ॥ ३०३

लाभेत्यर्थः। नन्वादेः परस्येत्यादिनिवृत्त्यर्थमेव सर्वग्रहणं कृतोनेत्यत आह· आदेरिति· स्थानषष्ठ्यभावादिति· स्थानषष्ठीनिर्देशे ह्यलोन्त्य परिभा
षायास्तदपवादभूतायाआदेः परस्येत्यस्याश्च प्रवृत्तिः। छन्दोहीनवाक्यस्यापीति· अत्रमानमाह· ग्रामेकंबल इति· ननु तौ चानुदात्तावित्यनेन विहि
तादेशानुदात्तत्वविधानमिति प्रतीयते तच्चायुक्तम्। वाक्यभेदापत्तेरत आह· गुणविशिष्टयोरिति· अनुदात्ताभिन्नौ वान्तावौ भवत इत्यादिक्रमेण

भे· युष्मदस्मदोः नचपदस्येवविशिष्टस्यादेशसिद्धिः स्यामि केवलस्यापिपदत्वेन तन्मात्रस्यापत्तिः वृक्षप्रचलन्याये न तत्रापि समुदायादेशस्यै
वौचित्यात्· षष्ठ्यादिविशिष्टस्यैवादेशत्वेन तत्साहचर्य्यात् अस्मिविशिष्टादेशस्यकर्तुमुचितत्वाच्च· नचपदावयवस्येति व्यधिकरणंस्यादिति वाच्यमअ
नग्रहणेनाग्रहणएवव्यधिकरणाज्ञापकात्· पादसमाप्तावेवपदस्येति वक्तव्येऽत्र करणादत्रव्यधिकरणाभावाच्च· किंचस्वानमान्यपदत्य
स्मादस्वविशिष्टानयनवत्षष्ठ्यादिविशिष्टपदस्यैवोदाहरणलाभे परग्रहणेनैवसिद्धे सर्वग्रहणंमास्त्विति कैयटः। परन्त्विदंचिन्त्यमभूतल
मानयेसत्रविशिष्टानयनस्याभावात्· एवंतुषष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरितिविग्रहः तेन श्रूयमाणत्वादेशः तत्रैवतेषांस्थितिसत्वात्· प्रकृतिक

षष्ठ्यादीति· सर्वस्यपदस्येत्युभयाधिकारसामर्थ्यादिदंलभ्यत इत्यन्यत्रविस्तरः। तौ चानुदात्ताविति· अनुदात्तत्वगुण
विशिष्टयोर्विधानादितिभावः। उक्तविधयोरिति· यदासयोरपादादौस्थितयोरित्यर्थः। द्वितीयायांत्वामाएतयोरपवा

त्वंषष्ठ्यर्थः तेनयुष्मदस्मद्प्रकृतिस्यादिसत्वेएवेदमितिनातियुष्मदशब्देऽतिप्रसङ्गः अन्यथासिद्धान्तेऽत्र "दत्तादाह· षष्ठीचतुर्थ्योर्के
वारणायषष्ठ्यादिप्रत्ययग्रहणेन तदादेरितुपस्थितानवादियुष्मच्छब्दाभाव इति क्लेशेन वारणीयंस्यात्· एवंयुदस्मदघटितलक्षणे·
एवञ्चयत्प्रकृतिकाएतस्मान्नहितिपदस्येत्युक्ते विशिष्टस्यैवलाभेन तद्ग्रहणंमास्तु· किञ्चात्रशब्देनाहानैतस्यवाच्यार्थाभावात्· समये
तिष्ठसुग्रीव इत्यत्रस्थितिरेववाच्यार्थः अपरित्यागस्तुपश्चादार्थिकः एवञ्चस्थशब्दस्यस्थिसमर्थकत्वेषष्ठ्यादिषुस्थितयुष्मदस्मदोरादेश
इत्यर्थः षष्ठ्यादिषुस्थितिश्चसमवायसंबन्धेनावयविनोऽप्यवयवसमवायेनसत्वात्· एवञ्चावयवविशिष्टपदविशिष्टस्यैवादेशला
भ ति· नचप्रत्यलक्षणेन तत्स्थितिः॥

ा·शे· भे· षष्ठ्यायुष्मदस्मदोरिति सूत्रे प्रथमसुपादानेपि प्रसिद्धक्रममादायोदाहरणमाह· श्रीश इत्यादि· उभयत आश्रयण इति· पदान्तत्वस्य सिद्ध्यर्थम्पू
ी·भे· र्वान्तवद्भावस्य षष्ठ्यादिविशिष्टत्वसिद्ध्यर्थम्परादिवद्भावस्याश्रयणादितिभावः। आदेशे सतीति· सन्धेः पूर्वन्तवासरत्वेनापादादित्वात्· पूर्वप
ी·भ·
१०४

विभक्तिक्रमत्तु षष्ठीद्वितीयादिक्रमेणोदाहरति· श्रीश इति· दत्तादिस्सनेन चतुर्थ्यन्तत्वं स्फुटीकृतम्· संवेद्यो॰ ॥
स्मानिति· नन्वत्र सन्ध्यभावेन वासरत्वेनानुष्टुप्पादत्वानापत्तिः। सन्धौ तूभयत आश्रयणे॰ नादिवद्भावाभा
वेन कथमादेशप्राप्तिरिति चेन्न· संवेद्योरित्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वान्तवत्त्वेन पदत्वात्तस्मानित्यस्य चैकदेश
विकृतन्यायेन द्वितीयान्तास्मच्छब्दत्वेन तत्प्राप्तिरित्याशयात्· सन्धिश्चात्र नाङ्गत्वादादेशात्पूर्वमेव· आदेश
सतिन कृतस्सर्वदावन्तु इति पादादित्वापत्त्या उपजीव्यविरोधात्तादेश इत्यन्ये· उभयत आश्रयणेपि तस्य स्वीका
र इति रणधातौ निरूपयिष्याम इति परे· ननूक्तरीत्या षष्ठ्याद्यन्तानामेवादेशा भविष्यन्ति किं स्थग्रहणेनात आह·
स्थेति· अहानौ स्थ शब्द इति भावः। युष्मत्तत्र इति· युवयोर्युष्माकम्वा पुत्र इत्यर्थः। यद्यपि द्वित्रौ सङ्ख्या

स्थिणउक्तिद्· खल्डयति· उभयत आश्रयणेपीति· उक्तरीत्येति· सर्वस्य पदस्येत्यधिकारा॰ विशेषानवगम इति भाष्यस्यष्टम्· राम
त्वाश्रूयमाणविभक्तिकस्येत्यस्य लाभो यथा तदाह· अहानौ स्थ शब्द इति· त्वमयोरप्राप्तय आह· युवयोरिति· वृत्ताविसुक्तान्तस्य फलमाह· १०४
विग्रहे त्विति· सङ्ख्याविशेषभानादिति· तत्र बहुत्वव्याप्यत्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नवाचकतत्तच्छब्दसत्त्वादिति शेषः॥ ॥ ॥

मि· वन्येति· अवयवषष्ठीसमर्थश्च तेन पदावयवस्य मवर्णावर्णे समर्थः सम्पद्यते। तत्फलमाह· वृत्रहवन्नाविति· अतएव· अवयवषष्ठीत्वस्वीकारादेव·।
अन्तपदाभावे प्रातिपदिकाभिन्नपदावयवस्य सर्वेनमनमिसत्र   नलोपापत्तिः। पदितु पदस्येति विशेष्यम्प्रातिपदिकेनेति च तद्धि शेषणमिति प्राति
भ· उक्तार्थज्ञापनेमानाभावात्· नपूर्वमित्यादावनुदात्तमिसस्यानधिकारात् श्रुतप्रथमेति· वस्तुतःपरस्येत्यस्यानुपदमेवव्यधिकरणत्वो
क्तेर्विपरिणामकथनमयुक्तं· नचात्र त्वक्तौष्टरितिवन्नाभिनमश्चेतिवच्चस्थान्यादेशभावकल्पनस्योचितत्वात् तिङ·न्तस्यानुदात्ताच्च आदेशोभ
वतीत्यर्थात् उदात्तसाम्येनाद्युदात्तएकानुदात्तत्वोभयविशिष्टादेशापत्तिःप   चतीत्याद्यनुदात्तत्वेकोदात्तविशिष्टोवास्यादतःसर्वग्रहणेसर्वान्
[illegible]कमिति· अत्रयथाकम्नुडभावौ तथोक्तम्·[illegible]· अपदान्तस्यमूर्द्धन्यइत्यतःप्रागयमधिकारः तत्फलन्तु
राजानाविसादैनलोपाभावः इयंक्वचित्स्थानषष्ठीक्वचिदवयवषष्ठी· होढइत्यादावाद्यामाद्युपधायाइत्यादावन्त्या·
तेनवृत्रहवन्नाविसादौ वत्वसिद्धिः अन्यथामत्वं तपदाभावान्नस्यात्· अतएवनलोपइतिसूत्रेतद्ग्रहणम्चारि
तार्थमितिस्पष्टम्भाष्ये· नः सङ्ख्यायाइत्यत्र नलोपाभावस्तु फलोजश्शसोःशीत्यत्रजश्त्वाभाववद्बोध्यः॥   ॥
दात्तइतिकर्तव्यमेवेतिचेन्न· तिङितिभाष्योक्तज्ञापकात् अत्रान्तग्रहणाच्चात्रलिङ्गतावयकत्वस्यलक्षणीयतिङःस्ववयवस्यानु
दात्तत्वकरणसर्वविनिगमनाविरहेणसर्वथावयवस्यसिद्धेर्वैयर्थ्यमित्याशयात् नचैलिङ्गतावयवस्येतिस्थानषष्ठीत्वादादेःपरस्य
पदिकाभिन्नन्नान्तंयत्पदमितिव्याख्यायतेतदासोत्रमन्तग्रहणंस्पष्टार्थम्· मन्नुमस्यस्यप्रातिपदिकान्तस्यलाभार्थमन्तग्रहणमस्तु ध्यप
देशिवद्भावेनयत्प्रातिपदिकान्यत्तस्यमाभूत् तेनत्रःसङ्ख्यायाइत्यत्रजरभावसिद्धिरत आह· नःसङ्ख्यायाइत्यत्रेति॥   ॥   ॥

श०शो० मे॰ बहुव्रीहिरिति॰ एकतिङ्॰ यस्मिन्नित्यर्थः। नन्वेकपदस्य स्वसजातीयद्वितीयरहितार्थकतया पश्य मृगो धावतीत्यस्यैकवाक्यत्वं न स्यादत आह॰
टी०भै० इदं स्वशास्त्रेति॰ लौकिकेति॰ लोकविदितमेकवाक्यत्वमित्यर्थः। अत एव॰ अस्यैवैकतिङि॰ त्यस्य स्वशास्त्रोपयोगित्वादेव॰ निरर्थकशब्दसमुदायेति॰
टी०भ० दशदाडिमानित्यादि॰। सुप्तिङ्॰ न्तञ्चेति॰ अत्र सुप्पदं सुबन्तपरम्। सुप्तिङ्॰ न्तयोश्चय इति समासः। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य चयशब्दस्य प्रत्ये
३०५ सम्मान वाक्य इति॰ निमित्तनिमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे इत्यर्थकं समानवाक्य इति प्रकृत्य विधेया इत्यर्थः। निघातो नामा
नुदात्तः। एकतिङिति बहुव्रीहिरेकतिङ्॰ न्तघटितमित्यर्थः। तेन पचतीत्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वम्॰ इदं स्वशास्त्रकार्योपयो
ग्येकवाक्यत्वलक्षणम्॰ तेन पश्य मृगो धावतीत्यादौ लौकिकैकवाक्यत्ववत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः। समर्थसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत्॰
अत एव तिङ्॰ तिङ इत्यत्रैतदाश्रित्याऽतिङ इति प्रत्याख्यातम्भाष्ये॰ लौकिकवाक्यत्वञ्च सुप्तिङ्॰ न्तचयो वाक्यं क्रियावाक्
रकान्विते समरेणेक्रम॰ वा शब्दश्चेदर्थे कारकान्विता क्रिया चेद्वाच्येति शेषः। तेन निरर्थकशब्दसमुदायव्यावृत्तिः सुच्चा
तिङ्॰ न्तञ्च सुप्तिङ्॰ न्तं सुब्विशिष्टंतिङ्॰ न्तं सुप्तिङ्॰ न्तन्तेषामेकशेषस्तेन कारकान्वितक्रियाबोधकसुबन्तचयतिङ्॰ न्तचय
सुप्तिङ्॰ न्तचयानां त्रयाणामपि वाक्यत्वलाभः। तत्र सुबन्तचयो देवदत्तेन शयितव्यम्॰ द्वितीयं पचति भवतीत्यादि॰ तृ
कं सम्बन्धात्सुबन्तचयतिङ्॰ न्तचयलाभः। सुबन्ततिङ्॰ न्तचयलाभायाह॰ सुब्विशिष्टमिति॰ कारका ((तीयं चैत्रः पचतीत्यादि ॥ राम
न्वितेति॰ अस्य विशेषणे त्यादि॰। तेन नीलमुत्पलम्पश्येत्यस्य सङ्ग्रहः। एवञ्च साक्षात्परम्परया वा कारकनिष्ठविषयतानिरूपिता या क्रिया ३०५
निष्ठाविषयता तच्छालिशब्दबोधजनकतत्तत्समुदायत्वं तत्र तत्रैकवाक्यत्वमिति। पदकं समानवाक्य इत्यत्र स्वशास्त्रमात्रोपयोग्येकवाक्यत्वेति

भै· ओदनम्पचेसादीति। अत्रतवेसस्यनादेशः।समानवाक्यस्थत्वाभावात्। ननुसमर्थपरिभाषोपस्थित्यापत्रत्वादर्शंसामर्थ्यन्तत्रैवादेशेनभाव्य
मितिशङ्कावारणायाह· समर्थपरिभाषात्वत्रेति· ननुपदस्यपदादित्यधिकारसत्वेनपदत्वेनोद्देश्यतासत्वात्समर्थपरिभाषोपस्थितिःस्यादेवेति
चेन्न· एवमपिसाक्षात्तत्तद्विध्युद्देश्यपोरुद्देश्यविधेययोर्वासामर्थ्यस्यपरिभाषायामाश्रयणेप्यन्येनसामर्थ्यस्यतत्राश्रयणेप्रमाणाभावात्। नचपू
र्वोक्तैकवाक्यत्वस्वीकारेदेवदत्तेनशयितव्यमित्यस्याप्येकवाक्यत्वंलभ्यते। आख्यातंसाव्ययकारकविशेषणंवाक्यमित्यनेनतुनेतिविरोधइ
तिवाच्यम्। तत्राख्यातपदस्यधातुपरत्वात्· कारकान्वितक्रियाबोधत्वमात्रोक्तौपि च तीसेतन्मात्रस्यवाक्यत्वापत्तिरतस्तादृशसमुदायनि

ओदनम्पचेसादि· समर्थपरिभाषात्वत्रनप्रवर्त्तते· एकार्थीभावविषयएवतत्प्रवृत्तेरितिभावः।। ॥
एतेवान्नावादयइति· इदंसपूर्वायाइतिसूत्रभाष्यस्थम्·॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वेशः इदञ्चसपूर्वायाइत्यत्रेति· तत्रहियुष्मदस्मदोरन्यतरस्यामन्वादेशइतिवक्तव्यम्ग्रामेकम्बलस्तवस्वम् ग्रामेकवलस्तेस्वम्। ग्रामेकम्बले
मेस्वम्। ग्रामेकम्बलोममस्वम्। एतदुदाहरणदर्शनेनेतेमयावेकवचनस्येत्यस्यैववैकल्पिकत्वमितिभाति अपरआह· सर्वएववान्नावादय
अनन्वादेशेवावक्तव्याः ननुहींदानीमिदंवक्तव्यम्सपूर्वायाविभाषेति। वक्तव्यञ्च। किम्प्रयोजनम्। अन्वादेशार्थम्। अन्वादेशेविभाषा ८
यथास्यादित्युक्तम्। एतेनप्रघट्टकेनान्वादेशेयुष्मदस्मदोरित्यारभ्ययेआदेशाविहितास्तेषान्नित्यत्वं लभ्यतेतदेतदत्रोक्तमन्वादेशेनित्यमि

प्र·शे·
टी·भै·
टी·भ·
३०६

भै· नचवा हाहैवा एतत्सूत्रोपात्तैः सर्वैर्योगे एकस्मिन् प्रयोगेऽर्थद्वारको न सम्भवतीति तेषामन्यतमेनेति। चादीनामवाचकत्वादाह· समुच्चय
यादिद्योतकत्व इति· साहाय्याद्योगश्च हरिस्त्वां माञ्च रक्षत्वित्यत्र सुप्रसिद्ध एवा अत्र चकारद्योत्यसमुच्चये युष्मदस्मदर्थयोरन्वयात् । हरोह
रिश्च मे स्वामीत्यत्र तु स्वार्थाश्रयहरिहरान्वितस्वामिपदार्थान्वयित्वं युष्मदर्थस्य न तु साक्षात्तदन्वयित्वमतो न निषेधः। पष्ठ्यार्थैरिति सूत्रे

नचवा चादयः समुच्चयविकल्पाद्युतरवेदावधारणार्थास्तेषामन्यतमेन योग इत्यर्थः। ननु तृतीयानिर्देशेनैव सिद्धे
युक्तग्रहणं व्यर्थमत आह· युक्तग्रहणादिति· साक्षादिति· युष्मदस्मदर्थगतसमुच्चयादिद्योतकत्व इत्यर्थः। परम्परेति।
स्वार्थाश्रयान्वय्यन्वयित्वादिरूपे इत्यर्थः। चेतसेति· अनालोचनार्थैरित्येव पर्युदासेन सिद्धे पष्ठ्यार्थैरित्येतदिन्द्रियजन्य
सकलज्ञानसङ्ग्रहार्थमिति भावः। परम्परेति· स्वान्वितान्वयितादिरूपे इत्यर्थः। तदुक्तम्भाष्ये पष्ठ्यार्थैश्च प्रतिषेधः स
मानवाक्य इति प्रकृत्य वक्तव्यः। इतरथा हि पत्रैव पष्ठ्यार्थानां युष्मदस्मदी साधनं तत्र प्रतिषेधः स्यात्· ग्रामस्त्वां
सम्प्रेत्य गत इति· इह न स्यात् ग्रामस्तव स्वं सम्प्रेत्य गत इति· समानवाक्ये इति करणेन समानवाक्ये पष्ठ्यार्थैर्युक्तेषु =
त्तेषु युक्ते च युष्मदाद्यर्थे आदेशप्रतिषेध इति कैयटः॥ एवञ्च न चेति सूत्रे युक्तग्रहणं स्पष्टार्थमेव· तदभावेपि प्रकृ =मत=॥
तसूत्रस्यैव तस्यापि साक्षात्सम्बन्ध एव प्रवृत्तिः स्यात्समानवाक्ये इत्येतत्सम्बन्धात्तु अस्य युक्तयुक्तेपि प्रवृत्तिरिस
अनालोचनेरितिपर्युदासेन बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानार्थकधातुयोग एव स्यादत आह· अनालोचन इति· इन्द्रियाणां बहिष्ट्वस्य पर्युदासेन न विवक्षित
मिति भावः। स्वान्वितान्वयित्वेति· भक्तस्तव रूपं ध्यायतीत्यत्रेन्द्रियजन्यं यन्मानसं ज्ञानं ध्यानं तदर्थेन युक्तस्य रूपपदार्थस्य युष्मदर्थेऽन्वयः। उक्त

र्थप्रमाणमप्याह· तदुक्तमिति॥ ३०६

भै॰ अयम्भावः। उच्चारितः शब्दः प्रत्यायक इत्यादिरीत्या यत्र विशेषधर्मावच्छिन्नवाचकविभक्तिश्रवणं तत्र तद्धर्मावच्छिन्नविषयकः शाब्दबो
धो भवति। यथा सरसिजमित्यादौ। यदि तु तादृशे रूढिस्वीकारादिना घटकसरःपदादिशक्यार्थभानञ्चेत्तदा तन्न हि भक्त्यर्थे सङ्ख्याभानेपीष्टा
पत्तिः। पदान्तरार्थस्याभानञ्चेदनुभवसिद्धं तदा विभक्त्यर्थस्याप्यभानम्भविष्यतीति मन्यते तदा लोकान्मुक्त इत्यादौ नस्यभानम्बोध्यम्। यत्र
तु न विभक्तिश्रवणं तत्र न सङ्ख्याविशेषभानम्। किन्त्वभेदैकत्वसङ्ख्याया भानम्। अजहत्स्वार्थावृत्तिरिति पक्षे पूर्वपदस्य सङ्ख्या
विशेषबोधकत्वे यत्र गमकसद्भावस्तत्र तस्या अपि प्रतीतिः। यथा द्विपुत्रो मौन्द्रिको मासजातस्तावकीन इत्यादौ चतुर्थे तवकादेशकरणा

तथापि सम्बोध्यत्वेनैवानेकव्यक्त्यवगतिर्न तु द्वित्वादेर्भानम्। नाप्येकत्वस्येति त्वमौ न कृतौ विग्रहे तु सङ्ख्या
विशेषभानाद्द्विवचनादिभवत्येव। तस्य लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनान्तत्वम्। अत एव वध्वोरगारं वध्वगा
रमिति प्रगृह्यसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये प्रयुक्तम्। वचनद्वयविषयप्रत्युदाहरणलाभाय त्वसुत्र इति न प्रत्युदाहृतम्॥

देकत्वावगतिः। युष्मत्पुत्र इत्यत्र तु तादृशगमकाभावान्न द्वित्वस्य नाप्येकत्वस्य भानमिति। न च विग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधे यदि सङ्
ख्याविशेषभानं तादृशविग्रहसम्बन्धिवृत्तौ च तदभानं तदा वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वभङ्ग इति वाच्यम्। विग्रहवाक्यजन्यशाब्दबोधे
याया विभक्त्यर्थसङ्ख्यावृत्तिविषयाया भिन्नाप्रकारतातद्वच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितायास्तादृशविशेष्यतावच्छेदका
वच्छिन्नविशेष्यतायास्तच्चालिशाब्दबोधजनकत्वमेव वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वमिति स्वीकारादिति। अत एव विग्रहवाक्यजन्यशाब्द
बोधे सङ्ख्याविशेषभानादेव प्रथमत्यागे बीजमाह वचनद्वयेति॥

प्रा·शे· मै· नचनिमित्तनिमित्तिनोर्वि भेदस्यान्यत्रदृष्टत्वेनप्रकृतेसन्त्यासन्निनोर्भेदाभावेनकथमस्यसञ्चार इतिवाच्यम्· दातात्यस्यभेदाभेदरूपत्न·

टी·भै· म·अन्येत्विति·ननुत्वमित्यस्यापिसंवोधनेवर्तमानत्वेप्रथमैवस्यादितित्वामित्याद्यसंगतमितिचेन्न· अत्रसंवोध्यत्वेनज्ञानवत्पदार्थ

टी·भ· पुष्मदर्थः अतएवचेतनेऽस्यप्रयोगः अहमनेनसंवोधितइत्यचेतनस्यज्ञानवत्वाभावात् एवंचसंवोध्यत्वप्रकारकज्ञानवदर्थकत्वे

३·७ पिनसंवोधनार्थकत्वमित्यदोषात् नचैवमपिभवच्छब्दस्यसंवोधनार्थकत्वाभावात्भवंतमित्याद्यसंगतम्· प्रथमायाएवापत्तेरिति

यद्यप्येषांसम्वोधनेशक्तेः प्रातिपदिकार्थसूत्रेणैवप्रथमा तथापिसम्वोधनविषयप्रथमासत्वान्नदोषःएतद

र्थमेवप्रथमेत्यनुवर्त्तमानेसेतिपदम्· अन्येतुसम्वोधनेचेत्यस्यतत्रवर्त्तमानादित्यर्थे। अन्यत्रैवात्रापिसम्वोध

नेचेत्येवप्रथमा· प्रातिपदिकोक्तत्वस्याव्यावर्त्तकत्वेनविभक्त्यप्रतिवन्धकत्वात्तिङ्कृत्तद्धितसमासैरितिपरि

गणनाच्च·सेतितुविधेयसमर्प्पिकायाअनुवाद्यत्वायस्यष्टार्थमित्याहुः। अविद्यमानवदिति·गोतेत्पादिरितिव

त्सिद्धेवत्करणमतिदिश्यमानधर्म्मविरुद्धस्वाश्रधर्माश्रितकार्यस्यापिलाभार्थम्॥ २२ वाच्यम्· चेतनाचेतनसाधारणतया

संवोध्यत्वमात्रार्थकत्वेपिप्रवर्तनाविषयसंवोध्यत्वाभावात्· अत्रप्रवर्तनाविषयसंवोधनस्यैवग्रहणात् हेभवन्नित्युक्तेहितस्यप्र

वर्तनाविषयकंज्ञानंभवतिमयायत्किंचित्कारयतीतिभवानित्युक्तेतुममहूयक्रियान्वयिसंवोधनेप्रथमात्वांभवंतमित्यत्रतुक्रि

यान्वयित्वाभावेनादोषः परंतुगदाधरेणक्रियान्वयित्वमस्योक्तम्· वस्तुतएतादृशक्लिष्टकल्पनापेक्षयास्वेतिपदस्यस्वरसतःसार्थक्या

यातद्घटकभेदमादायान्तरङ्गपदार्थस्यसम्भवात्। वस्तुतस्तुनात्रान्तरङ्गन्यायसञ्चारउचितः। अन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकएवानेनाबधा

मे· प्रकृते तु निघात———विधायकामन्त्रितस्येति ज्ञापकेन तदन्तविधिसम्भवे न लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेनामन्त्रितसंज्ञायाः प्राप्तिरस्त्येवात
ह्निपदात्परस्यामन्त्रितस्य निघातस्य निघातविधायकमा यदि विभक्तिमात्रस्य संज्ञा स्यात्तदा पदात्परस्य संज्ञायोग्यस्याभावेन तद्वैयर्थ्यं स्यात्
मेव· ननु परमगोदुहौ परमगोदुह इत्यादौ सम्भवः। अत्र खलूत्तरपदस्य कार्यित्वाभावेनान्तर्वर्तिविभक्त्योत्तरपदस्य पदत्वादिति चेन्न· अनुदात्तं
म· आमंत्रितं वत्कारणेति न च तदभावे स्याद्दर्शनापत्तिः न च लोपे एव कार्यः विद्यमानग्रहणेनाविद्यमानवदित्यर्थः लोपवचना
आपत्त्याः लोपत्वस्यैवस्यापत्तेः सर्वादेशार्थमावश्यकमेवेदमिति वाच्यं सर्वथा लोपे तदर्थबोधेनैव स्यादिति लघुधार्यं· परं प्र
योगस्तु स्यादितीदं पूर्वप्रयोगाभावमात्रफलकं स्यात् तथेतिराजदंतादिषु परमित्युक्तमामंत्रितमित्येव परप्रयोगात् सिद्धेरिदं व्यर्थमे
व स्यादिति वत्करणार्थं प्रतिपद्यते इति अयं वति व्यर्थ एव· न च शिष्यमाणे लुप्यमानेति न्यायेन सिद्धे परप्रयोगमनावश्यकं· स
जातीयविषये तत्प्रवृत्तेः ननु व्यास इत्यत्र पूर्वलोपे विजातीयेनाप्यर्थबोध इति प्रकृतेपि तथैव स्यादिति सर्वलोपार्थमावश्यक
मिति चेन्न· लोपपरत्वेवासिद्धे सामर्थ्यादित्यर्थसिद्धेः न चैवं त्रिपाद्यां प्रवृत्तये वति घटितत्वमिति वाच्यं· तथा सति सन् इत्यस्या
विद्यमानत्वेन तत्र ङमुण्न स्यादिति अनिष्टमेवापद्येतेति तदप्रवृत्तेरिष्टापत्तेः न चैवं वत्करणमूलोत्तरीत्या त्रिपाद्यां प्रवृत्तिः स्या
दिति पूर्वं ङमुडनापत्तिः तर्हि पूर्वेणापरस्य प्रत्यासत्त्या ग्रहणे एव प्रवृत्तिः कल्प्यते· ॥ ९ सुप्यिता विस्वंवसिद्धेः॥ सम्बोधने शक्तेरिति
एवञ्च रामशब्दात्सम्बोधने यथा प्रथमा प्रातिपदिकार्थे सनेन तथा प्रकृतेपि प्रथमेत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे सेति यदं सम्बोधनविषये या प्रथमा
तदन्तस्य संज्ञा सिध्यर्थम सम्बोधने शक्तेरिति· कोशप्रामाण्यात्तथाकल्प्यत इति भावः। स्वसिद्धान्तमाह· अन्ये त्विति अन्यत्र· रामइत्यादौ। अ
त्रैहे हे इत्यादौ॥ उक्तार्थानामिति न्यायस्य नात्र विषय इत्याशयेनाह· प्रातिपदिकोक्तत्वेति· नन्वेवं सेति व्यर्थमत आह· सेति त्विति· ॥

शा·श्री· मे· निघातनिषेधइति· भोशब्दस्यामन्त्रितस्येत्यनेन ननिघातेकर्त्तव्ये·विद्यमानवत्वेप्यामशब्दात्परत्वेन भाक्तस्येत्यादि·नचभोशब्दस्याविद्यमानवत्वे
टी·भै· पिस्वाश्रयमत्वमादायततः परत्वादेवनिघातःप्राप्नोतीतिवाच्यम् एवंसतिराजन्नवराज्यमित्यादौनवेत्यस्यतेमयेत्यनेननतेआदेशःस्यादिति।अवि
टी·भ· द्यमानवद्भावविधानस्यैववैयर्थ्यंस्यात्। तस्माद्यदामन्त्रितादव्यवधानेनकार्यम्प्राप्नोतितत्कार्यमविद्यमानवद्भावेनप्रतिवध्यते।एतावताराजन्नवे
३०८ भ· नाम· आमन्त्रितात्परस्येति· अत्रतत्रेदमित्यर्थः एवमनुगतरूपेणकल्पनया आमभोइत्यस्यापि आमन्त्रितात्परत्वेनाश्रयणाभावेनात्रप्रवृत्तं

तेनाम्भोदेवदत्तदत्तादावामएकान्तरमामन्त्रितमननीकइतिएकान्तरत्वप्रयुक्तामन्त्रितनिघातनिषेधसिद्धिरिति
स्पष्टम्भाष्ये· नचात्रनामन्त्रितेसमानाधिकरणइत्यनेननिषेधादविद्यमानवत्वमेवनेतिवाच्यम्· अस्यसम्बोध
नमात्रद्योतकत्वेनविशेष्यवचनत्वाभावात्· देवदत्तस्यैवविशेष्यत्वाच्च· इहेति· अग्नेतवदेवास्मानित्यत्रादेशा
अग्नेनयेत्यत्रतिङतिङ इतिनिघातः। अग्नइन्द्रेत्यत्रामन्त्रितस्यचेतिनिघातोनइतिविवेकः। अत्रपूर्वमित्यनेनप
रस्यासेपात्पूर्वंपरस्यकार्येऽविद्यमानवदित्यर्थः तेनदेवास्मानित्यत्रदेवेत्यस्यामन्त्रितादुदात्तत्वम्भवत्येव·पूर्वंकिम·
त्यासर्वेनानुगतरूपेणादोषात् नचैवंप्रत्यासत्त्यैवनिर्वाहेवतिव्यर्थःप्रत्यासत्तित्वाभावार्थमिवावश्यकत्वात्· इदमेवकेचित्स्वाश्रयमिति

[illegible]

स्वादिसिद्धिर्यत्तुव्यवधानेनामन्त्रितात्परस्यप्राप्नोतितद्भवत्येवेत्यभिप्रायात्। आमन्त्रितम्पूर्वमितिसूत्रेपूर्वशब्दोपादानेनपूर्वम्परस्यकार्येऽवि ३०८
द्यमानवन्नतुस्वापेक्षयापरम्पूर्वन्ततोव्यवहितपरस्येतिभावः। अविद्यमानवद्भावप्रयोजनमाह· अग्नेतवेत्यादि· आदिनाविद्यावलन्देवव
लन्देवलस्मीपतेतेङ्ञ्च्युगमित्यस्यपरिग्रहः।

मे· अतएव तच्छब्दप्रयोगे विधीयमानकार्यस्य साक्षाद्योग एव प्रवृत्तेरेव· भक्तस्त्वमिति वाक्ये यच्छब्दोपादानाभावात्कथन्निराकाङ्क्षा
प्रतिपत्तिरत आह· प्रक्रान्तार्थत्वादिति· तेनेति· मध्यमणिन्यायेन त्रायत इत्यस्योभयत्रान्वयस्वीकारेणेत्यर्थः। आमन्त्रणमामन्त्रितमिति·
अत्रामन्त्रणशब्दः करणसाधनः तदन्तविधिरिति· अस्य अन्यथा सञ्ज्ञाविधित्वन्न स्यादिति शेषः। अत एव· तदन्तविधिस्वीकारादेव·स

अत एव देवदत्तस्य पुत्रात् यज्ञदत्तः पृथगित्यादौ देवदत्तशब्दान्न पञ्चमीत्याह· भक्तस्त्वेति· इह तवेत्यस्य रूपेण सम्बन्धो
न तु साक्षाद्ध्यायतिनेति भावः। सपूर्वा· सहशब्दो विद्यमानवाची· अवधेरपि सम्बन्धित्वेन विवक्षायां षष्ठ्यर्थेऽन्यपदार्थेऽ
नेकमिति समासे चोपसर्जनस्येति सस्तदाह· विद्यमानपूर्वादिति· प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमित्याह· प्रथमान्तादिति· न
न्वेतावताल्वावादयदूयनेनैव विकल्पसिद्धेः किमेतेनेत्यत आह· अन्वादेशेपीति· अत्रनेति निवर्त्तनादाह· आदेशाचेति· ते
नेति· भक्तत्वेनेत्यर्थः। प्रक्रान्तत्वान्न यच्छब्दोपादानापेक्षेति भावः। स्पष्टश्चेदं सप्तमोल्लासे काव्यप्रकाशादौ· अत्र हरि
स्त्वामित्येकमुदाहरणं समासित्यपरम्· त्रायते इत्यस्य च मध्यमणिन्यायेन तत्रैवोभयत्रान्वयः। तेन स इत्यस्यापि समा
नवाक्यस्थत्वेन विद्यमानपूर्वत्वं बोध्यम्· सामन्त्रितम्· सम्बोधने चेत्यतः सम्बोधने इति वर्त्तते· सेत्यनेन प्रथमा परामृ
श्यते· आमन्त्रणमामन्त्रितमिति महासञ्ज्ञाबलात्तदन्तविधिरित्याह· तदन्तमिति· अत एव हे हे भो इत्यादीनां सञ्ज्ञासि
द्धिः। अन्यथान्तरङ्गानपीति न्यायेन पूर्वं विभक्तिलुकि प्रथमाया अभावेन नरवभिन्न इत्यत्रैव सभाववदत्र सञ्ज्ञा न स्यात्

ञ्ज्ञाति· आमन्त्रितसञ्ज्ञेत्यर्थः। हे हे भो इत्यादीनामपीति· आदिपदेन नपुंसकवार्यादिशब्दसङ्ग्रहः। अन्यथेति· तदन्तविध्यभावे। अन्तरङ्गान
पीति न्यायेनेति· अत्रान्तरङ्गत्वं सञ्ज्ञायाः प्रतिसम्बन्ध्यनतरानपेक्षत्वेन। लुक्स्तु नपुंसकत्वमपेक्षते प्रातिपदिकापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वम्॥

प्रौ॰शे॰ मे॰ देवकरोषीति॰ अत्रदेवेत्यस्याविद्यमानवद्भावनिषेधेकरोषीत्यस्यनिघातः स्यात्।नचभावप्रधानमाख्यातमितिसिद्धान्तात्त्वंकरोषीत्यस्यक्रि
टी॰भै॰ याविशेष्यकबोधजनकतयानदेवेत्यनेनसमानविशेष्यबोधजनकमितिसामानाधिकरण्याभावादेवनिषेधाप्राप्तिरितिवाच्यम्॰प्रकृतिप्रत्ययौ
टी॰भ॰ सहार्थंब्रूतस्तयोःप्रत्ययार्थःप्रधानमित्यौत्सर्गिकनियमाभिप्रायेणत्वस्योपादानात्॰यद्वादेवाक्षिकमाम्याहीतिवाक्यार्थेव्युत्पादकेयदीव्यत्यस्यैभे
३॰६ वानितिवाकान्तदेकदेशस्यदेवदीव्यतीत्यस्योपलक्षणमिदम्।तत्रगुणप्रधानभावविपर्ययःस्पष्टएवापर्यायेष्विति॰नन्वत्रप्रवृत्तिनिमि
त्तभेदाभावात्कथंसामानाधिकरण्यमतआह॰सामेति॰ननुक्त्वाग्रादिसूत्रेउपपदानुपादानादञ्चेःसुपीत्यनुपपन्नमतआह॰निपातस्सा

आमन्त्रितेकिम्॰देवकरोषि॰सामान्यवचनङ्किम्।अग्नेदेविसरस्वतिइडेकाव्येइत्यादौपर्यायेषुपरेषुनिषेधोमाभूत्॰सा मूं
मानाधिकरण्यन्त्वैकार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमेवनतुप्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भमितिदिक्॰सुपादिति॰शोभनौपादावस्य ष्ट
तिबहुव्रीहिः।सङ्ख्यासुपूर्वस्येत्यकारलोपस्समासान्तः।अञ्चेःसुपीति॰निपातनैस्साहचर्यादितिभावः।अनिदितामिति॰क
इत्संज्ञकेकारवर्जितानामित्यर्थः।अङ्गस्येत्यधिकारः।अञ्चतेर्भस्येति॰अल्लोपोऽनइतिवदस्यापिप्रसञ्चमञ्चतितेनयु र्ष
ज्मकत्वेतिपूर्वाकारेनप्रवृत्तिः।अचइतिअञ्चतेर्लुप्तनस्यग्रहणम्व्याख्यानात्॰भस्येतिकिम्॰प्रत्यञ्चौ॰लुप्तनस्येतिकिम्॰पू हि

हचर्यादिति॰उणिकशब्दसाहचर्यादित्यर्थः।अतएवसुपीतिप्रकरणेबाधः।नन्वनदितामित्यत्रपदेनञ्समासङ्कृत्वाबहुव्रीहिस्तदानन्यादि
सूत्रनलोपापत्तिरतआह॰इत्संज्ञकइति॰एवञ्चबहुव्रीहिगर्भोनञ्तत्पुरुषःकार्यइतिभावः।नप्रवृत्तिरिति॰भसंज्ञोसितप्रत्ययस्याञ्चतिवि ३॰६
शेषणत्वमितिभावः॰नन्वचइतिप्रत्याहारग्रहणमेवास्त्वित्यतआह॰व्याख्यानादिति॰आतोधातोरितिलोपविधानसामर्थ्यान्नप्रत्याहारस्य॰

भे· मिदंचोऽन्यादिनिर्देशान्नतादृशशब्दसामान्यस्य· वचोऽशब्देतिनिर्देशान्नतादृशानुपूर्वीकानर्थकशब्दग्रहणमित्येवंरूपादित्यर्थः। मयस्त्वावि
भ· करोषीति· सिवर्थो आश्रयः तेनैकाधिकरण्यरूपसामानाधिकरण्यमस्त्येव· नतु प्रवृत्तीति· ननु घटो घटमित्यर्थप्रवृत्तिनिमित्तादेर्गर्भस्य
विवक्षितेपि घटः कलशमित्यादौ घटत्वकलशत्वरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदमादाय शाब्दबोधवदत्रापि अस्मदादिपदानामर्थपरत्वस्य पूर्वमुक्त
त्वादर्थकेपि पूर्ववद्धर्मभेदोप्यस्त्येवेति किमर्थं ननु ग्रंथ इति चेच्चिंत्यमेतत्· परे तु अस्मदादिशब्दः शब्दपर एव अर्थपरत्वेनानितेष्य इति पु
नरघ्य इतिपदस्वैपर्थ्यापत्तिः अध्येयनानि नव नामानि इत्येवस्वारसिकोर्थः नचैकार्थबोधरूपसामानाधिकरण्याभावः नवनामानीत्युक्ते
त्वदर्थशक्तिरेषामित्यर्थो बोध्यते इति तत्सत्वात् नचपुनरर्थ — परत्वं उच्चारणकाले शब्दपरत्वमेव तवनामानीतिवाक्यबोधोत्तरं तेषामेकार्थ
नेतिसामानाधिकरण्यं तु वर्ततेऽर्थपरत्वं तु नेति पूर्वग्रंथः चिंत्यः शयानन्वितग्रंथ इत्याहुः ननु सामानाधिकरण्याभेदान्वय्यर्थप्रतिपादकत्व
मेवास्त्विति न दोषः नच देवकरोषीत्यत्राप्येवं वारणे आमंत्रितस्यस्यैवैयर्थ्य· अपरमनुकूलमेवेति यद्यपि तत्राप्यभेदान्वयेऽक्रियानहूतोऽस्मा
दास्मागीकारात् नचत्वमित्यनेनाभेदान्वयेपि नदेवेत्यनेनाभेदान्वयः देवत्वमितिवाक्ये एकदेशन्यायेन देवेत्येतन्मात्रस्य योग्यत्वं पदार्थ
स्य तस्मिन्नेवांतर्भावेनाभेदान्वयस्य सूपपादत्वात् करोषीत्यस्य सुंदरं करोतीत्यर्थे प्रयोगे सुंदरपदार्थभेदस्य सत्वाच्चेति चेन्न अस्म
दिशब्दानां शब्दपरत्वेन वारणेपि अर्थपरत्वेन तदसत्वात् नन्वर्थपरत्वे विशेष्यविशेषणरूपसामान्यवचनमप्यस्तीति कथं तेन
वारणं सामान्यवचनमित्यस्य व्यापकधर्मावच्छिन्नमर्थः घटो नील इत्यत्र नीलत्वपेक्षया घटस्याव्यापकधर्मावच्छिन्नमेव प्रकृते

ति· यद्यप्यत्र नुम् तथापि पूर्वकालिकस्य नस्य लोपोऽस्त्येवेति लुप्तनकारत्वस्याविघातः। नेदम्वर्गग्रहणमिति· चवर्गग्रहणमित्यर्थः ॥

श॰शे॰ टी॰भै॰ गौ॰भ॰ ३१०

भि॰ व्याख्यानादिति॰ अजादीगुणवचनादेवेतिनिर्देशमूलकादित्यर्थः। ननुचादितिसूत्रेऽणदुक्तस्यसम्बन्धेऽकर्तृत्वरस्यादिरूपासिद्धिरत आह॰ क
भ॰ ऽघादिपदार्थानांससाननियतत्वेनाव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वमितिनदोषः अथकिमर्थंसमानाधिकरणेइतिपदमितिचेन्न॰पाचकपाठ॰
कश्चपूर्वांपचतमित्यादौअव्यापकधर्मावच्छिन्नत्वरूपसामान्यवचनत्वस्यसत्वाददोषनिरासदावश्यकत्वात् ननुप्रथमांतपदातिरिक्तस्यस
मुच्चयएवनास्तीतिसंबोधनांतरस्यापिसमुच्चयाभावइतिचार्थेद्वंद्वइतिसूत्रेशेखरेउक्तत्वादिदंप्रत्युदाहरणमसंगतमितिचेन्नअश्वउश्वे
तिमनोरमादिषुप्रामाण्यप्रयोगेषुतदतिरिक्तसमुच्चयस्वीकारेबाधकाभावात्॰ तत्रसमानाधिकरणपदमपिमानमस्तुइतिदिक्॥ ॥
निपातनैरिति॰ ननुपुजादिषुनिरुपपदेपिनिपातनसत्वात्कथंसाहचर्येणसुबुपपदत्वलाभइतिचेन्न॰ सर्वत्रलाक्षणिकस्यनिपातनस्यस

चौ॰ नेदंवर्गग्रहणम्॰। व्याख्यानान्नदाह॰ लुप्तेत्यादि॰॥ ॥

त्वेनतत्साहचर्यादस्याप्यलाक्षणिकत्वसुबुपपदकत्वरूपनिपातस्येतेरत्याशयात्. अनित्संज्ञकेति॰ तेनअवुदद्त्रानापत्तिः नचतत्रलो
पोऽस्मिष्टएवेतिवाच्यं॰ इरइत्संज्ञावाच्येतिवार्तिकसत्वेतत्र लोपस्यजायमानतयातद्व्याख्यानेइत्संज्ञकेकारांतत्ववदनापत्त्याफलाभे
देप्रत्याख्यानानापत्तेः यद्यपीदित्यस्यशब्दरूपाध्याहृत्यतदंतविधिनाइत्संज्ञकेकारांतभिन्नत्वेननदोषः नचरेफवानएवेकारःतदंत
विधिघटितवाक्यार्थसामर्थ्यादंसेदितोग्रहणात् तथापिएकदेशशब्दाध्याहारस्यकर्तुमशक्यत्वेदोषएव॰ नचेदितोनेनिप्रसज्य तत्संभः
र्तृइत्यादीनामिति॰ तदुक्तंहलइतिसूत्रेरहकस्मान्नभवतितृतीयः अणप्रकरणादकारस्याप्राप्तिः। अणइतिवर्त्तते। कप्रकृतमादुर्लोपेपूर्व ३१

मे· नन्वेवन्नृसिंहाश्रमतेरख्यातिरित्यत्रोक्तप्रकारासम्भवान्नैआदेश्येनस्यादत आह· नृसिंहेति· विनीतौवामित्यादाविवेति· अत्रपामित्यस्य
प्रथमान्ततयाविभक्तप्रतिरूपकत्वस्वीकारम्विनाकथमपिसाधुत्वासम्भवः। वक्ष्यमाणरीत्याप्राप्तायामूलासङ्गतेःपरिहारायाह· असेति· नन्व
भ· स्मरामीति। नचपश्यार्थैरिति निषेधः इंद्रियजन्यएवनिषेधात· स्मरणस्येंद्रियजन्यत्वाभावात्संस्कारजन्यत्वात्यद्वासाक्षात्का
रार्थकेतिनिषेधःस्मरणंतुनसाक्षात्कारः मानसंध्यानंतुसाक्षात्कारवत्एवंमनसासाक्षात्करोमीतिसंगच्छते· इन्द्रियजन्यत्वंसाक्षा
त्प्राचीनमिति· एवमेवलक्ष्मीपतेतेङ्घ्रियुगंस्मरामीत्यादिसिद्धिः। नृसिंहाश्रमतेरख्यातिरित्यादौगपेकेनविनीतौ
वामित्यादाविवविभक्त्यन्तप्रतिरूपकनिपाताङ्गीकारेणदोषः। अयंसमाधिः प्रकृतेपि नइत्यस्यविभक्तिप्रति
रूपकत्वात· अन्यार्थेनुमूलोक्तकल्पनावश्यकत्वन्नदाह· एवमिति· सर्वेषान्निघातइति· अस्यप्रागितिशेषः
तत्रयमुनेसरस्वतीत्यनयोर्बोधकाभावाद्भवतिशुतुद्रीत्यस्यतुनपादादिस्थत्वात· एतेनेत्यादिभ्यइतिसर्वेषामिति
बहुवचनमसङ्गतमित्यपास्तम· अग्नेतेजस्विन्निति· अनुदात्तंसर्वमित्यनयोःसम्बन्धानर्हत्वेननिरस्यात्साहचर्य्येण
पादादित्वस्याप्यविद्यमानवत्सूत्रेनिवृत्तिरितिभावः। ९ तकारत्वंतन्नस्यास्तीत्यग्रहेतुनिर्तोगीकारएवेतिबोध्यम· निवृत्तिरि
ति· ननुअयेइत्यस्यछंदोवत्त्वाभावात् अपादादावितिसत्वेपिनदोषइतिचेद्विंस्यमेतत· अग्नेइंद्रवरुणेतिवह्वचउदाहरणार्थमावश्यक
ग्नेतेजस्विन्नित्यत्राग्नइत्यस्यपादादिस्थत्वेनापादादावितिनिषेधोभविष्यतीतिमूलासङ्गतिरतआह· अनुदात्तमित्यादि· सम्बन्धानर्हत्वेनेति· अ
स्यसूत्रस्याविद्यमानवद्भावनिषेधकत्वदनुदात्तपरस्यासम्बन्धः। नचानुदात्तत्वविधानार्थमेवतस्यसम्बन्धोस्त्विति वाच्यम· वाक्यभेदापत्ते

मव तदित्यन्यादित्यादिबोध्यम·

श्चकारस्य तदर्थमनुपादानाच्च सर्वमिति तु व्यर्थत्वान्न सम्बध्यत इति भावः

भि· यन्यङ्ग·स्येति· अन्तरङ्गस्येत्यर्थः। सर्वनाम्न इत्याकृष्यत इति· अदसोऽद्रेरिति वार्तिकमत एव सङ्गच्छते। उपसर्जनत्वेप्यस्य यथा प्रवृत्तिस्तथाह· साध

म· अनभिधानमिति· तृतीयद्रस्तैव प्रयोजनस्य भाष्येकथनात् विष्वग· अत्रचाविसेव कृत्वाऽप्रत्ययग्रहणंनकार्यमितिकेचित्· क्रकमादावि

तिपठित्वात द्रपिवक्तव्यंनास्तीत्युक्तं नचगणग्रहणापत्तिः कुआदिसमुदायघटके उत्तरपदे इत्येव मर्थस्य विलंबोपस्थितिकतयाकुआदिर्यस्य

तस्मिन् उत्तरपदेऽस्त्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितिकतया तद्भावादित्याहुः निपातनादिति· क्वचिर्दतोदन्तस्यापिस्थानित्वादन्यादृशप्रयोगेप्राप्तेअत्वा

अण इति· कर्तृचेत्यादीनामनभिधानमितिभावः। एवञ्चाणग्रहणमुत्तरत्र सम्प्रसारणस्येत्यत्र तृतीयद्रस्येत द्याद्रत्यर्थभाव

प्यकमिहापि सम्बध्यते न त्वत्रास्य व्यावर्त्यमस्तीत्याकरेस्पष्टम्· अकृतेति· तत्परिभाषाभावेतु चौ यन्यङ्ग·स्यप्रतिषेधोवक्त

व्य इति वचनमेव भाष्योक्तं शरणम्· विष्वग्देव·चादा सर्वनाम्न इत्यतः सर्वनाम्न इत्याकृष्यते सामर्थ्यादुपसर्जने प्रवृत्तिः।

अप्रत्यये इति पाठे अविद्यमानः क्विबादिरित्यर्थः। वप्रत्यय इति पाठे प्यकारस्याविवक्षितत्वात्सएवार्थः। अद्यादेश

सध्र्यादेशावन्तोदात्तौ निपातनादितिस्पष्टम्भाष्ये· अदसः असेरितीकार उच्चारणार्थः। अदस इत्यवयवषष्ठीसग्र

हणंतत्स्थानिकोकाररेफयोरप्युपलक्षणम्· तेनादस्यति अदोत्रादद्र्यादौ न दोषः। दादितिकिम्· अमुयोरित्यत्रान्यस्य

हप्रकरणरूपस्याभिमतनिपातनाभावादिदं चिंत्यम्· अमेदकामेदका इति स्त्रीकर्तमतेत्युक्तमेवेतितत्वम्· अदसोऽसेः नदोषइति· ननुअदकाय

तेः क्विपिमुत्वापत्तिरिचेन्न· निर्दिश्यमानत्वाभावेनवारणात् नचाकप्रविषयेनसः तस्यातिङ·तविषयादावेव प्रवृत्तेरुक्तत्वात्· नचैवममुके इत्यसं

गतं तस्यासाधुत्वात्· परेतुक्विं वंतेपीष्टमेवमुत्वमिति नामुके इत्यसंगतमित्याहुः॥ ८ मर्ण्यादिति· अवयवषष्ठीति· तेनादसोदात्परस्यतद्वयव

स्योकारोदश्चम इति सूत्रार्थ इति भावः। उपलक्षणमिति· अदोनुपदेश इति निर्देशात्॥ ॐ॥

भै॰ इदमिति॰ समाहारद्वन्द्व इति व्याख्यानमित्यर्थः। नित्यत्वादिति॰ कृताकृतप्रसङ्गित्वात्। ननु ह्रस्वत्वमपि शब्दान्तरस्येति न्यायेनानित्यमत आह॰ अप
रनिमित्तकत्वेनेति॰ यथाश्रुतमूलग्रन्थादन्यबाधइत्येव परिभाषायाः स्वरूपमिति प्रतीयते तच्च ष्यङ इति सूत्रविरुद्धमत आह॰ ष्यङः सम्प्रसारणमि
तिसूत्र इति॰ अनन्यविकार इति॰ अनन्यस्य विकारो येन शास्त्रेण तत्रान्यसदेशस्य तु प्रतिष्ठत इति परिभाषार्थः स्यात् एवञ्च णेनः धात्वादेः षः स इ

समाहारद्वन्द्व इति॰ इदमर्वाचामनुरोधेन॰ वस्तुतः प्रक्रान्तमेतत् उस् ऊस् इति द्वन्द्वे सुलोपे घ्यन्तत्वाद्ध्रस्वस्य पूर्वनिपातेन
पुंसकह्रस्वसवर्णदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वेन नित्यत्वादपरनिमित्तकत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च ह्रस्वत्वे
ततः सवर्णदीर्घे उ इति रूपासिद्धेः। अत एवोकाल इत्यत्र उकाल इति न कृतम्॰ तस्माद्धि व उत् ऋत उदिति च तपरत्वेन भा
ष्यमाणोकारस्य सवर्णग्राहकत्वात्सिद्धमिति बोध्यम्॰ ष्यङः सम्प्रसारणमिति सूत्रे भाष्ये ऽनन्यविकारेऽन्यसदेशस्येति प
रिभाषा पठिता अन्यसदेशानन्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्यसदेशस्यैवेति तदर्थः। अनन्यविकार इति लि
ङ्गमात्रमर्थतः पठति॰ अन्यबाधे इति॰ अन्यस्य बाधे कार्यो प्राप्तावर्थादनेकानन्यस्य प्राप्तावित्यर्थः। अन्यथा णेन
इत्यादिने तेत्यादावेव स्यान्न तु नमतीत्यादाविति स्पष्टं भाष्ये॥ ९९ तिसूत्रयोरन्यसदेशस्य सस्योपस्थितौ णेन इति सूत्रेण न
कारादेशो नेनेत्यादिष्वेव स्यात् तथा धात्वादेरिति संत्वं सोनेत्यादावेव स्यान्न तु नमति सिञ्चतीत्यादौ॰ न चेष्टापत्तिः। नेर्गदनदेति सूत्रे नदेस्स्योपस
र्गात्सुनोतीति सूत्रे स्तौतिसिधेत्यादिनिर्देशस्यानुपपत्तिप्रसङ्गादतोऽन्यसदेशानन्यसदेशयोरित्येतत्पूरणेन व्याचष्टे॰ अन्यसदेशानन्यसदेश
योरिति॰ एतस्याः परिभाषाया आवश्यकत्वमाह॥

प्रा.शे.
टी.स.
टी.भे.
३१२

म· प्राव्हान्तरेति दीर्घकृते तद्व्यक्तेरभावेन ह्रस्वास्यापि शब्दान्तरप्राप्तिकत्वमिति चिंत्यम्· परनिमित्तकत्वेनेति· सुस्त्रूर्षति सुस्पूर्षति इत्यादावप्युक्तां
तरंगत्वात् द्वित्वेऽभ्यासे उकारश्रवणानापत्तिरिति नादृश्यांतरंगत्वं चुंचुपचणयोर्यकृद्धिकृतलस्यभेदानाश्रयणमिति एवोच्यते प्रविषये जातवहि
रंगस्थले एव· ननु समकालप्राप्तिके इत्युक्तं एवं च प्रकृकेति नान्तरंगत्वमिति चिंत्यमेतत्· यद्वा उपखोढामित्यर्थमेकव्यक्तिवृत्ति विकारकृतलस्यभेदाना
श्रयणमित्येवोच्यते· प्रकृते तु व्यक्तिद्वयवृत्ति दीर्घ इकारस्य भेदे एतेति न लस्येलसणन्यायप्रवृत्तिः ननूषतुरित्यत्र व्यक्तिद्वयवृत्तित्वात् पुनर्ह्रस्वा
पत्तिरिति चेदेवं वस्यामः पूर्वोक्ताकारस्य नपुंसकत्वमुत्तरस्य तु पुंस्त्वं तयोः समीहारे सुयो धात्विति अपेक्षया पूर्वदीर्घह्रस्वइष्टसिद्धिरिति चिंत्यमेवैत
त्· ऊकालइत्यपि चिंत्यमेव तन्मतेप्युकरणं सवर्णग्रहणात् असंदेहाय ह्रस्वोच्चारित इति चेत्सत्यं प्रकृतेपि वाध्यमिति· वस्तुतस्तत्त्वीकारे सना
संशे साद्यवापत्तिः आदेश एवमुक्ते तु संकोच एव दोषः स्यात्· किंचोदुपधाया इत्यत्रानयैव सिद्धे प्रश्लेषपरभाष्यविरोधः किंच भाव्यमानेनस
त्रस्वरितातिरिक्तविशेषणान्निषेधाप्राप्त्यावैयर्थ्याभावः अष्टादशानां ग्रहणं तु न तत्र प्रयोजनाभावात् स्वरमात्रस्यैवोपयोगात्· किंच तपरप्राप्त
स्यनानयानिषेध इति पाथिमार्थे प्राखरे उक्तत्वात् तपरकरणं चरितार्थमेव· किंचादसो मादिश्यायतेने प्रश्लेषसिद्धौ प्रयोजनाभावः न च इकारे
एवमगृह्यार्थे चरितार्थं अत्रापि अदस अमु आदेशविधानेनैव सिद्धे गुरुपन्यासादेव तत्सिद्धेः अमुके इत्यत्र सर्वादेशापत्तिस्तु न· तदस्या ॥ राम
सीधुनापाउक्तत्वात् अदमुयङ· र्थेन तत्रादद्यङ् इत्येव सिद्धान्तयिष्यमाणत्वात् अत एव इयं नाश्रयणीयेवेत्यन्यत्र विस्तरः ॥ ॥ ३१२

मे· स्यदीर्घः॥ण इति। तदिह रकः काश्चाइत्यनेनेग्ग्रहणेन व्यवच्छिन्नन्नशक्यमनुवर्त्तयितुम्। इग्ग्रहणस्य चाण्विशेषणत्वात्। अण्विशेष-
णमिग्ग्रहणम्। अण इक इति। यदि तर्हि अण्विशेषणमिग्ग्रहणं चौरी दीर्घो भवतीतीह न प्राप्नोति। अवाचा। अवाचो नैष दोषः अण्ग्रह-

णं प्रसज्यस्यात्र दृश्यमानत्वादिति चेन्न पर्युदासः चिंत्य एव· किंतु प्रसज्येत शब्दस्वरूपाध्याहारात् तदन्ते तु दोष इति· तत्वं न प्र
वृतिरिति अनंसविकार इति प्रत्ययप्रत्ययविशेषणहेतिभावः व्याख्यानादिति· चौ इति लिंगात्· अच प्रत्याहारग्रहणे हि
स्यासंभव एव स्यान्न च वर्गग्रहणं तत्रेति वाच्यं· छ्वेति वैयर्थ्यापत्तेः अन्यथा सर्वस्य परे दीर्घस्यैव सत्वे दीर्घादित्येव सि
द्धेः संगतिः स्पष्टैव· न चोत्तरपदे इत्यधिकाराच्च वर्गे पूत्तरपदे एव दीर्घसत्वादुत्तरपदाभावे छ्वे चेति चरितार्थं तर्हि चावि
त्यत्र स्वरितेनाधिककार्याद्दुग्ग्रहणं चुइति पठितस्य च ग्रहणं चेति तत्वम्· ॥ ॥ ॥ ॥

णमनुवर्त्तते इग्ग्रहणन्निवृत्तम्। एवमपि कर्तृचः कर्तृचा अत्र न प्राप्नोति यथा लक्षणमप्रयुक्ते। मा भूद्दीर्घत्वमिति कैयटः। अथवा भ
यन्निवृत्तम्। कस्मान्न भवति तृतीय इति। निपातनात्। द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्यामिति·॥

श॰शे॰ भै॰ तस्य उपदेशदेशीयत्वव्यवहारान्यागेपिसमानकालप्राप्तिकयोर्भत्वपदत्वयोर्बाध्यबाधकभावोयुक्तः।यत्रादौभसञ्ज्ञायानप्रयुक्तकार्यंच
टी॰भै॰ कृतेयश्चात्पदसञ्ज्ञाप्राप्तासापूर्वजातभसञ्ज्ञायाबाधपितुनशक्यते।भसञ्ज्ञायाःपूर्वजातत्वात्‌एवञ्चप्रकृतेनलोपापादनंयुक्तमेव॰किञ्च
टी॰भ॰ सञ्ज्ञायाकार्यार्थतयायत्रनभसञ्ज्ञयास्वीयकिञ्चिच्छास्त्रीयकार्यंसाधनीयमस्तितत्रतस्याःप्रवृत्तिर्नस्यात्तथाचपदसञ्ज्ञायाःस्वादिष्विति

३९३ भ॰ अत्वविषयइति तेनआत्वविषयस्यापिसंग्रहः॥

तत्रपृजादिपरतयाःनकारंविशेषयिष्यामः।अनाःकारमितिभाष्यन्त्वेकदेशयुक्तिः।यजादिप्रत्ययस्याङ्गा
शेउत्थिताकाङ्क्षतयातेनानोविशेषणयोगाच्च॰अतएवसर्वफलानामन्यथासिद्धिमपदर्श्यापितस्माद्यानिएत
स्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानितदर्थमेषाकर्तव्येतिउपसंहृतम्भाष्येइतिभावः॰अन्त्यसदेशस्येति॰अन्त्येनसमानोदेशोय
स्येत्यर्थः॰तत्वञ्चान्त्यवर्णतद्वर्णयोरितराव्यवधाने भवति चलीक्लृप्यतेइत्यादौऋकारान्तर्गतरेफस्योत्तराज्भागेनव्य
वधानान्नान्त्यसदेशत्वसम्भवइतिनतत्रैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः।अतएवनसम्प्रसारणेइत्युदाहरणीभूतस्यविद्धइत्यादेर्नि
नयासिद्धिः।अतएवनसम्प्रसारणसूत्रेसार्थकम्॰नैतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानीतितत्सूत्रस्थभाष्यस्यत्वयमर्थः।ए
तत्सूत्रसाध्यानिविद्धइत्यादीन्युदाहरणानिनैतस्याःपरिभाषायाःप्रयोजनानिभवन्तीतिअनन्त्यसदेशत्वाभावादितिचतद्भा
वः।परस्यैवेति॰इशब्दस्यैवेत्यर्थः।अःसेरिति॰अत्राकारेणाकारस्यापिग्रहणन्तेनामूदृगित्यादिसिद्धिः।तत्रत्यासर्वनाम्नि
विधीयमानायाःप्रवृत्तिःस्यादेव॰एवंसतिश्वलिहागोदुहावाचस्यादौढत्वघत्वकुत्वादिकार्याणामापत्तिःस्यादेवेतिदिक्॥ ॥परिभाषार्थविवरणे रम ३९३

भै· तद्दूर्णेति· अन्यसमानदेशत्वेनाभिमतवर्णस्यर्थः। इतराव्यवधाननिवेशादेवा अनया· अनंत्यविकार इतिपरिभाषयाः अतएव· तदुदाहरण
स्यानयासिद्धेरेव· परिभाषास्वीकारेभाष्यविरोधम्परिहरति· नैतस्या इति· अः सेरित्यत्राकारजातीयवर्णपरमकारग्रहणम्॥ ॐ॥ नन्वेवंस्त्र
भ· मानावादिति· अत्रगुरुचरणाः क्वचिदंत्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्तिप्रसिद्धेअंत्यसदेशोपस्थितिरत्रोत्वस्यतथात्वेपिनप्रवृत्तिः अवधारण
गर्भानंत्यसदेशस्यैवविकाराभावात्· अमुनि सत्रास्यापिप्राप्तेः मकारादावपिनप्रवृत्तिः एकप्रयोगेदृष्टौ[illegible]त्यसदेशानंत्यसदेशयोः प्राप्त्य
भावात्· रेफेणव्यवधानादंत्यसदेशत्वाभावात्· अतएवोक्तंएके इतिभाष्यप्रयोगउपपन्नः अन्यथांत्यसदेशत्वाभावानमुत्वानापत्तिःत
प्रसइति· अत्रतन्त्रेणार्थद्वयेपिसूत्रतात्पर्यंतत्रलक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था· अत्रप्रमाणमुपन्यस्यति· उक्तञ्चेति· लत्वव
दिति· चलीक्लृप्यतइत्यत्रयथालत्वंरीगृकारयोर्भवतितथेत्यर्थः। अत्रादमुपडितिरूपवादिमतंन्याययुक्तम्· लत्वे
उक्तारीत्यैतन्न्यायाप्रवृत्तावपिअत्रैतत्प्रवृत्तौमानाभावात्· अतएवभाष्येऽदसोऽनोस्त्रेरितिवार्तिकप्रत्याख्याना
याप्यबासेरितिपक्षमुक्तायद्येवममुमुपडितिनसिध्यति॥ ९९ स्यात्प्रवृत्तिरेवयुक्तेतिनाप्यदमुयडितिभवितव्यमितिभाष्य
विरोधः तत्रअः सेरितिपक्षेएवंभवितव्यंतन्नस्यादितिशंकायामुक्तंचेतिसमाधानेनादोषात्· समाधानंतुकेचिदिच्छंति· वस्तुतस्तुयनेत्ये
वेतिभाष्याशयेनादोषात्तस्माददमुयङ इत्येवेष्टंनद्वयमितिसिद्धांतमाहुः। अतएवहिः प्रयुक्त इतिसुधियः॥ ९ घत्वविषयेत्वनुपपन्नमत
आह· त्यदादीनामिति· ननुसकृदुच्चारितादसेरितिपदात्कथमर्थद्वयलाभइत्यतआह· अत्रतन्त्रेणेति· वार्तिकोक्तमतत्रयान्यतमस्यपस्ययुक्त
त्वननादाह· अत्रादमुपडितिं· अत्र· अदस्यङ्· शब्दे· लत्वेउक्तारीत्येति· चलीक्लृप्यतइत्यत्रानवर्णतद्दूर्णयोरितरव्यवधानसत्वात् अत्रअदस्यङ्

भै॰ शब्दे॰ न्याययुक्तत्वमुपपादयति॰ अतएवेति॰ नोत्वेरिति॰ ओकारस्य रेफान्तभिन्नत्वाद्स इतितस्यार्थः। अः सेरितिपक्षमिति तृतीयपक्षमित्यर्थः॥ ॥ नन्वेतावतान्याययुक्तत्वङ्कथमतआह॰ अत्रेति॰ प्राप्नोतीति॰ अत्र॰ भाष्ये॰ इतिभवितव्यमिति॰ एतेनन्याययुक्तत्वंस्पष्टमेवोक्तम्॰ परन्तुत भ॰ समः मिङिति॰ ननुअकचिकृतेविशिष्टस्यादेशार्थयायान्यासएवास्तु इतिशंकावसरइतिचेन्न॰ सर्वनामसाहचर्येणाव्ययादपिवाचक त्वरूपप्राधीन्येएवप्रवृत्तिर्नतुद्योतकस्थले प्रकृतेतुसमोद्योतकत्वान्नाकचः प्रसंगइतितात्पर्यात्॰ ननुनलोपोनञइत्यत्राशितिव्या अदसुङितिप्राप्नोति अदमुपङितिभवितव्यमनन्त्यविकारइत्युक्तम्॰ अत्रेतिप्राप्नोतीत्युक्त्वातत्रासम्मतिरुक्ताइति भवितव्यमित्यनेनपृथक्त्वमितिपक्षेसम्मत्यभावोदर्शितः इतिभवितव्यमित्युक्त्याचतत्रशब्दे ऽप्रयुक्तत्वंसूचित मित्याहुः। विष्वग्देवयोः किमिति॰ चस्याप्युपलक्षणमिदम् ननूत्तरपदाधिकारादञ्चुरूपेउत्तरपदे इत्यर्थोहिप्रयो। ञ्चनमित्यादेर्व्यावृत्तौव्यर्थमप्रत्ययग्रहणमतआह॰ अप्रत्ययेति॰ तेनेति॰ अन्यथातः कृइत्यत्रनित्यसमासइत्यनेनाऽ नुवृत्तसमासग्रहणेनोत्तरपदाक्षेपेपिकृधातुरूपेउत्तरपदेइत्यर्थोपत्तावयस्कृदित्यादावेवस्यादितिभावः। उदईत्॰। अत्राचइत्यनुवर्त्तते॰ समस्समि॰ समोमिङितिसमइणितिवानकृतम्॰ परिभाषाज्ञानकृतगौरवापत्तेः। तिरसस्ति॰ अलो परइत्यत्रशकन्ध्वादित्वात्पररूपेणाकारःप्रश्लिष्यते॰ अस्यअलोपोलोपाभावोपस्मिन्नच्चताविग्रहर्थस्तदाह॰ अलुप्ताकारइति सेः कृताल्लणइत्यत्रदोषदानसाहचर्येणाभिप्रेतमितिचेदुच्यते॰ उपसर्गस्यापत्तौ तिरश्चेति॰ श्रुतेः लोपस्यस्थानिवत्त्वतुनपूर्व दर्भेइदंमेवध्यतइत्येवनोक्तङ्किन्तुभवितव्यमित्येवोक्तम्। तेनसम्मत्यभावप्रयुक्तोऽप्रयुक्तत्वलाभः। ननुविष्वक्देवयोरित्यस्याभावेपिचकारसमु ३९५

मे· अतल्लोपोन इति· पाक्षे रोनान्यथासिद्धिरुद्भाविता सापि कार्यकालपक्षे न तु यथोद्देशे आकडारीयभपदसंज्ञाविषये तु यथोद्देशपक्ष एवान
तु कार्यकालपक्ष इत्याशयेनाह· किञ्चेति· अल्लोपैकवाक्यतापन्ने त्यर्थः नन्वेवं भाष्यविरोध इत्यत आह· ष्यङः सम्प्रसारणमिनीति· एव

म· मेवावश्यकमिति·। इदं तु तत्त्वं भसंज्ञापदत्वरूपे शास्त्रीयेपि भवति चन· परं तु भाष्यादिति न लोप इति सूत्रे यि यचि भमिति भ्यामि
पदत्यापरत्वप्रतिबंधान्नलोपाभावार्थं कार्यकालत्वं युक्तमेव· किं चाष्टाध्यायीकृतपरत्वाश्रयणात् परत्वान्नभसंज्ञैवेति न दोष इति

अल्लोपोनोऽचः सान्ते सादावनेकल्पित्वकल्पनापेक्षयेयन्याय्या· किञ्च भसंज्ञायां कार्यकालपक्षाश्रयणमश
क्यम्परत्वेन पदसंज्ञाबाधकत्वानुपपत्तेः राजत्वस्यादौ नलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वमल्लोपोन इति लोपे पश्चान्नान्न नलो
पैकवाक्यता पन्नपदत्वस्येतरेकवाक्यतापन्नभत्वेन बाधायोगान्न लोपापत्तेश्च· तस्मादाकडार
स्थसंज्ञासु यथोद्देशाश्रयणमेवावश्यकमिति यजादिस्वादिपरयोः न इत्सर्थस्य न तत्र लाभः। ष्यङः सम्प्र
सारणमिति सूत्रस्थं कार्यकालसंज्ञापरिभाषं भस्येत्युपस्थितमिदम्भवति यचि भमिति· ॥ ६६ नत्वम्· एवं च भाष्यम
पि नैकादेश्युक्तेः अंगेन भसमासेपस्य सर्वत्रोक्तेः भन्यय इत्युपस्थितस्यानो विशेषणाच्च· उत्थिताकांक्षत्वमत्र तिरस्कृतं· ॥

त्वपरिभाषैव भाष्यकाराभिप्रेतानभसाख्यानमित्याशयेनाह· अतएवेति· अस्याः परिभाषाया न्याय्यत्वादेवेत्यर्थः। केचित्तु परत्रोक्तकार्य
कालपक्षेनल्लोपैकवाक्यतापन्नपदत्वस्य भत्वेन बाधो न स्यादिति तन्न युक्तम्· आकडारादेकैवसिद्धे संज्ञापदोपादानेन सम्यक्त्वापमा
निस्यर्थेन कार्यार्थम्प्रधानदेशगमनेप्युपदेशदेशीयत्वव्यवहारः न सम्भवतीत्यर्थो विवक्षितः। तथा च भसंज्ञया पदसंज्ञाबाधः सुघट एवे

श॰शे॰ भै॰ पूजारूपार्थस्येति॰ पूजागम्यतइति॰ कर्त्तरिक्तादिः। ननु प्राच इति प्रयोगो यत्र तत्र चेत्पूजाविवक्षिता तदा नलोपो न स्याद्यदि तु न पूजाविवक्षा त
टी॰भै॰ ल्लोपस्याप्रवृत्तिः स्यात्तथा चोदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापत्तिरत आह॰ प्राच इत्यादीति॰ अत्र हि प्रकर्षेणाञ्चतीति शब्दसाधुत्वाय व्युत्पत्तिमात्रं न त
टी॰भ॰ र्थौ॰ वयववयोर्विवक्षितः। प्राचामवृद्धादित्यादिनिर्देशादेतादृशेषु नलोपो ना पदि तु न स्यात्तदा कुदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तस्य प्राक्शब्द
३९५ भ॰ नाञ्चेः रूढस्येति॰ ननु प्राचीन इति विशिष्टरूढत्वस्यादृष्टत्वेन वक्तुमशक्यत्वाद्यौगिके नलोपानापत्तिः पूजायाः गम्यमानत्वादिति वाच्यं॰ प्राचो
क्तं परं क्वचित्पूजयोपादीयते क्वचिन्निरादायां च लोपयुक्तः प्रयोगः पूजायां तु नकारसहित एवेति केचित्॰ अपास्तमिति॰ वस्तुत उत्तरार्थं नकार
स्यावश्यकत्वेनात्र नियमगौरवेण च तदयुक्तमेवेति भाति॰ एतेनाञ्चुगतौ वचिपूजायामिति पठ्यते॰ इदित्वादेव नलोपाभावे नाञ्चेरिति सू
पूजार्थस्येति॰ पूजारूपार्थस्य गम्यत्व इत्यर्थः अत एवाव्याकुलं गच्छतीत्यर्थे ऽञ्चितं गच्छतीत्यादौ न लोपो न॰ अव्याकु
लगमनेन च पूजा गम्यते न त्वञ्चतेरेव तोर्थ इति स्पष्टमञ्चोऽनपादान इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः। प्राच इत्यादि पूर्वोदाह
तन्तु चिरन्तनादिरूढस्येति वोध्यम्॰ एतेनाञ्चेर्गतावितिविषमेनैव सिद्धौ नाञ्चेः पूजायामिति व्यर्थमित्यपास्तम्॰॥ ॥
त्रमेव व्यर्थमित्यपास्तम्॰ पूजागम्यत्वेपि नलोपापत्तेः अंचु पुजिकुंचामित्यत्रेकारकरणादचिरित्यस्य अग्रहणपत्तेश्च उकाराकरणेन
तस्यापि ग्रहणे अचि इत्येके इत्यस्याप्यापत्तेः तत्राकारान्तकृत्वाद्धात्वनुबंधकत्वादग्रहणमिति चेद्गौरवमेवेति दिक्॰॥ ॥ ३९५
स्यावयवो लुप्यत इत्युदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्। एतेन प्रागुक्तस्याञ्चितं गच्छतीत्यस्य प्राच इत्यादिरूपाणाञ्चासाधनेन॰ ननु क्रुङित्यत्र नलोपाभा
वोपि निपात्यत इति यथाश्रुतमूलोक्तं परेश्च घाङ्कीति सूत्रभाष्यविरुद्धमत आह॰॥

भ·ञोपधत्वेति·सूत्रेभाष्यइति·तत्रहिसञ्जीतिवचनस्यकुञ्चारूत्तत्रचोः कुः कलीतिकुत्वाभावः फलमित्युक्तानिपातनादेतत्सिद्धम्।किन्निपात
यन्न्ऋत्विक्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिकुञ्चाञ्चेत्युक्तम्·यद्यपंस्वतोनकारोपधः स्यान्नदाकुत्वस्याप्राप्तेर्भाष्यमसङ्गतमेवस्यात्अतएवक्रु
भ·ञोपधत्वेति·क्रुंच्यादित्यत्रआशीर्लिङि·तत्वंतत्रनोपधप्रयोजनंक्रुच्यादिति·तत्रकुचिइतीदित्पठनेनापिसिद्धमितिक्रुंचेतिपाठो
व्यर्थः स्यादतोयंनञोपधः कथंतर्हिकुत्वमाशंकितेतर्हितत्भाष्यात्कुत्वविषयेऽनुस्वारपरसवर्णत्वयोः सिद्धत्वमेवप्रतिपाद्यतांआशी
नलोपाभावइति·ञोपधत्ववोधनद्वारेत्यर्थः।स्पष्टञ्चेदम्परेश्चघेतिसूत्रेभाष्ये·अपिनाचसमवधानेचोः कुरितिकुत्वा
भावोनिरुपपदात्क्विन्निति चनिपात्यतइतिवोध्यम्·सञ्जीतिवचनाद्वाकुत्वाभावः।षत्वंस्कोरिति·सलोपेषत्वस्यासिद्ध
त्वात्सलोपेकृतेषत्वम्·व्रश्चेः क्विपिग्रहिज्येतिसम्प्रसारणेपूर्वरूपत्वेश्चुत्वस्यासिद्धत्वात्सलोपः।सुहृद्वत्त्विति·चर्त्वस्यासि
द्धत्वाड्ः सीतिवाधुट्।निपात्यंतइति अतिप्रसंगानाइतिशेषः।तत्रच्छ्वढहतोर्गुणाभावः महेः कर्मणिप्रत्ययश्चागमेजगारे
शश्चनिपातनात्·शतृवदिति·प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाशतृप्रत्ययान्तवदित्यर्थः॥ ११ लिङि·क्रुंच्यादित्येवरूपमस्त्विति चेत्चिंत्य
मेतत्शतृवदितिनन्वतृप्रत्ययांताएवनिपात्यन्तांकिमनेनगुरुभूतेनेतिवाच्यं·अतृप्रत्ययस्यप्रकरणेपठितत्वाभावात्·पूरणगुणेतिनिषेधा
र्थमपिशतृवदित्यतिदेशस्यावश्यकत्वाच्चेत्याहुः॥ ((ञ्च्यादित्यत्रनलोपोनायदुक्तम्मूलेनलोपाभावोपीतितत्रापिशाब्दार्थमाह·अपिनेति·सञ्जी
तिवचनस्यप्रत्याख्यानपक्षइदम्·कुत्वाभावइतिनस्पेसादिः।तदारम्भपक्षेप्याह·सञ्जीति·ननुषत्वंस्कोरितिसलोपक्रमेणाभिधानमयुक्तंसलोपेष
त्वस्यासिद्धत्वादतआह·सलोपइति·एवञ्चमूलकारस्यापितादृशः क्रमोनविवक्षितः किन्तुलक्षणयोः प्राप्तिमात्रमितिभावः।ननुनात्रसकारइतिकथंस
लोपइत्यभिधानमतआह·व्रश्चेः क्विपीति।

भै. ननु यदि शतृवद्भावस्तदा शतुरनुम इति सूत्रे बृहन्महतश्चेति वार्तिकमप्यर्थमत आह· शतुरनुम इतीति· शतृवदित्यत्र तृतीयान्ताद्वतिर्न तु सप्तम्यन्तात्तेन महती नदीत्यत्रोगितश्चेति ङीप्त्वविकल्पः सिध्यति। अत एव· अधातोरित्यस्यानुपदार्थविशेषणत्वाभावादेव· नन्वनुशब्दस्य पृथक्पदत्वेपि तस्याङ्गविशेषणत्वेन यथात्वन्तस्येत्यर्थलाभस्तथा सन्तस्येत्यस्यापि लाभे सोत्र मन्तग्रहणमप्यर्थमत आह· अङ्गविशेषणत्वेति· अत्रेदमवधेयम्· अत्वसन्तस्य चाधातोरिति सूत्रे अन्वादेशकमिति। वस्तुतस्तु वक्ष्यमाणासन्तप्रतिपत्त्यर्थं तेन चन्द्रयतेः क्विपि चन्द्रमित्यत्र नदीर्घः णिलोपस्य तु नस्थानिवत्त्वं दीर्घविधौ तन्निषेधात्· टिलोपः स्यादिति मतेः दोषेण कथं तदुपरिव्याख्यानेन निर्वाह इति दोषोदन्तः एतद्वचनेन निर्वाहादिति चेन्न· इदम् शतुरनुम इति सूत्रे बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानमिति तु पृषदादिव्यावृत्तये नियमार्थमिति बोध्यम्· अत्वसन्तस्य चाधात्वर्थे· अतु इति लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदम्· अधातोरित्यसन्तस्यैव विशेषणम् नुशब्दान्तरादाह· धातुभिन्नेति· अत एव गोमिद्भ्यामिति सूत्रे गोमत्यतेरप्रत्यये गोमानिति प्रयोगो भाष्ये सङ्गच्छते। अङ्गविशेषणतया ऽर्थसिद्धं तदन्तविधेरेवानुपूर्वं वचनं न किन्तु षष्ठ्यपरस्य षष्ठ आदेशस्थानिवन्मूलकः छेणकारघटकत्वमारोप्यते इत्यारोपमूलको वा तत्राद्येऽनेकान्तवादिनामुपरि नदोषः अंशे तु स्वावयवावयविनिस्व घटकत्वमारोप्यत इति तदा ऽवयवत्वस्यैवाभावेन तदवयविनि तद्घटकत्वस्यारोपेपि न मश यम्· सूत्रे ऽत्विति मवतुक्तवतुवतुमतुपवतुप् अवतु डमतुयामवयवानां सामान्येनानुकरणम्। अत एव भवान् कृतवान् घटवान् तावान् कुमुद्वानित्यादिसिद्धिः नन्वत्वन्तत्वमङ्गविशेषणमुत प्रत्ययस्य विशेषणम्। नाद्यः दीर्घप्रवृत्तिसमये तस्यात्वन्तत्वाभावात्। भवानित्यत्रापि सर्वादिपठितभवतुशब्दावयवोकारस्योपदेशेऽजनुनासिकेति सूत्रेणेकारस्येत्संज्ञायां तस्य लोपे ऽनुबन्धरहितस्यैव सत्वात्· सर्वेष्वेव

[illegible]

मे॰ त्व्यपसर्वनाम्न उपस्थितत्वात्कथमध्याचीत्यत्रातिप्रसङ्ग उक्तो॰ तआह॰ चस्याप्युपलक्षणमिति॰ तथा चोत्तरपदेन पूर्वपदस्याक्षेपे॰ प्रत्ययान्ते॰ ऽञ्च
तौ परे यत्पूर्वपदं तस्यादेश इत्यर्थो प्यत्या॰ तिप्रसङ्गः स्यादिति भावः। अत्र त्वाप्यां शो धातुग्रहणे तदादिविधिरित्येव॰ एतद्वचनफलमन्यत्रेत्यभि
प्रायेण मूले॰ ऽन्यत्रेत्युक्तम्॰ प्रकृतसूत्रे तु न फलमप्रत्ययग्रहणसत्त्वात्॰ अन्यथा॰ त्वाप्यस्य वचनस्याभावे॰ परिभाषाज्ञानेति॰ न च समः सम्मि
रिति न्यासेप्यनेकाल्शिदिति परिभाषया ज्ञानस्यापेक्षास्त्येवेति साम्यमिति वाच्यम्॰ भवन्मते रत्नस्त्रायाः॥डि॰ त्त्वेसस्य चापेक्षा॰ मन्मते त्वने॥
म॰ विसत्रभाष्ये लोपसर्गविषये॰ ऽकचो॰ ऽनभिधानात् तत्र हि अयनाविसुपसर्गविशेषणं रेफस्य वा आद्ये परे प्रतिषेधः अंसेप्रतेर पूर्व
विधिरित्युक्तं यद्यकच उपसर्गस्यात्तदा परिवदकच्यपि निषेध आवश्यक इति तदनुक्त्या॰ ऽनभिधानमावश्यकमित्याहुः तिरसः अत्रति
र्येरति अनीति अनीति वा स्युरिति केचित् अयं विचारः आद्ये अमुं चतीत्याङ इत्यत्राकारपरत्वादापत्तिः अलोपग्रहणे तु एकादेशापत्ते तद्रूपलो
पस्त्वेनना पत्तिः द्वितीयेपि अ इत्यस्यानुकरणे प्रकृति॰ वदनुकरणं नेति पक्षे अ आ उ इत्यत्र अपदान्तादकारादतो गुणे इति पररूपे आदेशः स्यात्
अलोपग्रहणे तु कृरीत्यादेश इति न दोष इति चेन्न॰ अतीत्युक्ते [ ] आङि॰ त्यत्र दोषतादवस्थ्यात् अतः पक्षद्वयं तु सर्वत्र मे वेत्याहुः॥
काल्त्यस्यैवेति लाघवम्॰ इगिति न्यासे चाद्यन्ताविस्यस्यापेक्षेति गौरवमिति भावः। नन्वव्यपसर्वनाम्नां समो॰ ऽकचि कृते समादेशप्रसेकका
रा श्रवणं सम्मिरि समुदायरूपादेशस्य फलमिति भाष्ये नोक्तमिन्यूनतापरिहाराय यत्र कुत्सा विवक्षा तत्रापि प्रथममुत्तरपदमिति नैकादेशा
लतो॰ ऽकजिति स्वीकारात्। अथवोत्तरपदार्थसमशब्दसमभिव्याहारेण प्रकर्षप्रतीत्या तादृशविषये कुत्सादिविवक्षैव नेति॰ यदुक्तमनुमाक ॰
न्वाविति तल्लाभप्रकारमाह॰ अलोप इत्यत्रेति॰ नलोपो यस्येति व्याख्याने॰ वयवार्थकपस्येत्यस्य पदवयवस्येत्यर्थकरणेन नलोपविषयेति
भावापत्तेरत एवमव्याख्यातम्॰ मूलोक्तसामानाधिकरण्येन व्याख्यानवक्ष्यमाणानुपपत्तिरत आह॰

प्र·श्रे· भै· ननुपरमित्यसङ्गतम्दीर्घस्यनुमोऽप्राप्तिविषयेचारितार्थ्याभावादतआह· वचनसामर्थ्यादिति· वस्तुतएवम्प्रकारेणचारितार्थ्यमयोग्यमित्य
टी·भै· भिप्रायेणाह· अभिमानइति· सत्यपिसम्भवेबाधनम्भवतीतिभाष्यकारमताभिप्रायेणाह· अभ्युच्चयइति· उक्तमेवार्थमाशङ्कासमाधानाभ्याम्
टी·भ· भ· नलोपिनइति· यथाश्रुतेप्राङ्·ब्राह्मणीत्यत्रोगितइतिङीबापत्तिः॥ ॥ ॥ ॥ ॥
३७ परमिति· वचनसामर्थ्यादुपधापदासम्बन्धेनचारितार्थ्यादित्यभिमानः।अयमभ्युच्चयइत्याह·नित्यमिति· कृता
कृतप्रसङ्गित्वमात्रेणेत्यर्थः।सामर्थ्यादिति· वाक्यार्थबोधकालेविरोधाभावेनोपधासम्बन्धेकृतेसामर्थ्यात्पूर्वदी
र्घप्रवृत्तिरेवकल्प्यतइतिभावः।धीमानिति·नचैकानुबन्धपरिभाषयामतुपोऽत्राग्रहणंसूत्रेतुसर्वादिपठितेनुनासि
कोकारविशिष्टेभवतुशब्देचरितार्थमितिवाच्यम्·पकारादेःसमुदायानुबन्धत्वेप्यतोह्यनुबन्धकत्वाभावात्·अवयवाना
न्नान्तरीयकतयासमुदायोपदेशएवत्कृषितात्पर्यमित्यर्थस्यादेचउपदेशइतिसूत्रस्थभाष्यसम्मतत्वेनयदुपदेश
अपृक्तायस्यत्सन्नातस्यतदनुबन्धकतायाएवस्वीकारात्·नचोकारलोपेऽत्वन्तस्याप्यभावः।उकारस्याश्रयणेनतदेशे
भूतपूर्वगतिस्वीकारात्·एतेनतदाश्रयणेअनुबन्तमेतन्नात्वन्तमित्यपास्तम्·तदाश्रयणाभावात्तस्मादनुनासिको
कारविशिष्टायउपदेशेऽनुस्वरन्तस्यप्रयोगस्यदीर्घइतिसूत्रार्थइतिनदोषः।नियमार्थमिति· धातोश्चेदुगित्कार्यंत
माह·नचेत्यादिना·उपसंहरति·तस्मादिति·अनुनासिकोकारविशिष्टइति· अनुना ((हिनलोपिनोऽञ्चतेरेवेतिनियमइतिभावः
सिकोकारोपलक्षितइत्यर्थः।नलोपिनोऽञ्चतेरेवेति· तेनप्राङ्·सुमुखीत्यादौपूजायामुगितश्चेतिङीपनेतिबोध्यम्॥ ॥ ॥ ॥

भे· तेन· उक्तनियमाश्रयणेन· उक्तनियमलाभे बीजमाह· न्यायेति· अञ्चतेश्चेन्नलोपिन एवेति· एतादृशनियमफलम्पूर्वोक्तमेव· अत्र· गोम
म· उभेलक्ष्यानुरतिवस्तुतस्तु उभशब्दस्य द्वित्वावच्छिन्नबोधकत्वादुद्देश्यतावच्छेदकद्वित्वरूपमेकमेवेति नवाक्यभेदः· किंचविधेयतावच्छेदक
भेदेनवाक्यभेदेपि उद्देश्यतावच्छेदकभेदेवाक्यभेद एवनयथा घटपटौस्त इति· अत्र· ननुगर्गादिसत्त्रशतनिष्ठस्वत्वनिष्ठस्वत्वनिवृत्तिविधे
याधारत्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकस्वस्वत्वप्रकारकेच्छायाः दंडनपदार्थत्वात्· एवंचतिष्ठतेरेकत्वेपि विधेयतावच्छेदकं यत्नत्वम्· तथाचवाक्य।
तेनोक्ता स्वतृह्वाल्हणीसारोङ्मनुमौन· न्यायप्राप्तानलोपाकरणपूर्वकनलोपकरणस्यविवक्षार्थत्वमित्याशयः॥ यद्य
पि अञ्चतेश्चेन्नलोपिन एवेति नियमेपि अञ्चतिग्रहणं स्वरितार्थम् तथापि भाष्यप्रामाण्येन सामान्यापेक्ष उक्तनि
यमोयुक्त इति बोध्यम्· नन्वत्र धातुत्वात्कथन्नुमत आह· अधातोरिति· नचौपदेशिकधातुविषयक एव नियमोस्तु कि
मनेनेति वाच्यम्· औपदेशिकानन्तर्भावेण सामान्यापेक्षनियमज्ञापनार्थत्वात्· तत्फलं पयोधारिस्याद विवगोमानिमा
दिनामधातावुगितश्चेतिङीबभावइतिदिक्· क्वचप्रत्ययः स्तोपोनस्थानिवत्त्वौलुमत्वात्· अत्राचार्यक्विवर्वाचीनमतेन· व
स्तुतो हलन्तेभ्यस्तदभाव इति ह्रस्वन घापइत्यत्र भाष्येस्पष्टम्· उभेऽभ्यस्तम्· लक्ष्यानुसारेण॥ ((भेदादेववाक्यभेदेन तु विधेयता
वच्छेदकभेदादितिस्वीकारेण प्रकृते विधेयताय अभेदेनादोषात् यद्वा स्वत्वं न विधेयतावच्छेदकमानं सप्रत्ययसंगात्· अपितु स्वस्वत्वेनानुगतरू
पेणेति न विधेयतावच्छेदकं भिन्नं· नत्त्वशतनिवृत्तिगर्भेषु नास्तीति वाच्यं· एकदेशद्वारा सत्वादित्यलम्·॥
न्तमिच्छतीत्यर्थके गोमानित्यत्र· धातुत्वात्कथन्नुमिति· सनाद्यन्तत्वेन धातुत्वात्· औपदेशिकधातुविषयक इति· ज्ञापकस[illegible]नात्· ॥

प्रा·शे· भि· हेरित्यनुवृत्त्यैवेति· यद्यप्येकाच इति सूत्रे हेरिति विधेयसमर्प्यकं तथापि तस्य त्यागः। पूर्वोभ्यास इति क्रमः इस्वत्रानुवादसमर्पकत्वे बाधकाभा

टी·भै· भाव इति भावः। हित्वविशिष्टार्थकमिति· उभेग्रहणसामर्थ्यात्प्रकृते हित्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेनाभ्यस्तसंज्ञोद्देश्यतावच्छेदकत्वं विवक्षितमन्यथा

टी·भ· म· असतीति· प्रयोजनाभावे सस शब्दार्थप्रयोजनकथनस्योपहासपरत्वादिति भावः॥ ॥ ॥

३९८

गर्गदण्डनन्यायादत्र समुदाये वाक्यसमाप्तिरित्याह· उभे समुदितमिति· हेरित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे उभेग्रहणं स्पष्टार्थम्· यत्तूभेग्रहणसामर्थ्यात्सहभावोपसर्जनहित्वविशिष्टार्थकम् तेन समुदितस्यैव लाभ इति तन्न· अशब्दार्थत्वात्· शब्दाधिक्यादर्थाधिकस्य बहुशो भाष्यकृतोपहसितत्वाच्च· ध्वनितं चेदं तदसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थं विधास्यत इति ग्रन्थेन भाष्ये· अत एव सूत्रशेषे भाष्ये गर्गदण्डनन्यायेनैतदर्थसिद्धिमाश्रित्य सहग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकं प्रत्याख्यातम्। तुल्यन्यायात्तदर्थकत्वेन पराभिमतमुभेग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति सुधियो विभावयन्तु

आश्रयतया तस्योद्देश्यकत्वं स्यात्· एकाचो द्वे इति सूत्रे हित्वाश्रयस्य द्वितीयोच्चारणविषयस्य विधेयत्ववत् अशब्दार्थत्वादिति· तस्यानु॥
सारि गर्गदण्डनन्यायेनैव पर्याप्तिसम्बन्धस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वलाभे तदर्थमधिकोपादानं क्लेशरवग्रस्तमिति। एतच्च भाष्ये सति प्रयोजन इ ३९८
त्येवमभिधानेन सूचितं· विभावयन्त्विति· यथा वार्तिककृदुक्तं सहग्रहणं प्रत्याख्यातं तथा पराभिप्रेतं सहस्य ग्रहणमपि प्रत्याख्यात
मेव· ऐर्सन्नित्यत्राभ्यासलोपे जुसभावार्थं तथा ईर्सन्नित्यत्रानभ्यस्तादिति·॥

भे· सानुवन्धकनिर्देशेषुरूपमाश्रीयते रूपनिर्ग्रहश्च शब्दनान्तरेण लौकिकम्प्रयोगन्तस्मिंश्च सानुवन्धकानाम्प्रयोगो नास्तीति कत्वाद्द्वितीयः
प्रयोग उपास्यते कोसावुपदेशो नामेति घसन्त्वासूत्रीयभाष्योक्तरीत्योपदेशेयोत्वन्तस्तस्य ग्रहणमिति विज्ञास्यत इति चेत्· एवं सति सर्वादिपठित्वा
व्युत्पन्नभवतु शब्दस्य भवानिति यद्यपि सिध्यति तथापि भावेडवतुरिति व्युत्पन्नस्योपदेशाभावाद्दीर्घो न स्यात्· व्युत्पत्तिपक्षेऽवयवावयवस्य समुदा
यावयवत्वेनात्र सिध्यस्येवेति चेत्· एवमपि मतुपमतुवन्तेन न सिध्यति अत एव न द्वितीयः। प्रत्ययस्याप्रकृतेत्वाच्च· शब्दस्वरूपस्याध्याहारेण
वाक्यार्थवोधसम्भवेप्युपदेशः त्वन्तत्वाभावाद्दोष एवेति चेत्· अत्राहुर्वार्तिककाराः। अत्वन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसङ्ख्यानमिति· तन्नहि उ
कात्वव्याख्यानाश्रयस्यावश्यकत्वमिति न विरोध इति यत्किंचिदेतत उपेत्र इतत्वं नोपधाया इत्युपधापदाभावे प्रकृते कृते नुमि दी
र्घस्य चारितार्थ्यसंभवात्· तक्रकौडिन्यन्यायेन दीर्घेणनुमो वाधापत्तिः तत्सत्वेः नवकाशत्वाद्दूर्धे पुनरुत्सर्गप्रवृत्तिर्भवतीति निर्दोष
इति सुधियः केचित्वत्पदमौपदेशिकात्वं तत्लाभार्थमतुप्यपि हस्वंत्वमिति निर्संस्कारानंतरमानुमानिकादेशत्वं समस्त्येवेति· अपि तु उप
उपसङ्ख्यानङ्कर्तव्यन्नकर्तव्यम् यकारलोपे कृते मतुवन्तमेतद्भवति अत्वन्तमेव· यथैव तर्हि यकारलोपे कृते मतु ((संख्यानंनापूर्वमित्याहुः
वन्तमेवमुकारलोपे कृतेनात्वन्तमासूत्रेः त्वन्तस्योपादानाद्भूतपूर्वगतिः। अतुवन्तस्य त्वनुपादानान्नभूतपूर्वगतिस्तदंशइति भावः। तत उक्त युप
त्त्या भूतपूर्वगतिर्भवस्यापि ना· तदनुवन्धकग्रहणे इति परिभाषया क्तवत्वन्तादीनाङ्ग्रहणम्प्राप्नोतीति नाशङ्कनीयम् उकारपकारयोः समुदा
यानुवन्धत्वेन तस्याः परिभाषाया इह विषयाभावात्। एतेन प्रकृतसूत्रे सत्वन्तग्रहणेः तोरन्तोः त्वन्त इति समासङ्ख्यात स्यात्वन्तशब्दस्याङ्ग
विशेषणत्वेनात्वन्तंपरङ्गमित्यर्थस्यावश्यकतया मतुवन्तेमुख्यस्य तस्यासत्वेन भवतुशब्दे च व्यपदेशिवद्भावेन तस्य सत्वमुपपाद्यमेतत्रात्वन्तशब्दस्य

[illegible]

भै॰ यथोद्देश इत्यादिना॰ असमदुक्तप्रकार एवावश्यक इति दर्शयति॰ अत एवेति पञ्चमीसमासाश्रयणादेव॰ सामर्थ्यादिति॰ सूत्रारम्भसामर्थ्यात्। न
त्वनन्तरस्यास्थिरधीतिसूत्रस्थस्यानङ॰ इति शेषः तस्यात्राप्राप्तेः। ज्ञानमात्रमिति॰ ननु पथ्यार्थैरिति सूत्र इव चाक्षुषं ज्ञानं विवक्षितं साधकाभा
भ॰ विंसमिति॰ केचित्तु बहुव्रीहिफलत्वेन मानोऽस्त्वगिति भाष्योदाहरणेन अपवादत्वं युक्तमेव अन्यथा रज्जुसृड्भ्यामित्यत्रेव षत्वापत्तेः न
यथोद्देशपूर्वं समुदाये प्रवृत्तेस्तस्याः स्थानिवद्भावेनाभ्यासलोपे सत्योःऽपि पञ्चमीसमासे नैवैकादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न
तत्प्रवृत्तिः। अत एव प्रत्यैषिषन्नित्यादौ न दोष इत्यलम्॥ नाभ्यस्ताच्छ॰ बहुयोगव्यवच्छिन्नोऽपि नुमिहानुवर्त्तते सामर्थ्यात्त
दाह॰ नुम्नेति॰ दान्त शान्तरिशायः शश्वौ शश्वाविति हित्वे भ्यासह्रस्वत्वेश्चाश्वाभ्यस्तयोरित्याल्लोप इदरिति॰ त्यदादिषु॰ आलोच
नमिह ज्ञानमात्रम्॰ आसर्वं दृग्दृशवतुष्विति सूत्रमनुवर्त्तते॰ षत्वापवादत्वादिति॰ कुः क्विन्यत इति न्यासेन दृष्ट इत्यध्याहा
रेण च बहुव्रीहिफले सिद्धे प्रत्ययग्रहणेनान्यपदार्थो शेवीप्सागर्भबहुव्रीहिणा लब्धं तादृशादिक्विन्नन्तविषयं लक्षणम
चरितार्थमिति भावः। खकार इति॰ अघोषमहाप्राणत्वेन तुल्यत्वादिति भावः। कैयटेति॰ क्विन्प्रत्ययस्येति सूत्रस्थे सादिः॥
असिद्धत्वादिति यद्यपि जश्त्वापवादोऽपि कुत्वं तथापि शास्थानिकजश्त्वस्येव ननु खस्थानिकस्यापीति भावः। वस्तुत इदं
वकथमुपपद्यत इत्यत्र षत्वं बहुव्रीह्यभिधेयापेक्षावधित्वस्य सृजो निरुपपदलक्षणस्य प्राद्युपसर्गोपलक्षणस्य चाश्रयणेना
वादिति भावः। ननु षत्वापवादत्वादित्यसङ्गतम्॰ कुत्वस्य षत्वाप्राप्तिविषये चारितार्थ्यादिति। तथा च कृणमाशयामाह॰ क्विन्यत इत्यादि॰ जश्त्वापवादो
पीति॰ कुत्वविषये जश्त्वस्यावश्यम्प्राप्तेः। इदञ्चिन्त्यमिति॰ जश्त्वापवादवकथनमित्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

मे·भाष्यकृतोक्तेरिति· एवंक्विन्प्रत्ययेतिसूत्रेभाष्येउक्तम्· प्रत्ययग्रहणङ्किमर्थम् नक्विनःकुरित्येवोच्येत· क्विनःकुरितीयत्युच्यमानेवकारस्यैवकुत्व
म्प्रसज्येत· ननुवलोपेकृतेनभविष्यति· अनवकाशङ्कुत्वंलोपम्बाधेत· सावकाशंकुत्वम् कोऽवकाशः। अनन्त्यः। अनन्त्यइति· क्विन्प्रत्ययापेक्षयाऽ
नन्त्यःपदस्यत्वन्त्यइतिकैयटः।कथम्पुनःससन्त्यः नन्त्यस्यकुत्वंस्यात्।सत्यपिसम्भवेबाधनम्भवतीतिन्यायेनलोपंबाधित्वाकुत्वंस्यादितिभा
वः।आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतिनान्त्यस्यकुत्वम्भवति· यदयंक्विनःकुरितिकवर्गनिर्देशङ्करोति इतरथाहितद्गुणमेवायन्निर्दिशेत तद्गुणमाव
कारगुणम् इदन्तर्हिप्रयोजनम् येभ्यःक्विन्प्रत्ययोविधीयतेतेषामन्यप्रत्ययान्तानामपिकुत्वंयथास्यात्मानौअस्त्राकुमानौआद्गूकइति· सृजि

प्रत्ययग्रहणस्यबहुव्रीहिमात्रफलकतायाएवभाष्यकृतोक्तेः।तस्माद्धृक् अस्त्रुयुजिक्रुङ्षु अस्यचारितार्थ्येनजश्त्व
षत्वापवादतास्यनयुक्तेतितदेतन्मतइतिवदतासूचितमितिदिक्· नगिति· षडगकाःप्राग्वत्· नडुभ्यामिति· मस्जिनशोरि
तिनुम्पुनःधातुप्रत्ययेतद्विधानात्· स्पृशोनु· अनुदकेकिम्· उदकस्पर्शः॥ ९९ दृशिदृशिभ्याम्माङि· लुङ्· तिपसिचबहुलञ्छन्दसी

तीउभावः।हल्ङ्यादिलोपः।सृजिदृशोरित्यमागमः।वव्रश्चेतिसिद्धिः बहुलञ्छन्दस्यमाङि· यत्रबहुलग्रहणादडागमः।संयोगान्तलोपः।व्रश्चे
तिषत्वेप्राप्तेकुत्वंजश्त्वगः ससपदः।वावसानइतिचर्त्वम्।अत्रसृजेर्विशेषविहितेनषत्वेनपदान्तेरज्जुसृड्भ्यामित्यत्रेवप्राप्तङ्कुत्वम्बाध्येतेति
कैयटेनोक्तम्।पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वंकुत्वस्यनास्तिप्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात्षत्वापवादत्वात्कुत्वस्येति· अत्रापवादत्वेवीप्सागर्भव
हुव्रीह्याश्रयणेनोपपादनीयम्· तच्चभाष्योक्तप्रयोगदर्शनमात्रेणनयुक्तम्· प्रयोगद्वयस्यापिछान्दसतयाछन्दसिसर्वेविधीनांवैकल्पिक
तयाऽसिद्धत्वस्याप्यभावकल्पनेनप्रयोगद्वयस्याप्युपपत्तेरितिभावः· उदकस्पर्शइति कमेर्ण्यण्·॥ ॥ ॥

मे॰ पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति॰ न च नपदान्तसूत्रस्थभाष्ये वेतस्वानित्यत्र रुत्वस्य प्राप्तिनिरूपणावसरे पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य त्रैपा
दिकस्य ग्रहणमिति व्यवस्थापितमिति रुत्वस्य पदचरमावयवतयास्मिन् कर्त्तव्ये कथं निषेधप्रवृत्तिरिति वाच्यम्॰ प्रत्यासत्त्या लोपनिमित्तकप

म॰ तन्निषेधादिति॰ ननु पदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य ग्रहणादत्राप्रवृत्तिरेव स्यात्॰ नपदान्तेतिसूत्रशेखरविरोधश्चेति चेन्न॰
लोपसमाननिमित्तकपदचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य तत्र विवक्षणमित्याशयात्॰ ननु क्वौ लुप्तमित्येव दोष इति वाच्यं॰ पिपठिष
यतेः क्विपि निमित्तकालल्लोपस्य क्वौ लुप्तत्वाभावात् तस्यासार्वत्रिकत्वाच्च॰ पदसंज्ञानिमित्तकप्रत्ययनिमित्तकाभावादेशविषयत्वस्य वापरिष्का

अनोदात्तत्वमिति॰ निघातादाद्युदात्तत्वम्प्राप्तम्॰ कुत्वस्य जश्त्वम्प्रत्यसिद्धत्वादाह॰ कुत्वात्पूर्वमिति॰ वोरु॰ सिपिधातोरिस
तो धातोरिति वर्त्तते॰ तच्च र्वाभ्यां विशेष्यते॰ पिपठिषतेः क्विप्यतो लोपे प्रातिपदिकत्वात्सौ हल्ड्यादिलोपे प्रत्ययलक्षणे
नपदान्तत्वाद्रुः॰ रुत्वे ⸺ ल्लोपो न स्थानिवत्॰ पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्॰॥ ९९ रत्वदोषात्॰ तस्मिन्प्रत्यये परे यो लोपः तस्मि
न्प्रत्यये परे एव कार्ये कर्त्तव्ये इत्यर्थे वा न दोषः तद्धितनिमित्तकलोपातिरिक्तलोपो न स्थानिवदित्यर्थो वा न च पटयतेः पडित्यत्र जनयतेः
जन् ततो जायत इति लोपनेन जज्ञात इति अत्र श्चुत्वसिद्धं अन्यथा निषेधाप्रवृत्त्या लोपस्य स्था ⸺ निवत्त्वात् तदनापत्तिरिति श्रूयमा
णप्रत्ययनिमित्तकपदचरमावयवातिरिक्त इति वा निवेशनीय इति सुधियः॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ३१९

दत्वचरमावयवविधायकातिरिक्तस्य त्रैपादिकस्य ग्रहणमित्यर्थकल्पनेनापि तस्य भाष्योपपत्तेः॥ रामः॥ ॥

मे· उन्निषेध श्यस्यादिति तद्भावार्थञ्चोभेग्रहणमिति कस्यचिन्मतं तन्निराकरणायाह· तत्रेति· ननु शपा सहैकादेशेप्युभयत आश्रयणेन नजुस्
प्राप्तिरआह· एकादेशात्पूर्वमिति· सनकारश्चकारयोरित्यर्थः। अन्तादेश इति· तत एकादेश इति शेषः। न प्रकृतेस्थानिवद्भावोपयोग इत्याशयेन।

भ· अंतरंगत्वादिति वस्तुतो वोभवतुरित्यत्राभ्यस्तस्वरानापत्त्येदं आयनसूत्रविषयकमेव· अन्यथा अंतरंगत्वादयादेशे तदाशप एवाभावेन तद्वि
चारासंगतिः एवं चांतरंगत्वादित्युक्तमेवेति बोध्यम्· किंचेत्यप्युक्तमेव· अजनसुरित्यत्र जुसश्श्रारितार्थ्येन सामर्थ्याभावात् सामर्थ्यमूलकत्व
प्रवृत्तेः तत्रापि श्रवभ्यस्तसंज्ञाद्यपेक्षया वहिरंगत्वादितिस्यादेवेति सामर्थ्यमुपपादमिति केचित्· न दोष इति· वस्तुत एतत्संनिसेत्रैका
देशोपरादिवत्वेन सत्वेप्यभ्यस्तत्वाभावः न चैकदेशविकृतन्यायेन तत्वं तस्य फलाभावेनानाश्रयणात अत एव स्थानिवत्सूत्रे इमामु
नत्वद्यादिशब्दानामेकापायेः प्रवृत्तेरैत्संन इत्यादावभ्यासलोपे कार्यकालपक्षे नसम्भ्रेति नजुस्· एकादेशात्पूर्वमायनादि
षुउपदेशिवद्वचनेनान्तरङ्गत्वादन्तादेशेपि सर्वे सर्वपदादेशा इति न्यायेन स्थानिवद्भावात् क्तित्वे नजुसापत्तिः किञ्चैका
देशेजुसोःपवादविषयस्य जायमानत्वेन प्रकल्प्य चापवादविषयमिति न्यायेन पूर्वमन्तिभावाप्रवृत्तो एकादेशे जुसापत्तिः

पन्यसैकदेशविकृतस्येति वक्तव्यमित्युक्तम्· तत्र वक्तव्यं भवतीत्येव फलमुक्तं न लक्ष्यसिद्धिरूपमुक्तं भाष्ये· तदाश्रयणे वाऽर्द्धविकारे तदभव
तिरेवेति अत्राभ्यस्तत्वाभावादेव न दोषं एवं च समानानाश्रयणेपि न क्षतिः अभ्यस्ताद्धिहितेन ङ्सरणत्वयुक्तमेव जुहवतुरित्यत्राभ्यस्तत्वानाप
त्तेः साहचर्यमपि पूर्वमुक्तमित्यलम्· केचित्तु देवदत्तादयोऽप्योऽपन्तामिति स्वीकारे मत्येकमथापत्तिरित्युभेग्रहणमित्याहुः॥ ॥

ह· किंत्विति· यदुक्तं न जुसिति तत्र हेतुं सूचयन्ति॥ ॥ छ छ छ छ छ छ छ ॥

भे· तदेवाह·णिलोपस्येति· एवञ्चाण्यन्त एव तदभावो न तु ण्यन्त इति भावः। इत्यन्यत्र विस्तर इति· यथा स्वरितो वेति सूत्रे कैयटेनोक्तम्म धुश्च तमाचष्टे मधुगिती ष्यत इति। एतच्च संयोगादिति लोप एव सङ्गच्छते· अत्र हि पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवद्भावस्य तस्य दोष इति वचनेन निवारणे
म·गडिति नन्वत्र संयोगादिलोपे तस्यासिद्धत्वेन पुनः संयोगान्तलोपस्य प्राप्तिरेवेति चेन्न· तत्र कौण्डिन्यान्यायस्य त्रिपाद्यां स्वीकारेण दोषा
त· एतन्मूलकमेव यं प्रसपवाद्यत्वं तस्यासिद्धत्वेनेत्युक्तम्· इदमेव त्रिपाद्यां न्यायप्रवृत्तौ मूर्द्धाभिषिक्तोदाहरणमित्यलम्· षत्वस्या
सिद्धेति· अन्यथा षठोः क इत्यापत्तिः तर्हि तन्निमित्तलोपातिरिक्तनिवेशे पदचरमावयवेति न निवेशनीयमित्यपि लाघवमिति· परि
तडिति· तद्गणोतेः क्विप्· ण्यन्ताभ्यामिति· णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न कृष्यातेस्तादौ संयोगादिलोपाप्राप्तेः
काष्टशगेवनास्ति कुतः काष्टशकृस्थातेतिपरे श्च घाङ्कः योरिति सूत्रस्थभाष्येण न विरोधः। तत्र झल्परसंयोगा
दिलोपमाशङ्क्य तथोक्तम्· तस्य दोष इति· क्कौ लुप्तमिति तु न सार्वत्रिकमिति भाव इत्यन्यत्र विस्तरः। कुत्वस्या
सिद्धत्वादिति·। पिपचस इत्यवस्थायां कुत्वस्यासिद्धत्वान्न तदभावे स्कोरित्यस्याप्राप्तेस्संयोगान्तलोप इति भा
न्यत्र तु न दोषः श्रूयमाण तद्धितेति निमित्तत्वादिति दिक्· विस्तर इति· ननु मधुश्च्योतनीति मधुगिति कथमिति चेदयं सोपधः तेन संयोगा ३२१
पिणिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्संयोगादिलोपा दुर्लभः। सकारोच्चारणन्तु संयोगान्तलोपेपि सकारस्य रुत्वविसर्गयोश्च रितार्थम्। यत्तु क्कौ लुप्तमि
मिबचनसत्वे तेन स्थानिवत्वनिषेधे सति सिध्यति· एतदभिप्रायेणोक्तं क्कौ लुप्तमिति तु न सार्वत्रिकम्। न तु तद्वचनमेव नास्तीति। अधिकम
न्यत्रस्पष्टम्। तदभाव इति· ककाराभाव इत्यर्थः॥

भे॰ वसुसादेश इति॰ नचैवमपिवसुस्रम्भ इतिधातोरेवैकानुबन्धकत्वाद्ग्रहणंस्यादितिवाच्यम्॰ सामान्यग्रहणार्थेन वसुसादेशस्यसकारेणैववा
मदेवाड्अड्आविति सूत्रज्ञापितपरिभाषाया इहाप्रवृत्तेः॥ किञ्च शत्रादेशवसोः स्थानिवद्भावेनैवैकानुबन्धत्वलाभे वस्वादेशो उकारोच्चा

भ॰ दिधगिति ननु दिदृहिति उपदेशाभावाश्रयणं॰ नापि दहिसुत्तरखंडस्योपदेशत्वं आगंतूनामंते निवेश इति तस्य नत्वाभावात् नच
स्थानिवत्वेन विशिष्टेतत्वं॰ स्थाने द्वित्वानंगीकारात् किंच स्थानिवत्वेनोपदेशो ग्रहीतुमशक्यः नचभवत इत्यत्राडुपदेशत्ववदत्र
स्थानिवत्वेन तत्वं स्यादेव तत्र प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनाश्रयणात् अडुपदेशप्रत्ययकालिकोग्रात्य इति तत्र स्थानिवत्वेन तदाश्रयणे

दिधगिति॰ दादेर्घः॥ एकाच इति मष्भावः॥ विद्वानिति॰ विदेः शतुर्वसावदादित्वाच्छपोलुकि शतुर्डि॰ त्वा
द्गुणाभावे उगित्वान्नुमि सान्तेति दीर्घे संयोगान्तलोपे तस्यासिद्धत्वान्नलोपोन॰ वसोः॥ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रह
णम् भस्येत्यधिकारस्तदाह॰ वस्वन्तस्येत्यादि॰ नचविदेशशतुर्वसोरेकानुबन्धकत्वात्तस्यैवात्रग्रहणंस्यान्नलिङ॥

पि अत्र कस्यापि निमित्तत्वेनानाश्रयणात् उपदेशप्रत्ययकालिकस्य स्थानिवत्त्वस्योपदेशग्रहीतुमशक्यत्वेन हलंसमित्यत्रेव स्वभा
वसिद्धोपदेशस्य ग्रहीतुमशक्यत्वादुपदेशत्वाभावात् ह्रस्वाभाव एव प्राप्त इति चिंत्यमिति एवंच दिधडिति जैमिनीयोक्तमेवयुक्तमितिसु

रणेन तदनुबन्धकपरिभाषाया अप्रवृत्त्यर्थमिति क्वसोर्ग्रहणस्यसिद्धिः॥ धातोरपिनार्हि ग्रहणंस्यादिति चेत्॰ वसुसादेशे सकारोच्चारणेन
द्ध्यनुबन्धयोर्ग्रहणमित्याशयात्॥

श·शे· मि· पदान्तपदाद्योरेकादेशस्येति· तदुक्तम्भाष्ये· शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यं तच्च टेः उक्तम् अपचेच्छुत्रमित्यादावसिद्धत्वमाशंक्य सम्प्रसारणङसिषु सिद्धएकादेशः कृ
टी·मै· तःपदान्तपदाद्योरेकादेशस्यासिद्धत्ववचनात्। अत्र कैयटः। पदस्येतिवर्त्तते। अन्तादिग्रहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्त्तते· तेनयद्यपि पदान्तयोरेका
टी·भ· देशो असिद्धोभवतीत्यर्थोलभ्यतइति· अत्र धात्वादेरित्यत आदिग्रहणम्पदान्ताद्धसतोः नग्रहणमनुवर्त्ततइतिबोध्यम्। वस्वेकाजादितो
३१२ म· वसोः वसुसादेशेनेति· न चैवमपि वसुसम्बोधने स्यैव ग्रहणं स्यादितिवाच्यं· सामान्यग्रहणं नैकानुबंधस्य धातोरपीतिज्ञापनार्थत्व
वसुसादेशेन तस्यापि ह्यनुबन्धकत्वादितिभाष्ये स्पष्टम्· विदुष इति· सम्प्रसारणपूर्वरूपस्य षत्वं तु कोरित्यसि
द्धत्वं तु न· पदान्तपदाद्योरेकादेशस्यैव तेनासिद्धत्वात्· सेदिवानिति· षद्लृधातोर्भाषायां सदेतिलिटः क्वसौ द्वित्वे ग
एकेसेत्वाभ्यासलोपयोर्वस्वेकाजादितीट्। अकृतेति· परेन्तुपदावधिकेऽन्वाख्याने॥ ९ तिसकलेष्टसिद्धिरित्याशयात्· एतेन
वसोः स्थानिवत्त्वेनैवोगित्वे लब्धे उकारानुबंधवसोः सामान्यग्रहणार्थं भविष्यतीतिभाष्यारूढमधिकसकारानुबंधानोर्संजनंव्यर्थ
मित्यपास्तम्· प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्यागीकारादितिकेचित् उकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापि ग्रहणं अपिनाप्रकांतत्वादेकस्या
पस्थितत्वादन्यस्यैव प्रत्ययस्यैव ग्रहणौचित्याच्च· धातोरग्रहणेपरिभाषां विनापिजातमितिअपिकेचिदाहुः नचैवंस्त्रंसइतिसाहचर्य
र्यातत्रसूत्रेधातोर्ग्रहणापत्तिः अत्रवसोरितिप्रत्ययस्यैव ग्रहणं तत्रापि तथैव ग्रहणौचित्यात्· सांतेतिविशेषणाच्च· नहिधातोर्विश
डिति· नियमशास्त्राणांविधिमुखेनप्रवृत्तिरितिसिद्धान्ताभिप्रायेणेदम्। मूलन्तूषयनस्वसिद्धान्तमाह· परेन्तुपदावधिकेऽन्वाख्यानइति· ३२२
पदसन्ज्ञाप्रयोजकविभक्तिपर्यन्तविभागेनप्रकृतिप्रत्ययोःस्थापनतृत्वाऽन्वाख्यानइत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

मे· इदम्· नुमविसर्जनीयेसूत्रम्· अतएव· अधिकारत्वादेव· एवञ्चैतदेकवाक्यतयाऽऽदेशविधायकमादेशप्रत्यययोरितिसूत्रमेवतस्यत्वत्र
नप्राप्तिर्धातुसकारस्यादेशप्रत्ययावयवभिन्नत्वादितिभावः। प्रत्येकंसम्बन्धइति· द्वन्द्वान्तेश्रूयमाणत्वात्· व्याख्यानादिति· अत्रैवसूत्रेतिसेः
प्रतिषेधोवक्तव्यइत्येतद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्येनिंस्सेनिंस्स्वेत्यत्रषत्वम्प्रत्ययसकारस्यप्राप्तंतद्वारणायव्यवायशब्दस्यप्रत्येकंसम्बन्धः उ

म· कर्कध्वने· नुमस्थानिकइति· शरितिप्रत्याहारग्रहणमत्र मांनतरभावेकेवलानुस्वारोपलक्षणार्थमेवनुमग्रहणमावश्यकंशरग्रह
णेतुकेवलानुस्वारस्यतत्तद्घटकत्वेनग्रहणेसिद्धेनुमग्रहणसामर्थ्यात्तत्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणार्थेनुमश्शब्दस्तुनगृह्यतेविसर्ग

नुम्विस· इण्कोरितिवर्त्तते· व्यवधानेऽप्राप्तेरिदम्· अयमप्यधिकारः अतएवनिंस्स्वेत्यत्रधातोस्सस्यनानेषत्वम्
व्यवायशब्दस्यप्रत्येकंसम्बन्धोव्याख्यानात्तदाह· प्रत्येकमिति· अपिनाऽव्यवधानेपि· नुमस्थानिकेति· प्रकृतसूत्र
स्थहयवरट्सूत्रस्थञ्चभाष्यमत्रमानम्· न्रश्चेतिषइति· सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतायांत्रिपादी।
स्थस्याप्रवृत्तेर्हलेड्यादिलोपोत्तरंविविशसइत्यवस्थायांषत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपेषइत्यर्थः कलोपइति·
पदान्तसंयोगादिलोपस्यसंयोगान्तलोपापवादत्वादितिभावः॥ ९ साहचर्येण अयोगवाहस्यैवग्रहणात्· नुमस्थानिका

त्तः। तन्मूलकादित्यर्थः। हयवरट्सूत्रस्थमिति। नुमोयोनुस्वारइतिव्याख्यानेनशरग्रहणेनगतार्थत्वाभावस्तत्रोक्तः। विविडित्यत्रशास्त्राणांयथा
प्राप्तित्याद्दृष्टान्तपरतयाशिष्यबुद्धिवैशद्यायप्रक्रियामाह· सपादसप्तइत्यादि·। तद्दृष्टाणिः क्विविति· एतेनण्यन्तेकलोपाप्राप्तावपिनक्षतिरि
तिसूचितम्। नचपरश्चेतिसूत्रभाष्येरीत्याण्यः क्विवेवनास्तीतिकथमेतदितिवाच्यम्· तस्यभाष्यस्यविशेषविषयत्वात्॥ ॥ ॥

श॰ शे॰ भै॰ कार्यस्थितिरूपो येरित्यर्थिका या भस्वीकारेतस्या विस्यादौ पूर्वप्रवृत्तष्टत्वस्यानिवृत्तौ हृस्वासिद्धिरितिचेन्न॰ सौतिसौ भन्नीत्यादिनिर्देशेन सपा
टी॰ भै॰ दसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यविषयेत्रैपादिकस्यपूर्वमप्रवृत्तिध्वननात्॰ ननुपदावधिकेऽन्वारव्यानेयद्यपिपरिभाषां विनापिसिध्यतितथापिक्रमेण
टी॰ भ॰ न्वाख्यानपक्षेकृतेतिपरिभाषास्वीकार्येवेसत आह॰ लक्ष्यानुरोधादिति॥ ॰॰॰॥ औपदेशिकेति॰ महतइत्यादि॰ भिन्नसान्तसंयोगइति॰ औपदेशिकधातुभि
१२३ भ॰ पुंसो॰ वस्तुतइति॰ गौरवादेतदुक्तयुक्तंभवति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

औपदेशिकधातुत्वासम्भवेनतत्साहचर्येणौपदेशिकधातुभिन्नसान्तसंयोगस्यग्रहणमित्याशयात्॰ सुहिन्निति॰ नान्तल
क्षणदीर्घस्तुसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न॰ हिंसीत्यस्येदित्वादनिदितामितिलोपो न॰ ध्वदिति॰ संसुध्वंसुअवस्रंसने॰ क्विप्
अनिदित्त्वान्नलोपः वस्वितिदत्वम्॰ विवक्षितइति॰ भाष्येः सुञ्जुपदेशिवहुवचनंस्वरसिद्ध्यर्थंवहिरङ्गलक्षणत्वादिस्युक्ते
रितिभावः। वस्तुतोवचनमेवन्यायः। विवक्षितसप्तम्यामपिविभक्तिवुद्धिनिमित्तत्वेनवहिरङ्गत्वात्ततःपूर्वम्परमपुमानित्या
दौस्वरप्रवृत्तौदोषात्॰ वहुपुंसीति॰ विभक्तौलिङ्गविशिष्टाग्रहणेन्नासुङ्। विभक्तिविवक्षायाः लिङ्गकार्यात्तरमेवसत्वेनन
ङीपःप्रागसुङितिभावः॰ पुम्इति॰ पात्नेरितिपाठान्तरम्॰ स्त्रियामितिसूत्रेभाष्येतुसूतेस्सस्यपःहृस्वःम्सुनप्रत्ययइत्युक्तम्॰ व
स्तुतउच्चारणार्थानामपीत्संज्ञावश्यकत्वादियमुक्तिर्निष्फला॰॥ ९ न्तस्यसम्वन्धीयःसान्तसंयोगइत्यर्थः। विवक्षितइत्यस्यय। १२३
थालाभस्तम्प्रकारन्दर्शयति॰ भाष्यति॰ स्वरसिद्ध्यर्थमिति॰ परमपुमानित्यत्रपरत्वादेवंसतिपूर्वमसुङि कृतेसमासान्तोदात्तत्वम्भवदसुङ्एवयथास्या
दित्येवमर्थमित्यर्थः। यदिसर्वनामस्थानइतिविषयसप्तमीनस्यात्तदाऽन्तरङ्गत्वाददौपुंशब्दोकारस्योदात्तत्वेसकारस्यस्रंसनधर्मेणोहलःस्थानेजा

मे॰ यमानस्यादेशस्यानन्तरतम्यादनुदात्तत्वम्प्रसज्येत॰ तचासुङि कृते उकारस्यानन्तत्वङ्ग॰ तमित्यसुङः पुनः स्वरस्यादिति वाच्यम् अन्तरङ्गे स्वरे कर्त्तव्ये बहिरङ्ग॰
स्यासुङोऽसिद्धत्वात्॰ इति भावः इति॰ यदुपदेशिवद्भावेन साध्यन्तद्विषयसमम्यापि साधयितव्यमिति भावः। वचनमेव॰ असुङुपदेशिवद्वचनमिति वच
नमित्यर्थः। ततः पूर्वम्॰ विभक्तिवुद्धिनिमित्तत्वेन वहिरङ्गासुङः पूर्वमित्यर्थः। स्वरप्रवृत्तौ॰ समासान्तोदात्तप्रवृत्तौ॰ दोषात्॰ परमपुमानित्यत्र पूर्वस
म॰ अदसः असिद्धेरिति नचतकन्यायेन सिद्धिः इत्यादिसिद्धये तदादिविषये तदप्रवृत्तिस्वीकारात् ननु अनंसग्रहणप्रत्याख्याने इदमेवेति निय
पुमानिति॰ सान्तेति दीर्घः। उशनेति॰ वशेः कनसिग्रहिज्येति सम्प्रसारणम्॰ अस्य सम्बुद्धौ॰ एतच्च वृत्तौ वाचनिकम्पठितम्॰
वशधातोमाधवस्तु॰ सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं सान्तन्तथा नान्तमथाप्यदन्तमिति श्लोकवार्तिकमित्याह॰ भाष्यानुक्त
त्वादिदमप्रामाणिकमेवेति प्रामाणिकाः। उशना शुक्रः। अनेहा कालः। नञि हन एह चेत्यसुन् हन एहादेशश्च॰ सुवइति॰
अधातोरित्यस्य धात्ववयवभिन्नासन्तस्येत्यर्थ इति भावः। अन्यथा समुदायस्य धातुभिन्नत्वाद्दीर्घः स्यादेवेति बोध्यम्॰ अ
दसऔ॰ अदसइति षष्ठी तदोस्सइस्यतस्साविति वर्त्तते॰ औत्वं त्यदाद्यत्वापवादः। ननु सोडौ विसेवास्त्विति चेन्न॰ असा
वित्यत्र टिलोपे कृते नित्यत्वात्सत्वम्बाधित्वा त्यदाद्यत्वे असाविति असिद्धेः॥ ९ मेप्रकृतेः त्वं यदि स्यात्तदकाराभावेन सनियमो
प्रसंगतः स्यादतस्सामर्थ्यादत्वं न प्रवर्तत इत्यदोषः किंच परत्वात्सत्वे सकृद्गतिन्यायेन त्वदाद्यत्वमिति सुवचमेवेचेन्नः तत्प्रत्याख्यानप
मासान्तोदात्तत्वप्रवृत्तौ मकाराकारस्योदात्तत्वश्रवणप्रसङ्गात्॰ स्त्रियामिति सूत्रभाष्ये त्विति॰ एतेनाऽसुन्प्रत्ययेनास्य साधनम्भाष्यविरुद्धमिति सू
चितम्॰ निष्फलेति॰ उच्चारणार्थत्वस्वीकारेपि लाघवाभावात्॰॥ ॐ॥ ननु सुवइत्यत्र मूले यथोक्तन्धातुभिन्नस्यासन्तस्येति तथाव्याख्याने धातुभिन्नस्य

भै·समुदायस्यासन्नत्वाद्दीर्घः स्यादेवेत्यत आह· अधातोरित्यस्येति· एवंसत्यधातोरित्यत्र धातुपदस्याल्पवयवेलाक्षणिकत्वं चतत्रासमस्तमसोविशे
षणमन्तपदेनचासमार्थ्यसमासःसौत्रत्वादेवद्रष्टव्यः।षष्ठीति· एवम्चालोन्त्यपरिभाषयोपस्थितस्येदंविशेषणमित्यदसोऽवयवस्यान्त्यस्यौकारःस्या
त्सुलोपश्चेतिसूत्रार्थः।एवंसतियेननाप्राप्तिन्यायेनेदन्त्यदादीनामद्रस्वस्यबाधकत्वमत आह· औत्वन्त्यदाद्यत्वापवाद इति ॥ ॥ नन्वदस इतिपञ्चम्येवास्तु·

भ· समुदायैतत्ग्रंथप्रवृत्तेःवस्तुतस्त्यदादीनामद्रस्यत्रविभक्तीतिविषयसप्तमीविहितविशेषणादिगौरवात्सैवचिंत्यमित्युक्तत्वात् एवंचसका
रस्यात्वेपररूपेऔडादेशेटिलोपइतिन्यायेनपुनरत्वाप्रवृत्त्याऽदोषात् नचपररूपात्पूर्वमेवांतरंगत्वात्लोपेऽसकाविसत्त्वेऽपिऔडः स्यादापत्तिः
औकारविभक्तित्वादितिवाच्यं·द्विवचनौकारविभक्तेरेवौङिति संज्ञास्वीकारात्प्रसयस्यादितिरत्वापत्तिरितिचेत् डित्वसामर्थ्यात्पररूपात्

असुक इति· अमुक इत्यादौत्वकुत्वयोः दृष्टा ऽव्यपर्यायोऽमुकशब्द इत्याहुः। एतदर्तं· वहुवचनशब्दोयोगिक इत्या
ह·वक्ष्यतीति· तेनामीतिसिद्धम्· पश्चादुत्वेति· उत्वेत्युपलक्षणमीत्वस्यापि· ननुमुत्वस्यासिद्धत्वात्कथन्नाभाव इत्यतआ

नरमेवटिलोपस्यवक्तव्यत्वात्· अन्यथासोरौदित्येववदेदेवंचेदंचिंत्यमित्याहुः॥ ११ तदोः स इतिसूत्रादनुवर्त्तमानस्यसाविस्यस्यादस इतिष
ष्ठ्यन्तत्वकल्पनयासोरेवडौआदेशोविधेयः।विभक्तिविपरिणामक्लेशपरिहारानुरोधनसोर्डस्वास्त्वित्युक्तमित्याशयेनशङ्कते· ननुसोरिति·टि
लोपइति· नित्यत्वादित्यादिः।डित्वसामर्थ्यादित्यस्यादेःनित्यत्वात्सत्वम्बाधित्वेति· नचत्यदादीनामितिसङ्ग्राहकशब्दाददस इत्यस्यपार्थको
नकल्पनायामदसोदः स इत्यंशेनचरितार्थ इति तत्सामर्थ्यादिदमेववाक्यन्त्यदाद्यत्वस्यबाधकम्भविष्यतीतिवाच्यम्· साकच्कोऽस्यचारिर्थ्या ३२५
त्· ननुडौआदेशःसत्यपिसम्भवेवाधनम्भवतीतिन्यायेनत्यदाद्यत्वापवाद इतिप्रथमण्डौआदेशेकृतेपरत्वाच्छव्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यष्टिलोप

मे· प्रतिपदविधित्वेनेति· नचवस्वेकेतिसूत्रेवसोरित्यस्योच्चारणात्प्रतिपदविधित्वंसमानमितिवाच्यम्। वस्वेकेतिसूत्रजन्यवाक्यार्थबोधस्यै
काजाद्यर्थापेक्षत्वेनतदपेक्षयावसोरितिसूत्रजन्यवाक्यार्थबोधस्यपूर्वंसम्भवात्। वसुशब्दस्तुप्रतिपदेत्यत्रपदशब्दोनशब्दपरः किन्तुपदसंज्ञायो
ग्यपरः। एवञ्चपदसंज्ञाप्रयोजकविभक्तिप्रकृतिबोधकशब्दविशेषमुच्चार्यविहितत्वम्प्रतिपदविधित्वम् यथास्वामीत्यत्रनित्यात्संप्रसारणमित्यु
मः प्राक्प्रतिपदोक्तत्वेनास्यन्तिरितिदीर्घोभवति· नचसेदुषः पपुषइत्यादौविभक्तौनप्रकृतिभागस्यपदसंज्ञाभसंज्ञयावाधादितिवाच्यम् तथात्वे

भ· वलोपफलमस्ति सर्वत्रसान्तस्यैवसत्वेनाव्यभिचारादितिदिक्· परेत्विति वस्वेकेत्यस्यापिप्रतिपदोक्तत्वमितिचेन्सदइस्यवस्था।

सेदुषः असिनिस्थितेदइसम्प्रसारणयोः प्राप्तौप्रतिपदविधित्वेनशीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वंसम्प्रसारणेवलादि
त्वाभावादिटः प्राप्तिरेवनेतिसेदुषइत्यादिसिद्धिरित्यकृतव्यूहपरिभाषानिष्फला· लक्ष्यानुरोधादत्रपदावधि
कमेवान्वाख्यानमित्याहुः साहचर्यादिति· नचमहत्सन्तेः क्विपिमहतोपिधातुत्वसम्भवइति वाच्यम्·॥ ॥

यामेतल्लोपाभ्यामेवप्रतिपदोक्तत्वात्संप्रसारणेनवाधइत्यन्यत्रविस्तरः॥ ((पिप्रकृतेः पदत्वयोग्यतायाः सत्त्वेव· योग्यताप्रयोजकत्वस्यै
वविवक्षितत्वात्· एवञ्चवस्वेकाजादितिसूत्रस्यवसोः परस्यवलाद्यार्द्धधातुकस्येड्विधायकत्वन्तुविभक्तिप्रकृतिबोधकशब्दविशेषोद्देश्य
कविधित्वमिति नैतस्यैतादृशप्रतिपदविधित्वमावसोरितिसूत्रस्थवसुशब्दस्तुआत्मानत्यसन्तेतिनादृशप्रकृतिबोधकत्वमस्त्येवेति· प्रतिप
दविधित्वेनसम्प्रसारणस्यपूर्वम्प्रवृत्तिर्युक्तैव· नचपूर्वंसम्प्रसारणेपिजातस्यसम्प्रसारणस्यासिद्धित्वादिट्स्यादितिवाच्यम्· तस्याः परिभाषाया
अनित्यतयालक्ष्यानुरोधेनाप्रवृत्तिस्वीकारेपिलक्ष्यसिद्धिसम्भवात्· निष्फलेति· नन्वकृतव्यूहपरिभाषायानकृतोव्यूहोनिमित्तविनाशोपि।

भै॰ पियोगविभागादिक्लेशेन प्रत्याख्यानेगौरवमिसन॰ ल्लग्रहणमन्यथावर्त्तकमावश्यकमितिसूत्रकारमतमनेनेटिलोपेपूर्वोक्तरीत्यापूर्वम्प्र
भ॰ अपो॰ व्याख्यानादिति सानुबंधकपरिभाषायाउभयोःसत्वेशास्त्रीयग्रहणमत्रनलौकिकएवसंभवतीतिभावः नच प्रसपाप्रसपयो
उल्लिगन्त्विनिनिर्देशात्कुत्वस्यज श्त्वेनासिद्धत्वम्॰ स्वरीसातुढऊगका इतिवोध्यम्॰ द्यौरिति॰ दिवऔदिसौत्वेपण
चतस्रइति॰ परत्वादामंवाधित्वाचतस्रादेशेसकृद्गतिन्यायात्पुनरामेनेतिस्थानिवत्सूत्रेभाष्ये॰ चतसृणामिति
नतिस्रितिदीर्घनिषेधः।सर्वावदिति॰ सर्वाः प्रव्ववदित्यर्थः॰ अत॰ सर्वनाम्नोवृत्तिमात्रेइतिनपुम्वत्वम्॰ शब्द
परस्यकदापिसर्वनामत्वाभावादितिभावः।यःसौ॰ पुंस्पयावाधात्क्लीवेसोर्लुकालोपात्स्त्रियामिदम्॰ वागिति॰
वचेःक्विववचास्यादिनाक्विप्‌दीर्घोऽसम्प्रसारणञ्च॰ अपोभि॰ अचउपसर्गात्तइत्यतस्तइत्यनुवर्त्तते॰ अवितिनप्र
त्ययोव्याख्यानात्॰ दिगिति॰ दिशअतिसर्जने क्विन्॰ षडगकाः प्रागवत्॰ त्विडिति॰ त्विषदीप्तावित्यस्मात्क्विपजु
श्त्वचर्त्वे॰ जुषीप्रीतीत्यतः क्विप्॰ सहस्यसभावेसजूः। अमूभिरिति॰ अदन्तत्वाभावादेत्वाभावेनैतईदित्यस्याभा
रितिन्यायेनदोषः तद्भावात्॰ अद्भिरितिनिर्देशाच्चेत्याहुःस्त्रीलिंगाः॥ ‘‘वेमूत्वमेव॥ ❀ ॥ इतिहलन्ताःस्त्रीलिङ्गाः॥ ❀ ॥
वतेःनत्वात्सत्वाप्राप्तौरूपासिद्धिप्रसङ्गइत्याशयात्॰ एतईदितिसूत्रेवहुवचनइत्यस्यवहुवचनेपरेइत्यर्थकरणेपूर्वपरयोरेकादेशोदासरैको

मे॰ रस्य बहुवचनपरत्वासम्भवात्सङ्गतिः स्यादत आह· बहुवचनशब्द इति· एवञ्च मूले विभक्तिकार्यम्प्रागित्यस्य मध्यमणिन्यायेन पूर्वपर
न्वयित्वन्द्रष्टव्यम्·॥ एकवचनोपपत्तये आह· सुइति समाहार इति· रोसनेति· किन्तु बहुवचने फलस्येष्टत्वे रान्त ईदितीकार इति शेषः॥ ❀
इति हलन्ताः पुल्लिङ्गाः॥ ❀ ॥ पदान्ते विद्यमानस्येति· न च हस्यैव पदान्तत्वन्न तु तस्य पदान्ते विद्यमानत्वमिति वाच्यम्· पदचरमावयवस्य
वव्यपदेशिवद्भावेन पदान्ते विद्यमानत्वसम्भवात् पदादिरिति पस इति· एवञ्च यन्मूले कृताषत्वाभावो निपातनमाश्रित्य तत्सिद्धान्तरीत्या· कै
पदादिष्विति· यथा वीप्सागर्भबहुव्रीह्याश्रयणात्कुत्वं षत्वस्य बाधकन्तथा ठत्वस्यापि बाधकमिति भावः॥ व्याख्यानादिति· अद्भिः सं
स्कृतमिति निर्देशस्य दर्शनमूलकादित्यर्थः। यथा ऽणोद्य चइस्त्राण इसुपातन्ताद शश्वशब्दः प्रयोगे नास्तीति द्वितीयस्योपदेशिकस्य ग्र
हणन्यासानुबन्धकस्य ग्रहणञ्चेत्प्रकृतेपि विवक्षितं स्यात्तदा निर्गतानुबन्धकस्य पेकारोपलक्षिताकारस्योद्देश्यता स्यादद्भिरिति सूत्रानि
र्दीर्घो नोपपद्येतेति प्रकृते पकारादिशिष्टस्य लौकिकप्रयोगबूपलम्भादिति न प्रत्ययग्रहणम्· सजूरिति· षत्वस्यासिद्धत्वादुत्वम्। वारिति
दीर्घः। मूत्वमेवेति· इदन्त्विभिस्यैव किन्तु पद्विभक्तौ पुंस्येत्वं तस्यां सर्वत्र·॥ ॥ ❀ ॥ इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः॥ ॥ ❀ ॥

श·शे· भि· विमलदिवीत्यत्रोत्वशङ्काव्यावृत्तये आह· अन्तर्वर्तिनीमित्यादि· अतएव· पूर्वपदस्यपदत्वादेव· दधिसेचाविति· निरुपपदात्सिचेर्विचिसुबुत्पन
दी·भे· न्तरंसमासइतिपक्षइदम्· भष्भावइति· तस्यवस्तुतःपदादेः कार्यविधायकत्वेपिपदादिशब्दानुवादेनविधायकत्वाभावइतिभाः।नन्वेवंशुक्लकर्णःश
टी·भ· भ·उत्तरपदत्वेऽननुकार्यित्वनिवेशफलसत्वेपिप्रमाणाभावइतिचेत्पदादिविभाविवितिपर्युदासएवावेहि· तथाहिपूर्वकालाव्यवहितकाल
३२६ वृत्तिर्हिपदादिविधिर्यथासेचइतिसकारस्यपूर्वकालाव्यवहितकालवृत्तित्वं·एवंचतत्साहचर्यात्सरकालाव्यवहितकालवृत्तिरूपपदांतका
र्यएव· तथाचकार्यित्वनिवेशोऽर्थात्फलितः यद्वाऽत्राभाववृत्तित्वेनसाहचर्यंयथासइत्यत्रप्रागभाववृत्तित्वंतथाचध्वंसवृत्तित्वंपदांतका
र्यत्वमिति· वस्तुतस्त्वित्यस्यपदाधिकारस्थत्वात्तदन्तेपिदत्वम्·एवमाङ्त्वादामपि· पूर्वपदस्यैवेति· प्रत्ययलक्षणेनेतिभा
वः अतएवराजपुरुषादौनलोपादिसिद्धिः।उत्तरपदत्वेचेति· उत्तरशब्देनोत्तरपदंलक्ष्यते उत्तरपदशब्दश्चसमासच
रमावयवेरूढः।तेनतस्यपदत्वेतत्प्रयुक्तकार्यकर्तव्येलुमतालुप्तेप्रत्ययलक्षणंन पदादिविधौत्वयन्निषेधोनेत्यर्थः
तेनपरमवाचेत्यादौनकुत्वम्·दधिसेचाविसादौसात्पदाद्योरितिषत्वनिषेधश्च· निरुपपदादेवविचिषष्ठीसमासोऽत्र
सोपपदाद्धिचोऽनभिधानमितिकैयटः।सेचयतेःक्विविसन्त्ये· पदादिविधिश्चप्रतिपदोक्तत्वात्सात्पदाद्योरित्येव· तेनपरमवुधा
र्यश्वेतिनपदव्यवायेपीत्यनहिषयेप्रवृत्तिः अभावप्रतियोगित्वेनवासादृश्यमितिनदोषः नचपदादिविधिर्नान्तेत्यादौणत्वविधौपूर्वस्या॰
भावेनपूर्वकालाव्यवहितकालवृत्तित्वंवाधितमितिवाच्यम् उत्तरपदका·।। ।।उ·कर्णइत्यादौकर्णोवर्णलक्षणादि राम
त्यनेनवर्णलक्षणवाचकात्परोपःकर्णशब्दउत्तरपदभूतस्सआद्युदात्तोभवतीत्यर्थकेनाद्युदात्तत्वन्नप्राप्नोतीत्यतआह· उत्तरपदादिति· ।। ३२६

भे॰ म्वाधित्वासत्वेपुनः प्रसङ्गविज्ञानन्यायेनटिलोपेऽसाधितिसिद्धम्। नचसकृद्गतिन्यायाङ्गीकारेकृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणनित्यत्वाट्टिलोपप्रवृत्तेःस्वीका
रेपिवादोषएवेतिवाच्यम्॰ प्रकृतसूत्रेऽदस इतियोगंविभज्यतदोःसइत्यनुवर्त्यादसएवदकारस्यसत्वन्नान्यस्यदकारस्येतिनियमेनानन्तग्रहणप्रत्या
भ॰ नमुने॰ ननुमुग्रहणंमास्तुइतिचेन्न॰ पंचानाममुनेत्यत्रनामावेकृतेनलोपस्यान्यथासिद्धत्वनिषेधापत्त्याऽर्थान्तरत्वेनामेर्वावर्णमिति
स्वरापत्तेःनेकृतेव्यवहितस्यैवासिद्धत्वनिषेधइतिनदोषइतिचेदत्रने ८ इत्यस्यविषयसप्तमीत्वेनौपश्लेषिकसप्तम्यभावेनतस्मिन्निति
नमुनेइति॰ कर्त्तव्येकृतेचेति॰ एवंञ्चनइतिविषयसप्तमीतिभावः।भाष्येतुनेयत्कार्यन्तत्रासिद्धत्वन्नेत्यर्थेनैवनाभावो
प्यासिप्तइतिव्याख्यातम॰मुइतिसमाहारद्वन्द्वः।कृतेचेत्युक्तेर्मुत्वेसुपिचेतिदीर्घोन॰अमीभिरिति॰नेदमदसोरकोरित्यैसन्
॥इतिहलन्ताःपुल्लिङ्गाः॥ ॥ नहोधः।फलोफलौस्यतोफलीतिपदस्येतिस्कोरितितोन्तइतिचानुवर्त्तते॰फलिपरेपदान्तेवि
द्यमानस्येत्यर्थः।हस्येति॰ अलोन्त्यस्येत्येतल्लभ्यस्येतिभावः।उपपूर्वान्नहबन्धनेइत्यतःक्विप्॰ नहिवृतीतिपूर्वपदस्यदी
र्घः।सोर्हल्ङ्यादिलोपेधत्वजश्त्वचर्त्वानि॰ दलोपषत्वेइति॰ पूर्वपदान्तस्यलोपोधातोस्सस्यषत्वम्।आदेशप्रत्यययोरि
नितुनषत्वमपदादिरितिपर्युदासात्सदादेरितिनिषेधात्॰हस्यघइति॰कैयटादिमतेषत्वस्यैवढत्वस्यापिकुत्वेनबाधादितिमा
परिभाषायाअवृत्त्याव्यवहितत्वांशस्यलब्धुंशक्यत्वादितिदिक्॥इतिहलन्ताःपुल्लिङ्गाः॥ पदसेइतिपदस्यादिरितिपर्युदासेतुगतिकारकेति
कृदंतेनसमासेपदत्वाभावेननिषेधोनेतितत्त्वम्॰ वस्तुतः पंचमीसमासेनहसेनाविसत्रनिधानापत्तिरितिबोध्यम्॰॥ ॥ ॥
ख्यानरीत्याऽधुनापिविभक्तस्यादसइत्यस्यारम्भसामर्थ्यात्त्यदाद्यत्वबाधकतयोष्टसिद्धेरितिचेन्न॰ अनन्त्यग्रहणप्रत्याख्यानरीत्यादोषाभाव

श·शे· भै· नन्वेवमपिपूर्वदरिडप्रिय इत्यत्रापि परेवहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषेण दरिड शब्दस्योत्तरपदत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधे परत्वाभावान्नलोपोनस्या
टी·भै· दतआह·उत्तरपदशब्देनेति· व्याख्यानादिति· वार्तिकप्रत्याख्यानपक्षेः सर्वनामस्थानेःपचीसत्रसुविसनुवर्त्यपकारादावजादौसर्वनामस्थानेपूर्वपदन
टी·भं· म·परत्वन्निषेधेनादोषादितिचेन्न·उत्तरशब्देनउत्तरपदंनलक्ष्यते किंतुवृत्तिचरमवर्ति· तथाचप्रकृतेनिषेधसौलभ्यमितिवोध्यम्·युक्तंचैतन्
३२७ त्·अन्यथाप्रत्याख्यानेःस्मादेवाचार्याक्किपिशासिमघवतिशंभवतीत्यत्रगुणेकृतेपूर्वरूपापत्तिः अत्रसर्वनामस्थानाभावेनतस्यनिषेद्धुमशक्य
त्वात्मन्मतेवृत्तिचरमएवसइतिनिषेधःस्पष्टएवेतिदिक्॥ ॥ संवध्यतइति ननुतत्संवंधेएनयोरित्यत्रचारितार्थ्यात्सामर्थ्यात्लुकालु
उत्तरपदशब्देनमध्यमपदत्वानाक्रान्तोत्तरपदस्यग्रहणम्व्याख्यानात्· तेनपूर्वदरिडप्रियइत्यादाववान्तरतत्पुरुषोत्तरप
देपिनलोपादिसिद्धिः।कादेशेनेति· इदम्शब्देयःसावितिचनेत्यपिवोध्यम्· वक्तव्यइति· द्वितीयाटौस्स्वितिअत्रसम्वध्यते·
सेपिइत्यसंगतमितिचेन्न· प्राचीनानुरोधित्वात्तस्यस्वमतेत्वेकवचनएवेतिवोध्यम् इदमत्रतत्वं· एनोनवक्तव्यः नचतत्र्न्यायेनत्यदाद्यत्वा
धः त्यदादिविषयेऽप्रवृत्तेरुक्तत्वात् यद्यपिभाष्येपिनदोषावहः एनदेवकर्तव्यइतिभगवतःसिद्धांतस्तत्रत्नदेवकर्तव्यइतिशंकितेऽपरेयद्येनत्क्रियतेत
र्ह्येनोपिनकार्यइतितदुपर्युपहासपरतयातत्सार्थक्यादितिसुधियः॥ ॥ ((मध्येचेत्तत्परकंसुवन्तमस्तितदपिपरन्नेति)) साव्याख्यानेनिर्दिष्टः राम·
परिभाषया व्यवहितसुवन्तस्यैवपरत्वनिषेधोलभ्यतेतदेकवाक्यतयावार्तिकारम्भपक्षेपितथैवयुक्तमित्यभिप्रायात्· एवञ्चतत्समासप्रयोज ३२७
कैकार्थीभावप्रयोज्यसमासीयचरमपदाव्यवहितपूर्वत्वानाक्रान्तस्यपदत्वव्यपदेशकर्त्तव्येतस्यकार्यित्वेचप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधइतिवोध्यम्॥

भि॰ अयमेवेति॰ एनदादेशश्चेत्यर्थः। सामर्थ्यादिति॰ द्वितीयापरोपस्थापिते अमि एनदित्येतद्वाक्यबोधितस्यादेशस्य विधानमन्यनियामिमित्तत्वन्तु तृतीयैकवचनस्य तत्सामर्थ्यादित्यर्थः। एनादेशोपीति॰ प्रसीतिशेषः। ननु सूत्रे एवैनत्कर्तव्यः। एनमिति तु सदाद्यत्वेन सिद्धमित्यत आह॰ येनेति॰ अतएव॰ एनादेशस्यावश्यकत्वादेव॰ अन्यत्रैनोवक्तव्य इतीति॰ अन्यथैनादेशस्य श्रवणमेव न स्यात्॰ ननु सदाद्यत्वस्यैनदादेशोपवादत्वात्तदा भाष्ये पद्येन न क्रियते।

ष॰॰ ननु उपसर्जनेतकारचारितार्थ्यमतः सामर्थ्याभाव इत्यत आह॰ अनयोरिति॰ ॥ ॥ ॥

अयमेव सामर्थ्याल्लुकालुप्तेपि भवति। एनादेशोपि एनमित्यादिसिद्ध्यर्थं वक्तव्यः। येन नाप्राप्तिन्यायेनैनदस्त्यदाद्यत्वापवादत्वेन तत्र कृते सदाद्यत्वाप्राप्तेः। अतएव भाष्ये नपुंसकैकवचनेनैनद्वक्तव्यः कुण्डमानयप्रक्षालयैनदित्युक्तम्॰ अत्र नपुंसकैकवचन इत्युक्ता। अन्यत्रैनोवक्तव्य इति स्पष्टमेवोक्तं वार्तिककृता सिद्धान्तिना॰ अपवादत्वमजानत एकदेशिनो यद्येनदित्यादिरुक्तिः परिणिभवाक्यपूर्वपक्ष्युक्तित्वस्यैवोचितत्वात्॰ भाष्यकृता तु फललुत्वान्नात्रोत्तरमुक्तम्॰ सिद्धान्तो तु किमुच्यते नपुंसकैकवचन इति सर्वत्रैनदेव वक्तव्य इत्येवं शब्दैः प्रत्याख्यानं कुर्यात्॰ अनयोरप्यादेशयोरनदस्त्रत सोरित्येतत्साहचर्येणोपसर्जनेन प्रवृत्तिः

एनोनवक्तव्यस्त्यदाद्यत्वेन सिद्धमित्युक्तं न हि रुध्येतेत्यत आह॰ अपवादत्वमजानत इति॰ तदग्रे भाष्ये एनादेशस्यावश्यकत्वमुक्तं नोक्तमत आह॰ ॥ छ
भाष्यकृतान्विति॰ अत्र॰ एकदेश्युक्तौ॰ अत्र विशेषमाह॰ अनयोरिति॰ एतदस्त्रत सोरिति॰ ननु सूत्रान्तरसाहचर्याश्रयणं सूत्रान्तरस्य च व्यवस्था टि
पकमित्येतत्सिद्धान्तविरुद्धमिति चेन्न॰ तस्मिन्सूत्रे त्रसोरित्युपादानेन तयोश्च सर्वनामत्व एव सम्भावनमित्युपसर्जनेतेन सूत्रेणादेशाभावएव ८५

श॰शे॰ मे॰ घात्येनप्रसिद्धस्त्रीपसर्वार्थवाचकस्यैतच्छब्दस्यतस्मिन्सूत्रेस्थानिवत्वेनग्रहणमित्यर्थाधिकारानुरोधेनप्रकृतसूत्रेपिसर्वनाम्नएवैतच्छब्दस्यग्र

टी॰भ॰ भ॰ अहन् निषेधेनापीति॰ अपिनातक्रन्यायः ननुनिषेधविषयेचारितार्थ्यात् तक्रन्यायोनदृष्टइतिचेन्न॰ ब्राह्मणेभ्योदधिदीयतांतक्रंकौंडिन्यायेत्यत्रबाधदर्शनात्॰ नचवाक्यद्वयकार्यवाक्यत्रयकरणसामर्थ्यान्नबाधोस्तु॰ अत्रकिंगमकमितिचेत्॰ ब्राह्मणे- ॥

टी॰भ॰ हणमित्येवसाहचर्यपदेनविवक्षितमित्याशयात्॰ नप्रवृत्तिरिति॥ ॥ एतेनोपसर्जनेएनदादेशस्यचारितार्थ्येनत्यदाद्यत्वे ॥

३२८ सदाद्यत्वेनसिद्धमितिभाष्यासङ्गतेश्च॰ एनतमादायैनादेशप्रत्याख्यानपरंपद्येनक्रियतेइत्यादिभाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिरिति

भाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितम्॰ अन्वादेशविषयेइदमेतदोः समासानभिधानमेव॰ पद्येनक्रियतएनोनवक्तव्यः कथमेन

मित्यादिस्यदाद्यत्वेनसिद्धम्॰ पद्येवमेनश्रितकोनसिद्ध्यतिएनच्छ्रितकइतिप्राप्नोतिपथालक्षणमप्रयुक्तइतिभाष्यात् ब्र

ह्मणीइति॰ नसंयोगादितिनिषेधादल्लोपोन॰ रोऽसुपिअहभातीति॰ अहन्नितिरुत्वत्वहोभातीतिस्यादितिभावः। नलोपे

प्राप्तइति॰ नचनलोपेअकारस्यरौरेवाविशेषाभावेनान्यतरस्तैवोपपन्नावुभयविधानसामर्थ्यादेवनलोपोनेतिवाच्यम्॰

सम्बुद्धौनलोपनिषेधेनाहर्गच्छेत्यादावुत्वाभावेनदीर्घाहोनिदाघेत्यादावुत्वसम्पादनेनचचारितार्थ्यात्॰ नचनकारोच्चा

रणसामर्थ्यलब्धेननकारान्तानुकरणेननान्तस्याहन्शब्दस्येतिव्याख्यानान्नलोपोनेतिवाच्यम्॰ दीर्घाहोनिदाघेत्यादै

सम्बुद्धौप्रवृत्ताभ्यामादौव्यावृत्त्याचनकारस्यचारितार्थ्याततेननलोपबाधेमानाभावादितिभावः। आवर्त्येति॰ आद

न्तैमानन्त्वहरूपरात्रीतिवार्तिकमेव॰ अन्यथानलोपेअकारस्यरेफादेशेनैवसिद्धत्वाद्दैयर्थ्यं स्पष्टमेव॥ ॥ रा॰भ॰

३२९

मे· एवञ्चपरिभाषायामुत्तरपदशब्दः केवलयौगिकएवविवक्षितइतिभावः।उत्तरपदस्यकार्यित्वएवेति· तत्फलम्माषकुम्भवापेनेत्यत्रपदव्यवायेपी
तिसूत्रेणनिषेधसिद्धिः।अधिकमन्यत्रोक्तम्।नन्वेवंबहुचूपूर्वकेबहुवाचाविस्तादौदोषएवेसतआह· बहुच्पूर्वकइति· इदमेवपतमिति· एवञ्चैता
दृशानियमेनलब्ध्वनादेवोत्तरपदत्वेचापदादिविधाविसनेनप्रदर्शितम्· नन्वेतावतावार्तिकारम्भपक्षएवलब्धोनप्रत्याख्यानपक्षइसतआह· ए
भ· कार्यपदादिविधेस्तथात्वेनादोषात् ननुपदमपुक्तकार्येउत्तरपदीयेकर्तव्येपूर्वपदीयपदत्वस्यापिनिषेधादितिचेन्नउत्तरपदीयेनेतिनि
वेशेनोत्तरपदसंबंधिनिकार्यइतिनिवेशेनवादोषात्॥ः॥ अत्रान्यकार्यित्वादिफलेभुक्तंङ्मुटसूत्रे· अनभिधानमितिअभिधानेहिगतिकार
उत्तरपदादिः कर्णोवर्णलक्षणादित्यादौनूत्तरपदशब्दस्यसमासचरमावयवमात्रेरूढेर्नदोषः।अयञ्चनिषेधउत्तरपद
स्यकार्यित्वएवेतिङ्मुट्सूत्रेउक्तम्· बहुचपूर्वकेबहुवाचौबहुसेचाविस्तादावपिनदोषः। बहुच्पूर्वस्यचपदादिविधा
वेवप्रत्ययलक्षणमितिवचनान्तरात्· पूर्ववार्तिकमपिउत्तरपदत्वेचपदादिविधावित्येवमेवपठितम्· एतत्प्रत्या
ख्यानप्रकारस्तुगुरुतरइतिनयुक्तइतिभाष्यध्वनितम्प्रत्याख्यानोत्तरम्पुनर्नञ्घटितैतद्वचनपाठेनेतिनसलिखितः
केतिसुवुत्पत्तेः प्राक्समासेऽपदत्वादानिष्टः स्यादितिभावः नसलिखितइति ननुमधुशब्दात्पञ्चम्यबहुवचनेभ्यसिपञ्जोलुकिहूस्वस्य
सुणोभवतिपदत्वादेङः पदान्तादितिदीर्घोनचनेनंननिषेधःउत्तरपदत्वाभावात् एतत्प्रत्याख्यानेतुषजादौसर्वनामस्थानेपूर्वस्य ॥
तत्प्रत्याख्यानइति· गुरुतरइति· सचशब्दरत्नेविवेचितः।नञ्घटितैतद्वचनपाठेनेति· पदादिविधावेवप्रत्ययलक्षणन्नपदान्तविधावि
तिनियमार्थेनोत्तरपदत्वेचपदादिविधावितिवचनेनेत्यर्थः॥नसइति· प्रत्याख्यानप्रकारइत्यर्थः॥

श॰ शे॰ टी॰ भै॰ टी॰ भ॰ ३२६

भै॰ भाष्यप्रामाण्याच्चेति॰ वार्तिकस्य ज्ञापकतापरं पद्भाष्यन्तत्प्रामाण्यादित्यर्थः। ननु तद्भाष्यप्रामाण्यादत्र नलोपो नेत्येव कल्पनमस्त्वित्यत आह॰ तज्ज्ञापके
ति॰ आवृत्तेन तेन सूत्रेण यथा नलोपाभावलाभस्तत्प्रकारमाह॰ आवृत्तस्येति॰ मूलकारोल्लिखिताशङ्कासमाधानविषये विशेषमाह॰ इदमिति॰ नलोपाप

भाष्यप्रामाण्याच्च तस्य सम्बुद्धावप्रवृत्तिः। तज्ज्ञापकसिद्धवचनकल्पनापेक्षया आवृत्तिर्लघीयसीति भावः। आवृत्तस्य पदा
न्ते अहन्निति निपातस इत्यर्थः। इदमसम्भव एवापवादत्वमिति वार्तिकमते। हन्नित्यस्य नलोपोऽत्र रुत्वाचारितार्थ्याभिमाने
न॰ वस्तुतः सत्यपि सम्भवे बाधनम्भवतीति भाष्यसिद्धान्तादुत्वरत्वे नलोपापवादभूते एव निषेधविषयेपि प्राप्तिमात्रेण
येन नाप्राप्तन्यायविषयसत्त्वात्॰ निषेधेनापि तस्य बाध इत्यन्यत्। एतेन सम्बुद्धौ चारितार्थ्यमित्यपास्तम्॰ ध्वनितत्त्वे
दमपवादो रुर्नलोपम्बाधिष्यत इत्यर्थकभाष्येण॰ एतदग्रे नलोपे कृते ऽकारे सावकाशत्वशङ्कातत्समाधानादि वार्ति
कानुसारिणो इत्यलम्॰ तदन्तस्यापीति॰ पदाधिकारस्थत्वात्॰ ग्रहणवतेति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय इत्यसमा
सेनि ष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टमिति भावः। तस्यासिद्धत्वादिति॰ अकृतव्यूहपरिभाषया दीर्घाप्रवृ
त्तिस्यादित्यभिमानेनेदम्॰ दीर्घस्तु परत्वाद्धल्ङ्यादिलोपात्पूर्वमेव बोध्यः॥ ॥ ॥ ॥

वाद एवेति॰ येन नाप्राप्तिन्यायेनेत्यादिः। ननु सम्बुद्धौ नलोपाप्राप्तिविषये तयोश्चारितार्थ्यात्कथं येन नाप्राप्तिन्यायप्रवृत्तिरत आह॰ निषेधविषय इति॰
ध्वनितत्त्वेदमिति॰ येन नाप्राप्तन्यायविषयत्वमित्यर्थः। प्रत्ययविधिविषय इति॰ ज्ञापकसाजात्यादित्यादि। तस्य॰ रुत्वस्य। ननु पदिरुत्वरत्वयोरसि ३२६
द्धत्वन्तदापूर्वन्दीर्घ एव स्यादिति कथमेतदित्यत आह॰ अकृतेति॥

मे· ननु बहुवृत्रहाणीत्यत्रापूर्वत्वाभावात्कथं णत्वमत आह· अत्रपदिति· अपूर्वग्रहणं हस्यानिककवर्गाभावबहुलोहपत्वलक्षणमित्यादि· सूत्रधा
तुविषयेणत्वस्यापवादत्वात्कथमसिद्धत्वमतस्तस्य चारितार्थ्यमाह· णत्वन्त्विति· भाष्यप्रयोगस्य विशेषविषयत्वमुपपादयति· अनेनेति· अनन्य
येति· भाष्यप्रयोगसाजात्यात्। ननु सृष्टमित्यादौ हलि षत्वस्य सावकाशत्वमुक्तमिति कथं कुत्वापवादत्वमत आह· सजियज्योरिति· अत एव ष

सम्बुद्धौ त्विति· सुपोऽत्र हल्ङ्यादिलोपात् सम्बुद्धौ विसुक्ते दीर्घाभावे रुत्वे हशि चेत्युत्वे आद्गुणः। स्रग्वीणीति· इन्ग्रहणेऽनर्थ
कस्यापि ग्रहणं दीर्घ इति भावः। बहुवृत्रहाणीति· अत्र पदत्वमनादुक्तम्· पदान्ते कुत्वमिति· क्विन्प्रत्ययस्येत्यस्यासिद्धा
दुश्चेति षत्वे कुत्वमित्यर्थः। णत्वन्तु सृष्टमित्यादौ सावकाशमिति भावः· भाष्यप्रयोगादिति· अनेन भाष्यप्रयोगेणानन्य
यपूर्वपदे कुत्वाभावो बोध्यते तेनासृगित्यत्र न दोषः। कुत्वापवाद इति· सजियज्योः पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेपि विशि
ष्यषत्वबोधनेन तत्सामर्थ्यात् कुत्वबाध इति भावः· अत एवोपपदकाम्यतीति काम्यच्प्रत्यये भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते· नि
पातनाद्वेति· निपातनेनत्वनयोरपवादप्रवृत्तिमात्रबोधनं कुत्वन्तु स्वशास्त्रेणैव· एतेन निपातनादपदान्तेपि कुत्वा
पत्तिरिति निरस्तम्· असत्कृशब्दस्त्विति· इदमेव न्याय्यम्॥ ११ त्यपूर्वप्रवृत्तिस्वीकारादेव· ननु स्रगृत्विक्शब्दयोर्निपा
तनेन कुत्वस्वीकारे निपातनस्यान्यपि कुत्वसाधकत्वापत्तिरत आह· निपातनेनेति· अनयोः स्रगृत्विक्शब्दयोः। इदमेव न्याय्यमिति· षत्वप्रा
प्तिशङ्काप्येवं सति न भवतीति भावः। ननु पूर्वोक्तरीत्याः सृक्शब्दसाधने व्यपपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। अनुपदोक्तरीत्यासाधनेन त्वन्तोदात्तत्वापत्तिरि
ति स्वरभेदापत्तिरिति चेन्न· लोके यथायथुदात्तीयमिष्टत्वादेणादयो बहुलमिति बहुलवचनेन साध्यः। वेदे तु बहुलं छन्दसीत्यस्यैवेत्याशयात्॥

मि· वार्तिकरीत्येति· तस्मिन्वहूर्जीतिपाठेनकेवलेऽर्जशब्देत स्रवृत्तिःसम्मतैव· नचैवमिति· अचः परोयोफल इतिव्याख्याने· इत्सनुवर्त्यैति· अचइतिपञ्च
म्यन्तमेवेहसर्वनामस्थानइतिसप्तमीवलात् षष्ठ्यन्तम्भविष्यति· नन्वचइतिपञ्चमीनपुंसकस्येतिसूत्रेकृतार्थासर्वनामस्थानइतिसप्तम्यपिसर्वनाभ
भ·उर्गिति· इयमुर्जीतिवैदिकप्रयोगात् अस्यस्त्रीलिंगत्वेनपुंनपुंसकयोरेवेतिनप्रमाणमितिक्किनेत्रकर्तरि· वहुर्जीति· ननुअतइत्सेवकृत्वात
स्यैवानुवृत्तासिद्धेप्रत्याहारग्रहणंव्यर्थमितिपूर्वपक्षश्चेदयमपरोक्तइतिनत्वम् अचइत्सनुकृष्यइकइतिनकार्यमितितुन· औङ· श्यामित्यारं
ऊर्गिति· अयम्प्युल्लिङ्गोपि· नपुंसकस्येतिसूत्रेवहुवचनेऊर्जइतिकैयटात्· नरजानामिति· वहूर्जिनुम्प्रतिषेधइतिवार्ति
करीत्येदम् अचः परोयोफलतदन्तस्यनुमितितत्व्याख्यात्भाष्यमतेनतुनुमोऽप्राप्तिरेवनेतिवोध्यम्· नचैवंकुण्डा
नीत्यसिद्धिः। इकोचीतिसूत्रेऽचसर्वनामस्थानेइत्सनुवर्त्यानुवृत्तिसामर्थ्यादिकइत्येतत्साहचर्याच्चसर्वनामस्थानइति
सप्तम्याषष्ठीप्रकल्प्यवाक्यभेदेनाजन्तस्यनत्रनुमविधानाददोषइतिभाष्येस्पष्टम्· काष्ठतऊ सीत्यादौदिवऔदितिसू
त्रभाष्योदाहृतेअचः परफलजातेराश्रयणान्नदोषः अन्त्यादिति· इदम्वाचनिकमेववहूर्जशब्दमात्रविषयकम्· वहूर्जी
भेणसंन्निपातेनपरत्वेनऔङ· भ्यसओः सुअदोषेपिसप्तम्येकवचनेकारांतेपिनुमापत्तेरितिदिक्॥ ८मस्थानेपरतउगितोनुम्विधापकत्वेनोगि
दचामितिसूत्रेयुजेरसमासइतिसूत्रेचचरितार्थेतिप्रकृतसूत्रेउभयनिर्देशेपञ्चमीनिर्देशोवलीयानितिपरिभाषया· सर्वनामस्थानइतिसप्तम्य
न्तस्यैवषष्ठ्यन्तत्वम्भविष्यतीतिचेन्नसर्वादीनिसर्वनामानीतिनिर्देशेपञ्चम्यन्तस्यैवषष्ठ्यन्तत्वकल्पनात्· युक्त्यन्तरमाह· अनुवृत्तिसामर्थ्यादि ३३०
ति· नन्वेवंकाष्टतक्षीत्यत्रनुमस्यादचः परस्यफलोऽभावादतआह· काष्ठेति· फलत्वजातेरिति· वर्णग्रहणेजातिग्रहणमितिपरिभाषायाःसत्वात्

मे॰ क्तिर्विरुद्धेति दूषणस्यनावकाश इति सूचितम्॰ तत्रार्थे भाष्यमपि साधकमित्याशयेनाह॰ स्वदादयस्त्वेनेति॰ एतत्तमादायेति॰ यद्यप्येनदत्स्यदाद्य
त्वापवादत्वे तत्रैव नदादान्तत्वमुक्तमिह तु तान्तमुक्तमिति विरुद्धमाभाति॰ तथापि समासे दान्तेपि चर्त्वे सति रूपेण विशेष इत्याशयेन तान्तोल्लेखः।
ननु यद्युपसर्जनेः स्यादेशस्याप्रवृत्तिस्तदा यद्येवमेनच्छ्रितकोन सिध्यति॰ एतच्छ्रितक इति प्राप्नोतीति भाष्यविरोधः। तत्रादेशोच्चारणानुसाम
मर्थ्याल्लुकालुप्तेति भवतीति पूर्वमुक्तं तदभिप्रायेणोत्स्यत आह॰ अन्वादेश इति॰ इत आरभ्य पूर्वोक्त एवार्थः तस्यैव दृढीकरणाय निरूपितमित्य
भ॰ भ्योगोडेभ्यो दधितकं ब्रह्मशुमलं वदत्स्त्र वाक्यद्वयेपि वाधदर्शनात्॰ अप्राचीनं ग्रामानहत्वा आम्नायेवर्हिणस्तेभ्य ग्रोधा इत्यत्र च
दर्शनात्॰ वत्तु नडि॰ इति निषेधपर्यालोचनलोप इत्यस्य संकोचे प्राप्तिरपि दुर्लभेति चेन्न॰ संकोचस्य वाक्यार्थकालिकत्वेन वाक्यार्थात्पू
र्वमेवव्याप्यव्यापकज्ञानसत्वेन पूर्वशास्त्रस्येतद्बाधज्ञानादेतद्विषयसंकोचसुलभतयादोषात्॰ निषेधशास्त्रस्य च प्रतियोग्यपेक्ष
त्वेन पूर्वं तत्संकोचाभावात् नचाहयते॰ किंपि अहदस्तत्रनान्तत्वाभावात्कथं तान्तप्रातिपदिकत्वमहन्शब्देति वाच्यं॰ पदान्ताहनशब्दस्य सर्वत्रनान्तत्वेवस
त्वेन तस्य तद्व्याप्यतायाः सौलभ्यादित्यादि दिक् विभावयन्तु सुधियः॥ ॥ ९ नेनपुनराह॰ एतत्तमादायेति॰ विशेषाभावेनेति॰
नकारस्य रुत्वे सति यद्रुत्वं भवति तस्याधुनाप्राप्तेः। नकारोच्चारणसामर्थ्येनेति॰ अहन् इति वक्तव्ये विभक्तिलोपे कृत्वाः कारोन्नरनकारे मात्रस्या
पि लोपस्याकरणेनेत्यर्थः। भ्यामादौ व्यावृत्तेति॰ नकारोच्चारणेनयत्र ननकारस्य श्रवणं तत्र रुत्वस्याप्रवृत्तिरिति कल्पनेनेत्यर्थः। पूर्वपक्षिम
ते भ्यामि नलोपस्य सत्वे तत्र रुत्वस्याप्रवृत्तिस्तन्मते स्यादिति भावः। अन्यथा॰ आहस्य भावे॰ ननु आगच्छाहो रूपं दर्शयिष्याम आगच्छाहोरात्रि
रेषागतेत्यादौ रुत्व कृतो विशेषः स्पष्ट एवेत्यत आह॰॥

भे लुकब्लुवेति· एतेन लुका लोपो नपुंसके भवतीति पक्षे यम्प्यनेनास्य नपुंसकत्वादिति स्मारितं न तु लुका लोप एव नुमभावे हेतुत्वेनोपात्तः। एवं च नपुंसकत्वान्नपुंसके च सर्वनामस्थानत्वाभावादिति शेषो बोध्य इति· अपरे तु गवाक् शब्दस्येति पद्यस्थ गवाक्शब्दस्य शब्दसामानाधिकरण्ये न पुंल्लिङ्ग· तथा च नैव प्रत्ययलक्षणेन नुमाशङ्कायामेवमुक्तम्प्रत्ययलक्षणनिरूपणार्थमिति सञ्जगदिरे· अन्ये तु गवाक्शब्दौ द्वौ· एकः सुबन्ते गोशब्दे उपपदे अञ्चतेः क्विन्नन्तः। अपरो निरुपपदाञ्चेः क्विनि कृते तदन्तात्सुबुत्पत्त्यनन्तरं सुबन्तस्याच्शब्दस्य गोशब्देन सह समासे निष्पन्नः। तयोर्मध्ये प्रथमस्य नपुंसकत्वेपि द्वितीयगवाक्शब्दे उत्तरपदस्य पुंल्लिङ्ग· तथा च तत उत्पन्नो यः सुप् समाससंज्ञाप्रयोजकः प्रत्ययलक्षणेन तमा-

गवाग्गिति· सोर्लुका लुप्तत्वान्नुम्न· पक्षमिति· कुकप्रसत्रयाणां गतौ त्रयाणामित्यर्थः। चर्त्वस्येति· तेन गतौ त्रयाणां·॥
माधिकयन्नेत्यर्थः। कुक्पक्ष इति· पूजायामित्यर्थः। अश्वासीति· सप्तविंशत्यधिकपञ्चशतीत्यर्थः॥ ❀ ॥

श्रित्य नुमाशङ्कानिवारणायोक्तमत्र लुका लुप्तत्वादि निवदन्ति· वस्तुतस्तु कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकतासु प्रसिद्धेव कारणाभावश्च न कारणप्रतियोगिकाभावः किन्तु कारणतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव· अन्यथा करणाधिकरणेपि कारणान्तराभावा भावसत्वात्कार्याभावस्यापत्तेः। प्रकृते च न प्रत्ययमात्रस्य नुमागमकारणत्वं किन्तु सर्वनामस्थानसंज्ञापरत्वोभयविशिष्टस्यैवा अन्यतरविशेषणाभावे च विशेषणाभावप्रयुक्तस्य विशिष्टाभावस्य सम्भव इति परत्वात्मकविशेषणाभावप्रयुक्तोयः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावः। सोत्र लुका लुप्तस्सने ३३९
न दर्शितः। सर्वनामस्थानसंज्ञाभावश्च न दर्शितः। सञ्ज्ञिसत्वे हि संज्ञया भवितव्यम्। संज्ञी च लुका लुप्तत्वान्नास्तीति न काचिदेवमुक्तौ क्षतिरिति चिन्त्यमे

मे॰ वानपुंसकेतिसूत्रेनाभ्यस्तादितिसूत्राच्छतुरित्यनुवर्त्ततेतस्याभ्यस्तात्परत्वन्तदनितिदतीसत्रसम्भवतिअतोमूलेव्याख्यातंशतारितितदर्थमाह॰
शतृप्रत्ययइत्यर्थइति॰ वेतिवर्त्ततइति॰ नचेहवाग्रहणानुवृत्तिर्मास्तुयद्यपन्निस॰ स्यात्तदाऽनेनैवसिद्धेशप्श्यनोरितिसूत्रम्व्यर्थमेवस्यादितिशत्र
म॰ आच्छी॰ परोयःशतेति इदमेवयुक्तं अन्यथाशतृभिन्नावयवेऽस्यर्थेपिशत्रकारेसमुदायावयवत्वमादायापत्तिरेवस्यादितिशतृभिन्नाव
यवोऽर्थवानग्रात्यइत्युक्तेगौरवंस्यात्पूर्वान्तत्वेनतस्ययत्रार्थवत्त्वंतत्रैवप्रवृत्तिरन्यत्रतुनेतिकल्पनंचेति नचत्वन्मतेव्यपवर्गा
यश्शातेति॰ शतृप्रत्ययः।आच्छीन॰ वेतिवर्त्ततउत्तरसूत्रेनित्यग्रहणात्।नाभ्यस्तादित्यतोनेतितुनानुवर्त्ततेनिषेधस्यप्राप्तिपूर्व
कत्वात् अत्रचप्राप्त्यभावात्॰ नुमग्रहणन्तुस्पष्टार्थम्॰ शतुरवयवइति॰ परोयश्शातेतिनोक्तम् नुदन्तीत्यादावेकादेशेउभ
भावःपरत्वेनदृष्टोयःशतेतिव्याख्यानेनादोषात् उक्तगौरवेणास्याकिंचित्करत्वात्॥ ((यतआश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावेन॥
प्रसूत्रा — दस्यवैकल्पिकत्वमुत्तरसूत्रस्य चनित्यत्वमितिव्यवस्थासम्भवादुत्तरसूत्रेनित्यग्रहणञ्चनकार्यमितिवाच्यम्।वैपरीत्यस्याप्यापत्तेः
एवन्तर्ह्युत्तरसूत्रेनित्यग्रहणमकृतद्बृटितोत्तरसूत्रसामर्थ्यादुक्तस्यामइतिचेत्न॰ सामर्थ्यकल्पनापेक्षयाकृतस्यैववाशब्दस्यानुवृत्तौलाघवमि॰
त्याशयः नुमग्रहणन्तुस्पष्टार्थमिति॰ इदितोनुमितिसूत्रान्नुमग्रहणानुवृत्त्यैवसिद्धेः।नचानुवर्तमानन्नुमग्रहणंवाशब्द म्वानपुंसकेतिसूत्र
इतीहनित्यार्थम्पुनर्नुमग्रहणमितिवाच्यम् उत्तरसूत्रेनित्यग्रहणादिहवाशब्दानुवृत्तेरिष्टत्वात्।उत्तरसूत्रेनुमित्यग्रहणसत्त्वाद्व्याख्यार्थविरो
धेनकेवलनुमशब्दस्यैवसम्बन्धोभविष्यतीतीहनुमग्रहणन्निष्प्रयोजनमेव।यद्यस्मिन्नपिसूत्रेवाशब्दःसम्बध्यतेतदानुवर्तमाननुमश
ब्दस्यैककार्यनियुक्तानांसहैवप्रवृत्तिरितिन्यायेनकेवलनुमब्दस्यशप्श्यनोरितिसूत्रेसम्बन्धोनस्यादितिचेदेककार्यनियुक्तानांक्वचिदेक

भैः देशोप्यनुवर्त्ततइतिन्यायेनकेवलस्यनुमःसम्बन्धोभविष्यतीत्यत्राह। एतादृशार्थस्यपद्यद्यपिलाभस्तथापिस्पष्टार्थन्नुमग्रहणमितिभावः। उभयतआ
श्रयणइतिवचनस्यत्वमतेऽभावादाह· तेनव्यपवर्गालाभेनेति· व्यपवर्गोव्यपदेशभेदइतियावत्। अन्यथा· आदित्यस्यानुक्तौ। अत्रक्वचिद्वान्तीति
पाठःसनुयुक्तः। भावाभावयोर्मध्येभावानुष्ठानस्ययुक्तत्वात्· अङ्ग·कार्यइति· तस्मिन्सूत्रेऽङ्गग्रहणात्। ननुपचन्तीत्यत्रशीनदीपरत्वाभावात्क
थन्नुमित्यतआह· पचन्तीत्यादीति· इदमिति· निरवकाशत्वम्प्रतिपदोक्तत्वमित्येतत्। छदिरुपधीति· अत्रोगवादिष्वितिसूत्रेइतिवक्तुंयुक्तम्। अ
थवाछदिरुपधिवलेर्ढञितिसूत्रइत्यत्रबहुव्रीहिसमासेनछदिरुपधीतिसूत्रंयत्सूत्रव्याख्यानात्रसरेव्याख्यातन्तत्सूत्रइत्यर्थः। तत्रहियञ
तेनव्यपवर्गालाभेसत्यनुमभावापत्तेः। अवर्णश्चश्नान्तभिन्नावयववत्एवगृह्यते शत्रकारेणाव्यभिचारात्· श्यपश्यनोः। आदि
तिकिमभातीत्यादौनिषत्युमभावाय· अन्यथाप्रत्ययलक्षणेनस्यादादित्युक्तौतुवर्णप्राधान्यान्नप्रत्ययलक्षणम्· नलुम
तेतिनिषेधस्तुप्रत्यासत्त्यालुप्तप्रत्ययनिमित्ताङ्गकार्यएवेतिभावः। पचन्तीत्यादिवहुवचनेनपुंसकस्यफलंचइतिनुमः नि
रवकाशत्वमिति· इदंछदिरुपधिवलेर्ढञितिसूत्रे॥ ९ न्यावञः पूर्वविप्रतिषिद्धम्। सनङ्ग्पानहोप्रयोजनम्। यञ्यौभवतोऽञः
पूर्वविप्रतिषेधेन। किम्प्रयोजनंसनङ्ग्पानहौप्रयोजनम्। यञोऽवकाशः। शाङ्कव्यः दारुपिच्व्यः कार्पासः। अञोवकाशः। वाध्रम्। वारत्रम्
अत्रनध्रीवर्ध्रीभ्यांवरत्रापर्यायाभ्यामञ्। सनङ्गुर्नामचर्मविकारस्तस्मादुभयम्प्राप्नोति। औपानह्यञ्चर्म। ढञ्चाढञ्चभवत्यञः पूर्वविप्र
तिषेधेनढञोऽवकाशः। छादिषेयन्तृणम्। अञःसएव। छदिर्नामचर्मविकारः। तस्मादुभयम्प्राप्नोति। छादिषेयञ्चर्म। ढञ्भवतिपूर्वविप्रतिषेधे ३३२
नेति। छदिर्नामेति। छादनञ्छदिः। तच्चचर्मविकारोपिसम्भवति। छादनमित्यत्रकरणेल्युट् तच्चतृणविकारः। क्वचिच्चर्मविकारोपि। अत्रकै
यटः। अत्राहुः छदिरुपानहोःप्रतिपदम्प्रत्ययविधानादयुक्तोविप्रतिषेधः तथाचोक्तम्। परनित्यान्तरङ्गप्रतिपदविधयोविरोधिसन्नि

मे॰ वहूर्जशब्दमात्रेति॰ बहूर्जि नुम्प्रतिषेध इति वार्तिकानन्तरमस्य पाठादिति॰ अल्लोपस्येति॰ यङोऽकारलोपस्येत्यर्थः। जायन्त इति॰ असमानवसा
वित्यादौ प्रत्येकं सम्बन्धः। द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्येति॰ ननु द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण द्वन्द्वघटितसमासघटकस्य प्रत्येकं सम्बन्धोऽन्यत्र दृष्टः। इदन्तु न तथेति
कथमेतदिति चेन्न॰ नेदं द्वन्द्वान्तश्रुतपूर्वम्वचनं किन्तु साहित्यविशिष्टानां द्वन्द्वविधानात्साहित्यस्यैक धर्मावच्छिन्नाञ्चपित्वरूपतयाऽन्वयिताव
म॰ षाण्मासिक इति अयमपपाठः ठञ्विषाण्मासिक इत्यपेक्षितत्वात्॰ नु मेति॰ वस्तुतः सर्वनामस्थानत्वमेव ननपुंसकत्वादिति चिंत्यम॰ अश्व
श्रुतस्यासिद्धत्वादनुस्वारे परसवर्णे बाध्यम॰ स्थानिवत्त्वादिति॰ कौलुप्तमिति त्वसार्वत्रिकमिति भावः। स्पष्टञ्चेदं दीधी
वेवीटामिति सूत्रे कैयटे॰ जायन्तेऽत्र वसौ नयामिच न वभ्यामिसम्यसांसङ्गमे॰ षट् स इ॰ ख्यानि न वैव सुप्यथ जसित्रीण्य
वतद्धच्छसि॰ चत्वार्यत्र वचस्तुकस्य विनुधाय शब्दस्य रूपाणि तज्ञा ननु प्रतिभान्ति चेन्निगदितु षाण्मासिकोऽत्रावधि
रिति प्राचीनस्य श्रुक्कप्रक्रियातार्किकस्य प्रश्ने तदनुसारेणैव श्लोकद्वयेनोत्तरमाह॰ गवाक्शब्दस्येति॰ शब्दपरत्वेनापूजा
र्थत्वान्नस्यलोपः। भेदत इति॰ आद्यादित्वात्तसिः। भेदेनेत्यर्थः। नवेति॰ द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणत्वात्प्रत्येकन्नवेत्यर्थः। अग्रेपि प्रत्येकमेव
तिसमासे प्रथमभागातिरिक्तस्य लेभूतशब्दस्य पंचशतपरत्वमेवमग्रशब्देपि अन्यथा भूत्यादि पंचद्विसप्तसंख्याकत्वेन चतुर्दशसंख्यात्वप्र
च्छेदकावच्छिन्नस्य च समासाघटकपदोपस्थापितस्यापि धवखदिरौ छिन्धीत्यादिवाक्यजन्यशाब्दबोधे भानन्तद्वद त्रविभक्तिव्यवधानेपि
नवपदार्थेऽन्वयो भविष्यतीति भावः। प्रत्येकमेवेति॰ प्रत्येकान्वितनवपदसाहचर्यात्॰ सोर्लुकालुप्तत्वान्नुम्नेति॰ यत्तु अनपुंसकस्येति पर्युदासा
न्नपुंसके स्वमोः सर्वनामस्थानसंज्ञाभवान्नुमः प्राप्तेरेवाभावाच्चिन्त्यमेतदिति॰ अत्राहुः। यथा पुंसि हल्ङ्याब्भ्य इति लोपेपि प्रत्ययलक्षणेन नुमागमो

मि॰ पातेतेषाम्मिर्थः प्रसङ्गे॰ परवलीयस्त्वमितिचिन्त्यमेतदिति। अत्राहुरित्यस्वरसबीजन्तु निरवकाशत्वे सत्येव प्रतिपदविधित्वम्बाधकत्वे प्रयो
जकन्नान्यथेति। एतादृशकल्पनायामत्र त्वं विप्रतिषेधपरम्भाष्यमेवमानम्॥ ॥ श्रेष्मादिति॰ तत्र हि श्रेषग्रहणमनर्थकमप्ये प्रतिपद
म॰ इत्याहुरिति उक्तभाष्यदूयविरोधः कथं परिहार्य इतिचिंत्यम्॰ अन्ये तु छदिषः आकृतित्वं तृणेष्वेव प्रसिद्धमिति छदिरूपधीत्यस्य प्रति
पदविधित्वेपि चर्मणि तदप्रसिद्धेः प्रतिपदविधित्वाभावाच्चर्मणो जित्यस्य परत्वात्तस्मात्सो पूर्वविप्रतिषेधारंभ इत्येके॰ अत्र परिहरन्ति॰ अ
न्यत्र षष्ठीग्रोपस्थितिकत्वान्नित्यविहितेष्टुच प्रभृतिभिः कपो बाधसंभवेपि तथा विधकपविधेरप्रवृत्तिपक्षे ऊर्द्धजानुरित्यत्र पाक्षिकक
पो निष्ठस्यापत्तौ भाष्यतात्पर्यान्नसः किन्तु ह्युद्धोद्धिमेतिवाक्षिकोजुरित्याहुः अपरे तु लोहितान्मणाविरनेनेनर्युसिचारितार्थ्येन स्त्रियां प्र
ष्टोष्माद्धिभावेतिसूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्॰ परे तु निरवकाशत्वरूपप्रतिपदोक्तत्वस्य बाधकताप्रयोजकत्वं प्रकृते तदभावे
नाबाधकत्वेपि प्रतिपदविधित्वेन षष्ठीग्रोपस्थितिकतया पूर्वप्रवृत्तौ नियामकत्वे बाधकाभावेन पूर्वन्दीर्घे ततो नुमित्या
म्नीत्येवाहुः धनुरिति॰ वौरिति दीर्घस्तु न॰ रेफान्तस्याधातुत्वात्॰ श्रेयांसीत्यादौ पुगपदुभयोरन्यादृच्छः परत्वा योगाद्विरोधेन
तिपद्विधानमात्रालिंगबोधकप्रत्ययवाधे प्राप्ते क्रियमाणस्त्वोहितात्लिंगबाधनं वेतित द्वार्तिकतद्विरुद्धोक्तभाष्ये द्वये प्येकदेश्युक्तित्वं कस्य
यतः तुल्यन्यायात् प्रकृते प्राप्तस्यापि दीर्घस्याकृतव्यूहपरिभाषयानुमपकारनिष्ठोपधात्वस्य विनाशोन्मुखत्वेन दीर्घाप्रवृत्तेः स्वपीत्येकमेव
म्विधीयन्ते तैर्बाधकाभविष्यन्तीत्याशङ्क्यानवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति समानाश्चकवभावे सावकाशा इत्युक्तम्। स्वसिद्धान्तमा

स्याहुः इति नपुंसकलिंगम्॥

हः परत्वेति॥

भ० वापत्तेः यदि संज्ञाप्रदेशेषु निपातादुत्स्वव्ययमित्युच्यते तदा न सिद्धं तेन सममेव स्वरादिसूत्रे निपातग्रहणं न कार्यमिति तु अत्र प्रत्येलाघवं न चो
पसर्गादीनामाद्युदात्तत्वापत्तिश्चादित्वाभावादिति वाच्यम् चादिगणे एवोपसर्गा इत्यारभ्याधिरीश्वरे इत्यन्तपाठेन चादित्वसिद्धेः प्रादय इति च न
कार्यमिति च लाघवं न च चादीनामप्युपसर्गगत्योरप्यापत्तिरुपादिग्रहणस्य नियमार्थत्वात् न च कर्मप्रवचनीयेष्वपि उपसर्गगत्योरप्यापत्ति
रुपसर्गादीनां गणे पाठत्वेन निपातवत् कर्मप्रवचनीयत्वाप्राप्त्यापि समावेश इति वाच्यं कर्मप्रवचनीया इत्यत्र कर्मप्रवचनीया एवेति पठित्वा गत्या
दिवाधसिद्धेः अन्ययोगव्यवच्छेदो हि एवकारेण स्वयदिपदस्यांगे एव निवेशे च किं लाघवमिति चेदेकं पदं कार्यमिति विशेषः इदमत्र तत्त्वं स्वराद
योऽव्ययमित्येव सूत्र्यतां वा दयोपि तत्रैव पाठ्याः चादौ प्रादय एव उपसर्गा इत्येवकारेणोपसर्गादिवाधश्चादीनां चादय आद्युदात्ता इत्येव च याव्यम्
असत्त्व इति पठित्वा चादीनां पाठः कार्यः तत्र कर्तव्यं वा तथा च चादयोऽसत्त्वे इति प्राग्रीश्वरान्निपाता इति स्वरादिनिपातमित्यत्र निपाता इ
ति च न कार्यमिति एतत्पक्षे निपातपदमनुक्तमपि लाघवं निपात एकाच इत्यादिषु चादय इति पाठे वा गौरवेपि सत्यदाकरणात् मात्राला
घवं त्वतिशयितमेव न च संज्ञाकृतलाघवं तदनाश्रयणस्योक्तत्वात् ननु स्वरादिषु चादिपाठे स्वरादिराकृतिगणत्वात् अतिरिक्ताव्ययाना
मसंभावे पाठे तेषां चादित्वस्याप्यापत्त्याद्युदात्तापत्तिरिति चेन्न आकृतिगणोऽन्य एव पाठ्य इत्यत्र विनिगमकाभावेन चादितः पूर्वमेव ते
॥ षां पाठेनादोषादिति प्रक्रिया चातुर्यवतां परममधुर इति मात्सर्यमुत्सार्य विचारयंतु सुधियः॥ ॥

प्र·शे· मि· अनुकरणेति· प्रयोगस्थानामित्यादिः। यद्यपि न्यङ्स्वरौ स्वरिताविति फिट्सूत्रेण विशिष्य स्वरितत्वविधानेन निपाता आद्युदात्ता इत्यस्य बाधो वक्तुमशक्यस्तथापि स्वरादि
टी·भै· पदग्राह्यमातरादावयमतिप्रसङ्गो बोध्यः। सर्वेषामिति· अपादानत्वाधिकरणत्वकर्मत्वशक्तिप्रधानानाम्। अधिकरणशक्तिप्रधानानीति अतएव हस्तघस्का
टी·भ· नामेषां क्रियायामेवान्वयः। ननु क्रियाप्रधानमाख्यातमिति वन्नहि रुमिस्य स्वार्थक्रियाविशेष्यकबोधजनकत्वमिष्टमत आह· क्रियाप्राधान्यमिति भाष्यप्रा
३३४ माण्यादिति· तत्र हि स्यतेर्घञन्तस्य प्रत्ययसन्नियोगेन मान्तत्वं सूत्रे निपात्यते एवञ्चिरशब्दोऽपि कालविप्रकर्षाभिधायी चिरेण तवागमनमहस्यस्यामित्व

स्वरित्यादि· अनुकरणान्येतानि· तत्रानुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षया प्रातिपदिकत्वाभावादित एव निर्देशाद्वा न स्वाद्युत्पत्तिः
तेन विसर्गादिकन्न· स्वरादीनामनेकशक्तिप्रधानता स्वरागतः स्वर्गतः स्वः स्थितः स्वः पश्येत्यादिदर्शनात्· गणे च तन्त्रेण सर्वेषामु
च्चारणम्· उच्चैरित्यादीन्यधिकरणशक्तिप्रधानानि शक्तिस्वभावात्· हिरुगित्यादीनि क्रियाप्रधानानि· क्रियाप्राधान्यञ्चैषां क्रिया-
यामेव विशेषणत्वेन· स्पष्टञ्चेदन्तद्धितश्चेति सूत्रे कैयटे· सायञ्चिरम्। मान्तोऽव्यये· सायञ्चिरमिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्चिरमि
त्यव्ययमप्रामाणिकमिति परे॥

((चिरात्तस्माद्देशादागतोऽसीत्यादावकारान्तो दृश्यते तस्यापि मान्तत्वं प्रत्ययसन्नियोगे निपात्यते इत्यर्थक
वाक्यानुक्तानि। इदन्त्वत्र बोध्यम्· सायंशब्दस्य घञन्तस्य सङ्ख्याविसायपूर्वस्येति निर्देशादकारान्तस्य प्रामाणिकत्वेऽपि। मान्तोऽव्ययसंज्ञकोऽप्ययम
स्ति अतएव प्रातःसन्ध्यासनस्नात्रासायंसन्ध्यासभास्करेति प्रयोगस्योपपत्तिः। चिरशब्दस्त्वनव्ययमेव स च शब्दशक्तिस्वभावादेकवचनान्त एव तस्य
तावदेव चिरम्। यावन्न विमोक्ष्ये। चिरं भुंक्त इत्यादौ परिदृश्यमानस्तु क्रियाविशेषणम् यत्र तु क्रियावाचकम्पदन्न श्रूयते तत्र तदन्वययोग्यक्रिया ३३४
वाचकशब्दाध्याहारो बोध्य इति॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

धा·शे· मे· सकृद्गतिन्यायादिति· वस्तुतस्त्वेतन्न्यायस्याप्रकृतेः नुप्रयोग एव· एकस्मिन्नुमि कृते द्वितीयस्य नुमो वा च्यार्थविरोधादप्रवृत्तेर्ननु मद्वयप्रसङ्गः· किन्त्व
टी·भै· नयोर्यत्परन्तदेव पूर्वम्प्रवर्त्तते इत्याशयेनाह· किञ्चान्यादस्य इति· अपरोक्तमभ्युपेत्याह· किञ्च सत्यपीति· झलग्रहणेनेति· अयोगवाहानां शर्षूपरेशा
टी·भ· त्॥ ॐ॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः॥ ॥निपातसञ्ज्ञैवेति· प्राग्रीश्वरान्निपाता इति सूत्रानन्तरं स्वरादिनीसादि अव्ययीभावश्चेत्यनेनाव्य
३३३ भ· स्वरादि· आपतेरिति· ननु चादय आद्युदात्ता इत्येवं पाठेन तत्र न दोषः ननु स्वरादयोऽसत्त्वे इति पाठे स्वरादीनामसत्त्व एवाव्ययत्वापत्तिः अव्य
यत्वात्झलन्तस्यैतेनुमि कृते उगित्त्वस्य लोन· सकृद्गतिन्यायात्· किञ्चान्यादचः परो मित्वयोक्तव्य इति मिदचरत्स्या
र्थेन द्वयोर्मितोरन्त्यादचः परप्रयोगासम्भवेन नात्र नुमद्वयप्रसक्तिः पुनः प्रसङ्ग विज्ञानेपि किञ्च सत्यपि नुमद्वये परस्या
नुस्वारे तस्य झलग्रहणेन ग्रहणान्पूर्वस्यानुस्वारद्वयोरनुस्वारयोः श्रुतौ न विशेष इति नपुंसकस्येति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॥
॥इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः॥ ॐ ॥स्वरादिनिपात· स्वरादीनामपि निपातसञ्ज्ञैव तु नोक्ता· स्वरादौ निपाता आद्युदा
त्ता इत्यापत्तेः। एतेन चादीनामपि अव्ययसञ्ज्ञैव कार्येत्यपास्तमित्यन्यत्र विस्तरः॥ ८९ यमितिमहासंज्ञया मिद्धाङ्गेपि असत्त्व एवेम
त्वात् सत्त्ववाचकानान्तु कपिञ्जतिगमक एवेति न दोष इति चेन्न· तत्र च चादय इति पदद्वयकरणेन निपातप्रदेशेषु चादिपाठेन गौर
ठित्वा चादय इति पठनीयमित्यभिप्रायः। यत्राव्ययग्रहणं तत्र निपातग्रहणमेवास्तु· इत्यापत्तेरिति· ननु तत्रापि चादय आद्युदात्ता इति पठनीय ३३३
मिति चेन्न· येषाङ्कु आदियोगे निपातसञ्ज्ञा तेषां तद्योगाभावेप्याद्युदात्तत्वापत्तेः। एतेन इष्टव्यवस्थाया अलाभेन अन्यत्र उदात्तादौ॥ ॥

मि॰ असत्ववाचकस्यैवाव्ययत्वमिति भावः न च स्वरादिषु सत्ववाचकानामपि दर्शनेनेदमसङ्गतमिति वाच्यम् प्रयोगदर्शनवशादन्यत्र तथा कल्पनेऽप्य
स्यसत्ववचनस्याव्ययत्वे प्रमाणाभाव इति भावः। अत एव विधेम च॥स्मै नमसा सहत्वयेति प्रयोगस्याप्युपपत्तिः। केचित्तु एतादृशानां विभक्तिप्रतिरूपकत्व
मिच्छन्ति तेव हुषु स्थलेषु क्तेशसहनेनमान्याः। ननु प्रपूर्वकात्तम धातोः क्विपि सति प्रतामश ब्दावयवस्य धातुत्वान्नत्वापत्तिरत आह॰ प्रतानितीति अ
पदान्तत्वादिति॰ तादृशानामप्रयोगस्थानामिदमनुकरणमिति भावः। अस्य॰ प्रतामादेः। भाष्यस्वरसोऽप्येवमिति॰ न च तस्मिन्नेव भाष्ये पदस्यमप्रशान्शब्द
स्वरादिषु पठ्नीत्युक्तन्तद्विरोध इति वाच्यम्। तस्य भाष्यस्यान्यथैवोपपत्तेः। तथाहि। कृदन्तं यन्मकारान्तमिति पाठे प्रतामौ प्रतामः इत्यत्रातिप्रसङ्गमाश

प्रतामप्रशामिति॰ प्रतानिति नान्ताव्ययस्य पृथक्पाठसामर्थ्यादपदान्तत्वाच्चास्य नत्वाभावः। प्रशानिति नान्तपाठोऽसाम्प्रदा
यिकः। मान्तानुकरणेन त्वाप्राप्तेः। स्वरादौ विसर्गादिवत्॰ कृन्मेजन्त सूत्रस्थभाष्यस्वरसोऽप्येवमेव॰ नञः स्वरादिषु प्रामाणि
कः पाठः। अव्ययेनञ्कुनिपातानामित्यत्र पृथक्तद्ग्रहणन्त्वकरणिरित्यादौ परस्य कृत्स्वरस्य बाधनार्थमित्याकरः॥ ॥

ङ्गाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न प्रत्ययलक्षणेनाव्ययसंज्ञा भवति। पदस्य मप्रशान्शब्दं स्वरादिषु पठतीत्युक्तम्। अत्र प्रशामौ प्रशाम इति शान्तिमद्वाचक
स्य गणेतु शान्त्यर्थकस्य लिङ्गाद्यनन्वय्यर्थकस्य पाठः। तत्र स्वरादीनामप्रयोग एव विसर्गो नतु गणे तथाऽस्यापि प्रयोग एव नत्वम्। अत्र यद्यपि कैयटे
न मो नो धातोरिति नत्वस्यासिद्धत्वात्सिद्धमव्ययत्वमिति व्याख्यातम्। तथापि स्वरादि संवादेन गणे विकाराभाव कल्पने ऽक्लृप्तकल्पनानेति। अप्रामाणि
कः पाठ इति॰ निपातत्वादेव सिद्धेः। नन्वव्ययेनञ्कुनिपातानामित्यत्र पृथक्पाठवैयर्थ्यमस्य निपातत्वे स्यादत आह॰ अव्ययेनञिति॰ अकरणि
रिति॰ अत्र समास एव स्वरबाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति। अयं स्याक्रोशे नञ्यनिरित्यनिप्रत्ययान्तः॥ ॥ ॥

मे॰ प्रक्षिप्तपाठ इति॰ चादिगणे पाठेनाव्ययत्वसिद्धेः। न चैवमसत्त्वार्थकस्यैवाव्ययत्वं स्यान्न तु सत्त्वार्थकस्येति सत्त्वार्थकस्य लक्ष्मीवाचकतया तस्य ङका
रेत्संज्ञकत्वाभावात्। निरनुबन्धको निषेधार्थकमाशब्दोऽसत्त्वार्थे पठित एव। माङि लुङिति सूत्रे ङकारोच्चारणात् तस्मिन्नुपपदे लुङ्॰ न स्यैव साधुत्व
म्। एतेन मास्त्वित्यादिप्रयोगाणामवैदिकानामसाधुत्वमेवेत्यपास्तम्। मा निषादप्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समा इति रामायणे स्थपद्ये माङो न प्रयोगः किं
तु निरनुबन्धकस्य। अत एवाडो निषेधाभावः। अव्युत्पन्नाविति॰ चत्वनयोः सत्त्वार्थकतया निपातसंज्ञायां विप्रशब्दावयवप्रशब्दस्याप्यव्ययत्वं
म॰ त्वामिति॰ यद्यपि विभक्त्यन्तार्थेन न सादृश्यं तथापि प्रकृत्यर्थेन तत्त्वम्॰॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवम्माङोऽपि स्वरादौ प्रक्षिप्तः पाठः। यावत्तावच्छब्दावव्युत्पन्नौ॰ उपसर्गस्वरविभक्ति॰ अत्र प्रतिरूपकत्वं विनिगम
नाविरहादर्थेन शब्देन च गृह्यते॰ गेये केन विनीतौ वामित्यस्य युष्मत्प्रकृतिकविभक्त्यन्तसमानार्थकत्वमस्त्येव।
स्वरांशेन तु नार्थतोः सम्भवात्॰ एतेन युगपत्तत्यादियुत्यन्त्याश्रयणेन युगपदित्यादीनां विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव।
सिद्धे तेषां गणे पाठो व्यर्थ इत्यपास्तम्॰ एवं नादित्यपि लुप्तषष्ठीकं विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम्॰ एवञ्चाविद्यातच्चिनो

स्यात्। अर्थत एव सादृश्यस्य ग्रहणे वा शब्दसमानार्थकस्य विकल्पशब्दस्यापि स्यात्। न च विकल्पशब्दस्य सत्त्वार्थकतया न वा शब्दसमाना
र्थकत्वमिति वाच्यम्॰ आराच्छब्दसमानार्थकस्य समीपशब्दस्याव्ययत्ववारणाय शब्दतः साम्यस्यावश्यकत्वात्। विनीतौ वामिति॰ अयन्युष्मदस्मदोरिति
सूत्रेणाप्युत्पन्नः। षष्ठ्यन्तत्वाभावात्। न च समानार्थत्वाभावः। सम्बोध्यार्थबोधकतयाऽर्थतः साम्यमस्ति शब्दतस्त्वंस्यैव। यत्र यत्र सदृशग्रहणं तत्र किञ्चि
न्न्यूनत्वमस्त्येव। अन्यथा तस्यैव स्यात्। एतेन अर्थतः सादृश्यस्य विवक्षणेन। अत एव तदित्यस्याव्ययत्वादेव तच्चिनोऽयोग इति॰ जीवदंशो विश्वगुह्वि

शा·शे· भै· तथाजीवेशयोर्भिदा। अविद्यातच्चित्तोर्योगः षडस्माकमनादय इत्यत्रनतदित्यव्ययमन्यथास्यतच्छब्दस्यचिच्छब्देनद्वन्द्वोनस्यादित्यर्थः।तच्चितोरित्यत्र
टी·भै· तच्छब्दचिच्छब्दौषष्ठ्यन्तसमानार्थकौप्रथमान्तौनतयोः समासः॥ ॥क्रियायोगेपीति· अस्योपसर्गत्वाभावइत्यत्रान्वयः नादेशाभावइति।यद्युप
टी·भ· सर्गत्वस्यान्तरदः चउपसर्गात्तरतिनादेशःस्यात्। नचोपसर्गसञ्ज्ञाभावकल्पनामेस्यातत्वाभावकल्पनमेवकिन्नस्यादितिवाच्यम्।गुणप्रधानसन्नि

३३६ म· मत्तदर्थेति· यद्यप्येकस्यैवद्विरुक्त्यापीदंसिद्धंतथाप्येकतच्छब्दस्यप्रकृतिपरत्वेनैकस्यप्रत्ययपरत्वेनतदसंभवः नचतच्चीतोरित्यत्रतदित्य

स्यनस्यादित्यर्थकेनप्रथमांतचिदित्यनेनसामानाधिकरण्याभावाद्द्वंद्वोदुर्लभःपरिनिष्ठितविभक्त्यासमासेनादोषात्· नहिद्वंद्वसूत्रेशेषइ

त्यत्तदर्थोविभागइत्यादौत्यदादीनीतिनैकशेषः।अवदत्तमिति· अत्रक्रियायोगेपिअवदत्तंविदत्तम्प्रदत्तम्वादिक

र्मणि।सुदत्तमनुदत्तम्चनिरत्तमितिचेष्यतेइतिभाष्यवचनेनोपसर्गत्वाभावबोधनद्वारातादेशाभावोबोध्यतइत्याशयः

आकृतीति· अहइत्सहनीत्यर्थे।ओमितिचस्वरादिषु।तच्चाश्चउश्चम्चेतिव्युत्पत्त्याशिवादिवाचकम् अवतेष्टिलोपश्चे

तिसिद्धम्· ब्रह्मण्यङ्गीकारेच उभयोरपिस्वरादित्वम्· व्याख्यानात्॥ ॥न्यस्यानुवृत्तिर्येनप्रथमान्तानामेवसस्यादितिभावः

अत्रकेचित् यद्विभक्तिसमानानुपूर्वीकत्वंतद्विभक्तिसमानार्थकत्वमेवप्रसासत्येतिवामित्यादीनांपाठंविनाऽव्ययत्वानुपपत्तिरित्याहुः

धौप्रधानबाधापेक्षयाःप्रधानबाधस्यौचित्यात्।शिवादीति·सत्वंरजस्तमः क्रमेणशिवादीसत्त्वापिसत्वादिप्रधानमायोपाधिकम्ब्रह्मैवविवक्षि
तन्नेनविष्ण्वादीतिवक्तव्येशिवादीत्युक्तिरकारोवासुदेवः स्यादित्यभियुक्तोक्तिविरुद्धेतिशङ्कायाअनवकाशः।व्याख्यानादिति·लाक्षणिकत्वावि ३३६
शेषमूलकादित्यर्थः।अन्ये· अवतेष्टिलोपश्चेत्यनेनावतेर्मन्प्रत्ययोभवतिप्रत्ययस्यटेश्चलोपोभवतीत्यर्थकेनोणादिकेनसिद्धं॥ ॥ ॥

मे· इति विहित इति· विनिगमनाविरहात्सर्वेषाङ्ग्रहणम्। ननु यदुहृतो निवत इत्यादिप्रयोगविरोध इत्यत आह· उपसर्गेति· वद्ग्रहणम्व्यर्थमिति· अत एव परि
गणनसमयेत सिवनीति वक्ष्यस्योपि पठितः। निपातत्वोक्तेरिति· तत्रहि परस्परसाहचर्येण निपातयोरेव ग्रहणमित्युक्तम्। नन्वस्तीत्यस्य विभक्ति प्रतिरूपक
त्वाद्व्ययत्वेऽसिद्धेऽपृथक्पाठो व्यर्थ इत्यत आह· धनवानिसर्थकमिति· सत्ववचनस्येति· एतेन विभक्तिप्रतिरूपकत्वाभावो ध्वनितः। नसिद्धिरिति· अस्तिना
म· सत्ववाचकत्व इति· स्वरादिषु सत्ववाचकत्वेप्यव्ययत्वस्वीकारादिति चिंत्यमिति पाठकस्तु चिंत्यः गमके एव तत्स्वीकारात्·॥ ॥
वदिति· तेनतुल्यं तत्रतस्येव तदर्हमिति विहितः। उपसर्गाच्छन्दसीति विहितस्यच्छान्दसत्वादेव न सञ्ज्ञा· वस्तुतस्तद्धितश्चेत्येव
सिद्धे वद्ग्रहणम्व्यर्थम्· अन्तरान्तरेणेति· अन्तरान्तरेणयुक्ते इति सूत्रे भाष्ये ऽनयोर्निपातत्वेनोक्तेः स्वरादिष्वनयोः पाठः प्रक्षिप्तः
अस्तीतिः धनवानिसर्थके अस्तिमानित्यादौ धनवाचिनः सत्ववचनस्य विभक्तिप्रतिरूपकत्वेन न सिद्धिरित्यस्य पाठः। विनिग
मनाविरहेण विभक्तिप्रतिरूपकत्वस्य शब्दतोऽर्थतश्चाग्रहणान्नैव सिद्धिरिति तु मतुप्सूत्रे भाष्यकैयटयोः। सत्ताकर्तृत्वेनै
व धनबोधनादस्ति कथञ्चिदर्थतस्साम्यमिति तद्भावः। एवञ्चास्तीत्यस्याप्रामाणिकः पाठ इति तत्त्वम्· नमसिति· महसान्न
म्सामिति प्रयोगस्तु सत्ववाचकत्वेबोध्यः॥ ११ लिङ्दिष्टमिति सूत्रनिर्दिष्टस्यतेनाव्ययत्वसिद्धावपि धनवाचिनो न सिद्धिरित्यर्थः। स्वसिद्धा
न्तमाह· तेनैवेति· यथाऽधिकरणे शक्तिप्रधानस्यापि प्रातरादेर्वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वन्तथाऽस्यापि अस्तिमानित्यादिवृत्तिविषये सत्ववाचित्व
कल्पनेन सत्ताकर्तृबोधकत्वन्न विरुध्यते· धनबोधादिति· ननु सत्ताकर्तृसामान्याभिधायकत्वं शब्दशक्तिस्वभावात्। कथञ्चिदिति· विशेषार्थाभि
धायकत्वे नियतस्य कस्यचित्तात्पर्यग्राहकस्य कल्पनेन। सत्ववाचकत्वेबोध्य इति·

श्रा·शे· भे· तद्धितश्चेतिसूत्रेसर्वशब्दोनप्रकारकार्त्स्न्येसर्वान्नीनोभिक्षुरितिवद्वर्तते। अव्ययेभ्यःसप्तानामपिविभक्तीनामेकवचनानुत्पादनेइतियस्येसूत्रस्या
टी·भे· सम्भवदुक्तिकतापत्तेः। किन्तुसर्वःपटोदग्धइत्यत्रेवावयवकार्त्स्न्येवर्त्ततेतेनयत्फलितन्तदाह· वचनत्रयात्मिकेति· अवयवकार्त्स्न्यार्थकशब्दस्वी
टी·भ कारेपिनोपपत्तिरित्याशङ्कते· नन्विति· सुपांविधानमिति· स्वौजसेतिसूत्रेणेतिशेषः। ननुसर्वासांसामान्यसूत्रेणजातानांकर्मणिद्वितीयेत्यादिसूत्रे
३३९ भ· सर्वेति अत्रविभक्तिपदंत्रित्वपर्यवसन्नेप्रत्येकमेकवचनादावितिभावः द्वितीयैवेति· द्वितीयायाःकर्मत्वमेवार्थतात्पर्यादर्थापत्त्यत्वं॥
सर्वशब्दोत्रसर्वःपटोदग्धइतिवदवयवकार्त्स्न्येइत्याशयेनाह· यस्मात्सर्वेति· वचनत्रयात्मिकेत्यर्थः। नेति· किन्त्वेकव
चनमेवेत्यर्थः। ननुसङ्ख्याकारकबोधकैरेकवाक्यतयासुपांविधानमितिपक्षेऽव्ययार्थेसङ्ख्याकारकयोरभावात्क
थंविभक्तिः। अव्ययादाप्सुपइतिज्ञापकाश्रयणेचसर्वापि· किन्त्वविहितानान्नियमइतिपक्षेपिनास्योपपत्तिरत्रपक्षेसर्वे
ष्वर्थेषुविधेयतयाप्रधानप्रत्ययानुरोधेनगुणभूतप्रकृतिभेदकल्पनेनसर्वविभक्त्युत्पत्तौलोपेनैवजातस्यनिवृत्तिः
तन्निवृत्तौचकल्पितगुणस्वरूपेस्वतएवनिवर्त्तते· नियमश्चद्विविधोऽर्थनियमःप्रत्ययनियमोवा· अन्त्योपिद्विविधः
प्रकृतार्थापेक्षःसामान्यार्थापेक्षोवा· तत्रकर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत्कर्मणिविभक्तिस्तदाद्वितीयैव· कर्मादिहि
तेतद्योग्यप्रातिपदिकार्थेप्रातिपदिकात्प्रथमैवेत्यादिरर्थनियमः॥ [illegible]नियमःक्रियतइतिपक्षेऽस्यसूत्रस्योपपत्तिर्भविष्यतीत्य
तआह· किन्त्वविहितानामिति· नन्वेकस्मात्प्रातिपदिकात्सर्वेषांविधानमेवानुपपन्नम्प्रत्ययविधौनिर्दिष्टपरिभाषयाप्रातिपदिकाव्यवधानेनैवो ३३९
त्पत्तिर्भवति। अव्यवधानञ्चैकत्रैवसम्भवतिनसर्वत्रेतिचेन्न· प्रकृतिभेदकल्पनेनतत्प्रकृतिपरत्वस्यतत्रतत्रप्रत्ययेसम्भवादित्याह· प्रधा

भे· नपरस्यानुरोधेनेत्यादि· तत्र नेष्टुनियमेष्टु। अर्थनियममुपपादयति। कर्माद्यर्थयोग्येति· कर्मणि द्वितीयैवेति नियमेन हि यत्र कर्मादिसम्भ
वस्तत्रैवान्यासां निवृत्तिः सम्पाद्यत इति प्रत्यासत्त्या कर्माद्यर्थयोग्ये सस्य लाभः। आदिपदादेकत्वाद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चैकत्वादौ विभक्ति
त्वैकवचनाद्येवेत्येवं रूपः॥ ॐ॥ अनियतत्वादिति· अव्ययानाङ्कर्माद्यर्थयोग्यत्वाभावेन तन्नदर्थे विभक्त्यानरव्यवच्छेदेन नियतानानन्तद्धि

अत्रपक्षेसर्वाः सप्तापि विभक्तयोऽव्ययेभ्यो विभक्तीनामनियतत्वात्· कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिकाच्च द्वितीया न दा कर्मण्येव न
करणादौ कर्मादियोग्येन तद्धितप्रातिपदिकार्थे एव प्रथमा न कर्मादौ। सङ्ख्याद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकादेकत्वादावेवैक
वचनादि न द्वित्वादावित्यादिः प्रकृतार्थापेक्षः प्रत्ययनियमः। अत्रापि पक्षे सर्वाः सप्तापि विभक्तयो लभ्यन्ते· अथ प्रातिपदि
काच्चेद्द्वितीया तदा कर्मण्येव नान्यत्र· प्रातिपदिकाच्चेत्प्रथमा तदा मात्रग्रहणस्यपुदासन्यायेन कर्मादियोग्यतद्धितप्राति
पदिकार्थ एवेत्यादिः सामान्यापेक्षः प्रत्ययनियमस्तदाव्ययेभ्यो विभक्तिप्राप्तिरेव नेति पूर्वोक्तज्ञापकादेवसेति सर्वापि· यद्यपि
सुपांतिङां सङ्ख्या कर्मोभयार्थकत्वेन कर्मण्येव नान्यत्रेति वक्तुमशक्या तथापि कर्मण्येव न तु तदभावे इत्याकारो वक्तुं शक्यः

भक्तीनामनियमादित्यर्थः। प्रातिपदिकार्थेति सूत्रस्यापि नियामकतया तद्विषये पद्यानियमसम्भवस्तमाह· कर्मादिरहित इत्यादि· मात्रपदव्यवच्छे
द्यार्थकथनमेतत्। अत्रपक्षे· एवंविधार्थनियमपक्षे। अथप्रत्ययनियममाह· कर्माद्यर्थयोग्येति· अत्रापि पक्षे· प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमप
क्षे। अव्ययेभ्यो लभ्यन्त इति· कर्मादौ विहितानान्द्वितीयादीनाङ्करणादावेवव्यावृत्तेः। सामान्यापेक्षप्रत्ययनियममाह·। अथेति· पूर्वोक्तज्ञापकादे
वेति· अव्ययादाप्सुप इति ज्ञापकादेवेत्यर्थः। वक्तुमशक्यमिति· एकस्मिन्नर्थे नियतायाविभक्तेरर्थद्वयबोधकतायावक्तुमशक्यत्वात्। ननु तदभा

कौ· प्र· टि· भ· वा· म· द्र· कौं॥

श·शे·
टी·भै·
टी·भ·
३३८

भि· सुप्तिङ्साधारण्येनास्य प्रवृत्तिं बोधयितुं सामान्येनार्थमाह· विभक्तिविधावुद्देश्यतावच्छेदकेति। इतरो। द्विवचनबहुवचने। एवञ्च सा
मान्यसूत्रसिद्धौ च· नन्वेकस्य वचनमेकवचनमिति व्युत्पत्त्या एकवचनमिति सूत्रेणैकवचनमव्ययेभ्यो न प्राप्नोतीत्यत आह· द्विबहुग्रहणसा
मर्थ्यादिति· अयम्भावः। यद्यप्येतन्महासञ्ज्ञा इत्यासामन्वर्थत्वं सम्भाव्यते तथापि सूत्रे द्विबहुग्रहणसामर्थ्यादन्वर्थत्वं नपद्यते। अधुनास्य
स्पष्टञ्चेदं सर्वं बहुष्वित्यादिसूत्रेषु भाष्ये· तत्र हि अर्थनियमे प्रकृतार्थापेक्षप्रत्ययनियमे च समाप्तिविभक्त्यपेक्षसम्पूर्णा
उक्ताः। सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमे च सुपोऽप्राप्तिरेवोक्ता· अव्ययादाप्सुप इति सूत्रे भाष्येऽपि स्फुटमिदमिति चेत् अत्र तद्धित
श्चेति सूत्रे भाष्यकृतः एकवचनमित्येव सूत्रं कार्यमेकग्रहणञ्च न कार्यम् विभक्तिविधावुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नादेकव
चनमित्युत्सर्गः। तस्य हि द्वित्वबहुत्वयोरर्थयोरितरे बाधके भविष्यतः। एवञ्चैकत्ववत्यपि भविष्यति अलिङ्गासङ्ख्येभ्योऽव्यये
भ्यश्चैकवचनम् द्विवचनादिविधायकयोर्द्विबहुग्रहणसामर्थ्यान्महासञ्ज्ञा वोध्यैकत्वाभावेऽपि तत्प्रवृत्तेः। द्वित्वबहुत्वयो
र्द्विवचनबहुवचने उक्ता वर्थादेकवचनस्यैकवचनमित्येतद्वचनं विनापि द्वित्वाद्यभावे कर्मादौ सिद्धत्वेन सामर्थ्यादप्राप्तप्रा
पणार्थमेतदिति कर्माद्यभावेऽप्येतत्प्रवर्त्तते इति विनिगमनाविरहात्सर्वविभक्त्येकवचनमनेन· अत एवाव्ययादाप्सुप इ
ति प्रत्याहारग्रहणञ्चरितार्थम्· ततीयासप्तम्योरिति च· ॥ ॥ ९ सूत्रस्यौत्सर्गिकत्वमुपपादयति· द्वित्वबहुत्वयोरिति· नन्वेना ३३८
वनापि प्रथमोपस्थितः सुरेवैतादृशे विषये स्यादत आह· विनिगमनाविरहेति· ननु प्रथमोपस्थितत्वमेव विनिगमकन्तत्राह· अत एव· सर्ववि
भक्त्येकवचनस्वीकारादेवाचरितार्थमिति· सोरेवासत्त्वे तस्यैव निवृत्तिः स्यादिति प्रत्याहारनिर्देशो व्यर्थः स्यात्·। नन्वव्ययार्थकर्मत्वाद्यभावा ०॥

भे नियमादप्राप्तेरिति॰ अयञ्च नियमो यद्यपिक्रोमुञामुणादौ च्विरव्ययमित्यत्र डोरित्यस्यानुवृत्तिड्॰ त्वा सूत्रव्याख्याने सति डोप्रत्ययान्तस्य चेदव्य
यसञ्ज्ञा तर्हि च्व्यन्तस्यैव न तु तद्रहितस्येति लभ्यते तथाप्येतादृशनियमेन रानेर्डैः। गमेर्डोरिति सूत्राभ्यां सिद्धयोरै गो शब्दयोरव्ययसञ्ज्ञाया वृत्तिर्न
प्राप्नोतीत्यतः सामान्यत उणादिप्रत्ययान्तानाञ्च च्व्यन्तानामेवेत्याकारक उक्तः। परन्त्वेवन्नियमे उच्चैर्नीचैरित्यनयोर्डैसिप्रत्ययान्तयोरव्ययसञ्ज्ञा न
प्राप्नोति। अनयोः स्वरादिषु पाठो व्यर्थो भवेदिति चेत्सामर्थ्यकल्पनया व्ययसञ्ज्ञास्वीकारापेक्षया नियमसङ्कोच एवोचित इत्याशयेनाह॰ उणादी

म॰ साधीय इति॰ यश्च साधीय इति भाष्यात्॥ ॥ ॥ ॥

अनेकान्मेजन्त इति न सिध्यति च्विरव्ययमित्युणादिपठितेन नियमादप्राप्तेः। उणादिव्युत्पन्नानाञ्च च्वादिस्वरादिपठिता
नाम्भवति तर्हि च्व्यन्तानामेवेति तदर्थः। अन्यथा च्व्यन्तानान्निपातत्वादेव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव॰ स्वरादिनिपातमित्य
त्र निपातपदे गौणमुख्यन्यायाप्रवृत्तिरनित्यत्वात्॰ अन्यथोदितिप्रगृह्यत्वमिवेदमपि न स्यात् एवमतिशयेन साधुरि

त्यादि॰ ननु च्विरव्ययमिति सूत्रस्य नियमार्थत्वमनुपपन्नमदोभवदित्यत्रैव च्व्यन्तानामपि गौणत्वेनाग्रह ((स्यर्थसाधीय इत्यपि॥
णसम्भवात्तस्य विधायकत्वमेव समुचितमत आह॰ स्वरादिनिपातमित्यत्रेति॰ अनित्यत्वादिति॰ अस्यार्थवद्ग्रहणपरिभाषामूलकत्वादर्थवद्ग्र
हणपरिभाषायाश्चेणः षीध्वमिति सूत्रस्याङ्गग्रहणेनानित्यत्वस्य ज्ञापनात् नित्यत्वेनैवेयमप्यनित्येति भावः। साधीय इत्यपीति अत्रेदमव्ययमे
ध्यम्। नन्वेतदीयसुन्नन्तम्। यदीयाविनिवल्मकर्षस्य तत्राप्रतीतेः। अतएव कस्तत्र साधीय इति प्रयोगः सङ्गच्छते॰

शा·शे· मे॰ स्वतएकत्वेना एकोक्रियेतिभाष्यान्निवृत्तभेदायाः क्रियायास्तिङन्तेभ्यः प्राधान्येनप्रतीयमानाया एकत्वात्तदनुरोधेनतत्रकल्पप्रत्ययधानाद्रे
टी·मै· कवचनस्यैवोत्पादेन। नचास्याप्राप्तप्रापणार्थत्वेऽव्ययेभ्यस्तिङन्तमप्येकवचनापत्तिरितिवाच्यम्। सुप्विधायकशास्त्रैकवाक्यतयास्यविधा
टी·भ· यकत्वात् अनेकनियमेति· कर्मणिद्वितीयेत्यादिनियमेसत्यर्थः। यदिद्वितीयादीनामप्येकवचनंस्यात्तदाद्वितीयाकर्मण्येवेत्यादिसामान्यायेस्तनि
३३९ यमबाधः स्यादेव। ननुनियमस्यविधिमूलकत्वाद्विधेरुपजीव्यत्वेनाभ्यर्हितत्वात्तत्रसमेवप्राथम्यंगृह्यतइत्यतआह· निजामिति· अत्र
स्वबहुवचनेनबहुत्वस्योपस्थितौतस्यबहुत्वस्यस्वव्याप्यसङ्ख्याद्वारैवसङ्ख्येयपरिच्छेदकतयाप्रथमोपस्थितत्वेनत्रित्वस्यविषयपरिच्छेदकत्व

भ· वचनापत्तिर्नहितथाचानुभवः तस्मादेकैवविभक्तिस्तत्रस्वस्थितः इत्ससप्तम्येवस्वर्गतइत्यादौपंचम्येवएवंचसुपइत्यादौतिप्रत्याहारश्च
रितार्थः तत्रतत्रसप्तमीपंचम्यादेर्लुगर्थत्वात्· त्वदुक्तासर्वविभक्तित्वमयुक्तं उक्तयुक्तेः नचैषामपादानादित्वोक्तितेषांतुसर्वैकवचनापत्तिरि
तिवाच्यं· अर्थेप्रथमेत्येववक्तव्येप्रातिपदिकग्रहणात्प्रथमैवेत्यदोषात्॥ कर्मादियोग्येस्यर्थेस्तुनप्रातिपदिकपरत्वेयथ्यापत्तेः किंचप
चनिकल्पमित्यादौसद्वारः विशिष्टकर्तृत्वस्यकेनाप्यनुक्तत्वात्॥

॥ ९ त्वेस्यात्तथाचत्रयाणांलाभः सिद्धएवेतित्रयाणामितिव्यर्थमस्या
दितिभावः। अत्र अव्ययविषये। इत्यादिपद्यान्तराणि। अत्रादिनासप्तानामपिविभक्तीनामेकवचनानीत्यस्यसङ्ग्रहः। असङ्ख्यानीतिबहुवच
नंसमुदायापेक्षयाबोध्यम्। तेनसर्वविभक्त्येकवचनमितिपूर्वोक्तिविरोधोन। नन्वेकत्वेएकवचनमितियद्युच्यतेतदाघटइत्यादिशब्दोच्चारणेस
तितएकत्वप्रकारकनिश्चयस्सम्भवतितेनैवैकत्वसंशयप्रतिबन्धोनिर्वहति। एकस्मिन्नित्यस्याभावेतुकथमेकत्वनिश्चयश्शक्तिग्राहकाभावादत
आह· घटइत्युक्तइति· सङ्ख्यावदर्थत्वेनेति· एतेनसत्वभूतत्वात्मकस्यविशेष्यस्यलाभः। तथाचघटः। एकत्ववान्। द्वित्वाद्यभावविशिष्टत्वेसति ३३९
सत्वादित्याकारकोन्यायोबोधितः। अत्रचास्तुपविषयः घटएवदृष्टान्तः। यद्वासत्वरूपत्वेनाखिलसङ्ख्योपस्थितौद्वित्वाद्यभावनिश्चयेसतिस्मृतैक

मे· त्वप्रकारकोपनीतभानमभवतीत्याशयेनाह· प्रकरणाच्चेति· यथासम्पन्नोव्रीहिरित्यत्रजातावेकत्वान्वयः। पशुनायजेतेत्यत्रव्यक्तौतदन्वयः प्र
करणान्तथेतिभावः। यत्रतुस्वराद्यर्थेकर्मत्वाद्यन्वययोग्यतातत्रद्वितीयाद्येकवचनमभवत्येव। द्वितीयादीनानेषुनियतत्वात्। अव्ययीभावात्तुन

वहुष्विसादिसूत्रभाष्योक्तपक्षात्तुएकदेशिनोनसिद्धान्तिनइतितत्वम्।अ सर्वविभक्तिरितिवहुव्रीहिलभ्योविशेष्यइत्याह। तद्धिता
न्तइति· केवलस्यतद्धितस्यप्रयोगाभावेनफलाभावात्सञ्ज्ञाविधावपितदन्तविधिरितिभावः। नन्वेवमपिपचतिकल्पमित्या
दावतिव्याप्तिः। उक्तरीत्यातेषामसार्वविभक्तिकत्वात्· उभयशब्देचातिव्याप्तिस्ततोद्विवचनानुत्पादादत आह· परिगणनमि
ति· एवञ्चसूत्रन्नकार्यमितिभावः। तसिलादयइति· पञ्चम्यास्तसिलित्यारभ्यद्विस्त्रोश्चधमुञित्यन्ताइत्यर्थः। शस्प्रभृतयइति·
वह्वल्पार्थाच्छसित्यारभ्याव्यक्तानुकरणादितिडाजन्ताः। यस्त्विवेप्रतिकृतावित्यधिकारेमन्त्रपूर्वविश्वमास्यालछन्दसीतित
स्यस्वरादावास्थालितिपाठेनाव्ययत्वम्· तत्रेणआसिरित्युणादिसूत्रविहितआसिः। अथाइत्युदाहरणम्· आसिविधायकेछन्द
सीतिनानुवर्त्तते· एवञ्चलोकेविभक्तिरहितप्रयोगायाव्ययत्वमावश्यकम्। अत्रचस्वरादावासिपाठएवलिङ्गम्· अथासावथासे
तिछान्दसम्· अमूआमिति· अमुचच्छन्दसिकिमेत्तिङिति विहितौ· कृत्वोर्थाइति· कृत्वसुच्सुच्धाः। तसिवतीइति· तेनैकदिकृ
तसिश्चतेनतुल्यमिति विहितौ· एवञ्चस्वरादिषुवदितिपाठफलञ्चिन्त्यम्· नानाञाविति· विनञ्भ्यान्नानाञौनसहेतिविहितौ।

व्ययीभावादित्युक्तेः सर्वविभक्त्येकवचनम्। नचतेभ्योद्वितीयादीनान्द्विवचन· वहुवचनेतेनज्ञापकेनकथन्नस्यातामितिवाच्यम्। अ
सर्वविभक्त्यव्ययमितिन्यासपक्षेसर्वत्रानेनाव्ययसञ्ज्ञासिद्धौपञ्चसूत्रीनकार्येतिभाष्येणद्विवचनानुपपत्तिवोधनात्॥ ॥ भाष्योक्तपक्षाइति·।

श॰शे॰ भै॰ अव्ययेभ्यः सप्तानामपि विभक्तीनां त्रीण्यपि वचनानीत्यादयः। तत्र॰ आस्यात्वात्वित्यत्रपठितोपि आसतेनेण् आसिरिति सूत्रविहित आसिर्गृह्यते इति
टी॰भै॰ स्त्रोषः। नानुवर्त्तित इति॰ वहिहाधाभ्यश्छन्दसीत्यत इत्यादिः। अत्रच॰ छन्दसीत्यननुवृत्तौ चाछन्दसत्वेतु कृदन्तविशेषणत्वाभावेन॥ ॰ः॰॥ कृतएजन्तत्वे
टी॰भ॰ नेति॰ स्थानिवद्भावेन कृतम्। राजन्तत्वन्तु व्यपदेशिवद्भावेन। यथा चात्रान्त्यस्थिधावितिनिषेधाप्रवृत्तिस्तथान्यत्र प्रतिपादितम्। यथोद्देशपक्षाभिप्राये
३४० णाह॰ नचवहिरङ्ग॰ त्वमिति॰ त्वविधायकसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाशास्त्रस्य कार्यकालपक्षे प्रवृत्त्यङ्गीकारात्समत्व मित्याशयेनाह॰ संज्ञायाः कार्या

भ॰ कृन्मेजंतसंज्ञाया अपीति॰ अत एव तेभ्य एषामित्यादिसिद्धिः आद्येन विधिस्तदंतसंज्ञाप्रतिसंदाद्यत्वस्यासिद्धत्वापत्त्यादंतत्वापत्तिः अंसेरुसंज्ञाप्रतिद्दी

कृन्मेजन्तः। कृद्यो मान्त इति॰ कारयामित्याम न्तेलुकेष्टसिद्धिरिति भावः इत्याकरे विस्तरः। कृदन्तस्यतु नैतद्विशेषणत्वं॰ तेन प्रशाम्
शब्दपाठात्॰ अन्यथा श्रुत्वा मान्तत्वेन प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वेनैव सिद्धे तत्पाठवैयर्थ्यं स्पष्टमेव॰ तेन प्रतामौ लवमाचक्षाणो
लौरित्यादौ नातिप्रसङ्गः। नचाधयेहे आधेकुम्भकारेभ्य इत्यादौ गुणे एत्वे च कृते कृतएजन्तत्वेन संज्ञापत्तिः। नचवहिरङ्गत्वङ्गु
णादेः संज्ञायाः कार्यार्थत्वात्संज्ञाकार्यस्यान्तत्वेन संज्ञाया अपि तत्त्वात्॰ लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वयित्वेप्यव्ययीभावादाविवात्राप्या
पत्तेरितिवाच्यम्॰ सन्निपातपरिभाषयावाधात्॰ नचतया सन्निपातविघातकलुकोवाधेपि संज्ञावाधे मानाभाव इति वाच्य
म्॰ एज्विषयसन्निपातनिमित्तकात्वीयसन्निपातविघातकस्य क्ङिति चेति निषेधस्य तयानिवृत्तावपि उपादास्तेत्यत्र कित्वापत्तेः
र्घस्यासिद्धत्वात्तस्याप्यनापत्तिः वस्तुत अव्ययीभावश्चेत्यत्र सामर्थ्यात्महासंज्ञायास्त्यागेपि एतद्विषये महासंज्ञायास्त्यागे मानाभाव इति सुधियः॥

र्थत्वादिति॰ संज्ञाकार्यस्य। लुकः। तत्वेन॰ सुप्सम्बन्धित्वेन। तत्वात्॰ वहिरङ्ग॰ त्वात्। ननु महासंज्ञाकरणेन लिङ्गाद्यनान्वयिन एवैषाव्ययसं
ज्ञा प्रवर्त्तत इत्याद्यपरस्यस्य कथमव्ययसंज्ञाप्राप्तिरत आह॰ लिङ्ग॰ सङ्ख्येति॰ वारणादिति॰ अव्ययसंज्ञाया इत्यादिः। मानाभावादिति॰ संज्ञाम

भे॰ द्वितीयैकवचनादीनामप्राप्तावपि प्रथमा तु स्यादिति कथमेतदप्राप्तप्रापणार्थमित्युक्तमतः प्रथमाया अप्राप्तिमुपपादयति॥ ॥प्रथमापी
ति॰ नानेन॰ एकवचनमित्युत्सर्गसूत्रेण। कर्तृत्वकर्मत्वसत्वेन। एतेन कर्तरि कर्मणि या या विभक्तयो विहितास्तासामुत्पत्तिरुक्ता। तद्यथा। प॰
भ॰ त्रयाणामिति॰ अन्यथा कपिंजलाधिकरणन्यायेनायमेकः इमे त्रय इत्यपेक्षाबुद्धिरेव चतुष्टयजनिका॰ प्रथमोपस्थितत्रित्वावच्छि
प्रथमापि मात्रग्रहणाद्यत्र प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्याधिक्यसम्भावना तत्रैवेति तस्या अप्यप्राप्तिरव्ययेभ्यः पच
तिकल्पमित्यादौ नानेन सर्वैकवचनम्॰ सर्वथाऽप्राप्तावेव तस्य विध्यर्थत्वात्॰ अत्र च न तथा कर्तृत्वकर्मत्वसत्वेन कि
यायांस्तत एकत्वसत्वेन सर्वथा तदप्राप्त्यभावादिति बोध्यम्॰ यत्तु कैयटेन प्रथमातिक्रमे कारणाभावादनेकनिय
मबाधे गौरवाच्च प्रथममेकवचनस्यैवानेनोत्सर्गत्वं बोध्यते इति तद्धितश्चेति सूत्रे रूपसूत्रे चोक्तम्॰ तन्न॰ स्वादिसूत्रे
प्रथमायाः प्राथम्येपि नियमस्यात्र पर्यालोचनया द्वितीयाया अपि तत्वेन तस्या विनिगमकत्वात्॰ निजान्त्रयाणामि
त्यत्र त्रयाणां ग्रहणेनाद्युदात्तश्चेति सूत्रे आदिग्रहणेन च पाणिनिना स्वशास्त्रे एतन्न्यायानाश्रयणज्ञापनाच्च॰ अत्र
प्रथमासम्पूर्णाव्ययेभ्यः प्रथमाया एवैकवचनमित्यादिपक्षान्तराणि अर्वाचीनग्रन्थेषु दृश्यन्ते तान्यसङ्गतानि॰ उक्तरी
त्या तेषामुक्तिसम्भवाभावात्। घट इत्युक्ते एकत्वनिश्चयस्तु द्विवचनाद्यभावेन द्वित्वाद्यप्रतीतौ सङ्ख्यावदर्थत्वेन स
त्वबोधनेनैव बहुवचनसार्थक्येन तद्वैयर्थ्यस्पष्टमेव॰ अत्रेदं तत्त्वम्॰ सर्वविभक्त्येकवचनत्वांगीकारे गंगादानयेत्यतः सर्वविभक्त्येक
चतिकल्पम्भवति। पचतिकल्पस्य भवनम्। पचतिकल्पेन स्थीयते। पचतिकल्पम्पश्य। पचतिकल्पस्य दर्शनम्। पचतिकल्पाय गच्छतीति

भे॰ द्येकेति॥ नन्वेवमेव लुगेकवाक्यतापन्ना याऽव्ययसञ्ज्ञा या वारणसिद्धौ सन्निपातपरिभाषया वारणपरभाष्यविरोधः प्राप्तेरेवाभावादित्यत आह॥ लुग्भवतीति शब्दतः। शब्दरूपस्य निमित्तस्य सत्त्वेन· नचनिमित्तपदेन सप्तम्यादिनामेव निमित्तङ्· स्यातेलु किंतु सुपः स्थानित्वेनाश्रयणन्न सप्तम्यन्तपदोपात्तत्वेनेति वाच्यम्· अव्ययादाप्सुप इति सूत्रे सुपः स्थानित्वेनाश्रयणेऽपि प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या इति परिभाषासत्त्वेन सुपः प्रत्ययतया प्रत्ययग्रहणपरिभाषैकदेशस्य सुपयस्माद्विधीयते तदादेरित्यस्योपस्थितेः तेन मे जन्तसूत्रैकवाक्यतया सुबभिन्ने प्रत्यये परे पदस्य वाहित पूर्वञ्चेदनामेजन्तन्ततः परस्य सुपो लुगित्यर्थादेकनिमित्तकत्वङ्गौ त्वलुकामत्त्वे वेसाशयात्। वस्तुतस्तु आद्यपक्षे इत्यादावप्यसिद्धत्वेन निर्वाहः सम्भवति

लुगेकवाक्यतापन्नात्तु न गुणादिरिति· नाङ्ग· उभयोरपि शब्दतः सुबाश्रयत्वात्· अव्ययादाप्सुपः। एष सत्रियेस्तो लुगनुवर्त्तते· विहितेति· अङ्गसञ्ज्ञायां विहितत्वांशप्रवेशेन विहितप्रत्ययनिरूपिताङ्गविशेषणादित्यर्थः। आप्सु व्याप्ता सि माङ्· स्यात्व्ययरूपस्येवं प्रत्यासञ्ज्ञाग्रहणमिति भावः। तेन कुम्भकारेभ्य इत्यादौ सन्निपातपरिभाषयाव्ययसञ्ज्ञानिवृत्तिद्वारा लुग्निवृत्तिपरभाष्येण न वि हैं

साक्षात्सुपः षष्ठ्यन्तशब्दोपात्तत्वान्निमित्तत्वेनाग्रहणान्न लुगेकवाक्यतापन्नसञ्ज्ञाया अन्तरङ्गत्वात्। भाष्यकृता तूपायस्योपायान्तरादूषकत्वादिति न्यायेन प्रयोजनान्तरफलकपरिभाषयापि लक्ष्यसिद्धिर्भवतीत्याशयेन परिभाषयैव दोषवारकतयोपन्यस्ता· नन्वनुच्चैः साविन्या दौ लुग्व्यावृत्तये विहितविशेषणत्वमवश्यम्वक्तव्यम्। तथा चाद्यपक्षे इत्यादावपि लुङ्न भविष्यतीत्यतिप्रसङ्ग माशङ्क्य सन्निपातपरिभाषया समाधानपरम्भाष्यमनुपपन्नमत आह· अङ्गसञ्ज्ञायामिति· अङ्गसञ्ज्ञाविधायकसूत्रे इत्यर्थः यद्यपि लुग्विधायकसूत्रमङ्गाधिकारीयन्न भवति तथापि सुपः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुपो यस्माद्विधानन्तदादेरव्ययात्परस्येति सूत्रार्थो भविष्यति एवञ्चानुच्चैः साविन्यादौ यस्मात्सुपो विधानन्तदादेर्नाव्ययत्वम्। आद्यपक्षे इत्यादौ तु विधानकाले यद्यपि नाव्ययत्वन्तथापि यस्माद्विधानन्तदादेरुत्तरकालिकाव्ययत्वमाश्रित्य प्राप्तस्य लुकः

३५१

भे॰ ननुस्वादीनापद्यपिस्वः पश्येत्यादौ कर्मार्थकत्वसम्भवेन द्वितीयैकवचनान्तात्वं सम्भवति तथाप्यधिकरणशक्तिप्रधानाव्ययस्य न कर्मार्थकत्वस
म्भव इत्यत्युच्चैसावित्यादौ समासानुपपत्तिरत आह· अधिकरण इति· अव्ययत्वमिति· तदन्तविधिनाप्राप्तमपीति शेषः। अभिमान इति· वक्ष्यमाणेऽभिप्रा
अयंभाव इति· नन्वस्य वस्तुतः कल्पेन न वैलक्षण्यं अतएव ध्वननपरत्वेन नर्थद्योतनं कुर्वतीति केचिदितिचेन्न· अयंभावः कल्पे सामानाधि
करण्यसंबंधेन लिंगान्वयित्वं विशिष्टस्य न केवलस्येत्याशयः द्वितीये केवलस्यापि नेत्याक्षेपात्· ननु तथापि वस्तुतो ग्रंथेनातएवेत्यसंगतं
अत्युच्चैसाविति· अत्राधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्युच्चैसशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वाद्वितीयान्ततया अ
त्यादयः क्रान्ताद्यर्थे इति समासेऽवयवभूतोच्चैश्शब्दाद्व्यात्परत्वेन लुक्स्यात्· समुदायस्य नाव्ययत्वं लिङ्गाद्यन्वयि
त्वादित्यभिमानः। समुदायस्यापि तत्त्वमाशङ्क्य समाधत्ते· यद्यपीति· तदन्तेति· शब्दस्य विशेष्यत्वात्प्रयोजनं सर्वना
माव्ययसंज्ञायामिति वाचनिकस्तदन्तविधिरिति भावः। न गौण इति· अयम्भावः। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन लि
ङ्गाद्यनन्वय्यर्थबोधकत्वविशिष्टाव्ययपदत्वेन तद्व्ययपदम्बोधकमिति·॥ ((तत्प्रत्याख्यानरीतेरभावादिति चेन्न· सर्व
नामसंज्ञासाहचर्येणास्याप्यन्वर्थत्वेन प्रत्याख्यानेनादोषात् प्रधानन्यायोपन्यासस्तु चिंत्यः वृद्धो यूनेत्यादिगमक एव तत्प्रवृत्तेरिति दिक्
यद्वाचनिक इति· विशेष्यस्य प्रक्रान्तत्वेपि प्रयोजनं सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वचनबलाच्छब्दस्वरूपस्य विशेष्यत्वेपि तदन्तविधिर्भवतीति भावः।

मि॰ तादृशार्थानामिति॰ लिङ्गाद्यनन्वय्यर्थानामित्यर्थः। आवश्यकइति॰ यदि सर्वस्याप्यनुकरणमेतस्मात्तदा सर्वेषु विवेचितार्थाभेदस्य विरहाच्छब्दस्य विपर्यासरूपप्रमितिजनकत्वं स्यात्तच्चानुचितमिति भावः। यदुक्तमभिमानइति तत्सूचयितुं॰ यपन्त्वसिद्धान्तमाह॰ वस्तुतइति॰ अत्रार्थस्य महासञ्ज्ञाबललब्धस्य ननु प्रधानाप्रधानयोरर्थयोर्निर्देशविषयः। यथा पुमान्स्त्रियेत्यत्र पुमर्थशब्दस्य स्त्र्यर्थकस्य च निर्देशो। अत्र हि ब्राह्मणवत्सा च ब्राह्मणीवत्सश्चेत्येवं सहोक्तौ प्रधानाप्रधानन्यायेन प्रधानस्त्रीपुंसभिन्नाप्रधानस्त्रीपुंसकृतस्यापि विशेषस्य सत्त्वादेकशेषेण भवति प्रकृते तु स्वरादिनिपाते निशब्दपरत्वं त्वर्थपरमिति न प्रधानाप्रधानन्यायावसरइत्यत आह॰ सर्वनामसञ्ज्ञासाहचर्येणेति॰ साहचर्यमत्रसादृ

तादृशमहासञ्ज्ञाकरणात्तादृशार्थानाङ्गणेऽनुकरणावश्यकत्वेनेतरेषामनुकरणेमानाभावेन समुदायस्य नाव्ययत्वमिति।
वस्तुतोऽत्रार्थस्य प्रधानाप्रधानन्यायेन सर्वनामसञ्ज्ञासाहचर्येण च प्रसिद्धान्तरङ्गपदान्तरानपेक्षानुपसर्जनीभूतस्यैव लिङ्गाद्यनन्वयिनो ग्रहणेन न समुदायस्य नाप्यवयवस्य सञ्ज्ञा॰ अत एव सर्वनामसञ्ज्ञासूत्रस्थोपसर्जनप्रतिषेधानुवृत्त्यात्युच्चैसावित्यादावव्ययत्वाभावमुक्त्वा तत्प्रत्याख्यानरीत्यैवात्राप्येतत्प्रत्याख्यानमुक्तम्॰ एवञ्च विहितविशेषणमङ्गाक्षेपो वाव्ययार्थएवाऽत्ययासरत्वस्याप्यभा

ष्यं तितत्र यथा सर्वनाम —— हासञ्ज्ञाकरणेन विलक्षणोऽर्थः कृतस्तथात्राप्यव्ययमिति महासञ्ज्ञाकरणेनैतादृशार्थः कल्प्यतइति भावः। प्रसिद्धान्तरङ्गेति॰ प्रसिद्धञ्च तदन्तरङ्गञ्चेति समासः॰ त्वाप्रसिद्धमित्यादिः स्वव्याख्यानभूतपदान्तरानपेक्षमनुपसर्जनीभूतमिति तेन कर्मधारयः समासः अत्राप्रसिद्धमित्यनेन सञ्ज्ञाशब्द्याहृतिः। सञ्ज्ञाशब्दो हि पदासत्त्वी बोधनाय प्रयुज्यते तदा चैत्रनामकोऽयमित्येवरीत्या प्रयोगो भवति तथात्रापि स्वरनामकइत्येव प्रयोगइति पदान्तरसापेक्षता स्फुटैव॰ अन्तरङ्गमित्यस्य व्याख्यानमनुपसर्जनीभूतमिति॰ उच्चैः शब्दो हि केवलः प्रयुक्तऊर्ध्वदेशनिष्ठाधि ३५२

त्रेणसन्निपातविघाताभावात्। एज्विषयेति। एज्विषयसन्निपातनिमित्तकं यदात्वं तदीयो यः सन्निपातः एज्विषयत्वरूपः एव तद्विघातकश्च कि-
ति चेति निषेधस्तस्य निरन्तावपीत्यर्थः। क्ङिति चेति निषेधसूत्रस्य यत्र प्रवृत्तिस्तत्रैनेचः प्रवृत्तिरित्येज्विषयत्वनिषेधविषयत्वयोः परस्परं विरोध-
द्वयेनो निषेधशास्त्रं परम्परया सन्निपातलक्षणत्वसम्बन्धि सन्निपातविघातकं तस्य निवृत्तिरस्त्विति समुदायार्थः॥ ःःः॥ ननु किं दिति कार्यातिदेशः। अति-
दिश्यमानञ्च कार्यं निषेधरूपमेव तस्य सन्निपातपरिभाषानिवृत्तौ तत्सन्नियोगशिष्टत्वमपि न भविष्यतीत्यत आह। तत्रहीति। व्यपदेशातिदेशः। व्यवहारातिदेशः
कार्यातिदेशं वारयति। इत्वप्रवृत्तिकाल इति। यदीत्वभवनसमानकालिकभवनकर्तृकं कित्वार्यं ङित्त्वं सिद्धं स्यात्तदा स्यात् कार्यातिदेशस्तथात्र नास्तीति भावः। तस्मात्

कित्वफलं तु तत्सन्नियोगशिष्टत्वसिद्धिरेव च व्यपदेशेनेति स्यात्। तत्र हि किदिति व्यपदेशातिदेश एवेत्वप्रवृत्तिकाले कित्कार्यस्यातिदेश्यस्याभा-
वात्। तस्मादनया सन्निपातविघातकशास्त्रस्यैव तच्छास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तातिदेशसञ्ज्ञानामपि निवृत्तिरवश्यं वाच्या साक्षात्परम्प-
रया वा स्वसन्निपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमिति परिभाषार्थः। एतेनात्राकजादिस्यादित्येवास्तम्। अकजाद्येकवाक्यतापन्ना-

अनन्यगतिकत्वात्। अनया सन्निपातपरिभाषया। अतिदेशसञ्ज्ञानामपीति। अत्र बहुवचनं स्व ((व्यपसञ्ज्ञायाः तुल्यदेशसिद्धत्वाच्च।
द्व्यभेदाभिप्रायेण। साक्षात्परम्परयेति। साक्षाद्यथा। ग्रामणिकुलमित्यत्रोत्तरपदसन्निपातनिमित्तकह्रस्वत्वं नादृश्यसन्निपातविघातकस्य नुको-
निमित्तम्। अतिदेशविषये परम्परया यथा। उपादास्तेत्यत्रैज्विषयसन्निपातनिमित्तमात्वं स्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिमित्तभूतो य एज्विषयसन्निपातस्तद्वि-
रोधित्वेन विघातकः। किद्व्यपदेशस्तन्निमित्तकप्रवृत्तिको यो निषेधस्तस्यानिमित्तं यथा भवति तथा तादृशव्यपदेशस्याप्यनिमित्तम्। सञ्ज्ञाविष-
ये परम्परया यथा। आधये चिकीर्षवे कुम्भकारेभ्य इत्यत्र विभक्तिसन्निपातनिमित्तकं यद्गुणत्वरूपं कार्यं तेन त्वप्रवृत्तेः प्राक् स्वनिनिमित्तभूतो यः
सन्निपातस्तद्विघातकत्वं कुप्रयोजकम् व्यपसञ्ज्ञाया अप्यनिमित्तम्। एतेन। पूर्वोक्तकल्पनेन। अव्ययसञ्ज्ञाया अप्रवृत्तौ समाधानान्तरमाह अकज-

शा॰शे॰ मि॰ तद्विषय इति॰ लिङ्गविषय इत्यर्थः। स्वरादीनामलिङ्गाभाववत्त्वेन सादृश्योक्तिर्न सर्वत्रादिपदबोध्ये किन्त्वव्ययीभावातिरिक्ते तत्र नपुंसकत्वस्य विशिष्य
टीभे॰ विधानादित्याह॰ लिङ्गाभावेनेत्यादि॰ तदभावादिसादृश्यादिति॰ तदभावादिकृतसादृश्यादित्यर्थः। यद्विविधं रूपमिति॰ अस्य लिङ्गसम्बन्धकृतमित्यादिः। प्र
टीभ॰ सङ्गादिति॰ अव्ययनिरूपणस्य प्रक्रान्तत्वात्तेषु अवाप्योः प्रवेशादेतयोः स्मरणे सति निरूपणमेतयोरावश्यकमिति सूत्रस्योपानर्हत्वरूपप्रसङ्ग॰ निर्वाह
३५३ श्चिन्त्य इति॰ केचित्तु छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायां भवन्तीत्याश्रित्य समादधुः। ननु कथं वाचेत्यादिप्रयोगाणां सिद्धिरत आह॰ निशदिशोरिति॰ अत एव॰ ए

लिङ्गेष्वित्यादिविषयसप्तमी॰ तन्नद्विषये सादृश्यञ्च लिङ्गाद्यभावाश्रयत्वेन॰ लिङ्गाभावेन सादृश्यमव्ययीभावातिरिक्तविषयम्॰ तस्य
लिङ्ग॰ योगसत्त्वात् सङ्ख्याभावस्तु सर्वसाधारणः। तदभावादिसादृश्यादेव यद्विविधं रूपं तन्न प्राप्नोतीत्यर्थः। प्रसङ्गादाह॰ वष्टीति॰ व
ष्टेश्छान्दसत्वेनेह प्रयोगश्चिन्त्यः। भागुरिराचार्यः। अपिसाहचर्यादवेप्यादेरकारस्यैव लोपः। इदम्भाष्येन दृश्यते॰ निशदिशोरिगुपध
लक्षणे कः दन्तत्वादेव टाप्॰ क्विनिदिगित्यपि॰ अत एव ङ्याप्प्रातिपदिकादिति सूत्रे आपग्रहणं नकार्यं नकारान्तादापस्तत्रान्तवद्भावा
त्प्रातिपदिकत्वेनैव सिद्धम् यस्तर्हि नकारान्तात् कुम्वा उद्भिहादेव विशेति अत्राप्यकारान्तादेव। कुम्वा नाल भेदु ह्मिह ककुभादेव विश
मित्यन्यैकमप्रत्यय एवं विषये इत्युक्त्वा बहुराजेति डावनार्थमापग्रहणमिति भाष्ये उक्तं सङ्कुचत्तेभन्तस्माद्वाचेत्यसाध्वेवेति॥ ❀॥ इत्यव्य

नह्य च न साध्यस्य हलन्तप्रकृतिकटावन्तप्रयोगस्याभावादेव॰ अस्य भाष्योक्तमित्यत्रान्वयः। अंत्यादि वविशमित्यत्र एवं विषय इति तन्नैव भाष्ये पस्लृ
नकारान्तात् कुम्वा उद्भिहादेव विशेति तत्र हलन्तादापि कृते सुबुत्पत्तिरावग्रहणे प्रयोजनमित्युक्त्वा। अत्राप्यकारान्तान्नाम्पवृत्तिर्लक्ष्यते। कुम्वा नाल भेति
उद्भिहककुभौ देव विशञ्च मनुष्य विशञ्चेति। ततः शङ्कि॰ तन्नास्ति विशेषः। अकारान्तादमत उत्पन्नो सत्यां मञ्जु नान्तहेति स्वरे विशेषः। यदि क्विवन्तो यन्तस ३५३
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तात्परविभक्तेरनुदात्तत्वम्भवति। यदा तु मूलविभुजादित्वात्कान्तत्वं तदा थाथादिस्वरेणान्तोदात्तात्परविभक्त्या सहैकादे

पदप्रकृतिस्तात् इति तस्मात् एवं विषयः तस्मा
लिङ्गं पूर्वोक्तात् नाभ्यस्य सिद्धत्वात् इत्यप्रकरणम

॥ॐ नमः॥ नमस्कुर्वे जगद्वन्द्यं सीतानाथमजं विभुम्। यन्ध्यात्वा सिद्धिमखिलाम्प्राप्नुवन्ति महर्षयः १ स्त्रियाम्॥ एतत्सूत्रम्व्याख्यातुम्भाष्ये शङ्कितम्। स्त्रि-
यामित्युच्यते का स्त्री नामेति। अयमभिप्रायः। अयं शब्दो न क्वचिदर्थविशेषे शास्त्रे सङ्केतितोऽतः पारिभाषिकमर्थमभिधातुन्नालम्। नाप्ययपञ्जोतिशब्द-
रमा मानुषी खट्वा गवादिसाधारण्येन प्रयोगदर्शनात्। सर्वसाधारणस्यानुगतसंस्थानस्याभावेन तद्ग्राह्यत्वस्यात्रासम्भवात्। नापि लोके यत्प्रसिद्धं शेफस्य
वयवे समवेतत्वे सति प्राणित्वम् योनिसमवेतत्वे सति प्राणित्वम्। तदुभयासमवेतत्वे सति प्राणित्वं क्रमेण पुंस्त्वं स्त्रीत्वं नपुंसकत्वमिति। घटखट्वाज्ञा-
नादिसाधारण्यपुंस्त्वादिव्यवहारस्यानुपपत्तेरत आह· अचेतनखट्वावृक्षादिसाधारणमिति· सत्वादीनामिति· सत्वरजस्तमसां गुणानामुपचयः पुंस्त्वम्
तेषामपचयः स्त्रीत्वम्। साम्यं क्लीवत्वमित्यर्थः। साम्यमेव च स्थितिपदेनोच्यते। तदुक्तम्भाष्ये· तटे सर्वलिङ्गानि दृष्ट्वा कोऽध्यवसास्यति। अयम्पुमा-

ॐ॥ स्त्रियाम्· अचेतनखट्वावृक्षादिसाधारणं लिङ्गं गुणसत्वादीनाङ्गुणानामुपचयापचयस्थितिरूपङ्क्रमेण पुंस्त्रीनपुंस-
काख्यम्। एकार्थे शब्दान्यत्वाद्दृष्टं लिङ्गान्यत्वमिति भाष्योक्तेरर्थनिष्ठं केवलान्वयि॥

((ना इयं स्त्री॥ इदं नपुंसकमिति। तस्मान्न वैयाक-
रणैः शक्यं लौकिकं लिङ्गमास्थातुम्। अवश्यं च कश्चित्स्वकृतान्त आस्थेयः। कोऽसौ स्वकृतान्तः। संस्त्यानप्रसवौ लिङ्गमास्थेयौ॥ किमिदं संस्त्यानप्रसवा वि-
ति। संस्त्याने स्त्यायतेर्ड्रट् स्त्री सूतेः सप् प्रसवे पुमानिति। अत्र सांख्यमतावष्टम्भेन स्वकृतान्त इत्युक्त्या सांख्यशास्त्रानुसारित्वं व्याकरणस्येति सू-
चितवान्। अत्र संस्त्यानप्रसवशब्दाभ्यान्तृतीयावस्थापि लक्ष्यते। संस्त्यानं तिरोभावः। एतदेवापचयशब्देनोच्यते। यद्यपि संस्त्यानं सङ्घः स्त्याय-
ते शुक्रशोणिते यस्यामिति व्युत्पत्त्या लोकेऽपि स्त्रीशब्द इदम्प्रत्ययान्त एतस्यैवार्थस्य प्रतिपादकः तथापि स्त्रीत्वस्य खट्वादिसाधारण्योपपत्तये तिरो-
भावपरत्वमेव तस्य स्वीकृतम्। एवं सूतेः सवित्यनेन सूङ्धातोरौणादिको मसुन्प्रत्ययः सस्य पः इत्यादेशो ह्रस्वश्चेत्येवं रीत्या पुंशब्दो व्युत्पादितः। सू—

श॰शे॰ भै॰ सूतेः पत्यज्जनयनीत्यर्थेन यद्यपि प्राणिनि पुरुष एव पुमान् स शब्दस्य शक्तिर्लभ्यते तथापि तत्स्य वृत्त्या सा द्विधाव्याप्येपत्तये प्रवृत्तिराविर्भावरूपा
टी॰भै॰ पुमानित्यनेनोच्यते। एवं यदा तिरोभावो न वा प्रवृत्तिः किन्तु साम्यावस्था सैव स्थितिः सा नपुंसकशब्देनोच्यते। ततः पुनः शङ्कितम्। कस्य पुनः सं
३५३ स्त्यानं स्त्री प्रवृत्तिर्वा पुमानिति। गुणानाम्। केषाम्। शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानाम्। सत्वं रजस्तमांसि गुणाः। तेषां परिणामरूपा एव तेभ्योऽभिन्नाः श
ब्दादयः पञ्च गुणाः सर्वाः पुनर्मूर्तयः सत्वमात्मिकाः गुणसमुदायो द्रव्यम्। सर्वस्य जगतः सुखदुःखमोहरूपतया तत्कारणत्वेन सत्वादिरूपत्वं ख्या
ता। ततः सर्वपदार्थव्यापित्वं सत्वादीनां दर्शितम्। प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या। अत्र प्रवृत्तिरित्यनेन लिङ्गसामान्यलक्षणं निदर्शितम्। नित्या स
र्वदिकत्वात् सार्वत्रिकत्वाच्च। सत्वादीनामाविर्भावादिरूपः प्रवृत्तिशब्दवाच्यो नित्यः परिणाम इति कैयटः। यद्यपि पुरुष आत्मपदव्यवहार्योऽ
नित्यो ऽपरिणामी तथापि भोक्तृत्वात्प्रकृतिधर्मापन्न इव भवति। अत एव पुरुषश्चितिश्चैतन्यमिति लिङ्गत्रययोगः। भोक्तृत्वावस्थायाम्भो
ग्यशबलितमेव चैतन्यं प्रतीयते तदेव च शब्दगोचरम्। यथा गच्छति पुरुष इति क्रियायोगस्तद्वत्। नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्य
वतिष्ठते। वर्द्धते वा यावदनेन वर्द्धितव्यम्। अपायेन वा युज्यते। तच्चोभयं सर्वत्र। यद्युभयङ्गतो व्यवस्था विवक्षातः संस्त्यानविवक्षायां स्त्री। प्रसव
विवक्षायां पुमान्। उभयोरविवक्षायां नपुंसकमिति। एतेन प्रघट्टकेन शास्त्रीयलिङ्गस्य केवलान्वयित्वं निदर्शितं भवति। अर्थनिष्ठमिति॥
अत एव स्वमोर्नपुंसकादिति सूत्रभाष्येन पुंसकादित्यनेनासन्दिग्धेनार्थग्रहणेन भवितव्यम्। न हि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्तीत्युक्तम्। अर्थनिष्ठ ३५४
त्वञ्च तादात्म्येन। यद्यपि शब्दार्थयोरपि तादात्म्येन तदभिन्नाभिन्नस्येति न्यायेन शब्दनिष्ठत्वमपि सम्भाव्यते। तथापि तादात्म्यस्य भेदाभेद
रूपतयार्थाभेदेन प्रतीयमानत्वमेवोक्तम्। भाष्यात् कल्प्यते॰ पुल्लिङ्गः शब्द इत्यादिव्यवहारस्तु वाच्यवाचकयोर्भेदाध्यवसायात्। अथवा मतुप्प्र
त्ययं कृत्वा गुणवचनेभ्य इति लुक्। केवलान्वयीति॰ अत्र केवलान्वयित्वमन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्। तदेवोपपादयति। इयमि

भे॰ अत्युच्चैसावित्यादौ तु यथा वृत्तिघटकस्य राजपुरुष इति समासावयवस्यैकार्थीभावबलाद्राजशब्दस्य राजसम्बन्धिपुरुषप्रतिपादकता पुरुषशब्द
स्य राजसम्बन्धिपुरुषप्रतिपादकता तथोच्चैः शब्दस्याप्यूर्ध्वदेशाभिन्नाधिकरणकर्मकातिक्रमणकर्तृप्रतिपादकतया बहिरङ्गत्वमिति भावः। एतेन प्र
सिद्धानुपसर्जनीभूतेस्येव सिद्धेः धिकविशेषणदुर्योपादानमनर्थकमिति शङ्कापानिरासः। अव्ययान्परयोरापसुपोरित्यर्थे उच्चैरुच्चैराभ्यामित्यत्राति
प्रसङ्गशङ्कायामाह॰ उच्चैरावित्यादि॰ अततेरुप्रत्यये टिलोपे प्रथमे अशब्दस्य द्विवचनेन सहैकादेशे यद्राविद्वावानुसेमतस्या द्वितीयेनादशाद
भ॰ उच्चैराविति॰ अकारो वासुदेवस्यादौ प्रत्ययः परादित्वेन सुप्रत्यय एवमिदमशब्दात्भ्यामिति द्वितीयमपि न च समासे उपसर्जनत्वमेवेति वाच्यम् कु
गतिसमासे उभयपदार्थप्राधान्यात् उच्चैराभ्यामित्यादावदोषात् ननु प्रत्ययग्रहणपरिभाषयैवात्र लुक्न प्राप्नोतीति किमनेनाभिधानमिति चेत्
उच्चैरौ उच्चैराभ्यामित्यादेरभिधाने तु न मानम्। अत एव भाष्ये एतन्नोक्तम् अलिङ्गत्वादिति॰ नन्विदं सदृशं त्रिष्विति श्रुति
विरुद्धमत आह॰ लिङ्गेत्यादि॰ अयम्भावः। यथोपक्रमोपसंहाराभ्यान्तत्परायाः श्रुतेर्भाष्यप्रामाण्यादत्रोपसंहा
रस्यथातन्मामाण्यादेव लिङ्गाद्यभावपरतापीति॰ विभक्तिवचनशब्दौ कारकसङ्ख्यापरौ॰ प्रत्ययपरत्वे त्वन्तरङ्गेयच्यापत्तेः
न्न॰ अंपेस्त्री प्रत्यये चानुपसर्जनेनेति निषेधादिति कश्चित् प्रत्येकमेवेति स्वरविशेषादिति शिवम्॰ हयग्रीवपदाम्भोजद्वन्द्वकारुण्यमूर्तये
मया शेखरचंद्रस्य रचिता वरचंद्रिका चन्द्रिकायां अव्ययानि॰॥ ॥ ॥ ॥ व्याद्वापितस्यैव आत्वात्लुकुप्राप्नोति। अथ वा प्रथमे वासु
देव वाचकादशब्दात् द्विवचनो द्वितीये इदम्शब्दस्याम्भ्यांम्त्रासत्ताभ्यामित्यस्यैकदेशे आभ्यामित्यस्मिन्नेति प्रसङ्गशङ्का। अत एव मानाभावादेव न
न्विदमिति न अलिङ्गत्वमित्यर्थः। अत्रोपसंहार इति॰ अव्यय उपसंहार इत्यर्थः। प्रत्ययपरत्वे विभक्तिसञ्ज्ञकप्रत्ययपरत्वे। कारकशब्दश्च का
रकशक्तिपरः। यद्वा कारकस्य तादात्म्येनाभावो विवक्षितः। अन्यतरेति॰ विभक्तिवचनशब्दयोरन्यतरेत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

भै॰ अतएव स्त्रीत्वस्य द्योत्यत्वादेवा ननु द्योत्यविषयेप्युक्तार्थानामिति न्यायसञ्चारः कुतो नेत्यत आह॰ व्यतिलुनीत इति॰ स्त्र्यादिशब्दा धर्मप
राधर्मिपरा अपि। अतः स्त्रियामित्यधिकारेपि स्त्रीत्वे द्योत्य इत्युक्तिर्न विरुध्यते। तदुक्तं भाष्ये॰ स्त्रियामिति स्त्र्यर्थाभिधाने द्वावादयो भव
न्तिद्विवचनबहुवचनयोरनुपपत्तिः। कुमार्यौ कुमार्यः। किं कारणमेकत्वात्स्त्रीत्वस्य। यद्यपि तत्तदर्थभेदेन तत्तत्सम्बन्धविशिष्टं स्त्रीत्वमपि
भिद्यते तथापि शब्दभेदएव स्त्रीत्वस्य भेदक इत्यभिप्रायेणेदम्। अनेकप्रत्ययानुत्पत्तिश्च। गार्ग्यायणी कारीषगन्ध्या इत्यादौ। एकोऽयमर्थः
स्त्रीत्वन्नाम तस्यैकेन प्रत्ययेनोक्तत्वान्न द्वितीयस्य प्रयोगेण भवितव्यमुक्तार्थानामप्रयोग इति ततः सिद्धान्तितम्। स्त्रियाः प्रातिपदिकविशेष

अतएव व्यावक्रोशी त्यादौ कर्मव्यतिहारे णचः स्त्रियामिति णचि णचः स्त्रियामित्यञि च ङीप्सिद्धिः। व्यतिलुनीत इत्यादौ दुर्व
द्धं सु बहु मन्यते इति न्यायेन समुच्चयस्य दृष्टत्वात्॰ टाप्स्यादिति॰ स चाधिकारात्प्रातिपदिकादेव॰ तच्च सन्निधानादजादिरू
पमेव॰ नन्वजादिष्वकारान्तपाठो व्यर्थोऽत इत्येव सिद्धेरत आह॰ अजाद्युक्तिरिति॰॥ ((णत्वात्स्वार्थे टाबादय इति। ननु दैर्घ्यं
टाबन्ता एव प्रयुज्यन्ते तेषामप्यनेनैव साधुत्वमन्वाख्येयम्। तत्र चेदकारान्तस्य क्वचिच्छक्तिनिर्णयः स्यात्तदा टाप्समभिव्याहारेऽधिकस्य
स्त्रीत्वस्याभिव्यक्त्या टापो द्योतकत्वनिर्णयो भवेत् न तथा खट्वामालिष्ववधारयितुं शक्यते। न चातिखट्व अतिमाल इत्यत्र तथा दृश्यत एवे
ति वाच्यम् तत्राप्याकारान्तस्यैव ह्रस्वत्वन्न तु स्वतोऽदन्तत्वस्येति चेन्न॰ सर्वेषां स्वरवर्णानुपूर्वीज्ञानार्थ उपदेशः कर्त्तव्यः शशः षष इति मा
भूत् पलाशः पलाष इति मा भूत् मञ्चको मञ्जक इति मा भूत् तस्मात्सिद्धमेतद्भवतीति भाष्येण क्वचिद्गुणविशेष्ये खट्वमालयोः पाठकल्पने
न समाधानात् सर्वन्नाम धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य तोकमिति भाष्यान्तरेण समाधानाच्च। एवमप्यन्वभिः खट्वाभिः क्रीतः पटः पञ्च ३४५

भे· नन्वजादीनामुक्तिर्ङीपोङीपश्चबाधनायेत्युक्तं न च्चायुक्तमजादिशब्दोपादानेन विधीयमानस्य टापो ङीपि कृतेपि चारितार्थ्यादत आह· येनने
ति· ननु वक्ष्यमाणज्ञापकेन तदन्तविधावजादिभ्यस्तदन्तेभ्यश्च टाप्स्त्रीत्वेद्योत्ये इत्यर्थः स्यात्तथा च पञ्चाजीत्यत्र दोषः स्यादत आह· व्याख्यानादि
ति· एवञ्च सूत्रे ऽजादीति लुप्तषष्ठ्यन्तम्पृथक्पदम्व्याख्यानादित्यस्य लक्ष्यदर्शनमूलकादित्यादिः।एवञ्च प्रकृतसूत्रे स्त्रियामित्येतदजादीत्यस्यैव

येन नाप्राप्तिन्यायादिति भावः।एतेन ङीपि कृतेपि लिङ्ग·विशिष्टपरिभाषया टापश्चरितार्थ इत्यपास्तम्· ननु प्रत्ययविधौ पञ्चम्या
युक्तत्वेनाजादिभ्यष्टाप्स्त्रीत्वेद्योत्ये इत्यर्थ एव युक्तः।स्त्रीत्वञ्च प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थनिष्ठमेवेत्यत आह· अजादिभिरिति· व्या
ख्यानादेतत्षष्ठ्यन्तमिति भावः।अन्यत्र तु स्त्रियामिति तदन्तस्यापि विशेषणम्व्याख्यानादेव· एवञ्च पञ्च सुत्वानो यस्यां सा पञ्च
सुत्वरीत्येव· पञ्चाजीति· पञ्चानामजानां समाहार इति द्विगावकारान्तोत्तरपद इति स्त्रीत्वे द्विगोरिति ङीप् अजादिभ्य इति व्या
ख्यानेः महत्पूर्वग्रहणेनानुपसर्जनाधिकारेण च वनो र चेत्यत्रेवात्रापि तदन्तविधिसम्भव इति भावः न च तदन्तविधावपि श्रु
तत्वात्स्त्रियामित्यजादीनामेव विशेषणमिति वाच्यम्· अनुपसर्जनाधिकारेण तदन्तग्रहणस्येव स्त्रियामित्यस्य तदन्तवि
शेषणत्वमित्यर्थस्यापि बोधनात्· अत्रहीति· समासे ऽजशब्दस्य सत्वेपि समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वं समुदायवाच्यम्·॥ ॥

विशेषणम्।अन्यत्र· वनोरचेत्यादौ· व्याख्यानादिति· वक्ष्यमाणज्ञापकमूलकादित्यादिः।एवञ्चेति· पञ्चसुत्वरीति· सुयजोर्ङ्वनिप्।वनोरचेति
सूत्रेण विहितयोर्ङीब्रौर्विकल्पेन विधायकम्बहुव्रीहौ चेति वार्त्तिकमिति केषाञ्चिन्मते नेरम् वस्तुतो वक्ष्यमाणरीत्यात्रानुपधालोपित्वान्न
तेन ङीप्।एवञ्च बहुधीवरीत्यस्योपलक्षणमिदम्।नन्वजादीत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेपि पञ्चाजीत्यत्र टाप्प्राप्नोति समासप्रत्ययविधिग्रहणाव

बा·श्री· भै·तेतिपरिभाषयावातदन्तविधिनिषेधादतआह·अजादिभ्यइतीति वनोरचेत्यत्रैवेति·अतएवातिधीवरीसिध्यति।अजादीनामेवेति·ए
टी·भै· वंसतिस्त्रियांयदजादीतस्मात्तदन्ताद्धेस्यर्थेपिनात्रटाप्प्राप्तिरितिभावः।अनुपसर्जनाधिकारेणेति·तद्धिवहुकुरुचरेत्यत्रङीपोऽनुपपत्तेयेकिय
३४६ तायदिस्त्रियामित्युपात्तस्यैवविशेषणंस्यात्तदाटितस्तत्रस्त्रियांवृत्त्यभावात्सोऽनर्थकःस्यादितिभावः॥ ❋ ॥सामर्थ्येनेति·अजादिशब्दवाच्य
मायत्स्त्रीत्वमितिव्याख्यानसामर्थ्येनेत्यर्थः तदुक्तंभाष्ये तदन्तविधिज्ञापनानन्तरंयद्येतज्ज्ञाप्यतेपञ्चाजीदशाजीअन्यत्रापिग्रामोनिनै
नाजशब्दमात्रवाच्यंसामर्थ्येनाजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्यैवग्रहादितिभावः।चटकेति·स्पिपकादित्वादित्वन्न·ह्रस्वइति·
असञ्ज्ञायान्तुभस्त्राफलेत्येव·संभस्त्रेतिसदजितिमूलान्नञितिचपाककर्णेतिप्राप्तस्यङीषोवाधनार्थम्·एवञ्चश्वेत
फलात्रिफलेत्यप्यत्रवोध्यम्·शूद्राचेति·जातिलक्षणङीषोऽपवादः·जातिश्चेद्वाच्येत्यर्थः।पञ्चशूद्रीतिसमाहारेजातिवा
चकत्वाभावात्शूद्रशब्दार्थगतस्त्रीत्वाभावाच्चनदोषः।जातिश्चेदित्यस्यफलमाह·पुंयोगेत्विति·नचात्रगौणत्वमासदृश
लाक्षणिकत्वस्यैवगौणत्वात·गौणमुख्यन्यायस्यपदकार्यविषयत्वाच्चेतिभावः·अमहत्पूर्वेत्यत्रापिजातिश्चेदितिसम्बध्यते·
षदोषः।अजादिभिरत्रस्त्रियंविशेषयिष्यामः।अजादीनांयास्त्रीति· अत्रकैयटः।अजादिप्रातिपदिकाभिधेयसमवेतस्त्रीत्वमिहगृह्यतइतियेत्वनु
नुपसर्जनाधिकारेयेउपात्तास्तेषामेवविशेषणंस्त्रियामिति।एवंसतिवहुकुरुचरेत्यत्रप्राप्तेरेवाभावेनानुपसर्जनाधिकार्यः।एवमजाद्यतइति ३४६
सूत्रेस्त्रियामित्यस्याजादीत्यस्यपञ्चम्यन्तत्वेप्येतद्विशेष्यणत्वमितिपञ्चाजीत्यत्रनप्राप्तिः।वनोरचेत्यत्रतुतदन्तविशेषणत्वमपीतिवदन्तिाते
षामहज्जरतीयत्वस्वीकारःस्पष्टएव।शूद्राचामहत्पूर्वेत्यत्रमहच्छब्दस्यानुकरणत्वाल्लौकिकानभिधायकतयाऽसत्वन्न·जातिश्चेदिति·॥

मे० ननु त्रयाणामपि लिङ्गानाङ्कुवलान्वयित्वे दारशब्देन स्त्रीत्वस्याप्शब्देन पुंस्त्वस्य ज्ञानशब्देन स्त्रीत्वस्यापि प्रतिपादनापत्तिरत आह· केनचिच्छब्दे
नेति· तत्सम्भवे त्विति· यथा पशुना यजेतेत्यत्र लौकिकपुंस्त्वविशिष्टस्य स्त्रीयलिङ्ग· स्वशब्दसंस्कारकत्वमिति न स्त्रिया यागाङ्गत्वम्। पशुशब्दो हि स्त्री
लिङ्गोऽपि पश्वानतासुमिति वेदे दर्शनात् नान्नजादिशब्दवाच्यार्थस्य यादृशविशेषणविशिष्टस्य तच्छब्दजन्योपस्थितिविषयता तादृशविशेष

इयम्व्यक्तिरिदं वस्तु अयमस्य शार्थ इति त्रिविधव्यवहारस्य पदार्थमात्रे सत्त्वात्· केनचिच्छब्देन किञ्चिद्वस्तु एकैकलिङ्गविशि
ष्टमेव केनचित् पर्यायेण लिङ्गद्वयविशिष्टं केनचिल्लिङ्गत्रयविशिष्टमिति लिङ्गानुशासनादितो निर्णयम्। तत्र स्तनके
शवती स्त्री स्याल्लोमशः पुरुषः स्मृत इत्यादि लौकिकलिङ्गासम्भवे शास्त्रीयमङ्गीकार्यं शास्त्रीये उक्त एव· तत्सम्भवे तु शास्त्रीय
विशिष्टे लौकिके शास्त्रीयमपि शब्दतो बुध्यते तथानुभवात्· उपचयापचययोः स्थितेरपि सत्त्वेन तन्मात्रविवक्षायां सा
मान्येन नपुंसकमिति प्रवाद इत्यन्यत्र विस्तरः। अत इति वर्णग्रहणात् तदन्तविधिस्तदाह· अकारान्तस्य चेति· वाच्यं यत्स्त्री
त्वमिति· तद्वाच्यार्थगतं यत्तद्वाच्यं स्त्रीत्वमित्यर्थः। एवम्व्याख्याने फलमग्रे स्फुटम्· तत्र द्योत्य इति· प्रत्ययार्थत्वे हि त
स्य विशेष्यतापत्तिः। द्योत्यस्य तु विशेषणत्वमेवेति स्पष्टमाकरे· वागादिषु विनापि टाबादिकं तस्य बोधाच्च·॥ ॥

णावच्छिन्नतद्विषयताविशिष्टं यत्स्त्रीत्वमिति विवक्षितम् शब्दादुपस्थितिश्चार्थस्य शब्दप्रकारिकार्थविशेष्यिका जायते। अश्वशब्दज
न्योपस्थितिविषयताविशिष्टं यत्स्त्रीत्वं तदश्वशब्दसामानाधिकरण्येन भासते न तु तुरगशब्दसामानाधिकरण्येन तथा तत्तच्छब्दसामा
नाधिकरण्येन भासमानं यत्तच्छब्दवाच्यस्त्रीत्वं तस्मिन् द्योत्ये तत्तच्छब्दादाविति फलितम्। अग्रे· मूले। तस्याः स्त्रीत्वस्य विशेष्यत्वापत्तिरिति·
प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमिति न्यायात् द्योत्यत्वे तु न विशेष्यत्वापत्तिः॥

श॰शे॰
टी॰भै॰
३५७

भै॰ निवृत्तयोगान्निषेधोजातावेवपर्यवस्यतीत्यतोदोषमुपपादयति॰ तत्फलमिति॰ जातिमात्रेति॰ अत्रमात्रपदेनस्त्रीत्वव्यवच्छेदः जातिपरत्वे
दृष्टान्तोमृगक्षीरकुक्कुटाण्डवदिति। एतेनयथाकुक्कुटादीनामण्डादिष्विति वचनस्यकुक्कुटस्याण्डमितिविवक्षयासमासङ्कृत्वाप्रत्याख्यानङ्कृत
न्तथात्रापिसमास इतिनिदर्शितम्। ततःस्त्रीत्वविवक्षेति॰ एतेनपूर्वंटाबुत्पत्तिशङ्काव्युदासः। जातिरित्यस्यासम्बन्ध इति॰ अमहत्पूर्वेत्यनेनेट
ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरः नृपाच्छूद्रायामुत्पन्नोग्रजातिकन्या अत्रानुलोमसङ्कराणाम्मातृजातिवृत्तित्वात्तत्रजात्याजाति
मारोप्यशूद्रशब्दप्रयोग इत्ययंशूद्रशब्दोऽर्थवानेवेति शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वमप्यत्रास्ति॰ तदर्थसमवेतस्त्रीत्वेपिशूद्रश
ब्दादेवटाप्यान्तरङ्गत्वात्ग्रहणवतेति निषेधादिति तदन्तविधिज्ञापकतानासङ्गता॰ अतएवशङ्खस्मृतौब्राह्मणक्षत्रिय
वैश्यैःक्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्नाःक्षत्रियवैश्यशूद्राएवभवन्तीत्युक्तमितिभावः। यत्तुशूद्राभीरमित्यादौसामान्यविशेषवा
चित्वाद्द्वन्द्वाभावमाशङ्क्याभीरजात्यन्तराणीतिमयूरादीनीतिसूत्रेभाष्ये उक्तन्तत्त्वनारोपाभिप्रायेणेतिनतद्विरोधः। अजादिग
कृतिगणः। तेननमुन इतिसूत्रेटायामादेश इतिभाष्यप्रयोगःसिद्धः। प्रथमाध्यायचतुर्थपादेचमसवदविशेषादितिसूत्रेश
ङ्करभाष्यवाचस्पत्योरजायाञ्छागीतिटाबन्तप्रयोगोदृश्यते छागशब्दोप्यजादिष्वितिकेचित्॰ उगितश्च॰ उगिच्छब्देनप्राति
पदिकस्यविशेषणात्तदन्तविधिः। प्रत्ययविधावितिनिषेधस्तुन उगिद्वर्णग्रहणवर्जमित्युक्तेस्तदाह॰ उगिदन्तादिति॰ ३५७
पोनिषेधेसतीतिशेषः। ननुसमुदायस्यजातिवाचकत्वाभावात्कथंङीषःप्राप्तिरतआह॰ अनुपसर्जनाधिकारेणेत्यादि॰ एवञ्चजातिवाचकात्त
दन्तादितितत्राप्यर्थःस्यादितिभावः। जातिरित्यस्योभयत्रसम्बन्धश्चभाष्यकारीयंव्याख्यानेनलभ्यते। तत्रहि॰ शूद्राचामहत्पूर्वा। शूद्राचामहत्पू

भे॰ वेतिवक्तव्यम्। शूद्रा। अमहत्पूर्वेति किमर्थम्। महाशूद्री। जातिः जातिरितिवक्तव्यम्। याहिमहती शूद्रा महाशूद्रा साहि भवतीति। महाशूद्रेतिस
मुदायस्य जातिवाचकत्वम्व्युत्पादयति। आभीरीत्विति॰ ॥ ॥ आभीरी तु महाशूद्री जातिपुंयोगयोः समेत्यमरः। वैश्यात्शूद्र्यां तु राजन्यान्माहिष्यो
ग्रौ सुतौ स्मृतौ। ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरो नाम जायते। मातृजातिवृत्तित्वमिति॰ प्रतिपादकतासम्बन्धेनेत्यादिः तेन शूद्रत्वावच्छिन्नविषय
ताशालिबोधजनकत्वम्फलितम्। तत्र शूद्रत्वमारोपितम्मुख्या तु सा जातिः। अत्रास्तीति॰ तथा चास्यैव टापः प्रसङ्गः। नन्वेवं नदन्तविधि
ज्ञापकत्वङ्कथमत आह॰ तदर्थसमवेतेत्यादि॰ अनुलोमसङ्कराणाम्मातृजातिवृत्तित्वेमानमाह॰ अत एवेति॰ आरोपितमातृजातित्वादेवे
त्यर्थः। पूर्वोक्तार्थप्रसक्तम्भाष्यविरोधमुद्धर्तुमाह॰ यत्त्विति॰ अत्रत्यशङ्काग्रन्थेन मातृजातिवृत्तित्वं स्पष्टमेव लभ्यते। केचिदिति॰ अत्रारुचि
वीजन्तु यदृच्छागशब्दस्याजादौ पाठस्तदाच्छागीति प्रयोगस्योच्छेद एव स्यादिति। यदृच्छान्दस्यादृशः प्रयोगस्तदा व्यत्ययेन सा धनीयो नो चेदसा
धुरेवेति॰ नन्वेवमपि प्रत्ययग्रहणपरिभाषया निर्यवमतीत्यत्र न स्यादत आह॰ भवत्विति॰ अत्र मानन्तु कथमिदं विज्ञायते उगितः प्रातिप
दिकादिति आहोस्विदुगिदन्तात्प्रातिपदिकादिति। यदि विज्ञायते उगितः प्रातिपदिकादिति सिद्धम्भवती महती अतिभवती अतिमहतीति न सिद्ध
तीति भाष्यमेव वनो र चेति सूत्रे उपात्तस्य वनः प्रत्ययत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरत्वस्य पुनः प्रातिपदिकविशेषणत्वेन वन्नन्तान्तादित्यर्थे
वहुधीवरीत्यस्य सिद्धावपि धीवरी सुत्वरीत्यस्यासिद्धिरत आह॰ ॥ ॥ ॥ ॥

भे· व्यपदेशिवद्भावेति· येनविधिस्तदन्तस्येतिसूत्रेस्यन्तस्यचेतिवक्तव्यमितिवार्तिकपर्यालोचनयातुतदन्तविधिलभ्यएवायमर्थः।तस्यापर्यालो
चनयेदम्।ननुतदनुबन्धकपरिभाषयावनियतावग्रहणमुचितमतआह· सूत्रइति· अन्यतरानुबन्धोच्चारणेतदनुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्तिरितिभावः
।नचैवंहाकःककारोहस्वव्रीहिकालयोरितिसूत्रेसामान्यग्रहणार्थइतिग्रन्थविरोधइतिवाच्यम्।तस्यग्रन्थस्यास्थकन्प्रसत्त्वइतिपूर्वोत्तरसाहच

भवंतीति· व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेतिनिषेधस्तुसूत्रोपात्तान्तादिशब्दविषयएवेतिभावः।भवतुइतिउगितःप्रातिप
दिकस्यापिसत्वात्।प्रत्ययमात्रग्रहणाभावेनप्रत्ययग्रहणइतिपरिभाषाया अप्रवृत्त्यानिर्यवभतीत्यादौनदोषः।अञ्चतेस्त्विति·
नलोपिनोऽञ्चतेरित्यर्थः।नियमोपिनलोप्यञ्चतिविषयएवेतिनिरूपितम्।व्यपदेशिवद्भावलभ्यमर्थस्पष्टप्रतिपत्तयेआह·
वन्नन्तादिति· नन्वेवम्प्रत्ययग्रहणपरिभाषयावहुधीवरीनसिद्ध्येदतआह· तदन्ताच्चेति· तत्परिभाषयालभ्यवन्नन्तेनप्राति
पदिकस्यविशेषणादितिभावः।सामान्येति· सूत्रेऽनुबन्धानुच्चारणात्तदनुबन्धकपरिभाषायाविषयोनेतिभावः।इदम्मतुवसो
र्जोग्नौविजितिसूत्रयोर्भाष्यकैयटयोःस्पष्टम्।इदंसूत्रन्ङीपविधायकम् किन्तुऋन्नेभ्यइतिप्राप्तङीवनुवादेनतत्सन्नियोग
शिष्टरभावमात्रविधायकम्।उभयविधौगौरवात्· शर्वरीति· शृधातोरन्येभ्योपिदृश्यतइतिवनिप्·एतत्सिद्ध्यर्थमाह· हस·
न्ताद्धिहितइति· अर्थवतोग्रहणान्नेहमघोनी· कनिन्प्रत्ययान्तनिपातितस्येदम्।वहुव्रीहौवा· अनोवहुव्रीहेरितिनिषेधप्राप्तेर·

र्यादेकानुबन्धकस्यैवग्रहणंस्यादितिसामान्यग्रहणार्थः।ककारइत्येतत्परत्वात्।एतत्सिद्ध्यर्थमिति· शर्वरीत्यस्यसिद्ध्यर्थमित्यर्थः।परविशेषण
त्वेतुनस्यादितिभावः।अर्थवतइति· कर्तृरूपार्थविशिष्टस्यग्रहणमितिभावः।ननुवनोरचेतिसूत्रभाष्येरविधानेवहुव्रीहेरुपसङ्ख्यानम्प्रति
षिद्धत्वादित्येवोक्तमितिवेत्सेतदनुपपन्नमतआह·एतच्चेति·।

स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूता जातिश्चेदित्यर्थः। एतत्फलमाह· पञ्चशूद्रीतीति· जातिवाचकत्वाभावादिति· पञ्चव्यक्तिविवक्षायामेव समासविधानात्। एवञ्च यत्र शूद्रत्वजातिप्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य शूद्रशब्दस्य वाच्यार्थे प्रवृत्तिस्तत्रैव टाप्। पुंयोगे त्विति· आरोपितशूद्रत्वपुरस्कारेण स्त्रिया बोधेऽपि न शूद्रत्वजातेर्मुख्यसम्बन्धोऽत्र विवक्षित इति भावः। न चात्र गौणत्वमिति· न च पदकार्येष्वयं न्याय इत्योत्सूत्रे सिद्धान्तितमिति कथमियमाशङ्केति वाच्यम्। यत्र प्रातिपदिकावस्थायामेव गौणत्वप्रतीतिस्तत्र प्रातिपदिककार्येष्वपि तत्रत्यपदशब्दस्य गौणवृत्त्याश्रयत्वोपलक्षणत्वेन गौणमुख्यन्यायप्रवृत्तिरिति भावः। सिद्धान्तार्थमाश्रित्य दूषयति· सदृशेति· परिभाषास्थपदशब्दः पदसञ्ज्ञकपर एवेति भावः॥ ॥ अमहत्पूर्वा शब्देःसमर्थ

महत्पूर्वो न टापं लभते जातिश्चेद्वाच्येति तदर्थः। तत्फलन्तु जासन्तरनिवृत्तिपरत्वेन पूर्वं जातिमात्रविवक्षायां महच्छब्दस्य शूद्रशब्देन मृगक्षीरकुक्कुटाण्डवत्समासे ततः स्त्रीत्वविवक्षायां महती शूद्रेत्यर्थे महाशूद्रेति टाबेव। अमहत्पूर्वेत्यत्र जातिरित्यस्यासम्बन्धेऽनुपसर्जनाधिकारेण प्रधानेन तदन्तविधिसत्त्वाज्जातेरिति ङीष् स्यात्· शूद्रशब्दे जातिवाचकत्वस्य स्त्रीत्वे शूद्रशब्दार्थसमवेतत्वस्यापि सत्त्वेनात्र टाप्निर्बाध इति भाष्यप्रदीपोद्योते निरूपितम्· महाशूद्रीति· आभीरी तु महाशूद्रीत्यमरः

समासे· सूर्यमपश्येतिवत्तेन यत्फलितन्तदाह· महत्पूर्वो न टाबमिति· महाशूद्रशब्दः समुदाय एवाभीरजातिवचनः। गौरखरेन्द्रगोपादिशब्दवत्। तत्र समुदायव्युत्पादनाया अवयवार्थे स्त्रीत्वमविवक्षितं तेन समासः क्रियते ततः समुदायार्थे स्त्रीत्वविवक्षायां समुदायस्य जासन्तरबोधकत्वादनेन टापो निषेधे जातेरिति ङीष्। अनेन यदा समुदायस्य जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वविवक्षा तदा प्रतिषेधः। यदा तु महत्त्वविशिष्टा शूद्रा न त्वन्यजातीयेति विवक्षा तदा महाशूद्रा इत्येव· ननु जातेरित्यस्याभावेऽपि नायं दोषः। अन्तरङ्गत्वात्सुबुत्पत्तेः प्राक् टापि ततः समासे जातस्य

श·शे· मे·धिकारेस्त्रीग्रहणात्।समासान्ताधिकारएवस्त्रीग्रहणङ्कर्तव्यम्।ऊधसोऽनङितिसूत्रानन्तरंस्त्रियामितिवक्तव्यम्।इतरथाहिकप्विधिप्र
टी·भे· सङ्गः।ङीषुसत्सुप्राक्शेषाद्विभाषेतिकप्स्यात्।तत्रैवावश्यमूधसोऽनङितिवाच्यम्·समासान्तेषुकपोवाधनार्थमितिभावः।॥ॐ॥।कस्मात्पुन
३४८ रस्यायंकप्प्राप्नोति।प्राक्ङीषुसत्सु।प्राक्तावन्नप्राप्नोतिकिङ्कारणम्।नहिङीषुविभाषा।यद्यत्रकप्स्यात्तर्हिङीषुविधानमनवकाशंस्यादिति
कैयटः।ततोनहिङीषुविभाषा।क विभाषाकपोऽवकाशः।अन्योबहुव्रीहिः।अयवकः।अव्रीहिकः।ङीषोऽवकाशः।विभाषाकप्।यदानकप्से

अतएवआप्प्रातिपदिकादितिसूत्रेपादशब्दसमानार्थकमकारान्तम्पदशब्दमङ्गीकृत्यैतत्प्रत्याख्यानम्·श्रूयतेचछन्द
सितस्याःसप्तास्वरमेकपदमेकःपादइत्यर्थइतिभाष्योक्तंसङ्गच्छते· तदाहि·ऋच्यपिएकपदीएकपादितीष्यतएव·ए
वञ्चएकपादृगित्यस्यसूत्रमतेपिसिद्धये·टाबृचीसूत्राप्यन्यतरस्याङ्ग्रहणमनुवर्त्यपादन्तस्यऋच्यनभिधानमितिनु
नभाष्याशयः।ङीवन्तप्रयोगस्यसूत्ररीत्येष्टस्यासिद्ध्यापत्तेरितिबोध्यम्· केवलपाच्छब्दस्यस्त्रियामृचिवासम्भवेनात्रत
दन्तविधिः।असिद्धत्वादिति·आपःपरिगणितेष्वभावान्नतत्रनलोपासिद्धत्वम्॥ ९९ऽवकाशः।कुण्डोध्नीघटोध्नी।कप्प्रसङ्गेन

परत्वात्कप्प्राप्नोति तस्मात्सूच्यते।नवासमासाधिकारेस्त्रीग्रहणादितरथाहिकप्विधिप्रसङ्गइति· एवमुक्तम्।अतएव·टाबृचीत्यस्यत
दन्तपवादत्वादेवापादशब्दसमानार्थकत्वन्द्रढयति· श्रूयतेचेति· प्रत्याख्यानैकवाक्यतयायमर्थवस्यतितदाह·तदाहीति·कृतसमासान्तस्यै ३४८
कपदीति·।अकारान्तस्यतुएकपदेति·ङीपोवैकल्पिकत्वेनतदभावेएकपादिति· एवञ्चेति· प्रत्याख्यानैकवाक्यतयेत्यर्थः।ननुकृतसमा
सान्तस्यऋच्यनभिधानेनाप्येकवाक्यताकुतोनेत्यतआह· अपदान्तस्येति·सूत्ररीत्येति· एतत्सूत्रस्यविकल्पेनङीप्विधायकत्वपाठाट्टाबृचीत्य

मे· स्यप्रत्याख्यानेपिङीवन्तस्यादेवेतिदाहचीतिसूत्रारम्भेपितत्रान्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्यातत्साधनीयमतएवभाष्यकृतापदशब्दादावुप
त्तिर्भविष्यतीत्युपपादितन्ननुपादनस्यानभिधानेनपादोः न्यतरस्यामित्यस्याः प्रवृत्तिरुद्भाविता॥ ननुपक्षेसत्रदूपिकर्तव्येपूर्वत्रासिद्धमित्येवापि
द्धत्वेसिद्धेषट्सञ्ज्ञाप्रतिनलोपासिद्धत्ववर्णनमनुपयुक्तमतआह· आपःपरीति॥ ॐ ॥नन्वेवमपिनलोपासिद्धत्वस्यनफलम्। पूर्वकालजा
तषड्वस्यसमुदायनिष्ठस्यस्यानिवृद्भावेनसिद्धेरतआह· इदमिति· तदन्तेपीति· अधिकारलब्धस्यप्रातिपदिकादित्यस्यविशेष्यस्यप

इदन्त्वकार्यकालपक्षे· अपन्निषेधःप्रियपञ्चाद्रौपदीत्यादौतदन्तेपि· स्त्रियांयन्प्राप्नोतितन्नेत्यर्थादनउपधेतिङीवपि
नेतिबोध्यम्· ध्वनितञ्चेदम्भाष्ये· परन्तुअत्रवहिरङ्गासिद्धत्वाप्राप्तिः। नलोपस्यतत्वाभावात्· सञ्ज्ञाकृतवहिरङ्गत्वानाश्र
यणात्· पक्षेसत्रतुस्त्रियांयन्प्राप्नोतितन्नेत्यर्थाश्रयणवलाद्भूतपूर्वषट्त्वाश्रयोनिषेधः। अतएवषट्सञ्ज्ञायान्नलोपा
सिद्धत्वस्यनफलमितिनलोपसुविस्तत्रभाष्येउक्तमित्याहुः। मनः। नेङीविति· अयमः नइतिचोक्तरीत्याटापङीपोरुभयो
रपिनिषेधः। एतेनसीमभ्यांवहुपञ्चभ्यांवहुधीवभ्यामित्यत्रडाप्ङीपोरभावेनलोपेटाबुद्वारइत्यपास्तम्॰ ॥

डादिविशेषणमितितदन्तविधिप्रवृत्तैः। नचवहुवचननिर्देशात्प्रवृत्तिः। तस्यव्यक्तिवहुत्वाभिप्रायकत्वात्· ध्वनितमिति· एतत्सूत्रभाष्येकस्या
यम्प्रतिषेधइतिप्रश्नेआचार्यदेशीयेनङीवनन्तरस्यप्रतिषेधइत्युत्तरितेटाप्· कस्मान्नेतिशङ्कायान्नलोपासिद्धत्वेनाचार्यदेशीयेनैवसमा
हितम्। ततःपुनःपरिगणितेचवनलोपस्यासिद्धत्वशङ्कायांशिष्यवुद्धिपरीक्षार्थंनलोपःसुविवितिसूत्रेसुवितिनप्रत्ययग्रहणङ्कि· नार्हिसौजसेतिमुशब्द-
मारभ्यचापःपकारेणप्रत्याहारइत्युत्तरेवहुचर्मिकेसत्रेत्वदोषाशिष्येनोद्भावितेस्त्रियांयन्प्राप्नोतीतिव्याख्यानेनसिद्धान्तितासर्वनिषेधइत्युक्तेनान

प्रा·शे· भे· उपधेतिङीयोपिनिषेधइति ध्वनितमित्यर्थः। मूलकाराद्युक्तन्दूषयति· परेत्विति· अन्योक्तंवहिरङ्गासिद्धत्वन्दूषयति· अत्रहिवहिरङ्गासिद्धत्वा
ङी·भे· प्राप्तिरिति अतएव· भूतपूर्वगत्याश्रयणादेव· एवञ्चलक्ष्यासिद्धयेयथोद्देशपक्ष एवप्रकृतेआश्रीयतइतिकथितम्भवति। अयमामनइतियोगः
३५० उङ्कारीत्या· स्त्रियांयत्राप्नोतीतिव्याख्यानेन· वचनसामर्थ्यात्· यद्विनिसोडापतराः नोवहुव्रीहेर्मनश्चडाविन्येवसूत्रङ्कर्त्तव्यमितिभावः॥ ॥
वाक्यभेदेति· योगविभागंकृत्वेत्यादिः एवञ्चान्ननाद्वहुव्रीहेर्ङीवन्यतरस्यामितिवाक्यनिष्पत्तिः। अपञ्चङीम्नापूर्वैःकिन्तुनान्ताआप्तस्येव

डावुभा· उभाभ्याङ्ग्रहणाभावेसन्निहितस्यानएवानुवृत्तिः सम्भाव्येत· वचनसामर्थ्यादुडाप्निषेधयोःपर्यायसिद्धेः
न्यतरस्यामितिस्पष्टार्थम्· भाष्येत्वन्यतरस्याङ्ग्रहणंवाक्यभेदेनानोवहुव्रीहेरित्यनुवर्त्यततःपक्षेऋन्नेभ्यइतिङीवर्थम्।
एवञ्चानउपधेतिसूत्रन्नियमार्थमिति वहुधीवरीत्यत्रऋन्नेभ्यइतिङीविति तत्सन्नियोगेनरेफादेशः सिध्यतीतिव
हुव्रीहौचेतिवचनम्प्रत्याख्यातम्· अनउपधेतिवऋन्नेभ्यइत्यस्यैवानुवादइतिनियमस्यविधिमुखेनप्रवृत्तावपिनदो
षः। अनङवहुव्रीहेरुपधासइत्यतोवहुव्रीहेरिति सङ्ख्याव्ययादेरित्यतोङीविति चानुवर्त्तते· अनुपसर्जनादित्यनुवृत्त
मप्यत्रनसम्बध्यते तस्यगृह्यमाणविशेषणतयागृह्यमाणस्यचान्नन्तवहुव्रीहावनुपसर्जनस्यासम्भवात् ॥

ङीपउपजीवनमितिफलितम्। नियमार्थमिति· अनोयोसौविकल्पः सउपधालोपिनएवेतिनियमार्थमित्यर्थः। एवंसतिवहुधीवरीत्यत्रैतत्प्रकरण
स्थएवङीप्। ननुनियमशास्त्राणान्निषेधरूपेणप्रवृत्तिरितिपक्षेयद्यप्युक्ताव्यवस्थानथापिविधिरूपेणप्रवृत्तिरितिसिद्धान्तेवहुधीवरीत्यत्रप्रक
रणान्तरस्थएवङीप्स्यादतआह· अनउपधेतिचेति· अनउपधा· यद्यपीदसूत्रमष्टाध्याय्याम्प्रकरणान्तरेपठितन्तथापिभाष्येयद्गनोरचेतिसूत्रे

मे· सिद्धङीविति· अस्यवैकल्पिकत्वादिः। एवञ्चविकल्पलाभःस्पष्टएवः अतएव· एतस्यवार्त्तिकस्यानउपधालोपिनइतिसूत्रसिद्धङीवनुवाद
त्वादिवा। नन्वेमहिम्नेये वनोरचेत्येव सिद्धमतआह· वनोरचेत्येतत्विति· प्रकृतोदाहरणे। वहुधीवरीयत्रतुनक्रान्नेभ्यइतिङीप्। अनोवहुव्रीहेरिति
सूत्रेणनिषेधात्। डापिसतिपत्रवैलण्यन्तराह· द्विवचनइति· कृतसमासान्तइत्येतल्लाभप्रकारमाह· उत्तरसूत्रइति· दर्पुक्तङ· खण्डयति· पूर्व
सूत्रइति· तत्रहीति· येप्रतिपदंविधीयन्तेतेः स्ववाधकाभविष्यन्तीतिशङ्कायामित्यादिः। सावकाशत्वादिति· एवञ्चापवादत्वोक्तिर्विरुद्धेतिभावः

वार्तिकमनउपधेतिसिद्धङीवनुवादेनटादेशविधायकम्· अतएवेदमनुपधालोपिनिसुपर्वेसार्देनेतिविकल्पोऽर्थसिद्धोव
नोरचेत्येतत्तुक्रान्नेभ्यइत्येतन्ङीविषयमेवेत्युक्तम्· पक्षेडाविति· तेनद्विवचनेरूपत्रयम्· कृतसमासान्तइति· उत्तरसूत्रेकृत्य
भिधेयायान्तस्यैवसम्भवेनार्थाधिकारानुरोधादितिभावः। तेनपादयतेःक्विवन्तस्यग्रहणन्न· द्विपदीति· द्वौपादावस्याइति
वहुव्रीहौसङ्ख्यासुपूर्वस्येतिपादशब्दान्तलोपस्ततोङीपिपादः पत्· टाइचि· पूर्वसूत्रप्राप्तङीपोऽपवादइतिप्राञ्चस्तच्चि
न्त्यम्· शेषाद्विभाषेतिसूत्रस्थभाष्यविरोधात्· तत्रहि· प्रतिपदविहितसमासान्तानाङ्कपोवैकल्पिकत्वेनकवभावेसाव
काशत्वमुक्तम्· त्वदुक्तौ अस्यापिपूर्वसूत्रस्यवैकल्पिकत्वेनतदभावेसावकाशत्वात्। वहुव्रीहेरूधसइत्यत्रापिभाष्येस्य

वहुव्रीहेरूधसइत्यत्रापिभाष्यइति। तत्रहि। ऊधसोनकारोलिङ्गाधिकारइतिवार्तिकम्। वहुव्रीहेरूधसइतिसूत्रानन्तरन्नश्चेतिकर्तव्यम्। समा
सान्तप्रकरणेऊधसोऽनङितिसूत्रन्नकार्यम्। वहुव्रीहेरूधसइतिसूत्रएवनश्चेतिवाच्यम्। अलोन्त्यपरिभाषयानकारादेशेकुण्डोध्नीतिभवि
ष्यति। समासान्तेत्वृधनुधोऽनङितिवाच्यमितिभावः तेनकुण्डोधाःपर्जन्यः। कुण्डोधौधेनुकमित्यत्रपुन्नपुंसकयोर्नोनङानवासमासान्ताः

मि॰ ङीपासहविकल्पसिद्धिः। अन उपधालोपिन इतिसूत्रनूक्तरीत्या नियमार्थम्। एतत्फलार्थमेवतन्त्रवेति। अनुपसर्जनस्येत्यस्य प्रयोजनन्तूक्त
मेव। बहुराज्ञीत्यादौ अन्नेभ्य इत्येव ङीप्। अतएव बहुधीवरीत्यस्य सिद्धिः। एवञ्च बहुव्रीहौ वेतिनकार्यमित्याहुः॥ ॥ अनेन॰ कार प्रत्ययग्रहणे
न॰ पटिकेतिसमुदायो विवक्षितः स्यात्तदाः कचिन्नस्यात्। आपीत्यस्य ककारविशेषणत्वं साक्षादुद्देश्यविशेषणत्वं वा। उभयथाऽनुपपत्तिरित्या
शयेन शङ्कते। नचेति॰ ननु परेणाकारेणैकादेशे पराद्विवद्भावेन भविष्यतीत्यत आह॰ एकादेशेप्यचः परेति॰ साक्षादुद्देश्यविशेषणत्वकल्पेप्या

ककारादिति॰ अनेन वर्णमात्रं विवक्षितम कार उच्चारणार्थ इति सूचयति॰ नचकारिकेत्यत्राकारेण व्यवधानादाप्यरक
काराभावेनेत्वानापत्तिरेकादेशेप्यचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वाद्व्यवधानमेव। आपिपरतोऽकारस्य कात्पूर्वस्येत्यर्थेपि नि
र्दिष्टपरिभाषोपस्थितेर्व्यवहितेनप्राप्नोतीति वाच्यम्॰ आनन्तर्यांशोपस्थितावपियेन नाव्यवधानमिति न्यायेनाकारव्यव
धानेपि प्रवृत्तेः। रथ्यकव्यादौ चनातिप्रसङ्गः केतिसङ्घातग्रहणेत्विनिकाइत्याद्यसिद्धिः। अकच्यकारस्योच्चारणार्थतया क
शब्दाभावात्॰ नयासयोरितिज्ञापकेन वर्णग्रहणमित्येव ज्ञाप्यते॰ अकज्विधायकस्य मकारवैशिष्ट्यमादायेत्वप्रवृत्तिज्ञापक
त्वाश्रयणेतु गौरवम् तावतापि प्रत्ययस्थत्वांशानुपपत्तिश्च॥ ९९ ह॰ आपिपरत इति॰ ननु सूत्रारम्भसामर्थ्याद्व्यवधानेपि प्रवृत्तिरि
ति चेन्न। रथ्यककव्यादावतिप्रसङ्गात्समाधत्ते। आनन्तर्यांश इति॰ अकारव्यवधानेपीति॰ अनेनापीति ककारविशेषणमिति सूचितम् न ३५१
नु केतिसङ्घातग्रहणमितिपक्षेपि नयासयोरितिज्ञापकेन सौत्रमकारवैशिष्ट्यमादायेत्वप्रवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह॰ नयासयोरिति॰ प्रत्यय
स्थत्वांशेति॰ एतिकेत्यत्रलक्ष्ये केतिसङ्घातस्य प्रत्ययस्थत्वांशानुपपादनादित्यर्थः। प्रत्ययसञ्ज्ञासूत्रोच्चारितशब्दबोध्यस्यनुबोधकस्ये

भे· त्सन्नोत्तरकालमेवप्रत्ययसंज्ञाप्रवृत्तेः वर्णग्रहणेपियेननाव्यवधानन्यायेनसर्विकेत्याद्यावेवस्यान्नत्वकेत्याद्याविति शङ्कते॥ ॥ नचेति· अ
पहारेणेति· स्थानिवद्भावप्रवृत्तिकालेस्थितस्यायम्परनिमित्तोजादेशइतिबुद्धिः सातुनसम्भवतितस्यटापासहैकादेशेनापहारादितिभावः अतए
व· पूर्वोक्तरीत्याएकस्यैवस्थानिवद्भावस्यप्रवृत्तेरेव· स्थग्रहणन्तुस्पष्टार्थमिति· प्रत्ययेकीत्येवसिद्धेरितिभावः। नचकानात्प्रत्ययादित्यर्थापत्तौ

नचवर्णग्रहणपक्षेएतिकारत्याद्यावकारद्वयव्यवधानादित्वाप्राप्तिः द्वयोरकारयोरेकादेशेटापासहैकादेशस्यस्था
निवद्भावादेकेनैवाकारेणव्यवधानात्· पुनःस्थानिवत्त्वन्तुनलुप्येलक्षणस्यसकृदेवप्रवृत्तेः। टापासहैकादेशस्यस्था
वत्त्वंविनापूर्वैकादेशस्यस्थानिवत्त्वन्तुवक्तुमशक्यम्· तस्यटावेकादेशेनापहारेणादर्शनात्· अतएवनयासयोरिति
निषेधसार्थकम्· स्थग्रहणन्तुस्पष्टार्थं· वलककारस्यप्रत्ययस्याभावात्· असुपइतिवहुव्रीहिणानञ्· विशेषणंव
हुचर्मिकेत्याद्याविलानापत्तेः। प्रत्ययलक्षणेनाञ्· स्यसुपृक्त्वात्· ननुमतेतितुनात्रलुमतालुप्तेप्रत्ययेपरङ्गन्तस्य
कार्येतन्निषेधप्रवृत्तेः। इदन्तुटाप्यञ्मितिदिक्· सर्विकेति· अव्ययसर्वनाम्नामि त्यकच्· कारिकेति· करोतेर्ण्वुल्
नौशब्दात्स्वार्थेकः। सुपःपरोनेतिप्रसज्यप्रतिषेधेनव्याख्यानेफलमाह· वहुपरिव्राजिकेति· पर्युदासेहि॥ ॥

वकच्येवस्यादितिवाच्यम्· क्षिपकादीनाञ्चेतिनिषेधवैयर्थ्यापत्तेः। देविकाशिंशपेतिनिर्देशासङ्गतेश्चेति· ननुतथापिकादौप्रत्ययइत्ये
वकिन्नस्यादितिवाच्यम्· नयासयोरितिसूत्रेवैयर्थ्यापत्तेः। वहुव्रीहिणेति· नसुप्यस्येतिवहुव्रीहिणेत्यर्थः। प्रसज्यप्रतिषेधेनेति· सआ
पसुपःपरोनेतिरीत्या। पर्युदासेनव्याख्यानेसुब्भिन्नात्सुवन्तभिन्नादित्यर्थो वास्यात्तदाह· पर्युदासेहीति· उत्तरस्याकारस्येति· पूर्वशब्दाभावे

 भै॰ कादितिपञ्चम्युपपत्तयेऽस्मिवाचकशब्दाध्याहारप्रसङ्गे परशब्दाध्याहारेणकट्केत्यत्रोत्तरस्याकारस्येत्यस्यादितिभावः॥ ॥ नचसर्वैका
 पूर्विकेत्यर्थसिद्धिरेवकुतोनोद्भाविता इतिवाच्यम्॰ तेषुकदाचित्पूर्वशब्दाध्याहारेयद्यपिसिध्यति ॰ थापि तत्रपाक्षिको दोषः। कट्केसत्रतुसर्व
 पेत्वमनिष्टमेवेतितदेवनिदर्शितम्। यदिचोदीचामितिसूत्रेऽनुवर्त्तमानङ्कादितिककारनिष्ठपूर्वत्वनिरूपितावधित्ववाचकमन्यथात
 त्रस्यपकेत्यत्रयोयकारस्तत्पूर्वस्यकारस्येत्वासम्भवःस्यात्। किञ्चयःककारस्तदुपादानमप्यर्थस्यात्। ककारपूर्वस्यकारस्येत्वानपायात्।नि

समुदायस्यसुप्भिन्नत्वेनसुबन्तभिन्नत्वेनचतत्र परत्वादित्वनुर्वारमितिभावः। परिपूर्वाद्व्रजेर्ण्वुलिबहुव्रीहौसुपोलुकापि
प्रत्ययलक्षणेनापःसुबन्तात्परत्वम्बोध्यम्॰ कट्केति॰ आपासहसवर्णदीर्घोन्पूर्ववर्णोदाहृस्यवलीयस्त्वादपवादत्वाच्च।
न्यककारादुत्तरस्याकारस्येत्वंस्यादितिभावः। मामिकेति॰ कस्यप्रत्ययस्थत्वाभावादप्राप्तेवचनम्॰ ममेयमितिविग्रहेयुष्मद
स्मदोरन्यतरस्यामित्यणितवकममकावेकवचनइतिममकादेशेआदिवृद्धिः नरानिति॰ कैशब्दइत्यस्यादेच्चउपदेशइत्या
त्वेआतोऽनुपसर्गइतिकेआतोलोपइटिचेत्यालोपः। नयासयोः प्रत्ययस्थादितिप्राप्तेनिषेधोयम्। पकेति॰ यत्तदोरकच्स्य
दापत्वेटाप्॰ सन्निपातपरिभाषाऽस्मादेवनिषेधान्निर्देशाच्चानित्येतितद्विरोधात्कथमेटाविति नड्न्। मू॰॥ राम॰ ॥
त्यङ्कीडाजीविकयोरितिनिर्देशाच्चेतिकादितिपञ्चम्यन्तत्वपरत्वनिरूपितावधित्वविशिष्टवाचकमितिविभाव्यतेतदापूर्वस्येतिस्पष्टार्थ
म्। आदिवृद्धिरिति॰ केवलमामिकेतिसूत्रविहितोङीप्तुनात्रास्ययौगिकत्वात्। तस्यसञ्ज्ञाछन्दसोः प्रवृत्तेः। तद्विरोधादिति॰ सन्निपातपरिभा ३५२
षाविरोधात्। विभक्तिसन्निपातनिमित्तकस्यात्वस्यात्ताहशसान्निपातविघातकत्वान्निमित्तत्वन्नस्यात्॰॥ ॥ ॥ रामः ॥

मे· अनोवहुव्रीहेरुपधालोपिनोवेतिपठितंतत्तुल्यतयाव्याख्यानयोग्यमितीहमूलेव्याख्यानंतरेतदभिप्रेत्याह· नसम्वध्यतइति· वाच्यार्थविरोध
त्वात्तदुपपादयति· तस्यगृह्यमाणेति· गृह्यमाणस्य· अत्यन्तस्याअसम्वन्धेप्रमाणमाह· ध्वनितश्चेदमिति॥ ॐ॥ इदमिति· अनुपसर्जनादित्यस्या
नेनसहमिलित्वावाक्यार्थवोधाजननम्। वहुव्रीहेरित्यनन्तरमुपधालोपिनोवेति· वनोरचेति। वनोरचेतिसूत्रएवानोवहुव्रीहेरितिपठित्वाउप
धालोपिनोवेतिपठितम्। एवंन्यासेउपधालोपिनइत्यत्रानुपसर्जनादित्यस्यसम्वन्धयोग्यतयैवन अस्ययोगस्यपूर्वत्वात्। नचवहूनिदामानि
येषान्तेवहुदामानतिक्रान्ताऽतिवहुदामाइत्यत्रङीवभावार्थमनुपसर्जनादित्यस्यसम्वन्धआवश्यकइतिवाच्यम्· स्त्रियामित्यस्यगृह्यमाणव

ध्वनितश्चेदंवनोरचेतिसूत्रेभाष्ये· तत्रह्यनोवहुव्रीहेरित्यनन्तरमुपधालोपिनोवेतिन्यासोदर्शितः। विध्यर्थमिदम्। अन्यत
रस्यांग्रहणन्त्वनुपधालोपिसुपर्वेत्यादौसावकाशयोर्डाप्प्रतिषेधयोरुपधालोपिन्यनवकाशेनङीपावाधोमाभूदिति·
अन्यथाविधानसामर्थ्येनत्रयाणाम्पर्यायसिद्धौतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव॥ ९ हुव्रीहिविशेषणतयैवातिप्रसङ्गभङ्गेसम्भवस्तेतदर्थ
मनुपसर्जनाधिकारोनकार्यइत्यभिप्रायात्। यत्तुमनोरमायांयदनोवहुव्रीहेरित्यस्यानन्तरमुपधालोपिनोवेतिसूत्रमस्त्वित्युक्तम्। तत्रस्वरस
स्यानन्तरमितीतिप्रतीकमुपादायोक्तमनोवहुव्रीहेर्डाबुभाभ्याम्। अनुपसर्जनात्। उपधालोपिनोवेतिपाठ्यमितिशब्दरत्ने। यथाश्रुतेऽनुपस
र्जनादित्यस्यसम्वन्धोदुर्घटः अतएववहुदामानिपुराण्यतिक्रान्तानगरीत्यत्रङीमेत्युक्तत्वेनास्यविरोधइतितन्न· मनोरमाव्याख्यानपरशव्द
रत्नग्रन्थस्यस्त्रियामितिप्रातिपदिकविशेषणमितिपक्षेऽनुपसर्जनादित्यस्यारम्भइतिपक्षाभिप्रायकत्वात्। विध्यर्थमिदमिति· अनउपधेतिसू
त्रमित्यर्थः। नन्वत्रापिविधानसामर्थ्यान्ङीन्निषेधडापांपर्यायसिद्धावन्यतरस्यामितिव्यर्थमतआह· अन्यतरस्यांग्रहणन्त्विति· केचित्तुडाबु
भाभ्यामन्यतरस्याम्। अनुपसर्जनात्। उपधालोपिनोवाइतिडाप्सूत्रेचयोगविभागेनोक्तरीत्याऽनोवहुव्रीहेरित्यनुवर्त्यान्नाद्बहुव्रीहेर्डाप्वाऽनेन

श·शे· भे· इदं केत्यस्यसाधुत्वमुपपादयति देवदत्तशब्दादिति· मतभेदेनेत्वविकल्पः शकुनावेवेत्यत आह· अत्रापीति· अन्यत्र· शकुनिभिन्ने। ननु वृ
टी·भै· न्दारकाश्चैव तानीति कोशाद्वृन्दारकशब्दो नित्यपुल्लिङ्ग इत्यत आह· मुख्यवाचीति· अतएवभाष्ये वृन्दारका वृन्दारिके तु दात्ततम। मुख्यवाचक
टी·भ· स्यत्रिलिङ्गत्वे तु त्रिसूत्र इत्युपक्रम्य वृन्दारकौ रूपिमुख्यौ विसमरसिंहोक्तिः प्रमाणम्। उदीचामातः स्थाने। अत्रार्थगतस्त्रीत्वमाकारे आरोप्य

३५३ आशिषि· आशिषि विहितस्य वुनोऽस्येत्वन्नेत्यर्थः। जीवतादित्यर्थे आशिषि चेति वुन्· देवदत्तशब्दादनुकम्पायाङ्न्यनजा
दौ च विभाषा लोपो वक्तव्य इति दत्तशब्दस्य लोपः। देवदत्तिके त्युपन्यासस्तु दत्तलोपमभिव्यक्तुम्। ध्रुवकेति· ध्रुस्थैर्ये पचाद्यच्चि
कुटादित्वात् गुणाभावे उवङ्। ततष्टाप्यज्ञातादर्थे कः। केण इति ह्रस्वः पुनष्टाप्। चटेः सञ्ज्ञायां क्वुन्· वार्तिकोक्ता गणा आ
कृतिगणः। तेन कन्यका ध्रुवका अलका इष्टकादयः साधवः। उदीचान्त्विति· अत्रापि शकुनावितिसम्बध्यते· तेनान्यत्र
नित्यमेवेत्वम्· सूतकापुत्रिपुत्रके सकारसहितः पाठोऽपपाठः कैयटाद्यसम्मतेः सूतशब्दात्स्वार्थे कन्· वृन्दशब्दाच्छृङ्ग
वृन्दाभ्यामारकन्निति मत्वर्थीय आरकन्· वृन्दारकशब्दो मुख्यवाची त्रिलिङ्ग इति भावः। ङीन इति· शार्ङ्गरवादित्वान्ङीन्ज्ञा
तस्येति भावः। अन्यत्र· सूतकादौ· उदीचा· यकपूर्वत्वञ्चाव्यवहितमेव· एवमग्रे यस्यात् दिति सूत्रे कापूर्वत्वमपि·उ
दात्तस्वरितयोरित्यादाविवात्र वादेऽपि निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्तेरेतेन क्रशशशब्दात्के ह्रस्वे इत्वविकल्पो न॥ ॥
यकपूर्वाया इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। यकपूर्वस्य यकौ पूर्वौ यस्या इत्यर्थः निर्दिष्टपरिभाषेति· तस्मादितिपरिभाषेत्यर्थः। इयञ्चाव्यवधानांश
मात्र प्रापिका उत्तरस्येसंशरहितो पतिष्ठते। पञ्चमी निर्देशश्च यकौ पूर्वौ यस्या इति विग्रहे इष्टव्यः। तत्र पूर्वशब्दसत्त्वात्तेन विरोधादुत्तरांशस्य नोपस्थितिः। एतत्फलमाह· तेन क्रशशाशब्देति·

भे॰ नेत्यनुवृत्तावपीति· अनुवृत्तेः फलमित्वविधायकपूर्वसूत्रेणसमाननिमित्तकत्वलाभः। अन्यथापूर्वसूत्रस्यसम्पूर्णस्यानुवृत्तिं कृत्वाव्याख्यान-
स्यावश्यकतयागौरवापत्तेः। स्त्रीवोधकाकारस्येति· स्त्रीवोधकश्चासावाकारश्चेत्यर्थः। अवयवषष्ठीति· स्त्रीवोधकस्याकारस्येत्यत्रावयवषष्ठ्य-
वस्यादित्यर्थः। अत्रवहुलत्वसंस्कारश्चसांकाश्यकेत्यस्यासिद्धिरूपः। तदनुपपादानादि· साक्षादुच्चारितत्वनत्वच्छब्दानुवादेनविहितत्वंवाप्र-
तिपदोक्तत्वन्तदुभयमप्यत्रनास्तीतिभावः। ननुस्त्रीप्रत्ययशब्दस्यमूलेऽभावात्स्त्रीप्रत्ययः किमितिमूलोक्तमयुक्तमतस्तद्योजयति। यकपूर्वेति·
नेत्यनुवृत्तावपिनिषेधविकल्पेविधिविकल्पस्यफलितत्वादाह· इहेति· आतः किमिति· उदीचांयकपूर्वायाइत्येवास्तुय
कपूर्वस्त्रीवोधकाकारस्येत्यर्थः। साङ्काश्यकेचनातिप्रसङ्गः। प्रत्ययावयवत्वेनाकारस्यस्त्रीवोधकत्वाभावादितिप्रश्नः व
हुलत्वसंस्कारानुरोधादवयवषष्ठ्येवस्यात्· नचप्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्यैवात्रग्रहणं विशिष्यतदनुपादानादित्युत्तरम्
स्त्रीप्रत्ययस्यकिमिति· यकपूर्वायाइतिस्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थमितिप्रश्नः। धात्वन्तेति· धात्वन्तयकारककारपूर्वयोरका
रयोरित्यर्थः। इत्वमितिशेषः। भस्त्रैषा· अयमपिनिषेधविकल्पइत्यत आह· अतइति· अत्राप्यातः स्थानइत्यनुवर्त्तते· नद
न्तेति· येनविधिरितिसूत्रेसदादिविधिभस्त्रादिग्रहणञ्चप्रयोजनमितिभाष्यात्· अपिनानञ्भिन्नपूर्वाणामपूर्वाणाञ्चस
ङ्ग्रहः। नञ्पूर्वाणामपीतिस्पष्टार्थम्· पदाङ्गाधिकारेतस्यचेतिसिद्धेः। उपसर्जनार्थमिति· एवञ्चानुपसर्जनेआदाचार्या
णामित्वात्वम्भवत्येवोपसर्जनेस्यचारितार्थ्येनवाधेमानाभावात्॥ ९ पूर्वोक्ताभिप्रायेणाह· अयमपीति· भस्त्रैषेतियोगइ
त्यर्थः। यत्वनञ्पूर्वाणामपीतिज्ञापकादिहेत्वविधौतदन्तविधिर्नेतितद्दूषयितुमाह· येनवि धीति· भस्त्रादिग्रहणमिति· एतेनप्राकृतेतदन्तवि-
धिर्भाष्यसम्मतएवेतिध्वनितम्। उपसर्जनेऽस्यचारितार्थ्येनेति· निर्भस्त्रिकेत्यादौगोस्त्रियोरितिह्रस्वत्वेपुनष्टापिकृतेऽस्यापोभाषितपुंस्कादि
धानेनाभाषितपुंस्केत्यस्याप्राप्तिरिति भावः॥

श॰शे॰ भे। अकचित्कृतइति· अवयवगतकुत्साविवक्षायामिदम्।समुदायगतकुत्साविवक्षायामाह·अकृतेवेति· ततोऽकचीति· समुदायार्थगतकुत्साविवक्षायामित्यादिः।समासादिति· प्रत्ययलक्षणेनेत्यादिः।नञ्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानतया सर्वनामत्वन्तद्विषये प्रक्रियामुक्त्वा बहुव्रीहौ

टी॰भे॰ विशेषं वक्तुमाह·बहुव्रीहावविति· प्रियैतकेनि·नबहुव्रीहाविति सूत्रारम्भवादिमतेन· मन्याख्यानरीत्याह· प्रियैतकत्कावेति· ह्नएषाइत्येतद्विष

टी॰भ॰ अन्यस्य·अनुपसर्जनस्य·उत्तरसूत्रमभाषितपुंस्काच्चेति· अन्तर्वर्तिनीमिति· नएतदस्विति स्थितेअकचिकृतेऽकृतेवा

३५४ नञ्तत्पुरुषेऽनाऽज्ञानयीति न्यायेन त्यदाद्यत्वान्याक्सुपोलुकि ततोऽकचिवापुनर्विशिष्टात्सुपित्यदाद्यत्वेदादिसमासात्पूर्वो

त्पन्नसुपःपरएवदावितिभावः।बहुव्रीहौतुप्रियैतत्काप्रियैतकत्कावाकवभावेप्रियैतकादिसेवसर्वथानेत्वप्राप्तिः।अनेष

केति· अज्ञातैषकानएषकेतिविग्रहः।पूर्ववन्नञ्समासेऽज्ञातानेषेति।असम्भवादिति· एषाहूतिनिर्देशात्सञ्ज्ञोपसर्ज

नयोरप्राप्तेरितिभावः।अकजर्हइति· एवञ्चतदकारस्यातःस्थानिकत्वाभावइतिभावः।अर्थान्तरेत्विति· आत्मज्ञाति

धनेष्वित्यर्थः।स्वाज्ञातावात्मनिस्वंत्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियान्धनइतिकोशादितिभावः।कप्रत्ययान्तत्वादिति· तत्रवचनान्तर्व

र्तिविभक्त्याःसुपःपरत्वेकेनव्यवधानादितिभावः।सञ्ज्ञापूरण्योश्चेतिनिषेधेनसञ्ज्ञायाअपिभाषितपुंस्कत्वबोधनेनस

ञ्ज्ञाभूतेनाऽभाषितपुंस्काच्चेत्यनेनसिद्धिः॥ ए येऽसम्भवमुपपादयति· एषाहूतीति·अप्राप्तेरितिभावइति· ——— ए ३५४

वञ्चानुपसर्जनएवानेनभवितव्यन्तत्राकचिकृतेआतःस्थानिकत्वासम्भवइतिसूचितम्।ननुसञ्ज्ञाभूतस्यैतत्सूत्रोदाहरणत्वकथनमयु

क्तम्।उत्तरसूत्रेणतत्रेत्वसिद्धेरतआह·सञ्ज्ञापूरण्योरिति·

न

भिः इत्वभूतेति· इत्वम्प्राप्तो यो निर्देशः। इत्वघटित इति यावत्। ज्ञापकेनेति· तकारादेः प्रत्ययस्यावयवो यः ककारस्तस्मात्परस्य चेदस्यैवेति नियमे नेत्यर्थः। ननु यत्र टापो लुक् कृते त्वस्य श्रवणार्थमिकारनिर्देशोऽस्त्विति कथमेतन्नियामकमित्याशङ्कानिवारणायाह· पञ्चभिरिति· तदाशयः भाष्यकाराशयः। न चाचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेन पञ्चमृत्तिके त्वस्य श्रवणं सुवचम्। लुका लुप्तत्वस्थानिवद्विनिषेधात्· न चान्तरङ्ग इत्वे बहिर्भूततद्धितलुङ्निमित्तत्वेन टाब्लुको बहिरङ्गस्यासिद्धत्वेनेत्वम्भविष्यतीति वाच्यम् अन्तरङ्गानपीति परिभाषया बहिरङ्गपरिभाषा

त्मकनश्चेति· मृदस्तिकन्निति इत्वभूतनिर्देशेन ज्ञापकेनास्येत्वं वारयितुं शक्यमिति भाष्यकृतः पञ्चभिर्मृत्तिका भिः क्रीत इत्यर्थे पञ्चमृत्तिक इत्यस्यानभिधानमिति तदाशयः। अत्र तिकनि कर्तव्ये ऽकारोच्चारणादित्व नेति न वक्तुं शक्यम्· पञ्चोपत्सकोऽयामइत्यादावकारश्रवणानापत्तेः। टापो लुकि प्रत्ययलक्षणं स्थानिवत्व ञ्चेन· उभयोरपि न लुमतेत्यनेन निषेधात्· अतएव कतीत्यादौ वार्तिकमतेऽपि न गुण इत्यन्यत्र विस्तरः ॥

पवादत्वात्। अत्र मृदस्तिकन्निति वदुपाधिभ्यां त्यकन्निति सूत्रे तिकनि कर्तव्ये ऽकारोच्चारणादित्वन्न भविष्यतीति प्राचोक्तं दूषयति· अत्र तिकनीति· उभयोः। प्रत्ययलक्षणस्थानिवद्भावयोः। अतएव प्रत्ययलोपसूत्रस्य नियमार्थत्वपरभाष्यसङ्गतिरन्यथैतादृशे विषये न लुमतेति निषेधात्प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तावपि स्थानिवद्भावेन तत्प्रयोज्यकार्यं स्यादिति नियमार्थत्ववर्णनमसङ्गतं स्यात्· अतएव· उभयनिषेधादेव· वार्तिकमतेऽपीति· तन्मते न लुमतेति सूत्रेण प्रत्ययलोप इति सूत्रस्य विधायकस्य निषेधेऽपि स्थानिवत्वेन गुणः स्यादेवेति भावः। न गुण इति· एवञ्च नियामकत्वस्वीकर्तृभाष्यकारवचनप्रामाण्याल्लुमताऽऽच्छन्नेन लोपे सति कथमपि प्राप्तं तन्निमित्तककार्यं न भवतीति कल्प्यत इति भावः॥ ॥

भे॰ आचारेति॰ कर्त्रन्तक्विबन्तानामिति॰ इदमनड्वाह्यौ गौरादिषु पठ्यते तस्मादाचारक्विबन्तप्रकृतिककर्त्रन्तक्विबन्तेऽनुपसर्जनाधिकारचारितार्थ्यश
ङ्कायां न दृष्टव्यम्। एतेनादन्तत्वाभावात् क्विबन्ते कथम्प्राप्तिरित्यपास्तम्। यद्यपि दृश्वन्धात इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्य आचारे क्विप्प्राली
ति। आचारक्विबन्तेऽनुपसर्जनाधिकारचारितार्थ्यशङ्कैवायुक्ता। तथापि हलन्तात्क्विपस्तादृशस्य सत्त्वमभ्युपेत्य समाधानमाह॰ एतज्ज्ञाप्ये॰ ।। उ
क्तार्थज्ञापकतापरेत्यर्थः। स्त्रीगोप्यक्तय इति॰ इदमुत्तरकाले स्त्रीत्वसत्त्वात् स्त्रीप्रत्ययापादनाय गृह्यमाणेति॰ स्त्रियामण्योऽकार इत्यादिरित्यर्थस्य

अयमेवेति॰ आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्त्रन्तक्विबन्तानामनभिधानमेव स्त्रियाम्॰ एतद्भाष्यप्रामाण्यात्॰ पञ्चस्त्रीगोप्यक्त
योधनं यस्य स पञ्चगवधन इत्यत्रार्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावादजन्तस्य प्रातिपदिकत्वाभावेन न ङीप्॰ आपिशलिना प्रोक्त
मधीते आपिशला ब्राह्मणीत्यत्र तु न ङीप्॰ प्रोक्ताणः स्त्रियामवर्तनात्॰ अध्येत्रण्णन्तु लुप्तः अण्योऽकार इति व्याख्यानेन वर्ण
श्रये प्रत्ययलक्षणाभावात्॰ अध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय तदण्णिमित्तकस्य न प्राप्तिः। स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेष
त्वात्तदण्णन्तस्त्रीत्वे वर्तनात्। अत एव काशकृत्स्निना प्रोक्तां मीमांसामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणीत्यत्रापि न ङीप्॰ ।।

सम्मतत्वेन गृह्यमाणाण्विशेषणत्वात्॰ अत्र स्त्रियामण्योऽकार इत्यनेन पदेन तन्नान्ते स्त्रियां प्रत्ययविधानं तस्याणोऽपि स्त्रीत्वविशिष्टे उत्पत्तिस्तदेव स्त्रीत्वम
त्यासत्त्या विवक्षितम्। अत एव॰ निरुक्तस्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वादेव॰ काशकृत्स्नि नेति॰ अत्र काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसेत्यर्थे काशकृत्स्निशब्दादणि कृते
तदन्तात् स्त्रियां ङी ङीपि पुनरध्येत्रामणि तस्याणो लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रोक्तार्थकप्रत्ययान्तं यन्ङीबन्तं तन्नान्तः परत्वेन लुकि लुक्तद्धितेति ङीपो लुकि ३५५
श्रूयमाणस्याणोऽध्येत्र्यामवर्तनादित्यर्थः। अणन्तसमुदायस्य तु यः शिष्यत इति न्यायेनाध्येत्र्यां वृत्तेष्टापभवत्येवेति भावः।। ।।

मे· तद्व्यावर्त्यमिति· अनुपसर्जनाधिकारव्यावर्त्यमित्यर्थः। प्रातिपदिकाधिकारसत्त्वेनाणमात्रस्य प्रातिपदिकत्वादणन्तादित्यर्थसम्भवेपि। अणन्तान्ता
दित्यर्थो न स्यात्। एवं सति बहुकुरुचरेति समुदायस्य नदित्त्वमतो नास्मान्ङीपः प्राप्तिरिति भावः। ननु स्त्रियामित्यस्य गृह्यमाणविशेषणतापूर्वमुक्ता
एवञ्च तदन्तविधौ ज्ञापितेपि कथं बहुकुरुचरेत्यत्राधिकारव्यावर्त्यतेत्यत आह· ज्ञापिते त्विति· प्राधान्यात्। विशेष्यत्वात्। एतेन नन्वसुपाधेरुपाधिर्भव
ति विशेषणस्य वा विशेषणमिति न्यायावसरः सूचितः। एतदारम्भात्। अनुपसर्जनादिति सूत्रारम्भात्। ङीप्प्रकृतीति· प्रातिपदिकमित्यर्थः। अत एव
योक्तार्थगतस्त्रीत्वमादाय तु पुनर्न ङीप्· लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात्· तस्माद् बहुकुरुचरेत्येव तद्व्यावर्त्यम्। तत्र च तदन्तविधिं
विना प्रवृत्तिरेव न· ज्ञापिते तु तदन्तविधौ प्राधान्यादेतदारम्भाच्च स्त्रियामिति ङीप्प्रकृतिविशेषणमेव· अत एव धीवानम
तिक्रान्तातिधीवरीति सिद्धम्· एवञ्चापि शालेत्याद्यस्यैव व्यावर्त्यम्। अनुपसर्जनादिति च सामर्थ्याद् गृह्यमाणविशेषणमे
वेति भावः। तदन्तविधिमिति· अणणन्तादेः प्रातिपदिकविशेषणत्वेनाणन्तान्तादित्येवं रूपमित्यर्थः। अन्यथा प्रत्ययविधौ प्र
स्त्रियामित्यस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वादेव· एवञ्च· अनुपसर्जनादिति सूत्रे कृते च। अनुपसर्जनादि॥ ९ निषेधात्स दुर्लभः स्यात्· ॥
त्यस्यापि प्रातिपदिकविशेषणत्वमस्त्विति पिलश्नेनेन शान्तो व्याधिरिति न्यायेनाधिकारसूत्रवैयर्थ्यमेव स्यादतस्तस्य — गृह्यमाणविशेषणत्व
मेव· गुणः कृतात्मसंस्कार इति न्यायादिति भावः। प्रत्ययविधौ प्रतिषेधादिति· ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

श·शे· भै·ननुयेनविधिरितिसूत्रव्याख्यानावसरेसमासप्रत्ययविधावितिप्रतिषेधवाक्यमुपक्रम्योगिद्वर्णग्रहणेतिनिषेधवाक्यैकवाक्यतयाऽयन्निषेधःप्र
टी·भै· त्ययांशेगृह्यमाणप्रातिपदिकविषय।प्रत्ययविधिविषयेणगृह्यमाणप्रातिपदिकेनतदन्तविधिर्नास्तीत्यनेनैकवाक्यत्वलाभात्।उगिद्वर्णेतित्वेकदेश
टी·भ· नुवादः अतएववनोरचेत्यादौप्रत्ययग्रहणेतदन्तग्रहणमित्यस्यनायन्निषेधइत्युक्तन्तेनास्यग्रन्थस्याविरोधः।टिकृतिसूत्रेविशेषरूपेणप्रातिपदिकग्रह
३५६ णाभावादितिचेन्न·अस्यग्रन्थस्यानुपसर्जनादितिसूत्रस्थभाष्यीयोपक्रमानुसारित्वात्।तथाहि।अनुपसर्जनादितिकिमर्थम्।वहुकुरुचरा।वहवःकुरु
चरायस्यामितिवहुव्रीहिः।कुरुचरशब्दउपसर्जनमितिङीन्नभवति।नैतदस्तिप्रयोजनम्।कुरुचरशब्दात्प्रत्ययोविधीयतेतत्रकःप्रसङ्गोयद्वहुकुरु
चरशब्दात्स्यान्नैवप्राप्नोतिनार्थःप्रतिषेधेन।तदन्तविधिनाप्राप्नोतीत्यन्तग्रन्थेनवहुकुरुचरेत्येतदनुपसर्जनादित्यस्यप्रयोजनमुक्तम्।अत्रटिदन्त।

प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्यतुनायन्निषेधः।प्रातिपदिकादित्यनेनसहानन्वयापत्तेः॥ ॥छ॥ ॥

श्चरशब्दोनतुकुरुचरशब्दइतिकुरुचरशब्दादित्यनुपपन्नमित्या शङ्कानिवारणायाहकैयटः।टिड्ढाणञित्यत्रटित्प्रातिपदिकङ्गृह्यते।तच्चकिञ्चि
त्साक्षाट्टिद्भवतियथानदट्चोरडिति।किञ्चित्त्ववयवटित्वद्वारेण।अवयवेहियत्रटित्वमकिञ्चित्करन्तत्रसमुदायार्थन्तद्विज्ञायते।सचावयवःक्व
चिद्धातुष्टिद्भवतियथास्तनन्धयीति।क्वचित्ल्युट्ल्युलादिस्थितः।क्वचित्कनलुडादिः।तत्रयंसमुदायंयोऽवयवोनव्यभिचरतितदर्थमवयवस्यटित्व
मित्यभिप्रायेणोक्तंकुरुचरशब्दादिति·अत्रयंसमुदायमित्यनेनटप्रत्ययस्यटित्वेनकुरुचरशब्दएवटिन्नतुवहुकुरुचरशब्दइतिदर्शितम्भवति।अ
तउत्तरम्पठति।प्रातिपदिकेनतदन्तविधिप्रतिषेधात्।ग्रहणवताप्रातिपदिकेनतदन्तग्रहणम्प्रतिषिध्यतेसमासप्रत्ययविधौप्रतिषेधइत्यनेनाग्र ३५६
हणवतेत्यपिवर्णग्रहणवर्जमित्येतदन्तार्थानुवादएवेतिभावः।ज्ञापकन्तुपूर्वत्रतदन्ताप्रतिषेधस्य।एवमुक्तौततः।किमेतस्यज्ञापनेप्रयोजन।

भे· पुरुषसाधारणम्प्रवृत्तिनिमित्तमुपपादयति· आत्मीयत्वपुरस्कार इति· कान्तेपीति· तेषाम्प्रातिपदिकत्वमात्रापेक्षत्वेन स्त्रीप्रत्ययादपि प्रागुत्पत्तेः

आत्मीयत्वपुरस्कारेणैव सञ्ज्ञाकरणादिति बोध्यम्· नित्यमेवेति· तत्र स्वक विकृते आतःस्थानिकत्वाभाव इति भावः। ए
वमन्यत्र स्वार्थिककान्ते नित्यमेवेत्वम्· अकचोऽत्यन्तस्वार्थिकापवादत्वाभावात्· निःस्वकेति· स्वस्या निष्क्रान्तेति विग्रहः
उपसर्जनह्रस्वः टाप् अत्तानादौ कः। अभाषित· स्त्रीविषयाच्चेति नोक्तम्· स्त्रीनपुंसकदामशब्दाडाप्यत्तानादामादामिका दामका
दामकेत्यसिद्ध्यापत्तेः। विहितस्येति व्याख्याने फलमाह· बहुव्रीहेरिति· अविद्यमाना खट्वा यस्या इति विग्रहे पाक्षिककवभा
वे गोस्त्रियोरित्युपसर्जनह्रस्वे अखट्वशब्दाट्टापि सुप्यत्तानादौके सुपल्लुकि केण इति ह्रस्वे पुनष्टाप्यभाषितपुंस्काद्विहिता-
कारस्थानिकाकाराभावेनैतद्विकल्पाप्राप्तावुत्सर्गेण नित्यमेवेत्वम् पाविशेषणत्वे तु तादृशाखट्वाशब्दाप्रत्वेन दोषः स्यादे-
ति भावः। शेषिके कपीति· न खट्वासु इत्यस्यां याङ्कपि सुपल्लुकि प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्य सुबन्तत्वात्समाससञ्ज्ञायां
समासान्ता इति शास्त्रबलात्कवन्तस्यैव समासत्वेनोपसर्जनस्त्रीप्रत्ययान्तसमासस्य प्रातिपदिकाभावान्न गोस्त्रियोरिति
ह्रस्वाभावे केण इति ह्रस्वेन कपीति निषिद्धे आपोऽन्यतरस्यामिति ह्रस्वविकल्पः प्राग्वर्तिनः खट्वशब्दात्परस्यापोऽभाषितपुं-
स्काद्विहितत्वेन तत्स्थानिकाकारस्यायं विकल्पः। ह्रस्वाभावे तु अखट्वाकेति भावः॥ ए परलाघवमूलिकामाशङ्कान्निराकरोति

विषयाच्चेति· मूलोक्तम्बहुव्रीहेरित्युपलक्षणन्निःस्वकेति तत्पुरुषेपि नित्यमेवेत्वमिति बोध्यम्· ननु मूलोक्तमनुपसर्जनादिति सूत्रमेव स्त्रीप्रत्ययेषु तदन्ता-
धिज्ञापयतीति तस्युक्तमन्यत्रापि प्रयोजनसम्भवादिति तद्दूषयितुमुपक्रमते

भै॰ अपरे तु। गृह्यमाणप्रातिपदिकविषयइत्यस्ययदानुपूर्व्यवच्छिन्नस्यप्रातिपदिकसञ्ज्ञातदानुपूर्वीरूपेणयत्रोपादानन्तत्रेत्यर्थः। एवञ्चगुटि
ष्ठतिसूत्रे तादृशरूपेणोपादानाभावान्नतदन्तविधिनिषेधप्राप्तिरितिनानुपसर्जनादित्यस्यटिड्ढेतिसूत्रेफलम्। किन्तुकौरव्यमण्डूकाभ्याञ्चे॰
त्यादिसूत्रेणविधीयमानःस्त्रीप्रत्ययःप्रियकौरव्याप्रियमाण्डूकेत्यादावुपसर्जनेनभवतीतिबोध्यम्। प्रियकुरुचरेत्यादिभाष्यन्तूपलक्षणमित्या
हुः। तत्फलमिति॰ तदन्तविधिफलमित्यर्थः। अन्यथातदन्तविध्यभावाइत्यापद्येतइत्यथापद्येत। प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाकुम्भकारशब्द
स्यानर्थकत्वेनावयवात्कारशब्दात्स्त्रीप्रत्यये॰ वयवात्कारीशब्दादुक्तिनिरूपिताङ्गत्वस्यविशिष्टे॰ भावेनककारोकारस्यवृद्धिर्नस्यात्। ङीपि अच

तत्फलन्तुकौम्भकारेयसिद्धिः। अन्यथाकुम्भकोरेयइत्याद्यापद्येतः कुम्भेनसमासेङीपिकुम्भविशिष्टस्यापसेनयोगेका
यर्थेतद्योगस्यवक्तुमशक्यत्वात् कदाचित्ततोपिढकिकुम्भशब्दोकारेवृद्ध्यभावस्याप्यापत्तेः। निष्कृष्यैकार्थीभावएव
वृत्तिनिमित्तमितितुवक्तुमशक्यम्॰ तद्धितार्थेत्युत्तरपदेसमासविधानात्समुदायेनैकार्थीभावे॰ वयवेनापितस्यैवसत्वात्
कृद्ग्रहणपरिभाषायाः कृन्मात्रग्रहणेप्रवृत्त्यानतयाविशिष्टादेवङीवुत्पत्तिप्रत्याशा॰ नचतदन्तग्रहणेपिकारशब्दस्य॰
व्यपदेशिवद्भावेनार्थवत्त्वात्ततोपिकदाचिन्ङीपिकुम्भकारेयोदुर्वारः। किञ्चसमुदायान्ङीप्यपिस्त्रीप्रत्ययेतदादिनियमा
भावेनकेवलादपिकदाचिदकिसदुर्वारइतिवाच्यम्॰॥ ११ यवान्ङीपि॰ कुम्भविशिष्टस्याकुम्भकारीशब्दार्थस्य॰ तदेतदुपपादयति॰ क
दाचिदिति॰ एतेनयदासमुदायादुत्पत्तिस्तदाकौम्भकारेयसिद्धिःसूचिता॰ निष्कृष्य॰ अर्थद्वारकशब्दान्तरसम्बन्धाभावंसम्पाद्य॰ एकार्थीभावः। ३५७
ननुकृद्ग्रहणपरिभाषयाबहुकुरुचरेत्यादौसमुदायात्प्राप्नोतीत्यतआह॰ कृद्ग्रहणपरिभाषेति॰ ननुकुम्भकारेयनिवृत्त्यर्थञ्चेत्तदन्तविधिःस्वी
क्रियतेतदाज्ञापितेपितस्यदुर्वारतयाज्ञापनमयुक्तमित्याशयेनशङ्कते॰ नचेति॰ व्यपदेशिवद्भावेनेति॰ लौकिकेनेत्यर्थः। लोकेयथाप्रधानी

मे· दिश्यते लोके तथा समुदायार्थं प्रति गुणीभूतोऽप्युत्तरपदार्थः पूर्वपदार्थनिरूपितप्राधान्यविशिष्ट इति तदर्थप्रतिपादकस्य तदन्तत्वव्यवहारो भविष्यतीत्यभिमानः
॥ परोक्तं प्रथमदूषणमभ्युपेत्य समाधत्ते। एतदधीति· असहाय एवेति· लौकिको व्यपदेशिवद्भावोऽसहाय एवेष्यते न तु सहायो बहुषु पुत्रेषु सत्सु
नैकस्मिन्नयमेव ज्येष्ठो मध्यमः कनीयानिति व्यवहारः किन्त्वेकस्यैव सत्त्वे तस्मिन्नयमेव ज्येष्ठो मध्यमः कनीयानिति व्यवहारः। अस्मिन्नेवार्थेऽधि
कारोऽपि ज्ञापक इति भावः। भाष्येऽपि व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यम्भवतीति वक्तव्यमित्युक्तम्· सिद्धान्तानुसारेणाह· अर्थवत्सूत्रेति· इदमेतत्संज्ञाफ
लभूतेत्यस्य यथाश्रुतार्थानुसारेण। एतत्संज्ञाफलभूतटिभक्तिभिन्नस्योपपदस्यापेक्षासत्त्वेऽपि न पूर्वोक्तरीत्यानुपपत्तिरित्यत आह· तदादिनियम
माभावेनेति· न तु न्यूनेति· अयम्भावः। यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषयाऽधिकस्य प्रत्ययान्तत्वं व्यावर्त्यते न तु न्यूनस्य। अत एव इरियानित्यादौ

एतदधिकारादेव ज्ञापकादसहाय एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्तेः। अर्थवत्सूत्रोक्तार्थवत्त्वाभावेनाणन्तस्याप्रातिपदिकत्वा
च्च· तदादिनियमाभावेनाधिकस्य कार्यं बोध्यते न तून्यूनस्येत्यदोषश्च· अन्यथा तदन्तग्रहणे फलाभावेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमे
व· एतदेवाभिप्रेत्यात्र भाष्य उक्तम् समासे च कृतेऽवयवादुत्पत्तावप्यवयवस्य वृद्धिः स्यादिति· येन विधिरिति सूत्रे च तदा
दितदन्तविधेः प्रयोजनं गार्ग्यायणः परमगार्ग्यायण इत्युक्तम्भाष्ये॥ ९ तद्धितान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वसिद्धिस्तथा प्रत्ययग्र

हणपरिभाषया वाऽऽद्भूतस्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति परिभाषणापि प्रत्ययग्रहणपरिभाषाव्यावर्त्यस्याधिकस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वं बोध्यते न तु न्यू
नस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वं बोध्यत इत्यर्थः। किञ्च न तु न्यूनस्येति यदुक्तं तत्रैतदधिकारस्यापि ज्ञापकत्वं बोध्यम्। अन्यथा· उक्तप्रकारत्रयानङ्गी
कारे। अवयवस्य कुम्भकारेत्यत्र कारेत्यस्य। यत्तु तदुक्तं निष्कृष्यैकार्थीभावबृत्तिनिमित्तमित्ययुक्तमिति तमेवार्थं दृढीकर्त्तुमाह· येन विधिरिति

मे॰ उक्तन्यायादिति॰ प्रत्ययग्रहणेयस्मादितिन्यायादित्यर्थः। अत्रत्यर्थः। अत्रत्यभाष्येऽनुपसर्जनाधिकारस्यतदन्तविधिज्ञापकतोक्ता सर्वादिसूत्रभाष्येतुप्रत्याख्यायतइत्युक्तमितिविरोधशङ्कानिवारणायाह॰ यत्तुसर्वादीति॰ वार्तिककृतेति॰ इत्थंहिवार्तिकग्रन्थः। अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकम्। प्रातिपदिकेनतदन्तविधिप्रतिषेधात्। आपिशलमधीतेआपिशलाब्राह्मणीत्येतदर्थमपिन॰ स्त्रियांयोऽणविहितमित्येवंरीत्यागृह्यमाणविशेषणंस्त्रीत्वम्। पूर्वत्रतदन्तस्यग्रहणंयथास्यादित्यर्थमपिन॰ अमहत्पूर्वग्रहणेनतत्रतस्यज्ञापनादिति॰ कुम्भकारीत्यादौतुकारशब्दादेवाऽणीपाठकृतुस्त्रीप्र

तत्रैकदेशान्वत्ययाभावेपरमश्चासौगार्ग्यायणइतितदर्थोवाच्यस्तथासतिनैवपरमगार्ग्यात्प्रसक्तिरितितत्प्रयोजनत्वोक्तिरसङ्गतास्यात्॰ ममतुपरमगार्ग्यस्यापत्यमित्यर्थेप्युक्तन्यायाद्गार्ग्यशब्दादेवप्रत्ययोनतुपरमगार्ग्यात्तथासतिपारमगार्ग्यायणइतिस्यादितितत्प्रयोजनत्वोक्तिसङ्गतिः। कैयटोपितदादिनियमावश्यकत्वप्रदर्शनायपरमगार्ग्यायणइत्युपन्यासइत्युक्तवान्॰ यत्तुसर्वादिसूत्रेभाष्येऽनुपसर्जनादित्ययोगःप्रत्याख्यायतइत्युक्तन्तत्रवार्तिककृतातस्यप्रत्याख्यानात्तदभिप्रायकमितिभाष्यप्रदीपोद्योतेविस्तरः। टिड्ढा॰ ठेप्येवसिद्धे ठक्ठञोरुपादानं ठ ञिठञो व्यावृत्त्यर्थम्॰॥ ९. नयेनतदादिनियमाभावात्समुदायादेवानावपवादनभिधानादितितदाशयः। वस्तुतस्तुसर्वादिसूत्रस्यप्रत्याख्यायतइत्युक्तिरत्रत्यवार्तिकग्रन्थममभिप्रेत्य॰ अतएवभाष्यकृताअतउत्तरम्पठतीत्यनेनतस्यवार्तिककृत्सिद्धान्तत्वंसूचितम्। उक्तवाक्यन्त्वाचार्यदेशीयस्य। पूर्वत्रतदन्तप्रतिषेधेप्युत्तरत्रचारितार्थ्यानुपपादनान्नासञ्ज्ञोपसर्जनप्रतिषेधइत्यस्यप्रत्याख्यानायहितत्रेदंसूत्रमन्यथाव्याख्यातम्। सञ्ज्ञोपसर्जनव्यावृत्तिरन्यथातत्रसाधितेतितदर्थमपिनेतिप्रकृतसूत्रस्याद्यवार्तिकतात्पर्यम्। इदन्तर्हिप्रयोजनमित्यारभ्यसिद्धान्त्युक्तिर्वार्तिकप्रत्याख्यानाभिप्रायेणेतिविभावनीयम् ॥

मे॰ मितिप्रश्नेबहुधीवरीबहुपावरीअतिधीवरीअतिपीवरीतिप्रयोजनमुक्तम्। अत्रकैयटः। वनोरचेस्तत्रवन्नन्तस्यप्रातिपदिकस्यग्रहणात्तदन्तवि
धिर्नस्यादितिभावः। ननुप्रातिपदिकस्यविशेषणरूपेणप्रकृतसूत्रेग्रहणाभावाद्ग्रहणवत्त्वेनेनतदन्तविधिप्रतिषेधकथनमयुक्तमेवेतिचेन्न॰ ग्रह
णवतेत्यस्यप्रातिपदिकत्वव्याप्यधर्मविशिष्टंयत्रोपादीयतेतदन्तस्यग्रहणन्नेत्यर्थस्यविवक्षितत्वात्। अस्तिचटित्पदम्प्रातिपदिकत्वव्याप्यध
र्मविशिष्टबोधकमितिस्यादत्रनिषेधइत्याशयात् तथाहि॰ टिदितिनप्रत्ययग्रहणपरिभाषयातदन्तपरमाटित्वस्यनदटदेवटचोरडितिसमुदायेद
र्शनेनतस्यप्रत्ययाप्रत्ययसाधारणतयाप्रत्ययमात्रग्रहणाभावात्। नचटितोः कारस्तदन्तादित्यर्थोऽस्त्वितिवाच्यम्॰ नदीदेवीचोरीस्तनन्धयीतिरूपा
णामसिद्ध्यापत्तेः। एतेषुहिसमुदायस्यटित्वन्नतुअकारस्येति। नचाधिकारप्राप्तप्रातिपदिकादित्यस्यटित्पदंविशेषणमितियेनविधिरित्यनेनतद
न्तग्रहणमस्तुनदीदेवीत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेनसिद्धम्मुख्यव्यवहारस्यचिरन्तनीत्यत्रसत्वादितिवाच्यम्॰ स्तनन्धयीत्यस्यासिद्ध्यापत्तेः। अ
त्रहिधातोष्टित्वन्नचैतत्तदन्तमतोऽत्रटित्पदम्पारिभाषिकम्। इदङ्कारविषयताप्रयोज्यापाप्रातिपदिकत्वसमानाधिकरणटिद्व्यवहारत्वंप
नातदाश्रयत्वञ्चप्रवृत्तिनिमित्तम्। प्रयोज्यप्रयोजकभावस्स्वरूपसम्बन्धरूपः साक्षात्परम्परासाधारणः साक्षादिदङ्कारविषयताप्रयोज्यो
टिद्व्यवहारेनदीत्यादौ। स्तनन्धयीचिरन्तनीत्यादिसमुदायेपरम्परया। तदेतद्ध्वन्यादितङ्क्षि॰ पदग्रन्थसम्वादेटिड्ढाणञित्यत्रेत्यादिना। एवञ्चेदङ्कारवि
षयताप्रयोज्यप्रातिपदिकत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टविषयताश्रयत्वम्प्रातिपदिकव्याप्योधर्मस्तद्विशिष्टबोधकस्यटित्पदस्यसूत्रेउपा
दानाद्वक्ष्यमाणप्रातिपदिकविषयतासत्वात्तदन्तविधिनिषेधाद्बहुकुरुचरेत्यत्रनप्राप्नोतीत्यनुपसर्जनाधिकारज्ञापकतासङ्गच्छते। कु
रुचरीत्यत्रतुटित्वाद्वङीप्। तदुक्तम्भाष्ये॰ कुरुचरशब्दात्प्रात्ययोविधीयतेतत्रकः प्रसङ्गोयद्बहुकुरुचरशब्दात्स्यादिति॰ पूर्वोक्तभाष्येयदुक्तम्

श॰शे॰ भै॰ हलःश्न इतिसूत्रभाष्येशानजादेशस्यशकारोङित्वार्थः।तेनकुषाणपुषाणेतिसिद्धम्।एतच्चस्थानिवद्भावेनसिद्धमित्युक्त्वासार्वधातुकादेशेऽनु
टी॰भै॰ वन्धानांस्थानिवत्त्वेतज्ज्ञापकमित्युक्तम् तत्प्रयोजनंहेरपित्वन्नप्रतिषेध्यम्।तथानातङित्ङकारोनोच्चार्यइतिच। यद्येतज्ज्ञाप्यतेऽचिनवमसु
३५९ नवमकरवमित्यत्रादेशस्यस्थानिवद्भावेनपित्वन्नस्यात् तथासतिङित्वाद्गुणोनस्यादितिदूषणमभिधाय तस्मान्नार्थोऽनेनज्ञापकेनायानि
प्रयोजनानिक्रियन्तेन्यासएव।एवमपिभवेत्पित्करणसामर्थ्यात्पिन्त्कृतंस्यात्।ङित्करणसामर्थ्यान्ङिन्त्कृतमपिप्राप्नोतीतिशङ्कितमाए

परेतुयासुटोङित्वन्नज्ञापकम्पिदर्थोङित्वमितिभाष्यात्· सार्वधातुकमितिसूत्रेऽपिदित्यावर्त्यप्रसज्यप्रतिषेध
सिद्धेनङिच्चपिन्नपिच्चङिन्नेत्यनेनहलःश्न इतिसूत्रभाष्योक्तेनपित्सुङित्वाप्रसक्तेः।शानचःशित्वमपितत्सूत्रएव
भाष्येप्रत्याख्यातम्· हेरपित्वस्यनातङोङित्वस्यवैयर्थ्यापत्तिश्चज्ञापकत्वेदूषणमप्युक्तम्भाष्ये· तस्माद्दूष्यमाणे। हृदि
न्यादेशस्याभिधानेऽजादित्वाद्गुणः यत्तुक्ङितिचेतिसूत्रभाष्येयासुटोङिद्वचनस्यनङिदादेशानोङित्वमित्यर्थज्ञापकता

वमपिब्रूतादित्यत्रस्थानिवद्भावेनपित्वादनुदात्तत्वमाब्रुवईडितीडागमश्चायन्तुखलुपितिङित्कृतन्नप्राप्नोतिङितिचपित्कृतन्द्भू·नतन्न
स्यात्।तस्माद्वक्तव्यम्पिन्नङिद्भवतिङिच्चपिन्नभवतीति।नवक्तव्यम्।एवम्वस्यामिसार्वधातुकङिद्भवतिपिन्न।एवन्तावत्पितोङित्वम्प्रति
सिद्धम्।ततोङिच्चपिन्नभवतीति।एवंङितःपित्वम्प्रतिषिद्धम्।तेनततातङःस्थानिवद्भावप्राप्तम्पित्वम्प्रतिषिद्धमितिरीत्योक्तन्नदनुसारे
णाह·परेत्विति·वक्ष्यमाणेत्यादौगुणनिमाह· तस्मादिति· ननुयासुटोङित्वस्यङिदादेशानाङित्वाभवज्ञापकतोक्तासानसङ्गच्छतेतिष्वि
प्मिसुचारितार्थ्यादतआह·यत्त्विति·॥

भे॰ ननु शानचः शित्वस्य प्रत्याख्यानमयुक्तम् गाङ्लिटीति सूत्रे गाङो ङित्त्वं सानुबन्धकादेशोऽनुबन्धानां स्थानिवत्त्वे ज्ञापकमिति गाङ्लिटीति सू-
त्रभाष्यविरोधादत आह॰ यद्यपीति॰ ननु निरनुबन्धकस्य शिलायाढः सभायायः। ढश्छन्दसीत्यस्य पुरस्कृतिकत्वात्सानुबन्धकङ्क॰ मिस्तु
दास्तमत आह॰ निरनुबन्धकस्येति॰ पूर्वोक्तयोः स्वभावतो नपुंसकत्वपुंस्त्वयोः सत्वादिति भावः। स्पष्टञ्चेदमिति॰ ननु चायमस्ति। शिलाया

तत्तु वार्तिकमतम्। ङित्त्वपिन्नेत्यादेस्तेनानुक्तेः। यद्यपि गाङ्लिटीति सूत्रे गाङो ङित्त्वं सानुबन्धकादेशोऽनुबन्धानां स्था-
निवत्त्वस्य ज्ञापकमुक्तं वार्त्तिककृता तदपि प्रयोजनाभावादित्यादिना भाष्ये दूषितमित्याहुः। निरनुबन्धकस्य स्त्रियां
वृत्तेरसम्भवात्सानुबन्धकस्य ढको ग्रहणमित्याह॰ सौपर्णेयीति॰ सुपर्णी शब्दो दयन्येस्त्रीभ्यो ढगिति ढक् स्पष्टञ्चेद
म्भाष्ये॰ ऐन्द्रीति॰ सास्य देवतेत्यण्॰ ऊरुदघ्नीत्यादि॰ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः। सङ्ख्याया अवयवे तयप्। मात्रजि
तिमात्रशब्दादारभ्याऽयच्श्चकारेण प्रत्याहारः उभयीति सिद्धिः। तत्र त्वयच् प्रत्ययान्तरम्॰ अतएवोभयशब्दस्य
जसि सर्वनामत्वविकल्पो नेतिन वेतीत्यत्र भाष्ये स्पष्टम्॰ आक्षिकीति॰ तेन दीव्यतीति ठक् तदस्य पण्यमित्यधिकारे
लवणाट्ठञ् यादृश्यां त्यदादिषु दृश इति कञ्॰ इत्वरीति॰ इण्नशजीति क्वरप्॰ अनुबन्धद्वयोपादानं स्पष्टार्थम्॥

ढ इति नैष स्त्रियां वर्त्तते। अत्र कैयटः। शिलेव शिलेयमिति नपुंसकलिङ्ग एव शिलेयशब्दः स्वभावात्। अयन्तर्हि सभायायः ढश्छन्दसीति
एषोऽपि न स्त्रियां वर्त्तते। कथं स्त्री नाम सभायां साध्वी स्यात्। यत्तु सभायां विदुषामेव पुरुषाणां साधुत्वाधिकारात्। ननु सभायां साधुरियं
ब्राह्मणपङ्क्तिः परिषदेति सम्भवति स्त्रियाः साधुत्वम्। एतेन छन्दसि सभेयशब्दस्यैवंविधायां स्त्रियाम्प्रयोगाभाव इति विज्ञायते॰॥ ॥

श॰शे॰ टी॰भै॰ ३६

मै॰ एतेनस्वभावतः पुंस्त्वन्निदर्शितम्। अतएवेति॰ अग्रचः प्रत्ययान्तत्वादेव। अनुबन्धद्वयोपादानमिति॰ अस्य प्रकृतसूत्र इति शेषः॥ ॥ क्रजव्यावृत्तेरिति॰ अतएव तमीश्वरा साधुचचारससादरेति सिद्धमस्येशमासेतिवरचा ईश्वरीतितु पुंयोगे सिद्धम्। ईश धातोर्वनिपि क्वि रचेति वा इत्यर्थ इति॰ यद्यप्यत्रच्छत्रादिभ्यो ण इति णस्तथापि नाच्छीलिके णे पीति परिभाषया ङीप्। वयस्य चरम इति॰ प्रथमवयोवा चित्वाभावाद्द्वयसि प्रथम इति यथा श्रुतसूत्रेणतु न सिद्धिः। पुनरत्र ग्रहणम्। वार्तिके ग्रहणमित्यर्थः। तयोः। अवन्त ङीषन्तयोः। यत्तुत

वरज्या वृत्तेरन्यतरेणापि सिद्धेः। चौरीति॰ चुराशीलमस्या इत्यर्थः। नञ्स्नञ्॰ तरुणतलुनयोर्वयस्य चरमे इति ङीपि सिद्धेपि गौरादिपाठात्परत्वात्प्रातिपदिकेन ङीषा वाधाभावाय पुनरत्र ग्रहणं तयोश्च स्वरे विशेषः। एतौ हित्रोर श्वलोवेसुनननत्वाराद्युदात्तौ॰ स्त्रीपुंसाभ्यान्नञ्स्नञौ॰ प्रहरणमित्यधिकारे शक्तियष्ट्योरीकक्॰ आढ्यसुभगेति स्युन्॰ यञश्च॰ प्राचां ष्फ इत्यत्र यञ एवानुवृत्तये योगविभागः। हलस्त॰ हल इति पञ्चमी॰ यस्येति सूत्रादितीत्यनुवर्त्तते॰ सूर्यतिष्येत्यनोय उपधाया इति च॰ यलोपेऽस्योपस्याभीयासिद्धत्वाद्यस्येकारपरत्वाभावाद्वचनसार्थक्यायोपधाग्रहणानुवृत्तिः॥

११ रुणतलुनयोर्वार्तिके ग्रहणङ्गौरादिपाठोप्यनयोर्मास्तु किन्तु बाह्वादौ पाठोऽनयोः कार्यस्तेन बह्वादिभ्यश्चेति पक्षे ङीष्। तदभावे वयस्य चरम इति ङीप् भविष्यतीति स्वरस्यापि सिद्धिरिति। नञ्॰ नञ्स्नञीति प्रतीकमुपादाय तरुणतलुनशब्दयोरव्ययवयोः पर्युद्ग्रहणम्। तरुणी सुरेति॰ प्राणिधर्मो हि वय इति कैयटेन समाधानस्य सूचनात्। वार्तिकेऽवयसिद्धावन्तप्रयोगनिवृत्त्यर्थमनयोरुपादानमावश्यकम्। नचैतावता नान्तोदात्तस्य सिद्धिस्तदर्थं गौरादिषु बह्वादिषु वा पाठ इत्यत्र फलतो नवि ३६

मे·यथाश्रुतार्थेपञ्चाश्वेत्यस्यवारणासम्भवादाह·प्रत्यासत्त्येति·प्रत्ययलक्षणेनठगन्तत्वेपिवर्णाश्रयेप्रत्ययलक्षणाभावान्नतदवयवादन्तत्व
मानन्तुस्थानिवद्भावेनशास्त्रीयस्यैवातिदेशोभविष्यत्यतआह·नत्वपीतिलिङ्गादित्यादि·ननुवैयर्थ्येसतिज्ञापकत्वन्नदेवतुनेत्याशयेनशङ्क
ते·नचेति·वृद्धिरिति·उतोवृद्धिरितिसूत्रविहितेत्यर्थः।विनिगमनाविरहादिति·नत्वपीत्यस्यचारितार्थ्यंवाच्यन्तदुक्तार्थज्ञापकतयावानि

अर्हन्तमिति·प्रत्यासत्त्यादिरादवयवाकारान्तमित्यर्थः।तेनपञ्चाश्वेत्यादौठग्निमित्तोपिनङीप्·कुरुचरीति·कुरुषुचरतीत्य।
धिकरणेउपपदेचरेष्टः।टितःप्रत्ययस्यापिसत्वात्प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाअप्रवृत्त्याऽचटिदन्तत्वंकुरुचरशब्दस्येतिबोध्य
म्·वक्ष्यमाणेति·वचेर्लृटःशानच्·टित्वादिति·स्थानिवत्त्वेनेत्यादिः।नत्वपीतिलिङ्गाद्दित्वादेरशास्त्रीयस्याप्यतिदेशोऽनु
बन्धकार्येऽनल्विधावितिनिषेधाप्रवृत्तेश्चेतिभाव·ङित्वेनेति·लिङादेशानांस्थानिवत्त्वेनैवसिद्धौतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव·त
द्धिअवयवेचरितार्थतयासमुदायोपकारकम्·नचेदंङित्वंसूयादित्यादावनिग्लक्षणवृद्धिनिषेधार्थमितिवाच्यम्·वि
निगमनाविरहात्·उतऔदितिवक्तव्येवृद्धिग्रहणेनस्थानिनिर्देशेपीक्परिभाषोपस्थित्यातस्याअपीग्लक्षणत्वाच्च·
नन्वेवंब्रूतादित्यत्रब्रुवईट्प्राप्नोतिलाश्रयानुबन्धकार्यस्यतदादेशेष्वभावेपितिपःपित्वस्यतदादेशेनातङ्यभावक।
ल्पनेमानाभावादतआह·अतइति·क्वचिदिति·लक्ष्यानुरोधेनचाव्यवस्थाः॥ ((ग्लक्षणवृद्धिनिषेधार्थत्वेनवासम्भवति एकत्रैव
तुसाधकन्नास्तीतिभावः। शङ्कोक्तंनत्वपीतिसूत्रप्रयोजनमन्यथासिद्धमपीत्याह·उतऔदितिवक्तव्यइति·।नन्वेवमालाश्रयानुबन्धकार्ये
स्यैवाभावकल्पने।अव्यवस्थांवारयति·लक्ष्यानुरोधेनेति·॥

भि॰ अत्रेदमवधेयम्॰ प्रकृतसूत्रे तद्धितग्रहणस्य फलं प्रातिपदिकसंज्ञाद्वारा ङीष्सिद्धिः। षित्वादेव सिद्धेः। नापि यस्येति चेति लोपः। सवर्णदी
र्घेण सिद्धेः। किन्त्वन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनद्वारा यस्येति चेति लोपार्थं तेनासुरिशब्दादपीति। वस्तुतस्त्वेतदपि न ष्फ ङितिन्यासेन सिद्धेः। यत्तु गो
कक्ष्यशब्दाद्गर्गादित्वाद्यञि ततः क्रौड्यादित्वेन ष्यङि चापि प्रकृतसूत्रेण ष्फप्रसक्ते चिकीर्षते भस्याढे इति पुंवद्भावे गोकक्ष्यशब्दाद्यञ
न्तात् ष्फे गोकक्ष्यायणी सिध्यति। तद्धितसंज्ञाभावे तु पुंवद्भावाप्रात्यायञन्तत्वाभावेन ष्फो न स्यादिति तदपि न॰ क्रौड्यादिषु गोकक्ष्या
शब्दस्य पाठाभावेऽपि ष्यङ्सम्भवात्। चापत्तुं प्राग्यञ्श्चाप्रवृत्ते व्यङ्न्येव सिद्धे उदीचामते प्राचामते तु चापो बाधकस्यापि विषये सर्वत्र

अत्र हि वतण्ड्याच्चेति यञो लुक् स्त्रियामिति लुक् वर्णाश्रयत्वाच्च न प्रत्ययलक्षणम्। षः प्र॰। आदिर्ञिटुडव इति
सूत्रादादिरित्यनुवर्तते॰ प्रत्ययस्येति किम्॰ षोडश षण्ढः षडुत्वमित्यत्र षष्शब्दस्य निपातनादुपदेशस्यायं ष
कारः। वस्तुत उपदेश इत्यस्य स्वरितत्वमेव नेति पूर्वं निरूपितम्॰ आदिरिति तु तत्रत्यावश्यकम्॰॥ ॥

ग्रहणापकर्षात् ष्फः। तेन गोकक्ष्यायणीत्यस्य सिद्धिरिति। ननूपदेशग्रहणानुवृत्त्या षोडशशब्देनातिप्रसङ्ग इत्यत आह॰ षषुत्वमि
त्यत्रेति॰ इदम्प्राचामनुरोधेन। स्वसिद्धान्तरीत्याह॰ वस्तुत इति॰ ननु प्रत्ययान्यस्य षकारस्येत्संज्ञा हलन्त्यमिति सूत्रेणेष्टैवेति किमत्रा
दिग्रहणानुवृत्त्या। न चेष्टेनोः पयवस्य मध्यस्थस्यापि स्यादिति वाच्यम् तस्य न स्वाभाविकत्वम्। तस्य सकारमध्यगत्वमेव कल्प्यते। तस्य सकारस्या ३६१
देशप्रत्यययोरिति सूत्रेण षकार इति स्वीक्रियते। षलस्य च षः प्रत्ययस्येति सूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वान्नेत्त्वप्राप्तिरित्याशयेनाह॰ आदिरितीति॰॥ ॥

मे· उपरञ्जकत्वेति· यद्यपि मध्यान्तस्य षकारयोरुक्तरीत्यानेन सूत्रेणान्तस्थास्त्रिपरिशेषादाद्येरेव भविष्यति। तथापि परिशेषान्नादृशार्थकल्प
नापेक्षया आदिग्रहणसम्बन्धस्य स्वरूपानुवादकस्य स्वीकारेणैवेष्टसिद्धिरित्याशयः। अविषीमहिषीत्यादौ तु टित्वादेव सिद्धम्। टिषच्प्रत्ययस्य
चित्त्वेनाविषमहिषशब्दयोरन्तोदात्तयोरुदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वमपि भविष्यति। ननु प्रत्ययग्रहणे कृतेऽपि स्वजादावतिप्रसङ्गं वारयति।

उपरञ्जकतयात्रापि सम्बन्धितम्· आयने· आयनो नस्य नेत्वम् फिनो नित्करणात् तत्साहचर्यादीनोऽपि नस्य नेत्वम्। आ
दिग्रहणं किम्· उरुद्घ्नम्· प्रत्यये किम्· फक्कति खनति· खच् घञादौ घित्यतोः खिसनव्ययस्य स्यात्। शिलिङ्गादित्सञ्ज्ञैव नादेशाः
उणादीनां बहुलवचनान्नादेशाः। घच् चित्त्वसामर्थ्यादिते प्रत्ययसम्बन्ध्यादेशात् उपदेशसन्नियोगशिष्टकार्यादपि पूर्वमे
व· तेनान्तोदात्तत्वाय चित्त्वं सफलम्। अन्यथा घुदात्तत्वेनैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव· ननु स्त्रियामेव ष्फ विधानात् उक्तार्था
नामप्रयोग इति ङीषन्तस्यादन्तआह· षित्त्वसामर्थ्यादिति· ष्फेणोक्तेऽपीति द्योतितेऽपीत्यर्थः। द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन
क्वचित्समुच्चयस्य दृष्टत्वात्· षित्त्वमपि तदाश्रयणे ज्ञापकम्· सर्वत्र· सर्वेषां मते इत्यर्थस्तदाह· नित्यमिति· प्राचामि
त्यस्य निवृत्त्या नित्यत्वे सिद्धेऽपि प्राचां ष्फ इत्यस्य सर्वत्र ग्रहणापकर्षणबाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थं न तु० ॥ ॥

त्वचा घञादाविति· द्योतितेऽपीत्यर्थ इति· एतत्पक्षस्यैव सिद्धान्तित्वात्। घच् चित्त्वसामर्थ्यादिति· अग्रात्यत्। घ छौ चेति सूत्रविहितो घच्
वा चिदिति· द्वौ ग्रासलौ व्यतिलुनीत इत्यादौ। तदाश्रयणे· द्योतकसमुच्चयाश्रयणे। प्रकृतसूत्रे नित्यत्वार्थकं सर्वत्रग्रहणं न कार्यमित्याह· प्रा

मे· सर्वत्रग्रहणापकर्षेसतिपञ्चफलितन्तदाह· तद्बाधकत्वमेवेति· ङीपूर्वाधकत्वमेवा इदम्परिशेषसिद्धार्थकथनम्। एतेन चापउभयवाधकत्वंस्या
दनन्तस्येतिन्यायाश्रयणेतुष्फस्यैववाधकत्वंस्यादितिशङ्कानवकाशः। ननु चापिकृतेप्येकादेशस्यपूर्वान्तत्वेनष्फप्राप्त्यासर्वत्रग्रहणमव्य
र्थमेवेत्यतआह· चापिकृतेत्विति· एतत्सूत्रेसर्वत्रशब्दोपादानन्तुवैचित्र्यायाष्फाणाविति· तथाचशाकल्यायनी। शाकल्यस्यच्छात्राः।

तेनावट्यायनीत्यत्रावट्याच्चेतिचापंवाधित्वाप्राचाम्मतेष्फएव· अवटोगर्गादिः। चाप्तुउदीचाम्मतेप्राप्तङीपूर्वा
धनेन चरितार्थः। सर्वत्रग्रहणन्तद्बाधकत्वमेवचापोनत्वनन्तरष्फवाधकत्वम्· चापिकृतेतुनष्फप्राप्तिरितइत्यधि
कारात्· लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गणः। यद्यपितत्रकतशकलकएवेतिपाठात् शकलस्यलोहितादिकण्वादिवहिर्भूतत्वा
ष्फाणौनततःप्राप्तुतस्तथापिकतन्तेभ्यःकण्वादिभ्यइत्युभयत्रापिषष्ठीतत्पुरुषवहुव्रीह्योरेकशेषेणनदोषःकेत
न्तशब्देशकन्ध्वादित्वात्पररूपम्· तेनशाकल्यायनी शाकल्यस्यच्छात्राःशाकलाइतिचसिद्धम्· टापङीपोरिति·
कौरव्यशब्देयोपधप्रतिषेधाट्टाप्· माण्डूकशब्देजातित्वान्ङीषितिभावः। टापङीयोरपवादइतिपाठस्तुप्रामादिकः

शाकलाइत्येवन्नस्यात्। षष्ठीतत्पुरुषइति· कतस्यान्तःकतन्तः। कण्वस्यादिःकण्वादिरिति· अन्तशब्दःपरसमीपस्यादिशब्दश्च
पूर्वसमीपस्यवाचकः। वहुव्रीहिश्चतद्गुणसंविज्ञानः। एकशेषेणास्वरभिन्नानामितिवचनेनवहुव्रीहेःशेष ३६२
णाजातित्वादिति· एतेनकौरव्यसाहचर्यान्माण्डूकशब्दोऽपत्यप्रत्ययान्तएवैतत्सूत्रेगृह्यते। तेनमण्डूकस्यपत्न्यार्यसर्थेतस्येदमित्यणन्त
स्यमाण्डूकशब्दस्यसत्वेपिनग्रहणन्तेनयद्यसौकूपमाण्डूकितवैतावतिकःस्मयइतिसिद्धमितिध्वनितम्·॥ ॥ ॥

भे॰ ननु यञापि टिड्ढेति सूत्र एवोपादानं कृतो न कृतमत आह॰ प्राचाष्फ इत्यत्रेति॰॥ ❀ ॥ नन्वनपत्याधिकाराप्रसिद्ध्यानपत्याधिकारस्थादि
त्यनुपपन्नमत आह॰ अपत्याधिकारस्थभिन्नादि॰ व्याख्यानादिति॰ अपत्यग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमूलाद्व्याख्यानादित्यर्थः। नन्वपत्यग्र
हणमिति वार्तिकस्यापत्ये भव इत्येवार्थः कर्तव्यः स चार्थो द्वैप्येपि सम्भवति। याद्वीपे भवा सा कस्यचिदपत्यम्भवत्येवेति चेन्न॰ एतद्वार्तिकप्रत्याख्या
नैकवाक्यतया प्रतिपदोक्तपरिभाषया ऽपत्यशब्दस्यापत्याधिकारपरतया ऽपत्यशब्दस्य तदधिकारभवपरत्वात्। तथा हि॰ तत्रार्हि वक्तव्यमानव
क्तव्यम्। नैवं विज्ञायते कस्य ञ्। कारपः यञश्चेति। कथन्तर्हि कस्य कारपोऽ यञश्चेति। अयमयञ्प्रत्ययो गर्गादिभ्यो विधीयते तत्राकारोऽनुनासिक इ

अनपत्याधिकारस्थादिति॰ अपत्याधिकारस्थभिन्नादित्यर्थः। यञ्शब्देन व्याख्यानादपत्याधिकारस्थस्यैव ग्रहणमिति भावः। प्राचां ष्फः। यञ इति वर्तते अत इति च। यञो योऽकार इति वार्थः। तेन वतण्डी त्यत्रो दीचाम्मतेसावकाशं शार्ङ्गरवादिङीनं बाधित्वा आवट्यायनीत्यादावपि सर्वत्र ग्रहणात्प्राचाम्मते प्राप्तोपि ष्फो न॰

त्सञ्ज्ञाकरहविशेषणार्थ इति यञो ग्रहणाभावाद्द्वैप्येनातिप्रसङ्गः। यस्कादिभ्यो गोत्रे यञञो श्चेत्यत्राप्यकारप्रश्लेषः। न च विच्छिद्य पाठे
ऽनुकरणे प्रकृते तत्र घटकेऽकारश्रवणापत्तिरिति वाच्यम्॰ आर्षः संहितापाठ एव। व्याख्यानात्कल्पितः पृथक्पाठः। अनुकरणादुपस्थि
तत्विसञ्ज्ञयाऽकारनिवृत्तिः। एतेन॰ यञो योऽकार इति व्याख्यानेन। उदीचाम्मतेसावकाशमिति॰ एतेन शार्ङ्गरवादौ वतण्डपाठवैयर्थ्यशङ्का परिहृता।
ननु यञो योऽकार इत्येवं व्याख्यानाभावेपि वतण्डीत्यत्र ष्फप्रसयस्य ङीनापरत्वाद्बाध एवस्यात्। ङीनश्चारितार्थ्यस्याधुनैव दर्शितत्वादत आह॰
सर्वत्र ग्रहणादिति॰ सर्वत्रग्रहणापकर्षणादित्यर्थः। एतदपकर्षे बीजन्तु तत्सूत्रव्याख्यानावसरे स्फुटी भविष्यति॥ ॥ ॥

श·शे· मे·उन्मानभिन्नस्यतुपारिभाषिकपरिमाणभिन्नत्वान्निषेधोभवत्येतदाह·द्वेवर्षेभूतेत्यादि·नत्वेवङ्काण्डस्याप्यपरिमाणत्वादनेनैवनिषेधसिद्धेःका
बी·भै· ण्डान्तादितिनिषेधसूत्रमनर्थकमतआह·काण्डान्तादितित्विति·अत्रभाष्येद्वौप्रतिषेधावुच्येते तत्रैकःशक्योऽवक्तुम्।परिमाणान्तद्धितलुकि।इ
३६३ दन्नियमार्थम्भविष्यतिपरिमाणान्तादेवतद्धितलुकिनचसमाहारेऽप्याहत्यार्थम्परिमाणान्तान्नतद्धितलुक्येवेतिनियमःकुतोनेतिवाच्यम्।ल
क्षणस्यलक्ष्यानुसारित्वात्।तेनसमाहारेद्व्याढकीतिभवतीतिकैयटः।ततोबिस्ताचितकम्बल्येभ्योनेति।तद्धितलुकीतिवर्त्तते।पूर्वनियमेनसिद्धे
इदमपिनियमार्थम्।उन्मानवाचकाच्चेन्नतर्ह्येतेभ्यएवेति।एवम्प्रकारेणैकस्यनञोऽनुपादानेनयद्यपिसिध्यतितथापियोगविभागनियमयो
र्विपरीतनियमशङ्कायाश्चवारणस्यक्लेशेनकल्पनयावारणेप्रयाससाधिक्यमितिमूलेतथानोक्तम्।केचित्त्वपरिमाणबिस्ताचितकम्बल्येभ्यो।

द्वेवर्षेभूताद्वाभ्यांशताभ्याङ्क्रीतेस्यर्थेद्विवर्षाद्विशतातिर्यङ्मानेद्विहस्ताभित्तिरित्या·॥
द्वौचनिषेधःसिद्धः।काण्डान्तादितितुक्षेत्रएवेतिनियमार्थम्।तेनद्विकाण्डीरज्जुरित्यत्रन·॥

नतद्धितइत्येवसूत्रमस्तुलुग्ग्रहणन्त्वमास्तुद्विगोरित्यनुवर्त्तते।तद्धितपरस्यतद्धितार्थपरतयातद्धितार्थयोःपरिमाणान्तोद्विगुस्तस्मा
न्नङीवित्यर्थोऽस्तु।तेनसमाहारेपञ्चाश्वीत्यादिद्विगौनिषेधोनभविष्यतीत्याहुः।तन्न·अपरिमाणद्यन्ताद्विगोर्यस्तद्धितस्तदन्तान्ङीप्र
स्यादित्यर्थोपिसम्भाव्येततनश्चाध्यर्द्धकार्षापणिकीअध्यर्द्धसाहस्त्रीवडवेत्यत्रापिनिषेधःप्रसज्येत।अत्रहिविभाषाकार्षापणेतिवि ३६३
कल्पेनलुग्विधानम्।यत्रतुतद्धितस्यलुक्तत्रापिप्रसङ्गलक्षणेनभविष्यतीतिलुग्ग्रहणस्यावश्यकत्वात्।पूर्वकालस्थितरूपरसादि
परावृत्तिलक्षणस्यपाकस्यद्वौविक्लोपचतीत्यत्रासम्भव·

भे सुवर्णनादश्रपाकासम्भवादाह यचेर्द्वीभावेति अन्यमतमाह आचितइति स्वमतमाह आचितोदशेति अतएव प्रमाणशब्द
स्यपरिच्छेदकमात्रपरत्वादेवात्रहीति पुरुषात्प्रमाणसूत्रेहीत्यर्थः। उत्तरसूत्रेति सङ्ख्यायाः सञ्ज्ञासङ्घेतिसूत्रेत्यर्थः। अतएवषष्टि
द्वौविलोपचत्तीति पचेर्द्वीभावानुकूलोव्यापारोर्थः। अत्रोन्मानत्वाद्द्वकोलुक्। आचितः शाकटोभार इत्युक्तेरा
चितः परिमाणमित्येके आचितोदशभाराः स्युरित्युक्तेरुन्मानमतद्दितिएतदपिनियमार्थमित्यन्येप्रमाणइति षोडश
हस्तप्रमाणदण्डवाचककाण्डशब्दस्यायाममात्रपरिच्छेदकत्वेनप्रमाणत्वमितिभावः। पुरुषात्प्रमाणे पुरुषस्योर्द्ध्वाधर
दिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेनोन्मानत्वादुन्मानस्यचेहिसादेरेवेतिनियमान्निषेधाप्राप्त्यानित्यङीपिप्राप्तेविकल्पा
र्थमिदम् अत्रप्रमाणशब्दः परिच्छेदकमात्रपरोनत्वायामपरिच्छेदकवाची अतएवतस्यपुरुषविशेषणतानासङ्गता
जातिवचनस्यापिपुरुषशब्दस्यपञ्चारत्निः पुरुषइति शुल्वसूत्रादत्रप्रमाणइतिविशेषणाल्लोकव्यवहाराच्चपरिच्छे
दकवाचित्वमपि द्विपुरुषीति द्वौपुरुषौप्रमाणमस्याइत्यर्थेतदस्यपरिमाणमितिप्रत्ययस्याध्यर्द्धेतिलुकिउदाहरणम् तत्र
हिपरिमाणशब्देनोत्तरसूत्रानुरोधात्परिच्छेदकमात्रस्यग्रहणमितिसिद्धान्तः। ऊधसो समासान्तोयम् तत्रस्त्रियामित्युपसङ्
ख्यानादाह स्त्रियामिति बहुव्रीहौसकथ्यक्ष्णोरित्यतोबहुव्रीहाविरयनुवर्तते ङ त्वाच्चास्यादेशत्वम्॥ ११ जीवितप्रमाणमस्येत्यर्थे
षाष्टिकइतिसिद्धम्। ऊधसइतिसूत्रस्यसमासान्तप्रकरणस्थत्वेप्यनङ्गेनप्रत्ययत्वम् ङकारोच्चारणसामर्थ्यात् किन्त्वादेशोयमाख्यानिद्धारणचायं
समासान्तः। अतएवकपन तत्र अनङ्घ धौ स्त्रियामित्युपेति ऊधसोनकारोलिङ्गाधिकारइतिहितत्रसंवार्तिकमाननुबहुव्रीहेरूधसइतिसूत्रमध्ये प्रवाहन्यायेन॥

भे· डाप्निषेधयोरेव बाधकं स्यान्न तु अनउपधालोपिन सूत्रविहितस्य ङीपस्तस्य परत्वादत आह· अनउपधेति· इत्यत्रेति· वाक्यभेदेन तत्र ङीषविधा
नमित्यपि ज्ञेयम्। एतेन· तत्रानुवर्त्तनेन। ङीषविधानं स्वरसिध्यर्थं नेनान्तोदात्तत्वं सिध्यतीति तदाह· ङीपिति· यथाश्रुतमूलानुरोधेन केशवाक्यस्य।

डाप्ङीम्निषेधेष्विति· समासान्तानामलौकिके वाक्ये एव प्रवृत्त्या पूर्वमनङोऽप्राप्तिः। अनउपधालोपिन इत्यत्रास्यानुवृत्त्या ङी
पापि बाधः। एतेन मध्येऽपवादन्यायाड्डाप्निषेधयोरिदं बाधकमित्यपास्तमिति भावः। ङीषिति· ङीपि तु कुण्डोधन शब्दे पूर्वप
दप्रकृतिस्वरेणोधकाराकारस्यानुदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्त्या नोदात्तत्वं न सिध्येत· कुण्डमिवोधो यस्या इति विग्रहः। ब
हुव्रीहेः किम्· ऊधः प्राप्ता प्राप्तोधः प्राप्तायन्ने चेति समासः अव्ययग्रहणं ननु वृत्तेरिति· अस्वरितत्वादिति भावः। निषेधादपीति·
अपिना न उपधेति ङीप्· अनग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणात्· द्विहायनी बालेति· द्विहायनी द्विवर्षा गौरिति प्रायो वा इत्येके।
बालेत्यस्य गौरित्यर्थ इत्यन्ये· नित्यं संज्ञा· ननु संज्ञाशब्दा नियतानुपूर्वीका अनादय श्छन्दसि च दृष्टस्यैव विधानमिति।
ङीवभावविशिष्टस्य तत्र प्रयोगासम्भवादन उपधेत्येव सिद्धे इदं व्यर्थमिति चेदुत्तरार्थत्वात् योगविभागस्तु व्यर्थ एव तच्छून
यन् लक्षणान्तरसिद्धमुदाहरति वेदेपञ्चदाम्नीति· क्वचित्तु शतमूर्ध्नीति पाठः। केवलमामक· अस्मच्छब्दाद्गणितवकममम
कावेकवचन इति ममकादेशः अभागशब्दात्पुंल्लिङ्गत्वात्स्वार्थे धेयः स्वार्थिकेषु लिङ्गातिवृत्तेरपि सत्त्वात् स्त्रीत्वम्·॥ ॥

न्यथानयनमत्र नोचितमित्याशयेनाह· बालेत्यस्येति· लक्षणान्तरसिद्धमिति· केवलमामकेति लक्षणेन सिद्धमित्यर्थः सत्त्वात्स्त्रीत्वमिति· स्वार्थिकाः
प्रत्ययाः क्वचित्प्रकृतितो लिङ्ग· वचनान्यतिवर्त्तन्ते इति न्यायात्·॥

मि० नायन्तद्वाचक इति· वयोरूपप्रवृत्तिनिमित्तवाचकः। तत्र हेतुमाह· यापि व्याध्यादीति· त्रीणि वयांसीति· तदुक्तमभियुक्तैः। पिता रक्षति कौमारे भर्त्ता रक्षति यौवने। पुत्रस्तु स्थविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हतीति। चत्वारि वेति· तदप्युक्तम्। आद्ये वयसि नाधीतं द्वितीये नार्जितं धनम्। तृतीये न तपस्तप्तं चतुर्थे किं करिष्यतीति। उभयथापि यौवनवचनस्य वधूटचिरण्टशब्दस्य प्रथमवयोवाचित्वाभावाद्वार्त्तिकमावश्यकमायं

वयसि· प्राणिनां कालकृतावस्थाविशेषो वयः। वयसीत्यस्य वयोरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थस्तदाह· प्रथमवयोवाचिन इति· तेनोत्तानशय्येत्यादौ न· प्रकरणादिना वयः प्रतीतावपि नायं तद्वाचकः। यापि व्याध्यादिवशाद्दन्तानाशे तेतस्या अपि प्रतीतेः। द्विवर्षेत्यादिरपि न वयोवाची शालादावपि प्रयोगात्· कौमारयौवनवृद्धत्वभेदात्त्रीणि वयांसि· आयुषश्चतुर्भागैश्चत्वारि वा· त्र्यनीका समाहारे तद्धितार्थेति द्विगुः। अकारान्तोत्तरपदत्वात्स्त्रीत्वम्· अपरिमाण· अत्र परिमाणशब्देन परिमाणन्तु सर्वत इति पारिभाषिकमेव गृह्यते· सुवर्णविस्तो हेम्नोऽक्षे कम्बल्यमूर्णापलशतमिति कोशबलेनोन्मानभूतविस्तकम्बल्यग्रहणन्तु उन्मानस्य चेद्विस्तकम्बल्ययोरेवेति नियमार्थम्· तेन द्विनिष्की सिद्धा·

त्र तु युवत्यां कुमारीधर्मोपलम्भेन प्रयोगस्तत्र तु कुमारीशब्दस्य लक्षणा। तत्र पुंसा सम्प्रयोगो हि प्रवृत्तिनिमित्तं न तु प्रथमं वयः। अत एव वृद्धकुमारीतिनमुन इति सूत्रभाष्ये प्रयोगस्तत्रापि सिध्यति· सर्वत इति· आरोहतः परिणाहश्च येन मीयते काष्ठादिनिर्मितेन प्रस्थादिना तदेव गृह्यते। तत्रैव शक्तिग्रहात्। नन्वेवं विस्तकम्बल्ययोरपरिमाणत्वादेव निषेधे सिद्धे सूत्रे पृथक् तयोरुपादानं व्यर्थमत आह· सुवर्णेत्यादि· उन्मानस्य चेदिति· अपरिमाणपदेन ग्रहणमिति शेषः। द्विनिष्कीति· अस्य निष्कोन्मानत्वेऽपि नात्र निषेधः॥

शु·शे· भै· अवयववाचीति· नतुदिक्कालान्यतरावच्छिन्नवाची। तथात्वेस्वघटितप्रातिपदिकावयवगतपूर्वत्वमादायवाकोऽतिप्रसङ्गः स्यात् एवंसति
टी·भै· विद्यमानःपूर्वावयवोयस्मिन्प्रातिपदिकेतस्यप्रातिपदिकस्यावयवोयः पतिशब्दस्तस्यनकारादेशइत्यर्थः। व्यपदेशिवद्भावेनसम्भवम्मत्वा।
३६५ ह· अव्यभिचारादिति· एवञ्चाधिकारप्राप्तस्यप्रातिपदिकस्यपत्युरितिविशेषणमितितदन्तविधिः। ननु श्रुतानुमितयोरितिन्यायेनतस्य
पतिशब्दविशेषणत्वमेवोचितमित्यतआह· सपूर्वस्येत्यनेनेति· एतच्चप्राचामनुरोधेन। वस्तुतइहार्थोप्यनुपसर्जनाधिकारस्तदाह· वह

पूर्वशब्दोऽवयववाचीव्याख्यानात्तत्रकेवलपतिशब्दस्यविद्यमानपूर्वावयवकत्वासम्भवादव्यभिचाराच्चप
तिशब्देनतदन्तंगृह्यतेइत्याह·पतिशब्दान्तस्येत्यादि·नपत्युरिति·सपूर्वस्येत्यनेनपत्यन्तस्यगृह्यमाणत्वादितिभावः। वहवोवृषलपत
योयस्याइतिकर्मधारयोत्तरपदबहुव्रीहौवारणायेहार्थोप्यनुपसर्जनपदसम्बन्धइत्यन्ये· वहुव्रीहावित्युपसर्जनोपलक्षणम्
तेनपतिमतिक्रान्ता अतिपत्नीत्यपि। व्यस्तइति· विभाषासपूर्वस्येत्यत्रयज्ञसंयोगइतिनसम्बध्यते· भाष्येकथनुषजकस्यपत्नी
तिव्यस्तएवप्रश्नात्· वृषलत्वेनयज्ञसंयोगाभावात्पूर्वणाप्राप्तेःसपूर्वत्वाभावाच्चैतदप्राप्तेरितिभावः। उपचारादिति·पाणिग्र

वइति· ननुविभाषासपूर्वेतिसूत्रस्यापियज्ञसंयोगएवप्रवृत्त्या वृषलपत्नीतिसमस्तेपिशङ्कासत्वाद्व्यस्तए ((हणाश्रयादितिभावः॥
वकिमितिशङ्क्यतआह·विभाषासपूर्वस्येत्यत्रेति· व्यस्तेकथमितिशङ्कायाबीजमाह· वृषलत्वेनेति· उपचारोलक्षणासाचस्त्रीप्रत्ययान्तस्यश
क्तिसम्बन्धेनप्रवृत्तिर्वोद्धव्यम्। अन्यत्रलक्षणायाःप्रवृत्तौनकिञ्चिद्बाधकम् लक्षणायानिमित्तमाह· पाणिग्रहणेति गृह्यतेयस्मिन्नद्ग्रहणम् पाणेर्ग्र
हणम्पाणिग्रहणमितिव्युत्पत्त्यापाणिग्रहणशब्दोविवाहपरःस्त्रीयविवाहवाचकपदप्रतिपाद्यविवाहसम्बन्धित्वमत्रशक्यसम्बन्धइत्युक्तम्· ॥

भे॰ ह्रस्वमानाभावादिति· प्रातिपदिकसामान्यादन्येभ्योपीत्यनेन धातुसामान्यात्तु क्विपो विधानेपि भाष्येकयन्तुषजकस्य पत्नीतिपूर्वपक्षसङ्गत्वा पत्नीव
पत्नीतिसमाधानस्यैवोक्तत्वादितिभावः। नन्वेवम्पत्युर्नेतिसूत्रे यज्ञसंयोग इति व्यर्थमत आह· पूर्वसूत्र इति· वृषलस्य पत्निरिति· अत्र पतिशब्दः
स्वामिनीपरः। तेन चेति· निपातनेन चेत्यर्थः। अत एव· स्त्रीविशेषे रूढिस्वीकारादेव। ननु समानः पतिर्यस्या इत्यर्थोऽत्रानुपपन्नः। समानत्वस्य भे
दघटितेति· इदम्प्रौढ्या तन्यकृतिककर्तृक्विपि ह्रस्वमानाभावात्· पूर्वसूत्रे यज्ञसंयोग इति तु वृषलस्य पतिः स्त्रीति प्रयोगसा
धनार्थम्· सपूर्वस्य किमिति· अवयववाची पूर्वशब्दः किमर्थ इति प्रश्नः। गवाम्पतिरिति· स्वामिनीत्यर्थः। निपात्यत इति· तेन
चोदाहृतसादृश्यस्यैव प्रवृत्त्या सपत्नीशब्दस्याद्युदात्तत्वमपि सिद्धम्। किञ्च समानस्वामिकस्त्रीविशेषस्यैव रूढ्या बोधनार्थं
ङीपनकारविशिष्टोच्चारणम्· अत एव समानस्वामिकदासीभूम्यादौ सपतिरित्येव· समानत्वञ्चैकस्यैव तत्तत्पत्नीसम्ब
न्धेन भेदमारोप्य बोध्यम्· मुख्यसादृश्यवत्यपि तिकासु तु न तथा प्रयोग इष्यते· त्रिसूत्रीति· व्याख्यानादिति भावः। सन्नियो
गशिष्ट इति· तेन तदभावे ङीवपि नेति भावः॥ भेदघटितत्वयास्वस्मिन्स्वभेदासम्भवादाह· समानत्वञ्चैकस्यैवेति भेदमारोप्ये
ति· पत्नीगतस्य परस्पर प्रतियोगिकभेदस्य तत्तत्सम्बन्धात्तत्रारोपः। व्याख्यानादिति· पूतक्रत्वादीनाम्पुंयोगप्रकरणे वचनमिति वार्तिकमूल
कात्। अस्मिन्वार्तिके बहुवचनोपादानेन कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रित्वस्य पुरस्फूर्तिकतया तत्रैव पर्यवसानमिति भावः। तदभाव इति·
॥ ॥ तयोरभाव इत्यर्थः॥ ॥

भै॰ सौत्र इति॰ स चात्र तकार एव न तु टकार इति स्पष्टमवगतीयत इति शेषः। तदन्विति॰ इति कारादित्या स्याना नुरोधेनेत्यर्थः। मूलादिदूषयन्स्वसिद्धान्तमाह॰ परेत्विति॰ अत्रापि वर्णादनुदात्तादिति सूत्रेपि तथैवोचितमिति॰ गृह्यमाणविशेषणत्वमेवोचितमित्यर्थः। तत्र साधकमाह॰ तत्र हीति॰ इतिपक्ष इति॰ अस्मिन्पक्षे शस्त्रीश्यामाइवायमिति। लौकिकविग्रहः। अस्मिन्पक्षे दूषणमुक्तम्। शस्त्रीश्यामो देवदत्त इत्यत्र ह्रस्वत्वन्न सिध्य

निता न्ता नामित्यत्राकार उच्चारणार्थः नितन्तानामिति पाठे जश्त्वाभावः सौत्रः। त्रीण्येतानीति॰ अत्रैतशब्दस्योपसर्जनत्वेपि तदन्तमनुपसर्जनमेवानुपसर्जनादिति चात्र तदन्तविशेषणम्। अत एव गृह्यन्ते नितान्तानीत्युक्तानाराय्येनात्र बहुव्रीहित्वानेनङ्गीविस्तुक्तन्तदनुसारेणचेदम्॰ परेतु उपमानानीतिसूत्रस्थभाष्यस्वरसादिहाणिजिन्यादौ गृह्यमाणविशेषणत्वस्यक्लृप्तत्वाच्चात्रापि तथैवोचितम्॰ तत्र हि शस्त्रीश्यामेत्यादौ श्यामा शब्दः शस्त्रीमेवोपमेयन्तु समासवाच्यमिति पक्षे शस्त्रीश्यामो देवदत्त इत्यत्र ह्रस्वत्वन्न सिध्यति॰ यद्युपसर्जनस्येति ह्रस्वत्वन्तदा कुम्भकपाललोहिनीत्यत्रानुपसर्जनलक्षणर्ईकारो न प्राप्नोतीत्युक्तम्॰ त्र्येण्येतस्य त्रिपुस्थाने एन्येत्यर्थो बोध्य इत्याहुः। आर्षमत्रणत्वम्। वर्णात्किम्। प्रकृता गतिर इत्याद्युदात्तः॥ १९ ति। शस्त्रीश्याम इति चेद्विग्रहस्तदा स्वतो ह्रस्वान्तस्यैव श्यामशब्दस्य प्रयोग इति तादृशप्रयोगनिर्वाहः सम्प्रति तु शस्त्रीश्यामा देवदत्त इति स्यादिति भावः। उपसर्जनह्रस्वत्वमिति॰ समासवाच्यमुपमेयम्प्रधानं शामा शब्दार्थस्याप्रधानत्वादुपसर्जनत्वमिति तत्त्ववः। ईकारो न प्राप्नोतीति॰ अत्रापि कुम्भकपालं लोहितमिवेति विग्रहः कार्यस्तथा सत्युपसर्जनत्वाद्वर्णादनुदात्तादिति ईकारो न प्राप्नोतीत्यर्थः त्रिपुस्थाने धिति॰ सुप्सुपेति समासः। आर्षमत्रणत्वमिति॰ समानपदत्वाभावादट्कुप्वाङ्नुम्

भे· घृतादिपाठेसाधकमाह· उतापरमित्यादि· प्राक्सुबुत्पत्तेरिति· स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेः प्रागित्यपिबोध्यम्। तत्र· औषधेर्मूढ इतिशेषः। ननुसुमङ्गलीरियमि
त्यनुपपन्नमनेनसूत्रेणङीपिहल्ङ्याद्लिोपस्यदुर्वारत्वादतआह· सुमङ्गलीरियमिति· ईप्रत्ययेति· छन्दसीवनिपौचवक्तव्याविति वार्त्तिकेनविहि
तेईप्रत्ययइत्यर्थः। नन्वप्राप्तस्यमनुपोनिपातनेशालायांवाच्यायामपितादृशप्रयोगापत्तिरतआह· नुगिति· ननुयज्ञसंयोगइत्येतावन्मात्रेणपुं

पापशब्दोऽर्शआद्यचान्तइतिवर्त्तमानःस्त्रियाम्। अपरः पवर्गमध्यो घृतादित्वादन्तोदात्तः उतापरम्पश्चिदेवानित्यादौ उतापरी
भ्योमघवेत्यादौचान्तोदात्तपाठात्· पूर्वमनयन्नापरमित्यादौपठ्यमानमाद्युदात्तत्वमपिवृषादित्वात् एवाः पूर्वामभ्येनीत्यादाव
जादिपाठाद्द्वावपि· आर्येणकृतेति प्राक्सुबुत्पत्तेः समासेऽदन्तत्वम्· भेषजशब्दोऽव्युत्पन्नऔषधेरूढः। भिषजइदमित्यर्थेऽणि
भैषजशब्दोऽपि· तत्रसुमङ्गलीरियंवधूरितितुमत्वर्थीयईप्रत्ययेबोध्यम्· प्रकृतिभागाविति· नुक्सन्नियोगेनेतिभावः। मतुविति·
वत्वन्तुमादुपधायाइतिसिद्धम्· यज्ञेनसम्बन्धेइति· स्त्रियाइत्यर्थः। संयोगपदंसम्बन्धोपलक्षणम्। सम्बन्धश्चयज्ञफलप्रतियो
गिकैश्वर्यवत्त्वम्· तदाह· तत्कर्तृकेति· विभाषा· सहशब्दोविद्यमानवाची॥ ((सोयज्ञसंयोगइत्यपिप्रतीयेतेत्यत आह· स्त्रियाइत्यर्थइ

ति· पतिशब्दोयद्यपिपुंल्लिङ्गस्तथापिस्ववाच्यकर्तृकयज्ञफलनिरूपितविलक्षणसम्बन्धः स्त्रियांयदाविवक्षितस्तदापुंवाचकोऽपिनकारान्तरेकार॥
स्थानिकनकारघटितोऽयमेवस्वपूर्वत्वसम्बन्धेनङीपूर्विशिष्टः स्वभावात्तन्त्रियाम्वर्त्ततइतिभावः। अत्रयज्ञसंयोगइत्यनुपपन्नम्। यज्ञस्यक्रिया
रूपतयातत्प्रतियोगिकसंयोगाप्रसिद्धेरतआह· संयोगपदमिति· यज्ञेतियद्यत्कर्मणिदम्पत्योःसहाधिकारस्तस्यसर्वस्योपलक्षणम्· ॥

 भै· ताङ्गनामित्यर्थसूर्यधरीत्यत्रैवसौरीवलाकेत्यत्रासिद्धिः स्यादितिभावः॥ ः६ः ॥ननूपधाद्यदसत्वेसूर्यादीनामुपधाभूतोयकारएवसम्भवतीति
 यग्रहणम्व्यर्थमतआह· यग्रहणन्नुत्तरार्थमिति।हलस्तद्धितस्येतिसूत्रार्थमित्यर्थः।तेन· नक्षत्रवाचकादितिव्याख्यानेनानक्षत्रशब्दोच्चारणेन
 विहितइत्यर्थंतुसन्धिवेलेतिसूत्रविहितस्यैवग्रहणंस्यात्तथाचोक्तप्रयोगानुपपत्तिरितिभावः।इदमिति· पितृव्यमातुलेतिसूत्रविहितंवार्तिकमित्यर्थः।त्रि

यग्रहणमुत्तरार्थम्।ड्यामितिनिर्देशात्सप्तम्येकवचनाग्रहणम्· नक्षत्राणीति· नक्षत्रवाचकाद्योःएतत्रेत्यर्थस्तेन
तिष्येणयुक्तानैषमहस्तिष्यभवस्तैषइत्यादिसिद्धम्· मातरिषिच्चेति· पितामहीसिद्ध्यर्थमिदम्· दंष्ट्रेति· दंशेर्दाम्नीशसेति
करणेष्ट्रन्।अयमजादिषुपठ्यते गौरादिषुमातामहीशब्दपाठोऽनार्षइत्यन्ये· जानपदीति· जनपदेभवइत्यर्थः।उत्सादि
त्वादञ् औप्याद्युदात्तत्वेप्राप्तेःन्तोदात्तार्थंवचनम्· वृत्तिरत्रुच्छेद्याजीविका· अप्रत्ययइति· तथाचक्रियाशब्दोऽयमिति
भावः।अमत्रे· कमण्डलुरूपे· कुण्डीकमण्डलौजारासतिवत्नीसुतेपुमानितिमेदिनीकोशात्सतत्रनित्यस्त्रीलिङ्गइति
भावः।यदितुपिठरेतुननाकुण्डमितिविश्वकोशेतस्यनपुंसकत्वमप्युक्तंपिठरामत्रशब्दौचपर्यायौपिठरंस्थाल्युखाकु
ण्डमित्यमरेनपुंसकत्वमात्रोक्तिरवयुत्यानुवादइत्युच्यते तदानेकविधसंस्थानेषुअमत्रेषुकुण्डव्यवहारेणकुण्डत्व
जातित्वाभावादप्राप्तौङीषितिवोध्यम्· स्त्रीविषयत्वादित्युपलक्षणमितिवहवः॥ ((याशब्दोऽयमिति· क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तक
इत्यर्थः।कुडिदाहे इत्यस्येदित्वेनतुमिगुरुमत्त्वम्।अन्तर्भावितण्यर्थात्कर्तर्यकारप्रत्ययः।एतेनजातिवाचकत्वाभावोध्वनितः।कुण्डशब्दस्य
रूढत्वेप्याह· यदित्विति· अनेकविधसंस्थानेष्विति· एवञ्चानुगतसंस्थानव्यङ्ग्यात्वाभावान्नजातित्वमित्युक्तम्भवति·॥ ॥ ॥

मि॰ मतान्तरमाह॰ कमण्डलुसंस्थानेति॰ नियमार्थमेवेति। कुण्डशब्दाच्चेदमत्र एवेति नियमार्थम्॰ सूत्रन्त्वित्यस्यामत्र ग्रहणन्त्वित्यर्थः। विधित्वा
नुरोधादिति॰ ननु जातिवाचकस्य नागशब्दस्यात्र सूत्र उपादानन्नियमार्थम्। विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति न्यात्॰ असञ्जातस्यादिति॰
अस्यस्त्रीत्वमित्यादिः। इदमिति॰ प्रत्युदाहरणभूतस्य नीलेत्यस्य कथनोत्तरन्नील्या रक्तेत्यर्थकथनमित्यर्थः एवमभिधानेनोदाहरणे नीलीत्यत्रा।

कमण्डलुसंस्थानस्यानुगतत्वात्तद्रूपामत्रवाचिनो जातित्वमप्यस्ति सूत्रन्तु नियमार्थमेव॰ अमृतेजारजायाकुण्डेत्येवम
परे॰ आवपने च नित्यस्त्रीत्वाद ——— ग्रामस्य ङीषो विधिः। आवपनमिति सामान्येन पुंसकम्॰ गुणयोगादिति। गोणत्वे।
प्यपरकार्यत्वात्प्रवृत्तिरिति भावः। विधित्वानुरोधाद्गौणे एवास्य प्रवृत्तिः। वर्णे चेति॰ नहि शिष्टश्चेदित्यर्थः। अन्यथा गु
णे शुक्ला दयः पुंसीत्युक्त्याः सङ्गतिः स्यादिति बोध्यम्॰ सूत्रे वर्णशब्दोऽर्श आद्यजन्तः। कालान्येति॰ कौर्यगुणयुक्तेत्यर्थः।
नील्या अनिति॰ वृत्त्यनुसारेणेदम्॰ प्रतिपदोक्तत्वादन्यकृतिर्ङीषन्तप्रविष्टनीलशब्दस्यैवात्र ग्रहणन्नतस्य लाक्षणिक
त्वात्॰ अनाच्छादने इति नीलवर्णवती शाटीत्यर्थे नीलीति वारणाय चरितार्थम्॰ नील्या रक्ता गौरित्यर्थे नीलेवोचित।
मित्यपरे॰ मैथुनेच्छा शब्द अर्शआद्यजन्तस्तदृतीत्यर्थः॥ ॥ ९ ॥ ॥ रामचंद्रायनमः॥ ॥

पिवार्तिकनिष्पन्नस्य प्रकृतित्वमिति प्रतीयतेतन्नयुक्तमित्याशयेनाह॰ प्रतिपदोक्तत्वादिति॰ नीलवर्णवती शाटीत्यर्थ इति॰ एवञ्चानेन गु
णेनाभेदोपचारो दर्शितः। ननु नील्या रक्ता गौर्नीलीति वृत्तिकारमते जायमानस्य भवन्मते सिद्धिरित्यत आह॰ नील्या रक्तेति॥ ॥

श·शे भै· मैथुनादन्यदिति·भूषणादिकमित्यर्थः। वोतइतिसूत्रे गुणशब्देन कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेनादेङ्·बोधकः। उतइत्यस्य विशेषणस्योपादान
टी·भै नानापि संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारम्प्रतीयते गुणत्वम्परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदात्ततलक्षणलक्षितङ्·णशब्दबोध्यम्· विशेषणमात्रस्यार्थ
३६८ मलक्षणेन संसर्गिभेदकमित्यनेनोच्यते। सव्यापारमिति द्वितीयलक्षणन्तस्येतरव्यापाराधीनव्यापारकमित्यर्थः। आखुर्द्रव्यमित्यत्राखुशब्दस्यद्र
व्यात्मकसंसर्गिभेदकतयातिप्रसङ्गात्। क्रियायामतिप्रसङ्गाच्च। नापिनैयायिकपरिभाषाविषयः। मृद्वीयद्वीत्याद्यसिद्ध्यापत्तेरत आह। अत्रगु
णवचनेति· इत्यंहि तत्रभाष्यम्· अर्थवत्प्रातिपदिकम्· गुणवचनञ्च· समासकृत्तद्धिताव्ययसर्वनामासर्वलिङ्गाजातिरिति। गुणवच

अन्येति· मैथुनादन्यदिच्छति· कमेर्लषपतेत्युकञ्· शोणशब्दो वर्णवाची वर्णानान्तणेत्याद्युदात्तः। अन्य
तइतिसिद्धे विकल्पार्थमिदम्· वोतो· अत्रगुणवचनशब्देन समासकृदन्ततद्धितान्तसर्वनामजातिसङ्ख्यास
ञ्ज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते· आकडारसूत्रभाष्यपर्यालोचनयातादृशानामेव तत्सञ्ज्ञालाभात्· तत्रहि प्राति
पदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञामुक्त्वाऽग्रे तद्बाधकत्वेनैताः क्रमेणपठिताः॥ ११ नन्वेवमत्रार्थवदित्यनुवर्त्तते। एवञ्च प्रा

तिपदिकसञ्ज्ञागुणवचनसञ्ज्ञयोरेकविषयत्वात्समावेशार्थञ्चकारस्यकरणाच्चोभयोः समावेशः। कृत्तद्धितपदञ्च तदन्तपरम्। उभय
त्र प्रातिपदिकमित्यनुवर्त्तते। एवञ्च प्रातिपदिकसञ्ज्ञापूर्विका कृदन्तसञ्ज्ञा तद्धितान्तसञ्ज्ञेति एताभ्याम्प्रातिपदिकसञ्ज्ञायाः समावेशः
प्रातिपदिकसञ्ज्ञासामानाधिकरण्योपपत्तये कृत्तद्धितपदन्तदन्तपरत्वेनस्वीकृतम्· गुणवचनसञ्ज्ञात्वेताभ्यांबाध्यते। तेन कर्त्रीत्व
न्द्वारावतीत्वमित्यत्र त्वतलोर्गुणवचनस्येतिनपुम्वत्वम्॥

मि· श्वेतशब्दस्य घृतादिपाठे मानमाह· श्वेतो वाजीति· क्रादेशस्यानेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वशङ्कायामाह· नादेशापवाद इति· ङीप्सन्नियोगेति· ङीप्
विधायकसूत्र एव भाष्ये पाठात्। तत्प्रवृत्तिनिमित्तकः। विशुद्धिप्रवृत्तिनिमित्तकः। न चैवमवदातः सितो गौर इति कोशानुपपत्तिः। विशुद्धत्वसाध
र्म्यात्तत्राप्यवदातशब्दप्रवृत्तिसम्भवात्। वर्णादनुदात्तादिति सूत्रानन्तरमन्यतरस्यस्यपाठाद्विशेष्यभूतार्थवाचकस्य वर्णादित्यस्यापस्थित

अन्तोदात्त इति· श्वेतो वाजी जायते इत्यादौ तथा पाठादिति भावः। छन्दसिक्रमिति· नादेशापवादस्तेनोत्सर्गसमानदेशा अपवा
दा इति न्यायात्तत्स्थानिकत्वं ङीप्सन्नियोगशिष्टत्वञ्चास्य बोध्यम्· विशुद्धिवाचीति पाठे तत्प्रवृत्तिनिमित्तक इत्यर्थः। अन्यत्वे स
न्निधानाद्व्याख्यानाच्च नोपधस्यैव प्रतियोगित्वेनान्वय इत्याह· नोपधमिन्नादिति· वर्णात्किम्· स्वङ्गा आद्युदात्तः। नन्नेकीति· शि
ल्पिनि ष्वुन्। गौरशब्दो वर्णवाच्यप्यन्तोदात्त इतीह पाठः। अनडुहीति· आमनडुहः स्त्रियां वेति वचनात्पक्षे आम्· सूर्येति· स च
घ इति· सूर्यादीनामङ्गानामुपधाया इति व्याख्याने तु सौरी वलाकेति न सिध्येत· सूर्यलोकदिगित्यण्णन्ता ङीपि अणन्तमङ्गं न
सूर्यशब्द इति तदसिद्धिः। वचनं तु सूरीकुन्तीत्यत्र चरितार्थम्· अणो लोपे य्याभीयत्वेन सोऽसिद्धोऽणनिमित्तकाल्लोपस्तु व्या
श्रयत्वान्नासिद्ध इति यस्योपधात्वमुपधाग्रहणादेव भाधिकारमभिव्याप्याभीयासिद्धत्वमिति बोध्यम्॥ ॥

स्यान्यत्वे प्रतियोगितयाऽन्वये तन्निरिकल्माषीति भाष्यप्रयोगानुपपत्तिरत आह· अन्यत्व इति· व्याख्यानादिति· उक्तप्रयोगदर्शन
मूलकादित्यर्थः। आद्युदात्त इति· क्न्प्रत्ययान्तत्वात्। अन्तोदात्त इति· प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इत्यर्थः। स चेत्सूर्यो घवयव इति व्या
ख्यानफलमाह· सूर्यादीनामिति· सोऽसिद्ध इति· एवञ्च सूर्यशब्दस्याङ्गत्वमिति भावः। उपधाग्रहणादेवेति· अन्यथा सूर्यादीनां ङीनिरूप

भै· असत्वप्रकृतिरिति· अद्रव्यस्वभावः। तेन भिन्नजातीयतंत्वारब्धस्यासमवायिकारणनाशजन्यनाशप्रतियोगिनः पटस्य निरासः। क्रियावा
रणयाह· आधेयइति· आधीयते उत्पाद्यते इत्यर्थः। एतेनानित्यत्वस्य लाभेऽक्रियाजइत्यनेन नित्यत्वस्य च लाभे नित्यानित्यवृत्तिजातिमानि
तिफलितम्· नचैवमपि तादृशसत्ताजातिमत्वस्य क्रियायां सत्वादतिव्याप्तिरेवेति वाच्यम्· द्रव्यावृत्तित्वस्यापि जातिविशेषणत्वात्· एतेनै
व सर्वगुणसङ्ग्रहे सत्वेन्निविशतइत्यादिव्यर्थमिति भावः। नचात्र कृदन्तसञ्ज्ञायाः गुणवचनसञ्ज्ञाया वाधादेव नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्· उ
णाद्यन्तानामव्युत्पन्नस्यैव सिद्धान्तितत्वात् नन्वतइत्यस्य सम्बन्धादेव शुचिरित्यत्र नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्· तस्यात्रासम्बन्धात्तदाह· ख

शुचिरिति· शुचेरौणादिकः किदिन् उतइत्यस्याभावेपि खरुसंयोगोपधान्नेत्येतत्सामर्थ्येनातइत्यस्यात्रासम्व
न्धः। उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्कृदिकारादित्यस्यात्राप्राप्तिरित्यभिमानः शुक्लेति तु प्रत्युदाहरणमुचितम्· तपरः कि

रुसंयोगोपधान्नेति· अभिमान इति· अत्रारुचिस्तूणादीनां व्युत्पन्नत्वेन वक्ष्यमा ((म· कासूः वधूः वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री·॥
णस्य वृत्तिकारसम्मतस्य व्यवस्थितविभाषात्वस्य सत्वेन च तेनैव दोषनिरासे उत इत्तिकार्यमा वार्तिकमप्यप्राप्त्यनुवाद एवास्त्वि
ति· प्रत्युदाहरणमुचितमिति· नचात्रापि संयोगोपधत्वात्संयोगोपधान्नेति निषेधो भविष्यतीति कथमेतत्प्रत्युदाहरणमिति वाच्यम्· खरु
शब्दसाहचर्येण संयोगोपधस्याप्युकारान्तस्यैव ग्रहणमित्याशयात् नचातइत्यस्य सम्बन्धेन खरुसंयोगोपधान्नेति न कार्यमिति वाच्यम्· पद्धे
त्यादीनामसिद्ध्यापत्तेः॥

भै॰ विकलवाचीति॰ विकलावाग्यस्यास्तस्यामित्यर्थः। उक्तरीत्यागुणवचनत्वाभावेनेति॰ सङ्ख्यासञ्ज्ञागुणवचनसञ्ज्ञायावाधेनासर्वतइत्य
स्यार्थमाह॰ अकृतोपि॰ अपिनाकृतः। शोणत्माचामितिसूत्रान्मा चामित्यनुवृत्त्यैवसिद्धेवोतइतिसूत्रेवाशब्दोपादानंव्यवस्थितविभाषात्वसूचनाय
तदाह॰ व्यवस्थितेति॰ वृत्तिरिति॰ द्वित्रात इत्यादिनातस्याः परिगणनाद्द्वित्रादिष्वस्यापाठादितिव्यवस्थितविभाषात्वन्नयुक्तमित्यरुचिः। तदुक्तंप्रयो
कासूर्विकलवाचिस्यादितिकोशवलेननवोढात्वस्यविकलवाक्त्वस्यचप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनखरुशब्दवद्गुणवच
नत्वात्॰ पतिम्वरेति॰ पतिलाभोत्कण्ठावतीत्यर्थः। वह्वादि॰ वहुशब्दस्योक्तरीत्यागुणवचनत्वाभावेनग्रहणम्॰ कृ
दिकारादिति। सर्वतइतिचगणसूत्रे॰ अकृतोपीत्यर्थः। व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्क्वचिन्न॰ सुगन्धिः प्रियकृति
वैश्येत्यादीतिवृत्तिः पुराणशब्दोऽत्रपठ्यतेसयद्यपिअयंपंथाअनुचितः। पुराणइत्यादावन्तोदात्तदर्शनेनघृतादिपाठाद
न्तोदात्तइत्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणततोङीपङीषोः स्वरेविशेषाभावस्तथाप्यत्रपाठसामर्थ्यान्ङीषेवेतिवोध्यम्॰ अ
जननिरिति॰ आक्रोशेनञ्यनिरितिजनेरनिः। अहन् शब्दोऽत्रपठ्यतेसामर्थ्यादनुपसर्जनाधिकारवाधः। दीर्घान्ही
माहृडितिङीष्यन्तोदात्तम्॰ वह्वादिराकृतिगणइतिगणरत्नकृत्॰ ॥ ((गसिद्धिसुलिङ्गस्यलोकाश्रयत्वात्तत्रार्थस्यशास्त्री
यलिङ्गाभावकल्पनेनवाग्रहणन्तुसर्वमतेविकल्पार्थम्॰ ङीपङीषोरिति॰ अयंहिद्युलन्तः। पुराणप्रोक्तेतिनिपातनात्तुडभावः। एवञ्चटित्वान्ङी
पप्राप्तः। सामर्थ्यादिति॰ केवलस्यस्त्रियामप्रवृत्त्यसम्भवात्तस्मादुपसर्जनएवप्रवृत्तिः॥ ० ० ॥ ॥ ॥

श॰शे॰ मे॰ पुंयोगादितिसूत्रेपरपञ्चमीनसम्भवतीत्यतआह॰ हेतौपञ्चमीति॰ एवंसतिकस्मादनेनप्रत्ययविधानमित्याकाङ्क्षापूरणायाह॰ आख्यायामिती
टी॰भै॰ ति॰ आख्याशब्दस्यसम्बन्धिकत्वादाह॰ उपस्थितत्वादिति॰ एवञ्चयादृशोवाक्यार्थःसम्पन्नस्तमाह॰ पुंयोगाद्धेतोरिति॰ सर्ववाक्यमसतिबाधकेसा
वधारणमितिन्यायेनैवकारलाभः।विनापिप्रत्ययमितिवचनेनसंशब्दलोपेसतियोगशब्दस्यसंयोगपरत्वभ्रमनिरासायाह॰ योगःसम्बन्धइति।

पुंयोगात्॰ हेतौपञ्चमी॰ आख्यायामितिपञ्चम्यर्थेसप्तमी॰ आख्याशब्दोबोधकपरः।आख्याचोपस्थितत्वात्पुंसए
वनस्त्रियाः।स्त्रियांवर्त्तमानस्यपरस्पराख्यत्वाव्यभिचारादाख्यापदवैयर्थ्यापत्तेः।पुंस्येवयःप्रसिद्धःशब्दइत्यर्थः।पुंयो
गाद्धेतोःप्रवृत्तिनिमित्तारोपेणस्त्रियांवर्त्तमानात्पुम्बोधकाच्छब्दान्ङीषित्यर्थः।योगःसम्बन्धः।पुंयोगात्किम्॰ देव
दत्ताःआख्यायाङ्किम्॰ प्रसूता। तदभावेहिस्त्रियांवर्त्तमानंप्रातिपदिकंपुंयोगहेतुकप्रवृत्तिनिमित्तकमित्यर्थो
पिसम्भाव्येत॰ अस्तिहितत्प्रवृत्तिनिमित्तेप्रसवेपुंयोगहेतुकत्वम्॰ उक्तंपुमाख्यातुनैषेतिभावः।पुंयोगोत्रदाम्प
त्यरूपएवेतिभाष्यस्वरसः।यथेसंभर्त्तृपापकृतान्वन्ध्यादीन्लभते॰ एवंतच्छब्दमपीतिभाष्योक्तेः।देवकीत्या
देवदत्तेति॰ क्तिचक्तौचेतिसूत्रनिष्पन्नोयंस्वभावतः।स्त्रियांवर्त्ततेनतुपुंयोगमत्रनि दितुगोरादिषुबोध्यमितिकेचित् ॥
मित्तमितिभावः॰ आख्यायांकिमिति॰ एतदभावेपिप्रातिपदिकादित्यधिकृतेसम्बध्यतएव॰ एवंसतिनिष्पन्नंवाक्यार्थमाह॰ तदभावेहीति॰ ३७०
प्राचाम्मतङ्दूषयति॰ पुंयोगोत्रेति॰ एतेनजन्यजनकभावनिरासः।तथासतिदेवकीत्यादिप्रयोगाणामगतिरतआह॰ देवकीत्यादित्विति॰
आदिनाकैकेयीशूद्रीत्यादिप्रयोगाणांसंग्रहः॥

भे· नचगुणिपरशुक्लादीनाङ्गुणवचनसञ्ज्ञातद्धितान्तत्वान्नप्राप्नोतिमतुपोऽत्रलोपादितिवाच्यम्· श्रूयमाणतद्धितान्तस्यसञ्ज्ञाविधानात्· अथवा
गुणगुणिनोरभेदोपचारादेवगुणिनिशुक्लादिशब्दानाम्प्रवृत्तिसम्भवेनमतुपएवानुत्पत्तेः।रूपादिशब्दानान्तुनगुणवचनसञ्ज्ञा।जातिसञ्ज्ञ
याबाधात्· तेनतेभ्यःष्यञ्न· जातिसञ्ज्ञात्वसर्वलिङ्ग त्वात्प्रवर्त्तते।एवमव्ययादिसञ्ज्ञाभिरपिप्रातिपदिकग्रहणानुवृत्त्यासमावेशः।नचप्राति
पदिकमात्रस्यगुणवचनसञ्ज्ञापदितरागुणवचनब्राह्मणादिभ्यइतिसूत्रेब्राह्मणादिग्रहणम्व्यर्थमितिवाच्यम्प्राणभृज्जातिलक्षणण्वाध
गुणवचनेसन्त्वर्थसञ्ज्ञयागुणोपसर्जनगुणिवाचकानामेवनादृशानांसञ्ज्ञेतिनरूपादीनाङ्ग्रहणम्· जातिपदे
नाकृतिग्रहणाद्द्रव्यवृत्तिजातिवाचकानामेवतत्रग्रहणान्।कठादिशाखातद्ध्येतृणाञ्चतद्धितान्तत्वादेवव्यावृत्तिः।
एतत्सूत्रभाष्योक्तंसत्वेनिविशतेपैतिपृथक्जातिषुदृश्यते· आधेयश्चाक्रियाजश्चसोऽसत्वप्रकृतिर्गुणइति
गुणलक्षणन्त्वेकदेशयुक्तिर्वहुविशेषणानांवैयर्थ्यात्· भाष्यकृताऽव्याख्यानाच्च· तस्मादाकडारसूत्रोक्तमेव
भाष्यसम्मतमितिभाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितम्· ॥ ॥ ((नार्थत्वात्·जातिसञ्ज्ञयाबाधाच्चाऐकोराजपौरुष्यमित्यादौ
ष्यञ्न तुब्राह्मणादित्वात्· एवंसङ्ख्याषट्सञ्ज्ञाएताःसञ्ज्ञाअपिवाधिकाः।एकद्रव्योपनिवेशिनीसञ्ज्ञारूपादिशब्दानाङ्गुणवचनसञ्ज्ञाम्प्र
कारान्तरेणवारयति· गुणवचनेसन्त्वर्थेति· वहुविशेषणानांवैयर्थ्यादिति· सत्वन्द्रव्यन्तमाश्रयते ततएवपाकादिनापूर्वगुणस्यनिवृत्तिरपि
भवति।विभिन्नजातीयेषुघटपटादिषुदृश्यते· एतेनजातिनिरासः।द्रव्यत्वेविभिन्नजातीयेषुजलपृथिव्यादिषुपद्योपिदृश्यतेतथापिक

मि॰ षष्ठीसमासस्यासुवुत्पत्तेः प्राक्प्रवृत्तिमनभ्युपगम्यसमाधानान्तरमाह यद्वेति तन्निषेधस्य तृजकाभ्यां कर्तरीति निषेधस्य अनित्यत्वात् तत्प्र
योजको हेतुश्चजनिकर्तुः प्रकृतिरितिनिर्देशेनानित्यत्वात् आद्युदात्तेति धातुस्वरेणाद्युदात्तेत्यर्थः। एतेन अन्तोदात्तस्यसूर्यशब्दस्यसाधनेनाङीष्प्र
तिषेधेन सूर्यान्नेतिन्यासेन ननु सूरीकुन्तीत्यनेनैवस्त्रीत्वाभिव्यक्तिसम्भवादियमिति व्यर्थमित्याशङ्कानिवारणायाह सूर्यस्येति ननुपुंयोगस्य
दाम्पत्यभावरूपस्यैवपूर्वव्यवस्थापितत्वात्तस्यविवाहितायामप्रसिद्धेः कथमियंसूर्यस्यस्त्री। विवाहात्प्राक्सूर्यसम्बन्धेनकर्णस्योत्पत्तिरितिप्रसि
द्धमितिचेन्न सूर्यस्यस्त्रीसूर्या देवतायां किम् सूरी। एतद्भाष्यप्रामाण्येनदेवतावाचकस्यपुम्शब्दस्यतद्देवकर्तृकस्वीकारकर्मत्वसम्बन्ध

यद्वातन्निषेधस्यानित्यत्वादप्रवृत्तौकारकषष्ठ्यासुवुत्पत्तेः पूर्वंसमासेनतत्रापीत्वंसुलभम् सूर्येति सर्तेः क्यप्याद्यु॰
दात्तसूर्यशब्दाच्चाप्यन्तोदात्तमिदम् एतेनङीषनिषेधेनटापैवसिद्धिरित्यपास्तम् सूरीति सूर्यस्यस्त्रीयाकुन्तीयंमानु
षीनदेवतेत्यर्थः। महत्वेइति तद्योगएवैषांस्त्रीत्वमितिभावः॥

॥ प्रयोज्यायस्याप्रवृत्तिः सापितत्स्त्रीत्वेनगृह्यतेइतिस्वी
कारात्। एवमेवेन्द्राणीत्यादीनामुपपत्तिः। नचजन्यजनकभावसाधारणः पुंयोगः कुतोगृह्यतइतिवाच्यम्। पुंयोगोपपादनावसरेपत्ये
वत्यसावकुर्वतीकिञ्चित्पापमभर्तृकृता बन्धवन्धनक्लेशान्लभते एवमष्टशब्दमपीतिभाष्यस्वारस्यात् तद्योगइति महत्वादियोगइ
त्यर्थः। अतएवैषामित्यस्योपपत्तिः। हिमारण्ययोर्महत्त्वइत्यादीनिवार्तिकानि। एतेषुवार्तिकेषूपात्तोयोयउपाधिस्तद्योगएषाम्प्रवृ ३७१
त्तिःप्रदात्तुनतत्तदुपाधिविवक्षातदास्त्रीत्वमेवनैतितद्योगएवैभ्योङीष्। अन्यत्रटाबितिभ्रमो न कार्यः। अतएवोक्तन्तद्योगएवैषामिति

मि· विभाषेयमिति· एतेनमातुलोपाध्याययोरितिवचनस्यपुंयोगएवप्रवृत्तिस्तत्रङीषःसिद्धत्वादानुग्मात्रंविकल्प्यते। ननुब्रह्माणीतिवदिन्द्रमानयती
तिव्युत्पत्याइन्द्राणीत्यस्यापिसिद्धिरितीन्द्रवरुणेतिसूत्रमव्यर्थमतआह· सूत्रन्त्विति· तेन· तादृशबहुव्रीहिसमासाश्रयणेन· करणेतिकिमिति· क्री

पचनाल्लिप्यामिति· लिप्यर्थकोत्रङीषूतस्यदमित्यएवाधकइतिवहवः लिपिरक्षरविन्यासः मातुलेति· मातुलान्निसेप्रा
सेउपाध्यायादप्राप्तेविभाषेयम्· यातुस्वयमेवेति· अपादानेस्त्रियांघञउपसङ्ख्यानन्तदन्ताच्चवाङीषितितृतीयेइङश्चे
तिसूत्रेवार्तिकादितिभावः। उपेत्याधीयतेयस्माइतिविग्रहः। अर्येतिहृस्वादित्सदाह· स्वामिनीति· अर्यःस्वामिवैश्ययोरितिसु
त्रेः। आर्येतिपाठस्तुकैयटाद्यसम्मतः। स्वार्थइति· अतएवभाष्येऽर्याणीअर्येत्येवोक्तम्· पुंयोगएवप्रवृत्तौतुउपाध्यायीति
वदर्यीतिपक्षेङीषमेवोदाहरेत्· कर्मण्याणीति· सूत्रन्त्विन्द्रीत्यादिव्यावृत्त्यर्थमितिभावः। क्रीतात्· करणादितिवक्तव्येपूर्वग्र
हणादनुवृत्तप्रातिपदिकरूपान्यपदार्थेऽवयववाचिपूर्वशब्देनबहुव्रीहिः। तेनवस्त्रेणक्रीतेतिवाक्येन· अतइतिचानुवर्त्त
ते· करणेकिम्· सुक्रीता· धनक्रीतेति· कर्तृकरणेइत्यत्रबहुलग्रहणेनगतिकारकोपपदानामितिस्यानित्यत्वादत्रसुबुत्पत्त्य
नन्तरमेवसमासइतिभावः। इदमुपपदमितिसूत्रेकैयटेस्पष्टम्· अयमजादिष्विसन्ने· एवञ्चगतीत्यादेरनित्यत्वेनमानमि
तितदाशयः। अतएवैतत्कर्तृकरणेइतिसूत्रेबहुलग्रहणफलत्वेनभाष्येनोक्तम्।। ९ तात्सपूर्वादित्येवास्त्वितिप्रश्नः। स्वक्रीते
ति· एवंसतिकर्तृपूर्वादपिस्यादितिभावः। कैयटइत्यनेनसूचितामरुचिम्प्रकटयन्स्वसिद्धान्तमाह· अयमिति· धनक्रीतेत्यादिशब्दः। अत
एव· तस्याःपरिभाषायाअनित्यत्वस्यानभिमतत्वादेव।।

भै॰ ननु तस्याः परिभाषाया अनित्यत्वाभावे गोष्ठादिष्वपि स्था धातोः के। कान्तस्य सुबुत्पत्तेः प्राक् समासे पदादित्वाभावात्सात्पदाद्योरिति निषेधाभ
भावेनादेशप्रत्यययोरित्यनेनैव षत्वे सिद्धे अम्बाम्बेति सूत्रे गवादिग्रहणं व्यर्थमत आह॰ अम्बाम्बेतीति॰ उत्तरपदभूतस्य स्थ सकारस्य षत्वं स्वेदे
भ्य एवेति तेन त्वदिस्था शोभते मालेत्यत्र नेति भावः। एतेन गवादिग्रहणमेव गतौ न्यादेरनित्यत्वे मानमित्यपास्तम्॰ नियमार्थत्वेन चारितार्थ्यात्
पदादादिरिति पक्षे तस्य तत्वासम्भवाच्च॰ वस्तुतस्तु न पदान्तसूत्रस्थपदान्तपदस्य पदे ऽन्तः पदान्त इति समासप्रदर्शनेन पदे परे योऽन्तस्तस्य कार्यं
कर्तव्यमेव न निषेध इति गोचेत्यादिसिद्ध्यर्थमनित्यत्वं परिभाषायाः स्वीकार्यमन्यथा ऽचइति सूत्रनिष्पन्नलोपस्य स्थानिवद्भावादवङादेशस्या

अम्बाम्बेति सूत्रे गवादिग्रहणन्तु नियमार्थन्तेन त्वदिस्थ इत्यादौ षत्वन्नेति दिक्॰ अभ्रलिप्तीति॰ कृद्ग्रहणे गतिकार
कपूर्वस्यापीति विशिष्टस्य क्तान्तत्वम्। अल्पाख्यायामिति समुदायोपाधिः। अल्पत्वं करणगतं क्रियागतं वा॰ क्ता
न्तादिति॰ प्रत्ययग्रहणपरिभाषालब्धक्तान्तेन प्रातिपदिकविशेषणात् क्तान्तान्तादित्यर्थः। ऊरुभिन्नाति॰ जातिकाल
सुखादिभ्यः परा निष्ठेति भिन्नशब्दस्य परनिपातः॥ १ प्यापत्तिरित्याहुः।पदशब्दस्य पदत्वयोग्योपलक्षणत्वमिति त्वन्येषामाशयः

विशिष्टस्य क्तान्तत्वमिति॰ यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या क्तान्तादित्यर्थे कृद्ग्रहणपरिभाषां विनापि निर्वाहस्तथापि तदन्तविधिद्वयाभावेपि निर्वाहः प्रभ
कृतेऽस्तीति भावः। समुदायोपाधिरिति॰ स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायविशेषणमित्यर्थः। करणगतम्॰ अभ्रगतम्॰ ईषदभ्रेण लिप्तेत्यर्थः। करणस्या
ल्पत्वे तल्लेपनस्याल्पत्वं सुकरमेवेत्याशयेनाह॰ क्रियागतमिति॰ अभ्रेण लिप्तेत्यर्थः प्रकृत इति भावः। स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारस्तात्पर्यग्राह
का। प्रकारान्तरमाह॰ क्तान्तादितीति॰ एवं सति प्रकृते कृद्ग्रहणपरिभाषानाश्रयणेपि न क्षतिः। भिन्नशब्दस्य विशेषणवाचकत्वात्पूर्वनिपातः प्रा ३७२

भे॰ गोपालिकेस्यत्रगवांपालिकेतिनविग्रहस्तदाह·गाःपालयतीति·इदम्प्राचाम्मतमनुरुध्यवस्तुतस्ताहशविग्रहेपिनक्षतिरित्याह·वस्तुतइति·ननु
गतिकारकोपपदानामित्यत्रकारकपदोपादानेनकारकसन्ज्ञासमानाधिकरणसन्ज्ञानिमित्तकविभक्त्यन्तस्यसमासइत्येवलभ्यतइतिषष्ठ्यन्तस्यस
मासःसुबुत्पत्तेःप्रागितिकथंलभ्यतइत्यतआह·यथाकथञ्चिदिति·कथञ्चित्कारकत्वमिति·शेषत्वेनापिवस्तुतःकर्मण एवग्रहणमितिभावः।
अत्रत्यभाष्यादिति·एवंहिभाष्येउक्तम्·गोपालिकादीनाम्प्रतिषेधः।गोपालिकादीनाम्प्रतिषेधोवक्तव्यः।गोपालिका।पशुपालिकाइति·अत्र
गोपालिकादीनाम्प्रतिषेधइतिप्रतियोगित्वासम्भवादाह।कैयटःसिद्धपइतिवाक्यशेषइति·एतेनतृजकाभ्याङ्कर्त्तरीत्यस्यप्रवृत्त्याकर्मषष्ठ्यासमा

गोपालिकेति·गाःपालयतीतिगोपालःसएवगोपालकस्तस्यस्त्रीत्यर्थः।एवञ्चतस्यकारकषष्ठ्यासमासनिषेधाच्छेषषष्ठ्या
समासेआपःसुपःपरत्वादित्वन्दुर्लभम्·वस्तुतःशेषषष्ठ्याअप्यत्रकारकत्वात्सुबुत्पत्तेःपूर्वमेवतत्रापिसमासः।यथाकथञ्चित्का
रकत्वमादायगतिकारकोपपदानामित्यस्यप्रवृत्तेरत्रत्यभाष्यादुपपदमतिङितिसूत्रभाष्याच्चलाभात्॥ ((सासाम्भवाच्छेषषष्ठ्ये

वसमासोवाच्यः।तत्रयदिगतिकारकोपपदानामितिपरिभाषाप्रवृत्तिर्नस्यात्तदाऽऽपःसुपःपरत्वादित्वन्दुर्लभमितिभाष्योक्तस्यैत्वघटितस्यप्रयोग
स्यसिद्धयेशेषषष्ठीविषयेपिगतिकारकेतिपरिभाषाप्रवृत्तिः।ननुप्रकृतसूत्रस्थभाष्यस्यगोपालशब्दसाधपित्वाततःस्वार्थेकेपिसिद्धिरित्यतआह·
उपपदेति·तत्रहिषष्ठीसमासस्यवैकल्पिकत्वात्तदभावेचोपपदसमासइतिषष्ठीसमासादुपपदसमासोविप्रतिषेधेनेतिवार्तिकक्तोक्तस्य। उ॰द्यो॰
विप्रतिषेधस्यखण्डनायोक्तम्·अत्रविप्रतिषेधविचारेणषष्ठीसमासस्यापिसु बुत्पत्तेःपूर्वमेवोत्पत्तिरितिलभ्यते।अन्यथोपपदसमासस्यसु
बुत्पत्तेःप्राक्प्राप्तिःषष्ठीसमासस्यतुतदनन्तरमितिविप्रतिषेधविचारोऽसङ्गतएवस्यादतःषष्ठीसमासस्यापिसुबुत्पत्तेःप्राक्प्राप्तिरितिस्पष्टमेव

श॰ शे॰ टी॰ भै॰ ३७३

मे॰ मितिवाच्यम्॰ उत्तरसूत्रार्थमवश्यङ्कर्तव्यमित्याशयात्॰ एवञ्च॰ उत्तरसूत्रेतादृशार्थाश्रयणेच॰ तदाह॰ तदाशयेनाह॰ जातिपूर्वादित्यस्यप्रकृत सूत्रेपिसम्बन्धएवसमाननिमित्तकत्वलाभेननित्यशास्त्रावाधकत्वमितिभावः।पुत्रहतीत्यादावनेनसूत्रेणङीषभवतीतिवादिमतन्नयुक्तमितिध्वनयन्नाह॰ पुत्रादिनीत्यादावितिस्पष्टार्थमिति॰ प्रकृतसूत्रेविवक्षितस्यार्थस्यस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्॥ ॥फलान्तरमप्यस्तीत्याह॰ किञ्चेति॰ इदमुपलक्षणम्पूर्वोक्तमपिफलम्बोध्यम्।वहुव्रीहिविशेषणमिति॰ एवंसतिसाध्वीकल्याणपाणिपादेत्यादावतिप्रसङ्गःस्यादितिशे

किञ्चेतरभावेऽस्वाङ्गादितिप्राधान्याद्बहुव्रीहिविशेषणंस्यादिति॰ स्वाङ्गाच्चोप॰ नदन्तादिषुपसर्जनग्रहणंलभ्यम्॰
वहुव्रीहेरित्यनुवर्त्तमाने उपसर्जनग्रहणफलमाह॰ अतिकेशीति॰ एकविभक्तीतिकेशानामुपसर्जनत्वमप्रधान्य
ञ्च॰ शिखेति॰ इदमेवप्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादिसुशिखान्तमप्रसिद्धं विशिष्टेऽदन्तत्वाभावेनाप्राप्तेः।यद्यपिभाष्येऽ
शिखेतिप्रत्युदाहृतन्तस्याप्येकदेशएवतात्पर्यम्॰ नञ्पूर्वैसहनञितिनिषेधेनप्राप्त्यभावात्॰ एतेनक्रोडादिषुशि
खाशब्दपाठइत्यपास्तम् ननुसमङ्गं स्वाङ्गं चेत्सुमुखाशालेत्यत्रापिस्यात्॰ मुखस्यापिशालाङ्गत्वात्॰ सुकेशीरथ्ये॰
त्यत्रचनस्यात्केशानान्तदङ्गत्वाभावादतआह॰ अद्रववदिति॰ स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणम्मूर्त्तिः॥

((पः।शिखेति॰ यदिसूत्रेउपसर्जनपदन्नस्यात्तदाशिखेत्यत्रटापम्बाधित्वाङीष्स्यादितिभावः।अत्रभाष्यविरोधशङ्कांवारयति॰ यद्यपीति॰ एकदेशपरेव॰ शिखेत्यत्रैव॰ एतेन॰ अनेननिषेधेनतस्यसिद्धेःतत्रपाठेफलाभावेन।केचित्तुशिखेतिप्रत्युदाहरणमित्यसङ्गतङ्कल्याणपाणिपादित्यत्रदोषवारणायास्वाङ्गपूर्वपदादित्यस्यात्रसूत्रेऽनुवृत्त्याऽस्वाङ्ग॰ पूर्वपदान्यत्वस्यप्रकृतेऽभावेनङीषोऽप्राप्तेरित्याहुस्तन्न॰ एतत्सूत्रव्याख्यायामुपक्रमेऽशिखेत्युक्तत्वादिदमेवप्रत्युदाहरणमित्यत्रभाष्यकृतोनि ३७३

[illegible]

मे॰ तथा हि॰ अथोपसर्जनग्रहणं किमर्थम्। इह मा भूत्। अशिखा। उपसर्जनग्रहणमनर्थकम्। बहुव्रीह्यधिकारात्। उपसर्जनग्रहणमनर्थकम्। कि-
ङ्कारणम्। बहुव्रीह्यधिकारात्। बहुव्रीहेरिति निवर्त्तते। बह्वजर्थन्तर्ह्युपसर्जनग्रहणङ्कर्त्तव्यम्। बहुचो नेति प्रतिषेधं वक्ष्यति तद्बह्वज्ग्रहणमुपसर्ज-
नविशेषणं यथा विज्ञायेत। बह्वच उपसर्जनान्नेति। अथाक्रियमाणे बह्वज्ग्रहणे कस्य बह्वज्ग्रहणे विशेषणं स्यात्। बहुव्रीहेरिति वर्त्तते। बहुव्रीहि-
विशेषणं विज्ञायेत। अस्ति चेदानीं कश्चिद्बह्वज्बहुव्रीहिर्यदर्थो विधिः स्यादस्तीत्याह। खडाखडी इति। अडो वृश्चिकावयवविशेषः। बह्वजर्थ-

र्थ्येति॰ इदानीम्प्राणिस्थत्वाभावात्पूर्वलक्षणेनासिद्धिः। एवञ्चेदम्पूर्वलक्षणे प्राणिस्थत्वमुपलक्षणमित्यत्र तात्प-
र्यग्राहकमिति भावः। प्रतिमादिगतस्तनस्य प्राणिनिकटाप्यदृष्टत्वादाह॰ तेन चेदिति॰ अप्राणिनोपि स्वाङ्गं यदि तेन
तज्जातीयेन वस्तुना प्राणिर्यथा सम्बद्धस्तथाऽप्राणिः सम्बद्धश्चेदित्यर्थः। अत एव तस्य चेत्तत्तथायुतमित्यस्याप्राणि-
नोपि स्वाङ्गमिति शेषो भाष्ये दर्शितः। पुरस्तादिति॰ सत्यनन्तरस्यैव बाधकः। मध्ये इति॰ स हि पूर्वस्यैव बाधकः। प्रामाणिका
इति॰ एवञ्च सुगात्रीसार्योः प्रयोगा एवेति भावः। उरःक्रोडेति॰ दावन्तोयं स्वभावतो विशेषविषयः॥ ॥ ॥

मिति चेत्स्वाङ्गग्रहणात्सिद्धम्। स्वाङ्गग्रहणं क्रियते। तद्बह्वज्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः। स्वाङ्गाद्बह्वचो नेति॰ स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थन्तु। स्वा-
ङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थन्तर्ह्युपसर्जनग्रहणङ्कर्त्तव्यम्। स्वाङ्गाद्यथा स्यात्। स्वाङ्गसमुदायान्मा भूत्। कल्याणपाणिपादेत्याद्युक्ता एतदपि नास्ति प्र-
योजनम्। स्वाङ्गपूर्वपदादिति वर्त्तते तेन स्वाङ्गं विशेषयिष्यामः। अस्वाङ्गपूर्वपदात्परं यत्स्वाङ्गमिति यच्चात्रास्वाङ्गपूर्वपदात्परं स्वाङ्गन्तदन्तो-

।श॰ श्रो॰ टी॰ मै॰ ३७५

भे॰ यदन्तश्चबहुव्रीहिर्नोदोःस्वङ्गपूर्वपदात्परंस्वाङ्गमिति। इदन्तर्हि प्रयोजनम्। बहुव्रीहेरिति वर्त्तमाने उपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्राद्य
थास्यात्। निष्केशीपृक्ता। अतिकेशीमाला इतीत्युक्तम्। एतेन भाष्यीय प्रघट्टकेनोपसर्जनग्रहणस्य बहुव्रीहेरित्यस्य निवृत्तिरेव मुख्यम्प्रयो
जनन्नतु पूक्तमुपक्रमस्थमशिखेति प्रदर्शितम्भवति। सूत्रस्थस्वाङ्ग शब्दस्य वार्तिककारीय परिभाषाविषयत्वन्नतु केवलयौगिकत्वमि
ति प्रदर्शयितुमाशङ्कते नन्विति॰ स्वमङ्गमिति॰ स्वीयमङ्गमित्यर्थः। स्वांशब्दस्यात्मीयपरत्वात् अद्रवम्। द्रवतीति द्रवम् नद्रवमद्रवम्। मूर्त्तिः
काठिन्यम् अथवा असर्वगत द्रव्यपरिमाणम्। अविभुपरिमाणमिति यावत्॰ एतेनाकाशादेर्व्यावृत्तिः। तत्फलितार्थमाह॰ स्पर्शवदिति॰
तद्यस्यास्तितत्स्वाङ्गम्॥ स्वेदस्यस्वाङ्गत्वप्राप्तिर्हि द्वितीयार्थ एवेति द्वितीयार्थ एव तात्पर्यम्। ज्ञानस्याद्रवत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय मूर्त्तिमदि
ति। सुमुखाशालेत्यत्रातिव्याप्तिवारणाय प्राणिस्थमिति। सुशोफेत्यत्रातिव्याप्तिवारणायाविकारजमिति। विकारो वातादिवैषम्यन्तस्मा
द्यन्नजातन्तत्। सुकेशी। दीर्घकेशीरथ्येत्यत्र स्वाङ्गत्वसिद्धये आह॰ अतत्स्थन्तत्र दृष्टञ्चेति॰ सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमेत्यस्य सिद्धये तेन चेत्त
त्तथा युतमिति। भाष्ये तु तस्य चेत्तत्तथा युतमिति पाठो दृश्यते तस्याप्ययमेवार्थः। तत्र करणस्य शेषत्वविवक्षया षष्ठी। अत्रातत्स्थ न्त त्रदृष्ट
ञ्चेति लक्षणान्तरमिति प्रतीयते तन्नयुक्तम्प्रथमलक्षणेनैव द्वितीयलक्षणसङ्ग्राह्यस्य सङ्ग्रहसम्भवे लक्षणान्तरगौरवस्य गौरवपराहतत्वा
दित्याशयेनाह॰ एवञ्चेदमिति॰ पूर्वलक्षणेनासङ्ग्राह्यादाह॰ प्रतिमादीति॰ अतएव॰ तृतीयवाक्यस्याप्राप्तिविषयकत्वाद्वैवादाव न्तोयमिति॰ ३७५
कुडनिमज्जने इति धातोः पचाद्यजन्तादिसादिः। विशेषविषयः। उरोविषयः। एवंसति। तेन समासे उपसर्जनहस्वत्वे तदन्तात् क्रोडाशब्दस्य टा
वन्तस्य क्रोडादौ पाठाद्भुजान्तरवाचीयः क्रोडशब्दः स्त्रीनपुंसकलिङ्गोऽनन्ताक्रोडम्भुजान्तरमिति कोशप्रसिद्धस्तेन समासे ङीषविकल्पो भवत्येव

मे॰ पाणिगृहीतीत्यस्य पाणिर्गृहीतो यस्या इत्यर्थः। प्राशस्त्यञ्च ग्रहणे विवक्षितमन्तरभिप्रायेणाह॰ अग्निसाक्षिकेतियेति॰ यद्यपि भाष्ये भार्या
यामिति नाभिहितन्तथापि तत्र विशेष इत्यभिधानादेवङ्कथनमित्यभिप्रायेणाह॰ भाष्ये त्विति॰ नचान्य एव विशेषः कल्प्यतामिति वाच्यम्।

पाणिगृहीतीति॰ अग्निसाक्षिकतया गृहीतपाणिकेत्यर्थः। भाष्ये तु पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इत्युक्तम्॰ अस्वाङ्गपूर्वं न
स्वाङ्गमस्वाङ्गम्॰ पूर्वञ्च तत्पदम्पूर्वपदम्पुनः कर्मधारयः। अस्वाङ्गभूतात्पूर्वपदात्परं यत्क्तान्तन्तदन्तबहुव्रीहेरित्यर्थः। उत्त
रसूत्रे भाष्ये कल्याणपाणिपादेत्यादौ तत्प्रवृत्तिनिवारणाय तत्रैतदनुवर्त्य कर्मधारयस्याश्रयणेनात्रापि तथैवौचित्यात्॰ त
त्र यद्युपसर्जनम्पाणिपादमिति समुदायो नस्वाङ्गं स्वाङ्गसमुदायश्च न स्वाङ्गशब्देन गृह्यते यच्च स्वाङ्गम्पादेति न तदस्वाङ्ग
रूपपूर्वपदात्परमित्युक्तम्॰ एवञ्च करमुखीत्यादावसाध्वेव जातिपूर्वादिती हापि सम्बध्यतेऽन्यथा बहुनञादीनामस्वाङ्गत्वे
न विकल्पस्य तत्पूर्वके दुर्वारत्वात्तदाह॰ नित्यप्राप्ते इति॰ वस्त्रच्छन्नेति॰ बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते चा
नुदात्तान्तोयम्॰ पुत्रादिनीत्यादौ सुप्यजातावितिणिनिदर्शनेनाकृतिग्रहणत्वाद्यभावेन च पुत्रशब्दस्य जातिवचनत्वाभा
वेपि पुत्रहनीत्यादौ गौरादिङीषिति बोध्यम्॰ अस्वाङ्गादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम्॥ ॥ ॥

पाणिगृहीता भार्या। यस्या हि यथाकथञ्चित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवतीति भाष्यात्तथोक्तमित्यभिप्रायात अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यत्र कर्म
धारयसमासाश्रयणे बीजमाह॰ उत्तरसूत्र इति॰ नचास्वाङ्गपूर्वपदादित्यत्र कर्मधारयाश्रयणेऽस्वाङ्गादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणन्नास्मिन्सूत्रे सफल

भे॰ मितिवाच्यम्॰ उत्तरसूत्रार्थमवश्यङ्कर्त्तव्यमित्याशयात्॰ एवञ्च॰ उत्तरसूत्रेतादृशार्थाश्रयणेच॰ तदाह॰ तदाशयेनाह॰ जातिपूर्वादित्यस्यप्रक्र
त सूत्रेपिसम्बन्धएवसमाननिमित्तकत्वलाभेननित्यशास्त्रावाधकत्वमितिभावः।पुत्रहतीत्यादावनेनसूत्रेणङीष्प्रभवतीतिवादिमतन्नयुक्त
मितिध्वनयन्नाह॰ पुत्रादिनीत्यादाविति॰ स्पष्टार्थमिति॰ प्रकृतसूत्रेविवक्षितस्यार्थस्यस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्॥ ॥ फलान्तरमप्यस्तीत्याह॰ किञ्चे
ति॰ इदमुपलक्षणम्पूर्वोक्तमपिफलम्बोध्यम्॰।वहुव्रीहिविशेषणमिति॰ एवंसतिसाध्वीकल्याणपाणिपादेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यादितिशे

किञ्चतदभावेऽस्वाङ्गादितिप्राधान्याद्बहुव्रीहिविशेषणंस्यादिति॰ स्वाङ्गाच्चोप॰ नदन्तादिसुपसर्जनग्रहणलब्धम्॰
वहुव्रीहेरित्यनुवर्त्तमाने उपसर्जनग्रहणफलमाह॰ अतिकेशीति॰ एकविभक्तीतिकेशानामुपसर्जनत्वमप्रधान्त्व
ञ्च॰ शिखेति॰ इदमेवप्रत्युदाहरणं शोभनेत्यादिसुशिखान्तम्प्रत्ययेन विशिष्टेऽदन्तत्वाभावेनाप्राप्तेः।यद्यपिभाष्येऽ
शिखेतिप्रत्युदाहृतन्तस्याप्येकदेशएवतात्पर्यम्॰ नक्रोडादिवह्वचःइतिनिषेधेनप्राप्त्यभावात्॰ एतेनक्रोडादिषुशि
खाशब्दपाठइत्यपास्तम् ननुस्वमङ्गं स्वाङ्गम्॰ ञ्चेत्सुमुखाशालेत्यत्रापिस्यात्॰ मुखस्यापिशालाङ्ग॰ त्वात्॰ सुकेशीरथ्ये॰
त्यत्रचनस्यात् केशानान्तदङ्ग॰ त्वाभावादत आह॰ अद्रववदिति॰ स्पर्शवद्द्रव्यपरिमाणम्मूर्त्तिः॥ ((ष॰।शिखेति॰ यदिसूत्रेउपस
र्जनपदन्नस्यात्तदाशिखेत्यत्रटापम्बाधित्वाङीप्स्यादितिभावः।अत्रभाष्यविरोधशङ्कांवारयति॰ यद्यपीति॰ एकदेशएव॰ शिखेत्यत्रैव॰ एतेन॰ अनेननिषेधे
नतस्यसिद्धेःतत्रपाठेफलाभावेन।केचित्तुशिखेतिप्रत्युदाहरणमित्यसङ्गतङ्॰ स्याणपाणिपदित्यत्रदोषवारणायास्वाङ्गपूर्वपदादित्यस्यात्रसूत्रेऽनुवृ॰
त्त्याऽस्वाङ्ग॰ पूर्वपदात्परत्वस्यप्रकृतेऽभावेनङीषोऽप्राप्तेरित्याहुस्तन्न॰ एतत्सूत्रव्याख्यायामुपक्रमेशिखेत्युक्तत्वादिदमेवप्रत्युदाहरणमित्यत्रभाष्यकृतोनि ३७३

मिः। अनन्तमसूक्ष्मप्रत्याविनरजुमाधितत्त्वाणं

मे॰ तथाहि॰ अथोपसर्जनग्रहणङ्किमर्थम्। इहमाभूत्। अशिखा। उपसर्जनग्रहणमनर्थकम्। वहुव्रीह्यधिकारात्। उपसर्जनग्रहणमनर्थकम्। कि
ङ्कारणम्। वहुव्रीह्यधिकारात्। वहुव्रीहेरितिनिवर्त्तते। वह्वजर्थन्तर्ह्युपसर्जनग्रहणङ्कर्त्तव्यम्। वहुचोनेतिप्रतिषेधंवक्ष्यतितद्वह्वज्ग्रहणमुपसर्ज
नविशेषणंयथाविज्ञायेत। वह्वचउपसर्जनान्नेति। अथाक्रियमाणेवह्वज्ग्रहणेकस्यवह्वज्ग्रहणेविशेषणंस्यात्। वहुव्रीहेरितिवर्त्तते। वहुव्रीहि
विशेषणंविज्ञायेति। अस्तिचेदानींकश्चिद्वह्वजवहुव्रीहिर्यदर्थोविधिःस्यात्। सत्यमस्तीत्याह। खडाखडीइति। अडोदृश्चिकावपवविशेषः। वह्वजर्थ

रप्येति॰ इदानीम्प्राणिस्थत्वाभावात्पूर्वलक्षणेनासिद्धिः। एवञ्चेदम्पूर्वलक्षणेप्राणिस्थत्वमुपलक्षणमित्यत्रतात्प
र्यग्राहकमितिभावः। प्रतिमादिगतस्तनस्यप्राणिनिकटाप्यदृष्टत्वादाह॰ तेनचेदिति॰ अप्राणिनोपिस्वाङ्गं॰ यदितेन
तज्जातीयेनवस्तुनाप्राणिर्यथासम्वद्धस्तथाप्राणिःसम्वद्धश्चेदित्यर्थः। अतएवतस्यचेत्तन्नयायुतमित्यस्याप्राणि
नोपिस्वाङ्गमितिशेषोभाष्येदर्शितः। पुरस्तादिति॰ सत्यनन्तरस्यैववाधकः। मध्येइति॰ सहिपूर्वस्यैववाधकः। प्रामाणिका
इति॰ एवञ्चसुगात्रीसादयोः पप्रयोगाएवेतिभावः। उरःक्रोडेति॰ दावन्तोयंस्वभावतोविशेषविषयः॥ ॥ ॥

मितिचेत्स्वाङ्गग्रहणात्सिद्धम्स्वाङ्गग्रहणंक्रियते। तद्वह्वज्ग्रहणेनविशेषयिष्यामः। स्वाङ्गाद्वह्वचोनेति॰ स्वाङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थन्तुस्वा
ङ्गसमुदायप्रतिषेधार्थन्तर्ह्युपसर्जनग्रहणङ्कर्त्तव्यम्। स्वाङ्गाद्यथास्यात्स्वाङ्गसमुदायान्माभूत्। कल्याणपाणिपादेत्याद्युक्ताएतदपिनास्तिप्र
योजनमस्वाङ्गपूर्वपदादितिवर्त्तते तेनस्वाङ्गंविशेषयिष्यामः। अस्वाङ्गपूर्वपदात्परंयत्स्वाङ्गमितियच्चात्रास्वाङ्गपूर्वपदात्परंस्वाङ्गन्नतदन्तो

भि॰ यदन्तश्चवहुव्रीहिर्नादेः स्वङ्गपूर्वपदात्परंस्वाङ्गमिति। इदन्तर्हि प्रयोजनम्। वहुव्रीहेरितिवर्त्तमाने उपसर्जनग्रहणमुपसर्जनमात्राद्य
थास्यात्। निष्केशीपूका। अतिकेशीमाला इतीत्युक्तम्। एतेनभाष्यीयप्रघट्टकेनोपसर्जनग्रहणस्यवहुव्रीहेरित्यस्यनिवृत्तिरेवमुख्यम्प्रयो
जनन्नतुपूर्क्तमुपक्रमस्थमशिखेतिप्रदर्शितम्भवति। सूत्रस्थस्वाङ्ग॰शब्दस्यवार्तिककारीयपरिभाषाविषयत्वन्नतुकेवलयौगिकत्वमि
तिप्रदर्शयितुमाशङ्कतेनन्विति॰ स्वमङ्गमिति॰ स्वीयमङ्गमित्यर्थः। स्वांशब्दस्यात्मीयपरत्वात् अद्रवम्। द्रवतीतिद्रवम् नद्रवमद्रवम्॰। मूर्त्तिः
काठिन्यम् अथवा असर्वगतद्रव्यपरिमाणम्। अविभुपरिमाणमितियावत्॰ एतेनाकाशादेर्व्यावृत्तिः। तत्फलितार्थमाह॰ स्पर्शवदिति॰
तद्यस्यास्तितत्स्वाङ्ग॰म्॥ स्वेदस्यस्वाङ्ग॰त्वप्राप्तिर्द्वितीयार्थएवेतिद्वितीयार्थएवतात्पर्यम्। ज्ञानस्याद्रवत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणायमूर्त्तिमदि
ति। सुमुखाशालेत्यत्रातिव्याप्तिवारणायप्राणिस्थमिति। सुशोफेत्यत्रातिव्याप्तिवारणायाविकारजमिति। विकारोवातादिवैषम्यन्तस्मा
द्यन्नजातन्नत। सुकेशी। दीर्घकेशीरथ्येत्यत्रस्वाङ्ग॰त्वसिद्धयेआह॰ अतत्स्थन्तत्रदृष्टञ्चेति॰ सुस्तनीसुस्तनावाप्रतिमेत्यस्यसिद्धयेतेनचेत्त
त्थायुतमिति। भाष्येतुतस्यचेत्तत्तथायुतमितिपाठोदृश्यतेतस्याप्ययमेवार्थः। तत्रकरणस्यशेषत्वविवक्षयाषष्ठी। अत्रातत्स्थ न्त न्त्रदृष्ट
ञ्चेतिलक्षणान्तरमितिप्रतीयतेतन्नयुक्तम्प्रथमलक्षणेनैवद्वितीयलक्षणसङ्ग्राह्यस्यसङ्ग॰हसम्भवेलक्षणान्तरगौरवस्यगौरवपराहतत्वा
दित्याशयेनाह॰ एवञ्चेदमिति॰ पूर्वलक्षणेनासङ्ग्रहादाह॰ प्रतिमादीति॰ अतएव॰ नतीयवाक्यस्याप्राप्तिविषयकत्वादेवादाव नोयमिति॰ ३७५
कुडनिमज्जनेइतिधातोः पचाद्यजन्तादिसादिः। विशेषविषयः। उरोविषयः। एवंसति। तेनसमासेउपसर्जनह्रस्वत्वेतदन्तात्क्रोडाशब्दस्यट
वन्तस्यक्रोडादैपाठाद्भुजान्तरवाचीयः क्रोडशब्दः स्त्रीनपुंसकलिङ्गोननाक्रोडम्भुजान्तरमितिकोशप्रसिद्धत्वेनसमासेङीषविकल्पोभवत्येव

मे॰ पाणिगृहीतीत्यस्य पाणिर्गृहीतो यस्या इत्यर्थः। प्राप्तस्यञ्च ग्रहणे विवक्षितन्तदभिप्रायेणाह॰ अग्निसाक्षिकेतियेति॰ यद्यपि भाष्ये भार्या
यामिति नाभिहितन्तथापि तत्र विशेष इत्यभिधानादेवक्लृप्तनमित्यभिप्रायेणाह॰ भाष्ये त्विति॰ नचान्य एव विशेषः कल्प्यतामिति वाच्यम्

पाणिगृहीतीति॰ अग्निसाक्षिकतया गृहीतपाणिकेत्यर्थः। भाष्ये तु पाणिगृहीत्यादीनां विशेष इत्युक्तम्॰ अस्वाङ्ग पूर्वं॰ न
स्वाङ्गमस्वाङ्गम्॰ पूर्वञ्च तत्पदम्पूर्वपदम्पुनः कर्मधारयः। अस्वाङ्गभूतात्पूर्वपदात्परं यत्क्तान्तन्तदन्तबहुव्रीहेरित्यर्थः। उत्त
रसूत्रे भाष्ये कल्याणपाण्यादेरसादेरत्यव्याप्तिवारणाय तत्रैतदनुवर्त्य कर्मधारयस्याश्रयणेनात्रापि तथैवौचित्यात्॰ त
त्र यदुपसर्जनम्पाणिपादमिति समुदायो नस्वाङ्गं स्वाङ्गसमुदायश्च न स्वाङ्गशब्देन गृह्यते यच्च स्वाङ्गम्पादेति न तदस्वाङ्ग
रूपपूर्वपदात्परमित्युक्तम्॰ एवञ्च करमुखीत्याद्यसाध्वेव जातिपूर्वादितीहापि सम्बध्यतेऽन्यथा बहुनञादीनामस्वाङ्गत्वे
न विकल्पस्य तत्पूर्वके दुर्वारत्वात्तदाह॰ नित्यप्राप्ते इति॰ वस्त्रच्छन्नेति॰ बहुव्रीहित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघाते चा
नुदात्तान्तोयम्॰ पुत्रादिनीत्यादौ सुप्यजाताविति णिनिदर्शनेनाकृतिग्रहणत्वाद्यभावेन च पुत्रशब्दस्य जातिवचनत्वाभा
वेपि पुत्रहतीत्यादौ गौरादिङीषितिबोध्यम्॰ अस्वाङ्गादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं स्पष्टार्थम्॥ ॥ ॥

पाणिगृहीता भार्या। यस्या हि यथाकथञ्चित्पाणिर्गृह्यते पाणिगृहीता सा भवतीति भाष्यात्तथोक्तमित्यभिप्रायात् अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यत्र कर्म
धारयसमासाश्रयणे बीजमाह॰ उत्तरसूत्र इति॰ नचास्वाङ्गपूर्वपदादित्यत्र कर्मधारयाश्रयणेऽस्वाङ्गादित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणन्नास्मिन्सूत्रे सफल

शु.शे. मि॰ जातिशब्देनेति॰ करणे तृतीया। अर्थे॰ जातिस्वरूपे। स्वरूपग्रहणन्तु न भविष्यति स्त्रीविषयत्वात्। लोके जनने लोके जननेन प्राप्तिरिति री सा जाति
टी.भे. शब्दस्य शुक्लादिगुणसाधारण्येन प्रवृत्तिदर्शनात्तस्यैव विवक्षया पाकुणोऽतिव्याप्तिः। यदि तन्त्रान्तरप्रसिद्धं भिन्नेष्वित्यादि नित्यमेकमित्यादि लक्ष
३७५ णमाश्रीयते तदापि शुक्लादिगुणानामेकत्ववादिमतेनैवातिव्याप्तिरिति भाष्यसम्मतं लक्षणमेव सिद्धान्तिसम्मतं युक्तमित्याशयेनाह भि
न्नेष्वित्यादि॰ अभिन्नयोः समानाकारयोः प्रत्यययोर्ज्ञानव्यवहारयोर्निमित्तमित्यर्थः। अव्याप्तिमप्याह॰ युवत्वादाविति॰ उपदेशादिव्यङ्ग्ये

जातिशब्देनार्थकार्यासम्भवात्तद्वाचकग्रहणमित्याह॰ जातिवाचीति॰ अनन्यभावे विषयशब्द इत्याह॰ न च स्त्रियान्नियतमिति॰ भिन्नेष्वभिन्नाभिधानप्रत्ययनिमित्तं जातिर्नित्यमेकमनेकानुगतं सामान्यमित्यस्य च शुक्लादिगुणस्यैकत्वनित्यत्वपक्षे तत्रातिव्याप्तिर्जननेन प्राप्यते सा जातिरिति च युवत्वाद्यव्याप्तमत आह॰ आकृतीति॰ ग्रहणमिति करणे ल्युट् सामान्येन नपुंसकम्। आकृतिरवयवसन्निवेशः। आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति विग्रहस्तदाह॰ अनुगतेति॰ ईदृशाकारो गोरित्याकृत्युपदेशव्यङ्ग्येत्यर्थः। न च बाल्याद्यवस्थादेहभिन्नानेकदेहवृत्तिर्देवदत्तत्वादेराकृतिव्यङ्ग्यत्वेन तत्रातिव्याप्तमिति वाच्यम्॰ समानकालिकानेकव्यक्तिवृत्त्यनुगतस्यानभिव्यङ्ग्येत्यर्थात्। अवस्थाभेदेऽपि तद्भेदा

त्यर्थ इति॰ तादृशोपदेशप्रयोज्याऽयज्ञोरिति प्रतीतिविषय इत्यर्थः। यद्यपि शास्त्रे जातिराकृतिपदेनोच्यते। तथापीहाकृतिपदमवयवसंस्थानपरत्वेन सामर्थ्याल्लभ्यात्मा तत्रातिव्याप्तमिति॰ तस्य सत्त्वारूपतयानिष्टापत्तिः कर्तुं शक्या। तद्भेदेति॰ तदाश्रयदेहभेद इत्यर्थः॥
पत्राश्रयाणां भेदप्रतीतिस्तत्रैव जातित्वस्वीकारात्॥

भि· प्रस्तुताभेदप्रसंगएवेत्याह· सएवेति· अतएव· अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वनिवेशादेव· स्त्रीविषयत्वादपीति· अपिना कल्पभेदेन दुर्गाशरीराणां भेदेऽपि ते-
षां समानकालिकत्वाभावः सूचितः। तटत्वरूपजातौ लक्षणं दूषयति· अनुगतेति· नन्विदं लक्षणं वृषलत्वादिजातावव्याप्तमतो लक्षणान्तरमाह· नन्विस-
रिना· सापेक्षस्थलेऽपि वृत्तिप्रवृत्तौ गमकत्वम्प्रयोजकन्तच्च प्रकृते नास्तीत्याह· भाष्यप्रामाण्यादिति· अत्रेदम्बोध्यम्· न केवलं द्वितीयलक्षणमेवाभिप्रे-

सएवोपमितिप्रतीतेश्च तज्जातीयोयमित्यप्रतीतेश्च· अतएवेन्द्रत्वादिकन्नजातिः पञ्चेन्द्रोपाख्यानादिभिरनेकेषां सम-
कालिकत्वेऽपि सर्वेषां संस्थानस्यैकत्वेमानाभावात्· दुर्गापर्णेत्यादौ स्त्रीविषयत्वादपि नङीष्· तटीति· अनुगतसंस्थान-
व्यङ्ग्यमेतत् जलसमीपदेशविशेषोहितटमानन्वेवं वृषलत्वादीनां जातित्वन्नस्यात्। अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणसाधा-
रण्येन तस्या आकृतिग्रहणत्वाभावात् किन्तु साक्षादुपदेशगम्यासेत्यत आह· लिङ्गानामिति· इयमपि जातिरित्यर्थः। लिङ्गाना-
मिति कर्मणि षष्ठी सर्वाणि लिङ्गानि नभजतीति सर्वशब्दस्य लिङ्गापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्याद्भजो ण्विः समासश्च आख्या-
नमाख्यातमुपदेशः कथनादुपदेशात्· एकत्रेन्द्र इत्युपदिष्टेऽन्यत्र तद्ग्रहणेमानाभावान्नेन्द्रत्वादितथा· ब्राह्मणत्वन्तु एक-
त्रोपदिष्टे तत्पित्रादिषु सुग्रहम्· वृषलत्वन्तदपत्यतत्सहोदरादौ सुग्रहम्·॥ ५ तम· किन्नु प्रथमामपि तेन नटीत्यस्यासिद्धिरिति। उप-
दिश्य इति· ब्राह्मणब्राह्मण्यामुत्पन्नोपमित्यादिरूपः। तत्पित्रादिष्विति· ब्राह्मणपित्रादिर्लक्षणएव अत्र तदपत्यादिष्विति नोक्तम्। ब्राह्मणेन
क्षत्रियादिषूत्पन्नस्यान्यजातीयत्वसम्भवात्। तदपत्येति· अत्र तत्पित्रादिष्विति नोक्तम्। वृषलपितुरन्यजातीयस्यापि सम्भवात्·॥ ॥

भै· अत्रभाष्येआकृतिग्रहणेत्युक्त्वाअपरआहेत्यादिनालक्षणान्तरम्प्रणीतमितितयोर्यावद्वैलक्षण्यन्तदाह·अत्राकृतीति·नित्यानित्येति
नित्यम्ब्राह्मणत्वादि।अनित्यंयुवत्वादि।इत्यादिनेति·एवंहितत्रोक्तम्।अपरआह·प्रादुर्भावविनाशाभ्यांसत्त्वस्ययुगपद्गुणैः।असर्वलिङ्गाम्ब
ह्वर्थान्ताञ्जातिङ्कवयोविदुः।कःपुनरेतयोर्जातिलक्षणयोर्विशेषः यथापूर्वलक्षणन्तथाकुमारीभार्येतिभवितव्यम्।यथोत्तरन्तथाकुमार
भार्येतिभवितव्यमिति।अत्रकैयटः।द्रव्यस्यप्रादुर्भावविनाशाभ्यांयाआविर्भावतिरोभावौप्राप्नुतस्साजातिः।जातेर्नित्यत्वान्नसाक्षात्तयो
र्जातौसम्भवइत्याशयेनद्रव्यस्येत्याद्युक्तम्।नन्विदंपराश्रयस्योत्पत्तिविनाशौसम्भवतस्तत्रयद्यपिसम्भवतितथाप्यात्मत्वजातौनसम्भव

अत्राकृतिग्रहणेतिनित्यानित्यसाधारणमितियुवत्यादिकमपिजातिरेतन्मते अपरआहेत्यादिनायावद्द्रव्यभावि
त्वमित्यनित्यव्यावृत्तंलक्षणान्तरम्भाष्येदर्शितम्·एवञ्चभिन्नऋषिकर्तृकलक्षणद्वयप्रामाण्येनकुमारादिशब्दे
॥ जातिकार्यविकल्पः

तीतिचेन्नः प्रादुर्भावेत्यादिनायावद्द्रव्यभावित्वस्योपलक्षणात्।यावद्द्रव्यभावित्वञ्चस्वाश्रयद्रव्यसत्त्वप्र
तीतिसमनियतप्रतीतिविषयत्वम्·समनियतत्वञ्चकालिकप्रत्यासत्त्यावोध्यम्·युगपद्गुणैरिति·गुणैःसहयुगपद्द्रव्येणसम्बध्यते।यथा
निर्गुणस्यद्रव्यस्यनोपलम्भस्तथाजातिरहितस्यापीत्यर्थः।देवदत्तेत्यादिसञ्ज्ञानिरासायाह·वह्वर्था मिति·एतन्मतेयुवत्वादीनान्नजातित्व
मयावद्द्रव्यभावित्वात्।एतन्मतइति·प्रथममतेइत्यर्थः।नचवृडस्थविरादिशब्दाप्रथमरीत्याजातित्वाज्जातिलक्षणेङीषस्यादितिवाच्यम्·अ
जादिगणेतेषाम्पाठेनङीषावाधात् ननुपूर्वोक्तलक्षणभेदेनकुमारत्वस्यजातित्वसन्देहात्कथंसाधुत्वव्यवस्थेतिचेत्।अत्रकैयटः।पूर्वोक्त
मिवलक्षणम्भाष्यकारस्यमतम्।अपरआहेत्यभिधानादित्याहुरिति।वस्तुतस्तुलक्षणद्वयप्रणेतऋषिद्वयप्रामाण्याज्जातिकार्यस्यपुवशब्दा

भे· केवलयौगिकत्वइति· शब्दस्यान्तरसाधारण्ययोगार्थमात्रविवक्षायाम्।तेनरावणभगिन्यानस्ययोगरूढत्वेपिसणत्वानतज्ज्ञाविवक्षितेतिनत्र
णत्वस्यनिषेधस्यचप्रवृत्तिरस्त्येव।नान्दीमुखोमासइत्यत्रतुननखमुखादित्यनेननिषेधः।तस्यनान्दीकर्मसमृद्धिःसामुखमग्रदेयंपदस्याइत्य
र्थात्।कर्मसमृद्धौमुखशब्दस्यमुखमिवमुखमितिप्रधानत्वात्प्रवृत्तिः।नखमुखात्संज्ञायामित्यत्रसंज्ञापदेनपौरुषेयस्येश्वरीयसङ्केतातिर्
रिक्तसङ्केतस्यग्रहणम्· मातृषुचरोऽस्य सङ्केतएवेतिनानुपपत्तिः।अस्वरितत्वादिति· दिक्पूर्वपदादितिसूत्रघटकङीप्पदस्यास्वरितत्वादि

शूर्पणखेति· पूर्वपदात्संज्ञायामितिणत्वम्।केवलयौगिकत्वेतुशूर्पनखीत्येव· नङीबिति· अस्वरितत्वादितिभावः।
इतिशब्दइति· एवञ्चभाषायामितिव्यर्थञ्छन्दसीत्यस्यदिक्पूर्वपदादित्यत्रासम्बन्धेनास्वरितत्वादसम्बन्धसिद्धेः।परेतु
दिगितिसूत्रेवाहइत्यत्रचछन्दसीतिवर्त्तते।लोकेत्वन्तोदात्तमेवप्राङ्मुखीति· एवञ्चतन्निवृत्तिबोधनायभाषाग्रहण
म्· इतिश्चार्थेतेनछन्दस्यपि· अतएवङेराममितिसूत्रेकैयटेसख्यशिश्वीचभाषायामितिपाठोदृश्यतइत्याहुः।क्वचिदि
ति· सर्वविधीनांछन्दसिवैकल्पिकत्वेनसखासप्तपदीभवेतिसिद्धम्· नविद्यतेशिशुरस्याइत्यशिश्वी क्वचिदस्याद्युदात्त

त्वर्थः।इदञ्चव्याख्यानंवृत्तिकृट्टीत्या· वस्तुतस्तुसख्यशिश्वीतिसूत्रेभाषायामित्यस्योपादानाच्छन्दसीतिस्वरितत्वा((त्वनुच्छान्दसत्वात्·
दिगितिसूत्रेवाहइतिसूत्रेचानुवर्त्ततएव।एवञ्चाद्युदात्तञ्छान्दसमेवेत्याशयेनाह· परेत्विति· अन्तोदात्तमेवेति· ङीषन्तत्वादितिशेषः।एवञ्चे·
ति· तयोःसूत्रयोस्तदनुवृत्तौच·।तन्निवृत्तिबोधनाय·छन्दसीत्यस्यनिवृत्तिबोधनाय· अतएव· इतिशब्दस्यचार्थत्वादेवक्वचिदस्याद्युदात्तत्वमि·
॥ ति· आद्येनबोधनयनामशिश्वीरित्यत्रेसर्थः॥ ॥ ॥

शा·शे· भै· स्वसिद्धान्तरीत्याह· ग्लुचुकायनीभार्येदोषस्त्विति· अतएव· अपत्यविशेषस्य गोत्रशब्देनाग्रहणादेव। व्याख्यानासङ्गतिमुक्त्वा रूपासिद्धि
टी·भै· मप्याह· ब्राह्मीनारदइत्यसिद्धिरिति· एतस्यानन्तरापत्यप्रत्ययान्तत्वेपि जातित्वसत्त्वेनाजाताविति निषेधः स्यादिति भावः। सामर्थ्येन· औचि
३७७ त्यात्। अथवा अपत्यस्य जाताविति विशेषणसामर्थ्यात्· अनुपसर्जनादिति सूत्रस्थभाष्यविरोधम्परिहरति· अनन्तरापत्येति· नन्वेवं ग्ली

ग्लुचुकायनीभार्येदोषस्तु ङीष्पुम्वत्त्वप्रतिषेधयोरसिद्धिरूपो बोध्य। सर्वतोक्तिन्नर्थादिति ङीषि तु पुम्वत्त्वप्रतिषेधासिद्धि
रेवदोषः अतएव ब्राह्मोऽजाताविति सूत्रेऽपत्ये जातौ नेत्यर्थः सङ्गच्छते तवत्वपक्षस्य जातित्वाव्यभिचारात्तदसङ्गतिर्ब्रा
ह्मीनारदइत्यसिद्धिरतः सामर्थ्येनात्र प्राग्दीव्यगोत्रस्यैवग्रहीतुमौचित्यम्· अनन्तरापत्यप्रत्ययान्तेऽवन्तीत्यत्र जातिप्रयुक्तो
ङीषित्यनुपसर्जनादितिसूत्रस्थभाष्यन्त्वनन्तरेऽप्यवन्त्यान्निर्द्रोणायनिवत्तत्रत्वारोपइत्यभिप्रायेण· यूनितु न प्राग्दीव्यगोत्र
त्वारोपस्तत्र युवैव न गोत्रमिति नियमेन तत्सञ्ज्ञानिषेधात् तदाह· अपत्यप्रत्ययान्तइति· अपत्यम्पौत्रप्रभृतीतिपरिभा
षितइति शेषः। शाखाध्येत्रिति· षष्ठीतत्पुरुषः। शाखायामस्त्रीविषयत्वाभावात्· जातिकार्यं लभतइति· अनेनास्या
तिदेशत्वम्बोधयति· कठेन प्रोक्तमधीतइति वैशम्पायनान्तेवासित्वात्प्रोक्तार्थे णिनेः कठचरकाल्लुक्· अध्येत्रण
प्रोक्ताल्लुक्· बह्वृचोऽध्येतव्या यस्या इति विग्रहे ऋक्पूरित्यसमासान्तः ६७॥ त्यागोत्राद्यूनीतिसूत्रस्य लुग्विधायक
त्वपक्षीयमेको गोत्रइति सूत्रस्थभाष्यमपि तु योजमत आह· यूनित्विति· अस्त्रीविषयत्वाभावादिति· एवञ्च शाखायां ङीषोऽभा ३७७
वेऽपि कठशाखेति कर्मधारयसमासाभावे भवति कर्मधारयसमासस्य प्रवृत्तौ तु पुम्वद्भावेन कठशाखेत्येव प्रयोगः। केचित्तु कठशब्दस्य
प्रोक्तार्थकणिन्यन्तस्य शाखायाम्प्रवर्त्तमानस्य योगार्थमादाय कस्यादिसाधारणतयाऽस्त्रीविषयत्वात्कठी शाखेति समासाभावे भवतीत्या

मे॰ अध्येत्रर्थकाणन्नत्यस्त्रियामावृत्तिमुपपादयति। स्त्रियामिति॰ स्त्रीयतिद्धान्तमाह॰ परेत्विति॰ उपदेशोपलक्षणमिति॰ एवञ्चोपदेशग्रा ह्याजातिरित्येवसिद्धम्॰ उपदेशग्राह्यत्वञ्च द्वाभ्यां प्रकाराभ्याम्‌ यद्वेतिपक्षेतूपदेशाकृत्यन्यतरग्राह्येतिलक्षणम्॰ लिङ्गानामिति॰ शास्त्रीयंलिङ्गञ्चातिरूपार्थेपिसम्भवतीत्याशयेनेदम्॰ तत्वरूपेति॰ जातिस्वरूपेत्यर्थः। तेनतादृशत्वरूपानुवादेन। नचानुवादमात्रे।

स्त्रियाअध्ययनाभावेपितद्दर्शनत्वात्ताच्छब्द्यम्॰ यथानधीयानेमाणवके॰ ब्राह्मणीत्यत्रापत्येऽणिब्राह्मोजाता वित्युक्तेष्टिलोपाभावः परेतुआकृतिग्रहणेत्येवलक्षणमाकृतिपदमुपदेशोपलक्षणमाकृतिद्वारासाक्षादोपदे शेनग्राह्याजातिरित्यर्थः। तत्रेदृशाकारोगोरित्यत्राकृत्युपदेशग्राह्यागोत्वादिजातिः। अयम्ब्राह्मणइतिसाक्षादु पदेशग्राह्याब्राह्मणत्वादिजातिः। यद्वाआकृतिग्रहणञ्जातिग्राहकोपदेशस्याप्युपलक्षणम्। लिङ्गानाञ्च नसर्वभागितितत्वरूपानुवादः। तेनशुक्लादिगुणानामेकत्वेपिजातित्वाभावोबोधितः। अतएवविशेषणा नाञ्चेतिसूत्रेजातेराविष्टलिङ्गत्वम्भाष्यउक्तम्॰ आविष्टलिङ्गत्वन्नियतलिङ्गत्वमितिकैयटः॥ ॥

णातिव्याप्तिवारयितुन्नशक्यतइतिवाच्यम्॰ विशेषणानर्थक्यप्रवेशस्याभिमतत्वात्। एवंसत्याकृतिग्रहणेत्येवेत्येवकारेण। द्वितीयलक्षणकरणाद्व्यवच्छिद्यते तत्वसर्वलिङ्गत्वेसतीतिविशेषणमितिबोध्यम्॰ अतएवजातावपिलिङ्गसम्बन्धसम्भ वादेव॰ ननुयद्वालक्षणद्वैविध्यन्तदाद्वितीयलक्षणस्याप्राप्तप्रापणार्थतयातटन्निरुक्तिरितिकोशबलेनतटशब्दस्यसर्वलिङ्गत्वे

सि॰ जातिकार्यं सिध्यति ॥

एकलक्षणत्वेत्वसर्वलिङ्गत्वे सतीति विशेषणदानेन प्राप्नोतीत्यत आह· तच्च प्रापिकमितीति· केचित्· प्राञ्चः। विशेषणस्य लिङ्गानामित्यस्याभा-
वेऽपि कश्चिज्जातित्वमिति तेषामभावः। स्वसिद्धान्तमाह· भाष्येति· ननु कोऽस्य कागतिरत आह· तदमिति· सकृदित्यस्यानन्तरप्रयोजनमाह· स-
कृदिति· एकत्वमनेकानुगतत्वमिति· एतेन जातिलक्षणयोग्यता दर्शिता। स्वरूपानुवादेन· वस्तुतः पूर्ववदेतदपि विशेषणन्तेन देवदत्तत्वादे

तच्च प्रापिकमिति केचित्· भाष्यप्रामाण्याज्जातेरेकशब्दवाच्यापानत्रिलिङ्गतातटत्रिषित्यादिको शाक्त्यप्रमाद इत्यन्ये· सकृदा-
ख्यातनिर्ग्राह्येत्यनेनैकत्वमनेकानुगतत्वञ्च बोधितम्· सकृदेकवारं क्वचिद्व्यक्तौ साक्षादाकृतिद्वारा वोपदिष्टाव्यक्त्यन्त-
रे गृहीतुं शक्येति तदर्थः गोत्वञ्चेत्यादिप्राग्वदेव· अत एव प्रादुर्भावविनाशाभ्यां सत्वस्य युगपद्गुणैः। असर्वलिङ्गां बह्वर्थान्ता-
ञ्जातिं कवयो विदुरिति लक्षणान्तरं भाष्ये उक्तम्· सत्वस्य द्रव्यस्य प्रादुर्भावविनाशाभ्यां या तौ प्राप्नोति सा जातिरिति लक्षणं याव-
द्द्रव्यभाविनीति तदर्थः। अनेन गोत्वब्राह्मणत्वयोरुभयोरपि सङ्ग्रहः। गुणैर्युगपद्द्रव्येण सम्बध्यते यथा निर्गुणस्य द्रव्यस्य
नोपलम्भस्तथा जातिरहितस्यापीत्यर्थ इति केचिदिति। इदं स्वरूपकथनमेव· अत्र लक्षणे असर्वलिङ्गामित्येतन्मदुक्तार्थक-
मेव न तु लक्षणान्तरमनुपयोगात्· बह्वर्थां सर्वव्यक्तिव्यापिनीमित्यर्थः। एतदेकवाक्यतया पूर्वलक्षणेऽपि मदुक्तव्याख्यैवोचिता
अत एव कः पुनरेतयोर्विशेषः यथा पूर्वलक्षणं तथा कुमारीभार्य इति भवितव्यम्। यथोत्तरं तथा कुमारभार्य इति भाष्ये लक्ष-
णमित्येकवचनमेव प्रयुक्तम्· अत एवाकडारसूत्रशेष आकृतिग्रहणा जातीत्येवोक्तं भाष्य इत्याहुः॥ ९ अवृत्तिः। समानकालि-

केत्यस्य निवेशेऽपि पूर्ववत्। प्राग्वदेव अतिदेश एव। अत एव· आकृतिग्रहणेत्यस्य पूर्वोक्तार्थाङ्गीकारादेव। अनेन· एकलक्षणेन। गुणैर्युग-
पत्सम्बध्यत इत्युक्ते केनेत्याकाङ्क्षाशान्तये आह· द्रव्येणेति· गुणैरिति प्रकृत्यादित्वात्तृतीया नेनैककाल इत्यर्थकेन युगपच्छब्देन योगे

मे॰ सर्वलिङ्गत्वादिति॰ स्त्रीपुंसयोरपत्यान्तरस्यमरान्नाडायनन्नपुंसकमितिदर्शनाद्यस्यप्रत्ययान्तस्यसर्वलिङ्गत्वन्तथाशाखाध्येतृवाचिनोपिस
र्वलिङ्गत्वङ्कठःकठीकठकुलमितिदर्शनादितिभावः। अपत्याधिकारादन्यत्रलौकिकङ्गोत्रन्तच्चापत्यमात्रमित्यभिप्रायेणकैयटेनैतद्वार्त्तिकव्या
ख्यावसरेऽपत्यमित्येवव्याख्यातमवनीकृतौसनन्तरापत्येउदाहरणञ्चदीक्षितैरपितदेवानुसृतन्तन्नयुक्तम्भाष्यविरोधादित्याशयेनाह॰
शास्त्रीयमत्रेति॰ अतएव॰ शास्त्रीयगोत्रग्रहणादेव॰ नप्राप्नोतीति॰ गोत्ररूपस्यार्थस्ययूनियः प्रत्ययस्तदर्थविशेषणत्वात्॰ प्रौढेति॰ अनुपसर्ज

अतएवयुवजातिरित्यत्रपुंवत्वंयुवतितरेत्यत्रतदभावश्चभाष्येउदाहृतः। नन्वेताभ्यामप्यौपगवीकठीत्यादेरसङ्ग्रहोऽनुगतसंस्था
नव्यङ्ग्यत्वाभावात्सर्वलिङ्गत्वाच्चेत्यतआह॰ गोत्रञ्चेति॰ शास्त्रीयमत्रगोत्रम् अतएवगोत्राद्यूनिप्रत्ययोभवतिस्त्रियांलुगिति
न्यासेऔपगवीमाणविकेत्यत्राण्योऽनुपसर्जनमित्यनुपसर्जनलक्षणईकारोनप्राप्नोति माभूदेवमणन्तादनुपसर्जनादित्येवम्भ
विष्यतीतिप्रौढापूर्वपक्षिणोक्तंतदङ्गीकृत्यैव॰ इहतर्ह्यौपगवीभार्यः जातिलक्षणपुम्वत्वप्रतिषेधोनप्राप्नोति माभूदेवम्वृद्धिनिमि
त्तस्येत्येवम्भविष्यति। एवन्तर्हिम्लुचुकायनीभार्यइतिदोषइत्येकोगोत्रञ्चेतिसूत्रस्थभाष्येयुवापत्यस्यजातित्वाभावकथनंसङ्गच्छते॰
अन्यथाजातिलक्षणङीषएवपरत्वाद्दृतुयुक्त पुम्वत्वप्रतिषेधोनप्राप्नोतीत्यसङ्गतिश्च॥ ११ नादित्यस्यतदन्तविशेषणत्वेऽनुपसर्ज
नाधिकारस्यैववैयर्थ्यंस्यादितितस्यगृह्यमाणविशेषणत्वमेवेतिभावः। प्रतिषेधोनप्राप्नोतीति॰ एतस्ययुवप्रत्ययान्ततयाशास्त्रीयगोत्रेयःप्रत्य
यस्तदन्तत्वाभावात्॰ नचयःप्रत्ययोगोत्रेउत्पन्नस्तदन्तत्वमस्त्येवेतिवाच्यम्॰ अणन्तादनुपसर्जनादितिभाष्यस्ययःप्रत्ययोयून्युत्पन्नोलुप्तश्च
तमाश्रित्यैवप्रवृत्तन्तथातम्प्रत्ययमाश्रित्यजातित्वंवाच्यमितिभावः। माभूदेवम्॰ जातेश्चेतिप्रतिषेधोमाभूदित्यर्थः। म्लुचुकायनीति॰ प्राचा
मवृद्धादितिफिन्नन्तमेतत्। अन्यथा॰ अपत्यप्रत्ययमात्रग्रहणे॰ असङ्गतिश्चेति॰ जातित्वसद्भावाज्जातेश्चेतिनिषेधप्राप्तेर्जागरूकत्वात्॰

तास्त्वकाण्डमान्तशतिकेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य इति व्याख्यातम्। एवं व्याख्यानं योपधादित्यस्य सूत्रेऽप्यवर्णान्तयोपधप्रतिषेधे गवयह
येत्यादिना प्रतिप्रसवमतेन कृतम्। यदीदंसूत्रमजात्यर्थमित्येव स्यात्तदाऽस्त्रीविषयादित्यस्य प्रकृतसूत्रेऽपि सम्बन्धात् पूर्वसूत्रस्यास्य चा
प्राप्तेरदन्तत्वाद्ङीषोऽपि सिद्धेस्तदारम्भोऽव्यर्थः स्यादिति भावः। इदमेव च वार्तिकमजाद्यतष्टाबिति सूत्रव्याख्यानावसरे मूलेऽपनिबद्धम्। पूर्व
सूत्रेण पाककर्णेत्यनेन। ननु तित्तिरिः ककुभो लाव इति कोशे ककुभशब्दसाहचर्यात् पुंस्त्वनिर्णयसम्भवान्नास्य स्त्रीत्वमत आह। स्त्री
पुंसयोरिति। इदमुपलक्षणम्। नपुंसकत्वस्यापि। नाडायनन्तपुंसकमिति कोशात्सोपगवकुलमिति प्रयोगस्य च दर्शनात्। अन्यथा नोङ्धा
त्वोरिति सूत्रेऽपि ङकारानुच्चारणे बहुव्रीहाविति। ब्रह्मबन्धुरुपस्यादित्यर्थः। ननु ह्रस्वोकारादूङ्विधानमेवास्तु सवर्णदीर्घेण रू
पसिद्धेरत आह। दीर्घोच्चारणमिति। भाष्ये स्पष्टमिति। तत्र हि किमर्थोऽङ्कारः। विशेषणार्थः। नोङ्धात्वोरिति। नोङ्धात्वोरित्युच्यमाने यवाग्वा
यवाग्वे इत्यत्रापि प्रसज्येत। अथ दीर्घोच्चारणार्थम्। ब्रह्मबन्धूः। वीरबन्धूः। न ह्येतत् श्वेतिकपूः प्रसज्येत। नैष दोषः। नद्यन्तानां यो बहुव्रीहिरि
त्येवं तत्। न चैष नद्यन्तानां बहुव्रीहिः। शेषलक्षणस्तर्हि कप्प्राप्नोति। तस्माद्दीर्घोच्चारणं कर्तव्यम्। अत्र कैयटः। उकारद्वयं दीर्घेण नि
र्दिष्टम्। तत्र द्वितीय उकारः परत्वाद्बाधकस्य शेषलक्षणस्य कपो बाधनार्थमिति भावः। ननु यद्येक एव उकारो विधीयते तदा श्वशुरस्याः
काराकारलोपश्चेत्यनेनोङि कृते श्वश्रूरित्यस्यासिद्धिः स्यादत आह। श्वश्रूरिति त्विति। सिद्धमिति। तथा च तादृशनिर्देशवशादेव तादृशप्रा
प्तबाधको न तु तदर्थं वचनान्तरमिति भाव ॥

मे· न तु स्त्रिया वेदाऽध्ययनेऽधिकाराभावादध्वर्युरित्यसङ्गतमत आह· अध्वर्युशाखेति· यच्छाखाध्ययनेनाध्वर्युत्वम्भवति तच्छाखा
ध्यायिवंशोद्भवेत्यर्थः। ऊतइत्यस्य सम्बन्धे ऽलाबूशब्दाद्दीर्घान्तान्न स्यादत आह· ऊतइतीति· अलाबूरितीति· ऊङि सत्यलाबेत्यत्र नोङ्
धात्वोरिति विभक्त्युदात्तप्रतिषेधः सिद्धो भवति। गुणवाचीभीति· ननु जातिवाचीति शेषः श्वश्रूशब्दावयवाद्याकारस्य लोपाशङ्का
निवारणायाह· श्वश्रेति निर्देशादिति· ऊङाप्सूत्रस्य भाष्यस्वरसत्त्विति· नत्र हि स्त्र्याप्रग्रहणङ्किमर्थन्त्राप्रातिपदिकादित्येव सिद्धमिति प्रश्ने ऽ

कुरूरिति· एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वात्त्वादयः। अध्वर्युरिति· अध्वर्युशाखाध्यायिवंशोद्भवेत्यर्थः। रज्ज्वादीति· ऊतइ
तित्वनेह सम्बध्यते अलाबूरिति भाष्योदाहरणादिति भावः। कृकवाकुरित्यत्र मनुष्यजातित्वाभावात्पूर्वेणापि न· पङ्गो
श्च· पङ्गुशब्दो गुणवाचीति पूर्वेणाप्राप्तिः। श्वशुरस्येति· श्वश्वेति निर्देशादन्त्याकारस्य लोपः तन्निर्देशसिद्धमेवैतत्भा
ष्येत्विदन्नदृश्यते· ऊङावितिभाष्यस्वरसत्त्वयमनूङन्तो ऽव्युत्पन्नम्प्रातिपदिकमिति· ऊरूत्त· उपमीयते ऽनेनेत्युपमा
उपमानन्तद्भाव औपम्यमुपमानत्वमेवञ्च तद्बोधको यरूत्तरपदादित्यर्थः। उत्तरपदादिति न पूर्वपदम्प्रत्यासत्त्योपमान
॥वाच्येव ॥

प्रत्यय इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञाप्रतिषेधः प्राप्नोतीति समाधाने एवं सति न्यूङ्ग्रहणङ्कर्तव्यमिति पुनः प्रश्न इति प्रत्यय
स्य तद्धितत्वात्सिद्धमिति समाधाय ऊङ्न्तादपि पूर्वान्तवद्भावेन सिद्धमित्युक्तम्। श्वश्रूशब्दोपयुङन्तः स्यात्तदानर्थमूङ्ग्रहणस्यावश्य
कत्वेन भाष्येतस्यानुक्तत्वेन न्यूनतापत्तिरतो ऽयमव्युत्पन्न इति कल्प्यत इति· ऊरूत्तरपदादित्यधिकारप्राप्तप्रातिपदिकविशेषणमूरूत्
तरपदादिवहुव्रीहिः। औपम्य इति सप्तम्यर्थो वाचकत्वम्। पूर्वपदस्योपमानवाचकत्वे समुदायस्यौपम्यवाचकत्वसम्भव इत्याशयेनाह·

पा॰शे॰ मै॰ अतः। उपमानवाचकस्य पूर्वपदस्य ग्रहणेन · करभोपमोरुरित्यत्रेति · अत्र पूर्वपदस्योरुशब्दसामानाधिकरण्येनोपमानवाचकत्वा
टी॰भै॰ भावः स्पष्ट एव। यतः पूर्वपदस्योपमानवाचकस्य विवक्षाऽतएवोत्तरपदग्रहणं स्वरितार्थम्। अन्यथोर्वन्तादित्येव वदेत्। उपचारोलक्ष
५८० णासा च प्रकृततावच्छेदकारोपात्मिका तदाह · शाकपार्थिवेति · सनिमित्तमिति · सः। उपमानोपमेयभावः। सहेतेद्रतीति · एवञ्च सहशब्दः सौ
त्रः क्रियाप्रत्ययो न तु साहित्यवाचीत्युक्तं भवति। मूलोक्तं पद्देतिद्वितीयार्थकल्पनमेव सन्मूलमित्याह · सहविद्यमानाविति · सर्वस्यापि वि

अतः करभोपमोरुरित्यत्र न तदाह · उपमानवाचीति · करभेति · मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य बहिर्भागः करभस्तद्वद्रूप
स्यादूरुरित्यर्थः। उपचारादिति · शाकपार्थिवप्रवृत्तिनिमित्तस्योरुपदार्थे आरोपादित्यर्थः। एवञ्चोपमानस्योपमानोपमेयभा
वाबोधकत्वेन न पूर्वसूत्रप्राप्तिस्तदारोपे च सनिमित्तमित्यन्यदिति भावः। ननु सहशब्दग्रहणं व्यर्थं सर्वस्योरुमत्त्वे
न सहशब्दप्रयोगस्य तत्समभिव्याहारे व्यर्थत्वेन सहोरुरिति प्रयोगस्यैवाभावादत आह · सहेतेति · रतिश्रममिति पोषः
। सहविद्यमानावुरू यस्या इत्यर्थ इति कैयटः। अतिरमणीयावित्यर्थ इति तदाशयः। कमलानि कमलानीतिवत् · कद्रूरि

द्यमानोरुपमत्वेन विशेषणवैयर्थ्यशङ्कानिवारणायाह · अतिरमणीयावित्यर्थ इति · तत्रदृष्टान्तमा॥ति · नागमातुः सञ्ज्ञा।
ह · कमलानीति · तदाजायन्ते ते गुणा यदा सहृदयैर्गृह्यन्ते। रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि। अत्र च शुद्धक
मलत्वमुद्देश्यतावच्छेदकम्। शोभादिगुणयुक्तकमलत्वावच्छिन्नस्य विधेयत्वमिति नोद्देश्यतावच्छेदकविधेयतावच्छेदक
योरेकत्वाच्छाब्दबोधानुपपत्तिरिति। लोके कद्रूरिति कस्य बोधकमत आह · नागमातुरिति · कमण्डलुशब्दवत्तु स्याज्जातिवचन

अत एव चतुष्पाद्भ्यो ढञिति सूत्रस्य काम
ण्डलेय इत्युदाहरणसङ्गतिः ॥

मै पिनह्यतिः। द्रव्येणेति तु सहार्थयोगे तृतीया। लक्षणान्तरत्वमस्मन्निराचष्टे। अत्र लक्षणद्वयमिति। अत एव पूर्वोक्तस्याप्येकलक्षणत्वादेव एकवच
नमेवेत्यनेन स्वव्याख्योपोद्बलीकरणम्। अत एव पूर्वस्यैकलक्षणत्वादेव ॥ एतेन अस्त्रीविषयादित्यस्य पूर्वोक्तकारणेन अपास्तमिति सर्व
त्रवितकणिकात्वजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावान्नानुपपत्तिरिति भावः। अत एव अस्त्रीविषयादित्यस्य पूर्वोक्तार्थाश्रयणादेव। बहुपुष्पेति यौ

बलाकेति अयमत्र विप्राकणिकापदवाच्यजातिविशेषवाची तत्र च बकत्वव्याप्योऽन्यो वा द्वयमन्यत् अस्त्रीविषयादित्यस्य
प्रवृत्तिनिमित्तैके लिङ्गान्तररहितमित्यादिरित्यर्थः। एतेन बलाकायतीति यौगिकस्य सर्वलिङ्गत्वाद्बलाकाबकपंक्तिः स्याद्ब
लाकाविप्राकणिका बलाकाकामुकी मौक्ता बलाकस्त्वबकोमतद्वति कोषे पुंलिङ्गस्याप्यभिधानाच्च नेदं युक्तमित्यपास्त
म्। अत एव पाककर्णेति सूत्रं चरितार्थम्। न हि स्त्रीविषयार्थम्। अन्यथा तेषामपि यौगिकेष्वलिङ्गान्तरसम्भवेन पूर्वे
णासिद्धेन द्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। पाककर्ण जा तिवाचिनः किम्। बहुपुष्पा पुष्पा वा स्त्रीविषयादपीति। अजात्यर्थं नतु नभाकृपु
ष्पादिषु जातिवचनेषु नित्यस्त्रीलिङ्गेषु सदच्कूकाण्डेत्यादिनिषेधात् योपधादपीति। पुनर्जातिग्रहणादिति भावः। अस्त्रीवि
षयादिति पूर्वसूत्रेणाविच्छिन्नम्। तितिरिणिः स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ताद्द्विचतुः षट्पदोरगाद्यत्यमरादयं स्त्रियामपीति भावः। ऊतः
किम्। दूरतः अगपेत्यणोऽनन्तरस्तिलुक्। ड्ड्डुः ऊतः। ककारोनोऊ धात्वोरिति विशेषणार्थः। अन्यथा यवागवेत्यादावपि निषेधः
स्यात्। दीर्घोच्चारणमश्लेषेणोकारद्वयविधानद्वारा भ्रूरित्यादि बहुव्रीहौ परकप्निवृत्त्यर्थम्। रूपाणां सवर्णदीर्घेणासि
द्धेरिति भाष्ये स्पष्टम्। श्वश्रूरिति तु श्वशुरः श्वश्रूरिति निर्देशात्सिद्धम्॥ ११ गिकोयम्। नतु जातिप्रवृत्तिनिमित्तकः। ननु पाककर्णेतिसू
त्रस्याभावे प्राप्नोति जात्यर्थमेन सूत्रमित्यपि वक्तुं युक्तम् अत आह अजात्यर्थं न्विति निषेधादिति तस्योङीषु बाधनार्थमारम्भात्॥ एत

रध्या

श॰ को॰ भै॰ नरशब्दान्त्याकारस्यलोपेनापहारेऽलोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्यरेफस्यवृद्धिः स्यादत आह॰ अत्राद्येति॰ व्याख्यानादिति॰ नरः अः नरः कतभ
नवस्यरूपम्। नाचनरश्चेतिद्वन्द्व इतिच्यांनादिरित्यर्थः॥ अनार्षमिति॰ तत्रादर्शनात्। आद्यदात्तस्यरूपस्यत
टी॰ भै॰ हिकथंसिद्धिरत आह॰ नुर्नरस्यचेति॰ योगार्थमादायान्यत्रास्यप्रवृत्तिंवारयति॰ रूढ्येति॰ अतएव रूढिस्वीकारेऽर्थभेदाभावादेव॰ उदीचाम्मतइ
३८१ ति॰ प्राचाम्मतेष्फस्यसत्त्वादाह॰ उदीचाम्मत इति॰ सः। गौकक्ष्यशब्दः। नपाठ्य इति॰ ष्यङ्प्रत्ययस्तत्रपाठेभवति ततोपङ्श्चावितिचाप्रूयते

अत्राद्याकारस्यैववृद्धिर्लक्ष्यानुसारिव्याख्यानात्॰ वस्तुतस्तदङ्गेणसूत्रमनार्षम्। नुर्नरस्यचधर्म्योनारीति॰ ऋतोऽञितिसूत्रेणन
रस्यचेतिवक्तव्यमितिवार्तिकेनचाद्युदात्तनार्योःसिद्धेः। रूढ्यायोगस्तयाचतद्धर्म्यानरत्वजातिविशिष्टैवबुध्यते॰ अतएव
वसेस्तव्यत्कर्तरिणिच्चेतिवचनंवास्तुनिभवोवास्तव्य इतिदिगादित्वात्संसाध्यप्रत्याख्यातम्भाष्ये नित्यानांशब्दानांप
थाकथञ्चिदन्वाख्यानङ्कार्यमितिकैयटः। रूढ्यासर्वदोषपरिहार इतितदाशयः। पङ्श्चाप्॰ पकारोपाडाप इतिसामा
न्यग्रहणार्थः। चकारस्यद्व्यनुबन्धत्वसम्पादनद्वारासामान्यग्रहणविघातकत्वेनचारितार्थ्येपिआम्बष्ठ्याआवट्येत्यादौ
परत्वाच्चित्स्वरःपित्स्वरम्बाधत इतिबोध्यम्॰ प्राच्यञ्ज इति॰ एवञ्चगौकक्ष्यशब्दस्यगर्गादियञन्तस्योदीचाम्मतेनैवचापः
सिद्धेःसक्रोड्यादिषुनपाठ्यः। सम्प्रसारणन्तुतस्यनेष्टमितिस्पष्टम्भाष्ये॰ पूनञ्छिः। ऋन्नेभ्य इतिङीपोऽपवादः। उत्तरार्थ
इति॰ इहकरणन्तदनित्यत्वज्ञापनार्थमितिकेचित्॥ ॥ इतिस्त्रीप्रत्ययाः॥ ५ सचाधुनाषाद्यञ इत्यनेनसिद्ध इतिभावः। न
नुगौकक्षीपुत्र इत्यत्रष्यङः सम्प्रसारणमितिसम्प्रसारणन्नस्यादत आह॰ सम्प्रसारणन्त्विति॰ नेष्टमिति॰ तदुक्तम्भाष्ये। षाद्यञश्चापवक्त
व्यः। शार्कराक्ष्या। पौतिमाष्या गर्गादियञन्ता एत इतिकैयटः। तत्रायमप्यर्थः। गौकक्ष्यशब्दः क्रौड्यादिषुपठ्यतेसनपठितव्योभवति। यदि

नपठ्यतेगोकर्ष्यापुत्रइतिसम्प्रसारणन्नप्राप्नोति। इष्टमेवैतत्सङ्गृहीतम्। गोकक्ष्यापुत्रइत्येवंभवितव्यम्। एवंहिसौनागाः पठन्तिष्यङः सम्प्रसा
णे·रणेगोकक्ष्यायाः प्रतिषेधइति। नन्वस्यतद्धिताधिकारस्योत्तरार्थत्वेइहकरणमव्यर्थमतआह· इहेति· केचिदिति· घठघटीग्रहणेनैवतदनित्यत्व
स्यसिद्धेरिदमपिप्रयोजनमन्यथासिद्धमित्यरुचिः॥ इतिश्रीमहामहोपाध्यायभैरवमिश्रविरचितायांलघुशब्देन्दुशेखरव्याख्यायाञ्चन्द्र
कलाख्यायांस्त्रीप्रत्ययप्रकरणंसमाप्तम्॥ ॥ ओंश्रीगणेशायनमः॥ ज्ञानानन्दमयन्देवञ्ज्ञानकीवल्लभंविभुम्। आधारंसर्वविद्यानांश्री
रामंसमुपास्महे॥१॥ अथस्त्रीप्रत्ययानाम्प्रातिपदिकप्रकृतिकत्वात्स्वादीनामपितथात्वात्तेषामपिनिरूपणमावश्यकमितिप्रसङ्गसङ्गत्यातदर्था
न्निरूपति· स्वौजसमौडिति· प्रथमापानकारकविभक्तित्वमितिवादिमतन्दूषयितुमुपक्रमते। इदमपीति· क्रियायोगश्चनसाक्षात्कारकत्वप्रयोजकः॥

स्वौजसमौडितिविहितस्वादीनामर्थ विशेषव्यवस्थान्दर्शयितुमाह· प्रातिपदिकार्थेति· इदमपिसूत्र
क्रियायोगएवप्रवर्तते· नतोऽस्तिक्रियायाः सर्वत्रसत्वात्· आख्यातार्थकर्त्रादिनाऽभेदान्वयेनतद्द्वारकः क्रियायोगोवो
ध्यः। प्रथमान्तार्थस्यापिक्रियाजनकत्वादस्याः कारकविभक्तित्वेनभाष्येव्यवहारः। ननुकृष्णादिशब्देलिङ्गस्यापिप्रातिपदि
कार्थत्वाल्लिङ्गग्रहणमनर्थकमतआह· नियतेति·॥ ॥ किन्तुसाक्षात्परम्परासाधारणः। साक्षाद्यथाकर्मादीनाम्। परम्पर

यायथाधिकरणेकारकस्य· एवम्प्रथमान्तस्यापि। साचक्रियायत्रक्रियावाचकम्पदम्प्रयुज्यतेतत्रचैत्रः पचतीत्यादौतदर्थभूतैव। यत्रतुनप्रयुज्य
तेघटः पटइत्यादौतत्रास्तिर्भवतिपरोऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीतिन्यायेनगम्यमानास्तिक्रियायामेवान्वयः। सचप्रत्ययार्थकर्तृकर्मादिद्वारा। अतए
वतिङ्समानाधिकरणेप्रथमेतिवार्तिकसङ्गतिः। कारकविभक्तित्वञ्चक्रियाजनकार्थकविभक्तित्वम्। इदमपीत्यपिनाकारकाधिकारीय
सञ्ज्ञाप्रयोज्यसर्वविभक्तिसङ्ग्रहः। भाष्ये· अनभिहितपादे। कृष्णादिशब्देष्विति· वाचकतासम्बन्धेनस्थितमितिशेषः। प्रातिपदिकार्थत्वादिति

श·शे· भै॰ प्रातिपदिकजन्योपस्थितिविषयत्वं हि प्रातिपदिकार्थत्वं न च लिङ्गस्याप्यस्तीति भावः। अत्रोपस्थितिनिष्ठकार्यतायाः अवच्छेदकः सम्बन्धोऽवच्छेद
टी·भै· कता। प्रातिपदिकनिष्ठकारणतायास्तु स्वविषयकज्ञानावच्छेदकत्वम्॥ ॥ यस्मिन्निति· न च सामग्र्यन्तराभावे प्रातिपदिकमात्रोच्चारणेन क
३८२ स्याप्यर्थस्योपस्थितिर्न भवतीति प्रातिपदिकजन्योपस्थितिकत्वं न कस्यापीति वाच्यम्· स्वस्वव्याप्येतरयावत्कारणसत्त्व इत्यस्यापि पूरणात्· स्वम् प्राति
कम् तद्व्याप्यत्वं दीपसम्बन्धः। ताभ्यामितरद्यावत्कारणमित्यर्थः। प्रातिपदिकजन्यनियतोपस्थितिकत्वञ्च प्रातिपदिकोच्चारणकालानन्तरकालव्यापको

यस्मिन्प्रातिपदिके उच्चारिते यस्यार्थस्य नियमेनोपस्थितिः स तदर्थ इत्यर्थः। अन्वयानुपपत्तिपूर्विकालक्षणापदे एव प्रत्ययो त्पत्तिः सर्वत्र शक्यार्थ एव शक्यतावच्छेदकारोप एव च लक्षणेति न लक्ष्यासङ्ग्रहो दोषः। तटादिशब्दानान्तु तत्प्रत्ययसमभिव्याहारे सकललिङ्गबोधकतया न किमपि लिङ्गन्ततो नियतोपस्थितिकमिति न तद्बोध्यलिङ्गस्यात्र प्रातिपदिकार्थशब्देन ग्रहणमिति लिङ्गग्रहणमिति भावः। लिङ्गमात्रेति· लिङ्गस्यैवाधिक्ये इति क्रमेणार्थः। यद्यपि विशेष्यविशेषणभावोऽप्यधिको भासते तथापि तस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गतया न स्वार्थमात्रनिमित्तकप्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधकत्वमिति बोध्यम्॥ ॥

पस्थितिविषयत्वम्· कालश्च प्रातिपदिकोच्चारणानन्तरं यावत्क्षणसमूहेनार्थाभिव्यक्तिर्भवति तावान्समुदायः। नन्वेतादृशप्रातिपदिकार्थत्व ञ्चैर्वाहीक इत्यादिलाक्षणिकस्थले न कस्यापि वाहीकाद्यर्थस्येति तत्र प्रथमायाः साधुत्वन्न स्यादित्यत आह· अन्वयानुपपत्तीति· पदे एव· सु बन्ते एव· न लक्ष्यसङ्ग्रह इति· एवञ्च मुख्ये स्वशक्ये एव तेषां साधुत्वं पश्चात्पदान्तरार्थसम्बन्धवेलायामन्वयतात्पर्यान्यतरानुपपत्तिप्रतिसन्धा नन्तरं स्वशक्यतावच्छेदकारोपात्मिका लक्षणेति भावः। लिङ्गग्रहणसार्थक्यमाह· तटादिशब्दानामिति· सूत्रे मात्रशब्दोऽवधारणे तस्य च प्रत्येकं

भै· पात्रवाचीतु नस्त्रीलिङ्गः। अत्र इत्यस्याकारविशेषणत्वं शार्ङ्गरवादेस्तु नेति हन्तानुपपत्तिरत आह· शार्ङ्गरवीतीति· अस्य· अत्र इत्यस्य एवं
टिड्ढेत्यत्रापीति· तस्य षष्ठ्यन्तत्वेऽनुपसर्जनादिति विभक्तिविपरिणामेन तद्विशेषणम्। विनिगमनाविरहादाह· तदत्रेति· अत्रोऽकारविशेष
णत्वे फलम्। शूरसेनीति· जनपदशब्दात्क्षत्रियादित्यञोऽतश्चेति लुकि जातिलक्षणो ङीष्। तेनान्तोदात्तम् पदम्। शार्ङ्गरव्याः साधुत्वमाह· अ
अण्यादीति· शृङ्गरुशब्दादपत्येऽणि आदिवृद्धौ वोर्गुणेऽणन्ताच्छार्ङ्गरुशब्दप्रकृतिकान्ङीष्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वम्। यदि तु गोत्रेऽ

अन्त्योदात्तेऽयमिति· छन्दसि तु कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसीत्यनेनैव सिद्धिरिति भावः। अञो य इति· शार्ङ्गरवादीति लुप्तप
ञ्चम्यन्तम् अञ इति च षष्ठी· अनुपसर्जनादिति विभक्तिविपरिणामेनास्य विशेषणमेवं टिड्ढेत्यत्रापि सुवचम्· तदत्रप
ञ्चम्यन्तत्वमपि सुवचम्· अञ्योऽकार इत्यपि पाठः क्वचित्। शार्ङ्गरव्यो जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनम्· अण्यादिवृ
द्धिगुणौ। पुत्रशब्दोऽत्र पठ्यते तस्य पाठसामर्थ्याज्जातित्वाभावेऽपि ङीन्· नृनरयोरिति· यद्यपि नारीति नृशब्देन सिद्धं न
रीति पुंयोग ङीषा दुर्वारम्· जातिग्रहणानुवृत्त्या तत्रास्याः प्रवृत्तेरिति नरग्रहणं व्यर्थम्· तथापि नरत्वजातिमात्रप्रतिपि
पादयिषायां नरीति स्यादित्यर्थं नरग्रहणम्॥ ननु तदा जातिलक्षणो ङीष् परत्वान्ङीनं बाधित्वा स्यात्तथापि प्रत्ययस्वरेणान्तो
दात्तत्वमतो ङीनाद्युदात्तत्वसिध्यर्थं विधीयत इति। सामर्थ्यादिति· पुत्रशब्दस्य पाठसामर्थ्यादित्यर्थः। नृनरयोरिति गणसूत्रे नरश
ब्दोपादानस्य प्रयोजनं वक्तुं शङ्कते· यद्यपीति· नरीति प्रयोगनिवृत्तिरेव प्रयोजनमस्त्वित्यत आह· नरीति त्विति· जातिमात्रेति· अत्र
मात्रपदेन पुंयोगव्यावृत्तिः। पुंयोगे तु नरीतीष्यत एव· अत एव किन्नरीणां नरीणामिति प्रयोगोपपत्तिः॥ ॥ ॥

भै॰ विभक्तिर्नस्याद्यथा नहि भवति घटोस्ति कलश इति। नन्वेकत्वविशिष्टे एकत्वान्तरान्वयायैकवचनमस्त्वित्यत आह॰ प्रातिपदिकेति॰ सङ्ख्या
न्तरेति॰ प्रकृत्यर्थनाऽर्थतावच्छेदकातिरिक्तसङ्ख्यान्तरेत्यर्थः॥ ❀ ॥एकादिशब्दात्तर्हि द्विवचनादिकमुत्पद्यतामित्यत आह॰ अनन्वितार्थकेति॰
सर्वविभक्त्यापत्तिरिति॰ सर्वप्रथमापत्तिरितिभावः। ननु हिमानी इन्द्राणीत्यादौ कथम्प्रथमा महत्त्वपुंयोगादेराधिक्यादित्यत आह॰ लिङ्गविशिष्टप॰
रिभाषयेति॰ प्रातिपदिकार्थमात्र इत्यत्र प्रातिपदिकपदम्प्रातिपदिकप्रकृतिकलिङ्गबोधकप्रत्ययस्यापि बोधकमिति यस्माल्लिङ्गबोधकप्रत्य
यात्प्रथमोत्पत्तिरभिप्रेता तज्जन्यनियतोपस्थितिको योर्थो विवक्षितः सच प्रकृते नास्तीतिभावः। उन्मानादिष्वपीति॰ पलम्सुवर्णमित्यादौ।

अनन्वितार्थकविभक्त्यपेक्षया नुवादकविभक्तेरेवन्याय्यत्वान्न द्यादिभ्यः सर्वविभक्त्यापत्तिरितिभावः लिङ्गविशिष्टपरिभा
षयेन्द्राणीत्यादौ प्रथमासिद्धिः परिमाणशब्दश्च परिच्छेदकपर इत्युन्मानादिष्वपि प्रथमासिद्धिरिति बोध्यम्॰ परे त्वत्र सूत्रे प्रा
तिपदिकार्थशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तन्तदाश्रयश्च स च मुख्य इवारोपिततदाश्रयोपि॰ अतएव गोपीत्यादौ स्वादिप्रकृतेर्लाक्षणिक

नच प्रातिपदिकेन स्वार्थस्योक्तत्वात्तत्र कथम्प्रथमेति वाच्यम्॰ प्रातिपदिकार्थे प्रथमाविधानसामर्थ्येन तत्रोक्तार्थानामिति ((त्वेपि न दोषः
न्यायाप्रवृत्तेः। यथा पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थ इति पक्षे कारकस्य प्रातिपदिकार्थत्वेपि तत्र द्वितीयादीनां विधानमन्यथा विभक्तिरहितस्य प्रयो
गः स्यात् सचनकेवलेत्यादिवचनबाधितो नापि तेभ्यः कर्मादिप्रतीतीति॰ कस्यापि भवति तथा प्रातिपदिके न तदर्थे प्रतिपादितेपि प्रथमाभवतीति
प्राचीनमतनिगर्वः। स्वसिद्धान्तमाह॰ परे त्विति॰ प्रवृत्तिनिमित्तमिति॰ यस्माच्छब्दात्प्रथमाविभक्तिविधानन्तत्तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः
स च तदाश्रयश्च॰ आरोपिततदाश्रयः। प्रवृत्तिनिमित्तप्रकारकारोपविशेष्य इत्यर्थः। अतएव॰ आरोपिततदाश्रयग्रहणादेव॰ लाक्षणिकत्वेपि॰

मे· अतएव प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणादेव· प्रातिपदिकार्थतया· प्रातिपदजन्योपस्थितिविषयार्थतया· तद्वैयर्थ्यम्· लिङ्ग·ग्रहणवैयर्थ्यम्। अतएव· लिङ्ग·स्य प्रातिपदिकार्थत्वादेव· सिद्धान्तितमिति· स्त्रीत्वस्य प्रातिपदिकवाच्यत्वे हि स्त्रीप्रत्ययस्य तद्द्योतकत्वं युज्यते· पुंशब्दस्य प्रकृतित्वे इति [illegible]· पुंवाचकशब्दस्य प्रकृतित्व इत्यर्थः। एतेन पुंसि विद्यमानस्य ग्रास इति नार्थ इति सूचितम्· वार्तिकविरोधशङ्कां वारयति· अभिहित इति· एतेन· उक्तव्याख्यानेन। तन्नये· वार्तिकमते। लिङ्ग·ग्रहणसार्थक्याय भूमिकामारचयति· तदादिशब्द

अतएव लिङ्ग·ग्रहणं सार्थकम्। अन्यथा स्वमोर्नपुंसकादित्यादिशास्त्रप्रामाण्येन लिङ्ग·स्यापि प्रातिपदिकार्थतया तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव· अतएव स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीत्वे द्योत्ये इत्यर्थ इति भाष्ये सिद्धान्तितम्· तस्माच्छस इत्यत्र पुंसीत्यस्य पुंशब्दस्य प्रकृतित्वे इत्येवार्थः। अभिहिते प्रथमेति वार्तिकस्य तन्न प्रातिपदिकार्थगतकारकशक्तावन्येनाभिहितायां स्वार्थे प्रातिपदिकात्प्रथमेत्यर्थ इति न तद्विरोधः। एतेन तन्नये कारकस्य प्रत्ययार्थता तत्र तु तन्नेति विरोध इत्यपास्तम्· तदादिशब्दानामपि लिङ्गं· वाच्यमेव द्योतकास्तु विसर्गादयः पूर्वं तत्तल्लिङ्गस्य बुद्धिस्थीकृतत्वैव तस्य विसर्गादेः साधुत्वान्वाख्यानं नियमांशनिवेशात्तु न मानम्।। ॥ ॥

नामपीति· यदि प्रातिपदिकजन्योपस्थितिविषयस्यैव प्रातिपदिकपदेन ग्रहणं स्यात्तदा लिङ्ग·स्यापि तदादिशब्दजन्योपस्थितिविषयतया प्रातिपदिकार्थपदेन तेभ्यः प्रथमासिद्धौ लिङ्ग·ग्रहणमनर्थकं स्यादिति भावः। ननु लिङ्गं न तत्तो नियतोपस्थितिकमत आह· नियमांशनिवेशात्त्विति· अतएव अलिङ्गा लिङ्ग·प्रवृत्तिनिमित्तकाश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे इत्यत्र तदुदाहरणत्वेन प्रातिपदिकार्थे किमुदाहरणमिति प्रश्ने स्त्री पुमान्नपुंसकमित्येते दर्शिताः। अन्ये लिङ्गाधिकार इत्यस्य।।

प्रा·प्रे· मै· अत्रैवार्थे वृत्तिकारसम्मतिमप्याह· इत्थमेवेति· प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रययोरेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणस्याभिप्रेतत्वादेव· अव्ययपुमाद
टी·मै· यइति· अव्ययस्य प्रातिपदिकार्थ इत्येतदुदाहरणे प्रमाणन्तु प्रातिपदिक ग्रहणङ्कि· मर्थम्। उच्चैर्नीचैरित्यत्रापि यथा स्यादिति भाष्यमेव। अन्ये
३५४ सर्वे इति· कुलारयः। तत्र लिङ्ग प्रतीतेराधिक्यात्। एवं खट्वादिशब्दानामपि लिङ्ग· प्रवृत्तिनिमित्तकत्वाभावेन लिङ्गाधिक्य इत्येतदुदाहरणत्वमेवाप
रिमाणग्रहणचारितार्थ्यमाह· द्रोणत्वादिप्रवृत्तीति· लिङ्ग वदिति· यथा कुलादिशब्दजन्यप्रतीतिविषयस्य लिङ्गस्य विशेषणतया भानन्त

इत्थमेवाभिप्रेत्य वृत्तौ प्रातिपदिकार्थः सत्तेत्युक्तं सत्तेति प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम्। आश्रयस्तु तदाक्षिप्तत्वान्न पृथगुक्तः
एवञ्च प्रातिपदिकार्थ इत्यस्यालिङ्गा लिङ्ग प्रवृत्तिनिमित्तकाश्चाव्ययपुमादय उदाहरणम्। लिङ्ग विशिष्टपरिभाषया स्त्री
शब्दोप्यस्यैवोदाहरणम्। अन्ये सर्वे लिङ्गाधिक्य इत्यस्य द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तकानां द्रोणादिशब्दानां परिमाणत्वेन परि
माणमपि लिङ्ग वद्विशेष्यान्वय्यर्थः। एवञ्च तस्य लिङ्ग वत्प्रातिपदिकार्थत्वाभावात्परिमाणग्रहणम्· द्रोणः परिमाणमित्ये

था द्रोणः खारी आढकमित्यादिशब्देभ्यः परिमाणभिन्नो द्रोण इत्याद्याकारो बोधो भवतीति द्रोण ((यत्तु द्वौ ब्राह्मणाविति वन्नयोगः।
दिशब्दजन्यप्रतीतौ परिमाणस्याधिकस्य भानमतः ~~परिमाणभिन्नो द्रोण इत्याद्याकारो बोधो भवतीति द्रोणादिशब्दजन्यप्रतीतौ परिमाणस्या~~
~~धिकस्य भानमतः~~ परिमाणग्रहणमिति भावः। द्रोणत्वादिकमखण्डोपाधिर्जातिविशेषो वा। तच्च यत्ताविशेषावच्छिन्न ~~परिच्छि~~
~~न्न~~ पलादिपरिच्छिन्नधान्यादिपरिच्छेदकत्वसमानाधिकरणम्। काकादिवाचकस्य तु लिङ्गाधिक्य इत्येतदुदाहरणत्वमेव· ननु परिमा
णमपि पदि द्रोणादिशब्दार्थस्तदा द्रोणः परिमाणमिति सह प्रयोगानुपपत्तिरत आह· द्रोणः परिमाणेति· सम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यमितिन्याया

सम्बन्धइत्याशयेनाह· लिङ्गस्यैवाधिक्यइति· नन्वेवन्नीलोघटइत्यादावपिनियतत्वांशनिवेशेप्रथमानस्यात्।विशेष्यविशेषणभावस्याधिकस्यभा
नेनमात्रपदेनव्यवच्छेदादित्याशयेनशङ्कते· यद्यपीति·संस्कारेति·प्रथमाहल्पः॥ ॐ ॥योप्यभेदोभासतेसोपिविशेष्यविशेषणभावान्नातिरिक्तः।
एवंसत्ययंवाक्यार्थएव।विशेष्यविशेषणभावःपरंद्विविधः।यत्रभेदःसंसर्गतयाभासतेतत्रतत्सम्बन्धावच्छिन्नः।समानविभक्तिकनामार्थयोर्यत्रा
न्वयस्तत्रेतरसम्बन्धानवच्छिन्नः।नचैवङ्घटम्पश्यतीत्यादावपिप्रथमापत्तिः।कर्मत्वस्यक्रियासापेक्षत्वेनतस्यवाक्यार्थत्वादितिवाच्यम्· ए
वंसतिकर्मणिद्वितीयेत्यादिसूत्राणांवैयर्थ्यापत्तेः।प्रातिपदिकपरदेशस्यप्रथमयाऽवरुद्धत्वादतस्तासांस्वविषयेवाधकत्वमुपेयमितिभावःनसं
सर्गइति·राहोःशिरइत्यादावौपाधिकभेदमादायषष्ठ्युपपादनपरभाष्यप्रामाण्येनतस्यसंसर्गत्वाभावकल्पनात्·अन्यत्रमञ्जूषादौ·नचद्रोणे

अभेदेनसंसर्गेणेति· इतरसम्बन्धानवच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावसंसर्गेणेत्यर्थः।अभेदस्तुनसंसर्गइत्यन्यत्रप्रपञ्चित
म्·इहोक्तार्थत्वादिति·उक्तार्थानामप्रयोगात्·प्रातिपदिकप्रतिपादितसङ्ख्याविशिष्टसङ्ख्यान्तराभावाच्चतदप्राप्तिः।

व्रीहिरित्यत्रप्रातिपदिकार्थएवप्रथमास्तुतस्यचपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावसम्बन्धेनव्रीहावन्वयोस्त्वितिवाच्यम्·समानविभक्तिकनामार्थ
योर्भेदसम्बन्धेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्।अन्यथाराजपुरुषइतिवाक्याद्भेदसम्बन्धेनान्वयबोधापत्तेः।नचयदिपरिमाणमात्रेप्रथमापरिमाणस्य
चप्रत्ययार्थतयापरिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वभावसम्बन्धेनान्वयस्तदाद्रोणोव्रीहिमानयेत्यपिप्रयोगःस्यादितिवाच्यम्·प्रातिपदिकार्थसाहचर्येण
परिमाणमात्रेप्रथमापियत्रसमानविभक्तिकनामान्तरार्थेऽन्वयविवक्षातत्रैवनान्यत्रेतिकल्प्यतेइत्यभिमानात्।अतएवलिङ्ग·समानाधि
करणेप्रथमेतिवार्तिकविरोधोन· उक्तार्थत्वादिति·एकत्वादिष्वर्थेषुविभक्तिर्विधेपातेचार्थाःप्रकृत्यैवप्रतिपादिताइतितेषामभिधानाय

तच

प्रा॰ शे॰ भै० ४परिमाणमात्रविषयकप्रतीतिजनकत्वप्रथमेत्यस्य द्रोणः खारी त्याद्युदाहरणमिति कथं लिङ्गसङ्ख्याभ्यः प्रतीतिरिति वाच्यम् परिमाण
टी॰ भै॰ भिन्नत्वे सति प्रातिपदिकार्थलिङ्गान्यतरभिन्नोपस्थितविषयकत्वस्य प्रतीतिविशेषणत्वात् । ननु प्रातिपदिकेन प्रातिपदिकार्थस्योक्तत्वेपि प्रा
३८५ तिपदिकार्थे प्रथमेति वचनसामर्थ्यात्तदर्थगतसङ्ख्याया अनभिहितत्वमादाय प्रथमा । एकादिशब्दस्थले तु सङ्ख्याप्यभिहितेति प्रथमा
न स्यात् । परिनकेवलेति समयपरिपालनायाव्ययेभ्यस्त्वप्रथमेति भूषे तदेकादिशब्देभ्यो द्विवचनबहुवचनयोरप्यापत्तिरत आह एको द्वावि

नियमांशनिवेशमानाभावाच्च एको द्वावित्यादिसिद्धये तु वचनग्रहणम् । अन्यथैतत्सूत्रोपस्थितानभिहितत्वस्यात्र क
लाभावादेतदेकवाक्यतापन्नसङ्ख्यावाक्यान्वयित्वेन तद्दशा तेः । रामा वि॰ ॥ विसर्गादौ सङ्ख्याधिक्ये प्रथमा तु द्व्येकयोरि
त्याद्येकवाक्यतयेति बोध्यम् मात्रग्रहणं तु यथा कर्मणि द्वितीयेति नियमेन कर्मत्वाज्ञानसमानकालिकार्थान्तरस्येव व्या
वृत्तिर्न तु तज्ज्ञानसमानकालिकार्थान्तरस्यात एव गामित्योऽधिपय इत्यादावपादानत्वादिबोधेपि द्वितीया ॥ ॥

त्यादीति सङ्ख्यावाक्यान्वयित्वेन प्रातिपदिकस्यानभिहितत्व इत्यर्थः पूर्वोक्तरीत्यावक्तुमशक्यः किन्तु तदर्थगतसङ्ख्यायामनभिहितायामि
त्येव वाच्यमेवं सति तादृशवाक्यस्यान्यत्र चरितार्थत्वादेको द्वौ त्रय इत्यत्र न स्यादिति भावः । नन्वेवं रामा वित्यादौ प्रथमा न स्यात्तेषु लिङ्गाधिक्येपि त
न्मात्राधिक्याभावादत आह रामा वित्यादाविति सङ्ख्याधिक्येति सङ्ख्याधिक्यविवक्षायामित्यर्थः । लिङ्गमात्राधिक्येपि प्रातिपदिकार्थग
तद्वित्वादेर्विवक्षित इत्यर्थः न च राम इत्यत्र सङ्ख्याधिक्यसत्त्वात्प्रथमा न स्यादिति वैकवचनं तस्य पुरःस्फूर्तिकत्वात्कुतो न शङ्कितेति वाच्यम्

मे॰ द्व्येकयोरितिसूत्रस्थैक शब्दस्यप्रत्याख्यानेनादोषात् सौत्रमात्रग्रहणप्रयोजनमाह॰ मात्रग्रहणन्त्विति॰मात्रग्रहणाभावेत्वितिपाठः॥ ॥
अस्यइतिनियमःस्यादित्यनेनान्वयः। कर्मण्येवद्वितीयेत्येवंविधनियमेन ।यत्रकर्मत्वाज्ञानन्तत्रैवद्वितीयाव्यावर्त्तितइत्यभिप्रायेणाह॰ यथाकर्मभ
णीत्यादि॰ कर्मत्वाज्ञानसमानकालिकस्या कर्मत्वाभावसमानाधिकरणस्या अर्थान्तरस्य॰ तृतीयादिप्रयोजककरणत्वादेः। अपादानत्वादिवा
धेपीति॰ गान्दोग्धीपयइत्यत्रान्तःस्थितद्रवद्रव्यवृत्तिविभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोर्थइतिस्वीकारेतद्योगेऽपादानसञ्ज्ञाकर्मसञ्ज्ञयोःप्रा
प्तावपादानमुत्तराणिकारकाणिबाधन्तइत्याकडारेतिसूत्रस्थभाष्योक्तरीत्यास्थितकर्मत्वमादायद्वितीयायथाभवतीतिभावः। दार्ष्टान्तिकेया

एवञ्चकर्मणिसत्येवद्वितीयानतुतदसत्वेइतिनियमाकारस्तथानेनापिप्रातिपदिकार्थसत्वेएवप्रथमानतुतदसत्वेइ
त्येवनियमःस्यात्॰ एवञ्चानर्थकनिपातेभ्यःप्रथमानैवस्यात्॰ एवञ्चतत्समभिव्याहारेसपूर्वायाःप्रथमेत्यादिशास्त्रप्रवृ
त्तिर्नस्यात्॰ तत्सत्वेकर्मादियोग्यार्थकप्रातिपदिकाच्चेत्तद्विहितस्वार्थेइत्यर्थान्नदोषः॥ १जयति।तथाऽनेनापीति॰ प्रातिपदिका
र्थइतिसूत्रेणापीत्यर्थः प्रातिपदिकार्थसत्वएवप्रथमा।नतुतदसत्वइत्यस्यप्रातिपदिकार्थसत्वाभावविशिष्टशब्दव्यावर्त्तकतास्यादितिभावः।अ
नर्थकनिपातसमभिव्याहारइत्यर्थः। घटःपटोवैममस्वइ॰ घटः। पटोमेस्वमित्यादौ। तत्सत्वइति॰ मात्रपदसत्वइत्यर्थः। कर्मत्वादियोग्यार्थकेति॰क
र्मत्वाद्याधिक्येप्रथमाव्यावृत्त्यर्थंहिमात्रग्रहणन्तेनपर्युदासन्यायेनैतल्लाभः। नचार्थकनिपातेभ्योमात्रग्रहणाभावेपूर्वोक्तरीत्यायदिप्रथमानभ
वेत्तदाऽनर्थकस्यनिपातस्यप्रातिपदिकसञ्ज्ञेतिवार्तिकवैयर्थ्यमितिवाच्यम्॰ स्वरार्थन्तत्स्यात्।नचनिपाताआद्युदात्ताइत्यनेनस्वरोभविष्यतीति
वाच्यम्॰ अव्ययेभ्यःसप्तानामपिविभक्तीनामेकवचनानीतिपक्षेद्वितीयाद्यर्थन्तदित्याशयात्।कर्मत्वयोग्यार्थकेतिनिवेशयित्वायदिनियमस्त

न

मै॰ ननुभवदुक्तनियमेकिम्मानमतआह॰ इदमेवेति॰ तदकरणलाघवेनेति॰ मात्रग्रहणाकरणलाघवेनेत्यर्थः। स्पष्टञ्चेदम्भाष्यइति॰ तत्रहिशङ्कासमा
धानाभ्यामुक्तम्। अथमात्रग्रहणङ्किमर्थम्। एतन्मात्रएवप्रथमात्रएवप्रथमापथास्यात् कर्मादिविशिष्टेमाभूदिति॰ अत्रकर्मादिशब्दस्तच्छक्तिपरः।
कटङ्करोति। नैतदस्तिप्रयोजनम्। कर्मादिषुद्वितीयादयोयाःविभक्तयस्ताःकर्मादिविशिष्टेबाधिकाभविष्यन्ति। अथवाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति॰ न
कर्मादिविशिष्टेप्रथमाभवतीति। यदयंसम्बोधनेप्रथमांशास्ति॰ नैतदस्तिज्ञापकम्। अस्तिह्यन्यदेतस्यवचनेप्रयोजनम्। किमामन्त्रितमितिव
क्ष्यामीति। यत्तर्हियोगविभागङ्करोति इतरथासम्बोधनेऽमन्त्रितमित्येवब्रूयादिति॰ भाष्यप्रदीपोद्योतेनिरूपितमिति॰ शेखरोक्तरीत्यैवनि

इदमेवमात्रग्रहणङ्कर्मणिद्वितीयेत्यादेर्मदुक्ताकारनियमेमानम्। मात्रग्रहणाच्चसूत्रकारस्यप्रत्ययनियमपक्षएवाभिम
तइतिगम्यते॰ तदकरणलाघवेनतुकर्मणिद्वितीयैवेत्यर्थनियमउक्तोभाष्यादौ॰ स्पष्टञ्चेदंसर्वम्भाष्यइतिभाष्यप्रदीपोद्यो
तेनिरूपितमित्याहुः। सम्बोधनेच॰ तत्रवर्त्तमानादित्यर्थः। सम्बोधनमभिमुखीकरणं॥ ((रूपितम्। द्वितीयादयोयाविभक्तयइ

ति॰ कर्मणिद्वितीयैवेत्येवमर्थनियमपक्षेद्वितीयादीनांस्वस्वविषयेप्रथमाबाधकतया कर्माद्यधिकेप्रथमा या अप्राप्त्यामात्रग्रहणन्नका
र्यमितिसूचितम्। यदिमात्रग्रहणन्नक्रियतेतदासम्बोधनेचेतिसूत्रंलिङ्गादिग्रहणञ्चनकार्यमित्यपिध्वनितम्॰ सम्बोधनेचेतिसूत्रम्व्याचष्टे॰
तत्रवर्त्तमानादिति॰ प्रातिपदिकादित्यधिकारतोलब्धम्। सूत्रकारमतेमात्रग्रहणम्प्रातिपदिकार्थेतिसूत्रेऽस्तीत्यस्यारम्भः। अभिमुखीकर
णमिति॰ स्वोच्चारितशब्दबोध्योयोऽज्ञातार्थस्तद्बोधानुकूलव्यापारानुकूलोव्यापारइत्यर्थः। सम्बोध्यश्चस्व व्यापारप्रयोज्योयस्तादृशार्थबो
धानुकूलोव्यापारस्तदाश्रयउच्यते॰॥

भैः वस्तुतः सन्देहनिवृत्त्यर्थन्तदाश्रयो गद्दत्याशयेनाह· द्रोणशब्दस्येति· मूलोक्तरीत्यापरिमाणग्रहणस्यसार्थक्यङ्खण्डयति· मूलोक्तमिति·
नचतिङ्समानाधिकरणेप्रथमेतिवार्तिकसम्मत्यासमानाधिकरणेनामान्तरान्वयएवपरिमाणमात्रेप्रथमा इतिप्रागुक्तत्वान्नद्रोणस्यानापन्दो
ष इतिवाच्यम्· यत्रद्रोणादिपदार्थस्यनसमानाधिकरणेनामान्तरार्थेऽन्वयविवक्षाकिन्तुतदर्थस्यसत्वमात्रप्रतिपिपादयिषातत्रप्रथमाना
पत्तेरुक्तनियमास्वीकारात्। यदिकल्पनाऽतिप्रसङ्गभङ्गयतादृशीक्रियतेतदाप्याह· किञ्चेति· तिङ्सामानाधिकरण्यंहितिङर्थाऽभिन्ना

द्रोणशब्दस्यानेकार्थत्वाद्धा मूलोक्तन्नयुक्तम्· द्रोणोव्रीहिमानयेत्यस्यापत्तेः। किञ्चतिङ्समानाधिकरणेप्रथमेतिवा
र्तिकैकवाक्यतयाभेदान्वयेद्रोणोव्रीहिरित्यनिष्टम्। नचपदार्थपरिमेयेद्रोणादीनांवृत्तिस्तदातस्यानेकत्वेनपरिमाणमात्रप
रत्वेतद्वोधेचव्यभिचारान्मेयस्यनियतोपस्थितिकत्वाभावेनाप्रातिपदिकार्थत्वादसिद्धौकर्मव्युत्पत्त्याप्रमेयार्थकम्परिमा
णग्रहणमितिकैयटोक्तंयुक्तमितिवाच्यम्· सिंहोमाणवकइत्यस्यासिद्ध्यापत्तेस्तद्धस्यापिसिद्धेश्च॥ ((र्थाभिधायकत्वन्तच्चमूलो

क्तरीत्यानास्तीतिभावः। प्रत्युततिङर्थेऽन्वयएवसाधुत्वमितिवार्तिकाल्लभ्यते। मूलोक्तरीत्याऽन्वयेत्वसाधुत्वमस्यस्यादित्यपिवोध्यम्। कैयटो
क्तम्परिमाणग्रहणसार्थक्यन्दूषयति· नचेत्यादिना· मेये· परिच्छेद्ये· कर्मव्युत्पत्त्या· परिमीयतेयत्तत्परिमाणमितिरीत्या। असिद्ध्यापत्तेरिति·
अत्रसिंहशब्दस्यसिंहसदृशप्रतिपादकतयाकस्यापिसदृशस्यनिरूक्तम्प्रातिपदिकार्थत्वन्नास्ति· तद्वदिति· पदएवलक्षणेति· प्रागुक्तरीत्या
स्वार्थमात्रेसिंहत्वस्यसाधुत्वमितिरीत्यापदिसिंहोमाणवकइतिवाक्यंसाध्वितिब्रूषेतदाद्रोणइत्यादीनामपिसाधुत्वन्तथैवभविष्यतीतिभावः॥

भै· ननुपूर्वोक्तरीत्यावोधेसम्वोधनान्तार्थान्वयस्वीकारेतिङ्समानाधिकरणेप्रथमेतिवार्तिकविरोधइतिचेत्।एवन्तर्हिसम्वोधनान्तार्थस्यविधेय
भूतक्रियायांविशेषणतापन्नोयआख्यातार्थस्तत्रैवान्वयःस्वीकार्यः। वोधेसम्वोध्यइतित्वस्यतुप्रत्यासत्त्यालाभः। अतएवसम्वोध्यतावच्छेदक
रूपेणसम्वोध्यस्ययत्रसिद्धत्वन्तत्रैवसम्वोधनविभक्तिस्वीकारादेव· व्यवस्थैवप्रयोगइति· यथारामायणेवाल्मीकीयेअयोध्याकाण्डेचित्रकू
टेप्रसादनार्थरामम्प्रतिसमागतम्भरतम्प्रतिरामवाक्ये· त्वंराजाभवभरतस्त्वयन्नराणांवन्यानामहमपिराजराट्मृगाणामागच्छत्वम्पुरमद्यसम्प्र
हृष्टःसंहृष्टस्त्वहमपिदण्डकान्प्रवेक्ष्येइति।यद्येवंराजाभवेतिसम्वोधनविभक्त्यन्ताभिन्नम्प्रयुक्तम्। इन्दूप्रत्नोवर्द्धस्वेतिभागवतेप्रयुज्यमानंस

अतएवराजाभवराजन्युध्यस्वेत्यनयोर्व्यवस्थयैवप्रयोगः।रामपाहीत्यादौचाभिमुखीभवद्रामाद्युद्देश्यकप्रवर्त्तनाविष
येरक्षणमितिवोधः। व्रजानिदेवदत्तेत्यादावपिजानीहीत्यादिःशेषोवोध्यस्तत्रव्रजनस्यकर्मत्वाद्देवदत्तस्योद्देश्यत्वा

न्नगच्छतेकथमितिचेदार्षत्वात्।एवंसतियाद्दृशोऽर्थःफलितस्तमाह·राममाम्पाहीत्यादाविति·एवम्त्रय((इभयोःसमानवाक्यस्थत्वम्
द्रूपावच्छिन्नस्यसम्वोध्यताप्रतीयतेतद्रूपावच्छिन्नएवत्वम्पदस्ययत्रप्रयोगस्तत्रपरामृश्यते।सम्वोध्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छि
न्नस्ययुष्मदर्थत्वात्। अतएवसम्वोधनविभक्त्यन्तसमानवचनकंसमानविभक्त्यन्तमेवत्वमित्यादिपदंसाधुयत्रतुविधेयभूतक्रियावाचकन्न
श्रूयतेतत्रवाक्यार्थपर्यवसानाययत्किञ्चित्स्थलन्दर्शयति। व्रजानिदेवदत्तेत्यादि· यत्रतुदेवदत्तत्वम्पण्डितइत्येवोक्तन्तत्रअसीत्यध्याहारः।अत
एवविधेयभूतक्रियावाचकस्यदंलोडाद्यन्तमेवप्रयोक्तव्यमितिनियमइतिदिक्·॥ ॥ ॥ ॥

मे· ननु जानीहीत्यादेरध्याहारे एकतिङ् वाक्यमिति लक्षणेनाक्रान्तत्वात्तेषु निघातादीनाम्प्रवृत्तिः कथं स्यादत आह· एकतिङिति· श्रूयमा-
णैकतिङीत्यर्थ इत्यत्र बहुव्रीहिः। इदं समाधानम्प्राचीनरीत्या· यदि तु प्रविशपिण्डीमित्यत्रैव वाक्यैकदेशन्यायेन बोधः स्वीक्रियते ऽध्याहारप-
दार्थोपि स एवाश्रीयते तदा यथाश्रुतमेव साधु उद्देश्यविधेयभावस्य कुतो लाभ इत्यत आह· उद्देश्यविधेयभाव इति· अभिमुखीभवनानुकू-
लव्यापारमाह· अभिमुखीति· अत एव सम्बोधनविभक्त्यन्तस्य विधेयभूतक्रियायामन्वयादेव· यदि धिक्शब्देन योगः स्यात्तदा द्वितीयास्या-
दिति प्रथमान्तसाध्यात्त्वेनोपोऽसीति शब्दस्तत्प्रतिपाद्यक्रियायामन्वयः। अनध्याहारे असीतिशब्दानध्याहारे तदा धिक्शब्देन योगे द्विती-

एकतिङ् वाक्यमित्यस्य च श्रूयमाणैकतिङित्यर्थ इति न दोषः। उद्देश्यविधेयभावो वाक्यार्थः· अभिमुखीभवनानुकूलव्या-
पारश्च सम्बोधनविभक्त्यन्तशब्दप्रयोगरूपः। व्रजानीति प्राप्तकाले लोट्। अत एव गच्छेत्याद्यध्याहारे धिङ्मूर्खेत्यादौ प्रथमा· अन-
ध्याहारे तु द्वितीयैवेति दिक्॥ इति प्रथमा॥ कारके· कारकत्वं क्रियाजनकत्वम्· भाष्ये करोति क्रियां निर्वर्त्तयतीति व्युत्पत्तिप्रद-
र्शनात्· ब्राह्मणस्य पुत्रम्पन्थानम्पृच्छतीत्यादौ ब्राह्मणस्य न कारकत्वम्पुत्रेणान्यथासिद्ध्यात्तत्त्वाभावात्॥ ११ याभवतीति भावः॥ ॥

इति प्रथमाविवरणम्॥ कारके इत्यधिकृतस्योत्तरसूत्रैकवाक्यतयावोधकत्वात्तस्याद्यदि तदर्थपरिज्ञानं स्यादतस्तस्यार्थमाह· कारकत्वमित्यादि-
ना· कारकशब्दः करोतिकर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति विवक्षया क्रियापरः। जनकमित्यध्याहारः स सम्यर्थो निरूपितत्वम्। तस्य जनकशब्दार्थैकदे-
शजनकतायामन्वयः। एतेन क्रियाजनकत्वं कारकत्वमित्यर्थादुक्तम्भवति कारकाधिकारप्रयोजनमाह· ब्राह्मणस्येति· अकथितञ्चेति सूत्रमपादा-
नादीनाम्प्रसक्तिपूर्वकाविवक्षायां सर्वथा तदविवक्षायाञ्च प्रवर्त्तत इत्यग्रे वक्ष्यते। एवञ्च ब्राह्मणस्य पुत्रमित्यत्र सर्वथा तदप्राप्तिसत्त्वादकथितञ्चेत्यनेन

मे॰ कर्मसञ्ज्ञाप्राप्तिः स्यात्कारकाधिकारेऽकृतेसतितु ब्राह्मणस्यकारकत्वाभावात्। कारकत्वाभावमुपपादयति· पुत्रेणान्यथासिद्धेति· जनकत्वस्यान्यथासिद्धा
वितद्भिन्नमन्यथासिद्धमित्यन्यथासिद्धिसत्वेनकारकत्वाभावात्॥ ॥ अतएव· कारकाणांक्रियाजनकत्वादेव· स्वस्वावान्तरक्रियाद्वारेति· स्वस्वनिष्ठफ
लोत्पत्त्यनुकूलक्रियाद्वारेत्यर्थः। सर्वस्मिन्नेवकारकत्वेनाभिप्रेतफलानुकूलक्रियाऽऽश्रयत्वएतावान्परंविशेषः। यदापन्निष्ठक्रियायाः प्राधान्येनधातुवाच्य
त्वविवक्षातदातस्यकर्तृत्वम्। काष्ठम्पचति। स्थालीपचतीतियथा। यदातुनतन्निष्ठव्यापारस्यप्राधान्येनधातुवाच्यत्वविवक्षातदातेषान्नकर्तृत्वम्। अ
किन्तुकरणत्वादिकम्। तदुक्तंहरिणा· वस्तुतस्तदनिर्देश्यन्नहिवस्तुव्यवस्थितम्। स्थाल्यापच्यतइत्येषाव्यवस्थादृश्यतेपतइति। ननुपदासन्निधा

अतएवैषाङ्क्रियायामेवान्वयः। क्रियाजनकमितिज्ञातेकासाक्रियेत्याकाङ्क्षोदयेनक्रियायाजनकाकाङ्क्षयाचतत्रैवान्वय
स्यौचित्यात्· सर्वेषाञ्चकारकाणांस्वस्वावान्तरक्रियाद्वाराप्रधानक्रियानिष्पादकत्वम्बोध्यम्· असन्निहितसम्प्रदानस्यापि·
दातृबुद्धिस्थत्वावश्यकत्वेनस्वज्ञानस्यपूर्वकालत्वेनैवजनकत्वम्। एवंस्तोकम्पचतीत्यादौफलस्यापि·॥ ९ नेत्स्थितःसन्मत्स्यन्द्रविण

न्देहीतिदातारंपाचतेतदनन्तरंसददाति तदासम्प्रदानव्यापारस्यदानक्रियापूर्वकालिकत्वात्सम्भवतिकारकत्वम्। यदातुसोऽसन्निहितः। अथच
मनसापात्रमुद्दिश्यजलमध्येजलङ्क्षिपेत्। दातातत्फलमाप्नोतिप्रतिग्राहीनदोषभागित्युक्तत्वेनतादृशसम्प्रदानउद्दिष्टस्तदातद्व्यापारस्यकथ
ङ्कारकत्वन्तस्मिन्व्यापाराभावादतआह· असन्निहितेति· स्वज्ञानपूर्वकालत्वेनेति· स्वज्ञानम्पूर्वकालंयस्याः सास्वज्ञानपूर्वकालातस्याःभावः।
स्वज्ञानपूर्वकालत्वम्। यथायागस्यसाक्षात्स्वर्गाव्यवहितपूर्ववृत्तित्वाभावेपिपरमापूर्वद्वारास्वर्गजनकत्वन्तथाविषयविधयाऽसन्निहितसम्प्रदानज्ञ ३८८
न्यंयत्तद्विषयकज्ञानन्तद्दानक्रियाऽव्यवहितपूर्वकालवृत्तीतिसम्प्रदानस्यापिक्रियाजनकत्वमस्तीतिभावः। फलस्यापीति· स्वज्ञानद्वाराव्यापारजन

भे॰ राममाम्याहीत्यादौ नादृशोः ज्ञानार्थबोधेप्रकृत्यर्थस्य समवेतत्वसम्बन्धेनान्वयः। तत्रैव विषयभूतार्थेऽभेदसम्बन्धेन प्रेरणाविषयमत्कर्मकर
णस्यान्वयः। सम्बोध्यतावच्छेदकत्वेन योज्ञातः सएवोच्चारयित्राऽभिमुखीक्रियते तेन रूपेण। अतएव ब्राह्मणत्वेन योज्ञातः सएव हे ब्राह्मणात्र
गच्छेत्येवमभिमुखीकृत्योच्यते न तु हे उ क्षत्रियेति। एवञ्च रामसमवेतो यो मत्कर्मकप्रेरणाविषयरक्षणाभिन्नार्थबोधस्तदनुकूलव्यापारानुकूलो
व्यापार इत्याकारकः शाब्दबोधः। तत्फलम्प्रवृत्तिनि॰ वृत्ती इति। हे देवदत्त तत्र गत्वा जलमत आनीयतामिति वाक्यप्रयोगोपत्र कृतो मैत्रेणात
त्र देवदत्तस्य देवदत्तसमवेततद्देशाधिकरणकगमनविशिष्टजलकर्मकतद्देशापादानकप्रेरणाविषयानयनाभिन्नार्थबोधानुकूल
व्यापारानुकूलो व्यापार इत्याकारकः शाब्दबोधो जायते तदनन्तरं देवदत्तस्य प्रवृत्तिर्भवति। यत्र तु देवदत्त तत्रारण्ये व्याघ्रादिसेवितेन गन्त

॥ तत्फलम् प्रवृत्तिनिवृत्ती सम्बोध्यतावच्छेदकरूपेण सम्बोध्यस्य सिद्धिं विना तत्त्वासम्भवादनुवाद्ये॰ ॥

॥ एवैषा विभक्तिः। अतएव विधेयभूतक्रियायामेवैतदर्थान्वय उद्देश्यतया॰ ॥ ९ व्यमिति यज्ञदत्तेनोक्ते तत्र देवदत्तप्रेर
णाविषयतद्देशाधिकरणकगमनाभावाभिन्नार्थविषयकदेवदत्तसमवेतबोधानुकूलव्यापारानुकूलो व्यापार इत्याकारकशाब्दबोधो जाय
ते तदनन्तरं तद्देशाधिकरणक उ गमनमनिष्टसाधनमिति मानसबोधे सति गमनान्निवृत्तिः। एवं यत्र प्रवृत्तिस्तत्रापि शाब्दबोधानन्तरं प्रे
रणाविषयत्वेन ज्ञानक्रियायामिष्टसाधनताज्ञानमन्तरं प्रवृत्तिरित्यूहनीयम्। तत्त्वासम्भवादिति॰ तेन रूपेण सम्बोध्यत्वासम्भवादित्यर्थः। ए
तेन सम्बोध्यस्योद्देश्यत्वबीजं दर्शितम्। सिद्धं हि लोके उद्देश्यम्भवति। अतएव॰ अस्यानुवाद्यविषयत्वादेव। एतदर्थान्वयः। उद्देश्यस्य सम्बो
धनान्तार्थतया तस्य क्रियायां विधेयभूतायामन्वयः। सम्बोधनपदस्य कारकवाचित्वव्यवहारोऽप्येतन्मूलक एवाभियुक्तानाम्॰ ॥ ॥

श॰शे॰ मिं॰ मतिरिच्छेति॰ पुनर्वृद्धिग्रहणं।एवंसतिपादृशोवाक्यार्थःसम्पन्नस्तमाह॰ एवञ्चेति॰ आप्तिशब्दस्यव्याप्तिपरत्वभ्रमनिरासायाह॰ आप्तिश्चात्रे
टी॰मै॰ ति॰ कर्त्ताचकेनाप्तुमिच्छतीत्याकाङ्क्षायाः शान्तयेआह॰ कर्तृपदार्थविशेषणीभूतेति॰ प्रधानीभूतव्यापारस्यैवकर्तृपदार्थघटकतयातादृशव्याप
३८९ रेणसम्बन्धस्यचतज्जन्यफलाश्रयत्वरूपस्यप्रकृतेग्रहणमितिभावः।फलेव्यापारजन्यताचसाक्षात्परम्परासाधारणी।तेनतण्डुलम्पचतीत्यत्र
साक्षात्प्रधानीभूतव्यापारजन्यविक्लित्त्यादिफलस्यकर्मत्वमुपपादयति॰फलस्यापीति॰ फलसम्बन्धित्वात्फलाश्रयत्वात्॰ अतएव फलस्यक

मतिरिच्छेतितत्राकरः।एवञ्चकर्त्राप्तुमिष्यमाणङ्कर्मेत्यर्थः।आप्तिश्चात्रसम्बन्धः।सचकर्तृपदार्थविशेषणीभूतव्यापारद्वा
रकएव॰ उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितकल्पनेमानाभावात्॰ एवञ्चकर्त्रास्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेनसम्बद्धुमिष्यमाण
मित्यर्थः।यथातण्डुलम्पचतीत्यादौ फलस्यापिव्यपदेशिवद्भावेनफलसम्बन्धित्वात्कर्मत्वम्॰ अतएव तत्समानाधिकरणे
लोकम्पचतीत्यादौकर्मत्वसिद्धिः क्तप्रत्ययोपात्तवर्त्तमानत्वन्तुनविवक्षितम्॰ तेनकटङ्कृतवान् करिष्यतीत्यादिसिद्धिः।कार
कङ्कर्मसञ्ज्ञंस्यादिति॰ कारकेइतिप्रथमार्थेसौत्रीसप्तमी तेनकारकंसत्कर्मसञ्ज्ञमित्यर्थः॥ ((र्मत्वादेव॰ कर्मत्वसिद्धिः।कर्मसमा

नाधिकरणस्यकर्मत्वन्त्वाप्यमेवेतिभावः।अत्रेदम्बोध्यम्।व्यपदेशिवद्भावेनफलाश्रयत्वात्।फलस्यसकर्मत्वन्नसकर्मकधातुस्थलएव॰ कि
न्त्वकर्मकधातूपस्थाप्यफलाश्रयस्यापि॰ आस्तेशेतेइत्यादौकर्त्तुःकर्तृसञ्ज्ञयाबाधान्नकर्मत्वम्।व्यपदेशिवद्भावेनफलाश्रयस्यतुभवत्येव ३८९
अतएवओजःसहोम्भसावर्त्ततेइतिसूत्राद्वर्त्ततेइत्यनुवर्त्तमाने तद्व्याप्यक्रियायाः समानाधिकरणङ्कर्मवाचकन्तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूल
मितिसूत्रेनदित्युपात्तम्।अत्रफलस्यकर्त्तुरितिसूत्रेणकर्मत्वम्भवत्येव॰बाधिकायाःकर्तृसञ्ज्ञाया अप्राप्तेः।फलेनकर्मणासकर्मकत्वव्यवहा

मे· रणेन· एतादृशकर्मणः सर्वत्रैवसम्भवेनाकर्मकत्वव्यवहारस्यैवोच्छेदापत्तेरिति॥ ॐ॥ महासञ्ज्ञाश्रितमिति· करोतीतिकारकमिति।
किङ्करोतीतिप्रश्नेसाध्यत्वेनयोर्थः। प्रतीयतेतन्निरूपितसाधनत्वमेवगृह्यतेसाचक्रियैवनतुद्रव्यन्तत्स्वभावतःसिद्धत्वेनैवभासते। एतत्पक्षे
एकसञ्ज्ञाधिकारात्सञ्ज्ञाद्वयविधानेपिपर्यायःस्यादितिद्वयोःसमावेशसिद्धयेकारकंसदित्युक्तम्। गतिकारकोपपदादितिसूत्रेकारकशब्देनम-
कारकसञ्ज्ञकस्यैवोपस्थितिः एवमेवैतदधिकरणोक्तकर्त्रादिसञ्ज्ञासुबोध्यम्· तेनग्रामेवासइत्यादौकारकत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रस्याथघञितिविहितोऽधिकरणत्वात्सप्तमीचसिध्यति। भाष्योक्तम्प्रथमपक्षमुक्त्वाद्वितीयपक्षमाह· यद्वेति· तत्रत्यैवमुक्तम्। यावद्बू-

सञ्ज्ञिनःक्रियाजनकत्वन्तु महासञ्ज्ञयाश्रितम्· यद्वासप्तमीयथाश्रुतैव कारकपदञ्च क्रियापरम्· करोतिकर्तृकर्मादि-
व्यपदेशानितिव्युत्पत्तेः। जनकमित्यध्याहारः। विषयत्वंसप्तम्यर्थः। कारकग्रहणेचस्वरितत्वप्रतिज्ञयैतदधिकारोक्तकर्त्रा-
दिषट्कमेव· तेननटश्रवणमित्यादौनकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः॥ ॥ ११ क्रियायामितितावत्कारकेइत्युक्तम्। एवञ्चकृत्वा

निर्देशउपपन्नोभवतिकारकेइति। कारकशब्दस्यक्रियापरत्वेयुक्तिमाह· करोतिकर्तृकर्मादिव्यपदेशानिति· कारकइतिवैषयिका धारस-
प्तमीतदाह· विषयत्वमिति· स्वरितत्वमिदन्दोषविशेषरूपङ्कारकशब्देबोध्यम्। स्वरितेनाधिकारइतिसूत्रस्यस्वरितेनाधिकङ्कार्यमित्यर्थाद-
तदधिकारोक्तसञ्ज्ञाविशिष्टस्यैवग्रहणमित्येवकार्यम्प्रकृतेगृह्यते। नटश्रवणमिति· अत्रनटस्यश्रवणेक्रियाजनकत्वेपितस्यनैतदधिका-
रोक्ताःकर्त्रादिसञ्ज्ञाः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरइति· उत्तरपदेश्रवणशब्देलितीतिसूत्रेणप्रथमाकारस्योदात्ततयासमुदायोमध्योदात्तःस्यात्क-
र्त्रादिसञ्ज्ञाविरहात्तुनभवति। आदिनानटश्रुतिरित्यस्यसङ्ग्रहः॥ ७॥

श॰शे॰ भे· समावेशफलन्दर्शयति· ग्रामेवासइति· अत्राधिकरणसञ्ज्ञाकारकसञ्ज्ञयोः समावेशेसप्तमी थाथादिस्वरयोः सिद्धिः। प्रथमपक्षे द्वितीयपक्षे आह· त
टी॰भै॰ त्स्वरसिद्धिरिति· थाथादिस्वरसिद्धिरित्यर्थः। यत्तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्यपूर्वमुक्तत्वात्तत्पदेन तस्यैव परामर्शइति तन्न· थाथादिस्वरस्य तदपवादत्वात्
३९ यदपि तन्त्रिमइत्यत्र सप्तमी कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरयोः सिद्धिस्समावेशफलमिति कैयटः। अत्र थाथादिस्वरस्तु न· अपासाहचर्य्यलेरव्चएवग्रहणात्तत्
दपि न· उपपदत्वेनेष्टसिद्धेः। व्यापारलाभइति· कारकसञ्ज्ञापक्षेऽन्वर्थसञ्ज्ञाबलात्क्रियापरत्वे तु स्वतएवेति भावः। माषेष्विति· अयम्भावः। कर्तृपदस्या
विवक्षितपरस्य क्रियाशब्दत्वेपि कारकवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयग्रहणे कारकवृत्तिव्यापारप्रयोज्यं पतनं फलन्तत्कालिकतन्माषभक्षणन्तदपि
प्रकृतधात्वर्थतावच्छेदकं यत्फलन्तत्प्रयोज्यम्भवति बन्धधात्वर्थश्च देशान्तरसञ्चारविरोधिबिलक्षणशङ्कुसंयोगानुकूलव्यापारानुकूलो व्या

ग्रामेवासइत्यादौ च तत्स्वरसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः। कर्तुः किमिति· तदभावेपि केनाप्तुमिष्यमाणत्वाकाङ्क्षायाङ्कारकाधिकाराद्व्यापार
लाभइति प्रश्नः। माषेष्विति· माषेषु प्रसक्तमश्वम्माषनाशोमाभूदित्यन्यत्र बध्नातीत्यर्थः। तदाह· कर्मणइति· तमपग्रहणङ्किं कृ

पारानुकूलो व्यापारः। एवञ्च धात्वर्थतावच्छेदकम्फलन्देशान्तरसञ्चारविरोधिबिलक्षणशङ्कुसंयोगा((मिति· अवयवद्वारा समुदायस्य प्र
नुकूलव्यापाररूपन्तत्प्रयोज्यतातादृशभक्षणेऽस्ति। यदा माषसेत्रसमीपदेशनिहितशङ्कौ बद्धोप्यश्वो रज्जुदैर्घ्यत्वेन माषभक्षणं कृतवान् तन
त्सञ्ज्ञानानन्तरमन्यत्र बद्धस्तत्र माषाणाम्प्रसक्तिक्रियाधिकरणत्वम्माषाणाम्बाधितापरत्वाद्बन्धधात्वर्थतावच्छेदकफलप्रयोज्यफलाश्रय
त्वात्कर्मसञ्ज्ञा स्यादधिकरणसञ्ज्ञायास्तु कटे आस्तेइत्यादौ चारितार्थ्यमस्ति। कर्तृग्रहणसत्वे तु कर्तृपदं कारकपदलभ्यधात्वर्थयोः प्रत्यासत्त्या ३९
कत्वलाभे प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यं यत्प्रकृतधात्वर्थफलन्तस्यलाभान्नातिप्रसङ्ग इति भावः॥ ॥ ॥ ॥

भि॰ प्रथमफलज्ञानन्ततः फलेच्छा ततस्तदुपायान्वेषणन्ततस्तदुपाये फलसाधनताज्ञानन्ततउपायेच्छा ततउपायनिष्ठसाध्यत्वाख्यविषयता
काप्रवृत्तिरित्येवङ्क्रमेण फलस्य क्रियाजनकत्वमितिभावः॥ ॐ॥ वौद्धघटादेरिति॰ बुद्धिसत्तासमाविष्टस्य घटशब्दवाच्यत्वात्। स्मृत्यादीनामिति॰ आ
दिना घटङ्करोतीत्यादिसङ्ग्रहः। अत्र क्रियापर इति॰ इदमुपलक्षणम्। तथा युक्तम्। स्पृहेरीप्सितः। वारणार्थानामितिसूत्रेष्वपि रूढएव॰ अयम्भावः
कर्तुरिति न शेषषष्ठी। पटे नीलो जायतामितीच्छया नीलकरणे यत्र प्रवृत्तिस्तत्र पटे नीलङ्करोतीति प्रयोगानुपपत्तेः। अधिकरणसञ्ज्ञां बाधित्वाप
टस्य कर्मत्वं स्यात्। किन्तु कर्तुरिति कर्तरि षष्ठी। एवं सत्यस्य रूढत्वे कर्तृषष्ठ्यनन्तस्यानन्वयापत्तिरतः क्रियाशब्दोयमिति। न चाक्षिप्तक्रियायामन्वयो
भविष्यतीति वाच्यम्॰ श्रौतक्रियान्वयसम्भवे आक्षिप्तक्रियान्वयमादाय कारकषष्ठ्युपपादनस्यानुचितमित्याशयात्। स्पष्टञ्चेदमिति॰ तत्र हि

घटङ्करोतीति स्मरतीत्यादौ बौद्धघटादेः पूर्वकालत्वेन स्मृत्यादिनिष्पादकत्वम्बोध्यम्॰ कर्तुरीप्सि॰ ईप्सितशब्दोऽत्र क्रियापरो नाभि
प्रेतपरो रूढः स्पष्टञ्चेदं वारणार्थानामित्यत्र भाष्यकैयटयोः। कर्तुरिति क्तस्य च वर्तमान इति कर्तरि षष्ठी॰ आप्नोतेः सन्नन्तान्म
तिबुद्धीतिवर्तमाने कर्मणि क्तः॥ ११ किमुदाहरणम्। माषेभ्यो गां वारयति। भवद्यस्य माषा न गावस्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः यस्य तु ख
लु गावो न माषाः कथन्तस्य माषा ईप्सिताः स्युः। अभिप्रेतपर्यायमीप्सितशब्दम्मन्यत इति कैयटः। तस्यापि माषा एवेप्सिताः। एवकारो भिन्नक्रमः। मा
षा ईप्सिता एवेत्यर्थः। अतश्चेप्सिताः यवेभ्यो गां वारयति। अत्र कैयटः। ईप्सितशब्दः क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रूढिशब्दः तत्र वारणक्रियया
परकीया अपि माषा वारयितुमीप्सिता भवन्ति। मा न शन्नेते इत्येतेभ्यो सौ गां वारयति। इह कूपादन्धं वारयतीति कूपे पातानसन्त्वानमाप्नोतिन
हितस्य कूप ईप्सितः। कस्तर्ह्यन्धः। ईप्सितशब्दस्य रूढत्वाभिप्रायेण प्रश्नः। तस्यापि कूप एवेप्सितः। पश्यस्य यमन्धः कूपम्मा प्राविदिति। क्रियाशब्द

मि· उभयत्र सूत्रे॰ तमप्ग्रहणे हि यथा माणवकस्य कर्मत्वम्भवति तथाह। तमप्ग्रहणइति· ईप्सितमात्रे। प्रकृतव्यापारवाचकधातूपस्थाप्यफलाश्र
यकूपाग्न्यादौ। व्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थेति· एवञ्चैतादृशप्रयोज्यत्वलाभफलकन्तमप्ग्रहणमितिभावः। प्रत्यासत्तीति· कर्तृपदार्थेनावच्छेद
कतया प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारलाभे तत्फलस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वात्तत्रापि प्रकृतत्वलाभः प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारजन्ये

एषएवप्रवृत्तिविघातः। ईप्सितशब्दउभयत्रापि क्रियाशब्दएव· नचसंयोगोनतत्कर्तृव्यापारजन्यइतितत्र कर्मत्वाप्राप्तिरि
तिवाच्यम्· कर्तृव्यापारवाचकधातूपात्तफलाश्रयत्वमित्यर्थस्यैवतेनलाभात्· तमप्ग्रहणेत्वीप्सितमात्रेसावकाशस्यपर
त्वादीप्सिततमेऽनेनबाधः। ईप्सिततमत्वञ्च प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्व
तच्चनाग्न्यादौ· फलव्यापारयोः प्रकृतधात्वर्थत्वन्तु प्रत्यासत्तिलभ्यम्। तेनपदार्थप्रष्टार्थम्माषभक्षणप्रमाषक्षेत्रेएवाश्वब
न्धनन्तदामाषेष्वश्वम्बध्नातीत्यादौ माषाणान्नकर्मत्वम्। बन्धनप्रयोज्यभक्षणफलाश्रयत्वेपिभक्षणस्यबध्नात्यर्थत्वाभा
वात्· प्रयोज्यत्वनिवेशाद्गान्दोग्धीत्यादौ विभागानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारार्थकदुहियोगेपयसः कर्मत्वसिद्धिरितिस
ह्मभाष्ये· कर्मेत्यनुवृत्ताविति· अधिशीङ्स्थासामितिसूत्रात्· आधारेति कर्तृकर्मद्वाराक्रियाश्रयोहिसतदाह· गेहमि
त्यादि· अनुक्तेकर्मणीति· कर्मपदेनैतच्छास्त्रबोधितकर्मसञ्ज्ञकङ्कर्मत्वशक्तिमद्गृह्यते॥ एतिपरित्यज्यप्रयोज्येतियन्निवेशित
न्तत्प्रयोजनमाह· प्रयोज्यत्वनिवेशादिति· नन्वाधारनिवृत्त्यर्थमिदमनुपपन्नम्फलाधारस्यैवकर्मसञ्ज्ञाविधानादतआह· कर्तृकर्मद्वारेति· एकञ्च ३९१
यस्यकर्तृकर्मद्वाराधात्वर्थाधारत्वंसएवाधारइत्युच्यते। तण्डुलम्पचतीत्यादौतण्डुलादिकन्तुनतादृशपरम्परयाआधारइतिभावः॥

स्य

मे॰ कर्मणिद्वितीयेत्यादिसूत्राणांस्वसिद्धान्तरीत्या अर्थमाह॰ कर्मपदेनैतदिति॰ कर्मत्वशक्तिमानिति॰ एवंसतिशाब्दबोधोपिकर्मत्वशक्तिमत्वेन॰
ननुकर्मणिद्वितीयायाएवविधानन्नत्वविभक्तेरितिद्वितीयादीनामित्यसङ्गतमितिचेन्न॰ गत्यर्थकर्मणीतिसूत्रविहितचतुर्थ्याकर्तृकर्मणोरिति
सूत्रविहितषष्ठ्याश्चसङ्ग्रहार्थन्तथाकथनात् क्रियाकारकसम्बन्धश्चेति॰ क्रियाकारकयोर्भावः क्रियात्वकारकत्वसमूहः तद्रूपः सम्बन्धश्चेत्य

सर्वकर्मविहितद्वितीयादीनाङ्कर्मत्वशक्तिमानर्थः क्रियाकारकभावसम्बन्धश्चतदर्थः। राज्ञः पुरुषइत्यत्रराजपुरुषयोःस
म्बन्धस्यषष्ठीवाचिकाकष्टंश्रितइतिक्रियाकारकयोःसम्बन्धस्यद्वितीयावाचिकेतिसमर्थसूत्रस्थभाष्यात्॰ एवञ्चहरिम्भ
जनीत्यादौहरिकर्मकभजनमितिबोधः। अभिहितेत्विति॰ अनभिहिताधिकारादितिभावः। पञ्चकम्प्रातिपदिकार्थइतिपञ्च
कर्मणिद्वितीयेत्यादेर्द्वेकयोरित्यादेश्चनियमत्वमेतदभावेपिस्वादिसूत्रेणनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थइतिकर्मादौसङ्ख्याया
श्चस्वादीनांसिद्धेः। तत्रयदाकर्मणीत्यादेर्द्वेकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतायामेकस्मिन्कर्मणीत्यन्वयेनसूत्रजबोधेकर्माद्यर्थस्य
प्राधान्यन्तदानार्थोऽनेन॰ सूत्रजबोधविषयप्रधानविषयेणोक्तार्थानामितिन्यायेनसिद्धेः। यद्यपिद्विर्बद्धंसुबद्धमितिन्याये
नद्योत्यत्वलाभस्तथापिलुनीतइत्यादौद्योतकवाचकयोर्द्योतकयोश्चसमुच्चयोदृष्टस्तथापिप्रकृतेतल्लाभानुसारादुक्तार्थानामिति

र्थः कर्मत्वादिशक्तिविशिष्टस्यद्वितीयादिपदवाच्यत्वेकर्मणिद्वितीयेत्यादिसूत्रंसाधकमितिसु ॥ न्यायानुसरणस्यैववक्तुंशक्यत्वात्
प्रसिद्धमेवासम्बन्धस्यवाच्यत्वेतुभाष्यंसाधकमाह॰ राज्ञः पुरुषइत्यत्रेति॰ एतेनाश्रयत्वेनाश्रयस्यवाच्यत्ववादिप्राचीनमतन्निरस्तम्॰ एवंसात
पादृशोबोधस्तमाह॰ एवञ्चेति॰ अनभिहितइतिसूत्रंयथाव्याख्यातन्तम्प्रकारमाह॰ पञ्चकेत्यादि॰ एतदभावेपीति॰ एतयोःसूत्रयोरभावेपीत्यर्थः ॥८६॥

तत्रपदेतिकर्मणीत्यस्यनियमार्थत्वप्रसेर

भै· भाष्यप्रसिद्धप्रत्याख्यानप्रकारमुक्त्वाऽनभिहितसूत्रारम्भवादिसूत्रकारमतमाह· यदात्विति· तत्वम्· वाच्यत्वम्· सूत्रम्· अनभिहित इत्येतत्ताद्दृ
योः पक्षयोर्मध्ये द्योतकतापक्ष एव मुख्यो भाष्यसम्मतत्वात् ननु पञ्चकञ्चेत्प्रातिपदिकार्थस्तदा कर्मादिषु विभक्त्यर्थत्वव्यवहारस्य भाष्य
सम्मतस्य का गतिरत आह· भाष्य इति· विभक्त्यर्थत्वव्यवहार इति· सुपाङ्कर्मादयोऽप्यर्थाः सङ्ख्या चैव तथा तिङामित्यत्र तथा व्यवहार इत्य

एवञ्च कर्मादीनां द्योत्यत्वमेव· यदा तु कर्मगत एकत्व इत्यन्वयेन सङ्ख्यायास्तत्वं तदा सूत्रमारब्धव्यम्· भाष्ये एषु विभ
क्त्यर्थत्वव्यवहारो द्योत्यतयैव न त्वेनावच्छकत्वमेषामिति भ्रमितव्यमानियमत्वानुपपत्तेरिति स्पष्टं बहुष्विति सूत्रे भाष्या
दिषु द्योतकविषयेऽप्युक्तार्थानामिति न्यायोऽधिपरीति सूत्रे भाष्ये दृश्यते· तत्रत्यं ध्यागच्छतीत्यादावध्यागच्छतीत्यतोऽन
धिकार्थयोरधिपर्योः प्रयोगस्योक्तार्थानामिति न्यायेनाभावमाशङ्क्यापूपौ द्वावित्यादावुक्तार्थानां प्रयोगदर्शनेन समाधानमु
क्तम्· तत्र हि द्विशब्दापूपशब्दयोर्वाचकयोः प्रकृतिप्रत्यययोर्वाचकद्योतकयोर्द्वावित्यत्र तयोर्वाचकानुवादकयोश्च समुच्चयः
अत एव हि दशाद्यादौ समासे न सुजर्थस्योक्तत्वान्न सुजिति भाष्य उक्तम्· तत्र हि समासः सुच्च सुभयमपि द्योतकं सुजर्थश्चाऽ
न्येति तत्रैव वक्ष्यते तथा तद्धितद्विर्वचनयोर्द्योतकयोस्तद्धितेनोक्तत्वाद्वीप्सायां न द्विर्वचनं माषश इत्यादाविति सर्वस्येदृ
इति सूत्रे भाष्य उक्तम्· एवं धातोरपि क्रियात्वक्रियाकालकारकसङ्ख्यारूपं पञ्चकमर्थः॥ ११ ॥ ॥

र्थः। ननु द्योतकविषये उक्तार्थानामिति न्यायस्य व्यभिचारः पूर्वत्र दर्शित इति कथं तन्न्यायमाश्रित्य प्रत्याख्यानमत आह· द्योतकविषय इति·
दृश्यात इति· तत्रत्यपूर्वपक्ष इति शेषः। तत्र तत्सूत्रस्थभाष्ये केवलद्योतकस्थलमाह· अत एवेति· द्योतकविषयेऽपि तन्न्यायाङ्गीकारादेव॥

मे॰ तदाह· तदभिप्रायेणाह· कर्मणईप्सिताः। कर्मवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयाः। नकर्तुः। नप्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यफला श्रयत्वेनोद्देश्याः। यतस्तादृशफलाश्रयत्वेनोद्देश्यकर्मत्वमतः कर्मकारकस्यफलएवान्वयः। पयोग्रहणमुभयव्यावर्त्तकत्वमेकस्यप्रकर्षस्यनसम्भ वतीत्याशयेनमूलोक्तंयोजयति· अवयवद्वारेति· कर्तुरितिषष्ठ्यर्थप्रतिसम्बन्धिनोःभावेआकाङ्क्षाशान्तिर्नभवतीतितच्छान्यर्थमुद्देश्यपदमध्या हृत्यव्याचष्टे· कर्तुरुद्देश्यमिति· पयसउद्देश्यत्वमुपपादयति· यदाकृतभोजनइति· तत्क्रियायाः। भक्षणक्रियायाः। पयोलाभेच्छाप्रयोज्यत्वन्त त्क्रियाया अतः पयउद्देश्यकत्वमितिभावः। विशिष्टोपादानेतुपथ्यानातिप्रसङ्गस्तथोपपादयति· ईप्सिततमेति· तदापयसः संस्कारकत्वमात्रवि

कर्तुरुद्देश्यङ्कर्मेस्येवास्त्वितिभावः। पयसौदनमिति· यदाकृतभोजनोऽपिपयोलाभेनौदनभोजनेप्रवर्ततेतदेदम्प्रत्युदाहरणम्·त त्क्रियायाः पयउद्देश्यकत्वादीप्सिततमशब्दस्यतुक्रियाशब्दत्वात्पयसस्तदफलाश्रयत्वेनाविवक्षणान्नदोषइतिभावः। तमस्य फलन्त्वग्रेमाणवकंवारयतीति। तदभावेहिवारणार्थानामितिसूत्रमस्यापवादः स्यात्। एवञ्चमाणवकस्यकर्मत्वन्नस्यात्। नचा ग्नेतच्चरितार्थम्· तस्यापितदुपस्थाप्यसंयोगरूपफलाश्रयत्वात्· वारयतेश्चसंयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारोऽर्थः

वक्षानतुप्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वविवक्षेतिभावः। यदातुसंस्कारकत्वेनकरणत्वस्यफलाश्रयत्वेनकर्मत्वस्यच विवक्षातदापरत्वात्कर्मत्वमेवभवति। तमस्येति· तन्मात्रस्येत्यर्थः। तमपग्रहणाभावेकर्तृवृत्तिव्यापारवाचकधात्वर्थफलाश्रयत्वंयस्ययस्यत स्यसर्वस्यकर्मत्वप्राप्तौवारणार्थानामित्यनवकाशंसद्वारयतियोगेकर्मसञ्ज्ञाबाधकमेवस्यादित्येतदुपपादयति· तदभावेहीत्यादिना· ननुप्र वृत्तिविघातस्यैववारयत्यर्थतयासंयोगस्यकथन्तदुपस्थाप्यत्वमतआह· वारयतेश्चेति· संयोगादीत्यादिपदेनभक्षणादिसङ्ग्रहः॥

भै॰ अत्रप्राञ्चः यथा अश्वेन यथारोपि कपानिशायाङ्ग्राममन्व्रजति चैत्र इत्यादौ सर्वेषां कारकाणान्धात्वर्थस्वातन्त्र्येण विशेषणतया ऽन्वयस्तथा कर्तृभी
ष्ममित्यादावपि स्वातन्त्र्येणोभयोः क्रियायाम्प्रकारकत्वं शाब्दबोधे पार्ष्टिकन्तु परस्परमभेदावगाहिमानसमितितन्न युक्तमित्याशयेनाह बोधस्त्विति।
तयोः द्वितीयान्तपदाद्युपार्थयोः विशेष्यविशेषणभावेनेति इतरसम्बन्धानवच्छिन्न विशेषणविशेष्यभावेनैवेत्यर्थः। समानविभक्तिकनामार्थयो
रसति बाधके ऽभेदान्वयस्यौत्सर्गिकत्वात्। कर्मभीष्माभिन्नकर्मकट कर्मक ङ्गरणमित्यादिरीत्या भीष्मङ्कटङ्करोतीत्यादिभ्यो बोधः। यदि स्वातन्त्र्येण
क्रियायामेवोभयपदार्थान्वयबोधस्तदा ऽभेदान्वबोधसामग्र्यभावसाम्यादनीय किञ्चित्प्रतिबन्धकङ्कल्पनीयमिति गौरवम्। किञ्चैतद्वाक्यजन्य

बोधस्तु परस्परन्तयोर्विशेष्यविशेषणभावेनैव कारकाणाम्भावनान्वयव्युत्पत्तिः साक्षात्स्वाश्रयद्वारा वान्वयविषयेति
तदापरिगणनम्भाष्येप्रत्याख्यातम् तिङ्कृतोस्वप्रकृत्यर्थम्प्रतियस्य कर्मतातस्य सर्वस्यापि कर्मतामाह तुरितिहृतः
कटःसुन्दर इत्यादौ न क्वापि द्वितीयेति दिक्। शास इति अत्र वदन्ति कर्मादि पदे इवात्रापि न विभक्तिवाच्यतावच्छेदकस्वे
न कर्मादेर्भानमतऔपगवश्चैत्रगुरितियुक्तम्प्रत्युदाहर्तुम् तत्र च सम्बन्धस्य येन रूपेण षष्ठ्या भानं तेनैव तद्धितादिभिः स

शाब्दबोधानन्तरङ्कटो भीष्मो न वेति सन्देहनिवृत्त्यर्थं नियमेन तादृशमानसकल्पना कार्या एवं सति मानसव्यक्तित्वप्रागभावत्वं सच कल्पनी
यमित्यतिगौरवम् किञ्च प्राचीनमते कटम्भीष्मङ्कुर्वित्याकारकवाक्यजन्य शाब्दबोधसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण भीष्माभिन्नः कटः सुन्दर इत्याकारकवि
शिष्टवैशिष्ट्यमितिरीत्या यत्प्रत्यक्षन्तत्प्रतिबन्धकत्वङ्कल्पनीयमित्यतिगौरवमस्मन्मते तु शाब्दसामग्र्याः कटो भीष्म इत्याकारकयोग्यताज्ञानघ
टिततया तादृशयोग्यताज्ञानसत्वे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्मककारणाभावादेव तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यमितिरीत्या यत्प्रत्यक्षन्तदापत्ति ३८३

मे॰ वा रूपे शब्दसामग्र्याः स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वं न कल्पनीयमिति लाघवमिति दिक् ननु भीष्ममित्यस्य द्वितीयान्तार्थस्याभेदेन कटे ऽन्वयस्वीकारे
कारकाणां भावनान्वयव्युत्पत्तिभङ्ग इत्यत आह॰ कारकाणामिति॰ अन्वयविषयेतीति॰ अस्य पद्युच्यत इति शेषः। नन्वेवङ्कृतः कटः सुन्दर इत्यत्राभि
कटनिष्ठकर्मत्वस्याभिधानेपि सुन्दरपदार्थनिष्ठकर्मत्वस्यानभिधानात् द्वितीया स्यादत आह॰ तिङ्कृताविति॰ यस्य कर्मणेति॰ साक्षात्सम्बन्धेनेति शे
षः। मूलादिकङ्खण्डयति॰ अत्र वदन्तीति॰ कर्मादिपदे इति॰ अस्योच्चारिते सति तज्जन्योपस्थितौ यथा न विभक्तिवाच्यतावच्छेदकरूपेण भा
नन्तथेति शेषः। रूपेण॰ कर्मत्वशक्तिमत्त्वेनाय यथा वा शब्दजन्यविकल्पोपस्थित्यपेक्षया विकल्पपरजन्यविकल्पोपस्थितिर्विलक्षणा सत्त्वासत्त्वा

एतदधिकाराभावे च घट इत्यादौ षष्ठ्यवाच्यत्वेन दृष्टानामेव प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणं स्यात्तद्भिन्नस्यैव षष्ठीविधायके शेषप
देन ग्रहणं स्यादित्यत्र सम्बन्धस्य षष्ठीवाच्यत्वेन दृष्टतया प्राप्तां षष्ठीं वारयितुं सः वस्तुतस्तु कटं भीष्ममिति परिगणनफलमु
क्तात्प्रत्याख्यानाय शेषत्वान्नात्र शेषलक्षणा षष्ठी॰ अन्यानभिहितकर्मादीनामभावाच्च नान्या इत्याशङ्क्य न केवला प्रकृति =
रिति समयः कृतो न चान्यो सद्यमाना एतमभिसम्बन्धमुत्सहते वक्तुमिति कृत्वा द्वितीये तु कर्मभाष्ये तेनौपगवादावपि षष्ठीवारि तं पू

भ्यां तयोर्वैलक्षण्यस्यानुभवसिद्धत्वात्॰ समुदायशक्त्येति॰ औपगव इत्यत्र तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थप्रत्य ((नैवेति तयोरप्यप्रत्युदाहरणत्व
य विधानाच्चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिविधानादिति भावः॥ ॥ एतदधिकार इति॰ अनभिहिताधिकार इत्यर्थः। औपगवश्चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यापा
दनन्तरा समुदायात्स्याद्यदा प्रातिपदिकार्थे विधीयमानया प्रथमया बाधो न स्यादित्याशङ्कानिवारणायाह॰ घट इत्यादाविति॰ दृष्टानामेवेति॰ प्रवृत्ति
निमित्ततदाश्रयरूपाणाम्॰ तद्भिन्नस्यैवेति॰ प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयाभ्यामभिन्नस्येत्यर्थः। षष्ठीवाच्यत्वेन दृष्टतयेति॰ अनभिहिताधिकाराभावेऽभि
हितानभिहितसाधारणसम्बन्धमात्रस्य षष्ठी शेष इति सूत्रे शेषपदेन ग्रहणं स्यात् अनभिहिताधिकारे तु कृते ऽनभिहितसम्बन्धस्यैव षष्ठीवा

मै॰ च्यतया औपगवश्चित्रगुरित्यत्र प्रतीयमानस्य तु प्रातिपदिकेनाभिहिततया ऽयं षष्ठ्यावाच्य इति प्रवृत्तिनिमित्तस्यायं सम्बन्धः। प्रातिपदिकार्थपदे
न गृह्यत इति प्रथमा भवतीति भावः। अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये कर्मणि द्वितीयेत्यादिविषयेऽधिकारफलमुक्त्वाऽन्ते औपगवश्चित्रगुरित्यत्राधिकार
फलमुक्तम्। वस्तुतस्त्विदमपि तत्प्रत्युदाहरणफलमित्याशयेनाह॰ वस्तुतस्त्विति॰ अत्रेति॰ भीष्मादौ॰ नान्या॰ द्वितीयादयः। एवमभिसम्बन्धमिति॰ क्रिया
कारकभावरूपम्। तेन॰ अशेषत्वादित्यनेन॥ ॥ अस्मिन्नेवार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमित्याह॰ तदुक्तमिति॰ स्वसिद्धान्तमाह॰ परे त्विति॰ साध्यत्वे

तदुक्तमनेकमित्यत्र भाष्ये चित्रगुरित्यत्र षष्ठ्यर्थस्य नियमेन भानात् षष्ठी प्राप्नोतीत्याशङ्क्याभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिका
र्थः सम्पन्न इति प्रथमेत्युक्तम्॰ अनेनाशेषत्वरूपं षष्ठ्याप्राप्तिबीजमुक्तमन्तर्भूत इत्यनेन चित्रग्वादौ सम्बन्धस्यैव प्रवृत्तिनिमि॰
त्तत्वेन प्रातिपदिकार्थपदेन ग्रहणयोग्यतेति बोध्यम्॰ परे तु शास्य इत्यादौ कारकान्वययोग्यतावच्छेदकसाध्यत्वेन न क्रियादेर्भान
म्। अत एव न तत्रेतरकारकाणामन्वयः। इदञ्च कर्तृकर्मणोरित्यत्र निरूपयिष्यते॰ एवं प्राप्तानन्द इत्यादौ यत्कर्मक प्राप्तिकर्त्रान
न्द इति विग्रहतो बोधे समासतश्चानन्दकर्तृक प्राप्तिकर्मेति बोधे विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासेनैकार्थीभावः कल्प्यः स्यात्। वृत्ति
विग्रहयोः समानार्थत्वभङ्गश्च॰ किञ्च तथा सति बहुव्रीह्युपजीव्यस्यैक धर्मिबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्य हानिः ॥

न न भानमिति॰ यद्यपि शतेन क्रीत इत्यर्थे शताच्च ठन्यताविति सूत्रेण यति निष्पन्नस्य शत्यस्य शब्दस्य शतकरणक क्रयणकर्मबोधकता तथा॰
पि प्रत्ययान्तसमुदायेनोपस्थिताया क्रियातस्या न साध्यत्वेन भानम् अत एव॰ साध्यत्वेनाभानादेव॰ मन्दुरायां शय्योऽश्व इति वाक्यान्वययोग्या
क्रिया धातूपस्थितैव न तु तद्धितशक्त्योपस्थिता॰ अत एव सत्यो ऽश्वो देवदत्तेनेति न प्रयोगः। एवम्प्राप्तोदको ग्राम इत्यत्र प्राचीनसम्मत बोधप्रक्रि
याया दूषणमाह॰ एवम्प्राप्तेत्यादि॰ आदिना प्राप्तोदके त्यस्य सङ्ग्रहः कल्प्यः स्यादिति। इदञ्च न युक्तम्। वृत्तिविग्रहयोः सामानविशेषणविशेष्य

मे· अतएव· तत्तत्सम्बन्धकस्य तत्तद्वाच्यत्वादेव· अतएव· उक्तपञ्चकस्य धातुवाच्यत्वादेव· तद्वत्तात्· भावकर्मवाचकात्। उभयत्र· प्रातिपदिकस्थले धातुस्थ
लेचाएवञ्च हरिम्भजतीत्यादितः कर्मीभूतहरिकर्मकम्भजनमिति रीत्याबोधः। अतएव सत्त्वप्रधानानि नामानीति वाक्यं स्वार्थादिनिरूपितप्राधान्यं यत्तो
नामार्थस्यातः साधु सङ्गच्छते। पचतीत्यादौ चैककर्तृविशिष्टा वर्त्तमाना पचिक्रियेति रीत्याबोधः। ननु प्रातिपदिकार्थप्रथमैवेत्यपि कथन्तत्राप्यनभि
हिताधिकारादत आह· साहीति· अतएव कर्मादीनामभिधानस्थले प्रथमायाः सर्वसम्मतत्वादेव· विशेषणान्तेति· भीष्मपदाद्द्वितीयेत्यर्थः। परिगम

अतएव तद्विषयेपि द्व्येकयोरित्यादेर्भावकर्मणोरित्यादेश्चानियमत्वम्भाष्यसम्मतं सङ्गच्छते· अतएव दधि अजर्घा अवेरित्यादौ
प्रातिपदिकधातुभ्यामेव सर्वबोधः। अतएव भावकर्मणोरित्यस्य तद्वत्ताद्धातोरित्यर्थः स्नुक्रमोरिति सूत्रे भाष्ये दर्शितः। घोस्त्वा
देवोभयत्रापि प्रत्ययार्थस्य विशेषणत्वमेवेत्यन्यत्र विस्तरः। प्रथमैवेति· सा हि प्रातिपदिकार्थस्य तेनोक्तत्वेपि भवत्येवेति भावः
अतएवाभिहिते प्रथमेति वार्त्तिकं सङ्गच्छते· तिङ्कृदित्यादि· परिगणनादेव कटम्भीष्मङ्कुर्वित्यादौ विशेष्यादुत्पन्ना द्वितीय
या गतार्थत्वेपि विशेषणान्ता· यदा तु प्रक्रियादशायाङ्कटोपि कर्म भीष्मादयोपीत्याश्रयणात् कटत्वविशिष्टकटनिष्ठकर्मत्वा
न्नावपि भीष्मत्वादिगुणविशिष्टनिष्ठस्य तस्य बोधार्थं न्नतोपि सा·॥ ९ एतत्प्रत्याख्यानमाह· यदात्विति· एतत्पक्षस्य पदिकर्मत्वं

शक्तिविशेषरूपन्तदेयपत्तिस्सुष्टु सम्भवति। प्राचीनमते तु फलाश्रयत्वमेव कर्मत्वमाश्रयता चाश्रयभेदेन भिद्यते प्रकृते तु नाश्रयभेदे
यद्यप्यस्ति तथाप्याश्रयतावच्छेदकभेदादाश्रयताभेदमङ्गीकृत्य यथाकथञ्चित्कर्त्तव्या·॥ ॥ ॥ २३

प्र·प्र· मै· सधर्मः शक्तिरूपः। विभक्त्यादिभिरित्यादिभिरित्यादिना दोषादिवेत्यादिविभक्त्यर्थशक्तिप्रधानाव्यपरस्यदधिपयेत्यादौ त्वनुत्पन्नविभक्तिकप्राति
टी·मै· पदिकस्य च सङ्ग्रहः। उपकारः। उपकारकः। स्वावेशेन प्रातिपदिकस्य क्रियां प्रति विशेषणतानियामकः अत एव उद्भूतकारकशक्तिप्रतिपाद
३६५ कत्वाभावादेव तस्याः। कारककर्मादिशब्दप्रतिपाद्यशक्तेः न क्रियान्वयनियम इति· द्रव्येप्यन्वयदर्शनात्। तथात्वे बाधकमप्याह· अन्य
थेति· विभक्तिप्रयोजकरूपेणाऽद्भूतकर्मकत्वशक्तिमत्त्वेन· एवञ्चाभिधानविषये प्रातिपदिकस्योद्भूततत्तच्छक्तिविशिष्टेऽर्थे न वृत्तिरिति न।

अत एव तस्य कर्मत्वस्य न क्रियान्वयनियमः। अन्यथा कारकशक्तेः क्रियाविशेषणत्वनियमेन कर्मादि
प्राधान्यानापत्तिः। एवञ्च कर्मादिपदैरिव पक्वादिपदैरपि न विभक्तिप्रयोजकरूपेण कर्मादीनां भानम्· तिङ्
कृत्तद्धितसमासैरभिधाने इत्यस्यायमर्थः एतैरभिधाने तत्तच्छक्त्यावेशेन न भानमिति विभक्त्यप्रसक्ति
रत्रैवानभिहित इति तात्पर्यम् आह कथम् ध्वनितं त्वेदं सुपश्चात्मन इति सूत्रे भाष्ये तत्र हि दृष्टः पुत्र इष्यते पुत्र
इत्यर्थकाचमाशङ्क्य स्वशब्देनोक्तत्वान्नेति समाहितम्· ॥ ६ ॥

तत्र सा सा विभक्तिः। पूर्वोक्तार्थे भाष्यान्तरमपि साधकमाह· ध्वनितं त्वेदमिति· अत्र चोप्यर्थः। सूत्राप्राप्तिमुपपादयति· सुप इति· तत्रत्ये
व मुक्तम्। अथेह क्यचा भवितव्यमिष्टः पुत्र इष्यते पुत्रः। केचित्तावदाहुः। न भवितव्यमिति· किं कारणं स्वशब्देनोक्तत्वात् स्वशब्देनेति·
दृष्टशब्दसामानाधिकरण्यात् पुत्र इत्यनेन निर्भुक्तो विक्रियापेक्षकर्मभावस्यार्थस्य प्रतिपादनादित्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥

भे॰ अयमर्थः यदा क्रियाफलस्य कर्मणः प्राधान्यं प्रतिपिपादयिषितं तदा वाक्यमेव प्रयुज्यते॰ पुत्र इष्ट इत्यादि॰ न तु क्यजन्तः। तस्याकर्म
कत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादिति कैयटः। अपरमाह॰ भवितव्यमिति॰ किं कारणम् धात्वर्थे ऽयं क्यज्विधीयते स च धात्वर्थः। केनचिदेव
शब्देन निर्देष्टव्य इति। स च धात्वर्थ इति॰ इच्छायाः प्रत्ययार्थत्वं दर्शयितुं वाक्यमुपादेयम् तत्र वाक्ये कर्तृप्रत्ययः प्रयुज्यताम्। कर्म
प्रत्ययो वा॥ प्रत्यये तूत्पन्ने ऽकर्मकत्वात्कर्मप्रत्ययो न भवति। इह भवन्तस्तावदाहुः। न भवितव्यमिति। समानार्थेन वाक्येन भवितव्य।
इष्टशब्दसामानाधिकरण्यात्पुत्रार्थे कर्मत्वावगतावपि पुत्र इति सुबन्तं न कर्मवाची तिङन्ततः क्यजिति तद्भावः स्वङ्गमेतत्व
न्तद्बाधकशब्देन पुत्रगतं कर्मत्वमुक्तं न तु पुत्रशब्दस्य तत्र वृत्तिरित्यस्यार्थः। सुप आत्मन इति सूत्रस्य कर्मत्वविशिष्टबो
धकसुबन्तादित्यर्थ इति तदाशयः। वस्तुतः कर्मत्वविशिष्टयोरर्थस्य द्बोधकादित्यर्थ इह भवन्त इत्यादिना समाध्यन्तरमु
क्तं वाक्यफलं विशेष्यं च नोव्यापार इति समानार्थत्वाभावात्तत्रार्थे वृत्तिर्नेतीत्याहुः। प्राच्यानुसारेण क्तस्य प्राधान्येनास्य फलमा
ह॰ क्वचिदिति॰ परे तु अत्र तु पुनः साधुत्वापेक्ष्यत इत्यध्याहार आवश्यकः॥ प्रत्ययान्तेन चायमेवार्थो वाक्येन गम्यत इष्टः पुत्रः इ
ष्यते पुत्र इति नासौ जातुचित्प्रत्ययान्तेन गम्यते नासौ जातुचिदिति॰ प्रत्ययान्तस्याकर्मकत्वात्कर्मणि प्रत्ययानुत्पादादिति कैयटः। प्राच्या
नुसारेणोक्तस्येति॰ तिङ्कृत्तद्धितसमासैरिति न परिगणनं किन्तूदाहरणमात्रमिति तद्भावः। प्राचां मतं दूषयन्स्वमतमाह॰ परे त्विति॰ इष्यत
इत्यध्याहारः। इदमपि परीत्यास्वमते तु अन्यत्राध्याहारपदार्थ उक्तः। अन्यथा तदनध्याहारे॥

मै·

अन्याप्यमिति· यद्यप्येतर्हिसम्प्रतीदानीमधुनासाम्प्रतन्तथेतिकोशात्साम्प्रतमित्यव्ययमिदानीमित्यर्थकमितिप्रतीयते। तथापिनिपातानां
मनेकार्थतयाएवम्व्याख्यातम्। एवमनुन्नारदइत्यबोधीत्यत्रेतिशब्देनोक्तत्वान्नद्वितीयेतिप्राचोक्तइ·त्वएदयति। एवमिति· अतएव· तिङ्क्त
न्नद्वितसमासैरितिपरिगणनादेव· समासइति· निपातेनाधिकरणेउक्तेपिसप्तमीभवतीतितदन्तस्यसमासइत्यर्थः। ननुनिपातेनाभिहिते।

अन्यथाक्रियार्थक्रियोपपदत्वाभावाच्छकादियोगाभावाच्चसदुर्लभःस्यात्· अध्याहारेतिच्छार्थेषुतुमुन्नितिसुलभः।
विषवृक्षोपिसम्वर्द्ध्यस्वयञ्छेत्तुमिष्यतइतियत्तदसाम्प्रतमन्याप्यमित्यर्थः। एवञ्चाध्याहृततिङभिधानान्नद्वितीया· ता
दृशेच्छायाअन्याप्यत्वञ्चतद्विषयस्यान्याप्यत्वेन· एवमनुन्नारदइत्यबोधिसइत्यादौनारदइतिनिश्रीकृष्णीयज्ञानाकारानु
करणम्· नारदइत्येतच्छब्दाभिलप्यमानाकारोबोधइत्यर्थइतिप्रथमान्तस्याप्रातिपदिकत्वान्नात्रद्वितीया· अतएवाधिहृ
रीत्यादौसमासः। तद्वचनसामर्थ्यनत्वस्यापरिगणनत्वकल्पनेवयुक्ता· अतएवास्त्र्योग्यपदइत्यादौसप्तमीकिञ्चनिपा
तेनाभिधानेपिप्रातिपदिकादुद्भूतनतच्छक्तिमत्वेनैवमानमितितत्रविभक्तिः सुलभाशब्दशक्तिस्वभावादस्यैवार्थस्यद्यो
तकोधिर्निपातः। अतएवपरिगणनप्रत्याख्यानेपिनदोषइत्याहुः ॥ अधिकरणेवचनसामर्थ्यात्सप्तमीत्यन्यत्रोक्तमेवेत्यतआ
ह· तद्वचनेति· अतएवेति· परिगणनादेव· तत्तच्छक्तिमत्वेन· अधिकरणत्वादिशक्तिमत्वेन। अत्रसाधकमाह· शब्दशक्तीति· नदोषः। न

अ सप्तम्या अनुपपत्तिः ॥

भे·भावावगाहिबोधजनकत्वस्यसिद्धान्तसम्मतत्वात्।विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेदोषमप्याह·किञ्चेति।।ः॥प्राचीनसम्मतबोधेदोषान्त
रमाह·किञ्चेति·तादृशबोधेरूपासिद्धिमप्याह·किञ्चेति·ननुकर्मत्वंक्रियानिरूपितन्तु इत्यानन्दनिरूपितमितिप्राप्तिकर्त्रानन्दकर्मेतिकथ
म्बोधइत्यतआह·विशेष्यइति·आनन्देतात्पर्यवसानमिति·कर्मतानिरूपकत्वपर्यवसानम्·विशिष्टे·विशेषणविशिष्टसविशेषणेविधिनिषेधौवि
शेषणमुपसङ्क्रामतःसतिविशेष्येबाधइतिन्यायात्प्रकृतमाह·एवञ्चेति·अतएव·उद्भूतकर्मत्वशक्तिमत्वेनभानाभावादेव·कैयटेनोक्तमिति·

किञ्चैवम्प्राप्ताभार्यायंसम्प्राप्तभार्यइत्यादौपुंवत्वानापत्तिःपूर्वोत्तरपदयोरेकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपस्यवक्ष्यमाण
स्यसामानाधिकरण्यस्याभावात्·तस्मात्कालाःपरिमाणिनेत्यादिसूत्रभाष्योक्तस्यवृत्तिविग्रहयोःसमानार्थत्वस्यनि र्वाहार्थं
वृत्तिविग्रहयोःप्राप्तिकर्त्रानन्दकर्मस्यैवबोधः।विशेष्येतन्निरूपकत्वबाधेनतुविशेषणभूतप्राप्तौतत्पर्यवसानं।स्वर्गाध्व
स्तइतिवत्·शाब्दबोधस्तुविशिष्टेनदोषेणोपपाद्यः।एवञ्चात्रशब्दात्कर्मादेःक्रियाजनकत्वेनविभक्तिवाच्यतावच्छेद
कोद्भूतशक्तिमत्वेनचनभानमतोनविभक्तिप्रसक्तिरतएवगतिकारकोपपदादितिसूत्रेगतिकारकोपपदादितिकिमर्थं
म्परमेङ्कारकम्परमकारकमितिप्रतीकमुपादायप्रत्यासम्प्रदानादयःशब्दानकारकरूपताम्प्रतिपादयन्ति तथाकारकशब्दो
पीति।कर्तृत्वादिक्रियायोग्यताविशिष्टद्रव्यवाचिनोनतुताङ्कारकशक्तिम्प्रतिपादयन्तीतिकैयटेनोक्तम्।। ॥

एवञ्चकारकशब्दजन्यप्रतीतिविशेष्याभिन्नप्रतिपादकःपरमशब्दोपिनोद्भूतक्रधात्वर्थनिरूपितकारकशक्तिमत्प्रतिपादकःगतिकारकोपप
दादित्यस्यकृत्प्रत्ययप्रकृतिधात्वर्थनिरूपितोद्भूतशक्तिमत्कारकात्परत्वएवप्रवृत्तिरितिभावः।एतच्चहरिणाप्युक्तम्।स्वशब्दैरभिधानेतुसप्र

प्र॰प्र॰ भै॰ तत्तत्त्वेत्विति॰ तथायुक्तमिति पदं तत्वेत्वित्यर्थः। तादृशस्थले विषयस्य स्वव्यापारजन्यत्वसम्बन्धेन प्रधानीभूतव्यापार एवान्वयविवक्षान
टी॰भै॰ तु गत्याधःसंयोगरूपफलाश्रयत्वस्य विवक्षेति भावः। एवम्प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यत्र प्रयागस्य प्रकृतधात्वर्थफलंसंयोगस्तदाश्रयत्वविव-
३६७ क्षानेत्यपि बोध्यम्॰ अपादानादीत्यत्रापादानादिशब्दो भावप्रधाननिर्देशेनापादानत्वादिपरः। एवञ्च यत्फलितन्तदाह॰ तत्तद्रूपेणेति॰

प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यत्र प्रयागस्य चमाभूत्तत्त्वे तु प्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वरूपतत्त्वाभावान्न दोषः। अ-
नत्र पादानादिविशेषैरिति॰ तद्रूपेणाभासमानमित्यर्थः। अकथितशब्दो नाकीर्तितपरो नाप्रधानपर इति भावः। एव-
ञ्चापूर्वविधिविषयप्रसक्तिपूर्वकतद्विवक्षायां सर्वथापूर्वविधेरप्रसक्तौ चैतत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम्॰ अपादानत्वा-
दिविवक्षायामप्यञ्चम्याद्येव केन रूपेण तर्हि विवक्षेति चेत्कर्मत्वेनेति गृहाण कारकत्वव्याप्यसञ्ज्ञानां स्वबोध्येऽर्थे
कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वबोधकत्वाद्दोषोऽपि तथैव॰ तत्तच्छास्त्राभावे सर्वत्र षष्ठीप्राप्त्या सर्वासान्तदपवादत्वेन तदप-
वादत्वमात्रेण सम्बन्धार्थकत्वन्न युक्तम्॰ ॥ यथाश्रुतार्थकत्वेऽपादानत्वादीनां यत्र प्रसक्तिपूर्विकाऽविवक्षा तत्रैव स्यात्सर्व-
थापूर्वविधेरप्रसक्तौ न स्यादिति भावः॥ पञ्चम्येवेति॰ गोः पयो दोग्धीति यथा॰ अपादानत्वाद्यविवक्षायां यद्रूपमन्वयितावच्छेदकत्वेन विवक्षि-
तन्तत्किमित्याकाङ्क्षायामनय आह॰ केन रूपेणेति॰ तथैवेति॰ कर्मत्वादिशक्तिमत्त्वेनैव। सर्वप्राचीनोक्तं सम्बन्धित्वेन बोधं खण्डयति। तत्त-
च्छास्त्रेति॰ षष्ठीप्राप्त्याऽस्यात इति शेषः॥

मै·अतएवअकथितञ्चेतिसूत्रविषयेपिकर्मत्वशक्तिमत्वेनद्वितीययाबोधकत्वादेव· नवैरूप्यमिति·यदिपूर्वसूत्रविषयेकर्मत्वेनबोधक
त्वमकृतसूत्रविषयेतुसम्बन्धित्वेनेतितदावैरूप्यंस्यादेवेतिभावः।अतएव·कर्मत्वेनैवबोधादेव·आशङ्क इति·इयञ्चाशङ्कायत्रानेनसूत्रेण।
कर्मसञ्ज्ञातत्रापिकर्मत्वशक्तिमत्वेनबोधएवसङ्गच्छतइतिभावः।ईप्सितमात्रस्येत्यनेनकात्स्न्यार्थकमात्रशब्देनयत्रेप्सितपदन्तस्यसर्वस्य

अतएवकर्मणिद्वितीयेत्यस्यनवैरूप्यम्·अतएवैतत्सूत्रशेषभाष्येऽनेनैवसिद्धे आद्यसूत्रद्वयवैयर्थ्यमा
शङ्क्येप्सितमात्रस्याप्यनेनसञ्ज्ञायांवारणार्थानामितिसूत्रस्यानवकाशत्वेमाणवकादपिपञ्चमीस्यादि
तीप्सिततममित्याद्यारब्धव्यमित्युत्तरितम्·एतेनदुहादीनामपादानाद्यर्थकत्वेकर्त्तुरितिकर्मत्वेतत्वेनावि
वक्षायामप्यनेनकर्मत्वमितिपरास्तम्· वदतोव्याघातात्·अतएवकर्त्तुरित्यनेनसिद्धिमाश्रित्यास्यवैयर्थ्य
भाष्येनाशङ्कितम्। कारकमिति क्रियाजनकमित्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥

सङ्ग्रहः। प्राचामुक्तिं खण्डयति· एतेनेति· तत्वेन·कर्मत्वेन। अनेन·अकथितमित्यनेन।अनेनसञ्ज्ञासम्बन्धित्वेनरूपेणचबोधइतिते
षामभिमानः।एतेनेत्यस्यार्थमाह· वदत इति·अतएव·दुहादीनामपादानाद्यर्थत्वाविवक्षाशङ्कावादीनामपादानत्वादीनाञ्चाविवक्षा
यामस्यावश्यकत्वादेव·क्रियाजनकमिति· एतेनगवादिपदार्थानाम्पयआदिपदार्थेष्वन्वयविवक्षायान्तानेनकर्मत्वमितिभावः ॥ ॥

भै

श्र·शे· एवमिति· पूर्वोक्तरीत्याप्तत्रार्थव्यवस्थायाम्। ननु नटस्य द्वितीयरीत्या कर्मत्वप्राप्त्युद्दङ्कनम्मथ मरीत्या तस्याप्राप्तावेवोचितमित्याशङ्का।

टी·भै· निवारणायाह· नटस्यापादानत्वेति· अनुपयोगेति· नियमपूर्वकविद्यास्वीकाराभावे। नच गीतिद्वारेण नटस्य क्रियाजनकत्वमित्यसङ्गतम्

३८७ गीतेरेव क्रियाजनकत्वसम्भवेन नटस्यान्यथासिद्धत्वस्यादिति वाच्यम्· व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धत्वाभावात्· अन्यथा यागस्यापि

नन्वेवन्नटस्य शृणोतीत्यादावतिप्रसङ्गः सर्वथा तत्र तदप्राप्तेः गीतद्वारा च तस्य क्रियाजनकत्वन्न च तस्य कर्मयुक्त्वा
भावस्तदंशस्यापि परिगणनलभ्यत्वात्· नटस्यापादानत्वविवक्षा तु नकरापि आख्यातेति सूत्रे उपयोगग्रहणेनानु
पयोगे आख्यातुरपादानत्वाविवक्षाया बोधनादतः परिगणनमाह· दुह्याचिति कर्मयुगिति· कर्मयुक्त्वञ्च धात्वर्थव्या
पारात्प्राक्तदनन्तरं वा तत्सम्बद्धत्वम्· तत्र ब्रुविशास्ति तिरिक्ते धात्वर्थव्यापारात्प्रागेव तत्सम्बद्धत्वन्तद्विषये तु तदनन्तर
न्तत्सम्बद्धत्वम्बोध्यम्· तत्र सतिसम्भवे प्राक्तत्सम्बद्धत्वमेव ग्राह्यम्· एतेन स्थाल्यादेरपि तद्व्यापारादनन्तरम्प्यसम्ब
द्धत्वेन कर्मत्वन्तेषान्दुवोरमित्यपास्तम्। तेन गाम्पयो दोग्धि स्थाल्यामित्यादौ स्थाल्यादेरधिकरणत्वाविवक्षायामपि नानेन
कर्मत्वम्· एवञ्चापादानादीत्यादिग्रहणेनापादानसम्प्रदानाधिकरणान्येव· ॥ स्वर्गजनकत्वन्नस्यात्। अपूर्वस्यैव तु तत्स्यात्

। कर्मयुक्त्वन्न सर्वत्रैकरूपमित्याह· कर्मयुक्त्वमिति· तत्र· उक्तप्रकारद्वयमध्ये। प्रागेवेति· प्रागपीत्यर्थः। तद्विषयइति· ब्रुविशास्तिविषये
। तत्र· ब्रुविशास्त्यतिरिक्ते। एतेन· सतिसम्भवे प्रागुक्तसम्बद्धत्वस्यैव ग्रहणेन। एवञ्च· पूर्वोक्तव्यवस्थासिद्धौ च· अधिकरणान्येवेति· एते

नकष्टकरणैताविमसः ॥

मै·

तत्वञ्चेति· तथायुक्तत्वञ्चेत्यर्थः। उपक्रमस्याभाष्योक्तमुदाहरणमन्यथासिद्धं यद्यपि तथापि तत्रत्यमुख्यमेवोदाहरणं वक्तुमुपक्रमते·
पराधीनेति· नदर्शनोद्देश्यादिति· एतेन प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वाभावान्न पूर्वसूत्रेण कर्मत्वसि
द्धिरिति भावः। तच्चेति· द्विधेति शेषः। तथात्तृणादेरपीति· एतेन तादृशफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वाभावः सूचितः। तृणादेरपीतीति· समभिव्याहृत
धात्वर्थफलसंयोगस्तदाश्रयत्वन्तृणादेरस्तीति तथायुक्तत्वमस्ति। अनीप्सितपदप्रयोजनमाह· अनीप्सितपदाभावइति· वारणार्थानामित्य

तथायुक्तं· तत्वञ्चसमभिव्याहृतधात्वर्थप्रधानव्यापारप्रयोज्यतद्धात्वर्थफलाश्रयत्वरूपम्· पराधीनतया विषं भुञ्जाने
पि भुजिक्रियाफलाश्रयत्वेनोद्देश्यत्वात्पूर्वसूत्रेणैव सिद्धम्। तदुक्तम्भाष्ये· आर्तश्च विषमीप्सितयत्तद्भक्षयतीति तस्माच्चौ
रान्पश्यतीति द्वेष्योदाहरणं विषयेन्द्रियसम्बन्धदृश्यमाना अपि ते न दर्शनोद्देश्या अपि त्वनिष्टदर्शनाएवेति स्पष्टम्भाष्यकैय
टयोः। एवञ्च नत्र पूर्वेणाप्राप्तौ वचनम्· अनीप्सितमनुद्देश्यन्तच्च द्वेष्यमुदासीनञ्च· तृणमिति· यथास्पृश्यमानस्य गङ्गा
देः स्पर्शादिजन्यसंयोगादिफलाधारत्वन्तथैव तृणादेरपीति भावः। अनीप्सितपदाभावे ईप्सितस्य प्रकर्षहीनस्याप्यनेन
सञ्ज्ञाप्राप्तौ वारणार्थानामित्यनवकाशं स्यात्· तथायुक्तमिति किम्· विषेणौदनम्भुङ्क्ते इत्यादौ करणत्वमात्रविवक्षायां

नवकाशं स्यादिति· तथा च यदा यवेभ्यो गवां वारणाय दण्डोद्यमनादि क्रियते तेनैव व्यापारेण गोषु सञ्चरन्त्यो म ।। विषस्य माभूत्· ।।
हिष्योपि वारिता भवन्ति तादृशस्थले यवेभ्यो महिषीर्वारयतीति प्रयोगो न स्यादनीप्सितमहिष्या अपादानत्वस्य प्राप्तेरिति विषेणौदनमिति।
पृतधाधौतस्य हृतस्य द्वेष्यत्वेपि सितपासंयोगे उपकारकत्वज्ञानेन तस्य कारकत्वज्ञानेन तस्य करणत्वविवक्षेति भावः ।। ६ ।। ।।

प्रौ.शे. मै·
अतएव· व्यापारद्वयार्थत्वेनद्विकर्मकत्वादेव· एतत्पक्षेऽप्रधानेदुहादीनामित्यत्राप्राधान्यमनुद्देश्यरूपम्बोध्यम्· इदमावश्यकमिति· एकव्यापा-
टी.भै. रार्थत्वेगवादीनामकथितञ्चेतिसूत्रेणयेषांकर्मसञ्ज्ञातेषामुक्तप्राधान्यविशिष्टपयआदिकर्मभिन्नतयाऽप्राधान्यादेवपूर्वोक्ताव्यवस्थासा-
३५६ ध्येतिभाव·। ननुगवादीनाङ्क्रियान्वयविवक्षायामपिकर्मत्वेनाविवक्षायांषष्ठीप्राप्नोतीत्यतआह· द्विकर्मकेष्विति· द्विकर्मकविषयेष्वित्यर्थः

अतएवप्रधानेकर्मण्याख्येयेलादीनाहुर्द्विकर्मणाम्। अप्रधानेदुहादीनांण्यन्तेकर्तुश्चकर्मणइत्युक्ताउत्तरार्द्धोपात्तातिरिक्ता द्विकर्मकाःकेइतिप्रश्नेनीवह्योर्हरतेश्चापिगत्यर्थानान्तथैवच· द्विकर्मकेषुग्रहणन्द्रष्टव्यमितिनिश्चयइत्युक्तन्तत्रन्यादिग्रहणन्त वत्कृषिवन्नप्रव्यापारद्वयार्थकधातूपलक्षणम्· एवञ्चेदंसूत्रमप्यर्थन्तथापिप्यदापधानिष्ठविभागानुकूलव्यापारादिरेवधात्वर्थ स्तदापादानत्वाद्यविवक्षायामन्येनासिद्धकर्मत्वार्थमिदमावश्यकन्तदाचाप्रधानेदुहादीनामित्युक्तेरप्रधानेगवादावेवलादयः। अ प्रधानकर्मत्वञ्चोक्तप्रधानभिन्नकर्मत्वन्तच्चोक्तार्थगवादीनामस्त्येवफलानाश्रयत्वात्· गान्दोग्धीति· अन्तःस्थितद्रवद्रव्यनि ष्ठविभागानुकूलव्यापारोदुहेरर्थः। तत्रगोरपादानत्वाविवक्षायामनेनकर्मत्वम्। तद्विवक्षायाम्पञ्चमी· गोःपयइत्यन्वयेषष्ठीद्वि कर्मकेषुगवादीनाङ्कर्मत्वाविवक्षयाक्रियान्वयेषष्ठीन· अनभिधानात्· ॥

मूलकारपठितदुहादिक्रमेणार्थमाह· अन्तःस्थितेत्या-
दिना· अत्रनिष्ठान्तधात्वर्थतावच्छेदकविभागस्योपलक्षणान्नतद्दुहधात्वर्थकुक्षिनिविष्टम्। तेनधात्वर्थसङ्ग्रहीतकर्मत्वेनाकर्मकत्वापत्ति-
रितिबोध्यम्· अनभिधानादिति· अत्रमानंवक्ष्यते। अतएवेत्यादिन· ॥ १ ॥

भै·

सर्वत्रषष्ठ्यन्तार्थस्यक्रियान्वयविवक्षायांषष्ठ्यभावइतितुननियमः किन्तुक्वचिदेवेत्याशयेनाह· स्वान्वययोग्येति· तेनमातुः स्मरतिभजेशम्भो
श्चरणयोरित्यत्रषष्ठीदर्शनेपिनक्षतिः। तत्रैव· तन्नामार्थएव। तदेवमानमाह· अतएवेति· तत्रतदभावादेव· कर्त्तुरितिसूत्रभाष्यइति· इहहि
तण्डुलानोदनम्पचतीतिद्व्यर्थः पचिः। तण्डुलानोदनन्निर्वर्त्तयतीति। इहेदानीन्तण्डुलानामोदनम्पचतीतिद्व्यर्थस्यैवपचिविकारयोगेषष्ठीत
ण्डुलविकारमोदनन्निर्वर्त्तयतीत्येवन्तत्रोक्तमद्व्यर्थः पचिरिति· विक्लेदनोपसर्जनेनिर्वर्त्तनेपचिर्वर्त्तते। तण्डुलान्विक्लेदयन्नोदनन्निर्वर्त्त

अषष्ठ्यन्तस्यस्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्योत्सर्गतोव्युत्पत्तेश्च· अतएवतण्डुलानामोदनम्पचतीत्यत्रद्व्यर्थ
स्यैवपचिर्विकारयोगेषष्ठीत्येवकर्त्तुरितिसूत्रेभाष्यउक्तमितिदिक्· बलियाचतइति· पदापरस्वत्वनिवृत्तिस्वस्वत्वोत्पत्त्युभया
नुकूलोव्यापारोयाचेरर्थः स्वत्वोत्पत्तौबलेर्निरूपकतयान्वयस्तदानेनकर्मत्वम् पूर्वविषयस्यकस्याप्यभावात्· नचात्रापाद
नत्वप्रसक्तिः। विभागस्यधात्वर्थत्वाभावात् नहियाचनादेवायायोभवतियाचितोयदाददातितदापायेनयुज्यतइतिभाष्योक्तेः
। असङ्कीर्तितपर्यायाकथितम्महरोगान्दोग्धि गोर्दोग्धीतिचयाचिप्रच्छिभिक्षियोगेकर्मसञ्ज्ञैवेत्येषाव्यवस्थेतिचसिद्धान्तेकै
यटोक्तेश्च व्यापारद्वयार्थत्वेतुकर्त्तुरितिकर्मत्वम्बाध्यम्· ॥ यतीत्यर्थः। तत्रोपसर्जनविक्लेदनक्रियापेक्षन्तण्डुलानाङ्कर्मत्वम्। प्रा
धानभूतक्रियापेक्षन्तुओदनस्य। द्व्यर्थस्यैवेति· तण्डुलानांसम्बन्धिनंविकारमोदनंविक्लित्त्यानिर्वर्त्तयतीत्यर्थः। साचविक्लित्तिः सामर्थ्या
त्तण्डुलानामेवविज्ञायतइतिकैयटः। उभयानुकूलोव्यापारः। दिदापयिषाव्यञ्जकोदीयतामित्याकारकशब्दोच्चारणरूपः। कर्मसञ्ज्ञैवेष
ति· एतेनयाचिप्रच्छिभिक्षियोगेपूर्वविधेः सर्वथाऽप्राप्तिः सूचिता ॥

मै·

पा·शे· स्वामित्वसम्बन्धादिति· वसुधानिष्ठस्वत्वनिरूपितस्वामित्वात्मकसम्बन्धादित्यर्थः। पाचेरिति· अस्मात्रेत्यर्थः। तेनैवेति· कर्त्तुरित्येवेत्यर्थः। एव
टी·मै· वसुधया स्वामित्वसम्बन्धात्कर्मयुक्तम्· अविनीतमिति· पाचेः स्वीकारानुकूलव्यापारोऽर्थः। स्वीकारश्चेदमवश्यङ्कु
५०० रिष्यामीति शब्दप्रयोगजनको ज्ञानविशेषः। विनयेन च तद्विषयज्ञानवत्त्वं सम्बन्धः तण्डुलानिति· तण्डुलान्विक्लेद
यन्नोदनन्निर्वर्त्तयतीत्यर्थस्य कर्त्तुरिति सूत्रस्य भाष्यकैयटसम्मतत्वेन कर्त्तुरित्येव कर्मत्वसिद्धेरस्यैतदुदाहरणत्वञ्चि
न्त्यम्· एवं स्वसम्प्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलशासनरूपव्यापारार्थकदण्ड्यादियोगेऽपि तेनैव सिद्धम्। एवा
न्व्यापारद्वयार्थत्वेन सति प्रयोगे वहूनान्धातूनां द्विकर्मकत्वं बोध्यम्· व्रजमिति· निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकयत्किञ्चिद
धिकरणकचिरस्थित्यनुकूलव्यापारो रुधेरर्थः। व्रजे गौस्तिष्ठति न ततो निर्गमप्रतिबन्धपूर्वकं चिरं स्थापयतीति सम्प्र
त्ययात्· अधिकरणत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्· व्यापारद्वयार्थत्वे कर्त्तुरिति कर्मत्वम्। पन्थानमिति जिज्ञासाविषया
र्थज्ञानानुकूलः केन पथा गन्तव्यमित्यभिलापादिरूपो व्यापारः पृच्छेरर्थः। ज्ञानविषयत्वेन पथः कर्मत्वम्· माणवके
न च तज्ज्ञानाश्रयत्वं सम्बन्धः। अपादानत्वन्तु नात्र न हि प्रश्नादेवापायो भवति दृष्टोसौ यद्याचष्टे नतोपापेन युज्यत इ
ति भाष्योक्तेः सम्प्रदानत्वमपि न· कर्मसम्बन्धवत्त्वेनेच्छाविषयत्वाभावात्· व्यापारद्वयार्थत्वे तु कर्त्तुरिति कर्मत्वम्· वृक्ष
मिति· विभागपूर्वकादाने चिञ्· वृक्षात्फलान्यादत्त इत्यर्थात्· अपादानत्वाविवक्षायामनेन कर्मत्वम्· ॥ मिति· पूर्ववत्।
न प्रश्नादेवापाय इति· अत्रापायो बोद्धः। विभागपूर्वकादान इति· विभागजन्यपात्रस्थापनानुकूलव्यापार इत्यर्थः ॥६॥

भे· एतेषु निरूपणार्थमाह· करणन्तु नेति· धातोर्व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरित्येव सिद्धे॰ कथितमिति सूत्रवैयर्थ्यमित्याशयेन शङ्कते। यद्यपी
ति· तत्रैव लादिसिद्धिरिति· प्रधानकर्मण्याख्येये लादीनां दुहादिकर्मणामित्येव सिद्धेः। इह शब्दप्राधान्यस्य प्रधानीभूतधात्वर्थविशेषणीभूत
फलाश्रयत्वस्य· नन्वेवं त्वसम्प्रदानकदानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापार एव ददधात्वर्थो भविष्यति तथा च गर्गाणामेव प्राधान्यमि
ति प्रधानगर्गानुरोधेन शतानावृत्तिः स्यादिति समुदायवाक्यस्य समाप्तिरित्यस्येदंस्थलं दृष्टान्तत्वेन भाष्य उपात्तं तद्विरोध इत्यत आ

करणन्तु न गृह्यते हलादेः करणस्य पयआदिषु कृत्वाभावात्· यद्यपि गां दोग्धीत्यादौ गौः पयस्त्यजति गवा पयस्त्या
ज्यत इत्याद्यर्थप्रतीत्या कर्तुरीप्सिततममित्येव सिद्धम् प्रधानकर्मत्वञ्च गवादीनामिति तत्रैव लादिसिद्धिः। प्रधानक
र्मत्वञ्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे कर्तृनिष्ठप्रधानव्यापारविशेषणफलाश्रयत्वम्· एतद्विषये इदं प्राधान्यस्यैव ग्रहात्· प्रकृते
च पयोनिष्ठविभागानुकूलो यो गोनिष्ठो व्यापारस्तदनुकूलव्यापारस्य शब्दतः प्राधान्यात्· गर्गाः शतन्दण्ड्यन्तामित्यत्र गर्गाणामे
व तत्त्वमुद्देश्यत्वरूपमार्थम्प्राधान्यन्तु शतस्येः त्यनुद्देश्यत्वेनाप्रधानगर्गानुरोधान्न शतानावृत्तिरिति न तद्विसूत्रस्य भाष्यविरो
धः। एवमेव प्राकारमस्ति चोदित इत्याद्युपपत्तिः॥ ह· गर्गाः शतमिति· भाष्यविरोध इति· शतस्य प्राधान्यमादाय तस्य भाष्यस्योपपत्तेः। जिज्ञासा
विषयार्थज्ञानानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः पृच्छिपर्यायब्रुवेरर्थ इति प्रधानीभूतव्यापारविशेषणव्यापारस्यार्थप्राधान्यमादाय यस्मात्पृ
च्छा तस्य प्रतिपादको लकारः सिध्यती त्याशयेनाह· एवमेवेति॥

भै·त्वर्थत्वेनप्रसिद्धोऽर्थः।स्वकरणकव्यापनेत्यस्यस्वकरणकव्याप्त्यनुकूलव्यापारइत्यर्थः।मूलकाराभिमतमस्यकर्मसञ्ज्ञाविधायक
त्वमङ्गस्वण्डयितुमाह·यत्त्विति·तादृशवचनेति·कर्मसञ्ज्ञाज्ञापकवचनेत्यर्थः ॥ ननुकालभावाध्वगन्तव्याइतिवचनमेवतादृशमत्तास
तआह·अकथितमिति·हिशब्दघटितत्वादिति·हिशब्दस्यप्रसिद्धार्थत्वंस्वभावसिद्धम्।हिशब्देनघटितेनवाक्येनभूतानुवादएवक्रिय
अकथितञ्चेतिसूत्रेऽकर्मकप्रकृतिकएयन्तानाङ्कथन्द्विकर्मकत्वमितिशङ्कायां।कालभावाध्वगन्तव्याःकर्मसञ्ज्ञाद्यकर्म
काणान्देशश्चेतिभाष्येउक्तम्·तच्चनविधायकंहिशब्दघटितत्वात्·किन्त्वकालाध्वनोरितिसूत्रेकालाध्वानोकर्मवदिति
वक्तव्यमितिवार्तिकमत्याख्यानंभाष्योक्तमेवैतत्कर्मयथाकटङ्करोतीत्युक्तम्·अस्यवचनत्वेउक्तंवाप्रकृतंवेतिवदेत् तस्मा
दुक्तरीत्याकालादीनान्तद्योगेकर्मतयाद्विकर्मकत्वमित्येवैतत्तात्पर्यम्·अतएवसमांविजायतइतिसूत्रेसमायांसमायांवि
जायतइतिविग्रहकथनपरम्भाष्यंसङ्गच्छते·अन्यथानेनद्वितीयायाएवतत्रसाधुत्वेनतदसङ्गतिःस्पष्टैव·अतएवोक्त
भाष्यार्थानुवादिकाहरेःकारिका·कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैःसर्वैरकर्मकैर्योगेकर्मत्वमुपजायतइतिस
कर्मकविषयेप्यनेनप्रकारेणकालादिकर्मणासकर्मत्वन्तुल्यन्यायात्·तेनमासमोदनम्पचतीतिभवति ॥ तइतिभावः।ननु
हिशब्दोवाक्यालङ्कारेइदञ्चवार्तिकम्विधायकमेवेत्यतआह·किञ्चेति।भाष्कमेवैतदिति·अत्रप्रशब्दआदित्वबोधकः।तेनप्रकृत
शब्दआदिकृतबोधकत्वस्यादुत्सर्गसूत्रलाभः।प्रकृतशब्दाच्चतस्येदमित्यण्।उत्सर्गसूत्रबोधितमित्यर्थः।अतएव·अस्यापूर्व
वचनत्वाभावादेव·अतएव·उक्तभाष्यस्योक्तार्थकत्वादेव।अकर्मकधातूनामिवसकर्मकाणामपिकालादिकर्मकमाह·सकर्मक

मे· तस्यापूर्वविधायकत्वाभावोध्वनितः। तस्यापूर्वकत्वेतस्यसकर्मकेषप्रवृत्त्यासकर्मकाण्णाद्विकर्मकत्वन्नस्यादितिभावः॥ ॥ ननुसकर्मधा
तूनाङ्कालादिकर्मणाद्विकर्मकत्वेतयोः कर्मणोर्गुणप्रधानभावः कथमतआह· तत्रेति· तत्र। तयोर्मध्ये। पर्यालोच्येति· अस्यक्रियमाणत्विति पूरणः।
अस्यक्रियात्वित्यत्रसम्बन्धः तेनउक्तउपपत्तिः। प्रकारान्तरेणापिकालस्यवहिरङ्गमित्याह· अपिचेति· नन्वकर्मकत्वव्यवहारोधातूनाङ्कथमुपप
द्यतामतआह· अकर्मकव्यवहारइति· तदुक्तमिति· हरिणेतिपूरणः। तैः कर्मभिः। कालादिकर्मभिः। द्रव्यैः। द्रव्यकर्मभिः। अयुक्तइतिपूरणः। धा

तत्रकालादिकर्माप्रधानन्द्रव्यकर्मतुप्रधानङ्कालस्याधारत्वेनद्रव्यद्वारैवक्रियासम्बन्धात्· किञ्चकठिनपाक्यस्यमहापरि
माणस्यवहुसङ्ख्यस्यचचिरेणपाकोन्यस्याचिरेणेतिद्रव्यधर्मम्पर्यालोच्यक्रियायास्तुकालयोगइतिसचवहिरङ्गः। अपिचसा
धनसम्बन्धेजातेक्रियायाः परिच्छेदकत्वाद्यकालाकाङ्क्षेतिसवहिरङ्गः। अकर्मकव्यवहारस्तुधातूनान्द्रव्यकर्माभावनि
मित्तएव अत्रवीजमवस्यते· तदुक्तम् अतस्तैःकर्मभिर्युक्तोधातुर्द्रव्यैरकर्मकः। लस्यकर्मणिभावेचनिमित्तत्वायकल्प्यतइति·
गतिवुद्धि· शब्दःकर्मकारकंयेषामित्यर्थः व्याख्यानात्॥ तुरित्यन्वयः। अकर्मकपदार्थघटकङ्कर्मद्रव्यात्मकमेवविवक्षितमितिव्य
वहारद्वययोगात्सकर्मकत्वमयुक्तकर्मणियोलकारोभावेवातन्निमित्तत्वायकल्प्यते। आस्यतेमासः। मासमास्यतेदेवदत्तेनेतियथा। अ
त्रद्रव्यपदङ्कालादिभिन्नद्रव्यसामान्यपरम्· तेनकालादेरपिक्रियान्वयित्वरूपद्रव्यत्वसत्त्वेपिनक्षतिः। गतिवुद्धीतिसूत्रेयच्छब्दकर्म
कपदन्तद्व्याचष्टे· शब्दःकर्मकारकमिति· व्याख्यानादिति· छत्रिमाछत्रिन्यायेनकर्मशब्दस्यकर्मसम्बन्धकपरत्वस्यौचित्यमूलकादित्यर्थः

शा॰ शे॰ टी॰ मै॰ ५०२

मै॰ किञ्चाप्रकृतसूत्रे कर्मग्रहणोपपादनमूलकादित्यर्थः। अन्यथाऽर्थशब्दस्योत्तरत्रसम्बन्धेन गतिबुद्धिप्रत्यवसानशब्दार्थाकर्मकाणा-
मित्येवब्रूयात्। तेन·तादृशव्याख्यानेन। ज्ञापयतीति· अनयोः शब्दार्थकत्वेपिशब्दः कर्मकारकंयेषांनादृशार्थकत्वन्नास्तीत्यर्थः। एतत्सू-
त्रंघटकंणिच्यदंहेतुमण्णिचएवबोधकमत्रमानम्व्याख्यानमुपवर्णितन्तदेवप्रकटयति· अतएवेति· हेतुमण्णिच्परत्वादेव। इतिबोध्यमि-
ति·णिच्सामान्यपरत्वेऽण्यन्तावस्थातत्रनसम्भवतीतिभावः। गतिबुद्धीतिसूत्रस्यनियमार्थत्ववादिमतमुपपादयति। अन्यानधीनत्वेत्यादिना·
अन्तरङ्गादपीत्यपिनापरत्वोपजीव्यत्वयोः समुच्चयः। भाष्यकृतइति· तत्रहिकथमिदंविज्ञायतेहेतुमत्यभिधेयेणिज्भवतीति आहोस्विद्धेतु-

तेनज्ञापयतिक्रन्दयत्योर्नी। अणाविनिणिच्यनुत्पन्नइत्यर्थः। अत्रणिच्हेतुमण्णिजेवसणावित्यत्रापितथैवव्याख्यानात्· अ-
तएवभक्षेर्निषेधश्चरितार्थः। सहिनित्याण्यन्तश्चुरादिरितिबोध्यम्· अन्यानधीनत्वलक्षणार्थप्राधान्यशब्दप्राधान्ययोः प्रयो-
जकव्यापारेसत्वेनतदनुरोधिकर्मत्वस्यान्तरङ्गादपिकर्तृत्वाद्बलवत्त्वेनकर्तुरित्येवसिद्धेणिजर्थेनाप्यमानस्यचेत्यर्थादीनामे-
॥वेतिनियमार्थमिदम्॥

मतियोधातुर्वर्ततइतिरीत्याविचारेप्रस्तुप्रकृत्यर्थविशेषणमित्युक्तम्। अत्रकैयटः। विनापिणिचापञ्च-
भिर्हलैः कृषतीतिप्रयोजकव्यापारावगमात्प्रकृत्यर्थत्वंहेतुमतउपपद्यतइति। कोदोषः। इहहिउक्तः करोतिप्रेषितः करोतीतिणिच्प्रा-
प्नोति। प्रकृतिविशेषणत्वपक्षेयथाप्रकृत्यभिहितेप्रयोजकव्यापारेणिज्भवति। एवमुक्तप्रेषितादिशब्दाभिहितेपिप्राप्नोति। हेतुमद्विष-
यत्वात्करोत्यर्थस्य। प्रत्ययार्थविशेषणत्वेतुउक्तार्थत्वाण्णिजभावः। इहतर्हिपाचयत्योदनन्देवदत्तोयज्ञदत्तेनेतिउभयोः कर्त्रोर्लेनाभिधान-

भैः भाष्योक्तादीति· तदुक्तम्भाष्ये किमुदाहरणम्। दुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ। ब्रुविशासिगुणेनचय
त्सचतेतदकीर्तितमाचरितङ्कविनेति· उपयोगनिमित्तमिति· उपयुज्यतइत्युपयोगः पयः फलादि तस्य निमित्तम्। गवादि· अपूर्वविधावि·
धर्मम्ब्रूतइत्यादि· ज्ञानानुकूलः शब्दप्रयोगरूपो व्यापारो ब्रूञर्थः। प्रवृत्तिपर्यवसायी शास्तेः सचधर्मङ्कुर्वित्यादिविधिघटि
तोपदेशरूपः। विषयता च फलतावच्छेदकः सम्बन्धः। वचनादिकर्मणा धर्मेण माणवकस्याभिप्रेयमाणत्वात्तस्य सम्प्रदानत्व
म्· तदविवक्षायाञ्चानेन कर्मत्वम्· अत्र कर्तृव्यापारानन्तरन्तज्ज्ञानाश्रयत्वरूपो माणवकस्य धर्मेण सम्बन्धः नयतेः
संयोगानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारोऽर्थः। सएवस्कन्धग्रहणादिपूर्वो वहेरर्थः। गत्यनुकूलव्यापारविशेषः कृषेः। वलाद्ग्रह
णपूर्वकदेशान्तरप्रापणं हरतेः। एषु कर्तुरितिकर्मत्वम्बोध्यम्। एवञ्च भाष्यानुक्तानामत्र ग्रहणम्प्राचामनुरोधेनेति तत्त्व
म्· भाष्योक्तादिदुहियाचिरुधिप्रच्छिभिक्षिचिञ् ब्रुविशासयः। अर्थनिबन्धनेयमिति· इदमपिकैयटानुरोधेन· वस्तुतस्तु
येषामेतदर्थानान्द्विकर्मकत्वमिष्टन्तेषाम्व्यापारद्वयार्थत्वेन कर्तुरित्येवसिद्धम् अन्यथाऽऽख्यातोपयोगइतिसूत्रभाष्यो
क्तपरिगणनत्वभङ्गापत्तिः। किञ्चभाष्येभिक्षिग्रहणवैयर्थ्यापत्तिः। उभयार्थकतया चिग्रहणेनैवसिद्धेरित्यन्ये· अकर्मक
धातुभिरिति· तेषां स्वकरणकव्यापनेच्छया व्याप्तिरूपफलाश्रयत्वेन कर्तुरितिकर्मत्वम्मासमास्तइत्यादेर्मासमासनेन व्याप्नोती
त्यादिक्रमेणार्थइतिभावः। यत्त्विदमेवकर्मसञ्ज्ञाविधायकमिति तन्न· भाष्ये तादृशवचनानुपलम्भात्· ॥ ति· अत्रपूर्वग्रहणमन्यो
पलक्षणम्। विध्यन्तरविषयत्वाविवक्षायाम्। ब्रुविशास्योर्गुणः। प्रधानङ्कर्म। तेनसचतेसम्बध्यतइत्यर्थः। इत्यन्यइति· भाष्यतत्त्वविदः।

ग

मै॰ नियन्तृकर्तृकेति॰ अत्र नियन्तापद्मपुमेरकमात्रम्॰ गत्यर्थत्वाभावेपीति॰ प्रापणं हि प्राप्त्यनुकूलव्यापारानुकूलव्यापारः। प्राप्तिश्चसम्ब
न्धमात्रन्नतुसंयोग एव। सुखम्प्राप्नोतिविद्याम्प्राप्तइत्यादौ संयोगाभावेपिप्राप्तिव्यवहारादितिभावः अतएव॰ प्राप्त्यर्थकस्यगत्यर्थकत्वाभा
वादेव॰ इत्येवेति॰ अत्रगत्यर्थत्वाभावेननियमेनकर्मत्वाप्राप्तेः। ध्वनितन्नगतीतिसूत्र इति॰ तत्रह्युक्तन्नवहिर्गत्यर्थ इति। नवेतिसूत्रेचे
ति॰ तत्रह्युभयत्रविभाषागणनावसरेहृक्रोरित्युभयत्रविभाषेत्युक्त्वा प्राप्तेऽव्यवहरतिमुदाहृत्याप्राप्तेहरतिभारन्देवदत्तो हारयति

नियन्त्रितिति॰ नियन्तृकर्तृकएवन्तप्रकृतिभूतस्येत्यर्थः प्रापणार्थवहेर्गत्यर्थत्वाभावेपिग्रामम्प्रापयतिइत्यादौतत्प्राप्तेर्गतिं
विनाऽसम्भवादाक्षिप्तगत्यापिगत्यर्थत्वमित्यभिमानेनवार्तिकारम्भः। सुखम्प्राप्तइत्यादौनतदाक्षेपः। तत्रकर्तरिक्त।
आदिकर्मणिबोध्यः। अतएवग्रामम्प्रापयतिदेवदत्तेनेत्येवेतिध्वनितन्नगतीतिसूत्रेनवेतिसूत्रेचभाष्येनयतेस्तुप्राप्ता
यणाइत्यादेरिवगत्युपसर्जनम्प्रापणम्वाच्यमितितस्यगत्यर्थत्वमेवेतिबोध्यम्॰ आदिखाद्योरिति प्रत्यवसानार्थत्वात्प्रा
प्तिः। प्रत्यवसानम्भक्षणम्॰ भक्षयतिवलीवर्दानिति॰ हिंसाङ्गभक्षणेभक्षेर्वृत्तिः परकीयसस्यभक्षणेपरोहिंसितोभवा
तीतितत्स्वामिनोत्रहिंसाद्रष्टव्या॰ जल्पयतीति॰ पुत्रोधर्मञ्जल्पतितद्बोधकवाक्यानिकथयति देवदत्तोजल्पयतिधर्म
म्पुत्रमित्यर्थः। प्राव्हाययतीति॰ प्राव्हङ्करोतीत्यर्थे प्राव्हैरित्यादिकाङ्न्ताण्णिच्॰ ॥ देवदत्तमित्युक्तम्॰ अत्राप्राप्तइत्यनेनप्राप्त्यर्थ
स्यगत्यर्थत्वाभावः सूचितः। नन्वेवन्नीवह्योर्नेत्यनेनने पतेरण्यन्तावस्थायांयः कर्त्तातस्यण्यन्तावस्थायाङ्कर्मसञ्ज्ञाप्राप्तिरेवनेतिनीग्रह
णम्व्यर्थमतआह॰ नयतेस्त्विति॰ अत्रनयतेस्त्वितितुनातस्यापिनगत्यर्थत्वमितिनीग्रहणमुक्तनियमलब्धाप्राप्त्यनुवाद इतिध्वनित

न्नेऽनुकूलो व्यापारः साङ्गम्फलं यस्येत्यर्थः ॥ ॐ ॥ मूलकारोक्तं दूषयति· परेत्विति· तत्र पक्ष इति· मानाभावादिति· एवञ्च पुत्रादिकर्मणः
स्य धातोः सकर्मकत्वान्न गतिबुद्धीति सूत्रप्राप्तिरिति भावः। येषामित्यादिना यदुक्तं तल्लाभप्रकारमाह· अयम्भाव इति· इति सूत्रमिति· कर्त्तव्य
मिति शेषः। देशकालादिभिन्नेति· तेषां सर्वत्रैव सम्भावेन तैर्नाकर्मकत्वव्यवहारक्षतिरिति कर्मणोऽविवक्षाप्रभेदं दर्शयति· तदविवक्षादि

परे तु शब्दक्रियाणामित्यर्थे ह्लाययति शब्दाययति क्रन्दयतीनां प्रतिषेध उक्तो भाष्ये· न तु शब्दकर्मकाणामिति पक्षे एवञ्च तत्र
पक्षे नाथे शब्दाययतौ प्रतिषेधानुक्त्याऽकर्मकशब्दाययतित्वेन मानं शब्दस्य धात्वर्थसङ्ग्रहीतत्वेऽपि वहिर्भूतपुत्रादिकर्मणोऽ
भावे मानाभावात् ह्वययतावेवेति चिन्त्योऽयन्निषेध इत्याहुः। येषामिति· अयम्भावः। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मका
णामणि कर्त्ता स णौ इति सूत्रन्नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात्सकर्मकाणाञ्चेदेषामेवेति नियमपरम्। एवं सिद्धेऽकर्मकग्रहण
सामर्थ्याद् देशकालादिभिन्नकर्माभाववतोऽकर्मकग्रहणेन ग्रहणार्थं· तच्च सामान्यापेक्षज्ञापकम्। शास्त्रेऽकर्मकपदेन देशा
नामेव ग्रहणमिति तेन मासमास्यते इत्यादौ भावे लो भवति· नत्विति· तदविवक्षा हि द्वेधा तदन्वययोग्यधात्वर्थत्यागात्तत्त्वे च
तस्मिन्नर्थे तत्र सम्बन्धित्वेनान्वयाविवक्षणाद्वेति भावः। इदङ्क्षेपटानुरोधेन· ॥ ध्येति· तदन्वययोग्येति· कर्मान्वययोग्येत्यर्थः। स च
व्यापारव्यधिकरणफलरूपः। सत्येवेति· तादृशफलस्य धात्वर्थत्वेऽपि तादृशफलाश्रयत्वन्न विवक्षितमिति तु तद्धात्वर्थकर्मत्वाभिप्रेतस्य।
सम्बन्धित्वेनान्वयित्वमात्रम् ॥

भै॰

धा॰ प्र॰ केयटमतन्दूषयन्स्वमतमाह॰ परे त्विति॰ लुनातेरिति॰ द्विधाभवनानुकूलव्यापारार्थको हि लुनाति स्त त्र व्यापारत्यागे लूयते केदारः स्वयमेव पुनस्त

टी॰ भै॰ स्य केदारस्य प्रयोज्यत्वविवक्षया हेतुमणिचि केदारस्यानेन सूत्रेण कर्मसञ्ज्ञायां लावयति केदारन्देवदत्त इति भवति। अविवक्षितकर्मकस्या

८०४ ग्रहणे तु एतादृशप्रयोगानुपपत्तिः स्फुटैव॰ तत्त्वप्रत्यभिज्ञया फले पूर्वकालज्ञातफलाभेदस्य तदेवेदमिति प्रत्यभिज्ञया। तदुदाहरणन्तु। अर्था

न्तरे वृत्तेरित्यस्योदाहरणन्त्वित्यर्थः। नदी वहतीति॰ अत्र स्कन्दग्रहणादिपूर्वकदेशान्तरप्रापणार्थकत्वस्याप्रतीतेः भाष्य उदाहृतत्वाच्चेति॰

परे त्वविवक्षितकर्मकाणामप्यकर्मकपदेन ग्रहणम्॰ क्तादीनामविवक्षितकर्मकेभ्यः कृतपूर्वी कटमित्यादौ भाष्यकृता कैयटे

न चाङ्गीकारात्॰ लुनातेर्निवृत्तप्रेषणात् णिचि लावयति केदारन्देवदत्त इत्यादौ केदारस्य कर्मद्वितीयान्तस्य णेरणावित्यत्र कैयटे

न प्रयोगाच्च न चात्रार्थान्तरवृत्त्याऽकर्मकत्वन्तत्त्वविवक्षयेति वाच्यम्॰ तत्त्वप्रत्यभिज्ञया अर्थान्तरत्वाभावात्॰ तदुदाहरणन्तु स्य

न्दत इत्याद्यर्थकन्नदी वहतीत्याख्याकरेस्पष्टम्॰ अधीगर्थेति सूत्रे कर्मणः शेषत्वविवक्षयाऽकर्मकत्वे मातुः स्मर्यत इत्यत्र भा

वे लस्य भाष्य उदाहृतत्वाच्च॰ यत्तु प्रकृतसूत्रे भाष्ये कालकर्मणामुपसङ्ख्यानङ्कर्त्तव्यन्न कर्त्तव्यम्। न च केचित्कालभावा

ध्वभिरकर्मकास्त एवं विज्ञास्यामः क्वचिद्ये कर्मका इत्युक्तम्॰ क्वचिदित्यस्य कालादेः कर्मसञ्ज्ञाप्रयोजकव्याप्त्यादिरहिते

एवञ्चैतादृशभाष्यप्रयोगोपि प्राग्वेऽकर्मकपदेनाविवक्षितकर्मकाणाङ्ग्रहणम् मानम्भाष्यान्तरविरोधपराङ्कांवा ऽर्थे इत्यर्थः॥ ॥

रयति॰ यत्त्विति॰ अस्मिन्भाष्मीयव्याख्यानेन च केचिदिति कथनेन कालादिसम्बन्धसत्त्वासत्त्वाभ्यां सकर्मकमकर्मकत्वमिति न युक्तमि

त्यर्थः प्रतीयते स च न युज्यते यथा कृतपूर्वी कटम्भुक्तपूर्वी ओदनमित्यत्र पूर्वङ्कर्मान्वयाविवक्षयाऽकर्मकत्वन्तथा कालाद्यन्वयाविवक्ष

याकालादिष्वकर्मकत्वसमवाप्तिरिति

मे· प्रत्ययार्थविशेषणेऽसत्यपि न दोषः। प्रधानकर्तरि लादयो भवन्ति। प्रधानकर्तृत्वेनाभिधीयते। यस्त्वत्राप्रधानं तस्मिन्नेवात्र तृतीया कर्तरि
त्येवोक्तम्· अत्र प्रधानकर्तृत्वेनाभिधीयत इत्युक्त्याप्रधानाप्रधानसन्निधौ प्रधानकार्यस्य बलवत्त्वं सूचितम्· ततोऽत्र प्रत्ययार्थविशेष
णे पक्ष एव पाचयत्योदनं देवदत्तो यज्ञदत्तेनेति प्रयोज्ये कर्तरि कर्मसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति शङ्कायामेवं समाहितम्। गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थश
क.प्री ब्दकर्मकाणामणीत्येतन्नियमार्थं भविष्यति। एतेषामेव ण्यन्तानां यः कर्ता स णौ कर्मसञ्ज्ञो भवति नान्येषामिति एवमुक्तं भाष्ये। अत्र कैयटः
ण्यर्थस्य प्राधान्यात्तेनेप्सिततस्य प्रयोज्यस्य सिद्धा कर्मसञ्ज्ञा। न च स्वव्यापारापेक्षया स्वातन्त्र्यात्परत्वात्कर्तृसञ्ज्ञा प्राप्नोतीति युक्तं वक्तुम्· प्रयो

तेन पाचयत्यादियोगे नेति हेतुमति चेति सूत्रे भाष्यकृतः प्रधानकार्यं सर्वतो बलवदित्याकडारसूत्रे कैयटे स्पष्टम्· तेन गत्यादि
योगे प्रयोज्यस्य कर्मत्वप्राप्तिमत्त्वम् पाचयत्यादियोगे कर्तृत्वप्राप्तिमत्त्वमेवेति बोध्यम्· गमयति देवदत्तेनेति· यज्ञदत्तकर्म
कगमनानुकूलदेवदत्तकर्तृकव्यापारानुकूलो विष्णुमित्रकर्तृको व्यापार इति बोधः। अत्र देवदत्तस्य न कर्मत्वम् ॥

ज्यव्यापारस्याप्रधान्यात्प्रधानाप्रधानव्यापारसन्निधौ च प्रधाननिमित्तस्य कार्यस्य युक्तत्वान्नियमेन तु प्रधानकार्यव्यावृत्तौ गुणनिमि
त्तकार्यसद्भावात्कर्तृत्वम्भवत्येव· तदुक्तं हरिणा। गुणक्रियायां स्वातन्त्र्यात्प्रेषणे कर्मतां गतः। नियमात्कर्मसञ्ज्ञायाः स्वधर्मेणाभिधीयत
इति· कैयटे स्पष्टमिति· तत्र ह्येवमुक्तम्। गुणप्रधानसन्निधौ प्रयोजकत्वे सम्भवति पृथग्गुणास्तद्विरुद्धं स्वकार्यन्न प्रयुञ्जते। ततश्च सिद्धा
याम्प्रयोज्यस्य कर्मसञ्ज्ञायां गत्यर्थादीनामेव ण्यन्तानां कर्ता कर्मसञ्ज्ञो भवति नान्येषामिति नियमः क्रियते। तेन पाचयत्योदनं देवदत्तो

प्रष्टे णौ कर्मसञ्ज्ञा। गमयतीति॥

भे॰ एतेन॰ उक्तभाष्यविरोधेन। अतिप्रसङ्ग इति॰ कैयटोक्तातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। ननु हृक्रोः सकर्मकत्वाद् हृक्रोरिति सूत्रस्यान्यत्र विभाषार्थत्वव्यवहारानुपपत्तिरत आह॰ तत्राभ्यवेति॰ अभ्यवहारयति सैन्धवानित्यादौ। करोतेश्चाकर्मकत्वादिति॰ विकारयति सैन्धवानित्यादौ। अर्थान्तरे॰ हरणार्थकहरतेः त्यन्त्यनुकूलव्यापारार्थककरोतेश्च प्रयोगे। यत्त्वभिवादिदृशोरित्यस्यात्मनेपदानावसरे वदसन्देश

एतेनात्र सूत्रेण च केचिदिति प्रतीकमुपादाय कालादेरविवक्षयानेरकर्मकत्वं संभवोऽस्त्येवेत्याशङ्क्यान्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेवात्र शास्त्रेऽकर्मकपदेन ग्रहणम्॰ अन्यथा पचादीनामविवक्षितकर्मत्वे लादयः स्युरिति यत्कैयटेनोक्तं तत्परास्तम्॰ अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय इति वदन्ति॰ हृक्रोः। तत्राभ्यवपूर्वस्य हरतेर्भक्षणार्थत्वाद्विकारार्थकरोतेश्चाकर्मकत्वात्प्राप्तेऽर्थान्तरे चाप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम्॰ अभिवादि॰ हेतुमण्ण्यन्तस्याभिवादेर्दृशिप्रकृतिकण्यन्तस्य चेत्यर्थः। अधिशी॰ आधार इत्यनुवर्तते तस्यैव कर्मत्वप्राप्तिमत्त्वात्तेन बोध्यते॰ अभिनि॰ व्याख्यानादभिनीति द्वन्द्वे तत्पूर्वो विशिरिति समासः। अभिनिवेशः आग्रहः। सन्मार्गविषयकाग्रहवानित्यर्थः। व्यवस्थितेति॰ परिक्रयणादित्यतोऽन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेरस्य वैकल्पिकत्वम्॰ अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीयः। एतच्चैवमर्थेष्वभिनिविष्टानामिति प्रतीके समर्थसूत्रे कैयटे॰ ॥ वचन इति धातोराध्वर्षीयस्य॥ यन्निर्देश इत्याह तन्नेति सूत्र यत्नाह॰ हेतुमण्ण्यन्तस्येति॰ तेनाभिवदति गुरुं देवदत्तः। अभिवादयति गुरुं देवदत्तमिति भाष्यप्रयोगस्योपपत्तिः॰ तस्यैव। आधारस्यैव। व्याख्यानादिति॰ नेत्वात्तत्र रमिनिसूत्रबलेन पूर्वनिपाते कर्तव्येऽभेः पूर्वनिपातकरणं मूलकाशिकादिः। अस्य॰ अभिनिविशश्चेति सूत्रस्य॰ अतिप्रसङ्ग इति॰ पापेऽभिनिविश इत्यत्रातिप्रसङ्ग इत्यर्थः॥

भै कैयटोक्तं दूषयति। परे त्विति· एतत्प्रवृत्तिरिति· पापेऽभिनिवेशाद्यत्र तु गुणादृष्टेनेन नास्य प्रवृत्तिरिति भावः। न मानमित्याहुरिति· अत एव वदेव
त्रानद्द्यत्यादिपरिगणनविरोधोनेति भावः॥ श्वादेरिति· निवासार्थस्येति शेषः। तेनाच्छादनार्थस्य न ग्रहणमिति फलितम्। रजनीमेकामित्यादाविति·
आदिनाहरिदिनमुपोषित इत्यस्य सङ्ग्रहः। अपूर्वार्थस्येनेति वचनस्य प्रत्याख्यानप्रकारमाह· ग्रामे उपवसतीत्यत्रेति· उपपदविभक्तिमिति· उपप
परे त्वेतद्भाष्यप्रयोगादभिनिविशेत्यानुपूर्व्या अविकृताया यत्र श्रवणं तत्रैवैतत्सूत्रप्रवृत्तिरन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तौ व्यव-
स्थितविभाषाश्रयणे च न मानमित्याहुः। उपान्व· अत्वद्विकरणत्वाङ्गीकारेऽन्वग्रहणमित्याह· वसतेरिति· भाष्येऽप्यर्थस्येनेत्युक्त
म्। भष्यकार्थोधूम इति वदशिनिवृत्त्यर्थस्येति तदर्थं तत्फलितमाह· अभुक्त्यर्थस्येनेति· उपोष्य रजनीमेकामित्यादौ कालाध्वनोरि
ति द्वितीया ग्रामे उपवसतीत्यत्र ग्रामे वसन् त्रिरात्रमुपवसतीत्यर्थ इति इदन्तु कार्यमिति भाष्ये स्पष्टम्· उपपदविभक्तिमाह· उभे
ति· उपपदविभक्तीनां सम्बन्धोऽर्थः। विशिष्यार्थानुक्तेः षष्ठ्यपवादत्वाच्च· ॥ दस्य विभक्तिरित्यर्थः। षष्ठ्यर्थसम्बन्धस्य त्वयोगनि
मित्तकत्वम्· षष्ठ्यपवादत्वाच्चेति· अत्र च पाठो वार्थेऽनाख्यायाम्। षष्ठ्यपवादत्वस्यैव सम्बन्धार्थकत्वसाधकत्वं तु न युक्तम्· सर्वासां विभक्ती
नां पदि कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रेऽनन्यस्यानन्तरान्त्रषष्ठीस्यात्तेषामारम्भे तु द्वितीयेति रीत्या कर्माद्यर्थकत्वमिति कल्पनया सम्बन्धार्थकत्वापा

भै· उभसर्वयोरिति· प्रकृतिद्वित्वात्तत्र द्विवचननिर्देशः। ननु नित्यमिति सूत्रेण वृत्तिविषये पूर्वमेवापजिधानादुभशब्दस्य न तसिल्प्रत्ययप्र-
कृतित्वमत आह· उभांशादिति· आम्रेडितान्तेष्वित्यनुपपन्नमाम्रेडितसञ्ज्ञां विनापि प्रकृते द्विर्वचनमात्रेणेष्टनिर्वाह इत्याशयेनाह· कृत
द्विर्वचनेष्वित्यर्थ इति· उभयतः कृष्णमित्यादेः कृष्णसम्बन्धिपार्श्वद्वयाभ्यामागतादित्यर्थः। कृष्णभक्तिसम्बन्धिनिन्देति· एतेन यदर्थस्य

उभसर्वयोस्तसाविति विग्रहः। उभांश उभयशब्दनिष्ठप्रकृतित्वमुभशब्देऽप्यतत्प्रकृतिकत्वं षष्ठ्यर्थः। उभयशब्दस्सर्व
शब्दप्रकृतिकतसन्तयोग इत्यर्थः। आम्रेडितान्तेष्विति· कृतद्विर्वचनेष्वित्यर्थः। धिक्कृष्णेति· धिगर्थो निन्दा· कृष्णभ
क्तसम्बन्धिनी निन्देत्यर्थः। उपर्यादीनां समीपोर्ध्वदेशादिवृत्तित्वमर्थः। अभितः परित इत्यत्र पर्यभिभ्यां चेति तसिल्· तत्रा
द्यस्योभयत इत्यर्थोऽन्त्यस्य सर्वत इत्यर्थ इति पर्यभिभ्यां चेत्यत्र भाष्ये· अन्तरान्तरे· अन्तरेणेत्यटावन्तसाहचर्यादन्तरेत्य
टावन्तम्। अन्तरेत्यत्तृतीयान्तसाहचर्यादन्तरेणेत्यत्तृतीयान्तम्· साहचर्यं सादृश्यं तद्यथाऽस्य गोर्द्वितीयेनार्थ इति गौरे
वानीयते नाश्वो न गर्दभ इति दृष्टान्तपरभाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायतेत्यर्थस्य प्रतिपादनात् तेन किमनयोरन्त
रेणान्तेनेति सिद्धमन्तरेण विशेषेणेत्यर्थः। एवञ्चैतयोरव्ययोरेव ग्रहणम् ॥ सम्बन्धो धिक्शब्दार्थे प्रतीयते न तदा चकाद्विती
येति ध्वनितम्। धिङ्मुर्वीत्यादौ तु नासम्बोधनविभक्त्यन्तार्थस्य बोधनीयार्थान्वयित्वेन धिगर्थान्वयाभावात्· पर्यभिभ्यां चेति तसिलि
ति· न चाभिमुख्यार्थकस्याखण्डस्याभित इत्यस्यैव प्रतिपदोक्तत्वाद्ग्रहणं युक्तमिति वाच्यम्· परितः शब्दसाहचर्येण तसिलन्तस्यापि ग्रहणात्।
रामलक्ष्मणाविति वन्न सहचरणम्प्रकृते प्रसिद्धमत आह· साहचर्यं सादृश्यमिति· सहचरितासहचरितयोरिति परिभाषायामेतादृशस्यैव

साहचर्यस्याविवक्षितत्वादिति भावः। तेन· सदृशस्यैव ग्रहणेन ॥

भै रोधोनास्माकमतेइत्याशयेनाह· क्वचिदित्यस्येति·॥ ॥ हेत्वन्तरमाह· विनिगमनाविरहादिति· उक्तार्थे प्रमाणमाह· अतएवेति· उभय
विधाकर्मकग्रहणादेव। मूलोक्तरीत्यनुसरणेतुस्कृदृश्यादीनान्देशकालादिभिन्नकर्मसम्बन्धत्वेनाकर्मकत्वाभावादेषामकर्मकाधि
कारेपाठोव्यर्थः स्यादितिभावः। नन्वकर्मकपदान्नविद्यतेकर्मयस्येतिव्युत्पत्त्याधात्वर्थक्रियाबोधादकर्मकाद्धातोरित्युपपन्नमतआ

तस्यापभावः। उक्तरीत्याऽकर्मकपदस्यासामर्थ्यादत्रशास्त्रेऽकर्मकपदस्यावस्थान्तरेकर्मरहितेइत्यर्थइति तादृशात्वस्त्व।
सर्वथाद्रव्यकर्माभावात्तदविवक्षणाद्वेत्युभयविधमपिकृतपूर्वीत्यादिभाष्याद्वाह्यं विनिगमनाविरहाच्च· अतएवाक
र्मकाधिकारेसुदृश्यादिभ्यआत्मनेपदविधानंसङ्गच्छते अकर्मकशब्देचधातुरेवान्यपदार्थः। अर्थभेदेनचशब्दभेदः
कर्मत्वेनकालाद्यतिरिक्तकर्मानन्वय्यर्थकत्वन्तत्त्वमितिबोध्यम्· नचकेचिदितिभाष्येणधातुमात्रस्यकालकर्मकार्थ
वृत्तित्वमितिदर्शितम्· यद्वायत्कर्मभवतिनचभवतितेनाकर्मकाणान्नचैतत्कर्मकचिदपिनभवतीतिभाष्योक्तपक्षा
न्तरेणतत्सामर्थ्याद्व्यभिचाराद्द्रव्यकर्मरहितेत्यर्थोबोधितः। एवञ्चमासादिप्रयोगेपितदवस्थायामेवाकर्मत्वम्बोध्यम्·

ह· अकर्मकशब्देचेति· ननुतथापिकथमविवक्षितकर्मणोऽकर्मकपदेनग्रहणंयावनातस्यैवयदाकर्मणोऽन्वयविवक्षातदा।
कर्मणोविद्यमानत्वेनाकर्मकपदवाच्यार्थविरोधादतआह· अर्थभेदेनेति· ननुकालाद्यन्वयित्वेनधातोरपितत्त्वम्बाधितमेवेत्यत
आह· कर्मत्वेनेत्यादि· अत्रकर्मत्वेनेत्यस्यनिवेशाभ्यानुःस्मर्यतेइत्यादिसङ्ग्रहः। व्यभिचारित्वमिति·॥

श॰ शे॰ भै॰ तेनाऽनोर्गेऽगतित्वाभावेन। लक्ष्यलक्षणभावात्मकोऽयं सम्बन्धस्तद्घटकलक्षणत्वेऽजपस्यान्वये लक्षणत्वान्वितलक्ष्यत्वस्य वर्षणक्रियायां सम्ब
टी॰ भै॰ न्धे सति तादृशसम्बन्धस्य लक्ष्यत्वघटिततया क्रियानिरूपितं लक्षणमित्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम्। एवमेवान्यत्र कर्मप्रवचनीयसम्बन्धविषये ज्ञेयम्।
४०७ तदेतदुपपादयति· लक्षणत्वञ्चेत्यादिना· ज्ञानजनकेऽत्र ज्ञानं लक्ष्यस्य। विशेष्यस्येतादृशः सम्बन्धः। लक्षणत्वेनाभिप्रेतस्य ज्ञानजन्यज्ञानविषय
त्वं सम्बन्धः। कदाचिदृष्टइत्येवञ्चस्य चिन्त्यमेदइदमुत्तरम्। मूलोक्तसञ्ज्ञायाः फलबाधकत्वमुपपादयति· कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाबाधकादिति शङ्कत्यादिना·

तेन प्रकृतेऽनोर्गतिर्गतावितिनिघातो न। द्वितीयार्थो लक्ष्यलक्षणभावः सम्बन्धो हेतुश्चेत्यनुनायोऽच्यते· लक्षणत्वञ्च ज्ञानज्ञान
कज्ञानविषयत्वम्· जपज्ञानेन हि कालविशेषविशिष्टा वृष्टिर्ज्ञायते· जपाभिन्नहेतुज्ञानजन्यज्ञानविषयो वर्षणमिति बोधइत्या
ह· हेतुभूतेति· पपाचेति· कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाबाधकापेक्षेऽहेतुत्वाविवक्षायां हेतुतृतीयाबाधकापेक्षोऽनेनकुलमिति प्रकृते च हेतुत्ववि
वक्षायाम्परत्वात्तृतीयाप्राप्तिरिति भावः। पुनस्सञ्ज्ञेति· लक्षणेत्थम्भूतेत्येव सिद्धे पुनस्सञ्ज्ञाकरणबोधितपुनर्द्वितीयाविधानसा
मर्थ्यादित्यर्थः। एतेन सञ्ज्ञाया विजातीयत्वाद्विभक्तिबाधकः कर्तुमशक्यइति परास्तम्· स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये· तृतीयार्थे· तृतीयाप्रा
प्तेनतन्निमित्तप्राप्तः सह युक्तइत्यत्रापात्तोऽनन्तरत्वात्सहशब्दो लक्ष्यते तदर्थसाहित्ययोग्येइत्यर्थः॥ स्पष्टमिति· नच लक्षणेत्थ
मितिसूत्रसिद्धसञ्ज्ञाया जपमनुप्रावर्षदित्यत्रषत्वाभावसम्पादकतया चारितार्थ्येन द्वितीयाविधायकत्वे मानाभावेन द्वितीयासाधकत्वेनेदमाव
श्यकमिति पुनः सञ्ज्ञाकरणेत्यनुपपन्नमेवेति वाच्यम्· तत्सूत्रविहितसञ्ज्ञाया उपसर्गसञ्ज्ञाबाधकतया चारितार्थ्येऽपि कर्मप्रवचेनीति सूत्रेऽपि
तस्योपस्थितिः स्यादेवेति द्वितीयायाः प्राप्तिः॥

भै· नदीमन्ववसितेत्यत्र तृतीयार्थः साहित्यमनुनाद्योत्यम्। साहित्यञ्च प्रकृतेऽनुपयोगित्वलक्षणमेव। एवञ्च नद्यनुयोगिकसम्बन्धप्रतियो गित्ववती सेनेति बोधः। नद्या यद्यपि तादृशसम्बन्धानुयोगित्वन्तथापि कर्मप्रवचनीयद्योत्यसम्बन्धप्रतियोगित्वमक्षतमेव· हीने उपोधिके। चेति सूत्रयोर्हीनाधिकशब्दौ भावप्रधाननिर्देशेन हीनत्वाधिकत्वपरौ। तादृशसम्बन्धप्रतियोगित्वम्पूर्ववत्। अनुहरिमित्यत्रानुद्योत्ये हीन त्वेपि निरूपितत्वसम्बन्धेन हरेरन्वयः न्यूनतापरिहाराय मूलानुक्तमुपोधिके चेति सूत्रोदाहरणमाह· उपखार्यान्द्रोणइति· यथेति· अत्रा

साहित्यरूपस्सम्बन्धोऽनुद्योत्यो द्वितीयार्थस्तदाह· नद्येति· क्तइति· कर्तरीति भावः। उपोधि· चाहीने। सप्तमीति· य स्मादधिकमित्यनेनेति भावः। उपखार्यान्द्रोणइति यथा खार्यपेक्षाधिकत्ववान्द्रोणइत्यर्थः। नेनोभयमस्तीति फल। ति। इत्थम्भूतः कञ्चित्प्रकारमापन्नः सन्नाख्यायतेऽनेनेति इत्थम्भूताख्यानम्प्रकारविशेषनिरूपकम्· ॥

धिकत्वमुपद्योत्यन्तत्र खार्यान्निरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयः। अधिकत्वञ्चाधिकरणाधिकरणकस्थितिकर्तृत्वन्तदेकदेशाधिकरणत्वे तेन सम्बन्धेनान्वयः। तथाहि· पलम्प्रकुञ्चकम्मुष्टिः कुडवस्तच्चतुष्टयम्। चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्रस्थमथाढकम्। अष्टाढको भवेद्द्रो णो द्विद्रोणः शूर्प उच्यते। सार्द्धशूर्पो भवेत्खारी द्विशूर्पा गोण्युदाहृता। तामेव भारञ्जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्। पुस्तकेयेषिदम्मानन्द्विगु णन्तद्द्वेषु तु इति· तदा तेनोभयमिति· उभयम्· खारीद्रोणञ्च। स्वनिष्ठपरिमाणाधिकपरिमाणव्याप्यान्तूपद्रोणो खार्या इत्युदाहरणम्बोध्य म्। आख्यायते· निरूप्यते भक्तो विष्णुम्प्रति परि अनुवेत्यत्र भक्तिस्मात् आख्यायते। भक्तिश्चाराध्यत्वप्रकारकज्ञानम्। द्वितीयार्थश्च वि विषयत्वम्प्रत्यादिद्योत्यत्नस्य भक्तपदार्थैकदेशभक्तावन्वयः॥

प्र·प्रो· भै· भागः स्वत्ववान्पदार्थः। तद्वाचकादर्शआद्यचितादंशपदार्थस्वामिलाभः। एवञ्च स्वामिनि विषयभूतद्गतिलब्धम्। लक्ष्मीर्हरिम्प्रतीत्य
टी·भै· त्रस्वामित्वनिरूपितस्वत्वन्द्वितीयार्थः। तस्य लक्ष्मीपदार्थेऽन्वयः। सूत्रे वीप्सापदम्व्याप्यत्वपरम्· तदेव वृक्षम्वृक्षम्प्रतीत्यत्र द्विर्वचनविशि
५०८ ष्टवृक्षशब्दादिद्योत्यम्। तस्मिन्व्याप्यत्वे आधेयतासम्बन्धेन प्रकृत्यर्थस्यान्वयः। व्याप्यत्वञ्च स्वनिरूपितव्यापकत्वसम्बन्धेन सेचनेऽन्वे

भागशब्देनांश आद्यजन्तेन तत्स्वामी उच्यते· वीप्सायां द्विर्वचनविशिष्टवृक्षशब्दबोध्यत्वादाह· विषयभूतेष्विति· वृक्षप्र
काशेन विद्युद्विद्योतदेशाज्ञानाद्वृक्षो लक्षणम्· वृक्षम्वृक्षमिति वृक्षस्य व्यापकतासम्बन्धेनान्वयो यद्यपि द्विर्वचनबलादेव
तथापि प्रत्यादिसत्त्वे सोऽपि तन्निर्णायकद्गतिसम्बन्धपरिच्छेदकत्वम्बोध्यम्· वृक्षादीनां सेचने कर्मत्वेऽपि तत्त्वेनाविवक्षायाम
नेन द्वितीया· किञ्च यद्यत्र कर्मणि द्वितीया स्यात्तदा प्रतिना सामर्थ्याभावात्प्रतिवृक्षमिति समासानापत्तिः। किञ्च प्रत्यादेः
क्रिया· विशेषकत्वेनान्वये तया कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया एवानापत्तिः। अत एव भाष्ये किमर्थम्पुनरिदमुच्यते नचोपसर्गस·
ञ्ज्ञाबाधनार्थं क्रियायोगाभावादित्युक्त्वा द्वितीयार्थमिति सिद्धान्तितम्· अत एव प्रत्यर्थशब्दनिवेशाद्वृत्त्यादावर्थस्य निवे
शानक्रियानिरूपिताधिकरणत्वेऽप्यर्थमर्थम्प्रतीति विग्रहो भाष्ये दर्शितः। वृत्तिविषये प्रतिरेव वीप्साया अपि द्योतक इत्यन्यदि
त्यास्ताम्। फलान्तरमप्याह· अत्रेति· ॥ तीत्येषाङ्कर्मप्रवचनीयत्वम्। द्विर्वचनबलादेवेति· एवञ्च सम्बन्धपरिच्छेदकत्वाभावात्का·
र्मप्रवचनीयत्वमिति भावः। सोऽपीति· व्यतिसुनीतद्गतिवत्प्रत्यादिरपीत्यर्थः। तत्त्वेन· कर्मत्वशक्तिमत्त्वेन। उक्तार्थे भाष्यसम्मतिमाह· अ
तएवेति· प्रत्यादीनाङ्क्रियाविशेषकत्वाभावादेवेत्यर्थः। अत एव· कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया द्वितीयार्थत्वादेव· फलान्तरम्· कर्मप्रवचनीय

मै· भाष्यानुरोधेनाह· यद्वेति· अनभिधानादिति· अत्रमानमन्तराशब्दोयमदृष्टापचारइतिभाष्यमेव। अन्तरात्वाम्मामित्यत्रद्वितीयाभि
मनयोरन्तराद्वत्वादोषष्ठीत्यत्रकिन्नियामकमतआह· अवधित्वरूपइति· मध्यान्तरेति· एवञ्चमध्यत्वस्यनित्यसाकाङ्क्षत्वादेकदेशत्वा
म्मामितिद्वितीयान्तार्थान्वयः। अवधित्वरूपसम्बन्धस्यावधित्वत्वेनरूपेणविषयत्वविवक्षायान्द्वितीया। तस्यैवसम्बन्धत्वेनबोधइति· अन
यद्वान्तरशब्दस्यप्रथमैकवचनान्तस्यानभिधानादन्तराइत्यानुपूर्वीकमव्ययमेवप्रयोगेषुदृश्यतइतितत्साहचर्यादन्तरेण
त्यप्यव्ययमेवतदुक्तभाष्ये· अन्तराशब्दोयमदृष्टापचारोनिपातएवेतीतिबोध्यम्· अवधित्वरूपस्सम्बन्धोमध्यत्वान्वयी
मध्यार्थान्तराशब्दयोगेद्वितीयार्थः तस्यैवसम्बन्धत्वेनबोधेषष्ठी। हर्यादिपदात्तुनद्वितीयाउपपदविभक्तेरितिन्यायेनतत्रप्र
थमायाएवप्राप्तेः। युक्तग्रहणन्तुस्पष्टार्थम्। अधिकमितिविभाषाकृञीत्यत्रमितिबोध्यम्· महासञ्ज्ञाकरणन्त्वन्वर्थत्वाय
कर्मक्रियाप्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः। बाहुलकात्कर्तरिभूतेऽनीयः। तेनसम्प्रतिक्रियान्नद्योतयन्तिकिन्तुक्रियानिरूपितंस
म्बन्धविशेषन्द्योतयन्ति। क्वचित्सम्बन्धविशेषाद्योतकेपिवचनसामर्थ्यात्सञ्ज्ञायथाधिपरीअनर्थकौ। सुः पूजायामितिच
। निपातसञ्ज्ञायासमावेशात्तस्याप्युक्तः। लक्षणइति· तत्सम्बन्धेलक्ष्यलक्षणभावरूपेऽनुनाद्योत्यइत्यर्थः। अपवाइद्
ति· तद्द्योत्यसम्बन्धस्यक्रियान्वयात्तयोः प्राप्तिः॥ एवहलोऽनन्तराइतिसूत्रभाष्येऽविद्यमानाऽनन्तरायेषामितिप्रयोगः सङ्ग
ल च्छते। नन्वेराशब्दार्थानुयोगित्वेनहरिशब्दार्थस्याभिभानाद्धरिशब्दादपिद्वितीयास्यादतआह· हर्यादिपदादिति· न्यायेनेति· मङ्गतेच
हरिरत्नीत्याहरीत्याहरिशब्दार्थस्यकर्तृत्वात्प्रथमेतिभावः। क्रियान्नेति· क्रियागतविषयन्नेत्यर्थः। अस्या· कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञायाः
तयोः। गत्युपसर्गसञ्ज्ञयोरित्यर्थः॥

पु·शे· मे· ननु सम्भावनायां लिङ्‌· स च कृतत्वाद् एतत्सूत्राभावादत आह· उपसम्बादेति· अत्र यत्कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद: प्रयुज्यत इति भाष्या
टी·मै· दप्रयुज्यमानस्येति लभ्यम्। दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यञ्च सम्बन्धः सोपिद्योत्य एव। तदेतदुक्तङ्कर्तृ दौर्लभ्यप्रयुक्तन्दौर्लभ्यन्द्योतयन्नीति· प्र
५०६ सम्भावनायां ल्लिङिति· उपवादापाङ्कयोश्चेति सूत्रपोषे भाष्ये पठितेनोपसम्वादापाङ्कयोर्लिङित्यनेन· तच्च लोकसाधारणमि
त्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्· तत्राशङ्कांशे स्यात्सम्भावनाप्युत्कटकोटिकाशङ्कैवेति भावः। कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्द्योत्यसम्बन्ध
माह· तस्या एवेति· सम्भावनाया एवेत्यर्थः। कर्तृदौर्लभ्यमिति· षष्ठीतत्पुरुषः कर्तृपदम्प्रकृताभिप्रायम्। सर्पिषोपि पिवेदित्या
दौ कर्मदौर्लभ्येत्यादि वोध्यम्· तत्र विन्दोस्तद्दौर्लभ्यप्रयुक्तदौर्लभ्यसम्बन्धस्य च द्योतकोपिः सम्बध्यत इति। स्यात्पदवाच्य
क्रियायामपि द्योत्यविन्दोः कर्तृतया तद्द्योत्योक्तसम्बन्धेन चान्वयादिति भावस्तदाह· अपिशब्दबलेनेत्यादि· एवञ्च सर्पिर
वयवविन्दुदौर्लभ्यवतीतत्कर्तृका सम्भावनाविषयासत्तेति वोधः। विशिष्टसत्तायाः सम्भावनाविषयत्ववोधे दौर्लभ्यस्या
पि सम्भावनाविषयत्वमनुभवसिद्धम्· नन्वेवङ्कर्मप्रवचनीयद्योत्येऽर्थे सर्पिषोऽन्वयेन तस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वाद्द्वि
तीयास्यादत आह· द्वितीया त्विति· तत्वपिनेति· विन्दुना योगेप्यपिद्योत्यसम्बन्धेनानन्वय इत्यर्थः। कर्मप्रवचनीयद्योत्यस
म्बन्धप्रतियोगित्वमेव तद्युक्तत्वम्· प्रकृते चापिद्योत्यस्योक्तसम्बन्धस्य विन्दुः प्रतियोगी न सर्पिरिति भावः। यदा स्पष्टप्रतिप
त्तयेऽपिद्योत्यस्यापि विन्दोः प्रयोगस्तदापि द्वितीयाम्बाधित्वोपपदविभक्तेरिति प्रथमैव तत्र कारकविभक्तित्वङ्क्रियाजनक
त्वार्थकविभक्तिकत्वमिति दिक्· सञ्ज्ञाफलमाह· अनुपसर्गत्वादिति· ॥ कृताभिप्रायमिति· एवञ्च कर्तृपदङ्कारकपरम्।

[illegible]

ने· क्रियाविषयमिति· स्तुतिक्रियाविषयमित्यर्थः। अपि स्तुयादिति शूद्राद्विष्णुकर्मिकाण तत्कर्तृकाशक्यत्वेन सम्भाव्यमानास्तुतिरिति शाब्दबोधः। शू
द्रोत्कर्षाविष्करणम्। शूद्रोत्कर्षस्य व्यञ्जनया बोधनम्। अपि वेदान्तपारगमित्यादि शूद्राद्वेदान्तपारगकर्मकमेककर्तृकमुचितं हननं सम्भावना
विषय इति बोधे सम्भावनाविषयक्रियायामौचित्योत्कर्षबोधे औचित्यसम्भावितत्वं व्यञ्जनया प्रतीयते। यत्क्रियायामौचित्यं निश्चितं तत्स्यान

अपि स्तुयादिति· पूर्ववल्लिङ्। क्रियाविषयशक्यत्वादिना सम्भावनमपि द्योत्यम्। प्रकृते ऽवाङ्मनसगोचरं विष्णुमपि स्तुयादिति
शूद्रोत्कर्षाविष्करणम्· अत्युक्तिरसम्भाव्यार्थसम्भावनम्। सम्भावनपदस्येदमर्थकत्वे व्याख्यानमेव शरणम्। विष्णुविषया
याः शक्यत्वसम्भावने चान्यविषयानिश्चयेन शक्या कर्तुमिति फलति शूद्रोत्कर्षमिति औचित्योत्कर्षादेरुपलक्षणम्· अपि वे
दान्तपारगं हन्यादित्यादौ हननक्रियायां सम्भावनाविषयौचित्योत्कर्षद्योतनात् सम्भावितौचित्यस्य चानुष्ठानमयुक्तमिति अ
स्य स्वार्थे तात्पर्याभावो धर्मशास्त्रोक्तः सङ्गच्छते। कामचार इच्छया प्रवृत्तिः स्तुहि मा वा यथेष्टङ्कुर्विति यावत्· प्रैषातिसर्गेति
लिङ्· अपि स्तूयाद्वृषलमिति· उपसम्वादेति सूत्रपठितवार्तिकेन परेण तरङ्गेण च गर्हायां लङपीति बाधित्वा सम्भावने लि
ङ्· क्रियागर्हितत्वमपि द्योत्यं वृषलपदसमभिव्याहारात् स्तुतेर्गर्हितत्वं फलति ॥ नुष्ठानमेव। यत्र तु वा को ऽपि पदं न श्रूयते अध्या-
चतक्रियायाः अननुष्ठानमेव तात्पर्यविषयस्तत्रापि शब्दाध्याहारः। तद्यथा॥ विष्णोर्नाम न गृह्णीयान्न स्पृशेत्तुलसीदलम्। परनिन्दां न कर्त
आपरचिन्तां न कदाचनेति। ननु गर्हायां लङपीति सूत्रस्य सर्वबाधकतया अपि स्तूयाद्वृषलमित्यत्र कथं लिङित्यत आह· उपसम्वादेतीति वा
र्तिकेन। उपसम्वादाशङ्कयोर्लिङित्यनेन। तत्कर्तुरिति· वृषलस्तुतिकर्तुरित्यर्थः ॥

श॰ प्र॰ भै॰ ननु धिक्पाठस्य निन्दाप्रतीत्यर्थं प्रयोगः सा चेद्वृषलपदसमभिव्याहारादेव प्रतीयते तदाधिक्पाठप्रयोगो व्यर्थोऽत आह॰ तदेवेति॰ नि
टी॰ भै॰ रन्तरसम्बन्धो व्याप्तिरूपः। स च किंनिष्ठ इत्याकाङ्क्षायामाह॰ स चेति॰ नन्वेवं गुणादिरत्यन्तसंयोगे द्वितीयेति समुदाये कालाध्वनिष्ठव्या
४१० प्यतानिरूपितव्यापकतायां विवक्षितायां द्वितीयेत्यस्य लाभेऽपि द्वितीयाप्रकृत्यलाभ इत्यत आह॰ प्रत्यासत्त्येति॰ ननु यत्रैकमासव्यापकगुणो
पात्तोत्राध्ययनन्तत्र मासमधीते गणपात्तोत्रमिति न स्यात् मासान्तरे तत्पात्तोत्राध्ययनस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नस्य प्रतियोगिव्यधिकर

तदेव धिगित्यादिनाऽनूद्यते अपि सिञ्चेति॰ अपि द्वयेन मिलितेन समुच्चययोतनात्मत्येकं संज्ञायामुभयत्रापि षत्वाभावः।
कालाध्व॰ अत्यन्तसंयोगो निरन्तरसम्बन्धः स च गुणक्रियाद्रव्यैरभावेन च। तेन मासम्भोजनाभाववदित्यादेः सङ्ग्रहः। गुणादिभिः
कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे प्रत्यासत्त्या कालाध्ववृत्तिभ्यां द्वितीयेत्यर्थः। मासमधीत इति बुद्धिस्थयावदवयवसम्बन्धरूपाव्या
प्तिर्द्वितीयार्थः। एकादश्यां रात्रौ जागरयादित्यादावधिकरणत्वविवक्षणान्न द्वितीया इति द्वितीया ॥ णाभावस्य सत्वादत आह॰

बुद्धिस्थयावदवयवेति॰ अवयवः। दिनादिरूपः। एवञ्च मासमधीत इत्यत्र मासपदं बुद्धिस्थतत्तन्मासपरं तादवयवयावद्वृत्तिनिष्ठव्यापकता
निरूपितव्यापकता यत्र तत्रैव तादृशः प्रयोगः। मासपदञ्च त्रिंशद्दिनसमुदायपरम्। दिनपदञ्चैकसूर्योदयावधिकापरसूर्योदयपर्यन्तस्थि
तात्वएडजन्यद्रव्यपरम्। ननु षष्टिघटीसमुदायो दिनपदार्थः। यत्र प्रत्यहमेकघट्यां गुणोपात्तोत्राध्ययनं तत्रापि घट्यन्तरेऽध्ययनस्याभावस
त्वेन मासमधीत इति प्रयोगानुपपत्तेः।

भे· यद्वत्विति· पञ्चत्वस्य बुद्धिस्थपरामर्शकतया प्रकृते बुद्धिस्थो भागः परामृश्यते। एवञ्च मत्सम्बन्धियद्भागकर्तृका एतद्देशाधिकरणि
कासम्भाव्यमानासन्नानन्तकर्मकम्मेरणाविषयोदानमिति बोधः। अत्र कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञाया अभावे उपसर्गसञ्ज्ञासत्वादुपसर्गप्रादुर्भ्भा
मितिषत्वम्। ननु कुतइत्यत्राधिपूर्वस्य क्रियायोगाभावाद्गतित्वस्य प्राप्त्यभावेन गतिसञ्ज्ञाबाधादित्ययुक्तमत आह· धात्वर्थमात्रेइति
पदत्रेति· यद्वस्तु मम भागः स्यादित्यर्थः। कुतोधीति· कुतइत्यपादाने पञ्चमी· द्वितीयान्तु कर्मप्रवचनीययोगेन सम्ब
न्धप्रतियोगित्वरूपस्य कर्मप्रवचनीययुक्तत्वस्याभावात्· गतिसञ्ज्ञाबाधादिति· धात्वर्थमात्रद्योतकत्वेन क्रियायोगा
त्· गतित्वप्राप्तं विशेषद्योतकत्वाभावात्त्वनर्थकत्वव्यवहारोपीतिभावः। सुसिक्तमिति· सेकगतपूज्यत्वद्योतकः सुः क्रिया
पूज्यत्वकृतेमन्नक्रियाकर्तुः पूज्यत्वे गम्ये एवैषा सञ्ज्ञा अत एव सुषिक्तङ्किन्त्वेत्यत्र न· अतिक्रमणेसु चिताद्धिकानुष्ठा
नम्। चासूजायामित्यनुकृष्यते अतिदेवानिति· देवेभ्योऽधिकोदेवपूज्य इति वार्थः। द्वितीये कुगतीति समासस्याभावत्त्वनभि
धानात्· आपेतु मातिरेवनत्वती पूजायामेवेत्युक्तेः। अपिः पदार्थ· पदस्याप्रयुज्यमानपदान्तरस्यार्थः पदार्थः। सर्पिषोपीति·
अत्रविन्दुरित्यादि· पदस्यार्थोपिद्योत्यः। तदुक्तं वृत्तिकृता· मात्राविन्दुः स्तोकमित्यस्यार्थेपिवर्ततइति·॥ उपसर्गाः क्रियायोग
इतिसूत्रे क्रियायोगपदन्धातुना क्रियानिष्ठायात्वप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नाविषयतातच्छालयुपस्थितिजनने सहकारित्वन्तच्च प्रकृतेपि
तिक्रियात्वक्रियातिरिक्ततत्तद्विशेषविषयकबोधजनने सहकारित्वन्नास्तीति तदभावादेवानर्थकत्वव्यवहारइतिभावः सुः पूज्यएवकर्म
प्रवचनीयइत्याह· क्रियापूजात्वेति· सर्वेषामेवपदार्थत्वात्पदार्थइत्यस्यावर्त्तकमतआह· पदस्येत्यादि· एतेनपदस्याप्रयुज्यमानपदस्यार्थो

भै॰ किन्तत्स्वातन्त्र्यमत आह॰ स्वातन्त्र्यञ्चेति॰ प्रधानीभूतेति॰ अत्र प्राधान्यञ्च तद्धात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानाश्रयधात्वर्थत्वम्। एतादृशस्य स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्काष्ठम्पचतीत्यत्र काष्ठस्य कर्तृत्वोपपत्तिः। धात्वर्थाश्रयत्वञ्च व्यापारतावच्छेदकसम्बन्धेन। तेन न कालिकसम्बन्धमादायातिप्रसङ्गः कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इतीति॰ अस्य च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे यः प्राधान्येन दृष्ट इत्यर्थोऽभिप्रेतः। एतेन कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्राधान्यं यद्यपि कर्तृव्यापारस्य तथापि कर्मप्रत्ययसमभिव्याहारे फलस्यैव प्राधान्यात्तत्र देवदत्तेन पच्यते तण्डुल इत्यादौ देवदत्तादेः कर्तृत्वं न स्यादिति शङ्काया अनवकाशः। यद्यपि धातोः फलावच्छिन्नव्यापारे व्याप

स्वातन्त्र्यञ्च कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रधानीभूतधात्वर्थाश्रयत्वम्॰ पक्वस्तण्डुलो देवदत्तेनेत्यत्र फलस्य प्राधान्येऽपि देवदत्तस्य कर्तृत्वसिद्धये कर्तृप्रत्ययसमभिव्याहार इति॰ णिचस्तु वाचकत्वमेवातस्तत्र ण्यन्तधातुना प्रकृतिधात्वेन तदुभयवाच्यव्यापारयोः स्वस्वार्थं प्रति प्राधान्येन देवदत्तेन यज्ञदत्तः पाचयतीत्यादौ प्रयोज्यव्यापाराश्रयस्यापि कर्तृत्वसिद्धिः। द्योतकत्वे तु नैतत्सिध्येत्॰ ॥

रावच्छिन्नफले वा शक्तिस्तथापि तत्प्रत्ययसमभिव्याहाररूपतात्पर्यग्राहकवशाद्यत्र कर्मणि विहितप्रत्ययसमभिव्याहारस्तत्र व्यापारावच्छिन्नफलस्यैव धातुनोपस्थितिः। णिजन्ते प्रयोज्यस्य कर्तृत्वोपपत्तये आह॰ णिचस्त्विति॰ वाचकत्वमेवेति॰ ननु द्योतकत्वमिति शेषः। तथात्वे द्योत्यार्थस्य विशेषणत्वात्प्रयोज्यव्यापारप्राधान्यापत्तेर्गुरुः शिष्येण पाचयतीति प्रयोग इष्यते तत्र शिष्यो गुरुणा पाचयतीत्यादिप्रयोगापत्तेः। पच्यते तण्डुलः स्वयमेवेति यत्र प्रयोगस्तत्र यद्यपि फलमेव धात्वर्थस्तथापि तत्र व्यापारत्वारोपः। अन्तर्भावितण्यर्थतायां प्रयोज्यस्य कर्मत्वमकथितञ्चेति सूत्रव्याख्यानावसरे उपपादितमेव॰ ॥

मे॰ कारकइतिसूत्रभाष्यादिति॰ तत्रस्यैवमुक्तम्प्रधानसमवायेस्थालीपरतन्त्राव्यवायेस्वतन्त्रा॥ किम्पुनः प्रधानम्। कर्त्ता। कथञ्ज्ञा
यतेकर्त्ताप्रधानमिति। यत्सर्वेषुकारकेषुसन्निहितेषुकर्त्ताप्रवर्त्तयिताभवतीति। ततः प्रयोज्यस्यास्वतन्त्रत्वात्कर्त्तृसञ्ज्ञानप्राप्नोती॰
तिपूर्वपक्षेतस्यापिस्वेच्छाधीनप्रवृत्तिकत्वात्तन्त्र्यंसाधितम्। प्रकृतसूत्रेपितन्त्रपदस्यप्रधानवाचकत्वमस्तिप्राधान्येवर्त्तते तद्य॰ स्व
थास्वतन्त्रोसौब्राह्मणइत्युच्यतेस्वप्रधानइतितद्यः प्राधान्येवर्त्ततेतन्त्रपदंतस्येदङ्ग्रहणमित्युक्तम्॰ स्वपदंचात्मवाची॥ स्वप्रा॰

कारकइतिसूत्रस्यभाष्यात्स्वक्रियाकारकप्रवर्त्तकत्वस्वातन्त्र्यमितिलभ्यतेप्रकृतसूत्रभाष्याच्चेतिमञ्जूषायान्निरूपित
म्॰ प्रकृष्टेति॰ यद्व्यापाराव्यवधानेनक्रियानिष्पत्तिस्तत्प्रकृष्टम्। तमपूग्रहणाङ्क्मिति॰ कारकाधिकारात्करणल्युड
न्तकरणेतिमहासञ्ज्ञयाचसाधकत्वेलब्धेसाधकपदग्रहणमेवसाधकतमार्थम्भविष्यतीतिप्रश्नः। गङ्गायामिति॰ अ
धिकरणमित्यधिकरणल्युडन्तमहासञ्ज्ञयैवसिद्धेआधारग्रहणसामर्थ्यात्सर्वावयवव्याप्त्यायआधार॰ सोधिकरणमि
॥त्यर्थः स्यात्॥

स्व
त्मातन्त्रम्प्रधानंयस्यसस्वतन्त्रः। साधकतममितिसूत्रस्यतमपाप्रकर्षः सूचितः। सचकारकान्तरापेक्षयाकारक
पर्यायसाधकपदादुत्पन्नेनतमपाप्रकृत्यर्थापेक्षस्यैवप्रकर्षस्यलाभात्। तत्रकरणात्करणान्तरेप्रकर्षस्याभावेनकारकान्तरापे॰
क्षयैवप्रकर्षोवाच्यः। सचयादृशस्तमाह॰ यद्व्यापाराव्यवधानेनेति॰ करणान्तराप्रकर्षञ्चेद्विज्ञायतेतदाऽश्वेनदीपिकयायथा
व्रजतीत्यत्रसर्वेषान्नस्यात्। अधिकपदोपादाननिमित्तम्प्रकर्षन्दूषयति॰ अधिकरणेति॰ ॥

श्या·प्र·
टी·भै·
४१२

भै· तिलेषुतैलमित्यादावेवेति। आदिनादधिसर्पिरित्यस्य सङ्ग्रहः। नच आध्रियतेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या कर्तृकर्मणोर्धारणक्रियाम्प्रति य आधारस्सोऽधि-
करणसञ्ज्ञ इत्यर्थो भविष्यतीति वाच्यम्· एवमपि यो मुख्यस्तद्द्वाराधारत्वस्यैव स्यान्न गङ्गायाङ्घोष इत्यादौ। गङ्गापदबोध्यो न मुख्याधार इत्यभि-
प्रायेण। भूतले घटः स्थाल्याम्पचतीति परित्यज्य गङ्गायाङ्घोष इत्युपात्तन्तस्य मुख्याधारपरमेवाधारपदम्भविष्यतीति कल्पनेन सामञ्जस्यमित्या-
शयात्। यथा च प्रकृते गौणत्वन्तदुपपादयति· नीरधर्मस्येति· प्रवाहे आरोप इति· एवञ्च गौणत्वं स्पष्टमेव। तीरलक्षणेति· गङ्गापदशक्यता-

एवञ्चेदं सूत्रं तिलेषु तैलमित्यादावेव प्रवर्त्तेत न हि गङ्गा तीरं वा सर्वावयवैर्व्याप्ता तीरधर्मस्य घोषाधारत्वस्यात्यन्तसामीप्यात्प्र-
वाहे आरोपोऽत्र बोध्यः। यदा तु व्यवहितो गङ्गातो घोषस्तदा गङ्गापदस्य तीरे लक्षणा तमप्ग्रहणेन शब्दसामर्थ्यगम्यः प्रकर्षो
नाश्रीयत इति ज्ञापयत इति गौणाधारस्याप्यधिकरणसञ्ज्ञा सिध्यति एवङ्गङ्गायाङ्घोष इत्यप्युदाहरणं सर्वावयवव्याप्त्यभावे
न मुख्याधारत्वाभावात् गौणमप्याधारत्वादिति तस्यादिशक्यमेवेति बोध्यम्· ॥

वच्छेदकस्य गङ्गात्वस्य तीर आरोपः। शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणा तदा गङ्गापदबोध्यस्य गौणत्वं स्पष्टमेव। प्रकर्षो नाश्रीयत इति· एवञ्च
यथाकथञ्चिदाधारस्सोऽधिकरणसञ्ज्ञः। एवञ्च मुख्याधारत्वाभावेऽपि यथाकथञ्चिद्घटितेनाधारत्वेन मुख्यङ्गौणं वा सर्वमप्यधिकरणसञ्ज्ञम्।
गौणाधारस्याप्यधिकरणसञ्ज्ञायाम्भाष्यमपि साधकमित्याशयेनाह· एवङ्गङ्गायाङ्गाव इति· इदन्तत्रत्यकूपे गर्गकुलमित्यस्याप्युपलक्षणम् ॥

भे· मासनिष्ठाव्याप्यताचतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्ना। व्यापकतातुकालिकसम्बन्धावच्छिन्ना। व्यापकताघटकाभावश्चप्रतियोगिव्यधि
करणोविवक्षितः।अन्यथातन्मासावयवदिनेपिपद्घस्यवच्छेदेननाध्ययनत्वावच्छेदेनकालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाध्य
यनाभावस्यसत्वेपिनमासमधीतइतिप्रयोगानुपपत्तिः।एकादश्यांरात्रौजागृयादित्यत्रद्वितीयातिप्रसङ्गंनिराचष्टे· एकादश्यामिति· नचैव
मप्येकादश्यान्नान्नम्भुञ्जीतेतियत्रोच्यतेतत्रैकादशीव्यापकभोजनस्यैवाभावस्तात्पर्यविषयइतिद्वितीयापत्तिरितिवाच्यम्· तादृशतात्प
र्येत्वेकादशीन्नभुञ्जीतेतिप्रयोगः प्रकृतेत्वेकादशीरूपस्यकालस्यभोजनाभावाधिकरणत्वविवक्षैवासचाभावःप्रतियोगिव्यधिकरण

स्वतन्त्रः।कारकाधिकारात्क्रियाजननेस्वतन्त्रइत्यर्थस्तदाह· क्रियायामिति· ॥

एवविवक्षितेतोनानुपपत्तिः।नचमासमधीतइत्यत्रधातोरध्ययनपूर्वकव्यापनेवृत्तिकल्पनयाकर्तुरित्येवकर्मत्वसिद्धमितिकाला
ध्वनोरितिसूत्रवैयर्थ्यमितिवाच्यम्· मासन्देवदत्तस्यकौटिल्यम्भोजनाभावश्चेतियत्रप्रयोगस्तदर्थमस्यावश्यकत्वात्· मासस्यद्विरधी
तइतियत्रप्रयोगस्तत्रमासव्यापकत्वनिवृत्तावेवतात्पर्यन्नतुमासाधिकरणकत्वनिवृत्ताविति कृत्वोर्थप्रयोगइतिसूत्रेण षष्ठ्येवनतु
नेनद्वितीयेतिवोध्यम्।इतिद्वितीयाविवरणम्। स्वतन्त्रः कर्ता· अत्रस्वतन्त्रपदमन्यानधीनव्यापाराश्रयपरम्सचव्यापारोनप्राद्वा
च्यः किन्तुकारकाधिकारादुपस्थितक्रियारूपइत्याह· कारकाधिकारादिति· ईदृशंनेपस्तीत्याह· क्रियाजननइति· तत्रप्रयोज्यनि
ष्ठव्यापारात्मकक्रियाजननेप्रयोजकः स्वतन्त्रएव ॥

शु·शे·
टी·भै·
५७३

भै· एवञ्च· उक्तव्यवस्था सिद्धौ च। ननु व्यवधानेन फलोत्पादकेऽपि करणत्वं दृश्यते। यथा राजा चतुर्भिरुपायैः शत्रून्वशीकरोति। अत्रामात्यभ
टादिद्वारैव वशीकरणं न साक्षात्। न चाव्यवधानविवक्षया तथा प्रयोग इति वाच्यम्। तथा सति व्यवधाने न यत्र फलोत्पादस्तत्र सञ्ज्ञान्तरस्य
प्राप्त्या तृतीयाया अप्राप्त्या तादृशोक्तप्रसङ्गेरिति चेन्न· नटस्य शृणोतीत्यत्र नटे गीतद्वारा क्रियाजनकत्वेन कारकत्वस्वीकारात्करणत्वप्रा॰
प्त्यनद्यात्तन्मर्थ्यन्तमप्र हरणमित्यापायात्। करणत्वोपचारेणेत्यस्य करणत्वप्राप्त्येत्यर्थः। तत्र नटस्य कारकत्वेऽप्याख्यातोपयोग इति सूत्रस्थमु
पयोगग्रहणं क्लिमर्थम्· नटस्य शृणोतीति भाष्यमेव साधकं बोध्यमिति दिक्। दिगिति· दिगर्थस्तु पूर्वोक्तगौणाधारस्याधिकरणसञ्ज्ञाया अप्राप्तु

एवञ्च व्यवधानेन फलोत्पादके करणत्वोपचारेण तृतीयान्तप्रयोगस्य साधुत्वबोधनं तन्मफलम्। एतन्तमवशादेवान्यत्र॰
त्वरितत्वमिति ज्ञापनमिति दिक्· स्पष्टञ्चेदं स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये· रामेणेति· कर्तृतृतीयायाः कर्तृत्वादिशक्तिमान्कर्तृक्रियाभावः
सम्बन्धश्चार्थः करणतृतीयायाः करणत्वशक्तिमान्क्रियाकरणभावः सम्बन्धश्चार्थः। तच्छक्तिमत्त्वञ्च व्यापारवत्त्वमेव रामकर्तृक
बाणकरणकप्राणवियोगाश्रयो वालीति बोधः। प्रकृत्यादिभ्य इति· ॥ पपादनाय यत्नौणामुख्यन्यायोपन्यसनप्राचान्तदसङ्गतमेव। त
स्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वाद्विशिष्टरूपोपादानविषयत्वाच्चेति· तच्छक्तिमत्त्वम्· करणत्वशक्तिमत्त्वम्। व्यापारवत्त्वमेवेति· अत एव करणत्व
व्यापारनियतमिति वक्ष्यमाणं सङ्गच्छते। प्रकृत्यादिभ्य इत्यत्रादिशब्दः प्रकारे। समुदायघटकेभ्यस्तृतीयेत्यर्थः। नाम्ना सुतीक्ष्णश्चरितेन दान्तः
अत्र नामपदार्थस्याभेदः सुतीक्ष्णपदे भासते। चरितेन दान्त इत्यत्र चरितपदार्थस्य प्रकृतिस्वरूपस्य दान्तत्वेऽन्वयः। घटत्वेनाभावः। अ
त्र तृतीयार्थोऽवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम्। पट इति ज्ञाने पटत्वेन पटस्य विषयत्वं नतु द्रव्यत्वेनेत्यत्रावच्छिन्नत्वं तृतीयार्थो बोध्यः ॥

मे प्रकृत्याचारुः। प्रकृतिः स्वभावः। प्रकृतिसम्बन्धिचारुत्ववान्। नचकृतद्गत्यध्याहारेणाकारणएवतृतीयाऽस्तु। घटत्वेनेत्यादिष्वपिघटत्वा
दिपदानाद्गु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वलाक्षणिकतयाज्ञातद्गत्यस्याध्याहारेणाकरणएवतृतीययासिद्धिरितिवाच्यम्· यदानमस्या
ध्याहारस्तदाशेषलक्षणाषष्ठीप्राप्नोतितद्बाधनार्थमस्यावश्यकत्वात्। प्रायेणयाज्ञिकः। प्रायः पदमाचारातिशयपरम्। ज्ञातद्गत्यस्यचाध्या
हारः। आचारातिशयेनयाज्ञिकद्गत्यर्थोज्ञातद्गत्यर्थोविवक्षितः। गोत्रेणगार्ग्यः। गोत्रसम्बन्धिगार्ग्यत्ववान्। सामान्यविशेषभावेनान्वयः। समे
नविषमेणेतीत्यादौद्वितीयार्थेतृतीया। द्विद्रोणेनधान्यङ्क्रीणाति। यात्रादित्वात्त्रीत्यभावः। परिच्छेद्यत्वन्तृतीयार्थः। तस्यधान्येऽन्वयः। सुखेनदुःखे

इदंयथाप्रयोगंसर्वविभक्त्यपवादः। दिवः कर्मच· चेनसञ्ज्ञयोस्समावेशः। तेनदिवः साधकतमस्यशक्तिद्वययोगोवोध्यते·
तेनाक्षैर्दीव्यतेइत्यत्रतृतीयापरत्वात्· कर्मत्वाच्चाकर्मकत्वमयुक्तपरस्मैपदाभावः। अत्रविप्रतिषेधशास्त्रबलात्तृतीयैव
शक्तिद्वयवोधिका· यदाक्षाणाम्फलाश्रयत्वसमानाधिकरणकर्मत्वविवक्षातदाक्षान्दीव्यतीत्यादिसाधु·॥ नयातीत्यत्रसु

खदुःखपदन्तत्साधनपरम्। तच्चयाधात्वर्थफलेऽभेदेनान्वेतीतिद्वितीयायाम्प्राप्तायामनेनतृतीया। शक्तिद्वययोगइति· करणत्वकर्मत्वा
त्मकशक्तिद्वययोगइत्यर्थः। तेन· सञ्ज्ञाद्वयसमावेशेन। परस्मैपदाभावइति· अणावकर्मकाच्चितिसूत्रेणप्राप्तइत्यादिः। ननुकरणरूपेऽ
र्थेतृतीयाया विधानेनकथन्तृतीययाकर्मत्ववोधनमतआह· अत्रेति· अत्रकार्यकालपक्षेकर्मत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टमपिकरण
त्वम्प्रकृतसूत्रप्रदेशोपस्थितकर्तृकरणयोरितिसूत्रघटककरणपदेनगृह्यतइतितृतीयैवोभयवोधिकेतिभावः। ननुतर्ह्यक्षान्दीव्यतीति
नैवस्यादतआह· यदाक्षाणामिति· अत्रेष्टपरिवर्तनाद्यनुकूलव्यापारोदीव्यतेरर्थः। फलञ्चेष्टपरिवर्तनन्तदाश्रयत्वसमानाधिकरणकर्म

शा॰शे॰ टी॰भै॰ भै॰ ननु पूर्ववत्षष्ठीप्राप्त्या कथम्मनसादेव इति हरदत्तोक्तः प्रयोग इत्यत आह॰ मनसादेव इत्यादाविति॰ अस्य सञ्ज्ञात्वेन मनसः सञ्ज्ञायामित्यलु
क् असञ्ज्ञात्वे तु तत्पुरुषे कृतीति सूत्रघटकबहुलग्रहणेनालुक्॰ ननु मनसो दिवुधात्वर्थसाधकतमत्वसमानाधिकरणकर्मत्वशक्तिमत्त्वा
४१५ त्कथन्तृतीयेत्यत आह॰ हेतुतृतीयानेनेति॰ अत्र कर्मणि॰ दिवः कर्म चेति सूत्रबोधितकर्मत्वशक्तिमति। तृतीयापत्तिरिति॰ दीव्यतेऽक्षा इत्या
दावित्यादिः। इदमुपलक्षणम्। देवना अक्षा इत्यत्र ल्युटा करणत्वस्याभिधानेपि कर्मत्वस्यानभिहितत्वात्षष्ठ्यापत्तिरिति॰ तद्वत्प्रकाशेन॰

अक्षाणान्देवितेत्यादौ तृतीयातः परत्वात्कृद्योगलक्षणा षष्ठी मनसादेव इत्यादौ हेतुतृतीयान्तेन पचाद्यजन्तदेवशब्दस्य
समासः। न च शक्तिद्वयस्वीकारेऽत्र कर्मणि लकारे करणत्वशक्तेरनुक्तत्वेन तृतीयापत्तिरिति वाच्यम्॰ अपादानमुत्तराणी।
त्यस्योदाहरणे गान्दोग्धीत्यादौ तत्र कर्मणि लकारे पञ्चम्यापत्तिवारणायैव द्रव्यगतानेकशक्तिमध्ये एकस्या अभिहितत्वेऽ
परस्या अपि तद्वत्प्रकाशनात्ततः। एकैव शक्तिः सञ्ज्ञाद्वयोपयोगिनी इति तु चिन्त्यम्॰ कर्मादिपदानाङ्कर्मत्वादितत्तच्छक्तिरू
पेण बोधकतया तयोर्भेदस्यैवौचित्यादिति मञ्जूषायां विस्तरः ॥ अभिहितशक्तिवत्प्रकाशेन अस्मिन्नर्थेऽपादानमुत्तराणि का
रकाणि बाधन्त इति भाष्यमेव मानम्. तथा हि॰ सञ्ज्ञयोः स्वतो न विरोधः। कृत्कृत्यसञ्ज्ञयोरिव समावेशासम्भवात्। किन्तु फलद्वा ४१५
रक एव बाध्यः सोपि चेन्नाश्रीयते तदा परत्वादित्यसङ्गतमेव स्यादिति तथा कल्पनमावश्यकमिति माचामुक्तिङ्खण्डयति। ए
कैवशक्तिरिति॰ तत्पूर्वकत्यागः। फलप्राप्तिपूर्वकत्यागः। एवञ्चाह्ना क्रोशेन वाऽनुवाकोधीत इत्यत्र त्यागस्तृतीयार्थः।
अहर्व्यापकत्यागप्रतियोग्यतीताध्ययनकर्मानुवाक इति शाब्दबोधः ॥

भे· प्रकृतसूत्रभाष्यइति· तत्रहितमपूग्रहणङ्किमर्थम्। सर्वेषाङ्कारकाणाङ्ग्रहणंसञ्ज्ञासमावेशेनेतिविचारे पूर्वसञ्ज्ञानामपवादत्वात्परसञ्ज्ञानाञ्च तथैववाधकत्वम्भविष्यतीत्यभिधायधनुषाविध्यतीत्यत्रापाययुक्तत्वादपादानसञ्ज्ञासाधकत्वाच्चकरणसञ्ज्ञाप्राप्नोति।एवन्तर्हिलोकेऽभिरूपायकन्यादेयेति।नचानभिरूपेप्रवृत्तिरस्तितत्राभिरूपतमायेतिगम्यतेएवमिहापिसाधकङ्करणमित्युच्यतेसर्वाणिचकारकाणिसाधकानिनचासाधकेप्रवृत्तिरितिसाधकतममितिविज्ञास्यते।एवन्तर्हिसिद्धेसतियत्तमग्रहणङ्करोतितज्ज्ञापयत्याचार्यःकारकसञ्ज्ञायान्तरप्

इदम्प्रकृतसूत्रेभाष्येस्पष्टम्· यदितुमहासञ्ज्ञयान्तराक्षेपकरणसमर्थम्प्रति·आधारादिपदञ्चरितार्थम् साधकशब्दस्य व्यापारानन्तरमव्यवधानेनफलोत्पादस्तत्रशक्तिराधारशब्दस्यचाध्रियतेयस्मिन्नितिव्युत्पत्त्याकर्त्तृकर्मणोर्धारणक्रियाम्प्रति सर्वावयवव्याप्त्याय·आधारस्तत्रशक्तिरित्युच्यते तदुक्तप्रयोगादिसाधनायकारकप्रकरणेउद्देश्यवाचकेस्वरितत्वप्रतिज्ञया गौणाधारादेर्ग्रहणम्वाच्यम् स्वरितेनाधिकङ्कार्यमित्यर्थात् तमपातुप्रकृतेतदभावोबोध्यते ॥

तमप्योगोनभवतीति।आधारमाचार्यःकिन्त्वाप्यमन्यतेयत्रकृत्स्नमाधारमाव्याप्नोतितेनेहैवस्यात्तिलेषुतैलन्दधिसर्पिः।गङ्गायाङ्गावः कूपेगर्गकुलमित्यत्रनस्यात्।कारकसञ्ज्ञायान्तरतमप्योगोनभवतीत्यत्रापिसिद्धम्भवतीतिपक्षान्तरमाह· यदित्विति· चरितार्थमिति· अन्यथासञ्ज्ञिलाभोनस्यात्।युक्त्यन्तरमाह·साधकशब्दस्येति· संसिद्ध्यर्थकधातुनिष्पन्नत्वात्।उक्तप्रयोगादिति·गङ्गायाङ्गावः।कूपेगर्गकुलमितिप्रयोगसाधनायेत्यर्थः।प्रकृतेउद्देश्यवाचकेसाधकपदे· तदभावः।स्वरितत्वाभावः।तमपातुप्रकर्षोबोध्यतइत्यव्यवधानलाभः ॥

शा॰ शे॰ भैं॰ यद्यपि पुत्रेण सहागतः। पितेत्यादौ पुत्रशब्दार्थस्य निरुक्तसाहित्येऽन्वयेऽर्थात्तदन्वयित्वं तथापि न शाब्दबोधविषयभूततदन्वयित्वमुक्तसा
टी॰ भै॰ हित्यवान्पिता आगमनकर्त्तेत्येव हि बोध इष्यते। तच्छब्दत्वरूपविशेषणाभावकृतो विशिष्टाभावस्तत्रास्ति। एकेनैव सुपुत्रेण सिंही स्वपिति
४९५ निर्भया। सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभीत्यादौ विद्यमानवाचीसहशब्दप्रयोगेप्यनेन तृतीया। पुत्रशब्दार्थक्रियान्वयित्वमेव नेति विशेष्याभा
वाद्विशिष्टाभावोऽस्त्येव। न च विद्यमानता विशिष्ट एव सहशब्दार्थोस्तु। पुत्रशब्दोत्तरतृतीयाया उपपदविभक्तित्वेन षष्ठ्यपवादतया सहशब्दा
र्थेऽनन्वयापत्तेः। यदि विद्यमानैः पुत्रैर्युक्ता गर्दभीत्यर्थस्तत्रापि पतेतदा कर्तृकरणयोरित्येव तृतीया भविष्यति। सह युक्त इति सूत्रे द्विविधोपि।

यद्यपि पुत्रेण सहागत इत्यादावागमनक्रियाकर्तृत्वादेव पुत्रात्तृतीया सिद्धा तथापि पुत्रेण सह स्थूल इत्याद्यस्य मुख्यमुदाहर
णमिति भाष्ये स्पष्टम्॰ अङ्गेन॰ अवयवेन इदं सन्निधानलब्धम्॰ अङ्गिनोऽवयविनः सूत्रे अङ्गशब्दोऽपि आद्यजन्तो व्याख्या
नादिति भावः। अक्ष्णा काण इति॰ यद्यप्यक्ष्ण एव काणत्वं तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये आरोपाच्छरीरे तदवच्छिन्ने च व्यवहारो।

सहार्थे गृह्यत इति दिक्॰ सन्निधानलब्धमिति॰ अङ्गशब्दस्याङ्गिपरतया तत्सन्निधानेन यच्छब्दोऽङ्गपर इति भावः॥ निरूढ इति बोध्यम्॰
। व्याख्यानादिति॰ अङ्गशब्दोयं समुदायशब्द इति भाष्यमूलकादित्यर्थः। अक्ष्णैव काणमिति॰ अस्याक्षिकाणमिति व्यवहारस्य सुप्रसिद्धत्वात्।
तथा च पुरुषे काणत्वरूपधर्माभावेनाक्ष्णा काण इति व्यवहारो नोपपद्यत इति भावः। अवयवधर्मस्य काणत्वस्य। समुदाये। काणावयवघ
टितसमुदायसमवेतेऽवयविनि। तदवच्छिन्ने तादृशावयवव्यवच्छेद्ये चैत्रादौ अक्षिगतविकारवाचक एवेति॰ तथा च काणोयमित्येतावता
सर्वसामञ्जस्येऽक्ष्णेति प्रयोगानप्राप्तीति भावः॥

भे॰ द्वौविप्रावितिवदन्ति॰ एवञ्चसम्भेदेनान्यतरवैयर्थ्यमितिन्यायेनतादृशोऽत्रप्रयोगः। यद्यपिचक्षुर्नोशावान्तचक्षुष्कः काणपदार्थत्वेन लोकप्रसिद्धः। तथापिकाणनिमीलनइत्यभियुक्तवचनस्वरसादानिश्चायनिकप्रकरणस्थभाष्यस्वरसाच्चाह॰ लेशतोपीति॰ प्रकारमात्रपर इति॰ इदमस्थ्यमुरितिथमुप्रत्ययान्तोयद्यप्ययमिदंशब्दार्थसन्निकृष्टाभिन्नप्रकारप्रतिपादकइतिप्राप्तमेवञ्चप्रकारसामान्यस्यलाभो

यद्यपिकाणशब्दोऽक्षिगतविकारवाचकएवतथापिद्वौविप्रावितिवदस्णोतिप्रयोगस्यसाधुत्वमीदृशरीत्याईदृशानांसाधुत्वेचेदमेवमानंषष्ठ्यपवादोऽयमित्याह॰ अक्षिसम्बन्धीति॰ अङ्गविकारः किमिति॰ अङ्गग्रहणप्रयोजनप्रश्नः। अक्षिकाणमिति॰ प्रथमान्तबाधित्वात्रैवस्यात् लेशतोऽपिदर्शनसामर्थ्यहीनत्वङ्काणत्वम् इत्थशब्दः प्रकारमात्रपरः। प्राप्त्यर्थोद्भवः कर्तरिक्तः कर्मविभक्त्यन्तेनेत्थंशब्देनभूतशब्दस्यसमासः। लक्षणशब्दः करणप्रधानः तस्यकर्मषष्ठ्यन्तेनेत्थम्भूतशब्देनसमास इत्याह॰ कञ्चिदित्यादि॰ जटाभिरिति॰ यद्यपिताभिस्तापसोज्ञातइत्यर्थेज्ञानक्रियायाङ्करणत्वादिदंसिद्धन्तथापिकरणत्वाविवक्षायांलक्ष्यलक्षणभावमात्रविवक्षायान्तृतीयार्थमिदम्। इत्थम्भूतस्ययत्रलक्षणवाचकात्पृथगुपस्थितिरेवतत्रैवानेन तृतीयातेनकमण्डलुपाणिञ्छात्रमद्राक्षीदित्यादौकमण्डलुपदान्नतृतीया॥

तस्मात्तथापिप्रकृत्यर्थविशिष्टप्रत्ययमात्रेस्यलक्षणेतिभावः। एवञ्चकश्चिद्धर्मस्मान्नोयेनलक्ष्यतेतद्वाचकप्रातिपदिकात्तृतीयेतिसूत्रार्थः। सूत्रवैयर्थ्यमाशङ्कते। यद्यपीति॰ प्रकृतसूत्रविषयेप्राचीनोक्तविशेषमाह॰ इत्थम्भूतस्येत्यादिना॰ लक्षणवाचकात्पृथगुपस्थितिः। शक्त्यालक्षणवाचकशब्दजन्योपस्थित्यविषयत्वम् किन्त्वन्यशब्दजन्योपस्थितिविषयत्वम्। नतृतीयेति॰ अस्यलक्षणवाचकोपः कमण्डलुपाणिशब्दस्तज्जन्योपस्थितिविषयत्वादिति

पा.प्रो. भे· अनवयवत्वादिति· प्रातिपदिकसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले तस्मिन्नित्वेनाभिमतसमुदायघटकत्वं यस्य तस्य तदवयवत्वमिति भावः। अत्र प्र
टी.भे. माणं तु प्रकृतसूत्रस्थभाष्यमेव। तत्र हि इत्थम्भूतस्य लक्षणेन तस्य प्रतिषेध इति वार्तिकम्। तत्स्थे· लक्ष्यवाचिपदस्थे। अपि भवान् कम
४२९ ण्डलुपाणिं छात्रमद्राक्षीदिति। नवेत्थम्भूतस्य लक्षणेनाष्ठ्यभावात्। यत्रेत्थम्भूतस्य षष्ठ्यन्तभूतं लक्षणं तत्र भवितव्यमित्युक्तम्। कैय

न चोत्पन्नायास्तृतीयायाः सुपो धात्विति लुगिति वाच्यम्· कृतसमासेन तस्या उत्पन्नायाः समासरूपप्रातिपदिकानवयवत्वादिति कै यटस्याशयः। कमण्डलुः पाणौ यस्येति बहुव्रीहिः। परे तु कमण्डलुपाणिशब्दादत्र तृतीयापत्तिः कमण्डलुयुक्तपाणिरूपस्य कमण्डलुपाणित्वस्य लक्षणत्वेन तस्यैव तद्वाचकत्वात्तदुक्तमनुर्लक्षणे इति सूत्रे भाष्ये सकृदप्येतौ कमण्डलुपाणिं छात्रौ दृष्टस्तस्य तद्वि लक्षणं भवतीति तद्वेत्यस्य कमण्डलुपाणित्वमेवेत्यर्थः। कमण्डलोर्लक्षणत्वे हि स एवेति वदेत्। किञ्च तन्मध्यपतितन्यायेन तद्विशिष्टस्य प्रातिपदिकत्वेन तदनवयवत्वोक्तेरनौचित्येन लुको दुर्वारत्वम्। अत एव नरम्मन्य इत्यादावविजन्तस्योत्तरपदपरत्वाय पूर्वं सुपो लुकि उत्पन्नस्यामः सुपो धात्विति लुक् अम्विधिसामर्थ्येन वारित इत्येकाचामिति सूत्रे भाष्ये इत्याहुः। सञ्ज्ञो· देवादिकस्य जनेर्न ग्रहणं तस्याकर्मकत्वादित्याह· जानातेरिति· कर्मत्वप्राप्तिरेवात्र तृतीयार्थः। हेतौ· हेतुरिह कारणत्वशास्त्रीयः। तस्य कर्तृसञ्ज्ञाया अपि सत्त्वेन कर्तृतृतीययैव सिद्धेः॥

देइत्यनेन सूचितामरुचिं प्रकटयति। परे त्वित्यादिना। कैयटोक्तमभ्युपेत्यापि दूषणमाह· किञ्चेति· अत एव· पश्चादुत्पन्नस्यापि तन्मध्यप तितन्यायेन तदवयवत्वादेव· यदुक्तं ज्ञानातेरिति तन्निमित्तमाह· जानातेरिति· ॥ ६ ॥ ॥ ॥

दि

मैः तथात्रभूतेविहितनिषेधत्यागस्यलाभेतृतीयायास्तत्रप्राप्तिकल्पनमनर्थमितिवाच्यम् तयाऽतीसत्वलाभेपिनिवृत्तिरूपस्यत्यागस्याप्रती
तेः। अतीतत्वंहिवर्तमानध्वंसप्रतियोगिसमयकत्वम् निवृत्तिश्चपुनरनुत्पादनमितिभावः। क्रियाँसमानकालेति अत्रादिनागुणद्रव्याभाव
सङ्ग्रहः। यदागुणप्रधानभावेनैतेषुद्वयोः सम्बन्धस्तदासाहित्यवाचिसहशब्दस्यप्रयोगोभवति। यथापुत्रेणसहागतः। पुत्रेणसहस्थूलः। देव

ले

फलप्राप्तिरिति तस्याश्चसत्याम्प्रयोजनाभावादेवनक्रियाप्रवृत्तिरितिफलप्राप्तिप्राक्तनत्वेत्यागउच्यते त्यागस्यचफलप्रा
प्तिर्व्यङ्ग्येत्यन्यत्रविस्तरः। नायातइति अनेनफलाप्राप्तिरेवस्फुटमुच्यते सहयुक्ते पृथग्विनानानाभिस्तिवत्सहेनेत्येवसिद्धेयुक्त
ग्रहणंशब्दविशेषानादरेणार्थयोगेभवत्वित्यर्थमित्याह सहार्थेनेति अतएवकचिच्छब्दयोगंविनापिभवतितदाह विनापीति
न्यायसिद्धेऽर्थेलिङ्गमप्याह वृद्धइति सहार्थः साहित्यम् तच्चतत्समभिव्याहृतक्रियादिसमानकालिकत्वक्रियादिमत्वम्। कचित्स
मानदेशक्रियावत्त्वम् अतएवमाषवापोत्तरन्नैवसेत्रेतिलवापेतिलैःसहमाषान्वयतीतिभवति ॥ दत्तेनसहचैत्रस्यधनम्

देवदत्तेनसहचैत्रस्यनाशः। यद्यपिनाशोपिक्रियैवतदाचैत्रेणस हमैत्रस्याभावइत्युदाहरणम्। अभावपदेननञोविरोध्यर्थकत्वाद्भाववि
रोधीपदार्थविशेषएवाभावः। स्पष्टञ्चेदम्मञ्जूषायाम्। समानदेशक्रियावत्वम्। समानोदेशोऽधिकरणरूपोयस्यास्तादृशीयाक्रियातद्वत्त्व
मित्यर्थः। अतएव द्वितीयस्यप्रकारस्याश्रयणादेव। एतत्सूत्रोदाहरणविषयेऽप्राधान्यञ्चशब्दगुणाद्यन्वयित्वाभावरूपम् ॥

शा०शे० भै० क्रियारूपस्याध्याहारेणार्थानुसन्धानस्य पदाजन्यतया शाब्दबोधनियामकत्वासम्भवेन तस्यार्थस्य शाब्दबोधविषयत्वासम्भवा
टी०भै० त् नापि शब्दानुसन्धानम् उच्चारितस्यैव शब्दस्योच्चारितः शब्दः प्रत्यायको नानुच्चारित इति भाष्योक्तेरनुसन्धीयमानस्य शाब्दबोध
४२७ जनकत्वासम्भवात् पिण्डीमित्यस्यैकदेशस्य शक्तिरेव कल्प्यतेऽतस्तावन्मात्रादर्थबोधस्तथा च तेऽपीत्याशयेनाह अमेणत्यादि पदजे

नन्वलं अमेणत्यादौ क्रियावाचकपदाभावात् क्रियाया अप्रतीत्या कथं कारणत्वमत आह गम्यमानापीति अमेण
त्यादिपदजबोधविषयापीत्यर्थः । न तूच्चार्यमाणतद्वाचकपदजबोधविषयैवेति भावः । अलंशब्दो निषेधार्थस्तदाह मा
ध्यन्नास्तीति नतु साध्यमित्यर्थज्ञाने पि तस्य अमेणेति नामार्थत्वेन न क्रियात्वमत आह इहेति स्ववाच्यक्रियाम्प्रति स्वस्य क
रणत्वमित्यर्थः स्पष्टश्चेदमिष्यण इति सूत्रे प्रविश पिण्डीमिति वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्रयोग इत्यादिना भाष्य इति मञ्जूषायां
विस्तरः अशिष्टेति अशिष्टानां सङ्कीर्णाचाराणां यो व्यवहारः क्रियातद्बोधकप्रयोगप्रत्यासत्त्यात्मसम्बन्धेन व्यवहा
रस्य सङ्कीर्णाचारत्वेन तद्वाचकाच्चतुर्थ्यर्थेन तीयेत्यर्थः ॥ त्यादिना नामार्थत्वेन ऋुवनार्थत्वेन । त्वा वाच्येति स्ववाच्य
विशिष्टाया वाक्यैकदेशसाध्यमित्यर्थसाधनक्रियातां प्रति स्वस्य अमेणेत्येकदेशार्थस्य करणत्वव्यवहार इत्यर्थः । वस्तुतस्तु
अमेणालमिति वाक्यप्रयोगस्थले ज्ञातव्यम् । अशिष्टव्यवहारेत्यत्र कर्मधारयभ्रमनिवारणायाह अशिष्टानामिति अशि
ष्टपदमत्र नशिष्टभिन्नपरम् श्रुतिस्मृत्यादिप्रामाण्याभ्युपगन्तॄणामपि रागोत्कर्षात्तादृशव्यवहारस्थले दोषाभावसंयच्छ जेति प्रयोगदर्शना
दत आह सङ्कीर्णाचाराणामिति कालभेदेन धर्माधर्मफलकाचारकर्तॄणामित्यर्थः ॥

मे·। प्रकृते च दासीशब्दार्थस्य रतिफलके दाने सम्प्रदानत्वेनान्वयात्तादृशव्यवहारः सङ्कीर्णाचारकर्तृकत्वमिति भावः। दास्यां संप्रयच्छते इत्यत्र दाणश्च
सा चेच्चतुर्थ्यर्थे इति सूत्रेणात्मनेपदम्। भार्यायां शास्त्रोक्तरीत्या विवाहितायां तस्यै दानानन्तरं यत्र तत्र त्रीत्यनन्तरं तस्या उपयोगस्तत्र न चतुर्थ्यर्थे तृतीया अ
शिष्टव्यवहाराभावादिति न तत्रात्मनेपदमित्याशयेनाह· मूले धर्मेत्विति·॥ इति तृतीयाविवरणम्। दानस्य कर्मणेति तत्स्य घटक दानेति प्रातिपदिकार्थ
स्य न क्रियात्वमिति दानस्य करणत्वमनुपपन्नमत आह· दाधात्वर्थस्येति· इदमिति· दाधात्वर्थस्यैतत्। अत एव भाष्ये क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्। इहापि य
था स्यात्। श्राद्धाय निगर्हते। युद्धाय सन्नह्यते। पत्ये शेते इति· तत्तर्हि वक्तव्यं न वक्तव्यम्। कथम्। क्रियां हि नाम लोके कर्मेत्युपचरन्ति कां क्रियां करि
ष्यसि। किं कर्म करिष्यसीति भाष्ये उक्तम्। श्राद्धायेति· श्राद्धं निन्दति नास्तिकत्वात्। युद्धायेति· युद्धविषयकं सन्नहनपूर्वकं निश्चयं करोतीत्यर्थः।

दास्येति· दासी सम्प्रदानकं रतिफलकं दानमिति बोधः॥ इति तृतीया॥ दानस्येति· दाधात्वर्थ
स्येत्यर्थः। इदमुपलक्षणं क्रियामात्रस्य कर्मणेति· सम्बद्धमिति शेषः ॥ ६ ॥

पत्ये शेते इति· पतिमुपसृत्य शेते इत्यर्थः। कर्मणेत्यत्र कर्मपदं न यत्किञ्चित्क्रियाकर्मपरम्। किन्तु चारितवाक्यघटकधात्वर्थक्रियाकर्म
परम्। एवञ्च कर्मसम्बन्धवत्त्वेनेच्छाविषयो यस्तत्सम्प्रदानं स्यादिति सिद्धम्। अत एव अजां ग्रामं नयतीत्यत्र न ग्रामस्य सम्प्रदानत्वं तत्र ह्य
जा ग्रामसम्बन्धो जायतामित्येवेच्छा न तु ग्रामो ऽजासम्बन्धो जायतामित्याकारेच्छा। पदानुसंयोगानुकूलव्यापारमात्रं धात्वर्थः ग्रामसं
स्कारार्थञ्चाजां नयन्नत्र ग्रामायाजां नयतीति भवत्येव। कर्मणेति तृतीयोपपत्तये आह· सम्बद्धमिति·॥ ७ ॥ ॥

मै· सत्वादीति· आदिनास्वामित्वपरिग्रहः। स एव· सम्प्रदानत्वप्रसक्तिमानो। ननु कर्मणेति न कर्तव्यम्। यमभिप्रैतीत्युक्त्यापि उद्देश्यस्य लाभात्। क्रियाग्रहणञ्च न कार्यमित्यपरमत्र कुत्र भविष्यतीत्याशयेनाह· कर्मणेति किमिति· उद्देश्यतया धात्वर्थफलाश्रयत्वेनेच्छाविषयत्वादुद्देश्यत्वम्। अतएवान्तरङ्गत्वमप्यमतोऽस्य धात्वर्थफलाश्रयत्वप्रकारकेच्छा ततो विप्रादेस्तत्सम्बन्धित्वप्रकारकेच्छेति। कर्मणा योऽभिप्रैतीति कर्मणाऽभिप्रैतीत्युक्ते व्याख्यातार्थकर्तुरुपस्थितत्वाद्योऽभिप्रैतीत्यस्य लाभो भविष्यतीत्यभिप्रायः। न च यं सङ्गत्यस्याध्याहारो भविष्यतीति वाच्यम्·

अभिप्रैति· इच्छति कर्मणा सम्बन्धश्च सत्वादिरूपः सम्प्रदानत्वप्रसक्तिमान् सम्प्रदानचतुर्थ्यर्थः। स एवोद्देश्य इत्युच्यते· क्रियाकारकभावः सम्बन्धश्च तदर्थः विप्रसम्प्रदानकं दानमिति बोधः। कर्मणेति किम्· तदभावे हि कर्मणोप्युद्देश्यतयान्तरङ्गत्वात्तस्यैव सञ्ज्ञा स्यात् कर्मसञ्ज्ञाया तु पर्यायो भविष्यति यं सग्रहणं किम् तदभावे हि कर्मणा योऽभिप्रैति ब्राह्मणादिस्तस्यैव स्यात् कर्तृसञ्ज्ञात्वकर्मकविषये सावकाशा न च कर्तुः कर्तृत्वाभावे कथङ्गोः कर्मत्वम्। कर्मसञ्ज्ञायाङ्कर्तृग्रहणस्य स्वतन्त्रोपलक्षणत्वात्॥ ९ ॥

अतपदार्थसम्बन्धेनैवाकाङ्क्षापूर्त्तेरध्याहारे मानाभावात्। ननु कर्तुरीप्सितं हि कर्म भवति। न हि तदा कर्तास्तीति कथं कर्मसञ्ज्ञेत्याह· न चेत्कर्तुरिति· स्वतन्त्रोपलक्षणत्वादिति· स्वातन्त्र्यञ्च धात्वर्थप्रधानीभूतव्यापाराश्रयत्वं तच्च प्रकृते कर्तृसञ्ज्ञाभावेप्यक्षतमेवेतिभावः। कर्तुः सम्प्रदानत्वेष्टापत्तिरिति तु न भणितव्यम्। उपाध्यायाय शिष्येण गौर्दीयत इति प्रयोगाय तत्र शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयत इति प्रयोगापत्तेः॥

मे॰ लौकिकहेतुरपिकरणमिति॰ व्यापारवदसाधारणङ्कारणङ्करणमितिलोकवत्प्रसिद्धेः। करणन्त्विति॰ कर्तृकरणयोरितिसूत्रघटकक
रणपदस्वार्थत्वमित्यर्थः। साधकतममितिसूत्रेणक्रियाजनकस्यैवकरणसञ्ज्ञाविधानात्। वैषम्यान्तरेति॰ लौकिककरणत्वस्यहेतुत्वा।
पत्तस्येत्यादि। भिन्नैवेति॰ हेतुत्वव्याप्तिः॰ हेतुत्वरूपोधर्मः। सचाखण्डोपाधिर्हेतुर्हेतुरितिपुण्यादिष्वदृष्टेव्यापाररहितेपिव्यवहारादिति।

ननुलौकिकहेतुरपिकरणमित्यत आह॰ द्रव्यादीति॰ आदिनागुणक्रियेसाधारणमिति॰ तज्जनकेपिवर्त्ततइत्यर्थः।क
रणन्तुक्रियाजनकमेवेतिभावः। वैषम्यान्तरमाह॰ निर्व्यापारेति॰ करणन्तुव्यापारवदेवेतिभावः। एवञ्चकरणत्वव्याप्तेर्भि
न्नैवहेतुत्वव्याप्तिरत्रतृतीयार्थइतितात्पर्यम्॰ स्फुटप्रतिपत्तयेकरणेवैलक्षण्यमाह॰ करणन्त्विति॰ हेतुहेतुमद्भावए
वतृतीयार्थः दिष्टेव्यापारसत्वेपिक्रियाजनकत्वाभावान्नकरणत्वम्॰ पुण्येक्रियाजनकत्वेपिनिर्व्यापारत्वान्नतत्वम्॰ फ
लमपीहेति॰ इहैतत्सूत्रोदाहरणेक्वचित्फलमपिहेतुत्वेनविवक्ष्यतइत्यर्थः। तस्यापिस्वज्ञानद्वाराजनकत्वात्। एत
च्चप्रत्ययइत्यादिसूत्रेषुकैयटेस्पष्टम् ॥ भावः। तथाचनेदंसूत्रङ्कर्तृकरणयोरितिसूत्रेणगतार्थम्। एवम्व्याख्यानेहेतुत्वविव
क्षायांबीजमाह॰ तस्यापीति॰ जनकत्वात्। क्रियासाध्यकप्रवृत्तिजनकत्वात्। इत्थंहिलौकिकः। क्रमः। फलज्ञानम्। ततः फले
च्छा। ततस्तदुपायज्ञानम्। अथोपायधर्मिकफलसाधनताज्ञानम्। ततस्तदुपायेच्छा। ततः क्रियांसाधयितुम्प्रवृत्तिरिति। गम्यमा
नापीत्यस्यानुसन्धीयमानाध्याहृतेत्येवम्व्यवह्रियमाणेतिनार्थः ॥

भे पार्थ्यपदस्य चेति सूत्रेणागतार्थतानमवतान्यथाविप्रम्योपयितुमित्याद्यर्थकल्पनाऽस्य सूत्रस्य तेन सूत्रस्य तेन सूत्रेणगतार्थेनास्यात् ॥
॥ अतएव सम्प्रदानसंज्ञासत्वात् एव यत्तु चतुर्थीसमासे कारकपूर्वपदत्वात् अन्तिकारकोपपदादिति सूत्रं तद्विषयेप्रवर्त्ततेइति तन्न तादर्थ्ये चतुर्थ्यैवसिद्धे चतुर्थी सम्प्रदानइति सूत्रं रुच्यर्थानामित्यादिविषये चतुर्थ्यर्थमिति भाष्यात्तद्विषये कारकपूर्वपदकस्वराभावस्यापि कल्पनसम्भवात्। पूजार्थत्वेत्विति एतेनप्राचवोधवैलक्षण्यं सूचितम्। हरिर्भक्तिमभिलष्यतीत्यत्र रुच्यर्थानामिति सूत्रेण चतुर्थ्यत्र

अतएवतादर्थ्यचतुर्थ्याम्दान कर्मणोगवादेस्सम्प्रदानार्थत्वेपिदानक्रियायास्तदर्थत्वाभावेन चतुर्थ्यनार्थस्यदानक्रियान्वयानापत्तिरितिहेलाराजः। तादर्थ्यचतुर्थ्यैवसिद्धे चतुर्थी सम्प्रदानइति सूत्रं रुच्यर्थानामित्यादिविषये चतुर्थ्यर्थमिति भाष्येस्पष्टम् पशुनेति कर्मतृतीयार्थः सम्प्रदानद्वितीयार्थः। एतच्च दानार्थकयज धातु विषयम्। पूजार्थत्वेयष्टेः करणत्वन्मायसिद्धम् इदन्छान्दसमिति केयटः। अन्यकर्तृकइति अभिलष्यतिकर्त्रपेक्षयान्यदभिलष्यतिकर्मतत्कर्तृकइत्यर्थः। यत्किञ्चिद्विषयकप्रीत्यनुकूलव्यापाराश्रयोभिलष्यतिकर्त्ताहरिर्भक्तिमभिलष्यतीतिमत्यन्यथात्। यत्किञ्चिन्निष्ठप्रीत्यनुकूलःप्रीतिव्यधिकरणोयोव्यापारस्तदाश्रयोरोचतेः कर्त्तेति अभिलषतेरुच्यर्थत्वाभावान्नतद्योगेसम्प्रदानत्वमितिभावस्तदाह हरिनिष्ठेति ॥

वृत्त्यर्थमर्थभेदन्दर्शयति अभिलष्यतीत्यादिना प्रीतिव्यधिकरणमिति एतेनकर्मसंज्ञापवादभूतेयंसम्प्रदानसंज्ञा। नचप्रीधातोरप्येवंसतिसम्प्रदानसंज्ञाप्रयोजकत्वंस्यादितिहरिम्प्रीणयतीत्यनुपपन्नमितिवाच्यम्। प्रीयमाणइतिनिर्देशेनप्रीधातुयोगेसम्प्र।

भे· कारकाधिकारादाह· क्रियाजनकत्वमात्रेति· षष्ठीविषये। इत्यस्याप्यापत्तेरिति· अत्र कर्मसञ्ज्ञाधिकरणसञ्ज्ञावदवधिकारस्यादिति भाव·। ज्ञीप्स्यमान इत्यत्र ज्ञाधात्वर्थकर्मणि चेत्तन्नयत्तु दात्त्रा न विषयस्यानेन सम्प्रदानसञ्ज्ञा। णिजन्तार्थकर्मणि चेत्क्रियते तदा ज्ञानाश्रयस्य बोध इति भाव्योर्भेदे नार्थभेदन्दर्शयति· श्लाघादेरिति· आत्मानुरागमिति· एवंर्थकर्मणि सत्यपपक्षेऽइदम्। ज्ञाधात्वर्थकर्म

यथीति· न च प्रीयमाणपदाभावे तत्र स्य क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां सञ्ज्ञान्तरप्राप्तिविषये चारितार्थेन परत्वादधिकरणसञ्ज्ञा यावाधसिद्धेः कथमेतदिति वाच्यम्· देवदत्तं रोचते इत्यस्याप्यापत्तेरित्याशयात्· तन्मात्वेतु अस्य कर्मसञ्ज्ञापवादत्वान्न दोषः। गोपीस्मरात्कृति· श्लाघादेः स्तुत्यादिना बोधनमर्थः स्मरादिति हेतौ पञ्चमी स्तुत्यात्मानुरागङ्कृष्णम्बोधयतीत्यर्थः स्तुतिश्च कृष्णस्यैव एवं ह्नुत्वा कृष्णं स्वानुरागम्बोधयतीत्यर्थः। ह्नुतिः सपत्न्यादिभ्यः कृष्णस्यैवा। एवं स्थित्या शपथेन च कृष्णं स्वानुरागम्बोधयतीत्यर्थः। पद्मा ह्नुत्या स्तुत्या च कृष्णं स्वसखीजनम्बोधयति स्थित्या शपथेन च कृष्णं तम्बोधयतीत्यर्थः ज्ञीप्स्यमानपदे एवंर्थकर्मणः सकलार्थकर्मणश्च न ग्रहणादित्यन्यत्र विस्तरः। स्तुत्यादिमात्रार्थत्वे कृष्णं श्लाघते कृष्णं ह्नुते इत्येव ज्ञीप्स्य मान इति ज्ञानवचनाज्ज्ञपेः सन्नन्तात्कर्मणि शानच् ॥

णिप्रत्ययपक्षे आह· यद्वेति· सन्नन्तार्थकर्मत्वमुभयोरपि सम्भाव्यत इति विनिगमनाविरहादन्यतरस्यैवेति न नियम इति भावः। उभयथापि कर्मसञ्ज्ञापवादोऽयम्। ज्ञाप्यमान इत्येव नोक्तम् किन्तु ज्ञीप्स्यमान इत्यतोऽर्थभेद इति तत्त्वम्। एतेन ज्ञाधातोः प्रथमोपस्थितत्वमेव विनिगमकमित्यपास्तम्· यत्तु ण्यन्तार्थकर्मण्येव प्राधान्यादत्र प्रत्यय इति तन्न· सन्नुपादानस्वारस्यविरोधात् ॥

मै· धारेरितिसूत्रेधञ्जोणिजन्तस्यग्रहणमितिभ्रमवारणायाह· धृङ·वस्थानइतीति· व्याख्यानादिति· यदिधृञ्जेहेतुमण्यन्तस्यायन्निर्देश इत्यु
च्यते तदामोक्षधृञ्धात्वर्थकर्तृत्वासम्भवः॥ किञ्चधृतः सकर्मकतयामोक्षस्यकर्मत्वन्नस्यात् धृङस्त्वकर्मकतयाऽणयन्ततायाङ्कर्तृ
त्वम्मोक्षस्यास्तीतिहेतुमतितत्तोणिचिमोक्षस्यगतिवुद्धीतिसूत्रेणकर्मत्वंसम्भवतीतिभक्तायधारयतिमोक्षंहरिरितिप्रयोगउपपद्यतेइ
त्येतद्दर्शनमूलकादित्यर्थः।भक्तस्यकारकत्वमुपपादयति· प्रेरणायाइति· नन्वत्रमोक्षस्यकरणत्वञ्चेत्तदाभक्तस्योत्तमर्णत्वनत्वामि
त्वादुपपत्स्यतेत्तत्रैवन· करणंहिनामयत्रसजातीयदानमङ्गीकृत्यपरदत्तद्रव्यादात्तदुत्तरकालिकगृहीतद्रव्यसजातीयद्रव्यदानन॥

धारेरुः· धृङ्· अवस्थानेइतिण्यन्तस्यग्रहणंव्याख्यानात्।भक्तायेति·ध्रियमाणंस्वरूपेणावतिष्ठमानम्मोक्षंहरिःप्रयुङ्क्तेइ
त्यर्थः।प्रेरणायाभक्तासत्वेऽभावात्तस्यापिप्रेरणाजनकत्वेनकारकत्वम्बोध्यम् अवष्टम्भदेयत्वेनमोक्षेऽपिकरणत्वम्बो
ध्यम्· प्रकर्षविवक्षायान्त्विति· फलाश्रयत्वेनविवक्षायामित्यर्थः॥ एषोऽदृष्टविशेषः।प्रकृतेमोक्षस्यैवंविधकरणत्वाभावेनै

तत्त्वामिनोभक्तस्योत्तमर्णत्वासम्भवादत आह· अवष्टम्भदेयत्वेनेति· स्पृहेरीप्सितइतिसूत्रेयदीप्सितपदन्तदिच्छाविषयपरम्।पुष्पेभ्यःस्पृ
हयतीत्युदाहरणेस्पृहिरिच्छामात्रवाची।पुष्पपदार्थस्यचविषयितायाञ्चतुर्थ्यर्थेऽन्वयः।क्रियाजनकत्वञ्चविषयत्वेनैवेति।प्रकर्षात्तुप्र
कर्षस्यप्रकृतधातूपात्तव्यापारजन्यफलाश्रयत्वस्यविवक्षातदाकर्मसञ्ज्ञेतिमूलग्रन्थात्प्रतीयते।अतएवस्पृहणीयगुणैःस्पृहणीया
श्शोभेत्यत्रकर्मण्यनीयर।कुमार्यइववकान्तस्यत्रस्यान्तिस्पृहयन्तीत्यत्रतुइच्छासम्बन्धित्वमात्रस्यविवक्षानतुक्रियाजकत्वरूपकारक

त्वस्यापीत्यतः षष्ठीत्याशयेनाह· फलाश्रयेत्वेनेति॥

भै अतएव कर्तृग्रहणस्य स्वतन्त्रोपलक्षणत्वादेव कर्तुरपादानत्वेपीति सार्थं एनं त्यजति। अयञ्च सार्थाद्धीयत इति हानसम्प्रत्ययः स
र्थश्च मनुष्यसमुदायः समुदायश्च समुदायावयवाभिन्नोयमपि तत्समुदायावयव इति सार्थे सापादानत्वेपि निरुक्तस्वातन्त्र्यन्तस्यास्तीति
भावः। अकर्मकक्रियोद्देश्यस्य पत्ये शेत इत्यादौ पत्यादेः। ननु कर्मकक्रियास्थले ऽतिप्रसङ्गनिवारणाय कृतस्य क्रियया यमभिप्रैतीति वच
नस्य कर्मण्यतिप्रसङ्ग इत्यत आह कर्मरहितेति इदञ्च व्याख्यानन्त्वापूर्वमित्याशयेनाह सकर्मकेष्विति तदर्थात् सम्प्रदानत्वेना
भिप्रेतो यो विप्रादिस्तस्मादिव याजकतया विप्रार्थत्वात् दास गोघ्नाविति तदर्थमिति सम्प्रदाने कारके तेन सूत्रेण दाश गोघ्न
योर्निपातनात् अतएव मूले दाशन्ति तस्मै दाशः गां हन्ति तस्मै गोघ्नः ऽतिथिरिति तयोर्थं वक्ष्यति ननु सम्प्रदानपाद ॥

अतएव सार्थाद्धीयत इत्यत्र कर्तुरपादानत्वेपि कर्मणि लकारः सिद्धः। ननु कर्मणोप्युक्तावकर्मकक्रियोद्देश्यस्य सम्प्रदानत्वन्न
स्यादत आह क्रिययेति कर्मरहितक्रिययेत्यर्थः। सकर्मकेषु कर्मसञ्ज्ञास्या बाधिकेत्याशयेनाह पत्ये शेत इति न च दानादी
नान्तदर्थत्वात्तादर्थ्ये चतुर्थ्येव सिद्धे किमनया सञ्ज्ञयेति वाच्यम् दाश गोघ्नौ सम्प्रदान इत्यर्थत्वात् तत्सम्प्रदानकं दानमिति
बोधार्थन्तदावश्यकत्वाच्च ॥

स्य सम्प्रदीयते यस्मै पश्वादिकामनया इत्यर्थः :कल्प्यते ऽतो। ननु तत्सूत्राव्युपपत्तिरत आह तत्सम्प्रदानकमि
ति सम्प्रदानसञ्ज्ञायाः सत्वे विप्राय गां ददाति दानीयो विप्र इति वाक्याद्धि सम्प्रदानकं दानमिति दानसम्प्रदानाभिन्नो विप्र इत्यादिरीत्या बो
धो भवति तादर्थ्ये एव चतुर्थीविधाने तदा यूपाय दार्विति प्राक् यथा यूपार्थं दार्विति बोधो भवति तथा विप्राय गां ददातीत्यादि प्राक्द्वादि
प्रार्थं गां कर्मकं दानमित्याद्येव बोधः स्यादिति भावः। किञ्च सम्प्रदानत्वेन तेभ्यः प्राक्भ्यो बोधश्चेत् स्वीक्रियते तदा कर्मणा यमेति सूत्रस्य क्रि

श॰ शे॰ भै॰ क्रुधद्रुहएषामर्थइवार्थोयेषामित्यर्थः।क्रोधश्चामर्षरूपोमनसोवृत्तिविशेषः।उत्कर्षविरोधिधर्मारोपानुकूलव्यापारात्मकः।द्रोहश्चापका
टी॰ भै॰ ररूपः।सचतदीयगुणेदोषारोपानुकूलव्यापारइतितयोर्भेदः।ईर्ष्याचाक्षमा।साचपरकीयपाण्डित्यादिगुणानामसहनन्तच्चगुणादिज्ञानजन्यद्वे
५२१ षात्मकम्।असूयाचगुणेषुदोषतादात्म्यारोपइतिद्रोहादस्यभेदः।द्रोहविषयेनैतेदेवदत्तस्यगुणाःकिन्तुदोषाएवेतिज्ञानम्।असूयाविष
येदेवदत्तोदुष्टइत्याकारकज्ञानम्।कोपश्चदेवदत्तीयविपरीताचरणज्ञानजन्योवृत्तिविशेषइत्येतेषांकोपप्रभवोपपत्तिः।वस्तुतस्तुच
क्षुरादिविकारानुमेयःप्ररूढःकोपएवक्रोधः।द्रोहश्चापचिकीर्षारूपः।मूलोक्तमपकारपदमप्यपचिकीर्षापरम्।तत्रान्नक्षमनेइति।

भार्यामीर्ष्यतीति·नात्रभार्यांप्रतिकोपःकिन्तुपरैर्दृश्यमानान्तान्नसहतेइत्येवाएवञ्चात्रनकोपजन्येर्ष्याकिन्त्वन्यपुरु
षदर्शनजन्येतिभावः।हरेःक्रोधद्रोहाभ्यामिच्छाविषयत्वाभावात् क्रिययायमभीत्यनेननसिद्धिः नह्यकुपितःक्रुध्यतीति
भाष्येणप्ररूढकोपएवक्रोधइतिबोधनात्कुपेस्तदर्थत्वाभावेननतद्योगेइदङ्कुप्यतिकस्मैचिदित्याद्यसाध्वेव· ॥

अत्रक्षमाचपरपुरुषदर्शनप्रयोजकदेशविशेषस्थितिरूपफलानुकूलव्यापारानुकूलव्यापारएवा।अतएवतामितिकर्मत्वम्।ईर्ष्या
चतदभावः।ननुक्रिययायमित्यनेनैवसिद्धेःसूत्रस्यवैयर्थ्यमतआह·हरेरिति·कुपधातुयोगेकर्मसञ्ज्ञांवारयति·नह्यकुपितइ
ति·क्रुध्यतीति· बोधनेनेतिशेषः तदर्थत्वाभावेन·क्रोधार्थत्वाभावेन·नतद्योगइदम्।कुपधातुयोगेसम्प्रदानत्वन्नकिन्तुतद्योगे
कर्मसञ्ज्ञेतिशेषः।अतएवभाष्यकैयटोक्तम्याकुप्येतेतिकर्मप्रयोगोमनोरमोक्तउपपन्नोभवति।यदिचपुनिरशनिश्चतमुच्चैर्निह
निकुप्यसिनरेन्द्रयस्मैत्वम् यस्मैप्रसीदसिपुनःसभात्युदारोऽनुदारश्चेतिकाव्यप्रकाशस्थप्रयोगानुपपत्तिरितिविभाव्यतेतदामहाकविप्रयोगद

मे· नचचित्तदोषार्थानामित्येवसूत्रमस्त्विति वाच्यम्· द्विषधातुयोगेऽतिप्रसङ्गात्। अतएवौषधन्द्वेष्टीतिप्रयोगउपपन्नोभवति क्रोधादयश्चेतनविषयाए
वद्वेषस्तुचेतनाचेतनविषयइति· ननूपसृष्टपदस्यसोपसर्गयोरितिव्याख्यानङ्कथमतआह· वैयाकरणेति· निकाये· गृहेऽथवास्वरूपे। अतएव· पूर्वोक्त
रीत्याराधधातोरकर्मकत्वस्वीकारादेव। धात्वर्थैकदेशेफलपदार्थान्वयः। प्रश्नविषयशुभाशुभाश्रयत्वेनकर्मत्वङ्गम्यतेतिसकर्मकोयन्धातुरितितुनश

उपसृष्टयोरित्यस्यार्थमाह· सोपसर्गयोरिति· वैयाकरणनिकायेएव एतदर्थकत्वेनप्रसिद्ध· पूर्वसूत्रापवादोयम्· यदीयइति· यदीय
शुभाशुभसम्बन्धीत्यर्थः। राधीक्ष्योःप्रश्नविषयपर्यालोचनमर्थः। कर्मणःप्रश्नविषयस्यधात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकावेतौ· अ
तएवपूयत्रराधोऽकर्मकावेतुतौ· फलसम्प्रदानकंशुभाशुभपर्यालोचनमर्थः। प्रत्याङ्भ्याम्· व्याख्यानात्प्रत्येकन्निमित्तत्व
मित्याशयेनोदाहरति· गामभिगृणातीति· अनयोःप्रवर्त्तनापूर्वकोऽभ्युपगमोऽर्थः। तत्रविप्रस्यकर्तृप्रयोजकत्वेनहेतुत्वेप्राप्ते
वचनम्· अनुप्रतीतिभिन्नपदंलुप्तपञ्चम्यन्तम्· गृणइतिश्नान्तानुकरणात्षष्ठी· पूंसितुः शंसनविषयहर्षानुकूलव्यापार
लक्षणप्रोत्साहनमनयोरर्थः॥

कथम्। तस्यफलस्यप्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारजन्यत्वाभावात्। व्याख्यानादिति· द्विवचननिर्देशा
दर्थानमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। अनयोः। तत्तदुपसर्गपूर्वकयोः। अत्रविप्रपदाच्चतुर्थी आश्रयत्वमर्थः। तस्यप्रवर्त्तनायामन्वयः। वस्तुतस्तु
सम्प्रदानत्वप्राप्तिमत्त्वेनैवान्वयइति। अनुप्रतीतिसूत्रेऽनुप्रतिभ्यामितिसमासः। यद्वाप्रकृतिवदित्यतिदेशेनलुकृतदाह·। लुप्तपञ्चम्यन्तमि
ति· प्रत्येकमितिशेषः। अतएवप्रत्येकन्निमित्तत्वम्। तस्मादाह· अनयोरिति· ॥

भे॰ पुंसनस्येत्यर्थ इति।उपस्थितत्वात्। करणत्वस्य व्यापारनियतत्वं स्पष्टयन्नाह॰ व्यापारश्चेति॰ तादर्थ्ये॰ तस्मै इदं तदर्थम्। तस्य भावस्तादर्थ्यम् अ
स्मात्चतुर्थ्या उपपदविभक्तित्वेनेयं विशेषणादेव॰ उपकारकत्वमत्र न साक्षादेव किन्तु परम्परयापि। अत एव॰ मुक्तये हरिं भजतीत्यत्रेव ब्राह्मणा
यपायसमितिवद्धीत्यत्रापि चतुर्थी सिध्यति। ब्राह्मणायेत्यत्रापि तादर्थ्य एव। क्लृपीत्यत्रेकानिर्देशमभ्रवारणायाह॰ सप्तमीति॰ अर्थग्रहण

पूर्वव्यापारस्येति॰ पुंसनस्येत्यर्थः। प्रोत्साहयतीति॰ प्रोथामेत्यादिशब्दैरिति शेषः। प्रतायेति॰ करणस्यैव सम्प्रदानत्वेन भानम
त्रात द्व्यापारश्च दानरूप एवेति बोध्यम्॰ तादर्थ्ये॰ तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावरूपः सम्बन्धः। यदा तादर्थ्यस्य सम्बन्धत्वेन भा
नन्तदा षष्ठी॰ गुरोरिदं गुर्वर्थमित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्॰ क्लृपीति सप्तमी। अर्थग्रहणस्त्वात्र। सम्पत्तिरुत्पत्तिः। क्लृप्यर्थकधातुयोगे उत्प
द्यमानार्थे वर्तमानाच्चतुर्थीत्यर्थः। हितयोगे च॰ चात्सुखयोगेपि। क्रियार्थोप॰ क्रिया अर्थः फलं यस्य तत् क्रियार्थम्॰ तेन स्व
वाचकं लक्ष्यते क्रियाफलकार्थवाचकमुपपदं यस्येत्यर्थः। सोऽर्थश्च प्रत्यासत्त्या क्रियारूप एव॰ स्थानिप्रशब्दश्चाप्रयुज्यमानवा
चीवैयाकरणानान्निकायप्रसिद्धः क्रियार्थक्रियोपपदत्वञ्च तुमुनादेरेवेत्याह॰ क्रियार्थाक्रियेति॰ फलेभ्योपातीत्यादौ फल
कर्मकाहरणफलकं यानमिति बोधः॥ मिति॰ जायत इत्यादियोगे चतुर्थीदर्शनमूलकाद्व्याख्यानात्। न्यूनतां वारयति॰ सुखयोगेपी
ति॰ यथा तस्मै हितमिति निर्देशाद्धितशब्दयोगे चतुर्थी तथा च तुर्थी तदर्थार्थेति सूत्रेण चतुर्थ्यन्तस्य सुखशब्देन सह समासविधानाज्ज्ञाप
कात्सुखयोगेपि भवतीति। क्रियार्थमिति॰ नपुंसकत्वमत्रोपपदापेक्षया। अत एव लुप्तस्पष्टणायात तथा च यत्सिद्धं तदाह॰ क्रियाफलकार्थेति॰ फले

नै· प्रकृतसूत्रचारितार्थ्यमाह· इदं सूत्रमिति· क्रियाजनकत्वमात्रेत्यत्र मात्रपदेन तादृशफलाश्रयत्वव्यवच्छेदः। स्वीयसिद्धान्तरीत्या प्राग्बोधमाह· पुष्पसम्प्रेति· यत्र तु षष्ठी तत्र विशेषमाह· कुमार्यद्वेति·। क्रियासम्बन्धित्वमात्रेति· मात्रपदेन क्रियाजनकत्वव्यवच्छेदः। यत्तु प्रकृतसूत्रेण सम्प्रदानसञ्ज्ञा क्रियासम्बन्धित्वविवक्षायामेव। अत एव षष्ठ्यपवादत्वमस्यादिति व्यवहारः। एवं सति कुमार्यद्वेत्यत्र कथं षष्ठीत्याकाङ्क्षायामध्याह्रियमाणपदार्थान्वयविवक्षयेत्याकूतं तन्मतमाह· अन्ये त्विति· भोगायेत्यध्याहृत्येति· अत्र शब्दाध्याहा

परत्वादिति· इदं सूत्रं विषयतया क्रियाजनकत्वमात्रविवक्षायां चरितार्थमिति भावः। पुष्पसम्प्रदानिकेच्छेति चतुर्थीसमभिव्याहारे बोधः कुमार्यद्वकान्तस्य त्रस्तनि स्पृहपनिचेत्यत्र क्रियासम्बन्धित्वमात्रविवक्षायां षष्ठी अन्ये तु भोगायेत्याध्याहृत्य कान्तायेति विभक्तिविपरिणामेन वा व्याख्येयमित्याहुः। स्पृह धातुरिच्छामात्रवाची फलावच्छिन्नेच्छावाची वा द्येसम्प्रदानत्वमन्यत्कर्मत्वम्· ईप्सितत्वञ्च धात्वर्थजन्यफलाश्रयत्वम्· न तु फलस्य धात्वर्थत्वपर्यन्तमाग्रहः। कर्मसञ्ज्ञायां तु य

॥ यातद्याभत्तथोक्तम्॥

रः। यदि तु स्पृहयति योगविवक्षैव तदाप्याह· कान्तायेनीति· आहुरित्यस्वरसबीजं तु अस्य सूत्रस्य कारकाधिकारीयत्वात् क्रियासम्बन्धित्वमात्रविवक्षायामित्यस्यासङ्गतेः। वदतो व्याघातात्। किञ्च कुमार्यद्वेत्यत्र शब्दाध्याहारे विभक्तिविपरिणामे वा गौरवम्। सूत्रस्यैतस्य कर्तुरीप्सिततममित्यस्य च विषयविभागश्चोक्त एव· अस्पष्टमनिपन्नये सिद्धान्तमाह· स्पृह धातुरिति फलावच्छिन्नेति· अत्र फलमिच्छाया एवानन्तानन्तो विलक्षणविषयतारूपमेवाभीप्सितो। अत एवोत्कृष्टप्रकर्षविवक्षायामिति। एवञ्च कर्मसञ्ज्ञायाः शेषषष्ठ्याश्चापवादयमित्युक्तिः प्रयुक्ता। त्रयाणां सूत्राणां परस्परपरिहारेणैव प्रवृत्तेः॥ ६ ॥

शा·शे·भै· वाचनिकमेवेदमिति· अतएवतत्रचरीयत इत्यत्रयस्यचभावेनेतिसूत्रविहितसप्तम्यपेक्षयाऽधिकरणसप्तम्यावलवत्त्वे· यदेनोक्तंसङ्गच्छ
टी·भै· ते। केचित्·भाष्यतत्त्वविदः। अन्तरान्तरेणेतिसूत्रस्थकैयटोक्तन्दूषयितुन्तन्मतमाह· क्रियाकारकयोरिति· अन्तरङ्ग·इति· तयोः परस्पराकाङ्क्षा
४२३ याउत्थितत्वात्। यथाप्रकृतेकृधात्वर्थःस्वनिष्ठायकृष्टत्ववोधानुकूलोव्यापारस्तस्यैवनमःशब्दोद्योतकतयोपकारकः। तद्घटकवोधश्चकिन्निष्ठइ
त्याकाङ्क्षादेवाश्चकिम्फलाश्रयाकाङ्क्षाअत्रद्रष्टव्या। यद्विचप्रकृतेनमःशब्दोवाचकःस्यात्तदानमःशब्दार्थोऽत्रतादृशवोधानुकूलव्यापारमात्र

इतिसूत्रेणेति· भावेयप्रत्ययावश्यन्तेतेक्रियार्थायाङ्क्रियायामुपपदेभविष्यतिस्युरितितदर्थः। यागायेति· यागफलकंयान
मित्यर्थः। उपपदविभक्तेरिति· वाचनिकमेवेदम्भाष्येपठितमितिकेचित्·क्रियाकारकयोःसम्वन्धोऽन्तरङ्ग·उपपदार्थेनतुप
त्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकःसम्वन्धइतितन्निमित्ताविभक्तिर्वहिरङ्गेतिअन्तरान्तरेणेतिसूत्रेकैयटः॥ ॥ ॥

म। व्यापारश्चकृधात्वर्थस्तयोःशीघ्रम्परस्पराकाङ्क्षयाऽन्वयोऽन्तरङ्गस्तेनानांप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यकृधात्वर्थफलाश्रयत्वविरहात्कर्मत्वन्नस्यात्। नमः
पदस्यद्योतकत्वेतुधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वात्तन्निर्वाहः। एवञ्चक्रियाकारकयोःसाक्षात्सम्वन्धोजन्यजनकभावरूपोनिपाताकाङ्क्षाप्र
योजकः। नमःपदस्यद्योतकत्वेतुधात्वर्थव्यापारप्रयोज्यफलाश्रयत्वात्तन्निर्वाहः। एवञ्चक्रियाकारकयोःसाक्षात्सम्वन्धोजन्यजनकभावरूपोनि
पाताकाङ्क्षाप्रयोजकः। नमःपदेनसम्वन्धश्चस्वद्योत्यव्यापारप्रयोज्यवोधाश्रयत्वरूपइतिवहिरङ्गइत्येवाएवमेवसर्वत्रोपपदार्थेनसहान्वयस्यव

उपपदविभक्तेःकारकविभक्तिर्बलीयसी

मे॰ तदेतद्दूषयति॰ अत्राहुरित्यादिना॰ क्रियाकारकभावेनैवेति॰ नमस्यतीत्यत्र करणाद्यर्थे नमोवरिवश्चित्रङः क्यजिति सूत्रेण क्यचो विधानात्तत्र
क्यजन्तार्थान्वयेनैव नमःशब्दार्थान्वयो वाच्यः एवं सत्युभयविभक्त्योः समत्वादनरङ्गन्यायस्येहसम्भवाभावात्॰ एतेन प्रकृते उभयोरपि समत्वेन
सहयुक्तेऽप्रधाने इति सूत्रेऽप्रधानग्रहणं शक्यमकर्तुम्॰ नच पुत्रेण सहागतः पितेत्यत्र पितुरपि तृतीयापत्तिः। उपपदविभक्तेरितिन्यायेन
प्रथमा भविष्यतीत्युक्तं तत्र प्रथमायाः। येनाभिप्रायेण कारकविभक्तित्वमुक्तं तदाविष्कर्तुमाह॰ कारकविभक्तित्वमिति॰ कर्त्रादिषट्कान्यतमे

अत्राहुः। एवं सति नमस्यति देवानित्यादौ नमःपदार्थे क्रियाकारकभावेनैवान्वये परत्वाच्चतुर्थीमाशङ्क्यानेन वारणस्य भाष्योक्तस्या
सङ्गतिः। एतेन प्रधानत्वात् क्रियायास्तत्सम्बन्धनिमित्तकत्वेन बलवत्त्वमित्यपि परास्तम्॰ कारकविभक्तित्वञ्च क्रियाजनकत्वस
मानाधिकरणकर्त्रादिषट्कान्यतमार्थकत्वम्॰ अन्याभिहितानुक्तकर्त्राद्यन्यतमार्थत्वम्प्रथमाया अपि। अभिहिते प्रथमेति वा
र्तिकस्वारस्यादतः प्रथमापि कारकविभक्तिरिति बोध्यम्॰ द्वावित्यादौ द्वित्वादेरिव देवदत्तः पचतीत्यादावुभाभ्यामेकस्यैव क
र्तृत्वस्य बोध इति न तद्बाधा इति॥ ९ त्यत्र कर्त्रादिपदं कर्तृत्वादिशक्तिपरम्॰ अतस्तत्सामानाधिकरण्योपपत्तिः। अभिहितकर्तृत्वादेः प्रथ
मास्वीकारेऽपि कर्तृत्वादेर्वारद्वयं शाब्दबोधे भानापत्तिं वारयति। द्वावित्यादाविति॰ नच स्वनिष्ठापकृष्टत्वबोधानुकूलव्यापारस्य नमःशब्दार्थत्वे देवो
द्देशेन यत्र नमस्कारः कृतस्तत्र तादृशफलस्य बोधस्य शूद्रादावपि सत्त्वाच्छूद्रं नमस्करोमीत्यपि प्रयोगापत्तिः स्यादिति वाच्यम्॰ फलतावच्छेदकस
म्बन्धेन फलाश्रयत्वस्यैव द्वितीयाप्रयोजकत्वात् प्रकृते च स्वविषयापकर्षावधित्वसामानाधिकरण्यविशिष्टसमवायस्य फलतावच्छेदकस
म्बन्धत्वमनेन सम्बन्धेन फलाश्रयत्वन्नोद्देश्यातिरिक्त इति॰॥ ॥ ॥

मि॰ अयमर्थो नमस्करोमीत्यत्र धातोरेव॰ नमःशब्दस्तु द्योतक इत्यभिप्रायेणोक्तं नमस्कारफलस्येति विशेषणेन नमइत्यादौ तु नमःशब्दो निपातः। सचोक्तार्थ निरूक्तसमवायविशिष्टतादृशबोधानुकूलव्यापारे शक्त इत्यतस्तत्रापि न शूद्राय नम इत्याकारको द्विजकर्तृकः प्रयोगः। नमस्करोतीत्यत्र गतित्वं साक्षात्प्रभृतिषु पाठान्नेति न युक्तम्। साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनं कर्तव्यमिति वार्तिकविरोधात् आह॰ उर्यादिष्वेवेति॰ प्राचीनोक्तं खण्डयति॰ एकस्याएवेति॰ यथा मासे दीयत इत्यत्राधिकरणसप्तमी यस्य च भावेनेति सप्तम्यपेक्षया बलवत्त्वात्प्रवर्त्तत इति कैयटेनोक्तम्॰ पर्याप्त्यर्थानामिति

नमस्करोति देवानिति उत्कर्षनिष्ठाय स्वनिष्ठापकृष्टत्वबोधसत्त्वानुकूलव्यापाररूपनमस्कारफलस्य तादृशबो- धस्याश्रयतया देवानां कर्मत्वम्। स्वशब्देन प्रयोक्ता॰ नमःशब्दस्य साक्षात्प्रभृतिषूर्यादिषु वा पाठेन गतित्वात्सत्त्व म्॰ एकस्याएवोपपदविभक्तित्वे कारकविभक्तित्वे चायं न्याय इति तु न युक्तम्। नमस्यति देवानित्यत्रैतत्परिभाषो- पन्यासपरभाष्यविरोधात् सहयुक्ते इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च॰ अलमिति॰ अलमित्यनेन पर्याप्त्यर्थानां ग्रहण

अत्र पर्याप्तिः सामर्थ्यम्। तदभिप्रायेण मूले दैत्येभ्यो हरिरलं प्रभुः समर्थ इत्युक्तम्॰ व्याख्यानादिति॰ भूषणवार ((णाम्व्याख्यानादित्यर्थः णार्थकालंशब्दस्य कन्यामलङ्करोति हरिरिनभोजनमलङ्करोतीत्यादौ क्रियावाचकधातुसमभिव्याहारे प्रयोगात्तत्रोपपदविभक्तेरिति न्यायेन द्वितीयैवेति प्राचीनकृतव्याख्यानादित्यर्थः। अत्र तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति निर्देशादर्थविवक्षा अलंशब्दविषये व्यवस्थार्थैकसोऽर्थो भू- षणाद्यर्थकालंशब्दप्रयोगेन प्रतीयत इति न तत्र चतुर्थी किन्तु षष्ठ्येवेति व्याख्यातुं शक्यते॥

भे॰ फलान्याहर्त्तुमित्यकारकबोधश्चोच्चारितः शब्द इति नियमान्न सम्भवतीति शङ्कानिवारणायाह॰ यथा वाक्यार्थ इति॰ यत्तु प्रकृतसूत्रबलादेतत्सूत्रो
दाहरणघटितवाक्यात्सदानुपस्थितस्याप्याहरणस्य शाब्दबोधविषयत्वङ्कल्प्यते। पदजन्यपदार्थोपस्थितिरेव शाब्दबोधे हेतुरित्यस्यौत्सर्गिकत्वादत्रत्या
गएवेति तन्न॰ उक्तरीत्या भाष्याविरोधेन सत्याङ्गतावेवङ्कल्पनस्यानुपयोगात्। नमस्कुर्म इत्यत्र नमःशब्दयोग्यार्थे नृसिंहशब्दार्थान्वयेन नमःस्वस्तीति सू
त्रेणैव चतुर्थीसिद्धावस्य सूत्रस्य वैयर्थ्यमत आह॰ नमःस्वस्तीत्यनेनेति॰ कर्मणि स्थानिन इत्येतावन्मात्रस्यैवोपादानमस्त्वित्यत आह॰ पिण्डीमित्या
दाविति॰ तुमशब्दस्तुमुन्प्रत्ययपरस्तद्वाचकस्यापि भाववचनस्यार्थे इत्यत आह॰ तुमशब्देनेति॰ भाववचनग्रहणसामर्थ्यात्सूत्रविशेषस्य ला

यथा वाक्यार्थे वाक्यैकदेशप्र— योगस्थले प्रविश पिण्डीमित्यादौ तस्यैव पदस्य सम्पूर्णवाक्यार्थशक्तता तथास्य समुदायस्या
हरणघटितोक्तार्थशक्तिरेतच्छास्त्रबला त्स्थानिन इत्युक्तेः तत्प्रयोगेनेति बोध्यम्॰ अयमेवार्थोध्याहारः। नमस्कुर्मो नृसिंहा
येति॰ नमःस्वस्त्यनेन तु न सिद्धिः। उपपदविभक्तेरिति न्यायेन द्वितीयापत्तेः पिण्डीत्यादावप्रयुज्यमानभक्षणक्रियाकर्म॰
णि चतुर्थीवारणाय क्रियार्थोपपदस्येति॰ तुमर्थात्॰ तुमशब्देन तदर्थो लक्ष्यते सोऽर्थो यस्येत्यर्थः॥ ((भेस्य प्रतिपत्त्यै तस्य सूत्रस्या

र्थमाह॰ भावेय इति॰ यागाय यातीत्यादौ फलप्रयोजकत्वरूपसम्बन्धो विभक्त्यर्थः। तादर्थ्ये चतुर्थीत्यनेन तु नैतत्सूत्रोदाहरणविषये चतुर्थीसिद्धिः
घञादिना तादर्थ्यस्योक्तत्वेनोक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेन चतुर्थ्याः प्राप्तेः। एवञ्च प्रातिपदिकार्थेति सूत्रेण प्रथमाबाधनार्थमिदं सूत्रम्। द्वि
षां विघाताय विधातुमिच्छतेत्यादिस्थले तादर्थ्ये एव चतुर्थी। अन्यथा तुमुन्नन्तस्य प्रयोगात्स्थानिन इत्युक्तत्वाच्चतुर्थी न स्यात्॰। न चोक्तार्थानामि
ति न्यायात्तादर्थ्ये चतुर्थ्यपि कथमिति शङ्क्यम्। विधानक्रियातादर्थ्यस्येच्छानिष्ठस्योक्तत्वेऽपि विधानक्रियानिष्ठं यद्विघाततादर्थ्यं तस्यानुक्तत्वात्

भे॰ अपकृष्टसादृश्यप्रतिपादनेयत्रतात्पर्यन्तत्रन्यूनगुणेषुसादृश्यप्रतिपादनस्यलोकप्रसिद्धत्वाद्यद्यपितिरस्कारस्तथापिसूत्रेकुत्सितइत्येववक्त
व्येऽनादरइत्युपादानादतिशयविशिष्टानादरस्ययत्रप्रतीतिस्तत्रैवसूत्रप्रवृत्तिरित्यभिप्रायः।तादृशानादरप्रतीतिश्चनत्वान्तृणम्मन्यइत्यादौस्फु
टैव·नत्वान्तृणम्मन्येतृणायवेत्यत्रोभयोरपिविभक्त्योः कर्मत्वशक्तिविशिष्टएवशक्तिः।नतुपकाव्याख्यानादिति· अनभिहिताधिकारस्वारस्यमूल
काद्याख्यानादित्यर्थः।मूलकारस्यन्यूनताम्परिहरति·श्यन्नुपलक्षणमिति·दैवादिकस्यधातोर्ग्रहणमित्यर्थोपलक्षणमित्यर्थः।लिटादावपीति

नत्वपकृष्टसादृश्यरूपस्यप्रतीतिश्चनञ्समभिव्याहारएव· तृणतुल्यमपिनमन्यइत्यर्थः।तृणायमत्वारघुनन्दनोऽपिइत्या
दौनञोऽध्याहारस्तदाह· नत्वान्तृणमिति·कर्मात्रचतुर्थ्यर्थः।श्यनेति· नतुयकाव्याख्यानादितिभावः।श्यन्नुपलक्षणन्ते
नलिडादावपिभवतितद्ध्वनयन्नाह· नानादिकयोगेनेति· नौकाकेति· भाष्येयेषुप्राणिषुनेष्यतेतेनावाद्योभविष्यन्तीतिये
ष्वितिबहुवचनेनतदन्युदाहरणबलेनचैष्वेवानिष्टनिर्णयइतिभावः।गत्यर्थकर्म· कर्मात्रचतुर्थ्यर्थः।गत्यर्थेतिकिम्· ओद
नम्पचति·कर्मणीतिकिम्· अश्वेनगच्छति।चेष्टायामिति· धात्वर्थस्यक्रियारूपत्वात्प्रश्नः॥ ॥यथाकामाधिक्यादशक्तः स्याति

नत्वान्तृणयमेनेइत्यादावितिस्त्रीणांवाक्ये·नासाङ्गमाधिक्यम्बाहारोद्विगुणः स्त्रीणाम्बुद्धिस्तासाञ्चतुर्गुणा षड्गुणोव्यवहारश्चकामश्चाष्टगुणः
स्मृतइत्यत्रप्रसिद्धम्· नौकाकान्नशुकशृगालवर्जेष्वितिमूलकारोक्तापरिगणनमिदमितिप्रतीयते।तच्चनयुक्तम्· भाष्येऽनावादिष्वितिवक्ष्यामि
नत्वान्नावमन्ये।नत्वामन्नम्मन्यइत्युक्त्वायेषुप्राणिषुनेष्यतेतेनावाद्योभविष्यन्तीतिकथनात्।यद्विभाष्यीयमुदाहरणमत्रमूलन्तदाशृगाल ४२५
शब्दोपादानमधिकमितितुनशङ्क्यम्·भाष्योदाहरणेषुशृगालशब्दानुपादानेपितत्रत्यबहुवचनाद्धन्त्यादिप्रामाण्याच्चैवमुपादानात्तदेतदाह·

र्भे· नौकाकेति· गतिरिति वाच्यम्· गतेः कारकस्येत्येव सिद्धमित्याशयेनाह· कर्मणीति किमिती॥ ॐ॥ शारीरेति· परस्पन्दादिधात्वर्थभूता इत्यर्थः। अ
र्थपर इति· कर्मणीत्यनेन सामानाधिकरण्यात्। कर्मसंज्ञा हि शास्त्रेणार्थस्यैव विधीयते· व्याख्यानादिति· अध्वन्यर्थग्रहणमिति वार्तिकमूलकत्वं स
मकालिकेति· एतच्च फलेऽन्वेति। आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकसत्त्वमस्मिन्व्याख्याने मूलम्· ननु जनैर्यदा यत्र गम्यते स एवाध्वा लोकप्र
सिद्ध इतीति स्त्रियं गच्छतीत्यत्रानध्वनीति प्रतिषेधो न प्राप्नोतीत्यत आह· अध्वपदेनेति· स्पष्टं चेति· आस्थितप्रतिषेध इत्यादिनेत्यर्थः· उत्पथा
दिति ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याशयेनाह· उत्पथं समनुज्य इति· इष्यत इत्येतद्यन्मूलेकथितं तल्लब्धमर्थस्य प्रतिपत्तये आह· नत्वेति· उत्पथेनेति

शारीरक्रियाया एव ग्रहणमित्युत्तरम्· पन्थानमिति· अध्वशब्दोऽर्थपरो व्याख्यानादिति भावः। अधिष्ठित इति· शब्दप्रयोग
समकालिकगन्तृव्यापारजन्यफलाश्रय इत्यर्थः। अध्वशब्देन गन्तृप्राप्योऽर्थ उच्यते तेन गन्तृयुक्तः स्त्रियं स्त्रियं गच्छतीत्यादौ·
न· स्पष्टं चेदं भाष्ये· उत्पथादिति· उत्पथं समनुज्येत्यर्थः। इष्यत इति· नत्वाकान्त इत्यर्थः। उत्पथेनेति· गन्तुमशक्त इति शेषः॥

करणे तृतीया गच्छतीत्येतन्निरूपिता चेत्कर्मकरणयोरैक्योपपत्तेः कर्मत्वानुपपत्तिः। यदि पथः शब्दार्थ उत्पथात्तिर ॥ इति चतुर्थी॥ ॐ ॥
स्कृतदोत्पथस्य करणत्वानुपपत्तिरित्येतच्छाङ्कानुत्थानायाह· गन्तुमशक्त इति शेष इति· अत्रेदमवधेयम्· गत्यर्थकर्मणि चतुर्थी चेति मन्यकर्म
ण्यनादर इत्यस्यानन्तरं त्वपथ्यानाम्श्वहृगालामनध्वनीति वाकृतोन कृतमिति। यत्तु द्वितीयाग्रहणं कर्मणि प्राप्तायाः षष्ठ्या मा भूदित्येतदर्थं तत्र तद्बाधनार्थं
मिति तन्न· सन्दर्शनादिक्रियया गत्यर्थक्रियायाः कृत्रिमकर्मत्वं कर्मणायमभिप्रैतीति यामस्य सम्प्रदानत्वेन चतुर्थ्या। गत्यर्थकर्मत्वेन हि तृती
याया अपि सिद्धिमाश्रित्यैतस्य प्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्येन भाष्यमते षष्ठीस्वीकारवत्सूत्रकारमतेऽपि कृदन्तेन योगे षष्ठ्युत्पत्तौ विष्टापत्तेः स्वीका

श·शे· भै॰ नचसूत्रारम्भेउभाभ्यामपिविभक्तिभ्यांकर्मत्वशक्तिमत्त्वेनैवार्थस्यशाब्दबोधभानम्प्रत्याख्यानपक्षेतुकर्मत्वसम्प्रदानत्वाभ्यान्तत्तच्छाब्दबोधेभानं
टी·भै· स्वीकार्यमितिवाच्यम्पार्थभेदात्कथमेतत्प्रत्याख्यानमितिवाच्यम्·अर्थभेदेपीष्टापत्तिमाश्रित्यैवभगवताप्रत्याख्यानात्।यथोत्तरम्मुनीनाम्प्रामाण्यात्
४२६ नचग्रामायगच्छतीत्यत्रगमधातोरुत्तरदेशसंयोगानुकूलव्यापारमात्रमर्थश्चेत्तत्ताद्रशक्रियायाः कर्मत्वमितिताद्रशव्यापारविषयकसन्दर्शन
ङ्गमधातोर्धातोरनेकार्थत्वाद्वृत्तिःस्वीकार्याएवञ्चोत्तरदेशसंयोगरूपफलस्यप्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यत्वाभावेनकथङ्ग्राम
स्यकर्मत्वप्राप्तिरितिवाच्यम्·अर्थभेदेपिप्रत्याख्यानेइष्टापत्तिवदेकस्मिन्नेवार्थधातोर्यदावृत्तिस्तदाग्रामङ्गमायवागच्छतीत्यस्यानभिधान
एवेष्टापत्तेःस्वीकारात्·नचैवमर्थभेदेपिचेदत्रद्वितीयाचतुर्थ्योःस्वीकारस्तदाघटङ्करोतीत्यत्रकृधातोरप्यर्थभेदमाश्रित्यघटङ्कटावयवान्क

॥ ध्रुवम·ध्रुवंस्थिरम्।अपायोविभागजनकोव्यापारस्तदनाश्रयमितियावत्·॥ ❁ ॥

रोतीतिप्रयोगापत्तिरितिवाच्यम्·लक्ष्यानुरोधेनैताद्रशेविषयेताद्रशार्थभेदेनविवक्षायाअस्वीकारइतिस्वीकारात्·तदुक्तंहरिणा·भेदाभेदवि
वक्षाचस्वभावेनव्यवस्थितेति॥ ❁ ॥ इतिचतुर्थीविवरणम्॥ ❁ ॥ ध्रुवमपाये·ध्रुधातोःस्थैर्यार्थकात्कुटादेःपचाद्यचिनिष्पन्नोध्रुवशब्दः
स्थैर्यार्थकइत्यभिप्रायेणाह·ध्रुवंस्थिरमिति·अपायोविभागइति· नचनाशस्यापायपदार्थत्वंलोकप्रसिद्धमितिकथमेतद्व्याख्यानमितिवा
च्यम्·विभागजनकव्यापारस्यस्वजनकविभागजनकत्वसम्बन्धेनोत्तरदेशसंयोगनाशसम्बन्धितयाऽपायपदस्यतस्मिन्व्यापारेलक्षणा ४२६
स्वीकारात्·पतनमात्रन्तुनापायः।वृक्षमजहदपिभूमिंस्पृशतिपक्षेभूमिम्पततीतिप्रयोगात्·॥ ॥ ॥ ॥

मे· अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणं कर्तव्यमिहापि यथा स्यात्· अलं मल्लो मल्लाय। प्रभुर्मल्लो मल्लायेति भाष्यमप्यत्र मानम्· अत एवालं श्रमेणेत्र भवति। यथा
पर्याप्त्यर्थकशब्दयोगे तस्मै प्रभवतीति निर्देशाच्चतुर्थी तथानादरो विषये सत्त्वामिति निर्देशात्षष्ठ्यपि भवतीति मूलोक्तम्· आशीर्विषयत्वेति· स्वस्त्यर्थस्या
विषयत्वविवक्षायामित्यर्थः। यदुक्तं मूले परामपीति तच्च परस्परविषयपरिहारेण समवतीत्याशयेन तथा दर्शयति· स्वस्तियोगे इत्यादिना स्वस्तिशब्दा
र्थश्च मङ्गलम्। यथा स्वस्ति गोभ्यो भूयादित्यादौ स्वस्त्यर्थस्याशीर्विषयत्वमेवेति तु न नियमः। अत एव स्वस्ति वृषलायेत्यत्र तत्त्वकथनेऽपि चतुर्थी भवति

तत्र ज्ञापकमप्याह· तस्मै प्रेति· षष्ठ्या अपि साधुत्वे बीजमाह सत्त्वामिति· आशीर्विवक्षायामिति· आशीर्विषयत्वविवक्षाया
मित्यर्थः। स्वस्त्यर्थः कुशलं मङ्गलं वा। स्वस्तियोगे च चतुर्थ्या अवकाशः स्वस्ति जाल्माय यास्यतीति तत्त्वकथनम्· कुशलार्थैरा
शिषीत्यस्यावकाशः स्वस्तिभिन्नाः कुशलार्थाः स्वस्तिशब्दोऽव्ययमपि। प्रतिगृह्णामि ते धेनुं कुटुम्बार्थे विशेषतः। स्वस्ति
र्भवति मे नित्यं सुखं चानुत्तमं तथेति विभविष्योत्तरे प्रयोगात्। मन्यकर्मणीति तिरस्कार इति· अनादरो नादराभावमात्रमपि
तु नञोऽधर्मादाविव प्रतिपक्षवाचित्वात्तिरस्कार इति भावः। तत्रानादर इति मन्यकर्मविशेषणेन द्योतकं यत्कर्मेत्यर्थः। ते
न युष्मच्छब्दाच्चतुर्थी न· तिरस्कारश्च व्याख्यानादपकृष्टनिरूपितोपमेयत्वस्याप्यभावरूप उपमेयेऽत्र गृह्यते॥ ॥

सूत्रे पूर्वोत्तरसाहचर्यात्स्वस्तिशब्दोऽव्ययसंज्ञक एव गृह्यते तदेतदाह· स्वस्तिशब्द इति· मन्यकर्मणीति सूत्रव्याख्यानवेलायां यदुक्तं मूले तिर-
स्कार इति तत्साधोपायमाह· अनादर इति· व्याख्यानादिति· तिरस्कारग्रहणं कर्तव्यमिति वार्तिकमूलकात् तिरस्कारश्चापकृष्टनिरूपितोपमेय-
त्वाभावो यत्र प्रतिपाद्यते तत्र स्पष्टं प्रतीयते·॥

भै·यथाऽसतोविवक्षाभवतीति।यदिप्रकृतभाष्यङ्कैयटरीत्याव्याख्यायेततदासिद्धान्तभाष्याक्षराणामस्वारस्यन्नोपपद्यतेप्रधानव्यापा
राश्रयत्वरूपस्यत्वदभिमतस्याध्रौव्यस्यात्रकदाप्यसत्वात्तस्माच्छेखरोक्तरीत्याव्याख्यानमेवोचितम्·लोकप्रसिद्धातिरिक्तेति·लोकसिद्धःलो
कप्रसिद्धोयोध्रुवपदार्थोनिश्चलत्वरूपस्तदतिरिक्तइत्यर्थः।शक्तिरिति·नचोक्तरीत्यालक्षणैवकल्प्यतइतिवाच्यम्·प्रसिद्धशक्यार्थमादायप्रा
प्तबोधसम्भवेलक्षणायाअनुचितत्वात्·सूत्रार्थमाह·तस्मादित्यादि·स्वरीत्याशङ्कासमाधानभाष्यंयोजयति·त्रासादेरिति·आदिनाधावनपरि

भाष्यानुसारिणस्तुएवंहित्रासादश्वात्पतितोधावतःपतितइत्यादौध्रुवत्वाभावादपादानत्वन्नस्यादित्याशङ्क्याध्रौव्यस्याविव
क्षितत्वमत्रायतःसतोप्यविवक्षाभवतीतिसमाहितम्भाष्येतदसङ्गतंस्यात्·त्वदुक्ताध्रुवत्वस्यपतधात्वर्थव्यापाराश्रयत्वा
त्यात्रासत्वेनसतोऽध्रौव्यस्याविवक्षेत्यस्यासङ्गतेः।सिद्धान्तेपित्वदुक्तध्रुवपदार्थकथनमेवोचितमितितदसङ्गतिश्च
लोकसिद्धातिरिक्तेऽर्थेध्रुवशब्दस्यशक्तिकल्पनेगौरवञ्च·अतदावेशादित्यस्यहरिकारिकायान्तदावेशाविवक्षणादित्यर्थः
तस्मादपायेगतिविशिष्टेसतियद्ध्रुवमवधिभावोपगमाश्रयत्वेसतितदतिरिक्तस्यावधित्वोपयोगिव्यापारस्यानाश्रयन्त

ग्रहः।ननुयदिकैयटोक्तरीत्याध्रुवमपायइत्यस्यार्थोवर्ण्येततदाकर्तृवारणायध्रुवमपायइतिचरितार्थम्·((दपादानमितिसूत्रार्थः॥
तन्मतेऽपायेगतिविशेषेयद्ध्रुवन्तदाश्रयइत्यर्थाद्ध्रुवग्रहणाभावेऽपायात्मकक्रियाजनकमित्यर्थेकर्तरिसूत्रप्राप्तेरेववाच्यतयाकर्तृसञ्ज्ञाया
इयमपवादःस्यात्।परन्त्वेवन्ध्रुवग्रहणाभावेसूत्रार्थोवक्तुमशक्यः।ध्रुवग्रहणङ्किमर्थम्।ग्रामादागच्छतिशकटेनेतिकरणेऽतिप्रसङ्गापादानप
रभाष्यविरोधात्।नहिकरणंविभागजन्यसंयोगजनकक्रियात्मकापायजनकम्।किन्तुतादृशापायघटकविभागजनकत्वेनकरणस्यकारकत्वा

दपादानसञ्ज्ञायाःप्राप्तिरितिभाष्यस्याभिप्रायो ४२२

मे॰ एवञ्चोत्तरभाष्येणकरणसञ्ज्ञात्रबाधिकाभविष्यतीत्यनेनयथापरत्वात्करणसञ्ज्ञायाबाधकत्वन्दर्शितन्तथाग्रामादायातीत्यत्रग्रामे
चरितार्थमपादानसञ्ज्ञाङ्कर्तृसञ्ज्ञाबाधिकाभविष्यतीतिनकर्तृवारणन्ध्रुवग्रहणप्रयोजनमित्याशयेनाह॰ ध्रुवमपायइतित्विति॰ इदञ्च
प्रयोजनमपायघटस्याएतदभावेध्रुवङ्कारकमित्येवोक्तौवृक्षस्यपर्णम्पततीत्यत्रवृक्षस्यपथाऽपादानत्वप्राप्तिस्तथाह॰ वस्तुतइत्यादि॰ अत्र

त्रासादेरवधित्वोपयोगित्वाश्रयेणशङ्का वृक्षात्पर्णमित्यादौतस्यासत्वात्रतदुपयोगित्वन्तस्य॰प्रकृतेतुविद्यमानस्यापित
स्याविवक्षितत्वान्नतदुपयोगित्वन्तस्येत्युत्तरम्॰ ध्रुवमपायइतितुवृक्षस्यपर्णम्पततीत्यादौवस्तुतस्तस्यपर्णद्वारापातजन
कत्वात्प्राप्तापादानत्ववारणाय॰एवञ्चापायेइतिकारकेइत्यस्यक्रियाजनकत्वेनविवक्षितइत्यर्थस्तात्पर्यग्राहकम्बोध्यम्॰
ध्रुवग्रहणनुकारकान्तराणामिवापादानस्यावधिभावोपगमातिरिक्तव्यापाराश्रयत्वाभावबोधनायेत्याहुः।अपादानत्वश
क्तिश्चप्रकृतधात्वर्थविभागाश्रयत्वसमानाधिकरणेति अपादानसमभिव्याहारेविभागोपिधात्वर्थइतिबोध्यम्॰एवञ्च
वृक्षात्पततीत्यादौतदपादानकविभागपूर्वकःसंयोगःपर्णवृत्तिरितिबोधः।वृक्षाद्भूमिम्पततीत्यादौवृक्षापादान-
कविभागपूर्वकःसंयोगानुकूलोव्यापारइतिबोधः॥ ॥ १ वृक्षस्यक्रियायामेवान्वयोनतुपर्णेतथासतितस्यकारकत्वा
भावसम्भवःस्यात्।ध्रुवग्रहणप्रयोजनमाह॰ ध्रुवग्रहणन्त्विति॰ तथाचतदभावपूर्वोक्तस्थलेकरणेऽतिप्रसङ्गः।अतिरिक्तव्यापाराभावे
ति॰ सचवृक्षस्यपर्णमित्यत्रवृक्षेनास्तीतिभावः।वृक्षात्पततीत्यादाविति॰ अत्रविभागजन्यःसंयोगोऽर्थःपतेः।वृक्षाद्भूमिम्पततीत्यादाविति॰
अत्रविभागजन्यसंयोगानुकूलव्यापारःपतधात्वर्थः॥

शा॰प्र॰ मै॰ ननुपरस्परस्मान्मेषावपसरतइत्यत्रमेषपदोपात्तयोरेवपरस्परशब्दार्थतयातयोरेवविभागोपगमातिरिक्तव्यापाराश्रयत्वाभावेनकथमपादान
टी॰ भै॰ त्वमतआह॰ परस्परेति॰ वाचकशब्दरूपोपाधिगतभेदस्यवाच्यार्थआरोपेणतयोरप्यर्थयोर्भेदात्कर्तृत्वापादानत्वयोरुपपत्तिरितिभावः। अन्यत्र॰ उद्योते। कै

४५८ परस्परस्मान्मेषावपसरतइत्यादौमेषपदोपात्तयोरेवक्रियाश्रयत्वात्कर्तृत्वम्परस्परपदोपात्तयोरेवविभागाश्रयत्वादपादानत्वम्॰ मेषपदोपात्तेनतद्विवक्षणात्प्रयोगानुसारित्वाद्विवक्षायाः। विभागपूर्वकमुत्तरतोगमनंह्यपसरणम्॰ आत्मानमात्मनेत्यादावन्तःकरणाद्युपाधिकृतभेदवत् शब्दरूपोपाधिकृतभेदाभ्युपगमेमानाभावात्॰ शब्दालिङ्गितार्थभानस्यैवसत्त्वाच्चेत्यन्यत्रविस्तरः। यत्तुपसरतइतिसृधातुनागतिद्वयस्याप्युपादानादेकनिष्ठाङ्गतिम्प्रतिइतरस्यापादानत्वमविरुद्धमिति तन्न॰ वस्तुतस्तन्निष्ठव्यापारयोर्भेदेपिसृधातुनानिवृत्तभेदस्यैवापायस्योपादानादुभयोरपितत्क्रियाश्रयत्वेनपरत्वात्कर्तृत्वापत्तेः। अतएवैकशेषसूत्रेभाष्येउक्तम्॰ वैतिङन्तानेकशेषारम्भप्रयोजनंक्रियाया एकत्वादिति धनुषाविध्यतीत्यत्रनिःसरच्छरजन्यवेधनार्थत्वाद्धधेरपादानत्वाकरणत्वोभयप्राप्तौपरत्वात्करणत्वम्बोध्यम्॰ ग्रामादायातीति॰ आयातेर्विभागपूर्वकोत्तरदेशसंयोगानुकूलोव्यापारोऽर्थः। वृक्षस्त्यजतीत्यादौव्यापारव्यधिकरणविभागस्यैवधात्वर्थत्वेनकर्मसंज्ञयापादानत्वस्यबाधः॥

यदादिमतन्दूषयति॰ यत्त्विति॰ अतएव॰ निष्पन्नस्यैवा णमः
पादानादेव॰ ननुव्यधधात्वर्थेपिविभागस्यप्रवेशात्तद्योगेधनुषाविध्यतीत्यत्राप्यपादानसंज्ञाप्राप्नोतीत्यतआह॰ धनुषेति॰ ननुत्यजधातोर्विभागानुकू ४५८
लव्यापारार्थकत्वात्तद्योगेप्यपादानत्वंस्यादतआह॰ वृक्षमिति॥

मै· तत्र विशेषमाह· विभागश्चेति· स्वसिद्धान्तमाह· भाष्यानुसारिणस्त्विति· स्वदुक्ता ध्रुवत्वस्य। तद्धात्वर्थव्यापारानाश्रयत्वस्वरूपस्य· एवं हि तत्र भाष्ये उक्तम्· गति
युक्तेष्वपादानसंज्ञा नोपपद्यते ऽध्रुवत्वात्। रथात्प्रवतात्पतितः। अश्वात्त्रस्तात्पतितः। सार्थाद्गच्छतो हीन इति। अत्र त्रासो मानसो धर्मः। नहि तेनाश्वस्याध्रुवत्व
हानिरिति शङ्कामपनेतुमाह कैयटः। त्रासपूर्वके परिस्पन्दने ऽनेकार्थत्वाद्धातूनां त्रसिर्वर्तते त्रस्तस्याश्वस्य पातस्य निमित्तमिति पूर्वमश्वस्य त्रस्तत्वेन सम्बन्धः प
श्चात्पतित इत्यनेनेति ध्रुवत्वमश्वस्य नास्तीति तत्समाधानम्भाष्ये न वा ऽध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात् न वा एष दोषः। किं कारणम् अध्रौव्यस्याविवक्षितत्वात्· नात्राध्रौव्यं
विभागश्च न वास्तवसम्बन्धपूर्वको वास्तव एव। किन्तु बुद्धिपरिकल्पितसम्बन्धपूर्वको बुद्धिकल्पितोऽपि। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यत
रा इत्यादौ बुद्धिकल्पितापायाश्रये ऽपि च भाष्ये पञ्चमीसाधनात्· कर्तृवारणाय ध्रुवमिति। अन्यथा कर्तृसंज्ञापाद इयमपवादः स्यात्· अ
पायविषये परत्वात्कारकत्वद्रूपक्रियाजनकत्वादपादानमित्यर्थसम्भवात्कर्तृसंज्ञानुपपत्त्या द्वियोगे चरितार्थो हरिरप्याह· अपाये यदुदा
सीनं चलं वा यदि वाचलम्। ध्रुवमेवातदावेशात्तदपादानमुच्यते इति। स्पष्टं चेदं पदादौ· ॥ विवक्षितम् किन्तर्हि ध्रौव्यम्· अत्र कैयटः। ध्रुवमेकरूपम्
तच्च ध्रौव्यमपायविषयमपायमाश्रीयते न त्वनवच्छिन्नम्· अपाय इति· प्रत्यासत्तेरिति भावः। अपायेति· विभागजसंयोगानुकूलो गतिविशेषो ह्यपायः स
च प्रधान एव प्रत्यासत्तेः स चात्र पतिनोपात्तः न च तदाश्रयोऽश्वस्तथात्वे कर्तृत्वापत्तेः। न त्वनवच्छिन्नमिति· अनिरूपितमित्यर्थः। ततो भाष्ये शङ्का ― सतो
नामविवक्षा स्यात् सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथा· अलोमिका एडका। अनुदरा कन्येति। असतश्च विवक्षा भवति। समुद्रः कुण्डिका― विन्ध्यो वर्धितक
मिति। एतद्भाष्ये ऽसतश्च विवक्षेति निदर्शनार्थमुपात्तम्· ॥

मे॰ कर्म चात्र ग्लानिविषय एव स चाध्ययनादिः। परापूर्वको जिधातुश्च क्वचिदभिभवे वर्त्तते। यथा शत्रून्पराजयत इति इह बलसोढग्रहणान्न्यूनीभावार्थ
कः। न्यूनीभावश्च शक्तिवैकल्यादिरूपः। अध्ययनाच्च षष्ठ्याम्प्राप्तायामिदं वचनम्। ग्लायतीत्यस्य शक्तिविकलो भवतीत्यर्थः धातोरकर्मकत्वे एवै
तन्सूत्रोदाहरणम्। यदा त्वयं सकर्मकस्तदा प्रत्युदाहरणम्॰ उदाहरणे पराजयत इत्यत्र कालो न विवक्षितः। तेनाध्ययनात्पराजिष्यत इत्यत्रापि सि
द्धम्॰ यवेभ्यो गां वारयति कूपादन्धं वारयति दुराचारादनुकम्प्यम्वारयतीत्यादि सकलसाधारण्येन वारयतेरर्थमाह॰ भक्षणेत्यादिना॰ आदिनाक्षया

एवञ्च पराजेरकर्मकत्वे उदाहरणलक्षनदाह॰ ग्लायतीत्यर्थ इति॰ अभिभवतीति॰ तिरस्कारानुकूलो व्यापारो धात्वर्थ इतिभा
वः। प्रवृत्तिविघात इति॰ भक्षणसंयोगादिजनकव्यापाराभावानुकूलो व्यापार इत्यर्थः। ईप्सित इति॰ वारणार्थधात्वर्थफलाश्र
य इत्यर्थः। उदाहरणे च तद्धात्वर्थव्यापारजन्यसंयोगादिरूपफलाश्रयत्वाद्यवानामपादानत्वमीप्सित इत्यनेन प्रधानाप्रधा
नान्यतरव्यापाराश्रयमात्रस्याक्षेपः। कर्मलक्षणे तु तमप्ग्रहणात्प्रकृतधात्वर्थप्रधानभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थ
फलाश्रयस्य ग्रहणमिति भावः। अन्तर्द्धौ॰ अन्तर्द्धिरन्यकर्त्तृकस्वकर्मकदर्शनाभावानुकूलो व्यवहितदेशस्थितिरूपस्तद्धेतुकं
यत्कर्त्तृकदर्शनाभावमिच्छति तदपादानमित्यर्थस्तत्फलितमाह॰ व्यवधाने सतीति॰॥ ९९ नानुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारसम्
न्बन्धः। धात्वर्थफलाश्रय इति॰ प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्याभावप्रतियोगिव्यापारजन्यभक्षणसंयोगाद्याश्रय इत्यर्थः। अप्रधानेति॰ अभावप्रति
योगिभूत॰ एवञ्च तद्व्यापारजन्यफलाश्रयत्वाद्यवादेः। ईप्सित इत्यत्र कर्मणि क्तः। आश्रयमात्रस्य। कर्त्तुः। ननु कर्मसञ्ज्ञापत्ति ४२९
रत आह॰ कर्मलक्षण इति॰ कर्त्तुरीप्सिततममित्यत्रेत्यर्थः। तद्धेतुकमिति॰ प्रत्यासत्त्या यमेव येनेत्यत्र यच्छब्दार्थः। सा चान्तर्द्धिर्यद्यपीच्छति शब्द।।

मे॰ घटकारकत्वात्तादर्थ्यकर्तृनिष्ठा तथापि दृष्टेशास्त्वेति वदन्नद्दृविति सप्तमी। उपपदविभक्तेरिति न्यायात्· न तु सति सप्तमी॥ ॥ ननु मातुर्निलीयत इ-
त्युदाहरणे व्यवहितदेशस्थितेर्धातुप्रतिपादनेपीच्छायाः कथं लाभ इत्यत आह· आक्षेपलभ्येति· इच्छाया प्रयत्नप्रयोजकत्वादाक्षेपः। ननु दृष्ट-
क्षत इत्यत्र सन्नन्तादर्शनेच्छालाभेपि येनादर्शनमित्यर्थालाभात्कथमपादानत्वप्राप्तिरत आह· इच्छामात्रस्येति· विशिष्टस्येति· चोरकर्तृकस्वक-

येनेत्यत्र कर्तृकर्मणोरिति षष्ठी न सौत्रत्वात्· आत्मन इति प्रत्यासत्तिलब्धम्· मातुर्निलीयत इत्यादावाक्षेपलभ्येच्छा बोध्या·
चोरानिति· चोरकर्मकदर्शनेच्छाभाव इति शाब्दोऽर्थः। स च चोरकर्तृकस्वदर्शनाभावायेति प्राप्तिः। इच्छामात्रस्याक्षेपलभ्य-
त्वेऽपि विशिष्टस्याक्षेपलभ्यत्वेऽपि स्यादिति भावः। प्रकृतेनान्तर्द्धिरिति निर्देशः। येनेत्यस्याभावे हि स्वकर्मकदर्शनाभावं यद्
इच्छतीत्यर्थे कर्तुरेव स्यात्तत्राह· इच्छतिग्रहणाद्धिमिति· अन्तर्द्धौ सति यत्कर्तृकदर्शनस्याभावस्तदपादानमित्यर्थोऽस्येति भा-
वः। सत्यपीति· अदर्शनेच्छया तदनुकूलव्यापारकरणे दैववशाद्दर्शने सत्यपीत्यर्थः। अन्यथा यत्र दर्शनाभाव एव तत्रैव स्यादि-
ति भावः। नियमेति· उपयोगशब्दस्य तत्रैव रूढेः। नियमो ब्रह्मचर्यादिः। नटस्येति· नटजन्यश्रवणमिति बोधात्कारकत्वं नियमपू-
र्वकविद्यावक्तृत्वाभावान्नेत्युत्तरम्· जनिकः प्रकृतिरुपादानकारणम्· ब्रह्म च मायाशबलं जगदुपादानकारणम्· हेतौ हेतु-
परमप्युपादानकारणपरमेवेति बोध्यम्॥

॥ र्मकदर्शनाभावरूपविशिष्टस्येत्यर्थः। यदिच्छतीत्यर्थ इति· इच्छतिशब्देन क-
र्तुरुपस्थितत्वात्कर्तृलाभ इति भावः। उपयोगशब्दस्य प्रयोजनादिपरत्वभ्रमनिरासायाह· उपयोगशब्दस्येति· नटजन्यमिति· क्वचित्तु गाथामिति
पाठः स चायुक्तः। षष्ठ्यन्तार्थस्य स्वान्वययोग्यनामसमभिव्याहारे तत्रैवान्वयस्योत्सर्गतया कारकत्वानुपपादनात्· प्रकृतिरुपादानकारणमिति॰

श॰शे॰ भै·अस्मिन्नेवार्थेप्रकृतिशब्दस्यलोकप्रसिद्धेः।मूलासङ्गतिपरिहारायाह·हृत्ताविति·मेवेति·वेदान्तसिद्धान्तात्॥ःः॥ननुब्रह्मशब्दार्थस्यगुणत्वाभा
टी॰भै॰ वात्कथंविभाषेत्यस्यप्राप्तिरतआह·तत्रहीति·भुवःप्रभवइतिसूत्रघटकप्रभवशब्देऽधिकरणेऽविसाशयेनाह·तदधिकरणमिति·जन्महेतौ·जन्मभू
४३० मौ।अतिप्रसङ्गंवारयति·प्रकाशतइतिसूत्रेप्रशब्दोपादानात्प्रथमप्रकाशार्थकधातुयोगएवेदमितिभावः।ननुल्यप्लोपविधायकशास्त्रस्यानुपल
विभाषेत्येवसिद्धेरिदमपादानत्वेनवोधनार्थम्·तत्रहि·गुणेऽस्त्रियामितिप्रायिकंवाहुलकग्रकृतेस्तनुदृष्टेरितिवार्तिकप्रयो
गात्·भुवःप्र·प्रभवनम्प्रथमःप्रकाशः।प्रग्रहणात्·तदधिकरणमपादानमित्यर्थः।प्रभवोजलमूलेस्याज्जन्महेतौपराक्रमेज्ञान
स्यचादिमस्थानइतिविश्वः।प्रकाशतइत्यस्ययोगेतुन·प्रथमप्रकाशार्थत्वाभावान्नदाह·तत्रप्रकाशनइत्यर्थइति·ल्यप्लो
पइति·ल्यवन्तशब्दात्तानइत्यर्थः।कर्मणीतिप्रत्यासत्याल्यवन्तधात्वर्थस्येतिभावः।प्रासादादिति·फलेभ्योयातीत्यत्रेववो
धप्रक्रिया·आजघ्नेविषमविलोचनस्यवक्षइत्यत्रकर्मणःशेषत्वविवक्षयाषष्ठी·वक्षइत्यस्यप्राप्येतिशेषः।गम्यमानापी
ति·विशिष्यतद्वाचकशब्दानुपात्तापीत्यर्थः।कस्मात्त्वमित्यादौफलेभ्योयातीत्यत्रेववोधप्रक्रिया·अन्यत्यर्थेति·तदर्थश्चभे
दवान्।अतएवघटाद्भिन्नइत्यादिसिद्धिः॥ ९ म्भात्ल्यप्लोपइत्यनुपपन्नमतआह·ल्यवन्तशब्दात्तानइति·वोधप्रक्रियेति·वाक्यैक ४३०
देशन्यायेनेत्यर्थः।नन्वाजघ्नइत्यत्रयथाश्रुतान्वयेऽकर्मकत्वस्याङ्कत्वयोरभावेनकथमात्मनेपदमतआह·आजघ्नइति·कर्मणः।विषमवि
लोचनशब्दार्थस्यवक्षइत्यस्यानन्वितत्वंवारयति·प्राप्येतिशेषइति·एवञ्चात्रप्राप्येतिशब्दाध्याहारेणल्यवन्तशब्दात्तानसत्वाल्ल्यप्लोपइ
तिपञ्चम्यापत्तिरितिभावः।इत्यत्रेवेति·वाक्यैकदेशन्यायेनेत्यादिः।अतएव·अन्यशब्दस्यभेदविशिष्टार्थकत्वादेव॥। ॥ ॥

भे· स्पन्देर्विभागानुकूलव्यापारार्थत्वेनतद्योगेप्राप्तामपादानसंज्ञां वारयति· स्पन्देस्त्विति· कर्मप्रत्ययान्तेति· अतएवदेवदत्तः सार्थंजहातीत्यत्रनापा
दानत्वम्। सार्थस्यज्ञापकेनापादानत्वेपिकर्मसंज्ञामुपपादयति· कर्मसंज्ञायामिति· धावतइत्यत्रोभयमतेप्यपादानत्वमुपपादयति· क्रियाविशिष्टस्ये
स्पन्देस्तुनविभागोर्थइतिवृत्तः स्पन्दतइत्येव· चलतेस्त्वासनाच्चलितइतिप्रयोगादस्येवविभागार्थत्वम्· सार्थाड्डीयतेइत्यत्रसा
र्थस्यधात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेप्यपादानेचाहीयरुहोरितिज्ञापकात्कर्मप्रत्ययान्तहीयधातुयोगेपादानत्वम्· कर्मसंज्ञाया
श्चकर्तृपरत्वंस्वतन्त्रोपलक्षणमितिकर्मणिलकारः सार्थेनत्यज्यतेदेवदत्तइत्यर्थः। धावतइति· क्रियाविशिष्टस्याप्यश्वस्यग्रह
तधातूपात्तगत्यनावेशाद्धावनस्याविवक्षणाद्वा ध्रुवत्वम्बोध्यम्· जुगुप्सेत्यादि· जुगुप्सादीनांयद्विषयकत्वेनविवक्षातदापा
दानम्· तस्यैवविषयस्यक्रियाजनकत्वरूपकारकत्वेनाविवक्षायांसम्बन्धित्वेनचविवक्षायाम्पापस्यजुगुप्सतइतिषष्ठीभवत्ये
वसत्यभिधाने· एवमुत्तरसूत्रेष्वपिबोध्यम्· एषान्धातूनांस्वार्थपूर्वकबौद्धविश्लेषजनकनिवृत्तिलक्षणयासूत्रेणैवसिद्धेर्दवा
र्तिकमुत्तरसूत्राणिचप्रत्याख्येयानिइतिभाष्येस्पष्टम्· भयमभीत्राणेत्रासदाह· भयार्थानामिति· हेतुतृतीयवादोयम्· अरण्ये
इति· भयाद्यर्थानांयोगेकारकमपादानमित्यर्थः विशेषात्सर्वसंज्ञापवादोयंस्यादितिभावः। पराजेः। असोढोग्लानिविषयः
ति· भीत्रार्थेतिसूत्रेभययहेतुरित्यस्योपादानादाह हेतुतृतीयेति· असोढोग्लानिविषयइति· अत्रासोढपदार्थविशेषणीभूतग्लानिरसहनम्· कि
श्चिद्विषयकदुःखरत्वज्ञानमितियावत्· असोढइत्य त्रकर्मणिक्तः॥

श्री·शे· भै· अतएव· अवयविवाचकादेवत्तापकेनपञ्चम्यभावस्वीकारस्येव· अस्मादिति· भागविशेषादित्यर्थः।अत्रपूर्वशब्दः पूर्वकालावच्छिन्नपरः।त——— ॥
टी·भै· स्य· अञ्चूत्तरपदस्य। प्रत्ययग्रहणादिति· प्रत्ययशब्दस्यप्रत्यायकपरतया श्रूयमाणत्वलाभः। श्रूयमाणएवहि प्रत्यायको भवति· भाष्ये स्पष्टमिति· तत्रत्ये
४३१ वमुक्तम्· प्रत्ययग्रहणं किं· मर्थम्। इहमाभूत्। प्राग्ग्रामात्। प्रत्यग्ग्रामात्। अञ्चुत्तरपदस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम्। तत्रान्यतरच्छक्यमवक्तुमिति।का

अतएवास्मादयम्पूर्वभागः कायस्येति सिद्धम्· अवयवे पूर्वत्वन्त्ववयवान्तरापेक्षया प्राथमकालिकोत्पत्तिकत्वेन बोध्यम्· अ
ञ्चूत्तरपदस्येति· दिक्छब्दसाहचर्येण तस्य दिग्वाचकस्यैव ग्रहणम्· तेन सध्र्यङ्· इत्याद्यर्थन्तन्नेति भावः। बाधितुमिति· परत्वा
त्प्राप्तामित्यादिः। यदितु षष्ठ्यतसर्थे सत्र प्रत्ययग्रहणात्तस्य श्रूयमाण प्रत्यय एव प्रवृत्तिस्तदेदम्मास्त्विति तत्त्वमिति भाष्ये स्प
ष्टम्· दक्षिणाग्रामादिति· दक्षिणस्यान्दिश्यत्यर्थे दक्षिणादाजाहि च दूरे इत्याजाही। षष्ठ्यतसर्थेत्यस्यापवादः। प्रभृतियोग इति·
प्रभृत्यर्थयोग इत्यर्थः। अपादाने पञ्चमीति सूत्रे यतश्चाध्वकालनिर्माणन्ततः पञ्चमी कार्तिक्या आग्रहायणी मास इति वा
र्तिकप्रत्याख्यानायेदमत्र प्रयोक्तव्यं सन्न प्रयुज्यते कार्तिक्याः प्रभृत्याग्रहायणी मास इति भाष्येण प्रभृतिशब्दाभावेपि तदर्थ
सत्तामात्रेण पञ्चमीत्यर्थकेन प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति वचनस्य त्वस्य भगवता बोधितत्वादन्यथा प्रभृतिशब्दाभावे पञ्चम्यर्थं व
चनावश्यकत्वेन तत्प्रत्याख्यानासङ्गतिरिति भावः। एवञ्चान्तरर्थकारभ्यशब्दयोगेपि पञ्चमी यथा अवीचिमारभ्य मेरुपृष्ठ
पर्यन्तम्भूलोको मेरुपृष्ठादारभ्य ध्रुवपर्यन्तङ्गगनस्यत्र तारागणचित्रितोन्तरिक्षलोक इति पातञ्जलभाष्यप्रयोगे·॥ ॥ ४३१

र्तिक्याः प्रभृतीति भाष्यप्रयोगात्प्रभृतिशब्दयोगे पञ्चमीति भ्रमनिवारणायाह· प्रभृत्यर्थेति· अन्यथा· प्रभृतिशब्दयोगे न त्वत्र पञ्चम्यङ्गीकार एवं सति

भे॰ यत्फलितन्तदाह॰ एवञ्चेति॰ प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमी सर्थस्वीकारे चानन्वेवमर्वाचीमारभ्येत्यत्रापि पञ्चमी कुतो नेत्यत आह॰ अर्वाचीमार
भ्येति॰ प्रभृतीत्यारभ्येत्यर्थकमव्ययम्॥ ॥ एतदर्थकतापि अवधिमात्रापेक्षसर्थतापि अपिना गृहीत्वेत्यर्थकतायाः सङ्ग्रहः। मेरुपृष्ठादारभ्ये
तिवाक्यस्योपपत्तिमाह॰ नन्वर्वाचीमारभ्येत्यस्य कथमुपपत्तिरित्यत आह॰ आरभ्येत्यस्येति आर्वा च नरकविशेषः इत्यादाविति॰ अत्रादिनाप्रा

प्रभृतीत्यस्य चावधिमात्रापेक्षत्वम्। आरभ्येत्यस्यैतदर्थकतापि। अवधौ च पञ्चम्युक्तार्थस्याभेदेनान्वयः। तद्विशेष
णत्वेपि न द्वितीया। प्रभृत्यर्थयोगे पञ्चमीति भाष्यकृद्बोधितवचनात्॰ आरभ्येत्यस्य गृहीत्वेत्यर्थे नार्वाचीमार
भ्येत्यादौ द्वितीया॰ वस्तुतोऽवधित्वन्तस्य समभिव्याहृतपदार्थनिरूपितं गम्यमानक्रियापेक्षमित्युपादानत्वा
देवात्र पञ्चमी सिद्धा कार्तिक्या विभक्तेः॰ अत एव कार्तिक्यवधिके आग्रहायणीघटितमासे कार्तिकीमादा
यगते आग्रहायणीति बोधः। भवात्प्रभृति आरभ्य वेत्यत्र भवकालाद्विभक्तौ। अत एव भवावधिके मरणान्तेका
ले भवकालमादाय हरिः सेव्य इति बोधः। एवमन्यत्राप्यूह्यमित्यलं विस्तरेण॰ ज्ञापकादिति॰ पञ्चम्यन्तेन समास
विधानाज्ज्ञापकादित्यर्थः। अयम्भावः॥ ८८ ततः कालमारभ्य पठतीत्यादिसङ्ग्रहः। ज्ञापनं विनापि कार्तिक्याः प्रभृतीति प्रयोगोपपत्तिमाह॰
वस्तुत इति॰ समभिव्याहृतपदार्थो मासादिः। गम्यमानक्रियापेक्षमिति॰ गम्यमानाया क्रियागमनादिरूपा तदपेक्षमित्यर्थः। तदेवोपपादयति॰ कार्त्तिकीतर
ति॰ नन्वयपरिवहिरञ्चव इति सूत्रस्थ पञ्चम्या इत्यस्यापादियोगे चारितार्थ्यात् सञ्चम्यन्तेन समासविधानाज्ज्ञापकादित्य स्यानुपपत्तिरत आह॰ अयमभा

मे॰ सिद्धः समासइति॰ एवञ्चपञ्चम्याउत्पत्त्याभावेपितृतीयान्तस्यसुपेत्यस्याभावेपितृतीयान्तस्यसुपेत्यस्यानुवृत्त्यैवेष्टसिद्धिरित्यर्थः। अञ्चूत्तरपदस्यपञ्चम्यन्तेनसमासार्थमपिनपञ्चम्याइतीत्याह॰ तत्साहचर्यादिति॰ पञ्चम्याअपित्रापनार्थमिति॰ एतेनपञ्चम्येत्यस्यापादियोगेचरितार्थ्यात्समर्थ्येनासुवन्तेनषष्ठ्यन्तेनचासमासोऽस्त्विति परास्तम्॰ ननुज्ञापकेनवहिः शब्देनयोगेपञ्चमी चेत्स्वीक्रियतेतदापञ्चमीप्रकरणेअन्यारादितरर्तेइतिसूत्रएववहिर्योगेचेतिकर्तुमित्यत आह॰ सापीति॰ अपिनाषष्ठीसमुच्चयः। सम्बन्धः। प्रतियोगित्वादिरूपः। अस्मादेवेति॰ यस्मादितिनिपात

परस्परसाहचर्यात्तत्रापपरीवर्जनार्थौकर्मप्रवचनीयावेवतद्योगेपञ्चम्यपाङ्परिभिरितिवचनात्त्वत्रलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयायपरिनिमित्तकसुवन्तस्यैवग्रहणाच्चपञ्चम्यैवसिद्धः समासस्तत्साहचर्यादुक्तपरिभाषयाचाञ्चूत्तरपदेनापितन्निमित्तपञ्चम्यैवसिद्धः समासइतिव्यर्थन्तद्वहिः शब्देनपञ्चम्यन्तेनसमासविधानद्वारातद्योगेपञ्चम्या अपित्रापनार्थमितिद्वदमपपरिवहि रितिसूत्रेभाष्येस्पष्टम्। पञ्चमीति॰ सापीत्यर्थः। तेनकरस्यकरभोवहिरितिसिद्धम्॰ प्रतिनिधिप्र॰ यस्मादितिपञ्चम्यर्थः सम्बन्धः। अस्मादेवनिपातनात्षष्ठ्यर्थेपञ्चमी। प्रतिनिधिप्रतिदानशब्दौकर्मकिभावल्युडन्तौ। प्रतिनिधिप्रतिदानेयत्सम्बन्धिनी ततः कर्मप्रवचनीययुक्तात्पञ्चमीत्यर्थः। प्रतिनिधिः सदृशः प्रतिदानन्दत्ततुल्यमूल्यस्यवस्तुनः प्रत्यर्पणम्॰ कर्तृवर्जितमिति॰ कर्तृसञ्ज्ञारहितमित्यर्थः॥ १९ नादित्यर्थः॥ मूलेएतत्सूत्रवृत्तौवहुवचनम्प्रयोगमेदात्॰ दत्ततुल्येति॰ दत्तस्यैवप्रत्यर्पणंसर्वत्रनसम्भवतीत्येवमुक्तिः। कर्तृवर्जितमित्यस्यकर्तृत्वावच्छिन्नप्रतियोगिता कभेदवदित्यर्थः प्रतीयतेसचासङ्गतः। शतपदार्थस्यापित्वस्वरूपधारणात्मकव्यापाराश्रयत्वेन कर्तृत्वादतआह॰ कर्तृसञ्ज्ञेति॰॥ ॥

भि॰ मूलोक्तरीत्याः स्यशब्दस्यार्थपरत्वेनव्याख्यानस्यप्रयोजनमुक्त्वा स्वमतमाह· परेत्विति· भेदस्यापीति· अपिना पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहः। ननुतस्यनधात्वर्थत्व
मतआह· भिदिरिति· अतएव· तस्यापितस्मिन्सूत्रेऽपायशब्देनग्रहणादेव· तस्य· नअर्थभेदवतः। ननुमूलोक्तरीत्याघटादेकइतिभवति। अन्यशब्दस्यार्थ
परत्वाभावेन त्वसिद्धेरतआह· घटादेकइति· अतएव· अर्थपरत्वादेव· अतएव· घटाद्भिन्नइत्यादौ ध्रुवमपायइतिसूत्रेणैवपञ्चम्युपपत्तेरेव· ननु

परेतुध्रुवमितिसूत्रेऽपायशब्देनभेदस्यापिग्रहणम्· पञ्चमीविभक्तेइत्यत्रविभागार्थकविभक्तपदेनभेदस्यैवव्याख्यानात्
भिदिर्विदारणेइत्यत्रभेदज्ञानविषयत्वमपिविदारणम्· एकत्वेनगृहीतस्यतथावोधेबुद्धिविदारणस्यनवापिसत्त्वात्· अत
एवघटाभेदइतिसिद्धम्· तद्योगेऽप्यपादानत्वात् तस्यैवसम्बन्धत्वेनविवक्षायांघटीयोभेदइत्यपि· अन्यशब्दस्याक्रियात्वा
त्तद्योगेएतद्विधानम्· अतएवघटःपटोनेत्यादौनपञ्चमी· नञोभेदवदर्थकत्वेपिअक्रियात्वात्· घटादेकइत्यादित्वसा
ध्वेव· अतएवेतरग्रहणञ्चरितार्थम्· अतएवभाष्येऽर्थग्रहणन्नोक्तमित्याहुः। आरादूरसमीपयोः। एतद्योगेदूरान्तिका
र्थैरितिप्राप्तम्· नन्वयन्देशवाचीनदिक्शब्दोऽतआह· दिशिदृष्टइति· शब्दग्रहणादितिभावः। तेचरूढ्यादिग्वि
शेषवाचकाः पूर्वादयएवगृह्यन्ते नैन्द्रीककुवारयोव्याख्यानात्· अवयववाचीति· तद्वाचिपूर्वादियोगेऽवयवि
वाचकान्नेत्यर्थः। ज्ञापकस्यसजातीयापेक्षत्वात्॥ ९९॥ चैत्रात्पूर्वइत्यत्रपूर्वशब्दःकालवाचकोनदिक्शब्दइतिकथम्पञ्च

ञ्चमीत्याशयेनावतारयति· नन्वयमिति· नन्वेवमेन्याद्दिशब्दयोगेपिप्राप्नोतीत्यतआह· तेचेति· व्याख्यानादितितेषांयत्रयोगस्तत्रपञ्च
म्यदर्शनमूलकाद्व्याख्यानादित्यर्थः। तद्वाचीति· अवयववाचीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मे· क्वप्रकृतम्। अपादानेपञ्चमीति। अनधि ।कारात्। अनधिकारः सः। अधिकारेहि द्वितीयाषष्ठीविषयेप्रतिषेधोवक्तव्यः। दक्षिणेनग्रामन्दक्षिण
तोग्रामस्य· एवन्तर्हि अन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमीभविष्यतीतिभाष्यदर्शनेनसमुच्चयार्थत्ववर्णनात्। निपातानामनेकार्थत्वात्समुच्च
यार्थत्वञ्चनानुपपन्नम्। नचैवम्पञ्चमीद्वितीयेऽनुवर्त्तेतइतिमूलेयदभिहितन्तदसङ्गतिरितिवाच्यम्· अनुवृत्त्यभिधानस्यतद्भाष्योत्तरभाष्यग्र
न्थेनानुवृत्तिरप्यभिहितेत्यभिप्रायादितिनसन्दर्भविरोधः। एतेन· उक्तभाष्यविरोधेन। अन्यतरस्यामित्यस्यशब्दस्येतरदर्थकत्वेऽन्यतरस्या

एतेनान्यतरस्यामङ्गीकारइत्यर्थकम्पदद्वयमेतदित्यपास्तम्· विकल्पविषयेप्यर्थासङ्गतेश्च· परेतुद्वितीयासमुच्चयेन
फलंविनावातंविनावर्षमित्यादावृतेशब्दयोगइवततोऽन्यत्रापिदृश्यतइत्यनेनद्वितीयासिद्धेः। अतएवभाष्येद्वितीया
समुच्चयोनोक्तः। पञ्चम्या अधिकारेद्वितीयाषष्ठीविषयेप्रतिषेधोवक्तव्यः। दक्षिणेनग्रामन्दक्षिणतोग्रामस्येतिप्रकृत
सूत्रस्थभाष्येणएनपाद्वितीयेतिसूत्रंषष्ठ्यतसर्थेत्यतः प्रागितिचसूचितम्। अन्यथासौत्रक्रमत्यागेन्याय्यविपरीतपू

मित्यत्राप्ययमेवार्थोवाच्यस्सचासङ्गतः। अभावस्यविधेयप्रतियोगिकस्यतत्रानुपस्थितत्वे ((र्वनिपातकरणेचबीजानापत्तेः
नतत्रान्यतरशब्देनभावस्याभावस्यचग्रहणसम्भवात्। तन्मतेभाष्यान्तरविरोधमप्याह· विकल्पविषयइति· प्राचीनमतन्दूषयन्स्वसिद्धान्त
माह· परेत्विति· विनावर्षमिति· केनेमौपातिनौद्रुमावितिशेषः। द्वितीयासमुच्चयोनोक्तइति· अन्यतरस्याङ्ग्रहणसामर्थ्यात्पञ्चमीभवि
ष्यतीत्येवम्भाष्येउक्तम्। अनेनद्वितीयायाःसमुच्चयकथनन्दूषयित्वाऽनुवृत्तिकथनमप्यसङ्गतमित्याह· पञ्चम्या अधिकारइति·
प्रागितिचेति· एवञ्चषष्ठ्यतसर्थेतिसूत्रेद्वितीयाया असम्बन्धवत्प्रकृतसूत्रेपिसम्बन्धोनभविष्यतीतिध्वनितम्॥ ॥ ०

मे॰ अतएव प्रकृतसूत्रे तदसम्बन्धादेव· यद्यत्र द्वितीयासमुच्चयः स्यात्तदा करणे चेति सूत्रेऽपि पञ्चमीसमुच्चयार्थम्प्रकृतान्यतरस्याङ्ग्रहणस्यस
म्बन्धावश्यकत्वेन तत्रापि द्वितीयासमुच्चयः स्यादिति भावः। करणे च स्तोके ति सूत्रे कतिपयस्येति षष्ठ्यनुपपत्तिः। प्रत्ययविधौ पञ्चम्या युक्तत्वा
दत आह· षष्ठीगायोऽगितिवदिति· अद्रव्यवचनेभ्य इत्यस्य द्रव्यवचनभिन्नेभ्य इति नार्थः स्तोकादिशब्दानां शुक्लादिशब्दवद्गुणगुणिनिश-
क्तत्वाद्द्रव्यवचनभिन्नत्वाभावादत आह· द्रव्यभिन्नवचनेभ्य इति· एवञ्च यदा धर्ममात्रपराणां स्तोकादिशब्दानाम्प्रयोगस्तदोदाहरण

अतएव करणे चेति सूत्रे द्वितीयासमुच्चयो नेत्याहुः। करणे च स्तो· करणे तृतीयायाः सिद्धत्वेन पक्षे पञ्चम्यर्थमिदम्· च
कारस्तृतीयान्यतरस्यामित्यनुकर्षणार्थः। षष्ठी तु गायोऽगितिवत्· अद्रव्येति· द्रव्यभिन्नवचनेभ्य इत्यर्थः। द्रव्यपदेना
त्र सर्वनामपरामर्शयोग्यं लिङ्ग· निरूपितविशेष्यम्। स्तोकशब्दो यद्धर्मावेशाद्द्रव्ये स्तोकव्यवहारस्तद्धर्मपरः स च धर्मो
ऽल्पादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमेव। शुक्लादिवच्चैते धर्मवचना अपि। करणत्वञ्च परम्परया ईदृशार्थत्वे च साधुत्वं सूत्रब।
लादिति स्पष्टमलुगुत्तरपद इत्यत्र कैयटः· करणे किम्· स्तोकम्पचति। असत्त्वभूतफलसमानाधिकरणत्वादत्र स्तोकशब्द
स्यासत्त्ववचनत्वमिति दिक्।

म्· धर्मिपरत्वे प्रत्युदाहरणम्· ननु धर्मवचनत्वे करणत्वमनुपपन्नमत आह· करणत्वञ्चेति॥
ननु स्तोकम्पचतीत्यत्र धर्मिपरत्वात्कथमद्रव्यवचनत्वमत आह· असत्त्वभूतेति· ननु पचधात्वर्थे फलं विक्लितिस्सा साविक्लिति
रित्येवं रीत्या सर्वनाम्ना परामृश्यत एवेति कथमसत्त्वमिति चेन्न· विक्लितिशब्देन यदा सोऽर्थ उच्यते तदा तस्य सर्वनाम्ना परामर्शेऽपि

मे॰ धातुप्रतिपाद्यत्वावस्थायान्तस्यसर्वनाम्नापरामर्शाभावात्। विकल्पशब्दार्थविकल्पस्यवाशब्देनप्रतिपाद्यत्वावस्थायामसत्वेन ॥ ॐ ॥ ननुव्यवहितसमुच्चयः प्रागेवनिरस्तइतिकथमत्रतृतीयार्थत्वकथनमतआह॰ व्याख्यानादिति॰ व्यवहितसमुच्चयार्थकचकारोपादानमूलकव्याख्यानादित्यर्थः। ननुदूरान्तिकार्थेभ्योविहितानान्द्वितीयातृतीयापञ्चमीनाम्प्रातिपदिकार्थमात्रेप्रवृत्तौकिम्मानमतआह॰ व्याख्यानादिति॰ दूरान्तिकार्थैःषष्ठ्यन्यतरस्यामितिसूत्रानन्तरन्तेभ्योद्वितीयाचेत्येवसिद्धेदूरान्तिकार्थेभ्यइत्युपादानन्तत्सूत्रविहितविभक्तीनाम्पूर्वविहिताभ्योवैलक्षण्यसूचनाय॰ एवञ्चविशिष्यार्थानुक्तेरनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थेभवन्तीत्यनेनताःप्रातिपदिकार्थमात्रेभ

दूरान्ति॰ अत्रदूरान्तिकार्थैःषष्ठ्यन्यतरस्यामित्यतस्समुच्चयार्थकान्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्त्यैवार्थाधिकारात्पञ्चम्याः सिद्धौचकारोव्यवहिततृतीयासमुच्चयार्थव्याख्यानादित्याह॰ चादित्यादि॰ प्रातिपदिकार्थमात्रइति॰ व्याख्यानादिति भावः॥ इतिपञ्चमी॰ ॥ षष्ठीशेषे॰ शेषउक्तादन्यः। सचतत्तद्रूपेणस्वत्वादिः सम्बन्धत्वेनरूपेणच॰ ॥

वन्तीतिलभ्यतेइतिव्याख्यानादित्यर्थः॥ ॐ ॥ इतिपञ्चमीविवरणम्॰ ॥ ॐ ॥ षष्ठीशेषइति। सूत्रेयच्छेषपदन्तत्रशेषइत्युच्यतेकः शेषः कर्मादिभ्योयेऽन्येऽर्थाः सशेषइतिभाष्येउक्तन्तन्मूलकव्याख्यानादाह॰ उक्तादन्यइति॰ तत्तद्रूपेण॰ स्वत्वादिरूपेण। सम्बन्धत्वेनरूपेणचेति। वाच्यइतिशेषः। राज्ञः पुरुषोस्तीतिवाक्यजन्यशाब्दबोधानन्तरम्पुरुषोराजस्वत्ववान्नवेतिसन्देहोनभवतीति यथाविशेषरूपेवाच्यताकल्प्यते। तथाराजसम्बन्धीनवेतिसन्देहानुत्पत्तेः सामान्येनसम्बन्धत्वेनरूपेणचवाच्यताकल्प्यते॰ ॥

भेः एवञ्च कर्तृसंज्ञायाः क्रियायोग एव प्रवृत्त्या शताद्बद्ध इत्यत्र या बन्धनक्रिया तद्योगनिमित्तककर्तृसंज्ञाभावस्य तत्र सत्त्वाददोषः हेतुतृ-
तीयापवादभूतेयम्पञ्चमी। ननु तृतीयावाच्यकोटिनिविष्टमिति। अत एव ऋणत्वेन शाब्दबोधविषयत्वं प्रकृतसूत्रोदाहरणे शताद्बद्ध इत्यत्र
शतस्य हेतुत्वविवक्षैव तत्कर्तृसंज्ञा प्रत्युदाहरणे शतेन बन्धित इत्यत्र तत्प्रयोजको हेतुश्चेति सूत्रेण शतस्य हेतुसंज्ञा कर्तृसंज्ञा च। विभाषा
गुणेऽस्त्रियामिति सूत्रे योगविभागस्य पदमङ्गपूर्वोक्तस्यापि दर्शनादाह बाहुलकमिति इत्युक्तेति अस्योणादय इति सूत्रभाष्य इत्यादिः। प्रकृतसू-
त्रोदाहरणे जाड्यादित्यत्र जाड्यस्यान्तःकरणविशेषावच्छिन्नशरीरनिष्ठधर्मस्य बन्धनक्रियाकरणत्वं सम्भवति गुणत्वञ्च तस्य संज्ञाक्रि-

ऋणत्वं वस्तुसन्निमित्तं न तु तृतीयावाच्यकोटिनिविष्टम् हेतुभूतमिति तेन करणत्वविवक्षायान्तृतीयैवेति भावः। वि-
भाषा गुणे योगविभागादिति बाहुलकम्प्रकृते सदनुदृष्टेरित्युक्तवार्तिकप्रयोगाद्गुणेऽस्त्रियामिति प्रायिकमित्यन्ये
धूमादिति धूमपदं स्वज्ञाने ऽग्निमत्पदस्य ज्ञानविषये लाक्षणिकम्बोध्यम् समुच्चयार्थमिति स्पष्टञ्चेदम्भाष्ये ॥

याजातिभिन्नत्वात्सम्भवति। धूमादग्निमानित्यत्र धूमपदस्य जात्याश्रयवाचकतया कथं ऋणत्वम् कथञ्चाग्निमन्निरूपितं हेतुत्वं धू-
मपदार्थस्य तत्करणत्वाभावादत आह धूमपदं स्वज्ञान इति एवञ्च धूमपदस्याग्निज्ञाने ऽनुमितिरूपे कारणतायाः प्रसिद्धत्वान्न सूत्रोदा-
हरणत्वानुपपत्तिरिति भावः। स्पष्टञ्चेदमिति न चान्यतरस्याङ्ग्रहणस्य विकल्पार्थत्वेपि तृतीयाया अभावे प्रकृतसूत्रे पञ्चमी हि द्वितीयाया
अनुवर्तनादेव तयोः पर्यायेण प्रवृत्तिर्भविष्यतीति किं समुच्चयार्थत्ववर्णनेनेति वाच्यम् पृथगादिसूत्रे पञ्चमीविधानम्। पृथगादिषु पञ्च-
मी विधेया। पृथग्देवदत्तात्। किङ्करणम् न प्रकृतपञ्चमीग्रहणमनुवर्तते॥

भि॰ श्रुतायामश्रुतायां। वाक्रियायामभिधीयतेइतिहर्युक्तेराह· यद्वेति कारिकायाङ्कारकपदङ्कर्मत्वादिशक्तिपरम्· तन्मूलकसम्बन्धश्च
विशेषणविशेष्यभावएव· इयञ्चषष्ठीविशेषणत्वेनविवक्षितादेवा। नचसम्बन्धेषष्ठीसम्बन्धश्चद्विष्ठइतिसाविशेषणत्वेनविवक्षितादे
वभवतिनविशेष्यत्वेनविवक्षितादित्यत्रकिंविनिगमकमितिवाच्यम्· विशेषणवाचकस्यराज्ञइत्यादेः परस्यकेवलस्यप्रयोगेपिवि
शेषणत्वंस्वसामान्यनिरूपितम्प्रतीयतेतच्चविशेषणत्वंसम्बन्धसाकाङ्क्षमितिविशेषणादेवसा· तदुक्तम्भाष्ये· षष्ठीशेषइतिचेद्वि
शेष्यस्यप्रतिषेधः। षष्ठीशेषइतिचेद्विशेष्यस्यप्रतिषेधोवक्तव्यइति· तत्रप्रथमाविधिः। तत्रषष्ठीम्प्रतिषिध्यप्रथमाविधेया· राज्ञः पुरु
षइति। उक्तम्पूर्वेण। किमुक्तन्त्ववावाक्यार्थत्वादिति। पदत्राधिक्यंवाक्यार्थः सः। अत्रकैयटः। राज्ञइत्येतत्पदसन्निधानेपुरुषसम्ब

यद्वाक्रियाकारकभावमूलकसम्बन्धस्यैवविवक्षायान्नतुतद्विवक्षायामित्यर्थः॥ ॥

न्धित्वम्प्रतीयतेनान्यथा। पुरुषइतिप्रतिपादकन्तुस्वार्थमात्रेवर्त्ततेइतिप्रथमासिध्यतीत्यर्थः। ततोग्रेभाष्येशङ्कितम्· कुतोनु
खल्वेतत्पुरुषेपदाधिक्यंवाक्यार्थइतिनपुनराजनिपदाधिक्यंसवाक्यार्थः। स्यात्। पुरुषपदसन्निधानेएवराज्ञः सम्बन्धित्वावगमोना
न्यथेतिततःप्रथमाप्रसङ्गः। वाक्यार्थत्वञ्चपदान्तरसन्निधानेप्रतीयमानत्वन्तच्चोभयत्राविशिष्टमितिपुरुषनिष्ठविशेष्यत्ववद्राजनिष्ठवि
शेषणत्वमपिवाक्यार्थएवभविष्यतीतिपुरुषपदादिवराजन्शब्दादपिप्रथमाप्रसङ्गइतिभावः। ततः समाधानम्भाष्ये। अन्तरेणापिपुरुषश
ब्दप्रयोगंराजन्निसोर्थोगम्यते। अन्तरेणेति। राज्ञइतिकेवलेपिपदेउच्चार्यमाणेसम्बन्धित्वमपिनियतप्रतियोगिलङ्घ्यते तस्माद्राज्ञापरोप
कारित्वेनविवक्षितोनस्वनिष्ठत्वेन॥

मे· अत्रसम्बन्धित्वंविशेषणत्वरूपम्· अनियतप्रतियोगीत्यस्यानियतविशेष्यनिरूपितमित्यर्थः। अतएवोक्तंराजापरोपकारित्वेनविवक्षि
तइति· नस्वनिष्ठत्वेना। नस्वार्थनिष्ठविशेषणतयेति· हरिणाप्युक्तम्· द्विष्ठोप्यसौपरार्थत्वाद्गुणेषुव्यतिरिच्यते। तत्राभिधीयमानश्चप्राधान्येप्युप
युज्यतइति· असौसम्बन्धः। परार्थत्वात्। परंविशेषणत्वमर्थः प्रयोजनंयस्यतत्त्वाद्विशेषणतानियामकत्वादित्यर्थः। भेदेसतिविशेषणतयाविव
क्षितस्यसम्बन्धंविनाविशेषणत्वासम्भवेनतदाकाङ्क्षितत्वात्तत्रसम्बन्धोव्यतिरिच्यतेउद्भूततयाप्रतीयतइतितत्रैवषष्ठीत्यर्थः। विशेष्यस्यस्वनि
ष्ठत्वादेवनविशेष्यतानियामकसम्बन्धाकाङ्क्षेतिभावः प्रधानेप्युपयुज्यते। तस्यद्विष्ठत्वस्वभावत्वाद्राजादिनिरूपितविशेष्यतायाराजादिपद
कर्त्तुरपितथाविवक्षाक्तस्यचवर्त्तमानइतिसूत्रेछात्रस्यहसितमित्यादौभाष्यस्पष्टा· संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधारस्यनतथा
विवक्षा। अतएवघटवद्भूतलमितिप्रयोगसाधकमतुप्सूत्रेऽस्मिन्नितिचरितार्थमितितत्रैवभाष्येस्पष्टम्· लोहितोष्णीषाइत्यादाव
पिसप्तम्यर्थेवहुव्रीहिर्वोध्यः। एधोदकस्येति· एधःकर्तृकर्त्तावा· दकस्योदकस्येत्यर्थः।। ११ सन्निधानेप्रतीयमानायाउपकारकोभ
भवतीत्यर्थः। ननुकर्मादीनामपीतिग्रन्थेनयथातेषांसम्बन्धत्वेनविवक्षाप्रतिपादितातथाकर्तुर्नप्रदर्शितेतिकर्तुस्तथाविवक्षानभ
वतीतिकश्चिद्भ्रम्येदतः कर्त्तुरपिविवक्षामाह· कर्त्तुरपीति· कर्मादीनामित्यनेनसंयोगसम्बन्धावच्छिन्ना धारस्यापितथावि
वक्षेतिभ्रमनिवारणायाह· संयोगसम्बन्धेति· तेनभूतलस्यघटइतिनप्रयोगः। तत्रभाष्यमपिसाधकमाह· अतएवेति· ननुतर्हिलोहितोष्
णीषसादौषष्ठ्यर्थेवहुव्रीहिर्नस्यादतआह· लोहितइति· यदुक्तमेधःकर्तृकर्त्तावातदुपपत्तयेआह· एधशब्दइति· उदकस्येत्यर्थइति·।
भुवनममृतेज्जीवनीयन्दकञ्चेतिहेलायुधकोशात्रमानम्·

पा· प्रौ भै· यदुक्तम्मूले हेतौ घोस इति तत्फलमाह· हेतुहेतुमद्भावेनेति· हेतुपदार्थस्य स्वनिष्ठहेतुत्वनिरूपितहेतुमत्त्वसम्बन्धेनेतरान्वय इत्यर्थः। हेतुवाचका
टी· भै दिति· हेतुवाचकत्वञ्च विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि वाचकयोरिति हेतुशब्दादन्यशब्दाच्च षष्ठीत्यर्थः। षष्ठी हेतोरिति वक्तव्ये प्रयोगग्रहणं स्व
४३६ त्र हेतुबोधनाय हेतुशब्दस्य प्रयोगस्तत्र हेतुवाचकसामान्यात्तस्मिन्वाक्ये षष्ठी यथा स्यादिति। अत एवाल्पस्य शोभनस्य हेतोर्वसतीति भवतीति

एधशब्दोऽदन्तः पुल्लिङ्गः कारक इति सूत्रे भाष्ये प्रयुक्तः। एधाः पचन्तीति। सान्तः क्लीबोऽपि। हेतौ घोस इति· हेताविति वर्त्तते। हे
तुहेतुमद्भावेनेतरान्वये इत्यर्थः। तेनान्नहेतुमच्छ्रयेसादौ न· षष्ठीति· हेतुवाचकादित्यर्थः। निमित्तेत्यादि· निमित्तादिप्रयोगे तेभ्य
स्तत्समानाधिकरणशब्देभ्यश्चेत्यर्थः। किन्निमित्तमिति प्रथमान्तन्द्वितीयान्तम्वा। प्रायग्रहणादिति· एवञ्च षष्ठी हेतुप्रयो
गे सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे व्यर्थे इति बोध्यम्· षष्ठ्यतसर्थ दिक्छब्दत्वात्पञ्चम्याम्प्राप्तायामिदम्। ततः पश्चादित्यत्र तु
सार्वविभक्तिकः षष्ठ्यन्तात्तसिः। षष्ठ्यपीति· स्पष्टञ्चेदम्वृत्तौ· भाष्ये तु न दृश्यते। विपरीतं षष्ठ्यतसर्थेति सूत्रात्पूर्वमनपेक्ष्यस्य पा
ठ इति पृथग्विनेति सूत्रे उक्तम्। दूरान्तिकार्थैः। यदपेक्षन्दूरत्वादिकन्ततः षष्ठीत्यर्थः॥ ९९ दिक्· सर्वनाम्नस्तृतीया च· अत्र सर्वना

म्न इति प्रयोगापेक्षया षष्ठी। पञ्चम्यान्तु हेतुशब्दात्पञ्चमी तृतीये न स्याताम्· निमित्तादिप्रयोगेभ्य इति· अत्राप्यर्थे प्रयोगशब्दोपादानमेव
मानम्· सूत्रे व्यर्थ इति· अनेनैव सूत्रद्वयसाध्यप्रयोगस्य सिद्धेः। मूलादिदूषणायाह· भाष्य इति· नन्वप्रतिषिद्धमनुमतम्भवतीति न्यायेनोक्तम्भा
ष्यकारसम्मतमेवेत्यत आह· विपरीतमिति· स्त्र्यधिकारात्परेणेत्यादौ यथायथं शास्त्रेणेत्यादिविशेष्यानुरोधात्तृतीया। प्रत्यासत्तिन्यायेनाह· प

मे· तन्मूलक इति· कर्तृत्वनिरूपकक्रियात्वमथवाक्रियानिरूपितकर्तृत्वम्मूलं यस्य तस्मिन्विवक्षित इत्यर्थः। स्वस्वामिभावादिरित्यस्य स्वस्वामिनोर्भा
वः स्वत्वं स्वामित्वं वा सम्बन्धः षष्ठ्यर्थ इति प्रतीयते परन्तु तस्य तद्रूपेण षष्ठीवाच्यता नयुक्ता। राज्ञः पुरुष इत्यत्र षष्ठ्यर्थः स्वामित्वञ्चेत्तस्याभिधेय
तासम्बन्धेन राजसम्बन्धित्वेपि पुरुषावृत्तित्वात् स्वनिरूपितस्वत्वाश्रयत्वसम्बन्धेन स्वामित्वम्पुरुषेप्यस्तीति तु न। तस्य वृत्त्यनियामकतया पुरु
षवृत्तितानियामकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्। यदि तु स्वत्वं सम्बन्धस्तदा तस्य राजवृत्तित्वाभावेन सम्बन्धत्वं वक्तुमशक्यम्· स्वनिरूपितस्वामि

कारकविभक्तीनाङ्क्रियाजनकत्वसमानाधिकरणकर्तृत्वादिशक्तिरूपेण बोधकत्वन्तत्रापि तन्मूलके सम्बन्धे विवक्षि
तेषष्ठी तदाह· कारकेति· स्वस्वामिभावादिरिति· स्वत्वस्वामित्वसमूहः सम्बन्ध इत्यन्यत्र विस्तरः। एवं सर्वत्र बोध्यम्· ष
ष्ठ्यर्थस्य संसर्गविधयैव भानम्· कारकविभक्तिभ्योपि क्रियाकारकभावस्य संसर्गविधया भानमित्युक्तम्· सम्बन्ध
मात्रविवक्षयामिति· सम्बन्धत्वेन भाने इत्यर्थः॥ ११

त्वसम्बन्धेन राजवृत्तित्वन्तु वक्तुमशक्यम्। तस्य वृत्त्यनियामकत्वा
दत आह· स्वत्वस्वामित्वसमूह इति· अन्यत्र· मञ्जूषादौ· न वसम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्याम्भिन्न उभयसम्बन्धीत्युक्तम्। एवं सर्वत्र· अ
वयवावयविभावजन्यजनकभावादौ। सं र्ग विधयैवेति· अत्रैवकारेण षष्ठ्यर्थस्य प्रकारत्वम्व्यवच्छिद्यते। अत एव प्रकृतसूत्रे भाष्ये
राज्ञः पुरुष इत्यत्र राजा विशेषणम्पुरुषो विशेष्य इत्युक्तम्। अन्यथा सम्बन्धं विशेष्यतया विशेषणतया ब्रूयात्। एतदेकवाक्यतया क्रि
याकारकभावसम्बन्धस्य वाचिका द्वितीये तिभाष्योक्त्याह· कारकविभक्तिभ्य इति· प्राचीनमतेनाह· सम्बन्धत्वेन भान इति· सम्बन्धः का
रकेभ्योन्यः क्रियाकारकपूर्वकः॥

भै॰ नग्रहणमिति॰ किन्तु जसु हिंसायामिति चौरादिकस्येति शेषः। ननु हेतुमति चाजासीतिनिर्देशोपपत्तिर्भविष्यतीत्यत आह॰ हिंसामि
त्युक्तेरिति॰ अनुकरणत्वात्सत्वाप्राप्तेराह॰ सौत्रत्वादिति॰ मूलादिकं दूषयति॰ परे त्विति॰ अयमाक्रथधातुः। नन्वयं चुरादौ न दृश्यत इत्यत आह॰
रोगकर्तृकमिति च। रोगोत्र ह्स्यादिः। भावकर्तृकाणाङ्कि॰म्। श्लेष्मणश्चौररुजा श्लेष्मात्र न भावः। सर्पिषो नाथनमिति॥
सर्पिर्मे भूयादित्याशासनमित्यर्थः। जासिनि॰ जसुमोक्षणे इति दैवादिकस्य न ग्रहणं ज्जासीति निर्देशाद्धिंसायामित्युक्तेश्च॰
निप्रोपसृष्टो हनो निप्रहणः शब्दपरत्वेपि सौत्रत्वाद्धन्तेरिति णत्वम्॰ चुरादिरिति॰ घटादेस्तु न ग्रहणं दीर्घनिर्देशात्॰ क्रा
थनमिति॰ घटादेः क्रथेः क्राथेति निपातनाद्वृद्धिरिति वृत्तिः। परे तु एतत्सूत्रप्रामाण्याल्लटसाहचर्याच्चायमपि चुरादिर्वा
ध्यस्तस्याकृतिगणत्वात्॰ निपातनस्य शेषषष्ठीसन्नियोगशिष्टत्वेन कर्मत्वेन विवक्षायां चौरस्य क्राथनमित्यस्यानाप
त्तिः। सामान्येन निपातने चित्समुत्विषये क्रथकं क्रथमित्यादेः क्रथयतीत्यादेश्चानापत्तिरित्याहुः। समर्थयोरिति॰ समप
र्यायसंशब्देन समासः शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्वा॰ व्यवहरणपणनमिति॰ आपप्रत्ययो वैकल्पिकत्वान्न कृतः। उदाहरणे
स्तु तावेवेनियमादपि न॰ दिवस्तत्कर्मणि षष्ठी स्यादिति॰ शेष इति त्वत्र न सम्बध्यते। व्याख्यानात्॰ ॥ ॥ ॥
नस्येति॰ निपातनस्येति॰ अस्यान्यथेत्यादिः। सामान्येन। शेषषष्ठीसन्नियोगशिष्टत्वानङ्गीकारे लाभकारान्तरमप्याह इति सूत्रभाष्ये कि
मुदाहरणमतिरीव्यन्ति। पूर्वेणाप्येतत्सिद्धम्॰ इदन्तर्हि ग्रामस्य तरहः सभायान्दीव्येयुरित्युदाहरणेन क्तरत्नेन योगेनस्य प्रवृत्त्यस्वीकारादिति॰

मे· अतएव·दिवस्तदर्थस्येति सूत्रे शेषपदसम्बन्धादेव नित्यषष्ठीप्राप्ताविति· दिवस्तदर्थस्येत्यनेन नित्यषष्ठीप्राप्तावित्यर्थः। तिङ्न्तमिति· यदि शेष
पदासम्बन्धेनेदं सूत्रमपि समासनिवृत्तिफलकम्भवेत्तदा यत्र समासस्य प्राप्तिसम्भावना तत्र दृश्यतेऽस्त्रं एवोदाहृतं स्यादिति भावः। पूर्वोक्तमेवार्थं
शङ्कासमाधानाभ्यां द्रढयति· यद्यपीत्यादिना· अतएव· अत्रापि शेषपदासम्बन्धादेवाकृत्वोऽर्थ इति सूत्रे शेष इति मण्डूकानुवृत्त्या सम्बध्यते इत्यत्रवी

अतएव द्वितीया ब्राह्मण इति सूत्रं ङ्गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुरित्यत्र नित्यषष्ठीप्राप्तौ द्वितीयार्थमिति भाष्ये उक्तम् तद्धून
यन्तिङन्तमुदाहरति· शतस्य दीव्यतीति· यद्यपि पूर्वसूत्रे दिवस्पठित्वा तदर्थस्येति नित्यं कर्तुं शक्यते तथापि योगविभाग उत्तरार्थः
शेष इत्यस्यासम्बन्धार्थश्च विभाषोप· अत्रापि शेष इति न सम्बध्यते· तदर्थस्येति च वर्त्तते तदाह· पूर्वयोगेति· अतएव पञ्चा
द्विभाषेति न वेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्· कृत्वोऽर्थ शेषे किमिति· दिवस्तदर्थस्येत्यादिना विच्छेदाद्धिकरणकारक एव षष्ठी
विधानं युक्तमिति प्रश्नः· द्विरहनीति· वृत्त्यादिप्रामाण्यान्मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तिः स्वीकार्येत्युत्तरम्· अधीगर्थेति सूत्रे कर्मादीनाम
विवक्षा शेष इति भाष्ये बहुवचनेनात्रापि शेषपदसम्बन्धबोधनाच्च· वस्तुतस्तु कर्माश्रयषष्ठीविषये सूत्रोपात्तसकर्मकाणा
मकर्मकबहुवचनमिति वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय शेष इति वर्त्तते इति भाष्यकृतोक्तेः परेण शेषश्च कर इति एष्टे शेषषष्ठीति सूत्रो
क्तकर्मादीनामविवक्षा शेष इति सिद्धान्तिनास्मारितम्· ॥ ॥ ११ जन्दशीयति· अधीगर्थेति सूत्र इति· बहुवचनेति· अधिक
रणस्य सङ्ग्रहे हि बहुवचनं युक्तम्भवतीति भावः स्वसिद्धान्तमाह· वस्तुतस्त्विति· सूत्रोपात्तेति· यद्यप्येवमानुपूर्वी भाष्ये वार्त्तिकस्य नास्ति तथा
पि केयट व्याख्यानवशात्फलतीति प्रकृत एवमुक्तम्॰ ॥ रामदशरथः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भै॰ तथाहि· अधीगर्थेतिसूत्रेकर्मादिष्वकर्मकवद्बहुवचनम्। कर्मादिष्वकर्मकवद्भावोवक्तव्यः किम्प्रयोजनम्। अकर्मकाणाम्भावेलो
भवतीतिभावेलोयंथास्यात्। मातुःस्मर्यतेपितुःस्मर्यते। एतद्वार्तिकेकर्मादिष्वित्यत्रादिशब्दःकर्मव्यतिरिक्तस्याभावादनुपपन्नइत्या
शङ्कानिवारणायाह· कैयटः। आदिशब्दोऽत्राश्रयवाचीति· यथा। विष्णुरादिःपृथासूनोर्भीष्मादिश्चसुयोधनः। तेजयन्तिरणेशत्रून्येषांवि
ष्णुःसमाश्रयइति· तेनह· उदाहरणइति· व्याख्यानादिति· उत्तरसूत्रद्वयस्यपाणिनिपठितानुपूर्वीकस्योपादानसामर्थ्यमूलकव्याख्या
नादित्यर्थः। अयम्भावः। यद्यत्रशेषइत्यस्यसम्बन्धस्तदाविभाषोपसर्गइत्यत्रशेषपदसम्बन्धोऽस्तिनवा। आद्येदिवइतिसूत्रेणसमासाभाव
स्यसिद्धौविभाषोपसर्गइतिसूत्रवैयर्थ्यम्· नचयदानानेनषष्ठीतदाषष्ठीशेषइतिसूत्रेणषष्ठीतदासमासप्रवृत्तिरेवफलमस्त्विनिवाच्य
म्· नोपसर्गइतिन्यासेनदिवसूत्रस्यनिषेधेशेषषष्ठ्यांसमासविकल्पेनरूपद्वयसिद्धौविभाषाग्रहणस्यतथापिवैयर्थ्यानुद्धारात्। द्विती
येविभाषेतिसूत्रस्यकर्मण्येवविकल्पेनषष्ठीविधायकतयाछन्दस्यापाद्यमानरूपाभावाद्ब्राह्मणेविभाषेतिसूत्रविहितषष्ठीभावेकर्मणि
द्वितीयेतिसूत्रेणद्वितीयायाःसिद्धौब्राह्मणइतिसूत्रवैयर्थ्यंदुर्वारमेव· नचतन्निरुपसर्गेद्वितीयामर्थमस्त्वितिवाच्यम्· कर्मत्वविवक्षा
यान्दिवसूत्रस्याप्राप्तेस्तत्रकर्मणिद्वितीयेतिसूत्रेणद्वितीयायाःसिद्धौतस्यसूत्रस्यवैयर्थ्यानुद्धारात्। द्वितीयाब्राह्मणेइतिसूत्रेशेष॰
पदसम्बन्धेनशेषत्वविवक्षायान्द्वितीयार्थन्तदितिनुवक्तुमशक्यम्· विभाषोपसर्गइतिसूत्रेणविच्छिन्नस्यशेषपदस्यपुनस्तत्रस
म्बन्धासम्भवात्· नचकृदन्तेनयोगेद्वितीयाब्राह्मणइतिसूत्रेविभाषापदसम्बन्धेनपक्षेदिवइतिसूत्रसिद्धषष्ठ्याःपुनर्विधानेन

मे· तस्या एवेति· पञ्चम्या एवेत्यर्थः शिष्टकृतव्याख्यानमत्र शरणम्· व्याख्यानादिति· जानातेरिति· मातुर्गुणस्मरणमिति गुणेन स्मरणमित्य
र्थः। इह गुणस्य शेषत्वविवक्षायामपि अनेन सूत्रेण षष्ठ्यभावे षष्ठी शेष इति सूत्रेण षष्ठ्यां समासो भवत्येव एतत्सूत्रविषयेऽपि तेन सूत्रेण ष
ष्ठ्यां सिद्धायामेतत्सूत्रं नियमार्थमिति हि प्रसिद्धो मार्गः। अत एव· नियमार्थत्वस्य स्पष्टत्वादेव। एतेषां नियमार्थत्वे वार्तिकमपि साधकमित्याशये
नाह· प्रतिविधानेति· तद्वार्तिकमपि नापूर्वं किं तु नियमसिद्धमेवेति भावः। रुजार्थानामिति सूत्रे उपात्तत्वात् रुजाशब्दो यद्यपि व्याधौ रूढस्तथाऽ
पञ्चमी चेति· तस्या एव समुच्चयो न तु द्वितीयातृतीययोरपीति भावः। ज्ञोऽवि· अत्र सूत्रेऽविदर्थस्येति छेदो व्याख्यानात्· सर्पिषो
ज्ञानमिति· जानातेः प्रवृत्तिरर्थः। सर्पिःसम्बन्धिनी प्रवृत्तिरित्यर्थः। अधीगर्थ· अधीगर्थः स्मृतिः। कर्मणीति किम्· मातुर्गुणस्मरण
म्· करणे शेषे नेन षष्ठ्यभावे समासो भवत्येव। अत एवात्र सूत्रे भाष्ये शेष इति वर्त्तत इत्युक्तम्· प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यत
इत्येतैः षष्ठीसमासनिषेधात्। एधोदकस्येति· एध इति पृथक्पदम् दकशब्द उदकवाची। रुजार्थानाम्· रोगार्थानां धातूनामित्यर्थो
व्याख्यानात्· धातोर्भाववचनत्वाव्यभिचारेण सामर्थ्याद्वचन इति कर्त्तरि ल्युट्। भावशब्देन सिद्धरूपोऽर्थ उच्यते ल्युट्प्रकृत्यर्थोऽ
विवक्षितस्तदाह· भावकर्तृकाणामिति॰॥ ॥ ११ पिप्रकृतेरोगमात्रं विवक्षितमित्याशयेनाह· रोगार्थानां धातूनामिति· अत्ररो
गशब्दे प्रकृत्यर्थमात्रं विवक्षितम्· व्याख्यानादिति· भावकर्तृकाणामित्यस्य नदीकूलानि रुजतीति प्रत्युदाहरणं भाष्ये उक्तं न न्मूलकादि
त्यर्थः। ल्युट्प्रकृत्यर्थोऽविवक्षित इति। भावकर्तृकादिति भाष्यीयव्याख्यानात् भाष्ये भावकर्तृकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। भावकर्तृकमाश्रि

प्रा·शे भै· नैतावतेति· षष्ठी शेषइतिसूत्रवदत्रापिसूत्रेआदिशब्दउपात्तइतिभावः। प्राचीनव्याख्यायान्दोषमप्याह· किञ्चेति· एतद्भाष्यबलादिति· अव्यवहितोक्त
टी·भै भाष्यबलादित्यर्थः। अन्यथेति· दिवइतिसूत्रेशेषपदासम्बन्धइत्यर्थः। वार्तिकरीत्येति· तत्रहियतःकर्मादिष्वकर्मकवद्वचनमित्युपात्तम् अत्रकैयटेनप्रेष्य
५३६ ब्रुपर्यन्ताइत्येवोक्तन्नतुकृत्वोर्थप्रयोगइत्येतत्पर्यन्तमिति तेनकृत्वोर्थइतिसूत्रेशेषपदासम्बन्धोलभ्यते। दिवइतिसूत्रेशेषइत्यस्यसम्बन्धइदमेवभा
ष्यम्मानम्· दिवइतिसूत्रस्यापितन्मध्यपातात्· अत्रप्रेष्यब्रुपर्यन्तइत्युपादानेनकैयटपर्यन्तंवासइत्यत्रेवाग्रेशेषपदासम्बन्ध इतिस्पष्टमेवलभ्यते। एत

नैतावताकृत्वोर्थइत्यत्रसम्बन्धोलभ्यते· किन्त्वेतद्भाष्यबलाद्दिवइतिसूत्रेविशेषपदसम्ब।न्धआवश्यकः। अन्यथावार्तिकरीत्याशतस्य
दीव्यतइतिभावेइष्टस्यप्रयोगस्यासिद्धिः। अतएववार्तिकव्याख्यायामधीगर्थादयःप्रेष्यब्रुपर्यन्ताःकर्माश्रयपदेनोच्यन्तइतिकै
यटः। एवञ्चशेषइत्यनुवृत्त्यावार्तिकप्रत्याख्यानवदेतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्यानेएवभाष्यतात्पर्यम्· द्वितीयाब्राह्मणइतिसूत्रस्थप्रत्याख्यानं
वार्तिकरीत्या· किञ्चयदाकर्मविवक्षितम्भवतितदाषष्ठीनभवति स्मराम्यहम्मातरमितिभाष्यउक्तम्· त्वद्रीत्यापदाकर्मादिविवक्षि
तम्भवतीतिवदेत्· एवञ्चज्ञोविदर्थस्येत्यत्रापितदसम्बन्धएव एवञ्चतद्योगेनकदापितृतीया॥ ९. सूत्रद्वयेति·विभाषोपसर्गेद्वितीयाब्रा
ह्मणेइतिसूत्रद्वयेइत्यर्थः। नन्वेवंद्वितीयाब्राह्मणइतिसूत्रभाष्यगामस्यतदहस्सभायान्दीव्येयुरित्यत्रशेषपदासम्बन्धेनदिवइतिसूत्रेणप्राप्तषष्ठी
बाधनार्थमेतत्सूत्रमित्युक्तन्तस्यकागतिरित्यतआह· द्वितीयाब्राह्मणइतीति। वार्तिकरीत्येति· वार्तिककारेणहिशेषपदानुवृत्तिर्नोक्ता किन्त्वक
र्मकवद्भावएवोक्त इतिभावः। सिंहावलोकनन्यायेनाह· किञ्चेति· एवञ्च· पूर्वोक्तव्यवस्थासिद्धौचातदसम्बन्धः। ज्ञोविदर्थस्येतिसूत्रेशेषप
दासम्बन्धः। तथासतियत्फलितन्तदाह· एवञ्चेति· तद्योगे· अज्ञानार्थकज्ञानातियोगे॥

मे· शतन्दीव्यतीत्यादिचेति· दिवस्तदर्थस्येतिसूत्रेपूर्वोक्तरीत्याशेषपदासम्बन्धेसतिपदासम्बन्धित्वेनविवक्षातदाषष्ठीपदात्तुकर्मत्वशक्तिमत्त्वेनवि
वक्षानराद्वि   तीयेतिरूपद्वयसिद्धिरितिभावः। ननुज्ञोविदर्थेतिसूत्रेशेषपदासम्बन्धः धीगर्थेतिसूत्रेकथंशेषपदसम्बन्धोभाष्यउक्तइत्यतआह· अ
धीगर्थेत्यादाविति· कर्तृकर्मणोः अत्रसूत्रेशेषपदासम्बन्धेसाधकमाह· सूत्रवैयर्थ्यापत्तेरिति· षष्ठीशेषइतिसूत्रेणैवतस्याः सिद्धेः। तद्विदंसूत्रमपिज्ञो
विदर्थस्येतिसूत्रवत्समासनिवृत्तिफलकम्मविष्यतीत्यतआह· कृद्योगाषष्ठीति· कर्तृसाहचर्यादिति· कर्तृपदार्थोयथानाभेदेनक्रियान्वयीतथाभेदेने

शतन्दीव्यतीत्यादिचसिध्यति। अधीगर्थेत्यादौचमण्डूकानुवृत्तेरितिसुधियोविभावयन्तु· कर्तृकर्मणोः। अत्रशेषइतिनसम्बध्यतेसू
त्रवैयर्थ्यापत्तेः कृद्योगाषष्ठीसमस्यतइतिवार्तिकेनतत्रसमासस्येष्टत्वात्· कृतिरिति· भावेक्तिन्। कृत्स्नः कर्ता। जगतइति· कर्मेदम्
कर्तृसाहचर्यात्कर्मापिधात्वर्थभेदेनान्वय्येवगृह्यते। तेनलोकम्याकरस्यादौनक्रियाविशेषणान्नषष्ठी· किन्त्वक्रियाविशेषणे
नलोकम्याचकइत्यादौनसमानाधिकरणसमासोनापिसुप्सुपेत्यादिः। सुबन्तार्थस्यविशेष्येणानन्वयेनासमर्थ्यात्·॥ ॥

तरसम्बन्धावच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावेनक्रियान्वयियत्कर्मतद्बोधकमेवकर्मपदमितिभावः। लोकम्याकरइति· फलस्यव्यपदेशिवद्भावेनफ
लाश्रयतयाकर्मत्वेमनत्राभेदेनान्वितोयः लोकपदार्थः सोपिकर्मैवेतिभावः। अत्रविशेषमाह· किन्त्वेति· असामर्थ्यादिति· सुबन्तार्थविशेष्यान्वयेसं
माससञ्ज्ञाविधायकतयाऽनयोश्चारितार्थ्यादितिभावः। ननुलोकम्याकरइत्यत्रैवसमासाभावेप्रदर्शनीयेलोकम्याचकइतिप्रयोगान्तराभिधान
ङ्किमर्थमितिचेन्न· ओदनस्यपाचकइत्यत्रतृजकाभ्यामितिसूत्रोदाहरणविषयेयथाषष्ठीक्रियाविशेषणवाचकाद्भवतितथालोकम्याचक
इत्यत्रापिस्यादितिशङ्कावारणायप्रयोगान्तराभिधानस्यकृतत्वात्॥

मे॰ षष्ठीतुल्लोकम्याक इत्यत्रेवल्लोकम्याचक इत्यत्रापिधात्वर्थेऽभेदेनान्वयान्नभवतीतिपूर्ववद्यद्यपिसम्भवतितथापिवार्तिकविरोधादपिभवतीत्या
ह·अतएववक्ष्यतिएतदेवभाष्य मित्यादि·ननुकष्टंश्रितःकष्टश्रित इत्यत्रापिसुवन्तार्थविशेष्येणश्रयणकर्मीकष्टमित्यस्यानन्वयात्कथंसमास इत्याश
ङ्कायामाह·द्वितीयाश्रितेत्यादेस्त्विति·सामर्थ्यात्·सूत्रारम्भसामर्थ्यात्·उक्तरीत्या·यथाप्राप्तोदकेत्यत्रवृत्तिविग्रहवाक्ययोःसमानार्थत्वोपपत्तयेप्रा
प्तिकर्त्रुदककर्मेतिबोधःस्वीक्रियतेतथाश्रयणकर्त्तृरिकष्टकर्मणेद्वितीयान्तार्थस्यान्वयेनकष्टकर्मकाभिन्नश्रयणकर्तेत्यर्थकल्पनेसुवन्तार्थ
विशेष्येणाप्यन्वयोवक्तुंशक्यइतिभावः।उक्तार्थेभाष्यसम्मतिमप्याह·अतएवेति·तेनान्वयाभावेनसमासाभावादेव·भाष्यइति·पूजनात्पूजित

द्वितीयाश्रितेत्यादेस्तुसामर्थ्याद्व्ययवद्दारकेसामर्थ्येप्रवृत्तिः।द्वितीयाप्रकरणोक्तपरेतुमतरीत्यावासामर्थ्यम्·अतएवपूज
नात्पूजितमितिसूत्रेदारुणंयथाभवतितथाध्यापक इत्यर्थकस्यदारुणाध्यापक इत्यस्यसिद्ध्यर्थम्मलोपवचनमारब्धम्भाष्ये·
अन्यथासमासेनसिद्धेतद्व्यर्थंस्यात्।एतदेवभाष्यन्ततःषष्ठ्यभावेपिमानन्त·॥ ॥ ४ ४ ४ ४ ॥

मित्येतावदेवसूत्रमित्याशयेनवार्तिककारेणोक्तम्पूजितस्यानुदात्तत्वेकाष्ठादिग्रहणम्·पूजितस्यानुदात्तत्वेकाष्ठादिग्रहणङ्कर्त्तव्यम्·
काष्ठादिभ्यःपूजनादितिवक्तव्यम्।इहमाभूत्।शोभनोध्यापकः।मलोपवचनञ्च।दारुणाभिरूपकः।तत्रकैयटः।क्रियाविशेषणत्वा
दृशब्दोद्वितीयान्तंयथाग्रामङ्ग·तद्स्मादौगुणभूतायाअपिक्रियायाःसाधनयोगस्तथाविशेषणेनापितत्रवैयधिकरण्यात्समासाभाव

मे· समासाभावार्थन्नदस्त्विति वाच्यम्· द्वितीया ब्राह्मणे कर्माश्रयाः द्वितीयाविधितिभिन्नभावेनोपात्तः सकर्मका अधीगर्थादयः प्रेष्यद्ब्रुवर्थ
न्तः कर्मादिशब्देनोच्यन्ते। द्वितीयाविधिनि भिन्नभावेनेति· अत्र द्वितीयाशब्दो लक्षणया द्वितीयापवादषष्ठीपरः। तेन षष्ठीनिमित्तभावेनेति फ
लितम्· द्विधातुविषये विभाषोपसर्गे द्वितीया ब्राह्मणे इति सूत्रद्वयारम्भाच्छेषपदासम्बन्ध इत्यतो वार्तिकारम्भः। तत्र हि वक्तव्यत्वं वक्तव्यम्·
अविवक्षिते कर्मणि षष्ठी भवतीति किम्वक्तव्यमेतत्। न हि कथमनुच्यमानं लभ्यते। शेष इति वर्त्तते। शेषश्च कः। कर्मादीनामविवक्षा विशेषः। य
दा च कर्म विवक्षितम्भवति तदा षष्ठी न भवति। स्मरत्यहम्मातरम्। स्मराम्यहम्पितरमिति भाष्ये उक्तम्· अत्राविवक्षितकर्मणीत्यनेनाकर्मक
त्वाद्भावे लादयः सिद्धा भवन्तीति दर्शितम्। ततोऽविवक्षितकर्मकत्वेनाकर्मकत्वप्रदर्शनाय शेषपदानुवृत्तिः प्रदर्शिता। शेष इति वर्तते
इति· नन्वेवं षष्ठी शेषे इति सूत्रेणैव षष्ठ्यां सिद्धायामेतत्प्रकरणम्व्यर्थमत आह· कैयटः प्रकरणन्त्विदं समासप्रतिषेधार्थमिति· अत्र
प्रकरणे पदोपादानेन मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात्सर्वत्र शेषपदसम्बन्ध इति दर्शितम्। स्मारितम्। यथा षष्ठी शेषे इति सूत्रे कर्मादीनां क्रिया
कारकभावेन सम्बन्धमविवक्षितङ्कृत्वा सम्बन्धित्वमात्रविवक्षया षष्ठी भवतीत्युक्तं तथेहापि कर्मादीनामविवक्षया भावे लादयो भविष्य
न्तीति दर्शितमित्यर्थः। कर्माश्रयषष्ठीविषय इत्यनेनाधीगर्थेत्यादिद्विसूत्र्येति सूत्रसमुदायो गृह्यते·॥ ॥ १७ ॥

मे॰ अतएव॰ धातुतएवकारकान्वयितावच्छेदकत्वेनोपस्थितिसत्वादेव॰ एतेन॰ उक्तप्रकारेणानन्वयाख्यदोषनिरसनार्थं अधिकमितिसू
त्रेणाधिकशब्दस्यव्युत्पादनादस्मन्मतेऽधिकारवारीद्रेणेनेतिप्रयोगोपपत्तिर्भवति।यदि धातुतएवतेनरूपेणोपस्थितिरितिनियमोभव
न्मतेतदाकथनादृशप्रयोगइत्यतआह॰ अधिकेति॰ ननुकृतीयेकर्तृकर्मणोरितिषष्ठीत्येवम्व्यवस्थार्थङ्कृद्ग्रहणमस्त्वित्यतआह॰ धातो
श्चद्वयइति॰ तदुक्तम्भाष्ये॰ नत्वकर्मकर्त्रर्थेनार्हिकृद्ग्रहणङ्कर्तव्यम्॰ कृतीयेकर्तृकर्मणीतत्रयथास्यात्।अन्यस्ययेकर्तृकर्मणीत॰

अतएवहिरुगादियोगेनकर्मादिसञ्ज्ञाः एतेनदेवदत्तेनशान्त्योऽश्वइत्यादौषष्ठीनिवृत्त्यर्थङ्कृद्ग्रहणमित्यपास्तम्॰अ
धिकारवारीद्रेणेनेत्यत्रहेतौतृतीयाक्रियायोगाभावान्कर्तुः कर्तृत्वाभावेजनकत्वरूपहेतुत्वसत्वात् धातोश्चद्व
येप्रत्ययास्तिङः कृतश्चतत्रतिङ्योगेनलोकेतिनिषेधात्कृद्योगएवभविष्यतीतिकिन्तेन॰ नलोकेतिसूत्रेकृदव्ययस्यैवग्रहणं॰
नु अव्ययार्थस्ययेकर्तृकर्मणीइतिव्याख्यानेनसिद्धम्।उभयप्राप्तावित्यत्रवहुव्रीहिसुएकाचोद्वइत्यादाविवान्यपदार्थस्याभाव
त्वेपिव्याख्यानाद्भविष्यति॰ ॥ ❖ ॥ ॥ ९९ त्रमाभूत्।नैतदस्तिप्रयोजनम्।धातोर्हिद्वयेप्रत्ययाविधीयन्तेतिङः कृतश्चतत्रकृत
प्रयोगइष्यतेतिङ्॰ प्रयोगेप्रतिषिध्यतेइति।अत्रद्वयेप्रत्ययाइतिभाष्यप्रयोगादेवद्वयइत्यस्यसाधुत्वम्।ननुकृतीसेतदुत्तरसूत्रेऽनुवर्त्यकृतिअ
व्ययेनेतिवचनव्यर्थत्वाऽकृदव्ययनिरासार्थन्तदस्त्वित्यतआह॰ नलोकेतीति॰ ननूभयप्राप्तावितिसूत्रेऽन्यपदार्थलाभार्थङ्कृतीत्यस्त्वित्यतआह॰ उभ
येति॰ व्याख्यानादिति॰ ओदनस्यपाकोब्राह्मणानाम्प्रादुर्भावइत्यादौभिन्नक्रियाकर्तृकर्मवाचकशब्दप्रयोगेउभयत्रषष्ठीदर्शनमूलकाद्व्याख्या
नादित्यर्थः।अयञ्चप्रयोगोऽत्रैवभाष्येदृश्यते

भे॰ एकदेशिनो न्नङ्कृतीत्यस्य प्रयोजनं खण्डयितुमाह॰ नच भेदिके त्यादि॰। भेदिके तत्र भिदेर्ण्यन्तात्पर्यायोदिषु ण्वुच्। अत्र णिजर्थव्यापारस्य
प्राधान्यात्प्रयोजककर्त्ता प्रधानम्॰ प्रकृत्यर्थस्य तत्प्राधान्यात्प्रयोज्यकर्त्ताऽप्रधानमिति प्रधानाप्रधानयोः सान्निधौ प्रधान एव कार्यमिति न्यायेन।
प्रधानात्तस्यादित्याशयः। कर्त्तृपरमिति॰ एवञ्च वाक्यभेदेन कृति कर्त्तरिपि तस्मादित्यर्थो भवतीति भावः। अत्राप्रधानस्य गतिबुद्धीति सूत्रस्य
नियमार्थत्वान्न कर्मत्वम्। तृतीयावदिति॰ यथा देवदत्तेन यज्ञदत्तेन पाच्यते तण्डुल इत्यत्रानुक्तयोर्भिन्नपदवाच्ययोः कर्त्रोस्तृतीयाविरो
धाभावाद्भवति तथात्र कृतेपि भविष्यतीति भावः। कृतीत्यस्य प्रयोजनमाह॰ तद्धित इत्यादिना॰ तद्धिते मा भूदित्यस्य कृदन्तात्तद्धिते सति मा

नच भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामित्यादौ गुणीभूतेणिच्प्रकृत्यर्थकर्त्तरि षष्ठ्यर्थं कृग्रहणं कृतीति कृदिति कर्त्तृपरन्तदिति
वाच्यम्॰ तृतीयावत्तत्र षष्ठ्या अपि विनैव यत्नं सिद्धेरिति प्रश्नः। तद्धित इति॰ तद्धितान्तप्रकृतिमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रिया
याः कर्त्तरि कर्मणि च मा भूदित्यर्थः ॥ भूदित्यर्थः। प्रतीयते तत्वयुक्त तण्डुलानाम्याचकतर इत्यत्र षष्ठीदर्शनात्तत्राह॰ तद्धिता।

न्तप्रकृतिमात्रेति॰ कृदन्तप्रकृतिग्रहत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितायोपस्थितिर्वृत्तिकार्यतातदवच्छेदिका या विषयता तद्वत्क्रिया
कर्त्तृकर्मणोः षष्ठीति पर्यवसितोर्थः। तादृशी च विषयता प्रत्ययार्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतारूपा बोध्या। एतच्च कृतीत्यपि कर्त्तृ
कर्मणी तत्र यथा स्यात् तद्धितस्य पे कर्त्तृकर्मणी तत्र मा भूदिति कृतपूर्वी कटम्। भुक्तपूर्वी ओदनमितीति भाष्याल्लभ्यते। कृतपूर्वीत्यत्र
यथा तद्धितान्तप्रकृतिग्रहमात्रप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितत्वं कर्मत्वं तदुपपादयति ॥

प्रा॰ प्र॰ मे॰ उदाहरण इति॰ अत्र सकर्मकेत्यभिधानेन प्रसिद्धरीत्याभावे क्तप्रत्ययस्य भवने भाष्योपप्रयोगातिरिक्तहेत्वभावः सूचितः। तस्य भावक्तान्त
टी॰ भै॰ स्य। काप्यप्रयोगेण असोपदर्शितवृत्त्यतिरिक्तवाक्यत्वादिः। कृदन्तप्रातिग्रहप्रयोज्येति॰ कृदन्तमात्रप्रातिग्रहप्रयोज्येत्यर्थः। न चात्र त
५५२ था। न चात्र कृदन्तमात्रप्रातिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितत्वं कर्मत्वम्॰ यथा तण्डुलानाम्पाचक इति वाक्ये घटकस्य पाचक
उदाहरणे सकर्मकप्रकृतिकभावक्तान्तस्य वृत्तिमात्रविषयतया भाष्यसम्मतत्वेन तस्य केवलस्य काप्यप्रयोगेण त
द्धितान्तसमुदायवृत्तेर्वक्रियोपस्थापकत्वात्। कृद्ग्रहणात् कृदन्तप्रातिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियाकर्तृकर्मणो
र्ग्रहणं न चात्र तथा। तण्डुलानाम्पाचकतर इत्यादौ पाचकादेः पृथक्प्रयोगेण तच्छक्तिग्रहस्यापि सत्त्वेन कृदन्तप्राति
ग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयत्वं क्रियायाः अस्त्येवेति भवत्येव षष्ठी॰ अत एव तद्धिते माभूदित्येवोक्तं न तद्धिताधिके इति भा
ष्ये पितद्धितस्यैव कर्तृकर्मणी तत्र माभूत् कृतेऽपि कर्तृकर्मणी तत्रैव यथा स्यादित्येवोक्तम्॰ कृतपूर्वीति॰ अत्र कर्मविशेष
स्य तत्तद्रूपेण प्रागन्वयाविवक्षयाऽकर्मकत्वाद्भावे क्ते पूर्वादिनिरिनिति तद्धितस्तदन्तं न तत्र विशेषरूपेण कर्मयोगो भवत्येव
। तत्रोक्तरीत्या षष्ठ्यभावेऽनभिहितत्वाद्द्वितीया॰ एवं रीत्या साधुत्वेऽन्त्यभाष्यमेवमानम्॰ ॥ इत्यस्य वृत्त्यघटकस्य पाककर्त्त
रि प्रातिग्रहे सति तादृशप्रातिग्रहप्रयोज्याया पाककर्त्तुरुपस्थितेस्तत्प्रकारतयाभासमानायाय क्रियातन्निरूपितकर्मत्वस्य तण्डु
लपदार्थे सत्त्वाद्भवति तत्र षष्ठी॰ अत एव यथाकृतात तद्धित इति वाक्यात्मतीयमानस्यार्थस्यानभिप्रेतत्वादेव। नन्वस्य केवलस्य कृद
न्तस्य कथं न प्रयोग इत्यत आह॰ अत्र कर्मविशेषस्येति॰ भावे क्त इति॰ अविवक्षितकर्मणोऽप्यकर्मकपदेन ग्रहणस्येष्टत्वाद्भावे क्त इत्यर्थः

भै· अन्यथा· एतादृशविशेषणवाचकादपिषष्ठीस्वीकारे। उक्तसामर्थ्येपि· अवयवद्वारकसामर्थ्येपि। षष्ठीसमासस्यवैकल्पिकत्वात्तदभा
वेदारुणध्यापकइत्यस्यसिद्ध्यर्थम्मलोपवचनमस्त्वितिशङ्कते· नचेति· स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थंवाक्यग्रहणेकर्त्तव्येतदकरणात्समासार्थमेतत्स्या
त्तथाचवचनम्व्यर्थमेवस्यादित्याशयेनसमासप्राप्तिविषयकमेवतद्वचनमित्याशयेनसमाधानमाह· तथासतीति· अतएव· वैयधि
करण्येनसमासप्राप्तिविषयकत्वादेव· ननुवैयधिकरण्येप्यवयवद्वारकसम्बन्धमादायसुप्सुपेतिवामपूर्व्वसकेतिवासमासोस्त्विति

अन्यथाषष्ठीसमासस्यतृजकाभ्याङ्कर्त्तरीत्यादिनिषेधेरुक्तसामर्थ्येपिप्रवृत्त्यातत्समासेनैवसिद्धौमलोपवचनव्यर्थमेवस्या
दितिबोध्यम्· नचभिन्नपदत्वेपितथाप्रयोगसाधुत्वार्थम्मलोपवचनमितिवाच्यम्· तथासतिवाक्येमलोपश्चवक्तव्यइतिवदे
त्· अतएवकैयटेनक्रियाविशेषणान्दारुणादयस्तत्रवैयधिकरण्यात्समासाभावान्नलोपोविधीयतेइत्युक्तम्· सुप्सुपे
त्यादिसमासोनसार्वत्रिकइतितदाशयइत्यलम्· कृतिकिमिति· कर्त्तृकर्मभ्याङ्क्रियासन्निधाप्यतेतद्वाचीचधातुरेव॥
कारकान्वययोग्यतावच्छेदकरूपेणसाध्यत्वेनधातुभिरेवतदुपस्थितेः। शत्योश्च आस्त्रिकइत्यादौनहितान्त
नेनरूपेणोपस्थितिरितिनतत्रकारकान्वय एतद्भाष्यप्रामाण्यात्॥ ॥ ९९ तआह· सुप्सुपेत्यादीति· तदाशयः॥त
द्भाष्याशयः॥परमतखण्डनपूर्वकम्प्रश्नबीजन्दर्शयति· कर्त्तृकर्मभ्यामिति· धातुरेवेति· अत्रैवकारेणप्रातिपदिकव्यवच्छेदः।ननुशत्य
आस्त्रिकइत्यादिशब्दानाङ्कथंखननादिरूपक्रियोपस्थापकत्वमस्त्येवेत्यतआह· शत्योश्चइति· तेनरूपेण· साध्यत्वेन। अतएवदेवदत्ते
नशत्योः श्व॥चैत्रोभूमिमास्त्रिकइतिनप्रयोगः। एतद्भाष्येति· कृतपूर्वीकटम्भुक्तपूर्वीओदनमितिविलक्षणस्थलएवकृतीत्यस्यप्रयोजन

प्र·प्रो· मै· यद्दिपद्येदद्देदुःखस्येत्यत्रानेनसूत्रेणचेद्दुःखपदानभिहितकर्मवाचकत्वेनषष्ठीतदाधाय्यैरामोदमित्यत्रापिकुतोनेतिशङ्कानुत्थानाय।
टी·मै· ह·दद्देदुःखस्येति·गृहीत्वेति·एवञ्चामोदमितिनधायैरित्यस्यकर्मेतिनषष्ठीप्राप्तिरितिभावः।एवञ्चदुःखस्येत्यस्यदेहलीदीपकन्यायेनोभा।
७७२ भ्यामन्वयान्नोभयकर्माकाङ्क्षेतिभावः।ज्वलेणः।कर्त्तरीतिशेषः।अत्रज्वलेर्णइत्यभिधानन्नज्वलइतिणप्रत्ययेनसाधनीयमित्यभिप्रा

दद्देदुःखस्यमादृग्भ्योधाय्यैरामोदमुत्तमम्·लिम्पैरिवतनोर्वातैश्चेतयःस्याज्ज्वलोनकइतिभट्टिपद्यम्·मादृग्भ्योदुःखन्ददद्धि
हृत्तममामोदम्पुष्पादीनाङ्गृहीत्वामादृशान्दत्तस्यदुःखस्यपोषकैर्मादृशांशरीरंलिम्पद्भिरिववातैःकोमादृक्विरहाग्निव्याप्त
श्चेतयन्ज्वलः।ज्वलन्निवनस्यादितितदर्थः।दाधातोःपोषणार्थाद्धाञश्चददातिदधात्योश्शःणोलिम्पश्शःज्वलेर्णइतिज
यमङ्गलाश्लोकव्याख्यायांतज्ज्ञातीयवतत्रेतिदिक्·तत्रधाय्यैरामोदमुत्तममित्यत्रगृहीत्वेत्याहृत्यतद्योगेद्वितीयावोध्या।उ
भयोःप्राप्तिर्यस्मिन्निति· तेनैकनिमित्तत्वलाभाद्दोदनस्यपाकोब्राह्मणानाञ्चप्रादुर्भावइत्यादौविभिन्नक्रियाकर्तृकर्म
णोःषष्ठीप्राप्तौनायन्नियमइतिभावः ॥ येण·किन्त्वस्यकैकस्यिकतयाएतद्भावेपचाद्यजित्यभिप्रायेण।एतदभिधानन्तुतस्याने
नस्मरणार्थमेव·अतएवकइत्यत्रप्रथमा·अत्रनपुंसकेभावेक्तइतिसूत्रविहितस्य।क्तस्याप्यकर्मकेभ्यएवप्रवृत्तीरितीवलादेवेतिनभ्रमि
तव्यम्·किन्तुतयोरेवेतिसूत्रेभावेचाकर्मकेभ्यइत्यनुवर्त्तते तच्चवाक्यभेदेनसम्बध्यते।चशब्दस्त्वर्थे।एवञ्चकृत्यादयस्तयोरेव।भावेत्वअ
कर्मकेभ्यएवेतिद्रष्टव्यम्· तेन·उभयोःप्राप्तिर्यस्मिन्नितिबहुव्रीहिसमासाश्रयणेन।प्रादुर्भावइति·अस्याश्चर्यमेतदितिशेषः ॥

भे· प्रयोग एवेति· प्रयुज्यमानादेव प्राप्तिर्भवतीति भावः। स्पष्टप्रतिपत्तये आह· स्त्रियामिति· भ्रमनिवारणायाह· नियमस्येति· केचिदिति नि
तथा च शेषविभाषेत्यस्याप्येवमुख्योऽर्थ इति ध्वनितम्· करणे ल्युडिति· तेनाचार्यपदार्थस्यानुक्तत्वमस्तीति शेषः। ननूभयप्राप्ताविति नियमात्क
र्थमोदनपदादत्र षष्ठीत्यत आह· उभयेति· लादेशादित्यस्य लस्यादेशादिति भ्रमनिवारणायाह· लकारसम्बन्धिन इति· एवञ्चादेशापादकस्य सम्बा
प्राप्तिपदेन चोभयोः प्रयोग एवायन्निषेध इति ध्वनितम्· स्त्रीप्रत्यययोरिति· स्त्रियाङ्क्तिन्नित्यधिकारविहितयोरित्यर्थः। ना
यन्नियम इति· तेनोभयत्रापि षष्ठी भवत्येवेति भावः। भेदिकेति· धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्· सन्नन्ताङ्गुरप्रत्ययादित्यप्रत्ययः। शे
ष इति· नियमस्यायम्विकल्पः इत्यके इत्येनलब्धमर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह· केचिदिति· अकाकारभिन्ने कृन्मात्रे इत्यर्थः। अ
नुशासनमिति· अनुशिष्यन्तेऽसाधुभ्यो विविच्य बोध्यन्ते येनेति करणे ल्युट् मन इत्यादौ मतिबुद्धीति वर्त्तमाने क्तः। इदमे
षामिति· कर्त्तरि षष्ठी। सकर्मकेभ्यस्त्वधिकरणे क्ते कर्त्तृकर्मणोर्द्वयोरपि षष्ठी। इदमेषाम्भुक्तमोदनस्य। उभयप्राप्ताविति तु म
ध्येऽपवादन्यायेन कर्त्तृकर्मणोरित्यस्यैव नियम इति बोध्यम्· न लोका· लादेशा इति· लकारसम्बन्धिन इत्यर्थस्तेन ददिर्गाद्
तिसिद्धम्· केवललस्य क्वापि प्रयोगाभावादेवं व्याख्यातम्· ॥ न्धिनि लक्षणेति भावः। ददिर्गाद्ग इतीति· अत्रादृगमेति सूत्रेण किकि
नौ प्रत्ययौ तयोश्वलि ... द्वा वविधानेन लिट्प्रयोज्यद्वित्वप्रयोजकत्वरूपसम्बन्धवत्तयाऽस्ति लकारसम्बन्धित्वमिति भावः। न च लान्तस्य
त्येवास्तु लस्य स्थाने कृते पि स्थानिवद्भावेन लत्वव्यवहारादिति वाच्यम्· अल्विधित्वेन तदसम्भवात्। नन्वादेशापदम्मूलेऽधिकमत आ

श॰ शे॰ भै॰ स्फुटिङ्क्वीणोत्यत्र तत्तनुग्रहणेन निषेधसिद्धे रेतस्यलादेशोदाहरणत्वकथनमधिकमत आह॰ तत्तनुप्रत्याहारेति॰ तस्य॰ लग्रहणस्य॰ अस्मि
टी॰ भै॰ न्सूत्रे उकारोप्यत्र निर्दिश्यत इति भाष्यादुकशब्दात्पूर्वमुकारो बोध्यः स च प्रत्ययसाहचर्यात्प्रत्ययरूपस्य शब्दस्वरूपस्य विशेषणम्॰ उका
४४५ रोप्यत्र निर्दिश्यत इत्यत्र कारप्रत्ययस्य प्रयोगेण तस्य वर्णरूपत्वबोधनात्। वर्णग्रहणे च सर्वत्रेति तदन्तविधिः। तथा चोकारान्तो यः प्रत्य।

कुर्वन्निति॰ तत्र प्रत्याहारघटकत्वनायम्॰ तच्छब्दस्य तद्घटकत्वेपि शातृलद्घटकत्वाभावात्॰ लिडादेशकसादियोगे लिट्
सदृशा कि किनो योगे च निषेधार्थत्वस्यावश्यकत्वाच्च॰ उ इति॰ उकारेण व्याख्यानात्तदन्तविधिर्व्यपदेशिवद्भावेनोकारस्या
पि सनाशंसेति। अलङ्कुञिति च उ इत्युचौ। धातुक इति॰ लषपतपदेत्युकञ्॰ वृद्धिस्तत्त्वम्॰ कमेरिति॰ उकान्तस्येति पू
षः। इदञ्च भाषायामेव। भाषायामिति भाष्योक्तेः। निष्ठेति॰ एतदपवादत्तया भाष्यवार्तिकम्पठ्यते नपुंसके भावे क्तस्य योगे
षष्ठ्या उपसङ्ख्यानम्। छात्रस्य हसितमिति। इदञ्च प्रतिपदोक्तत्वान्नपुंसके भावे क्त इति सूत्रविहितक्तान्तयोग एव भ्रान्त
न्देशमित्यादौ गत्यर्थाकर्मकेत्यनेन क्तेनानेन षष्ठी नपुंसके भावे क्तस्तु नात्र तस्याप्यकर्मकेभ्य एवेष्टेः। अविवक्षितकर्मतयाऽ
कर्मकत्वेन क्तस्तु कृतपूर्वीत्यादिवृत्तिविषय एवेत्युक्तम्॰ ॥ यत्तदनेन योगे षष्ठी नेति फलितम्। तेन कन्यामलङ्करिष्णुरित्या
दावपि निषेधसिद्धिः। उश्च उकश्च उकौ लश्च उकौ चेत्यादिविग्रहः। व्याख्यानादिति॰ कन्यामलङ्करिष्णुरित्यादिप्रयोगदर्शनमूलकाद्व्या
ख्यानादित्यर्थः। उकान्तस्येतीति॰ उकप्रतिषेधे कमेर्भाषायामप्रतिषेध इति वार्तिकस्वारस्यात्। तेन लक्ष्मीङ्कामयमान इत्यत्र प्रतिषेधो
भवत्येव॰ एतदपवादतया॰ निष्ठेत्येतदपवादतया। अत एव॰ तत्सूत्रविहितक्तान्तस्य ग्रहणादेव॰ नात्र॰ भ्रान्तं देशमित्यादौ॰ एवं छात्रस्य हसितमिति॰

भै· ननुप्रागन्वयाविवक्षायामपिकृतेत्यस्यकर्माकाङ्क्षायाःसत्वेनसापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्कथंवृत्तिरित्यतआह· वृत्तेः पूर्वमिति· इत्या
दावपीति· अन्यथातत्रापिकर्मण्येवक्तप्रत्ययःस्यात्तथाचकर्मणोऽनभिहितत्वाभावेनक्तस्यत्विषयस्येतिसप्तमीनस्यादितिभावः।यो
ध्यइति· करणादिरूपइत्यर्थःस्पष्टमेवोक्तम्· भाष्यकृतेतिशेषः।तद्भावइति· भाष्यकृद्भावइत्यर्थः।नचात्रनिष्ठान्तार्थभूतायानन्वि
वृत्तेःपूर्वङ्कर्मान्वयाभावाच्चसापेक्षत्वाद्वृत्तिर्नस्यादितिनशङ्क्यम्· एवमधीतीव्याकरणेइत्यादावपिबोध्यम्· तदुक्तम्भा
ष्येयदावीकान्नतदाप्रत्ययः।यदाप्रत्ययःसामान्येनतदावृत्तिरिति।नतदाप्रत्ययः।नतदाभावेप्रत्ययः।धातोःसकर्म
कत्वात्।यदाप्रत्ययः।भावइतिशेषः।तदावृत्तिरेव।साचवृत्तिर्नकदापिकर्मक्तान्तेनेत्याह· सामान्येनेति· कर्मविशेषस्य
तत्तद्रूपेणप्रागन्वयाविवक्षाविशिष्टोयोऽर्थस्तदर्थकधातुप्रकृतिकक्तान्तेनेत्यर्थः।इयमेवकर्मणोविवक्षानामानेनता
दृशक्तान्तस्यवाक्येनप्रयोगइतिस्पष्टमेवोक्तम्।प्रयोगानुरोधिनीहिविवक्षेतितद्भावः।नचाविवक्षितकर्मतयाभावेक्त
साधनपक्षेऽव्यर्थः।नपुंसकेभावइत्यनेनसकर्मकेभ्योपिसिद्धेरितिवाच्यम्ः तस्याप्यकर्मकेभ्यएवेष्टेः।अत्रचेदमेवभा
रूपितकर्मत्वसत्वात्तल्लोकेतिनिषेधस्यप्राप्तिरितिकथंषष्ठ्यापादनमितिवाच्यम्· तस्यापिपूर्वोत्तरसाहचर्येण ॥ष्यम्मानम्· ॥
प्रत्यासत्त्याचनिष्ठान्तमात्रशक्तिग्रहप्रयोज्योपस्थितिविषयक्रियानिरूपितकर्मकत्वविशिष्टषष्ठीनेत्यर्थकल्पनात्।अत्रापिनिष्ठान्तश
क्तिग्रहजन्यतावच्छेदकतादृशप्रकारतामादायपरिष्करणीयम्· तेनदैत्यानूहतवत्तरामितिविशिष्टजन्योपस्थितिमादायनाव्याप्तिः।त
स्याप्यकर्मकेभ्यइति· नपुंसकेभावेक्तइतिसूत्रविहितक्तस्येत्यर्थः।अत्र·एतादृशेष्टौ।इदमेवभाष्यम्।यदावीकामित्यादिभाष्यम्॥ ॥

ष्ठ·शे· भै· एतदिति· वार्तिकमित्यर्थः। क्तातिरिक्तेति· एतेनपदसंस्कारपक्षे। आनन्देष्वामित्यादौ चाविवक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वाद्भावेभूतेक्ते।
टी·भै· निष्ठान्तेन योगे षष्ठी नेति निषेधान्न षष्ठी किन्तु पुनः कर्मयोगेपि द्वितीयैवेति पराभिमतम्· एवं रीत्यास्य साधने पदसंस्कारपक्षमादाय क
४४५ टङ्कृतमिति प्रयोगस्यापत्तेः। ननु वार्तिकारम्भप्रत्याख्यानयोः फलभेदाभिप्रायेण पुनर्भाष्यप्राङ्कि तम्ः यद्येवमुत्तरत्र चातुः प्राव्यमाने
ति। इदमहेः सृप्तम्· अत्राधिकरणे क्तः। षष्ठीकर्त्तरि। इहाहिनासृप्तम्। अत्र भावे क्तः। इहाहिः सृप्तः। अत्र कर्त्तरि। अहेः सृप्तमिति। अ

शेषत्वविवक्षया भाष्योक्तप्रत्याख्याने तु। अनभिधानात् क्तातिरिक्तविषये नत्ता। पूरणगुणेति सूत्रे भाष्ये ध्वनित
मिदम्· तत्र हि सतिकिमुदाहरणम् ब्राह्मणस्य कुर्वन् नैतदस्ति कारकषष्ठ्या निषेधात् शेषषष्ठ्या तु ब्राह्मणस्य क
टमित्यर्थेनासामर्थ्यादित्याद्यर्थकमुक्तमिति परे· अधीयन्निति· इङ् धात्वर्थः पात्रकृक्तिर्णीतिपाना। द्विषन्निति· द्विषाः
॥मित्र इति पाना· ॥

त्र भावे। अत्र शेषषष्ठ्यपि प्राप्नोति। वार्तिकारम्भे तु क्तोधिकरणे चेति क्तविषये नपुंसके भावे क्त इत्यस्मादप्र
त्याः वार्तिकेन कर्त्तरि षष्ठी न। शेषत्वविवक्षायां त्वतन्मतेऽभाव एवेति त्रैप्राव्यमिति चेन्न· इहाहेः सृप्तं ग्रामस्य पार्श्वे ग्रामस्य मध्य इति।
इष्यत एव चातुः प्राव्यमिति। अत्र ग्रामस्य पार्श्व इति सप्तम्युक्त्यैव नाधिकरणस्यानभिहितत्वोपपत्त्यर्थं भाव एव प्रत्ययो विधेयस्तदा वार्ति
केन कर्त्तरि षष्ठी स्यादेव। इहेत्यस्य विवरणं ग्रामस्य पार्श्व इतीति फलभेदाभावात् क्तातिरिक्तविषय इत्यनेनान्यत्र लादेशादिनिषेधवि
षये शेषत्वविवक्षाभावो बोधितः। तत्र साधकमाह· पूरणेति· असामर्थ्यात्· ब्राह्मणस्येत्यस्य स्वान्वययोग्यनामार्थेऽन्वयेनासाम।

मै·

इदन्त्विन्त्यमिति· यदिब्राह्मणस्येत्यस्यक्रियायामन्वयःस्यात्तदेदंसूत्रोदाहरणंयुक्तंनामार्थान्वयेतुक्रियायामनन्वयेनशेषेषष्ठीतिवक्तु
मशक्यमितिभावः नेष्यतइति· अकस्यभविष्यतीतिवक्तव्यम् यवान्लावकोव्रजति ओदनम्भोजकोव्रजति· सक्तून् पायकोव्रजतीति इनआ
धमर्ण्येचेतिवक्तव्यम् शतन्दायीसहस्रदायी ग्रामङ्गमीति अत्रैतादृशयोगविभागेनव्याख्यानान्नेष्यतइतिसिद्धम् नन्वेवमुभयोरुभयत्रसम्भवोऽ।

शेषषष्ठीत्विति· इदन्त्विन्त्यमित्युक्तम्मते: अकेनो· अत्रयथासङ्ख्यन्नेष्यते अकस्याधमर्ण्येऽसम्भवादाह भविष्यत्यकस्ये
ति· वर्षशतस्यपूरकइत्यादौगतत्कर्मकयाजनकर्त्तारइत्यर्थकेअङ्ग यजतालप्स्यन्तेःस्ययाजकाइत्यादौचषष्ठीभवत्येव कर्त्तृ
मात्रार्थकेण्वुलतृचावितिण्वुलिपदान्तरसम्बन्धेनभविष्यत्वप्रतीतावप्यकस्यतत्रावृत्तेः तुमुनण्वुलावितिण्वुलतुभविष्यतीत्य
धिकृत्यविधानाद्भविष्यदर्थकएवेतिभावः व्रजङ्गमीति· गमेरिनिरित्यौणादिकइतिः सचभविष्यति भविष्यतिगम्यादयइत्यु
क्तेः गामीतिपाठेबाहुलकाद्वृद्धिः शतन्दायीति· आवश्यकाधमर्ण्ययोरितिणिनिः आवश्यकेणिनाबव्ययन्निषेधः सूत्रेआधम
र्ण्यपदेनतत्सूत्रोक्तार्थोपलक्षणात् अतएवांशंहारीतिनिर्देशः सङ्गच्छते तत्रह्यावश्यकेणिनिः नचात्रभविष्यदर्थकत्वेनसिद्धि
भूतवर्त्तमानयोरावश्यकत्वबोधनस्यवैफल्येनभविष्यतएवततोबोधादितिवाच्यम् वस्तुतोभविष्यतोबोधेपितत्त्वेनाबोधात्णि
नेस्तदर्थकत्वाभावाच्च·।। ९ त्वित्यतआह· अकस्येत्यादि· कर्त्तृमात्रार्थकइति· अत्रमात्रपदेनभविष्यत्वव्यवच्छेदः सूत्रेति· अकेनोरि
तिसूत्रइत्यर्थः तत्सूत्रइति· आवश्यकाधमर्ण्ययोरितिसूत्रेइत्यर्थः अतएव उपलक्षणादेव भूतवर्त्तमानयोरिति· भूतस्यजातत्वेननत्र
तथाकथनम्व्यर्थमेव वर्त्तमानेचप्रमाणान्तरेणैवतयानिश्चयसम्भवादेतत्कथनानुपयोगइतिभावः तत्त्वेन· भविष्यत्वेन।। ।।

मैं·

प्रौ·प्रो· अतएव णिनेर्भविष्यदर्थकत्वाभावादेव नव्याइति· अनेनसुप्यजातावितिसूत्रेणणिनिप्रत्ययेष्णुक्तरीत्या भविष्यत्वप्रतीतावपिनदो

टी·भै· षइतिसूचितम्· निषेधोयमिति· कृत्यानामितिनिषेधइत्यर्थः कर्त्तरिकर्मणिचेति· विशेष्यानुपादानादुभयत्रनिषेधोयमितिभावः।

४७६ प्राचीनोक्तंड्खण्डयति· व्रजमिति· नचानभिहिताधिकारावैपर्थ्योपपादनावसरेकर्त्तव्यः कटइत्यत्रपरत्वात्कृद्योगलक्षणाषष्ठीप्रस।

अतएवावश्यङ्करीकटस्येतिवृत्त्युदाहृतंसङ्गच्छते तत्रहिनानेनणिनिः अवश्यपदोपादानात्· किन्तुसुप्यजाता वितिनव्याः कृत्यानाङ्कर्तृकर्मणोरितिनित्येप्राप्तेविभाषाकर्मनिवृत्त्यर्थङ्कर्तृग्रहणम्· अनुवर्त्ततइति· निषेधोऽयङ्कर्त्तरिकर्मणिच कर्त्तरिवेतित्वनुभयप्राप्तिविषयमितिवृत्तिकैयटादयः व्रजमित्यत्रगुणकर्मणिवेष्यतइतिविकल्पस्तुन·। कृत्यातिरिक्तेचरितार्थस्तस्यदोग्धव्यागावः पयः कृष्णेनेत्यादौगुणकर्मणउक्तत्वात्प्रधानेचरितार्थेनानेनपरत्वाद्बाधात्· तुल्यार्थैर्योगइति· तुल्यत्वार्थैरित्यर्थः अतएवातुलोपमाभ्यामितिचरितार्थम्· अतएव पर्युदासादनव्ययप्रयोगावेदम्· तेनेवशब्दयोगेन·॥ ॥ङ्गादितिमनोरमायामभिहितन्तस्यकथमुपपत्तिरितिवाच्यम्· यत्रोभयोः प्रयोगस्तत्रैवोभयोःप्राप्तिरितिकर्त्तव्यःकटइत्यत्रनास्यनिषेधस्यव्यापारइत्याशयात्· नचोभयप्रयोगएवचेदाकृष्टव्याग्रामंशाखेतिकृत्यानामितिविभक्तसूत्रोदाहरणम्भाष्येउक्तन्तस्यकागतिरितिवाच्यम्· कर्तृपदाश्चर्यपदाध्याहारेणतस्यभाष्यस्योपपत्तेः यथाश्रुतेतुल्यशब्दस्यधर्मिवचनतयासाम्यङ्कृष्णस्यकृष्णेनवाप्रद्युम्नइत्यादौप्राप्तासङ्गतिःपरिहारायाह· तुल्यत्वार्थैरिति· अतएव·भावप्रधाननिर्देशादेव अन्यथातुलोपमाशब्दयोस्तुल्यार्थकत्वासम्भवेनयोरुपादानम्व्यार्थमेवस्यादितिभावः·अतएव· अस्मादेव ॥ ० ॥ ८ ॥ ८ ॥

भे· असधातुश्चसकर्मकस्तस्मान्नपुंसके भावेक्तइत्यनेनक्तस्यासम्भवात्कत्यर्थेत्यनेनभावेक्तप्रत्ययोपदानिक्रियतेतदाऽसमणक्रियाकर्तृवाचका।
त्कर्तृकर्मणोरितिप्राप्तषष्ठ्यानिष्ठेतिनिषेधोभवत्येवेतितृतीयैवभवतीतिभावः।एवञ्चपूर्वोक्तव्यवस्थासिद्धोचा।अकर्मकधातुविषयेविशे
षमाह· अहेःसृप्तमिति· अत्रसृधातोश्चलनमात्रमर्थः। परत्वेन· वार्तिकात्परत्वेन· शेषत्वविवक्षैव· कर्तुः·शेषत्वविवक्षैव· कर्तृकर्मणोरि
तितुनिष्ठेतिप्रतिषिद्धम्· भाष्येप्रत्याख्यातमिति· तत्रहिक्तस्यचवर्तमानेनपुंसकेभावेउपसङ्ख्यानमुक्तस्यचवर्तमानेनपुंसकेभावेउ

एवञ्चेहाहेःसृप्तमित्यादौपरत्वेनक्तोऽधिकरणेचेत्यनेनभावेक्तेशेषत्वविवक्षयैवषष्ठीसाधनस्यावश्यकत्वेनेदंशेष
त्वविवक्षयाभाष्येप्रत्याख्यातम्· वार्तिकेनचानेनकारकषष्ठीनिषेधविषयेशेषत्वेविवक्षानेतिज्ञाप्यते॥ ॥

पसङ्ख्यानकर्तव्यम्।नटस्यभुक्तम्· छात्रस्यहसितम्।मयूरस्यनृत्तम्।कोकिलस्यव्याहृतमिति।अत्रक्तस्यवर्तमानइत्यस्योपादान।
मस्मिन्वार्तिकेक्तस्येत्यस्यानुवृत्तिसूचनाय।नपुंसकेभावेविहितःक्तस्तुकालोदासीनएव।एवञ्चकालोदासीनभावविहितक्तान्तेनयो
गएवनिष्ठेतिनिषेधस्याधित्वानपुंसकेभावइतिषष्ठी· यद्यप्यत्रकर्तुःशेषत्वविवक्षयासिध्यति· तथापिकर्तृत्वप्रकारकबोधेषष्ठ्य।
र्थमिदमितिवार्तिककाराशयः।ततोभाष्यपूर्ववार्तिकमप्रत्याख्यातम्· शेषविज्ञानात्सिद्धम्· शेषलक्षणात्रषष्ठीभवति।शेषइत्युच्यते।
शेषश्चकः।कर्मादीनामविवक्षाशेषः।साचाविवक्षासतोप्यविवक्षाभवतीत्यनेनप्रकारेणोपपादिता· इदन्नपुंसकेभावेइत्येतत्· वि

श॰शे॰ मै॰ वृत्तेस्तथास्वभावेप्रमाणमाह॰ भाष्यइति॰ मूलेव्याख्यानादिति॰ प्राचाम्व्याख्यानादित्यर्थः ननुसुखशब्दान्तद्वन्द्वङ्गत्वाऽर्थशब्देनवहुव्री
टी॰भै॰ हिसमासेकृतेद्वन्द्वान्तइतिन्यायेनैवार्थलाभेव्याख्यानादित्ययुक्तमतआह॰ सूत्रेऽर्थशब्दइति॰ तथाचार्थशब्दान्तोद्वन्द्वएवापन्नत्वर्थशब्दे
४५७ नवहुव्रीहिरितिभावः प्राचोक्तन्दूषयति॰ भाष्येत्विति॥ ॥ इतिषष्ठीविवरणम्॰॥ ॥ तदाश्रयस्य॰ क्रियाश्रयस्य व्याख्यानादिति॰

भाष्येतयाप्यन्वयेवृत्तेरसाधुतायाअनुक्तेश्चेतिसमासवादेमञ्जूषायाम्विस्तरः व्याख्यानादिति॰ सूत्रेऽर्थशब्दः पृथङ्भि
न्नमितिभावः भाष्येतुनैतद्दृश्यते॰॥ ८॥ इतिषष्ठी॥ ९॥ आधारो॰ कारकेइत्यधिकारात्क्रियाजनकेएतत्संज्ञोपस्थित
त्वादाधारः क्रियापाएवतत्रेप्सिततमस्वतन्त्रपदाभ्यांसाक्षात्क्रियाधारयोः कर्मकर्तृसञ्ज्ञाभ्यांबाधात्परम्परयातदाश्रयस्य
ग्रहणम् परम्पराचकर्तृकर्मद्वारकैवव्याख्यानादित्याह॰ कर्तृकर्मद्वारेति॰ यद्यपिकालस्यसाक्षात्क्रियापरिच्छेदकत्वन्त
थापिकर्तृकर्मद्वारैव तथैवानुभवात्साक्षात्तदाधारत्वेपि आधारपदेस्वरितत्वप्रतिज्ञानात्परम्पराधारस्यग्रहणम्॰ किञ्चसाक्षात्त
दाधारत्वेकर्तृत्वमेवतस्यस्यात्कालः पचतिभूतानीतिवत् एवञ्चक्रियान्वयोऽप्यस्यकर्त्राद्यन्वयद्वारैव अस्यतद्द्वाराकारकत्वन्तस्यत
द्वारैवक्रियान्वयइतिव्युत्पत्तेः॥ ((कर्तृकर्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयत्क्रियाम् उपकुर्वत्क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणंस्मृतमितिहर्याद्यु
क्तिमूलकव्याख्यानादित्यर्थः हरिकारिकायांयदुक्तमसाक्षाद्धारयत्क्रियामितितद्व्यभिचारोपिक्वचिदस्तीत्याह॰ यद्यपीति॰ ननुसम्भवतिसाक्षा
त्तदाधारत्वेकथम्परम्परयातदाधारस्यग्रहणमतआह॰ आधारपदइति॰ साक्षात्तदाधारस्यतुचैत्रादितुल्यत्वमेवेत्याशयेनाह॰ किञ्चेति॰ तत्र
दृष्टान्तमाह॰ कालइति॰ एवञ्चपरम्परयाधारस्यग्रहणसिद्धौच अस्य आधारस्य॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मे· अतएव· पूर्वोक्तनियमस्वीकारादेवा कारकाणाङ्क्रियान्वयित्वमितिनियमोऽप्यधिकरणविषयेपरम्परयैव। अस्यशौण्ड इत्यादाविति· यथाक
टेशेतेचैत्र इतिवाक्यात्कटाधिकरणकचैत्रकर्तृकंशयनमितिबोधस्तथास्येषुशौण्ड इतिवाक्यादपि अस्याधिकरणकशौण्डकर्तृकाभवन
क्रियैयेवंरीत्याबोधात्साक्षादेवसप्तम्यन्तस्यशौण्डादिभिःसामर्थ्यमितिसमाससम्बन्धासिद्धिः। अत्र· अस्यशौण्ड इत्यादौ· नयुक्तमिति· भाष्यकृतात
स्यार्थस्यानुक्तेरितिशेषः। यत्रतुक्रियावाचकम्पदन्नश्रूयतेतत्रापितदन्वययोग्यक्रियावाचकम्पदमध्याहृत्यक्रियाधारत्वमुपपादनीयम्।

अतएवाक्षशौण्ड इत्यादौसमासः। अत्राऽऽसक्त्यादिक्रियान्तर्भावेणबोधाननुभवात्क्रियाद्वारासामर्थ्यमितिकैयटाद्यु
क्तान्नयुक्तम्· मूलेवृक्षःकपिसंयोगीत्यादावस्तिक्रियामध्याहृत्यतस्याःस्वकर्तृकपिसंयोगिवृक्षद्वारामूलवृत्तित्वादाधा
रत्वम्विशिष्टवृक्षस्यमूलवृत्तित्वबोधनेऽन्यत्रावयवेतद्विशिष्टवृक्षाभावप्रतीतेःकपिसंयोगेतदवच्छेद्यत्वम्फल
तीतिदिक्· चकारादिति· प्रातिपदिकार्थैइतिशेषः॥ ॥ ९९ तदाह· मूलेवृक्षइति· फलतीति· एवमभिधानेनकपिसंयो
गादौमूलावच्छेद्यत्वावगाहिनीमानसीप्रतीतिरित्युक्तम्· तत्रकटेशेतेस्थाल्याम्पचतीत्यादावाधारत्वेनाभिप्रेतेकर्तृकर्मणोःसंयोगोऽस्तीति
तद्द्वाराधारत्वम्· क्वचित्तवच्छेदकतासम्बन्धेन। शिरसिमेवेदनापादेमेसुखमित्यादौयथा। क्वचित्तुप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितया। यथा
ऽभावेप्रतियोगितयाघटःप्रकारोऽस्तीत्यादौ। एवमन्यत्राप्यूह्यम्। चकारेणविहितायासप्तम्याःसार्थेनतुतस्मिन्वाक्येऽधिकरणइत्यस्यसम्ब
न्धः। वाक्यभेदसामर्थ्यातदभिप्रायेणाह· प्रातिपदिकार्थइति॥

प्रा·प्री· मे· तत्र· तेषुमध्ये· सकलेति· सकलावच्छेदेनव्याप्तिरित्यर्थः। व्याप्ताविति· अत्रव्यापनम्व्याप्तिपदार्थः। सचव्यापकत्वाभिन्नइत्यभिप्रायेणाह·
टी·भै· व्यापकाधारत्वमिति· व्यापकत्वञ्चव्याप्यतानिरूपितम· व्याप्यताचकिन्निष्ठेत्याकाङ्क्षायामन्यस्यानुपस्थितत्वात्प्रकृतस्यर्थनिष्ठैवग्राह्या। प्रकृतस्यर्थ
४५८ स्यव्याप्यताचसमवायसम्बन्धेन। व्यापकत्वन्तुसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नमाधेयनिष्ठंविवक्षितमितिसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधेयनिष्ठव्याप
कतानिरूपितापासमवायसम्बन्धावच्छिन्नाव्याप्यतातद्विशिष्टाधारो·भिव्यापकाधारः। तिलेषुतैलमित्यत्रस्वावयवेषुसमवायेनतिलस्यस
त्वात्तेषुसर्वत्रतैलस्यसंयोगेनसत्वादुक्तव्याप्यव्यापकभावोद्रष्टव्यः। एवमेवदध्निसर्पिरित्यादावपिज्ञेयम· मुख्यमिति· आधारमाचार्यः किन्त्या

त्रिधेति· तत्रसकलावयवव्याप्तौव्यापकाधारत्वम· यथातिलेषुतैलमिदमेवमुख्यमधिकरणमितिस्वारितेनेस
त्रसाधकतममित्यत्रचभाष्येस्पष्टम· उपसमीपेश्लेषः सम्बन्धस्तत्कृतमौपश्लेषिकम· अतएवेकोयणचीत्यादा
वौपश्लेषिकेआधारेसततम्पूर्वासंहितायामितिसूत्रेभाष्ये· तत्राजादिसामीप्यमेवेगादीनांयन्मासेतिक्रान्तेदीयते
तस्यमासऔपश्लेषिकमधिकरणमित्युक्तम· तत्रचदीयतइतिसूत्रेभाष्येतदस्मिन्नधिकमितिसूत्रेभाष्येस्पष्टमिदम·

प्यमन्यतेयत्रकृत्स्नआधारात्माव्याप्तोभवतितेनेहैवस्यात्तिलेषुतैलन्दध्निसर्पिरितिहिसाधक तममितिसूत्रभाष्ये·भिहितम। अतएव· औप
श्लेषिकपदस्योक्तार्थस्वीकारादेव· एवञ्चेकोयणचीत्यादौनिमित्तत्वेनाभिप्रेतेऽचपदार्थेइकपदार्थसामीप्यादेवेगाधारत्वव्यवहारः। एता
दृशाधारस्यगौणत्वव्यवहारः। अतएवसाधकतमितिसूत्रभाष्येगङ्गायाङ्गावः कूपेगर्गकुलमित्यत्रनस्यात्कारकसञ्ज्ञायान्तरतमयोगेनभ
वतीत्यत्रापिसिद्धम्भवतीत्युक्तम· औपश्लेषिकाधारस्याप्यधिकरणकालपूर्वत्वरूपः। औपश्लेषिकमप्यधिकरणंसप्तमीशकामित्यत्रमाना

मे.
चतुर्थी सम्प्रदान इति वच्चतुर्थी चाशिषीत्युक्तत्वेनाशीश्चतुर्थ्यर्थ इति भ्रमवारणायाह· आशीर्विषयेति· तद्द्वारकेति· क्रियाद्वारकेत्यर्थः अतए
व· क्रियाद्वारकसम्बन्धस्वीकारादेव· उभयोरपीति· देवदत्ताय सुखम्भूयादित्यादौ देवदत्तापेत्यस्य सुखमित्यादेश्च क्रियान्वयेन सुखमित्यस्य क
र्तृतया देवदत्तोपेत्यस्य सम्बन्धित्वेन भूयादित्येतच्छब्दबोध्यक्रियामन्वयेन अतएव· एतद्धितचतुर्थ्यन्तस्य तेन समासाभावादेव· अ
नेन सूत्रेण यात्र चतुर्थी तत्र चतुर्थ्यन्तार्थस्योद्देश्यत्वमाशीर्विषयक्रियान्वयिनश्च विधेयत्वमिति वाक्यस्योद्देश्यविधेयभावावगाहिबोध

चतुर्थी चाशिषि· आशीर्विषयक्रियान्वय्यर्थकात्प्रातिपदिकात्तद्द्वारके आयुष्यादियोगे चतुर्थीषष्ठ्यावित्यर्थः अतएवै
तदर्थकचतुर्थ्याद्यन्तेन सुखहितादिभिर्न समासः उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात् अतए व हितेन च चतुर्थ्या
समासविधानं तद्योगे चतुर्थीज्ञापकमित्याकरोक्तं सङ्गच्छते· पन्तु वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनानन्वयादाशीर्विषये च तथा
न्वयान्न समास इति तन्न· वृत्तावपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनेन लोहितोष्णीषेत्यादौ तथान्वयदर्शनात्॥ ९ जनकस्मृत्तौ चन तथेति वृत्ति

विग्रहयोः समानार्थत्वाभावान्नैतद्धितचतुर्थ्यन्तेन समास इति प्राचोक्तं दूषयति यत्विति तथान्वयात्· उद्देश्यविधेयभावेनान्वया
त्तन्न समासः उद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधे पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वादिति भावः वृत्तावपि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन यत्प्राप्तं तदुद्देश्यं यच्चाप्राप्तं त
द्विधेयमिति कल्पनया उद्देश्यविधेयभावेनान्वयेन वृत्तौ सर्वत्र तथान्वय इति नियमे मानाभाव इत्यभिप्रायेण दूषयति· तन्नेति· लोहितो
ष्णीषा इत्यादावितिशेषः ष्णीषाः ऋत्विजः प्र चरन्तीति वाक्ये नोष्णीषस्य प्राप्तत्वात्तदनुवादेन लौहित्यमात्रस्य विधानादिति भावः ॥ ❀ ॥

शा·शे· भै· तेन· इन्विषयस्येत्यस्योक्तार्थकत्वेन· अभिहितत्वेनेति· सप्तम्यधिकरणे चेतिसूत्रेऽस्य वार्तिकस्य पाठादनभिहित इत्यस्य सम्बन्धः। यन्मूले
टी·भै· कर्तरीत्युपात्तन्तत्त्वोभोपायमाह· तत्रहीति· ननु प्राकृतमेवेदङ्कर्मेतिरीत्या कालस्यापि कर्मत्वात्तस्मिन्नपि सप्तमीस्यादिति मासमधीती व्याक
४४८ रण इत्यत्र मासपदादपि सप्तमीस्यादत आह· अत्रकर्मशब्देनेति· व्याख्यानादिति· अधीत इत्येतावन्मात्रोपादानेवेदादिरूपपरसन्द
र्भाकाङ्क्षानियमोस्तीत्येतादृशङ्कर्मान्तरङ्गमित्येतन्मूलकव्याख्यानादित्यर्थः। कैयट इति· अत्राहु· चिवीजन्तु कालादिकर्मणां सकर्मका
इन्विषयस्येति· इनो विषयस्येन्प्रकृतेः क्तान्तस्य कर्मणीत्यर्थः। तेन कृतपूर्वी कटमित्यत्र न। उदाहरणेन कर्मणि क्तः। अभि
तत्वेन सप्तम्यनापत्तेः किन्तु भावे इष्टादिभ्यश्चेति· तत्र हि श्राद्धमनेनेत्यत्तोऽनेनेति वर्त्तते अत्र कर्मशब्देन कालादिव्य
तिरिक्तमेव गृह्यते व्याख्यानात्· तेन मासमधीती व्याकरण इत्यत्र नेति कैयटः। साध्वसाधु· शेषषष्ठ्यपवादोऽयम्· साधु
निपुणाभ्यामित्येव सिद्धे· नचार्थमत्र साधुग्रहणम्· तेन तत्वकथनेऽपि भवति सूत्रेऽर्चाग्रहणन्तु निपुणार्थम्·॥ ॥
कर्मकसाधारण्येन धातुसामान्यकर्मतया तत्प्रयोगमानाभावः पदसन्दर्भस्यार्थशब्दत्वात्मकसामान्यरूपेण प्रकृतधात्वर्थकर्मतया कस्मि
न्निति विशेषाकाङ्क्षापि सामान्यज्ञानपूर्विका भवतीति तस्यापि ग्रहणमिति। एतद्वार्तिकव्याख्यानोत्तरम्मूले निमित्तात्कर्मयोग इति यस्य
चेति सूत्रम्व्याख्याय साध्वसाधुप्रयोग इति वार्तिकम्व्याख्यातमतान्नयुक्तम्· भाष्ये क्तस्येन्विषयस्येत्येतद्व्याख्यानानन्तरं साध्वसाधुप्रयो ४४९
गे चेत्यस्य व्याख्यानादितिते नैव क्रमेण व्याचष्टे· साध्वसाध्विति· तत्वकथनेपीति· अर्चा हि यत्राविद्यमानस्यापि धर्मस्य पूजनीयत्वद्योतना

भे॰ अतएवमूले ऽर्चायाङ्किम्· निपुणो राज्ञो भृत्य इत्येवोपात्तम्· इतो ऽये ऽहीणमित्येतद्व्याख्यानानन्तरम्भाष्यीयक्रमानुरोधेन व्याख्यानमुचितम्· मूलकारानुरोधेन तु व्याचष्टे। निमित्तादितीति· फलं सप्तम्यर्थ इति· अनिर्दिष्टार्थ इति न्यायादिति भावः। तल्लाभेच्छाधीनत्वादिति· एवञ्च फलेच्छाया उपायेच्छाप्रयोजकत्वस्य प्रसिद्धत्वाद्धननरूपोपायेच्छाप्रयोजकेच्छाविषयचर्मलाभस्यैव मुख्यफलत्वम्। चर्मणस्तु लाभकर्मत्वात्फलत्वमुपचरितम्बोध्यम्· चर्मणि द्वीपिनं हन्तीत्यादिभाष्योदाहरणादिति भावः। स्वरूपसन्नेव निमित्तमिति· ननु तस्य शाब्दबोधविषयत्वमाव

निमित्तादिति· निमित्तवाचकात्सप्तमी भवति तस्य निमित्तस्य प्रत्यासत्त्या स्वान्वयिक्रियाकर्मणा योग इत्यर्थः। निमित्तञ्चात्र क्रियाफलम्। एवञ्च फलं सप्तम्यर्थः। चर्मणीति· चर्मणः फलत्वञ्च हननस्य तल्लाभेच्छाधीनत्वात् कर्मसम्बन्धश्च स्वरूपसन्नेव निमित्तम्· द्वीपिचर्मणोरण्डकोशमृगयोश्च समवायः। इतरयोः संयोगः। मुक्ताफलाय करिणं घ्नवीरेत्यादौ क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थी घ्नन्तीति शेषः। मुक्ताफलान्याहर्तुमित्यर्थः। यस्य च भा· भावः क्रिया· ततः ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकात्। तेन गोषु दुह्यमानपदयोरुभयोरपि सप्तमी सिद्धा·॥ ९९

ह इतिशेषः। कर्मयोग इत्यत्र प्रयोगपदे सम्बन्धवाचि। स च सम्बन्धः संयोगसमवायान्यतरात्मकस्तदभिप्रायेणाह· द्वीपिचर्मणोरित्यादि· अण्डकोशमृगयोरिति· यद्यपि मृगशब्दस्याल्पाच्तरत्वं तथापि सीम्नि पुष्कलको हत इति भाष्ये येन क्रमेणोपादानं कृतं तेनैव क्रमेण व्याख्यानमुचितमित्यभिप्रायेण पूर्वनिपातप्रकरणं समुद्भाव्याह इति सौत्रनिर्देशेनानित्यमतो वैपरीत्येन व्याख्यातम्। मुक्ताफलायेत्यत्र चतुर्थ्या असाधुत्वभ्रमनिरासायाह· ज्ञापकक्रियाश्रयवाचकादिति।

पू·पू· मे·क्रियापदस्यधात्वर्थप्रतिपादकतयाफलव्यापारयोश्चधात्वर्थत्वादाह·कर्त्ताकर्मचेति अत्रकर्मकर्त्ताचेतिवक्तव्येकर्तृशब्दस्यप्रथममुपाद
टी·भै· नङ्कर्मसंज्ञाविधायकसूत्रेकर्तृशब्दस्यप्रथमोपादानाभिप्रायेण।क्रियायाःपरस्परंज्ञाप्यज्ञापकभावःप्रकृतसूत्रस्यप्रवृत्तौनियामकः।तत्रनिर्ज्ञा
५५० तकालाक्रियाऽनिर्ज्ञातकालक्रियायाज्ञापिका।अत्रकालोनवर्त्तमानएवविवक्षितःकिन्तुभूतभविष्यतोरपिसम्भवतिघटकत्वमित्याशयेनत
त्कालस्थलेसूत्रप्रवृत्तिन्दर्शयति·तत्रकाचित्क्रियेति·तत्रज्ञापकक्रियासु।ज्ञापकत्वमिति·नचसमस्यर्थेज्ञापकत्वेकृदन्तार्थविशेषणेना

क्रियाश्रयःकर्त्ताकर्मच·तत्रब्राह्मणेष्वधीयानेषुगतइतिकर्त्तर्युदाहरणम्·कर्मण्याह·गोष्विति·तत्रकाचित्क्रियास्वाधा
रकालेनान्याङ्क्रियाम्परिच्छिनत्ति·यथाप्रकृतेकाचित्तुस्वाधारकालाव्यवहितपूर्वकालेन।यथागोषुधोक्ष्यमाणास्वित्यादौ·का
चित्स्वाधारकालानन्तरकालेन·यथागोषुदुग्धास्वित्यादौ।ज्ञापकत्वंसमस्यर्थस्तस्यचभावलक्षणमित्युक्तेःक्रियायामेवान्व
यः।लक्ष्यलक्षणभावःशब्दबोध्यएवैतच्छास्त्रप्रवृत्तौनिमित्तन्नतुतस्यभूपोदर्शनादिरूपमानान्तरेणग्रहणापेक्षेतिबोध्य
म्·अन्यथोदितेआदित्येतमोनष्टमित्यादावेवस्यान्नतुप्रकृते।कदाचिद्धिगोषुदुह्यमानास्वसौगतः॥ ॥ ॥

पन्नक्रियायाएकविशेषणत्वेनोपस्थितस्यान्यत्रविशेषणतयाऽन्वयायोगइतिव्युत्पत्तिविरोधाद्विशेषणतयाऽन्वयोनसम्भवती
तिवाच्यम्·प्रकृत्यर्थस्यक्रियाविशिष्टकृदन्तार्थस्याधेयतयाऽन्वयस्वीकारात्।विशेष्येज्ञापकत्वबाधेपिविशेषणेपर्यवसानमास्त
गोंध्वस्तइतियथा·तस्यचज्ञापकत्वस्यस्वनिरूपितज्ञाप्यत्वसम्बन्धेनगतशब्दार्थघटकगमनक्रियायामन्वयः॥ ॥

मे· तत्रत्यैकारश्चाधिका। अस्मिन्नश्नातइत्यत्र शतस्याधिकरणत्वाभावात्कथं सप्तमीत्याशङ्क्यौपश्लेषिकमिदमधिकरणमित्युक्तम्। ग्रात
समीपेहितेभवन्तिनतुतदन्तर्भूताइति। नौपश्लेषिकमिति· औपश्लेषिकपदस्यावयवमर्यादयायोऽर्थः प्रतीयते सोऽत्रनास्तीतिभावः। तदेत
दाह· उक्तभाष्येति· सूत्रस्थभाष्ये इत्यर्थः। नन्वेवङ्कटे आस्ते स्थण्डिले शेते इत्यौपश्लेषिकाधारे सप्तमीतिग्रन्थानाङ्गतिरिति चेत्तेषामपि यथा
कथञ्चित्तदभिप्रायेणाह· यद्वेति· एतत्सर्वमिति· औपश्लेषिकं सर्वाधिकरणमित्यर्थः। गङ्गायाङ्गाव इत्यादिकञ्चेति· आदिना कूपे गर्गकूल

कटे आस्ते इति तु नौपश्लेषिकोदाहरणं युक्तमुक्तभाष्यविरोधात्· यद्वैकदेशावच्छेदेन श्लेषपि श्लेषस्य समीपमुपश्लेषन्न
त्वक्तमितिव्युत्पत्त्यौपश्लेषिकत्वमित्यभिप्रायेणतदुदाहरणन्नत· एतत्सर्वङ्गौणमधिकरणङ्गङ्गायाङ्गाव इत्यादि^
कञ्चेति स्वरितेनेत्यादौ भाष्ये स्पष्टम्· गौणोप्याधारादिः सप्तम्यादिशक्य एवेति बोध्यम्· एतदतिरिक्तं सर्वं वैषयिकम्।
अधिकरणत्वशक्तिमांश्चाधिकरणविभक्त्यर्थः॥ ॥ ९९ मित्यस्य सङ्ग्रहः। अत्र यद्यपि गङ्गापदस्य सामीप्यात्तीरे गङ्गा^

त्वारोपात्सवृत्तित्वन्तथापि न सर्वावयवावच्छेदेन गोसम्बन्ध इति भावः। शक्य एवेति· आधारोऽधिकरणमिति सूत्रस्याधारपदे स्वरि
तत्वप्रतिज्ञानात्। अधिकः कारोऽधिकार इत्यर्थाश्रयणात्। एतदतिरिक्तमिति· उभाभ्याम्भिन्नमित्यर्थः। यथा मोक्ष इच्छास्ति· खेश^
कुनपदस्यादौ। उक्तद्वयातिरिक्तत्वेन सर्वसङ्ग्रहो न तु विषयतासम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणमेवेत्याग्रहः। एवञ्च वैषयिकपदमुभयाति
रिक्तेरूढ इति भावः। शक्तिमांश्चेति· चकारेण क्रियाधिकरणभावसम्बन्धपरिग्रहः॥ ॥ ॥ ॥

प्र·भा·
टी·मै·
४५१

मै· नावश्यन्तरेवलक्षणम्भवतियेनपुनः पुनर्लक्ष्यतेसकृदपियन्निमित्तत्वायकल्प्यतेनतदपिलक्षणम्भवतीतिभाष्यस्वरसादिसर्थः॥ निमित्तत्वा
यापरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावनिमित्तत्वायेसर्थः।सचपरिच्छेद्यपरिच्छेदकभावः।क्रियाद्वाराकालयोःफलति। क्वचित्तुनिर्ज्ञातदेशक्रियाअनिर्ज्ञात
देशविशेषक्रियायालक्षणम्भवति।यथाद्रव्यगुणकर्मान्यत्वेसतिसत्वादित्यादौ।भिद्यतेहृदयग्रन्थिश्छिद्यन्तेसर्वसंशयाः।क्षीयन्तेचास्यकर्मा
णितस्मिन्दृष्टेपरावरइत्यादौच।अत्रसतीत्यस्याध्याहारः।सत्वादित्यत्रतुसतीत्यनन्तरंसतइत्यस्याध्याहारोविवक्षितः।नन्वेवंराहूपरागेस्नायादि
दित्यत्रज्ञापकक्रियावाचकपदाभावात्कथमेतत्सूत्रप्रवृत्तिरतआह· राहूपरागइत्यादिष्वप्यधिकरणसप्तम्येवेति· यद्यत्रराहूपरागेसतिस्ना

राहूपरागेस्नायादित्यत्रराहूपरागपदेनतदाश्रयकालउच्यतइत्यधिकरणसप्तम्येव·विवाहेनान्दीमुखङ्कुर्यादित्यत्रवि
वाहपदेनतत्काल उच्यते· मघासुपिण्डदानमित्यत्राप्यधिकरणसप्तम्येवसप्तम्यविस्तरः॥ ॥ ॥

यादित्येवक्रियावाचकपदाध्याहारेणास्यचभावेनेतिसप्तमीत्युच्यतेतदाराहूपरागेसत्वस्नानयोर्लक्ष्यलक्षणभावस्यसमानकालिकत्व
स्यवालाभेपिराहूपरागसत्वस्यस्नाननिमित्तत्वा लाभः।इष्टापत्तिस्तुन·स्नाननिमित्तत्वाभावेसति आलस्यादिनाशक्तेनस्नानाद्यकरणेप्रा
यश्चित्तविधेरनुपपत्तेः।अधिकरणसप्तम्यान्तुराहूपरागकालत्वावच्छेदेनस्नानस्यविधानेनराहूपरागस्यनिमित्तत्वम्फलति।यत्ता
देशोःचइत्येतिभावः।नत्वेवाह·विवाहइति·लक्षणयाउदाहरणान्तरमप्याह·गवामितिमानान्तरसिद्धस्यकालदेशविशेषज्ञापनाययत्रप्र
योगस्तत्रैवयस्यचेतिसप्तमीस्वीकारेणेत्तत्वस्नानादीनामेतैरेवविधानेनतत्सूत्राप्राप्तेः।राहूपरागादीनान्निर्ज्ञातदेशकालत्वाभावाच्चेति

मे॰ अर्हाणाम्॰ भाष्ये यद्यप्यत्र कारकार्हाणाञ्च कारकत्वे कारकार्हाणाञ्च कारकत्वे सप्तमी। अकारकार्हाणाञ्चाकारके सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धे
षु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते ब्राह्मणेषु तरत्सु वृषला आसते। तद्विपर्यासे च सप्तमी वक्तव्या। ऋद्धेषु आसीनेषु मूर्खा भुञ्जते ब्राह्मणेष्वासनेषु वृष
लास्तरन्तीत्युक्तम्॰ कारकशब्दोऽत्र भावप्रधानः। कारकत्वमर्हन्तीति कारकार्हा इत्यर्थः। तथापि प्रत्यासत्त्या अर्हणाकारकत्वस्यैव लभ्यत इत्या

अर्हाणाम्॰ कर्तृत्वार्हाणाम्॰ तद्वैपरीत्ये ऽर्हाणामकर्तृत्वेऽनर्हाणाञ्च कर्तृत्व इत्यर्थः। वाक्यचतुष्टयमेतत्। कर्तृपरसम
र्पकादकर्तृसमर्पकाच्च सप्तमीत्यर्थः। सप्तम्याश्चान्तरेणापि क्रियावाचकाद्धातोः प्रथमासामानाधिकरण्याच्छतृशानचा
वेव लक्ष्यलक्षणभावाविवक्षार्थमिदम्॰ सत्स्विति॰ सन्तो हितरणक्रियाकर्तृत्वार्हाः तरणक्रियाकर्तृसत्सम्बन्धि ब्र
सत्कर्तृकमासनमिति बोधः। स्वक्रियाधिकरणकालवृत्तित्वं सम्बन्धः। असत्स्विति॰ तरणक्रियाकर्तृत्वानर्हाणां त
दकर्तृत्वमत्र॰ यद्यपि स्थितिक्रियाकर्तृत्वार्हत्वेनेदं सिद्धम्॰ तथाप्यसतां तरणक्रियानर्हत्वादिकमपि बोधविषय इति
भावः। सत्स्विति॰ तरणक्रिया असत्स्विति॰ तरणक्रियाकर्तृत्वानर्हाणां तत्कर्तृत्वमत्र अर्हाणां तदकर्तृत्वमत्र कर्तृत्वा॰ षष्ठी
चा॰ अनादर इति विषयसप्तमी यस्य च भावेनेत्याद्यनुवर्तते अनादरे गम्यमाने सति यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः
सप्तमीषष्ठ्यौ विस्यर्थः। फलितमाह॰ अनादराधिक्य इति॰॥ ॥ ९९ प्रायेन कारकशब्दः परित्यक्तः। अत्रार्हत्वमनर्हत्वं वान
भिन्नक्रियामादाय किन्त्वेकक्रियामादायैव। अन्यथा सर्वेषामेव यत्किञ्चित्क्रियाकर्तृत्वार्हतयाऽनर्हाणामप्रसिद्धिः स्यात्। अर्हाणा॰
मिति वचनस्य फलान्तरमप्याह॰ यद्यपीत्यादि॰ षष्ठी चानादर इति सूत्रे यस्य च भावेनेत्याद्यनुवृत्तौ यादृशो वाक्यार्थस्तमाह॰ अनादरे गम्यमान

श॰ शे॰ भै॰ षष्ठीतात्पर्येति इदमुपलक्षणम् सप्तम्यपितत्वेनात्पर्यग्राहिका । वैशिष्ट्यञ्च समानकर्तृकत्वस्योत्तरकालिकत्वोभयसम्बन्धेन पर्याय
टी॰ भै॰ न्तरेति प्रभ्वादेरित्यर्थः । समुदायविशेषणत्वेऽर्थासङ्गतिपरिहारायाह गवादिकञ्चेति गवाङ्गेषु वादायादइत्यत्रेत्यादि । स्वामिपर्याय इति अ
७५२ स्यात्रेत्यादि । एतेन पृथिव्यादायादो राजेति प्रयोगापत्तिनिरासः । नन्वासेवापदादक्षरमर्यादयातात्पर्यस्य न लाभ इत्यत आह आसेवापदस्येति तदेक
परता । तन्मात्रसाध्यकप्रवृत्तिमत्त्वम् । अधिकरणत्वविवक्षयेति वैषयिकाधारत्वविवक्षयेत्यर्थः । अत्र आयुक्तशब्दमोगोवचनमिति षष्ठ्य
लक्ष्यलक्षणभावः षष्ठ्यर्थः । अनादरविशिष्टप्रव्रजनन्धात्वर्थः । तत्र षष्ठीतात्पर्यग्राहिकाऽनादरश्च प्रत्यासत्त्या
पुत्रादिविषयक एवेति भावः । स्वामीश्वरा शब्दपरत्वाद्विरूपाणामपीति नैकशेषः । पर्यायान्तरसङ्ग्रहाय स्वाम्यर्थे
तिनोक्तम् दीयत इति व्युत्पत्त्या दीयमानांशरूपं दायमादत्ते इति सोपसर्गोऽस्मादन्तादत एव निपातनात्कः । गवादिक
न्दीयमानेऽन्वेति नित्यसाकाङ्क्षत्वादावृत्तिः । दायादशब्दः स्वामिपर्याय इत्यन्ये षष्ठ्यामेवेति शेषे षष्ठीत्यनेनेति भा
वः । तात्पर्ये इति आसेवापदस्य न त्वरूढेरिति भावः । तात्पर्यञ्च तदेकव्यापारता । आयुक्तयोगेऽधिकरणत्वविव
क्षायां सप्तमी प्राप्तौ सम्बन्धविवक्षायामत्र कुशलयोगे च षष्ठी प्राप्तौ वचनम् ॥ ९९ र्थे सप्तम्यर्थे च वचनमित्यर्थः । यत
श्च निर्धारणमिति सूत्रात् यथाश्रुतात् यस्मात्समुदायान्निर्धारणं पृथक्करणं तादृशसमुदायघटकावृत्तिधर्मवत्त्वबोधनं यत्र तत्र तादृशस
मुदायवाचकप्रातिपदिकात् षष्ठीसप्तम्याविस्यर्थः प्रतीयते परन्त्वयमयुक्तः । नराणां क्षत्रियः शूर इत्यत्र नृशब्दस्य समुदायवाचकत्वाभावादनुप
पत्तिरतः सूत्रार्थ उक्तो मूला जातिगुणक्रियासञ्ज्ञादिभिरिति

भे॰ वस्तुतस्तु क्रिययोर्ज्ञाप्यज्ञापकभावः। सूत्रप्रवृत्त्यापदस्य साधुतायामुपयुज्यते। सप्तम्यास्तु ज्ञापकत्वेनाभिप्रेता क्रियैवार्थः। तस्याश्च समानकालिकत्वं ज्ञाप्यक्रियायां सम्बन्धो गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ वर्त्तमानार्थकक्तसमभिव्याहारात्। एवञ्च दुह्यमानगोवृत्तिदोहनसमानकालिकगमनकर्त्तेति शाब्दबोधः। यत्र भविष्यदर्थकक्तसमभिव्याहारस्तत्र गोषु धोक्ष्यमाणास्वित्यादौ सप्तम्यर्थदोहनक्रियायाः प्राक्कालिकत्वसम्बन्धेन ज्ञाप्यगमनक्रियायामन्वयः। यत्र तु भूतार्थकः क्तस्तत्र गोषु दुग्धास्वित्यादौ सप्तम्यर्थदोहनक्रियाया उत्तरकालिकत्वसम्बन्धेन गमनक्रियायामन्वय इत्यूह्यम्। अस्मिन्पक्षे च ज्ञाप्यज्ञापकभावस्य शाब्दबोधाविषयत्वेन लक्ष्यलक्षणभावः शाब्दबोध्य एवेति लक्षणप्रवृत्तौ निमित्तमित्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरिति न वाच्यम्। तस्य पूर्वोक्तपक्षाभिप्रायकत्वात्। द्वितीयपक्षे तु वस्तुतः क्रियाद्वयनिष्ठ इत्यर्थः कार्यः। न तु लक्ष्यल

इदञ्च यत्र मानान्तरेण ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य कालविशेषादिज्ञानार्थं शब्दप्रयोगस्तत्रैव प्रवर्त्तते भाष्यस्वरसात्॥

क्षणभावो यत्र भूयः सहचारदर्शनं तत्र युक्तः। यथा वह्निधूमयोः। प्रकृते तु गमनक्रियासकृदेव जातेति कथं त्रैकालिकसम्बन्धघटितो ज्ञाप्यज्ञापकभाव इत्यत आह। लक्ष्यलक्षणभाव इति। मानान्तरम्। ज्ञानान्तरम्। अन्यथा। भूयः सहचारदर्शनसहकारेण यत्र ज्ञाप्यज्ञापकभावप्रतीतिस्तत्रैवेति सूत्रप्रवृत्तिस्वीकारे। मानान्तरेण। प्रमाणान्तरेण। ज्ञातस्वरूपस्यार्थस्य। ज्ञातं स्वरूपं यस्य तादृशस्यार्थस्य क्रियाद्वयस्य। यथा गोदोहनं मनोजन्यस्मृतिविषयः। पुरुषविशेषगमनं तु तद्देशाधिकरणस्थितिकर्तृत्वाभावेनानुमितम्॥ भाष्यस्वरसादिति।

श॰शे॰भै॰ एवञ्च जात्यादिविशिष्टस्य यद्धर्मावच्छिन्नस्य तादृशजात्यादिशून्यतद्धर्मावच्छिन्नावृत्तिविधेयवत्त्वबोधनं यत्र तत्र तद्धर्मावच्छिन्नवाचका-
टी॰भै॰ प्रातिपदिकात्षष्ठीसप्तम्यौ भवत इति सूत्रार्थः पर्यवसन्नः। यथा क्षत्रियत्वविशिष्टस्य नरत्वावच्छिन्नस्य क्षत्रियत्वशून्यनरत्वावच्छिन्ननरा
३४१३ णावृत्तिशूरत्ववत्त्वबोधनन्नराणां क्षत्रियः शूर इत्यत्रास्तीति भवति न शब्दादिभक्तिः। यत इत्यस्याभावे यस्य जातिविशिष्टस्य तस्य लाभः स्या

यतः किम्॰ यस्य जात्यादिविशिष्टस्य स्वेतरव्यावृत्तधर्मवत्त्वबोधनं तत्रैव मा भूत् षष्ठ्यपवादत्ववत् प्रथमापवादत्वस्यापि
सम्भवात्॰ स्वघटितसमुदायावधिकस्वेतरसमुदायघटकव्यावृत्तधर्मकरणकपृथक्करणरूपनिर्धारणविषयत्वरूपो
ऽवयवावयविभावरूपश्च सम्बन्धो विभक्त्यर्थः। नृसमुदायावधिकद्विजेतरनरव्यावृत्तश्रेष्ठत्वकरणकपृथक्करणरूप
निर्धारणविषयो नृसमुदायावयवो द्विजः श्रेष्ठ इति बोधः। संसर्गघटककरणञ्च श्रेष्ठत्वादिरूपमेव प्रत्यासत्तेः। अत
एव न निर्धारणे इति सूत्रबोधितन्निर्धारणस्य विभक्त्यर्थत्वं सङ्गच्छते॰ उद्भूतावयवभेदविवक्षया नृणामिति बहुवचनम्
तिरोहितावयवभेदविवक्षया निर्धारणविषये एकवचनन्त्वसाध्विति कौरक इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्॰ तत्र हि निर्धारणे का-
रकेष्विति न्नृपादिष्वुक्तम्॰ मिश्चोन्यादिस्यादौ नु सौत्रो निर्देश इति न दोषः। हन्तुः समासिकस्य चेयत्र समाससमूहमध्ये इत्य

त्तदा क्षत्रियपदादेव षष्ठी स्यादित्याशयेनाह॰ यतः किमित्यादि। ननु क्षत्रियपदात्प्रथमपरत्वात्स्यादत आह॰ षष्ठ्यपवादत्ववदिति॰ अत एव॰
निरुक्तस्य विभक्त्यर्थत्वादेव॰ नृणामिति बहुवचनोपपत्तये आह॰ उद्भूतावयवेति॰ यद्धर्मावच्छिन्नस्येत्युपादानान्नराणाम्व्याघ्रः शूर इति न
किन्तु नरेभ्यो व्याघ्रः शूर इत्येव। तादृशजात्यादिशून्येत्युपादानाद्विधेयेन याविवक्षितस्य शूरत्वस्य नरत्वावच्छिन्नावृत्तित्वबाधेऽपि न क्षतिः

मे॰ तद्धर्मावच्छिन्नाद्वृत्तित्वम्परित्यज्यतादृशजात्यादिशून्यसामान्यावृत्तित्वनिवेशः॥ ः॥ ननुनिर्द्धारणस्थलेयदेकवचनन्तद्गणिनावा
क्यस्यकागतिरत आह॰ दून्दुइत्यादि॰ पञ्चमीवि॰ अस्मिन्सूत्रेपिअनुवर्त्तमानन्निर्द्धारणपदंवृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानविषयीकरणमेव॰ ए
तद्घटकाभावप्रतियोगिवृत्तित्वप्रकृत्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नस्यनिरूपितत्वसम्बन्धेनान्वयोनिर्द्धारणस्यचविशेष्यतासम्बन्धेनभे॰
दाश्रयेविशेषणत्वम्। भेदश्चप्रकृत्यर्थतावच्छेदकानाश्रयत्वमेवात्रपारिभाषिकोविभक्तग्रहणसामर्थ्यान्नत्वन्योन्याभावः। एवञ्चस
तियादृशोवाक्यार्थवोधस्तमाह॰ पाटलिपुत्रकावधिकेति॰ त्रितयोपादानइतिनिरुक्तनिर्द्धारणनिरूपकवाचकस्यतदाश्रयवाचकस्यनि

पञ्चमीति॰ यतश्चनिर्द्धारणमित्यनुवर्त्ततेविभागोऽत्रभेदः। तत्रनिर्द्धारणेसर्वत्रयथाकथञ्चिद्भेदस्यसत्त्वेनविभक्त
ग्रहणसामर्थ्यादत्रभेदएवनतुकेनाप्युपात्तरूपेणाभेदस्तत्रैवप्रवृत्तिरित्यत आह॰ भेदएवेति॰ अत्रपञ्चम्यर्थोनिर्द्धारण
विषयत्वरूपएव॰ पाटलिपुत्रकावधिकनिर्द्धारणविषयामाथुराआढ्यतराइतिवोधः। एवञ्चत्रितयोपादानएवनि
र्द्धारणप्रतीतिरितिपुरुषोत्तमइत्यादौसम्बन्धसामान्येषष्ठी॥ ॥ ((रुक्तनिर्द्धारणप्रयोजकधर्मवाचकस्यचयत्रोपाद

नइतिनिरुक्तनिर्द्धारणनिरूपकवाचकस्यतदाश्रयवाचकस्यनिरुक्तनिर्द्धारणप्रयोजकधर्मवाचकस्यचत्रोपादानंशब्देनोच्चारितेनप्र
तीतिस्तत्रैवतत्सूत्रनिष्पन्नपञ्चम्यन्तस्यसाधुत्वमितिफलितम्। यत्रतुसाङ्काश्यकानाम्पाटलिपुत्रकाणाञ्चपाटलिपुत्रकाअभिरूपतमा
इतिप्रयुज्यते। तत्रनिर्धार्यमाणेषुपाटलिपुत्रकेषुनभेदएवाचशब्दार्थैकवुद्धिविषयत्वरूपसाहित्याश्रयत्वेनाभेदस्यापिसत्त्वात्। सावु
द्धिश्चपूर्वकालिकीसाङ्काश्यकाश्चपाटलिपुत्रकाश्चाभिरूपाइत्याकाराग्रात्येतिनतत्रपञ्चमी। ननुपुरुषोत्तमइत्यत्रपुरुषाणामुत्तमइत्यर्थः

श॰ प्रे॰ मे॰ प्रतीयत एवम्वात्र पूर्वसूत्रेण षष्ठी वा स्यात्तथा च न निर्द्धारणे इति सूत्रेण समासनिषेधापत्तिरत आह॰ सम्बन्धसामान्य इति॰ ॥ ॐ ॥ नत्वा च
टी॰ भै॰ न निर्द्धारणे इति स्वत्रप्राप्तिरिति भावः कैयट इति॰ अत्रारुचिबीजन्तु पुरुषोत्तम इत्यत्र षष्ठीसमासस्तत्वे हितदुक्तरीत्या पुरुषोत्तमपदस्य साधु
५५५ त्वङ्क्त्यनीयम्॰ स एवन्तु न॰ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति वाक्यात्कर्मधारयस्यैव प्रतीतेः॰ न चोत्तमपदस्य पूर्वनिपातापत्तिः
राजदन्तादित्वात्पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वाद्वा॥ अर्चने श्चेति॰ अर्चते स्त्रित्यर्थः।गणपाठे प्रन्यादिपाठाभावादाह॰ लेख्यण इति॰ न

उत्तमनिरूपितेति समाससिद्धिरिति तरप्सूत्रे कैयटः।साधुनि॰ निपूर्वात्पुणकर्मणि शुभे इत्यत इगुपधलक्षणः।
अर्चते श्चमौवादिकाद्गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः।अर्चा।चौरादिकात्तु ण्यासश्रन्थेति युच् स्यात् षष्ठ्यपवादोऽयम्॰ अ
प्रत्ययादिभिरिति॰ लक्षणेत्थमितिसूत्रोपात्ताः प्रत्यादयः।नस्त्रे च॰ लुपशब्देन लुप्यमन्तया लुप्तप्रत्ययार्थो लक्ष्यते
इति बोध्यम्॰ अधिकरणे किम्॰ अद्यपुष्यः।असत्यान्तरनुवृत्तावन्तरङ्गत्वात्प्रातिपदिकार्थ एव स्यात्॰ मूलेनेति॰ न
स्त्रेण युक्तः कालइत्यणो लुबविशेष इति लुप् नस्त्रे किम् पञ्चालेषु तिष्ठन्ति जनपदे लुबिति लुप्॰ ॥ ॥

च साधुशब्दोपादानमत्र विफलम्।साध्वसाधुप्रयोगे चेत्येव सिद्धत्वादिति वाच्यम्॰ अर्चायाम्प्रत्यादियोगनिषेधार्थमस्योपादानात्
प्रसितोत्सुकाभ्याम्।प्रसितशब्दोत्राशक्तपरो न तु प्रकर्षेण सित इत्यर्थः।तत्परे प्रसितासक्त इति कोशात्।लुपशब्दस्याभावबोधकत
यान स्त्रवाचकस्य तस्मिन्नर्थे न वृत्तिरत आह॰ लुपशब्देनेति॰ अधिकरण इति किमिति॰ मण्डूकप्लुत्याधिकरणशब्दानुवृत्तिः किमर्थे
त्यर्थः।अनुवृत्त्यभावे सर्वविभक्त्यपवादत्वमस्य स्यात् अनिर्दिष्टार्था इति न्यायात्।अन्तरङ्गत्वात्॰ इतरानपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वादित्यर्थः॥

भे॰ एवमपिजात्यादिभिरेवपृथक्करणमितिभ्रान्तिर्भवतीत्यतआह॰ विशिष्टस्येत्यध्याहारइति॰ एवमपिजात्यादिविशिष्टस्यैवयतोनिर्द्धारणमितिभू
पःस्य इतः पूरणेनव्याचष्टे। एकदेशस्येति॰ एतेनतादृशसमुदायवृत्तिधर्माश्रयस्यलाभः। यथानराणाङ्क्षत्रियः शूरइत्यत्रनृसमुदायवृत्तिनरत्वा
श्रयस्यक्षत्रियस्यजातिविशिष्टस्यलाभः। समुदायवृत्तित्वञ्चसमुदायत्वाश्रयवृत्तित्वमेवनतुसमुदायत्वपर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तत्वम्॰ क्षत्रियत्व॰
स्यतथात्वासम्भवात्। नहिनृत्वेसमुदायत्वपर्याप्त्यधिकरणेसमुदायपर्याप्तम्। तस्यप्रत्येकपर्याप्तत्वात्। एवञ्चप्रकृतेनृशब्दोनसमुदायबोधाक
स्तादृशसमुदायेवर्त्तमानंयत्समुदायत्वंस्वरूपसम्बन्धेनतादृशसमुदायत्वाश्रयक्षत्रियस्यतादृशसमुदायत्वाश्रयवृत्तिनृत्वावच्छिन्नस्यलाभः। क्ष

यतश्च॰ जातिगुणक्रियासञ्ज्ञाभिरिति॰ विशिष्टस्येत्यध्याहारः। तद्विशिष्टस्यैकदेशस्ययतःस्वघटितसमुदायात्स्वेतरसमुदा
यघटकव्यावृत्तधर्मकरणकमपृथक्करणन्तद्वाचकात्षष्ठीत्यर्थः॥ ॥ ((त्रियपदार्थञ्चात्रैकदेशः। स्वघटितसमुदायात्॥

नृसमुदायात्। स्वेतरसमुदायघटकेतिसचग्रासणादिः। स्वमेकदेशोजात्यादिविशिष्टः। स्वेतरेत्यस्यसमुदायघटकेऽन्वयः। तस्यचव्यावृ
त्तौतादृशसमुदायघटकावृत्तिर्धर्मः शूरत्वन्तत्करणकमपृथक्करणञ्चक्षत्रियस्यशूरत्वाश्रयत्वबोधनमेवेतिनृशब्दात्षष्ठ्युपपत्तिः। यद्य
पितद्धर्माश्रयत्वबोधनस्यतद्धर्मप्रकारकबोधानुकूलव्यापाररूपतयातस्यधर्मस्यकर्मत्वंसम्भवति। तथापितद्धर्मवत्त्वबोधनेतस्यधर्म
स्य करणत्वाविवक्षयैवंलेखः॥

प्र॰शे॰ मै॰यश्चकर्मार्थकाध्यारूढशब्दात्कनिकृतेउत्तरपदलोपेचसिद्धोऽधिकशब्दस्तद्योगेत्वाह॰कर्मणीति॰अधिकमितिसूत्रेणतन्त्रेणोभ
टी॰भै॰ योरप्यधिकशब्दयोर्निपातनादितिभावः।अधिकमितिसूत्रेभाष्येस्पष्टमेतत्।उपशब्दस्यकर्मप्रवचनीयत्वमुपपादयतिउपोधिकइतिप
४५५ रार्द्धेऽधिकेत्यत्रपूर्वोक्तज्ञापकादेवपञ्चमी।मूलेपर्यायेणेति॰यदिपस्यचेश्वरवचनमित्यत्रयच्छब्दःस्ववाचीश्वरशब्दस्तुधर्मिपरएवत
दायस्येश्वरउच्यतेतद्वाचकात्सप्तमीत्यर्थः।यदातुयच्छब्दःस्वामिपरईश्वरईश्वरशब्दश्चभावप्रधानत्वेनेश्वरत्वपरस्तदायस्यस्वामिनई
श्वरत्वमुच्यतेतद्वाचकात्सप्तमीत्यर्थस्वामिवाचकात्सप्तमीत्यर्थः।उभयत्राप्यधिरीश्वरइतिकर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा।इयञ्चसप्तमीवि

कर्मणिक्तप्रत्ययान्ताध्यारूढशब्दार्थकाधिकयोगेतु अधिकोलोकोहरिणेतिप्रथ
मैव॰उपपरार्द्धेइति॰उपोधिकेचेतिकर्मप्रवचनीयत्वम्॰ननुमामुद्दिश्यविनियोक्ष्यत
इत्यर्थादत्रकर्मणिद्वितीयैवेतिकिङ्कर्मप्रवचनीयत्वेनेत्यतआह॰ अगतित्वादिति॰॥

शेषत्ववाचकादेव॰षष्ठ्यपवादत्वात्।विशेष्यवाचकात्तुप्रातिपदिकार्थेप्रथमैव।अधिभुवीत्यस्माद्भूनिरूपितस्वामित्ववानितिबोधः।अ
धिरामेइत्येतस्मात्तुरामनिरूपितस्वत्ववतीभूरितिबोधइतिभावः।अधिशब्दस्यशौण्डादिगणेपाठफलमाह॰सप्तमीशौण्डैरितीति॰यदातु
विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावस्तदात्वधिरामम्भूरितिप्रयोगः।ईश्वरेऽर्थइति॰गम्यमानइत्यर्थः।तदुपपादयति॰विनियोक्तुरिति॰ननुमामित्यत्रक
र्मणिद्वितीयेतिसूत्रेणैवद्वितीयाभविष्यतिकिङ्कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञयेत्याशयेनशङ्कतेनन्विति॰अत्रेपि॰यदत्रमामधिकरिष्यतीत्यत्रेत्य

४४भे० उदात्तवत्वमिति॰ विकरणेभ्यो नियमस्य बलवत्त्वेन करिष्यतीत्यत्र तिङि कृते विकरणे च कृते उदात्तवत्त्वमिति भावः। सर्वेष्टसिद्धिरिति॰।
टीभे सर्वेषामिष्टानां निघातवारणकर्मप्रवचनीयसंज्ञाफलोदात्तश्रवणरूपाणामित्यर्थः। मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानीति भा॰
४५६ ष्यकारोक्तेर्मङ्गलस्यावश्यकत्वाभिप्रायेणात्र सिद्धिशब्दोपादानम्॰ मूलेऽप्यधिरीश्वर इति सूत्रादीश्वर इत्यतो विभाषा कृञीति सूत्रे ईश्वरश
ब्दोऽनुवर्तते। तस्य ज्ञानेनेश्वरस्मरणरूपमङ्गलं सर्वेषामभवत्वित्यभिप्रायेण प्रकरणान्तःस्थसूत्रस्योपन्यास इति शिवम्॥ ॐ ॥

तिङि चेति॰ उदात्तवति तिङन्ते गतिर्निहन्यत इत्यर्थः। अत्र तिङ्। तिङ इति नि
घातस्य निपातैर्यद्यदीत्यादिना निषेधात् करिष्यतीति तिङन्तस्योदात्तवत्त्वमिति
सर्वेष्टसिद्धिः॥ ॐ ॥ इति विभक्त्यर्थाः॥ ॥ ॥

॥ इति सप्तमी विवरणम्॥ ॐ ॥ इति श्रीमदनन्तकल्याणसद्गुणनिधानाखिलपण्डितसार्वभौमभूमण्डलप्रसारिविमलतरानवद्यय॰
शःपार्वणपीयूषभानुप्रभवागस्त्यकुलवंशावतंसश्रीभवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रकल्पितायां चन्द्रकलापाङ्कुरकालशब्देन्दुशे
खरव्याख्यानं समाप्तम्॥ ॐ ॥ अङ्कर्षिसिद्धीन्दुमिते वत्सरे विजयाह्वये। सम्वत् १९ २३ मी॰ पौषमासि सिते पक्षे तृतीया भौमवासरे॥

॥श्रीशब्देन्दुशेखरटीका भैरवी औ महाशिवभट्टीसंयुक्त समाप्तम्० शुभमस्तु०॥

भे॰ द्विवचनान्तेन समास इति॰ अन्यथा सूत्रस्यैवैतस्यानुपपत्तिः स्यादिति भावः। अभेदैकत्वसङ्ख्यायावृत्तेर्भानानुरोधेनाह॰ बोधस्त्विति॰ कारकस्य द्रव्यरूपतया तन्मध्यत्वमनुपपन्नमित्यभिप्रायेणाह॰ ननु कर्त्रृरूपस्येति॰ शक्तिरेव कारकमिति॰ अत्र कारकपदेन विवक्षितेत्यर्थः धर्मधर्मिणोरभेदादिति भावः। क्रियाभेदेन॰ भिन्नभिन्नकालोत्पन्नक्रियाभेदेन॰ तदाधारकालग्रहणादिति॰ लक्षणया शक्त्याधारकालग्र

सप्तमीपञ्चम्यौ॰ कालाध्वनोरित्यतस्तदनुवर्तते तच्च पञ्चम्या विपरिणम्यते मध्यस्यावधिद्वयसापेक्षतया द्विवचनान्तेन समासः। बोधस्तु शक्तित्वेन शक्तिद्वयस्य न तु द्वित्वेनेति बोध्यम्॰ ननु कर्त्तृरूपस्य कारकस्यैक^
त्वाद्भेदनिबन्धनमध्यव्यपदेशासम्भवोऽत आह॰ शक्तिद्वयमध्ये याविति॰ कर्तृत्वादिशक्तिरेव कारकं। सा च क्रियाभेदेन भिन्नेति भावः। यद्यप्यवध्यवधिमतोस्साजात्यनियमान्न कालाध्वानौ कारकमध्ये सम्भवतस्तथापि श
क्तिशब्देन तदाधारकालादिग्रहणान्न दोषः। षष्ठ्यपवादोयम्। स्वानन्तरकालवृत्तित्वादिकं विभक्त्यर्थः। शक्तिद्वय
मध्यवर्त्तित्वं तु वस्तुसन्निमित्तम्॰ अधिकशब्देनेति॰ कर्तरि क्तप्रत्ययान्ताध्यारूढशब्दार्थकाधिकशब्दयोगे लोकश
ब्दात्षष्ठ्याम्प्राप्तायां ज्ञापकादिमे इष्येते इत्यर्थः। तदस्मिन्नधिकमिति सूत्रे भाष्येतु उपश्लिष्टपदाध्याहारेणोपश्लेषवि

हणादित्यर्थः। अत्र कालाध्वनोर्विभक्त्योश्च न यथासङ्ख्यमस्वरितत्वात्॰ कर्तरि क्तप्रत्ययान्तेति॰ अधिकमिति सूत्रेण कर्तरि क्त प्रत्ययेक
नि उत्तरपदलोपे च सिद्धोयस्तेन योग इत्यर्थः। षष्ठ्यामिति॰ निरूपितत्वार्थकषष्ठ्यामित्यर्थः। ज्ञापकादिति॰ उक्तसूत्रद्वयनिर्देशरूपकादि
त्यर्थः। ननु सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रेण सप्तमी क्रियायोगाभावादिति भावः। इदमनध्याहारपक्षेऽध्याहरत्वधिकरणसप्तम्येवेत्याह॰ नर